चरकसंहिता

CARAKA SAMHITA

भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता

चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

सान्वय-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्लेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठान्तरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे

श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक् सोसायटी इत्याख्यया संस्थया

संपादिता प्रकाशिता च

द्वितीयः खण्डः

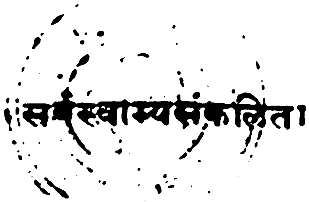
शकाब्दः १८७१, खिस्ताब्दः १९४९, विक्रमाब्दः २००६

मूल्यम् १२५ रूप्यकाः

सुशोभितावृत्तिः

प्रथमावृत्तिः १९४९

४००० प्रतयः

श्री जामनगरे आयुर्वेद मुद्रणालये मुद्रापिता च

THE CARAKA SAṂHITĀ

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIḌHABALA

VOLUME II

EDITED AND PUBLISHED
IN
SIX VOLUMES
WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH
BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY
JAMNAGAR
INDIA

DE LUXE EDITION 1949 RUPEES 125/-

First Impression 1949
1000 Copies

Printed in India
At The Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका।

३ आरग्वधीयोऽध्यायः।

४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः।

६ तस्याशितीयोऽध्यायः।

७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः।

८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः।

९ खुड्डाकचतुष्पादोऽध्यायः ।

१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।

११ तिस्रैषणीयोऽध्यायः ।

१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः।

इति निर्देशचतुष्कः।

१३ स्नेहाध्यायः।

१४ स्वेदाध्यायः ।

१८ त्रिशोथीयोऽध्यायः ।

१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।

२० महारोगाध्यायः।

इति रोगचतुष्कः ।

२१ अष्टौनिन्दितीयोऽध्यायः ।

२२ लङ्घनबृंहणीयोऽध्यायः ।

२३ संतर्पणीयोऽध्यायः।

२४ विधिशोणितीयोऽध्यायः।

इति योजनाचतुष्कः।

२५ यज्जःपुरुषीयोऽध्यायः।

२७ अन्नपानविध्यध्यायः ।

१ शूकधान्यवर्गः ।

२ शमीधान्यवर्गः ।

३ मांसवर्गः ।

४ शाकवर्गः ।

विषयः — पृष्ठाङ्कः

२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः।

इति सूत्रस्थानस्य विषयानुक्रमणिका ।

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

२ रक्तपित्तनिदानम् ।

३ गुल्मनिदानम् ।

विषयः पृष्ठाङ्कः

७ उन्मादनिदानम् ।

८ अपस्मारनिदानम् ।

इति निदानस्थानानुक्रमणिका ।

३ विमानस्थानम् ।

१ रसविमानम् ।

२ त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।

जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम् ।

४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम् ।

५ स्रोतोविमानम् ।

६ रोगानीकं विमानम् ।

इति विमानस्थानस्य विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः
चरकसंहिता
सूत्रस्थानम् ।

श्री	श्री	The
ચરકસંહિતા	चरकसंहिता	Carakasamhita
સૂત્રસ્થાન	सूत्रस्थान	SUTRASTHANA *(The Section on General Principles)*

प्रथमोऽध्यायः

પહેલો અધ્યાય   अध्याय प्रथम   Chapter I

दीर्घञ्जीवितीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, दीर्घञ्जीवितीयम् 'દીર્ઘંજીવિતીય'નામના 'दीर्घञ्जीवितीय'नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Quest for Longevity."

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

2. Thus declared the worshipful Ātreya.

आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्रसकाशे गमनम्—

दीर्घं जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

दीर्घम् દીર્ઘ दीर्घ, जीवितम् જીવનના જ્ઞાનને जीवनके ज्ञानको, अन्विच्छन् શોધતા खोजते हुए, उग्रतपाः ઉગ્રતપસ્વી उग्रतपस्वी, भरद्वाजः ભરદ્વાજ भरद्वाज मुनि, अमरेश्वरम् અમરેશ્વર—દેવોના રાજા अमरेश्वर–देवताओंके स्वामी, इन्द्रम् ઇન્દ્રને इन्द्रको, शरण्यम् શરણ જવા યોગ્ય शरण जाने योग्य, बुद्ध्वा જાણીને समझ कर, (तम्) उपागमत् તેની પાસે ગયા उनके पास पहुंचे ॥३॥

3. Bharadvaja, the mighty ascetic, in search of (the science of) longevity approached Indra, having deemed him, the lord of the immortals, worthy of suit.

---

१. दीर्घंजीवितीयम्–दीर्घजीवितीयम् (ड, ढ, त, भ.)

३. दीर्घञ्जीवितम्–दीर्घजीवितम् (ग,ड.)

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥
अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ५ ॥

आदौ हि કારણકે આદિકાળમાં क्योंकि आदिकालमें, **ब्रह्मणा** બ્રહ્માએ ब्रह्माने, **यथाप्रोक्तम्** જે પ્રમાણે કહ્યા હતા તે જ પ્રમાણે जिस प्रकार कहा गया था ऐसे, **आयुर्वेदम्** આયુર્વેદને आयुर्वेदको, **प्रजापतिः** दक्ष प्रजापतिએ दक्ष प्रजापतिने, **निखिलेन** સંપૂર્ણ રીતે पूर्णतया **जग्राह** ગ્રહણ કર્યો ग्रहण किया, **ततस्तु पुनः** અને તે પછી પ્રજાપતિ પાસેથી और प्रजापतिसे फिर, **अश्विनौ** અશ્વિનીકુમારોએ अश्विनीकुमारोंने, (**जगृहतुः** પ્રાપ્ત કર્યો ग्रहण किया) **अश्विभ्याम्** અશ્વિનીકુમારો પાસેથી अश्विनीकुमारोंसे, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **शक्रः** ઇન્દ્રે इन्द्रने, **केवलम्** સંપૂર્ણરીતે संपूर्ण, **तम्** તેને आयुर्वेदको, **प्रतिपेदे ह** પ્રાપ્ત જ કર્યો प्राप्त ही किया था, **तस्मात्** તે માટે इसलिये, **ऋषिप्रोक्तः** ઋષિઓએ મોકલેલા ऋषियोंसे भेजे गए, **भरद्वाजः** ભરદ્વાજ भरद्वाज, **शक्रम्** ઇન્દ્ર પાસે इन्द्रके पास, **उपागमत्** આયુર્વેદ શીખવા માટે ગયા पहुंचे ॥ ५-६ ॥

4-5. Daksha Prajapati (the progenitor) first obtained the science of Life in its entirety, as promulgated by Brahma (the Great one – the Creator) and from him, in turn, the Aswin twins obtained it. From the Aswin Twins the god sakra (Indra) acquired it. Therefore Bharadvaja bidden by the sages approached Sakra.

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥

यदा જ્યારે जब, **शरीरिणाम्** શરીરધારીઓનાં शरीरधारियोंके, **तप-** તપ तप, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **अध्ययन-** અધ્યયન अध्ययन, **ब्रह्मचर्य-** બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, **व्रत-** વ્રત व्रत, **आयुषाम्** અને આયુષ્યના और आयुके लिए, **विघ्नभूताः** વિઘ્નરૂપ विघ्नरूप, **रोगाः** રોગો रोग, **प्रादुर्भूताः** ઉત્પન્ન થયા उत्पन्न हुए, **तदा** ત્યારે तब, **भूतेषु** પ્રાણીઓ પર प्राणियों पर, **अनुक्रोशम्** દયા दया, **पुरस्कृत्य** કરીને करके, **पुण्यकर्माणः** પુણ્ય કર્મવાળા पुण्यकर्म करनेवाले, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षि, **हिमवतः** હિમાલયના हिमालयके, **शुभे पार्श्वे** પવિત્ર પ્રદેશમાં पवित्र प्रदेशमें, **समेताः** એકત્રિત થયા एकत्रित हुए ॥ ६-७ ॥

6-7. When diseases arose like so many impediments to the austerity, fasting, study, continence and the vows of the embodied souls, then the great sages, the doers of good, keeping compassion for creatures foremost, met together on the sacred slopes of the Himalayas.

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥८॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
पारिक्षिर्भिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्ज(ष्ठ)लः ॥ ९ ॥
विश्वामित्राश्मरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ (ल्यौ) वार्क्षिर्देवलगालवौ
साङ्कृत्यो वैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
वडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ ११ ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥

---

५ शक्रः—इन्द्रः; (ट)
६—१ तपः—तत्र (ट)
” २ व्रतायुषाम्—व्रताजुषाम् (द,ध,प.)

९ पारिक्षिः—परिक्षित (ख)
,, पारिक्षुत् (ट)
१० विश्वामित्राश्मरथ्यौ—विश्वामित्राश्वरथ्यौ (क,घ,छ.)
वार्क्षि—वलि (घ)
११ साङ्कृत्य—सांकृत्यः (ट)
,, कुशिकः—सुषिरः (ट)
१२ १ मारीच—मारीचि (ट.ड.)
३ पैङ्गिः—पिङ्गिः (ग)
२ लोकाक्षः—लोकाक्षिः (ट)
४ पैङ्गिरेव च—पैङ्गिकौशिकः (ट)

शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः॥ १३॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

अङ्गिराः અંગિરા अंगिरा, **जमदग्निः** જમદગ્નિ जमदग्नि, **वसिष्ठः** વસિષ્ઠ वसिष्ठ, **कश्यपः** કશ્યપ कश्यप, **भृगुः** ભૃગુ भृगु, **आत्रेयः** આત્રેય आत्रेय, **गौतमः** ગૌતમ गौतम, **सांख्यः** સાંખ્ય सांख्य, **पुलस्त्यः** પુલસ્ત્ય पुलस्त्य, **नारदः** નારદ नारद, **असितः च** અને અસિત और असित, **अगस्त्यः** અગસ્ત્ય अगस्त्य, **वामदेवः** વામદેવ वामदेव, **मार्कण्डेयाश्वलायनौ** માર્કંડેય અને આશ્વલાયન मार्कण्डेय और आश्वलायन, **पारिक्षिः** પારિક્ષિ पारिक्षि, **भिक्षुः आत्रेयः** ભિક્ષુ આત્રેય भिक्षु आत्रेय, **भरद्वाजः** ભરદ્વાજ भरद्वाज, **कपिलञ्जः-च** અને કપિંજલ और कपिञ्जल, **विश्वामित्राश्मरथ्यौ** વિશ્વામિત્ર અને આશ્મરથ્ય विश्वामित्र और आश्मरथ्य, **भार्गवः** ભાર્ગવ भार्गव, **च्यवनः** ચ્યવન च्यवन, **अभिजित्** અભિજિત્ अभिजित्, **गार्ग्यः** ગાર્ગ્ય गार्ग्य, **शाण्डिल्य—**શાણ્ડિલ્ય शाण्डिल्य, **कौण्डिन्यौ** અને કૌણ્ડિન્ય और कौण्डिन्य, **वार्क्षिः** વાર્ક્ષિ वार्क्षि, **देवल—गालवौ च** દેવલ અને ગાલવ देवल और गालव, **साङ्कृत्यः** સાંકૃત્ય साङ्कृत्य, **वैजवापिः च** અને વૈજવાપિ और वैजवापि, **कुशिकः** કુશિક कुशिक, **बादरायणः** બાદરાયણ बादरायण, **बडिशः** બડિશ बडिश, **शरलोमा** શરલોમા शरलोमा, **उभौ काप्यकात्यायनौ च** અને બન્ને કાપ્ય તથા કાત્યાયન और दोनों काप्य व कात्यायन, **काङ्कायनः** કાંકાયન काङ्कायन, **कैकशेयः** કૈકશેય कैकशेय, **धौम्यः** ધૌમ્ય धौम्य, **मारीच—काश्यपौ** મારીચ અને કાશ્યપ मारीच और काश्यप, **शर्कराक्षः** શર્કરાક્ષ शर्कराक्ष, **हिरण्याक्षः** હિરણ્યાક્ષ हिरण्याक्ष, **लोकाक्षः** લોકાક્ષ लोकाक्ष, **पैङ्गिः एव च** અને પૈંગિ પણ और पैङ्गि भी, **शौनकः** શૌનક शौनक, **शाकुनेयः च** અને શાકુનેય और शाकुनेय, **मैत्रेयः** મૈત્રેય मैत्रेय, **मैमतायनिः** મૈમતાયનિ मैमतायनि, **वैखानसाः** વૈખાનસ वैखानस, **वालखिल्याः** વાલખિલ્યો वालखिल्य, **तथा अन्ये महर्षयः च** અને બીજા મહર્ષિઓ एवं दूसरे महर्षिभी, **ब्रह्मज्ञानस्य** બ્રહ્મજ્ઞાન ब्रह्मज्ञान, **यमस्य** યમ (દમ) अहिंसा आदि यम, **नियमस्य च** અને નિયમના और शौच आदि नियमके, **निधयः** ભંડાર भण्डार, **तपसः तेजसा** તપના તેજથી तपके तेजसे, **हूयमानाः** પ્રજ્વલિત प्रज्वलित, **अग्नयः इव** હોમાગ્નિની પેઠે होमाग्निके समान, **दीप्ताः** દેદીપ્યમાન देदीप्यमान, **ते** તેઓ और, **तत्र** તહાં वहाँ, **सुखोपविष्टाः** સુખપૂર્વક બેસીને सुखपूर्वक बैठकर, **इमाम्** આ इस, **पुण्याम्** પવિત્ર पवित्र, **कथाम्** ચર્ચા चर्चाको, **चक्रुः** કરવા લાગ્યા करने लगे ॥ ८–१४½ ॥

8-14½. Angiras, Jamadagni, Vasistha, Kasyapa, Bhrigu, Atreya, Gautama, Sankhya, Pulastya, Narada, Asita. Agastya, Vamdeva, Markendeya, Asvalayana, Parikshi, Atreya the Mendicant, Bharadvaja, Kapinjala. Visvamitra, Asmarathya, Bhargava, Cyavana, Abhijit, Gargya, Sandilya, Kaundilya, Varkshi, Devala and Galava, Sankritya, Vaijavapi, Kusika, Badarayana, Badisa, Saraloma, and both Kapya and Katyayana, Kankayana, Kaikaseya, Dhaumya, Marica, Kasyapa, Sarkaraksha, Hiranyaksha, Lokaksha and Paingi; likewise, Saunaka, Sakuneya, Maitreya, Maimatayani, the forest-dwelling hermits, Valakhilyas, and likewise other great sages—all of them veritable mines of the Brahmic lore, and of restraint and discipline, and resplendent with the glow of austerities, like to fires fed with oblations—seated at ease there, initiated the following inquiry:—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।

१४ तपसः—तपन्तः (घ)

१५. उत्तमम्—साधनम् (ट)

१६. अपहर्तारः—अपहन्तारः [द]

धर्म - अर्थ - काम - मोक्षाणाम् ધર્મ - અર્થ - કામ અને મોક્ષનું धर्म - अर्थ - काम और मोक्षका, **उत्तमम्** પ્રધાન प्रधान, **मूलम्** કારણ कारण, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य (**अस्ति** છે है), **रोगाः** રોગો रोग, **तस्य** તેનો उस आरोग्यको, **श्रेयसः** શ્રેયનો श्रेयको, **जीवितस्य च** અને જીવનનો और जीवनको, **अपहर्तारः** (**सन्ति**) નાશ કરનારા છે नष्टकरनेवाले हैं, **अयम्** આ यह, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોને मनुष्योंके लिए, **महान्** મહાન महान, **अन्तरायः** વિઘ્ન विघ्न, **प्रादुर्भूतः** ઉત્પન્ન થયું છે उत्पन्न हुवा है, **तेषाम्** તે રોગોની उन रोगोंकी, **शमोपायः** શાન્તિનો ઉપાય शान्तिका उपाय, **कः स्यात्** શો હોઈ શકે क्या हो, **इति** એમ ऐसा, **उक्त्वा** કહીને कहकर, (**ते मुनयः** તે મુનિઓ वे ऋषि) **ध्यानम् आस्थिताः** ધ્યાનમગ્ન થયા ध्यानमग्न हो गये ॥ १५-१६½ ॥

15-16½. "Health is the supreme foundation of virtue, wealth and enjoyment and salvation. Now diseases are the destroyers of health, of the good of life, and even of life itself. Thus has arisen the great impediment to the progress of humanity. What shall be the means of remedying it ?" Having observed thus, they sat in meditation.

अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥
स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।

अथ પછી और, **ते** તેઓએ उन्होंने, **ध्यानचक्षुषा** ધ્યાનચક્ષુથી ध्यानचक्षुसे, **शक्रम्** ઇન્દ્રને इन्द्रको, **शरणम्** રક્ષકરૂપે रक्षकरूपमें, **ददृशुः** જોયા देखा, **सः अमरप्रभुः** તે અમરેશ્વર वह अमरप्रभु, **शमोपायम्** શાન્તિનો ઉપાય शान्तिके उपायको, **यथावत्** યોગ્ય રીતે ठीक प्रकारसे, **वक्ष्यति** કહેશે એમ જાણ્યું कहेंगे ऐसा जाना ॥ १७-१७½ ॥

17-17½. Then they saw with the eye of understanding their refuge in Indra. "He, the lord of the immortals, shall tell us rightly the means of overcoming disease".

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥

(**परन्तु** પણ परन्तु) **शचीपतिम्** ઇન્દ્રને इन्द्रसे, **प्रष्टुम्** પૂછવા માટે पूछनेके लिए, **सहस्राक्ष-भवनम्** ઇન્દ્રના ભવન પ્રત્યે इन्द्रके भवनको, **कः** કોણ कौन, **गच्छेत्** જશે जायगा, **भरद्वाजः** ભરદ્વાજ મુનિએ भरद्वाज मुनिने, **प्रथमं वचः** સૌથી પ્રથમ વચન पहिले वचन, **अब्रवीत्** કહ્યું કે कहा कि, **अहम्** મને मैं, **अत्र अर्थे** આ કાર્યમાં इस कार्यमें, **नियुज्येयम् इति** નિયુક્ત કરો नियुक्त किया जाऊं, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **ऋषिभिः** ઋષિઓએ ऋषिओंद्वारा, **सः** તેને वही, **नियोजितः** નિયુક્ત કર્યો नियुक्त किया गया ॥१८-१९ ।

18-19. Who will go to the abode of thousand-eyed Indra in order to inquire and learn from that lord of Saci (Indra). "I should be charged with this misson". The first to speak these words was Bharadvāja. Hence was he commissioned by the sages.

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २० ॥

सः તે ભરદ્વાજ મુનિએ भरद्वाज मुनिने, **शक्रभवनम्** ઇન્દ્રના ભવન પર इन्द्रके भवन पर, **गत्वा** પહોંચીને पहुंच कर, **अनलम् इव** અગ્નિસમાન अग्निके समान, **दीप्यमानम्** દેદીપ્યમાન देदीप्यमान, **बलहन्तारम्** અને બલાસુરને મારનાર ભગવાન ઇન્દ્રને

१७. आस्थिताः—आश्रिताः (ट)

२०. भवनं—सदनं [ट]
मध्यगम्-सेवितम् [ग, घ, ट, ढ.]

और बलासुरको मारनेवाले भगवान इन्द्रको, **सुरर्षिगणमध्यगम्** દેવર્ષિઓની મધ્યમાં બિરાજમાન देवर्षियोंके बीचमें बैठे हुए, **ददर्श** જોયા देखा ॥ २० ॥

20. Having gone to the abode of Indra, he saw (him) that slayer of Bala, seated amidst celestial sages and shining like fire.

सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
प्रोवाच विनयाद्धीमानृषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥

धीमान् सः બુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ મુનિએ बुद्धिमान भरद्वाज मुनिने, **अभिगम्य** સંમુખ ઉપસ્થિત થઇ संमुख उपस्थित होकर, **जयाशीर्भिः** 'જય હો' એવા આશીર્વાદથી 'जय हो' ऐसे आशीर्वचनोंसे, **सुरेश्वरम् अभिनन्द्य** ઈન્દ્રને અભિનંદન આપીને इन्द्रका अभिनन्दन करके, **ऋषीणाम्** ઋષિઓનું ऋषिओंके, **उत्तमं वाक्यम्** ઉત્તમ વાક્ય उत्तम वाक्यको **विनयात्** વિનયપૂર્વક विनयपूर्वक, **प्रोवाच** કહ્યું कहा ॥ २१ ॥

21. Having approached the chief of the gods, and saluting him with benedictory cries of 'Victory', he, the intelligent one, delivered, with humility, the excellent message of the sages.

व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥

अमरप्रभो હે અમરેશ્વર हे अमरप्रभो, **सर्वप्राणिभयङ्कराः** સર્વ પ્રાણીઓને ભય કરનાર सब-प्राणियोंके लिए भयङ्कर, **व्याधयः** વ્યાધિઓ व्याधियाँ, **समुत्पन्नाः** ઉત્પન્ન થયા છે उत्पन्न हो गई हैं, **तद्** તે માટે इस लिए, **शमोपायम्** શાન્તિનો ઉપાય निवारणके उपायको, **यथावत्** યથાવત્ भलीप्रकार, **मे** મને मुझे, **ब्रूहि** કહો बतलाइए ॥ २२ ॥

22. Diseases have arisen which are the terror of all human beings. Tell me, O Lord of the immortals, the appropriate means of remedying them.

इन्द्रेण कृत भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम्—

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **शतक्रतुः** ઇન્દ્રે इन्द्रने, **विपुलाम्** અતિશય तीव्र, **मतिम्** બુદ્ધિ बुद्धि, **बुद्ध्वा** સમજીને देखकर, **तस्मै** તે उस, **परमर्षये** મહર્ષિ ભરદ્વાજને महर्षि भरद्वाजको, **अल्पैः पदैः** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **आयुर्वेदम्** (તેને) આયુર્વેદનો आयुर्वेदका, **प्रोवाच** ઉપદેશ કર્યો उपदेश दिया ॥ २३ ॥

23. Unto the sage-the great Lord Satakratu (Indra), knowing his wide understanding, propounded in a few words the science of Life.

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥

हेतुलिङ्गौषधज्ञानम् હેતુ-લિંગ અને ઔષધના જ્ઞાનરૂપ हेतु-लिङ्ग और औषधको बतानेवाले, **स्वस्थ—आतुर—परायणम्** તથા સ્વસ્થ અને આતુરને ઉત્તમ આશ્રયરૂપ स्वस्थ एवं आतुर दोनोंके लिए सहारा, **त्रिसूत्रम्** ત્રિસૂત્રરૂપ त्रिसूत्ररूप, **शाश्वतम्** નિત્ય नित्य, **पुण्यम्** અને પવિત્ર और पवित्र, **यम्** જે આયુર્વેદને जिस आयुर्वेदको, **पितामहः** બ્રહ્માએ ब्रह्माने, **बुबुधे** જાણ્યો હતો जाना था ॥ २४ ॥

24. He taught the science of causes, symptoms and medication, the supreme refuge of both the healthy and the ailing, the tripartite science, eternal and holy, which the Great Father (Brahma) knew.

---

२१ विनयात्-भगवान् [क, ख, घ, छ, झ, ठ, ड, द, ध]
विनयेनाभिगम्यैनं द्रष्टुकामो महायशाः । दृष्टैव च मुनिं प्राह भगवान् पाकशासनः ॥ स्वागतं चेति धर्मज्ञो मुनिस्तस्माद्य-श्चेप्सितम् । अर्चितश्च यथान्यायमुपविष्टः समागतः ॥ तत्रोपायं विकाराणां पप्रच्छ हरिवाहनम् । [ग,थ,ध] ब्रूहि नः प्रशमोपायं तेषाममरसत्तम ॥ श्रुत्वेति वचनं तस्य सर्वभूतहितावहम् । **तस्मै प्रोवाच** [ध]

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥

महामतिः सः मुनिः મહામતિ તે ભરદ્વાજે महामति उस मुनिने, **तन्मनाः** (**सन्**) તન્મય થઈને तन्मय होकर, **अनन्तपारम्** અતિ દુસ્તર अति दुस्तर, **त्रिस्कन्धम्** ત્રિસ્કન્ધરૂપ त्रिस्कन्धरूप, **सर्वम्** સઘળા संपूर्ण, **आयुर्वेदम्** આયુર્વેદને आयुर्वेदको, **अचिरात्** સત્વર शीघ्र ही, **यथावत्** યથાવત् भली प्रकार, **बुबुधे** સમજી લીધો समझ लिया ॥ २५ ॥

25. He, the sage of great understanding, soon learned correctly by single-minded devotion, the whole Science of Life, tri-based and extending without end.

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।
ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २६ ॥

भरद्वाजः ભરદ્વાજે भरद्वाजने, **तेन** તે આયુર્વેદના જ્ઞાનથી उस आयुर्वेदके ज्ञान द्वारा, **सुखान्वितम्** સુખયુક્ત सुखयुक्त, **अमितम्** દીર્ઘ दीर्घ, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **लेभे** પ્રાપ્ત કર્યું प्राप्त की, **तत् च** અને તેનો और उस आयुर्वेदका, **ऋषिभ्यः** ઋષિઓને ऋषिओंको, **अनधिकम् अनवशेषयन्** કંઈપણ વધારો ઘટાડો કર્યા વિના न अधिक और न कम करते हुए, **शशंस** ઉપદેશ કર્યો उपदेश किया ॥ २६ ॥

26. Bharadvaja thereby acquired unmeasured life endowed with happiness, and (in his turn) taught it (the science) to the sages, without either adding or withholding any part.

आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम्–

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २७ ॥

आयुः આયુષ્યને आयुको, **दीर्घम्** દીર્ઘ दीर्घ, **चिकीर्षन्तः** બનાવવાની ઇચ્છાવાળા बनानेकी इच्छा रखनेवाले, **ऋषयः च** મહર્ષિઓએ પણ ऋषियोंने भी, **प्रजाहितम्** લોકહિતકારી लोकहितकारी, **आयुषः वर्धनम्** અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર और आयुको बढानेवाले, **तम् वेदम्** તે આયુર્વેદને उस आयुर्वेदको, **भरद्वाजात्** ભરદ્વાજ પાસેથી भरद्वाज मुनिसे, **जगृहुः** ગ્રહણ કર્યો ग्रहण किया ॥ २७ ॥

27. And the sages, desiring longevity, received that science, beneficial to humanity and promotive of life, from Bharadvaja.

महर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।
सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ २८ ॥
समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्वरम् ॥ २९ ॥

ते महर्षयः તે મહર્ષિઓએ उन महर्षियोंने, **ज्ञानचक्षुषा** જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી ज्ञानरूपी चक्षुसे, **सामान्यं च** સામાન્યને અને सामान्य और, **विशेषं च** વિશેષને विशेषको, **गुणान् द्रव्याणि कर्म च** ગુણો–દ્રવ્યો અને કર્મોને गुण–द्रव्य और कर्मको, **समवायं च** અને સમવાયને और समवायको, **यथावत्** યથાવત્ भली प्रकारसे, **ददृशुः** જાણી લીધા जान लिया, **तत् ज्ञात्वा** તેને જાણીને उस सामान्य आदिको समझकर, **तन्त्रोक्तम्** આયુર્વેદોક્ત आयुर्वेदोक्त, **विधिम्** વિધિનો विधिका, **आस्थिताः**

---

२५ आयुर्वेदं महामतिः - आयुर्वेदमहोदधिम् [ख]
,, तन्मना - तन्महा [थ]
२५ श्लोकानन्तरम्
शब्दाक्षरपदन्यासच्छन्दोवृत्तस्वरक्रमैः ।
श्रुत्वा सहस्रवर्षाणामारोग्यार्थविनिश्चयम् ॥१॥ [ख,थ.]
शब्दाक्षरपदन्यासच्छन्दोवृत्तरसक्रमैः ।
श्रुत्वा सहस्रवर्षाणामारोग्यार्थविनिश्चयम् ॥ १ ॥ [ध.]
२६ अमितम्–अमृतम् (ट)
सुखान्वितम्–सुखान्वितः (ख, झ, ठ.)
तच्च–तं च (क, च, छ, ध)

२७ ऋषयश्च–ऋषयस्ते [ट]
२८ महर्षयस्ते–१ तेनर्षयस्ते (क, च, द.)
,, ३ ऋषयस्तेन (ट)
२ तेन ते ददृशुः सर्वे. (ग)
२९ अनित्वरम्–अनश्वरम् (ख,ग,च,झ,त,थ,ष.)
,, निर्गदम् (ड)

આશ્રય કરીને आश्रय लेकर, **परमं शर्म** પરમ સુખ परम सुख, **च** અને और, **अनित्वरम** અનશ્વર-દીર્ઘ अनश्वर-दीर्घ, **जीवितम** આયુષ્ય आयुष्य, **अपि** પણ भी, **लेभिरे** પ્રાપ્ત કર્યું प्राप्त किया ॥ २८-२९ ॥

These great sages perceived this science with the eye of discernment; the nature of the general and the particular; the substances, their qualities, action and inherent relation; and understanding it and then conforming to the rules laid down in the systems, they attained the highest happiness and enduring life.

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥३०॥

अथ તે પછી इसके पश्चात्, **मैत्रीपरः** સર્વ પ્રાણીઓના મિત્રભૂત सर्व प्राणियोंके मित्रभूत, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **सर्वभूत-अनुकम्पया** સર્વ પ્રાણી પર દયા કરીને सकल जीवोंपर दयाकी दृष्टिसे, **पुण्यम्** પવિત્ર पवित्र, **आयुर्वेदम्** આયુર્વેદ आयुर्वेदको, **षड्भ्यः शिष्येभ्यः** ૭ શિષ્યોને छह शिष्योंको, **दत्तवान्** આપ્યો प्रदान किया ॥ ३० ॥

30. Thereafter Punarvasu, the most benevolent, moved by compassion for all creatures, bestowed the science of life on his six disciples.

अग्निवेशश्च भेल(ड)श्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३१ ॥

अग्निवेशः च અગ્નિવેશ અને अग्निवेश और, **भेलः (डः) च** ભેલ भेल, **जतूकर्णः** અને જતૂકર્ણ और जतूकर्ण, **पराशरः** પરાશર पराशर, **हारीतः** હારીત हारीत, **क्षारपाणिः च** અને ક્ષારપાણિએ तथा क्षारपाणिने, **मुनेः** મુનિનો मुनिके, **तद् वचः** તે ઉપદેશ उस उपदेशको, **जगृहुः** ગ્રહણ કર્યો ग्रहण किया ॥ ३१ ॥

३० षड्भ्यः—तेभ्यः (ग)
,, —सद्भ्यः (ट)
३१ जतूकर्णः पराशरः-जातूकर्णपराशरौ (ध)

31. Agnivesa, Bhela, Jatūkarna, Parasara, Harita, and Ksharapani received the teaching of the sage.

अग्निवेशस्य प्रथमं तन्त्रकर्तृत्वम्—

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥

तत्र અગ્નિવેશમાં अग्निवेशमें, **बुद्धेः** બુદ્ધિનું बुद्धिका, **विशेषः** આધિક્ય आधिक्य, **आसीत्** હતું था, **मुनेः** મુનિના ऋषिके, **उपदेशान्तरम्** ઉપદેશમાં ફેરફાર उपदेशमें अन्तर, **न** ન હતો नहीं था, **यतः** જેથી जिससे कि, **प्रथमम्** સૌ પહેલાં सबसे पहिले, **तन्त्रस्य** આયુર્વેદ તંત્રના आयुर्वेद तन्त्रका, **कर्ता** કર્તા बनानेवाला, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશ अग्निवेश, **अभवत्** થયા हुआ ॥ ३२ ॥

32. It was the excellence of his own understanding and not any difference in instruction by the sage whereby Agnivesa became the foremost compiler of the Science.

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३३ ॥

अथ પછી फिर तो, **भेलादयः** ભેલ વગેરેએ भेल आदिने भी, **स्वं स्वं** પોતપોતાનાં अपने अपने, **तन्त्रम्** તન્ત્રો तन्त्र, **चक्रुः** રચ્યાં बनाये, **कृतानि च** અને તેઓએ રચેલાં તન્ત્રો और रचित तन्त्रोंको, **सुमेधसः** ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા તે અગ્નિવેશ આદિએ शोभनबुद्धिवाले अग्निवेश आदिने, **सर्षिसङ्घम्** ઋષિઓના સમૂહમાં બેઠેલા ऋषिसमूहमें बैठे हुए, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रेयको, **श्रावयामासु :** સંભળાવ્યાં सुनाये ॥ ३३ ॥

33. Thereafter Bhela and the rest made each his own compilation of the science, and these talented ones read them out to Atreya and the assembly of the sages.

३२ तन्त्रस्य कर्ता—तन्त्रप्रणेता (ग)
३३ अथ - तथा (ट)
कृतानि - श्रुतानि (ट)
सर्षिसङ्घं - सर्षिसिंहम् (ग)

षट्सु तन्त्रेषु महर्षिणामनुमोदनम्—

श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३४ ॥

पुण्यकर्मणाम् પુણ્યકર્મશાળી અગ્નિવેશ આદિના पुण्य कर्मशाली अग्निवेश आदिके, **अर्थानाम्** આયુર્વેદીય અર્થોનું आयुर्वेदीय अर्थोंकी, **सूत्रणम्** ગ્રથન रचना, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुनकर, **ते ऋषयः** તે ઋષિઓ वे ऋषिलोग, **प्रहृष्टाः** પ્રસન્ન થઈને प्रसन्न होते हुए, **यथावत्** આપે યથાવત્ अच्छी, **सूत्रितम्** ગ્રથન કર્યું છે रचना की है, **इति** એમ ऐसी, **अनुमेनिरे** (કહીને તેનો) તેઓએ સ્વીકાર કર્યો अनुमति प्रकट की ॥ ३४ ॥

34. The sages, having listened to the presentation of the subject by these virtuous men, rejoiced, acclaiming that it (the science) had been truly presented.

सर्वे एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।
साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥

सर्वभूत-हितैषिणः સર્વ પ્રાણીઓનું હિત ચાહનારા सर्व प्राणियोंका हित चाहने वाले, **सर्वे एव** બધાય ઋષિઓએ सभी महर्षियोंने, **तान्** તેઓની उनकी, **अस्तुवन्** પ્રશંસા કરી प्रशंसा की, **भूतेषु** અને પ્રાણીઓ ઉપર और प्राणियों पर, **साधु** આપે સારી રીતે बड़ी, **अनुक्रोशः** દયા કરી दया की, **इति च** એમ ऐसा, **समम्** સર્વે એકી સાથે एकसाथ, **उच्चैः** ઉચ્ચ સ્વરથી उच्च स्वरसे, **अब्रुवन्** બોલ્યા कहा ॥ ३५ ॥

35. All of them, pursuant of the welfare of all creatures, extolled the authors, saying "Great is your compassion for creatures."

तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३६ ॥

दिवि स्थिताः આકાશમાં રહેલા आकाशमें स्थित, **सामराः** દેવો સહિત देवताओंके साथ, **देवर्षयः** દેવર્ષિઓએ देवर्षियोंने, **परमर्षीणाम्** તે ઋષિઓના महर्षियोंके, **तम्** તે इस, **पुण्यंशब्दम्** મંગલકારી શબ્દ पवित्र शब्दको, **शुश्रुवुः** સાંભળ્યો सुना, **श्रुत्वा** અને સાંભળીને और सुनकर, **परम्** અતિશય अति, **मुमुदिरे** આનંદ પામ્યા आनन्दित हुए ॥ ३६ ॥

36. The celestial sages, together with the immortals, stationed in Heaven, heard that auspicious cry of the great sages, and hearing, rejoiced greatly.

अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववा(ना)दयत् ।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद् भूतैरुदीरितः ॥ ३७ ॥

नभसि આકાશમાં રહેલા आकाशमें, **भूतैः** દેવોએ देवताओंने, **हर्षात** હર્ષથી हर्षसे, **उदीरितः** ઉચ્ચારેલા उच्चारित, 'अहो साधु' અહો વાહ વાહ अहो साधु, **इति** એવા इस, **स्निग्ध-गम्भीरः** સ્નિગ્ધ અને ગંભીર स्निग्ध और गंभीर, **निर्घोषः** નાદે शब्दने, **त्रीन्** ત્રણે तीनों, **लोकान्** લોકને लोकोंको, **अन्ववादयत्** ગજવી મૂક્યા गुंजा दिया ॥ ३७ ॥

37. "O, well-done!"—that ovation, generous and profound, echoed with joy by all creatures in the sky, resounded throughout the three worlds.

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥

शिवः કલ્યાણકારી कल्याणकारी, **वायुः** વાયુ वायु, **ववौ** વાવા લાગ્યો बहने लगी, **सर्वाः दिशः** સર્વે દિશાઓ सब दिशाएँ, **भाभिः** તેજથી तेजसे, **उन्मीलिताः** પ્રકાશિત થઈ प्रकाशित होगई, **सजलाः** જલસહિત जलसहित, **दिव्याः** દિવ્ય दिव्य, **कुसुम-वृष्टयः** પુષ્પવૃષ્ટિ पुष्पवृष्टि, **च एव** પણ भी, **निपेतुः** પડી गिर पड़ी ॥ ३८ ॥

38. The winds blew salubriously, all the quarters expanded with radiance, and divine showers of blossoms, together with rain,—descended.

३४ सूत्रितम् - साधितम् (ट)
३५ साधु भूतेषु—सर्वभूतेषु (ह)
३७ निर्घोष:- घोषश्च (ट, द.)
३८ चैव - रम्या (ट)

अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥३९॥

अथ પછી पीछे, **अग्निवेशप्रमुखान्** અગ્નિવેશાદિ ઋષિઓમાં अग्निवेश आदि महर्षियोंमें, **बुद्धि** બુદ્ધિ बुद्धि, **सिद्धिः** સિદ્ધિ सिद्धि, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **मेधा** મેધા मेधा, **धृतिः** ધૃતિ धृति, **कीर्तिः** કીર્તિ कीर्ति, **क्षमा** ક્ષમા क्षमा, **दया** અને દયા और दया, **ज्ञानदेवताः** એ જ્ઞાનદેવતાઓએ इन ज्ञानदेवताओंने, **विविशुः** પ્રવેશ કર્યો प्रवेश किया ॥ ३९ ॥

39. Thereafter the goddesses of Enlightenment, Understanding, Achievement, Memory, Genius, Resolution, Eloquence, Forgiveness and Compassion entered into Agnivesa and the rest.

तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
भ(भा)वाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥४०॥

एषाम् च તે અગ્નિવેશાદિનાં इन अग्निवेश आदिके, **परमर्षिभिः** પરમર્ષિઓએ परमर्षियोंसे, **अनुमतानि** સ્વીકારેલાં स्वीकृत, **तानि तन्त्राणि** તે તન્ત્રોએ वे तन्त्र, **भूतसङ्घानाम्** લોકસમૂહની लोकसमूहकी, **भवाय** સ્થિતિ માટે स्थितिके लिए, **भुवि** પૃથ્વી પર पृथ्वी पर, **प्रतिष्ठाम्** ખ્યાતિ संमानको, **लेभिरे** પ્રાપ્ત કરી प्राप्त हुए ॥ ४० ॥

40. The compilations of these (compilers) which were (thus) approved by the great sages obtained currency in the world for the well-being of the multitude of living beings.

आयुर्वेदस्य लक्षणम्—

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥

हित - अहितम् હિતમય - અહિતમય हितसंज्ञक - अहितसंज्ञक, **सुखम्** સુખમય सुखसंज्ञक, **दुःखम्** દુઃખમય दुःखसंज्ञक, **आयुः** આયુ आयु, **तस्य** તથા તે ચતુર્વિધ આયુષ્યનું उस आयुका, **हित - अहितम्** પથ્યાપથ્ય पथ्यापथ्य, **मानम् च** પ્રમાણ અને અપ્રમાણ प्रमाण एवं अप्रमाण, **तत् च** તથા આયુષ્યનું લક્ષણ तथा आयुका लक्षण, **यत्र** જેમાં जिसमें, **उक्तम्** કહેલ છે कहा गया है, **सः** તે वह, **आयुर्वेदः** આયુર્વેદ आयुर्वेद, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाता है ॥ ४१ ॥

41. That is named the science of life wherein are laid down the good and the bad life, the happy and the unhappy life, and what is wholesome and what unwholesome in relation to life, as also the measure of life.

आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च—

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥

शरीरम् શરીર शरीर, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, **सत्त्वम्** મન सत्त्व, **आत्मा** અને આત્માના और आत्माके, **संयोगः** સંયોગને संयोगको, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **धारि** ધારિ धारि, **जीवितम्** જીવિત जीवित, **नित्यगः च** નિત્યગ नित्यग, **अनुबन्धःच** અને અનુબન્ધ तथा अनुबन्ध, **पर्यायैः** એ પર્યાયોથી इन पर्यायोंसे, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥४२॥

42. Life is spoken of by such synonyms as "the union of the body, the senses, the mind and the spirit", "the support", "animation", "the flux", and "the link" (between the past life and the future one).

अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः—

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ४३ ॥

तस्य તે उस, **आयुषः** આયુનો आयुका, **वेदः** વેદ वेद, **पुण्यतमः** સૌથી વધારે પવિત્ર છે सब वेदोंसे अधिक पवित्र है, **वेदविदाम्** એવો વેદવાદીઓનો ऐसा वेदज्ञोंका, **मतः** મત છે मत है, **यत्** કારણકે क्योंकि, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોનું मनुष्योंके, **उभयोः** બન્ને दोनों,

---

४१. च तच्च– तन्त्रे च (थ)

४३. वक्ष्यते– वर्ण्यते (ग)
,, यन्– तन् (ट)

लोकयोः લોકનું लोकोंका, हितम् હિત हित, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે बतलाया जायेगा ॥ ४३ ॥

43. The science relating to life is regarded by the philosophers as the most meritorious (of all the sciences), because it teaches mankind what constitutes their good in both the worlds.

सामान्यविशेषयोर्लक्षणम्—

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
ह्रासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४४ ॥

सामान्यम् સામાન્ય (સમાનતા) सामान्य, सर्वदा હમેશાં सदा, सर्वभावानाम् બધા પદાર્થોની सब पदार्थोंकी, वृद्धि-कारणम् વૃદ્ધિનું કારણ છે वृद्धिका कारण होता है, विशेषःच અને વિશેષ—વિભિન્નતા और विशेष, ह्रास-हेतुः સર્વ પદાર્થોના હ્રાસનું કારણ છે ह्रासका कारण है, उभयस्य બન્નેનો दोनोंका, प्रवृत्तिः तु શરીરની સાથે સંબંધ તો शरीरके साथ संबंध तो, (सर्वभावानां સર્વ પદાર્થોનાં सब पदार्थके, वृद्धिह्रासयोः વૃદ્ધિ તથા હ્રાસનું वृद्धि और ह्रासका, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ ૪૪ ॥

44. The general (similar) is the cause of the increase of all things at all times and the particular (dissimilar) is the cause of the decrease, whereas the application of these principles in the treatment of the body leads to increase or decrease of body-elments.

सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् ।
तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४५ ॥

सामान्यम् સામાન્ય सामान्य, एकत्वकरम् ઐક્ય કરે છે ऐक्य करने वाला है, विशेषः तु વિશેષ તો विशेष तो, पृथक्त्वकृत् પૃથક્તા કરે છે पार्थक्य करनेवाला है, हि કારણકે क्योंकि, तुल्यार्थता તુલ્યાર્થતા એ समान धर्मका होना यह, सामान्यम् સામાન્ય છે सामान्य है, विपर्ययः तु અને તેથી વિપરીત હોય તો और विपरीत अर्थका होना, विशेषः વિશેષ છે विशेष है ॥ ૪૫ ॥

45. The general (similar) combines; the particular (dissimilar) differentiates; for the element of agreement is the general, while the particular is the reverse.

आयुर्वेदस्याधिकरणम्—

सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥

सत्त्वम् મન सत्त्व, आत्मा આત્મા आत्मा, शरीरम् च અને શરીર और शरीर, एतत् त्रयम् આ ત્રણ ये तीनों, त्रिदण्डवत् ત્રણ દંડા જેવાં છે तीन दण्डके समान हैं, लोकः આ લોક यह लोक, संयोगात् તેઓના પરસ્પર સંયોગથી उनके परस्पर संयोगसे, तिष्ठति અસ્તિત્વ ધરાવે છે ठहरते हैं, तत्र તે લોકમાં उस समुदायात्मक लोकमें, सर्वम् બધું सब कुछ, प्रतिष्ठितम् પ્રતિષ્ઠિત છે प्रतिष्ठित है ॥ ૪૬ ॥

46. The mind, the spirit and the body are together, as it were, the tripod; the world endures by reason of cohesion, and on that are all things established.

स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।
वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

सः તે वह सत्त्वादि समुदाय, पुमान् પુરુષ કહેવાય છે पुरुष कहलाता है, तत् च અને તે और वह, चेतनम् ચેતન દ્રવ્ય છે चेतन द्रव्य है, तत् च અને તેને और उसको, अस्य वेदस्य આ આયુર્વેદનું इस आयुर्वेदका, अधिकरणम् અધિકરણ अधिकरण, स्मृतम् કહ્યું છે कहा है, तदर्थम् हि તેને માટે જ उसके लिए ही, अयम् वेदः આ આયુર્વેદ यह आयुर्वेद, प्रकाशितः પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે प्रकाशित किया गया है ॥ ૪૭ ॥

47. That (aggregate of the mind, spirit and body) is man; he is the conscious agent. He is regarded as the subject-matter of this science; and it is indeed for his sake that this science has been promulgated.

द्रव्यसंग्रहः, चेतनाचेतनभेदेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्—

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

खादीनि આકાશ આદિ પંચ મહાભૂત आकाश आदि पंच महाभूत, आत्मा આત્મા आत्मा, मनः મન मन, कालः दिशः च કાલ અને દિશાઓ काल और दिशाएँ, द्रव्यसंग्रहः આ નવ સંક્ષેપમાં દ્રવ્ય છે यह द्रव्योंका संग्रह है, सेन्द्रियम् द्रव्यम् ઇન્દ્રિયયુક્ત દ્રવ્ય इन्द्रियोंवाले द्रव्य, चेतनम् ચેતન છે चेतन हैं, निरिन्द्रियम् અને ઇન્દ્રિયરહિત દ્રવ્ય और इन्द्रियरहित द्रव्य, अचेतनम् અચેતન છે अचेतन हैं ॥ ४८ ॥

48. The five proto-elements, ether and the others, together with the spirit, mind, time and space, constitute the totality of substances. Possessed of the senses, a substance is animate; devoid of the senses, it is inanimate.

गुणाः कर्माणि च—

सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
गुणाः प्रोक्ताः

सार्थाः ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો સહિત इन्द्रियोंके पांच विषयके साथ, गुर्वादयः ગુરુ લઘુ આદિ गुरु लघु आदि, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, प्रयत्नान्ताः ઇચ્છાથી માંડી પ્રયત્ન પર્યન્ત इच्छासे लेकर प्रयत्न पर्यन्त, परादयः અને પર અપર આદિ पर अपर आदि अभ्यास पर्यन्त, गुणाः-प्रोक्ताः ગુણ કહ્યા છે गुण कहे गये हैं ॥ ४८½ ॥

48½. The sense-objects, (the qualities such as) heaviness etc., the intelligence, in the list ending with effort, and (the modes of understanding described as) the higher etc.—these are said to be the qualities.

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

प्रयत्नादि प्रयत्नજનિત प्रयत्नजन्य, चेष्टितम् ચેષ્ટા चेष्टा, कर्म उच्यते કર્મ કહેવાય છે कर्म कहलाती है ॥ ४९ ॥

49. Behaviour such as effort etc., is said to be action.

समवायस्य लक्षणम्—

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

भूम्यादीनां ભૂમિ આદિના પોતાના भूमि आदिके अपने, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, अपृथग्भावः અપૃથગ્ભાવને पृथक् न होना, समवायः સમવાય समवाय, मतः માન્યો છે कहलाता है, सः नित्यः તે નિત્ય છે वह समवाय नित्य है, हि કારણકે क्योंकि, यत्र જ્યાં जहां, द्रव्यम् દ્રવ્ય છે द्रव्य है, तत्र ત્યાં वहां, गुणः ગુણ गुण, अनियतः न નથી એમ નથી (સદા હોય છે) अनुपस्थित नहीं रहता ॥ ५० ॥

50. Samavaya (coexistence) is defined as that inseparable relationship which exists between earth and others and their qualities. This (relationship) is eternal; for, wherever the substance exists the coexistent quality is never absent.

द्रव्यस्य लक्षणम्—

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
तद्द्रव्यं

यत्र જેમાં जिसमें, कर्मगुणाः કર્મ અને ગુણો कर्म और गुण, आश्रिताः આશ્રય કરીને રહ્યા છે आश्रित रहते हैं, यत् અને જે और जो, समवायि સમવાયી समवायी, कारणम् કારણ છે कारण है, तत् તે वह, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य है ॥ ५०½ ॥

50½. That which is the substratum of action and qualities and coexistent cause is substance.

गुणस्य लक्षणम्—

समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५१ ॥

गुणः ગુણ गुण, समवायी સમવાયવાન્ द्रव्यमें समवाय संबंधसे रहनेवाला, निश्चेष्टः કર્મથી ભિન્ન અને

---

४८. निरिन्द्रियम्– अतीन्द्रियम् (ग. थ.)

५०. भूम्यादीनाम्– द्रव्यादीनाम् (ड. प. ख.)

કર્મરહિત कर्मसे भिन्न और कर्मशून्य, कारणम् तु અને કારણ છે और कारण है ॥५१॥

51. Quality is coexistent and inactive cause.

कर्मणः लक्षणम्—

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५२ ॥

(यत् જે जो,) संयोगे च સંયોગ संयोग, विभागे च અને વિભાગમાં और विभागमें, कारणम् કારણ છે कारण है, द्रव्यम् દ્રવ્યમાં द्रव्यमें, आश्रितम् આશ્રિત છે आश्रित है, अन्यत् અન્ય કોઈ अन्य किसी, कर्म કર્મની कर्मकी, न अपेक्षते અપેક્ષા રાખતું નથી अपेक्षा नहीं रखता, कर्तव्यस्य અને કર્તવ્ય કાર્યના और कर्तव्य कार्यका, क्रिया અનુષ્ઠાનરૂપ अनुष्ठानरूप , (तत् તે वह,) कर्म કર્મ છે कर्म है ॥५२॥

52. (Action which is) the cause of conjunction and disjunction resides in the substance. Action is the performance of what is to be done. It depends on nothing else.

इत्युक्तं कारणम्,

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, कारणम् સામાન્ય આદિને કારણ सामान्य आदिको कारण, उक्तम् કહ્યું છે कहा है.

Thus has been defined Cause.

आयुर्वेदस्य कार्यम्—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥५३॥

इह આ તન્ત્રમાં इस तन्त्रमें, धातुसाम्यम् ધાતુ-સામ્ય धातुसाम्यको, कार्यम् કાર્ય कार्य, उच्यते કહેવામાં આવે છે माना गया है, धातुसाम्यक्रिया च અને ધાતુ-સામ્યક્રિયા और धातुसाम्य करना, अस्य तन्त्रस्य આ તન્ત્રનું इस तन्त्रका, प्रयोजनम् પ્રયોજન प्रयोजन, उक्ता કહેલ છે बतलाया गया है ॥ ५३ ॥

५२. विभागे– वियोगे (ङ.)

५३. चोक्ता– प्रोक्ता (च.)

53. The effect is here (i. e. in medicine) said to be "the equilibrium of the body-elements", and the procedure of maintaining the equilibrium of the body-elements is the objective of this science.

व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः—

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥५४॥

कालः કાલ काल, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, इन्द्रियार्थानाम् ઇન્દ્રિયોના વિષયોના इन्द्रियोंके विषयोंका, मिथ्या મિથ્યાયોગ मिथ्यायोग, न च અયોગ अयोग, अति च અને અતિયોગ तथा अतियोग, द्वय-आश्रयाणाम् શારીરિક અને માનસિક शारीरिक और मानसिक, व्याधीनाम् રોગોના रोगोंका, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, हेतुसंग्रहः હેતુસંગ્રહ છે हेतुसंग्रह है ॥ ५४ ॥

54. The complex of causes with reference to disease—psychic and somatic—is either erroneous, absence or excessive interaction of time, mind, senses and sense-objects.

व्याधीनां द्विविध आश्रय आरोग्यस्य हेतुश्च—

शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥५५॥

शरीरम् શરીર शरीर, सत्त्वसंज्ञम् च અને મન और मनको, व्याधीनाम् વ્યાધિઓ व्याधियों, तथा અને तथा, सुखानाम् આરોગ્યનું सुखोंका, आश्रयः આશ્રયસ્થાન आश्रय, मतः માનેલ છે माना गया है, सुखानाम् સર્વ પ્રકારનાં સુખોનું सुखोंका, कारणम् કારણ कारण, समः કાલ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાર્થોનો સમ્યક્ काल बुद्धि और इन्द्रियार्थोंका उचित, योग યોગ योग, तु તો तो, सुखानाम् સર્વ પ્રકારનાં આરોગ્યનું सब प्रकारके आरोग्यका, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ ५५ ॥

55. The body and that which is

५४. द्वयाश्रयाणां– द्रव्याश्रयाणाम् (ख. प.)

५५. समः – मतः (ग. थ.)

called the mind are both considered to be the abodes of diseases, likewise of well-being; their concordance is the cause of well-being.

आत्मनो लक्षणम्—

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥५६॥

निर्विकारः નિર્વિકાર निर्विकार, **परः** અને સૂક્ષ્મ और सूक्ष्म, **आत्मा तु** આત્મા તો आत्मा तो, **सत्त्व** મન मन, **भूतगुण**– શબ્દાદિગુણ शब्दादिगुण, **इन्द्रियैः** ઇંદ્રિયોવડે इन्द्रियोंद्वारा, **चैतन्ये** ચૈતન્યમાં चैतन्यमें, **कारणम्** કારણ છે कारण है, **नित्यः** તે નિત્ય वह नित्य, **द्रष्टा** સાક્ષી છે साक्षी है, **हि** કારણ કે તે क्योंकि वह, **क्रियाः** સર્વ ક્રિયાઓને सब क्रियाओंको, **पश्यति** જુએ છે देखता है ॥ ५६ ॥

56. The spirit, which is changeless and transcendental, becomes the cause of consciousness when united with the mind, the sense objects and the senses. It (the spirit) is the eternal witness observing actions.

त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः, द्विविधः मानसदोषसंग्रहश्च—

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥

वायुः વાત वात, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **कफः च** અને કફ और कफ, **शारीरः** શારીરિક शारीरिक, **दोषसंग्रहः** દોષસંગ્રહ दोषोंका संग्रह, **उक्तः** કહ્યો છે कहा गया है, **मानसः** માનસિક દોષસંગ્રહ मानसिक दोषसंग्रह, **पुनः** તો तो, **रजःच** રજોગુણ रज, **तमः च** અને તમોગુણને और तमको, **उद्दिष्टः** કહ્યો છે बतलाया है ॥ ५७॥

57. Vata, pitta and kapha are said to be the complex of pathogenic factors in the body; passion and delusion are, again, considered the complex of pathogenic factors in the mind.

५६. क्रियाः – क्रियाम् (ग. च. प.)

दोषाणां प्रशमनोपायाः—

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।
मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥५८॥

पूर्वः શારીરિક દોષ शारीरिक दोष, **दैव-युक्ति व्यपाश्रयैः** દૈવ-આશ્રય અને યુક્તિઆશ્રય दैविक और यौगिक, **औषधैः** ઔષધોથી ओषधियोंसे, **प्रशाम्यति** શાન્ત થાય છે शान्त होता है, **मानसः** અને માનસિક દોષ और मानसिक दोष, **ज्ञान**-અધ્યાત્મજ્ઞાન अध्यात्म-ज्ञान, **विज्ञान**-શાસ્ત્રીય જ્ઞાન शास्त्रीय ज्ञान, **धैर्य**-ધૈર્ય धैर्य, **स्मृति**-સ્મૃતિ स्मृति, **समाधिभिः** અને સમાધિથી और समाधिसे, **प्रशाम्यति** શાન્ત થાય છે मिट जाता है ॥ ५८॥

58. The former type of morbidity is quieted by medications, spiritual and physical; and the latter by religion, philosophy, fortitude, remembrance and concentration.

वायोर्गुणास्तत्प्रशमनानि च—

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ ५९ ॥

रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, **शीतः** શીત शीत, **लघुः** લઘુ लघु, **सूक्ष्मः** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **चलः** ચલ चल, **अथ विशदः** તથા વિશદ तथा विशद, **खरः** અને ખર એ વાયુના ગુણો છે और खर वायुके गुण है, **मारुतः** વાયુ वायु, **विपरीत-गुणैः** આ ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળાં इन गुणोंसे विपरीत धर्मवाले, **द्रव्यैः** દ્રવ્યોથી द्रव्योंसे, **संप्रशाम्यति** શીઘ્ર અને સમ્યક્ પ્રકારે શાન્ત થાય છે तुरंत और भली प्रकार शान्त हो जाता है ॥ ५९ ॥

59. Vata is dry, cold, light, subtle, unstable, clear and rough; it is quieted by substances of antagonistic qualities.

पित्तस्य गुणास्तत्प्रशमनानि च—

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ६० ॥

५८. दैवयुक्ति– द्रव्ययुक्ति (ड.)

६०. द्रवमम्लं– विस्रमम्लं (प. ग.)

सस्नेहम् થોડું સ્નિગ્ધ ईषत् स्निग्ध, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, द्रवम् દ્રવ द्रव, अम्लम् અમ્લ अम्ल, सरम् સર सर, कटु च અને કટુ એ પિત્તના ગુણો છે. और कटु पित्तके गुण हैं, पित्तम् પિત્ત पित्त, विपरीतगुणैः આ ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળાં इन गुणोंसे विपरीत धर्मवाले, द्रव्यैः દ્રવ્યોથી द्रव्योंसे, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रशाम्यति શાન્ત થાય છે शान्त होता है ॥ ६० ॥

60. Pitta is slightly unctuous, hot, acute, fluid, acid, mobile and pungent; it is readily quieted by substances of antagonistic qualities.

श्लेष्मणो गुणास्तत्प्रशमनानि च—

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ६१ ॥

श्लेष्मणः કફના कफके, गुरु ગુરુ गुरु, शीत શીત शीत, मृदु મૃદુ मृदु, स्निग्ध સ્નિગ્ધ स्निग्ध, मधुर મધુર मधुर, स्थिर સ્થિર स्थिर, पिच्छिल અને પિચ્છિલ और पिच्छिल, गुणाः એ કફના ગુણો ये कफके गुण, विपरीतगुणैः લઘુ આદિ વિપરીત ગુણોથી लघु उष्णादि विपरीत गुणोंसे, प्रशमम् यान्ति શાન્ત થાય છે शान्त हो जाते हैं ॥ ६१ ॥

61. Kapha is heavy, cold, soft, unctuous, sweet, stable and viscid; it is quieted by substances of antagonistic qualities.

विकाराणां विनिवर्तने उपायाः—

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ॥ ६२ ॥
साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।

देशः દેશ देश, मात्रा માત્રા मात्रा, कालः કાલ काल, उपपादितैः જોઈને યોજેલાં देखकर प्रयुक्त की हुई, विपरीतगुणैः વિપરીત ગુણોવાળાં विपरीत गुणवाली, भेषजैः ઔષધોથી औषधोंसे, साध्यसंमताः સાધ્ય ગણાયેલા साध्य माने हुए, विकाराः રોગો विकार, विनिवर्तन्ते મટે છે निवृत्त होते हैं, असाध्यानां અસાધ્ય असाध्य, व्याधीनाम् રોગોનું रोगोंकी, साधनम् तु ઔષધ તો औषध तो न उपदिश्यते કહેવામાં આવ્યું નથી नहीं बतलाई गई है ॥ ६२½ ॥

62–62½. The disorders classed as curable disappear when treated with therapeutic agents of antagonistic qualities with due consideration of climate, dosage and season.

The treatment of incurable diseases is, however, not instructed here.

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

अतः भूयश्च હવે પછી ફરી અથવા વિસ્તારથી इसके बाद आगे भी फिरसे अथवा विस्तारसे, यथाद्रव्यम् એક એક દ્રવ્યનાં एक एक द्रव्यके, गुणकर्माणि ગુણો અને કર્મો गुणकर्मोंको, वक्ष्यते આચાર્ય કહેશે आचार्य बतलायेंगे ॥ ६३ ॥

63. Now a further description of qualities and action with reference to individual substances will be given.

रसस्य लक्षणं विशेषे प्रत्ययाश्च—

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६४ ॥

रसना-अर्थः रसनेन्द्रिय-જિહ્વાથી જે વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે रसनेन्द्रियसे ग्राह्य गुण, रसः રસ છે रस है, तस्य च અને તેની और उसकी, निर्वृत्तौ ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, द्रव्यम् આધારકારણ आधारकारण, आपः જળ जल, तथा અને और, क्षितिः પૃથ્વી છે पृथ्वी है, विशेषे च तथा તેના મધુરાદિ ભેદોમાં तथा मधुरादि भेदोंमें, प्रत्ययाः નિમિત્તકારણ निमित्तकारण, त्रयः ત્રણ तीन, खादयः આકાશ વાયુ અને તેજ છે आकाश वायु और अग्नि हैं ॥ ६४ ॥

64. Taste is the sense-object of the tongue; and source-substances for its general manifestation are the two proto-elements, water and earth; its

६३. गुणकर्माणि– गुणकर्म (छ.)
,, वक्ष्यते– प्रवक्ष्यते (क. ग. च. छ. झ. द.)

variations ared efermined by the other three proto-elements, ether etc.

रसानां संग्रहः—

स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥६५॥

स्वादुः સ્વાદુ मीठा, **अम्लः** અમ્લ खट्टा, **अथ लवणः** લવણ नमकीन, **कटुकः** કટુ चरपरा, **तिक्तः** તિક્ત तीता या कडवा, **एव च** અને और, **कषायः च** કષાય कसैला, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **अयम्** આ यह, **षट्कः** ૭ના સમૂહને છ:के समूहको, **रसानाम्** રસોના रसोंका, **संग्रहः** સંક્ષેપ संक्षेप, **स्मृतः** કહો છે कहा है ॥६५॥

65. The groop of tastes is described as the hexad made up of sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent tastes.

दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च रसाः—

स्वाद्वम्ललवणा वायुं, कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं, श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥६६॥

स्वादु-अम्ल-लवणाः મધુર-અમ્લ અને લવણ રસ मधुर-अम्ल और लवण रस, **वायुम्** વાતને वातका, **कषाय-स्वादु-तिक्तकाः** કષાય-મધુર અને તિક્ત રસ कषाय-स्वादु और तिक्त रस, **पित्तम्** પિત્તને पित्तका, **कषाय-कटु-तिक्तकाः** કષાય-કટુ અને તિક્ત રસ कषाय-कटु और तिक्त रस, **श्लेष्माणम्** **जयन्ति** કફને જીતે છે कफका शमन करते हैं ॥ ६६ ॥

66. The sweet, acid and salt tastes subdue vata; the astringent, sweet and bitter tastes subdue pitta; the astringent, pungent and bitter tastes subdue kapha.

(कट्वम्ललवणाः पित्तं, स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ।
कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ १ ॥)

कटु–अम्ल–लवणाः કટુ, અમ્લ અને લવણ રસ कटु, अम्ल और लवण रस, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **मधुर–अम्ल–लवणाः** મધુર, અમ્લ અને લવણ રસ मधुर, अम्ल और लवण रस, **कफम्** કફને कफको, **कटु-तिक्त-कषायाः च** કટુ, તિક્ત તથા કષાય રસ कटु, तिक्त और कषाय रस, **समीरणम्** વાતને वायुको, **कोपयन्ति** કોપાવે છે कुपित करते हैं. (१)

66. (1) (The pungent, acid and salt tastes provoke pitta; the sweet, acid and salt provoke kapha; and pungent, bitter and astringent tastes provoke vata.)

प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः--

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किंचित्त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७॥

किंचित् કેટલાંક દ્રવ્યો कुछ द्रव्य, **दोषप्रशमनम्** દોષો તથા ધાતુઓને શાન્ત કરે છે दोषों तथा धातुओंको शान्त करनेवाले हैं, **किंचित्** કેટલાંક कुछ द्रव्य, **धातुप्रदूषणम्** ધાતુઓ તથા દોષોને દૂષિત કરે છે धातुओं तथा दोषोंको दूषित करनेवाले हैं, **किंचित्** અને કેટલાંક कुछ द्रव्य, **स्वस्थवृत्तौ** સ્વાસ્થ્યપાલનમાં स्वस्थ बने रहनेमें, **मतम्** હિતકારી છે हितकारी हैं, (**इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार), **द्रव्यम्** દ્રવ્યો द्रव्य, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારનાં तीन प्रकारके, **उच्यते** કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ६७ ॥

67. Substances are classified in three groups:—(1) some rectify the discordance of body-elements, (2) some vitiate the body-elements, and (3) some are considered to be conducive to the maintenance of good health.

उत्पत्तिभेदेन द्रव्यभेदः—

तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।

तत् पुनः વળી તે દ્રવ્ય वह द्रव्य फिर, **जङ्गम-** જંગમ जङ्गम, **औद्भिद-** ઔદ્ભિદ औद्भिद, **पार्थिवम्** અને પાર્થિવ और पार्थिव, **इति** એમ इस प्रकार, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારનું तीन तरहका, **प्रोक्त** કહેલ છે बतलाया गया है. ॥ ६७½ ॥

---

६७. मतं– हितम् (घ. ङ.)

६७½. प्रोक्तम्– ज्ञेयम् (च. झ. द.)

,, जङ्गमौद्भिद– जाङ्गमौद्भिद(ख.)

67½. Again they are classified in three groups—animal, vegetable and mineral.

जाङ्गमद्रव्यसंग्रहः—

मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जाऽसृगामिषम् ॥६८॥
विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥६९॥

मधूनि બધી જાતનાં મધ नव प्रकारके मधु, **गोरसाः** ગોરસ दुग्ध घृत आदि गव्य विकार, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **वसा** વસા वसा, **मज्जा** મજ્જા मज्जा, **असृक्** લોહી रक्त, **आमिषम्** માંસ मांस, **विट्-मूत्र-चर्म-रेतः-अस्थि-स्नायु-शृङ्ग-नखाः** પુરીષ-મૂત્ર-ચર્મ-શુક્ર-હાડકાં-સ્નાયુ-શીંગડાં-નખ मल-मूत्र-चर्म-शुक्र-अस्थि-स्नायु-सींग-नख, **खुराः** ખરીઓ खुर, **केशाः** વાળ केश, **लोमानि** રૂંવાડાં लोम, **रोचनाः** અને ગોરોચન गोरोचन, (एतानि આ યે) **जङ्गमेभ्यः** જંગમ પ્રાણીઓમાંથી जङ्गम प्राणियोंसे, **प्रयुज्यन्ते** વપરાય છે लिये जाते हैं ॥ ६८–६९ ॥

68–69. Honey, milk, bile, fat, marrow, blood, flesh, excrement, urine, skin, semen, bone, sinews, horns, nails, hooves, hair, down and inspissated bile—these are the substances used in medicine from the animal world.

पार्थिवद्रव्यसंग्रहः—

सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥ ७० ॥
भौममौषधमुद्दिष्टम्,

सुवर्णम् સુવર્ણ सुवर्ण, **समलाः** મણ્ડૂર સહિત मण्डूर या शिलाजतु सहित, **ससिकताः** અને વાલુકા સહિત और वालुका सहित, **पञ्च लोहाः** ચાંદી, તાંબુ, કલઇ, સીસું અને લોઢ એ પાંચ ધાતુઓ चांदी, तांबा, कलई, सीसा और लोहा ये पांच लोह, **सुधा** સુધા–ચૂનો, ગોદન્તી વગેરે चूना–गोदन्ती आदि पार्थिव विष, **मनःशिला-** મનઃશિલ मैनसिल, **आले** હરતાલ हरताल, **मणयः** રત્નો रत्न, **लवणम्** લવણ लवण, **गैरिक-अञ्जने** ગેરૂ અને અંજનોને गेरु और सुरमा, (इति આ યે), **भौमम्** પાર્થિવ पार्थिव, **औषधम्** ઔષધી द्रव्य, **उद्दिष्टम्** કહેલ છે कहे गये हैं ॥ ७० ॥

70. Gold, ores, the five metals, sand, lime, red and yellow arsenic, gems, salt, red chalk and antimony are the mineral products used in medicine.

चतुर्विधमौद्भिदद्रव्यम्

औद्भिदं तु चतुर्विधम् ।
वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७१ ॥

औद्भिदं तु ઔદ્ભિદ ઔષધ તો औद्भिद औषध तो, **वनस्पतिः** तथा વનસ્પતિ वनस्पति, **वीरुत्** વીરુધ वीरुध, **वानस्पत्यः** વાનસ્પત્ય वानस्पत्य, **तथा** તથા तथा, **ओषधिः** ઔષધિ ओषधि, (इति આ પ્રકારે इस प्रकार), **चतुर्विधम्** ચાર પ્રકારનું છે चार तरहकी है ॥ ७१ ॥

71. The vegetable group is divided into four classes—the direct fruiters, creepers, flowery fruiters and herbs.

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥७२॥

फलैः કેવળ ફળથી पुष्पविहीन केवल फलसे, **वनस्पतिः** વનસ્પતિ वनस्पति, **पुष्पैः** પુષ્પો पुष्प, **फलैः अपि** અને ફળોથી और फलसे, **वानस्पत्यः** વાનસ્પત્ય वानस्पत्य, **फल-पाक-अन्ताः** ફળ પાકવાથી નાશ પામવાને લીધે फल आने पर नष्ट हो जाने से, **ओषध्यः** ઔષધિ અને औषधियां, **प्रतानैः** લતા ગુલ્માદિથી विस्तार व गुल्म से, **वीरुधः** વીરુધ वीरुध, **स्मृताः** કહેલ છે कही गई हैं ॥ ७२ ॥

72. The direct fruiters bear fruit directly without passing through the flowering stage (Gymno-spermia); flowering fruiters are those which bear fruit after passing through the flowering stage (angio-spermia). Herbs are the annuals (namely those that

६९. केशा लोमानि– केशलोमानि (च. झ. ठ.)
,, लोमानि– रोमाणि (थ.)

७१. तु– च (ट.)

die just after seasonal fructification and the creepers are those that creep or twine.

जङ्गमादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां संग्रहः

मूलत्वक्सारनिर्यासनाल(ड)स्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७३ ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।

मूल-त्वक्-सार-निर्यास-नाल-स्वरस-पल्लवाः મૂળ-છાલ-સાર-ગુંદ-નાલ-સ્વરસ અને પલ્લવો જડ-छाल-सार-(बीचकी लकड़ी)-गोंद-नाल-स्वरस और कोमल पत्ते, **क्षाराः** क्षारो खार, **क्षीरम्** क्षीर दूध, **फलम्** ફળ फल, **पुष्पम्** પુષ્પ पुष्प, **भस्म** ભસ્મ भस्म, **तैलानि** તેલો तैल, **कण्टकाः** કંટક कांटे, **पत्राणि** પાંદડાં पत्र, **शुङ्गाः** શુંગ शुंग, **कन्दाः च** કંદો कन्द, **प्ररोहाः च** અને અંકુરો और अङ्कुर, (**इति** આ यह) **औद्भिदः गणः** ઔદ્ભિદ ગણ છે औद्भिद गण है ॥ ७३ ॥

73. Root, bark, pith, exudation, stalk, juice, sprouts, alkalis, milk, fruit, flower, ash, oils, thorns, leaves, buds, bulbs and off-shoots are the plant products (used in medicine).

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ७४
महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७५ ॥
शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥७६॥

मूलिन्यः મૂલિની मूलिनी, **षोडश** સોળ सोलह, **फलिन्यः** અને ફલિની फलिनी, **एकोना विंशतिः** ઓગણીસ उन्नीस, **स्मृताः** કહેલ છે कही गई हैं, **महास्नेहाःच** મહાસ્નેહો महास्नेह, **चत्वारः** ચાર છે चार हैं, **लवणानि च** લવણો लवण, **पञ्च एव** કેવળ પાંચ છે केवल पांच हैं, **मूत्राणि** મૂત્રો मूत्र, **अष्टौ** આઠ છે आठ हैं, **पयांसि-च** અને દૂધ પણ और दूध भी, **अष्टौ एव** આઠ જ आठ ही, **संख्यातानि** ગણાવેલાં છે गिने गये हैं, **पुनर्वसु-निदर्शिताः** પુનર્વસુએ બતાવેલાં पुनर्वसुने बतलाए हुए, **शोधनार्थाः** શોધન માટે शोधनके काम आनेवाले, **वृक्षाः च** વૃક્ષો તો वृक्ष तो, **षट्** છ છે छः हैं, **यः** જે **वैद्य** जो वैद्य, **एतान्** આ બધાને इनको, **विकारेषु** રોગોમાં रोगोंमें, **संयोक्तुम्** સારી રીતે યોજવાનું ठीक प्रकारसे प्रयोग करना, **वेत्ति** જાણે છે जानता है, **सः** તે वही, **वेदवित्** આયુર્વેદજ્ઞ છે आयुर्वेदका जाननेवाला है ॥ ७४-७६ ॥

74. The rooters are said to be sixteen and the fruiters nineteen. The principal groups of unctuous substances are four; similarly the principal salts are five. The principal urines are eight in number, and eight are the principal milks. The trees prescribed by Punarvasu for purification are six in number. He who knows how to use all these in diseases is the knower of the science.

षोडशमूलिनीनां नामकर्माणी—

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥७७॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥७८॥
शणपुष्पी च बिम्बी च च्छर्दने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥७९॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः,

हस्तिदन्ती ધણસર चूका, **हैमवती** સફેદ વજ श्वेत-वच, **श्यामा** કાળું નસોતર काला निशोथ, **त्रिवृत्** નસોતર निशोथ, **अधोगुडा** વરધારો घावपता, **सप्तला** ચીકાખાઇ शीकाखाई, **श्वेतनामा च** ધોળી ગરણી सफेद कोयल, **प्रत्यक्श्रेणी** દાંતી दन्ती, **गवाक्षी अपि** ઇંદ્રવારણી इन्द्रायण, **ज्योतिष्मती** માલકાંગણી मालकंगनी, **बिम्बी** કડવી ઘિલોડી कन्दूरी, **शणपुष्पी** ઘૂઘરા झनझनिया, **विषाणिका** ચમાર દૂધેલી उतरण, **अजगन्धा** બાફલી हूकू, **द्रवन्ती च** રતનજોત जंगली एरण्ड, **अत्र च** અને

७७. प्रत्यक्श्रेणी– प्रत्यक्पुष्पी (प.)
७८. अजगन्धा– अश्वगंधा (प.)
७९. शणपुष्पी– शणपुष्पा (प.)
,, योज्या शीर्षविरेचने– योज्ये मूर्धविरेचने (थ.)

આમાં और इनमें, **षोडशी** સોળમી सोहलवीं, **क्षीरिणी** હીરવી (કાશ્મીર) हीरवी (कश्मीर), **शणपुष्पी च** ઘઘરા झनझनिया, **बिम्बी च** કડવી ઘિલોડી कन्दूरी, **हैमवती अपि** અને સફેદ વજ और श्वेतवच, **छर्दने** વમનમાં वमनमें, **श्वेता** ધોળી ગરણી सफेद कोयल, **ज्योतिष्मती च एव** અને માલકાંગણી और मालकंगनी, **शीर्ष-विरेचने** શિરોવિરેચનમાં शिरोविरेचनमें, **योज्या** યોજવી જોઈએ काममें लानी चाहिए, **अवशिष्टाः** બાકી રહી શેષ, **या** જે जो, **एकादश** અગિયાર ग्यारह हैं, **ताः** તે वे, **विरेचने** વિરેચનમાં विरेचनमें, **प्रयोज्याः** યોજવી જોઈએ प्रयोग की जानी चाहिए, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **नाम** નામ नाम, **कर्मभ्याम्** અને કર્મ અનુસાર और कार्यसे, **मूलिन्यः** મૂલિનીઓ मूलिनी, **उक्ता** કહી છે बतलाई गई हैं ॥ ७७-७९ ॥

77-78-79. Oblong-leaved croton, white sweet flag, black turpeth, turpeth, elephant creeper, soap-pod, white mussel shell-creeper, red physic-nut. colocynth, staff-plant, scarlet-fruited gourd, flax hemp, stinking swallow wort, wild carrot, physic-nut and hirtiz are the sixteen rooters.

(1) Flax hemp, (2) scarlet-fruited gourd and (3) white sweet flag are used as emetics.

(1) White mussel shell-creeper, and (2) staff-plant are to be administered as errhiness.

80. The remaing eleven are to be used as purgatives. Thus have been described the names and the actions of the rooters.

एकोनविंशतिफलिनीनां नामकर्माणि—

फलिनीः शृणु ॥ ८० ॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।

धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।

आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥८१॥

प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यकपुष्पा तथाऽभया ।

अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्यश्च शारदम् ॥८२॥

कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।

धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८३ ॥

मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ।

एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥८४॥

नस्तः प्रच्छर्दने चैव प्रत्यकपुष्पा विधीयते ।

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥८५॥

नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ।

फलिनीः ફલિનીઓ फलिनियोंको, **शृणु** સાંભળો सुनो, **शङ्खिनी** આંખફૂટામણી शंखिनी, **अथ विडङ्गानि** વાવડિંગ वायविडंग, **त्रपुषम्** કડવી કાકડી खीरा, **मदनानि च** મીંઢળ मैनफल, **धामार्गवम्** કડવું ગલકું घियातोरी, **अथ इक्ष्वाकु** કડવી તુંબડી कडुवी लौकी, **जीमूतम्** કૂકડવેલાં बन्दाल, **कृतवेधनम्** કડવાં તુરિયાં कडुवी तोरी, **आनूपम्** આનૂપ आनूप, **स्थलजम् च एव** સ્થલજ એમ स्थलज, **द्विविधम्** બન્ને પ્રકારનું दो प्रकारके, **स्मृतम्** કહેલું છે बतलाई गई, **क्लीतकम्** જેઠીમધ मुलैठी, **प्रकीर्या च** કાંજ करंज, **उदकीर्या च** વાંકેરીનાં મૂળ वाकेरी मूल, **प्रत्यकपुष्पा** અઘેડો चिरचिटा, **तथा अभया** હરડે हरड़, **अन्तःकोटरपुष्पी च** વરધારો धावपना, **हस्तिपर्ण्याः च** ધોળી મોરવેલનું हस्तिपर्णीका, **शारदम्** શરદ ઋતુનું ફળ शरद ऋतुमें होनेवाला फल, **कम्पिल्लक** કપિલાનું कमिलाका **आरग्वधयोः** તથા ગરમાળાનું अमलतासका, **फलम्** ફલ फल, **यत् च** અને જે और जो, **कुटजस्य** કડાની શિંગો कुड़ेका फल, **धामार्गवम्** એઓમાંથી કડવું ગલકું इनमेंसे घिया तोरी, **अथ इक्ष्वाकु** કડવી તુંબડી कडुवी लौकी, **जीमूतम्** કૂકડવેલાં बन्दाल, **कृतवेधनम्** કડવાં તુરિયાં कड़वी तोरी, **मदनम्** મીંઢળ मैनफल, **कुटजम् च एव** કડાની શિંગો कुड़ेका फल, **त्रपुषम्** કડવી કાકડી कडुवी तोरी, **हस्तिपर्णिनी** ધોળી મોરવેલ हस्तिपर्णी, **एतानि** એ ये आठ, **वमने** વમનમાં वमनमें, **आस्थापनेषु च एव** અને આસ્થાપનમાં और आस्थापनमें, **योज्यानि** વાપરવાં જોઈએ व्यवहार योग्य हैं, **प्रत्यकपुष्पा च** અને અઘેડો और चिरचिटा, **नस्तः प्रच्छ-**

८२. प्रत्यकपुष्पा–प्रत्यकपुष्पी (क. ख. घ. छ. झ. ठ.)

,, हस्तिपर्ण्यश्च शारदम्–हस्तिपर्णी च शारदा (च. थ.)

८४. त्रपुषं हस्तिपर्णिनी–त्रपुसं हस्तिपर्णकम् (थ.)

,, प्रत्यकपुष्पा–प्रत्यकपुष्पी (क.ख.ग.घ.च.छ.झ.ठ.ड.त.थ.द.

दने च एव शिरोविरेचनमां शिरोविरेचनमें, विधीयते वपराय छे काम आता है, यानि जे जो, दश दश दश, अवशिष्टानि બાકી રહ્યાં बचे हैं, तानि ते वे, विरेचने विरेचनमां विरेचनके लिए, उक्तानि કહ્યાં છે बतलाए गये हैं, एकोनविंशतिः ઓગણીશ उन्नीस, फलानि ફલિનીઓ फलिनियां, नाम નામ नाम, कर्मभिः અને કર્મ દ્વારા और कर्मद्वारा, उक्तानि કહી છે बतलाई गई है ॥ ८०–८५½ ॥

81-85½. Now listen to the names and actions of the fruiters:—

(1) Ctenolipis, (2) embelia, (3) bitter common cucumber, (4) emetic nut, (5) sponge gourd, (6) bottle ground, (7) bristly luffa, (8) bitter luffa, (9-10) liquorice which plant is said to be of two kinds—aquatic and terrestrial, (11) Indian beech, (12) prickly brazil wood, (13) rough chaff tree, (14) chebulic myrobalan, (15) elephant creeper, (16) the autumnal fruits of hastiparni (17) kamala, (18) purging cassia and (19) kurchi. Of these, (1) sponge gourd, (2) bottle gourd, (3) bristly luffa, (4) bitter luffa, (5) emetic nut, (6) kurchi and (7) bitter common cucumber and (8) the fruits of the hastiparni are used in emesis, and corrective enema, while the rough chaff is prescribed as errhine. The remaining ten are prescribed as purgatives. The names and actions of the 19 fruiters have thus been described.

चतुर्विधमहास्नेहानां नामकर्माणि—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दिष्टश्चतुर्विधः ॥८६॥
पानाभ्यञ्जनबस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ।

योगतः તે તે રોગહર દ્રવ્યોના સંયોગથી भिन्न भिन्न रोगहर द्रव्योंके संयोगसे, पान પાન पान, अभ्यञ्जन અભ્યંગ अभ्यञ्ज, बस्त्यर्थम् અને બસ્તિ માટે और बस्तिके लिए, सर्पिः ઘી घृत तैलम् તેલ तैल, वसा વસા वसा, मज्जा અને મજ્જા और मज्जा, चतुर्विधः આ ચાર પ્રકારનો ये चार तरहके, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, दिष्टः કહેલ છે बतलाये गये हैं ॥ ८६½ ॥

86. The principal groups of unctuous substances described as being four, are ghee, oil, fat and marrow. They are, each of them, used in combination with other drugs as potion, inunction, enemata and nasal medication.

स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्धनाः ॥ ८७ ॥
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ।

एते આ યે, स्नेहाः સ્નેહો स्नेह, स्नेहनाः સ્નિગ્ધતા-કારક स्निग्धता करनेवाले, जीवनाः જીવનદાયક जीवन देनेवाले, वर्ण्याः વર્ણપ્રદ कान्ति बढ़ानेवाले, बल-उपचय-वर्धनाः બલ તથા પુષ્ટિને વધારનાર बल व पुष्टिके वर्धक, वात-पित्त-कफ-अपहाः च અને વાત-પિત્ત તથા કફને હણનાર तथा वात-पित्त और कफके वैषम्यको दूर करनेवाले, विहिताः हि કહ્યા છે कहे हैं ॥ ८७½ ॥

87. They increase unctuousness, vitality, complexion, strength and plumpness. They are laid down as curatives of vata, pitta and kapha.

पञ्चविधलवणानां नामकर्माणि—

सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च ॥ ८८ ॥
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ।
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ॥८९॥

सौवर्चलम् સૌવર્ચલ (સંચળ) कालानमक, सैन्धवम्

---

८६. दिष्टः–दृष्ट (क. ख. ग. घ. छ. झ. ड. ढ. द. ध.)

८७. वर्ण्याः–वृष्याः (प.)

,, बलोपचय–वर्णोपचय (ध.)

८९. पञ्च स्युः–पञ्चेह (ढ.)

,, स्निग्धान्युष्णानि–स्निग्धात्युष्णानि (ठ.)

,, दीपनीयतमानि च–दीपनीयलघूनि च (प. ध.)

च સૈંધવ સૈન્ધવ, विडम् બિડલવણુ विडनमक, औद्भिदम् एव च અને ઔદ્ભિદ और रेहका नमक, एतानि આ ये, सामुद्रेण च સામુદ્ર લવણની सामुद्र (साम्भर), सह સાથે के साथ, पञ्च પાંચ पांच, लवणानि લવણો नमक, स्युः થાય છે होते हैं, (एतानि આ ये नमक), स्निग्धानि સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णानि ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णानि તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, च અને और, दीपनीयतमानि અત્યંત દીપનીય છે अत्यंत दीपनीय हैं ॥ ८८-८९ ॥

88. (1) The sanchala salt, (2) the rock salt, (3) the red granular salt, and (4) the efflorescence salt together with (5) the sea salt comprise the five principal kinds of salts.

89. They are unctuous, hot, acute and the foremost of digestive-stimulants.

आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
अधोभागोर्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने ॥ ९० ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि वर्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥
अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ।
उक्तानि लवणा(नि)–

आलेपनार्थे આલેપનમાં आलेपनमें, स्नेह સ્નેહવિધિમાં स्नेहकर्ममें, स्वेदविधौ સ્વેદવિધિમાં स्वेदकर्ममें, अधोभाग-ऊर्ध्वभागेषु વિરેચન-વમનમાં विरेचन व वमनमें, निरूहेषु નિરૂહમાં निरूहमें, तथा તથા और, अनुवासने અનુવાસનમાં अनुवासनमें, अभ्यञ्जने અભ્યંગમાં अभ्यंगमें, भोजनार्थे ભોજનમાં भोजनमें, शिरसः विरेचने च શિરોવિરેચનમાં शिरोविरेचनमें, शस्त्रकर्मणि શસ્ત્રકર્મમાં शस्त्रकर्ममें, वर्त्यर्थम् વર્તિ માટે फलवर्तिमें, अञ्जन અંજન अंजन, उत्सादनेषु च તથા ઉત્સાદન (ઉવટણ)માં और उत्सादनमें (उबटन) में, अजीर्ण અજીર્ણ अजीर्ण, आनाहयोः અને આનાહ और आनाहमें, वाते વાતવ્યાધિ वातव्याधिमें, गुल्मे ગુલ્મરોગ गुल्म रोगमें, शूले શૂલરોગ शूलरोगमें, तथा તથા तथा, उदरे ઉદરરોગમાં उदर-रोगमें, युज्यन्ते આ લવણો વપરાય છે ये लवण उपयुक्त होते हैं, लवणानि આ પ્રમાણે લવણો કહ્યાં... उक्तानि કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥ ९०-९३ ॥

90-93. They are used, for external applications, in the oleation and sudation therapies, in cleansing the upper and lower parts of the gastro-intestinal tract, in evacuative and unctuous enemata, and inunction; also as food, as errhine, in operative work; as suppository, as collyrium, in friction massage, in indigestion, in constipation, in disorders of vata and in gulma, in colic and in abdominal diseases. Thus has the use of salts been described.

अष्टविधमूत्राणि नामकर्माणि

ऊर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ॥ ९२ ॥
मुख्यानि यानि दिष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ।
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं च यत् ॥ ९३ ॥
हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च ।

ऊर्ध्वम् હવે પછી आगे, आत्रेय આત્રેય आत्रेय, शासने તંત્રમાં तंत्रमें. यानि જે जो, अष्टौ આઠ आठ, मुख्यानि મુખ્ય प्रधान, मूत्राणि મૂત્રો मूत्र, दिष्टानि કહ્યાં છે बतलाए गए हैं, (तानि ते उन) सर्वाणि બધાં सबको, मे મારી પાસેથી मुझसे, निबोध જાણો समझो. अविमूत्रम ઘેંટીનું મૂત્ર अवि (भेड़का) मूत्र, अजामूत्रम બકરીનું મૂત્ર बकरीका मूत्र, गोमूत्रम् ગોમૂત્ર गायका मूत्र, माहिषम् च અને ભેંસનું और भैंसका, यत् જે મૂત્ર जो मूत्र, हस्तिमूत्रम् હાથીનું મૂત્ર हाथीका मूत्र, अथ અને તથા, उष्ट्रस्य ઊંટનું મૂત્ર ऊंटका मूत्र, हयस्य च ઘોડીનું મૂત્ર व घोड़ेका, खरस्य च અને ગધેડાનું મૂત્ર और गधेका मूत्र,

९१. वर्त्यर्थम्–वस्त्यर्थम् (ग.प.)
९२. गुल्मे शूले–शूले गुल्मे (ग.)

९२. निबोध मे–निबंधन (थ.प.)
९३. दिष्टानि–ख्यातानि (घ.द.)
" " –चेष्टानि(ट.ड.)
" " –दृष्टानि(थ.ध.)
" यत्–तथा(च.छ.ध.)

92-93½. Now listen to me as I describe the eight principal urines which are enumerated in the system of Atreya. These are the urines of the ewe, she-goat, cow, she-buffalo, cow-elephant, she-camel, mare and she-ass.

उष्णं तीक्ष्णमथोऽरूक्षं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।

मूत्र મૂત્ર मूत्र, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **अथो अरूक्षम्** અરૂક્ષ अरूक्ष, **कटुकम्** કટુક कटु, **लवणान्वितम्** તથા લવણાનુરસવાળું છે और लवण अनुरसवाला होता है, **उत्सादने** તથા ઉત્સાદનમાં तथा उत्सादनमें, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है, **आलेपनेषु च** અને આલેપનમાં પણ और आलेपनमें भी, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है ॥ ९४½ ॥

94-94½ They are hot, acute, not-dry, pungent, saltish and are used for friction massage, and external application.

युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ।

मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, **आस्थापने** આ સ્થાપનમાં आस्थापनमें, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है, **विरेचने च अपि** અને વિરેચનમાં और विरेचनमें, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है, **तत् च** અને તે और वह मूत्र, **स्वेदेषु च अपि** સ્વેદનમાં स्वेदनमें, **आनाहेषु** આનાહમાં आनाहमें, **अगदेषु च** અને અગદ પ્રયોગમાં और अगद प्रयोगोंमें, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है ॥ ९५½ ॥

95-95½. They are also used in corrective enema, purgatives and in sudation constipation, and toxicosis;

उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ।

तत् તે મૂત્ર वह मूत्र, **उदरेषु** ઉદરરોગમાં उदररोगोंमें, **अथ अर्शःसु** અર્શમાં अर्शोमें, **गुल्मि** ગુલ્મરોગીઓમાં गुल्मरोगीयोंमें, **कुष्ठि** કુષ્ઠરોગીઓમાં कुष्ठ रोगीयोंमें, **किलासिषु च** કિલાસ-રોગીઓમાં और किलास रोगीयोंमें, **उपनाहेषु** ઉપનાહમાં उपनाहोंमें, **तथा एव** તેમજ तथा, **परिषेके च** પરિષેકમાં परिषेकमें, **युक्तम्** વપરાય છે काम आता है ॥ ९६½ ॥

96-96½. in abdominal diseases, in piles, gulma, dermatosis and in leprous lesions, poultices and affusions.

दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ।

दीपनीयम् તે દીપન वह दीपन, **विषघ्नम् च** વિષને હણનાર विषघ्न, **क्रिमिघ्नम् च** તથા કૃમિઓને હણનાર तथा कृमिघ्न, **उपदिश्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **पाण्डुरोग-उपसृष्टानाम् च** અને પાંડુરોગ-પીડિતોને और पांडुरोगीयोंके लिए, **उत्तमम्** અત્યંત अत्यंत, **शर्म** સુખકર हितकर, **उच्यते** કહેલ છે कहा जाता है ॥ ९७½ ॥

97-97½. They are prescribed as digestive-stimulants, as antidotes to poison and as vermicides; they are also said to be excellent remedies for persons affected with anemia.

श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥
कर्षेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ।
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥

पीतम् તે પીધું હોય તો वह पीने पर, **श्लेष्माणम्** કફને कफको, **शमयेत्** શાંત કરે છે शान्त करता है, **मारुतम् च** અને વાયુનું और वायुको, **अनुलोमयेत्** અનુલોમન કરે છે अपने मार्ग पर लाता है, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **अधोभागम्** અધોભાગ તરફ अधोभागसे, **कर्षेत्** ઘસડી જાય છે (રેચ લગાડે છે) निकालता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, **अस्मिन्** આ મૂત્રમાં इस मूत्रमें, **गुणसंग्रहः** ગુણોનો સંગ્રહ

९४. अरूक्षं–रूक्षं (द.)
,, कटुकं–स्निग्धं (द.)
९६. गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु–गुल्मकुष्ठकिलासिषु (क.ख.झ.ठ.)
९८. पाण्डु–पायु (प.)
,, शर्म चोच्यते–सर्वथोच्यते (ड.थ.ध.प.)
९९. प्रवक्ष्यते–प्रचक्ष्यते (ठ)

गुणोका संग्रह, **मया** मैं मैंने, **सामान्येन** સામાન્ય રીતે सामान्य रीतिसे, **उक्तः** કહ્યો છે कहा है, **पृथक्त्वेन तु** પ્રત્યેકશઃ विशेष रूपमें अलग अलग हैं, **प्रवक्ष्यते** હવે કહેવાશે अब कहा जायेगा ॥ ९८-९९ ॥

98-99. When they are administered internally they quiet the kapha, regulate the peristaltic movement of Vata, and draw pitta downwards. The actions of urines in general have thus been described by me; now they will be descriced individually.

अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥१००॥

अविमूत्रम् મેંઢીનું મૂત્ર भेड़का मूत्र, **सतिक्तम्** થોડું તિક્ત कुछ तिक्त, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **पित्त** પિત્તનું और पित्तका, **अविरोधि च** અવિરોધિ अविरोधि, **स्यात्** હોય છે होता है, **आजम्** બકરીનું મૂત્ર बकरीका मूत्र, **कषाय** કષાય कसैला, **मधुरम्** મધુર અનુરસવાળું मधुर अनुरस, **पथ्यम्** તથા પથ્ય છે और पथ्य है, **दोषान् च** અને દોષોને और दोषोंका **निहन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है ॥१००॥

100. The urine of the ewe is slightly bitter, unctuous and not antagonistic to pitta; the urine of the she-goat is astringent, sweet, wholesome and dispels the discordance of humors.

गव्यं समधुरं किंचिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ।
कण्डूं च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥१०१॥

गव्यम् ગોમૂત્ર गोमूत्र, **किंचित्** થોડું कुछ, **समधुरम्** મધુર રસવાળું थोड़ा मीठा, **दोषघ्नम्** દોષઘ્ન दोषनाशक, **क्रिमि-कुष्ठनुत्** કૃમિઘ્ન તથા કુષ્ઠઘ્ન છે कृमि और कुष्ठको दूर करनेवाला है, **पीतम् च** અને પીધું હોય તો तथा पीनेसे, **कण्डूम्** ખંજવાળને [illegible], **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी प्रकारसे, **शमयेत्** શમાવે છે [illegible] **दोषोदरे** વાતાદિ દોષજન્ય [illegible] [illegible] हितम् હિતકર છે [illegible] ॥१०१॥

101. The urine of the [illegible] slightly sweet, alleviative of [illegible] and [illegible] dance to [illegible] [illegible] of helminthiasis and dermatosis. It relieves pruritus and [illegible] in the proper manner, [illegible] in abdominal diseases.

अर्शःशोफोदरघ्नं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ॥१०२॥

माहिषम् तु ભેંસનું મૂત્ર भैंसका मूत्र, **सक्षारम्** થોડું ક્ષારયુક્ત [illegible], **सरम्** [illegible] है, **अर्शः-शोफ-उदरघ्नम्** તથા [illegible] અને ઉદરરોગનાશક છે, और [illegible] एवं उदररोग नाशक है, **हास्तिकम्** હાથીનું [illegible], **मूत्रम् तु** મૂત્ર तो मूत्र, **लवणम्** લવણ [illegible] लवण रसवाला है, **क्रिमि** તથા કૃમિ तथा कृमि, **कुष्ठिनाम्** અને કુષ્ઠરોગવાળાઓને एवं कुष्ठ रोगियोंके लिए, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ १०२ ॥

102. The urine of the she-buffalo is curative of piles, dropsy and abdominal diseases and is saltish and laxative. The urine of the cow-elephant is saltish; it is beneficial for those suffering from helminthiasis and dermatosis.

प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ।
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते ॥ १०३ ॥

बद्ध-विण-मूत्र મળબંધ-મૂત્રાવરોધ मलबन्ध-मूत्रबन्ध, **विष** વિષ विष, **श्लेष्मामय** કફરોગ कफरोग, **अर्शसाम्** અને અર્શરોગમાં और अर्शरोगके लिये भी,

१००. अविमूत्रं–अवीमूत्रम् (ख.)
१०१. कण्डूं च–कण्डूलं (ख.द.)
,, कण्डूं च–कण्डूघ्नं (क्ष.)
,, कण्डूं च शमयेत् पीतम्–कण्डूलं शामयेत् पित्तम् (ठ.)
,, सम्यग्दोषोदरे हितम्–तद्दोषोदरिणां हितम् (त.)
१०२. हास्तिकं लवणं मूत्रम्–हास्तिकं लवणं क्षारम् (प.)
,, हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम्–दारुणं क्रिमिकुष्ठनुत् (प.)

प्रशस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, औष्ट्रम् ઊંટનું મૂત્ર ऊंटका मूत्र, सतिक्तम् થોડું તિક્ત कुछ तिक्त, श्वास-कास-घ्नम् શ્વાસઘ્ન તથા કાસઘ્ન श्वासकासको नष्ट करनेवाला, अर्शोघ्नम् च અને અર્શનાશક और अर्शनाशक, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥१०३॥

103. It is also recommended in cases of retention of feces and urine, in toxicosis, in disorders of kapha and in piles. The urine of the she-camel is said to be slightly bitter and curative of dyspnea, cough and piles.

वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।
खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥१०४॥
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ।

वाजिनाम् ઘોડાનું મૂત્ર घोड़ोंका मूत्र, तिक्त-तिक्त तिक्त, कटुकम् કડુ રસવાળું कटु रसवाला, कुष्ठ-तथा કુષ્ઠ और कुष्ठ, व्रण વ્રણ व्रण, विषापहम् અને વિષનું નાશક છે तथा विषका नाशक है, खरमूत्रम् ગધેડાનું મૂત્ર गधेका मूत्र, अपस्मार-અપસ્માર अपस्मार, उन्माद ઉન્માદ उन्माद, ग्रह तथा ગ્રહબાધાનો और ग्रह-बाधाओंको, विनाशनम् નાશ કરે છે नष्ट करनेवाला कहा है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इह અહીં यहां, यथा-सामर्थ्य-योगतः મૂત્રની શક્તિના યોગ પ્રમાણે मूत्रकी शक्तिके योगके अनुसार, मूत्राणि મૂત્રો आठों मूत्र, उक्तानि કહ્યાં છે कह दिये गये ॥१०४॥

104-104½. The urine of the mare is bitter, pungent and is curative of dermatosis, wounds and toxicosis. The urine of the she-ass is curative of epilepsy, insanity and seizures. Thus have been described the urines and their uses according to their actions.

अष्टविधक्षीराणां नामकर्मगुणाः—

अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥१०५॥

१०४. वाजिनाम्—वाजिन्यम् (ग.)
,, कुष्ठ—दुष्ट (म.प.)

अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥१०६॥

अतः હવે અહીંથી इसके आगे, क्षीराणि દૂધ दूध, एषाम् च અને તેનાં और इनके, कर्म કર્મ कर्म, ये च અને જે और जो, गुणाः ગુણો છે गुण हैं (ते ते वे) वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे, अविक्षीरम् મેંઢીનું દૂધ भेड़ीका दूध, अजाक्षीरम् બકરીનું દૂધ बकरीका दूध, गोक्षीरम् ગાયનું દૂધ गायका दूध, यत् माहिषम् च અને જે ભેંસનું દૂધ और जो भैंसका दूध, अथ उष्ट्रीणाम् ઊંટડીનું દૂધ ऊंटनीका, नागीनाम् હાથણીનું દૂધ हथिनीका, वडवायाः ઘોડીનું घोड़ीका, तथा અને और, स्त्रियाः સ્ત્રીનું ધાવણ स्त्रीका ॥१०५-१०६॥

105-106. Now we shall describe the milks, their actions and properties. The milks of the sheep, the goat, the cow, the buffalo, the camel, the elephant, the mare, and the woman are the eight principal varieties of milk.

प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥१०७॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥१०८॥
सर्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥१०९॥

पयः દૂધ दूध, प्रायशः ઘણે ભાગે प्रायः मधुरम् મધુર मधुर, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीतम् શીતળ शीतल, स्तन्यम् ધાવણ વધારનાર दुग्धवर्धक, प्रीणनम् આહ્લાદકર आह्लादकर, बृंहणम् પુષ્ટિકર पुष्टिकर, वृष्यम् શુક્રવર્ધક शुक्रवर्धक, मेध्यम् બુદ્ધિવર્ધક बुद्धिवर्धक, बल्यम् બળવર્ધક बलवर्धक, मनस्करम् મનોબળવર્ધક मनःस्थैर्यकर, मतम् મનાય છે मानागया है, जीवनीयम् તે પ્રાણશક્તિવર્ધક वह आयुवर्धक, श्रमहरम् શ્રમહર

१०५. अतः— अथ (ध.)
१०६. अविक्षीरम्— अवीक्षीरम् (ख.)
नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा-नारीणां हस्तिनीवडवाभवम् (थ.)
१०७. पयो मतम्— पयः स्मृतम् (ध.)
,, मनस्करम्— महस्करम् (ढ.)

श्रम नाशक, **श्वास** श्वास श्वास, **कास** तथा कासनुं और कासका, **निवर्हणम्** नाशक छे निवर्तक है, **शोणित**–रक्त रक्त, **पित्तम्** च अने पित्तनो और पित्तको, हन्ति नाश करे छे नाश करता है, **विहतस्य** च भग्ननुं भग्नका, **सन्धानम्** संधानकारक छे संधान करनेवाला है, **सर्वे** बधां सब, **प्राणभृताम्** प्राणीओने प्राणियोंके लिए, **सात्म्यम्** सात्म्य सात्म्य, **शमनम्** शमन दोषशामक, तथा **शोधनम्** शोधन दोषशोधक, **तृष्णाघ्नम्** तृष्णानाशक तृष्णानाशक, **दीपनीयम्** च दीपन और अग्निदीपक, **क्षीण** अने क्षीण एवं क्षीण, **क्षतेषु** तथा क्षतवाळाओ माटे और क्षतवालोंके लिये, **श्रेष्ठम्** श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १०७-१०९ ॥

107–109. Milk is said to be generally sweet, unctuous, cooling, galactogogue, pleasing, roborant, aphrodisiac, brain-tonic, strengthening, exhilerating, vitalizing, refreshing, curative of dyspnea, cough and hemothermia, a synthesizer in injuries, wholesome to all living creatures, sedative, purificative, adipsous, digestive, and most beneficial in emaciation due to pectoral lesions.

पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः ॥११०॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वप्रचुरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥१११॥

पाण्डुरोगे पांडुरोगमां पाण्डुरोगमें, **अम्लपित्ते** च अम्लपित्तमां अम्लपित्तमें, **शोषे** शोष शोषमें, **गुल्मे** गुल्म गुल्ममें, **तथा** तथा तथा, **उदरे** उदर-रोगमां उदररोगमें, **अतीसारे** अतिसारमां अतिसारमें, **ज्वरे** जीर्णज्वरमां जीर्णज्वरमें, **दाहे** दाहमां दाहमें, **विशेषतः च** अने विशेष करीने और विशेष करके, **श्वयथौ** सोजामां शोथमें, **योनि**–योनिरोग योनिरोग, **शुक्र** तथा शुक्रना और शुक्रके, **प्रदोषेषु** रोगमां रोगोंमें **अप्रचुरेषु मूत्रेषु** मूत्र अल्पतामां मूत्राल्पतामें, **ग्रथिते** ग्रथित ग्रथित, **पुरीषे** च मळमां अने और मलमें, **वात** वात वात, **पित्त** तथा पित्तना तथा पित्त, **विकारिणाम्** रोगीओ माटे रोगियोंके लिये, **पथ्यम्** पथ्य छे पथ्य है ॥ ११०-१११ ॥

110-111. It is recommended in anemia and acid dyspepsia, consumption, gulma abdominal diseases, diarrhoea, fever, burning and particularly in dropsy, in vaginal and seminal disorders, in anomalies of urinary secretion, in oliguria, and in scybalous stools. It is wholesome to patients suffering from disorders of vata and pitta.

नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥११२॥

नस्य नस्य नस्य, **आलेप** आलेपन आलेपन, **अवगाहेषु** अवगाहन अवगाहन, **वमन** वमन वमन, **आस्थापनेषु** च आस्थापन आस्थापनमें, **विरेचने** विरेचन विरेचन, **स्नेहने** च अने स्नेहन और स्नेहन, **सर्वत्र** आ सर्व क्रियाओमां इन सब क्रियाओंमें, **पयः** दूध दूध, **युज्यते** वपराय छे काममें लाया जाता है ॥ ११२ ॥

112. Milk is used everywhere, namely, in nasal medications, external applications, baths, emesis, enemata, purgation and oleation therapy.

यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥११३॥

एकैकस्य प्रत्येक प्रत्येक, **क्षीर-गुणान्** दूधना गुणो दूधके गुणोंको, **पृथक्** जुदा अलग, **पृथक्** जुदा अलग, **यथाक्रमम्** क्रमानुसार क्रमानुसार, **अन्नपानादिके**–अन्नपानादिक–अन्न-पानादिक, **अध्याये** अध्यायमां अध्यायमें, **भूयः** फरीथी फिर, **अशेषतः** पूर्णरूपे पूर्णरूपसे, **वक्ष्यामि** कहीश कहूंगा ॥ ११३ ॥

११०. गुल्मे तथोदरे– गुल्मे विधीयते (ख.)
,, विशेषतः– विधीयते (ग.घ.ज.झ.ठ.त.ध.प.)
१११. मूत्रेष्वप्रचुरेषु च–मूत्रेषु प्रदरेषु च (क.ख.व.छ.द.ध.)
,, ,, ,, ,,– मूत्रेषु प्रचुरेषु च (ग.ठ.प.)

113. We shall give a further and exhaustive description of the actions and uses of each of the milks in due order in the chapter on diet and dietetics.

स्नुह्यर्काश्मन्तका वृक्षास्तेषां कर्म च—

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥

अथ હવે अब, **फल-मूलिभिः** ફલિની અને મૂલિનીથી फलिनि और मूलिनियोंसे, **पृथक्** જુદાં अलग, ये જે जो, अपरे બીજાં दूसरे, त्रयः ત્રણ तीन, **वृक्षाः** વૃક્ષો છે वृक्ष हैं, तेषां તેઓનું उनके, **इदम्** આ ये, **पृथक्-पृथक्** જુદું જુદું पृथक् पृथक्, **कर्म** કર્મ છે कर्म हैं ॥ ११४ ॥

114. We shall now describe three other plants, besides the fruiters and rooters–the thorny milk hedge plant, mudar and heart-leaved fig; their respective actions are as follows:—

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

अश्मन्तकम् અશ્મન્તક अश्मन्तकको, **वमने** વમનમાં वमनमें, स्नुहीक्षीरम् તથા સ્નુહીક્ષીરને और स्नुहीक्षीरको, **विरेचने** વિરેચનમાં विरेचनमें, **विद्यात्** ઉપયોગી જાણવું उपयोगी जानना, **अर्कस्य** અને આકડાના अर्कके, **क्षीरम्** ક્ષીરને क्षीरको, **सविरेचने** વિરેચન विरेचन, **वमने तथा** વમનમાં और वमनमें, **विज्ञेयम्** ઉપયોગી જાણવું उपयोगी जानना चाहिए ॥ ११५ ॥

115. Heart-leaved fig is used in emesis, and the milk of thorny milk-hedge plant in purgation, and the milk of mudar, it should be known, is used both in vomition and purgation.

त्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषां कर्म च—

इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥११६॥

पूतीकः પૂતીક पूतीक, **कृष्णगन्धा च** કૃષ્ણગંધા कृष्णगंधा, **तथा** તથા और, **तिल्वकः** તિલ્વક तिल्वक, **तरुः च** वृक्ष वृक्ष, **इमान्** આ इन, **त्रीन्** ત્રણ तीन, **अपरान्** બીજાં दूसरे, **वृक्षान्** વૃક્ષો वृक्षोंको, **आहुः** આચાર્યો કહે છે आचार्योंने कहा है, **येषाम्** જેઓની जिनकी, **त्वचः** છાલ छाल, **हिताः** હિતકારી છે हितकारी है ॥ ११६ ॥

116. There are three more plants whose bark is said to be useful in medicine, viz. bonduc, drumstick and tilvaka.

विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥११७॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
षड्वृक्षाञ्छोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ११८ ॥

पूतीकः પૂતીક पूतीक, **तथा** અને और, **तिल्वकः** તિલ્વકની છાલ तिल्वक की छालका, **विरेचने** વિરેચનમાં विरेचनमें, **प्रयोक्तव्यः** વાપરવી જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, **कृष्णगन्धा** અને કૃષ્ણગંધાની છાલના પ્રયોગને और कृष्णगन्धाकी छालके प्रयोगको, **परीसर्पे** વિસર્પમાં विसर्पमें, **शोथेषु** શોથમાં शोथमें, **अर्शःसु च** અર્શમાં अर्शमें, **दद्रु** દાદરમાં दद्रुमें, **विद्रधि** વિદ્રધિમાં विद्रधिमें, **गण्डेषु** ગંડમાલામાં गण्डमालामें, **कुष्ठेषु** કુષ્ઠમાં कुष्ठमें, **अलजीषु च अपि** અને અલજીમાં और अलजीमें, **उच्यते** કહ્યો છે कहा है, **विचक्षणः** બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **एतान्** આ इन, **षड्** ૭ छः, **वृक्षान्** વૃક્ષોને वृक्षोंको, **अपि** પણ भी, **शोधनान्** અંદરની અને બહારની શુદ્ધિ કરનાર अन्तः और बहिः शुद्धि करनेवाले जाने ॥ ११७-११८ ॥

117-118. Bonduc and tilvaka should be used in purgation and drumstick in acute spreading affections, inflammations, piles, ringworm, abscesses, swellings, dermatosis and gangrene. The wise physician should acquire the knowledge of these purificatory plants as well.

११४. फलमूलिभिः– फलमूलिनः (ग. थ.)

११७. शोथे– शोफे (ग.)

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये दिष्टपयस्त्वचः ॥११९॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **फल** ફલિની फलिनी, **मूलिन्यः** મૂલિની मूलिनी, **स्नेहाः च** સ્નેહો स्नेह, **लवणानि** લવણો लवण, **मूत्रम्** મૂત્રો मूत्र, **क्षीराणि** क्षीर क्षीर, **ये च** અને જે और जो, **दिष्ट-पयः-त्वचः** વાપરવા માટે કહેવામાં આવેલાં ક્ષીર અને છાલવાળાં उपयोगमें लानेके लिये कहे दूध और छालवाले, **षट्** છ छ, **वृक्षाः** વૃક્ષોને वृक्ष, **उक्ताः** કહેલાં છે बतलाए गए हैं ॥११९॥

119. Thus have been described the fruiters, the rooters, the unctuous substances, salts, urines, milks and the six plants whose milk and bark are used.

ओषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणाः—

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥१२०॥

वने વનમાં वनमें, **अजपाः** બકરાં ચારનાર बकरियां चरानेवाले, **अविपाः च** તથા અને ઘેટાં ચારનારા भेड़ चरानेवाले, **गोपाः च** ગાયોના ગોવાળ गाय चरानेवाले, **अन्ये च** અને બીજા तथा दूसरे, **ये** જે जो, **वनवासिनः** વનમાં વસનારા છે वनमें रहनेवाले हैं, (ते તેઓ वे), **ओषधीः** ઔષધિઓને औषधियोंको, **नामरूपाभ्यां** નામ અને રૂપથી नाम और रूपसे, **जानते हि** ઓળખે છે जानते हैं ॥१२०॥

120. The goatherds, the shepherds and cowherds and other foresters are acquainted with the names and forms of plants.

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥१२१॥

नामज्ञान નામનાં જ્ઞાન नामका ज्ञान, **मात्रेण** માત્રથી मात्रसे, **रूपज्ञानेन वा पुनः** અથવા રૂપના જ્ઞાનમાત્રથી अथवा केवल रूप जान लेनेसे, **कश्चिद्** કોઇ कोई, **ओषधीनाम्** ઔષધિઓનો औषधियोंके, **पराम्** સમ્યક્ सम्यक्, **प्राप्तिम्** પ્રયોગ प्रयोगको, **वेदितुम्** જાણવાને जाननेके लिए, **न अर्हति** શક્તિમાન નથી शक्तिमान नहीं होता ॥१२१॥

121. No one can claim to have a perfect knowledge of pharmacology by the mere acquaintance with the names or even with the forms of herbs.

योगवित्त्वप्यरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥१२२॥

अरूपज्ञः રૂપ ન જાણનાર रूप न जाननेवाला, **अपि** પણ भी, **योगवित् तु** પ્રયોગ જાણનાર प्रयोग जाननेवाला, **तासाम्** તેઓના उनका, **तत्त्ववित्** તત્ત્વવેત્તા तत्त्ववेत्ता, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाता है, **यः** તો જે जो, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **ओषधीः** ઔષધિઓને औषधियोंको, **सर्वथा** સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, **विजानीयात्** ઓળખે जानता है, **सः** તે तत्त्ववेत्ता કહેવાય એમાં વળી તત્ત્વવેત્તા કહા જાય ઇસમેં, **किं पुनः** કહેવું જ શું ? फिर कहना ही क्या ? ॥१२२॥

122. If one who knows the uses and actions of herbs, though not acquainted with their forms, may be called a pharmacologist, then what need be said of the physician who knows the herbs botanically, pharmacologically and in every other respect ?

योगमासां तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥१२३॥

पुरुषम् पुरुषम् પ્રત્યેક પુરુષને प्रत्येक पुरुषको, **वीक्ष्य** તપાસીને देख कर, **यः तु** જે जो, **आसाम्** આ ઔષધિઓની इन औषधियोंकी, **देश-काल-उपपादितम्** દેશકાલાનુસાર देशकालोचित, **योगम्** યોજના योजनाको, **विद्यात्** જાણે जाने, **सः** તેને उसे, **उत्तमः** ઉત્તમ उत्तम, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **ज्ञेयः** જાણવો જોઇએ जानना चाहिये ॥१२३॥

123. He is the best of physicians who knows the science of the adminis-

११९. षड् ये दिष्टपयस्त्वचः—येषां दिष्टाः पयस्त्वचः (क.ध.)
१२१. रूपज्ञानेन—रूपमात्रेण (ख.ज.ठ.न.)
१२२. योगवित्त्वप्यरूपज्ञः योगविन्नामरूपज्ञः (क.ख.घ.छ.झ.ठ.त.द.ध.प.)
,, वित्त्वप्य— वित्तत्र (ग.)
१२३. देशकाल— मात्राकाल (प.)
,, स ज्ञेयो भिषगुत्तमः— स विज्ञेयो भिषक्तमः (ग.ड.ध.प.)

tration of drugs with due reference to clime and season, and who applies it only after examining each and every patient individually.

औषधानां नामरूपयोगाज्ञाने दोषाः—

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

यथा જેમ जिस प्रकार, **विषम्** વિષ विष, **यथा** જેમ जैसा, **शस्त्रम्** શસ્ત્ર शस्त्र, **यथा** જેમ जैसी, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **यथा** જેમ जिस प्रकार, **अशनिः** વજ્ર મારક છે वज्र मारक है, **तथा** તેમ उसी प्रकार, **अविज्ञातम्** અવિજ્ઞાત अविज्ञात, **औषधम्** ઔષધ પણ મારક છે औषध भी मारक होती है, **विज्ञातम्** વિજ્ઞાત ઔષધ विज्ञात औषध, **अमृतम्** અમૃત अमृतके, **यथा** તુલ્ય છે समान है ॥ १२४ ॥

124. A drug that is not understood perfectly is comparable to poison, weapons, fire and the thunderbolt; while the perfectly understood drug is comparable to ambrosia.

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥ १२५ ॥

हि કારણ કે क्योंकि, **नाम-रूप-गुणैः** નામ રૂપ અને ગુણ नाम रूप और गुण, **त्रिभिः** એ ત્રણેથી इन तीनोंसे, **अनभिज्ञातम्** નહિ જાણેલું अज्ञात, **औषधम्** ઔષધ औषध, **विज्ञातम्च** ત્રણેથી જાણેલું तीनोंसे विज्ञात, **अपि** છતાં भी, **दुर्युक्तम्** ખોટી રીતે વાપરેલું હોય તો यदि ठीक प्रकारसे प्रयुक्त न हो तो, **अनर्थाय** અનર્થ अनर्थके लिए, **उपपद्यते** થાય છે होजाती है ॥ १२५ ॥

125. The drug whose name, form and properties are not known, or the drug which, though known, is not properly administred, will cause disaster.

१२४. शस्त्रम्– शास्त्रम् (ग.)
१२५. गुणैः– रसैः (प.)
" विज्ञातं चापि– विज्ञातमपि (प.)

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥१२६॥

तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **विषम्** વિષ विष, **अपि** પણ भी, **योगात्** સમ્યક્ યોગથી सम्यक् योगसे, **उत्तमम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **भवेत्** બને છે बन जाता है, **दुर्युक्तम् च** અને ખરાબ રીતે યોજાય તો और दुर्युक्त होने पर, **भेषजम्** ઔષધ भेषज, **अपि** પણ भी, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **विषम्** વિષ विष, **संपद्यते** બને છે होजाती है ॥ १२६ ॥

126. Even acute poison is converted into an excellent medicine by the right method of preparation; while even a good medicine may act as an acute poison if imporperly administered.

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ।
धीमता किंचिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥१२७॥

तस्मात् તેથી इसलिये, **जीवित** જીવન जीवन, **आरोग्य** અને આરોગ્યની और आरोग्यकी, **काङ्क्षिणा** ઇચ્છાવાળા आकांक्षावाले, **धीमता** બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुषको, **युक्ति-बाह्येन** મૂર્ખ अज्ञ, **भिषजा** વૈદ્યે वैद्यसे, **युक्तम्** આપેલું दी हुई, **किंचित्** કાંઈ પણ कोई भी, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **न** નહિ नहीं, **आदेयम्** લેવું જોઈએ लेनी चाहिए ॥ १२७ ॥

127. Therefore the intelligent man, who desires health and long life, should not take any medicine prescribed by a physician who is an utter stranger to the science.

कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

मूर्ध्नि માથા પર शिरपर, **निपतितः** પડેલું गिरा हुआ, **वासव** ઇંદ્રનું इन्द्रका, **अशनिः** વજ્ર वज्र **सशेषम्** જીવતો

१२७. तस्मान्न भिषजा– नाऽभिषजा (प.)
" बाह्येन–हीनेन (झ.)
१२८. निपतितः– निपातितः (ज. ठ.)
" निपतितः– हि पतितः (ध.)

कुर्यात्, कुर्यान् राखे बाकी छोडदे, अज्ञमतम् परंतु मूर्खे वैद्ये योजेलुं परन्तु मूर्खसे प्रयुक्त औषधम् तु औषध तो औषध तो, आतुरम् रोगीने रोगीको, सशेषम् न कुर्यात् छूटतो छोडतुं नथी जीता नहीं छोड़ती ॥ १२८ ॥

128. One may survive the fall of a thunderbolt on one's head, but one cannot expect to escape the fatal effects of medicines prescribed by an ignorant physician.

दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥
त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

यः जे जो, प्राज्ञमानी पोताने बुद्धिमान समजनार वैद्य अपनेको बुद्धिमान समझनेवाला वैद्य, दुःखिताय दुःखी दुखी, शयानाय रोगशय्या पर सूतेला रोग-शय्या पर पड़े हुए, श्रद्दधानाय अने श्रद्धावाळा श्रद्धा रखनेवाले, रोगिणे रोगीने रोगीको, अविज्ञाय वगर विचार्ये विना विचारे, भेषजम् औषध औषध, प्रयच्छति आपे छे देता है, त्यक्त-धर्मस्य त्यक्तधर्म त्यक्तधर्म, पापस्य पापी पापी, मृत्युभूतस्य अने मृत्युरूप मृत्युरूप, तस्य उस, दुर्मतेः दुर्बुद्धिवाळा साथे दुष्ट बुद्धिके साथ, संभाषणात् संभाषण करवाथी संभाषणसे, अपि पण भी, नरः मनुष्य मनुष्य, नरकपाती नरकभागी नरकका भागी, स्यात् थाय छे होता है ॥ १२९-१३० ॥

129-130. The vainglorious charlatan who administers medicine, though ignorant of it, to the ailing bed-ridden patient who has implicit faith in him, is lost to all sense of duty, and is sinful, wicked aud death incarnate. Even by converse with him does one fall into hell.

१३० त्यक्तधर्मस्य—त्यक्तधर्मणः (ध.)
" मृत्युभूतस्य—दूतस्य (ग. ङ. थ. ध.)
" नरकपाती—नरकगामी (ग.)

वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाऽप्ययोगुडाः ॥ १३१ ॥
नतु श्रुतवतां वेशं बिभ्रता शरणागतात् ।
गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३२ ॥

आशीविष सर्प सर्प, विषम् विष विष, क्वथितम् ताम्रम् एव वा अथवा उकाळेलुं तांबुं अथवा उबाला हुआ ताम्र, पीतम् पीधुं पीना, वरम् सारुं छे अच्छा है, अत्यग्नि अथवा अत्यग्नि अति संतप्त [illegible], अयोगुडाः लोढानी गोळीओ लोहेके गोले, अपि पण भी, भक्षिता वा खाधी खाकर, वरम् [illegible] है, श्रुतवताम् आयुर्वेदने जाणनाराओनो [illegible] वेशम् वेषने वेष, बिभ्रता धारण करनार [illegible] वालेको, शरणागतात् शरणे आवेला [illegible] हुए, रोग पीडितात् रोगी पासेथी [illegible], गृहीतम् लीधेल लिया गया, अन्नम् अन्न [illegible] पानम् पान अथवा [illegible] द्रव्य अथवा धन, न तु [illegible] अच्छा है ॥ १३१-१३२ ॥

131-132. It is better for the person who has put on the garb of the physician to quaff the venom of the cobra or molten copper or to swallow heated iron balls than to extort food, drink or money from a man who is afflicted with disease and has sought his aid.

भिषग्बुभूषोः कर्तव्यम्—

भिषग्बुभूषुर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३३ ॥

अतः एथी इसलिए, भिषक् वैद्य वैद्य, बुभूषुः थवानी इच्छावाळा बननेवाले, मतिमान् बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुषको, स्वगुण पोताना गुणोनी अपने गुणोंकी, संपदि संपत्ति माटे संपत्तिके लिए, परम् पूर्ण अत्यधिक, प्रयत्नम् प्रयत्न प्रयत्न, आतिष्ठेत् करवो जोइए करना चाहिए, यथा जेथी ते जिनमे वह, नृणाम् मनुष्योनो मनुष्योंको, प्राणदः जीवन-दाता जीवन देनेवाला, स्यात् थइ शके बन सके ॥ १३३ ॥

133. Therefore the intelligent person who is aspiring to be a good physician

should always persevere to his best in the acquisition of the best qualities of a physician, so that he may be a real giver of life to people.

युक्तस्य भेषज्यस्य लक्षणम्—

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥१३४॥

तत् ते वह, एव જ ही, भेषज्यम् ઔષધ औषध, युक्तम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, यत् જેજો, आरोग्याय આરોગ્ય आरोग्य, कल्पते આપી શકે દે सकती है, भिषजाम् વૈદ્યોમાં वैद्योंमें, सः ते वह, एव च જ ही, श्रेष्ठः શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है, यः જે जो, रोगेभ्यः રોગોમાંથી रोगोंसे, प्रमोचयेत् મુક્ત કરે मुक्त कर सके ॥१३४॥

134. That is the right medicine which makes for health; and he is the best of physicians who relieves people of disease.

भिषक्तमस्य लक्षणम्—

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥१३५॥

सर्वेषाम् સઘળા सब, कर्मणाम् શિલ્પ વગેરે કર્મોની शिल्पादि कर्मोंकी, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, सम्यक् સરખા सम्यक्, प्रयोगम् પ્રયોગને प्रयोगको, आख्याति જણાવે છે बताती है, सिद्धिः च અને સિદ્ધિ और सफलता ही, भिषक्तमम् શ્રેષ્ઠ વૈદ્યને उत्तम वैद्यको, सर्वैः गुणैः સર્વ ગુણોથી सबगुणोंसें, युक्तम् સંપન્ન संपन्न, आख्याति દર્શાવે છે करती है ॥१३५॥

135. Success in treatment signifies the correct application of all therapeutic measures and success also indicates that the greatest of physicians is endowed with all the qualities (of a good physician).

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥१३६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે उपसंहारके श्लोक हैं, आयुर्वेद આયુર્વેદનો आयुर्वेदका, आगमः આગમ (અવતરણ ક્રમ) आगमन (अवतरण क्रम), आगमस्य આગમનો आगमका, हेतुः હેતુ हेतु, प्रवर्तनम् પ્રચાર प्रचार, सूत्रणस्य તંત્ર રચનાનો तन्त्र रचनाका, अभ्यनुज्ञानम् સ્વીકાર स्वीकार, आयुर्वेदस्य અને આયુર્વેદનો और आयुर्वेदका, निर्णयः નિર્ણય (પરિભાષા) निर्णय ॥१३६॥

Here are the recapitulatory verses:—

136. The advent of Ayurveda; the cause of its advent; its promulgation; the approbation of the aphoristic compilations; the definition of the science;

संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।
हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥१३७॥

संपूर्णम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, कारणम् કારણ (સામાન્યાદિ ૭ પદાર્થ) कारण (सामान्यादि छ पदार्थ), कार्यम् કાર્ય (ધાતુસામ્ય) कार्य (धातु साम्य), आयुर्वेद આયુર્વેદનું आयुर्वेदका, प्रयोजनम् પ્રયોજન (ધાતુસામ્યક્રિયા) प्रयोजन (धातुओंको समान करना), संग्रहेण સંક્ષેપથી संक्षेपसे, हेतवः च एव ત્રણ હેતુ रोगोंके तीन कारण, दोषाः च વાતાદિ દોષ वातादि दोष, भेषजम् च અને ઔષધ और उनकी चिकित्सा ॥ १३७ ॥

137. a complete definition of the cause, the effect and the object of the Science of Life; etiology, pathology and therapeutics in brief;

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥१३८॥

१३४. कल्पने– कल्पते (त.)
" स चैव– स एव (च.)

१३६. सूत्रणस्या– सूत्रणं सा (ग. ध.)
" सूत्राणां चा (प.)

सम्प्रत्यय-निमित्तकारणं निमित्त कारण, **द्रव्याः** अने આધારકારણ સહિત और आधार कारण सहित, **रसाः** રસો मधुरादि रस, **त्रिविधः** ત્રિવિધ तीन प्रकारके, **द्रव्य-संग्रहः** દ્રવ્યસંગ્રહ द्रव्योंका संग्रह, **मूलिन्यः च** મૂલિની मूलिनियां, **फलिन्यः च** ફલિની फलिनियां, **स्नेहाः च** સ્નેહ स्नेह, **लवणानि च** અને લવણ लवण ॥ १३८॥

138. the tastes, the proto-elements as the cause of their manifestations; the three-fold classification of substances; rooters and fruiters, the unctuous substances, and the salts;

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३९॥

मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, **क्षीराणि** ક્ષીર दूध, **क्षीरत्वक** ક્ષીર તથા છાલનાં दूध एवं त्वचाके, **आश्रयाः च** આશ્રયસ્થાન आश्रय, **ये** જે जो, **षट्** છ छ, **वृक्षाः** વૃક્ષો वृक्ष, **एषाम्** એ इन, **सर्वेषाम्** સૌનાં सबके, **कर्माणि** કાર્ય कार्य, **योग-अयोग** યોગ તથા અયોગના योग एवं अयोगके, **गुण-अगुणाः च** ગુણ અને દોષો गुण और दोष ॥ १३९ ॥

139. the urines, the milks, and the six plants whose milk and bark are used in medicine; the actions of all these; the merits and demerits of the right and wrong administration of them;

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १४०॥

वैद्य अप વૈદ્યની મૂઢ वैद्यकी, **अपवादः** નિન્દા निन्दा, **भिषजाम् च** ઉત્તમ વૈદ્યના और उत्तम वैद्योंके, **सर्वे** સર્વે सारे, **गुणाः** ગુણો गुण, **यत्रस्थाः** જેમાં છે जहां है, **एतत्** એ वह, **सर्वम्** સર્વ सब, **महर्षिणा** મહર્ષિ અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **पूर्वाध्याये** પ્રથમ અધ્યાયમાં प्रथम अध्यायमें, **समाख्यातम्** બતાવ્યું છે ठीक प्रकारसे कहे हैं ॥ १४० ॥

140. the denunciation of quacks; and what indicates the best qualities of the physician:—all these have been fully expounded in the first chapter by the great sage.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशने बनाये, **चरकप्रति-संस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **सूत्रस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **दीर्घञ्जीवितीयः** 'દીર્ઘંજીવિતીય' 'दीर्घंजीवितीय, **नाम** નામનો नामका, **प्रथमः** પહેલો प्रथम, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1 Thus in the section on general principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "The Quest for Longevity" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा Chapter II

अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः—

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **अपामार्गतण्डु-लीयम्** 'અપામાર્ગતંડુલીય' નામના 'अपामार्गतण्डुलीय' नामके **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chap-

सूत्रस्थाने— श्लोकस्थाने (ज. द.)

दीर्घञ्जीवितीयो— दीर्घजीवितीयो (ग.)

'सूत्रस्थाने' इत्यस्मादनन्तरम्— भेषज चतुष्के (च.)

ter entitled the "Seeds of Rough Chaff".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शिरोविरेचनद्रव्याणि—

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरूणि च ॥ ३ ॥
अजाजीं चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकौ ॥ ४ ॥
शिरीषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ५ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धावभेदके ।
क्रिमिव्याधावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ६ ॥

अपामार्गस्य અઘેડાનાં अपामार्गके, **बीजानि** બીજ बीज, **पिप्पलीः** પીપર पिप्पली, **मरिचानि च** મરી मरिच, **विडङ्गानि** વાવડીંગ विडंग, **अथ शिग्रूणि** સરગવો शोमाञ्जन, **सर्षपान्** સરસવ सरसों, **तुम्बुरूणि च** તેજફળ तेजवलका फल, **अजाजीम् च** જીરૂં जीरा, **अजगन्धाम् च** બાફળી तिलवन, **पीलूनि** પીલુ पीलु, **एलाम्** એલચી छोटी इलायची, **हरेणुकाम्** રેણુકબીજ रेणुकाबीज, **पृथ्वीकाम्** કલોંજી જીરૂં कलौंजी, **सुरसाम्** તુલસી तुलसी, **श्वेताम्** ધોળી ગરણી श्वेतकोयल, **कुठेरक** કુઠેરક कुठेरक, **फणिज्झकौ** મરવો मरवा, **शिरीष बीजम्** કાળીઆ સરસનાં બીજ शिरीषके बीज, **लशुनम्** લસણ लहशुन, **हरिद्रे** હળદર તથા દારૂહળદર दोनों हल्दी, **लवणद्वयम्** સિંધાલૂણ તથા સંચળ सैन्धव और संचल लवण, **ज्योतिष्मतीम्** માલકાંગણી मालकांगनी, **नागरम् च** સૂંઠ અને એઓને और सूंठ इनको, **शिरसः** માથાના शिरके, **गौरवे** ભારીપણામાં भारीपनमें, **शूले** માથાના શૂલમાં शिरके दर्दमें, **पीनसे** સળેખમમાં पीनसमें, **अर्धावभेदके** આધાશીશીમાં आधासीसीमें, **क्रिमिव्याधौ** ક્રિમિરોગમાં क्रिमिरोगमें, **अपस्मारे** અપસ્મારમાં अपस्मारमें, **घ्राण नाशे** ઘ્રાણની શક્તિના નાશમાં घ्राण शक्तिके नाश होनेमें, **प्रमोहके** અને મૂર્ચ્છામાં और मूर्च्छामें, **शिरोविरेचने** શિરોવિરેચન (નસ્ય) તરીકે शिरो विरेचनके रूपमें, **दद्यात्** દેવાં જોઈએ देना चाहिये ॥ ३–६ ॥

3-6. The seeds of rough chaff, long pepper, black pepper, embelia, drumstick, rape-seed Indian toothache, cumin, wild carrot, toothbrush, cardamom, fragrant piper, black cumin, holy basil, white mussel shell creeper, kuthèraka, sweet marjoran, seeds of siris, garlic, turmeric and Indian berberry, rock-salt, black salt, staff and dry ginger:— these should be given as errhines in conditions of heaviness of the head, headache, rhinitis, hemicrania, parasitic infections of the head, epilepsy, anosmia and fainting.

वमनद्रव्याणि—

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूण्येलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ८ ॥

मदनम् મીંઢોળ मैनफल, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलेहठी, **निम्बम्** લીમડો नीम, **जीमूतम्** કુકડવેલાં कुकडवेल, **कृतवेधनम्** કડવાં તુરિયાં कडुआ तुम्बा, **पिप्पली** લીંડીપીપર पिप्पली, **कुटज** કડો कुटज, **इक्ष्वाकूणि** કડવી તુંબડી कडुवी तुम्बी, **एलाम्** એલચી इलायची, **धामार्गवाणि च** અને કડવાં ગલકાં એઓને और कडुवी तोरी इनका, **श्लेष्मपित्ते** કફ અને પિત્ત कफ और पित्तके, **उपस्थिते** વમનોન્મુખ થયા હોય ત્યારે वमनोन्मुख होने पर, **व्याधौ** રોગ रोगके, **आमाशयाश्रये** આમાશયમાં રહેલો હોય ત્યારે **आमाशयमें** आश्रित होने पर, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **देहम्** દેહને शरीरको, **अदूषयन्** હાનિ કર્યા વગર हानि किए बिना, **वमनार्थम्** વમન માટે वमनके लिये, **प्रयुञ्जीत** પ્રયોજવાં प्रयोग करे ॥७-८॥

7-8. Emetic nut, liquorice, neem, bristly luffa, bitter luffa, long pepper, kurchi, bottle-gourd, cardamom and sponge-gourd:– these drugs should be used as emetics by the physician, in a way not harmful to the body, in gastro-

४. अजगन्धाम्– अजमोदाम् (ख. च. ध.)
५. शीर्षविरेचने– मूर्धविरेचने (ग.)

genic disorders characterised by morbid accumulations of kapha and pitta.

विरेचनद्रव्याणि—

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥
पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

दोषे દોષ દોષके, **पक्वाशयगते** જ્યારે પક્વાશયમાં ગયેલો હોય ત્યારે पक्वाशयमें होनेपर, **त्रिवृताम्** નસોતર निसोथ, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **दन्तीम्** દાંતી जमालगोटा, **नीलिनीम्** ગળી नील, **सप्तलाम्** ચીકાખાઈ शिकाकाई, **वचाम्** વજ वच, **कम्पिल्लकम्** કંપીલો कमीला, **गवाक्षीम्** ઇંદ્રામણું इन्द्रायण, **क्षीरिणीम्** દૂધેલી (દારૂહળદર) क्षीरिणी, **उदकीर्यकाम् च** વાંકેરીનાં મૂળ वाकेरीका मूल, **पीलूनि** પીલુ पीलु, **आरग्वधम्** ગરમાળો अमलतास, **द्राक्षाम्** દ્રાક્ષ द्राक्ष, **द्रवन्तीम्** રેતનજોત बड़ा जमालगोटा, **निचुलानि च** અને સમુદ્રફળ એઓને और बैंत इनको, **विरेकार्थम्** વિરેચન માટે विरेचनके लिए, **प्रयोजयेत्** પ્રયોજવાં प्रयोग करना चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10. Turpeth, the three myrobalans red physic-nut, indigo, soap-pod, sweet-flag, kamala, colocynth, hirtiz, prickly brazil wood, toothbrush, purging cassia, grapes, physic-nut, and hijjal–these should be prescribed for purgation when the morbid humours have accumulated in the colon.

आस्थापनद्रव्याणि—

पाटलां चाग्निमन्थं च बिल्वं श्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ११ ॥
बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च १२
पलाशं कत्तृणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
उदावर्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥ १३ ॥

उदावर्ते ઉદાવર્ત उदावर्त, **विबन्धेषु** [illegible], **आस्थापनेषु च** અને આસ્થાપનોમાં और आस्थापनमें, **पाटलाम् च** પાટલા पाडल, **अग्निमन्थम्** અરણી अरणी, **बिल्वम्** બીલી बिल्व, **श्योनाकम् च** एव [illegible], **काश्मर्यम्** શીવણ गम्भारी, **शालपर्णीम् च** [illegible] पर्णी, **पृश्निपर्णीम्** પીઠવણ पृश्नपर्णी, **निदिग्धिकाम्** [illegible] भोरीगणी कटेरी, **बलाम्** બળબીજ खरैंटी, **श्वदंष्ट्राम्** [illegible] गोखरू, **बृहतीम्** ઉભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, **सपुनर्नवम्** રાતા ફૂલની સાટોડી पुनर्नवा, **एरण्डम** એરંડો एरण्ड, **यवान्** જવ जौ, **कुलत्थान** કળથી कुल्थी, **कोलानि** બોર झाड़ी बेर, **गुडूचीम्** ગળો गिलोय, **मदनानि च** મીંઢળ मेनफल, **पलाशम्** ખાખરો पलाश, **कत्तृणम् च एव** રોહિષઘાસ रोहिषघास, **स्नेहान् च** સ્નેહો सब स्नेह, **लवणानि च** અને લવણો और सब लवण, **युञ्ज्यात्** યોજવાં इन द्रव्योंको बरतना चाहिए ॥ ११-१३ ॥

11-12-13. Trumpet-flower, wind-killer, bael, Indian calosanthes, white teak, tick trefoil, painted-leaved uraria, yellow-berried night-shade, heartleaved sida, small caltrops, Indian night-shade, hog's weed, castor-oil plant, barley, horse-gram, Indian jujube, guduchi, emetic nut, palas, ginger grass, unctuous substances and salts should be used in misperistalsis, and constipation and as corrective enemata.

अनुवासनद्रव्याणामास्थापनद्रव्येष्वतिदेशः—

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥

अतः આજ इन्हीं, **औषधगणात्** ઔષધસમૂહમાંથી औषधसमूहोंसे, **एव** જ ही, **मारुतघ्नम्** વાતનાશક वातनाशक, **अनुवासनम्** અનુવાસન अनुवासन, **संकल्प्यम्** બનાવવું જોઇએ बनाने चाहियें, **इति** આ પ્રમાણે इस

९. कम्पिल्लकं– कम्पिल्वकं (ङ.)

११. पाटलाम्– पाटलिम् (ख.त.ध.)

१२. यवान् कुलत्थान् कोलानि–यवकोलकुलत्थानाम् (ग)

१२. यवान् कुलत्थान्– बिल्वं कुलत्थम् (प.घ.)

१३. उदावर्ते विबन्धेषु– उदावर्तविबन्धेषु (च.छ.)

” युञ्ज्यादास्थापनेषु च–कुर्यादास्थापनं सदा (ख.घ.ङ.)

प्रकाग्ने, **पाञ्चकर्मिकः** પચકર્મસંબંધી ઔષધોનો पञ्चकर्म संबन्धी औषधियोंका, **संग्रहः** સંગ્રહ संक्षेप. **प्रोक्तः** કહ્યો है कह दिया है ॥ १४ ॥

14. Out of these groups of drugs one should prepare unctuous enemata curative of Vata. This is the compendium of the drugs required for the five purificatory procedures.

पञ्चकर्मतः प्राक्कर्तव्यम्—

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५॥

उपस्थित પ્રવૃત્તિ કરવા તૈયાર થયેલા प्रवृत्त होनेके लिए तैयार, **दोषाणाम्** દોષોવાળાઓને दोषवालोंको, **स्नेह** સ્નેહન स्नेहन, **स्वेद** સ્વેદન स्वेदन, **उपपादनैः** કરાવીને कराके, **मात्राकालौ** માત્રા તથા કાલનો मात्रा एवं समयको, **विचारयन्** વિચાર કરીને विचार करके, **तानि** તે इन, **पञ्च कर्माणि** પંચકર્મો पंचकर्मको, **कुर्वीत** કરવાં જોઈએ करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. When the morbid humours have been aroused by the preliminary preparations of the subject with oleation and sudation procedures, these five modes of purification should be carried out with due consideration of dose and time.

युक्तिज्ञानस्य गुणाः —

मात्राकालाश्रया युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

युक्तिः યુક્તિ युक्ति, **मात्रा** માત્રા मात्रा, **काल** અને કાળના एवं कालके, **आश्रया** આધાર પર રહી છે ऊपर निर्भर रहती है, **सिद्धिः** સિદ્ધિ सिद्धि, **युक्तौ** યુક્તિમાં युक्तिमें, **प्रतिष्ठिता** સ્થિત થયેલી છે स्थित है, **युक्तिज्ञः** યુક્તિ જાણનારો युक्तिको जाननेवाला, **द्रव्यज्ञानवताम्** દ્રવ્યજ્ઞાનવાળા કરતાં द्रव्यको जाननेवालोंके, **सदा** હમેશાં सदा, **उपरि** ચઢિયાતો ऊपर, **तिष्ठति** છે रहता है ॥१६॥

16. The art of prescription depends on the knowledge of dosage and time, and on this art, in turn, depends success; hence the skilful physician stands ever superior to those possessing merely a theoretical knowledge of drugs.

अष्टाविंशतिर्यवाग्वः —

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥१७॥

अतः અહીંથી इसके, **ऊर्ध्वम्** આગળ आगे, **विविधौषधाः** વિવિધ ઔષધવાળી नाना प्रकारकी औषधियोंसे सिद्ध, **यवागूः** યવાગૂઓ यवागूओंको, **तत्साध्यानाम्** યવાગૂઓથી સાધ્ય इनसे साध्य, **विविधानाम्** વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, **विकाराणाम्** રોગો रोगोंकी, **निवृत्तये** મટાડવા માટે शान्तिके लिए, **प्रवक्ष्यामि** હું કહીશ कहूँगा ॥ १७॥

17. Henceforth we shall expound the subject of various medicated (yavagu) gruels used for the relief of the various disorders of the curable type.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥१८॥

पिप्पली પીપર पिप्पली, **पिप्पलीमूल** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **चव्य** ચવક चव्य, **चित्रक** ચિત્રો चित्रक, **नागरैः** અને સૂંઠથી और सोंठसे, **उपसाधिता** સિદ્ધ કરેલી बनाई, **यवागूः** યવાગૂ यवागू, **दीपनीया** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **शूलघ्नी च** અને શૂલનાશક और शूलनाशक, **स्यात्** છે है ॥ १८ ॥

18. Gruel prepared with long pepper, piper root, piper chaba, white flowered leadwort and dry ginger is a digestive-stimulant and pain-killer.

---

१५. ताम्युपस्थित—तान्युपहृत (ख.)
,, विचारयन्—विचारयेत् (ग.)

१७. विविधौषधाः—विविधौषधीः (च. प.)

१८. शूलघ्नी—शूलघ्ना (त.)
,, उपसाधिता—उपपादिता (त.)

दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी, पेया सवाते पाञ्चमूलिकी॥ १९ ॥

दधित्थ-કોઠ कैथ, **बिल्व**-બીલું बेलगिरी, **चाङ्गेरी**-ખાટી ચાંગેરી तिपतिया, **तक्र**-છાશ तक्र, **दाडिम**-અને દાડમથી और अनारसे, **साधिता** તૈયાર કરેલી सिद्ध की, **पेया** પેયા पेया, **पाचनी** પાચક पाचक, **ग्राहिणी** અને ગ્રાહી છે और संग्राही है, **पाञ्चमूलिकी** પંચમૂળની પેયા पंचमूली पेया, **सवाते** વાતપ્રધાન અતિસારમાં યોજવી જોઇએ वातजनित अतिसारमें बरतनी चाहिए ॥ १९ ॥

19. Gruel prepared with wood apple, bael, yellow wood–sorrel, butter-milk and pomegranate is digestive and astringent. The gruel prepared with penta–radices should be given in diarrhea of the vata type.

शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥२०॥

शालपर्णी-સાલવણ सरिवन, **बला**-બળબીજ खरैटी, **बिल्वैः** બીલાં बेलगिरी, **पृश्निपर्ण्या च** અને પીઠવણથી और पिठवनसे, **साधिता** તૈયાર કરેલ बनाई, **दाडिमाम्ला** દાડમથી ખાટી બનાવેલ तथा अनारदानेसे खट्टी की, **पेया** પેયા पेया, **पित्त–श्लेष्म**-પિત્ત અને કફના पित्त–कफ-जनित, **अतिसारिणाम्** અતિસારવાળાઓને अतिसारवालोंके लिए, **हिता** હિતકર છે हितकारी है ॥ २० ॥

20. Gruel prepared with tick trefoil, heart-leaved sida, bael, painted-leaved uraria and soured with pomegranate-juice is beneficial in diarrhea of the pitta or kapha type.

पयस्यर्धोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥२१॥

अर्धोदके અરધું પાણી નાખેલ आधा पानी मिलाकर, **छागे** બકરીના बकरीके, **पयसि** દૂધમાં दूधमें, **ह्रीवेर**-સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, **उत्पल**-**नीलकमल** नीलोफर, **नागरैः** સૂંઠ सोंठ, **पृश्निपर्ण्या च** તથા પીઠવણથી तथा पिठवनसे, **साधिता** તૈયાર કરેલ सिद्ध की हुई, **पेया** પેયા पेया, **रक्तातिसारघ्नी** રક્તાતિસારનો નાશ કરનારી છે रक्तातिसारनाशक है ॥ २१ ॥

21. Gruel prepared with semi-diluted goat's milk, fragrant sticky mallow, blue water lily, dry ginger and painted-leaved uraria is anti-dysenteric.

दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥२२॥

सामे આમયુક્ત અતિસારમાં आमातिसारमें, **सातिविषाम्** અતિવિષ સહિત अतीस, **साम्लाम्** ખાટા દાડમના દાણાના રસ खट्टे अनारदानेके रस, **सनागराम्** અને સૂંઠ સહિત और सोंठ सहित, **पेयाम्** પેયા पेया, **मूत्रकृच्छ्रे** મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, **श्वदंष्ट्रा** ગોખરુ तथा गोखरु तथा, **कण्टकारीभ्याम्** બેઠી ભોરિંગણી સાથે સિદ્ધ કરી छोटी कटेरीसे सिद्ध करके, **सफाणिताम्** ફાણિત સાથે रावके साथ, **दद्यात्** આપવી જોઇએ देनी चाहिए ॥२२॥

22. Gruel, prepared with atis, dry ginger and soured, should be used in dysentery, accompanied with undigested matter in the stools. Gruel prepared with small caltrops and yellow-berried night-shade is given with liquid gur in dysuria.

विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका ॥२३॥

विडङ्ग-વાવડિંગ वायविडंग, **पिप्पलीमूल**-પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **शिग्रुभिः** સરગવો शोभाञ्जन, **मरिचेन च** અને મરી વડે और मरिच इनसे, **तक्रसिद्धा** છાશમાં સિદ્ધ કરેલી तक्रमें सिद्ध की, **यवागूः** યવાગૂ यवागू, **ससुवर्चिका** સાજીખાર સહિત લેવાથી साजीखार मिलाकर लेनेसे, **क्रिमिघ्नी** ક્રિમિનાશક क्रिमिनाशक, **स्यात्** થાય છે होती है ॥ २३ ॥

१९. दधित्थ–कपित्थ (ड.)

,, पाञ्चमूलिकी–पांचमूल्कि (झ. ड.)

२२. पेयां सामे–पेयामामे (ग.च.ष.)

२३. तक्रसिद्धा यवागूः–तक्रादाना यवागूः (घ.ज.प.)

23. Gruel of embelia, piper root, drumstick, black pepper and sal-soda prepared in buttermilk is anthelmintic.

मृद्वीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।
पिपासाघ्नी, विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥

मृद्वीका- द्राक्ष मुनक्का, **सारिवा**- सारिवा सारिवा, **लाज**- डांगरनी धाणी लाजा, **पिप्पली**- पीपर पिप्पली, **मधु**- मध मधु, **नागरैः** अने सूंठ और सोंठ, **विपाचिता** एओथी सिद्ध करेली यवागू इनसे सिद्ध यवागू, **पिपासाघ्नी** तृषा मटाडनार छे पिपासानाशक है, **सोमराजी-विपाचिता च** अने बाकुचीथी पकावेली यवागू और बावचीसे बनाई यवागू, **विषघ्नी** विषनाशक थाय छे विष-नाशक होती है ॥ २४ ॥

24. Gruel prepared with grapes, Indian sarsaparilla, fried paddy, long pepper, honey and dry ginger is adipsous; gruel prepared with babchi seeds is curative of toxicosis.

सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्बृंहणी मता ।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥

वराहनिर्यूहे वराहना मांसरसमां सुअरके मांस-रससे, **सिद्धा** सिद्ध करेल बनाई, **यवागूः** यवागू यवागू, **बृंहणी** बृंहण करनार बृंहण करनेवाली, **मता** मानेल छे मानी गई है, **भृष्टानाम्** अने शेकेल भूने, **गवेधुकानाम्** कसईथी बनावेली यवागू कसईसे बनाई यवागू, **समाक्षिका** मध साथे लेवाथी मधु मिलाकर लेनेसे, **कर्शनीया** कृशता करनार छे कृशता करनेवाली है ॥ २५ ॥

25. Gruel prepared with pork-juice is considered roborant and that prepared with roasted job's tears and mixed with honey is reductive.

सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥ २६ ॥

सर्पिष्मती घीवाळी घृतवाली, **बहुतिला** अने बहु तलवाळी तिलबहुल, **लवणान्विता** अने लवणयुक्त यवागू एवं लवणमिश्रित यवागू, **स्नेहनी** स्नेहन करनार छे स्निग्धता करनेवाली है, **कुश**- नानो दर्भ कुश, **आमलक**- तथा आमळांना एवं आवलेके, **निर्यूहे** कवाथमां क्काथमें, **सिद्धा** सिध्ध करेल बनाई, **श्यामाकानाम्** सामानी सांवककी, **यवागू** यवागू यवागू, **विरूक्षणी** रुक्षण करनार छे रूक्षताकारक है ॥ २६ ॥

26. Gruel prepared with ghee, salt and plenty of til, increases the unctuous quality of the body; and that prepared with decoction of small sacrificial grass and emblic myrobalan, in decoction of sanwa millet, diminishes the unctuous quality.

दशमूलीशृता कासहिक्काश्वासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ २७ ॥

दशमूलीशृता दशमूळमां सिद्ध करेली यवागू दशमूलके काथमें सिद्ध यवागू, **कास**- कास कास, **हिक्का-श्वास**- हेडकी-श्वास हिक्का-श्वास, **कफ**- तथा कफनो एवं कफ, **अपहा** नाश करनार छे नाशक है, **यमके** घी तथा तेलमां घृत और तैलमें, **मदिरा**- मदिराथी मदिरासे, **सिद्धा** सिद्ध करेली यवागू सिद्ध यवागू, **पक्काशयरुजा** पकवाशयनी पीडा पक्काशयकी पीडाको, **अपहा** मटाडनार छे शान्त करती है॥२७॥

27. Gruel prepared with deca-radices is curative of cough, hiccough, dyspnea and the disorders arising from kapha; gruel prepared with the unctuous dyad (ghee and oil) and Madira wine is curative of intestinal colic.

शाकैर्मांसैस्तिलैर्माषैः सिद्धा वर्चो निरस्यति ।
जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्लबिल्वैः साङ्ग्राहिकी मता २८

शाकैः शाकथी शाकसे, **मांसैः** मांसथी मांससे, **तिलैः** तलथी तिलसे, **माषैः** अने अडदथी और उड़दोंसे, **सिद्धा** सिद्ध करेल यवागू सिद्ध यवागू, **वर्चः** मळने मलको, **निरस्यति** बहार काढे छे बहार निकालती है, **जम्बु-आम्र-**

२४. लाज-लाजा (त.)
२६. कुशामलकनिर्यूहे-कृष्णामलकनिर्यूहे (च.प.)
२७. कफापहा-रुजापहा (ग.थ.प.)

अस्थि જાંબુના ઠળિયા, આંબાની ગોટલી जामुनकी गुठली– आमकी गुठली, **दधित्थाम्ल** ખાટાં કોઠ खट्टे कैथ, **बिल्वैः** અને બીલાંથી और बेलगिरीसे, **सिद्धा** સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ सिद्ध यवागू, **साङ्ग्राहिकी** સંગ્રાહક संग्राहक, **मता** માનેલી છે मानी है ॥ २८ ॥

28. Gruel prepared with vegetables, flesh, til and black-gram helps to eliminate feces; gruel prepared with the seeds of the jambul and mango, sour wood apple and bael fruit, is considered to be astringent in action.

क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्लवेतसैर्भेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २९ ॥

क्षार જવખાર यवक्षार, **चित्रक** ચિત્રો चित्रक, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **अम्लवेतसैः** અને અમ્લવેતસથી और अम्लवेतससे, **सिद्धा** સિધ્ધ કરેલ યવાગૂ सिद्ध यवागू, **भेदिनी** મલનું ભેદન કરનાર मलभेदक, **मता** માનેલ છે मानी है, **अभया** હરડે हरड़, **पिप्पलीमूल** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **विश्वैः** અને સૂંઠથી સિધ્ધ કરેલ યવાગૂ और सोंठसे बनी यवागू, **वातानुलोमनी,** વાતનું અનુલોમન કરનાર છે वातका अनुलोमन करती है ॥ २९ ॥

29. Gruel prepared with alkali, white-flowered leadwort, asafetida and amlavetas is considered laxative. Gruel prepared with chebulic myrobalan, piper root and dry ginger induces normal (downward) peristaltic movement of Vata.

तक्रसिद्धा यवागूः स्याद्घृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात्तक्रपिण्याकसाधिता ॥३०॥

तक्रसिद्धा છાશથી સિદ્ધ કરેલ तक्रसे सिद्ध, **यवागूः** યવાગૂ यवागू, **घृत-व्यापत्ति** ઘૃતની વ્યાપદનો घृतसेवन-जन्य रोगोंका, **नाशिनी** નાશ કરનાર [illegible] करनेवाली, स्यात थाय छे होती है, तक्र पिण्याक- [illegible] तक्र[illegible] [illegible], नाशिनी [illegible] यवागू सिद्ध यवागू, तैल व्यापदि तेलनी व्यापदनो [illegible] तैलसेवन-जन्य रोगोंमें, **शस्ता** प्रशस्त [illegible], स्यात् [illegible] है ॥३०॥

30. Gruel prepared with butter-milk is curative of complications caused by the wrongful use of ghee: that prepared with butter-milk and til oil-cake is recommended in complications caused by the wrongful use of oil.

गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥३१॥

साम्ला દાડમના રસથી ખાટી કરેલી અનારકે रससे खट्टी की हुई, **गव्यमांसरसैः** ગાયના માંસરસથી गोमांस-रससे, (**सिद्धा** સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ सिद्ध यवागू) **विषमज्वर** વિષમ જ્વરનો विषम ज्वरकी, **नाशिनी** નાશ કરનાર છે नाशक है, **यमके** અને ઘી તથા તેલમાં और घृत तथा तैलमें, **पिप्पल्यामलकैः** પીપર અને આમળાંથી पिप्पली और आंवलेसे, **शृता** સિદ્ધ કરેલી बनाई, **यवानाम्** જવની जौकी, (**यवागूः** યવાગૂ यवागू) **कण्ठ्या** કંઠને હિતકર છે कण्ठके लिए उत्तम है ॥ ३१ ॥

31. Gruel prepared with beef-juice and mixed with acid is curative of irregular fever; gruel of barley prepared in the unctuous dyad, long pepper and emblic myrobalan is a throat-tonic.

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥

ताम्रचूडरसे કૂકડાના માંસના રસમાં कुक्कुटके मांसरसमें, **सिद्धा** સિધ્ધ કરેલ યવાગૂ सिद्ध यवागू, **रेतोमार्गरुजा** વીર્યમાર્ગની પીડાને वीर्यमार्गकी पीड़ाको, **अपहा** દૂર કરનાર છે शान्त करती है, **समाषविदला** અને અડદની દાળ સહિત और उड़दकी दालके साथ,

२९. विश्वैः–बिल्वैः (ग.च.)

३०. व्यापत्तिनाशिनी–व्यापद्विनाशिनी (ज.प.)

,, शस्ता स्यात्–शस्ता तु (द.)

१. गव्यमांसरसैः–गव्यमांसरसे (ग.थ.)

घृत- क्षीर ધી તથા દૂધમાં घृत एवं दूधसे, उपसाधिता સાધેલી યવાગૂ બનાઈ यवागू, वृष्या વૃષ્ય છે वृष्य है ॥३२॥

32. Gruel prepared with the meat-juice of the cock is curative of diseases of the seminal passages; gruel prepared with dal of black gram in ghee and milk is aphrodisiac.

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।
क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः शृता ॥ ३३ ॥

उपोदिका પોઈ पोथी, दधिभ्याम् તથા દહીંથી तथा दहीसे, सिद्धा સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ बनाई यवागू, तु તો तो, मदविनाशिनी મદનો નાશ કરનાર છે मदनाशक है, अपामार्ग- અઘેડાનાં બીજ चिरचिटा, क्षीर- દૂધ दूध, गोधारसैः અને ઘોના માંસરસથી और गोधा-मांसरससे, शृता સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ बनाई यवागू, क्षुधम् ભૂખનો क्षुधाका, हन्यात् નાશ કરે છે नाश करती है ॥ ३३ ॥

33. Gruel prepared of Indian spinach with curds is curative of intoxication; and gruel of rough chaff prepared with milk and iguana flesh juice kills the appetite.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।
पञ्च कर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

तत्र श्लोकः તે બાબતમાં શ્લોક છે કે उस विषयमें श्लोक है कि, इति આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, एताः આ ये, अष्टाविंशतिः અઠ્ઠાવીસ अट्ठाईस, यवाग्वः યવાગૂઓ यवागू, परिकीर्तिताः કહી कह दी हैं, पञ्च कर्माणि च અને પંચકર્મ और पंचकर्मको, आश्रित्य સંબંધી लक्ष्य करके, भैषज्यसंग्रहः ઔષધસંગ્રહ પણ भैषज्य-समूह भी, प्रोक्तः કહ્યો છે कह दिया है ॥ ३४॥

३४. श्लोकः—श्लोकाः (घ.ज.द.)
,, तत्र श्लोकः—तत्र श्लोकः (संक्षेपश्लोकः) (च.त.)
,, परिकीर्तिताः—परिकल्पिताः (त.)

Here is a recapitulatory verse:—

34. Thus we have described the twentyeight gruels and the group of drugs pertaining to the quinary purificatory procedures.

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

मूल-फल- મૂલ અને ફલના मूल और फलके, ज्ञान-हेतोः જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, यत् જે जो, औषधम् ઔષધ औषध, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम अध्यायमें, उक्तम् કહ્યું છે कही हैं, तत् તે इनको, पञ्चकर्म- પંચકર્મ पंच कर्मोंके, आश्रयज्ञान- સંબંધી જ્ઞાનને ज्ञानके, हेतोः માટે कारण, पुनः ફરીને पुनः, कीर्तितम् અહીં કહ્યું છે इस अध्यायमें कहा है ॥ ३५ ॥

35. The drugs that were described before with the object of imparting the knowledge of Rooters and Fruiters are again mentioned here with the object of imparting the knowledge of drugs required in the five purificatory procedures.

चिकित्सार्हो वैद्यः—

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

स्मृतिमान् સ્મૃતિવાળો स्मृतिशाली, हेतुयुक्तिज्ञः હેતુ અને યુક્તિ જાણનાર हेतु और युक्तिको जाननेवाला, जितात्मा જિતેન્દ્રિય जितात्मा, प्रतिपत्तिमान् તાત્કાલિક ઉપચાર જાણનાર उत्तम सूझवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, औषधसंयोगैः ઔષધોના સંયોગોથી औषधियोंके मिश्रणसे, चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कर्तुम् કરવાને करनेमें, अर्हति યોગ્ય થાય છે योग्य होता है ॥ ३६ ॥

36. The physician with good memory, well versed in diagnosis and the application of therapeutic agents, self-controlled and prompt in taking

३६. प्रतिपत्तिमान्—मतिमान् भिषक् (ग.)

right decisions is entitled to undertake treatment by prescribing these drugs.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **अपामार्गतण्डुलीयः** 'અપામાર્ગતંડુલીય' 'अपामार्गतण्डुलीय,' **नाम** નામનો नामका, **द्वितीयः** બીજો दूसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

II. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Seeds of Rough Chaff" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा Chapter III

आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः—

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **आरग्वधीयम्** 'આરગ્વધીય' નામના 'आरग्वधीय नामके', **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Purging Cassia".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चदश कुष्ठघ्नाः प्रदेहाः—

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो
वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च
निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥३॥

सैडगजः કુંવાડીઆ સહિત पनवाड सहित, **आरग्वधः** ગરમાળો अमलतास, **करञ्जः** કરંજ करंज, **वासा** અરડુસી वासा, **गुडूची** ગળો गिलोय, **मदनम्** મીંઢળ मैनफल, **हरिद्रे** હળદર-દારૂહળદર हल्दी-दारुहल्दी, **श्याह्वः** ગંધબિરોજા गंधबिरोजा, **सुराह्वः** દેવદાર देवदार, **खदिरः** ખેર खैर, **धवः** ધાવડો धावन, **निम्बः** લીમડો नीम, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **करवीरकत्वक्** કરેણની છાલ कनेरकी छाल ॥ ३ ॥

3. (1) Purging cassia with fœtid cassia, Indian beech, vasaka, guduchi, emetic nut, turmeric and Indian berberry; (2) pine-resin, deodar, catechu, crane tree, neem, embelia and Indian oleander bark;

ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः
सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णौ
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

भौर्जः ભોજપત્રની भूर्जपत्रकी, **ग्रन्थिः** ગાંઠ ग्रन्थि, **लशुनः** લસણ लहसुन, **सलोमशः** કાસીસ સહિત कासीस सहित, **शिरीषः** સરસડો शिरस, **गुग्गुलुकृष्णगन्धे च** ગૂગળ તથા સરગવો गुग्गुलु और सहजन, **फणिज्झकः** મરવો मरवा, **वत्सक-** કડો कूड़ा, **सप्तपर्णौ** સાતવિન सतवन, **पीलूनि** પીલુ पीलु, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **सुमनःप्रवालाः** અને જૂઈનાં પલ્લવ और चमेलीके पत्ते ॥ ४ ॥

4. (3) node of birch tree, garlic, siris, green vitriol, gum guggul and drumstick; (4) sweet marjoran, kurchi, dita bark, Indian tooth brush, costus and sprouts of spanish jasmine;

१. करवीरकत्वक्–करवीरकश्च (म.)

वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो
भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला
काशीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥

वचा વજ वच, हरेणुः રેણુકબીજ हरेणु, त्रिवृता નસોતર निशोथ, निकुम्भः દંતી दन्ती, भल्लातकम् ભિલામો भिलावा, गैरिकम् સોનાગેરુ गेरु, अञ्जनम् च અને રસાંજન और सुरमा, मनःशिलाले મનઃશિલ-હરતાલ मैनसिल–हरताल, गृहधूमः ઘરની મેશ घरका धुँवासा, एला એલચી छोटी इलायची, काशीस-लोध्र-કાસીસ-લોધ્ર कासीस–लोध, अर्जुन-मुस्त- અર્જુન-મોથ अर्जुन-नागरमोथ, सर्जाः અને રાળ और राल ॥५॥

5. (5) sweet-flag, fragrant piper, turpeth, red physic nut, marking nut, red chalk and black antimony; (6) red and yellow arsenics, kitchen soot, cardamom, green vitriol, lodh, arjuna, nut grass and sarj saul;

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते
गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-
श्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, अर्धरूपैः અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી आधे आधे श्लोकमें, विहिताः કહેલાં कहे, गोपित्त-पीताः ગાયના પિત્તથી પીળાં થયેલાં गायके पित्तसे पीले बनाये, पुनः एव અને વળી पुनः, पिष्टाः પીસેલાં पीसकर, परं सिद्धाः શ્રેષ્ઠ રીતે સિધ્ધ કરેલાં એવાં सिद्ध किये हुए, सर्षपतैलयुक्ताः તથા સરસવના તેલ સાથે મેળવેલાં और सरसोंके तैलसे युक्त, एते षट् આ છ इन छ, चूर्ण-प्रदेहाः ચૂર્ણ અને લેપનો चूर्ण और प्रदेहका, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥६॥

6. These six groups of drugs mentioned in each of the six distichs, when soaked in ox-bile and pounded again, have proved very efficacious. These powders should be prescribed by the physician to be used as external applications mixed with rape-seed oil.

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं
सुरेशलुप्तं किटिभं सदद्रु ।
भगन्दराशांस्यपचीं सपामां
हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥ ७ ॥

प्रयुक्ताः પ્રયોજેલા આ લેપો प्रयोग किये हुए ये प्रदेह, नराणाम् મનુષ્યોનાં मनुष्यके, कृच्छ्राणि કષ્ટસાધ્ય कष्ट-साध्य, कुष्ठानि ચામડીનાં દરદો त्वक् रोगोंको, नवम् किलासम् નવું કિલાસ नूतन किलास, सुरेशलुप्तम् ઇન્દ્રલુપ્ત इन्द्रलुप्त, सदद्रु દાદર સહિત दद्रुसहित, किटि-भम् કિટિભ किटिभ, भगन्दर- ભગંદર भगन्दर, अर्शांसि અર્શ अर्श, सपामाम् अपचीम् અને ખસ સહિત અપચીનો पामासहित अपचीको, अचिरात् તરતમાં शीघ्र, हन्युः નાશ કરે છે नष्ट कर देते हैं ॥७॥

7. These when administered soon cure persons of obstinate skin diseases, recent leprous lesions, alopecia, keloids, ringworm, fistula-in-ano, piles, scrofula and papules.

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं
चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

कुष्ठम् કઠ कूठ, हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, सुरसम् તુલસી तुलसी, पटोलम् પરવળ परवल, निम्ब-अश्वगन्धे લીમડો, આસન नीम, अश्व-गन्धा, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, शिग्रू સરગવો सहजन,

५. त्रिवृता–त्रिफला (च.)
,, गृहधूम एला–गृहधूम पांशु (प.)
,, एला–भानु (ग.)
,, अर्जुन–अञ्जन (ग.)

७. सुरेशलुप्तं–सुरेन्द्रलुप्तम् (क.घ.झ.त.द.)
,, किटिभं–किटिमम् (च.छ.)
८. सुरसं–सुरसा (ग.)
,, शिग्रू–शिग्रूः (ख.द.)
,, तुम्बुरुधान्यवन्यम्–तुम्बुरुधान्यवह्निम् (क.प.)

ससर्षपम् સરસવ સહિત सरसों सहित, तुम्बुरुधान्य- તેજફળ-ધાણા तेजफल-धनिया, वन्यम् કેવડીમોથ केवडीमोथ, चण्डाम् च અને ચોરક એઓનું और चोरक इनको, समानि સમપ્રમાણમાં इनको समान मात्रामें लेकर, चूर्णानि ચૂર્ણ चूर्ण, कुर्यात् કરવું करना चाहिए ॥८॥

8. Costus, turmeric and Indian berberry, holy basil, wild snake gourd, neem, winter cherry, deodar, drumstick, rape-seeds, Indian toothache, coriander, rush nut and angelica—the powders of these should be taken in equal quantity.

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रुः सकण्डूः किटिभानि पामा
विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ९ ॥

प्रथमम् પ્રથમ प्रथम, तैलाक्तम् તેલ ચોળી तैल लगाकर, शरीरम् શરીરે शरीरपर, तक्रपिष्टैः છાશની સાથે પીસેલાં तक्रके साथ पीसकर, तैः દ્રવ્યોથી उन द्रव्योंसे, उद्वर्तयितुम् ઉદ્વર્તન કરવાનો उबटन करनेका, यतेत યત્ન કરવો यत्न करे, तेन अस्य તેથી એની इससे मनुष्यकी, कण्डूः ખંજવાળ खुजली, सकोठाः पिडकाः કોઠ સહિત ફોડકીઓ कोठ सहित पिडकायें, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, शोफाः च અને શોફ और शोफ, शमम् व्रजन्ति શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. They should be made into paste with butter-milk and rubbed over the body which has been previously smeared with oil; this gives relief in pruritus, pimples, wheals, dermatosis and edema.

कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी-
कासीसकम्पिल्लकमुस्तलोध्राः ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं
मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥

कुष्ठ- કઠ कूठ, अमृतासङ्ग- મોરથુથુ नीलाथोथा, कटङ्कटेरी- દારુહળદર दारु हल्दी, कासीस- કાસીસ कासीस, कम्पिल्लक- કપીલો कमीला, मुस्तलोध्रा મોથ, લોધર मोथा-लोध, सौगन्धिकम् ગંધક गन्धक, सर्जरसः રાળ राल, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, मनःशिलाले મનઃશિલ, હરતાલ मैनसिल, हरताल, करवीरकत्वक् અને કરેણની છાલ और कनेरकी छाल ॥ १० ॥

10. Costus, blue vitriol, Indian berberry, green vitriol, kamala, nut grass, lodh, sulphur, yellow resin, embelia, red and yellow arsenics and oleander bark;

एतानि એઓનું इनके, चूर्णानि ચૂર્ણ चूर्ण, कृतानि કરી करके, तैलाक्तगात्रस्य તેલ ચોળેલ શરીરવાળાને शरीर पर तैल लगाकर, अवचूर्णनार्थम् શરીરે ભભરાવવા માટે छिड़कने के लिए, दद्यात् આપવું देना चाहिए, सकण्डूः ખંજવાળ સહિત कण्डू सहित, दद्रुः દાદર दद्रू, किटिभानि કિટિભ किटिभ, पामा ખસ पामा, विचर्चिका વિચર્ચિકા और विचर्चिका, तथा च एव તે પ્રમાણે કરવાથી इसी तरह करनेसे, शान्तिम् एति શાન્ત થાય છે शान्त होती हैं ॥ ११ ॥

11. These should be pulverised and used as dusting powders over the parts previously anointed with oil. It relieves ringworm, pruritus, keloids, papules and bulbous eruptions.

मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं
लोध्रं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

मनःशिल-आले મનઃશિલ, હરતાલ मैनसिल—हरताल, मरिचानि મરી मरिच, तैलम् તેલ सरसोंका तेल,

९. तक्रपिष्टैः—तक्रयुक्तैः (ग. घ. ड. थ.)
१०. मुस्तलोध्रा—मुस्तलोध्रम् (क. च. छ.)
,, करवीरकत्वक्—करवीरकं च (प.)

११. चैव तथैति शान्तिम्—चेति शमं व्रजन्ति (ग.)
,, किटिभानि—किटिमानि (च. झ. ड.)

आर्कम् पयः આકડાનું દૂધ आकका दूध, प्रदेहः એઓનો લેપ इनका लेप, कुष्ठहरः કુષ્ઠનાશક છે कुष्ठनाशक है, तुत्थम् મોરથૂથુ नीलाथोथा, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडङ्ग, मरिचानि મરી काली मरिच, कुष्ठम् , કઠ कूठ, समनः शिलम् અને મનઃશિલ સહિત और मैनसिल सहित, लोध्रम् च લોધ્ર लोध्र, तद्वत् स्यात् તે પ્રમાણે કુષ્ઠનાશક છે उसी प्रकार कुष्ठनाशक है ॥ १२ ॥

12. Red and yellow arsenic, black pepper, til oil, and milk of mudar make a good application in dermatosis. Blue vitriol, embelia, black pepper, costus, lodh and red arsenic act similarly.

रसाञ्जनं सप्रपुनाडबीजं
युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं
गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

सप्रपुनाडबीजम् કુવાડિયાનાં બીજ સહિત पनवाड़के बीज सहित, रसाञ्जनम् રસાંજનને रसौंतको, कपित्थस्य કોઠના कैथके, रसेन રસથી रसमें, युक्तम् યુક્ત मिलाकर, लेपः કરેલો લેપ કુષ્ઠનાશક છે किया लेप कुष्ठनाशक है, सकुष्ठम् કઠ સહિત कुष्ठ सहित, करञ्जबीज-एडगजम् કરંજનાં બી તથા કુવાડિયો करंज बीज और पनवाड़के बीज, गोमूत्रपिष्टम् च એઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને इनको गोमूत्रमें पीसनेसे, परः શ્રેષ્ઠ उत्तम, प्रदेहः લેપ બને છે प्रदेह बनता है ॥ १३ ॥

13. The unguent, prepared of extract of Indian berberry and the seeds of fetid cassia in the juice of wood-apple, is another good application; the seeds of Indian beech, fetid cassia and costus pounded in cow's urine make an excellent ointment.

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं
करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।
त्वचं समध्यां हयमारकस्य
लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

उभे हरिद्रे બન્ને હળદર दोनों हल्दी, कुटजस्य बीजम् ઈંદ્રજવ इन्द्रजौ, करञ्जबीजम् કરંજનાં બીજ करंजके बीज, सुमनः प्रवालान् જૂઈનાં પાન चमेलीके पत्ते; हयमारकस्य અને કરેણની और कनेरकी, समध्याम् વચલાં કાષ્ઠ સહિત बीचकी लकड़ी सहित, त्वचं છાલ छाल, तिलक्षारयुतम् એઓનો તિલક્ષાર સહિત इनको तिलक्षारके साथ मिलाकर, लेपम् લેપ लेप, विदध्यात् કરવો જોઈએ करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The unguent of turmeric and Indian berberry, seeds of kurchi, seeds of Indian beech, sprouts of Spanish jasmine, bark and pith of oleander, should be used with til alkali.

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात्
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, सकुष्ठात् કઠ સહિત कूठ सहित, कुटजात् त्वक् કડાછાલ कुड़ेकी छाल, सलोमशः કાસીસ સહિત कासीस सहित, सैडगजः કુવાડિયા સહિત पनवाड़ सहित, करञ्ज કરંજ करंज, भौर्जः ભોજ વૃક્ષની भूर्जपत्रकी, ग्रन्थि ગાંઠ ग्रन्थि, करवीरमूलं અને કરેણનું મૂળ और कनेरकी जड़, चूर्णानि એઓનું ચૂર્ણ इनके चूर्णको, तुषोदकेन તુષોદકથી तुषोदक (धान्याम्ल-कांजी) से, साध्यानि સિદ્ધ કરવું सिद्ध करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. Red arsenic, bark of kurchi, costus, green vitriol, fetid cassia, Indian beech, nodes of birch-tree, Indian

१३. सप्रपुनाड बीजं—सप्रपुटाल बीजं (प.)
,, युक्तं—युक्तः (च. ठ.)
,, सकुष्ठं —सकुष्ठो (ग.)
,, गोमूत्रपिष्टं च —गोमूत्रपिष्टश्च (ख. ग.)

१४. प्रवालान्—प्रवालाः
१५. मनः शिलात्वक् कुटजात् सकुष्ठात्—मनः शिलाले कुटजं सकुष्ठम् (प.)
,, सकुष्ठात्—सकुष्ठः (च. त.)

oleander root: powder of the measure of one tola of each of these drugs should be taken.

पलाशनिर्दाहरसेन चापि
कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतं
परं कुष्ठनिसूदनाय ॥ १६ ॥

कर्ष–उद्धृतानि એક તોલા જેટલું પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ લઈ તેને प्रत्येकका एक तोला चूर्ण लेकर उसको, आढकसंमितेन ચારપ્રસ્થ–૨૫૬ તોલા दो सो छप्पन तोलाको जलाकर बनाये, पलाशनिर्दाह- ખાખરાના ढाकके, रसेन च अपि ચૂવાથી પકાવવું रससे पकाना, दर्वीप्रलेपम् સિદ્ધ કરેલા અને કડછીએ ચોટે તેવા सिद्ध किये हुए एवं कड़छीके साथ चिपकने लगे ऐसा, एतम् लेपम् આ લેપને इस लेपको, कुष्ठनिसूदनाय કુષ્ઠનો નાશ કરવા માટે कुष्ठके नाश करनेके लिए, परम् શ્રેષ્ઠ अतिशय उत्तम, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ १६ ॥

16. These should be boiled in 256 tolas of exudation juice of palas roots to a semi-solid consistency. This ointment is said to be most beneficial in the eradication of skin diseases.

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥

चतुरङ्गुलस्य ગરમાળાનાં अमलतासके, पर्णानि પાન पत्ते, अथ काकमाच्याः અને પીલુડીનાં मकोयके, पर्णानि પાન पत्ते, अश्वहनच्छदैः કરેણનાં પાન સાથે और कनेरके पत्तोंको, तक्रेण च તથા છાશની સાથે छाछ के साथ, पिष्ट्वा વાટીને તેનું पीसकर इसका, तैलाक्तगात्रस्य શરીરે તેલ ચોળ્યું હોય તેવા शरीर पर तेल मालीश करके, नरस्य માણસના मनुष्यके, कुष्ठानि કુષ્ઠ પર कुष्ठ पर, उद्वर्तयेत ઉદ્વર્તન કરવું उद्वर्तन करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The ointment, prepared of the leaves of purging cassia, or black night-shade, or Indian oleander with butter-milk, should be rubbed over the skin lesions of the person who has been previously anointed with oil.

वातहराः पञ्च प्रदेहाः–

कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्ना-
माषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-
मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥

कोलम् બોર आर्द्रीके बेर, कुलत्थाः કળથી कुलत्थी, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, माष- અડદ उड़द, अतसी- અળસી अलसी, तैलफलानि તેલી બીઆં तेल वाले बीज, कुष्ठम् કઠ कूठ, वचा વજ वच, शताह्वा સુવા सोया, यवचूर्णम् અને જવનું ચૂર્ણ એઓને એકત્ર કરી और जौका आटा इनको एकत्र कर, अम्लम् કાંજી વગેરેથી અમ્લ કરીને कांजी आदि अम्ल द्रव्योंमें मिलाकर, उष्णानि તથા ઊનાં કરીને गरम करके, वातामयिनाम् વાત રોગીઓનાં શરીર પર वातरोगियोंके शरीरपर, प्रदेहः લેપ કરવો જોઈએ लेप करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Indian jujube, horse gram, deodar, Indian groundsel, black gram, linseed, oily seeds, costus, sweet flag, dill and barley flour—these acidified and warmed make a good application for those afflicted with vata disorders.

आनूपमत्स्यामिषवेसवारै-
रुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रै-
र्गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥

१६. पलाशनिर्दाह–पलाशनिर्यूह (ढ. प.)
,, चापि–वापि (क. च. छ.)
,, प्रवदन्ति–प्रविदन्ति (ज.)

१८. माषातसी–माषा उमा (ग.)
१९. मिश्रैः–सिद्धैः (ग. प.)
,, अनिलहः–अनिलहृत् (क.)
,, ,, –अनिलजित् (घ.)

उष्णैः ઊના ઊના गरम किए हुए, **आनूप-मत्स्य-** આનૂપ પશુપંખીઓ અને મત્સ્યના आनूपदेशीय पशु-पक्षियोंके एवं मछलियोंके, **आमिष-** માંસના मांससे बनाये, **वेसवारैः** વેસવારથી वेसवारका, **प्रदेहः** લેપ प्रदेह, **पवनापहः** વાતનાશક वातनाशक, **स्यात्** છે है, **दशमूलमिश्रैः** દશમૂળથી મિશ્રિત दशमूलके साथ, **चतुर्भिः स्नेहैः** ચાર સ્નેહો વડે चारों स्नेह-घृत तैल वसा और मज्जासे, **गन्धौषधैः च** તથા ગન્ધૌષધથી સિધ્ધ एवं गन्धद्रव्योंसे मिलाकर बनाया, **प्रदेहः** લેપ प्रदेह, **अनिलहः** વાતનાશક છે वातनाशक है ॥ १९ ॥

19. The warm application of the minced and prepared flesh of wet-land animals and fishes will cure vata disorders; the application of decaradices and drugs of the fragrant group prepared in the tetrad of unctuous substances cures vata disorders.

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं
सक्षारमर्तिं जठरे निहन्यात् ।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां
चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥२०॥

तक्रेण છાશથી छाछमें, **युक्तम्** યુક્ત मिलाकर, **सक्षारम्** જવખાર સાથે यवक्षारके साथ, **यवचूर्णम्** જવના લોટને जौके आटेको, **उष्णम्** ઊનો કરવામાં આવતાં તે गरम करके लगाने पर वह, **जठरे** જઠરમાંના उदरकी, **अर्तिम्** વ્યાધિને पीड़ाको, **निहन्यात्** મટાડે છે शान्त करता है, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **सवचाम्** વજ સહિત वच सहित, **शताह्वाम्** સુવા सौंफ, **यवानाम्** તથા જવનો और जौका, **चूर्णम्** લોટ એઓનો आटा इनको, **सतैलाम्लम्** તેલ તથા અમ્લ દ્રવ્ય સાથે तैल और कांजीमें मिलाकर, **वाते** વાતરોગમાં લેપ કરવો જોઇએ वातरोगमें इनका लेप करना चाहिए, **उशन्ति** એમ કહે છે ऐसा कहते हैं ॥ २० ॥

20. Barley powder and alkali mixed with butter-milk, administered warm, relieves pain in the stomach; costus, dill, sweet flag, barley flour, mixed with oil and acid, are prescribed in vata disorders.

वातरक्तहरास्त्रयः प्रदेहाः—

उभे शताह्वे मधुकं मधूकं
बलां प्रियालं च कशेरुकं च ।
घृतं विदारीं च सितोपलां च
कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥२१॥

उभे शताह्वे સુવા અને વરિયાળી सौंफ और सोया, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **मधूकम्** મહુડાં महुवा, **बलाम्** બળબીજ खरैटी, **प्रियालम् च** ચારોળી पियाल, **कशेरुकम् च** કસેલાં कसेरु, **घृतम्** ઘી घी, **विदारीम् च** વિદારીકંદ विदारीकन्द, **सितोपलाम् च** અને ખડી સાકરનો और मिश्रीका, **सरक्ते पवने** વાતરક્તમાં वातरक्तमें, **प्रदेहम्** લેપ लेप, **कुर्यात्** કરવો જોઇએ करना चाहिए ॥२१॥

21. Dill and fennel, liquorice, mahwa heart-leaved sida, buchanan's mango, tiger nut, ghee, white yam and sugar candy—these should be used as an application in rheumatic conditions.

रास्ना गुडूची मधुकं बले द्वे
सजीवकं सर्षभकं पयश्च ।
घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥

रास्ना રાસ્ના रास्ना, **गुडूची** ગળો गिलोय, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **द्वे बले** બળબીજ અને ખપાટ बला-अतिबला, **सजीवकम्** જીવક સહિત जीवकके साथ, **सर्षभकम्** ઋષભક સહિત ऋषभकके साथ, **च** અને और, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किए, **मधुशेषयुक्तम्** મીણથી યુક્ત मोमसे युक्त, **पयः** દૂધ दूध, **घृतम् च** અને ઘી और घी, **प्रदेहः** એઓનો લેપ इनका लेप, **रक्तानिलार्तिम्** વાતરક્તના વ્યાધિને वातरक्तजन्य पीड़ाको, **प्रणुदेत्** દૂર કરે છે नाश करता है ॥२२॥

22. The ointment prepared from Indian groundsel, guduchi, liquorice,

२०. सक्षारमर्तिम्—सक्षारमार्त्तिम् (ङ.)

२२. सजीवकम्—सजीरकम् (प.)

heart-leaved sida, country mallow, Jivaka, Rishabhaka and milk, prepared in ghee mixed with bees'-wax, relieves the pain in rheumatic conditions, when used as an external application.

शिरोरुजाहरौ द्वौ प्रदेहौ—

वाते सरक्ते सघृतं प्रदेहो
गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरुजायां सघृतं प्रदेहः ॥ २३ ॥

सरक्ते वाते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, सघृतम् ઘી સહિત घीमें मिलाकर, गोधूमचूर्णम् ઘઉંનો લોટ गेहूंके चूर्ण, छगलीपयः च અને બકરીના દૂધનો और बकरीके दूधका, प्रदेहः લેપ કરવો જોઈએ लेप करना चाहिए, शिरोरुजायाम् શિરોવ્યાધિમાં शिरदर्दमें, चन्दनकुष्ठयुक्तम् શ્વેત ચંદન અને કઠથી યુક્ત चन्दन और कुष्ठसे युक्त, नत-उत्पलम् તગર અને ઉત્પલનો तगर और नीलोफरका, सघृतम् ઘી સહિત घीके साथ, प्रदेहः લેપ કરનો જોઈએ लेप करना चाहिए ॥ २३ ॥

23. The application of wheat-flour mixed with goat's milk and ghee is also used in rheumatic conditions. The unguent of Indian valerian, blue water-lily, sandalwood and costus, prepared in ghee, cures headache.

प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं
यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ।
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ २४ ॥

शिरोरुजायाम् શિરોરોગમાં शिरदर्दमें, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક-પુંડરીકકાષ્ઠ प्रपौंडरीक (पुण्रीककाष्ठ), सुरदारु દેવદાર देवदारु, कुष्ठम् કઠ कूठ, यष्ट्याह्वम् જેઠીમધ मुलैहठी, एला એલચી छोटी इलायची, कमल-उत्पले च કમલ અને નીલ કમલ એઓથી कमल और नीलोफर इनसे, लोह તથા અગુરુ एवं अगरु, एरका ધાબાજરિયું होगला, पद्मक પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, चोरकैः च અને ચોરકથી और चोरकसे, सघृतः ઘી સહિત घी मिलाकर, प्रदेहः લેપ કરવો જોઈએ लेप करना चाहिए ॥२४॥

24. The unguent of root-stocks of white lotus, deodar. costus, liquorice cardamom, lotus, blue water-lily, eagle-wood elephant grass, Himalayan cherry and angelica, preared in ghee, is a good application in headache.

पार्श्वरुजाहर एकः प्रदेहः—

रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे
द्वे देवदारूणि सितोपला च ।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतैल-
मालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ २५ ॥

रास्ना રાસ્ના रास्ना, हरिद्रे બેઉ હળદર हल्दी और दारुहल्दी, नलदम् જટામાંસી जटामांसी, द्वे शताह्वे સુવા અને વરિયાળી सौंफ और सोया, देवदारूणि દેવદાર देवदारु, सितोपला च અને ખડી સાકર मिश्री, सघृतम् તથા ઘી સહિત और घी सहित, सतैलम् અને તેલ સહિત તથા तैल सहित, जीवन्तिमूलम् ડોડીનું મૂળ એ जीवन्तीमूल यह, पार्श्वरुजासु પડખાંના વ્યાધિમાં पार्श्वशूलमें, कोष्णम् નવશેકું गरम करके सुहाता हुआ, आलेपनम् આલેપન છે आलेपन है ॥ २५ ॥

25. The unguent of Indian ground-sel, turmeric and Indian berberry, nardus, dill and fennel, deodar, sugar-candy and cork swallow-wort root, prepared in ghee and oil, and applied lukewarm, relieves pleurodynia.

निर्वापणौ द्वौ प्रदेहौ—

शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्ग-
प्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम् ।
प्रियङ्गुकालेयकचन्दनानि
निर्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ २६ ॥

२३. कुष्ठयुक्तम्—कुष्ठमुष्णम् (प.)
,, सघृतम्—सघृत: (क.ग.घ.त.द.)

२५. देवदारूणि—वै सुराह्वे (ग.)
,, पार्श्वरुजासु कोष्णम्—पार्श्वरुजीषदुष्णम् (ख.)
२६. वेत्रतुङ्ग—वेत्रतुङ्गम् (ख.)

शैवाल શેવાલ सरवाल, **पद्म** પદ્મ कमल, **उत्पल** ઉત્પલ नीलोफर, **वेत्र** વાળુંજ बेंत, **तुङ्ग** લાલ નાગકેસર नागकेसर, **प्रपौण्डरीकाणि** પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, **अमृणाल** વીરણનો વાળો खस, **लोध्रम्** લોધર लोध्र, **प्रियङ्गु** ઘઉંલા प्रियङ्गु **कालेयक** પીળું ચંદન पीलाचन्दन, **चन्दनानि** અને સફેદ ચંદન और सफेद चन्दन, **सघृतः** એઓનો ઘી સાથે इनका घीमें मिलाकर बनाया, **प्रदेहः** લેપ प्रदेह, **निर्वापणः** દાહશામક दाहशामक, **स्यात्** છે होता है ॥२६॥

26. Moss, lotus, blue water-lily, country willow, fragrant poon, root-stocks of white lotus, cuscus grass, lodh, perfumed cherry, yellow sandal-wood, sandalwood: the unguent of these prepared in ghee is refrigerant.

सिताලतावेतसपद्मकानि
यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च
निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ २७ ॥

सिता ખડી સાકર मिश्री, **लता** મજીઠ मंजीठ, **वेतस** વાળુંજ अम्लवेतस, **पद्मकानि** પદ્મકાષ્ઠ पद्‌माख **यष्ट्याह्वम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **ऐन्द्री** ઐન્દ્રી ऐन्द्री, **नलिनानि** કમળ नलिन, **दूर्वा** ધ્રો दूब, **यवासमूलम्** જવાસાનું મૂળ धमासेकी जड़, **कुशकाशयोः च** કુશ તથા કાસડાનું મૂળ कुश और काशकी जड़, **जलम्** સુગંધી વાળો सुगन्धबाला, **एरका च** અને ધાબાજરીઉં और होगला, **निर्वापणम्** દાહશામક दाहशामक, **स्यात्** છે हैं ॥ २७ ॥

27. The salve prepared of sugar, madder, country willow, Himalayan cherry, liquorice, Aindri, Nalin lotus, scutch grass, camel thorn root, small sacrificial grass, thatch grass, fragrant sticky mallow and elephant grass, is refrigerant.

एकः विषहरः प्रदेहः—

शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्ना ।
शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शैलेय દગડફૂલ छडीला, **सकुष्ठे** કઠ સહિત कुठसहित, **एलागुरुणी** એલચી અને અગુરુ इलायची और अगरु, **चण्डा** ચોરક चोरक, **नतम्** તગર तगर, **त्वक्** તજ दालचीनी, **सुरदारु** દેવદાર देवदारु, **रास्ना** અને રાસ્નાનો और रास्नाका, **प्रदेहः** લેપ लेप, **शीतम्** શીતને शीतको, **अचिरात्** તરતમાં शीघ्र, **निहन्यात्** મટાડે છે नष्ट करता है, **ससिन्धुवारः** તથા નગોડ સહિત एवं सिन्धुवारके साथ, **शिरीषः** શિરીષનો લેપ शिरीषका लेप, **तु** તો तो, **विषम्** વિષનો विषको, **निहन्यात्** નાશ કરે છે नष्ट करता है,) ॥ २८ ॥

28. The application of lichen, card-amom, eagle-wood, costus, angelica, Indian valerian, cinnamon, deodar, and Indian groundsel will soon relieve the condition of algidity. The application of siris with chaste tree will counter-act the effects of toxicosis.

त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहश्च—

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

शिरीष શિરીષ शिरस, **लामज्जक** પીળો વાળો लामजक, **हेम** લાલ નાગકેસર नागकेसर, **लोध्रैः** અને લોધરનું और लोधका, **प्रघर्षः** ઉદ્વર્તન उद्वर्तन, **त्वग्दोष** ચામડીના દોષો त्वक्‌दोष, **संस्वेद** તથા પરસેવાને और पसीनेको, **हरः** મટાડનાર છે नष्ट करता है, **पत्र** અને તેજપત્ર तेजपत्र, **अम्बु** સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, **लोध्र** લોધર लोध, **अभय** વીરણનો વાળો खस, **चन्दनानि**

२८. शैलेयमेलागुरुणीसकुष्ठे—शैलेयकैलागुरुधान्यकुष्ठम् (ग.प.)
,, ,, चाथकुष्ठम् (घ.)
,, ,, ,, कुष्ठे (ज्ञ.)
२९. लोध्र—लोह (ग.प.)

અને સફેદ ચન્દનનો और चन्दनका, प्रदेहः લેપ प्रदेह, शरीरदौर्गन्ध्य- શરીરની દુર્ગન્ધ शरीरकी दुर्गन्धताको, हरः હરનાર છે नष्ट करता है ॥ २९ ॥

29. Rubbing the body well with the powder of siris, geranium grass, fragrant poon and lodh, cures morbidity of skin and hyperhydrosis; the salve of cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, lodh, cuscus grass, and sandalwood removes body fetor.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

> इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच
> द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
> चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्ना-
> नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, सिद्ध- સિદ્ધ सिद्ध, महर्षि- તથા મહર્ષિઓને महर्षियोंसे, पूज्यः પૂજ્ય पूजनीय, अत्रिजः ભગવાન આત્રેયે अत्रिपुत्र ऋषिने, जगतः જગતના जगतके, हितार्थम् હિત માટે हितके लिए, इह આ इस, आरग्वधीये આરગ્વધીય અધ્યાયમાં आरग्वधीय अध्यायमें, विविध- વિવિધ नाना, आमयघ्नान् રોગનાશક रोगोंको नाश करनेवाले, द्वात्रिंशतम् બત્રીસ बत्तीस, सिद्धतमान् અત્યંત સિદ્ધ अत्यन्त सिद्ध, चूर्णप्रदेहान् ચૂર્ણ અને લેપો चूर्ण और प्रदेह, उवाच કહ્યાં છે कहे हैं ॥३०॥

Here is a recapitulatory verse:-

30. Here in this chapter entitled "The Purging Cassia", the son of Atri, revered of the great sages of attainment, has described for the good of the world, the thirty-two most efficacious powders and unguents that are dispellers of manifold diseases.

३०. सिद्धतमानुवाच—सिद्धतमा उवाच (ध.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, आरग्वधीयः 'આરગ્વધીય' 'आरग्वधीय,' नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the Section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'Purging Cassia,' is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा Chapter IV

षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः—

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, षड्विरेचनशताश्रितीयम् 'ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય' નામના 'षड्विरेचनशताश्रितीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Six hundred purgative preparations."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. षड्विरेचनशताश्रितीयम्—षड्विरेचनशतीयम् (ध.)

षड्विरेचनशतादीनां संग्रहेण कथनम्—

इह खलु षड् विरेचनशतानि भवन्ति, षड् विरेचनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषायशतानि, इति संग्रहः ॥ ३ ॥

इह અહીં यहां, **खलु** ખરેખર निश्चित, **षड्विरेचनशतानि** છસો વિરેચનો छःसौ विरेचन, **भवन्ति** **છે** हैं, **षड्** ૭ छः, **विरेचन-** વિરેચનના विरेचनके, **आश्रयाः** આશ્રયો आश्रयो हैं, **पञ्च** પાંચ पांच, **कषाय-** કષાયો (લવણ સિવાયના રસો)ની कषायों (लवणसे अतिरिक्त रसों)की, **योनयः** જાતિઓ છે जातियां हैं, **पञ्चविधं** પાંચ પ્રકારની पांच प्रकारकी, **कषाय-** કષાયોની कषायोंकी, **कल्पनम्** કલ્પનાઓ છે कल्पनाएँ हैं, **पञ्चाशत्** પચાસ पचास, **महाकषायाः** મહાકષાયો છે महाकषाय हैं, **पञ्च कषायशतानि** અને પાંચસો કષાયો છે और पांचसौ कषाय हैं, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **संग्रहः** સંક્ષેપમાં કહ્યું છે संक्षेपमें कहा गया है ॥ ३ ॥

3. There are six hundred purgative preparations; six (plant) parts are the sources of purgative drugs; five (categories of taste) are the substrata of decoctives; five are the modes of preparation of decoctives; fifty are the groups of decoctives and five hundred is the number of decoctives. This is the subject put in a nut-shell.

षड्विरेचनशतानि—

षड् विरेचनशतानि, इति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः;

षड् विरेचनशतानि છસો વિરેચનો છે छःसौ विरेचन हैं, **इति** એમ ऐसा, **यत्** જે जो, **उक्तम्** કહ્યું कहा, **तत्** તેનું उसे, **इह** અહીં यहां, **संग्रहेण** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **उदाहृत्य** ઉદાહરણ આપી कह कर, **विस्तरेण** વિસ્તારથી विस्तारसे, **कल्पोपनिषदि** કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

4.-1. We shall here illustrate the said six hundred purgative preparations in brief, and shall give a detailed exposition in the section on Pharmaceutics.

(तत्र)[5]त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदिक्ष्वाकुषु,

तत्र તેમાં उसमें, **फलेषु** મીંઢળના मैनफलके, **त्रयस्त्रिंशत् योगशतम्** એકસો તેંત્રીસ યોગ एकसौ तेंतीस योग, **प्रणीतम्** બનાવેલા છે बनाए हुए हैं, **जीमूतकेषु** કૂકડવેલના वन्दालके, **एकोनचत्वारिंशत्** ઓગણચાલીસ उनतालीस, **योगाः** યોગો છે योग हैं, **इक्ष्वाकुषु** અને કડવી તુંબડીના और कटुतुम्बीके, **पञ्चचत्वारिंशत्** પિસ્તાલીસ યોગો છે पैंतालीस योग हैं;

4.-2 Out of these purgative preparations, 133 preparations are made from the emetic nut; 39 preparations from bristly luffa; 45 from bottle-gourd;

धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः, कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तं,

धामार्गवः કડવાં ગલકાં तिक्त घीयातोरई, **षष्टिधा** સાઠ પ્રકારે साठ प्रकारके, **योगयुक्तः** યોગવાળાં योगवाली, **भवति** થાય છે होती है, **कुटजः तु** કડો कुड़ा, **अष्टादशधा** અઢાર પ્રકારના अट्ठारह प्रकारके, **योगम्** યોગને योगको, **एति** પામે છે प्राप्त होता है, **कृतवेधनम्** અને કડવાં તૂરિયાં और कड़वी तोरई, **षष्टिधा** સાઠ પ્રકારના साठ प्रकारके, **योगयुक्तम्** યોગવાળાં योगयुक्त, **भवति** થાય છે होती है;

4.-3 60 from sponge-gourd; 18 from the bark of kurchi, 60 from bitter luffa;

श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः,

---

३. षड्विरेचनशतानि–विरेचनयोगशतानि (प. ग. ढ.)
,, कषाययोनयः–कषायशतानि (द.)
,, पञ्चविधम्–पञ्च (द.)
४. कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः-कल्पोपनिषद्यनुव्याख्यास्यामः (व. च.)

श्यामात्रिवृत् કાળાં નસોતરના कालीनिशोथ के, योगशतम् १०० સો યોગ एकसौ योग, प्रणीतम् કહેલા છે कहे हैं, अत्र અને અહીં और यहां, अपरे च બીજા પણ औरभी, दश દશ दस, योगाः યોગો योग, भवन्ति થાય છે होते हैं,

4.-4. 100 from black turpeth and turpeth, with 10 extra preparations;

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति, लोध्रं विधौ षोडशयोगयुक्तं, महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः,

चतुरङ्गुलः ગરમાળો अमलतास, द्वादशधा १२ પ્રકારના बारह प्रकारके, योगम् યોગને योगको, एति પામે છે प्राप्त होता है, लोध्रम् લોધ્ર लोध्र, विधौ વિધિમાં विधिमें, षोडशयोगयुक्तम् १६ યોગવાળું છે सोलह योग वाला है, महावृक्षः અને થોર और सेहुंड, विंशति २० વીસ बीस, योगयुक्तः યોગવાળો योगवाला, भवति થાય છે होता है,

4.-5. 12 from purging cassia; 16 from lodh; 20 from thorny milk-hedge;

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः, अष्टचत्वारिंशद्दन्तीद्रवन्त्योः, इति षड्विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

सप्तला ચિકાખાઇ चीकाखाई, शङ्खिन्योः અને આંખફૂટામણીના और शंखिनी के, एकोनचत्वारिंशत् ३९ ઓગણચાલીસ उनतालीस, दन्ती દન્તી दन्ती, द्रवन्त्योः અને દ્રવન્તીના और द्रवन्तीके, अष्टचत्वारिंशत् ४८ અડતાલીસ अड़तालीस, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, षड् विरेचन शतानि ६०० વિરેચનો છે. छःसौ विरेचन हैं ॥ ४ ॥

4.-6. 39 from soap pod, and ctenolepis and 58 from red physic nut and physic nut; these are the six hundred purgative preparations.

षड् विरेचनाश्रयाः—

षड् विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति ॥ ५ ॥

क्षीर દૂધ दूध, मूल મૂળ मूल, त्वक् છાલ छाल, पत्र પાન पत्र, पुष्प ફૂલ पुष्प, फलानि અને ફળ और फल, इति એ ये, षड् ७ छः विरेचन વિરેચનના विरेचन के, आश्रयाः આશ્રયો છે आश्रय है ॥ ५ ॥

5. There are six sources of purgative drugs, namely, milk, root, bark, leaves, flowers and fruits of plants.

पञ्चः कषाययोनयः—

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

मधुरकषायः મધુર કષાય मधुर कषाय, अम्लकषायः અમ્લ કષાય अम्ल कषाय, कटुकषायः કટુકષાય कटु कषाय, तिक्तकषायः તિક્ત કષાય तिक्तकषाय, कषायकषायः અને કષાય કષાય और कषायकषाय, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, कषाय-योनयः કષાયની યોનિઓ છે कषायकी योनियां हैं, इति એ પ્રકારે इस प्रकार, तन्त्रे શાસ્ત્રમાં इस शास्त्रमें, संज्ञा સંજ્ઞા છે संज्ञा है ॥ ६ ॥

6. The substrata of decoctives from five categories of tastes as described in this text are the decoctives belonging to the categories of sweet, acid, bitter, pungent and astringent tastes. (The salt taste is excluded.)

पञ्चविधं कषायकल्पनम्—

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा—स्वरसः, कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ।

पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારની पांच प्रकारकी, कषाय કષાયની कषाय की, कल्पनम् इति કલ્પના છે कल्पना है, तद्यथा જેમકે जैसे कि, स्वरसः સ્વરસ स्वरस, कल्कः કલ્ક कल्क, शृतः શૃત शृत, शीतः શીત शीत, फाण्टः અને ફાંટ और फाण्ट, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, कषायः કષાયો છે कषाय हैं,

7. There are five modes of pharmaceutical preparation of these decoctives, viz., expressed juice, paste, decoction, cold infusion and hot infusion.

७. कषाय इति—कषायश्चेति (ठ,)

स्वरसादीनां लक्षणानि—

**(यन्त्रनिष्पीडिताद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।
यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।**

यन्त्र યન્ત્રમાં यन्त्रमें, **निष्पीडितात्** દબાવેલા दबाये हुए, **द्रव्यात्** દ્રવ્યમાંથી द्रव्यसे, **रसः** નીકળેલો રસ निकला हुआ रस, **स्वरसः** સ્વરસ स्वरस, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **रसपिष्टानां** રસ સહિત પીસેલાં દ્રવ્યનો रस सहित पीसे हुए द्रव्योंका, **यः** જે जो, **पिण्डः** પિંડ છે पिण्ड है, **सः** તે वह, **कल्कः** કલ્ક कल्क, **परिकीर्तितः** કહેવાય છે कहा जाता है, **वह्नौ तु** અને અગ્નિ ઉપર और अग्नि पर, **क्वथितं** ઉકાળેલા उबाले हुए, **द्रव्यं** દ્રવ્યને द्रव्यको, **चिकित्सकाः** ચિકિત્સકો चिकित्सक, **शृतम्** શૃત शृत, **आहुः** કહે છે कहते हैं;

7.-(2) The fresh juice extracted by mechanical pressure from a herb is called expressed juice. The soft mass prepared by pounding the drug along with its juice is known as paste. The physicians give the name of "decoction" to that fluid which is obtained by boiling over a fire.

**द्रव्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्त्वोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ॥)**

प्रतप्ते ખૂબ તપાવેલા बहुत गरम, **तोये** પાણીમાં जलमें, **निशि** રાત્રિભર रातभर, **संस्थितात्** રાખેલા रखे हुए, **आपोथितात्** ખાંડેલા कूटे हुए, **द्रव्यात्** દ્રવ્યમાંથી द्रव्यसे, **यः** જે जो, **कषायः** કષાય कषाय, **अभिनिर्याति** નીકળે છે निकलता है, **सः** તે वह, **शीतः** શીત शीत, **समुदाहृतः** કહેવાય છે कहा जाता है, **उष्ण-** અને ગરમ और गरम, **तोये** જળમાં जलमें, **क्षिप्त्वा** નાખીને डालकर, **मृदितं तत्** મસળીને કાઢેલા રસને मलकर निकाले हुए रस को, **फाण्टम्** ફાંટ फाण्ट, **परिकीर्तितम्** કહેલ છે कहा है ॥

7.-(3) That is called cold infusion which is obtained by crushing a drug and keeping it overnight in boiled water; and that is called hot infusion which is obtained from a crushed drug by pouring hot water over it.

स्वरसादीनां बलतारतम्यम्—

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; न त्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

तेषां તેઓમાં इनमें, **यथापूर्वम्** પહેલા પહેલામાં पूर्व पूर्वमें, **बलाधिक्यम्** બળની અધિકતા હોય છે बलकी अधिकता होती है, **अतः** એથી इससे, **कषाय-** કષાયોની कषायोंकी, **कल्पना** કલ્પના कल्पना, **व्याधि-** રોગ रोग, **आतुर-** તથા રોગીના एवं रोगीके, **बल-** બળની बल पर, **अपेक्षिणी** અપેક્ષા રાખે છે निर्भर है, **एवं खलु** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **सर्वाणि** સઘળાં सब, **सर्वत्र** સઘળે સ્થળે सब जगह, **उपयोगीनि** ઉપયોગી उपयोगी, **न भवन्ति** થતાં નથી नहीं होते ॥ ७ ॥

7.-(4) The potency of each of these five preparations is superior to its succeeding one (i.e. each preceding one is more powerful than the succeeding one). Hence the preparation should be so made as to accord with the strength of the disease as well as that of the patient. Hence any and every preparation may not be made use of in any and every case indiscriminately.

पञ्चाशन्महाकषायाणां संग्रहेण विवरणम्—

'पञ्चाशन्महाकषाया' इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः;

पञ्चाशत् પચાસ पचास, **महाकषायाः** મહાકષાયો

७. यः पिण्डः—यत्पिण्डम् (घ. झ.)
,, सः कल्कः—तत्कल्कः (घ. च. झ.)
,, परिकीर्तितः—परिकीर्तितम् (च. ठ.)
●. प्रतप्ते निशि—तत्पुनर्निशि (क. घ. च. छ. झ. ठ.)

छे महाकषाय हैं, इति એ પ્રમાણે ऐसा, यत् જે जो, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તેનું उसका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

8.-(1) Now we shall explain and describe the fifty groups of decoctives mentioned above.

पञ्चकषायशतानां विवरणम्—

तद्यथा—जीवनीयो बृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः;

तद् यथा જેમ કે जैसे कि, **जीवनीयः** જીવનીય जीवनीय, **बृंहणीयः** બૃંહણીય बृंहणीय, **लेखनीयः** લેખનીય लेखनीय, **भेदनीयः** ભેદનીય भेदनीय, **सन्धानीयः** સંધાનીય सन्धानीय, **दीपनीयः** અને દીપનીય और दीपनीय, **इति** આ यह, **षट्कः** છથી બનેલો छःसे बना हुआ, **कषाय वर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(2) They are life-promoters, roborants, revulsives, laxatives, synthesizers and digestive-stimulants; this hexad makes one group of decoctives.

बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः;

बल्यः બલ્ય बल्य, **वर्ण्यः** વર્ણ્ય वर्ण्य, **कण्ठ्यः** કંઠ્ય कण्ठ्य, **हृद्यः** અને હૃદ્ય और हृद्य, **इति** એ यह, **चतुष्कः** ચારથી બનેલો चारसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાય વર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(3) Promotives of strength, promotives of complexion, promotives of voice and cordials–this tetrad makes one group of decoctives.

तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः;

तृप्तिघ्नः તૃપ્તિઘ્ન तृप्तिघ्न, **अर्शोघ्नः** અર્શોઘ્ન अर्शोघ्न, **कुष्ठघ्नः** કુષ્ઠઘ્ન कुष्ठघ्न, **कण्डूघ्नः** કણ્ડૂઘ્ન कण्डूघ्न, **क्रिमिघ्नः** ક્રિમિઘ્ન क्रिमिघ्न, **विषघ्नः** અને વિષઘ્ન और विषघ्न, **इति** આ यह, **षट्कः** છથી બનેલો छःसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(4) Appetisers, anti-hemorrhoidals, curatives of dermatosis, anti-pruritics, anthelmentics and antidotes to poison–this hexad makes one group of decoctives.

स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः;

स्तन्यजननः સ્તન્યજનન स्तन्यजनन, **स्तन्यशोधनः** સ્તન્યશોધન स्तन्यशोधन, **शुक्रजननः** શુક્રજનન शुक्रजनन, **शुक्रशोधनः** અને શુક્રશોધન और शुक्रशोधन, **इति** આ यह, **चतुष्कः** ચારથી બનેલો चारसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है,

8.-(5) Galactagogue, galacto-depurant, spermato-poietic and spermodepurant–this tetrad makes one group of decoctives.

स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः;

स्नेहोपगः સ્નેહોપગ स्नेहोपग, **स्वेदोपगः** સ્વેદોપગ स्वेदोपग, **वमनोपगः** વમનોપગ वमनोपग, **विरेचनोपगः** વિરેચનોપગ विरेचनोपग, **आस्थापनोपगः** આસ્થાપનોપગ आस्थापनोपग, **अनुवासनोपगः** અનુવાસનોપગ अनुवासनोपग, **शिरोविरेचनोपगः** અને શિરોવિરેચનોપગ और शिरोविरेचनोपग, **इति** આ यह, **सप्तकः** સાતથી બનેલો सातसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(6) Adjuvants in oleation, adjuvants in sudation, adjuvants in vomition, adjuvants in purgation, adjuvants in corrective enemata, adjuvants in unctuous enemata and adjuvants in errhines–this heptad makes one group of decoctives.

८. आस्थापनोपगः—आस्थापनः (त.)

छर्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः;

छर्दिनिग्रहणः છર્દિનિગ્રહણ છર્દિનિग्रहण, **तृष्णानिग्रहणः** તૃષ્ણાનિગ્રહણ तृष्णानिग्रहण, **हिक्कानिग्रहणः** અને હિક્કાનિગ્રહણ और हिक्कानिग्रहण, **इति** આ यह, **त्रिकः** ત્રણથી બનેલો तीनसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषाय वर्ग है;

8.-(7) Anti-emetics, adipsous agents and curatives of hiccup–this triad makes one group of decoctives.

पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कषायवर्गः;

पुरीषसंग्रहणीयः પુરીષ-સંગ્રહણીય पुरीषसंग्रहणीय, **पुरीषविरजनीयः** પુરીષ-વિરજનીય पुरीषविरजनीय, **मूत्रसंग्रहणीयः** મૂત્રસંગ્રહણીય मूत्रसंग्रहणीय, **मूत्रविरजनीयः** મૂત્રવિરજનીય मूत्रविरजनीय, **मूत्रविरेचनीयः** અને મૂત્ર-વિરેચનીય और मूत्रविरेचनीय, **इति** આ यह, **पंचकः** પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાય વર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(8) Intestinal astringents, fecal pigment restorers, ischuretics urine pigment restorers and diuretics–this pentad makes one group of decoctives.

कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः;

कासहरः કાસહર कासहर, **श्वासहरः** શ્વાસહર श्वासहर, **शोथहरः** શોથહર शोथहर, **ज्वरहरः** જ્વરહર ज्वरहर, **श्रमहरः** અને શ્રમહર और श्रमहर, **इति** આ यह, **पञ्चकः** પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(9) Anti-bechics, anti-dyspneics, anti-phlogistics, anti-febriles and acopics–this pentad makes one group of decoctives.

दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उदर्दप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः;

दाहप्रशमनः દાહપ્રશમન दाहप्रशमन, **शीतप्रशमनः** શીતપ્રશમન शीतप्रशमन, **उदर्दप्रशमनः** ઉદર્દપ્રશમન उदर्दप्रशमन, **अङ्गमर्दप्रशमनः** અંગમર્દપ્રશમન अङ्गमर्दप्रशमन, **शूलप्रशमनः** અને શૂલપ્રશમન और शूलप्रशमन, **इति** આ यह, **पञ्चकः** પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(10) Refrigerants, calefacients, antiurticarials, anodynes and analgesics–this pentad makes one group of decoctives.

शोणितास्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः;

शोणितास्थापनः શોણિતાસ્થાપન शोणितास्थापन, **वेदनास्थापनः** વેદનાસ્થાપન वेदनास्थापन, **संज्ञास्थापनः** સંજ્ઞાસ્થાપન संज्ञास्थापन, **प्रजास्थापनः** પ્રજાસ્થાપન प्रजास्थापन, **वयःस्थापनः** અને વયઃસ્થાપન और वयःस्थापन, **इति** આ यह, **पञ्चकः** પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है;

8.-(11) Hematics, sedatives, resuscitators, procreants and rejuvenators–this pentad makes one group of decoctives.

इति पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **पंचाशत्** પચાસ **महाकषायाः** મહાકષાયો महाकषाय, **महताम् च** મોટા बड़े, **कषायाणाम्** કષાયોનાં कषायोंके, **लक्षणोदाहरणार्थम्** લક્ષણોના ઉદાહરણના રૂપમાં लक्षणोंके उदाहरणके रूपमें, **व्याख्याताः** કહેલા कहे गये, **भवन्ति** છે हैं;

8.-(12) This is the exposition of those fifty principal groups of decoctives given by way of illustrating their actions.

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावयविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः; तान्येव पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥

तेषाम् તેમાંના इनमेंसे, एकैकस्मिन् પ્રત્યેક प्रत्येक महाकषाये મહાકષાયમાં महाकषायमें, दश दश દશ દશ दस दस, आवयविकान् પેટા अन्तर्गत, कषायान् કષાયોને कषायोंको, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे, तानि एव એ જ ये ही, पञ्चकषायशतानि પાંચસો કષાયો पांचसो कषाय, भवन्ति થાય છે होते हैं;

8.-(13) We shall now enumerate the ten constituent decoctives of each of these principal groups of decoctives which will in all make five hundred decoctives.

जीवनीयो दशको महाकषायः—

तद्यथा-जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति (१),

तद् यथा જેમકે जैसे कि, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, मेदा મેદા मेदा, महामेदा મહામેદા महामेदा, काकोली કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी- મુદ્‌ગપર્ણી मूंगपर्णी, माषपर्ण्यौ માષપર્ણી मापपर्णी, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, मधुकम् અને જેઠીમધ और मुलैहठी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, जीवनीयानि જીવનીય जीवनीय, भवन्ति છે हैं (१);

9.-(1) Jivaka, rishabhaka, meda, mahameda, kakoli, milk kakoli, wild green gram, wild black gram, cork swallow wort and liquorice-these ten are life-promoters.

बृंहणीयो दशको महाकषायः —

क्षीरिणी राजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति (२),

क्षीरिणी ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, राजक्षवक- નાગલા દૂધેલી दूधी, अश्वगन्धा- આસન असगन्ध, काकोली- કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, वाट्यायनी- ખપાટ कंघी, भद्रौदनी- ખલા खिरैटी, भारद्वाजी- ઉલટકમ્બલ उलटकम्बल, पयस्या- વિદારી बिदारी, ऋष्यगन्धा: અને વરધારો और धावपना, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, बृंहणीयानि બૃંહણીય बृंहणीय, भवन्ति છે हैं (२);

9.-(2) Milky yam, asthma weed, winter cherry, kakoli, milk kakoli, country mallow, heart-leaved sida, devil's cotton plant, white yam, and elephant creeper-these are the ten roborants.

लेखनीयो दशको महाकषाय —

मुस्तककुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३),

मुस्त- મોથ मोथा, कुष्ठ- કઠ कूठ, हरिद्रा- હળદર हल्दी, दारुहरिद्रा- દારુહળદર दारुहल्दी, वचा- વજ વચ, अतिविषा- અતિવિષ अतीस, कटुरोहिणी- કડુ कुटकी, चित्रक- ચિત્રો चित्रक, चिरबिल्व- ચરેલ चिरबिल, हैमवत्यः અને સફેદ વજ और सफेद वच, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, लेखनीयानि લેખનીય लेखनीय, भवन्ति છે हैं (३);

9.-3. Nut-grass, costus, turmeric, Indian berberry, sweet flag, atees, kurroa, white-lowered leadwort, jungle cork-tree, and white sweet flag-these ten are revulsives. (3)

भेदनीयो दशको महाकषायः—

सुवहार्कोरुबूकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति (४),

सुवहा- નસોતર निशोथ, अर्क- આકડો आक, उरुबूक- લાલ ફૂલવાળો એરંડો रक्तपुष्प एरण्ड, अग्निमुखी-दूधियो

१. (१) मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ—मुद्गमाषपर्ण्यौ (त. ध.)

१. (२) राजक्षवकाश्वगन्धा—राजक्षवकबला (ख. ग. ठ. ध. प.)

१. (३) चिरबिल्व—चिरबिल्ल (त.)

१. (४) सुवहा— सरला (च. ध प.)

,, चिरबिल्व—चिरबिल्ल (त.)

વછનાગ कलिहारी, चित्रा દાંતી दन्ती, चित्रक ચિત્રક चित्रक, चिरबिल्व ચરેલ चिरबिल, शंखिनी આંખ ફૂટામણી शंखिनी, शकुलादनी કડુ कुटकी, स्वर्णक्षीरिण्यः અને હીરવી और हीरवी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, भेदनीयानि ભેદનીય भेदनीय, भवन्ति છે हैं (४),

9.-(4) Turpeth, mudar, castor-oil plant, glory lily, red physic nut, white-flowered lead wort, jungle cork tree, ctenolepis, kurroa and hirtiz:-these ten are laxatives.

सन्धानीयो दशको महाकषायः—

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरस-धातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति (५),

मधुक જેઠીમધ मुलेहठी, मधुपर्णी ગળો गिलोय, पृश्निपर्णी પીઠવણ पिठवन अम्बष्ठकी વેણીવેલ पाढी, समङ्गा રીસામણી लाजबन्ती, मोचरस શીમળાનો ગુંદ सेमलका गोंद, धातकी ધાવડી धायके फूल, लोध्र લોધર लोध, प्रियंगु ઘઉંલા प्रियंगु, कट्फलानि અને કાયફળ और कट्फल, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, सन्धानीयानि સન્ધાનીય सन्धानीय, भवन्ति છે हैं (५),

9.-(5) Liquorice, guduch, painted leaved uraria, false pareira brava, senstive plant, silk-cotton, tree resin, fulsee flowers, lodh, perfumed cherry and box myrtle:-these ten are synthesizers.

दीपनीयो दशको महाकषायः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति (६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥ ९ ॥

पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूल પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, चव्य ચવક चव्य, चित्रक ચિત્રક चित्रक, शृङ्गबेर સૂંઠ सोंठ, अम्लवेतस અમ્લવેતસ अम्लवेतस, मरिच મરી काली मिर्च, अजमोदा બોડી અજમોદ अजमोद, भल्लातकास्थि ભિલામા भिलावा, हिङ्गु निर्यासाः અને હિંગ और हींग, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, दीपनीयानि દીપનીય दीपनीय, भवन्ति છે हैं (६), इति આ यह षट्कः છ થી બનેલો छःका बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥ ९ ॥

9.-(6) Long pepper, piper root, piper chaba, white-flowered lead wort, dry ginger, amlavetasa, black pepper, celery, marking nut and asafœtida:-these ten are digestive stimulants.

Thus the six groups of decoctives are complete.

बल्यो दशको महाकषायः—

ऐन्द्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति,

ऐन्द्री ઐન્દ્રી ऐन्द्री, ऋषभी કૌવચ कौंच, अतिरसा શતાવરી शतावरी, ऋष्यप्रोक्ता માષપર્ણી माषपर्णी, पयस्या ફગિયો क्षीरविदारी, अश्वगन्धा આસન असगन्ध, स्थिरा શાલપર્ણી सरिवन, रोहिणी રોહણ रोहन, बला બળબીજ खरैंटी, अतिबलाः અને ખપાટ और कंघी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, बल्यानि બલ્ય बल्य, भवन्ति છે है (७),

10. Aindri, cowage, climbing asparagus, wild black gram, white yam, wintercherry, ticktrefoil, rohan, heart-leaved sida and country mallow:-these ten are promotives of strength. (7)

वर्ण्यो दशको महाकषायः—

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति (८),

चन्दन સફેદ ચંદન श्वेतचन्दन, तुङ्ग લાલ નાગકેસર लालनागकेसर, पद्मक પદ્મક पद्माख, उशीर વીરણવાળો खस, मधुक જેઠીમધ मुलैहठी, मञ्जिष्ठा મજીઠ मजीठ, सारिवा

सारिवा कपूरीमधुरी, पयस्या ફગિયો विदारी, सिता સફેદ ધ્રો सफेद दूब, लताः અને શ્યામ દુર્વા और गहरी हरी दूब, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दस, દશ दस, वर्ण्यानि વર્ણ્ય वर्ण्य, भवन्ति છે हैं (८)

10.-(2) Sandal wood, fragrant poon, himalayan cherry, cuscus grass, liquorice, madder, indian sarsaparilla, white yam and white and black scutch grass:-these ten are promotives of complexion. (8)

कण्ठ्यो दशको महाकषायः—

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति (९)

सारिवा સારિવા कपूरीमधुरी, इक्षुमूल શેરડીનાં મૂળ ईखका मूल, मधुक જેઠીમધ मुलैहठी, पिप्पली પીપર पिप्पली, द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्षा, विदारी ફગિયો विदारी, कैटर्य મીઠો લીમડો मीठा नीम, हंसपादी હંસરાજ हंसराज, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, कण्टकारिकाः અને બેઠી ભોરીંગણી और छोटी कटेरी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, कण्ठ्यानि કંઠ્ય कण्ठ्य, भवन्ति છે हैं ॥ ९ ॥

10.-(3) Indian sarsaparilla, root of sugar-cane, liquoricc, long pepper, grapes, white yam, curry-leaf tree, maiden hair, indian night-shade and yellow-berried night-shade:-these ten are promotives of voice. (9)

हृद्यो दशको महाकषायः—

आम्राम्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति (१०), इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १० ॥

आम्र આંબો आम, आम्रातक અંબાડો अम्बाडा, लिकुच લિકુચ बड़हल, करमर्द કરમદાં करौंदा, वृक्षाम्ल કોકમ कोकम, अम्लवेतस અમ્લવેતસ अम्लवेत, कुवल મોટાં બોર बड़ाबेर, बदर બોર बेर, दाडिम દાડમ दाडिम, मातुलुङ्गानि અને ચકોતરું और चकोतरा, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, हृद्यानि હૃદ્ય हृद्य, भवन्ति છે हैं (१०) इति આ यह, चतुष्कः ચારથી બનેલો चारसे बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥ १० ॥

10.-(4) Mango, indian hog plum, lakooch, bengal currant, kokam butter, amlavetasa, indian jujube, big jujube, pomegranate and pommello:-these ten are cordials (10) Thus the four groups of decoctives are complete.

तृप्तिघ्नो दशको महाकषायः—

नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति (११),

नागर સૂંઠ सोंठ, चव्य ચવક चव्य, चित्रक ચિત્રક चित्रक, विडङ्ग વાવડિંગ वायविडङ्ग, मूर्वा મોરવેલ मूर्वा, गुडूची ગળો गिलोय, वचा વજ वच, मुस्त મોથ मोथा, पिप्पली પીપર पिप्पली, पटोलानि અને પરવળ और परवल, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, तृप्तिघ्नानि तृप्तिघ्न तृप्तिघ्न, भवन्ति છે हैं (११)

11.(1) Dry ginger, piper chaba, white-flowered lead wort, embelia, tri-lobed virgin's bower, guduch, sweet flag, nut-grass, long pepper and wild snake-gourd:- these ten are appetisers. (11)

अर्शोघ्नो दशको महाकषायः—

कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यर्शोघ्नानि भवन्ति (१२),

कुटज કડો कुटज, बिल्व બીલું बेल, चित्रक ચિત્રક चित्रक, नागर સૂંઠ सोंठ, अतिविषा અતિવિષ अतीस,

१०. (९) कैटर्य—कैडर्य (घ.)

१०. (१०) लिकुच—निकुच (ख. घ. ज. झ. ठ. त.)

११. (११) पटोल—पाटला (घ.)

११. (१२) धन्वयास—धन्वयास (ग.)

अभया હરડે हरड़, धन्वयासक ધમાસો धमासा, दारुहरिद्रा દારુહળદર दारुहल्दी, वचा વજ वच, चव्यानि અને ચવક और चव्य, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, अर्शोघ्नानि અર્શોઘ્ન अर्शोघ्न, भवन्ति છે हैं ॥१२॥

11.-(2) Kurchi, bael, white flowered lead wort, dry ginger, atees, chebulic myroblan, cretan prickly clover, Indian berberry, sweet flag and piper chaba:- these ten are anti-hemorrhoidals (12).

कुष्ठघ्नो दशको महाकषायः—

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति (१३),

खदिर ખેર खैर, अभया હરડે हरड़, आमलक આમળાં आँवला, हरिद्रा હળદર हल्दी, अरुष्कर ભિલામા भिलावाँ, सप्तपर्ण સાતવિન सतवन, आरग्वध ગરમાળો अमलतास, करवीर કરેણ कनेर, विडङ्ग વાવડિંગ वायविडङ्ग, जातीप्रवालाः અને જૂઈનાં પ્રવાલ और चमेलीके पत्ते, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, कुष्ठघ्नानि કુષ્ઠઘ્ન कुष्ठघ्न, भवन्ति છે हैं (१३),

11.-(3) Catechu, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, turmeric, marking nut, dita bark, purging cassia, Indian oleander, embelia and sprouts of spanish jasmine:- these ten are curative or dermatosis. (13).

कण्डूघ्नो दशको महाकषायः—

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (१४),

चन्दन ચંદન चन्दन, नलद જટામાંસી जटामांसी, कृतमाल ગરમાળો अमलतास, नक्तमाल કરંજ करञ्ज,

११. (१३) हरिद्रा—दारुहरिद्रा (प.)
,, करवीर—चव्य (प.)

निम्ब લીમડો नीम, कुटज કડો कूड़ा, सर्षप સરસવ सरसों, मधुक જેઠીમધ मुलैहठी, दारुहरिद्रा દારુહળદર दारुहल्दी, मुस्तानि અને મોથ और मोथा, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, कण्डूघ्नानि કણ્ડૂઘ્ન कण्डूघ्न, भवन्ति છે हैं (१४),

11.-(4) Sandal wood, nardus, purging eassia, Indian beech, neem, kurchi, rape seeds, liquorice, Indian berberry and nut-grass:- these ten are antipruritics. (14).

क्रिमिघ्नो दशको महाकषायः—

अक्षीवमरिचगण्डीरकेबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति (१५),

अक्षीव સરગવાનાં બીજ सहजनके बीज, मरिच મરી कालीमिर्च, गण्डीर ગંડીર गण्डीर, केबुक કેબુક केबुक, विडङ्ग વાવડિંગ वायविडंग, निर्गुण्डी નગોડ सम्भालु, किणिही સફેદ શિરીષ सफेद शिरीष, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरु, वृषपर्णिका વૃષપર્ણિકા वृषपर्णी, आखुपर्णिका અને ઉંદરકની और मूषाकर्णी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, क्रिमिघ्नानि ક્રિમિઘ્ન क्रिमिघ्न, भवन्ति છે हैं (१५),

11.-(5) Seeds of drumstick, black pepper, gandira, kebuka, embelia, chaste tree, white siris, small caltrops, vrishaparnika and kidney leaves thomea, these ten are anthelmintics. (15).

विषघ्नो दशको महाकषायः—

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति (१६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥११॥

हरिद्रा હળદર हल्दी, मञ्जिष्ठा મજીઠ मजीठ, सुवहा નસોતર निशोथ, सूक्ष्मैला નાની એલચી छोटी इलायची, पालिन्दी કાળું નસોતર काला निशोथ, चन्दन ચન્દન चन्दन, कतक નિર્મળી निर्मली, शिरीष શિરીષ शिरीष,

सिन्धुवार નગોડ सम्भालु, श्लेष्मातकाः અને ગૂંદા और लसूडा, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, विषघ्नानि વિષઘ્ન विषघ्न, भवन्ति છે हैं, इति આ यह, षट्कः છઠ્ઠી બનેલો છઃસે बना हुआ, कषायवर्ग કષાયવર્ગ છે कषायवर્ग है ॥११॥

11.(6) Turmeric, madder, turpeth small cardamom, black turpeth, sandal wood, clearing nut, siris, chaste tree and assyrian plum:- these ten are antidotes to poison. (16). Thus the six groups of dedocsives are completed.

स्तन्यजननो दशको महाकषायः—

वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति (१७),

वीरण વીરણનો વાળો खस, शालि શાળ शाली, षष्टिक સાઠી ચોખા सांठी, इक्षुवालिका ઇક્ષુવાલિકા इक्षुवालिका, दर्भ દર્ભ दर्भ, कुश કુશ छोटी दर्भ, काश કાસડો काश, गुन्द्रा ધાબાજરીયું होगला, इत्कट ઇત્કટ इत्कट, कत्तृणमूलानि અને રોહિષઘાસનાં મૂળ रोहिष घासके मूल, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये दश દશ दस, स्तन्यजननानि સ્તન્યજનન स्तन्यजनन, भवन्ति છે हैं (१७),

12. Cuscusgrass, sali, sastika, iksuvalika, sacrificial grass, small sacrificial grass, thatch grass, elephant grass, itkata and ginger grass roots:- these ten are galactogogues (17).

स्तन्यशोधनो दशको महाकषायः—

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तककटुरोहिणीसारिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८),

पाठा પાઠા पाठा, महौषध સૂંઠ सोंठ, सुरदारु દેવદાર देवदारु, मुस्त મોથ मोथा, मूर्वा મોરવેલ मूर्वा, गुडूची ગળો गिलोय, वत्सकफल કડાની શીંગ कूडेकी सींग, किराततिक्त કરિયાતું चिरायता, कटुरोहिणी કડુ कुटकी, सारिवाः અને સારિવા और कपूरीमधुरी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, स्तन्यशोधनानि સ્તન્યશોધન स्तन्यशोधन, भवन्ति છે हैं (१८),

12.-(2) Patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits of kurchi, chiretta, kurroa and Indian sarsaparilla:- these ten are galacto-depurants. (18).

शुक्रजननो दशको महाकषायः—

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति (१९),

जीवक જીવક जीवक, ऋषभक ઋષભક ऋषभक, काकोली કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी મુદ્ગપર્ણી मूंगवन, माषपर्णी માષપર્ણી वनउड़द, मेदा મેદા मेदा, वृद्धरुहा શતાવરી शतावरी, जटिला જટામાંસી जटामांसी, कुलिङ्गाः અને ઉટીંગણ और उटंगन, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, शुक्रजननानि શુક્રજનન शुक्रजनन, भवन्ति છે हैं ॥१९॥,

12.-(3) Jivaka, rishabhaka, ksirakakoli, wild green gram, wild black gram, meda, climbing asparagus, nardus and blepharis:-these ten are spermato-poietic. (19),

शुक्रशोधनो दशको महाकषायः—

कुष्ठैलवालुककट्फलसमुद्रफेनकदम्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्ष्विक्षुरकवसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥१२॥

कुष्ठ કઠ कूठ, एलवालुक એલુવા एलवालुक, कट्फल કાયફળ कायफल, समुद्रफेन સમુદ્રફીણ समुद्रफेन, कदम्बनिर्यास કદંબનો ગુંદ कदम्बका गोंद, इक्षु નાની

११. (१७) कत्तृण–इक्षु (प.)

११. (१९) वृद्धरुहा–वृक्षरुहा (क. च. ञ. ड. त. ष.)

શેરડી गन्ना, **काण्डेक्षु** મોટી શેરડી ऊख, **इक्षुरक** એખરો तालमखाना, **वसुक** સાટોડી गदहपुन्ना, **उशीराणि** અને વીરણનો વાળો और खस, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये **दश** દસ दस, **शुक्रशोधनानि** શુક્રશોધન शुक्रशोधन, **भवन्ति** છે हैं, (२०), **इति** આ यह, **चतुष्कः** ચારથી બનેલો चारसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥१२॥

12.-(4) Costus, cherry tree, box myrtle, fish bone, cadamba resin, sugar cane, bigger sugar cane, long-leaved barleria, hog's weed and cuscus grass:- these ten are spermo-depurants. (20)

Thus the fourgroups of decoctives are complete.

स्नेहोपगो दशको महाकषायः—

मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति (२१),

मृद्वीका દ્રાક્ષ मुनक्का, **मधुक** જેઠીમધ मुलैहठी, **मधुपर्णी** ગળો गिलोय, **मेदा** મેદા मेदा, **विदारी** ફગિયો विदारी, **काकोली** કાકોલી काकोली, **क्षीरकाकोली** ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, **जीवक** જીવક जीवक, **जीवन्ती** દોડી जीवन्ती, **शालपर्ण्यः** અને શાલવણ और सरिवन, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **स्नेहोपगानि** સ્નેહોપગ स्नेहोपग, **भवन्ति** છે हैं (२१)

13.-(1) Grapes, liquorice, guduch, meda, white yan, kakoli, ksira kakoli, jivaka, cork swallow wort and ticktrefoil- these ten are adjuvants in oleation. (21).

स्वेदोपगो दशको महाकषायः—

शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति (२२),

शोभाञ्जनक સરગવો सहजन, **एरण्ड** એરંડો एरण्ड, **अर्क** આકડો आक, **वृश्चीर** ધોળી સાટોડી श्वेतपुनर्नवा, **पुनर्नवा** સાટોડી लाल पुनर्नवा, **यव** જવ जौं, **तिल** તલ तिल, **कुलत्थ** કળથી कुलथी, **माष** અડદ उड़द, **बदराणि** અને બોર और बेर, **इति** આ પ્રમાણે प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस. **स्वेदोपगानि** સ્વેદોપગ स्वेदोपग, **भवन्ति** છે हैं (२२),

13.-(2) Drumstick, castor-oil plant, mudar, white hog's-weed, hog's weed, barley, til, horse-gram and big jujube:- these ten are adjuvants in sudation.(22)

वमनोपगो दशको महाकषायः—

मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पा इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति (२३),

मधु મધ शहद, **मधुक** જેઠીમધ मुलैहठी, **कोविदार** શ્વેત કાંચનાર श्वेतकांचनार, **कर्बुदार** ચિત્ર વિચિત્ર ફૂલનો કાંચનાર चित्र विचित्र फूलके कांचनार, **नीप** કદંબ कदम्ब, **विदुल** સમુદ્રફળ हिज्जल, **बिम्बी** કડવી ઘીલોડી कन्दूरी, **शणपुष्पी** શુધરો झंझनिया, **सदापुष्पा** રાતા ફૂલનો આકડો आक, **प्रत्यक्पुष्पाः** અને અઘેડો और चिरचिटा, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **वमनोपगानि** વમનોપગ वमनोपग, **भवन्ति** છે हैं (२३),

13.-(3) Honey, liquorice, variegated mountain chony, white mountain ebony, cadamba, hijjal, scarlet-fruited gourd, flax hemp, mudar and rough chaff:- these ten are adjuvants in vomition.(23)

विरेचनोपगो दशको महाकषायः—

द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाभयामलकबिभीतककुवलबदरकर्कन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति (२४),

द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्षा, **काश्मर्य** શીવણ गम्भारी, **परूषक** ફાલસા फालसा, **अभया** હરડે हरड, **आमलक** આમળાં

१३.(२१) मेदा—महामेदा (प.)

,, मधुक—मधूक (प.)

१३ (९३) सदापुष्पा—सदापुष्पी (क.घ.छ.ज.त.)

,, प्रत्यक्पुष्पा—प्रत्यक्पुष्पी (छ.त.)

आँवला, बिभीतक બહેડાં बहेड़ा, कुवल મોટાં બોર बड़े बेर, बदर બોર बेर, कर्कन्धु ચણીબોર झड़बेर, पीलूनि અને પીલુ और पीलू, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, विरेचनोपगानि વિરેચનોપગ विरेचनोपग, भवन्ति છે हैं (२४),

13.-(4) Grapes, white teak, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, beleric myaobalan, big jujube, jujube, wild jujube and indian toothbrush:- these ten are adjuvants in purgation. (24).

आस्थापनो दशको महाकषायः—

त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति (२५)

त्रिवृत् નસોતર निशोथ, बिल्व બીલું बेल, पिप्पली પીપર पिप्पली, कुष्ठ કઠ कूठ, सर्षप સરસવ सरसों, वचा વજ वच, वत्सफल કડાની શીંગ कुड़ेकी शींग, शतपुष्पा સુવા सोया, मधुक જેઠીમધ मुलैहठी, मदनफलानि અને મીંઢળ और मैनफल, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, आस्थापनोपगानि આસ્થાપનોપગ आस्थापनोपग, भवन्ति છે हैं (२५),

13.-(5) Turpeth, bael, long pepper, costus, rape seeds, sweet-flag, kurchi fruits, dill, liquorice and emetic nut:- these ten are adjuvants in corrective enemata. (25).

अनुवासनो दशको महाकषायः—

रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६),

रास्ना રાસ્ના रास्ना, सुरदारु દેવદાર देवदारु, बिल्व બીલું बेल, मदन મીંઢળ मैनफल, शतपुष्पा સુવા सोया, वृश्चीर ધોળી સાટોડી सफेद पुनर्नवा, पुनर्नवा લાલ સાટોડી लाल पुनर्नवा, श्वदंष्ट्रा ગોખરૂ गोखरू, अग्निमन्थ અરણી अरणी, श्योनाकाः અને ટેંટૂ और टेंटू, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ યે, दश દસ दस, अनुवासनोपगानि અનુવાસનોપગ अनुवासनोपग, भवन्ति છે हैं (२६),

13.-(6) Indian groundsel, deodar, bael, emetic nut, dill, white hog's-weed, hog's weed, small caltrops, wind killer and indian calosanthes:- these ten are adjuvants in unctuous enemata. (26).

शिरोविरेचनो दशको महाकषायः —

ज्योतिष्मतीक्षवकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रुसर्षपापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कषायवर्गः ॥१३॥

ज्योतिष्मती માલકાંગણી मालकांगनी, क्षवक નાકછીંકણી नकछिकनी, मरिच મરી कालीमिर्च, पिप्पली પીપર पिप्पली, विडङ्ग વાવડીંગ वायविडंग, शिग्रु સરગવો सहजन, सर्षप સરસવ सरसों, अपामार्ग तण्डुल અઘેડાનાં બીજ चिरचिटेके बीज, श्वेता ધોળી ગરણી कोयल, महाश्वेताः અને સફેદ શિરીષ और सफेद शिरीष, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, शिरोविरेचनोपगानि શિરોવિરેચનોપગ शिरोविरेचनोपग, भवन्ति છે हैं (२७), इति આ यह, सप्तकः સાતથી બનેલો सातसे बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥ १३ ॥

13.-(7) Staff-plant, sneezewort, black pepper, embelia, drumstick, rape seeds, rough-chaff seeds, white mussel-shell chaper and white siris:- these ten are adjuvants in errhines. (27).

Thus the seven groups of decoctives are complete.

१३.(२५) वचा–चव्य (ध.)
१३.(२६) श्योनाका–श्योणाका (ड.)
,, ,, –श्योनाक (त.)

१३.(२७) क्षवकमरिच पिप्पलीविडङ्ग–वालकपत्राक्षवकमरिचविडङ्ग (ध.)

छर्दिनिग्रहणो दशको महाकषायः—

जम्ब्वाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाडिमयवयष्टिकोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि भवन्ति (२८),

जम्बु જાંબુનાં जामुनके, **आम्रपल्लव** તથા આંબાનાં પાન और आमके पत्ते, **मातुलुङ्ग** ચકોતરું चकोतरा, **अम्लबदर** ખાટાં બોર खट्टे बेर, **दाडिम** દાડમ दाडिम, **यव** જવ जौ, **षष्टिक** સાઠી ચોખા सांठी चावल, **उशीर** વીરણનો વાળો खस, **मृत्** માટી मिट्टी, **लाजाः** અને શાળની ધાણી और लाजा, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस **छर्दिनिग्रहणानि** છર્દિનિગ્રહણ छर्दिनिग्रहण, **भवन्ति** છે हैं (२८),

14.-1 Young leaves of jambul and mango, pomello, big jujube, pomegranate, barley, liquorice, cuscus grass, earth and fried paddy,:- these ten are anti-emetics. (28).

तृष्णानिग्रहणो दशको महाकषायः—

नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुडूचीह्रीवेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९),

नागर સૂંઠ सोंठ, **धन्वयवासक** ધમાસો धमासा, **मुस्त** મોથ मोथा, **पर्पटक** પિત્તપાપડો शहातरा, **चन्दन** ચન્દન चन्दन, **किराततिक्तक** કરિયાતું चिरायता, **गुडूची** ગળો गिलोय, **ह्रीवेर** સુગંધીવાળો सुगन्धवाला, **धान्यक** ધાણા धनिया, **पटोलानि** અને પરવળ और परवल, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **तृष्णानिग्रहणानि** તૃષ્ણાનિગ્રહણ तृष्णानिग्रहण, **भवन्ति** છે हैं.

14.-(2) Dry ginger, cretan prickly clover, nut-grass, trailing rungia, sandal wood, chiretta, guduch, fragrant sticky mallow, coriander and snake-gourd:- these ten are adipsous agents. (29).

हिक्कानिग्रहणो दशको महाकषायः—

शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकाबृहतीवृक्षरुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः कषायवर्गः ॥ १४ ॥

शटी પટ્કચૂરો शठकचूर, **पुष्करमूल** પુષ્કર મૂળ पोहकरमूल, **बदरबीज** બોરની મીંજ बेरकी गुठली, **कण्टकारिका** ભોરીંગણી छोटी कटेरी, **बृहती** ઉભી ભોરીંગણી बडी कटेरी, **वृक्षरुहा** વાંદો वांदा, **अभया** હરડે हरड़, **पिप्पली** પીપર पिप्पली, **दुरालभा** ધમાસો धमासा, **कुलीरशृङ्ग्यः** અને કાકડાશીંગી और काकडाशींगी, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **हिक्कानिग्रहणानि** હિક્કાનિગ્રહણ हिक्कानिग्रहण, **भवन्ति** છે है, **इति** આ यह, **त्रिकः** ત્રણથી બનેલો तीनसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાય વર્ગ છે कषाय वर्ग है ॥ १४ ॥

14.-(3) Long zedoary, orris root, seeds of big jujube, yellow berried night shade, Indian night shade, vanda orchid, chebulic myrobalan, long pepper, cretan prickly clover and galls:- these ten are curatives of hiccup (30).

Thus the three groups of decoctives are complete.

पुरीषसंग्रहणीयो दशको महाकषायः—

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानिपुरीषसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१),

प्रियङ्गु ઘઉંલા प्रियंगु, **अनन्ता** સારિવા कपूरी मधुरी, **आम्रास्थि** આંબાની ગોટલી आमकी गुठली, **कट्वङ्ग** અરલુ टेंटू, **लोध्र** લોધર लोध, **मोचरस** મોચરસ सिम्बलकी गोंद, **समङ्गा** રીસામણી छुईमुई, **धातकीपुष्प** ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, **पद्मा** ભારંગમૂળ भार्गिमूल, **पद्मकेशराणि** અને પદ્મકેશર और कमलका केशर, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **पुरीषसंग्रहणीयानि** પુરીષસંગ્રહણીય पुरीषसंग्रहणीय, **भवन्ति** છે हैं, (३१),

15.-(1) Perfumed cherry, Indian sarsaparilla, kernel of mango, Indian calosanthes, lodh, gum of silk-cotton tree, sensitive plant, fulsee flowers, beetle killer and lotus filaments:- these ten are intestinal astringents. (31).

पुरीषविरजनीयो दशको महाकषायः—

जम्बुशल्लकीत्वक्कच्छुरामधूकशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति (३२),

जम्बु જાંબુ जामुन, **शल्लकीत्वक्** શાલેડીની છાલ कुन्दुरुकी छाल, **कच्छुरा** કૌચાં (કવચ) कौंच, **मधूक** મહુડો महुवा, **शाल्मली** શીમળો सिम्बल, **श्रीवेष्टक** ગંધ બિરોજા बिरौंजा, **भृष्टमृत्** શેકેલી માટી भूनी हुई मिट्टी, **पयस्या** ક્ષીરવિદારી विदारी, **उत्पल** નીલકમળ नीलोफर, **तिलकणाः** અને તલના દાણા और तिलकण, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **पुरीषविरजनीयानि** પુરીષવિરજનીય पुरीषविरजनीय, **भवन्ति** છે हैं (३२),

15.-(2) Jambul, Indian olibanum bark, cowage, mohwah, silk-cotten tree, pine resin, baked earth, white yam, blue water-lily and til seeds:-these ten are fecal-pigment restoters. (32),

मूत्रसंग्रहणीयो दशको महाकषायः—

जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोडुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणीयानि भवन्ति (३३),

जम्बु જાંબુ जामुन, **आम्र** આંબો आम, **प्लक्ष** પીંપળ पिलखन, **वट** વડ वरगद, **कपीतन** પારસપીપળો पारसपीपल, **उदुम्बर** ઉંબરો गूलर, **अश्वत्थ** પીપળો पीपल, **भल्लातक** ભિલામો भिलावा, **अश्मन्तक** અસોંતરો अश्मन्तक, **सोमवल्काः** અને સફેદ ખેર और सफेद खैर, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **मूत्रसंग्रहणीयानि** મૂત્રસંગ્રહણીય मूत्रसंग्रहणीय, **भवन्ति** છે हैं (३३),

15.-(3) Jambul, mango, yellow barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, marking nut, common mountain chony and catechu:- these ten are ischuretics. (33).

मूत्रविरजनीयो दशको महाकषायः—

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४),

पद्म પદ્મ पद्म, **उत्पल** નીલકમળ नीलोफर, **नलिन** નલિન नलिन, **कुमुद** કુમુદ कुमुद, **सौगन्धिक** સૌગન્ધિક सौगन्धिक, **पुण्डरीक** પુણ્ડરીક पुण्डरीक, **शतपत्र** શતપત્ર शतपत्र, **मधुक** જેઠીમધ मुलैहठी, **प्रियङ्गु** ઘઉંલા प्रियङ्गु, **धातकी-पुष्पाणि** અને ધાવડીનાં ફૂલ और धायके फूल, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **मूत्रविरजनीयानि** મૂત્રવિરજનીય मूत्रविरजनीय, **भवन्ति** છે हैं (३४),

15.-(4) Red lotus, blue water-lily, nalin lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centepetal lotus, liquorice, perfumed cherry and fulsee flowers:- these ten are urinary pigment restorers. (34).

मूत्रविरेचनीयो दशको महाकषायः—

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति (३५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१५॥

वृक्षादनी વાંદો बन्दा, **श्वदंष्ट्रा** ગોખરુ गोखरु, **वसुक** સાટોડી पुनर्नवा, **वशिर** અઘેડો चिरचिटा, **पाषाणभेद** પાષાણભેદ पाषाणभेद, **दर्भ** દર્ભ दर्भ, **कुश** કુશ कुश, **काश** કાશ कास, **गुन्द्रा** ધાબાજરિયું होगला, **इत्कटमूलानि** અને ઈત્કટનાં મૂળ और इत्कटका मूल, **इति** આ પ્રમાણે इसप्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **मूत्रविरेचनीयानि** મૂત્રવિરેચનીય मूत्रविरेचनीय, **भवन्ति**

१५.(३२) मधूक—मधुक (च. छ.)
१५.(३३) उडुम्बर—उदुम्बर (त.)

छे हैं (३५), इति આ यह, पञ्चकः પાંચથી બનેલા पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥१५॥

15.-(5) Vanda orchid, small caltrops, hog's weed rough-chaff, Indian rockfoil, sacrificial grass, small sacrificial grass, thatch grass, elephant grass, prickly itkata roots:- these ten are diuretics. (35).

Thus the five groups of decoctives are complete.

कासहरो दशको महाकषायः—

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति (३६),

द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्ष, अभया હરડે हरड़, आमलक આમળાં आँवला, पिप्पली પીપર पिप्पली, दुरालभा ધમાસો धमासा, शृङ्गी કાકડાશીંગી काकडासिंगी, कण्टकारिका બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, वृश्चीर ધોળી સાટોડી श्वेतपुनर्नवा, पुनर्नवा સાટોડી लाल पुनर्नवा, तामलक्यः અને ભોંયઆમળી और भूईआँवला, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, कासहराणि કાસહર कासहर, भवन्ति છે हैं (३६),

16.-(1) Grapes, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, long pepper, cretan prickly clover, galls, yellow-berried night-shade, white hog's-weed, hog's weed and featherfoil:- these ten are antibechics. (36)

श्वासहरो दशको महाकषायः—

शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्ग्वगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति (३७),

शटी ષટ્કચૂરો शट्कचूर, पुष्करमूल પોખરમૂળ पोहकरमूल, अम्लवेतस અમ્લવેતસ अमलवेत, एला એલચી छोटी इलायची, हिङ्गु હીંગ हींग, अगुरु અગર अगुरु, सुरसा તુલસી तुलसी, तामलकी ભોંયઆમળી भूई आँवला, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, चण्डाः અને ચોરક और चोरक, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, श्वासहराणि શ્વાસહર श्वासहर, भवन्ति છે हैं (३७),

16.-(2) Long zedoary, orris root amlavetasa, cardamom, asafœtida, eagle wood, holy basil, feather foil, cork swallow wort and angelica:- these ten are antidyspneics. (37)

श्वयथुहरो दशको महाकषायः—

पाटलाग्निमन्थश्योनाकबिल्वकाश्मर्यकण्टकारिकाबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति (३८),

पाटला પાઢળ पाटला, अग्निमन्थ અરણી अरणी, श्योनाक ટેંટુ टेंटु, बिल्व બીલી बेल, काश्मर्य શીવણ गम्भारी, कण्टकारिका બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, बृहती ઉભી ભોરીંગણી बडी कटेरी, शालपर्णी શાલવણ सरिवन, पृश्निपर्णी પીઠવણ पिठवन, गोक्षुरकाः અને ગોખરુ और गोखरु, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, श्वयथुहराणि શ્વયથુહર श्वयथुहर, भवन्ति છે हैं (३८),

16.-(3) Trumpet flowers, wind killer, Indian calosanthes, bael, white teak, yellow berried night-shade, Indian night-shade, ticktrefoil, painted-leaved uraria and small caltrops:- these ten are antiphlogistics. (38)

ज्वरहरो दशको महाकषायः—

सारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपरूषकाभयामलकबिभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति (३९),

सारिवा સારિવા कपूरी मधुरी, शर्करा સાકર शर्करा, पाठा પાઠા पाठा, मञ्जिष्ठा મજીઠ मजीठ, द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्षा,

१६. (३६) पुनर्नवातामलक्यः–पुनर्नवामलक्यः (ध.)

१६. (३८) श्वयथु–शोथ (ह्म.)

पीलु પીલુ पीलु, **परूषक** ફાલસા फालसા, **अभया** હરડે हरड, **आमलक** આમળાં आँवला, **बिभीतकानि** અને બહેડાં और बहेडा, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દશ दस, **ज्वरहराणि** જ્વરહર ज्वरहर, **भवन्ति** છે हैं (३९),

16.-(6) Indian sarsaparilla, sugar, patha, madder, grapes, tooth-brush tree, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan and beleric myrobalan:-these ten are antifebriles. (39)

श्रमहरो दशको महाकषायः—

द्राक्षाखर्जूरप्रियालबदरदाडिमफल्गुपरूषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति (४०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१६॥

द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्ष, **खर्जूर** ખજૂર खजूर, **प्रियाल** ચારોળી पियाल, **बदर** બોર बेर, **दाडिम** દાડમ अनार, **फल्गु** અંજીર अंजीर **परूषक** ફાલસા फालसा, **इक्षु** શેરડી गन्ना, **यव** જવ जौ, **षष्टिकाः** અને સાઠી ચોખા और साँठी चावल, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દશ दस, **श्रमहराणि** શ્રમહર श्रमहर, **भवन्ति** છે हैं (४०), **इति** આ यह, **पञ्चकः** પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, **कषायवर्गः** કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥१६॥

16.-(5) Grapes, date, Buchanan's mango, big jujube, pomegranate, common fig, sweet falsah, sugar cane, barley and sastic rice:- these ten are acopics. (40)

Thus the five groups of decoctives are complete.

दाहप्रशमनो दशको महाकषायः—

लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधूकशर्करानीलोत्पलोशीरसारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति (४१),

लाजा શાળની ધાણી लाजा, **चन्दन** ચંદન चन्दन, **काश्मर्यफल** શીવણનાં ફલ गम्भारीफल, **मधूक** મહુડાં महुवा, **शर्करा** સાકર शक्कर, **नीलोत्पल** નીલોત્પલ नीलोफर, **उशीर** વીરણનો વાળો खस, **सारिवा** સારિવા सारिवा, **गुडूची** ગળો गिलोय, **ह्रीबेराणि** અને સુગંધી વાળો और सुगन्धवाला, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દસ दस, **दाहप्रशमनानि** દાહપ્રશમન दाहप्रशमन, **भवन्ति** છે हैं (४१),

17.-(1) Fried paddy, sandal wood, fruits of white-teak, mohwah, sugar, blue water-lily, cuscus grass, Indian sarsaparilla, guduch and fragrant sticky mallow:- these ten are refrigerants. (41)

शीतप्रशमनो दशको महाकषायः—

तगरागुरुधान्यकशृङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकार्यग्निमन्थश्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२),

तगर તગર तगर, **अगुरु** અગર अगर, **धान्यक** ધાણા धनिया, **शृङ्गवेर** આદુ सोंठ, **भूतीक** અજમો अजवायन, **वचा** વજ वच, **कण्टकारि** બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, **अग्निमन्थ** અરણી अरनी, **श्योनाक** ટેંટૂ टेंटू, **पिप्पल्यः** અને પીપર और पिप्पली, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इमानि** આ ये, **दश** દશ दस, **शीतप्रशमनानि** શીતપ્રશમન शीतप्रशमन, **भवन्ति** છે हैं (४२),

17.-(3) Indian valerian, eagle wood, coriander, dry ginger, bishop's weed, sweet flag, yellow-berried night-shade, wind killer, indian calosanthes and long pepper:- these ten are calefacients. (42)

उदर्दप्रशमनो दशको महाकषायः—

तिन्दुकप्रियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्युदर्दप्रशमनानि भवन्ति (४३),

तिन्दुक ટીંબરવો तेंदु, **प्रियाल** ચારોળી पियाल, **बदर** બોર बेर, **खदिर** ખેર खैर, **कदर** સફેદ ખેર सफेद खैर,

१६.(४०) प्रियाल–पियाल (त.)

१७.(४१) मधूक–मधुक (क. च. छ. त.)

१७.(४३) प्रियाल–पियाल (त.)

सप्तपर्ण સાતવીન सतवन, अश्वकर्ण શાલ शाल, अर्जुन અર્જુન अर्जुन, असन અસન असन, अरिमेदाः અને હરમો બાવળ और रेवाँ, इति આમ इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, उदर्दप्रशमनानि ઉદર્દ પ્રશમન उदर्द प्रशमन, भवन्ति છે हैं (४३)

17.-(3) False mangosteen, Buchanan's mango, big jujube, catechu, gum arabic, dita bark, common saul, arjun, spinous kino and white babool:-these ten are antiurticarials. (43)

अङ्गमर्दप्रशमनो दशको महाकषायः—

विदारीगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्ड-काकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमान्यङ्गम-र्दप्रशमनानि भवन्ति (४४),

विदारीगन्धा શાલવણ सरिवन, पृश्निपर्णी પીઠવણ पिठवन, बृहती ઉભી ભોરીંગણી बडीकटेरी, कण्टकारिका બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, एरण्ड એરંડો एरण्ड, काकोली કાકોલી काकोली, चन्दन ચંદન चन्दन, उशीर વીરણનોવાળો खस, एला એલાયચી छोटी ईलायची, मधुकानि અને જેઠીમધ और मुलैहठी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, अङ्गमर्दप्रशमनानि અઙ્ગમર્દપ્રશમન अङ्गमर्दप्रशमन, भवन्ति છે हैं (४४)

17.-(4) Ticktrefoil, painted-leaved uraria, Indian night-shade, yellow berried night-shade, castor-oil plant, kakoli, sandal-wood, cuscus grass, cardamom and liquorice:- these ten are anodynes. (44)

शूलप्रशमनो दशको महाकषायः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूल-प्रशमनानि भवन्ति (४५), इति पञ्चकः कषाय-वर्गः ॥ १७ ॥

पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूल પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, चव्य ચવક चविका, चित्रक ચિત્રક चित्रक, शृङ्गवेर આદુ सोंठ, मरिच મરી काली मरिच, अजमोदा બોડી અજમોદ अजमोद, अजगन्धा બાફળી डूकू, अजाजी જીરૂં जीरा, गण्डीराणि અને ગંડીર और गण्डीर, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, शूलप्रशमनानि શૂલપ્રશમન शूलप्रशमन, भवन्ति છે हैं, इति આ यह, पञ्चकः પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥ १७ ॥

17.-(5) Long pepper, pepper root, piper chaba, white-flowered leadwort, dry ginger, black pepper, celery seed, wild carrot, cumin and gandira:-these ten are analgesics. (45)

Thus the five groups of decoctives are complete.

शोणितास्थापनो दशको महाकषायः—

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिक-प्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशेमानी शोणितास्था-पनानि भवन्ति (४६),

मधु મધ शहद, मधुक જેઠીમધ मुलैहठी, रुधिर કેસર केशर, मोचरस મોચરસ सिम्बलका गोंद, मृत्कपाल માટીની ઠીકરી मिट्टीका ठीकरा, लोध्र લોધર लोध, गैरिक ગેરુ गेरु, प्रियङ्गु ઘઉંલા प्रियङ्गु, शर्करा સાકર शर्करा, लाजाः અને શાળની ધાણી और लाजा, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, शोणितास्थापनानि શોણિતાસ્થાપન शोणितास्थापन, भवन्ति છે हैं (४६)

18.-(2) Honey, liquorice, saffron, gum of silk-cotton, broken pieces of earthen pot, lodh, red chalk, perfumed cherry, sugar and fried paddy:-these ten are hemostatics (46).

वेदनास्थापनो दशको महाकषायः—

शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोचरसशिरीष-

१८.(४६) मधुमधुक-मधुकमधूक (प.)
,, प्रियङ्गु—गुड (प.)
,, ,, -पियङ्गु गुड (प.)
१८.(४७) तुम्ब—तुङ्ग (ध. त.)
,, ,, —तुरङ्ग (ड.)

वञ्जुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (४७),

शाल શાળ साल, कट्फल કાયફળ कट्फल, कदम्ब કદમ્બ कदम्ब, पद्मक પદ્મક पद्माख, तुम्ब તેજફળ तेजबल, मोचरस મોચરસ सिम्बलका गोंद, शिरीष કાળિયો સરસ शिरीष, वञ्जुल વાળુંજ वेंत, एलवालुक એલુવા एलवालुक, अशोकाः અને અશોક और अशोक, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, वेदनास्थापनानि વેદનાસ્થાપન वेदनास्थापन, भवन्ति છે हैं (४७),

18.-(2) Common sal, box myrtle, cadamba, himalayan cherry, indian toothache, gum of silk-cotton, siris, country willow, cherry tree and asoka:- these ten are sedatives. (47)

संज्ञास्थापनो दशको महाकषायः—

हिङ्गुकैटर्यारिमेदावचाचोरकवयस्थागोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (४८),

हिङ्गु હીંગ हिंग, कैटर्य મીઠો લીમડો मीठा नीम, अरिमेदा હરમો બાવળ रेवाँ, वचा વજ वच, चोरक ચોરક चोरक, वयस्था બ્રાહ્મી ब्राह्मी, गोलोमी ભૂતકેશી भूतकेशी, जटिला જટામાંસી जटामांसी, पलङ्कषा ગુગળ गुग्गुल, अशोकरोहिण्यः અને કડુ और कुटकी, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દસ दस, संज्ञास्थापनानि સંજ્ઞાસ્થાપન संज्ञास्थापन, भवन्ति છે हैं (४८)

18.-(3) Asafoetida, curry neem, white babool, sweet flag, angelica, brahmi, bhutkeshi, nardus, gum guggul and kurroa:- these ten are resuscitatives (48)

प्रजास्थापनो दशको महाकषायः—

ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवाऽरिष्टावाट्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९),

ऐन्द्री ઐન્દ્રી ऐन्द्री, ब्राह्मी બ્રાહ્મી ब्राह्मी, शतवीर्या સફેદ ધ્રો सफेद दूब, सहस्रवीर्या શ્યામ ધ્રો नील दूब, अमोघा આમળાં आँवला, अव्यथा ગળો गिलोय, शिवा હરડે हरड, अरिष्टा કડુ कुटकी, वाट्यपुष्पी કાંસકી कंघी, विष्वक्सेनकान्ताः અને ઘઉંલા और गन्धप्रियंगु, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ યે, दश દસ दस, प्रजास्थापनानि પ્રજાસ્થાપન प्रजास्थापन, भवन्ति છે हैं(४९)

18.-(4) Aindri, brahmi and white scutch grass, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, kurroa, country mallow and perfumed cherry:-these ten are procreants. (49)

वयःस्थापनो दशको महाकषायः—

अमृताऽभयाधात्रीमुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१८॥

अमृता ગળો गिलोय, अभया હરડે हरड़, धात्री આમળાં आँवला, मुक्ता રાસ્ના रास्ना, श्वेता ધોળી ગરણી सफेद कोयल, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, अतिरसा શતાવરી शतावरी, मण्डूकपर्णी ખડબ્રાહ્મી खड़ब्राह्मी, स्थिरा શાલપર્ણી सरिवन, पुनर्नवाः અને સાટોડી और पुनर्नवा, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इमानि આ ये, दश દશ दस, वयःस्थापनानि વયઃસ્થાપન वयःस्थापन, भवन्ति છે हैं (५०), इति આ यह, पञ्चकः પાંચથી બનેલો पांचसे बना हुआ, कषायवर्गः કષાયવર્ગ છે कषायवर्ग है ॥१८॥

18.-(5) Guduch, chebulic myrobalan, emblic myrobalan Indian groundsel, white mussel-shell creeper, cork, swallow wort, climbing asparagus, indian pennywort, ticktrefoil and hog's weed:– these ten are rejuvenators. (50).

Thus the five groups of decoctives are complete.

१८. (५०) मुक्ता—युक्ता (छ.)
,, मुक्ताश्वेता—मधुरसाश्रेयसी (प.)

पञ्चाशन्महाकषायोपसंहारः—

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ १९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **पञ्चकषायशतानि** પાંચસો કષાયોનો इन पांचसौ कषायोंको, **अभिसमस्य** સંક્ષેપ કરીને संक्षेप करके, **पञ्चाशत्** પચાસ पचास, **महाकषायाः** મહાકષાયો महाकषाय, **महतां च कषायाणाम्** મોટા કષાયોનાં महाकषायोंके, **लक्षण-उदाहरणार्थम्** જ્ઞાન તથા ઉદાહરણ માટે लक्षण और उदाहरण के लिए, **व्याख्याताः** કહેલા कह दिये, **भवन्ति** છે हैं ॥१९॥

19. This is the exposition of the five hundred decoctives classified into fifty principal groups of decoctives with a view to illustrate their actions.

भेषजानामसंख्येयत्वे नातिसंक्षेपविस्तरे युक्तिः—

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्पते, तस्माद्नतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः ।

विस्तरस्य વિસ્તારનું विस्तारकी, **प्रमाणम्** પ્રમાણ सीमा, **नहि अस्ति** નથી नहीं है, **अतिसंक्षेपः च** અને અતિસંક્ષેપ और अतिसंक्षेप, **अपि** પણ भी, **अल्पबुद्धीनाम्** અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને अल्प बुद्धिवालोंको, **सामर्थ्याय** સમજવા માટે समझनेके लिए, **न उपकल्पते** ઉપયોગી થતો નથી उपयोगी नहीं होता, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **अनतिसंक्षेपेण** ન તો બહુ સંક્ષેપમાં न बहुत संक्षेपमें, **अनतिविस्तरेण** કે ન તો બહુ વિસ્તારમાં और न बहुत विस्तारमें, **उपदिष्टाः** કહેલા છે कहे गये हैं;

20.-(1) While there is no limit to the number of possible decoctives, too brief an enumeration would not be of help to the physician of limited intelligence; therefore it is, that we have given an enumeration that is neither too brief nor too extensive.

एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥२०॥

एतावन्तः આટલા इतना, **हि** જ ही, **अल्पबुद्धीनां** અલ્પબુદ્ધિવાળાના अल्पबुद्धिवालोंके, **व्यवहाराय** વ્યવહાર માટે व्यवहारके लिए, **स्वालक्षण्य-** પોતાનાં લક્ષણોથી अपने लक्षणोंसे, **अनुमान-** અનુમાન अनुमान, **युक्ति-** તેમજ યુક્તિમાં एवं युक्तिमें, **कुशलानां** કુશળ कुशल, **बुद्धिमताम्** બુદ્ધિમાન પુરુષોને बुद्धिमान पुरुषोंके लिए, **अनुक्त-** નહિ કહેલ न कहे हुए, **अर्थ-** વિષયના विषयके, **ज्ञानाय** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **अलम् इति** પૂરતા છે पर्याप्त हैं ॥ २० ॥

20.-(2) This is quite adequate for the mediocre for the practical purpose of treatment; and for the highly intelligent who are proficient in the art of inference from innate qualities, it will serve as a guiding principle for the comprehensive knowledge of drugs not mentioned here.

केषाञ्चिदङ्गानामेकाधिकेषु कषायान्तरेषु संप्लवनेऽपि पञ्चशतीत्वपूरणे युक्तिः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—नैतानि भगवन्! पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते, तानि तानि ह्येवाङ्गान्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ २१ ॥

एवं- આ પ્રમાણે इस प्रकार, **वादिनम्** કહેતા कहते हुए, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रेयको, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **उवाच** કહ્યું कहा, **भगवन्** ભગવન્ भगवन्, **एतानि** આ ये, **पञ्चकषायशतानि** પાંચસો કષાય पांच सौ कषाय, **न पूर्यन्ते** અપૂર્ણ રહે છે अपूर्ण रहते हैं, **हि** કેમકે क्योंकि, **तानि तानि एव हि** તેનાં તે જ वे वे ही, **अङ्गानि** અંગો अङ्ग, **तेषु तेषु** તે તે उन उन, **महाकषायेषु** મહાકષાયોમાં महाकषायोंमें, **उपप्लवन्ते इति** ફરી ફરીને આવે છે बार बार आते हैं ॥२१॥

१९. समस्य—समीक्ष्य (ग.)

२१. उपप्लवन्ते—सम्प्लवन्ते (ग. ध.)

21. To the worshipful Atreya, who had thus spoken, Agnivesa said, O Lord! these five hundred decoctives do not comprise five hundred drugs because some common constituent decoctives keep recurring in these principal groups.

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश। एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्,

भगवान् ભગવાન ભगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उससे, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश હે અગ્નિવેશ हे अग्निवेश, बुद्धिमता બુદ્ધિમાને बुद्धिमानको, एतत् એને इसको, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, न द्रष्टव्यम् ન જોવું જોઈએ नहीं देखना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, कार्यान्तराणि જુદાં જુદાં કાર્ય भिन्न भिन्न कार्य, कुर्वन् કરનારો करनेवाला, एकः એક एक, अपि હોવા છતાં પણ होने पर भी, अनेकाम् અનેક अनेक, संज्ञाम् નામોને नामोंको, लभते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है;

22. The worshipful Atreya replied to him, O Agnivesa! the wise should not see things in that light. Though single, a thing may have many appellations owing to its diverse actions.

तद्यथा—पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृ-करण-कार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम्।

तद् यथा જેમકે जैसे कि, पुरुषः પુરુષ पुरुष, बहूनां ઘણાં बहुतसे, कर्मणां કર્મોને कर्मोंको, करणे કરવામાં करनेमें, समर्थः સમર્થ समर्थ, भवति થાય છે होता है, सः તે वह, यद् यद् જે જે जो जो, कर्म કામ कार्य, करोति કરે છે करता है, तस्य तस्य તે તે उस उस, कर्मणः કર્મનાં कर्मके, कर्तृ- કર્તા कर्ता, करण- કરણ करण, कार्य- तथा કાર્યને और कार्यके, संप्रयुक्तम् અનુસરતા अनुसार, तत् तत् તે તે उस उस, गौणम् ગુણવાળા गुणवाले, नामविशेषम् નામવિશેષને नामविशेषको, प्राप्नोति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, औषधद्रव्यम् ઔષધદ્રવ્યનું औषध द्रव्यको, अपि પણ भी, द्रष्टव्यम् સમજવું જોઈએ समझना चाहिए।

22.-(2) Thus a man is able to perform various actions. He is given that particular appellation which is characteristic of the actions which he does either as an agent or instrument or doer. The same thing is observed in the case of drugs.

यदि चैकमेव किंचिद्द्रव्यमासादयामस्तथा-गुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

यत् જે जो, सर्वकर्मणाम् સર્વ કર્મ सब कार्य, करणे કરવામાં करनेमें, समर्थं સમર્થ समर्थ, स्यात् હોય हो, तथा-गुण-युक्तम् તેવા ગુણવાળા ऐसे गुणवाले, यदि જો यदि, एकम् एव એકજ एक ही, किञ्चित् કોઈ किसी, द्रव्यम् દ્રવ્યને द्रव्यको, आसादयामः આપણે મેળવીએ हम पा सकें, कः તો કોણ तो कौन, ततः તેથી उससे, अन्यत् બીજું દ્રવ્ય दूसरे द्रव्यको, उपधारयितुम् યાદ રાખવા याद रखनेको, शिष्येभ्यः वा અથવા શિષ્યોને अथवा शिष्योंको, उपदेष्टुम् ઉપદેશ કરવા उपदेश करनेकी, इच्छेत् ઇચ્છે? इच्छा करेगा? ॥२२॥

22.-(3) If we could indeed find any one drug possessed of all the properties and capable of meeting all requirements, who would then put himself to the trouble of committing to memory or imparting to his disciples the names and qualities of any other drug?

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट्।

२२. भवति—अस्ति (त.)
,, कर्मणः कर्तृ-कर्मणः सम्पादनात् कर्तृ (च.)
,, तत्तद्गौणं—तं तं गौणं (छ.)

उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥ २३ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, यतः જેમાંથી जिससे, यावन्ति જેટલાં जितने, यैः द्रव्यैः જે દ્રવ્યોથી जिन द्रव्योंसे, षट् विरेचनशतानि છસો વિરેચનો થાય છે छसौ विरेचन होते हैं, तानि ते वे, इह અહીં यहां, संग्रहेण સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, उक्तानि કહ્યાં છે कहे गये हैं, तथा एव તેજ પ્રમાણે वैसे ही, एषाम् એઓના इनके, षट् છ छः, आश्रयाः આશ્રય आश्रय, उक्ताः કહેલા છે कहे हैं ॥ २३ ॥

23. Here are the recapitulatory verses—

Here are described in brief the 600 purgative preparations, the names of the drugs and the number of preparations from each of them as well as the six sources of these drugs.

रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥२४॥

लवणवर्ज्याः લવણ સિવાયના लवणको छोड़ कर, रसाः રસોને શેષ रसोंको, कषायाः કષાય कषाय, इति એ यह, संज्ञिताः નામ આપેલું છે नाम दिया गया है, तस्मात् તેથી इस लिए, कषायाणाम् કષાયોની कषायोंकी, पञ्चविधा પાંચ પ્રકારની पांच प्रकारकी, योनिः યોનિ योनि, उदाहृता કહી છે कही गई है ॥२४॥

24. The preparations made from articles of all the categories of tastes except the salt are called decoctives; hence the substrata of decoctives is said to be of five kinds.

तथा कल्पनञ्चैषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥२५॥

तथा તથા तथा, एषाम् એમની इनकी, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારની पांच प्रकारकी, कल्पनम् કલ્પના कल्पना, अपि પણ भी, उक्तम् કહી છે कही है, पुनः તથા तथा, महताम् कषायाणाम् पञ्चाशत् પચાસ મહાકષાયો पचास महाकषाय, परिकीर्तिता કહ્યા છે कहे हैं ॥ २५ ॥

25. Similarly the mode of preparation of these is described as of five kinds; the fifty principal groups of decoctives are also enumerated.

पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं, प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥२६॥

अपि च અને और, लक्षणार्थम् જ્ઞાન અને ઉદાહરણ માટે ज्ञान और उदाहरणके लिए, कषायाणाम् पञ्चशतानि પાંચસો કષાયોને पांचसौ कषायोंको, भागशः વિભાગ પાડીને विभाग करके, उक्तानि કહ્યા છે कहा है, हि કેમકે क्योंकि, विस्तरस्य વિસ્તારનું विस्तारकी, प्रमाणम् પ્રમાણ सीमा, न विद्यते નથી नहीं है ॥ २६ ॥

26. Five hundred decoctives are severally described for illustration; there is no limit to the expansion of the subject.

न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥२७॥
मन्दानां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥२८॥

अतिसंक्षेपः च અને અતિસંક્ષેપ और अतिसंक्षेप, अल्पबुद्धेः અલ્પ બુદ્ધિવાળાની अल्प बुद्धिवालेकी, सामर्थ्याय સમજશક્તિ માટે समझशक्तिके लिए, अलम् બસ पर्याप्त, न उपकल्पते નથી नहीं है, तस्मात् તેથી इस लिए, अयम् આ यह, न अतिसंक्षेपविस्तरः અતિસંક્ષેપ કે અતિવિસ્તાર નથી अतिसंक्षेप या अतिविस्तारसे नहीं कहा है, मन्दानाम् મન્દબુધ્ધિવાળાના मन्दबुद्धिवालोंके, व्यवहाराय વ્યવહાર માટે व्यवहारके लिए, बुधानाम् વિદ્વાનોની बुद्धिमानोंकी, बुद्धिवृद्धये બુદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે बुद्धिकी वृद्धिके लिए, कषायाणाम् કષાયોનો कषायोंका, अयम् આ यह, पञ्चाशत्कः પચાસનો पचासका, वर्गः વર્ગ वर्ग, हि ખરેખર निश्चयसे, उदाहृतः કહ્યો છે कहा है ॥२७–२८॥

27-28. Over-brevity will not do, for it will not be of help to medio-

२५. कल्पनम्–करणम् (छ.)

२७. तस्मात्–तेषाम् (च.)

cres; therefore neither an over-brief, nor an over-extensive description is given and this will be of practical use to mediocres, and aid the enhancement of the knowledge of the talented; thus the fifty-fold classification of decoctives has been described.

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥२९॥

यः જે जो, बाह्येषु બાહ્ય बाह्य, आभ्यन्तरेषु च અને અંદરનાં और आभ्यन्तर, कर्मसु કર્મોમાં कर्मोंमें, तेषाम् તેઓના उनके, योगम् યોગ योग, संयोगम् સંયોગ संयोग, प्रयोगम् च અને પ્રયોગને और प्रयोगको, वेद જાણે છે जानता है, सः તે वह, भिषग्वरः શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છે श्रेष्ठ वैद्य है ॥२९॥

29. He is the best of physicians, who knows the art of combination as well as the systematic administration of these preparations both internally and externally.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति भेषजचतुष्कः ॥१॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, षड्विरेचनशताश्रितीयः 'ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય' 'षड्विरेचनशताश्रितीय', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, भेषज-चतुष्कः ઔષધરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો પહેલો સમૂહ સંપૂર્ણ થયો औषधविषयक चार अध्यायोंका पहला समूह समाप्त हुआ ॥ १ ॥

२९. प्रयोगम्–वियोगम् (ड.)

30. Thus in the section on General Principles, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled six hundred purgative preparations is completed.

Thus ends the tetrad of chapters on drugs.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पांचवाँ Chapter V

मात्राशितीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, मात्राशितीयम् 'માત્રાશિતીય' નામના 'मात्राशितीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Measure in eating".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मात्राशनं कर्तव्यम्, आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्—

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ॥३॥

मात्राशी મિતાહારી मिताहारी, स्यात् થવું જોઈએ होना चाहिए, आहार-मात्रा पुनः અને આહારની માત્રા और आहारकी मात्रा, अग्नि-बल-अपेक्षिणी અગ્નિના બળપર નિર્ભર છે आमके बलपर निर्भर हैं ॥ ३ ॥

3. One must eat in measure and the measure of food is determined by the strength of one's gastric fire.

आहारस्य मात्राप्रमाणम्—

यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ४ ॥

हि કારણકે क्योंकि, यावद् જેટલા પ્રમાણમાં जितने परिमाणमें, **अस्य** ખાનાર માણસે खानेवाले मनुष्यका, **अशितम्** ખાધેલો खाया हुआ, **अशनम्** ખોરાક भोजन, **प्रकृतिम्** પ્રકૃતિને प्रकृतिको, **अनुपहत्य** બગાડ્યા વિના बिना बिगाडे, **यथाकालम्** યથા સમય ठीक समय पर, **जराम्** પચી जीर्ण, **गच्छति** જાય हो जाता है, **तावत्** તેટલું उतना ही, **अस्य** એની उसका, **मात्राप्रमाणम्** માત્રાનું પ્રમાણ मात्राप्रमाण, **वेदितव्यम् भवति** જાણવું જોઈએ समझना चाहिए ॥४॥

4. That should be known as the proper measure of food which, when taken, is digested in due time without impairing one's health.

प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरूणि च द्रव्याणि मात्रयैवोपयोज्यानि—

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति ।

तत्र તેમાં वहां, **शालि-षष्टिक-मुद्ग-लाव-कपिञ्जल-एण-शश-शरभ-शम्बर-आदीनि** લાલ ચોખા, સાઠી ચોખા, મગ, તેતર, ગૌર તેતર, કાળું હરણ, સસલું, મોટાં શીંગડાંવાળું હરણ અને શમ્બર વગેરે लाल चावल-सांठी चावल-मूंग-लावापक्षी-कपिञ्जल-हरिण-खरगोस-बड़ेसींगवाला हरिण और सांभर आदि, **आहार-द्रव्याणि** આહાર કરવાનાં દ્રવ્યો आहारद्रव्य, **प्रकृति-लघूनि** સ્વભાવથી હલકાં स्वभावतः लघु, **अपि** હોવા છતાં होते हुए भी, **मात्रा-अपेक्षीणि** માત્રાની અપેક્ષા રાખનારાં मात्राकी अपेक्षा करने वाले, **भवन्ति** છે हैं;

5.-(1) In view of this, *sali* rice, shashtika rice, green gram, common quail, grey partridge, antelope, rabbit, wapiti, indian sambar and such other articles of food, though light by nature, need to be taken in measure.

तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतितिलमाषानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

तथा તથા इसी तरह, **पिष्ट-** વાટેલી દાળની કે ચોખાના લોટની पिट्ठी या चावलोंके आटेसे बने, **इक्षु-** ઇક્ષુની इक्षुके, **क्षीर-** દૂધની दूधके, **विकृति-** બનાવટો पदार्थ, **तिल-** તલ तिल, **माष-** અડદ उड़द, **आनूप-** આનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓનાં आनूप देशके जन्तुओंका, **औदक-** જલચર પ્રાણીઓનાં जलचर जीवोंका, **पिशित-** માંસ मांस, **आदीनि** વગેરે आदि, **आहार-** આહાર आहार, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **प्रकृति-** સ્વભાવથી स्वभावसे, **गुरूणि** ભારે गुरु, **अपि** હોવા છતાં होते हुए भी, **मात्राम्** માત્રાની मात्राकी, **एव** જ ही, **अपेक्षन्ते** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखते हैं ॥५॥

5.-(2) Similarly, preparations of flour, sugar-cane juice and milk; til, black gram, the flesh of aquatic and wet-land animals and other similar articles of food, though heavy by nature, also need to be taken in measure.

मात्राविचारे गौरवलाघवयोरौपयोगिकत्वम् —

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत, लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति;

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **उक्ते** કહેવાથી कहनेपर, **द्रव्ये** દ્રવ્યોમાં द्रव्यमें, **गुरु-** ગૌરવ गौरव, **लाघवम्** લાઘવનો लाघवका, **अकारणम्** વિચાર કરવો વ્યર્થ છે विचार करना व्यर्थ है, **न च** એમ ન ऐसा नहीं, **मन्येत** સમજવું समझना चाहिए, **लघूनि** **हि** કારણકે लघु क्योंकि लघु, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **वायु-** વાયુ वायु, **अग्नि-** અને અગ્નિના और अग्निके, **गुणबहुलानि** ગુણોની અધિકતાવાળાં गुणोंकी अधिकतावाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं;

6.-(1) However, from the above classification, one should not conclude that heaviness or lightness in an article of food is mentioned without reason. The light articles have a predominance of the qualities of air and fire.

पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणि, तस्मात् स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि,

इतराणि ગુરુ દ્રવ્યો गुरु द्रव्य, पृथ्वी- પૃથ્વી पृथ्वी, सोम- તથા જળના और जलके, गुण- ગુણોની गुणोंकी, बहुलानि અધિકતાવાળાં હોય છે अधिकतावाले होते हैं, तस्मात् તે હેતુથી इस लिए, लघूनि લઘુ દ્રવ્યો लघुद्रव्य, स्वगुणात् अपि પોતાના ગુણોથી પણ अपने गुणोंसे भी, अग्नि અગ્નિને अग्निको, सन्धुक्षण-स्वभावानि પ્રદીપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળાં स्वभावसे प्रदीप्त करने वाले होते हैं, सौहित्य- અને અધિક માત્રામાં ધરાઈને और भरपेट–तृप्त होकर, उपयुक्तानि ખાવાથી खानेपर, अपि પણ भी, अल्पदोषाणि च અલ્પ દોષવાળાં अल्प दोषवाले, उच्यन्ते કહ્યાં છે कहे जाते हैं;

6.-(2) The others (heavy ones) have more of the properties of earth and water. Consequently the light articles are stimulative of the gastric fire owing to their innate quality and are considered to be least harmful even if they are eaten to a surfeit.

गुरूणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्,

पुनः વળી और, गुरूणि ગુરુ દ્રવ્યો गुरु द्रव्य, असामान्यात् વિરુદ્ધ ગુણવાળાં હોવાથી विरुद्ध गुणवाले होनेके कारण, अग्नि- અગ્નિને अग्निको, सन्धुक्षण- પ્રદીપ્ત કરવાના उद्दीपन करनेवाले, स्वभावानि સ્વભાવવાળાં स्वभावसे युक्त, न હોતાં નથી नहीं होते;

6.-(3) On the other hand, the heavy articles are by nature non-stimulative of the gastric fire due to their dissimilarity of nature.

अतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात्;

अतः એ કારણથી इसलिए, व्यायाम- વ્યાયામજન્ય व्यायामजन्य, अग्निबलात् અગ્નિબલ अग्निबलसे, अन्यत्र च विना। અતિશય, सौहित्य- પેટ ભરીને भरपेट, उपयुक्तानि ખાધેલાં ગુરુ દ્રવ્યો खाने पर गुरु द्रव्य, अतिमात्रम् અતિશય अधिक, दोषवन्ति દોષકારક થાય છે दोषकारक होते हैं;

6.-(4) A surfeit-meal of them is markedly harmful unless the gastric fire is increased by hard exercise.

सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

सा एषा આ તે यह, मात्रा આહારમાત્રા आहारमात्रा, अग्निबल- અગ્નિબલની अग्निबलकी, अपेक्षिणी અપેક્ષા રાખનારી अपेक्षा रखनेवाली, भवति છે है ॥ ६ ॥

6.-(5) Thus the measure in food is determined by the strength of the gastric fire.

गुरुलघुभेदेन आहारस्य मात्रा—

न च नापेक्षते द्रव्यं द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते, लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

द्रव्यम् च અને તે માત્રા દ્રવ્યની और वह मात्रा द्रव्यकी, न નથી नहीं, अपेक्षते અપેક્ષા રાખતી अपेक्षा करती, इति એમ પણ यह भी, न નથી नहीं है, द्रव्य- દ્રવ્યની द्रव्यकी, अपेक्षया च અપેક્ષાએ अपेक्षासे, गुरूणाम् ગુરુ દ્રવ્યોના गुरुद्रव्योंके, त्रिभाग- ત્રીજા ભાગથી तीसरे भागसे, सौहित्यम् તૃપ્તિ तृप्ति, अर्धसौहित्यम् वा કે અર્ધભાગથી તૃપ્તિ या अर्धभागसे तृप्ति, उपदिश्यते કહેવામાં આવે છે कही जाती है, अग्नेः च જઠરાગ્નિને अग्निको, युक्त्यर्थम् પોતાના પ્રમાણમાં રાખવા માટે अपने प्रमाणमें रखनेके लिए, लघूनाम् લઘુ દ્રવ્યોની लघुद्रव्योंको, अपि પણ भी, अति- અતિ भरपेट, सौहित्यम् तृप्ति खानेका, न ઉપદેશવામાં આવતી નથી उपदेश नहीं किया जाता ॥७॥

7. It is not that the quantity of a substance does not count. From the point of quantity, it is laid down that heavy articles should be taken in one

६. असामान्यात्–असामर्थ्यात् (प.)

७. युक्त्यर्थम्–सन्धुक्षणार्थम् (प.)

,, उपदिश्यते–उपद्रूश्यते (ख.)

third or one half measure of the full meal; while even light articles should not be taken in excess and should accord with the strength of the gastric fire.

मात्रावदाहारस्य गुणाः —

मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥८॥

मात्रावत् हि માપ પ્રમાણે मात्रापूर्वक, अशितम् ખાધેલું खाया गया, अशनम् ભોજન भोजन, प्रकृतिम् પ્રકૃતિનો प्रकृतिका, अनुपहत्य ઉપઘાત નહિ કરી उपघात नहीं करके, उपयोक्तारम् ભોજન કરનારને खानेवालेको, बल- બલ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, सुख-आयुषा સુખ અને આયુષ્યથી सुख और आयुसे, अवश्यम् અવશ્ય अवश्य, योजयति इति યુક્ત કરે છે युक्त करता है ॥ ८ ॥

8. The measured diet not only does not impair one's health but positively promotes one's strength, complexion, health and life.

पिष्टमयादिगुरुद्रव्याणां भोजने मात्रा —

भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, तस्मात् તેથી इस लिए, गुरु ગુરુ गुरु, पिष्टमयम् પિષ્ટાન્ન पिट्ठीसे बने द्रव्य, तण्डुलान् નવા ચોખા नये तण्डुल, पृथुकान् અને પૌંઆ चिवड़ेको, अपि પણ भी, भुक्तवान् ખાધા પછી भोजन करनेके उपरान्त, जातु કદી પણ कभी, न खादेत् ન ખાવા જોઈએ नहीं खाना चाहिए, बुभुक्षितः ભૂખ્યા માણસે भूख लगने पर, मात्राम् યોગ્ય માત્રામાં योग्य मात्रामें, खादेत् ખાવા જોઈએ खाना चाहिए ॥९॥

Here are verses again—

9. One should never, accordingly, eat such heavy articles as pastries, flattened rice, etc., on top of a meal.

९. मात्रां खादेत्—मात्रामद्यात् (ग.)

Even while hungry, one should take such articles in right measure.

कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत् —

वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि बिसानि च ।
नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥१०॥

वल्लूरम् સૂકાએલાં માંસ शुष्कमांस, शुष्कशाकानि શુષ્ક શાક शुष्क शाक, शालूकानि કંદ कन्द, बिसानि च અને કમળનાલનું और भिसोंको, गौरवात् એઓ ભારે હોવાથી गुरु होनेके कारण, न अभ्यसेत् નિત્ય સેવન ન કરવું જોઈએ निरन्तर नहीं खाना चाहिए, कृशम् વ્યાધિથી કૃશ व्याधिसे कृश, मांसम् પશુનું માંસ पशुका मांस, न एव કદી પણ નહિ कभी भी नहीं, उपयोजयेत् વાપરવું જોઈએ खाना चाहिए ॥१०॥

10. Dried meat, dried vegetables, lotus rhizomes and lotus stalk, being heavy, are not to be taken habitually, nor should the flesh of an emaciated animal be used.

कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे ।
मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥११॥

कूर्चिकान् च કૂર્ચિક कूर्चिका, किलाटान् કિલાટ किलाट, शौकरम् સૂવરનું માંસ सुअरका मांस, गव्य- ગાયનું માંસ गायका मांस, माहिषे ભેંસનું માંસ भैंसका मांस, मत्स्यान् च માછલાં मछलियां, दधि च દહીં दही, माषान् અડદ उड़द, यवकान् च અને યવક और यवक, न शीलयेत् નિરંતર સેવવાં ન જોઈએ निरन्तर उपयोग नहीं करना चाहिए ॥११॥

11. Coagulated milk, cream-cheese, pork, buffalo's flesh, fish, curds, black gram and wild barley should not be used habitually.

कीदृशानाहारानभ्यसेत् —

षष्टिकाञ्छालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।
आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥१२॥

११. गव्यमाहिषे—गव्यमामिषम् (च. झ. द. ढ.)
,, यवकांश्च—यावकांश्च (क.)

षष्टिकान् સાઠી ચોખા सांठी चावल, शालि- લાલ ચોખા लाल चावल, मुद्गान् च મગ मूंग, सैन्धव- સિંધાલૂણ सैन्धानमक, आमलके આમળાં आंवला, यवान् જવ जौ, आन्तरीक्षम् ઝીલેલાં વર્ષાજળ वर्षाजल, पयः દૂધ दूध, सर्पिः ઘી घी, जाङ्गलम् જાંગલ દેશનાં પશુ-પક્ષીઓના માંસ जाङ्गल मांस, मधु च અને મધનું और शहदका, अभ्यसेत् નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ निरन्तर सेवन करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Shashtika rice, sali rice, green gram, rock-salt, emblic myrobalan, barley, rain-water, milk, ghee, flesh of jangala animals and honey may be habitually taken.

सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेशः —

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥१३॥

येन च જેનાથી जिससे, स्वास्थ्यम् સ્વાસ્થ્યનું स्वास्थ्य, अनुवर्तते સારી રીતે પાલન થાય ठीक बना रहे, यत् च અને જે और जो, अजातानाम् નવા नये, विकाराणाम् વિકારોને विकारोंको, अनुत्पत्तिकरम् ઉત્પન્ન ન કરે उत्पन्न न करे, तत् તે આહાર–વિહારનું उस आहार विहारका, नित्यम् નિત્ય नित्य, प्रयुञ्जीत સેવન કરવુ જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥१३॥

13. That should form the daily diet, which not only helps to maintain present well-being, but serves as a prophylactic against disease in future.

अञ्जनविधिः —

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्ष्यञ्जनादिकम् ।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥१४॥

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી इसके आगे, स्वस्थवृत्तिम् સ્વસ્થવૃત્તને स्वस्थवृत्तिकी, अभिप्रेत्य લક્ષમાં રાખીને दृष्टिसे, शरीरस्य શરીરને માટે शरीरके लिए, कार्यम् કરવાનાં आवश्यक, अक्षि- નેત્રોનાં नेत्रोंके, अञ्जनादिकम् અંજનાદિક अञ्जन आदि, गुणतः ગુણ પ્રમાણે गुणोंसे, संप्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥१४॥

14. From here onwards, keeping in view the art of healthful living, we shall explain the personal regimen, including such observances as painting the eyes with eye-salves, with reference to its benefits.

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थे रसाञ्जनम् ॥१५॥

अक्ष्णोः નેત્રોને માટે नेत्रोंके लिए, हितम् હિતકારી हितकारी, सौवीरम् સૌવીર सौवीर, अञ्जनम् અંજનનો अञ्जनका, नित्यम् નિત્ય नित्य, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, स्रावणार्थे અને સ્રાવણ માટે स्रावणके लिए, रसाञ्जनम् રસાંજનનો रसाञ्जनको, पञ्चरात्रे દર પાંચ રાત્રિએ प्रत्येक पांचवीं रातमें, अष्टरात्रे वा કે આઠ રાત્રિએ या आठवीं रातमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ उपयोग करना चाहिए ॥१५॥

15. The antimony-collyrium which is beneficial to the eyes should be daily used and the extract of indian berberry should be used once in every fifth or eighth night for the drainage of the eyes.

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।
ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥१६॥

चक्षुः ચક્ષુ चक्षु, तेजोमयम् તેજઃપ્રધાન છે तेजः-प्रधान है, तस्य તેને उसको, विशेषात् વિશેષે કરી मुख्यतः, श्लेष्मतः કફથી कफसे, भयम् ભય રહે છે भय रहता है, ततः તેથી इस लिए, दृष्टेः દૃષ્ટિને दृष्टिको, प्रसादनम् નિર્મળ કરનારું निर्मल करनेवाला, श्लेष्महरम् કફનાશક कफनाशक, कर्म કર્મ कर्म, हितम् હિતકર છે हितकारी है ॥१६॥

16. The eye is of the element of light. So, it is specially liable to be adversely affected by kapha i.e.

१६. एतच्छ्लोकानन्तरम्-तस्मादस्तंगते सूर्ये प्रायेण हितमञ्जनम् ।
रात्रिः स्वप्नगुणा चक्षुः पुष्यत्यञ्जनकर्शितम् ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके।

watery element. Therefore measures curative of kapha are beneficial in keeping the vision clear.

दिवा तन्नप्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥१७॥
तस्मात् स्राव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

तत् તે उस, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **अञ्जनम्** અંજનનો अञ्जनका, **नेत्रयोः** આંખોમાં नेत्रोंमें, **दिवा** દિવસે दिनके समय, **न प्रयोक्तव्यम्** પ્રયોગ કરવો ન જોઈએ प्रयोग नहीं करना चाहिए, (**यस्मात्** કારણકે क्योंकि), **विरेक-** સ્રાવણ કર્મથી स्रावणसे, **दुर्बला** દુર્બળ થઈ ગયેલી दुर्बल हुई, **दृष्टिः** દૃષ્ટિ दृष्टि, **आदित्यम्** સૂર્ય-તેજને सूर्यतेजको, **प्राप्य** પ્રાપ્ત થઈ प्राप्त होकर, **सीदति** હીણી પડે છે कमजोर हो जाती है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **स्राव्यम्** સ્રાવણ स्रावण, **अञ्जनम्** સુરમો अञ्जनको, **तु** તો तो, **निशायाम्** રાત્રિએ रात्रिमें, **ध्रुवम्** અવશ્ય ही, **इष्यते** આંજવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ १७½ ॥

16½-17½. Strong collyrium should not be applied to the eyes during day-time, because the eye-sight, weakened by drainage, gets impaired on exposure to sunshine. Therefore the draining by collyrium is indicated exclusively by night.

यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ॥१८॥
धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १९॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

यथा हि જેવી રીતે जिसप्रकार, **विविधात्मनाम्** વિવિધ પ્રકારનાં नाना प्रकारके, **मलिनाम्** મલિન એવાં मलिन, **कनकादीनाम्** સુવર્ણાદિની स्वर्णादिकी, **तैल-** તેલ तैल, **चेल-** વસ્ત્ર वस्त्र, **कचादिभिः** અને બ્રશ વગેરેથી और ब्रश आदिसे, **धौतानाम्** ધોવાતાં धोनेपर, **निर्मला** નિર્મળ निर्मल, **शुद्धिः** શુદ્ધિ થાય છે शुद्धि हो जाती है, **एवम्** એ પ્રમાણે उसी प्रकार, **मर्त्यानाम्** મનુષ્યોની मनुष्योंके, **नेत्रेषु** આંખોમાં नेत्रोंमें, **अञ्जन-** અંજન अंजन, **आश्च्योतन-** આશ્ચ્યોતન आश्च्योतन, **आदिभिः** વગેરેથી आदिसे, **निराकुला** સ્વચ્છ થયેલી स्वच्छ हुई, **दृष्टिः** દૃષ્ટિ दृष्टि, **निर्मले** નિર્મળ निर्मल, **नभसि** આકાશમાં आकाशमें, **इन्दुवत्** ચંદ્રની પેઠે चन्द्रमाकी भांति, **भाति** પ્રકાશે છે चमकने लगती है ॥ १८–१९½ ॥

18-19½. Just as various kinds of tarnished gold-ornaments etc. get cleansed by being washed with oil, cloth, brush etc., even so, by the use of eye-salves, eye-drops etc., in the eyes, the vision of mortals shines brightly like the moon in the clear sky.

प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि, धूमवर्तेः निर्माणविधिश्च:—

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥२०॥
ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ॥२१॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥२२॥
श्रीवेष्टकं शल्लकीं च शुकबर्हमथापि च ।
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥२३॥
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ।
शुष्कां निगर्भां तां वर्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ॥२४॥
स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ।

हरेणुकाम् રેણુકબીજ रेणुका, **प्रियङ्गुम् च** ઘઉંલા प्रियंगु, **पृथ्वीकाम्** કલોંજી જીરું काला जीरा, **केशरम्** લાલ નાગકેસર लाल नागकेसर, **नखम्** નખલા नख, **ह्रीवेरम्** સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, **चन्दनम्** ચન્દન चन्दन, **पत्रम्** તમાલપત્ર तेजपत्र, **त्वक्-** તજ दालचीनी,

१७. विरेकदुर्बला दृष्टिः–विरेकदुर्बलं चक्षुः (ग. ध.)

१८. मलिनां–मणीनां (घ. ज. त. थ.)

२१. शर्करम्–शर्कराः (ग.)

२४. निगर्भाम्–विगर्भाम् (ट.)

२५. प्रायोगिकीम्–प्रायौगिकीम् (ज.)

एला- એલચી छोटी इलायची, **उशीर-** વીરણુનેવાળો खस, **पद्मकम्** પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, **ध्यामकम्** રોહિષ ઘાસ रूसाघास, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **मांसी** જટામાંસી जटामांसी, **गुग्गुलु-** ગૂગળ गुग्गुलु, **अगुरु-** અગર अगुरु, **शर्करम्** સાકર शर्करा, **शुभाः** સારી अच्छे, **न्यग्रोध-** વડ बरगद, **उदुम्बर-** ઉંબરા गूलर, **अश्वत्थ-** પીપળા पीपल, **प्लक्ष-** પીપળ पिलखन, **लोध्रत्वचः** અને લોધ્રની છાલ और लोध्रकी छाल, **वन्यम्** કેવડી મોથ केवडी मोथ, **मर्जरसं** રાળ सर्जरस, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **शैलेयम्** છડછડીલ छरेला, **कमल-** કમળ कमल, **उत्पलं** નીલ કમળ नीलोफर, **श्रीवेष्टकम्** ગંધબિરોજા गन्धबिरोजा, **शल्लकीम् च** શાલેડી कुन्दुरु, **अथ अपि च** અને और, **शुकबर्हम्** ચોરક चोरक, **पिष्ट्वा** એ સર્વને વાટીને इन सबको पीसकर, **शरपीकाम्** બરુની નળી ઉપર शरकाण्डे पर, **लिम्पेत्** લેપ કરવો लेप करे, **ताम्** અને તેની और उसकी, **भिषक्** वैद्ये वैद्य, **अष्टाङ्गुलसमाम्** આઠ આંગળ લાંબી आठ अङ्गुल लम्बी, **अङ्गुष्ठसम्मिताम्** અંગુઠા જેવી જાડી अङ्गुष्ठके समान मोटी, **यवसन्निभाम्** તથા જવના આકારની एवं जौके आकारकी, **वर्तिम्** વર્તિ वर्ति, **कुर्यात्** બનાવવી बनावे, **शुष्काम्** સુકાઇ જાય ત્યારે सूखनेपर, **निरगर्भाम्** શરકાંડ કાઢી લઇ शरकण्डेसे निकाल कर, **स्नेहाक्ताम्** સ્નેહ ચોપડીને स्नेहसे अभ्यक्त कर, **धूमनेत्र-** ધૂમનેત્રમાં धूमनेत्रमें, **अर्पिताम्** રાખીને रखकर, **अग्निसंप्लुष्टाम्** અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરીને अग्निसे जलाकर, **सुखाम्** સહન થઇ શકે તેવી सही जाये ऐसी, **ताम्** તે उस, **प्रायोगिकीम्** પ્રાયોગિકી प्रायोगि, **वर्तिम्** વર્તિને वर्तिका, **नरः** મનુષ્યે मनुष्य, **पिबेत्** પીવી **पान करे** ॥२०-२४½॥

20-24½. Fragrant piper, perfumed cherry, great cardamom, fragrant poon, nakha, fragrant sticky mallow, sandal-wood, cinnamon leaf, cinnamon bark, cardamom, cuscus-grass, himalayan cherry, ginger-grass, liquorice, nardus, gum-guggul, eagle-wood, sugar, good barks of banyan tree, gular fig tree, holy fig tree, yellow barked fig tree and lodh tree, rushnut, sarj, sal-resin, nut-grass, lichen, lotus, blue water-lilly, pine-resin, olibanum and angelica all these should be ground and made into a paste by the physician. It should then be plastered over a piece of reed and moulded into a cigar resembling the shape of a barley-grain and having the thickness of the thumb and a length of eight fingers' breadth. When it is dried, the central reed should be pulled out, and the cigar put into the smoking pipe and smeared with unctuous substance. It should then be ignited and smoked at leisure as a habitual smoke.

स्नैहिकधूमवर्तिद्रव्याणि

वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ॥ २५ ॥
वर्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नैहिकीं धूममाचरेत् ।

वसा- ચરબી चर्बी, **घृत-** ઘી घी, **मधूच्छिष्टः** મીણ मोम, **युक्तियुक्तैः** અને યુક્તિપૂર્વક લીધેલ युक्तिपूर्वक लिये गये, **मधुरकैः** જીવનીય ગણમાં जीवनीयगणमें, **वरौषधैः** ઉત્તમ ઔષધિઓથી उत्तम औषधियोंसे, **स्नैहिकम्** સ્નિગ્ધ એવી स्निग्ध, **वर्तिम्** વર્તિ वर्ति, **कृत्वा** બનાવીને बनाकर, **धूमम्** ધૂમપાન धूमपान, **आचरेत्** કરવું करे ॥ २५½ ॥

25-25½. Preparing a cigar from animal fat, ghee and wax combined skilfully with the best of drugs belonging to the category of sweet taste, one should use it for unctuous smoke.

मूर्धविरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि —

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥२६॥
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमं मूर्धविरेचने ।

श्वेता ધોળી ગરણી श्वेत कोयल, **ज्योतिष्मती** માલ-

२६. स्नैहिकीम्—स्नैहिकम् (ग.)
२६½. धूमम्—धूमः (ग. च.)
,, मूर्धविरेचने—शीर्षविरेचनम् (ख. घ. ज. त. थ.)

કાંગણી मालकंगनी, हरितालम् હરતાલ हरताल, मनःशिला च एव મનઃશિલ મૈનશીલ, अगुरु- અને અગર और अगुरु, पत्राद्याः તમાલપત્ર વગેરે तेजपत्र आदि, गन्धाः च સુગંધી દ્રવ્યોના मुगन्धि द्रव्योंके, धूमम् ધૂમનું પાન धूमका पान, मूर्धविरेचने શિરોવિરેચનમાં शिरोविरेचनके लिए, कुर्यात् કરવું करे ॥ २६½ ॥

26-26½. The smoke of white mussel shell creeper, staff plant, yellow arsenic, realgar, eagle-wood, cinnamon leaf and other perfumes, acts as errhine.

धूमपानस्य गुणाः—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावभेदकौ ॥२७॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्बल्यमास्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥२८॥
पूतिर्घ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥२९॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ।
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥३०॥
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥३१॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।

गौरवम् માથાનું ભારેપણું शिरका भारीपन, शिरसः શિરનું शिरका, शूलम् શૂલ शूल, पीनस- સળેખમ जुकाम, अर्धावभेदकौ આધાશીશી आधे शिरकी पीडा, कर्ण- કર્ણશૂલ कर्णशूल, अक्षिशूलम् નેત્રવેદના नेत्रवेदना, कासः च ખાંસી खांसी, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वासौ શ્વાસ श्वास, गलग्रहः ગળાનું પકડાવું गलग्रह, दन्तदौर्बल्यम् દાંતોની નબળાઈ दन्तदौर्बल्य, श्रोत्र- કાન कर्ण, घ्राण- નાક नासा, अक्षिदोषजः અને નેત્રના દોષથી થતો और नेत्रोंके दोषसे होनेवाला, आस्रावः સ્રાવ आस्राव, पूतिः ખરાબ खराव, घ्राण- નાક नाक, आस्यगन्धः च અને મોઢાની ગન્ધ मुखकी गन्ध, दन्तशूलम् દન્તશૂલ दन्तशूल, अरोचकः અરોચક अरोचक, हनु- હનુગ્રહ हनुग्रह, मन्याग्रहः મન્યાગ્રહ मन्याग्रह, कण्डूः કણ્ડૂ कण्डू, क्रिमयः ક્રિમિ क्रिमि, मुखे મોઢાની मुखका, पाण्डुता ફિક્કાશ फीका हो जाना, श्लेष्मप्रसेकः લાળનું પડવું, मुंहसे लालाका गिरना, वैस्वर्यम् સ્વરભેદ स्वरका बिगड़जाना, गलशुण्डी ગલશુંડી गलशुण्डी, उपजिह्विका ઉપજિહ્વિકા उपजिह्विका, खालित्यम् ટાલનું પડવું खालित्य, पिञ्जरत्वम् च પિંગળાપણું पिञ्जरत्व, तथा અને और, केशानाम् વાળોનું और बालोंका, पतनम् પતન થવું गिर जाना, क्षवथुः છીંક छींकका आना, अतितन्द्रा અતિતન્દ્રા बहुत आलस्यका आना, बुध्धेः मोहः બુદ્ધિનો મોહ बुद्धिका व्यामोह, अतिनिद्रता च અને અતિ ઊંઘણશીપણું और अतिनिद्राका आना, धूमपानात् ધૂમપાનથી धूमपानसे, प्रशाम्यन्ति શાંત થાય છે नष्ट होते हैं, शिरोरुह- માથાના કેશ मस्तकके केश, कपालानाम् શિરનાં કપાલો शिरके कपालों, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયો इन्द्रियों, स्वरस्य च અને સ્વરના और स्वरके, बलम् બળની बलकी, अधिकम् भवति વૃદ્ધિ થાય છે वृद्धि होती है ॥ २७–३१½ ॥

27-31½. Heaviness in the head, headache, rhinitis, hemicrania, ear-ache, eye-ache, cough, hiccup, dyspnea, throat-spasm, weakness of the teeth, discharge from the ear, from the nose and from the eye due to morbid condition, nasal and oral fetor, dentalgia, anorexia, rigidity of jaw and neck, pruritus, worms, pallor of the face, mucoid discharge from the mouth, cacophonia, galasundi, upajihvika, alopecia, greyness of hair, falling of hair, sternutation, excessive torpor, stupefaction of the mind and hyper-somnia—all these are alleviated by smoking, and the strength of the hair, the bones of the head,

२८. कर्णाक्षिशूलं–कण्ठाक्षिशूलं (च.)
,, श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः–स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः (ड.)
,, –श्रोत्रघ्राणादिदोषजः (प.)
२९. पूतिर्घ्राणा°–पूतिघ्राणा° (च. त.)
,, पाण्डुता मुखे–मुखपाण्डुता (ग.)
३०. वैस्वर्यं–दौर्बल्यं (प.)
,, खालित्यं–पालित्यं (क. छ. थ. भ. प.)

of the sense-organs and of the voice becomes augmented.

न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥३२॥
धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमवक्त्रक–ધૂમનું મોઢેથી धूमका मुखसे, **पानस्य** પાન કરનારને पान करनेवालेको, **वातकफात्मानः** વાતકફાત્મક એવા वातकफजन्य, **ऊर्ध्वजत्रुजाः** ગળાની હાંસડી ઉપરના जत्रुसे उपर होनेवाले, **बलिनः** બળવાન बलवान, **शिरोगताः** માથાના शिरके, **व्याधयः** રોગો रोग, **अपि** પણ भी, **न च** નથી नहीं, **स्युः** થતા होते ॥ ३२½ ॥

32-32½. Those who resort to oral smoking are not troubled even by severe vata and kapha disorders affecting the upper part of the body or the head.

धूमपानेऽष्टौ कालाः–

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ।

तस्य તે उस, **प्रयोगपाने** પ્રાયોગિક ધૂમપાનમાં प्रायोगिक धूमपानके, **अष्टौ** આઠ आठ, **कालाः** સમય समय, **संपरिकीर्तिताः** ગણાવ્યા છે बताये हैं, **हि** કારણકે क्योंकि, **एषु** આ इन, **कालेषु** સમયોમાં समयोंमें, **वात**-વાત वात, **श्लेष्म**-તથા કફની और कफकी, **समुत्क्लेशः** બહાર આવવાની પ્રવૃત્તિ निकलनेकी प्रवृत्ति, **लक्ष्यते** દેખાય છે देखी जाती है ॥ ३३½ ॥

33-33½. Eight specified times are laid down for habitual smoking, because during these periods, the rise of vata and kapha is observed.

स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निघृष्य च ॥३४॥
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।

स्नात्वा નાહીને स्नानकरके, **भुक्त्वा** જમીને भोजन करके, **समुल्लिख्य** ઉલટી કરીને वमन करके, **क्षुत्वा** છીંક ખાઈને छींक आनेके बाद, **दन्तान् च** અને દાંતોને दांतोंको, **निघृष्य** ઘસીને पिसकर, **नावन**-नस्य કર્મ नस्यके पीछे, **अञ्जन** અંજન-अञ्जन करके, **निद्रान्ते च** અને નિદ્રાને અંતે और नींदसे जागनेके बाद, **आत्मवान्** સંયમી પુરુષે संयमी पुरुष, **धूमपः भवेत्** ધૂમપાન કરવું धूमपान करे ॥ ३४½ ॥

34-34½. That is, after taking the bath, after tongue-scraping, after sneezing, tooth cleansing, nasal toilet and the use of eye-salve and at the end of sleep, the self-controlled man should resort to smoking.

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ।

तथा તેમ કરવાથી उससे, **वात-कफ**–વાતકફ-वातकफ, **आत्मानः** જન્ય जन्य, **ऊर्ध्व-जत्रुजाः** ઊર્ધ્વ-જત્રુના जत्रुसे उपर होनेवाले, **रोगाः** રોગો रोग, **न** નથી नहीं, **भवन्ति** થતા होते, **तस्य** તેના उसका, **तु** પણ भी, **त्रयः त्रयः** ત્રણ ત્રણ तीन तीन, **आपानाः** ઘૂંટ घूंट, **त्रिः** ત્રણવાર तीनवार, **पेयाः स्युः** લેવા જોઈએ लेना चाहिए, ॥ ३५½ ॥

35-35½. Thereby the vata and kapha-born diseases affecting the supra-clavicular upper parts of the body, do not afflict him. Smoking should be done thrice, in three puffs each time.

परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ॥३६॥
प्रयोगे, स्नैहिके त्वेकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।

अह्नः દિવસના दिनके, **कालेषु** ઉપર્યુક્ત આઠ કાળમાં ऊपर कहे आठ कालोंमें, **बुद्धिमान्** બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुषको, **प्रयोगे** પ્રાયોગિક ધૂમપાન प्रायोगिक धूमपान, **परम्** કેવળ केवल, **द्विकालपायी स्यात्** બે વખત કરવું જોઈએ दो समय करना चाहिए, **स्नैहिके तु** પરંતુ સ્નૈહિક ધૂમપાન परन्तु स्नैहिक धूमपान, **एकम्** એક વખત एकबार, **पिबेत्** કરવું करना चाहिए, **वैरेच्यम्** અને વૈરેચનિક ધૂમપાન और वैरेचनिक धूमपान, **त्रिचतुः** ત્રણ કે ચાર વાર तीन या चारबार, **पिबेत्** કરવું करे ॥ ३६½ ॥

३२½. धूमवक्त्रकपानस्य–धूमरिक्तकपालस्य (ध. ध.)

36-36½. A wise man should practise habitual smoking twice a day. The unctuous smoke should be smoked once a day and the errhine smoke thrice or four times a day.

सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम् —

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ॥३७॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

हृत्- હૃદય हृदय, **कण्ठ-** કંઠ कण्ठ, **इन्द्रिय-** અને ઇન્દ્રિયોની और इन्द्रियोंकी, **संशुद्धिः** શુદ્ધિ शुद्धि होना, **शिरसः** માથાનું शिरका, **लघुत्वम्** હલકાપણું हलकापन, **यथेरितानाम्** અને પૂર્વોક્ત पूर्वोक्त, **दोषाणाम्** દોષોની दोषोंकी, **शमः** શાંતિ એ शान्ति यह, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरहसे, **पीतस्य** પીધેલા ધૂમનાં किये हुए धूमपानके, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥३७½॥

37-37½. Clarification of the mind, the throat and the senses, lightness of the head, and sedation of the excited humors are the signs of successful smoking.

अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः —

बाधिर्यमान्ध्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥३८॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।

अकाले च અકાળે अकालमें, **अतिपीतः च** અતિશય પીધેલો अधिकमात्रामें पान किया, **धूमः** ધૂમ धूम, **बाधिर्यम्** બહેરાપણું बहिरापन, **आन्ध्यम्** અંધાપો अन्धता, **मूकत्वम्** મૂંગાપણું मूकत्व, **रक्तपित्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **शिरोभ्रमम्** અને શિરોભ્રમ और शिरोभ्रम, **उपद्रवान्** આ ઉપદ્રવોને इन उपद्रवोंको, **कुर्यात्** કરે છે करता है ॥ ३८½ ॥

38-38½. Deafness, blindness, dumbness, hemothermia and giddiness are the complications arising from untimely or excessive smoking.

तत्र प्रतीकारः —

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥३९॥
स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ॥४०॥

धूमजे ધૂમપાનથી ઉત્પન્ન થયેલા धूमपानसे होनेवाले, **दोषे** વિકારમાં दोषमें, **यदि** જો यदि, **वायुः** વાયુ वायु, **पित्तानुगः** પિત્તાનુગામી હોય पित्तसे संसृष्ट हो, **तत्र** તો तो, **सर्पिषः** ઘૃતનું घृतका, **पानम्** પાન पान, **स्नैहिकम्** સ્નૈહિક स्नैहिक, **नावन-** નસ્યકર્મ नस्यकर्म, **अञ्जन-** અંજન अञ्जन, **तर्पणम्** તથા તર્પણ और तर्पण, **इष्टम्** ઇષ્ટ છે करना चाहिए, **रक्तपित्ते तु** પરંતુ રક્તપિત્તમાં परंतु रक्तपित्तमें, **शीतम्** શીતળ કર્મ शीतल कर्म, **श्लेष्मपित्ते** અને કફપિત્તમાં और कफपित्तमें, **विरूक्षणम्** વિરૂક્ષણ કર્મ विरूक्षण कर्म, **स्यात्** કરવું જોઇએ करना चाहिए ॥ ३९-४० ॥

39-40. In such conditions, potion of ghee, nasal medication, and eye-applications and demulcent drinks are generally indicated. These should be combined with unctuous medication if the provocation of vata occurs as sequela to pitta provocation, and with cold medication if there occurs hemothermia and with dehydrating medication if kapha and pitta are both provoked.

धूमपानानर्हाः—

परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते बस्तिकर्मणि ॥४१॥
न रक्ती न विषेणार्तो न शोचन्न च गर्भिणी ।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥४२॥
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ॥४३॥

३७½. दोषाणां—रोगाणां (च. छ. प.)
३८. °मान्ध्य—°मन्ध (त.)

४२. न विषेणार्तो—न विषं जग्ध्वा (प.)
,, शोचन्—शोषी (ग. घ. च. झ. त. ध. प.)
४३. क्षीणे नापि च क्षते—क्षीणी नापि च क्षतः (छ. प.)
,, न मद्यदुग्धे—न मद्यं न पयः (ग. च. ब. ध. प.)

धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ॥४४॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये।

अतः અહીંથી इसके, **परम् तु** આગળ आगे, **येषाम्** જેને માટે जिनके लिये, **धूमः** ધૂમપાન धूमपान, **विगर्हित** નિન્દિત છે निन्दित है, **प्रवक्ष्यामि,** તે વિષે કહીશ उस विषयको कहूंगा, **विरिक्तः** વિરેચન લીધા પછી विरेचन लेनेके बाद, **धूमम्** ધૂમ धूम, **न पिबेत** ન પીવો न पिये, **बस्तिकर्मणि** બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, **कृते च** કર્યા પછી करनेके बाद, **न** ધૂમ ન પીવો धूम न पिये, **रक्ती** રક્તદોષવાળાએ रक्तदोषवाला, **न** ધૂમ-પાન નહિ કરવું धूम न पिये, **विषेण** વિષવિકારથી विषविकारसे, **आर्तः** પીડાએલાએ पीडित, **न** નહિ કરવું धूम नहीं पिये, **शोचन्** શોકગ્રસ્ત પુરુષે शोकग्रस्त भी, **न** નહિ કરવું धूम नहीं पिये, **गर्भिणी च** અને ગર્ભિણીએ और गर्भिणी, **न** નહિ કરવું धूम नहीं पिये, **श्रमे न** તેમજ શ્રમ લાગ્યા પછી નહિ एवं श्रम हो जानेपर नहीं, **मदे न** મદમાં નહિ मदमें नहीं, **आमे न** અજીર્ણમાં નહિ अजीर्णमें नहीं, **पित्ते न** પિત્તવિકારમાં નહિ पित्तमें नहीं, **प्रजागरे न** ઉજાગરામાં નહિ नींद न आने पर नहीं, **मूर्च्छा-** મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छामें, **भ्रम-** ભ્રમમાં भ्रममें, **तृष्णासु** અને તૃષ્ણામાં और तृष्णामें, **न** નહિ नहीं, **क्षीणे न** ધાતુક્ષયમાં નહિ धातुक्षयमें नहीं, **क्षते च अपि** ઉરઃક્ષતમાં પણ और उरक्षतमें भी, **न** નહિ नहीं, **मद्यदुग्धे** મદ્ય તથા દૂધ मद्य और दूध, **पीत्वा च** પીને पीके, **न** નહિ नहीं, **स्नेहम् न** સ્નેહપાન કરીને નહિ स्नेहपान करके नहीं, **माक्षिकम् च न** તથા મધ ચાટીને નહિ કરવું और शहदको खाकर नहीं, **दध्ना च** અને ખાસ કરીને દહીં સાથે और खास करके दहीके साथ, **भुक्त्वा** અન્ન ખાઈને अन्नको खाकर, **धूमम् न** ધૂમપાન નહિ કરવું धूमपान नहीं करना चाहिए, **रूक्षः न** તેમજ રૂક્ષે નહિ एवं रूक्ष अवस्थामें नहीं, **क्रुद्धः च एव न** ગુસ્સામાં હોતાં નહિ क्रोधमें नहीं, **तालुशोषे न** તાલુશોષમાં નહિ तालुशोषमें नहीं, **तिमिरे** તિમિર નામના રોગમાં तिमिररोगमें, **शिरसि** તથા મસ્તકમાં और शिरमें, **अभिहते** કોઈપણ પ્રકારનો આઘાત થતાં किसी प्रकारका आघात लगनेपर, **च न** નહિ नहीं, **शङ्खके न** શંખક નામના શિરોરોગમાં નહિ शंखकरोगमें नहीं, **रोहिण्याम् न** રોહિણી નામના ગળાના રોગમાં નહિ रोहिणीमें नहीं, **मदात्यये न** અને મદાત્યયમાં નહિ और मदात्ययमें धूमपान नहीं करे ॥ ४१-४४½ ॥

41-44½. Now I shall describe the persons in whom smoking is contra-indicated. The following persons should not smoke—One who is purged, one who has taken enema, a hemothermic, one afflicted with toxicosis, one who is grief-striken, one who is a gravida, one who is fatigued or intoxicated, one suffering from chyme or pitta disorders and one who has had a sleepless night, one suffering from fainting, giddiness, thirst, emaciation and from pectoral lesions, one who has just taken wine, milk, unctuous beverage, honey or curds and one afflicted with dehydration, anger, dryness of the palate, faintness, injury to the head, *s*ankhaka, rohini, anomalies of urinary secretion and alcoholism.

एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ॥४५॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात्।

एषु આ રોગોમાં इन रोगोंमें, **अकालेषु** અયોગ્ય અવસ્થાઓમાં अयोग्य अवस्थामें, **यः** જે जो, **नरः** માણસ मनुष्य, **मोहात्** અજ્ઞાનથી अज्ञानसे, **धूमम्** ધૂમનું धूमका, **पिबति** પાન કરે છે पान करता है, **तस्य** તે પુરુષના उस पुरुषमें, **धूम-** ધૂમપાન કરવાની धूमपानके, **विभ्रमात्** ભૂલથી विभ्रमसे, **दारुणाः** દારુણ दारुण, **रोगाः** રોગો रोगोंकी, **प्रवर्धन्ते** વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि होती है ॥ ४५½ ॥

45-45½. If a person smokes in these contra-indicated conditions out of

४४. धूमं न भुक्त्वा—न चापि भुक्तवान् (ग. घ. प.)
४५. न मेहे-न मोहे (प.)
४६. प्रवर्धन्ते—प्रजायन्ते (क ग. च. छ.)

wantonness, his complaints become dreadfully aggravated by the wrongful use of smoke.

धूमपानविधिः —

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥४६॥
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ।

धूमयोग्यः ધૂમપાન કરવા યોગ્ય પુરુષે धूमपानके योग्य पुरुष, **शिरः-** શિર शिर, **घ्राण-** નાસિકા घ्राण, **अक्षि-** તથા નેત્રની અંદર और नेत्रमें, **संश्रये** રહેલા रहे हुए, **दोषे** દોષમાં दोषमें, **घ्राणेन** નાકથી नासिकासे, **पिबेत्** ધૂમપાન કરવું धूमपान करे, **आस्येन** અને મુખથી और मुखसे, (**वमेत्** બહાર કાઢવો बाहर निकाले), **कण्ठस्थे** અને કંઠસ્થ દોષમાં और कंठस्थ दोषमें, **घ्राणपः** નાકથી પીને नाकसे पान करके, **आस्येन** ધુમાડો મુખથી धूमको मुखसे, **वमेत्** બહાર કાઢવો बाहर निकाले ॥४६½॥

46-46½. The person who is prescribed smoking should smoke through the nose in diseases of the head, the nose and the eye, and through the mouth in diseases of the throat.

आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्वमेत् ॥४७॥
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ।

आस्येन મોઢેથી मुखसे, **पिबन्** પીતા પુરુષે धूम पीता हुआ पुरुष, **धूमकवलान्** ધૂમના ગોટા धूमकवलको, **घ्राणेन्** નાકથી नाकसे, **न उद्वमेत्** બહાર નહિ કાઢવા बाहर नहीं निकाले, **हि** કારણ કે क्योंकि, **प्रतिलोमम्** વિમાર્ગથી विमार्गसे, **गतः** ગયેલો गया हुआ, **धूमः** ધુમાડો धूम, **चक्षुषी** આંખોને नेत्रोंको, **आशु** તુરત शीघ्र, **हिंस्यात्** નુકસાન કરે છે हानि पहुंचाता है ॥४७½॥

47-47½. When he inhales by the nose he should exhale by the mouth. One inhaling by the mouth should not exhale through the nose, because the smoke passing in the reverse direction may quickly injure the eyes.

ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ॥४८॥
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ।

आत्मवान् સાવધાન પુરુષે जितेन्द्रिय पुरुष, **ऋजु-** સીધાં सीधे, **अङ्ग-** શરીર शरीर, **चक्षुः** અને નેત્રવાળા और नेत्रोंवाला, **तच्चेताः** તથા તન્મય થઈને एवं तन्मनस्क होकर, **सु-उपविष्टः** સુખપૂર્વક બેસીને सुखसे बैठ करके, **एकम्** નાકનું એક एक, **छिद्रम्** છિદ્ર छिद्र, **पिधाय** બંધ કરીને बन्द करके, **नासया** નસકોરાંથી नासिकासे, **त्रिपर्ययम्** ત્રણ આવૃત્તિથી એટલે નવ વખત तीन आवृत्तिसे अर्थात् नौ बार, **धूमम्** ધૂમનું धूमका, **पिबेत्** પાન કરવું पान करे ॥४८½॥

48-48½. The self-possessed man, keeping the body and the eyes in upright condition, being whole-hearted, sitting at ease and closing one nostril, should perform the three-fold nasal smoking thrice by the other (free) nostril.

धूमनेत्रनिर्माणविधिः —

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥४९॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।

विरेचने વૈરેચનિક ધૂમપાનમાં તેને માટે નળી वैरेचनिक धूमपानमें उसके लिए नलिका, **स्व-** પોતાનાં अपनी, **अङ्गुलीभिः** આંગળના પ્રમાણથી अङ्गुलियोंके परिमाणसे, **चतुर्विंशतिकम्** ચોવીસ આંગળની चौबीस अङ्गुलकी, **स्नेहे** સ્નેહકર્મમાં स्नेहके लिए, **द्वात्रिंशत्** બત્રીસ बत्तीस, **अङ्गुलम्** આંગળની अङ्गुलकी, **प्रयोगे** અને પ્રાયોગિકમાં और प्रायोगिक धूममें, **अध्यर्धम्** છત્રીસ આંગળની छत्तीस अङ्गुलकी, **नेत्रम्** નળી नलिका, **इष्यते** હોય છે होनी चाहिए ॥४९½॥

49-49½. For the errhine smoke, the smoking pipe should be of the length

४६. धूमयोग्यः—धूमयोग्ये (प.)
४८. ह्याशु—ह्यस्य (च.ध.)

४९½. स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने—स्वाङ्गुलैः स्याद्विरेचने (ख.त.)
,, स्वाङ्गुलीभिर्—अङ्गुलैः स्वै (ग.)
,, अध्यर्धम—चार्धम (झ.)

of twenty-four fingers' breadth, measuring with one's own fingers; for unctuous smoke it should be thirty-two fingers' breadth, and for the habitual smoke it should be longer by a half than the first (thirty-six fingers' breadth).

ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥५०॥
बस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

ऋजु સરલ सरल, **त्रिकोष-** જુદા જુદા ત્રણ સાંધાઓથી भिन्न भिन्न तीन कोषोंसे, **आफलितम्** યુક્ત युक्त, **कोल-** બોરનો बेरकी, **अस्थि-** ઠળીઓ પેસી શકે તેવા गुटलीके प्रवेशयोग्य, **अग्रप्रमाणितम्** મુખવાળી मुखवाली, **बस्तिनेत्र-** બસ્તિ આપવાની નળીના बस्तिनेत्रके, **सम-** સમાન समान, **द्रव्यम्** દ્રવ્યોની બનેલી द्रव्योंसे बनी हुई, **धूमनेत्रम्** ધૂમનલિકા धूमनलिका, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ५०½ ॥

50-50½. That smoking pipe is recommended which is straight, interrupted by three bulges and has the proximal calibre of the size of a zizyphus-stone and is made of the same materials as those of the enema pipe.

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ॥५१॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ।

दूरात् દૂરથી दूरसे, **विनिर्गतः** નીકળેલો निकला हुआ, **पर्व-** પર્વોથી पर्वोंके कारण, **छिन्नः** હલકા વેગવાળો हलका-वेगवाला, **नाडी-** નલિકાથી और नलिकासे, **तनूकृतः** પાતળો થયેલો पतला हुआ, **मात्रा-** જો યોગ્ય માત્રા यदि मात्रा, **काल-** અને કાલ પ્રમાણે और कालमें, **निषेवितः** સેવન કરવામાં આવે તો सेवन किया जाय तो, **धूमः** ધૂમ धूम, **इन्द्रियम्** ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, **न बाधते** હાનિ કરતો નથી हानि नहीं करता ॥५१½॥

51-51½. The smoke which comes from a distance and is interrupted by the joints and attenuated by passing through the tapering pipe, taken with due consideration of dose and time, does not impair the senses.

सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥५२॥
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ।

यदा જ્યારે जब, **उरः च** છાતી छाती, **कण्ठः च** કંઠ कंठ, **शिरः च** અને માથું और शिरमें, **लघुताम्** હલકાં हल्कापन, **व्रजेत्** લાગે आ जाये, **कफः च तथा** કફ પણ और कफ भी, **तनुताम् प्राप्तः** પાતળો થાય पतला हो जाये, (**तदा** ત્યારે तब), **धूमम्** ધૂમપાન धूमपान, **सुपीतम्** ઉચિત રીતે થયું છે એમ समुचित-रूपसे हुआ है ऐसा, **आदिशत्** કહેવું कहना चाहिए ॥५२½॥

52-52½. Know it to be a successful smoke when the chest, throat and head feel light and the phlegm is liquefied.

अपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥५३॥
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।

यस्य જેનો जिसका, **स्वरः** સ્વર स्वर, **अविशुद्धः** શુદ્ધ થયો ન હોય शुद्ध न हुआ हो, **कण्ठः च** કંઠ कण्ठमें, **सकफः** કફયુક્ત कफ बना, **भवेत्** હોય रहे, **मस्तकः च** અને માથું और शिर भी, **स्तिमितः** ભારે भारी, **स्यात्** હોય हो तो, **एवम्** એવી સ્થિતિમાં ऐसी स्थितिमें, **धूमम्** ધૂમનું धूमका, **अपीतम्** પાન ઉચિત માત્રામાં નથી થયું એમ पान उचित मात्रामें नहीं हुआ है ऐसा, **आदिशेत्** કહેવું जानना चाहिए ॥५३½॥

53-53½. Know it to be an unsuccessful smoke if the voice is not clarified and the throat is filled with phlegm and the head feels stiffened.

५०½. कोषा–कोश (ग.)
,, ऋजु त्रिकोषाफलितम्–ऋजु त्रिकोषमच्छिद्रम् (च.ध.)
,, ,, ऋजु त्रिकोशमच्छिद्रम् (ध.)
,, धूमनेत्रं–धूमनेत्र (ज.त.)

अतिपीतस्य धूमस्य लक्षणम्—

तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥५४॥
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥५५॥
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ।

धूमे धूमनुं धूमपानके, अत्यर्थम् निषेविते अधिक मात्रामां सेवन करवामां आवे तो अतियोगसे, अस्य आ धूमपान करनार मनुष्यनां इस मनुष्यके, तालु ताळवुं तालु, मूर्धा च माथुं शिर, कण्ठः च अने कंठ और कंठ, शुष्यते सूकाय छे सूख जाते हैं, परितप्यते संताप थाय छे और जलने लगते है, जन्तुः ते मनुष्यने इस मनुष्यको, तृष्यते तरस लागे छे प्यास लगती है, मुह्यते मोह थाय छे मोह होता है, रक्तम् च तेनुं लोहीं इसका रक्त, अधिकम् अधिक प्रमाणमां अधिक प्रमाणमें, स्रवते स्रव्या करे छे निकलता है, शिरः च तेनुं माथुं और इसके शिरमें, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, भ्रमते भमे छे चक्कर आते हैं, मूर्च्छा अने तेने मूर्च्छा और इसको मूर्च्छा, उपजायते आवे छे आती है, इन्द्रियाणि च तथा इन्द्रियो इन्द्रियोंमें, उपतप्यन्ते संताप पामे छे संताप होता हे ॥ ५४–५५½ ॥

54-55½. When the palate, the head and the throat feel parched and heated all over, and the person feels thirsty or stupefied or bleeds profusely or his head feels extremely whirling or he becomes unconscious or his sense organs feel agitated, it should be known that smoking has been done in excess.

अणुतैलस्य प्रयोगकालः—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥५६॥
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।

ना मनुष्ये मनुष्यको, वर्षे वर्षे प्रतिवर्ष प्रतिवर्ष, प्रावृट्- प्रावृष प्रावृट्, शरद्- शरद शरद्, वसन्तेषु अने वसन्त और वसन्त, त्रिषु ए त्रण इन तीन, कालेषु ऋतुओमां ऋतुओंमें, नभस्तले ज्यारे आकाश जब आकाश, गतमेघे मेघाच्छादित न होय त्यारे मेघाच्छन्न न हो तब, अणुतैलम् अणुतैलनो अणुतैलका, चरेत् उपयोग करवो जोईए उपयोग करना चाहिए, ॥५६½॥

56-56½. Every year, one should take a course of "Anu-oil", during the seasons of the first rains, the autumn and the spring, choosing the times when the sky is free from clouds.

अणुतैलसेवने गुणाः—

नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥५७॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥५९॥
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।

यः जे माणस जो पुरुष, यथाकालम् यथासमय यथासमय, यथोक्तम् यथोक्त विधिथी यथोक्त विधिसे, नस्यकर्म नस्यकर्म नस्यकर्मका, निषेवते सेवे छे सेवन करता है, तस्य तेनी उसको, चक्षुः आंखनी शक्ति आंखकी रोशनी, न उपहन्यते नष्ट थती नथी कम नहीं होती, घ्राणम् न नाकनी शक्ति नष्ट थती नथी घ्राणकी शक्ति कम नहीं होती, श्रोत्रम् न अने काननी शक्ति नष्ट थती नथी और श्रोत्रकी शक्ति कम नहीं होती, पुनः वळी फिर, तस्य तेना उसके, केशाः माथाना वाळ शिरके बाल, श्मश्रूणि वा अने दाढी- मूछना वाळ और दाढी- मूछके बाल, श्वेताः न धोळा थता नथी न श्वेत होते हैं, कपिलाः न स्युः अने कपिलवर्णना थता नथी और न भूरे होते हैं, केशाः च वळी वाळ उसके वाल, न प्रमुच्यन्ते खरी पडता नथी नहीं गिरते हैं, विशेषतः च अने सारी रीते और अच्छी प्रकारसे, वर्धन्ते वधे छे बढ़ते हैं, मन्यास्तम्भः मन्यास्तंभ मन्यास्तम्भ, शिरःशूलम् शिरःशूल शिरःशूल, अर्दितम् अर्दित अर्दित, हनुसंग्रहः हनुग्रह हनुग्रह, पीनसः सळेखम जुकाम, अर्धावभेदौ च अर्धावभेदक अर्धावभेदक, शिरःकम्पः च अने शिरःकंप और शिरका कम्प, शाम्यति शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ५७–५९½ ॥

५६. वर्षे वर्षे- वत्सवर्षे (ङ. द. ध. प.)
,, ना चरेत्—नावयेत् (ख.)

५७. नस्यकर्म—नस्तःकर्म (ख.)
५९. प्रमुच्यन्ते—प्रलुच्यन्ते (ग. झ. च. ध. प.)
,, ,, —प्रलुप्यन्ते (प.)

57-59½. He who practises systematic nasal toilet at the proper time, will keep his sight, smell and hearing unimpaired. His beard and hair will not turn grey or tawny; his hair will not fall off but will grow in abundance. Rigidity of neck, headache, facial paralysis, trismus, rhinitis, hemicrania and tremors of the head will be alleviated.

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥६०॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।

अस्य એ નસ્ય સેવનારનાં इस नस्य लेनेवाले पुरुषकी, **सिराः** શિરાઓ शिराएँ, **शिरःकपालानाम्** શિરનાં કપાલોની शिरके कपालोंकी, **सन्धयः** સન્ધિઓ सन्धियां, **स्नायु-** સ્નાયુ स्नायु, **कण्डराः** અને કણ્ડરાઓ और कण्डरा, **नावन-** નસ્યકર્મથી नस्यकर्मसे, **प्रीणिताः** તૃપ્ત થઈને तृप्त होकर, **अभ्यधिकम्** વિશેષ अधिक, **बलम्** બળ बलको, **लभन्ते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करती हैं ॥६०½॥

60-60½. The vessels, joints, sinews and tendons of his cranium, being well nourished by the nasal toilet, will acquire great strength.

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥६१॥
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।

मुखम् મુખ मुख, **प्रसन्न-** પ્રસન્ન प्रसन्न, **उपचितम्** અને ભરાવદાર और भरा हुआ, **स्वरः** સ્વર स्वर, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ बुलंद, **स्थिरः** સ્થિર दृढ, **महान्** અને મહાન और महान, **सर्व-** તેમજ સર્વ एवं सब, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **वैमल्यम्** નિર્મળતા निर्मलता, **अधिकम् बलम् च** અને વિશેષ શક્તિ और विशेष बल, **भवति** થાય છે होता है ॥ ६१½ ॥

61-61½. The face will become cheerful and plump, the voice mellow, firm and stentorian; all the sense organs will be clarified and greatly strengthened.

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ॥६२॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

अस्य च આ મનુષ્યને इस पुरुषको, **ऊर्ध्वजत्रुजाः** હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થનારા ऊर्ध्वजत्रुजन्य, **रोगाः** રોગો रोग **सहसा** એકદમ अकस्मात्, **न प्रभवन्ति** થતા નથી नहीं होते, **जीर्यतः च** તેમજ તે વૃદ્ધ થતાં છતાં પણ एवं बुढापा आने पर भी, **उत्तम-** શરીરના ઉપલા ભાગમાં આવેલાં શિર વગેરે शरीरके ऊर्ध्वभागमें स्थित शिर आदि, **अङ्गेषु** અંગોમાં अङ्गोंमें, **जरा** વૃદ્ધાવસ્થા बुढापा, **बलम्** જોર बल, **न लभते** પકડતી નથી नहीं पकड़ता ॥ ६२½ ॥

62-62½. There will be no sudden invasion of disease occuring in the supra-clavicular upper parts of the body, and though the man is aging, the effects of senility will be retarded.

अणुतैलनिर्माणविधिः--

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वङ्मधुकं बलम् ॥६३॥
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।
ह्रीबेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥६४॥
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ॥६५॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ।

चन्दन- ચન્દન चन्दन, **अगुरुणी** અગર अगुरु, **पत्रम्**

६०. सिराः—शिराः (ख.)
,, कपालानाम्—कपालानि (ग. प.)

६२½. जीर्यतः— जीर्यतां (ध.)
,, जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु—जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च (च. ध.)
६४. ह्रीबेरमभयं—ह्रीबेरमभयां (ख. त. प.)
,, अभयं वन्यं—अभयां धान्यां (ग.)
,, ,, —अभयं धान्यं (प.)
६५. जीवन्तीं—सुराह्वं (च. ड.)
,, जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम्—सुराह्वं पृश्निपर्णीं च जीवन्तीं च शतावरीम्। (घ. झ. ढ. द.)
,, ,, जीवन्तीं सुरदारूणि पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् (प.)
,, हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं—शतावरीं हरेणुं च (ग. प.)

તમાલપત્ર तेजपत्र, **दार्वी**—દારુહળદરની दारुहल्दीका, **त्वक्** છાલ छिलका, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **बलाम्** બલા बला, **प्रपौण्डरीकम्** પ્રપૌણ્ડરીક प्रपौण्डरीक, **सूक्ष्म** ઝીણી छोटी, **एलाम्** એલચી इलायची, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **बिल्वम्** બીલું बेल, **उत्पलम्** નીલોત્પલ नीलोफर, **ह्रीबेरम्** સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, **अभयम्** વીરણનો વાળો खस, **वन्यम्** કેવડી મોથ केवड़ीमोथ, **त्वक्** તજ दालचीनी, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **सारिवाम्** સારિવા कपूरी, **स्थिराम्** શાલપર્ણી सरिवन, **जीवन्तीम्** ડોડી जीवन्ती, **पृश्निपर्णीम्** પીઠવણ पिठवन, **सुरदारु** દેવદાર देवदारु, **शतावरीम्** શતાવરી शतावरी, **हरेणुम्** રેણુકબીજ रेणुका, **बृहतीम्** ઊભી ભોરિંગણી बड़ी कटेरी, **व्याघ्रीम्** બેઠી ભોરિંગણી छोटी कटेरी, **सुरभीम्** સુરભી रास्ना, **पद्मकेशरम् च** અને કમળનાં કેસર और कमलका केसर, **शतगुणे** એઓને સો ગણા इनको सौ गुने, **विमले** નિર્મળ निर्मल, **माहेन्द्रे** આકાશમાંથી ઝીલેલા आकाशसे गिरे हुए, **अम्भसि** જળમાં जलमें, **विपाचयेत्** પકાવવાં पकाये ॥ ६३-६५½ ॥

63-65½. Sandal wood, eagle wood, cinnamon leaf, indian berberry, cinnamon bark, liquorice, heart-leaved sida, lotus rhizomes, small cardamom, embelia, bael, blue lily, fragrant sticky mallow, cuscus-grass, rushnut, cinnamon bark, nut-grass, indian sarsaparilla, ticktrefoil, cork swallow wort, painted leaved uraria, deodar, climbing asparagus, fragrant piper, indian nightshade, yellow berried night-shade, indian groundsel and lotus filaments—all these should be decocted in clear rain-water which should be hundred times the quantity of the *anu*-oil to be prepared.

तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥६६॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।

तैलात् તેલથી तैलसे, **दशगुणम्** દશગણો दसगुना, **शेष** જ્યારે રહે जब रहे, **कषायम्** ત્યારે ક્વાથ तब क्वाथ, **अवतारयेत्** ઉતારી લેવો उतार ले, **तेन** તે इस, **कषायेण** કષાયથી कषायसे, **तैलम्** તેલને तैलको, **दशकृत्वः** દશવાર दसबार, **विपाचयेत्** પકાવવું पकाना चाहिए ॥ ६६½ ॥

66-66½. When the decoction is boiled down to ten times the quantity of oil to be prepared, it should be taken off from the fire. Take one-tenth of this decoction and mixing it with equal quantity of oil, boil the whole till only the oil remains.

अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥६७॥
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।

अथ પછી इसके बाद, **अस्य** આ તેલના इस तैलके, **दशमे** દશમા दसवें, **पाके** પાકમાં पाकमें, **समांशम्** તેલના જેટલું જ तैलके बराबर, **छागलम्** બકરીનું बकरीका, **पयः** દૂધ दूध, **दद्यात्** નાખવું मिला देना चाहिए, **एषः** આ यह, **नावनीयस्य**, નસ્યમાં ઉપયોગી नस्यमें काम आने वाले, **अणुतैलस्य** અણુતૈલની अणुतैलकी, **संविधिः** વિધિ છે विधि है. ॥ ६७½ ॥

67-67½. Repeat this process ten times, using the same oil. At the tenth boiling, add an equal quantity of goat's milk. This is the approved method of preparing *anu* oil for nasal toilet.

अणुतैलस्य प्रयोगविधिः—

अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥६८॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥६९॥

अस्य આ इस, **तैलस्य** તેલની तैलकी, **अर्धपल-** અર્ધપલ अर्धपल, **उन्मिताम्** જેટલી बराबर, **मात्राम्** માત્રા मात्रा, **प्रयुञ्जीत** વાપરવી જોઈએ बरतनी चाहिए, **स्निग्ध-स्विन्न-उत्तमाङ्गस्य** જેના મસ્તકનું સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યું હોય તે મનુષ્યે जिसके मस्तकका स्नेहन और स्वेदन किये हो उस मनुष्यको, **पिचुना** રૂના પૂમડાથી

६७. समांशम्—समानम् (च. ध.)
६७½. दद्यादेषो—दद्याद्दोषे (ध.)

पोतेसे, त्रिभिः त्रण वखत तीन वार, नावनैः नस्य लेवुं जोईओ नस्य लेना चाहिए, सप्ताहम् ओक सप्ताहमां एक सप्ताहमें, त्र्यहात् त्र्यहान् त्रण त्रण दिवसे तीसरे तीसरे दिन, एतत् आ यह, कर्म नस्य कर्म नस्य-कर्म, समाचरेत् करवुं जोईओ करना चाहिए ॥ ६८-६९ ॥

68-69. This oil should be used in a measure of two tolas. After the oleation and sudation of the head, nasal toilet should be performed by dropping the oil into the nostrils with a cotton swab, thrice every alternate day, and for seven such days.

निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ।
तैलमेतत् त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥७०॥
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ।

निवात- वातरहित वातरहित, उष्ण- उष्ण प्रदेशमां उष्ण प्रदेशमें, समाचारी रहेनारो रहनेवाला, हिताशी हितकारक भोजन करनारो हितकारक भोजन करनेवाला, नियत-इन्द्रियः अने संयमी पुरुष और संयमी पुरुष, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, बलप्रदम् बळ आपनार बल देनेवाले, त्रिदोषघ्नम् त्रिदोषघ्न तीनों दोषोंको नाश करनेवाले, एतत् तैलम् आ तेलनो इस तैलका, यथाकालम् योग्य समयमां योग्य समयमें, प्रयुञ्जानः प्रयोग करवाथी प्रयोग करनेसे, यथोक्तान् पहेलां कहेवामां आवेला पूर्वोक्त, गुणान् गुणो गुणोंको, अश्नुते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ७०½ ॥

69½-70½. The patient should reside in a place which is warm and free from draughts, take wholesome food and be self-controlled. This oil is curative of tridiscordance and invigorative of the senses. He who uses this at the right time acquires all the benefits of nasal toilet, which have been mentioned above.

७०. समाचारी—समाचारो (ज. ध.)

दन्तधावनविधिर्गुणाश्च -

आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायकटुतिक्तकम् ॥७१॥
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ।

आपोथिताग्रम् अग्रभागनो कूचो करेलुं अग्रभागको कुचल कर, कषाय- तूरा कषायरसवाली, कटु- तीखा तीती, तिक्तकम् अने कडवा रसवाळुं और कड्वी, दन्तपवनम् दातण दतौन, दन्तमांसानि दांतनां पेढांने मसूडोंको, अबाधयन् ईजा कर्या विना हानि न पहुंचाते हुए, द्वौ बे दो, कालौ वखत समयों, भक्षयेत् करवुं जोईओ करनी चाहिए ॥ ७१½ ॥

71-71½. A green tooth-twig which is crushed at the proximal end and is of the astringent, pungent or bitter taste, should be used twice a day without injuring the gums.

निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥७२॥
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ।

दन्तविशोधनम् दंतधावन दतौन, जिह्वा- जीभ जिह्वा, दन्त- दांत दांत, आस्यजम् अने मोढाना और मुखके, मलम् मळने मलको, निष्कृष्य दूर करीने निकालकर, गन्धम् गन्ध गन्ध, वैरस्यम् च अने विरसताने और विरसताको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करती है, सद्यः अने तरत तुरंत, रुचिम् रुचि रुचिको, आधत्ते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है ॥ ७२½ ॥

72-72½. Teeth-cleansing dispels oral fetor and dysgeusia, removes the impurities of the tongue, the teeth and the mouth and promptly induces appetite.

दन्तपवने योग्या द्रुमाः—

करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ॥ ७३ ॥
शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ।

करञ्ज- करंज करञ्ज, करवीर- करेण कनेर, अर्क- आकडो आक, मालती- मालती चमेली, ककुभ- अर्जुन अर्जुन, असनाः असन असन, ये च अपि अने जे और जो,

७२. गन्धं वैरस्यं—गन्धवैरस्यम् (ग.)

एवंविधाः એનાં જેવાં બીજાં इस प्रकारके दूसरे, द्रुमाः વૃક્ષો છે वृक्ष होते हैं, (ते ते वे,) दन्तपवने દંતધાવનમાં दतौनके लिए, शस्यन्ते પ્રશસ્ત છે उत्तम माने जाते हैं ॥ ७३½ ॥

73-73½. Twigs culled from indian beech, indian oleander, mudar, arabian jasmine, arjun, spinous kino tree and such other trees are recommended for use in teeth-cleansing.

जिह्वानिर्लेखनानि—

सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥७४॥
जिह्वानिर्लेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च ।

जिह्वानिर्लेखनानि ઊલિયાં जिभियां, सुवर्ण—સોનું सोना, रूप्य-રૂપું चांदी, ताम्राणि-તાંબું ताम्बा, त्रपु-કલાઇ रांगा, रीतिमयानि અને પિત્તળનાં બનાવેલાં और पित्तलकी बनी हुई, अतीक्ष्णानि ધાર વિનાનાં अतीक्ष्ण, अनृजूनि च અને વાંકાં और टेढ़ी, स्युः હોવાં જોઈએ होनी चाहिए ॥ ७४½ ॥

74-74½. The tongue-scraper should be without a sharp edge, curved and made of gold, silver, copper, tin or brass.

जिह्वानिर्लेखनस्य गुणाः—

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥७५॥
दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ।

यत् च જે जो, मलम् મેલ मैल, जिह्वामूल-જીભના મૂળમાં जिह्वा मूलमें, गतम् રહેલો હોય रहा है, उच्छ्वास અને શ્વાસનો और श्वसनक्रियामें, रोधि च અવરોધ કરનાર હોય बाधक होता है, तेन તેથી उससे, दौर्गन्ध्यम् भजते મુખ દુર્ગંધવાળું થાય છે मुख दुर्गन्धवाला हो जाता है, तस्मात् માટે इस लिए, जिह्वाम् विनिर्लिखेत् જીભની ઊલ ઉતારવી જોઈએ जिह्वाका निर्लेखन करना चाहिए ॥ ७५½ ॥

७४. रीति—सीस (ग.)
७५. उच्छ्वासरोधि—श्वासविरोधि (ग.)
७५½. विनिर्लिखेत्—विशोधयेत् (थ.)

75-75½. The coating which accumalates at the root of the tongue and obstructs respiratory passages, is the cause of fetor oris. Therefore the tongue should be properly scraped.

आस्येन धार्याणि द्रव्याणि—

धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ॥७६॥
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥७७॥

वैशद्य—મોઢાંની સ્વચ્છતા मुखकी स्वच्छता, रुचि-રુચિ रुचि, सौगन्ध्यम् અને સુગંધની और सुगन्धकी, इच्छता ઇચ્છાવાળા પુરુષે इच्छा रखनेवाले पुरुषको, जाती-જાયફળ जायफल, कटुक-લતાકસ્તુરી लताकस्तूरी, पूगानाम् સોપારી सुपारी, लवङ्गस्य च લવંગનાં लवङ्गके, फलानि च ફળ फल, कक्कोलस्य च કંકોલનું शीतलचीनीका, फल ફળ फल, ताम्बूलस्य નાગરવેલનું ताम्बूलका, शुभम् સારું अच्छा, पत्रम् પાન पान, तथा कर्पूरनिर्यासः કપૂર कपूर, सूक्ष्म નાની छोटी, एलायाः એલચીનાં इलायचीके, फलानि ફળોને फलों इनको, आस्येन મોઢામાં मुखमें, धार्याणि રાખવાં જોઈએ रखने चाहिए ॥ ७६—७७ ॥

76-77. One, desirous of securing cleanliness, relish and fragrance of breath, should keep in the mouth nutmeg, musk-mallow, betel-nut, cloves, cubeb-pepper, good betel leaves, camphor and small cardamom.

तैलगण्डूषधारणस्य गुणाः—

हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।
स्यात् परं च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा ॥७८॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥७९॥
न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डूषधारणात् ॥८०॥

७७. कक्कोलस्य फलं—कङ्कोलकटफलम् (ग. प.)
८०. परानपि—खरानपि (ग. च.)
,, तैलगण्डूषधारणात्—स्नेहगण्डूषनावनात् (ग. प.)

तैल- તેલને। तैलका, **गण्डूष-** કોગળો મોઢામાં गण्डूष, **धारणात्** રાખવાથી मुखमें धारण करनेसे, **हन्वोः** હડપચીનું हनुका, **बलम्** બળ बल, **स्वरबलम्** સ્વરબળ स्वरबल, **परः** ઉત્તમ उत्तम, **वदन-** વદનની मुखकी, **उपचयः** પુષ્ટિ पुष्टि, **परम च** ઉત્તમ उत्तम, **रसज्ञानम्** રસજ્ઞાન रसज्ञान, **अन्ने च** અને અન્નમાં और अन्नमें, **उत्तमा च** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **रुचिः** રુચિ रुचि, **स्यात्** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **अस्य च** અને તેને इसको, **कण्ठशोषः** કંઠશોષ कण्ठशोष, **न** થતો નથી नहीं होता, **ओष्ठयोः** હોઠના ओठके, **स्फुटनात्** ફાટવાનો फटनेका, **भयम्** ભય भय, **न स्यात्** થતો નથી नहीं होता, **दन्ताः च** અને તેના દાંત दांत, **क्षयम्** નાશ नाशको, **न यान्ति** પામતા નથી प्राप्त नहीं होते, **दृढमूलाः च** અને દૃઢમૂળવાળા और दृढ मूलवाले, **भवन्ति** થાય છે हो जाते हैं, **न शूल्यन्ते** તેઓમાં શૂળ થતું નથી इनमें शूल नहीं होता, **अम्लेन च** તેઓ ખટાશથી और अम्लके कारण, **न हृष्यन्ते** અંબાતા નથી खट्टे भी नहीं होते, **परान् च** અને અત્યંત तथा अत्यन्त, **खरान्** કઠણ कठिन. **अपि** પણ भी, **भक्ष्यान्** ભક્ષ્ય પદાર્થોને भक्ष्यपदार्थोंको, **भक्षयन्ति** ચાવી શકે છે चबा सकते हैं ॥ ७७½–८० ॥

77½-80. The use of oil-gargles imparts strength to the jaws and voice, excellent plumpness to the face, fine sensitiveness to the palate and a keen appetite. One, using these gargles, does not suffer from dryness of the throat nor from the fear of the lips getting chafed. One's teeth do not become carious, but become firmly rooted and do not ache nor are they set on edge by acidity but are enabled to chew even the hardest of eatables.

शिरसि तैलनिषेवणस्य गुणाः—

नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥८१॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥८२॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥८३॥

मूर्ध्नि- માથામાં शिरमें, **नित्यं तैल-** હમેશાં તેલ नित्य तैल, **निषेवणात्** નાખવાથી लगानेसे, **स्नेह-आर्द्र-** તેલાર્દ્ર स्नेहार्द्र, **शिरसः** મસ્તકવાળા મનુષ્યને शिरवाले मनुष्यको, **शिरःशूलम्** શિરઃશૂલ शिरःशूल, **न जायते** થતું નથી नहीं होता, **पालित्यम्** પળિયાં केशोंकी श्वेतता, **न** થતાં નથી नहीं होती, **केशाः च** તથા વાળ केश, **न प्रपतन्ति** ખરી જતા નથી नहीं गिरते, **शिरः-** શિરની शिरकी, **कपालानाम्** કપાલાસ્થિઓનું कपालस्थियोंका, **बलम्** બળ बल, **विशेषण** વિશેષ પ્રમાણમાં अधिक, **अभिवर्धन्ते** વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ जाता है, **केशाः च** અને વાળ बाल भी, **दृढमूलाः च** દૃઢ મૂળવાળા दृढमूलवाले, **दीर्घाः च** લાંબા लंबे, **कृष्णाः च** અને કાળા और काले, **भवन्ति** થાય છે हो जाते हैं, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, **प्रसीदन्ति** પ્રસન્નતા અનુભવે છે प्रसन्नताका अनुभव करती हैं, **आननम्** મુખ मुख, **सुत्वक्** સુંદર ત્વચાવાળું अच्छी त्वचावाला, **भवति** બને છે हो जाता है, **सुखम् च** અને સુખપૂર્વક और सुखपूर्वक, **निद्रा-** ઊંઘની नींदकी, **लाभः** પ્રાપ્તિ प्राप्ति, **स्यात्** થાય છે होती है ॥ ८१–८३ ॥

80½-83. One who has his head well oleated daily, does not get head-ache, baldness and grey hair, nor does his hair fall off. The strength of his cranial bones is greatly increased and his hair becomes firmly rooted, flowing and dark-black. By an oil-shampoo of the head, the sense organs are toned up and the skin of the face becomes beautiful, and the person gets good sleep and feels happy.

कर्णपूरणस्य गुणाः—

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।
नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥८४॥

नित्यम् હમેશાં नित्य, **कर्ण-** કાનમાં कानमें, **तर्पणात्** તેલ નાખવાથી तैलके बुंद डालनेसे, **वातोत्थाः** વાત-

८३. चाननम्—चामलम् (ग. त. द. ध. प.)

જનિત વાતજનિત, **कर्णरोगाः** કર્ણરોગ कर्णरोग, **न** થતા નથી नहीं होते, **मन्या**-મન્યાગ્રહ मन्याग्रह, **हनुसंग्रहः** અને હનુગ્રહ और हनुग्रह, **न** પણ થતા નથી भी नहीं होते, **उच्चैः** ઊંચેથી બોલવાથીજ ऊंचे शब्दोंको, **श्रुतिः** સંભળાય એવી સ્થિતિ सुने ऐसी स्थिति, **न** થતી નથી नहीं होती, **बाधिर्यम्** અને બહેરાપણું और बहरापन भी, **न** નથી नहीं, **स्यात्** થતું होता ॥ ८४ ॥

83½-84. By filling the ears daily with oil, there will be no ear-disease of the vata type, no stiffness of the neck or jaws, nor hardness of hearing nor deafness.

अभ्यङ्गस्य गुणाः—

स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥८५॥
तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् च जायते ।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥८६॥

यथा જેવી રીતે जिस प्रकार, **स्नेह**—સ્નેહનો स्नेहका, **अभ्यङ्गात्** અભ્યંગ કરવાથી अभ्यङ्ग करनेसे, **कुम्भः** ઘડો घड़ा, **स्नेह**-સ્નેહ स्नेहके, **विमर्दनात्** વિમર્દનથી मलनेसे, **चर्म** ચર્મ चमड़ा, **यथा च** અને જેમ और जैसे, **उपाङ्गात्** તેલ ઊંગવાથી स्नेहको देनेसे, **अक्षः** રથનાં પૈડાંની ધરી रथचक्रकी धुरी, **दृढः** દૃઢ दृढ, **क्लेशसहः** અને ક્લેશને સહન કરનાર और क्लेशक्षम, **भवति** બને છે हो जाती है, **तथा** તેવી રીતે उसी प्रकार, **अभ्यङ्गात्** અભ્યંગ કરવાથી अभ्यङ्ग करनेसे. **शरीरम्** માણસનું શરીર शरीर, **दृढम्** દૃઢ मजबूत, **सुत्वक् च** અને સારી ચામડીવાળું और सुन्दर चमड़ीवाला, **प्रशान्त**-શાન્ત પામી છે शान्त हो गई हैं, **मारुत**—વાયુની वायुसे होनेवाली, **आबाधम्** પીડા જેમાં એવું पीडायें जिसमें ऐसा, **क्लेश**—તથા ક્લેશ एवं क्लेश, **व्यायाम**—અને વ્યાયામને तथा व्यायामको. **संसहम् च** સહન કરનારું सहन करनेवाला, **जायते** બને છે बन जाता है ॥ ८५–८६ ॥

84½-86. Just as a pitcher, by smearing with oil or a hide by soaking in oil or an axle by lubrication with oil becomes firm and hard-wearing, even so by daily inunction, the body becomes firm, the skin beautiful, the vata disorders are quieted, and tolerance to hardship and physical strain is induced.

स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥८७॥

स्पर्शने સ્પર્શેન્દ્રિયમાં स्पर्शनेन्द्रियमें, **वायुः** વાયુ वायु, **अभ्यधिकः** અધિકતાથી રહે છે प्रधान होकर रहता है, **स्पर्शनम् च** અને સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય और स्पर्शन-इन्द्रिय, **त्वगाश्रितम्** ત્વચામાં રહેલ છે त्वचामें आश्रित है, **अभ्यङ्गः** અને અભ્યંગ और अभ्यङ्ग, **परं त्वच्यः च** ત્વચા તથા વાયુ માટે અત્યંત હિતકર છે त्वचा और वायुके लिए अत्यन्त हितकर है, **तस्मात्** તે હેતુથી इसलिए, **नरः** માણસે मनुष्यको, **तम्** તે અભ્યંગનું इस अभ्यङ्गका, **शीलयेत्** નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ नित्य सेवन करना चाहिए ॥ ८७ ॥

87. The vata is the predominant element in the sense of touch; and the sense of touch resides in the skin. Inunction is the greatest dermic tonic; therefore a person ought to practise it daily.

न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥८८॥

अभ्यङ्ग—અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **सेविनः** સેવન કરનાર મનુષ્યનું करनेवाले मनुष्यका, **गात्रम् च** અંગ अंग, **क्वचित्** કોઈ સ્થાન પર किसी स्थानपर, **अभिघात** ચોટ चोट, **अभिहतम्** લાગતાં છતાં પણ लगने परभी, **बलकर्मणि वा** અથવા બળના કામમાં પણ अथवा बलकर्म करते हुए भी, **अत्यर्थम्** ભારે दारुण, **विकारम्** રોગને विकारको, **न भजते** પ્રાપ્ત થતું નથી प्राप्त नहीं होता ॥ ८८ ॥

---

८६. सुत्वक् च जायते—सुत्वक् प्रजायते (घ.)
,, संसहम्—संग्रहम् (ग. ङ.)

८७. परमभ्यङ्गस्—परमोऽभ्यङ्गस् (घ.)

88. A person's limbs accustomed to daily inunction are not liable to be affected seriously by injury due to external trauma or by violent exertion.

सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥८९॥

नरः માણસ मनुष्य, **अभ्यङ्ग**–અભ્યંગ अभ्यङ्गके, **नित्यत्वात्** નિત્ય કરવાથી नित्य करनेसे. **सुस्पर्श**-કોમળ સ્પર્શવાળો कोमल स्पर्शवाला, **उपचित–तथा** પુષ્ટ पुष्ट, **अङ्गः** અંગવાળો अंगोवाला, **बलवान् च** બળવાન बलवान, **प्रियदर्शनः** સુંદર દેખાવનો देखावमें सुन्दर, **अल्पजरः एव च** અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં અલ્પ લક્ષણવાળો और देरमें वृद्ध, **भवति** થાય છે होता है ॥ ८९ ॥

89. By daily inunction a person becomes smooth in his limbs and plump, strong and good looking, and escapes the effects of age.

पादाभ्यङ्गस्य गुणाः —

खरत्वं स्तब्धता रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥९०॥

पाद–પગે પર पांवपर, **अभ्यङ्ग निषेवणात्** તેલ ચોળવાથી अभ्यंग करनेसे, **पादयोः** પગનાં पांवकी, **खरत्वम्** કર્કશતા कर्कशता, **स्तब्धता** જકડાઈ જવું स्तब्धता, **रौक्ष्यम्** રૂક્ષતા रूक्षता, **श्रमः** થાક थकान, **सुप्तिः च** અને પગની ચામડીનું બહેરાપણું पैरकी चमड़ीका बहिरापन, **सद्यः एव** તરતજ शीघ्र ही, **उपशाम्यन्ति** શાંત થાય છે नष्ट हो जाते हैं ॥ ९० ॥

90. Roughness, stiffness, dryness, fatigue and numbness of feet are soon removed by pedal inunction.

जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥९१॥

पादयोः પગમાં पांवोंमें, **सौकुमार्यम् च** સુકુમારતા सुकुमारता, **बलम्** બળ बल, **स्थैर्यम् च** અને સ્થિરતા दृढ़ता, **जायते** આવે છે आती है, **दृष्टिः** આંખ आंख, **प्रसादम्** તેજને निर्मलता, **लभते** પામે છે प्राप्त करती है, **मारुतः च** અને વાયુ और वायु, **उपशाम्यति** શાંત થાય છે शान्त होती है ॥ ९१ ॥

91. Comeliness, strength, firmness of legs and brightness of the eyes are achieved and the vata discordance is quieted thereby.

न च स्याद्गृध्रसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्नायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥९२॥

पादाभ्यङ्गेन પગે અભ્યંગ કરવાથી पांव पर अभ्यंग करनेसे, **गृध्रसी च** રાંઝણ નામનો गृध्रसी नामका, **वातः च** વાતરોગ वातरोग, **न स्यात्** થતો નથી नहीं होता, **पादयोः** પગનું पांवका, **स्फुटनम् च** ફાટી જવું फट जाना, **न** થતું નથી नहीं होता, **पादयोः** અને પગની और पांवकी, **सिरा**–સિરા सिरा, **स्नायु**–અને સ્નાયુઓનો तथा स्नायुका, **संकोचः** સંકોચ संकोच, **न** થતો નથી नहीं होता ॥ ९२ ॥

92. It also prevents sciatica due to vata, fissures in the legs and the contraction of the vessels and the muscles of the legs.

शरीरपरिमार्जनस्य गुणाः—

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूं मलमरोचकम् ।
स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥९३॥

शरीर–શરીરનું शरीरको, **परिमार्जनम्** ચોળીને કરેલું સ્નાન रगड़ कर किया हुआ स्नान, **दौर्गन्ध्यम्** દુર્ગન્ધ दुर्गन्ध, **गौरवम्** ભારેપણું भारीपन, **तन्द्राम्** તન્દ્રા तन्द्रा, **कण्डूम्** કંડૂ कण्डू, **मलम्** મેલ मलिनता, **अरोचकम्** અરોચક अरुचि, **स्वेद**-અને પરસેવાથી થતા और स्वेदजन्य, **बीभत्सताम्** મલિનપણાંનો बीभत्सताको, **हन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है ॥ ९३ ॥

८९. बलवान्–वर्णवान् (प)
,, अल्पजर – अल्पज्वर (प.)
९०. स्तब्धता–शुष्कता (झ. ड. ध. प.)
९२. न च स्याद्गृध्रसीवातः – न तस्य गृध्रसीवाताः (ख. ध. प.)
,, – स्युर्गृध्रसीवाताः (ब. ध.)
९३. स्वेदबीभत्सतां–स्वेदं बीभत्सतां (प.)

93. Massaging the body removes body-fetor, heaviness, torpor, itching, dirt, inappetence, and offensive sweat.

स्नानस्य गुणाः —

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥९४॥

स्नानम् સ્નાન स्नान, **पवित्रम्** પવિત્ર पवित्र, **वृष्यम्** વીર્યવર્ધક वीर्यवर्धक, **आयुष्यम्** આયુષ્યવર્ધક आयुवर्धक, **श्रम-** તથા શ્રમ एवं श्रम, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **मलापहम्** અને મળને દૂર કરે છે और मलको दूर करता है, **शरीर-** શરીરમાં शरीरमें, **बल-** બળને बलको, **सन्धानम्** વધારે છે बढ़ाता है, **परम्** ओजस्करम् તેમજ ઓજસની ઘણી વૃદ્ધિ કરે છે और ओजकी अतिशय वृद्धि करता है ॥ ९४ ॥

94. Taking a bath is purifying, promotive of virility and longevity, eliminative of fatigue, sweat and dirt, conducive to bodily strength and is vitalizing in the highest degree.

निर्मलाम्बरधारणस्य गुणाः—

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत् पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥९५॥

निर्मल- નિર્મળ निर्मल, **अम्बर-** વસ્ત્રોનું वस्त्रोंका, **धारणम्** ધારણ કરવું धारण करना, **काम्यम्** સૌન્દર્યને માટે હિતકારી सौन्दर्यके लिए हितकारी, **यशस्यम्** યશને માટે હિતકારી यशके लिए हितकारी, **आयुष्यम्** આયુષને માટે હિતકારી आयुके लिए हितकारी, **अलक्ष्मीघ्नम्** દરિદ્રતાનો નાશ કરનાર दरिद्रताको नष्ट करनेवाला, **प्रहर्षणम्** મનને પ્રસન્ન કરનાર मनको प्रसन्न करनेवाला, **श्रीमत्** શોભાજનક शोभाजनक, **पारिषदम्** સભાને માટે ઉપયોગી सभाके लिए उपयोगी, **शस्तम्** અને મંગળકારી છે और मंगलकारी है ॥ ९५ ॥

95. The wearing of clean apparel is attractive, conducive to reputation, promotive of longevity, avertive of bad luck, exhilarative, decorative, worthy of society and commendable.

गन्धमाल्यनिषेवणस्य गुणाः —

वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥९६॥

सौगन्ध्यम् સુગંધી પદાર્થોનું અનુલેપન सुगन्धित द्रव्योंका अनुलेपन, **गन्धमाल्य-** અને ચંદનાદિ તથા પુષ્પમાળાઓનું चन्दनादि और मालाका, **निषेवणम्** ધારણ કરવું धारण करना, **वृष्यम्** વીર્યવર્ધક वीर्यवर्धक, **आयुष्यम्** આયુષ્યવર્ધક आयुवर्धक, **काम्यम्** સૌન્દર્ય માટે હિતકારી सौन्दर्यके लिए हितकारी, **पुष्टि-** પુષ્ટિ पुष्टि, **बलप्रदम्** અને બળને આપનાર और बलको देनेवाला, **सौमनस्यम्** મનની પ્રસન્નતા કરનારું मनको प्रसन्न करनेवाला, **अलक्ष्मीघ्नम्** દારિદ્ર્યને દૂર કરનાર છે और दरिद्रताको दूर करनेवाला है ॥ ९६ ॥

96. The use of fragrant articles and garlands is promotive of virility, disseminative of fragrance, promotive of longevity, attractive, conducive to plumpness and strength, promotive of good cheer and avertive of bad luck.

रत्नाभरणस्य गुणाः—

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥९७॥

रत्न- રત્નજડિત रत्न, **आभरण-** આભરણોને आभूषणका, **धारणम्** ધારણ કરવાં धारण करना, **धन्यम्** ધન આપનાર धनदायक, **मङ्गल्यम्** માંગલિક मांगलिक, **आयुष्यम्** આયુષ્યદાયક आयुवर्धक, **श्रीमद्** શોભાવર્ધક शोभाको बढ़ानेवाला, **व्यसन-** આપત્તિનાં आपत्तिका, **सूदनम्** વિનાશક नाश करनेवाला, **हर्षणम्** હર્ષપ્રદ मनको प्रसन्न करनेवाला, **काम्यम्** સૌન્દર્ય આપનાર सौन्दर्य देनेवाला, **ओजस्यम्** અને ઓજસ આપનાર છે और ओजको बढ़ानेवाला है ॥ ९७ ॥

97. The wearing of jewels and ornaments brings prosperity and is auspicious, promotive of longevity, decora-

९४. श्रमस्वेदमलापहम् — काम्यं पुष्टिबलप्रदम्
,, शरीरबलसन्धानं — सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं (ध.)

tive, dispersive of worries, exhilarative, attractive and vitalizing.

पादादिशौचाधानस्य गुणाः —

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥९८॥

पादयोः पगोने पैर, **मलमार्गाणाम्** अने मल-मार्गोने तथा मलमार्गोंको, **अभीक्ष्णशः** वारंवार बार बार, **शौच-** मलरहित मलसे रहित, **आधानम्** करवा ए रखना, **मेध्यम्** बुद्धिने वधारे छे बुद्धिको बढ़ाता है, **पवित्रम्** पवित्र छे पवित्र है, **आयुष्यम्** आयुष्यप्रद छे आयुप्रद है, **अलक्ष्मी-** तथा दारिद्र्य एवं दरिद्रता, **कलि-** अने पापनो और पापको, **नाशनम्** नाश करे छे दूर करता है ॥९८॥

98. Frequent ablution of the feet and the excretory orifices is promotive of intelligence, purifying, promotive of longevity and a dispeller of misfortunes and sin.

केशादिकल्पनस्य गुणाः —

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥९९॥

केश- माथाना वाळ केश, **श्मश्रु-** दाढी-मूछ दाढी मूंछ, **नख-** नख नख, **आदीनाम्** वगेरेनुं आदिका, **कल्पनम्** छेदन कराववुं अर्थात् क्षौर कराववुं अने नख उतराववा कटवाना अर्थात् क्षौर कराना और नखोंको कटवाना, **संप्रसाधनम्** तथा केशोने ओळवा ए तथा नख वगेरेने सुशोभित करवा ए केशोंमें कंघी करना और नख आदिको सुशोभित करना यह, **पौष्टिकम्** पुष्टिदायक पुष्टिदायक, **वृष्यम्** शुक्रवर्धक शुक्रवर्धक, **आयुष्यम्** आयुष्यवर्धक आयुवर्धक, **शुचि** पवित्र पवित्र, **रूप-** अने सौन्दर्य- और सौन्दर्य, **विराजनम्** वर्धक छे वर्धक है ॥९९॥

99. Trimming and dressing the hair, the beard, and the nails etc, is promotive of plumpness, virility and longevity, is clean and enhances one's good looks.

पादत्रधारणस्य गुणाः

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥१००॥

पादत्र- पगरखां जूतेको, **धारणम्** धारण करवां ए पहनना. **चक्षुष्यम्** आंखने हितकर नेत्रोंको, **स्पर्शन-** पगनी त्वचाने पावकी त्वचाके लिए **हितम्** हितकारी हितकारी, **पादयोः** पगने पावको, **व्यसन-** व्यसनथी व्यसनसे, **अपहम्** बचावनार बचानेवाला, **बल्यम्** बलप्रद बलदायक, **पराक्रम-** चालवामां चलनेमें, **सुखम्** सुखकर सुखकर, **वृष्यम्** अने वीर्य वर्धक छे और वीर्यवर्धक है ॥१००॥

100. Donning of footwear is wholesome for the eyes, pleasant to the tread, mitigative of foot-discomfort, promotive of strength, conducive to easy gait and promotive of virility.

छत्रधारणस्य गुणाः —

ईतेः प्रशमनं बल्यं गुप्त्यावरणशङ्करम् ।
घर्मानिलरजोम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥

छत्र- छत्री छत्रीको, **धारणम्** धारण करवी ए धारण करना, **ईतेः** ईति (अतिवृष्टि के एवां) ने ईती (अतिवृष्टि) को, **प्रशमनम्** शांत करे छे शान्त करता है, **बल्यम्** बलकारक बलकारक, **गुप्ति-** रक्षा रक्षा, **आवरण-** आच्छादन आच्छादन, **शम्-करम्** तथा कल्याण करनार छे और कल्याणकारक है, **घर्म-** तडका धूप, **अनिल-** तथा वायु वायु, **रजः-** धूळ धूलि, **अम्बुघ्नम्** अने वृष्टिथी रक्षण करनार और वृष्टिसे बचानेवाला, **उच्यते** कहेवाय छे कहा जाता है ॥ १०१ ॥

९८. अलक्ष्मीकलिनाशनम्—अलक्ष्मीकविनाशनम् (ख. ध. ठ.)
९९. वृष्यम्—धन्यम् (प.)
,, संप्रसाधनम्—संप्रसादनम् (ग. त.)

१०१. ईतेः प्रशमनं बल्यं—ईतेर्विधमनं वर्ण्यम् (थ.)
,, प्रशमनम्—विधमनम् (च. ज. ढ. द. ध.)
,, उच्यते—इष्यते (च.)
,, एतच्छलोकानन्तरम्—रजोऽवश्यायसूर्यांशुहिमानिलनिवारणम् ।
प्रतिश्यायशिरःशूलहरं चोष्णीषधारणम् ॥
(ग. ढ. थ.)
इत्यधिकः पाठः पुस्तकेषु ।

101. The carrying of the umbrella is avertive of calamity, promotive of strength, and affords protection, cover and comfort, and serves as a shield against the sun, wind, dust and rain.

दण्डधारणस्य गुणाः —

स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥१०२॥

दण्डधारणम् દંડધારણ કરવો એ दण्डको धारण करना, स्खलतः પડતાને गिरते हुएको, संप्रतिष्ठानम् ટેકારૂપ बचानेवाला, शत्रूणाम् શત્રુઓનો शत्रुओंको, निषूदनम् च नाश કરનાર नष्ट करनेवाला, अवष्टम्भनम् આધારરૂપ सहारा देनेवाला, आयुष्यम् આયુષ્યવર્ધક आयुवर्धक भयघ्नम् અને ભયનાશક છે और भयनाशक है ॥ १०२ ॥

102. The carrying of the staff is a prop against stumbling, dispersive of enemies and serves as a support; it promotes longevity and dispels fear.

स्वशरीरावहितेन भवितव्यम्—

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

यथा જેવી રીતે जिस प्रकार, **नगरी** નગરરક્ષક नगर रक्षक, **नगरस्य इव** નગરના કાર્યમાં नगरके कार्योंमें, **रथी** અને રથવાળો और रथवाला, **रथस्य** રથના કાર્યમાં रथके कार्योंमें, **इव** જેમ સાવધાન રહે છે जैसे सावधान रहता है, (तथा તેવી રીતે उसी प्रकार), **मेधावी** બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमान मनुष्य, **स्वशरीरस्य** પોતાના શરીરના अपने शरीरके, **कृत्येषु** કાર્યમાં कार्योंमें, **अवहितः** સાવધાન सावधान, **भवेत्** રહેવું જોઈએ रहे ॥ १०३ ॥

103. Like the lord of a city in the affairs of his city, and a charioteer in the management of his chariot, so should a wise man be ever vigilant in the care of his own body.

स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्—

भवति चात्र—

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।
शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **ये** જે जो, **धर्म**-ધર્મને धर्मके, **अविरोधिनः** અનુકૂળ अनुकूल, **स्युः** હોય हों, **वृत्ति**-તે આજીવિકાના जीविकाके उन, **उपायान्** ઉપાયોનું उपायोंका, **शमम्** અને શાન્તિનું शान्ति, **अध्ययनम् च एव** तथा વેદના અધ્યયનનું और वेदोंके अध्ययनका, **निषेवेत** જે સેવન કરે છે जो सेवन करता है, **एवं सुखम्** તે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરવાથી સુખ वह मनुष्य ऐसा करनेसे सुख, **समश्नुते** ભોગવે છે प्राप्त कर सकता है ॥ १०४ ॥

Here is a verse again-

104. One should have recourse to such means of livelihood as are not contrary to the dictates of religion, and should be devoted to peace and studies. Living thus, one attains happiness.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां, येषां च शस्यते ॥ १०५ ॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, **मात्रा** માત્રા मात्रा, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **मात्राम् च** અને માત્રાની और मात्राकी, **संश्रित्य** દૃષ્ટિથી दृष्टिसे, **गुरुलाघवम्** ગૌરવ અને લાઘવ गौरव एवं लाघव, **येषाम्** જે जिन, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, **अभ्यासः** સતત અભ્યાસ सतत अभ्यास, **गर्हितः** નિન્દિત છે निन्दित है, **येषाम् च** અને જેનો अभ्यास और जिनका अभ्यास, **शस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १०५ ॥

Here are the recapitulatory verses-

105. The question of measure in food; the articles of food; the determination

१०२. निषूदनम्—निषेधनम (ग. थ.)

१०३. यथा—सदा (क. घ. च. छ. झ. ड.)

of measure with reference to heavy and light articles whose habitual use is recommended.

अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥१०६॥

अञ्जनम् અંજન अञ्जन, **धूमवर्तिः च** ધૂમવર્તિ धूमवर्ति, **त्रिविधा** ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, **वर्ति-** ધૂમવર્તિની धूमवर्तिकी, **कल्पना** બનાવટ कल्पना, **धूमपान-** ધૂમપાનના धूमपानके, **गुणाः** ગુણો गुण, **कालाः** ધૂમપાન કરવાના સમયો काल, **यस्य च** અને જેને માટે और जिनके लिए, **यत्** જેટલું जितना, **पान-** પાન કરવાનું धूमपानका, **मानम्** પ્રમાણ હોય प्रमाण हो ॥ १०६ ॥

106. Eye-salves, cigars, the three varieties of cigars, the advantages accruing from smoking, the times for smoking, the dose of smoking, and its individual variations;

व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥१०७॥

व्यापत्ति- અયોગ અને અતિયોગનાં अयोग और अतियोगके, **चिह्नम्** ચિહ્નો लक्षण, **भैषज्यम्** તેનાં ઔષધ इनकी औषध, **येषाम्** જેઓને માટે जिनके लिए, **धूमः** ધૂમ धूम, **विगर्हितः** નિન્દિત છે निन्दित है, **यथा च** જે વિધિથી जिस विधिसे, **यस्य च** અને જેને માટે और जिसके लिए, **यन्मयम्** જે જે દ્રવ્યની जिस जिस द्रव्यका, **यद्विधम्** જેવા પ્રકારની जिस प्रकारका, **नेत्रम्** ધૂમ-નલિકા બનાવવી જોઈએ તે धूमनेत्र बनाना चाहिए ॥१०७॥

107. symptoms of the complications of smoking and their remedies; persons in whom smoking is contra-indicated; the method of smoking, the material of which the smoking pipe should be made, its size and shape in each variety of smoking;

नस्यकर्मगुणा नस्तःकार्यं यच्च यथा यदा ।
भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यद्गुणं च यत् ॥१०८॥

नस्यकर्म- નસ્યના કર્મ नस्यके कर्म, **गुणाः** અને ગુણો और गुण, **यत** જેનું जिसका, **यथा** જે વિધિથી जिस विधिसे, **यदा च** અને જે સમયે और जिस समयमें, **नस्तः** નસ્ય नस्य, **कार्यम्** કર્મ થયું જોઈએ कर्म होना चाहिए, **यथा** જેવી રીતે जिस प्रकारसे, **यद्यद्गुणम्** જે જે ગુણવાળું जो जो गुणवाला, **यत च** અને જે જે પ્રકારનું जिस जिस प्रकारका, **दन्तपवनम्** દાતણ दातौन, **भक्षयेत्** કરવું જોઈએ તે करना चाहिए वह ॥ १०८ ॥

108. the benefits of nasal medications; their procedures, which kind of nasal toilet should be done, how and when; how the tooth-cleansig twig should be used; the different virtues of different kinds of tooth-cleansing twigs;

यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।
तैलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥१०९॥

यदर्थम् च અને જેને માટે और जिसके लिए, **यानि** જે જે દ્રવ્યો जो जो द्रव्य, **आस्येन** મુખમાં मुखमें, **धार्याणि** ધારણ કરવાં જોઈએ धारण करने चाहियें, **कवलग्रहे** કોગળા કરવામાં कवलग्रहमें, **तैलस्य** તેલના तैलके, **ये** જે जो, **गुणाः** ગુણો गुण, **ये च** અને જે और जो, **शिरःतैल-** માથે તેલ નાખવાના शिरपर तैल लगानेसे, **गुणाः** ગુણો गुण, **दिष्टाः** કહેલા છે તે कहे हुए हैं वे ॥ १०९ ॥

109. why and which articles should be kept in the mouth, what are the advantages of oil-gargles and what are the advantages ascribed to anointing the head;

कर्णतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥११०॥

१०८. नस्तः कार्यम्–नस्यकर्म (ख. द.)
१०९. दिष्टाः–दृष्टाः (घ. द. ध.)

कर्णतैले કર્ણમાં તેલ નાખવામાં कर्णमें तैल डालनेमें, **अभ्यङ्गे** અભ્યંગ કરવામાં अभ्यङ्ग करनेमें, **पादाभ्यङ्गे** પગને અભ્યંગ કરવામાં पैरोंमें अभ्यङ्ग करनेमें, **तथा** तथा और, **अङ्गमार्जने** અંગપરિમાર્જનમાં अंगपरिमार्जनमें, **स्नाने** સ્નાનમાં स्नान करनेमें, **शुद्धे वाससि** શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં शुद्ध वस्त्रोंको धारण करनेमें, **सौगन्ध्ये** સુગન્ધી માલા વગેરે ધારણ કરવામાં सुगन्धित माला आदिको धारण करनेमें, **रत्नधारणे च** અને રત્ન ધારણ કરવામાં और रत्न धारण करनेमें ॥ ११० ॥

110. to pouring oil into the ears, inunction, anointing the feet, body-massage, bath, wearing clean clothes, perfumes and ornaments;

शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।
गुणा मात्राशितीयेऽस्मिंस्तथोक्ता दण्डधारणे॥१११॥

शौचे મલમાર્ગોની શુદ્ધિ કરવામાં मलमार्गोंकी शुद्ध करनेमें, **लोम्नाम्** વાળ વગેરે बाल आदि के, **संहरणे** કપાવવામાં कटवानेमें, **पादत्र-** પગરખાં जूता, **छत्रधारणे** અને છત્રી ધારણ કરવામાં और छाता धारण करनेमें, **तथा** तथा एवम्, **दण्डधारणे** દંડધારણના दण्डधारणमें, **गुणाः** ગુણો गुण, **अस्मिन्** આ इस, **मात्राशितीये** માત્રાશિતીય અધ્યાયમાં मात्राशितीय अध्यायमें, **उक्ताः** કહ્યા છે कहे हैं ॥ १११ ॥

111. to ablutions, clipping and trimming the hair, wearing foot-wear, and to carrying the umbrella and the staff:- all this has been described in this chapter on "Measure in Eating".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकद्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **मात्राशितीयः** 'માત્રાશિતીય' 'मात्राशितीय,' **नाम** નામનો नामका, **पञ्चमः** પાંચમો पांचवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય अध्याय, **समाप्तः** સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥५॥

5. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "Measure in eating" is completed.

१११. तथोक्ताः—यथोक्ताः (ध.)

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छट्ठा Chapter VI

तस्याशितीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्तस्याशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **तस्याशितीयम्** 'તસ્યાશિતીય' નામના 'तस्याशितीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "the Seasonal dietary and regimen of man".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ऋतुसात्म्ये विदिते फलम्—

तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णश्च वर्धते ।
यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ ३ ॥

यस्य જેને जिसको, **चेष्टा-** વિહાર विहार, **आहार-** આહાર आहार, **व्यपाश्रयम्** સંબંધી सम्बन्धी, **ऋतुसात्म्यका** ઋતુસાત્મ્યનું ऋतुसात्म्यका, **विदितम्** જ્ઞાન છે ज्ञान है, **तस्य** તેના उसके, **अशित–आद्यात्** અશિત-આદિ अशित आदि, **आहाराद्** આહારથી आहारसे, **बलम् वर्णः च** બળ અને વર્ણ बल और वर्ण, **वर्धते** વધે છે बढते हैं ॥ ३ ॥

3. The seasonal dietary and regimen practised by a man who knows the seasonal homologation with regard to behaviour and diet, promote his vigour and complexion.

ऋत्वादिविभागेन संवत्सरविभागः—

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्। तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतूञ्छिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

इह અહીં यहाँ, **खलु** ખરેખર सचमुच, **ऋतुविभागेन** ઋતુઓના વિભાગ પ્રમાણે ऋतुओंके विभागके अनुसार, **संवत्सरम्** સંવત્સરને संवत्सरको, **षडङ्गम्** છ અંગવાળો छः अङ्गवाला, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, **तत्र** તેમાં उसमें, **शिशिरादीन्** શિશિરથી शिशिरसे, **ग्रीष्मान्तान्** ગ્રીષ્મ સુધીની ग्रीष्मपर्यन्त, **त्रीन्** ત્રણ तीन, **ऋतून्** ઋતુઓને ऋतुओंको, **आदित्यस्य** સૂર્યનું सूर्यका, **उदक्-अयनम्** ઉત્તરાયણ उत्तरायण, **आदानम् च** અને સૂર્યનો આદાનકાળ और सूर्यका आदानकाल, **व्यवस्येत्** જાણવો जानना चाहिए, **पुनः** વળી फिर, **वर्षादीन्** વર્ષાથી वर्षासे, **हेमन्तान्** હેમન્ત સુધીની ત્રણ ઋતુઓને हेमन्त-पर्यन्त तीन ऋतुओंको, **दक्षिणायनम्** દક્ષિણાયન दक्षिणायन, **विसर्गम् च** અને વિસર્ગકાળ જાણવો और विसर्ग-काल जानना चाहिए ॥ ४ ॥

4. Now the year, it should be known, consists of six parts when divided according to the seasons. From among these, the three seasons from the dewy season to the summer represent the sun's northern course and his period of absorption; while the three seasons from the rains to the winter represent the sun's southern course and his period of liberation.

अयनयोः स्वरूपम्—

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुनरादाने; सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयञ्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गः सौम्यः। आदानं पुनराग्नेयम्॥

विसर्गे વિસર્ગકાળમાં विसर्गकालमें, **पुनः** તો तो, **नातिरूक्षाः** અતિરૂક્ષ નહિ એવા अतिरूक्ष नहीं ऐसी, **वायवः** વાયુઓ वायुएं, **प्रवान्ति** વાય છે चलती हैं, **पुनः** પરન્તુ परन्तु, **आदाने** આદાનકાળમાં आदानकालमें, **इतरे** એથી જુદા અર્થાત અતિરૂક્ષ વાયુઓ વાય છે इनसे भिन्न अर्थात अत्यन्त रूक्ष वायुएं चलती हैं, **अव्याहतबलः च** અને અક્ષીણ બળવાળો और अक्षीण बलवाला, **सोमः** ચંદ્રમા चन्द्र, **शिशिराभिः** ઠંડાં शीतल, **भाभिः** કિરણોવડે किरणोंसे, **जगत्** જગતને जगतको, **शश्वत्** નિરંતર निरन्तर, **आपूरयन्** ભરી દેતો भरता हुआ, **आप्याययति** તૃપ્ત કરે છે तृप्त करता है, **अतः** એથી इससे, **विसर्गः** વિસર્ગકાળ विसर्गकाल, **सौम्यः** સોમગુણપ્રધાન-ઠંડો છે सोमगुणप्रधान शीतल है, **आदानम्** અને આદાનકાળ और आदानकाल, **पुनः** તો तो, **आग्नेयम्** અગ્નિગુણપ્રધાન-ઉષ્ણ છે आग्नेय-उष्ण है;

4.-(1) During the period of liberation, the prevailing winds are not marked by excessive dryness; it is otherwise with the period of absorption. During the former, the moon with unabated vigour aggrandises the earth by surcharging it with her cool radiations and nourishes it constantly; therefore the period of liberation is characterised by the predominance of the water-element. On the other hand, the period of absorption is characterised by the predominance of the fire-element.

तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

तौ एतौ તે આ બન્ને वे ये दोनों, **अर्कवायू** સૂર્ય તેમજ વાયુ सूर्य एवं वायु, **सोमः च** અને ચન્દ્ર और चन्द्र, **काल-** કાળ काल, **स्वभाव-** સ્વભાવ स्वभाव, **मार्ग-** તથા માર્ગને और मार्गके, **परिगृहीताः** વશીભૂત થઈ

वशीभूत होकर, **काल** કાળ काल, **ऋतु** ઋતુ ऋतु, **रस** રસ रस, **दोष** દોષ दोष, **देहबल** તેમજ દેહબળની व देहबलकी, **निर्वृत्ति** ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, **प्रत्ययभूताः** કારણરૂપ कारणरूप, **समुपदिश्यन्ते** મનાય છે माने जाते हैं ॥ ५ ॥

5. In this manner, the sun, the wind and the moon, governed by time as well as their own special natures and orbits, are spoken of as the causative factors of the manifestations of the periods, seasons, tastes, humors and bodily strength.

आदाने नृणां दौर्बल्ये हेतुः—

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

तत्र તે આદાન કાળરૂપ उस आदानकालरूप, **शिशिर वसन्त ग्रीष्मेषु** શિશિર, વસન્ત તથા ગ્રીષ્મમાં शिशिर बसन्त और ग्रीष्ममें. **रविः** સૂર્ય सूर्य, **भाभिः** કિરણોવડે किरणोंसे, **जगतः** જગતના जगतके, **स्नेहम्** સ્નેહને स्नेहको, **आददानः** લઈ લેતાં लेता हुआ, **तीव्ररूक्षाः च** અને તીવ્રરૂક્ષ और तीव्ररूक्ष, **वायवः** વાયુઓ वायुएँ, **उपशोषयन्तः** જગતના સ્નેહને સૂકવતાં जगतके स्नेहको सुखाते हुए, **यथाक्रमम्** અને ક્રમશઃ और क्रमशः, **रौक्ष्यम्** રૂક્ષતા रूक्षता, **उत्पादयन्तः** ઉત્પન્ન કરતાં उत्पन्न करते हुए, **तिक्त** તથા કડવા व तिक्त, **कषाय** કષાય कषाय, **कटुकान्** તથા તીખા और कटु, **रूक्षान् च** એ રૂક્ષ इन रूक्ष, **रसान्** રસોને रसोंको, **अभिवर्धयन्तः** વધારતાં बढाते हुए, **नृणाम्** મનુષ્યોમાં मनुष्योंमें, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **आवहन्ति** લાવે છે लाते हैं ॥६॥

६. जगतः स्नेहम्—जगत्स्नेहम् (ग.)

,, शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु च ऋतुषु (घ. ज. त.)

,, दौर्बल्यमावहन्ति—दौर्बल्यमापादयन्ति (प.)

6. During the first period, the sun with his hot rays absorbs the moisture from the earth, and the piercing dry winds further dehydrate it; thus the sun and the winds giving rise to progressive dryness and promoting the formation of the three dry tastes—bitter, astringent and pungent respectively—lead to gradual waning of strength in men.

विसर्गे नृणां बलोपचये हेतुः—

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्ककालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले, माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वर्षा વર્ષા वर्षा, **शरद्** શરદ शरद्, **हेमन्तेषु** અને હેમન્તમાં और हेमन्तमें, **तु** તો तो, **दक्षिणाभिमुखे** દક્ષિણ તરફ दक्षिणकी ओर, **अर्के** સૂર્ય જતાં सूर्यके होने पर, **काल** કાળ काल, **मार्ग** માર્ગ मार्ग, **मेघ** મેઘ मेघ, **वात** વાત वायु, **वर्षा** અને વર્ષાથી और वर्षासे, **अभिहतप्रतापे** તેજ કમ થતાં तेज के कम होने पर, **शशिनि च** અને ચન્દ્રમાં और चन्द्रमाके, **अव्याहत बले** અક્ષીણ બળવાળો થતાં अक्षीण बलवाला होने पर, **जगति** જગત जगत, **माहेन्द्र** અંતરીક્ષના अन्तरीक्षको, **सलिल** જળથી जलसे, **प्रशान्त** શાંત शान्त, **प्रतापे** સંતાપવાળું થતાં संताप होजाने पर, **अरूक्षाः** રૂક્ષતાથી રહિત स्निग्ध, **अम्ल** ખાટા खट्टे, **लवण** ખારા लवण, **मधुराः** તથા મધુર और मधुर, **रसाः** રસો रस, **यथाक्रमम्** ક્રમશઃ क्रमशः **प्रवर्धन्ते** વધે છે बढते हैं, **तत्र** તેમાં उनमें, **नृणाम्** મનુષ્યોનું मनुष्योंका, **बलम्** બળ बल, **उपचीयते** વધે છે बढता है ॥ ७॥

7. From the season of the rains to the autumn and the winter, however, the sun who has set his face to the south, being shorn of his glory by the cumulative influence of period, orbit, clouds, winds and rains, the moon,

remaining undiminished in power, and the summer heat having been quenched with the descent of rains, it is the non-dry group of tastes–sour, salt and sweet–that increases in the given order. During this period too the strength of men waxes.

आदानविसर्गयोर्बलस्य ह्रासवृद्धिक्रमः—

भवति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।
मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें. **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **विसर्ग–आदानयोः आदौ अन्ते च** વિસર્ગકાલના આરંભ (વર્ષાઋતુ) માં અને આદાનકાલના અંત (ગ્રીષ્મ ઋતુ) માં विसर्गकालके आरम्भ (वर्षाऋतु) में और आदानकालके अन्त (ग्रीष्म ऋतु) में, **नृणाम्** મનુષ્યોમાં मनुष्योंमें, **दौर्बल्यम्** દુર્બલતા રહે છે दुर्बलता रहती है, **मध्ये** વિસર્ગકાલ તથા આદાનકાલના મધ્ય (શરદ અને વસંત ઋતુ) માં विसर्गकाल और आदानकालके मध्य (शरद व वसन्तऋतु) में, **मध्यबलम्** મનુષ્યોમાં મધ્યમ બલ રહે છે मनुष्योंमें मध्यम बल रहता है, **अन्ते अग्रे च तु** તથા વિસર્ગકાલના અંત (હેમંતઋતુ) માં અને આદાનકાલના આરંભ (શિશિરઋતુ) માં મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ બલ રહે છે, એમ તથા विसर्गकालके अन्त (हेमन्त ऋतु) में और आदानकालके आरम्भ (शिशिरऋतु) में मनुष्यों में श्रेष्ठ बल रहता है ऐसा, **निर्दिशेत्** કહેવું कहना चाहिए ॥ ८ ॥

8. In the beginning and the end of the sun's period of liberation and absorption respectively, the bodily vigour of men is at its lowest; in the middle of these periods, it is moderate; while, it should be known, that at the end of the former and the beginning of the latter period, the bodily vigour is at its highest.

हेमन्तचर्या—

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ।
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥९॥

शीते ઠંડી शीतल, **हेमन्ते** હેમન્ત ઋતુમાં हेमन्त ऋतुमें, **बलिनाम्** બળવાન મનુષ્યોના बलवान मनुष्योंकी, **पक्ता** જઠરાગ્નિ जठराग्नि, **शीत**- ઠંડા शीतल, **अनिल**- વાયુના वायुके, **स्पर्श**–સ્પર્શથી स्पर्शसे, **संरुद्धः** રોકાઈને संरुद्ध होकर, **बली** બળવાન बलवान, **मात्रा** અને માત્રાથી और मात्रासे, **द्रव्य**–તથા દ્રવ્યથી एवं द्रव्यसे, **गुरु**–ગુરુ દ્રવ્યોને गुरु द्रव्योंको, **क्षमः** પચાવવા સમર્થ पचानेमें समर्थ, **भवति** થાય છે होती है ॥ ९ ॥

9. In the cold season or winter, the gastric fire in strong men, hemmed in by the cold air all around, becomes greatly enhanced and capable of digesting heavy food-intake, both as regards measure and quality of the articles.

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥१०॥

सः તે वह, **यदा** જ્યારે जब, **युक्तम्** યોગ્ય योग्य, **इन्धनम्** આહારરૂપ ઈંધન (બળતણને) आहार रूप इन्धनको, **न लभते** નથી પામતો नहीं पाता, **तदा** ત્યારે तब, **देहजम्** દેહસ્થિત देहस्थित, **रसम्** રસને रसको, **हिनस्ति** બાળે છે जलाता है, **अतः** એ કારણથી इससे, **शीते** શીતકાળમાં शीतकालमें, **शीतः** શીતળ शीतल, **वायुः** વાયુ वायु, **प्रकुप्यति** પ્રકુપિત થાય છે प्रकुपित होती है ॥ १० ॥

10. If such gastric fire does not get sufficient amount of fuel, then it consumes the body-fluids and thus the vata possessed of cold quality, is provoked in the cold season.

तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।
औदकानूपमांसानां मेद्यानामुपयोजयेत् ॥ ११ ॥

९. मात्राद्रव्यगुरुक्षमः–मात्राद्रव्यगुरूत्तमः (प.)
११. स्निग्धाम्ललवणान्–स्वाद्वम्ललवणान् (ध. प. च.)

तस्मात् તેથી इसलिए, तुषारसमये ઠંડીના દિવસે માં ठंढीके दिनोंमें, मेद्यानाम् મેદસ્વી मेदस्वी, औदक- ઔદક औदक, आनूप- અને આનૂપ પ્રાણીઓના और आनूप प्राणियोंके, मांसानाम् માંસોના मांसोंके, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- ખાટા खट्टे, लवणान् અને લવણ और नमकीन, रसान् રસોને रसोंको, उपयोजयेत् ખાવા જોઈએ खाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Hence in the season of snows, *i.e.* winter, one should take unctuous, acid and salt juices of the flesh of fatty animals of the aquatic and wet-land varieties.

बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां शीधुं मधु चानुपिबेन्नरः ॥ १२ ॥

नरः મનુષ્યે मनुष्य, बिलेशयानाम् બિલેશય પ્રાણીઓનાં बिलेशय प्राणियोंके, मांसानि માંસો मांस, प्रसहानां च અને પ્રસહ પ્રાણીઓનાં और प्रसह प्राणियोंके, भृतानि શૂલપક્વ માંસ शूलपक्वमांस, भक्षयेत् ખાવાં खाये, मदिराम् મદિરા मदिरा, शीधुम् શીધુ शीधु, मधु च અને મધનું और शहदका, अनुपिबेत् અનુપાન કરવું अनुपान करे ॥ १२ ॥

12. One should take the spit-roasted flesh of the burrowing and "prasaha" (*i.e.* the tearer) groups of animals, followed by a potion of madira and seedhu wines and honey.

गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥१३॥

हेमन्ते હેમન્તમાં हेमन्तमें, गोरसान् ગોદુગ્ધાદિ गोदुग्धादि, इक्षु- विकृतीः શેરડીની બનાવટો गन्नेके रससे बनी वस्तुवें, वसाम् વસા वसा, तैलम् તેલ तैल, नवौदनम् નવા ચોખા नये चावल, उष्णं तोयं च અને ગરમ જળ और गरम जल, अभ्यस्यतः સેવન કરનારનું सेवन करनेवालेका, आयुः આયુષ્ય आयु, न हीयते ક્ષીણ થતું નથી क्षीण नहीं होता ॥ १३ ॥

13. One who uses habitually, in winter, milk products, preparations of sugar-cane juice, animal fat, oil, new rice, and warm water, protects his life-span from diminution.

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥१४॥

अभ्यंग–અભ્યંગ अभ्यंग, उत्सादनम् ઉત્સાદન उत्सादन, मूर्ध्नि तैलम् માથામાં તેલ शिरमें तैल, जेन्ताकम् જેન્તાક સ્વેદ जेन्ताक स्वेद, आतपम् તડકો धूप, उष्णम् ગરમ उष्ण, भूमिगृहम् ભોંયરું भूगृह, तथा. તથા तथा. उष्णम् ગરમ उष्ण, गर्भगृहम् ગર્ભગૃહનું तहखानेका, भजेत् સેવન કરવું જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. One should resort to inunction, oil-massage, oil-shampoo, hot-house sudation, sun-baths, warm cellars and warm inner apartments in winter.

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५॥

शीतेषु ઠંડીમાં जाडेमें, प्रावार- પ્રાવાર (રજાઈ આદિ) प्रावार (रजाइ आदि), अजिन- વાઘ વગેરેનું ચર્મ व्याघ्रादिका चर्म, कौषेय- રેશમી વસ્ત્ર रेशमी वस्त्र, प्रवेणी- ગુણપાટ सनका वस्त्र, कुथक- ચિત્રકમ્બલ चित्रकम्बल, आस्तृतम् બિછાવેલાં बिछाये हुए, संवृतम् ઢાંકેલાં ढके हुए, यानम् વાહન वाहन, शयनम् શયન शयन, आसनम् તથા આસનનું और आसनका, सेव्यम् સેવન કરવું જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. In cold season one should have vehicles, beds and seats well covered and spread with thick quilts and deer skin or tiger skin, silk sheet, gunny-cloth sheets or with variegated blankets.

---

१२. शीधुं–सीधुं (त.)
,, भक्षयेन्मदिरां शीधुं–भक्षयेद् विशदं सीधुं (प.)

१५. शीतेषु संवृतम्–शीते सुसंवृतम् (ध.)
,, ,, शीते सुसंवृतै. (प.)
,, ,, शीतेषु संवृतैः (ज.)

गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥१६॥
आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥१७॥

शिशिरागमे શીતકાળમાં शीतकालमें, **सदा** હમેશાં नित्य, **गुरुणा** જાડા गाढे, **अगुरुणा** અગર વડે, अगुरुसे **दिग्धाङ्गः** લીપેલા અંગવાળો लिप्त शरीरवाला, **गुरु-** ભારે भारी, **उष्णवासाः** ગરમ **વસ્ત્ર** ધારણ કરી गरम वस्त्र धारण करके, **समदमन्मथः** મદ્યપાન અને કામથી મત્ત થઈ मद्यपान और कामसे मत्त होकर, **विशाल**–વિશાળ विशाल, **उपचित-** પુષ્ટ पुष्ट, **स्तनीम्** સ્તનોવાળી स्तनोंवाली, **अगुरु-** અગર વડે अगुरुसे, **दिग्धाङ्गीम्** લીપેલાં અંગવાળી लिप्त अङ्गोंवाली, **पीनाम्** પુષ્ટ पुष्ट, **प्रमदाम्** પ્રમદાને प्रमदाको, **आलिङ्ग्य** આલિંગન કરી आलिंगन करके, **शयने** શય્યામાં शय्यामें, **सुप्यात्** સૂવું सोये, **प्रकामं च** અને ઇચ્છાનુસાર और इच्छानुसार, **मैथुनम्** મૈથુનનું मैथुनका, **निषेवेत** સેવન કરવું सेवन करे ॥ १६-१७ ॥

16-17. When winter begins, one should always wear warm and thick clothing and should have one's body anointed with thick paste of eagle-wood. Lying in bed with a plump and passionate woman of high and plump breasts who has anointed herself with the paste of eagle-wood, one should, warmed up by aphrodisiac wines, spend the night in her embraces. In the season of winter, one may indeed indulge in sexual enjoyment to one's heart's content.

वर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च ।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥१८॥

हिमागमे હેમન્તમાં हेमन्तमें, **वातलानि** વાયુને વધારનારાં वायुको बढानेवाले, **लघूनि** લઘુ लघु, **अन्न-पानानि** અન્નપાન अन्नपान, **प्रवातम्** જોરદાર પવન जोरदार वायु, **प्रमित-** અલ્પ થોડું बहुत थोडा, **आहारम्** ભોજન भोजन, **उदमन्थम च** અને પાણીમાં ઘોળેલા સાથવાનો पानीमें घुले सत्तुका, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો त्याग करे ॥ १८ ॥

18. On the advent of the cold season, one should give up eats and drinks that are light and provocative of vata, and should avoid draughts, measured diet and diluted mantha.

शिशिरचर्या—

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९ ॥
तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।

हेमन्त- હેમન્ત हेमन्त, **शिशिरौ** શિશિર शिशिर, **तुल्यौ** સમાન છે समान हैं, **शिशिरे** પરંતુ શિશિરમાં परन्तु शिशिरमें, **आदानजम्** આદાનકાલજન્ય आदान-कालजन्य, **रौक्ष्यम्** રુક્ષતા रूक्षता, **मेघ-** વાદળ बादल, **मारुत-** પવન वायु, **वर्षजम्** અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી और वर्षासे उत्पन्न हुई, **शीतम्** ઠંડી એ ठण्डी यह, **अल्पम्** થોડી थोडी, **विशेषणम्** વિશેષતા છે विशेषता है, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **शिशिरे** શિશિરમાં शिशिरमें, **हैमन्तिकः** હેમન્તનો हेमन्तकी, **सर्वः** બધો सब, **विधिः** વિધિ विधि, **इष्यते** ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ १९½ ॥

19-19½. Winter and the dewy season are similar in nature; yet there is a slight distinguishing characteristic in the dewy season, namely, the dryness born of the sun's absorbing period and the cold born of clouds, wind and rain.

निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥२०॥
कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

१७. समदमन्मथः–समदमन्मथाम् (झ.)
१८. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
वर्जयेच्छीतसंस्पर्शाञ्छीतान्युपवनानि च ।
वर्जयन् शीतसंस्पर्शान् शीतान्युपवनानि च ।
कषायकटुतिक्तानि रूक्षाणि च विवर्जयेत् ।
इत्यधिकः पाठः (ज.ढ.) (ध.) (प.) पुस्तकेषु ।

१९. हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ–हेमन्तशिशिरे तुल्ये (घ. ढ.)
२१. वातलानि–वातुलानि (त.)
,, वर्जयेदन्नपानानि–वर्ज्यान्यभ्यवहार्याणि (ध.)

शिशिरे શિશિરમાં शिशिरमें, **तु** તો तो, **निवातम्** વાયુરહિત वायुरहित, **अधिकम्** અધિક अधिक, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **गृहम्** ઘરમાં घरमें, **आश्रयेत्** રહેવું જોઈએ रहना चाहिए, **शिशिरे** શિશિરમાં शिशिरमें, **कटु-** તીખાં चरपरे, **तिक्त-** કડવાં कड़वे, **कषायाणि** કષાય રસવાળાં कषाय रसवाले, **वातलानि** વાયુકારક वातकारक, **लघूनि च** લઘુ लघु, **शीतलानि च** તથા શીતળ तथा शीतल, **अन्नपानानि** અન્નપાન खानपान, **वर्जयेत्** તજવાં જોઈએ छोड़ देने चाहिए ॥ २०–२१ ॥

20-21. Therefore the whole regimen prescribed for winter is to be observed in the dewy season as well. In fact, the rule as to residence in draughtless and warm apartments is to be observed even more stringently in the dewy season. One should avoid eats and drinks that are pungent, bitter, astringent, provocative of vata, light and cold.

वसन्तचर्या—

वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥२२॥

निचितः હેમન્તમાં એકઠો થયેલો हेमन्तमें संचित हुआ, **श्लेष्मा** કફ कफ, **वसन्ते** વસન્તમાં वसन्तमें, **दिनकृत्-** સૂર્યનાં सूर्यकी, **भाभिः** કિરણોથી किरणोंसे, **ईरितः** ઓગળીને पिघल कर, **कायाग्निम्** જઠરાગ્નિને जठराग्निको, **बाधते** મંદ કરે છે मन्द करता है, **ततः** અને પછી और फिर, **बहून्** ઘણા बहुतसे, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **प्रकुरुते** પેદા કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २२ ॥

22. The accumulated kapha, getting liquefied by the hot rays of the sun in the spring, affects the body-heat and thus gives rise to many diseases.

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

तस्मात् તેથી इसलिए, **वसन्ते** વસન્તમાં वसन्तमें, **वमनादीनि** વમન વગેરે वमन आदि, **कर्माणि** પંચકર્મ पंचकर्म, **कारयेत्** કરાવવાં જોઇએ करवाने चाहिए, **गुरु-** ભારે भारी, **अम्ल-** ખાટાં खट्टे, **स्निग्ध-** સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, **मधुरम्** તથા મધુર અન્નપાન एवं मधुर अन्नपान, **दिवास्वप्नम् च** અને દિવસમાં સૂવું और दिनमें सोना, **वर्जयेत्** એઓને છોડી દેવાં જોઈએ इनको छोड़ देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Therefore, in the spring, purificatory procedures such as vomition and others should be performed and one should avoid heavy, acid, unctuous and sweet articles as also day-sleep.

व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥२४॥

कुसुमागमे વસન્તમાં वसन्तमें, **व्यायाम-** વ્યાયામ व्यायाम, **उद्वर्तनम्** ઉદ્વર્તન उबटन, **धूमम्** ધૂમપાન धूमपान, **कवलग्रहम्** કવલ ધારણ કરવા कवल धारण करना, **अञ्जनम्** અંજન अञ्जन, **सुखाम्बुना** અને નવશેકા પાણીથી और सुहाते हुए उष्ण जलसे, **शौचविधिम्** સ્નાનાદિ શૌચ કાર્યો स्नानादि शौच कार्योंको, **शीलयेत्** કરવાં જોઈએ करना चाहिए ॥ २४ ॥

24. On the advent of spring, one should resort to physical exercise, dry massage, smoke, gargles, collyrium and frequent ablutions with genially warm water.

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

चन्दन- સુખડ श्वेतचन्दन, **अगुरु-** અને અગર और अगर, **दिग्धाङ्गः** એઓના શરીરપર લેપ કરે इनका शरीरपर लेप करे, **यव-** જવ जौ, **गोधूम-** ઘઉંનું गेहूँका, **भोजनः** ભોજન કરે भोजन करे, **शारभम्** શરભનું शरभका, **शाशम्** સસલાનું खरगोशका, **ऐणेयम्** કાળા હરણનું कृष्णहरिणका, **लाव-** લાવનું बटेरका, **कपिञ्जलम्** तथा

२२. वसन्ते–हेमन्ते (ग. झ. ड. द. ध.)

२५. मांसं लावकपिञ्जलम्–मार्गं लावकपिञ्जलम् (ड. प.)

सफेद तेतरनुं और श्वेत तीतरका, मांसम् मांस मांस, भक्षयेत् खाय खाये ॥ २५ ॥

25. One should anoint one's body with sandal-wood or eagle-wood paste, eat a meal prepared of barley or wheat, flesh of wapiti, rabbit, indian antelope, grey quail and grey partridge.

भक्षयेन्निर्गदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥२६॥

वसन्ते वसंतमां वसन्तमें, **निर्गदम्** निर्मळ निर्मल, **सीधुम्** सीधु सीधु, **माध्वीकम् एव वा** अथवा माध्वीक मद्य माध्वीकमद्य, **पिबेत्** पीवुं पीये, **स्त्रीणां** स्त्रीओना स्त्रियोंका, **काननानां च** अने वनोना और वनोंके, **यौवनम्** यौवनने यौवनको, **अनुभवेत्** अनुभव करवो अनुभव करे ॥ २६ ॥

26. One should drink wholesome seedhu or honey wine and enjoy the youthful loveliness of women and gardens.

ग्रीष्मचर्या—

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥२७॥

ग्रीष्मे ग्रीष्ममां ग्रीष्ममें, **रविः** सूर्य सूर्य, **मयूखैः** किरणोवडे किरणोंसे, **जगतः** जगतना जगतके, **स्नेहम्** स्नेहने स्नेहको, **पेपीयते** अत्यंत शोषी ले छे अतिशय खींच लेता है, **तदा** त्यारे तब, **स्वादु** मधुर मधुर **शीतम्** शीतळ शीतल, **द्रवम्** प्रवाही पतला, **स्निग्धम्** तथा स्निग्ध और स्निग्ध, **अन्नपानम्** अन्नपान खानपान, **हितम्** हितकारक छे हितकारी है ॥ २७ ॥

27. In summer, the sun drinks up the unctuous element of the earth. During this season, therefore, foods and drinks that are sweet, cool, liquid and unctuous are conducive to health.

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥२८॥

ग्रीष्मे ग्रीष्ममां ग्रीष्ममें, **सशर्करं** साकरमिश्रित शर्कराके साथ, **शीतम्** ठंडो ठंडा, **मन्थम्** मन्थ **मन्थ**, **जांगलान्** जंगली जांगल, **मृगपक्षिणः** पशुपंखीओनां मांस पशुपक्षियोंके मांस, **सशाल्यन्नम्** शालि चोखा साथे शालिके चावलोंके साथ, **घृतम्** घी घी, **पयः** अने दूधनुं और दूधका, **भजन्** सेवन करनार सेवन करनेवाला, **न सीदति** दुर्बल थतो नथी दुर्बल नहीं होता ॥ २८ ॥

28. By recourse to a diet of cold mantha sweetened with sugar, the flesh of animals and birds of the jangala group, ghee, milk and sali rice, one escapes the enervating effects of the season.

मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत् ॥२९॥

मद्यम् दारु मद्य, **अल्पम्** थोडो थोडा, **पेयम्** पीवो पीना चाहिए **न वा** अथवा नहि पीवो जोईए अथवा नहीं पीना चाहिए, **अथवा** अथवा अथवा, **सुबहूदकम्** बहु जळ मेळवी पीवो जोईए बहुत जल मिलाकर पीना चाहिए, **लवण-** खारा नमकीन, **अम्ल-** खाटा **खट्टे**, **कटु-** तीखा चरपरे, **उष्णानि** तथा उष्ण पदार्थ और उष्ण पदार्थ, **व्यायामम् च** अने व्यायामने और व्यायामको, **विवर्जयेत्** छोडी देवां जोईए छोड़ देना चाहिए ॥ २९ ॥

29. Little or no wine should be drunk or it should be drunk diluted liberally with water. One should, further, give up foods that are salt, sour, pungent and hot, as also exercise.

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥

दिवा दिवसे दिनमें, **शीतगृहे** शीतळ घरमां शीतल घरमें, **निशि** अने रात्रे और रात्रिमें, **चन्दन–दिग्धाङ्गः**

२६. निर्गदं–निगदं (ग. घ. झ. ठ.)
२७. स्नेहं–सारं (घ. च. छ. झ. ढ. द.)
,, ,, तेजो (ञ. थ.)
२८. घृतम्– शृतम् (ज.)
२९. च विवर्जयेत्–चात्र वर्जयेत् (घ. च. छ. ज. झ. थ.)

શરીરે ચંદન લગાવી शरीरमें चन्दन लगाकर, चन्द्रांशु- ચન્દ્રનાં કિરણોથી चन्द्रके किरणोंसे, शीतले શીતળ शीतल, प्रवाते તથા ખૂબ હવાવાળી तथा बहुत हवादार, हर्म्यमस्तके અગાશીમાં छतपर, निद्राम् भजेत् સૂવું જોઈએ सोये ॥३०॥

30. Smearing oneself with sandal-paste, one should court sleep by day in the cool apartment of the house, and by night, on the terrace, cooled by the rays of the moon and open to the breezes.

व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥३१॥

चन्दनोदक- ચન્દનના જળવડે चन्दनके जलसे, शीतलैः ઠંડા કરેલા ठंडे किये हुए, व्यजनैः વીંઝણાઓથી पंखोंसे, पाणि- તથા હાથના और हाथोंके, संस्पर्शैः કોમળ સ્પર્શથી कोमल स्पर्शोंसे, सेव्यमानः સેવાતો મનુષ્ય सुख अनुभव करता हुआ मनुष्य, मुक्तामणि- મોતી અને મણિઓથી मुक्ता और मणियोंसे, विभूषितः વિભૂષિત થઈને विभूषित होकर, आस्यां भजेत् આસન પર બેસે आसन पर बैठे ॥ ३१ ॥

31. Adorned with pearls and gems, one should seek the couch, being ministered to by the waving of fans and the caresses of tender hands which are cool with sandal-water.

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥३२॥

ग्रीष्मकाले ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ग्रीष्म ऋतुमें, नरः મનુષ્યે मनुष्य, मैथुनात् મૈથુનથી मैथुनसे, विरतः વિરમીને विरत होकर, शीतानि ઠંડાં ठंडे, काननानि વન वनों, जलानि જળ जल, कुसुमानि च અને પુષ્પોનું और पुष्पोंका, निषेवेत સેવન કરવું सेवन करे ॥ ३२ ॥

32. In the summer season, one should abstain from sexual intercourse, and seek the coolness of woods, waters and flowers.

वर्षाचर्या—

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥३३॥

आदान- આદાનકાળથી आदानकालसे, दुर्बले દુર્બળ થયેલા दुर्बल हुए, देहे દેહમાં देहमें, पक्ता જઠરાગ્નિ जठराग्नि, दुर्बलः મંદ मन्द, भवति થાય છે होजाती है, सः તે वह, वर्षासु વર્ષામાં वर्षामें, अनिल- વાયુ वायु, आदीनां વગેરેના आदिके, दूषणैः દોષોથી दोषोंसे, पुनः ફરીથી फिर और भी, बाध्यते મંદ થઈ જાય છે मन्द हो जाती है ॥ ३३ ॥

33. In the body that has been impoverished by the effects of the sun during his period of absorption, the digestive power too grows weak. Then on the advent of the rainy season, the digestive power readily succumbs to the morbid effects of vata and other humors.

भूबाष्पान्मेघनिस्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च ।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥३४॥
तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते

वर्षासु વર્ષાઋતુમાં वर्षामें, भूबाष्पात् પૃથ્વીમાંથી નીકળતી બાફથી पृथिवीमेंसे नीकलती हुई भाफसे, मेघ-निस्यन्दात् વરસાદ વરસવાથી मेघोंके बरसनेसे, जलस्य च અને જળના और जलके, अम्लात् ખાટા खट्टे, पाकात् વિપાકથી विपाकसे, अग्निबले અગ્નિનું બળ अग्निबलके, क्षीणे क्षीण થવાથી क्षीण होनेसे, पवनादयः વાતાદિદોષ वातादिदोष, कुप्यन्ति કુપિત થાય છે कुपित होते हैं, तस्मात् તેથી इसलिए, वर्षासु વર્ષાઋતુમાં वर्षाऋतुमें, सर्वः સર્વ सब, साधारणः સાધારણ (ત્રિદોષને હણનારો) साधारण (त्रिदोषघ्न), विधिः વિધિ विधि, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ३४½ ॥

34-34½. The humors in their turn, finding the strength of the gastric fire weakened, get provoked aided by the effects of moist-hot exhalations

३४. क्षीणे—हीने (ज. प.)

from the earth, the precipitation of rains and the tendency to acidity in water which occur in the rainy season. Accordingly, the general rule that is laid down for the rainy season is moderation.

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥३५॥
व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥३६॥

अत्र આ ઋતુમાં इस ऋतुमें, **उदमन्थम्** જળમાં ઘોળેલો સાથવો जलमें घुला हुआ सत्तु, **दिवास्वप्नम्** દિવસમાં નિદ્રા दिनमें सोना, **अवश्यायम्** ઝાકળ ओस, **नदीजलम्** નદીનું પાણી नदीका जल, **व्यायामम्** કસરત व्यायाम, **आतपम्** **च एव** તડકો धूप, **व्यवायम्** **च** અને મૈથુનનો मैथुनका, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો જોઈએ त्याग करना चाहिए, **पान- भोजन-** તથા ખાવાપીવાના तथा खाने पीनेके, **संस्कारान्** સંસ્કારવાળા પદાર્થોને संस्कारवाले पदार्थोंको, **प्रायः** ઘણું કરીને बहुधा, **क्षौद्रान्वितान्** મધની સાથે शहदके साथ, **भजेत्** સેવવા सेवन करे ॥ ३५–३६ ॥

35-36. One should in particular avoid watery mantha, day-sleep, frosts, river-water, exercise, sun and sexual intercourse during this season. One should, as a rule, take foods and drinks that are well seasoned, in combination with honey.

व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

वर्षासु વર્ષાઋતુમાં वर्षाऋतुमें, **वात-** વાયુ वायु, **वर्षा-** અને વરસાદથી और वृष्टिसे, **आकुले** ઘેરાયેલા व्याप्त, **विशेषशीते** તથા અધિક ઠંડીવાળા तथा अधिक ठण्डीवाले, **अहनि** દિવસમાં दिनमें, **अनिल-** વાયુની वायुकी, **शान्तये** શાંતિ માટે शान्तिके लिए, **व्यक्त-** સ્પષ્ટ स्पष्ट, **अम्ल-** ખાટું खट्टे, **लवण-** ખારું नमकीन, **स्नेहम्** અને સ્નેહવાળું और स्नेहयुक्त, **भोक्तव्यम्** ભોજન કરવું જોઈએ भोजन करना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. On very cold days marked by stormy winds and rain, one should, even in the rainy season, take unctuous articles with pronounced acid and salt tastes for the sake of alleviating vata.

अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥३८॥

अग्नि- અગ્નિનું अग्निका, **संरक्षणवता** સંરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ संरक्षण चाहनेवालेको, **जांगलैः** જંગલ પશુઓના जांगल पशुओंके, **मांसैः** માંસની સાથે मांसोके साथ, **संस्कृतैः** **च** અને વઘારેલા और छौंके हुए, **यूषैः** યૂષોની સાથે यूषोंके साथ, **पुराणाः** જૂના पुराने, **यव-** જવ जौ, **गोधूम-** ઘઉં गेहूं, **शालयः** અને શાળના ચોખા और शालि चावल, **भोज्याः** ખાવા જોઈએ खाने चाहिए ॥ ३८ ॥

38. One, taking care to preserve his gastric fire, should take old barley, wheat and sali rice together with the flesh and well seasoned soups of the jangala group of animals.

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥३९॥

क्षौद्रान्वितं મધ મેળવેલ मधुयुक्त, **अल्पम्** **च** અને થોડો और थोडा, **माध्वीकारिष्टम्** માધ્વીક અરિષ્ટ माध्वीकअरिष्ट, **तप्तशीतम्** ગરમ કરીને ઠારેલું गरम करके ठंडा किया हुआ, **माहेन्द्रम्** **वा** વર્ષાનું वर्षाका, **कौपम्** અથવા કૂવાનું कुएका, **सारसम्** **एव** **वा** અથવા તળાવનું अथवा तालाबका, **अम्बु** પાણી पानी, **पिबेत्** પીવું पीये ॥ ३९ ॥

39. One should drink, mixed with honey, a small measure of decocted honey-wine or rain-water, well-water

३६. चात्र वर्जयेत्—च विवर्जयेत् (ठ.)

३८. अग्निसंरक्षणवता—पुनः संरक्षता चाग्निम् (ज.)

३९. अम्बु वा—मस्तुना (ज.)

or lake-water that has been boiled and cooled.

**प्रघर्षोद्वर्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।
लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ।४०॥**

लघु- હળવું हलका, **शुद्ध-** સ્વચ્છ स्वच्छ, **अम्बरः** વસ્ત્ર ધારણ કરવું वस्त्र पहिने, **प्रघर्ष-** પ્રઘર્ષણ प्रघर्षण, **उद्वर्तन-** ઉદ્વર્તન उबटन, **स्नान-** સ્નાન स्नान, **गन्ध-माल्य-** અને સુગંધી પુષ્પોની માળામાં और सुगन्धी पुष्पोंकी मालामें, **परः** તત્પર तत्पर, **भवेत्** થવું रहे, **वार्षिकम्** તથા વર્ષાઋતુને અનુકૂળ तथा वर्षाऋतुके योग्य, **अक्लेदि** ભેજ વગરના क्लेदरहित, **स्थानम्** સ્થાનનું स्थानका, **भजेत्** સેવન કરવું सेवन करे ॥ ४० ॥

40. In the rains one should have recourse to friction-massage, dry massage, bathing, wearing of perfumes and garlands, light and clean habiliments, residing in the rain-house (house designed for residing in the rains) *i. e.* free from damp

शरच्चर्या—

**वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥४१॥**

वर्षा- વર્ષામાં वर्षामें, **शीत-** ઠંડીના ठण्डीके, **उचित-** અભ્યાસવાળાં अभ्यासवाले, **अङ्गानाम्** અંગોવાળાનું अङ्गोवालोंका, **आचितं** સંચિત થયેલું संचित हुआ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **शरदि** શરદમાં शरदमें, **सहसा एव** એકદમ જ सहसा ही, **अर्क-** સૂર્યનાં सूर्यकी, **रश्मिभिः** કિરણોથી किरणोंसे, **तप्तानाम्** તપતાં तप्त होनेपर, **प्रायः** પ્રાયઃ प्रायः, **कुप्यति** કોપે છે कुपित होता है ॥ ४१ ॥

41. When the body, which has become habituated to the cold of rains, is suddenly heated by the rays of the sun in the autumn, the accumalated pitta in the body is generally provoked.

**तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।
पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥४२॥**

तत्र તેમાં વહાં, **सुप्रकाङ्क्षितैः** સારી રીતે ક્ષુધિત પુરુષોએ सम्यक् आकाङ्क्षावाले पुरुषोंको, **मधुरम्** મધુર मधुर, **लघु** લઘુ लघु, **शीतम्** શીતળ शीतल, **सतिक्तकम्** સહેજ કડવાં कुछ कडुवे, **पित्तप्रशमनम्** અને પિત્તશામક और पित्तशामक, **अन्नपानम्** અન્ન તથા પાનનું अन्नपान, **मात्रया** માત્રાનુસાર मात्रानुसार, **सेव्यम्** સેવન કરવું જોઈએ सेवन करने चाहियें ॥ ४२ ॥

42. In this season one should partake of eats and drinks that are sweet, light, cooling, slightly bitter, and curative of pitta, in due dose and when really hungry.

**लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्राञ्छरभान् शशान् ।
शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्घनात्यये ॥४३॥**

घनात्यये શરદમાં शरदमें, **लावान्** લાવાં बटेर, **कपिञ्जलान्** ધોળાં તેતર गौर तीतर, **एणान्** કાળાં હરણો कृष्ण हरिण, **उरभ्रान्** ઘેટાં मेंढा, **शरभान्** શરભ शरभ, **शशान्** સસલાં खरगोश, **सयव-** જવસહિત जौसहित, **गोधूमान्** ઘઉં गेहूँ, **शालीन्** અને શાળના ચોખાને और शालि चावलको, **सेव्यान्** સેવવા યોગ્ય सेवनयोग्य, **आहुः** આચાર્યો કહે છે आचार्य कहते हैं ॥४३॥

43. In the beginning of the autumn, one should take the flesh of grey quail, grey partridge, black buck, wild sheep, wapiti and hare, sali rice, barley and wheat.

**तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥४४॥**

धाराधरात्यये શરદમાં शरदमें, **तिक्तस्य** તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા तिक्तद्रव्योंसे सिद्ध किये हुए, **सर्पिषः** ઘીનું घृतका, **पानम्** પાન पान, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **रक्तमोक्षणम्** રક્તમોક્ષણ रक्तमोक्षण, **आतपस्य वर्जनम् च** અને તડકાનો ત્યાગ और धूपका त्याग, **कार्यम्** કરવાં જોઈએ करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. When the rain clouds have disappeared, one should resort to a potion of ghee medicated with bitter articles, to purgation and depletion of blood, and one should avoid exposure to the sun.

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमासिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥४५॥

अत्र આ ઋતુમાં इस ऋतुमें, **वसाम्** વસા वसा, **तैलम्** તેલ तैल, **अवश्यायम्** ઝાકળ ओस, **औदक-** જળચર પ્રાણીઓનું जलचर प्राणियोंका, **आनूपम्** આનૂપ પ્રાણીઓનું आनूप प्राणियोंका, **आमिषम्** માંસ मांस, **क्षारम्** ક્ષાર क्षार, **दधि** દહીં दही, **दिवास्वप्नम्** દિવસે નિદ્રા दिनमें सोना, **प्राग्वातम् च** અને પૂર્વના વાયુનો और पूरवाई वायुका, **वर्जयेत्** પરિત્યાગ કરવો परित्याग करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. One should avoid in this season animal fats, oils, exposure to frosts, flesh of aquatic and wet-land animals, alkalis, curds, day-sleep and easterly winds.

हंसोदकस्य स्वरूपम्—

दिवा सूर्यांशुसंतप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥४६॥
हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
स्नानपानावगाहेषु हितमम्बु यथाऽमृतम् ॥४७॥

दिवा દિવસે दिनमें, **सूर्यांशु-** સૂર્યનાં કિરણોથી सूर्यकी किरणोंसे, **संतप्तम्** તપેલું सन्तप्त हुआ, **निशि** રાત્રે रात्रिमें, **चन्द्रांशु-** ચંદ્રનાં કિરણોથી चन्द्रकी किरणोंसे, **शीतलम्** શીતળ शीतल, **कालेन** કાળથી कालसे, **पक्वम्** પકવ થયેલ पका हुआ, **निर्दोषम्** દોષરહિત दोषरहित, **अगस्त्येन** અગસ્ત્યના ઉદયથી अगस्त्यके उदयसे, **अविषीकृतम्** નિર્વિષ થયેલ निर्विष हुआ, **हंसोदकम्** તથા 'હંસોદક' तथा 'हंसोदक', **इति** નામે नामसे, **ख्यातम्** પ્રસિદ્ધ प्रसिद्ध, **शारदम्** શરદનું शरदका, **विमलम्** નિર્મળ निर्मल, **शुचि** અને પવિત્ર और पवित्र, **अम्बु** જળ जल, **स्नान-** સ્નાન स्नान, **पान-** પાન पान, **अवगाहेषु** અને અવગાહનમાં और अवगाहनमें, **अमृतम् यथा** અમૃત જેવું अमृतके समान, **हितम्** હિતકારક છે हितकारी है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The water of the autumn which is well heated by the rays of the sun during the day and well cooled by the rays of the moon by night, perfected and freed from impurities by the course of time and detoxicated by the radiations of the star Agastya (Canopus) and which is clear and pure, is called Hansodaka (pure water which is beloved of the swans). This autumnal water is crystal clear and clean, and the use of this water for bathing, drinking or immersion is as beneficial to the body as ambrosia.

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥४८॥

शरत्काले શરદઋતુમાં शरदऋतुमें, **शारदानि** શરદઋતુનાં शरदऋतुके, **माल्यानि** પુષ્પો पुष्प, **विमलानि च** અને સ્વચ્છ और स्वच्छ, **वासांसि** વસ્ત્રો वस्त्र, **प्रदोषे च** અને રાત્રિના પહેલા પહોરમાં और रात्रिके प्रथम प्रहरमें, **इन्दु** ચંદ્રનાં चन्द्रकी, **रश्मयः** કિરણો किरणोंका सेवन, **प्रशस्यन्ते** શ્રેષ્ઠ મનાય છે उत्तम माना जाता है ॥ ४८ ॥

48. Garlands of autumnal flowers, spotless garments and exposure to moonlight in the early part of the night are recommended in the autumnal season.

---

४५. प्राग्वातं—व्यायामं (ध. प.)
,, चात्र वर्जयेत्—च विवर्जयेत् (त. ठ.)
,, क्षारं—क्षीरं (झ.)
४७. हितमम्बु—शस्यते तद् (प. च. झ. प.)
,, [illegible]—[illegible]यं (ज.)

४८. शारदानि च—[illegible] [illegible]—(ज.)

सात्म्यस्य लक्षणम्—

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकःसात्म्यं तदुच्यते ॥४९॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, चेष्टा- વિહાર विहार, आहार- તથા આહાર और आहार, व्यपाश्रयम् સંબંધી सम्बन्धी, यत् જે जो, ऋतुसात्म्यम् ઋતુસાત્મ્ય છે ऋतुसात्म्य है, तत् તે वह, उक्तम् કહ્યું कहा गया, यत् જે जो, औचित्यात् અભ્યાસથી अभ्याससे, उपशेते અનુકૂળ થઈ જાય છે अनुकूल हो जाता है, तत् તે वह, ओकःसात्म्यम् ઓકસાત્મ્ય ओकसात्म्य, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ४९ ॥

49. Thus has been described the seasonal homologation with reference to behaviour and diet. That which becomes homologous by habitual use is said to be "acquired homologation."

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च—

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च॥५०॥

सात्म्यज्ञाः સાત્મ્ય જાણનારા सात्म्य जाननेवाले, देशानाम् દેશ देश, आमयानाम् च અને રોગોના और रोगोंके, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, विपरीत- વિરુદ્ધ विरुद्ध, गुणम् ગુણવાળા गुणवाले, आद्यम् આહાર आहार, चेष्टितम् च एव અને વિહારને और विहारको, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, इच्छन्ति માને છે मानते हैं ॥ ५० ॥

50. The knowers of the principles of homologation consider it desirable to acquire homologation regarding food and behaviour to things which are antagonistic to the characteristics of the country and the causative factors of the diseases prevalent there.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किंचन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत् सात्म्यमेव च ॥५१॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः શ્લોક છે કે श्लोक है कि, ऋतौ ऋतौ પ્રત્યેક ઋતુમાં प्रत्येक ऋतुमें, नृभिः મનુષ્યોએ मनुष्योंको, यत् किञ्चन જે કંઈ जो कुछ, सेव्यम् સેવવા યોગ્ય છે सेवनयोग्य है, असेव्यम् च અને ન સેવવા યોગ્ય છે और न सेवन योग्य है, सात्म्यम् च एव તથા જે સાત્મ્ય છે तथा जो सात्म्य है, (तत् सर्वम् તે બધું वह सब), हेतुमत् કારણસહિત कारणके साथ, तस्याशितीये 'તસ્યાશિતીય' અધ્યાયમાં 'तस्याशितीय' अध्यायमें, निर्दिष्टम् બતાવ્યું છે बतलाया गया है ॥५१॥

Here is a recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The seasonal Dietary of Man," has been explained, with reasons, what should be and what should not be used by a man in each season, as also the principle of homologation.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, तस्याशितीयः 'તસ્યાશિતીય' 'तस्याशितीय,' नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्ठा, अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Seasonal Dietary and Regimen of Man" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ Chapter VII

नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **नवेगान्धारणीयम्** 'न વેગાન્ધારણીય' નામના 'न वेगान्धारणीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Natural urges should not be suppressed."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

येषां वेगान्न धारयेत्—

न वेगान् धारयेद्धीमाञ्जातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।
न बाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥४॥

धीमान् બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुष, **मूत्रपुरीषयोः** મૂત્ર અને મળના मूत्र और मलके, **जातान्** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **वेगान्** વેગોને–હાજતોને वेगोंको, **न धारयेत्** નહિ રોકવા न रोके, **रेतसः** વીર્યના वीर्यके, **न** નહિ नहीं, **वातस्य** વાયુના वायुके, **न** નહિ नहीं, **छर्द्याः** ઉલટીના वमनके, **न** નહિ नहीं, **क्षवथोः च** છીંકના छींकके, **न** નહિ नहीं, **उद्गारस्य** ઓડકારના डकारके, **न** નહિ नहीं, **जृम्भायाः** બગાસાંના जम्भाईके, **न** નહિ नहीं, **क्षुत्-** ભુખના भूखके, **पिपासयोः** અને તરસના और प्यासके, **न** નહિ નહીં, **बाष्पस्य** આંસુના आंसके, **न** નહિ नहीं, **निद्रायाः** નિદ્રાના निद्राके, **न** નહિ नहीं, **श्रमेण** અને શ્રમજનિત और श्रमजनित, **निःश्वासस्य च** શ્વાસના श्वासके, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **न** નહિ રોકવા न रोके ॥ ३–४ ॥

3-4. A wise person should not suppress the natural urges for urine, feces, semen, flatus, vomiting, sneezing, eructation, yawning, hunger, thirst, tears, sleep and deep breath after exertion.

मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥५॥

जातान् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **एतान्** એ इन, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **धारयतः** રોકનારને रोकनेवाले पुरुषमें, **ये रोगाः** જે રોગો जो रोग, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तान्** તે उनको, **चिकित्सार्थं** ચિકિત્સા માટે चिकित्साके लिए, **पृथक् पृथक्** પૃથક્ પૃથક્ अलग अलग, **निगदतः** કહેતા એવા कहते हुए, **मे** મારી પાસેથી मुझसे, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ ५ ॥

5. Listen, as I describe one by one, for the purpose of treatment, the various diseases which are born of the suppression of these urges.

बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

मूत्रनिग्रहे મૂત્રના વેગને રોકવાથી मूत्रके वेगको रोकनेपर, **बस्ति-** મૂત્રાશય मूत्राशय, **मेहनयोः** અને મૂત્રેન્દ્રિયમાં और मूत्रेन्द्रियमें, **शूलम्** શૂળ शूल, **मूत्रकृच्छ्रम्** મૂત્રકૃચ્છ્ર कष्टसे मूत्रका आना, **शिरोरुजा** માથાનો દુખાવો

१. धीमान्-वीरो (प.)
,, जातान्-जातु (थ.)
,, न छर्द्याः—न वन्या. (ग.ब.च.ड.थ.ञ.ध.)
४. निःश्वासस्य श्रमेण च—निःश्वासश्रमयोर्न च (थ.प.)

५. एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये—यद्वा संधारणाद्भवेत व्याधयस्तु निबोध मे । (ग.)
,, तान्मे—तन्मे (ध. ङ.)
६. मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा—शिरोरुक्कृच्छ्रमूत्रता (ग. थ. ध.)
,, विनामो वङ्क्षणानाहः—विबद्धो वङ्क्षणानाहः (ङ.)

शिरदर्द, विनामः બેવડ વળી જવું दर्दके कारण झुक जाना, वंक्षण- સાથળના મૂળમાં और वंक्षण प्रदेशमें, आनाहः જકડાઇ ગયા જેવી પીડા आनाह, एतत् એ ये, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षण, स्यात् થાય છે होते हैं ॥६॥

6. Pain in the region of the bladder and the genitals, dysuria, headache, flexure of the body and retention of urine causing distension of the lower abdomen, are the symptoms produced by suppression of the urge for urination.

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं बस्तिकर्म च ॥७॥

मूत्रे મૂત્રનો मूत्रकी, प्रतिहते આઘાત થતાં रुकावटमें, स्वेद- સ્વેદન स्वेद, अवगाहन- અવગાહન अवगाहन, अभ्यङ्गान् અભ્યંગ अभ्यङ्ग, सर्पिषः ઘૃતનો घृतका, अवपीडकम् च અવપીડનરૂપથી પ્રયોગ अवपीडन रूपमें प्रयोग, त्रिविधम् बस्तिकर्म च અને ત્રણ પ્રકારનું બસ્તિકર્મ और तीन प्रकारका बस्तिकर्म, कुर्यात् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ७ ॥

7. Sudation, immersion-bath, inunction, oppressive dose of ghee and triple enema (two kinds of rectal enema and one urethral douche) are recommended in retention of urine.

पुरीषवेगविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥८॥

पुरीषे મળના मलके, विधारिते વેગને રોકવાથી रोकनेपर, पक्वाशय- પક્વાશયનું શૂળ पक्वाशयका शूल, शिरःशूलम् માથાનું શૂળ शिरकी वेदना, वातवर्चः- અપાનની તથા મળની मलवात तथा पुरीषका, अप्रवर्तनम् અપ્રવૃત્તિ रुक जाना, पिण्डिका- પિંડીઓ પિण्डलिओंमें, उद्वेष्टन- ગોટલાં ચઢવાં ऐंठन, आध्मान- અને આફરો और अफारा, स्यात् થાય છે हो जाते हैं ॥ ८ ॥

8. Intestinal colic, headache, retention of flatus and feces, cramps in calf muscles and distension of abdomen result from the suppression of the urge for defecation.

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो बस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥९॥

वर्चसि મળનો पुरीषकी, प्रतिहते રોધ થતાં रुकावट होनेपर, स्वेद- સ્વેદન स्वेदन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, अवगाहाः च અવગાહન अवगाहन, वर्तयः વર્તિ પ્રયોગ वर्तिप्रयोग, बस्तिकर्म च બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, प्रमाथि अन्नपानम् च અને વિડભેદી અન્નપાન और विड्भेदी अन्नपान, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥ ९ ॥

9. Sudation, inunction, immersion-bath, suppositories, enemata and carminative eats and drinks are beneficial in retention of feces.

शुक्रे प्रतिहते दोषास्तच्चिकित्सा च—

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुक्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥१०॥

शुक्रे વીર્યના वीर्यके, प्रतिहते વેગને રોકવાથી रुकनेपर, मेढ्रे મેઢ્રમાં मेढ्रमें, वृषणयोः તથા વૃષણોમાં तथा वृषणोमें, शूलम् શૂલ शूल, अङ्गमर्दः અંગમર્દ अंगोमें पीडा, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, व्यथा પીડા पीडा, मूत्रम् एव च અને મૂત્રનો और मूत्रका भी, विबद्धम् રોધ रोध, भवेत् થાય છે होता है ॥ १० ॥

10. Pain in the phallus and testes, body-ache, cardiac pain and retention of urine result from the suppression of the urge for seminal discharge.

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधाः ।
शालिः पयो निरूहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥११॥

७. सर्पिषश्चावपीडकम्—सर्पिषश्चावपीडनम् (प.)

८. वातवर्चोऽप्रवर्तनम्—वातवर्चोनिरोधनम् (घ. झ. ड. द. प.)

,, ध्मानं—ध्माने (ग.)

९. वर्चस्यन्नपानं—सर्वमन्नपानं (थ.)

१०. मेढ्रे वृषणयोः—मेढ्रवृषणयोः (त.)

तत्र તેમાં उसमें, अभ्यङ्गः અભ્યંગ अभ्यङ्ग, अवगाहः च અવગાહ अवगाहन, मदिरा મદિરા मदिरा, चरणायुधाः કૂકડાનું માંસ कुक्कुटका मांस, शालिः શાળના ચોખા शालिचावल, पयः દૂધ दूध, निरूहः च નિરૂહ-બસ્તિ निरूहवस्ति, मैथुनम् एव च અને મૈથુન और मैथुन, शस्तम् હિતકર છે हितकर हैं ॥ ११ ॥

11. In this condition, inunction, immersion-bath, madira wine, flesh of cocks, sali rice, milk, evacuative enema and sexual intercourse are recommended.

अधोवातनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

सङ्गो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥१२॥

वात- અપાન વાયુના मलवातको निग्रहात् વેગને રોકવાથી रोकनेसे, विट्- મળ पुरीष, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, वातानाम् અને વાયુનો और वायुका, सङ्गः અવરોધ अवरोध, आध्मानम् આફરો अफारा, वेदना વેદના दर्द, क्लमः થાક श्रम, जठरे च અને જઠરમાં और पेटमें, वातजाः अन्ये વાતજન્ય બીજા वातजन्य दूसरे, रोगाः રોગો रोग, स्युः થાય છે हो जाते हैं ॥ १२ ॥

12. Retention of feces, urine and of flatus, distension of abdomen, pain, exhaustion and other disorders in the abdomen caused by vata, result from suppression of the urge for flatus.

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥१३॥

तत्र તેમાં उसमें, स्नेह- સ્નેહન स्नेह, स्वेदविधिः સ્વેદન स्वेदन, वर्तयः વર્તિપ્રયોગ वर्तिप्रयोग, भोजनानि च તેમજ ભોજન एवं भोजन, पानानि પાન પાન, वस्तयः च एव અને બસ્તિઓ એ ત્રણ और बस्ति, वात- વાયુનું वातका, अनुलोमनम् અનુલોમન કરનારા પદાર્થો अनुलोमन करनेवाले पदार्थ, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ १३ ॥

13. The procedure of oleation and sudation, suppositories, carminative eats and drinks and enemata are recommended in this condition.

छर्दिनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च

कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥१४॥

छर्दि- ઉલટીના વેગને वमन वेगको, निग्रहजाः રોકવાથી रोकनेसे, कण्डू- ખંજ कण्डू, कोठ- કોઠ कोठ, अरुचि- અરુચિ अरुचि, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यङ्ग, शोथ- શોથ शोथ, पाण्डु–आमय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, ज्वराः જ્વર ज्वर, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, हृल्लास- મોળ जी मचलाना, वीसर्पाः અને રતવા और विसर्प, गदाः એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ये रोग उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

14. Pruritus, wheals, anorexia, freckles, edema, anemia, fever, dermatosis, nausea and acute spreading affections result from suppression of the urge for vomiting.

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥१५॥

अत्र એમાં इसमें, भुक्त्वा ખાધા પછી भोजन कराके, प्रच्छर्दनम् વમન કરાવવું वमन कराना, धूमः ધૂમપાન धूमपान, लङ्घनम् લંઘન लंघन, रक्तमोक्षणम् રક્તમોક્ષણ रक्तमोक्षण, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अन्नपानम् અન્નપાન खानपान, व्यायामः વ્યાયામ व्यायाम, विरेकः च તથા વિરેચન તથા विरेचन, शस्यते પ્રશસ્ત છે हितकर हैं ॥ १५ ॥

15. In this condition, vomition after taking food, smoking, starvation, depletion of blood, dry eats and drinks, physical exercise and purgation are recommended.

१२. सङ्गो विण्मूत्रवातानाम्–वातमूत्रपुरीषाणाम् (ज.ङ.)
,, सङ्गो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः–वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमो रुजा (ख.ग.झ.ट.ध.)
,, सङ्गो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः–वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं शिरोरुजा (प.)

१४. शोथ–शोफ (ग.)

क्षवथुविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥१६॥

क्षवथोः છીંકના छींकके, **विधारणात्** વેગને રોકવાથી वेगको रोकनेसे, **मन्यास्तम्भः** મન્યાસ્તંભ मन्यास्तम्भ, **शिरःशूलम्** શિરોવેદના शिरोवेदना, **अर्दित-** અર્દિત अर्दित, **अर्धावभेदकौ** આધાશીશી अर्धावभेदक, **इन्द्रियाणाम् च** અને ઇન્દ્રિયોની और इन्द्रियोंकी, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **स्यात्** થાય છે होती है ॥ १६ ॥

16. Stiffness of the neck, headache, facial paralysis, hemicrania and asthenia of the sense organs result from the suppression of the urge for sternutation.

तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥१७॥

तत्र તેમાં इन रोगोमें, **ऊर्ध्वजत्रुके** જત્રુસંધિ ઉપરના ભાગમાં जत्रुसंधिसे ऊपरके भागमें, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **स्वेदः** સ્વેદ स्वेद, **सनावनः** નસ્ય કર્મ સહિત नस्यकर्मके साथ, **धूमः** ધૂમપાન धूमपान, **वातघ्नम्** વાતહર वातहर, **आद्यम् च** અન્ન अन्नका सेवन, **औत्तरभक्तिकम्** અને ભોજન પછી और भोजनानन्तर, **घृतम् च** ઘૃતપાન घृतपान, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ १७ ॥

17. In this condition, inunction, sudation of the supra clavicular upper parts of the body, smoking, nasal medication, diet alleviative of vata and postprandial potion of ghee are recommended.

उद्गारनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥१८॥

उद्गार- ઓડકારના उद्गारके, **निग्रहात्** વેગને રોકવાથી वेगको रोकनेसे, **हिक्का** હેડકી हिचकी, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **कम्पः** કંપ कम्प, **हृदय-** હૃદય हृदय, **उरसोः** અને છાતીનું और छाती, **विबन्धः** જકડાઈ જવું થાય છે रुके हुएसे मालूम होते हैं, **तत्र** તેમાં इनमें, **हिक्कायाः** હેડકીના हिक्कारोगके, **तुल्यम्** જેવું समान, **औषधम्** ઔષધ જાણવું જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hiccup, dyspnea, anorexia, tremor and impediment to the functions of the heart and lungs result from the suppression of the urge for eructation. Remedial measures in this condition are the same as those of hiccup.

जृम्भानिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

विनामाक्षेपसंकोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥१९॥

जृम्भायाः બગાસાના जम्भाईके, **निग्रहणात्** વેગને રોકવાથી वेगको रोकनेसे, **विनाम-** બેવડા વળી જવું शरीरका दुहेरा होना, **आक्षेप-** આંચકી आक्षेप, **संकोचाः** સંકોચ सिकुडना, **सुप्तिः** સ્પર્શનું અજ્ઞાન स्पर्शज्ञान न होना, **कम्पः** કંપવાત कंपवात, **प्रवेपनम्** અને શરીરનું કંપવું થાય છે और कांपना होता है, **तत्र** તેમાં इनमें, **सर्वम्** સર્વ सब, **वातघ्नम्** વાતનાશક वातनाशक, **औषधम्** ઔષધ કરવાં જોઈએ औषधका प्रयोग करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. Flexures of the body, spasm contractions, numbness, tremor and shaking result from the suppression of the urge for pendiculation. In this condition, all such measures as are alleviative of vata are indicated.

क्षुद्वेगनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।
क्षुद्वेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥२०॥

---

१७. माद्यं-मद्यं (ग. प.)
१८. श्वासो-कासो (घ. झ. द. ध.)
१९. सर्वं वातघ्नमौषधम्—स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् (ध.)

क्षुद्वेगनिग्रहात् ક્ષુધાના વેગને રોકવાથી भूखके वेगको रोकनेसे, **कार्श्य-** કૃશતા कृशता, **दौर्बल्य-** દુર્બળતા दुर्बलता, **वैवर्ण्यम्** વિવર્ણતા विवर्णता, **अङ्गमर्दः** અંગમર્દ अङ्गोमें पीडा, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **श्रमः** અને શ્રમ થાય છે और श्रम होते हैं, **तत्र** તેમાં इसमें, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **लघु** અને હલકું और हलका, **भोजनम्** ભોજન કરાવવું भोजन कराना चाहिए ॥ २० ॥

20. Emaciation, weakness, discoloration, body-ache, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge of hunger. Unctuous, hot and light diet is recommended in this condition.

पिपासानिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं श्रमः सादो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥

पिपासा- તરસના વેગને प्यासके वेगको, **निग्रहात्** રોકવાથી रोकनेसे, **कण्ठ-** કંઠ कण्ठ **आस्य-** તથા મોઢાનો तथा मुखका, **शोषः** શોષ सूखना, **बाधिर्यम्** બહેરાપણું बधिरता, **श्रमः** શ્રમ थकावट, **सादः** અંગોની શિથિલતા अंगोकी शिथिलता, **हृदि व्यथा** અને હૃદયમાં પીડા થાય છે और हृदयदेशमें पीडा होती है, **तत्र** તેમાં इसमें, **शीतम्** શીત शीत, **तर्पणम्** તૃપ્તિકારક અન્નપાન तृप्तिकारक अन्नपान, **इष्यते** હિતકર છે हितकर है ॥ २१ ॥

21. Parching of the throat and the mouth, deafness, fatigue, depression and cardiac pain result from the suppression of the urge of thirst. In this condition cooling and demulcent drinks are recommended.

२१. बाधिर्यं श्रमः सादो–बाधिर्यं भ्रमः श्वासो (प.)
,, श्रमः–भ्रमः (ग.)
,, सादो–श्वासो (घ. ध.)

बाष्पनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।
बाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥२२॥

बाष्प- આંસુના વેગને आंसुओंके वेगको, **निग्रहणात्** રોકવાથી रोकनेसे, **प्रतिश्यायः** સળેખમ प्रतिश्याय, **अक्षिरोगः च** અને નેત્રરોગ और नेत्ररोग, **हृद्रोगः** હૃદ્રોગ हृदयके रोग, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **भ्रमः च** અને ભ્રમ થાય છે और भ्रम होता है, **तत्र** તેમાં इसमें, **स्वप्नः** નિદ્રા निद्रा, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **प्रियाः** અને પ્રિય और प्रिय, **कथाः** કથા હિતકર છે कथा हितकर है ॥ २२ ॥

22. Coryza, eye diseases, cardiac disorders, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge for lachrymation. Sleep, wine and pleasing conversation are recommended in this condition.

निद्राविधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥

निद्रा- નિદ્રાના વેગને निद्राके वेगको, **विधारणात्** રોકવાથી रोकनेसे, **जृम्भा** બગાસાં जम्भाई, **अङ्गमर्दः** અંગમાં પીડા अंगोमें पीडा, **तन्द्रा** તંદ્રા तन्द्रा, **शिरोरोगः** શિરોરોગ शिरोरोग, **अक्षिगौरवम् च** અને આંખોનું ભારેપણું થાય છે और आंखोका भारीपन होता है, **तत्र** તેમાં इनके निवारणके लिए, **स्वप्नः** નિદ્રા सोना, **संवाहनानि च** અને ચંપી હિતકર છે और हाथ पांव आदिका दबाना हितकर है ॥ २३ ॥

23. Yawning, body-ache, torpor, disease of the head and heaviness of the eyes result from the suppression of the urge for sleep. In this condition sleep and massage are recommended.

२२. बाष्पनिग्रहणात्तत्र–बाष्पस्य निग्रहात्तत्र (च. ध.)
२३. शिरोरोगोऽक्षिगौरवम्–शिरोगात्राक्षिगौरवम् (ध. प.)
,, रोगोऽक्षि–रोगाक्षि (त.)

श्रमनिःश्वासधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च—

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥२४॥

श्रम- श्रमजन्य थकावटसे उत्पन्न, निःश्वास- निःश्वासना वेगने श्वासके वेगको, धारणात् रोकवाथी रोकनेसे, गुल्म- गुल्म गुल्म, हृद्रोग हृद्रोग हृद्रोग, संमोहा अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होजाते हैं, तत्र तेमां उनके निवारणके लिए, विश्रामः पूर्ण विश्राम पूर्ण विश्राम, वातघ्न्यः च अने वातनाशक और वातनाशक, क्रियाः चिकित्साओ चिकित्साएँ, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥२४॥

24. Gulma, cardiac disorder and stupefaction result from the suppression of the urge for deep breathing after exertion. In this condition rest and measures alleviative of vata are recommended.

पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः —

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत् ॥२५॥

वेग- वेग वेगोंको, निग्रहजाः रोकवाथी थता रोकनेसे उत्पन्न होनेवाले, ये एते जे आ जो ये, रोगाः रोगो रोग, परिकीर्तिताः गणाव्या छे गिने गये हैं, तेषाम् तेनी उनकी, अनुत्पत्तिम् उत्पत्ति न थाय उत्पत्ति न हो, इच्छन् एम इच्छनारे ऐसी इच्छा रखने- वालोंके लिए, एतान् आ इन, वेगान् वेगोने वेगोंको, न नहि नहीं, धारयेत् रोकवा रोकना चाहिए ॥२५॥

25. So, one who wishes to avoid the above-mentioned diseases resulting from the suppression of natural urges should not suppress these urges.

येषां वेगाः सर्वथा धारणीयाः —

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥२६॥

इह च आ जन्ममां इस जन्ममें, प्रेत्य च अने जन्मान्तरमां और जन्मान्तरमें, हितार्थी कल्याण चाहनारे अपना कल्याण चाहनेवाले मनुष्यको, अशस्तानाम् अनिष्ट कुळाथी निषिद्ध, साहसानाम् साहसोना साहस, मनः- अने मन एवं मन, वाक्- वचन वचन, काय- अने कायानां और शरीरके, कर्मणाम् कर्मोना कर्मोंके, इमान् नीचे कहेला निम्न कहे हुए, वेगान् वेगोने वेगोंको, तु तो तो, धारयेत् रोकवा जोईए रोकना चाहिए ॥२६॥

26. Those who are desirous of their welfare both in this and the next world should on the other hand, suppress the rash and evil impulses of the mind, speech and body.

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।
नैर्लज्ज्येर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥२७॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुषको, लोभ- लोभ लोभ, शोक- शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान तथा अहंकारना तथा अहंकारके, वेगान् वेगोने वेगोंको, नैर्लज्ज्य- अने निर्लज्जता निर्लज्जता, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, अतिरागाणाम् अतिप्रीति अतिप्रीति, अभिध्यायाः च तथा परद्रव्यनी स्पृहाना वेगोने और पर द्रव्यकी स्पृहाके वेगोंको, विधारयेत् रोकवा जोईए रोकना चाहिए ॥२७॥

27. The wise man should control the impulses of greed, grief, fear, anger, vanity, impudence, jealousy, excessive attachment and malice.

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥२८॥

अतिमात्रस्य अत्यंत अत्यन्त, परुषस्य कठोर कठोर, सूचकस्य चाडीचुगलीवाळा चुगली खानेवाले, अनृतस्य जूठा झूठे, अकालयुक्तस्य अने समय वगर कहेवा धारेला और समयको न देखकर कहे जानेवाले, वाक्यस्य वचनना वचनके, उत्थितम् उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, वेगम् वेगने वेगको, धारयेत् रोकवो जोईए रोकना चाहिए ॥२८॥

28. One should control the impulse for speech that is harsh, extravagant, insinuating, untrue and untimely.

२६. हितार्थी—हितैषी (ग. घ. च. छ. द. ध.)

२७. विधारयेत्—निवारयेत् (ङ.)

देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया ।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥२९॥

स्त्रीभोग- પરસ્ત્રીસંભોગ परस्त्रीसंभोग, **स्तेय-** ચોરી चोरी, **हिंसाद्या** હિંસા વગેરે हिंसा आदिकी, **या** જે जो, **काचित्** કોઈ कोई, **देहप्रवृत्तिः** શરીરની પ્રવૃત્તિ शरीरकी प्रवृत्ति, **परपीडया** બીજાની પીડા માટે दूसरेकी पीडाके लिए, **विद्यते** હોય हो तो, **तस्याः** તેના उसके, **वेगान्** વેગને वेगोंको, **विधारयेत्** રોકવા रोकना चाहिए ॥ २९ ॥

29. One should control the impulses for all such activities of the body as are injurious to others, *i. e.* adultery, theft, inflicting pain etc.

साहसादीनां वेगधारणे गुणाः—

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।
धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥३०॥

मनो- મન मन, **वाक्-** વચન वचन, **काय-** અને કાયાના और शरीरके, **कर्मणाम्** વ્યાપારોના कर्मोंका, **विपापत्वात्** નિષ્પાપપણાથી पापरहित होनेसे, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **पुण्यशब्दः** પવિત્ર કીર્તિવાળો पवित्र कीर्तिवाला होता है, **सुखी** તે સુખી થઈ सुखी होकर, **धर्म-** ધર્મ धर्म, **अर्थ-** અર્થ अर्थ, **कामान्** તથા કામનો एवं कामका, **भुङ्क्ते** ઉપભોગ કરે છે उपभोग करता है, **चिनोति च** અને એઓનો સંચય કરે છે और इनका सञ्चय करता है ॥ ३० ॥

30. Being free from the sins relating to the activities of the mind, speech and body, the happy man of righteous nature enjoys and acquires spiritual merit, wealth and sense-pleasures.

व्यायामस्य लक्षणम्

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी ।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥३१॥

देहव्यायाम– શારીરિક વ્યાયામ शारीरिक व्यायाम, **संख्याता** નામની नामकी, **या** જે जो, **इष्टा** અભીષ્ટ अभीष्ट, **शरीर-** શરીરની शरीरकी, **चेष्टा** ચેષ્ટા चेष्टा, **स्थैर्यार्था** શરીરની સ્થિરતા માટે शरीरकी स्थिरताके लिए हो, **बलवर्धिनी** તથા બલ વધારવા માટે હોય तथा बल बढानेके लिए हो, **ताम्** તે उसको, **मात्रया** પ્રમાણસર मात्रापूर्वक, **समाचरेत्** કરવી જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That activity of the body, which is meant to increase its firmness and strength is regarded as physical exercise; it should be practised in the right measure.

व्यायामस्य गुणाः —

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं दुःखसहिष्णुता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

लाघवम् શરીરમાં લઘુતા शरीरमें लघुता, **कर्मसामर्थ्यम्** કાર્ય કરવાની શક્તિ कार्य करनेकी शक्ति, **स्थैर्यम्** સ્થિરતા स्थिरता, **दुःखसहिष्णुता** દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ दुःखोंको सहन करनेकी शक्ति, **दोषक्षयः** દોષોનો ક્ષય दोषोंका क्षय, **अग्निवृद्धिः च** અને અગ્નિની વૃદ્ધિ और अग्निकी वृद्धि, **व्यायामात्** વ્યાયામથી व्यायामसे, **उपजायते** થાય છે उत्पन्न होती है ॥ ३२ ॥

२९. विद्यते—वर्तते (ग. ब. च. झ. थ. प.)
३० एतच्छ्लोकानन्तरम्—
स्याच्छिलालकुटाकर्षाद् धनुराकर्षणादपि ।
व्यायामाद्बहुधाङ्गानां व्यायाम इति शब्दितः ॥
गात्रेष्वायम्यमानेषु तेषु रक्तं विधावति ।
तद्गात्रेषु विमक्तं हि मांसीभवति मर्दनात् ॥
स्रोतः शुद्धो वायुर्यः स चापि प्रतिसार्यते ।
मारुते प्रगुणीभूते सुखं गात्रेषु जायते ॥
कान्तवर्णत्वमङ्गानां सुविभक्तत्वमेव च ।
प्रबुद्धश्वासनिःश्वासचेष्टत्वमशने रुचिः ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु

३१. स्थैर्यार्था—स्थैर्यात्मा (प.)
३२. दुःख°—क्लेश° (ब. च. झ. ड. ढ.)
,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—
क्रमवृद्ध्या सदारोग्यशरीरबलपुष्टिदः ।
आरोग्यबलपुष्टिघ्नः स एवाक्रमसेवितः ॥
इत्यधिकः पाठः (थ. प.) पुस्तकयोः

32. Lightness, capacity for work, firmness, tolerance to hardship, subsidence of humoral discordance and stimulation of the gastric fire accrue from exercise.

अतिव्यायामे दोषाः—

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥

अति અતિશય अतिशय, व्यायामतः વ્યાયામથી व्यायामसे, श्रमः શ્રમ थकावट, क्लमः કંટાળો क्लम, क्षयः ધાતુક્ષય धातुओंका क्षय, तृष्णा તરસ तृष्णा, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, प्रतामकः પ્રતમક શ્વાસ प्रतमक श्वास, कासः ખાંસી खांसी, ज्वरः તાવ ज्वर, छर्दिः च અને ઉલટી और वमन, जायते થાય છે होती है ॥ ३३ ॥

33. Fatigue, exhaustion, wasting, thirst, hemothermia. dyspnea (asthma), cough, fever and vomiting result from over-exercise.

(स्वेदागमः श्वासवृद्धिर्गात्राणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

स्वेद- પરસેવાનું पसीनेका, आगमः આવવું आना, श्वासवृद्धिः શ્વાસનું વધવું श्वासका बढना, तथा गात्राणाम् ગાત્રોની शरीरका. लाघवम् લઘુતા हलकापन, हृदयादि- અને હૃદય વગેરેનો और हृदय आदिका, उपरोधः च ઉપરોધ. उपरोध. इति આ યે, व्यायाम- વ્યાયામનું व्यायामके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ १ ॥

33-(1). The appearance of perspiration, increased respiration, lightness of limbs and a feeling of oppression in the cardiac region indicate the full measure of physical exercise.

अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत—

व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, हास्य- હાસ્ય हंसना, भाष्य- બહુ બોલવું अधिक बोलना, अध्व- પગે મુસાફરી કરવી पैदल मुसाफरी, ग्राम्यधर्म- મૈથુન मैथुन, प्रजागरान् तथा ઉજાગરાનો तथा रात्रिजागरणका, उचितान् અભ્યાસ હોય अभ्यास होने पर, अपि તો પણ भी, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન માણસે તેઓનું बुद्धिमान पुरुष उनका, अति- અતિશય अधिक, मात्रया પ્રમાણમાં मात्रामें, न सेवत સેવન ન કરવું જોઈએ सेवन न करे ॥ ३४ ॥

34. The wise man should not indulge in an excess of physical exercise, laughter, speaking, walking, sex-act and waking at night, even if he is accustomed to such practices.

तेषामतिमात्रसेवने दोषाः—

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।
गजं सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥

---

३३. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

अरोगो जीर्णभक्तश्च नरो व्यायाममाचरेत् ।
नातिपीडाकरो देहे बलवान् श्लेष्मके गदे ॥
व्यायामोष्णशरीरत्वात् स्वेदाच्च प्रविलायिते ।
श्लेष्माणे श्लेष्मका रोगा न भवन्ति शरीरिणः ॥
अजीर्णिनस्त्वामरसो व्यायामेनाकुलीकृतः ।
देहे विसर्पञ्जनयेत् रक्तपित्तामयान् गदान् ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु

एतच्छ्लोकत्रयादनन्तरं च—

अतिव्यायामभाराध्वकर्मभिश्चातिकर्षिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥
बालवृद्धप्रवाताश्च येचोच्चैर्बहुभाषकाः ।
ते वर्जयेयुर्व्यायामं तृषिताः क्षुधिताश्च ये ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके

येऽतिव्यायामतो रोगा मानवानां भवन्ति हि ।
घृतमांसरसक्षीरवस्तिभिस्तानुपाचरेत् ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु

(१) लाघवं तथा—चाति लाघवम् (ग. प.)
,, हृदयाद्युपरोधश्च—हृदयानुपरोधश्च (ग.)

एतान् આ इन्हें, **एवंविधान्** અને એવી જાતનાં और इस प्रकारके, **अन्यान् च** બીજાં કાર્યોને अन्य कार्योंको, **यः** જે जो, **अतिमात्रम्** અતિમાત્રામાં अतिमात्रामें, **निषेवते** સેવે છે सेवन करता है, **सः** તે वह, **गजम्** હાથીને हाथीको, **आकर्षन्** ખેંચતા खींचते हुए, **सिंहः इव** સિંહની પેઠે सिंहकी तरह, **सहसा** તરત જ तुरन्त, **विनश्यति** નાશ પામે છે नष्ट हो जाता है ॥३५॥

35. The person, who indulges in such and similar other activities to an excess, comes by a violent end, like a lion trying to drag the body of an elephant.

व्यायामानर्हाः—

(अतिव्यवायभाराध्वकर्मभिश्चातिकर्शिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥१॥
बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चैर्बहुभाषकाः ।
ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुधितास्तृषिताश्च ये ॥ २ ॥)

ये च अपि જે जो, **मानवाः** માણસો मनुष्य, **अति-** અતિ अति, **व्यवाय-** મૈથુન मैथुन, **भार-** ભારહરણ भार उठाना, **अध्व-** અને પંથ કરવો और पैदल चलना, **कर्मभिः च** એ કર્મોથી इन कर्मोंसे, **अतिकर्शिताः** અત્યંત કૃશ થઈ ગયેલા હોય अधिक कृश हो गये हों, (**ये च अपि** જે और जो, **मानवाः** માણસો मनुष्य,) **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **शोक-** શોક शोक, **भय-** ભય અને भय, **आयासैः** તથા શ્રમથી तथा श्रमसे, **क्रान्ताः** પીડિત થયેલા હોય पीडित हो गये हों, **ये च** અને જે और जो, **बाल-** બાળક बाल, **वृद्ध-** વૃદ્ધ वृद्ध, **प्रवाताः च** પ્રબળ વાતયુક્ત હોય और जो प्रबल वातयुक्त हों, **(ये) च उच्चैः** અને જેઓ ઊંચે અવાજે और जो उच्च स्वरसे, **बहुभाषकाः** ઘણું ભાષણ કરનારા હોય बहुत भाषण करते हों, **ये च** અને જેઓ और जो, **क्षुधिताः** ભૂખ્યા भूखे, **तृषिताः च** અને તરસ્યા હોય और प्याससे पीडित हों, **ते** તેઓએ उनको, **व्यायामम्** વ્યાયામ व्यायाम, **वर्जयेयुः** છોડી દેવો छोड देना चाहिए ॥ १-२ ॥

35-(1-2). Those who are emaciated by excessive indulgence in sex-act, load-carrying and way-faring, those who are afflicted with anger, grief, fear and toil, those who are of tender age or advanced in age or of vata habitus and those who are given to loud and much talk as well as those afflicted with hunger and thirst should avoid physical exercise.

हिताहितसेवनवर्जनक्रमः—

उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥

धीमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **नरः** માણસે पुरुषको चाहिए कि, **उचितात्** અભ્યસ્ત–ઘણીવાર સેવેલી अभ्यास कियेहुए, **अहितात्** અહિતકર વસ્તુનો अहितकरनेवाले आहार विहार आदिको, **क्रमशः** ક્રમથી क्रमशः, **विरमेत** પરિત્યાગ કરવો छोड दे, **हितम् च** અને હિતકારી વસ્તુનું और हितकरनेवाले आहार विहार आदिका, **क्रमेण** ક્રમશઃ क्रमपूर्वक, **सेवेत** સેવન કરવું सेवन करे, **अत्र** અહીં यहां, **क्रमः** ક્રમનો क्रमका, **उपदिश्यते** ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ ३६ ॥

36. By degrees, the wise man should free himself from unwholesome habits; also, by degrees, he should develop wholesome habits. This process of gradual change will now be described.

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

ताभ्याम् હિત તથા અહિત પદાર્થોમાંથી हित और अहित पदार्थोंमेंसे, **प्रक्षेप-** હિતપદાર્થના સેવનમાં हित-पदार्थके सेवनमें, **अपचये** અને અહિત પદાર્થના ત્યાગમાં और अहित पदार्थके त्यागमें, **पादांशिकः** ચતુર્થાંશનો चतुर्थांशका, **क्रमः** ક્રમ क्रम, **भवेत्** વિહિત છે कहा गया है, **एकान्तरम्** તેની સાથે એક દિવસના અંતરનો ક્રમ उसके साथ एक दिनके अंतरका क्रम, **ततः ऊर्ध्वम् च** ત્યાર પછી उसके बाद, **द्व्यन्तरम्** બે દિવસના અંતરનો ક્રમ दो दिनके अंतरका क्रम, **तथा** અને ત્યાર પછી और उसके बाद, **त्र्यन्तरम्** ત્રણ દિવસના અંતરનો

क्रम तीन दिनके अंतरका क्रम, (भवेत् विहित छे होता है) ॥ ३७ ॥

37. The acquisition of the new good habits and the giving-up of the old bad ones should be achieved by regular quarter-steps of decrease (as regards the bad habits) and increase (as regards the good habits) at orderly intervals of one, two and three days.

क्रमेण हितसेवनाहितत्यागे गुणाः—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥३८॥

दोषाः दोषो दोष, क्रमेण क्रमथी क्रमपूर्वक, अपचिताः क्षीण क्षीण, सन्तः थतां होते हुए, अपुनर्भावम् यान्ति फरीथी उत्पन्न थता नथी फिर उत्पन्न नहीं होते, गुणाः च अने गुणो और गुण, क्रमेण क्रमसेवनथी क्रमसेवनसे, उपचिताः वृद्धि पामेला बढे, (सन्तः थतां हुए), अप्रकम्प्याः स्थिर स्थिर, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥३८॥

38. By gradual withdrawal, addictions do not revert and wholesome habits gradually acquired become firmly implanted.

सदातुरा अनातुराश्च मानवाः—

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥३९॥

केचित् केटलाक कई, मानवाः मनुष्यो मनुष्य, गर्भादि गर्भावस्थामांथीज गर्भावस्थासे ही, सम-पित्त-अनिल-कफाः समान वात, पित्त अने कफ प्रकृतिवाळा समान वात, पित्त और कफ प्रकृतिवाले होते हैं, (केचित् केटलाक कई), पित्तलाः पित्ताधिक पित्तबहुल, तथा तथा तथा, (केचित् केटलाक कई), श्लेष्मलाः कफाधिक कफबहुल, दृश्यन्ते देखाय छे दीखते हैं ॥ ३९ ॥

39. From the moment of conception some men are equibalanced as regards the three humors–vata, pitta and kapha; some have a predominance of vata, some of pitta and some of kapha.

देहप्रकृतेर्लक्षणम्—

तेषामनातुराः पूर्वे वातलाद्याः सदातुराः ।
दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

तेषाम् तेओमांथी इनमें, पूर्वे प्रथम कहेला प्रथम कहे गये, अनातुराः सर्वदा नीरोगी रहे छे सदा नीरोग रहते हैं, वातलाद्याः अने वातबहुलादि प्रकृतिवाळा इनमें वातबहुलादि प्रकृतिवाले, सदा सदा सदा, आतुराः रोगी रहे छे रोगी रहते हैं, हि कारण के क्योंकि, एषाम् तेओनुं उनके. देहप्रकृतिः देहनुं स्वास्थ्य देहका स्वास्थ्य, दोष- वात वगेरेना वातादि दोषोंके, अनुशयिता संस्कार-वाळुं संस्कारवाला, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥४०॥

40. Of them the first alone enjoy perfect health while the rest are ever liable to disease. Their body-habitus is named according to the continual predominance of a particular humor in the body.

स्वस्थस्य समसर्वरसं सात्म्यं प्रशस्तम्—

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

तेषाम् ते वातादि प्रकृतिवाळा पुरुषोनी इन वातादि प्रकृतिवाले पुरुषोंके, स्वस्थवृत्तेः स्वस्थ प्रकृतिने माटे स्वास्थ्यके लिए, विपरीत- विपरीत विपरीत, गुणः गुणवाळा गुणवाले, विधिः आहार विहारनुं सेवन आहार विहारका सेवन, हितः हितकर छे हितकर है, समधातोः समदोष-वाळाने समान दोषवालोंके लिए, सम-सर्व-रसम् सघळा रसोनो योग्य प्रमाणमां उपयोग सब रसोंका योग्य परिमाणमें उपयोग, सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, प्रशस्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ४१ ॥

३८. प्रकम्प्या—प्रकंपा (त.)

४०. देहप्रकृतिः—देहे प्रकृतिः (ग.)

41. Having regard to the rules of healthful living in the case of those who are characterised by the predominance of one humor, the use of things antagonistic in quality to that particular humor is beneficial; while in the case of persons with equibalanced humors, the balanced use of the articles of all tastes is recommended as being homologous to them.

मलायनानि—

द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥

अधः નીચે नीचे, द्वे બે दो, शिरसि માથામાં शिरमें, सप्त સાત सात, खानि છિદ્રો छिद्र, स्वेदमुखानि च અને રુવાડાંનાં છિદ્રો और रोमकूप, मलायनानि આ મલમાર્ગો ये मलस्थान, दुष्टैः કુપિત दूषित, मात्रा- અને પ્રમાણમાં एवं मात्रामें, अधिकैः વધેલા अधिक, मलैः મળોથી मलोंसे, बाध्यन्ते પીડા પામે છે दूषित होते हैं ॥४२॥

42. There are two excretory orifices in the lower part of the trunk; there are seven cavities in the head and innumerable openings of sweat-glands all over the body; the emunctories are impaired by morbid or excessive formation of excretory products.

मलानां क्षयवृद्ध्योर्लक्षणम्—

मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।
मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥४३॥

मलायनानाम् મલમાર્ગોના मलमार्गोंके, गुरुतया ભારેપણાથી गुरु होनेसे, मलवृद्धिम् મલની વૃદ્ધિ मलवृद्धिको, लाघवात् અને લઘુપણાથી और लघु होनेसे, मलसंक्षयम् મલનો ક્ષય मलक्षयको, बुध्येत સમજવો जानना चाहिए, अतीव તેમજ अति एवं अति, सङ्ग- અપ્રવૃત્તિથી મલની વૃદ્ધિ अप्रवृत्तिसे मलवृद्धि, उत्सर्गात् च તથા અતિ ઉત્સર્ગથી મલનો ક્ષય સમજવો और मलके अति उत्सर्गसे मलक्षय जानना चाहिए ॥ ४३ ॥

43. The excessive or scanty formation of the excretory products is known by the enlargement or contraction of the emunctory concerned, as also by excessive discharge or suppression of the excrement.

तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः—

तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

तान् મલવૃદ્ધિ અને મલક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા તે मलवृद्धि और मलक्षयसे उत्पन्न हुए उन, व्याधीन् રોગોને रोगोंको, दोषलिङ्गैः વાતાદિ લક્ષણોથી वातादि लक्षणोंसे, आदिश्य ઓળખીને जानकर, साध्यान् સાધ્ય રોગોને साध्य रोगोंकी, मात्रा- માત્રા मात्रा, कालौ અને કાળને और कालका, विचारयन् વિચાર કરીને विचार करके, व्याधि- વ્યાધિ व्याधि, हेतु- અને હેતુથી एवं हेतुसे, प्रतिद्वन्द्वैः વિપરીત ફલ લાવનારાં ઔષધોથી विपरीत फल लानेवाली औषधियोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे ॥ ४४ ॥

44. Diagnosing these disorders by their characteristic signs and morbidity, the physician should treat the curable diseases by remedies which are antagonistic to the diseases and their causative factors with due consideration of dose and time.

स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः—

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।
जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥४५॥

विषम-स्वस्थ-वृत्तानाम् સ્વસ્થવૃત્તના નિયમોને અનુસરી નહિ ચાલનારાઓને स्वस्थवृत्तके नियमोंके अनुसार नहीं चलनेवालोंको, एते આ રોગો ये रोग, तथा अपरे તથા બીજા तथा अन्य, रोगाः स्थौल्यादि રોગો

४२. स्वेदमुखानि—स्वेदवहानि (घ. च.)
४३. गुरुतया—गुरुत्वेन (घ. च. झ. त.)

स्थौल्यादि रोग, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, अनातुरः રોગ થયા પહેલાંજ रोग होनेसे पूर्व ही, स्वस्थवृत्त- સ્વસ્થવૃત્તનું स्वस्थवृत्तका, परः પાલન કરવામાં તત્પર पालन करनेमें तत्पर, भवेत् થવું જોઈએ रहना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. These and other diseases occur in those who do not observe the rules of healthful living. Hence the healthy man should be diligent in the observance of the rules of healthful living.

निजविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः—

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसंचयम् ॥ ४६ ॥

माधव- વૈશાખની वैशाखके, प्रथमे પહેલાના पहले, मासि ચૈત્ર માસમાં કફને चैत्र मासमें कफको, पुनः વળી फिर, नभस्य- ભાદરવાની પહેલાંના भाद्रपदसे, प्रथमे શ્રાવણ માસમાં વાયુને पहले श्रावण मासमें वायुको, सहस्य અને પોષની પહેલાના और पौषसे, प्रथमे च एव માગશર માસમાં પિત્તને पहले मार्गशीर्ष मासमें पित्तको, दोषसंचयम् આવી રીતે દોષોના સંચયને इस तरह दोषसंचयको, हारयेत् દૂર કરવો बाहर करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46. One should eliminate the accumalated morbid matter in the months of Chaitra, Sravana and Margaseersha.

स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।
बस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥४७॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, नित्यशः કાલાનુસાર कालानुसार, स्निग्ध- સ્નેહન स्नेहन, स्विन्न- અને સ્વેદન પામેલ और स्वेदन किये, शरीराणाम् શરીરવાળાઓને शरीरवालोंको, ऊर्ध्वम् વમન वमन, अधः વિરેચન विरेचन, बस्तिकर्म બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, ततः च અને ત્યારપછી और उसके पीछे, नस्यकर्म નસ્યકર્મ नस्यकर्म, कुर्यात् કરવાં करावे ॥ ४७ ॥

47. The wise physician should, after preliminary preparation of the body with the oleation and sudation procedures, carry out the purificatory procedures of vomition, purgation, enemata and errhines according to the season.

यथाक्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥४८॥

अतः એ શોધનકે, ऊर्ध्वम् પછી पीछे, कालवित् દેશ-કાલ જાણનાર વૈદ્ય देश कालादिको समझनेवाला वैद्य, यथाक्रमम् ક્રમાનુસાર क्रमानुसार, यथायोग्यम् અને યોગ્યતાનુસાર और जैसे योग्यहो वैसे, सिद्धानि સિદ્ધ सिद्ध, रसायनानि રસાયનો रसायनों, वृष्ययोगान् च તથા વાજીકરણ યોગોનો और वाजीकरण योगोंका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करावे ॥ ४८ ॥

48. Thereafter the physician skilled in the science of climatology should administer alterative and virilific remedies of tested efficacy systematically and as indicated.

रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मान्द्यमुपैति च ॥४९॥

तथा તે પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार करने पर, धातुषु વાતાદિ ધાતુઓ धातुओंके, प्रकृतिस्थेषु સામ્યાવસ્થામાં રહેવાથી प्रकृतिमें रहनेसे, रोगाः રોગો रोग, न जायन्ते થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, धातवः ધાતુઓ धातुओंकी, अभिवर्धन्ते વધે છે वृद्धि होती है, जरा च અને વૃદ્ધાવસ્થા और वृद्धावस्था, मान्द्यम् મોડી देरसे उपैति આવે છે आती है ॥ ४९ ॥

49. Thus the body-elements being restored to the normal state, suscep-

४६. हारयेत्—वाहयेत् (ग. घ.)
४७. नित्यशः—बुद्धिमान् (घ. ङ.)
,, नस्यकर्म—नस्तःकर्म (ग. च.)

४८. यथायोग्यमतः—यथायोगमतः (ग. घ. च. छ.)
४९. तथा—तस्य (ग.)
,, मान्द्यमुपैति च—चान्तमुपैति च (ट.)

tibility to disease disappears, the body-elements get aggrandised and the pace of age is slackened.

विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

निजानाम् શરીરદોષજન્ય शरीरदोषजन्य, विकाराणाम् વિકારોની विकारोंको, अनुत्पत्तौ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે उत्पन्न न होने देनेके लिए, एषः આ यह, विधिः વિધિ विधि, निदर्शितः બતાવ્યો છે कह दी है, इतरेषाम् બીજા રોગોની અનુત્પત્તિનો विधि अन्य रोगोंकी अनुत्पत्तिकी विधि, तु તો तो, पृथक् પૃથક્ पृथक्, एव જ ही, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहेंगे ॥ ५० ॥

50. Such is the procedure laid down for the prevention of the endogenous diseases. As regards the prevention of other types of diseases, we shall instruct separately.

आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्—

ये भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥५१॥

नृणाम् માણસોને पुरुषोंमें, भूत- ભૂત भूत, विष- વિષ विष, वायु- વાયુ वायु, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, संप्रहारादि- અને પ્રહાર વગેરેથી और चोट आदि, संभवाः ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, ये જે जो, आगन्तवः આગંતુક आगन्तुक, रोगाः રોગો रोग होते हैं, तेषु તેઓમાં उनमें, प्रज्ञा બુદ્ધિદોષ જ बुद्धिदोष ही, अपराध्यति કારણભૂત છે कारण होता है ॥ ५१ ॥

51. The exogenous diseases of human beings, proceeding from evil spirits, poison, air, fire, trauma and such other things, are due to "volitional transgression"

ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥५२॥

ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्षा, शोक- શોક शोक, भय- ભય भय, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, मान- માન मान, द्वेष-आदयः च દ્વેષ વગેરે द्वेष आदि, ये જે जो, मनोविकाराः માનસ વિકારો मानसिक रोग, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं, ते सर्वे તે સર્વ वे सब, अपि પણ भी, प्रज्ञापराधजाः પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય છે बुद्धिदोषसे ही होते हैं ॥ ५२ ॥

52. The psychic disorders, such as jealousy, grief, fear, anger, vanity, hatred and such others, are also said to be the result of "volitional transgression"

आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

प्रज्ञा- બુદ્ધિ प्रज्ञाके, अपराधानाम् અપરાધનો दोषका, त्यागः ત્યાગ त्याग करना, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયોનો इन्द्रियोंका, उपशमः સંયમ उपशम (संयमन), स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, देश- દેશ देश, काल- કાલ काल, आत्म- અને આત્માનું और आत्माको, विज्ञानम् જ્ઞાન जानना, सद्वृत्तस्य સદાચારનું सद्वृत्तका, अनुवर्तनम् પરિપાલન पालन करना ॥ ५३ ॥

53. Avoidance of "volitional transgression", control of the senses, recollection, knowledge of clime, season and the self, and observance of the rules of good conduct—

आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।
प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः ॥५४॥

एषः આ यह, आगन्तूनाम् આગંતુક વ્યાધિઓની आगन्तुज रोगकी, अनुत्पत्तौ અનુત્પત્તિનો उत्पन्न न होने देनेका, मार्गः માર્ગ मार्ग, निदर्शितः કહ્યો છે कहा गया है, प्राज्ञः બુદ્ધિમાન માણસ बुद्धिमान मनुष्य, यत् જેને जिसको, आत्मनः પોતાનું अपना, हितम् હિત हित, विद्यात् જુએ जाने, तत् તે उसको, प्राक् एव રોગની ઉત્પત્તિથી પહેલાંજ रोगोत्पत्तिसे पूर्व ही, कुर्यात् તેણે કરવું करे ॥ ५४ ॥

५०. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (ध. ञ.)

54. These are laid down as the course of prevention of exogenous diseases. The wise man should observe, much before the onset of disease (as a prophylactic measure) such things as he considers good for his well-being.

रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्—

आप्तोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च शान्तये ॥५५॥

विकाराणाम् વ્યાધિને रोगोंके, **अनुत्पत्तौ** ઉત્પન્ન ન થવા દેવામાં उत्पन्न न होने देनेमें, **उत्पन्नानाम् च** અને ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓની और उत्पन्न हुए रोगोंकी, **शान्तये** શાંતિ માટે शान्तिके लिए, **आप्त-** આપ્તજનોના ऋषियोंसे दिये, **उपदेश-** ઉપદેશનું उपदेशको, **प्रज्ञानम्** જ્ઞાન जानना, **प्रतिपत्तिः च** અને તેનું અનુષ્ઠાન और उसके अनुसार आचरण करना, **कारणम्** એ કારણ છે यह कारण है ॥ ५५ ॥

55. The knowledge of authoritative instruction and its right application are the two factors necessary for the prevention and cure of diseases.

के नरा वर्ज्याः—

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥५६॥
परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।
निर्घृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥५७॥

पाप- પાપયુકત पापमय, **वृत्त-** આચરણ आचरण, **वचः-** વાણી वाणी, **सत्त्वाः** અને મનવાળા और मनवाले, **सूचकाः** ચાડિયા चुगलीखोर, **कलहप्रियाः** કજિયાખોર झगडालु, **मर्म-उपहासिनः** મર્મપીડક ઉપહાસ કરનારા छिद्रको देखकर उसपर हंसनेवाले, **लुब्धाः** લોભી लालची, **परवृद्धि-** અન્યની ઉન્નતિમાં दूसरोंकी उन्नतिमें, **द्विषः** દ્વેષ કરનાર द्वेष रखनेवाले, **शठाः** શઠ धूर्त, **पर-** બીજાની दूसरोंकी, **अपवाद-** નિંદામાં निंदामें, **रतयः** તત્પર तत्पर, **चपलाः** ચપળ चंचल, **रिपु-** શત્રુના दुश्मनके, **सेविनः** સેવક सेवक, **निर्घृणाः** નિર્દય दयारहित, **त्यक्तधर्माणः** તથા ધર્મહીન तथा धर्महीन, **नराधमाः** નરાધમોનો नीच पुरुषोंका, **परिवर्ज्याः** ત્યાગ કરવો જોઈએ सहवास छोड देना चाहिए ॥ ५६–५७ ॥

56-57. Those who are sinful of conduct, speech and disposition, back-biters, quarrelsome, sarcastic and niggards; those who are envious of others' prosperity, and cheats; those who delight in scandal-mongering and are fickle-minded, those who have a foot in the enemy's camp, those who are without compunction, and apostates; all such, the scum of humanity, should be shunned.

के नराः सेव्याः—

बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥५८॥
सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥५९॥

बुद्धि- પુષ્કળ અને શ્રેષ્ઠ બુધ્ધિ प्रचुर व प्रशस्त बुद्धि, **विद्या-** વિદ્યા विद्या, **वयः-** વય वय, **शील-** શીલ शील, **धैर्य-** ધૈર્ય धैर्य, **स्मृति-** સ્મૃતિ स्मृति, **समाधिभिः** અને સમાધિથી और समाधिसे, **वृद्धाः** યુક્ત युक्त, **वृद्ध-उपसेविनः** વૃધ્ધોની સેવા કરનાર वृद्धोंकी सेवामें तत्पर, **स्वभावज्ञाः** સર્વ પ્રાણીઓના સ્વભાવને જાણનાર सब प्राणियोंके स्वभावको जाननेवाले, **गतव्यथाः** શોકાદિથી રહિત शोकादिसे रहित, **सुमुखाः** પ્રસન્ન મુખવાળા प्रसन्न मुखवाले, **प्रशान्ताः** શાંત ચિત્તવાળા शान्तचित्त, **शंसितव्रताः** વ્રતનું પાલન કરનારે व्रतका पालन करनेवाले, **सर्व-** સર્વ सब, **भूतानाम्** પ્રાણીઓને प्राणियोंके लिए, **सन्मार्ग-** સન્માર્ગનો सच्चे मार्गका, **वक्तारः** ઉપદેશ કરનાર उपदेश करनेवाले, **पुण्य-** પવિત્ર पवित्र, **श्रवण-** શ્રવણ

५५. आप्तोपदेशप्रज्ञानं—आप्तोपदेशः प्रज्ञानं (ध.)
,, प्रज्ञानं—प्रज्ञानां (द. प.)
५६. परवृद्धिद्विषः—परवृद्धिद्विपः (प.)
५७. परापवादरतयः—परनारीप्रवेशिनः (ग. च. झ. ध.)
५८. स्वभावज्ञा—अभावज्ञा (प.)

श्रवण, दर्शनाः અને દર્શનવાળા પુરુષો और दर्शन-वाले पुरुषोंका, सेव्याः સેવવા લાયક છે सेवन करना चाहिए ॥ ५८-५९ ॥

58-59. While those who are old (mature) in understanding, learning, years, character, courage, memory and one-mindedness; those who frequent the company of such; those who are endowed with insight into the nature of things; those who are free from all ailments; those who are well-disposed towards all creatures; those who are tranquil of heart; those who are of commendable character; the teachers of the right path; and those who hear and see only that which is meritorious are to be sought.

हितसेवने प्रयतितव्यम्—

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

इह આ લોકમાં इह लोकमें, प्रेत्य च અને પરલોકમાં और परलोकमें, सुखार्थी સુખની ઇચ્છાવાળા सुख चाहनेवाले, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुषको, आहार- આહાર आहार, आचार- આચાર आचार, चेष्टासु અને બીજી ક્રિયાઓમાં एवं दूसरी क्रियाओंमें, हित- જે હિતકર હોય તેના जो हितकर हो उसके, सेवने સેવનમાં सेवनमें, परम् ખૂબ अति, प्रयत्नम् પ્રયત્ન प्रयत्न, आतिष्ठेत् કરવો करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. The wise man who seeks happiness both here and hereafter, should exercise the highest care in selecting what is wholesome in the matter of food, conduct and behaviour.

दधिसेवने नियमाः—

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥

नक्तम् રાત્રે रात्रिमें, दधि દહીં दही, न ન नहीं, भुञ्जीत ખાવું खानी चाहिए, अघृतशर्करम् ઘી ખાંડ વિના घी शक्करके बिना, अपि च न પણ ન ખાવું भी नहीं खानी चाहिए, अमुद्गयूषम् મગના યૂષ વિના मूंगके यूषके बिना, न ન ખાવું नहीं खानी चाहिए, अक्षौद्रं न મધ વિના ન ખાવું मधुके बिना नहीं खानी चाहिए, उष्णम् न ગરમ કરીને ન ખાવું गरम करके नहीं खानी चाहिए, आमलकैः તથા આમળાં तथा आंवलेके, विना न વિના ન ખાવું बिना नहीं खानी चाहिए ॥ ६१ ॥

61. Curds should not be taken at night nor should they be taken without ghee and sugar, nor without green-gram soup, nor without honey, nor hot, nor without emblic myrobalans.

दधिसेवनविधीनामपालने दोषाः

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

विधिम् જો મનુષ્ય વિધિને यदि मनुष्य विधिको, हित्वा ત્યાગ કરી छोडकर, दधिप्रियः દહીંનું સેવન કરે છે તો તે दहींका सेवन करता है तो वह, ज्वर- જ્વર ज्वर, असृक्पित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, वीसर्प- વીસર્પ वीसर्प, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, पाण्डु-आमय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, भ्रमान् ભ્રમ भ्रम, उग्रां कामलां च અને દારુણ કમળાને और तीव्र कामलाको, प्राप्नुयात प्राप्त કરે છે प्राप्त होता है ॥ ६२ ॥

६१. मुद्गयूषम्–मुद्गसूपम् (ङ.)

„ एतच्छ्लोकस्याग्रे—

अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तं तु दधि वर्जितम् ।
श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधिमारुतसूदनम् ॥
न च सन्धुक्षयेत् पित्तमाहारं च विपाचयेत् ।
शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥
मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम् ।
सुरसं चाल्पदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ॥
उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तं तु निर्हरेत् ।

इत्यधिकः पाठः (ख. ग. च. ज. ट. ध.) पुस्तकेषु ॥

62. The curds-lover who violates these rules would be affected with fever, hemothermia, acute spreading affections, dermatosis, anemia, giddiness and severe jaundice.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥६३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकाः** ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोकों हैं कि, **वेगाः** वेग वेग, **वेग-समुत्थाः च** અને વેગરોધજન્ય और वेगको रोकनेसे उत्पन्न होते, **रोगाः** રોગો रोग, **तेषां च भेषजम्** અને તેઓની ચિકિત્સા और इन रोगोंकी औषध, **येषां च** અને જેના जिनके, **वेगाः** વેગો वेगोंको, **विधार्याः** ધારણ કરવા જોઈએ धारण करने चाहिए, **यदर्थम्** જેના માટે जिसके लिए, **यत्** જે जो, **हित-** હિતકર છે लाभकारी है, **अहितम्** અને અહિતકર છે एवं अहितकारी है ॥ ६३ ॥

63. Here are the recapitulatory verses—

The natural urges, the diseases born of their suppression, their treatment, the urges that should be controlled, what is wholesome and what is unwholesome and for whom;

उचिते चाहिते वर्ज्यं सेव्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥

वर्ज्ये ત્યાગવા યોગ્ય छोडने योग्य, **उचिते** અભ્યસ્ત અભ્યસ્ત, **अहिते च** અહિતનો अहितका, **सेव्ये** અને સેવવા યોગ્ય और सेवनीय, **अनुचिते च** અનભ્યસ્ત હિતનો अनभ्यस्त हितका, **क्रमः** ક્રમ क्रम, **यथाप्रकृति** પ્રકૃતિ અનુસાર प्रकृतिके अनुसार, **आहारः** આહાર आहार, **मलायन-** મલમાર્ગ मलमार्ग, **गद-** तथा તેના રોગોની तथा इनके रोगोंकी, **औषधम् च** ચિકિત્સા चिकित्सा ॥ ६४ ॥

64. the withdrawal from bad habits and the development of good habits, diet according to habitus; diseases of the emunctories and their medication;

भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥६५॥

भविष्यताम् च ભવિષ્યમાં થનારા भविष्यमें होनेवाले, **रोगाणाम्** રોગોને रोगोंको, **अनुत्पत्तौ** રોકવાનાં रोकनेके, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઔષધ औषध, **आत्मसुख-** અને પોતાના સુખની और अपने सुखकी, **अर्थिना** ઇચ્છાવાળા इच्छावाला, **धीमता** બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुषको, **वर्ज्याः** ત્યજવા યોગ્ય छोडने योग्य, **सेव्याः च** અને સેવવા યોગ્ય और सेवन करने योग्य, **पुरुषाः** પુરુષો मनुष्य ॥ ६५ ॥

65. prophylactic measures for the prevention of diseases; who are to be shunned and who are to be sought by the wise man who is keen on achieving his welfare;

विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।
नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

येन જે जो, **विधिना** વિધિથી विधिसे, **यस्मात् च** અને જે કારણથી और जिन कारणसे, **दधि** દહીં दही, **सेव्यम्** સેવવું જોઈએ सेवन करना चाहिए, **तत्** તે उस, **सर्वम् एव** સર્વ વિષયોને सब विषयोंको, **अत्रिजः** આત્રેય आत्रेय, **मुनिः** મુનિએ मुनिने, **न वेगान्धारणे** 'ન વેગાન્ધારણીય' 'न वेगान्धारणीय', **अध्याये** અધ્યાયમાં अध्यायमें, **अवदत्** કહી દીધાં છે कह दिया है. ॥६६॥

66. In what way curds should be taken and why so—all this the son of Atri has described in this chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed."

---

६५. आत्मसुखार्थिना—ये सुखार्थिना (ग. च.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **नवेगान्धारणीयः** 'નવેગાન્ધારણીય' 'नवेगान्धारणीय,' **नाम** નામનો नामका, **सप्तमः** સાતમો सातवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય अध्याय, **समाप्तः** સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रम :—

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ Chapter VIII

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **इन्द्रियोपक्रमणीयम्** 'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય' નામના 'इन्द्रियोपक्रमणीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Regimentation of the senses".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चेन्द्रियादीनां परिगणनम्—

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इह खलु આ પ્રકરણમાં इस आयुर्वेदके प्रकरणमें, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रियाणि** જ્ઞાનેન્દ્રિયો ज्ञानेन्द्रियों, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रिय-द्रव्याणि** ઇન્દ્રિયનાં દ્રવ્યો इन्द्रियके द्रव्यों, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોનાં इन्द्रियोंके, **अधिष्ठानानि** આશ્રયો आश्रय, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंके, **अर्थाः** વિષયો विषय, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **बुद्धयः** બુદ્ધિઓ बुद्धियां, **भवन्ति** છે होती हैं, **इति** એમ ऐसा, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियके, **अधिकारे** પ્રકરણમાં प्रकरणमें, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है ॥ ३ ॥

3. According to this science there are five sense-faculties, five sense-materials five sense-organs, five sense-objects and five sense-perceptions. Thus it has been laid down on the subject of the senses.

मनसो लक्षणम्—

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, 'चेतः' इत्याहुरेके, तदर्थात्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

पुनः વળી और, **मनः** મન मन, **अतीन्द्रियम्** ઇંદ્રિયોમાં સૂક્ષ્મતર છે इन्द्रियोंमें सूक्ष्मतर है, **सत्त्वसंज्ञकम्** તેને સત્ત્વ કહે છે इसे सत्त्व कहते हैं, **तत् मनः** તે મનને इसी मनको, **एके** કેટલાક कितने, **'चेतः' इति** ચિત્ત એ નામથી પણ 'चित्त' इस नामसे भी, **आहुः** કહે છે कहते हैं, **तत्** તે મન वह मन, **अर्थ-आत्मसंपत्-आयत्त-चेष्टम्** પોતાના વિષય અને આત્માની શ્રેષ્ઠતાને આધીન વ્યાપારવાળું છે अपने विषय और आत्मा इनकी श्रेष्ठताके अधीन व्यापारवाला है, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોની और इन्द्रियोंकी, **चेष्टा-** ચેષ્ટાનું चेष्टाओंका, **प्रत्ययभूतम्** કારણભૂત છે कारणभूत है ॥ ४ ॥

---

४. चेतः—चित्तम् (प.)
,, तदर्थात्मसंपत्—तदर्थगुणसंपत् (प.)
,, आत्मसंपत्—आत्मगुणसंपत् (ग.)

4. The mind which is super-sensual is designated "Sattva", and some call it "Cetaḥ" (consciousness). Its function is dependent on the presence of the mental object and the spirit. It is the cause of the activity of the sense-organs.

एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभासे कारणम्—

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च; न चानेकत्वं, नह्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते; तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

स्व-अर्थ—મનના ચિંત્યાદિ વિષયો मनके अपने चिन्त्यादि विषय, **इन्द्रिय-अर्थ**- ઇન્દ્રિયોના વિષયો इन्द्रियोंके विषय, **सङ्कल्प**- અને સંકલ્પની और अनेक संकल्पोके, **व्यभिचरणात् च** અનેકતાથી बदलते रहनेसे, **रजः-तमः**- રજોગુણ-તમોગુણ रज-तम, **सत्त्वगुण**—અને સત્ત્વગુણના तथा सत्त्वगुणके, **योगात् च** યોગથી सम्बन्धसे, **एकस्मिन्** એક एक, **पुरुषे** પુરુષમાં पुरुषमें, **सत्त्वम्** મન मन, **अनेकम्** જાણે અનેક પ્રકારનું થાય છે जैसे कि अनेक प्रकारका होता है, **अनेकत्वम् च न** પરંતુ મનનું અનેકપણું परंतु मनका अनेकत्व, **न** નથી नहीं है, **हि** કારણકે क्योंकि, **एकम्** હિ એકજ મન एक ही मन, **एककालम्** એકજ સમયે एकही समयमें, **अनेकेषु** અનેક વિષયોમાં अनेक विषयोमें, **न प्रवर्तते** પ્રવૃત્ત થતું નથી प्रवृत्त नहीं हो सकता, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **सर्व-इन्द्रिय-** બધી ઇન્દ્રિયોની सब इन्द्रियोंकी, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિઓ प्रवृत्ति, **एककाला** એક સમયે एक समयमें, **न** થતી નથી नहीं होती ॥ ५ ॥

5. On account of the multiplicity of mental objects, sense-objects and impulses, as also of the combinations of the qualities of Rajas, Tamas and Sattva, the mind appears as multi-faceted in one and the same person. There is no multiplicity of minds, because a single mind cannot have contact with many sense-objects simultaneously. Hence all sense organs do not function at one and the same moment.

पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतुः—

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

यद्गुणम् च જે ગુણવાળું जिस गुणवाला, **सत्त्वम्** મન मन, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषका, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર वारवार, **अनुवर्तते** અનુવર્તન કરે છે अनुसरण करता है, **तत् सत्त्वम्** તે મનને उसी मनको, **बाहुल्यानुशयात्** તે ગુણના ઘણા સંબંધથી उस गुणके अधिक संबंधसे, **मुनयः** મુનિઓ ऋषिलोग, (**तद्गुणम्** તે ગુણવાળું उसी गुणवाला), **एव** જ ही, **उपदिशन्ति** કહે છે कहते हैं ॥ ६ ॥

6. Whatever trait manifests most frequently in a man's mental make-up, of that mentality he is said to be by the wise, on account of his predominant association with it.

मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्थग्रहणे सामर्थ्यम्—

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

मनः- મનથી मनसे, **पुरः-सराणि** દોરવામાં આવતી अधिष्ठित, **इन्द्रियाणि** ઈંદ્રિયો इन्द्रियां, **अर्थ-** પોતપોતાના વિષયોને अपने अपने विषयोंको, **ग्रहण-** ગ્રહણ કરવામાં ग्रहण करनेमें, **समर्थानि** સમર્થ समर्थ, **भवन्ति** બને છે होती हैं ॥ ७ ॥

५. नह्येकम्—अनेकम् (ज. प.)
,, ,, —નાળ્વकाળ્ (प. द. ध.)
,, नह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते—अनेकमेककालमनेकेषु प्रवर्तते (प.) (ध.)

६. मुनयो—ऋषयो (ध. ठ.)
,, बाहुल्यानुशयात्—गुणबाहुल्यानुशयात् (ड.)
,, ,, —गुणबाहुल्यात् (ठ.)

7. The sense-organs when led by the mind, are capable of contacting the sense-objects.

पञ्चेन्द्रियाणि—

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

तत्र તેમાં इनमें, चक्षुः ચક્ષુ आंख, श्रोत्रम् કર્ણ कान, घ्राणम् નાસિકા नासिका, रसनम् રસના (જીભ) जिह्वा, स्पर्शनम् અને ચામડી और त्वचा, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો છે ज्ञानेन्द्रियां हैं ॥ ८ ॥

8. Sight, hearing, smell, taste and touch are the five sense-faculties.

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि-खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति ॥ ९ ॥

खम् આકાશ आकाश, वायुः વાયુ वायु, ज्योतिः અગ્નિ अग्नि, आपः જળ जल, भूः અને પૃથ્વી और पृथ्वी, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, इन्द्रिय ઇંદ્રિયનાં इन्द्रियोंके, द्रव्याणि દ્રવ્યો છે द्रव्य हैं ॥ ९ ॥

9. The five sense-materials are ether, air, light, water and earth.

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि-अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ १० ॥

अक्षिणी ચક્ષુ (આંખ) दो चक्षु, कर्णौ કાન दो कान, नासिके નસકોરાં दो नासिका (नथुने), जिह्वा જીભ जिह्वा, त्वक् च અને ચામડી और त्वचा, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયનાં इन्द्रियोंके, अधिष्ठानानि અધિષ્ઠાનો છે आश्रयस्थान हैं ॥ १० ॥

10. The five sense-organs are the eyes, the ears, the nose, the tongue and the skin.

पञ्चेन्द्रियार्थाः—

पञ्चेन्द्रियार्थाः-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

शब्द- શબ્દ शब्द, स्पर्श- સ્પર્શ स्पर्श, रूप- રૂપ रूप, रस- રસ रस, गन्धाः અને ગંધ और गंध, पञ्च આ પાંચ ये पांच, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયના इन्द्रियोंके, अर्थाः વિષયો છે विषय हैं ॥ ११ ॥

11. The five sense-objects are sound, touch, shape, taste and smell.

पञ्चेन्द्रियबुद्धयः—

पञ्चेन्द्रियबुद्धयः-चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्च पञ्चकम् ॥ १२ ॥

चक्षुर्बुद्धि-आदिकाः ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, શ્રોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વગેરે चक्षुसे ज्ञान, श्रोत्रज्ञान वगेरह, पञ्च પાંચ पांच, इन्द्रिय- ઇંદ્રિયોનાં इन्द्रियोंके, बुद्धयः જ્ઞાનો છે ज्ञानों हैं, पुनः ताः વળી તે और ये ज्ञान, इन्द्रिय- ઇંદ્રિય इन्द्रिय, इन्द्रियार्थ- ઇંદ્રિયોના વિષય इन्द्रियोंके विषय, सत्त्व- મન मन, आत्म- અને આત્માના और आत्माका एक साथ, सन्निकर्षजाः સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે संबंध होनेसे उत्पन्न होते हैं, क्षणिकाः ક્ષણિક છે क्षणिक हैं, निश्चय-आत्मिकाः च તથા નિશ્ચયાત્મક છે और निश्चयात्मक हैं, इति આવી રીતે इस प्रकारसे, एतत् આ ये, पञ्च પાંચ पांच, पञ्चकम् પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો થાય છે पांच पांच पदार्थोंके समूहों होते हैं ॥ १२ ॥

12. The five perceptions are the visual perception etc. These perceptions are the results of the coordination of the senses, the sense-objects, mind and soul; they are fleeting and are of the nature of decisions. These then, are the five pentads.

अध्यात्मद्रव्यगुणानां संग्रहः—

मनो मनोर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याश्रितं च कर्म, यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

मनः મન मन, मनः-अर्थः મનનો વિષય मनका विषय, बुद्धिः आत्मा च બુદ્ધિ અને આત્મા बुद्धि और

१०. नासिके—नासिका (प.)

आत्मा, इति એ यह, अध्यात्म- અધ્યાત્મ अध्यात्म, द्रव्य- દ્રવ્ય द्रव्यों, गुण-संग्रहः અને ગુણોનો સંગ્રહ और गुणोंका संग्रह, द्रव्य-आश्रितम् તથા દ્રવ્યમાં રહેલું तथा द्रव्यमें आश्रित, कर्म च કર્મ कर्म, यत् જે जो, क्रिया इति ક્રિયા એ નામથી કહેવાય છે 'क्रिया' इस नामसे कहलाती है वह, शुभ-अशुभ- તે શુભ અને અશુભની शुभ एवं अशुभ, प्रवृत्ति- પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, निवृत्ति- અને નિવૃત્તિનાં और निवृत्तिके, हेतुः કારણો છે कारणों हैं ॥१३॥

13. The mind, the mind-objects, the understanding and the spirit constitute the aggregate of spiritual elements and qualities. This aggregate is the source of good or bad activity or inactivity. Action which is also called therapeusis depends on the substances.

पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां तैजसत्वादिव्यपदेशे हेतुः—

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपपद्यते ।

तत्र अनुमान-અનુમાનદ્વારા अनुमानद्वारा, गम्यानाम् જાણવા યોગ્ય जानने योग्य, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયો इन्द्रियों, पञ्चमहाभूत- જો કે પંચમહાભૂતોના पंचमहाभूतोंके, विकार- વિકારના विकारके, समुदाय સમુદાય समुदायसे, आत्मकानाम् अपि सताम् રૂપ જ છે તોપણ उत्पन्न हुई है तो भी, चक्षुषि ચક્ષુમાં आंखोंमें, तेजः અગ્નિ अग्नि, श्रोत्रे કર્ણમાં कानोंमें, खम् આકાશ आकाश, घ्राणे ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં नासिकामें, क्षितिः પૃથ્વી पृथ्वी, रसने જિહ્વામાં जिह्वामें, आपः જળ जल, स्पर्शने અને ત્વચામાં और त्वचामें, अनिलः વાયુ वायु, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष रूपसे, उपपद्यते રહે છે रहती है ।

14. Although the senses which are recognised by means of inference, are in general, aggregates of all the five proto-elements, yet light in the eyes, ether in the ear, earth in the smell, water in the taste, and air in the touch are found to predominate.

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तत्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्विभुत्वाच्च ॥१४॥

तत्र તેમાં इन इन्द्रियोंमें, यत् इन्द्रियम् જે ઇન્દ્રિય जो इन्द्रिय, विशेषात् અધિકતાથી अधिकतासे, यद्-आत्मकम् જે મહાભૂતરૂપ હોય છે जो महाभूतरूप होती है, तत् તે ઇન્દ્રિય वह इन्द्रिय, तत् स्वभावात् વિષય સમાન પ્રકૃતિવાળી હોવાથી विषय समान स्वभाववाली होनेसे, विभुत्वात् च તથા સમાન જાતિવાળા વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળી હોવાથી समानजातिवाले विषयोंका ग्रहण करनेमें सामर्थ्यवाली होनेसे, तद्- आत्मकम् एव પ્રધાનભૂતાત્મક જ प्रधानभूतात्मक ही, अर्थम् વિષયને विषयको, अनुगृह्णाति ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करती है ॥१४॥

14-1. From among these, each sense, predominant in one element in particular, contacts objects which have a similar predominance of that element, owing to innate affinity and ubiquity.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः—

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संपद्यते, सामर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥१५॥

तत् તે वह, इन्द्रियम् ઇંદ્રિય इन्द्रिय, अर्थ- રૂપ વગેરે વિષયોના रूप आदि विषयोंके, अतियोग- અતિયોગ अतियोग, अयोग- અયોગ अयोग, मिथ्या-योगात् અને મિથ્યાયોગથી और मिथ्यायोगसे, समनस्कम् મનસહિત मन सहित, विकृतिम् વિકારને विकारको, आपद्यमानम् પ્રાપ્ત થઈને प्राप्त हो कर, यथास्वम् પોતપોતાના अपने अपने, बुद्धि- જ્ઞાનના ज्ञानके, उपघाताय નાશ માટે नाशके लिए, संपद्यते તૈયાર થાય છે उद्यत होती

१४. उपपद्यते—उपदिश्यते (ग. घ.)

१४. अनुगृह्णाति—अनुधावति (ग घ. च. झ. द.)
१५. बुद्ध्युपघाताय संपद्यते—बुद्ध्युपघाताय प्रवर्तते (ढ.)
,, सामर्थ्ययोगात्—समयोगात् (च. छ. द. ध. प.)
,, योगात्—योगैः (ग.)
,, आपद्यमानम्—अनुवर्तमानम् (ग.)

है, **सामर्थ्य- योगात् पुनः** અને સમયોગથી और समयोगसे, **प्रकृतिम्** પ્રકૃતિમાં स्वभावमें, **आपद्यमानम्** રહીને रहकर, **यथास्वम्** પોતપોતાના अपने अपने, **बुद्धिम्** જ્ઞાનને ज्ञानकी, **आप्याययति** વધારે છે वृद्धि करती है ॥ १५ ॥

15. By over-contact, non-contact and mis-contact of the senses with their objects, the senses, together with the mind, getting vitiated, lead to the impairment of understanding in their own respective spheres. On the other hand, right contact, regaining the normal state, conduces to the enhancement of understanding in due manner.

मनसो ग्राह्यविषयाः —

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

चिन्त्यम् ચિન્ત્ય सोचनाके योग्य, **मनसः** મનનો मनका, **अर्थः तु** વિષય છે विषय है, **तत्र** ત્યાં उसमें, **ते एव** તે જ वे ही, **समान-** મનના વિષયના સમયોગ मनके विषयके समानयोग, **अति-** અતિયોગ अतियोग, **हीन-** હીનયોગ हीनयोग, **मिथ्या- योगाः** અને મિથ્યાયોગ और मिथ्यायोग, **मनसः** મન मन, **मनोबुद्धेः च** તથા મનના જ્ઞાનની व मनके ज्ञानकी, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **विकृति- हेतवः** તથા વિકૃતિનાં કારણો और विकृतिके कारणों, **भवन्ति** થાય છે होते हैं ॥ १६ ॥

16. The object of the mind is that which is thinkable. The right, as well as excessive, deficient and erroneous perceptions are the causes respectively of the order and the disorder of the mind and understanding.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे स्थापने उपायाः —

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः;

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **अनुपतप्तानाम्** પ્રકૃતિસ્થ अपनी प्रकृतिमें स्थित, **समनस्कानाम्** મનસહિત मनसहित, **इन्द्रियाणाम** ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंको, **अनुपतापाय** સ્વાસ્થ્યાનુવર્તન માટે स्वस्थ तथा अपने स्वभावमें रखनेके लिए, **प्रकृतिभावे** વિકૃતિથી બચાવવા માટે विकृतिसे बचानेके लिए, **एभिः** આ निम्न, **हेतुभिः** હેતુઓથી कारणों द्वारा, **प्रयतितव्यम** પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करना चाहिए:

17-(1). For preserving the normality of the sense-organs and the mind, and protecting them from abnormality, effort should be made by the following means.

तद्यथा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति ।

तद् यथा જેમકે जैसे कि, **सात्म्य- इन्द्रियार्थ-** ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોના સમ इन्द्रियों और उसके विषयोंके सम, **संयोगेन** યોગથી योगद्वारा, **बुद्ध्या** બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **सम्यक्** સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, **अवेक्ष्य** જોઈ सोच, **अवेक्ष्य** જોઈને विचारकर, **कर्मणाम्** કાર્યો कार्योंको, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **प्रतिपादनेन** કરવાથી करनेसे, **देश-काल-** દેશ-કાલ देशकाल, **आत्मगुणः** અને આત્માના (મન તથા શરીરના) ગુણથી, और आत्माके (मन व शरीरके) गुणोंसे, **विपरीत-** વિપરીત ગુણવાળા આહાર વગેરેના विपरीत गुणवाले आहार आदिके, **उपासनेन च इति** સેવનથી सेवनसे ।

17-(2). The wholesome contact of the sense organs and their objects, the proper performance of actions after intelligent and repeated scrutiny, and resorting to the habitual use of agents that counteract the prevailing traits of clime, season and one's own constitution.

१६. मनोबुद्धेश्च—बुद्धेश्च (द.)
,, समानाति°—समाति° (ग.)
१७. अनुपतप्तानाम्—उपतप्तानाम् (प.)
१७.(२) कालात्मगुण—कालात्मदोषप्रकृतिगुण (ग. प.)
,, विपरीतोपासनेन—विपरीतोपसेवनेन (ध.)

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, आत्महितम् પોતાનું કલ્યાણ अपना कल्याणकी, चिकीर्षता કરવાની ઇચ્છાવાળા इच्छा रखनेवाले, सर्वेण બધાએ सब मनुष्योंको, सर्वदा હમેશાં सदा, स्मृतिम् आस्थाय સ્મરણ રાખીને स्मरण रखकर सर्वम् સઘળા सब, सद्वृत्तम् સદાચરણનું सदाचरणका, अनुष्ठेयम् પાલન કરવું જોઈએ पालन करना चाहिए ॥ १७ ॥

17-(3). Therefore all those desirous of their welfare should always remember and put into practice all the rules of right conduct.

सद्वृत्तानुष्ठाने हेतुर्लाभश्च—

तद्धयनुतिष्ठन् युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयं चेति;

हि तत् કારણકે તેનું क्योंकि इस सद्वृत्तका, अनुतिष्ठन् સમ્યક્ પાલન કરનાર संपूर्ण रूपमें पालन करनेवाला मनुष्य, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्य, इन्द्रियविजयं च અને ઇન્દ્રિયવિજય और इन्द्रियों पर जय, इति એ इन, अर्थद्वयम् બંને લાભોને दोनों लाभोंको, युगपत् એકીસાથે एक ही साथ, संपादयति इति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है,

18-(1). By the observance of these rules, one achieves at once both the objects viz. health and the conquest of the senses.

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश!

अग्निवेश હે અગ્નિવેશ हे अग्निवेश, तत् सद्वृत्तम् તે સદાચરણને उस सदाचरणको, अखिलेन સંપૂર્ણ રીતે संपूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे।

18-2. O, Agnivesa! we shall now describe the entire code of right conduct.

अनुष्ठेयानि सद्वृत्तानि—

तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यानर्चयेत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ कालावुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्,

तद् यथा જેમકે जैसे कि, देव-गो- દેવ-ગાય देवता-गाय, ब्राह्मण-गुरु- બ્રાહ્મણ-ગુરુ ब्राह्मण-गुरु, वृद्ध-सिद्ध- વૃદ્ધ-સિદ્ધ वृद्ध-सिद्ध, आचार्यान् અને આચાર્યનું और आचार्यका, अर्चयेत् પૂજન કરવું पूजन करे, अग्निम् અગ્નિની अग्निकी, उपचरेत् સેવા કરવી-હોમ કરવો सेवा करे—होम करे, प्रशस्ताः ઉત્તમ उत्तम, ओषधीः ઔષધિઓ औषधियोंको, धारयेत् ધારણ કરવી धारण करे, द्वौ બે दोनों, कालौ વખત (સવારે અને સાંજે) समय (प्रातःकाल व सायंकालमें), उपस्पृशेत् સંધ્યાવંદન કરવું सन्ध्यावन्दन करे, मलायनेषु સઘળા મળમાર્ગોની सब मलस्थानोंकी, पादयोः च તથા પગોની पैरोंकी, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, वैमल्यम् સ્વચ્છતા स्वच्छता, आदध्यात् રાખવી रक्खे, पक्षस्य પખવાડિયામાં पंद्रह दिनमें, त्रिः ત્રણ વખત तीन बार, केश-श्मश्रु-लोम- માથાના વાળ-મૂછ-દાઢી शिरके बाल-दाडी-मूंछ, नखान् तथा નખ और नाखुनोंको, संहारयेत् કપાવવા જોઈએ कटवावे;

18-(3). It includes reverence for the gods, cows, brahmanas preceptor, elders, adepts and for teachers; the tending of the (ceremonial) fire; the wearing of the holy herbs; bathing twice daily; repeated cleansing of the excretory orifices and the feet; trimming the hair of the head and the beard and the nails thrice a fortnight;

नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात्, साधुवेशः, प्रसिद्धकेशः, मूर्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यः, धूमपः पूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां

---

१८. तद्ध्यनुतिष्ठन्—तद्ध्यनुष्ठानम् (च. द. ध.)

१८. ॰देक्ष्यामोऽग्निवेश—॰देक्ष्यामः (च. ध.)

१८. अग्निमुपचरेत्—अग्निमनुचरेत् (प.)

१८. प्रसिद्धकेशः—प्रसाधितकेशो (क.ग.च.छ.झ.ञ.ड.द.ध.प.)

नमस्कर्ता, बलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ष्युः, फले नेर्ष्युः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, ह्रीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता,

नित्यम् હમેશાં नित्य, अनुपहत- સ્વચ્છ અને ફાટ્યા વિનાનાં साफ-बिना फटे, वासाः વસ્ત્રો પહેરવાં वस्त्र धारण करे, सुमनाः પ્રસન્ન મનવાળા રહેવું જોઈએ प्रसन्नमन रहे, सुगन्धिः स्यात् સુગંધી પદાર્થો ધારણ કરવા જોઈએ सुगन्धवाले पदार्थोंको धारण करे, साधुवेशः શિષ્ટ જનને યોગ્ય પોષાક પહેરવો જોઈએ सौम्य वेशको धारण करे, प्रसिद्धकेशः વાળ ઓળેલા રાખવા જોઈએ बालोंको संवारकर रक्खे, मूर्ध- માથામાં शिरमें, श्रोत्र- કાનમાં कानमें, घ्राण- નાકમાં नाकमें, पाद- અને પગે और पैरोंमें, तैल-नित्यः નિત્ય તેલ લગાવવું જોઈએ सदा तैल लगाये, धूमपः ધૂમપાન કરવું જોઈએ धूमपान करे, पूर्व-अभिभाषी પ્રથમ સંભાષણશીલ થવું જોઈએ मिलनेपर प्रथम क्षेमकुशल पूछे, सुमुखः પ્રસન્ન મુખવાળા થવું જોઈએ प्रसन्नमुख रहे, दुर्गेषु સંકટ-ગ્રસ્તના विपत्तिमें फंसे हुओंका, अभ्युपपत्ता રક્ષક થવું જોઈએ रक्षक बने, होता હોમ કરનાર होम करनेवाला, यष्टा યજ્ઞ કરનાર यज्ञ करनेवाला, दाता દાન કરનાર दान देनेवाला, चतुष्पथानाम् ચતુષ્પથને चोराहोंपर, नमस्कर्ता નમસ્કાર કરનાર नमस्कार करनेवाला, बलीनाम् બલિ बलि, उपहर्ता આપવાવાળો करनेवाला, अतिथीनाम् અતિથિઓનો अभ्यागतोंका, पूजकः પૂજક पूजन करनेवाला, पितृभ्यः પિતૃને पितरोंको, पिण्डदः પિંડ આપનાર पिण्ड देनेवाला, काले યોગ્યસમયે समयपर, हित-मित-मधुर- હિતકર, માપસર અને મીઠું हितकारी थोडा और मधुर, अर्थवादी तथा અર્થવાળું બોલનાર और अर्थयुक्त बोलनेवाला होना चाहिए, वश्य-आत्मा સંયમી जितेन्द्रिय, धर्मात्मा ધર્માત્મા धर्मात्मा, हेतौ ईर्ष्युः કારણમાં ઈર્ષ્યા કરનાર कारणमें ईर्ष्या करनेवाला, फले न ईर्ष्युः પરંતુ ફળમાં ઈર્ષ્યા નહિ કરનાર परन्तु फलमें ईर्ष्या न करनेवाला, निश्चिन्तः નિશ્ચિન્ત चिंतारहित, निर्भीकः નિર્ભય भयरहित, ह्रीमान् લજ્જાવાન लज्जाशील, धीमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, महोत्साहः બહુ ઉત્સાહી अति उत्साहशील, दक्षः ચતુર चतुर, क्षमावान् ક્ષમાવાન क्षमाशील, धार्मिकः ધાર્મિક धार्मिक, आस्तिकः આસ્તિક आस्तिक, विनय-बुद्धि- અને વિનય-બુદ્ધિ विनय-बुद्धि, विद्या- વિદ્યા विद्या, अभिजन- કુળ कुल, वयोवृद्ध- અને ઉમરથી જેઓ મોટા હોય તેઓની और आयुमें जो बडे हो उसकी, सिद्ध- તથા સિદ્ધ तथा सिद्ध पुरुषों, आचार्याणाम् અને આચાર્યોની एवं आचार्योंकी, उपासिता સેવા કરનાર उपासना करनेवाला होना चाहिए;

18-(4.) The wearing of clean and untorn apparel; keeping a cheerful disposition and using of perfumes; being well dressed; keeping the hair well-toiletted; the daily use of oil for the head, the ears, the nostrils and the feet; smoking; taking the initiative in conversation; being pleasant-faced; helping the distressed; making burnt-offerings; sacrificing; charitableness; saluting at public places; making peace offerings; hospitality to guests; offering of food-balls to the manes; wholesome, measured, palatable and timely speech; self control; piety; envy of merits and non-envy of the fruits of merits; freedom from anxiety; fearlessness; modesty; sagacity; high-spirits; dexterity; forgiveness; piety; faith; the service of those who are superior to oneself in modesty, intellect, learning, birth and in age, as also that of the adepts and preceptors;

---

१८. पितृभ्यः-पितृणाम् (ठ. द.)
,, नित्यमनुपहतवासाः-नित्यमहतवासाः (च. ध. प.)
,, सुमनाः-सुमनः (च. प.)
,, वृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता-विनयबुद्धिविद्याभिजनवतामुपासिता (च. ध.)

छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदृग्विचरेत्,

छत्री, दण्डी, मौली છત્રી, લાકડી અને પાઘડી ધારણ કરી छत्र व लकडीको लेकर और पगडी बांधकर, सोपानत्कः તથા પગરખાં પહેરી तथा जूते पहनकर, युगमात्रदृक् ચાર હાથ આગળ જોઈ अपने आगे चार हाथतक देखकर, विचरेत् ચાલવું જોઈએ चलना चाहिए,

18-(5) carrying an umbrella and a staff; wearing a turban; the wearing of shoes; looking ahead while walking with heedfulness;

मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी स्यात्,

मङ्गल- મંગલ मांगलिक, आचारशीलः આચારને સેવનાર થવું જોઈએ क्रियाओंका करनेवाला होना चाहिए, कुचेल-अस्थि- જીર્ણ વસ્ત્ર-હાડકાં जीर्ण वस्त्र-अस्थि, कण्टक-अमेध्य- કાંટા-અપવિત્ર વસ્તુ कांटे-अपवित्र वस्तु, केश-तुष- વાળ તથા ફોતરાંનો बाल और तुषोंका, उत्कर-भस्म- ઢગલો-રાખ कूडा-भस्म, कपाल- ઠીકરાં ठींकरे, स्नान-बलि- તથા સ્નાન અને બલિ तथा जहां पर स्नान किया हो और बलि दी गई हो वैसी, भूमीनाम् ભૂમિ भूमि, परिहर्ता એઓનો ત્યાગ કરવો इनका त्याग करे, श्रमात् प्राक् થાકતાં પહેલાં थकान होनेसे पहिले ही, व्यायाम- વ્યાયામનો व्यायामको, वर्जी ત્યાગ કરનાર छोडनेवाला, स्यात् થવું જોઈએ होना चाहिए,

18-(6) auspicious behaviour; avoidance of rags, bones, thorns, offal hair, refuse, ashes, fragments of earthen vessels and of places of bathing and sacrifice offering; relaxing from work before feeling the strain;

सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंधः, सामप्रधानः, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

सर्व- प्राणिषु સર્વ પ્રાણીઓમાં सब प्राणियोंमें, बन्धुभूतः બંધુભાવ રાખવાવાળા बन्धुभाव रखनेवाला, स्यात् થવું જોઈએ होना चाहिए, क्रुद्धानाम् ગુસ્સે થયેલા પુરુષોને क्रोधी पुरुषोंको, अनुनेता વિનયથી સમજાવનાર शान्त करनेवाला, भीतानाम् બીધેલાંઓને डरे हुओंको, आश्वासयिता આશ્વાસન આપનાર आश्वासन देनेवाला, दीनानाम् ગરીબોને गरीबोंको, अभ्युपपत्ता શરણ આપનાર शरण देनेवाला, सत्यसंधः સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો सत्य प्रतिज्ञावाला, सामप्रधानः સાન્ત્વનપ્રધાન शान्तिको मुख्य माननेवाला, पर- બીજાનાં दूसरेके, परुष- કઠોર कठोर, वचन- વચન वचनको, सहिष्णुः સહન કરનાર सहन करनेवाला, अमर्षघ्नः ક્ષમાવાન क्षमाशील, प्रशमगुण- શાંતિને ગુણરૂપે शान्तिको गुणरूपसे, दर्शी જોનાર देखनेवाला, रागद्वेष- અને રાગ-દ્વેષના रागद्वेषके, हेतूनाम् કારણોના कारणोंका, हन्ता નાશક થવું જોઈએ नाश करनेवाला होना चाहिए ॥ १८ ॥

18-(7) brotherhood to all creatures; winning over the angry; consoling the frightened; befriending the destitute; truthfulness; peaceful disposition; bearing with harsh words from others; overcoming impatience; showing a tranquil disposition; and removing the causes of passion and aversion.

अननुष्ठेयान्यसद्वृत्तानि—

नानृतं ब्रूयात्, नान्यस्वमाददीत, नान्यस्त्रियमभिलषेन्नान्यश्रियं, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्, नान्यरहस्यमागमयेत्, नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः,

---

१८. मौली—मौलिमान् (च. ध.)
,, ,, —मौनी (ध.)
,, युगमात्र—नक्तम् युगमात्र (च. ध.)
,, विचरेत्—अनुचरेत (झ.)
१८. स्नानबलिभूमीनाम्—स्नानभूमीनाम् (ख. ठ.)
१८. सामप्रधानः—शमप्रधानः (ख. त. ध.)
१९. पापी—पापः (च. ध.)

अनृतम् અસત્ય झूठ, **न ब्रूयात्** ન બોલવું न बोले, **अन्यस्वम्** બીજાઓનું ધન दूसरेका धन, **न आददीत** ન લેવું न लेवे, **अन्यस्त्रियम्** પરસ્ત્રીની दूसरेकी स्त्रीकी, **अन्यश्रियम्** तथा પરધનની तथा दूसरेकी संपत्तिकी, **न अभिलषेत्** ઇચ્છા ન કરવી चाहना न करे, **वैरम्** વેર वैर, **न रोचयेत्** ન ઇચ્છવું न करे, **पापम्** પાપ पाप, **न कुर्यात्** ન કરવું न करे, **पापे अपि** પાપીના સામું पापी पुरुष पर भी, **पापी न स्यात्** પાપ કરનાર ન થવું पाप न करे, **अन्यदोषान्** બીજાના દોષ दूसरेके दोषोंको, **न ब्रूयात्** ન કહેવા न कहे, **अन्यरहस्यम्** બીજાની ગુપ્ત વાતો दूसरोंकी गुप्त बातोंको, **न आगमयेत्** પ્રકાશમાં ન લાવવી प्रकाशमें न लाए, **अधार्मिकैः** અધર્મી अधार्मिक पुरुषोंके, **सह न आसीत** સાથે નહિ બેસવું साथ न बैठे, **नरेंद्र-द्विष्टैः** રાજાઓને અપ્રિય પુરુષોની સાથે राजा जिससे द्वेष रखता हो उन पुरुषोंके साथ, **न** નહિ नहीं, **उन्मत्तैः** ઉન્મત્ત સાથે पागलके साथ, **न** નહિ नहीं, **पतितैः** પતિત સાથે पतितोंके साथ, **न** નહિ नहीं, **भ्रूणहन्तृभिः** ગર્ભહત્યા કરનાર સાથે गर्भहत्या करनेवालोंके साथ, **न** નહિ नहीं, **क्षुद्रैः** નીચ સાથે नीच कर्म करनेवालोंके साथ, **न** નહિ नहीं, **दुष्टैः** અને દુષ્ટો સાથે और दुष्टोंके साथ, **न** નહિ બેસવું नहीं बैठे,

19-(1) The master said, "speak no untruth; take not away other's goods; covet not another's wife or another's wealth; delight not in vengeance; commit no sin; sin not even against a sinner; expose not another's shortcoming; pry not into others' secrets; keep not the company of those who are irreligious, disloyal to the king, arrogant, depraved, given to feticide, mean and wicked;

न दुष्टयानान्यारोहेत, न जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-

समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत, न कूलच्छायामुपासीत, नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्,

दुष्ट- यानानि ખરાબ વાહન दूषित सवारीपर, **न आरोहेत** ઉપર ન બેસવું सवार न हो, **जानुसमम्** ગોઠણ જેટલા ઊંચા घुटनोंको समान ऊंचे, **कठिनम्** અને કઠણ और कठिन, **आसनम्** આસન ઉપર आसन पर, **न अध्यासीत** ન બેસવું न बैठे, **अनास्तीर्णम्** પાથર્યા વિનાની बिना बिछाये, **अनुपहितम्** ઓશીકાં વિનાની सिरहानेके रहित, **अविशालम्** ટૂંકી संकुचित, **असमम् वा** અથવા વિષમ ऊंचीनीची, **शयनम्** શય્યા ઉપર शय्यापर, **न प्रपद्येत** સૂવું નહિ न सोवे, **गिरिविषम-** પર્વતના વિષમ पहाडोंके ऊंचेनीचे, **मस्तकेषु** શિખર ઉપર चोटीयों पर, **न अनुचरेत** ફરવું નહિ न घुमे, **द्रुमम्** ઝાડ ઉપર वृक्ष पर, **न आरोहेत** ચઢવું નહિ न चढे, **जलोग्रवेगम्** જળના ઉગ્ર પ્રવાહમાં पानीके तेज प्रवाहमें, **न अवगाहेत** નહાવું નહિ स्नान न करे, **कूलच्छायाम्** નદીના કિનારાની છાયામાં नदीके किनारेकी छायामें, **न उपासीत** બેસવું નહિ नहीं बैठे, **अग्नि-उत्पातम्** આગના ભડકા अग्निकी झपटके, **अभितः** ચોમેર आसपास, **न चरेत** ફરવું નહિ न फिरे,

19-(2) ride not a bad mount; sit not on a hard and knee-high seat; sleep not on an unspread, uncovered, narrow and uneven bed; roam not on the jagged peaks of mountains; climb not trees; bathe not in rapidly flowing waters; rest not under the shade of a bank; move not in the vicinity of conflagrations;

नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नानावृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिहन्यात्, न भूमिं

१९. न जानुसमम्—नाजानुसमम् (च.)
,, मस्तकेषु—कण्टकेषु (ग.)

१९. न कूलच्छायामुपासीत—कूलच्छायां नोपासीत (च.)
,, नानावृत—नासंवृत (ग. च. ब.)

विलिखेत्, न छिन्द्यात्तृणं, न लोष्टं मृद्नीयात्, न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत,

उच्चैः ઊંચેથી ऊंचेसे, न हसेत् ન હસવું न हसे, शब्दवन्तं શબ્દયુક્ત शब्दके साथ, मारुतम् અપાન વાયુ अपान वायुको, न मुञ्चेत् ન છોડવો न छोडे, अनावृत-मुखः મોઢું ઢાંક્યા વિના मुखको बिना ढांके, जृम्भाम् બગાસું जम्भाई, क्षवथुम् છીંક छींक, वा हास्यम् કે હાસ્ય अथवा हास्य, न प्रवर्तयेत् કરવું નહિ न करे, नासिकाम् નાકને नाकको, न कुष्णीयात् ન ખોતરવું न कुरेदे, दन्तान् દાંત दांतोंको, न विघट्टयेत् ન કચ-કચાવવા न किटकिटाए, नखान् નખોનો नखोंको, न वादयेत् અવાજ ન કરવો न बजाये, अस्थीनि હાડકાં अस्थियोंको, न अभिहन्यात् ન ભટકાવવાં न टकराये, भूमिम् જમીનને भूमिको, न विलिखेत् ન ખોતરવી न कुरेदे, तृणम् તણખલાંને तिनके, न छिन्द्यात् ન તોડવાં न तोडे, लोष्टम् માટીના ઢેફાંને मिट्टीके ढेलेको, न मृद्नीयात् પગવડે ન ભાંગવું न फोडे, अङ्गैः અંગોથી अंगोको, विगुणं વિગુણ व्यर्थमें टेडामेडा, न चेष्टेत ચેષ્ટા ન કરવી न करे;

19-(3). laugh not loudly; indulge not in audible release of wind; do not yawn, sneeze or laugh without covering the mouth; do not pick the nose; do not gnash the teeth; do not drum with the nails; do not strike the bones one with another; scratch not the ground; do not idly pick at grass-blades or knead a clod of mud; make not unseemly gestures;

ज्योतींष्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत, न हुंकुर्याच्छवं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छाया-माक्रामेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथो-पवनश्मशानाघातनान्यासेवेत, नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्,

ज्योतींषि અતિ તેજસ્વી तैजस पदार्थोंको, **अनिष्टम्** અપ્રિય अप्रिय, **अमेध्यम्** च અપવિત્ર अपवित्र, **अशस्तम्** અને અપ્રશસ્ત और निन्दित वस्तुओंको, न નહિ न, अभिवीक्षेत જોવી देखें, **शवम्** શબને शबको देखकर, हुं હુંકાર हुंकार, न कुर्यात् ન કરવો न करे, **चैत्यध्वज-** ગામના પ્રધાનવૃક્ષ- ધ્વજા चैत्य-गांवके प्रधानवृक्ष-ध्वजा, गुरु-पूज्य- ગુરુ-પૂજ્ય गुरु-पूज्य, **अशस्त-** અને નિંદિત પુરુષો और निन्दित पुरुषोंकी, **छायाम्** છાયા छायाको, न आक्रामेत् ઓળંગવી નહિ लाघना नहीं चाहिए, **क्षपासु** રાત્રિમાં रात्रिमें, **अमरसदन-** દેવાલય देवालय, **चैत्य-** ચૈત્ય चैत्यमन्दिर, **चत्वर-** ચોરો आंगन, **चतुष्पथ-** ચાર રસ્તા चौराहा, **उपवन-** ઉપવન बगीचा, **श्मशान-** શ્મશાન श्मशान, **आघातनानि** અને વધસ્થાનમાં और वधस्थानमें, न आसेवेत નિવાસ ન કરવો नहीं रहना चाहिए, **एकः** એકલા अकेला, **शून्यगृहम्** સૂના ઘરમાં शून्य घरमें, **अटवीम्** च અને જંગલમાં और जंगलमें, न **अनुप्रविशेत्** પ્રવેશ ન કરવો प्रवेश न करे;

19-(4). gaze not at luminaries or at undesirable, unclean and inauspicious sights; despise not a dead body; cross not the shadow of a tutelary tree, flag, teacher, and of worshipful or blameworthy object; do not repair at night to a temple, totem tree, public hall, square, public park, crematorium or scaffold; enter not alone an uninhabited house or a forest;

न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत, नोत्तमै-र्विरुध्येत, नावरानुपासीत, न जिह्मं रोचयेत्, नानार्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसाति-स्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत, नोर्ध्वजानु-श्चिरं तिष्ठेत्,

पापवृत्तान् પાપાચારી पापकी वृत्तिवाले, **स्त्री-** સ્ત્રી स्त्री, **मित्र-** મિત્ર मित्र, **भृत्यान्** નોકરને नौकरको, न भजेत રાખવાં નહિ न रक्खे, **उत्तमैः** શિષ્ટ પુરુષો સાથે शिष्ट पुरुषोंके साथ, न **विरुध्येत** વિરોધ ન કરવો

१९. अमेध्यमशस्तं—अशस्तं च (ध.)
,, न हुंकुर्याच्छवम्—न हुंकुर्यात् शिवं (ध.)
,, पूज्याशस्त—पूज्यामिशस्त (ग.)
,, न चाटवीमनुप्रविशेत्—नाटवीं चानुप्रविशेत् (ग.)

विरोध न करे, अवरान् नीचनी नीच पुरुषोंकी. न उपासीत सेवा न करवी सेवा न करे, जिह्मम् कुटिलतामां कुटिलतामें, न रोचयेत् प्रीति न करवी मन न करे, अनार्यम् अनार्यने। दुष्टका, न आश्रयेत् आश्रय न लेवो आश्रय न करे, भयम् भय भय, न उत्पादयेत् उत्पन्न न करवो उत्पन्न न करे, साहस- साहस साहस, अतिस्वप्न- अधिक निद्रा बहुत सोना, प्रजागर- अति उजागरो बहुत जागना, स्नान- अतिस्नान बहुत स्नान, पान- बहु पान बहुत पीना, अशनानि अने बहु भोजन और बहुत खाना, न आसेवेत न करवां नहीं करना चाहिए, ऊर्ध्वजानुः उभडक घुटने उठाकर, चिरम् लांबो वखत देर तक, तिष्ठेत् न बेसवुं न बैठे:

19-(5). take not for wife, friend or servant persons of sinful conduct; contend not with your superiors; consort not with your inferiors; do not curry favour with the crooked; take not the shelter of a non-Arya(untrustworthy man) spread not panic; do not indulge in rash acts or excesses of sleep, waking, bathing, drinking or eating; sit not long on the haunches with the knees up;

न व्यालानुपसर्पेन्न दंष्ट्रिणो न विषाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्, कलिं नारभेत.

व्यालान् साप, वाघ, आदि सांप-व्याघ्र आदि प्राणियों, दंष्ट्रिणः दंष्ट्रावाळां प्राणीओ दाढवाले प्राणियों, विषाणिनः तथा गाय, भेंस वगेरे शींगडावाळां पशुओनी और गाय भैंस इत्यादि शिंगवाले पशुके, न उपसर्पेत् पासे न जवुं पास न जाए, पुरोवात- पूर्वनो पवन पूर्वकी वायु, आतप- तडको धूप, अवश्याय- झाकळ ओस, अतिप्रवातान् अने अतिपवननुं और तेज वायुका, जह्यात् सेवन न करवुं सेवन न करे, कलिम् कलहने झगडेका, न आरभेत न आरंभवो आरम्भ न करे,

19-(6). go not near cruel, fanged or horned animals; avoid headwinds, severe sun, frost and storms; provoke not a quarrel;

नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टः, नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गं, न केशाग्राण्यभिहन्यात्. नोपस्पृश्य ते एव वाससी बिभृयात्.

असुनिभृतः एकाग्र चित्त विना एकाग्र मनके विना, उच्छिष्टः अने उच्छिष्ट अवस्थामां और उच्छिष्ट अवस्थामें, अग्निम् न उपासीत अग्नि पासे बेसवुं नहि अग्निके पास न बैठे, अधःकृत्वा अग्निने नीचे राखीने अग्निको नीचे रख कर, न प्रतापयेत शेक न लेवो न सेके, अविगत-क्लमः थाक उतर्या विना थकान मिटे विना, अनाप्लुत-वदनः माथुं पलाळ्या विना शिरको जलसे गीला किये विना, न नहि न, नग्नः नग्न अवस्थामां नंगा होकर, न उपस्पृशेत स्नान न करवुं स्नान न करे, स्नानशाट्या नहावाना लुगडांथी नहानेकी धोतीसे, उत्तमाङ्गम् माथुं शिरको, न स्पृशेत न लुछवुं न पूंछे, केशाग्राणि वाळना अग्रभागने बालोंके अग्रभागको, न अभिहन्यात् न झाटकवा न झटके, उपस्पृश्य नाहीने स्नान करके, ते एव तेज उन्हीं, वाससी भीनां कपडां गीले कपडोंको, न बिभृयात न पहेरवां न पहने:

19-(7). tend not the sacrificial fire inattentively or in a state of pollution; do not warm yourself by keeping a fire underneath; bathe not while fatigued or without first washing the face or in a naked condition; dry not the head with a cloth worn while bathing; do not thrash the tresses with the hands; do not put on the same clothes after a bath;

नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

रत्न- रत्न रत्न, आज्य- घी घी, पूज्य- पूज्य पूज्य, मङ्गल अन्य मंगळकारी द्रव्यो एवं मांगलिक वस्तुओंका,

१९. नासुनिभृतो—नानिभृतो (ग. च. द. ध.)
,, नानाप्लुतवदनो—नानाप्लुत्य वदनं प्लवेत् (ग.)

सुमनसः અને પુષ્પનો તથા फूल आदिका, **अस्पृष्ट्वा** સ્પર્શ કર્યા વિના बिना स्पर्श किए, न **अभिनिष्क्रामेत्** ઘરથી બહાર ન નીકળવું घरसे बाहिर न निकले, **पूज्य-** પૂજ્ય पूज्य, **मङ्गलानि** અને મંગલ પદાર્થોને और मांगलिक पदार्थोंको, **अपसव्यम्** ડાબી તરફ રાખીને वाम पार्श्वसे, न **गच्छेत्** જવું નહિ न जाये, **इतराणि** અને અમંગળ પદાર્થોને और अमंगल वस्तुओंके, **अनुदक्षिणम्** જમણી તરફ રાખીને दक्षिण पार्श्वसे रखकर, न **गच्छेत्** જવું નહિ न जाये ॥ १९ ॥

19. step not out of doors without touching precious stones, sacrificial ghee, worshipful and auspicious objects and flowers; do not walk by keeping holy and auspicious objects on your left and things of a dissimilar nature on the right;

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधित-परिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्त्वाऽग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत, न पर्युषितमन्यत्र मांस-हरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः,

अरत्नपाणिः હાથમાં રત્ન ધારણ કર્યા વિના रत्नोंको हाथमें लिये बिना, न નહિ नहीं, **अस्नातः** સ્નાન કર્યા વિના स्नान किये बिना, न નહિ नहीं, **उपहतवासाः** ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરીને फटे हुए वस्त्र पहिनकर, न નહિ नहीं, **अजपित्वा** જપ કર્યા વિના जप किये बिना, न નહિ नहीं, **अहुत्वा** હોમ કર્યા વિના हवन किये बिना, न નહિ नहीं, **देवताभ्यः** દેવતાઓને देवताओंके लिए, **अनिरूप्य** નૈવેદ્ય ધર્યા વિના नैवेद्य दिये बिना, न નહિ नहीं, **पितृभ्यः** પિતૃઓ पितरों, **गुरुभ्यः** ગુરુ गुरु, **अतिथिभ्यः** અતિથિ अतिथिओं, **उपाश्रितेभ्यः** અને આશ્રિતોને और आश्रितोंको, **अदत्त्वा** અર્પણ કર્યા વિના दिये बिना, न નહિ नहीं, **अपुण्यगन्धः** પુણ્ય ગંધોનું લેપન કર્યા વિના पुण्य गन्ध धारण किये बिना, न નહિ नहीं, **अमाली** માળા પહેર્યા વિના पुष्प-माला धारण किये बिना, न નહિ नहीं, **अप्रक्षालित-पाणि-पाद-वदनः** હાથ–પગ અને મોઢું ધોયા વિના हाथ पांव और मुख धोये बिना, न નહિ नहीं, **अशुद्ध-मुखः** મુખશુદ્ધિ કર્યા વિના मुखशुद्धि किये बिना, न નહિ नहीं, **उदङ्मुखः** ઉત્તર તરફ મુખ કરીને उत्तर तरफ मुख करके, न નહિ नहीं, **विमनाः** બીજા કામમાં મન લગાડી दूसरे कार्यमें मन लगाकर, न નહિ नहीं, **अभक्त-** અભક્ત अभक्त, **अशिष्ट-** અશિષ્ટ अशिष्ट, **अशुचि-** અપવિત્ર अपवित्र, **क्षुधित-** તથા ભૂખ્યા तथा भूखे, **परिचरः** નોકરોએ લાવેલું नौकरोसे लाया, न નહિ नहीं, **अमेध्यासु** અપવિત્ર अपवित्र, **पात्रीसु** પાત્રમાં पात्रोंमें, न નહિ नहीं, **अदेशे** અપવિત્ર સ્થાન अपवित्र स्थानमें, न નહિ नहीं, **अकाले** તથા અકાલમાં असमयमें, न નહિ नहीं, **आकीर्णे** ઘણા લોકોથી વ્યાપ્ત જગ્યા ઉપર बहुत लोगोंसे व्याप्त स्थानमें, न નહિ नहीं, **अग्नये** **अग्रम्** અગ્નિને પ્રથમ अग्निको प्रथम, **अदत्त्वा** આપ્યા વિના दिये बिना, न નહિ नहीं, **प्रोक्षणोदकैः** પ્રોક્ષણોદકથી प्रोक्षणोदक, **अप्रोक्षितम्** સિંચન કર્યા વિના मंत्रोसे प्रोक्षित किये बिना, न નહિ नहीं, **मन्त्रैः** મન્ત્રો દ્વારા वेदमंत्रोसे, **अनभिमन्त्रितम्** અભિમંત્રિત કર્યા વિના अभिमंत्रित किये बिना, न નહિ नहीं, **कुत्सयन्** નિન્દા કરતાં કરતાં निन्दा करते हुए, न નહિ नहीं, **कुत्सितम्** તથા નિન્દિત निन्दित, न નહિ नहीं, **प्रतिकूल-** અને પ્રતિકૂલ માણસોએ और प्रतिकूल मनुष्योंसे, **उपहितम्** લાવેલું लाया हुआ, **अन्नम्** અન્ન अन्न, न નહિ नहीं, **आददीत** ખાવું खाना चाहिए, **मांस-** માંસ मांस, **हरितक-** આદુ વગેરે हरितक शाक, **शुष्कशाक-** સૂકાં શાક सूखे हुए शाक, **फल-** ફળ फल, **भक्ष्येभ्यः** અને લાડુ વગેરે भक्ष्य और लड्डु आदि भक्ष्य पदार्थोंके, **अन्यत्र** સિવાય બીજું सिवा दूसरी वस्तुओंको, **पर्युषितम्** વાસી ન ખાવું वासी नहीं खाना चाहिए;

20-(1) Partake not of a meal without wearing a jewel on the hand; without having had a bath; clad in tattered clothes, without saying your prayers, without performing the homa, without offering to the household gods

and the manes, without first feeding the elders, guests and dependants; unscented; ungarlanded; without cleansing the hands, feet and face; with unclean mouth; with the face towards the north; listlessly; waited on by an undevoted, unmannerly, unclean or hungry attendant; in improper vessels; in an improper place; at an improper time; amidst a crowd; without first offering to Agni (sacrificial fire); without besprinkling the food with sanctified water and without saying scriptural chants over it; while reviling any one; of a vile description; served by ill-wishers; consisting of stale articles with the exception of flesh, greens, dry vegetables and fruits;

नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिभ्यः न नक्तं दधि भुञ्जीत, न सक्तूनेकानश्नीयान्न निशि न भुक्त्वा न बहून्न द्विर्नोदकान्तरितात्, न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥ २० ॥

दधि-मधु- દહીં, મધ दही-शहद, लवण-सक्तु- મીઠું-સાથવો नमक-सत्तू, सर्पिभ्यः અને ઘી और घी, अन्यत्र સિવાયના બીજા પદાર્થો इनको छोडकर शेष पदार्थ, अशेषभुक् જમતી વેળાએ સંપૂર્ણ ખાનારા संपूर्ण रूपमें खानेवाला, न स्यात् ન થવું नहीं होना चाहिए, नक्तम् રાત્રે रातमें, दधि દહીં दही, न भुञ्जीत ન ખાવું નહિ खाना चाहिए, एकान् એકલો बिना अन्य किसी वस्तुके, सक्तून् સાથવો सत्तुओंको, न अश्नीयात् ન ખાવો नहीं खाना चाहिए, निशि રાત્રે रातमें, न નહિ नहीं, भुक्त्वा ભોજન કરીને भोजन खाकर, न નહિ नहीं, बहून् અધિક માત્રામાં अधिक मात्रामें, न નહિ नहीं, द्विः બે વાર दो वार, न નહિ नहीं, उदकान्तरितात् વચમાં જળપાન કરીને बीचमें जल पीकर, न નહિ नहीं, द्विजैः અને દાંતથી दांतसे, छित्त्वा તોડીને चबाते हुए, न નહિ नहीं, भक्षयेत् ખાવો खाना चाहिए ॥ २० ॥

20. partake not of a meal without leaving remnants except of curds, honey, salt, roasted grain flour and ghee; eat not curds at night, eat not roasted grain flour by itself or at night or after a meal or in large quantities or at both meals, or interspersed with draughts of water; eat not by tearing with the teeth.

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविका(वात)वर्चोमूत्राण्युत्सृजेत्,

अनृजुः વાંકા વળીને टेडा होकर, न क्षुयात् છીંક ન ખાવી न छींके, न अद्यात् વાંકા વળીને ખાવું નહિ टेडा होकर न खाये, न शयीत અને વાંકા વળી સૂવું નહિ और टेडा होकर न सोए, वेगितः વેગ ઉપસ્થિત થતાં मलमूत्र आदिका वेग उपस्थित होने पर, अन्यकार्यः બીજા કામવાળા दूसरे कार्यको, न स्यात् ન થવું नहीं होना चाहिए, वायु- વાયુ वायु, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, सलिल- જળ जल, सोम-अर्क- ચન્દ્ર-સૂર્ય चन्द्र-सूर्य, द्विज- બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, गुरु- અને ગુરુની और गुरु, प्रतिमुखम् તરફ મુખ કરીને इनकी ओर मुख करके, निष्ठीविका- થૂંકવું નહિ थूकना नहीं चाहिए, (वात) वर्चः- અને અપાનવાયુ-પુરીષ और अपानवायु-मल, मूत्राणि તથા મૂત્રનો मूत्रका, न उत्सृजेत त्याग न કરવો परित्याग नहीं करना चाहिए;

21.(1) Do not sneeze, eat or sleep in a crooked posture. While pressed by natural urges, do not attend to other work. Do not void spittle, wind, stools and urine, facing the wind, fire, water, moon, sun, a brahmana or an elder.

न पन्थानमवमूत्रयेन्न जनवति नान्नकाले, न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिङ्घाणकं मुञ्चेत् ॥ २१ ॥

२०. लवण—पलल (प.)
,, —सलिल (प.)

पन्थानम् માર્ગ ઉપર रास्तेमें, न अवमूत्रयेत् પેશાબ ન કરવો पेशाब नहीं करना चाहिए, जनवति ઘણાં માણસોના નિવાસસ્થાનમાં बहुत मनुष्योंके रहनेके स्थानमें, अन्न-काले ભોજન સમયે भोजनके समय, न નહિ नहीं, जप-होम- તેમજ જપ હોમ एवं जप-होम, अध्ययन- અધ્યયન पठन, बलि- બલિ बलिकार्य, मङ्गल-क्रियासु તથા બીજી મંગલ ક્રિયાઓમાં पवित्र क्रियाओंके समय, श्लेष्म- બડખા बलगम, सिङ्घाणकम् અને લીંટ और नाककी मैलको, न मुञ्चेत् કાઢવાં નહિ नहीं निकालना चाहिए ॥ २१ ॥

21. Do not make water on the road, do not blow the nose amidst a crowd, while eating and while engaged in auspicious acts like japa (mumbling of prayers), homa, study and bali (offerings to gods).

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात् ।

स्त्रियम् સ્ત્રીની स्त्रीका, न अवजानीत અવગણના ન કરવી तिरस्कार न करे, न अति विश्रम्भयेत् તેનો અતિ વિશ્વાસ પણ ન કરવો उसका अधिक विश्वास भी न करे, गुह्यम् ગુહ્ય વાતો गुप्त बात, न अनुश्रावयेत् તેને કહી સંભળાવવી નહિ उसको न सुनाये, न अधिकुर्यात् તથા અધિકાર ન દેવો तथा अधिकार न देवे ।

22-(1) Do not contemn nor confide in the woman overmuch, nor divulge a secret to her, nor place her in power.

न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्नातिथिषु नाशुचिर्नाजग्धभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान्नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासक्लमाभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

रजस्वलाम् न રજસ્વલાનું ગમન નહિ रजस्वलाका सेवन नहीं, आतुराम् न રોગિણીનું ગમન નહિ रोगिणीका सेवन नहीं, अमेध्याम् न અપવિત્રનું ગમન નહિ अपवित्रका सेवन नहीं, अशस्ताम् न અયોગ્યનું ગમન નહિ अप्रशस्तका सेवन नहीं, अनिष्टरूप- અપ્રિય રૂપ अप्रिय रूप, आचार- આચાર आचार, उपचाराम् न અને સ્વભાવવાળીનું ગમન નહિ और स्वभाववालीका सेवन नहीं, अदक्षाम् न અચતુરનું ગમન નહિ अकुशलका सेवन नहीं, अदक्षिणाम् न પ્રતિકૂળનું ગમન નહિ अपने प्रतिकूलका सेवन नहीं, अकामाम् न મૈથુનની કામના વિનાનીનું ગમન નહિ मैथुनकी कामना रहितका सेवन नहीं, अन्यकामाम् न અન્ય પુરુષકી કામના રાખનારીનું ગમન નહિ दुसरे पुरुषकी कामना रखनेवाली का सेवन नहीं, अन्यस्त्रियम् न પરસ્ત્રીનું ગમન નહિ दूसरेकी स्त्रीका सेवन नहीं, अन्ययोनिम् न અસવર્ણ સ્ત્રીનું ગમન નહિ असवर्ण स्त्रीका सेवन नहीं, अयोनौ न અને અયોનિમાં ગમન કરવું નહિ और योनिको छोडकर अन्यमें गमन नहीं करना, चैत्य-चत्वर- ચૈત્ય-ચોરો चैत्य-मेदान, चतुष्पथ-उपवन- ચાર રસ્તા, બગીચો चौराहा बाग, श्मशान-आघातन શ્મશાન, વધસ્થળ श्मशान-वधभूमि, सलिल-ओषधि- પાણી-ઔષધિ पानी-औषधि, द्विज-गुरु- બ્રાહ્મણ-ગુરુ ब्राह्मण-गुरु, सुरालयेषु न અને દેવના સ્થાનમાં નહિ और देवके स्थानमें नहीं, सन्ध्ययोः न સંધ્યાકાળમાં નહિ दोनों संध्याकालोमें नहीं, अतिथिषु न નિષિદ્ધ તિથિઓમાં નહિ निषिद्ध तिथिओंमें नहीं, अशुचिः न અપવિત્ર અવસ્થામાં નહિ अपवित्र अवस्थामें नहीं, अजग्धभेषजः न વાજીકરણ ઔષધ સેવન કર્યા વિના નહિ वाजीकरण औषध खाये बिना नहीं, अप्रणीत-सङ्कल्पः न સંકલ્પ વિના નહિ संकल्प किये बिना नहीं, अनुपस्थित- प्रहर्षः न પ્રહર્ષ ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ शिश्नमें उत्तेजना हुए बिना नहीं, अभुक्तवान् न ભોજન કર્યા વિના નહિ खाली पेट नहीं, अति- अशितः न વધારે ભોજન કરીને નહિ अधिक भोजन करके नहीं, विषमस्थः न વિષમ સ્થિતિમાં રહીને નહિ विषम स्थितिमें रह कर नहीं, मूत्रोच्चार- पीडितः न મળમૂત્રના વેગથી યુક્ત નહિ मूत्र और मलके वेगसे पीडित नहीं, श्रम-व्यायाम- શ્રમ-વ્યાયામ श्रम-व्यायाम, उपवास- क्लम- ઉપવાસ- ગ્લાનિથી उपवास-ग्लानिसे, अभिहतः न પીડિત થઈને નહિ पीडित होकर नहीं, अरहसि तथा ખુલ્લી

२२. नातिथिषु—नार्ति, न निषिद्ध तिथिषु (ध.)

જગ્યામાં और खुले स्थानमें, व्यवायम् મૈથુન मैथुन, न गच्छेत् કરવું નહિ नहीं करना चाहिए ॥ २२ ॥

22-(2). Do not indulge in the sex-act with a woman who is in her courses, diseased, unclean, unfit, of undesirable appearance, conduct and nature, unskilful, unresponsive or desirous of another, or with another's wife, or with a female of another species of animal, or in extra-genital organ, under a tutelary tree, in a public hall, at cross roads, in a public park, crematorium, executorium, aquarium, herbarium, or the house of a brahmana or of a teacher, or of God or during the twilights or forbidden days, in an unclean condition or without taking an aphrodisiac, without having made up your mind beforehand, without having achieved the necessary erotic urge, without having partaken of nourishment, in an over-eaten condition, in an awkward position, or hard pressed by urine and feces or in a state afflicted by fatigue, physical exercise, fasting and exhaustion or in a place that has no privacy.

न सतो न गुरून् परिवदेत्, नाशुचिरभिचारकर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

सतः न સત્પુરુષોની નહિ सज्जन की नहीं, गुरून् અને ગુરુઓની और गुरुजनोंकी, न परिवदेत् નિન્દા ન કરવી જોઈએ निन्दा न करे, अशुचिः તેમજ અપવિત્ર સ્થિતિમાં एवं अपवित्र स्थितिमें, अभिचारकर्म- મારણમંત્રયુક્ત અનુષ્ઠાન परहिंसाका प्रयोग, चैत्य-पूज्य ચૈત્યો અને પૂજ્યોની चैत्य व पूज्यजनोंकी, पूजा-अध्ययनम् પૂજા તથા પઠન पूजा और पठन, न નહિ नहीं, अभिनिर्वर्तयेत् કરવાં જોઈએ करना चाहिये ॥ २३ ॥

23. Do not speak ill of good people and your elders; when you are in an unclean condition, do not practise necromancy nor worship the tutelary tree, temples and venerable things and persons, nor practise studies.

न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीबं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ॥ २४ ॥

अनार्तवीषु ઋતુ વિનાની ऋतुके बिना, विद्युत्सु વિજળી થતી હોય ત્યારે નહિ बिजलीके चमकने पर नहीं, अभ्युदितासु પ્રજ્વલિત जलती हुई, दिक्षु न દિશાઓ હોય ત્યારે નહિ दिशाओंमें नहीं, अग्नि-संप्लवेन આસપાસ અગ્નિ લાગ્યો હોય ત્યારે નહિ पासमें अग्नि लगने पर नहीं, भूमिकम्पे न ભૂકમ્પને વખતે નહિ भूकम्प आनेपर नहीं, महोत्सवे न મહોત્સવના સમયમાં નહિ बडे उत्सवोंमें नहीं, उल्कापाते न ઉલ્કાપાત થાય ત્યારે નહિ उल्कापात होने पर नहीं, महाग्रहोपगमने न સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ હોય ત્યારે નહિ सूर्यग्रहण तथा चंद्रग्रहण होने पर नहीं, नष्ट-चन्द्रायां तिथौ न અમાવાસ્યાએ નહિ अमावास्यामें नहीं, सन्ध्ययोः न બે સંધ્યાને સમયે નહિ दोनों सन्ध्याकालमें नहीं, गुरोः अमुखात् न ગુરુના ઉપદેશ વિના નહિ गुरुमुखसे बिना पढे नहीं, अवपतितम् न ઓછા વર્ણવાળું નહિ अक्षरको छोडते हुए नहीं, अतिमात्रम् न અધિક વર્ણવાળું નહિ अधिक मात्रासे नहीं, तान्तम् न રૂક્ષ સ્વરથી નહિ रूक्ष स्वरसे नहीं, विस्वरम् न વિકૃત સ્વરથી નહિ विकृत स्वरसे नहीं, अनवस्थित-पदम् न પદોની વ્યવસ્થા વગરનું નહિ पदोंकी व्यवस्था बिना नहीं, अतिद्रुतम् न જલદી જલદી નહિ जल्दी जल्दी नहीं, विलम्बितम् न ધીરે ધીરે નહિ धीरे धीरे नहीं, अतिक्लीबम् न મરેલા અવાજથી નહિ मरी हुई आवाजसे नहीं, अत्युच्चैः न અત્યંત ઉંચા અવાજથી નહિ बहुत ऊंची अवाजसे नहीं, अति नीचैः અને અતિ નીચા बहुत नीची, स्वरैः વરસ્થી

आवाजसे, अध्ययनम् ભણવું पढ़ना, न अभ्यसेत् જોઈએ નહિ नहीं चाहिए ॥ २४ ॥

24. Do not conduct your studies, during unseasonal lightning, when the quarters are lit up with a lurid glow or while a conflagration is in progress, during an earthquake, at festive-tide, at the time of meteoric showers, during eclipses of the sun and the moon, on the new-moon day, during the two twilights or without being taught by the teacher or slurring over letters or overstressing them or raucously or in a falsetto tone or without punctuating, hurriedly or too leisurely, or in a spiritless manner or very loudly or in a very low voice.

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्द्यात्, न नक्तं नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीबैः सह सख्यं कुर्यात्, न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्,

अतिसमयम् સામાજિક નિયમોનો सामाजिक नियमोंका, न जह्यात् ભંગ કરવો નહિ भंग न करे, नियमम् न भिन्द्यात् બીજા નિયમોનો પણ ભંગ કરવો નહિ दूसरे नियमोंका भी उल्लंघन न करे, नक्तम् न રાત્રે નહિ रात्रिमें नहीं, अदेशे અયોગ્ય સ્થાનમાં अयोग्य स्थानमें, न चरेत् ફરવું નહિ न घूमे, सन्ध्यासु સંધ્યા સમયમાં संध्या समयमें, अभ्यवहार- ભોજન भोजन, अध्ययन- અધ્યયન अध्ययन, स्त्री- स्वप्न- મૈથુન અને નિદ્રાનું मैथुन और निद्राका, सेवी न स्यात् સેવન કરવું નહિ सेवन नहीं करना चाहिए, बाल- બાળક बालक, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, लुब्ध- લોભી लालची, मूर्ख- મૂર્ખ मूर्ख, क्लिष्ट- ક્લિષ્ટ पीडित, क्लीबैः सह અને નપુંસકોની સાથે और नपुंसककी साथ, सख्यं मैत्री मैत्री, न कुर्यात् કરવી નહિ नहीं करनी चाहिए, मद्य- द्यूत- મદ્યપાન-જુગાર मद्य-जुवा, वेश्या- તથા વેશ્યાના और वेश्याके, प्रसंग- रुचिः સંગમાં રુચિ संगमें मन, न स्यात् કરવી નહિ नहीं लगाना चाहिए,

25-(1) Transgress not the majority decision; break not a rule, move not at night in an improper place; resort not to dinner, study, sex-act or sleep at the two twilights; do not contract friendship with the very young, the very old, the greedy, the foolish, the diseased and the impotent; do not develop a taste for drinking, gambling and the company of prostitutes;

न गुह्यं विवृणुयात्, न कञ्चिदवजानीयात्, नाहंमानी स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्मणान् परिवदेत्, न गवां दण्डमुद्यच्छेत्, न वृद्धान्न गुरून्न गणान्न नृपान् वाऽधिक्षिपेत्, न चातिब्रूयात्, न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञान् बहिष्कुर्यात् ॥ २५ ॥

गुह्यम् ગુપ્ત વાતોને गुप्त बातको, न विवृणुयात् પ્રકાશિત કરવી નહિ प्रकाशित न करे, कञ्चित् કોઈનું किसीका भी, न अवजानीयात् અપમાન કરવું નહિ अपमान नहीं करना चाहिए, अहंमानी અહંકારવાળા अहंकारवाला, न स्यात् ન થવું नहीं होना चाहिए, अदक्षः न સ્વકાર્યમાં અકુશળ રહેવું નહિ अपने कार्योंमें मूढ न बने, अदक्षिणः न પ્રતિકૂલ થવું નહિ गुणोमें दोषोंको न देखे, असूयकः न ઈર્ષ્યા કરવી નહિ ईर्षा न करे, ब्राह्मणान् બ્રાહ્મણોની ब्राह्मणोंकी, न परिवदेत् નિન્દા કરવી નહિ निन्दा न करे, गवाम् ગાયની સામે गायके प्रति, दण्डम् લાકડી लाठी, न उद्यच्छेत् ન ઉગામવી न उठाए, वृद्धान् न વૃદ્ધોની નહિ वृद्धजनोंकी नहीं, गुरून् न ગુરુઓની નહિ गुरुओंकी नहीं, गणान् न પંચાયતની નહિ पञ्चोंकी नहीं, वा અથવા या, नृपान् રાજાઓની राजाओंकी, न अधिक्षिपेत् નિન્દા ન કરવી निन्दा नहीं करनी चाहिए, न च अतिब्रूयात् બહુ બોલવું નહિ बहुत न बोले, बान्धव- અને સ્વજનો और स्वजन, अनुरक्त-

२५. जह्यात्–युञ्ज्यात (थ.)
,, न नियमं भिन्द्यात्–न निन्द्यात (थ.)

२५. ब्राह्मणान्–दक्षिणान् (च. द. ध.)

अनुरागी-स्नेही स्नेही, कृच्छ्- विपत्तिमां विपत्तिमें, द्वितीय-सहायक मित्र सहायक मित्र, गुह्यज्ञान् अने खानगी वात जाणनारने और गुप्त बातको जाननेवालेका, न बहिष्कुर्यात् बहिष्कार करवो नहि बहिष्कार नहीं करना चाहिए ॥२५॥

25. Divulge not secrets; do not contemn any one; be not self-conceited; be not inept; be not obstructive; be not carping; speak not ill of the Brahmanas; raise not your staff against a cow; defy not the elders, the teachers, the guilds and the kings; do not talk over much; break not off with relations, companions, helpers in adversity and those who know your secrets.

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभृतभृत्यः, नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखशीलाचारोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की, न सर्वकालविचारी ॥ २६ ॥

अधीरः न अधीरा नहि थवुं अधीर नहीं होना चाहिए, अत्युच्छ्रित-सत्त्वः उद्धत स्वभाववाळा जल्दबाज, न स्यात् न थवुं नहीं बनना चाहिए, अभृत-भृत्यः न भृत्य वगेरेनुं पालन पोषण नहि करनारा न थवुं नौकर चाकरोंका पालन पोषण न करनेवाला नहीं होना चाहिए, अविश्रब्ध-स्वजनः न स्वजननो अविश्वास करनारा न थवुं स्वजनोंका अविश्वास करनेवाला न होना चाहिए, एकः सुखी न सुखनां कारणभूत आंबां वगेरेनो एकलाएज उपभोग न करवो सुखके कारणभूत आम्रफल आदिका उपभोग अकेला ही न करे, दुःख- दुःखकारक दुःखकारक, शील-स्वभाव स्वभाव, आचार- आचार व्यवहार, उपचारः न तथा वेषवाळा न थवुं और वेषवाला नहीं होना चाहिए, सर्व-विश्रम्भी न बधानो विश्वास करनारा न थवुं सबका विश्वास न करे, सर्व- बधा उपर सब पर, अभिशङ्की न शंकादृष्टिवाळा न थवुं अविश्वास भी न करे, सर्व-काल-अने सघळा समयोमां हर समय, विचारी विचार करता सोचता-विचारता, न स्यात् न रहेवुं न रहे ॥२६॥

26. Be neither timid nor overbold; be not ungenerous to your dependants; be not distrustful of your kinsmen; take not your pleasures alone; let not the maintaining of character, scriptural enjoinments and social observances be a tax on you; do not trust every one; nor distrust every one; be not always deliberate.

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्,

कार्य-कालम् कार्य करवानो समय कार्यके समयको, न अतिपातयेत् व्यर्थ न गुमाववो व्यर्थमें न खोए, अपरीक्षितम् जोया विना बिना जाने हुए, न अभिनिविशेत् कार्यनो आरंभ न करवो कार्यका आरंभ न करे, इन्द्रियवशगः इन्द्रियोने वश इन्द्रियोंके वशमें, न स्यात् न थवुं नहीं होना चाहिए, चञ्चलम् चंचळ चंचल, मनः मनने मनको, न अनुभ्रामयेत् भमाववुं नहि इधर उधर नहीं भटकाये, बुद्धि-इन्द्रियाणाम् ज्ञानेन्द्रियो उपर ज्ञानेन्द्रियोंके ऊपर, अतिभारम् बहुभार अधिक कार्यभार, न आदध्यात् न राखवो न डाले, अति-दीर्घसूत्री च अने बहु दीर्घसूत्री और कार्यको बहुत लम्बे समयमें पूरा करने वाला भी, न स्यात् न थवुं न बने,

27-(1) Do not let slip the right moment of action; do not undertake anything without deliberation; do not be a slave to your sense-appetites; do not pander to the fickle mind; do not over-burden the senses and the understanding; do not over-procrastinate;

न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावुत्सेकं गच्छेन्नासिद्धौ दैन्यं, प्रकृतिम-

२६. सर्वकालविचारी—सर्वदा कालविचारी च (च.)

२७. नुभ्रामयेत—नुभ्रमयेत (ग.)

भीक्ष्णं स्मरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः स्याद्धेत्वारम्भनित्यश्च, न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

क्रोध-हर्षौ क्रोध अने हर्षनी क्रोध और हर्षके, न अनुविदध्यात् पाछळ खेंचाई जवुं नहि अधीन होकर कार्य न करे, शोकम् शोकमें शोकमें ही, न अनुवसेत् पडया न रहेवुं डूबा न रहे, सिद्धौ सिद्धि मळे त्यारे सफलता मिलने पर, उत्सेकम् गर्व गर्व, न गच्छेत् न करवो न करे, असिद्धौ अने असिद्धिमां असफलतामें, दैन्यम् न दीनता राखवी नहि उदास न बने, प्रकृतिम् प्रकृतिनुं उत्पत्तिकारणको, अभीक्ष्णम् वारंवार पुनः पुनः, स्मरेत् स्मरण राखवुं स्मरण करे, हेतु-प्रभाव-निश्चितः च हेतुना प्रभावमां निश्चयवाळा थवुं हेतु-प्रभावमें निश्चय रखनेवाला, हेतु-आरम्भ-नित्यः च शुभ हेतुवाळा कामनो आरंभ करवामां तत्पर शुभ हेतुवाले कामके आरम्भ करनेमें तत्पर, स्यात् थवुं होवे, कृतम् सिद्ध थई गयुं बस यह हो गया, इति एम मानीने ऐसा समझकर, न आश्वसेत् बेसी न रहेवुं बैठा न रहे, वीर्यम् न जह्यात् वीर्यपात न करे वीर्यका त्याग न करे, अपवादम् निन्दाने निन्दाको, न अनुस्मरेत् याद न करवी याद न करे ॥२७॥

27. Do not give way to anger and joy; do not nurse your sorrows; be not arrogant in success and dejected in defeat; remind yourself constantly of the vanity of things; be decided as to causes and their effects and (consequently) devoted to benevolent enterprises; do not grow complacent with your achievements; do not lose heart; do not recall calumny.

आत्मनः शुभाशंसनप्रकारः—

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्षपैरग्निं जुहुयादात्मानमाशीर्भिराशासानः,

आत्मानम् पोताने अपने लिए, आशीर्भिः आशीर्वादनी आशीर्वादकी, आशासानः आशा राखतो आशा रखते हुए, अशुचिः अपवित्र अवस्थामां अपवित्र अवस्थामें, उत्तम-आज्य-अक्षत- गायनुं घी, अक्षत गौका घी अक्षत, तिल-कुश- तल- कुश तिल-कुश, सर्षपैः तथा सरसववडे तथा सरसोंका, अग्निम् अग्निमां अग्निमें, न जुहुयात् होम न करवो होम न करे;

28. Pour not libations of holy ghee, barley, til, small sacrificial grass and rape seed in the sacrificial fire in an unclean condition.

अग्निर्मे नापगच्छेच्छरीराद्वायुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे बलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्त्वाप आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत्, द्विः परिमृज्योष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

अग्निः अग्नि अग्नि, मे शरीरात् मारा शरीरथी मेरे शरीरसे, न अपगच्छेत् दूर न थाय बाहिर न जाए, वायुः वायु वायु, मे प्राणान् मने प्राणो मुझे प्राणोंको, आदधातु आपो दे, विष्णुः विष्णु विष्णुः, मे बलम् मने बळ मुझे बल, इन्द्रः इन्द्र इन्द्र, मे वीर्यम् मने पराक्रम मुझे पराक्रम, आदधातु आपो दे, शिवाः आपः कल्याणकारक जल कल्याणकारी जल, माम् मारामां मेरेमें, प्रविशन्तु प्रवेश करो प्रविष्ट होवें, आपो हिष्ठा 'आपो हिष्ठा' 'आपो हिष्ठा', इति ए मंत्रथी इस मन्त्रसे, अपः जळनो जलका, स्पृशेत् स्पर्श करवो स्पर्श करे, द्विः बे वार दो समय, ओष्ठौ होठनुं ओष्ठका, परिमृज्य मार्जन करी मार्जन करके, पादौ च तथा पग उपर पांव पर, अभ्युक्ष्य अभ्युक्षण करी अभ्युक्षण कर, मूर्धनि माथानां शिरके, खानि च छिद्रोनो चक्षुआदि इन्द्रियोंका, आत्मानम् शरीरनो शरीरका, हृदयम् हृदयनो

२७. सिद्धावुत्सेकम्—सिद्धावौत्सुक्यम् (द. ध.)
२८. तिल-कुश—कुसुमतिल (ग.)
,, आशीर्भिराशासानः—आशीर्भिराशंसमानः (प.)

२८. नापगच्छेत्—मागाच्छरीरात् (ञ. ध.)
,, बलमादधातु—बलं दधातु (ग.)
,, नाप—नोप (ग.)
,, ओष्ठौ पादौ च—पादौ च (थ.)
,, मूर्धनि—मूर्धानम् (थ.)
,, मूर्धनि खानि च—मूर्धानं खानि च (थ.)

हृदयका, शिरः च અને માથાનો और शिरका, अद्भिः પાણીથી जलसे, उपस्पृशेत् ઉપસ્પર્શ કરવો उपस्पर्श करे ॥ २८ ॥

28. Bathe to the incantation of the scriptural texts, beginning with the words, "May the Fire not leave me", "May the wind grant me life", "May Vishnu grant me strength", "May Indra grant me virility", "May the waters enter me auspiciously", "The Waters are indeed the source of happiness" etc. and having laved the lips twice and having besprinkled the feet, touch the body with water on the cavities of the head, on the heart and on the top of the head.

ब्रह्मचर्यादिपरेण भवितव्यम्—

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ २९ ॥

ब्रह्मचर्य- બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, दान- દાન दान, मैत्री- મૈત્રી मैत्री, कारुण्य- કરુણા दया, हर्ष- હર્ષ हर्ष, उपेक्षा- અને ઉપેક્ષા उपेक्षाबुद्धि, प्रशमपरः તથા પ્રશમમાં પરાયણ एवं शान्त चित्तवाला, च स्यात् इति રહે बने ॥ २९ ॥

29. Be devoted to brahmacharya, knowledge, charity, friendliness, kindness, joy, impartiality and peace.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, इन्द्रियोपक्रमे આ ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય इस इन्द्रियोपक्रमणीय, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, पञ्च- પાંચ પાંચ, पञ्चकम् પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો पांच पांच पदार्थोंके समूहों, मनः મન मन, हेतु-चतुष्टयम् મન તથા બુદ્ધિની પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિના ચાર હેતુ અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ અને મિથ્યાયોગ मन और बुद्धिकी प्रकृति और विकृतिके चार कारण अर्थात् समयोग-अतियोग-हीनयोग और मिथ्यायोग, अखिलेन च અને સંપૂર્ણ और संपूर्ण रूपमें, सद्वृत्तम् સદ્વૃત્તનો सद्वृत्तका, उद्दिष्टम् ઉપદેશ કર્યો છે उपदेश कर दिया है ॥ ३० ॥

Here are the recapitulatory verses:-

30. In this chapter entitled "The regimentation of the senses" are related the five pentads, the mind, the tetrad of causes, and the regimen of good conduct in detail.

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥ ३१ ॥

यथोद्दिष्टम् ઉપદેશેલા उपदेश किये हुए, स्वस्थवृत्तम् આ સદ્વૃત્તનું इस सद्वृत्तको, यः જે जो, सम्यक् વિધિપૂર્વક ठीक रूपसे, अनुतिष्ठति પાલન કરે છે व्यवहारमें लाता है, सः તે वह, अव्याधिः નીરોગ થઈ नीरोग रहकर, शतम् સો सौ, समाः વર્ષ સુધી वर्ष तक, आयुषा આયુષ્યથી आयुसे, न वियुज्यते વિયુક્ત થતો નથી-અર્થાત્ જીવે છે वियुक्त नहीं होता-अर्थात् जीता है ॥ ३१ ॥

31. He who rightly observes the rules of health laid down here will not be deprived of the full measure of the hundred years of diseaseless life.

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसंमतः ।
धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३२ ॥

साधु-संमतः સાધુ પુરુષોથી પૂજનીય થઈ साधुओंसे पूजित होकर, यशसा કીર્તિથી अपने यशसे, नृलोकम् મનુષ્યલોકને मनुष्यलोकको, आपूरयते ભરી દે છે भर

---

१९. ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशम—ब्रह्मचर्यज्ञानहर्षमैत्रीप्रशम (ग.)
,, हर्षोपेक्षा—हर्षकृत्यैः (त.)

३२. संमतः—शर्मतः (ग.)
,, धर्मार्थावेति—धर्मात्मावेति (थ. प.)

देता है, धर्मार्थौ ધર્મ અને અર્થને धर्म और अर्थको, एति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, भूतानाम् અને પ્રાણિમાત્રનું और प्राणिमात्रकी, बन्धुताम् બાંધવપણું बन्धुताको, उपगच्छति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥३२॥

32. That man, respected of the saints, fills the world of mortals with his fame, attains both the ends of wealth and spiritual merit and becomes the friend of all creatures.

परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३३ ॥

पुण्यकर्मा તે પુણ્યકર્મા पुण्यकर्मोवाला वह मनुष्य, सुकृतिनः પુણ્યાત્માના पुण्यात्माके, परान् ઉત્તમ उत्तम, लोकान् લોકને लोकोंको, प्रपद्यते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, तस्मात् માટે इस लिए, सर्वेण બધાએ मनुष्योंको, इदम् આ इस, वृत्तम् સદ્વૃત્તનું सद्वृत्तका, सर्वदा હમેશાં नित्य, अनुष्ठेयम् અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ पालन करना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. He of virtuous deeds attains the supreme world of the doers of good. Therefore this regimen should always be observed by all.

अनुक्तसद्वृत्तोपसंग्रहः—

यच्चान्यदपि किंचित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३४ ॥

इह આ આયુર્વેદમાં इस आयुर्वेदमें, अनुक्तम् નહિ કહેવાયેલું नहीं कहा गया, पूजितम् અને બીજા શાસ્ત્રથી સંમત થયેલું और अन्य शास्त्रसे संमत, यत् જે जो, अन्यत् अपि च બીજું પણ दूसरा भी, किंचित् કાંઈ कुछ, वृत्तम् સદાચરણ હોય सदाचार हो, तत् अपि च તેને પણ उसका भी, आत्रेयः ભગવાન આત્રેય भगवान आत्रेय, सदा एव હમેશાં सर्वदा, अभ्यनुमन्यते સંમતિ આપે છે अनुमोदन करता है ॥ ३४ ॥

34. Whatever other observances there may be that are not spoken of here, provided they are good, are always to be welcomed, in the opinion of Atreya.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति स्वस्थचतुष्को द्वितीयः ॥ २ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाए, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, इन्द्रियोपक्रमणीयः 'ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય' 'इन्द्रियोपक्रमणीय', नाम નામનો नामका, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, द्वितीयः બીજો दूसरा, स्वस्थ-चतुष्कः સ્વાસ્થ્યરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ સંપૂર્ણ થયો स्वास्थ्यविषयक चार अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ २ ॥

8. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Regimentation of the Senses", is completed.

2. Thus the second tetrad of chapters concerning healthful living is completed.

नवमोऽध्यायः ।

નવમો અધ્યાય अध्याय नवाँ Chapter IX

खुड्डाकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः—

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **खुड्डाक-चतुष्पादम्** 'ખુડ્ડાક ચતુષ્પાદ' નામના 'खुड्डाक चतुष्पाद,' नामके, **'अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the minor chapter on "The Four Basic Factors of Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्—

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **द्रव्याणि** દ્રવ્ય द्रव्य, **उपस्थाता** પરિચારક परिचारक, **रोगी** અને રોગી और रोगी, **पाद-चतुष्टयम्** આ ચાર પાદ ये चार पाद, **गुणवत्** જો ગુણવાન હોય તો यदि गुणवान हों तो, **विकार-** રોગની रोगोंकी, **व्युपशान्तये** શાંતિને માટે शान्तिके लिए, **कारणम्** કારણ થાય છે એમ कारण होते हैं ऐसा, **ज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए ॥ ३ ॥

3. The physician, the drugs, the attendant, and the patient constitute the four basic factors of treatment. Possessed of the required qualities, they lead to the earliest cure of disease.

रोगारोग्ययोर्लक्षणम्—

विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

धातु- ધાતુઓની धातुओंकी, **वैषम्यम्** વિષમતા विषमता, **विकारः** રોગ रोग, **साम्यम्** અને તેની સમાનતા और इनकी समानता, **प्रकृतिः** પ્રકૃતિ प्रकृति, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य, **सुखसंज्ञकम्** સુખ કહેવાય છે सुख कहा जाता है, **विकारः च एव** અને વિકાર જ और विकार ही, **दुःखम्** દુઃખ કહેવાય છે दुःख कहा जाता है ॥ ४ ॥

4. The discordance of body-elements is called disease, and their concordance is said to be normal health. Being characterised by a sense of ease is the state of freedom from disease; while disease is always of the nature of pain.

चिकित्साया लक्षणम्—

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

धातुवैकृते ધાતુવૈષમ્ય થાય ત્યારે धातुओंकी विषमता होने पर, **शस्तानाम्** ગુણવાન गुणवान, **भिषक्-** વૈદ્ય वैद्य, **आदीनाम्** વગેરે आदि, **चतुर्णाम्** ચાર પાદની चारों पादोंकी, **धातु-** ધાતુ धातुओंकी, **साम्यार्था** સામ્ય માટેની समानताके लिए, **प्रवृत्तिः** જે પ્રવૃત્તિ તે जो प्रवृत्ति होती है वह, **चिकित्सा इति** ચિકિત્સા चिकित्सा, **अभिधीयते** કહેવાય છે कही जाती है ॥ ५ ॥

5. Therapeutics is the name given to the combined operation of the four factors viz. the physician and the other three factors of commendable qualities, with the object of bringing about the concordance of body-elements when pathological changes have occured in them.

१. व्युपशान्तये–स्योपशान्तये (ग.)

वैद्यस्य गुणाः—

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥६॥

श्रुते શાસ્ત્રનું शास्त्रका, पर्यवदातत्वम् વિશુદ્ધજ્ઞાન अच्छी प्रकारसे ज्ञान होना, बहुशः ઘણી વાર बहुत बार, दृष्टकर्मता કર્મોને જોવાપણું कर्मका देखा होना, दाक्ष्यम् ચાતુર્ય चतुराई, शौचम् અને પવિત્રતા और पवित्रता, इति એ ये, वैद्ये વૈદ્યમાં वैद्यके, गुणचतुष्टयम् ચાર ગુણો ये चार गुण, ज्ञेयम् જાણવા जानने चाहिए ॥६॥

6. Clear grasp of theoretical knowledge, wide practical experience, skill and purity (of body and mind)–these are to be known as the tetrad of desiderata in a physician.

द्रव्याणां गुणाः—

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
संपच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥७॥

बहुता બહુપણું पर्याप्त मात्रामें होना, तत्र- योग्यत्वम् વ્યાધિને યોગ્યપણું व्याधिके योग्य होना, अनेकविध- એકજ દ્રવ્યમાંથી અનેક પ્રકારની एक ही द्रव्यसे नाना प्रकारकी, कल्पना બનાવટો कल्पना, संपत् च અને રસાદિથી યુક્તપણું—सं पत्ति और रसादिसे युक्त होना, इति એમ इति, अयम् એ यह, चतुष्कः ચારનો સમૂહ चारका समूह, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો औषधियोंका, गुणः ગુણ गुण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥७॥

7. Abundance, applicability, usability in multifarious modes and richness of quality—these four are said to be the tetrad of desiderata in drugs.

परिचारकस्य गुणाः—

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।
शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥८॥

उपचारज्ञता રોગીની પરિચર્યાનું જ્ઞાન सेवाकार्यको जानना, दाक्ष्यम् પટુતા चतुराई, भर्तरि માલિકમાં स्वामीमें, अनुरागः પ્રેમભાવ स्नेह, शौचम् च इति અને પવિત્રતા और स्वच्छता, अयम् આ यह, चतुष्कः ચારનો સમૂહ चारका समूह, परिचरे जने પરિચારકમાં परिचारकमें, गुणः ગુણરૂપ છે गुणरूप है ॥८॥

8. Knowledge of nursing, skill, affection for the master (patient) and cleanliness—these four are the tetrad of desiderata in the attending person.

आतुरस्य गुणाः—

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥९॥

स्मृतिः સ્મરણ सब बातोंका याद रखना, निर्देश-कारित्वम् વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે કરવું वैद्यके आदेशोंका पालन करना, अभीरुत्वम् નીડરતા न डरना, अथापि च અને और, रोगाणाम् રોગોનું रोगको–शिकायतोंको, ज्ञापकत्वम् च નિવેદન કરવાની શક્તિ એ भलीप्रकार बता सकता ये, आतुरस्य દરદીના रोगीमें, गुणाः ગુણ गुण, स्मृताः માન્યા છે माने जाते हैं ॥९॥

9. Recollection, obedience to instructions, courage and ability to describe his ailments are considered the tetrad of desiderata in a patient.

पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे हेतुः—

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥१०॥

षोडशगुणम् સોળ ગુણવાળા सोलह गुणोंसे युक्त, पाद-चतुष्टयम् ચાર પાદ चार पाद, सिद्धौ ચિકિત્સાની સિદ્ધિમાં चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणम् કારણ છે कारण हैं, अत्र तु પરંતુ તેમાં परंतु इनमें, विज्ञाता વિજ્ઞાતા जाननेवाला, शासिता શાસક शासक, योक्ता तथा યોજક तथा योक्ता, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, प्रधानम् પ્રધાન કારણ છે प्रधान कारण है ॥१०॥

10. The four basic factors, endowed with the above-mentioned sixteen qualities (comprising the four tetrads of desiderata) are responsible for success

७. चतुष्को–चतुर्थो (ग. झ.)
८. चतुष्कोऽयं–चतुर्थोऽयं (झ.)
१०. विज्ञाता शासिता योक्ता–योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च (ग. ब.)

in treatment. Of these four, the physician occupies the chief place, being at once the knower (of disease and drugs), the instructor (of the attendant and patient) and prescriber (of medicine and regimen).

पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥१२॥

यथा हि જેમ जैसे, पक्तुः રસોયાને पकानेवाले पाचकके लिए, पात्र-इन्धन- વાસણ-બળતણ पात्र-इन्धन, अनलाः અને અગ્નિ अग्नि, पक्तौ રાંધવામાં पाचनक्रियामें, कारणम् સાધનરૂપ થાય છે कारणरूप होते हैं, विजेतुः અને જેમ વિજેતાને और जैसे विजेताके, भूमिः ભૂમિ भूमि, चमूः સૈન્ય सेना, प्रहरणानि च તથા શસ્ત્રો तथा शस्त्र, विजये વિજયમાં કારણરૂપ થાય છે विजयमें कारणरूप होते हैं, तथा તેવી રીતે वैसे ही, आतुराद्याः રોગી વગેરે रोगी आदि, पादाः પાદ पाद, वैद्यस्य વૈદ્યને वैद्यकी, सिद्धौ ચિકિત્સાની સિદ્ધિમાં चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणसंज्ञिताः કારણરૂપ થાય છે कारणरूप होते हैं, अतः માટે इस लिए, चिकित्सायाम् ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, भिषक् વૈદ્ય वैद्य ही, प्रधानम् પ્રધાન प्रधान, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ ११-१२ ॥

11-12. As the utensils, fuel and fire are to a cook in cooking, or as the terrain, army and weapon are to a conqueror in obtaining victory, so are the other three factors in relation to the physician in accomplishing the cure. Hence is the physician the foremost factor in treatment.

मृद्दण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।
नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

यथा જેમ जैसे, कुम्भकारात् કુંભાર कुम्हारके, ऋते વિના बिना, मृत्-दण्ड- માટી, દંડ मिट्टी-दण्ड, चक्र- ચાકડો चक्र, सूत्राद्याः અને દોરી વગેરે और सूत्र आदि, गुणम् સિદ્ધિ सफलता, न आवहन्ति સંપાદન કરી શકતાં નથી नहीं दे सकते, तथा તેમ उसी प्रकार, वैद्यात् ऋते વૈદ્ય વિના वैद्यके बिना, पादत्रयम् બાકીના ઔષધાદિ ત્રણ પાદ સફલતા સંપાદન કરી શકતાં નથી औषधादि शेष तीन पाद सफलता नहीं दे सकते ॥१३॥

13. As the clay, the rod, the string, the wheel, etc., are ineffective in the absence of the potter, so do the three other factors in the absence of the physician fail to accomplish the cure.

गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥
सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजावत्र कारणम् ।

पादत्रये રોગી-પરિચારક અને દ્રવ્ય એ ત્રણે પાદ रोगी-उपस्थाता और द्रव्य इन तीन पादोंके, सति હોવા છતાં પણ उपस्थित रहते हुए भी, यत् જે जो, उपाय-प्रतीक्षिणः ઉપાયની અપેક્ષા રાખનારા उपायकी अपेक्षा रखनेवाला, सुदारुणाः અતિ દારુણ अति दारुण, विकाराः રોગ પણ रोग भी, गन्धर्व- ગન્ધર્વ गन्धर्व, पुरवत् પુરની પેઠે पुरके समान, आशु नाशम् તરત નાશ शीघ्र नष्ट, यान्ति પામે છે हो जाते हैं, यत् च અને और जो, इतरे બીજા ઉપાયની અપેક્ષા રાખનારા રોગો दूसरे उपायकी अपेक्षा रखनेवाले रोग, वृद्धिम् તુરત વૃદ્ધિ પામે છે तुरंत वृद्धिको प्राप्त होते हैं, अत्र તેમાં इनमें, ज्ञ-अज्ञौ વિદ્વાન અને મૂર્ખ विद्वान और मूर्ख, भिषजौ વૈદ્ય वैद्य कारणम् કારણ છે कारण होते हैं ॥ १४½ ॥

14-14½. If the other three factors being given, serious diseases, demanding attention and treatment, are sometimes seen to vanish like "a city of illusion" and at other times to get aggravated, the cause is to be found in the physician who is wise in the first instance and ignorant in the second instance.

१२. सिद्धौ पादाः—पादाः सिद्धौ (ग. च.)
१३. नावहन्ति—न वहन्ति (च.)

वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥१५॥
पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्मसु ॥१६॥

अज्ञेन મૂર્ખ વૈદ્યથી मूर्ख वैद्यसे, हुतः आत्मा પોતાના શરીરનો અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે अपने शरीरका अग्निमें होम किया जाना, वरम् એ સારું છે अच्छा है, प्रवर्तिता चिकित्सा પરંતુ તેનાથી ચિકિત્સાનો હાથી આરંભ કરવામાં આવે परंतु मूर्ख वैद्यसे चिकित्सा करवाई जाये, न એ સારું નથી यह अच्छा नहीं, यथा જેવી રીતે जिस प्रकार, अचक्षुः આંધળો માણસ अन्धा मनुष्य, अज्ञानात् અજ્ઞાનથી अज्ञानके कारण, भीत-भीतवत् બીતો બીતો डरता हुआ, पाणिचारात् હસ્તપરામર્શથી हाथसे टटोल कर, चरति ચાલે છે चलता है, इव (यथा) અને જેમ और जैसे, मारुतवशा પવનને આધીન થઇ वायुके अधीन हुई, नौः નૌકા ચાલે છે नौका चलती है, (तथा તેમ वैसे), अज्ञः મૂર્ખ मूर्ख, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, कर्मसु ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે चिकित्सामें प्रवृत्ति करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. It is better for the quack to offer himself up in the fire than enforce his treatment on the patient. Like a blind man groping about with his hands in fearful uncertainty, or like a (rudderless) canoe left to the mercy of the winds, the ignorant physician proceeds in his work full of uncertainty and fear.

यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।
भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥१७॥

नियतायुषम् ચોક્કસ આયુષ્યવાળા जिसकी आयु निश्चित है ऐसे, समापन्नम् કોઈ શરણાગત દરદીને किसी शरणागत रोगीको, यदृच्छया દૈવયોગે दैवयोगसे, उत्तार्य સાજો કરીને बचाकर, भिषङ्मानी પોતાને વૈદ્ય માનનાર मनुष्य वैद्यमानी मनुष्य, अनियत- અનિશ્ચિત अनियत, आयुषाम् આયુષ્યવાળા आयुष्यवाले, शतानि સેંકડો મનુષ્યોને सैंकडों मनुष्योंको, आशु તરત જ तुरन्त, निहन्ति મારી નાખે છે मार देता है ॥ १७ ॥

17. Emboldened by meeting with providential success in his treatment of a patient destined to survive (both the disease and his ministrations), the pretentious quack hastens to death a hundred others whose tenure of life is not so definite.

सद्वैद्यस्य लक्षणम्—

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥१८॥

तस्मात् તેથી इसलिए, शास्त्रे શાસ્ત્ર शास्त्रमें, अर्थविज्ञाने શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન शास्त्रके अर्थके ज्ञानमें, प्रवृत्तौ પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, कर्मदर्शने તથા કર્મદર્શન तथा कर्मदर्शन, चतुष्टये એ ચારે ગુણોથી इन चार गुणोंसे, युक्तः યુક્ત युक्त हुआ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, प्राणाभिसरः પ્રાણાભિસર प्राणाभिसर, उच्यते કહેવાય છે कहलाता है॥१८॥

18. Hence the physician who possesses the fourfold accomplishment consisting of theoretical knowledge, clear interpretation, right application and practical experience, is to be regarded as the reclaimer of life.

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥१९॥

रोगाणाम् રોગોનું रोगोंके, हेतौ હેતુ हेतु, लिङ्गे લક્ષણ लक्षण, प्रशमने પ્રશમન रोगोंकी शान्ति, अपुनर्भवे અને રોગોની પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી એ ચાર વિષયોમાં रोगोंका पुनः न उत्पन्न होना इन चार विषयोंमें, यस्य જેને जिसको, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારનું चार प्रकारका, ज्ञानम् જ્ઞાન હોય ज्ञान होता है, सः તે वह, राजार्हः રાજાઓને યોગ્ય राजाओंके लिए, भिषक्तमः ઉત્તમ વૈદ્ય છે उत्तम वैद्य है ॥ १९ ॥

१५. हुतोऽज्ञेन–हतोऽज्ञेन (ब.)

१८. शास्त्रेऽर्थ–शास्त्रार्थ (म.)

19. He who possesses the fourfold knowledge of etiology, symptomatology, therapeutics and prophylaxis of diseases is the best of physicians and deserves to be honoured by the king. (He is fit for being the royal physician).

शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥२०॥

शस्त्रम् શસ્ત્ર शस्त्र, **शास्त्राणि** શાસ્ત્ર शास्त्र, **सलिलम्** અને જળ तथा जल, **गुण-** એઓ ગુણ ये गुण, **दोष-** તથા દોષની और दोषकी, **प्रवृत्तये** ઉત્પત્તિ માટે उत्पत्तिके लिए, **पात्र-** પાત્રની पात्रकी, **अपेक्षीणि** અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ ગુણવાળા પાત્રમાં ગુણવાળાં તથા દોષવાળા પાત્રમાં દોષવાળાં થાય છે अपेक्षा करते हैं अर्थात् गुणवाले पात्रमें गुणवाले और दोषवाले पात्रमें दोषवाले होते हैं, **अतः** તેથી अतः, **चिकित्सार्थम्** ચિકિત્સા માટે चिकित्साके लिए, **प्रज्ञाम्** બુદ્ધિને बुद्धिको, **विशोधयेत्** નિર્મળ કરવી જોઈએ निर्मल करना चाहिए ॥ २० ॥

20. Weapons, learning and water are wholly dependent for their merits and demerits on the holder. Hence it is the understanding that should first of all be rendered immaculate and worthy of holding the knowledge of medicine.

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ २१ ॥

विद्या વૈદ્યકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન वैद्यकशास्त्रका ज्ञान, **वितर्कः** ઊહાપોહ ऊहापोह, **विज्ञानम्** બીજા શાસ્ત્રનું જ્ઞાન शास्त्रान्तरका ज्ञान, **स्मृतिः** સ્મરણશક્તિ स्मरणशक्ति, **तत्परता** તત્પરતા तत्परता, **क्रिया** અને વારંવાર ચિકિત્સા કરવી और बार बार चिकित्सा करनी, **एते** આ ये, **षड् गुणाः** છ ગુણો छः गुण, **यस्य** જેનામાં હોય जिसमें हों, **तस्य** તેને उसके लिए, कुछ भी, साध्यम् साध्य साध्य, **न अतिवर्तते** અસાધ્ય થતું નથી असाध्य नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Knowledge, imagination, comprehension, memory, promptness and action–for him who possesses these six qualities there is no curable disease that cannot be cured.

विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥

विद्या વિદ્યા विद्या, **मतिः** સહજ વિશુદ્ધ બુદ્ધિ सहज विशुद्ध बुद्धि, **कर्मदृष्टिः** કર્મદર્શન कर्मदर्शन, **अभ्यासः** કર્માભ્યાસ कर्मोका अभ्यास, **सिद्धिः** સફળતા सिद्धि, **आश्रयः** અને સદ્ગુરુનો આશ્રય और सद्गुरुका आश्रय, **अतः** એમાંથી इनमेंसे, **एकैकम्** એક એક ગુણ एक एक गुण, **अपि** પણ भी, **वैद्य-** વૈદ્ય वैद्य, **शब्द-** એ સંજ્ઞાની इस शब्दकी, **अभिनिष्पत्तौ** પ્રાપ્તિ માટે चरितार्थ करनेके लिए, **अलम्** પૂરતો છે समर्थ है ॥ २२ ॥

22. Knowledge, intelligence, experience, practice, accomplishment and guidance: any single one out of these suffices to give its possessor the name of "physician".

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २३ ॥

यस्य तु પરંતુ જેનામાં जो, **एते** આ इन, **विद्यादयः** વિદ્યા વગેરે विद्यादि, **सर्वे** સર્વ सब, **शुभाः** શુભ शुभ, **गुणाः** ગુણો गुणोंसे, **सन्ति** હોય संपन्न हो, **सः** તે वही, **सद्भूतम्** ખરેખરા यथार्थ, **वैद्यशब्दम्** 'વૈદ્ય' એ નામને 'वैद्य' इस शब्दका, **अर्हन्** પાત્ર થઈ पात्र होकर, **प्राणि-** પ્રાણીઓને प्राणियोंको, **सुखप्रदः** સુખ આપનાર થાય છે सुख देनेवाला होता है ॥ २३ ॥

23. Hence one, who has all these

२०. शस्त्रं शास्त्राणि—शस्त्रं शास्त्रं च (च.)

२२. एकैकमप्यतः—एकैकमप्यदः (घ.)

२३. यस्य त्वेते—यस्यैते षड् (ग.)

,, सद्भूतमर्हन्—सद्भूतमर्हेत् (च. ध.)

good qualities, i.e. knowledge etc., deserves the prefix of "good" before "physician" and he becomes a benefactor of humanity.

वैद्यस्य कर्तव्यम्—

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति॥२४॥

शास्त्रम् શાસ્ત્રના અભ્યાસથી થયેલી બુદ્ધિ शास्त्रके अभ्याससे उत्पन्न हुई बुद्धि, **ज्योतिः** બહારના પ્રકાશની પેઠે बाह्य प्रकाशकी तरह, **प्रकाशार्थम्** વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા કરવા માટે છે वस्तुओंको ग्रहण करनेकी योग्यता करनेमें समर्थ होती है, **आत्मनः बुद्धिः** અને પોતાની સહજ વિશુદ્ધ બુદ્ધિ और अपनी सहज विशुद्ध बुद्धि, **दर्शनम्** ચક્ષુ જેવી છે चक्षुके समान है, **ताभ्याम्** એ બન્ને પ્રકારની બુધ્ધિઓનો इन दोनों प्रकारकी बुद्धियोंका, **सुयुक्ताभ्याम्** સુયોગ કરી सुयोग करके, **चिकित्सन्** ચિકિત્સા કરતો चिकित्सा करता हुआ, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **न अपराध्यति** નિષ્ફળ થતો નથી निष्फल नहीं होता ॥ २४ ॥

24. Science is the light for elucidation; vision is one's own intellect. The physician well endowed with both, errs not in treatment.

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसंपदि॥२५॥

यस्मात् જેથી क्योंकि, **चिकित्सिते** ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, **त्रयः पादाः** ત્રણ પાદ तीनों पाद, **वैद्य-** **वैद्यने** वैद्यके, **व्यपाश्रयाः** આધીન છે अधीन हैं, **तस्मात्** **तेथी** इसलिए, **भिषक्** વૈદ્યે वैद्योंको, **स्वगुण-** **પોતાના ગુણોના** अपने गुणोंको, **संपदि** ઉત્કર્ષ માટે बढानेमें, **प्रयत्नम् आतिष्ठेत्** પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्नवान रहना चाहिए ॥ २५ ॥

25. In as much as the other three factors in treatment are dependent on himself, the physician must ever strive to enrich his qualities.

भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः—

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम्।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा॥२६॥

मैत्री પ્રાણીમાત્ર સાથે મૈત્રી सबके साथ मैत्री, **आर्तेषु** રોગીઓ તરફ दुखी जनोंपर, **कारुण्यम्** કરુણા करुणा, **शक्ये** સાધ્ય રોગી પ્રત્યે साध्यव्याधियुक्त पुरुषोंमें, **प्रीतिः** પ્રીતિ प्रीति, **प्रकृतिस्थेषु** અને મરણોન્મુખ और मरणोन्मुख, **भूतेषु** પ્રાણીઓ તરફ प्राणियोंपर, **उपेक्षणम्** ઉદાસીનતા उदासीनता, **वैद्य-** આ પ્રમાણે વૈદ્યની इस तरह वैद्यकी, **वृत्तिः** વૃત્તિ वृत्ति, **चतुर्विधा** ચાર પ્રકારની છે चार प्रकारकी है ॥ २६ ॥

26. Friendship (towards all), compassion for the ailing, devotion to curable patients, and sense of resignation towards the dying—of such fourfold nature is the physician's profession.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः।
भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः॥२७॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં उस विषयमें ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **भिषक्-** **जितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **चतुष्पादम्** ચાર પાદવાળી છે चार पादवाली है, **पादः पादः** પ્રત્યેક પાદ प्रत्येक पाद, **चतुर्गुणः** ચાર ચાર ગુણોવાળો છે चार चार गुणोंवाला है, **पादेभ्यः** એ ચારે પાદોમાં इन चारों पादोंमें, **भिषक्** **वैद्यनी** वैद्यकी, **प्रधानम्** પ્રધાનતા છે प्रधानता है, **यस्मात्** જે માટે जिसके लिए, **वैद्यः तु** વૈદ્ય થવું જોઈએ वैद्य होना चाहिए, **यद्गुणः** અને જે ગુણવાળા થવું જોઈએ और जो गुणवाला होना चाहिए ॥ २७ ॥

Here are a couple of recapitulatory verses—

27. The fourfold basic factors of treatment, each again fourfold in itself;

२६. शक्ये प्रीतिः—साध्ये प्रीतिः (थ.)
,, वैद्यवृत्तिः—वैद्यबुद्धिः (ज. थ.)

why the physician is the chief in the four factors; his qualities;

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

भिषजाम् वैद्योनां वैद्योंके, ज्ञानानि ज्ञान ज्ञान, या च અને જે और जो, भिषजाम् वैद्योनी वैद्योंकी चतुर्विधा ચાર પ્રકારની चार प्रकारकी, ब्राह्मी બ્રાહ્મી ब्राह्मी, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, एतत् આ इन, सर्वम् સર્વ વિષયોનું सब विषयोंका, खुड्डाके ખુડ્ડાક खुड्डाक, चतुष्पादे ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયમાં चतुष्पाद नामके अध्यायमें, संप्रकाशितम् પ્રકાશન કર્યું છે प्रकाशन किया है ॥ २८ ॥

28. his various learnings; his fourfold spiritual disposition in professional work—all this is dealt with in this minor chapter of "The Fourfold Basic Factors of Treatment".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने खुड्डाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाए, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, खुड्डाक-चतुष्पादः 'ખુડ્ડાક ચતુષ્પાદ' 'खुड्डाक चतुष्पाद', नाम નામનો नामका, नवमः નવમો नववाँ, अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth minor chapter entitled "The Fourfold Basic Factors of Treatment", is completed.

दशमोऽध्यायः ।

દશમો અધ્યાય अध्याय दसवाँ Chapter X

महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः—

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, महाचतुष्पादम् 'મહાચતુષ્પાદ' નામના 'महाचतुष्पाद' नामके, 'अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चतुष्पादं भेषजमलमारोग्यायेत्यात्रेयकृता स्थापना—

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः ॥ ३ ॥

भेषजम् ભેષજ भेषज, चतुष्पादम् ચાર પાદવાળું चार पाद वाला, षोडशकलम् અને સોળ ગુણયુક્ત છે सोलह गुण वाला है, इति એમ ऐसा, भिषजः વૈદ્યો वैद्य लोग, भाषन्ते કહે છે कहते हैं, यत् જેને जिसको, पूर्व- પૂર્વ पूर्व, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, षोडशगुणम् इति સોળ ગુણયુક્ત सोलह गुणवाला, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે वह, युक्तियुक्तम् યુક્તિપૂર્વક યોજાયેલું युक्तिपूर्वक प्रयुक्त, भेषजम् ભેષજ भेषज, आरोग्याय આરોગ્ય આપવા માટે आरोग्य देनेके लिए, अलम् સમર્થ થાય છે समर्थ होता है, इति એમ ऐसा, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ કહ્યું છે पुनर्वसुने कहा है ॥ ३ ॥

३. पूर्वाध्याये—पूर्वेऽध्याये (ग.)

3. "The physicians speak of therapeutics as being four pillared and sixteen-faceted; the same was spoken of in the previous chapter as having sixteen attributes. Now this therapeutics, used skilfully, is sufficient for the restoration of health". Thus said the worshipful Punarvasu, the son of Atri.

मैत्रेयकृता भेषजाभेषजयोस्तुल्यत्वप्रतिपादने चेष्टा—

नेति मैत्रेयः, किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणाः, तस्माद्भेषजमकिंचित्करं भवति;

मैत्रेयः મૈત્રેયે मैत्रेयने, **उवाच** કહ્યું कहा, **न इति** નહિ नहीं, **किम् कारणम्** તેનું કારણ શું ? इसका क्या कारण ? **हि** કારણ એ છે કે कारण यह है कि, **उपकरणवन्तः च** સાધનસંપન્ન साधनसंपन्न, **परिचारकसंपन्नाः च** પરિચારકયુક્ત परिचारकयुक्त, **केचित्** કેટલાએક कई एक, **आतुराः** દરદીઓ रोगी, **आत्मवन्तः च** અને સંયમી और संयमी, **कुशलैः च** કુશળ कुशल, **भिषग्भिः** વૈદ્યોથી वैद्योंसे, **अनुष्ठिताः** ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં चिकित्सा करने पर, **समुत्तिष्ठमानाः** આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરતા सम्यक् आरोग्यलाभ करते, **दृश्यन्ते** દેખાય છે देखे जाते हैं, **तथायुक्ताः** તથા તેવી જ સ્થિતિવાળા तथा वैसे ही स्थितिवाले, **अपरे** બીજા दूसरे, **म्रियमाणाः** મરી જતા मरते हुए, **दृश्यन्ते** દેખાય છે देखे जाते हैं, **तस्मात्** માટે अतः, **भेषजम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **अकिंचित्करम् भवति** કાંઈ પણ કરતી નથી कुछ भी नहीं करती;

4-(1) "No", said Maitreya, "why? Because there are seen some patients possessed of means, having attendants, self-controlled, and treated by expert physicians, recovering and some others, though enjoying similar amenities, dying, nevertheless. Thus treatment becomes a thing of no consequence.

तद्यथा—श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति;

तद् यथा જેમ કે जैसेकि, **श्वभ्रे** ખાડામાં गड्ढेमें, **सरसि च** કે તળાવમાં या सरोवरमें, **प्रसिक्तम्** નાખેલું छिड़का हुआ, **अल्पम्** થોડું थोडा, **उदकम्** પાણી पानी, **स्यन्दमानायां वा** કે વહેતી और बहती, **नद्यां** નદીમાં नदीमें, **पांसुधाने वा** કે ધૂળના ઢગલામાં या बालुके ढेरमें, **प्रकीर्णः** ફેંકેલી डाली हुई, **पांसु-** ધૂળની बालुकी, **मुष्टिः इति** મુઠ્ઠી વ્યર્થ છે मुट्ठी व्यर्थ है;

4-(2) It is comparable to a few drops of water sprinkled in a pit or lake, or to a handful of dust scattered on a flowing river or on a dust-heap.

तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता म्रियमाणाश्चापरे ।

तथा તથા तथा, **अपरे** બીજા दूसरे, **अनुपकरणाः** સાધન વગરના साधनसे विहीन, **अपरिचारकाः च** પરિચારકરહિત परिचारकरहित, **अनात्मवन्तः च** અને અસંયમી और असंयमी, **अकुशलैः** અકુશલ अकुशल, **भिषग्भिः च** વૈદ્યોથી वैद्योंसे, **अनुष्ठिताः** ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં चिकित्सा करने पर, **समुत्तिष्ठमानाः** આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરતા आरोग्यलाभ करते, **दृश्यन्ते** દેખાય છે देखे जाते हैं, **तथायुक्ताः** તથા તેવીજ સ્થિતિવાળા तथा वैसी ही स्थितिवाले, **अपरे** બીજા दूसरे, **म्रियमाणाः** મરી જતા मरते हुए, **दृश्यन्ते** દેખાય છે देखे जाते हैं;

4-(3) Conversely, we see others, devoid of means, with no attendants, no self-control and treated by unskilled physicians, regaining health and yet others, similarly circumstanced, dying all the same.

४. भिषग्भिरनुष्ठिताः–भिषग्भिरुपक्रान्ताः (क.ग.च.छ.ज.थ.ध.)

यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् म्रियतेः अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् म्रियतेः ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

यतः च જેથી जिस कारणसे, **प्रतिकुर्वन्** ચિકિત્સા કરતાં चिकित्सा करने पर, **सिध्यति** સાજો થાય છે अच्छा होता है, **प्रतिकुर्वन्** ચિકિત્સા કરવા છતાં चिकित्सा करने पर भी, **म्रियते** મરી જાય છે मर जाता है, **अप्रतिकुर्वन्** ચિકિત્સા કર્યા વિના પણ चिकित्सा न करने पर भी, **सिध्यति** સાજો થાય છે अच्छा हो जाता है, **अप्रतिकुर्वन्** અને ચિકિત્સા કર્યા વિના और चिकित्सा किये विना, **म्रियते** મરી પણ જાય છે मर भी जाते हैं, **ततः** તેથી उस कारणसे, **भेषजम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **अभेषजेन** અચિકિત્સા और अचिकित्साके, **अविशिष्टम्** સમાન જ છે समान ही है, **इति चिन्त्यते** એમ વિચાર આવે છે ऐसा विचार होता है ॥ ४ ॥

4. Thus recovery follows treatment; death, too, follows treatment. Similarly, recovery follows in the absence of treatment and in the absence of treatment, death, too, follows. Hence it is to be concluded that treatment is in no way better than no treatment.

तत्र समाधानमात्रेयकृतम्—

मैत्रेय! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः; किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति;

मैत्रेय હે મૈત્રેય! हे मैत्रेय! **मिथ्या चिन्त्यते** એ વિચારશ્રેણી ખોટી છે आपका यह विचार मिथ्या है, **इति आत्रेयः** એમ આત્રેયે ऐसा आत्रेयने, **उवाच** કહ્યું कहा, **किं कारणम्** તેનું કારણ શું? इसका क्या कारण? **हि** કારણ એ છે કે कारण यह है कि, **षोडशगुण-** સોળ ગુણયુક્ત सोलह गुणोंसे, **समुदितेन** યુક્ત संपन्न, **अनेन** આ इस, **भेषजेन** ચિકિત્સાપદ્ધતિથી चिकित्सापद्धतिसे, **उपपद्यमानाः** ઉપચાર કરતાં છતાં उपचार करने पर भी, **ये आतुराः** જે રોગીઓ जो रोगी, **म्रियन्ते** મરી જાય છે मरते हैं, **इति (यत्)** એમ જે ऐसा जो, **उक्तम्** કહ્યું कहा **तत्** તે वह, **अनुपपन्नम्** યોગ્ય નથી ठीक नहीं, **हि** કારણ કે क्योंकि, **भेषज—साध्यानाम्** ચિકિત્સાસાધ્ય चिकित्सासाध्य, **व्याधीनाम्** વ્યાધિઓમાં रोगोंके लिए, **भेषजम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **अकारणम्** નિષ્ફળ निरर्थक, **न भवति** જતી નથી नहीं होती;

5-(1) "Maitreya, you think wrongly", said Atreya; "how"? Because what has been stated (by you) that patients, though given the systematic treatment possessed of all the sixteen qualities, die, is not sound. Treatment does not become inconsequential in regard to disease amenable to treatment.

ये पुनरातुराः केवलाद्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां संपूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति;

ये पुनः વળી જે फिर जो, **आतुराः** રોગીઓ रोगी, **केवलात्** સંપૂર્ણ संपूर्ण, **भेषजात्** ચિકિત્સા चिकित्साके, **ऋते** વિના विना भी, **समुत्तिष्ठन्ते** સાજા થાય છે स्वस्थ होते हैं, **तेषाम्** તેઓને उनकी, **संपूर्ण-** સંપૂર્ણ संपूर्ण, **भेषज-** ચિકિત્સા चिकित्सा, **उपपादनाय** કરવા માટે करनेके लिए, **समुत्थान-** સ્વસ્થતાનો स्वस्थताका, **विशेषः** કોઈ વિશેષ कोई विशेष, **न अस्ति (इति) न** નથી એમ નથી અર્થાત્ ચિકિત્સા વગર જે સ્વસ્થતા થાય છે, તેના કરતાં સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવાથી વિશેષ સારી સ્વસ્થતા થાય એ ખુલ્લું છે नहीं ऐसा नहीं, अर्थात् चिकित्साके बिना जो स्वस्थता होती है उससे विशिष्ट प्रकारकी चिकित्सा करने पर उत्तम स्वास्थ्य मिलता है;

6-(2) And, again, as regards those who recover without the aid of any treatment even in their case there is a special reason for giving them the complete course of treatment.

४. यतः—अतः (द.)

५. ये पुनरातुराः—ये चातुराः (च.)

,, भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते—भेषजादपि म्रियन्ते (च.)

,, भेषजोपपादनाय—भेषजोपपन्नानाम् (ग.)

यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्, तद्वत् संपूर्णभेषजोपलम्भादातुराः;

यथा हि જેમ जैसे, पतितम् પડી ગયેલા गिरे हुए, उत्थानाय અને ઊઠવામાં और उठनेमें, समर्थम् સમર્થ समर्थ, पुरुषम् પુરુષને पुरुषको, उत्थापयन् ઉઠાડનાર उठानेवाला, पुरुषः જો કોઈ બીજો માણસ यदि कोई दूसरा पुरुष, अस्य તેને उसको, बलम् ટેકો सहारा, उपादध्यात् આપે છે देता है, सः તો ते तो वह, अपरिक्लिष्टः કંઈ પણ કષ્ટ વિના बिना कष्टके, एव જ ही, क्षिप्रतरम् સત્વર आसानीसे, उत्तिष्ठेत् ઊભો થઈ જાય છે उठ जाता है, तत्-वत् તેવી રીતે इसी प्रकार, आतुराः રોગીઓ रोगी, संपूर्ण- સંપૂર્ણ संपूर्ण, भेषज- ચિકિત્સાના चिकित्साके, उपलम्भात् ઉપયોગથી ક્લેશ વિના સત્વર સાજા થાય છે उपयोगसे कष्टके बिना आसानीसे संपूर्ण स्वस्थताको प्राप्त करते हैं;

5-(3) Just as a man by lifting another who has fallen, although the latter is able to rise by himself, gives him support, in consequence of which he rises sooner and without difficulty; in like manner do patients receiving the aid of a complete treatment (recover more easily and without difficulty).

ये चातुराः केवलाद्भेषजादपि म्रियन्ते, न च सर्वे एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्, नहि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ्मुमूर्षुमातुरमुत्थापयितुं;

ये च અને જે और जो, आतुराः રોગીઓ रोगियों, केवलात् સંપૂર્ણ संपूर्ण, भेषजात् अपि ચિકિત્સા થવા છતાં પણ चिकित्सा करने पर भी, म्रियन्ते મરી જાય છે मरते हैं, ते च ते वे, सर्वे एव सर्वे सब, भेषज- ચિકિત્સા चिकित्साके, उपपन्नाः મળવાથી मिलने पर भी, न समुत्तिष्ठेरन् સાજા થતા નથી स्वस्थ नहीं होते, हि કારણકે क्योंकि, सर्वे सर्वे सब, व्याधयः વ્યાધિઓ रोग, उपायसाध्याः ઉપાયસાધ્ય उपायसाध्य, न भवन्ति હોતા નથી नहीं होते, उपाय- વળી ઉપાયથી और उपायसे, साध्यानाम् સાધ્ય साध्य, व्याधीनाम् વ્યાધિઓની रोगोंकी, अनुपायेन ઉપાય વિના बिना उपायके, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, न अस्ति થતી નથી नहीं होती, असाध्यानाम् च અને અસાધ્ય और असाध्य, व्याधीनाम् च વ્યાધિઓ માટે व्याधियोंके लिए, अयम् આ यह, भेषजसमुदायः ભેષજસંગ્રહ औषधसमुदाय, न अस्ति નથી नहीं है, हि કારણકે क्योंकि, ज्ञानवान् પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો ज्ञानी, भिषक् વૈદ્ય પણ वैद्य भी, मुमूर्षुम् મરણોન્મુખ मरनेवाले, आतुरम् રોગીને रोगीको, उत्थापयितुम् સ્વસ્થ કરવા स्वस्थ करनेमें, न अलम् સમર્થ નથી समर्थ नहीं होता;

5-(4) As regards those patients who die inspite of full treatment, not all of them could be expected to recover by the blessing of treatment. For, not all diseases are amenable to treatment and yet of those diseases as are amenable to treatment, cure cannot be accomplished except by treatment. However, the whole pharmacopoeia will fail in curing irremediable diseases; and no physician, however clever, is able to save a dying patient.

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति,

१. ते भेषजोपपन्नाः—सम्पूर्णा भेषजोपपन्नाः (ग.)
,, भेषजसमुदायोऽयमस्ति-भेषजसमुदायोऽस्ति (ध.)
,, अयमस्ति—अक्षमास्ते (त.)

५. नातिविप्रकृष्टे महति काये—नातिविप्रकृष्टे नातिमहतिकाये (ठ.)
,, नापराधवान्—नापबाधः (ड.)
,, ,, —नापराधः, नापराद्धः (प.)

संपादयति चेष्टकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण; तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

परीक्ष्य- વિચાર કરીને देख भाल कर, कारिणः हि કામ કરવાવાળા મનુષ્યો कार्य करनेवाले मनुष्य, कुशलाः કુશળ कुशल, भवन्ति હોય છે होते हैं, यथा हि જેમ जैसे, योगज्ञः ધનુર્વિદ્યા જાણનારો धनुर्विद्याको जाननेवाला, अभ्यासनित्यः तथा નિત્ય અભ્યાસવાળો अभ्यासशील, इष्वासः ધનુર્ધારી धनुर्धारी, धनुः ધનુષ્ય धनुष्यको, आदाय લઈને लेकर, नातिविप्रकृष्टे બહુ નજીકના बहुत दूर न हो ऐसे, महति અને મોટા बड़े, काये આકારવાળા લક્ષ્યમાં आकृतिवाले लक्ष्यपर, इषुम् બાણ बाण, अस्यन् ફેંકતો छोडता हुआ, अपराधवान् નિષ્ફળ असफल, न નથી नहीं, भवति થતો होता, इष्टकार्यम् च અને ઇષ્ટકાર્યનું और अपने इष्ट कार्यको, संपादयति સંપાદન કરી લે છે संपादित करता है, तथा તેમ वैसे ही, स्वगुणसंपन्नः સ્વગુણયુક્ત अपने गुणोंसे सम्पन्न, उपकरणवान् અને ઉપકરણવાન साधनयुक्त, वीक्ष्य અને વિચારીને साध्यासाध्यकी परीक्षा करके, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, आरभमाणः કરતો करता हुआ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अनपराधः કાંઈ પણ ચૂક કર્યા વગર किसी भी प्रमादके विना, साध्यरोगम् સાધ્યરોગવાળા साध्यरोगवाले, आतुरम् રોગીને रोगीको, आरोग्येण આરોગ્યથી स्वास्थ्यसे, संपादयति एव યુક્ત કરે જ છે युक्त करता ही है, तस्मात् તેથી इसलिए, भेषजम् ચિકિત્સા चिकित्सा, अभेषजेन અચિકિત્સાના अचिकित्साके, अविशिष्टम् સમાન समान, न भवति નથી नहीं होती ॥ ५ ॥

5. Hence those alone that act after investigation are considered wise. As a bowman who is a good marksman and given to constant practice, taking up a bow and releasing an arrow does not fail in hitting a big target that is not too far off, and achieves his purpose, so does a physician of accomplishment and means who starts treating a curable disease after full investigation, without fail bestow health on the patient. Hence it cannot be said that treatment is no better than no treatment.

५. वीक्ष्य–परीक्ष्य (ग. ख.)

चिकित्सासूत्रम्—

इदं च नः प्रत्यक्षं–यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः, क्षाममक्षामेण, कृशं च दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

इदम् च અને આ यह, नः અમને हमें, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष है, यत् કે कि, आतुरम् રોગીની रोगीकी, अनातुरेण રોગીના ગુણથી વિપરીત रोगीके गुणसे विपरीत, भेषजेन ઔષધથી औषधसे, चिकित्सामः ચિકિત્સા કરીએ છીએ चिकित्सा करते हैं, क्षामम् ક્ષીણની क्षीणकी, अक्षामेण બૃંહણ ઔષધથી ચિકિત્સા કરીએ છીએ बृंहण औषधसे चिकित्सा करते हैं, कृशम् કૃશ कृश, दुर्बलम् च અને દુર્બલનું और दुर्बलका, आप्याययामः સંતર્પણ કરીએ છીએ तर्पण करते हैं, स्थूलम् સ્થૂલ स्थूल, मेदस्विनम् અને મેદસ્વીનું और मेदस्वीका, अपतर्पयामः અપતર્પણ કરીએ છીએ अपतर्पण करते हैं, उष्ण-अभिभूतम् ગરમીથી પીડાતા રોગીની गरमीसे पीडित रोगीकी, शीतेन શીત ક્રિયાવડે शीतल क्रियासे, शीत–अभिभूतम् અને ઠંડકથી પીડાતા રોગીની और शीतसे पीडित रोगीकी, उष्णेन ઉષ્ણ ક્રિયાથી उष्णक्रियासे, उपचरामः ચિકિત્સા કરીએ છીએ चिकित्सा करते हैं, न्यूनान् ન્યૂન कम हुई, धातून् ધાતુઓનું धातुओंको, पूरयामः પૂરણ કરીએ છીએ पूर्ण करते हैं,

६. इदं च नः–इदं चेदं च नः (क.छ.ज.झ.ध.)
,, च नः–पुनः (ग.)
,, चिकित्सामः–उपचरामः (ध.)
,, व्यतिरिक्तान्–अतिरिक्तान् (ग.)
,, सम्यक्–स्वस्थ (ढ.)

व्यतिरिक्तान् વધેલા ધાતુઓનો बढी हुई धातुओंको, ह्रासयामः હ્રાસ કરીએ છીએ घटाते हैं, व्याधीन् રોગોને रोगोंको, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह, मूल- હેતુથી हेतुसे, विपर्ययेण વિપરીત विपरीत, उपचरन्तः ચિકિત્સાથી નષ્ટ કરતા चिकित्सा द्वारा नष्ट करते हुए, प्रकृतौ સમતામાં समतामें, स्थापयामः મૂકીએ છીએ स्थापित करते हैं, तेषाम् તેઓની रोगियोंकी, तथा कुर्वताम् આવી રીતે ચિકિત્સા કરતાં इस प्रकार चिकित्सा करते हुए, नः આપણને हमारेको, अयम् આ यह, भेषज- समुदायः ભેષજ સંગ્રહ भेषजसमुदाय, कान्ततमः અત્યંત અભીષ્ટ अति इष्ट, भवति થાય છે होता है ॥ ६ ॥

6. This much is evident to us all, viz., we treat a disease-ridden man with disease-removing measures and the depleted man with impletion. We nourish the emaciated and the feeble; starve the corpulent and the fatty; treat the man afflicted by heat with cooling measures and with hot things him who is afflicted with cold. We replenish body-elements that have suffered decrease, and deplenish those that have undergone increase. By treating disorders properly with what are antagonistic to their origin, we restore the patient to the normal condition. In our hands, administering in this manner, the pharmacopoeia shows itself to the best of its glory.

चिकित्सायां यशोलाभे कारणम्—

भवन्ति चात्र—

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥७॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, साध्य- સાધ્ય साध्य, असाध्य- તથા અસાધ્યના और असाध्यको, विभागज्ञः વિભાગને જાણનાર पृथक् रूपसे जाननेवाला, चिकित्सकः वैद्य वैद्य, यत् कर्म જે કર્મનો जिस कर्मका, काले च યોગ્ય કાળે यथा समय, ज्ञानपूर्वम् જ્ઞાનપૂર્વક ज्ञानपूर्वक, आरभते આરંભ કરે છે आरंभ करता है, तत् તેને उसको, ध्रुवम् અવશ્ય अवश्य, साधयति સિદ્ધ કરે છે सफल करता है ॥ ७ ॥

Here are verses again—

7. The physician who knows the differential diagnosis between the curable and the incurable diseases and begins treatment with full knowledge of the case and in time, obtains success for his effort without fail.

असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः—

अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥८॥

यः वैद्यः જે વૈદ્ય जो वैद्य, असाध्यम् અસાધ્ય વ્યાધિનો असाध्य रोगकी, समुपाचरेत् ઉપચાર કરે છે चिकित्सा करता है, सः તે वह, अर्थ- પૈસો द्रव्य, विद्या- વિદ્યા विद्या, यशः- તથા યશની व यशकी, हानिम् હાનિ हानि, उपक्रोशम् નિન્દા निन्दा, असंग्रहम् અને લોકો તરફથી પરિત્યાગને और जनतासे परित्यागको, नियतम् અવશ્ય अवश्य, प्राप्नुयात् પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ८ ॥

8. But the physician who undertakes to treat incurable diseases will invariably suffer loss of income, tarnish his learning and fame, and earn for himself disrepute and unpopularity to boot.

रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभागः—

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥९॥

सुखसाध्यम् સુખસાધ્ય सुखसाध्य, अथ अपि च અને और, कृच्छ्रसाध्यम् કષ્ટસાધ્ય એમ कष्टसाध्य इस तरह, साध्यम् સાધ્યરોગ साध्यरोग, मतम् બે પ્રકારનો માન્યો છે दो प्रकारका माना है, याप्यम् યાપ્ય

८. अर्थ–स्वार्थ (ग.झ.ध.)
,, असंग्रहम्–असद्ग्रहम् (ध.)
९. यच्चानुपक्रमम्–यदनुपक्रमम् (ध.)

याप्य, यत् च અને જે और जो, अनुपक्रमम् અનુપક્રમ प्रत्याख्येय, (तत् તે वह), असाध्यम् च अपि અસાધ્ય રોગ પણ असाध्य रोग भी, द्विविधम् એ પ્રમાણે બે પ્રકારનો इसी तरह दो प्रकारका, स्यात् છે है ॥ ९ ॥

9. The curable diseases are of two kinds: those that are easily cured and those that are cured with difficulty. The incurable diseases also fall into two categories: those that are palliable and those that are absolutely irremediable.

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति।
विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥१०॥

अल्प-मध्यम-उत्कृष्टताम् અલ્પ ઉપાયથી સાધ્યપણું –મધ્યમ ઉપાયથી સાધ્યપણું તથા ઉત્કૃષ્ટ ઉપાયથી સાધ્યપણું अल्प उपायसे साध्यता–मध्यम उपायसे साध्यता तथा उत्कृष्ट उपायसे साध्यता, प्रति એઓને ઉદ્દેશી इनका उद्देश रखकर, साध्यानाम् સાધ્યરોગોનો साध्यरोगोंका, विकल्पः ભેદ भेद, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો થાય છે तीन प्रकारका होता है, नियतानाम् असाध्यानाम् तु પરંતુ નિશ્ચિત રૂપવાળા યાપ્યથી ભિન્ન અસાધ્યરોગોનો परन्तु निश्चित रूपवाले याप्यसे भिन्न असाध्य रोगोंका, विकल्पना ભેદ भेद, न થતો નથી नहीं होता ॥१०॥

10. The curables are, again, classed in three fresh categories by reason of their requiring mild, moderate or strong treatment. The incurable ones, being inexorable, admit of no such classification.

सुखसाध्यस्य लक्षणम्—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च।
न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥११॥
न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः।
गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥१२॥
दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥१३॥

यस्य च જે રોગનાં जिस रोगके, हेतवः કારણ कारण, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, रूपाणि च અને રૂપ और रूप, अल्पानि થોડાં હોય अल्प हों, दूष्यः च દૂષ્ય दूष्य, तुल्यगुणः સમાન ગુણવાળું समान गुणवाला, न ન હોય न हो, दोषः દોષ दोष, प्रकृतिः ઉત્કટ રૂપવાળો उत्कट रूपवाला, न ન न, भवेत् હોય हो, कालगुणः च જેમાં ઋતુના ગુણ ऋतुके गुण, तुल्यः न સમાન ન હોય समान न हों, देशः દેશ પણ देश भी, दुरुपक्रमः न ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય ન હોય चिकित्साके लिए अयोग्य न हो, गतिः ગતિ गति, एका એક હોય एक हो, रोगस्य च વળી રોગનું रोगका, नवत्वम नवीनपणुं હોય नयापन हो, उपद्रवः તેનો ઉપદ્રવ उसका उपद्रव, न ન હોય न हो, समुत्पत्तौ च તેની ઉત્પત્તિમાં उसकी उत्पत्तिमें, एकः એક જ एक ही, दोषः દોષ કારણ હોય दोष कारण हो, देहः રોગીનું શરીર रोगीका शरीर, सर्व-औषध- સર્વ પ્રકારની ઔષધિઓ सब प्रकारकी औषधको, क्षमः સહેવામાં સમર્થ હોય सहन कर सके ऐसा हो, चतुष्पाद-उपपत्तिः च અને વૈદ્ય વગેરે ચાર પાદોની સંપ્રાપ્તિ હોય और वैद्य आदि चार पादोंकी संप्राप्ति हो, सुखसाध्यस्य આ સુખસાધ્ય રોગનું यह सुखसाध्य रोगका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है ॥११-१३॥

11-13. The characteristics of an easily curable disease are: the causes, premonitory symptoms and symptoms are mild; the morbific factor is homologous neither to the affected body-element nor to the habitus of the patient, nor to the traits of the prevailing season; the place of disease is not inaccessible to treatment; the course of disease is localised in one system, is recent, has no complication and is born of the predominant morbidity of only a single humor; the body is in a condition to withstand all treatment and the fourfold requisites of treatment are at hand. These are the circumstances in which a disease is easily curable.

१२. देशो-दोषो (ग.)

कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्—

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥१६॥

निमित्त- કારણ कारण, पूर्वरूपाणाम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, रूपाणाम् અને રૂપનું और रूपका, बले બળ बल, मध्यमे મધ્યમ હોતાં मध्यम होनेपर, काल- તેમજ કાલ एवं काल, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, दूष्याणाम् અને દૂષ્ય એઓમાંથી और दूष्य इनमेंसे, अन्यतमस्य च કોઈ એકની कोई एककी, सामान्ये દોષની સાથે સમાનતા હોતાં ઉત્પન્ન થયેલા રોગને दोषके साथ समानता होने पर उत्पन्न हुए रोगको, गर्भिणी- ગર્ભિણી गर्भिणी, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, बालानाम् અને બાળકોને થયેલા રોગને और बालकोंके रोगको, न-अति-उपद्रव-पीडितम् ઉપદ્રવોથી અત્યંત નહિ પીડાયેલા રોગને उपद्रवोंसे अत्यंत पीडित नहीं हुए रोगको, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, क्षार- ક્ષાર क्षार, अग्नि- તથા અગ્નિથી और अग्निसे, कृत्यानाम् સાધ્યરોગોમાંના साध्यरोगोंमेंसे, अनवम् કોઈપણ જીર્ણ રોગને कोई भी पुराने रोगको, कृच्छ्रदेशजम् મર્માદિ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રોગને मर्मादि स्थानोंमें उत्पन्न हुए रोगको, न अतिपूर्ण- અપૂર્ણ अपूर्ण, चतुष्पदम् ચાર પાદવાળો चार पादोंसे युक्त, एकपथम् એક માર્ગગત રોગને एक मार्गगामी रोगको, न-अतिकालम् અથવા બહુ જીર્ણ નહિ એવા बहुत पुराना न हो ऐसे, द्विपथम् रोगम् वा દ્વિમાર્ગી રોગને द्विमार्गगामी रोगको, द्विदोषजम् તથા બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગને तथा दो दोषोंसे उत्पन्न हुए रोगको, कृच्छ्रसाध्यम् કૃચ્છ્રસાધ્ય कष्टसाध्य, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ १४-१६ ॥

14-16. The formidable diseases are—those wherein the causes, the premonitory symptoms and symptoms are of moderate strength when any one of the three–the season, the habitus and the susceptibility of body elements–is homologous with the morbific factor; the ailments of a gravida, the aged and children; those that are not much aggravated by complication; those requiring operative, casutic and cauterizing procedures, those that have gone beyond the incipient stage; those that are located in a place difficult of access; those whose course is localized in one system; if the full complement of the fourfold medical equipment is not available; diseases which have spread through two systems but have not become very chronic; and those due to the predominant morbidity of two humours.

याप्यस्य लक्षणम्, प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्—

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८॥
विद्याद्द्विदोषजं, तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९॥
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २०॥

पथ्य- सेवया પથ્યના સેવનથી पथ्यके सेवनसे, लब्ध-अल्प-सुखम् જેમાં થોડું સુખ મળતું હોય એવા जिसमें थोडा सुख मिलता हो ऐसे, अल्पेन અલ્પ थोडेसे, हेतुना કારણથી कारणसे, आशु-प्रवर्तकम् જલદી પ્રવર્તનાર जल्दी बढ जानेवाले, गम्भीरम् ગંભીર गम्भीर, बहुधातु-स्थम् બહુ ધાતુમાં રહેલો बहुतसी धातुओंमें स्थित, मर्म-संधि- મર્મ અને સંધિઓમાં मर्म और सन्धियोंमें,

१५. गर्भिणी—गुर्विणी (ख.ज.ठ.ध.प.)
,, वृद्धबाला—बालवृद्धा (ग.)
,, कृच्छ्रदेशजम्—कृच्छ्रदोषजम् (ड.)
१६. द्विपथं—द्विपदं (प.)
१७. हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम्—हेतुना सुप्रवर्तकम् (प.)
२०. दुर्बलस्य सुसंवृद्धं—दुर्बलस्यातिसंवृद्धम् (ग.)

समाश्रितम् રહેલ आश्रित, **नित्यानुशायिनम्** સદા રહેનારા सदा रहनेवाला, **दीर्घकालम्** લાંબા સમયથી दीर्घकालसे, **अवस्थितम्** સ્થિતિવાળા चला आता हुआ, **द्विदोषजम्** અને બે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા और दो दोषोंसे उत्पन्न हुए, **असाध्यम्** અસાધ્ય असाध्य, **रोगम्** રોગને रोगको, **आयुषः** આયુષ્ય आयुके, **शेषत्वात्** શેષ હોવાથી अवशिष्ट होनेसे, **याप्यम्** યાપ્ય याप्य, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, **तद्वत्** ગંભીરપણા વગેરે યાપ્યનાં લક્ષણોવાળા गंभीरता आदि याप्यके लक्षणोंवाले, **त्रिदोषजम्** ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા त्रिदोषजन्य, **क्रियापथम्** ચિકિત્સાક્રમને चिकित्साक्रमको, **अतिक्रान्तम्** ઓળંગી ગયેલ उल्लंघन कर गया हो ऐसे, **सर्व-** બધા सब, **मार्ग-** માર્ગોમાં मार्गोंमें, **अनुसारिणम्** ફેલાયેલા फैले हुए, **औत्सुक्य-** ઉત્સુકતા उत्सुकता, **अरति-** અરતિ अरति, **संमोह-** તથા સંમોહ और संमोहको, **करम्** કરનારા करनेवाले, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **नाशनम्** શક્તિને નષ્ટ કરનારા शक्तिका नाश करनेवाले, **दुर्बलस्य** દુર્બલ પુરુષમાં दुर्बल पुरुषमें, **सुसंवृद्धम्** ઘણા ઉપદ્રવોવાળા बहुत उपद्रवोंसे युक्त, **सारिष्टम् एव च** અને મૃત્યુસૂચક લક્ષણોવાળા और अरिष्टके लक्षणोंसे युक्त, **व्याधिम्** અસાધ્ય રોગને असाध्य रोगको, **प्रत्याख्येयम्** પ્રત્યાખ્યેય प्रत्याख्येय, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ १७–२० ॥

17-20. The diseases of the following description are to be regarded as incurable but palliable; viz. those in which the patient, being still spared with some life-span, needs to be kept going by means of strict regimen; those which admit of slight relief, but which also get readily aggravated from slight causes; those which are deep-seated; those which affect many body-elements; those which have lodged themselves in vital parts and joints; those which are constantly relapsing; those which are of long standing and those which are born of the discordance of two humors.

The following diseases are both incurable and immitigable; those which are similar to the above (with the exception of the expectation of life still left and the possibility of some relief), which are born of the complete discordance of all the three humors, which have gone beyond the stage of treatment, which have spread to all the systems of the body, which give rise to (sudden and extreme) excitement, restlessness and stupefaction, which destroy the sense-faculties, which afflicting weakened constitutions get greatly aggravated, and which are accompanied with the fatal prognostic signs.

रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्—

भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात्कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥२१॥

धीमता બુદ્ધિમાન બુद्धिमान, **भिषजा** વૈદ્યે वैद्य, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **प्राक्** સૌથી પહેલાં सबसे प्रथम, **विकाराणाम्** વ્યાધિઓનાં व्याधिओंके, **स्वलक्षणम्** પોતાનાં લક્ષણોની अपने लक्षणोंकी, **परीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, **पश्चात्** પછી पीछे, **साध्येषु** સાધ્ય રોગોમાં साध्य रोगोंमें, **कर्म-** ચિકિત્સાનો चिकित्साका, **समारम्भः** પ્રારંભ प्रारम्भ, **कार्यः** કરવો करे ॥२१॥

21. A wise physician should first examine the signs and symptoms of the disease and only then commence treatment of curable diseases.

साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥२२॥

२१. पश्चात्कर्मसमारम्भः—पश्चात्कार्यसमारम्भः (घ. त. द.)
२२. प्रकल्पयेत्—विवर्द्धयेत् (थ.)

यः જે जो, साध्य-असाध्य- સાધ્ય અને અસાધ્યના साध्य व असाध्यके, विभागज्ञः ભેદને જાણનાર भेदको जाननेवाला, सम्यक् તથા સારી રીતના श्रेष्ठ प्रकारके, प्रतिपत्तिमान् જ્ઞાનથી યુક્ત હોય ज्ञानसे युक्त हो, सः તે वह, मैत्रेय- મૈત્રેય मैत्रेयके, तुल्यानाम् જેવા મનુષ્યો समान मनुष्योंकी, मिथ्या- મિથ્યા मिथ्या, बुद्धिम् બુદ્ધિ बुद्धिको, न प्रतिकल्पयेत् કરતો નથી नहीं करता ॥ २२ ॥

22. One who knows the differential diagnosis between curable and incurable diseases, as also the right application, will not fall into such erroneous mode of thinking as Maitreya and others did (in this discourse).

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितम् ॥ २४ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोको हैं कि, इह महाचतुष्पादे આ 'મહાચતુષ્પાદ' નામના અધ્યાયમાં इस 'महाचतुष्पाद' नामके अध्यायमें, औषधम् ઔષધ औषध, पादगुणाः ચાર પાદોના ગુણ चतुष्पादके गुण, भेषजाश्रयः ઔષધમાં રહેલો औषधसम्बन्धी, प्रभावः પ્રભાવ प्रभाव, आत्रेय- આત્રેય आत्रेय, मैत्रेय- અને મૈત્રેયના और मैत्रेयके, मती મત मत, मति- તથા મતના तथा मतके, द्वैविध्य- બન્ને પ્રકારોના दोनों प्रकारोंका, निश्चयः નિશ્ચય निश्चय, चतुर्विध–विकल्पाः ચાર પ્રકારના વિકલ્પ चार प्रकारके विकल्प, येषु અને જેઓ जिन पर, भिषग्जितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, आयत्तम् આશ્રિત છે आश्रित है, स्व-स्व-लक्षणाः તે પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા वे अपने अपने लक्षणोंवाले, व्याधयः રોગો रोगों, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ २४ ॥

Here is a couple of recapitulatory verses—

23-24. Here in this major chapter on the "Fourfold Basic Factors of Therapeutics", have been laid down treatment, its composition and character, the result proceeding from treatment, the difference of opinion between Atreya and Maitreya, the decision concerning this doctrinal difference, and the fourfold classification of curability and incurability of diseases, together with the characteristics of each class.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, महाचतुष्पादः 'મહાચતુષ્પાદ' 'महाचतुष्पाद', नाम નામનો नामका, दशमः દશમો दसवाँ, अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics", is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમો અધ્યાય ग्यारहवाँ अध्याय

Chapter XI

तिस्रैषणीयाध्यायोपक्रमः—

अथातस्तिस्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, तिस्रैषणीयम् 'તિસ્રૈષણીય' નામના 'तिस्रैषणीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The three pursuits of men".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

तिस्र एषणाः—

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति—प्राणैषणा, धनैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इह खलु આ સંસારમાં यहां, इह આ લોક इहलोक, अमुष्मिन् च लोके અને પરલોકમાં एवं परलोकमें, हितम् હિતને हित, समनुपश्यता ઇચ્છતા चाहनेवाले, अनुपहत-सत्त्व-बुद्धि-पौरुष-पराक्रमेण મન-બુદ્ધિ-શારીરિક બળ અને શૌર્યથી સંપન્ન मन-बुद्धि-पौरुष और शौर्यसे संपन्न, पुरुषेण પુરુષે पुरुषको, तिस्रः ત્રણ तीन, एषणाः એષણાઓ एषणायें, पर्येष्टव्याः भवन्ति કરવી જોઈએ करनी चाहिए, तत् यथा જેમકે जैसेकि, प्राणैषणा પ્રાણૈષણા प्राणैषणा, धनैषणा ધનૈષણા धनैषणा, परलोकैषणा इति અને પરલોકૈષણા और परलोकैषणा ॥३॥

3. Three indeed are the pursuits that should be followed by every man who is possessed of unimpaired intelligence, understanding, energy and enterprise and who wishes to secure his good both in this world and hereafter. They are the pursuit of life, the pursuit of wealth, and the pursuit of the other world.

प्रथमा प्राणैषणा—

आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत् पूर्वतरमापद्येत। कस्मात्? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः।

आसाम् આ इन, एषणानाम् એષણાઓમાં एषणाओंमें, तु खलु પણ તો, प्राणैषणाम् तावत् પ્રાણૈષણા ખરેખર प्राणैषणाको ही, पूर्वतरम् સૌથી પ્રથમ पहिले, आपद्येत કરવી જોઈએ करनी चाहिए, कस्मात् શા માટે किस लिए, प्राण-परित्यागे हि પ્રાણનો ત્યાગ થતાં જ प्राणोंके छोडनेपर अवश्य ही, सर्वत्यागः સર્વનો ત્યાગ થાય છે सबको छोडना पडता है;

4-(1). From among these pursuits, the pursuit of life is to be given priority. Why? Because the giving up of life means the giving up of everything.

तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्यते च;

स्वस्थस्य સ્વસ્થનું स्वस्थका, स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः સ્વસ્થવૃત્તિનું અનુવર્તન स्वस्थवृत्तका पालन, आतुरस्य અને રોગીની और रोगीका, विकार-प्रशमने વ્યાધિપ્રશમનમાં विकारशमनमें, अप्रमादः સાવધાનતા એ प्रमाद न करना यह, तस्य તે પ્રાણનું उस प्राणका, अनुपालनम् રક્ષણ છે रक्षण है, तत्-एतत् તે આ ये, उभयम् બન્ને दोनों, उक्तम् કહ્યાં છે पहले कह दिये गये हैं, वक्ष्यते च અને હવે પછી કહેવામાં આવશે और आगे भी कहे जायेंगे;

4-(2). The preservation of life is done (in two ways); by the healthy

४. प्राणैषणां तावत्—प्राणैषणाम् (थ.)

,, स्वस्थानुवृत्तिः—स्वस्थवृत्तिः (ख.)

observing the rules of health, and by the ailing being diligent in the alleviation of abnormal symptoms. These two aspects have been touched upon and will be dealt with hereafter.

तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥४॥

तत् તે उसका, यथोक्तम् શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમને विधिपूर्वक, अनुवर्तमानः અનુસરનાર મનુષ્ય पालन करता हुआ मनुष्य, प्राणानुपालनात् પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવાથી प्राणोंकी रक्षासे, दीर्घम्-आयुः દીર્ઘ આયુષ્ય दीर्घ आयुको, अवाप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, प्रथमा પ્રથમ प्रथम, एषणा પ્રાણૈષણા प्राणैषणा, व्याख्याता भवति કહેવામાં આવી છે कह दी गई है ॥ ४ ॥

4. By following what has here been laid down, one, husbanding his vital resources, attains long life. Thus the first pursuit has been dealt with.

द्वितीया धनैषणा—

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति; न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत ।

अथ પ્રાણૈષણા પછી प्राणैषणाके पश्चात्, द्वितीयाम् બીજી दूसरी, धनैषणाम् ધનૈષણા धनैषणा, आपद्येत કરવી જોઈએ करनी चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, प्राणेभ्यः अनन्तरम् પ્રાણ પછી प्राणके बाद, धनम् एव ધન જ धन ही, पर्येष्टव्यम् ઇચ્છવા યોગ્ય स्पृहणीय, भवति થાય છે होता है, यत् કારણકે क्योंकि, अनुपकरणस्य સાધન (ધન)થી રહિત હોઈ साधन (धनसे) रहित होकर, दीर्घम् आयुः લાંબું આયુષ્ય ભોગવવું दीर्घ आयुवाला होना, अतः पापात् એ દુઃખથી इस दुःखसे, पापीयः વધારે દુઃખ बढ कर कोई दूसरा दुःख, नहि अस्ति નથી नहीं है, तस्मात् માટે इस लिए, उपकरणानि સાધનો उपकरणोंको, पर्येष्टुम् પ્રાપ્ત કરવા માટે प्राप्त करनेके लिए, यतेत પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करे;

5-(1). Next the pursuit of wealth should be taken up. For, after life, wealth is the end to be sought. Surely there is no wretchedness more wretched than that of the man possessed of long life but lacking the appurtenances that make life worth living. Therefore effort should be made to acquire these appurtenances.

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं;

तत्र તે માટે इस लिए, उपकरणोपायान् ધનની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું धनकी प्राप्तिके उपायोंका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, तद्यथा જેમકે जैसे, कृषि- ખેતી कृषि, पाशुपाल्य- પશુપાલન पशुपालन, वाणिज्य- વાણિજ્ય वाणिज्य, राजोपसेवा-आदीनि રાજસેવા વગેરે राजसेवा आदि, सताम् અને સત્પુરુષોથી और सत्पुरुषोंसे, अविगर्हितानि અનિંદિત अनिन्दित, यानि च જે जो, अन्यानि-अपि બીજાં વળી दूसरे कोई, कर्माणि કર્મો कर्म, वृत्तिपुष्टिकराणि આજીવિકા અને ધનસંપત્તિ કરનારાં आजीविका और धनसंपत्ति करनेवाले, विद्यात् જણાય जाने, तानि તે उनको, कर्तुम् કરવાનો करना, आरभेत આરંભ કરવો आरम्भ करे;

5-(2). We shall indicate the means of acquiring these necessaries of life. They are agriculture, rearing of cattle, trade and service of the king, etc. In addition to these, one may resort to such other occupations as, to one's knowledge, are not disapproved of by

४. भवति—भवतीति (ग.)

५. अन्यान्यपि—अन्यान्यप्येवंप्रकाराणि (ग.)

the righteous and provide both livelihood and opulence.

तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवति। इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥५॥

तथा તેમ उस प्रकार, **कुर्वन्** કરનાર करनेवाला, **पुरुषः** પુરુષ मनुष्य, **दीर्घजीवितम्** દીર્ઘજીવન दीर्घजीवन, **जीवति** જીવે છે भोगता है, **अनवमतः** અને સંમાનિત और सम्मानित, **भवति** બને છે होता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **द्वितीया** બીજી दूसरी, **धनैषणा** ધનૈષણાનું धनैषणाका, **व्याख्याता भवति** વ્યાખ્યાન થયું છે व्याख्यान हुआ है ॥ ५ ॥

5. Conducting himself in this manner, a man lives for long and with dignity. Thus the second—the pursuit of wealth—has been dealt with.

तृतीया परलोकैषणा—

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत। संशयश्चात्र, कथं? भविष्याम इतश्च्युता न वेति;

अथ ધનૈષણા પછી धनैषणाके पश्चात्, **तृतीयाम्** ત્રીજી तीसरी, **परलोक-एषणाम्** પરલોકૈષણા परलोकैषणा, **आपद्येत** કરવી જોઈએ करनी चाहिए, **अत्र च** આ વિષયમાં इस विषयमें, **संशयः** સંશય થાય છે संशय होता है, **कथम्** કેવા પ્રકારનો સંશય થાય છે? किस प्रकारका संशय होता है? **इतश्च्युताः** આ લોકમાંથી મરી ગયા પછી यहांसे मर जानेके बाद, **भविष्यामः न वा इति** અમારો પુનર્જન્મ થશે કે નહિ? हमारा पुनर्जन्म होगा या नहीं?

6-(1). Lastly, the third pursuit—that of the other world—should be taken up. This is beset with doubt. How? Thus, namely,—shall we continue to exist after we have slipped from this life or shall we not?

कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्तिः श्रुतिभेदाच्च—

'मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्।
स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति।'
अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥६॥

कुतः पुनः संशयः इति આ સંશય શા માટે થાય છે? यह संशय किस लिए होता है? **उच्यते** એનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે उसके जवाबमें कहा जाता है कि, **एके हि** કેટલાએક कई एक, **प्रत्यक्षपराः** પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનનારા प्रत्यक्षवादी, **सन्ति** છે हैं, (ये જેઓ जो), **पुनर्भवस्य** પુનર્જન્મના पुनर्जन्मके, **परोक्षत्वात्** પરોક્ષભાવથી परोक्ष होनेके कारण, **नास्तिक्यम्** નાસ્તિકતાનો नास्तिकताका, **आश्रिताः** આશ્રય લે છે आश्रय लेते हैं, (**अपरे च** અને બીજાઓ और दूसरे), **सन्ति** છે हैं, (ये જેઓ जो), **आगमप्रत्ययात् एव** શાસ્ત્રના પ્રમાણથીજ शास्त्रके प्रमाणसे ही, **पुनर्भवम्** પુનર્જન્મને पुनर्भवको, **इच्छन्ति** માને છે मानते हैं, **एके** કેટલાક कई एक, **मातरम्** માતા माता, **पितरम् च** અને પિતાને और पिताको, **जन्मकारणम्** જન્મનું કારણ जन्मका कारण, **मन्यन्ते** માને છે मानते हैं, **अपरे च जनाः** અને બીજા મનુષ્યો તો दूसरे मनुष्यों तो, **स्वभावम्** સ્વભાવને स्वभावको, **परनिर्माणम्** ઈશ્વરના સર્જનને ईश्वरके सर्जनको, **यदृच्छाम् च** અને યદૃચ્છાને જન્મનું કારણ માને છે और यदृच्छाको जन्मका कारण मानते हैं, **इति** એ પ્રમાણે इस तरह, **श्रुति-भेदात् च** ભિન્ન ભિન્ન વચનો સાંભળવાથી 'પુનર્જન્મ નથી' એમ પણ કેટલાએક માને છે लोकमें सुननेकी भिन्नतासे 'पुनर्जन्म नहीं होता' ऐसा भी कई एक मानते हैं, **अतः** માટે इस लिए, **संशयः** શંકા થાય છે કે संशय होता है कि, **किम्नुखलु** શું क्यों, **पुनर्भवः** પુનર્જન્મ पुनर्जन्म, **अस्ति नवाइति** છે કે નહિ? है या नहीं? ॥६॥

५. तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवति—तथातिकुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो जीवति (ध.)
,, द्वितीया धनैषणा—द्वितीयैषणा (च.)

६. सन्ति ह्येके—सन्ति चापरे (ङ.)
,, चागम—स्वागम (ध.)
,, चैके—चान्ये (ग.)

6. But wherefore this misgiving? We shall explain. There are some who, in their exclusive idolatry of direct evidence, reject the rebirth of the spirit because it is outside sense-observation. There are others who believe in the spirit's rebirth solely on the authority of scripture.

Tradition also differs on this matter. Thus some hold that the mother and father are the actual authors of one's birth; others that it is the law of Nature; some others that it is divine handiwork and still others that it is mere accident.

It is thus that doubt arises: Is there, of a truth, rebirth or is there not?

आत्मपरलोकास्तित्वप्रतिपादनम्—

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च। कस्मात्? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्; अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते; यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

तत्र તેમાં इसमें, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન મનુષ્યે बुद्धिमान पुरुषको, नास्तिक्य-बुद्धिम् નાસ્તિકબુદ્ધિ नास्तिक-बुद्धिको, विचिकित्साम् च તથા શંકા तथा संशयको, जह्यात् છોડી દેવાં જોઈએ छोड देना चाहिए, कस्मात् શા માટે છોડી દેવાં જોઇએ? क्यों छोड़ देना चाहिए? हि કારણકે क्योंकि, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ તો प्रत्यक्ष तो, अल्पम् થોડું છે थोडा है, अप्रत्यक्षम् અને અપ્રત્યક્ષ और अप्रत्यक्ष, अनल्पम् अस्ति ઘણું છે अधिक हैं, यत् જે जो, आगम-अनुमान-युक्तिभिः આગમ-અનુમાન અને યુક્તિથી आगम-अनुमान तथा युक्तिद्वारा, उपलभ्यते ગ્રહણ કરાય છે जाना जाता है, यैः एव तावत् વળી જે और जिन, इन्द्रियैः ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियों द्वारा, प्रत्यक्षम् उपलभ्यते પ્રત્યક્ષ કરાય છે प्रत्यक्ष जाना जाता है, तानि एव च તેઓજ वे स्वयं ही, अप्रत्यक्षाणि सन्ति અપ્રત્યક્ષ છે अप्रत्यक्ष हैं ॥ ७ ॥

7. On this question, the wise man should give up the negative attitude and even scepticism. Why? Because the visible is limited; while there exists a vast unlimited world of which we know by the evidence of scripture, inference and reason. As a matter of fact even the very senses by whose agency direct observations are obtained are themselves outside the range of observation.

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात् करणदौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः;

अतिसन्निकर्षात् અતિ સામીપ્યથી अति निकट होने से, अतिविप्रकर्षात् અતિ દૂર હોવાથી अति दूर होनेसे, आवरणात् ભીત વગેરેના આવરણથી दिवाल आदिका आवरण होनेसे, करणदौर्बल्यात् ઇન્દ્રિયોની નબળાઇથી इन्द्रियोंकी दुर्बलतासे, मनः-अनवस्थानात् મનનું ધ્યાન ન હોવાથી मनके अन्यत्र लगे होनेसे, समान-अभिहारात् સરખા રૂપરંગવાળી વસ્તુઓના પરસ્પર મળી જવાથી एक जैसी वस्तुओंके परस्पर मिलनेसे, अभिभवात् સૂર્યના પ્રકાશ વગેરેથી પરાભવ પામવાથી सूर्यके तेज आदि द्वारा अभिभूत होनेसे, अतिसौक्ष्म्यात् च અને અતિ સૂક્ષ્મતાને લઇને और अत्यन्त सूक्ष्म होनेसे, सताम् च रूपाणाम् રૂપો હોવા છતાં પણ रूपोंके होते हुए भी, प्रत्यक्ष-अनुपलब्धिः તેઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી उनका प्रत्यक्ष ज्ञान नहीं होता;

8-(1) Further even a perceivable object escapes observation under the following conditions—viz., when it is either too close or too remote from the observer, when it is obstructed by other objects, when there is some defect in the perceiving sense-organ, when the observer's attention is else-

where, when the object is merged in the mass, when it is over-shadowed by something else, or, lastly, when it is microscopic.

तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते-प्रत्यक्षमेवास्ति; नान्यदस्तीति ॥ ८ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, प्रत्यक्षम् एव अस्ति કેવળ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે प्रत्यक्ष ही प्रमाण है, अन्यत् न अस्ति અને બીજું કાંઈ પ્રમાણ નથી और दूसरा कोई नहीं, इति એ यह, अपरीक्षितम् उच्यते વગર વિચારે કહેવામાં આવે છે विचार किये विना कहा जाता है ॥८॥

8. Hence it is an unfounded statement to make that only the visible exists and nothing else.

श्रुतयश्चैता न कारणं, युक्तिविरोधात् ।
आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वो वाऽवयवेन वा ॥ ९ ॥
सर्वश्चेत् संचरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।
निरन्तरं, नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ १० ॥

युक्तिविरोधात् યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે युक्तिके विरुद्ध होनेसे, एताः श्रुतयः च સાંભળવામાં આવેલાં આ ભિન્ન ભિન્ન વચનો પણ सुननेमें आये ये भिन्न भिन्न वचनों-भी कारणम् न પુનર્જન્મનો પ્રતિષેધ કરવામાં કારણરૂપ નથી पुनर्जन्मप्रतिषेध करनेमें कारण नहीं है, मातुः पितुः वा માતા કે પિતાનો माता और पिताकी, यः आत्मा જે આત્મા છે जो आत्मा है, सः यदि તે જો वह यदि, अपत्यम् બાળકમાં संतानमें, संचरेत् ઊતરે છે अवतरण करे, આત્મા તો તે આત્મા तो वह आत्मा, सर्वः वा આખે આખો અથવા સારે सारा अथवा, अवयवेन वा વિભાગશઃ विभागसे, द्विविधम् संचरेत् એમ બે પ્રકારે ઊતરી શકે दो प्रकारसे अवतरण कर सकता है, सर्वः આખો ય આત્મા संपूर्ण रूपसे, संचरेत् चेत् ઊતરે તો अवतरण करे तो, मातुः पितुः वा માતા અથવા પિતાનું माता या पिताकी, निरन्तरम् તાત્કાલિક तत्काल, मरणम् भवेत् મરણ થાય मृत्यु होनी चाहिए, सूक्ष्मस्य च आत्मनः અને સૂક્ષ્મ આત્માનો और सूक्ष्म आत्माका, कश्चित् કોઈ कोई, अवयवः न અવયવ નથી તેથી માતા કે પિતાના આત્માનું સંતાનમાં અવતરણ ન થઈ શકે अवयव नहीं है, इस कारणसे माता अथवा पिताकी आत्माका संतानमें अवतरण न हो सके ॥ ९-१० ॥

9-10. The various traditional beliefs referred to earlier are to be set aside as they conflict with reason.

Thus, if the soul of either the father or the mother transmigrates into the offspring, it should do so in one of two ways, viz., either totally or in part. If the transmigration were total then it should mean the immediate death of either the father or the mother. As regards partial transmigration, this alternative is overruled on account of the soul being an indivisible substance.

बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषां चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, मनः च તથા મનનો और मनका, निर्णीते નિર્ણય થઈ ગયો છે કે निर्णय हो गया है कि, यथा एव आत्मा જેવો આત્મા નિરવયવ છે जैसा ही आत्मा निरवयव है, तथा एव ते તેવાં જ તેઓ છે તેથી માતા કે પિતાની બુદ્ધિ અથવા માતા કે પિતાનું મન સંતાનમાં ઊતરે છે એમ પણ નહિ કહી શકાય वैसे ही वे हैं इसलिए माता अथवा पिताकी बुद्धि या माता अथवा पिताका मन संतानमें अवतरण करता है यह भी नहीं कहा जा सकता, येषाम् च एषा मतिः 'માતા તથા પિતા જ સંતાનમાં ચૈતન્યનું કારણ છે' આ જેઓનો મત છે 'माता व पिता ही संतानमें चैतन्यका कारण है' यह जिनका मत है, तेषाम् તેઓના મતમાં उनके मतमें, चतुर्विधा જરાયુજ-અંડજ-સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ जरायुज-अण्डज-स्वेदज और उद्भिज्ज, चतुर्विधा એ ચાર પ્રકારની इन चार प्रकारकी, योनिः યોનિ योनि, न अस्ति થશે નહિ પરંતુ જરાયુજ અને

८. प्रत्यक्षानुपलब्धिः-प्रत्यक्षस्य अनुपलब्धिः (ग.)

અંડજ એમ બે પ્રકારની જ થશે કારણ કે માંકડ વગેરે સ્વેદજ તથા અળસિયાં વગેરે ઉદ્‌ભિજ્જ જંતુઓની ઉત્પત્તિ માતા તથા પિતાથી થતી નથી नहीं होगी, परंतु जरायुज व अण्डज इन दो प्रकारकी होगी, क्योंकि खटमल आदि स्वेदज और गण्डूपद आदि उद्भिज जन्तुओंकी उत्पत्ति माता व पितासे नहीं होती ॥११॥

11. Since the intellect and the mind are as indivisible as the soul, the same objection as that set out in the case of the soul's transmigration applies in their case also. Besides, according to the parental theory, there could be no possibility of the four-fold method of generation (which is an observed fact in Nature).

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

षण्णाम् धातूनाम् પંચમહાભૂત અને આત્મા એ છ યે ધાતુઓના पृथ्वी आदि पंचमहाभूत और आत्मा इन छः धातुओंके, यत् स्वलक्षणम् જે પોતાનાં લક્ષણો છે जो अपने लक्षण है, स्वाभाविकम् તેઓને સ્વાભાવિક उन्हें स्वाभाविक, विद्यात् જાણવાં जानने चाहिए, तेषाम् તેઓના इन छ धातुओंके, संयोगे च સંયોગમાં संयोगमें, वियोगे च અને વિયોગમાં और वियोगमें, कर्म एव કર્મ જ कर्म ही, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ १२ ॥

12. In reply to those who maintain that life is a natural phenomenon (needing no extraneous causation) we say that only that is natural which is innate, like the unique characteristics of the six elements. There can be no life unless these come together and in all operations of conjunction and disjunction, the sole factor is antecedent action (which is not accounted for in the Nature theory).

अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।
पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

अनादेः અનાદિ अनादि, चेतनाधातोः આત્માની आत्माकी, परनिर्मितिः બીજાથી ઉત્પત્તિ दूसरेसे उत्पत्ति, न इष्यते ઇષ્ટ નથી इष्ट नहीं है, सः परः आत्मा તે ઈશ્વર वह ईश्वर, हेतुः કારણરૂપ कारणरूप, इष्टः चेत् જો માન્ય હોય તો मान्य हो तो, परनिर्मितिः શરીરની ઈશ્વરથી ઉત્પત્તિ शरीरकी ईश्वरसे उत्पत्ति, अस्तु ભલે થાય हमें भी मान्य हैं ॥ १३ ॥

13. The element of consciousness (the soul) which is beginningless, cannot be the product of anything. If what is meant is that the soul itself is the ultimate cause of everything else, then we have no quarrel with the theory of "Divine Handiwork".

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।
पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥१५॥

यदृच्छा-उपहत-आत्मनः યદૃચ્છાવાદથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળા यदृच्छासे मारी गई बुद्धिवाले, नास्तिकस्य નાસ્તિકને તો नास्तिकके लिए, परीक्षा न પરીક્ષા હોતી નથી परीक्षा नहीं होती, परीक्ष्यम् न પરીક્ષા યોગ્ય હોતું નથી परीक्षा करने योग्य नहीं होता, कर्ता न કોઈ કર્તા નથી कोई कर्ता नहीं होता, देवाः न દેવો નથી देवो नहीं हैं, ऋषयः सिद्धाः न ઋષિઓ અને સિદ્ધો નથી ऋषि एवं सिद्धलोक नहीं हैं, कर्म કર્મ कर्म, कर्मफलम् च અને કર્મોનું ફળ और कर्मोंका फल, न નથી नहीं होता, आत्मा न

१२. वियोगे—विभागे (च.)

१२. एतच्छ्लोकादनन्तरम्—
संस्वेदजानि भूतानि दृश्यन्ते हि सहस्रशः ।
सद्भिश्च नियता लोके भूतयोनिश्चतुर्विधा ॥ (प.)

१३. पर आत्मा—परमात्मा (ग.)
,, इष्टोऽस्तु—इष्टाऽस्तु (क.)
,, ,, —इष्टोऽस्ति (थ.)
१४. न परीक्ष्यम्—नो परीक्ष्यम् (ग.)

एव આત્મા છે જ નહિ आत्मा होता ही नहीं, नास्तिकग्रहः च આવા પ્રકારનો નાસ્તિકવાદ इस प्रकारका नास्तिकवाद, एतत् આ यह, पातकेभ्यः સર્વ પાપોમાં सब पापोंमें, परम् पातकम् મોટું પાપ છે बड़ा पाप है ॥ १४-१५ ॥

14-15. In the creed of the nihilist, whose understanding is obscured by the theory of accident, there can be no investigation, no data to be investigated, no agent, no cause, no gods, no seers, no adepts, no action, no fruit of actions, and of course, no soul. Surely this nihilistic persuasion is the most sinful of all sins.

तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

तस्मात् તે માટે इस लिए, बुधः ડાહ્યા માણસે बुद्धिमान पुरुष, अमार्ग-प्रसृताम् વિમાર્ગગામી विपरीत मार्गमें फैली हुई, एताम् આવા પ્રકારની ऐसी, मतिम् બુદ્ધિને बुद्धिको, विमुच्य છોડીને छोडकर, सताम् આસ્તિક મનુષ્યોના आस्तिक मनुष्योंके, बुद्धि-प्रदीपेन બુદ્ધિરૂપ દીવાથી बुद्धिरूप दीपकसे, सर्वम् સર્વનું सबका, यथातथम् યથાર્થજ્ઞાન यथार्थज्ञान, पश्येत् પ્રાપ્ત કરવું प्राप्त करे ॥१६॥

16. Hence the wise man should give up this iniquitous creed, and, by recourse to the lamp of the wisdom of the saints, strive to see all things in their true nature.

परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्—

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च; तस्य चतुर्विधा परीक्षा—आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं, युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

सर्वम् खलु આ સઘળું यह सब, सत् च सत (અસ્તિત્વવાળું) सत् (अस्तित्ववाला), असत् च અને અસત (અસ્તિત્વના અભાવવાળું) और असत् (अस्तित्वका अभाववाला), द्विविधम् एव એમ બે પ્રકારનું છે ऐसे दो प्रकारका है, तस्य તેને જાણવાનાં उसे जाननेके लिए, आप्तोपदेशः આપ્તોપદેશ आप्तोपदेश, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, अनुमानम् અનુમાન अनुमान, युक्तिः च અને યુક્તિ और युक्ति, इति એ ये, चतुर्विधा ચાર પ્રકારનાં चार प्रकारके, परीक्षा પ્રમાણો છે प्रमाणों हैं ॥ १७ ॥

17. Everything falls into one or the other of the two categories—true and untrue. The method of investigation is fourfold: authoritative testimony, direct observation, inference and reason.

आप्तस्य लक्षणम्—

आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ १८ ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥ १९ ॥

आप्ताः तावत् આપ્તજનો આવા હોય છે आप्तपुरुषो ऐसे होते हैं, तपः-ज्ञान-बलेन તપ અને જ્ઞાનના બળથી तप एवं ज्ञानके बलसे, ये જેઓ जो, रजः-तमोभ्याम् રજોગુણ અને તમોગુણથી रज एवं तमसे, निर्मुक्ताः સંપૂર્ણ મુક્ત હોય છે सर्वथा मुक्त हो गये हैं, येषाम् અને જેઓનું और जिनका, अमलम् નિર્મળ निर्मल, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, सदा હંમેશાં हमेशाके लिए, त्रिकालम् ત્રણે કાળમાં तीनों कालोंमें, अव्याहतम् અબાધિત છે अप्रतिहत है, ते आप्ताः તેઓ આપ્ત છે वे ही आप्त हैं, शिष्टाः विबुद्धाः તેઓ શિષ્ટ છે અને વિબુદ્ધ પણ છે वेही शिष्ट हैं एवं विबुद्ध भी हैं, तेषाम् वाक्यम् તેઓનું વાક્ય उनका वाक्य, असंशयम् સંશયરહિત संशयरहित, सत्यम् અને સત્ય હોય છે और सत्य होता है, नीरजस्तमाः સર્વથા રજોગુણથી રહિત એવા તેઓ सर्वथा रजोगुणसे रहित ऐसे वे, कस्मात् શા માટે किस लिए, असत्यम् અસત્યને असत्य, वक्ष्यन्ति બોલે कहेंगे ॥ १८-१९ ॥

18-19. The authorities are— Men who have freed themselves from passion and ignorance by means

१९. कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः–कस्मान्नीरजस्तमसो मृषा (ग.)

of spiritual endeavour and knowledge, whose understanding, embracing the past, present and future, is pure and at all times unclouded—it is these that are the authoritative, the learned, the enligtened; their word is unimpeachable and true. Why will such men, devoid as they are of passion and ignorance, give utterance to untruth?

प्रत्यक्षस्य लक्षणम्—

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

आत्मा-इन्द्रिय-मनः-अर्थानाम् આત્મા-ઇન્દ્રિયો-મન અને વિષયોના आत्मा-इन्द्रियां मन और विषयोंके, सन्निकर्षात् સંબંધથી संबन्धसे, तदात्वे તે ક્ષણે तत्कालमें, व्यक्ता નિશ્ચયાત્મક निश्चयात्मक, या-बुद्धिः જે જ્ઞાન जो ज्ञान, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है, सा તે वह, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, निरुच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ २० ॥

20. Preception or observation is defined as the cognition, definite and immediate, arising from the conjunction of the soul, the senses, the mind and the sense objects.

अनुमानस्य लक्षणम्—

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।
वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥२१॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।
दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥२२॥

प्रत्यक्षपूर्वम् પ્રત્યક્ષપૂર્વક प्रत्यक्षपूर्वक, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, त्रिकालम् च અને ત્રણે કાળનું और तीन कालका, अनुमीयते અનુમાન કરાય છે अनुमान किया जाता है, धूमेन ધૂમાડાના દર્શનથી વર્તમાન કાલના धूमके दर्शनसे वर्तमान कालकी, निगूढः वह्निः છુપાયેલા અગ્નિનું छीपी हुई अग्निका, गर्भदर्शनात् અને ગર્ભદર્શનથી और गर्भदर्शनसे, मैथुनम् अतीत मैथुननुं અનુમાન કરાય છે अतीत मैथुनका अनुमान करते हैं, एवम् એ પ્રમાણે ऐसे, अतीतम् अतीत કાળનું જ્ઞાન अतीत कालका ज्ञान, व्यवस्यन्ति અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરે છે अनुमानसे प्राप्त करते हैं, बुधाः બુદ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान पुरुषों, इह एव અહીંજ यहां ही, बीजात् બીજથી बीजसे, जातम् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, फलम् ફળને फलको, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, अनागतम् ભવિષ્યમાં થનારા भावी, फलम् ફળને फलको, सदृशम् 'એ જોયેલા ફળ જેવું થશે' એવો નિશ્ચય કરે છે 'वह देखे हुए फलके सदृश होगा' ऐसा निश्चय करते हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. Inference is that which, having its basis in observation, enables one to conclude in three several ways andwith reference to all the three sections of time. Thus we infer the unseen fire from the observed smoke as also (the past act of) mating from the (present) signs of pregnancy. In this manner the wise infer the past from the present, the unborn fruit from the seed, having observed the fact that fruit is like unto the seed.

युक्तेर्लक्षणम्—

जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात् सस्यसंभवः ।
युक्तिः षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥२३॥
मध्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगादग्निसंभवः ।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसंपद्व्याधिनिबर्हणी ॥२४॥

जल-कर्षण-बीज-ऋतु-संयोगात् જે પ્રમાણે પાણી-ખેડેલી જમીન-બીજ અને યોગ્ય ઋતુના સંયોગથી जिस प्रकार जल-जोती हुई भूमि-बीज और ऋतुके संयोगसे, सस्य-संभवः અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે अन्न उत्पन्न होता है, तथा તે પ્રમાણે उसी प्रकार, षट्-धातु-संयोगात् પૃથ્વી વગેરે ૭ ધાતુઓના સંયોગથી पृथ्वी आदि इन छः धातुओंके संयोगसे, गर्भाणाम् ગર્ભોની गर्भोंकी, संभवः ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है, युक्तिः આ યુક્તિ કહેવાય છે यह युक्ति कहाती है, मथ्य-मन्थन-मन्थान-संयोगात् જેમ મથ્ય-મન્થન અને મન્થાનના સંયોગથી

जैसे मथ्य-मन्थन और मन्थानके संयोगसे, अग्नि-संभवः અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે अग्नि उत्पन्न होती है, युक्ति-युक्ता તેમ યુક્તિપૂર્વક યોજાએલી युक्तिपूर्वक योजनावाली, चतुष्पाद-संपत् ચિકિત્સાના ચાર પાદોની સંપત્તિ चिकित्साके चारों पादोंकी संपत्ति, व्याधि-निबर्हणी રોગને શાન્ત કરે છે रोगको शान्त करती है ॥ २३–२४ ॥

23-24. That is the reason by which we form such judgements as the following:–From the conjoint operation of water, tillage, seed-sowing and season, the crop will spring up; from the coming together of the five proto-elements and the soul (the sixth element) the embryo will take its rise; from the operations of the fire-drill the fire will burst forth; from the excellent four basic factors of treatment, when these are rightly linked together, the cure of the disease will proceed.

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥२५॥

या बुद्धिः જે બુદ્ધિ जो बुद्धि, बहुकारण-योगजान् ઘણી ઉપપત્તિઓના યોગથી જાણવામાં આવતા बहुत उपपत्तिके योगसे जाननेमें आते, भावान् ભાવોના વિષયોंका, पश्यति तर्क કરે ऊह करती है, यया અને જે બુદ્ધિવડે जिस बुद्धिके द्वारा, त्रिवर्गः ધર્મ- અર્થ તથા કામ धर्म- अर्थ और काम, साध्यते સાધી શકાય છે सिद्ध हो सकते हैं, सा ते उस, त्रिकाला ત્રણ કાળના અનુમાનના વિષયને સમજાવનારી બુદ્ધિને तीनों कालके अनुमानके विषयको समझानेवाली बुद्धिको, युक्तिः યુક્તિ युक्ति, ज्ञेया જાણવી जाननी चाहिए ॥ २५ ॥

25. That faculty of the mind which assesses the contribution of the various factors at work in a given case and which takes into account the past, the present and the future, is to be known as reason. It is by the exercise of reason that the three ends of man (virtue, wealth and happiness are achieved.

प्रमाणप्रकरणोपसंहारः—

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तया चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

एषा આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની यही चार प्रकारकी, परीक्षा પરીક્ષા છે परीक्षा है, अन्या न अस्ति બીજી કોઈ પરીક્ષા નથી अन्य कोई परीक्षा नहीं है, यया જેથી जिससे, सत-असत च સત્ તથા અસત્ एवम् એમ ऐसे, सर्वम् સર્વ सब, परीक्ष्यम् પરીક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થની परीक्षा करने योग्य पदार्थकी, परीक्ष्यते પરીક્ષા કરવામાં આવે છે परीक्षा करनेमें आती है, तया च અને તે પરીક્ષાથી और इस परीक्षासे, पुनर्भवः પુનર્જન્મ पुनर्जन्म, अस्ति સિદ્ધ થાય છે सिद्ध होता है ॥ २६ ॥

26. These four methods—and there is none other left–constitute the means of proof by which all things, whether true or false, are examined. Judged by them, rebirth does exist.

आप्तवाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽप्तागमः;

तत्र તેમાં इनमें, आप्तागमः तावत् આપ્ત શાસ્ત્ર आप्त शास्त्र, वेदः વેદ છે वेद है, यः च અને જો और जो, अन्यः બીજો दूसरा, कश्चित् अपि કોઈ પણ कोई भी, शास्त्रवादः શાસ્ત્રવાદ शास्त्रवाद, वेदार्थात् વેદના અર્થથી वेदार्थसे, अविपरीतः વિરુદ્ધ ન હોય विरुद्ध न हो, परीक्षकैः प्रणीतः પરીક્ષકોએ રચેલો હોય परीक्षकों द्वारा

२५. बहु–बहून् (ग.)

२६. यया सर्वम्–यथा सर्वम् (ठ.)

२७. तत्राप्तागमः–आप्तागमः (ध.)

रचा गया हो, शिष्ट-अनुमतः શિષ્ટ પુરુષોએ અનુમોદન આપેલો હોય शिष्ट पुरुषोंसे अनुमोदित हुआ हो, लोकानुग्रह-प्रवृत्तः અને જે લોકો પર અનુગ્રહની દૃષ્ટિથી રચાયો હોય और जो लोगों पर अनुग्रहकी दृष्टिसे बनाया गया हो, सः च તેને પણ उसे भी, आप्तागमः આપ્તાગમ જાણવો आप्तागम जानना चाहिए;

27-(1). Now the dignity of authoritative testimony belongs in the first place to the Vedas. It has been enlarged to include all such other writings as are not against the trend of the Vedas and have been compiled by scientific investigators and are for the good of the world and have been accepted by men of good-will everywhere. These, too, constitute authoritative testimony.

आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

आप्तागमात् આપ્તજનોએ રચેલા આગમથી आप्तागमसे, उपलभ्यते જાણવામાં આવે છે કે जाना जाता है कि, दान-तपः-यज्ञ-सत्य-अहिंसा-ब्रह्मचर्याणि દાન-તપ-યજ્ઞ-સત્ય-અહિંસા અને બ્રહ્મચર્ય दान-तप-यज्ञ-सत्य-अहिंसा और ब्रह्मचर्य, अभ्युदय-निःश्रेयसकराणि इति અભ્યુદય અને મોક્ષને આપનારાં છે अभ्युदय और निःश्रेयसके देने वाले हैं ॥ २७ ॥

27. From such authoritative testimony we learn that charity, austerities, sacrifices, truthfulness, practice of non-violence and Brahmacharya are the means of attaining exaltation and final emancipation.

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥

अदोषैः च અને દોષરહિત મહર્ષિઓથી और दोषोंसे रहित महर्षियोंसे, धर्मद्वारेषु ધર્મશાસ્ત્રોમાં धर्मशास्त्रोंमें, अनतिवृत्तसत्त्व-दोषाणाम् જે પુરુષોના માનસ દોષોની શાન્તિ નથી થઈ તેવાઓને માટે जिन पुरुषोंके मानसिक दोषों शान्त न हुए हों वैसे पुरुषोंके लिए, अपुनर्भवः મોક્ષનો मोक्षका, न उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવતો નથી उपदेश नहीं किया जाता ॥ २८ ॥

28. Further, exemption from recurrent birth is not promised by the blameless promulgators of the scriptural texts to any but those that have won release from spiritual failings etc.

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्मविद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्ट्वोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

धर्मद्वार-अवहितैः ધર્મશાસ્ત્રમાં તત્પર धर्मादि कार्योंमें तत्पर, व्यपगत-भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह-मानैः જેઓનાં ભય-રાગ-દ્વેષ-લોભ-મોહ અને માન દૂર થયાં છે તેવા जिनके भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह और देहाभिमान नष्ट हो गये हैं, ब्रह्मपरैः બ્રહ્મચિન્તનમાં પરાયણ अध्यात्मज्ञानमें तत्पर, आप्तैः આપ્ત પુરુષોએ आप्तजनोंने, कर्मविद्भिः અને કર્મોને જાણનાર और कर्मके जाननेवाले, अनुपहत-सत्त्वबुद्धि-प्रचारैः તથા અખંડિત સત્ત્વગુણયુક્ત બુદ્ધિના પ્રચારવાળા और अखण्डित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिके प्रचारवाले, दिव्यचक्षुर्भिः દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા दिव्य चक्षुवाले, पूर्वैः પ્રાચીન पूर्वकालके, पूर्वतरैः च અને તેથી પણ પૂર્વના और अधिक पूर्वकालके, महर्षिभिः મહર્ષિઓએ महर्षिओंने, दृष्ट्वा જાતે અનુભવ કરી स्वयं अनुभव करके, पुनर्भवः પુનર્જન્મ पुनर्जन्म, उपदिष्टः કહ્યો છે कहा है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, एवम् આગમ દ્વારા आगम-द्वारा, व्यवस्येत् પુનર્જન્મ છે એમ નિર્ણય કરવો पुनर्जन्म है ऐसा निश्चय जाने ॥ २९ ॥

29. Therefore the believers in scriptural texts should consider re birth as established truth in confor-

२७. दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याणि—दानं तपो यज्ञः सत्यमहिंसा ब्रह्मचर्यमिति (ग.)

२९. भव इति—भवोऽस्तीति (ग.)

mity to the teaching of the great sages of yore as well as of those that preceded them, all of whom were free from fear, desire, hate, greed, delusion and pride, devoted to spiritual knowledge, trustworthy, skilled in religious observances, unclouded of spirit and understanding, and possessed of divine insight.

प्रत्यक्षेण पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसंभवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः, मेधा क्वचित् क्वचित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्—इहागमनमितश्च्युतानामिति, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३० ॥

माता-पित्रोः માતાપિતાથી मातापितासे, विसदृशानि જુદાં જુદાં રૂપ વગેરેવાળાં भिन्न भिन्न रूपादिवाली, अपत्यानि બાળકો सन्तान, तुल्यसंभवानाम् એકજ માબાપથી જન્મેલાઓનાં एक ही मातापितासे जन्म पाये हुएके, वर्ण-स्वर-आकृति-सत्त्व-बुद्धि-भाग्यविशेषाः વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ અને ભાગ્યમાં ફેરફાર वर्ण-आवाज-आकृति-मन-बुद्धि तथा भाग्यकी भिन्नता, प्रवर-अवर-कुलजन्म ઊંચા-નીચા કુળમાં જન્મ उत्कृष्ट और निकृष्ट कुलमें जन्म, दास्य-ऐश्वर्यम् સેવકપણું અને ધનાઢ્યપણું दासत्व और धनाढ्यत्व, सुख-असुखम् સુખ અને દુઃખ सुख और दुःख, आयुः જિંદગી जीवन, आयुषः—वैषम्यम् આયુષ્યની વિષમતા आयुकी विषमता, इह अकृतस्य આ જન્મમાં નહિ કરેલા કર્મના ફળની इस जन्ममें नहीं किये कर्मके फलका, अवाप्तिः પ્રાપ્તિ भोगना, अशिक्षितानाम् च નહિ શીખવેલાં બાળકોનું नहीं सिखाये बालकोंकी, रुदित-स्तनपान-हास-त्रासादीनाम् રડવું, સ્તનપાન, હસવું અને ભય વગેરેની रोना-स्तनपान-हंसना-डरना आदि की, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, लक्षणोत्पत्तिः સામુદ્રિક લક્ષણોએ પ્રતિપાદન કરેલાં લક્ષણોની ઉત્પત્તિ सामुद्रिक लक्षणोंसे प्रतिपादित लक्षणोंकी उत्पत्ति, कर्मसादृश्ये એક સરખું કર્મ કરતા છતાં एक ही प्रकारके कर्म करने पर भी, फल-विशेषः ફળમાં ભિન્નતા फलमें भिन्नता, क्वचित् मेधा કોઈ કર્મમાં સમજશક્તિ किसी कर्मका समझमें आना, क्वचित् कर्मणि અને કોઈક કર્મમાં और किसी कर्मका, अमेधा સમજશક્તિનો અભાવ समझमें नहीं आना, इतः च्युतानाम् આ કુળમાંથી આવ્યો છું इस कुलसे आया हूं, इह आगमनम् અને આ કુળમાં જન્મ્યો છું और इस कुलमें उत्पन्न हुआ हूं, इति આ પ્રકારનું इस प्रकारका, जातिस्मरणम् પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થવું पूर्व जन्मका स्मरण होना, समदर्शने અને તુલ્ય આકારવાળા और तुल्य आकारवाले, प्रिय-अप्रियत्वम् કોઈ પુરુષમાં પ્રિયપણું અને કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયપણું कोई पुरुषमें प्रियत्व और कोई पुरुषमें अप्रियत्व, प्रत्यक्षम् अपि च એ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ यह प्रत्यक्ष अनुभवमें भी, उपलभ्यते આવે છે आता है ॥ ३० ॥

30. Observation also bears this out. Children are often dissimilar to their parents. Though coming into life under identical circumstances, children differ from one another in complexion, voice, appearance, disposition, intelligence and fortune. Some are born in high and some in low families. Some are condemned to servitude and some enjoy lordship. Some lead happy and some miserable lives. There is also disparity in the life-span of people. One reaps the rewards of deeds not done in this life. We find the infant performing such acts as crying, sucking the mother's breast, crowing and registering fear untutored. Dissimilar birth-marks (indicative of different fortunes) are noticed (in

३०. इति समदर्शने—भूतानां समदर्शने (ख.)
,, कर्मसादृश्ये—कर्मसामान्ये (ग.)
,, इतश्च्युतानाम्—इतश्च्युतानां च भूतानाम् (च.छ.ज.झ.ठ.ध.)

different people). Even when the effort is similar, the reward is often dissimilar. There is aptitude for some type of work and inaptitude for others. People sometimes recall their past births saying, "We come here after passing through such and such existence". People who look alike evoke affection and aversion in an unlike manner.

अनुमानेन पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

अत एवानुमीयते—यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्; इतश्चान्यद्भविष्यतीति; फलाद्बीजमनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

अतः एव આ ઉપરથીજ इससे ही, अनुमीयते અનુમાન કરવામાં આવે છે કે अनुमान किया जाता है कि, यत् જે जो, स्वकृतम् પોતાની જાતે કરેલું अपने आप किया हुआ, अपरिहार्यम् ત્યાગી ન શકાય એવું त्याग न हो सके ऐसा, अविनाशि ઉપભોગ સિવાય નાશ ન પામે એવું उपभोगके बिना नाश नहीं पानेवाला, दैवसंज्ञकम् "દૈવ" એવી સંજ્ઞાવાળું दैवनामक, पौर्वदेहिकम् પૂર્વદેહમાં આચરેલું पूर्वदेहमें किया हुआ, आनुबन्धिकम् અને અન્ય જન્મો સાથે સંબંધ ધરાવતું और अन्य जन्मोंके साथ संबंध रखनेवाला, कर्म કર્મ कर्म, तस्य તેનું उसका, एतत् આ અસમાન પ્રજોત્પત્તિ થવા વગેરે विसदृश सन्तानोंका होना आदि, फलम् ફળ છે फल है, इतः च આ જન્મમાં કરેલા કર્મથી इस जन्ममें किये हुए कर्मसे, अन्यत् બીજો જન્મ दूसरा जन्म, भविष्यति इति થશે होगा, फलात् ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં સન્તાનોની પ્રાપ્તિરૂપ ફળથી भिन्न भिन्न प्रकृतिवाले सन्तानोंकी प्राप्तिरूप फलसे, बीजम् પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્માદિ કારણરૂપ બીજનું पूर्वजन्ममें किये हुए कर्मादि कारणरूप बीजका, बीजात् च અને આ જન્મમાં કરેલાં કર્મરૂપ બીજથી और इस जन्ममें किये हुए कर्मरूप बीजसे, फलम् ભાવિ જન્મમાં થનારા સુખઃદુખરૂપ ફળનું भावि जन्ममें होनेवाला सुखदुःखरूप फलका, अनुमीयते અનુમાન કરવામાં આવે છે अनुमान किया जाता है ॥३१॥

31. From all this we infer the existence of an individual's action, inescapable and indestructible, done in a previous birth, to which is given the name of destiny and which follows him, and the fruit whereof he is now seen to enjoy. Similarly, we infer that the action done in this life will bear its fruit in the next. The seed is inferred from the fruit and likewise the fruit from the seed.

युक्त्या पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

युक्तिश्चैषा—षड्धातुसमुदयाद्गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रियाः कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिः इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एषा च અને આ और यह, युक्तिः યુક્તિ છે કે युक्ति है कि, षड्धातु-समुदयात् પાંચ મહાભૂત અને આત્માથી पञ्चमहाभूत और आत्मासे, गर्भजन्म ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે गर्भ होता है, कर्तृ-करण संयोगात् કર્તા અને કરણના સંયોગથી कर्ता और करण इनके संयोगसे, क्रिया ક્રિયા થાય છે क्रिया होती है, कृतस्य कर्मणः કરેલા કર્મનું किये हुए कर्मका, फलम् ફળ હોય છે फल मिलता है, अकृतस्य न નહિ કરેલા કર્મનું ફળ મળતું નથી जो कर्म नहीं किया उसका फल नहीं मिलता, अबीजात् બીજના કરતાં જુદા પદાર્થથી बीजसे भिन्न पदार्थसे, अङ्कुरोत्पत्तिः न અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી अंकुरकी उत्पत्ति नहीं होती, कर्म-सदृशम् કર્મ પ્રમાણેજ कर्मके सदृश ही, फलम् ફળ થાય છે फल होता है, अन्यस्मात् બીજા अन्य, बीजात् બીજથી बीजसे, अन्यस्य બીજાની भिन्नकी, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, न थती નથી नहीं होती, इति युक्तिः આ પ્રમાણે યુક્તિ કહેવામાં આવી છે इस तरह युक्ति कही गई है ॥३२॥

३२. करणसंयोगात्–करणकार्यसंयोगात् (ग.)

,, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया–कर्तृकरणसम्प्रयोगात् क्रियायाः (ग.)

,, अन्यस्योत्पत्तिः–अन्यस्यस्योत्पत्तिः (ङ.)

32. Reason, too, argues to the same effect. Thus the birth of the embryo is from the coming together of the six elements. Action is the result of the conjunction of agent and instrument. The result springs from an act performed and not from an unperformed act. There is no seedling in the absence of the seed. The result is commensurate with the effort. One kind of fruit is not born from another kind of seed. Thus argues reason.

सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणमवश्यं कर्तव्यम्—

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेष्ववधीयेत; तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति;

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **चतुर्भिः प्रमाणैः** ચારે પ્રમાણોથી चारों प्रमाणोंद्वारा, **पुनर्भवे उपदिष्टे** પુનર્જન્મ સિધ્ધ થતાં पुनर्जन्मके सिध्ध होने पर, **धर्मद्वारेषु** ધર્મના સાધનોમાં धर्मके साधनोंमें, **अवधीयेत** તત્પર રહેવું तत्पर रहे, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **गुरुशुश्रूषायाम्** ગુરુઓની સેવામાં गुरुओंकी सेवामें, **अध्ययने** વેદોના અધ્યયનમાં वेदोंके अध्ययनमें, **व्रतचर्यायाम्** બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવામાં ब्रह्मचर्यव्रतके पालनमें, **दार-क्रियायाम्** વિવાહ કરવામાં विवाह करनेमें, **अपत्य-उत्पादने** સન્તાનોને ઉત્પન્ન કરવામાં सन्तानोंकी उत्पत्तिमें, **भृत्य-भरणे** પોષણ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનું પોષણ કરવામાં पोषण करने योग्य मनुष्योंके पोषणमें, **अतिथि-पूजायाम्** અતિથિઓનો સત્કાર કરવામાં अतिथिपूजनमें, **दाने** દાન કરવામાં दान करनेमें, **अनभिध्यायाम्** પરદ્રવ્યની ઇચ્છા ન કરવામાં परधनकी अनिच्छामें, **तपसि** તપમાં तपमें, **अनसूयायाम्** અદેખાઈ ન કરવામાં स्पर्धा न करनेमें, **अक्लिष्टे** ક્લેશરહિત क्लेशरहित, **देह-वाक्-मानसे** શરીરથી, વાણીથી અને મનથી થતા कायिक वाचिक और मानसिक, **कर्मणि** કર્મમાં कर्ममें, **देह-इन्द्रिय-मनोऽर्थ-बुद्धि-आत्मपरीक्षायाम्** અને દેહ-ઇન્દ્રિયો-મનના વિષયો-બુદ્ધિ અને આત્માની પરીક્ષામાં तथा देह-इन्द्रियां-मनके विषय-बुध्धि एवं आत्माकी परीक्षामें, **मनःसमाधौ इति** તથા મનની સમાધિમાં તત્પર રહેવું और मनकी समाधिमें तत्पर रहे;

33-(1). Since all the four methods of investigation bear out the existence of rebirth, it behoves one to be diligent in the performance of the scriptural observances, viz., in waiting upon the teacher, in study, in the observance of vows, in taking a wife, in begetting children, in the maintenance of one's dependants, in hospitality to the guest, in charity, in non-coveting, in the performance of austerities, in refraining from envy, in blameless activity of the body, speech and mind, in self-introspection concerning one's body, senses, mind, thoughts, understanding and the soul, and lastly, in the concentration of the mind.

यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं;

एवंविधानि આવા પ્રકારનાં इस प्रकारके, **अन्यानि अपि** બીજાં પણ इनके अतिरिक्त अन्य भी, **यानि कर्माणि** જે કર્મો जो कर्म, **सताम्** સત્પુરુષોથી सत्पुरुषोंसे, **अविगर्हितानि** અનિન્દિત अनिन्दित, **स्वर्ग्याणि** સ્વર્ગ આપનારાં स्वर्ग देनेवाले, **वृत्ति-पुष्टि-कराणि च** અને ધનની વૃધ્ધિ કરનારાં धनकी वृद्धि करनेवाले, **विद्यात्** જાણવામાં આવે जाने जाय, **तानि कर्तुम्** તે કર્મો

३३. देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्या—देहेन्द्रियमनो बुद्ध्वा (ढ.)
,, अनभिध्यायाम्—नाभिध्यायाम् (न.)

३३. एवंविधानि—एवं प्रकाराणि (ग.)

કરવાનો उन कर्मोंको करनेका, आरमेत આરંભ કરવો જોઈએ आरम्भ करे;

33-(2). Whatever similar activities there are, which to one's knowledge, are approved of by the righteous, ennobling and capable of providing one with the means of sustenance and opulence, such too, should be undertaken.

तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम्। इति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

तथा कुर्वन् च અને આ પ્રમાણે કરનાર પુરુષ और इस प्रकार करनेवाला पुरुष, **इह एव** આ લોકમાં જ इस लोकमें ही, **यशः** યશને यशको, **प्रेत्य च** અને મૃત્યુ પછી और परलोकमें, **स्वर्गम्** સ્વર્ગને स्वर्गको, **लभते** મેળવે છે प्राप्त करता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **तृतीया** ત્રીજી तीसरी, **परलोक-एषणा** પરલોકૈષણાનું પણ परलोकैषणाका भी, **व्याख्याता** વ્યાખ્યાન व्याख्यान, **भवति** થાય છે होता है ॥ ३३ ॥

33. Thus striving, one attains good report in this world and, after death, heaven. In this manner, we have set forth the third pursuit relating to the other world.

सप्त त्रिकाणि—

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

अथ खलु હવે अब, **त्रयः** ત્રણ तीन, **उपस्तम्भाः** ઉપસ્તમ્ભો છે उपस्तम्भ हैं, **त्रिविधम् बलम्** ત્રણ પ્રકારનું બળ છે तीन प्रकारका बल है, **त्रीणि आयतनानि** ત્રણ રોગોનાં કારણો છે तीन रोगोंके कारण हैं, **त्रयः रोगाः** ત્રણ રોગો છે तीन रोगो हैं, **त्रयः रोगमार्गाः** ત્રણ રોગના માર્ગો છે तीन रोगके मार्ग हैं, **त्रिविधाः भिषजः** ત્રણ જાતના વૈદ્યો છે तीन प्रकारके चिकित्सक हैं, **त्रिविधम् औषधम् इति** અને ત્રણ પ્રકારનું ઔષધ છે और तीन प्रकारकी औषध है ॥ ३४ ॥

34. Now in the body there are three sub-supports; three-fold is the strength, three are the causative factors (of diseases), three the types of diseases, three systems for the occurrence of disease. Further there are three classes of physicians and three categories of medicine.

त्रय उपस्तम्भाः—

त्रय उपस्तम्भा इति—आहारः, स्वप्नो, ब्रह्मचर्यमिति; एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

त्रयः ત્રણ तीन, **उपस्तम्भाः इति** ઉપસ્તમ્ભો છે उपस्तम्भ हैं, **आहारः** આહાર आहार, **स्वप्नः** સ્વપ્ન स्वप्न, **ब्रह्मचर्यम् इति** અને બ્રહ્મચર્ય और ब्रह्मचर्य, **यः इह एव** જે આ પ્રકરણમાં જ जो इस प्रकरणमें ही, **उपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहा जायगा, (तम् તે उस), **अहितम्** અહિતકર अहितकर, **संस्कारम्** સંસ્કારને संस्कारका, **अनुपसेवमानस्य** ન સેવતા પુરુષનું सेवन न करनेवाले पुरुषका, **युक्तियुक्तैः** યુક્તિપૂર્વક યોજેલા युक्तिपूर्वक योजे हुए, **एभिः त्रिभिः** આ ત્રણે इन तीनों, **उपस्तम्भैः** ઉપસ્તમ્ભોથી उपस्तम्भोंसे, **उपस्तब्धम्** ટકી રહેલું टिका हुआ, **शरीरम्** શરીર शरीर, **आयुः-संस्कारात्-यावत्** આયુષ્યનો સંસ્કાર હોય ત્યાંસુધી जब तक आयु हो तब तक, **बल-वर्ण-उपचय-उपचितम्** બલ-વર્ણ અને પુષ્ટિથી પોષાયેલું

३३. तथा कुर्वन्—तथा हि कुर्वन् दीर्घं जीवितमनवमतः पुरुषो जीवति (ग.)

३४. उपस्तम्भाः—उपष्टम्भाः (प.)

३५. एभिस्त्रिभिः—एभिस्त्रिभिर्हेतुभिः (ग.)

,, संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य—संस्कारः स हितमुपसेवमानस्य (ध.)

,, ,, —संस्कारःसोऽहितमनुपसेवमानस्य (च.)

,, ,, —अभिहितमनुपसेवमानस्य (प.)

થઈ बल-वर्ण-एवं पुष्टिमे बढकर, अनुवर्तते स्थिर रहे छे स्थिर रहता है ॥ ३५ ॥

35. First as regards the three sub-supports, they are food, sleep and continence. The body being sustained by the right use of these three sub-supports, grows in strength, complexion and development, and endures for the full pre-ordained span of life, provided that no indulgence in unwholesome things, such as pointed out in this treatise, is practised.

त्रिविधं बलम्—

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च । सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम् ॥ ३६ ॥

सहजम् સહજ सहज, **कालजम्** કાલજ कालज, **युक्तिकृतम् च** અને યુક્તિકૃત और युक्तिकृत, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, बलम् त्रिविधम् બળ ત્રણ પ્રકારનું છે. बल तीन प्रकारका है. शरीर-सत्त्वयोः શરીર અને મનનું शरीर और मनका, यत् प्राकृतम् જે સ્વાભાવિક બળ છે जो स्वाभाविक बल है, (तत् તે वह), सहजम् સહજ કહેવાય છે वह सहज कहलाता है, ऋतुविभागजम् ઋતુઓના વિભાગથી થયેલું ऋतुओंके विभागसे उत्पन्न हुआ, वयःकृतम् च અને અવસ્થાથી થયેલું બળ और युवावस्थादि भेदसे उत्पन्न हुआ बल, कालकृतम् કાલકૃત કહેવાય છે कालकृत कहलाता है. यत् पुनः અને જે और जो, आहार-चेष्टा-योगजम् આહાર તથા ચેષ્ટાના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે आहार और चेष्टाके संयोगसे उत्पन्न हुआ हो, तत् તે બળ वह बल, युक्तिकृतम् યુક્તિકૃત કહેવાય છે युक्तिकृत कहलाता है ॥ ३६ ॥

36. Regarding the three kinds of strength, they are natural, periodic and acquired.

Inherited strength of body and mind is called natural. Periodic strength is that which is dependent on the variations in season and age. Acquired strength is, again, that accruing from diet and exercise.

त्रीण्यायतनानि रोगस्य—

त्रीण्यायतनानीति—अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः ।

अर्थानाम् શબ્દાદિ વિષયોના शब्दादि विषयोंके, **कर्मणः** શારીરિક કર્મના शारीर कर्मके, **कालस्य च** અને કાળના और कालके, **अतियोग-अयोग-मिथ्यायोगाः** અતિયોગ-અયોગ અને મિથ્યાયોગ अतियोग-अयोग और मिथ्यायोग, त्रीणि-आयतनानि इति એ ત્રણ રોગનાં કારણો છે ये तीन रोगके कारण हैं,

37-(1). Regarding the three causative factors of diseases, they are over-use, disuse and misuse in relation to sense-objects, activity and season.

तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिश्लिष्टातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सनविकृतवित्रासनादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः

तत्र તેમાં इनमें, अति-प्रभावताम् અતિશય તેજસ્વી अत्यन्त चमकनेवाले, दृश्यानाम् સૂર્ય વગેરે દૃશ્યો (દૃષ્ટિના વિષયો)ને सूर्य आदि दृश्योंको, अतिमात्रम् दर्शनम् અધિક પ્રમાણમાં જોવા अतिमात्रामें देखते रहना, **अतियोगः** એ રૂપનો અતિયોગ કહેવાય છે यह रूपका अतियोग कहाता है, **सर्वशः अदर्शनम्** અતિ પ્રભાવાળા દૃશ્ય પદાર્થોને સર્વથા ન જોવા अति प्रभावाले दृश्योंको बिलकुल न देखना, **अयोगः** એ રૂપનો અયોગ કહેવાય છે यह रूपका अयोग कहाता है. **अतिश्लिष्ट-** બહુ નજીકના अति निकटके, **अतिविप्रकृष्ट-** અને બહુ દૂરના और अति दूरके,

---

३६. सहजम्—तत्र सहजम् (ग.)

३७ मिथ्यायोगाः-मिथ्यायोगाः समुपलभ्यन्ते (ढ.)

,, अतिश्लिष्टातिविप्रकृष्ट-अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्ट (ध.)

,, विकृतवित्रासनादि—विकृतादिरूपदर्शनम (ठ.)

रौद्र- ઉગ્ર उग्र, भैरव- ભયંકર भयानक, अद्भुत- વિસ્મયકર आश्चर्यजनक, द्विष्ट- અપ્રિય अप्रिय, बीभत्सन- લજ્જા તથા સૂગ ઉપજાવનાર लज्जा व जुगुप्सा उपजानेवाला, विकृत-वित्रासनादि-रूपदर्शनम् તથા વિકૃતિ પામેલાં ત્રાસ ઉપજાવનાર વગેરે રૂપોનું દર્શન तथा विकृत त्रासदायक वगैरह रूपोंको देखना, मिथ्यायोगः એ રૂપનો મિથ્યાયોગ છે यह रूपका मिथ्यायोग है;

37-(2). Thus with reference to sight, it is overuse to gaze inordinately at excessively luminous objects; it is disuse not to look at anything at all; while it is misuse to gaze at objects that are either too close or too remote, awe-striking, terrible, prodigious, hateful, frightful, monstrous, alarming etc.

तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः;

तथा ते प्रभाणे वैसे, अतिमात्र-स्तनित- અત્યંત જોરદાર મેઘગર્જના अत्यंत ऊंचेसे होती मेघगर्जना, पटह-उत्क्रुष्टादीनाम् ઢોલ તથા ઊંચેથી રડવા વગેરેના ढोल व ऊंचे रोने आदिके, शब्दानाम् શબ્દોને शब्दोंको, अतिमात्रम् श्रवणम् અતિ પ્રમાણમાં સાંભળવા अत्यन्त सुनना, अतियोगः એ શબ્દનો અતિયોગ છે यह शब्दका अतियोग है, सर्वशः સર્વથા सर्वथा, अश्रवणम् અતિ જોરદાર મેઘગર્જના વગેરે શબ્દો ન સાંભળવા अत्यन्त ऊंचेसे होती मेघगर्जना आदि शब्दोंको न सुनना, अयोगः એ શબ્દનો અયોગ છે यह शब्दका अयोग है, परुष- કઠોર कठोर, इष्ट-विनाश- ઇષ્ટ વસ્તુઓના નાશના સૂચક इष्ट वस्तुओंके विनाशके सूचक, उपघात- મૃત્યુસૂચક मृत्युके सूचक, प्रधर्षण- તિરસ્કારસૂચક तिरस्कारसूचक, भीषणादि-शब्द- અને ભયાનક વગેરે શબ્દોને और डरानेवाले इत्यादि शब्दोंको, श्रवणम् સાંભળવા सुनना, मिथ्यायोगः એ શબ્દનો મિથ્યાયોગ છે यह शब्दोंका मिथ्यायोग है;

37-(3). Similarly, with reference to hearing, it is over-use to listen inordinately to such sounds as loud thunder-claps, beating of kettle-drums, loud cries etc; it is disuse not to listen to any sound at all, while it is misuse to listen to sounds that are harsh, joy-killing, afflicting, humiliating, terrifying etc.

तथाऽतितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः;

तथा ते प्रभाणे वैसे, अतितीक्ष्ण-उग्र-अभिष्यन्दिनाम् અત્યંત તીક્ષ્ણ, ઉગ્ર તથા અભિષ્યન્દ કરનારા अतितीक्ष्ण, उग्र और अभिष्यन्दी, गन्धानाम् ગન્ધોને गन्धोंको, अतिमात्रम् घ्राणम् અતિ પ્રમાણમાં સૂંઘવા अत्यन्त सूंघना, अतियोगः એ ગંધનો અતિયોગ છે यह गंधका अतियोग है, सर्वशः સર્વથા सर्वथा, अघ्राणम् અતિતીક્ષ્ણ વગેરે ગંધોને ન સૂંઘવા अति तीक्ष्ण आदि गंधोंको न सूंघना, अयोगः એ ગંધનો અયોગ છે यह गंधका अयोग है, पूति-द्विष्ट-अमेध्य-क्लिन्न-विषपवन-कुणप-गन्धादि-घ्राणम् દુર્ગન્ધી-અપ્રિય - અપવિત્ર તથા ભેજવાળા પદાર્થની, ઝેરી પવનની અને મુડદાંની ગન્ધ વગેરે ગન્ધોને સૂંઘવી दुर्गन्ध-अप्रिय-अपवित्र तथा भेजवाले पदार्थकी, जहरीले पवनकी और मुर्देकी गन्ध आदि गन्धोंको सूंघना, मिथ्यायोगः એ ગંધનો મિથ્યાયોગ કહેવાય છે यह गन्धका मिथ्यायोग कहा जाता है;

37-(4). Similarly with reference to the sense of smell, it is overuse to smell inordinately keen, rank and deliquescent odours; it is disuse not to smell at all; while it is misuse to smell odours that are putrid, hateful, unclean, putrifying, poisonous, cadaverous etc.

---

३७. अतिमात्रं घ्राणम्—अतिमात्रोपघ्राणम् (ग.)
,, सर्वशोऽघ्राणम्—सर्वशश्चाघ्राणम् (ग.)

तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वाहारविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते;

तथा ते प्रमाणे वैसे, **रसानाम्** छ ये रसोनो छः रसोंका, **अत्यादानम्** अत्यंत स्वाद लेवो अत्यन्त स्वाद लेना, **अतियोगः** ए रसनो अतियोग छे यह रसका अतियोग है, **सर्वशः** सर्वथा सर्वथा, **अनादानम्** रसोनो स्वाद न लेवो रसोंका स्वाद न लेना, **अयोगः** ए रसनो अयोग छे यह रसका अयोग है, **मिथ्यायोगः** रसोनो मिथ्यायोग रसोंका मिथ्यायोग, **राशि-वर्ज्येषु** आहारना परिमाणरूप राशि सिवायना आहारके परिमाणरूप राशिको छोडकर, **आहार-विधि-विशेष-आयतनेषु** आहारविधिना भेदनां कारणोमां आहारविधिके भेदके कारणोंमें, **उपदेक्ष्यते** कहेवामां आवशे कहा जायगा;

37-(5). Similarly, with reference to the sense of taste, it is overuse to indulge the palate inordinately; it is disuse to abstain altogether from all tastes; as regards misuse, we shall describe it in the section on the rules dealing with diet, leaving aside the question of quantum.

तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपूर्व्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

तथा ते प्रमाणे वैसे, **अतिशीत-उष्णानाम्** अत्यंत शीत तथा गरम अत्यन्त शीतल तथा अति गरम, **स्पृश्यानाम्** स्पर्शथी जाणवा योग्य पदार्थोनो स्पर्शसे जानने योग्य पदार्थोंका, **स्नान-अभ्यङ्ग-उत्सादनादीनाम्** च स्नान अभ्यंग अने उद्वर्तन वगेरेनुं और स्नान अभ्यङ्ग तथा उत्सादन इत्यादिका, **अत्युपसेवनम्** अतिशय सेवन करवुं अत्यंत सेवन करना, **अतियोगः** ए स्पर्शनो अतियोग कहेवाय छे यह स्पर्शका अतियोग कहाता है, **सर्वशः** सर्वथा सर्वथा, **अनुपसेवनम्** स्पर्शोनुं सेवन न करवुं स्पर्शोंका सेवन नहीं करना, **अयोगः** ए स्पर्शनो अयोग छे यह स्पर्शका अयोग है; **स्नानादीनाम्** स्नान वगेरेनुं स्नान इत्यादिका, **शीतोष्णादीनाम्** च अने शीत तथा उष्ण वगेरे और शीत और गरम आदि, **स्पृश्यानाम्** स्पर्शद्वारा जाणी शकाय एवां द्रव्योनुं स्पर्शद्वारा जाने जाते द्रव्योंका, **अनानुपूर्व्या** क्रमने छोडीने क्रमको छोडकर, **उपसेवनम्** सेवन करवुं सेवन करना, **विषमस्थान-** ऊंचीनीची जगाए बेसवुं ऊंचीनीची जगह पर बैठना, **अभिघात-** चोट लागवी चोट लगना, **अशुचि-भूत-संस्पर्शादयः** च अने अपवित्र वस्तुओ तथा भूत वगेरेनो स्पर्श थवो वगेरे अपवित्र वस्तु एवं भूतोंका स्पर्श होना आदि, **इति मिथ्यायोगः** ए स्पर्शनो मिथ्यायोग छे यह स्पर्शका मिथ्यायोग है ॥ ३७ ॥

37. Similarly, with reference to the sense of touch it is overuse to expose oneself inordinately to extreme cold and heat, as also to indulge overmuch in baths, oil-massage, friction-massage etc; it is disuse to refrain from all tactile stimuli; while it is misuse to resort to baths etc., and to cold and hot applications without reference to their right sequence; it is also a misuse of the tactile sense to let the body suffer contact with uneven surfaces, trauma, unclean things and evil spirits.

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यैकरूपत्वे युक्तिः—

तत्रैकं स्पर्शनमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं, चेतःसमवायि, स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः;

तत्र ते सर्व उन सब, **इन्द्रियाणाम्** इन्द्रियोमां इन्द्रियोंमें, **एकम् स्पर्शनम्** एक स्पर्शनेन्द्रिय एक स्पर्शेन्द्रिय, **इन्द्रिय-व्यापकम्** सर्व चक्षु आदि इन्द्रियोमां व्यापक छे चक्षु आदि सब इन्द्रियोंमें व्यापक है, **चेतःसमवायि** अने तेनो मन साथे संबंध छे और इसका मनके साथ संबन्ध है, **स्पर्शन-व्याप्तेः** च अपि स्पर्शने

३७. सर्वशोऽनादानमयोगः—अनादानमयोगः (ख. अ. त.)

३८. स्पर्शनम्—स्पर्शनेन्द्रियम् (ध.)

કરેલી જે ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિ છે, તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિમાં પણ स्पर्शनने की हुई जो इन्द्रियोंमें व्याप्ति वह स्पर्शनव्याप्ति है, उस स्पर्शनव्याप्तिमें भी, चेतः મન मन, व्यापकम् વ્યાપક છે व्यापक है;

38-(1) From among the senses, the sense of touch pervades all the others and has the mind inherent in it; for the field of the mind is co-extensive with that of the tactile sense.

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविध-विकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः; सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ ३८ ॥

तस्मात् તેથી इस कारणसे, **व्यापक-स्पर्श-कृतः** વ્યાપક સ્પર્શ કરેલો व्यापक स्पर्शने किया हुआ, **सर्व-इन्द्रियाणाम्** સર્વ ઇન્દ્રિયોનો सब इन्द्रियोंका, **यः** જે जो, **भावविशेषः** સ્વભાવવિશેષ છે स्वभाव विशेष है, **सः अयम् असात्म्य-इन्द्रिय-अर्थ-संयोगः** તે આ એક ઇન્દ્રિય-વ્યાપક સ્પર્શનો એકરૂપવાળો અસાત્મ્યભૂત ઇન્દ્રિય તથા વિષયનો સંયોગ वह यह एकइन्द्रियव्यापक स्पर्शका एकरूपवाला असात्म्यभूत इन्द्रिय व विषयका संयोग, **अनुपशयात्** દુઃખ કરનાર હોવાથી दुःखकर्ता होनेसे, **पञ्चविधः** અસાત્મ્યભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયોના તથા પાંચ વિષયોના પાંચ સંયોગોરૂપ થઈ असात्म्यभूत पांच इन्द्रियोंके व पांच विषयोंके पांच संयोगोंरूप होकर, **त्रिविध-विकल्पः** ફરી અયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે फिर अयोग, अतियोग और मिथ्यायोगसे तीन प्रकारका होता है, **सात्म्य-अर्थः** જે સાત્મ્યનો અર્થ છે जो सात्म्यका अर्थ है, **उपशय-अर्थः हि** તે જ ઉપશયનો અર્થ છે वही उपशयका अर्थ है ॥ ३८ ॥

38. Accordingly, all sensory response, referable ultimately to the ubiquitous sense of touch, when it does not subserve the general ends of the organism, falls into the five-fold tripartite classification of non-homologatory combination of the senses with their sense-objects. For, whatever subserves the purpose of the organism as a whole, is homologatory combination of the senses and their objects.

अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्—

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरीरातिप्रवृत्तिरतियोगः; सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः;

वाक्-मनः-शरीर-प्रवृत्तिः વાણી-મન તથા શરીરની પ્રવૃત્તિ वाणी-मन और शरीरकी प्रवृत्ति, **कर्म** એ કર્મ છે यह कर्म है, **तत्र** તેમાં उनमें, **वाक्-मनः-शरीर-अति-प्रवृत्तिः** વાણી-મન અને શરીરની અતિ પ્રવૃત્તિ वाणी-मन और शरीरकी अति प्रवृत्ति, **अतियोगः** અતિયોગ છે अतियोग है, **सर्वशः** સર્વથા इनकी सर्वथा, **अप्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ ન થવી प्रवृत्ति न होना, **अयोगः** એ અયોગ છે यह अयोग है;

39-(1). Action comprises the activity of speech, mind and of the body. Now excessive action of any one of these is overuse (with reference to it) while their total lack of action is disuse.

वेगधारणोदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः,

वेग-धारण- વેગોને રોકવા वेगोंको रोकना, **उदीरण-** વેગોને બલાત્કારે પ્રવૃત્ત કરવા वेगोंको जोरसे बहाना, **विषम-स्खलन-पतन-अङ्ग-प्रणिधान-** વિષમપણે અથડાવું-પડી જવું અને અંગોની ચેષ્ટા કરવી विषमतासे अथडाना—गिरना और अपने अङ्गसे चेष्टा करना, **अङ्गप्रदूषण-** અંગોને અત્યંત ખંજોળવા વગેરેથી દૂષિત કરવાં अङ्गोंको अत्यन्त कंडूयन आदिसे दूषित करना, **प्रहार-** પ્રહાર થવો चोट लगना, **मर्दन-** ચોળાઈ જવું मर्दन होना, **प्राणोपरोध-** પ્રાણોનું રુંધન કરવું निःश्वास-प्रश्वास रोकना,

३९. स्खलनपतन—स्खलनगमनपतन (ह. ख.)
,, प्रहारमर्दन—प्रहारावमर्दन (ग.)

संक्लेशनादिः અને મદ્ય તડકા વગેરેથી શરીરને ક્લેશ દેવો વગેરે **मद्य सूर्यताप** आदिसे शरीरको क्लेशित करना आदि, **शारीरः मिथ्यायोगः** એ શારીરિક મિથ્યાયોગ છે यह शारीरिक मिथ्यायोग है;

39-(2). Misuse with reference to the body consists of forced suppression or forced excitation of natural urges; awkward stumbling, falling or posturing of limbs, abusing the body, injuring the body, violent **kneading** of the limbs, and forced **holding** of the breath and other kinds of self-mortification.

सूचकानृताकालकलहाप्रियावद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः,

सूचक-अनृत- ચાડી ખાવી–અસત્ય ભાષણ કરવું चुगली करना झूंठ बोलना, **अकाल–कलह-** વિના કારણે કલહ કરવો **विना** कारणके झगडना, **अप्रिय–अबद्ध–अनुपचार–परुष–वचनादिः** અપ્રિય- અસંબદ્ધ- પ્રતિકૂળ **અને** કઠોર વચનો વગેરે अप्रिय - असंबद्ध - प्रतिकूल **और** कर्कश वाक्य इत्यादि, **वाक्–मिथ्यायोगः** વાણીનો મિથ્યાયોગ છે वाणीका मिथ्यायोग है;

39-(3). Misuse with reference to speech is indulgence in language that is insinuating, untrue, untimely, quarrelsome, unpleasant, incoherent, unhelpful, harsh etc.

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः ॥ ३९ ॥

भय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-मान-ईर्ष्या-मिथ्यादर्शनादिः ભય-શોક-ક્રોધ-લોભ-મોહ-અહંકાર-ઈર્ષ્યા અને મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે भय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहङ्कार-ईर्ष्या और मिथ्याज्ञान आदि, **मानसः मिथ्यायोगः** એ માનસિક મિથ્યાયોગ છે यह मानस मिथ्यायोग है ॥ ३९ ॥

39. Misuse with reference to the mind, consists of giving way to fear, grief, anger, greed, infatuation, self-conceit, envy, deluded thinking etc.

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात् ॥४०॥

संग्रहेण च અને સંક્ષેપમાં ओर संक्षेपमें, **अतियोग-** અતિયોગ अतियोग, **अयोगवर्जम** અને અયોગને તજીને और अयोगको छोड़कर, **वाक** વાણી वाणी, **मनः-** મન मन, **शरीरजम** અને શરીરથી કરવામાં આવતું **और** शरीरसे किया जानेवाला, **अहितम** અહિતકર अहितकर. **अनुपदिष्टम** અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલું ओर अशास्त्रविहित, **यत् कर्म** જે કર્મ जो कर्म, **तत च** તેને **उसे, मिथ्यायोगम** મિથ્યાયોગ मिथ्यायोग **विद्यात** જાણવો जानना चाहिए ॥ ४० ॥

40. In brief, all activity of speech, mind and body, which, while not coming under overuse and disuse, is unwholesome, though it may not have been specifically mentioned here, should be known as misuse.

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् ॥ ४१ ॥

इति આમ इस प्रकार, **त्रिविध-** ત્રણ જાતના **तीन** प्रकारके, **विकल्पम्** ભેદવાળું भेदवाला, **त्रिविधम् एव** ત્રણે પ્રકારનું तीन ही प्रकारका, **कर्म** કર્મ कर्म, **प्रज्ञापराधः** પ્રજ્ઞાપરાધ છે प्रज्ञापराध है, **इति** એમ ऐसा, **व्यवस्येद** નિશ્ચિત જાણવું निश्चयसे जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. In this manner the threefold activity (that is pertaining either to speech, mind or body) falling under the three heads of overuse, disuse and misuse, should be regarded as volitional transgression.

युक्तस्य कालस्य लक्षणम्—

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः ।

शीत- શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **वर्षलक्षणाः** અને વર્ષાથી ઉપલક્ષિત **और** वर्षासे उपलक्षित, **हेमन्त-**

हेमन्त हेमन्त, ग्रीष्म- ગ્રીષ્મ ग्रीष्म, वर्षाः पुनः અને વર્ષારૂપ और वर्षारूप, संवत्सरः સંવત્સર છે संवत्सर है, सः कालः અને તે કાલ કહેવાય છે और वह काल कहाता है;

42-(1) The year consists of the three periods of Winter, Summer and the Rains, characterised respectively by cold, heat and wetness. This constitutes time.

तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः)कालायोगः, यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

तत्र अतिमात्र-स्वलक्षणः પોતાનાં અધિક લક્ષણોવાળો अपने लक्षणोंसे अधिक लक्षणोंवाला, कालः જે કાલ जो काल, कालातियोगः તે કાલનો અતિયોગ છે वह कालका अतियोग है, हीनस्वलक्षणः (कालः) પોતાનાં ન્યૂન લક્ષણોવાળો જે કાલ अपने लक्षणोंसे न्यून लक्षणोंवाला जो काल, कालायोगः એ કાળનો અયોગ છે वह कालका अयोग है, यथास्वलक्षण- પોતાનાં લક્ષણોથી और अपने लक्षणोंसे, विपरीतलक्षणः तु વિપરીત લક્ષણોવાળો જે विपरीत लक्षणोंवाला जो, कालः કાલ काल, काल-मिथ्या-योगः એ કાલનો મિથ્યાયોગ છે वह कालका मिथ्यायोग है, कालः पुनः કાળ વળી काल फिर, परिणामः પરિણામ પણ કહેવાય છે परिणाम भी कहा जाता है ॥ ४२ ॥

42. Now if a season is marked with an exaggeration of its characteristics, it is spoken of as "seasonal excess"; if it is marked with a deficiency of its traits, it is spoken of as "seasonal deficiency"; and if the season is marked with traits that are contrary to its true nature, then it is spoken of as "Seasonal abnormality".

Time is also spoken of as "Change".

४२. यथास्व—यथास्वम् (प.)

रोगायतनोपसंहारः—

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां; समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगः અસાત્મ્ય-ઇન્દ્રિયાર્થસંયોગ असात्म्य-इन्द्रियार्थ संयोग, प्रज्ञापराधः પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, परिणामः च અને પરિણામ और परिणाम, इति त्रयः એ ત્રણ ये तीन, त्रिविध-विकल्पाः ત્રણ પ્રકારના ભેદોવાળા થઈ मिथ्या-योग-अयोग तथा अतियोग इन तीन प्रकारके भेदवाले होकर, विकाराणाम् રોગોનાં रोगोंके, हेतवः કારણો અને છે कारण होते हैं, समयोग युक्ताः तु પરંતુ સમયોગમાં પ્રયુક્ત કરવાથી परन्तु समान योगमें प्रयुक्त होने पर, प्रकृति-हेतवः એ ત્રણે આરોગ્યનાં કારણ प्रकृतिके कारण, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥४३॥

43. Thus these three i.e. non-homologatory contact of senses and their objects, volitional transgression and change, each subdivided again into three, constitute the causes for disease. Right co-ordination, on the other hand, is the cause of well-being.

सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगाद्यपेक्षिणौ—

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्वयुक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

सर्वेषाम् एव બધાયે संपूर्ण, भावानाम् વસ્તુઓનાં वस्तुओंके, भाव-अभावौ અસ્તિત્વ અને અભાવ होना और न होना, योग- યોગ योग, अयोग- અયોગ अयोग, अतियोग- અતિયોગ अतियोग, मिथ्यायोगान् અને મિથ્યાયોગ और मिथ्यायोगके, अन्तरेण વિના बिना, न--समुपलभ्येते હોતા નથી नहीं होते, भावाभावौ हि કારણકે પ્રત્યેક વસ્તુની સ્થિતિ અને વિનાશ क्योंकि प्रत्येक वस्तुकी स्थिति और विनाश, यथास्व- પોતપોતાના કારણના अपने अपने कारणके, युक्ति-अपेक्षिणौ યોગની અપેક્ષા રાખે છે योगकी अपेक्षा करते हैं ॥ ४४ ॥

४४. युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ—युक्त्यपेक्षिणो हि भावाभावाः (ग.)

44. The well-being or ill-being of anything is never independent of right co-ordination in the one case; and absent, excessive or wrong co-ordination in the other; for well-being and ill-being depend on the presence of their respective causative factors.

त्रयो रोगाः—

त्रयो रोगा इति–निजागन्तुमानसाः। तत्र निजः शारीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

निज–आगन्तु–मानसाः નિજ- આગન્તુક અને માનસ निज- आगन्तुक और मानस, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **त्रयः** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **रोगाः** રોગો છે रोग हैं, **तत्र**- તેમાં इनमें, **निजः** નિજ રોગ निजरोग, **शारीरदोष**- શરીરના દોષોથી शरीरके दोषोंसे, **समुत्थः** ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે उत्पन्न होता है, **आगन्तुः** આગન્તુક રોગ आगन्तुक रोग, **भूत**- ભુત भूत, **विष**- વિષ विष, **वायु**- વાયુ वायु, **अग्नि**- અગ્નિ अग्नि, **संप्रहारादिसमुत्थः** અને અભિઘાત વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે और चोट आदिसे उत्पन्न होता है, **मानसः पुनः** અને માનસરોગ વળી और मानसरोग तो, **इष्टस्य** પ્રિય વસ્તુના प्रिय वस्तुके, **लाभात्** લાભથી लाभसे, **अनिष्टस्य च** અને અપ્રિય વસ્તુના और अप्रिय वस्तुके, **लाभात्** લાભથી लाभसे, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ४५ ॥

45. Regarding the three types of disease, they are endogenous, exogenous and psychic. Among these the endogenous disease is that arising from the discordance of the bodily humors, and the exogenous from spirit-possession, poisonous winds, fire, injuries etc; while the psychic disorders arise from the gain or loss of undesirable or desirable things.

मानसव्याधेः प्रतिकारः —

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं, न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा;

तत्र એઓમાં इनमें **मानस–व्याधि**- માનસિક વ્યાધિથી मानसिक रोगसे, **परीतेन अपि सता** યુક્ત હોવા છતાં પણ पीडित होने पर भी, **बुद्धिमता** બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुष, **बुद्ध्या** બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **हित–अहितम्** હિત અને અહિતને हित और अहितका, **अवेक्ष्य अवेक्ष्य** વારંવાર વિચાર કરી अच्छी प्रकार विचार करके, **धर्म-अर्थ-कामानाम्** ધર્મ- અર્થ અને કામને धर्म-अर्थ-और कामके **अहितानाम्** જે અહિતકર હોય जो अहितकर हों, **अनुपसेवने** તેઓના ત્યાગમાં इनका सेवन न करनेमें, **हितानाम् च** તથા જે હિતકર હોય और जो हितकर हों, **उपसेवने** તેઓના સેવનમાં इनके सेवनमें, **प्रयतितव्यम्** પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करे, **लोके** લોકમાં ससारमें, **एतत् त्रयम्** આ ત્રણ इन तीनके, **अन्तरेण** વિના विना, **किंचित्** કાંઈ પણ थोडासा भी, **मानसम्** માનસિક मानसिक, **सुखं वा दुःखं वा** સુખ કે દુઃખ सुख या दुःख, **न निष्पद्यते** નીપજતું નથી नहीं होता;

46-(1) Now the intelligent man when he finds himself afflicted with even psychic diseases, should, with right understanding, examine over and over again as to what is wholesome and what is unwholesome. He should then endeavour to abstain from whatever is not conducive to virtue, wealth and pleasure, and devote himself to such action as is conducive to the use of these three objectives. For, outside these three objectives of life there is nothing in the world which is capable of giving pleasure or pain to the mind.

तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ ४६ ॥

तस्मात् च તેથી इस लिए, एतत् એ પ્રમાણે उस प्रकार, अनुष्ठेयम् વર્તવું જોઈએ बर्ताव करे, तद्विद्यानाम् च અને તે વિષયોના જ્ઞાતાઓની उस विषयके जाननेवालोंकी, उपसेवने સેવા કરવામાં सेवामें, आत्म- તથા આત્મા और आत्मा, देश- દેશ देश, कुल- કુલ कुल, काल- કાળ काल, बल- બળ बल, शक्ति- તથા શક્તિનું तथा शक्तिका, ज्ञाने જ્ઞાન મેળવવામાં ज्ञान प्राप्त करनेमें, यथावत् સંપૂર્ણ રીતે पूर्ण रूपसे, प्रयतितव्यम् इति પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46. Hence one should conduct oneself in the above manner. One should strive to court the association of those learned in the knowledge of good and evil and also do one's best to acquire the knowledge about one's own self, country, family, age, vitality and ability.

भवति चात्र—

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४७ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, त्रिवर्गस्य ધર્મ-અર્થ અને કામનું धर्म-अर्थ और कामको, अन्ववेक्षणम् વિચારપૂર્વક અનુષ્ઠાન बार बार विचारना, तद्विद्यसेवा તે વિદ્યા જાણનારાઓની સેવા કરવી इस विद्याके जाननेवालोंकी सेवा करना, आत्मादीनाम् च અને આત્મા-દેશ-વગેરેનું और आत्मा आदिका, सर्वशः સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, विज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, मानसम् प्रति માનસરોગ પ્રત્યેનું मानस रोगोंकी, भैषज्यम् ઔષધ છે औषध है ॥ ४७ ॥

Here is a verse again:—

47. Contemplating the three objectives of life, service of those who are versed in the knowledge concerning these three objectives, and the knowledge of one's own self etc. in all respects, constitute the remedy for psychic disorders.

त्रयो रोगमार्गाः—

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च ।

शाखाः શાખાઓ शाखायें, मर्म- મર્મો मर्म, अस्थिसन्धयः અસ્થિસંધિઓ अस्थिसन्धियां, कोष्ठः च તથા કોઠો और कोष्ठ, इति એ ये, त्रयः ત્રણ तीन, रोगमार्गाः રોગના માર્ગો છે रोगोंके मार्ग हैं;

48-(1). Regarding the three systems for the occurrence of disease, they are—(1) The peripheral system, (2) the vital parts and the bone. joints and (3) the alimentary tract.

तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः;

तत्र તેમાં इनमें, रक्तादयः રક્ત વગેરે रक्तादि, धातवः ધાતુઓ धातु, त्वक् च અને ત્વચા तथा त्वचा, शाखाः એ શાખા છે ये शाखायें हैं, सः તે वह, बाह्यः रोगमार्गः બાહ્ય રોગમાર્ગ છે बाह्य रोगमार्ग है;

48-(2). Among these, the peripheral system consists of such body elements as the blood etc., and the skin. This is the external system for the occurrence of disease.

मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः;

बस्ति- બસ્તિ बस्ति, हृदय- હૃદય हृदय, मूर्धादीनि અને મૂર્ધા વગેરે तथा मूर्धा आदि, पुनः मर्माणि એ મર્મ છે मर्म हैं, अस्थि–संयोगाः અસ્થિઓના સંયોગો अस्थियोंके संयोग, तत्र અને તેમાં और इनमें, उपनिबद्धाः

४६. तद्विद्यानाम्—तद्विद्यवृद्धानाम् (क.)

४८. कण्डराः—कण्डराः सिरादयश्च (ग.)

भेगायेल जुडे हुए, स्नायुकण्डराः च स्नायुकंडराओ स्नायु और कण्डरायें, अस्थिसन्धयः अेओ अस्थिसंधिओ छे अस्थिसन्धियां हैं, सः ते वह, मध्यमः रोगमार्गः मध्यम रोगमार्ग छे मध्यम रोगमार्ग है;

48-(3). The vital parts are again, the viscera contained in the abdomino-pelvic, the thoracic and cranial cavities etc., while the bone joints are the articulations of bones and the tendons and sinews covering these parts. This represents the medial system for the occurrence of disease.

कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्त्रे, स रोगमार्ग आभ्यन्तरः ॥ ४८ ॥

तन्त्रे आ तंत्रमां इस तन्त्रमें, कोष्ठः पुनः कोठो तो कोष्ठ तो, महास्रोतः महास्रोत महास्रोत, शरीरमध्यम् शरीरनो मध्य भाग शरीरका मध्यभाग, महानिम्नम् महानिम्न महानिम्न, आमपक्वाशयः च तथा आमपक्वाशय और आमपक्वाशय, इति ओ इन, पर्यायशब्दैः पर्याय शब्दोथी पर्याय शब्दोंसे, उच्यते कहेवाय छे कहा गया है, सः ते वह, आभ्यन्तरः रोगमार्गः आभ्यन्तर रोगमार्ग छे आभ्यन्तर रोगमार्ग है ॥४८॥

48. As regards the central system which is referred to in medical parlance by such synonymous terms as the great channel, the central part of the body, the great cavity, and the seat of digestion and assimilation, this is the internal system for the occurrence of disease.

तत्र, गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमषककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा बहिर्मार्गजाश्च विसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः;

तत्र तेमां इनमें, गण्ड- गंड गण्ड, पिडका पिडका- पिडका, अलजी- अलजी अलजी, अपची- अपची अपची, चर्मकील- चर्मकील चर्मकील, अधिमांस- अधिमांस अधिमांस, मषक- मषक मषक, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, व्यङ्गादयः विकाराः व्यंग वगेरे रोगो व्यंग आदि रोग, बहिर्मार्गजाः च अने बाह्यमार्गथी उत्पन्न थनारा और बाह्य मार्गसे होनेवाले, विसर्प विसर्प विसर्प, श्वयथुः सोजो शोथ, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः अर्श अर्श, विद्रध्यादयः अने विद्रधि वगेरे एवं विद्रधि आदि, शाखानुसारिणः शाखानुसारी शाखाओंमें फैलनेवाले, रोगाः रोगो रोग, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(1). Among these, tumours, pimples, boils, scrofula, warts, granuloma, moles, dermic lesions, freckles and similar lesions, as well as the external types of acute spreading affections, edema, gulma, piles, abscesses and similar diseases are instances of the diseases occuring in the peripheral system of the body.

पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्बस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः;

पक्षवध- पक्षवध पक्षवध, ग्रह- पक्षग्रह पक्षग्रह, अपतानक- अपतानक अपतानक, अर्दित- अर्दित अर्दित, शोष- धातुशोष शोष, राजयक्ष्म- राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, अस्थि-सन्धिशूल- अस्थि-सन्धिशूल अस्थिसन्धिशूल, गुदभ्रंशादयः गुदभ्रंश वगेरे गुदभ्रंश आदि, शिरः- शिरोरोग शिरोरोग, हृद्- हृद्रोग हृद्रोग, बस्तिरोगादयः च अने बस्तिरोग वगेरे और बस्तिरोग आदि, मध्यममार्गानुसारिणः मध्यममार्गानुसारी मध्यम मार्गमें फैलनेवाले, रोगाःभवन्ति रोगो थाय छे रोग होते हैं;

49-(2). Hemiplegia, tonic and chronic convulsions, facial paralysis, wasting, consumption, pain in bone-joints, prolapse of rectum and similar conditions, as well as the disease of the viscera contained in the cranial, and

thoracic abdomino-pelvic cavities are the diseases that occur in the medial system.

ज्वरातीसारच्छर्द्यलसकविसूचिकाकासश्वासहिक्कानाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

ज्वर- જ્વર ज्वर, **अतीसार-** અતીસાર अतीसार, **छर्दि-** ઉલટી छर्दि, **अलसक-** અલસક अलसक, **विसूचिका-** વિસૂચિકા विसूचिका, **कास-** કાસ कास, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **हिक्का** હિક્કા हिक्का, **आनाह** આનાહ आनाह, **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **प्लीहादयः** પ્લીહા વગેરે રોગો प्लीहा आदि रोग, **अन्तर्मार्गजाः च** તથા અન્તર્માર્ગથી ઉત્પન્ન થનાર तथा अन्तर्मार्गसे उत्पन्न होनेवाले, **विसर्प-** વિસર્પ विसर्प, **श्वयथु-** શોથ शोथ, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **विद्रध्यादयः** અને વિદ્રધિ આદિ विद्रधि आदि, **रोगाः** રોગો रोग, **कोष्ठानुसारिणः** કોષ્ઠાનુસારી कोष्ठमें फैलनेवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं ॥ ४९ ॥

49. Fever, diarrhoea, vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritations, cough, dyspnea, hiccup, constipation, abdominal affection, splenic disorders etc., as well as the internal types of acute spreading affections are instances of diseases that occur in the internal or central system of the body.

त्रिविधा भिषजः—

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥५०॥

त्रिविधाः ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **भिषजः इति** વૈદ્યો હોય છે चिकित्सक होते हैं, **एके** કેટલાએક कोई, **भिषक्छद्मचराः** ભિષક્છદ્મચર भिषक्छद्मचर, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **सिद्धसाधिताः** કોઈ સિદ્ધસાધિત कोई सिद्धसाधित, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **वैद्यगुणैः** અને કેટલાએક વૈદ્યના ગુણોથી और कोई वैद्यके गुणोंसे, **युक्ताः** સંપન્ન युक्त, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **भुवि** આ પ્રમાણે આ સંસારમાં इस तरह इस संसारमें, **त्रिविधाः** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **भिषजः** વૈદ્યો હોય છે चिकित्सक होते हैं ॥ ५० ॥

50. Regarding the three kinds of physicians, three kinds of medical practitioners are found in the world; firstly, the impostors in physician's robes, secondly, the vain-glorious pretenders and thirdly, those endowed with the true virtue of the healer.

वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।
लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥५१॥

वैद्यभाण्ड- વૈદ્યોનાં પાત્રો वैद्योंके पात्र, **औषधैः** ઔષધો औषध, **पुस्तैः** વૈદ્યકગ્રન્થો वैद्यकग्रन्थों, **पल्लवैः** વાગ્જાળ वाग्जाल, **अवलोकनैः** અને ચતુરાઈથી તપાસવાનો ડોળ એઓથી और चतुराईसे परीक्षाका दिखावा इन द्वारा, **ये अज्ञाः** જે અજ્ઞાનીઓ जो मूढ, **भिषक्शब्दम्** વૈદ્યસંજ્ઞાને वैद्यसंज्ञाको, **लभन्ते** પ્રાપ્ત કરે છે पाते हैं, **ते** તેઓ वे, **प्रतिरूपकाः** નકલી વૈદ્યો છે भिषक्छद्मचर हैं ॥ ५१ ॥

51. Those who by parading their medical paraphernalia, books, models, smattering of medical texts and knowing looks acquire the title of physician, are the first kind, viz., the ignoramuses and impostors.

श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥५२॥

ये જે મનુષ્યો जो मनुष्यों, **अतद्विधाः** લક્ષ્મી, યશ અને જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં लक्ष्मी, यश व ज्ञानसे रहित होने पर भी, **श्री-** લક્ષ્મી लक्ष्मी, **यशः-** યશ यश, **ज्ञान-** અને જ્ઞાનથી तथा ज्ञानसे, **सिद्धानाम्** પ્રસિદ્ધ વૈદ્યોના प्रसिद्ध वैद्योंके, **व्यपदेशात्** નામે नामसे, **वैद्य- शब्दम्** 'વૈદ્ય' એ શબ્દને 'वैद्य' ऐसी संज्ञाको,

लभन्ते મેળવી લે છે प्राप्त कर लेते हैं, તે તેઓ उनको, सिध्दसाधिताः સિદ્ધસાધિત सिध्दसाधित, ज्ञेयाः જાણવા जानना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. Those who by laying claim to association with persons of established wealth, fame, knowledge and success, while they themselves have none of these things, arrogate to themselves the designation of physicians, are the vain-glorious pretenders.

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।
जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् "इति ५३

(ये જે વૈદ્યો जो चिकित्सक), प्रयोग- ઔષધના પ્રયોગમાં औषधादि प्रयोगमें, ज्ञान- શાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં शास्त्रज्ञानमें, विज्ञान- વિજ્ઞાનમાં विज्ञानमें, सिद्धि- અને ચિકિત્સાની સફળતામાં चिकित्साकी सफलतामें, सिद्धाः પ્રસિદ્ધ હોય प्रसिद्ध हों, सुखप्रदाः તથા આરોગ્ય આપનાર હોય और सुख देनेवाले हों, ते તેઓજ वे ही, जीविताभिसराः પ્રાણદાતા प्राणोंके देनेवाले, स्युः થાય છે होते हैं, तेषु અને તેઓમાંજ और उन्हींमें, वैद्यत्वम् વૈદ્યત્વ वैद्यत्व, अवस्थितम् इति રહેલું છે स्थित है ॥५३॥

53. Those who are accomplished in application, theory, knowledge of allied sciences, and success of treatment are the true healers. In them is the glory of the physician fully manifest.

त्रिविधमौषधम्--

त्रिविधमौषधमिति–दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च ।

दैवव्यपाश्रयम् દૈવવ્યપાશ્રય दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रयम् યુક્તિવ્યપાશ્રય युक्तिव्यपाश्रय, सत्त्वावजयः च અને મનોનિગ્રહ और सत्त्वावजय, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारकी, औषधम् ચિકિત્સા છે चिकित्सा है;

54-(1). Regarding the three kinds of therapy, they are divine therapy, scientific therapy and mental control.

तत्र दैवव्यपाश्रयं–मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,

तत्र તેમાં उनमें, मन्त्र- મન્ત્ર मन्त्र, औषधि- ઔષધિ औषधि, मणि- મણિધારણ मणिधारण, मंगल- મંગલકર્મ मांगलिक कर्म, बलि- उपहार- બલિદાન बलिदान, होम- હોમ होम, नियम- નિયમ नियम, प्रायश्चित्त- પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, उपवास- ઉપવાસ उपवास, स्वस्त्ययन- સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, प्रणिपात-गमनादि પૂજ્યોને પ્રણામ અને તીર્થગમન વગેરે अपनेसे बडों और पूज्योंको नमस्कार व तीर्थगमनादि, दैव–व्यपाश्रयम् એ દૈવવ્યપાશ્રય ઔષધ છે यह दैवव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(2). Amongst these, divine therapy consists of incantations, herbs, gems, propitiatory rites, oblations and offerings, sacrifice, vows, ceremonial penitence, fasting, auspicious rites, prostrations, pilgrimages and such other things.

युक्तिव्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना,

आहार- આહાર आहार, औषध-द्रव्याणाम् तथा ઔષધદ્રવ્યોની तथा औषधद्रव्योंका, योजना पुनः યથાવત્ યોજનાને यथावत् प्रयोग करना यह, युक्तिव्यपाश्रयम् યુક્તિવ્યપાશ્રય ચિકિત્સા કહે છે युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(3). Scientific therapy consists of the prescription of the line of dietetic regimen and medication.

सत्त्वावजयः—पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५४ ॥

अहितेभ्यः અહિતકર अहितकर, अर्थेभ्यः વિષયોથી विषयोंसे, मनो-निग्रहः पुनः મનનો નિગ્રહ કરવાને मनको रोकना यह, सत्त्वावजयः સત્ત્વાવજય ચિકિત્સા કહે છે सत्त्वावजय चिकित्सा है ॥ ५४ ॥

५४. मङ्गलबल्युपहारहोम–मङ्गलहोम (च.)
५४. आहारौषध–आहारविहारौषध (छ.)

54. Mental control consists of restraining the mind from the desire for unwholesome objects.

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति ।

शरीर-दोष- શારીરિક દોષો शारीरिक दोषोंके, **प्रकोपे खलु** પ્રકોપ પામે ત્યારે प्रकुपित होने पर, **शरीरम् एव** શરીરનો જ शरीरका ही, **आश्रित्य** આશ્રય કરીને आश्रय करके, **प्रायशः** પ્રાયઃ प्रायः, **अन्तःपरिमार्जनम्** અંતઃપરિમાર્જન अन्तःपरिमार्जन, **बहिःपरिमार्जनम्** બહિઃપરિમાર્જન बहिःपरिमार्जन, **शस्त्रप्रणिधानम् च** અને શસ્ત્રપ્રણિધાન और शस्त्रप्रणिधान, **इति** એમ इस प्रकार, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, **औषधम्** ચિકિત્સાને चिकित्सा, **इच्छन्ति** કરવા ઇચ્છે છે करना चाहते हैं।

55-(1). When the humors in the body have become morbid and provoked, three kinds of therapeutic measures are mainly recommended, namely, internal purification, external purification and operative treatment.

तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि,

तत्र તેમાં उनमें, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઔષધ औषध, **अन्तःशरीरम्** શરીરની અંદર शरीरके अन्दर, **अनुप्रविश्य** પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट होकर, **आहारजात-** આહારથી ઉત્પન્ન થયેલા आहारसे उत्पन्न, **व्याधीन्** રોગોને रोगोंको, **प्रमार्ष्टि** નષ્ટ કરે છે नष्ट करती है, (**तत्** તે वह), **अन्तःपरिमार्जनम्** અન્તઃપરિમાર્જન છે अन्तःपरिमार्जन कहलाती है,

55-(2). Of them that procedure wherein medicine taken internally cures the disorders born of dietetic faults, is internal purification.

यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्बहिःपरिमार्जनं,

यत् पुनः જે ઔષધ जो औषध, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **प्रदेह-** પ્રદેહ प्रदेह, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **उन्मर्दनाद्यैः** તથા ઉન્મર્દન વગેરેથી और उन्मर्दन आदिसे, **बहिःस्पर्शम्** બાહ્યસ્પર્શને બાહ્યસ્પર્શકો, **आश्रित्य** આશ્રય કરીને आश्रित होकर, **आमयान्** રોગોને रोगोंको, **प्रमार्ष्टि** નષ્ટ કરે છે शान्त करती है, **तत्** તે उसे, **बहिःपरिमार्जनम्** બહિઃપરિમાર્જન ઔષધ છે बहिःपरिमार्जन औषध कहते हैं;

55-(3). And that procedure which cures the disorders of the body, and consists of inunction, sudation, application, affusion, massage etc, applied to the external surface of the body, is external purification.

शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकसश्चेति ॥५५॥

छेदन- છેદન छेदन, **भेदन-** ભેદન भेदन, **व्यधन-** વ્યધન व्यधन, **दारण-** દારણ दारण, **लेखन-** લેખન लेखन, **उत्पाटन-** ઉત્પાટન उत्पाटन, **प्रच्छन-** પ્રચ્છન प्रच्छन, **सीवन-** સીવણ सीवन, **एषण-** એષણ एषण, **क्षार-** ક્ષારપ્રયોગ क्षारप्रयोग, **जलौकसः च पुनः** અને જલૌકાપ્રયોગ और जलौकाप्रयोग, **इति** એ यह, **शस्त्रप्रणिधानम्** શસ્ત્રપ્રણિધાન છે शस्त्रप्रणिधान है ॥५५॥

55. The procedures of excision, incision, puncturing, rupturing, erasion, eradication, plastic operation, suturing and sounding as well as the application of caustics and leeches constitute operative treatment.

प्राज्ञाज्ञरोगिणोर्लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥५६॥

५५. क्षार—क्षाराग्नि (क. ग.)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, रोगे રોગ रोग, समुत्पन्ने ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होनेपर, प्राज्ञः ડાહ્યો માણસ बुद्धिमान पुरुष, बाह्येन બાહ્ય કર્મથી बाह्य कर्मसे, आभ्यन्तरेण वा અથવા આભ્યન્તર કર્મથી या आभ्यन्तर कर्मसे, शस्त्रोपक्रमणेन वा અથવા શસ્ત્રપ્રણિધાનરૂપ या शस्त्रप्रणिधानरूप, कर्मणा કર્મથી कर्मसे, शर्म આરોગ્ય आरोग्य, लभते મેળવે છે प्राप्त करता है ॥ ५६ ॥

Here are verses again—

56. On the appearance of disease, the intelligent man immediately obtains relief by recourse to external or internal medication or by means of operative measures.

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ५७ ॥

बालः तु खलु અજ્ઞ પુરુષ તો अज्ञ पुरुष तो, अबुधः મૂર્ખ પુરુષ मूर्ख, शत्रुम् इव ઉત્પન્ન થતા શત્રુને જેમ शत्रुकी भांति, उत्पद्यमानम् તેમ ઉત્પન્ન થતા उत्पन्न होते हुए, रोगम्- રોગને रोगको, मोहात् वा મોહથી मोहसे, प्रमादात् वा અથવા પ્રમાદથી अथवा प्रमादसे, प्रथमम् પહેલાં पहिले, न बुध्यते જાણતો નથી नहीं जानता ॥ ५७ ॥

57. But the ignorant man fails from stupidity or negligence to note the incipient state of a disease, just as a simpleton fails to recognize a potential enemy.

अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥५८॥

हि કારણકે क्योंकि, रोगः રોગ रोग, प्रथमम् प्रथम प्रथम, अणुः થોડો थोडासा, भूत्वा થઈને हो कर, पश्चात् પાછળથી पीछेसे, विवर्धते વૃદ્ધિ પામતો જાય છે बढने लगता है, सः તે वह, जातमूलः દઢમૂળ થઈને अपनी जडको पकड कर, दुर्मतेः મૂર્ખ મનુષ્યનાં इस दुर्मति मनुष्यके, बलम् બળ बलको, आयुः च અને આયુષ્યને एवं आयुको, मुष्णाति હરી લે છે नष्ट कर देता है ॥५८॥

58. Disease from atomic beginning assumes enormous proportions. Having become firm-rooted, it undermines the strength and life of the witless man.

न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥५९॥

मूढः મૂર્ખ મનુષ્ય मूढ मनुष्य, यावत् જ્યાં સુધી जब तक, न पीड्यते રોગથી પીડાતો નથી रोगोंसे पीडित नहीं होता, तावत् ત્યાં સુધી तब तक, संज्ञाम् તેને ખબર પણ उसे होश, न लभते પડતી નથી नहीं आता, पीडितः तु અને પીડા થતાં पीडित होने पर, व्याधि-निग्रहे રોગને કાબુમાં લાવવા માટે रोगको रोकनेकी, पश्चात् પાછળથી पीछेसे, मतिम् વિચાર चिन्ता, कुरुते કરે છે करता है ॥ ५९ ॥

59. The stupid man fails to recognize the seriousness of a disease till he is tormented by it; only after he is fairly in the grip of suffering, does he make up the mind to get the disease under control.

अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्भिषगानीयतामिति ॥ ६० ॥

अथ ત્યાર પછી पीछेसे, पुत्रान् च પુત્રોને पुत्रोंको, दारान् च તથા સ્ત્રીને तथा स्त्रीको, ज्ञातीन् च અને સગાં-સંબંધીઓને एवं संबन्धियोंको, आहूय બોલાવીને बुला कर, मे મારા मेरे, सर्वस्वेन સર્વસ્વથી सर्वस्वसे, अपि પણ भी, कश्चित् કોઈ किसी, भिषक् વૈદ્યને चिकित्सकको, आनीयताम् લઈ આવો ले आओ, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, भाषते કહે છે कहता है ॥ ६० ॥

60. Then calling his sons, wife and kinsmen, he cries, "Get a physician to treat me at any cost."

५९. न मूढो—न मर्त्यो (द.)
,, संज्ञा—श्रद्धां (द.)

तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥६१॥

तथाविधम् તેવા इस प्रकारके, दुर्बलम् દુર્બલ दुर्बल, व्याधिपीडितम् વ્યાધિથી પીડાયેલા रोगपीडित, कृशम् કૃશ पतले, क्षीणेन्द्रियम् ક્ષીણ ઇન્દ્રિયોવાળા क्षीणेन्द्रिय, दीनम् દીન दीन, गतायुषम् च અને આયુષ્યહીન પુરુષને और आयुष्यहीन पुरुषको, परित्रातुम् બચાવવાને बचानेमें, कः કોણ कौन, शक्तः શક્તિમાન થાય? शक्तिमान हो? ॥ ६१ ॥

61. But where is the physician who can help a patient reduced to such a plight, grown weak, tormented by disease, emaciated with waning faculties, given to despair and all but dead.

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥

लाङ्गूलबद्धा દોરીવડે પૂંછડે બાંધેલી रस्सीद्वारा पूंछ पर बंधी हुई, बलीयसा બળવાન પુરુષથી बलवान पुरुषसे, आकृष्यमाणा ખેંચાતી खिंची जाती हुई, गोधा इव ઘોની પેઠે गोहकी तरह, सः बालः તે મૂર્ખ મનુષ્ય वह मूर्ख मनुष्य, त्रातारम् રક્ષણ કરનારને किसी रक्षकको, अनासाद्य न મેળવવાથી न पाकर, जीवितम् જીવનનો प्राणोंका, त्यजति ત્યાગ કરે છે परित्याग कर देता है ॥ ६२ ॥

62. Finding no saviour, the wretched man relinquishes his hold on life, like an iguana that is laid hold of by the tail and is relentlessly dragged out of its hiding by a stronger creature.

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥६३॥

तस्मात् તેથી इस लिए, यः જે जो, आत्मनः પોતાનું अपने, सुखम् આરોગ્ય आरोग्यकी, इच्छेत् ઇચ્છતો હોય आकाङ्क्षा रखता हो, (सः તેણે उसको), रोगेभ्यः प्राक् एव રોગ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ रोगोंसे पूर्व ही, रोगेषु અથવા રોગો अथवा रोगोंके, तरुणेषु वा બાલ્યાવસ્થામાં હોય ત્યારે बाल्यावस्थामें होने पर, भेषजैः ઔષધોથી औषधियोंसे, प्रतिकुर्वीत પ્રતિકાર કરવો જોઈએ प्रतिकार करना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. Therefore, before ever diseases show themselves or while yet they are in the incipient stage, one who cares for one's happiness should endeavour to have them treated with proper medications.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥६४॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥६५॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, भावेषु વિષયોમાં विषयोंमें, असक्तेन આસક્તિરહિત अनासक्त, धीमता અને બુદ્ધિમાન और बुद्धिमान, कृष्णात्रेयेण કૃષ્ણાત્રેયે कृष्णात्रेयने, तिस्रैषणीये આ 'તિસ્રૈષણીય' નામના અધ્યાયમાં इस 'तिस्रैषणीय' नामके अध्यायमें, एषणाः એષણાઓ एषणायें, समुपस्तम्भाः ઉપસ્તંભો उपस्तम्भ, बलम् બળ बल, कारणम् કારણ, आमयाः રોગો रोग, मार्गाः રોગમાર્ગો रोगमार्ग, भिषजः વૈદ્યો चिकित्सक, भेषजानि च અને ઔષધો और औषध, अष्टौ भावाः એ આઠ વિષયો ये आठ भाव, त्रित्वेन ત્રણ ત્રણ ભેદોમાં तीन तीन भेदोंमें, समुद्दिष्टाः ચર્ચ્યાં છે वर्णन किये हैं, येषु જેઓમાં जिन आठ भावोंमें ही, सर्वम् ધર્મ-અર્થ અને કામ धर्म-अर्थ और काम, प्रतिष्ठितम् રહ્યા છે प्रतिष्ठित हैं ॥ ६४-६५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

64-65. The pursuits (of man) together with the sub-supports, strength, cause

६४. समुपस्तम्भाः—समुपष्टम्भाः (प.)
६५. प्रतिष्ठितम्—व्यवस्थितम् (थ.)

of disease, diseases, disease-systems, physicians and therapeutic measures—all these eight categories, each tripartite, have been laid down in this chapter on the "Three Pursuits" by the sage Krishna Atreya, unattached to categories wherein everything is established.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, तिस्रैषणीयः 'તિસ્રૈષણીય' 'तिस्रैषणीय', नाम નામનો नामका, एकादशः અગિયારમો ग्यारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled "The three pursuits of men" is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

બારમો અધ્યાય अध्याय बारहवाँ Chapter XII

वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, वातकलाकलीयम् 'વાતકલાકલીય' નામના 'वातकलाकलीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥ भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्नाः —

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योऽन्यं—

वातकलाकला- વાતના અંશાંશ સંબંધી वातके अंशांश संबन्धी, ज्ञानम् જાનના ज्ञानके, अधिकृत्य વિષયમાં विषयमें, परस्पर- એકબીજાનાં एकदूसरेके, मतानि મંતવ્યો मंतव्योंको, जिज्ञासमानाः જાણવાને ઇચ્છતા जाननेकी इच्छावाले, महर्षयः મહર્ષિઓ महर्षियों, समुपविश्य એકત્ર બેસીને एकत्र बैठ कर, अन्योन्यम् પરસ્પર परस्पर, पप्रच्छुः પૂછવા લાગ્યા प्रश्न पूछने लगे;

3-(1). Desirous of knowing one another's opinion concerning the science of salutary and unsalutary aspects of Vata, the great sages, having assembled together discussed among themselves thus—

किंगुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशमनानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातवन्तमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

वायुः વાયુ वायु, किम्-गुणः કયા ગુણવાળો છે? किन गुणवाला है? अस्य એના उसका, प्रकोपणम् પ્રકોપનો હેતુ प्रकोप होनेमें कारण, किम् કયો છે?

३. परस्परमतानि—परस्परमेतानि (द.)
,, असङ्घातवन्तम्—असङ्घातम् छ.
,, ,, —असंहतम् (प.)

क्या है? अस्य वा અથવા આ વાયુના અથવા इसके, उपशमनानि શાન્તિના ઉપાયો शान्तिके उपाय, कानि શા છે? कौन हैं? असङ्घातवन्तम् અમૂર્ત અમૂર્ત, अनवस्थितम् च અને ચલ સ્વભાવવાળા और एक जगह पर नहीं रहनेवाले, एनम् આ વાયુના इस वायुको, अनासाद्य પ્રાપ્ત કર્યા વિના न पाकर, प्रकोपण- પ્રકોપ કરનારાં દ્રવ્યો प्रकोप करनेवाले, प्रशमनानि અથવા પ્રશમન દ્રવ્યો या प्रशमन करनेवाले द्रव्य, कथम् કેવી રીતે किस प्रकार, प्रकोपयन्ति પ્રકુપિત કરે છે? प्रकुपित करते हैं? प्रशमयन्ति वा અથવા શાન્ત કરે છે? या शान्त करते हैं? शरीर- શરીરમાં ફરનારા शरीरमें चलनेवाले, अशरीर-चरस्य તથા શરીરથી ભિન્ન સ્થાનમાં ફરનારા तथा शरीरसे अतिरिक्त स्थानपर चलनेवाले, अस्य આ વાયુનાં इस वायुके, कुपित- પ્રકુપિત प्रकुपित, अकुपितस्य च અથવા અપ્રકુપિત (શાંત) થઈ અથવા अप्रकुपित (शान्त) होकर, शरीरेषु શરીરમાં और शरीरमें, शरीरेभ्यः बहिः वा અને શરીરની બહાર और शरीरसे बाहिर, चरतः ગતિ કરતાં गति करते हुए, कानि કયાં કયાં कौन कौन, कर्माणि इति કર્મો છે? कर्म हैं? ॥ ३ ॥

3. "Of what character is Vata? What is its provoking factor? What, again, are its allaying agents?" How do the exciting or allaying factors, unable as they are to come into contact with Vata which is incorporeal and unstable, succeed either in exciting or allaying it? What, again, are the doings of vata moving within bodies and outside bodies, both when excited and when quiescent, both within the body and when at large in the universe.

वायोर्गुणाः —

अत्रोवाच कुशः साङ्कृत्यायनः—रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

अत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, साङ्कृत्यायनः સાંકૃત્યાયન साङ्कृत्यायन, कुशः કુશ कुशने, उवाच બોલ્યા કે कहा कि, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, लघु- લઘુ लघु, शीत- શીત शीत, दारुण- દારુણ दारुण, खर- ખર खर, विशदाः વિશદ विशद, इमे આ ये, षट् ૭ छः, वातगुणाः વાયુના ગુણો वायुके गुण, भवन्ति છે हैं ॥ ४ ॥

4. Then spoke Kusa, the son of Sankritya. The characteristics of Vata are six, viz. dryness, lightness, coldness, hardness, roughness and clearness.

वायोः प्रकोपणानि —

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भवन्ति,

तत् તે इस, वाक्यम् વાક્ય वचनको, श्रुत्वा સાંભળીને सुन कर, कुमारशिराः કુમારશિરા कुमारशिरा, भरद्वाजः ભરદ્વાજ भरद्वाजने, उवाच બોલ્યા કે कहा कि, यथा જે પ્રમાણે जैसा, भगवान् આપ भगवान, आह કહો છો कहते हैं, एवम् एतत् તે પ્રમાણેજ એ છે वैसा ही यह है, एते एव જે ગણાવ્યા છે તે જ जो गिनायें है वे ही, वातगुणाः વાયુના ગુણો वायुके गुण, भवन्ति છે हैं;

5-(1). Hearing this statement, Bharadwaja, the Kumarasira said, "It is even as your honour has said; such, to be sure, are the characteristics of vata.

स त्वेवंगुणैरेवंद्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

सः तु વળી તે વાયુ તો और वह वायु तो, एवम्-गुणैः એવા ગુણોવાળાં इस प्रकारके गुणवाले, एवम्-द्रव्यैः એવા પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ऐसे द्रव्योंका, एवम्-प्रभावैः અને એવા પ્રભાવવાળાં ऐसे प्रभाववाले, कर्मभिः च કર્મોના कर्मोंका, अभ्यस्यमानैः નિરન્તર સેવનથી निरन्तर सेवन करनेसे, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकोपको, आपद्यते પામે છે प्राप्त होता है, समानगुणाभ्यासः हि કારણકે સમાન ગુણવાળા આહારવિહારનું નિરંતર સેવન क्योंकि समान गुणवाले आहारबिहारका निरन्तर सेवन, धातूनाम्

वायु वगेरे धातुओनी धातुओंकी, वृद्धि- वृद्धिनुं वृद्धिका, **कारणम् इति** कारण छे कारण है ॥ ५ ॥

5. It is by the repeated use of such like qualities, such like substances and actions of suchlike potencies that vata becomes excited. For, verily, the increasing factor of the body-elements is the repeated use of homologous things.".

वायोः प्रशमनानि—

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो वाह्लीकभिषगुवाच– एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति;

तत् ते उस, **वाक्यम्** वाक्य वाक्यको, **श्रुत्वा** सांभळीने सुनकर, **बाह्लीक-** बाह्लीक देशना बाह्लीक देशके, **भिषक्** वैद्य चिकित्सक, **काङ्कायनः** कांकायन कांकायनने, **उवाच** बोल्या के कहा कि, **यथा** जेम जैसा, **भगवान्** आप भगवान, **आह** कहो छो कहते हैं, **एवम्** एम ज वैसा ही, **एतत्** आ छे यह है, **एतानि एव** आटला ज ये ही, **वातप्रकोपणानि** वातप्रकोपक हेतुओ वातप्रकोपके हेतु, **भवन्ति** छे हैं;

6-(1). Hearing this observation, Kankayana, the physician from Bahlika country, said, "It is even as your honour has observed. Such, indeed, are the exciting factors of Vata.

अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥६॥

अतः एओथी इनसे, **विपरीतानि** विपरीत गुणवाळां द्रव्यादि विपरीत गुणवाले द्रव्यादि, **वातस्य** वायुना वायुके, **प्रशमनानि** प्रशमननां कारणो प्रशमनके कारण, **भवन्ति** बने छे होते हैं, **हि** कारण के क्योंकि, **प्रकोपण-** प्रकोपणथी प्रकोपणसे, **विपर्ययः** विपरीतता विपरीतता, **धातूनाम्** प्रकोप पामेला धातुओना प्रकुपित धातुओंकी, **प्रशम-** प्रशमननुं शान्तिका, **कारणम् इति** कारण छे कारण है ॥६॥

6. The opposite of these are the allaying agents of vata. For, surely, the alleviative factors in relation to the body-elements are just the opposite of the exciting factors".

प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति च—

तच्छ्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच— एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति ।

तत् ते उस, **वाक्यम्** वाक्य वाक्यको, **श्रुत्वा** सांभळीने सुन कर, **धामार्गवः** धामार्गव धामार्गव, **वडिशः** वडिश वडिशने, **उवाच** कह्युं के कहा कि, **यथा** जे प्रमाणे जैसा, **भगवान्** आप भगवान, **आह** कहो छो कहते हैं, **एवम्** **एतत्** एम ज आ छे वैसा ही यह है, **एतानि एव** आ ज ये ही, **वातप्रकोप-** वातनो प्रकोप करनारां वायुका प्रकोप करनेवाले, **प्रशमनानि** तथा वायुनुं शमन करनारां और वायुका शमन करनेवाले, **भवन्ति** छे हैं;

7-(1). Hearing this remark, Badisa Dhamargava said, "It is, indeed, as your honour has declared. Such, of a truth, are the exciting and allaying agents of Vata.

यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, तथाऽनुव्याख्यास्यामः –

यथा हि जे रीते जिस प्रकार, **असङ्घातम्** अमूर्त अमूर्त, **अनवस्थितम्** तथा चल और चल, **एनम्** आ वायुने इस वायुको, **अनासाद्य** प्राप्त कर्या विना न पाकर, **प्रकोपण-** प्रकोप करनारां प्रकोप करनेवाले, **प्रशमनानि** तथा प्रशमन करनारां द्रव्य वगेरे और प्रशमन करनेवाले द्रव्यादि, **प्रकोपयन्ति** प्रकुपित करे छे प्रकुपित करते हैं, **प्रशमयन्ति वा** अथवा शान्त करे छे अथवा शान्त करते हैं, **तथा** ते प्रमाणे उसी प्रकार, **अनुव्याख्यास्यामः** व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे;

६. प्रकोपण—प्रकोप (क.)

,, वातस्य—खल्वस्य (ष. च.)

७. वातप्रकोप—वातप्रकोपण (च. छ.)

7-(2). As regards how these provocative and sedative agents, while unable to come into contact with vata, which is incorporeal and unstable succeed in provoking or allaying it, we shall now explain.

वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणां,

वात- વાયુને वायुको, प्रकोपणानि કુપિત કરનારાં દ્રવ્ય- ગુણ-કર્મો कुपित करनेवाले द्रव्य-गुण और कर्म, खलु તો સચમુચ, शरीराणाम् શરીરોને शरीरोंको, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, लघु- લઘુ लघु, शीत- શીત शीत, दारुण- દારુણ दारुण, खर- ખર खर, विशद- વિશદ विशद, शुषिरकराणि અને છિદ્રમય કરનારાં હોય છે और छिद्रयुक्त करनेवाले होते हैं;

7-(3). The exciting agents of vata in human bodies are, of course, those that induce dryness, lightness, coldness, hardness, roughness, and porousness.

तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्यायमानः प्रकोपमापद्यते;

तथाविधेषु તેવા ऐसे, शरीरेषु શરીરોમાં शरीरोंमें, वायुः વાયુ वायु, आश्रयम् આશ્રય आश्रयको, गत्वा મેળવીને पाकर, आप्यायमानः વૃદ્ધિ પામતો बढता हुआ, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે होता है;

7-(4). Vata having effected lodgement in bodies of such description and having gained strength, gets provoked.

वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णश्लक्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणां,

वात- વાયુને वातको, प्रशमनानि શાંત કરનારાં દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ शान्त करनेवाले द्रव्य - गुण और कर्म, पुनः વળી તો, शरीराणाम् શરીરને शरीरोंको, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- ગુરુ गुरु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, श्लक्ष्ण- શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, मृदु- મૃદુ मृदु, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, घनकराणि અને ઘન કરનારાં હોય છે और घन करनेवाले होते हैं;

7-(5). The sedative agents in bodies are conversely those that promote unctuousness, heaviness, heat, smoothness, softness, sliminess, and compactness.

तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ७॥

तथाविधेषु તેવા પ્રકારના वैसे, शरीरेषु શરીરોમાં शरीरोंमें, चरन् સંચાર કરતો संचार करता हुआ, वायुः વાયુ वायु, असज्यमानः સ્થાન ન મેળવતાં आश्रय न पाता हुआ, प्रशान्तिम् શાન્તિને शान्तिको, आपद्यते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त हो जाता है ॥ ७ ॥

7. In bodies of such description, the vata, wandering about without obtaining lodgement, drifts into tranquility.

शरीरचरस्याकुपितस्य वायोः कर्माणि—

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच वार्योविदो राजर्षिः—एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीर-

७. गत्वा—लब्ध्वा (ग.)

८. प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः—प्रत्यक्षानुमानैः (ख.)
,, साधयित्वा—सिद्धान् (ग.)
,, उद्योजकः—प्रद्योतकः (ग.)
,, ,, —उद्योगकरः (ङ.)

धातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ।

तत् તે उस, **अवितथम्** સત્ય सत्य, **ऋषिगणैः** ઋષિસંઘથી ऋषिगणोंसे, **अनुमतम्** સંમત अनुमोदित, **बडिशवचनम्** બડિશનું વચન बडिशके वचनको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुनकर, **राजर्षिः** રાજર્ષિ राजर्षि, **वार्योविदः** વાર્યોવિદ वार्योविदने, **उवाच** બોલ્યા कहा, **यथा** જેમ जिस प्रकार, **भगवान्** આપ भगवान, **आह** કહો છો कहते हैं, **एवम्** એ પ્રમાણેજ उसी प्रकार, **एतत् सर्वम्** આ સઘળું यह सब, **अनपवादम्** અપવાદરહિત છે अपवादरहित हैं; **कुपित-** કુપિત प्रकुपित, **अकुपितस्य** અને અકુપિત और अकुपित, **शरीर**–શરીરમાં शरीरमें, **अशरीरचरस्य** અને શરીર બહાર ચાલનારા और शरीरसे बाहिर चलनेवाले, **वायोः** વાયુનાં वायुके, **शरीरेषु** શરીરમાં शरीरोंमें, **शरीरेभ्यः बहिः** અથવા શરીરની બહાર और शरीरसे बाहिर, **चरतः** वा ચાલતાં संचार करने पर, **यानि तु खलु** જે जो, **कर्माणि** કર્મો कर्म, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तेषाम्** તેઓના उनके, **अवयवान्** વિભાગોને विभागोंको, **प्रत्यक्ष-** પ્રત્યક્ષ- પ્રમાણથી प्रत्यक्ष प्रमाणसे, **अनुमान-** અનુમાન પ્રમાણથી अनुमान प्रमाणसे, **उपदेशैः** તથા આગમ પ્રમાણથી और आप्तोपदेश प्रमाणसे, **साधयित्वा** सिद्ध કરીને सिद्ध करके, **वायवे** અને વાયુને और वायुको, **नमस्कृत्य** નમસ્કાર કરીને नमस्कार करके, **यथाशक्ति** यथाशक्ति यथाशक्ति, **प्रवक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **वायुः** વાયુ वायु, **अकुपितः** જો પ્રકોપ પામ્યો ન હોય તો यदि अकुपित हो तो, **तन्त्रयन्त्रधरः** તે શરીર તથા સંધિઓને ધારણ કરનાર वह शरीर और सन्धियोंको धारण करनेवाला, **प्राण-** પ્રાણ प्राण, **उदान-** ઉદાન उदान, **समान-** સમાન समान, **व्यान-** વ્યાન व्यान, **अपान-आत्मा** તથા અપાન સ્વરૂપ तथा अपान स्वरूप, **उच्चावचानाम्** ઊંચીનીચી ऊंचीनीची, **चेष्टानाम्** ચેષ્ટાઓના चेष्टाओंका, **प्रवर्तकः** પ્રવર્તક प्रवर्तक, **मनसः** મનનો मनका, **नियन्ता** નિયામક नियामक, **प्रणेता च** અને નેતા तथा नेता, **सर्वेन्द्रियाणाम्** સર્વ ઇન્દ્રિયોનો सर्व इन्द्रियोंका, **उद्योजकः** પ્રેરક प्रेरक, **सर्वेन्द्रियार्थानाम्** સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો सर्व इन्द्रियोंके विषयोंका, **अभिवोढा** વાહક वाहक, **सर्वशरीरधातु-** શરીરના સર્વ ધાતુઓની शरीरकी सर्व धातुओंकी, **व्यूहकरः** રચના કરનાર रचना करनेवाला, **शरीरस्य** શરીરના અવયવોનું शरीरके अवयवोंको, **सन्धानकरः** સન્ધાન કરનાર जोडनेवाला, **वाचः** વાણીનો वाणीका, **प्रवर्तकः** પ્રવર્તક प्रवर्तक, **स्पर्श-** સ્પર્શ स्पर्श, **शब्दयोः** તથા શબ્દનું और शब्दका, **प्रकृतिः** કારણ कारण, **श्रोत्र-** શ્રોત્રેન્દ્રિય श्रोत्र, **स्पर्शनयोः** તથા સ્પર્શેન્દ્રિયનું और स्पर्शनेन्द्रियका, **मूलम्** પ્રધાન કારણ प्रधान कारण, **हर्ष-** હર્ષ हर्ष, **उत्साहयोः** અને ઉત્સાહની और उत्साहको, **योनिः** અભિવ્યક્તિમાં કારણ व्यक्त करनेवाला, **अग्नेः** જઠરાગ્નિનો जठराग्निका, **समीरणः** પ્રેરક प्रेरक, **दोष-** દોષોને दोषोंको, **संशोषणः** સુકવનારો सुखानेवाला, **मलानाम्** મળોને मलमूत्रादिकको, **बहिः क्षेप्ता** બહાર ફેંકનાર बाहिर निकालनेवाला, **स्थूल-** સ્થૂલ स्थूल, **अणु-** તથા સૂક્ષ્મ तथा सूक्ष्म, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનો स्रोतोंका, **भेत्ता** ભેદક भेदन करनेवाला, **गर्भाकृतीनाम्** ગર્ભની આકૃતિઓનો गर्भकी आकृतियोंकी, **कर्ता** રચનાર रचना करनेवाला, **आयुषः** આયુષ્યના आयुकी, **अनुवृत्तिः** દીર્ઘપણાના दीर्घताका, **प्रत्ययभूतः** કારણરૂપ कारणरूप, **भवति** થાય છે होता है;

8-(1). Having heard this pronouncement of Badisa, conforming to truth and approved by the assembly of the sages, the royal sage Varyovida said, "It is all, as your honour has propounded, unexceptionable. Now, as regards the doings of vata moving within bodies and outside bodies, both when excited and not excited, both when confined in the human body, and when at large in the universe, we shall, so far as we are able, give a detailed exposition of them

८. स्पर्शशब्दयोः—शब्दस्पर्शयोः (ग.)

,, दोषसंशोषणः—संशोषणो दोषाणाम् (छ.ध.)

in the light of observation, inference and authoritative instruction, having made our obeisance to Vata.

The vata is the upholder of both, structure and function (in the body). It is the very self of the five forms of vata in the body viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana. It is the impeller of upward and downward movements; the controller and conductor of the mind; the inspirator of all the senses; the conveyer of all the sense-stimuli; the marshaller of the body-elements; the synthesizing principle in the body; the impeller of speech; the cause of feeling and audition; the source of the auditory and tactile senses; the origin of all excitement and animation; the stimulator of the gastric fire; the desiccator of the morbid humors; the eliminator of excrement and deobstruent of the gross and subtle body-channels; the modeller of the fetal form; the sustaining principle of life— all these are the functions of the normal vata in the body.

शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि—

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ।

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, कुपितः खलु तु જો વાયુ પ્રકોપ પામ્યો હોય તો यदि कुपित हुआ हो तो, नानाविधैः તે નાના પ્રકારના वह नाना प्रकारके, विकारैः વ્યાધિઓથી विकारोंसे, शरीरम् શરીરને शरीरको, बल- બલ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, सुख- સુખ सुख, आयुषाम् અને આયુષ્યનો और आयुष्यका, उपघाताय નાશ માટે नाशके लिए, उपतपति સંતાપે છે पीडित करता है, मनः મનને मनको, व्याहर्षयति દુઃખી કરે છે दुःखी करता है, सर्वेन्द्रियाणि તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોના तथा सब इन्द्रियोंको, उपहन्ति ઉપઘાત કરે છે नष्ट करता है, गर्भान् ગર્ભોનો गर्भोंको, विनिहन्ति નાશ કરે છે નષ્ટ करता है, विकृतिम् અથવા તેઓને વિકૃત अथवा उसको विकृत, आपादयति બનાવે છે करता है, अतिकालम् वा અથવા તો તેઓને લાંબા કાળ સુધી या अधिक काल तक, धारयति ધારણ કરી રાખે છે धारण कर रखता है, भय- ભય भय, शोक- શોક शोक, मोह- મોહ मोह, दैन्य- દૈન્ય दीनता, अतिप्रलापान् तथा અતિ પ્રલાપને और अति प्रलापको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, प्राणान् च અને પ્રાણોનો एवं प्राणोंका, उपरुणद्धि ઉપરોધ કરે છે उपरोध करता है;

8-(2). When however, the vata becomes abnormal in the body, it afflicts the organism with diverse kinds of disorders, tending to impair its strength, complexion, well-being and life; it depresses the mind; impairs all the senses; destroys the fetus in utero, produces deformity in it, or unduly prolongs the period of gestation; gives rise to fear, grief, stupefaction, depression of the spirits and delirium, and obstructs the vital functions.

प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि—

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्ता-

८. उपघाताय—उपघाताय भवति (ध.)

,, व्याहर्षयति—व्यावर्तयति (ग. ङ. ध. झ.)

८. लोके—लोकेषु (ध.)

नगतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चौद्भिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, बीजाभिसंस्कारः, शस्याभिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति ।

प्रकृतिभूतस्य खलु પોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા अपनी प्रकृतिमें स्थित, **अस्य** આ વાયુનાં इस वायुके, **लोके** આ સંસારમાં इस संसारमें, **चरतः** વિચરતાં संचार करते हुए, **इमानि** આ ये, **कर्माणि** કર્મો कर्म, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **धरणी-** પૃથ્વીનું पृथ्वीको, **धारणम्** ધારણ કરવું धारण करना, **ज्वलन-** અગ્નિને अग्निको, **उज्ज्वालनम्** પ્રજ્વલિત કરવો जलाना, **आदित्य-** સૂર્ય सूर्य, **चन्द्र-** ચન્દ્ર चन्द्र, **नक्षत्र-** નક્ષત્ર नक्षत्र, **ग्रहगणानाम्** અને ગ્રહગણોને और ग्रहगणोंको, **सन्तान-** નિરન્તર निरन्तर, **गतिविधानम्** ગતિમાન રાખવાં गतिमें रखना, **मेघानाम्** વાદળોની वादलोंको, **सृष्टिः च** ઉત્પત્તિ કરવી बनाना, **अपाम्** આકાશમાંથી પાણીનું जलकी, **विसर्गः** વિસર્જન કરવું वर्षा करना, **स्रोतसाम्** પ્રવાહોને स्रोतोंको, **प्रवर्तनम्** પ્રવર્તાવવા प्रवृत्त करना, **पुष्प-** પુષ્પ फूल, **फलानाम् च** અને ફળોને और फलोंको, **अभिनिर्वर्तनम्** ઉત્પન્ન કરવાં उत्पन्न करना, **औद्भिदानाम्** વૃક્ષ આદિ ઉદ્ભિદોને वृक्ष आदि उद्भिदोंको, **उद्भेदनम् च** અંકુરિત કરવાં अंकुरित करना, **ऋतूनाम्** ઋતુઓના ऋतुओंका, **प्रविभागः** વિભાગ કરવા विभाग करना, **धातूनाम् विभागः** ધાતુઓનો વિભાગ धातुओंका विभाग, **धातु-मान-** ધાતુનાં પરિમાણ धातुओंके परिमाण, **संस्थानव्यक्तिः** તથા આકૃતિને વ્યક્ત કરવાં तथा आकृतिको व्यक्त करना, **बीज-** બીજોમાં बीजोंमें, **अभिसंस्कारः** ગુણાધાન કરવું गुणाधान करना, **शस्य-** ધાન્યોની शस्योंको, **अभिवर्धनम्** વૃદ્ધિ કરવી बढाना, **अविक्लेद-** તેઓને ક્લેદરહિત કરવાં उसको क्लेदरहित करना, **उपशोषणे** અને તેઓને સૂકવવાં और उसको सुखाना, **अवैकारिक-** તેમજ જેની વિકૃતિ ન થતી હોય તેના एवं विकार न पानेवालेके, **विकाराः च इति** વિકાર કરવા विकार कर देना;

8-(3). Of the vata, which is at large in the universe and is in its normal condition the following are the works—setting the fire ablaze, the governance of the procession and orbits of the sun, the moon, the constellations and planetary systems; formation of the clouds, the release of the (atmospheric) water; the propulsion of the streams, the production of flowers and fruits, the germination of seeds, the distribution of seasons, the evolution into different elements, their differentiation in weight and shape, the fertilization of seeds, the growth of crops, and absorption and evaporation of moisture in plants, and all processes of evolution that are normal.

लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि—

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोकहानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उद्वर्तनं सरसां, प्रतिसरणमापगानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आधमनमम्बुदानां, नीहारनिर्ह्रादपांशुसिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च षण्णामृतूनां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः, भावानां चाभावकरणं चतुर्युगान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां विसर्गः;

लोकेषु આ લોકમાં इस लोकमें, **प्रकुपितस्य** પ્રકુપિત થઈ प्रकुपित होकर, **चरतः** સંચાર કરતા संचार करते हुए, **अस्य** આ વાયુના इस वायुके, **इमानि** આ ये, **कर्माणि** કર્મો कर्म, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **शिखरि-** પર્વતોનાં पर्वतोंकी, **शिखर-** શૃંગોને चोटियोंको, **अवमथनम्** તોડી નાખવાં तोड डालना, **अनोकहानाम्** વૃક્ષોને वृक्षोंको, **उन्मथनम्**

८. शिखरावमथनम्—शिखरावपातनम् (थ. ग.)
,, उद्वर्तनम्—उद्वसनम् (थ.)
,, आधमनमम्बुदानाम्—अवधूननमम्बुदानाम् (ङ, घ.)
,, असङ्घातः—अभिघातः (ग.)

જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાં उखाडना, सागराणाम् સમુદ્રોને समुद्रोंको, उत्पीडनम् ક્ષુબ્ધ કરવા क्षुब्ध करना, सरसाम् તળાવોને सरोवरोंको, उद्वर्तनम् ઉછાળવાં उछालना, आपगानाम् નદીઓનું नदियोंको, प्रतिसरणम् અવળું ગમન કરવું विपरीत दिशामें बहाना, भूमेः च ભૂમિને भूमिको, आकम्पनम् કમ્પાવવી कम्पाना, अम्बुदानाम् મેઘોની मेघोंको, आधमनम् અત્યન્ત ગર્જના કરાવવી अति गर्जाना, नीहार- બરફ बर्फ, निर्ह्राद- વાદળાં વિનાની ગર્જના बादल रहित गर्जन, पांशु- ધૂળ धूलि, सिकता- રેતી वालू, मत्स्य- માછલી मछली, भेक- દેડકાં मेडक, उरग- સર્પ सांप, क्षार- ક્ષાર क्षार, रुधिर- રુધિર रुधिर, अश्म- પથ્થર पत्थर, अशनि- તથા વીજળીને और वीजलीको, विसर्गः આકાશમાંથી પાડવાં आकाशसे गिराना, षण्णाम् ૭ યે छः, ऋतूनाम् च ઋતુઓની ऋतुओंको, व्यापादनम् વિપરીતતા કરવી बिगाड देना, शस्यानाम् ધાન્યને अनाजको, असङ्घातः ઉત્પન્ન નહિ કરવું उत्पन्न नहीं करना, भूतानाम् च પ્રાણીઓમાં प्राणियोमें, उपसर्गः મારક રોગના જંતુઓનો ઉપદ્રવ કરવો मृत्यूत्पादक रोगके कीटाणुओंका उपद्रव करना, भावानाम् च પદાર્થોનો पदार्थोंका, अभावकरणम् અભાવ કરવો नाश करना, चतुर्युगान्तकराणाम् તેમજ ચાર યુગનો અન્ત કરનારા और चारों युगोंका प्रलय करनेवाले, मेघ- મેઘ मेघ, सूर्य- સૂર્ય सूर्य, अनल- અગ્નિ अग्नि, अनिलानाम् તથા વાયુને और वायुको, विसर्गः ઉત્પન્ન કરવા उत्पन्न करना;

8-(4). Of the vata moving about in the universe in a disturbed condition, the following are the works:—

The are:— the grinding down of the peaks of the mountains, the uprooting of trees, the churning up of the seas, the upsurging of the lakes, the reversing of the courses of the rivers, the quaking of the earth, the inflation of the rain-clouds, the releasing of snow, thunder, dust, sand, fish, frogs, snakes, alkaline substances, blood, stones and lightning, the unsettlement of the six seasons, the retardation of the crops, the visitation of the pestilences, the destruction of all things create, the releasing of the wrath of the clouds, sun, fire and wind, which marks the end of a world-cycle of four ages.

वायोः प्रभावः—

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

स हि વળી તે फिर भी वह, भगवान् ભગવાન વાયુ भगवान वायु, प्रभवः च ઉત્પત્તિનું કારણ उत्पत्तिका कारण, अव्ययः च અવ્યય अक्षय, भूतानाम् પ્રાણીઓનાં प्राणीयोंका, भावाभावकरः ઉત્પત્તિ તથા નાશ કરનાર उत्पादक तथा नाशक, सुख- સુખ सुख, असुखयोः અને દુઃખનો अने दुःखका, विधाता વિધાતા विधाता, मृत्युः મૃત્યુ मृत्यु, यमः યમ यम, नियन्ता નિયન્તા नियन्ता, प्रजापतिः પ્રજાપતિ प्रजापति, अदितिः અદિતિ (અહિંસ્ય) अदिति (अहिंस्य), विश्वकर्मा વિશ્વકર્મા विश्वकर्मा, विश्वरूपः વિશ્વરૂપ विश्वरूप, सर्वगः સર્વત્ર ગતિ કરનાર सर्वत्रगामी, सर्वतन्त्राणाम् તથા સર્વ કર્મોનો तथा सब कर्मोका, विधाता વિધાતા विधाता, भावानाम् પદાર્થોમાં सब पदार्थोंमें, अणुः અણુસ્વરૂપ अणुरूप, विभुः સમર્થ समर्थ, विष्णुः તથા સર્વવ્યાપક છે तथा सर्वव्यापक है, भगवान् વળી ભગવાન और भगवान, वायुः एव વાયુ જ वायु ही, लोकानाम् ચૌદ લોકો ઉપર चौदह लोगोंको, क्रान्ता આક્રમણ કરનાર आक्रमण करनेवाला है ॥ ८ ॥

8. He (Vata) is God, the Author, and Everlasting One, the maker and unmaker of creatures, the dispenser of happiness and misery, death, the ruler of the underworld, the contro-

८. भावाभावकरः—भावानामभावकारणम् (छ.)

ller, the lord of creatures, the undivided one, the universal artificer, the omniform, the omnipervading, the disposer of all processes, the ultimate constituent of all existence, the omnipresent, the immanent, the outstripper of all the worlds; Vata alone is God."

अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः—

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच–यद्यप्येवमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायां; भिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

तत् ते उस, वार्योविद- વાર્યોવિદનું वार्योविदका, वचः વચન वचनको, श्रुत्वा સાંભળીને सुनकर, मरीचिः મરીચિએ मरीचिने, उवाच કહ્યું कहा, यदि अपि જો કે यद्यपि, एतत् એ यह, एवम् એમ જ છે ऐसा ही है, भिषग्विद्यायाम् આયુર્વેદમાં आयुर्वेदमें, अस्य આ इस, अर्थस्य વિષયને विषयको, वचने કહેવામાં कहनेमें, विज्ञाने वा અથવા જાણવામાં या जाननेमें, किम् શું क्या, सामर्थ्यम् પ્રયોજન प्रयोजन, अस्ति છે? है?, भिषग्विद्याम् वैद्यविद्याने आयुर्वेदको, अधिकृत्य અનુલક્ષીને लक्ष्य रखकर, इयम् આ यह, कथा વાત कथा, प्रवृत्ता इति શરૂ થઈ છે प्रवृत्त हो रही है ॥ ९ ॥

9. After hearing this dissertation of Varyovida, Mareechi observed: "No doubt this is so; but what is the purpose of either retaining or acquiring such information in the course of a medical discussion; for it is in connection with the science of medicine that this discussion has arisen."

वार्योविदकृतं तत्र समाधानम्—

वार्योविद उवाच–भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयात् ;

वार्योविदः વાર્યોવિદ वार्योविदने, उवाच બોલ્યા कहा, भिषक् वैद्य चिकित्सक, पवनम् વાયુને वायुको, अतिबलम् પ્રબળ अतिबलयुक्त, अतिपरुषम् અતિ કઠોર अतिकठोर, अतिशीघ्रकारिणम् અતિશીઘ્રકારી अतिशीघ्रकारी, आत्ययिकम् મારક आत्ययिक, न अनुनिशम्येत चेत् જો ન જાણે તો। यदि न जाने तो, अत्ययभावात નાશનો ભય ઉપસ્થિત થયા बाधायें उत्पन्न होनेके भयसे, प्राक् પહેલાં पहलेसे, एव જ ही, अभिरक्षितुम् સંરક્ષવાને बचानेके लिए, अतिप्रयतः અતિપ્રયત્નશીલ થઈ अतिप्रयत्नशील हो कर, सहसा એકદમ सहसा, प्रकुपितम् પ્રકુપિત થયેલા कुपित हुए, एनम् એ વાયુને इस वायुको, अग्रे આગળ ઉપર आगे, कथम् કેવી રીતે कैसे, अभिधास्यति કહી શકે कह सकेगा;

10-(1). Said Varyovida: "If the physician is unable to predict the destructive vata, exceedingly strong, exceedingly fierce, and exceedingly swift-moving, how can he, withstanding all his vigilance forestall its sudden outburst, with a view to safeguarding (the people) from the threat of destruction?

वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

वायोः વાયુની वायुकी, यथार्था યથાર્થ यथार्थ, स्तुतिः સ્તુતિ स्तुति, अपि પણ भी, आरोग्याय આરોગ્ય आरोग्य, बल- બળ बल, वर्ण- તથા વર્ણની और वर्णकी, विवृद्धये વૃદ્ધિ वृद्धि, वर्चस्वित्वाय તેજસ્વિતા तेजस्विता, उपचयाय પુષ્ટિ पुष्टि, ज्ञान- જ્ઞાનની ज्ञानकी, उपपत्तये પ્રાપ્તિ प्राप्ति, परम् તથા અત્યંત तथा अत्यन्त श्रेष्ठ

९. मरीचिः–मारीचिः (घ. ज. झ. त.)
,, अर्थस्यास्य–अस्यार्थस्य (ग)
,, सामर्थ्यमस्ति–सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् (घ.)
,, प्रवृत्तेति–प्रवर्तते (घ.)

ऐसे, आयुः- આયુષ્યની आयुकी, प्रकर्षाय च इति દીર્ઘતા માટે दीर्घताके लिए, भवति હોય છે होती है ॥१०॥

10. Besides, a truthful panegyric of vata, in itself, tends to freedom from disease, to increase of strength and complexion, to body-lustre, to growth, to the attainment of knowledge and to the blessing of optimum longevity".

शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य पित्तस्य शुभाशुभकरत्वम्—

मरीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति;

मरीचिः મરીચિ मरीचिने, उवाच બોલ્યા कहा, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, पित्तान्तर्गतः પિત્તાશયની અંદર રહેલો पित्ताशयके अन्तर्गत, कुपित- કુપિત कुपित, अकुपितः અને અકુપિત और अकुपित, अग्निः અગ્નિ अग्नि, एव જ ही, शुभ- શુભ शुभ, अशुभानि તથા અશુભ કાર્યોને तथा अशुभ कार्योंको, करोति કરે છે करता है;

11-(1). Mareechi said: "It is Agni (Fire) alone that, located in the pitta, gives rise to good and evil consequences according as it is in a normal or abnormal condition.

तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

तत् यथा જેમ કે जैसे कि, पक्तिम् પચન કરવું अन्नको पचाना, अपक्तिम् પચવા ન દેવું न पचाना, दर्शनम् દર્શન देखना, अदर्शनम् અદર્શન न देखना, ऊष्मणः ઊષ્માનું शरीरकी ऊष्माका, मात्रामात्रत्वम् માત્રામાં હોવું અને ન હોવું मात्रामें रहना और न रहना, प्रकृति- પ્રકૃતિમય प्राकृत, विकृति- તથા વિકૃતિમય और विकृत, वर्णौ વર્ણ वर्ण, शौर्यम् શૌર્ય शौर्य, भयम् ભય भय, क्रोधम् ક્રોધ क्रोध, हर्षम् હર્ષ हर्ष, मोहम् મોહ मोह, प्रसादम् પ્રસાદ प्रसन्नता, इति एवम् आदीनि આ અને એવાં ये और इस प्रकारके, अपराणि च બીજાં अन्य भी, द्वन्द्वानि इति દ્વન્દ્વો द्वन्द्व ॥११॥

11. These consequences are digestion and indigestion; vision and loss of vision; the normality and abnormality of temperature; the healthy and diseased look; intrepidity and fear, anger and delight, confusion and lucidity, and such other pairs of opposite qualities.

शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभकरत्वम्—

तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच - सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति;

तत् તે इस, मरीचिवचः મરીચિનું વચન मरीचिके वचनको, श्रुत्वा સાંભળીને सुनकर, काप्यः કાપ્ય काप्यने, उवाच બોલ્યા कहा, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, श्लेष्मान्तर्गतः શ્લેષ્માશયમાં રહેલો कफके आशयमें रहा हुआ, कुपित- કુપિત कुपित, अकुपितः કે અકુપિત वा अकुपित, सोमः સોમ सोम, एव જ ही, शुभ- શુભ शुभ, अशुभानि તથા અશુભ કાર્યોને तथा अशुभ कार्योंको, करोति કરે છે करता है;

12-(1). Hearing this statement of Mareechi, Kapya said, "It is Soma (the water-element) alone, located in the Kapha of the body, that gives rise to good and evil consequences, according as it is in normal or abnormal condition.

मरीचि—मारीचि (ग. घ. ज. झ. त.)

१२. मरीचि—मारीचि (घ. ज.)

,, काप्य—काश्यप (ङ.)

,, सोम एव—वरुणदेवता सोम एव (ध.)

तद्यथा—दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **दार्ढ्यम्** શરીરની દૃઢતા शरीरकी दृढता, **शैथिल्यम्** શિથિલતા शिथिलता, **उपचयम्** પુષ્ટિ पुष्टि, **कार्श्यम्** કૃશતા कृशता, **उत्साहम्** ઉત્સાહ उत्साह, **आलस्यम्** આલસ્ય आलस्य, **वृषताम्** પ્રજોત્પાદક शक्ति वृषता, **क्लीबताम्** નપુંસકતા नपुंसकता, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **अज्ञानम्** અજ્ઞાન अज्ञान, **बुद्धिम्** બુદ્ધિ बुद्धि, **मोहम्** મોહ मोह, **एवमादीनि** આ અને એવાં ये और इस प्रकारके, **अपराणि च** બીજાં अन्य भी, **द्वन्द्वानि इति** દ્વન્દ્વો द्वन्द्वों ॥ १२ ॥

12. These are: compactness and flabbiness, plumpness and emaciation, zest and lassitude, virility and impotence, knowledge and ignorance, understanding and stupefaction, and such other pairs of opposite qualities".

सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्मणां प्रभुत्वमिति आत्रेयकृतं समाधानम्—

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—सर्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात्;

तत् ते उस, **काप्यवचः** કાપ્યનું વચન काप्यवचन, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुन कर, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેય आत्रेय, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુ पुनर्वसुने, **उवाच** બોલ્યા कहा, **ऐकान्तिक-** એકનિશ્ચયાત્મક एक-निश्चयात्मक, **वचनात्** વચન वचनको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़कर, **सर्वे एव** આપ સર્વજ आप सब ही, **सम्यक्** ઠીક ठीक, **आहुः** કહો છો कहते हैं;

13-(1). Hearing this statement of Kapya, the worshipful Punarvasu, the son of Atri, said: "All of you have spoken rightly except as to your making exclusive claims.

सर्व एव खल्वु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च लोके;

सम्यक् एव સારી રીતે सम्यक् रूपसे ही, **आचरिताः** આચરેલા अनुष्ठित किये हुए, **धर्म-** ધર્મ धर्म, **अर्थ-** અર્થ अर्थ, **कामाः** કામ काम, **इव** જેમ जैसे, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषको, **इह** આ લોકમાં इस लोकमें, **अमुष्मिन् च** અને પર और पर, **लोके** લોકમાં लोकमें, **महता** મહાન महान, **निःश्रेयसेन** કલ્યાણયુક્ત कल्याणसे युक्त, **उपपादयन्ति** કરે છે कर देते हैं, (तथा તેમ वैसे), **प्रकृतिभूताः** પોતપોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા अपनी अपनी प्रकृतिमें रहे हुए, **सर्वे** બધા ये सब, **एव खलु** જ ही, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्माणः** તથા तथा कफ, **अव्यापन्न-** વિકાર નહિ પામેલી अविकृत, **इन्द्रियम्** ઇન્દ્રિયોવાળા इन्द्रियवाले, **बल-** તથા બલ तथा बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **सुख-** અને સુખથી और सुखसे, **उपपन्नम्** સંપન્ન युक्त, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषको, **महता** દીર્ઘ दीर्घ, **आयुषा** આયુષ્યથી आयुसे, **उपपादयन्ति** યુક્ત કરે છે युक्त करते हैं,

13-(2). To be correct, it is all the three—vata, pitta and kapha, in their normal condition that combine to make a man whole of his senses, possessed of strength, good complexion, and ease, and assured of great longevity, even as the triad of Dharma, Artha and Kama, when properly cherished, secure for him the highest good both here and in the other world.

विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाल इति ॥ १३ ॥

विकृतिम् વિકૃત विकृतिको, **आपन्नाः** થયેલી प्राप्त हुई, **त्रयः** ત્રણ तीनों, **ऋतवः** ઋતુઓ ऋतु, **इव** જેમ

१२. मोहमेवमादीनि–मोहमित्येवमादीनि (छ.)

१३. काप्यवचः–काश्यपवचो (द.)

१३. सम्यगेव–सम्यगिव (छ.)

जैसे, लोकम् આ લોકને इस लोकको, उपघातकाले પ્રલય સમયે प्रलयके समय, अशुभेन અશુભથી अशुभसे, उपपादयन्ति યુક્ત કરે છે युक्त करते हैं, (तथा તેમ वैसे), विकृताः વિકૃત થયેલા વાત, પિત્ત તથા કફ विकृत हुए वात - पित्त और कफ, तु વળી तो, पनम् આ પુરુષને इस पुरुषको, महता મહાન महान, विपर्ययेण અલ્પ આયુષ્ય વગેરે અનર્થથી अल्प आयु आदि अनर्थसे, उपपादयन्ति इति યુક્ત કરે છે युक्त करता है ॥ १३ ॥

13. (The same three) if rendered morbid, bring upon the man great tribulation, just as the three seasons, grown abnormal (afflict) the world with evil at the time of destruction.

तदृषयः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भगवतः ભગવાન भगवान, आत्रेयस्य આત્રેયના आत्रेयके, तत् તે उस, वचनम् વચનને वचनको, सर्वे બધા सब, एव જ ही, ऋषयः ઋષિઓએ ऋषियोंने, अनुमेनिरे અનુમતિ આપી अनुमति दी, अभिननन्दुः च इति અને વખાણ્યું और उसकी प्रशंसा की ॥ १४ ॥

14. All the sages approved and applauded the words of the worshipful Atreya.

भवति चात्र—

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्वे एवानुमेनिरे ।
ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, सुराः દેવતાઓ देवों, इन्द्र ઇન્દ્રના इन्द्रके, वचनम् વચનને वचनको, यथा જેવી રીતે સ્વીકારે છે તથા વખાણે છે जिस तरह स्वीकार करते है और अभिनन्दन देते हैं, तथा તેવી રીતે उसी तरह, सर्वे બધા सब, एव જ ही, ऋषयः ઋષિઓએ ऋषिओंने, तत् તે उस, आत्रेय- આત્રેયનાં आत्रेयके, वचः વચનને वचनको, श्रुत्वा સાંભળી सुनकर, अनुमेनिरे સ્વીકાર્યું स्वीकारा, अभिननन्दुः અને વખાણ્યું और अभिनन्दन दिया ॥ १५ ॥

Here is a verse again—

15. Hearing the award of Atreya, all the sages received and applauded it, just as the gods (received and applaud) the words of Indra (the Chief of the gods).

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥

तत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकौ બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वायोः વાયુના वायुके, षट् ૭ છઃ, गुणाः ગુણો गुण, द्विविधः બે પ્રકારના दो प्रकारका, हेतुः હેતુ हेतु, विविधम् વિવિધ विविध, कर्म કર્મ कर्म, पुनः અને વળી और, यत् જે जो, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારનું चार प्रकारके, कर्म કર્મ कर्म, कफपित्तयोः च અને કફ તથા પિત્તનાં और कफ और पित्तके, पृथक् ભિન્ન ભિન્ન भिन्न भिन्न, (कर्म કર્મ कर्म) ॥ १६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

16. The six characteristics, the dual affecting factors, the multifarious activity and the four distinct functional variations of vata, individual actions of kapha and pitta;

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥१७॥

महर्षीणाम् મહર્ષિઓના महर्षियोंका, या જે जो, मतिः મત मत, या च અને જે और जो, पुनर्वसु- પુનર્વસુનો पुनर्वसुका, मतिः મત मत, तत् તે उस, सर्वम् સર્વનું सबको, वातस्य कलाकलीये આ 'વાત કલાકલીય' અધ્યાયમાં इस 'वातकलाकलीय' अध्यायमें, संप्रकाशितम् સારી રીતે પ્રકાશન કર્યું છે अच्छी तरहसे प्रकाशित किया है ॥ १७ ॥

17. the opinion of the great sages and that of Punarvasu (concerning these matters); all this has been set forth in this chapter on "The salutary and unsalutary influences of Vata"

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः॥१२॥
इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, वातकलाकलीयः 'વાતકલાકલીય' 'वातकलाकलीय', नाम નામનો नामका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, निर्देशचतुष्कः ત્રીજો નિર્દેશરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ સંપૂર્ણ થયો तीसरा निर्देशविषयक चार अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥३॥

12. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata" is completed.

3. Thus the tetrad of special chapters is completed.

त्रयोदशोऽध्यायः ।
તેરમો અધ્યાય अध्याय तेरहवाँ Chapter XIII

स्नेहाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, स्नेहाध्यायम् 'સ્નેહાધ્યાય' નામના અધ્યાયનું 'स्नेहाध्याय' नामके अध्यायको, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "Oleation Procedure".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्नेहप्रकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नः —

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्यात-संख्येयैः જાણવા યોગ્ય આત્માદિનું તત્ત્વ જેઓએ જાણી લીધું છે એવા जानने योग्य पदार्थको जिन्होंने जान लिया है वैसे, सांख्यैः सह જ્ઞાનીઓની સાથે तत्त्वज्ञानियोंके साथ, आसीनम् બેઠેલા बैठे हुए, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને भगवान पुनर्वसुसे, वह्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, जगत्- જગતના जगतके, हितार्थम् હિતાર્થે हितके लिए, स्वसंशयम् પોતાનો સંશય अपने संशयको, पप्रच्छ પૂછયો पूछा ॥ ३ ॥

3. Unto, Punarvasu seated in the company of the masters of the numerical metaphysics (Sankhya), who had counted all the existing categories of truth, Agnivesa put his question having in his view the world's welfare.

किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥४॥

स्नेहाः સ્નેહો स्नेहोंकी, किम् - योनयः કયા આધારકારણવાળા છે? योनि (आधारकारणों) क्या है?, कति સ્નેહ કેટલા છે? स्नेह कितने हैं? पृथक् च અને પૃથક્ પૃથક् पृथक् पृथक्, के स्नेह-गुणाः સ્નેહના શા ગુણો છે? स्नेहके गुण क्या है? के काल-अनुपाने સ્નેહપાનના

१२. श्लोकस्थाने-सूत्रस्थाने (ह्र.)

४. काश्च विचारणाः-कास्य विचारणा (ग.)

કાળ અને અનુપાન કયાં છે? स्नेहपानके काल और अनुपान क्या हैं? कस्य કયા કયા સ્નેહના किस किस स्नेहकी, कति કેટલી કેટલી कितनी कितनी, काः च અને કઈ કઈ और कौन कौन, विचारणाः વિચારણા છે? विचारणा है? ॥ ४ ॥

4. What are the sources of unctuous substances? How many groups of unctuous substances are there? What are the properties of each group of unctuous substance? What is the season and what are the corrigents of each of them? How many and what are their preparations?

कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥५॥

कति मात्राः સ્નેહની કેટલી માત્રા છે स्नेहकी कितनी मात्राएं हैं, कथंमानाः કેટલા પરિમાણવાળી છે इनका क्या परिमाण है, का च અને કઈ માત્રા कौन मात्रा, केषु કયા કયા રોગોમાં किन किन रोगोंमें, उपदिश्यते કહેવામાં આવી છે कही जाती है, कः च स्नेहः અને કયો સ્નેહ कौनसा स्नेह, केभ्यः કોને किनके लिए, हितः હિતકર છે? हितकर है? स्नेहने च સ્નેહનમાં स्नेहनमें, कः શો क्या, प्रकर्षः કાલની અવધિ છે? कालकी अवधि है? ॥ ५ ॥

5. How many kinds are there of doses and how are they measured? Which dose is recommended in which case? Which group of unctuous substance is beneficial to whom? What is the maximum period of administration?

स्नेह्याः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥६॥

के स्नेह्याः સ્નેહનને યોગ્ય કોણ છે? कौन स्नेहनके योग्य हैं?, के च न અને કોણ નથી? और कौन नहीं?, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ सम्यक् स्निग्ध, अस्निग्ध- અસ્નિગ્ધ अस्निग्ध, अतिस्निग्ध- અને અતિસ્નિગ્ધનાં और अतिस्निग्धके, लक्षणम् किम् લક્ષણ શાં છે? लक्षण क्या है?, पानात् સ્નેહપાનથી स्नेहपानसे, प्रथमम् પહેલાં पूर्व, पीते સ્નેહ પીધા પછી स्नेह पीनेपर, जीर्णे च તથા સ્નેહ પચી જાય ત્યારે और स्नेहके जीर्ण होने पर, किम् શું क्या, हित-अहितम् હિતકર અને અહિતકર છે? पथ्य और अपथ्य है? ॥ ६ ॥

6. Who are fit for oleation and who are not? What are the signs of successful oleation, under oleation and over oleation? What is wholesome or unwholesome before, after and on full digestion of the potion of unctuous substance?

के मृदुक्रूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥७॥

मृदु- મૃદુ मृदु, क्रूरकोष्ठाः અને ક્રૂર કોઠાવાળા और क्रूर कोष्ठवाले, के કોણ છે? कौन हैं?, व्यापदः સ્નેહના ઉપદ્રવો स्नेहके उपद्रव, काः કયા છે? कौनसे हैं? सिद्धयः च તેના નિવારણમાં સાધનભૂત ઔષધો उनके निवारणमें साधनभूत औषधों, काः શાં છે कोनसी हैं, अच्छे સંશમન संशमन, संशोधने च एव तथा સંશોધનમાં तथा संशोधनमें, स्नेहे સ્નેહનો स्नेहका, का वृत्तिः કયો ઉપચાર કરવો कौनसा उपचार करना, इष्यते ઇષ્ટ છે? इष्ट है? ॥ ७ ॥

7. Who are soft-bowelled and who are hard-bowelled? What are the complications likely to arise and what are their remedies? What is the regimen to be observed in simple and purificatory oleation?

६. स्निग्धास्निग्धा–स्नेह्यास्निग्धा (द.)
" जीर्णे किं–किं जीर्णे (ग.)

७. अच्छे संशोधने चैव–शोधने प्रशमे चैव (थ.)

विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
स्नेहस्यामितविज्ञान ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥

विचारणाः સ્નેહની વિચારણા विचारणाएं, केषु ક્યાં किनमें, केन અને કેવી और किस, विधिना રીતે विधिसे, योज्याः કરવી જોઈએ बरतनी चाहिए, अमितविज्ञान અમિત જ્ઞાનવાળા अगाधज्ञानी, प्रभो હે પ્રભો हे प्रभो, स्नेहस्य સ્નેહના स्नेहके, तत् તે उस, ज्ञानम् જ્ઞાનને ज्ञानको, वेदितुम् જાણવાને जानना, इच्छामि હું ઇચ્છું છું मैं चाहता हूं ॥ ८ ॥

8. Who should be given the preparations of unctuous substances? What is the method? O, Lord! possessed of immeasurable knowledge, I desire to know the full science of oleation.

स्नेहस्य द्विविधा योनिः —

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
स्नेहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९ ॥

अथ ત્યારપછી उसके बाद, तत्संशयच्छेत्ता તે સંશયના ઉચ્છેદક उस संशयको नाश करनेवाले, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, प्रत्युवाच પ્રત્યુત્તર આપ્યો उत्तर दिया, सौम्य હે સૌમ્ય हे सौम्य, स्थावर- સ્થાવર स्थावर, जङ्गमा અને જંગમ और जंगम, स्नेहानाम् સ્નેહોની स्नेहोंकी, द्विविधा એ બે પ્રકારની ये दो प्रकारकी, योनिः યોનિ છે योनि है ॥ ९ ॥

9. Then Punarvasu, the dispeller of doubts replied, "O, gentle one! the sources of unctuous substances are two-vegetable and animal".

स्थावरस्नेहस्याशयाः —

तिलः प्रियालाभिषुकौ बिभीतक-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-
निकोचकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः ॥ १० ॥

तिलः તલ तिल, प्रियालाभिषुकौ ચારોળી-અભિષુક पियाल-अभिषुक, बिभीतकः બહેડાં बहेड़ा, चित्रा દાંતી दन्ती, अभया હરડે हरड़, एरण्ड- એરંડો एरंड, मधूक- મહુડો महुआ, सर्षपाः सरसव सरसों, कुसुम्भ- કસુંબો कुसुम्भ, बिल्व- બીલી बेल, आरुक- આલુ जरदालु, मूलक- મૂળાનાં બીજ मूलीके बीज, अतसी- અળસી अलसी, निकोचक- ચકુંચ चकुच, अक्षोड- અખરોટ अखरोट, करञ्ज- કરંજ करंज, शिग्रुकाः સરગવાનાં બીજ सहजनके बीज ॥ १० ॥

10. Til, buchanan's mango, abhishuka, beleric myrobalan, red physic nut, chebulic myrobalan, castor seeds, mohwah, rape seeds, safflower, bael, peach, garden radish, linseed, pistachio, wal-nut, Indian beech and moringa.

जङ्गमस्नेहस्याशयाः —

स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।
तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा
स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

स्थावरसंज्ञिताः આ 'સ્થાવર' નામનાં ये 'स्थावर' नामक, स्नेहाशयाः સ્નેહનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો છે स्नेहके उत्पत्तिस्थान हैं, तथा सपक्षिणः તથા પક્ષીઓ સહિત तथा पक्षियों सहित, मत्स्यमृगाः મત્સ્ય અને પશુઓ मत्स्य और पशु, जङ्गमाः स्युः એ 'જંગમ' નામનાં સ્નેહનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો છે ये 'जंगम' नामक स्नेहोंके उत्पत्तिस्थान हैं, तेषाम् दधि- તેઓનાં દહીં इनके दही, क्षीर- દૂધ दूध, घृत- ઘી घी, आमिषम् માંસ मांस, वसा વસા वसा, मज्जा च અને મજ્જાનો और मज्जा भी, स्नेहेषु સ્નેહોમાં स्नेहोंमें, उपदिश्यते ગણવામાં આવે છે गिने जाते हैं ॥ ११ ॥

८. विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो—नरेषु केषु विधिना केन योज्या विचारणा (ध.)
,, ज्ञानम्—शास्त्रम् (घ. ड.)
९. सौम्य—चाग्नी (ज. त.)
१०. निकोचकाक्षोड—निकोठकाक्षोड (ख. च. छ. ज. द.)
,, बिल्वारुक—बिल्वारक (प.)
,, क्षोड—क्षोट (क.)

11. All these oil-yielding substances belong to the vegetable group while the animal sources of unctuous substances are fishes, beasts and birds. Their milk and curds, ghee, flesh, fat and marrow are prescribed in oleation procedure.

तिलतैलस्य गुणाः—

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थे स्नेहने चाग्र्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

सर्वेषाम् तैलजातानाम् સર્વ પ્રકારનાં તેલોમાં सब प्रकारके तैलोंमें, बलार्थे બળ માટે बलके लिए, स्नेहने च અને સ્નેહન માટે तथा स्नेहनके लिए, तिलतैलम् તલનું તેલ तिलतैल, विशिष्यते શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, विरेचने तु નિરેચનમાં તો विरेचनमें तो, ऐरण्डम् એરંડિયું તેલ एरण्डतैल, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥१२॥

12. Of all the kinds of vegetable oils, the til oil is considered the best for imparting strength and for oleation purposes; the castor oil is the best of purgatives.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

(कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।
कषायस्वादुतिक्तैश्च योजितं पित्तहन्त्रपि ॥१॥)

(ऐरण्डम् એરંડિયું एरण्ड, तैलम् તેલ तैल, कटु-उष्णम् કટુ-ઉષ્ણ कटु-उष्ण, वात-श्लेष्म- વાત અને કફને वात और कफका, हरम् હરનાર नाशक, गुरु तथा ગુરુ છે तथा गुरु है, कषाय- અને કષાય एवं कषाय, स्वादु- મધુર स्वादु, तिक्तैः च અને તિક્ત દ્રવ્યો સાથે और तिक्त द्रव्योंके साथ, योजितम् મેળવવાથી मिलाने पर पित्तहन्तृ પિત્તહર पित्तहर, अपि પણ છે भी है ॥१॥)

(1. The castor oil is pungent, hot, heavy and curative of vata and kapha. In combination with astringent, sweet and bitter substances it also cures pitta).

सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्पिः ઘી घी, तैलम् તેલ तैल, वसा વસા वसा, मज्जा અને મજ્જાને और मज्जा, सर्वस्नेह- સર્વ સ્નેહોમાં सब प्रकारके स्नेहोंमें, उत्तमाः ઉત્તમ उत्तम, मताः માન્યાં છે माने हैं, एषु च एव અને આ સ્નેહોમાં और इन स्नेहोंमें, सर्पिः ઘી घी, संस्कारस्य બીજા દ્રવ્યના સંસ્કારથી આવેલા ગુણોને दूसरे द्रव्यके संस्कारसे प्राप्त हुए गुणोंको, अनुवर्तनात् પોતાના ગુણોને છોડયા વગર ધારણ કરવાથી अपने गुणोंका त्याग नहीं कर धारण करनेसे, उत्तमम् સર્વથી ઉત્તમ છે उत्तम है ॥ १३ ॥

13. Ghee, oil, fat and marrow are considered the best amongst all the unctuous substances; amongst these again, owing to peculiar adaptability in pharmaceutic preparations, ghee is the best.

घृतस्य गुणाः—

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥

घृतम् ઘી घी, पित्त-अनिल- પિત્ત તથા વાયુને पित्त और वायुको, हरम् હરનારું છે नष्ट करनेवाला है, रस-शुक्र- રસ-વીર્ય रस-शुक्र, ओजसाम् અને ઓજસને और ओजके लिए, हितम् હિતકર છે हितकर है, निर्वापणम् દાહશામક છે दाहशामक है, मृदुकरम् શરીરને કોમળ કરનાર છે शरीरको मृदु करनेवाला है, स्वर-वर्ण- અને સ્વર તથા વર્ણને एवं स्वर और वर्णको, प्रसादनम् નિર્મળ બનાવનાર છે निर्मल करनेवाला है ॥१४॥

१२. विशिष्यते—प्रशस्यते (घ.)
(१). कटूष्णम्—स्निग्धोष्णम् (ख. ग. ज. ढ. थ.)
,, गुरु—परम् (ग.)
,, पित्तहन्त्रपि—पित्तहार्यपि (थ.)

१३. एषु चैवोत्तमम्—एष्वश्चैवोत्तमम् (ख. ग. ज.)

14. Ghee is curative of pitta and vata, is beneficial to nutrient body-fluid, semen and vital essence, is refrigerant, emollient and clarifies voice and complexion.

तैलस्य गुणाः—

मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥१५॥

तैलम् તેલ तिलतैल, मारुतघ्नम् વાતહર છે वातहर है, **न च श्लेष्मवर्धनम्** અને શ્લેષ્મવર્ધક નથી और कफवर्धक नहीं है, **बलवर्धनम्** તે બલવર્ધક वह बलवर्धक, **त्वच्यम्** ત્વચાને હિતકર त्वचाके लिए हितकारी, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **स्थिरकरम्** સ્થિરતાકર स्थिरताकारक, **योनिविशोधनम्** અને યોનિવિશોધક છે एवं योनिविशोधक है ॥ १५ ॥

15. Vegetable oil is curative of vata, does not increase kapha, improves strength, is a dermic tonic, hot, stabilizing, and a vaginal depurative.

वसायाः गुणाः—

विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥१६॥

विद्ध- વેધ वेध, **भग्न-** ભંગ भंग, **आहत-** આઘાત आघात, **भ्रष्ट-** ભ્રંશ भ्रंश, **योनि-कर्ण-शिरः** યોનિ, કર્ણ તથા માથાના योनि, कर्ण तथा शिरके, **रुजि** રોગમાં रोगमें, **पौरुष-उपचये** પુરુષાતનની વૃદ્ધિમાં पौरुषकी वृद्धिमें, **स्नेहे** સ્નેહનમાં स्नेहनमें, **व्यायामे च** અને વ્યાયામમાં तथा व्यायाममें, **वसा** વસા वसा, **इष्यते** ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥१६॥

16. Animal fat is indicated in wounds, fractures, trauma, prolapse of uterus, ear-ache and head-ache, for increasing virility, as also in oleation procedures and after exercise.

मज्जायाः गुणाः—

बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थ्नां च बलकृत् स्नेहने हितः ॥१७॥

मज्जा મજ્જા मज्जा, **बल-** બલ बल, **शुक्र-** વીર્ય वीर्य, **रस-** રસ रस, **श्लेष्म-** કફ कफ, **मेदः-** મેદ मेद, **मज्ज-** તથા મજ્જાને एवं मज्जाको, **विवर्धनः** વધારનાર છે बढाती है. **विशेषतः** ખાસ કરીને विशेष करके, **अस्थ्नाम्** અસ્થિઓના अस्थियोंको, **बलकृत्** બળને કરનાર છે बल देनेवाली, **स्नेहने च** અને સ્નેહનમાં तथा स्नेहनमें, **हितः** હિતકર છે हितकारी है ॥१७॥

17. Marrow increases strength, semen, nutrient body-fluid, kapha, fat and marrow. It is especially good in increasing the strength of the bones and in oleation procedure.

सर्पिरादीनां पानकालाः—

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥१८॥

शरदि શરદ ઋતુમાં शरद ऋतुमें, **सर्पिः** ઘી घी, **पातव्यम्** પીવું જોઈએ पीना चाहिए, **माधवे** વસંત ઋતુમાં वसन्त ऋतुमें, **वसा** વસા वसा, **मज्जा च** તથા મજ્જા પીવાં જોઈએ तथा मज्जा पीनी चाहिए, **प्रावृषि तैलम्** તથા આષાઢમાં તેલ પીવું જોઈએ तथा प्रावृट्में तैल पीना चाहिए, **अत्युष्ण-** અત્યંત ઉષ્ણ अत्यन्त उष्ण, **शीते** અને અત્યંત શીતકાલમાં व अत्यन्त शीतकालमें, **नरः** માણસે मनुष्यको, **स्नेहम्** સ્નેહ स्नेह, **न पिबेत्** ન પીવો જોઈએ न पीना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Ghee should be quaffed in the autumn, fat and marrow in the spring and oil in the first rains. A man should not take oleation during the very hot and the very cold seasons.

१५. न च–रुचि (च.)
,, त्वच्यम्–तच्यम् (च.)

१७. मज्जविवर्धनः–मज्जाविवर्धनः (ह.)

स्नेहपाने कालभेदोऽधिकारिभेदश्च--

वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥१९॥

वातपित्त- वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, **अधिकः च** अधिकतावाळा अधिकतावाला, **नरः** मनुष्ये पुरुष, **उष्णे अपि** उष्णकाळमां पण उष्णकालमें भी, **रात्रौ** रात्रे रात्रिमें, **पिबेत्** स्नेह पीवो स्नेहपान करे, **श्लेष्माधिकः** अने कफनी अधिकतावाळाए और कफकी अधिकता होने पर, **शीते** शीतकाळमां शीतकालमें, **अमलभास्करे** सूर्य निर्मळ होय त्यारे सूर्यके निर्मल होने पर, **दिवा** दिवसे दिनके समय, **पिबेत्** स्नेह पीवो स्नेह पीवे ॥१९॥

19. A man who has excess of vata and pitta may take the oleation dose at night even in very hot weather, and a man who has excess of kapha, may take it by day even during the cold season when the sun is clear and bright.

तन्नियमापालने दोषाः --

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥

अत्युष्णे वा ग्रीष्म काळमां अत्यन्त उष्ण कालमें, **वातपित्त-** अथवा वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, **अधिकेन वा** अधिकतावाळा पुरुषे अधिकतावाले पुरुषने, **दिवा वा** दिवसे दिनके समय, **पीतः** पीधेलो स्नेह पिया हुआ स्नेह, **मूर्च्छाम्** मूर्च्छा मूर्च्छा, **पिपासाम्** तरस प्यास, **उन्मादम्** उन्माद उन्माद, **कामलाम् वा** अथवा कमळो अथवा कमलाको, **समीरयेत्** पेदा करे छे पैदा करता है ॥ २० ॥

20. But if the oleation is taken in the day, either in the excessively hot season or the person suffering from excess of vata and pitta, it causes fainting, thirst, insanity or jaundice.

१९. श्लेष्माधिको- श्लेष्माधिके (क.)
,, पिबेच्चा–पिबेत् वा (द.)

शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥२१॥

शीते शीत काळमां शीत कालमें, **रात्रौ** रात्रिमां रात्रिके समय, **स्नेहम्** स्नेहनुं स्नेहका, **पिबन्** पान करतो मनुष्य पान करता हुआ मनुष्य, **अपि वा** अथवा रात्रे अथवा रात्रिमें, **स्नेहम्** स्नेहनुं पान करतो स्नेहका पान करता हुआ, **श्लेष्म- अधिकः** कफनी अधिकतावाळो माणस कफकी अधिकतावाला मनुष्य, **आनाहम्** आनाह आनाह, **अरुचिम्** अरुचि अरुचि, **शूलम्** शूळ शूल, **पाण्डुताम् वा** अथवा पांडुरोगने अथवा पाण्डुरोगको, **समृच्छति** प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ २१ ॥

21. And if oleation is taken at night, either in the excessively cold season or by one suffering from excess of kapha, it causes obstipation, anorexia, colic or anemia.

स्नेहस्यानुपानम्—

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥२२॥

२१. पिबन्–पिबेत् (ग.)
,, वा समृच्छति–श्वासमृच्छति (घ.)
२२. एतच्छ्लोकानन्तरम्–
कटयूरुजंघापादास्थिवाते श्रोणिगतेपि च ।
पिबेत् प्राग्भोजनात् स्नेहं कट्यादीनां बलावहम् ॥१॥
वातगुल्ममुदावर्तं प्लीहानं परिकर्तिकाम् ।
योन्यर्शोवेदनां चैव वातातीसारमेव च ॥ २ ॥
हन्ति वृष्यश्च बल्यश्च कायाग्नेश्च बलप्रदः ।
च्युतान् हराति दोषांश्च कृतः स्नेहावपीडकः ॥३॥
पिबेत्तु भोजनादूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगते गदे ।
बलं तेनेन्द्रियाणां च वैमल्यं चोपजायते ॥ ४ ॥
कर्णमन्याशिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहम् ।
प्रतिश्यायं च कासं च श्वासहिक्कास्वरक्षयम् ॥ ५ ॥
नक्तान्ध्यं तिमिरं चैव स्नेहो हन्त्यौर्ध्वभक्तिकः ।
वलीपलितखालित्यं सेव्यमानो निहन्ति च ॥ ६ ॥
रोगानेतानतः पुंसो देहदार्ढ्यकरः परः ।
समभिष्यन्दनो वृष्यो जीवनो बृंहणस्तथा ॥ ७ ॥
इत्यधिकः पाठः (ग., ध.) पुस्तकयोः

घृते घी ઉપર घृतपानके पश्चात्, उष्णम् ગરમ गरम, जलम् પાણી जल, अनुपेयम् પીવું જોઈએ पीना चाहिए, तैले તેલ ઉપર तैलपानके बाद, यूषः યૂષનું પાન यूषका पान, शस्यते વખણાય છે प्रशस्त है, वसामज्ज्ञोः વસા તથા મજ્જા ઉપર वसा और मज्जाके पीछे, तु તો तो, मण्डः स्यात् મંડ પીવો જોઈએ मण्ड पीना चाहिए, अथवा सर्वेषु અથવા સર્વ સ્નેહો ઉપર अथवा सब स्नेहोंके ऊपर, उष्णम् अम्बु ગરમ પાણી પીવું જોઈએ गरम जल पीना चाहिए ॥२२॥

22. Warm water should be drunk after the potion of ghee; soup is recommended after oil; rice water after fat and marrow; and warm water after all kinds of oleation doses.

स्नेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचारणाः—

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥२३॥

ओदनः च ભાત चावल, विलेपी વિલેપી विलेपी, रसः માંસરસ मांसरस, मांसम् માંસ मांस, पयः દૂધ दूध, दधि દહીં दही, यवागूः યવાગૂ यवागू, सूप-शाकौ च દાળ-શાક दाल-शाक, यूषः યૂષ यूष, काम्बलिकः કામ્બલિક काम्बलिक, खडः च ખડ खड ॥ २३ ॥

23. Cooked rice, thick gruel, meat juice, flesh, milk, curds, gruel, pulse-soup, vegetables, simple soup, curd-soup, curry-soup;

सक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथा चोत्तरबस्तयः ॥२४॥

सक्तवः સકતુ सत्तू, तिलपिष्टम् च તલવટ तिलपिष्ट, मद्यम् મદ્ય मद्य, तथा एव तथा तथा, लेहाः च લેહ लेह, भक्ष्यम् ભક્ષ્ય भक्ष्य, अभ्यञ्जनम् અભ્યંજન अभ्यंग, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, तथा તથા तथा, उत्तर-बस्तयः च ઉત્તરબસ્તિ उत्तरबस्ति ॥२४॥

24. roasted grain-flour, till-paste, wine, electuaries, eatables, inunction, enemata and vaginal douches;

गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तःकर्णाक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥२५॥

गण्डूषः ગંડૂષ गण्डूष, कर्णतैलम् च કર્ણ તેલ कानोंमें तेल डालना, नस्तः- નસ્યકર્મ नस्यकर्म कर्ण- કાનનું તર્પણ कर्णतर्पण, अक्षितर्पणम् तथा આંખનું તર્પણ और अक्षितर्पण, इति આમ इस तरह एताः આ યે, स्नेहस्य સ્નેહની स्नेहकी, चतुर्विंशतिः ચોવીસ પ્રકારની चौवीस प्रविचारणाः કલ્પના છે प्रविचारणायें है ॥ २५ ॥

25. gargles; ear-fill; nasal, aural and ocular medications—these twenty-four are the preparations used in oleation procedure.

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥२६॥

यः જે जो, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, तु તો तो, अच्छ-पेयः એકલો સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં પીવાનો છે अकेला स्वच्छ रूपमें पिया जाता है, ताम् તેને उसको, विचारणाम् વિચારણા विचारणा, न आहुः કહેતા નથી नहीं कहते, स्नेहस्य સ્નેહના स्नेहका, सः कल्पः તે કલ્પને इस कल्पको, प्राथमकल्पिकः મુખ્ય प्रथमकल्प, भिषक् वैद्योએ चिकित्सकोंने, दृष्टः માન્યો છે माना है ॥२६॥

26. An unctuous substance taken purely by itself is not called a "preparation". It is the basis of all the preparations made of unctuous substances.

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिस्त्रिषष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥२७॥
एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।
ओकर्तुव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

२५. नस्तः—नस्यं (ध. त.)
,, कर्णाक्षि-कर्म्माक्षि (छ. द.)
२६. भिषग्दृष्टः—भिषग्दिष्टः (क. छ. ध.)
२७. संख्यां—संख्याः (द.)
२८. एताः—एषा (त.)
,, प्रविचारणा—प्रविचारणाः (ध.)
,, ओकर्तु—सात्म्यर्तु (झ. ड,

समास-व्यास- મિલિત અને પૃથક્ समस्त एवं व्यस्त, योगिभिः રૂપમાં મળેલા रूपमें मिले हुए, षड्भिः છ छः, रसैः રસો સાથે रसोंसे, उपहितः જોડાયેલો मिला हुआ, स्नेहः च સ્નેહ स्नेह, त्रिषष्टिधा ત્રેસઠ त्रेसठ, संख्याम् સંખ્યાને प्रकारको, प्राप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, केवलः च કેવળ અચ્છ केवल अच्छ, एकः એક પ્રકારનો છે एक प्रकारका है, ओक- અભ્યાસ अभ्यास, ऋतु- ઋતુ ऋतु, व्याधि-पुरुषान् વ્યાધિ અને પુરુષને रोग और पुरुषोंको, जानता જાણનારને देखकर, स्नेहानाम् સ્નેહોની स्नेहोंकी, एवम् એ રીતેજ इस प्रकारसे, एताः આ ये, चतुःषष्टिः ચોસઠ પ્રકારની चौसठ प्रकारकी, प्रविचारणा કલ્પના विचारणा, प्रयोज्या પ્રયોગ કરવા યોગ્ય प्रयोग योग्य, भवेत् છે है ॥ २७–२८ ॥

27-28. By a process of permutation and combination of the six categories of taste, oleation preparation makes sixty-three varieties while the sure draught of the unctuous substance added to it makes one more. Thus they make sixty-four preparations of oleation in all. They should be prescribed by the physician who is versed in recognising habitus, season, disease and vitality of the patient.

स्नेहस्य त्रिविधा मात्राः —

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥

प्रधाना પ્રધાન प्रधान, **मध्यमा** મધ્યમ मध्यम, **ह्रस्वा** અને હ્રસ્વ और ह्रस्व, **स्नेहमात्रा** સ્નેહમાત્રા स्नेहमात्रा, **जरां प्रति** પચી જવામાં पचनेमें, **कृत्स्नम्** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **अहोरात्रम्** દિવસ અને રાત્રિ दिनरातकी, **अहः** આખો દિવસ दिनभरकी, **अर्धाहम् च** અને અર્ધો દિવસ और आधे दिनकी, **प्रतीक्षते च** લે છે प्रतीक्षा करती है ॥ २९ ॥

29. The maximum, moderate and minimum doses of oleation are the quantities which take for their digestion twenty-four hours, twelve hours and six hours respectively.

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥

इति આમ इस तरह, **स्नेहस्य** સ્નેહની स्नेहकी, **तिस्रः** ત્રણ तीन, **मात्राः** માત્રાઓ मात्राएं, **मानतः** પ્રમાણ અનુસાર परिमाणभेदसे, **समुद्दिष्टाः** કહી છે कह दी हैं, **पुरुषम् पुरुषम् प्रति** પ્રત્યેક પુરુષને અનુલક્ષીને प्रत्येक पुरुषके विचारसे, **तासाम्** તેઓના इन मात्राओंके, **प्रयोगान्** પ્રયોગો प्रयोगोंको, **वक्ष्यामि** હવે કહીશ कहूँगा ॥ ३० ॥

30. Thus have been described the three kinds of doses according to the time they take in digestion. Now I shall relate to you the method of using them for various types of individuals.

उत्तमस्नेहमात्रार्हाः पुरुषाः —

प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥
पिबेयुरुत्तमां मात्राम्

ये જે जो, **नराः** પુરુષો पुरुष, **प्रभूत-स्नेह-नित्याः** સ્નેહનો અધિક માત્રામાં નિત્ય ઉપયોગ કરતા હોય अधिक स्नेहके नित्य अभ्यासी हैं, **क्षुत्-पिपासा-** ભૂખ અને તરસ भूख और प्यासको, **सहाः** સહન કરનારા હોય, सहन करनेवाले है, **येषाम् च** જેઓનો जिनकी, **पावकः** જઠરાગ્નિ जाठराग्नि, **उत्तमबलः** ઉત્તમ બળવાળો હોય अधिक बलवान है, **ये च** અને જેઓ एवं जो, **बले** બળમાં शरीरबलमें, **उत्तमाः** ઉત્તમ હોય श्रेष्ठ हैं, **ये** જે जो, **गुल्मिनः** ગુલ્મ રોગીઓ गुल्मरोगी, **सर्पदष्टाः च** સર્પથી કરડાયેલા सर्पदष्ट, **विसर्प–उपहताः च**

३०. प्रयोगान्–प्रयोगम् (ग.)

विसर्पथी पीडायेला विसर्पसे पीडित, उन्मत्ताः उन्मत्त उन्मत्त, कृच्छ्रमूत्राः च मूत्रकृच्छ्रवाळा मूत्रकृच्छ्री, गाढवर्चसः च एव अने कठण मळवाळा होय और कठिन मलवाले हों, (ते तेओए वे). उत्तमाम् स्नेहनी उत्तम स्नेहकी उत्तम, मात्राम् मात्रा मात्राको, पिबेयुः पीवी पीवें ॥ ३१–३२ ॥

31-32. Persons who are habituated to heavy oleation, or hardened to hunger and thirst, who have very strong digestive power, who are very vigorous, and who are suffering from gulma, snake-bite, acute spreading affections, insanity, dysuria and scybalous stools, should take the maximum dose of oleation.

उत्तमस्नेहमात्राया गुणाः—

तस्याः पाने गुणाञ्छृणु ।
विकाराञ्छमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ॥३३॥
दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥३४॥

तस्याः तेनु उसके, पाने पान करवाना पानके, गुणान् गुणो गुणोंको, शृणु सांभळो सुनो, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रयोजिता योजयेली प्रयुक्त हुई, शीघ्रम् तुरत तुरंत, विकारान् रोगोने रोगोंको, शमयति शांत करे छे शान्त करती है, सर्वमार्ग- सर्व मार्गमां सबै मार्गोंमें, अनुसारिणी प्रसरनारी फैलनेवाली, एषा मात्रा आ उत्तम मात्रा यह प्रधान मात्रा, दोष- दोषोने दोषोंको, अनुकर्षिणी हरनारी हरनेवाली, बल्या बल आपनारी बल देनेवाली, शरीर- तथा शरीर और शरीर, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, चेतसाम् अने मनने तथा मनको, पुनर्नवकरी ताजगी आपनारी छे फिरसे ताजा करनेवाली है ॥ ३३–३४॥

33-34. Now, listen to the benefits of the maximum dose. This dose if properly administered, soon quells the above-mentioned disorders. This maximum dose is able to pervade every part of the body and draw out all the morbid matter. It is invigorating and revitalizing to the body, senses and the mind.

मध्यमस्नेहमात्रार्हाः पुरुषाः—

अरुष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्दिताः ।
कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥३५॥
नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥३६॥

ये च अने जेओ और जो, अरुष्क- अरुंपिका अरुंपिका, स्फोट- फोडला फोडे, पिडका- पिडका पिडका, कण्डू- खजवाळ कण्डू, पामाभिः अने खसथी और पामासे, अर्दिताः पीडित पीडित, कुष्ठिनः कुष्ठवाळा कुष्ठी, प्रमीढाः च प्रमेहवाळा प्रमेही, वातशोणितिकाः च वातरक्तना रोगीओ वातरक्तके रोगी, न-अतिबहु-आशिनः च एव बहु वधारे भोजन न करता होय तेवा अत्यधिक खानेवाले नहीं, तथा एव मृदुकोष्ठाः च मृदु कोठावाळा मृदु कोष्ठवाले, ये तथा जेओ और जो, बले बळमां बलमें, मध्यमाः च अपि मध्यम होय मध्यम हों, मध्यमाम् तेओए स्नेहनी मध्यम वे मध्यम, मात्राम् मात्रा मात्राको, पिबेयुः पीवी पीवें ॥ ३५–३६ ॥

35-36. The persons afflicted with boils, vescicles, pimples, pruritus, papules, and similar eruptions; as also persons suffering from dermatosis, anomalies of urinary secretion, rheumatic conditions and those who are not heavy eaters, who are soft-bowelled, and those possessing average vitality, should take the moderate dose.

मध्यमस्नेहमात्राया गुणाः—

मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥३७॥

३५. अरुष्क—अरुष्काः (ज.)

मन्दविभ्रंशा च અલ્પ વ્યાપત્તિવાળી अल्प व्यापत्तिवाली, न च अतिबलहारिणी અને બલને અતિશય ન હરનારી और बलको अतिशय न हरनेवाली, एषा આ यह, मात्रा માત્રા मात्रा, सुखेन સુખથી सुखसे, स्नेहयति સ્નેહન કરે છે स्नेहन करती है, शोधनार्थे च અને સંશોધન માટે एवं शोधनके लिए, युज्यते યોજાય છે प्रयुक्त होती है ॥ ३७॥

37. This dose is not attended with severe complications. It does not reduce the strength very much, conduces to oleation with ease, and is prescribed for purification.

ह्रस्वस्नेहमात्रार्हाः पुरुषाः—

ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३८॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥३९॥

ये तु વળી જેઓ फिर जो, वृद्धाः च વૃદ્ધ वृद्ध, बालाः च બાલક बालक, सुकुमाराः સુકુમાર सुकुमार, सुखोचिताः च સુખાભ્યાસી હોય છે जो सुखके अभ्यासी हैं, येषाम् જેઓને जिनको, रिक्तकोष्ठत्वम् ખાલી કોઠો कोष्ठका खाली रहना, अहितम् અહિતકર છે पीडाकर होता है, ये च જેઓ जो, मन्दाग्नयः મન્દાગ્નિવાળા હોય છે मन्दाग्निवाले हैं, येषाम् च જેઓને और जिन्हें, ज्वर- જ્વર ज्वर, अतीसार- અતિસાર अतीसार, कासाः અને ખાંસી और खांसी, चिरसमुत्थिताः લાંબા વખતથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે दीर्घकालसे हुई हो, ये च અને જેઓ और जो, बले अवराः બળમાં નબળા હોય છે बलमें हीन हों, ते તેઓએ वे, ह्रस्वाम् હ્રસ્વ ह्रस्व, स्नेहमात्राम् સ્નેહની માત્રા स्नेहकी मात्राको, पिबेयुः પીવી पीवें ॥ ३८–३९॥

38-39. Those who are old, young, delicate given to easeful life, to whom the emptiness of bowels is unwholesome, whose digestive fire is low, who suffer from chronic fever, diarrhea or cough and are of low vitality, should take the minimum dose.

ह्रस्वस्नेहमात्राया गुणाः—

परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।
वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥४०॥

एषा च આ यह, मात्रा માત્રા मात्रा, परिहारे પરહેજીમાં परहेजमें, सुखा સુખરૂપ છે सुगम है, स्नेहन- સ્નેહન स्नेहन, बृंहणी અને બૃંહણ और बृंहण करनेवाली है, वृष्या વૃષ્ય છે वृष्य है, बल्या બલ આપનાર છે बलकारक है, निराबाधा ઉપદ્રવરહિત છે उपद्रवरहित है, चिरम् અને ચિરકાલ સુધી एवं दीर्घकाल तक, अपि च પણ भी, अनुवर्तते ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે बरती जा सकती है ॥ ४० ॥

40. This dose needs little after-care, conduces to oleation, is roborant, virilific, invigorating, harmless and can be used for a long time.

घृतपानार्हाः—

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥४२॥
दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥४३॥

ये च જેઓ जो, वातपित्त- વાત અને પિત્તની वात और पित्तकी, प्रकृतयः પ્રકૃતિવાળા प्रकृतिवाले, वातपित्त- વાત તથા પિત્તના वात तथा पित्तके, विकारिणः રોગોવાળા रोगी, चक्षुःकामाः નેત્રોને સારાં રાખવા ઇચ્છતા चक्षुको अच्छी रखनेकी कामनावाले, क्षताः ઉરઃક્ષતવાળા उरःक्षती, क्षीणाः ક્ષીણ क्षीण, वृद्धाः વૃદ્ધ वृद्ध, बालाः બાળક बालक, तथाऽबलाः દુર્બળ दुर्बल, आयुः- प्रकर्ष- દીર્ઘાયુષ્યની दीर्घायुकी, कामाः ઇચ્છાવાળા इच्छावाले, बल-वर्ण- સારાં બલ-વર્ણ अच्छे बल-वर्ण,

४१. तथाऽबलाः—बहुप्रजाः (ग. प.)
४३. दीप्त्योजः—दीप्तौजः (त.)

स्वरार्थिनः અને સ્વરને ચાહનારા और स्वरको चाहनेवाले, **पुष्टिकामाः** પુષ્ટિની ઇચ્છાવાળા पुष्टिकी इच्छावाले, **प्रजाकामाः** પ્રજાની ઇચ્છાવાળા संतानकी चाहवाले, **सौकुमार्य-** સુકુમારતાની सुकुमारताको, **अर्थिनः च** ઇચ્છાવાળા चाहनेवाले, **दीप्ति-** કાન્તિ कान्ति, **ओजः-** ઓજ ओज, **स्मृति-** સ્મરણના બળની स्मृतिके बल, **मेधा-** ધારણાના બળની मेधाके बल, **अग्नि-** જઠરાગ્નિના બળની जठराग्निके बल, **बुद्धि-** બુદ્ધિના બળની बुद्धिके बल, **इन्द्रिय-बल-** અને ઇન્દ્રિયોના બળની और इन्द्रियबलकी, **अर्थिनः** ઇચ્છાવાળા इच्छावाले, **दाह-** અને દાહ और दाह, **शस्त्र-** શસ્ત્ર शस्त्र, **विष-अग्निभिः** વિષ અને અગ્નિથી विष तथा अग्निसे, **आर्ताः च** પીડાયેલા હોય पीडित हों, (ते તે માણસોએ वे मनुष्यों), **सर्पिः** ઘી घी, **पिबेयुः** પીવું पीवें ॥ ४१–४३ ॥

41-43. Those who are of vata and pitta habitus or suffering from vata and pitta disorders, those who are keen on preserving their eye-sight, those who are injured, wasted, old, young or weak, who are desirous of longevity, improvement in strength, complexion, voice, plumpness, progeny, youthfulness and increase of brightness, lustre, memory, talent, vital heat, understanding and power of the senses, those afflicted with heat and those that are injured by weapons, poison and fire should quaff ghee.

तैलपानार्हाः—

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

ये જે जो, **प्रवृद्ध-** વધી ગયેલા बढे हुए, **श्लेष्म-** કફ कफ, **मेदस्काः** અને મેદવાળા और मेदवाले, **चल-** ચલાયમાન हिलते हुए, **स्थूल-** સ્થૂલ स्थूल, **गलोदराः** ગળાં અને પેટવાળા गला और पेटवाले, **वात-** વાતના वातकी, **व्याधिभिः** રોગથી व्याधिमें **आविष्टाः** પીડાયેલા पीडित, **वातप्रकृतयः च** અને વાત પ્રકૃતિવાળા હોય और वातप्रकृतिवाले हों ॥ ४४ ॥

44. Those who have kapha and fat in excess, who have pendulous and fatty neck and belly, who are overcome by vata disorders, who are of vata habitus;

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥४५॥
कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥४६॥

ये च જે और जो, देहिनः મનુષ્યો मनुष्य, **बलम्** બળ बल, **तनुत्वम्** કૃશતા पतलापन, **लघुताम्** લઘુતા लघुता, **दृढताम्** દૃઢતા दृढता, **स्थिरगात्रताम्** અને ગાત્રોની સ્થિરતા और अंगोकी स्थिरता, **स्निग्ध-** तथा સ્નિગ્ધ एवं स्निग्ध, **श्लक्ष्ण-** સુંવાળી श्लक्ष्ण, **तनु** तथा પાતળી एवं पतली, **त्वक्ताम्** ચામડીવાળાપણાને त्वचावालापनको, **काङ्क्षन्ति** ઇચ્છે છે चाहते हैं, **ये च** અને જે और जो, **कृमिकोष्ठाः** કૃમિયુક્ત કોઠાવાળા कृमियुक्त कोष्ठवाले, **क्रूरकोष्ठाः** ક્રૂર કોઠાવાળા क्रूर कोष्ठवाले, **तथा नाडीभिः** નાડીવ્રણથી नाडीव्रणोंसे, **अर्दिताः** પીડાયેલા હોય पीडित हों, **तैलोचिताः च** અને તેલના અભ્યાસી હોય और तैलके अभ्यासी हों, (ते તેઓએ वे), **शीतले** શીત शीत, **काले** કાળમાં कालमें, **तैलम्** તેલ तैल, **पिबेयुः** પીવું જોઈએ पीवें ॥ ४५–४६ ॥

45-46. who desire strength, leanness, lightness, firmness, stability of limbs, and elastic, smooth and thin skin, who are infected with intestinal worms, who are hard-bowelled, suffering from sinuses or fistulas and accustomed to oils, should quaff oil in the cold season.

---

४४. श्लेष्ममेदस्काः—मेदःश्लेष्माणः (ग. च.)

४६. दृढतां स्थिरगात्रताम्—स्थिरतां दृढगात्रताम् (ध.)
,, शीतले काले—शीतकाले वै (ध.)

वसापानार्हाः —

वातातपसहा ये च रूक्षा भाराध्वकर्शिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥४७॥
अस्थिसन्धिसिरास्नायुमर्मकोष्ठमहारुजः ।
बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥४८॥
महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥४९॥

ये च જે जो, **वात-आतप-** વાત તથા તડકો वायु और धूपको, **सहाः** સહન કરનારા सहन करनेवाले, **रूक्षाः** રૂક્ષ रूक्ष, **भार-अध्व-** ભાર ઉઠાવવાથી અથવા પંથ કરવાથી भार उठानेसे अथवा मार्ग पर अधिक चलनेसे, **कर्शिताः** કૃશ થયેલા कृश बने हुए, **संशुष्करेतः-** સુકાયેલાં શુક્ર सुखे वीर्य, **रुधिराः** અને રુધિરવાળા और खूनवाले, **निष्पीत-** ક્ષીણ થયેલા क्षीण, **कफ-** કફ कफ, **मेदसः** તથા મેદવાળા હોય और मेदवाले हों, **अस्थि-** હાડકાં अस्थि, **सन्धि-** સાંધા सन्धि, **सिरा-** સિરા सिरा, **स्नायु-** સ્નાયુ स्नायु, **मर्म-** મર્મસ્થાન मर्म, **कोष्ठ-** અથવા કોઠામાં कोष्ठमें, **महारुजः** ભારે પીડાવાળા હોય बडी वेदनावाले हों, **येषाम् च** અને જેઓનો और जिनमें, **बलवान्** બળવાન बलवान, **मारुतः** વાયુ वायु, **खानि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **आवृत्य** ઢાંકીને आच्छादित करके, **तिष्ठति** રહેતો હોય रहता हो, **येषाम् च** જેઓનું जिनका, **अग्निबलम्** અગ્નિબળ अग्निबल, **महत्** મહાન હોય महान हो, **ये च** તથા જે तथा जो, **नराः** મનુષ્યો मनुष्य, **वसासात्म्याः** વસાના સાત્મ્યવાળા હોય वसाके अभ्यासी हों, **तेषाम्** તે મનુષ્યોને उन मनुष्योंको, **स्नेहयितव्यानाम्** જો તેઓ સ્નેહન યોગ્ય હોય તો यदि वे स्नेहनके योग्य हों तो, **वसापानम्** વસા-પાન वसाका पान, **विधीयते-** કરાવાય છે कराया जाता है ॥ ४७–४९ ॥

47-49. Those who are inured to severe wind and sun and who are dry, emaciated by load-carrying and way-faring, whose semen, blood, kapha and fat have decreased, who have severe pain in the bones, joints, vessels, muscles, vital parts and alimentary tract and in whom the highly provoked vata, becoming localized, has obstructed the various orifices of the body; those whose digestive power is very great and to whom animal fat is homologatory—in all these cases where oleation is indicated animal fat is prescribed.

मज्जपानार्हाः —

दीप्ताग्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥५०॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्नयः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા प्रदीप्त अग्निवाले, **क्लेशसहाः** ક્લેશ સહન કરનારા क्लेश सहनेवाले, **घस्मराः** બહુ ખાનાર बहु खानेवाले, **स्नेहसेविनः** સ્નેહનું સેવન કરનારા स्नेहसेवी, **वातार्ताः** વાતરોગપીડિત वातरोगी, **क्रूरकोष्ठाः** ક્રૂર કોષ્ઠવાળા क्रूर कोष्ठवाले, **स्नेह्याः च** અને સ્નેહનને યોગ્ય મનુષ્યોએ और स्नेहनयोग्य मनुष्यों, **मज्जानम्** મજ્જાનું मज्जाको, **आप्नुयुः** સેવન કરવું पीवे, **यः यः स्नेहः** જે જે સ્નેહ जो जो स्नेह, **येभ्यः येभ्यः** જેને જેને जिनके जिनके लिए, **हितः** હિતકર છે हित है, **सः** તે वह, **परिकीर्तितः** કહી દેખાડ્યો છે कहा गया है ॥ ५०-५०½ ॥

50-50½. Those whose digestive fire is very active, who are inured to hardships, who are gluttonous, habitual takers of oleation, afflicted with vata, hard-bowelled and who need oleation, should use marrow for oleation. Thus has been described each group of oleation, as also which group is useful to which sort of patient.

स्नेहनस्य प्रकर्षः —

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

सप्त- સાત सात, **रात्र-** રાત્રિ रात्रि, **त्रि-** અને ત્રણ और तीन, **रात्रकौ** રાત્રિ रात्रि, **तु** તો तो, **स्नेहनस्य** સ્નેહનની स्नेहनकी, **प्रकर्षौ** અવધિ છે अवधि है ॥ ५१ ॥

51. There are two courses of oleation; one of seven days and the other of three days.

के स्नेह्याः —

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षा वातविकारिणः ।
व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥५२॥

ये જેઓ जो, **स्वेद्याः** સ્વેદનયોગ્ય स्वेदनयोग्य, **शोधयितव्याः** સંશોધનયોગ્ય संशोधनयोग्य, **रूक्षाः** રુક્ષ रूक्ष, **वातविकारिणः च** વાતરોગી वातरोगी, **व्यायाम-** અને વ્યાયામ और व्यायाम, **मद्य-** મદ્ય मद्य, **स्त्री-** અને સ્ત્રીનું स्त्रीका, **नित्याः** નિત્ય સેવન કરનારા नित्य सेवन करनेवाले, **चिन्तकाः च** તેમજ ચિંતનશીલ હોય चिंतन करनेवाले हों, (તે તેઓ વે), **स्नेह्याः** સ્નેહનયોગ્ય स्नेहनके योग्य, **स्युः** છે हैं ॥ ५२ ॥

52. Oleation is indicated in those who are to undergo sudation or purification procedures, those who are dehydrated, suffering from vata disorders, those who are addicted to exercise, wine and women, and those who are given to constant thinking.

के न स्नेह्याः —

संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥५३॥

येषाम् જેઓનું जिनके, **रूक्षणम्** રુક્ષણ કરવાનું વિધાન रूक्षण करनेका विधान, **संप्रवक्ष्यते** આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે आगे कहा जायगा, **उत्सन्न-कफ-मेदसाम्** જેઓમાં કફ તથા મેદ વૃદ્ધિ પામ્યા હોય और जिनमें कफ तथा मेद बढ़े हुए हों, **तेषाम्** તેઓનું उनका, **संशोधनात्** સંશોધન संशोधनके, **ऋते** વિનાનું बिना, **स्नेहनम्** સ્નેહન स्नेहन करना, **शस्तम् न** પ્રશસ્ત નથી प्रशस्त नहीं ॥ ५३ ॥

53. Oleation is contra-indicated in those who have been advised dehydration therapy without the purificatory procedure and for those in whom kapha and vata have increased.

अभिष्यण्णाननगुदा नित्यमन्दाग्नयश्च ये ।
तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥५४॥

ये જેમને जिनके, **अभिष्यण्ण-आनन-गुदाः** મુખ અને ગુદદ્વારથી સ્રાવ થતો હોય मुख और गुदासे कफरूप द्रवका स्राव होता हो, **नित्य-** જેઓ નિત્ય जो नित्य, **मन्दाग्नयः च** મંદ અગ્નિવાળા હોય मन्दाग्निवाले, **तृष्णा-** અને તૃષ્ણા और तृष्णा, **मूर्च्छा-** તથા મૂર્ચ્છાથી तथा मूर्च्छासे, **परीताः च** યુક્ત હોય તેઓનું पीडित हों उनका, **गर्भिण्यः** ગર્ભિણી સ્ત્રીઓનું गर्भिणी स्त्रियोंका, **तालुशोषिणः** તેમજ તાલુશોષવાળા एवं तालुशोषी ॥५४॥

54. To them who have profuse mucus-discharge from the mouth or rectum, who have constantly low digestive fire, who are overcome by thirst and fainting, to a gravida, to those who have parched palate;

अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।
दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥५५॥
न स्नेह्या वर्तमानेषु न नस्तोबस्तिकर्मसु ।
स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥५६॥

अन्नद्विषः અન્નદ્વેષી अन्नसे द्वेषी, **छर्दयन्तः** ઉલટી કરનારા वमिसे पीडित, **जठराम-** ઉદરરોગ-આમદોષ उदररोग-आमदोष, **गरार्दिताः** અને કૃત્રિમ વિષથી પીડાતા હોય और गरसे पीडित, **दुर्बलाः च** દુર્બળ दुर्बल, **प्रतान्ताः च** કંતાઈ ગયેલા क्रमयुक्त, **स्नेहग्लानाः** સ્નેહદ્વેષી स्नेहद्वेषी, **मदातुराः** અને મદથી પીડાતા મનુષ્યોનું और मदसे पीडित मनुष्योंका, **न स्नेह्याः** સ્નેહન કરવું ન જોઈએ स्नेहन नहीं करना चाहिए, **नस्तः-** નસ્ય नस्य, **बस्ति-** અને બસ્તિ और बस्ति, **कर्मसु** કર્મો कर्मों, **वर्तमानेषु** ચાલતાં હોય ત્યારે होते रहने पर, **न** સ્નેહન કરવું યોગ્ય

५३. संप्रवक्ष्यते—संप्रचक्ष्यते (ग.)

५५. छर्दयन्तः—वमन्तश्च (ग. थ.)
,, जठरामगरार्दिताः—ये चान्ये जठरार्दिताः (प.)
,, ,, ,, — दुर्बलातिप्रभीताश्च (प.)

नथी स्नेहम् नहीं करना चाहिए, तेषाम् તેઓને इनको, स्नेहपानात् સ્નેહપાનથી स्नेहपान करानेसे, सुदारुणाः અતિ દારુણ अति दारुण, रोगाः રોગ रोग, प्रजायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ५५–५६ ॥

55-56. who have repulsion for food, vomiting, to those who are afflicted with the diseases of the stomach, chyme disorders and chronic poisoning, to those who are weak and excessively attenuated, to those who have disgust for oleation, who are suffering from chronic alcoholism, and to those who are undergoing procedure of nasal medication or enema, oleation should not be given for otherwise the patient is liable to contract dreadful diseases.

अस्निग्धस्य लक्षणम्—

पुरीषं ग्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥५७॥

पुरीषम् મળ मलकी, ग्रथितम् ગંઠાયેલો गांठोका होना, रूक्षम् તથા રુક્ષ હોવો तथा मलका रूखा होना, वायुः વાયુ वायुका, अप्रगुणः અનુલોમ ન હોવો अनुलोमन न होता हो, पक्ता જઠરાગ્નિ जठराग्निका, मृदुः મંદ હોવો मंद होना, गात्रस्य અંગનું शरीरका, खरत्वम् ખરપણું खर, रौक्ष्यम् च અને રૂક્ષપણું હોવું और रूखा होना, अस्निग्ध- એ અસ્નિગ્ધનાં वे अस्निग्धके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है ॥ ५७ ॥

57. Stools remaining scybalous and dry, the vata not becoming regulated, the digestive power remaining weak, roughness and dryness of limbs persisting—all these are the signs of under-oleation.

५७. वायुरप्रगुणो–वायुरप्रवणो (ठ.)

स्निग्धस्य लक्षणम्—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥५८॥

स्निग्धानाम् મનુષ્યોને સ્નેહન કરવામાં આવતાં मनुष्योंके स्निग्ध होने पर, वात- વાયુની वातकी, आनुलोम्यम् અનુલોમતા अनुलोमता, अग्निः જઠરાગ્નિ जठराग्निका, दीप्तः પ્રદીપ્ત થવો दीप्त होना, वर्चः મળ मलका, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, असंहतम् અને ઢીલો एवं ढीला होना, अङ्गे તથા શરીરમાં शरीरका, मार्दवम् કોમળતા कोमल, स्निग्धता च તથા સ્નિગ્ધતા तथा चिकना होना, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે होते हैं ॥ ५८ ॥

58. The vata becoming regulated, the gastric fire becoming activated, the stools being unctuous and loose, the body becoming soft and smooth, these are the signs of successful oleation.

अतिस्निग्धस्य लक्षणम्—

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥५९॥

पाण्डुता પાંડુતા पाण्डुता, गौरवम् શરીરનું ભારેપણું शरीरका भारीपन, जाड्यम् જડતા जडता, पुरीषस्य મળની मलका, अविपक्वता કચાશ कचापन, तन्द्रीः તન્દ્રા तन्द्रा, अरुचिः અરુચિ अरुचि, उत्क्लेशः મોળ આવવી જી मचलाना, अतिस्निग्ध- એ અતિસ્નિગ્ધનું अतिस्निग्धका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, स्यात् છે हैं ॥५९॥

59. Pallor, heaviness, dullness, undigested condition of stools, torpor, anorexia and retching are the signs of over-oleation.

५८. असंहतम्–असंभृतम् (झ.)
,, मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे–मृदुत्वं देहकोष्ठानाम् (प.)
५९. गौरवं–सदनं (थ. ध.)
,, तन्द्रीररुचि–तन्द्रा सारुचि (ध.)
,, तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः–उत्क्लेशः सारुचिस्तन्द्रा (च. प.)

स्नेहपाने पूर्वकर्म—

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥६०॥

श्वः બીજે દિવસે जिस दिन, **स्नेहम्** સ્નેહ स्नेह, **पातुम्** પીવાને पीनेकी, **इच्छता** ઇચ્છતા મનુષ્યે इच्छावाला मनुष्य, **द्रवोष्णम्** આગલે દિવસે પ્રવાહી-ગરમ उससे पहले दिन द्रव-गरम एवं, **अनभिष्यन्दि** तथा અભિષ્યન્દી નહિ એવું जो अभिष्यन्दि न हो, **नातिस्निग्धम्** અતિ સ્નિગ્ધ નહિ એવું अतिस्निग्ध न हो, **असंकीर्णम्** અને જેમાં ઝાઝાં દ્રવ્યો ભેળાં ન થયાં હોય એવું और जिसमें बहुतसे द्रव्य न मिले हों ऐसे, **अन्नम्** અન્ન अन्नको, **प्रमाणतः** યોગ્ય પ્રમાણમાં मात्रामें, **भोज्यम्** ખાવું खाये ॥ ६० ॥

60. A person desirous of taking oleation the next morning, should take in due measure, diet which is liquid, hot, not provocatvie of kapha, not very unctuous and not promiscuous.

संशोधनसंशमनस्नेहयोः पानकालः—

पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥६१॥

नरः માણસે मनुष्यको, **संशमनम्** સંશમન संशमन, **स्नेहम्** સ્નેહ स्नेह, **अन्नकाले** ભોજન સમયે अन्नके समय, **प्रकांक्षितः** ભૂખ લાગી હોય ત્યારે भूख लगने पर, **पिबेत्** પીવો पीना चाहिए, **शुद्ध्यर्थम्** શુદ્ધિને માટે संशोधनके लिए, **पुनः** વળી फिर, **नैशे** રાત્રિનો रात्रिके, **आहारे** આહાર आहारके, **जीर्णे** પચી જાય ત્યારે जीर्ण होने पर, **पिबेत्** પીવો पान करना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The sedative dose of oleation may be taken at the usual time of meal if a person is hungry, while the purificatory dose should be taken after the night-meal has been completely digested.

स्नेहपीते हिताहितम्—

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥६२॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥६३॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥६४॥

स्नेहम् સ્નેહ स्नेह, **पीत्वा** પીધા બાદ पी कर, **स्नेहम्** તે જ દિવસે પુનઃ સ્નેહનો उसी रोज पुनः स्नेहका, **प्रतिभुञ्जानः च एव** ઉપયોગ કરનાર उपयोग करनेवाला, **नरः** માણસે मनुष्य, **उष्णोदक-** ગરમ પાણીથી गरम जलका, **उपचारी** વ્યવહાર કરનાર व्यवहार करनेवाला, **ब्रह्मचारी** બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ब्रह्मचारी, **क्षपाशयः** રાત્રિએ જ સૂનાર रात्रिमें ही सोनेवाला, **स्यात्** થવું જોઈએ होना चाहिए, **उदीर्णान्** ઉદીર્ણ થયેલા उपस्थित, **शकृत्-** ઝાડો मल, **मूत्र-** પેશાબ मूत्र, **अनिल-** વાયુ

६१. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
श्लेष्मणा स्नेहमिश्रेण रुध्यते पथि मारुतः ।
तेनांगमर्दो हृच्छूलं परिकर्तिश्च जायते ॥ १ ॥
सवाता, उष्णतोयस्य प्रागुण्यं स्नेहनादपि ।
यात्यभिष्यन्दति स्नेहे कफे च प्रविलायिते ॥ २ ॥
श्लेष्मवातानुलोम्यार्थं तृष्णाघ्नं स्नेहपाचनम् ।
स्नेहे तस्मादजीर्णेऽपि तोयमुष्णं न दुष्यति ॥ ३ ॥
स्वल्पस्नेहं विलेप्या तु जीर्णे स्नेहे च भोजनम् ।
मृद्वर्थं स्नेहसिद्धेन रूक्षशीतरसेन वा ॥ ४ ॥
उद्गारसंप्रवृद्ध्यर्थं स्वल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां क्ष्वेडनं कर्णयोरपि ॥ ५ ॥
दीनस्वरत्वं तृष्णा च प्रसेको वदनस्य च ।
जंघोरूद्वेष्टनं सादो ग्लानिरुल्लास एव च ।
जीर्णे स्यात् लक्षणं स्नेहे परीक्षेयं यथा परा ॥ ६ ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु ।

६४. नरः—नरे (द.)

६४. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
प्रकांक्षा लघुतांगानां वर्चोमूत्रानुलोमता ।
न क्लमो न च निष्पन्दो न म्लानिर्न च गौरवम् ॥ १ ॥
न स्नेहगन्ध उद्गारः स्नेहितस्योपजायते ।
जीर्णे स्याल्लक्षणं स्नेहे तत्परीक्षार्थमुद्यतः ॥ २ ॥
उद्गारसंप्रवृत्त्यर्थमल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।
शुद्धोद्गारविशुद्धिश्च नोद्गारो जायते पुनः ।
एतदेव शरीरस्य स्नेहभिन्नस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. प.) पुस्तकयोः ।

अपान वायु, उद्गारान् च અને ઓડકારને एवं उद्गारका, न ન न, धारयेत् રોકવા रोके, व्यायामम् વ્યાયામ व्यायाम, उच्चैः-वचनम् મોટેથી બોલવું ऊंचे बोलना, क्रोध-शोकौ ક્રોધ-શોક क्रोध-शोक, हिम-आतपौ ટાઢ અને તડકાનો सरदी और धूपको, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો छोड देवे, अप्रवातम् નિર્વાત સ્થાનમાં निर्वात स्थानमें, शयन-आसनम् च सेवेत સૂવું તથા બેસવું सोना और बैठना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, स्नेह- સ્નેહના स्नेहके, मिथ्योपचारात् મિથ્યાપ્રયોગથી मिथ्या उपचारसे, दारुणाः દારુણ दारुण, गदाः રોગ रोग, जायन्ते થાય છે होते हैं ॥ ६२–६४ ॥

62-64. He should use only warm water, observe celibacy, sleep only at night, refrain from suppressing the urges of feces, urine, flatus and eructation, avoid physical exercise, loud speaking, anger, grief, severe cold and sunshine, and should sleep and sit in a place free from draughts. Such is the regimen to be observed after and during the oleation course. Severe disorders ensue from wrongful regimen during oleation procedures.

मृदुक्रूरकोष्ठयोर्लक्षणम् –

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥

अच्छोपसेवया કેવળ સ્નેહપાનથી केवल स्नेहपानसे, मृदुकोष्ठः મૃદુ કોષ્ઠવાળો मृदुकोष्ठ, मानवः પુરુષ पुरुष, त्रिरात्रेण ત્રણ રાત્રિમાં तीन रात्रिमें, स्निह्यति સ્નિગ્ધ બને છે स्निग्ध होता है, क्रूरकोष्ठः અને ક્રૂર કોષ્ઠવાળો और क्रूर कोष्ठवाला पुरुष, तु તો तो, सप्तरात्रेण સાત રાત્રિમાં सात रात्रिसे, स्निह्यति સ્નિગ્ધ બને છે स्निग्ध होता है ॥ ६५ ॥

65. A soft-bowelled person gets oleated in three days by using pure oleation-substances while a hard-bowelled person takes seven days to get oleated.

गुडमिक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यत्रिफलारसम् ॥६६॥
द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥६७॥

गुडम् ગોળ गुड, इक्षुरसम् શેરડીનો રસ इक्षुरस, मस्तु મસ્તુ मस्तु, क्षीरम् દૂધ दूध, उल्लोडितम् મથિત मथा हुआ, दधि દહીં दही, पायसम् દૂધપાક खीर, कृशराम् કૃશરા खिचडी, सर्पिः ઘી घी, काश्मर्य- શિવણનાં ફળ गांभारीका फल, त्रिफला- અને ત્રિફલાનો और त्रिफलाका, रसम् રસ रस, द्राक्षारसम् દ્રાક્ષારસ द्राक्षारस, पीलुरसम् પીલુરસ पीलुका रस, अथ अपि वा અથવા अथवा, उष्णम् ગરમ गरम, जलम् પાણી पानी, तरुणम् वा અથવા નવું अथवा ताजा, मद्यम् મદ્ય मद्य, पीत्वा પીને पीनेसे, मृदुकोष्ठः મૃદુ કોષ્ઠવાળાને मृदु कोष्ठवालेको, विरिच्यते રેચ લાગે છે विरेचन होता है ॥ ६६–६७ ॥

66-67. Gur, sugar-cane juice, curds, water, milk, churned curds, pudding, kedgeree, ghee, juices of white teak and the three myrobalans, grape juice, juice of toothbrush tree, warm water or fresh wine—a soft-bowelled person is purged by a draught of any one of these.

विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युल्बणानिला ॥६८॥

एतानि એ દ્રવ્યો ये द्रव्य, क्रूरकोष्ठम् ક્રૂર કોઠાવાળાને क्रूर कोष्ठवालेको, कदाचन કદી પણ कभी, न विरेचयन्ति રેચ લગાડતાં નથી विरेचन नहीं लाते, क्रूरकोष्ठस्य ક્રૂર કોષ્ઠવાળાની क्रूरकोष्ठवालेकी, ग्रहणी ગ્રહણી ग्रहणी, अत्युल्बण- અતિ પ્રબલ अति प्रबल, अनिला વાતયુક્ત वातप्रधान, भवति હોય છે होती है ॥ ६८ ॥

68. These will however fail to purge the hard-bowelled person. The

६६. उल्लोडितं – उन्मथितं (प.)
,, कृशरां – कुमरं (घ. ङ. त.)
६८. ग्रहण्यत्युल्बणा—ग्रहणी ह्युल्बणा (ग.)

assimilative organs of a hard-bowelled person are affected by excess of vata.

उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥६९॥

मृदुकोष्ठस्य मृदुकोष्ठवाळानी मृदुकोष्ठ पुरुषकी, **ग्रहणी** ग्रहणी ग्रहणीमें, **उदीर्णपित्ता** प्रवृद्ध पित्तवाळी पित्त प्रबल, **अल्पकफा** अल्प कफवाळी और कफ अल्प, **मन्दमारुता** अने मन्द वातयुक्त होय छे एवं वायु मंद होती है, **तस्मात्** तेथी इस लिए, **सः** ते वह, **नरः** पुरुषने पुरुषको, **सुविरेच्यः** सहेलाईथी रेच लागे तेवो सुगमतासे विरेचन लगे वैसा, **स्मृतः** कह्यो छे कहा है ॥६९॥

69. The assimilative organs of a soft-bowelled person are affected by excess of pitta, a meagreness of kapha and mildness of vata; hence such a man is said to be easily purgeable.

स्नेहपाने तृष्णोपद्रवचिकित्सा -

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥७०॥

यस्य जेनी जिसकी, **ग्रहणी** ग्रहणी ग्रहणीमें, **उदीर्णपित्ता** पित्त वधेलुं होय एवी पित्त प्रबल हो, **अग्निबलम् च** अने जेनुं अग्निबल और जिसका अग्निबल, **महत्** महान होय महान हो, **तस्य** तेनुं उस पुरुषने, **पीतः** पीधेलो पिया हुआ, **स्नेहः** स्नेह स्नेह, **अग्नितेजसा** अग्निना तेजथी अग्निके तेजसे, **आशु** सत्वर शीघ्र, **भस्मीभवति** भस्मीभूत थाय छे भस्म हो जाता है ॥७०॥

70. The oleation draught quaffed by him whose assimilative region has an excess of pitta and whose digestive fire is very powerful is soon consumed to nothing by the heat of the digestive fire.

६९. स्मृतः-मतः (ग.)
७०. स्नेहः पीतो – पीतः स्नेहो ।

स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥७१॥

ताम् ते उस, **स्नेहमात्राम्** स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, **जग्ध्वा** खाईने खाकर, **बली** बळवान थयेलो बलवान हुई, **सः** ते वह, **स्नेहाग्निः** स्नेहाग्नि स्नेहाग्नि, **ओजः** ओजसने ओजको, **प्रक्षारयन्** स्वस्थानथी भ्रष्ट तथा क्षीण करीने स्थानसे भ्रष्ट और क्षीण करके, **सोपसर्गाम्** उपद्रव सहित उपद्रवोंसे युक्त, **उत्तमाम्** तीव्र प्रबल, **तृष्णाम्** तृषाने तृष्णाको, **उदीरयेत्** पेदा करे छे पैदा करती है ॥७१॥

71. The strong gastric fire fuelled by oleation having consumed the quantum of oleation and attenuating the vitality, creates acute thirst with many other complications.

नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ।
यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥७२॥

स्नेहसमृद्धस्य स्नेहथी उद्दीप्त अग्निने स्नेहसे प्रदीप्त हुई इस अग्निको, **सुगुरु** सारी पेठे भारे गुरु, **अन्नम् अपि** भोजन पण भोजन भी, **शमाय** शांत करवाने शान्त करनेमें, **न अलम्** समर्थ नथी समर्थ नहीं होता, **यथा एव** जेवी रीते जैसे, **कक्षमध्यगः** बंध जग्यामां पूराई रहेलो एक कमरेमें बन्ध हुआ, **आशीविषः** सर्प सर्प, **स्वविषाग्निना** पोताना विषना अग्निथी अपने विषकी अग्निसे, (**दह्यते** दाह पामे छे दाहको प्राप्त होता है), (तथा एव तेवी रीते वैसे), **सः** जो तेने यदि उसको, **सुशीतम्** अत्यंत शीतळ शीतल, **सलिलम्** पाणी जल, **न** न न, **असादयति चेत्** मळे तो मिले तो, **दह्यते** ते दाहथी पीडाय छे वह दाहसे पीडित होता है ॥७२॥

72. Even a very heavy meal is not able to quench the digestive fire grown inordinate, with oleation draughts. If this person does not get his thirst quenched with very cooling water, he gets very much heated just

as a serpent gets afflicted by the heat of its own venom when it is caught up in a closed hole.

अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुल्लिखेत् ७३

यदि तु જો યદિ, स्नेहे પીધેલો સ્નેહ पिये हुए स्नेहके, अजीर्णे નહિ પચતાં नहीं पचनेपर, तृष्णा તૃષા तृष्णा, स्यात् લાગે તો हो तो, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, छर्दयेत् તેને ઉલટી કરાવવી वमन करावे, पुनः છતાં જો તૃષા સાંત ન થાય તો यदि फिर भी तृष्णा शान्त न हो तो, शीतोदकम् શીતળ જળ शीतल जल, पीत्वा પિવરાવીને पिलाकर, रूक्षान्नम् રુક્ષ અન્ન रूखा अन्न, भुक्त्वा ખવડાવીને खिलाकर, उल्लिखेत् ઉલટી કરાવવી पुनः वमन करावे ॥ ७३ ॥

73. A physician should make his patient vomit if the complication of thirst has arisen while the oleation draught is not digested. He may again drink cold water and take dry food and may try to vomit once more.

स्नेहविभ्रमजा दोषाः—

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
सर्वं ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥७४॥

पित्ते પિત્તમાં पित्तमें, केवलम् એકલું अकेला, सर्पिः ઘી घी, न ન नहीं, पेयम् પીવું पीना चाहिए, सामे આમયુક્ત પિત્તમાં તો आमयुक्त पित्तमें तो, विशेषतः ખાસ કરીને ન પીવું विशेषकर नहीं पीना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, सर्वम् આખા सारे, देहम् શરીરને તે शरीरको वह, अनुरजेत् પિત્તના જેવા રંગવાળું કરે છે रंग देता हैं, संज्ञाम् च અને સંજ્ઞાને और संज्ञाका, हत्वा નાશ કરીને नाश करके, मारयेत् મૃત્યુ કરે છે मृत्युका कारण होता है ॥७४॥

74. Simple ghee should not be taken in conditions of pitta and especially when it is associated with chyme disorder. It will give icteric tinge to the entire body (jaundice) and destroying consciousness, may even kill the patient.

तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफार्शांस्यरुचिस्तृषा ७५
जठरं ग्रहणीदोषाः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥७६॥

स्नेहविभ्रमात् સ્નેહની વ્યાપત્તિથી स्नेहकी व्यापत्तिसे, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, सोत्क्लेशः ભોળ સાથે उत्क्लेशके साथ, आनाहः આનાહ आनाह, ज्वरः જ્વર ज्वर, स्तम्भः સ્તમ્ભ जडता, विसंज्ञता મૂર્ચ્છા बेहोशी, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, कण्डूः કંડૂ कण्डू, पाण्डुत्वम् પાંડુતા पाण्डुता, शोफ-अर्शांसि શોથ-અર્શ शोफ-अर्श, अरुचिः અરુચિ अरुचि, तृषा તૃષા तृषा, जठरम् જઠર રોગ उदर रोग, ग्रहणी-दोषाः સંગ્રહણી ग्रहणी दोष, स्तैमित्यम् જડતા स्तिमितता, वाक्य- વાણીનું वाणीका, निग्रहः અટકવું पकडा जाना, शूलम् શૂલ शूल, आमप्रदोषाः च અને આમદોષ और आमदोष, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥७५-७६॥

75-76. Torpor, nausea, constipation, fever, stiffness, unconsciousness, dermatosis, pruritus, pallor, edema, piles, anorexia, thirst, stomach-disorders and assimilation disorders, stillness and suppression of speech, colic and chyme disorders are produced as the result of wrongful oleation procedure.

---

७३. छर्दयेद्भिषक्—छर्दयेद्धि सः (ध.)
,, भिषक्—हि सः (ग.)
७४. केवलं—केवले (झ. द. प.)
,, ह्यनुरजेत्—ह्यनुचरेत् (झ. ड. ध. प.)
७५. शोफार्शांसि—शोथार्शांसि (च. प.)
,, ,, —शोषार्शांसि (प.)

तत्र चिकित्सा—

तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
प्रति प्रति व्याधिबलं बुद्ध्वा स्रंसनमेव च ॥७७॥
तक्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नसेवनम् ।
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ॥ ७८॥

तत्र ते ઉપદ્રવોમાં इनमें, अपि પણ भी, प्रति प्रति પ્રત્યેક प्रत्येक, व्याधिबलम् વ્યાધિનું બળ रोगके बलको, बुध्वा જોઈને देखकर, उल्लेखनम् વમન वमन, स्वेदः સ્વેદન स्वेद, काल- કાલની कालकी, प्रतीक्षणम् પ્રતીક્ષા प्रतीक्षा करना, स्रंसनम् च एव અને વિરેચન और विरेचन देना, शस्तम् યોગ્ય છે योग्य है, तक्र-अरिष्ट- તક્રારિષ્ટનો तक्रारिष्टका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, रूक्षपा-नान्न- રુક્ષ અન્નપાનનું रूखे अन्नपानका, सेवनम् च સેવન सेवन, मूत्राणाम् મૂત્રોનું मूत्रोंका, त्रिफलायाः च તથા ત્રિફલાનું एवं त्रिफलाका, (सेवनम् સેવન सेवन), स्नेह-व्यापत्ति- સ્નેહજન્ય ઉપદ્રવોનું ये स्नेहसे उत्पन्न उपद्रवोंकी, भेषजम् ઔષધ છે औषध हैं ॥ ७७–७८ ॥

77-78. In these cases, vomiting, sudation and expectant treatment and laxatives are to be administered after ascertaining the degree of severity of each complication. A course of butter-milk, wine, use of dry eats and drinks, various urines and the three myrobalans are the medications for the complications arising from the wrongful procedure of oleation.

स्नेहव्यापत्तौ हेतवः—

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ॥ ७९ ॥

अकाले च અકાળે પીધેલો अकालमें पिया हुआ, अहितः च एव અહિત રૂપમાં પીધેલો अहित रूपमें पिया हुआ, मात्रया च માત્રામાં માત્રાસે, न योजितः નહિ વાપરેલો न उपयोग किया हुआ, मिथ्या उपचारात् च મિથ્યા ઉપચારથી યોજેલો मिथ्या उपचारसे प्रयुक्त, अतिसेवितः અને અતિશય સેવાયેલો और अतिशय सेवन किया हुआ, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, व्यापद्येत વ્યાપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે उपद्रव उत्पन्न करता है ॥ ७९ ॥

79. The oleation taken at the wrong time, in contra-indicated conditions, in wrong dose with wrong regimen or for too long a time, gives rise to complications.

संशोधने स्नेहे वृत्तिः —

स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥८०॥

स्नेहात् સ્નેહપાન પછી स्नेहपानके बाद, त्रिरात्र- ત્રણ રાત્રિ तीन रात्रितक, उपरतः જેણે વિરામ લીધો છે એવા ठहरा हुआ, जन्तुः માણસે पुरुष, त्र्यहम् આ ત્રણ દિવસોમાં इन तीन दिनोंमें, स्नेहवत् સ્નિગ્ધ स्नेहमिश्रित, द्रवम् દ્રવ द्रव, उष्णम् च અને ઉષ્ણ और उष्ण, रसौदनम् માંસરસયુક્ત ભાત मांसरसयुक्त चावल, भुक्त्वा ખાઈ खाकर, प्रस्कन्दम् વિરેચન विरेचन, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ८० ॥

80. After taking the oleation dose and resting for three nights and subsisting during these three days upon unctuous, liquid and hot meat-juice, together with rice, the patient should take the purgative dose.

संशमने स्नेहे वृत्तिः—

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

एकाहोपरतः એક દિવસ જેણે વિરામ લીધો છે એવા મનુષ્યે एक दिन जिसने आराम किया है ऐसा पुरुष, तद्वत् પૂર્વે કહેલી રીતે पहिलेकी भांति, भुक्त्वा ભોજન કરીને भोजन करके, प्रच्छर्दनम् વમન वमन, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ८०½ ॥

७८. तक्रारिष्ट—तत्रारिष्ट (झ. प.)
७९. अतिसेवितः—निषेवितः (ग.)
८०. स्नेहवत्—स्नेहं च (द.)

81-(1). The emetic dose may be taken after resting for one day in this manner.

स्यात्त्वसंशोधनार्थीये वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥८१॥

असंशोधनार्थीये संशमन संशमन, स्नेहे સ્નેહમાં स्नेहमें, विरिक्तवत् વિરેચન આપેલાની પેઠે विरेचन लिएके समान, वृत्तिः ઉપચાર उपचार, स्यात् હોવો જોઈએ होना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. The regimen in oleation which is not to be followed by purificatory procedure is the same as that laid down for the purificatory procedure.

स्नेहविचारणाया विषयाः —

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥८२॥

ये જે जो, नराः માણસો मनुष्य, स्नेहद्विषः સ્નેહદ્વેષી स्नेहसे द्वेष रखता हो, स्नेहनित्याः સ્નેહના અભ્યાસી नित्य स्नेहप्रयोग करनेवाले, मृदुकोष्ठाः મૃદુ કોઠાવાળા मृदुकोष्ठ, क्लेशासहाः ક્લેશ સહન ન કરી શકનારા क्लेश सहन न कर सके ऐसे, मद्यनित्याः च અને નિત્ય મદ્યપાન કરનારા હોય और नित्य मद्य पीते हों, तेषाम् તેઓને માટે उनके लिए, विचारणा વિચારણા विचारणा, इष्टा ઇષ્ટ છે अभीष्ट हैं ॥ ८२ ॥

82. Oleation in the form of preparation should be given to those persons who have a disgust for oleation, who are addicted to unctuous articles, who are soft-bowelled, not inured to hardship and who are habitual drinkers.

स्नेहानां प्रविचारणाविधिः —

लावतैत्तिरमायूरहांसवाराहकौक्कुटाः ।
गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः॥८३॥

लाव- લાવાના बटेर, तैत्तिर- તેતરના तीतर, मायूर- મયૂરના मोर, हांस- હંસના हंस, वाराह- ડુક્કરના शूकर, कौक्कुटाः કૂકડાના मूर्गा, गव्य- ગાયના गाय, आज- બકરાંના बकरा, औरभ्र- મેંઢાંના मेढा, मात्स्याः च અને મત્સ્યના मछली, रसाः માંસનો રસ इनका मांस-रस, स्नेहने સ્નેહનમાં स्नेहनमें, हिताः હિતકર हितकर, स्युः છે है ॥ ८३ ॥

83. Meat–juices of common quail, partridge, peacock, swan, boar, cock, ox, goat, wild sheep and fish are wholesome for administering in the oleation procedure.

यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥८४॥

यव- જવ जौ, कोल- બોર बेर, कुलत्थाः કળથી कुलथी, सगुडशर्कराः ગોળ અને શર્કરાયુક્ત गुड-शक्कर, स्नेहाः સ્નેહો स्नेह, दाडिमम् દાડમ अनारदाना, सव्योषम् અને ત્રિકટુ સહિત त्रिकटु, दधि च દહીં और दही, रससंयोगसंग्रहः એ સ્નેહાર્થે વપરાતા માંસરસોમાં વાપરવા યોગ્ય દ્રવ્યોનો સંગ્રહ છે ये मांसरसमें संस्कारार्थ मिलाये जानेवाले द्रव्योंका संग्रह है ॥ ८४ ॥

84. Barley, small jujube, horse gram, unctuous substances, gur, crystal sugar, pomegranate, curds and the three spices are the group of articles to be used with meat-juices.

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥८५॥

पूर्वम् ભોજનપૂર્વે भोजनसे पूर्व, जग्धाः ખાધેલા खाये हुए, सस्नेहफाणिताः સ્નેહ તથા ફાણિત સાથે बहुत स्नेह और राबके साथ, तिलाः તલ तिल, तथा તથા तथा, बहुस्नेहाः બહુ સ્નેહવાળી बहुत स्नेहसे युक्त, कृशराः च કૃશરા खिचडी, तथा तिल-काम्बलिकाः તથા તલથી મિશ્રિત કામ્બલિક तथा तिलमिश्रित काम्बलिक, स्नेहयन्ति સ્નેહન કરે છે स्नेहन करते हैं ॥८५॥

85. Til taken before meal together with unctuous articles and treacle will serve as oleation and similarly will sumptuously unctuated kedgeree and curd-soup act mixed with plenty of til.

फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ।
पिबेद्रूक्षो भृतैर्मांसैर्जीर्णेऽश्नीयाच्च भोजनम् ॥८६॥

रूक्षः રૂક્ષ પુરુષે रूक्ष पुरुषको, सुरया મદ્ય सुराके, सह સાથે साथ, फाणितम् ફાણિત फाणित, शृङ्गवेरम् સૂંઠ सोंठ, तैलम् च અને તેલ और तैल, पिबेत् પીવાં पीना चाहिए, जीर्णे च અને તે પચી જાય ત્યારે और इनके जीर्ण होने पर, भृतैः ભડથું કરેલાં भूने हुए, मांसैः માંસ સાથે मांसके साथ, भोजनम् ભોજન भोजनको, अश्नीयात् ખાવું खाना चाहिए ॥८६॥

86. The dehydrated man should take treacle, ginger and oil together with sura wine and on this being digested should take a meal along with spit-roasted flesh.

तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
पिबन् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥८७॥

सुरायाः સુરાના सुरा, मण्डेन મંડ સાથે मंडके साथ, तैलम् તેલ तैल, वसाम् વસા वसा, मज्जानम् एव वा અથવા મજ્જાને પીતો अथवा मज्जाको पीता हुआ, सफाणितम् અથવા ફાણિત સહિત अथवा राबको, क्षीरम् દૂધ दूधमें, पिबन् પીતો पीता हुआ, वातिकः વાતિક वातिक, नरः માણસ पुरुष, स्निह्यति સ્નિગ્ધ થાય છે स्निग्ध होता है ॥ ८७ ॥

87. The man of vata-habitus gets oleated by taking oil together with the skim of sura wine or animal fat or marrow, or milk mixed with treacle.

धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥८८॥

स्नेहसंयुक्तम् સ્નેહયુક્ત स्नेह, सशर्करम् અને સાકરયુક્ત एवं खांड मिलाकर, धारोष्णम् ધારોષ્ણ तत्काल दुहा हुआ, पयः દૂધ दूध, पीत्वा પીને पीकर, सफाणितम् અથવા ફાણિત સાથે अथवा राब मिलाकर, दध्नः દહીંની दहीकी, सरम् તર मलाई, पीत्वा वा પીને पीकर, नरः મનુષ્ય मनुष्य, स्निह्यति સ્નિગ્ધ થાય છે स्निग्ध होता है ॥ ८८ ॥

88. A man is oleated by taking udder-warm milk mixed with unctuous articles and crystal sugar, or by taking cream of curds with treacle.

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥ ८९ ॥

पाञ्च-प्रसृतिकी પાંચપ્રસૃતિકી નામની पाञ्च प्रसृतिकी नामकी, पेया પેયા पेया, बहुस्नेहः तथा બહુ સ્નેહયુક્ત तथा बहुत स्नेहयुक्त, माषमिश्रकः અડદ-મિશ્રિત उड़दमिश्रित, क्षीरसिद्धः અને દૂધમાં સિદ્ધ કરેલો और दूधमें बनाई, पायसः દૂધપાક खीर, नरम् માણસને मनुष्यको, अचिरात् તરત જ शीघ्र ही, स्नेहयेत् સ્નેહન કરે છે स्निग्ध कर देती है ॥८९॥

89. The thin gruel of Panchaprasriti and milk-pudding containing black gram and generously mixed with unctuous articles will quickly oleate a man.

सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृ(कृ)ता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥९०॥

---

८७. सुराया मण्डेन—मण्डेन वारुण्या (झ.)
,, पिबन् सफाणितम्—पिबेत् सफाणितम् (च.)

८८. सशर्करम्—सलवणम् (ग. घ.)
,, नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम्—स्निह्यति सगुडं वापि पीत्वा दधिसरं नरः (ग.)

९०. मज्जा—मज्ज (च. ज.)
,, पाञ्चप्रसृतिकी—पंचप्रासृतिकी (त.)

सर्पिः- घी घी, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्जा- मज्जा मज्जा, तण्डुल-प्रसृतैः અને તંદુલ બબ્બે પલ લઈને तथा चावल इनमें प्रत्येकका प्रसृत लेकर, श्र (कृ) ता બનાવેલી यथाविधि सिद्ध की हुई, पाञ्च-प्रसृतिकी પાઞ્ચપ્રસૃતિકી पाञ्चप्रसृतिकी, पेया પેયા पेया, स्नेहनम् સ્નેહનની स्नेहनकी, इच्छता ઇચ્છાવાળા પુરુષે इच्छावाले पुरुषको, पेया પીવી જોઈએ पीनी चाहिए ॥९०॥

90. The thin gruel of Panchaprasriti articles prepared with eight tolas each of ghee, oil, fat, marrow and rice should be taken by a person desiring oleation.

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिर्लवणसंयुतः ।
पीतो द्विर्वासरे यत्नात् स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥ १ ॥)

(सर्पिः-लवण- અથવા ઘી તથા લવણ અથવા घी तथा लवणसे, संयुतः યુક્ત युक्त, स्निग्धः સ્નેહપૂર્ણ स्निग्ध, शौकरः સુવરના शुकरके, रसः वा માંસનો રસ मांसका रस, वासरे દિવસમાં दिनमें, यत्नात् द्विः યત્નપૂર્વક બે વાર यत्नपूर्वक दो वार, पीतः પીવામાં આવતાં તે पीने पर वह, नरम् મનુષ્યનું मनुष्यका, अचिरात् તરત शीघ्र, स्नेहयेत् સ્નેહન કરે છે स्नेहन करता है ॥१॥

1. The pork-juice mixed with unctuous substances and combined with ghee and salt, taken twice a day diligently, oleates a man soon.)

कुष्ठयादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि—

ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥९१॥

कुष्ठी કુષ્ઠરોગી कुष्ठ, शोथी શોથરોગી शोथ, प्रमेही च અને પ્રમેહવાળાએ तथा प्रमेहके रोगीको, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकम् અને ઔદક तथा औदक, मांसम् માંસ मांस, गुडम् ગોળ गुड, दधि દહીં दही, पयः દૂધ दूध, तिलान् અને તલનો और तिलका, स्नेहने સ્નેહનમાં स्नेहनमें, न प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહિ प्रयोग न कराये ॥ ९१ ॥

91. Persons suffering from dermatosis, edema and anomalies of urinary secretion, should not use for oleation the flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, gur, curds, milk and til.

कुष्ठयादीनां स्नेहने प्रकारः—

स्नेहैर्यथार्हं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥९२॥

पिप्पलीभिः પીપરથી पिप्पली, हरीतक्या હરડેથી हरड, त्रिफलया अपि वा અથવા ત્રિફલાથી अथवा त्रिफलासे, सिद्धैः સિદ્ધ કરેલા सिद्ध, अविकारिभिः અવિકારી अविकारी, सिद्धैः સિદ્ધ सिद्ध, स्नेहैः સ્નેહોથી स्नेहोंसे, यथार्हम् જરૂરિયાત પ્રમાણે रोगानुसार, तान् તેઓને इन रोगियोंको, स्नेहयेत् સ્નેહન કરાવવું स्नेहन कराना चाहिए ॥ ९२ ॥

92. They should be oleated as indicated, with oleation preparation made of articles preventive of many complications, as for instance, preparations made with long pepper, chebulic myrobalan or the three myrobalans.

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ।
व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तं नरः ॥९३॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्षा, आमलक- અને આમળાના तथा आंवलेके, यूषाभ्याम् ક્વાથથી यूषसे, अम्लेन दध्ना च તથા ખાટા દહીંથી तथा खट्टी दहीसे,

९१. शोथी—शोषी (ग. च. प.)

९२. यथार्हम्—यथास्वम् (क. च. छ. ज. झ. द. प.)
,, त्रिफलयाऽपि वा—त्रिफलया सह (झ.)

व्योषगर्भम् त्रिकटुवाळा त्रिकटु मिश्रित, स्नेहम् स्नेह स्नेहको, साधयेत् सिद्ध करवो सिद्ध करना चाहिए, तम् ते उसको, पीत्वा पीने पी कर, नरः मनुष्य पुरुष, स्निह्यति स्निग्ध थाय छे स्निग्ध हो जाता है ॥९३॥

93. The physician should prepare the oleation with the decoction of grapes and emblic myrobalan mixed with sour curds and the pulp of the three spices; by taking this potion, a man gets oleated.

यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षारः सुरा दधि ।
क्षीरसर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥९४॥

यव- जव जौ, कोल- बोर बेर, कुलत्थानाम् अने कळथीना कुलथीके, रसाः क्वाथ क्वाथमें, क्षारः जवखार यवक्षार, सुरा सुरा सुरा, दधि दहीं दही, तत्- तेओथी उनसे, सिद्धम् सिद्ध करेलुं सिद्ध किया गया, क्षीरसर्पिः च दूधमांथी काढेलुं घी दूधसे निकाला हुआ घी, स्नेहनीयम् स्नेहन माटे वापरवा योग्य स्नेहनार्थ उपयोगमें लानेके योग्य, घृतोत्तमम् सर्वोत्तम घी छे सर्वोत्तम घी है ॥९४॥

94. Ghee extracted direct from milk prepared with the soup of barley, indian jujube and horse gram, alkali, sura wine and curds is the best of all ghees used in oleation.

तैलमज्जवसासर्पिर्बदरत्रिफलारसैः ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥९५॥

तैल- तेल तेल, मज्ज- मज्जा मज्जा, वसा- वसा वसा, सर्पिः तथा घीने तथा घीको, बदर- बोर बेर, त्रिफला- तथा त्रिफळाना तथा त्रिफलाके, रसैः क्वाथथी क्वाथसे, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, योनि- योनि योनि, शुक्र- अने शुक्रना एवं शुक्रके, प्रदोषेषु दोषमां दोषोंमें, प्रयोजयेत् वापरवां जोईए प्रयोग करना चाहिए ॥९५॥

95. Oil, marrow, animal fat and ghee prepared with the decoction of ziziphus and the three myrobalans should be prescribed in gynecic and seminal disorders.

अतिमात्रया त्वरया च स्नेहसेवने दोषाः —

गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा ।
यथाग्नि जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ॥९६॥

यथा जेवी रीते जिस प्रकार, वस्त्रम् वस्त्र वस्त्र, अम्बु पाणीने जलको, गृह्णाति ग्रहण करे छे ग्रहण करता है, यथा अने जेम और जिसप्रकार, अधिकम् वधारानुं पाणी तेमांथी अधिक जल उसमेंसे, प्रस्रवति टपकी जाय छे चू जाता है, तथा तेम उसी प्रकार, स्नेहः स्नेह स्नेह, यथाग्नि अग्निना बळ प्रमाणे जठराग्निके बलके अनुसार, जीर्यति पची जाय छे पच जाता है, अधिकः च अने वधारानो स्नेह अधिक स्नेह, स्रवति स्रवी जाय छे बाहिर निकल जाता है ॥ ९६ ॥

96. Just as water saturates the cloth to its capacity and then drains off, so does the unctuous dose get digested according to the strength of the gastric fire and drain off when in excess.

यथा वाऽऽक्लेद्य मृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ।
स्रवति स्रंसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥९७॥

यथा वा अथवा जेवी रीते अथवा जिस प्रकार, त्वरया उतावळे शीघ्रतासे, आसिक्तम् सींचेलुं डाला

९४. रसाः क्षारः—रसः क्षीरम् (प.)
,, क्षारः—क्षीरम् (ज. झ. ठ. त. द.)
,, क्षीर—क्षारः (ब. त.)

९६. प्रस्रवत्यधिकम्—स्रवत्याधिकम् (च.)
,, यथाग्नि—तथाग्नि (घ. झ. द.)
,. स्नेहः—स्नेहम् (घ. छ.)
,, चाधिकः—चाधिकम् (ध. द. छ.)
९७. वाऽऽक्लेद्य—चाक्लेद्य (ग. छ. ज. त.)

हुआ, जलम् પાણી पानी, मृत्पिण्डम् માટીના પિંડાને मिट्टीके ढेलेको, आक्लेद्य જરાક જ ભીંજવીને थोडासा गिला करके, स्रवति સ્રવી જાય છે बह जाता है, तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, त्वरित- ઉતાવળે शीघ्रतासे, सेवितः સેવેલો सेवन किया हुआ, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, स्रंसते સરી જાય છે निकल जाता है ॥९७॥

97. Or just as the water hurriedly poured over the lump of clay flows away without saturating it, so also does the hurriedly taken unctuous potion pass out without fully oleating the body.

लवणोपहितस्नेहगुणाः —

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
तद्ध्यभिष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥९८॥

लवण- લવણ लवणसे, **उपहिताः** યુક્ત युक्त, **स्नेहाः** સ્નેહો स्नेह, **नरम्** માણસને पुरुषको, **अचिरात्** સત્વર शीघ्र ही, **स्नेहयन्ति** સ્નિગ્ધ બનાવે છે स्निग्ध कर देता है, **हि** કારણકે क्योंकि, **तत्** તે લવણ लवण, **अभिष्यन्दि** અભિષ્યન્દી अभिष्यन्दी है, **अरूक्षम् च** અરુક્ષ रूक्ष नहीं, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म है, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण है, **व्यवायि च** અને વ્યવાયી છે और व्यवायी है ॥९८॥

98. The unctuous substance mixed with salt hastens the process of oleation, as salt has liquefacient, non-dry, subtle, hot and diffusive properties.

स्नेहस्वेदादीनां क्रमः —

स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ९९ ॥

अग्रे સૌ પહેલાં सबसे पूर्व, **स्नेहम्** સ્નેહનો स्नेहका, **ततः** અને તે પછી और उसके पीछे, **स्वेदम्** સ્વેદનો स्वेदका, **प्रयुञ्जीत** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, **अनन्तरम्** પછી पीछे, **स्नेह-स्वेद-** સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेह और स्वेद, **उपपन्नस्य** થયેલાનું युक्त पुरुषका, **संशोधनम्** સંશોધન शोधन, **अथ** કે અથવા, **इतरत्** સંશમન संशमन, (**प्रयुञ्जीत** કરવું જોઈએ करना चाहिए) ॥ ९९ ॥

99. Oleation should be done first; then sudation should be given and when oleation and sudation have been accomplished, the purificatory procedure or the sedative procedure should be given.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः सभेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥१००॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **स्नेहाः** સ્નેહો स्नेह, **स्नेहविधिः** સ્નેહવિધિ स्नेहविधान, **सभेषजा** ઔષધો સહિત औषध सहित, **कृत्स्न-** આ સર્વના इन सबके, **व्यापत्- सिद्धिः** ઉપદ્રવોની સિદ્ધિ उपद्रवोंकी सिद्धि, **यथाप्रश्नम्** પ્રશ્નાનુસાર प्रश्नानुसार, **भगवता** ભગવાન भगवान, **चान्द्रभागिना** ચંદ્રભાગના પુત્રે चन्द्रभागके पुत्र पुनर्वसुने, **व्याहृतम्** કહી દેખાડ્યું છે कह दिया है ॥१००॥

100. Here is a recapitulatory verse—

Unctuous articles, the full procedure of oleation, the likely complications, their remedies together with drugs required—all these have been described by the worshipful son of Chandrabhaga in accordance with the questions asked.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९९. अथेतरत्—अनन्तरम् (ग. च. ध.)

१००. व्याहृतम्—व्याकृतम् (ग.)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, स्नेहाध्यायः 'સ્નેહાધ્યાય' 'स्नेहाध्याय,' नाम નામના नामका, त्रयोदशः તેરમો तेरहवाँ अध्यायः અધ્યાય अध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

13. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the thirteenth chapter entitled "Oleation Procedure" is completed.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ચૌદમો અધ્યાય अध्याय चौदहवाँ Chapter XIV

स्वेदाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, स्वेदाध्यायम् 'સ્વેદાધ્યાય' નામના અધ્યાયનું 'स्वेदाध्याय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "Sudation Procedure".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्वेदगुणाः —

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥३॥

यैः જેનો जिनके, यथावत् યથાવત્ यथावत्, प्रयोजितैः પ્રયોગ કરવાથી प्रयोग करनेसे, स्वेदसाध्याः સ્વેદસાધ્ય स्वेदसाध्य, वातकफात्मकाः વાત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા वातकफज, गदाः રોગો रोग, प्रशाम्यन्ति શાંત થાય છે शान्त होते हैं, (ते ते वे,) स्वेदाः સ્વેદો स्वेद, अतः અહીંથી अब प्रवक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ ३ ॥

3. Now we shall describe the (various) sudation procedures which if properly administered, alleviate such diseases of vata and kapha as are amenable to the sudation therapy.

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥

स्नेहपूर्वम् સ્નેહન આપ્યા પછી स्नेहनपूर्वक, प्रयुक्तेन કરવામાં આવેલ प्रयुक्त किये हुए, स्वेदेन સ્વેદનથી स्वेदनसे, अनिले વાયુ वायुके, अवजिते જીતાતાં जीते जाने पर, पुरीष-मूत्र-रेतांसि મળ-મૂત્ર તથા વીર્ય पुरीष-मूत्र और वीर्य, कथंचन કદી પણ कभी, न सज्जन्ति રોકાઈ રહેતાં નથી नही रुके रहते ॥ ४ ॥

4. If the morbid vata in a man is corrected by sudation procedure, preceded by oleation, his urine, semen and feces do not get inspissated.

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ५ ॥

हि કારણકે क्योंकि, यथा-न्यायम् યથાવિધિ यथाविधि, स्नेह-स्वेद- સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेहन तथा स्वेदन, उपपादनैः કરવાથી प्रयुक्त करनेसे, शुष्काणि સૂકાં सूखे, काष्ठानि લાકડાંને काष्ठोंको, अपि પણ भी, नमयन्ति મનુષ્ય નમાવે છે मनुष्य नमा लेते हैं, किम् पुनः તો પછી तो फिर, जीवतः જીવતાં जीते हुए, नरान् માણસોની શી વાત કરવી ? पुरुषोंकी क्या बात ? ॥ ५ ॥

४. स्वेदेनावजितेऽनिले–स्वेदेनाऽऽवजितेऽनिले (ख.)
,, कथंचन–कदाचन (ग.)

5. Even dry inanimate sticks, treated with oiling and sweating, become soft and elastic. The same principle applies with even greater force to animate human bodies.

स्वेदो यथा कार्यकरः—

रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥६॥

रोग- રોગ रोग, ऋतु- ઋતુ ऋतु, व्याधित- તથા રોગીને तथा रोगीके, अपेक्षः અનુસાર अनुसार, न अति- નહિ બહુ अत्यंत, उष्णः ગરમ गरम, न च કે નહિ न हो, अति- બહુ अत्यंत, मृदुः મૃદુ मृदु, द्रव्यवान् દ્રવ્યથી યુકત योग्यद्रव्ययुक्त, देशे અને યોગ્ય અંગમાં और योग्य अङ्गमें, कल्पितः स्वेदः યોજેલો સ્વેદ किया गया स्वेद, कार्यकरः કાર્યસાધક कार्यसाधक, मतः માન્યો છે माना है ॥ ६ ॥

6. That sudation is considered efficacious, which is well-contrived, well-medicated and which is neither too hot, nor too mild and applied to the proper region with due consideration of the disease, season and vitality of the patient.

रोगाद्यपेक्षिणी स्वेदकल्पना—

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

व्याधौ વ્યાધિ रोग, शीते ઠંડી ઋતુ शीत ऋतु, शरीरे च અને શરીર और शरीर, महाबले જો મહા બલવાળાં હોય તો यदि महाबलवाले हों तो, महान् મોટો महान, दुर्बले દુર્બલ હોય તો दुर्बल हों तो, दुर्बलः મૃદુ मृदु, मध्यमे અને મધ્યમ બલવાળાં હોય તો और मध्यम बलवाले हों तो, मध्यमः મધ્યમ मध्यम, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, हितः હિતકર છે हितकर होता है ॥ ७ ॥

६. कल्पितो—कल्पिते (द.)

7. Where the vitality of the patient and the condition of morbidity are very great and the season is very cold, the maximum dose of sudation should be administered. Where these conditions are mild, the dose should be minimum; where they are moderate, the dose should be moderate.

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥८॥

वात-श्लेष्मणि વાત તથા કફના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલા वात और कफके संसर्गसे उत्पन्न हुए, वाते वा કેવળ વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા केवल वातसे उत्पन्न हुए, कफे वा અને કેવળ કફથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં ક્રમશઃ और केवल कफसे उत्पन्न हुए रोगमें क्रमशः, उपकल्पितः તૈયાર કરેલો तय्यार किया हुआ, स्निग्धरूक्षः સ્નિગ્ધરૂક્ષ स्निगधरूक्ष, तथा स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्षः च અને રૂક્ષ और रूक्ष, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ८ ॥

8. Sudation is indicated in disorders of vata-cum-kapha or of vata or kapha. It should be prescribed unctuous-cum-dry, unctuous, and dry respectively in the above conditions.

आमाशयगते वाते कफे पक्काशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

वाते જો વાત वायु, आमाशयगते આમાશયગત હોય તો आमाशयगत हो तो, रूक्षपूर्वः પહેલાં રૂક્ષ અને પછી સ્નિગ્ધ पूर्व रूक्ष और पश्चात् स्निग्ध, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, हितः હિતકર છે हितकारक है, तथा एव અને જો और जो, कफे કફ कफ, पक्काशयाश्रिते પક્વાશયમાં રહ્યો હોય તો पक्काशयगत हो तो, स्नेहपूर्वः પહેલાં

९. वाते—कफे (ग.)

,, पक्काशयाश्रिते—पक्काशयाश्रये (च.)

સ્નિગ્ધ અને પછી રૂક્ષ સ્વેદ હિતકર છે पूर्व स्निग्ध और पश्चात् रूक्ष स्वेद हितकारक है ॥९॥

9. When vata is localised in the stomach and kapha is accumulated in the colon, the procedure of sudation in the first case should begin with the dry type and in the last with the unctuous type.

वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वंक्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥१०॥

वृषणौ વૃષણુ अण्डकोष, **हृदयम्** હૃદય हृदय, **दृष्टी** અને નેત્રોને और नेत्रोंको, **मृदु** મૃદુ मृदु, **स्वेदयेत्** સ્વેદ આપવો स्वेदन करे, **न एव वा** અથવા તો ન જ આપવો अथवा नहीं करे, **वङ्क्षणौ** વંક્ષણને वंक्षणोंको, **मध्यमम्** મધ્યમ मध्यम, **स्वेदयेत्** સ્વેદ આપવો स्वेदन करे, **शेषम्** અને બાકીના और शेष, **अङ्गावयवम्** શરીરના અવયવોને शरीरके अवयवोंको, **इष्टतः** ઇચ્છા પ્રમાણે यथेच्छ, **स्वेदयेत्** સ્વેદ આપવો स्वेदन करे ॥१०॥

10. The testes, heart and eyes should be sweated mildly or not at all. The groins should be sweated moderately and the rest of the body-parts as required.

हृदयवंक्षणादीनां स्वेदे रक्षणविधिः —

सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥

सुशुद्धैः સારી પેઠે ધોયેલા अति शुद्ध, **नक्तकैः** વસ્ત્રના ટુકડાઓથી वस्त्रके टुकडोंसे, **अथ अपि वा** અથવા अथवा, **गोधूमानाम्** ઘઉંના गेहूंके, **पिण्ड्या अपि** પિંડથી आटेकी पिण्डीसे, **पद्मोत्पल-**અથવા પદ્મ અને ઉત્પલનાં अथवा पद्म और नीलोफरके, **पलाशैः वा** પાંદડાંઓથી पत्तोंसे, **चक्षुषी** આંખોને आंखोंको, **संवृत्य** ઢાંકીને ढांपकर, **स्वेद्यः** સ્વેદ આપવો स्वेद देना चाहिए ॥ ११ ॥

11. A person while being sweated should have his eyes shielded with a clear piece of cloth or wheat-dough or with the leaves of the lotus plant or bengal kino.

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १२ ॥

शीताभिः શીતળ शीतल, **मुक्तावलीभिः** મોતીઓની માળાઓથી मोतियोंकी मालाओंसे, **शीतलैः** શીતળ शीतल, **भाजनैः** પાત્રોથી पात्रोंसे, **जलार्द्रैः** અને જલાર્દ્ર और जलसे भीगे हुए, **जलजैः** કમળોથી कमलों, **हस्तैः अपि** અને હાથોથી और हस्तोंसे, **स्विद्यतः** જેનું સ્વેદન થતું હોય તેના स्वेदन किये जाते रोगीके, **हृदयम्** હૃદયને हृदयको, **स्पृशेत्** સ્પર્શ કરવો स्पर्श करता रहे ॥ १२ ॥

12. Cool strings of pearls, cool vessels, wet lotuses or wet hands should be applied to the cardiac region of the person who is being sweated.

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्—

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १३ ॥

शीत-शूल- શીત અને શૂળ शीत और शूलके, **व्युपरमे** શાંત થાય ત્યારે शान्त होने पर, **स्तम्भ-गौरव-** સ્તબ્ધતા અને ભારેપણુ जकडाहुआपन और भारीपनको, **निग्रहे** દૂર થતાં हट जाने पर, **मार्दवे** તથા મૃદુતા एवं मृदुता, **स्वेदे च** અને પસીનો और पसीना, **संजाते** ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, **स्वेदनात्** સ્વેદન કાર્યથી स्वेदनसे, **विरतिः** અટકી જવાને रुक जानेको, **मता** પ્રશસ્ત માન્યું છે प्रशस्त माना है ॥१३॥

१०. नैव वा—वा न वा (च. द.)
,, इष्टतः—इष्ठितः (ज.)
११. नक्तकैः—उक्तकैः (ब. छ. द. प.)
,, स्वेद्यः—स्वेदः (द. प.)
१३. मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता—मार्दवेऽजाते विरामः स्वेदनाद्धितः (ग. ब. प.)

13. The cessation of the sudation procedure is advised when cold and colicky pain have ceased, stiffness and heaviness of body have disappeared and softness and perspiration have set in.

अतिस्विन्नस्य लक्षणम्—

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा।
दाहः स्वराङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥१४॥

पित्तप्रकोपः પિત્તપ્રકોપ पित्तका प्रकोप, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, शरीरसदनम् શરીરની શિથિલતા शरीरकी शिथिलता, तृषा તૃષા तृषा, दाहः દાહ दाह, स्वर-अङ्ग- તેમજ સ્વર તથા અંગની एवं स्वर और अंगोंकी, दौर्बल्यम् च દુર્બળતા એ दुर्वलता ये, अतिस्विन्नस्य અતિ સ્વેદન થયેલાનાં अतिस्विन्नके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ १४ ॥

14. The symptoms of over-sudation are provocation of pitta, fainting, prostration of body, thirst, burning, weakness of voice and limbs.

अतिस्विन्नस्य चिकित्सा—

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः।
सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः॥१५॥

तस्याशितीये 'તસ્યાશિતીય' અધ્યાયમાં 'तस्याशितीय' अध्यायमें, ग्रैष्मिकः ગ્રીષ્મચર્યાનો ग्रीष्मचर्याकी, यः मधुरः જે મધુર जो मधुर, स्निग्ध-शीतलः સ્નિગ્ધ અને શીતલ स्निग्ध और शीतल, विधिः વિધિ विधि, उक्तः કહ્યો છે कही है, सः તે उसे, अतिस्विन्नस्य અતિસ્વિન્ન પુરુષને अतिस्विन्न पुरुषको, सर्वशः સંપૂર્ણપણે संपूर्ण रूपमें, कर्तव्यः કરવો જોઈએ करनी चाहिए ॥ १५ ॥

15. All the treatment advised in disorders due to excessive heat of summer, in the chapter on "Seasonal Dietary", is to be given in condition of over-sudation, viz., the sweet, the unctuous and the cooling medications.

अस्वेद्याः —

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥१६॥
विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम्।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥१७॥
तृष्यतां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि।
कामल्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥१८॥
दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा।
भिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवचारयेत् ॥१९॥

कषायमद्य- કષાય (તૂરા રસ) અને મદ્યનું कषाय और मद्यका, नित्यानाम् નિત્ય સેવન કરનારા नित्यसेवी, गर्भिण्याः ગર્ભિણી गर्भिणी, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તના રોગી रक्तपित्तरोगी, पित्तिनाम् પિત્તરોગી पित्तरोगी, सातिसाराणाम् અતિસારી अतिसारी, रूक्षाणाम् રૂક્ષ रूक्ष, मधुमेहिनाम् મધુમેહી मधुमेही, विदग्ध- પક્વ ગુદાવાળા पक्व गुदावाले और, भ्रष्ट- ब्रध्नानाम् ગુદભ્રંશવાળા गुदभ्रंशवाले, विष-मद्य-विकारिणाम् વિષ અને મદ્યના વિકારવાળા विष और मद्यके रोगी, श्रान्तानाम् થાકેલા थके हुए, नष्ट- संज्ञानाम् બેશુદ્ધ થયેલા बेहोश, स्थूलानाम् અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, पित्तमेहिनाम् પિત્તમેહી पित्तमेही, तृष्यताम् તરસ્યા तृषायुक्त, क्षुधितानाम् ભૂખ્યા भूखे, क्रुद्धानाम् ક્રોધ પામેલા क्रोधयुक्त, शोचताम् च

१४. शरीरसदनं तृषा—गात्रसादस्तृषा क्लमः (ग.)
,, दाहः स्वराङ्ग—दाहः स्वेदाङ्ग (ख. घ. छ. ड. ढ. त. द. ध.प.)
१५. मधुरः स्निग्धशीतलः—विधिर्मधुरशीतलः (ध. प.)

१६. गर्भिण्या—गर्भिणी (त.)
१७. ब्रध्नानाम्—नाडीनाम (ढ.)
,, श्रान्तानां—संतापान् (थ.)
,, ,, —तान्तानां (झ.)
,, श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां—संतापान्नष्टतान्ताना (प.)
१८. क्षुधितानां—क्षुत्परीतानां (ग. च. थ. ध.)
,, आढ्यरोगिणाम्—अक्षिरोगिणाम् (प.)
,, ,, —आस्यरोगिणाम् (प.)
१९. अतिविशुष्काणाम्—अतिविशुद्धानाम् (द. प.)

अपि શોકાતુર शोकग्रस्त, **कामलि-** કમલાના રોગી कमलाके रोगी, **उदरिणाम्** ઉદરરોગી उदररोगी, **क्षतानाम्** ક્ષતરોગી क्षतरोगी, **आढ्यरोगिणाम् च एव** વાતરક્તના રોગી वातरक्तके रोगी, **दुर्बल-** દુર્બલ दुर्बल, **अतिविशुष्काणाम्** અતિ સૂકાયેલા अतिशुष्क, **तथा उपक्षीण-ओजसाम्** જેનું ઓજસ ક્ષીણ થયું હોય તેવા क्षीण ओजवाले, **तैमिरिकाणाम् च** તથા તિમિરના રોગીઓને और तिमिरके रोगीयोंको, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **स्वेदम्** સ્વેદ स्वेदन, **न अवचारयेत्** ન કરાવવો न देवे ॥ १६-१९ ॥

16-19. The physician should not administer sudation to addicts to astringent wines, to gravida, to persons suffering from hemothermia, to persons of pitta habitus suffering from diarrhoea, to those whose body-fluid has been diminished, to those who suffer from glycosuria and to persons with sloughing or prolapsed rectum, to persons suffering from toxicosis or alcoholism, to persons who are fatigued or un conscious or are obese and who suffer from urinary anomalies due to pitta, from thirst, hunger, anger, grief and jaundice, and to those who suffer from abdominal diseases, helcosis, disorders due to Rakta-Vata, weakness, excessive dehydration, diminution of vitality or faintness.

स्वेदसाध्या विकाराः—

प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥
पादजानूरुजङ्घार्तिसंग्रहे श्वयथावपि ।
खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये च પ્રતિશ્યાય प्रतिश्याय, **कासे च** ખાંસી कास, **हिक्का-** હેડકી हिक्का, **श्वासेषु** શ્વાસ श्वास, **अलाघवे** ભારેપણું देहका भारीपन, **कर्ण-** કર્ણશૂલ कर्णशूल, **मन्या-** મન્યાશૂલ मन्याशूल, **शिरःशूले** શિરઃશૂલ मस्तकका शूल, **स्वरभेदे** સ્વરભેદ स्वरभेद, **गलग्रहे** ગલગ્રહ गलग्रह, **अर्दित-** અર્દિત अर्दित, **एकाङ्ग-** એકાંગાઘાત एकांगाघात, **सर्वाङ्ग-** સર્વાંગાઘાત सर्वांगाघात, **पक्षाघाते** પક્ષાઘાત पक्षाघात, **विनामके** વિનામક विनामक, **कोष्ठ-** કોષ્ઠના कोष्ठका, **आनाह-** આનાહ आनाह, **विबन्धेषु** અને મલબંધ और मलबन्ध, **मूत्राघाते** મૂત્રાઘાત मूत्राघात, **विजृम्भके** વિજૃંભક विजृम्भक, **पार्श्व-पृष्ठ-** પાર્શ્વગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ पार्श्वग्रह पृष्ठग्रह, **कटी-कुक्षिसंग्रहे** કટીગ્રહ તથા કુક્ષિગ્રહ कटीग्रह और कुक्षिग्रह, **गृध्रसीषु च** ગૃધ્રસી गृध्रसी, **मूत्रकृच्छ्रे** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **मुष्कयोः** અંડની अंडकी, **महत्त्वे च** વૃદ્ધિ वृद्धि, **अङ्गमर्दके** અંગમર્દ अंगमर्द, **पाद-जानु-** પાદ-જાનુ पाद-जानु, **ऊरु-जङ्घा-** ઊરુ અને જંઘાની ऊरु और जङ्घाओंकी, **अर्ति-संग्रहे** પીડા તથા જકડાઈ જવું पीड़ा या जकड़ा जाना, **श्वयथौ अपि** સોજો सूजन, **खल्लीषु** ખલ્લી खल्ली, **आमेषु** આમદોષ आमदोष, **शीते च** શીત शीत, **वेपथौ** કમ્પન कम्पन, **वातकण्टके** વાતકંટક वातकण्टक, **संकोच-** સંકોચ संकोच, **आयाम-** આયામ आयाम, **शूलेषु** શૂલ शूल, **स्तम्भ-** સ્તમ્ભ स्तम्भ, **गौरव-** ગૌરવ गौरव, **सुप्तिषु** ખાલી ચડવી सुन्न हो जाना, **सर्वाङ्गेषु** અને આખા શરીરના और सर्वांग, **विकारेषु** વ્યાધિઓમાં रोगोंमें, **स्वेदनम्** સ્વેદન स्वेद, **हितम्** હિતકર हितकारक, **उच्यते** કહેલ છે कहा है ॥२०-२४॥

20-24. Sudation is considered beneficial in coryza, cough, hiccup, dyspnea, heaviness of body, aching pain in the

२१. मूत्राघाते—शुक्राघाते (क. ख. ग. घ. च. छ. ज. ठ. ड. त. थ. द. ब.)

२३. पादजानूरुजङ्घा—पादोरुजानुजङ्घा (क. च. छ.)

२४. सर्वाङ्गेषु—सर्वेष्वेषु (ग. च.)

ear, neck and head, cacophonia, throat-spasm, in facial paralysis, in paralysis of one limb or the entire body or hemiplegia, or in flexures of the body, in distension of the abdomen, constipation and suppression of urine, pendiculation, stiffness of the sides, body, back, waist and abdomen; in sciatica, dysuria, enlargement of scrotum, body-aches, pain and stiffness of feet, knee, thighs and calves, in edema, in neuralgia of upper and lower extremeties, in disorders of chyme, in chills, tremors, ortho-arthritis, in contractions or extensions or colicky pain, in stiffness, heaviness, numbness and in diseases affecting the whole body.

पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि, प्रस्तरस्वेदस्य द्रव्याणि—

तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥२५॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत्, पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥२७॥

तिल-माष- તલ, અડદ तिल-उड़द, कुलत्थ-अम्ल- કળથી, અમ્લ દ્રવ્યો कुलथी, अम्ल द्रव्य, घृत-तैल- ઘી તેલ घी तैल, आमिष- માંસ मांस, ओदनैः અને ભાત એઓથી और चावल इनसे, पायसैः તથા દૂધપાક एवं पायस, कृशरैः કૃશરા कृशरा, मांसैः અને માંસ એઓથી और मांस इनसे, पिण्डस्वेदम् પિંડસ્વેદ पिण्ड-स्वेद, प्रयोजयेत् યોજવો જોઈએ देना चाहिए, गो-खर- ગાય, ગર્દભ गौ, गदहा, उष्ट्र-वराह- ઊંટ-સૂવર ऊंट सूअर, अश्व-शकृद्भिः અને અશ્વ એઓના મળથી और घोडा इनके पुरीषोंसे, सतुषैः ફોતરાં સહિત तुष सहित, यवैः જવ जौ, सिकता- રેતી बालू, पांशु- ધૂળ धूल, पाषाण- પથ્થર पत्थर, करीष- અડાયાં सूखा गोबर, आयस- पूटकैः અને લોહચૂર્ણ એઓની પોટલીઓથી और लोहचूर्ण इनकी पोटलियोंसे, श्लैष्मिकान् કફવાળાઓને श्लैष्मिक रोगियोंको, स्वेदयेत् સ્વેદ આપવો स्वेद देना चाहिए, पूर्वैः પૂર્વોક્ત તલ આદિ દ્રવ્યોથી पूर्वोक्त तिलादि द्रव्योंसे, वातिकान् વાતવાળાઓને वातिक रोगियोंको, समुपाचरेत् સ્વેદ આપવો स्वेद देना चाहिए, प्रस्तरेषु अपि પ્રસ્તર સ્વેદમાં પણ प्रस्तर स्वेदमें भी, एतानि આ ये, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, यथास्वम् દોષ અનુસાર यथादोष, शस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ २५–२७ ॥

25-27. The lumps for sudation should be made of til, black gram, horse gram, acid substances, ghee, oil, meat and cooked rice, milk pudding, kedgeree or flesh, or they may also be made of the excrements of cow, ass, camel, hog and horse or of unhusked barley, sand, earth, stone, dry dung and iron powder. The first group is used for persons of the vata habitus; while the second for those of kapha habitus. The same articles are recommended to be used as required in hot-bed-sudation too.

भूकुटीजेन्ताकस्वेदानां द्रव्याणि—

भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतप्तेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥२८॥

विधूम- નિર્ધૂમ निर्धूम, अङ्गार-तप्तेषु અંગારાઓથી તપેલાં अंगारसे तप्त, भूगृहेषु च ભોંયરાં भूगृह, जेन्ताकेषु જેન્તાક जेन्ताक, उष्ण- ઉષ્ણ ગૃહ उष्णगृह, गर्भगृहेषु च અને ગર્ભગૃહોમાં और गर्भगृहोंमें, स्वभ्यक्तः સારી પેઠે અભ્યંગ કરેલા પુરુષનું अभ्यंग किया हुआ पुरुष, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, स्विद्यते સ્વેદન થાય છે स्विन्न हो जाता है ॥२८॥

२५. कुलत्थाम्ल—कुलत्थान्न (प.)

28. In the sudation-cellar, in Jentaka sudatorium, in warm enclosed central rooms, the person who is well anointed will sweat easily by the smokeless heat of live-coals.

नाडीस्वेदस्य द्रव्याणि—

ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो बस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥

इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥

देश-काल- દેશ અને કાળના देश ओर कालके, **विभागज्ञः** વિભાગને જાણનાર विभागको जाननेवाला, **युक्त्यपेक्षः** અને યુકિતની અપેક્ષા રાખનાર और युक्तिकी अपेक्षा करता हुआ, **भिषक्तमः** ઉત્તમ વૈદ્ય उत्तम वैद्य, **ग्राम्य-आनूप-** ગ્રામ્ય-આનૂપ ग्राम्य-आनूप, **औदकम्** અને ઔદક પશુ-પક્ષીઓનું एवं औदक पशु-पक्षियोंके, **मांसम्** માંસ मांस, **पयः** દૂધ दूध, **तथा बस्तशिरः** બકરાનું માથું बकरेका सिर, **वराह-** સૂવરના શરીરના सूअरके, **मध्य-पित्त-** મધ્યભાગનું પિત્ત मध्यदेहका पित्त, **असृक्** અને લોહી और रुधिर, **स्नेहवत्-** સ્નેહયુકત દ્રવ્યો स्नेहयुक्त द्रव्य, **तिल-तण्डुलाः इति** તલ અને તંદુલ तिल और चावल, **एतानि** આ બધાંને इन सबका, **समुत्क्वाथ्य** ઉકાળીને क्काथ करके, **नाडीस्वेदम्** નાડીસ્વેદની नाडीस्वेद, **प्रयोजयेत्** યોજના કરવી देवे ॥ २९–३० ॥

29-30. The flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, milk, the head of a goat, the trunk, bile and blood of a hog, unctuous articles, til and rice—these should the wise physician, who is conversant with the nature of clime and season, make use of in the right manner after they are well decocted, in kettle sudation.

वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः ।
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाञ्जनकसैरेयमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

वारुण- વરણો वरणा, **अमृतका-** ગળો गिलोय, **एरण्ड-शिग्रु-** એરંડ, સરગવો एरण्ड, सहजन, **मूलक-** મૂળા मूली, **सर्षपैः** સરસવ सरसों, **वासा-वंश-** અરડૂશી-વાંસ वासा-वांस, **करञ्ज-** કરંજ कांज, **अर्कपत्रैः** અને આકડો એઓનાં પાન और आक इनके पत्तों, **अश्मन्तकस्य च** તેમજ અશ્મન્તકનાં પાન अश्मन्तकके पत्तोंसे, **शोभाञ्जनक-** તથા શોભાંજનથી एवं लाल सहजन, **सैरेय-** સૈરેય झिण्टी, **मालती-** માલતી मालती, **सुरसा-** સુરસા सुरसा, **अर्जकैः** અને અર્જક એઓનાં और अर्जक इनके, **पत्रैः** પત્રોથી पत्तोंसे, **सलिलम्** પાણી जलको, **उत्क्वाथ्य** ઉકાળીને पकाकर, **नाडीस्वेदम्** નાડીસ્વેદની नाडीस्वेद, **प्रयोजयेत्** યોજના કરવી देना चाहिए ॥३१-३२॥

31-32. By decocting in water three leaved caper, guduch, castor oil plant, drumstick, garden radish, rape seeds, leaves of vasaka, bamboo, indian beech, leaves of mudar, heart-leaved fig, shobhanjanaka, common yellow nail dye, arabian jasmine, holy basil, shrubby basil, the kettle sudation should be carried out.

भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

भूतीक- ભૂતીક भूतीक, **पञ्चमूलाभ्याम्** પંચમૂલ पञ्चमूल, **सुरया** સુરા सुरा, **दधिमस्तुना** દહીંનો મંડ दधिमण्ड, **सस्नेहैः** સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, **मूत्रैः** मूत्रवर्ग

२९. वराहमध्य–वराहमेदः (ग. थ. ध.)
,, तण्डुलाः–तण्डुलान् (त.)
३०. देशकालविभागज्ञः–देशकालविकारज्ञः (ध.)
,, ,, –देशकालविचारज्ञः (प.)
३१. अश्मन्तकस्य च–अश्वन्तकस्य च (प.)
३२. सैरेय–शैरीष (ह. ध.)
,, ,, –शरीय (ज. त. प.)
३३. भूतीक–पुतीक (प.)

मूत्रवर्ग, अम्लैः च तथा અમ્લ દ્રવ્યોથી तथा अम्ल वर्गसे, नाडीस्वेदम् નાડીસ્વેદની नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् યોજના કરવી જોઈએ कराना चाहिए ॥३३॥

33. Bishop's weed, penta radices, whey, urines, sour gruel and unctuous articles should be used in kettle sudation.

अवगाहपरिषेकस्वेदयोः द्रव्याणि—

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥३४॥

एत एव આ જ इन्हीं, **निर्यूहाः** કવાથો क्वाथोंको, **जलकोष्ठके** જલકોષ્ઠમાં जलकोष्ठमें, **प्रयोज्याः च** વાપરવા જોઈએ प्रयोग करे, **स्वेदनार्थम्** અને સ્વેદન માટે स्वेदनके लिऐ, **घृत-क्षीर-** ઘી—દૂધ घृत-क्षीर, **तैल-कोष्ठान्** તથા તેલના કોઠાઓ तथा तैलके कोष्ठोंका, **कारयेत्** કરાવવા જોઈએ प्रयोग कराना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. These very decoctions (the three mentioned above) may be used in preparing the tub-bath sudation. Ghee, milk or oil may also be used in the tub for bath-sudation.

उपनाहस्वेदस्य द्रव्याणि—

गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥३५॥

अम्लसंयुतैः અમ્લયુકત अम्लयुक्त, **सस्नेह-** સ્નેહયુકત स्नेहयुक्त, **किण्व-लवणैः** કિણ્વ અને લવણયુકત किण्व तथा नमकसे युक्त, **गोधूमशकलैः** ઘઉંના ટુકડાઓ गेहुंके टुकडे, **यवानाम्** અને જવના और जवके, **चूर्णैः** લોટથી તૈયાર કરેલ चूर्णसे किया हुआ, **उपनाहः** લોપરી उपनाह, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥३५॥

35. Broken wheat, barley flour mixed with sour articles, oleous articles, wine-ferment and salt are recommended in poultice sudation.

गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥३६॥

गन्धैः સુગન્ધી દ્રવ્યો गन्धद्रव्य, **सुरायाः** સુરાનું सुराका, **किण्वेन** બીજ बीज, **जीवन्त्या** જીવન્તી जीवन्ती, **शतपुष्पया** સુવાદાણા सोये, **कुष्ठतैलाभ्याम्** અને કુઠ તથા તેલથી तथा कूठ और तैल इनसे, **युक्तया** યુકત युक्त, **उमया च** અળસીથી अलसीका, **उपनाहयेत्** ઉપનાહન કરવું उपनाह करे ॥ ३६ ॥

36. Fragrant articles, wine-ferment, cork swallow wort, dill seeds, linseed, and costus combined with oil should be used in poultice sudation.

उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि —

चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥३७॥

सलोमभिः રોમયુકત लोमयुक्त, **अपूतिभिः** તથા દુર્ગન્ધ રહિત तथा दुर्गन्ध रहित, **उष्णवीर्यैः** ઉષ્ણવીર્ય उष्णवीर्य, **चर्मभिः** ચામડાંથી चमडोंसे, **उपनद्धव्यः** લોપરી બાંધવી જોઈએ उपनाह बांधना चाहिए, **अलाभे तु** પણ તે ન મળે તો परन्तु इनके अभावमें, **कौशेय-** રેશમી रेशमी, **आविक** કે ઊનના या ऊनी, **शाटकैः** વસ્ત્રોથી બાંધવી कपड़ोंसे उपनाह बांधे ॥ ३७ ॥

37. The poultice should be covered with a hide containing hair and free from bad smell and of hot potency. If such is not available, silk or woollen cloth may be used instead.

उपनाहस्वेदे बन्धमोक्षविधिः —

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥३८॥

विदाह- વિદાહ विदाह, **परिहारार्थम्** ન થવા માટે न हो इसलिए, **रात्रौ** રાત્રે रात्रिमें, **बद्धम्** બાંધેલો

३६. किण्वेन—किट्टेन (द. प.)

३७. उपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः—उपनद्धस्तु लोमभिरपपूतिभिः (ग.)

પાટો બાંધી હુઈ પટ્ટીકો. दिवा દિવસે દિનમેં, मुञ्चेत् છોડવો खोल दे, दिवा कृतम् અને દિવસે બાંધેલો પાટો और दिनमें बांधी हुई पट्टीको, रात्रौ રાત્રે रात्रिमें, मुञ्चेत् છોડવો खोल दे, शीतकाले तु પણ શીતળ કાળમાં परंतु शीत कालमें, प्रकर्षः स्यात् લાંબો વખત રાખવો જોઈએ अधिक समय तक रखना चाहिए ॥३८॥

38. If poultice is applied in the night it should be removed the next day, and if applied in the day, it should be removed the same night for preventing the irritation of the skin. The period of application of poultice may be prolonged in the cold season.

त्रयोदश स्वेदाः —

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ॥३९॥
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः ॥४०॥

संकरः સંકર संकर, प्रस्तरः પ્રસ્તર प्रस्तर, नाडी નાડી नाडी, परिषेकः પરિષેક परिषेक, अवगाहनम् અવગાહન अवगाहन, जेन्ताकः જેન્તાક जेन्ताक, अश्मघनः અશ્મઘન अश्मघन, कर्षूः કર્ષૂ कर्षू, कुटी કુટી कुटी, भूः ભૂ भू, कुम्भिका કુમ્ભિકા कुम्भिका, कूपः કૂપ कूप, होलाकः च एव હોલાક होलाक, इति एते આ ये, त्रयोदश તેર तेरह, स्वेदयन्ति સ્વેદન કરે છે स्वेदन करते हैं, तान् તે इन, सर्वान् एव બધાય सबको, अनुपूर्वशः એક પછી એક क्रमशः, यथावत् યથાવત્ यथावत्, प्रवक्ष्यामि કહી દેખાડીશ कहूंगा ॥ ३९-४० ॥

39-40. Mixed fomentation, hot-bed sudation, steam kettle sudation, affusion sudation, bath sudation, jentaka or sudatorium sudation, stone-bed sudation, trench sudation, cabin sudation, ground-bed sudation, pitcher-bed sudation, pit sudation and under-bed sudation—these are the thirteen varieties of sudation procedures. I shall describe all of them in detail in due order.

सङ्करस्वेदस्य કલ્પના—

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

तत्र તેમાં उनमें, वस्त्रान्तरितैः વસ્ત્રની ઓથમાં રાખીને वस्त्रमें रखकर, अवस्त्रान्तरितैः वा કે વસ્ત્રની ઓથમાં રાખ્યા વગર बिना वस्त्रमें रक्खे हुए, यथोक्तैः કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए द्रव्योंके, पिण्डैः પિંડાથી पिंडोंसे, उपस्वेदनम् સ્વેદન स्वेदन करना, संकरस्वेदः એ સંકરસ્વેદ છે यह संकरस्वेद है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ ४१ ॥

41. That should be known as the mixed (dry-cum-unctuous) local sudation which is carried out with the lumps prepared of articles mentioned above, either wrapped in a cloth or unwrapped.

प्रस्तरस्वेदस्य કલ્પના —

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ ४२ ॥

कौशेय- રેશમી रेशमी, आविक- અથવા ઊનના अथवा ऊनी वस्त्रकी, उत्तर-प्रच्छदे ઓછાડવાળા चद्दरवाली, पञ्चाङ्गुल- અથવા ધોળા એરંડ अथवा एरंड, उरुबूक- રાતો એરંડો लाल एरंडा, अर्क- આકડો आक, पत्रप्रच्छदे वा એઓનાં પાનથી પાથરેલા इनके पत्तोंसे बिछाये हुए, शूक- શૂકધાન્ય शूकधान्य, शमी-धान्य- શમીધાન્ય शमीधान्य,

४२. शमी—शिम्बी (ग.)
,, वेशवारपायस—वेमवारायस (क. ख. घ. छ. ङ.)
,, वेशवार—वेसवार (ग.)
,, उपस्वेदनम्—उपरिस्वेदनम् (क. छ. ढ. ध.)
,, पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्क—पञ्चाङ्गुलोरुबकार्क (ख.)

पुलाकानाम् પુલાક ધાન્યના पुलाक धान्यकी, वेशवार- અથવા વેશવાર અથવા वेशवार, पायस-પાયસ पायस, कृशरा- કૃશરા कृशरा, उत्कारिका- ઉત્કારિકા उत्कारिका. आदीनाम् वा વગેરેથી બનાવેલા आदिकी, प्रस्तरे બિછાનામાં शय्या पर, स्वभ्यक्त- સારી પેઠે તેલ ચોળેલાં अच्छी तरह अभ्यंग किये, सर्वगात्रस्य સર્વ અંગોવાળા सब गात्रों वाले, शयानस्य સૂતેલા રોગીને सोते हुए रोगीको, उपस्वेदनम् સ્વેદન કરવું स्वेदन करना, प्रस्तरस्वेदः એ પ્રસ્તર સ્વેદ છે यह प्रस्तरस्वेद है. इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ ४२ ॥

42. The bed should be spread either with corn, pulse and pulaka grain or vesavara, milk-pudding, kedgeree and utkarika and covered with either a silk or woollen cloth or leaves of castor-oil plant or red castor-plant and mudar. Sudation carried out in the person well anointed over the whole of his body and made to lie on such a bed, is called the hot-bed sudation.

नाडीस्वेदस्य कल्पना—

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्याममदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्; बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

४३. शुङ्गादीनां—शुंगवल्कादीनां (द.)
,, स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां—स्नेहोपहृतानां मूत्रक्षारादीनाम् (ग. ढ.)
,, विनामितया—विनमितया (द.)
,, अनृजुगामी—अनूर्ध्वगामी (घ. छ. त. थ. म.)

बाष्पम् બાફ भाप, अनुद्वमन्त्याम् બહાર ન કાઢી નાંખે એવી बाहिर न निकाले ऐसी, कुम्भ्याम् હાંડીમાં हांडीमें, उत्क्वथितानाम् ઉકાળેલા उबाले हुए, मूल- મૂળ मूल, फल- ફળ फल, पत्र- પત્ર पत्र, शुङ्ग- શુંગ शुंग, आदीनाम् વગેરેની आदिकी, उष्ण-स्वभावानाम् અથવા ઉષ્ણ સ્વભાવવાળાં अथवा उष्णप्रकृति, मृग- પશુ पशु, शकुन- પક્ષીઓનાં पक्षियोंके पिशित- માંસ मांस, शिरस्पद- માથું सिर, आदीनाम् वा વગેરેની आदिकी, यथार्हम् અથવા યથાયોગ્ય अथवा यथायोग्य, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્યો अम्लद्रव्य, लवण- લવણ लवण, स्नेह- અને સ્નેહથી और स्नेहसे, उपसंहितानाम् યુક્ત युक्त, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, क्षीर- દૂધ दूध, आदीनाम् वा વગેરેની आदिकी, स्वेदन- સ્વેદન स्वेदन, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોની द्रव्योंकी, शरेषीका- શરેષીકા शरेषीका, वंशदल- વંશદલ वंशपत्र, करञ्ज- કરંજપત્ર करंजपत्र, अर्क- અને આંકડાના और आकके, पत्र- પાનમાંથી पत्रोंमेंसे, अन्यतम-कृतया ગમે તે એકથી બનાવેલી किसी एकसे बनाई गई, गजाग्रहस्त- હાથીની સૂંઢના અગ્રભાગના हाथीकी सूंडके अग्रभागके, संस्थान- या આકારની आकारकी, व्याममदीर्घया વાંભ લાંબી व्याम लम्बी, व्यामार्धदीर्घया वा અથવા અર્ધી વાંભ લાંબી या आधा व्याम लंबी, व्यामचतुर्भाग-अष्टभाग-मूल-अग्र - परिणाह-स्रोतसा મૂલ અને અગ્રભાગનાં અનુક્રમે વાંભના ચોથાભાગ તથા આઠમા ભાગ જેટલી ગોળાઈના છિદ્રવાળી मूल और अग्रभागमें क्रमशः व्यामके चौथे और आठवें भागके प्रमाणकी गोलाईके छिद्रवाली, सर्वतः સર્વ બાજુએ सब और, वातहर- વાત હરનાર वातहर, पत्रसंवृत- પાંદડાંઓથી ઢાંકેલ पत्रोंसे ढके हुए, छिद्रया છિદ્રવાળી छिद्रवाली, द्विः त्रिः वा બે જગાએ કે ત્રણ જગાએ दो या तीन जगह पर, विनामितया વાંકી વાળેલી मुडी हुई, नाड्या નાળવડે नालीसे, वातहर- વાતહર દ્રવ્યોથી वातहर द्रव्योंसे, सिद्ध- સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, स्नेहाभ्यक्त- સ્નેહ ચોપડેલ तैलसे अभ्यंग किये हुए, गात्रः સર્વાંગવાળાએ गात्रवाला, बाष्पम् બાફ भाप, उपहरेत् લેવી लेवे, हि કારણકે क्योंकि, अनृजुगामी સીધી ન જઈ શકતી सीधी न जाती हुई, बाष्पः બાફ भाप, विहत-चण्डवेगः પ્રબળ વેગ અટકી જવાથી तीव्र वेगके रुकनेके कारण, त्वचम् ચામડીને

त्वचाको, अविदहन् દઝાડયા વગર न जलाकर, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, स्वेदयति સ્વેદન કરે છે स्वेदन करती है, इति આ પ્રમાણે यह, नाडीस्वेदः નાડીસ્વેદ છે नाडी स्वेद है ॥ ४३ ॥

43. Take the articles indicated in sudation viz., the root, fruit, leaves, buds etc., of the vegetable group or the carved flesh and the head of the birds and beasts of hot potency of the animal group and mixing them with sour, salt and unctuous articles as are necessary or with urine, milk and similar articles, decoct them in a pot closing the lid tightly so as not to allow the steam to escape. Make a tube of the shape of the elephant's trunk, with the leaves of either bamboo, or leaves of indian beech or mudar. Its length should be one vyama (6 feet) or half a vyama (3 feet). Its circumference at the proximal end should be a fourth part of vyama, while at the distal end, an eighth part of vyama; and throughout the entire length, it should be covered with leaves possessed of vata-curing properties. The tube should have two or three bends. The patient having anointed himself with the unction prepared of vata-curing articles, should inhale the steam from this apparatus. The steam passing through the bends in a tortuous course is deprived of its violence and without irritating the skin it sweats the patient with ease. This inhalation is called the steam kettle sudation.

परिषेकस्वेदस्य कल्पना—

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षणिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

वातिक- કેવળ વાતને હરનારાં केवल वातको हरनेवाले, उत्तरवातिकानाम् વાતપ્રધાન કફને હરનારાં वातप्रधान कफको हरनेवाले, मूलादीनाम् पुनः મૂળઆદિના मूलआदिके, सुखोष्णैः સહન થઈ શકે તેવા ઉષ્ણ सुखोष्ण, उत्क्वाथैः ક્વાથોથી क्वाथोंसे, कुम्भीः ગાગર कुम्भी, वर्षणिकाः નાના ઘડા छोटे घडे, प्रनाडीः वा ઝારી या झारीको, पूरयित्वा ભરી દઈને भरकर, यथार्ह- વિધિ પ્રમાણે यथाविधि, सिद्ध- સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, स्नेह- સ્નેહ स्नेहसे, अभ्यक्त- गात्रम् ચોપડેલ સર્વ અંગવાળા सब गात्रोंमें अभ्यंग किये हुए, वस्त्रावच्छन्नम् અને વસ્ત્રથી ઢાંકેલ રોગીનું तथा वस्त्रसे आच्छादित रोगीका, परिषेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे, इति આ यह, परिषेकः પરિષેક સ્વેદ છે परिषेक स्वेद है ॥४४॥

44. The above-mentioned drugs, which are curative or vata and which are benificial in conditions where vata is predominant, decocted to a degree of genial warmth, should be filled in and affused from a pot or from a shower or a douche-can over a person anointed with properly medicated unctuous substances and covered with a cloth. This is called the affusion sudation.

अवगाहस्वेदस्य कल्पना—

वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

४४. कुम्भीर्वर्षणिकाः—कुम्भीर्वर्षुलिकाः (ख. घ. ज. ध. प.)
,, परिषेकः—परिषेकस्वेदः (ग.)
४५. अवगाहः—अवगाहो विज्ञेयः (ग.)

वातहर- વાત હરનાર वातहर, उत्क्राथ- ક્વાથ क्वाथ, क्षीर- દૂધ दूध, तैल- તેલ तैल, घृत- ઘી घी, पिशितरस માંસરસ मांसरस, उष्णसलिल- અને ઉના પાણીથી ભરેલી और गरम जलसे भरे हुए, कोष्ठक- કોઠીમાં कोष्ठमें, अवगाहः અવગાહન अवगाहन, तु તો तो, यथोक्तः एव લોકપ્રસિદ્ધ જ लोकप्रसिद्ध ही, अवगाहः અવગાહસ્વેદ છે अवगाहनस्वेद है ॥४५॥

45. Immersion in the decoction of substances curative of vata, milk, oil, ghee, meat-juice and warm water is called the immersion or tub-bath sudation.

जेन्ताकस्वेदस्य कल्पना—

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत – तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनम्;

अथ હવે अब, जेन्ताकम् જેન્તાક जेन्ताक, चिकीर्षुः કરવાની ઇચ્છાવાળાએ करनेकी इच्छावाला, भूमिम् ભૂમિની भूमिकी, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे, तत्र पूर्वस्याम् તેમાં પૂર્વ वहां पूर्व, उत्तरस्याम् वा કે ઉત્તર या उत्तर, दिशि દિશામાં दिशामें, कृष्ण- કાળી काली, मधुर- અને મધુર और मधुर, मृत्तिके માટીવાળા मिट्टीवाले, सूवर्ण-मृत्तिके वा અથવા સોનેરી માટીવાળા अथवा सुनहली मिट्टीवाले, गुणवति ગુણયુકત गुणयुक्त, प्रशस्ते વખાણવા લાયક प्रशस्त, भूमिभागे ભૂમિપ્રદેશમાં भूमिप्रदेशमें, परीवाप- વાવ वापी, पुष्करिणी- તળાવ तडाग, आदीनाम् આદિ आदि, जलाशयानाम् જલાશયોમાંના जलाशयोंमेंसे अन्यतमस्य કોઈ એકની किसी एक के, दक्षिणे દક્ષિણ તરફ दक्षिण ओरके, पश्चिमे वा કે પશ્ચિમ તરફ या पश्चिम ओरके, सूपतीर्थे સારી રીતે સમીપ ઘાટવાળા समीप उत्तम घाटवाले, कूले તીરે तटपर, सम-सुविभक्त- સપાટ અને સુંદર વિભાગવાળા समतल तथा अच्छी प्रकारसे विभक्त, भूमिभागे ભૂમિપ્રદેશમાં भूमिके हिस्से पर, उदकात् જળથી जलसे, सप्त अष्टौ वा સાત કે આઠ सात या आठ, अरत्नीः અરત્નિ अरत्नि, उपक्रम्य દૂર જઈને दूर जा कर, अभिमुखतीर्थम् ઘાટની સામે આવે તેવી રીતે घाटकी ओर द्वार वाली, प्राङ्मुखम् ઉગમણા મોઢાની पूर्वाभिमुख, उदङ्मुखम् वा કે ઉત્તર તરફના મોઢાની या उत्तराभिमुख, उत्सेध-विस्तारतः ઊંચાઈ અને વિસ્તારમાં ऊंचाई और विस्तारसे, परम् પૂરા पूरी, षोडश સોળ सोलह, अरत्नीः હાથ हाथ, समन्तात् ચારે બાજુથી चारों ओरसे, सुवृत्तम् બરાબર ગોળ गोल, मृत्कर्म- માટી કામની मिट्टीसे, संपन्नम् સંપત્તિવાળી लीपी पोती, अनेकवातायनम् અનેક બારીવાળી अनेक झरोंखेवाली, कूटागारम् ગોળ કુટી वर्तुलकुटी, कारयेत् કરાવવી करवावे;

46-(1). If one desires to administer the (hot-house) sudatorium-sudation, the place should be well selected, either on the eastern side or on the northern. A pleasant and fertile piece of land with black sweet earth or golden coloured soil should be selected. It must be on the bank of a pool, tank or reservoir of water having near to it a flight of steps on the southern or western side. A round chamber should be built on an even and well laid out plot with the frontage on its eastern or northern side facing the water and about seven or eight cubits distant.

४६. भूमिभागे–भूमिभाग्देशे (ग.)
,, कृष्णमधुरमृत्तिके–कृष्णमृत्तिके (ख. घ. ज. ठ. द.)
,, परीवाप–परीवाह (ग.)
,, सूपतीर्थे–सुतीर्थे (ग.)
,, सुवर्णमृत्तिके–सुवर्णवर्णमृत्तिके (क. छ.)
,, वाऽरत्नीरुपक्रम्योदकात्–वाऽरत्नीः सूपक्रम्योदकम् (च. छ.)

Its height should be sixteen cubits at the most and the diameter also the same. It should be circular in shape. The walls and roof should be of earth and should be well plastered, leaving a number of air-holes.

अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्नि-विस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्;

अस्य આ इस, **कूटगारस्य** ગોળ કુટીની कुटीके, **अन्तः** અંદર अन्दर, **भित्तिम्** ભીંતની दिवारके, **समन्ततः** સાથોસાથ साथसाथ, **आकपाटात्** બારણાં સુધી द्वारतक, **अरत्नि**- એક હાથ एक हाथभर, **विस्तार**- વિસ્તારની चौडी, **उत्सेधाम्** તથા એક હાથની ઊંચાઈની एक हाथभर ऊंची, **पिण्डिकाम्** ઓટલી पिण्डिका, **कारयेत्** કરાવવી बनवावे, **अस्य** આ इस, **कूटागारस्य च** ગોળ-કુટીની कूटागारके, **मध्ये** મધ્યમાં बीचमें, **चतुष्किष्कु**- ચાર હાથ चार हाथ, **मात्रम्** વિસ્તારનો विस्तृत, **पुरुषप्रमाणम्** પુરુષ જેટલો ઊંચો और पुरुषप्रमाण ऊंचा, **मृन्मयम्** માટીનો मिट्टीसे, **कन्दुसंस्थानम्** કન્દુના આકારનો कन्दुके आकारका, **बहुसूक्ष्म**- ઘણાં સૂક્ષ્મ बहुतसे सूक्ष्म, **छिद्रम्** છિદ્રવાળો छिद्रोंवाला, **अङ्गारकोष्ठक**- અંગારાના કોઠારૂપ अंगारोंके कोष्ठरूप, **स्तम्भम्** સ્તંભ स्तम्भको, **सपिधानम्** ઢાંકણ સહિત ढक्कनके साथ, **कारयेत्** કરાવવો बनवावे, **तम् च** અને તેને इस अंगार कोष्ठको, **खादिराणाम्** ખેર खैर, **आश्वकर्णादीनाम् वा** અથવા અશ્વકર્ણ વગેરેનાં या अश्वकर्ण आदि, **काष्ठानाम्** લાકડાંઓથી इन्धनसे, **पूरयित्वा** ભરી દઈને भर कर, **प्रदीपयेत्** પ્રદીપ્ત કરવો आग लगा दे;

४६. चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणम्-द्विकिष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणम् (ग.)
,, कन्दुसंस्थानम्–कुन्दसंस्थानम् (प.)
,, कोष्ठकस्तम्भम्–कोष्ठकान्तम् (ङ.)
,, सपिधानम्–सपिधानकम् (च.)
,, खादिराणाम्–खदिराणाम् (ग. ज.)

46-(2). Within this chamber, there must be built all around, excepting the entrance, a platform one cubit in height and in breadth. In this chamber must be constructed an oven of four spans' breadth and a man's height with earth with multiple small holes and a lid on its top. It should then be filled with the sticks of catechu, asvakarna sal and other similar kinds of wood and ignited.

स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्,

काष्ठानि લાકડાં इन्धन, **साधु दग्धानि** બરાબર બળી ગયાં છે अच्छी तरह जल गये हैं, **गतधूमानि** ધૂમાડો ચાલ્યો ગયો છે और धूंआ नहीं देते, **केवलम्** આખુંય संपूर्ण, **तत् अग्निगृहम्** તે અગ્નિઘર वह अग्निगृह, **अग्निना** અગ્નિથી आगसे, **अवतप्तम् च** તપી ગયું છે गरम हो गया है, **स्वेदयोग्येन** અને સ્વેદયોગ્ય स्वेदयोग्य, **ऊष्मणा** ગરમીથી ऊष्मासे, **युक्तम् च** યુક્ત છે युक्त हो गया है, **इति** એમ ऐसा, **यदा** જ્યારે जब, **सः जानीयात्** તે જાણે ત્યારે समझे तब, **तत्र** તેમાં इसमें, **एनम्** એ उस, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषको, **वातहराभ्यक्त**- વાતહર દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલ સ્નેહ ચોપડેલ वातहर स्नेहोंसे अभ्यक्त, **गात्रम्** ગાત્રવાળો गात्रयुक्त कर, **वस्त्रावच्छन्नम्** અને વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો કરી और वस्त्रसे ढांप कर, **प्रवेशयेत्** પ્રવેશ કરાવવો प्रविष्ट करावे;

46-(3). When it is known that the wood is fully burnt away and thes moke is gone and the hot house has been heated to the degree of right temperature required for the sudation, then the

४६. गतधूमानि–विगतधूमानि (क. घ. छ.)

person anointed with vata-curative substances and covered with a cloth should be made to enter it.

प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्—सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः; न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्छापरीततया सद्यः प्राणाञ्जह्याः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथंचन मुञ्चेथाः;

एनम् એને इसको, **प्रवेशयन् च** પ્રવેશ કરાવતાં प्रवेश कराते समय, **अनुशिष्यात्** શીખામણ આપવી કે सूचना देदें कि, **सौम्य** હે સૌમ્ય हे सौम्य, **कल्याणाय** કલ્યાણ कल्याण, **आरोग्याय च** અને આરોગ્ય માટે और आरोग्यके लिए, **प्रविश इति** અંદર પ્રવેશ કર प्रवेश करो, **प्रविश्य च** અને પ્રવેશ કરીને और प्रवेश करके, **एनाम्** આ इस, **पिण्डिकाम्** ઓટલી ઉપર पिण्डिका पर, **अधिरुह्य** ચડીને चढकर, **यथासुखम्** ઠીક પડે તેમ सुखपूर्वक, **पार्श्व-** એક પડખે एक पार्श्वसे, **अपर-पार्श्वाभ्याम्** અથવા બીજે પડખે और दूसरी पार्श्वसे, **शयीथाः** સૂજે लेट जाना, **स्वेद- मूर्च्छा-** વળી સ્વેદ તેમજ મૂર્ચ્છાથી और स्वेद एवं मूर्च्छासे, **परीतेन** ઘેરાયા व्याप्त, **सता त्वया** છતાં પણ તારે होने पर भी तुम, **आप्राणोच्छ्वासात्** પ્રાણ તથા શ્વાસ ચાલતા હોય ત્યાં સુધી प्राण और श्वास रहने तक, **एषा पिण्डिका** આ ઓટલી इस पिण्डिकाको, **न च विमोक्तव्या** છોડવી નહિ मत छोडना, **हि** કારણકે क्योंकि, **अतः** આ इस, **पिण्डिका-अवकाशात्** ઓટલીના અવકાશથી पिण्डिकाके अवकाशसे, **भ्रश्यमानः** ભ્રષ્ટ થતાં भ्रष्ट हुए तुम, **स्वेदमूर्च्छा-** સ્વેદ અને મૂર્ચ્છાથી स्वेद और मूर्च्छासे, **परीततया** ઘેરાઈ જતાં व्याप्त होनेके कारण, **द्वारम्** બારણું द्वारको, **अनधिगच्छन्** ન મળવાથી न पाकर, **सद्यः** તરત शीघ्र, **प्राणान्** પ્રાણ प्राण, **जह्याः** છોડીશ त्याग करोगे, **तस्मात्** માટે इस लिए, **एनाम्** આ इस, **पिण्डिकाम्** ઓટલીને पिण्डिकाको, **कथंचन** કોઈ પણ રીતે किसी प्रकारसे, **न मुञ्चेथाः** છોડજે નહિ नहीं छोडना;

46-(4). While he enters, he should be told, 'Gentle one, enter for gaining well-being and health. Having entered and getting on to the platform, lie down either on your right or the left side as is comfortable to you. Though overcome by sweating and fainting, you must not leave the platform. You must cling to it as long as life'e breath is in you. If once you let go your hold of the platform, being overpowered by perspiration and faintness you will be unable to find the doorway and immediately lose your life. So you should on no account leave the platform.

त्वं यदा जानीयाः—विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः,

यदा त्वम् જ્યારે તું जब तुम, **आत्मानम्** પોતાને अपनेको, **विगताभिष्यन्दम्** અભિષ્યંદ રહિત अभिष्यन्द रहित, **सम्यक्-** બરાબર अच्छी प्रकार, **प्रस्रुत - स्वेद - पिच्छम्** સ્વેદની ચીકાશ નીકળી ગયેલ बह कर नीकली हुई पसीनेकी चीकनाहटवाला, **सर्वस्रोतोविमुक्तम्** ખુલી ગયેલ સર્વ સ્રોતવાળા खुले हुए संपूर्ण स्रोतोंवाला, **लघूभूतम्** હલકો થયેલ हलका बना हुआ, **अपगत-** અને જતાં રહેલ છે और हट गये हैं, **विबन्ध-** વિબન્ધ विबन्ध, **स्तम्भ-** જડતા जकड़ाहट, **सुप्ति-** સ્પર્શાજ્ઞાન सुप्ति, **वेदना-**વેદના वेदना, **गौरवम् इति** તથા ભારેપણું જેનું એવો तथा भारीपन जिसके ऐसा, **जानीयाः** જાણે अनुभव करो, **ततः** ત્યારે तब, **ताम्** તે इस, **पिण्डिकाम्** ઓટલીને

४६. पार्श्वापरपार्श्वाभ्याम्—पार्श्वाभ्याम् (ग. त.)
,, विमोक्तव्या—मोक्तव्या (ग.)

४६. त्वं यदा जानीयाः—स यदा जानीयात् (ग. घ.)
,, सुप्तिवेदनागौरवमिति—सुप्तिवेदनमिति (ख. ज. ठ.)

पिण्डिकाके, अनुसरन् અનુસરતાં साथ साथ चलकर, द्वारम् દ્વારે द्वारपर, प्रपद्येथाः પહોંચી જજે आ जाना,

46-(5). When you feel yourself cleansed of inspissated impurities, well drained of viscid perspiration, well and copiously sweated and your body channels have been well dilated and you have been rendered light, and you have known that all obstruction, stiffness, numbness, pain and heaviness have left you, then should you, following the platform reach the entrance.

निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः; इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

निष्क्रम्य च અને બહાર નીકળીને और बाहिर निकल कर, चक्षुषोः આંખોને आंखोंको, परिपालनार्थम् નુકસાનથી બચાવવા बचानेके लिए, शीतोदकम् શીતળ જળનો शीत जलका, सहसा એકદમ तुरन्त, न उपस्पृशेथाः સ્પર્શ કરજે નહિ स्पर्श न करना, मुहूर्तात् એક મુહૂર્ત પછી कुछ देर ठहरकर, अपगत-संताप-क्लमः तु ગરમી અને થાક દૂર થતાં ताप और थकान दूर जाने पर, सुखोष्णेन નવશેકા सुखोष्ण, वारिणा પાણીથી जलसे, यथान्यायम् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक परिषिक्तः સ્નાન કરી स्नान करके, अश्नीयाः ભોજન કરજે भोजन करना, इति આ यह, जेन्ताकस्वेदः જેન્તાક સ્વેદ છે जेन्ताक स्वेद है ॥ ४६ ॥

46. Having emerged, do not rush straight to touch cold water as it will harm your eyes. When you have got over the heat and fatigue, after the lapse of a muhurta ($\frac{3}{4}$ hour), you mnst have suitable affusion in genially warm water and then you may take your meal'. This is the procedure to be followed in the sudatorium-sudation.

४६. उपस्पृशेथाः–उपस्पृशेः (ग. च. झ.)

अश्मघनस्वेदस्य कल्पना---

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्झ्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

शयानस्य સૂતેલા મનુષ્યના लेटे हुए पुरुषकी, प्रमाणेन જેવડા માપવાળી लम्बाई एवं चौडाईके अनुसार, घनाम् નક્કર दृढ, अश्ममयीम् પથ્થરની पत्थरकी, शिलाम् શિલાને शिलाको, संप्रदीपितैः સળગાવેલા जलाये हुए, मारुतघ्नैः વાતહર वातनाशक, दारुभिः લાકડાંથી इन्धनोंसे, तापयित्वा તપાવી तपाकर, सर्वान् સર્વ सब, अङ्गारान् અંગારા अंगारोंको, व्यपोज्झ्य દૂર કરી हटा कर, उष्णवारिणा ગરમ પાણી गरम पानीसे, प्रोक्ष्य च एव છાંટી छिडक कर, अथ પછી पीछे, ताम् તે उस, शिलाम् શિલા ઉપર शिला पर, कौषेय-आविक- રેશમી કે ઊનનો रेशम या ऊनकी, संस्तराम् ઓછાડ चादर, कुर्वीत પાથરવો बिछा दे ॥ ४७–४८ ॥

47-48. Heat well a thick stone-slab which is of the size of a bed with the fire of wood that is curative of vata. Then removing all the coals and cleaning the stone-slab with hot water, cover it with a silk or woollen cloth.

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः,

४७. शयानस्य–शयनस्य (ग.)
,, मारुतघ्नैः–अनिलघ्नैस्तु (ध.)
४८. व्यपोज्झ्य–व्यपोह्य (क.)
,, ,, –व्यपोह्य (ढ.)
४९. कौरवाः–रौरवाः (द. ध.)
,, सुसंवृतः–सुखं वृतः (ध.)

स्वभ्यक्त- સારી પેઠે તેલ ચોળેલ जिस पर अच्छे प्रकारसे तैलकी मालिश की गई है ऐसे, सर्वाङ्गः ना સઘળાં અંગોવાળો પુરુષ सब अंगोवाला मनुष्य, तस्याम् તેના ઉપર उसपर, स्वपन् સૂઈને सोता हुआ, कौरव- સુતરાઉ ચાદર सूतकी चद्दर, अजिन- મૃગચર્મ मृगचर्म, कौषेय- રેશમી ચાદર रेशमी चद्दर, प्रावाराद्यैः ધાબળો વગેરે कम्बलादि, सुसंवृतः સારી રીતે ઓઢી अच्छी तरह ओढ कर, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, स्विद्यति પસીનાથી રેબઝેબ થાય છે स्विन्न होता है ॥ ४९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अश्मघन- અશ્મઘન अश्मघन, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, उक्तः કહ્યો છે कहा गया है ।

49. Then the person should be anointed over his entire body and covered with cotton cloth, deer-skin, silk-cloth or blanket and other kind of covering, should be made to lie on it. Then he will sweat happily. This is called the stone-bed sudation.

कर्षूस्वेदस्य कल्पना—

कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥५१॥

कर्षू- स्वेदः હવે કર્ષૂસ્વેદ अब कर्षूस्वेद, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जागया, स्थानविभाग- સ્થાનના વિભાગને स्थानके विभागको, वित् જાણનાર વૈદ્ય जाननेवाला वैद्य, शयनस्य ખાટલાની खटियाके, अधः નીચે नीचे, कर्षूम् કર્ષૂ (ખાડો) कर्षू (गड्ढा), खानयेत् ખોદાવવી खुदवावे, ततः ત્યારપછી इसके बाद, ताम् તે इस, कर्षूम् કર્ષૂને गड्ढेको, दीप्तैः પ્રજ્વલિત धधकते, अधूमैः અને ધૂમાડા રહિત धूम रहित, अङ्गारैः અંગારાથી अंगारोंसे, पूरयेत् ભરી દેવો भर देवे, तस्याम् તે इस, शय्यायाम् શય્યા शय्याके, उपरि ઉપર ऊपर, स्वपन् સૂતેલા सोता हुआ, ना પુરુષ मनुष्य, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक, स्विद्यति સ્વેદન પામે છે स्विन्न होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. The trench-sudation is (now) described. The man who is well versed in the classification of land should get a trench dug under the bed-(stead) and fill it with smokeless live coal. The person lying over this bed gets happily sweated. This is called the Trench Sudation.

कुटीस्वेदस्य कल्पना—

अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥५२॥

अनति- उत्सेधविस्ताराम् બહુ ઊંચાઈ કે વિસ્તાર વગરની बहुत ऊंचाई या विस्तार रहित, वृत्ताकाराम् ગોળ આકારની वर्तुलाकार, अलोचनाम् બારી રહિત खिडकियोंसे रहित, घनभित्तिम् જાડી ભીંતવાળી मोटी दिवारवाली, कुटीम् કુટી कुटी, कृत्वा કરીને बना कर, कुष्ठाद्यैः કઠ વગેરેથી कुष्ठादि द्रव्योंका, संप्रलेपयेत् લીંપવી लेप करे ॥ ५२ ॥

52. Prepare a thick-walled hut which is not of very great dimensions, which is round in shape and without any holes or windows, and smear its inner walls with costus and other fragrant articles.

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णामुपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोणिकैः ॥ ५३ ॥

कुटीमध्ये કુટીની વચ્ચે कुटीके बीचमें, प्रावार- પ્રાવાર प्रावार, अजिन- મૃગચર્મ मृगचर्म, कौशेय- રેશમી વસ્ત્ર रेशमी वस्त्र, कुथ- પટ્ટુ चित्रकम्बल, कम्बल- ધાબળો कम्बल, गोणिकैः અને શણિયાંથી और सनके कपडोंसे, स्वास्तीर्णाम् બિછાવેલ भली प्रकार बिछाई हुई

---

५३. उपकल्पयेत्—चोपकल्पयेत् (ख.)
,, कुथ—कुत्थ (क. छ.)
,, गोणिकैः—गोलकैः (द.)
,, ,, —गोणकैः (ग.)
,, ,, —गोनकैः (झ.)

शय्याम् શય્યા शय्या, भिषक् वैद्ये वैद्य, उपकल्पयेत् કરાવવી तय्यार करवावे ॥ ५३ ॥

53. In the middle of this hut, the physician should prepare a bed covered with cotton or silk sheet, deer-skin or woollen rug and sack-cloth.

हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥

अङ्गार- पूर्णाभिः અંગારાઓથી ભરેલી अंगारोंसे भरी हुई, हसन्तिकाभिः સગડીઓથી अंगीठियों, ताम् च તેને उस शय्याके, सर्वशः સર્વ બાજુએ चारों ओर, परिवार्य ઘેરી રાખીને रख कर, अभ्यक्तः તેલ ચોળેલ રોગીએ तैल मालिश करके रोगी, अन्तः શય્યાની વચમાં शय्याके बीचमें, आरोहेत् બેસવું बैठे, सुखम् આવી રીતે સુખેથી इस प्रकार सुखपूर्वक, स्विद्यते સ્વેદન થાય છે स्वेदन होता है ॥ ५४ ॥

54. Then stoves full of lives and smokeless charcoal, should be placed all around the bed and the patient well anointed, should be subjected to sudation.

भूस्वेदस्य कल्पना—

य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

यः एव જે जो, अश्मघन- અશ્મઘન अश्मघन, स्वेदविधिः સ્વેદની વિધિ છે स्वेदकी विधि है, सः एव तु તે જ उसको ही, प्रशस्तायाम् પ્રશસ્ત प्रशस्त, निवातायाम् વાયુરહિત निर्वात, समायाम् અને સપાટ और समतल, भूमौ भूमि ઉપર કરવાનો भूमि पर करनेका, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ ५५ ॥

55. The ground-bed sudation also should be done in the manner prescribed for the stone-bed sudation. The site, it is advised, should be clean, even and free from draught.

कुम्भीस्वेदस्य कल्पना—

कुम्भीं वातहरक्काथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥
स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

वातहर- વાતહર वातहर, काथपूर्णाम् ક્વાથથી ભરેલી काथोंसे भरी हुई, कुम्भीम् ગાગરને हण्डीका, अर्धभागम् અર્ધોભાગ જેટલી आधा भाग या, त्रिभागम् ત્રીજા ભાગ જેટલી तीसरा भाग, भूमौ ધરતીમાં भूमिमें, निखानयेत् દાટવી गाड़ना, तत्र च અને તેની उस उपरि ઉપર पर, नातिसान्द्र-परिच्छदम् બહુ જાડાં પાથરણાં વગરનો बहुत मोटे बिछौने रहित, शयनम् ખાટલો चारपाई, आसनम् अपि वा કે આસન પણ या आसनको, स्थापयेत् રાખવું स्थापन करे ॥ ५६½ ॥

56-½ Bury to one third or half part, a pitcher filled with decoction curative of vata, in the earth. A seat or bed not very thickly covered is to be placed over it.

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥५७॥
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥५८॥

अथ પછી फिर, कुम्भ्याम् ગાગરમાં हण्डीमें, सुसन्तप्तान् સારી પેઠે તપેલા अत्यंत तपाये हुए, अयसः કે લોઢાના लोहके, गुडान् ગોળા गोलोंको, पाषाणान् वा પાષાણ या पत्थरोंको, प्रक्षिपेत् નાખવા डाले, अनिल- વાતનો वातका, नाशनैः નાશ કરનારા नाश करनेवाले, स्नेहैः સ્નેહોથી स्नेहोंकी, स्वभ्यक्तः સારી પેઠે ચોળેલ मालिश कर, सुसंवृताङ्गः તથા સારી પેઠે ઢાંકેલ અંગવાળા तथा अंगोंको अच्छी तरह ढ़क कर, तत्स्थः ना તે શય્યાપર સૂતેલા પુરુષને उस शय्यापर सोया हुआ मनुष्य,

५४. अन्तः—अक्तः (ग.)
,, अभ्यक्त—तस्यां॰ (ग.)

५७. सुसंतप्तान्प्रक्षिपेत्—भिषग् दद्यात् संतप्तान् (ग.)
५८. सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः—सुसंवृताङ्गः स्वभ्यंगः (ख.)

तेन ऊष्मणा તે ગરમીથી इस ऊष्मासे, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, स्विद्यति સ્વેદન થાય છે स्विन्न होता है ॥५७-५८॥

57-58. Then red hot balls of iron or stones must be put into the pot and by the heat emanating therefrom the person who is well anointed with unctuous substances curative of vata and well covered, sweats comfortably lying on this bed.

कूपस्वेदस्य कल्पना—

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥५९॥

निवाते વાયુ વગરના निवात, शस्ते च અને પ્રશસ્ત एवं प्रशस्त, देशे પ્રદેશમાં जगह पर, शयन- विस्तारम् ખાટલા જેટલા વિસ્તારનો चारपाईके विस्तारके समान, वेधतः વિસ્તારથી विस्तारसे, द्विगुणम् બમણો ઊંડો द्विगुण गहरा, अन्तः અને અંદર और भीतरसे, सुमार्जितम् સાફ કરેલો साफ किया हुआ, कूपम् કુવો कुआ, कुर्यात् કરવો खुदवावे ॥ ५९ ॥

59. A pit of the size of the bed and double thereof in depth should be made in a windless and pleasant place and the inside of it well cleansed.

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।
स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६०

हस्ति- આ કુવામાં હાથી इस कूपमें हाथी, अश्व- ઘોડા घोडा, गो- ગાય गाय, खर- ગર્દભ गदहा, उष्ट्राणाम् અને ઊંટનાં और ऊंटकी, करीषैः સૂકાં લાદ અને છાણ सूखी लीद वा गोबरको, दग्ध-पूरिते ભરી સળગાવીને भरकर जलाकर, सुसंस्तीर्णे તેની ઉપર સરખી રીતે પાથરેલ ખાટલા ઉપર अच्छी तरहसे बिछाई हुई चारपाई पर, अभ्यक्तः તેલ ચોળેલ तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः સારી રીતે ઢંકાયેલ भली प्रकार ओढ कर लेटा हुआ, ना પુરુષ पुरुष, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक, स्विद्यति સ્વિન્ન થાય છે स्विन्न होता है ॥ ६० ॥

60. The dry dung of the elephant, horse, cow, ass and camel is to be burnt in it; and the patient well anointed and well covered, if subjected to this method of sudation, sweats happily.

होलाकस्वेदस्य कल्पना—

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥६१॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

यथोक्तानाम् અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેના उपर्युक्त, करीषाणाम् तु સૂકાં લાદ છાણથી सूखे गोबरसे, शयन-अन्तः ખાટલાના અંદરના चारपाईके अन्दरके, प्रमाणेन માપની प्रमाणसे, धीतीकाम् ધીતીકા धीतीकाको, कृत्वा બનાવી तैयार करके, प्रदीपयेत् સળગાવવી जलती हुई, सुदग्धायाम् સારી પેઠે સળગી રહે अच्छी प्रकार दग्ध, विधूमायाम् અને ધૂમાડો ન રહે ત્યારે और निर्धूम हो जाने पर, तत्र च તેના उसके, उपरि ઉપર ऊपर, यथोक्ताम् અગાઉ કહ્યા પ્રમાણેની यथोक्त, शय्याम् શય્યા शय्याको, उपकल्पयेत् રાખવી बिछवावे ॥ ६१½ ॥

61-½. Set fire to a heap of the dungs of the above-mentioned animals heaped to the size of the bed and place a bedstead over it after the heap is burnt and has become smokeless.

स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥६३॥

तत्र તેમાં उस पर, अभ्यक्तः તેલ ચોળેલ तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः સારીપેઠે ઓઢીને अच्छी प्रकार

५९. कुर्यादन्तः सुमार्जितम्—सुसृष्टं (मृष्टं) कारयेत्ततः (ग.)
६०. स्ववच्छन्नः—स्नेहाभ्यक्तः (ग.)
,, अभ्यक्तः—स्वपन् (ग. ङ.)

६१. धीतीकां तु—दीर्घिकास्तु (ग.)
,, ,, —धौतिकां तु (घ.)
,, तत्र च—तासु च (ग.)
,, सुदग्धायां विधूमायाम्—सुदग्धासु विधूमासु (ग.)

ओढकर, स्वपन् सूते। सोता हुआ, ना પુરુષ मनुष्य, सुखम् सुखेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति સ્વિન્ન थाय छे स्विन्न हो जाता है, इति આ પ્રમાણે इसतरह, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, एषः આ यह, सुखः સુખકર सुखकर होलाक-स्वेदः હોલાકસ્વેદ होलाकस्वेद, प्रोक्तः કહી દેખાડ્યો छे बतला दिया है, इति આ इस प्रकार, अग्नि-गुण-संश्रयः અગ્નિના ગુણવાળો अग्निगुणके आश्रित, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, त्रयोदश-विधः તેર જાતનો छे तेरह प्रकारके हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Then the person well anointed and well covered and made to lie on it sweats happily. It is called the happy "Holaka" or happy under-bed sudation, by the great sage. Thus the thirteen varieties of sudation by the thermal method have been described.

निरग्निस्वेदो दशविधः—

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, उष्णसदनम् ગરમ ઘર उष्णगृह, गुरुप्रावरणम् જાડું ઓઢવાનું भारी ओढना, क्षुधा ભૂખ भूख, बहुपानम् બહુ મદ્યપાન बहुत मद्यपान, भयक्रोधौ ભય-ક્રોધ भय-क्रोध, उपनाह- ઉપનાહ उपनाह, आहव- યુદ્ધ युद्ध, आतपाः અને તડકો और आतप, एतानि એ ये, दश દશ दस, नरम् મનુષ્યનું मनुष्यको, अग्निगुणात् અગ્નિગુણ अग्निगुणसे, ऋते સિવાય रहित, स्वेदयन्ति સ્વેદન કરે છે स्वेदन करते हैं ॥ ६४½ ॥

64½. Exercise, warm rooms, heavy clothing, hunger, excessive drinking, fear, wrath, plasters, war and sun-shine —these ten induce perspiration in a man without the agency of external heat.

६४. °क्षुधा—°क्षुधौ (क.)
,, बहुपानं—क्षुत्पानं (ख.)

प्रकारान्तरेण षड्विधः स्वेदः—

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥६५॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥६६॥

इति આ પ્રમાણે इसी प्रकार, द्विविधः બે જાતનો दो प्रकारका, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, उक्तः કહ્યો છે कह दिया है, अग्निगुणैः અગ્નિગુણ अग्निगुण, संयुक्तः સહિત युक्त, न च અને અગ્નિગુણરહિત और अग्निगुणरहित, एकाङ्ग- એકાંગ एकांग, सर्वाङ्ग-गतः અને સર્વાંગગત और सर्वांगगत, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, तथा एव તથા तथा, रूक्षः च રુક્ષ रूक्ष, इति એમ एवम्, एतत् આ इन, त्रिविधम् ત્રણ જાતનાં तीन प्रकारके, द्वन्द्वम् જોડકાં दो दो, स्वेदम् સ્વેદને स्वेदको, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને उद्देश करके, कीर्तितम् કહી દેખાડ્યાં છે कहा गया हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Thus have been described the two varieties of sudation, the one thermal and the other non-thermal. Sudation—local or general, moist or dry—and thus the three pairs of dyads have been fully expatiated upon.

स्विन्नेन यत् कार्यम्—

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥६७॥

स्निग्धः સ્નેહન પામેલા મનુષ્યની स्निग्ध मनुष्यकी, स्वेदैः સ્વેદવડે स्वेदद्वारा, उपक्रम्यः ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए, स्विन्नः સ્વેદન પામેલા એ स्विन्न हो जाने पर, पथ्याशनः પથ્ય ભોજન કરનારા पथ्यभोजन करनेवाला, भवेत् થવું होना चाहिए, स्विन्न-गात्रः અને જેનાં અંગોનું સ્વેદન થયું હોય स्वेदन दिया हुआ, नरः तु પુરુષે વળી मनुष्य, तत् अहः તે દિવસે उस दिन, व्यायामम् વ્યાયામ व्यायामको, वर्जयेत् તજી દેવો જોઈએ छोड दे ॥ ६७ ॥

६७. व्यायामं वर्जयेन्नरः—व्यापारं परिवर्जयेत् (ग.)

67. The person that has been subjected to sudation after preliminary oleation and who has sweated well must observe dietetic regimen. He that has undergone sudation must abstain from exercise that day.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥६८॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोको छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, स्वेदः स्वेद स्वेद, यथा जे प्रमाणे जिस प्रकार, कार्यकरः कार्यसाधक छे कार्यसाधक है, येभ्यः च जेओने माटे जिनके लिए, यद्विधः जे जातनो स्वेद जिस प्रकारका स्वेद, हितः हितकर छे हितकर है, यत्र देशे जे भागमां जिस भागमें, यथा योग्यः जेवो स्वेद योग्य छे जैसा स्वेद योग्य हैं, यः देशः जे भागनुं जिस भागकी, यथा रक्ष्यः जे प्रमाणे रक्षण करवुं जोईए जैसे रक्षा करनी चाहिए ॥ ६८ ॥

Here are the recapitultory verses—

68. How sudation becomes efficacious, unto whom and in what way it is so, what parts to be protected and how,

स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥६९॥

स्विन्न- स्वेदन पामेला स्विन्नके लक्षण, अति-स्विन्न- अने खूब स्वेदन पामेलानां और अति स्विन्नके, रूपाणि लक्षणो लक्षण, तथा अति-स्विन्न- वधारे पडता स्वेदन पामेलानुं अति स्विन्नकी, भेषजम् औषध औषध, अस्वेद्याः स्वेदन न करवा योग्य स्वेद के लिए अयोग्य, स्वेद-योग्याः च स्वेदनयोग्य पुरुषो स्वेदके योग्य पुरुषों, स्वेद-द्रव्याणि स्वेदनां द्रव्यो स्वेदके द्रव्य, कल्पना तथा तेओनुं विधान और उनकी कल्पना ॥६९॥

69. the signs of successful sudation and over-sudation, medications for over-sudation, those in whom sudation is not indicated, those in whom it is indicated, the drugs used in sudation and their combination,

त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥७०॥

त्रयोदश-विधः तेर प्रकारनो अग्निना गुणवाळो तेरह प्रकारका अग्निके गुणसे युक्त, स्वेदः स्वेद स्वेद, अग्निना अग्निना गुणथी अग्निके गुणसे, विना रहित रहित, दशविधः दश प्रकारनो स्वेद दश प्रकारका स्वेद, संग्रहेण अने संक्षिप्तमां और संक्षेपसे, षट् स्वेदाः ७ स्वेद छः प्रकारके स्वेद, स्वेदाध्याये आ 'स्वेदाध्याय'मां इस स्वेदाध्यायमें, निदर्शिताः बताव्या छे बतलाये गये हैं ॥ ७० ॥

70. the thirteen modes of thermal and the ten modes af non-thermal sudation and the six-fold grouping of sudation in brief have all been described in the chapter on sudation.

स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥ ७१ ॥

स्वेदाधिकारे स्वेदना प्रकरणमां स्वेदाधिकारमें, महर्षिणा महर्षिए महर्षिने, यत् वाच्यम् जे कहेवा योग्य हतुं जो कहने योग्य है, एतत् ते सघळुं वह सब, उक्तम् कही देखाड्युं छे कह दिया है, शिष्यैः शिष्योए शिष्यों, प्रतिपत्तव्यम् तेनुं सारी रीते ग्रहण करी लेवुं उसको भली प्रकार समझ लें, पुनर्वसुः कारण के भगवान पुनर्वसु क्योंकि भगवान पुनर्वसु, उपदेष्टा उपदेश करनार छे उपदेशक हैं ॥ ७१ ॥

71. All that has to be said in the matter of administering sudation has been declared by the great sage. It is worthy of practice by the disciples as the teacher is none other than Punarvasu.

७० स्वेदाः—भेदाः (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, स्वेदाध्यायः 'સ્વેદાધ્યાય' 'स्वेदाध्याय,' नाम નામનો नामका, चतुर्दशः ચૌદમો चौदहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १४ ॥

14. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourteenth chapter entitled, " Sudation Procedure " is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

પંદરમો અધ્યાય अध्याय पन्द्रहवाँ

Chapter XV

उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः —

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, उपकल्पनीयम् 'ઉપકલ્પનીય' નામના 'उपकल्पनीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled " The Armamentarium of the Physician ".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य प्रयोजनम् —

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः, व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः;

इह खलु અહીં यहां, राजानम् રાજાને राजाको, राजमात्रम् રાજના જેવા વૈભવવાળાને राजाके सदृश वैभववालेको, अन्यम् वा અથવા બીજા अथवा दूसरे, विपुलद्रव्यम् બહુ ધનવાનને बहुत धनाढ्यको, वमनम् વમન वमन, विरेचनम् वा અથવા વિરેચન या विरेचन, पाययितुकामेन પાવાની ઇચ્છાવાળાએ पिलानेकी इच्छावाला, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, औषधपानात् ઔષધ પાતાં औषध पिलानेसे, प्राक् एव પહેલાંજ पूर्व ही, औषधे हि ઔષધ औषधके, सम्यक् एव च गच्छति સફળ થતાંજ सफल होने पर, प्रतिभोगार्थाः પથ્ય ભોજન વગેરે માટે पथ्यभोजन आदि के लिए, व्यापन्ने च અને ઔષધ ઉપદ્રવકારી થતાં औषधके व्यापन्न होनेपर, व्यापदः ઉપદ્રવોને उपद्रवोंको, परिसंख्याय જાણીને जानकर, प्रतीकारार्थाः ઉપચાર માટે प्रतीकारके लिए, संभाराः યોગ્ય સાધનો योग्य साधनों, उपकल्पनीयाः તૈયાર રાખવાં યોગ્ય तय्यार रखने योग्य, भवन्ति છે हैं;

3-(1). The physician who wishes to administer the procedure of emesis or purgation to a king or a person of kingly circumstance or a wealthy man, must keep ready before beginning his treatment, his full armamentarium. If the procedure proves quite successful, the equipment will be of use in after-treatment, and if the procedure goes wrong, it will serve to help diagnosis and emergency treatment of complications arising during the course of treatment.

३. वमन—संभृतसंभारं वमन (क. ख. ग. घ. छ. ज. ड. स. द.)

न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

हि કેમકે क्योंकि, **आपदि** વ્યાપત્તિ उपद्रवके, **प्रादुर्भूतायाम्** ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, **क्रयाक्रये** ખરીદવાની વસ્તુ અને ધન खरीदनेकी वस्तु और द्रव्य, **सति अपि** મોજૂદ છતાં પણ पास रहने पर भी, **सन्निकृष्टे** થોડા थोडे ही, **काले** સમયમાં समयमें, **आशु** જલદી शीघ्र, **औषधानाम्** ઔષધોનો औषधोंका, **यथावत्** જોઈએ તેવો यथायोग्य, **संभरणम्** સંગ્રહ કરવો संग्रह करना, **सुकरम् न इति** સહેલો નથી सुगम नहीं होता ॥ ३ ॥

3. The equipment should be kept ready because it is not easy to obtain immediately, even if the means to buy them be available, the stock of remedies needed in the event of an emergency development of the disease.

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— ननु भगवन्! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता;

एवं- એ પ્રમાણે ऐसा, **वादिनम्** કહેતા कहते हुए, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रेयसे, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **उवाच** કહ્યું कहा, **ननु** ખરેખર सचमुच, **भगवन्** હે ભગવાન हे भगवान, **ज्ञानवता** જ્ઞાનવાન વૈદ્યે ज्ञानवान वैद्यको, **आदौ एव** પ્રથમથીજ प्रथमही से, **तथा** તેવી રીતે ऐसा, **प्रतिविधातव्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए, **यथा** જેવી રીતે जिसके, **प्रतिविहिते** કરવામાં આવતાં करने पर, **औषधम्** ઔષધ औषध, **एकान्तेन** અવશ્ય अचूक रूपसे, **सिध्येत् एव** સફળ નીવડેજ सफल ही होए, **हि** કેમકે क्योंकि, **सम्यक्** બરાબર योग्य, **प्रयोग-** પ્રયોગને प्रयोगके, **निमित्ता** કારણે कारण ही, **सर्वकर्मणाम्** સઘળાં કર્મોની सब कर्मोंकी, **इष्टा** અભીષ્ટ इष्ट, **सिद्धिः** સિદ્ધિ થાય છે सिद्धि होती है, **व्यापत् च** અને વ્યાપત્તિ और व्यापत्ति, **असम्यक्-** અયોગ્ય अयोग्य, **प्रयोग-** પ્રયોગને प्रयोगके, **निमित्ता** કારણે થાય છે कारण होती है;

4-(1). Agnivesa said to the worshipful Atreya who had thus spoken—"O worshipful one! the wise physicians should administer the medicine in such a way from the very outset, that it succeeds invariably. The proper application of remedies is always attended with the desired results of treatment while the ill effects result from improper application.

अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

अथ હવે જો अब यदि, **सम्यक्** યોગ્ય રીતે योग्य विधिसे, **असम्यक् च** અને અયોગ્ય રીતે और अयोग्य विधिसे, **समारब्धम्** આરંભેલું आरम्भ किया, **कर्म** કર્મ कर्म, **अनियमेन** નિયમરહિત नियमके विना, **सिध्यति** સફળ થતું હોય सफल होता हो, **व्यापद्यते वा** અથવા વિફળ થતું હોય તો या विफल होता हो तो, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **अज्ञानेन** અજ્ઞાનની अज्ञानके, **तुल्यम्** સમાન समान, **भवति इति** થાય होता है ॥४॥

4. Under these circumstances, if treatment, both well-administered and ill-administered, produce good or ill effects indeterminately then knowledge and ignorance are to be regarded as being alike".

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाऽप्यग्निवेश! यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावत्;

४. सिध्येदेव–सिध्यति (ग.)

५. तच्च–तत्र (त.)

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **तम्** તેને उससे, **उवाच** કહ્યું कहा, **अग्निवेश हे** અગ્નિવેશ हे अग्निवेश, **अस्माभिः** અમારાથી हममें, **अस्मद्विधैः वा** અથવા અમારા જેવા બીજાઓથી अथवा हम जैसे दूसरोंसे, **अपि** પણ भी, **तथा** તેવી રીતે ऐसा, **प्रतिविधातुम्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना, **शक्यम्** શક્ય છે કે सम्भव है कि, **यथा** જે રીતે जिससे, **प्रतिविहिते** પ્રયોગ કરવામાં આવતાં प्रयुक्त किये जाने पर, **औषधम्** ઔષધ औषध, **एकान्तेन** અવશ્ય अवश्य, **सिध्येत् एव** સફળ જ થાય सफल ही होए, **तत् च** અને તેવી और वैसी, **प्रयोग-** પ્રયોગની प्रयोगकी, **सौष्ठवम्** શ્રેષ્ઠતાને श्रेष्ठताको, **यथावत्** યોગ્ય રીતે ठीक रीतिसे, **उपदेष्टुम्** ઉપદેશ કરવાનું પણ શક્ય છે उपदेश करना भी सम्भव है;

5-(1). The worshipful Atreya replied to him, "O Agnivesa, it is given only to us or (persons) like us to administer remedies so as to make them infallible, and give exact instruction regarding their effective administration.

नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा;

कश्चित् પરંતુ કોઈ परंतु कोई, **नहि अस्ति** એવો નથી ऐसा नहीं है, **यः** જે जो, **एवम्** એ પ્રમાણે इस प्रकारसे, **उपदिष्टम्** કહેવામાં આવેલા कहे हुए, **एतत्** આને इसको, **उपधारयितुम्** ધારણ કરવા धारण करनेमें, **उपधार्य वा** અથવા ધારણ કરીને और धारण करके भी, **तथा** તેવી રીતે उस प्रकार, **प्रतिपत्तुम्** સમજવા समझनेमें, **प्रयोक्तुं वा** કે પ્રયોગ કરવા या प्रयोग करनेमें, **उत्सहेत** સમર્થ થાય समर्थ हो;

5-(2). But there is none who is able to grasp such instruction or having grasped it, is able to apply it or put it into practice.

सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः;

हि કેમકે क्योंकि, **दोष-** દોષ दोष, **भेषज-** ઔષધ औषध, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **बल-** બળ बल, **शरीर-** શરીર शरीर, **आहार-** આહાર आहार, **सात्म्य-** સાત્મ્ય सात्म्य, **सत्त्व-** સત્ત્વ सत्त्व, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **वयसाम** અને ઉંમરના और उम्रके, **अवस्थान्तराणि** અવસ્થાભેદો अवस्थाभेद, **सूक्ष्माणि** સૂક્ષ્મ છે सूक्ष्म हैं, **यानि** જેઓ जो, **अनुचिन्त्यमानानि** વિચાર કરતાં विचार करने पर, **विमल-** નિર્મળ विमल, **विपुल-** तथा વિશાળ तथा विशाल, **बुद्धेः** બુદ્ધિવાળાની પણ बुद्धिवालेकी भी, **बुद्धिम्** બુદ્ધિને बुद्धिको भी, **आकुलीकुर्युः** વ્યાકુળ કરે व्याकुल कर देते हैं, **पुनः** તો પછી तो फिर, **अल्पबुद्धेः** અલ્પ બુદ્ધિવાળાનું अल्प बुद्धिवाले के लिए, **किम्** કહેવું જ શું ? कहना ही क्या ?;

5-(3). The difference in the variations of humoral discordance, drug, place, time, strength, body, food, homologation, mind, constitution and age are so minute that they baffle the understanding of even those whose intellect is clear and broad. It is needless then to speak about those whose understanding is only limited.

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः— सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिषूत्तरकालम् ॥ ५ ॥

तस्मात् તે માટે इस लिए, **ओषधानाम् च** ઔષધોનો औषधियोंका, **सम्यक्** યોગ્ય योग्य, **प्रयोगम्** પ્રયોગ प्रयोग, **व्यापन्नानाम् च** અને વ્યાપત્તિકર નીવડેલાં ઔષધોનાં और व्यापत्तिकर बनी हुई औषधियोंके, **व्यापत्-** ઉપદ્રવોનાં उपद्रवोंके, **साधनानि** ઇલાજ प्रतीकार, **एतद् उभयम्** એ બન્નેનો इन दोनोंको, **उत्तरकालम्** હવે પછી आगे, **सिद्धिषु** સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, **यथावत्** યોગ્ય રીતે पूर्ण रूपमें, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥५॥

5. Therefore both these viz. the correct application of drug and the means of emergency treatment, in case of complications arising, we shall explain in detail later on in the section on "Success in treatment."

उपकल्पनीयाः संभाराः—

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः;

इदानीम् હવે अब, **तावत्** પ્રથમ प्रथम, **विविधान्** વિવિધ પ્રકારની विविध प्रकारकी, **अपि** છતાં होने पर, **संभारान्** સાધન સામગ્રીઓને साधन सामग्रियोंको, **समासेन** સંક્ષેપમાં संक्षेपसे, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे;

6-(1). Here, therefore, we shall instruct in brief concerning several accessories.

तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपजलरजसामनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोदपानोदूखलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **दृढम्** મજબૂત दृढ, **निवातम्** બહુ વાયુરહિત वायु रहित, **प्रवातैकदेशम्** એક ભાગમાં હવા આવે જાય તેવું एक भागमें हवादार, **सुख-प्रविचारम्** સુખેથી હરી ફરી શકાય તેવું सुखसे चल फिर सके ऐसा, **अनुपत्यकम्** ઊંચાં ઘર- ભૂમિ આદિથી દૂર ऊंचे घर- भूमि आदिसे दूर, **धूम-** ધૂમાડો धूआं, **आतप-** તડકો धूप, **जल-** વરસાદનું પાણી वर्षाजल, **रजसाम्** રજ धूलि, **अनिष्टानाम् च** તથા અનિષ્ટ तथा अनिष्ट, **शब्द-** શબ્દ शब्द, **स्पर्श-** સ્પર્શ स्पर्श, **रस-** રસ रस, **रूप-** રૂપ रूप, **गन्धानाम्** તથા ગન્ધ तथा गन्ध, **अनभिगमनीयम्** ન આવી શકે એવું न पहुंच सके ऐसा, **स-उदपान-उदूखल-मुसल-वर्चः-स्थान-स्नानभूमि-महानसम्** જળપાત્ર, ખાંડણીઓ, સાંબેલું, જાજરૂ, નહાવાની ભૂમિ, અને રસોડું એઓ સહિત जलपात्र, ऊखल, मूसल, पखाना, स्नानगृह और रसोई-घर-वाला, **प्रशस्तम्** પ્રશસ્ત प्रशस्त, **गृहम् एव** ઘરજ मकान ही, **तावत् वास्तुविद्या-कुशलः** ઘર બનાવવાની વિદ્યામાં નિપુણ પુરુષે गृहनिर्माणमें चतुर पुरुषको, **पूर्वम्** સૌથી પહેલું सबसे प्रथम, **उपकल्पयेत्** બનાવવું જોઈએ बनाना चाहिए ॥ ६ ॥

6. It is thus. The expert architect should first design a good house which is strong and is warding off the wind except on one side, affording comfortable moving space, not surrounded by high places, not penetrable to smoke, heat, moisture, dust and to undesirable noise, contact, taste, sights and odour and is furnished with a water-storage room, pharmacy room, latrine, bath room and kitchen.

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सूपौदनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान्,

ततः તે પછી उसके बाद, **शील-** શીલ शील, **शौच-** પવિત્રતા पवित्रता, **आचार-** આચાર आचार, **अनुराग-** પ્રીતિ प्रीति, **दाक्ष्य-** દક્ષતા निपुणता, **प्रादक्षिण्य-** અને અનુકૂળતાથી और अनुकूलतासे, **उपपन्नान्** યુક્ત युक्त, **उपचारकुशलान्** ઉપચારમાં કુશળ सेवामें कुशल, **सर्वकर्मसु** સર્વ કર્મોમાં सर्व कर्मोंमें, **पर्यवदातान्** નિર્મળ જ્ઞાનવાળા निर्मल ज्ञानवाले, **सूप-** દાળ दाल, **ओदन-** તથા ભાતને और भात, **पाचक-** રાંધનારા पकानेवाले, **स्नापक-** સ્નાન કરાવનાર स्नान करानेवाले, **संवाहक-** અંગ દબાવનાર अङ्ग दबानेवाले, **उत्थापक-** શય્યામાંથી ઉઠાડનાર शय्यासे उठानेवाले, **संवेशक-** સુવાડનારા सुलाने

६. प्रवातैकदेशम्—प्रवातिकदेशम् (प)

,, उदूखल—उलूखल (छ.)

,, महानसं—महानसोपेतं (ख.)

,, ,, —महानसं सर्वोपकरणसमुदितं (ग).

वाले, औषध- દવા ઔષધ, पेषकान् પીસનારા पीसनेवाले, सर्वकर्मसु च અને સર્વ કર્મોમાં और सब कर्मोंमें, अप्रतिकूलान् અનુકૂળ अनुकूल, परिचारकान् પરિચારકોને परिचारकोंको,

7-(1). Then (the following accessories should be kept ready), the attendants who have character, cleanliness, good conduct, affection, dexterity and sympathy, who are well-versed in nursing, who are circumspect in all work, who are skilled in the cooking of soups and rice, in giving baths and shampoo, in lifting or laying the patient in bed and in administering medicines, and who are not disinclined to any kind of work;

तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकालविदः पारिषद्यांश्च,

तथा તથા तथा, गीत- ગાયન गायन, वाद्य- વાદ્ય वाद्य, उल्लापक- સ્તોત્રો स्तोत्र, श्लोक- શ્લોક श्लोक, गाथा- કથાઓ कथा, आख्यायिका- આખ્યાનો आख्यान, इतिहास- ઇતિહાસ इतिहास, पुराण- તથા પુરાણોમાં और पुराणोंमें, कुशलान् કુશળ कुशल, अभिप्रायज्ञान् અભિપ્રાય જાણનારા अभिप्रायको समझनेवाले, अनुमतान् च સંમત सम्मत, देश- અને દેશ और देश, काल- તથા કાળને तथा कालको, विदः જાણનારા जाननेवाले, पारिषद्यान् च સભ્ય પુરુષોને सभ्य पुरुषोंको,

7-(2). those who are well-versed in singing, playing of musical instruments, panegyrics, verses, stories, legends, modern history, mythology, who are quick in understanding, who are of approved character, who are versed in the knowledge of clime and season and who are good members of society.

तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैणकालपुच्छकमृगमातृकोरभ्रान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां,

तथा लाव- તથા લાવાં બટેર, कपिञ्जल- સફેદ તેતર श्वेत तीतर, शश- સસલાં खरगोश, हरिण- હરણ हरिण, एण- એણ एण, कालपुच्छक- કાલપુચ્છક कालपुच्छक, मृगमातृका- મૃગમાતૃકા (મોટા પેટવાળો એક જાતનો હરિણ) मृगमातृका (बड़ा पेटवाला मृगविशेष), उरभ्रान् ભેંઢાં मेंढा, दोग्ध्रीम् દૂઝણી दूध देनेवाली, शीलवतीम् શાંત સ્વભાવવાળી सुशील, अनातुराम् નીરોગ नीरोग, जीवद्वत्साम् જીવતા વાછરડાવાળી जिसका बछड़ा जीता हो ऐसी, सुप्रतिविहित- સારી રીતે કરેલો છે अच्छा रक्खा, तृण- ઘાસ घास, शरण- રહેવાની જગ્યા रहनेका स्थान, पानीयाम् તથા પાણીનો પ્રબંધ જેને માટે એવી और पानीका प्रबन्ध जिसके लिए ऐसी, गाम् ગાયને गायको,

7-(3). He should also be equipped with quail, grey partridge, hare, deer, black buck, black-tailed deer, nog deer and wild sheep, and a milchcow good-tempered and healthy, having a living calf, and a good arrangement of grass, byre and water.

पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचनमन्थानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च,

पात्री- જળપાત્ર जलपात्री, आचमनीय- આચમન માટેની आचमनके लिए, उदकोष्ठ- પાણીની કોઠી जल भरनेकी कोठी, मणिक- ગોળો मटका, घट- ઘડો घड़ा, पिठर- થાળી थाली, पर्योग- કડાઈ कढाई, कुम्भी- ગાગર बड़ा घड़ा, कुम्भ- ઘડો घड़ा, कुण्ड- કૂંડું कुण्ड, शराव- શકોરું शराव, दर्वी- કડછી कड़छी, कट- સાદડી चटाई, उदञ्चन- ઢાંકણું ढकना, परिपचन- તેલ પકાવવાનું પાત્ર तैल पकानेका पात्र, मन्थान- રવૈયો मथनी, चर्म- ચામડું चमड़ा, चेल- વસ્ત્ર कपड़ा, सूत्र- સૂતર सूतके धागे, कार्पास- કપાસ रुई, ऊर्णादीनि च અને ઊન વગેરેને और ऊन आदिको;

७. पात्र्याचमनीयो—०जलपात्राचमनो० (ङ्.)

7-(4). a beaker, sipping spoon, water-tub, pot, cooking pot, pan, jug, pitcher, bowl, saucer, ladle, mat, cover-plate, frying pan, churning staff, skins, cloth yarn, cotton, wool etc.,

शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि सोपाश्रयाणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि,

सोपाश्रयाणि तकिया सहित तकिया सहित, **सुप्रयुक्त-** सुव्यवस्थित सुव्यवस्थित, **आस्तरण-** બિછાનાં बिछौना, **उत्तरप्रच्छद** ઓછાડ ओढना, **उपधामानि** ઉશીકાંવાળાં सिराहना युकत, **उपन्यस्त-** પાસે રાખેલાં पासमें रक्खे हुए, **भृङ्गार-** જળપાત્ર गंगासागर, **प्रतिग्रहाणि** તથા થૂંકદાનીવાળાં और पिकदानवाले, **संवेशन-** સૂવામાં लेटनेमें, **उपवेशन-** બેસવામાં बैठनेमें, **स्नेह-** સ્નેહન स्नेहन, **स्वेद-** સ્વેદન स्वेदन, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **प्रदेह-** પ્રદેહ प्रदेह, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **अनुलेपन-** અનુલેપન अनुलेपन, **वमन-** વમન वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **अनुवासन-** અનુવાસન अनुवासन, **शिरोविरेचन-** શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, **मूत्र-** પેશાબ पेशाव, **उच्चार-** તથા મળત્યાગ और मलत्याग, **कर्मणाम्** એ કર્મોની इन कर्मोंकी, **उपचार-** પરિચર્યામાં परिचर्यामें, **सुखानि** સગવડવાળાં सुविधायुक्त, **शयन-** શયન शयन, **आसनादीनि च** અને આસન વગેરેને और आसन आदिको,

7-(5). beds and seats with kettle and spittoon, well-spread bed-sheets, coverlets and cushions with pillows, convenience for inclining, reclining, for oleation, sudation, inunction, application, affusion, anointment, for emesis, purgation, for simple enema, corrective enema, errhines and for defecation,

सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णखरमध्यमा दृषदः, शस्त्राणि चोपकरणार्थानि, धूमनेत्रं च, बस्तिनेत्रं चोत्तरबस्तिकं च, कुशहस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च,

सुप्रक्षालित- સારી રીતે ધોયેલા अच्छी तरह धोये हुए, **उपधानाः च** ઉપરવટણાવાળી सिलबट्टेवाली, **सुश्लक्ष्ण-** ખૂબ લીસી मुलायम, **खरमध्यमाः** તથા વચમાં ખરબચડી तथा बीचमें खुरदरी, **दृषदः** શિલાઓ शिलाएं, **उपकरणार्थानि च** અને ઉપકરણ માટે और उपकरणके लिए, **शस्त्राणि** શસ્ત્રો शस्त्र, **धूमनेत्रम् च** ધૂમપાનની નળી धूमनेत्र, **बस्तिनेत्रम् च** બસ્તિની નળી बस्तिनेत्र, **उत्तरबस्तिकम् च** ઉત્તર બસ્તિનું સાધન उत्तर बस्तिका उपकरण, **कुशहस्तकम् च** સાવરણી बुहारनी, **तुलाम् च** કાંટો तराजू, **मानभाण्डम् च** અને માપિયું એઓને और नापनेका पात्र इनको,

7-(6). well-washed roller-stone, well-polished, hard and medium sized grinding slabs, instruments and other accessories, smoking pipe, enema tube, tube for urethral or vaginal douche, broom, balances, measuring vessels,

घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लमूत्राणि च,

घृत- ઘી घी, **तैल-** તેલ तेल, **वसा-** વસા वसा, **मज्ज-** મજ્જા मज्जा, **क्षौद्र-** મધ शहद, **फाणित-** ફાણિત फाणित, **लवण-** સિંધવ सेंधानमक, **इन्धन-** બળતણ इन्धन, **उदक-** જળ जल, **मधु-** મધુ मधु, **सीधु-** સીધુ सीधु, **सुरा-** સુરા सुरा, **सौवीरक-** સૌવીરક सौवीरक, **तुषोदक-** તુષોદક तुषोदक, **मैरेय-** મૈરેય मैरेय, **मेदक-** મેદક मेदक, **दधि-** દહીં दही, **दधिमण्ड-** દહીંનો મંડ दहीका मंड, **उदश्वित्-** દહીંનો ઘોળ दहीका घोल, **धान्याम्ल-** ધાન્યામ્લ धान्याम्ल, **मूत्राणि च** અને ગાય વગેરેનાં મૂત્રોને और गाय आदिके मूत्रोंको,

---

७. सोपाश्रयाणि—स्वापाश्रयाणि (क. ख. ग. घ. छ. ध.)

७. दधि दधिमण्ड—दधिमण्ड (छ.)

7-(7). ghee, oil, animal fat, marrow, honey, treacle, salt, fuel, water, honey wine, sidhu wine and sura wine, sauveeraka wine, tushodaka, maireya and medaka wines, curds, whey, semi-diluted curds, sour gruel and urines;

तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्थवदरमृद्वीकाकाश्मर्यपरूषकाभयामलकविभीतकानि,

तथा शालि- શાળ शालि, षष्टिक- સાઠી सांठी, मुद्ग- મગ मूंग, माष- અડદ उड़द, यव- જવ जौ, तिल- તલ तिल, कुलत्थ- કળથી कुलथी, बदर- બોર बेर, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, काश्मर्य- સીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, परूषक- ફાલસાં फालसा, अभया- હરડે हरड़, आमलक- આમળાં आंवले, विभीतकानि અને બહેડાંને और बहेड़ाको;

7-(8). sali rice, shashtika rice, green gram, black gram, barley, til, horse gram, jujube, grapes, white teak, sweet falsah, chebulic myrobalan, fruit of white teak, embelic myrobalan and beleric myrobalan.

नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि, तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभाञ्जि, संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहरादिसमाख्यातानि चौषधानि;

नानाविधानि च જુદા જુદા પ્રકારનાં भिन्न भिन्न प्रकारके, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, स्वेद- સ્વેદનાં स्वेदके, उपकरणानि સાધનભૂત उपकरणभूत, द्रव्याणि च દ્રવ્ય द्रव्य, तथा एव ऊर्ध्वहर- વમનમાં ઉપયોગી वमनमें उपयुक्त, आनुलोमिक- વિરેચનમાં ઉપયોગી विरेचनमें उपयोगी, उभयभाञ्जि વમન તથા વિરેચન એ બન્નેમાં કામ આવે તેવાં वमन और विरेचन इन दोनों काममें आ सकें ऐसे, संग्रहणीय- સંગ્રહણીય संग्रहणीय, दीपनीय- દીપનીય दीपनीय, पाचनीय- પાચનીય पाचनीय, उपशमनीय- ઉપશમનીય उपशमनीय, वातहरादि- અને વાતહર આદિ और वातहर आदि, समाख्यातानि કહેલાં कही हुई, औषधानि च ઔષધોને औषधियोंको;

7-(9). and necessary materials of various kinds required for oleation and sudation procedures, drugs for emesis, purgation and for combined action, astringents and digestive stimulants, digestives, sedatives, drugs curative of vata and other drugs described previously.

यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापदः, परिसंख्याय प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं, तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७॥

व्यापदः ઉપદ્રવોનો उपद्रवोंका, परिसंख्याय વિચાર કરી विचार करके, अन्यत् अपि બીજું પણ और भी, यत् જે जो, किञ्चित् કંઈ कुछ, प्रतीकारार्थम् ચિકિત્સા માટે चिकित्सा के लिए, यत् च તથા જે और जो, प्रतिभोगार्थम् પથ્યસેવન વગેરે માટે पथ्यसेवन आदिके लिए, उपकरणम् ઉપયોગી સાધન उपयोगी साधन, विद्यात् જાણે समझे, तत् तत् તે તે उन सबको, उपकल्पयेत् તૈયાર રાખે तैयार रक्खे; ॥ ७ ॥

7. All the above accessories and others that may be considered useful for effecting remedies in emergency treatment should be kept ready as also things that are useful in after-treatment.

वमनस्य पूर्वकर्म—

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत्,

ततः તે પછી उसके बाद, तम् पुरुषम् તે પુરુષને उस पुरुषको, यथोक्ताभ्याम् કહ્યા પ્રમાણેનાં जैसे कहे हैं वैसे, स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेदाभ्याम् સ્વેદન स्वेदन, यथार्हम् જરૂરિયાત મુજબ यथायोग्य, उपपादयेत् કરાવે करावै,

७. विभीतकानि -विभीतकादीनि (ग.)
,, संग्रहणीय–सांग्राहिक (ग.)

8-(1). Thereafter, that person should be given, the aforesaid oleation and sudation procedures, as required.

तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत,

तम् तेने उसको. **अस्मिन् अन्तरे** આ અરસામાં इस बीचमें, **कश्चित्** કોઈ कोई, **तीव्रतरः** અતિશય તીવ્ર अति तीव्र, **मानसः** માનસિક मानसिक, **शारीरः वा** અથવા શારીરિક अथवा शारीरिक, **व्याधिः** રોગ व्याधि, **सहसा** અકસ્માત્ सहसा, **अभ्यागच्छेत् चेत्** થઈ આવે તો होजाये तो, **तावत्** પ્રથમ प्रथम, **अस्य** એના इसकी, **तम् एव** તે રોગને જ उस व्याधिको, **उपावर्तयितुम्** શમાવવાને शमन करनेके लिए, **यतेत** યત્ન કરવો यत्न करे;

8-(2). In the meanwhile, if any acute psychic or somatic complication suddenly assails him, the physician should concentrate on curing it first;

ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८॥

ततः તે પછી उसके बाद, **तम्** तेने उसको, **उपावर्त्य** શાંત કરીને शांत करके, **तावन्तम् एव** તેટલો જ उतने ही, **कालम्** વખત, અર્થાત્ અકસ્માત્ આવેલા વ્યાધિને શમાવતાં જેટલો સમય થયો હોય તેટલા સમય સુધી समय, अर्थात् अकस्मात् आई हुई व्याधिके शमन करनेमें जितना समय व्यतीत हुआ है उतने समय तक, **एनम्** એને उसकी, **तथाविधेन एव** તેવીજ જાતના उसी प्रकारके, **कर्मणा** કર્મ દ્વારા कर्म द्वारा, **उपाचरेत्** ઉપચર્યા કરે उपचर्या करे ॥८॥

8. and having cured it, the procedure of treatment of emergency-condition should be continued again for as much time and in the same manner.

वमनविधिः —

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥ ९॥

ततः તે પછી उसके बाद, **स्नेह-** સ્નેહન स्नेहन, **स्वेद-** સ્વેદન स्वेदन, **उपपन्नम्** કરાવાયેલા कराये गये हैं जिसको ऐसे, **अनुपहतमनसम्** પ્રસન્ન ચિત્ત प्रसन्न चित्तसे युक्त, **सुखोषितम्** સુખેથી રહેલા सुखी, **सुप्रजीर्णभक्तम्** જેને ખાધેલું સારી રીતે પચી ગયું છે એવા जिसका खाया हुआ अन्न अच्छी तरह पच गया हो ऐसे, **शिरःस्नातम्** મસ્તક સહિત સર્વ અંગે નાહેલા जिसने शिरपर्यन्त स्नान किया हो ऐसे, **अनुलिप्तगात्रम्** અંગ પર અનુલેપન કરેલા जिसने अङ्गमें अनुलेपन किया हो ऐसे, **स्रग्विणम्** માળાધારી मालाधारी, **अनुपहत-** નવાં नये, **वस्त्रसंवीतम्** વસ્ત્ર પહેરેલા वस्त्र पहने हुए, **देवता-** દેવતા देवता, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **द्विज-** બ્રાહ્મણો ब्राह्मणों, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **वृद्ध-** વૃદ્ધો वृद्धों, **वैद्यान्** અને વૈદ્યોની और वैद्योंकी, **अर्चितवन्तम्** પૂજા કરી છે જેણે એવા पूजा की है जिसने ऐसे, **तं पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **अभिसमीक्ष्य** જોઈને देखकरके, **इष्टे** શુભ शुभ, **नक्षत्र-** નક્ષત્ર नक्षत्र, **तिथि-** તિથિ तिथि, **करण-** કરણ करण, **मुहूर्ते** અને મુહૂર્તમાં और मुहूर्तमें, **ब्राह्मणान्** બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंसे, **स्वस्तिवाचनम्** સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, **कारयित्वा** કરાવીને करवाके, **प्रयुक्ताभिः** આપેલા दिये हुए, **आशीर्भिः** આશીર્વાદોથી आशीर्वचनोंसे, **अभिमन्त्रिताम्** મંત્રેલી अभिमन्त्रित, **मधु-** મધ शहद, **मधुक-** જેઠીમધ मुलैहठी, **सैन्धव-** સિંધાલૂણ सेंधानमक,

---

८. तीव्रतरः—तीव्रः (थ.)

,, उपावर्तयितुं—उपशमयितुं (च. ध.)

९. मुहूर्ते—मुहूर्ते प्रशस्ते (ग. च.)

,, प्रयुक्ताभिः—ब्राह्मणप्रयुक्ताभिः (ग.)

फाणित- કાણિત फाणित, उपहिताम् યુક્ત युक्त, मदनफल- મીંઢળના मैनफलके, कषाय- ક્વાથની काढेकी, मात्राम् માત્રા मात्रा, पाययेत् પાવી पिलावे ॥ ९ ॥

9. After the person has taken the oleation and sudation procedures, and is of tranquil mind and has slept soundly, digested the food well, taken a full bath, anointed the body, worn a garland and untorn clothes, worshipped the deity, the fire, the brahman, the guru, the elders and the physicians, he should be administered a dose of the decoction of emetic-nut together with honey, liquorice, rock-salt and treacle sanctified by the benediction of the 'Svastivachana' chantings of the brahmins performed under an auspicious constellation, day, karana and muhurta (period of 48 minutes).

संशोधन(वमन)स्य मात्रा—

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति;

मदनफल- મીંઢળના मैनफलके, कषाय- ક્વાથની क्वाथकी, मात्रा- માત્રાનું मात्राका, प्रमाणम् પ્રમાણ प्रमाण, सर्व-संशोधन- અને એવી રીતે બધાં સંશોધનોની और इस तरह सब संशोधनोंकी, मात्रा- માત્રાનાં मात्राओंके, प्रमाणानि च પ્રમાણો प्रमाण, खलु ખરેખર सचमुच, प्रतिपुरुषम् દરેક પુરુષ માટે प्रत्येक पुरुषके लिए, अपेक्षितव्यानि વિચારવા યોગ્ય विचारणीय, भवन्ति છે हैं;

10-(1). The dosage of the decoction of the emetic-nut and the dosage of all the purificatory medicines are dependent upon individual patients.

यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

यावत् हि જેટલું जितना, यस्य જેનું जिसका, पीतम् પીધેલું पिया हुआ, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, वैकारिक- વિકારના विकारके, दोष- દોષોને दोषोंको, हरणाय હરવા માટે हरनेके लिए, उपपद्यते સમર્થ થાય છે समर्थ होता है, अतियोग- અને અતિયોગ और अतियोग, अयोगाय च તથા અયોગને માટે तथा अयोग के लिए, न નથી થતું नहीं होना, तावत् તેટલું उतना, अस्य એની इसकी, मात्रा- માત્રાનું मात्राका, प्रमाणम् પ્રમાણ प्रमाण, वेदितव्यम् જાણવાનું जानने योग्य, भवति છે है ॥ १० ॥

10. That should be known to be the dosage for a person which, when taken for purification, leads to the elimination of morbid humors and does not produce symptoms of over-dosage or under-dosage.

पीते वमनौषधे कर्तव्यम्—

पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकांक्षेत, तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृल्लासास्यस्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतम्,

पीतवन्तम् ઔષધ પીધેલા ओषध पिये हुए, एनम् तु खलु એને इसको, मुहूर्तम् બે ઘડી दो घड़ी पर्यंत, अनुकांक्षेत નિહાળ્યા કરવો प्रतीक्षा करे, यदा જ્યારે जब, स्वेद- પરસેવો पसीना, प्रादुर्भावेण ઉત્પન્ન થવાથી उत्पन्न होने लगे तब, तस्य તેના उसके, दोषम् દોષને दोषको, प्रविलयनम् દ્રવીભાવને द्रव, आपद्यमानम् પ્રાપ્ત થતો बना हुआ, लोमहर्षेण च રોમાંચથી रोमहर्षसे, स्थानेभ्यः સ્થાનોમાંથી स्थानोंसे, प्रचलितम् ચલાયમાન થયેલો चलित हुआ, कुक्षि- કૂખના कुक्षिके, समाध्मापनेन च ફુલવવાથી फुलनेसे, कुक्षिम् કુક્ષિમાં कुक्षिमें, अनुगतम् આવેલો आया हुआ, हृल्लास- અને મોળ और हृल्लास, आस्यस्रवणाभ्याम् च अपि તથા મુખસ્રાવથી

एवं मुखस्रावसे, ऊर्ध्वमुखीभूतम् ઊર્ધ્વગામી થયેલો ऊर्ध्वगामी हुआ, जानीयात् જાણે जाने;

11-(1). After a person has taken the decoction, he should be under observation for a muhurta(48 minutes); one should recognise the liquefaction of the morbid humor by the appearance of perspiration on the body, the dislodgement of morbid humors from their seats by horripilation, its reaching the stomach by the distension of the belly, its separation and upward course by retching and salivation.

अथास्मै जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं सोपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत्, प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्,

अथ એ વખતે उस समय, अस्मै એને इसको, जानुसमम् ગોઠણ બરાબર ઊંચું जानुके समान ऊंचा, असंबाधम् અસંકુચિત असंकुचित, सुप्रयुक्त- સારી રીતે યોજેલાં सुप्रयोजित, आस्तरण- બિછાનાં बिछौना, उत्तरप्रच्छद- ઓછાડ चद्दर, उपधानम् ઓશીકાવાળું सिरहानायुक्त, सोपाश्रयम् તથા તકિયા સહિત तथा सहारे सहित, आसनम् આસન आसन, उपवेष्टुम् બેસવાને बैठनेके लिए, प्रयच्छेत् આપવું देवे, प्रतिग्रहान् च અને થૂંકદાનીઓ और पीकदान, उपचारयेत् પાસે રાખી દે पासमें रख दे,

11-(2). Then a seat which is knee-high, not uncomfortable, furnished well with bed-spreads, coverlets, cushions and pillows, should be provided; spittoons should be laid nearby.

ललाटप्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ ११ ॥

ललाट- કપાળ ललाट, प्रतिग्रहे પકડવામાં पकड़नेमें, पार्श्व- પડખાં पार्श्वोंको, उपग्रहणे ઝાલવામાં पकड़नेमें, नाभि- નાભિ नाभि, प्रपीडने દબાવવામાં दबानेमें, पृष्ठ- પીઠપર पीठको, उन्मर्दने મસળવામાં मलनेमें, अनपत्रपणीयाः શરમાય નહિ એવા लज्जारहित, अनुमताः અને સંમત और अनुकूल, सुहृदः મિત્રોએ मित्र, प्रयतेरन् લાગી જવું लग जायें ॥ ११ ॥

11. Affectionate and sympathetic friends before whom the patient is free from shyness, should endeavour to hold his forehead, to support the sides, to press the navel and to massage the back.

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदवनम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमभिस्पृशन् सुखं प्रवर्तयस्वेति, स तथाविधं कुर्यात्;

अथ એ સમયે इस समय, एनम् એને इसको, अनुशिष्यात् સૂચના આપે सूचना देवे, विवृतोष्ठतालुकण्ठः હોઠ-તાળવું અને ગળું ખુલ્લું રાખી ओष्ठ-तालु और गला खोल कर, नातिमहता व्यायामेन બહુ જોર લગાવ્યા વગર बिना बहुत जोर किये, ग्रीवाम् ગરદન गरदन, ऊर्ध्वशरीरम् તથા ઉપરના શરીરને तथा ऊपरके शरीरको, किञ्चित् કંઈ कुछ, अवनम्य નમાવીને झुका कर, उदीर्णान् પ્રાપ્ત થયેલા प्राप्त हुए, वेगान् વેગોને वेगोंको, उदीरयन् પ્રેરિત કરતો प्रेरित करता हुआ, अप्रवृत्तान् અપ્રવૃત્ત વેગોને अप्रवृत्त वेगोंको, प्रवर्तयन् પ્રવર્તિત કરતો प्रवर्तित करता हुआ, उपवेगम् વેગ સમીપ આવતાં वेग समीप आने पर, सुपरिलिखित- સારી રીતે કાપેલા अच्छी प्रकार कटे

११. समाध्मापनेन—समाध्मानेन (ग. च. ज.)
,, कुक्षिमनुगतम्—कुक्षिमनुसृतम् (ग. च. ज.)
,, उपचारयेत्—उपहारयेत् (ग.)

११. अनुमताः—अनुकूलाः (घ. च.)

हुए, **नखाभ्याम्** નખવાળી नखवाली, **अङ्गुलिभ्याम्** બે આંગળીઓ વડે दो अंगुलियोंसे, **उत्पल-** નીલકમળ नीलोफर, **कुमुद-** પોયણાં कुमुद, **सौगन्धिक-** સૌગન્ધિકના सौगन्धिकके, **नालैः वा** દાંડા વડે नालसे, **कण्ठम्** ગળાને गलेको, **अभिस्पृशन्** સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करता हुआ, **सुखम्** સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, **प्रवर्तयस्व इति** પ્રવર્તિત કર प्रवर्तित कर, **सः** તે वह, **तथाविधम्** તે પ્રમાણે उसी प्रकार, **कुर्यात्** કરે करे;

12-(1). Then he should be instructed to vomit without straining excessively by aiding the activated urge (of vomition), by opening wide the lips, the palate and the throat, by slightly bending the upper part of the body, by exciting the dormant urge, by tickling the throat, with two well-manicured fingers or with stalks of blue lily, night lotus or white water lily; and the patient should follow the instructions given.

ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितः, वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभेत, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्हमवबुध्येत लक्षणेनः तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥१२॥

ततः તે પછી उसके बाद, **प्रतिग्रहगतान्** પીકદાનીમાં પડેલા पीकदानमें गिरे हुए, **अस्य** એના इसके, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **अवहितः** ધ્યાનપૂર્વક ध्यानसे, **अवेक्षेत** જોવા देखे, **हि** કેમકે क्योंकि, **वेग-विशेष-** વેગ-વિશેષને वेगविशेषको, **दर्शनात्** જોવાથી देखनेसे, **कुशलः** કુશળ વૈદ્ય कुशल वैद्य, **योग-** યોગ योग, **अयोग-** અયોગ अयोग, **अतियोग-** અને અતિયોગના और अतियोगके, **विशेषान्** ભેદોને भेदोंको, **उपलभेत** જાણી લે છે जान लेता है, **पुनः** પછી फिर, **लक्षणेन** લક્ષણથી लक्षणसे, **वेगविशेषदर्शी** વેગના ભેદોને જોનારો वेगभेदोंको देखनेवाला, **यथार्हम्** યથાયોગ્ય यथायोग्य, **कृत्यम्** કૃત્યને कृत्यको, **अवबुध्येत** જાણે છે जानता है, **तस्मात्** તે માટે इस लिए, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **अवहितः** ધ્યાનપૂર્વક ध्यानसे, **अवेक्षेत** જોવા જોઈએ देखना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Next the physician should carefully examine the vomited matter collected in the spittoon, because the expert finds out the particulars of the proper, improper or over administration by carefully examining the vomited matter. He who has examined the particulars of the vomited matter, knows from its nature the necessary after-treatment. Therefore the vomited matter should be carefully examined.

वमनस्यायोगसम्यग्योगातियोगलक्षणानि—

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति:

तत्र તેમાં उसमें, **अयोग-** અયોગ अयोग, **योग-** યોગ योग, **अतियोग-** તથા અતિયોગનાં तथा अतियोगके, **विशेष- ज्ञानानि** વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षण, **अमूनि** આ ये, **भवन्ति** છે हैं;

13-(1). Here are the characteristics of under-administration, proper administration and over-administration.

तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति;

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **कुतश्चित्** કોઈ કારણથી किसी कारणसे, **अप्रवृत्तिः** દોષની પ્રવૃત્તિ ન થવી અથવા ઓછી થવી दोषकी प्रवृत्तिका न होना अथवा न्यून होना, **केवलस्य वा अपि** અથવા સંપૂર્ણ ઔષધનું अथवा संपूर्ण औषधका, **विभ्रंशः** પ્રતિલોમ જવું. અર્થાત્ વમન માટેના ઔષધનું નીચે જવું અને વિરેચન માટેના ઔષધનું ઉપર જવું प्रतिलोम गमन, अर्थात् वमनार्थ औषधका नीचे जाना और विरेचनार्थ औषधका ऊपर जाना, **वेगानाम्** અને વેગોની और वेगोंका, **विबन्धः** રોકાઈ રોકાઈને પ્રવૃત્તિ रुक रुक कर प्रवृत्त होना, **अयोग-** એ અયોગનાં ये अयोगके, **लक्षणानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** છે हैं,

13-(2). Complete inaction, throwing out the whole emetic draught, distorted action of the drug or the suppression of the urge are the indications of under-administration.

काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः।

काले સમયે समय पर, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **अनतिमहती व्यथा** અત્યંત પીડા ન થવી अत्यधिक पीडाका न होना, **यथाक्रमम्** ક્રમ મુજબ क्रमसे, **दोषहरणम्** દોષોનું નીકળવું दोषोंका निकलना, **स्वयम्** અને પોતાની મેળે स्वयं, **अवस्थानम्** વેગોનું રોકાઈ જવું वेगोंका रुक जाना, **इति** એ ये, **योग-** સમ્યગ્યોગનાં सम्यग्योगके, **लक्षणानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** છે हैं, **योगेन तु** યોગથીજ योगसे ही, **दोष-प्रमाण-विशेषेण** દોષના પ્રમાણની ભિન્નતાવડે दोषके प्रमाणकी भिन्नताद्वारा, **तीक्ष्ण-** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **मध्य-** તથા મધ્ય और मध्य, **विभागः** વિભાગ विभाग, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए;

13-(3). Timely action, lack of great pain, elimination of the morbid humors in the right manner and the natural and timely cessation of vomition are the indications of successful emesis by proper administration. According to the proportion of the vomit it is again classified as severe, moderate and mild.

योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति।

योगाधिक्येन અતિયોગથી अतियोगसे, **तु** તો तो, **फेनिल-** ફીણયુક્ત झागदार, **रक्तचन्द्रिका-** લોહીનાં ચાંદરણાંનું रक्तचन्द्रिकाओंका, **उपगमनम्** દેખાવું दीखना, **इति** એ ये, **अतियोग-** અતિયોગનાં अतियोगके, **लक्षणानि** લક્ષણ लक्षण, **भवन्ति** છે हैं;

13-(4). By over-administration there comes frothy vomit tinged with blood. These are the indications of over-administration.

वमनायोगातियोगजा उपद्रवाः—

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्—आध्मानं परिकर्तिका परिस्रावो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

तत्र તેમાં उसमें, **अतियोग-** અતિયોગ अतियोग, **अयोग-** તથા અયોગને और अयोगके, **निमित्तान्** લીધે कारण, **इमान्** આ इन, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવો उपद्रवोंको, **विद्यात्** જાણવા जानना चाहिए, **आध्मानम्** આધ્માન आध्मान, **परिकर्तिका** પરિકર્તિકા परिकर्तिका, **परिस्रावः** પરિસ્રાવ परिस्राव, **हृदयोपसरणम्** હૃદ્ગ્રહ हृद्ग्रह, **अङ्गग्रहः** અંગોનું જકડાવું अङ्गोंका जकड़ा जाना, **जीवादानम्** જીવરક્તનું નીકળવું जीवरक्तका निकलना, **विभ्रंशः** વિભ્રંશ विभ्रंश, **स्तम्भः** સ્તંભ स्तम्भ, **क्लमः च** અને ક્લમ और क्लम, **इति** એ ये, **उपद्रवाः** ઉપદ્રવો છે उपद्रव हैं ॥ १३ ॥

13. Know these to be the diseases resulting from over and under administration viz., distension of the abdomen, griping pain, ptyalism, palpitation, rigidity of the body, hematemasis, prolapse of the organs, stiffness and exhaustion.

वमनस्य योगे पश्चात्कर्म—

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वास्य, स्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

१३. यथाक्रमम्—यथास्वम् (इ. च.)
,, ज्ञेयः—द्रष्टव्यः (इ.)

१४. अभिसमीक्ष्य—अभिवीक्ष्य (ग.)

एनम् એને इसको, **योगेन तु खलु** सम्यग्योगथी सम्यग्योगसे, **छर्दितवन्तम्** ઉલટી થયેલી वमन हुआ, **अभिसमीक्ष्य** જોઈને जान कर, **सुप्रक्षालित-** સારી રીતે ધોયેલા अच्छी तरह धोये हुए, **पाणि-** હાથ हाथ, **पाद-** પગ पैर, **आस्यम्** तथा મુખવાળા તે રોગીને तथा मुखवाले उस रोगीको, **मुहूर्तम्** બે ઘડી दो घड़ी, **आश्वास्य-** આશ્વાસન દઈ आश्वासन दे कर, **स्नैहिक-** સ્નૈહિક स्नैहिक, **वैरेचनिक-** વૈરેચનિક वैरेचनिक, **उपशमनीयानाम्** तथा ઉપશમનીય तथा उपशमनीय, **धूमानाम्** ધૂમોમાંના धूमोंमेंसे, **अन्यतमम्** કોઈ એકને किसी एकको, **सामर्थ्यतः** યોગ્યતા અનુસાર योग्यता अनुसार, **पाययित्वा** પિવરાવી पिलाकर, **पुनः एव** ફરીને फिरसे **उदकम्** જળનો जलका, **उपस्पर्शयेत्** ઉપસ્પર્શ કરાવવો उपस्पर्श करवाना चाहिए ॥ १४ ॥

14. After he has vomited well as a consequence of the proper administration of emesis, washed his hands, feet and face and has rested for 48 minutes, he should be made to smoke any one of the three kinds of smokes —unctuous, errhine or sedative, such as is suitable for him, and be made to wash again.

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानुशिष्यात्—

उपस्पृष्टोदकम् च જળનો ઉપસ્પર્શ કરનારા जलसे उपस्पर्श करनेवाले, **एनम्** એને इसको, **निवातम्** બહુ પવન વગરના निवात, **आगारम्** ઘરમાં गृहमें, **अनुप्रवेश्य** પ્રવેશ કરાવી प्रविष्ट कराके, **संवेश्य च** तथा સુવરાવીને तथा लिटा कर, **अनुशिष्यात्** સૂચના દેવી सूचना दे;

15-(1). After he has washed, he must be conducted into a house protected from wind and being laid in bed, he should be instructed thus—

उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिचङ्क्रमणं क्रोधशोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान् यानयानं ग्राम्यधर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नं विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान्मनसाऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥१५॥

उच्चैः भाष्यम् ઊંચે સાદે બોલવું ऊंचेसे बोलना, **अत्यशनम्** બહુ ખાવું अधिक खाना, **अतिस्थानम्** બહુ ઊભું રહેવું अधिक खड़ा रहना, **अतिचङ्क्रमणम्** બહુ ફરવું અધિક टहलना, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **शोक-** શોક शोक, **हिम-** ટાઢ ठंडी, **आतप-** તડકો धूप, **अवश्याय-** ઝાકળ ओस, **अतिप्रवातान्** બહુ પવન अधिक **पवन**, **यानयानम्** વાહનથી જવું सवारी करना, **ग्राम्यधर्मम्** મૈથુન मैथुन, **निशि** રાત્રે रात्रिमें, **अस्वपनम्** જાગવું जागना, **दिवा स्वप्नम्** દિવસે ઊંઘવું दिनमें सोना, **विरुद्ध-** વિરુદ્ધ विरुद्ध, **अजीर्ण-** અજીર્ણ अजीर्ण, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **अकाल-** અકાળે अकालमें, **प्रमित-** બહુ થોડું बहुत थोडा, **अतिहीन-** બહુ તુચ્છ अतितुच्छ, **गुरु-** ભારે भारी, **विषम-** વિષમ विषम, **भोजन-** ભોજન भोजन, **वेग-** અને વેગોને और वेगोंको, **सन्धारण-** રોકવા रोकना, **उदीरणम्** બળપૂર્વક પ્રેરવા जोरसे प्रेरना, **इति** એ પ્રકારના इस प्रकारके, **एतान्** આ इन, **भावान्** ભાવોને भावोंको, **मनसा** મનથી मनसे, **अपि** પણ भी, **असेवमानः** નહિ સેવતાં न सेवन करता हुआ, **सर्वम्** સઘળો सारा, **अहः** દિવસ दिन, **गमयस्व इति** વિતાવજે व्यतीत करना, **सः** તેણે उसको, **तथा** એ પ્રમાણે वैसा, **कुर्यात्** કરવું करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. 'Spend the day without inclining thy mind to these—loud speech, excessive eating, standing long, walking much, anger, grief, cold, heat, fog, strong winds, riding in vehicles, sex-activity, night-vigil, day-sleep, eating food that is antagonistic, eating predigestion-meal, taking meal,

१५. सर्वमहो गमयस्व इति—सर्वमाहारमयादिति (ग. घ. त. द. फ)
,, ,, —सर्वमाहारमयाः (च.)

that is unwholesome, untimely, too little in quantity, of low quality, heavy and uncongenial, and the suppression and excitation of the urges." He should act accordingly.

वमितस्यान्नसंसर्जनक्रमः—

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्वविक्लिन्नां मण्डपूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य, एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले,

अथ પછી उसके बाद, सायाह्ने સાંજે सायंकालमें, परे वा અથવા બીજે अथवा दूसरे, अह्नि દિવસે दिन, सुखोदक- નવશેકા પાણીથી सुहाते हुए गरम जलसे, परिषिक्तम् નાહેલા नहाये हुए. एनम् એને इसको, पुराणानाम् જૂના पुराने, लोहित-शालि- રાતી શાળના लाल शालिके, तण्डुलानाम् ચોખાની चावलोंकी, स्वविक्लिन्नाम् સારીપેઠે ગળેલી अच्छी तरहसे गली हुई, सुखोष्णाम् નવશેકી सुहाती हुई, मण्डपूर्वाम् પહેલાં આછવાળી पहले मंडयुक्त, यवागूम् યવાગૂને यवागूको, अग्निबलम् અગ્નિબળ अग्निबलको, अभिसमीक्ष्य જોઈને देखकर, पाययेत् પિવરાવવી पिलावे, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, द्वितीये બીજા दूसरे, तृतीये च અને ત્રીજા और तीसरे, अन्नकाले અન્નકાળમાં કરવું अन्नकालमें करना चाहिए;

16-(1). Then, in the evening or on the following day after he has bathed in genially warm water, he should be given first the tepid and thin gruel of well-cooked, old and red *s*ali rice, the supernatent part being taken first, with due consideration of the strength of (his) digestive fire. The same course should be repeated at the second and third meal-time.

चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले,

चतुर्थे ચોથા चौथे, अन्नकाले અન્નકાળમાં अन्नकालमें, तु તો तो, तथाविधानाम् एव તેવીજ જાતના उसी प्रकारके, शालितण्डुलानाम् શાળના ચોખાની शालि चावलोंकी, अस्नेहलवणाम् સ્નેહ-લવણ-રહિત स्नेह-लवण-रहित, अल्प-स्नेह-लवणाम् वा અથવા થોડા સ્નેહ-લવણવાળી अथवा थोड़ा स्नेह- नमकवाली, उत्स्विन्नाम् ખૂબ પાકી ગયેલી अच्छी तरहसे पकाई हुई, विलेपीम् વિલેપીને विलेपीको, उष्णोदक-द्वितीयाम् ગરમ જળ સાથે गरम जलके साथ, भोजयेत् ભોજન કરાવે भोजन करावे. एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार. पञ्चमे પાંચમા पांचवें. षष्ठे च તથા છઠ્ઠા तथा छट्ठे, अन्नकाले અન્નકાળમાં કરવું अन्नकालमें करना चाहिए.

16-(2). While at the fourth meal-time he should be given the well-cooked thick gruel of the same kind of *s*ali rice mixed with or without a little of unctuous substance and salt in it, followed by a potion of warm water. The same course should be repeated at the fifth and the sixth meal-time.

सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत्, एवमष्टमे नवमे चान्नकाले,

सप्तमे સાતમા सातवें, अन्नकाले तु અન્નકાળમાં તો अन्नकालमें तो, तथाविधानामेव તેવીજ જાતના इसी प्रकारके, शालीनाम् શાળના शालिके, द्विप्रसृतम् ચાર પલ चार पल, सुस्विन्नम् સારી રીતે ચડી ગયેલા अच्छी तरह पके हुए, ओदनम् ભાતને भातको, तनुना પાતળા पतले, तनु- થોડા थोड़ा, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, लवण- તથા લવણ तथा लवण, उपपन्नेन યુક્ત युक्त, मुद्गयूषेण મગના યૂષ સાથે मूंगके यूषके साथ, उष्णोदक- ગરમ

---

१६. स्वविक्लिन्नाम्--स्वविक्लिन्नानाम् (घ छ. ह.)

જળના ગરમ जलके, अनुपानम् અનુપાન સહિત अनुपानसे, भोजयेत् ભોજન કરાવે भोजन करावे, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, अष्टमे આઠમા आठवें, नवमे च અને નવમા नौवें, अन्नकाले અન્નકાળમાં કરવું अन्नकालमें करना चाहिए;

16-(3). Again at the seventh meal-time, he should be given two prasritas (16 tolas) of well-cooked rice of the same quality with a potion of warm water together with thin green-gram-soup mixed with a little of unctuous substance and salt. The same (course should be followed) at the eighth and the ninth meal-times.

दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनौदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम्; एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले;

दशमे દશમા दसवें, अन्नकाले तु અન્નકાળમાં તો अन्नकालमें तो, लाव- લાવ लाव, कपिञ्जलादीनाम् કપિંજલાદિમાંના कपिञ्जल आदिमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકના किसी एकका, नातिसारवता બહુ ઘાટા નહિ એવા बहुत गाढा न हो ऐसा, औदकलावणिकेन જળ અને લવણથી સિદ્ધ કરેલા जल और लवणसे सिद्ध किये हुए, मांसरसेन માંસ-રસ સાથે मांस-रसके साथ, उष्णोदक- ગરમ પાણીના गरम जलके, अनुपानम् અનુપાન સહિત अनुपानके साथ, भोजयेत् ભોજન કરાવે भोजन करावे, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, एकादशे અગિયારમા ग्यारहवें, द्वादशे च અને બારમા और बारहवें, अन्नकाले અન્નકાળમાં કરવું अन्नकालमें करना चाहिए;

16-(4). At the tenth meal-time he should be given rice with not too thick meat-juice of quail, partridge etc. (cooked in) water and salt, to be washed down with warm water. The same (course) should be repeated at the eleventh and twelfth meal-times.

अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

अतः ऊर्ध्वम् એ પછી इसके बाद, अन्नगुणान् અન્નગુણોને अन्नगुणोंको, क्रमेण ક્રમથી क्रमसे, उपभुञ्जानः સેવન કરતો सेवन करता हुआ, सप्तरात्रेण સાત રાતમાં सात रात्रिमें, प्रकृतिभोजनम् સ્વાભાવિક ભોજન પર स्वाभाविक भोजन पर, आगच्छेत् આવી જાય आ जाये ॥१६॥

16. Thence-forward he should take gradually to the normal diet, and in seven nights should return to his normal state.

विरेचनविधिः—

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमबलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रं यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च,

अथ પછી पीछे, एनम् એને इसको, पुनः एव ફરી फिरसे, स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेदाभ्याम् સ્વેદન स्वेदन, उपपाद्य કરાવીને कराके, अनुपहत- પ્રસન્ન प्रसन्न, मनसम् મનવાળો मनवाला, सुखोषितम् સુખપૂર્વક નિદ્રા લીધી છે એવો अच्छी तरह सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम् ખાધેલું જેને સારી રીતે પચી ગયું છે એવો खाया हुआ जिसको अच्छी तरहसे पच गया है ऐसा, कृत- તથા કર્યાં છે तथा किये हैं, होम- હવન होम, बलि- બલિદાન बलिदान, मङ्गल- મંગળ मङ्गल, जप- જપ जप, प्रायश्चित्तम् અને પ્રાયશ્ચિત જેણે એવો और प्रायश्चित्त जिसने ऐसा, अभिसमीक्ष्य જોઈને देख कर, इष्टे શુભ शुभ, तिथि- તિથિ तिथि, नक्षत्र- નક્ષત્ર नक्षत्र, करण- કરણ करण, मुहूर्ते અને મુહૂર્તમાં और मुहूर्तमें, ब्राह्मणान् બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंसे, स्वस्ति वाचयित्वा સ્વસ્તિવાચન કરાવીને स्वस्तिवाचन करवा कर, दोष- દોષ दोष, भेषज- ઔષધ औषध, देश- દેશ देश, काल- કાળ काल, बल- બળ बल, शरीर- શરીર शरीर, आहार- આહાર

आहार, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, सत्त्व- મન मन, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, वयसाम् અને વયના और वयके, अवस्थान्तराणि અવસ્થાભેદોને अवस्थाभेदोंको, विकारान् च વિકારોને और विकारोंको, प्रसमीक्ष्य જોઈને देखकर, अक्षमात्रम् કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, त्रिवृत्कल्कम् નસોતરના કલ્કને निशोथके कल्कको, यथार्ह- યોગ્ય योग्य, आलोडन- દ્રવમાં द्रवमें, प्रतिविनीतम् ઘોળીને घोलकर, पाययेत् પિવરાવવું पिला देवे,

17-(1). Then he should be once more treated with oleation and sudation procedures. Afterwards finding him to be cheerful, to have slept well, to have fully digested his meal, to have performed Homa (sacrifice), Bali (oblation) and auspicious rites, repeated the holy names, practised penance, the brahmans should be brought to give "Swasti" benediction, on an auspicious day and time, and then he should be given a drink of the paste of turpeth of the dosage of an aksha (1 tola) mixed with some suitable liquid, with due consideration of the morbid humour, drug, clime, season, vitality, physique, diet, homologation, mind, habitus, age of the patient and stage of the disease.

सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रकृतिलाभात्,

सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह, विरिक्तम् च વિરેચન પામેલા विरेचन लगे हुए, एनम् એને इसको, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, प्रकृति- સ્વાસ્થ્ય स्वास्थ्य, लाभात् आ પ્રાપ્ત થતાં સુધી प्राप्त हो तब तक, धूमवर्जेन ધૂમપાન સિવાયના धूमपानको छोड़कर, वमनोक्तेन વમનમાં કહેલ वमनमें कही हुई, विधिना વિધિથી विधिसे, उपपादयेत् યુક્ત કરવો युक्त करना चाहिए,

17-(2). When he has been well purged, he should be treated, until he has acquired vitality, complexion and normal condition, in accordance with the vomition procedure leaving out the 'smoking'.

बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

बल- બળ बल, वर्ण- અને વર્ણથી और वर्णसे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, अनुपहत- પ્રસન્ન प्रसन्न, मनसम् મનવાળો मनवाले, सुखोषितम् સુખેથી રહેલા सुखपूर्वक रहे हुए, सुप्रजीर्णभक्तम् ખાધેલું સારી રીતે પચી ગયેલું છે જેને એવા खाया हुआ अच्छी प्रकारसे पच गया है जिसको ऐसे, एनम् એને इसको, अभिसमीक्ष्य જાણીને जानकर, शिरःस्नातम् મસ્તકસહિત સર્વ અંગે નાહેલા शिरःपर्यन्त स्नान किये हुए, अनुलिप्तगात्रम् અંગે લેપન કરેલા गात्रमें चन्दन लगाये हुए, स्रग्विणम् માળાધારી मालाधारी, अनुपहत- નવાં नये, वस्त्र- વસ્ત્રો वस्त्र, संवीतम् પહેરેલ पहिने हुए, अनुरूप- અને યોગ્ય और योग्य, अलङ्कार- અલંકારોથી अलङ्कारोंसे, अलङ्कृतम् સુશોભિત એને विभूषित हुए इसको, सुहृदाम् સુહૃજ્જનોને सुहृज्जनोंको, दर्शयित्वा દેખાડીને दिखाकर, ज्ञातीनाम् જ્ઞાતિજનોને ज्ञातिजनोंको, दर्शयेत् દેખાડે दिखलावे, अथ તે પછી उसके बाद, एनम् એને इस पुरुषको, कामेषु યથેચ્છ આહારવિહારમાં यथेच्छ आहार विहारोंमें, अवसृजेत् છૂટ આપવી छुट्टी दे ॥ १७ ॥

17. On finding that he has regained his vitality, complexion and cheerfulness of mind, and after he has slept happily, digested his food well, taken a full bath, and painted the

---

१७. वमनोक्तेन—वमनान्तरोक्तेन (क. ष.)

body with sandal, has put on garlands and untorn clothes, and has adorned himself with befitting ornaments, he should be shown round to his kinsmen after being presented to his friends. Thenceforward, he should be left to resume his normal activities.

भवन्ति चात्र—

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥१८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोको हैं कि, **राजा** રાજા राजा, **अथवा पुनः** અથવા अथवा, **राजमात्रः** રાજાના જેવા વૈભવવાળો राजाके समान वैभववाला, **यस्य वा** અથવા જેની પાસે अथवा जिसके पास, **विपुलम्** પુષ્કળ बहुत, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય હોય द्रव्य हो, **सः** તે वह, **अनेन विधिना** આ વિધિથી इस विधिके अनुसार, **संशोधनम्** સંશોધનને संशोधनके, **अर्हति** યોગ્ય છે योग्य है ॥१८॥

Here are verses again—

18. Only those who are kings or of kingly circumstance or men of abundant wealth can be given the purgation procedure, in this manner.

संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधनप्रकारः—

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।
पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥१९॥

दरिद्रः तु દરિદ્ર પણ गरीब मनुष्य भी, **आपदम्** આપત્તિને रोगको, **प्राप्य** પ્રાપ્ત થઈને पा कर, **दुर्लभान्** દુર્લભ दुर्लभ, **संभारान्** સાધનસામગ્રીને साधनसामग्रीको, **असंभृत्य अपि** એકત્ર કર્યા વિના પણ बिना एकत्र किये भी, **प्राप्तकालम्** સમય આવ્યે समय पर, **विशोधनम्** સંશોધન संशोधन, **कामम्** ઇચ્છાનુસાર खुशीसे, **पिबेत्** પી શકે છે पी सकता है ॥१९॥

१९. विशोधनम्—विरेचनम् (ख.ग.ज.झ.ड.द.)

19. When a poor man afflicted with an ailment has need of purification, he should take whatever drugs are within his reach leaving those that are beyond him.

न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥२०॥

हि કેમકે क्योंकि, **सर्वमनुष्याणाम्** બધાં મનુષ્યો પાસે सब मनुष्योंके पास, **सर्वे** બધી सब, **परिच्छदाः** સાધનસામગ્રી साधनसामग्री, **न सन्ति** હોતી નથી नहीं होती, **दारुणाः च** અને દારુણ और दारुण, **रोगाः** રોગ रोग, **दरिद्रान् अपि** ગરીબોને પણ गरीबोंको भी, **न बाधन्ते** નથી પીડતા नहीं पीडा करते, **(इति) न** (એમ) નથી ऐसा नहीं ॥२०॥

20. All men do not command all the facilities and it is not as if severe ailments do not attack the poor.

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।
तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥२१॥

आपदि આપત્તિમાં आपत्तिमें, **मनुष्येण** મનુષ્યે मनुष्यसे, **यत् यत्** જે જે जो जो, **औषधम्** ઔષધ औषध, **कर्तुम्** કરવું करनी, **शक्यम्** શક્ય હોય शक्य हो, **तत् तत्** તે તે ઔષધ उस उस औषध, **सेव्यम्** સેવન કરવું सेवन करे, **अशनानि** ભોજન भोजन, **वसनानि च** અને વસ્ત્રોનું और वस्त्रोंका, **यथाशक्ति** શક્તિ અનુસાર સેવન કરવું शक्ति अनुसार सेवन करे॥ २१ ॥

21. People should avail themselves of whatever is possible for them to obtain of medicine, clothes and food in a moment of distress.

संशोधनकरणे गुणाः—

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥२२॥

२०. न बाधन्ते दरिद्रानपि—न सेवन्ते दरिद्रमपि (झ थ.)

२२. प्रसादनम्—सुखप्रदम् (प)

मलापहम् દોષહર दोषहर, रोगहरम् રોગનાશક रोगनाशक, बल- બળ बल, वर्ण- તથા કાન્તિને और कान्तिको, प्रसादनम् વધારનાર बढानेवाले, संशोधनम् સંશોધનને संशोधनको, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकारसे, पीत्वा પીને पी कर, चिरम् લાંબા વખત સુધી चिरकाल तक, आयुषा, આયુષ્યથી आयुसे, युज्यते યુક્ત થાય છે युक्त होता है ॥ २२ ॥

22. One acquires long life by taking properly the purificatory treatment that cleanses one of impurities, dispels diseases and restores vitality and complexion.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषय में, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, ईश्वराणाम् રાજાઓ राजाओं, वसुमताम् તથા ધનાઢયો માટે और धनाढयोंके लिए, सविरेचनम् વિરેચન સહિત विरेचन सहित, वमनम् વમન वमन, यदर्थम् च અને જેને માટે और जिसके लिए, ये જે જે, संभाराः સાધનો જોઈએ साधन चाहिए, समानीय તેઓને એકઠાં કરીને उनको इकट्ठे करके, प्रयोजयेत् પ્રયુક્ત કરવાં જોઈએ प्रयुक्त करना चाहिए ॥ २३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

23. The vomition and purgation procedures for kings and the wealthy, the appurtenances, and for what specific purposes these should be brought and administered.

यथा प्रयोज्या मात्रा या यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

या मात्रा જે માત્રા जो मात्रा, यथा જે રીતે जिस प्रकार, प्रयोज्या પ્રયોજવી જોઈએ प्रयोग करनी चाहिए, अयोगस्य અયોગનાં अयोग, योग- યોગ योग, अतियोगयोः च અને અતિયોગનાં और अतियोग के, यत् यत् लक्षणम् જે જે લક્ષણ છે जो जो लक्षण हैं, ये च दोषाः તથા જે જે દોષો છે तथा जो जो दोष हैं, अपि च અને और, उपद्रवाः ઉપદ્રવો છે उपद्रव हैं ॥ २४ ॥

24. The proper method of administration and the dosage, the symptoms of under-administration and those of right and over-administration as well as of morbid humours and of complications;

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

विशुद्धेन વિશુદ્ધ થયેલા મનુષ્યને विशुद्ध हुए मनुष्यके लिए, यत् જે जो, असेव्यम् અસેવ્ય છે असेव्य है, यः च અને જે और जो, संसर्जनक्रमः સંસર્જનક્રમ છે संसर्जनक्रम है, तत् सर्वम् તે સઘળું वह सब, पुनर्वसुः ભગવાન પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, कल्पनाध्याये આ 'ઉપકલ્પનીય' અધ્યાયમાં इस 'उपकल्पनीय' अध्यायमें, व्याजहार કહ્યું છે कहा है ॥ २५ ॥

25. What is not wholesome for the cleansed, the dietetic regimen for rehabilitation—all this has been laid down by Punarvasu in (this) chapter on "The Armamentarium of the Physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, उपकल्पनीयः 'ઉપકલ્પનીય' 'उपकल्पनीय,' नाम નામનો नामका, पञ्चदशः પંદરમો पन्द्रहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १५ ॥

२५. यदसेव्यम्–यदासेव्यम् (ग.)

15. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled, " The Armamentarium of the Physician, " is completed.

षोडशोऽध्यायः।

સોળમો અધ્યાય अध्याय सोलहवाँ

Chapter XVI

चिकित्साप्राभृतीयाध्यायोपक्रमः —

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, चिकित्साप्राभृतीयम् 'ચિકિત્સાપ્રાભૃતીય' નામના 'चिकित्साप्राभृतीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled " The fully equipped physician ".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विज्ञभिषक्प्रयुक्ते विरेचने गुणाः —

चिकित्साप्राभृतो धीमान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३॥

चिकित्साप्राभृतः ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીથી યુક્ત चिकित्सासाधनसम्पन्न, धीमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, शास्त्रवान् શાસ્ત્ર જાણનાર शास्त्रज्ञ, कर्म- કર્મમાં चिकित्सामें, तत्परः તત્પરતાવાળો वैद्य परायण वैद्य यम् જે जिस, नरम् મનુષ્યને मनुष्यको, विरेचयति વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે वमन अथवा विरेचन कराता है, सः તે वह पुरुष, योगात् સમ્યગ્યોગને લીધે सम्यग्योगके कारण, सुखम् આરોગ્ય सुख, अश्नुते મેળવે છે प्राप्त करता है ॥३॥

3. When a fully equipped physician gifted, learned and skilled in practice administers the procedure of purification to a person, that person, obtaining the right treatment, acquires good health thereby.

अज्ञप्रयुक्ते विरेचने दोषाः —

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥४॥

वैद्यमानी પોતાને વૈદ્ય માનનાર वैद्यमानी, अबुधः तु મૂર્ખ मूर्ख, यम् જે जिस, मानवम् મનુષ્યને मनुष्यको, विरेचयति વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે वमन अथवा विरेचन कराता है, सः તે वह, मानवः મનુષ્ય मनुष्य, अतियोगात् અતિયોગ अतियोग, अयोगात् च અને અયોગને લીધે और अयोगसे, दुःखम् વિકાર दुःख, अश्नुते પ્રાપ્ત કરે છે भोगता है ॥ ४॥

4. When a pretentious and ignorant physician administers the procedure of purification to a man, that man getting either under-treatment or over-treatment falls a victim to disease.

विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणम् —

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।
हृद्वर्णशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥५॥
बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्तनम् ॥६॥

---

३. धीमान्–विद्वान् (ध. ज. ठ.)

४. योगाच्च–योगाद्वा (छ.)

६. अनुवर्तनम्–अनुवर्धनम् (च. ध.)

दौर्बल्यम् નબળાઈ दुर्बलता, **लाघवम्** હલકાપણું हलकापन, **ग्लानिः** ગ્લાનિ ग्लानि, **व्याधीनाम्** વ્યાધિની रोगोंका, **अणुता** અલ્પતા कम होना, **रुचिः** રુચિ अन्नमें रुचि, **हृद्-** હૃદયની हृदयकी, **वर्ण-** તથા વર્ણની एवं वर्णकी, **शुद्धिः** શુદ્ધિ विशुद्धि, **क्षुत्** ભૂખ भूख, **तृष्णा** તરસ प्यास, **काले** યોગ્ય સમયે उचित समय पर, **वेग-** વેગોની वेगोंकी, **प्रवर्तनम्** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, **मनः-** તથા મનની और मनकी, **शुद्धिः** શુદ્ધિ निर्मलता, **मारुतस्य** વાયુનું वायुका, **अनुलोमता** અનુલોમ થવું अनुलोम होना, **कायाग्नेः** તથા કાયાગ્નિનું तथा कायाग्निका, **अनुवर्तनम् च** સમ અવસ્થામાં રહેવું सम अवस्थामें रहना, **सम्यक्** એ સરખી રીતે ये सम्यक् प्रकारसे, **विरिक्त-** વિરેચન પામેલાનાં विरेचन हुए पुरुषके, **लिङ्गानि** લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ ५-६ ॥

5-6. Weakness, lightness, depression, attenuation of the disease, promotion of taste, purification of the stomach and complexion, occurrence of hunger, thirst, regularity of natural urges, clearness of understanding, sense-organs and mind, regular peristalsis and restoration of body-temperature are the signs of successful purgation.

विरेचनस्यायोगलक्षणम्—

ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
आध्मानमरुचिश्छर्दिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥

ष्ठीवनम् થૂંક આવવું थूक आना, **हृदय-** હૃદયની हृदयकी, **अशुद्धिः** અશુદ્ધિ अशुद्धि, **श्लेष्मपित्तयोः** કફ અને પિત્તનો कफ और पित्तका, **उत्क्लेशः** ઉછાળો उत्क्लेश, **आध्मानम्** પેટ ચઢવું आध्मान, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **छर्दिः** ઉલટી कै, **अदौर्बल्यम्** દુર્બળતાનો અભાવ दुर्बलताका अभाव, **अलाघवम्** ભારેપણું लघुताका न होना ॥ ७ ॥

7. Salivation, uncleanliness of the stomach, precipitation of kapha and pitta, distension of the abdomen, anorexia, vomiting, absence of weakness and lightness,

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥

जङ्घा- પિંડી जंघा, **ऊरु-** તથા સાથળની और ऊरुकी, **सदनम्** શિથિલતા शिथिलता, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **स्तैमित्यम्** જડતા जड़ता, **पीनसागमः** પીનસ થવો जुकाम होना, **मारुतस्य** અને પવનનું और वायुका, **निग्रहः च** રુંધન अवरोध, **अविरिक्तानाम्** એ પૂર્ણ વિરેચન નહિ પામેલાનાં અથવા થોડું વિરેચન પામેલાનાં અથવા સર્વથા વિરેચન નહિ પામેલાનાં ये पूर्ण विरेचन नहीं पाये हुएके अथवा अल्प विरेचन पाये हुएके अथवा सर्वथा विरेचन नहीं पाये हुएके, **लक्षणानि** લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ ८ ॥

8. flabbiness of the calf-muscle and the thigh, torpor, stillness, onset of rhinitis and impediment to the function of vata are the signs of unsuccessful purgation.

विरेचनस्यातियोगलक्षणम्—

विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृष्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥१०॥

विट्- મળ मल, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफ-** કફ कफ, **वातानाम्** તથા વાત तथा वायुके, **यथाक्रमम्** ક્રમશઃ क्रमशः **आगतानाम्** આવી ગયા निकलनेके, **परम्** પછી बाद, **मेदः-** મેદ मेद, **मांस-** અથવા માંસના अथवा मांसके, **उदक-** ધોણ धोवनके, **उपमम्** જેવું समान, **यत्** જે जो, **रक्तम्** લોહી रक्त, **निःश्लेष्मपित्तम्** અને કફ તથા પિત્ત વગરનું एवं कफ और पित्तसे रहित, **उदकम्** પાણી पानी, **कृष्णम्** અથવા કાળા अथवा काला, **शोणितम् एव वा** લોહી खून, **स्रवति** ઝરે છે निकलता है, **तृष्यतः** અને તે ઉપરાંત

१. विट्पित्तकफ—विथितः कफ (ध.)
,, विट्पित्तकफवातानाम्—विट्पित्तश्लेष्मवातानाम् (ब.)

રોગીને જે અધિક તરસ લાગે છે इससे अतिरक्त रोगीको जो अधिक तृषा लगती है, **मारुतार्तस्य** વાયુથી પીડા થાય છે वायुसे पीडा उत्पन्न होती है, **प्रमुह्यतः** અને મૂર્છા આવે છે और मूर्छा आती है, **सः** તે પણ वह भी, **अतियोगः** અતિયોગનું લક્ષણ છે अतियोगका लक्षण है ॥९-१०॥

9-10. The signs of over-purgation are—after the discharge of feces, bile mucus and flatus successively, an excessive amount of blood of the appearance of fat and of flesh-washed water or fluid devoid of any mucus or bile, flows out, or dark blood comes out, or the person gets afflicted with vata or suffers from thirst and faints.

वमनस्यातियोगलक्षणानि —

वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥११॥

वमने વમનના वमनके, **अतिकृते** અતિયોગમાં अतियोगमें, **एतानि** આ એ, **एव** જ ही, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति हि** થાય છે होते हैं, **ऊर्ध्वगाः च** તથા ઊર્ધ્વગામી ऊर्ध्वगत, **वातरोगाः** વાતરોગો થાય છે वातरोगों होते हैं, **अधिकः** અને અધિક और अधिक, **वाग्ग्रहः** જીભનું ઝલાવું जिह्वाग्रह, **भवति** થાય છે होता है ॥११॥

11. The very same symptoms appear in the case of over-emesis too. In addition there appear disorders of vata affecting the supra-collar upper parts of the body and impediment in speech.

चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
युञ्ज्याद् य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥१२॥

तस्मात् તેથી इससे, **नरः** મનુષ્યે मनुष्यको, **यः** જે जो, **एनम्** એને उसे, **आयुषा च** આયુષ્ય आयु, **सुखेन च** અને આરોગ્યથી और आरोग्यसे, **अत्यन्तम्** ખૂબ अत्यन्त, **युञ्ज्यात्** યુક્ત કરે युक्त करे, **चिकित्साप्राभृतम्** તે ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીવાળા વૈદ્યને उस चिकित्सा-साधनसंपन्न वैद्यके, **शरणम्** શરણે शरणमें, **उपेयात्** જવું જોઈએ जाना चाहिए ॥१२॥

12. A man therefore should resort to the shelter of one who is a fully equipped physician. He will confer on his client long life and health.

संशोधनयोग्याः पुरुषाः —

अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पिडकाकोठकण्डूनां संभवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥
आलस्यश्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥१४॥
तन्द्रा क्लैव्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं चैवानुलोमं च यथादोषं यथाबलम् ॥१६॥

अविपाकः પાચન ન થવું पाचन न होना, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **स्थौल्यम्** સ્થૂલતા स्थूलता, **पाण्डुता** પાંડુતા पाण्डुता, **गौरवम्** ભારેપણું गुरुता, **क्लमः** થાક क्लम, **पिडका-** ફોડકીઓ फुन्सियाँ, **कोठ-** ચકામાં कोठ, **कण्डूनाम्** અને ખજવાળ और खुजलीकी, **संभवः** થઈ આવવાં उत्पत्ति, **अरतिः एव च** બેચેની बेचैनी, **आलस्य-** આળસ आलस्य, **श्रम-** થાક श्रम, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **दौर्गन्ध्यम्** દુર્ગન્ધ दुर्गन्धिता, **अवसादकः** શિથિલતા शिथिलता, **श्लेष्म-** કફ कफ, **पित्त-** તથા પિત્તનો तथा पित्तका, **समुत्क्लेशः** ધચરકો उत्क्लेश, **निद्रानाशः**

११. वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि—एतान्येव च लिङ्गानि वमनेऽतिकृते वदेत् । (ग.थ.)

१५. तन्द्राक्लैब्यमबुद्धि--क्लैव्यं तन्द्रिरवृद्धि (झ)

१६. लिङ्गानि--रूपाणि (ग.)

,, चैवानुलोमम् चैवानुलोम्यम (क घ. छ. त.)

निद्रानो नाश निद्रानाश, **अतिनिद्रता** बहु निद्रा आववी अतिनिद्रा, **तन्द्रा** तन्द्रा तन्द्रा, **क्लैब्यम्** नपुंसकपणुं नपुंसकता, **अबुद्धित्वम्** बुद्धि न चालवी बुद्धिका स्फुरित न होना, **अशस्त-** खराब बूरे, **स्वप्न-** स्वप्न स्वप्नोंका, **दर्शनम्** देखवां देखना, **बृंहणैः** अने बृंहण द्रव्योथी और बृंहण द्रव्योंसे, **तृप्यतः** तृप्त थतां छतां तृप्त होनेपर, **अपि** पण भी, **बल-** बळ बल, **वर्ण-** तथा वर्णनो तथा वर्णका, **प्रणाशः च** नाश ए नाश होना ये, **बहुदोषस्य** बहुदोषयुक्त पुरुषनां बहुदोषयुक्त पुरुषके, **लिङ्गानि** लक्षण छे लक्षण हैं, **तस्मै** ते पुरुषने इस पुरुषको, **यथादोषम्** दोष अनुसार दोषोंके अनुसार, **यथाबलम्** तथा बळ अनुसार तथा बलके अनुसार, **ऊर्ध्वम् च एव** वमन वमन, **अनुलोमम् च** तथा विरेचनरूप तथा विरेचनरूप, **संशोधनम्** संशोधन संशोधन, **हितम्** हितकर छे हितकर है ॥ १३–१६ ॥

13-16. Indigestion, loss of appetite, corpulence, anemia, heaviness, exhaustion, pimples, wheals, pruritus, restlessness, indolence, fatigue, debility, fetor, flabbiness, precipitation of kapha and pitta, insomnia, hypersomnia, torpor, impotency, dullness of understanding, evil dreams, and loss of vigour and color in spite of being fully treated by roborant therapy, are the signs of excessive morbidity. In such conditions are indicated the purificatory procedures of emesis and purgation in accordance with the morbidity of the humors and vitality of the patient.

संशोधनस्य गुणाः---

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, **विशुद्ध-** शुद्ध थयेल विशुद्ध, **कोष्ठस्य** कोठावाळाना कोष्ठवालेकी, **कायाग्निः** शरीरना अग्निनी शरीरकी अग्नि, **अभिवर्धते** वृद्धि थाय छे वढती है, **व्याधयः च** व्याधिओ रोग, **उपशाम्यन्ति** शांत थाय छे शांत होती हैं, **प्रकृतिः** अने प्रकृति और स्वास्थ्य, **अनुवर्तते** टकी रहे छे चालु रहेता है ॥१७॥

17. When a person is thus purified his body-heat increases, his disorders disappear and his normal health returns.

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥१८॥

अस्य एनां इसकी, **इन्द्रियाणि** इन्द्रियो इन्द्रियों, **मनः-** मन मन, **बुद्धिः** बुध्धि बुद्धि, **वर्णः च** अने वर्ण और वर्ण, **प्रसीदति** विमळ थाय छे विमल होते हैं, **अस्य** तथा तेने तथा उसको, **बलम्** बळ बल, **पुष्टिः** पुष्टि पुष्टि, **अपत्यम् च** संतान सन्तान, **वृषता च** अने पुरुषातन और पुरुषत्व, **जायते** प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥१८॥

18. His senses, mind, understanding and complexion become clear and he acquires vigor, plumpness, offsprings and virility.

जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥१९॥

जराम् ते वृद्धावस्थाने वह वृद्धावस्थाकी, **कृच्छ्रेण** मोडो देरसे, **लभते** पामे छे पाता है, **अनामयः** अने नीरोग रही और नीरोग रह कर, **चिरम्** लांबो वखत दीर्घकाल, **जीवति** जीवे छे जीता है, **तस्मात्** तेथी इसलिए, **नरः** माणसे मनुष्य, **काले** समये समयपर, **युक्तियुक्तम्** युक्तिपूर्वक योजेलुं युक्तियुक्त, **संशोधनम्** संशोधन संशोधन, **पिबेत्** पीवुं जोईए पीये ॥१९॥

19. He hardly gets aged and lives a long life free of disease. Therefore a person should take purificatory procedures at the proper time and skilfully administered.

संशमनापेक्षया संशोधनस्य ज्यायस्त्वे युक्तिः—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥२०॥

लङ्घन- લંઘન लङ्घन, **पाचनैः** અને પાચનથી और पाचनोंसे, **जिताः** જીતી લીધેલા जीते हुए, **दोषाः** દોષ दोष, **कदाचित्** ક્યારેક किसी समय, **कुप्यन्ति** કુપિત થાય છે कुपित हो जाते हैं, **संशोधनैः तु** પરંતુ સંશોધનોથી परंतु संशोधनोंसे, **ये** જેઓ जो, **जिताः** જીતેલા હોય છે जीते गये हैं, **तेषाम्** તેઓની उनकी, **पुनः** ફરીથી फिरसे, **उद्भवः** ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, **न** નથી થતી नहीं होती ॥ २० ॥

20. The morbid humors subdued by lightening therapy and digestives may sometimes be again provoked; but in the case of those which are subdued by purificatory procedures, there is no possibility of such recurrence.

दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥२१॥

दोषाणाम् च દોષોનું दोषोंका, **द्रुमाणाम् च** અને વૃક્ષોનું और वृक्षोंका, **मूले** મૂળ मूल, **अनुपहते सति** ન છેદાવાથી न छेदे जानेसे, **गतानाम्** ગયેલા गये हुए, **रोगाणाम्** રોગોનું रोगोंका, **प्रसवानाम् च** તથા અંકુરોનું तथा अंकुरोंका, **आगतिः** આગમન पुनरागमन, **ध्रुवा** નક્કી છે अवश्य होता है ॥२१॥

21. When the root of the morbid humors like that of trees is not destroyed, there certainly occurs the reappearance of disease like that of the sprouts.

संशोधनानन्तरं पथ्यम्—

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥२२॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥२३॥

२१. प्रसवानाम्–प्रसराणाम् (प.)
२२. यूषोपसंहितैः–यूषोपसंस्कृतैः (प.)

भेषज- ઔષધથી औषधसे, **क्षपिते** ક્ષીણ થયેલાને क्षीण हुए पुरुषका, **घृत**- ઘી घी, **मांसरस** માંસરસ मांसरस, **क्षीर**- દૂધ दूध, **हृद्य**- હૃદયને હિતકારી हृदयके लिए हितकर, **यूष**- યૂષથી यूषसे, **उपसंहितैः** યુક્ત मिश्रित, **आहारैः** આહારોથી आहारोंसे, **एव** જ ही, **अभ्यङ्ग**- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **उत्सादनैः** તથા ઉત્સાદનથી तथा उबटनसे, **स्नानैः** સ્નાનથી स्नानसे, **सानुवासनैः** અને અનુવાસન સહિત और अनुवासन सहित, **निरूहैः** નિરૂહથી निरूह बस्तियोंसे, **बृंहणम्** બૃંહણ કરવું पोषण करना, **पथ्यम्** પથ્ય છે हितकर है, **तथा** તે પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार करनेसे, **सः** તે वह, **शर्म** આરોગ્ય आरोग्य, **लभते** મેળવે છે प्राप्त करता है, **आयुषा च** અને આયુષ્યથી और आयुसे, **चिरम्** લાંબા વખત સુધી दीर्घ काल तक, **युज्यते** યુક્ત થાય છે युक्त होता है ॥२२–२३॥

22-23. To those weakened by purificatory medication, roboration is to be done by wholesome food, viz. by a diet including ghee, meat-juice, milk, palatable soups as well as by inunction, unctuous massage, bath, evacuative and unctuous enemata. In this way he gets endowed with happiness and long life.

संशोधनस्यातियोगायोगयोः प्रतिकारः—

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥२४॥

अतियोग- અતિયોગથી अतियोगसे, **अनुबद्धानाम्** યુક્ત પુરુષોને युक्त पुरुषोंको, **सर्पिःपानम्** ઘૃતપાન घृतपान, **अथवा** અથવા अथवा, **मधुरकैः** મધુર વર્ગના દ્રવ્યોથી मधुरवर्गकी औषधियोंसे, **सिद्धम्** સિધ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, **तैलम्** તેલનું तैलका, **अनुवासनम्** અનુવાસન अनुवासन, **अपि** પણ भी, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥२४॥

24. To those suffering from symptoms of overdone purificatory

procedure, a potion of ghee is recommended or unctuous enemeta with the oil prepared with drugs of the sweet group.

यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥२५॥

यस्य तु પરંતુ જેને परन्तु जिस पुरुषको, **अयोगः** અયોગ થયો હોય अयोग हुआ हो, **तम्** તે उस, **नरम्** મનુષ્યનું मनुष्यका, **पूर्वम्** અગાઉના पूर्व, **अनुक्रमम्** ક્રિયાવિધાનની ન્યૂનતાનું क्रियाविधानकी न्यूनताका, **स्मरन्** સ્મરણ કરીને स्मरण करके, **मात्रा-** માત્રા मात्रा, **काल-** કાલ काल, **बल-** તથા બળ तथा बलको, **अपेक्षी** ધ્યાનમાં રાખી ध्यानमें रखकर, **पुनः** પાછું पुनः, **स्निग्धम्** તેનું સ્નેહન કરીને उसका स्नेहन करके, **संशोधयेत्** સંશોધન કરવું संशोधन करना चाहिए ॥२५॥

25. But one who is poorly purged should be oleated and purged again with due regard to dose, season and strength of the patient, and the defeciencies of the previous procedure kept in view.

स्नेहादिकर्मस्वविधिना विहितेषु साधनम्—

स्नेहने स्वेदने शुद्धे रोगाः संसर्जने च ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥२६॥

स्नेहने સ્નેહન स्नेहन, **स्वेदने** સ્વેદન स्वेदन, **शुद्धौ** સંશોધન संशोधन, **संसर्जने च** અને સંસર્જનક્રમ और संसर्जनक्रम, **अमार्गविहिते** યથાવિધિ ન કરવામાં આવતાં यथाविधि न करने पर, **ये** જે जो, **रोगाः** રોગો रोग, **जायन्ते** થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तेषाम्** તેઓની इनकी, **साधनम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **सिद्धिषु** સિદ્ધિસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે सिद्धिस्थानमें कही जायगी ॥२६॥

26. The treatment of the complications that arise from the wrong administration of oleation, sudation, purification and rehabilitation procedures will be described in the section on "Success in treatment."

भावानां स्वभावोपरमेऽपि चिकित्सायाः प्रयोजनम्—

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥२७॥

हेतु- હેતુઓની हेतुओंके, **वैषम्यात्** વિષમતાથી वैषम्यसे, **देह-** દેહના शरीरकी, **धातवः** ધાતુઓ धातुएँ, **विषमाः** વિષમ विषम, **हेतु-** અને હેતુઓની और हेतुओंकी, **साम्यात्** સમતાથી समता होनेसे, **समाः** સમ समान, **जायन्ते** થાય છે होती हैं, **तेषाम्** તે વિષમ તથા સમ ધાતુઓનો उन विषम और सम धातुओंका, **सदा** સદા सदा, **स्वभाव-** સ્વભાવથી स्वभावसे, **उपरमः** વિનાશ થાય છે नाश होता है ॥२७॥

27. The body elements become discordant as a result of the discordance of the causative factors. Conversely they become concordant following upon the concordance of the causative factors. Cessation of existence, however, is always in the course of nature.

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्त्त्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥२८॥

भावानाम् ભાવોની भावोंकी, **प्रवृत्ति-** ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, **हेतुः** કારણ હોય છે कारण होता है, **निरोधे** પરંતુ વિનાશમાં परंतु नाशमें, **कारणम्** કારણ कारण, **न अस्ति** નથી હોતું नहीं होता, **तत्र** તે ભાવોના વિનાશમાં भावोंके विनाशमें, **अपि** પણ भी, **केचित्** કેટલાક આચાર્યો कई आचार्य, **हेतोः** હેતુના हेतुके, **अवर्तनम्**

२५ बला--क्रमा (प.)

,, बलापेक्षी स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्--क्रमापेक्षी ज्ञात्वा पूर्वमतिक्रमम् (ग).

,, स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्--ज्ञात्वा पूर्वमतिक्रमम् (प.)

२७. हेतुसाम्यात्--ये तु साम्यात् (त.)

,, उपरमः--उपरतिः (ग. थ.)

२८. केचित्त्त्रापि--केचिरवत्रापि (ख. ध.)

અભાવને अभावको, हेतुम् કારણ कारण, मन्यन्ते માને છે मानते हैं ॥ २८ ॥

28. As regards their rise, things stand in need of a cause, but no cause is needed for their cessation. Even in the latter case some, however hold the very non-continuance of their causative factors as the cause of their cessation.

चिकित्सायाः प्रयोजनविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः—

एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥२९॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **उक्तार्थम्** તે વિષયને કહેનારા उस विषयको कहनेवाले, **आचार्यम्** આચાર્યને आचार्यसे, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **अभ्यभाषत** કહ્યું कहा, **स्वभाव-** સ્વભાવથી स्वभावसे, **उपरमे** વિનાશ થતો હોય તો नाश होने पर, **चिकित्सा-प्राभृतस्य** ચિકિત્સાનાં સાધનોથી સંપન્ન વૈદ્યથી चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्यसे, **कर्म** સાધ્ય साध्य, **किम्** શું ? क्या है ? ॥ २९ ॥

29. The master having thus spoken, Agnivesa said— 'If cessation be in the very nature of things, what is there then to be done by the fully equipped physician ?

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन्! किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥३०॥

भगवन् હે ભગવાન हे भगवन्, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **कान्** કયા किन, **विषमान्** વિષમ विषम, **धातून्** ધાતુઓને धातुओंको, **भेषजैः** ઓષધોથી औषधोंसे, **समीकुरुते** સમ કરે છે? समान करता हैं ? **चिकित्सा** ચિકિત્સા चिकित्सा, **का वा** વળી શી છે ? फिर क्या है, **किमर्थम् वा** અને શા માટે और किस लिए, **प्रयुज्यते** પ્રયોજાય છે ? बरती जाती है ? ॥ ३० ॥

30. What discordant body-elements does a physician harmonise by medicine? What is treatment and for what purpose is it given ?'

आत्रेयकृतं तत्समाधानम्—

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
श्रूयतामत्र या सोम्य! युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥३१॥

तत् તે इस, **शिष्य-** શિષ્યનું शिष्यके, **वचनम्** વચન वचनको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुन कर, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **व्याजहार** કહ્યું कहा, **सोम्य** હે સૌમ્ય हे सोम्य, **अत्र** આ બાબતમાં इस विषयमें, **महर्षिभिः** મહર્ષિઓએ महर्षियोंने, **या** જે जो, **युक्तिः** યુક્તિ युक्ति, **दृष्टा** જાણી છે देखी है, (सा તે उसको), **श्रूयताम्** સાંભળો सुनो ॥३१॥

31. Hearing these words, Punarvasu said— 'Hear, O, good one! what reason the great sages have seen in this respect.

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥३२॥
शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

नित्यगस्य નિત્ય વહી જનાર नित्य गमनशील, **कालस्य** કાળના कालके, **अत्यय-** નાશના नाशके, **कारणम् इव** કારણની પેઠે कारणकी तरह, **नाश-** નાશના नाशके, **कारण-** કારણના कारणके, **अभावात्** અભાવને લીધે अभावसे, **भावानाम्** પદાર્થોના पदार्थोंके, **नाश-** નાશનું नाशका, **कारणम्** કારણ कारण, **न** નથી नहीं, **ज्ञायते** જણાતું जाना जाता, **भावः** કોઈ પણ પદાર્થ कोई भी पदार्थ, **यथा** જેવો जैसा, **भूतः** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **तथा** તેવોજ वैसा ही, **शीघ्रगत्वात्** શીઘ્રગામી હોવાથી शीघ्रगामी होनेसे, **विपद्यते** નાશ પામે છે नष्ट होता है ॥ ३२३ ॥

---

३१. सोम्य—सौम्य (घ. ङ. ठ. त.)
३२. ज्ञायते जायते (ग.)

32. The cause of things ceasing to be is not known for the simple reason that no such cause exists, just as in the case of the passage oftime. Being evanescent by nature, things cease to be even as they are born.

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥३३॥

तस्य આ પ્રમાણે તેના इस प्रकार उनके, **निरोधे** વિનાશમાં विनाशमें, **कारणम्** કોઈ કારણ कोई कारण, **न अस्ति** નથી नहीं है, **अन्यथाक्रिया** અને તેમાં કોઈ સંસ્કાર और उसमें कोई संस्कारका, **न एव** દાખલ કરી શકાતો જ નથી आधान नहीं किया जा सकता ॥ ३३ ॥

33. Thus there is no question of a cause for a thing ceasing to be, nor indeed of modifying this innate tendency (to extinction).

चिकित्सायाः लक्षणम्—

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम् ॥३४॥

याभिः જે जिन, **क्रियाभिः** ક્રિયાઓથી क्रियाओंसे, **शरीरे** શરીરમાં शरीरकी, **धातवः** ધાતુઓ धातुएं, **समाः** સમાન समान, **जायन्ते** થાય છે होती हैं, **सा** તે वह, **विकाराणाम्** રોગોની रोगोंकी, **चिकित्सा** ચિકિત્સા છે चिकित्सा है, **तत्** અને તે ધાતુઓનું સામ્ય और उन धातुओंका साम्य, **भिषजाम्** વૈદ્યોનું वैद्योंका, **कर्म** સાધ્ય साध्य, **स्मृतम्** માન્યું છે माना गया है ॥३४॥

34. The treatment of disorders, therefore, consists of such operations as give rise to the concordance of body elements. This is regarded as the function of the physician.

चिकित्सायाः प्रयोजनम्—

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥३५॥

शरीरे શરીરમાં देहमें, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **वैषम्यम्** વિષમતા विषमता, **कथम्** કેમ किस प्रकारसे, **न** ન न, **भवेत्** થાય हो, **समानाम् च** અને સમધાતુઓની और समान धातुओंकी, **अनुबन्धः** ચાલુ સમતા अविच्छिन्न समता, **स्यात्** રહે रहे, **इत्यर्थम्** એ માટે इस लिए, **क्रिया** ક્રિયા क्रिया, **क्रियते** કરવામાં આવે છે की जाती है ॥ ३५ ॥

35. Treatment is given with the object of ensuring that no discordance arises in the various body-elements and that there is continued concordance.

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥३६॥

विषम- વિષમ विषम, **हेतूनाम्** હેતુઓના हेतुओंके, **त्यागात्** ત્યાગથી त्यागसे, **समानाम् च** અને સમ-કારણોનાં समान कारणोंके, **उपसेवनात्** સેવનથી सेवनसे, **विषमाः** વિષમ विषम, **धातवः** ધાતુઓ धातुएँ, **न अनुबध्नन्ति** ચાલુ રહેતા નથી बनी नहीं रहती: **समाः** અને સમ और समान, **जायन्ते** થાય છે होती हैं ॥३६॥

36. By avoiding things that give rise to discordance and practising those that help concordance, the discordant elements do not persist and the concordant elements are continually brought into existence.

चिकित्साप्राभृतस्य गुणाः—

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् संजनयेत् समान् ।
चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ॥३७॥

चिकित्साप्राभृतः ચિકિત્સાનાં સાધનોથી સમ્પન્ન વૈદ્ય चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्य, **यस्मात्** જેથી जिससे, **समैः तु** સમ समान, **हेतुभिः** હેતુઓથી हेतुओं-द्वारा, **धातून्** ધાતુઓને धातुओंको, **समान्** સમ समान, **संजनयेत्** બનાવે છે करता है, **तस्मात्** તેથી

३४. स्मृतम्–मतम् (च.)

३७. हेतुभिः–भेषजैः (प.)

इसलिए, देह- તે દેહનાં वह देहके, सुख- આરોગ્ય आरोग्य, आयुषाम् તથા આયુષ્યનો तथा आयुको, दाता દેનાર છે देनेवाला है ॥ ३७ ॥

37. Because he effects the concordance of the body-elements by using the concordant means, the expert in treatment becomes the giver of bodily happiness and longevity.

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।
दाता संपद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥३८॥

देह- દેહના देहके, सुख- આરોગ્ય आरोग्य, आयुषाम् તથા આયુષ્યના तथा आयुके, दानात् દાનથી देनेसे, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, धर्मस्य ધર્મ धर्म, अर्थस्य અર્થ अर्थ, कामस्य કામ काम, उभयस्य नृलोकस्य च અને મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બન્નેનો और मनुष्यके इह लोक तथा परलोक दोनोंका, दाता દાતા देनेवाला, सम्पद्यते બને છે बनता है ॥ ३८ ॥

38. By the gift of bodily happiness and long life, the physician becomes the donor of righteousness, wealth and satisfaction of desires pertaining to both the worlds of man.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥३९॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोकों हैं कि, चिकित्साप्राभृत- ચિકિત્સાના સાધનથી સમ્પન્ન વૈદ્યના चिकित्साके साधनसे सम्पन्न वैद्यके, गुणः ગુણ गुण, यः च અને જે और जो, इतर- आश्रयः મૂર્ખ વૈદ્યમાં રહેલ मूर्ख वैद्यमें रहे हुए, दोषः દોષ दोष, शुद्धिसंश्रयम् શુધ્ધિસંબંધી शुद्धिसम्बन्धी, योग યોગ योग, अयोग- અયોગ अयोग, अतियोगानाम् તથા અતિયોગનાં और अतियोगके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण ॥ ३९ ॥

Here are the recapitulatory verses—

39. The benefits that accrue from the fully equipped physician as against the harm done by the quack, the signs of properly done, under-done and over-done purificatory procedures,

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥४०॥

बहुदोषस्य ઘણા દોષોથી યુક્ત પુરુષનાં बहुतदोषसे युक्त पुरुषके, लिङ्गानि લક્ષણ लक्षण, ये જે जो, संशोधन- સંશોધનના संशोधनके, गुणाः ગુણો गुण, सिद्धि- સિદ્ધિ सिद्धि, व्यापत्ति- અને ઉપદ્રવો और उपद्रवों, संश्रयम् સંબંધી सम्बन्धी, चिकित्सा- ચિકિત્સાનું चिकित्साका, सूत्रमात्रम् च કેવળ સૂત્ર केवल सूत्र ॥४०॥

40. the signs of excessive morbidity, the advantages of purification, the general principles of treatment, basic principles of therapeutic procedures in a successful and complicated condition,

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥४१॥

चिकित्सायाम् ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, या च જે जो, युक्तिः યુક્તિ છે युक्ति है, भिषक् च અને વૈદ્ય और वैद्य, यम् જે जो, अर्थम् પ્રયોજનને प्रयोजनको, कुरुते કરે છે करता है, तत् તે इन, सर्वम् બધું सबको, मुनिः મુનિએ मुनिने, चिकित्साप्राभृते આ 'ચિકિત્સાપ્રાભૃત' इस 'चिकित्साप्राभृत', अध्याये નામના અધ્યાયમાં नामके अध्यायमें, अवदत् કહ્યું છે कहा है ॥४१॥

41. the rationale of therapeutics and the object with which a physician administers it—all this has been described

३९. शुद्धिसंश्रयम्–सिद्धिसंश्रयम् (प.)

४०. लिङ्गानि–रूपाणि (ग. थ.)

by the sage in this chapter on "the fully equipped physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, 'चिकित्साप्राभृतीयः' 'ચિકિત્સાપ્રાભૃતીય' 'चिकित्साप्राभृतीय', नाम નામનો नामका, षोडशः સોળમો सोलहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १६ ॥

कल्पनाचतुष्कः ચોથો કલ્પનારૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ चौथा कल्पनाविषयक चार अध्यायोंका समूह, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

16. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa nnd revised by Caraka, the sixteenth chapter entitled "The fully equipped physician," is completed.

4. Thus the tetrad of chapters dealing with the pharmaceutical equipment is completed.

सप्तदशोऽध्यायः ।

સત્તરમો અધ્યાય अध्याय सत्तरहवाँ

Chapter XVII

कियन्तःशिरसीयाध्यायोपक्रमः —

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, कियन्तःशिरसीयम् 'કિયન્તઃશિરસીય' નામના 'कियन्तःशिरसीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણેજ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "How many are the diseases of the head."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शिरोरोगादिविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।
कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥
क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ! ।
गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ! ॥ ४ ॥

अनघ હે નિષ્પાપ हे निष्पाप, देहिनाम् દેહધારીઓનાં देहधारियोंके, शिरसि માથામાં शिरमें, हृदि च અને હૃદયમાં और हृदयमें, कियन्तः કેટલા कितने, रोगाः રોગ થાય છે ? रोग होते हैं ?, अनिलादीनाम् વાતાદિકના वातादिके, मानविकल्पजाः પરિમાણભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા परिमाणभेदसे उत्पन्न हुए, कति रोगाः કેટલા રોગો कितने रोग, प्रोक्ताः કહ્યા છે ? कहे गये हैं ? क्षयाः ક્ષયો क्षय, कति કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? कितने प्रकारके कहे हैं, पिडकाः च અને ફોડકીઓ और पिडकायें, कति કેટલી છે? कितनी हैं ?, दोषसूदन હે દોષનો નાશ કરનાર ! हे दोषनाशक !, दोषाणाम् च અને દોષોની और दोषोंकी, गतिः ગતિ गति, कतिविधा- કેટલી જાતની कितने प्रकारकी, उक्ता કહી છે? कही है ? ॥ ३-४ ॥

3-4. How many are said to be the diseases of the head and of the heart afflicting humanity and how many are the disorders produced by the varied combinations of discordant vata and

३ चापि—वांपि (च.)
४. पिडकाः—पिडिकाः (ज.)
,, कति चानघ—कतिधानघ (द.)

other humors? How many are the wasting diseases enumerated, and how many are the inflammatory swellings? O, holy one! and how many are said to be the courses of the humors O, dispeller of morbid humors!

आत्रेयस्य उत्तरम्—

हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।
पृष्टवानसि यत् सौम्य! तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥५॥

हुताशवेशस्य અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, तत् તે उस, वचः વચન वचनको, श्रुत्वा સાંભળીને सुन कर, गुरुः ગુરુએ गुरुने, अब्रवीत् કહ્યું कहा. सौम्य હે સૌમ્ય! हे सौम्य! यत् જે जो, पृष्टवान् असि તેં પૂછ્યું છે तुमने पूछा है, तत् તે उसे, मे મારી પાસેથી मुझसे, सविस्तरम् સવિસ્તર विस्तारपूर्वक, शृणु સાંભળ सुनो ॥५॥

5. Having heard these words of Hutasavesa (Agnivesa), the master said, "O, gentle one! hear me describe in detail all that you have asked.

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।
व्याधीनां द्व्यधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥६॥

शिरोरोगाः માથાના રોગો शिरके रोग, पञ्च પાંચ पांच, हृदय-आमयाः તેમજ હૃદયના રોગો પણ एवं हृदयके रोगभी, पञ्च પાંચ पञ्च, दृष्टाः જોયેલા છે देखे गये हैं, दोषमान-દોષના પરિમાણના दोषों के परिमाणके, विकल्पजा ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા भेदसे उत्पन्न, व्याधीनाम् રોગો रोग, द्व्यधिका षष्टिः બાસઠ છે बासठ हैं ॥६॥

6. Five types of diseases of the head are observed to exist and five of the heart; there are sixty-two disorders classified according to minute pathological variations in the humors.

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥७॥

दश-अष्टौ च અઢાર अठारह, क्षयाः ક્ષય છે क्षय हैं, माधुमेहिकाः મધુમેહથી થતી मधुमेहसे उत्पन्न होनेवाली, सप्त સાત सात, पिडकाः ફોડકીઓ છે पीडकायें हैं, दोषाणाम् च અને દોષોની और दोषोंकी, त्रिविधा ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, गतिः ગતિ गति, उक्ता કહી છે कही है, विस्तरतः તેને વિસ્તારપૂર્વક उसे विस्तारसे, शृणु સાંભળ सुनो ॥७॥

7. There are eighteen varieties of wasting diseases, seven inflammatory swellings caused by diabetes, and three are the courses of the humors. Now hear them in detail.

शिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्च--

संधारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।
उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥८॥
गन्धादसात्म्यादाघ्रातादजोधूमहिमातपात् ।
गुर्वम्लहरितादानादति शीताम्बुसेवनात् ॥९॥
शिरोऽभिघाताद्दुष्टामाद्रोदनाद्बाष्पनिग्रहात् ।
मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात् ॥१०॥
वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्रं च दुष्यति ।
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥११॥

५. हुताशवेशस्य वचः-हुताशवेशवचनम् (घ.)
६. दृष्टा-दिष्टा (ढ.)

७. माधुमेहिकाः-मधुमेहिकाः (झ.)
,, गतिर्विस्तरतः शृणु-गतिर्वक्ष्यामि विस्तरम् (च. घ.)
९. आघ्रातात्-आघातात् (क. छ)
,, ,, -दुःस्वेदात् (ग.)
१०. अभिघातात्-अभितापात् (क. घ. ध)
,, ,, -अतितापात् (च.)
,, शिरोऽभिघाताद्दुष्टामात्-दुष्टामाच्छिरसोऽभिघातात् (ग.)
,, मेघागमान्मनस्तापात्-मेघागमान्मनस्तापात् (प.)

संधारणात् વેગો રોકવાથી वेगोंके रोकनेसे, दिवास्वप्नात् દિવસે નિદ્રા કરવાથી दिनमें सोनेसे, रात्रौ રાત્રે रात्रिमें, जागरणात् ઉજાગરો કરવાથી जागरण करनेसे, मदात् મદથી मदसे, उच्चैः भाष्यात् ઊંચે સાદે બોલવાથી ऊंचे बोलनेसे, अवश्यायात् વલ પડવાથી ओससे, प्राग्वातात् પૂર્વ દિશાના પવનથી पूर्व दिशाकी वायुसे, अतिमैथुनात् અતિ મૈથુનથી अति मैथुनसे, आघ्रातात् સૂંઘેલા सूंघे हुए, असात्म्यात् અસાત્મ્ય असात्म्य, गन्धात् ગન્ધથી गन्धसे, रजः- ધૂળ रज, धूम- ધુંવાડો धूम, हिम—आतपात् ટાઢ અને તડકાથી जाडा और धूपसे, अति અતિશય अतिशय, गुर्वम्लहरित- ભારે ખાટાં કે હરિત વર્ગના દ્રવ્યો गुरु-अम्ल और हरित वर्गके, द्रव्योंके, आदानात् ખાવાથી सेवनसे, अति शीताम्बु- અતિ શીતળ જળના अति शीताम्बुके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, शिरोऽभिघातात् માથાને આઘાત થવાથી शिरमें चोट लगनेसे, दुष्टामात् દૂષિત આમથી दुष्ट आमसे, रोदनात् રોવાથી रोनेसे, बाष्प-निग्रहात् આંસુ રોકવાથી अश्रुओंको रोकनेसे, मेघागमात् મેઘના આવવાથી मेघोंके आगमनसे, मनस्तापात् મનના સંતાપથી मनके सन्तापसे, देशकाल—દેશ અને કાળની देश और काल के, विपर्ययात् વિપરીતતાથી विपरीत होनेसे, वातादयः વાતાદિ वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति પ્રકોપ પામે છે कुपित होते हैं, शिरसि च અને માથામાં और शिरमें, अस्रम् લોહી रक्त, दुष्यति દૂષિત થાય છે दूषित होता है, ततः તેથી इससे, विविधलक्षणाः વિવિધ લક્ષણવાળા नाना रूपवाले, रोगाः રોગો रोग, शिरसि માથામાં शिरमें, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ८–११ ॥

8-11. By suppression of the natural urges, by day-sleep, waking at night, intoxication, talking too loud, exposure to frost at night and facing head-winds, excess of the sex-act, inhalation of unwholesome odours, by dust, smoke, cold, heat, over-eating of heavy and sour articles and greens, by the use of very cold water, by trauma of the head, morbid chyme, excessive weeping, supression of tears, onset of rains, mental affliction and abnormal clime and season, the vata and other humors are provoked and the blood in the head gets vitiated. Consequently diseases with various symptoms afflict the head.

अङ्गेषु शिरसः प्राधान्यम्—

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

यत्र જેમાં जिसमें, प्राणभृताम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके प्राणाः પ્રાણ प्राण, सर्वेन्द्रियाणि च અને સર્વ ઇન્દ્રિયો और सब इन्द्रियाँ, श्रिताः રહેલાં છે आश्रित हैं, यत् તથા જે तथा जो, अङ्गानाम् અંગોમાં अङ्गोमें, उत्तमाङ्गम् ઉત્તમ અંગ છે उत्तम अंग है, तत् તે वह, शिरः મસ્તક शिर, अभिधीयते કહેવાય છે कहा जाता है ॥१२॥

12. That limb wherein are situated the vital centres of living creatures, which is the seat of all senses and which is the best of all the limbs of the body is named the Head.

शिरोरोगाणां नामानि—

अर्धावभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥ १३ ॥

अर्धावभेदकः वा આધાશીશી आधासीसी, स्यात् થાય છે होता है, सर्वम् वा અથવા આખું अथवा संपूर्ण, शिरः માથું शिर, रुज्यते દુખે છે दुखता है प्रतिश्या- તથા સળેખમ एवं प्रतिश्याय, मुख- મુખ मुख, नासा- નાક नाक, अक्षि- આંખ आंख, कर्णरोग- અને કાનના રોગ और कानके रोग, शिरोभ्रमाः શિરોભ્રમ शिरोभ्रम ॥१३॥

13. Hemicrania, aching of the whole head, coryza, diseases of the mouth, nose, eyes and ears, giddiness,

१३. कर्णरोग शिरोभ्रमाः - कर्णरोगाः शिरोभ्रमः (ब.)

अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४॥

अर्दितम् અર્દિત अर्दित, **शिरसः** માથાનો शिरका, **कम्पः** કમ્પ कम्प, **गल-** ગલગ્રહ गलग्रह, **मन्या-** મન્યાગ્રહ मन्याग्रह, **हनुग्रहः** હનુગ્રહ हनुग्रह, **अपरे च** અને બીજા પણ और दूसरे भी, **वातादि-** વાતાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા वातादिजन्य, **क्रिमि-संभवाः** અને ક્રિમિથી ઉત્પન્ન થયેલા और क्रिमिजन्य, **विविधाः** વિવિધ नाना प्रकारके, **रोगाः** રોગો, એઓ શિરોરોગ છે रोग होते हैं; ये शिरोरोग हैं ॥ १४ ॥

14. facial paralysis, head-tremor, spasm of throat, neck or jaws—these and various others are the diseases born of morbid vata and other humors and of parasitic infection.

वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

पृथग्दिष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
शिरोगदांस्ताञ्छृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥१५॥

संग्रहे રોગસંગ્રહાધ્યાય (અષ્ટોદરીય અધ્યાય)માં रोगसंग्रहाध्यायमें, **परमर्षिभिः** મહર્ષિઓએ महर्षियोंने, **ये पञ्च तु** જે પાંચ जो पांच शिरोरोग, **पृथक् दिष्टाः** જુદા બતાવ્યા છે भिन्न निर्दिष्ट किये हैं, **तान्** તે उन, **शिरोगदान्** શિરોરોગો शिरोरोगों को, **यथास्वैः** પોત પોતાનાં अपने अपने, **हेतु-लक्षणैः** કારણ તથા લક્ષણો સહિત कारण और लक्षणों सहित, **मे** મારી પાસેથી मुझसे, **शृणु** સાંભળ सुनो ॥ १५ ॥

15. Listen as I describe the five head-diseases with their particular causes and symptoms and which are described by the great sages separately in the chapter entitled " Enumeration of Diseases.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
शीतमारुतसंस्पर्शाद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ।
बाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७॥
शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।
ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥ १८॥

उच्चैर्भाष्य- ઊંચે સાદે બોલવાથી ऊंचा बोलनेसे, **अतिभाष्याभ्यां** ઝાઝું બોલવાથી अधिक बोलनेसे, **तीक्ष्ण-पानात्** તીક્ષ્ણ પીણાથી तीक्ष्ण पानसे, **प्रजागरात्** ઉજાગરાથી रात्रिजागरणसे, **शीतमारुत-** શીતળ વાયુના शीतल वायुके, **संस्पर्शात्** સ્પર્શથી संस्पर्शसे, **व्यवायात्** મૈથુનથી मैथुनसे, **वेगनिग्रहात्** વેગના રુંધનથી वेगोंको रोकनेसे, **उपवासात्** ઉપવાસથી उपवाससे, **अभीघातात्** ઝપાટ લાગવાથી चोट लगनेसे, **विरेकात्** અતિ વિરેચનથી अति विरेचनसे, **अतिवमनात्** અતિ વમનથી अति वमनसे, **बाष्प-** આંસુ પડવાથી अश्रुपातसे, **शोक-** શોક शोक, **भय-** ભય भय, **त्रासात्** અને ત્રાસથી और त्राससे, **भार-** ભાર વહન કરવાથી भारके वहन करनेसे, **मार्ग-** બહુ ચાલવાથી और बहुत चलनेसे, **अतिकर्शनात्** તથા અતિ દુર્બલ થવાથી एवं अति कृश हो जानेसे, **वृद्धः** વૃદ્ધિ પામેલો बढा हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **शिरो-गताः** માથાની शिरकी, **सिराः** સિરાઓમાં सिराओंमें, **आविश्य** પ્રવેશીને प्रविष्ट हो कर, **कुप्यति** કુપિત થાય છે कुपित होता है, **ततः** એથી इससे, **तस्य** તેને उस पुरुषको, **वातात्** વાતને લીધે वायुके कारण, **महत्** ઘણું असह्य, **शूलम्** શૂલ शूल, **समुपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ १८ ॥

16-18. By loud speech, excessive talk, strong drinks, waking at night, exposure to cold winds, excessive sex-act, suppression of natural urges, fasting, trauma, severe purgation and vomiting and by excessive weeping, grief, fear, terror, load-carrying, way-faring and severe emaciation, when the increased vata entering

१५. दिष्टाः – दृष्टाः (द.ध.)
१६. तीक्ष्णपानात्–तीक्ष्णघ्राणात् (ध.ध.)
१७. भयत्रासात्–भयक्रोधात् (प.)
१८. शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति–शिरोगता वै धमनीर्वायुराविश्य कुप्यति (ग.घ.द.ध.)

the vessels of the head gets provoked; there occurs severe aching pain in the head due to morbid vata.

निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा ।
सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥१९॥
वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥२०॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपशेते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥२१॥

अनिलात्मके વાયુજન્ય वातात्मक, **शिरोरोगे** શિરોરોગ થતાં शिरोरोग होने पर, **शङ्खौ** લમણા दोनों शंखप्रदेशमें, **भृशम्** બહુજ अत्यन्त, **निस्तुद्येते** પીડિત થાય છે तोद होता है, **तथा** તથા तथा, **घाटा** ઓડ ગુદ્દી, **संभिद्यते** ફાટે છે फटती है, **सभ्रूमध्यम्** અને ભ્રમરના વચલા ભાગ સહિત दोनों भौंहोंके बीचका भाग, **ललाटम् च** કપાળ तथा ललाट, **अतिवेदनम्** અતિ વેદના સહિત अति पीडायुक्त, **तपति इव** જાણે કે તપે છે तपता हुआ प्रतीत होता है, **श्रोत्रे** કાન कान, **वध्येते** ફપાઈ પડે છે फटे पड़ते हैं, **स्वनतः** અને તેમાં અવાજો થાય છે और कानोंमें अवाज होती है, **अक्षिणी निष्कृष्येते इव** જાણે આંખો ખેંચાતી હોય એમ જણાય છે आंखे बाहिर खींची हुईसी प्रतीत होती है, **सर्वम्** આખું समस्त, **शिरः** માથું शिर, **घूर्णति इव** જાણે ઘૂમી જાય છે घुमता है ऐसा प्रतीत होता है, **संधिभ्यः** અને સાંધાઓમાંથી और संधियोंसे, **मुच्यते इव** જાણે છૂટું પડી જાય છે अलग होता है ऐसा प्रतीत होता है, **सिराजालम्** શિરાઓનો સમૂહ सिराओका समूह, **अति** અતિશય अत्यन्त, **स्फुरति** ફરકે છે फड़कता है, **शिरोधरा च** ડોક गरदन, **स्तभ्यते** અક્કડ બને છે अकड़ जाती है, **स्निग्धोष्णम् च** અને સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ આહાર-ઔષધ વગેરે और स्निग्ध-उष्ण उपचार आदि, **उपशेते** સુખકર બને છે सुखकारी होता है ॥१९-२१॥

19-21. There is intense pain in both the temples, splitting sensation in the nape, excessive heat and pain in the forehead and in the inter-superciliary region; there occur pain and noises in the ear, a feeling as of being extracted in the eyes, whirling in the head and a sense of separatedness in all the joints. The vessels throb excessively and the neck becomes stiffened; and unctuous and hot things become homologatory in the headache of the vata type.

पित्तजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।
पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥२२॥

कटु- તીખા कटु, **अम्ल-** ખાટા अम्ल, **लवण-** તથા ખારા પદાર્થો तथा लवण पदार्थों, **क्षार-** ક્ષાર क्षार, **मद्य-** મદ્ય मद्य, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **आतप-** તડકો धूप, **अनलैः** અને અગ્નિથી और अग्निसे, **शिरसि** માથામાં शिरमें, **संदुष्टम्** દૂષિત થયેલું दूषित हुआ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **शिरोरोगाय** શિરોરોગને शिरोरोगको, **कल्पते** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥२२॥

22. The pitta lodged in the head, being much vitiated by the use of pungent and acid articles, salt, alkali, wine and by anger, heat and fire, causes disorders of the head.

दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।
दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥२३॥

---

१९. सभ्रूमध्यम्—भ्रुवोर्मध्यम् (ग. घ.)
२० वध्येते—बध्येते (च. ङ. घ.)
२१. स्तभ्यते—तुद्यते (झ.)
,, उपशेते च—उपसेवेत (ङ.)
२३. रुज्यते—तुद्यते (झ. द.)
,, शीतं सुषूयते—शीतेन शूयते (ङ)
,, सुषूयते—सुखायते (च. घ.)

तेन તેનાથી इससे, शिरः મસ્તકમાં शिरमें, दह्यते દાહ થાય છે दाह होता है, रुज्यते પીડા થાય છે पीड़ा होती है, शीतम् રોગી શીતળ વસ્તુની रोगी शीतताको, सुपूयते ઇચ્છા કરે છે चाहता है, चक्षुषी આંખો आंखें, दह्येते બળે છે जलती हैं, तृष्णा અને તરસ और प्यास, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, स्वेदः च તથા પરસેવો और पसीना, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ २३ ॥

23. In this condition there is heat and pain in the head, a desire for cold things, burning sensation in the eyes, and there occur also thirst, giddiness and perspiration.

कफजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥२४॥

आस्यासुखैः બેઠાડુપણાના સુખથી आरामके जीवनसे, स्वप्नसुखैः નિદ્રાના સુખથી निद्राके सुखसे, गुरु- ભારે गुरु, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अति- भोजनैः અને બહુ પડતા ભોજનથી और अति भोजनसे, शिरसि માથામાં शिरमें, संदुष्टः દૂષિત થયેલો दूषित हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, शिरोरोगाय શિરોરોગ માટે शिरोरोगके लिए, कल्पते બને છે होता है ॥ २४ ॥

24. As a consequence of indulgence in sedentary life and sleep and the intake of a heavy, unctuous and excessive diet, the kapha gets vitiated and provoked in the head and causes general diseases of the head.

शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥२५॥

तेन તેનાથી इससे, शिरः માથું शिर, मन्दरुजम् ધીમી પીડાવાળું थोड़ी पीड़ायुक्त, सुप्तम् નિદ્રાધીન જેવું सोया हुआ सा, स्तिमित- भारिकम् નિશ્ચલ અને ભારે निश्चल और भारी, भवति થાય છે हो जाता है, तथा તથા तथा, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, आलस्यम् આળસ आलस्य, अरोचकः અરુચિ अरुचि, उत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય છે होते हैं ॥२५॥

25. In this condition there occur dull pain, numbness, stiffness, and heaviness in the head as also torpor, indolence and anorexia.

त्रिदोषजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा ।
कफाद् गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥२६॥

त्रिदोषजे ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, शिरोरोगे શિરોરોગમાં शिरोरोगमें, वातात् વાતથી वायुसे, शूलम् શૂળ शूल, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, कम्पः અને કમ્પ और कम्प, पित्तात् પિત્તથી पित्तसे, दाहः દાહ दाह, मदः મદ मद, तृषा તથા તરસ तथा प्यास, कफात् અને કફથી और कफसे, गुरुत्वम् ભારેપણું गुरुता, तन्द्रा च અને તન્દ્રા થાય છે और तन्द्रा होती हैं ॥ २६ ॥

26. In the diseases of the head caused by tridiscordance, aching pain, giddiness and tremors occur due to vata, burning sensation, intoxication and thirst due to pitta, and heaviness and torpor due to kapha.

क्रिमिजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे—

तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥२७॥

तिल- તલ तिल, क्षीर- દૂધ दूध, गुड- અને ગોળ ખાવાથી और गुडके खानेसे, अजीर्ण- અજીર્ણ ઉપર ખાવાથી अजीर्णमें भोजन करनेसे, पूति- સડેલું ખાવાથી सड़े हुए, सङ्कीर्ण-भोजनात् અને વિરુધ્ધ વીર્યવાળાં દ્રવ્ય ભેગાં કરી ખાવાથી और संकीर्ण भोजनसे, दोषलस्य

२५. सुप्तं—सुप्त (क. ब. च. त.)
,, सुप्तं स्तिमितभारिकम्—सुप्तस्तिमितभारिकम् (ड)

२७. संकीर्ण—संक्षिप्त (ग. प.)

બહુ દોષવાળા પુરુષના बहुत दोषयुक्त शरीरवाले पुरुषमें, असृक्- લોહી रक्त, कफ- કફ कफ, मांसानाम् तथा માંસમાં और मांसमें. क्लेदः ક્લેદ क्लेद, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाता है ॥ २७ ॥

27. By taking til, milk and gur, in excess, by taking predigestion-meal or eating putrified or promiscuous food, there occurs pathological softening of blood, kapha and flesh in the body of one whose humor is already morbid.

ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥२८॥

पाप-कर्मणः પાપ કર્મ કરનારના पापकर्म करनेवाले, पुरुषके. शिरसि માથામાં शिरमें, ततः ते उस संक्लेदात् ક્લેદથી क्लेदके कारण, जाताः ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, क्रिमयः ક્રિમિઓ कृमि, बीभत्स- સૂગને ઉત્પન્ન કરનાર बीभत्स, लक्षणम् લક્ષણવાળો लक्षणोंवाले, शिरोरोगम् શિરોરોગ शिरोरोगको, जनयन्ति પેદા કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ २८ ॥

28. Then the parasites born in the pabulum of the pathologically softened tissues in the head of this sinful man, give rise to diseases of the head, attended with dreadful symptoms.

व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां दर्शनेन च ॥ २९ ॥

व्यध- વીંધવા જેવી बींधनेके समान, छेद- तथा કાપવા જેવી तथा काटनेके समान, रुजा- પીડા पीडा, कण्डू- ખજવાળ खुजली, शोफ- સોજો सूजन, दौर्गन्ध्य- અને દુર્ગંધીથી और दुर्गन्धीसे, दुःखितम् પુરુષને પીડા પામતો જોવાથી पुरुषको व्यथित देखनेसे, क्रिमीणां तथा ક્રિમિઓના तथा क्रिमियोंको, दर्शनेन च જોવાથી देखनेसे, क्रिमिरोगातुरम् કૃમિ રોગથી માંદો क्रिमिरोगसे पीड़ित, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥२९॥

29. The patient with parasitic infection of the head is to be recognised by the piercing, cutting or aching pains, by itching, swelling and fetor and by the presence of parasites.

वातजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

शोकोपवासव्यायामरूक्षशुष्काल्पभोजनैः ।
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥३०॥

शोक- શોક शोक, उपवास- ઉપવાસ उपवास, व्यायाम- અને વ્યાયામથી और व्यायामसे, रूक्ष- तथा લૂખાં तथा रुक्ष, शुष्क- સૂકાં शुष्क, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, भोजनैः ભોજનથી भोजनसे, वायुः વાયુ वायु, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, आविश्य પેસીને प्रविष्ट हो कर, उत्तमाम् અતિ સખત अत्यन्त, रुजम् પીડા पीडाको, जनयति પેદા કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ३० ॥

30. Owing to grief, fasting and over-exercise, and un-unctuous, dry and scanty meals, the vata enters the heart and causes severe pain.

वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दरः ।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णे चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥

हृदि હૃદય हृदय, वातातुरे વાતથી પીડાતાં वायुसे पीड़ित होने पर, रूपम् આ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं, वेपथुः કંપ वेपन, वेष्टनम् વેષ્ટન उद्वेष्टन, स्तम्भः જડતા स्तम्भ, प्रमोहः મૂર્છા मूर्छा,

२८. जाता बीभत्स—जातबीभत्स(झ. त. थ.)

२९. व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्—छेदव्यधनरुकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् (च. ध.)

,, दौर्गन्ध्य—दौर्गत्य (नि)

,, दर्शनेन च—लक्षणेन च (ध. च. झ. ड. ध. प.)

३०. रूक्षशुष्काल्प—शीतरूक्षाल्प (ग. ध.)

३१. दरः—भ्रमः (द.)

,, ,, —क्लमः (प.)

शून्यता શૂન્યતા शून्यता, दरः દરદરિકા दरदरिका, जीर्णे च અને ખાધેલું પચી જતાં और खोराक पच जाने पर, अत्यर्थ-वेदना અતિશય વેદના अत्यंत वेदना ॥ ३१ ॥

31. Tremors, cardiac cramps, pauses in cardiac beats, stupor, sensation of voidness in the cardiac region, tachycardia and exceedingly severe pain at the completion of digestion are the symptoms of cardiac disease due to vata.

पित्तजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥

उष्ण- ઊના उष्ण, अम्ल- ખાટા अम्ल, लवण- ખારા लवण, क्षार- ક્ષારવાળા क्षार, कटुक- અને તીખા પદાર્થોથી और कटु पदार्थोंसे, अजीर्ण- તથા અજીર્ણ ઉપર एवं अजीर्णमें, भोजनैः ભોજન કરવાથી भोजनसे, मद्य- મદ્ય मद्य, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, आतपैः च અને તડકાથી और धूपसे, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, पित्तम् પિત્ત पित्त, आशु તરત शीघ्र, प्रकुप्यति પ્રકોપ પામે છે कुपित होता है ॥ ३२ ॥

32. The pitta is quickly provoked in the heart by the intake of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles of diet, by eating predigestion-meal, by alcohol, anger and exposure to the heat of the sun.

हृद्दाहस्तिक्तता वक्त्रे तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ।
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

हृद्-दाहः હૃદયમાં દાહ हृदयमें दाह, वक्त्रे મોઢામાં मुखमें, तिक्तता કડવાશ तिक्तता, तिक्त- કડવા तिक्त, अम्ल- તથા ખાટા तथा अम्ल, उद्गिरणम् ઘચરકા उद्गार, क्लमः થાક क्लम, तृष्णा તરસ प्यास, मूर्च्छा મૂર્છા मूर्च्छा, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, स्वेदः અને પરસેવો એ और स्वेद ये, पित्तहृद्रोग પિત્તજન્ય હૃદયરોગનાં पित्तजन्य हृद्रोगके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ ३३ ॥

33. Heart-burn, bitter taste in the mouth, bitter and acid eructations, exhaustion, thirst, fainting, giddiness and perspiration are the symptoms of cardiac disease due to pitta.

कफजहृद्रोगस्य निदानलक्षणं—

अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥

अत्यादानम् બહુ ખાવું अति भोजन, गुरु-स्निग्धम् ભારે કે સ્નિગ્ધ ભોજન गुरु-स्निग्ध भोजन, अचिन्तनम् ચિન્તન ન કરવું चिन्ता न करना, अचेष्टनम् કામકાજ ન કરવું चेष्टा न करना, अभ्यधिकम् च અને ખૂબ और अत्यधिक, निद्रा-सुखम् નિદ્રાસુખ निद्रासुख, कफहृद्रोग- એ કફજન્ય હૃદયના રોગનાં कफजन्य हृद्रोगके, कारणम् કારણ છે कारण हैं ॥ ३४ ॥

34. Over-eating, heavy and fatty meals, care-free life, sedentary habits and over-indulgence in sleep are the causes of cardiac disease due to kapha.

हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ॥ ३५ ॥

कफ-हृद्रोगे કફજન્ય હૃદયરોગમાં कफजन्य हृद्रोगमें, तन्द्रा-अरुचि-परीतस्य તન્દ્રા અને અરુચિવાળાનું तन्द्रा और अरुचिवालेका, हृदयम् હૃદય हृदय, सुप्तम् સંજ્ઞા વગરનું संज्ञासे रहित, स्तिमित-भारिकम् નિશ્ચલ અને ભારે निश्चल तथा भारी, यथा अश्मावृतम् અને પથ્થરથી આવરી લીધું હોય એવું पत्थरसे आवृतकी भांति, भवति થઈ જાય છે हो जाता है ॥ ३५ ॥

35. In cardiac affection due to kapha there occur numbness, stiffness,

३३. तिक्ताम्लो—पित्ताम्लो (च. श.)

heaviness, and a sensation of pressure on all sides of the cardiac region as if pressed by a stone, while the person is afflicted with torpor and anorexia.

सन्निपातजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
(हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)

हेतु-लक्षण- હેતુ અને લક્ષણોના हेतु और लक्षणोंके, **संसर्गात्** સંયોગથી संयोगसे, **सान्निपातिकः** હૃદ્રોગ સાન્નિપાતિક हृद्रोग सान्निपातिक, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, (**महर्षिभिः** મહર્ષિઓએ महर्षियोंने, **हृद्रोगः** હૃદયરોગ हृद्रोग, **कष्टदः** કષ્ટદાયી कष्टदायी, **कष्टसाध्यः** અને કષ્ટસાધ્ય और कष्टसाध्य, **उक्तः** કહ્યો છે कहा है) ॥ ३५½ ॥

35½. Cardiac disease is said to be due to tridiscordance when there is a combination of the above causes and the symptoms. (This cardiac disease is said to be very troublesome and formidable by the great sages.)

क्रिमिजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥३६॥
तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३७ ॥

त्रिदोषजे ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, **हृद्रोगे** હૃદ્રોગમાં हृद्रोगमें, **तु** તો तो, **यः** જે जो, **दुरात्मा** દુરાત્મા दुरात्मा, **तिल-क्षीर-गुडादीनि** તલ, દૂધ ગોળ વગેરેનું तिल क्षीर गुड आदिको, **निषेवते** નિરંતર સેવન કરે છે निरंतर सेवन करता है, **तस्य** તેના उसके, **मर्मैकदेशे** હૃદયના એક ભાગમાં हृदयके एक देशमें **ग्रन्थिः** ગાંઠ ग्रन्थि, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **अस्य च** અને તેનો और उसका, **रसः** રસ रस, **संक्लेदम्** ક્લેદ संक्लेदको, **उपगच्छति** પામે છે प्राप्त होता है ॥ ३६-३७ ॥

36-37. If the unfortunate man lacking self-control and already affected by cardiac disease due to tridiscordance, uses til, milk, gur and similar articles in excess there arises an excrescent growth in some region of his heart.

संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ।
मर्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥३८॥

संक्लेदात् હૃદયની ગ્રંથિના રસના ક્લેદથી हृदयग्रंथिके रसके क्लेदसे, **उपहतात्मनः** હતાત્મા आत्मघाती, **अस्य** આ પુરુષને इस पुरुषके, **क्रिमयः** કૃમિ कृमि, **भवन्ति** પેદા થાય છે पैदा हो जाते हैं, **ते** તેઓ ये कृमि, **मर्मैकदेशे च** હૃદયના એક ભાગમાં हृदयके एक देशमें, **जाताः** ઉત્પન્ન થઈ उत्पन्न होकर, **सर्पन्तः** બધી બાજુએ વિચરણ કરતા चारों ओर फैलते हुए, **भक्षयन्ति** હૃદયનું ભક્ષણ કરે છે हृदयका भक्षण करते हैं ॥ ३८ ॥

38. This becomes softened and from the softened tissue in this vital organ are formed worm-like things (emboli) which spread in the entire body of this suicidal man and consume him.

तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूं महारुजम् ॥३९॥

सः તે પુરુષ यह पुरुष, **जातकण्डूम्** ખુજલીવાળાં खुजलीयुक्त, **महारुजम्** ઘણી પીડાવાળાં महान पीडासे युक्त, **हृदयम्** હૃદયને हृदयको, **सूचीभिः** સોયોવડે सुईयोंसे, **तुद्यमानम् इव** વીંધાતું હોય એવું चुभता हुआसा, **शस्त्रैः तथा** શસ્ત્રોથી તથા शस्त्रोंसे, **छिद्यमानं यथा** છેદાતું હોય એવું कटता हुआसा, **मन्यते** માને છે मानता है ॥ ३९ ॥

३७. तिलक्षीर—तिलक्षार (ब.)

३८. ते जाताः—सञ्जाताः (क. ब. छ.)

३९. जात—दाह (ग.)

39. He feels as if the heart is pricked and pierced by needles or cut by weapons, and experiences great irritation and pain in the heart.

हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्ध्वा सुदारुणम् ।
त्वरेत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥४०॥

क्रिमिजम् કૃમિથી ઉપજેલા क्रिमिजन्य, **सुदारुणम्** આ મહાભયંકર अतिदारुण, **हृद्रोगम् नु** હૃદ્રોગને हृद्रोगको, **एतैः** આ इन, **लिङ्गैः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **बुद्ध्वा** જાણીને जानकर, **शीघ्रकारिणम्** શીઘ્રમારક शीघ्र मारक, **तम् विकारम्** તે રોગને इस विकारको, **जेतुम्** જીતવાને जीतनेके लिए, **विद्वान्** વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, **त्वरेत** ઉતાવળ કરવી शीघ्रता करे ॥ ४० ॥

40. Diagnosing by the help of these symptoms the very serious cardiac affection caused by worm-like emboli, the wise physician should hasten to subdue this fulminating disease.

दोषमानविकल्पजा द्विषष्टिभेदाः—

द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥४१॥
संसर्गे नव षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥४२॥

द्व्युल्बणैकोल्बणैः બેની અધિકતાથી અને એકની અધિકતાથી दो दोषोंकी अधिक उल्बणतासे और एक दोषकी उल्बणतासे, **षट्** ૭ छः, **हीनमध्याधिकैः** એકની હીન, એકની મધ્યમ, અને એકની અધિક વૃદ્ધિથી एक हीन, एक मध्यम, और एक दोषकी अधिक वृद्धिसे, **षट्** ૭ छः, **समैः च** અને સમ રૂપે વધેલા ત્રણેથી तीनों दोषोके सम रूपमें बढनेसे, **एकः** એક एक, તે એ ये, **सन्निपाताः** સન્નિપાત सन्निपात, **विकाराः** બિકાર विकार, **त्रयोदश** તેર तेरह, **स्युः** થાય છે होते हैं, **संसर्गे** બે દોષના મળવાથી दो दोषोंके संसर्गसे, **नव** નવ વિકારો થાય છે नौ होते हैं, **तेभ्यः** તે નવમાં उन नौमें, **एक-वृद्ध्या** એક દોષની અધિક વૃદ્ધિથી एककी वृद्धिसे, **षट्** ૭ छः, **समैः** બન્નેની સમાન વૃદ્ધિથી समान वृद्धिसे, **त्रयः** ત્રણ तीन, **पृथक् वृद्धैः तैः** જુદા જુદા વધેલા તે દોષો વડે पृथक् बढे हुए तीन दोषोंसे, **त्रयः** ત્રણ મળીને तीन मिलकर, **पञ्चविंशतिः** એમ કુલ પચીસ पचीस, **व्याधयः** વિકારો છે विकार हैं ॥ ४१-४२ ॥

41-42. There are thirteen conditions of tri-discordance caused by the increase of morbid humors; there are three conditions where two humors are excessively increased; there are three conditions where one humor is excessively increased; there are six conditions where one humor is slightly, another moderately and the third excessively increased; and a condition where all the three humors are equally increased. There are nine conditions of bi-discordance with morbid increase of two humors; six conditions where one of the two humors is excessively increased, and three conditions where both are equally increased. There are three conditions of mono-discordance with morbid increase of one humor only; there are three conditions where only one humor is excessively increased. All these discordances with morbid increase of humors make twenty-five conditions in all.

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥

४२. संसर्गे नव षट् तेभ्यः—संसर्गेण नवैते षड् (ध.)
,, —संसर्गे नवषट्कस्य (प.)

यथा જેવી રીતે जैसे, वृद्धैः વધેલા દોષો વડે बढे हुए दोषों से, तथा તેવી રીતે वैसे ही, क्षीणैः ક્ષીણ થયેલા क्षीण हुए, दोषैः દોષો વડે दोषोंसेभी, पञ्चविंशतिः પચીસ વિકારો पचीस विकार, स्युः થાય છે होते हैं, वृद्धि-क्षय-कृतः વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી થયેલા वृद्धि और क्षयसे होनेवाला, अन्यः विकल्पः બીજો એક ભેદ अन्य विकल्प, च પણ भी, उपदेक्ष्यते હમણાં કહેવામાં આવે છે अब कहा जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as with morbid increase of humors, so with morbid decrease of humors, there will be again twenty-five conditions of discordances. Now we shall describe another class of discordant condition which is different from the former class where there was increase or decrease of one humor only.

वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।
द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥४४॥

एकस्य એકની एककी, वृद्धिः વૃદ્ધિ वृद्धि, एकस्य એકની एककी, समता સમતા समता, एकस्य च અને એકનો एकका, संक्षयः ક્ષય, એ રીતે છ ભેદો થાય છે क्षय, इस प्रकार छ भेदों होते हैं, द्वन्द्ववृद्धिः બેની વૃદ્ધિ दोकी वृद्धि, एकस्य क्षयः અને એકનો ક્ષય એ રીતે ત્રણ ભેદો થાય છે और एकका क्षय इस प्रकार तीन भेदों होते हैं, एक-वृद्धिः તથા એકની વૃદ્ધિ एवं एककी वृद्धि, द्वयोः च અને બેનો और दोका, क्षयः ક્ષય, એ રીતે ત્રણ ભેદો થાય છે क्षय, इस प्रकार तीन भेदों होते हैं ॥४४॥

44. There are six conditions where one humor is increased, another is normal and the third is diminished; another group of three conditions where two humors are increased and the third is diminished and one more group of three where one humor is increased and two others are diminished. (This group of mixed discordances makes twelve disorders. So twenty-five of increase, twenty-five of decrease and twelve of mixed discordances form sixty-two of them in all.)

दोषाणां वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि—

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥४५॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।
गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥

श्लेष्मणः કફનો कफका, क्षये ક્ષય થતાં क्षय होने पर, प्रकृतिस्थम् પ્રકૃતિમાં રહેલા प्रकृतिमें स्थित, पित्तम् પિત્તને पित्तको, यदा જ્યારે जब, मारुतः વાયુ वायु, स्थानात् પોતાના સ્થાનથી अपने स्थानसे, आदाय લઈને लेकर, गात्रेषु શરીરના અવયવોમાં शरीरके अवयवोंमें, यत्र यत्र જ્યાં જ્યાં जहां जहां, विसर्पति પ્રસરે છે फैलता है, तदा ત્યારે तब, अस्य એ રોગીના इसके, गात्रदेशे શરીરના પ્રદેશમાં शरीर प्रदेशमें, तत्र तत्र ત્યાં ત્યાં वहां वहां, अनवस्थितः અસ્થાયી अस्थिर, भेदः च ફાટ भेद, दाहः च બળતરા दाह, श्रमः થાક श्रम, दौर्बल्यम् एव च તથા દુર્બળતા तथा दुर्बलता, भवति થાય છે होती है ॥ ४५-४६ ॥

45-46. In a condition where pitta is normal, kapha is decreased and vata is increased, whenever the increased vata attracting the normal pitta from its seat, carries it and spreads it in the body, there will be unstable breaking pain and burning, exhaustion and weakness of the region which has been affected thus.

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत् कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥४७॥

४५. यत्र यत्र-तत्र तत्र (ग.)

४७. प्रकृतिस्थम्—साम्ये स्थितम् (क, ख, घ, ज, त, थ.)

पित्ते क्षीणे પિત્ત ક્ષીણ થતાં पित्तके क्षीण होनेपर, प्रकृतिस्थम् પ્રકૃતિમાં રહેલા प्रकृतिमें स्थित, कफम् કફને कफको, बली वायुः બળવાન વાયુ बलवान वायु, यदा જ્યારે जब, कर्षेत् ખેંચી લે છે खींच लेता है, तदा ત્યારે तब, सशैत्य- શીતતા शीतता, स्तम्भ- જડતા स्तम्भ, गौरवम् અને ભારેપણા સહિત और गुरुतायुक्त, शूलम् શૂળને शूलको, कुर्यात् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ४७ ॥

47. In a condition where kapha is normal, vata is increased and pitta is decreased, if the increased vata attracts kapha, it produces colicky pain, cold, stiffness and heaviness.

यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥४८॥

कफपरिक्षये કફનો ક્ષય થતાં कफक्षय होनेपर, प्रकृतिगम् પ્રકૃતિમાં રહેલા प्रकृतिमें स्थित, अनिलम् વાયુને वायुको, यदा જ્યારે जब, पित्तम् પિત્ત पित्त, संरुणद्धि રોકે છે रोकता है, तदा ત્યારે तब, अस्य એ રોગી પુરુષને इस रोगी पुरुषने, दाहः દાહ दाह, शूलम् च અને શૂળ और शूल, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ४८ ॥

48. In a condition where vata is normal, pitta has increased, and kapha is decreased, if the increased pitta obstructs vata, it then produces burning and colicky pain.

श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥४९॥

वातपरिक्षये વાયુનો ક્ષય થતાં वायु का क्षय होने पर, समम् સમાન રહેલા समान अवस्थामें स्थित, श्लेष्माणम् हि કફને कफको, यदा જ્યારે जब, पित्तम् પિત્ત पित्त, सन्निरुन्ध्यात् રુંધી રાખે છે अवरुद्ध करता है, तदा ત્યારે तब, सतन्द्रागौरवम् તન્દ્રા અને ગુરુતા સહિત तन्द्रा और गुरुता सहित, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, कुर्यात् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ४९ ॥

49. In a condition where kapha is normal, pitta is increased and vata is decreased, if the increased pitta obstructs kapha, then it causes fever attended with torpor and heaviness.

प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥५०॥

पित्ते क्षीणे પિત્ત ક્ષીણ થતાં पित्तके क्षीण होनेपर, यदा જ્યારે જબ, प्रवृद्धो हि વધેલો बढ़ा हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, समीरणम् વાયુને वायुको, रुन्ध्यात् રોકી રાખે છે अवरुद्ध करता है, तदा ત્યારે तब, शीतकम् શીતતા शीतता, गौरवम् ગુરુતા गुरुता, रुजम् અને પીડાને और पीड़ाको, प्रकुर्वीत ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ५० ॥

50. In a condition where kapha is increased, pitta is decreased and vata is normal, if the increased kapha obstructs vata, then it causes chill, heaviness and pain.

समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥५१॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
नखादीनां च पीतत्वं ष्ठीवनं कफपित्तयोः ॥५२॥

४८. यदाऽनिलं प्रकृतिगम्—प्रकृतिस्थंयदा वातम् (ग.ज.च.थ.द.ध)
४९ श्लेष्माणं हि समं—प्रकृतिस्थकफम् (च.द.ध.)
,, सन्निरुन्ध्यात्—निपीडयेत् (क.ख.छ.ज.)

५०. अत्र तु अयं पाठभेदः
प्रकृतिस्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिक्षये ।
सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यात् शीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ (च.द.ध.)
५१. अत्र तु अयं पाठभेदः
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंक्षये ।
संनिरुन्ध्यात्तदा कुर्यान्मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥ (च.थ.द.ध.)
५२. प्रलापम्—प्रसेकम् (प.)
,, कफ—श्लेष्म (ग.)

समीरणे વાયુ वायुके, परिक्षीणे ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, समत्वगम् પ્રકૃતિમાં રહેલા समान मात्रामें स्थित, पित्तम् પિત્તને पित्तको, सन्निरुन्धानः રુંધતો रोकता हुआ, कफः કફ कफ, मृद्वग्नित्वम् મંદાગ્નિ अग्निकी मन्दता, शिरोग्रहम् શિરોગ્રહ शिरोग्रह, निद्राम् નિદ્રા निद्रा, तन्द्राम् તન્દ્રા तन्द्रा, प्रलापम् બકવાદ प्रलाप, हृद्रोगम् હૃદ્રોગ हृद्रोग, गात्रगौरवम् च અંગોનું ભારે થવું शरीरमें भारीपन, नखादीनाम् તથા નખ વગેરેમાં नख आदिमें, पीतत्वम् પીળાશ पीलापन, कफपित्तयोः કફ અને પિત્તને कफ और पित्तका, ष्ठीवनम् થૂંકવાં थूकना, कुर्वीत એઓને ઉત્પન્ન કરે છે इनको उत्पन्न करता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In a condition where vata is decreased, pitta is normal and kapha is increased, if the increased kapha obstructs pitta it causes lowering of the gastric fire, stiffness of the head, excessive sleep, torpor, delirium, cardiac disorders, heaviness of limbs, icteric tinge of nails etc., and spitting of mucus and bile.

हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥५३॥
हृल्लासमास्यस्रवणं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥५४॥

हीनवातस्य હીનવાયુવાળાના हीनवायुवाले पुरुषका, तु તો तो, पित्तेन सहितः પિત્ત સહિત पित्त सहित, चरन् વિચરતો विचरण करता हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, अरोचक-अपाकौ અરુચિ-અવિપાક अरुचि-अविपाक, सदनम् શિથિલતા शिथिलता, तथा गौरवम् ભારેપણું गुरुता, हृल्लासम् ઉબકા हृल्लास, आस्यस्रवणम् લાળનો સ્રાવ मुखस्राव, पाण्डुताम् પાંડુતા पाण्डुता, दूयनम् મુખ, હોઠ, તાળવા વગેરેમાં દાહ मुख, ओष्ठ, तालु आदिमें दाह, मदम् च મત્તતા मत्तता, विरेकस्य મળાદિના આવવામાં मलादिके आनेमें, वैषम्यम् વિષમતા विषमता, अनलस्य અને અગ્નિની और अग्निकी, वैषम्यम् च विषमता विषमता, करोति કરે છે करता है ॥५३-५४॥

53-54. In a coudition where vata is decreased and pitta and kapha are increased, the increased pitta and kapha spreading together in the body, produce anorexia, indigestion, asthenia, heaviness, nausea, salivation, anemia, burning, intoxication, irregularity of bowels and irregularity of gastric fire.

हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं चजनयत्यनवस्थितम् ॥५५॥
गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताश्रद्धां प्रवेपनम् ।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥५६॥

हीनपित्तस्य હીન પિત્તવાળાનો हीन पित्तवाले पुरुषका, तु તો तो, श्लेष्मा કફ कफ, मारुतेन વાયુથી वायुके साथ, उपसंहितः યુક્ત થઈને मिला हुआ, स्तम्भम् જડતા जड़ता, शैत्यम् च શીતતા शैत्य, अनवस्थितम् સ્થાન બદલતી अस्थिर, तोदम् સોય ભોંકાવા જેવી પીડા सूचीव्यध जैसी पीड़ा, गौरवम् ભારેપણું गुरुता, अग्नेः અગ્નિની अग्निकी, मृदुता મંદતા मृदुता, भक्ताश्रद्धाम् ભોજનની અનિચ્છા भोजनमें अनिच्छा, प्रवेपनम् च કંપ कंप, नखादीनाम् નખ વગેરેનું नखादियोंकी, शुक्लत्वम् च ધોળાપણું शुक्लता, गात्रपारुष्यम् एव च અને અંગની કઠોરતા और गात्रोंकी कठोरताको भी, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥५५-५६॥

55-56. In a condition where pitta is decreased and kapha and vata are increased, the increased kapha and vata combined together will produce stiffness, coldness, unstable pricking pain, heaviness, lowering of gastric fire

५३. श्लेष्मा—कफः (घ ज. त.)
५४. पाण्डुतां दूयनं—सदाहं पाण्डुतां (द.)
,, वैषम्यमनलस्य—वैषम्यमनिलस्य (प.)

५६. प्रवेपनम्—च वेपनम् (क.)

disinclination for food, tremors, pallor of nails etc., and roughness of the limb.

मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥५७॥

कफे हीने કફ ક્ષીણ થતાં कफके क्षीण होने पर, **मारुतः तु** વાયુ वायु, **पित्तम् च** અને પિત્ત और पित्त, **द्वयम्** બન્ને दोनों, **कुपितम्** કુપિત થઈને कुपित हो कर, **यानि लिङ्गानि** જે લક્ષણો जिन लक्षणोंको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે करता है, **तानि** તે उनको, **समासतः** ટૂંકામાં संक्षेपमें, **शृणु** સાંભળ सुनो ॥ ५७ ॥

57. Listen as I describe in brief, the symptoms produced by the provocation of vata and pitta in a condition where kapha is decreased and vata and pitta are increased.

भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।
अङ्गमर्दं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥

भ्रमम् ભ્રમ भ्रम, **उद्वेष्टनम्** ક્ષીડો લીધા જેવી પીડા ऐंठन, **तोदम्** સોય ભોંકાયા જેવી પીડા सूची-व्यध जैसी पीड़ा, **दाहम्** દાહ दाह, **स्फुटन-वेपने** ફાટ, કંપ फटना-कंपन, **अङ्गमर्दम्** અંગોની તૂટ अङ्गों टूटना, **परीशोषम्** શરીરનું સૂકાવું शरीरका सूखना, **दूयनम्** મુખ હોઠ તાળવા વગેરેમાં દાહ मुख आदिमें जलन, **तथा** તથા तथा, **धूपनम्** કંઠમાં ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું લાગવું कंठमें धूआं सा उठता प्रतीत होना ॥५८॥

58. They are—giddiness, cramps, pricking pain, burning pain, disruption, tremors, body-ache, dehydration, burning and steaming.

वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद्भृशम् ।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥५९॥

वात पित्त-क्षये हि વાત-પિત્ત ક્ષીણ થતાં वात पित्तके क्षीण होनेपर, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **भृशम्** અત્યંત अत्यन्त, **अपिदधत्** ભરી દેતો बन्द करता हुआ, **श्लेष्मा** કફ कफ, **चेष्टाप्रणाशम्** ચેષ્ટાનાશ चेष्टानाश, **मूर्च्छाम् च** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **वाक्सङ्गं च** વાણીનો રોધ और वाणीका निरोध, **करोति** કરે છે कर देता है ॥ ५९ ॥

59. In a condition where there is decrease of vata and pitta, and kapha is increased, the increased Kapha filling and thus obstructing the channels greatly, produces complete loss of movement, fainting, as also loss of speech.

वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्रंसयश्चरेत् ।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम्॥६०॥

वातश्लेष्म-क्षये વાયુ અને કફનો ક્ષય થતાં वायु और कफका क्षय होने पर, **देहौजः** શરીરના ઓજસનો देहके ओजको, **स्रंसयत्** નાશ કરતું नाश करता हुआ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **ग्लानिम्** ગ્લાનિ ग्लानि, **इन्द्रिय-दौर्बल्यम्** ઇંદ્રિયોની દુર્બલતા इन्द्रियोंकी दुर्बलता, **तृष्णाम्** તરસ प्यास, **मूर्च्छाम्** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **क्रियाक्षयम्** અને ક્રિયાનાશને और क्रियाके क्षयको, **चरेत्** કરે છે करता है ॥ ६० ॥

60. In a condition where vata and kapha are decreased and pitta is increased, the increased pitta while pervading the whole body causes loss of vital essence and produces depression, asthenia of sense-organs, thirst, fainting and loss of movement.

पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा नरम् ॥६१॥

पित्त-श्लेष्म-क्षये પિત્ત અને કફનો ક્ષય થતાં पित्त-कफके क्षय होने पर, **मर्माणि** મર્મસ્થાનોને मर्मस्थानोंको,

५८. स्फुटनवेपने–स्फोटनमुत्तमम् (ख. त.)
,, अङ्गमर्द–साङ्गमर्दं (ग. प.)
,, दूयनं–हृदये (च.)

६०. वातश्लेष्मक्षये–श्लेष्मवातक्षये (त.)
६१. वेपयत्यथवा नरम्–वेपयत्यथ मानवम् (ग. च. ध.)

अतिनिपीड यन् અત્યંત પીડતો। अति पीडित करता हुआ, वायुः વાયુ वात, संज्ञाम् સંજ્ઞાનો संज्ञाको, प्रणाशयति નાશ કરે છે नष्ट करता है, अथवा च અથવા अथवा, नरम् પુરુષને पुरुषको, वेपयति કંપાવે છે कम्पित करता है ॥ ६१ ॥

61. In a condition where pitta and kapha are decreased, the increased vata compressing the vital centres, destroys consciousness or convulses the whole body.

दोषाणां वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि—

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥६२॥

प्रवृद्धाः વૃદ્ધિ પામેલા बढे हुए, दोषाः દોષો दोष, यथाबलम् બળ અનુસાર बलानुसार, स्वम् लिङ्गम् પોતાનાં લક્ષણને अपने अपने लक्षणको, दर्शयन्ति પ્રદર્શિત કરે છે दिखाते हैं, क्षीणाः ક્ષીણ થયેલા દોષો क्षीण हुए दोष, स्वम् लिङ्गम् પોતાનાં લક્ષણને अपने लक्षणोंका, जहति તજે છે त्याग करते हैं, समाः અને સમ અવસ્થામાં રહેલા દોષો और प्रकृतिस्थ दोष, स्वम् कर्म પોતાનું કર્મ अपना कार्य, कुर्वते કરે છે करते हैं ॥ ६२ ॥

62. The humors when increased manifest their pathognomic symptoms in proportion to the intensity of their morbidity; when decreased they cease manifesting their characteristic qualities and when normal they perform the normal functions of the body.

अष्टादशक्षयाणां गणना—

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥६३॥

६३. संक्षीणलक्षणम्– च क्षीणलक्षणम् (घ.)
,, ,, – च क्षयलक्षणम् (च.)

वातादीनाम् વાતાદિના वातादिके, रसादीनाम् રસાદિના रसादिके, मलानाम् મળોના मलादिकके, तथा તથા तथा, ओजसः ઓજસના ओजसके, क्षयाः ક્ષયો થાય છે क्षय होते हैं, तत्र તેમાં इनमें, अनिलादीनाम् વાતાદિના वातादिके, संक्षीण-लक्षणम् ક્ષયનું લક્ષણ क्षयका लक्षण, उक्तम् કહ્યું છે कहा गया है ॥६३॥

63. There are (eighteen) conditions of wasting viz., (three) of the humors, (seven) of body-elements, (seven) of body-excrements, and (one) of vital essence Of these the conditions of decrease of vata and other humors and their symptoms have been already described.

रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि—

घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥

रसक्षये રસનો ક્ષય થતાં रसका क्षय होने पर, स्वल्पचेष्टस्य થોડું પણ હલનચલન કરનાર પુરુષનું अल्प भी चेष्टा करनेवाले पुरुषका, अपि પણ भी, हृदयम् હૃદય हृदय, घट्टते ચૂંથાય છે मथा जाता है, उच्चैःशब्दम् ઊંચો સ્વર ऊंचा शब्द, न सहते સહન કરતું નથી सहन नहीं कर सकता, द्रवति ઉતાવળું ચાલે છે जल्दी चलता है, शूल्यते શૂળયુક્ત થાય છે शूलयुक्त होता है, ताम्यति અને હાંફી જાય છે और थक जाता है ॥६४॥

64. The symptoms of loss of nutrient body-fluid are restlessness, intolerance to loud sounds, acceleration of flow, tachycardiac pain and distress even on the slightest exertion.

परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रूक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्फिग्ग्रीवोदरशुष्कता ॥६५॥

६४. शूल्यते–शूल्यति (ग.)
,, ,, –दूयते (छ.)
,, स्वल्पचेष्टस्यापि–स्वल्पं चेष्टतोपि (ग.)

रक्त-संक्षये રક્તનો ક્ષય થતાં रक्तका क्षय होने पर, त्वक् ત્વચા त्वचा, परुषा ખરબચડી कठोर, स्फुटिता ફાટેલી फटी हुई, म्लाना કરમાયેલી मुर्झाई हुई, रूक्षा તથા લૂખી થાય છે और रूक्ष हो जाती है, मांस-क्षये અને માંસનો क्षय થતાં और मांसका क्षय होने पर, विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष करके, स्फिक्-ग्रीवा-नितંબ-ઉદર नितंब-ग्रीवा, उदर-शुष्कता અને ઉદર કૃશ થાય છે और उदर सूख जाते हैं ॥६५॥

65. The symptoms of loss of blood are roughness, cracks, withering and dryness of skin; the symptoms of loss of flesh are thinning in general and specially on hips, neck and belly.

**सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥६६॥**

मेदसि क्षीणे મેદ ક્ષીણ થતાં मेदके क्षीण होने पर, सन्धीनाम् સાંધાઓનું संधियोंका, स्फुटनम् ફાટવું टूटना, अक्ष्णोः આંખોની आंखोंकी, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, आयासः एव च શ્રમ श्रम, उदरस्य च તથા ઉદરની उदरकी, तनुत्वम् કૃશતા कृशता, लक्षणम् આ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं ॥६६॥

66. The symptoms of loss of fat are the cracking of the joints, lassitude in the eyes, exhaustion and thinning of the abdomen.

**केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिशैथिल्यमेव च ॥६७॥**

अस्थि-क्षये હાડકાંનો ક્ષય થતાં अस्थिका क्षय होने पर, केश-लोम- કેશ-લોમ केश-लोम, नख-श्मश्रु- નખ-દાઢી नखश्मश्रु, द्विज- તથા દાંતનું दांतका, प्रपतनम् ખરી પડવું गिरना, श्रमः શ્રમ श्रम, संन्धि-शैथिल्यम् एव च તથા સાંધાની શિથિલતા तथा सन्धियोंकी शिथिलता, लिङ्गम् એ લક્ષણ ये लक्षण, ज्ञेयम् જાણવાં जानने चाहिए ॥ ६७ ॥

67. The symptoms of the atrophy of ostio-tissues are the falling of hair, nail and teeth, fatigue and looseness of joints.

**शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥६८॥**

देहिनाम् દેહધારીઓની देहधारियोंकी, मज्जनि મજ્જા मजाके, क्षीणे ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, अस्थीनि હાડકાં हड्डियां, शीर्यन्ते इव જાણે ખવાઇ જતાં લાગે છે जर्जरित होती प्रतीत होती हैं, दुर्बलानि च અને દુર્બળ दुर्बल, लघूनि હલકાં लघु, प्रततम् તથા સતત तथा निरन्तर, वातरोगीणि વાતરોગી થાય છે वातरोगसे पीडित रहती हैं ॥ ६८ ॥

68. The symptoms of the atrophy of the marrow are the atrophy of bone-tissue which becomes weak and light, and the patient is afflicted with chronic vata disorders.

**दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥६९॥**

दौर्बल्यम् દુર્બળતા दुर्बलता, मुखशोषः મુખશોષ मुखशोष, पाण्डुत्वम् પાંડુતા पाण्डुता, सदनम् શિથિલતા शिथिलता, श्रमः च શ્રમ श्रम, क्लैब्यम् નામરદાઈ नपुंसकता, शुक्राविसर्गः च અને વીર્યનું સ્ખલિત ન થવું शुक्रका स्खलित न होना, क्षीण-शुक्रस्य એ ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાનાં क्षीण शुक्रवाले पुरुषके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥६९॥

६६. तनुत्वं चोदरस्य च–तनुत्वं तोदनं त्वचः (थ. ध.)
६७. लिङ्गम्–रूपम् (ख. घ. छ. ज. ठ. त. द.)

६८. प्रततं वातरोगीणि–प्रततं वातरोगाश्च (ध.)
,, ,, –प्रततं वातरोगाणि (त. द.)
,, ,, विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते (थ. ध. प.)
,, देहिनाम्–निर्दिशेत् (च.)
६९. श्रमः–भ्रमः (प.)

69. The symptoms of wasting of semen are debility, dryness of the mouth, pallor, asthenia, fatigue, impotency and mis-emission.

पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि—

क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
रूक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति ॥७०॥

शकृति क्षीणे च મળનો ક્ષય થતાં मलके क्षीण होनेपर, **रूक्षस्य** રૂક્ષ મનુષ્યનાં रूक्ष मनुष्यके, **अन्त्राणि** આંતરડાંને आंतोंको, **पीडयन् इव** પીડતો હોય તેમ पीड़ा करती हुई, **मारुतः** વાયુ वायु, **कुक्षिम्** પેટને पेटको, **उन्नमयन्** ફૂલાવતો ऊंचा उठाती हुई, **तिर्यक्** ત્રાંસો और तिरछ (पार्श्वोंकी ओर), **ऊर्ध्वम् च** અને ઊંચો एवं ऊपरकी ओर, **गच्छति** ચાલે છે गमन करती है ॥ ७० ॥

70. In a condition of deficient formation of feces (acoprosis) the vata, causing painful peristalsis in the intestines and distending the stomach, spreads upwards and obliquely in the dehydrated person.

मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥७१॥

मूत्र-क्षये મૂત્રનો ક્ષય થતાં मूत्रक्षय होने पर, **मूत्रकृच्छ्रम्** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **मूत्रवैवर्ण्यम् एव च** તથા મૂત્રનો રંગબદલો થાય છે एवं मूत्रके रंगका बदलना होता है, **अस्य च** અને એ રોગીને और इस पुरुषको, **पिपासा** તરસ प्यास, **बाधते** પીડે છે सताती है, **मुखम् च** તથા તેનું મુખ और उसका मुख, **परिशुष्यति** સૂકાતું જાય છે सूखता जाता है ॥ ७१ ॥

71. The symptoms of deficient formation of urine (oliguria) are dysuria discoloration of urine, oppression of thirst and dryness of the entire mouth.

मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥७२॥

यथास्वम् પોતપોતાનો अपने अपने, **मलसंक्षये** મળ ક્ષીણ થતાં मलके क्षीण होनेपर, **अन्यानि** બીજા अन्य, **मलायनानि च** મળમાર્ગો मलमार्ग, **शून्यानि च** શૂન્ય शून्य, **लघूनि च** હલકા हल्के, **विशुष्काणि** તથા સૂકાયેલા और सूखे हुए, **लक्ष्यन्ते** જણાય છે दिखाई देते हैं ॥ ७२ ॥

72. The symptoms of the deficient formation of the other excretions are emptiness, lightness and dryness of the receptacles of each of the excretions.

ओजःक्षयलक्षणम्—

बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥७३॥

ओजसः क्षये ઓજસનો ક્ષય થતાં ओजका क्षय होनेपर, **बिभेति** રોગી બીએ છે रोगी डरता है, **अभीक्ष्णम्** बारबार, **ध्यायति** ધ્યાનગ્રસ્ત બને છે ध्यानग्रस्त होता है, **दुर्बलः** દુર્બળ दुर्बल, **व्यथितेन्द्रियः** પીડાયુક્ત ઇન્દ્રિયવાળો पीड़ित इन्द्रियोवाला, **दुश्छायः** કાંતિરહિત विवर्ण, **दुर्मनाः** નબળા મનવાળો निर्बल मनवाला, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **क्षामः च** અને કૃશ થાય છે और कृश हो जाता है ॥७३॥

73. The symptoms of loss of the vital essence are timidity, debility, constant worry, discomfort of the senses, loss of lustre, neurasthenia, dryness and emaciation.

ओजसो लक्षणम्—

हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥७४॥

७४. यच्छुद्धं-यच्छुभ्रं (च.)
,, संख्यातं—सन्धानं (थ.)
,, तन्नाशान्ना विनश्यति—तन्नाशान्नाशमृच्छति (प.)

ईषत् रक्तम् કંઈક રાતું कुच्छ रक्त वर्णका, **सपीतकम्** સહેજ પીળું कुछ पीला, **यत् शुद्धम्** જે શ્વેત વર્ણવાળું जो श्वेत वर्णवाला, **हृदि** હૃદયમાં हृदयमें, **तिष्ठति** રહે છે रहता है, **(तत्** તેને वह), **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **ओजः** ઓજસ ओज, **संख्यातम्** કહેલું છે कहा जाता है, **तन्नाशात्** તેના નાશથી उसके नाशसे, **ना** મનુષ્ય मनुष्य, **विनश्यति** નાશ પામે છે नष्ट हो जाता है ॥ ७४ ॥

74. The white and slightly red-yellowish fluid which is lodged in the heart is called the vital essence of the body. Owing to its loss, a man dies.

प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥७५॥

शरीरिणाम् દેહધારીઓના देहधारियोंके, **अस्मिन्** આ इस, **शरीरे** દેહમાં देहमें, **ओजः** ઓજસ ओज, **प्रथमम् हि** પહેલું જ प्रथम ही, **जायते** બને છે उत्पन्न होता है, **सर्पिर्वर्णम्** તે ઘીના જેવા રંગનું वह घीके रंगका, **मधुरसम्** મધના જેવા રસવાળું स्वादमें शहदके समान, **लाजगन्धि** અને લાજાની ગંધવાળું और लाजाके गन्धवाला, **प्रजायते** હોય છે होता है ॥ ७५ ॥

75. (Ojas) Vital essence is the first thing created in the body of all living beings; its color is like that of ghee, its taste is like that of honey, and its smell is like that of roasted paddy.

(भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संभ्रियते मधु ।
तद्वदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संभ्रियते नृणाम् ॥१॥)

(**यथा** જેવી રીતે जैसे, **भ्रमरैः** ભમરાઓથી भ्रमरों द्वारा, **फल-पुष्पेभ्यः** ફળો અને ફૂલોમાંથી फलों और फूलोंसे, **मधु** મધ मधु, **संभ्रियते** એકઠું કરાય છે इकट्ठा किया जाता हैं, **तद्वत्** તેવી રીતે उसी तरह, **गुणैः** ગુરુ-શીત આદિ ગુણોથી गुरु-शीत आदि गुणों द्वारा, **स्वकर्मभ्यः** પોતાના કર્મમાંથી अपने कर्मोंसे, **नृणाम्** મનુષ્યોનું मनुष्योंका, **ओजः** ઓજસ ओज, **संभ्रियते** એકઠું કરાય છે इकट्ठा किया जाता है ॥ (१) ॥

(75-1. As honey is collected by bees from various fruits and flowers, so is the vital essence collected by the inherent vital qualities of man from the various physiological processes which take place in the body.)

सामान्येन क्षयाणां हेतवः —

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥७६॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥७७॥

व्यायामः વ્યાયામ व्यायाम, **अनशनम्** ઉપવાસ उपवास, **चिन्ता** ચિંતા चिन्ता, **रूक्ष-अल्प-** રૂક્ષ-અલ્પ रूक्ष-अल्प, **प्रमित-अशनम्** નિરંતર એક રસનું ભોજન निरंतर एक रसका भोजन, **वातातपौ** વાયુ-તડકો वायु-धूप, **भयम्** ભય भय, **शोकः** શોક शोक, **रूक्षपानम्** રૂક્ષ પીણું रूक्ष पान, **प्रजागरः** જાગરણ रात्रिमें जागरण, **कफ-शोणित-** કફ-રક્ત कफ-रक्त, **शुक्राणाम्** વીર્ય वीर्य, **मलानाम् च** અને મળોનું और मलोंका, **अतिवर्तनम्** અત્યંત નિર્ગમન अधिक निकल जाना, **कालः** કાલ-વૃદ્ધાવસ્થા કે આદાનકાલ बुढापा या आदानकाल, **भूतोपघातः** ભૂત પિશાચ વગેરેની ઝપટ એને भूत पिशाचादिका उपद्रव इनको, **क्षयहेतवः** ઓજના ક્ષયના હેતુઓ ओजके क्षयके कारण, **ज्ञातव्याः** જાણવા जानना, चाहिए ॥७६–७७॥

76-77. Over-exercise, fasting, worries, taking dry, scanty and limited meals, exposure to wind and sun, fear,

---

७५. प्रथमं—प्रथमे (क. छ. त.)

७७. मलानां चातिवर्तनम्—अतिवर्तनमोक्षणम् (प.)
,, ज्ञातव्याः—विज्ञेयाः (ग. च.)

grief, dry beverages, excessive waking, excessive discharges of mucus, blood, semen and excretion, season or age and possession by spirits are to be known as the causes of wasting which may also be termed loss or diminution or atrophy.

मधुमेहस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च—

गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समश्नताम् ।
नवमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥७८॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥७९॥

गुरु-स्निग्ध- ગુરુ-સ્નિગ્ધ गुरु-स्निग्ध, **अम्ल-लवणानि** ખાટાં અને ખારાં દ્રવ્યો अम्ल और लवण द्रव्यों, **नवम्** નવું नया, **अन्नम् च** અન્ન अन्न, **पानम् च** તથા નવું મદ્ય तथा नया मद्य, **निद्राम्** નિદ્રા निद्रा, **आस्यासुखानि च** તથા બેઠાડુપણાનું સુખ એઓનું आराम-तलबी इनका, **अतिमात्रम्** અત્યંત अत्यन्त, **समश्नताम्** સેવન કરનારને सेवन करनेवालोंका, **त्यक्त-व्यायाम-चिन्तानाम्** વ્યાયામ તથા ચિંતા તજી દેનારનાં व्यायाम तथा चिंता न करनेवालोंका, **संशोधनम्** અને સંશોધન और संशोधन, **अकुर्वताम्** ન કરનારનાં न करनेवालोंका, **श्लेष्मा** કફ कफ, **पित्तम् च** પિત્ત पित्त, **मेदः च** મેદ मेद, **मांसम् च** તથા માંસ तथा मांस, **अतिप्रवर्धते** બહુ વધી જાય છે बहुत बढ जाता है ॥ ७८–७९ ॥

78-79. By taking in excess heavy, unctuous, acid and salt articles, by using fresh eats and drinks, by over-indulgence in sleep and sedentary habits, by avoidance of all exercise or thinking, by not doing seasonal purification, the kapha, pitta, fat and flesh increase excessively.

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥८०॥

तैः વૃદ્ધિ પામેલાં એવાં તેઓથી इनके बढनेसे, **आवृतगतिः** રોકાયેલી ગતિવાળો रुका हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **ओजः** ઓજને ओजको, **आदाय** ગ્રહણ કરીને ले कर, **यदा** જ્યારે जब, **बस्तिम् गच्छति** મૂત્રાશયમાં જાય છે मूत्राशयमें जाता है, **तदा** ત્યારે तब, **कृच्छ्रः** કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, **मधुमेहः** મધુમેહ, मधुमेह, **प्रवर्तते** થઈ આવે છે उत्पन्न होता है ॥ ८० ॥

80. When the vata getting obstructed by them in its course, attracts the vital essence and carries it to the renal region then the formidable disorder of diabetes is born.

मधुमेहस्य लक्षणम्—

स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः ॥८१॥

सः એ वह, **मुहुः मुहुः** વારંવાર बारबार, **मारुतस्य** વાયુ वायु, **पित्तस्य** પિત્ત पित्त, **कफस्य च** અને કફનાં और कफके, **आकृतिम्** લક્ષણને लक्षणोंको, **दर्शयति** દર્શાવે છે प्रदर्शित करता है, **क्षयम् गत्वा** વળી વચમાં ક્ષય પામીને तथा बीचमें कम हो कर, **पुनः** ફરી फिर, **आप्यायते** વધે છે बढता है ॥८१॥

81. There occurs frequent manifestation of symptoms of vata, pitta and kapha and the force of the disease becomes lessened for a time and becomes aggravated again.

मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां समुद्भवः—

उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ८२॥

अस्य એની उसकी, **उपेक्षया** ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षासे, **मांसलेषु** માંસપૂર્ણ मांसवाले, **अवकाशेषु**

७८. लवणान्यतिमात्रं समश्नताम्—लवणं भजतामतिमात्रशः (क. ख. घ. ब. ड. त.)
,, समश्नताम्—निषेविणाम् (ग. ब. द.)

८०. तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति—तैरावृतगतिस्त्वोजो गृहीत्वादतिमारुतः(प.)
८२. उपेक्षयाऽस्य जायन्ते—अपमस्युपेक्षया तस्य (ग. च. ब. ब.)

સ્થાનોમાં स्थानोंमें, मर्मसु મર્મસ્થાનોમાં मर्मस्थानोंमें, संधिषु च અને સાંધાઓમાં और सन्धियोंमें, अपि પણ भी, सप्त સાત सात, दारुणाः દારુણ दारुण, पिडकाः પિડકાઓ पिड़कायें, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है ॥ ८२ ॥

82. If this diabetic condition is neglected, seven kinds of serious inflammatory swellings are produced in the fleshy spaces, vital organs and in the joints.

सप्तपिडकानां नामानि—

शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८३॥

शराविका શરાવિકા शराविका, कच्छपिका કચ્છપિકા कच्छपिका, जालिनी જાલિની जालिनी, तथा सर्षपी સર્ષપી सर्षपी, अलजी અલજી अलजी, विनताख्या च વિનતા विनता, सप्तमी च અને સાતમી और सातवीं, विद्रधी इति વિદ્રધી એ પિડકાઓના નામો છે विद्रधी ये पिड़काओंके नाम हैं ॥ ८३ ॥

83. Their names are *Saravika*, Kacchapika, Jalini, Sarshapi, Alaji, Vinata and the seventh Vidradhi.

शराविकाया लक्षणम्—

अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुगन्विता ।
शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥८४॥

अन्तोन्नता ઊંચી કારોવાળી उन्नत किनारेवाली, मध्यनिम्ना વચ્ચે ખાડાવાળી बीचमें गढेवाली, श्यावा શ્યાવ વર્ણની श्याव वर्णकी, क्लेदरुक्- ક્લેદ અને પીડાથી क्लेद और पीड़ासे, अन्विता યુક્ત युक्त, शरावाकृति-संस्थिता શરાવ (શકોરાના આકારના જેવા આકારવાળી, शराव (सकोरेके) आकारके समान आकृति वाली, शराविका શરાવિકા शराविका, स्यात् કહેવાય છે कहलाती है ॥८४॥

84. *Saravika* (the crateriform ulcer) is that where the edges are raised, surface is depressed, color is dusky-red and which is accompanied with slough and pain; it is called *Saravika* because of its resemblanc to a *Sarava*—earthen saucer in shape.

कच्छपिकाया लक्षणम्—

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥८५॥

अवगाढ- ગંભીર गम्भीर, आर्तिनिस्तोदा વ્યથા અને તોદ યુક્ત व्यथा और तोदबहुल, महावास्तु- બહુ જગ્યામાં बहुत स्थानमें, परिग्रहा વ્યાપેલી व्याप्त, श्लक्ष्णा ચળકતી श्लक्ष्ण, कच्छप- કાચબાની कछुएकी, पृष्ठाभा પીઠ જેવી पीठके समान, पिडका પિડકાને पिड़का, कच्छपी કચ્છપી कच्छपी, मता માની છે मानी गई है ॥८५॥

85. The Kacchapika (carbuncle) is that which is deeply infiltrated, painful, pricking and very extensive in size and shining; it is called Kacchapika because of its resemblance to a " Kacchapa " or a tortoise.

जालिन्या लक्षणम्—

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धास्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥८६॥

स्तब्धा જડતાવાળી स्तब्ध, सिराजालवती સિરાઓની જાળવાળી सिराओंके जालयुक्त, स्निग्धास्रावा સ્નિગ્ધ-સ્રાવવાળી स्निग्ध स्राववाली, महाशया બહુ જગામાં વ્યાપેલા विशाल स्थान में व्याप्त, रुजा- બહુ પીડા पीडा, निस्तोद-बहुला અને દુખાવાવાળી और तोद-बहुल, सूक्ष्मच्छिद्रा અને સૂક્ષ્મ છિદ્રોવાળી और सूक्ष्म छिद्रवाला, जालिनी પિડકા જાલિની કહેવાય છે पिड़का जालिनी कहलाती है ॥८६॥

८४. क्लेदरुगन्विता—क्लेदरुजान्विता (ग.)

८५. अवगाढार्तिनिस्तोदा—अवगाढातिनिस्तोदा (ग.)

86. Jalini (the cribriform condition of swelling) is that where the swelling is hard, is covered with a net-work of vessels, has thick discharge, is extensive, very painful and pricking containing minute openings over the surface. It is called Jalini because of its resemblance to a "Jala"–a net-work.

सर्षप्या लक्षणम् —

पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥८७॥

नातिमहती બહુ મોટી નહિ એવી न बहुत बड़ी, **क्षिप्रपाका** જલદી પાકી જનારી जल्दी पकनेवाली, **महारुजा** બહુ દર્દવાળી बहुत दर्दयुक्त, **सर्षपाभाभिः** અને સરસવ જેવી और सरसों जैसी, **पिडकाभिः** ફોલ્લીઓથી पिड़काओंसे, **चिता** વ્યાપ્ત व्याप्त, **पिडका** પિડકા पिड़का, **सर्षपी** સર્ષપી सर्षपी, **भवेत्** કહેવાય છે कहलाती है ॥ ८७॥

87. Sarshapi (boil) is that which is not very big, quickly suppurating, very painful and surrounded by secondary boils of the appearance of rape-seeds. It is called Sarshapi because it is surrounded by secondary boils of the appearance of Sarshapa—a rape-seed.

अलज्या लक्षणम्—

दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा ।
विसर्पत्यनिशं दुःखाद्दहत्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥

अलजी અલજી अलजी, **उत्थाने** ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, **त्वचम्** ત્વચામાં त्वचामें, **दहति** દાહ ઉપજાવે છે जलन करती है, **तृष्णा-मोह-** તરસ-મૂર્છા तृषा-मूर्छा, **ज्वरप्रदा** તથા જ્વર પેદા કરે છે तथा ज्वर करती है, **अनिशम्** સતત निरंतर, **विसर्पति** ફેલાતી જાય છે फैलती रहती है, **दुःखात्** અને દુઃખથી और दुःखसे, **अग्निः इव** અગ્નિની પેઠે अग्निकी भांति, **दहति** બાળે છે जलाती है ॥८८॥

88. Alaji (a dry gangrene) is that which commences with burning of the skin and is accompanied with thirst and fever, and which steadily spreads in the body and causes burning. It is said to be Alaji because the word Alaji is derived from 'Laj' meaning to fry.

विनताया लक्षणम्—

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥८९॥

अवगाढ ગંભીર गम्भीर, **रुजा-क्लेदा** પીડા અને ક્લેદયુક્ત पीडा और क्लेदयुक्त, **पृष्ठे वा** પીઠ ઉપર पीठपर, **उदरे अपि वा** અથવા પેટ ઉપર પણ થતી अथवा पेट पर भी होनेवाली, **महती** મોટી बड़ी, **विनता** અને વચ્ચે ખાડાવાળી और बीचमें गढेवाली, **नीला** નીલ વર્ણની नीलवर्णकी, **पिडका** પિડકાને पिड़का, **विनता** વિનતા विनता, **मता** માનેલી છે मानी गई है ॥८९॥

89. Vinata (or moist gangrene) is that which is deeply painful, softened, situated either on the back or on the abdomen, extensive, depressed and blue. It is said to be Vinata because it is Vi-nata which means 'depressed' or 'deep.'

बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्रधिर्द्विविधा—

विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
बाह्या त्वक्स्नायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥९०॥

विद्रधिम् વિદ્રધિને विद्रधिको, **बाह्याम्** બાહ્ય बाह्य, **तथा** તથા और, **आभ्यन्तरीम्** અંદરની आभ्यन्तर, **द्विविधाम्** એમ બે પ્રકારની इस तरह दो प्रकारकी, **आहुः** આચાર્યો કહે છે आचार्यों कहते हैं, **बाह्या** બહારની વિદ્રધિ बाहरकी विद्रधि, **त्वक्-** ત્વચા त्वचा, **स्नायु-** સ્નાયુ

८९. नीला—मूला (पा.)

स्नायु. मांस - उत्था અને માંસમાં ઉત્પન્ન થયેલી और मांसमें उत्पन्न हुई, कण्डराभा કણ્ડરા–સ્થૂલ સ્નાયુ-જેવી कण्डरा जैसी, महारुजा તથા બહુ દરદવાળી હોય છે और बहु दर्दयुक्त होती है ॥९०॥

90. Vidradhi (abscess) is described to be of two kinds—external abscess and internal abscess. The external one arises in the skin, muscle and flesh. It is of the appearance of (Kandara), a muscular swelling and is very painful.

विद्रध्या निदानम्, विद्रध्याः संप्राप्तिः, विद्रध्याः स्थानानि—

शीतकान्नविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।
विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ॥९१॥
व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगसंधारणाच्छ्रमात् ।
जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥९२॥
अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥९३॥
हृदये क्लोम्नि यकृति प्लीह्नि कुक्षौ च वृक्कयोः ।
नाभ्यां वंक्षणयोर्वाऽपि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥९४॥

शीतकान्न- વાસી અન્ન पर्युषित भोजन, विदाही- વિદાહી विदाही, उष्ण- ગરમ गरम, रूक्ष- લૂખાં रूक्ष, शुष्क- તથા સૂકા ભોજનથી तथा शुष्क भोजनसे, अतिभोजनात् બહુ ખાવાથી अति भोजनसे, विरुद्ध- વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં विरुद्ध, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, संक्लिष्ट- દોષવાળા दोषवाला, विषम- વિષમ विषम, असात्म्य- તેમજ અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे, व्यापन्न- વિકૃત विकृत, बहु- અને બહુ और बहुत, मद्यत्वात् મદ્ય પીવાથી मद्य पीनेसे, वेग-संधारणात् વેગ રોકવાથી वेगोंको रोकनेसे, श्रमात् શ્રમથી श्रमसे, जिह्म- આડા અવળા विषम, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, शयनात् તેમજ શયનથી और शयनसे, अतिभार- અતિ ભાર વહનથી अति भार उठानेसे, अध्व- બહુ માર્ગ ચાલવાથી मार्गकी बहुत मुसाफरीसे, मैथुनात् અને અતિ મૈથુનથી और अति मैथुनसे, अन्तः-शरीरे શરીરની અંદર शरीरके अन्दर, यदा જ્યારે जब, मलाः કુપિત દોષો कुपित दोष, मांसासृक् માંસ અને રક્તમાં मांस तथा रक्तमें, आविशन्ति પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होते हैं, तदा ત્યારે तब, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, क्लोम्नि ક્લોમમાં क्लोममें, यकृति કલેજામાં यकृतमें, प्लीह्नि બરોળમાં तिल्लीमें, कुक्षौ ઉદરમાં उदरमें, वृक्कयोः च ગુર્દાઓમાં गुर्दोमें, नाभ्याम् નાભિમાં नाभिमें, वंक्षणयोः वा अपि વંક્ષણોમાં वंक्षणोंमें, बस्तौ वा અથવા મૂત્રાશયમાં अथवा बस्तिमें, गम्भीरस्थः ઊંડા સ્થાનમાં ગયેલી गम्भीर स्थानमें रही हुई, सुदारुणः બહુ ભયંકર अति दारुण, तीव्रवेदनः અને તીવ્ર વેદનાયુકત और तीव्र वेदनायुक्त, ग्रन्थिः ગાંઠ ग्रन्थि, संजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है ॥ ९१-९४ ॥

91-94. By excessive use of cold, irritant, hot, dry and dehydrated articles of diet, by antagonistic diet, by eating pre-digestion meals and by vitiated or irregular or unwholesome diet, by taking in excess strong wines, by suppression of natural urges, fatigue, distorted postures in exercise and bed, by carrying heavy loads, by excessive wayfaring and excessive sex-activity, when the vitiated humors enter the muscular tissue and the blood of the internal parts of the body, they give rise to serious swelling in the deep regions of the body and this circular painful inflammatory swelling may occur in the heart, pharynx, liver, spleen, stomach, kidney, navel, groin or bladder.

---

९१. विदाह्युष्ण–विदाह्याम्ल (प.)
,, विरुद्धाजीर्ण–विरुद्धजीर्ण (त.)
९३. आविशन्ति–प्रविशन्ति (च. छ. ध.)
,, ,, –संविशन्ति (थ.)
९४. वृक्कयोः वुक्कयोः (च. द.)

विद्रध्या निरुक्तिः —

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥९५॥

दुष्ट- દુષ્ટ दुष्ट, **रक्त**- રક્તની रक्तकी, **अतिमात्रत्वात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **सः** એ ગાંઠ वह, **शीघ्रम्** જલદી शीघ्र, **विदह्यते वै** પાકી જાય છે विदाहको प्राप्त होती है, **ततः** તે उस, **शीघ्र-विदाहित्वात्** જલદી પાકી જવાને લીધે शीघ्र विदग्ध होनेके कारण, **विद्रधी** તે વિદ્રધી वह विद्रधी, **इति अभिधीयते** એ નામથી કહેવાય છે ऐसे नामसे कहलाती है ॥९५॥

95. Owing to excess of vitiated blood, this swelling quickly softens and suppurates and hence owing to its quickly suppurating characteristics it is called Vidradhi.

वातजादिभेदेनान्तर्विद्रधिलक्षणानि —

व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥९६॥
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥९७॥

व्यध- વીંધવા જેવી પીડા व्यधन, **छेद**- છેદવા જેવી પીડા छेदन, **भ्रम**- ચક્કર भ्रम, **आनाह**- આનાહ आनाह, **शब्द**- અવાજ शब्द, **स्फुरण**- ફરકવું स्पन्दन, **सर्पणैः** અને ફેલાવાથી और फैलनेसे, **वातिकीम्** વાતજ વિદ્રધિ वातज विद्रधि, **तृष्णा**- તરસ प्यास, **दाह**- દાહ दाह, **मोह**- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **मद**- મદ मद, **ज्वरैः** અને તાવથી और ज्वरसे, **पैत्तिकीम्** પિત્તજ વિદ્રધિ पैत्तिक विद्रधि, **जृम्भा**- અને બગાસાં और जम्भाई, **उत्क्लेश**- ઉછાળા उत्क्लेश, **अरुचि**- અરુચિ अरुचि, **स्तम्भ**- જડતા जड़ता, **शीतकैः तथा** શીતતાથી तथा शीततासे, **श्लैष्मिकीम्** કફજ વિદ્રધિને कफज विद्रधिको, **विदुः** વૈદ્યો જાણે છે वैद्यो जानते हैं, **सर्वासु च** અને બધી જાતની और सब प्रकारकी, **विद्रधीषु** વિદ્રધિઓમાં विद्रधियोंमें, **महत्** તીવ્ર तीव्र, **शूलम्** શૂળ शूल, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે होता है ॥९६-९७॥

96-97. It should be known to be an abscess of vata type if there is piercing or cutting pain, giddiness, constipation, sound, throbbing or spreading tendency; to be of pitta type if there is thirst, burning pain, stupefaction, toximia and fever; and to be of kapha type if there is yawning, retching, anorexia, rigidity and chill; and in the abscesses of all types there is intense pain.

विदाहं प्राप्ताया विद्रध्या लक्षणम् —

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥९८॥

व्यम्लताम् પાક પર पाकको, **याता** આવેલી प्राप्त, **विद्रधी** વિદ્રધિ विद्रधि, **शस्त्रास्त्रैः** શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રોથી शस्त्र तथा अस्त्रोसे, **भिद्यते इव** જાણે ભેદવામાં આવતી હોય मानो भेदी जाती हो, **उल्मुकैः** ઊંબાડિયાંથી जलते हुए काष्ठोंसे, **दह्यते इव** જાણે બાળવામાં આવતી હોય मानो जला दी जाती हो, **वृश्चिकैः** અને વીંછીઓથી और बिच्छुओंसे, **दश्यते इव** જાણે કરડાતી હોય એવો અનુભવ થાય છે मानो कटी जाती हो ऐसा अनुभव होता है॥९८॥

98. When the abscess is ripening, there occurs pain as if cut by a weapon, or as if burnt by a live coal or as if stuug by a scorpion.

९५. विद्रधीत्यभिधीयते—विद्रधिः परिकीर्त्यते (ग. थ.)
९७. सर्वासु च—सर्वास्वासु (थ.)
,, सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते—सर्वस्मिंस्तु महच्छूलं विद्रधावुपजायते (ग. थ.)

९८. शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते—तप्तैः शस्त्रैर्यथा मथ्यते-तोल्मुकैरिव दह्यते (ख. ध. ज. थ. ष.)
२. भिद्यत इव—मथ्यत इव (ग. ठ.)
,, व्यम्लतां—विप्लुतां (थ.)

विद्रधीनां स्रावलक्षणम्—

तनु रूक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९९ ॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं पिच्छिलं बहलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०० ॥

वात-विद्रधी વાતજ વિદ્રધિ वातज विद्रधिसे, **तनु** પાતળા पतला, **रूक्ष—अरुणम्** રૂખા-લાલ રંગના रूक्ष-अरुण, **श्यावम्** ધુંટાડી વર્ણના श्याव, **फेनिलम्** અને ફીણવાળા સ્રાવને और झागदार स्राव, **पित्त-विद्रधी** પિત્તજ વિદ્રધિ पित्तजन्य विद्रधिसे, **तिल-** તલ तिल, **माष-** અડદ उड़द, **कुलत्थ—उद—सन्निभम्** અને કળથીના ક્વાથ જેવા સ્રાવને और कुलथीके क्वाथ सदृश स्राव, **श्लैष्मिकी** અને કફજ વિદ્રધિ और कफजन्य विद्रधिसे, **श्वेतम्** સફેદ श्वेत, **पिच्छिलम्** તંતુદાર पिच्छिल, **बहलम्** ઘાટા गाढ, **बहु** અને પુષ્કળ સ્રાવને तथा बहुत स्राव, **स्रवति** સ્રવે છે बहता है, **सान्निपातिकी** ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધિ सन्निपात-जन्य विद्रधिमें, **एतत्** આ इन, **सर्वम् एव** સર્વેય सब, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षणों, **भजते** ધારણ કરે છે होते हैं ॥ ९९—१०० ॥

99-100. The discharge in an abscess of vata type is thin, un-unctuous, dusky red and frothy. In an abscess of pitta type it is of the appearance of the decocted water of til, black-gram and horse-gram, and in that of kapha type it is whitish, slimy, thick and profuse, and in that of tri-discordance type all the above characteristics appear combined.

अन्तर्विद्रधीनां स्थानविशेषकृतं लक्षणम्—

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः –

अथ હવે अब, **आसाम्** આ इन, **विद्रधीनाम्** વિદ્રધિઓના विद्रधियोंकी, **साध्य-** સાધ્યત્વ साध्यता, **असाध्यत्व-** અને અસાધ્યત્વના और असाध्यताके, **विशेष-ज्ञानार्थम्** ભેદને જાણવા માટે विशेष ज्ञानके लिए, **स्थानकृतम्** સ્થાનથી થતા स्थानकृत, **लिङ्गविशेषम्** લક્ષણભેદને लक्षणभेदको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું कहेंगे ।

101-(1). For the differential diagnosis of curability or incurability of these abscesses we shall describe characteristic symptoms according to the site of the abscess.

तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृद्घट्टनतमकप्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुखशोषगलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, प्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलं, वृक्कजायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वंक्षणजायां सक्थिसादः, वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

तत्र તેમાં इनमे, **प्रधानमर्मजायाम्** હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી हृदयमें उत्पन्न हुई, **विद्रध्यां** વિદ્રધિમાં विद्रधिमें, **हृद्घट्टन-** હૃદયનું ધડકવું हृदयका धड़कन, **तमक-** તમક શ્વાસ तमक, **प्रमोह-** મૂર્છા मूर्छा, **कास-** ખાંસી खांसी, **श्वासाः** અને શ્વાસ और श्वास होता है, **क्लोमजायाम्**

९९. श्यावम्—स्रावम् (घ.)
१००. बहलम्—बहुलम् (झ.)
१०१. अथासां—अथैषाम् (ग. थ.)
,, स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—स्थानकृतो लिङ्गविशेष उपदेक्ष्यते (ग. थ.)

१०१. मर्मजायाम्—मर्मजे (ग.)
,, विद्रध्याम—विद्रधौ (ग)
,, प्रमोहकासश्वासाः—प्रमोहकासाः (च. छ. द.)
,, क्लोमजायाम—क्लोमजे (ग.)
,, प्लीहजायाम्—प्लीहजे (ग.)
,, कुक्षिजायाम्—कुक्षिजे (ग.)
,, वृक्कजायाम्—वृक्कजे (ग.)
,, पृष्ठकटिग्रहः—पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः (क. घ. छ. ज.)
,, नाभिजायाम्—नाभिजे (ग)
,, वङ्क्षणजायाम्—वङ्क्षणजे (ग.)
,, बस्तिजायाम्—बस्तिजे (ग.)
,, कृच्छ्रपूतिवर्चस्त्वम्—कृच्छ्रमूत्रपूतिवर्चस्त्वम् (च. झ. थ.)

क्लोममां ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં क्लोममें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **पिपासा**- તરસ प्यास, **मुखशोष**- મુખશોષ मुखशोष, **गलग्रहाः** અને ગલગ્રહ और गलग्रह होता है, **यकृज्जायाम्** યકૃતમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં यकृतमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **श्वासः** શ્વાસ થાય છે श्वास होता है, **प्लीहजायाम्** પ્લીહામાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં प्लीहामें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **उच्छ्वासोपरोधः** ઉચ્છ્વાસનો રોધ થાય છે उच्छ्वासका रोध होता है, **कुक्षिजायाम्** પેટમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં कुक्षिमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **कुक्षि**- પેટ कुक्षि, **पार्श्वान्तर**- પડખાં વચ્ચે पार्श्वोंके बीचमें, **अंसशूलम्** તથા ખભામાં શૂળ और अंसमें शूल होता है, **वृक्कजायाम्** ગુરદામાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં वृक्कमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **पृष्ठ-कटि-ग्रहः** પીઠ અને કેડ ઝલાઈ જાય છે पृष्ठ और कटिका ग्रह होता है, **नाभिजायाम्** તેમજ નાભિમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં एवं नाभिमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **हिक्का** હેડકી हिक्का, **वंक्षणजायाम्** વંક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં वंक्षणमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **सक्थिसादः** સક્થિપ્રદેશની શિથિલતા सक्थिसाद, **बस्तिजायाम्** અને મૂત્રાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્રધિમાં और बस्तिमें उत्पन्न हुई विद्रधिमें, **कृच्छ्र**- મુશ્કેલીથી कष्टसे, **पूति**- દુર્ગંધયુક્ત दुर्गन्धयुक्त, **मूत्र**- પેશાબ मूत्र, **वर्चस्त्वम्** તથા ઝાડો આવે છે तथा मल आता है ॥१०१॥

101-(2). In an abscess occurring in the principal vital organ, the heart, there will be cardiac flutter, dyspnea, stupefaction, cough and breathlessness. In the abscess occurring in the pharynx there will be thirst, dryness of mouth and throat-spasm. In an abscess of the liver, there will be dyspnea. In the abscess of the spleen there will be impediment to breathing. In the abscess of the stomach there will be pain referred to the region between the stomach and the side extending upto the shoulder. In the abscess occurring in the kidneys there will be rigidity of the back and waist. In the abscess occurring in the umbilical region there will be hiccup. In the abscess occurring in the groins there will be weakness of the thigh. In the abscess occurring in the bladder there will be painful micturition and defecation, and putrid urine and feces.

पक्वप्रभिन्नासूर्ध्वजासु मुखात् स्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥१०२॥

ऊर्ध्वजासु નાભિની ઉપરના ભાગમાં થયેલી વિદ્રધિઓ नाभिसे ऊपरकी विद्रधियां, **पक्वप्रभिन्नासु** પાકીને ફાટતાં पक कर फटनेपर, **मुखात्** મુખમાંથી मुखसे, **स्रावः** સ્રાવ स्राव, **स्रवति** ઝરે છે वहता है, **अधोजासु** નાભિની નીચેના ભાગમાં થયેલી વિદ્રધિઓ પાકીને ફાટતાં नाभिसे नीचेकी विद्रधियां पक कर फटने पर, **गुदात्** ગુદામાંથી गुदासे, **नाभिजासु** અને નાભિમાં થયેલી વિદ્રધિઓ પાકીને ફાટતાં और नाभिमें उत्पन्न हुई विद्रधियां पक कर फटनेपर, **उभयतः तु** બન્ને માર્ગેથી સ્રાવ ઝરે છે दोनों मार्गोंसे स्राव बहता है ॥१०२॥

102. When the abscesses situated in the upper part of the body are ripe and burst open, they discharge through the mouth. The abscesses occurring in the lower part do so through the anus, and those situated in the middle part may discharge through either of the channels.

अन्तर्विद्रधीनां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः क्रियाक्रमश्च—

आसां हृन्नाभिबस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च मरणाय; शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति ।

१०२. पक्वप्रभिन्नासु—पक्वाप्रभिन्नासु (ङ.)
,, प्रभिन्नासु—प्रभिन्नेषु (ग.)
,, ऊर्ध्वजासु—ऊर्ध्वजेषु (ग.)
,, अधोजासु—अधोजेषु (ग.)
,, नाभिजासु—नाभिजेषु (ग.)
१०३. आसां—तेषां (ग.)
,, ,, —तासां (घ.)
,, शेषाः पुनः—अवशिष्टाः पुनः (ग. घ. ङ.)

आसाम् આ બધી વિદ્રધિઓમાં इन विद्रधियोंमें **हृद्-** હૃદય हृदय, **नाभि-** નાભિ नाभि, **बस्तिजाः** અને બસ્તિમાં થયેલી એ ત્રણ વિદ્રધિઓ और बस्तिजन्य ये तीन विद्रधियां, **परिपक्काः** જો પાકેલી હોય તો તેઓ यदि पक्क जाय तो वे, **सान्निपातिकी च** તથા ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધિ और सान्निपातिक विद्रधि, **मरणाय** મરણ માટે થાય છે मृत्युके लिए होती हैं, **शेषाः** બાકીની વિદ્રધિઓ शेष विद्रधियाँ, पुनः **कुशलम्** કુશળ कुशल, **आशु-प्रतिकारिणम्** તથા શીઘ્ર ઉપચાર કરનારા तथा शीघ्र उपचार करनेवाले, **चिकित्सकम्** વૈદ્યને चिकित्सकको, **आसाद्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, **उपशाम्यन्ति** શાંત થાય છે शांत होती हैं ।

103-(1). Out of these, the abscesses of the heart, umbilicus and the bladder and those born of tridiscordance, if they suppurate, prove fatal. The remaining ones, if treated immediately by an expert doctor, will be cured.

तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्नितुल्यां स्नेहविरेचनैराश्वेवोपक्रमेत् सर्वशो गुल्मवच्चेति ॥ १०३ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **अचिरोत्थिताम्** તરતની થયેલી देरसे न उत्पन्न हुई, **शस्त्र-** શસ્ત્ર शस्त्र, **सर्प-** સર્પ सांप, **विद्युत्-** વીજળી विद्युत, **अग्नि-** અને અગ્નિ और अग्निके, **तुल्याम्** તુલ્ય समान, **विद्रधीम्** વિદ્રધીની विद्रधिकी, **स्नेहविरेचनैः** સ્નેહ તથા વિરેચનોથી स्नेह एवं विरेचनो द्वारा, **गुल्मवत्** તેમજ ગુલ્મના રોગ પેઠે एवं गुल्मकी भांति, **सर्वशः** સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, **आशु एव** જલદીજ शीघ्रही, **उपक्रमेत् च इति** ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे ॥ १०३ ॥

103-(2). Therefore immediately on appearance, an abscess which is just like a weapon, serpent, lightning or fire in action, should be prepared instantaneously with oleation and sudation procedures and should be treated like Gulma in all respects.

१०३. अचिरोत्थितां—अचिरोत्थितं (ग.)
,, स्नेहविरेचनैः—स्नेहस्वेदविरेचनैः(क. घ. च.)

प्रमेहं विनाऽपि पिडकानां संभवः —

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥१०४॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોક છે કે श्लोक हैं कि, **दुष्टमेदसः** દુષ્ટ મેદવાળાને दुष्ट मेदवालेमें, **प्रमेहम्** પ્રમેહ प्रमेहके, **विना** સિવાય विना, **अपि** પણ भी, **एताः** એ પિડકાઓ ये पिडकायें, **जायन्ते** થાય છે होती है, **यावत्** પરંતુ જ્યાં સુધી जब तक, **वास्तुपरिग्रहः** એઓ પોતાના સ્થાનને પકડતી નથી ये अपने स्थानको पकड़ नहीं लेती, **तावत्** ત્યાંસુધી तब तक, **एताः** એઓ ये, **न लक्ष्यन्ते** જાણવામાં આવતી નથી मालूम नहीं होती ॥१०४॥

Here are verses again—

104. Even without diabetes such abscesses may occur in a person owing to vitiation of his adipose tissue. These are not observable till they become extensive in size.

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥१०५॥

प्रभूत પુષ્કળ बहुत, **श्लेष्म** કફ कफ, **मेदसः** અને મેદવાળાને और मेदवालोंको, **दुःसहाः** સહેવી મુશ્કેલ अतिशय पीडा देनेवाली, **अतिबलाः** તથા અતિ બળવાન तथा अति बलवान, **ताः** તે वे, **शराविका** શરાવિકા शराविका, **कच्छपिका** કચ્છપિકા कच्छपिका, **जालिनी च** અને જાલિની और जालिनी, **इति** એ નામની પિડકાઓ ये नामकी पिडकायें, **जायन्ते हि** ઉત્પન્ન થાય છે होती हैं ॥ १०५ ॥

105. The crateriform, tortoise-form and cribriform inflammatory swellings,

१०५. मेदसः—मेदसाम् (घ.छ.)

develop very intensively in persons with excessive kapha and fat, and become unbearable.

पिडकानां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः —

सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः १०६

सर्षपी સર્ષપી सर्षपी, अलजी च एव અલજી अलजी, विनता વિનતા विनता, विद्रधी च અને વિદ્રધિ और विद्रधि, याः જેઓ जो, पित्तोल्बणाः પિત્ત-પ્રધાન पित्तप्रधान, साध्याः અને સાધ્ય છે और साध्य हैं, ताः तु તેઓ वे, अल्पमेदसः અલ્પ મેદવાળાને अल्पमेदवालोंको, संभवन्ति થાય છે होती हैं ॥ १०६ ॥

106. Boils, dry gangrene, moist gangrene and abscess occur in persons with meagre fat and are curable. They are caused by excess of pitta.

मर्मस्वंसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

यस्य જેના जिसको, मर्मसु મર્મ સ્થળોમાં मर्म-स्थानोंमें, अंसे ખભા ઉપર अंसदेशमें, गुदे ગુદામાં गुदामें, पाण्योः હાથો પર हाथों पर, स्तने સ્તન ઉપર स्तन पर, संधिषु સાંધાઓ ઉપર संधियोंमें, पादयोः પગો ઉપર पेरों पर, पिडिकाः પિડકાઓ पिड़कायें, जायन्ते થાય છે होती हैं, सः તે वह, प्रमेही પ્રમેહ રોગી प्रमेही, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥१०७॥

107. A diabetic getting inflammatory swelling in vital parts, shoulder, rectum, hands, breast, joints and feet, does not survive.

१०६. साध्याः—मज्ञाः (थ.)
,, तास्तु—ता हि (क. घ.)
,, मेदसः—मेदसाम् (ग.घ छ.ज.)
१०७. मर्मस्वंसे गुदे पाण्योः स्तने—मर्मस्वास्ये गुदे पाणौ स्तने (थ.द.प.)

उक्ताभ्योऽन्याः पिडकाः —

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृद्व्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥१०९॥

तथा તથા तथा, अन्याः બીજી दूसरी, रक्त- લાલ लाल, पीत- પીળી पीली, असित- કાળી काली, अरुणाः અરુણ अरुण, पाण्डुराः ધૂસર धूसर, पाण्डुवर्णाः પાંડુ વર્ણની पाण्डु, भस्माभाः રાખોડી રંગની भस्मके रंगकी, मेचकप्रभाः च અને ચીકણા કાળા રંગની स्निग्ध-कृष्ण वर्णकी, पिडकाः પિડકાઓ पिड़कायें, सन्ति હોય છે होती हैं, अन्याः બીજી કેટલીક अन्य कई पिड़कायें, मृद्व्यः च મૃદુ मृदु, कठिनाः કઠણ कठिन, स्थूलाः સ્થૂળ स्थूल, सूक्ष्माः અને સૂક્ષ્મ હોય છે और सूक्ष्म होती हैं, मन्दवेगाः કેટલીક મન્દવેગવાળી कई मन्दवेगवाली, महावेगाः કેટલીક તીવ્ર વેગવાળી कई महावेगवाली, स्वल्पशूलाः કેટલીક થોડા દરદ વાળી और कई थोड़ी पीड़ायुक्त, महारुजः અને કેટલીક તીવ્ર દરદવાળી હોય છે और कई अत्यन्त पीड़ायुक्त होती हैं ॥१०८–१०९॥

108-109. There are also some other varieties of inflammatory swellings. They may be of red, yellow, dark, dusky-red, grey, yellowish, white, ash-colour and blackish in appearance. Some are soft and some are indurated. Some are very big and some are minute. Some are quickly developing and some are slowly developing. Some are attended with severe pain and some are attended with mild pain.

ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
ब्रूयादुपचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥११०॥

१०८. रक्तपीता—रक्तपीत (त.)
१०९. शूला—मूला (ग.)
११०. उपचरेत्—उपाचरेत् (च.छ.)

मारुतादीनाम् વાતાદિ દોષોનાં वातादि दोषोंके, **यथास्वैः** પોતપોતાનાં अपने अपने, **हेतुलक्षणैः** કારણો અને લક્ષણોવડે कारणों और लक्षणोंसे, **ताः** તે પિડકાઓને इन पिडकाओंको, **बुद्ध्वा** જાણીને जान कर, **ब्रूयात्** કહેવી कहे, **उपद्रव-** ઉપદ્રવો उपद्रवोंको, **दर्शनात् च** જોવામાં આવતાં दिखाई देनेसे, **प्राक्** પહેલાં पूर्व ही, **आशु** જલદી शीघ्र, **उपचरेत्** ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे ॥ ११० ॥

110. Diagnosing these by their respective causative factors and characteristic symptoms of vata and other humors, one should declare their treatment and treat them instantaneously before the development of complications.

पिडकानां उपद्रवाः—

तृड्श्वासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥१११॥

तृट्- તરસ तृषा, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **मांस-** માંસનો मांसकी, **संकोथ-** સડો सडांद, **मोह-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **हिक्का-** હેડકી हिक्का, **मद-** મત્તતા मद, **ज्वराः** જ્વર ज्वर, **वीसर्प-** વિસર્પ विसर्प, **मर्मसंरोधाः** અને હૃદયનો રોધ और हृदयका रुकना, **पिडकानाम्** એ પિડકાઓના ये पिडकाओंके, **उपद्रवाः** ઉપદ્રવો છે उपद्रव हैं ॥ १११ ॥

111. Thirst, dyspnea, sloughing of flesh, stupor, hiccup, toximia, fever, acute spreading affections and obstruction of the functions of vital organs are the complications of inflammatory swellings.

दोषाणां त्रिविधा गतिः—

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा ॥११२॥

क्षयः ક્ષય क्षय, **स्थानम् च** સમતા समता, **वृद्धिः च** અને વૃદ્ધિ और वृद्धि, **दोषाणाम्** એમ દોષોની इस तरह दोषोंकी, **त्रिविधा** ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, **गतिः** ગતિ છે गति है, **ऊर्ध्वम् च** ઊંચી ऊपर, **अधः च** નીચી नीचे, **तिर्यक् च** અને ત્રાંસી और तिरछी, **अपरा** એમ બીજી इस तरह दूसरी, **त्रिविधा** ત્રણ પ્રકારની ગતિ तीन प्रकारकी गति, **विज्ञेया** જાણવી जाननी चाहिए ॥ ११२ ॥

112. Decrease, normality and increase are the three courses of the humors. Again upward, downward and transverse are to be regarded as the other three courses of the humors.

त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु ।
इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥११३॥

कोष्ठ- કોઠો कोष्ठ, **शाखा-** રક્તાદિ ધાતુ અને ત્વચા रक्तादि धातुओं और त्वचा, **मर्म-** મર્મ मर्म, **अस्थि-** તથા અસ્થિઓની अस्थियोंकी, **संधिषु** સંધિઓમાં सन्धियोंमें, **त्रिविधा** એમ ત્રણ પ્રકારની इन तरह तीन प्रकारकी, **अपरा च** બીજી ગતિ છે दूसरी गति है, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **विधिभेदेन** વિધિભેદથી विधिभेदसे, **दोषाणाम्** દોષોની दोषोंकी, **त्रिविधा** ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, **गतिः** ગતિ गति, **उक्ता** કહેલી છે कही है ॥ ११३ ॥

113. There are three courses from another point of view. (Alimentary tract) Central, peripheral and the third the vital organs, bones and joints. Thus have been described the threefold courses of the humors according to different modes of classification.

दोषाणां चयप्रकोपप्रशमकालाः (कालकृता गतिः)—

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥११४॥

१११. संकोथ—संकोच (द.प.)

गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।

अभ्रागमादिषु વર્ષા આદિ वर्षाआदि, **षट्सु** ७ छः, **कालेषु** ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, **यथाक्रमम्** ક્રમાનુસાર क्रमानुसार, **पित्तादीनाम्** પિત્તાદિનાં पित्तादि, **एकैकशः** જુદા જુદા દરેકનાં प्रत्येक दोषका, **चय-प्रकोप-प्रशमाः** સંચય, કોપ અને શમન संचय, प्रकोप और शमन, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **एषा** આ इस, **चयाद्या** ચય જેમાં આદિ છે એવી चय जिसमें आदि है ऐसी, **गतिः** આ ગતિ यह गति, **पुनः** વળી भी, **कालकृता** કાળકૃત कालकृत, **उच्यते** કહેવાય છે कहाती है ॥११४½॥

114½. Accumulation, provocation and sedation of pitta and other humors occur individually and respectively in the six seasons beginning with the rainy season. These courses of accumulation etc., are described to be seasonal.

दोषाणां प्राकृती वैकृती च गतिः —

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥
पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥११६॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ११७
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥११८॥

प्राकृती એક પ્રાકૃતી एक प्राकृती, **या च वैकृती** અને બીજી વૈકૃતી और दूसरी वैकृती, **गतिः च** એમ ગતિ इस तरह गति, **द्विविधा** બે પ્રકારની दो प्रकारकी, **दृष्टा** જણાઈ છે देखी गई है, **नराणाम्** મનુષ્યના मनुष्योंका, **पक्तिः** આહારનું પાચન पाचन, **ऊष्मणः** અગ્નિરૂપ अग्निरूप, **पित्तात् एव** પિત્તથીજ पित्तसे ही, **उपजायते** થાય છે होता है, **तत् पित्तम् च** અને તે પિત્ત और यह पित्त, **प्रकुपितम्** કુપિત થઈ कुपित हो कर, **बहून्** બહુ बहुत, **विकारान्** વિકારોને विकारोंको, **कुरुते** કરે છે करता है, **प्राकृतः** સમભાવે રહેલો प्रकृतिस्थित, **श्लेष्मा** કફ कफ, **तु** તો तो, **बलम्** બળ बल, **विकृतः च** અને વિકૃત થયેલો કફ और विकृत कफ, **मलः** મળ मल, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **सः च एव** અને તે સમ કફજ और वह सम कफ ही, **काये** શરીરમાં शरीरमें, **ओजः** ઓજ ओज, **स्मृतः** માન્યો છે कहा गया है, **सः च** અને તે વિકૃત કફ और वह विकृत कफ, **पाप्मा** રોગરૂપ रोगरूप, **उपदिश्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **सर्वाः हि** બધીજ सब ही, **चेष्टाः** ચેષ્ટાઓ चेष्टायें, **वातेन** સમ વાયુથીજ થાય છે सम वायुसे ही होती हैं, **सः** તે સમ વાયુને और वह सम वायु, **प्राणिनाम्** પ્રાણીઓનો प्राणियोंका, **प्राणः** પ્રાણ प्राण, **स्मृतः** માન્યો છે माना गया है, **तेन एव** તેનાથીજ इससेही, **रोगाः** રોગો रोग, **जायन्ते** થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तेन एव च** અને તેનાથીજ और इसीसे ही, **उपरुध्यते** મરણ થાય છે मृत्यु भी होती है ॥११५-११८॥

115-118. The courses are seen to be of two kinds–physiological and pathological. It is by the heat of pitta that digestion takes place in men, and when that very pitta is in a provoked condition, it causes various diseases. The normal kapha constitutes the body-strength while the morbidised kapha becomes a vitiated element. It is said to be the vital essence of the body when normal, while it is described to be the source of ailment when morbid. All the life-activities of the body are performed by the normal vata which is said to be the very life of living beings. Diseases are caused by that very vata when morbidised and even cessation of life is caused by such vata.

११४½. चयाद्या--वर्षाद्या (थ.प.)
११६. तच्च पित्तं–पित्तं चैव (ग.)
,, ,, – यतः पित्तम् (थ.)
,, कुरुते–जनयेद् (थ.)

नित्यं सन्निहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥११९॥

अनित्वरम् સ્થિર अविनाशी, **आयुः** આયુષ્ય जीवनको, **इच्छन्** ઇચ્છતા चाहना रखनेवाला, **आत्मवान्** જિતેન્દ્રિય પુરુષે जितेन्द्रिय पुरुष, **आत्मानम्** પોતાને अपनेको, **नित्यम्** નિત્ય नित्य, **सन्निहितामित्रम्** વિકૃત વાતાદિરૂપ શત્રુની સમીપ રહેલ शत्रुओंके समीप रहा हुआ, **समीक्ष्य** જોઈને जानकर, **नित्यम्** હમેશાં नित्य, **युक्तः** ધ્યાનયુક્ત થઈને सावधान हो कर, **परिचरेत्** પોતાની પરિચર્યા કરવી જોઈએ अपनी परिचर्या करे ॥११९॥

119. The self-controlled man desiring to live the full span of life should live with great caution knowing himself to be constantly surronnded by foes (to his health).

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, **प्रजानाम् च** પ્રજાનું प्रजाके, **हितैषिणा** હિત ચાહનાર हितको चाहनेवाले, **तत्त्वदर्शिना** તત્ત્વદર્શી મુનિએ तत्त्वदर्शी मुनिने, **अस्मिन्** આ इस, **कियन्तःशिरसीये** 'કિયન્તઃશિરસીય' નામના 'कियन्तःशिरसीय' नामके, **अध्याये** અધ્યાયમાં अध्यायमें, **भिषजाम्** વૈદ્યોના वैद्योंके, **ज्ञानार्थम् च एव** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **सहृद्रोगाः** હૃદ્રોગ સહિત हृद्रोग सहित, **शिरोरोगाः** શિરના રોગો शिरोरोग, **मान-विकल्पजाः** દોષોના પ્રમાણના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા दोषोंके प्रमाणके विकल्पसे उत्पन्न हुए, **रोगाः** રોગો रोग, **सपिडकाः** પિડકાઓ સહિત पिडकाओंके साथ, **क्षयाः** રસાદિના ક્ષય रसादिके क्षय, **दोषाणाम् च एव** અને દોષોની दोषोंकी, **गतिः** ગતિ गति, **उक्ताः** કહેલ છે कही हैं ॥ १२०–१२१ ॥

Here are the two recapitulatory verses–

120-121. The diseases of the head, the diseases of the heart, diseases caused by minute pathological conditions of humors, wasting, inflammatory swellings and courses of the humors–all these are described in this chapter entitled "How many are the diseases of the head", by the well-wisher of mankind, the great sage, for the enlightenment of the physicians.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **कियन्तःशिरसीयः** 'કિયન્તઃશિરસીય' 'कियन्तःशिरसीय,' **नाम** નામનો नामका, **सप्तदशः** સત્તરમો सत्तरहवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १७ ॥

17. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventeenth chapter entitled, "How many are the Diseases of the Head," is completed.

---

११९. समीक्ष्य–परीक्ष्य (च. द.)
१२१. प्रजानां च–रोगिणां च (ध.)

अष्टादशोऽध्यायः।

અઢારમો અધ્યાય अध्याय अट्ठारहवाँ

Chapter XVIII

त्रिशोथीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે **અહીંથી** अब आगे, **'त्रिशोथीयम्'** '**ત્રિશોથીય**' નામના '**त्रिशोथीय**' नामके. **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायकी, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Three kinds of Edema".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शोथानां भेदाः —

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुभेदेन ॥ ३ ॥

वात- વાત वात, **पित्त**- પિત્ત पित्त, **श्लेष्म**- તથા કફરૂપ तथा कफरूप, **निमित्ताः** કારણથી ઉત્પન્ન થતા कारणजन्य, **त्रयः** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **शोथाः** સોજા शोथ, **भवन्ति** છે हैं, **ते** તેઓ ये, **पुनः** વળી फिर, **निज**- નિજ निज, **आगन्तु**- તથા આગન્તુજ आगन्तुज, **भेदेन** એ ભેદથી ये भेदसे, **द्विविधाः** બે પ્રકારના છે दो प्रकारके हैं ॥ ३ ॥

3. There are three kinds of edema caused by vata, pitta and kapha respectively. They are again classified into two groups as those caused by endogenous and exogenous causes.

आगन्तोः शोथस्य निदानम्—

तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणप्रहारवधबन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा भल्लातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूककिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणां सविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ ४ ॥

तत्र તેમાં इनमें, **आगन्तवः** આગન્તુક સોજા आगन्तुज शोथ, **छेदन**- કાપવા छेदनसे, **भेदन**- ફાડવા भेदनसे, **क्षणन**- કચરવા हिंसनसे, **भञ्जन**- ભાંગવા तोड़नेसे, **पिच्छन**- અત્યંત પીડવા पिच्छनसे, **उत्पेषण**- પીસવા कुचलनेसे, **प्रहार**- લાકડી વગેરેથી માર મારવા चोटसे, **वध**- **अभि**-घात થવા अभिघात, **बन्धन**- બાંધવા बांधनेसे, **वेष्टन**- વીંટવા लपेटनेसे, **व्यधन**- વીંધવા बींधनेसे, **पीडन**- **आदिभिः वा** કે દબાવવા વગેરેથી या दबाने आदिसे, **भल्लातक**- અથવા ભિલામાનાં अथवा भीलावेंके, **पुष्प**- ફૂલ पुष्प, **फल**- ફળ फल, **रस**- રસથી रससे, **आत्मगुप्ताशूक**- કવચફળીના કાંટાથી आत्मगुप्ताके रोयेंसे, **क्रिमिशूक**- કૃમિઓના શૂકોથી क्रिमियोंके शूकसे, **अहित**- અહિત કરનાર अहितकारी, **पत्र**- પાંદડાં पत्ते, **लता**- વેલીઓ लता, **गुल्म**- કે ગુચ્છોના या **गुल्मके**, **संस्पर्शनैः वा** સ્પર્શથી स्पर्श होने से, **विषिणाम्** અથવા વિષવાળાં પ્રાણીના अथवा विषैले प्राणियोंके, **स्वेदन**- પરસેવાથી पसीनेसे, **परिसर्पण**- ફરીજવાથી चलनेसे, **अवमूत्रणैः वा** કે મૂતરી જવાથી या मूत्र कर देनेसे, **सविषप्राणि**- અથવા વિષવાળાં પ્રાણીઓની अथवा विषैले जन्तुओंके, **दंष्ट्रा**- દાઢ दंष्ट्रा, **दन्त**- દાંત दांत, **विषाण**- શીંગડાં शींग, **नख**- કે નખના या नखके, **निपातैः वा** લાગવાથી लग जानेसे, **सागर**- અથવા સાગરના વાયુના सागरकी वायुका, **विष**- વિષ विषैली, **वात**- વાયુના वायुके, **हिम**- હિમના हिमके, **दहन**- કે અગ્નિના या अग्निके, **संस्पर्शनैः वा** સ્પર્શથી स्पर्श होनेसे, **शोथाः** સોજા शोथ,

४. स्वेदन—स्वेद (क.)
,, विषिणां—सविषाणां (घ. ज.)
,, सविष—सविषाविष (घ. ज.)
,, शोथाः—शोफाः (ग.)

समुपजायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाते हैं, ॥ ४ ॥

4. Of these the causes of exogenous edema are physical, such as injuries due to excision, incision, comminution, fracture, contusion, pounding, blow, concussion, binding, ligaturing, piercing, compression and similar injuries; chemical or toxic causes such as juice of flower and fruit of marking nut, bristles of cowage, bristles of prickly insect, poisonous plants, leaves and creepers; poisons such as sweat, urine or discharge and crawling of poisonous animals, bite and injury from fangs, teeth, horns and claws of venomous animals; climatic causes such as marine and other poisonous winds; thermal such as touch of frost or fire.

आगन्तुशोथस्य प्रतिकारः —

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः; बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥ ५ ॥

निज--નિજ શોથનાં निज शोथके, व्यञ्जन- લક્ષણોથી लक्षणोंसे, एकदेश--એક ભાગમાં एक देशमें, विपरीतैः વિપરીત विपरीत, यथास्वम् પોતપોતાનાં अपने अपने, हेतु--કારણોથી कारणोंसे, व्यञ्जनैः ઉત્પન્ન થનારાં લક્ષણોથી उत्पन्न होनेवाले लक्षणोंद्वारा, ते તેઓ वे, पुनः તો फिर, आदौ પ્રથમ प्रथम, उपलभ्यन्ते ઓળખવામાં આવે છે पहिचाने जाते हैं, बन्ध- બન્ધ बन्धन, मन्त्र- મંત્રપ્રયોગ मन्त्र, अगद- ઔષધ अगद, प्रलेप- લેપ प्रलेप, प्रताप-સ્વેદ स्वेद, निर्वापण आदिभिः च દાહશમનાદિ निर्वापण आदि, उपक्रमैः ઉપચારોદ્વારા उपचारोंसे, उपक्रम्यमाणाः સારવાર કરાતાં चिकित्सा करने पर, प्रशान्तिम् શાન્તિ शान्त, आपद्यन्ते પામે છે हो जाते हैं ॥५॥

5. In the beginning they are known by the characteristic signs of injury differing from edema caused by endogenous factors as being localised in one region. They subside when treated with such remedies as bandaging, incantations, medicines, applications, heat, refrigeration and such other treatments.

निजस्य शोथस्य सामान्यनिदानम्—

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्द्यलसकविसूचिकाश्वासकासातिसारशोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दरार्शोविकारातिकर्शनैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथूद्गारशुक्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्वकर्शितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाकरागदधिहरितकमद्यमन्दकविरूढनवशूकशमीधान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाल्लवणातिभक्षणाद्गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥६॥

निजाः નિજ શોથ निज शोथ, पुनः તો फिर, स्नेह–સ્નેહન स्नेहन, स्वेदन–સ્વેદન स्वेदन, वमन–વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासन– અનુવાસન अनुवासन,

५. हेतुव्यञ्जनै–हेतुजैः व्यञ्जनै (क. च. छ).
,, बन्ध–व्रणबन्ध (द.)
,, मन्त्रागद–मात्रागद (ज.)
,, प्रताप–प्रवात (ख. ढ. त.)

६. छर्द्यलसक–छर्दिरलसक (त.)
,, विकारातिकर्शनैर्वा–विकारातिकर्षणैर्वा (घ.)
,, वेगधारणै–वेगविधारणै (क. घ. च.)
,, कर्मरोगो–चर्मरोगो (प्र)
,, अध्वकर्शितस्य–अतिकर्षितस्य (त.)
,, भक्षणात्–भक्षणाद्वा (ज.)
,, शोफाः–शोथाः (च.)

शिरोविरेचनानाम् અને શિરોવિરેચનના और शिरोविरेचनके, **अयथावत्** અસમ્યક્ मिथ्या, **प्रयोगात्** પ્રયોગથી प्रयोगसे, **मिथ्यासंसर्जनात् वा** કે મિથ્યા સંસર્જનથી या संसर्जनक्रमके ठीक विधिसे न करनेके कारण, **छर्दि-** અથવા ઉલટી अथवा वमन, **अलसक-** અલસક अलसक, **विसूचिका-**વિષૂચિકા विषूचिका, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** કાસ कास, **अतिसार-** અતિસાર अतिसार, **शोष-** શોષ शोष, **पाण्डुरोग** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **प्रदर-** પ્રદર प्रदर, **भगन्दर-** ભગન્દર भगन्दर, **अर्शोविकार-** હરસ રોગથી अर्शरोगसे, **अतिकर्शनैः वा** કે અતિ કૃશતા થતાં या अति कृश हो जानेसे, **कुष्ठ-** અથવા કુષ્ઠ अथवा कुष्ठ, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **पिडका-आदिभिः वा** કે પિડકા વગેરેથી या पिड़का आदिसे, **छर्दि-** અથવા ઉલટી अथवा वमन, **क्षवथु-** છીંક छींक, **उद्गार-** ઓડકાર उद्गार, **शुक्र-** વીર્ય शुक्र, **वात-** વાયુ वायु, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-वेगधारणैः वा** કે મળના વેગોને રોકવાથી या मलके वेगोंको रोकनेसे, **कर्म-** અથવા પંચકર્મ अथवा पञ्चकर्म, **रोग-** રોગ रोग, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **अध्व-** કે માર્ગચલનથી या मुसाफरीके कारण, **कर्शितस्य वा** કૃશ થવાથી कृश हो जानेसे, **सहसा** એકદમ सहसा, **अति-गुरु-** અતિગુરુ अतिगुरु, **अम्ल-** ખાટાં अम्ल, **लवण-** ખારાં लवण, **पिष्टान्न-** પિષ્ટાન્ન पिष्टान्न, **फल-** ફળ फल, **शाक-** શાક शाक, **राग-** અથાણાં ચટણી વગેરે अचार-चटनी आदि, **दधि-** દહીં दधि, **हरितक-** હરિતકવર્ગ हरितकवर्ग, **मद्य-** મદ્ય मद्य, **मन्दक-** કાચું દહીં मन्दक, **विरूढ-** ઉગાડેલ ધાન્ય विरूढ धान्य, **नव-** નવાં नूतन, **शूक-** શૂકધાન્ય शूकधान्य, **शमीधान्य-** નવાં શમીધાન્ય नूतन शमीधान्य, **आनूप-** તથા આનૂપ तथा आनूप, **औदक-** તેમજ ઔદક एवं औदक, **पिशित-** માંસના मांसके, **उपयोगात्** અત્યંત ઉપયોગથી अत्यधिक उपयोगसे, **मृत्-** માટી मिट्टी, **पङ्क-** કાદવ किच्चड, **लोष्ट-** તથા ઢેફાં तथा मिट्टीके ढेलेके, **भक्षणात्** ખાવાથી खानेसे, **लवण-** લવણ नमकके, **अतिभक्षणात्** બહુ ખાવાથી अति खानेसे, **गर्भसंपीडनात्** ગર્ભના દબાણથી गर्भके दब जानेसे, **आमगर्भ-** કાચો ગર્ભ आमगर्भके, **प्रपतनात्** પડવાથી गिर जानेसे, **प्रजातानाम्** સુવાવડીઓને થયેલા प्रसूताको हुए, **मिथ्योपचारात्** મિથ્યા ઉપચારથી मिथ्या-आहारविहारसे, **उदीर्णदोषत्वात् च** કુપિત થયેલા દોષથી और दोषोंके कुपित होनेके कारण, **शोफाः** સોજા शोफ, **प्रादुर्भवन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाते हैं, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **सामान्यः** સામાન્ય सामान्य, **हेतुः** હેતુ हेतु, **उक्तः** કહ્યો છે कहा है ॥ ६ ॥

6. The causes of endogenous edema are— Improper administration or wrongful use of oleation and sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, errhines, wrongful rehabilitation regimen, extreme emaciation caused by vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritation, dyspnea, cough, diarrhoea, consumption, anemia, abdominal diseases, fever, leucorrhea, fistula-in-ano and piles, or dermatosis, pruritus, pimples, or the suppression of the urges for vomiting, sneezing, eructation, seminl ejaculation, flatus, urine and feces; or emaciation due to over-dose of purificatory procedures, disease, fasting, and excessive walking; or indiscriminate and excessive use of heavy and acid articles, salt, pastry, fruits, vegetables, Raga-preparation, curds, greens, wine, immature curds, sprouted and new corn and cereals and flesh of wet-land and aquatic animals, or eating clay, mud and sods, eating too much of common salt; pressure of gravid uterus, abortion, wrongful puerperal regimen, the precipitations of the morbid humors—these causes produce the various types of edema. Thus have been described the causes in general.

वातजशोथस्य निदानं लक्षणं च—

अयं त्वत्र विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदश्रमोपवासातिकर्शनक्षपणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, तथा श्यामारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा, चलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्वग्रोमा छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचिभिरिव तुद्यते पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते सर्षपकल्कावलिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इवेति वातशोथः (१);

अत्र એઓમાં इनमें, **अयम्** तु આ यह, **विशेषः** ભેદ છે भेद है, **शीत-** શીત शीत, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **लघु-** લઘુ लघु, **विशद-** તથા વિશદ દ્રવ્યોના સેવનથી तथा विशद द्रव्योंके सेवनसे, **श्रम-** અને શ્રમ और श्रम, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **अतिकर्शन-** અતિકૃશતા अतिकृशता, **क्षपण-आदिभिः** ક્ષીણતા વગેરેથી क्षीणता आदिसे, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો कुपित हुई, **वायुः** વાયુ वायु, **त्वक्-** ત્વચા त्वचा, **मांस-** માંસ मांस, **शोणित-आदीनि** રક્ત વગેરેને रक्त आदिका, **अभिभूय** પરાભવ પમાડીને पराभव करके, **शोफम्** સોજો शोथ, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **सः** તે वह, **क्षिप्र-** જલદી जल्दी, **उत्थान-** ઉપડવાવાળો ऊंचा उठानेवाला, **प्रशमः** તથા શમનવાળો तथा शमनवाला, **भवति** થાય છે हो जाता है, **तथा** તથા एवं, **श्याम-** શ્યામ श्याम, **अरुण-** અથવા અરુણ या अरुण, **वर्णः** રંગવાળો वर्णवाला, **प्रकृति** અથવા દેહસમાન या देहसमान, **वर्णः वा** વર્ણવાળો પણ થાય છે वर्णवाला भी होता है, **चलः** તે ચલ સ્વભાવવાળો वह गतिशील, **स्पन्दनः** ફરકવાવાળો स्पन्दनयुक्त, **खर-** ખરબચડાં कर्कश, **परुष-** કઠોર कठोर, **भिन्न-** ફાટેલ फटे हुए, **त्वक्-** ચામડી त्वचा, **रोमा** તથા રૂંવાડાંવાળો થાય છે तथा रोमवाला होता है, **छिद्यते** વળી તેમાં છેદન થતું હોય पुनः उसमें छेदनकी, **इव** એવું भांति, **भिद्यते** ભેદન થતું હોય भेदनकी, **इव** એવું भांति, **पीड्यते** દબાવવામાં આવતું હોય दबानेकी, **इव** એવું भांति, **सूचीभिः** સોયો सूईके, **तुद्यते** ભોંકવામાં આવતી હોય चूभनेके, **इव** એવું भांति, **पिपीलिकाभिः** કીડીઓથી चिउंटियोंके, **संसृप्यते** સળવળાટ થાય रेंगनेके, **इव** એવું ભાસે છે समान प्रतीत होता है, **सर्षप-** સરસવનો सरसोंके, **कल्क-** કલ્ક कल्कके, **अवलिप्तः** ચોપડયો હોય लेपके, **इव** એવું समान, **चिमिचिमायते** ચમચમ થાય છે झनझनाहट होता है, **संकुच्यते** સંકોચ થતો હોય संकोच होनेकी, (**इव** એવું भांति), **आयम्यते** ખેંચાતું હોય तनाव होनेकी, **इव** એવું થાય છે भांति होता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **वातशोथः** વાતશોથ છે वातशोथ है (१);

७(१). श्रमो१वासा°—धूमोपवासा° (ध.)
,, अभिभूय शोफं—अभिरूपशोफं (ध.)
,, चलः – आततः (ध.)
,, त्वग्रोमा—त्वग्लोमा (छ.)
,, सर्षपकल्का°—सर्षपादिकल्का° (ठ. त)
,, वातशोथः – वातशोफः (ज. ठ. त.)

7-(1). These are its distinctive characteristics. Vata, provoked by the use of cold, dry, light, and clear substances, or by fatigue, fasting, extreme emaciation and purgation etc., invades the skin, flesh, blood snd the other tissues and produces edema. It appears and disappears abruptly. It is of dusky red or normal skin colour. It is migratory and throbbing. The skin and hair become rough, harsh and broken. There is painful sensation as if the part is excised or incised, compressed or pricked by needles or crawled on by ants. There is tingling sensation as if painted with mustard paste or there is contraction or expansion. These are the symptoms of edema caused by vata.

पित्तजशोथस्य निदानं लक्षणं च—

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैर-

ष्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितान्यभिभूय शोथं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्ररोमा उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुषूयत इति पित्तशोथः (२);

उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, कटुक- તીખા कटु, क्षार- ક્ષાર क्षार, लवण- લવણ लवण, अम्ल- તેમજ ખાટા પદાર્થો ખાવાથી एवं खट्टे पदार्थोंके खानेसे, अजीर्ण- અજીર્ણ પર अजीर्णमें, भोजनैः ખાવાથી खानेसे, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, आतप- અને તડકાના और धूपके, प्रतापैः च તાપથી तापसे, प्रकुपितम् કુપિત થયેલું कुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मांस- માંસ मांस, शोणितानि તથા રક્તને तथा रक्तका, अभिभूय પરાભવ પમાડીને पराभव करके, शोफम् સોજો शोथ, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, सः તે वह, क्षिप्र- જલદી जल्दी, उत्थान- ઉપડવાવાળો ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः તથા શમનવાળો शमनवाला, भवति થાય છે होता है, कृष्ण- તેમજ કાળો एवं काला, पीत- પીળો पीला, नील- નીલ नीला, ताम्र તથા તામ્ર तथा ताम्र, अवभासः દેખાતો दिखाववाला, उष्णः ઉષ્ણ उष्ण, मृदुः પોચો कोमल, कपिल- અને કપિલ और कपिल, ताम्र- તથા તામ્ર एवं ताम्र, रोमा રુંવાડાંવાળો હોય છે रोंमेंवाला होता है, उष्यते એક ભાગમાં દાહ થાય एक भागमें दाह होता है, दूयते તપે છે तपता है, धूप्यते જાણે કે ધુંધવાય છે धुआंसा निकलना प्रतीत होता है, ऊष्मायते બાફ કાઢે છે ऊष्माको निकालता है, स्विद्यते સ્વેદયુક્ત થાય છે पसीना आता है, क्लिद्यते ક્લેદયુક્ત થાય છે क्लिन्न होता है, स्पर्शम् સ્પર્શ स्पर्श, उष्णम् च અને ગરમીને और गरमीको, न सुषूयते સહન કરતો નથી सहन नहीं करता, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, पित्तशोथः પિત્તશોથ છે पित्तशोथ है (२);

७ (२). शोथं–शोफं (ज.)
,, कपिलताम्र–कपिलपिङ्गलताम्र (च. ध.)
,, उष्यते–स उष्यते (क.)
,, सुषूयते–सहते (च. ध.)
,, पित्तशोथः–पित्तशोफः (ज. ठ. त.)

7-(2). The pitta provoked by the use of hot, acute, pungent and alkaline, salt and acid articles of diet, predigestion meals, by the severe heat of fire or sun, invades the skin, blood and flesh and produces edema. It appears and disappears abruptly. It is of dark, yellowish, purple or coppery tinge. It is warm and soft. Hairs become tawny or of coppery colour. There is sensation of heat, parching, fuming or steaming. The part sweats and is softened and does not tolerate touch and heat.

कफजशोथस्य निदानं लक्षणं च—

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति; स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाग्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः (३);

गुरु- ગુરુ गुरु, मधुर- મધુર मधुर, शीत- શીત शीत, स्निग्धैः તથા સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોના સેવનથી तथा स्निग्ध द्रव्योंके सेवनसे, अतिस्वप्न- અતિનિદ્રાથી अतिनिद्रासे, अव्यायाम-आदिभिः च અને વ્યાયામ ન કરવા વગેરેથી और व्यायाम न करना आदिसे, प्रकुपितः કુપિત થયેલો कुपित हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मांस- માંસ मांस, शोणित-आदीनि રક્ત વગેરેનો रक्त आदिका, अभिभूय પરાભવ કરીને पराभव करके, शोथम् સોજો शोथ, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, सः તે वह, कृच्छ्र- ધીમેધીમે धीरेधीरे, उत्थान- ઉપડવાવાળો ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः તથા શમનવાળો तथा शमनवाला, भवति થાય છે होता है, पाण्डु- તેમજ પાંડુ एवं पाण्डु, श्वेत- તથા શ્વેત तथा श्वेत, अवभासः

७ (३). स्निग्धैः–स्निग्धोपयोगैः (क. च. ज. द.)
,, शोथं–शोफं (ठ. त.)
,, श्लेष्मशोथः–श्लेष्मशोफः (ठ. त.)

દેખાવનો દિखाववाला, गुरुः ભારે भारी, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, श्लक्ष्णः લીસો चिकना, स्थिरः સ્થિર स्थिर, स्त्यानः ઘન घन, शुक्ल- ધોળા श्वेत, अग्ररोमा રૂંવાડાંના આગલા ભાગવાળો रोयेंका अग्र भागवाला, स्पर्श-उष्णसहः च અને સ્પર્શ તથા ઉષ્ણતા સહન કરનાર હોય છે और स्पर्श और उष्णताको सहन करनेवाला होता है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, श्लेष्मशोथः શ્લેષ્મશોથ છે कफशोथ है (३);

7-(3). The kapha provoked by the use of heavy, sweet, cold and uuctuous articles of diet, excessive sleep, and avoidance of excercise etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It is slow in onset and subsidence. It is of pale whitish tinge. It is thick, greasy, smooth, firm and dense. Hairs appear white at their edges, and it has tolerance to touch and heat. These are the signs of edema caused by kapha.

द्वन्द्वजसन्निपातजशोथानां निदानं लक्षणं च —

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति; यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः; एवं सप्तविधो भेदः ॥ ७॥

यथास्व- પોતપોતાનાં अपने अपने, कारण- કારણ कारणों, आकृति- અને લક્ષણોનાં और लक्षणोंके, संसर्गात् મિશ્રણથી मिलनेसे, द्विदोषजाः બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા दो दोषोंसे उत्पन्न हुए, त्रयः ત્રણ तीन, शोथाः શોથ शोथ, भवन्ति થાય છે होते हैं, यथास्व- પોતપોતાનાં अपने अपने, कारण- કારણ कारणोंसे, आकृति- અને લક્ષણોના और लक्षणोंके, सन्निपातात् સન્નિપાતથી सन्निपातसे, सान्निपातिकः સાન્નિપાતિક શોથ सान्निपातिक शोथ, एकः એક છે एक है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, सप्तविधः સાત જાતના सात प्रकारके, भेदः ભેદ છે भेद है ॥ ७ ॥

7. There are three kinds of edema caused by bi-discordance due to admixture of causes and symptoms of the two humors concerned. Only one kind of edema is caused by the discordance due to symptosis of respective causes and symptoms of all the three humors. Thus they are of seven varieties.

शोथानां पृथक् पृथक् प्रकारेण भेदाः —

प्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते, पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८॥

ताभिः ते उन, ताभिः ते उन, प्रकृतिभिः ભેદનાં કારણોથી भेदके कारणोंसे, भिद्यमानः ભેદ પાડવામાં આવતાં भेद करने पर, द्विविधः બે જાતનો दो प्रकारका, त्रिविधः ત્રણ જાતનો तीन प्रकारका, चतुर्विधः ચાર જાતનો चार प्रकारका, सप्तविधः સાત જાતનો सात प्रकारका, अष्टविधः च અને આઠ જાતનો और आठ प्रकारका, शोथः શોથ शोथ, उपलभ्यते જોવામાં આવે છે देखनेमें आता है, पुनः च વળી और फिर, उत्सेध- ઊંચા હોવાની ऊंचा होनेकी, सामान्यात् સમાનતાથી समानतासे, एकः એક પ્રકારનો एक प्रकारका, एव જ છે ही है ॥ ८ ॥

8. Being thus classified according to the difference in their causative factors, they become grouped as bipartite tripartite, quadrupartite, septapartite and octopartite. But they are all one, swelling being their common pathognomic symptom.

---

७. शोथा-शोफा (ह. त.)
,, एवं सप्तविधो भेदः-एवं भेदः (ख. ज.)

८ प्रकृतिभि—एवं भेदप्रकृतिभि (ख. त. ष.)
,, शोथ—शोफ (ख.)
,, पुनश्चैक—स पुनश्चैक (ष.

वातजादिशोथलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम् —

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **यस्य** જેનાં जिसके, **गात्राणि** અંગો अंग, **शूयन्ते** સૂજી જાય सूजे हों, **स्वपन्ति इव** જાણે કે વેદનારહિત થાય सोनेकी भांति हो जाते हों, **रुजन्ति च** કે પીડાયુક્ત હોય या पीड़ायुक्त होते हों, **पीडितानि** દબાવવાથી दबाने पर, **आशु** તરત शीघ्र, **उन्नमन्ति** ઊંચાં આવી જાય ऊपर आ जाते हों, **तम्** તેને उसको, **वातशोथम्** 'તને વાતશોથ થયો છે' 'तुम्हें वातशोथ हुआ है,' **आदिशेत्** એમ કહેવું ऐसा कहें ॥ ९ ॥

Here are verses again —

9. That edema is to be regarded as the one due to vata wherein the limbs are swollen and there is numbness and pain in the swelling and which when pressed with the finger and left, returns instantaneously to its normal level.

यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥१०॥

अपि च વળી और भी, **अरुण-** અરુણ લાલ, **वर्ण-** વર્ણનો वर्णके, **आभः** દેખાતો देखावका, **यः** જે जो, **शोथः** શોથ शोथ, **नक्तम्** રાત્રે रात्रिमें, **प्रणश्यति** બેસી જાય છે शान्त होता है, **स्नेह-** તથા સ્નેહ तथा स्नेह, **उष्ण-** ગરમી गरमी, **मर्दनाभ्याम् च** અને મર્દનથી और मर्दनसे, **प्रणश्येत् च** શમી જાય છે नष्ट हो जाता है, **सः** તે वह, **वातिकः** વાતજન્ય શોથ છે वातजन्य शोथ है ॥ १० ॥

10. That which is light-red in appearance, which is lessened at night (due to rest) and disappears when massaged with unctuous and hot substances, is also an edema due to vata.

यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
स्विद्यति क्लिद्यते गन्धी स पैत्तः श्वयथुः स्मृतः॥११॥

पिपासा- તરસ प्यास, **ज्वर-** તથા તાવથી एवं ज्वरसे, **आर्तस्य** પીડાયેલ મનુષ્યનો पीड़ित मनुष्यका, **यः** જે શોથ जो शोथ, **दूयते** બળતરા કરે છે जलता है, **अथ विदह्यते** તુરત પાકી જાય છે शीघ्र पक जाता है, **स्विद्यति** પરસેવાથી યુક્ત બને છે पसीनेसे युक्त होता है, **क्लिद्यते** ક્લેદ પામે છે क्लिन्न होता है, **गन्धी** અને ગંધ મારે છે और गन्धवाला होता है, **सः** તે उस, **श्वयथुः** સોજાને शोथको, **पैत्तः** પિત્તજન્ય पित्तजन्य, **स्मृतः** કહ્યો છે कहा है ॥ ११ ॥

11. That edema is regarded as born of pitta wherein the patient is afflicted with thirst and fever, and there is pain and burning sensation in the swelling, as well as sweating, softening and smell.

यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥१२॥

यः જે સોજો जो शोथ, **पीत-** પીળાં पीले, **नेत्र-** નેત્ર नेत्र, **वक्त्र-** મુખ मुख, **त्वक्** તથા ચામડીવાળો और त्वचा वाला हो, **पूर्वम्** અને પહેલાં और पहले, **मध्यात्** મધ્ય શરીરમાં मध्य शरीरमें, **प्रशूयते** ઉત્પન્ન થાય उत्पन्न हो, **तनुत्वक्** પાતળી ચામડીવાળો હોય पतली त्वचावाला हो, **अतिसारी च** અને અતિસારવાળો હોય और अतिसारवाला हो, **सः** તે वह, **पित्तशोथः**

९. शूयन्ते—दूयन्ते (द.)
,, स्वपन्तीव—स्पन्दन्तीव (ग. घ.)
,, स्वपन्तीव रुजन्ति च—स्पन्दन्तीव रुजन्ति च (प).
,, उन्नमन्त्याशु—उन्नमन्तीव (प.)
१०. शोथो—शोफो (ख. ञ.)

११. स्विद्यति क्लिद्यते—क्लिद्यति स्विद्यते (क ब.)
१२. नेत्रवक्त्रत्वक्—मुखवर्णत्वक् (ग.)
,, —मुखनेत्रत्वक् (च.)
,, —नखनेत्रत्वक् (प.)

પિત્તજન્ય શોથ पित्तजन्य शोथ, उच्यते કહેવાય છે कहलाता है ॥ १२ ॥

12. That again is said to be edema due to pitta wherein there is yellow coloration of the eyes, the face and the skin, wherein the edema begins in the abdomen, the skin is thin and the patient is suffering from diarrhoea.

शीतः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निपीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥१३॥

यः तु જે जो, शीतः શીત शीतल, सक्तगतिः ફેલાય નહિ એવો न फैलनेवाले, कण्डूमान् ખરજવાળો खाजयुक्त, पाण्डुः एव च પાંડુ રંગનો पाण्डुवर्ण, निपीडितः તથા દાબવાથી तथा दबाने पर, न उन्नमति ઊંચો ઉપડી આવતો ન હોય ऊंचा न उठे, सः ते वह, श्वयथुः શોથ शोथ, कफात्मकः કફાત્મક છે कफजन्य है ॥ १३ ॥

13. That edema is due to kapha which is cold, fixed, itching, whitish and which on pressure pits and does not return to the normal level soon.

यस्य शस्त्रकुशच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छा स्रवति स चापि कफसंभवः ॥१४॥

यस्य જેના जिसके, शस्त्र- શસ્ત્રથી शस्त्रसे, कुश- કે દર્ભથી કરેલા या दर्भसे, छिन्नात् છેદમાંથી काटने पर, शोणितम् લોહી रक्त, न ન नहीं, प्रवर्तते નીકળે निकलता, कृच्छ्रेण અને મુશ્કેલીએ और कठिनाईसे, पिच्छा ચીકણો તથા ઘાટો સ્રાવ चिकना तथा गाढा स्राव, स्रवति વહે बहे, सः ते સોજો वह शोथ, च अपि પણ भी कफसंभवः કફથી ઉત્પન્ન થયેલો છે कफजन्य है ॥ १४ ॥

14. That again is edema due to kapha from which no blood flows out when incised with an instrument or a blade of sacred grass but only slimy fluid oozes out with difficulty.

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥१५॥

निदान- નિદાન निदान, आकृति- તથા લક્ષણોના एवं लक्षणोंका, संसर्गात् સંસર્ગથી संसर्ग होनेसे, द्विदोषजः બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો दो दोषजन्य, श्वयथुः સોજો शोथ, स्यात् થાય છે होता है, व्यामिश्र- ત્રણ દોષોનાં મિશ્રિત तीन दोषके मिश्रित, हेतुजः કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો कारणोंसे उत्पन्न हुआ, सर्व- અને સર્વ और सम्पूर्ण, आकृतिः લક્ષણવાળો लक्षणोंवाला, शोथः સોજો शोथ, सन्निपातात् સન્નિપાતજન્ય सन्निपातजन्य, स्यात् થાય છે होता है ॥ १५ ॥

15. That is edema due to bi-discordance wherein there is combination of causes and symptoms of two humors. That is an edema due to tri-discordance wherein all of the above symptoms appear owing to a combination of all the causative factors.

शोथानां स्थानविशेषकृतमसाध्यत्वम्—

यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥१६

१३. शीतःसक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च--यः शीतलः सक्तगतिः पाण्डुः कण्डूयतेऽपि च (ग. घ. ध.)
,, शीतः सक्तगतिर्यस्तु—यः शीतलः सक्तगति (क. छ.)
,, सक्तगतिः—सन्नगतिः (प.)
,, निपीडितो—यः पीडितो (द.)
,, निपीडितो नोन्नमति—पीडितो नोन्नमेन्मन्दः (ग. च. ध.)
१४. शस्त्रकुशच्छिन्ना—शस्त्रकुशच्छेदा (क. घ.)
,, पिच्छा स्रवति—पिच्छास्रवति (ख.)

१५. शोथो—शोफो (ख.)
१६. शोथः—शोफः (ज. त.)
,, सर्वाङ्गगो—गुर्वङ्गगो (प.)
,, प्रसृतः—प्रसृतः (द.)

यः तु વળી જે और जिस, जन्तोः પુરુષને पुरुषके, पादाभिनिर्वृत्तः પગોથી શરૂ થયેલો पैरोंसे आरम्भ होकर, शोथः સોજો शोथ, सर्व- સર્વ सब, अङ्गगः અંગે પ્રસરનારો अङ्गोंमें फैलता, भवेत् થાય हो, यः અને જે સોજો और जो शोथ, स्त्रीमुखात् સ્ત્રીને મુખથી શરૂ થઈને स्त्रीके मुखसे शुरू होकर, प्रसृतः પ્રસરે फैलता हो, सः च તે वह जन्तोः પુરુષને તથા સ્ત્રીને पुरुष और स्त्रीको, सुकष्टः અનુક્રમે બહુ કષ્ટ-સાધ્ય क्रमशः कष्टसाध्य, स्यात् થાય છે होता है ॥१६॥

16. The swelliug which first manifests itself in the feet and then spreads over the whole body of the person becomes formidable. So too is the edema in women which begins from the face and spreads all over.

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥१७॥

अपि च વળી और भी, यः જે સોજો जो शोथ, स्त्रियाः वा સ્ત્રીને स्त्रीके, पुरुषस्य वा અથવા પુરુષને अथवा पुरुषके, गुह्यप्रभवः ગુહ્ય ભાગમાં થઈ આવે गुह्यभागमें उत्पन्न हो जाय, यस्य च અને જેમાં और जिसमें, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, स्युः થાય हो जाय, सः च તે સોજાને उस शोथको, कष्टतमः સૌથી કષ્ટદાયક अतिशय कष्टदायक, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The swelling which begins in the genitals in men or women should also be known as the most formidable condition if accompanied with complication.

शोथस्योपद्रवाः—

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥१८॥

छर्दिः ઉલટી वमन, श्वासः શ્વાસ श्वास, अरुचिः અરુચિ अरुचि, तृष्णा તૃષ્ણા प्यास, ज्वरः તાવ ज्वर, सदौर्बल्यः च एव અને દુર્બળતા સહિત और दुर्बलता सहित, अतीसारः અતીસાર अतीसार, अयम् આ यह, सप्तकः સાતનો સમૂહ सातका समूह, शोफ- સોજાના शोथके, उपद्रव- ઉપદ્રવોનો उपद्रवोंका, संग्रहः સંક્ષેપ છે संक्षेप है ॥ १८ ॥

18. The complications of edema in short are vomiting, dyspnea, anorexia, thirst, fever, diarrhoea and seventhly debility.

उपजिह्विकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥१९॥

यस्य જેનો जिसका, प्रकुपितः કુપિત થયેલો कुपित हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, जिह्वा- જીભના जिह्वाके, मूले મૂળમાં मूलमें, अवतिष्ठते સ્થિર થાય છે स्थिर होता है, आशु અને તરત और शीघ्र, शोथम् સોજો शोथको, संजनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, अस्य તેને उसको, उपजिह्विका ઉપજિહ્વિકા उपजिह्विका, जायते થાય છે होती है ॥ १९ ॥

19. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the tongue, it causes immediately an acute swelling there and the person is affected with Upajihvika (acute Glossitis).

गलशुण्डिकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोफं करोति गलशुण्डिकाम् ॥२०॥

यस्य જેનો जिसका, प्रकुपितः કુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा કફ कफ, काकले કાકડામાં

---

१८. ज्वरोऽतीसारः—ज्वरातीसारः (ग.)
,, शोथो—शोफो (घ. च.)

१९. संजनयेच्छोथं—संजनयञ्छोथं (ग. घ.)
,, ,, —संजनयेच्छोफं (घ.)
२०. सञ्जनयेच्छोफं—सञ्जनयञ्छोथं (घ.)
,, शोफं—शोथं (घ.)

काकलमें, **व्यवतिष्ठते** સ્થિર થાય છે स्थिर होता है, **आशु** અને તરત और शीघ्र, **शोफम्** સોજો शोथको, **संजनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **गलशुण्डिकाम्** તેને તે કફ ગલશુંડિકા उसे वह कफ गलशुण्डिकाको, **करोति** કરે છે करता है ॥२०॥

20. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the palate, it causes immediately an acute swelling there which is called Galasundika (Quinsi.)

गलगण्डस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः संजनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥२१॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, **श्लेष्मा** કફ कफ, **गलबाह्य** ગળાના બહારના ભાગમાં गलेके बाहरके भागमें, **अवतिष्ठते** રહે છે रहता है, **शनैः** અને ધીમે ધીમે और धीमे धीमे, **शोफम्** સોજો शोथको, **संजनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अस्य** તેને इसको, **गलगण्डः** ગલગંડ गलगण्ड, **जायते** થાય છે होता है ॥२१॥

21. When the provoked kapha in the body gets localised outside the throat, it produces chronic swelling there and causes Galaganda (Derade noncus.)

गलग्रहस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥२२॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, **श्लेष्मा** કફ कफ, **अन्तर्गले** ગળાના અંદરના ભાગમાં गलेके अन्दरके भागमें, **स्थिरः** સ્થિર स्थिर, **तिष्ठति** થાય છે होता है, **आशु** અને જલદી और जल्दी, **शोफम्** સોજો शोथ, **संजनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अस्य** એને इसे, **गलग्रहः** ગલગ્રહ गलग्रह, **जायते** થાય છે होता है ॥२२॥

22. When the provoked kapha in the body becomes firmly established inside the throat, it produces immediately an acute swelling and causes Galagraha (throat-spasm.)

विसर्पस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २३॥

यस्य જેનું जिसका, **प्रकुपितम्** કુપિત થયેલું कुपित हुआ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **सरक्तम्** લોહી સહિત रक्तके साथ, **त्वचि** ચામડીમાં त्वचामें, **सर्पति** પ્રસરે છે फैलता है, **सरागम्** અને રતાશવાળો और रक्तवर्ण, **शोफम्** સોજો शोथको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **तस्य** તેને उसको, **विसर्पः** વિસર્પ विसर्प, **जायते** થાય છે होता है ॥२३॥

23. When the provoked pitta along with the vitiated blood in the body spreads in the skin it produces an acute red swelling and causes acute spreading affection.

पिडकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥२४॥

यस्य જેનું जिसका, **प्रकुपितम्** કુપિત થયેલું प्रकुपित हुआ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **त्वचि** ચામડીમાં त्वचामें, **रक्ते** અને લોહીમાં और रक्तमें, **अवतिष्ठते**

२१. संजनयेच्छोफं–संजनयच्छोथं (घ.)
२२. स्थिरः–स्थितः (ख.)
,, संजनयेच्छोफम्–संजनयच्छोथम् (घ.)
,, जायतेऽस्य गलग्रहः–करोति गलशुण्डिकाम् (ङ.)
२३. शोफं–शोथं (घ.)
,, जनयेत्–जनयत् (घ.)
२४. शोथं–शोफं (ङ.)
,, जनयेत्–जनयत् (च. घ.)

સ્થિર થાય स्थिर होता है, सरागम् અને રતાશવાળો और रक्तवर्णयुक्त, शोथम् સોજો शोथको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, तस्य તેને उसको, पिडका પિડકા पिडका, जायते થાય છે होती है ॥ २४ ॥

24. When the provoked pitta in the body becomes localised in the skin and the blood, it causes red swelling and the person is affected with pimples.

तिलकादीनां संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा नीलिका तस्य जायते ॥२५॥

यस्य જેનું जिसका, प्रकुपितम् કુપિત થયેલું कुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, शोणितम् લોહીમાં रक्तमें, प्राप्य પહોંચીને पहुंचकर, शुष्यति સુકાઇ જાય છે सूख जाता है, तस्य તેને उसको, तिलकाः તિલકાલક तिल, पिप्लवः પિપ્લુ पिप्लु, व्यङ्गाः વ્યંગ व्यङ्ग, नीलिका અને નીલિકા और नीलिका, जायते થાય છે होती है ॥ २५ ॥

25. When the provoked pitta in the body reaching the blood dries up then the person develops moles, port-wine marks, Vyanga or blue-black moles.

शङ्खकस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥२६॥

यस्य જેનું जिसका, प्रकुपितम् કુપિત થયેલું प्रकुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, शङ्खयोः બન્ને લમણામાં शङ्खप्रदेशोंमें, अवतिष्ठते સ્થિર થાય स्थिर हो-जाता है, तस्य તેને उसको, शङ्खकः શંખક शंखक, नाम નામનો नाम, दारुणः ભયંકર दारुण, श्वयथुः સોજો शोथ, जायते થાય છે होता है ॥२६॥

26. When the provoked pitta in the body gets localised in the temples, the person is affected with an acute, serious swelling called Sankhaka (facial Erysipelas).

कर्णमूलशोथस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥२७॥

यस्य જેનું जिसका, प्रकुपितम् કુપિત થયેલું प्रकुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, ज्वरान्ते તાવને અન્તે ज्वरके अन्तमें, कर्णमूले કાનના મૂળમાં कर्णमूलमें, अवतिष्ठते સ્થિર થાય છે स्थिर होता है, तस्य તેને उसको, दुर्जयः ન મટે એવો कष्टसाध्य, शोथः શોથ शोथ, अन्ताय મરણ માટે मृत्युके लिए, उपजायते થાય છે उत्पन्न होता है ॥ २७ ॥

27. When the provoked pitta in the body gets localised at the root of the ear at the termination of fever, the person develops an incurable swelling leading to death.

प्लीहाभिवृद्धेः संप्राप्तिः लक्षणं च—

वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥२८॥

यस्य જેનો जिसका, कुपितः કુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, वातः વાયુ वात, प्लीहानम् બરોળને प्लीहाको, उद्धूय ખસેડીને खिसकाकर, तिष्ठति સ્થિત થાય છે स्थिर होता है, तस्य તેને उसे, पार्श्वम् ડાબા પડખામાં वाम पार्श्वमें, शनैः ધીમે ધીમે धीमे धीमे, परितुदन् પીડા કરતી पीडा करती हुई, प्लीहा બરોળ प्लीहा, अभिवर्धते વધે છે बढती है ॥२८॥

28. When the provoked vata in the body becomes established in the spleen and excites it, there is slow

२५. पिप्लवो–पिप्लवा (क.)
,, व्यङ्गा–व्यङ्गो (घ. च.)

२८. शनैः–शूलैः (ग. घ.)

and chronic pricking pain in the left side of the body and the spleen gets enlarged.

गुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥२९॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો कुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **गुल्मस्थाने** ગુલ્મસ્થાનમાં गुल्मस्थानमें, **अवतिष्ठते** સ્થિર થાય છે स्थिर होती है, **तस्य** તેને उसको, **सशूलम्** શૂલ સહિત शूलयुक्त, **शोथम्** સોજો शोथ, **जनयन्** ઉત્પન્ન કરતો उत्पन्न करता हुआ, **गुल्मः** ગુલ્મ गुल्म, **उपजायते** થઈ આવે છે होता है ॥२९॥

29. When the provoked vata in the body gets localised in the abdominal region, it causes a swelling accompanied with colicky pain and afflicts the person with Gulma.

वृद्धेः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वङ्क्षणाद्वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો कुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **शोफ-शूल-** સોજો અને શૂલ કરીને शोफ और शूल करके, **चरन्** ફરતો ફરતો फिरती फिरती, **वङ्क्षणात्** વંક્ષણમાંથી वंक्षणमेंसे, **वृषणौ** વૃષણોમાં वृषणमें, **याति** જાય जाती है, **तस्य** તેને उसको, **वृद्धिः** વૃદ્ધિરોગ वृद्धिरोगः, **उपजायते** થાય છે होता है ॥३०॥

30. If the provoked vata in the body producing swelling and pain moves gradually and migrates from the groin (inguinal region) to the scrotum the man gets enlargement of the scrotum.

उदरस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्षावुदरं तस्य जायते ॥३१॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો कुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **त्वक्-** ચામડી त्वचा. **मांस-** અને માંસની और मांसके, **अन्तरम्** વચ્ચે बीचमें, **आश्रितः** રહી रहकर, **कुक्षौ** ઉદરમાં उदरमें, **शोथम्** શોથ शोथ, **संजनयेत्** ઉત્પન્ન કરે उत्पन्न करे, **तस्य** તેને उसको, **उदरम्** ઉદરરોગ उदररोग, **जायते** થાય છે होता है ॥ ३१ ॥

31. When the provoked vata in a person's body gets a hold between the skin and the flesh, it causes a swelling in the belly and the person suffers from abdominal affections.

आनाहस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥३२॥

यस्य જેનો जिसका, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલો कुपित हुआ, **वातः** વાયુ वायु, **कुक्षिम्** ઉદરનો उदरका, **आश्रित्य** આશ્રય કરી आश्रय करके, **तिष्ठति** રહે છે रहती है, **अधः न** નથી નીચે न तो नीचे, **उर्ध्वम् अपि न** અને નથી ઉપર પણ और न तो ऊपर ही, **व्रजति** જાતો जाती है, **तस्य** તેને उसको, **आनाहः** આનાહ आनाह, **जायते** થાય છે होता है ॥ ३२ ॥

32. When the provoked vata in the body becomes established in the region of a person's belly and moves neither upwards nor downwards, then he is afflicted with constipation.

२९. वायुः—वातः (ग. च.)
„ शोफम्—शोथम् (घ. च.)
३०. वृद्धिः—वर्ध्मं (झ. थ.)
„ „ —ब्रध्नः (त. प.)

३१. शोथं—शोफं (ग. त.)
३२. आश्रित्य—आवार्य (ग. थ. द.)

अधिमांसार्बुदादीनामपि शोथेऽन्तर्भावः —

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥३३॥

अधिमांस- અધિમાંસ अधिमांस, **अर्बुद–आदयः** અર્બુદાદિ अर्बुद आदि, **रोगाः** રોગો रोगों, (**यदि अपि** જો કે यद्यपि), **नाम-** નામ नाम, **रूपाभ्याम्** તથા રૂપથી तथा रूपसे, **विशिष्टाः** પરસ્પર ભિન્ન છે परस्परभिन्न हैं, (**तथा अपि** તો પણ तो भी), **उत्सेध–सामान्यात्** ઊંચાપણાની સમાનતાને લીધે ऊंचापनकी समानतासे, **शोथसंग्रहे** સોજાઓના સંગ્રહમાં शोथोंके संग्रहमें, **निर्देश्याः** કહેવા યોગ્ય છે कहने योग्य हैं ॥ ३३ ॥

33. Fleshy, malignant and other tumours, though quite different in name and symptoms should be included in the group of swellings, owing to their having the common feature of swelling.

रोहिण्याः संप्राप्तिः —

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥३४॥
जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥३५॥

यस्य જેના जिसके, **युगपत्** એક સાથે एक साथ, **कुपिताः** કુપિત થયેલા कुपित हुए, **त्रयः** ત્રણે तीनों, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफाः** તથા કફ તथा कफ, **समुच्छ्रिताः** બહુ વૃદ્ધિ પામી बहुत बढकर, **विदहन्तः** વિદાહ ઉત્પન્ન કરતા विदाह उत्पन्न करते हुए, **जिह्वामूले** જીભના મૂળમાં जिह्वामूलमें, **अवतिष्ठन्ते** સ્થિર થાય છે स्थिर होते है, (**तस्य** ते તેને તેઓ उसे वे), **भृशम्** ઘણો अत्यन्त, **शोथम्** સોજો शोथ, **पृथग्विधाः** અને જુદી જુદી જાતની और नाना प्रकारकी, **वेदनाः** વેદનાઓ वेदनाओंको, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, **तम्** તે उस, **शीघ्रकारिणम्** શીઘ્રકારી शीघ्रकारी, **रोगम्** રોગને रोगको, **रोहिणी** રોહિણી रोहिणी, **इति** એમ ऐसा, **विनिर्दिशेत्** કહેવો कहे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. When all the three humors vata, pitta and kapha are excessively increased and provoked simultaneously in the body and get localised at the base of the tongue, they scorch locally and cause extensive swelling and pain of various kinds. This acutely spreading disease is called Rohini (Diphtheria).

रोहिण्याः साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः —

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३६॥

तस्य તે उस, **जन्तोः** પ્રાણીની मनुष्यकी, **जीवितम्** જિંદગી जिंदगी, **परमम्** વધુમાં વધુ अधिकसे अधिक, **त्रिरात्रम्** ત્રણ રાતની तीन रातकी, **भवति** હોય છે होती है, **कुशलेन तु** પરંતુ કુશળ વૈદ્યે परन्तु कुशल वैद्यसे, **क्षिप्रम्** તરત तुरन्त, **अनुक्रान्तः** ચિકિત્સા કરી હોય તો चिकित्सा करा लेने पर, **सुखी** નીરોગ नीरोग, **सम्पद्यते** થાય છે होता है ॥ ३६ ॥

36. Three nights and days are the longest period that the patient can survive but if treated soon by an expert, he may be restored to health.

कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्—

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥३७॥

---

३३. विशिष्टा–विशिष्ट (ध.)
३५. शोथं–शोफं (ग.)
,, रोगं–नाम्ना (ख. ठ. त.)
,, रोहिणीति विनिर्दिशेत्–रोहिणीकेति निर्दिशेत् (ग. ध.)
३६. तस्य–चास्य (च.)
,, °क्रान्तः–°प्राप्तः (ग. थ. ध.)
३७. ह्येवंविधाः–चैवंविधाः (च.)
,, मिथ्याचारेण–मिथ्यारम्भेण (क. च. ध.)

एवंविधाः આવી જાતના इस प्रकारके, दारुण-संमताः દારુણ કહેલા दारुण कहे गये, रोगाः બીજા રોગો પણ अन्य रोग भी, साध्याः સાધ્ય साध्य, सन्ति हि છે हैं, ચે જે जो, अनुपक्रान्ताः ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે चिकित्सा न की जाय, मिथ्याचारेण वा पुनः અથવા સારી રીતે પરહેજ રાખવામાં ન આવે તો अथवा अच्छी तरहसे परहेज न रखा जाय तो, हन्युः હણે છે मार देते हैं ॥ ३७ ॥

37. There are many such diseases which though acute and severe, are yet curable. They may kill the patient if they are either not treated at all or wrongfully treated.

सुखसाध्यस्य लक्षणम्—

साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३८ ॥

अपि च વળી और, मृदु- કોમળ कोमल, संमताः માનેલા समझे हुए, अपरे બીજા પણ दूसरे भी, व्याधयः રોગો रोग, साध्याः સાધ્ય साध्य, सन्ति છે हैं, येषु જેઓ પર जिनमें, यत्न- યત્નથી यत्नसे, अयत्न- કે યત્ન વગર પણ यत्नके विना भी, कृतम् કરેલી की हुई, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, असंशयम् ચોક્કસ बिना संशयके, सिध्यति સિદ્ધ થાય છે सफल होती है ॥ ३८ ॥

38. There are other diseases which are considered mild and curable. In these diseases full or even slight treatment certainly accomplishes cure.

याप्यस्य लक्षणम्—

असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥

याप्यसंज्ञिताः च અને યાપ્ય કહેવાતા और याप्यसंज्ञक, अपरे બીજા दूसरे, व्याधयः રોગો रोग, असाध्याः અસાધ્ય असाध्य, सन्ति છે हैं, येषु જેના પર जिनमें, सुसाधु બહુ સારી રીતે बहुत उत्तमतासे, अपि પણ भी, कृतम् કરેલી की हुई, कर्म चिकित्सा चिकित्सा यात्राकरम् ટકાવી રાખનારી बनाये रखनेवाली, भवेत् થાય છે होती है ॥ ३९ ॥

39. There are other incurable diseases which are called palliable. The best treatment given in such cases may help the patient to pull on with existence.

प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्—

सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥

अपरे च अपि વળી બીજા પણ और दूसरे भी, रोगाः રોગ रोग, सन्ति છે हैं, येषु જેઓ પર जिनमें, बालैः અજ્ઞાનીઓએ अज्ञानियों द्वारा, यत्नकृतम् યત્નપૂર્વક કરેલી यत्नपूर्वक की हुई, अपि પણ भी, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, न નથી नहीं, सिद्ध्यति સિદ્ધ થતી सिद्ध होती, विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, तान् તેઓના उनकी, न उपाचरेत् ઉપચાર નહિ કરવા चिकित्सा न करे ॥ ४० ॥

40. And there are also other diseases where no treatment succeeds, even if the inexperienced physician tries to cure them, but the wise and experienced physician will not undertake to treat them.

रोगाणां साध्यादिभेदाः—

साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

साध्याः સાધ્ય साध्य, अपि च एव અને વળી और भी, असाध्याः च અસાધ્ય असाध्य, व्याधयः એમ રોગો ऐसे रोग, द्विविधाः બે પ્રકારના दो प्रकारके, स्मृताः માનેલા છે कहे हैं, मृदु- મૃદુ मृदु,

३८. साध्याश्चाप्यपरे—साध्याश्चैवापरे (च. ध.)

४०. बालै—वैद्यै (ध. द.)

दारुण- તથા દારુણ તથા दारुण, भेदेन એ ભેદથી से भेदसे, ते તેઓ वे, चतुर्विधाः ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ ४१ ॥

41. Diseases are described to be of two kinds-curable and incurable; and classified according to mildness and severity they are of four kinds.

रुजादिभेदाद्रोगाणामनेकत्वेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रहः—

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥४२॥

रुजा- વેદના वेदना, वर्ण- રંગ वर्ण, समुत्थान- કારણ कारण, स्थान- સ્થાન स्थान, संस्थान- આકૃતિ आकृति, नामभिः તથા નામથી तथा नामसे, भिद्यमानाः ભેદો પાડતાં भेद करने पर, ते તેઓ वे, एव જ ही, अपरिसंख्येयाः અસંખ્ય असंख्य, भवन्ति થઈ જાય છે हो जाते हैं ॥ ४२ ॥

42. When classified according to cause, pain, colour, site, form and nomenclature, the number of these diseases becomes really countless.

व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥४३॥

यथा જેવી રીતે जैसे, स्थूलेषु સ્થૂલ રોગોમાં स्थूल रोगोंमें, संग्रहः સમાવેશ થાય તેવી રીતે संग्रह हो उस तरह, तेषाम् તે રોગોની उन रोगोंकी, व्यवस्था-करणम् સંખ્યાનું કથન કરવામાં આવે છે संख्याका कथन किया जाता है, तथा અને और, विकारेषु નહિ કહેલા રોગોમાં ચિકિત્સાના વ્યવહાર માટે अनुक्त रोगोंकी चिकित्साका व्यवहार करनेके लिए, प्रकृतिसामान्यम् કારણની (વાત, પિત્ત તથા કફની) સમાનતાનો कारणकी (वात, पित्त तथा कफकी) समानताका, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as a broad classification has been given in the brief description (in the chapter on "The eight kinds of Abdominal Disorders",) with a view to systematise them for purposes of treatment even so the common characteristics of the morbid humors in disorders will now be described.

कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपरिसंख्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः—

विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात् कदाचन।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः॥४४

विकार- વિકારનું रोगोंके, नाम- નામ नाम, अकुशलः ન જાણનાર વૈદ્ય न जाननेवाले वैद्यको, कदाचन કદી પણ कभी भी, न ન नहीं, जिह्रीयात् શરમાવું જોઈએ शरमाना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, सर्वविकाराणाम् સર્વ વિકારોની सब रोगोंके, नामतः નામથી नामोंसे, ध्रुवा ચોક્કસ निश्चित, स्थितिः સ્થિતિ स्थिति, न अस्ति નથી नहीं है ॥ ४४ ॥

44. A physician should never be ashamed if he is not able to name a disease, as there can be no definite standardisation of nomenclature of all diseases.

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून् ॥४५॥

४२. रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः—निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः (क.ग.च.छ.थ.ध.)

४३. व्यवस्थाकरणम्—व्यवस्थाकारणम् (ग.थ)

,, यथा स्थूलेषु—यथा स्थौल्येन (थ.)

,, ,, —यथा स्थानेषु (प.)

,, विकारेषु—कारणेषु (प.)

४४. ध्रुवा स्थितिः—ध्रुवा गतिः (ग.थ.)

४५. स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून्—स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् (ग.ध.)

,, चैव—चापि (च.)

कुपितः કુપિત થયેલો कुपित हुआ, सः તે वह, एव જ ही, दोषः દોષ दोष, समुत्थान- હેતુઓના कारणके, विशेषतः ભેદથી भेदसे, स्थानान्तर- જુદાં જુદાં સ્થાનને भिन्न भिन्न स्थानको, गतः च एव પ્રાપ્ત થઈ प्राप्त हो कर, बहून् ઘણા बहुतसे, आमयान् રોગોને रोगोंको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥४५॥

45. The same provoked humour according to the diversity of causes and its localisation in different regions produces many varieties.

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥४६॥

तस्मात् તેથી વૈદ્ય इस लिए वैद्य, विकार- વિકારોની रोगकी, प्रकृतीः પ્રકૃતિ प्रकृति अधिष्ठानान्तराणि च સ્થાનના ભેદ स्थानके भेद, समुत्थान- અને હેતુઓના और कारणके विशेषान् च ભેદ भेदको, बुद्ध्वा જાણીને जान कर, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, समाचरेत् કરવી करे ॥ ४६ ॥

46. Therefore treatment should be initiated after diagnosing the nature of the disease, the different regions of localization, and the special causative factors.

यो ह्येतत् त्रितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥४७॥

यः हि જે जो, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, एतत् આ इन, त्रितयम् ત્રણે બાબતને तीन बातोंको, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, ज्ञानपूर्वम् જ્ઞાનપૂર્વક ज्ञानपूर्वक, यथान्यायम् યથાયોગ્ય यथायोग्य, कर्माणि ચિકિત્સા चिकित्सा आरभते શરૂ કરે છે आरम्भ करता है, सः તે वह, कर्मसु ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, न નથી नहीं, मुह्यति મૂંઝાતો घबराता ॥ ४७ ॥

४७. त्रितयं—त्रिविधं (घ. छ)
,, यथान्यायं - यथाम्नायं (च. ध.)

47. The physician who after ascertaining all these three things, begins treatment intelligently and systematically will not err in therapeutic procedure.

विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं ज्ञेयाः —

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः॥४८॥

प्राणभृताम् પ્રાણીઓના मनुष्योंके, देहे દેહમાં शरीरमें, विकृताः વિકૃત અવસ્થામાં विकृत अवस्थामें, प्रकृतिस्थाः वा અથવા પ્રકૃતિમાં રહેલ अथवा प्रकृतिमें रहे हुए, त्रयः ત્રણે तीन, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफाः तथा કફ તથા कफ, नित्याः નિત્ય છે नित्य हैं, पण्डितः પંડિતે बुद्धिमान्, तान् તેઓને इनको, बुभुत्सेत જાણવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ जाननेकी इच्छा करे ॥ ४८ ॥

48. Vata, pitta and kapha, reside either in their normal or pathological state in the bodies of all embodied creatures. Hence the learned physician should desire to recognise them.

प्रकृतिस्थानां वातादीनां कर्म—

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥४९॥

उत्साह- ઉત્સાહ उत्साह, उच्छ्वास- ઉચ્છ્વાસ उच्छ्वास, निःश्वास- નિઃશ્વાસ निःश्वास, चेष्टाः ચેષ્ટા चेष्टा, समा સમ અવસ્થામાં समान रूपमें, धातुगतिः ધાતુઓનું વહન धातुओंका वहन, गतिमताम् ગમનશીલ વસ્તુઓનું गमनशील वस्तुओंकी, समः સરખી રીતે समान रूपमें, मोक्षः બહાર કાઢવું बाहर निकालना, (इति એ ये), अविकारजम् અવિકૃત अविकृत, वायोः વાયુનાં वायुके, कर्म કર્મ છે कर्म हैं ॥ ४९ ॥

49. Actions of the normal vata are animation, inspiration and expiration

४९. गतिमतां—गतिमतो (ग.)

(respiratory movement), body-movement, regular circulation of body elements and regular elimination of excretions.

दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥५०॥

दर्शनम् દેખવું देखना, पक्तिः પચાવવું पचाना, ऊष्मा ગરમી गरमी, क्षुत् ભૂખ भूख, तृष्णा તરસ प्यास, देह- દેહની शरीरकी, मार्दवम् કોમળતા कोमलता, प्रभा કાન્તિ कान्ति, प्रसादः પ્રસન્નતા प्रसन्नता, मेधा च અને મેધા और मेधा, (इति એ ये,) अविकारजम् અવિકૃત अविकृत, पित्तकर्म પિત્તનાં કર્મ છે पित्तके कर्म हैं ॥ ५० ॥

50. Actions of the normal pitta are the power of vision, digestive fire, body heat, hunger, thirst, softness of body, lustre, clearness of mind and intelligence.

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥५१॥

स्नेहः સ્નિગ્ધતા स्निग्धता, बन्धः બન્ધન बन्धन, स्थिरत्वम् च સ્થિરતા स्थिरता, वृषता પુરુષાતન वृषता, बलम् બળ बल, क्षमा ક્ષમા क्षमा, धृतिः ધૈર્ય धैर्य, अलोभः च અને નિર્લોભતા और निर्लोभता, (इति એ ये), अविकारजम् અવિકૃત अविकृत, कफ- कर्म કફનાં કર્મ છે कफके कर्म हैं ॥ ५१ ॥

51. Actions of the normal kapha are viscousness, cohesion, firmness, heaviness, potency, strength, forgiveness, fortitude and greedlessness.

वातादीनां क्षयलक्षणम्—

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।
कर्मणः प्राकृताद्धानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥५२॥

वाते વાત वात, पित्ते પિત્ત पित्त, कफे च एव અને કફનો और कफके, क्षीणे क्षय થતાં क्षय होते हुए, प्राकृतात् પ્રાકૃત प्राकृत, कर्मणः કર્મની कर्मकी, हानिः હાનિ हानि, विरोधिनाम् अपि वा અથવા તો વિપરીત કર્મની अथवा तो विपरीत कर्मकी, वृद्धिः વૃદ્ધિ वृद्धि, लक्षणम् આ લક્ષણ यह लक्षण, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ५२ ॥

52. Now the signs of decrease of vata pitta and kapha are described to be decrease of their respective actions. There may be the loss of their normal functions or even the increase of contrary ones.

वातादीनां वृद्धिलक्षणम्—

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चैवं परीक्ष्यते ॥५३॥

दोष- દોષોની दोषोंकी, प्रकृति- પ્રકૃતિમાં प्रकृतिमें, वैशेष्यम् અધિકતા થાય એ अधिकता होना यह, नियतम् ચોક્કસ निश्चित, वृद्धि- દોષોની વૃદ્ધિનું दोषोंकी वृद्धिका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है, एवम् આ પ્રમાણે इसी प्रकार, दोषाणाम् દોષોની दोषोंकी, प्रकृतिः સમતા समता, हानिः ક્ષીણતા क्षीणता, वृद्धिः च તથા અધિકતાની तथा अधिकताकी, परीक्ष्यते પરીક્ષા કરવામાં આવે છે परीक्षा की जाती है ॥ ५३ ॥

53. Increase of natural actions is the position indicated in the increase of humors. The norm, the decrease and increase of humors are thus diagnosed.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

५०. प्रभा—प्रज्ञा (ध.प.)

५२ क्षीणे—न्यूने (ध.प.)
,, विरोधिनाम्—विरोधिनी (ध.)
५३. वैशेष्यम्—वैषम्यम् (ध.)
,, प्रकृतिर्हानिः—प्रकृतेर्हानिः (प.)

तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥५४॥
विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥५५॥
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ।
व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥५६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकाः** ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, **वीत-** નિઃશેષ થયેલ છે निःशेष हुए, **मोह-** મોહ मोह, **रजोदोष-** રજોગુણરૂપ દોષ रजोगुणरूप दोष, **लोभ-** લોભ लोभ, **मान-** અભિમાન अभिमान, **मद-** મદ मद, **स्पृहः** અને સ્પૃહા જેની એવા और स्पृहा जिसकी ऐसे, **पुनर्वसुः** ભગવાન પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, **त्रिशोथीये** ત્રિશોથીય त्रिशोथीय, **रोगाध्याये** રોગાધ્યાયમાં रोगाध्यायमें, **शोथानाम्** શોથની शोथकी, **संख्याम्** સંખ્યા संख्या, **निमित्तम्** કારણ कारण, **रूपाणि** લક્ષણ लक्षण, **साध्यताम्** સાધ્યતા साध्यता, **न च** અસાધ્યતા असाध्यता, **तेषाम् तेषाम्** તે તે उन उन, **विकाराणाम्** વિકારોની रोगोंसे, **पूर्वजान्** પૂર્વે થતા पूर्व उत्पन्न हुए, **तान् तान्** તે તે वे वे, **शोथान् च** શોથ शोथ, **विकाराणाम्** વિકારોના रोगोंका, **विधिभेदम्** પ્રકારભેદ प्रकारभेद, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, **बोध्यसंग्रहम्** જાણવા યોગ્ય બાબતોનો સંગ્રહ जानने योग्य बातोंका संग्रह, **दोषाणाम्** દોષોનું रोगोंका, **प्राकृतम्** પ્રાકૃત प्राकृत, **कर्म** કર્મ कर्म, **हानि-** અને દોષોની હાનિ और दोषोंकी हानि, **वृद्धिषु** તથા વૃદ્ધિમાં तथा वृद्धिमें, **लक्षणम्** લક્ષણ એઓનું लक्षण इनका, **व्याख्यातवान्** વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥५४-५६॥

Here are the recapitulatory verses—

54-56. The number, causes, and signs and symptoms of edema, their curability or otherwise, the regional swellings and their respective precedent pathological conditions. Modes of classification of diseases, brief description of the three essential factors of diagnosis, normal actions of humors and symptoms produced in conditions of their decrease and increase. All these are described in the chapter entitled "The three kinds of Edema" by Punarvasu who is free from all infatuation, ignorance, passion, greed, pride, vanity and attachment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने त्रिशोथीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **त्रिशोथीयः** 'ત્રિશોથીય' 'त्रिशोथीय', **नाम** નામનો नामका, **अष्टादशः** અઢારમો अट्ठारहवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighteenth chapter entitled "The three kinds of Edema", is completed.

---

५४. शोथानां—शोफानां (ग.ध.)
,, विधिभेदं—तेषां तेषां (थ.)
,, त्रिविधं—त्रितयं (क.)
,, वीतमोह—वीतराग (ध.)
,, त्रिशोथीये—त्रिशोफीये (ध.)

ऊनविंशोऽध्यायः ।

ઓગણીસમો અધ્યાય अध्याय उन्नीसवाँ

Chapter XIX

अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, अष्टोदरीयम् 'અષ્ટોદરીય' નામના 'अष्टोदरीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Abdominal Affections."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदरादिरोगाणां संख्यानां निर्देशः—

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः; षडतीसाराः, षडुदावर्ताः;

इह खलु આ આયુર્વેદમાં ખરેખર इस आयुर्वेदमें निश्चित रूपमें, अष्टौ આઠ आठ, उदराणि ઉદરરોગ उदररोग, अष्टौ આઠ आठ, मूत्राघाताः મૂત્રાઘાત मूत्राघात, अष्टौ આઠ आठ, क्षीरदोषाः ધાવણના દોષો स्तन्यके दोष, अष्टौ આઠ आठ, रेतोदोषाः વીર્યદોષો वीर्यदोष, सप्त સાત सात, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, सप्त સાત सात, पिडकाः પિડકા पिडका, सप्त સાત सात, वीसर्पाः વિસર્પ विसर्प, षट् ૭ छः, अतीसाराः અતીસાર अतीसार, षट् ૭ छः, उदावर्ताः ઉદાવર્ત उदावर्त;

3-(1). There are eight varieties of abdominal affections, eight of the disorders of the urinary system, eight of galactic disorders, eight of seminal disorders, seven of dermatosis, seven of inflammatory swellings, seven of acute spreading affections, six of diarrhoea, six of misperistalsis;

पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः;

पञ्च પાંચ पांच, गुल्माः ગુલ્મ गुल्म, पञ्च પાંચ पांच, प्लीह-दोषाः બરોળના દોષો प्लीहाके दोष, पञ्च પાંચ पांच, कासाः ઉધરસ कास, पञ्च પાંચ पांच श्वासाः શ્વાસ श्वास, पञ्च પાંચ पांच, हिक्काः હેડકી हिक्का. पञ्च પાંચ पांच, तृष्णाः તરસ तृषा, पञ्च પાંચ पांच, छर्दयः ઉલટી वमन, पञ्च પાંચ पांच, भक्तस्य ભોજન भोजन, अनशन-स्थानानि ન ખાવાનાં કારણો અર્થાત અરોચક न खानेके कारणों अर्थात् अरोचक, पञ्च પાંચ पांच, शिरोरोगाः શિરોરોગ शिरोरोग, पञ्च પાંચ पांच, हृद्रोगाः હૃદયના રોગ हृदयके रोग, पञ्च પાંચ पांच, पाण्डुरोगाः પાંડુરોગ पाण्डुरोग, पञ्च પાંચ पांच, उन्मादाः ઉન્માદ उन्माद;

3-(2). five of gulma, five of splenic disorders, five of coughs, five of dyspnea, five of hiccup, five of thirst, five of vomiting, five of loss of appetite, five of the diseases of the head, five of cardiac disorders, five of anemia, five of insanity;

चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि;

३. प्लीहदोषाः—प्लीहप्रदोषाः (ज.)

चत्वारः ચાર चार, अपस्माराः અપસ્માર अपस्मार, चत्वारः ચાર चार, अक्षिरोगाः આંખના રોગો आंखके रोग, चत्वारः ચાર चार, कर्णरोगाः કાનના રોગો कानके रोग, चत्वारः ચાર चार, प्रतिश्यायाः સળેખમ प्रतिश्याय, चत्वारः ચાર चार, मुखरोगाः મુખરોગ मुखरोग, चत्वारः ચાર चार, ग्रहणीदोषाः ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, चत्वारः ચાર चार, मदाः મદ मद, चत्वारः ચાર चार, मूर्च्छायाः મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, चत्वारः ચાર चार, शोषाः શોષ शोष, चत्वारि ચાર चार, क्लैब्यानि નપુંસકત્વ क्लीबता;

3-(3). four of epilepsy, four of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza, four of assimilation disorders, four of intoxication, four of fainting, four of consumption, four of impotency.

त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं; द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि;

त्रयः ત્રણ तीन, शोफाः શોફ शोथ, त्रीणि ત્રણ तीन, किलासानि કિલાસ किलास, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, द्वौ બે दो, ज्वरौ તાવ ज्वर, द्वौ બે दो, व्रणौ વ્રણ व्रण, द्वौ બે दो, आयामौ આયામ आयाम, द्वे બે दो, गृध्रस्यौ ગૃધ્રસી गृध्रसी, द्वे બે दो, कामले કમળા कामला, द्विविधम् બે પ્રકારનું दो प्रकारका, आमम् આમ आम, द्विविधम् બે પ્રકારનાં दो प्रकारके, वातरक्तम् વાતરક્ત वातरक्त, द्विविधानि બે પ્રકારના दो प्रकारके, अर्शांसि અર્શ अर्श;

3-(4). three of edema, three of leprosy, three varieties of hemothermia, two of fever, two of wounds, two of convulsions, two of sciatica, two of jaundice, two of chyme-disorders, two of rheumatic condition, two of piles;

एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः; विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्योनिव्यापदः; इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

एकः એક एक, ऊरुस्तम्भः ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तम्भ, एकः એક एक, संन्यासः સંન્યાસ सन्यास, एकः એક एक, महागदः મહાગદ महागद, विंशतिः વીસ वीस, क्रिमिजातयः કૃમિઓની જાત कृमियोंके भेद, विंशतिः વીસ वीस, प्रमेहाः પ્રમેહ प्रमेह, विंशतिः અને વીસ और वीस, योनिव्यापदः યોનિરોગ योनिरोग, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अस्मिन् આ इस, संग्रहे સંગ્રહમાં संग्रहमें, अष्टचत्वारिंशत् અડતાલીસ अडतालीस, रोगाधिकरणानि રોગના વિષયો रोगके विषयों, समुद्दिष्टानि કહી બતાવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. one of spastic paraplegia, one of syncope, one of morbus magna, twenty varieties of worms, twenty of anomalies of urinary secretion, twenty of gynecic disorders—thus in this enumeration are given forty-eight varieties of diseases.

अष्टौ उदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः—

एतानि यथोद्देशमभिनिर्देक्ष्यामः—

अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातप्लीहबद्धच्छिद्रदकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः,

एतानि એઓને इनको, यथोद्देशम् અનુક્રમે क्रमशः, अभिनिर्देक्ष्यामः વિસ્તારથી કહી બતાવશું विस्तारसे कहेंगे, वात- વાતોદર वातोदर, पित्त- પિત્તોદર पित्तोदर, कफ- કફોદર कफोदर, सन्निपात- સન્નિપાતોદર सन्निपातोदर, प्लीह—પ્લીહોદર प्लीहोदर, बद्ध- બદ્ધોદર बद्धोदर,

३. शोफाः—शोथाः (घ.)

३. समुद्दिष्टानि उद्दिष्टानि (ग.)

४-(१). एतानि—तानि (ग.)

छिद्र- છિદ્રોદર छिद्रोदर, दक-उदराणि અને જલોદર और जलोदर, इति એ ये, अष्टौ આઠ आठ, उदराणि ઉદરરોગો છે उदररोग हैं, वात- વાતજ वातज, पित्तज- પિત્તજ पित्तज, कफ- કફજ कफज, सन्निपात- સન્નિપાતજ सन्निपातज, अश्मरी- પથરીથી ઉત્પન્ન થનારા पथरीसे उत्पन्न होनेवाले, शर्करा- મૂત્રમાં શર્કરા નામના રોગથી ઉત્પન્ન થનારા मूत्रमें शर्करा नामक रोगसें उत्पन्न होनेवाले, शुक्र- શુક્રજ शुक्रज, शोणितजाः અને રક્તજ और रक्तज, इति એ ये, अष्टौ આઠ आठ, मूत्राघाताः મૂત્રાઘાત છે मूत्राघात हैं;

4-(1A). We shall explain them in the order of enumeration. The eight varieties ot abdominal diseases are those caused by (1) vata, (2) pitta, (3)kapha, (4) tridiscordance, (5) splenic disorder, (6) intestinal obstruction, (7) gastro-intestinal perforation and (8) ascites. The eight varieties of disorders of the urinary system are caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) formation of stone, (6) formation of sand, (7) seminal disorder and (8) vitiation of blood.

अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः—

अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसंघातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१);

वैवर्ण्यम् વર્ણનું બદલાઈ જવું वर्णका बदल जाना, वैगन्ध्यम् સ્વાભાવિક ગંધથી જુદા ગંધનું થવું स्वाभाविक गन्धसे भिन्न गन्धका होना, वैरस्यम् રસનું બદલાઈ જવું रसका परिवर्तन हो जाना, पैच्छिल्यम् ચીકાશ चिपचिपापन, फेनसंघातः ઘણા ફીણનું હોવું बहुत झागका होना, रौक्ष्यम् રુક્ષતા रूक्षता, गौरवम् ભારેપણું भारीपन, अतिस्नेहः च અને અતિશય સ્નેહ बहुत चिकास, इति એ ये, अष्टौ આઠ आठ, क्षीरदोषाः क्षीरદોષો છે क्षीरके दोष हैं, तनु પાતળું पतला, शुष्कम् સૂકું सूखा, फेनिलम् ફીણવાળું झागदार, अश्वेतम् શ્વેત સિવાયના બીજા રંગનું श्वेतके सिवा दूसरे रंगका, पूति દુર્ગન્ધવાળું दुर्गन्धयुक्त, अतिपिच्छलम् બહુ ચીકણું बहुत चिपचिपा, अन्यधातु- અન્ય ધાતુથી अन्य धातुसे, उपहितम् મિશ્રિત मिश्रित, अवसादि च તથા ગાંઠાવાળું અને મુશ્કેલીએ બહાર નીકળનાર तथा गांठदार और कठिनाईसे बाहर निकलनेवाला, इति એ ये, अष्टौ આઠ आठ, रेतोदोषाः વીર્યના દોષો છે वीर्यके दोष हैं (१);

4-(1). The eight varieties of galactic disorders are— (1) discoloration, (2) stink,(3) distaste, (4) sliminess, (5) frothiness, (6) absence of unctuousness, (7) heaviness and (8) excessive unctuousness. The eight varieties of seminal disorders are— (1) thinness, (2) dryness, (3) frothiness, (4) lack of whiteness, (5) stink, (6) hyper-sliminess, (7) mixture with other elements and (8) loss of buoyancy.

सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त विसर्पाः—

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणानि, सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाग्निकर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः (२);

कपाल- કપાલ कपाल, उदुम्बर- ઉદુમ્બર उदुम्बर, मण्डल- મંડલ मंडल, ऋष्यजिह्व- ઋષ્યજિહ્વ ऋष्यजिह्व, पुण्डरीक- પુંડરીક पुण्डरीक, सिध्म- સિધ્મ सिध्म, काकणनि અને કાકણ और काकण, इति એ ये, सप्त

४-(१). पिच्छलम्—पिच्छिलम् (क. घ. च. छ. ज.)
,, अन्यधातूपहितम्—अन्यधातूपहतम् (प.)

४-(२). विद्रधी च—विद्रधिश्च (ग. घ. च.)
,, कर्दमक—कर्दम (छ.)

सात सात, **कुष्ठानि** કુષ્ઠ છે कुष्ठ हैं, **शराविका** શરાવિકા शराविका, **कच्छपिका** કચ્છપિકા कच्छपिका, **जालिनी** જાલિની जालिनी, **सर्षपी** સર્ષપી सर्षपी, **अलजी** અલજી अलजी, **विनता** વિનતા विनता, **विद्रधी च** અને વિદ્રધી और विद्रधि, **इति** એ ये, **सप्त** સાત सात, **पिडकाः** પિડકા છે पिड़कायें हैं, **वात-** વાતવિસર્પ वातविसर्प, **पित्त-** પિત્તવિસર્પ पित्तविसर्प, **कफ-** કફવિસર્પ कफविसर्प, **अग्नि-** અગ્નિવિસર્પ अग्निविसर्प, **कर्दमक-** કર્દમક कर्दमक, **ग्रन्थि-** ગ્રન્થિવિસર્પ ग्रन्थिविसर्प, **सन्निपात-** અને સન્નિપાતવિસર્પ और सन्निपातविसर्प, **आख्याः** નામના नामक, **इति** એ ये, **सप्त** સાત सात, **वीसर्पाः** વિસર્પ છે विसर्प हैं (२);

4-(2). The seven varieties of dermatosis are—(1) kapala, (2) udumbara (3) mandala, (4) rishyajihva, (5) pundarika, (6) sidhma and (7) kakana. The seven various inflammatory swellings are—(1) crateriform ulcer, (2) carbuncle, (3) cribriform swelling, (4) boils, (5) dry gangrene, (6) moist gangrene and (7) abscess. The seven varieties of acute spreading affections are— (1) vate type, (2) pitta type, (3) kapha type, (4) erysipelas, (5) spreading moist gangrene, (6) acute lymphadenitis and (7) tridiscordance type.

षडतीसाराः, षडुदावर्ताः —

षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः, षडुदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दिक्षवथुजाः (३);

वात- વાતજ वातज, **पित्त-** પિત્તજ पित्तज, **कफ-** કફજ कफज, **सन्निपात-** સન્નિપાતજ सन्निपातज, **भय-** ભયજ भयज, **शोकजाः** અને શોકજ और शोकज, **इति** એ ये, **षट्** ૭ છ:, **अतीसाराः** અતીસાર છે अतीसार हैं, **वात-** વાતજ वातज, **मूत्र-** મૂત્રજ मूत्रज, **पुरीष-** પુરીષજ पुरीषज, **शुक्र-** શુક્રજ शुक्रज, **छर्दि-** છર્દિજ छर्दिज, **क्षवथुजाः** અને છીંકથી ઉત્પન્ન થયેલ और छींकसे उत्पन्न हुए, **इति** એ ये, **षट्** ૭ છ:, **उदावर्ताः** ઉદાવર્ત છે उदावर्त हैं (३.)

4-(3). The six varieties of diarrhoea are those of (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) fear and (6) grief. The six varieties of misperistalsis are those of (1) flatus, (2) urine, (3) feces, (4) semen, (5) vomiting and (6) sternutation.

पञ्च गुल्माः —

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः, पञ्च प्लीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः,

वात- વાતજ वातज, **पित्त-** પિત્તજ पित्तज, **कफ-** કફજ कफज, **सन्निपात-** સન્નિપાતજ सन्निपातज, **शोणितजाः** અને રક્તજ और रक्तज, **इति** એ ये, **पञ्च** પાંચ पांच, **गुल्माः** ગુલ્મો છે गुल्म हैं, **पञ्च** પાંચ पांच, **प्लीहदोषाः** બરોળના દોષો છે प्लीहाके दोष हैं, **इति** એઓનું इनका, **गुल्मैः** ગુલ્મોથી गुल्मोंसे, **व्याख्याताः** વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है,

4-(4A). The five varieties of gulma are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha (4) tridiscordance and (5) vitiated blood. The varieties of splenic disorders are the same as described in gulma.

पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः —

पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः, पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता क्षुद्राऽन्नजा च,

४-(४). शोणितजाः—रक्तजाः (घ. छ.)
,, क्षुद्राऽन्नजा—क्षुद्रा चान्नजा (घ.)

वात- વાતજ वातज, पित्त- પિત્તજ पित्तज, कफ- કફજ कफज, क्षत- ક્ષતજ क्षतज, क्षयजाः અને ક્ષયજ और क्षयज, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, कासाः ઉધરસ છે कास हैं, महा- મહાશ્વાસ महाश्वास, ऊर्ध्व- ઊર્ધ્વશ્વાસ ऊर्ध्वश्वास, छिन्न- છિન્નશ્વાસ छिन्नश्वास, तमक- તમકશ્વાસ तमकश्वास, क्षुद्राः અને ક્ષુદ્રશ્વાસ और क्षुद्रश्वास, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, श्वासाः શ્વાસ છે श्वास हैं, महती મહતી महती, गम्भीरा ગંભીરા गम्भीरा, व्यपेता વ્યપેતા व्यपेता, क्षुद्रा ક્ષુદ્રા क्षुद्रा, अन्नजा च અને અન્નજા और अन्नजा, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, हिक्का હેડકી છે हिक्का हैं;

4-(4B). The five varieties of cough-disorder are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) ulcerations in the respiratory tract and (5) wasting. The five varieties of dyspnea are (1) major, (2) respiratory, (3) chyme, (4) asthma and (5) minor. The five varieties of hiccup are— (1) mahati (major), (2) gambhira (the profound), vyapeta (intermittent). (4) kshudra (minor) and (5) the alimental.

पञ्च પાંચ पांच, तृष्णाः તરસ છે तृषा हैं, द्विष्ट- અણગમતા न अच्छा लगनेवाले, अर्थ- વિષયોના विषयके, संयोगजाः સંયોગથી થતી संयोगजन्य, वात- તથા વાત तथा वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफ- કફ कफ, सन्निपात- અને સન્નિપાતની और सन्निपातकी, उद्रेक- અધિકતાથી अधिकतासे, उत्थाः च થતી उत्पन्न, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, छर्दयः ઉલટી वमन हैं, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफ- કફ कफ, सन्निपात- સન્નિપાત सन्निपात, द्वेषाः અને દ્વેષ और द्वेष, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, भक्तस्य ભોજન भोजन, अनशन- ન ખાવાનાં न खानेके, स्थानानि કારણો છે कारण हैं,

4-(4C). The five varieties of thirst are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) chyme-disorder, (4) wasting and (5) secondary complications. The Five varieties of vomiting are those due to (1) contact of repulsive articles, (2) excess of vata, (3) of pitta, (4) of kapha, (5) and of tridiscordance. The five varieties of disinclination for food are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) repulsion.

पञ्च तृष्णाः पञ्च छर्दयः पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि (अरुचयः)—

पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः, पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेकोत्थाश्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः,

वात- વાતિક वातिक, पित्त- પૈત્તિક पैत्तिक, आम- આમજ आमज, क्षय- ક્ષયજન્ય क्षयजन्य, उपसर्गात्मिकाः અને ઉપસર્ગજન્ય और उपसर्गजन्य, इति એ ये, पञ्च

पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः—

पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः,

पूर्वोद्देशम् પૂર્વોક્ત 'કિયંતઃશિરસીય' નામના અધ્યાયમાં કહેલા માથાના રોગો पूर्वोक्त 'कियन्तःशिरसीय' नामके अध्यायमें उक्त मस्तकके रोगों, अभिसमस्य સંક્ષેપ કરતાં संक्षेप करनेपर, वात- વાતજ वातज, पित्त- પિત્તજ पित्तज, कफ- કફજ कफज, सन्निपात- સન્નિપાતજ सन्निपातज, क्रिमिजाः અને ક્રિમિજ और क्रिमिज, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, शिरोरोगाः શિરોરોગ છે शिरोरोग हैं, पञ्च પાંચ पांच, हृद्रोगाः હૃદયના રોગો છે हृदय के रोग हैं, इति એનું इसका, शिरोरोगैः પાંચ શિરોરોગથી पांच शिरोरोगोंसे,

४-(४). वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः—वातपित्तकफद्वेषायासाः (ग. ह. त. द.)

,, द्विष्टार्थसंयोगजा—द्विष्टार्थसंयोग (घ).

,, ,, ,, —द्विष्टान्नसंयोगे (ख. न. त. द. प.)

,, सन्निपातोद्रेकोत्थाश्च—सन्निपातोद्रेकात्मिकाश्च (ख. घ. द. प.)

व्याख्याताः વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है,

4-(4D). The five varieties of the diseases of the head, as previously described, are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) parasitic infection. The five varieties of cardiac disorders are the same as described in the chapter on "The diseases of the head."

पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्च उन्मादाः —

पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्भक्षणजाः, पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः (४);

वात- વાતજ वातज, पित्त- પિત્તજ पित्तज, कफ- કફજ कफज, सन्निपातज- સન્નિપાતજ सन्निपातज, मृद्भक्षणजाः અને માટી ખાવાથી થયેલ और मिट्टी खानेसे उत्पन्न, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, पाण्डुरोगाः પાંડુરોગ છે पांडुरोग हैं, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफ- કફ कफ, सन्निपात- સન્નિપાત सन्निपात, आगन्तु- અને આગન્તુ और आगन्तु, निमित्ताः એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા इन कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति એ ये, पञ्च પાંચ पांच, उन्मादाः ઉન્માદ છે उन्माद हैं (४).

4-(4). The five varieties of anemia are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) geophagism. The five varieties of insanity are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) exogenous causes.

चत्वारोऽपस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः —

चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्चत्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाः

वात- વાત वात, पित्त પિત્ત पित्त, कफ- કફ कफ, सन्निपात- અને સન્નિપાત और सन्निपात, निमित्ताः એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા इन कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति એ ये, चत्वारः ચાર चार, अपस्माराः અપસ્માર अपस्मार, चत्वारः ચાર चार, अक्षिरोगाः આંખના રોગો आंखके रोग, चत्वारः ચાર चार, कर्णरोगाः કાનના રોગો कानके रोग, चत्वारः ચાર चार, प्रतिश्यायाः સળેખમ प्रतिश्याय, चत्वारः ચાર चार, मुखरोगाः મુખરોગ मुखके रोग,

4-(5A). The four varieties of epilepsy are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance. The four varieties of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza and four of mouth-diseases,

चत्वारः ग्रहणीदोषाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छायाः —

चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः,

चत्वारः ચાર चार, ग्रहणीदोषाः ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, चत्वारः ચાર चार, मदाः મદ मद, चत्वारः અને ચાર और चार, मूर्च्छायाः મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, इति એ બધાનું इन सबका, अपस्मारैः અપસ્મારથી अपस्मारसे, व्याख्याताः વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है,

4-(5B). the four varieties of assimilation-disorders and the four of intoxication and the four of fainting are caused by the same factors as those inducing epilepsy.

चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि—

चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षयविषमाशनजाः, चत्वारि क्लैब्यानीति बीजोपघाताद्ध्वजभङ्गाज्जराधाः शुक्रक्षयाच्च (५);

४-(४) मृद्भक्षणजाः—मृज्जाः (ङ.)
... निमित्ताः—निमित्तजाः (घ. छ. ठ.)

साहस- સાહસથી साहससे, संधारण-वेग વેગ રોકવાથી वेगको रोकनेसे, क्षय- ક્ષયથી क्षयसे, विषम-अशनजाः અને વિષમ ભોજનથી થતા और विषम भोजनसे होने वाले, इति એ ये, चत्वारः ચાર चार, शोषाः શોષરોગ शोषरोग, बीजोपघातात् બીજને હાનિ થવાથી बीजको हानि पहुंचनेसे, ध्वजभङ्गात् ધ્વજભંગથી ध्वजभंगसे, जरायाः વૃદ્ધાવસ્થાથી वृद्धावस्थासे, शुक्रक्षयात् च અને વીર્યના ક્ષયથી वीर्यके क्षयसे, इति એ ये, चत्वारि ચાર चार प्रकारकी, क्लैब्यानि નપુંસકતા છે क्लीबता है (५);

4-(5). The four varieties of consumption are due to (1) overstrain, (2) suppression of natural urges, (3) wasting and (4) irregularity of diet. The four varieties of impotency are due to (1) atonic, (2) organic, (3) senile and (4) oligospermatic conditions.

त्रयः शोथाः त्रीणि किलासानि त्रिविधं रक्तपित्तम्—

त्रयः शोथा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६);

वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्म- તથા કફ तथा कफ, निमित्ताः એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા इन कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति એ ये, त्रयः ત્રણ तीन, शोथाः શોથ છે शोथ हैं, रक्त- રક્ત रक्त, ताम्र- તામ્ર ताम्र, शुक्लानि અને શ્વેત और श्वेत, इति એ ये, त्रीणि ત્રણ तीन, किलासानि કિલાસ છે किलास हैं, ऊर्ध्वभागम् ઉપલા ભાગનું उपरके भागसे, अधोभागम् નીચલા ભાગનું नीचेके भागसे, उभयभागम् च અને બન્ને ભાગનું और दोनों भागोंसे, इति એવા ऐसा, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् રક્તપિત્ત છે रक्तपित्त है (६):

4-(6). The three varieties of edema are those due to (1) vata, (2) pitta and (3) kapha. The three varieties of leprosy are those that are (1) red, (2) coppery and (3) white. The three varieties of hemothermia are (1) affecting the upper channels, (2) affecting the lower channels and (3) both the channels.

४-(६). श्लेष्मनिमित्ताः—कफनिमित्ताः (च.)

द्विविधः ज्वरः, द्विविधः व्रणः, द्विविध आयामः, द्विविधा गृध्रसी—

द्वौ ज्वराविति उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निजश्चागन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च,

शीत-समुत्थः જે શીતથી ઉત્પન્ન થયો હોય जो शीतसे उत्पन्न हुआ हो, उष्ण-अभिप्रायः च અને જેમાં રોગી ઉષ્ણતાને ઇચ્છતો હોય और जिसमें रोगी उष्णताको चाहता हो, उष्ण-समुत्थः તથા જે ઉષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થયો હોય तथा जो उष्णतासे उत्पन्न हुआ हो, शीत-अभिप्रायः च અને જેમાં રોગી શીતલતા ઇચ્છતો હોય और जिसमें रोगी शीतलताको चाहता हो, इति એ ये, द्वौ બે दो, ज्वरौ તાવ છે ज्वर हैं, निजः च નિજ निज, आगन्तुजः च અને આગન્તુજ और आगन्तुज, इति એ ये, द्वौ બે दो, व्रणौ વ્રણ છે व्रण हैं, बाह्यः च બહારનો बाहरका, आभ्यन्तरः च અને અંદરનો और अन्दरका, इति એ ये, द्वौ બે दो, आयामौ આયામ છે आयाम हैं, वातात् વાતજ वातज, वातकफात् च અને વાતકફજ और वातकफजन्य, इति એ ये, द्वे બે दो, गृध्रस्यौ ગૃધ્રસી છે गृध्रसी हैं,

4-(7A). The two varieties of fever are those caused by (1) cold accompanied with a craving for hot things, (2) heat accompained with a craving for cooling things. The two varieties of wounds are those due to (1) endogenous and (2) exogenous causes. The two varieties of tonic spasms are (1) external

opisthotonos and (2) internal emprosthotonos. The two varieties of sciatica are those due to (1) vata and (2) vata-cum-kapha.

द्विविधा कामला, द्विविधमामम्, द्विविधं वातरक्तम्, द्विविधोऽर्शोरोगः—

द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधमाममिति अलसको विसूचिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यर्शांसीति शुष्काण्यार्द्राणि च (७);

कोष्ठाश्रया કોષ્ઠાશ્રય कोष्ठाश्रय, **शाखाश्रया** અને શાખાશ્રય और शाखाश्रय, **इति** એ ये, **द्वे** બે दो, **कामले** કામલા कामला हैं, **अलसकः** અલસક अलसक, **विसूचिका च** અને વિસૂચિકા और विसूचिका, **इति** એ ये, **द्विविधम्** બે પ્રકારનું दो प्रकारके, **आमम्** આમ आम हैं, **गम्भीरम्** ગંભીર गम्भीर, **उत्तानम् च** અને ઉત્તાન और उत्तान, **इति** એ ये, **द्विविधम्** બે પ્રકારનું दो प्रकारके, **वातरक्तम्** વાતરક્ત છે वातरक्त है, **शुष्काणि** સૂકા शुष्क, **आर्द्राणि च** અને દ્રઝતા और बहनेवाले, **इति** એ ये, **द्विविधानि** બે પ્રકારના दो प्रकारके, **अर्शांसि** અર્શ છે अर्श हैं (७);

4-(7). The two varieties of jaundice are (1) central and (2) peripheral. The two varieties of chyme-disorders are (1) intestinal torpor and (2) intestinal irritation. The two varieties of rheumatic condition are (1) deep and (2) superficial. The two varieties of piles are (1) the bleeding one and (2) the non-bleeding one.

एकः ऊरुस्तम्भः एकः संन्यासः एकः महागदः—

एक ऊरुस्तम्भः इत्यामत्रिदोषसमुत्थः, एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः (८);

आम- આમરસ आमरस, **त्रिदोष-** અને ત્રિદોષથી और त्रिदोषसे, **समुत्थः** ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुआ, **इति** એ यह, **एकः** એક एक, **ऊरुस्तम्भः** ઊરુસ્તમ્ભ છે ऊरुस्तम्भ है, **त्रिदोषात्मकः** ત્રિદોષજ त्रिदोषजन्य, **मनः-शरीराधिष्ठानः** તથા મન અને શરીરનો આશ્રય કરી ઉત્પન્ન થનાર तथा मन और शरीरको आश्रय करके उत्पन्न होनेवाला, **इति** એ यह, **एकः** એક एक, **संन्यासः** સંન્યાસ છે संन्यास है, **अतत्त्वाभिनिवेशः** ખરી બાબતને નહિ સમજવી यथार्थ वस्तुको नहीं समझना, **इति** એ यह, **एकः** એક एक, **महागदः** મહાગદ છે महागद है (८);

4-(8). The spastic paraplegia of one kind is due to the disorder of chyme and tridiscordance. Similarly, syncope which is also of one kind is due to symptosis of all the three humors. and is of psycho-somatic nature. Magnus Morbus is due to mental and moral perversion.

विंशतिः क्रिमिजातयः—

विंशतिः क्रिमिजातय इति यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः,

क्रिमिजातयः કૃમિની જાતિઓ क्रिमियोंकी जातियां, **विंशतिः इति** વીસ છે बीस हैं, **बहिर्मलजाः** બહારના મલથી ઉત્પન્ન થતી बाह्य मलसे उत्पन्न होनेवाली, **यूकाः** જૂ જું, **पिपीलिकाः** અને લીખ और लीक, **इति** એ ये, **द्विविधाः** બે પ્રકારની કૃમિની જાતિઓ છે दो प्रकारकी क्रमिकी जातियां हैं, **शोणितजाः** લોહીથી ઉત્પન્ન થતી रक्तसे उत्पन्न होने वाली, **केशादाः** કેશાદ केशाद, **लोमादाः** લોમાદ लोमाद, **लोमद्वीपाः** લોમદ્વીપ लोमद्वीप, **सौरसाः** સૌરસ सैारस, **औदुम्बराः** ઔદુમ્બર औदुम्बर, **जन्तु-**

४-(८). समुत्थः—समुत्थानः (ग. छ. ज. त.)

४-(९). यूकाः पिपीलिकाश्च—यूका लिक्षाश्च (प.)

मातरः च અને જન્તુમાતા और जन्तुमाता, **इति** એ ये, **षट्** ૭ કૃમિની જાતિઓ છે छः कृमिकी जातियां हैं;

4-(9A). The twenty varieties of worms are (1) lice and (2) mites residing in the body excretion; six varieties residing in the blood are (1) kesada, (2) lomada, (3) lomadwipa, (4) saurasa, (5) audumbara and (6) jantumatara.

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः,

कफजाः કફથી ઉત્પન્ન થતી कफसे उत्पन्न होनेवाली, **अन्त्रादाः** અંત્રાદ अंत्राद, **उदरावेष्टाः** ઉદરાવેષ્ટ उदरावेष्ट, **हृदयादाः** હૃદયાદ हृदयाद, **चुरवः** ચુરુ चुरु, **दर्भपुष्पाः** દર્ભપુષ્પ दर्भपुष्प, **सौगन्धिकाः** સૌગન્ધિક सौगन्धिक, **महागुदाः** च અને મહાગુદ और महागुद, **इति** એ ये, **सप्त** સાત કૃમિની જાતિઓ છે सात कृमिकी जातियां हैं;

4-(9B). Seven varieties residing in the mucus are (1) antrada, (2) udaraveshta, (3) hridayada, (4) curu, (5) darbhapushpa, (6) saugandhika and (7) mahaguda.

ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः;

पुरीषजाः મળથી ઉત્પન્ન થતી मलसे उत्पन्न होनेवाली, **ककेरुकाः** કકેરુક ककेरुक, **मकेरुकाः** મકેરુક मकेरुक, **लेलिहाः** લેલિહ लेलिह, **सशूलकाः** સશૂલક सशूलक, **सौसुरादाः** च અને સૌસુરાદ और सौसुराद, **इति** એ ये, **पञ्च** પાંચ કૃમિની જાતિઓ છે पांच कृमिकी जातियां हैं;

4-(9C). Five varieties residing in feces are (1) kakeruka, (2) makeruka, (3) leliha, (4) sasulaka and (5) sausurada.

४-(९). उदरावेष्टा—उदरादा (छ. त.)

विंशतिः प्रमेहाः—

विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चेक्षुबालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः,

प्रमेहाः પ્રમેહો प्रमेह, **विंशतिः इति** વીસ છે वीस हैं, **उदकमेहः** च ઉદકમેહ उदकमेह, **इक्षुबालिकारसमेहः** च ઇક્ષુબાલિકારસમેહ इक्षुबालिकारसमेह, **सान्द्रमेहः** च સાન્દ્રમેહ सान्द्रमेह, **सान्द्रप्रसादमेहः** च સાન્દ્રપ્રસાદમેહ सान्द्रप्रसादमेह, **शुक्लमेहः** च શુક્લમેહ शुक्लमेह, **शुक्रमेहः** च શુક્રમેહ शुक्रमेह, **शीतमेहः** च શીતમેહ शीतमेह, **शनैर्मेहः** च શનૈર્મેહ शनैर्मेह, **सिकतामेहः** च સિકતામેહ सिकतामेह, **लालामेहः** च અને લાલામેહ और लालामेह, **इति** એ ये, **श्लेष्मनिमित्ताः** કફ નિમિત્તે થનારા कफके कारण उत्पन्न होनेवाले, **दश** દશ दस,

4-(9D). The twenty varieties of the anomalies of urinary secretion are (1) udakameha (hydruria), (2) ikshuvalikarasameha (glycosuria), (3) sandrameha, (lymphuria), (4) sandraprasadameha (chyluria), (5) suklameha (bacteriuria), (6) sukrameha (spermaturia), (7) sitameha (phosphaturia), (8) sanairmeha (slow micturition), (9) sikatameha (lithuria) and (10) lalameha (pyuria) are the ten that are caused by kapha.

क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः,

क्षारमेहः च ક્ષારમેહ क्षारमेह, **कालमेहः** च કાલમેહ कालमेह, **नीलमेहः** च નીલમેહ नीलमेह, **लोहितमेहः** च લોહિતમેહ लोहितमेह, **मञ्जिष्ठामेहः** च મંજિષ્ઠામેહ मंजिष्ठामेह, **हरिद्रामेहः** च અને હરિદ્રામેહ और हरिद्रामेह, **इति** એ ये, **पित्तनिमित्ताः** પિત્તનિમિત્તે થનારા पित्तके कारण होनेवाले, **षट्** ૭ छः,

4-(9E). (1) ksharameha (alkalinuria), (2) kalameha (melanuria), (3) nilameha

(indicanuria), (4) lohitameha (hematuria), (5) manjishthameha (hemoglobinuria), and (6) haridrameha (coliuria) are the six caused by pitta.

वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः, इति विंशतिः प्रमेहाः;

वसामेहः च વસામેહ वसामेह, **मज्जामेहः च** મજ્જામેહ मज्जामेह, **हस्तिमेहः च** હસ્તિમેહ हस्तिमेह, **मधुमेहः च** અને મધુમેહ और मधुमेह, **इति** એ ये, **वातनिमित्ताः** વાતનિમિત્તે થનારા वातके कारण होनेवाले, **चत्वारः** ચાર चार, **इति** આમ इस प्रकार, **विंशतिः** વીસ वीस, **प्रमेहाः** પ્રમેહો છે प्रमेह हैं;

4-(9F). (1) vasameha (lipuria), (2) majjameha (myelopathic albuminuria), (3) hastimeha (incontinence of urine) and (4) madhumeha (diabetes) are the four caused by vata. These are the twenty varieties of the anomalies of urinary secretion.

विंशतिर्योनिव्यापदः—

विंशतिर्योनिव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः,

योनिव्यापदः યોનિરોગ योनिरोग, **विंशतिः इति** વીસ છે वीस हैं, **वातिकी** વાતિક वातिक, **पैत्तिकी** પૈત્તિક पैत्तिक, **श्लैष्मिकी** શ્લૈષ્મિક श्लैष्मिक, **सान्निपातिकी च** અને સાન્નિપાતિક और सान्निपातिक, **इति** એ ये, **दोषजाः** દોષથી ઉત્પન્ન થતા दोषसे उत्पन्न होनेवाले, **चतस्रः** ચાર યોનિરોગો છે चार योनिरोग हैं;

4-(9G). There are twenty varieties of gynecic diseases; of them four are born of the morbid humors i. e., (1) vata (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance.

दोषदूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता च परिप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति (९);

दोष- દોષના दोषके, **दूष्य-** દૂષ્ય રક્તઆદિની સાથે दूष्य रक्तआदिके साथ, **संसर्गप्रकृति-निर्देशैः** સંસર્ગના કથન દ્વારા તથા સ્વભાવના કથન દ્વારા संसर्गके कथन और स्वभावके कथनद्वारा, **अवशिष्टाः** બાકીના शेष, **षोडश** સોળ યોનિરોગોને सोलह योनिरोगोंका, **निर्दिश्यन्ते** નિર્દેશ કરવામાં આવે છે निर्देश किया जाता है, **तद् यथा** જેમકે जैसेकि, **रक्तयोनिः च** રક્તયોનિ रक्तयोनि, **अरजस्का च** અરજસ્કા अरजस्का, **अचरणा च** અચરણા अचरणा, **अतिचरणा च** અતિચરણા अतिचरणा, **प्राक्चरणा च** પ્રાક્ચરણા प्राक्चरणा, **उपप्लुता च** ઉપપ્લુતા उपप्लुता, **परिप्लुता च** પરિપ્લુતા परिप्लुता, **उदावर्तिनी च** ઉદાવર્તિની उदावर्तिनी, **कर्णिनी च** કર્ણિની कर्णिनी, **पुत्रघ्नी च** પુત્રઘ્ની पुत्रघ्नी, **अन्तर्मुखी च** અન્તર્મુખી अन्तर्मुखी, **सूचीमुखी च** સૂચીમુખી सूचीमुखी, **शुष्का च** શુષ્કા शुष्का, **वामिनी च** વામિની वामिनी, **षण्डयोनिः च** ષંઢયોનિ षंढयोनि, **महायोनिः च** અને મહાયોનિ और महायोनि, **इति** એ ये, **विंशतिः** વીસ वीस, **योनिव्यापदः** યોનિરોગ योनिरोग, **भवन्ति** છે हैं (९);

4-(9). The remaining sixteen are designated in the light of associated morbid humors and causative factors. They are (1) raktayoni (menorrhagia), (2) arajaska (amenorrhoea), (3) acarana (colpitis mycotica), (4) aticarana (chronic vaginitis), (5) prakcarana (deflorative vaginitis), (6) upapluta (leucorrhoea), (7) paripluta (acute vaginitis), (8) udavartini (dysmenorrhoea), (9) karnini (endo-cervicitis), (10) putraghni (abortive tendency), (11) antarmukhi (inversion of uterus), (12) sucimukhi (colpo stenosis) (13) sushka

(colpo-xerosis), (14) vamini (profluvium seminis), (15) shandhayoni (pseudo uterus) and (16) mahayoni (prolapse of the uterus)—these are the twenty varieties of gynecic diseases.

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति॥४॥

अयम् च આ यह, केवलः સઘળું सम्पूर्ण, उद्देशः રોગનાં અધિકરણોનું વર્ણન रोगोंके अधिकारोंका वर्णन, यथोद्देशम् ક્રમને અનુસરી क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः કર્યું कर दिया, भवति છે है ॥४॥

4. Thus has been the whole subject described according to the order of enumeration.

सर्वेषामेव विकाराणां वातादिजत्वनिर्देशः—

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि—शकुनिः सर्वं दिवसमपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते।

सर्वे एव બધાય सब ही, निजाः નિજ निज, विकाराः વિકારો विकार, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफेभ्यः અને કફ और कफके, अन्यत्र સિવાય विना, न निर्वर्तन्ते ઉત્પન્ન થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, यथाहि જેમકે जैसे कि, शकुनिः પક્ષી पक्षी, सर्वम् આખો सारे, दिवसम् દિવસ दिनभर, परिपतन् ઊડતાં છતાં उडने पर, अपि પણ भी, स्वाम् પોતાની अपनी, छायाम् છાયાને छायाको, न अतिवर्तते ઉલ્લંઘી શકતું નથી लांघ नहीं सकता, तथा તેમ उसी प्रकार, स्वधातु- પોતાના ધાતુઓની अपनी धातुओंकी, वैषम्य- વિષમતાથી विषमतासे, निमित्ताः ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, सर्वे સર્વ सब, विकाराः વિકારો रोग, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफान् અને કફને और कफका, न अतिवर्तन्ते ઉલ્લંઘી શકતા નથી उल्लंघन नहीं कर सकते;

5-(1). All endogenous diseases manifest the discordance of vata, pitta and kapha. Just as a bird though it may fly throughout the day cannot yet overtake its own shadow, similarly, all the disorders born of the vitiation of humors, cannot escape falling into the categories of vata, pitta and kapha.

वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥५॥

वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्मणाम् અને કફનાં और कफके, पुनः તો तो, स्थान- સ્થાન स्थान, संस्थान- લક્ષણ लक्षण, प्रकृति- તથા કારણના तथा कारणके, विशेषान् ભેદોને भेदोंको, अभिसमीक्ष्य જોઈને देखकर, तदात्मकान् વાતાદિમય હોવા છતાં वातादिमय होने पर, अपि च પણ भी, सर्वविकारान् સર્વ વિકારોને सब विकारोंको, बुद्धिमन्तः બુદ્ધિમાન વૈદ્યો बुद्धिमान वैद्य, तान् તે તે નામથી उन उनके नामसे, एव જ ही, उपदिशन्ति ઉપદેશે છે उपदेश करते हैं ॥५॥

5. Though they are only of the nature of the discordance of humors, after investigating carefully the characteristics of the seat of affection, symptoms and causes of these conditions, produced by morbidity of vata, pitta and kapha, the learned physician classifies all diseases in accordance with them.

४. निर्दिष्टो भवति—निर्दिष्ट इति (ख. ग.)

५. सर्वे विकारा—सर्वविकारा (ग.)

५. वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य—समुत्थानस्थानसंस्थानवेदनावर्णनामप्रभावचिकित्सितप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य (ग.)

,, पुनःस्थान—तु खलु समुत्थानस्थान (च.)

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये
विकारसंघा बहवः शरीरे ।
न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य
आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें **भवतः** બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, **शरीरे** શરીરની અંદર शरीरके अन्दर, **स्वधातु-** પોતાના ધાતુઓની अपनी धातुओंकी, **वैषम्य-** વિષમતારૂપ विषमतारूप, **निमित्तजाः** કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ कारणसे उत्पन्न हुए, **ये** જે जो, **बहवः** ઘણા बहुतसे, **विकारसङ्घाः** વિકારસમૂહો છે रोगसमूह हैं, **ते** તે वे, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफ-** કફ कफ, **अनिलेभ्यः** અને વાયુથી और वायुसे, **पृथक् न** જુદા નથી पृथक् नहीं हैं, **आगन्तवः** આગન્તુજ રોગો आगन्तुज रोग, **तु एव** જ ही, **ततः** તેઓથી इनसे, **विशिष्टाः** ભિન્ન હોય છે भिन्न होते हैं ॥ ६ ॥

Here are two verses again—

6. There are many groups of the disorders affecting the body, that are caused by the discordance of body-elements; but they are none of them independent of (the three humors) pitta, kapha and vata; only the disorders produced by the exogenous causes are different.

निजागन्त्वोः परस्परानुबन्धित्वम्—

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं
निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

आगन्तुः આગન્તુજ રોગ आगन्तुज रोग, **निजम्** નિજ निज, **विकारम्** રોગને रोगका, **अन्वेति** અનુસરે છે अनुसरण करता है, **तथा** તથા तथा, **प्रवृद्धः** અતિશય વધેલો अतिशय बढ़ा हुआ, **निजः** નિજ વિકાર निज विकार **अपि** પણ भी, **आगन्तुम्** આગન્તુજ રોગને आगन्तुज रोगका भी, **अन्वेति** અનુસરે છે **अनुसरण** करता है, **तत्र** તેમાં इनमें, **अनुबन्धम्** અપ્રધાન રોગ अप्रधान रोग, **प्रकृतिम् च** તથા પ્રધાન રોગને और प्रधान रोगको, **सम्यक्** બરાબર भली प्रकार, **ज्ञात्वा** જાણીને जानकर, **ततः** પછી पीछे, **कर्म** ચિકિત્સા चिकित्सा, **समारभेत** શરૂ કરવી જોઈએ आरम्भ करनी चाहिए ॥ ७ ॥

7. Exogenous affections may be consequent upon endogenous disorders and similarly increased endogenous morbidity may combine with exogenous affections. Under such circumstances, the physician should carefully investigate the primary causes and secondary complications before he begins the treatment.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥८॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ, सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥९॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **अष्टोदरीये** આ 'અષ્ટોદરીય' નામના इस 'अष्टोदरीय' नामके, **रोगाध्याये** રોગોનું વિવેચન કરનારા અધ્યાયમાં रोगोंका विवेचन करनेवाले अध्यायमें, **रोगाणाम्** રોગોના रोगोंके **विंशकाः च** વીસ વીસના बीस बीसके, **एककाः च एव** એક એકના एक एकके, **त्रिकाः च** અને ત્રણ ત્રણના और तीन तीनके, **त्रयः त्रयः** ત્રણ ત્રણ तीन तीन, **वर्गाः** વર્ગો वर्गों, **उक्ताः** કહ્યા છે कहे हैं, **द्विकाः च** તથા બબ્બેના तथा दो दोके, **अष्टौ** આઠ आठ, **चतुष्काः च**

---

६. बहवः शरीरे—बहवः प्रदिष्टाः (च.)
७. अपि प्रवृद्धः—अभिप्रवृद्धः (प.)

९. रोगाध्याये—रोगाणामध्याये (ब. च.)
,, प्रकाशिताः—संप्रकाशिताः (ब.)

ચાર ચારના चार चारके, दश દશ दस, पञ्चकाः પાંચ પાંચના पांच पांचके, द्वादश બાર बारह, अष्टकाः આઠ આઠના आठ आठके, चत्वारः ચાર चार, षट्कौ છ છના छः छःके, द्वौ બે दो, सप्तकाः च અને સાત સાતના और सात सातके, त्रयः ત્રણ વર્ગો तीन वर्गोंको, प्रकाशिताः સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યા છે स्पष्टतासे समझाया है ॥ ८-९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

8-9. The scores, the methods, the three triads, the eight diads, the ten tretrads, the twelve pentads, the four octads, the two hexads, and the three heptads of the classes of diseases are described in this chapter on 'The Eight Abdominal Affections'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽष्टोदरीयो नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, अष्टोदरीयः 'અષ્ટોદરીય' 'अष्टोदरीय,' नाम નામનો नामका, ऊनविंशः ઓગણીસમો उन्नीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥१९॥

19. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the nineteenth chapter entitled, "The Eight Abdominal Affections" is completed.

---

१९. श्लोकस्थाने–सूत्रस्थाने रोगचतुष्के (ख.)

विंशोऽध्यायः ।

વીસમો અધ્યાય अध्याय बीसवाँ

Chapter XX

महारोगाध्यायोपक्रमः —

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, महारोगाध्यायम् 'મહારોગાધ્યાય' નામના અધ્યાયનું 'महारोगाध्याय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Major List of Diseases".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारो रोगाः, रुक्सामान्यात्तेषामेकत्वम्—

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः; तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति, रुक्सामान्यात्;

चत्वारः ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, रोगाः રોગો रोग, भवन्ति થાય છે होते हैं, आगन्तु- આગન્તુ आगन्तु, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्म-निमित्ताः અને કફથી ઉત્પન્ન થનારા और कफसे उत्पन्न होनेवाले, तेषाम् તે उन, चतुर्णाम् अपि ચારેય રોગોનું चारों रोगोंका, रोगत्वम् રોગપણું रोगत्व, रुक्सामान्यात् પીડાની સમાનતાને લઈને पीड़ाकी समानतासे, एकविधम् भवति એક પ્રકારનું છે एक प्रकारका है;

3-(1). There are four classes of diseases, viz., the one caused by (1) exo-

genous factors, the other three by (2) vata, (3) pitta and (4) kapha. These four groups of diseases come under one heading viz., 'ailments', the condition of ailment being their common feature.

आगन्तुनिजविभागाद्द्वैविध्यम्, द्विविधं रोगाणामधिष्ठानम्—

द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषाम्, आगन्तुनिजविभागात्; द्विविधं चैषामधिष्ठानं, मनःशरीरविशेषात्;

आगन्तु-निज-विभागात् આગન્તુજ અને નિજના વિભાગ પ્રમાણે आगन्तुज और निजके भेदसे, **एषाम्** એઓનો इनके, **प्रकृतिः पुनः** સ્વભાવ વળી स्वभाव फिर, **द्विविधा** બે પ્રકારનો છે दो प्रकारके हैं, **मनःशरीर-विशेषात्** અને મન તથા શરીરના ભેદને લઈને और मन एवं शरीरके भेदसे, **एषाम् च** એઓનો इनके, **अधिष्ठानम्** આશ્રય आश्रय, **द्विविधम्** બે પ્રકારનો છે दो प्रकारका है;

3-(2). They are again of twofold nature when classified as exogenous and endogenous. Their resorts again are two—mind and body.

रोगाणामपरिसंख्येयत्वम्—

विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः, प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृति- સ્વભાવ स्वभाव, **अधिष्ठान-** આશ્રય आश्रय, **लिङ्ग-** લક્ષણ लक्षण, **आयतन-** હેતુઓ हेतुओं, **विकल्प-विशेष-** અને એઓના વિકલ્પોના ભેદ और इनके विकल्पोंके भेद, **अपरिसंख्येयत्वात्** એ અસંખ્ય હોવાથી वे असंख्य होनेसे, **विकाराः पुनः** રોગો વળી रोग भी, **अपरिसंख्येयाः** અસંખ્ય છે असंख्य है ॥ ३ ॥

3. Their variety is innumerable owing to the countlessness of the combinations and permutations of their nature, site, symptom and causative factors.

आगन्तुविकारस्य कारणानि, निजविकारस्य कारणानि—

मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गाभिघातव्यधबन्धनवेष्टनपीडनरज्जुदहनशस्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥ ४ ॥

आगन्तोः खलु આગન્તુજ રોગનાં आगन्तुज रोगके, **मुखानि तु** કારણો તો कारण तो, **नख-** નખ લાગવો नख लगना, **दशन-** દાંત બેસવો दांतसे काटना, **पतन-** પડી જવું गिरना, **अभिचार-** મેલીવિદ્યાનો પ્રયોગ अभिचार, **अभिशाप-** શાપ शाप, **अभिषङ्ग-** અભિષંગ अभिषंग, **अभिघात-** ઘા લાગવો चोट लगना, **व्यध-** વીંધાવું बींधा जाना, **बन्धन-** બાંધવું बांधना, **वेष्टन-** વીંટાવું लिपटना, **पीडन-** દબાવું पीड़ित होना, **रज्जु-** રાંઢવાથી બાંધવું रस्सीसे बांधना, **दहन-** અગ્નિ अग्नि, **शस्त्र-** શસ્ત્ર વાગવું शस्त्रका लगना, **अशनि-** વીજળી विजली, **भूत-उपसर्गादीनि** અને ભૂતનો ઉપદ્રવ વગેરે છે और भूतोंके उपद्रवआदि हैं, **निजस्य** અને નિજ રોગનું और निजरोगका, **मुखम् तु** કારણ તો कारण तो, **वात-पित्त-श्लेष्मणाम्** વાત-પિત્ત અને કફની वात-पित्त और कफकी, **वैषम्यम्** વિષમતા છે विषमता है ॥ ४ ॥

4. The causes of exogenous diseases are injury caused by nail, bite, fall, black-magic, curse, possession of evil spirits, blow, piercing, binding,

---

३. मनःशरीरविशेषात्—मनःशरीरभेदात् (ध.)

,, पुनरपरिसंख्येयाः—पुनरेषामपरिसंख्येयाः (ध.)

,, प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात् } प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनवेदनाविकल्पानामपरिसंख्येयत्वात् (च. ध.)

,, विकल्पविशेषापरिसंख्येयत्वात्—विकल्पविशेषाश्चैषामपरिसंख्येयत्वात् (ख.)

४. व्यध—वध (ग.)

,, दहनशस्त्राशनि—दहनमन्त्राशनि (क. ध.)

ligaturing, compression by cord, fire, weapon, lightning, seizure and similar other causes; and the causes of endogenous diseases are the discordances of vata, pitta and kapha.

सर्वेषामपि विकाराणां प्रेरणम् (प्रयोजकनिमित्तम्) —

द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

आगन्तुनिजयोः આગન્તુ અને નિજ आगन्तुज और निज, **द्वयोः खलु** એ બન્નેનાં इन दोनोंके, **प्रेरणम् तु** પ્રેરક તો प्रेरक तो, **असात्म्य-** અસાત્મ્યરૂપ असात्म्यभूत, **इन्द्रियार्थसंयोगः** ઈન્દ્રિય અને વિષયનો સંયોગ इन्द्रिय और विषयका संयोग, **प्रज्ञापराधः** પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, **परिणामः च इति** અને કાળ છે और काल है ॥ ५ ॥

5. The predisposing causes of the exogenous and the endogenous diseases are unwholesome interaction between the senses and the sense-organs, volitional transgression and the effects of time.

सर्वे रोगाः परस्परमनुबन्धिनः —

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

एते આ ये, **सर्वे अपि** સઘળા યે सब ही, **चत्वारः** ચાર चारों, **रोगाः** રોગો रोग, **अभिप्रवृद्धाः खलु** વૃદ્ધિ પામી बढ कर, **परस्परम्** એકબીજાને एक दूसरेका, **अनुबध्नन्ति** અનુસરે છે अनुसरण करते हैं, **अन्योऽन्येन च सह** પરંતુ એકબીજાની સાથે મિશ્ર થવા છતાં પણ एक दूसरेके साथ मिश्र होने पर भी, **सन्देहम्** સંદેહના વિષય सन्देहके विषय, **न आपद्यन्ते** થતા નથી नहीं होते ॥ ६ ॥

6. All these four groups of diseases when fully developed follow one another, and though they get mixed with one another, they do not lead to a confusion as regards their respective diagnosis.

आगन्तुनिजयोर्लक्षणतो भेदः—

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति;

आगन्तुः हि આગન્તુજ રોગ आगन्तुज रोग, **व्यथापूर्वम्** પ્રથમ પીડાપૂર્વક प्रथम पीड़ापूर्वक, **समुत्पन्नः** ઉત્પન્ન થઈ उत्पन्न होकर, **जघन्यम्** પાછળથી पीछेसे, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्मणाम्** અને કફની और कफकी, **वैषम्यम्** વિષમતા विषमता, **आपादयन्ति** કરે છે करते हैं;

7-(1). The exogenous one begins with pain and later on leads to the discordance of vata, pitta and kapha.

निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

निजे तु અને નિજ રોગમાં તો और निज रोगोंमें तो, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्माणः** અને કફ और कफ, **पूर्वम्** પહેલાં પહેલાં पहिले, **वैषम्यम्** વિષમતા विषमताको, **आपद्यन्ते** પામે છે प्राप्त होते हैं, **जघन्यम्** અને પછી और पीछे, **व्यथाम्** પીડા पीड़ा, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. But in the endogenous one, discordance of vata, pitta and kapha occurs first and later on gives rise to pain.

६. खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाः—चान्येषु प्रवृद्धाः (प.)

७(१). व्यथापूर्वं समुत्पन्नः—व्यथापूर्वमुत्पन्नः (च.)

,, जघन्यं—जघन्यां (त. ख.)

शरीरे दोषाणां स्थानविभागः—

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते;

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, तेषाम् ते उन, त्रयाणाम् अपि ત્રણેય तीनों ही, दोषाणाम् દોષોનાં दोषोंके, स्थान-विभागः સ્થાનોનો વિભાગ स्थानोंका विभाग, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा;

8-(1). The primary seats of these three humors in the body will now described.

तद्यथा—बस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्वाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानं;

तद् यथा જેમકે जैसेकि, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, पुरीषाधानम् મલાશય मलाशय, कटिः કેડ कटि, सक्थिनी સાથળ ऊरु, पादौ પગ पैर, अस्थीनि હાડકાં अस्थियां, पक्वाशयः च અને પક્વાશય और पक्वाशय, वातस्थानानि એ વાતનાં સ્થાનો છે ये वातके स्थान हैं. तत्र अपि તેમાં પણ इनमें भी, पक्वाशयः પક્વાશય पक्वाशय, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष करके, वातस्थानम् વાતનું સ્થાન છે वातका स्थान है;

8-(2). The bladder, rectum, hips, thighs, feet, bones and colon are the seats of vata and then again the colon is the special seat of vata.

स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्;

स्वेदः પરસેવો स्वेद, रसः રસ रस, लसीका લસીકા लसीका, रुधिरम् લોહી रक्त, आमाशयः च અને આમાશય और आमाशय, पित्तस्थानानि પિત્તનાં સ્થાનો છે ये पित्तके स्थान हैं, तत्र अपि તેમાં પણ इनमें भी, आमाशयः આમાશય आमाशय, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष करके, पित्तस्थानम् પિત્તનું સ્થાન છે पित्तका स्थान है;

८. स्थानविभाग उपदेक्ष्यते-स्थानविभागमनुव्याख्यास्यामः (च.ष.ग.)

8-(3). The sweat, nutrient body-fluid, lymph, blood and stomach (lower part) are the seats of pitta and there again the stomach (lower part) is the special seat of pitta.

उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥८॥

उरः છાતી छाती, शिरः માથું शिर, ग्रीवा ડોક ग्रीवा, पर्वाणि હાડકાંના સાંધાઓ अस्थिसंधियां, आमाशयः આમાશય आमाशय, मेदः च અને મેદ और मेद, श्लेष्मस्थानानि એ કફનાં સ્થાનો છે ये कफके स्थान हैं, तत्र अपि તેમાં પણ इनमें भी, उरः છાતી छाती, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष करके, श्लेष्म-स्थानम् કફનું સ્થાન છે कफका स्थान है ॥ ८ ॥

8. The chest, head, neck, joints, stomach (upper part) and adipose tissue are the seats of kapha; there again the chest is the special seat of kapha.

वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिभूतानां विकृतानां च कर्म—

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिञ्छरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति—

सर्व-शरीर-चराः तु આખા શરીરમાં ફરનારા सम्पूर्ण शरीरमें फिरनेवाले, वात-पित्त-श्लेष्माणः વાત-પિત્ત અને કફ वात-पित्त और कफ, कुपित—अकुपिताः અકુપિત તથા કુપિત થઈ अकुपित और कुपित होकर, सर्वस्मिन् शरीरे આખા શરીરમાં सारे शरीरमें, शुभ-अशुभानि અનુક્રમે શુભ તથા અશુભ शुभ तथा अशुभ, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं—

9-(1). Vata, pitta and kapha moving in the whole body produce good and ill effects on the entire system, according as they are normal or provoked.

८. श्लेष्म—श्लेष्मणः (झ. त.)

,, तत्रापि—अत्रापि (त.)

प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥९॥

प्रकृतिभूताः તેઓ સમ અવસ્થામાં રહી वे समान अवस्थामें रह कर, **उपचय-** પુષ્ટિ पुष्टि, **बल-** બલ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **प्रसादादीनि** પ્રસન્નતા વગેરે प्रसन्नता आदि, **शुभानि** શુભ કરે છે शुभ करते हैं, **विकृतिम्** તથા વિકૃતિને एवं विकृतिको, **आपन्नाः पुनः** પ્રાપ્ત થઈ प्राप्त होकर, **विकारसंज्ञकानि** રોગ નામના रोगसंज्ञक, **अशुभानि** અશુભને अशुभ, (**कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं ॥ ९ ॥

9. When normal, they produce good effects, viz., plumpness, vitality, complexion, cheerfulness etc. When they become discordant, they produce evil effects which are designated as disorders.

सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः —

तत्र विकाराः सामान्यजा, नानात्मजाश्च। तत्र सामान्यजाः, पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः।

तत्र विकाराः રોગો रोग, **सामान्यजाः** સામાન્યજ सामान्यज, **नानात्मजाः च** અને નાનાત્મજ છે और नानात्मज हैं, **तत्र** તેમાં इनमें, **सामान्यजाः** સામાન્યજ રોગો सामान्यज रोगों, **पूर्वम्** પૂર્વે पहले, **अष्टोदरीये** અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં अष्टोदरीय अध्यायमें, **व्याख्याताः** કહ્યા છે कह दिये हैं, **नानात्मजान् तु** અને નાનાત્મજ રોગોને તો और नानात्मज रोगोंको तो, **इह अध्याये** આ અધ્યાયમાં इस अध्यायमें, **अनुव्याख्यास्यामः** કહેશું कहेंगे;

10-(1). The disorders are again of two kinds viz., general and specific. Of these the general disorders have been already described in the chapter entitled "Eight Abdominal Diseases." We shall now expound in this chapter the specific disorders (of each humor).

तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तद् यथा જેમકે जैसे कि, **अशीतिः** એંસી अस्सी, **वातविकाराः** વાતરોગો છે वातरोग हैं, **चत्वारिंशत्** ચાળીસ चालीस, **पित्तविकाराः** પિત્તરોગો છે पित्तरोग हैं, **विंशतिः** અને વીસ और बीस, **श्लेष्मविकाराः** કફરોગો છે कफरोग हैं ॥ १० ॥

10. There are eighty specific disorders of vata, forty specific disorders of pitta, and twenty specific disorders of kapha.

अशीतेर्वातविकाराणां गणना—

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः। तद्यथा नखभेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादभ्रंशश्च, पादसुप्तता च, वातखुड्डता च, गुल्फग्रहश्च, पिण्डिकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणाक्षेपश्च, शेफस्तम्भश्च, वङ्क्षणानाहश्च, श्रोणिभेदश्च, विड्भेदश्च, उदावर्तश्च, खञ्जत्वं च, कुब्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पार्श्वावमर्दश्च, उदरावेष्टश्च, हृन्मोहश्च, हृद्द्रवश्च, वक्षउद्धर्षश्च, वक्षउपरोधश्च, वक्षस्तोदश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्ध्वंसश्च, हनुभेदश्च, ओष्ठभेदश्च, अक्षिभेदश्च, दन्तभेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्सङ्गश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च,

११. तत्रादौ- तत्रादित एव (च.ध.)
,, पादसुप्तता--सुप्तपादता (ज.झ)
,, गुल्फग्रहश्च--गुल्फग्रन्थिश्च (ठ त.)
,, वृषणाक्षेपश्च—वृषणोत्क्षेपश्च (क घ.छ ज.झ ठ.त.ध.)
,, हृन्मोहश्च—उन्मादश्च (च द.ध)
,, हृद्द्रवश्च—हृद्द्रावश्च (त क.)
,, बाहुशोषश्च—बाहुविश्लेषश्च बाहुशोषश्च (ग.)
,, हनुभेदश्च— हनुस्तम्भश्च (क घ.छ)
,, मूकत्वं च--मूकत्वं च, गद्गदत्वं च (च.द.ध.)

अरसज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्त्मस्तम्भश्च, वर्त्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खभेदश्च, ललाटभेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च, अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च, आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जृम्भा च, हिक्का च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च, रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च, अस्वप्नश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च; इत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

तत्र તેમાં इनमें, आदौ પ્રથમ प्रथम, वातविकारान् વાતવિકારોને वातरोगोंको, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे, तद् यथा જેમકે जैसेकि, नखभेदः च નખભેદ नखभेद, विपादिका च પગોનું ફાટવું पैरोंका फूटना, पादशूलम् च પાદશૂલ पादशूल, पादभ्रंशः च પાદભ્રંશ पादभ्रंश, पादसुप्तता च પગે ખાલી ચડવી पैरोंका सो जाना, वातखुड्डता च પગ અને પિંડીની સંધિમાં વાયુનું કુપિત થવું वातखुड्डता, गुल्फग्रहः च ઘૂંટી ઝલાઈ જવી गिटेका पकड़ा जाना, पिण्डिकोद्वेष्टनम् च પિંડીઓનું ઉંબળવું पिण्डलियोंका ऐठन, गृध्रसी च तथा गृध्रसी और गृध्रसी, जानुभेदः च ગોઠણની ફાટ घुटनोंकां फटना, जानुविश्लेषः च ગોઠણસંધિની શિથિલતા घुटनेकी सन्धिकी शिथिलता, ऊरुस्तम्भः च ઊરુસ્તમ્ભ ऊरुस्तम्भ, ऊरुसादः च સાથળની શિથિલતા ऊरुकी शिथिलता, पाङ्गुल्यम् च પાંગળાપણું पङ्गुपन, गुदभ्रंशः च ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, गुदार्तिः च ગુદાર્તિ गुदाकी पीड़ा, वृषणाक्षेपः च વૃષણોનું ઝલાઈ જવું वृषणका आक्षेप, शेफस्तम्भः च શિશ્નની જડતા मेढ्रकी जड़ता, वङ्क्षणानाहः च વંક્ષણનો આનાહ वंक्षणका आनाह, श्रोणिभेदः च કમરની ફાટ कटिमें विदारणवत् पीड़ा, विड्भेदः च ઝાડા થવા मलका अत्यन्त निकलना, उदावर्तः च ઉદાવર્ત उदावर्त, खञ्जत्वम् च લંગડાપણું लंगड़ापन, कुब्जत्वम् च કૂબડાપણું कुबड़ापन, वामनत्वम् च વામનતા ठिगनापन, त्रिकग्रहः च ત્રિકનું ઝલાઈ જવું त्रिकग्रह, पृष्ठग्रहः च પીઠ ઝલાઈ જવી पृष्ठग्रह, पार्श्वावमर्दः च પડખાંમાં મર્દન જેવી પીડા पार्श्वोंका टूटना, उदरावेष्टः च પેટનું મરડાઈ જવું उदरमें मरोड़ पड़ना, हृन्मोहः હૃદયનું બંધ થવું हृन्मोह, हृद्द्रवः च હૃદયની ઉતાવળી ગતિ हृदयकी तेज गति, वक्षउद्घर्षः च છાતી ઘસાતી હોય એવી પીડા छातीमें घर्षणवत् पीड़ा, वक्षउपरोधः च વક્ષઉપરોધ छातीका उपरोध, वक्षस्तोदः च છાતીમાં સોય ભોંકાયા જેવી પીડા छातीमें सूचीवेधवत् पीड़ा, बाहुशोषः च બાહુશોષ बाहुशोष, ग्रीवास्तम्भः च ડોક ઝલાઈ જવી ग्रीवास्तम्भ, मन्यास्तम्भः च મન્યાનું ઝલાઈ જવું मन्यास्तम्भ, कण्ठोद्ध्वंसः સ્વરભેદ स्वरभेद, हनुभेदः च હનુભેદ हनुभेद, ओष्ठभेदः च ઓષ્ઠભેદ ओष्ठभेद, अक्षिभेदः च અક્ષિભેદ अक्षिभेद, दन्तभेदः च દન્તભેદ दन्तभेद, दन्तशैथिल्यम् च દાંતની શિથિલતા दांतोंकी शिथिलता, मूकत्वम् च મૂંગાપણું मूंगापन, वाक्सङ्गः च વાણીનું રોકાઈ જવું वाणीका रुक जाना, कषायास्यता च મુખનું કસાયરસવાળાપણું मुखका कसैलापन, मुखशोषः च મુખશોષ मुखशोष, अरसज्ञता च રસની ખબર ન પડવી रसका ज्ञान न होना, घ्राणनाशः च ગંધ લેવાની શક્તિ ચાલી જવી गन्ध लेनेकी शक्तिका नाश, कर्णशूलम् च કર્ણશૂલ कर्णशूल, अशब्दश्रवणम् च ભણકારા વાગવા शब्द न होते हुए भी शब्दका सुनना, उच्चैःश्रुतिः च ઊંચકનાપણું उंचा सुनना, बाधिर्यम् च બહેરાપણું बहरापन, वर्त्मस्तम्भः च પાંપણોની જડતા पलकोंका न झपकना, वर्त्मसंकोचः च પાંપણોનો સંકોચ पलकोंका सिकुड़ जाना, तिमिरम् च તિમિર तिमिर, अक्षिशूलम् च આંખનું શૂળ आंखका शूल, भ्रूव्युदासः च ભમરનું ચડવું भ्रूकुटीका ऊपर चढ़ जाना, शङ्खभेदः च

११ अशब्दश्रवणं च - अशब्दग्रहणं च (ठ)
,, उच्चैःश्रुतिश्च–उच्चैःश्रवणं च (च. थ.)
,, तमश्च - भ्रमश्च (ख. घ. छ. झ. ट. त. द. ध.)
,, अतिप्रलापश्च–श्रमश्च भ्रंशश्च भङ्गश्च प्रलापश्च (च. छ.)
,, ,, –अतिप्रलापश्च ग्लानिश्च (क. ख. ग. ढ.)
,, घ्राणनाशश्च अगन्धता च (ख.)
,, अनवस्थितचित्तत्वम्–अनवस्थितत्वम् (घ. ठ. ढ. त.)

લમણા ફાટવા शंखमेद, ललाटमेदः च કપાળ ફાટવું माथेका फटना, शिरोरुक् च માથાનો દુખાવો शिरमें दर्द, केशभूमिस्फुटनम् च વાળ ઊગવાની જગ્યાનું ફાટવું बाल उगनेके स्थानका फटना, अर्दितम् च અર્દિત अर्दित, एकाङ्गरोगः च એકાંગરોગ एकाङ्गरोग, सर्वाङ्गरोगः च સર્વાંગરોગ सर्वाङ्गरोग, पक्षवधः च પક્ષ-વધ पक्षवध, आक्षेपकः च આક્ષેપક आक्षेपक, दण्डकः च દંડક दण्डक, तमः च અંધારાં આવવાં अंधेरा आना, भ्रमः च ચક્કર આવવાં चक्कर आना, वेपथुः च કંપ થવો कम्पन, जृम्भा च બગાસાં जम्भाई, हिक्का च હેડકી हिचकी, विषादः च ખિન્નતા खिन्नता, अति-प्रलापः च અતિ બકવાદ अति बकवाद, रौक्ष्यम् च રૂક્ષતા रूक्षता, पारुष्यम् च કઠોરતા कठोरता, श्यावारु-णावभासता च શ્યામ અથવા ઈંટાડી રંગનું દેખાવું श्याव अथवा अरुण रंगका दिखाव, अस्वप्नः च અનિદ્રા नींदका न आना, अनवस्थित-चित्तत्वम् અને ચિત્તની અસ્થિરતા और चित्तकी अस्थिरता, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अपरिसंख्येयानाम् અસંખ્ય असंख्य, वात-विकाराणाम् વાતવિકારોમાં वातरोगोंमें, आविष्कृततमाः સૌથી સ્પષ્ટ सबसे स्पष्ट, अशीतिः એંશી अस्सी, वातविकाराः વાતવિકારો वातरोग, व्याख्याताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ ११ ॥

11. Of these, we shall begin with the exposition of vata disorders. They are 1. distrophy of nails, 2. dermatophytosis, 3. pedialgia, 4. flat-foot, 5. paralysis of foot, 6. club-foot, 7. stiff-ankle, 8. cramps in the calf muscles, 9. sciatica, 10. genu varum (bowleg). 11. genu valgum (knock-knee), 12. spasticity of thigh., 13. atrophy of thigh, 14. paraplegia, 15. prolapse of rectum, 16. proctalgia, 17. cryptorchidism, 18. priapism, 19. bubonocele, 20. coxa vara, 21. sheep-dung stools, 22. misperistalsis, 23. lameness, 24. scoliosis, 25. dwarfism, 26. stiff waist, 27. stiff back, 28. pleurodynia, 29. girdle pain, 30. cardiac irregularity (heart-block), 31. tachycardia, 32. emphysematous chest, 33. impairment of thoracic movement, 34. pectoralgia, 35. brachial atrophy, 36. stiffness of the neck, 37. torticollis, 38. hoarseness of voice, 39. dislocation of jaw, 40. hare-lip, 41. squint (exotropia), 42. odontoschim, 43. odontoseisis (looseness of teeth), 44. aphasia, 45. lalling speech, 46. astringent taste in the mouth, 47. dryness of the mouth, 48. ageusia, 49. anosmia, 50. otalgia, 51. acousma, 52. hypacousia, 53. deafness, 54. rigidity of eyelids, 55. retraction of eye lids, 56. amaurosis, 57. eye-ache, 58. ptosis of eye, 59. ptosis of eye-brow, 60. temporal headache, 61. frontal headache (metopodynia), 62. headache, 63. fissures in the scalp, 64. facial paralysis, 65. monoplegia, 66. polyplegia, (66A. hemiplegia), 67. chronic convulsion, 68. tonic convulsion, 69. faintness, 70. giddiness, 71. tremor, 72. pendiculation, 73. hiccup, 74. asthenia, 75. hyperphasia, 76. dryness, 77. harshness, 78. dusky-red appearance, 79. insomnia, 80. mental restlessness. These are the eighty vata disorders described as the most common of the innumerable vata-disorders.

वायोरात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च

स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु કહેલા कहे हुए, एतेषु આ इन, सर्वेषु अपि खलु સર્વેય सब भी, वातविकारेषु વાતવિકારોમાં वातरोगोंमें, अनुक्तेषु અને ન કહેલા न कहे हुए, अन्येषु च બીજા વાતવિકારોમાં પણ दूसरे वातरोगोंमें भी, वायोः વાયુનું वायुका, इदम् આ यह, आत्मरूपम् પોતાનું સ્વરૂપ अपना स्वरूप, कर्मणः च અને પોતાનાં કર્મનું और अपने कर्मोंके, स्वलक्षणम् સ્વરૂપ स्वरूप, अपरिणामि સહજસિદ્ધ છે स्वाभाविक है, यत् જેને जिसे, तदवयवम् वा કે તે વાયુના અવયવને या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य જાણીને जानकर, विमुक्तसंदेहाः સંદેહરહિત બનેલા संदेहरहित होकर, कुशलाः કુશલ વૈદ્યો कुशल वैद्य, वातविकारम् एव 'આ વાતવિકારજ છે' 'यह वातविकारही है', अध्यवस्यन्ति એવો નિશ્ચય કરે છે ऐसा निश्चय करते हैं;

12-(1). In all vata-disorders mentioned above, and in those not mentioned, the experts will make an undoubted diagnosis of vata discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of vata or modified effects of action of vata on the body.

तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिरमूर्तत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

तत् यथा જેમકે जैसे कि, रौक्ष्यम् રુક્ષતા रूक्षता, शैत्यम् શીતતા शीतता, लाघवम् લઘુતા लघुता, वैशद्यम् વિશદતા विशदता, गतिः ગતિ गति, अमूर्तत्वम् અદૃશ્યતા अमूर्तता, अनवस्थितत्वम् च અને અસ્થિરપણું और स्थिर न होना, इति એ ये, वायोः વાયુનાં वायुके, आत्मरूपाणि પોતાનાં લક્ષણો છે अपने लक्षण हैं, वायोः एवंविधत्वात् च વાયુ આવી જાતનો હોવાથી वायुका इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् તે તે उस उस, शरीरावयवम् શરીરના અવયવમાં शरीरके अवयवमें, आविशतः પ્રવેશ કરતા प्रवेश करते हुए, अस्य એના इसके, कर्मणः કર્મનું कर्मका, इदम् આ यह, स्वलक्षणम् પોતાનું લક્ષણ अपना लक्षण, भवति થાય છે होता है:

12-(2). 1. dryness, 2. coldness, 3. lightness, 4. clearness, 5. motion, 6. invisibility and 7. instability are the innate qualities of vata. These being the innate qualities of vata these are the symptoms produced in the different organs of the body when affected by its innate quality.

तद्यथा—स्रंसभ्रंसव्याससङ्गभेदसादहर्षतर्षकम्पवर्तचालतोदव्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुषविशदसुषिरारुणवर्णकषायविरसमुखत्वशोषशूलसुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनखञ्जतादीनि च वायोः कर्माणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, स्रंस- સરકવું सरकना, भ्रंस- ભ્રંશ भ्रंश, व्यास- વિસ્તાર विस्तार, सङ्ग- સંગ संग, भेद- ભેદ भेद, साद- શિથિલપણું शिथिलता, हर्ष- હર્ષ हर्ष, तर्ष- તૃષા तर्ष, कम्प- કંપ कम्प, वर्त- ગોળ બનાવવું गोलाई करना, चाल- હલવું हिलना, तोद- સોય ભોંકાયા જેવી પીડા सूई-वेधवत् पीड़ा, व्यथा- વ્યથા व्यथा, चेष्टादीनि ચેષ્ટા વગેરે चेष्टा आदि, तथा અને तथा, खर- ખરતા खरता, परुष- પરુષતા परुषता, विशद- વિશદતા विशदता, सुषिर- સુષિરતા सुषिरता, अरुणवर्ण- અરુણ રંગવાળાપણું अरुणवर्णता, कषाय-विरस-मुखत्व-

१२ एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवात; } एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति (ज.त.ध.)

१२. स्रंसभ्रंसव्यास—स्रंसव्यास (ख.च.)
,, सङ्ग—भङ्ग (ग.)
,, कम्प—कम्पावमर्द (ध.)
,, चेष्टादीनि—चेष्टाद्याः (त.)
,, सुषिरारुण—सुषिरतारुण (ध.)

અને વિરસ મુખવાળાપણું मुखकी कषायरसता और विरसता, शोष- શોષ शोष, शूल- શલ शूल, सुप्ति- ખાલી ચડવી सो जाना, संङ्कोचन- સંકોચન संकोच, स्तम्भन- જડ કરવું स्तम्भन, खञ्जादीनि च લંગડાપણું વગેરે लंगड़ापन वगैरह, वायोः વાયુનાં वायुके, कर्माणि કર્મો છે कर्म हैं, तैः अन्वितम् તે વાયુનાં પોતાનાં લક્ષણો તથા કર્મોથી યુક્ત વિકારને उन वायुके अपने लक्षणों और कर्मोंसे युक्त विकारको, वात विकारम् एव વાતવિકારજ वातविकार ही, अध्यवस्येत् જાણવો निश्चयसे जाने ॥ १२ ॥

12. They are—subluxation, dislocation, dilatation, contraction, laxation depression, excitation, attraction, tremor, circular movement, motion, pricking pain, aching pain and movement; as also coarseness, harshness, clearness, porousness, dusky-redness, astringent taste, dysgeusia, dehydration, aching pains, numbness, contractions, rigidity, lameness, and others. These are the effects produced on the body by the actions of vata. The condition accompanied with any of these signs or symptoms should be diagnosed as a vata-disorder.

कुपितस्य वायोरुपक्रमः —

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्नेहस्वेदास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम् માત્રા मात्रा, कालम्- च અને કાળનો और कालका, प्रमाणीकृत्य વિચાર કરીને विचार करके, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णैः અને ઉષ્ણ और उष्ण, उपक्रमैः ઉપચારોથી उपचारसे, वातहरैः તથા વાતહર तथा वातहर, स्नेह સ્નેહ स्नेह, स्वेद સ્વેદ स्वेद, आस्थापन આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासन- અનુવાસન अनुवासन, नस्तःकर्म- નસ્યકર્મ नस्यकर्म, भोजन- ભોજન भोजन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, उत्सादन- ઉત્સાદન उत्सादन, परिषेकादिभिः પરિષેક વગેરેથી परिषेक आदिसे, तम् તે વાતવિકારનો उस वातरोगका, उपक्रमेत ઉપચાર કરવો જોઇએ उपचार करना चाहिए;

13-(1). It should be treated by sweet, acid, salt, unctuous and warm medications, by measures curative of vata, such as oleation, sudation, corrective and unctuous enemata, sternutation, diet, inunction, rub, affusion and other similar measures with due consideration to dose and time.

तत्रास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति;

भिषजः વૈદ્યો वैद्य, तत्र वाते તે વાત રોગમાં उस वात रोगमें, सर्वत्र સર્વત્ર सर्वत्र, आस्थापनानुवासनम् तु આસ્થાપન અને અનુવાસનને તો आस्थापन और अनुवासनको, उपक्रमेभ्यः खलु બધા ઉપચારોમાં सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् સહુથી મુખ્ય मुख्यतम, मन्यन्ते ગણે છે मानते हैं, हि तद् કારણ કે તે क्योंकि वह, आदितः एव શરૂઆતથી જ सबसे प्रथम ही, पक्काशयम् પકવાશયમાં पक्काशयमें, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, केवलम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, वैकारिकम् વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા विकारोंके उत्पन्न करने वाले, वातमूलम् વાતના મૂળને वातके मूलको, छिनत्ति છેદી નાખે છે नाश करता है;

13-(2). Amongst these a physician considers the corrective enemata aud the unctuous enemata to be the best of all remedies for vata-disorders; as they, entering the colon, from the very beginning, destroy completely the very

सर्वत्रोपक्रमेभ्यः—सर्वोपक्रमेभ्यः (च.च.)
तद्ध्यादितः—तदादितः (ज.)

root of morbid vata which is the originator of all vata-disorders.

तत्रावर्जितेऽपि वाते शरीरान्तर्गता वातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

यथा જેવી રીતે जैसे, **वनस्पतेः** વનસ્પતિનું वनस्पतिके **मूले** મૂળ मूलके, **छिन्ने** કપાયે જતાં कटजाने पर, **स्कन्ध** થડ थड, **शाखा** શાખા शाखा **प्ररोह** અંકુર अंकुर, **कुसुम** ફૂલ फूल, **पलाशादीनाम्** પાન વિગેરેનો और पत्ते आदिका, **नियतः** નિશ્ચિત निश्चित, **विनाशः** વિનાશ થાય છે विनाश हो जाता है, **तद्वत्** તેવી રીતે उसी प्रकार, **तत्र** તે સ્થળમાં उस स्थानमें, **वाते** વાત वायुके, **अवजिते अपि** જીતાયે જતાં जीते जानेसे, **शरीर-अन्तर्गताः** શરીરની અંદર રહેલા शरीरके अन्दर रहेनेवाले, **वातविकाराः** વાતવિકારો वातरोग, **प्रशान्तिम्** શાન્ત शान्त, **आपद्यन्ते** થઈ જાય છે हो जाते हैं ॥ १३ ॥

13. And thus vata being subdued the vata-disorders located in the other part of the body also become allayed just as by the eradication of the roots of a plant, the stem, branches, sprouts, flowers, fruits, leaves etc., also perish.

चत्वारिंशतः पित्तविकाराणां गणना—

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः—ओषश्च, प्लोषश्च, दाहश्च, दवथुश्च, धूमकश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च, ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्च (अङ्गस्वेदश्च), अङ्गगन्धश्च, अङ्गावदरणं च, शोणितक्लेदश्च, मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च, (मांसदाहश्च), त्वगवदरणं च, चर्मदलनं च, रक्तकोठश्च, रक्तविस्फोटश्च, रक्तपित्तं च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका च, कक्षा(क्ष्या)च, कामला च, तिक्तास्यता च, लोहितगन्धास्यता च, पूतिमुखता च, तृष्णाधिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यविपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेढ्रपाकश्च, जीवादानं च, तमःप्रवेशश्च, हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं च; इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

अतः હવે અહીંથી अब इसके, **ऊर्ध्वम्** આગળ आगे, **चत्वारिंशतम्** ચાલીસ चालीस, **पित्तविकारान्** પિત્તના રોગો पित्तके रोगोंको, **अनुव्याख्यास्यामः** કહી બતાવશું कहेंगे, **ओषः च** ગરમી गरमी, **प्लोषः च** બળતરા जलन, **दाहः च** સર્વ અંગોમાં તીવ્ર સંતાપ सब अङ्गोंमें तीव्र संताप, **दवथुः च** ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિયોમાં દાહ चक्षु आदि इन्द्रियोंमें दाह, **धूमकः** શિર વગેરેમાં ધૂમાડા જેવું થવું शिर आदिमें धूँआंसा उठना, **अम्लकः** દાહ અને હૃદયના શૂલયુક્ત ઓડકાર दाह तथा हृदयशूलयुक्त डकार, **विदाहः च** હાથ પગ વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારનો દાહ हाथ, पैर आदिमें विविध प्रकारका दाह, **अन्तर्दाहः च** શરીરની અંદર બળતરા अन्तदाह, **अंसदाहः च** ખભાનો દાહ अंसदाह, **ऊष्माधिक्यम् च** તાપાંશની અધિકતા तापांशकी अधिकता, **अति स्वेदः च** અતિ પરસેવો अतिस्वेद, (**अङ्गस्वेदः च** અંગસ્વેદ अंगस्वेद,) **अङ्गगन्धः च** અંગમાંથી ગંધ આવવી अंगगन्ध, **अङ्गावदरणम् च** અંગનું ફાટવું अंगोंका फटना, **शोणितक्लेदः च** રક્તક્લેદ रक्तक्लेद, **मांसक्लेदः च** માંસક્લેદ मांसक्लेद, **त्वग्दाहः च** ત્વચાનો દાહ

१३. शाखाप्ररोह—शाखावरोह (घ.)

१४. व्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामः तद्यथा (क.)

,, पित्तविकाराः—पित्तविकाराः—ओषश्च (ख.)

१४. पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमतऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः—पित्तविकाराश्चत्वारिंशदतऊर्ध्वं व्याख्याम्यन्ते (ग. घ.)

,, अंसदाहश्च—अङ्गदाहश्च (ख. द. घ.)

,, त्वगवदरणं—त्वङ्मांसावदरणं (ख.)

,, चर्मदलनम्—चर्मावदरणं (ख. द. घ.)

,, रक्तविस्फोटश्च—रक्तकोठकाश्च (ख.)

,, तृष्णाधिक्यं—तृष्णायाआधिक्यं (त.)

,, आस्यविपाकश्च—आस्यपाकश्च (च. छ.)

त्वचाका दाह, (**मांसदाहः च** માંસદાહ मांसदाह, **त्वगवदरणम् च** ઉપરની ચામડી ફાટવી बाह्य त्वचाका फटना, **चर्मदलनम् च** સઘળી ચામડીનું ફાટવું सम्पूर्ण त्वचाका फटना, **रक्तकोष्ठः च** રક્તકોઠ रक्तकोष्ठ, **रक्तविस्फोटः च** રક્ત વિસ્ફોટ रक्तविस्फोट, **रक्तपित्तम् च** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **रक्तमण्डलानि च** રક્તમંડલો रक्तमण्डल, **हरितत्वम् च** લીલાશ हरापन, **हारिद्रत्वम् च** હળદર જેવું પીળું થવું हल्दीके वर्णका होना, **नीलिका च** નીલિકા नीलिका, **कक्षा** (**क्ष्या**) **च** કખ कक्षा, **कामला च** કમળો कमला, **तिक्तास्यता च** મોઢામાં કડવાશ मुखमें तिक्तता, **लोहितगन्धास्यता च** મોઢામાં લોહી જેવી ગન્ધ मुखमें रक्तकी गन्ध आना, **पूतिमुखता** મુખમાં દુર્ગન્ધ मुखसे दुर्गन्ध आना, **तृष्णाधिक्यम् च** તૃષાની અધિકતા तृषाकी अधिकता, **अतृप्तिः च** અતૃપ્તિ अतृप्ति, **आस्यविपाकः च** મોઢું પાકવું मुखका पकना, **गलपाकः च** ગળું પાકવું गलपाक, **अक्षिपाकः च** આંખો પાકવી आंखका पकना, **गुदपाकः च** ગુદા પાકવી गुदाका पाक, **मेढ्रपाकः च** શિશ્નનું પાકવું मेहनका पाक, **जीवादानम् च** જીવરક્તનું નીકળવું जीवरक्तका निकलना, **तमःप्रवेशः च** અંધારામાં પ્રવેશ કર્યા જેવું લાગવું अंधेरेमें प्रवेश करनेका भास, **हरित- हारिद्र- नेत्र- मूत्र- वर्चस्त्वम्- च** અને લીલાં કે પીળાં આંખ મૂત્ર તથા મળ હોવાં और आंख मूत्र- तथा मलका हरापीला होना, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अपिरिसंख्येयानाम्** અસંખ્ય असंख्य, **पित्तविकाराणाम्** પિત્ત વિકારોમાં पित्तरोगोंमें, **आविष्कृततमाः** સૌથી સ્પષ્ટ सबसे स्पष्ट, **चत्वारिंशत्** ચાલીસ चालीस, **पित्तविकाराः** પિત્તના વિકારો पित्त रोग, **व्याख्याताः** કહી દેખાડ્યા છે कह दिये हैं ॥ १४॥

14. Now we shall relate the forty disorders of Pitta. They are:-

1. Heating, 2. Scorching, 3. Burning, 4. Broiling, 5. Fuming, 6. Acid eructation, 7. Misdigestion, 8. Internal heat (caumesthesia), 9. Local regional heat, 10. Hyperthermia, 11. Hyperidrosis, 12. Local sweating [Meridrosis] 13. Local fetor, 14. Local bursting, 15. Deliquescence of blood, 16. Softening of flesh, 17. Dermothermia, 18. Sarcothermia, 19. Disquamation, 20. Excoriation, 21. Red wheals, 22. Red eruption, 23 Hemothermia, 24. Red circular spots, 25. Greenness, 26 yellowness, 27. Bluish black marks, 28. Herpes, 29. Jaundice, 30. Bitter taste, 31. Metallic taste, 32. Fetor Oris, 33. Polydypsis, 34. Akoria, 35. Stomatitis, 36. Pharyngitis, 37. Ophthalmitis, 38. Proctitis, 39. Urethritis and phaslitis, 40. Hemorrhage, 41. Faintness, 42. Greenish or yellowish coloration of eyes, urine and feces.

Thus the forty most common pitta disorders out of innumerable ones have been enumerated.

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिमाणि कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु કહેલા कहे हुए, **एतेषु** આ इन, **सर्वेषु अपि खलु** સર્વેય सभी, **पित्तविकारेषु** પિત્ત વિકારોમાં पित्तरोगोंमें, **अनुक्तेषु** અને ન કહેલા और न कहे हुए, **अन्येषु च** બીજા પિત્ત વિકારોમાં પણ दूसरे पित्त रोगोमें भी, **पित्तस्य** પિત્તનું पित्तका, **इदम्** આ यह, **आत्मरूपम्** પોતાનું સ્વરૂપ अपना स्वरूप, **कर्मणः च** અને પોતાનાં કર્મનું और अपने कर्मोंका, **स्वलक्षणम्** સ્વરૂપ स्वरूप, **अपरिणामि** સહજ સિદ્ધ છે स्वाभाविक है, **यत्** જેને जिसे, **तदवयवम्-वा** કે તે વાયુના અવયવને या उस वायुके एक भागको, **उपलभ्य** જાણીને जान कर, **विमुक्तसंदेहाः** સંદેહ રહિત બનેલા सन्देहरहित होकर, **कुशलाः** કુશળ વૈદ્યો कुशल वैद्य, **पित्तविकारम् एव** (આ પિત્ત વિકારજ છે) (यह पित्त विकार ही है,) **अध्यवस्यन्ति** એવો નિશ્ચય કરે છે ऐसा निश्चय करतें हैं;

१५. पित्तविकारेषूक्तेषु--पित्तविकारेषु (ख.)

15-(1). In all the above-mentioned pitta-disorders and in those not mentioned too, the experts will make an undoubted diagnosis of pitta-discordance in a particular organ by observing all or some of the innate qualities of pitta or modified effects of the action of pitta on the body.

तद्यथा—औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रवत्वमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ सरत्वं च पित्तस्यात्मरूपाणि;

तत्-यथा જેમકે जैसे कि, **औष्ण्यम्** ઉષ્ણતા उष्णता, **तैक्ष्ण्यम्** તીક્ષ્ણતા तीक्ष्णता, **द्रवत्वम्** દ્રવપણું द्रवता, **अनतिस्नेहः** બહુ સ્નિગ્ધતા ન હોવી अति स्निग्ध न होना, **शुक्ल-अरुण-वर्जः** અને શ્વેત તથા અરુણ સિવાયનો श्वेत और अरुण वर्णको छोडकर शेष, **वर्णः च** બીજો રંગ दूसरा वर्ण, **विस्रः गन्धः च** અને આમ જેવી ગંધ और आमगन्ध, **कटु-काम्लौ च** તીખા અને ખાટા कटु और खट्टा, **रसौ** રસો रस, **सरत्वम्-च** અને સરપણું और सरत्व, **पित्तस्य** એ પિત્તનાં ये पित्तके, **आत्मरूपाणि** પોતાનાં લક્ષણો છે अपने लक्षण हैं;

15-(2). For example, heat, acuteness, fluidity, slight unctuousness, color other than white and red, fleshy smell, pungent and acid taste and mobility are the innate qualities of pitta.

१५. तैक्ष्ण्यम्—तैक्ष्ण्यं सरत्व (छ. क.)
,, द्रवत्वमनतिस्नेहो—द्रवमनतिस्नेहो (च.)
,, ,, —लाघवमनतिस्नेहो (ड. त. ख. थ.)
,, वर्जौ—वर्णौ (त.)
,, ,,—पाण्डुवर्ज्यः (प.)
,, सरत्वं च—सरश्च (च.)
,, एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति (च.ज.त.)

एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

पित्तस्य एवं विधत्वात्- च પિત્ત આવી જાતનું હોવાથી पित्तके इस प्रकारके होनेसे, **तम् तम्** તે તે उस उस, **शरीरावयवम्** શરીરના અવયવમાં शरीरके अवयवमें, **आविशतः** પ્રવેશ કરતા प्रवेश करते हुए, **अस्य** એના इसके, **कर्मणः** કર્મનું कर्मका, **इदम्** આ यह, **स्वलक्षणम्** પોતાનું લક્ષણ अपना लक्षण, **भवति** થાય છે होता है;

15-(3). And these being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by pitta.

तद्यथा—दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्रावरागा यथास्वं च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्माणि; तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥१५॥

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **दाह-** દાહ दाह, **औष्ण्य-** ઉષ્ણતા उष्णता, **पाक-** પાક पाक, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **कोथ-** સડો सडना, **कण्डू-** ખંજવાળ खुजली, **स्राव** સ્રાવ स्राव, **रागाः** અને લાલાશ और लालिमा, **यथास्वम्** તથા પોતાના જેવાં अपने जैसे, **गन्ध** ગન્ધ गन्ध, **वर्ण** વર્ણ वर्ण, **रसाभिवर्तनम् च** અને રસને ઉત્પન્ન કરવાં और रसको उत्पन्न करना, **पित्तस्य** એ પિત્તનાં ये पित्तके, **कर्माणि** કર્મો છે कर्म हैं, **तैः** તે લક્ષણોથી इन लक्षणोंसे, **अन्वितम्** યુક્ત વિકારને युक्त रोगको, **पित्तविकारम्-एव** પિત્તવિકારજ पित्तविकारही, **अध्यवस्येत्** નિશ્ચયથી જાણવો निश्चयसे जाने ॥ १५॥

15. Burning, heat, suppuration, perspiration, softening, sloughing, itching, discharge, redness, and the emanation of smell, color and taste according to the innate nature of pitta—these are the effects produced on the body by the action of pitta. Conditions accompanied with any of these

symptoms should be diagnosed as a pitta-disorder.

कुपितस्य पित्तस्योपक्रमः —

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम् માત્રા मात्रा, **कालम्**-च અને કાલને और कालका, **प्रमाणीकृत्य** વિચાર કરીને विचार करके, **मधुर** મધુર मधुर, **तिक्त** તિક્ત तिक्त, **कषाय** કષાય कषाय, **शीतैः** અને શીત और शीत, **उपक्रमैः** ઉપચારોથી उपचारोंसे, **पित्तहरैः** તથા પિત્તહર तथा पित्तहर, **स्नेह**- સ્નેહ स्नेह, **विरेक**- વિરેચન विरेचन, **प्रदेह**- લેપન लेपन, **परिषेक**- પરિષેક परिषेक, **अभ्यङ्गादिभिः** અભ્યંગ વગેરેથી अभ्यङ्गआदिसे, **तम्** તે પિત્તવિકારનો उस पित्तविकारका, **उपक्रमेत** ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए;

16-(1). It should be treated by sweet, bitter, astringent and cooling remedies and by oleation, purgation, application, affusion, inunction and other similar measures curative of pitta, with due regard to dosage and time.

विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्योः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,

भिषजः વૈદ્યો वैद्य, **पित्ते** પિત્તવિકારમાં पित्तविकारमें, **विरेचनम्** **तु** વિરેચનને તો विरेचनको तो, **सर्वोपक्रमेभ्यः** સર્વ ઉપચારોમાં सब उपचारोंमें, **प्रधानतमम्** સહુથી મુખ્ય मुख्यतम, **मन्यन्ते** માને છે मानते हैं, **हि तत्** કારણ કે તે क्योंकि वह, **आदितः एव** શરૂઆતથીજ आरम्भसे ही, **आमाशयम्** આમાશયમાં आमाशयमें, **अनुप्रविश्य** પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, **केवलम्** સંપૂર્ણ संपूर्ण, **वैकारिकम्** વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા विकार उत्पन्न करनेवाले, **पित्तमूलम्** પિત્તના મૂળને पित्तके मूलको, **अपकर्षति** દૂર કરે છે दूर करता है;

16-(2). Amongst all these, the physicians consider purgation to be the best of all remedies in pitta, as entering the stomach, from the very begining, it destroys the very root of morbid pitta which is the originator of all pitta-disorders.

तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताःपित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

यथा જેવી રીતે जैसे, **अग्नौ** અગ્નિ अग्निके, **व्यपोढे** દૂર કરવામાં આવતાં शान्त करनेपर, **केवलम्** આખુંય सम्पूर्ण, **अग्निगृहम्** અગ્નિવાળું ઘર अग्निगृह, **शीतीभवति** ઠંડું થઈ જાય છે शीतल हो जाता है, **तद्वत्** તેવી રીતે उसी प्रकार, **तत्र** તે સ્થાનમાં उस स्थानमें, **पित्ते** પિત્ત पित्तके, **अवजिते अपि** જીતાઈ જતાં जीते जाने पर, **शरीर-अन्तर्गताः** શરીરની અંદર રહેલા शरीरके अन्दर रहनेवाले, **पित्तविकाराः** પિત્તના વિકારો पित्तके विकार, **प्रशान्तिम्** શાન્ત शान्त, **आपद्यन्ते** થઈ જાય છે हो जाते हैं ॥१६॥

16. The pitta being subdued, the pitta-disorders localized in the other parts of the body get allayed. Just as by (merely) removing the fire, the whole of the hot-house cools down.

विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना—

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः; तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च; स्तैमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमाधुर्यं च, मुखस्रावश्च, श्लेष्मोद्गिरणं च, मलस्याधिक्यं च, बलासकश्च, अपक्तिश्च, हृदयोपलेपश्च, कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,

---

१६. स्नेहविरेक–स्नेहविरेचन (छ. ध.)

१६. व्यपोढे–व्यपगते (च).

१७. व्याख्यास्यामः च–अनुव्याख्यास्यामः (च).

,, श्लेष्मोद्गिरणंच–श्लेष्मोद्गारश्च (ङ).

अतिस्थौल्यं च, शीताग्निता च, उदर्दश्च, श्वेतावभासता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च; इति विंशतिः श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

अतः ऊर्ध्वम् હવે અહીંથી अब इसके आगे, **विंशतिम् वीસ** बीस, **श्लेष्म-विकारान् च** કફના રોગો कफके रोगोंको, **व्याख्यास्यामः** કહી બતાવશું कहेंगे, **तत्-यथा** જેમકે जैसे कि, **तृप्तिः च** તૃપ્તિ तृप्ति, **तन्द्रा च** તન્દ્રા तन्द्रा, **निद्राधिक्यम् च** નિદ્રાની અધિકતા नींदकी अधिकता, **स्तैमित्यम् च** જડતા जड़ता, **गुरुगात्रता च** અંગોનું ભારેપણું अंगोंका भारीपन, **आलस्यम् च** આળસ आलस्य, **मुखमाधुर्यम् च** મુખમાં મીઠાશ मुखकी मधुरता, **मुखस्रावः च** મુખથી લાળનું ઝરવું मुखसे रालका बहना, **श्लेष्मोद्गिरणम् च** કફને થૂંકવો कफका थूकना, **मलस्य-आधिक्यम् च** મળની અધિકતા मलकी अधिकता, **बलासकः च** બળનો ક્ષય बलका क्षय, **अपक्तिः च** અપચો अपचान, **हृदयोपलेपः च** હૃદયપર કફના લેપનું ચઢવું हृदयपर कफके लेपका चढना, **कण्ठोपलेपः च** કંઠપર કફના લેપનું ચઢવું कण्ठ पर कफके लेपका चढना, **धमनी-प्रति (वि) चयः-च** ધમનીઓનું કફથી અતિ પુરાઈ જવું धमनियोंका कफसे भर जाना, **गलगण्डः च** ગલગંડ गलगण्ड, **अतिस्थौल्यम् च** અતિ સ્થૂલતા अतिस्थूलता, **शीताग्निता च** અગ્નિની મંદતા अग्निकी मन्दता, **उदर्दः च** ઉદર્દ उदर्द, **श्वेतावभासता च** શ્વેતવર્ણતા श्वेत वर्णता, **श्वेत मूत्र- नेत्र- वर्चस्त्वम् च** મૂત્ર આંખ અને મળનું શ્વેત વર્ણનું થવું मूत्र-नेत्र एवं मलका श्वेतवर्णका होना, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, **अपरिसंख्येयानाम्** અસંખ્ય असंख्य, **श्लेष्म- विकाराणाम्** કફ વિકારોમાં कफ विकारोंमें, **आविष्कृततमाः** સૌથી સ્પષ્ટ सबसे स्पष्ट, **विंशतिः** વીસ बीस, **श्लेष्म-विकाराः** કફવિકારો कफरोग, **व्याख्याताः** કહી દેખાડ્યા कह दिये, **भवन्ति** છે हैं ॥ १७ ॥

17 Now we shall relate the twenty disorders of kapha:-

1. Anorexia Nervosa, 2. Torpor 3. Hypersomnia 4. Stiffness, 5. Heaviness of limbs, 6. Indolence, 7. Sweet taste in the mouth, 8. Salivation 9. Mucus expectoration, 10. Hyper-excretion, 11. Loss of strength, 12. Loss of digestion, 13. Hyper-secretion of mucus in stomach,. 14. Increased secretion in the throat, 15. Dilatation of vessels, 16. Deradanoncus, 17. Excessive corpulence-(orchidoptosis), 18. Subnormal temperature, 19. Urticaria, 20. Pallor, 21. Whitish tinge of urine, eye and feces.

Thus have dcen enumerated twenty most common kapha-disorders out of the innumerable disorders of kapha.

श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः॥

उक्तेषु કહેલા कहे हुए, **एतेषु** આ इन, **सर्वेषु अपि खलु** સર્વેય सभी, **कफविकारेषु** કફવિકારોમાં कफरोगोंमें, **अनुक्तेषु** અને ન કહેલા न कहे हुए, **अन्येषु च** બીજા કફવિકારોમાં પણ दूसरे कफ रोगोंमें भी, **श्लेष्मणः** કફનું कफका, **इदम्** આ यह, **आत्मरूपम्** પોતાનું સ્વરૂપ अपना स्वरूप, **कर्मणः च** અને પોતાનાં કર્મનું और अपने कर्मोंका, **स्वलक्षणम्** સ્વરૂપ स्वरूप, **अपरिणामि** સહજ સિદ્ધ છે स्वाभाविक है, **यत्** જેને जिसे, **तदवयवम् वा** કે તે કફના અવયવને या उस कफके एक भागको, **उपलभ्य-** જાણીને जान कर, **विमुक्तसंदेहाः** સંદેહરહિત બનેલા सन्देहरहित हुये, **कुशलाः** કુશળ વૈદ્યો कुशल वैद्य, **श्लेष्मविकारम् एव** 'આ કફવિકારજ છે' 'यह कफविकार ही है,' **अध्यवस्यन्ति** એવો નિશ્ચય કરે છે ऐसा निश्चय करते हैं;

१७. मलस्यात्रिक्यं–मलाधिक्यं कण्ठोपलेपं (क).
,, बलासकश्च–बलनाशश्च (ग).

18-(1). In all the above-mentioned kapha-disorders and in those not mentioned, the experts will make an indubitable diagnosis of kapha-discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of kapha or modified effects of the action of kapha on the body.

तद्यथा—स्नेहशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्यस्थैर्यपैच्छिल्यमात्स्न्र्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि;

तत् यथा જેમકે यथा, स्नेह સ્નેહ स्नेह, शैत्य શીતતા शीतलता, शौक्ल्य શ્વેતતા श्वेतता, गौरव ભારેપણું भारीपन, माधुर्य મધુરતા मधुरता, स्थैर्य સ્થિરતા स्थिरता, पैच्छिल्य પિચ્છિલતા पिच्छिलता, मात्स्न्र्यानि અને મસૃણતા એ मसृणता ये, श्लेष्मणः કફનાં कफके, आत्मरूपाणि પોતાનાં લક્ષણ છે अपने लक्षण हैं,

18-(2). Unctuousness, coldness, whiteness, heaviness, sweetness, firmness, sliminess and viscocity are the innate qualities of kapha.

एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

एवंविधत्वात् च કફ આવી જાતનો હોવાથી कफ इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् તે તે उस उस, शरीरावयवम् શરીરના અવયવમાં शरीरके अवयव में, आविशतः પ્રવેશ કરતા प्रवेश करते हुए, अस्य એના इसके, कर्मणः કર્મનું कर्मका, इदम् આ यह, स्वलक्षणम् પોતાનું લક્ષણ अपना लक्षण, भवति થાય છે होता है

18-(3). These being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by kapha.

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवस्नेहसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि; तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, श्वैत्य- શ્વેતતા श्वेतता, शैत्य- શીતતા शीतता, कण्डू- ખંજવાળ कण्डू, स्थैर्य- સ્થિરતા स्थिरता, गौरव- ભારેપણું भारीपन, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, सुप्ति સ્પર્શનું અજ્ઞાન स्पर्शका अज्ञान, क्लेद- ક્લેદ क्लेद, उपदेह- મલથી લિપ્તપણું मलसे लिप्तता, बन्ध બન્ધ बन्ध, माधुर्य મધુરતા मधुरता, चिरकारित्वानि અને રોગને ચિરસ્થાયી કરવો और रोगको चिरस्थायी करना, श्लेष्मणः એ કફનાં ये कफके, कर्माणि કર્મો છે कर्म हैं, तैः તે લક્ષણોથી इन लक्षणोंसे, अन्वितम् યુક્ત વિકારને युक्त रोगको, श्लेष्मविकारम् एव કફવિકારજ कफविकार ही, अध्यवस्येत् નિશ્ચયથી જાણવો निश्चयसे जाने ॥ १८ ॥

18. Whiteness, coldness, itching, firmness, heaviness, unctuousness, numbness, humidity, excretory secretion, obstruction, sweetness, and chronicity are the effects produced in the body by the action of kapha. the condition accompanied with any of the above symptoms should be diagonsed as a kapha-disorder.

कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः—

तं कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्वेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम्- માત્રા मात्रा, कालम् च અને કાલનો और कालका, प्रमाणीकृत्य વિચાર કરીને विचार करके, कटुक- કટુક कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- કષાય

१८. एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्यभवति—एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति (च).

१८. श्वैत्य शैत्य—स्नेहशैत्य (च. ब.)

,, स्नेहसुप्ति—स्नेहस्तस्य सुप्ति (क. त. ख).

१९. मात्रां कालं—मात्राकालं (त.)

,, स्वेद—स्वेदन (ब.)

कषाय, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण ઉષ્ણ उष्ण रूक्षैः અને રુક્ષ और रूक्ष, उपक्रमैः ઉપચારોથી उपचारोंसे, श्लेष्महरैः તથા કફહર तथा कफहर, स्वेद स्वेद स्वेद, वमन વમન वमन, शिरोविरेचन શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, व्यायामादिभिः વ્યાયામ વગેરેથી व्यायाम आदिसे, तम् તે કફ વિકારને उन कफविकारोंका, उपक्रमेत- ઉપચાર કરવો જોઇએ उपचार करना चाहिए;

19-(1). It should be treated with pungent, bitter, astringent, acute, hot and dry remedies, and by sudation, errhines, exercise, and other similar measures curative of kapha, with due consideration to dose and time.

वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्योरोगतं केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्क्षिपति,

भिषजः વૈદ્યો वैद्य, श्लेष्मणि કફમાં कफमें, वमनम् तु વમનને તો वमनको तो, सर्वोपक्रमेभ्यः સર્વ ઉપચારોમાં सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् સહુથી મુખ્ય मुख्यतम, मन्यन्ते માને છે मानते हैं, हि तत् કારણકે તે क्योंकि वह, आदितः एव શરૂઆતથીજ आरम्भसे ही, आमाशयम् આમાશયમાં आमाशयमें, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, उरोगतम् છાતીમાં રહેલ छातीमें रहे हुए, केवलम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, वैकारिकम् વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર विकार उत्पन्न करनेवाले, श्लेष्ममूलम् કફના મૂળને कफके मूलको, ऊर्ध्वम् उत्क्षिपति ખેંચી બહાર કાઢી નાખે છે खींच कर बाहर निकाल देता है;

19-(2). Amongst these the physicians consider emesis to be the best of all remedies in all kapha-disorders, as emesis, acting on the stomach from the very beginning, destroys the very root of morbid kapha which is the originator of all kapha-disorders.

तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यनभिष्यन्द्यमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

यथा જેવી રીતે जैसे, केदारसेतौ ખેતરના ક્યારાનો બંધ खेतकी क्यारीके बन्धके, भिन्ने તૂટી જતાં टूट जाने पर, अम्भसा પાણીથી पानीसे, अनभिष्यन्द्यमानानि સિંચન ન પામતાં सिंचन न पानेसे, शालि-यव-षष्टिकादीनि શાળ, જવ અને ષષ્ટિક વગેરે शालि जौ सॉठी आदि, प्रशोषम् आपद्यन्ते સુકાઈ જાય છે सूख जाते हैं, तद्वत् તેવી રીતે उसी प्रकार, श्लेष्मणि કફ कफ, अवजिते अपि જીતાઈ જતાં जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गताः શરીરમાં રહેલા शरीरके अन्दर रहनेवाले, श्लेष्म-विकाराः કફના વિકારો कफके विकार, प्रशान्तिम् શાન્તિને शान्त, आपद्यन्ते इति પામે છે हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. This morbid kapha being subjugated, the kapha-disorders localised in the other parts of the body become also allayed, just as by breaking open the dam of a field, rice, barley, (sastika) and other crops dry up by being deprived of water.

चिकित्सायां रोगभेषजादिज्ञानस्योपयोगिता—

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥२०॥

अत्रः च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, भिषक् વૈદ્યે वैद्यको, आदौ પ્રથમ प्रथम, रोगम् રોગની रोगकी, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઇએ परीक्षा करनी चाहिए, ततः अनन्तरम् તે પછી इसके पीछे, औषधम् ઔષધની પરીક્ષા કરવી જોઇએ औषधकी परीक्षा करना चाहिए, ततः पश्चात् અને તે પછી और इसके पीछे, ज्ञान पूर्वम् જ્ઞાનપૂર્વક ज्ञान

१९. उत्क्षिपति—अपकर्षति (ड. ख. च.)
,, अनुप्रविश्योरोगतं केवलं—अनुप्रविश्य केवलं (च.)

पूर्वक, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, समाचरेत् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥२०॥

20. Here are verses again —

The physician should first diagnose the disease and then should decide the line of treatment and begin the treatment in the light of his observations.

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥२१॥

यः तु જે जो, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, औषध-विधानज्ञः अपि ઔષધના વિધાનને જાણતો હોવા છતાં પણ औषधके विधानको जाननेवाला होने पर भी, रोगम्- રોગોને रोगको, अविज्ञाय ઓળખ્યા વગર न जानकर, कर्माणि ચિકિત્સા चिकित्सा, आरभते શરુ કરે છે आरम्भ करता है, तस्य તેની उसकी, सिद्धिः સિદ્ધિ सफलता, यदृच्छया દૈવયોગથી થાય છે दैवयोगसे होती है ॥ २१ ॥

21. If the physician begins the treatment without diagnosing the disease even though he may be the best therapeutist, his success depends purely on chance.

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥२२॥

यः तु પણ જે વૈદ્ય किन्तु जो वैद्य, रोग-विशेषज्ञः રોગના ભેદને જાણનારો रोगके भेदोंका ज्ञानवाला, सर्वभैषज्यकोविदः સર્વ ઔષધોમાં નિપુણ सब औषधोंमें निपुण, देश-काल-प्रमाणज्ञः અને દેશ-કાલ તથા માત્રાનો જાણકાર હોય છે देश-काल तथा मात्राका जाननेवाला होता है, तस्य તેને उसे, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, असंशयम् નિઃસંદેહ निःसंदेह, सिद्धिः કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે सफलता प्राप्त होती है ॥ २२ ॥

२२. प्रमाणज्ञः—विभागज्ञः (ब. ध. ग.)

22. But he who knows the differential diagnosis of diseases, who is skilled in all kinds of therapeutics and who is well versed in the knowledge of clime, season and dosage, achieves success with certainty.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—
संग्रहः प्रकृतिर्देशो विकारमुखमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥२३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषय में, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, रोगाणाम् રોગોનાં रोगके, संग्रहः સંક્ષેપ संक्षेप, प्रकृतिः પ્રકૃતિ प्रकृति, देशः રોગોનું અધિષ્ઠાન (મન અને શરીર) रोगोंका अधिष्ठान (मन अने शरीर) विकारमुखम् આગંતુ તથા નિજ રોગનાં કારણ आगन्तु तथा निज रोगोंके कारण, ईरणम् રોગોના પ્રેરક रोगोंके प्रेरक, असन्देहः સંદેહરહિતતા संदेहरहितता, अनुबन्धः च તથા અનુબન્ધ तथा अनुबन्ध, संप्रकाशितः પ્રકાશિત કર્યાં છે प्रकाशित किये हैं, ॥२३॥

23. Here are the recapitulatory verses—

The brief account of nature, seat, origin, predisposing causes and indubitability of diagnosis even in a combined state of diseases is given here.

दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥२४॥

दोषस्थानानि દોષોનાં જે સ્થાન दोषोंके जो स्थान, ये च रोगाणाम् રોગોના रोगोंके, नानात्मजाः કેવળ

२३. विकारमुखमीरणम्—विकारमुखमीक्षणम् (ब.)
,, ,, —विकारो मुखमीरणम् (ध.)
२४. पृथक च—पृथक्त्वाद् (ध. त.)
,, नानात्मजाश्च—नानाविधाश्च (ढ.)

एक दोषजन्य केवल एक दोषजन्य, ये च જે जो, गणाः ગણો समूह, दोषाणाम् च यत् અને દોષોનું और दोषोंका, यत् જે जो, अपरिणामि સહજસિદ્ધ स्वभावसिद्ध, पृथक् જુદું જુદું पृथक् पृथक्, रूपम् રૂપ रूप, कर्म- च અને કર્મ और कर्म ॥२४॥

24. The primary seats of humors, the lists of specific disorders, the different innate qualities of humors and the effects produced in the body by the action of morbid humors;

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २५ ॥

दोषाणाम् च તથા રોગોના तथा रोगोंके, पृथक्त्वेन જુદા જુદા पृथक् पृथक्, समुपक्रमाः જે ઉપચારો તેઓ जो उपचार वे, रोगाणाम्-महति-अध्याये આ મહારોગ અધ્યાયમાં इस महारोग अध्यायमें, तत्त्वदर्शिना તત્ત્વદર્શી મુનિએ तत्त्वदर्शी मुनिने, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, निर्दिष्टाः કહી બતાવ્યા છે कह बताये हैं ॥२५॥

25. and the remedies of disorders in their severality are fully described by the seer in this Major chapter on diseases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
समाप्तो रोगचतुष्कः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, 'महारोगाध्यायः' 'મહારોગાધ્યાય' 'महारोगाध्याय' नाम નામનો नामका, विंशः વીસમો बीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २० ॥

२५. अस्यश्लोकस्याग्रे 'ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा' इत्यधिकं पठ्यते (ग. थ. भ.)

रोगचतुष्कः પાંચમો રોગરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ पांचवाँ रोगविषयक चार अध्यायोंका समूह, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

18. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled "The Major list of Diseases", is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।

એકવીસમો અધ્યાય अध्याय एकबीसवाँ

Chapter XXI

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'अष्टौनिन्दितीयम्' 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામના 'अष्टौनिन्दितीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Censured Persons."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः—

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति;

इह खलु આ સંસારમાં इस संसारमें, शरीरम् શરીરને शरीरके, अधिकृत्य ઉદ્દેશીને उपलक्ष्यमें, अष्टौ આઠ आठ, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, निन्दिताः નિન્દિત निन्दायुक्त, भवन्ति છે हैं;

3-(1). In respect of their bodily conditions eight persons become censured.

तद्यथा--अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलोमा च, अलोमा च, अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अतिस्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

तद् यथा જેમકે जैसे कि, **अतिदीर्घः च** બહુ લાંબો बहुत लंबा, **अतिह्रस्वः च** બહુ નાનો (ઠીંગણો) बहुत छोटा, **अतिलोमा च** બહુ રુંવાડાંવાળો बहुत लोमवाला, **अलोमा च** રુંવાડાં વગરનો लोमसे रहित, **अतिकृष्णः च** બહુ કાળો अत्यंत काला, **अतिगौरः च** બહુ ગૌર अत्यंत गोरा, **अतिस्थूलः च** બહુ જાડો अत्यंत स्थूल, **अतिकृशः च इति** અને બહુ પાતળો और अत्यंत पतला ॥ ३ ॥

3. They are— The very tall and the very short, the very hairy and the hairless, the very dark and the very fair, the very corpulent and the very emaciated.

अतिस्थूलस्य दोषाः —

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।

तत्र તેમાં उनमें, **अतिस्थूलकृशयोः** બહુ જાડા અને બહુ પાતળા बहुत मोटेमें और बहुत पतलेमें, **भूयः एव** વળી पुनः, **अपरे** બીજા अन्य, **निन्दित-विशेषाः** વિરૂપતા સિવાયના દોષો विरूपताके अतिरिक्त दोष, **भवन्ति** હોય છે होते हैं, **अतिस्थूलस्य तावत्** અતિ જાડા માણસના તો बहुत मोटे पुरुषके तो, **आयुषः ह्रासः** આયુષ્યનો હ્રાસ आयुका ह्रास होना, **जवोपरोधः** ફુરતીનો અભાવ फुर्तीका न होना, **कृच्छ्रव्यवायता** મુશ્કેલીએ મૈથુન मैथुन करनेमें मुश्किली, **दौर्बल्यम्** નબળાઈ शरीरमें निर्बलता, **दौर्गन्ध्यम्** દુર્ગન્ધિતા गात्रोंमेंसे दुर्गन्धका उठना, **स्वेदाबाधः** પસીનો અત્યંત થવો अत्यधिक पसीनेका होना, **अतिमात्रम् क्षुत्** આકરી ભૂખ अत्यधिक क्षुधाका होना, **पिपासातियोगः च** અને અતિશય તૃષા લાગવી और बहुत प्यासका लगना, **इति** એ ये, **अष्टौ** આઠ आठ, **दोषाः** દોષો दोष, **भवन्ति** થાય છે होते हैं,

4-(1). Of these again the very corpulent and the very emaciated suffer from specially censurable traits. Thus as regards the corpulent person, he is afflicted with the eight disabilities viz., diminution of life, lack of agility, difficulty in sex-act, debility, fetor, distressing sweats, excessive hunger and excessive thirst.

तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगदव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नाद्धर्षनित्यत्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायते ।

तत् તે वह, **अतिस्थौल्यम्** અતિસ્થૂલતા बहुत-मोटापन, **अतिसंपूरणात्** અતિ ભોજનથી प्रमाणसे अधिक भोजन करनेसे, **गुरु** ગુરૂ पचनेमें भारी, **मधुर** મધુર मीठे, **शीत** શીત शीत, **स्निग्ध** અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોના और स्निग्ध पदार्थोंके, **उपयोगात्** ઉપયોગથી उपयोगसे, **अव्यायामात्** વ્યાયામ ન કરવાથી परिश्रम न करनेसे, **अव्यवायात्** મૈથુન ન કરવાથી मैथुन न करनेसे, **दिवा स्वप्नात्** દિવસે ઉંઘવાથી दिनमें सोनेसे, **हर्षनित्यत्वात्** નિત્ય આનંદમાં રહેવાથી नित्य आनंदमें रहनेसे, **अचिन्तनात्** ચિન્તા ન કરવાથી चिन्ता न करनेसे, **बीज-स्वभावात् च** અને બીજના સ્વભાવથી और बीजके स्वभावसे, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाता है;

4-(2). Such excessive corpulence is caused by over-eating, by the use of articles rhat are heavy, sweet, cold and unctuous, by lack of exercise and

३. अलोमा च—चातिश्वेतश्चातिकृष्णश्च (ध.)

४. तदति—तदिदमति (ग.)

sex-act, by day-sleep and continual cheerfulness, by lack of the thinking habit and by inherited tendency.

तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो ह्रासः; शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जवोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्धातूनां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्गुरुत्वाद्व्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

अतिमात्रमेदस्विनः પ્રમાણ કરતાં અધિક મેદવાળા प्रमाणसे अति अधिक मेदवाले, **तस्य हि ते** પુરુષને उस पुरुषका, **मेदः एव** મેદજ केवल मेद ही, **उपचीयते** સંચિત થાય છે इकट्ठा होता है, **इतरे धातवः** બીજા ધાતુઓ दूसरे धातु, **तथा न ते** પ્રમાણે સંચિત થતા નથી उस प्रकार इकट्ठे नहीं होते, **तस्मात्** તેથી इस कारणसे, **अस्य** આ મેદવાળા પુરુષના इस मेदवाले पुरुषकी, **आयुषः** આયુષ્યને आयुका, **ह्रासः** હ્રાસ થાય છે. ह्रास होता है, **मेदसः** મેદની मेदकी, **शैथिल्यात्** શિથિલતા शिथिलता, **सौकुमार्यात्** કોમળતા कोमलता, **गुरुत्वात् च** અને ગુરુતા હોવાથી और भारीपन होनेसे, **जव-उपरोधः** ફુરતીનો ઉપરોધ થાય છે फुर्तीका उपरोध होता है, **शुक्र-अबहुत्वात्** વીર્ય ઓછું હોવાથી वीर्य कम होनेसे, **मेदसा च** અને મેદથી और मेदसे, **आवृतमार्गत्वात्** તેના માર્ગો ઢંકાયેલા હોવાથી उसके मार्ग आच्छादित होनेसे, **कृच्छ्रव्यवायता** મૈથુન મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે मैथुन करनेमें मुश्किली होती है, **धातूनाम्** ધાતુઓ सब धातु, **असमत्वात्** એકસરખા ન હોવાથી एकसमान न होनेसे, **दौर्बल्यम्** દુબળાપણું આવે છે दुबलापन आजाता है, **मेदोदोषात्** મેદના દોષથી मेदके दोषसे **मेदसः स्वभावात्** મેદના સ્વભાવથી मेदके स्वभावसे, **स्वेदनत्वात् च** અને સ્વેદનપણાથી और स्वेदनगुण होनेसे, **दौर्गन्ध्यम्** દુર્ગન્ધ પેદા થાય છે दुर्गन्ध पैदा होती है, **मेदसः** મેદનું मेदके, **श्लेष्मसंसर्गात्** કફ સાથે મિશ્રિતપણું થવાથી कफसे मिश्रित होनेसे, **विष्यन्दित्वात्** સ્વેદવાહી શિરાઓના મૂલમાં રહી સ્વેદને બહાર વહેવડાવનારપણું હોવાથી स्वेदवाही शिराओंके मूलमें रहकर स्वेदको बाहिर बहानेवाला होनेसे, **बहुत्वात्** પ્રમાણમાં અધિકપણું હોવાથી प्रमाणसे ज्यादा होनेसे, **गुरुत्वात्** ગુરુપણું હોવાથી भारीपनसे, **व्यायामसहत्वात् च** અને વ્યાયામને સહન ન કરી શકનારપણું હોવાથી परिश्रमको सहन न कर सकनेसे, **स्वेदाबाधः** અત્યંત પસીનો આવે છે अत्यधिक पसीना आता है. **तीक्ष्ण-अग्नित्वात्** તીક્ષ્ણ અગ્નિ હોવાથી तीक्ष्ण जठराग्नि हो जानेसे, **प्रभूतकोष्ठवायुत्वात्** અને કોઠાનો વાયુ પુષ્કળ હોવાથી कोष्ठगत वायु बढ़ जानेसे, **अतिमात्रम्** અતિ પ્રમાણમાં अधिक प्रमाणसे, **क्षुत्** ભૂખ લાગે છે क्षुधा लगती है, **पिपासा-अतियोगः च इति** અને અતિશય તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે और प्यास अधिक उत्पन्न होती है, ॥ ४ ॥

4-(3). In the very corpulent it is the fat alone that keeps increasing and not the other body-elements. Consequently there is shortening of the life-span. Owing to the flabbiness, tenderness and heaviness of the fat the corpulent man gets hampered in his movements. Owing to the paucity of semen and the obstruction of genital passages by fat, the performance of the sex-act becomes difficult. Owing to the disturbance of the body-elements, debility results. From the presence of the morbid fat, as also from the innate quality of the fat-

---

४. मेदस्विनो—अतिमात्रं मेदस्विनो (च.)

,, तस्मादस्यायुषो—तस्मादायुषो (च.)

,, जवोपरोधः—जरोपरोधः (ख. ज. च.)

,, शुक्राबहुत्वान्मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाच्च—शुक्राल्पत्वान्मेदसावृतमार्गत्वात् (च).

,, सहत्वाच्च—सहिष्णुत्वाच्च (ग.)

element and the excessive sweating, there results fetor of the body. On account of the admixture of fat with kapha, its fluidity, excess and heaviness and its inability to bear the strain of exercise, there results the distress caused by sweat. On account of the acuteness of the gastric fire and the excess of vata in the alimentary tract, there occur excessive hunger and excessive thirst.

तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकैः—

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि मेदसा મેદથી मेदसे, आवृत-मार्गत्वात् માર્ગો ઢંકાઈ જવાથી मार्गोंके आच्छादित हो जानेसे, वायुः વાયુ वायु, विशेषतः મુખ્યત્વે કરીને खास करके, कोष्ठे કોઠામાં कोठेमें, चरन् ફરતો-ફરતો फिरता हुआ, अग्निम् જઠરાગ્નિને जठराग्निकी शक्तिको, संधुक्षयति પ્રજ્વલિત કરે છે बढा देता है, आहारम् अपि અને આહારને પણ और आहारको भी, शोषयति શોષી લે છે सुखा देता है,तस्मात् તે હેતુથી उस हेतुसे, सः તે મેદવાળો પુરુષ वह मेदवाला पुरुष, आहारम् આહારને आहारको, शीघ्रम् જલદીથી जल्दीसे, जरयति પચાવે છે पचा लेता है, अतिकाङ्क्षति च અને અધિક આહારની આકાંક્ષા રાખે છે और अधिक आहारकी आकाङ्क्षा रखता है, काल-व्यतिक्रमात् च તથા ભોજનનો સમય જવા દેતાં एवं भोजनकालके उल्लंघन हो जाने पर, कांश्चित् કેટલાએક कईएक, घोरान् ભયંકર घोर, विकारान् વિકારોને विकारोंको, अश्नुते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है ॥ ५-६ ॥

Here are verses again:—

5-6. In consequence of the passages being obstructed by fat,the vata moving mainly in the stomach, whips up the gastric fire and absorbs the food.The The corpulent man digests his meals speedily anc craves for food inordinately. By violating the rule concerning meal-times he gets drcadful diseases.

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥

एतौ આ બન્ને ये दोनों, अग्निमारुतौ અગ્નિ અને વાયુ अग्नि और वायु, विशेषात् ખાસ કરીને खास करके, उपद्रवकरौ ઉપદ્રવ કરનાર બને છે उपद्रव करनेवाले हो जाते हैं, हि કારણકે क्योंकि, यथा वनदावः જેમ દાવાનળ जैसे दावानल, वनम् વનને બાળે છે वनको जला देता है, एतौ તેમ આ वैसे ये, स्थूलम् સ્થૂલ મનુષ્યને स्थूल मनुष्यको, दहतः બાળી નાખે છે जला देते हैं ॥ ७ ॥

7. These two, the gastric fire and vata are the special workers of havoc. They burn up the corpulent man, as the forest fire burns up the forest.

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

मेदसि મેદ मेद, अतीव અતિશય अत्यन्त, संवृद्धे વધી જતાં बढ जाने पर, अनिलादयः વાયુ આદિ वायु आदि, सहसा એકદમ सहसा ही, दारुणान् ભયંકર भयङ्कर, विकारान् વિકારોને व्याधियोंको, कृत्वा કરીને उत्पन्न करके, जीवितम् જીવનનો जीवनका, आशु જલદી तुरन्त, नाशयन्ति નાશ કરે છે नाश करते हैं ॥ ८ ॥

8. The fat-element in the body having increased inordinately, the

६. चातिकाङ्क्षति-चाधिकाङ्क्षति (थ.)

vata aud other humors, breaking out into sudden and fierce disorders rapidly destroy their victim's life.

अतिस्थूलस्य लक्षणम्—

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥९॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।
निर्दिष्टं,

मेदः મેદ मेद, मांस અને માંસની और मांसकी, अतिवृद्धत्वात् અતિવૃદ્ધિ થઈ જવાથી अतिवृद्धि हो जाने से, चल- ચાલવાના સમયમાં હલતાં चलते समय हिलते, स्फिक्-उदर-स्तनः નિતમ્બ, ઉદર અને સ્તનવાળો नितम्ब-उदर और स्तनवाला, अयथा-उपचय-उत्साहः અને પુષ્ટિ અનુસાર જેના શરીરનું બલ નથી તેવો और जिसके शरीरका बल पुष्टि अनुसार नहीं ऐसा, नरः પુરુષ पुरुष, अतिस्थूलः અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मेदस्विनः મેદવાળા પુરુષના मेदवाले पुरुषके, दोषाः દોષો दोष, हेतवः હેતુઓ हेतु, रूपम् एव च અને લક્ષણ और लक्षण, निर्दिष्टम् કહી દેખાડયાં છે बतला दिये हैं ॥ ९½ ॥

9. That man is spoken of as over-corpulent, who on account of the inordinate increase of fat and flesh, is disfigured with pendulous buttocks, belly and breasts and whose increased bulk is not matched by a corresponding increase in energy. Thus the evils of corpulency together with its causes and symptoms have been set out.

अतिकार्श्यस्य निदानम्—

वक्ष्यते वाच्यमतिकार्श्ये त्वतः परम् ॥ १० ॥

अतः परम् तु હવે પછી તો अब यहांसे तो, अतिकार्श्ये અતિકૃશતામાં अति कृश हो जानेमें, वाच्यम् જે કાંઈ કહેવાનું છે जो कुछ कहनेका है, वक्ष्यते તે કહેવામાં આવશે वह कहा जायगा ॥ १० ॥

10. Now we shall say what requires to be said concerning the very emaciated.

सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥११॥
रूक्षस्योद्वर्तनं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।
विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥१२॥

रूक्ष- अन्नपानानाम् રૂક્ષ અન્ન તથા પાનનું रूक्ष अन्न और पानका, सेवा સેવન सेवन, लङ्घनम् લંઘન (ઉપવાસ) लङ्घन (उपवास), प्रमित-अशनम् અતિ અલ્પ ભોજન अति अल्प प्रमाणमें भोजन, क्रिया-अतियोगः અત્યંત પરિશ્રમવાળું કાર્ય કરવું अत्यधिक परिश्रमका कार्य करना, शोकः શોક शोक, वेग-निद्रा-विनिग्रहः મલ મૂત્રાદિ વેગોનો અને નિદ્રાનો નિરોધ मलमूत्रोंके और नींदके वेगको रुकना, रूक्षस्य उद्वर्तनम् શરીર રૂક્ષ હોવા છતાં પણ તેના પર ઉદ્વર્તન કરવું रूक्ष होने पर भी शरीरपर उबटन मलना, स्नानस्य-अभ्यासः સ્નાન કરવાની બહુ ટેવ स्नान करनेकी बहुत आदत, प्रकृतिः દેહને ઉત્પન્ન કરનાર બીજ देहका उत्पादक बीज, जरा વૃદ્ધાવસ્થા बुढापा, विकार-अनुशयः રોગનું ચાલુ રહેવું रोगका देरतक रहना, क्रोधः च અને ક્રોધ और क्रोध, नरम् મનુષ્યને मनुष्यको, अतिकृशम् અતિકૃશ अतिकृश, कुर्वन्ति કરે છે बना देते हैं ॥ ११-१२ ॥

11-12. Indulgence in dry food and drink, starvation, under-eating, over-work, grief, suppression of the urges of nature and of sleep, dry massage, repeated baths, constitutional tendency, old age, the sequela of disease, and wrathful disposition render a man extremely emaciated.

अतिकृशस्य दोषाः —

१ वेगनिद्राविनिग्रहः-निद्रावेगविनिग्रहः (ग.)

व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

कृशः દુબળો માણસ दुबला मनुष्य, **व्यायामम्** વ્યાયામને परिश्रमको, **अतिसौहित्यम्** અતિતૃપ્તિને पेट भरके, खानेको, **क्षुत्-** ભૂખને क्षुधाको, **पिपासा-** તરસને प्यासको, **आमय-** રોગને रोगको, **औषधम्** અને ઔષધને और औषधको, **तद्वत्** તેમજ वैसे ही, **अतिशीत** અતિશય ઠંડીને बहुत ठंडीको, **उष्ण-** અતિ ગરમીને बहुत गरमीको, **मैथुनम्** અને અતિ મૈથુનને પણ और बहुत स्त्रीसमागमको भी, **न सहते** સહન કરી શકતો નથી सहन नहीं कर सकता ॥ १३ ॥

13. The emaciated man cannot stand the strain of exercise or of a full-meal of hunger and of thirst, or of disease, or of strong medication. Similarly, he cannot bear great cold or heat and the strain of the sex-act.

प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥१४॥

प्लीहा બરલ तिल्ली **कासः** ઉધરસ खांसी, **क्षयः** ક્ષય क्षय, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **गुल्मः** ગુલ્મ गुल्म, **अर्शांसि** અર્શ अर्श, **उदराणि च** ઉદરરોગો और उदरके रोग, **ग्रहणीगताः च** અને ગ્રહણીને લગતા और ग्रहणीके साथ संबंध रखनेवाले, **रोगाः** રોગ रोग, **प्रायः** ઘણું ખરૂં प्रायः करके, **कृशम्** કૃશ મનુષ્યને कृश मनुष्य पर, **अभिधावन्ति** લાગુ પડે છે आक्रमण करते हैं, ॥१४॥

14. Splenic disorders, cough, wasting, dyspnea, gulma, piles, abdominal affections, diseases or disorders of assimilation generally assail the emaciated man.

अतिकृशस्य लक्षणम्—

शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥१५॥

शुष्क- સુકાઈ ગયેલા सुखे हुए, **स्फिक्-** નિતમ્બ नितम्ब, उदर ઉદર पेट, **ग्रीवः** અને ડોકવાળો और गर्दनवाला, **धमनी-** ધમનીઓનાં धमनियोंके, **जालसंततः** જાળાંઓથી વ્યાપ્ત जालोंसे व्याप्त, **त्वक्- अस्थि-शेषः** જેનાં ચામડી અને હાડકાં જ બાકી રહ્યાં હોય એવો चमडी और हड्डी ही जिसकी बाकी हों ऐसा, **स्थूलपर्वा** तथा જેના હાડકાંના સાંધા સ્થૂલ દેખાતા હોય એવો और जिसकी अस्थिसन्धियां स्थूल दिखाई दें ऐसा, **नरः** પુરુષ पुरुष, **अतिकृशः** અતિકૃશ अतिकृश, **मतः** કહેવાય છે कहाता है ॥ १५ ॥

15. That man is said to be over-emaciated who is lean of buttocks belly ahd neck, who is covered with a network of prominent vessels, who is reduced to skin and bones and who has prominent joints.

अतिस्थूलातिकृशयोश्चिकित्साक्रमः—

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्शनैर्बृंहणैरपि ॥ १६ ॥

एतौ આ ये, **अतिस्थूल** અને અતિકૃશ अतिस्थूल और अतिकृश, **नरौ** બન્ને પુરુષો दोनों मनुष्यों, **सततम्** સદા निरन्तर, **व्याधितौ** રોગગ્રસ્ત રહે છે रोगग्रस्त रहते हैं, **कर्शनैः** તેથી મેદવાળા મનુષ્યનો કર્શન પ્રયોગોથી इस कारणसे मेदवाले मनुष्यका कर्शन प्रयोगोंसे, **बृंहणैः च अपि** અને કૃશ મનુષ્યનો બૃંહણ વિધિથી और कृश मनुष्यका बृंहण विधिसे, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **उपचर्यौ हि** ઉપચાર કરવા જોઇએ उपचार करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. These two, the very corpulent and the very emaciated are perpetually afflicted with diseases and are

१३. °मयौषधम्—°महौषधम् (ध.)
१४. अभिधावन्ति—अभिबाधन्ते (ध)
१५. सन्ततः—संवृतः (च.)
१६. कर्शनैर्बृंहणैरपि—कर्षणैर्बृंहणैरपि (ख.)

to be treated with constant slimming and nourishing remedies respectively.

स्थूलकृशयोः कृशस्य प्राधान्ये युक्तिः—

स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥१७॥

स्थौल्यकार्श्ये સ્થૂલતા અને કૃશતામાં स्थूलता और कृशतामें, **कार्श्यम्** કૃશતા कृशता, **वरम्** સારી છે अच्छी है, **हि** કારણ કે क्योंकि, **तौ** તે બન્ને इन दोनों, **समोपकरणौ** ચિકિત્સાને યોગ્ય છે चिकित्सा करानेके योग्य है, **यदि** જો यदि, **उभौ** આ બન્નેને इन दोनोंको, **व्याधिः** રોગ व्याधि, **आगच्छेत्** પ્રાપ્ત થાય તો प्राप्त हो तो, **स्थूलम् एव** સ્થૂલ મનુષ્યને જ स्थूल पुरुषको ही, **अतिपीडयेत्** અતિશય પીડા કરે છે अत्यंत पीडा करती है ॥१७॥

17. Of the two conditions, emaciation is the lesser evil, though both alike require to be remedied. When both are overcome by disease it is the corpulent that suffers more.

सममांसप्रमाणस्य प्रशस्तता—

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः।
दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥

सममांसप्रमाणः જેના માંસનું પ્રમાણ સમાન હોય जिसके मांसका प्रमाण सम हो, **समसंहननः** જેનો બાંધો સમાન હોય जिसमें मांस आदिका संगठन सम हो, **दृढेन्द्रियः** તથા જેની ઇન્દ્રિયો દૃઢ હોય और जिसकी इन्द्रियां दृढ हों, **नरः तु** તે પુરુષ તો वह पुरुष तो, **विकाराणाम्** રોગોના रोगोंके, **बलेन** બળથી बलसे, **न अभिभूयते** પરાભવ પામતો નથી अभिभूत नहीं होता ॥ १८ ॥

18. The man who is well proportioned in flesh, well-knit in figure, and firm of senses, is not overpowered by the violence of disease.

१८. दृढेन्द्रियोविकाराणाम्–दृढेन्द्रियत्वात् व्याधीनाम् (छ.)

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः।
समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥१९॥

क्षुत्- ભૂખને भूखको, **पिपासा**- તરસને प्यासको, **आतप**- અને તડકાને और धूपको, **सहः** સહન કરનાર सहन करने वाला, **शीत**- શીતને ठंडीको, **व्यायाम**- અને કસરતને और व्यायामको, **संसहः** સહન કરનાર सहन करने वाला, **समपक्ता** સરખા જઠરાગ્નિવાળો समान जठराग्निवाला, **समजरः** અને સરખી પાચન ક્રિયાવાળા પુરુષને और समान पाचनक्रियावाले पुरुषको, **सममांस-चयः** સમ પ્રમાણમાં માંસના સંચયવાળો समानतासे मांसका संचयवाला, **मतः** મનાયો છે माना है ॥१९॥

19. He that is able to endure hunger and thirst, heat and cold, and the strain of exercise, and has normal digestive and assimilative powers, is regarded as being properly proportioned in flesh.

स्थूलकृशयोः कर्शनबृंहणे यथा कार्ये—

गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति।
कृशानां बृंहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत् ॥२०॥

स्थूलानाम् અતિમેદવાળા પુરુષોને अतिस्थूल पुरुषोंको, **कर्शनम् प्रति च** કૃશ કરવા માટે कृश करनेके लिए, **गुरु** જે ભારે હોય जो भारी हो, **अपतर्पणम् च** અને બૃંહણ ન કરે તેવું હોય और बृंहण न करे वैसा हो, **इष्टम्**- તે ઇષ્ટ છે वह इष्ट है, **कृशानाम् च** અને પાતળા પુરુષોને और कृश पुरुषोंको, **बृंहणार्थम्** પુષ્ટ કરવામાં पुष्ट करनेके लिए, **यत्** **लघु** જે હલકું હોય जो पचनेमें हलका हो, **संतर्पणम् च** અને તર્પણ કરનાર હોય તે ઇષ્ટ છે और तृप्ति करनेवाला हो वह इष्ट है ॥२०॥

20. For reducing the corpulent, heavy but non-nourishing food should be given; while for building up the emaciated, light but nourishing food should be given.

अतिस्थौल्यस्योपक्रमः —

वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥२१॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥२२॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥२३॥

वातघ्नानि વાતનાશક वातको दूर करनेवाले, श्लेष्ममेदोहराणि च કફ અને મેદને હરનાર कफ और मेदको हरनेवाले, अन्नपानानि અન્નપાનો अन्नपान, रूक्ष-उष्णाः રુક્ષ તથા ઉષ્ણ रूक्ष एवं उष्ण, तीक्ष्णाः તથા તીક્ષ્ણ और तीक्ष्ण, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियां, रूक्षाणि च રુક્ષ रूक्ष, उद्वर्तनानि ઉદ્વર્તનો उद्वर्तन, गुडूची-भद्रमुस्तानाम् ગળો અને ભદ્રમોથનો गिलोय और भद्रमोथाका, तथा त्रिफलः ત્રિફળાનો त्रैफलाका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, तक्रारिष्टप्रयोगः च તક્રારિષ્ટનો પ્રયોગ तक्रारिष्टका प्रयोग, माक्षिकस्य च અને મધનો और शहदका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, विडङ्गम् વાવડીંગ वायविडङ्ग, नागरम् સૂંઠ सोंठ, क्षारः જવખાર यवक्षार, काललोहरजः તીક્ષ્ણ લોહની ભસ્મ तीक्ष्ण लोहकी भस्म, मधु મધ शहद, यव ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, आमलक-चूर्णम् च અને આમળાંનું ચૂર્ણ और आंवलेका चूर्ण, प्रयोगः એઓનો પ્રયોગ इनका प्रयोग, श्रेष्ठः કર્શન કરવામાં श्रेष्ठकर्शन करनेमें श्रेष्ठ, उच्यते કહેવાય છે कहलाता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. Eats and drinks that are alleviative of vata, kapha and fat; dry, warm and strong enemata; dry massage; a course of guduch and cultured hut-grass or of the three myrobalans or of butter-milk wine or of honey or of embelia, dry ginger, barley alkali, iron powder, honey, the powder of barley and emblic myrobalans—the systematic use of these is considered excellent.

२२. प्रयोगश्च—प्रयोगस्तु (छ.)

बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥ २४ ॥

क्षौद्रसंयुतः મધ સહિત शहदके साथ, बिल्वादि- બિલ્વાદિ बिल्व इत्यादि, पञ्चमूलस्य પંચમૂલનો महत् पञ्चमूलका, प्रयोग પ્રયોગ प्रयोग, साग्निमन्थरसः અને અરણીના રસ સાથે और अरणीके रसके साथ, शिलाजतुप्रयोगः શિલાજીતનો પ્રયોગ शिलाजीतका प्रयोग, परः કર્શન કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે कर्शन करनेमें श्रेष्ठ है ॥ २४ ॥

24. The course of penta-radices of the "Bael group" mixed with honey, or the course of mineral pitch along with the decoction of windkiller is also considered excellent.

प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्चक्रमुद्गकाः ॥२६॥
आढकीनां च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥२५॥
अरिष्टांश्चानुपानार्थे मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥२७॥

प्रशातिका પ્રશાતિકા प्रशातिका, प्रियङ्गुः ઘઉંલા प्रियङ्गु, श्यामाकाः સામો सांवक, यवकाः યવક यवक, यवाः યવ यव, जूर्णाह्वाः જુવાર जुवार, कोद्रवाः કોદરા कोद्रा, मुद्गाः મગ मूंग, कुलत्थाः કળથી कुलत्थ, चक्रमुद्गकाः च અને ચક્રમુદ્ગક और चक्रमुद्गक, पटोल- પરવળ परवल, आमलकैः सह અને આમળાંની સાથે और आंवलेके साथ, आढकीनाम् बीजानि च અને તુવેરની દાળ એઓનો और अरहरकी दाल इनका, भोजनार्थम् ભોજનને માટે भोजनके लिए, प्रयोज्यानि પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, मधूदकम् च અને મધના શરબતનો और सहदके शरबतका, अनुपानम् અનુપાન તરીકે પ્રયોગ કરવો

२४. प्रयोगश्च—प्रयोगस्तु (छ)

२६. चक्रमुद्गकाः—चक्रमर्दकाः (छ. ड.)

,, ,, —समकुष्ठकाः (ध.)

२७. संविभज्य—प्रविभज्य (ग. च.)

જોઇએ अनुपानके तौर पर प्रयोग करना चाहिए, **अति-स्थौल्य-** અતિસ્થૂલતાને अतिस्थूलताको, **विनाशाय** મટાડવા માટે मिटानेके लिए, **मेदः-** મેદ मेद, **मांस-** માંસ मांस, **कफापहान् च** અને કફનો નાશ કરનારા कफके नाश करनेवाले, **अरिष्टान्** અરિષ્ટોનો अरिष्टोंका, **संविभज्य** બલ વગેરેને અનુસરી बल आदिके अनुसार, **अनुपानार्थम्** અનુપાનને માટે अनुपानके लिए. **प्रयोजयेत्** પ્રયોજવાં જોઇએ प्रयोग करना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. Prasatika, Italian millet sanwa millet, wild barley, barley, great millet, common millet, green gram horse-gram, chakra mudgaka, the seed of pigeon-pea along with wild snake-gourd and emblic myrobalan should be used as food followed by hydromel as drink. Such wines as are eliminative of fat, flesh and kapha should be prescribed as post-prandial drinks in proper doses for the cure of excessive corpulence.

प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥२८॥

स्थौल्यम् સ્થૂલતાને स्थूलताका, **परित्यक्तुम्** તજવાની त्याग करनेकी, **इच्छन्** ઇચ્છા રાખતા મનુષ્યે इच्छावाले पुरुषको, **प्रजागरम्** ઉજાગરો रात्रिमें जागना, **व्यवायम् च** મૈથુન मैथुन, **व्यायामम्** વ્યાયામ कसरत, **चिन्तनानि च** અને માનસિક શ્રમ और मानसिक श्रम, **क्रमेण** આ સર્વેને ક્રમે ક્રમે इन सबको क्रमशः, **अभि-प्रवर्धयेत्** વધારવાં જોઇએ बढाना चाहिए ॥ २८ ॥

28. One desirous of getting rid of corpulence must indulge in a gradually increasing measure in night-waking, sex-act, exercise and thinking.

अतिकार्श्ये प्रतिकारः—

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥२९॥
नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥३०॥
इक्षवः शालयो माषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
वस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥३१॥
स्निग्धमुद्वर्तनं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥३२॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हत्वाऽतिकार्श्यमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥३३॥

स्वप्नः નિદ્રા निद्रा, **हर्षः** હર્ષ हर्ष, **सुखा शय्या** સુખદાયક બિછાનું सुखदायक शय्या, **मनसः निर्वृतिः** મનનું સુખ मनका सुख, **शमः** શાન્તિ शान्ति, **चिन्ता-** ચિન્તાથી चिन्तासे, **व्यवाय-** મૈથુનથી मैथुनसे, **व्यायाम-** અને કસરતથી और व्यायामसे, **विरामः** નિવૃત્તિ निवृत्ति, **प्रियदर्शनम्** પ્રિય વસ્તુઓનું દર્શન प्रिय वस्तुओंका दर्शन, **नवान्नानि** નવાં અન્નો नये अन्न, **नवम् मद्यम्** તાજું મદ્ય तुरन्तका बना हुआ मद्य, **ग्राम्य-आनूप-औदकाः** ગ્રામ્ય આનૂપ અને જલચર પશુપક્ષીઓનાં ग्राम्य-आनूप और जलचर पशुपक्षियोंके, **रसाः** માંસરસો मांसरस, **संस्कृतानि च** સંસ્કાર આપેલાં और संस्कार किये हुए, **मांसानि** માંસો मांस, **दधि** દહીં दही, **सर्पिः** ઘી घी, **पयांसि च** દૂધ दूध, **इक्षवः** શેરડી ऊख, **शालयः** શાલિના ચોખા शालिके चावल, **माषाः** અડદ ऊड़द, **गोधूमाः** ઘઉં गेहूं, **गुडवैकृतम्** ગોળની બનાવટ गुडसे बने द्रव्य, **स्निग्धमधुराः** સ્નિગ્ધ અને મધુર स्निग्ध और मधुर, **बस्तयः** બસ્તિઓ बस्तियां, **सर्वदा च** સર્વદા प्रतिदिन, **तैलाभ्यङ्गः** તેલનો અભ્યંગ तैलका अभ्यङ्ग, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **उद्वर्तनम्** ઉદ્વર્તન उबटन, **स्नानम्** સ્નાન स्नान, **गन्ध-माल्य-** સુગન્ધી

२८. अभिप्रवर्धयेत—अतिप्रवर्तयेत (च.)
,, प्रजागरं—अस्वप्नं च (ध)
,, व्यवायम्—व्यवायश्च (त.)
,, अभिप्रवर्धयेत्—अभिप्रवर्तते (ध.)

२९. व्यायामविरामः—व्यायामविरतिः (च. ध.)
,, °विरामः प्रियदर्शनम्—°विरतिः संप्रहर्षणम् (ग. ध. प.)
३२. शुक्लं वासो—शुक्लवासो (त.)

દ્રવ્યો તથા પુષ્પમાળાઓને सुगन्धवाले द्रव्य और पुष्पमालाओंका, **निषेवणम्** ધારણ કરવી धारण करना, **शुक्लम् वासः** શ્વેત વસ્ત્ર श्वेत वस्त्र, **यथाकालम्** સમયાનુસાર योग्य समय पर, **दोषाणाम्** દોષોને दोषोंका, **अवसेचनम्** વમન વિરેચનાદિથી બહાર કાઢવા वमन विरेचनादि-द्वारा बाहिर निकालना, **रसायनानाम्** તથા રસાયનો और रसायन, **वृष्याणाम्** તથા વૃષ્ય तथा वृष्य, **योगानाम् च** પ્રયોગોનું प्रयोगोंका, **उपसेवनम्** સેવન सेवन **अतिकार्श्यम** અતિકૃશતાને अतिकृशताको, **हत्वा** મટાડીને दूर करके, **नृणाम्** પુરુષોને पुरुषोंको. **परम्** ઘણી परम, **उपचयम्** પુષ્ટિ पुष्टि, **आधत्ते** આપે છે देते हैं ॥ २९-३३ ॥

29–33. Sleep, cheerfulness, soft beds, peace and tranquility of mind; freedom from worry, sex-act and exercise; pleasant sights, fresh foods and fresh wines; juices of domestic, wetland and aquatic creatures and well prepared meats, curds, ghee and milks, the various kinds of sugarcane, śali rice, black-gram, wheat and the products of gur; nutrient enemata of sweet and unctuous articles, daily inunction of the body; oil-massage; bath and the use of the sandal-paste and flower-garlands; wearing of white raiment; the seasonal purification of the morbid humors; the systematic use of the restoratives and virilific preparations:— these can cure even extreme conditions of emaciation and confer the measure of plumpness on men.

संक्षेपेण स्थौल्यकरा भावाः —

अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं संतर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

कार्याणाम् च કાર્યોની कार्योंकी, **अचिन्तनात्** ચિન્તા ન કરવાથી चिन्ता न करनेसे, **संतर्पणेन च** સંતર્પણ પ્રયોગથી तृप्त करनेवाले प्रयोगसे, **स्वप्नप्रसङ्गात् च** અને નિત્ય અધિક નિદ્રા લેવાથી और नित्य अधिक नींद लेनेसे, **नरः** મનુષ્ય पुरुष, **ध्रुवम्** ચોક્કસ अवश्य ही, **वराहः इव** વરાહની પેઠે वराहकी तरह, **पुष्यति** પુષ્ટ થાય છે पुष्ट बन जाता है ॥ ३४ ॥

34. By not worrying over his actions, by taking plenty of nourishing victuals and by indulging in sleep, a man does surely grow fat like a boar.

निद्रायाः कारणम्—

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥३५॥

मनसि મન मन, **क्लान्ते** થાકી જતાં थक जाने पर, **क्लमान्विताः** થાકી ગયેલી थकी हुई, **कर्मात्मानः** કર્મેન્દ્રિય कर्मेन्द्रियां, **विषयेभ्यः** વિષયોથી विषयोंसे, **यदा तु** જ્યારે जब, **निवर्तन्ते** પાછી ફરે છે निवृत्त होती हैं, **तदा** ત્યારે तब, **मानवः** મનુષ્ય मनुष्य, **स्वपिति** ઉંઘી જાય છે नींदको पाता है ॥ ३५ ॥

35. When, the mind and the senses being tired, retire from their sense-objects, then the man falls into sleep.

निद्रायाः फलम्—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥३६॥

सुखम् સુખ सुख, **दुःखम्** દુઃખ दुःख, **पुष्टिः** પુષ્ટિ पुष्टि, **कार्श्यम्** કૃશતા कृशता, **बल-अबलम्** બળ અને નિર્બળતા बल और दुर्बलता, **वृषता** પુરુષાતન मैथुन-शक्ति, **क्लीबता** નપુંસકતા नपुंसकता, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **अज्ञानम्** અજ્ઞાન अज्ञान, **जीवितम्** જીવન जीवन, **न च** અને મરણ और मृत्यु, **निद्रायत्तम्** નિદ્રાને આધીન છે निद्राके अधीन है, ॥ ३६ ॥

36. Happiness and sorrow, growth and wasting, strength and weakness

३५. क्लमान्विताः—क्लमंगताः (च.)

virility and impotence, knowledge and ignorance, as well as life and its cessation depend on sleep.

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषाः—

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥३७॥

अकाले સમય વગર લીધેલી प्रतिषिद्ध समयमें ली हुई, **अतिप्रसङ्गात् च** અતિ પ્રમાણમાં લીધેલી अत्यधिक ली हुई, **न च निषेविता** અને બિલકુલ નહિ લીધેલી और सर्वथा न ली हुई, **निद्रा** નિદ્રા नींद, **अपरा कालरात्रिः इव** જાણે બીજી કાળરાત્રિ હોય તેમ मानों दूसरी प्रलयरात्रि हो उसी तरह, **सुखायुषी** સુખ અને આયુષ્યનો सुख और आयुका, **पराकुर्यात्** નાશ કરે છે नाश करती है ॥ ३७ ॥

37. sleep, when indulged in out of time, over-much or not at all, will swallow up life and happiness like another night of destruction.

यथाविधि सेविताया निद्रायाः फलम्—

सैवा युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिध्द्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥३८॥

आगता ઉત્પન્ન થયેલું उत्पन्न हुआ, **सत्या बुद्धिः** તત્વજ્ઞાન तत्त्वज्ञान, **योगिनम्** યોગી योगी, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषको, **सिद्ध्या इव** જેમ સિદ્ધિથી યુક્ત કરે છે તેમ जैसे सिद्धिसे जोड देता है उसी तरह, **सा एव** તેજ वही, **निद्रा** નિદ્રા निद्रा, **युक्ता पुनः** યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાયેલી હોય તો योग्य प्रमाणमें ली जाय तो, **देहम्** દેહને शरीरको, **सुखायुषा** સુખ અને આયુષ્યથી सुख और आयुसे, **युङ्क्ते** યુક્ત કરે છે जोड देती है ॥ ३८ ॥

38. That very sleep, when indulged in rightly, makes a man's life happy and long, even as the knowledge of truth, when it dawns, brings to the yogi his wondrous powers.

येषां दिवानिद्रा हिता—

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्शिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
पतिताभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥४०॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥४१॥

गीत- ગાયન કરવાથી गानेसे, **अध्ययन-** અભ્યાસ કરવાથી अध्ययन करनेसे, **मद्य-** મદ્યપાન કરવાથી मद्य पान करनेसे, **स्त्री-** સ્ત્રી સમાગમથી स्त्रीसमागमसे, **कर्म-** વમન આદિ કર્મ કરવાથી वमन आदि कर्म करनेसे, **भार-** ભાર ઉઠાવવાથી बोजा उठानेसे, **अध्वकर्शिताः** અને રસ્તે ચાલવાથી કૃશ થયેલા और पैदल मुसाफरी करनेसे कृश हुए, **अजीर्णिनः** અજીર્ણવાળા अजीर्णवाले, **क्षताः** ક્ષતવાળા घाव लगे हुए, **क्षीणाः** ક્ષીણ થયેલા क्षीण हुए, **वृद्धाः** વૃદ્ધ वृद्ध, **बालाः** બાળક बालक, **तथा अबलाः** નિર્બળ પુરુષો बलहीन पुरुष, **तृष्णा-** तृषा प्यास, **अतीसार-** અતીસાર अतीसार, **शूलार्ताः** અને શૂલથી પીડાયેલા और शूलसे व्यथा पानेवाले, **श्वासिनः** શ્વાસના રોગીઓ और श्वासके रोगी, **हिक्किनः** હેડકી વાળાઓ हिचकीके रोगी; **कृशाः** કૃશ कृश, **पतित** પડી ગયેલા ऊंचेसे गिरे हुए, **अभिहत** દંડ વગેરેના પ્રહારવાળા दण्ड आदिसे अभिघातवाले, **उन्मत्ताः** ગાંડા पागल, **यान- प्रजागरैः** મુસાફરી અને ઉજાગરાથી मुसाफरी और प्रजागरसे, **क्लान्ताः** થાકી ગયેલા थके हुए, **क्रोध** ક્રોધ क्रोध, **शोक** શોક शोक, **भय** અને ભયથી और भयसे, **क्लान्ताः** થાકી ગયેલા थके हुए, **ये च** અને જેઓ और जो, **दिवास्वप्न** દિવસે નિદ્રા કરવાની दिनमें सोनेकी, **उचिताः** ટેવ વાળા હોય आदत वाले हों, **एते सर्वे** આ સર્વેએ इन सब लोगोंको, **सार्वकालिकम्** સર્વ ઋતુઓમાં सब ऋतु-

३७. पराकुर्यात्—निराकुर्यात् (च. द.)
,, °रिवापरा—°रिवागता (द. ब.)
,, कालरात्रिरिवापरा—काले सैवागतागदान् (ग.)

३९. क्षताः क्षीणाः—क्षतक्षीणाः (त.)
४०. क्लान्ताः—श्रान्ताः (ग.)

ओंमें, दिवास्वप्नम् દિવસની નિદ્રા दिवसकी निद्रा, सेवेरन् સેવવી જોઈએ लेनी चाहिए ॥३९-४१॥

39. Those who are wearied by the strain of singing, study, drink, society of women, toil, bearing heavy burdens or by way-faring, those who are dyspeptic, those who suffer from wounds or ulcers, those who are emaciated, those who are aged, tender of age or weak, those who suffer from thirst, diarrhoea, colic, dyspnea and hiccup, those who are wasted of body, those who have had a fall or who are injured and insane, those who are fatigued by travel and long vigils; those who are worn out by anger, grief and fear, and those who are habituated to day-sleep should take to sleeping in the day in all seasons alike.

धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥४२॥

तथा તેમ કરવાથી वैसा करनेसे, **एषाम् हि** એઓને इनको, **धातुसाम्यम्** ધાતુઓની સમાનતા धातुओंकी समानता, **बलम् अपि च** અને બળ પણ और बल भी, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **श्लेष्मा च** અને કફ और कफ, **अङ्गानि** અંગોને अंगोको, **पुष्णाति** પુષ્ટ કરે છે पुष्टि करता है, **आयुषः च** અને આયુષ્યની और आयुष्यकी, **स्थैर्यम्** સ્થિરતા स्थिरता, **भवति** થાય છે होती है ॥ ४२ ॥

42. Thus they will secure the concord of the body- elements as also strength. The kapha (which by these measures is nourished) will nourish their limbs and stabilize their life-apan.

४२. पुष्णाति—पुष्यति (च.)

ग्रीष्मे त्वादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपाद्दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥४३॥

ग्रीष्मे तु ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ग्रीष्म ऋतुमें, **आदानरूक्षाणाम्** આદાન કાળને લઈને રૂક્ષ શરીરવાળા પુરૂષોના आदान कालके कारण रूक्ष शरीरवाले मनुष्योंका, **मारुते च** શરીરનો વાયુ शरीरगत वायुके, **वर्धमाने** વધી જતાં बढते हुए, **रात्रीणाम् च** અને રાત્રિઓ और रात्रियां, **अतिसंक्षेपात्** અતિ ટૂંકી હોતાં अतिसंक्षिप्त होनेसे, **दिवास्वप्नः** દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, **प्रशस्यते** સારી છે प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. As the vata is increased by the dryness caused by the sun's heat in summer and as the nights are very short, day-sleep is commended in the summer.

ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः—

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥४४॥

ग्रीष्मवर्ज्येषु ગ્રીષ્મ સિવાયની ग्रीष्मकालसे अतिरिक्त, **कालेषु** ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, **दिवास्वप्नात्** દિવસે સુવાથી दिनमें सोनेसे, **श्लेष्म-पित्ते** કફ અને પિત્ત कफ और पित्त, **प्रकुप्यतः** પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होते हैं, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **तेषु** તે ઋતુઓમાં उन ऋतुओंमें, **दिवास्वप्नः** દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, **न शस्यते** પ્રશસ્ત નથી प्रशस्त नहीं होता ॥ ४४ ॥

44. In seasons other than the summer, day-sleep provokes the kapha and pitta. Day-sleep is therefore not commended then.

केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता?—

मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥४५॥

४३. ग्रीष्मेत्वादान—श्लेष्माचादान (ड.)
,, च मारुते—च भास्करे (घ.)

मेदस्विनः મેદવાળા પુરુષો मेदवाले, **स्नेहनित्याः** સ્નેહનું નિત્ય સેવન કરનારા स्नेहका नित्य सेवन करनेवाले, **श्लेष्मलाः** કફ પ્રધાન પ્રકૃતિવાળા कफ प्रधान प्रकृतिवाले, **श्लेष्मरोगिणः** કફના રોગીઓ कफके रोगी, **दूषीविषार्ताः च** અને દૂષીવિષથી પીડિત મનુષ્યોએ और दूषी विषसे पीडित पुरुषों, **कदाचन** કદી પણ कदापि, **दिवा** દિવસે दिनमें, **न-शयीरन्** સૂવું નહિ निद्रा न ले ॥४५॥

45. Corpulent people, those that are habituated to unctuous articles, phlegmatics, those afflicted with kapha-disorders and those that suffer from chronic poisoning should under no circumstances sleep during the day.

अहितदिवानिद्राया दोषाः —

हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥४६॥
शोफारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोठारुःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥४७॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्ध)नम् ॥४८॥
भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

अहितस्य અહિતકર अहितकर, **दिवास्वप्नस्य** દિવસની નિદ્રાના दिनकी निद्राका, **निषेवणात्** સેવન કરવાથી सेवन करनेसे, **नृणाम्** મનુષ્યોને पुरुषोंको, **हलीमकः** હલીમક हलीमक, **शिरःशूलम्** માથાનું શૂળ शिरमें शूल, **स्तैमित्यम्** ભીના કપડાથી અંગો વીંટાયાં હોય એવું લાગવું गीले कपडेसे अङ्गोंको लपेटा हो ऐसा लगना, **गुरुगात्रता** અંગોનું ભારેપણું अङ्गोंमें भारीपन, **अङ्गमर्दः** અંગોનું મરડાવું अङ्गोंकी मरोड, **अग्निनाशः च** મંદાગ્નિ मन्दाग्नि, **हृदयस्य च** હૃદયનું हृदयका, **प्रलेपः** કફથી લેપાઈ જવું कफसे लिप्त होना, **शोफ-** સોજો अङ्गोंमें सूजन, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **हृल्लास-** મોળ जीका मचलाना, **पीनस-** સળેખમ जुकाम, **अर्धावभेदकाः** આધાસીસી और आधे शिरमें पीडा, **कोठ-अरुः पिडकाः** ચાઠાં અરુંષિકા અને પિડકા चकत्ते फोडे फुन्सियां, पिडका **कण्डूः** ખરજ खुजली, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **कासः** ઉધરસ खांसी, **गलामयाः** કંઠરોગો गलेके रोग, **स्मृति-बुद्धि-प्रमोहः च** સ્મૃતિ તથા બુધ્ધિનો ભ્રંશ स्मृति एवं बुध्धिका भ्रंश, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનો स्रोतोंका, **संरोधः** નિરોધ निरोध, **ज्वरः** તાવ ज्वर, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **असामर्थ्यम्** અશક્તિ असमर्थता **विष वेग प्रवर्तनम्** અને વિષના વેગની પ્રવૃત્તિ આ ઉપદ્રવો और विषके वेगकी प्रवृत्ति ये उपद्रवों **भवेत्** થાય છે होते हैं, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **हित-अहितम्** હિતકારક તથા અહિત કારક हितकर और अहितकर, **निद्राम्** નિદ્રાને निद्राको, **बुद्ध्वा** જાણી समझकर, **बुधः** ડાહ્યો માણસ बुध्धिमान् मनुष्य, **सुखम्** સુખેથી सुखसे, **स्वप्यात्** સુવે सोवे ॥ ४६–४९॥

46-49. Jaundice, head-ache, stiffness, heaviness of limbs, body-ache, loss of gastric fire, excessive mucus secretion in stomach, edema, anorexia, nausea, rhinitis, hemicrania, wheals, dandruff, pimples, pruritus, torpor, cough, diseases of the throat, delusion of memory and intellect, occlusion of the body-channels, fever, asthenia of senses and circulation of poison result from unwholesome sleep in the day. The wise man, therefore, discriminating between the wholesome and the unwholesome sleeps, should resort to that sleep only which leads to happiness.

रात्रिजागरणदिवास्वप्नासीनप्रचलायितानां गुणाः —

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥५०॥

---

४७. शोफ–शोथ (घ.)
,, कोठारुः–कोठोऽरुः (क. ख. घ द. ज.)
४९, सुखम्–समम् (थ.)

रात्रौ રાત્રે रात्रिमें, जागरणम् ઉજાગરો કરવો जागना, रूक्षम् રૂક્ષ છે रूक्ष है, दिवा દિવસે और दिनमें, प्रस्वपनम् સૂવું सोना, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ છે स्निग्ध है, आसीन-प्रचलायितम् तु પરંતુ બેઠાં બેઠાં ઝોકું લેવું परन्तु बैठे बैठे झोंका लेना, अरूक्षम् રૂક્ષ નથી न तो रूक्ष है, अनभिष्यन्दि च તેમજ અભિષ્યંદી પણ નથી और न तो अभिष्यनन्दी है ॥ ५० ॥

50. Keeping awake in the night diminishes the viscocity of the body-fluids, while sleeping in the day increases it. But sleeping lightly in a sitting posture does not induce either of these conditions.

स्थौल्यकार्श्ययोः स्वप्नाहारहेतुत्वम्—

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥५१॥

देहवृत्तौ દેહને ટકાવવા માટે देहको टिकानेके लिए, यथा જેવી રીતે जैसे, आहारः આહાર સુખકર માન્યો છે आहार सुखकर माना है, तथा તેવીજ રીતે उसी ही तरह, स्वप्नः નિદ્રા પણ निद्रा भी, सुखः સુખકર सुखकर, मतः માની છે मानी है, स्थौल्यकार्श्ये च સ્થૂલતા તથા કૃશતા स्थूलता तथा कृशता, विशेषतः ખાસ કરીને खास करके, स्वप्न-आहार-समुत्थे નિદ્રા અને આહારથી ઉત્પન્ન થાય છે निद्रा और आहारके कारण उत्पन्न होती हैं ॥ ५१ ॥

51. From the point of view of personal hygiene, the body is known to depend on sleep as much as on food for its happiness. Especially do corpulence and emaciation arise from food and sleep.

निद्रानाशे प्रतिकारः—

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥५२॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥५३॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥५४॥

अभ्यङ्गः અભ્યંગ अभ्यङ्ग, उत्सादनम् ઉત્સાદન उत्सादन, स्नानम् સ્નાન स्नान, ग्राम्य-आनूप-औदकाः ગ્રામ્ય-આનૂપ અને જલચર પશુપક્ષીઓના ग्राम्य-आनूप और जलचर पशुपक्षियोंके, रसाः માંસરસો मांसरस, सदधि દહીંસહિત दहीके साथ, शाल्यन्नम् શાળના ચોખા शालिके चावलों, क्षीरम् દૂધ दूध, स्नेहः ઘી વગેરે घी आदि, मद्यम् મદ્ય मद्य, मनःसुखम् મનની પ્રસન્નતા मनकी प्रसन्नता, मनसः મનને मनके, अनुगुणाः ગમતા अनुकूल, गन्धाः ગંધો गन्धों, शब्दाः તથા શબ્દો और शब्दों, संवाहनानि च શરીરની ચંપી अङ्गोंका दबवाना, चक्षुषोः આંખોનું आंखोका, तर्पणम् તર્પણ तर्पण, शिरसः માથા शिर, वदनस्य च અને મુખ ઉપર तथा मुंह पर, लेपः ચંદન વગેરે શીત દ્રવ્યોનો લેપ चन्दन आदि शीत द्रव्योंका लेप, स्वास्तीर्णम् સારી રીતે બિછાવેલું अच्छी तरहसे बिछा हुआ, शयनम् શયન बिछौना, सुखम् આરામ આપનારું आराम देनेवाला, वेश्म ઘર घर, तथा અને और, उचितः રોજનો સૂવાનો प्रतिदिन सोनेका, कालः સમય समय, या જે जो, निमित्ततः કોઈ કારણથી किसी कारणसे, प्रनष्टा નષ્ટ થઈ હોય नष्ट हुई हो, निद्राम् તે નિદ્રાને उस नींदको, अचिरात् તરતમાં तुरन्त ही, आनयन्ति લઈ આવે છે ले आते हैं ॥ ५२–५४ ॥

52-54. Inunction of the body, oil-massage, bath, the meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals; sali rice with curds; and milk, unctuous articles, wine, cheerfulness of mind, congenial perfumes, sounds and shampoos; soothing applications to

५१. तथा स्वप्नः सुखो मतः—तथा स्वप्नः समासतः (ठ.)
,, सुखो मतः—समो मतः (थ.)

५२. °नूपौदका—औमौदका (थ.)
५४. सुखं कालस्तथोचितः—सुखकाले यथोचितः (थ.)

the eye, head and face; the use of comfortable beds and apartments, and the approach of the usual time bring quickly to one the sleep that was lost for some reason or other.

अतिनिद्रायां प्रतिकारः—

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम्॥५५॥
उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥

कायस्य શરીરનું शरीरका, **शिरसः एव च** અને માથાનું और शिरका, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **छर्दनम्** ઉલટી कै, **भयम्** ભય भय, **चिन्ता** ચિન્તા चिन्ता, **क्रोधः** ક્રોધ क्रोध, **धूमः** ધૂમપાન धूमपान, **व्यायामः** કસરત कसरत, **तथा रक्तमोक्षणम्** ફસ ખોલાવવી फसको खुलवा देना, **उपवासः** ઉપવાસ उपवास, **असुखा शय्या,** અનુકૂળ ન આવે તેવી શય્યા सुख न देनेवाली शय्या, **सत्त्वौदार्यम्** સત્ત્વ ગુણની અધિકતા सत्त्व गुणकी अधिकता, **तमोजयः** અને તમોગુણનો જય और तमो गुणका जय, **समुत्थितम्** ઉત્પન્ન થયેલી उत्पन्न हुई, **अहितम्** અહિતકર अहितकर, **निद्राप्रसङ्गम्** અતિ નિદ્રાને अतिनिद्राको, **वारयन्ति** રોકી દે છે रुक देते हैं ॥ ५५–५६ ॥

55-56. The use of purgatives, errhines, and emetics; fear, worry, wrath, smoking, exercise and depletion of blood; fasting and uncomfortable beds; abundance of satvic quality of the mind and the subjugation of the tamasic quality — these avert the unwholesome sleep that has well-nigh come upon one.

निद्रानाशस्य हेतुः—

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥५७॥

एते एव च ઉપર કહેલા ઉપવાસ વગેરેનું **સ્વસ્થ** માણસ પણ અતિ પ્રસંગથી સેવન કરે તો એઓને उपर्युक्त उपवास आदिका स्वस्थ मनुष्य भी **अतिप्रसंगसे** सेवन करे तो इनको, **निद्रानाशस्य** હિતકર નિદ્રાના પણ નાશનાં हितकर निद्राके भी नाशके, **हेतवः** કારણો कारण, **विज्ञेयाः** જાણવા समझना, **कार्यम्** એ ઉપરાંત બહુ કામ इनके अतिरिक्त बहुत कार्य, **कालः** વૃદ્ધાવસ્થા वृद्धावस्था, **विकारः च** રોગ रोग, **प्रकृतिः** પ્રકૃતિ **प्रकृति, वायुः एव च** અને વાયુ એઓને પણ નિદ્રાના નાશનાં કારણો જાણવા और वायु इनको भी निद्राके **नाशके** कारण समझना ॥ ५७ ॥

57. The following, too, are to be known as dispellers of sleep—absorption in work, old age, disease, habitus and vata.

निद्राया भेदाः—

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च
मनःशरीरश्रमसंभवा च ।
आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च
रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्रा નિદ્રા नींद, **तमोभवा** તમોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે तमोगुणसे उत्पन्न होती है, **श्लेष्म-समुद्भवा च** કફથી ઉત્પન્ન થાય છે कफसे उत्पन्न होती है, **मनः-शरीर-श्रम-संभवा च** મન અને શરીરના શ્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે मन और शरीरके श्रमसे उत्पन्न होती है, **आगन्तुकी** આગન્તુક કારણથી રિષ્ટરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે आगन्तुक कारणोंसे रिष्टरूप उत्पन्न होती है, **व्याध्यनुवर्तिनी च** રોગને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે व्याधिके कारण उत्पन्न होती है, **रात्रिस्वभावप्रभवा च** તથા રાત્રિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે और रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न होती है ॥ ५८ ॥

58. There is a sleep born of tamas and a sleep born of kapha; there is

---

५५. क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो—क्रोधः कथा धूमो व्यवायो (ख. ग. घ.)

a sleep born of weariness of mind and body; there is a sleep which forebodes disease; there is also a sleep which comes in the wake of disease. There is, finally, the sleep which is born of the very nature of night.

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या
तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं
शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥५९॥

या જે નિદ્રા जो नींद, रात्रि-स्वभाव-प्रभवा રાત્રિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न हुई, मता માનેલી છે मानी है, ताम् તેને उसे, तज्ज्ञाः તેના જાણનારાઓ उसके जाननेवाले, भूतधात्रीम् ભૂતધાત્રી भूतधात्री, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं, तमोभवाम् તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી નિદ્રાને तमोगुणसे उत्पन्न हुई नींदको, अघस्य પાપનું पापका, मूलम् મૂળ मूल, आहुः કહે છે कहते हैं, शेषाः અને બાકીની નિદ્રાઓને और शेष नींदको, पुनः તો तो, व्याधिषु વ્યાધિઓમાં व्याधिओंमें, निर्दिशन्ति ગણે છે गिनते हैं ॥ ५९ ॥

59. Sleep that is known to be born of the nature of night is called by the knowers "The Omnibenevolent mother sleep—the nourisher of creatures". Sleep which is born of tamas, they call, the root of evil. The remaining are included in disease-conditions.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥६०॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, निन्दिताः નિન્દિત निन्दाके पात्र, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, तेषाम् તેઓમાં उनमें, यौ જે બે जो दो पुरुष, विशेषेण વિશેષે કરીને खास करके, निन्दितौ નિન્દિત છે निन्दित हैं, निन्दिते નિન્દિત હોવામાં निन्दित होनेमें, कारणम् કારણ हेतु, तयोः તે બન્નેના इन दोनोंके, दोषाः દોષો दोष, निन्दित-भेषजम् નિન્દિત અવસ્થામાં આપવાનું ઔષધ निन्दित अवस्थामें देने योग्य औषध ॥ ६० ॥

Here are the recapitulatory verses—

60. The censured persons and among them the specially censured twain, the etiology, pathology and the medications for those censured ones;

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रायानिद्राय भेषजं यद्भवा च सा ॥६१॥

येभ्यः જેઓને માટે जिनके लिए, यदा જ્યારે जब, निद्रा નિદ્રા લેવી नींद लेना, हिता હિતકર છે हितकर है, येभ्यः च अपि જેઓને માટે जिनके लिए, यदा જ્યારે जब, अहिता અહિતકર છે अहितकर है, अतिनिद्राय અતિ નિદ્રાવાળાને માટે अतिनिद्रावालेके लिए, अनिद्राय च અને જેને નિદ્રા ન આવતી હોય તેને માટે और जिसको नींद न आती हो उसके लिए, भेषजम् ઔષધ औषध, यद्भवा च सा જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે जिसमेंसे वह उत्पन्न होती है ॥ ६१ ॥

61. for whom sleep is wholesome and when; and for whom sleep is not wholesome and when; the remedy for persons suffering from hypersomnia and insomnia; and whence sleep is born;

---

५९. तज्ज्ञा –निद्राम् (क. ख ग. घ.छ. ठ द.)
,, शेषाः -शेषम् (घ.)

६१, अतिनिद्रायानिद्राय–अतिनिद्राऽनिद्रयोश्च (क. घ. न. छ. द. भ.)
,, ,, –अनिद्रायातिनिद्राय (ज.)
,, ,, –निद्रातिनिद्रयोर्यच्च (ग.)

या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमत्रिजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥६२॥

या या निद्रा અને જે જે નિદ્રા और जो जो निद्रा, **यथाप्रभावा च** જેવા જેવા પ્રભાવવાળી છે जैसे-जैसे प्रभाववाली है, **तत् सर्वम्** તે સર્વ यह सब, **अष्टौनिन्दितसंख्याते** 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામના અધ્યાયમાં 'अष्टौनिन्दितीय' नामके अध्यायमें, **अत्रिजः** આત્રેય आत्रेय, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **व्याजहार** કહ્યું છે कहा है ॥ ६२ ॥

62. and which sleep is of what nature and productive of what effects—all these, Atreya has expounded in this chapter entitled "The Eight Censured Persons."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **अष्टौनिन्दितीयः** 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' 'अष्टौनिन्दितीय,' **नाम** નામનો नामका, **एकविंशतितमः** એકવીસમો एकवीसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २१ ॥

21. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-first chapter entitled, "The Eight Censured Persons" is completed.

६२. प्रभावा-प्रभवा (ठ.)

द्वाविंशोऽध्यायः ।

બાવીસમો અધ્યાય अध्याय बाईसवाँ

Chapter XXII

लङ्घनबृंहणीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'लङ्घनबृंहणीयम्'** 'લંઘનબૃંહણીય' નામના અધ્યાયનું 'लङ्घनबृंहणीय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Lightening and Roborant Therapies".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

लङ्घनबृंहणादयः षडुपक्रमाः —

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।
षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥

आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, **तपःस्वाध्याय-** તપ અને સ્વાધ્યાયમાં तप और स्वाध्यायमें, **निरतान्** પરાયણ परायण, **अग्निवेशप्रमुखान्** અગ્નિવેશ વગેરે अग्निवेश आदि, **षट्** ૭ छः, **शिष्यसत्तमान्** શ્રેષ્ઠ શિષ્યોને श्रेष्ठ शिष्योंको, **परिचोदयन्** જ્ઞાન માટે પ્રેરતાં ज्ञानमें प्रेरणा करते हुए, **उक्तवान्** કહ્યું कहा ॥ ३ ॥

3. Addressing himself to the six choicest of his disciples headed by Agnivesa, who were dedicated to study and meditation, the master Atreya declared as follows, with a view to stimulate inquiry.

लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥४॥

यः જે जो, काले સમયસર समयानुसार, लङ्घनम् લંઘન लंघन, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, रूक्षणम् રૂક્ષણ रूक्षण, तथा स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहन, स्वेदनम् સ્વેદન स्वेदन, स्तम्भनम् च एव અને સ્તંભન और स्तम्भन, जानीते જાણે છે जानता है, सः वै તે જ वही, भिषक् વૈદ્ય છે वैद्य है ॥ ४ ॥

4. "He indeed is the physician who knows the timely administration of the lightening and roborant therapies, the desiccation and oleation therapies, and the sudation and astringent therapies."

लङ्घनादीन्यधिकृत्य अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ॥५॥

उक्तवन्तम् એમ જેણે કહ્યું છે એવા इस प्रकार जिसने कहा है, तम् તે उस, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा ॥ ५ ॥

5. Atreya having thus spoken, Agnivesa said to him.

भगवँल्लङ्घनं किंस्विल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ।
बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥६॥
के स्नेहाः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।
स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद् गुरो! ॥७॥

भगवन् ભગવાન! भगवान!, लङ्घनम् લંઘન लङ्घन, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, रूक्षणम् च અને રૂક્ષણ और रूक्षण, किंस्वित् શું છે? क्या है? लङ्घनीयाः च લંઘનને યોગ્ય लंघनके योग्य, बृंहणीयाः બૃંહણને યોગ્ય बृंहणके योग्य, रूक्षणीयाः च અને રૂક્ષણને યોગ્ય મનુષ્યો और रूक्षणके योग्य मनुष्य, कीदृशाः કેવા પ્રકારના હોય છે? किस प्रकारके होते हैं? स्नेहाः સ્નેહ स्नेह, स्नेहनीयाः च અને સ્નેહનને યોગ્ય મનુષ્યો और स्नेहनके योग्य मनुष्य, स्वेदाः સ્વેદ स्वेद, स्वेद्याः च અને સ્વેદને યોગ્ય મનુષ્યો और स्वेदके योग्य मनुष्य, के કોણ कौन, मताः માનેલા છે माने गये हैं, स्तम्भनम् तथा સ્તંભન एवं स्तम्भन, किम् શું છે क्या है, स्तम्भनीयाः च અને સ્તંભનને યોગ્ય મનુષ્યો કોને માનેલા છે और स्तम्भनके योग्य मनुष्य कौन माने गये हैं, गुरो હે ગુરુ! हे गुरु!, तत् वक्तुम् તે કહેવાને उसे कहेनेके, अर्हसि આપ યોગ્ય છો आप योग्य हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. O, thou our worshipful preceptor! it becomes thee to tell us about the lightening therapy and those for whom it is indicated, about the roborant therapy and those for whom it is indicated, about the desiccation therapy and those for whom it is indicated, about the various methods of oleation therapy and for whom they are indicated, and about the various methods of sudation therapy and for whom they are indicated, and about the methods of the astringent therapy and for whom they are indicated.

लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ।
कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥८॥

कृत- કરેલ किये हुए, अकृत- ન કરેલ न किये हुए, अतिवृत्तानाम् અને અતિશય કરેલ और अतिशय किये हुए, एषाम् આ इन, षण्णाम् च છ छः, लङ्घनप्रभृतीनाम् લંઘન વગેરેનાં लङ्घन आदिके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, समासतः સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, वक्तुम् अर्हसि આપ કૃપા કરી કહો आप कृपा कर कहें ॥ ८ ॥

8. Tell us in short the symptoms of the right, the wrong and the

६. किंस्वित्—किं तत् (ष.)
,, च रूक्षणम्—विरूक्षणम् (ग.)
७. के स्नेहाः—स्नेहनं (क. ख. ष. ङ. ध.)
८. कृताकृतातिवृत्तानाम्—कृताकृतातिरिक्तानाम् (क. ख. ष. ङ. ष.)

excessive administration of these therapies viz., the lightening therapy and others".

लङ्घनस्य लक्षणम्—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥९॥

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, तत् તે उस, वचः વચન वचनको, निशम्य સાંભળીને सुन कर, गुरुः ગુરુએ गुरुने, अब्रवीत् કહ્યું कहा, देहे દેહમાં शरीरमें, यत् किञ्चित् જે કાંઈ जो कुछ, लाघवकरम् લઘુતા કરે लघुता करे, तत् તે वह, लङ्घनम् લંઘન लंघन, स्मृतम् કહેવાય છે कहलाता है ॥ ९ ॥

9. Hearing these words of Agnivesa, the Master said, "That which causes lightness of the body is known as the lightening therapy.

बृंहणस्य लक्षणम्, रूक्षणस्य लक्षणम्—

बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।
रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्धि रूक्षणम् ॥१०॥

यत् च જે जो, शरीरस्य શરીરમાં शरीरमें, बृहत्त्वम् પુષ્ટિ पुष्टि, जनयेत् પેદા કરે उत्पन्न करे, तत् ते वह, बृंहणम् બૃંહણ કહેવાય છે बृंहण कहलाता है, यत् અને જે और जो, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા रूक्षता, खरत्वम् ખરતા खरता, वैशद्यम् અને વિશદતા और विशदता, कुर्यात् કરે करे, तत् તે वह, रूक्षणम् हि રૂક્ષણ કહેવાય છે रूक्षण कहलाता है ॥ १० ॥

10. The treatment which increases the size of the body and makes it robust is called the roborant therapy, and that which produces dryness, roughness and clearness is called the desiccation therapy.

स्नेहनस्य लक्षणम्, स्वेदनस्य लक्षणम्—

स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् ।
स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ॥११॥

स्नेह- જે સ્નિગ્ધતા जो स्निग्धता, विष्यन्द- વિષ્યન્દ विष्यन्द, मार्दव- મૃદુતા मृदुता, क्लेद- અને ક્લેદ और क्लेद, कारकम् કરનાર હોય करनेवाला हो, स्नेहनम् તે સ્નેહન કહેવાય છે वह स्नेहन कहलाता है, स्तम्भ- જે સ્તંભ जो स्तम्भ, गौरव- ભારેપણું भारीपन, शीतघ्नम् तथा शीतने નાશ કરનાર હોય एवं शीतका नाश करनेवाला, स्वेदकारकम् અને પરસેવો કરનાર હોય और पसीना लानेवाला हो, स्वेदनम् તે સ્વેદન કહેવાય છે वह स्वेदन कहलाता है ॥ ११ ॥

11. That which increases viscosity, fluidity, softness and moistness in the body is known as the oleation therapy. That which causes perspiration and destroys stiffness, heaviness and cold is known as the sudation therapy.

स्तम्भनस्य लक्षणम्, लङ्घनद्रव्याणि—

स्तम्भनं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं ध्रुवम् ।
लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ॥१२॥
कठिनं चैव यद् द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ।

यत् જે जो, गतिमन्तम् ગતિમાન गतिशील, चलम् અને ચલ પદાર્થને एवं चल वस्तुको, ध्रुवम् ચોક્કસ निश्चयसे, स्तम्भयति થંભાવે रोक दे, तत् ते वह, स्तम्भनम् સ્તંભન કહેવાય છે स्तंभन कहलाता है, यत् જે जो, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, लघु- લઘુ लघु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, विशदम् વિશદ विशद, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, सूक्ष्मम् સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, खरम् ખર खर, सरम् સર सर, कठिनम् एव च અને કઠણ હોય और कठिन हो, तत् ते वह, प्रायः ઘણું કરીને प्रायशः, लङ्घनम् લંઘન लंघन, स्मृतम् કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १२½ ॥

१. तदग्निवेशस्य वचो—वचस्तदग्निवेशस्य (छ. ज.)
१०. जनयेत्—कुरुते (ग.)
११. मार्दवक्लेदकारकम्—मार्दवक्लेदकृन्मतम् (ध.)
१२½. प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम्—लङ्घनार्थं तदिष्यते (ग.)

12-12½. That treatment which astringes what is flowing and stabilises what is unstable is called the astringent therapy. That substance is considered lightening which is mainly light, hot, acute, clear, dry, subtle, rough, flowing and hard.

बृंहणद्रव्याणि—

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥१३॥
प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ।

गुरु જે દ્રવ્ય ગુરુ जो द्रव्य गुरु, **शीतम्** શીત शीत, **मृदु** મૃદુ मृदु, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **बहलम्** ઘટ્ટ बहल, **स्थूल-** સ્થૂલ स्थूल, **पिच्छिलम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **मन्दम्** મન્દ मन्द, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **श्लक्ष्णम्** અને શ્લક્ષ્ણ હોય और श्लक्ष्ण हो, **द्रव्यम्** તે દ્રવ્ય वह द्रव्य, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायशः, **बृंहणम्** બૃંહણ बृंहण, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १३½ ॥

13-13½. That substance is considered roborant which is mainly heavy, cooling, soft, unctuous, thick, gross, slimy, sluggish, stable and smooth.

रूक्षणद्रव्याणि—

रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥१४॥
प्रायशः कठिनं चैव यद् द्रव्यं तद्धि रूक्षणम् ।

यत् જે जो, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **लघु** લઘુ लघु, **खरम्** ખર खर, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **अपिच्छिलम्** વિશદ अपिच्छिल, **कठिनम् च एव** અને કઠણ હોય और कठिन हो, **तत् हि** તે वह, **प्रायशः** ઘણું કરીને प्रायशः, **रूक्षणम्** રૂક્ષણ કહેવાય છે रूक्षण कहा जाता है ॥ १४½ ॥

14-14½. That substance is considered desiccant which is mainly non-unctuous, light, rough, acute, hot, stable, limpid and hard.

स्नेहनद्रव्याणि—

द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥१५॥

यत् જે जो, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **द्रवम्** દ્રવ द्रव, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **सरम्** સર सर, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **पिच्छिलम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **गुरु** ગુરુ गुरु, **शीतलम्** શીતલ शीतल, **मन्दम्** મંદ मन्द, **मृदु च** અને મૃદુ હોય और मृदु हो, **तत्** તે वह, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायशः, **स्नेहनम्** સ્નેહન स्नेहन, **मतम्** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १५ ॥

15. That substance is considered unctuous which is mainly fluid, subtle, flowing, viscid, slimy, heavy, cooling, sluggish and soft.

स्वेदनद्रव्याणि—

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥१६॥

यत् જે जो, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **सरम्** સર सर, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **द्रवम्** દ્રવ द्रव, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **गुरु च** અને ગુરુ હોય और गुरु हो, **तत्** તે वह, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायशः, **स्वेदनम्** સ્વેદન स्वेदन, **उच्यते हि** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १६ ॥

16. That substance is considered sudorific which is mainly hot, acute, flowing, viscid, dry, subtle, fluid, stable and heavy.

स्तम्भनद्रव्याणि—

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥१७॥

१३½. श्लक्ष्णम्—सूक्ष्मम् (ङ.)

१५. सूक्ष्मम्—स्थूलम् (च.)

१७. प्रायस्तत्—प्रायशः (ग.)

यत् द्रव्यम् જે દ્રવ્ય जो द्रव्य, **शीतम्** શીત शीत, **मन्दम्** મન્દ मन्द, **मृदु** મૃદુ मृदु, **श्लक्ष्णम्** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **रूक्षम्** રૂક્ષ, रूक्ष, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **द्रवम्** દ્રવ द्रव, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **लघु च** અને લઘુ और लघु, **उद्दिष्टम्** કહ્યું છે कहा है, **तत् प्रायः** તે ઘણું કરીને वह प्रायशः, **स्तम्भनम्** સ્તંભન स्तम्भन, **स्मृतम्** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. That substance is considered astringent which is mainly cooling, sluggish, soft, smooth, dry, subtle, fluid, stable and light.

लङ्घनस्य प्रकारभेदाः—

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥१८॥

चतुष्प्रकारा અનુવાસન સિવાયનાં ચાર પ્રકારનાં अनुवासनको छोड़ कर चार प्रकारकी, **संशुद्धिः** સંશોધન संशुद्धि, **पिपासा** તરસના વેગનો નિગ્રહ प्यासके वेगका निग्रह, **मारुतातपौ** પવન-તડકો वायु-धूप, **पाचनानि** પાચનો पाचन द्रव्य, **उपवासः च** ઉપવાસ उपवास, **व्यायामः च** અને વ્યાયામ और व्यायाम, **इति** એ ये, **लङ्घनम्** લંઘન છે लंघन हैं ॥ १८ ॥

18. The four modes of purification (i. e. the quinary purificatory procedures with the exception of unctuous enema), subjection to thirst, exposure to wind and sun, the use of digestives, recourse to fasting and exercise, constitute the ten methods of the lightening therapy.

भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः—

प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥१९॥

प्रभूत- જેનામાં પુષ્કળ जिनमें अधिक, **श्लेष्म-** કફ कफ, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **अस्र-** લોહી रक्त, **मलाः** અને મળ હોય और मल हो, **संसृष्टमारुताः** જેઓ બીજા દોષોની સાથે વાયુના સંસર્ગવાળા હોય जो अन्य दोषोंके साथ वायुके संसर्गवाले हों, **बृहच्छरीराः** જેઓ મોટાં શરીરવાળા હોય जो विशाल शरीरवाले हों, **बलिनः** અને જેઓ બળવાન હોય और जो बलवान हों, **विशुद्धिभिः** તેઓ ચાર પ્રકારનાં સંશોધનોથી वे चार प्रकारके संशोधनोंसे, **लङ्घनीयाः** લંઘનને યોગ્ય છે लंघनके योग्य हैं ॥ १९ ॥

19. Those that suffer from an excess of kapha, pitta, blood or waste products, and are but slightly affected with vata, and who are huge-bodied and strong should be lightened by means of purificatory procedures.

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ २० ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासारोचकादयः ।
पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥२१॥

येषाम् જેઓને जिनको, **कफ-** કફ कफ, **पित्त-** અને પિત્તથી पित्तसे, **समुत्थिताः** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **मध्यबलाः** પરંતુ મધ્યમ બળવાળા किन्तु मध्यम बलवाले, **वमि-** ઉલટી वमन, **अतिसार-** અતિસાર अतिसार, **हृद्रोग-** હૃદ્રોગ हृदयरोग, **विसूची-** વિસૂચી विसूचिका, **अलसक-** અલસક अलसक, **ज्वराः** જ્વર ज्वर, **विबन्ध-** મલબન્ધ मलबन्ध, **गौरव-** ગુરુતા गौरव, **उद्गार-** ઓડકાર उद्गार, **हृल्लास-** મોળ हृल्लास, **अरोचकादयः** અરોચક વગેરે अरोचक आदि, **रोगाः** રોગો હોય रोग हों, **तान्** તેઓના उनकी, **आदौ** શરૂઆતમાં प्रथम, **प्राज्ञः** ડાહ્યા बुद्धिमान, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्यको, **प्रायेण** ઘણું કરીને प्रायशः, **पाचनैः** પાચનોથી पाचन द्रव्योंसे, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવા જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २०-२१ ॥

20-21. The wise physician should generally, treat with digestives in the

१९. श्लेष्म—स्निग्ध (प.)
,, संसृष्ट—सन्दुष्ट (ख. झ. ञ.)

२०. मध्यबला—मन्दबला (झ.)
,, वम्य°—छर्द्य° (ग.)

beginning, those who suffer from diseases of moderate intensity born of kapha and pitta, such as vomiting, diarrhoea, heart-diseases, acute intestinal irritation, intestinal torpor, fever, obstipation, heaviness, eructations, nausea, anorexia and similar conditions.

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

येषाम् જેઓને जिनको, **यथोद्दिष्टाः** ઉપર કહેલા ऊपर कहे हुए, **एते एव** આ જ ये ही, **गदाः** રોગો रोग, **अल्पबलाः** અલ્પ બળવાળા હોય अल्प बलवाले हों, **तेषाम् तान्** તેઓના તે રોગોને उनके उन रोगोंको, **पिपासानिग्रहैः** તરસના વેગોના નિગ્રહથી प्यासके वेगोंको रोकनेसे, **उपवासैः च** તથા ઉપવાસોથી तथा उपवाससे, **जयेत्** જીતવા જોઈએ जीतना चाहिए ॥ २२ ॥

22. In cases where the above-mentioned diseases occur in mild intensity, their alleviation may be brought about by recourse to abstention from food and drink.

रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारुतैः ।
बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥२३॥

बलिनाम् બળવાન પુરુષોના बलवान पुरुषोंके, **मध्यबलान्** મધ્યમ બળવાળા मध्य बलवाले, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **व्यायाम-** વ્યાયામ व्यायाम, **आतप-** તડકો धूप, **मारुतैः** અને પવનથી और वायु द्वारा, **जयेत्** જીતવા જોઈએ शान्त करना चाहिए, **येषाम्** તો પછી તેઓના જે तो फिर उनके जो, **रोगाणाम्** રોગોનું रोगोंका, **अवरम्** હીન हीन, **बलम्** બળ હોય તેઓને बल हो उनको, **किम् पुनः** વ્યાયામ વગેરેથી જીતવા જોઈએ એમાં કહેવું જ શું ! व्यायाम आदिसे शान्त करना चाहिए इसमें क्या कहना ! ॥ २३ ॥

23. The diseases, in strong persons, marked with moderate intensity may be subdued by recourse to exercise and exposure to sunshine and wind. What need then is there to say that these diseases when they are only of mild intensity can be subdued in the same manner!

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥२४॥

त्वग्दोषिणाम् કુષ્ઠવાળાઓને कुष्ठियोंको, **प्रमीढानाम्** પ્રમેહના રોગીઓને प्रमेहके रोगियोंको, **स्निग्ध- तथा** અતિ સ્નિગ્ધ तथा अति स्निग्ध, **अभिष्यन्दि-** કફથી લેપાયેલા સ્રોતવાળા અથવા અભિષ્યંદ નામના નેત્ર રોગવાળા कफसे लिप्त स्रोतवाले अथवा अभिष्यन्दि नामक नेत्ररोगवाले, **बृंहिणाम्** સ્થૂલ स्थूल, **वातविकारिणाम्** અને વાતવિકારવાળા મનુષ્યોને और वातविकारवाले मनुष्योंको, **अपि** પણ भी, **शिशिरे** શિશિરમાં शिशिरमें, **लङ्घनम्** લંઘન लंघन, **शस्तम्** પ્રશસ્ત છે पथ्य है ॥ २४ ॥

24. Those who suffer from skin-diseases, urinary anomalies, and who are bulky with exess of unctuous and fluid matter in the body and also those who suffer from disorders of vata, should be administered the lightening therapy in winter.

बृंहणं मांसम्—

अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयस्थं सात्म्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

२२. अल्पबलाः—अल्पमलाः (ग.)
२३. रोगान्—दोषान् (च.)
,, रोगाणाम्—दोषाणाम् (च.)
२४. प्रमीढानाम्—प्रमूढानाम् (क. ख. छ.)
,, शस्तमपि वातविकारिणाम्—शस्तं वातपित्तविकारिणाम् (प.)
२५. उच्यते—इष्यते (च.)

सात्म्य- સાત્મ્ય દેશમાં सात्म्य देशमें, चारिणाम् ફરનારાં विचरनेवाले, मृग- પશુ पशु, मत्स्य- માછલાં मछली, विहङ्गानाम् અને પક્ષીઓનું और पक्षियोंका, अदिग्धविद्धम् ઝેર ચોપડયા વગરના શસ્ત્રથી વીંધેલું विषाक्त शस्त्रसे नहीं बींधा हुआ, अक्लिष्टम् રોગ વગરનું रोगरहित, वयःस्थम् યુવાન અવસ્થાનું और तरुण अवस्थाका, मांसम् માંસ मांस, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ २५ ॥

25. That flesh is regarded as roborant which is not polluted by poisoned weapons, which is not diseased and is obtained from those animals, fish and birds that are in the prime of life and found roaming at will in their natural haunts.

बृंहणीयाः, बृंहणीयानि च—

क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च बृंहणीया नराः स्मृताः ॥२६॥

क्षीणाः ક્ષીણ क्षीण, क्षताः ક્ષતવાળા क्षत, कृशाः કૃશ कृश, वृध्धाः વૃદ્ધ वृद्ध, दुर्बलाः નબળા दुर्बल, नित्यम् નિત્ય और नित्य, अध्वगाः બહુ ચાલનારા मुसाफरी करनेवाले, स्त्रीमद्यनित्याः સ્ત્રી અને મદ્યનું નિત્ય સેવન કરનારા स्त्री और मद्यमें नित्य आसक्त, नराः પુરુષો मनुष्य, ग्रीष्मे ગ્રીષ્મમાં ग्रीष्म कालमें, बृंहणीयाः બૃંહણ યોગ્ય बृंहण करने योग्य, स्मृताः માન્યા છે कहे जाते हैं ॥ २६ ॥

26. For persons that are wasted of body, consumptive, emaciated, aged, weak, given to constant way-faring, and addicted to wine and women, the roborant therapy is indicated in summer.

शोषार्शोग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्शिताश्च ये ।
तेषां क्रव्यादमांसानां बृंहणा लघवो रसाः ॥२७॥

२६. स्मृताः-मताः (ग).

ये च જેઓ जो मनुष्य, शोष- શોષ शोष, अर्शः- અર્શ अर्श, ग्रहणीदोषैः ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, व्याधिभिः અને અન્ય વ્યાધિઓથી तथा अन्य व्याधियोंसे कर्शिताः કૃશ થઈ ગયેલ હોય कृश हो गये हों, तेषाम् તેઓને उनके लिए, क्रव्याद- માંસાહારી પશુપક્ષીનાં मांस खानेवाले प्राणियोंके, मांसानाम् માંસના मांसके, लघवः પચવામાં હલકા पचनेमें लघु, रसाः રસો मांसरस, बृंहणाः બૃંહણ કરનારા છે बृंहणकारक हैं ॥ २७ ॥

27. The light juice of the flesh of carnivorous creatures is roborant to persons that have been emaciated by the diseases of consumption, piles and assimilation disorders.

स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहबस्तयः ।
शर्कराक्षीरसर्पींषि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥२८॥

स्नानम् સ્નાન स्नान, उत्सादनम् ઉત્સાદન उबटन, स्वप्नः નિદ્રા निद्रा, मधुराः મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલી मधुर, स्नेहबस्तयः સ્નેહ-બસ્તિઓ स्नेहबस्तियां, शर्करा સાકર शर्करा, क्षीर દૂધ दूध, सर्पींषि तथा घी और घी, सर्वेषाम् એઓને સૌ કોઈનું इनको सबके लिए, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, विद्धि જાણ जान ॥ २८ ॥

28. Bath, oil-massage, sleep, unctuous enemata medicated with drugs of the sweet group, sugar, milk and ghee—know these to be of roborant nature for all persons.

रूक्षणीयाः, रूक्षणीयानि च —

कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥२९॥

कटु- તીખા कटु, तिक्त- કડવા तिक्त, कषायाणाम् અને કષાય રસોનું और कषायरसोंका सेवन, खलि- સરસવનો ખોળ सरसोंकी खल, पिण्याक- તલનો ખોળ तिलकी खल, तक्राणाम् અને છાશ तक्र, मध्वादीनाम् च तथा મધ વગેરેનું और शहद आदिका, सेवनम् સેવન सेवन, स्त्रीषु असंयमः અને અત્યંત મૈથુન और

अत्यधिक मैथुन, **रूक्षणम्** રૂક્ષણ (રૂક્ષતા કરનાર) છે रूक्षताकारक है ॥ २९ ॥

29. The habitual use of articles of pungent, bitter and astringent tastes, over-indulgence in women, the use of oil-cakes of rape seeds and til, butter-milk, honey and similar things tend to induce dryness.

अभिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥३०॥

अभिष्यण्णाः અભિષ્યંદવાળા अभिष्यन्दवाले, **महादोषाः** મહાદોષવાળા बहुत दोषयुक्त, **मर्मस्थाः** અને મર્મસ્થળમાં થયેલા तथा मर्ममें उत्पन्न हुए, **ऊरुस्तम्भ** ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तम्भ, **प्रभृतयः** વગેરે आदि, **ये च** જે जो, **व्याधयः** વ્યાધિઓ છે रोग हैं, **रूक्षणीयाः** તેઓને રૂક્ષણયોગ્ય उनको रूक्षणीय, **निदर्शिताः** કહ્યા છે कहा है ॥ ३० ॥

30. The desiccation therapy is indicated in diseases marked by excessive discharge and great morbidity of humors, in diseases of vital parts, spastic paraplegia and in similar conditions.

स्नेहाः स्नेहनीयाश्च, स्वेदाः स्वेदनीयाश्च—

स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥३१॥

स्नेहाः સ્નેહ जितने प्रकारके स्नेह हैं, **ये नराः** અને જે પુરુષો और जो पुरुष, **स्नेहयितव्याः च** સ્નેહનને યોગ્ય છે स्नेहनके योग्य हैं, **स्वेदाः** સ્વેદ जितने प्रकारके स्वेद हैं, **स्वेद्याः च** અને જે પુરુષો સ્વેદનને યોગ્ય છે और जो पुरुष स्वेदनके योग्य हैं, **ते मया** તેઓને મેં वे मैंने, **स्नेहाध्याये** સ્નેહાધ્યાયમાં स्नेहाध्यायमें, **स्वेदाख्ये च** તથા સ્વેદાધ્યાયમાં तथा स्वेदाध्यायमें, **सविस्तरम्** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, **उक्ताः** કહી બતાવ્યા છે कह दिये हैं ॥ ३१ ॥

31. As regards the questions of what constitute the oleous substances, who are the fit subjects for oleation, what the various kinds of sudation are and who are to be administered sudation—these have been elaborately explained by me in the chapters on oleation and sudation procedures.

स्तम्भनद्रव्याणि, स्तम्भनीयाश्च—

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥३२॥

यावत् જેટલાં जितनी, **द्रवम्** દ્રવ द्रव, **तनु** પાતળાં पतली, **असरम्** સ્થિર स्थिर, **शीतीकरणम्** શીતલતા કરનાર शीतकारक, **स्वादु** મધુર स्वादु, **तिक्तम्** કડવાં तिक्त, **कषायम् च** અને કષાયરસવાળાં और कषायरसवाली, **औषधम्** ઔષધો છે औषध हैं, **तत् सर्वम् एव** તેટલાં સઘળાંયે उतनी सब ही, **स्तम्भनम्** સ્તંભન છે स्तम्भन हैं ॥ ३२ ॥

32. All things that are fluid, thin, consistent, refrigerent, sweet, bitter and astringent, act as astringents.

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निदर्शिताः ॥३३॥

ये જેઓ जो, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **क्षार-** ક્ષાર क्षार, **अग्नि-** અને અગ્નિથી और अग्निसे, **दग्धाः** બળેલા હોય दग्ध हों, **वमि-** ઉલટી वमन, **अतीसार-** તથા અતીસારથી एवं अतीसारसे, **पीडिताः** પીડાયેલા હોય पीड़ित हों, **विष-** અને વિષના और विष, **स्वेद-** તેમજ સ્વેદના एवं स्वेदके, **अतियोगार्ताः** અતિયોગથી દુઃખિત હોય अति

३०. अभिष्यण्णा—अभिष्यन्दा (ख. घ. झ.)
३१. नराः—मताः (ख. ज.)
,, सविस्तरम्—सविस्तराः (म.)

३२. द्रवं तन्वसरम्—द्रवं तनु सरम् (प.)
३३. वम्यतीसार—छर्दतीसार (च.)
,, निदर्शिताः—°स्तथाविधाः (क. ख. ग. छ. ज. ठ.)
,, ,, —°स्तथापराः (झ. ढ.)

योगसे क्लिष्ट हों, स्तम्भनीयाः તેઓને સ્તંભનને યોગ્ય वे स्तम्भनके योग्य, निदर्शिताः કહ્યા છે कहे गये हैं ॥ ३३ ॥

33. The astringent therapy is indicated in those who are scorched by pitta, caustics and heat, those who are afflicted with vomiting and diarrhoea and those suffering from complications of poison and over-sudation.

लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥३५॥

वात- અપાનવાયુ मलवात, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषाणाम् તથા મળનો तथा मलका, विसर्गे ત્યાગ થતાં त्याग होने पर, गात्रलाघवे શરીર હલકું થતાં शरीरके हलका हो जानेपर, हृदय- હૃદય हृदय, उद्गार- ઓડકાર उद्गार, कण्ठ- કંઠ कण्ठ, आस्य- અને મુખની और मुखकी, शुद्धौ શુદ્ધિ થતાં शुद्धि हो जाने पर, तन्द्राक्लमे તન્દ્રા અને થાક तन्द्रा और थकावट, गते ચાલ્યાં જતાં हट जानेपर, स्वेदे પરસેવો पसीना, जाते આવતાં आनेपर, रुचौ च एव રુચિ થતાં रुचि होने पर, क्षुत्- ભૂખ भूख, पिपासा- તથા તરસ બન્ને और प्यास दोनोंके, सहोदये સાથે ઉત્પન્ન થતાં युगपत् उदय होने पर, अन्तरात्मनि च અને મન और अन्तर आत्माके, निर्व्यथे વ્યથારહિત બનતાં व्यथारहित होने पर, लङ्घनम् લંઘન लंघन, कृतम् સફળ થયું છે सम्यक् प्रकारसे हुआ है, आदेश्यम् એમ કહેવું ऐसा कहना चाहिए ॥ ३४-३५ ॥

34-35. The lightening therapy is to be regarded successful when the (normal) elimination of flatus, urine and feces is restored, the body feels light, the stomach, eructations, throat and mouth become clear, torpor and exhaustion disappear, perspiration and taste reappear, acute hunger and thirst return, and the mind recovers its sense of ease.

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥३६॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥३७॥

लङ्घने લંઘનનો लंघनका, अतिकृते અતિયોગ થતાં अतियोग होने पर, पर्वभेदः સાંધાઓની તૂટ पर्वभेद, अङ्गमर्दः च અંગોમાં પીડા अंगोका टूटना, कासः ઉધરસ खांसी, मुखस्य च મુખનો मुखका, शोषः શોષ सूखना, क्षुत्प्रणाशः ભૂખનો નાશ भूखका नाश, अरुचिः અરુચિ अरुचि, तृष्णा તૃષા प्यास, श्रोत्रनेत्रयोः કાન તથા આંખની कान और नेत्रकी, दौर्बल्यम् નબળાઈ निर्बलता, मनसः મનની मनकी, संभ्रमः અસ્થિરતા अस्थिरता, अभीक्ष्णम् નિરંતર बारबार, ऊर्ध्ववातः શરીરના ઉપરના ભાગમાં આવેલો વાયુ-હેડકી શ્વાસ વગેરે शरीरके ऊर्ध्व भागमें स्थित वायु—हिक्का-श्वास आदि, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, तमः મોહ अन्धकार, देहाग्नि- તથા દેહના અને અગ્નિના एवं देह और अग्निके, बलनाशः च બળનો નાશ बलका नाश, भवेत् થાય છે होते हैं ॥ ३६-३७ ॥

36-37. Pain in the joints, body-aches, cough, parching of the mouth, complete loss of hunger, anorexia, thirst, weakness of hearing and slight confusion of mind, frequent eructations, fainting, loss of body-temperature and strength—these are the consequences of overdone lightening therapy.

३५. चैव—चापि (क. न. छ.)

३७. वातः—वायुः (ग.)

बृंहणस्य कृतातिकृतलक्षणम्, रूक्षणस्य कृतातिकृतलक्षणम् —

बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।
लक्षणं बृंहिते स्थौल्यमति चात्यर्थबृंहिते ॥३८॥
कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते तद्धि रूक्षिते ।

बृंहिते બૃંહણ સમ્યગ્યોગથી થતાં बृंहणके सम्यग्योगसे होने पर, बलम् બળ बल, पुष्टि-उपलम्भः પુષ્ટિની પ્રાપ્તિ पुष्टिकी प्राप्ति, कार्श्यदोष- અને કૃશતાના દોષોનું और कृशताके दोषोंका, विवर्जनम् च નિવારણ नाश, लक्षणम् એ લક્ષણ થાય છે ये लक्षण होते हैं, अत्यर्थबृंहिते च અને બૃંહણ अतियोगथी थतां और बृंहणके अतियोगसे होने पर, अति अति अति, स्थौल्यम् સ્થૂલતા એ લક્ષણ થાય છે स्थूलता यह लक्षण होता है, लङ्घिते લંઘનમાં लङ्घनमें, यत् कृत-अतिकृत-लिङ्गम् સમ્યગ્યોગનાં તથા અતિયોગનાં જે લક્ષણો થાય છે सम्यग्योगके और अतियोगके जो लक्षण होते हैं, तत् हि તેજ લક્ષણો वेही लक्षण, रूक्षिते રૂક્ષણમાં ક્રમશઃ સમ્યગ્યોગનાં તથા અતિયોગનાં થાય છે रूक्षणमें क्रमशः सम्यग्योगके और अतियोगके होते हैं ॥ ३८½ ॥

38-38½. Accession of strength and robustness, and freedom from the evil of emaciation are the signs of successful roborant therapy. Corpulency is the sign of roborant therapy overdone. The signs of desiccation therapy, well-done or overdone, are the same as those of the lightening therapy similarly performed.

स्तम्भनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥३९॥
श्यावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।
हृद्वर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥४०॥

यथोक्तैः પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણેના यथोक्त, आमयैः રોગો रोगोंके, जितैः च જીતાતાં शान्त होने पर, बले लब्धे જ્યારે બળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે जब बल प्राप्त होता है तब, स्तम्भितः સ્તંભિત (જેનું સ્તંભન થઈ ગયું છે એવો મનુષ્ય) स्तम्भित (जिसका स्तम्भन हो गया है ऐसा मनुष्य), स्यात् જાણવો જોઈએ जानना चाहिए, श्यावता હાથ પગ વગેરેનો કાંટાડી રંગ થવો हाथ पैर आदिका श्यामवर्णका होना, स्तब्धगात्रत्वम् ગાત્રો જડ થવાં गात्रकी स्तब्धता, उद्वेगः ઊર્ધ્વવાતનો વેગ ऊर्ध्ववातका वेग, हनुसंग्रहः હનુગ્રહ हनुका जकड़ाना, हृद्वर्चोनिग्रहः च તેમજ હૃદય અને મળની અટકાયત एवं हृदयका पकड़ा जाना और मलका रुक जाना, अतिस्तम्भित- એ વધારે પડતું સ્તંભન પામેલાનાં अतिस्तम्भितके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, स्यात् છે हैं ॥ ३९-४० ॥

39-40. When the disorders in which the astringent therapy is indicated have been subjugated, and the patient has regained his strength, the administration of the therapy should be considered successful. Duskiness, stiffness of limbs, eructation, stiffness of jaw, catch in the cardiac region and the suppression of the urges of nature are the signsof overdone astringent therapy.

लङ्घनादीनां षण्णामकृतानां लक्षणस्य समासेनोपदेशः, षडुपक्रमोपसंहारः—

लक्षणं चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।
तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥
इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥४२॥

तदौषधानाम् તે તે ઔષધોથી સાધ્ય उन उन औषधोंसे साध्य, धातूनाम् દોષોની दोषोंका, अशमः શાંતિ ન થવી शान्त न होना, वृद्धिः एव च અને વૃદ્ધિ થવી और बढ जाना, अकृतानाम् એ અયોગ પામેલા ये अयोगके प्राप्त हुए, एषाम् આ इन, षण्णाम् છયેનાં છઃયે, समासतः સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, लक्षणम् च લક્ષણ लक्षण, स्यात् છે हैं, इति આ પ્રમાણે इस

३८½. विवर्जनम—विवर्जितम् (झ. ड.)
,, कृतातिकृतलिङ्गम्—कृताकृतस्य लिङ्गम् (क ख. छ. ज. ठ.)
,, ,, —कृतातिकृतचिह्नम् (ष. च.)

४१. धातूनामशमो—व्याधीनां प्रशमो (ग.)
,, ,, —व्याधीनामक्षयो (ष. च. छ.)

प्रकारसे, साध्यानाम् સાધ્ય साध्य, सर्वरोगाणाम् સર્વ રોગોને सब रोगोंके, साधने મટાડવામાં प्रतिकारमें, सिद्धाः સિદ્ધ થયેલા सफल बनी हुई, मात्रा- માત્રા मात्रा, काल- તથા કાળને और कालके, अनुरोधिनः અનુસરનારા अनुसरनेवाले, षट् ૭ छः प्रकारकी, उपक्रमाः ઉપચારો चिकित्सा, सम्यक् સારી રીતે सम्यक्-रूपमें, प्रोक्ताः કહી બતાવ્યા છે कह दी है ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The common sign of all these six therapies when ill-performed is not merely the non-alleviation, but the actual aggravation of the diseases for which they are prescribed as remedies. Thus the six most useful therapies covering all diseases have been described. If administered with due consideration of time and dosage they are sure to accomplish the cure of all curable disorders.

असंख्येयत्वेऽप्युपक्रमाणां षट्त्वे युक्तिः—

भवति चात्र—

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्ते ह्युपक्रमाः ।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥४३॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, दोषाणाम् દોષોના दोषोंके, बहुसंसर्गात् બહુ પ્રકારના સંસર્ગ (મિશ્રણ)ને લીધે बहुत संसर्ग होनेसे, उपक्रमाः ઉપચારો उपक्रम, सङ्कीर्यन्ते हि મિશ્ર થઈને અનેક પ્રકારના થાય છે मिलकर अनेक प्रकारके होते हैं, यथा તોપણ જેવી રીતે तोभी जिस प्रकार, वातादयः વાતાદિક वातादिक, त्रित्वम् પોતાના ત્રણપણાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી अपने तीनपनका उल्लङ्घन नहीं करते, षट्त्वम् तु તેમ તેઓ પોતાના છપણાનું उसी प्रकार वे अपने छःपनका, न अतिवर्तन्ते ઉલ્લંઘન કરતા નથી उल्लङ्घन नहीं करते ॥ ४३ ॥

Here is a verse again—

43. As there are manifold combinations of ailments, there are also many combinations of therapies (to suit them); but even as the morbid humors of the body do not transcend the triad of vata etc., so the therapies too, do not transcend the hexad described above.

४३. षट्त्वं तु—ने षट्त्वम् (ग.)

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इत्यस्मिँल्लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥४४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारके श्लोक है कि, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, यैः જેનાથી जिनके द्वारा, चिकित्सा ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रवर्तते થાય છે की जाती है, षट् તે ૭ उन छः, उपक्रमाः ઉપચારો उपक्रमों, भगवता ભગવાન આત્રેયે भगवान आत्रेयसे, अस्मिन् આ इस, लङ्घनाध्याये લંઘનાધ્યાયમાં लंघनाध्यायमें, यथाप्रश्नम् પ્રશ્ન અનુસાર प्रश्नके अनुसार, व्याख्याताः કહી બતાવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ४४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

44. Thus in the chapter entitled "Lightening Therapy" (all) the six therapies which comprise the entire field of therapeutics have been expounded by the teacher in accordance with the questions put.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घनबृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન

४४. प्रवर्तते—प्रवर्तिता (झ.)
,, ,, —प्रकाशिता (ठ.)

विषे सूत्रस्थानमें, लङ्घनबृंहणीयः 'લંઘનબૃંહણીય' 'लङ्घनबृंहणीय', नाम નામનો नामका, द्वाविंशः બાવીસમો बाईसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २२ ॥

22. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-second chapter entitled "The Lightening and Roborant Therapies", is completed.

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

ત્રેવીસમો અધ્યાય अध्याय तेईसवाँ

Chapter XXIII

अथातः संतर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'संतर्पणीयम्'** 'સંતર્પણીય' નામના 'संतर्पणीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Impletion therapy."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

संतर्पणनिमित्तानि, संतर्पणजा रोगाः—

संतर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।
नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥
गोरसैर्गौडिकैश्चान्नैः पैष्टिकैश्चातिमात्रशः ।
चेष्टाद्वेषी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ॥ ४ ॥
रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्तजाः ।
प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥
कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
तन्द्रा क्लैब्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

चेष्टाद्वेषी વ્યાયામ પર અરુચિવાળો व्यायाम पर अरुचिवाला, **दिवास्वप्न-** દિવસે નિદ્રા दिनमें सोने, **शय्यासनसुखे** તથા શય્યા અને આસનના સુખમાં तथा शयन और आसनके सुखमें, **रतः** મગ્ન રહેનારો प्रीति रखने वाला, **यः** જે મનુષ્ય પોતાનું जो मनुष्य अपना, **स्निग्धैः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मधुरैः** મધુર मधुर, **गुरु-पिच्छिलैः** ગુરુ અને પિચ્છિલ गुरु तथा पिच्छिल, **नवान्नैः** નવાં અન્ન नये अन्न, **नवमद्यैः च** તેમજ નવાં મદ્યોથી एवं नये मद्यसे, **आनूपवारिजैः** આનૂપ અને જલચર પશુપક્ષીઓનાં आनूप और जलचर पशुपक्षियोंके, **मांसैः च** માંસથી मांससे, **गोरसैः** ગોરસથી गोरससे, **गौडिकैः च** ગોળની બનાવટોથી गुड़के विकारोंसे, **पैष्टिकैः** અને વાટેલાં तथा पीठीआदि, **अन्नैः च** અન્નોથી अन्नोंसे, **अतिमात्रशः** અતિ પ્રમાણમાં अतिमात्रामें, **संतर्पयति** સંતર્પણ કરે છે संतर्पण करता है, **तस्य** તેને उसको, **शीघ्रम्** જો જલદી यदि वह जल्दी, **अप्रतिकुर्वतः** ચિકિત્સા ન કરે તો चिकित्सा न करे तो, **संतर्पणनिमित्तजाः** સંતર્પણરૂપ કારણથી થતા संतर्पणरूप कारणसे होने वाले, **प्रमेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **पिडका-** પિડકા पिडका, **कोठ-** કોઠ कोठ, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **पाण्ड्वामय-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **ज्वराः** જ્વર ज्वर, **कुष्ठानि** કુષ્ઠ कुष्ठ, **आमप्रदोषाः च** વિસૂચિકા વગેરે આમદોષ विसूचिका आदि आमदोष, **मूत्रकृच्छ्रम्** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **अरोचकः** અરોચક अरुचि, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **क्लैब्यम्** નપુંસકતા नपुंसकता, **अतिस्थौल्यम्** અતિસ્થૂલતા अतिस्थूलता, **आलस्यम्** આળસ आलस्य, **गुरुगात्रता** અંગોનું ભારેપણું शरीरका भारीपन, **इन्द्रिय-**

५. °ज्वराः–°श्चान्यैः (घ).

७. लेपो–रोधो (झ. ढ)

,, शोफाः–शोथाः (च. ढ.)

ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंके, स्रोतसाम् સ્રોતો પર स्रोतोंका, लेपः કફનો લેપ कफसे भरा होना, बुद्धेः બુદ્ધિનો बुद्धिका, मोहः મોહ मोह, प्रमीलकः નિરંતર ધ્યાનમગ્નપણું निरन्तर ध्यानमग्न रहना, शोफाः च શોફ शोफ, एवंविधाः અને એવી જાતના और इसी प्रकारके, अन्ये બીજા दूसरे, रोगाः च રોગો પણ रोग भी, उपजायन्ते થાય છે होते हैं ॥ ३-७॥

3-7. He that impletes himself in excess with unctuous, sweet, heavy and viscous substances, with fresh foods and wines, with the flesh of wetland and aquatic animals, with cow's milk and its products and the products of gur and with articles prepared of flour, or he that dislikes movement and is given to day-sleeping, to over-indulgence in lounging and lying in soft beds, gets afflicted with the following diseases arising from excessive impletion, unless he is promptly treated with counter-measures—anomalies of the urinary secretion, pimples, wheals, pruritus, anemia, fevers, dermatosis, chyme disorders, dysuria, anorexia, torpor, impotency, obesity, indolence, heaviness of limbs, excessive secretion in the channels of the sensory organs, delusion of intellect, sleepiness, edema and other similar disorders.

तत्र प्रतिकारः—

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥८॥
सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥९॥

तत्र તેમાં इनमें, उल्लेखनम् વમન वमन, विरेकः વિરેચન विरेचन, रक्तमोक्षणम् અને રક્તમોક્ષણ और रक्तमोक्षण, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, व्यायामः च તેમજ વ્યાયામ एवं व्यायाम, उपवासः च ઉપવાસ उपवास, धूमाः च ધૂમપાન धूमपान, स्वेदनानि च અને સ્વેદન પણ પ્રશસ્ત છે स्वेदन भी प्रशस्त हैं, सक्षौद्रः મધસહિત मधुके साथ, अभयाप्राशः હરડેનો અવલેહ हरड़का अवलेह, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, रूक्षान्नसेवनम् च રૂક્ષ અન્નનું સેવન रूक्ष अन्नका सेवन, कण्डूकोठ- અને ખજવાળ તેમજ કોઠનો कण्डू एवं कोठके, विनाशनाः નાશ કરનાર नाशक, ये च જે जो, चूर्णप्रदेहाः ચૂર્ણના લેપો चूर्णके प्रदेह, उक्ताः કહ્યા છે તેઓ પ્રશસ્ત છે कहे हैं वे प्रशस्त हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. In such cases, emesis, purgation, depletion of blood, exercise, fasting, smoking and sudation are beneficial,; and likewise the use of the chebulic myrobalan with honey, a dietary consisting mostly of dry foods, and the use of powders and applications that are described as curative of pruritus and wheals are beneficial.

त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
मुस्तं समदनं निम्बं जलेनोत्क्वथितं पिबेत् ॥१०॥

त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, आरग्वधम् ગરમાળો अमलतास, पाठाम् પાઠા पाढी, सवत्सकम् ઇંદ્રજવ इन्द्रजव, सप्तपर्णम् સાતવણ सतवन, समदनम् મીંઢળ मैनफल, मुस्तम् મોથ नागरमोथा, निम्बम् તથા લીમડાની છાલ तथा नीमकी छाल, जलेन એઓને પાણીમાં इनको जलमें, उत्क्वथितम् ઉકાળીને क्वाथ करके, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ १० ॥

10. The decoction prepared by boiling in water the three myrobalans,

८. तत्र–तेषाम् (झ.)
,, धूमाश्च–धूमश्च (ग.)

९. ये चोक्ताः–ये प्रोक्ताः (च).

purging cassia, patha, dita bark, along with kurchi, nutgrass, emetic nut and neem, is to be drunk.

**तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥**

अभ्यस्यतः આનું નિરંતર પાન કરવામાં આવતાં इसका नित्य पान करने पर, **संतर्पण-** સંતર્પણને લીધે संतर्पणके कारण, **समुत्थिताः** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **मेहादयः** પ્રમેહાદિ રોગો प्रमेहादि रोग, **मात्रा-** માત્રા मात्रा, **काल-** અને કાળ પ્રમાણે एवं कालके अनुसार, **प्रयुक्तेन** પ્રયોજેલા उपयोगमें लिये गये, **तेन** તેથી उससे, **ध्रुवम्** નક્કી अवश्य, **नाशम्** નાશ नाश, **यान्ति** પામે છે पाते हैं ॥ ११ ॥

11. By taking a regular course of it at the proper time and in the proper dose, urinary anomalies and other disorders born of excessive impletion will certainly be eliminated.

**मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥१२॥
रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥**

मुस्तम् મોથ नागरमोथा, **आरग्वधः** ગરમાળો अमलतास, **पाठा** પાઠા पाढी, **त्रिफला** ત્રિફલા त्रिफला, **देवदारु च** દેવદાર देवदारु, **श्वदंष्ट्रा** ગોખરુ गोखरु, **खदिरः** ખેર खैर, **निम्बः** લીમડો नीम, **हरिद्रे** બે જાતની હળદર हल्दी और दारुहल्दी, **वत्सकात्** અને કડાની और कुड़ेकी, **त्वक् च** છાલ छाल, **एषाम्** એઓનો इनका, **रसम्** ક્વાથ क्वाथ, **यथादोषम्** દોષ પ્રમાણે दोषोंके अनुसार, **प्रातः प्रातः** રોજ સવારે प्रतिदिन प्रातःकाल, **पिबन्** પીનાર पीनेवाला, **नरः** પુરુષ मनुष्य, **संतर्पणकृतैः** સંતર્પણથી થયેલા संतर्पणजन्य, **सर्वैः** બધા सब, **व्याधिभिः** વ્યાધિઓથી रोगोंसे, **संप्रमुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त हो जाता है ॥ १२-१३ ॥

12-13. Nut-grass, purging cassia, patha the three myrobalans, deodar, small caltrops catechu, neem, turmeric, indian berberry, the bark of kurchi—drinking the infusion of these drugs every morning according to the nature of the morbid condition, one is completely relieved of all disorders arising from excessive impletion.

**एभिश्चोद्वर्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥१४॥**

उद्वर्तन- ઉદ્વર્તન उबटन, **उद्धर्ष-** ઉદ્ઘર્ષ उद्घर्षण, **स्नानयोग-** અને સ્નાનયોગના स्नानके, **उपयोजितैः** ઉપયોગમાં લીધેલા उपयोगमें लिये गयें, **तथा** તથા तथा, **स्नेहोपसंहितैः** સ્નેહ સાથે સિદ્ધ કરેલાં स्नेहोंके साथ सिद्ध किये गये, **एभिः च** એઓથી इनसे, **त्वग्दोषाः** ત્વચાના દોષો त्वचादोष, **प्रशमम्** શાંતિને शान्तिको, **यान्ति** પામે છે पाते हैं ॥ १४ ॥

14. Skin-lesions are cured by dry massage, friction massage and bath medicated with the above drugs or with the unctuous preparations made from the same drugs.

**कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चास्थि त्र्यूषणं वचा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाश्मभेदकः ॥१५॥
तक्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।
मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥**

कुष्ठम् કઠ कुष्ठ, **गोमेदकः** ગોમેદક गोमेदक मणि, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **क्रौञ्चास्थि** ક્રૌંચ પક્ષીનાં હાડકાં

११. अभ्यस्यतोः—अभ्यस्यतां (ग).
१२. आरग्वधः—आरग्वधं (च).
,, हरिद्रे—हरिद्रा (द. प.)
१३. पिबन्नरः—पिबेन्नरः (क. ग. छ. ज. झ. ठ. ब.)
,, संप्रमुच्यते विप्रमुच्यते (ठ.)

१४. तथा—यथा (झ).
१५. गोमेदको—गोमेदकं (ग).
,, खराह्वा चाश्मभेदकः—खराश्वां चाश्मभेदिकम् (ख. त. ब.)
१६. प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति—प्रमेहश्च पिबतो व्यपगच्छति (ग.)

क्रौंचकी अस्थि, त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, वचा વજ वचा, वृषकैले અરડૂસી એલચી वासा-इलायची, श्वदंष्ट्रा च ગોખરુ गोखरु, खराह्वा ઓડી અજમોદ अजमोद, अश्मभेदकः च અને પાષાણભેદ એઓનું ચૂર્ણ और पाषाणभेद इनके चूर्णको, तक्रेण છાશ तक्र, दधिमण्डेन દહીંના મંડ दधिमण्ड, बदराम्लरसेन वा કે બોરના ખાટા રસ સાથે या खट्टे वेरके रसके साथ, पीतम् પીવાથી पीनेसे, एतत् એ यह, मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્રને मूत्रकृच्छ्र, प्रमेहम् च અને પ્રમેહને और प्रमेहको, व्यपोहति દૂર કરે છે नष्ट करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. Costus, onyx, assafetida, the bones of demoiselle crane bird, the three spices, sweet flag, kurchi, cardamom, small caltrops, celery seeds, Indian rockfoil—these if taken mixed with butter-milk or whey or with the acid juice of small jujube will cure dysuria and anomalies of urinary secretion.

तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥१७॥

तक्र-अभया- છાશ તથા હરડેના तक्र तथा हरड़के, प्रयोगैः च પ્રયોગોથી प्रयोगसे, तथा एव ते પ્રમાણે उसी प्रकार, त्रिफलायाः च ત્રિફલાના પ્રયોગથી त्रिफलाके प्रयोगसे, अरिष्टानाम् અને અરિષ્ટોના और अरिष्टोंके, प्रयोगैः च પ્રયોગોથી प्रयोगसे, मेहादयः પ્રમેહાદિક રોગો प्रमेह आदि रोग, शमम् શાંતિને शान्तिको, यान्ति પામે છે पाते हैं ॥ १७ ॥

17. The anolmalies of urinary secretion and other similar diseases are also cured by the systematic course of butter-milk and chebulic myrobalans or of the three myrobalans or of the medicated wines (arishtas).

१७. शमम्—क्षयम् (ग. च. झ. ढ.)

त्र्यूषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदकः ।
मन्थोऽयं सक्तवस्तैलं हितो लोहोदकाप्लुतः ॥१८॥

त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, क्षौद्रम् મધ मधु, क्रिमिघ्नम् વાવડિંગ वायविडंग, अजमोदकः ઓડી અજમોદ अजमोद, सक्तवः અને સાથવો એઓને और सत्तु इनको, तैलम् તેલથી યુક્ત કરી तैलसे युक्त कर, लोह-उदक-आप्लुतः તથા અગરુના ક્વાથમાં મેળવી તૈયાર કરેલો अगरुके क्वाथमें मिलाकर तैयार किया हुआ, अयम् આ यह, मन्थः મન્થ मन्थ, हितः સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થતા રોગોમાં હિતકર છે संतर्पणसे उत्पन्न होनेवाले रोगोंमें हितकर है ॥१८॥

18. The demulcent drink prepared from the three spices, the three myrobalans, honey, embelia, celery seeds, roasted corn-flour and oil soaked in eagle-wood-water is beneficial.

व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥१९॥
हिङ्गु केबुकमूलानि यवानीधान्यचित्रकान् ।
सौवर्चलमजाजीं च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥२०॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तूनां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥२१॥

व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, विडङ्गम् બાવડિંગ वायविडंग, शिग्रूणि સરગવાના મૂળની છાલ शोभांजनकी जडकी छाल, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, कटुरोहिणीम् કડુ कटुकी, द्वे बृहत्यौ ઊભી ભોરીંગણી અને બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी और बड़ी कटेरी, द्वे हरिद्रे હળદર અને દારુહળદર हल्दी तथा दारुहल्दी, पाठाम् પાઠા पाढी, अतिविषाम् અતિવિષની કળી अतीस, स्थिराम् શાલવણ सरिवन, हिङ्गु હિંગ हींग, केबुकमूलानि કેબુકનાં મૂલ केबुकमूल, यवानी- અજમો अजवायन, धान्य- ધાણા धनिया,

१८. क्रिमिघ्नमजमोदकः—क्रिमिघ्नं साजमोदकः (क ब ज.)
,, तैलं हितो—सर्पिर्हितो (घ. छ. झ. ड. त. द.)
१९. °मतिविषाम्—सातिविषाम (क. ख. ष. ठ.)
२०. चित्रकान्—चित्रकम् (घ. ज.)

चित्रकान् ચિત્રો चित्रक, सौवर्चलम् સંચળ संचल, अजाजीम् च જીરું जीरा, हपुषाम् च અને હાઉબેર और हाउबेर, इति એઓને એક સરખા પ્રમાણમાં લઈ इनको सम परिमाणमें लेकर, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करें, चूर्ण-तैल-घृत-क्षौद्र-भागाः આ સંપૂર્ણ ચૂર્ણ, તેલ, ઘી તથા મધ એઓમાંના તેલ, ઘી તથા મધ પ્રત્યેકના જુદા જુદા ભાગો इस संपूर्ण चूर्ण, तैल, घी तथा मधु इनमेंसे तैल, घी तथा मधु प्रत्येकके पृथक् पृथक् भागों, मानतः समाः ચૂર્ણના સમ પ્રમાણમાં લેવા चूर्णके सम परिमाणमें लें, सक्तूनाम् એ સર્વથી સાથવાનો इन सबसे सत्तूका, षोडशगुणः સોળગણો सोलहगुना भागः ભાગ લેવો भाग लें, संतर्पणम आ સંતર્પણ इस संतर्पणको, पिबेत् પીવું पीवें ॥ १९-२१ ॥

19-21. The three spices, embelia, drumstick, the three myrobalans, kurroa, yellow-berried and indian night shades, turmeric and indian berberry, patha, atees, ticktrefoil, asafetida, the roots of kebuka, bishop's weed, corriander, white-flowered leadwort, sanchal salt, cumin and juniper—these are to be taken in equal parts and powdered. This powder should be mixed with equal quantities of ghee, oil and honey and the whole mixed again with sixteen times its quantity of roasted corn flour; preparing a demulcent drink of this, it should be taken internally for relief of over-impletion.

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥२२॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥२३॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥२४॥

अस्य આના इसके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, प्रमेहाः પ્રમેહ प्रमेह, मूढवाताः च મૂઢવાત मूढवात, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, अर्शांसि અર્શ अर्श, कामलाः કમળા कामला, प्लीहा પ્લીહા प्लीहा, पाण्ड्वामयः પાંડુરોગ पाण्डुरोग, शोफः શોફ शोफ, मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, अरोचकः અરોચક अरोचक, हृद्रोगः હૃદ્રોગ हृदयरोग, राजयक्ष्मा च રાજયક્ષ્મા राजयक्ष्मा, कासः ઉધરસ कास, श्वासः શ્વાસ श्वास, गलग्रहः ગલગ્રહ गलग्रह, क्रिमयः કૃમિઓ कृमि, ग्रहणीदोषाः ગ્રહણીના દોષો ग्रहणीरोग, श्वैत्र्यम् શ્વિત્રરોગ श्वित्र, अतीव અને અતિ और अति, स्थौल्यम् च સ્થૂલતા स्थूलता, संतर्पणोत्थिताः એ સંતર્પણથી થયેલા ये संतर्पणजन्य, रोगाः રોગો रोग, शाम्यन्ति શાંત થાય છે नष्ट होते हैं, नराणाम् મનુષ્યોનો मनुष्योंकी, अग्निः च જઠરાગ્નિ जठरकी अग्नि, दीप्यते પ્રદીપ્ત થાય છે दीप्त होती है, स्मृतिः અને સ્મૃતિ और स्मृति, बुद्धिः च તથા બુદ્ધિ एवं बुद्धि, वर्धते વૃદ્ધિ પામે છે बढती हैं ॥ २२-२४ ॥

22-24. Diseases born of excessive impletion, urinary disorders, claudication of vata, dermatosis, piles, jaundice, splenic disorders, anemia, edema, dysuria, anorexia, cardiac disorders, consumption, cough, dyspnea, throat-spasm, helminthiasis, assimilation disorders, leucoderma and excessive corpulence—all these diseases are cured by the administration of the above-mentioned beverage. It enkindles the digestive fire of man and enhances his memory and itnelligence.

व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
संतर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥२५॥
उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

२२. अस्य–तस्य (ख. थ.)
,, वाताश्च–वातश्च (च.)

२५½. स्थौल्यम्–लौल्यम (थ. ष.)

व्यायाम- नित्यः નિત્ય વ્યાયામ કરનાર प्रतिदिन व्यायाम करनेवाला, **जीर्णाशी** પચી ગયા પછી જમનાર प्रथम भोजन जीर्ण होने पर भोजन करने वाला, **यव- तथा** જવ तथा यव, **गोधूम- अने** ઘઉંનું और गेहूंका, **भोजनः** ભોજન કરનાર મનુષ્ય भोजन करनेवाला मनुष्य, **स्थौल्यम्** સ્થૂલતાથી स्थूलतासे, **मुक्त्वा** મુક્ત થઈ छूटकर, **संतर्पणकृतैः** સંતર્પણથી થયેલા संतर्पणजनित, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे भी, **विमुच्यते** છૂટી જાય છે छूट जाता है, **संतर्पणोत्थानाम्** સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનું संतर्पणजन्य रोगोंकी, **अपतर्पणम्** અપતર્પણ अपतर्पण, **औषधम्** ઔષધ औषध, **उक्तम्** કહેવાઈ ગયું છે कही गई है ॥ २५½ ॥

25-25½. One given to daily exercise or eating only after the previous meal has been digested, or one who eats barley and wheat, is freed from excessive corpulence and gets cured of the diseases arising from excessive impletion. The diseases arising from excessive impletion, and the depletive remedies for them have thus been described.

अपतर्पणजा रोगाः, तत्र प्रतिकारः —

वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥२६॥
देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७॥
श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥
पर्वास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥२९॥
तेषां संतर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥३०॥

२७. परिक्षयः—बलक्षयः (क. घ. छ. झ. ड.)
२८. श्रोत्रदौर्बल्यम्–स्रोतोदौर्बल्यम् (ध.)
„ प्रलापः प्रनाप: (ग.)
३०. तदिष्यते–यदिष्यते (घ. थ.)

ऊर्ध्वम् આ પછી इसके पश्चात् **अपतर्पणजाः** અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા अपतर्पणजन्य. **गदाः** વ્યાધિઓ रोगों, **सौषधाः** ઔષધ સહિત औषधोंके सहित, **वक्ष्यन्ते** કહેવામાં આવશે कहे जायगे. **देह-** દેહ देह, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **बल-** બલ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **ओजः-** ઓજસ ओज, **शुक्र-** વીર્ય शुक्र, **मांस- अने** માંસની और मांसका, **परिक्षयः** ક્ષીણતા क्षय, **कासानुबन्धः** ઉધરસના અનુબંધવાળો जिसमें कासका अनुवन्ध रहता है ऐसा, **ज्वरः च** તાવ ज्वर, **पार्श्वशूलम्** પડખાંનું શૂળ पार्श्वशूल, **अरोचकः** અરોચક अरुचि, **श्रोत्रदौर्बल्यम्** કાનની નબળાઈ श्रोत्रकी दुर्बलता, **उन्मादः** ઉન્માદ उन्माद, **प्रलापः** પ્રલાપ प्रलाप, **हृदयव्यथा** હૃદયમાં પીડા हृदयमें पीड़ा, **विण्मूत्रसंग्रहः** મળ અને મૂત્ર અટકી રહેવાં मलमूत्रका रुकना, **जङ्घा-** પિંડી जंघा, **ऊरु-** સાથળ ऊरु, **त्रिक- अने** ત્રિક और त्रिक, **संश्रयम्** પ્રદેશમાં થતું प्रदेशमें होता हुआ, **शूलम्** શૂલ शूल, **पर्व-** પર્વ पर्वों, **अस्थि- तथा** હાડકાંઓના तथा अस्थिके, **संधि-** સાંધાઓમાં सन्धियोंका, **भेदः च** ત્રોડ टूटना, **ये च** અને જે और जो, **अन्ये** બીજા अन्य, **ऊर्ध्ववातादयः** ઉર્ધ્વવાતાદિક ऊर्ध्ववातादि, **वातजाः** વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા वातजन्य, **गदाः** રોગો છે रोग हैं, **ते सर्वे** એ સર્વ ये सब, **अपतर्पणात्** અપતર્પણથી अपतर्पणके कारण, **जायन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तज्ज्ञैः** અપતર્પણની ચિકિત્સા કરવામાં કુશળ વૈદ્યોએ अपतर्पणकी चिकित्सा करनेमें कुशल वैद्योंने, **पुनः** વળી फिर, **तेषाम्** તેઓનું इनकी, **संतर्पणम्** સંતર્પણ संतर्पण, **औषधम्** ઔષધ औषध, **आख्यातम्** કહ્યું છે कही है. **यत्** જે जो, **तदात्वे** તુરત જ तुरन्त ही, **अभ्यासे वा** અથવા નિરંતર ઉપયોગ કરવાથી સંતર્પણ કરવા अथवा निरन्तर उपयोग द्वारा संतर्पण करनेमें, **समर्थम्** સમર્થ समर्थ, **स्यात्** થાય છે होता है, **तत् इष्यते** તે ઇષ્ટ મનાય છે वह इष्ट माना जाता है ॥ २६-३० ॥

26-30. Hereafter we shall describe the diseases arising from depletion along with their remedies. The diminution of the body-heat, strength, complexion, vital essence, semen and flesh, fever atteneded with cough, pleurodynia,

anorexia, weakness of hearing, insanity, delirium, cardiac pain, suppression of urine and feces, aches in the calf, thigh and waist, breaking pains in knuckles, bones and joints and other diseases born of vata and diseases due to disorders of upward movement of vata—all these ailments are born of the excess of depletion. Impletion is stated to be the treatment for this by specialists. It may act immediately or act after a long course of treatment.

सद्यःक्षीणस्य चिकित्साक्रमः, चिरदुर्वलस्य चिकित्साक्रमः—

सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्ते संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥

हि કેમકે क्योंकि, **सद्यः-क्षीणः** તરતમાં ક્ષીણ થયેલો મનુષ્ય तुरन्त क्षीण हुआ मनुष्य, **सद्यः** તરતના तुरन्त दिये गये, **तर्पणेन** તર્પણથી संतर्पणसे, **उपचीयते वै** પુષ્ટ થાય છે पुष्ट होता है, **चिरक्षीणः तु** પરંતુ લાંબા સમયથી ક્ષીણ થયેલો મનુષ્ય परन्तु चिरक्षीण मनुष्य, **संतर्पण** સંતર્પણના संतर्पणके, **अभ्यासात्** અભ્યાસ अभ्यासके, **ऋते** વગર बिना, **न पुष्यति** પુષ્ટ થતો નથી पुष्ट नहीं होता ॥ ३१ ॥

31. It is only those that have rapidly lost weight that can as rapidly be restored by impletive measures. Cases of long standing emaciation cannot thus be rehabilitated except by continued administration of impletion-therapy

देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥

चिरदुर्बले લાંબા વખતથી દુબળા થયેલા રોગીનાં चिरदुर्बल रोगीके, **देह**- દેહ देह, **अग्नि**- અગ્નિ अग्नि, **दोष**- દોષ दोष, **भैषज्य**- ઓસડ औषध, **मात्रा**- માત્રા मात्रा, **काल**- તથા કાળને एवं कालके, **अनुवर्तिना** અનુસરી अनुसार, **अत्वरमाणेन** ઉતાવળ નહિ કરતાં बिना जल्दी किये, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करनी चाहिए ॥ ३२ ॥

32. The person that has long been weak must be administered the treatment unhurriedly with due consideration of the state of the body, the digestive fire, the morbidity of humors, the drug, the proper dosage and time.

हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
स्नानानि बस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥३३॥

तस्मै તેને માટે उसके लिए, **मांसरसाः** માંસરસ मांसरस, **पयांसि च** દૂધ दूध, **घृतानि च** ઘી घी, **स्नानानि** સ્નાન स्नान, **बस्तयः** બસ્તિ बस्ति, **अभ्यङ्गाः** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **ये च** અને જે और जो, **तर्पणाः** સંતર્પણ કરનાર संतर्पण करनेवाले, **तर्पणाः च** મંથ વગેરે તે मन्थ आदि वे, **हिताः** હિતકારક છે हितकारी हैं ॥ ३३ ॥

33. For such a person are benefical the meat-juices, the various kinds of milk and ghee, the different kinds of bath and enemata, inunctions and impletive demulcent beverages.

केचित्तर्पणयोगाः—

ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥३४॥

ज्वर- જેને તાવ ज्वर, **कास**- અને ઉધરસ और काससे, **प्रसक्तानाम्** લાગુ પડેલાં હોય पीड़ित, **कृशानाम्**

३१. हि सद्यो वै–नरः सद्यस् (ग.)
३२. देहाग्निदोष–देहाग्निबल (ध.)

३३. स्नानानि–पानानि (ढ.)
३४. वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः–हितं वक्ष्यामि तर्पणम् (ख. घ. ज. झ. ढ. ध.)

જેઓ કૃશ થયેલા હોય दुर्बल, मूत्रकृच्छ्रिणाम् મૂત્ર-કૃચ્છ્રના રોગી હોય मूत्रकृच्छ्रके रोगियों, तृष्यताम् તૃષા-રોગવાળા હોય प्याससे पीड़ित, ऊर्ध्ववातानाम् અને ઉર્ધ્વવાતવાળા હોય તેઓને एवं ऊर्ध्ववातके रोगियोंके लिए, हिताः હિતકર हितकारी, तर्पणाः તર્પણયોગો तर्पणयोगों, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥३४॥

34. We shall naw describe restoratives which are beneficial for persons afflicted with chronic fever, cough, emaciation, dysuria, excessive thirst and disorders of upward movement of vata.

शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रैः समांशकैः ।
सक्तुद्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥३५॥

समांशकैः સમ ભાગે લીધેલાં समान भागमें लिये, शर्करा- સાકર शर्करा, पिप्पली- પીપર पिप्पल, तैल- તેલ तैल, घृत- ઘી घी, क्षौद्रैः અને મધથી બનાવેલો और मधुसे बनाया हुआ, सक्तु-द्विगुणितः તથા એ સર્વથી બમણા સાથવાવાળો तथा इन सबसे दूगुना सत्तूवाला, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, मन्थः મંથ मन्थ, तेषाम् તેઓને માટે उनके लिए, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥३५॥

35. Roasted corn flour of double the measure of the total quantity of sugar, long pepper, oil, ghee and honey taken in equal parts, is virilific. A demulcent beverage made of these is highly recommended.

सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
पिबेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६ ॥

मारुत- વાયુ वायु, विट्- મળ मल, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, कफ- કફ कफ, पित्त- અને પિત્તનું और पित्तका, अनुलोमनम् અનુલોમન કરનાર अनुलोमन करनेवाला, सक्तवः સાથવો सत्तू, मदिरा મદિરા मदिरा, क्षौद्रम् મધ शहद, शर्करा च અને સાકર और शर्करा, इति એઓથી બનાવેલું इनसे बनाया हुआ, तर्पणम् तर्पण, मन्थ, पिबेत् પીવું જોઈએ पीना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. Roasted corn flour, wine, honey and sugar make a nourishing beverage. This should be drunk for inducing and regulating (the downward) course of flatus, feces, urine, kapha and pitta.

फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं पिबेत् ॥ ३७॥

फाणितम् ફાણિત फाणित, सक्तवः સાથવો सत्तू, सर्पिः ઘી घी, दधिमण्डः દધિમંડ दधिमण्ड, अम्लकाञ्जिकम् અને ખાટી કાંજી એઓનું और खट्टी कांजी इनका, मूत्रकृच्छ्रघ्नम् મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરનાર मूत्रकृच्छ्रका नाशक, उदावर्त-हरम् અને ઉદાવર્ત મટાડનાર और उदावर्तनाशक, तर्पणम् તર્પણ तर्पण, पिबेत् પીવું જોઈએ पीना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Liquid gur, roasted corn flour, ghee, whey and sour conjee combined to form a nourishing drink should be taken for the alleviation of dysuria and the disorders of mis-peristalsis.

मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ३८॥

सामलकैः આમળાં સહિત आंवले सहित, परूषकैः ફાલસાં फालसा, खर्जूर- તથા ખજૂર तथा खजूर, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, वृक्षाम्ल- કોકમ कोकम, अम्लीक- આમલી इमली, दाडिमैः અને દાડમના દાણા और अनारदाना, युक्तः એઓથી યુક્ત इनसे युक्त, मन्थः મંથ मन्थ, मद्यविकारनुत् મદ્યવિકારનો નાશ કરનાર છે मद्यविकारका नाशक है ॥ ३८ ॥

३५. तैल—मूल (ख. छ. ज. ठ. त.)
,, क्षौद्रैः समांशकैः—क्षौद्रसमांशकः (ग. ज.)
,, समांशकैः—समांशिकैः (च.)

38. Demulcent drink prepared from dates, grapes, kokam–butter, fruits, tamarind, pomegranates, sweet-falsa and emblic myrobalan is curative of disorders due to alcoholism.

स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुः મધુર स्वादु, अम्लः ખાટો एवं अम्ल द्रव्योंसे बना, सस्नेहः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, रूक्षः एव वा અથવા સ્નેહ વિનાનો अथवा स्नेहरहित, जलकृतः જલમાં બનાવેલો जलमें बनाया, मन्थः મંથ मन्थ, सद्यः તરત तुरन्त, संतर्पणः સંતર્પણ કરનાર છે संतर्पण करता है, स्थैर्य- તથા સ્થિરતા स्थिरता, वर्ण- વર્ણ वर्ण, बल- અને બળ और बलको, प्रदः દેનારો છે बढाता है ॥ ३९ ॥

39. Demulcent drink prepared from sweet or sour things in water, whether with or without unctuous articles, is an immediate impletive, promoting firmness, complexion and strength of the body.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥४०॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, ये જે जो, रोगाः રોગો रोग, संतर्पणोत्थाः સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થાય છે संतर्पणजन्य हैं, ये च અને જે और जो, रोगाः રોગો रोग, अपतर्पणात् અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થાય છે अपतर्पणसे होते हैं, ते તે वे, सौषधाः ઔષધ સહિત औषधसमेत, संतर्पणीये સંતર્પણીય संतर्पणीय, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, परिकीर्तिताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ४० ॥

Here is the recapitulatory verse—

40. The diseases born of excessive impletion and those born of depletion along with their remedies have been described in the chapter entitled "Impletion therapy".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, 'संतर्पणीयः' 'સંતર્પણીય' 'संतर्पणीय,' नाम નામનો नामका, त्रयोविंशः ત્રેવીસમો तेईसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥२३॥

23. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled, "Impletion therapy" is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ચોવીસમો અધ્યાય अध्याय चोबीसवाँ

Chapter XXIV

विधिशोणितीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'विधिशोणितीयम्' 'વિધિશોણિતીય' નામના 'विधिशोणितीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विधिना जातं शोणितं शुद्धं भवति—

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥३॥

देश- દેશસાત્મ્ય देश, काल- કાલસાત્મ્ય काल, ओक- અને ઓક (અભ્યાસ) ओक, सात्म्यानाम् સાત્મ્યવાળા सात्म्यवाले, देहिनाम् દેહધારીઓના प्राणियोंकी, यः જે जो, विधिः આહારવિધિ विधि, संप्रकाशितः પ્રકાશિત કર્યો છે कही है, विधिना તે વિધિથી उस विधिसे, जातम् ઉત્પન્ન થયેલું उत्पन्न हुआ, शोणितम् લોહી रक्त, शुध्धम् શુદ્ધ शुद्ध, भवति હોય છે होता है ॥ ३ ॥

3. The blood in the body derived through the observance of the systematic regimen which has been described, as related to the homologation to clime, season and habituation, is pure.

शुद्धस्य शोणितस्य फलम्—

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥४॥

तत् તે यह, विशुद्धम् વિશુધ્ધ शुध्ध, रुधिरम् हि લોહી रक्त, प्राणिनाम् પ્રાણીને प्राणीको, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, सुख- સુખ सुख, आयुषा અને આયુષ્યથી और आयुसे, युनक्ति યુક્ત કરે છે युक्त करता है, हि કારણ કે क्यों कि, प्राणः પ્રાણ प्राण, शोणितम् લોહીને रक्तका, अनुवर्तते આશ્રયે છે अनुवर्तन करता है ॥४॥

4. The pure blood so derived invests the person with strength, complexion, happiness and long life. Verily life subsists by blood.

४. प्राणिनम्—प्राणिनाम् (क. छ. द.)

शोणितदुष्टिनिदानम्—

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।
तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥५॥
कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥६॥
जलजानूपबैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुसुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥७॥
विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरूणि च ॥८॥
अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।
छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥९॥
श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥१०॥

प्रदुष्ट- વિકૃત विकृत, बहु- ઝાઝા પ્રમાણમાં પીધેલાં बहुत मात्रामें पिये गये, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णैः તથા ગરમ तथा उष्ण, मद्यैः મદ્યોથી मद्यसे, तद्विधैः અને તેવી જાતનાં और इसी प्रकारके, अन्यैः च બીજાં પાનોથી अन्य पेयोंसे, तथा તથા और, अतिलवण-क्षारैः અતિશય લવણ ક્ષાર अति लवण क्षार, अम्लैः અને ખાટાં और अम्ल, कटुभिः एव च તેમજ તીખાં દ્રવ્યોથી एवं कटु पदार्थोंसे, कुलत्थ- કળથી कुलथी, माष- અડદ उड़द, निष्पाव- નિષ્પાવ निष्पाव, तिल-तैल- અને તલના તેલનું और तिल-तैलके, निषेवणैः સેવન કરવાથી सेवनसे, पिण्डालु- પિણ્ડાલુ पिण्डालु, मूलक- મૂળા मूली, आदीनाम् વગેરેના आदिके सेवनसे, हरितानाम् च

६. निषेवणैः—निषेवणात् (ग. च. थ.)
७. बैलानां—शैलानां (ख. ठ. थ.)
„ प्रसहानां—प्ररोहाणां (प.)
८. प्रस्वपतां—स्वप्नवतां (थ.)
९. चानवसेचनात्—चानलसेचनात् (ग. थ. प.)
१०. श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा—श्रमाभिघातसंतापादजीर्णाध्यशनात्तथा (च.)
„ शरत्कालस्वभावाच्च—शरत्काले स्वभावाच्च (थ.)

હરિતવર્ગના દ્રવ્યોનું हरित वर्गके द्रव्योंके, सर्वशः સર્વશઃ સેવન કરવાથી सर्वशः सेवनसे, जलज- જલચર जलचर, आनूप-वैलानाम् આનૂપ દેશનાં-દરમાં રહેનાર आनूप देशके-विलेशय, प्रसहानाम् च તેમજ પ્રસહ પશુ-પક્ષીઓના एवं प्रसह पशु पक्षियोंके, सेवनात् માંસના સેવનથી मांसके सेवनसे, दधि- દહીં दही, अम्ल- કાંજી कांजी, मस्तु- મસ્તુ मस्तु, सुक्तानाम् તથા સુકતના और सुक्तका, सुरा- સુરા सुरा, सौवीरकस्य च તથા સૌવીરકના સેવનથી और सौवीरकके सेवनसे, विरुद्धानाम् સંયોગ-સંસ્કાર-દેશ-કાલ-માત્રા વગેરેમાં વિરુદ્ધ संयोग-संस्कार-देश-काल-मात्रा आदिमें विरुद्ध, उपक्लिन्नपूतीनाम् ક્લેદયુકત તથા ગંધાઈ ગયેલ પદાર્થોને गले सड़े पदार्थोंको, भक्षणेन च ખાવાથી खानेसे, द्रव- દ્રવ द्रव, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरूणि च અને ભારે પદાર્થો और गुरु पदार्थोंको, भुक्त्वा ખાઈને खा कर, दिवा દિવસે दिनमें, प्रस्वपताम् સૂનારાઓનું सोनेवालोंका, अत्यादानम् હદ બહાર ભોજનનું मात्रासे अधिक भोजनका, क्रोधम् ક્રોધનું क्रोधका, आतपानलौ તથા તડકા અને અગ્નિનું तथा धूप और अग्निका, भजताम् સેવન કરનારાઓનું લોહી તે કારણોથી सेवन करनेवालोंका रक्त उसी कारणोंसे, छर्दि- ઉલટીના कैका, वेग- वेग वेग, प्रतिघातात् રોકવાથી रोकनेसे, काले च તથા રક્તદોષના સમયમાં तथा रक्तदोषके समयमें, अनवसेचनात् રક્તમોક્ષણ ન કરવાથી दोषोंको बाहिर न निकालनेसे, श्रम- શ્રમ श्रम, अभिघात- આઘાત चोट, संतापैः અને સંતાપથી और संतापसे, अजीर्णाध्यशनैः અને પચ્યા વગર ખાવાથી તેમજ ખાધા ઉપર ખાવાથી अजीर्णमें खानेसे और अध्यशन (किये भोजन पर पुनः भोजन) से, शरत्-काल- તથા શરદ્ સમયના एवं शरत्कालके, स्वभावात् च સ્વભાવથી स्वभावसे, शोणितम् લોહી रक्त, संप्रदुष्यति દૂષિત થાય છે दूषित होता है ॥ ५-१० ॥

5-10. The blood gets vitiated from the following factors—The use of vitiated, very acute and hot wines or similar intoxicants, the excessive use of salts and alkalis, acid and pungent articles, the use of horse-gram, black-gram, lablab, til and til oil or common yam, garden radish etc., and all varieties of greens; the use of the flesh of aquatic, wetland, terricolous and the "tearer group" of animals, the use of curds, sour conjee, whey, vinegar and sura and sauveeraka wines, the use of such articles as are incompatible or have gone soft or are ill-smelling; sleeping in the day having eaten liquid, unctuous and heavy foods; indulgence in over-eating and anger, exposure to heat of the sun and fire, suppressing the urge for vomiting, and not practising depletion of blood at the proper season, fatigue, injury, grief, predigestion-meal, loaded stomach, and the natural tendency of the autumnal season.

शोणितजानां रोगाणां निर्देशः—

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धिता ॥ ११ ॥
गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥
वैवर्ण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
संतापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥
विदाहश्चान्नपानस्य तिक्ताम्लोद्गिरणं क्लमः ।
क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

११. प्रजायन्ते—प्रवर्धन्ते (ग.)
,, अक्षिरागश्च—अक्षिरोगश्च (ड.)
,, ,, —अक्षिपाकश्च (ध. प.)
,, घ्राणास्यगन्धिता—घ्राणास्यगन्धता (घ. छ. ठ. थ,)
१३. अग्निसादश्च—अग्निनाशश्च (ख. झ. ठ. त द.)
१४. चान्नपानस्य—चाम्लपाकश्च (ग. प.)

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥१५॥

कण्ड्वरुःकोठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः ।
विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥१६॥

ततः तेथी इससे, पृथग्विधाः जुदी जुदी जातना नाना प्रकारके, शोणितजाः लोहीथी उत्पन्न थयेला रक्तजन्य, **रोगाः** रोगो रोग, प्रजायन्ते थाय छे होते हैं, **मुखपाकः** मुखपाक मुखपाक, **अक्षिरागः** आंखनी लालाश आंखोंकी लाली, **पूति-घ्राण-आस्यगन्धिता च** नाक तथा मुखमांथी दुर्गंधनुं आववुं नासा और मुखसे दुर्गन्ध आना, **गुल्म-** गुल्म गुल्म, **उपकुश-** उपकुश उपकुश, **वीसर्प-** वीसर्प वीसर्प, **रक्तपित्त-** रक्तपित्त रक्तपित्त, **प्रमीलकाः** प्रमीलक (सतत ध्यान) प्रमीलक, **विद्रधी** विद्रधि विद्रधि, **रक्तमेहः च** रक्तमेह रक्तप्रमेह, **प्रदरः** प्रदर प्रदर, **वातशोणितम्** वातरक्त वातरक्त, **वैवर्ण्यम्** विवर्णता विवर्णता, **अग्निसादः च** मन्दाग्नि मंदाग्नि, **पिपासा** तृषा प्यास, **गुरुगात्रता** अंगोनुं भारेपणुं शरीरका भारीपन, **संतापः** संताप संताप, **अतिदौर्बल्यम् च** अति दुर्बळता अति दुर्बलता, **अरुचिः** अरुचि अरुचि, **शिरसः रुक् च** माथानो दुखावो शिरदर्द, **अन्नपानस्य** अन्नपाननो अन्नपानका, **विदाहः च** विदाह विदाह, **तिक्त-** कडवा कडुवे, **अम्ल-** खाटा खट्टे, **उद्गिरणम्** ओडकार डकारोंका आना, **क्लमः** थाक थकान, **क्रोधप्रचुरता** वारंवार गुस्से थवुं क्रोधकी अधिकता, **बुद्धेः** बुद्धिनो बुद्धिका, **संमोहः** मोह मोह, **लवणास्यता** मोढुं खारुं थई जवुं मुखका नमकीन रहना, **स्वेदः** परसेवो पसीना, **शरीर-** शरीरमांथी शरीरकी, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्ध आववी दुर्गन्धता, **मदः** मद मद, **कम्पः** कम्प कम्प, **स्वरक्षयः** स्वरभंग आवाजका बैठना, **तन्द्रा-** तन्द्रा तन्द्रा, **निद्रा-** तथा निद्रानुं और नींदका, **अतियोगः** वधारे पडतुं आववुं अधिक आना, **तमसः** अंधकार अंधकारका, **अतिदर्शनम्** घणीवार देखवो अधिक आना, **कण्डू-** तथा खजवाळ एवं कण्डू, **अरुः-** अरुंपिका फुन्सियां, **कोठ-** कोठ कोठ, **पिडका-** पिडका पिड़का, **कुष्ठ-** कुष्ठ कुष्ठ, **चर्मदल-** चर्मदल चर्मदल, **आदयः च** वगेरे आदि, **एते सर्वे** आ बधा ये सब, **विकाराः** विकारो रोग, **शोणिताश्रयाः** लोहीने लीधे थयेला रक्तके विकारसे उत्पन्न, **विज्ञेयाः** जाणवा जानना चाहिए ॥ ११-१६ ॥

11-16. As the result, various kinds of blood-born diseases occur—Sores in the mouth, injected condition of the eyes, stink-nose, halitosis, gulma, mouth disease (upakusa), acute spreading affections, hemothermia, sleepiness, abscess, hematuria, menorrhagia, rheumatic condition, discoloration, asthenia of the digestive fire, excessive thirst, heaviness of limbs, burning, prostration, anorexia, headache, misdigestion of food and drink, bitter and acid eructations, exhaustion, excessive irritability, delusion of understanding, saline taste in the mouth, excessive perspiration, fetor of the body, intoxication, tremors, aphonia, torpor, hypersomnia, frequent attacks of faintness, pruritus, boils, wheals, pimples, dermatosis, rash and others—all these diseases are to be known as dependent on (the condition) of the blood.

अनुक्तानां शोणितजानां रोगाणां संग्रहः —

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥

शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, **स्निग्ध-** स्निग्ध स्निग्ध, **रूक्ष-** रुक्ष रूक्ष, **आद्यैः** वगेरे उपचारोथी आदि क्रियाओंसे, **सम्यक्** सारी रीते भली प्रकार, **उपक्रान्ताः च** चिकित्सा कर्या छतां पण चिकित्सा करने पर भी, **ये** जे जो, **साध्याः** साध्य साध्य, **गदाः** रोगो रोग, **न** नथी नहीं, **सिध्यन्ति** मटता शान्त होते, **तान्** तेओने उनको, **रक्तजान्** रक्तथी उत्पन्न थयेला रक्तजन्य, **विभावयेत्** जाणवा जानना चाहिए ॥ १७ ॥

१५. शरीरदौर्गन्ध्यम्—शरीरदौर्बल्यम् (प.)
,, मदः—मेदः (ग.)

17. Further all such curable diseases as do not get cured though treated by appropriate measures of cooling, heating, oleation, desiccation etc., are to be regarded as blood-born diseases.

शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः—

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
विरेकमुपवासं च स्रावणं शोणितस्य च ॥१८॥

शोणितरोगेषु રક્તના રોગોમાં रक्तजन्य रोगोंमें, **रक्तपित्तहरीम्** રક્તપિત્ત હરનારી रक्तपित्तनाशक, **क्रियाम्** ક્રિયા क्रिया, **विरेकम्** વિરેચન विरेचन, **उपवासम् च** ઉપવાસ उपवास, **शोणितस्य** અને રક્તનું और रक्तका, **स्रावणम् च** સ્રાવણ मोक्षण, **कुर्यात्** કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. In such diseases born of vitiated blood, the treatment should consist of measures used for the alleviation of hemothermia as well as purgation, fasting and depletion of blood.

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

बलदोष- प्रमाणात् બળ અને દોષના પ્રમાણ અનુસાર बल एवं दोषके प्रमाणके अनुसार, **वा** અથવા अथवा, **रुधिरस्य** લોહીની रक्तकी, **विशुद्ध्या** વિશુધ્ધિથી **અર્થાત્** જ્યાં સુધી લોહી શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી विशुद्धिसे, अर्थात् **रक्तकी** विशुद्धिकी अपेक्षासे, **आशयम्** દુષ્ટ રક્તનું સ્થાન दूषित रक्तके स्थानको, **प्रसमीक्ष्य** બરાબર જોઈ सम्यक् प्रकारसे देख कर, **जन्तोः** પ્રાણીના मनुष्यके, **रुधिरम्** રક્તનું रक्तका, **स्रावयेत्** સ્રાવણ કરવું मोक्षण करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. A patient must be bled according to his strength and the degree of the morbidity of humors, the required purification of blood and the seat of affection.

वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम्—

अरुणाभं भवेद्वाताद्विशदं फेनिलं तनु ।
पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च २०
ईषत्पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्घनम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥२१॥

वातात् વાતથી वायुसे, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **अरुणाभम्** અરુણવર્ણનું अरुणवर्णका, **विशदम्** વિશદ विशद, **फेनिलम्** ફીણવાળું झागदार, **तनु** તથા પાતળું तथा पतला, **भवेत्** હોય છે होता है, **पित्तात्** પિત્તથી पित्तसे, **पीतासितम्** પીળું તેમજ કાળું હોય છે पीला एवं काला होता है, **औष्ण्यात्** તથા ઉષ્ણતાને લીધે तथा उष्णताके कारण, **चिरेण** મોડું देरसे, **स्त्यायति** જામે છે जमता है, **कफात्** કફથી कफसे, **दुष्टम्** દુષ્ટ થયેલું दूषित रक्त, **ईषत्** જરાક थोड़ा, **पाण्डु** પાંડુ વર્ણનું पाण्डुवर्ण, **पिच्छिलम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **तन्तुमत्** તાંતણાવાળું रेशेदार, **घनम्** તથા ઘટ્ટ હોય છે **और** घट्ट होता है, **संसर्गात्** બે દોષોથી दो दोषोंसे, **संसृष्ट-लिङ्गम्** બે દોષનાં લક્ષણવાળું दो दोषके लक्षणवाला, **सान्निपातिकम्** અને ત્રિદોષથી और सन्निपातसे, **त्रिलिङ्गम्** ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળું હોય છે तीनों दोषोंके लक्षणोंवाला होता है ॥ २०–२१ ॥

20-21. When the blood is vitiated by vata, it becomes dusky-red, clear, frothy and thin. If vitiated by pitta, it becomes dark-yellow, and on account of the increased heat, it takes a long time to coagulate. If the blood is vitiated by kapha, it becomes slightly pale, slimy, fibrillated and solid. If affected by two of the humors, the blood evinces a syndrome characteristic of those two humors. When all the three humors combine to vitiate, there is a total concurrence of all symptoms.

विशुद्धस्य शोणितस्य लक्षणम्—

तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥२२॥

तपनीय- સોના सुवर्ण, इन्द्रगोपाभम् તથા ઈંદ્રગોપના જેવી કાંતિવાળા और बीरबहुटीके समान कान्तिवाले, पद्म- લાલકમળ लालकमल, अलक्तक- તથા અળતાના तथा अलतेके, सन्निभम् સમાન समान, गुञ्जाफल-सवर्णम् च અને ચણોઠી જેવા વર્ણવાળા और लाल रत्तीके समान रंगवाले, शोणितम् લોહીને रक्तको, विशुद्धम् વિશુદ્ધ शुद्ध, विद्धि જાણો समझो ॥२२॥

22. When the blood is of the color of heated gold or that of the insect called "Indragopa", (Tronbidium), or like the red lotus or like the alaktaka juice (lac dye) or like jequirity berry, then know that blood to be pure.

सुतरक्तस्यान्नपानविधिः—

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-
गग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥

रक्ते રક્ત रक्तके, अपनीते કાઢી લેતાં मोक्षण करने पर, न-अति-उष्ण-शीतम् બહુ ઊનું નહિ કે બહુ ઠંડું નહિ એવું न अति उष्ण न अति शीतल, लघु હલકું लघु, दीपनीयम् અગ્નિદીપક अग्निदीपक, अन्नपानम् અન્નપાન खानपान, हितम् હિતકારક છે हितकारक है, हि કારણ કે क्योंकि, तदा ત્યારે उस समय, शरीरम् શરીર शरीर, अनवस्थित-असृक् અસ્થિર રક્તવાળું હોય છે अस्थिर रक्तवाला होता है, अग्निः च અને અગ્નિ और अग्नि, विशेषेण વિશેષ રૂપમાં विशेष रूपमें, रक्षितव्यः રક્ષવા યોગ્ય હોય છે रक्षणयोग्य होता है ॥ २३ ॥

23. When the blood has been depleted, food that is neither very hot nor very cold but is light and stimulative of digestion, is indicated. Since during this time, the blood in the body is in a restless condition, the gastric fire must be very carefully protected.

विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं तु(पु)ष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥

प्रसन्न-वर्ण-इन्द्रियम् નિર્મળ વર્ણ અને પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળા प्रसन्न वर्ण एवं निर्मल इन्द्रियोंवाले, इन्द्रियार्थान् ઇન્દ્રિયોના વિષયને इन्द्रियोंके विषयको, इच्छन्तम् ઇચ્છનારા कामना करनेवाले, अव्याहतपक्तृवेगम् અંતરાયરહિત અગ્નિ અને મલ આદિના વેગવાળા अव्याहत जठराग्नि और मल आदिके वेगवाले, सुखान्वितम् આરોગ્યયુક્ત आरोग्ययुक्त, तुष्टि- સંતોષ तुष्टि, बल- તથા બળથી एवं बलसे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, पुरुषम् પુરુષને पुरुषको, विशुद्धरक्तम् વિશુદ્ધ રક્તવાળો विशुद्ध रक्तवाला, वदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ २४ ॥

24. He who has a clear complexion and senses, desires the sense pleasures, has the strength of the digestive fire unimpaired, and is happy, well-built and strong, is said to be pure of blood.

मदमूर्च्छायसंन्यासानां संप्राप्तिः—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥२५॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥२६॥
मदमूर्च्छायसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥२७॥

मलिन- મલિન मलिन, आहार- આહાર आहार, शीलस्य સેવનારના सेवन करनेवालेका, रजः- રજોગુણ रज, मोह- અને મોહથી और मोहसे, आवृतात्मनः ઢંકાયેલ ચિત્તવાળા પુરુષના आव्रत चित्तवाले मनुष्यके, कुपिताः

२४ पक्तृवेगम्—पक्तिवेगम् ग. प.)

કુપિત થયેલા कुपित, मलाः મળ मल, पृथक् पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, समस्ताः वा અથવા એકત્ર થઈને या समस्त रूपमें, यदा तु જ્યારે जब, रक्तवाहीनि રક્તવાહી रक्तवाही, रस-संज्ञावहानि च રસવાહી તથા સંજ્ઞાવાહી रसवह और संज्ञावह, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, प्रतिहत्य રુંધીને आवृत कर, अवतिष्ठन्ते સ્થિર થાય છે स्थिर हो जाता हैं, तदा ત્યારે तब, मद- મદ मद, मूर्च्छाय- મૂર્છા मूर्छा, संन्यासाः અને સંન્યાસ और संन्यास, व्याधयः આ વ્યાધિઓ यह रोग, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, हेतु- હેતુ हेतु, लिङ्ग- લિંગ लक्षण, उपशान्तिषु તથા ઉપશમમાં और उपशममें, तेषाम् તેઓના उनके, यथोत्तरम् ઉતરોતર उतरोत्तर, बल-आधिक्यम् બળની અધિકતા बलका आधिक्य, विद्यात् જાણવી जानना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. When in a person given to unclean diet and enveloped by passion and ignorance, the provoked humors, either individually or jointly moving in the channels of the blood, or of the nutrient fluid or of sensation, get obstructed and localised, as a consequence thereof various diseases are produced. They are intoxication, fainting and syncope. The wise physician must know that the gravity of these diseases, with respect to causes, symptoms and treatment, increases in the order of their enumeration.

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयअन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

यदा જ્યારે जब, वायुः વાયુ वायु, चेतसः ચિત્તના चित्तके, दुर्बलम् દુર્બળ થયેલ दुर्बल, स्थानम् સ્થાનમાં स्थानका, प्रपद्यते પહોંચે છે आश्रय लेती है, तदा ત્યારે तब, जन्तोः મનુષ્યના मनुष्यके, मनः મનને मनको, विक्षोभयन् ક્ષોભ પમાડી क्षुब्ध करके, संज्ञाम् સંજ્ઞાને संज्ञाको, संमोहयेत् મોહયુક્ત કરે છે मोहयुक्त करती है ॥ २८ ॥

28. When the vata finds entrance into the weakened centre of consciousness then distracting the mind of man, it confounds his wits.

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

एवम् એ પ્રમાણે इसीप्रकार, पित्तम् પિત્ત पित्त, एवम् તેમજ एवं, कफः च કફ પણ कफ भी, नृणाम् મનુષ્યનો मनुष्यके, मनः મનને चित्तको, विक्षोभयन् ક્ષોભ પમાડતાં क्षुभित करआ हुआ, संज्ञाम् સંજ્ઞાને संज्ञाको, आकुलताम् नयति આકુલ કરે છે आकुल करते हैं, अत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, विशेषः च વિશેષ विशेष, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा ॥ २९ ॥

29. Similarly pitta or kapha, having thus distracted a man's mind induces agitation of his wits. Their special characteristics will now be explained.

वातजादिभेदेन मदस्य लक्षणम्—

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सक्त- ખંચાતુ रुक रुक कर, अनल्प- બહુ बहुत, द्रुत- જલદી जल्दी, आभाषम् બોલનાર बोलनेवाले, चल- અસ્થિર अस्थिर, स्खलित- તથા લથડતી एवं लड़खड़ाती, चेष्टितम् ચેષ્ટાવાળા चेष्टाओंवाले, रूक्ष- તથા રૂક્ષ एवं रूक्ष, श्याव- શ્યાવ श्याव, अरुण- અને અરુણ और अरुण, आकृतिम् આકૃતિવાળા મનુષ્યને आकृतिवाले मनुष्यको, वातमदाविष्टम् વાતમદના આવેશવાળો वात-मदसे आविष्ट, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. The person whose speech is indistinct, copious and fast, who

२९. वक्ष्यते—कथ्यते (च.)

३०. रूक्षश्यावारुणाकृतिम्—रक्तपीतासिताकृतिम् (ड.)

makes unstable and inco-ordinated movement and whose appearance is dry, dusky or red should be known as suffering from intoxication of the vata type.

सक्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासितकृतिम् ॥३१॥

सक्रोध- ક્રોધસહિત क्रोधके साथ, परुष-आभाषम् કઠોર બોલનાર कठोर बोलनेवाले, संप्रहार- મારામારી लड़ाई, कलि- તથા કજિયામાં एवं झगड़ामें, प्रियम् પ્રીતિવાળા प्रीतिवाले, रक्त- રાતી लाल, पीत- પીળી पीले, असित- તથા કાળી तथा कृष्ण, आकृतिम् આકૃતિવાળા મનુષ્યને आकृतिवाले मनुष्यको, पित्तमद-आविष्टम् પિત્તમદના આવેશવાળો पित्तमदसे आविष्ट, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. The person whose speech is wrathful and harsh, who likes fighting and picking up quarrels and who is of red, yellow or of dark complexion, is to be regarded as affected by intoxication of the pitta type.

स्वल्पासंबद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥३२॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

स्वल्प- બહુજ ઓછું थोड़ा, असंबद्ध- वचनम् સંબંધ વગરનું બોલનાર असंबद्ध बोलनेवाला, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, आलस्य- અને આળસથી और आलस्यसे, समन्वितम् યુક્ત युक्त, पाण्डुम् પાંડુ વર્ણના पाण्डुवर्ण, प्रध्यानतत्परम् તેમજ વિચારમગ્ન મનુષ્યને एवं विचारमग्न मनुष्यको, कफमद-आविष्टम् કફમદના આવેશવાળો कफमदसे आविष्ट, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए, सन्निपातकृते સન્નિપાતથી થયેલા सन्निपातजन्य, मदे મદમાં मदमें, एतानि આ ये, सर्वाणि सर्व सब, रूपाणि લક્ષણો થાય છે लक्षण होते हैं ॥ ३२½ ॥

32-32½. The person whose speech is scanty, incoherent or irrelevant, who is lethargic and indolent and who is pale of complexion and is preoccupied must be known to suffer from intoxication of the kapha type. All these symptoms appear together in the condition of intoxication caused by tri-discordance.

शोणितमद्यविषजानामपि मदानां वातादिजेष्वन्तर्भावः—

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥३३॥
यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्वे एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥३४॥

मद्यमद-आकृतिः મદ્યના મદ જેવા સ્વરૂપનો मद्यजनित मदके समान लक्षणवाला, मदः મદ मद, क्षिप्रम् જલદી जल्दी, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, शाम्यति તથા શાંત થાય છે तथा शान्त होता है, यः च જે जो, मद्यकृतः મદ્યથી થયેલો मद्यजन्य, यः च અને જે और जो, विषजः વિષથી થયેલો विषजन्य, रौधिरः તથા લોહીથી થયેલો एवं रक्तजन्य, प्रोक्तः કહ્યો છે कहा गया है, एते આ ये, सर्वे सर्व सब, मदाः મદ मद, वातपित्तकफत्रयात् વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ वात, पित्त और कफ इन तीनके, ऋते સિવાય बिना, न થતા નથી नहीं होते ॥ ३३–३४ ॥

33-34. The characteristic of the intoxication is that it rises and abates quickly, and resembles the intoxication due to alcohol. The condition of

३१. सक्रोध—सक्रोधम (ध)
३२. स्वल्पासंबद्ध—स्वल्पसम्बन्ध (ख. ग. छ. ठ. त. थ.)
,, तन्द्रा—निद्रा (द. प.)
३२½. रूपाणि—लिङ्गानि (च.)
३३. क्षिप्रम्—त्वाशु (क. घ. छ. ज.)
,, मद्यकृतः—मद्यमदः (ख. घ. झ. ठ.)
३४. °कफत्रयात्—°कफाश्रयात् (द. प.)

intoxication which is said to proceed from alcohol as well as those resulting from poison and toxic condition of the blood do not occur otherwise than through the discordance of vata, pitta and kapha.

वातजादिभेदेन मूर्च्छायस्य लक्षणम्—

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥३५॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥३६॥

वातसंभवे વાતથી ઉત્પન્ન થયેલી वातजन्य, **मूर्च्छाये** મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छामें, **आकाशम्** મનુષ્ય આકાશને मनुष्य आकाशको, **नीलम् वा** નીલા રંગનું नीला, **यदि वा** અથવા अथवा, **अरुणम्** અરુણ વર્ણનું अरुण वर्णका, **पश्यन्** જોતાં જોતાં देखता हुआ, **तमः प्रविशति** મૂર્છા ખાય છે मूर्छित होता है, **शीघ्रम् च** અને તરત और तुरन्त, **प्रतिबुध्यते** શુદ્ધિમાં આવે છે जागृत होता है, **वेपथुः च** કંપ कम्पन, **अङ्गमर्दः च** અંગમર્દ अंगमर्द, **हृदयस्य** હૃદયની हृदयकी, **प्रपीडा च** પીડા पीड़ा, **कार्श्यम्** કૃશતા कृशता, **श्यावा** અને શ્યાવ और श्याव, **अरुणा** તથા અરુણ રંગની तथा अरुण, **छाया** કાંતિ થાય છે कान्ति होती है ॥ ३५–३६ ॥

35-36. He whose fainting is brought about by vata, sees space as being blue or black or red (aura) before fainting and awakens from it quickly. He suffers from bodily tremors, pain in the limbs and severe pain in the cardiac region and is emaciated and of dusky or red complexion.

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥३७॥

३७. सस्वेदः प्रतिबुध्यते—सस्वेदश्च प्रबुध्यते (क. ख. छ. ज.)

सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥३८॥

पित्तसम्भवे પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી पित्तजनित, **मूर्च्छाये** મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छामें, **वियत्** આકાશને आकाशको, **रक्तम्** લાલ लाल, **हरितवर्णम् वा** લીલું हरा, **अथ अपि वा** અથવા अथवा, **पीतम्** પીળું पीला, **पश्यन्** જોતાં જોતાં देखता हुआ, **तमः प्रविशति** મૂર્છા ખાય છે मूर्छित होता है, **सस्वेदः च** અને પરસેવાસહિત पसीनेके साथ, **प्रतिबुध्यते** શુદ્ધિમાં આવે છે जागृत होता है, **सपिपासः** વળી તે તરસસહિત फिर वह प्यासके साथ, **ससन्तापः** અને સંતાપ સાથે और सन्तापके साथ, **रक्त-** લાલ लाल, **पीत-** પીળી पीला, **आकुल-** આકુલ आकुल, **ईक्षणः** આંખોવાળો आंखोंवाले, **संभिन्नवर्चाः** મળ જેનો નીકળી જાય છે એવો मल जिनका निकल जाता है ऐसा, **पीताभः** તથા પીળા રંગવાળો થાય છે तथा पीला वर्णवाला होता है ॥ ३७-३८ ॥

37-38. He whose fainting is born of pitta, falls into it seeing space as red, green or yellow and awakens from his fit bathed in sweat, gets very thirsty and has burning sensation; his eyes are red, yellow, or bewildered and he has loose motions, and is yellow in complexion.

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥३९॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥४०॥

कफसम्भवे કફથી ઉત્પન્ન થયેલી कफसे उत्पन्न, **मूर्च्छाये** મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छामें, **आकाशम्** આકાશને आकाशको, **मेघ-** મેઘના मेघके, **संकाशम्** જેવું समान, **तमः-** અથવા અંધારાંથી अंधकारसे, **घनैः** તથા વાદળાંથી तथा मेघसे, **आवृतम् वा** છવાયેલું घिरा हुआ, **पश्यन्** જોતાં જોતાં देखता हुआ, **तमः प्रविशति** મૂર્છા ખાય છે मूर्च्छित होता है, **चिरात् च** અને લાંબે વખતે और देरसे, **प्रतिबुध्यते** શુદ્ધિમાં આવે છે जागृत होता है,

यथा एव વળી તે જાણે फिर वह जैसे, आर्द्रेण ભીના गीले, चर्मणा ચામડાથી चमड़ेसे, प्रावृतैः વીંટેલાં હોય તેવાં ढके हुए हो, गुरुभिः ભારે वैसे भारी, अङ्गैः અંગોવાળો अंगवाला, सप्रसेकः લાળવાળો लालास्रावयुक्त, सहृल्लासः તથા જેને મોળ આવતી હોય એવો થાય છે तथा जिसका जी मचलाता हो ऐसा होता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. He whose fainting is born of kapha falls into it, seeing space as a cloud or as covered with clouds of darkness, and awakens from it after a long time with heavy limbs as if they were wrapped in wet leather, and with excessive salivation and nausea.

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥४१॥

सन्निपातात् સન્નિપાતને લીધે सन्निपातसे, सर्वाकृतिः સર્વ લક્ષણવાળો समस्तलक्षणयुक्त, सः તે મૂર્છા वह मूर्छा, आगतः આવીને आ कर, अपस्मारः इव અપસ્મારની પેઠે अपस्मारकी तरह, बीभत्स- ઘૃણાજનક बीभत्स, चेष्टितैः ચેષ્ટાઓ चेष्टाओंके, विना સિવાય बिना, जन्तुम् મનુષ્યને मनुष्यको, आशु જલદી शीघ्र, पातयति પાડી નાખે છે गिरा देती है ॥ ४१ ॥

41. The fainting fit, when proceeding from tri-discordance, is marked with all the symptoms, mentioned above, manifesting in an epileptic fit; it fells its victim suddenly, without, however, presenting the symptoms of fearful convulsions.

संन्यासान्मदमूर्च्छाययोर्भेदः —

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥४२॥

दोषेषु દોષો दोषोंके, कृतवेगेषु વેગ કરીને ક્ષીણ બલવાળા થતાં वेग करके क्षीणबलवाले होने पर, देहिनाम् મનુષ્યનાં मनुष्योंकी, मद- મદ मद, मूर्च्छायाः અને મૂર્છા और मूर्छा, स्वयम् પોતાની મેળે स्वयं, एव જ ही, उपशाम्यन्ति શાંત થઈ જાય છે शान्त हो जाती है, संन्यासः પરંતુ સંન્યાસ परन्तु संन्यास, औषधैः ઔષધ औषधके, विना સિવાય बिना, न शांत થતો નથી शान्त नहीं होता ॥ ४२ ॥

42. The disorders of intoxication and fainting subside of their own accord when the morbidity of the causative humors has spent itself out in the attack. The condition of syncope, however does not subside without treatment.

संन्यासस्य संप्राप्तिः —

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥४३॥

प्राणायतन- પ્રાણસ્થાનનો प्राणायतनोंका, संश्रिताः આશ્રય કરી રહેલા आश्रय लेकर रहे हुए, अतिबलाः અતિ બળવાન अति बलवान, मलाः દોષો मल, वाक्- વાણી वाणी, देह- દેહ देह, मनसाम् તથા મનની और मनकी, चेष्टाम् ચેષ્ટાને चेष्टाको, आक्षिप्य હરી લઈ नष्ट करके, अबलम् બળહીન निर्बल, जन्तुम् પ્રાણીને प्राणीको, संन्यस्यन्ति નિઃસંજ્ઞ કરે છે निःसंज्ञ करते हैं ॥ ४३ ॥

43. The highly provoked humors lodged in the vital parts of man, by paralysing the functions of speech, body and mind, overthrow the debilitated victim.

संन्यासस्य लक्षणम्—

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

४२. कृतवेगेषु—गतवेगेषु (द.)
,, ,, —हृतवेगेषु (ध प.)

४३. प्राणायतनसंश्रिताः—प्राणायतनमाश्रिताः (ग. च.)
४४. काष्ठीभूत—काष्ठभूतः (ध.)

प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ४४

संन्यास- સંન્યાસથી संन्यासमे, संन्यस्तः ચેષ્ટારહિત चेष्टारहित, काष्ठीभूतः લાકડા જેવો થયેલો काष्ठरूप हुआ, मृतोपमः તથા મરી ગયેલા જેવો एवं मरा हुआ जैसा, सः તે वह, ना પુરુષ मनुष्य, सद्यःफलाः તાત્કાલિક અસર કરનાર सद्यःफलदायी, क्रियाः ઉપચારોને क्रियाके, मुक्त्वा મેળવ્યા વગર न मिलने पर, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, प्राणैः પ્રાણથી प्राणसे, वियुज्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

44. Such a man, who, being overcome by syncope, is turned as it were into a log of wood, and appears as if dead, will be soon deprived of his life, unless he receives emergency treatment.

संन्यासस्योपक्रमः —

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जद्भाजनं त्वरया बुधः ।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥४५॥

यथा જેમ जिस प्रकार, बुधः સમજુ માણસ बुद्धिमान मनुष्य, दुर्गे અગાધ गहरे, अम्भसि પાણીમાં जलमें, मज्जत् ડૂબતા डूबते हुए, तलम् તથા તળે तल पर, अप्राप्तम् ન પહોંચેલા न पहुंचे हुए, भाजनम् પાત્રને पात्रको, त्वरया ઉતાવળથી शीघ्रतासे, गृह्णीयात् પકડી લે છે पकड़ लेता हैं, तथा તેવી રીતે બુદ્ધિમાન વૈદ્ય उसी प्रकार बुद्धिमान वैद्यको, संन्यास- સંન્યાસથી संन्याससे, पीडितम् પીડાયેલા મનુષ્યને ઉતાવળથી બચાવવો જોઈએ पीड़ित मनुष्यका शीघ्रतासे रक्षण करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. As in the case of a pitcher (that has slipped from the hand and is) sinking rapidly down a deep well, the prudent man hastens to retrieve it before it has reached the bottom, so it should be in the case of the man overcome with syncope.

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥४६॥
लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितं तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥

तस्य તેને इसको, अवबोधने શુદ્ધિમાં લાવવા માટે जागृत करनेके लिए. अञ्जनानि અંજન अंजन, अवपीडाः च અવપીડ નસ્ય अवपीड नस्य, धूमाः ધૂમ धूम, प्रधमनानि પ્રધમન (ચૂર્ણરૂપ) નસ્ય प्रधमन (चूर्णरूप) नस्य, सूचीभिः અને સોયોથી और सूईयोंसे, तोदनम् च પીડા કરવી पीड़ा करना, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, दाहः દાહ दाह, नखान्तरे નખિયાંમાં नखोंके बीचमें, पीडा પીડા કરવી पीड़ा करना, केशलोम्नाम् વાળ અને રૂંવાડાંનું बाल और रोमोंका, लुञ्चनम् च ખેંચી કાઢવું खींचकर काढना, दन्तैः દાંતથી दांतोंसे, दशनम् एव च બટકું ભરવું काटना, आत्मगुप्ता- અને કૌવચનું और कौंचका, अवघर्षः ઘસવું घिसना, हितम् હિતકારી છે हितकारी हैं ॥ ४६-४७ ॥

46. The following are the measures prescribed for the resuscitation of the man overcome with syncope: eye-applications, nasal applications, inhalations, snuffs, pricking with needles or branding or piercing under the nails; plucking the hair on the head or the body, biting with the teeth, or rubbing the body with the seeds of cowage are helpful in awakening him.

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।

---

४४. वियुज्यते—विमुच्यते (च.)
,, सद्यःफलाः क्रियाः—सद्यःफलां क्रियाम् (ग.ज.ठ.)

४६. धूमाः—धूमः (घ.)
,, शस्तम्—शस्त्रैः (ग.ठ.त.थ.द.)
४७. दन्तैः—दंशैः (ग.)
,, आत्मगुप्तावघर्षश्च- आत्मगुप्तावघर्षाश्च (घ.)
,, हितम्—हिताः (ब.च.छ.ज.)

प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

तस्य तेना इसके, आस्ये મોઢામાં मुखमें, प्रभूत- પુષ્કળ बहुत, कटुयुक्तानि તીખાં દ્રવ્યોથી कटु द्रव्योंसे, संमूर्च्छितानि મિશ્રિત કરેલાં मिश्रित, विविधानि વિવિધ પ્રકારનાં नाना प्रकारके, तीक्ष्णानि તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मद्यानि च મદ્ય मद्य, मुहुः વારંવાર बारबार, गालयेत् પ્રયત્ન પૂર્વક રેડવાં प्रयत्नपूर्वक डालना चाहिए ॥ ४८ ॥

48. Various kinds of strong wines mixed copiously with pungent articles must be frequently poured into his mouth.

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौवर्चलं दद्याद्युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥४९॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमन्नैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, संज्ञाप्रबोधनम् यावत् શુદ્ધિ આવે ત્યાં સુધી संज्ञा प्राप्त होने तक, महौषध- સૂંઠથી सोंठसे, समायुतम् યુક્ત युक्त, मातुलुङ्ग- બીજોરાનો बिजौरके, रसम् રસ रस, तद्वत् એજ રીતે इसी तरह, मद्य- મદ્ય मद्य, अम्लकाञ्जिकैः ખાટી કાંજીથી अम्ल कांजीसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, हिङ्गु- તેમજ હિંગ एवं हींग, ऊषण- અને મરીથી और मरीचसे, समायुक्तम् યુક્ત युक्त, सौवर्चलम् સૌવર્ચલ संचल, दद्यात् દેવું देवे, प्रबुद्धसंज्ञम् સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયેલા चेतनाको प्राप्त हुए, तम् તેને उसको, लघुभिः લઘુ लघु, अन्नैः અન્નોથી अन्नसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करना चाहिए ॥ ४९-५० ॥

49-50. Similarly the juice of pomelo mixed with ginger, or sanchal salt mixed with wine and sour gruel together with asafetida and black pepper must be poured into the throat until consciousness returns. When consciousness has been restored, the patient must be given light foods.

विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥५२॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥५३॥

प्रबुद्धसंज्ञम् શુદ્ધિમાં આવેલા તેના शुद्धिमें आये हुए उनको, विस्मापनैः આશ્ચર્યજનક વાતોથી आश्चर्यजनक बातोंसे, स्मारणैः च ગમતી બાબત યાદ દેવાથી रुचिकर बातें याद देनेसे, प्रियश्रुतिभिः एव च પ્રિય લાગે એવું સંભળાવવાથી प्रिय सुनानेसे, पटुभिः સુંદર सुंदर, गीत- ગીત गीत, वादित्र- અને વાજિંત્રોના वाद्योंके, शब्दैः શબ્દોથી शब्दोंसे, चित्रैः ચિત્ર વિચિત્ર चित्र विचित्र, दर्शनैः च દશ્યો દેખાડવાથી दृश्योंके दिखानेसे, स्रंसन- વિરેચનથી विरेचनसे, उल्लेखनैः વમનથી वमनसे, धूमैः ધૂમથી धूमसे, अञ्जनैः અંજનથી अञ्जनसे, कवलग्रहैः કવલગ્રહથી कवलग्रहसे, शोणितस्य રક્તના रक्तके, अवसेकैः च મોક્ષણથી मोक्षणसे, तथा તથા तथा, व्यायाम- વ્યાયામથી व्यायामसे, उद्धर्षणैः તેમજ ઉદ્ઘર્ષણથી एवं उद्घर्षणसे, अनुबन्धम् सतत निरन्तर, उपक्रमेत् ઉપચાર કરવા चिकित्सा करे, हि કારણકે क्योंकि, तस्य તેના उसके, मनः મનનું मनको, प्रलय- મોહના मोहके, हेतुतः કારણથી कारणसे, संरक्षितव्यम् રક્ષણ કરવું જોઈએ बचाना चाहिए ॥५१–५३॥

51-53. The wise physician, in order to protect the mind of the awakened

४८. प्रभूतकटुयुक्तानि–प्रभूतकटुतिक्तानि (ग. ध. प)
४९. सौवर्चलम्–सौवीरकम् (ग. घ. ड. प.)
५०. तमु–समु (ग.)

५१. विस्मापनैः–विस्मायनैः (प)
,, स्मारणैश्च–संस्मरणैः (ढ.)
,, पटुभिः–मधुरैः (ग. थ.)
५३. उपक्रमेत्–उपाचरेत् (ग. थ.)
,, तस्य संरक्षितव्यं हि मनःप्रलयहेतुतः–ततः संरक्षितव्यो हि मनःप्रलयहेतुतः (थ.)

patient from the evil consequences (of syncope) and from relapsing again into insensibility, should treat him with measures that excite wonder, and awaken the memory with delightful discourses, with pleasant vocal and instrumental music, with wonderful sights, with laxatives and emetics, with various inhalations, eye-paints, gargles, blood-letting, and with exercise and friction massage of the body.

मदमूर्च्छाययोरुपक्रमः—

स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥५४॥

मूर्च्छायेषु મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छामें, मदेषु च અને મદમાં और मदमें, स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- તથા સ્વેદન तथा स्वेदन, उपपन्नानाम् પામેલાં મનુષ્યોનાં प्राप्त किये हुए मनुष्योंके, यथादोषम् દોષાનુસાર दोषानुसार, यथा-बलम् તેમજ બલાનુસાર एवं बलानुसार, पञ्चकर्माणि પંચકર્મ पंचकर्म, कुर्वीत કરવાં જોઈએ करने चाहिएं ॥५४॥

54. In all conditions of fainting and intoxication, the patients who have been prepared with the oleo-sudation procedure should, according to the measure both of their vitality and of morbidity, be administered the quinary purificatory treatment.

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥५५॥

अष्टाविंशति- અઠ્ઠાવીસ अट्ठाईस, औषधस्य ઔષધવાળા પાનીય કલ્યાણ (કલ્યાણ ઘૃત) નો औषधवाले पानीय कल्याण (कल्याण घृत) का, तिक्तस्य षट्पलस्य અથવા તિક્ત ષટ્પલક अथवा तिक्त षट्पलक, सर्पिषः ઘૃતનો घृतका, तद्वत् महतः वा અથવા મહાતિક્ત ઘૃતનો अथवा महातिक्त घृतका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥५५॥

55. Further in these conditions a course of the medicated ghee prepared with the group of the twenty-eight drugs (kalyana ghee) or of the medicated ghee called " the great bitter ghee " or that called " the bitter shat-pala ghee " is recommended.

त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥५६॥

त्रिफलायाः ત્રિફળાનો त्रिफलाका, सघृत- ઘી घृत, क्षौद्र- મધ मधु, शर्करः અને સાકર સહિત और शर्कराके साथ, प्रयोगः वा પ્રયોગ प्रयोग, शिलाजतुः અથવા શિલાજિતનો अथवा शिलाजतुका, प्रयोगः वा પ્રયોગ प्रयोग, पयसः અથવા દૂધનો अथवा दूधका, प्रयोगः अपि वा પ્રયોગ प्रयोग ॥५६॥

56. Similarly a course of the three myrobalans with ghee, honey and sugar, or a course of mineral pitch, or a course of milk.

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥५७॥

पिप्पलीनाम् वा અથવા પીપરનો अथवा पिप्पलीका, पयसा અથવા દૂધ સાથે अथवा दूधके साथ, चित्रकस्य वा ચિત્રકનો चित्रकका, रसायनानाम् અથવા રસાયનનો अथवा रसायनोंका, कौम्भस्य सर्पिषः वा અથવા દશ વર્ષના જૂના ઘીનો अथवा दस वर्षका पुराना घीका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥५७॥

57. Or a course of long pepper or a course of white-flowered lead-wort

५४. स्नेहस्वेदोपपन्नानाम्—स्नेहस्वेदोपपन्नस्य (क. ग. च. छ.)

५७. पयसा चित्रकस्य—पयसश्चित्रकस्य (ख. त.)
,, ,, —प्रयोगश्चित्रकस्य (व. श्र. ढ.)

with milk or a course of vitalising drugs, or a course of the potted ghee of ten years' standing is recommended.

रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥५८॥

रक्त- રક્તના रक्तके, अवसेकात् મોક્ષણથી मोक्षणसे, शास्त्राणाम् શાસ્ત્રોનાં शास्त्रोंके, सत्त्ववताम् તથા સત્ત્વગુણવાળા और सत्त्वगुणवाले, सताम् સત્પુરુષોના सत्पुरुषोंके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, अपि પણ भी, शरीरिणाम् મનુષ્યોનાં मनुष्योंके, मदमूर्च्छायाः મદ અને મૂર્છા मद और मूर्छा, प्रशाम्यन्ति શાન્ત થઈ જાય છે शान्त होते हैं ॥५८॥

58. The diseases of intoxication and fainting get alleviated by depletion of blood as also by devotion to scriptures and to good and righteous men.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥५९॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विशुद्धम् च વિશુદ્ધ विशुद्ध, अविशुद्धम् च અને અવિશુધ્ધ और अविशुद्ध, शोणितम् રક્ત रक्त, तस्य તેના इसके, हेतवः હેતુઓ कारण, रक्त- રક્તના रक्तके, प्रदोषजाः દોષથી ઉત્પન્ન થતા दोषसे उत्पन्न होते, रोगाः રોગો रोग, तेषु તે इन, रोगेषु રોગોમાં रोगमें, औषधम् च ઔષધ औषध ॥ ५९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

59. The nature of the pure and of the impure blood, the causes thereof, the blood-born diseases and their remedies;

मदमूर्च्छायसंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥६०॥

मद- મદ मद, मूर्च्छाय- મૂર્છા मूर्छा, संन्यास- તથા સંન્યાસનાં एवं संन्यासके, हेतु- કારણ कारण, लक्षण- લક્ષણ लक्षण, भेषजम् અને ઔષધ और औषध, एतत् આ ये, सर्वम् સર્વ सब, विधिशोणितके વિધિશોણિતક विधिशोणितक, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, प्रकाशितम् પ્રકાશિત કર્યું છે प्रकाशित किया है ॥ ६० ॥

60. and the etiology, symptoms and treatment, of intoxication, fainting and syncope have all been described in this chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने विधिशोणितीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनाचतुष्कः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, विधिशोणितीयः 'વિધિશોણિતીય' 'विधिशोणितीय', नाम નામનો नामका, चतुर्विंशः ચોવીસમો चोवीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

योजनाचतुष्कः છઠ્ઠો યોજનારૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ छट्ठा योजनाविषयक चार अध्यायोंका समूह, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

24. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fourth chapter entitled "The blood derived through systematic regimen" is completed.

6. Thus ends the tetrad of chapters dealing with therapeutic procedures.

पञ्चविंशोऽध्यायः।

પચીસમો અધ્યાય अध्याय पचीसवाँ

Chapter XXV

यज्जःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **यज्जःपुरुषीयम्** 'યજ્જઃપુરુષીય' નામના 'यज्जःपुरुषीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણેજ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled " The origin of man (and disease)."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषमामयं चाधिकृत्य समेतानां महर्षीणां विवादाः —

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।
समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥४॥

पुरा પૂર્વે प्राचीन कालमें, **प्रत्यक्षधर्माणम्** જેણે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એવા जिसने धर्मका साक्षात्कार किया था ऐसे, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **पुनर्वसुम्** પુનર્વસુની પાસે पुनर्वसुके पास, **समेतानाम्** એકઠા થયેલા इकट्ठे हुए, **महर्षीणाम्** મહર્ષિઓમાં महर्षियोंमें, **आत्म** આત્મા आत्मा, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, **मनः-** મન मन, **अर्थानाम्** અને વિષયોનો और विषयों-का, **यः अयम्** જે આ जो यह, **पुरुषसंज्ञकः** પુરુષ નામનો पुरुषनामक, **राशिः** સંઘાત છે संघात है, **अस्य** એના उसके, **आमयानाम् च** અને રોગોની और रोगोंकी, **प्रागुत्पत्ति-** પ્રથમ ઉત્પત્તિના કારણના प्रथम उत्पत्तिके कारणके, **विनिश्चये** નિર્ણયના સંબંધમાં निर्णयके सम्बन्धमें, **इयम् कथा** આ ચર્ચા यह चर्चा, **प्रादुरासीत्** ચાલી હતી हुई थी ॥ ३–४ ॥

3-4. Long ago among the great sages gathered about the worshipful Atreya to whom all knowledge was a matter of direct perception, there arose first the following discussion as to determining the truth concerning the primal origin of man who is the aggregate of the spirit, senses, mind and sense-objects, as also concerning the diseases affecting him.

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् ।
व्याजहारर्षिसमितिमुपसृत्याभिवाद्य च ॥५॥

तदन्तरम् તે સમયે उस समयमें, **अर्थवित्** અર્થવેત્તા अर्थवेत्ता, **काशिपतिः** કાશીરાજ काशीराज, **वामकः** વામકે वामकने, **ऋषिसमितिम्** ઋષિમંડળ ऋषियोंकी सभामें, **उपसृत्य** પાસે જઈને पहुंचकर, **अभिवाद्य च** અને પ્રણામ કરીને और प्रणाम करके, **व्याजहार** કહ્યું कहा ॥ ५ ॥

5. On this occasion, king Vamaka of Kasi, who was learned in the sciences, having approached the assembly of the sages and having duly saluted them, made this observation.

३. समेतानां—उपासतां (च. द. ध.)
,, समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा—महर्षय उपासीनाः प्रादुश्चक्रुरिमां कथाम् (ग. थ. ध.)

५. तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित्—अथ काशिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा (क. ध.)
,, वाक्यमर्थवित्—वाक्यमर्थवित (ध. च.)
,, वाक्य°—वाच° (त.)
,, °मुपसृत्य—°मभिसृत्य (ध.)
,, ,, —°मभिष्टुत्य (द.)

किन्तु भोः पुरुषो यज्ञस्तज्ज्ञास्तस्यामयाः स्मृताः ।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥६॥

भोः हे ऋषियो ! हे ऋषियों, ! किंतु शुं क्या, पुरुषः પુરુષ पुरुष, यज्ञः જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે जिससे उत्पन्न होता है, तज्जाः तस्य आमयाः તેનાથી તેના રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય છે उसीसे उसके रोग भी उत्पन्न होते हैं, स्मृताः એમ માનવામાં આવે છે ऐसा माना जाता है, न वा કે નહિ ? या नहीं ?, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, नरेन्द्रेण રાજાએ राजाने, उक्ते કહ્યું ત્યારે कहा तब, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, ऋषीन् ઋષિઓને ऋषियोंसे, प्रोवाच કહ્યું कहा ॥ ६ ॥

6. "What, O, Sirs, is the truth? Do the diseases afflicting man arise from the same source as he himself is derived from or is it otherwise?". When the king had thus spoken, Punarvasu addressing the sages, said—

सर्वे एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥७॥

अमित- અગાધ अपरिमित, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, विज्ञान- તથા વિજ્ઞાનથી एवं विज्ञानसे, छिन्न- નષ્ટ થયા છે नष्ट हुए हैं, संशयाः સંશયો જેના એવા संशय जिनके ऐसे, भवन्तः આપ आप, सर्वे एव બધા જ सब ही, काशिराजस्य કાશિરાજનો काशिराजके, संशयम् સંશય संशयको, छेत्तुम् છેદવાને दूर करनेके लिए, अर्हन्ति યોગ્ય છો योग्य हैं ॥७॥

7. "It behoves you who have had all your doubts dispelled by your immeasurable sight into knowledge and science, to resolve the doubt raised by the king of Kasi."

पारीक्षिस्तत्परीक्ष्याग्रे मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥८॥

तत् તેનો उसका, परीक्ष्य વિચાર કરી विचार करके, मौद्गल्यः મૌદ્ગલ્ય ગોત્રના मौद्गल्य गोत्रके, पारीक्षिः પારીક્ષિ ઋષિએ पारीक्षि ऋषिने, अग्रे પહેલાં प्रथम, वाक्यम् વચન वचनको, अब्रवीत् કહ્યું कहा, पुरुषः પુરુષ पुरुष, आत्मजः આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે आत्मासे उत्पन्न होता है, रोगाश्च અને રોગો પણ और रोग भी, आत्मजाः આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે आत्मासे उत्पन्न होते हैं, हि કેમકે क्योंकि, सः તે वह, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ ८ ॥

8. Parikshi Maudgalya having considered the question, was the first to formulate the answer. He said—"Man is born of the spirit, likewise all the diseases are born of the spirit. For the spirit is the source of everything.

स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
नह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥९॥

सः તે वह, कर्म કર્મોનો कर्मोंका, चिनोति સંચય કરે છે संचय करता है, कर्मफलानि च અને કર્મફળોને और कर्मफलोंको, उपभुङ्क्ते ભોગવે છે भोगता है, हि કેમકે क्योंकि, चेतनाधातोः ચેતનધાતુ आत्माके, ऋते સિવાય विना, सुखदुःखयोः સુખદુઃખની सुखदुःखकी, प्रवृत्तिः न પ્રવૃત્તિ થતી નથી प्रवृत्ति नहीं होती ॥ ९ ॥

9. It is the spirit that acquires and enjoys the merits of actions and their fruits respectively; for in the absence of the element of consciousness there is no activity either pleasurable or painful".

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।
योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥१०॥

६. किन्तु भोः--किन्तु स्यात् (त. ध.)
,, प्रोवाचर्षीन्--प्रोवाचर्षिः (ज. ध.)
८. परीक्ष्याग्रे--परीक्षायै (ज.)

९. स चिनोति--संचिनोति (ज.)
,, नह्यृते--लक्ष्यते (ध.)

शरलोमा तु પરંતુ શરલોમાએ परन्तु शरलोमाने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, दुःखद्वेषी દુઃખનો દ્વેષ કરનાર दुःखोंका द्वेष करनेवाला, आत्मा આત્મા आत्मा, आत्मना પોતાની જાતે अपने आप, आत्मानम् પોતાને अपनेको, दुःखैः દુઃખદાયક दुःख देनेवाले, व्याधिभिः રોગો સાથે रोगोंसे, कदाचन કદી પણ कभी, न योजयेत् યુક્ત ન કરે युक्त न करे ॥ १० ॥

10. But the sage Saraloma, (intervening at this stage in the debate) said—" No, (this is not so); for surely the spirit, seeing that it dislikes pain, would never yoke itself of its own accord to diseases which cause pain."

रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥११॥

रजः- રજોગુણ रजोगुण, तमोभ्याम् અને તમોગુણથી और तमोगुणसे, परीतम् ઘેરાયલું व्याप्त, सत्त्वसंज्ञकम् સત્ત્વનામક सत्त्वसंज्ञावाला, मनः तु મન જ मन ही, शरीरस्य શરીર शरीर, विकाराणाम् च અને રોગોની और रोगोंकी, समुत्पत्तौ ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ ११ ॥

11. The real cause of the origin, both of the body and its afflictions, is the mind, known as 'Sattva', when it is enveloped by passion and ignorance."

वार्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नर्ते शरीराच्छारीररोगा न मनसः स्थितिः ॥१२॥

वार्योविदः तु પરંતુ વાર્યોવિદે परन्तु वार्योविदने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, एकम् એકલું अकेला, मनः મન मन, कारणम् न કારણ નથી कारण नहीं है, शरीरात् ऋते શરીર સિવાય शरीरके बिना, शारीररोगाः શરીરના રોગો शरीरके रोग, न ન થઈ શકે नहीं हो सकते, मनसः અને મનની और मनकी, स्थितिः સ્થિતિ પણ स्थिति भी, न ન હોઈ શકે नहीं हो सकती ॥ १२ ॥

12. But now Varyovida, (intervening) said— "No. (this, too, is not right). For the mind by itself cannot be the cause (of anything). Thus without the body there cannot (of course) be any disease of the body, nor (for that matter) the mind's very existence.

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥१३॥

भूतानि तु પ્રાણીઓ પણ प्राणी भी, रसजानि રસજ છે रसज हैं, पृथग्विधाः જુદી જુદી જાતના भिन्न भिन्न प्रकारके, व्याधयः च રોગો પણ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે रोग भी रससे उत्पन्न होते हैं, आपः हि જળ जल, रसवत्यः રસવાળું છે रसवाला है, ताः તે वह, निर्वृत्ति- વ્યાધિ તથા પુરુષની ઉત્પત્તિમાં व्याधि और पुरुषकी उत्पत्तिमें, हेतवः કારણ कारण, स्मृताः માનેલું છે माना गया है ॥ १३ ॥

13. All creatures are born out of the fluid (pertaining to the embryonic and fetal life); so also the various kinds of diseases. The proto-element water indeed is the basis of all fluids and it is described to be the cause of their manifestation."

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

हिरण्याक्षः तु ત્યારે હિરણ્યાક્ષે तब हिरण्याक्षने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार,

१२. नर्ते शरीराच्छारीर–नर्ते शरीराच्छारीरा (ज.)
,, शरीरा°–शरीरं° (ख. ग. छ.)
,, रोगा न–रोगाणां (ध.)

आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, आत्मा આત્મા आत्मा, रसजः રસજન્ય रससे उत्पन्न होनेवाला, न स्मृतः માનેલો નથી नहीं माना गया, अतीन्द्रियम् જે ઇંદ્રિયોનો વિષય નથી એવું जो इन्द्रियोंका विषय नहीं ऐसा, मनः મન मन, न રસથી ઉત્પન્ન થતું નથી रससे उत्पन्न नहीं होता, तथा रोगाः તથા રોગો तथा रोग, शब्दादिजाः શબ્દ વગેરેથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે शब्द आदिसे भी उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

14. (On hearing this, the sage) Hiranyaksha said—"No. For the spirit is not said to be born of the fluids nor even the mind which is supersensual. Besides, there are diseases which spring from sound etc, (which shows that not all diseases are born of the fluids).

षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।
राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥१५॥

पुरुषः तु પુરુષ તો पुरुष तो, षड्धातुजः ૭ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે छः धातुओंसे उत्पन्न होता है, तथा તેવી રીતે वैसे ही, रोगाः રોગો પણ रोग भी, षड्धातुजाः ૭ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે छः धातुओंसे उत्पन्न होते हैं, हि કેમકે क्योंकि, आद्यैः પ્રાચીન प्राचीन, सांख्यैः તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ तत्त्ववेत्ताओंने, एषः राशिः આ રાશિપુરુષને इस राशिपुरुषको, षड्धातुजः ૭ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થતો छः धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, परिकीर्तितः કહેલો છે कहा है ॥ १५ ॥

15. Man, then, is the result of the six elements. The diseases, too, arise from six elements. Thus the individual was declared by the numerical physicians to be the aggregate resulting from (the union of) the six elements (the five proto-elements and consciousness)".

तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तन्नेति कौशिकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् १६

तथा એ પ્રમાણે इस प्रकार, ब्रुवाणम् કહેતા कहते हुए, कुशिकम् હિરણ્યાક્ષને हिरण्याक्षसे, कौशिकः કૌશિક કૌશિકને, तत् તે वह, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કારણ કે क्योंकि, मातापितृभ्याम् विना માતાપિતા સિવાય मातापिताके बिना, षड्धातुजः ૭ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થનારો छः धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, कस्मात् કેવી રીતે कैसे, भवेत् થઈ શકે? हो सकता है? ॥ १६ ॥

16. To Kusika (another name of the sage Hiranyaksha) who was thus propounding (his thesis), the sage *Saunaka* said–"No. That is not so. How can the individual spring from the six elements without the agency of the father and mother?

पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोरश्वादश्वः प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥१७॥

पुरुषात પુરુષથી पुरुषसे, पुरुषः પુરુષ पुरुष, गोः બળદથી बैलसे, गौः બળદ बैल, अश्वात् ઘોડાથી घोड़ेसे, अश्वः ઘોડો घोड़ा, प्रजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, मेहादयः च અને મેહાદિ और मेहादि, रोगाः રોગો रोग, पित्र्याः માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થનારા मातापितासे उत्पन्न होनेवाले, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं,

१५. °ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः–°सांख्यैराद्यैः संपरिकीर्तितः (ख. ज. ठ.)
,, प्रकीर्तितः–परीक्षितः (ग. च. थ. ध.)

१६. तथा ब्रुवाणं–तदुक्तवन्तं (ज.)
,, कौशिकः–शौनकः (क. ख. छ झ. ढ.)
,, ,, –शौनकिः (च)
१७. पुरुषः पुरुषाद् गौर्गोरश्वादश्वः प्रजायते–पुरुषः पुरुषं गौर्गामश्वोऽश्वं तु प्रजायते (प.)
,, पित्र्या–पैत्र्या (छ. ध.)
,, ,, –पित्रो° (ज थ.)
,, पित्र्या मेहादयश्चोक्ता–मातापितृभवाश्चोक्ता (च. द. ध.)

तो આથી તે એ इसलिए ये दोनों, अत्र આ પુરુષની ઉત્પત્તિમાં इस पुरुषकी उत्पत्तिमें, कारणम् કારણ છે कारण हैं ॥ १७ ॥

17. Thus man is born of man, bull of bull, horse of horse, (and so forth). Thus diseases such as the urinary one and others have been said to be hereditary. Therefore, the parents are the origin (both of the individual and his disease)".

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥१८॥

भद्रकाप्यः तु પરંતુ ભદ્રકાપ્યે परन्तु भद्रकाप्यने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, अन्धात् આંધળાથી अन्धेसे, अन्धः આંધળો अन्धा, न उपजायते ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होता, अपि च વળી और, ते તારા મતમાં तेरे मतमें, मातापित्रोः માતા-પિતાની मातापिताकी, प्राक् સૃષ્ટિથી પહેલાં सृष्टिसे पहिले, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, न युज्यते થઈ શકતી નથી नहीं हो सकती ॥ १८ ॥

18. But Bhadrakapya said– "No. For the blind are not born of the blind. Nor can you account (on your thesis) for the origin of the first parents.

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥१९॥

जन्तुः तु પ્રાણી તો प्राणी तो, कर्मजः કર્મજન્ય कर्मजन्य, मतः માનેલ છે माना गया है, तस्य च અને તેના और उसके, आमयाः રોગો रोग, कर्मजाः કર્મજ માનેલા છે कर्मज माने गये हैं, हि કેમકે क्योंकि, कर्मणः ऋते કર્મ સિવાય कर्मके बिना, पुरुषस्य પુરુષની पुरुषकी, रोगाणाम् वा અથવા રોગોની या रोगोंकी, जन्म ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, न થતી નથી नहीं होती ॥ १९ ॥

19. Therefore a creature is said to be born of the merits of action and from merits of action also arise the diseases afflicting him. In the absence of action, there is no rise either of man or of disease".

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥२०॥

भरद्वाजः तु ત્યારે ભરદ્વાજે तब भरद्वाजने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, कर्मणः કર્મનો कर्मका, पूर्वम् પહેલાં पहिले, कर्ता કર્તા હોવો જોઈએ कर्ता होना चाहिए, कर्म च અને કર્મ और कर्म, अकृतम् न કરેલું હોય એવું न किया हो ऐसा, न दृष्टम् દેખવામાં નથી આવ્યું नहीं देखा गया, यस्य જેનું जिसका, फलम् ફળ परिणाम, पुरुषः પુરુષ હોય पुरुष होवे ॥ २० ॥

20. To this the sage Bharadwaja said– "No. For the doer always precedes the deed. Nor have we any valid knowledge of action that has not been performed, whereof it may be said that an individual is the result.

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥२१॥

यथा જેવી રીતે जिस प्रकार, तेजोन्तानाम् પૃથ્વી આદિથી તેજ સુધીનાં દ્રવ્યોનો पृथ्वी आदिसे तेज पर्यन्त द्रव्योंका, खर- ખરત્વ खरत्व, द्रव- દ્રવત્વ द्रवत्व, चल- ચલત્વ चलत्व, उष्णत्वम् ઉષ્ણત્વ उष्णत्व, स्वभावः एव સ્વભાવ જ છે स्वभाव ही है, व्याधीनाम् તેવી જ રીતે રોગોની वैसे ही रोगोंकी, पुरुषस्य च અને પુરુષની और पुरुषकी, भावहेतुः तु ઉત્પત્તિનો હેતુ પણ उत्पत्तिका हेतु भी, स्वभावः સ્વભાવ જ છે स्वभाव ही है ॥ २१ ॥

21. Nature alone is the cause, then, of both man and his diseases just as roughness, fluidity, mobility and heat are respectively the nature of earth, water, air and fire".

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥२२॥

काङ्कायनः तु ત્યારે કાંકાયને तब काङ्कायनने, न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, आह કહ્યું कहा, हि કેમકે क्योंकि, भावानाम् પદાર્થોની पदार्थोंकी, असिद्धिः અસિદ્ધિ असिद्धि, सिद्धिः वा કે સિદ્ધિ या सिद्धि, स्वभावात् एव કેવળ સ્વભાવથી केवल स्वभावसे, भवेत् થાય होवे, आरम्भफलम् તો કર્મનું ફળ तो कर्मका फल, न भवेत् ન સંભવે नहीं हो सकता ॥२२॥

22. To this (the physician) Kankayana said– "No. For, then, effort would be fruitless; and things would either be accomplished or not accomplished simply by the course of nature.

स्रष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥२३॥

अमितसङ्कल्पः तु અપરિમિત સંકલ્પવાળો अपरिमित संकल्पवाला, ब्रह्मापत्यम् બ્રહ્માના પુત્ર ब्रह्माके पुत्र, प्रजापतिः तु પ્રજાપતિ જ प्रजापति ही, चेतन- ચેતન चेतन, अचेतनस्य અને અચેતન और अचेतन, अस्य जगतः આ જગતનો इस जगतका, सुख-दुःखयोः च અને સુખ દુઃખનો और सुख-दुःखका, स्रष्टा સર્જનાર છે सर्जन करनेवाला है ॥ २३ ॥

23. So it is the lord of creatures, the son of Brahma, possessed of infinite imagination, that is the creator of the universe, both animate and inanimate, and of both pleasure and pain."

तन्नेति भिक्षुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युञ्ज्यादसाधुवत् ॥२४॥

भिक्षुः आत्रेयः ભિક્ષુ આત્રેયે भिक्षु आत्रेयने, तत् न इति 'એમ નથી' એ પ્રમાણે કહ્યું 'ऐसा नहीं' इस प्रकार कहा, हि કેમકે क्योंकि, प्रजाहितैषी પ્રજાનું હિત ઈચ્છનાર प्रजाका हित चाहनेवाला, प्रजापतिः પ્રજાપતિ प्रजापति, असाधुवत् દુષ્ટ મનુષ્યની પેઠે दुष्ट पुरुषकी तरह, अपत्यम् પ્રજાને प्रजाको, सततम् નિરંતર निरन्तर, दुःखैः દુઃખોથી दुःखोंसे, न युञ्ज्यात् જોડે નહિ संयोजित न करे ॥ २४ ॥

24. To this the mendicant Atreya, objecting, said– "No. That is not so. For surely the lord of creatures would never consign his children, whose welfare he always seeks, to suffering like a malevolent person.

कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥२५॥

पुरुषः तु પુરુષ તો पुरुष तो, कालजः एव કેવળ કાળથીજ ઉત્પન્ન થાય છે केवल कालसे उत्पन्न होता है, तस्य च અને તેના और उसके, आमयाः રોગો रोग, कालजाः કાળજન્ય છે कालजन्य हैं, सर्वम् जगत् સઘળું જગત્ सारा जगत्, काल-वशम् કાળને આધીન છે कालके आधीन है, कालः કાળ काल, सर्वत्र સઘળે સ્થળે सर्व स्थलमें, कारणम् કારણ છે कारण है ॥ २५ ॥

25. Therefore man is an evolute of time, and man's ailments likewise are born of time. The whole world is under the suzerainty of time and time is the evolvent everywhere."

तत्र पुनर्वसुकृतं समाधानम्—

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।
मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥२६॥

तथा ते પ્રમાણે उस प्रकार, विवदताम् વિવાદ કરતા विवाद करते हुए, ऋषीणाम् ઋષિઓને ऋषियोंको, पुनर्वसुः ભગવાન પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, इदम् આ यह, उवाच કહ્યું कहा, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, मा वोचत વિવાદ ન કરો विवाद न करो, हि

२३. चेतनाचेतनस्यास्य—चेतनाचेतनस्यार्थं (ध.)
,, जगतः-कारणं (च. द.)

२६. मुवाचेदं—प्रोवाचर्षीन् (च. ध.)

કેમકે क्योंकि, **पक्षसंश्रयात्** પક્ષને વળગી રહેવાથી पक्षमें लगे रहनेसे, **तत्त्वम्** તત્ત્વ तत्त्व, **दुष्प्रापम्** દુર્લભ બને છે दुर्लभ हो जाता है ॥ २६ ॥

26. Addressing the sages who were thus disputing, (the worshipful) Punarvasu gave utterance thus— "Do not dispute in this wise. Truth is hard to find by taking sides (in a debate).

वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥२७॥

हि કેમકે क्योंकि, **तिल-पीडकवत्** જેમ ઘાણીપર બેઠેલો મનુષ્ય जैसे कोल्हूपर बैठा हुआ मनुष्य, **गतौ** ગમન હોવા છતાં પણ ગમ્ય પ્રદેશ નહિ મળવાથી ગમનના અંતને પામતો નથી गमनके होने पर भी गम्य प्रदेशके नहीं मिलनेसे गमनके अन्तको नहीं पाता, **सप्रतिवादान्** તેમ પ્રતિવાદોની સાથે वैसे प्रतिवादोंके साथ, **वादान्** વાદોને वादोंको, **निश्चितान् इव** નિશ્ચિતની પેઠે निश्चितकी तरह, **वदन्तः** કહેતા પ્રતિવાદી તથા વાદીઓ कहते हुए वादीयों और प्रतिवादीयों, **पक्षान्तम्** પક્ષના અંતને पक्षके अन्तको, **न एव गच्छन्ति** પામતા જ નથી पाते ही नहीं ॥ २७ ॥

27. Those who advance arguments and counter-arguments as if they were finalities, never in fact arrive at any conclusion, going round and round like the man who sits on the oil press.

मुक्त्वैवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥२८॥

एवम् આ પ્રમાણેના इस प्रकारके, **वादसंघट्टम्** વાદસંઘર્ષને वादसंघर्षको, **मुक्त्वा** છોડીને छोड़ कर, **अध्यात्मम्** અધ્યાત્મતત્ત્વનો अध्यात्मतत्त्वका, **अनुचिन्त्यताम्** વિચાર કરો विचार करो, **तमःस्कन्धे** અજ્ઞાનસમૂહને अज्ञानसमूहको, **अविधूते** દૂર કર્યા સિવાય दूर किये बिना, **ज्ञेये** જ્ઞેય વિષયમાં ज्ञेय विषयमें, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **न प्रवर्तते** પ્રવર્તતું નથી प्रवृत्त नहीं होता ॥२८॥

28. Therefore letting go this wordy warfare, apply your minds to the essential truth; but without dispersing the obscuring cloud (of passion) there can be no proper appreciation of the object that is to be known.

येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्व्याधीन्विविधान्समुदीरयेत् ॥२९॥

येषाम् एव જે जिन, **भावानाम्** ભાવોની भावोंकी, **संपत्** સંપત્તિ संपत्ति, **नरम्** પુરુષને पुरुषको, **संजनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती हैं, **तेषाम् एव** તે જ ભાવોની उन्हीं भावोंकी, **विपत्** વિકૃતિ विकृति, **विविधान्** નાના પ્રકારના नाना प्रकारके, **व्याधीन्** રોગોને रोगोंको, **समुदीरयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है ॥ २९ ॥

29. (Now let me put before you the true cause). It is the very elements whose wholesome combination gives rise to the well-being of man that bring about, in their unwholesome combination, various kinds of diseases".

हिताहिताहारजातस्य लक्षणम्—

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भगवन्! संपन्निमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

अथ પછી उसके बाद, **भगवतः** ભગવાન भगवान, **आत्रेयस्य** આત્રેયનું आत्रेयका, **वचनम्** વચન वचन, **अनुनिशम्य** સાંભળી सुनकर, **पुनः एव** ફરીથી फिर भी, **काशिपतिः** કાશીપતિ काशीपति, **वामकः** વામકે वामकने, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रे-

२८. नाविधूते तमःस्कन्धे—नावधूततमःस्कन्धे (घ.)
,, ज्ञेये ज्ञानं—ज्ञेयज्ञानम् (थ.)

३०. °निमित्तजस्य—°निमित्तस्य (ग. ङ.)
,, रोगाणाम्—व्याधीनां (च.)
,, °कारणमिति—°कारणं भवतीति (थ.)

यसे, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् ભગવન્ भगवन्, संपन्निमित्तजस्य ભાવોની સંપત્તિથી ઉત્પન્ન થનારા भावोंकी संपत्तिके कारण उत्पन्न होनेवाले, पुरुषस्य પુરુષની पुरुषकी, विपन्निमित्तजानाम् च અને વિકૃતિને કારણે ઉત્પન્ન થનારા और विकृतिके कारण उत्पन्न होनेवाले, रोगाणाम् રોગોની रोगोंकी, अभिवृद्धि- અભિવૃદ્ધિનું अभिवृद्धिका, कारणम् કારણ कारण, किम् इति શું છે? क्या है? ॥ ३० ॥

30. On hearing this deliverance of the worshipful Atreya, Vamaka the king of Kasi, once again questioned— "Sir, what is the factor that promotes the growth both of man who is born of wholesome combination and of diseases that are born of unwholesome combination?".

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एक एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति ॥ ३१ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उससे, उवाच કહ્યું कहा, हित- હિતકર हितकर, आहार- આહારનો आहारका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, एकः एव એકલો જ अकेला ही, पुरुष- પુરુષની पुरुषकी, वृद्धिकरः વૃદ્ધિ કરનાર वृद्धिकरनेवाला, भवति છે है, अहित- અને અહિત और अहित, आहार- આહારનો आहारका, उपयोगः पुनः ઉપયોગ उपयोग, व्याधिनिमित्तम् इति રોગનું કારણ છે रोगका कारण है ॥३१॥

31. To him replied the worshipful Atreya— "The use of a wholesome diet is the only factor that promotes the healthy growth of man; and the factor that makes for disease is the indulgence in unwholesome diet".

३१. हिताहारोपयोग एक एव—हिताहारोपयोग एव (थ.)
,, पुरुषवृद्धिकरो—पुरुषस्य वृद्धिकरो (ग.)
,, ,, —पुरुषस्याभिवृद्धिकरो (क. ब छ.)
,, व्याधिनिमित्तमिति—व्याधीनां निमित्तमिति (ब.)
,, ,, —व्याधीनामिति (ग. च. ष.)

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन्! हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीमहे;

एवम्- એ પ્રમાણે इस प्रकार, वादिनम् કહેતા कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् ભગવાન્ भगवन्, इह અહીં यहां, हिताहितानाम् હિત અને અહિત हित और अहित, आहारजातानाम् આહાર સમૂહોનું आहारसमुदायोंका, अनपवादम् અપવાદરહિત अपवादरहित, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, कथम् કેવી રીતે किस तरह, अभिजानीमहे જાણી શકીએ जान सकें;

32-(1). Unto the worshipful Atreya, who was thus declaring, Agnivesa put the question— "How, Sir, shall we know unerringly the characteristics of both, the wholesome and the unwholesome varieties of diet?

हितसमाख्यातानामाहारजातानामहितसमाख्यातानां च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥३२॥

हितसमाख्यातानाम् હિતકર કહેલા हितकर कहे हुए, अहितसमाख्यातानाम् च તથા અહિતકર કહેલા और अहितकर कहे हुए, आहारजातानाम् આહારસમૂહોનું आहारसमूहोंका, मात्रा- માત્રા मात्रा, काल- કાળ काल, क्रिया- ક્રિયા क्रिया, भूमि- ભૂમિ भूमि, देह- દેહ देह, दोष- દોષ दोष, पुरुष- તથા પુરુષની एवं पुरुषकी, अवस्थान्तरेषु ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓમાં भिन्न भिन्न अवस्थाओंमें, विपरीतकारित्वम् વિપરીત ગુણોને કરનારપણું विपरीत गुणोंका करना, उपलभामहे इति આપણે જોઈએ છીએ हम देखते हैं ॥ ३२ ॥

३२ अभिजानीमहे—अभिजानीमः (ग.)
,, ,, —अभिजानीयाम (व.)
,, ,, —अभिजानीयाव (ख. त.)

32. It is because we find that the articles of diet that are described to be wholesome, as also those that are described to be unwholesome tend to produce opposite results by variation in the condition of quantity, season, mode of preparation, habitat, constitution, the predominant humor, and person".

तमुवाच भगवानात्रेयः — यदाहारजातमग्निवेश! समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, विपरीतं त्वहितमिति; इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३३ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उससे, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, यद् જે जो, आहारजातम् આહારસમૂહ आहारसमूह, समान् સમાન અવસ્થામાં રહેલા सम अवस्थामें रही हुई, शरीर- શરીરના शरीरकी, धातून् ધાતુઓને धातुओंको, प्रकृतौ પ્રકૃતિમાં प्रकृतिमें, स्थापयति સ્થાપિત કરે છે स्थापित करता है, विषमान् च અને વિષમ ધાતુઓને और विषम धातुओंको, समीकरोति સમાન કરે છે समान करता हैं, इति एतद् એને इसको, हितम् હિતકર हितकारक, विद्धि જાણો जानो, विपरीतम् तु અને વિપરીતને और विपरीतको, अहितम् इति અહિત જાણો अहित जानो, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, एतत् આ यह, हित-अहितलक्षणम् હિત અને અહિતનું લક્ષણ हित और अहितके लक्षण, अनपवादम् અપવાદરહિત अपवादरहित, भवति છે है ॥ ३३ ॥

33. Unto him the worshipful Atreya said— "O, Agnivesa, know that that class of foods which helps the harmonized body-elements to retain their state of equilibrium and the discordant body-elements to gain equilibrium, as the wholesome one, and the unwholesome one to be that which acts in the opposite manner. This definition of the wholesome and the unwholesome will be found to be infallible."

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— भगवन्! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वेभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

एवम्- એ પ્રમાણે इस प्रकार, वादिनम् કહેતા कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् ભગવન્ भगवन्, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, उपदिष्टम् કહેલા कहे हुए, एतत् એને इसको, तु તો तो, भूयिष्ठकल्पाः ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ उत्तम, मध्यम और कनिष्ठ, सर्वेभिषजः બધા વૈદ્યો सब वैद्य, न विज्ञास्यन्ति નહિ સમજી શકે नहीं समझ सकेंगे ॥ ३४ ॥

34. Once again to the worshipful Atreya who was thus propounding, Agnivesa said— "Sir, instruction which is thus given out (that is, so laconically) is not capable of being understood by the generality of physicians".

आहारविधिविशेषाणां लक्षणतोऽवयवतश्च व्याख्यानम् —

तमुवाच भगवानात्रेयः-येषां हि विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च मात्रादयो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते ।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उससे, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, गुणतः ગુણથી गुणसे, द्रव्यतः દ્રવ્યથી द्रव्यसे, कर्मतः અને કર્મથી और कर्मसे, आहारतत्त्वम् આહારતત્ત્વ आहारतत्त्व, येषाम् જેઓનું जिनको, विदितम्

३४. सर्वेभिषजो–सर्वेऽपि भिषजो (ग.)

३५ कर्मतः – कर्मतः सामान्यतः (ध)

, उत्सहन्ते–उत्सहेरन् (च.)

જાણેલું હોય છે जाना हुआ है, **सर्वावयवशः च** અને અને સર્વ અવયવોથી और सब अवयवोंसे, **मात्रादयः भावाः** માત્રાદિ પદાર્થો જાણેલા હોય છે मात्रादि भाव जाने हुए हैं, **ते** તેઓ वे, **एवम्** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **उपदिष्टम्** કહેલા कहे हुए, **एतद्** એને इसको, **विज्ञातुम्** જાણવાને जाननेको, **उत्सहन्ते** સમર્થ થાય છે समर्थ होते हैं;

35-(1). To him the worshipful Atreya replied— "O, Agnivesa! those to whom the science of dietetics is known in respect of components, actions and in respect of every detail, as well as the proper measure etc., would prefer to learn from instruction imparted in this manner.

यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वे-भिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति ।

यथा तु खलु જે રીતે जिस प्रकार, **उपदिष्टम्** કહેલું कहा हुआ, **एतत्** આ यह, **भूयिष्ठकल्पाः** ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ उत्तम मध्यम और कनिष्ठ, **सर्वेभिषजः** સઘળા વૈદ્યો सब वैद्य, **विज्ञास्यन्ति** સમજી શકે समझ सकें, **तथा** તેવી રીતે उस प्रकार, **मात्रादीन्** માત્રા આદિ मात्रा आदि, **भावान्** પદાર્થોને भावोंको, **अनुदाहरन्तः** કહ્યા સિવાય बिना कहे, **एतत्** આને इसको, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **हि** કેમકે क्योंकि, **तेषाम्** તેઓના उनके, **बहुविध-** ઘણી જાતના बहुत प्रकारके, **विकल्पाः** ભેદો भेद, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

35-(2). But in order that the generality of physicians may understand this teaching, we shall give our instruction without illustration of the measure etc. These, to be sure, are of various gradations.

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

आहारविधि- આહારવિધિના आहारविधिके, **विशेषान्** ભેદોનું भेदोंका, **तु खलु** તો तो, **लक्षणतः च** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **अवयवतः च** અને અવયવથી और अवयवोंसे, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥३५॥

35. As regards the variations in the rule concerning diet, we shall explain them with reference both to the general and to the particular.

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात्; स पुनर्द्वियोनिः, स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्; द्विविधप्रभावः, हिताहितोदर्कविशेषात्; चतुर्विधोपयोगः, पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्; षडास्वादः, रसभेदतः षड्विधत्वात्;

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **अर्थाभेदात्** ખાવાને યોગ્યપણારૂપ અર્થમાં ભેદ ન હોવાથી खानेके योग्य होनारूप अर्थमें भेद न होनेसे, **आहारस्य** આહારની आहारकी, **आहारत्वम्** આહારતા आहारता, **एकविधम्** એક પ્રકારની છે एक प्रकारकी है; **सः** તે वह, **पुनः** વળી फिर, **स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्** સ્થાવર-જંગમરૂપે स्थावरजङ्गम-रूपसे, **द्वियोनिः** બે ઉત્પત્તિસ્થાનવાળો છે दो उत्पत्ति-स्थानवाला है, **हिताहित-** હિત અને અહિત हित और अहित, **उदर्कविशेषात्** પરિણામભેદથી परिणामभेदसे, **द्विविधप्रभावः** બે પ્રકારના પ્રભાવવાળો છે दो प्रकारके प्रभाववाला है, **पान-** પેય पेय, **अशन-** ભોજ્ય भोज्य, **भक्ष्य-** ભક્ષ્ય भक्ष्य, **लेह्य-** તથા લેહ્યરૂપે और लेह्यरूप, **उपयोगात्** ઉપયોગથી उपयोगसे, **चतुर्विध-** ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, **उपयोगः** ઉપયોગવાળો છે उपयोगवाला है, **रसभेदतः** રસભેદથી रसभेदसे, **षड्विधत्वात्** ૭ પ્રકારનો હોવાથી छः प्रकारका होनेसे, **षडास्वादः** ૭ સ્વાદવાળો છે छः स्वादवाला है;

३५. भूयिष्ठकल्पाः—भूयिष्ठविकल्पाः (ब.)
,, सर्वेभिषजो—सर्वेऽपि भिषजो (ग.)
,, भावाननु°—सर्वाननु° (च. द.)
,, भावाननुदाहरन्तः—भावानुदाहरन्तः (झ. त.)
,, ,, —भावानुदाहरन्तु (द.)

३६. तद्यथा—तत्र (ग.)

36-(1). They (the dietetic rules) are as follows— Food is all of one kind, eatability being the common feature. But it is of two kinds as regards its source, one kind being inanimate and the other animate; it is also two-fold in respect of its action, consequent on its being either wholesome or unwholesome in effect. It is fourfold in respect of mode of taking, viz., being used as drink, eatable, masticable and lickable. It is six-fold in respect of taste, because there are six categories of tastes.

विंशतिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमात्; अपरिसंख्येयविकल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

गुरु- ગુરુ गुरु, **लघु-** લઘુ लघु, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **मन्द-** મન્દ मन्द, **तीक्ष्ण-** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **स्थिर-** સ્થિર स्थिर, **सर-** સર सर, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **कठिन-** કઠિન कठिन, **विशद-** વિશદ विशद, **पिच्छिल-** પિચ્છિલ पिच्छिल, **श्लक्ष्ण-** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **खर-** ખર खर, **सूक्ष्म-** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **स्थूल-** સ્થૂલ स्थूल, **सान्द्र-** સાન્દ્ર सान्द्र, **द्रव-** અને દ્રવ और द्रव, **अनुगमात्** ગુણયુક્ત હોવાથી गुणयुक्त होनेसे, **विंशतिगुणः** વીસ ગુણવાળો છે बीस गुणवाला है, **द्रव्य-** આહારનાં દ્રવ્યો आहारके द्रव्यों, **संयोग-** સંયોગ इनके संयोग, **करण-** અને સંસ્કારની और संस्कारके, **बाहुल्यात्** બહુલતાથી बाहुल्यसे, **अपरिसंख्येय-** અગણિત असंख्य, **विकल्पः** ભેદવાળો છે भेदवाला है ॥ ३६ ॥

36. It is twenty-fold in respect of properties, viz., heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, slow, acute, stable, fluid, soft, hard, clear, viscid, refined, smooth, rough, subtle, gross, dense and liquid. It is of countless variety by reason of the diversity of ingredients, their combinations and methods of preparations.

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते, भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

तस्य खलु તેના उसके, **ये ये** જે જે जो जो, **विकारावयवाः** વિકારના અવયવો विकारके अवयवों, **भूयिष्ठम्** ઘણે ભાગે बहुत करके, **उपयुज्यन्ते** વપરાય છે उपयोगमें लिये जाते हैं, **भूयिष्ठकल्पानाम्** અને મોટા ભાગના बहुतसे, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોને मनुष्योंको, **प्रकृत्या एव** પ્રકૃતિથી જ प्रकृतिसे ही, **हिततमाः** અત્યંત હિતકારક अत्यंत हितकर, **अहिततमाः च** તથા અત્યંત અહિતકારક છે एवं अत्यन्त हानिकारक हैं, **तान् तान्** તેને તેને उन उनको, **यथावत्** બરાબર यथार्थ रूपमें, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे ॥ ३७ ॥

37. Nevertheless we shall enumerate in due order such and such particular classes of articles as are most commonly used and tend by nature to be the most beneficial or the most baneful to the majority of human beings.

प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः—

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्, आन्तरिक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, ऐणेयं मृगमांसानां, लावः पक्षिणां, गोधा बिलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं

३६. द्रव्यसंयोग—नानाविधद्रव्यसंयोग (ग. थ.)

३७. तस्य—यस्य (ठ.)

,, उपयुज्यन्ते—उपकल्पन्ते (प.)

,, उपदेक्ष्यामः—अनुव्याख्यास्यामः (ब. ठ.)

सर्पिः सर्पिषां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां, चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानां, अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गवेरं कन्दानां, मृद्वीका फलानां, शर्करेक्षुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तद् यथा જેમ કે जैसे कि, **शूकधान्यानाम्** શૂકધાન્યોમાં शूकधान्योंमें, **लोहितशालयः** લાલ ચોખા लाल शालि, **शमीधान्यानाम्** શમીધાન્યોમાં शमीधान्योंमें, **मुद्गाः** મગ मूंग, **उदकानाम्** જળોમાં जलोंमें, **आन्तरिक्षम्** વર્ષાજળ आकाशसे गिरा हुआ जल, **लवणानाम्** લવણોમાં लवणोंमें, **सैन्धवम्** સિંધવ सैंधानमक, **शाकानाम्** શાકોમાં शाकोंमें, **जीवन्तीशाकम्** ડોડીનું શાક डोडीका शाक, **मृगमांसानाम्** પશુમાંસોમાં पशुओंके मांसोंमें, **ऐणेयम्** એણમૃગનું માંસ एणमृगका मांस, **पक्षिणाम्** પક્ષીઓમાં पक्षियोंमें, **लावः** લાવનું માંસ लावमांस, **बिलेशयानाम्** બિલેશયોમાં बिलेशयोंमें, **गोधा** ઘોનું માંસ गोहका मांस, **मत्स्यानाम्** માછલીઓમાં मछलियोंमें, **रोहितः** રોહિતનું માંસ रोहितका मांस, **सर्पिषाम्** ઘૃતોમાં घृतोंमें, **गव्यम् सर्पिः** ગાયનું ઘી गायका घी, **क्षीराणाम्** દૂધોમાં दूधोंमें, **गोक्षीरम्** ગાયનું દૂધ गौका दूध, **स्थावरजातानाम्** સ્થાવર પદાર્થોમાંથી નીકળતા स्थावर पदार्थोंसे निकाले जाते, **स्नेहानाम्** સ્નેહોમાં स्नेहोंमें, **तिलतैलम्** તલનું તેલ तिलका तैल, **आनूपमृग वसानाम्** આનૂપ પશુઓની ચરબીઓમાં आनूप पशुओंकी वसाओंमें, **वराहवसा** વરાહની વસા वराहकी वसा, **मत्स्यवसानाम्** માછલાંની વસાઓમાં मछलियोंकी वसाओंमें, **चुलुकीवसा** ચુલુકી માછલાંની વસા चुलुकीमत्स्यकी वसा, **जलचर-विहंगवसानाम्** જલચર પક્ષીઓની વસાઓમાં जलचर पक्षियोंकी वसाओंमें, **पाकहंसवसा** પાકહંસની વસા पाकहंसकी वसा, **विष्किर-शकुनि-वसानाम्** વિષ્કિર પક્ષીઓની વસાઓમાં विष्किर पक्षियोंकी वसाओंमें, **कुक्कुटवसा** કુકડાની વસા मुर्गेकी वसा, **शाखाद-मेदसाम्** શાખાભક્ષક પ્રાણીઓના મેદોમાં शाखाभक्षी प्राणियोंके मेदोंमें, **अजमेदः** બકરાંનો મેદ बकरोंका मेद, **कन्दानाम्** કંદોમાં कन्दोंमें, **शृङ्गवेरम्** આદુ अदरख, **फलानाम्** ફળોમાં फलोंमें, **मृद्वीका** દ્રાક્ષ मुनक्का, **इक्षु-विकाराणाम्** અને શેરડીની બનાવટોમાં और गन्नेकी बनावटोंमें, **शर्करा** સાકર मिसरी, **पथ्यतमत्वे** અતિ પથ્યપણામાં अति हितकरत्वमें, **श्रेष्ठतमाः** શ્રેષ્ઠતમ श्रेष्ठतम, **भवन्ति** છે हैं, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **प्रकृत्या एव** સ્વભાવથી જ स्वभावसे ही, **हिततमानाम्** પરમ હિતકારી परम हितकारक, **आहारविकाराणाम्** અન્નપાનોનાં अन्नपानोंके, **द्रव्याणि** દ્રવ્ય द्रव्य. **प्राधान्यतः** પ્રધાનપણે प्रधानरूपसे, **व्याख्यातानि** કહેલાં कहे गये, **भवन्ति** છે हैं ॥ ३८ ॥

३८. स्थावरजातानां स्नेहानाम्—स्थावरस्नेहानाम् (ग. च.)
,, अजमेदः – आजमेदः (ज.)

38. Thus the most wholesome as diet are—red sali rice among grains that are furnished with awns (monocotyledons); green gram among pulses (dicotyledons); rain water (collected directly) among waters; rocksalt among salts; cork-swallow wort among potherbs; venison (flesh of Indian antelope) among animal fleshes; the common quail among birds; the iguana among terriculous creatures; the rohita fish among fishes; cow's ghee among ghees; cow's milk among milks; the til-oil among vegetable oils; the lard (hog's fat) among the fats of wetland animals; the fat of the susu (gangetic dolphin) among fish fats; the fat of the white swan among the aquatic birds; the fat of the hen among gallinaceous birds; the fat of goat among the fats of herbivorous animals; ginger among bulbs; grape among fruits; sugar among the products of the sugar cane. In this

manner those varieties of foods which are by nature the most wholesome (of their class) have in the main been enumerated.

प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः —

अहिततमानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानां, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊषरं लवणानां, सर्षपशाकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काणकपोतः पक्षिणां, भेको बिलेशयानां, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिषाम्, अविक्षीरं क्षीराणां, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानां, महिषवसा आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, निकुचं फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फाणितमिक्षुविकाराणाम्,

अहिततमान् અત્યંત હાનિકારક દ્રવ્યોને अत्यन्त हानिकर द्रव्योंको, **अपि** પણ भी, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **शूकधान्यानाम्** શૂકધાન્યોમાં शूकधान्योंमें, **यवकाः** યવક यवक, **शमीधान्यानाम्** શમીધાન્યોમાં शमीधान्योंमें, **माषाः** અડદ उड़द, **उदकानाम्** જળોમાં जलोंमें, **वर्षानादेयम्** વર્ષાનું નદીજળ वर्षाका नदीजल, **लवणानाम्** લવણોમાં लवणोंमें, **ऊषरम्** ઊપર ऊषर, **शाकानाम्** શાકોમાં शाकोंमें, **सर्षपशाकम्** સરસવનું શાક सरसोंका शाक, **मृगमांसानाम्** પશુમાંસોમાં पशुओंके मांसोंमें, **गोमांसम्** ગાયનું માંસ गायका मांस, **पक्षिणाम्** પક્ષીઓમાં पक्षियोंमें, **काणकपोतः** હોલો काणकपोत, **बिलेशयानाम्** બિલેશયોમાં बिलेशयोंमें, **भेकः** દેડકો मेंढक, **मत्स्यानाम्** માછલીઓમાં मछलियोंमें, **चिलिचिमः** ચિલિચિમ મત્સ્ય चिलिचिम मत्स्य, **सर्पिषाम्** ઘીની જાતોમાં घीकी जातोंमें, **आविकम् सर्पिः** ઘેટીનું ઘી भेड़का घी, **क्षीराणाम्** દૂધોમાં दूधोंमें, **अविक्षीरम्** ઘેટીનું દૂધ भेड़का दूध, **स्थावरस्नेहानाम्** સ્થાવર સ્નેહોમાં स्थावर स्नेहोंमें, **कुसुम्भस्नेहः** કુસુંભનું તેલ कुसुंभका तैल, **आनूपमृगवसानाम्** આનૂપ પશુઓની વસાઓમાં आनूप पशुओंकी वसाओंमें, **महिषवसा** પાડાની ચરબી भैंसेकी वसा, **मत्स्यवसानाम्** માછલાંની વસાઓમાં मछलियोंकी वसाओंमें, **कुम्भीरवसा** કુંભીરની વસા कुम्भीरकी वसा, **जलचरविहंगवसानाम्** જળચર પક્ષીઓની વસાઓમાં जलचर पक्षियोंकी वसाओंमें, **काकमद्गुवसा** જળકાગડાની વસા जलकौएकी वसा, **विष्किरशकुनिवसानाम्** વિષ્કિર પક્ષીઓની વસાઓમાં विष्किर पक्षियोंकी वसाओंमें, **चटकवसा** ચકલાની વસા चटककी वसा, **शाखादमेदसाम्** શાખાભક્ષી પશુઓના મેદોમાં शाखाभक्षी पशुओंके मेदोंमें, **हस्तिमेदः** હાથીનો મેદ हाथीका मेद, **फलानाम्** ફળોમાં फलोंमें, **निकुचम्** લકુચ बड़हर, **कन्दानाम्** કંદોમાં कन्दोंमें, **आलुकम्** આલૂ आलू, **इक्षुविकाराणाम्** અને શેરડીની બનાવટોમાં और गन्नेकी बनावटोंमें, **फाणितम्** ફાણિત फाणित, **अपथ्यतमत्वेन** બહુ અપથ્યપણાથી अति अपथ्यत्वसे, **प्रकृष्टतमाः** સૌથી અધિક सबसे अधिक, **भवन्ति** છે हैं;

39-(1). Now we shall enumerate those articles of diet too, that are the most unwholesome. Thus the most unwholesome as diet are—wild barley among grains furnished with awns (mono-cotyledons); black-gram among pulses (dicotyledons); river-water in the rainy season among waters; the saline-soil salt among salts; the rape-seed plant among potherbs, beef among animal-fleshes; the young-dove among the birds;

३९. अहिततमानप्यु°–अत ऊर्ध्वमहितानप्यु° (क. ख. च. छ.)
,, ,, –अहितानप्यु° (ध.)
,, –अहितानु° (ठ.)
,, अपथ्यतमत्वेन–अपथ्यत्वे (ग. घ.)
,, प्रकृष्टतमा–श्रेष्ठतमा (ध.)
,, ,, –निकृष्टतमा (झ.)
,, ऊषरं–औषरं (ग. घ.)
,, कुम्भीरवसा–चुल्लुकीवसा (ज.)
,, चटकवसा–कारण्डववसा (ख. ग. ठ.)

the frog among terriculous creatures; the chilichima fish among the fishes; the ghee of sheep's milk among ghees; sheep's milk among milks; the safflower-oil among vegetable oils; the fat of the buffalo among the fats of wetland animals; the gangetic garial among the fats of fishes; the fat of the water-foul among the fats of aquatic birds; the fat of the sparrow among fats of gallinaceous birds; the fat of the elephant among the fats of herbivorous animals; the wild jack-fruit among fruits; The aluka among the bulbs; treacle among all the products of the sugar-cane;

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति; (इति) हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ॥३९॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, प्रकृत्या एव સ્વભાવથીજ स्वभावसे ही, अहिततमानाम् અત્યંત અહિતકારક अत्यन्त हानिकारक, आहारविकाराणाम् અન્નપાનોમાં अन्नपानोंमें, प्रकृष्टतमानि અત્યંત પ્રધાન अत्यन्त प्रधान, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, व्याख्यातानि કહેલાં कहे गये, भवन्ति છે हैं; (इति આ પ્રમાણે इस प्रकार), आहारविकाराणाम् અન્નપાનના अन्नपानके, हिताहित- હિતકર અને અહિતકર हितकर और अहितकर, अवयवः વિભાગનું विभागका, व्याख्यातः વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ ३९ ॥

39. Thus have been enumerated those varieties of foods, each of which is by nature the most unwholesome of its class. Thus ends the elucidation of the wholesome and the unwholesome among various kinds of foods.

अग्र्याणां संग्रहः—

अतो भूयः कर्मौषधानां च प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरा श्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्ररेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, बस्तिर्वातहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, (तिन्दुकमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम्, आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यरक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां, गवेधुकान्नं कर्शनीयानाम्, उद्दालकान्नं विरूक्षणीयानाम्, इक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्लपित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां,

अतः भूयः હવે પછી अब यहांसे, प्राधान्यतः च પ્રધાનપણાથી प्रधानतासे, औषधानाम् ઔષધોનું औषधोंका, कर्म કર્મ कर्म, सानुबन्धानि અને ફળસહિત और फलसहित, द्रव्याणि દ્રવ્યોને द्रव्योंको, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे, तद् यथा જેમકે जैसेकि, वृत्तिकराणाम् જીવનનિર્વાહ કરનારાંઓમાં जीवननिर्वाह करनेवालोंमें, अन्नम् અન્ન अन्न, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, आश्वासकराणाम् સાન્ત્વન કરનારાંઓમાં सान्त्वन देनेवालोंमें, उदकम् જળ जल, (श्रमहराणाम् શ્રમ હરનારાંઓમાં श्रम हरनेवालोंमें, सुरा સુરા सुरा), जीवनीयानाम् જીવન દેનારાંઓમાં जीवन देनेवालोंमें, क्षीरम् દૂધ दूध, बृंहणीयानाम्

४०. उदकमाश्वासकराणां—उदकमाप्यायनकराणां (ग. च. घ.)
,, श्लेष्मपित्तप्रशमनानां—श्लेष्मपित्तहराणां (ग.)
,, श्लेष्महराणां—श्लेष्मप्रशमनानां (ज. ह.)
,, श्लेष्मपित्तजननानां—श्लेष्मपित्तोपचयकराणां (ग. घ. ज. त. प.)
,, इक्षुर्मूत्रजननानां—द्राक्षा मूत्रजननानां (प.)

બૃંહણ કરનારાંઓમાં बृंहण करनेवालोंमें, **मांसम्** માંસ मांस, **तर्पणीयानाम्** તર્પણ કરનારાંઓમાં तर्पण करनेवालोंमें, **रसः** રસ रस, **अन्नद्रव्यरुचिकराणाम्** આહાર-દ્રવ્યોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં आहार-द्रव्योंमें रुचि उत्पन्न करनेवालोंमें, **लवणम्** લવણ नमक, **हृद्यानाम्** હૃદયને પ્રિય લાગનારાંઓમાં हृदयको प्रिय लगनेवालोंमें, **अम्लम्** ખાટો રસ खट्टा रस, **बल्यानाम्** બળ આપનારાંઓમાં बल देनेवालोंमें, **कुक्कुटः** કૂકડો मुर्गा, **वृष्याणाम्** વૃષ્યોમાં वृष्योंमें, **नक्ररेतः** નક્રવીર્ય नक्रवीर्य, **श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम्** કફ તથા પિત્તને શાંત કરનારાંઓમાં कफ तथा पित्तको शांत करनेवालोंमें, **मधु** મધ शहद, **वातपित्तप्रशमनानाम्** વાત તથા પિત્તને શાંત કરનારાંઓમાં वात तथा पित्तको शान्त करनेवालोंमें, **सर्पिः** ઘી घी, **वातश्लेष्मप्रशमनानाम्** વાત તથા કફને શાંત કરનારાંઓમાં वात तथा कफको शान्त करनेवालोंमें, **तैलम्** તેલ तेल, **श्लेष्महराणाम्** કફ હરનારાંઓમાં कफ हरनेवालोंमें, **वमनम्** વમન वमन, **पित्तहराणाम्** પિત્ત હરનારાંઓમાં पित्त हरनेवालोंमें, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **वातहराणाम्** વાત હરનારાંઓમાં वात हरनेवालोंमें, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **मार्दवकराणाम्** મૃદુતા કરનારાંઓમાં मृदुता करनेवालोंमें, **स्वेदः** સ્વેદ स्वेद, **स्थैर्यकराणाम्** સ્થિરતા કરનારાંઓમાં स्थिरता करनेवालोंमें, **व्यायामः** વ્યાયામ व्यायाम, **पुंस्त्वोपघातिनाम्** પુરુષત્વનો નાશ કરનારાંઓમાં पुरुषत्वको नष्ट करनेवालोंमें, **क्षारः** ક્ષાર क्षार, (**अनन्नद्रव्यरुचिकराणाम्** અન્ન સિવાયનાં દ્રવ્યોમાં રુચિ કરનારાંઓમાં अन्न सिवायके दूसरे द्रव्योंमें रुचि करनेवालोंमें, **तिन्दुकम्** તિન્દુક तिन्दुक), **अकण्ठ्यानाम्** કંઠનું હિત નહિ કરનારાંઓમાં कण्ठका हित नहीं करनेवालोंमें, **आमम् कपित्थम्** કાચું કોઠું कच्चा कैथ, **अहृद्यानाम्** હૃદયને પ્રિય નહિ લાગનારાંઓમાં हृदयको प्रिय नहीं लगनेवालोंमें, **आविकम् सर्पिः** ઘેંટીનું ઘી भेड़का घी, **शोषघ्न-** ક્ષયનો નાશ કરનારાં शोषको नष्ट करनेवाले, **स्तन्य-** ધાવણને વધારનારાં स्तन्यको बढानेवाले, **सात्म्य-** સાત્મ્ય सात्म्य, **रक्तसांग्राहिक-** લોહીને રોકનારાં रक्तको रोकनेवाले, **रक्तपित्तप्रशमनानाम्** અને રક્તપિત્તનું શમન કરનારાં દ્રવ્યોમાં और रक्तपित्तको शमन करनेवाले द्रव्योंमें, **अजाक्षीरम्** બકરીનું દૂધ बकरीका दूध, **श्लेष्मपित्तजननानाम्** કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં कफ तथा पित्तको उत्पन्न करनेवालोंमें, **अविक्षीरम्** ઘેંટીનું દૂધ भेड़का दूध, **स्वप्नजननानाम्** નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં निद्राको उत्पन्न करनेवालोंमें, **महिषीक्षीरम्** ભેંસનું દૂધ भैंसका दूध, **अभिष्यन्दकराणाम्** અભિષ્યન્દ કરનારાંઓમાં अभिष्यन्द करनेवालोंमें, **मन्दकम् दधि** મન્દજાત દહીં मन्दजात दही, **कर्शनीयानाम्** કૃશતા કરનારાંઓમાં कृशता करनेवालोंमें, **गवेधुकान्नम्** શેગી गवेधुक, **विरूक्षणीयानाम्** રૂક્ષતા કરનારાંઓમાં रूक्षता करनेवालोंमें, **उद्दालकान्नम्** જંગલી કોદરાનું ભોજન वनकोदोंका भोजन, **मूत्रजननानाम्** મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં मूत्रके उत्पन्न करनेवालोंमें, **इक्षुः** શેરડી ईख, **पुरीषजननानाम्** મળને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં मलको उत्पन्न करनेवालोंमें, **यवाः** જવ जौ, **वातजनननानाम्** વાતને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં वातको उत्पन्न करनेवालोंमें, **जाम्बवम्** જાંબુ जामूनका फल, **श्लेष्मपित्तजननानाम्** કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં कफ तथा पित्तको उत्पन्न करनेवालोंमें, **शष्कुल्यः** શષ્કુલી शष्कुली, **अम्लपित्तजननानाम्** અમ્લપિત્ત કરનારાંઓમાં अम्लपित्त करनेवालोंमें, **कुलत्थाः** કળથી कुलथी, **श्लेष्मपित्तजननानाम्** અને કફ તથા પિત્ત કરનારાંઓમાં कफ तथा पित्त करनेवालोंमें, **माषाः** અડદ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે उड़द सबसे श्रेष्ठ है;

40-(1). Again we shall describe the main actions of drugs and the substances producing those effects predominantly. They are:— Food is the foremost among those that sustain life; water among those that are refreshing agents; (wine among acopics); milk among vitalizers; flesh among roborants; flesh-juice among demulcents; salt among appetizers; acid juices (fruit etc.) among cordials; the flesh of the cock (or hen) among promoters of strength; the semen of the alligator among virilifics; honey among those that are curative of

kapha and pitta; ghee among those that allay vata and pitta; the oil of til among those that allay vata and kapha; the procedure of emesis is the best among those that allay kapha; purgation among those that allay pitta; enema among those that allay vata; sudation among those that soften (the body); exercise among those that make for firmness (of the body); alkali among those that impair manhood; (the false mangosteen among appetizers); the unripe wood-apple among those that are injurious to the throat; the ghee of sheep's milk among those that are non-cordials; the milk of the she-goat among those that are curative of consumption, galactagogue, homologatory, hemostatic and curative of hemothermia; sheep's milk among those that provoke kapha and pitta; buffalo's milk among those that induce sleep; immature curds among viscidifying agents; food made up of boiled job's tears among depleters; food made up of boiled uddalaka grain among those that reduce the unctuous element in the body; the juice of the sugar-cane among those that increase the quantity of urine; barley among those that increase the quantity of feces; the jambul fruit among those that provoke vata; sashkuli (coils) among those that provoke kapha and pitta; the horse-gram among those that cause acid dyspepsia; the black gram among those that cause the increase of kapha and pitta.

मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, स्नुकपयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं क्रिमिघ्नानां, शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वङ्गं सांग्राहिकपाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, बिल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांग्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां,

वमन- વમન वमन, आस्थापन- રૂક્ષ બસ્તિ रूक्ष बस्ति, अनुवासन- તથા સ્નિગ્ધ બસ્તિમાં तथा स्निग्ध बस्तिके, उपयोगिनाम् ઉપયોગી દ્રવ્યોમાં उपयोगी द्रव्योंमें, मदनफलम् મીંઢળ मैनफल, सुखविरेचनानाम् સુખેથી વિરેચન લાવનારાંઓમાં सुखसे विरेचन लानेवालोंमें, त्रिवृत નસોતર निशोथ, मृदुविरेचनानाम् મૃદુ વિરેચન કરનારાંઓમાં मृदु विरेचन करनेवालोंमें, चतुरङ्गुलः ગરમાળો

४०. प्रत्यक्पुष्पा–प्रत्यक्पुष्पी (ग. घ. च.)
,, गुदशोथार्शःशूलहराणां–गुदशूलशोफहराणां (झ.)
,, शोथार्शःशूलहराणां–शोथार्शोहराणां (घ. छ.)
,, पाचनीयानाम्–संशमनीयानाम् (प.)
,, निर्वापण–निर्वापणीय (घ.)
,, विदारिगन्धा वृष्य°–विदारिगन्धा सांग्राहिकवृष्य° (प.)

अमलतास, **तीक्ष्णविरेचनानाम्** તીક્ષ્ણ વિરેચનોમાં तीक्ष्ण विरेचनोंमें, **स्नुक्पयः** થોરનું દૂધ थूहरका दूध, **शिरोविरेचनानाम्** શિરોવિરેચનોમાં शिरोविरेचनोंमें, **प्रत्यक्पुष्पा** અઘેડો अपामार्ग, **क्रिमिघ्नानाम्** કૃમિનાશકોમાં कृमिनाशकोंमें, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **विषघ्नानाम्** વિષનાશકોમાં विषनाशकोंमें, **शिरीषः** શિરીષ शिरीष, **कुष्ठघ्नानाम्** કુષ્ઠનાશકોમાં कुष्ठनाशकोंमें, **खदिरः** ખેર खैर, **वातहराणाम्** વાત હરનારાંઓમાં वात हरनेवालोंमें, **रास्ना** રાસ્ના रास्ना, **वयःस्थापनानाम्** વયઃસ્થાપન કરનારાંઓમાં वयको स्थापन करनेवालोंमें, **आमलकम्** આમળાં आंवला, **पथ्यानाम्** પથ્ય દ્રવ્યોમાં पथ्य द्रव्योंमें, **हरीतकी** હરડે हरड़, **वृष्यवातहराणाम्** વૃષ્ય અને વાતહર દ્રવ્યોમાં वृष्य और वातहर द्रव्योंमें, **एरण्डमूलम्** એરંડાનું મૂળ एरंडका मूल, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **पाचनीय** પાચનીય पाचनीय, **आनाहप्रशमनानाम्** અને આનાહ-પ્રશામકોમાં और आनाहप्रशामकोंमें, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **पाचनीय-** પાચનીય पाचनीय, **गुदशोथ-** તથા ગુદાનો સોજો एवं गुदाकी सूजन, **अर्शः-** હરસ बवासीर, **शूल-** અને શૂળ और शूल, **हराणाम्** હરનારાંઓમાં हरनेवालोंमें, **चित्रकमूलम्** ચિત્રકમૂળ चित्रकमूल, **हिक्का-** હેડકી हिक्का, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** ખાંસી खांसी, **पार्श्वशूल-** અને પાર્શ્વશૂળ और पार्श्वशूल, **हराणाम्** હરનારાંઓમાં हरनेवालोंमें, **पुष्करमूलम्** પુષ્કરમૂળ पोहकरमूल, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **पाचनीयानाम्** અને પાચનીયોમાં और पाचनीयोंमें, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **निर्वापण-** નિર્વાપણ निर्वापण, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **पाचनीय-** પાચનીય पाचनीय, **छर्दि-** તથા ઉલટી एवं कै, **अतिसार-** અને ઝાડા और दस्त, **हराणाम** હરનારાંઓમાં हरनेवालोंमें, **उदीच्यम्** સુગંધી વાળો खस, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **पाचनीय-** પાચનીય पाचनीय, **दीपनीयानाम्** તથા દીપનીયોમાં और दीपनीयोंमें, **कट्वङ्गम्** શ્યોનાક अरलू, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **रक्तपित्त-** તથા રક્તપિત્તને और रक्तपित्तको, **प्रशमनानाम्** શાંત કરનારાંઓમાં शांत करनेवालोंमें, **अनन्ता** અનન્તમૂળ अनन्तमूल, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **वातहर-** વાતહર वातहर, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **श्लेष्म-** કફ कफ, **शोणित-** રક્ત रक्त, **विबन्ध-** તથા વિબંધનું और विबंधको, **प्रशमनानाम्** શમન કરનારાંઓમાં शमन करनेवालोंमें, **अमृता** ગળો गिलोय, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **वात-** તથા વાત एवं वात, **कफ-** અને કફનું और कफको, **प्रशमनानाम्** પ્રશમન કરનારાંઓમાં शमन करनेवालोंमें, **बिल्व** બીલું बेल, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **पाचनीय-** પાચનીય पाचनीय, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **सर्वदोषहराणाम्** તથા સર્વદોષ હરનારાંઓમાં एवं सर्वदोष हरनेवालोंमें, **अतिविषा** અતિવિષ अतीस, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **रक्तपित्त-** તથા રક્તપિત્તને एवं रक्तपित्तको, **प्रशमनानाम्** શાંત કરનારાંઓમાં शान्त करनेवालोंमें, **उत्पल-** ઉત્પલ उत्पल, **कुमुद-** કુમુદ कुमुद, **पद्म-** તથા કમળનાં एवं कमलके, **किञ्जल्कः** કેશર केशर, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफ-** તથા કફને एवं कफको, **प्रशमनानाम्** શાંત કરનારાંઓમાં शांत करनेवालोंमें, **दुरालभा** જવાસો जवासा, **शोणितपित्त-** રક્તપિત્તનો रक्तपित्तका, **अतियोग-** અતિયોગનું अतियोगका, **प्रशमनानाम्** પ્રશમન કરનારાંઓમાં प्रशमन करनेवालोंमें, **गन्धप्रियङ्गुः** ગંધપ્રિયંગુ गन्धप्रियङ्गु, **श्लेष्म-** કફ कफ, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **रक्त-** તથા રક્તને तथा रक्तको, **सांग्राहिक-** રોકનારાંઓ संग्राहक, **उपशोषणानाम्** અને એઓનું શોષણ કરનારાંઓમાં और इनका शोषण करनेवालोंमें, **कुटजत्वक्** કડાછાલ कुड़ेकी छाल, **रक्तसांग्राहिक-** રક્તસંગ્રાહક रक्तसंग्राहक, **रक्तपित्त-** અને રક્તપિત્ત और रक्तपित्तको, **प्रशमनानाम्** શમન કરનારાંઓમાં शमन करनेवालोंमें, **काश्मर्यफलम्** ગંભારીનું ફળ गम्भारीका फल, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **वातहर-** વાતહર वातहर, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **वृष्याणाम्** અને વૃષ્યોમાં और वृष्योंमें, **पृश्निपर्णी** પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, **वृष्य-** વૃષ્ય वृष्य, **सर्वदोषहराणाम्** તથા સર્વદોષ હરનારાંઓમાં और सर्वदोष हरनेवालोंमें, **विदारिगन्धा** શાલપર્ણી शालपर्णी, **सांग्राहिक-** સંગ્રાહક संग्राहक, **बल्य-** બલને વધારનારાંઓ बल बढानेवालों, **वातहराणाम्** અને વાત હરનારાંઓમાં और वातहरनेवालोंमें, **बला** બલા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે बला सबसे श्रेष्ठ है,

40-(2). The emetic nut among those used in emesis and corrective and unctuous enemata; the turpeth among those that are easeful purgatives; the purging cassia among those that are mild purgatives; the milk of the thorny milk-hedge plant among those that are strong purgatives; the rough chaff among all those that are errhines; the embelia among all anthelmintics; the *s*irisha among antidotes; the catechu among dermic remedies; indian groundsel among those that are curative of vata; the emblic myrobalan among all those that are rejuvenators; the chebulic myrobalan among wholesome articles; the root of the castor-oil plant among those that promote virility and alleviate vata; the root of long pepper among digestive stimulants that are digestive and curative of constipation; the root of white-flowered lead-wort among digestive stimulants, digestives and curatives of appetite and digestion, and curatives of proctitis, piles and colic; orris root among those that are curative of hiccup, dyspnea and pleurodynea; the nut-grass among those that are astringent and digestive stimulants and digestives; fragrant sticky mallow among those that are refrigerant, digestive-stimulants, digestives and curatives of vomiting and diarrhoea; tree of heaven among those that are astringent, digestive-stimulants and digestives. Indian sarsaparilla among those that are astringent and curative of hemothermia; guduch among those that are astringent, curative of vata, digestive-stimulants and curative of inspissation of kapha and blood; the bael among those that are astringent, digestive-stimulants, and curative of vata and kapha; the atees among those that are digestive stimulants, digestives, astringents and curatives of all disorders; the pollen of the blue and the white water lilies among those that are astringent and curative of hemothermia; the cretan prickly clover among those that are curative of pitta and kapha; the perfumed cherry among those that alleviate the plethoric condition of blood and pitta; the kurchi bark among astringents and desiccants of kapha, pitta and the blood; the fruit of the white teak among hemostatics and curatives of hemothermia; the painted-leaved uraria among those that are astringents, sedatives of vata, digestive-stimulants and aphrodisiacs; the tick-trefoil among aphrodisiacs and curatives of all disorders; the heart-leaved sida among astringents, promoters of strength and curatives of vata.

गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां,

४०. गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रा°-गोक्षुरको बल्यमूत्रकृच्छ्रा° (ष. छ.)
,, दीपनीयानुलोमिक°-दीपनीयभेदनीयानुलोमिक° (ष. द.)

तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानां, क्रव्यान्मांसरसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां, चन्दनं दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपनानां, रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्, अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां, जलं स्तम्भनीयानां, मृद्भृष्टलोष्ट्रनिर्वापितमुदकं तृष्णाच्छर्द्यतियोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां, यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानां, यथासात्म्यं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां, कालभोजनमारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानां,

मूत्रकृच्छ्र- મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **अनिलहराणाम्** તથા વાયુને હરનારાંઓમાં तथा वायुको हरनेवालोंमें, **गोक्षुरकः** ગોખરુ गोक्षुर, **छेदनीय-** દોષોનું છેદન કરનારાંઓ दोषोंको छेदन करनेवालों, **दीपनीय-** દીપન કરનારાંઓ दीपन करनेवालों, **आनुलोमिक-** અનુલોમન કરનારાંઓ अनुलोमन करनेवालों, **वात-कफ-** તથા વાત તેમજ કફનું वात एवं कफको, **प्रशमनानाम्** પ્રશમન કરનારાંઓમાં प्रशमन करनेवालोंमें, **हिङ्गुनिर्यासः** હિંગ हींग, **भेदनीय-** ભેદન કરનારાંઓ भेदन करनेवालों, **दीपनीय-** દીપન કરનારાંઓ दीपन करनेवालों, **आनुलोमिक-** અનુલોમન કરનારાંઓ अनुलोमन करनेवालों, **वात-श्लेष्म-** તથા વાત તેમજ કફને वात एवं कफको, **हराणाम्** હરનારાંઓમાં हरनेवालोंमें, **अम्लवेतसः** અમ્લવેતસ अम्लवेत, **स्रंसनीय-** સ્રંસન स्रंसन, **पाचनीय-** પાચન पाचन, **अर्शोघ्नानाम्** તથા હરસનો નાશ કરનારાંઓમાં तथा अर्शको नाश करनेवालोंमें, **यावशूकः** જવખાર यवक्षार, **ग्रहणीदोष-** ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, **शोफ-** સોજો सूजन, **अर्शः-** હરસ बवासीर, **घृतव्यापत्-** તથા ઘૃતવ્યાપતનું तथा घृतव्यापत्को, **प्रशमनानाम्** શમન કરનારાંઓમાં शमन करनेवालोंमें, **तक्राभ्यासः** તક્રનો અભ્યાસ तक्रका निरन्तर सेवन, **ग्रहणीदोष-** ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, **शोष-** શોષ शोष, **अर्शोघ्नानाम्** તથા હરસના નાશકોમાં और अर्शके नाशकोंमें, **क्रव्यान्मांसरसाभ्यासः** ક્રવ્યાદના માંસરસોનો અભ્યાસ क्रव्याद प्राणियोंके मांसरसोंका सेवन, **रसायनानाम्** રસાયનોમાં रसायनोंमें, **क्षीरघृताभ्यासः** દૂધ અને ઘીનો અભ્યાસ दूध और घीका सेवन, **वृष्य-** વૃષ્ય वृष्य, **उदावर्तहराणाम्** અને ઉદાવર્ત હરનારાંઓમાં और उदावर्त हरनेवालोंमें, **समघृत-** સમાન ઘીની સાથે समान घीके साथ, **सक्तुप्राश-** સાથવો ખાવાનો सक्तु खानेकी, **अभ्यासः** અભ્યાસ आदत, **दन्तबल-** દાંતોનું બળ दन्तोंका बल, **रुचिकराणाम्** તથા રુચિ કરનારાંઓમાં और रुचि उत्पन्न करनेवालोंमें, **तैलगण्डूष-** તેલના ગણ્ડૂષનો तैलके गण्डूषोंकी, **अभ्यासः** અભ્યાસ आदत, **दुर्गन्धहर-** દુર્ગન્ધનાશક दुर्गन्धनाशक, **दाहनिर्वापण-** અને દાહશામક और दाहशामक, **लेपनानाम्** લેપોમાં लेपोंमें, **चन्दनम्** ચન્દન चन्दन, **शीतापनयन-** ઠંડી દૂર કરનારાં शीतको दूर करनेवाले, **प्रलेपनानाम्** પ્રલેપનોમાં प्रलेपनोंमें, **रास्नागुरुणी** રાસ્ના અને અગર रास्ना और अगुरु, **दाह-** દાહ दाह, **त्वग्दोष-** ચામડીના દોષો त्वचाके दोष, **स्वेदापनयन-** અને પરસેવો દૂર કરનારાં और पसीनेको दूर करनेवाले, **प्रलेपनानाम्** પ્રલેપનોમાં प्रलेपनोंमें, **लामज्जकोशीरम्** પીળો વાળો ને વીરણ વાળો लामज्जक और खस, **वातहर-** વાતહર वातहर, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **उपनाह-** તથા ઉપનાહમાં तथा उपनाहके, **उपयोगिनाम्** ઉપયોગી દ્રવ્યોમાં उपयोगी द्रव्योंमें, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **चक्षुष्य-** ચક્ષુષ્ય चक्षुष्य, **वृष्य-** વૃષ્ય वृष्य, **केश्य-** કેશ્ય केश्य, **कण्ठ्य-** કણ્ઠ્ય कण्ठ्य, **वर्ण्य-** વર્ણ્ય वर्ण्य, **विरजनीय-** વિરજનીય विरजनीय, **रोपणीयानाम्** અને રોપણીય દ્રવ્યોમાં और रोपणीय द्रव्योंमें, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलैहठी, **प्राण-**

४०. ग्रहणीदोषशोफार्शो°–ग्रहणीदोषार्शो° (घ. त.)
,, चन्दनं दुर्गन्धहर°–चन्दनोडुम्बरे दुर्गन्धहर° (छ.)
,, रास्नागुरुणी–कृष्णागुरु (प.)
,, वर्ण्य°–वर्ण्यबल्य° (घ. छ.)
,, अग्निराम°–अग्निर्वात° (ढ प.)
,, शूलोद्वेपन°–शूलोद्वेष्टन° (ग.)
,, मृद्भृष्टलोष्ट्रनिर्वापितमुदकं–मृद्भृष्टलोष्ट्रप्रसादः (च.)
,, चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां–चेष्टाभ्यवहारौ उपसेव्यानां (ख. छ.)
,, कालभोजनम्–काले भोजनम् (ग).

प्राण प्राण, **संज्ञाप्रदान-** અને સંજ્ઞા દેનારા और संज्ञा देनेवाले, **हेतूनाम्** હેતુઓમાં हेतुओंमें, **वायुः** વાયુ वायु, **आम-** આમ आम, **स्तम्भ-** જડતા जड़ता, **शीत-** શીત शीत, **शूल-** શૂળ शूल, **उद्वेपन-** તથા કંપના और कम्पको, **प्रशमनानाम्** પ્રશામકોમાં शमन करनेवालोंमें, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **स्तम्भनीयानाम्** સ્તંભન દ્રવ્યોમાં स्तम्भन द्रव्योंमें, **जलम्** જળ जल, **तृष्णा-** તરસ प्यास, **छर्दि-** અને ઉલટીના और वमनका, **अतियोग** અતિયોગને अतियोगको, **प्रशमनानाम्** શમન કરનારાંઓમાં शमन करनेवालोंमें, **मृद्भृष्टलोष्ट्-** તપાવેલા માટીના ઢેફાને तपाये हुए मिट्टीके ढेलेसे, **निर्वापितम् उदकम्** જે જળમાં ઠાર્યું હોય તે જળ बुझाया गया जल, **आमप्रदोष-** આમદોષના आमदोषके, **हेतूनाम्** હેતુઓમાં हेतुओंमें, **अतिमात्राशनम्** અધિક પ્રમાણમાં ખાવું अधिक मात्रामें खाना, **अग्निसन्धुक्षणानाम्** અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારાંઓમાં अग्नि प्रदीप्त करनेवालोंमें, **यथाग्नि-** અગ્નિ પ્રમાણે अग्नि अनुसार, **अभ्यव्यवहारः** ખાવું खाना, **सेव्यानाम्** સેવન યોગ્ય પદાર્થોમાં सेवनयोग्य वस्तुओंमें, **यथासात्म्यम्** સાત્મ્ય અનુસાર सात्म्य अनुसार, **चेष्टाभ्यवहारौ** વિહાર આહાર विहार आहार, **आरोग्यकराणाम्** આરોગ્ય કરનારાંઓમાં आरोग्य करनेवालोंमें, **कालभोजनम्** સમયસર ભોજન यथाकाल भोजन, **आहारगुणानाम्** અને આહારના ગુણોમાં और आहारके गुणोंमे, **तृप्तिः** તૃપ્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે तृप्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(3). the small caltrops among those that are curative of dysuria and vata; the asafetida among those that split up the morbid humors, that are digestive stimulants and correctives of peristalsis and are alleviatives of vata and kapha. The amlavetasa among those that are laxatives, digestive stimulants, correctives of peristalsis and curatives of vata and kapha; the barley-ash among those that are laxatives, digestives and curatives of piles; the habitual use of buttermilk among those that are curative of the assimilation disorder, edema and piles and complications due to wrongful use of ghee; the habitual use of the meat-juice of carnivorous animals among those curative of the assimilation-disorders, consumption and piles; the habitual use of milk and ghee among those that are vitalizers; the habitual use of a diet consisting of equal parts of ghee and roasted corn-flour among those that are seminiferous and curative of misperistalsis; the habitual gargling with til-oil among those that increase the taste and the strength of the teeth; the paste of sandal among applications that remove fetor and are alleviative of burning; the indian groundsel and eagle-wood among applications that dispel the coldness of the body; geranium grass and cus-cus among applications that alleviate burning, skin-affections and sweating; the costus among those that are curative of vata and useful in inunctions and poultices; the liquorice among those that are beneficial for the eyes, virility, the hair, the throat, the complexion, pigmentation and promotive of healing; the air among those that restore animation and consciousness; heat among those that are curative of chyme-disorders, stiffness, chill, colic and shivering; water among astringents; the water in which a heated clod of earth has been

quenched is the foremost among those that are alleviative of excessive thirst and excessive vomiting; over-eating among those that are inducive of chyme-disorders; eating according to one's digestive capacity among those that are stimulative of gastric fire; eating and working in conformity to one's constitution among good practices; timely eating among those that promote health; the giving of satisfaction among the properties of food;

वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाककराणाम्, एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ड्यकराणां, पराघातनमन्नाश्रद्धाजनननानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां, विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां,

अनारोग्यकराणाम् આરોગ્ય બગાડનારાંઓમાં आरोग्यको बिगाड़नेवालोंमें, **वेगसन्धारणम्** વેગોને રોકવા वेगोंको रोकना, **सौमनस्यजनननानाम्** ચિત્ત પ્રસન્ન કરનારાંઓમાં चित्त प्रसन्न करनेवालोंमें, **मद्यम्** મદ્ય शराब, **धी-** બુદ્ધિ बुद्धि, **धृति-** ધૈર્ય धैर्य, **स्मृतिहराणाम्** અને સ્મૃતિ હરનારાંઓમાં और स्मृति हरनेवालोंमें, **मद्याक्षेपः** મદ્યજનિત મત્તતા मद्यजनित मत्तता, **दुर्विपाककराणाम्** મુશ્કેલીથી પચનારાંઓમાં कठिनाईसे पचनेवालोंमें, **गुरुभोजनम्** ભારે ભોજન भारी भोजन, **सुखपरिणामकराणाम्** સુખથી પચી જનારાંઓમાં सुखसे पचनेवालोंमें, **एकाशनभोजनम्** એકવાર ભોજન एक समय भोजन, **शोषकराणाम्** શોષ ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં शोष करनेवालोंमें, **स्त्रीषु अतिप्रसङ्गः** સ્ત્રીઓ વિષે અતિપ્રસંગ स्त्रियोंमें अतिप्रसंग, **षाण्ड्यकराणाम्** નપુંસકતા કરનારાંઓમાં नपुंसकता करनेवालोंमें, **शुक्रवेगनिग्रहः** શુક્રના વેગનો નિગ્રહ शुक्रवेगका रोकना, **अन्नाश्रद्धाजनननाम्** અન્નમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં अन्नमें अश्रद्धा उत्पन्न करनेवालोंमें, **पराघातनम्** વધસ્થાન वधस्थान, **आयुषः** આયુનો आयुका, **ह्रासकराणाम्** હ્રાસ કરનારાંઓમાં ह्रास करनेवालोंमें, **अनशनम्** અભોજન अभोजन, **कर्शनीयानाम्** કૃશતા ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં कृशता उत्पन्न करनेवालोंमें, **प्रमिताशनम्** અલ્પ ભોજન अल्प भोजन, **ग्रहणीदूषणानाम्** ગ્રહણી દૂષિત કરનારાંઓમાં ग्रहणीको दूषित करनेवालोंमें, **अजीर्णाध्यशनम्** અજીર્ણ ઉપર ભોજન अजीर्ण होनेपर भोजन, **अग्निवैषम्यकराणाम्** અગ્નિની વિષમતા કરનારાંઓમાં अग्निकी विषमता करनेवालोंमें, **विषमाशनम्** વિષમ ભોજન विषम भोजन, **निन्दितव्याधिकराणाम्** નિન્દિત વ્યાધિ કરનારાંઓમાં निन्दित व्याधि करनेवालोंमें, **विरुद्धवीर्याशनम्** વિરુદ્ધ વીર્યવાળા પદાર્થનું ભોજન विरुद्ध वीर्यवाले पदार्थोंका भोजन, **पथ्यानाम्** હિતકર પદાર્થોમાં हितकर पदार्थोंमें, **प्रशमः** પરમ શાન્તિ परम शान्ति, **सर्वापथ्यानाम्** સર્વ અપથ્યોમાં सब अपथ्योंमें, **आयासः** આયાસ बहुत परिश्रम, **व्याधिकराणाम्** અને વ્યાધિ કરનારાંઓમાં व्याधि करनेवालोंमें, **मिथ्यायोगः** મિથ્યાયોગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે मिथ्यायोग सबसे श्रेष्ठ है;

४०. दुर्विपाककराणाम्—दुर्विपाकानाम् (ग. घ.)
,, एकाशनभोजनं—एककालभोजनं (क.)
,, शोषकराणां—शोषद्वाराणां (घ. ठ.)
,, पराघातनं—परायतनं (द.)
,, अनशनमायुषो ह्रासकराणां—अनशनमनायुष्कराणां (च.)
,, अजीर्णाध्यशनं—अजीर्णाशनं (च.)
,, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां—मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां (ख. घ. छ. झ. ठ. त.)

40-(4). the suppression of natural urges among those that are causative of ill-health; wine among those that cause exhilaration; intemperate indulgence in wine among those that impair understanding, resolution and memory; heavy eating among those

that give rise to mis-digestion; eating one meal in the day among those that conduce to easy digestion and assimilation; excessive indulgence in sex among those that cause comsumption; the constant suppression of seminal ejaculation among those that cause emasculation; the sight of a slaughtering place among those that destroy the inclination for food; abstinence from food among those that tend to curtail life; under-eating among those that tend to reduce a person; predigestion meal among those that induce the assimilation disorders; irregular eating among those that cause irregularity of gastric fire; the eating of foods of antagonistic potency among those that lead to censurable diseases; self-restraint among those that are wholesome; straining oneself among those that are unwholesome; wrong indulgence among those that are generative of diseases;

रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदाराभिगमनमनायुष्याणां, सङ्कल्पो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां, स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणाम्, अतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणां,

अलक्ष्मीमुखानाम् દારિદ્ર્યના ઉત્પાદકોમાં दारिद्र्यके उत्पादकोंमें, **रजस्वलाभिगमनम्** રજસ્વલાગમન रजस्वलागमन, **आयुष्याणाम्** આયુષ્ય વધારનારાંઓમાં आयु बढानेवालोंमें, **ब्रह्मचर्यम्** બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, **अनायुष्याणाम्** આયુષ્યનો નાશ કરનારાંઓમાં आयुके नाशकोंमें, **परदाराभिगमनम्** પરસ્ત્રીગમન परस्त्रीगमन, **वृष्याणाम्** વૃષ્યોમાં वृष्योंमें, **संकल्पः** સંકલ્પ संकल्प, **अवृष्याणाम्** અવૃષ્યોમાં अवृष्योंमें, **दौर्मनस्यम्** મનની ઉદ્વિગ્નતા मनकी उद्विग्नता, **प्राणोपरोधिनाम्** પ્રાણઘાતકોમાં प्राणनाशकोंमें, **अयथाबलम्-आरम्भः** ગજા ઉપરાંતનું કાર્ય शक्तिसे ज्यादा कार्यका आरम्भ, **रोगवर्धनानाम्** રોગ વધારનારાંઓમાં रोग बढानेवालोंमें, **विषादः** ખિન્નતા खिन्नता, **श्रमहराणाम्** શ્રમ હરનારાંઓમાં श्रम हरनेवालोंमें, **स्नानम्** સ્નાન स्नान, **प्रीणनानाम्** પ્રસન્નતા કરનારાંઓમાં प्रसन्नता करनेवालोंमें, **हर्षः** હર્ષ हर्ष, **शोषणानाम्** શોષણ કરનારાંઓમાં शोषण करनेवालोंमें, **शोकः** શોક शोक, **पुष्टिकराणाम्** પુષ્ટિકારકોમાં पुष्टिकारकोंमें, **निवृत्तिः** નિવૃત્તિ निवृत्ति, **स्वप्नकराणाम्** નિદ્રા લાવનારાંઓમાં निद्रा करनेवालोंमें, **पुष्टिः** પુષ્ટિ पुष्टि, **तन्द्राकराणाम्** તન્દ્રા કરનારાંઓમાં तन्द्रा करनेवालोंमें, **अतिस्वप्नः** અતિ નિદ્રા अति निद्रा, **बलकराणाम्** બળકારકોમાં बलकारकोंमें, **सर्वरसाभ्यासः** સર્વ રસોનો અભ્યાસ सर्वरसोंका सेवन, **दौर्बल्यकराणाम्** અને દુર્બળતા કરનારાંઓમાં और दुर्बलता करनेवालोंमें, **एकरस-** એકરસનો एकरसका, **अभ्यासः** અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે **सेवन** सबसे श्रेष्ठ है;

40-(5). co-habitation with a woman in her menses among those that are inauspicious; continence among those that promote longevity; adultery among those that lead to the shortening of life; determination among virilifics; disgust among anti-virilifics; enterprises that are beyond one's capacity among those that are harmful to one's life; grief among those that promote disease; bathing among those that remove fatigue; joy among those that give delight; grief

४०. परदाराभिगमनम्—परदारगमनम् (क.)
,, अतिस्वप्नः—स्वप्नः (ख. घ. ङ.)

among those that cause wasting; inactivity among those that tend to promote corpulence; corpulence among those that induce sleep; excessive sleep among those that give rise to torpor; the habitual use of food containing all the tastes among those that promote strength; the habitual indulgence in only one taste among those that cause weakness;

गर्भशल्यमाहार्याणाम्, अजीर्णमुद्धार्याणां, बालो मृदुभेषजीयानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुषङ्गिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, बस्तिस्तन्त्राणां,

आहार्याणाम् ખેંચી કાઢવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં खींचने योग्य वस्तुओंमें, **गर्भशल्यम्** ગર્ભરૂપ શલ્ય गर्भरूपशल्य, **उद्धार्याणाम्** દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં दूर करने योग्य वस्तुओंमें, **अजीर्णम्** અજીર્ણ अजीर्ण, **मृदुभेषजीयानाम्** મૃદુ ઔષધને યોગ્ય મનુષ્યોમાં मृदु औषधके योग्य मनुष्योंमें, **बालः** બાળક बालक, **याप्यानाम्** યાપ્યોમાં याप्योंमें, **वृद्धः** વૃદ્ધ वृद्ध, **तीक्ष्णौषध-** તીક્ષ્ણ ઔષધ तीक्ष्ण औषध, **व्यवाय-** મૈથુન मैथुन, **व्यायाम-** અને કસરત और व्यायाम, **वर्जनीयानाम्** તજવવા યોગ્યોમાં परित्याग करने योग्योंमें, **गर्भिणी** ગર્ભિણી સ્ત્રી गर्भवती, **गर्भधारणानाम्** ગર્ભનું ધારણ કરાવનારા હેતુઓમાં गर्भधारक हेतुओंमें, **सौमनस्यम्** ચિત્તની પ્રસન્નતા चित्तकी प्रसन्नता, **दुश्चिकित्स्यानाम्** દુશ્ચિકિત્સ્ય રોગોમાં दुश्चिकित्स्य रोगोंमें, **सन्निपातः** સન્નિપાત सन्निपात, **विषमचिकित्स्यानाम्** વિષમ ચિકિત્સ્ય રોગોમાં विषम चिकित्स्य रोगोंमें, **आमः** આમ आम, **रोगाणाम्** રોગોમાં रोगोंमें, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **दीर्घरोगाणाम्** દીર્ઘરોગોમાં दीर्घरोगोंमें. **कुष्ठम्** કુષ્ઠ कुष्ठ. **रोगसमूहानाम्** રોગસમૂહોમાં रोगसमूहोंमें, **राजयक्ष्मा** રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, **अनुषङ्गिणाम्** ફરી ઉત્પન્ન થનારા રોગોમાં पुनः हो जानेवाले रोगोंमें, **प्रमेहः** પ્રમેહ प्रमेह, **अनुशस्त्राणाम्** અનુશસ્ત્રોમાં अनुशस्त्रोंमें, **जलौकसः** જળો जोंक. **तन्त्राणाम्** અને સાધનોમાં और साधनोंमें, **बस्तिः** બસ્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે बस्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(6). a dead fetus among those that require to be extracted; a waning digestion among those that require to be stimulated; an infant among those that require mild medicatives; an old man among those who require palliative treatment; a pregnant woman among those that should be spared strong medication, sex-act and exercise; cheerful spirits among those that help to retain conception (in women); the simultaneous provocation of all the three humors among those that are difficult of treatment; the chyme toximia among those that are irremediable; the fever among diseases; dermatosis among chronic diseases; consumption among the syndromes of diseases; anomalies of the urinary secretion among ralapsing diseases; leeches among those that are auxiliaries to surgical instruments; enemata among those requiring practical technique;

हिमवानौषधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मरुभूमिरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्साङ्गानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणाम्,

४० गर्भशल्यमाहार्याणाम्—गर्भशल्यमनाहार्याणाम् (ज. ठ. प)
,, गर्भधारणानां—गर्भधारकाणां (ज.)
,, जलौकसोऽनुशस्त्राणां—जलौकाः शस्त्राणां (ग. प.)
,, तन्त्राणां—संसनानां (प)
,, ,, —यन्त्राणां (प.)

४०. नास्तिको वर्ज्यानां—नास्तिकोऽनार्याणां (ग. प)

अनिर्देशकारित्वमरिष्टानां, अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां, वैद्यसमूहो निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विज्ञानमौषधीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्यवसायः कालातिपत्तिहेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सद्वचनमनुष्ठेयानाम्, असद्ग्रहणं सर्वाहितानां, सर्वसंन्यासः सुखानामिति ॥४०॥

औषधिभूमीनां ઔષધીઓની ભૂમિઓમાં औषधियोंकी भूमियोंमें, **हिमवान्** હિમાલય हिमालय, **ओषधीनाम्** ઔષધિઓમાં ओषधियोंमें, **सोमः** સોમ सोम, **आरोग्यदेशानाम्** આરોગ્યકર દેશોમાં आरोग्यकर देशोंमें, **मरुभूमिः** મરુભૂમિ मरुभूमि, **अहितदेशानाम्** અહિત દેશોમાં अहित देशोंमें, **अनूपः** અનૂપદેશ अनूपदेश, **आतुरगुणानाम्** રોગીના ગુણોમાં रोगीके गुणोंमें, **निर्देशकारित्वम्** આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન आज्ञानुसार वर्तन, **चिकित्साङ्गानाम्** ચિકિત્સાનાં અંગોમાં चिकित्साके अङ्गोंमें, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **वर्ज्यानाम्** વર્જનીયોમાં वर्जनीयोंमें, **नास्तिकः** નાસ્તિક नास्तिक, **क्लेशकराणाम्** ક્લેશ કરનારાંઓમાં क्लेशकारकोंमें, **लौल्यम्** લોલુપતા लोलुपता, **अरिष्टानाम्** અરિષ્ટોમાં अरिष्टोंमें, **अनिर्देशकारित्वम्** આજ્ઞા પ્રમાણે ન ચાલવું आज्ञा अनुसार न चलना, **वार्तलक्षणानाम्** ક્ષેમકુશળનાં લક્ષણોમાં क्षेमकुशलके लक्षणोंमें, **अनिर्वेदः** ઉત્સાહ उत्साह, **निःसंशयकराणाम्** સંશય દૂર કરનારાંઓમાં संशय दूर करनेवालोंमें **वैद्यसमूहः** વૈદ્યોનો સમૂહ वैद्योंका समूह, **वैद्यगुणानाम्** વૈદ્યના ગુણોમાં वैद्यके गुणोंमें, **योगः** કર્મમાં કુશળતા कर्ममें कुशलता, **औषधीनाम्** ઔષધિઓમાં औषधियोंमें, **विज्ञानम्** વિશેષજ્ઞાન विशेषज्ञान, **साधनानाम्** સાધનોમાં साधनोंमें, **शास्त्रसहितः तर्कः** શાસ્ત્રયુક્ત તર્ક शास्त्रयुक्त तर्क, **कालज्ञान-** કાળજ્ઞાનના कालज्ञानके, **प्रयोजनानाम्** ફળોમાં फलोंमें, **संप्रतिपत्तिः** યથાકર્તવ્યતાનું અનુષ્ઠાન यथाकर्तव्यताका अनुष्ठान, **कालातिपत्तिहेतूनाम्** સમય ગુમાવવાના હેતુઓમાં समय गँवानेके हेतुओंमें, **अव्यवसायः** અનુદ્યોગ अनुद्योग, **निःसंशयकराणाम्** નિઃસંશય કરાવનારાંઓમાં निःसंशय करानेवालोंमें, **दृष्टकर्मता** પ્રત્યક્ષકર્મતા प्रत्यक्षकर्मता, **भयकराणाम्** ભય ઉત્પન્ન કરનારાંઓમાં भय पैदा करनेवालोंमें, **असमर्थता** અસામર્થ્ય असामर्थ्य, **बुद्धिवर्धनानाम्** બુદ્ધિ વધારનારાંઓમાં बुद्धि बढ़ानेवालोंमें, **तद्विद्यसंभाषा** તદ્વિદો સાથે ચર્ચા तद्विद्योंके साथमें चर्चा, **शास्त्राधिगम-** શાસ્ત્રજ્ઞાનના शास्त्रज्ञानके, **हेतूनाम्** હેતુઓમાં हेतुओंमें, **आचार्यः** આચાર્ય आचार्य, **अमृतानाम्** અમૃતોમાં अमृतोंमें, **आयुर्वेदः** આયુર્વેદ आयुर्वेद, **अनुष्ठेयानाम्** પાલન કરવા યોગ્યમાં पालन करने योग्योंमें, **सद्वचनम्** સત્પુરુષોનું વચન सद्वचन, **सर्वाहितानाम्** સર્વ અહિતોમાં सर्व अहितोंमें **असद्ग्रहणम्** અસત્નું ગ્રહણ असत्का ग्रहण, **सुखानाम्** અને સુખોમાં और सुखोंमें, **सर्वसंन्यासः इति** સર્વસંન્યાસ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે सर्वसंन्यास सबसे श्रेष्ठ है ॥ ४० ॥

४०. वार्त आर्त (झ. ड.)

,, कालज्ञानप्रयोजनानाम–फलज्ञानप्रयोजनानाम (घ.)

,, अव्यवसायः कालातिपत्तिहेतूनां – अव्यवसायः कालनिष्पत्तिहेतूनां (ग.)

,, ,, –व्यवसाय. फलप्राप्तिहेतूनां (ग.)

,, ,, –अनुद्योगो व्यवसायकालातिपत्तिहेतूनां (झ.)

,, असद्ग्रहणं–असंबद्धवचनमसंग्रहणं (घ. छ.)

,, –असद्वचननसंबद्धवचनं (ज.)

40. the Himalayas among the habitats of medicinal herbs; soma among herbs; an arid country among sanatoria; a wet country among insalubrious regions; obedience to physician's direction among the virtues of a patient; the physician among the factors of therapeutics; the disbeliever among those who are to be avoided; yielding to temptation among those that cause mortification; the disobedience of the patient among fatal prognostic symptoms; zest for

life among attributes of health; an assemblage of physicians among those that help to resolve doubts; practical skill among the qualities of a physician; applied scientific knowledge in pharmacology; reason supported by scripture among the means of knowledge; a sense of propriety among the results accruing from a knowledge of time; indolence among the causes of procrastination; practical work and observation among those that dispell doubts; incompetence among the causes of fear; clinical discussions among those that help to broaden one's understanding; the teacher among those who help one in the acquisition of learning; the science of life among elixirs; good precepts among those that deserve to be practised; a misunderstanding among those that are injurious; and the renunciation of all things among those that give happiness.

तेषां चिकित्सायामुपयोगः —

भवन्ति चात्र—

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं यद्द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥४१॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **अग्र्याणाम्** શ્રેષ્ઠ ભાવોનું श्रेष्ठ भावोंका, **यत्** જે जो **द्विपञ्चाशत्** બાવન છે बावन है, **उत्तरम्** અધિક જેમાં એવું अधिक जिसमें ऐसा, **शतम्** શત शत, **उद्दिष्टम्** કહ્યું છે અર્થાત્ એકસો બાવન શ્રેષ્ઠ ભાવો કહ્યા છે कहा है अर्थात् एकसो बावन श्रेष्ठ भावों कहे हैं, **एतत्** એ ये, **विकाराणाम्** વિકારોના विकारोंके, **विघाताय** નાશ માટે नाशके लिए, **अलम्** પૂરતા છે पर्याप्त हैं, **उपदिश्यते** એમ કહેવામાં આવે છે ऐसा कहा जाता है ॥ ४१ ॥

Here are verses again—

41. The foremost of their kind, numbering a hundred and fifty-two which have been enumerated above, are pronounced to be sufficient for curing all disorders.

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥४२॥

ये अर्थाः જે ભાવો जो भाव, **समानकारिणः** તુલ્ય કર્મ કરનારા છે समान कर्म करनेवाले हैं, **तेषाम्** તેઓમાંના उनमेंसे, **श्रेष्ठस्य** શ્રેષ્ઠનું श्रेष्ठका, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **कार्यकारित्वे** કાર્ય કરવામાં कार्य करनेमें, **ज्यायस्त्वम्** અધિકપણું अधिकता, **वरत्वमपि च** અને શ્રેષ્ઠપણું પણ और श्रेष्ठता भी, **उदाहृतम्** કહ્યાં છે कह दी है ॥ ४२ ॥

42. With regard to things that produce the same or similar results, the characteristics of the best among drugs having similar action as well as that which is the worst, and the main actions of drugs and the best of drugs productive of those effects have also been illustrated.

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम् ॥४३॥

वातपित्तकफानाम् વાયુ, પિત્ત ને કફના वायु पित्त और कफके, **प्रशमने** પ્રશમનમાં प्रशमन करनेमें, **यत् यत् च** જે જે जो जो, **हितम्** હિતકર છે हितकर है,

---

४२. येऽर्था -येऽपि (ग. थ.)
,, कार्यकर्तृत्वे वरत्वम्-कार्यकारित्वेऽवरत्वं (घ. थ.)
,, कार्यकर्तृत्वे कार्यकारित्वे (क च. छ ज.)
,, ,, -कार्यकर्तृत्वं (प.)
४३. कफानां-कफेभ्यः (घ. झ. त. थ.)

यत् च અને જે और जो, **उत्तमम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **व्याधिहरम्** વ્યાધિહર છે रोगहर है, **प्राधान्यतः** તે પ્રધાનપણે वह प्रधानतासे, **निर्दिष्टम्** બતાવ્યું છે दिखलाया है ॥४३॥

43. Whatever is most efficacious in allaying the discordance of vata, pitta and kapha has been laid down; likewise, whatever is best as a remedy in disease-conditions has also been laid down in the main.

एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥४४॥

एतत् આ यह, **निपुणम्** કુશળતાથી सावधानीसे, **निशम्य** સાંભળીને सुनकर, **चिकित्साम्** ચિકિત્સાનો चिकित्साका, **संप्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, **एवम्** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **कुर्वन्** કરનાર करनेवाला, **वैद्यः** વૈદ્ય वैद्य, **सदा** હમેશાં सदा, **धर्मकामौ** ધર્મ અને કામને धर्म और कामको, **समश्नुते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ४४ ॥

44. Having paid heed to these instructions, the skilful man should prescribe treatment. Acting thus, the physician enjoys constantly both the merits of virtue as well as worldly desires.

पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्—

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥४५॥

यत् જે जो, **पथः** શરીરરૂપ માર્ગનો शरीररूप मार्गका, **अनपेतम्** અપકાર નથી કરતું अपकार नहीं करता, **यत् च** અને જે और जो, **मनसः** મનને मनको, **प्रियम्** પ્રિય છે प्रिय है, **पथ्यम्** તે પથ્ય છે वह पथ्य है, **यत् च** તેમજ જે एवं जो, **अपथ्यम्** શરીરરૂપ માર્ગનો અપકાર કરે છે शरीररूप मार्गका अपकार करता हैं, **अप्रियम् च** અને મનને અપ્રિય છે और मनको अप्रिय है, **उक्तम्** તેને અપથ્ય કહ્યું છે उसको अपथ्य कहा है, **तत्** તે બાબતને उसको, **नियतम्** નિશ્ચિતપણે निश्चितरूपसे **न लक्षयेत्** નહિ જાણવી જોઈએ नहीं समझना चाहिए ॥४५॥

45. That is the wholesome regimen which does not impair the body system and which is pleasing to the mind. That which is not pleasing is the unwholesome regimen. This should not be regarded as an invariable rule.

द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनम्—

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥४६॥

हि કારણ કે क्योंकि, **तत् तत्** તે તે उस उस, **मात्रा-** માત્રા मात्रा, **काल-** કાળ काल, **क्रिया-** ક્રિયા क्रिया, **भूमि-** ભૂમિ भूमि, **देह-** દેહ देह, **दोष-** દોષ दोष, **गुणान्तरम्** અને ગુણભેદોને और गुणभेदोंको, **प्राप्य** પામીને पा कर, **ते ते** તે તે वे वे **भावाः** ભાવો भाव, **तथा तथा** તેવા તેવા અર્થાત્ પથ્ય કે અપથ્ય અને પ્રિય કે અપ્રિય वैसे वैसे अर्थात् पथ्य अथवा अपथ्य और प्रिय अथवा अप्रिय, **दृश्यन्ते** દેખવામાં આવે છે देखे जाते हैं ॥ ४६ ॥

46. This or that factor, by reason of variation in effects due to measure, time, mode of preparation, habitat of the drug, bodily constitution, and morbid humor, shows itself, either as wholesome or unwholesome condition.

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।
तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥४७॥

तस्मात् તેથી इसलिए, **स्वभावः** સ્વભાવ स्वभाव, **तथा** તથા तथा, **मात्रादिः** માત્રા આદિ मात्रा आदि, **आश्रयः** આશ્રય आश्रय, **निर्दिष्टः** બતાવ્યા છે बतलाये

४४. निपुणम्–निपुणः (च.छ.)

४५. लक्षयेत्–लक्ष्यते (क.ग.च.छ.थ.)

४७. प्रयोज्यं सिद्धिम्–योज्यं संसिद्धिम् (ग.थ.)

है, सिद्धिम् સિદ્ધિને सिद्धिको, इच्छता ઇચ્છનાર વૈદ્યે चाहनेवाले वैद्यको, तत् તે उन, उभयम् બન્નેનો दोनोंका, अपेक्ष्य વિચાર કરી विचार करके, कर्म કર્મનો कर्मका, प्रयोज्यम् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. Hence it is that we have described the innate nature of substances and their dependence (for their wholesome effect etc.) on measure and the rest. Accordingly one who desires success should devise treatment with due consideration of both these factors.

धान्यादयो नव आसवयोनयः—

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः ।

भगवतः ભગવાન भगवान, आत्रेयस्य આત્રેયનું आत्रेयके, तत् તે उस, वचनम् વચન वचनको, अनुनिशम्य સાંભળી सुनकर, पुनः अपि ફરીને પણ फिर भी, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयसे, उवाच કહ્યું कहा, भगवता આપે आपने, अयम् આ यह, केवलः બધો सारा, अर्थः વિષય विषय, यथोद्देशम् ઉદ્દેશ અનુસાર उद्देशके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः કહી દેખાડયો છે कह दिया है, अस्माभिः અને અમે और हम लोगोंने, श्रुतः च સાંભળ્યો છે सुना है;

48-(1). Having listened to this statement of the worshipful Atreya, Agnivesa asked the worshipful teacher once again. "This subject has been dealt with exhaustively as purposed, by your worship, and we too, have followed it (diligently).

आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

इदानीम् હવે अब, आसवद्रव्याणाम् આસવ દ્રવ્યોનું आसवद्रव्योंका, अनतिसंक्षेपेण બહુ સંક્ષેપ વગર बहुत संक्षेपसे रहित, उपदिश्यमानम् કહેવામાં આવતા कहे जाते, अनपवादम् અપવાદ વગરના अपवाद रहित, लक्षणम् લક્ષણને लक्षणको, शुश्रूषामहे इति સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ सुनना चाहते हैं ॥ ४८ ॥

48. Now we desire to listen to an unexceptionable description of sprituous beverages given (by your reverence) in not too brief a manner."

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश ! संग्रहेणाष्टौ शर्करानवमीकाः ।

तम् તેને उससे, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, धान्य- ધાન્ય धान्य, फल- ફળ फल, मूल- મૂળ मूल, सार- સાર सार, पुष्प- પુષ્પ पुष्प, काण्ड- કાંડ काण्ड, पत्र- પત્ર पत्र, त्वचः છાલ छाल, शर्करानवमीकाः અને નવમી સાકર સાથે नवमी शर्करा सहित, संग्रहेण સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, अष्टौ આઠ आठ, आसवयोनयः આસવને ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યો आसवके कारण द्रव्य, भवन्ति છે हैं;

49-(1). To him replied the worshipful Atreya—"O! Agnivesa, eight in brief are the sources of sprituous liquors viz., grains, fruits, roots, pith, flowers, stalks, leaves and barks and the ninth is sugar.

पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिनिर्देशः—

तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध ।

४८. अनुनिशम्य—निशम्य (च.)

४९. शर्करानवमीकाः—शर्करा नवमी (क. ख. ग.)
,, ,, —शर्करानवम्यः (घ)
,, पथ्यतमानामासवानाम्—पथ्यतमासवानाम् (ज.)

द्रव्य- દ્રવ્યોના द्रव्योंके, **संयोग-** સંયોગ संयोग, **करणतः** અને સંસ્કારથી और संस्कारसे, **अपरिसंख्येयासु** અસંખ્ય થતી असंख्य बनती हुई, **तासु एव** તેઓમાંજ उन्हीमें, **यथापथ्यतमानाम्** મુખ્ય મુખ્ય પથ્યતમ मुख्य मुख्य पथ्यतम, **आसवानाम्** આસવોની आसवोंकी, **चतुरशीतिम्** ચોરાસીની સંખ્યાને चोरासीकी संख्याको, **निबोध** જાણો जान लो;

49-(2). Now listen to the enumeration of the 84 varieties of Asavas which are considered the most wholesome out of the innumerable varieties resulting from different combinations of the above-mentioned ingredients.

तद्यथा—सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति,

तद् यथा જેવાકે जैसे कि, **सुरा** સુરા सुरा, **सौवीर-** સૌવીર सौवीर, **तुषोदक-** તુષોદક तुषोदक, **मैरेय-** મૈરેય मैरेय, **मेदक-** મેદક मेदक, **धान्याम्लाः** અને ધાન્યામ્લ और धान्याम्ल, **षट्** એ ૭ ये छः, **धान्यासवाः** ધાન્યાસવ धान्यासव, **भवन्ति** છે हैं;

49-(3). Sura, Sauveera, Tushodaka, Maireya, Medaka, and Dhanyamla are made from corn.

मृद्वीकाखर्जूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरूषकाभयामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपित्थकुवलबदरकर्कन्धुपीलुप्रियालपनसन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षकपीतनोदुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति,

मृद्वीका- દ્રાક્ષ द्राक्ष, **खर्जूर-** ખજૂર खर्जूर, **काश्मर्य-** શીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, **धन्वन-** ધામણ धन्वन, **राजादन-** રાયણ खीरनी, **तृणशून्य-** કેતકી केनकी, **परूषक-** ફાલસા फालसा, **अभया-** હરડે हरड़, **आमलक-** આમળાં आंवला, **मृगलिण्डिका-** કરપટાં घोगर, **जाम्बव-** જાંબુ जामून, **कपित्थ-** કોઠ कैथ, **कुवल-** મોટાં બોર बड़े बेर **बदर-** બોર बेर, **कर्कन्धु-** ચણીબોર झड़बेर, **पीलु-** પીલુ पीलु, **प्रियाल-** ચારોળી चिरौंजी, **पनस-** ફણસ कटहल, **न्यग्रोध-** વડ वरगद, **अश्वत्थ-** પીપળો पीपल, **प्लक्ष-** પીપળ पिलखन, **कपीतन-** પારસપીપળો पारसपीपल, **उदुम्बर-** ઉંબરો गूलर, **अजमोद-** અજમોદ अजमोद, **शृङ्गाटक** શીંગોડાં सिंघाड़े, **शङ्खिनी-** આંખફૂટામણી शंखिनी, **फलासवाः** એ ફળોના આસવો इन फलोंके आसव, **षड्विंशतिः** છવ્વીસ छब्बीस, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

49-(4). Grapes, date, fruits of white teak, common Indian linder, Indian ape flower, screw pine, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, goose berry, jambul, wood apple, jujube, small jujube, wild jujube, tooth brush tree, buchanan's mango, Indian jack, banyan, holy fig, yellow-barked fig, flowering peepul, gular fig, celery seeds, Indian water-chestnut, and ctenolepis—these are the six and twenty fruits from which fruit-wines are manufactured.

विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृद्दन्तीद्रवन्तीबिल्वोरुबूकचित्रकमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति,

विदारिगन्धा- શાલવણ शालपर्णी **अश्वगन्धा-** આસન असगन्ध, **कृष्णगन्धा-** સરગવાનાં બીજ सहिजनके बीज, **शतावरी-** શતાવરી शतावरी, **श्यामा-** કાળું નસોતર काली निशोथ, **त्रिवृत्-** નસોતર निशोथ, **दन्ती-** દન્તી दन्ती, **द्रवन्ती-** રતનજોત मुगलई एरण्ड, **बिल्व-** બીલી बेलगिरी, **उरुबूक-** એરંડો एरण्ड, **चित्रकमूलैः** અને ચિત્રક એઓનાં મૂળોથી और चित्रक इनके मूलोंसे, **एकादश** અગિયાર ग्यारह, **मूलासवाः** મૂલાસવો मूलासव, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

४९. सौवीर–सौवीरक (च)
,, धान्याम्लाः–धान्याम्बुष्ठाः (ख ध ठ.)
,, आमलक–आमलकविभीतक (ग.)
,, जाम्बव–जम्बीर (द.प.)

49-(5). Ticktrefoil, winter cherry, drumstick, climbing asparagus, black turpeth, red physic-nut, physic-nut, bael, red-flowered castor-oil plant and white-flowered leadwort are the eleven plants from whose roots, root-wines are manufactured.

शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दनखदिरकदर - सप्तपर्णार्जुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुक्ति - शिंशपाशिरीषवञ्जलधन्वनमधूकैः सारासवा विंशति र्भवन्ति,

शाल- શાલ साक, **प्रियक-** અસન खरक, **अश्वकर्ण-** અશ્વકર્ણ साल, **चन्दन-** ચન્દન चन्दन, **स्यन्दन-** તણછ तिनिश, **खदिर-** ખેર खैर, **कदर-** સફેદ ખેર सफेद खैर, **सप्तपर्ण-** સાતવન सतवन, **अर्जुन-** અર્જુન अर्जुन, **असन-** બીઓ विजयसार, **अरिमेद-** હરમો બાવળ रेवां, **तिन्दुक-** ટીંબરવો तेंदू, **किणिही-** કિણિહી सफेद शिरीष, **शमी-** ખીજડી शमी, **शुक्ति-** બોર वेर, **शिंशपा-** સીસમ शीशम, **शिरीष-** સરસડો शिरीष, **वञ्जल-** વાળુંજ वञ्जल, **धन्वन-** ધામણ धावन, **मधूकैः** અને મહુડાથી और महुडेसे, **विंशतिः** વીસ बीस, **सारासवाः** સારાસવ सारासव, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

49-(6). Sal, priyaka, small sal, sandalwood, oojein black wood, catechu, gum arabic tree, dita bark, arjun, spinous kino, white babool, false mangosteen, white sirisha, thamee, small jujube, sisoo sirisha, country-willow, common Indian lindem, mohwah—these are trees from whose pith, pith-wines are manufactured.

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति,

पद्म- પદ્મ पद्म, **उत्पल-** નીલ કમળ नीलोफर, **नलिन-** નલિન नलिन, **कुमुद-** કુમુદ कुमुद, **सौगन्धिक-** સૌગન્ધિક सौगन्धिक, **पुण्डरीक-** પુંડરીક पुण्डरीक, **शतपत्र-** શતપત્ર शतपत्र, **मधूक-** મહુડાં महुवेके फूल, **प्रियङ्गु-** ઘઉંલા फूलप्रियंगु, **धातकीपुष्पैः** અને ધાવડીનાં ફૂલોથી और धायके पुष्पोंसे, **दश** દશ दस, **पुष्पासवाः** પુષ્પાસવો पुष्पासव, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

49-(7). Red lotus, blue water-lily, indigo lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centi-petal lotus, mohwah, perfumed cherry, and fulsee flowers—these are the ten flowers from which flower-wines are manufactured.

इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति,

इक्षु- શેરડી बडी ईख, **काण्डेक्षु-** કાણ્ડેક્ષુ ऊख, **इक्षुवालिका-** ઇક્ષુવાલિકા इक्षुवालिका, **पुण्ड्रकचतुर्थाः** તથા ચોથી ધોળી શેરડી और चौथा पौंडा, **काण्डासवाः** એઓના કાંડોથી–સાંઠાઓથી ચાર કાંડાસવો इनके काण्डोंसे चार काण्डासव, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

49-(8). Sugar-cane, big sugar-cane ikshu-valika and white sugar-cane are the four plants from whose stems, stem-wines are manufactured.

पटोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः,

पटोल- પરવળ परवल, **ताडक-** તથા તાડ એઓનાં પાનથી और ताड इनके पत्रोंसे, **द्वौ** બે दो, **पत्रासवौ** પત્રાસવ पत्रासव, **भवतः** થાય છે होते हैं;

49-(9). Wild snake gourd and palmyra palm are the two plants from whose leaves leaf-wines are manufactured.

---

४९. मधूकैः सारासवा—मधूकराजादनसारासवा (प.)
,, ,, —मधूकसारासवा (ध. च.)

४९. पटोलताडक—पटोलताडकौ (ध.)
,, ,, —पटोलतमाल (प.)

तिल्वकलोध्रैलवालुकक्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति ।

तिल्वक- તિલ્વક तिल्वक. लोध्र- લોધર लोध्र. एलवालुक એલુવા आलूवालू, क्रमुकचतुर्थाः અને ચોથા પઠાણી લોધર और चौथा पठानी लोध, त्वगासवाः એઓની છાલથી इनकी छालसे, त्वगास्रवाः ચાર ત્વગાસવ चार त्वगासव, भवन्ति થાય છે होते हैं, शर्करासवः શર્કરાસવ शर्करासव, एकः एव इति એક જ છે एक ही है;

49-(10). Tilvaka, lodh, cherry, and pathani lodh are the four plants from whose barks, bark-wines are manufactured. Sugar is the only thing from which sugar-wine is manufactured.

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टा भवति ।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, परस्परेण પરસ્પર परस्पर, असंसृष्टानाम् ન મળેલાં न मिले हुए, आसवद्रव्याणाम् આસવદ્રવ્યોના आसव द्रव्योंके, एषाम् આ इन, आसवानाम् આસવોની आसवोंकी, चतुरशीतिः ચોરાસીની સંખ્યા चोरासीकी संख्या, उपनिर्दिष्टा भवति इति કહી છે कही है;

49-(11). The eighty-four varieties here mentioned are all produced severally from the different fermentable ingredients unmixed with each other.

आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च, आसवशब्दस्य निरुक्तिः—

एषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयोगविभागविस्तारस्त्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च ।

आसुतत्वात् આસુત થયેલા હોવાથી आसुत होनेके कारण, एषाम् આ इन, आसवानाम् આસવોની आसवोंकी, आसवसंज्ञा આસવસંજ્ઞા છે आसवसंज्ञा है, एषाम् એઓના इनके, द्रव्यसंयोग- દ્રવ્યોના સંયોગો द्रव्यके संयोग, विभागविस्तारः તથા વિભાગનો વિસ્તાર तथा विभागका विस्तार, संस्कारश्च અને સંસ્કાર और संस्कार, बहुविधकल्पः ઘણા પ્રકારવાળા છે बहुत प्रकारके हैं;

49-(12). All these fermented wines are so called because they are obtained by fermentation. Unlimited are the combinations and permutations of which these ingredients are capable and likewise they admit of diverse methods of preparation.

यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्—

यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तैषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

यथास्वम् પોતપોતાના अपने अपने, संयोग- સંયોગ संयोग, संस्कार- અને સંસ્કારો વડે और संस्कारोंसे, संस्कृताः સંસ્કૃત થયેલા संस्कृत हुए, आसवाः આસવો आसव, स्वम् પોતાનું अपना, कर्म કાર્ય कार्य, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं, तत् तत् તે તે उस उस, कार्यम् કાર્યને कार्यको, अभिसमीक्ष्य જોઈ વિચારી लक्ष्य करके, तेषाम् तेषाम् તે તે उन उन, आसवानाम् આસવોના आसवोंके, ते ते તે તે वे वे, संयोग- સંયોગ संयोग, संस्कार- સંસ્કાર संस्कार, देश- દેશ देश, काल- કાળ काल, मात्रादयः च અને માત્રા આદિ और मात्रा आदि, भावाः ભાવો भाव, समुपदिश्यन्ते इति કહેવામાં આવે છે कहे जाते हैं ॥ ४९ ॥

49. Agreeably to their nature and by virtue of the modification resulting from combination and preparation,

४९. उपनिर्दिष्टा—उपदिष्टा
,, विभागविस्तारः—विभागः (घ.)
,, बहुविधविकल्पः—बहुविधविकल्पाः (ग. ङ.)

४९. यथास्वं—यथास्वयोनि (घ.)
,, स्वं कर्म—स्वं स्वं कर्म (छ.)
,, ,, —स्वकर्म (घ. ठ.)
,, देशकाल—देशकालस्थापना (ख. घ.)

the wines manifest specific properties; and combination, preparation, time place, and mode of preservation, dose etc., are prescribed in relation to particular wines in view of particular desired results.

आसवानां साधारणगुणाः—

भवति चात्र—

मनःशरीराग्निबलप्रदाना-
मस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवाना-
मशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ५० ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें,भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, मनः- મન मन, शरीर- શરીર शरीर, अग्नि- અને અગ્નિના और अग्निके, बलप्रदानाम् બળ દેનારા बलको देनेवाले, अस्वप्न- અનિદ્રા अनिद्रा, शोक- શોક शोक, अरुचि- તથા અરુચિનો तथा अरुचिको, नाशनानाम् નાશ કરનારા नष्ट करनेवाले, संहर्षणानाम् અને મનને પ્રફુલ્લ કરનારા और मनको प्रफुल्ल करनेवाले, प्रवर- ઉત્તમ उत्तम, आसवानाम् આસવોની आसवोंकी, एषा આ यह, चतुरुत्तरा ચાર છે અધિક જેમાં એવી चार हैं अधिक जिसमें ऐसी, अशीतिः એંસીની સંખ્યા अस्सीकी संख्या, उक्ता કહી છે कही है ॥ ५० ॥

Here is a verse again—

50. Thus have been enumerated the 84 kinds of the best wines, which promote strength of mind, body and digestive fire, dispel insomnia, depression and anorexia and induce exhilaration.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि
तत्त्वेन चाहारविनिश्चयं च ।
उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन्
मुनिस्तथाऽग्र्याणि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिः મુનિ આત્રેયે मुनि आत्रेयने, अस्मिन् આ इस, यज्जःपुरुषादिके યજ્જઃપુરુષીય અધ્યાયમાં यज्जःपुरुषीय अध्यायमें, शरीर- શરીર शरीर, रोग- અને રોગના और रोगके, प्रकृतौ કારણોમાં कारणोंमें, मतानि ઋષિઓના મત ऋषियोंके मत, तत्त्वेन તત્ત્વપૂર્વક तत्त्वपूर्वक, आहारविनिश्चयम् च આહારનો નિર્ણય आहारका निर्णय, तथा अग्र्याणि શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યો श्रेष्ठ द्रव्य, वरासवान् च અને ઉત્તમ આસવો और उत्तम आसव, उवाच કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The origin of man", the sage has described the source of body and disease, and the different schools of thought thereon, the rules concerning diet and lastly the most excellent among the wines.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, यज्जःपुरुषीयः 'યજ્જઃપુરુષીય' 'यज्जःपुरुषीय', नाम નામનો नामका, पञ्चविंशः પચીસમો पचीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled "The origin of man" is completed.

५१. विनिश्चयं च–विनिश्चयो यः (ज.थ.)

षड्विंशोऽध्यायः ।

છવ્વીસમો અધ્યાય अध्याय छब्बीसवाँ

Chapter XXVI

आत्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः —

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'आत्रेयभद्रकाप्यीयम्' 'આત્રેયભદ્રકાપ્યીય' નામના 'आत्रेयभद्रकाप्यीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

महर्षीणां समितौ रसाहारविनिश्चये कथा—

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो बडिशश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजां वरः ॥५॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥

आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, भद्रकाप्यः च ભદ્રકાપ્ય भद्रकाप्य, तथा एव તેમજ और, शाकुन्तेयः च શાકુન્તેય शाकुन्तेय, मौद्गल्यः મૌદ્ગલ્ય मौद्गल्य, पूर्णाक्षः च एव પૂર્ણાક્ષ पूर्णाक्ष, कौशिकः કૌશિક ગોત્રનો कौशिक, हिरण्याक्षः च હિરણ્યાક્ષ हिरण्याक्ष, यः જે जो, कुमारशिराः કુમારશિરા कुमारशिरा, नाम નામના नामका, अनघः પાપરહિત पापरहित, भरद्वाजः ભરદ્વાજ भरद्वाज, सः च ते वह, मतिमताम् બુધ્ધિમાન પુરુષોમાં बुद्धिमानोंमें, वरः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, श्रीमान् શ્રીમાન श्रीमान, राजा રાજા राजा, वार्योविदः च एव વાર્યોવિદ वार्योविद, वैदेहः વિદેહનો विदेहका, राजा રાજા राजा, निमिः च નિમિ निमि, महामतिः મહામતિ महामति, बडिशः च બડિશ बडिश, बाह्लीकभिषजाम् બાહ્લીક વૈદ્યોમાં बाह्लीक वैद्योंमें, वरः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, बाह्लीकः બાહ્લીક દેશના बाह्लीक देशका, काङ्कायनः च કાંકાયન काङ्कायन, एते એ जो, श्रुत-वयो-वृद्धाः જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ विद्यावृद्ध और वयोवृद्ध, जितात्मानः જિતેંદ્રિય जितेन्द्रिय, विजिहीर्षवः અને વિહાર કરવાની ઇચ્છાવાળા और विहार करनेकी इच्छावाले, महर्षयः મહર્ષિઓ महर्षि, रम्ये રમણીય रम्य, चैत्ररथे ચૈત્રરથ चैत्ररथ, वने વનમાં वनमें, समीयुः એકઠા થયા एकत्रित हुए ॥३–६॥

3-6. Atreya, Bhadrakapya, Sakunteya, Maudgalya, Purnaksha and Kausika Hiranyaksha, the sinless Bharadwaja known as Kumarasira, the auspicious Varyovida—king and best among men of intelligence, king Nimi of Videha, and Badisa the highly enlightened, Kankayana of the Bahlika country and foremost of the Bahlika physicians—all these, who were advanced in learning and age, disciplined souls and sages, while on a ramble, met in the pleasant wood called Chaitraratha.

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।
बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

तत्र ત્યાં वहां, उपविष्टानाम् બેઠેલા बैठे हुए, अर्थविदाम् અર્થજાણનાર अर्थवेत्ता, तेषाम् તેઓની उनकी, सम्यक् યથાર્થ यथार्थ, रस- રસદ્વારા रसद्वारा, आहार-

३. शाकुन्तेय°—शाकुनेय° (ग.)
५. महामतिः—महामुनिः (ग. च. थ.)

આહારના आहारके, विनिश्चये નિશ્ચયની બાબતમાં निश्चयके लिए, इयम् આ यह, अर्थवती અર્થપૂર્ણ अर्थवती, कथा વાત कथा, बभूव થઈ हुई ॥ ७ ॥

7. The following significant discussion took place among these connoisseurs who were seated together there.

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः, स पुनरुदकादनन्य इति ।

भद्रकाप्यः ભદ્રકાપ્યે भद्रकाप्यने, उवाच કહ્યું कहा, रसः રસ रस, एकः એક एक, एव इति એમ જ છે ऐसा ही है, यम् જેને जिसे, कुशलाः કુશળ મનુષ્યો पण्डित लोग, पञ्चानाम् પાંચ पांच, इन्द्रियार्थानाम् ઇન્દ્રિયોના વિષયમાંનો इन्द्रियोंके विषयोंमेंसे, अन्यतमम् એક एक, जिह्वावैषयिकम् જીભથી ગ્રહણ કરાતો जिह्वासे ग्रहण करने योग्य, भावम् ભાવ भाव, आचक्षते કહે છે कहते हैं, सः पुनः અને તે और वह, उदकात् જલથી जलसे, अनन्यः इति અભિન્ન છે अभिन्न है;

8-(1). Bhadrakapya said, "Taste is one. The experts declare it to be one of the five sense-objects, and is experienced by the palate and is not different from water".

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।

शाकुन्तेयः શાકુન્તેય शाकुन्तेय, ब्राह्मणः બ્રાહ્મણે કહ્યું ब्राह्मणने कहा, रसौ રસો रस, द्वौ इति બે છે दो हैं, छेदनीयः છેદનીય छेदनीय, उपशमनीयः च इति અને ઉપશમનીય और उपशमनीय;

8-(2). The brahmana named *S*akunteya declared, "Tastes are two. One is depletive and the other impletive".

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशमनीयसाधारणा इति ।

मौद्गल्यः મૌદ્ગલ્ય मौद्गल्य, पूर्णाक्षः પૂર્ણાક્ષે કહ્યું पूर्णाक्षने कहा, रसाः રસો रस, त्रयः इति ત્રણ છે तीन हैं, छेदनीय- છેદનીય छेदनीय, उपशमनीय- ઉપશમનીય उपशमनीय, साधारणाः इति અને સાધારણ और साधारण;

8-(3). Maudgalya Purnaksha averred, "Tastes are three—depletive, impletive and the common intermediate one".

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः, स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्चेति ।

कौशिकः કૌશિક कौशिक, हिरण्याक्षः હિરણ્યાક્ષે કહ્યું हिरण्याक्षने कहा, रसाः રસો रस, चत्वारः इति ચાર છે चार हैं, स्वादुः हितः च સ્વાદુ અને હિતકર स्वादु और हितकर, स्वादुः अहितः च સ્વાદુ અને અહિતકર स्वादु और अहितकर, अस्वादुः हितः च અસ્વાદુ અને હિતકર अस्वादु और हितकर, अस्वादुः अहितः च इति તથા અસ્વાદુ અને અહિતકર तथा अस्वादु और अहितकर;

8-(4). Then Kausika Hiranyaksha asserted, "Tastes are four in number—palatable and wholesome, palatable but unwholesome, unpalatable but wholesome, and unpalatable and unwholesome."

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः, भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः ।

कुमारशिराः કુમારશિરા कुमारशिरा, भरद्वाजः ભરદ્વાજે કહ્યું भरद्वाजने कहा, रसाः રસો रस, पञ्च इति પાંચ છે पांच हैं, भौम- ભૂમિસંબંધી भूमिसंबन्धी, औदक- જલસંબંધી जलसंबन्धी, आग्नेय- અગ્નિસંબંધી अग्निसंबन्धी, वायव्य- વાયુસંબંધી वायुसंबन्धी, आन्तरिक्षाः અને આકાશસંબંધી और आकाशसंबन्धी;

८. यं—तं (ग.)

,, शाकुन्तेयः—शाकुनेयः (ग.)

८. छेदनीयोपशमनीयसाधारणा इति—छेदनीयोपशमनीयौ साधारणश्चेति (ग.)

8-(5). Bharadwaja known also as Kumarsira then said, "There are five tastes; those that pertain to earth, water, fire, air and ether."

षड्रसा इति वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ।

वार्योविदः વાર્યોવિદ વાર્યોવિદ, राजर्षिः રાજર્ષિએ કહ્યું राजर्षिने कहा, रसाः રસો रस, षट् इति છ છે छः हैं, गुरु- ગુરુ गुरु, लघु- લઘુ लघु, शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्षाः અને રૂક્ષ और रूक्ष;

8-(6). The royal sage Varyovida exclaimed, "There are six tastes; the heavy, the light, the cold, the hot, the unctuous and the dry."

सप्त रसा इति निमिर्वैदेहः, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराः ।

वैदेहः વૈદેહ वैदेह, निमिः નિમિએ કહ્યું निमिने कहा, रसाः રસો रस, सप्त इति સાત છે सात हैं, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटु- તીખો कटु, तिक्त- કડવો तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, क्षाराः અને ક્ષાર और क्षार;

8-(7). Then Nimi of Videha declared, "Seven are the tastes; the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent and the alkaline."

अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गवः, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः ।

धामार्गवः ધામાર્ગવ धामार्गव, बडिशः બડિશે કહ્યું बडिशने कहा, रसाः રસો रस, अष्टौ इति આઠ છે आठ हैं, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटु- કટુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, क्षार- ક્ષાર क्षार, अव्यक्ताः અને અવ્યક્ત और अव्यक्त;

८. क्षाराव्यक्ताः — क्षाराः व्यक्ताः (य.)

8-(8.) "There are eight tastes", said Badisa Dhamargava. "The sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent, the alkaline and the imperceptible".

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्लीकभिषक्, आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

बाह्लीकभिषक् બાહ્લીક દેશના વૈદ્ય वाह्लीक देशके वैद्य, काङ्कायनः કાંકાયને કહ્યું कांकायनने कहा, आश्रय- આશ્રય आश्रय, गुण- ગુણ गुण, कर्म- કર્મ कर्म, संस्वाद- તથા સ્વાદના तथा स्वादके, विशेषाणाम् ભેદો भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् અસંખ્ય હોવાને લીધે असंख्य होनेसे, रसाः રસ रस, अपरिसंख्येयाः અસંખ્ય છે असंख्य हैं ॥८॥

8. "Innumerable are the tastes", affirmed Kankayana, the Bahlika physician, "because of the infinite nature of their substrata, qualities, actions and degrees".

षडेव रसा इति आत्रेयकृतो निश्चयः—

षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः ।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः पुनर्वसुः આત્રેય પુનર્વસુએ કહ્યું आत्रेय पुनर्वसुने कहा, रसाः રસ रस, षट् एव इति છજ છે छः ही हैं, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटु- કટુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषायाः અને કષાય और कषाय;

9-(1). "Six alone are the tastes", declared the worshipful Atreya Punarvasu. "They are the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter and the astringent.

तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकं, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं,

८. अपरिसंख्येयत्वात्—अपरिमेयत्वात् (ब. ज. झ. प)

स्वाद्वस्वादुता भक्तिः, हिताहितौ प्रभावौ, पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाः, तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः;

उदकम् જળ जल, **तेषाम्** તે इन, **षण्णाम्** છ छः, **रसानाम्** રસોનું रसोंका, **योनिः** આધારકારણ છે आधारकारण है, **छेदन-** શોધન शोधन, **उपशमने** અને ઉપશમન और उपशमन, **द्वे** બે दो, **कर्मणी** કર્મ છે कर्म हैं, **तयोः** તેઓના इनके, **मिश्रीभावात्** મિશ્રિત થવાથી मिश्रित होनेसे, **साधारणत्वम्** સાધારણતા થાય છે साधारणता होती है, **स्वादु-अस्वादुता** સ્વાદુતા અને અસ્વાદુતા स्वादुता और अस्वादुता, **भक्तिः** રુચિ છે रुचि है, **हित-** હિત हित, **अहितौ** અને અહિત और अहित, **प्रभावौ** પ્રભાવ છે प्रभाव है, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **विकृति-** વિકૃતિ विकृति, **विचार-** વિચાર विचार, **देश-** દેશ देश, **काल-** અને કાળને और कालके, **वशाः** વશ अधीन, **पञ्चमहाभूत-** પંચમહાભૂત पञ्चमहाभूतोंके, **विकाराः** વિકારો विकार, **तु** તો तो, **आश्रयाः** આશ્રય છે आश्रय हैं, **द्रव्यसंज्ञकेषु** દ્રવ્ય કહેવાતા द्रव्यसंज्ञक, **तेषु** તે इन, **आश्रयेषु** આશ્રયોમાં आश्रयोंमें, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **लघु-** લઘુ लघु, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **रूक्ष-आद्याः** રૂક્ષ વગેરે रूक्ष आदि, **गुणाः** ગુણો છે गुण हैं;

9-(2). For all these six tastes, water is the source. Depletion and impletion are their two functions. From the coalescence of these two functions arises the third, the intermediate one. Palatability and unpalatability are but a matter of subjective predelection. Wholesomeness and unwholesomeness are the effects. Manifestation of the five proto-elements are merely the substrata, conditioned by the factors of nature, modification, combination, clime and season. There manifest in the substrata of the substances the qualities of heaviness, lightness, coldness, heat, unctuousness, dryness etc.

क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभिनिर्वृत्तम्;

क्षरणात् ક્ષરણ કરવાથી क्षरण करनेसे, **क्षारः** ક્ષાર કહેવાય છે क्षार कहाता है, **असौ** આ यह, **रसः** રસ रस, **न** નથી नहीं है, **अनेकरस-** અનેક રસવાળાં દ્રવ્યો માંથી अनेक रसवाले द्रव्योंसे, **समुत्पन्नम्** ઉત્પન્ન થયેલું उत्पन्न हुआ, **अनेकरसम्** અનેક રસવાળું अनेक रसवाला, **कटुक-** કટુ कटु, **लवण-** અને લવણ રસની और लवण रसकी, **भूयिष्ठम्** પ્રધાનતાવાળું प्रधानतावाला, **अनेक-** અનેક अनेक, **इन्द्रिय-अर्थ** ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી અર્થાત્ રૂપાદિથી इन्द्रियोंके विषयों अर्थात् रूपादिसे, **समन्वितम्** યુક્ત युक्त, **करण-** અને ભસ્મપરિસ્રાવણાદિ ક્રિયાથી और भस्मपरिस्रावणादि क्रियासे, **अभिनिर्वृत्तम्** તૈયાર થયેલું હોવાથી बनाया जानेके कारण, **तत्** તે यह, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય છે द्रव्य है;

9-(3). Alkali is so named because it alkalizes. It is not a taste but a substance derived from articles of various tastes. It possesses various tastes—the pungent and the salt tastes being only the most predominant; it has, besides, attributes which can be apprehended by more than one sense and is a manufactured product.

अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये;

रसानाम् રસોની रसोंकी, **अव्यक्तीभावः** અસ્ફુટતા अस्पष्टता, **तु** તો तो, **खलु** ખરેખર सचमुच, **प्रकृतौ**

१. भक्तिः—भक्तिद्वैषौ (क. ग. ब. छ. ध.)
,, तेष्वाश्रयेषु—तेषामाश्रयेषु (च.)

१. कटुक—कटु (ब. च.)
,, अव्यक्तीभावस्तु—अव्यक्तभावस्तु (च. ध.)

જલમાં जलमें, अनुरसे અનુરસમાં अनुरसमें, अनुरस- અથવા અનુરસથી अथवा अनुरससे, समन्विते वा युक्त युक्त, द्रव्ये દ્રવ્યમાં द्रव्यमें, भवति હોય છે रहती है;

9-(4). As regards the imperceptible taste it is found in their source which is water or in what is known as the after-taste or in things possessing such after-taste.

अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वान्न युक्तम्, एकैकोऽपि ह्येषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषापरिसंख्येयत्वात्, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते;

आश्रय- आदीनाम् આશ્રયાદિક आश्रय आदि, भावानाम् ભાવોના भावोंके, विशेष- ભેદોના भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् અસંખ્યપણાને લઈ अपरिसंख्येय होनेसे, तेषाम् તેઓનું इनका, पुनः વળી फिर, अपरिसंख्येयत्वम् અસંખ્યપણું असंख्येय होना, युक्तम् યોગ્ય युक्तिसंगत, न નથી नहीं है, हि કારણકે क्योंकि, एषाम् આ ૭ રસોમાંથી इन छः रसोंमेंसे, एक–एकः એક એક एक एक, अपि પણ भी, आश्रय-आदीनाम् આશ્રયાદિક आश्रय आदि, भावानाम् ભાવોના भावोंके, विशेषान् ભેદોને भेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् તેઓના અસંખ્યપણાને લઈ अपरिसंख्येय होनेके कारण, आश्रयते આશ્રય કરે છે आश्रय करता है, तस्मात् તેથી इससे, अन्यत्वम् રસોની ભિન્નતા रसोंकी भिन्नता, न च उपपद्यते થતી નથી नहीं बन जाती;

9-(5). These tastes cannot be said to be innumerable because of the innumerable variety of the substances in which those inhere. Even singly any of these tastes may be found in an innumerable variety of substances. Thereby, the taste does not increase in number like the substances.

१. विशेषानाश्रयते–विशेषमाश्रयते (ग.)

परस्परसंसृष्टभूयिष्ठत्वाच्च नैषामभिनिर्वृत्तिर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्माच्च संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ।

परस्पर- પરસ્પર एक दूसरेमें, संसृष्ट-भूयिष्ठत्वात् અધિક પ્રમાણમાં મળેલા હોવાથી अधिकतासे मिले होनेके कारण, एषाम् એઓની એ કે અધિક રસવાળાં દ્રવ્યોમાં इनकी, अभिनिर्वृत्तेः च ઉત્પત્તિ થવાથી उत्पत्ति होनेसे, गुण- ગુણ गुण, प्रकृतीनाम् તથા પ્રકૃતિની और प्रकृतिमें, अपरिसंख्येयत्वम् અસંખ્યતા असंख्येयता, न નથી नहीं, भवति થતી होता, तस्मात् તેથી इसलिए, बुध्धिमन्तः બુધ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान पुरुषों, संसृष्टानाम् મિશ્રિત मिलित, रसानाम् રસોનાં रसोंके, कर्म કર્મોનો कर्मोंका, न उपदिशन्ति ઉપદેશ આપતા નથી उपदेश नहीं करते;

9-(6). As these tastes are generally found in combination with one another, the qualities and actions which they display are not innumerable. It is therefore, that the wise do not describe the actions of the tastes in their combinations.

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणासंसृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥९॥

तत् च एव તે જ इसी, कारणम् કારણની कारणकी, अपेक्षमाणाः અપેક્ષા કરતા अपेक्षा करते हुए, परस्परेण પરસ્પર एक दूसरेसे, असंसृष्टानाम् ન મળેલા न मिले, षण्णाम् ૭ छः, रसानाम् રસોનાં रसोंके, लक्षणपृथक्त्वम् લક્ષણની ભિન્નતાનો पृथक् पृथक् लक्षणोंका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ આપશું उपदेश करेंगे ॥ ९ ॥

9. Owing to that reason, we shall describe the special characteristics of each of these six tastes severally.

१. तच्चैव कारणम्–तच्चैवं कारणम् (ग. घ.)
,, °मपेक्षमाणाः–°मवेक्षमाणाः (क. च. छ.)

सर्वद्रव्यं पाञ्चभौतिकम्—

अग्रे तु तावद्द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किंचिदभिधास्यामः।

अग्रे तु तावत् પ્રથમ તો प्रथम तो, द्रव्यभेदम् દ્રવ્ય-ભેદને द्रव्यभेदको, अभिप्रेत्य ઉદ્દેશીને लेकर, किञ्चित् કંઈક कुछ, अभिधास्यामः કહેશું कहेंगे;

10-(1). First of all we shall make a few observations with reference to the classification of substances.

तच्चेतनावदचेतनं चेति द्विविधम्, द्रव्याणां गुणाः कर्म च—

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नर्थे; तच्चेतनावदचेतनं च, तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः, कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ १० ॥

अस्मिन् આ इस, अर्थे પ્રકરણમાં प्रकरणमें, सर्वम् સર્વ सब, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, पाञ्चभौतिकम् પાંચ ભૂતોથી બનેલ છે पांचभौतिक है, तत् તે यह, चेतनावत् ચેતનાવાળું चेतन, अचेतनम् च અને ચેતના વગરનું છે और अचेतन है, शब्दादयः શબ્દાદિ અર્થાત્ શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધ शब्दादि अर्थात् शब्द-स्पर्श-रूप-रस तथा गन्ध, गुर्वादयः च અને ગુરુથી માંડી और गुरुसे लेकर, द्रवान्ताः દ્રવ સુધીના द्रव पर्यन्त, तस्य તેના इसके, गुणाः ગુણો છે गुण हैं, वमनादि વમનાદિક वमनादि, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારનું पांच प्रकारका, कर्म કર્મ कर्म, उक्तम् કહેવાઈ ગયું છે कहा गया है ॥ १० ॥

10. For the purpose of this science, all substances are products of the five proto-elements; substances are of two kinds—animate and inanimate. Their qualities are the five, beginning with heaviness and ending with fluidity. As regards their actions, we have already described their five-fold variety, comprising emesis etc.

पार्थिवादिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च—

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि, तान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैर्यकराणि;

तत्र તેમાં इनमें, गुरु- ગુરુ गुरु, खर- ખર खर, कठिन- કઠિન कठिन, मन्द- મન્દ मन्द, स्थिर- સ્થિર स्थिर, विशद- વિશદ विशद, सान्द्र- સાન્દ્ર सान्द्र, स्थूल- સ્થૂલ स्थूल, गन्ध- તથા ગંધ तथा गन्ध, गुण- એ ગુણની इन गुणकी, बहुलानि પ્રધાનતાવાળાં प्रधानतावाले, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, पार्थिवानि પાર્થિવ છે पार्थिव हैं, तानि તેઓ ये, उपचय- પુષ્ટિ पुष्टि, सङ्घात- કઠિનતા संघात, गौरव- ભારેપણું गुरुता, स्थैर्य- અને સ્થિરતા और स्थिरता, कराणि કરનારાં છે करते हैं;

11-(1). Among these, substances that are heavy, rough, hard, slow, stable, clear, dense and gross and abounding in the quality of odor pertain to the proto-element earth. They promote plumpness, compactness, heaviness and stability.

द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि, तान्युपक्लेदस्नेहबन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकराणि;

द्रव- દ્રવ द्रव, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीत- શીત शीत, मन्द- મંદ मन्द, मृदु- મૃદુ मृदु, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, रस- તથા રસ तथा रस, गुण- એ ગુણની इन गुणकी, बहुलानि પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્ય प्रधानतावाले द्रव्य, आप्यानि આપ્ય છે जलीय हैं, तानि તેઓ ये, उपक्लेद- ભીનાશ उपक्लेद, स्नेह- સ્નિગ્ધતા स्नेहन, बन्ध- બન્ધન बन्धन, विष्यन्द- વિષ્યન્દ विष्यन्द, मार्दव- કોમળતા मृदुता, प्रह्लाद- અને પ્રસન્નતા और प्रसन्नता, कराणि કરનારાં છે करते हैं;

11-(2). Substances that are fluid, unctuous, cold, slow, soft and slimy and abounding in the quality of taste

१०. अस्मिन्नर्थे—अस्मिन्नेवार्थे (च.)

११. मन्द—मन्दसर (छ. म. त. द.)

pertain to the proto-element water. They produce moisture, unctuousness, union, liquefaction, softness and delight.

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि;

उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **सूक्ष्म-** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **लघु-** લઘુ लघु, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **विशद-** વિશદ विशद, **रूप-** અને રૂપ और रूप, **गुण-** એ ગુણની इन गुणकी, **बहुलानि** પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો प्रधानतावाले द्रव्य, **आग्नेयानि** આગ્નેય છે आग्नेय हैं, **तानि** તેઓ ये, **दाह-** દાહ दाह, **पाक-** પાક पाक, **प्रभा-** પ્રભા प्रभा, **प्रकाश-** પ્રકાશ प्रकाश, **वर्ण-** અને વર્ણ और वर्णको, **कराणि** કરનારાં છે करते हैं;

11-(3). Substances that are hot, acute, subtle, light, dry and clear and abounding in the quality of form, pertain to the proto-element fire. They produce burning, digestion, radiance, lustre and color.

लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि;

लघु- લઘુ लघु, **शीत-** શીત शीत, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **खर-** ખર खर, **विशद-** વિશદ विशद, **सूक्ष्म-** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **स्पर्श-** અને સ્પર્શ और स्पर्श, **गुण-** એ ગુણની इन गुणकी, **बहुलानि** પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો प्रधानतावाले द्रव्य, **वायव्यानि** વાયવ્ય છે वायव्य हैं, **तानि** તેઓ ये, **रौक्ष्य-** રૂક્ષતા रूक्षता, **ग्लानि-** ગ્લાનિ ग्लानि, **विचार-** ગતિ गति, **वैशद्य-** વિશદતા विशदता, **लाघव-** અને હલકાપણું और लघुताको, **कराणि** કરનારાં છે करते हैं;

11-(4). Substances that are light, cold, dry, rough, clear and subtle and abounding in the quality of touch, pertain to the proto-element air. They produce dryness, depression, morbidity, clearness and lightness.

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दवसौषिर्यलाघवकराणि ॥११॥

मृदु- મૃદુ मृदु, **लघु-** લઘુ लघु, **सूक्ष्म-** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **श्लक्ष्ण-** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **शब्द-** અને શબ્દ और शब्द, **गुण-** એ ગુણની इन गुणकी, **बहुलानि** પ્રધાનતાવાળાં દ્રવ્યો प्रधानतावाले द्रव्य, **आकाश-आत्मकानि** આકાશીય છે आकाशीय हैं, **तानि** તેઓ ये, **मार्दव-** મૃદુતા मृदुता, **सौषिर्य-** છિદ્રયુક્તપણું सुषिरता, **लाघव-** અને હલકાપણું और लघुताको, **कराणि** કરનારાં છે करते हैं ॥ ११ ॥

11. Substances that are soft, light, subtle and smooth and abounding in the quality of sound, pertain to the proto-element ether. They produce softness, porousness and lightness.

सर्वेषामेव द्रव्याणामौषधत्वे युक्तिः —

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥१२॥

अनेन આ इस, **उपदेशेन** નિરૂપણથી उपदेशसे, **ताम् ताम्** તે તે उस उस, **युक्तिम्** યુક્તિને युक्तिको, **तम् तम्** અને તે તે और उस उस, **अर्थम् च** પ્રયોજનને प्रयोजनको, **अभिप्रेत्य** ઉદ્દેશીને लक्ष्य करके, **जगति** જગતમાં जगतमें, **अनौषधिभूतम्** ઔષધરૂપ ન હોય એવું औषधरूप न हो ऐसा, **किञ्चित्** કોઈ પણ कोई भी, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **न उपलभ्यते** મળતું નથી नहीं मिलता ॥ १२ ॥

12. In the light of this knowledge, there is in the world no substance that may not be used as medicine in this or that manner for this or that purpose.

११. पाकप्रभा—पाकताप (ग. प.)

,, वायव्यानि—वायवीयानि (ग.)

१२. नानौषधिभूतम्—नानौषधभूतम् (क. ग. घ. च.)

द्रव्यकर्मवीर्याधिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्—

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति;

द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, **तु** વળી फिर, **केवलम्** કેવળ केवल, **गुण-** ગુણના गुणके, **प्रभावात्** પ્રભાવથી प्रभावसे, **एव** જ ही, **कार्मुकाणि** કર્મ કરવામાં શક્તિમાન कर्म करनेमें समर्थ, **न भवन्ति** થતાં નથી नहीं होते;

13-(1). It is not exclusively by virtue of their qualities that substances are active.

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं; यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

हि કેમકે क्योंकि, **द्रव्यप्रभावात्** દ્રવ્યના (પોતાના) પ્રભાવથી द्रव्यके (अपने) प्रभावसे, **गुणप्रभावात्** ગુણના પ્રભાવથી गुणके प्रभावसे, **द्रव्य-** તથા દ્રવ્ય तथा द्रव्य, **गुण-** અને ગુણ બન્નેના और गुण दोनोंके, **प्रभावात् च** પ્રભાવથી प्रभावसे, **तस्मिन् तस्मिन्** તે તે उस उस, **काले** કાળે कालमें, **तत् तत्** તે તે उस उस, **अधिकरणम्** સ્થાન अधिकरणको, **आसाद्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, **ताम् ताम् च** તે તે उस उस, **युक्तिम्** યુક્તિને युक्तिको, **तम् तम् च** અને તે તે और उस उस, **अर्थम्** પ્રયોજનને प्रयोजनके, **अभिप्रेत्य** અનુસરી अनुसार, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **यत्** જે जो, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **तत्** તે वह, **कर्म** કર્મ कर्म, **येन** જેના વડે जिसके द्वारा, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **तत्** તે वह, **वीर्यम्** વીર્ય वीर्य, **यत्र** જે સ્થાને जहां पर, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **तत्** તે वह, **अधिकरणम्** અધિકરણ अधिकरण, **यदा** જ્યારે जब, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **सः** તે वह, **कालः** કાળ काल, **यथा** જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **सः** તે वह, **उपायः** ઉપાય उपाय, **यत्** અને જે और जो, **साधयन्ति** સિદ્ધ કરે છે सिद्ध करते हैं, **तत्** તે वह, **फलम्** ફળ છે फल है ॥ १३ ॥

13. Whatever, therefore, substances do, whether by virtue of their nature as substances, or by virtue of their qualities, or by virtue of both their substantive and qualitative natures, in any given time, at any given place, having been administered in a given mode, with a given result in view—all that is their action. Whereby they act is the potency. Wherein they act is the place. When they act is the time. How they act is the omde. What they achieve is the result.

द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिषष्टिविधो भेदः—

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

एषाम् च એઓના इनका, **भेदः** ભેદ भेद, **द्रव्य** દ્રવ્યના द्रव्यके, **देश-** દેશના देशके, **काल-** અને કાલના और कालके, **प्रभावात्** પ્રભાવને લઈ प्रभावसे, **त्रिषष्टि-** ત્રેસઠ तरेसठ, **विध-** પ્રકારના प्रकारके, **विकल्पः** વિકલ્પ વાળો विकल्पयुक्त, **भवति** થાય છે होता है, **तम्** તેનો इसका, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ १४ ॥

14. The variation in tastes, giving rise to their sixty-three-fold classification, proceeds from the varying influence of substance, place and of time. This we shall now describe.

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥१५॥

१३. द्रव्याणि कार्मुकाणि–कार्मुकाणि (ख.)
,, भवन्ति–स्युः (च.)
,, तत्तदधिकरणं–तत्तदधिष्ठानं (च. अ. त.)

स्वादुः મધુરરસ मधुररस, **शेषैः** પોતાનાથી ભિન્ન બાકીના अपनेसे भिन्न अवशिष्ट, **अम्लादिभिः** અમ્લ આદિ રસોની સાથે अम्ल आदि रसोंके साथ, **अम्लादयः** અને અમ્લ વગેરે રસો પોતાનાથી ભિન્ન બાકીના રસોની સાથે और अम्ल आदि रस अपनेसे भिन्न अवशिष्ट रसोंके साथ, **पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **योगम्** સંયોગને संयोगको, **यान्ति** પામે છે प्राप्त होते हैं, **एतानि** આવી રીતે આ इस तरह ये, **द्विरसानि** બે રસવાળાં दो रसवाले, **द्रव्याणि** દ્રવ્ય द्रव्य, **तु** તો तो, **पञ्चदश** પંદર થાય છે पंद्रह होते हैं ॥ १५ ॥

15. Sweet mixed with sour and other tastes, and sour and other tastes combined with the rest of them in their order make fifteen substances or abodes of the twin tastes.

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥१६॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **अम्लादि-** અમ્લ વગેરે રસોથી अम्लादिसे, **युक्तस्य** યુક્ત युक्त, **मधुरस्य** મધુર રસનો मधुररसका, **शेषैः** બાકીના લવણ વગેરે ચાર રસોની સાથે अवशिष्ट लवण आदि चार रसोंके साथ, **पृथक्** જુદો જુદો पृथक् पृथक्, **योगः** યોગ योग, **भवेत्** થાય છે होता है, **तथा** તે જ પ્રમાણે उसी तरह, **अम्लस्य** લવણથી યુક્ત અમ્લ રસનો બાકીના કટુ વગેરે ત્રણ રસોની સાથે જુદો જુદો યોગ થાય છે लवणसे युक्त अम्लरसका अवशिष्ट कटु आदि तीन रसोंके साथ पृथक् पृथक् योग होता है, **लवणस्य** કટુથી યુક્ત લવણ રસનો બાકીના બે રસોની સાથે જુદો જુદો યોગ થાય છે कटुसे युक्त लवण रसका अवशिष्ट दो रसोंके साथ पृथक् पृथक् योग होता है, **तथा कटोः** અને તિક્તથી યુક્ત કટુ રસનો બાકીના એક રસની સાથે યોગ થાય છે और तिक्तसे युक्त कटु रसका अवशिष्ट एक रसके साथ योग होता है, **यथासंख्यम्** આ પ્રમાણે ગણત્રી અનુસાર इस तरह संख्याके अनुसार, **त्रिरसानि** ત્રણ રસવાળાં तीन रसोंवाले, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **विंशतिः** વીસ बीस, **उक्तानि** કહ્યાં છે कहे हैं ॥ १६½ ॥

16-16½. The sweet combining separately with each of the remaining five tastes of sour etc., forms five binary tastes. Similarly, the other tastes too, beginning with sour, combine with each other to form ten fresh binary groups of tastes. There are thus altogether fifteen separate binary groups and tastes. The sweet, sour, salt and the pungent tastes, which have combined separately with each of the tastes beginning with the sour, combine again severally with one of the remaining tastes in the given order to yield twenty distinct groups of trinary tastes.

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥१७॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥१८॥

चतुष्केण ચાર રસના સમૂહથી चार रसोंके समूहसे, **तु** વળી फिर, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **पञ्चदश च** પંદર पंद्रह, **वक्ष्यन्ते** કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे, **स्वादु-** મધુરરસ मधुररस, **अम्लौ** તથા ખાટો રસ तथा अम्लरस, **सहितौ** ભેળા મળી साथ होकर, **लवणाद्यैः** લવણ વગેરે ચાર રસોની સાથે लवणादि चार रसोंके साथ, **पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **योगम्** યોગને योगको, **गतौ** પામી प्राप्त होकर, **शेषैः** બાકીના તિક્ત, કષાય અને કટુરસની સાથે अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके साथ, **पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **योगम्** યોગને योगको, **चतुष्क-रस-संख्यया** ચાર રસના સમૂહની ગણતરીથી चार रसके समूहकी गणनासे, **यातः** પામે છે प्राप्त करते हैं ॥ १७-१८ ॥

17-18. The quaternary groups of tastes are stated to be fifteen. They

१७. योगं—युक्तौ (क. छ.)
१८. पृथग्गतौ—पृथग्गतैः (क. च. छ.)

are formed thus. The binary group of sweet and sour tastes, combines in six different ways with any two of the remaining tastes beginning with salt. They thus form quaternary groups of tastes.

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक्।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ तथा ॥१९॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥२०॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

तद्वत् એ પ્રમાણે इसी प्रकार, स्वादुलवणौ સ્વાદુ અને લવણ स्वादु और लवण, सहितौ ભેળા મળી साथ मिलकर, कटु-आदिभिः કટુ વગેરે ત્રણ રસોની સાથે कटु आदि तीन रसोंके साथ, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, युक्तौ યોગને પામી योगको प्राप्त हो कर, शेषैः બાકીના તિક્ત અને કષાયરસની સાથે अवशिष्ट तिक्त और कषायरस के साथ, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, योगम् યોગને योगको, यातः પામે છે प्राप्त करते है, तथा તેવી રીતે उसी तरह, स्वादु-ऊषणौ સ્વાદુ અને કટુરસ બાકીના તિક્ત અને કષાયરસની સાથે યોગ પામે છે स्वादु और कटुरस अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, अम्ललवणौ અમ્લ અને લવણરસ अम्ल और लवणरस, सहितौ ભેળા મળી साथ मिलकर, कटु-आद्यैः કટુ, તિક્ત અને કષાયની સાથે कटु, तिक्त और कषायके साथ, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, संयुक्तौ યોગને પામી योगको प्राप्त हो कर, शेषैः બાકીના તિક્ત, કષાય અને કટુરસની સાથે अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके साथ, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, योगम् યોગને योगको, यातः પામે છે प्राप्त करते हैं, तथा તેવી રીતે उसी तरह, अम्लकटू અમ્લ અને કટુરસ अम्ल और कटुरस, शेषैः બાકીના તિક્ત અને કષાયરસની સાથે યોગ પામે છે अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, लवण ऊषणौ લવણ અને કટુરસ સાથે મળી लवण और कटुरस साथ मिलकर, सतिक्तौ તિક્ત-રસની સાથે યોગ પામી तिक्तरसके साथ योगको प्राप्त कर, कषायेण કષાયરસની સાથે कषायरसके साथ, युज्येते યોગને પામે છે योगको प्राप्त करते हैं ॥ १९-२०½ ॥

19-20½. Thereafter, the binary group of sweet and salt combining consecutively with pungent, bitter and astringent, forms with the addition of sour, astringent and pungent respectively, three separate quaternary groups of tastes. Thereafter, the binary group of sweet and pungent combining with the residuary binary group of bitter and astringent tastes, forms the quaternary group of tastes. Thus with the sweet taste as a constant factor, there are ten distinct groups of quaternary taste. Now bropping the sweet taste, the binary group of sour and salt combining consecutively with pungent, sour and astringent tastes, forms with the addition, respectively, of bitter, astringent and pungent tastes, three separate groups of quaternary taste. (1) Sour-salt-pungent-bitter, (2) Sour-salt-bitter-astringent, (3) Sour-salt-astringent-pungent. Now, dropping the salt taste, the binary group of sour and salt combine with the residuary dyad of bitter and astringent to form one fresh quaternary group of tastes. Finally, dropping both sweet and sour tastes, salt and pungent combine with astringent and bitter to form the fifteenth and last quaternary group of tastes.

षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥२१॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।

एकैकस्य એક એક રસને एक एक रसको, **अपवर्जनात्** **तु** છોડી દેવાથી छोड़ करके, **पञ्चरसानि** પાંચ રસવાળાં દ્રવ્યો पांच रसवाले द्रव्य, **षट्** છ છે छः हैं, **एकरसानि** **च** એક જ રસવાળાં દ્રવ્ય एक ही रसवाले द्रव्य, **षट्** છ છઃ, **एव** જ ही, **स्युः** છે हैं, **षट्- रसम्** અને છ રસવાળું દ્રવ્ય और छः रसवाला द्रव्य, **तु** તો तो, **एकम्** **एव** એકજ છે एक ही है, **आहुः** એમ આચાર્યો કહે છે इस प्रकार आचार्य कहते हैं ॥ २१½ ॥

21-21½. By dropping from the total complex of tastes, one taste at a time, there are formed six groups of quinary taste. There now remain the six groups of single tastes and the single group of six tastes.

रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां भेदोऽसंख्येयः —

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥२२॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥२३॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **रस-संख्यया** રસની સંખ્યાથી रसकी संख्यासे, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોની द्रव्योंकी, **त्रिषष्टिः** ત્રેસઠની સંખ્યા तरेसठकी संख्या, **निर्दिष्टा** કહી છે कही है, **रस-** રસની रसकी, **अनुरस-** અને અનુરસની और अनुरसकी, **कल्पनात्** કલ્પનાથી कल्पनासे, **त्रिषष्टिः** ત્રેસઠની સંખ્યા तरेसठकी संख्या, **तु** વળી पुनः, **असंख्येया** અસંખ્ય असंख्य, **स्यात्** થાય છે होती है, **हि** કારણકે क्योंकि, **रसाः** રસો रस, **तरतमाभ्याम्** ન્યૂનતાથી અને અધિકતાથી न्यूनता और अधिकतासे, **ताम्** તે उस, **संख्याम्** સંખ્યાનું संख्याका, **अतिपतन्ति** ઉલ્લંઘન કરે છે अतिक्रमण करते हैं ॥ २२-२३ ॥

22-23. In this manner are the substances divided into 63 groups according to the distribution of tastes. This number of sixty-three swells into an incomputable figure if the after-tastes are taken into count; likewise if the comparative and superlative degrees of tastes are taken into consideration, the sum goes beyond computation.

रसभेदासंख्येयत्वेऽपि चिकित्सार्थं त्रिषष्टिभेदकल्पना —

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥२४॥

संयोगाः રસોના સંયોગો रसोंके संयोग, **सप्तपञ्चाशत्** સત્તાવન છે सत्तावन हैं, **रसचिन्तकैः** **तु** પરંતુ રસનો વિચાર કરનારાઓએ परन्तु रसका विचार करनेवालोंने, **तत्र** સ્વસ્થ અને આતુરની ચિકિત્સાના પ્રયોગોમાં स्वस्थ और आतुरकी चिकित्साके प्रयोगोंमें, **योग्यत्वात्** હિતકારી હોવાથી हितकारी होनेसे, **रसानाम्** રસોની रसोंकी, **कल्पना** કલ્પના कल्पना, **त्रिषष्टिधा** ત્રેસઠ પ્રકારે तरेसठ प्रकारसे, **कल्पिता** કલ્પી છે की है ॥ २४ ॥

24. In view of the above, the experts conversant with the science of tastes, have in view limited the practical requirements of medicine, to 57 groups of combined tastes and 63 groups of all tastes, single and combined.

रसविकल्पयोगे युक्तिः —

क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥२५॥

सिद्धिम् સિદ્ધિ सफलता, **इच्छता** ઇચ્છનાર चाहनेवाले, **भिषजा** વૈદ્યે वैद्यको, **दोष-** દોષ दोष, **औषध-** ઔષધ औषध, **आदीन्** વગેરેનો आदिका, **संचिन्त्य** વિચાર કરી विचार करके, **क्वचित्** ક્યારેક कहीं, **एकः** એક एक, **रसः** રસની रसकी, **कल्प्यः** કલ્પના કરવી જોઈએ कल्पना करनी चाहिए, **क्वचित्** **च** અને ક્યારેક

२३. तरतमाभ्यां तां—तरतमाभ्यस्तां (ग. त. ब. च.)

२४. योग्यत्वात्—योगित्वात् (च. ध.)

और कहीं, संयुक्ताः સંયુક્ત संयुक्त, रसाः રસોની કલ્પના કરવી જોઈએ रसोंकी कल्पना करनी चाहिए ॥ २५ ॥

25. The physician desirous of success, considering well the nature of the disease, and the action of the remedy, must prescribe either a single taste or a combination of tastes as required.

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥२६॥

बुधाः વિદ્વાન વૈદ્યો विद्वान वैद्य, **गदान्** રોગો रोगोंके, **प्रति** પ્રત્યે प्रति, **द्विरसादीनि** બે ત્રણ વગેરે રસવાળાં दो तीन आदि रसवाले, **द्रव्याणि** દ્રવ્યોની द्रव्योंकी, **संयुक्तान्** સંયુક્ત संयुक्त, **रसान् च** રસવાળાં દ્રવ્યોની रसवाले द्रव्योंकी, **एकैकशः वा अपि** અથવા એક એક अथवा एक एक, **रसान्** રસવાળાં દ્રવ્યોની रसवाले द्रव्योंकी, **कल्पयन्ति** કલ્પના કરે છે कल्पना करते हैं ॥ २६ ॥

26. According to the disease, substances of two or more tastes or of combination of multiple tastes or of one only, are used by wise physicians.

रसविकल्पयोगे युक्तिः—

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥२७॥

यः જે जो, **रस-विकल्पज्ञः** રસના ભેદને જાણનારો रसके विकल्पको जाननेवाला, **दोषविकल्पवित् च** અને દોષના વિકલ્પને જાણનારો और दोषों के विकल्प को जाननेवाला, **स्यात्** હોય છે होता है, **सः** તે वह, **विकाराणाम्** વિકારોનાં रोगोंके, **हेतु-** હેતુ કારણ, **लिङ्ग-** લક્ષણ लक्षण, **उपशान्तिषु** અને ચિકિત્સામાં और चिकित्सामें, **न मुह्येत्** મૂંઝાતો નથી मोहको प्राप्त नहीं होता ॥२७॥

२७. बे: स्याद्—यस्माद् (ग.)

27. He who is well aware of the classification of tastes as well as the classification of morbid humors, will not fall into error regarding the etiology, symptoms and remedial measures.

रसानुरसयोर्लक्षणम्—

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥२८॥

शुष्कस्य च શુષ્ક અને આર્દ્ર सूखे हुए और आर्द्र, **द्रव्यस्य** દ્રવ્યનો द्रव्यका, **आदौ च** પ્રથમ જીભની સાથે સંબંધ થતાં અથવા સ્વાદ લીધા પછી जिह्वाके साथ प्रथम संबन्ध होने पर अथवा आस्वाद लेनेके बाद, **रसः** જે રસ जो रस, **लक्ष्यते** સ્પષ્ટતાથી જાણવામાં આવે स्पष्टतासे प्रतीत हो, **व्यक्तः** તે વ્યક્ત છે वह व्यक्त है, **विपर्ययेण** અને દ્રવ્યનું સૂકાપણું, દ્રવ્યનું લીલાપણું, દ્રવ્યના સ્વાદનો પ્રારંભ, અને દ્રવ્યના સ્વાદનો અંત એ કહેવામાં આવેલી ચાર અવસ્થાઓમાં જે રસ સ્પષ્ટતાથી જાણવામાં આવતો નથી एवं द्रव्यका सूखापन, द्रव्यकी आर्द्रता, द्रव्यके आस्वादका प्रारम्भ और द्रव्यके आस्वादका अन्त इन उक्त चार अवस्थाओंमें जो रस स्पष्टतासे प्रतीत न हो, **अनुरसः** તે અનુરસ છે वह अनुरस है, **सप्तमः** આથી અવ્યક્ત નામનો સાતમો इस लिए अव्यक्त नामका सातवाँ, **रसः** રસ रस, **न अस्ति हि** છે જ નહિ नहीं ही है ॥२८॥

28. That savour which becomes patent on the first contact of a dry substance with the tongue is declared to be its taste. What is otherwise apprehended is its latent or after-taste.

परादीनां गुणानां निर्देशः—

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥२९॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे॥३०॥

पर-अपरत्वे પરત્વ અને અપરત્વ परत्व-अपरत्व, **युक्तिः च** યુક્તિ युक्ति, **संख्या** સંખ્યા संख्या, **संयोगः**

एव च સંયોગ संयोग, **विभागः च** વિભાગ विभाग, **पृथक्त्वम् च** પૃથક્ત્વ पृथक्त्व, अथ **अपि परिमाणम् च** અને વળી પરિમાણ और फिर परिमाण, **संस्कारः** સંસ્કાર संस्कार, **अभ्यासः** તથા અભ્યાસ तथा अभ्यास, **इति** આ પ્રમાણે इसी तरह, **एते** આ ये, **परादयः** પરાદિક परादि, **गुणाः** ગુણો गुण, **चिकित्सायाः** ચિકિત્સાની चिकित्साकी, **सिद्धि-** સિદ્ધિના सिद्धिके, **उपायाः** ઉપાયો उपाय, **ज्ञेयाः** જાણવા जानने चाहिए, **तान्** તેઓને उसको, **लक्षणैः** લક્ષણો દ્વારા लक्षणोंसे, **प्रचक्ष्महे** કહીએ છીએ कहते हैं ॥ २९-३० ॥

29-30. Priority, non-priority, application, number, synthesis, analysis, particularity, measure, preparation and practice—these ten constitute the complex of qualities beginning with priority. They are the means of success in treatment. We shall describe their characteristics.

परादिगुणानां लक्षणम्—

देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।
परापरत्वे, युक्तिश्च योजना या तु युज्यते ॥३१॥
संख्या स्याद्गणितं, योगः सह संयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्य एव च ॥ ३२ ॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥३३॥
परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥३४॥
इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३५॥

देश- દેશ देश, **काल-** કાલ काल, **वयः-** વય वय, **मान-** પરિમાણ मान, **पाक-** પાક पाक, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **रस-** રસ रस, **आदिषु** વગેરેમાં आदिमें, **पर-अपरत्वे** પરત્વ અને અપરત્વ છે परत्व और अपरत्व हैं, **या तु** જે જો, **योजना** કલ્પના कल्पना, **युज्यते** ઉપયોગી થાય છે उपयोगी होती है, **युक्तिः** તે યુક્તિ છે वह युक्ति है, **गणितम्** ગણિત એ गणित वह, **संख्या** સંખ્યા संख्या, **स्यात्** છે है, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોનું द्रव्योंका, **सह योगः** સાથે જોડાવું એ आपसमें मिलना यह, **संयोगः** સંયોગ संयोग, **उच्यते** કહેવાય છે कहाता है, **द्वन्द्व-सर्व-एक-कर्मजः** તે દ્વન્દ્વકર્મજ, સર્વકર્મજ તથા એકકર્મજ वह द्वन्द्वकर्मजन्य, सर्वकर्मजन्य तथा एककर्मजन्य, **अनित्यः एव च** અને અનિત્ય હોય છે और अनित्य होता है, **विभागः** વિભાગ એ विभाग यह, **तु** તો तो, **विभक्तिः** જુદું પડવું पृथक् होना, **स्यात्** છે है, **वियोगः** વિભક્તિ એ વિયોગ (સંયોગનું જવું) છે विभक्ति यह वियोग (संयोगका अलग होना) है, **भागशः ग्रहः** અને વિયોગ એ ભાવરૂપ વિભાગગુણથી યુક્ત છે और वियोग यह भावरूप विभागगुणसे युक्त है, **पृथक्त्वम्** પૃથક્ત્વ એ पृथक्त्व यह, **असंयोगः** અસંયોગ असंयोग, **वैलक्षण्यम्** વિલક્ષણતા विलक्षणता, **अनेकता** અને અનેકતા और अनेकता, **स्यात्** છે है, **परिमाणम् पुनः** વળી પરિમાણ એ फिर परिमाण यह, **मानम्** માપ माप, **संस्कारः** અને સંસ્કાર એ और संस्कार यह, **करणम्** કરણ करण, **मतम्** માનેલ છે माना गया है, **भाव-अभ्यसनम्** વસ્તુ તથા ક્રિયાને ફરી ફરી કરવી એ वस्तु तथा क्रियाका पुनः पुनः करना यह, **अभ्यासः** અભ્યાસ अभ्यास, **शीलनम्** શીલન शीलन, **सततक्रिया** અને સતતક્રિયા કહેવાય છે और सततक्रिया कहाती है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **सर्वे** બધા सब, **पर-आदयः** પર વગેરે पर आदि, **गुणाः** ગુણો गुणोंको, **स्वलक्षणैः** પોતપોતાનાં લક્ષણ અનુસાર उनके अपने लक्षणोंके अनुसार, **उक्ताः** કહ્યા છે कह दिया है, **यैः** જેઓને जिनको, **अविदितैः** જાણ્યા વગર जाने विना, **चिकित्सा** ચિકિત્સા चिकित्सा, **यथावत्** જોઈએ તેવી यथावत्, **न प्रवर्तते** થતી નથી नहीं होती ॥ ३१-३५ ॥

31-35. Priority and non-priority are determined with referenee to place, time, age, dosage, digestion, potency, taste and other factors; that is application which effects the most favourable conjunction of these factors,

३१. परापरत्वे—परावरत्वे (ग.)
,, युक्तिश्च—युक्तिस्तु (च.)

Number is computation. Synthesis is the term for the coming together of various substances; such synthesis may be due to the action of both, all or of one of the constituents, and is in every case temporary. Analysis is resolution i. e., taking things piecemeal or in parts. Particularity rests on disjunction, difference or plurality. Measure is meting out. Preparation is modification. Practice is repeated use, i. e. forming a habit or constant performance. We have thus set out the whole gamut of qualities beginning with priority by defining their characteristics, without a knowledge of which treatment cannot proceed rightly.

द्रव्यगुणानां रसेषूपचारः--

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥३६॥

गुणाः ગુણો ગુણ, गुण-आश्रयाः ગુણને આશ્રિત गुणके आश्रित, न નથી नहीं, उक्ताः કહ્યા कहे हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, रसगुणान् રસના ગુણોને रसके गुणोंको, द्रव्यगुणान् દ્રવ્યના ગુણો द्रव्यके गुण, विद्यात् જાણવા समझे, कर्तुः તન્ત્રકર્તાના तन्त्रकर्ताके, अभिप्रायाः અભિપ્રાય अभिप्राय, पृथग्विधाः જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે भिन्न भिन्न प्रकारके होते हैं ॥ ३६ ॥

36. It has been stated that qualities cannot be their own substrata. Accordingly when we say that such are the qualities of tastes which are themselves qualities, the physicians understand that we really have in mind the substances which are the the substrata of these tastes.

३६. गुणाश्रया नोक्ताः—गुणाश्रयेणोक्ताः (ग. थ.)

प्रकरणादिकं बुद्ध्वाऽर्थमादिशेत्—

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

अतः च એથી इस लिए. प्रकृतम् પ્રકરણ प्रकरण, देश- દેશના देश, काल- તથા કાળના एवं कालके, अन्तराणि च ભેદ भेद. तन्त्रकर्तुः તન્ત્રકર્તાના ग्रन्थ-कर्ताके, अभिप्रायान् અભિપ્રાય अभिप्राय, उपायान् च અને ઉપાયો और उपायोंको, बुद्ध्वा જાણીને जानकर, अर्थम् અર્થ अर्थको, आदिशेत् કહેવો कहना चाहिए ॥३७॥

37. Many are the ways in which an author expresses his ideas. Hence it is after due appreciation of the context of the particular place and time in question, the intention of the author and the technicalities of the science that the meaning of the text should be determined.

रसानां पंचभूतप्रभवत्वम्—

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।
षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥३८॥

पञ्चभूतप्रभवाः પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા पञ्चमहाभूतोंसे उत्पन्न, रसाः રસો रस, यथा જેવા जैसे, षट् च ૭ છઃ, संख्याताः ગણેલા છે गिने हैं, रसानाम् તેવા રસોના वैसे रसोंके, षट् ૭ छः, विभक्तीः વિભાગોને विभागोंको, अतः અહીંથી यहांसे, उत्तरम् આગળ आगे, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूँगा ॥ ३८ ॥

38. Hereafter, we shall explain the six divisions of tastes and how they are born of the five proto-elements.

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्यमाना

३८. षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम्—परस्तात: प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड् विभक्तय (झ.)

३९. तास्तु—यास्तु ग. झ. त. थ. ब.)

भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति, तासु मूर्तिषु षडभिमूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३९ ॥

अन्तरिक्षप्रभवाः અન્તરિક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલું अन्तरिक्षमें उत्पन्न हुआ, **आपः खलु** જળ ખરેખર जल सचमुच, **सौम्याः** સોમગુણપ્રધાન सौम्य, **प्रकृति-** સ્વભાવથી स्वभावसे, **शीताः** શીતળ शीतल, **लघ्व्यः** હલકું लघु, **अव्यक्त-** અને અવ્યક્ત और अव्यक्त, **रसाः च** રસવાળું હોય છે रसवाला है, **अन्तरिक्षात्** અંતરિક્ષથી अन्तरिक्षसे, **भ्रश्यमानाः** નીચે પડતું गिरता हुआ, **भ्रष्टाः च** અને નીચે પડેલું गिरा हुआ, **ताः तु** તે જળ તો वह जल तो, **पञ्चमहाभूत-** પંચમહાભૂતના पञ्चमहाभूतके, **गुण-** ગુણથી गुणसे, **समन्विताः** યુક્ત થઈ युक्त होकर, **जङ्गम-** જંગમ जंगम, **स्थावराणाम्** અને સ્થાવર और स्थावर, **भूतानाम्** પ્રાણીઓનાં प्राणियोंके, **मूर्तीः** શરીરને शरीरको, **अभिप्रीणयन्ति** તૃપ્ત કરે છે तृप्त करता है, **तासु** તે इन, **मूर्तिषु** શરીરોમાં शरीरोंमें, **षट्** ૭ छः, **रसाः** રસો रस, **अभिमूर्च्छन्ति** વ્યક્ત થાય છે व्यक्त होते हैं ॥ ३९ ॥

39. Water represents the aqueous element. During its suspension in the sky, it is cold by nature, light, and is devoid of any preceptible taste. Subsequent to its precipitation from the sky, it becomes associated with the qualities of the five proto-elements. It sustains all bodies of animal and plant life. It is in these bodies that it develops into the six categories of taste.

यद्भूतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्पत्तिस्तन्निर्देशः—

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः, पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः, सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः, वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्तिक्तः, पवनपृथिवीव्यतिरेकात् कषाय इति ।

तेषाम् તે इन, **षण्णाम्** ૭ छः, **रसानाम्** રસોમાં रसोंमें, **सोमगुण-** સોમગુણની सोमगुणके, **अतिरेकात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **मधुरः** મધુર मधुर, **रसः** રસ रस, **पृथिवी-** પૃથ્વી पृथ्वी, **अग्नि-** અને અગ્નિની और अग्निकी, **भूयिष्ठत्वात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **अम्लः** અમ્લરસ अम्लरस, **सलिल-** જળ जल, **अग्नि-** અને અગ્નિની और अग्निकी, **भूयिष्ठत्वात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **लवणः** લવણરસ लवणरस, **वायु-** વાયુ वायु, **अग्नि-** અને અગ્નિની और अग्निकी, **भूयिष्ठत्वात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **कटुकः** કટુરસ कटुरस, **वायु-** વાયુ वायु, **आकाश-** અને આકાશની और आकाशकी, **अतिरिक्तत्वात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **तिक्तः** તિક્તરસ तिक्तरस, **पवन-** તથા પવન तथा वायु, **पृथिवी-** અને પૃથ્વીની और पृथिवीकी, **व्यतिरेकात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **कषायः इति** કષાયરસ થાય છે कषायरस होता है;

40-(1). Of these six tastes, the sweet taste is born of the preponderance of the water element, the sour taste is born of the preponderance of the earth and the fire elements; the salt taste is born of the preponderance of the water and the fire elements; the pungent taste is born of the preponderance of the air and the fire elements; the bitter taste is born of the preponderance of the air and the ether elements; and the astringent taste is born of the preponderance of the air and the earth elements.

३९. पञ्चमहाभूतगुणसमन्विताः—पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विताः (घ. च. छ.)

४०. षण्णाम् रसानाम्—रसानाम् (द.)

,, सोमगुणातिरेकात्—पृथ्वीसोमगुणातिरेकात् (ग. श. ब.)

४०. पृथिव्यग्नि-भूम्यग्नि (क. न.)

,, सलिलाग्नि-तोयाग्नि (च.)

,, वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्—वाय्वाकाशातिरेकात् (द. न.)

एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषाः;

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **महाभूतानाम्** મહાભૂતોના महाभूतोंकी, **न्यून-अतिरेक-** ન્યૂનતા અને અધિકતાના न्यूनता और अधिकताके, **विशेषात्** ભેદથી भेदसे, **स्थावर-** સ્થાવર स्थावर, **जङ्गमानाम्** જંગમ जंगम, **भूतानाम्** પ્રાણીઓના प्राणियोंके, **नाना-** વિવિધ પ્રકારના नानाप्रकारके, **वर्ण-आकृति-** વર્ણ તથા આકૃતિના वर्ण तथा आकृतिके, **विशेषाः इव** ભેદોની પેઠે भेदोंकी तरह, **एषाम्** આ इन, **रसानाम्** રસોનું रसोंका, **षट्त्वम्** છપણું छः भेद, **उपपन्नम्** યોગ્ય છે बन गये है;

40-(2). In this manner by virtue of the preponderance or paucity of the one or the other of the five proto-elements, the six categories of tastes emerge in the same way as the diversity of color and shape of the animal and vegetable forms emerge.

षड्तुकत्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ४० ॥

कालस्य કાળ कालकी, **षड्तुकत्वात्** ૭ ઋતુવાળો હોવાથી छः ऋतुओंके होनेसे, **महाभूतानाम्** મહાભૂતોની महाभूतोंकी, **न्यूनातिरेकविशेषः** ન્યૂનતા તથા અધિકતાનો ભેદ न्यूनता तथा अधिकताका भेद, **उपपन्नः** યોગ્ય છે हुआ है ॥ ४० ॥

40. The varying gradation of preponderance or paucity of the proto-elements is, in turn, due to the six aspects of time as represented in the six seasons.

भूतविशेषकृतो रसानां गुणविशेषः—

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजः, लाघवादुत्प्लवनत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च वह्नेः;

४१. उत्प्लवनत्वाच्च—प्लवनत्वाच्च (घ.)
,, वह्नेः—अग्नेः (च)

तत्र એઓમાં इनमें, **अग्नि-मारुत-आत्मकाः** અગ્નિ તથા વાયુની અધિકતાવાળા अग्नि और वायुकी अधिकतावाले, **रसाः** રસો रस, **वायोः** વાયુના वायुके, **लाघवात्** હલકાપણાથી लघु होनेसे, **उत्प्लवनत्वात् च** તથા ઊંચી ગતિ હોવાને લીધે तथा ऊर्ध्वगामी होनेसे, **वह्नेः** તેમજ અગ્નિનું एवं अग्निका, **ऊर्ध्वज्वलनत्वात् च** બળવું ઉપરની તરફ હોવાથી ज्वलन ऊपरकी ओर होनेसे, **प्रायेण** ઘણું કરીને प्रायः, **ऊर्ध्वभाजः** વમનકારક હોય છે वमनकारक होते हैं;

41-(1). Among these, the tastes which are of the nature of fire and air have for the most part a tendency to go upwards by virtue of the light and soaring quality of air and the propensity of fire to flame upwards.

सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभाजः, पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य;

सलिल-पृथिवी-आत्मकाः જળ તથા પૃથ્વીની અધિકતાવાળા રસો जल तथा पृथ्वीकी अधिकतावाले रस, **तु** તો तो, **पृथिव्याः** પૃથ્વીના पृथ्वीके, **गुरुत्वात्** ભારેપણાથી भारी होनेसे, **उदकस्य** અને જળના और जलके, **निम्नगत्वात् च** નીચે વહેવાના સ્વભાવથી अधोगामी होनेसे, **प्रायेण** ઘણું કરીને प्रायः **अधोभाजः** વિરેચનકારક હોય છે विरेचनकारक होते हैं;

41-(2). Whereas tastes which are of the nature of water and earth have for the most part a tendency to go downwards in virtue of the heavy nature of earth and the propensity of water to flow downwards.

व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभाजः ॥ ४१ ॥

व्यामिश्र-आत्मकाः મિશ્ર ભૂતોવાળા રસો मिश्रित-भूतवाले रस, **पुनः** તો फिर, **उभयतः-भाजः** વમન તથા વિરેચન કરનારા હોય છે वमन और विरेचन करनेवाले होते हैं ॥ ४१ ॥

४१. अधोभाजः—अधोभागभाजः (क.)

41. The tastes of a mixed nature evince both these tendencies.

षण्णां रसानामेकैकस्य गुणकर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा—

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्माण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥

तेषाम् તે इन, षण्णाम् ७ छः, रसानाम् રસોમાંના रसोंमेंसे, एक-एकस्य પ્રત્યેકનાં एक एकके, यथाद्रव्यम् દ્રવ્ય અનુસાર द्रव्यानुसार, गुण- ગુણ गुण, कर्माणि તથા કર્મો एवं कर्मोंको, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे ॥४२॥

42. We shall expound the attributes and actions of each of these six tastes with reference to the substance in which it inheres.

मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

तत्र, मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णादाहप्रशमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यो बल्यः प्रीणनो जीवनस्तर्पणो बृंहणः स्थैर्यकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च ।

तत्र તેમાં इनमें, मधुरः મધુર मधुर, रसः રસ रस, शरीर- શરીરને शरीरके, सात्म्यात् સાત્મ્ય હોવાથી सात्म्य होनेसे, रस- રસ रस, रुधिर- રક્ત रक्त, मांस- માંસ मांस, मेदः- મેદ मेद, अस्थि- હાડકાં अस्थि, मज्जा- મજ્જા मज्जा, ओजः- ઓજસ ओज, शुक्र- તથા વીર્યને तथा शुक्रको, अभिवर्धनः વધારનાર बढानेवाला, आयुष्यः આયુષ્યવર્ધક आयुष्यको बढानेवाला, षडिन्द्रिय- છ ઇન્દ્રિયોને छः इन्द्रियोंको, प्रसादनः પ્રસન્ન કરનાર प्रसन्न करनेवाला, बल- બળ बल, वर्ण- તથા વર્ણ वर्णको, करः કરનાર करनेवाला, पित्त- પિત્ત पित्त, विष- વિષ विष, मारुतघ्नः અને પવનનો નાશ કરનાર और वायुका नाशक, तृष्णा- તૃષ્ણા तृष्णा, दाह- તથા દાહ तथा दाहका, प्रशमनः શાંત કરનાર शामक, त्वच्यः ત્વચાને હિતકર त्वचाके लिए हितकारी, केश्यः કેશને હિતકર केशके लिए हितकारी, कण्ठ्यः કંઠને હિતકર कंठके लिए हितकारी, बल्यः બળવર્ધક बलवर्धक, प्रीणनः આનન્દકારક आनन्दकारक, जीवनः જીવન દેનાર जीवन देनेवाला, तर्पणः તર્પણ तर्पण, बृंहणः બૃંહણ बृंहण, स्थैर्यकरः સ્થિરતા કરનાર स्थिरता देनेवाला, क्षीणक्षत- ઉરઃક્ષતમાં उरःक्षतमें, सन्धानकरः સન્ધાન કરનાર सन्धानकारक, घ्राण- નાક घ्राण, मुख- મુખ मुख, कण्ठ- કંઠ कण्ठ, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, जिह्वा- તથા જીભને तथा जिह्वाको, प्रह्लादनः આનંદદાયક आह्लाद देनेवाला, दाह- દાહ दाह, मूर्च्छा- તથા મૂર્ચ્છાને मूर्छाका, प्रशमनः શાંત કરનાર शामक, षट्पद- ભમરા भ्रमर, पिपीलिकानाम् તથા કીડીઓને तथा चिऊंटियोंका, इष्टतमः પ્રિયતમ प्रियतम, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीतः શીત शीत, गुरुः च અને ભારે છે और गुरु है;

43-(1). Of them, the sweet taste being homologous with the body, increases the body-nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, vital essence and semen, prolongs life, clarifies the sense-organs; imparts vigor and complexion; alleviates pitta, toxicosis and vata; and allays thirst and burning sensation. It has a beneficial influence on the skin, hair, voice and strength. It promotes cheerfulness, vitality and satisfaction. It renders the body roborant and firm. It acts as a synthesizer in pectoral lesions. It enlivens the functions of the nose, mouth, throat, lips and the tongue, and allays internal burning sensation and fainting. It is extremely liked by the bees and the ants, and is unctuous, cold and heavy.

४२. अनुव्याख्यास्यामः — अनुव्याख्यास्यन्ते (थ.)
४३-(१). तृष्णादाहप्रशमनः — तृष्णाप्रशमनः (क. ख. घ. द.)
,, जिह्वाप्रह्लादनो — जिह्वाप्रसादनो (च. थ.)
,, दाहमूर्च्छाप्रशमनः — मूर्च्छाप्रशमनः (च.)

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाषमग्नेर्दौर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं श्वासकासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमथुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लीपदगलशोफबस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयाभिष्यन्दानित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१);

सः ते वह, एवंगुणः આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन गुणवाला, अपि છતાં होने पर भी, एकः एव તે એકલાને જ उस एकही रसका, अत्यर्थम् વધારે अति, उपयुज्यमानः ઉપયોગમાં લેવાથી उपयोग करनेसे वह, स्थौल्यम् સ્થૂલતા स्थूलता, मार्दवम् કોમળતા मृदुता, आलस्यम् આળસ आलस्य, अतिस्वप्नम् અતિનિદ્રા अतिनिद्रा, गौरवम् ભારેપણું भारीपन, अनन्नाभिलाषम् અન્નની અનિચ્છા अन्नमें अरुचि, अग्नेः दौर्बल्यम् અગ્નિની મંદતા अग्निमांद्य, आस्य- મુખ मुख, कण्ठयोः તથા કંઠના गलेमें, मांसाभिवृद्धिम् માંસની અતિવૃદ્ધિ मांसकी अतिवृद्धि, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- કાસ कास, प्रतिश्याय- સળેખમ प्रतिश्याय, अलसक- અલસક अलसक, शीतज्वर- શીતજ્વર शीतज्वर, आनाह- આનાહ आनाह, आस्य- મુખની मुखका, माधुर्य મધુરતા माधुर्य, वमथु- ઉલટી वमन, संज्ञा- સંજ્ઞાનો संज्ञाका, स्वर- તથા સ્વરનો तथा स्वरका, प्रणाशः નાશ नाश, गलगण्ड- ગલગંડ गलगण्ड, गण्डमाला- ગંડમાલા गण्डमाला, श्लीपद- શ્લીપદ श्लीपद, गलशोफ- ગળાનો સોજો गलशोफ, बस्ति- બસ્તિમાં बस्तिमें, धमनी- ધમનીમાં धमनीमें, गल- તથા ગળામાં गलेमें, उपलेप- ઉપલેપ उपलेप, अक्ष्यामय- નેત્રરોગ अक्षिरोग, अभिष्यन्दान् અભિષ્યંદ अभिष्यन्द, इति एवंप्रभृतीन् ઇત્યાદિ इत्यादि, कफजान् કફજન્ય कफजन्य, विकारान् વિકારોને विकारोंको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है (१);

43-(2). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or over-much, it produces corpulence, softness, lethargy, hypersomnia, heaviness, inappetence, weakness of the gastric fire, hypertrophy of the tissues in the mouth and throat, dyspnea, cough, coryza, intestinal torpor, algid fever preceded by cold, constipation, sweet taste in the mouth, vomiting, loss of consciousness and voice, deradenoncus, chain of deradenoncuses, elephantiasis, swelling of the throat, increase of mucus, discharge from bladder, vessels and throat, and eye-diseases with increased mucus, and similar other diseases born of kapha.

अम्लरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च —

अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यमास्रावयति, भुक्तमपकर्षयति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च ।

अम्लः અમ્લ अम्ल, रसः રસ रस, भक्तम् અન્નમાં भोजनमें, रोचयति રુચિ કરાવે છે रुचि उत्पन्न करता है, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, दीपयति પ્રદીપ્ત કરે છે दीप्त करता है, देहम् દેહને देहको, बृंहयति પુષ્ટ કરે છે पुष्ट करता है, ऊर्जयति ઉત્સાહ આપે છે उत्साहयुक्त करता है, मनः મનને मनको, बोधयति જાગૃત કરે છે जागृत करता है, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, दृढीकरोति દઢ બનાવે છે दृढ करता है, बलम् બળને बलको, वर्धयति વધારે છે बढाता है, वातम् વાયુનું वायुका, अनुलोमयति અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है,

४३-(१). कण्ठयोर्मांसा°—कण्ठमांसा° (घ. ज.)
,, अलसक—अलसकविसूचिका (ग. छ. द.)
,, गलोपलेपा°—गुदोपलेपा° (ग. त. प.)
,, ,, —गण्डोपलेप° (घ.)
,, विकारानुपजनयति—व्याधीनापादयति (क. च. छ.)

४३-(२). भुक्तम्—भक्तम् (ज.)
,, अपकर्षयति—अपकर्षति (च.)

हृदयम् હૃદયને हृदयको, **तर्पयति** તર્પણ કરે છે तृप्त करता है, **आस्यम्** મુખને मुखको, **आस्रावयति** સ્રાવયુક્ત કરે છે स्रावयुक्त करता है, **भुक्तम्** ભોજનને भोजनको, **अपकर्षयति** નીચે ખેંચી જાય છે नीचे पहुंचाता है, **क्लेदयति** ક્લેદયુક્ત કરે છે क्लेदयुक्त करता है, **जरयति** પચાવે છે पाचन करता है, **प्रीणयति** પ્રસન્ન કરે છે प्रसन्न करता है, **लघुः** તથા લઘુ तथा लघु, **उष्णः** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्धः च** અને સ્નિગ્ધ છે और स्निग्ध है;

43-(3). The acid taste adds relish to the dish, stimulates the digestive fire, builds up the body and invigorates it, enlightens the mind, stabilises the sense functions, promotes the strength and regulates the peristaltic movement of vata. It invigorates the heart, causes salivation, conducts the food downwards, moistens, digests and gives pleasure and is light, hot and unctuous.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्षयति, संमीलयत्यक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति,

सः તે वह, **एवंगुणः** આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन-गुणवाला, **अपि** છતાં પણ होने परभी, **एकः एव** તે એકલાને જ उस एकही रसका, **अत्यर्थम्** વધારે अति, **उपयुज्यमानः** ઉપયોગમાં લેવાથી તે उपयोग करनेसे वह, **दन्तान् हर्षयति** દંતહર્ષ કરે છે दन्तहर्ष करता है, **तर्षयति** તૃષા ઉત્પન્ન કરે છે प्यास उत्पन्न करता है, **अक्षिणी** આંખો आंखे, **संमीलयति** મિંચાવી દે છે बन्द कर देता है, **लोमानि संवेजयति** રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે रोमाञ्च उत्पन्न करता है, **कफम्** કફને कफको, **विलापयति** પિગાળે છે पिघलाता है, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **अभिवर्धयति** વધારે છે बढाता है, **रक्तम्** રક્તને रक्तको, **दूषयति** દૂષિત કરે છે दूषित करता है, **मांसम्** માંસમાં मांसमें, **विदहति** વિદાહ કરે છે विदाह करता है, **कायम्** શરીરને शरीरको, **शिथिलीकरोति** શિથિલ કરે છે शिथिल करता है, **क्षीण-** અને ક્ષીણ और क्षीण, **क्षत-** ક્ષતયુક્ત क्षतयुक्त, **कृश-** કૃશ कृश, **दुर्बलानाम्** તથા નબળાને तथा दुर्बलोंको, **श्वयथुम्** સોજો शोथ, **आपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

43-(4). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it sets the teeth on edge, provokes thirst, causes flinching of the eyes, horripilation, dissolves kapha, increases pitta, vitiates the blood, causes the sloughing of the flesh, renders the body flabby and causes edema in those that are wasted, cachectic, emaciated or debilitated.

अपि च क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूनप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टोद्भिद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात्, परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च (२);

अपि च અને વળી તે और भी वह, **आग्नेयस्वभावात्** આગ્નેય સ્વભાવને લઈ आग्नेय स्वभाव होनेसे, **क्षत-** ક્ષત क्षत, **अभिहत-** અભિહત चोटलगे, **दष्ट-** દષ્ટ दष्ट, **दग्ध-** દગ્ધ दग्ध, **भग्न-** ભગ્ન भग्न, **शून-** શૂન शोथयुक्त, **प्रच्युत-** પ્રચ્યુત गिरे हुए, **अवमूत्रित-** અવમૂત્રિત अवमूत्रित, **परिसर्पित-** પરિસર્પિત परिसर्पित, **मर्दित-** મર્દિત मर्दित, **छिन्न-** છિન્ન छिन्न, **भिन्न-** ભિન્ન भिन्न, **विश्लिष्ट-** વિશ્લિષ્ટ विश्लिष्ट, **उद्भिद्ध-** ઉદ્ભિદ્ધ उद्भिद्ध, **उत्पिष्ट-** ઉત્પિષ્ટ उत्पिष्ट, **आदीनि** વગેરેને आदिको, **पाचयति** પકાવી દે છે पका देता है, **कण्ठम्** કંઠ कण्ठ, **उरः** ઉર

४३-(२). संवेजयति–संवीजयति (ख.)
,, लोमानि–रोमाणि (च.)
,, विलापयति–विलाययति (छ.)
,, क्षीणक्षतकृश–क्षीणकृशदुर्बलाः (ग.)

४३-(२). शून–शूल (झ. त.)
,, प्रच्युत–च्युत (छ. च.)

छाती, हृदयम् च અને હૃદયમાં और हृदयको, परिदहति દાહ કરે છે जलाता है (२);

43-(5). On account of its fiery quality it leads to the suppuration of the inflammations induced by various kinds of trauma, such as wounds, contagious bites, burns, fractures, swellings, dislocation, toxic urine or contact of venomous creatures, bruise, excision, incision, separation, puncture, crushing and similar injuries. It causes an allround sensation of burning in the throat, chest and heart.

लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यावनश्छेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधःस्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसङ्घातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्रावयति, कफं विष्यन्दयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

लवणः લવણ लवण, रसः રસ रस, पाचनः પાચન पाचन, क्लेदनः ક્લેદન क्लेदन, दीपनः દીપન दीपन, च्यावनः ચ્યાવન च्यावन, छेदनः છેદન छेदन, भेदनः ભેદન भेदन, तीक्ष्णः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, सरः સર सर, विकासी વિકાસી विकासी, अधःस्रंसी વિષ્યન્દી विष्यन्दी, अवकाशकरः અવકાશ કરનાર खोखला करनेवाला, वातहरः વાતહર वातहर, स्तम्भ- જડતાને जडताको, बन्ध- બન્ધને बन्धको, सङ्घात- તથા સંઘાતને तथा संघातको, विधमनः નાશ કરનાર तोड़नेवाला, सर्वरस- સર્વ રસોને सब रसोंका, प्रत्यनीकभूतः વિરોધી विरोधी, आस्यम् મુખને मुखसे, आस्रावयति સ્રાવયુક્ત કરે છે लालाको बहाता है, कफम् કફને कफको, विष्यन्दयति વહાવે છે निकालता है, मार्गान् માર્ગોને मार्गोंको, विशोधयति શોધન કરે છે शुद्ध करता है, सर्व- સર્વ सब, शरीर- શરીરના शरीरके, अवयवान् અવયવોને अवयवोंको, मृदूकरोति કોમળ બનાવે છે कोमल करता है, आहारम् આહારમાં आहारमें, रोचयति રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે रुचि उत्पन्न करता है, आहारयोगी આહારમાં યોજાય છે आहारमें बरता जाता है, अत्यर्थम् તથા બહુ तथा बहुत, गुरुः न ભારે નથી गुरु नहीं है, स्निग्धः સ્નિગ્ધ છે स्निग्ध है, उष्णः च અને ઉષ્ણ છે और उष्ण है;

43-(6). The salt taste is digestive; it is liquefacient, digestive, inducive of defluxion, depletive and disruptive, acute, fluid, diffusive, laxative, deobstruent, curative of vata, stiffness, obstruction and accumulations; overpowers the rest of tastes and is increasive of secretion of the mouth. It liquefies the mucus-secretion, clarifies the passages, softens all the limbs of the body, gives relish to food, is always used in food, is neither very heavy nor very unctuous and is hot.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्षयति, मूर्च्छयति, तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्तांश्च्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलिपलितखालित्यमापादयति,

सः તે वह, एवंगुणः આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन गुणवाला, अपि છતાં પણ होने पर भी, एकः एव તે એકલાનેજ उस एक ही रसका, अत्यर्थम् વધારે

४३-(३). अधःस्रंसी—अवस्रंसी (घ.)
,, रोचयति—पाचयति (ग.)

४३-(३). वर्धयति—दूषयति (क. ङ.)
,, ,, —वर्तयति (ख.)
,, मूर्च्छयति—मोहयति (ध.)
,, ,, —मूर्च्छयति मोहयति (घ. ड.)
,, तापयति—तापयति शोषयति (ग.)
,, विषं वर्धयति—विषं दूषयति (ग.)
,, च्यावयति—चालयति (प.)

अति, **उपयुज्यमानः** ઉપયોગમાં લેવાથી તે उपयोग करनेसे वह, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **कोपयति** કોપાવે છે कुपित करता है, **रक्तम्** રક્તનું रक्तका, **वर्धयति** દબાણ કરે છે दबाव करता है, **तर्षयति** તૃષા વધારે છે प्यास बढाता है, **मूर्च्छयति** મૂર્ચ્છા કરે છે मूर्च्छा करता है, **तापयति** તપાવે છે सन्ताप बढाता है, **दारयति** ફાડે છે फाडता है, **मांसानि** માંસને मांसको, **कुष्णाति** કોરે છે कुरेद देता है, **कुष्ठानि** કુષ્ઠને कुष्ठोंको, **प्रगालयति** ગાળી નાખે છે गलाता है, **विषम्** વિષને विषको, **वर्धयति** વધારે છે बढाता है, **शोफान्** સોજાને शोथको, **स्फोटयति** ફોડી નાખે છે विदीर्ण करता है, **दन्तान्** દાંતોને दांतोंको, **च्यावयति** પાડી નાખે છે गिराता है, **पुंस्त्वम्** પુરુષાતનનો पुरुषत्वका, **उपहन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, **उपरुणद्धि** અશક્ત કરે છે अशक्त करता है, **वलि-** તથા વલિ तथा वलि, **पलित-** પલિત पलित, **खालित्यम्** અને ટાલ और गंजापनको, **आपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

43-(7). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it provokes the pitta, increases the blood, provokes thirst, causes fainting and great heat, disruption, corrosion of the flesh, is discutient of the dermic lesions, aggravates the symptoms of toxicosis, breaks open swellings, dislodges the teeth, destroys manhood, impairs the functions of the sense-organs, induces premature wrinkles, grey hair and baldness.

अपि च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पवातरक्त-विचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विकारानुपजनयति (३)ः

अपि च અને વળી તે और भी वह, **लोहितपित्त-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **अम्लपित्त-** અમ્લપિત્ત अम्लपित्त, **वीसर्प-** વીસર્પ वीसर्प, **वातरक्त-** વાતરક્ત वातरक्त, **विचर्चिका-** વિચર્ચિકા विचर्चिका, **इन्द्रलुप्त-** ઇન્દ્રલુપ્ત इन्द्रलुप्त, **प्रभृतीन्** વગેરે आदि, **विकारान्** રોગોને रोगोंको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है (३);

43-(8). Also it predisposes one to hemothermia, acid dyspepsia, acute spreading affections, rheumatic conditions, bulbous erruptions and alopecia and similar other conditions.

कटुरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकश्वयथूपचयोदर्दाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशनं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च ।

कटुकः કટુ कटु, **रसः** રસ रस, **वक्त्रम्** મુખ मुखका, **शोधयति** શુદ્ધ કરે છે शोधन करता है, **अग्निम्** અગ્નિ अग्निको, **दीपयति** પ્રદીપ્ત કરે છે दीप्त करता है, **भुक्तम्** ખોરાકને भोजनका, **शोषयति** સુકાવે છે शोषण करता है, **घ्राणम्** નાક नासिकास्राव, **आस्रावयति** વહેવરાવે છે बहाता है, **चक्षुः** આંખોમાંથી आंखोंसे, **विरेचयति** પાણી કાઢે છે पानी बहाता है, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, **स्फुटीकरोति** ઉત્તેજિત કરે છે विकसित करता है, **अलसक-** અલસક अलसक, **श्वयथु-** સોજો शोथ, **उपचय-** સ્થૂલતા स्थूलता, **उदर्द-** ઉદર્દ उदर्द, **अभिष्यन्द-** અભિષ્યન્દ अभिष्यन्द, **स्नेह-** સ્નેહ स्नेह, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **मलान्** તથા મળોનો तथा मलोंका, **उपहन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है, **अशनम्** ભોજનમાં अन्नमें, **रोचयति** રુચિ કરાવે છે रुचि उत्पन्न करता है, **कण्डूः** ખજવાળનો कण्डूको, **विनाशयति** નાશ કરે છે नष्ट करता है, **व्रणान्** વ્રણોને व्रणोंको, **अवसादयति** શિથિલ કરે છે शिथिल करता है, **क्रिमीन्** ક્રિમિઓને क्रिमियोंको,

४३-(३). वातरक्त—वातलोहित (ख.)

४३-(४). कण्डूर्विनाशयति—कण्डूं विकालयति (च. द. ध.)

हिनस्ति મારી નાખે છે मारता है, **मांसम्** માંસનું मांसका, **विलिखति** લેખન કરે છે लेखन करता है, **शोणित-** રક્તના रक्तके, **सङ्घातम्** સમૂહને संघातको, **भिनत्ति** ભેદે છે तोड़ता है, **बन्धान्** બન્ધોને बन्धोंको, **छिनत्ति** છેદી નાખે છે काटता है, **मार्गान्** માર્ગોને मार्गोंको, **विवृणोति** ખુલ્લા કરે છે खोलता है, **श्लेष्माणम्** કફનું कफका, **शमयति** શમન કરે છે शमन करता है, **लघुः तथा** લઘુ तथा लघु, **उष्णः** ઉષ્ણ उष्ण, **रूक्षः च** અને રૂક્ષ છે और रूक्ष है;

43-(9). The pungent taste purifies the mouth, stimulates the gastric fire, desiccates the food, causes the nose to run and the eyes to water, sharpens the sense-organs, is curative of intestinal torpor, edema, obesity, urticaria, excessive fluidity, unctuousness, perspiration, softening, and eliminative of excretory matter; gives relish to food, cures pruritus, allays the excessive growth of granulations; is anthelmintic, lacerates the flesh, splits open accumulations of blood, removes obstructions, dilates the passages, and allays kapha; it is light, hot and dry.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति, सादयति, कर्शयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति;

सः તે वह, **एवंगुणः** આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन गुणोंवाला, **अपि** છતાં પણ होने पर भी, **एकः एव** તે એકલાનેજ उस एकही रसके, **अत्यर्थम्** વધારે अति, **उपयुज्यमानः** ઉપયોગમાં લેવાથી ते उपयोग करनेसे वह, **विपाक-** પોતાના કટુ વિપાકના अपने कटुविपाकके, **प्रभावात्** પ્રભાવને લઈ प्रभावके कारण, **पुंस्त्वम्** પુરુષાતનનો पुरुषत्वका, **उपहन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है, **रस-** રસ रस, **वीर्य-** तथा ઉષ્ણ વીર્યના तथा उष्ण वीर्यके, **प्रभावात्** પ્રભાવથી प्रभावसे, **मोहयति** મોહ ઉત્પન્ન કરે છે मोह उत्पन्न करता है, **ग्लापयति** ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ग्लानि उत्पन्न करता है, **सादयति** શિથિલતા ઉત્પન્ન કરે છે शिथिलता उत्पन्न करता है, **कर्शयति** કૃશતા ઉત્પન્ન કરે છે कृशता उत्पन्न करता है, **मूर्च्छयति** મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે मूर्च्छा उत्पन्न करता है, **नमयति** નમાવી દે છે झुकाता है, **तमयति** બેચેન કરે છે बेचैन करता है, **भ्रमयति** ચક્કર ઉત્પન્ન કરે છે चक्कर लाता है, **कण्ठम्** કંઠમાં गलेको, **परिदहति** દાહ કરે છે जलाता है, **शरीरतापम्** શરીરમાં તાપ शरीरमें ताप, **उपजनयति** પેદા કરે છે उत्पन्न करता है, **बलम्** બળ बलको, **क्षिणोति** ઓછું કરે છે कम करता है, **तृष्णाम्** અને તૃષાને और प्यासको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

43-(10). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it destroys manhood on account of its post-digestive effects, and on account of its taste and potency it induces stupefaction, gives rise to weariness, asthenia, emaciation, fainting, flexion, choking, giddiness and all-round burning sensation in the throat; produces great heat in the body; diminishes strength and produces thirst.

अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्याद्भ्रमदवथुकम्पतोदभेदैश्चरणभुजपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति (४);

४३-(४). ग्लापयति–ग्लपयति (क.ग.घ.च.छ.त.)
,, तमयति–तमयति शोषयति (ग.)
,, जनयति–उपजनयति (घ.)

४३. भ्रमदवथु–भ्रममदवथु (छ.द.)
,, भुजपार्श्व–भुजपीठपार्श्व (क.घ.)

अपि च અને વળી તે और भी वह, वायु- વાયુ વાયુ, अग्नि- તથા અગ્નિના और अग्निके, गुण- ગુણની गुणकी. बाहुल्यात् પ્રધાનતાને લઈ अधिकता होनेसे, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, दवथु- દાહ दाह, कम्प- કમ્પ कम्प, तोद- તોદ तोद, भेदैः અને ભેદ એ લક્ષણોથી और भेद इन लक्षणोंसे, चरण- પગ पैर, भुज- હાથ हाथ, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, पृष्ठ- પીઠ पीठ, प्रभृतिषु વગેરેમાં आदिमें, मारुतजान् વાયુજન્ય वायुजन्य, विकारान् વિકારોને विकारोंको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है (४);

43-(11). Also on account of its having the qnalities of air and fire in preponderance, it generates various kinds of vata disorders in the legs, arms, sides and back, attended with giddiness, burning, tremors, pricking and stabbing pains.

तिक्तरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रूक्षः शीतो लघुश्च ।

तिक्तः તિક્ત तिक्त, रसः રસ रस, स्वयम् પોતે स्वयं, अरोचिष्णुः અણગમતો अरुचिकारक, अपि હોવા છતાં પણ होने पर भी, अरोचकघ्नः અરુચિનો નાશ કરનાર अरुचिनाशक, विषघ्नः વિષહર विषनाशक, क्रिमिघ्नः ક્રિમિનાશક क्रिमिनाशक, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्छा, दाह- દાહ दाह, कण्डू- ખજવાળ कण्डू, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, तृष्णा- તથા તૃષાને तथा तृषाका, प्रशमनः શાંત કરનાર शामक, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मांसयोः તેમજ માંસને एवं मांसको, स्थिरीकरणः સ્થિર કરનાર स्थिर करनेवाला, ज्वरघ्नः જ્વરહર ज्वरनाशक, दीपनः દીપન दीपक, पाचनः પાચન पाचन, स्तन्यशोधनः ધાવણ શુદ્ધ કરનાર स्तन्यशोधक, लेखनः લેખન लेखन, क्लेद- ક્લેદ क्लेद, मेदः- મેદ मेद, वसा- વસા वसा, मज्ज- મજ્જા मज्जा, लसीका- લસીકા लसीका, पूय- પરુ पूय, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- મળ पुरीष, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्म- તથા કફને तथा कफको, उपशोषणः શોષી નાખનાર सुखानेवाला, रूक्षः અને રૂક્ષ और रूक्ष, शीतः શીત शीत, लघुः च તેમજ લઘુ છે एवं लघु है;

43-(12). The bitter taste, though inappetetive in taste, is yet appetising in action. It is antidotal to poison, vermicidal, curative of fainting, burning itching, dermatosis and thirst. It imparts firmness to the skin and flesh; it is febrifuge, digestive-stimulant, digestive, purificatory of breast-milk, depletive, and desiccant of moisture, fat, flesh-marrow, bone-marrow, lymph, pus, sweat, urine, feces, bile and mucus. It is dry, cold and light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राण्युच्छोषयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५);

सः તે वह, एवंगुणः આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन गुणवाला, अपि છતાં પણ होने पर भी, एकः एव તે એકલાનેજ उस एक ही रस का, अत्यर्थम् વધારે अति, उपयुज्यमानः ઉપયોગમાં લેવાથી તે उपयोग करनेसे वह, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાને લઈ रूक्ष होनेके कारण, खर- તથા ખર तथा खर, विशद- તેમજ વિશદ एवं विषद, स्वभावात् च સ્વભાવવાળો હોવાથી स्वभाववाला होनेसे, रस- રસ रस, रुधिर- રક્ત रक्त, मांस- માંસ मांस, मेदः- મેદ मेद, अस्थि- હાડકાં अस्थि, मज्ज- મજ્જા मज्जा, शुक्राणि તથા શુક્રને तथा शुक्रको, उच्छोषयति શોષી નાખે છે शुष्क करता है, स्रोतसाम् સ્રોતોમાં

४३-(५). उपपादयति—आपादयति (ग.)
,, ग्लपयति—ग्लापयति (ग.)

स्रोतोमें, **खरत्वम्** ખરતા कर्कशता, **उपपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता हैं, **बलम्** બળ बलको, **आदत्ते** હરી લે છે कम करता है, **कर्शयति** કૃશતા કરે છે कृश करता है, **ग्लपयति** ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ग्लानि उत्पन्न करता है, **मोहयति** મોહ ઉત્પન્ન કરે છે मोह उत्पन्न करता है, **भ्रमयति** ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે भ्रम उत्पन्न करता है, **वदनम्** મોઢાને मुखको, **उपशोषयति** સુકાવે છે सुखाता है, **अपरान् च** અને બીજા और अन्य, **वातविकारान्** વાતજન્ય વિકારોને वातजन्य विकारोंको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है (५);

43-(13). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, on accout of its dry, rough and clear nature, it dries the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow and semen. It renders the channels rough and deprives one of strength. It induces emaciation, weariness, fainting, giddiness and it dries up the mouth and generates many other vata disorders.

कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाः—

कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतोऽलघुश्च ।

कषायः કષાય कषाय, **रसः** રસ रस, **संशमनः** સંશમન કરનાર संशामक, **संग्राही** સંગ્રાહી संग्राही, **सन्धानकरः** સન્ધાન કરનાર सन्धानकारक, **पीडनः** વ્રણને નિચોવનાર व्रणको दबानेवाला, **रोपणः** રૂઝવનાર रोपक, **शोषणः** શોષક शोषक, **स्तम्भनः** સ્તંભક स्तम्भक, **श्लेष्म-** તથા કફ तथा कफ, **रक्तपित्त-** તેમજ રક્તપિત્તને एवं रक्तपित्तको, **प्रशमनः** શાંત કરનાર शान्त करनेवाला, **शरीर-** શરીરના शरीरके, **क्लेदस्य** ક્લેદને क्लेदको, **उपयोक्ता** ચૂસી લેનાર चूस लेनेवाला, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **शीतः** શીત शीत, **अलघुः च** અને ગુરુ છે और गुरु है;

43-(14). The astringent taste is sedative, astringent in action, synthesizing, compressive, henotic, desiccant, styptic and sedative of kapha, blood and pitta. It consumes the body-fluid and is dry and cold and it is not light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्शयति, ग्लपयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविशदरूक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

सः તે वह, **एवंगुणः** આ પ્રમાણેના ગુણવાળો इन गुणोंवाला, **अपि** હોવા છતાં પણ होने पर भी, **एकः एव** તે એકલાને જ उस एक ही रसको, **अत्यर्थम्** વધારે अति, **उपयुज्यमानः** ઉપયોગમાં લેવાથી તે उपयोग करनेसे वह, **आस्यम्** મુખને मुखको, **शोषयति** સુકાવે છે सुखाता है, **हृदयम्** હૃદયમાં हृदयको, **पीडयति** પીડા કરે છે दबाता है, **उदरम्** ઉદરમાં उदरमें, **आध्मापयति** આધ્માન કરે છે आध्मान करता है, **वाचम्** વાણીનો वाणीको, **निगृह्णाति** નિગ્રહ કરે છે बन्द करता है, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **अवबध्नाति** બંધ કરે છે बन्द करता है, **श्यावत्वम्** શરીરમાં ઈંટોડી રંગ शरीरमें श्यामताको, **आपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **पुंस्त्वम्** પુરુષાતનની पुरुषत्वकी, **उपहन्ति** હાનિ કરે છે हानि करता हैं, **विष्टभ्य** રોકાઈને रुक कर, **जराम्** પાકને जीर्ण, **गच्छति** પામે છે होता है, **वात-** વાત वात, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** મળ मल, **रेतांसि** તથા વીર્યને तथा वीर्यको, **अवगृह्णाति** રોકી રાખે છે रोकता है, **कर्शयति** કૃશતા ઉત્પન્ન કરે છે कृशता उत्पन्न करता है, **ग्लपयति** ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ग्लानि उत्पन्न

४३. सन्धानकरः—सन्धानः (ग.)
,, ,, —सन्धारणः (प.)
,, अलघुः—गुरुः (ग. घ. च. छ. झ. ल. द.)

करता है, तर्षयति તૃષા ઉત્પન્ન કરે છે तृषाको उत्पन्न करता है, स्तम्भयति જડતા ઉત્પન્ન કરે છે जड़ताको उत्पन्न करता है, खर- અને ખર और खर, विशद- વિશદ विशद, रूक्षत्वात् तथा રૂક્ષતાને લઈ तथा रूक्ष होनेसे, पक्षवध- પક્ષવધ पक्षवध, ग्रह- ગ્રહ ग्रह, अपतानक- અપતાનક अपतानक, अर्दित- અર્દિત अर्दित, प्रभृतीन् च વગેરે आदि, वातविकारान् વાતજન્ય વિકારોને वातजन्य विकारोंको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ४३ ॥

43. Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it dries up the mouth, afflicts the heart, distends the stomach, impedes the speech, constricts the body-channels, causes cyanosis, impairs manhood and, being retarded, it gets slowly digested. It inhibits flatus, urine, feces and semen. It induces emaciation, weariness, thirst, stiffness and, being of a rough, clear and dry nature, it engenders various vata disorders, such as hemiplegia, spasm, convulsions and facial paralysis.

रसानां मात्रामात्राभ्यामुपयुज्यमानानां गुणदोषौ—

इत्येवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराय भवन्त्यध्यात्मलोकस्य, अपकारकराः पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानाः;

इति एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, एते આ ये, षट् ७ छः, रसाः રસો रस, पृथक्त्वेन જુદા જુદા पृथक् पृथक्, एकत्वेन वा અથવા એકત્ર કરીને अथवा एक साथ, मात्रशः માત્રાસર मात्रामें, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, उपयुज्यमानाः ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં उपयोगमें लिये जाने पर, अध्यात्म-लोकस्य સર્વ પ્રાણીઓનો सब प्राणियोंके, उपकाराय ઉપકાર કરવા માટે उपकारके लिए, भवन्ति થાય છે होते हैं, अतः આથી इससे, अन्यथा વિપરીતપણે અર્થાત્ માત્રા વગર विपरीत रूपसे अर्थात् मात्राके बिना, उपयुज्यमानाः ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં उपयोगमें लिये जाने पर, पुनः તો तो, अपकारकराः અપકાર કરનારા अहितकारक, भवन्ति થાય છે होते हैं;

44-(1). These six tastes become beneficial to living creatures by being properly administered in this manner either separately or in combination and in the proper dose. If used otherwise they become injurious to life.

तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ४४ ॥

विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, तान् તેઓને इनका, उपकारार्थम् ઉપકારને માટે उपकारके लिए, एव જ ही, मात्रशः માત્રામાં मात्रामें, सम्यक् બરાબર भली प्रकार, उपयोजयेत् इति ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ प्रयोग करे ॥ ४४ ॥

44. Accordingly, the wise physician should make use of the tastes in the right measure and manner so that they are invariably beneficial.

रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्योपदेशः —

भवन्ति चात्र—

शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्लं यदुष्णं च यद् द्रव्यं कटुकं तयोः ॥४५॥

अत्र च भवन्ति આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે इस विषयमें श्लोक हैं कि, यत् જે जो, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, रसपाकयोः રસ અને વિપાકમાં रस और विपाकमें, मधुरम् મધુર છે मधुर है, वीर्येण તે વીર્યમાં वह वीर्यमें, शीतम् શીત છે शीत है, यत् જે जो, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, तयोः રસ અને વિપાક બન્નેમાં रस और विपाक

४५. यद् द्रव्यं– यच्चोष्णं (च. द.)
,, ,, – यच्चोक्तं (ग.)

दोनोंमें, अम्लम् અમ્લ છે अम्ल है, यत् च અને જે और जो, तयोः રસ અને વિપાક બન્નેમાં रस और विपाक दोनोंमें, कटुकम् કટુ છે कटु है, उष्णम् તે વીર્યમાં ઉષ્ણ છે वह वीर्यमें उष्ण है ॥ ४५ ॥

Here are verses again —

45. That substance which is sweet in taste and post-digestion is cold in potency. That which is acid in taste and post-digestion is hot in potency. Similarly that which is pungent in taste and post-digestion is hot in potency.

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः।
वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

वीर्यतः વીર્યથી वीर्यसे, पाकतः च અને વિપાકથી और विपाकसे, अविपरीतानाम् અવિરુદ્ધ દ્રવ્યોના अविरुद्ध द्रव्योंके, गुणसंग्रहः ગુણોનો સમૂહ गुणों का समूह, तेषाम् તેઓના उनके, रस-उपदेशेन રસમાત્રના કથનથી જ रसमात्रके कथनसे ही, निर्देश्यः કહેવો જોઈએ कहना चाहिए, उपदेक्ष्यते વીર્યથી અને વિપાકથી વિરુદ્ધ દ્રવ્યોના ગુણોનો સમૂહ કહેવામાં આવશે वीर्यसे और विपाकसे विरुद्ध द्रव्योंके गुणोंका समूह कहा जायगा ॥ ४६ ॥

46. Their qualities are so to be judged by their tastes. But those that are contrary in action and assimilation to their tastes are explained hereafter.

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।
एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ४७ ॥

यथा જેમ जैसे, पयः દૂધ दूध, यथा तथा જેમ तथा जैसे, सर्पिः ઘી રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર અને વીર્યથી શીત છે घी रसमें तथा विपाकमें मधुर और वीर्यसे शीत है, यथा वा અને જેમ और जैसे, चव्यचित्रकौ ચવ્ય તથા ચિત્રક રસ તથા વિપાકમાં કટુ તથા વીર્યથી ઉષ્ણ છે चव्य एवं चित्रक रस तथा विपाकमें कटु और वीर्यसे उष्ण है, एवम् आदीनि તેમ એવાં वैसे उसी प्रकारके, अन्यानि च બીજાં દ્રવ્યોના ગુણોનો दूसरे द्रव्योंके गुणोंका, रसतः તેઓના રસના કથનથી જ उनके रसके कथनसे ही, भिषक् વૈદ્ય वैद्यको, निर्दिशेत् નિર્દેશ કરવો निर्देश करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. As regards substances which do not behave contrarily to the general rule concerning potency and post-digestive changes, their actions should be determined according to the indications of taste. As instances we may give—milk, ghee, chabba pepper and white-flowered leadwort. In the same manner, the physician should determine the actions of other drugs, too, by taste.

रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्यायौक्तिकत्वम्—

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽब्जानूपमामिषम् ॥४८॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

किञ्चित् કોઈ कोई, मधुरम् મધુર રસવાળું દ્રવ્ય मधुर रसवाला द्रव्य, उष्णम् વીર્યથી ઉષ્ણ वीर्यसे उष्ण, स्यात् હોય છે होता है, यथा જેમકે जैसे, अब्ज- જલચર પ્રાણીનું जलचर प्राणीका, आनूपम् અને આનૂપ દેશના પ્રાણીનું માંસ आनूप देशके प्राणीका मांस, कषायम् तथा કોઈ કષાય तथा कोई कषाय, तिक्तम् एव च અને કોઈ તિક્ત રસવાળું દ્રવ્ય વીર્યથી ઉષ્ણ હોય છે और कोई तिक्तरसवाला द्रव्य वीर्यसे उष्ण होता है, यथा જેમકે जैसे, महत् पञ्चमूलम् મહાપંચમૂલ बृहत् पञ्चमूल, सैन्धवम् સૈન્ધવ सैन्धव, लवणम् લવણ लवण, तथा અને और, अम्लम् અમ્લ રસવાળું अम्ल-रसवाला, आमलकम् આમળું आंवला, उष्णम् વીર્યથી

४८. यथाब्जानूप–यथावानूप (घ. द.)
४९. उच्यते–इष्यते (ग.)

ઉષ્ણ વીર્યસે उष्ण, न નથી नहीं होते, तिक्तानाम् તિક્ત રસવાળાં तिक्त रसवाले, अर्क- આકડા आक, अगुरु- અગુરુ अगुरु, गुडूचीनाम् તથા ગળોનું વીર્ય तथा गिलोयके वीर्य, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, उच्यते કહેવાય છે कहाते हैं ॥ ४८-४९ ॥

48-49. (The following are examples of substances which do not conform to the general rule of potency and post-digestion). Substances may be sweet in taste and yet hot in potency. Again, substances may be astringent and bitter in taste but hot in potency. An instance of the first is the flesh of the aquatic and wet-land animals, and that of the second is major penta-radices. Rock-salt though of salt taste is not hot in potency. Similarly the emblic myrobalan, though of acid taste, is not hot in potency. Substances like muddar, eagle-wood and guduch, though of bitter taste, are hot in potency.

किंचिदम्लं हि संग्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥५०॥

किंचित् કોઈ कोई, अम्लम् અમ્લ દ્રવ્ય अम्ल द्रव्य, संग्राहि हि સંગ્રાહી संग्राही, किञ्चित् કોઈ और कोई, अम्लम् અમ્લ દ્રવ્ય अम्ल द्रव्य, भिनत्ति ભેદક હોય છે भेदक होता है, यथा જેમકે जैसे, कपित्थम् કોઠું कैथ, संग्राहि સંગ્રાહી છે संग्राही है, तथा અને और, आमलकम् આમળું आंवला, भेदि ભેદક છે विरेचक है ॥५०॥

50. Similarly, some substances of acid taste are astringent in action, while others of the same taste are laxative; as for example, wood apple is astringent and the emblic myrobalan is laxative.

५०. तथा—यथा (ङ)

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।
कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१

कटु च કટુ દ્રવ્ય कटु द्रव्य, अवृष्यम् અવૃષ્ય अवृष्य, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, पिप्पली પરંતુ પીપર परन्तु पिप्पली, नागरम् અને સૂંઠ और सोंठ, वृष्यम् વૃષ્ય છે वृष्य हैं, कषायः કષાય રસ कषाय रस, स्तम्भनः સ્તંભન स्तम्भक, शीतः અને શીત છે और शीत है, अभयायाम् પરંતુ હરડેમાં परन्तु हरड़में, सः તે वह, अतः એ ગુણોથી इन गुणोंसे, अन्यथा ઉલટો છે विपरीत है ॥ ५१ ॥

51. Though substances of pungent taste are regarded as anaphrodisiac, long pepper and dry ginger act as aphrodisiacs. Substances of astringent taste are generally considered astringent and cold in action but chebulic myrobalan acts contrarily to this rule.

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।
दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥५२॥

तस्मात् તેથી इस लिए, रस- રસના रसके, उपदेशेन કથનથી कथनसे, सर्वम् સર્વ सब, द्रव्यम् દ્રવ્યના ગુણો द्रव्यके गुणोंको, न નહિ नहीं, आदिशेत् કહેવા कहना चाहिए, एवम् આ પ્રમાણે इसी प्रकार, तुल्यरसे સમાન રસવાળા समान रसवाले, अपि પણ भी, द्रव्ये द्रव्ये દરેક દ્રવ્યમાં प्रत्येक द्रव्यमें, गुणान्तरम् ગુણનો ભેદ गुणभेद, दृष्टम् દેખાયો છે देखा जाता है ॥ ५२ ॥

52. Not all substances should therefore be judged solely by the criterion of taste; for, as shown above, substances may possess the same taste and yet differ from each other in action.

रसानां वीर्यैणाल्पमध्यवरत्वप्रदर्शनम्—

रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः ॥५३॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥५४॥

रूक्षाणाम् રૂક્ષ દ્રવ્યોમાં रूक्ष द्रव्योंमें, **कषायः** કષાયરસ कषायरस, **रौक्ष्यात्** રૂક્ષતાની દૃષ્ટિથી रूक्षताकी दृष्टिसे, **उत्तमः** શ્રેષ્ઠ (પ્રધાનતમ) છે श्रेष्ठ है, **कटुः** કટુરસ कटुरस, **मध्यमः** મધ્યમ છે मध्यम है, **तिक्तः** અને તિક્તરસ और तिक्तरस, **अवरः** ઊતરતી કોટિનો છે हीन है, **तथा** તે પ્રમાણે इसी प्रकार, **उष्णानाम्** ઉષ્ણ દ્રવ્યોમાં उष्ण द्रव्योंमें, **लवणः** લવણરસ लवणरस, **उष्णत्वात्** ઉષ્ણતાની દૃષ્ટિથી उष्णताकी दृष्टिसे, **परः** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, **अम्लः** અમ્લરસ अम्लरस, **मध्यः** મધ્યમ છે मध्यम है, **कटुकः च** અને કટુરસ और कटुरस, **अन्त्यः** ઊતરતી કોટિનો છે हीन है, **स्निग्धानाम्** સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોમાં स्निग्ध द्रव्योंमें, **मधुरः** મધુર मधुर, **रसः** રસ रस, **स्नेहात्** સ્નિગ્ધતાની દૃષ્ટિથી स्निग्धताकी दृष्टिसे, **परः** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, **अम्लः** અમ્લરસ अम्लरस, **मध्यः** મધ્યમ છે मध्यम है, **लवणः च** અને લવણરસ और लवणरस, **अन्त्यः** ઊતરતી કોટિનો हीन, **निरुच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. As regards the quality of dryness, the astringent taste possesses it in the highest degree, the pungent in the moderate degree and the bitter in the minimum degree. Similarly, as regards the hot quality, salt possesses it in the greatest degree, the acid taste in the moderate, and the pungent in the lowest degree. As regards the unctuous quality, the sweet taste possesses it in the highest, the acid taste in the moderate, and the salt in the lowest degree.

मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः ।
स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

शैत्यात् શીતતાની દૃષ્ટિથી शीतताकी दृष्टिसे, **कषाय-** કષાયરસ कषायरस, **स्वादु-** મધુરરસ मधुररस, **तिक्तकाः** તથા તિક્તરસ तथा तिक्तरस, **मध्य-** અનુક્રમે મધ્યમ क्रमशः मध्यम, **उत्कृष्ट-** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **अवराः** અને ઊતરતી કોટિના છે और हीन है, **गुरुत्वात्** ભારેપણામાં भारीपनमें, **स्वादुः** મધુરરસ मधुररस, **कषायात्** કષાય રસ કરતાં कषायरससे, **अधिकः** ચઢિયાતો श्रेष्ठ, **लवणः** અને લવણરસ और लवणरस, **अवरः** ઊતરતી કોટિનો છે हीन है ॥ ५५ ॥

55. As regards the cold quality, the sweet taste possesses it the most, the astringent taste moderately and the bitter taste the least. Regarding the heavy quality, the sweet taste possesses it in the highest degree, the astringent in the moderate degree, and the salt in the lowest degree.

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥५६॥
गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तूभयोरपि ।

लघुत्वात् લઘુતાની દૃષ્ટિથી लघुताकी दृष्टिसे, **अम्लात्** અમ્લથી अम्लसे, **कटुः** કટુ कटु, **ततः** અને તેનાથી और उसकी अपेक्षा, **तिक्तः** તિક્ત तिक्त, **उत्तमोत्तमः** ઉત્કૃષ્ટ છે उत्कृष्ट है, **केचित्** કેટલાક कोई, **लवणम्** લવણ लवण, **रसम्** રસને रसको, **लघूनाम्** લઘુ દ્રવ્યોમાં लघु द्रव्योंमें, **अवरम्** ઊતરતી કોટિનો हीन, **इच्छन्ति** માને છે मानते हैं, **एवं गौरवे** આ પ્રમાણે ગુરુતા इस तरह गुरुता, **लाघवे च** અને લઘુતા और लघुता, **उभयोः** બન્નેમાં दोनोंमें, **अपि** પણ भी, **सः** તે वह, **तु** તો तो, **अवरः** ઊતરતી કોટિનો છે हीन है ॥५६½॥

56-56½. With reference to the light quality the bitter possesses it in the highest measure, the pungent taste in the moderate measure and the acid in the lowest measure. Another

५५. मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात कषायस्वादुतिक्तकाः—तिक्तात् कषायान्मधुराच्छीताच्छीततरोऽवरः (ग. घ. च. झ. द.)

५६½. चैव—चैवम् (च. घ.)

school is of opinion that salt possesses the light quality in the lowest degree. Thus in both schools of thought, salt occupies the lowest place in the scale—whether with regard to heaviness or lightness.

रसानां विपाकनिर्देशः—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥५७॥
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥५८॥

अतः च અહીંથી यहांसे, **परम्** આગળ आगे, **विपाकानाम्** વિપાકનું विपाकोंके, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षणको, **संप्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहेंगे, **प्रायशः** ઘણું-કરી प्रायः, **कटु-** કટુ कटु, **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **कषायाणाम्** તથા કષાય રસનો तथा कषायरसका, **कटुः** કટુ कटु, **विपाकः** વિપાક થાય છે विपाक होता है, **अम्लः** અને અમ્લરસનો अम्लरसका, **अम्लम्** અમ્લ अम्ल, **स्वादुः** તેમજ મધુર રસનો एवं मधुर रसका, **तथा** તથા और, **लवणः** લવણ રસનો लवण रसका, **मधुरम्** મધુર मधुर, **पच्यते** વિપાક થાય છે विपाक होता है ॥५७-५८॥

57-58. Hereafter we shall give a description of the post-digestive changes affecting tastes. Substances of the pungent, bitter and astringent tastes are, on post-digestion, generally converted into pungent tastes. The acid taste becomes on digestion acid, and the sweet becomes sweet, so also the salt taste becomes sweet.

मधुरादीनां विपाकानां कार्यम्—

मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥५९॥

मधुरः મધુર मधुर, **लवण-** લવણ लवण, **अम्लौ च** તથા અમ્લ तथा अम्ल, **त्रयः** એ ત્રણ ये तीन, **रसाः** રસો रस, **स्निग्धभावात्** સ્નિગ્ધ હોવાથી स्निग्ध होनेसे, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायशः, **वात-** વાત वात, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीषाणाम्** તથા મળના तथा मलके, **मोक्षे** વિસર્જનમાં त्यागमें, **सुखाः** સુખકર सुखदायक, **मताः** માન્યા છે माने गये हैं ॥ ५९ ॥

59. The sweet, the salt and the acid tastes, on account of their unctuous quality, are generally considered helpful in the elimination of flatus, urine and feces.

कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावात् त्रयो रसाः ।
दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥६०॥

कटु- કટુ कटु, **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **कषायाः** અને કષાય और कषाय, **त्रयः** એ ત્રણ ये तीन, **रसाः** રસો रस, **तु** તો तो, **रूक्षभावात्** રૂક્ષ હોવાથી रूक्ष होनेसे, **वात-** વાત वायु, **विट्-** મળ मल, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **रेतसाम्** તથા વીર્યના तथा वीर्यके, **मोक्षे** વિસર્જનમાં त्यागमें, **दुःखाय** દુઃખદાયક दुःखदायक, **दृश्यन्ते** જણાય છે देखे जाते हैं ॥ ६० ॥

60. The pungent, bitter and astringent tastes, on account of their dry quality, are found to render the elimination of flatus, urine and feces difficult.

शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥६१॥

कटुः કટુ कटु, **विपाकः** વિપાક विपाक, **शुक्रहा** વીર્યનાશક वीर्यनाशक, **बद्धविण्मूत्रः** મળમૂત્રને રોકનાર मलमूत्रको रोकनेवाला, **वातलः** તથા વાતવર્ધક થાય છે तथा वातवर्धक होता है, **मधुरः** અને મધુર और मधुर, **विपाकः** વિપાક विपाक, **सृष्टविण्मूत्रः** મળમૂત્રનું વિસર્જન કરનાર मलमूत्रका विसर्जन करनेवाला, **कफशुक्रलः** તેમજ કફ તથા વીર્યને વધારનાર થાય છે एवं कफ तथा वीर्यका वर्धक होता है ॥ ६१ ॥

61. The pungent taste formed on post-digestion promotes vata and

---

५९. स्निग्ध—स्नेह (ग.)

causes diminution of seminal secretion and the suppression of feces and urine; while the sweet taste formed on post-digestion is promotive of kapha and causative of increase of semen and elimination of feces and urine.

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽन्यथा ॥६२॥

अम्लः અમ્લ अम्ल, पाकः વિપાક विपाक, पित्तकृत् પિત્ત કરનાર पित्तकारक, सृष्टविण्मूत्रः મળમૂત્રનું વિસર્જન કરનાર मलमूत्रको लानेवाला, शुक्रनाशनः અને વીર્યનાશક છે और वीर्यनाशक है, तेषाम् તેઓમાંથી इनमेंसे, मधुरः મધુર વિપાક मधुर विपाक, गुरुः ગુરુ गुरु, स्यात् છે है, कटुक- અને કટુ और कटु, अम्लौ તેમજ અમ્લ વિપાક एवं अम्ल विपाक, अतः એથી इससे, अन्यथा વિપરીત અર્થાત્ લઘુ છે विपरीत अर्थात् लघु है ॥ ६२ ॥

62. The acid taste formed on post-digestion promotes pitta, diminishes the semen and promotes the elimination of feces and semen. Of these three tastes formed on post-digestion, the sweet is heavy, while the pungent and the acid are otherwise.

द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमध्यभूयस्त्वप्रदर्शनम्—

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३॥

प्रति જુદાં જુદાં भिन्न भिन्न, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોના द्रव्योंके, गुणवैशेष्यात् ગુણની ભિન્નતાથી गुणोंकी विशिष्टतासे, विपाक- વિપાકના विपाकके, लक्षणस्य લક્ષણની लक्षणकी, अल्प- અલ્પતાને अल्पताको, मध्य- મધ્યતાને मध्यताको, भूयिष्ठताम् તથા અધિકતાને तथा अधिकताको, तत्र ત્યાં वहां, तत्र ત્યાં वहां, उपलक्षयेत् જોવી જોઈએ देखना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. The minimum, moderate, or maximum degrees of the characteristics of post-digestive tastes should be determined according to the degree of the characteristics of that particular substance.

वीर्यस्य भेदाः लक्षणं च—

मृदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरूक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्द्विविधमास्थिताः ॥६४॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥६५॥

केचित् કેટલાક આચાર્યો कोई आचार्यों, मृदु- મૃદુ मृदु, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, गुरु- ગુરુ गुरु, लघु- લઘુ लघु, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, शीतलम् અને શીતળ और शीतल, अष्टविधम् એમ આઠ પ્રકારનું इसी तरह आठ प्रकारका, केचित् तथा કેટલાક આચાર્યો तथा कोई आचार्यों, शीत- શીત शीत, उष्णम् અને ઉષ્ણ और उष्ण, इति એમ इसी तरह, द्विविधम् બે પ્રકારનું दो प्रकारका, वीर्यम् વીર્ય वीर्य, आस्थिताः માને છે मानते हैं, येन तु જેના વડે जिससे, या જે जो, क्रिया ક્રિયા क्रिया, क्रियते કરવામાં આવે છે की जाती है, वीर्यम् તે વીર્ય છે वह वीर्य है, अवीर्यम् વીર્યરહિત वीर्यरहित, किञ्चित् કાંઈ कुछ, न कुरुते કરતું નથી नहीं करता, सर्वा સર્વ सब, क्रिया ક્રિયા क्रियायें, वीर्यकृता વીર્યદ્વારા કરવામાં આવે છે वीर्यसे की जाती हैं ॥६४-६५॥

64-65. Potency of a substance is thought to be of eight kinds by some; viz., soft, acute, heavy, light, unctuous, dry, hot and cold. Others think it to be of two kinds only, viz., hot and cold potencies. Potency is the power by which an action takes place. Nothing can be done in the absence of potency. Every action is the result of potency.

६३. भूयिष्ठतां प्रति—भूयस्त्वमेव च (ग.च.ब.)

६४. मृदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरूक्षोष्णशीतलम्—तीक्ष्णं रूक्षं मृदु स्निग्धं तथोष्णं गुरु शीतलम् (क.ग.ब.)

रसवीर्यविपाकानामेकस्मिन् द्रव्ये सह वसतां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणम्—

रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ठया ।
वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६६ ॥

द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, **रसः** રસ रस, **निपाते** જીભ ઉપર પડતાં જ जिह्वाके साथ संयोग होने पर, **विपाकः** વિપાક विपाक, **कर्मनिष्ठया** કર્મની સમાપ્તિથી कर्मकी समाप्तिसे, **वीर्यम् च** અને વીર્ય और वीर्य, **निपातात्** જીભની સાથે સંયોગ થવાથી આરંભી जिह्वाके साथ संयोग होनेसे ले कर, **अधीवासात् यावत्** શરીરમાં રહે ત્યાં સુધી शरीरमें रहने तक, **उपलभ्यते** જણાવામાં આવે છે ज्ञात होता है ॥ ६६ ॥

66. The taste of a substance is felt at the commencement only, i. e. when the substance comes in contact with the tongue, and the post-digestive changes are felt only when the final effects of digestion are produced; while potency is observed throughout its stay in the body beginning from its first entrance.

प्रभावस्य लक्षणम्—

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।
विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥ ६७ ॥

यत्र જે દ્રવ્યમાં जिस द्रव्यमें, **रस-** રસ रस, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **विपाकानाम्** તથા વિપાકની तथा विपाककी, **सामान्यम्** સમાનતા समानता, **लक्ष्यते** જોવામાં આવે दिखाई दे, **कर्मणाम् च एव** અને તે ઉપરાંત કર્મોમાં और इसके अतिरिक्त कर्मोंमें, **विशेषः** વિશેષ જોવામાં આવે તો भेद यदि दिखाई दे तो, **सः** તે वह, **तस्य** તેનો उसका, **प्रभावः** પ્રભાવ प्रभाव, **स्मृतः** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ६७ ॥

67. Where there exists a similarity in taste, potency and post-digestive changes, and yet a difference in action is observed, such special difference in action is called the specific action of the substance.

प्रभावस्य उदाहरणानि—

कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः ।
तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥ ६८ ॥

कटुकः કટુરસવાળો कटुरसवाला, **चित्रकः** ચિત્રક चित्रक, **पाके** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुकः** કટુ कटु, **वीर्य-** તથા વીર્યમાં तथा वीर्यमें, **उष्णः** ઉષ્ણ उष्ण, **मतः** માન્યો છે माना है, **दन्ती** દંતી दन्ती, **तद्वत्** તે જ પ્રમાણે હોવા છતાં इसी तरह होने पर, **तु** પણ भी, **प्रभावात्** પ્રભાવને લઈ प्रभावसे, **मानवम्** મનુષ્યને मनुष्यको, **विरेचयति** વિરેચન કરાવે છે विरेचन कराती है ॥ ६८ ॥

68. For example, white-flowered leadwort is pungent in taste and in post-digestive effects and hot in potency. Red physic nut is similar in all these respects and yet, by reason of its specific action, it acts as a purgative when administered to a man.

विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।
ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥ ६९ ॥

विषम् ઝેરને विषको, **विषघ्नम्** ઝેરનું નાશક विषनाशक, **यत्** જે जो, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **तत्र** તેમાં इसमें, **प्रभावः** પોતાની શક્તિ अपनी शक्ति, **कारणम्** કારણ છે कारण है, **यत् च** અને જે દ્રવ્ય और जो द्रव्य, **ऊर्ध्वानुलोमिकम्** ઊર્ધ્વ ભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે અને અધોભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે ऊर्ध्व भागमें स्थित दोषोंको हरनेवाला और अधोभागमें स्थित दोषोंको हरनेवाला है, **तत्** તે वह, **प्रभाव-** પોતાની શક્તિથી अपनी शक्तिसे, **प्रभावितम्** થયેલું હોય છે हुआ है ॥ ६९ ॥

६७. यत्र—यस्य (च.)
,, तस्य स स्मृतः—तस्य संस्मृतः (च.)

६८. मानवम्—सा नरम् (ग. थ. घ.)
६९. तत्र—तस्य (घ.)

69. Poison is stated to counteract the effects of poison. Here, too, the specific action is the deciding factor. The action of stimulating the peristaltic movement upward or downward is also dependent on specific action.

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।
तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥७०॥
सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

धारणीयानाम् ધારણ કરવા યોગ્ય धारण करने योग्य, **मणीनाम्** મણિઓનું मणियोंका, **यत्** જે जो, **विविधात्मकम्** વિવિધ પ્રકારનું नाना प्रकारका, **कर्म** કર્મ कर्म, **तत्** તે वह, **तेषाम्** તેઓના इनके, **प्रभावकृतम्** પ્રભાવથી થયેલું છે प्रभावसे जन्य है, **प्रभावः** પ્રભાવ प्रभाव, **अचिन्त्यः** અચિન્ત્ય अचिन्त्य, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **विपाक** આ પ્રમાણે વિપાક इस तरह विपाक, **वीर्याणि** વીર્ય वीर्य, **प्रभावः च अपि** તથા પ્રભાવને तथा प्रभावका, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **उदाहृतः** સમજાવ્યાં છે व्याख्यान कर दिया है ॥ ७०½ ॥

70-70½. The manifold virtues accruing from wearing precious stones and drugs on the body are also due to specific action. Specific action is considered inexplicable. Thus we have duly explained the post-digestive effects, potency and also specific action.

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥७१॥
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किंचन ।

किंचित् કોઈ कोई, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **रसेन** રસથી रससे, **अपरम् च** બીજું કોઈ दूसरा कोई, **वीर्येण** વીર્યથી वीर्यसे, **किंचन** કોઈ कोई, **गुणेन** ગુણથી गुणसे, **पाकेन** કોઈ વિપાકથી कोई विपाकसे, **प्रभावेण** અને કોઈ પ્રભાવથી और कोई प्रभावसे, **कर्म** કર્મ कर्म, **कुरुते** કરે છે करता है ॥ ७१½ ॥

71-71½. Some substances act in accordance with their tastes, others in accordance with their potency, and yet others in accordance with their qualities or post-digestive effects or specific action.

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥७२॥
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

विपाकः વિપાક विपाक, **रसम्** રસને रसको, **वीर्यम्** વીર્ય वीर्य, **तौ** તે બન્નેને उन दोनोंको, **प्रभावः** પ્રભાવ प्रभाव, **तान्** તેઓને उन सबको, **अपोहति** પરાસ્ત કરે છે परास्त करता है, **इति** આ પ્રમાણે इसी तरह, **रसादीनाम्** રસાદિકના रसादिका, **बल-** બળની बलकी, **साम्ये** સમાનતામાં समानतामें, **नैसर्गिकम्** કુદરતી स्वाभाविक, **बलम्** બળ છે बल है ॥ ७२½ ॥

72-72½. When taste and the rest are evenly balanced in their strength, the following is the normal order of their relative influence. Post-digestive effects are stronger and more powerful than those of tastes, the influence of potency is more powerful than the preceding two, while specific action is the most powerful of all.

षण्णां रसानां विज्ञानम्—

षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥७३॥
स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।
मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवँल्लिम्पतीव च ॥७४॥

अतः અહીંથી यहांसे, **परम्** આગળ आगे, **षण्णाम्** છ छः, **रसानाम्** રસના रसोंके, **विज्ञानम्** વિજ્ઞાનનો विज्ञानका, **उपदेक्ष्यामि** ઉપદેશ કરીશ उपदेश करूंगा, **मुखस्थः** મુખમાં રહેલો मुखमें रहा हुआ, **मधुरः** મધુર રસ मधुररस, **स्नेहन-** સ્નિગ્ધતા स्नेहन, **प्रीणन-** ઇંદ્રિયોની પ્રસન્નતા इन्द्रियोंकी प्रसन्नता, **आह्लाद-** આનંદ आनन्द,

७२½. बलसाम्ये-गुणसाम्ये (च. द.)

मार्दवैः તથા મૃદુતાથી तथा मृदुतासे, **उपलभ्यते** જાણવામાં આવે છે जाना जाता है, **आस्यम्** અને મુખમાં और मुखमें, **व्याप्नुवन्** વ્યાપ્ત થઈ व्याप्त हो कर, **लिम्पति** લીંપી દેતા હોય लेप करता हो, **इव च** એમ પ્રતીત થાય છે ऐसा प्रतीत होता है ॥ ७३-७४ ॥

73-74. Hereafter we shall describe the specific characteristics of each of the six tastes. The sweet taste is recognised in the mouth by its effects of unctuousness, satisfaction, pleasure and softness. Spreading all over the mouth, it induces a feeling as if the mouth were besmeared with sweetness.

दन्तहर्षान्मुखास्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत् ॥७५॥

प्राश्य एव ખાવામાં આવતાં જ खाने पर ही, **दन्तहर्षात्** દંતહર્ષથી दन्तोंके हर्षसे, **मुखास्रावात्** મુખના સ્રાવથી मुखमेंसे लालास्रावसे, **स्वेदनात्** પરસેવો આવવાથી पसीना आनेसे, **मुखबोधनात्** મુખનું શોધન કરી બીજા રસોના સ્વાદને જાગૃત કરવાથી मुखका शोधन कर अन्य रसोंके स्वादको जागृत करनेसे, **आस्य-** અને મુખના और मुखके, **कण्ठस्य** તથા કંઠના तथा कंठके, **विदाहात् च** વિદાહથી विदाहसे, **अम्लम्** અમ્લ अम्ल, **रसम्** રસ रस, **वदेत्** કહેવો कहे ॥ ७५ ॥

75. That should be called the acid taste which causes the setting of teeth on edge, salivation, sweating, stimulation of the sense of taste, and burning in the mouth and throat immediately on contact with these parts.

प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे ।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥७६॥

यः જે जो **रस**, **शीघ्रम्** જલદી शीघ्र, **प्रलीयन्** ઓગળી જતાં घुलता हुआ, **मुखे** મોઢામાં मुखमें, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **विष्यन्द-** વિષ્યન્દ विष्यन्द, **मार्दवम्** તથા મૃદુતા तथा मृदुताको, **कुरुते** કરે છે करता है, **सः** તેને ते कारणसे... તે કારણથી उसे उस कारणसे, **मुखस्य च** અને મુખના और मुखके, **विदाहात्** વિદાહથી विदाहसे, **लवणः** લવણરસ लवणरस, **ज्ञेयः** જાણવો जाने ॥ ७६ ॥

76. That should be known as the salt taste which, owing to the burning sensation it induces in the mouth, gives rise on being dissolved to conditions of moistness, deliquescence and softness in the mouth.

संवेजयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च ।
विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावी स कटुः स्मृतः ॥७७॥

यः જે जो, **निपाते** સ્પર્શ થતાં स्पर्श होने पर, **रसनाम्** જીભને जिह्वाको, **संवेजयेत्** ઉદ્વેગ આપે उद्विग्न करे, **तुदति इव** સોયો ભોંક્યા જેવી પીડા કરે सुईयोंके चुभनेके समान पीड़ा करे, **मुख-** અને મુખમાં और मुखमें, **नासा-** નાકમાં नाकमें, **अक्षि च** તથા આંખમાં तथा आंखमें, **विदहन्** વિદાહ કરતો जलन करता हुआ, **संस्रावी** સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે पानी बहाये, **सः** તેને वह, **कटुः** કટુરસ कटुरस, **स्मृतः** માન્યો છે माना गया है ॥ ७७ ॥

77. That is known as the pungent taste which on contact with the tongue causes irritation and pricking sensation and, giving rise to burning of the mouth, nose and eyes, induces flow of water from them.

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।
स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः ॥ ७८ ॥

निपाते સ્પર્શ થતાં स्पर्श होने पर, **यः** જે जो, **रसनम्** જીભને जिह्वाको, **प्रतिहन्ति** જડ કરી દે છે जड कर देता है, **न च** નથી नहीं, **स्वदते** રુચતો अच्छा

७५. विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्राश्यैवाम्लं रसं वदेत्–प्राश्यैवाम्लं रसं विद्याद्विदाहाच्चास्यकण्ठयोः (ग. च. छ.)

७६. प्रलीयन्–प्रीणयन् (द.)

७८. वैशद्य–वैषम्य (द.)

लगता, मुख- તથા મુખનાં मुखमें, वैशद्य- વિશદતા विशदता, शोष- શોષ शोष, प्रह्लाद- અને પ્રસન્નતા और प्रसन्नता, कारकः કરનાર છે करनेवाला है, सः તે वह, तिक्तः તિક્તરસ છે तिक्तरस है ॥ ७८ ॥

78. That should be known as the bitter taste which on coming in contact with the tongue causes loss of the sensation of taste, is not pleasant to the tongue, and induces cleanness, dryness and keenness in the mouth.

वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।
बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥७९॥

यः જે जो, रसः રસ रस, वैशद्य- વિશદતાથી विशदतासे, स्तम्भ- સ્તમ્ભથી स्तम्भसे, जाड्यैः તથા જડતાથી तथा जड़तासे, रसनम् જીભને जिह्वाको, योजयेत् યુક્ત કરે युक्त करे, कण्ठम् કંઠને कण्ठको, बध्नाति इव જાણે કે રુંધી નાખતો હોય मानो रोकता हो, विकासी च अपि અને વિકાસી હોય विकासी हो, सः તે वह, कषायः કષાયરસ છે कषायरस है ॥ ७९ ॥

79. That is the astringent taste which produces clear, astringent and dulling effects on the tongue and a sense of constriction in the throat and is also antispasmodic in action.

वैरोधिकानामाहारविकाराणां संक्षेपेण लक्षणम्—

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— भगवन्! श्रुतमेतदवितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो यथावद् द्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ८० ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, उक्तवन्तम् કહી ચૂકેલા कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् હે ભગવાન! हे भगवन्!, द्रव्य- દ્રવ્ય द्रव्य, गुण- ગુણ गुण, कर्म- તથા કર્મના तथा कर्मके, अधिकारे विषयमां प्रसंगमें, भगवतः આપનું आपका, अर्थ- અર્થની अर्थकी, सम्पत्- સંપત્તિથી सम्पत्तिसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, अवितथम् સત્ય सत्य, एतत् આ यह, वचः વચન वचन, यथावत् બરાબર सम्यक् प्रकारसे, श्रुतम् સાંભળ્યું सुना, परन्तु પરંતુ परन्तु, वैरोधिकानाम् વિરોધી विरोधी, आहारविकाराणाम् આહારદ્રવ્યોનું आहारद्रव्योंके, लक्षणम् લક્ષણો लक्षणोंको, अनतिसंक्षेपेण જરા વિસ્તારથી थोड़ेसे विस्तारसे, उपदिश्यमानम् કહેવાતાં कहे जाते, शुश्रूषामहे इति સાંભળવાને ઇચ્છીએ છીએ सुनना चाहते हैं ॥ ८० ॥

80. The worshipful Atreya having spoken thus, Agnivesa said to him, "O worshipful one, we have duly listened to your words, true and rich in meaning, on the subject of the qualities and actions of substances. Now we should like to listen to your observations given out in not too concise a manner on the subject of incompatibility of dietary articles".

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते;

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उसे, उवाच કહ્યું कहा, देह- દેહના शरीरके, धातु- ધાતુઓથી धातुओंसे, प्रत्यनीकभूतानि વિપરીત ગુણવાળાં प्रतिकूल गुणवाले, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, देहधातुभिः દેહના ધાતુઓ સાથે देहकी धातुओंसे, विरोधम् વિરોધ विरुध्ध, आपद्यन्ते પામે છે होते हैं;

81-(1). The worshipful Atreya answered him, "Articles of diet that are inimical to the body-elements tend to disagree with the system.

८०. एवमुक्तवन्तं—एवंवादिनं (क. ग.)
,, वैरोधिकानां—वैरोधिकनिमित्तानां (प.)

८१. देहधातुभिः विरोधम्—देहधातुविरोधम् (ध.)

परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित् संयोगात्, संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादिभिश्चापराणि, तथा स्वभावादपराणि ॥ ८१ ॥

कानिचित् કેટલાંક દ્રવ્યો कोई द्रव्य, **परस्पर-** પરસ્પર परस्पर, **गुण-** ગુણમાં गुणोंमें, **विरुद्धानि** વિરુધ્ધ હોય છે विरुद्ध होते हैं, **कानिचित्** કેટલાંક कोई, **संयोगात्** સંયોગથી संयोगसे, **अपराणि** બીજાં दूसरे, **संस्कारात्** સંસ્કારથી संस्कारसे, **अपराणि** બીજાં दूसरे, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાલ काल, **मात्रा-** માત્રા मात्रा, **आदिभिः च** વગેરેથી आदिसे, **तथा** તથા और, **अपराणि** બીજાં दूसरे, **स्वभावात्** સ્વભાવથી વિરુધ્ધ હોય છે स्वभावसे विरुद्ध होते हैं ॥ ८१ ॥

81. This incompatibility is of several kinds. Some articles are mutually incompatible on account of their qualities; some articles become so when combined; some by the mode of preparation; and some by the conditioning factors of place, time, dose, etc; and some by very nature.

केषांचिद्वैरोधिकानामाहारविकाराणामुपदेशः सयुक्तिकः —

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः —

तत्र તેમાં इनमें, **यानि** જે દ્રવ્યો जो द्रव्य, **आहारम्** આહારને आहारको, **अधिकृत्य** ઉદ્દેશીને लक्ष्य करके, **भूयिष्ठम्** ખૂબ बहुत, **उपयुज्यन्ते** ઉપયોગમાં લેવાય છે बरते जाते है, **तेषाम्** તેઓના उनके, **वैरोधिकम्** વિરોધવાળા प्रतिकूल, **एकदेशम्** એક ભાગને एक भागको, **अधिकृत्य** ઉદ્દેશીને लक्ष्यमें रख कर, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे;

82-(1). Now with reference to those articles of diet which are most commonly used, we shall make some observations, restricting ourselves to a particular incompatibility in each case.

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्वान्मार्गोपरोधाय च ॥ ८२ ॥

मत्स्यान् માછલાં मछलियोंको, **पयसा** દૂધ दूधके, **सह** સાથે साथ, **न** ન नहीं, **अभ्यवहरेत्** ખાવાં જોઈએ खाये, **हि** કારણકે चूंकि, **एतत्** એ ये, **उभयम्** બન્ને दोनों, **मधुरम्** મધુર છે मधुर हैं, **महा-अभिष्यन्दि** બહુ અભિષ્યન્દી છે महा अभिष्यन्दी हैं, **शीत-उष्णत्वात्** શીત અને ઉષ્ણ હોવાથી शीत और उष्ण होनेसे, **विरुद्धवीर्यम्** વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં છે विरुद्धवीर्य हैं, **विरुद्धवीर्यत्वात्** વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં હોવાથી विरुद्धवीर्य होनेसे, **शोणितप्रदूषणाय** રક્તને દૂષિત કરવા માટે છે रक्तको दूषित करते हैं, **महा-अभिष्यन्दित्वात् तथा** બહુ અભિષ્યન્દી હોવાથી तथा महा अभिष्यन्दी होनेसे, **मार्ग- उपरोधाय च** માર્ગનો નિરોધ કરવા માટે છે मार्गको रोकते है ॥ ८२ ॥

82. Thus fish should not be eaten in conjunction with milk. While both alike are sweet in taste, sweet in post-digestive effects and hyper-liquefacient, they are yet incompatible in the matter of potency, one being cold and the other hot. Being thus incompatible in potency, they tend to vitiate the blood and by reason of their hyper-liquefacient character, they tend to cause obstruction of the channels".

तन्निशम्यात्रेयवचनमनु भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच--सर्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेदन्यत्रैकस्माच्चिलिचिमात् ,

तत् તે उस, **आत्रेय-** આત્રેયનું आत्रेयके, **वचनम्** વચન वचनको, **अनुनिशम्य** સાંભળીને सुनकर, **भद्र-**

८३. तन्निशम्यात्रेयवचनमनु -तदनन्तरमात्रेयमनुमान्य (ग.)
,, ,, —तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य (घ.)

काप्यः ભદ્રકાપ્યે भद्रकाप्यने, अग्निवेशम् અગ્નિવેશને अग्निवेशको, उवाच કહ્યું कहा, एकस्मात् એક अकेली, चिलिचिमात् ચિલિચિમ માછલાં चिलिचिम मछलीको, अन्यत्र સિવાય छोड़कर, सर्वान् एव બધાંય सब ही, मत्स्यान् માછલાં मछलियोंको, पयसा દૂધ दूधके, सह સાથે साथ, अभ्यवहरेत् ખાવાં खावे;

83-(1). On hearing these words of Atreya, Bhadrakapya said to Agnivesa: "With the sole exception of the variety of fish called 'chilichima', all the rest may be eaten with milk.

स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति, तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणितजानां विबन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणं प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

शकली ભીંગડાંવાળું छिलकेवाली, लोहित-नयनः લાલ નેત્રવાળું लाल आँखोंवाली, सर्वतः ચારે કોર चारों ओर, लोहितराजिः લાલ રેખાઓવાળું लाल रेखावाली, रोहित-आकारः રોહિત મત્સ્યના આકારનું रोहितमत्स्यके आकारकी, सः તે માછલું यह मछली, पुनः વળી फिर, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः करके, भूमौ પૃથ્વી ઉપર भूमि पर, चरति ફરે છે विचरती है, तम् તેને इसको, पयसा દૂધ दूधके, सह સાથે साथ, अभ्यवहरेत् चेत् જો ખાય તો यदि मनुष्य खाता है तो, निःसंशयम् નક્કી अवश्य, शोणितजानाम् રક્તથી ઉત્પન્ન થનારા रक्तसे उत्पन्न होनेवाले, विबन्धजानाम् च તથા સ્રોતોના માર્ગો રોકાઈ જવાથી ઉત્પન્ન થનારા और स्रोतोंके मार्गोंके रुक जानेसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् રોગોમાંના रोगोंमेंसे, अन्यतमम् કોઈ એકને किसी एक रोगको, अथवा અથવા अथवा, मरणम् મરણને मृत्युको, प्राप्नुयात् इति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ८३ ॥

८३. लोहितराजी-रोहितराजी (प.)
,, रोहिताकारः-लोहितप्रकारः (ग.)
,, ,, -रोहितप्रकारः (प.)
,, विबन्धजानाम्-विरुद्धानाम् (प.)

83. But the chilichima which is scaly, red-eyed and red-striped, and resembles the rohita fish, is amphibious, living for the most part on land. If this creature were eaten with milk it would doubtless result in one or the other of the diseases arising from vitiation of blood, or obstipation of the body channels, or even in death."

नेति भगवानात्रेयः--सर्वानेव मत्स्यान्न पयसा सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं,

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, इति न એમ નહિ ऐसा नहीं, सर्वान् બધાં सब, एव જ ही, मत्स्यान् મત્સ્યને मछलियोंको, पयसा सह દૂધ સાથે दूधके साथ, न ન नहीं, अभ्यवहरेत् ખાવાં જોઈએ खाना चाहिए, चिलिचिमम् ચિલિચિમને चिलिचिमको, तु તો तो, विशेषतः ખાસ કરીને विशेष कर [न ખાવું જોઈએ नहीं खाना चाहिए];

84-(1). "No!" replied the worshipful Atreya. "No fish of any kind ought to be eaten with milk, this interdiction applying but more strongly in the case of chilichima.

स हि महाभिष्यन्दित्वात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ।

हि કારણ કે क्योंकि, सः તે वह, महाभिष्यन्दित्वात् અતિશય અભિષ્યન્દી હોવાને લીધે महा अभिष्यन्दी होनेसे, स्थूललक्षणतरान् અતિ સ્પષ્ટ લક્ષણવાળા अति-स्पष्ट लक्षणोंवाले, एतान् આ इन, व्याधीन् રોગોને रोगोंको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, आमविषम् च તથા આમવિષને तथा आमविषको, उदीरयति વધારે છે बढ़ाती है,

८४. पयसा सहाभ्यवहरेत-पयसाभ्यवहरेत् (घ.)
,, स्थूललक्षणतरान्-स्थूललक्षणभवान् (प.)

84-(2). Having an exceedingly liquefacient action, the chilichima gives rise to the diseases mentioned, in a specially aggravated form; in addition, it produces intestinal toxemia.

ग्राम्यानूपौदकपिशितानि च मधुतिलगुडपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैर्वा नैकध्यमद्यात्,

ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, **आनूप-** આનૂપ आनूप, **औदक-** તથા જલજ પશુપક્ષીઓનાં तथा जलज पशुपक्षियोंके, **पिशितानि च** માંસોને मांसको, **मधु-** મધ शहद, **तिल-** તલ तिल, **गुड-** ગોળ गुड़, **पयः-** દૂધ दूध, **माष-** અડદ ऊड़द, **मूलक-** મૂળા मूली, **बिसैः** તથા કમલનાલ સાથે तथा भिसके साथ, **विरूढधान्यैः वा** અથવા અંકુરિત અનાજ સાથે अथवा अङ्कुरित धान्योंके साथ, **ऐकध्यम्** એકત્ર કરીને मिला कर, **न अद्यात्** ખાવાં નહિ नहीं खाना चाहिए;

84-(3). The flesh of domesticated, wet-land or of aquatic creatures should not be eaten in conjunction with honey, til, gur, milk, black-gram, garden radish, lotus stalks or sprouted grains.

तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यकलमूकतामैण्मिण्यमथवा मरणमाप्नोति ।

हि કારણકે क्योंकि, **तन्मूलम्** તેને લઈને (મનુષ્ય) इनसे (मनुष्य), **बाधिर्यं-** બહેરાપણું बधिरता, **आन्ध्य-** આંધળાપણું अन्धत्व, **वेपथु-** કંપ कम्पन, **जाड्य-** જડતા जड़ता, **कलमूकता** અસ્પષ્ટ વાણી अस्पष्ट वाणी, **मैण्मिण्यम्** નાકમાંથી બોલવાપણું अनुनासिक वाणी, **अथवा** અથવા अथवा, **मरणम्** મરણ मृत्यु, **आप्नोति** પામે છે पाता है;

८४. बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाड्यकलमूकतामैण्मिण्यम्—बाधिर्यान्ध्यजाड्यवैकल्यमूकतामैण्मिण्यम् (च.)
,, जाड्यकलमूकता—जाड्यविकलमूकता (च)
,, —कण्ठजाड्यमूकता (प.)
,, मैण्मिण्य—मैन्मिन्य (द.)

84-(4). It is on account of such mixed diet that one develops deafness, blindness, tremors, idiocy, indistinctness of speech, nasal articulation, or comes by one's death.

न पौष्करं रोहिणीकं शाकं कपोतान् वा सर्षपतैलभृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्,

पौष्करम् પુષ્કર पुष्करका, **रोहिणीकम्** અથવા રોહિણીના अथवा रोहिणीके, **शाकम्** શાકને शाकको, **सर्षपतैल-** અથવા સરસિયા તેલમાં अथवा सरसोंके तैलमें, **भृष्टान्** તળેલા भर्जित, **कपोतान् वा** કબૂતરના માંસને कबूतरके मांसको, **मधु-** મધ शहद, **पयोभ्याम्** તથા દૂધની तथा दूधके, **सह** સાથે साथ, **न अभ्यवहरेत्** ખાવાં નહિ न खाए;

84-(5). The leaves of gelmeniris, kurroa or the flesh of pigeon fried in rape-seed oil must not be eaten together with honey and milk.

तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनीप्रवि(ति)चयापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति ।

हि કારણકે चूंकि, **तन्मूलम्** તેને કારણે इसके कारण, **शोणिताभिष्यन्द-** રક્તાભિષ્યન્દ रक्ताभिष्यन्द, **धमनी-** ધમનીઓનું धमनीका, **प्रविचय-** ફૂલીજવું विस्तृत होना, **अपस्मार-** અપસ્માર अपस्मार, **शङ्खक-** શંખક शङ्खक, **गलगण्ड-** ગલગંડ गलगण्ड, **रोहिणीनाम्** અને રોહિણી એઓમાંથી और रोहिणी इनमेंसे, **अन्यतमम्** કોઈએક રોગને किसी एक रोगको, **अथवा** અથવા अथवा, **मरणम्** મરણને मृत्युको, **प्राप्नोति इति** પામે છે प्राप्त करता है;

84-(6). It is from such mixed diet that one falls a victim to one or the other of the diseases such as increased liquidity of the blood, dilatation of the vessels, epilepsy, *sankhaka*,

८४. रोहिणीनाम्—रोहिणीकानाम् (च.)

deradenoncus, rohini or to death itself.

न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं, कुष्ठाबाधभयात् ।

मूलक- મૂળા मूली, लशुन- લસણ लहसन, कृष्णगन्धा- સરગવો सहिजन, अर्जक-અર્જક अर्जक, सुमुख- સુમુખ सुमुख, सुरसा- સુરસા सुरसा, आदीनि વગેરે आदि, भक्षयित्वा ખાઈને खा कर, कुष्ठ-आबाध-भयात् કુષ્ઠની પીડા થવાના ભયથી कुष्ठ रोग होनेका भय रहनेसे, पयः દૂધ दूधका, न सेव्यम् સેવવું નહિ सेवन नहीं करना चाहिए;

84-(7). One must not drink milk having eaten garden radish, garlic, moringa, large basil, holy basil, surasa, for fear of developing dermatosis.

न जातुकशाकं न निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्,

जातुकशाकम् જાતુકશાકનો जातुकशाकका, मधु- મધ शहद, पयोभ्याम् અને દૂધ और दूधके, सह સાથે साथ, न उपयोज्यम् ઉપયોગ કરવો નહિ उपयोग नहीं करना चाहिए, पक्वम् તેમ પાકેલા पके हुए, निकुचम् લકુચનો પણ बड़हलका भी, न તેઓની સાથે ઉપયોગ કરવો નહિ उनके साथ उपयोग नहीं करना चाहिए;

84-(8). Jatuka-shaka and ripe lakoocha must not be eaten with honey or milk.

एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरोधायालघुव्याधये षाण्ढ्याय चेति ।

हि કારણકે चूंकि, एतत् એ यह, मरणाय મરણને માટે मृत्युके लिए, अथवा અથવા अथवा, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, तेजः- તેજ तेज, वीर्य- તથા વીર્યની तथा वीर्यकी, उपरोधाय હાનિ માટે हानिके लिए, अलघुव्याधये મોટા વ્યાધિ માટે महा व्याधिके लिए, षाण्ढ्याय च इति અને નપુંસકતા માટે થાય છે और नपुंसकताके लिए होता है;

84-(9). For, such parctice brings about death or the loss of strength, complexion, radiance and virility or some other major disease or impotency.

तदेव निकुचं पक्वं न माषसूपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् ।

तत् एव તેજ उसी प्रकार, पक्वम् પાકેલા पके हुए, निकुचम् લકુચને बड़हलको, वैरोधिकत्वात् વિરોધી હોવાથી विरोधी होनेसे, माष- અડદની उड़दकी, सूप- દાળ दाल, गुड- ગોળ गुड़, सर्पिर्भिः તથા ઘીની तथा घीके, सह સાથે साथ, न उपयोज्यम् ખાવું નહિ नहीं खाना चाहिए;

84-(10). Ripe lakoocha should not be used with black-gram soup or with gur and ghee as such combination is incompatible.

तथाऽऽम्राम्रातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरकोशाम्रभव्यजाम्बवकपित्थतिन्तिडीकपारावताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमामलकान्येवं-प्रकाराणि चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धम् ।

तथा અને और, आम्र- આંબો आम, आम्रातक- અંબાડો अम्बाडा, मातुलुङ्ग- બિજોરું बिजौरा, निकुच- લકુચ बड़हल, करमर्द- કરમદાં करोंदा, मोच- કેળાં केला, दन्तशठ- દંતશઠ गलगल, बदर- બોર बेर, कोशाम्र- क्षुद्राम्र क्षुद्राम्र, भव्य- ભવ્ય कमरख, जाम्बव- જાંબુ जामुन, कपित्थ- કોઠ कैथ, तिन्तिडीक- તિંતિડી विषांबिल, पारावत- પારાવત पारावत, अक्षोड- અખરોટ अखरोट, पनस- પનસ कटहल, नालिकेर- નાળિયેર नारियल, दाडिम- દાડમ दाडिम, आमलकानि આમળાં आंवले,

८४. जातुकशाकम्—जातुशाकम् (ख.)
,, ,, —वास्तुशाकम् (ङ.)

८४. निकुचम्—लकुचम् (च. छ.)
८४. तथाऽऽम्राम्रातक—तथाम्रकाम्रातक (छ.)

एवंप्रकाराणि च અને એવા પ્રકારનાં और इस प्रकारके, **अन्यानि** બીજાં अन्य, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **द्रवम्** તેમજ પ્રવાહી एवं द्रव, **अद्रवम् च** તથા અપ્રવાહી तथा अद्रव, **सर्वम्** બધાં सब, **अम्लम्** ખાટાં દ્રવ્યો खट्टे पदार्थ, **पयसा सह** દૂધની સાથે दूधके साथ, **विरुद्धम्** વિરોધી છે विरोधी हैं;

84-(11). Similarly, mango, Indian hog-plum, pomelo, lakoocha, Bengal currant, plantain, lemon, small jujube, Ceylon oak, showy dellenia, jambul, wood apple, tamarind, paravata, walnut, jack-fruit, coconut, pomegranate, emblic myrobalan and such other substances, and all sour things, either liquid or otherwise, are incompatible with milk.

तथा कङ्गुवनकमकुष्ठककुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ।

तथा તે પ્રમાણે इसी प्रकार, **कङ्गु-** કાંગ कंगनी, **वनक-** વનક वनक, **मकुष्ठक-** મઠ मोठ, **कुलत्थ-** કળથી कुलथी, **माष-** અડદ ऊड़द, **निष्पावाः** તથા વાલ तथा सेम, **पयसा सह** દૂધની સાથે दूधके साथ, **विरुद्धाः** વિરોધી છે विरोधी हैं;

84-(12). Similarly, Italian millet, wild common millet, moth-gram, horse-gram, black-gram, and lablab are equally incompatible with milk.

पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ।

पद्मोत्तरिकाशाकम् કુસુમ્ભશાક कुसुम्भशाक, **शार्करः** સાકરનું મદ્ય शर्कराजन्य मद्य, **मैरेयः** મૈરેય મદ્ય मैरेय मद्य, **मधु** અને મધ और शहद, **सह** સાથે साथमें, **उपयुक्तम्** ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં उपयोगमें लिये जाने पर, **विरुद्धम्** વિરોધી છે विरोधी है, **वातम् च** તથા વાયુને तथा वायुको, **अतिकोपयति** અતિશય કુપિત કરે છે अति कुपित करता है;

84-(13). The pot-herb, safflower, sugar-wine, maireya, and honey, if taken together, become incompatible and provoke vata inordinately.

हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ।

सर्षपतैल- સરસીઆ તેલમાં सरसोंके तैलमें, **भृष्टः** તળેલ भूना हुआ, **हारिद्रकः** હારિદ્રક हारिद्रक, **विरुद्धः** વિરોધી છે विरोधी है, **पित्तम् च** તથા પિત્તને तथा पित्तको, **अतिकोपयति** અતિશય કુપિત કરે છે अति कुपित करता है;

84-(14). The flesh of parakeet bird, if fried in rape-seed oil, becomes incompatible and provokes pitta inordinately.

पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति ।

मन्थानुपानः મન્થના અનુપાનવાળો मन्थके अनुपानवाला, **पायसः** દૂધપાક पायस, **विरुद्धः** વિરોધી છે विरोधी है, **श्लेष्माणम् च** અને કફને और कफको, **अतिकोपयति** અતિ કુપિત કરે છે अति कुपित करता है;

84-(15). Milk-pudding is incompatible with a beverage of mantha and provokes kapha inordinately if so used.

उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य ।

तिल- તલના तिलके, **कल्क-** કલ્ક સાથે कल्कसे, **सिद्धा** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध की, **उपोदिका** પોથી उपोदिका, **अतीसारस्य** અતિસારનું अतीसारका, **हेतुः** કારણ છે कारण है;

84-(16). Indian spinach prepared with til paste causes diarrhoea.

८४. वनक—वरक (ध.)

बलाका वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति ।

बलाका બગલાનું માંસ बलाकाका मांस, वारुण्या વારુણી મદિરા वारुणी, कुल्माषैः તથા કુલ્માષની तथा कुल्माषके, सह अपि સાથે પણ साथ भी, विरुद्धा વિરોધી છે विरोधी है, शूकरवसा- સૂવરની વસામાં सूअरकी वसामें, परिभृष्टा તળેલું भूना हुआ, सा एव તે જ वही, सद्यः તરત જ शीघ्र, व्यापादयति પ્રાણ હરે છે प्राणनाशक है;

84-(17). Crane's flesh is incompatible with varuni wine or kulmasha pulse. If it is cooked in lard and eaten, it causes sudden death.

मयूरमांसमेरण्डसीसकावसक्तमेरण्डाग्निप्लुष्टमेरण्डतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति ।

एरण्डसीसकावसक्तम् એરંડાની લાકડીમાં પરોવી एरण्डकी लकड़ीमें पिरो कर, एरण्डाग्नि- એરંડાનાં લાકડાંના અગ્નિમાં एरण्डकी लकड़ीकी अग्निमें, प्लुष्टम् ભૂંજેલું भूना हुआ, एरण्डतैल- અને એરંડિયા તેલથી और एरण्डके तैलसे, युक्तम् યુકત युक्त, मयूरमांसम् મોરનું માંસ मोरका मांस, सद्यः તરત शीघ्र, व्यापादयति મરણ નિપજાવે છે मारता है;

84-(18). Peacock's flesh roasted on a spit made of the castor plant wood, or cooked over a fire of castor plant twigs, or prepared in castor oil, if eaten, will cause immediate death.

हारिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसक्तं हारिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति;

हारिद्रसीसक- હળદરવાની લાકડીમાં हल्दुकी लकड़ीमें, अवसक्तम् પરોવેલું पिरो कर, हारिद्राग्नि- હળદરવાના અગ્નિમાં हल्दुकी अग्निसे, प्लुष्टम् ભૂંજેલું भूना हुआ, हारिद्रक- હારિદ્રકનું हारिद्रकका, मांसम् માંસ मांस, सद्यः તરત शीघ्र, व्यापादयति મૃત્યુ કરે છે मारता है;

84-(19). The flesh of the parakeet bird, if eaten, having roasted it on a spit made of the turmeric plant wood or having cooked it over a fire of turmeric wood twigs, will cause immediate death.

तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं सद्यो मरणाय ।

भस्म- રાખ भस्म, पांशु- તથા ધૂળથી तथा पांसुसे, परिध्वस्तम् મલિન થયેલું मलिन हुआ, तत् एव તે જ वही, सद्यः તરત शीघ्र, मरणाय મૃત્યુ કરનાર થાય છે मृत्यु करनेवाला होता है;

84-(20). If the flesh of the parakeet, which is strewn with ashes and dust mixed with honey, is eaten, it causes immediate death.

मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची मधु च मरणाय ।

मत्स्य- માછલાંની मछलीकी, निस्तालन- વસામાં वसामें, सिद्धाः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध की हुई, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, तथा તથા और, काकमाची પીલુડી मकोय, मरणाय મરણ માટે થાય છે मरणके लिए होती हैं, मधु च તથા પીલુડી અને મધનું સાથે સેવન પણ મરણ માટે થાય છે एवं काकमाची और शहदका इकट्ठा सेवन भी मरणके लिए होता है;

84-(21). Long pepper, prepared in fish-oil, causes immediate death, and so does black-night shade in conjunction with honey.

मधु चोष्णमुष्णार्तस्य च मधु मरणाय ।

उष्णम् च ઊનું કરેલું गरम किया हुआ, मधु મધ मधु, मरणाय મરણ માટે થાય છે मरणके लिए होता है, उष्णार्तस्य અને ગરમીથી પીડાયેલાને और गरमीसे

८४. हारिद्रकमांसम्—हारीतकमांसम् (च.)

८४. निस्तालन—निस्तलन (च.)

पीडितका, मधु મધ મરણ માટે થાય છે मधु मृत्युके लिए होता है;

84-(22). The taking of honey which is heated, or of any honey by one who is afflicted with heat, results in death.

मधुसर्पिषी समधृते, मधु वारि चान्तरिक्षं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कम्पिल्लकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूल्यो भासश्चेति विरुद्धानि। इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ८४ ॥

समघृते સમાન ભાગમાં લીધેલાં समान भागमें लिये गये, मधु- મધ मधु, सर्पिषी અને ઘી और घी, समधृतम् સમાન ભાગમાં લીધેલાં समान भागमें लिये गये, मधु મધ मधु, आन्तरिक्षम् અને અન્તરિક્ષનું और अन्तरिक्षका, वारि જળ जल, मधु મધ मधु, पुष्करबीजम् અને કમલબીજ એને પરસ્પર મેળવવાં और कमलबीज इनको परस्पर मिलाना, मधु મધ मधु, पीत्वा ચાટી चाट कर, उष्ण- ઉપર ગરમ ऊपरसे गरम, उदकम् પાણી પીવું पानी पीना, भल्लातक- ભિલામા भिलावा, उष्णोदकम् અને ગરમ પાણીનું એકઠું સેવન और गरम पानीका इकट्ठा सेवन, तक्रसिद्धः છાશમાં સિદ્ધ કરેલ छाछमें सिद्ध किया हुआ, कम्पिल्लकः કપીલો कमीला, पर्युषिता વાસી રાખેલી वासी रखी हुई, काकमाची પીલુડી मकोय, अङ्गारशूल्यः તથા અંગારા પર શૂળથી શેકેલ अङ्गारोंमें शूलसे भूना हुआ, भासः च इति ભાસ પક્ષીનું માંસ भास पक्षीका मांस, विरुद्धानि વિરુદ્ધ છે विरुद्ध हैं, इति एतत् આ પ્રમાણે આ इसी तरह यह, यथाप्रश्नम् પ્રશ્ન અનુસાર प्रश्नानुसार, अभिनिर्दिष्टम् કહી બતાવેલું कहा गया, भवति इति છે है ॥ ८४ ॥

84. Honey and ghee in equal quantity; honey and rain-water in equal quantity; honey and the seeds of the East Indian lotus; honey followed by a drink of hot water; the marking nut and hot water; kamala cooked in butter-milk; stale black-night shade, and the flesh of bearded vulture (Bhasa) roasted on a spit—all these are instances of dietetic incompatibility. Thus everythiug has been explained in accordance with the questions.

अहितस्याहारस्य लक्षणम् —

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

यत् किञ्चिद्दोषमास्राव्य न निर्हरति कायतः।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकाः શ્લોકો श्लोक, भवन्ति છે કે हैं कि, यत् જે जो, किञ्चित् કોઈ कोई, आहारजातम् આહારનો સમૂહ आहारसमूह, दोषम् દોષનું दोषका, आस्राव्य સ્રાવણ કરી स्रावण करके, कायतः શરીરમાંથી शरीरमेंसे, न निर्हरति બહાર ન કાઢે बाहिर नहीं निकालता, तत् તે वह, सर्वम् સર્વ सब, अहिताय અહિત કરવા માટે अहित करनेके लिए, उपपद्यते થાય છે होता है ॥ ८५ ॥

Here are some verses again—

85. Whatever articles of food, having dislodged the morbid humors, do not eliminate them from the body, are to be regarded as unwholesome.

यच्चापि देशकालाग्निमात्रासात्म्यानिलादिभिः।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्विधिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥

अपि च વળી फिर भी, यत् જે जो, देश- દેશ देश, काल- કાળ काल, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, मात्रा- માત્રા मात्रा, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, अनिलादिभिः

८४. समधृते–तुल्ये (झ.)

८५. आस्राव्य–उत्क्लिश्य (त द. ध.)

८६. मात्रासात्म्या°–सात्म्यासात्म्या° (ख.)

८७. विरुद्धं तच्च–विरुद्धत्वाच्च (त.)

वायु वगेरे दोष वायु आदि दोष, संस्कारतः संस्कार संस्कार, वीर्यतः वीर्य वीर्य, कोष्ठ- कोष्ठ कोष्ठ, अवस्था- अवस्था अवस्था, क्रमैः अपि क्रम क्रम, परिहार- त्याग त्याग, उपचाराभ्याम् उपचार उपचार, पाकात् पाक पाक, संयोगतः च अपि संयोग संयोग, हृत्- हृदय हृदय, संपत्- संपत् (शुभगुण) संपत् (शुभगुण), विधिभिः च अने विधि एओथी और विधि इनसे, यत् जे जो, विरुध्धम् विरुध्ध छे विरुद्ध है, तत् च ते वह, हितम् न हितकारक नथी हितकारी नहीं होता ॥ ८६-८७ ॥

86-87 That substance is unwholesome which is incompatible from the point of view of country, season, gastric fire, measure, homologation, vata and other body humors, preparation, potency, bowel-tendency, state of the patient, rules of eating, things to be avoided or observed, cookery, combination, palatability, richness of quality, and rules of eating.

विरुद्धं देशतस्तावद्रूक्षतीक्ष्णादि धन्वनि ।
आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥८८॥

धन्वनि मरुदेशमां मरुभूमिमें, रूक्षतीक्ष्णादि रूक्ष तीक्ष्ण वगेरे रूक्ष तीक्ष्ण आदि, आनूपे अने आनूप देशमां और आनूप देशमें, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, शीतादि शीत वगेरे शीत आदि, भेषजम् औषधनुं औषधका, यत् जे जो, निषेव्यते सेवन करवामां आवे ते सेवन किया जाता है वह, देशतः तावत् देशथी देशसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ८८ ॥

88. The use of dry and acute drugs in an arid country and the use of unctuous and cold things in a wet country are examples of incompatibility of diet with reference to clime.

कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम् ।
शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥८९॥

शीते शीत शीत, काले काळमां कालमें, यत् जे जो, शीत- शीत शीत, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, आदि- वगेरेनुं आदिका सेवनम् सेवन सेवन, तथा अने और, उष्णे च उष्णकाळमां उष्णकालमें, कटुक- कटु कटु, उष्ण- उष्ण उष्ण, आदि- वगेरेनुं आदिका, सेवनम् सेवन ते सेवन वह, कालतः अपि काळथी कालसे, विरुद्धम् विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ८९ ॥

89. The use of cold, dry and similar things in winter and the use of pungent, hot and similar things in summer are examples of incompatibility of diet with reference to season.

विरुद्धमनले तद्वदन्नपानं चतुर्विधे ।
मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥९०॥

तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, चतुर्विधे मृदु, मध्य, तीक्ष्ण तथा विषम ए चार प्रकारना चार प्रकारकी, अनले अग्निमां अग्निमें, विरुद्धम् तेनाथी विरुद्ध उससे विरुद्ध, अन्नपानम् जे अन्नपान ते अग्निथी विरुद्ध छे जो अन्नपान वह अग्निसे विरुद्ध है, समधृतम् सम प्रमाणमां लीधेलुं समान मात्रामें लिया हुआ, मधुसर्पिः जे मध अने घी जो मधु और घृत, तत् ते वह, मात्रया मात्राथी मात्रासे, विरुध्यते विरुद्ध छे विरुद्ध है ॥ ९० ॥

90. Food not taken in accordance with the given type of any of the four types of the gastric fire constitutes the incompatibility of diet with reference to the gastric fire The combination of ghee and honey in equal quantities is an example of the incompatibility of diet with reference to measure.

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥९१॥
या समानगुणाभ्यासविरुद्धान्नौषधक्रिया ।

८८. निषेव्यते–निषेवते (थ.)

९०. मात्रया तत्–मात्रयाऽपि (थ.)

९१. °सात्म्यस्य–सात्म्याय° (त.)

कटुक- કટુ कटु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, आदि- વગેરે आदि, सात्म्यस्य જેને સાત્મ્ય હોય તેને जिसे सात्म्य हो उसे, यत् જે जो, स्वादु- મધુર स्वादु, शीत- શીત शीत, आदि- વગેરેનું आदिका, सेवनम् સેવન सेवन, तत् તે वह, तु તો तो, सात्म्यविरुद्धम् સાત્મ્યવિરુદ્ધ છે सात्म्यविरुद्ध है, समानगुणा દોષના સમાન ગુણવાળી दोषके समान गुणवाली, अभ्यासविरुद्धा અને અભ્યાસથી વિરુધ્ધ और अभ्याससे विरुद्ध, या જે जो, अन्न- અન્ન अन्न, औषध- ઔષધ औषध, क्रिया तु તથા ક્રિયાનું નિરંતર સેવન તે તો तथा क्रियाका निरन्तर सेवन वह तो, अनिलादिभिः વાયુ વગેરેથી वात आदिसे, विरुद्धम् વિરુદ્ધ છે विरुद्ध है ॥ ९१½ ॥

91-91½. The taking of sweet and cold things by a person to whom only pungent and hot substances are homologous is an example of incompatibility of diet with reference to homologation. The use of articles of diet, drugs and procedures which are similar in quality to that of the susceptible body-humors constitutes humoral incompatibility.

संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषवद्भवेत् ॥९२॥
एरण्डसीसकासक्तं शिखिमांसं यथैव हि ।

यथा एव જેમ जैसे, एरण्ड-सीसक- એરંડાની લાકડીમાં एरण्डकी लकड़ीमें, आसक्तम् પરોવી શેકેલું पिरो कर भूना हुआ, शिखिमांसम् हि મોરનું માંસ વિષ જેવું થઈ જાય છે તેમ मोरका मांस विषके समान हो जाता है वैसे, यत् જે जो, भोज्यम् ભોજ્ય પદાર્થ સંસ્કારથી भोज्य पदार्थ संस्कारसे, विषवत् વિષ જેવું विषके समान, भवेत् થઈ જાય हो जाये, तत् તે वह, संस्कारतः સંસ્કારથી संस्कारसे, विरुद्धम् વિરુદ્ધ છે विरुद्ध है ॥९२½॥

92-92½. The incompatibility of preparation is that where food is converted into poison during the course of preparation, as, for example, in the case of the peacock's flesh roasted on a spit made of a stick of the castor plant.

विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥९३॥
तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।

वीर्यतः વીર્યથી वीर्यसे, शीतलात्मकम् શીતલ દ્રવ્યને शीत द्रव्यको, उष्णवीर्येण ઉષ્ણ વીર્યવાળા उष्णवीर्य, द्रव्येण सह દ્રવ્ય સાથે द्रव्यके साथ, संयोज्य યોજીને मिला कर, सेव्यते સેવવામાં આવે सेवन किया जाये, तत् તેને उसे, वीर्यतः વીર્યથી वीर्यसे, विरुद्धम् વિરુધ્ધ विरुद्ध, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥९३½॥

93-93½. The use of substances of cold potency in combination with substances of hot potency is to be known as incompatibility of potency.

क्रूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९४ ॥
मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
एतत् कोष्ठविरुद्धं तु,

क्रूरकोष्ठस्य ક્રૂર કોઠાવાળા પુરુષને क्रूरकोष्ठ पुरुषको, अत्यल्पम् અતિ અલ્પ बहुत थोड़ा, मन्दवीर्यम् મન્દ વીર્યવાળું मन्दवीर्य, अभेदनम् च તથા ભેદન ન કરે એવું અન્ન દેવું तथा भेदन न करनेवाला अन्न देना, तथा मृदुकोष्ठस्य અને મૃદુ કોઠાવાળા પુરુષને और मृदुकोष्ठ पुरुषको, गुरु ભારે गुरु, भेदनीयम् ભેદન કરનારું भेदन करनेवाला, बहु च તથા બહુ માત્રામાં અન્ન દેવું तथा बहुत मात्रामें अन्न देना, एतत् तु આ તો यह तो, कोष्ठविरुद्धम् કોઠવિરુદ્ધ છે कोष्ठविरुद्ध है ॥ ९४¾ ॥

94-94¾. That is known as incompatibility of bowel-tendency where a hard bowelled person is administered a drug, small in dose, weak in potency, and poor in laxative quality; or where a soft-bowelled person is given a drug heavy, cathartic and in large dose.

९२. भवेत्–त्यजेत् (त.)

९४¾. मृदु°–मन्द° (ग.)

विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥
श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥९६॥

श्रम- શ્રમ श्रम, **व्यवाय-** મૈથુન मैथुन, **व्यायाम-** તથા વ્યાયામમાં तथा व्यायाममें, **सक्तस्य** આસક્ત પુરુષને **आसक्त** पुरुषको, **अनिलकोपनम्** વાયુકોપક वात-प्रकोपक, **निद्रालसस्य** તેમ જ અધિક નિદ્રા કરનારા अधिक निद्रा करनेवाले, **अलसस्य** આળસુ પુરુષને आलसी पुरुषको, **श्लेष्मकोपनम्** કફપ્રકોપક कफप्रकोपक, **भोजनम्** ભોજન આપવું એ भोजन देना यह, **अवस्थया** અવસ્થાથી अवस्थासे, **विरुद्धम्** વિરુદ્ધ विरुद्ध, **स्यात्** છે है ॥ ९५-९६ ॥

95-96. That is incompatibility with reference to the state of the patient, where a vata-provoking meal is given to one who is exhausted on account of fatigue, sexual act or physical strain. Similarly, if a kapha-provoking meal is given to one subject to the lethargy of sleep or indolence, it also constitutes this incompatibility.

यश्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः ।
तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिक्षुद्वशानुगः ॥ ९७ ॥

यत् च જે जो, **विण्मूत्रम्** મળ અને મૂત્રનો मल और मूत्रका, **अनुत्सृज्य** ત્યાગ કર્યા વગર त्याग किये बिना, **यः च** તથા જે तथा जो, **अबुभुक्षितः** ભૂખ લાગ્યા વગર बिना भूख लगे, **भुङ्क्ते** ખાય છે खाता है, **यत् च** અને જે और जो, **अतिक्षुद्वशानुगः** અતિ ભૂખને વશ થયા છતાં પણ ખાતો નથી अति भूखके वश होने पर भी नहीं खाना, **तत् च** તે वह, **क्रमविरुद्धम्** ક્રમથી વિરુદ્ધ क्रमसे विरुद्ध, **स्यात्** છે है ॥ ९७ ॥

97. That is incompatibility of rules of eating when a person takes his meal without relieving himself of feces and urine or eats without the feeling of hunger or does not eat in spite of severe hunger.

परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥९८॥

यत् જે जो, **तु** વળી फिर, **वराहादीन्** વરાહ વગેરેના માંસનું वराह आदिके मांसका, **निषेव्य** સેવન કરી सेवन करके, **उष्णम्** ઉષ્ણ પદાર્થનું उष्ण पदार्थोंका, **सेवेत** સેવન કરે છે તે सेवन करना है वह, **परिहार-विरुद्धम्** પરિહારથી વિરુદ્ધ છે परिहारसे विरुद्ध है, **घृतादीन् च** અને ઘી વગેરેને और घी आदिको, **पीत्वा** પીને पी कर, **शीतम्** શીતળ પદાર્થનું शीत पदार्थोंका, **निषेवते** સેવન કરે છે તે ઉપચારથી વિરુદ્ધ છે सेवन करना वह उपचारसे विरुद्ध है ॥ ९८ ॥

98. That is incompatibility of the rules of prohibition and injunction where a person takes hot substances after a meal of the flesh of a boar and similar animals, or eats cooling things after taking ghee and similar articles.

विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दारुसाधितम् ।
अपक्वतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ।

यत् च જે जो, **दुष्ट-** દૂષિત दूषित, **दुर्दारु-** અને ખરાબ લાકડાંથી और खराब लकड़ीसे, **साधितम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **अपक्व-** અપક્વ कच्चा, **तण्डुल-** ચોખા વગેરે અન્ન चावल आदि अन्न, **अत्यर्थपक्व-** અતિશય પાકેલું ચોખા વગેરે અન્ન अतिपक्व चावल आदि अन्न, **दग्धम् च** તથા દાઝી ગયેલ ચોખા વગેરે અન્ન तथा जला हुआ चावल आदि अन्न, **भवेत्** હોય होता है, **तत्**

---

९८. एतच्छ्लोकानन्तरम्–
पयो निषेवते यच्च वमनादि निषेव्य वा ।
रसायनविधौ वापि कुरुते नानुपालनम् ।
उपचारविरुद्धान्नमद्यादीन्युपयुज्य वा ॥
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके

अपि ते પણ वह भी, पाकतः પાકથી पाकसे, विरुद्धम् વિરુદ્ધ છે विरुद्ध है;

99-(1). That is culinary incompatibility where food is prepared with bad and rotten fuel, or is undercooked or overcooked or burnt.

संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ॥९९॥
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।

यथा જે जो, अम्लम् ખટાઈને खटाईको, पयसा सह દૂધની સાથે મેળવવી दूधके साथ मिला देना, तत् તે वह, संयोगतः સંયોગથી संयोगसे, विरुद्धम् વિરુદ્ધ છે विरुद्ध है, यत् च અને જે और जो, अमनोरुचितम् મનને અરુચતા દ્રવ્યનું સેવન मनके लिये अरुचिकारक द्रव्यका सेवन, तत् તે वह, हृद्विरुद्धम् હૃદયથી વિરુદ્ધ हृदयसे विरुद्ध, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥९९½॥

99-99½. That is incompatibility of combination where sour things are taken with milk. That is incombility of palatability where an article of food is unpleasant of taste.

संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥ १०० ॥
अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा ।

यत् तु જે जो, असंजातरसम् રસની ઉત્પત્તિથી રહિત હોય रसकी उत्पत्तिसे रहित हो, अतिक्रान्तरसम् वा अपि અથવા જેનો રસ ઉત્પન્ન થઈ નષ્ટ થઈ ગયો હોય अथवा जिसका रस उत्पन्न हो कर नष्ट हो गया हो, विपन्नरसम् एव वा અથવા જેનો રસ બગડી ગયો હોય अथवा जिसका रस बिगड़ गया हो, तत् તેને उसे, सम्पद्विरुद्धम् સંપદથી વિરુદ્ધ सम्पतसे विरुद्ध, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥ १००½ ॥

100-100½. That is incompatibility with reference to richness of quality where the juice is taken of unripe, over-ripe or putrified substances.

ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यत् तु જે जो, निभृते એકાંતમાં एकान्तमें, न भुज्यते ખાવામાં આવતું નથી भोजन नहीं किया जाता, तत् તેને उसे, विधिविरुद्धम् વિધિથી વિરુદ્ધ विधिसे विरुद्ध, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए, एवंविधम् આવી જાતનું इस प्रकारका, उपयोजितम् ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલું उपयोग किया हुआ, तत् તે वह, अन्नम् અન્ન अन्न, विरुद्धम् અહિતકર अहितकर, स्यात् થાય છે होता है ॥ १०१ ॥

101. That is incompatibility of the rules of eating where food is not taken in a solitary place. Food taken in any of the above-mentioned ways constitutes dietetic incompatibility.

विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः—

षाण्ढ्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।
सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

विरुद्धम् વિરુદ્ધ विरुद्ध, अन्नम् અન્નને अन्नको, षाण्ढ्य- નપુંસકતા नपुंसकता, आन्ध्य- અંધાપો अन्धत्व, वीसर्प- વીસર્પ वीसर्प, दकोदराणाम् જળોદર जलोदर, विस्फोटक- વિસ્ફોટક विस्फोटक, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, भगन्दराणाम् ભગન્દર भगन्दर, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्च्छा, मद- મદ मद, आध्मान- આધ્માન आध्मान, गलग्रहाणाम् ગલગ્રહ गलग्रह, पाण्ड्वामयस्य પાંડુરોગ पाण्डुरोग, आमविषयस्य च एव આમવિષ आमविष, किलास- કિલાસ किलास, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, ग्रहणीगदानाम् ગ્રહણીરોગ

९९½. अमनोरुचितम्—अन्नं नो रुचितम् (ग. थ.)

१०२. गलग्रहाणाम—गलामयानाम (स. क. ज.)

१०३. शोथ—शोष (द. ब.)

,, शोथाम्ल°—शोषास्र° (ग झ.)

ग्रहणीरोग, शोथ- શોથ શોથ, अम्लपित्त- અમ્લપિત્ત अम्लपित्त, ज्वर- જ્વર ज्वर, पीनसानाम् પીનસ पीनस, सन्तानदोषस्य સન્તાનદોષ सन्तानदोष, तथा एव અને और, मृत्योः મૃત્યુનું मृत्युका, हेतुम् કારણ कारण, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. Impotency, blindness, acute spreading affections, abdominal affections, eruptions, insanity, fistula, fainting, intoxication, tympanitis, trismus, anemia, chyme, toxemia, leprosy, dermatosis, assimilation disorders, edema, acid dyspepsia, fever, rhinitis, fetal diseases and death—these are said to result from the incompatibility of diet.

विरुद्धाशनजानां व्याधीनां प्रतिकारः—

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति ।

वैरोधिक-निमित्तानाम् વિરુદ્ધ ભોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા विरोधी भोजनसे उत्पन्न हुए, एषाम् આ इन, अपरेषाम् च खलु અને બીજા और अन्य, व्याधीनाम् રોગોના रोगोंके, इमे આ ये, भावाः ભાવો भाव, प्रतिकाराः પ્રતિકાર प्रतिकार, भवन्ति થાય છે होते हैं;

104-(1). The following are the counter-measures for these and other diseases caused by an incompatible dietary.

तद्यथा—वमनं विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ १०४ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, वमनम् સંશોધનને માટે વમન संशोधनके लिए वमन, विरेचनम् च तथा વિરેચન तथा विरेचन, संशमनार्थम् સંશમનને માટે संशमनके लिए, तद्विरोधिनाम् નપુંસકતા વગેરેને હરનારાં नपुंसकता आदिको हरनेवाले, द्रव्याणाम् च દ્રવ્યોને। द्रव्योंका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, तथाविधैः અને તેવી જાતનાં उसी प्रकारके, द्रव्यैः च દ્રવ્યોથી द्रव्योंसे, शरीरस्य શરીરને शरीरको, पूर्वम् પહેલેથી જ प्रथमसे ही, अभिसंस्कारः इति દૃઢ બનાવવું दृढ़ बनाना ॥ १०४ ॥

104. They are—vomition, purgation, the administration of sedatives that counteract the diseases mentioned, as also the prophylactic measures due to dietetic incompatibility.

भवतश्चात्र—

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥१०५॥

अत्र च भवतः આ વિષયમાં બે શ્લોક છે કે इस विषयमें दो श्लोक हैं कि, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, वमनम् વમન वमन, शमनम् च एव સંશમન संशमन, पूर्वम् वा तथा પહેલેથી तथा प्रथमसे ही, हितसेवनम् હિતકર આહારવિહારનું સેવન हितकारी आहारविहारका सेवन, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, अशनजान् ભોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા भोजनसे उत्पन्न हुए, रोगान् રોગોને रोगोंको, प्रतिहन्ति હણે છે नष्ट करते हैं ॥ १०५ ॥

Here are two verses again—

105. Purgation, vomition, sedation and prophylactic measures counteract the disorders born of the incompatibility of diet.

कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वे कारणम्—

सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥१०६॥

सात्म्यतः સાત્મ્ય હોવાથી सात्म्य होनेसे, अल्पतया અલ્પ માત્રામાં હોવાથી अल्प मात्रामें होनेसे, अपि वा

१०४. व्याधीनाम्–द्रव्याणाम् (प.)
,, अपरेषाम्–परेषाम् (त.)
,, प्रतिकाराः–प्रतीघातकराः (ध.)

१०६. स्निग्धव्यायामबलिनाम्–स्नेहव्यायामबलिनो (त.)

अथवा अथवा, दीप्ताग्नेः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને प्रदीप्त अग्निवालोंमें, तरुणस्य च યુવાનને युवानमें, स्निग्ध- અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध पुरुषमें, व्यायाम- વ્યાયામ કરનારને व्यायाम करनेवाले, बलिनाम् તથા બળવાન મનુષ્યને तथा बलवान मनुष्यमें, विरुद्धम् વિરુદ્ધ અન્નપાન विरुद्ध अन्नपान, वितथम् નિષ્ફળ व्यर्थ, भवेत् થાય છે होता है ॥ १०६ ॥

106. Dietetic incompatibility becomes neutralised under the following circumstances: if the incompatibility is homologous to the person concerned, if it is slight, if the person concerned is of strong digestive power, if he is young, or if he has an abundance of the unctuous element in his body, and if he is strong from exercise.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥१०७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, रस- રસના रसके, विनिश्चये નિશ્ચયમાં निश्चयमें, महर्षीणाम् મહર્ષિઓની महर्षियोंके, या જે जो, या જે जो, मतिः માન્યતા मत, आसीत् હતી थे, गुणकर्मभ्याम् ગુણ અને કર્મ સાથે गुण और कर्मके साथ, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, रस-आश्रया રસને આશ્રયે રહેલી रसाश्रित, द्रव्य- દ્રવ્યની द्रव्योंकी, संख्या સંખ્યા संख्या ॥ १०७ ॥

Here are the recapitulatory verses—

107. Whatever were the views of the great sages in the determination of tastes, substances with their attributes and actions, the numerality of substances and tastes;

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥१०८॥

रस- રસની रसकी, संख्यायाः સંખ્યાનું संख्याका, कारणम् કારણ कारण, रस- રસ रस, अनुरस- તથા અનુરસનું तथा अनुरसका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, पर-आदीनाम् પર વગેરે पर आदि, गुणानाम् च ગુણોનાં गुणोंके, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, लक्षणानि લક્ષણ लक्षण ॥ १०८ ॥

108. The reason behind the enumeration, tastes, latent or after-tastes, the characteristics of each of the ten qualities beginning with priority etc;

पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।
ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥१०९॥

पञ्चात्मकानाम् પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા पञ्चमहाभूतोंसे उत्पन्न, रसानाम् च રસોનું रसोंका, येन જે जिस, हेतुना કારણથી कारणसे, षट्त्वम् છપણું छः होना, यद्गुण-अतिशयात् જે ગુણની અધિકતાથી जिन गुणोंकी अधिकतासे, रसाः च રસો रस, ऊर्ध्व-अनुलोमभाजः ઊર્ધ્વગામી અને અધોગામી થાય છે ऊर्ध्वगामी और अधोगामी होते हैं ॥ १०९ ॥

109. How the tastes of the five proto-elements become divided into six categories, and the preponderance of this or that quality by which they develop the tendency of going upwards or downwards;

षण्णां रसानां षट्त्वे च सविभक्ता विभक्तयः ।
उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥

षण्णाम् છ छः, रसानाम् રસોના रसोंका, षट्त्वे च છપણામાં छःपनमें, सविभक्ताः વિભાગો સહિત विभागोंके साथ, विभक्तयः ભેદ भेद, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનાં द्रव्योंके, गुण- ગુણ गुण, कर्मणि તથા કર્મમાં तथा कर्ममें,

११०. सविभक्ता–सातिभुक्ता (च, छ, थ.)

उद्देशः च ઉદ્દેશ उद्देश, अपवादः च તથા અપવાદ अपवाद ॥ ११० ॥

110. The various combinations and permutations of the tastes that are six in number, the recognition of attributes and actions through tastes and of the exceptions laid down to the rule;

प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥१११॥

गौरव–आदिषु ગૌરવ વગેરેમાં गौरव आदिमें, **रसानाम्** રસોની रसोंकी, **प्रवर–अवर–मध्यत्वम्** અધિકતા, હીનતા તથા મધ્યમતા श्रेष्ठता, न्यूनता तथा मध्यता, **पाक-** વિપાક विपाक, **प्रभावयोः** તથા પ્રભાવનું तथा प्रभावका, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **वीर्यसंख्या-** વીર્યની સંખ્યાનો वीर्यकी संख्याका, **विनिश्चयः** નિશ્ચય निश्चय ॥१११॥

111. The maximum, moderate and minimum degrees of particular qualities like heaviness etc, in each taste; post-digestive effects or specific actions; determination of the actions of potency;

षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥११२॥

आस्वाद्यमानानाम् ચાખવામાં આવતા आस्वाद लिये जाते, **षण्णाम्** ૭ छः, **रसानाम्** રસોનાં रसोंके, **यत्** જે जो, **स्वलक्षणम्** પોતપોતાનાં લક્ષણ अपने अपने लक्षण, **यत् यत्** જે જે દ્રવ્ય जो जो द्रव्य, **येन** જે જે કારણથી जिस जिस कारणसे, **यस्मात्** જેથી જેથી जिस जिससे, **विरुध्यते** વિરુદ્ધ થાય છે विरोधी होता है, **यत् च एव** અને જે વિરોધી દ્રવ્ય और जो विरोधी द्रव्य, **यत्-कारि** જે જે કોઈ રોગને કરે છે जो जो रोग करता है ॥ ११२ ॥

112. The specific characteristics of the six tastes on coming in contact with the organ of taste; What liquids are incompatible with what liquids and for what causes and what diseases are produced by what incompatible substances;

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥११३॥

वैरोधिक-निमित्तानाम् વિરોધી દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થનારા विरोधी द्रव्योंसे उत्पन्न होनेवाले, **व्याधीनाम् च** વ્યાધિઓનું रोगोंकी, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઔષધ છે औषध हैं, **तत्** તે उस, **सर्वम्** સઘળું सबको, **मुनिः** આત્રેય મુનિએ आत्रेय मुनिने, **आत्रेय-भद्रकाप्यीये** આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અધ્યાયમાં आत्रेयभद्रकाप्यीय अध्यायमें, **अवदत्** કહી દીધું છે कह दिया है ॥११३॥

113. And the diseases caused by such incompatibilities and their remedial measures— all these has the sage declared in the chapter entitled 'The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **आत्रेयभद्रकाप्यीयः** 'આત્રેયભદ્રકાપ્યીય' 'आत्रेयभद्रकाप्यीय', **नाम** નામનો नामका, **षड्विंशः** છવ્વીસમો छब्बीसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २६ ॥

26. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others" is completed.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

સત્તાવીસમો અધ્યાય अध्याय सताईसवाँ

Chapter XXVII

अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः —

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, '**अन्नपानविधिम्**' '**અન્નપાનવિધિ**' નામના 'अन्नपानविधि' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેય आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Diet and Dietetics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिनां प्राणत्वम् —

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्;

इष्ट- મનગમતા प्रिय, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **रस-** રસ रस, **स्पर्शम्** અને સ્પર્શવાળા एवं स्पर्शवाले, **विधिविहितम्** વિધિ પ્રમાણે બનાવેલા विधिपूर्वक किये, **अन्नपानम्** અન્નપાનને खानपानको, **कुशलाः** કુશળ મનુષ્યો विद्वान लोग, **प्रत्यक्षफल-** પ્રત્યક્ષ ફળના प्रत्यक्ष फलके, **दर्शनात्** દર્શનથી दर्शनसे, **प्राणिसंज्ञकानाम्** પ્રાણી કહેવાતાં અર્થાત્ જંગમ प्राणि नामक अर्थात् जंगम, **प्राणिनाम्** પ્રાણીઓનાં प्राणियोंके, **प्राणम्** પ્રાણ प्राण, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं;

3-(1). The experts hold that the articles of food and drink which are of pleasing color, smell, taste and touch, taken systematically, constitute 'the life' of living beings known also as creatures. This view is the result of practical observation.

तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥३॥

हि કારણ કે क्योंकि, **अन्तरग्नेः** અંદરના અગ્નિની अन्तरग्निकी, **स्थितिः** સ્થિતિ स्थिति, **तदिन्धना** તે બળતણને આધીન છે इस इन्धनके अधीन है, **तत् सत्त्वम्** તે મનને यह सत्त्वको, **ऊर्जयति** પ્રબળ કરે છે उत्तेजित करता है, **यथोक्तम्** કહ્યા પ્રમાણેના વિધિથી सम्यक् प्रकारसे, **उपसेव्यमानम्** સેવન કરાતું सेवन किया हुआ, **तत्** તે वह, **शरीरधातुव्यूह-** શરીરના ધાતુઓના સંઘાત शरीरके सम्पूर्ण धातुओंके समूह, **बल-** બલ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **इन्द्रिय-** અને ઇન્દ્રિયોની और इन्द्रियोंकी, **प्रसादकरम्** પ્રસન્નતા કરનાર છે निर्मलताको करता है, **विपरीतम्** તથા વિધિથી વિપરીત સેવન કરાતું તે तथा विधिसे विपरीत सेवन किया हुआ वह, **अहिताय** અહિત કરનાર अहितकर, **संपद्यते** બને છે होता है ॥३॥

3. That is the fuel for the maintenance of the gastric fire. It invigorates the mind. If used as directed, it promotes the proper distribution of body-elements, vitality, complexion and the acuity of the sense-organs. The contrary conduct would lead to unwholesome results.

तत्रोदकादीनां केषांचिद्द्रव्याणां स्वाभाविकगुणकीर्तनम्—

तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ।

तस्मात् તેથી इस लिए, **अग्निवेश !** હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश ! **हिताहित-** હિતકર અને અહિતકર हित और अहितको, **अवबोधनार्थम्** જણાવવા માટે बतानेके लिए,

१. विपरीतम्—विधिविपरीतम् (ह.)

अन्नपानविधिम् અન્નપાનની વિધિને अन्नपानविधिको, **अखिलेन** સંપૂર્ણપણે सम्पूर्णरूपमें, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे;

4-(1). O Agnivesa, we shall, therefore, describe in full the science of diet and dietetics for the sake of the knowledge of the wholesome and the unwholesome.

तत् स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधुरवधमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति,

तत् જેમકે जैसेकि, **उदकम्** જલ जल, **स्वभावात्** સ્વભાવથી स्वभावसे ही, **क्लेदयति** ક્લેદ કરે છે क्लिन्नताको उत्पन्न करता है, **लवणम्** લવણ लवण, **विष्यन्दयति** વિષ્યન્દ કરે છે विष्यन्दकारक है, **क्षारः** ક્ષાર क्षार, **पाचयति** પાચન કરે છે पचानेवाला है, **मधु** મધ मधु, **संदधाति** સંધાન કરે છે संधानकारक है, **सर्पिः** ઘી घृत, **स्नेहयति** સ્નેહન કરે છે स्नेहनकारक है, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **जीवयति** જીવન દે છે जीवनदायक है, **मांसम्** માંસ मांस, **बृंहयति** બૃંહણ કરે છે बृंहणकारक है, **रसः** માંસરસ मांसरस, **प्रीणयति** પ્રીણન કરે છે पुष्टि देता है, **सुरा** સુરા सुरा, **जर्जरीकरोति** જર્જરિત કરે છે जर्जरित करती है, **शीधुः** શીધુ सीधु, **अवधमति** કૃશતા કરે છે कृशताको उत्पन्न करता है, **द्राक्षासवः** દ્રાક્ષાસવ द्राक्षासव, **दीपयति** દીપન કરે છે अग्निको दीप्त करता है, **फाणितम्** ફાણિત फाणित, **आचिनोति** દોષોને એકત્ર કરે છે दोषोंको एकत्रित करता है, **दधि** દહીં दही, **शोफम्** સોજો शोथको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **पिण्याकशाकम्** પિણ્યાક શાક पिण्याक शाक, **ग्लपयति** ગ્લાનિ કરે છે हर्षका क्षय करता है;

4-(2). By its very nature, water moistens, salt liquefies, alkali digests, honey synthesises, ghee causes unctuousness, milk gives life, flesh causes roborance, flesh-juice nourishes, wine causes senile degeneration, seedhu wine causes emaciation, grape-wine stimulates digestion, liquid gur causes accumulation of morbid humors, curds cause edema, green pinyaka causes depression.

प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालिषष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यं

४. रसः प्रीणयति-रसाः प्रीणयन्ति (प.)
,, शीधुरवधमति–सीधुरवधमयति (क.)
,, ,, –शीधुरवधमयति (ख. ठ. त.)
,, ,, –सीधुरवधमति (च.)
,, पिण्याक शाकं ग्लपयति–पिण्याको ग्लपयति (प.)

४. दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः इत्यनन्तरम्—
उदकेन प्लुतं शीघ्रमन्नं समवचार्यते। तेनाशु जीर्यते तस्मादुदकं क्लेदनं स्मृतम् ॥ स्नेहादौष्ण्याद् व्यवायित्वाद्विष्यन्दित्वाच्च मार्दवम्। जनयेल्लवणं तस्माद्विष्यन्दयति सेवितम् ॥ अग्नेः समानयोनित्वात्स वर्धयति सेवितः। कायाग्निं धीमता तस्मात्क्षारः प्रोक्तोऽन्नपाचनः ॥ रूक्षं कषायं मधुरं विशदं चाविदाहि च। यस्माच्चाश्लेष्मलं तस्मात्संदधाति क्षतं मधु॥ मधुरं गुर्वभिष्यन्दि वृष्यं चाप्यविदाहि च। पित्तानिलहरं तस्माद्देहं स्नेहयते घृतम् ॥ मधुरं बृंहणं वल्यं स्निग्धं पौरुषवर्धनम्। रक्तपित्तानिलघ्नं च तस्माज्जीवयते पयः ॥ सस्नेहं मधुरं स्वादु निर्मांसं बलवर्धनम्। तस्माद् बृंहयते मांसं सेव्यमानमभीक्ष्णशः ॥ व्यवायभावात्सौक्ष्म्याच्च द्रवत्वाच्चोपसेवितः। सर्वेन्द्रियाणि मर्त्यानां तस्मात्प्रीणयते रसः ॥ पर्वबन्धास्थ्यसृङ्मांसमौष्ण्यात्तैक्ष्ण्याच्च देहिनः। व्यवायित्वाच्च तस्मात्तु जर्जरीकुरुते सुरा ॥ औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याच्च रौक्ष्याच्च मेदो मांसं बलं तथा। जन्तोरवधमत्याशु तस्मात्सीधुः प्रशस्यते ॥ इत्यधिकः पाठः (ग. थ. प.) पुस्तकेषु।
शालिषष्टिक–शालि (ख. च. ज. ड.)
प्रायस्तिक्तं–प्रायः सर्वं तिक्तं (च.)

चान्यत्र वेत्राग्रामृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात् ॥४॥

माषसूपः અડદની રાંધેલી દાળ ऊड़दकी दाल, **प्रभूतान्तर्मलः** પુષ્કળ અંદરનો મળ કરે છે प्रचुर अन्दरके मलको उत्पन्न करती है, **क्षारः** ક્ષાર क्षार, **दृष्टिशुक्रघ्नः** દૃષ્ટિ અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે दृष्टि और शुक्रका नाशक है, **दाडिमामलकात्** દાડમ અને આમળાં दाडिम और आंवलेको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़ कर, **अम्लम्** બધી ખાટી ચીજો सब अम्ल, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **पित्तलम्** પિત્ત કરનાર છે पित्तकारक है, **मधुनः** મધ शहद, **पुराणात्** અને જૂના और पुराने, **शालिषष्टिक-** શાલિ ચોખા, સાઠી ચોખા हेमन्त चावल और सांठी, **यवगोधूमात् च** જવ અને ઘઉં जौ एवं गेहूंको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़ कर, **मधुरम्** સઘળાં મધુર દ્રવ્યો सब मधुर द्रव्य, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **श्लेष्मलम्** કફ કરનાર છે कफवर्धक हैं, **वेत्राग्र-** નેતરનાં અગ્ર बेतके अग्रिम भाग, **अमृता-** ગળો गिलोय, **पटोलपत्रात् च** અને પરવળનાં પાન परवलके पत्तोंको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़ कर, **तिक्तम्** સઘળાં તિક્ત દ્રવ્યો सब तिक्त द्रव्य, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **वातलम्** વાત કરનાર वातकारक, **अवृष्यम् च** અને અવૃષ્ય છે एवं अवृष्य हैं, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **विश्वभेषजात् च** તથા સૂંઠ और सोंठको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़ कर, **कटुकम्** સઘળાં કટુ દ્રવ્ય सब कटु द्रव्य. **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **वातलम्** વાતકારક वातकारक, **अवृष्यम् च** અને અવૃષ્ય છે और अवृष्य हैं ॥ ४ ॥

4. The soup of black-gram increases fecal matter. The alkalis are injurious to vision and semen. All substances of acid taste except pomegranate and the emblic myrobalan are mostly pitta promoters. All substances of sweet taste, except honey, old sali rice, shashtika-rice, barley and wheat are generally kapha-promoters. All substances of bitter taste, except the sprouts of country-willow, guduch and the wild snake-gourd, are mostly vata-stimulants and anaphrodisiacs. All substances with pungent taste, except long pepper and ginger, are vata-stimulants and anaphrodisiacs.

वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां तद्गुणानां चोपदेशे प्रतिज्ञा—

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

अतः परम् હવે અહીંથી આગળ इसके आगे, **वर्गसंग्रहेण** વર્ગનો સંગ્રહ કરીને वर्गोके संग्रहद्वारा, **आहारद्रव्याणि** આહારનાં દ્રવ્યોનું आहारद्रव्यों का, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥५॥

5. We shall now expound the different classifications of the articles of diet.

वर्गाणां संक्षेपेण निर्देशः—

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

शूकधान्य- શૂકધાન્યવર્ગ शूकधान्यवर्ग, **शमीधान्य-** શમીધાન્યવર્ગ शमीधान्यवर्ग, **मांस-शाक-** માંસ વર્ગ, શાકવર્ગ मांसवर्ग, शाकवर्ग, **फलाश्रयान्** ફલવર્ગ फलवर्ग, **हरितमद्याम्बु-** હરિતવર્ગ– મદ્યવર્ગ– જલવર્ગ हरितवर्ग– मद्यवर्ग– अम्बुवर्ग, **गोरस-** ગોરસવર્ગ गोरसवर्ग, **इक्षु- विकारिकान्** અને ઇક્ષુવિકારવર્ગ और इक्षुविकारवर्ग, **दश वर्गान्** આ દશ વર્ગ इन दस वर्गोको, **कृतान्न-** તથા કૃતાન્નવર્ગ तथा कृतान्नवर्ग, **आहारयोगिनाम्** તેમજ આહારયોગિવર્ગ एवं आहारयोगिवर्ग, **द्वौ च अपरौ**

४. पटोलपत्रात्—पटोलात् (ख. घ. ज. ढ.)
प्राय: कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात्—प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं स्तंभनं शीतं चान्यत्र हरीतक्याः प्रायो लवणं श्लेष्मलमवृष्यं चान्यत्र सैन्धवात् (क. द.)

५. वर्गसंग्रहेण—वर्गसंश्रयेण (घ.)
७. प्रचक्ष्महे—उपदेक्ष्यते (ष. त.)

આ બે બીજા इन दो अन्य, वर्गौं વર્ગો वर्गाको, रसवीर्य- રસ વીર્ય रस वीर्य, विपाकैः च વિપાક विपाक, प्रभावैः च અને પ્રભાવ અનુસાર और प्रभाव द्वारा, प्रचक्ष्महे કહેશું कहेगें ॥७॥

6-7. Corn, pulse, meat, vegetable, fruits, greens, wines, water, milk and its products, sugarcane and its products—these ten and two more, viz, cooked food and the adjuvants of foods: of these we shall now explain the taste, potency, post digestive qualities and specific properties.

अथ शूकधान्यवर्गः—

शालीनां सामान्यगुणाः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥८॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥९॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमारुताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥१०॥

अथ शूकधान्यवर्गः શૂકધાન્ય વર્ગનો આરંભ કરવામાં આવે છે शूकधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, रक्तशालिः લાલ ચોખા लाल शालि, महाशालिः મહાશાલિ महाशालि, कलमः કલમ कलम, शकुनाहृतः શકુનાહૃત शकुनाहृत, तूर्णकः તૂર્ણક तूर्णक, दीर्घशूकः દીર્ઘશૂક दीर्घशूक, गौरः ગૌર गौर, पाण्डुक–लाङ्गुलौ च પાંડુક લાંગુલ पाण्डुक लांगुल, सुगन्धकः સુગન્ધક सुगन्धक, लोहवालः લોહવાલ लोहवाल, सारिवाख्यः સારિવા નામનો सारिवानामक, प्रमोदकः પ્રમોદક प्रमोदक, पतङ्गः પતંગ पतंग, तपनीयः च તપનીય तपनीय, ये च अन्ये અને જે બીજી तथा जो अन्य, शुभाः शालयः શુભ શાળ उत्तम चावल हैं, शीताः તે શીતલ वे शीत. रसे विपाके च રસ તથા વિપાકમાં रस और विपाकमें, मधुराः મધુર मधुर, अल्पमारुताः થોડો વાયુ કરનાર वायुके अल्प प्रकोपक, बद्धाल्पवर्चसः બદ્ધ અને અલ્પ મળ કરનાર मलको बद्ध तथा अल्प करनेवाले, स्निग्धाः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बृंहणाः બૃંહણ बृंहण, शुक्रमूत्रलाः તથા શુક્રકારક અને મૂત્રવર્ધક છે तथा शुक्र एवं मूत्र केवर्धक हैं ॥ ८–१० ॥

8-10. The classification of the corn group (mono-cotledons).

The varieties of rice known as the red rice, the big rice (Maha sali). The kalama (kashmir), the sakunahrita, (grown in sravanti), the turnaka, the deerghasuka, (long-awned) the gaur, (white) the panduka, thel angula, the sugandhaka, the lohavala, the sarivakhya, the pramodaka, the patanga, the tapaniya and other good varities of rice are cooling, sweet in taste and post digestion, slightly vata-stimulant and form condensed and scanty stools. They are unctuous, roborant, seminiferous and diuretic.

रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः—

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥११॥

तृष्णाघ्नः તૃષાનો નાશ કરનાર तृषानाशक, त्रिमलापहः અને ત્રણે દોષોને શાંત કરનાર और त्रिदोषनाशक, रक्तशालिः લાલ ચોખા लाल चावल, तेषाम् તેઓમાં इनमें, वरः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, तस्य अनु તેનાથી

८. शकुनाहृतः — शकुलाहृतः (प.)
,, तूर्णको—चूर्णको (द. ध.)
,, पाण्डुकलाङ्गुलौ—पाण्डुकलाङ्गलौ (प.)
९. सुगन्धको—सुगन्धिका (ध.)
,, लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः — लोहवालाः सारिवाख्याः प्रमोदकाः (ग.)
,, प्रमोदकः — प्रमोहकाः (प.)
१०. मधुराश्चाल्पमारुताः — मधुराः स्वल्पमारुताः
११. तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः — तृष्णाघ्नश्च मलापहः (ध.)

હીન ગુણવાળો इससे हीनगुण, महान् મહાશાલિ છે महाशालि है, तस्य अपि अनु અને તેનાથી હીન ગુણવાળો और इससे भी कम गुणवाला, कलमः કલમ છે कलम है, ततः परे તથા તે પછીની બીજી બધી શાળ તેનાથી હલકી છે और इसके आगे अन्य सब शालि इससे कम गुणवाले हैं ॥ ११ ॥

11. The red rice is the best of them. It is adipsous and curative of tri-discordance. The next best is the big rice and next to it is the kalama and so on (in the order they are mentioned).

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥१२॥

यवकाः યવક यवक, हायनाः હાયન हायन, पांसु- પાંસુ पांसु, वाप्य- વાપ્ય वाप्य, नैषधकादयः નૈષધક વગેરે नैषधक आदि, शालयः શાળો शालि, गुणागुणैः ગુણ અને દોષમાં गुण और अगुणकी दृष्टिसे, शालीनाम् ઉપર્યુક્ત શાળોનું उपर्युक्त शालियोंका, अनुकारम् અનુકરણ अनुकरण, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं ॥१२॥

12. The yavaka, hayana, the pansu-vapya, (deep-water paddy), naishadhaka and other kinds of rice are similar to the (above-mentioned) rices with regard to both their good and bad qualities.

षष्टिकस्य गुणाः —

शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥१३॥

षष्टिकः ષષ્ટિક षष्टिकधान्य, शीतः શીત शीतल, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अगुरुः લઘુ लघु. स्वादुः મધુર मधुर, त्रिदोषघ्नः ત્રિદોષનાશક त्रिदोषनाशक, स्थिरात्मकः અને સ્થિર છે और दृढताकारक है, गौरः તેમાં ગૌર इनमें श्वेतवर्ण, षष्टिकः ષષ્ટિક षष्टिक, प्रवरः શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है, कृष्णगौरः च અને કૃષ્ણગૌર ષષ્ટિક और कृष्णगौरवर्ण षष्टिक, ततः अनु તેનાથી ઉતરતો છે इससे हीनगुण है ॥ १३ ॥

13. Shashtika rice is cooling, unctuous, not heavy, sweet, curative of tri-discordance and stabilising. The white variety is the best of shashtika rices and the dark-white comes next in order.

वरकोद्दालक - चीन - शारदोज्ज्वल - दर्दुर - गन्धल - कुरुविन्दानां गुणाः—

वरकोद्दालकौ चीनशारदोज्ज्वलदर्दुराः ।
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥१४॥

वरक- વરક वरक, उद्दालकौ ઉદ્દાલક उद्दालक, चीन- ચીન चीन, शारद- શારદ शारद, उज्ज्वल- ઉજ્જ્વલ उज्ज्वल, दर्दुराः દર્દુર दर्दुर, गन्धनाः ગન્ધન गन्धन, कुरुविन्दाः च અને કુરુવિન્દ और कुरुविन्द शालि, गुणैः ગુણમાં गुणोंमें, षष्टिकाल्पान्तराः ષષ્ટિકથી થોડા ઓછા ગુણવાળા છે षष्टिकसे कुछ कम गुणवाले हैं ॥१४॥

14. Varaka, uddalaka, china, sarada, ujjvala, dardura, the fragrant rice and kuruvinda are slightly different in quality from the shashtika rice.

व्रीहेर्गुणाः, पाटलस्य गुणाः —

मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥१५॥

१२. यवकाः – यावकाः (ग.)
,, पांसुवाप्य–पांशुवाप्या (क.)
,, ,, –पांशुवाप्या (छ.)
,, पांसुवाप्य°–पांशुवाप्य° (च. ध.)
१३. अगुरुः – लघुः (ग. ज.)

१४. वरकोद्दालकौ–वराकोद्दालकौ (प.)
,, उज्ज्वल–उद्दाल (द.)
,, गन्धना – गन्धलाः (क. घ. ध.)
,, ,, – गन्धमाः (प.)
,, कुरुविन्दाश्च–कुरुविन्नाश्च (द.)

व्रीहिः व्रीहि व्रीहिधान्य, मधुरः च मधुर मधुर, अम्लपाकः अम्लविपाकवाळो अम्लविपाकी, पित्तकरः पित्त करनार पित्तकारक, गुरुः च अने गुरु छे और गुरु है. पाटलः तु अने पाटल तो और पाटलधान्य तो, बहु- बहु अत्यन्त, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषोष्मा मळ तथा उष्णता उत्पन्न करनार मल तथा उष्णताका उत्पादक, त्रिदोषः एव अने त्रिदोष करनार छे और त्रिदोषकारक है ॥१५॥

15. The vrihi rice is sweet in taste and acid on post-digestion, stimulative of pitta and heavy. The patala grain causes excessive urine and feces, heat and also tri-discordance.

कोरदूषश्यामाकादितृणधान्यानां गुणाः

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संग्राहिशोषणः ॥१६॥

सकोरदूषः कोदरा सहित कोदा सहित, श्यामाकः सामो सांवक, कषायमधुरः रसमां कषायमधुर रसमें कषायमधुर, लघुः लघु लघु, वातलः वायु करनार वातकारक, कफपित्तघ्नः कफ तथा पित्तनो नाश करनार कफ-पित्तनाशक, शीतः शीत शीतवीर्य, संग्राहिशोषणः संग्राही अने शोषण करनार छे संग्राहक और शोषक है ॥ १६ ॥

16. Sanwa millet along with common millet is astringent and sweet in taste, light, vata-stimulant, diminishes kapha and pitta, is cooling, astringent and desiccant in action.

हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशान्तिकाम्भःश्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥१७॥

हस्तिश्यामाक- मोटो सामो मोटा सांवक, नीवार- नमार चोखा तिन्नीका चावल, तोयपर्णी- तोयपर्णी तोयपर्णी, गवेधुकाः कसई कसई, प्रशान्तिका- प्रशान्तिका प्रशान्तिका, अम्भःश्यामाक जलश्यामाक जलश्यामाक, लौहित्य- लौहित्य लौहित्य, अणु- अणु अणु, प्रियङ्गवः घउंला प्रियंगु ॥ १७ ॥

17. Hasti-syamaka, nivara, toyaparni, job's tears, prasantika, ambhasyamaka, lauhitya, anu, Italian millet,

मुकुन्दो झिण्टिगर्मूटी वरुका वरकास्तथा ।
शिबिरोत्कटजूर्णाह्वाः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥१८॥

मुकुन्दः मुकुन्द मुकुन्द, झिण्टिगर्मूटी झिंटीगर्मूटी झिन्टिगर्मूटी, वरुकाः वरुक वरुक, वरकाः वरी चीना, शिबिर- शिबिर शिबिर, उत्कट- उत्कट उत्कट, जूर्णाह्वाः अने जुवार और ज्वार, गुणैः ए गुणमां गुणोंसे, श्यामाकसदृशाः श्यामाक जेवां छे श्यामाकके समान हैं ॥१८॥

18. Mukunda, jhintigarmuti, varuka, varaka, sibira, utkata and great millet resemble syamaka in their qualities.

यवस्य गुणाः —

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत् सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥१९॥

यवः जव जौ, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, शीतः शीत शीत, अगुरुः लघु लघु, स्वादुः मधुर मधुर, बहुवातशकृत् पुष्कळ वायु अने मळ करनार वायु और मलको बढानेवाला, स्थैर्यकृत् स्थिरता करनार स्थिरताकारक, सकषायः थोडा कषाय रसवाळो थोडा कषायरस, बल्यः बल्य बलकारक, श्लेष्मविकारनुत् च अने कफना विकारने दूर करनार छे और कफविकारनाशक है ॥ १९ ॥

१६. कफपित्तघ्नः – कफपित्तानः (त.)
,, संग्राहिशोषणः – संग्राहिशोषनः (प.)
१७. तोयपर्णी – तोदपर्णी, पूपपर्णी (प.)
,, प्रशान्तिका – प्रशातिका (ध. ज.)
,, लौहित्याणुप्रियङ्गवः – लौहित्याम्भःप्रियङ्गवः (ध.)
१८. झिण्टिगर्मूटी – झिन्टिरमुखा (द. ध.)
,, ,, – झिण्टिकामुटी (प.)
,, वरुका – नारुका (ख. ध. छ. त.)
,, शिबिरोत्कट – शिम्बीरोत्कट (ग. च.)
१९. च – तु (ध.)
,, श्लेष्मविकारनुत् – श्लेष्मविकारजित् (ग. च.)

19. The barley is dry, cooling, not heavy, sweet in taste, increases excessively vata and feces, stabilizes, is astringent in action, promotive of strength and curative of the disorders of kapha.

वेणुयवस्य गुणाः —

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥२०॥

वेणुयवः વાંસનું બીજ वांसका बीज, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **कषायानुरसः** કષાયરૂપ અનુરસવાળું कषायरूप अनुरसवाला, **मधुरः** મધુર मधुर, **कफपित्तहा** કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર कफपित्तनाशक, **मेदः-** મેદ मेद, **क्रिमि-** ક્રિમિ कृमि, **विषघ्नः** તથા વિષનો નાશ કરનાર तथा विषका नाशक, **बल्यः च** અને બલ્ય एवं बलकारक, **मतः** માનેલ છે माना गया है ॥ २० ॥

20. The bamboo seeds are considered to be dry, astringent in after-taste, sweet, curative of kapha and pitta; they remove fat, worms and effects of poison and are strengthening.

गोधूमस्य गुणाः —

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥२१॥

गोधूमः ઘઉં गेहूं, **सन्धानकृत्-** સંધાનકારક संधानकारक, **वातहरः** વાતહર वातनाशक, **स्वादु-** મધુર मधुर, **शीतलः** શીતવીર્ય शीतवीर्य, **जीवनः** જીવનદાતા जीवनदायक, **बृंहणः** બૃંહણ बृंहण, **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **स्थैर्यकरः** સ્થિરતા કરનાર स्थिरताकारक, **गुरुः** અને ગુરુ છે और गुरु है ॥२१॥

21. Wheat is synthesizing, curative of vata, sweet, cooling, vitalising, robo rant, aphrodisiac, unctuous, stabilizing and heavy.

२०. विषघ्नः – क[illegible]घ्नः (ग.)

नान्दीमुखीमधूल्यो गुणाः

नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥२२॥

नान्दीमुखी નાન્દીમુખી नान्दीमुखी, **मधूली च** અને મધૂલી और मधूली, **मधुर-** મધુર मधुर, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **शीतले** તથા શીતવીર્ય છે तथा शीतवीर्य हैं, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **शूकधान्यानाम्** શૂકધાન્યોનો शूकधान्योंका, **अयम्** આ यह, **पूर्वः** પ્રથમ प्रथम, **वर्गः** વર્ગ वर्ग, **समाप्यते** સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે संपूर्ण किया जाता है ॥ २२ ॥

22. Nandimukhi and madhuli corn are sweet, unctuous and cooling. Thus ends the first section on corns (mono-cotyledons).

अथ शमीधान्यवर्गः—

मुद्गस्य गुणाः —

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥२३॥

अथ शमीधान्यवर्गः શમીધાન્ય વર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે शमीधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, **मुद्गः** મગ मूंग, **कषायमधुरः** રસમાં કષાયમધુર रसमें कषायमधुर, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **शीतः** શીતવીર્ય शीतवीर्य, **पाके कटुः** વિપાકમાં કટુ विपाकमें कटु, **लघुः** લઘુ लघु, **विशदः** વિશદ विशद, **श्लेष्मपित्तघ्नः** કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર कफपित्तनाशक, **सूप्योत्तमः** તથા દાળમાં ઉત્તમ और सब दालोंमें श्रेष्ठ, **मतः** માન્યા છે माने हैं ॥ २३ ॥

23. Now begins the sections on pulses (dicotyledons). The green gram is considered the best of pulses. It is astringent-sweet in taste, dry, cooling, pungent on post-digestion, light, limpid and curative of kapha and pitta.

२२. नान्दीमुखी–नदीमुखी (ग. च. प.)
,, शीतले–शीतलः (ग.)
२३. विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो–श्लेष्मपित्तप्रशमनो (ग. च. द. प.)

माषस्य गुणाः—

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥२४॥

माषः અડદ ऊड़द, परम् वृष्यः પરમ વૃષ્ય अति वृष्य, वातहरः વાતહર वातहर, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णः ઉષ્ણ उष्ण, मधुरः મધુર मधुर, गुरुः ગુરુ गुरु, बल्यः બલ આપનાર बलकारक, बहुमलः તેમજ બહુ મળ કરનાર છે एवं बहुत मल उत्पन्न करनेवाला है, शीघ्रम् અને જલદીથી तथा शीघ्र, पुंस्त्वम् પુરુષાતન पुरुषत्व, ददाति च આપે છે देता है ॥२४॥

24. The black-gram is an excellent aphrodisiac, curative of vata, unctuous, hot, sweet, heavy, strengthening; it increases fecal matter and quickly imparts virility.

राजमाषस्य गुणाः—

राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥२५॥

राजमाषः રાજમાષ राजमाष, सरः સારક सारक, रुच्यः રુચિ કરનાર रुचिकारक, कफ- કફ कफ, शुक्र- वीर्य शुक्र, अम्लपित्त- તથા અમ્લપિત્તને तथा अम्लपित्तका, नुत् દૂર કરનાર नाशक, तत्स्वादुः અડદના જેવો મધુર ऊड़दके समान मधुर, वातलः વાયુ કરનાર वातकारक, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, कषायः કષાય कषाय, विशदः વિશદ विशद, गुरुः અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ २५ ॥

25. The black eye pea is laxative, relish-giving, corrective of kapha, semen and acid-dyspepsia. It is sweet in taste like black-gram, vata-stimulant, dry, astringent in action, limpid and heavy.

कुलत्थस्य गुणाः—

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः २६

कुलत्थाः કળથી कुलत्थी, उष्णाः ઉષ્ણ गरम, कषायाः કષાય कषाय, पाके अम्लाः વિપાકમાં અમ્લ विपाकमें अम्ल, कफ- કફ कफ, शुक्र- वीर्य शुक्र, अनिल- તથા વાયુનો और वायुका, अपहाः નાશ કરનાર नाशक, ग्राहिणः ગ્રાહી संग्राही, कास- ઉધરસ कास, हिक्का- હેડકી हिक्का, श्वास- શ્વાસ श्वास, अर्शसाम् અને અર્શમાં और अर्शमें, हिताः હિતકર છે हितकारी है ॥२६॥

26. Horse-gram is hot, astringent in tatste, acid on post-digestion and corrective of kapha, semen and vata, astringent in action and beneficial in cough, hiccup, dyspepsia and piles.

मकुष्ठस्य गुणाः—

मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥

मकुष्ठकाः મઠ मोठ, मधुराः મધુર मधुर, पाके मधुराः વિપાકમાં મધુર विपाकमें मधुर, ग्राहिणः ગ્રાહી संग्राही, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, शीतलाः તથા શીતવીર્ય છે तथा शीतवीर्य हैं, रक्तपित्त- અને રક્તપિત્ત और रक्तपित्त, ज्वरादिषु જ્વર વગેરેમાં ज्वर आदिमें, प्रशस्यन्ते શ્રેષ્ઠ મા્યા છે श्रेष्ठ माने गये हैं ॥ २७ ॥

27. The moth-gram is sweet both in taste and on post-digestion, astringent in action, dry and cooling. It is recommended in hemothermia, in fevers and in similar conditions.

२४. बहुमलः—बहुबलः (ग.)
,, ददाति—दधाति (ग.)
२५. राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् । तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥ — रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा । विष्टम्भी चाप्यवृष्यश्च राजमाषः प्रकीर्तितः ॥ (ग. घ. प.)
,, पित्तनुत्- पित्तकृत् (घ. प.)
,, ,, —पित्तहृत् (ज.)
२७. मकुष्ठकाः—मुकुष्ठकाः (च.)

चणक-मसूर-खण्डिका- हरेणूनां सामान्यगुणाः—

चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥२८॥

चणकाः ચણા चने, मसूराः च મસૂર मसूर, सहरेणवः तथा વટાણા સહિત तथा मटर सहित, खण्डिकाः च ખંડિકા खण्डिका, लघवः લઘુ लघु, शीत- શીતવીર્ય शीतवीर्य, मधुराः મધુર રસવાળાં मधुररस, सकषायाः કષાય રસવાળાં कषायरस, विरूक्षणाः અને વિરૂક્ષણ છે और रूक्षताकारक हैं ॥२८॥

28. Chick-pea, lentils, vetchling and common peas are light, cooling, sweet, astringent in taste and strongly dehydrating.

तत्र मसूरकलाययोर्विशेषगुणाः —

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ॥२९॥

पित्तश्लेष्मणि તેઓ પિત્ત તથા કફના રોગમાં ये पित्त तथा कफके रोगोंमें, सूपेषु દાળમાં दालोंमें, आलेपनेषु च तथा આલેપનમાં और लेपनमें, शस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, तेषाम् તેઓમાં इनमें, मसूरः મસૂર मसूर, संग्राही સંગ્રાહી છે संग्राही है, कलायः અને લાંગ और मटर, परम् અત્યંત अत्यन्त, वातलः વાતકારક છે वातकारक हैं ॥ २९ ॥

29. They are recommended in pitta and kapha conditions and are esteemed as soups and ointments. Amongst them the lentil is astringent in action and chickling vetch is a great stimulant of vata.

तिलगुणाः —

स्निग्धोष्णो मधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥३०॥

तिलः તલ तिल, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णः ઉષ્ણ उष्ण, मधुरः મધુર मधुर, तिक्तः તિક્ત तिक्त, कषायः કષાય कषाय, कटुकः કટુ कटु, त्वच्यः ત્વચાને માટે હિતકર त्वचाके लिए हितकर, केश्यः च કેશને માટે હિતકર केशोंके लिए हितकारी, बल्यः બલદાયક बलकारक, वातघ्नः વાતહર वातनाशक, कफ- કફ कफ, पित्तकृत् च અને પિત્તને કરનાર છે और पित्तको करनेवाला है ॥ ३० ॥

30. Til is unctuous, hot, sweet, bitter, and astringent. It is a skin-tonic and hair-tonic, strength-giving and curative of vata and causative of kapha and pitta.

शिम्बीजातीनां गुणाः —

मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मिकाः ।
सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥३१॥

विविधाः વિવિધ પ્રકારનાં सब प्रकारकी, शिम्बिजातयः શીંગજાતિનાં ધાન્યો સેમે, मधुराः મધુર मधुर, शीतलाः શીતવીર્ય शीतवीर्य, गुर्व्यः ગુરુ गुरु, बलघ्न्यः બલનાશક बलनाशक, रूक्षणात्मिकाः અને રૂક્ષણ કરનાર છે और रूक्षताजनक हैं, बलिभिः બળવાન મનુષ્યોએ बलवान पुरुषों, सस्नेहाः સ્નેહસહિત स्नेहके साथ, भोज्याः તે ખાવાં જોઈએ उनको खावे ॥३१॥

31. All varieties of legumes are sweet, cooling, heavy, destructive of strength and dehydrating. They should be taken only by strong persons in conjuction with unctuous articles.

शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपिनी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥३२॥

शिम्बी શિમ્બી शिम्बी, रूक्षा રૂક્ષ છે रूक्ष है, कषाया કષાય છે कषाय है, कोष्ठे અને કોઠામાં और

२९. परम्—परः (घ.)
३० तिक्तः—तीक्ष्णः (ङ.)

३१. मधुराः शीतला गुर्व्यो–गुर्व्योऽथ मधुराऽशीता (घ.)
" बलिभिर्भोज्या–बलिभिर्भक्ष्या (च.)
३२. कोष्ठे वातप्रकोपिनी–कोष्ठवातप्रकोपिणी (क. घ.)
" " –कोष्ठवातप्रकोपणी (च.)

कोष्ठमें, वातप्रकोपिनी च વાતનો પ્રકોપ કરનાર છે वायुका प्रकोप करती है, वृष्या न તે વૃષ્ય નથી यह न तो वृष्य है, चक्षुष्या च न તેમ જ ચક્ષુષ્ય નથી एवं न तो चक्षुष्य है, विष्टभ्य च અને વિષ્ટંભ કરીને और विष्टंभ करके, विपच्यते પચે છે पचती है ॥ ३२ ॥

32. The shimbi variety of legume is dry, astringent in taste and provokes vata in the abdomen and is not aphrodisiac, not good for the eye and causes slow and irregular digestion.

आढक्या गुणाः, अवल्गुजैडगजनिष्पावानां गुणाः—

आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफवातनुत् ।
अवल्गुजः सैडगजो, निष्पावा वातपित्तलाः ॥३३॥

आढकी તુવેર अरहर, कफपित्तघ्नी કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર कफपित्तनाशक, वातला તથા વાતજનક છે वायुकारक है, सैडगजः કૂવાડિયા સહિત पनवाड सहित, अवल्गुजः બાવચી बावची, कफवातनुत् કફ અને વાત હરનારી છે कफवातनाशक है, निष्पावाः અને વાલ સેમ, वातपित्तलाः વાત અને પિત્ત કરનાર છે वातपित्तकारक हैं ॥३३॥

33. Pigeon pea is curative of kapha and pitta and stimulative of vata. Babchi seeds and seeds of wild senna are curative of kapha and vata. The lablab is stimulative of vata and pitta.

काकाण्डोलात्मगुप्तयोः गुणाः—

काकाण्डोमा(ला)त्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥३४॥

काकाण्ड- તરવારડી सफेद कवच, उमा- અળસી अलसी, आत्मगुप्तानाम् તથા કૌંચાના तथा कवचके, फलम् ફળને फलको, माषवत् અડદના જેવું ऊड़दके समान, आदिशेत् કહેવું कहना चाहिए, अयम् આ यह, द्वितीयः બીજો दूसरा, शमीधान्यवर्गः શમીધાન્યવર્ગ शमीधान्यवर्ग, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, प्रोक्तः કહ્યો છે कहा है ॥ ३४ ॥

34. Sword bean, linseed and cowage must be considered similar in effect to black-gram. This is the second group of pulses (dicotyledons) expounded by the learned sage.

अथ मांसवर्गः—

प्रसहानां निर्देशः—

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
वृको व्याघ्रस्तरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चाषवायसौ ।
शशघ्नी मधुहा भासो गृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥३६॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

अथ मांसवर्गः માંસવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે मांसवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, गो- ગાય गाय, खर- ગર્દભ ગધા, अश्वतर- ખચ્ચર खच्चर, उष्ट्र- ઊંટ ऊंट, अश्व- અશ્વ घोड़ा, द्वीपि- ચિત્તો चीता, सिंह- સિંહ सिंह, ऋक्ष રીંછ रींछ, वानराः વાનર बन्दर, वृकः વરૂ भेड़िया, व्याघ्रः વાઘ वाघ, तरक्षुः તરક્ષુ चरख, बभ्रु- બભ્રુ बभ्रु, मार्जार- મીંદડાં बिल्ली, मूषिकाः च ઉંદર चूहा, लोपाकः લોંકડી लोमड़ी, जम्बुकः શિયાળ गीदड़, श्येनः શકરો श्येन, वान्तादः કૂતરો कुत्ता, चाप- ચાષ चाष, वायसौ કાગડો कौआ, शशघ्नी શશઘ્ની शशघ्नी, मधुहा મધુહા मधुहा, भासः ભાસ भास, गृध्र- ગીધ गीध, उलूक- ઘુવડ ऊल्लू, कुलिङ्गकाः કુલિંગક कुलिङ्गक, धूमिका ધૂમિકા धूमिका, कुररः च અને કુરર और कुरर, इति એ ये, प्रसहाः પ્રસહ જાતિનાં प्रसह, मृगपक्षिणः પશુપક્ષીઓ છે पशुपक्षी हैं ॥ ३५-३६½ ॥

35-36½. Now begins the group of fleshes:—the cow, the ass, the mule,

---

३३. वातला कफवातनुत्—स्वल्पमारुतवर्चसा (ग. ध.)

३५. वृको व्याघ्रः—वृकव्याघ्रौ (च.)

३६. कुलिङ्गकाः—कलिङ्गकाः (प.)

३६½. धूमिका—धूमीका (ध.)

,, ,, —भूमिका (प.)

the camel, the horse, the panther, the lion, the bear, the monkey, the wolf, the tiger, the hyena, the large brown mongoose, the cat, the mouse, the fox, the jackal, the hawk, the dog, the blue jay, the crow, the golden eagle, the honey buzzard, the bearded vulture, the vulture, the owl, the sparrow hawk, the owlet, and the fish-eagle are the beasts and birds of the tearer group of creatures.

भूमिशयानां निर्देशः—

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥३७॥
कूर्चिका चिल्लटो भेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥३८॥

श्वेतः धोળો श्वेत, श्यामः श्याम श्याम, चित्रपृष्ठः चित्रविचित्र पीठवाળો चितकबरी पीठवाला, कालकः तथा કાળો तथा काला, काकुलीमृगः એ ચાર પ્રકારનો કાકુલીમૃગ (એક જાતનો સર્પ) ये चार प्रकारका काकुलीमृग (सर्पविशेष), कूर्चिका કૂર્ચિકા कूर्चिका, चिल्लटः ચિલ્લટ चिल्लट, भेकः દેડકું मेंढक, गोधा ઘો गोह, शल्लक- શલ્લક शल्लक, गण्डकौ ગંડક गण्डक, कदली કદલી कदली, नकुलः નોળીઓ नेवला, श्वावित् અને श्वावित् और श्वावित्, इति એ ये, भूमिशयाः દરમાં રહેનારાં भूमिमें रहनेवाले, स्मृताः માનેલ છે कहे हैं ॥३७-३८॥

37-38. The white, the dark-brown, the reticulated and the black are the four varieties of pythons; and the hedgehog, musk shrew, frog, iguana, pangolin, gecko, marmet, mongoose and porcupine are the burrowing creatures.

मृगाणां निर्देशः—

सृमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥३९॥

सृमरः સૃમર સૃमर, चमरः ચમર चमर, खड्गः ખડ્ગ गेंडा, महिषः પાડો महिष, गवयः ગવય गवय, गजः હાથી हाथी, न्यङ्कुः ન્યંકુ न्यंकु, वराहः च વરાહ सूअर, तथा रुरुः તથા રુરુ तथा रुरु, सर्वे એ સર્વે ये सब, आनूपाः અનૂપ દેશનાં अनूपदेशीय, मृगाः પશુઓ છે पशु हैं ॥ ३९ ॥

39. The wild boar, the yak, the rhinoceros, the buffalo, the gayal cow, the elephant, the antelope, the hog and the deer are the wetland animals.

वारिशयानां निर्देशः—

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता

कूर्मः કાચબો कछुआ, कर्कटकः કરચલો केंकडा, मत्स्यः મત્સ્ય मछली, शिशुमारः શિશુમાર शिशुमार, तिमिङ्गिलः તિમિંગલ तिमिंगल, शुक्ति- શુક્તિ शुक्ति, शङ्ख- શંખ शंख, उद्र- ઉદ્ર उद्र, कुम्भीर- કુંભીર कुंभीर, चुलुकी- ચુલુકી चुलुकी, मकरादयः અને મગર વગેરે और मकर आदि, इति એ ये, वारिशयाः જલમાં રહેનારાં जलमें रहनेवाले, प्रोक्ताः કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥४०½॥

40-40½. The tortoise, the crab, the fish, the estuarine crocodile, the whale, the pearl oyster, the conch snail, the cat-fish, the gangetic garial, the susu (gangetic dolphin) and the magar (the great Indian crocodile)—these are the aquatic animals.

३७. कालकः—कालकः (ख. ज. ठ.)
,, काकुलीमृगः—काकुनीमृगः (द.)
३८. कूर्चिका चिल्लटो—कुचिका चिल्लको (प.)
,, शल्लकगण्डकौ—शल्यकशाण्डकौ (ग. प.)

४०. शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीर—शुक्तिः शङ्खोद्रिकुम्भीर (प.)
,, चुलुकी—चुल्लकी (ग. प.)
,, ,, —कुलुकी (घ.)

वारिचारिणां निर्देशः —

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।
हंसः क्रौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥४१॥
शरारिः पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डकः ।
मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः॥४२॥
उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटी ।
आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥४३॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

वारिचारिणः હવે જળમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ वारिचर, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जाते हैं, हंसः હંસ हंस, क्रौञ्चः ક્રૌંચ क्रौंच, बलाका બગલાની એક જાત बलाका, बकः બક बगुला, कारण्डवः કારંડવ कारंडव, प्लवः च પ્લવ प्लव, शरारिः શરારિ शरारि, पुष्कराह्वः પુષ્કરાહ્વ पुष्कराह्व, केशरी કેશરી केशरी, मणितुण्डकः च મણિતુંડક मणितुण्डक, मृणालकण्ठः મૃણાલકંઠ मृणालकण्ठ, मद्गुः મદ્ગુ मद्गु, कादम्बः કાદંબ कादम्ब, काकतुण्डकः च કાકતુંડ काकतुण्ड, उत्क्रोशः ઉત્ક્રોશ उत्क्रोश, पुण्डरीकाक्षः પુંડરીકાક્ષ पुण्डरीकाक्ष, मेघरावः મેઘરાવ मेघराव, अम्बुकुक्कुटी જલકુકુટી अम्बुकुक्कुटी, आरा આરા आरा, नन्दीमुखी નન્દીમુખી नन्दीमुखी, वाटी વાટી वाटी, सुमुखाः सुमुख सुमुख, सहचारिणः સહચારી सहचारी, रोहिणी રોહિણી रोहिणी, कामकाली च કામકાલી कामकाली, सारसः સારસ सारस, रक्तशीर्षकः રક્તશીર્ષક रक्तशीर्षक, चक्रवाकः ચક્રવાક चक्रवाक, तथा તથા तथा, अन्ये च બીજાં दूसरे, खगाः પક્ષીઓ पक्षी, अम्बुचारिणः જલચર जलचर, सन्ति છે हैं ॥ ४१-४४ ॥

41-44. We shall now enumerate the aquatic birds:— the swan, the demoiselle crane, the snow wreath crane, the common crane, the goose, the pelican, the skimmer or scissor-bill, the lily trotter, the comb duck, the red wattled lap-wing, the snake-bird, the little cormorant, the whistling teal, the common river tern, the trumpeter, the white-eyed pochard, the screamer, the water hen, the cobbler's owl bird (avocet), the flamingo, the grebe (moor-hen), the laughing gull, the petrel, the tropic bird, the frigate bird, the saras crane or the rakta-sirshaka, the ruddy sheldrake and other similar birds are the aquatic birds.

४२. शरारिः—शरारी (क.)
,, पुष्कराह्वश्च—पुष्करारी च (प.)
,, मणितुण्डकः—मानतुण्डकः (ध. ज. त ध.)
,, ,, —मानतुण्डिकः (ड.)
,, ,, —माणतुण्डकः (प.)
,, काकतुण्डकः—मानतुण्डकः (ठ.)
४३. मेघरावो—मेघारावो (ग.)
,, ,, —मेघारावो (प.)
,, नन्दीमुखी—नन्दामुखा (ग.)
,, वाटी—वाठी (ध.)
४४. कामकाली—कशिकाली (ख. ज त.)
,, ,, —कशकाली (ध.)
,, ,, —काशकाली (प.)
,, तथाऽन्ये—तथा चान्ये (च.)

जाङ्गलानां निर्देशः —

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४५॥
चारुष्को हरिणैणौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥४६॥

पृषतः પૃષત पृषत, शरभः શરભ शरभ, रामः રામ राम, श्वदंष्ट्रः શ્વદંષ્ટ્ર श्वदंष्ट्र, मृगमातृका મૃગ-

४५. श्वदंष्ट्रो—श्वदंष्ट्रा (ध.)
,, मृगमातृका—मृगमात्तिका (प.)
,, कोट्टकारकः—कोट्टगारकः (ज.)
,, ,, —कुकुटारकः (प.)
४६. ऋष्यश्च वरपोतश्च—ऋषिश्च वरपानश्च (प.)
,, वरपोतः—तरपोतः (ड.)

मातृका मृगमातृका, शश- સસલું खरगोश, उरणौ ઉરણ उरण, कुरङ्गः કુરંગ कुरंग, गोकर्णः ગોકર્ણ गोकर्ण, कोट्टकारकः च કોટ્ટકારક कोट्टकारक, चारुष्कः ચારુષ્ક चारुष्क, हरिण- હરિણ हरिण, एणौ કાળું હરિણ काला हरिण, शम्बरः સાબર शम्बर, कालपुच्छकः च કાલપુચ્છક कालपुच्छ, ऋष्यः च ઋષ્ય ऋष्य, वरपोतः च અને વરપોત और वरपोत, जाङ्गलाः એ જાંગલ ये जांगल, मृगाः મૃગો मृग, विज्ञेयाः જાણવા जानने चाहिएं ॥ ४५-४६ ॥

45-46. The chital (spotted deer), the elk or wapiti, the hangal or Kashmir deer, the mouse deer, the hog deer, the hare, the oorial (wild sheep), the roe deer, the mule deer, the Indian muntjak (barking deer), the gazelle, the red deer, the black buck (Indian antelope), the Indian sambhar, the black-tailed deer, the musk deer and the deerlet are the jangala animals.

विष्किराणां निर्देशः—

लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्मकः ॥ ४७ ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिकुक्कुटौ ॥४८॥
कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽवकरश्चैव वारडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

लावः લાવ बटेर, वर्तीरकः વર્તીરક वर्तीक, सकपिञ्जलः કપિંજલ સહિત कपिञ्जल, वार्तीकः च एव वार्तीक वार्तीक, चकोरः च ચકોર चकोर, उपचक्रः ઉપચક્ર उपचक्र, कुक्कुभः કુકુભ कुकुभ, रक्तवर्त्मकः च રક્તવર્ત્મક रक्तवर्त्मक, एते तु એ ये, लावाद्याः લાવથી શરૂ થતાં लावादि, विष्किराः વિષ્કિર પક્ષીઓ છે विष्किर हैं, वर्तकादयः હવે વર્તકાદિક वर्तक आदिकों, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવે છે कहते हैं, वर्तकः વર્તક वर्तक, वर्तिका વર્તિકા वर्तिका, बर्ही મોર मोर, तित्तिरि- तेतर तीतर, कुक्कुटौ च एव કૂકડો कुक्कुट, कङ्क- કંક कंक, शारपद- શારપદ शारपद, इन्द्राभ- ઇન્દ્રાભ इन्द्राभ, गोनर्द- ગોનર્દ गोनर्द, गिरिवर्तकाः ગિરિવર્તક गिरिवर्तक, क्रकरः ક્રકર क्रकर, अवकरः च एव અવકર अवकर, वारडः च અને વારડ और वारड, इति એ ये, विष्किराः વિષ્કિર પક્ષીઓ છે विष्किर पक्षियों हैं ॥ ४७-४९ ॥

47-49. The common quail, the rain quail, the jungle bush quail, the grey partridge, the chukor, the sushi chukor, the red jungle fowl — these beginning with the quail are the gallinaceous birds. We shall now enumerate the list of birds beginning with the male bustard or button quail, the female bustard or button quail, the peacock, the partridge, the cock, the heron, the stork, the adjutant, the hill partridge, the ibis, the cattle egret and the spoon bill—these are the gallinaceous birds.

प्रतुदानां निर्देशः—

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥५०॥
लट्वा लट्ट(टू)पको बभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः ।

४७. वर्तीरकश्चैव—वर्तीवकश्चैव (ख.)
,, वार्तीकः—वार्तीकः, वान्तीकः (प.)
,, कुक्कुभः—कुकुभः (ग.)
,, ,, —कुकेभी (प.)
,, रक्तवर्त्मकः—रक्तवर्णकः (ख. घ. छ. ठ)
,, ,, —रक्तावर्तकः (च. प.)
,, ,, —रक्तवर्त्तकः (द.)
४८. तित्तिरिकुक्कुटौ—कुकुभकुक्कुटौ (ठ.)
४९. अवकरश्चैव—वृकरश्चैव (ख.)
,, वारडश्चेति—वारटाश्चेति (घ. ध.)
,, वारडश्च—वराहश्च (ट.)

५०. गोपापुत्रः—गोपपुत्रः (क. च.)
५१. लट्वा—लट्वा (ख. घ. ज. ट.)
,, डिण्डिमानकः—डिडिमाणकः (ग.)

जटी दुन्दुभिपाक्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
कपोतशुकशारङ्गाश्चिरटीकङ्कुयष्टिकाः ।
सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥५२॥
पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्रः શતપત્ર शतपत्र, भृङ्गराजः ભૃંગરાજ भृंगराज, कोयष्टिः કોયષ્ટિ कोयष्टि, जीवजीवकः જીવજીવક जीवजीवक, कैरातः કૈરાત कैरात, कोकिलः કોયલ कोकिल, अत्यूहः અત્યૂહ अत्यूह, गोपापुत्रः ગોપાપુત્ર गोपापुत्र, प्रियात्मजः પ્રિયાત્મજ प्रियात्मज, लट्टा લટ્ટા लट्टा, लट्ट(द्रू)पकः લટ્ટૂષક लट्टूषक, बभ्रुः બભ્રુ बभ्रु, वटहा વટહા वटहा, डिण्डिमानकः ડિંડિમાનક डिंडिमानक, जटी જટી जटी, दुन्दुभि- દુન્દુભિ दुन्दुभि, पाक्कार- પાક્કાર पाक्कार, लोहपृष्ठ- લોહપૃષ્ઠ लोहपृष्ठ, कुलिङ्गकाः કુલિંગક कुलिंगक, कपोत- કપોત कपोत, शुक- શુક शुक, शारङ्गाः શારંગ शारंग, चिरटी ચિરટી चिरटी, कङ्कु- કંકુ कंकु, यष्टिकाः યષ્ટિકા यष्टिका, सारिका સારિકા सारिका, कलविङ्कः કલવિંક कलविंक, चटकः ચટક चटक, अङ्गारचूडकः च અંગારચૂડક अंगारचूडक, पारावतः પારાવત पारावत, पाण्ड(न)-विकः અને પાંડવિક और पाण्डविक, इति એ ये, प्रतुदाः પ્રતુદ प्रतुद, द्विजाः પક્ષીઓ पक्षी, उक्ताः કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ५०-५२½ ॥

50-52½. The wood pecker, the king bird of paradise, the coucal, the common mynah, the butcher's bird, the koel, the bulbul, the cow bird, the babbler, the scarlet minivet, the minivet, the Bengal tree pie, the tree pie, the toucan, the hoopoe, the horn bill, the green barbet, the king fisher, the baya or weaver bird, the dove, the green parakeet, the large Indian parakeet, the window bird, the blossom headed parakeet, the sun bird or honey-sucker, the shama thrush, the house sparrow, the tree sparrow, the fire-crested wren, the pigeon and the white pigeon.

प्रसहादिसंज्ञानां निरुक्तिः—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥५३॥
भूशया बिलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥५४॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ॥५५॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसह्य પ્રસહ્ય એટલે બળાત્કારથી बलपूर्वक पकड़कर, भक्षयन्ति ભક્ષણ કરે છે खाते हैं, इति तेन તેથી इसलिए, प्रसहाः તેઓને પ્રસહ ये प्रसह नामसे, संज्ञिताः કહ્યાં છે कहे हैं, बिलवासित्वात् દરમાં રહેવાથી बिलमें रहेनेसे, भूशयाः ભૂશય भूशय, अनूपसंश्रयात् જલપ્રધાન દેશમાં રહેવાથી अनूप देशमें रहेनेसे, आनूपाः આનૂપ आनूप, जले જલમાં जलमें, निवासात् રહેવાથી रहेनेसे, जलजाः જલજ जलज, जलेचर्यात् તથા જલમાં ફરવાથી जलमें विचरनेसे, जलचराः જલચર કહેવાય છે जलचर कहे जाते हैं, स्थलजाः સ્થલ પર ઉત્પન્ન થયેલાં स्थल पर उत्पन्न हुए, मृगाः પશુઓને पशुओंको, जाङ्गल-चारिणः જંગલમાં ફરનાર હોવાથી जंगलमें विचरनेवाले होनेसे, जांगलाः જંગલ जांगल, प्रोक्ताः કહ્યાં છે कहे हैं, विकीर्य ચાંચ અને પગોથી અહીં તહીં વિખેરી વિખેરીને ખાનારાં પક્ષીઓ चोंच और पैरोंसे इधर उधर बखेर कर खानेवाले पक्षियोंको, विष्किराः વિષ્કિર विष्किर, प्रतुद्य અને ચાંચ અથવા પંજાથી વારંવાર પ્રહાર કરી ખાનારાં પક્ષીઓ और चोंच वा पञ्जोंसे बारबार

५१. जटी—कुटी (प.)
,, दुन्दुभिपाक्कार—दुन्दुभिधाङ्कोर (च. ष.)
,, पाक्कार—वाङ्काव (ड. त.)
५२. अङ्गारचूडकः—अङ्गारचूटकः (छ.)
५४. बिलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात्—बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् (च. ष.)
,, जलेचर्यात्—जलचर्याः (ग.)
५५. जाङ्गलचारिणः—जङ्गलचारिणः (च.)
,, चेति—चैव (घ. च.)

चोट लगा कर खानेवाले पक्षियोंको, प्रतुदाः च प्रतुद प्रतुद, इति એમ इस प्रकार, स्मृताः કહેવાય છે कहे जाते हैं, मांसानाम् तु માંસોનું मांसोंका, एषा આ यह, योनिः ઉત્પત્તિસ્થાન उत्पत्तिस्थान, अष्टविधा આઠ પ્રકારનું आठ प्रकारका, परिकीर्तिता કહ્યું છે कहा है ॥५३-५५½॥

53-55½. The creatures that eat their food after tearing it from its place are known as tearers or of the tearer group of creatures. Owing to making their lodgement in holes in the earth, such creatures are called burrowing creatures. Those that dwell in wet-land are known as wetland creatures. Owing to their living in water, some creatures are known as aquatic creatures or water dwellers. Those that move about in water are known as water-roamers or amphibious creatures. Those that dwell and roam on the jangala type of land are known as jangala creatures. Those that scatter the food with their claws and pick it up are known as gallinaceous birds and those that seek and pick up their food are called peckers. These are the eight varieties of the sources of flesh.

प्रसह-भूशयानूप-वारिज-वारिचराणां साधारणगुणाः –

प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ॥५६॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्धनाः ।
वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्धनाः ॥५७॥
हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्नयश्च ये ।

प्रसहाः પ્રસહ प्रसह, भूशय- ભૂશય भूशय, आनूप- આનૂપ आनूप, वारिजाः જલજ वारिज, वारिचारिणः અને જલચર પશુપક્ષીઓ और वारिचर पशुपक्षी, गुरु- ભારે गुरु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, मधुराः મધુર मधुर, बल- બળ बल, उपचय- અને પુષ્ટિ पुष्टि, वर्धनाः વધારનાર वर्धक, वृष्याः વૃષ્ય वृष्य, परम् પરમ अतिशय, वातहराः વાતહર वातनाशक, कफ-पित्त-विवर्धनाः તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે एवं कफ-पित्तवर्धक हैं, व्यायाम- नित्येभ्यः અને જેઓ નિત્ય વ્યાયામ કરનાર હોય છે और जो नित्य व्यायाम करते हैं, ये च તથા જે तथा जो, नराः મનુષ્યો मनुष्य, दीप्ताग्नयः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે प्रदीप्त अग्नि-वाले होते हैं, हिताः તેઓને હિતકર છે उनके लिए हितकर हैं ॥५६-५७½॥

56-57½. The tearer, the burrower, the land, the aquatic and the amphibious creatures—these five groups are heavy, hot, unctuous, sweet and promotive of strength and plumpness. They are aphrodisiac and highly curative of vata and great provokers of kapha and pitta. They are wholesome to the persons who take daily exercise and whose digestive fire is strong.

प्रसहानां विशेषगुणाः –

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ॥५८॥
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां प्रयोजयेत् ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मांसाशिनाम् માંસાહારી मांस खाने-वाले, प्रसहानाम् પ્રસહ પશુપક્ષીઓના प्रसह पशुपक्षियोंका, मांसम् માંસને मांसका, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष करके, जीर्ण- જૂના થઈ ગયેલ पुरातन, अर्शः- અર્શ अर्श, ग्रहणी-दोष- ગ્રહણીદોષ ग्रहणीरोग, शोष- અને શોષ રોગથી और शोषसे, आर्तानाम् પીડાતા રોગીઓ માટે पीड़ित मनुष्योंके लिए, प्रयोजयेत् પ્રયોજવું प्रयोग करे, ॥५८½॥

58-58½. The physician should prescribe the flesh of the tearer group of carnivorous animals to patients suffering from chronic piles, assimilation disorders and consumption.

५७. कफपित्तविवर्धनाः—कफपित्ताभिवर्धनाः (ग.)

लावादि-विष्किर-प्रतुद-जाङ्गलानां साधारणगुणाः, वर्तकादि-विष्किराणां साधारणगुणाः—

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥५९॥
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥६०॥
विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ।

लावाद्यः લાવાદિ लावादि, वैष्किरः વૈષ્કિર वैष्किर, वर्गः વર્ગનાં પક્ષી वर्गके पक्षी, प्रतुदाः પ્રતુદ પક્ષી प्रतुद पक्षी, जाङ्गलाः તથા જંગલ जांगल, मृगाः પશુઓ पशु, लघवः લઘુ लघु, शीत- શીતવીર્ય शीतवीर्य, मधुराः મધુર मधुर, सकषायाः જરા કષાય ईषत्कषाय, पित्तोत्तरे અને પિત્તની પ્રધાનતાવાળાં और पित्तकी प्रधानतावाले, वातमध्ये વાયુની મધ્યમતાવાળાં वातकी मध्यमतावाले, कफानुगे તથા કફની હીનતાવાળાં तथा कफकी हीनतावाले, सन्निपाते સન્નિપાતમાં सन्निपातमें, नृणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंके लिए, हिताः હિતકર છે हितकारी हैं, वर्तकाद्याः વર્તક આદિ वर्तकादि, विष्किराः तु વિષ્કિર પક્ષીઓ તો विष्किर वर्गके पक्षी, गुणैः ગુણમાં गुणमें, प्रसह- પ્રસહ જાતનાં પક્ષીઓથી प्रसह जातिके पक्षियोंकी अपेक्षा, अल्पान्तराः થોડી ભિન્નતાવાળાં છે अल्प भिन्नतावाले हैं ॥ ५९-६०½ ॥

59-60½. The flesh of the common quail group of the gallinaceous birds, the pecker group of birds and jangala animals is light, cooling, sweet, and slightly astringent in taste and is beneficial to those who suffer from the tridiscordance in which pitta is predominant, vata is moderate and kapha is a sequella. The flesh of the gallinaceous birds of the bustard group differ slightly in action from that of the flesh of the tearer group.

६०½. प्रसहाल्पान्तरा गुणैः इत्यनन्तरम्—
तेषां तु कुक्कुटो मेदी तित्तिरिर्ग्राहिदीपनः ॥
इत्यधिकः पाठः (ग. ध.) पुस्तकयोः ।

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥६१॥
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

आजम् બકરાનું बकरेका, मांसम् માંસ मांस, अति- બહુ बहुत, शीत- શીત शीतल, गुरु- ગુરુ गुरु, स्निग्धम् न અને સ્નિગ્ધ નથી एवं स्निग्ध नहीं है, अदोषलम् દોષોને વધારતું નથી दोषोंको नहीं बढाता, शरीरधातु- શરીરના માંસની शरीरके मांसके, सामान्यात् સમાન ગુણવાળું હોવાથી समान गुणवाला होनेसे, अनभिष्यन्दि અભિષ્યન્દી નથી अनभिष्यन्दि, बृंहणम् અને બૃંહણ છે और बृंहणकारक है ॥ ६१½ ॥

61-61½. The flesh of the goat is not very cooling, nor heavy, nor unctuous. It is a non-disturbant of the body-humors and being homologous to the human body-elements, acts as a roborant without being deliquescent in effect.

आविकमांसस्य साधारणगुणाः—

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥६२॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

आविकम् ઘેટાંનું भेड़का, मांसम् માંસ मांस, मधुर- शीतत्वात् મધુર અને શીત હોવાથી मधुर और शीतल होनेसे, गुरु ગુરુ गुरु, बृंहणम् અને બૃંહણ છે और बृंहण- कारक है, अजाविके બકરાં અને ઘેટાં बकरें और भेड़के, मिश्रगोचरत्वात् બંને દેશમાં દેખાતાં હોવાથી जांगल और आनूप दोनों देशमें पाये जानेसे, योनौ ઉત્પત્તિ- સ્થાનના સંબંધમાં उत्पत्तिस्थानके बारेमें, अनिश्चिते તેઓનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી उनका निश्चय नहीं हो सकता ॥ ६२½ ॥

62-62½. Mutton (flesh of sheep) is heavy due to its cooling and sweet properties and is roborant. The sheep

६२½. योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते—योनावजावीव्या- मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते (च. ध.)

and the goat are found both in wet and jangala countries. Hence their class cannot be defined.

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥६३॥
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।

सामान्येन સામાન્યપણે સામાન્ય रूपमें, **स्वगुणैः** પોતપોતાના ગુણ અનુસાર अपने अपने गुणोंद्वारा, **उपदिष्टानाम्** ઉપદેશેલાં कहे हुए, **मांसानाम्** માંસોમાંથી मांसोंमेंसे, **केषांचित्** કેટલાંકના कुछ एकके, **गुण-** ગુણોની गुणोंकी, **वैशेष्यात्** અધિકતા હોવાથી अधिकता होनेसे, **विशेषः** તે અધિકતા वह अधिकता, **पृथक्** જુદી पृथक्, **उपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कही जायेगी ॥ ६३½ ॥

63-63½. The general properties of fleshes having been stated, now we shall describe the specific qualities of flesh of some of these animals as they have special qualities.

बर्हिमांसस्य साधारणगुणाः —

दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥
बर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः ।

बर्ही મોરનું માંસ मोरका मांस, **दर्शन-** આંખ चक्षु, **श्रोत्र-** કાન श्रोत्र, **मेधा-** બુદ્ધિ मेधा, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **वयः-** વય वय, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **स्वर-** સ્વર स्वर, **आयुषाम्** અને આયુષ્યને और आयुके लिए, **हिततमः** અત્યંત હિતકર अतिशय हितकारी, **बल्यः** બલપ્રદ बलकारक, **वातघ्नः** વાતનાશક वातनाशक, **मांसशुक्रलः** માંસ તથા વીર્યનું વર્ધક છે एवं मांस और शुक्रका वर्धक है ॥ ६४½ ॥

64-64½. The flesh of the peacock is most conducive to sight, hearing, intelligence, body-heat, youth, complexion, voice and life; it is strengthening, curative of vata and promotive of flesh and semen.

हंसमांसस्य गुणाः —

गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ॥ ६५ ॥
बृंहणाः शुक्रलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।

हंसाः હંસોનું માંસ हंसका मांस, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मधुराः** મધુર मधुर, **स्वर-** સ્વર स्वर, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **बल-** તથા બલ तथा बल, **प्रदाः** દેનાર देनेवाला, **बृंहणाः** બૃંહણ बृंहण करनेवाला, **शुक्रलाः** વીર્યવર્ધક शुक्रवर्धक, **मारुतनाशनाः च** અને વાતનાશક और वातनाशक, **उक्ताः** કહેલ છે कहा है ॥ ६५½ ॥

65-65½. The flesh of the swan is heavy, hot, unctuous, sweet and bestows voice, complexion and strength, and is roborant, seminiferous and curative of vata.

कुक्कुटमांसस्य गुणाः —

स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ॥६६॥
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ।

चरणायुधाः કૂકડાનું માંસ कुक्कुटका मांस, **स्निग्धाः च** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **उष्णाः च** ઉષ્ણ और उष्ण, **वृष्याः च** વૃષ્ય वृष्य, **बृंहणाः** બૃંહણ बृंहण, **स्वरबोधनाः** સ્વરને ઊંચો કરનાર स्वरको स्पष्ट करनेवाला, **बल्याः** બલપ્રદ बलप्रद, **परम्** પરમ अति, **वातहराः** વાતહર वातहर, **स्वेदनाः** અને સ્વેદ કરનાર છે और स्वेद लानेवाला है ॥ ६६½ ॥

66-66½. The flesh of the cock is unctuous, hot, aphrodisiac, roborant, strengthening to the voice, tonic, highly curative of vata and sudorific.

तित्तिरिमांसस्य गुणाः —

गुरूष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥६७॥
तित्तिरिः संजयेच्छीघ्रं त्रीन् दोषाननिलोल्बणान् ।

६३½. उपदेक्ष्यते–उपलक्ष्यते (त.)

६५½. मारुतनाशनाः–पवननाशनाः (ग.)

६७½. संजयेच्छीघ्रम्–तु जयेच्छीघ्रम् (ख. ज.)

तित्तिरिः તેતરનું માંસ तीतरका मांस, **गुरु-** ગુરુ છે गुरु है, **उष्णः** ઉષ્ણ છે उष्ण है, **मधुरः** મધુર છે मधुर हैं, **नातिधन्वानूप-निषेवणात्** તથા અતિ જાંગલ અને અતિ અનૂપ દેશનું સેવન ન કરવાથી तथा अति मरुदेश और अति अनूप देशका सेवन न करनेसे, **अनिलोल्बणान्** વાયુપ્રધાન वातप्रधान, **त्रीन्** ત્રણે तीनों, **दोषान्** દોષોને અર્થાત્ સંનિપાતને दोषोंको अर्थात् संनिपातको, **शीघ्रम्** જલદી शीघ्र, **संजयेत्** જીતે છે शान्त करता है ॥ ६७½ ॥

67-67½. The flesh of the partridge is heavy, hot, sweet and being neither limited to wet nor jangala country, it rapidly controls the tridiscordance with vata in preponderance.

कपिञ्जलमांसस्य गुणाः—

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ।

कपिञ्जलाः ધોળા તેતરનું માંસ श्वेत तीतरका मांस, **शैत्य-** શીત शीतल, **माधुर्य-** મધુર मधुर, **लाघवात्** અને લઘુ હોવાથી और लघु होनेसे, **सरक्तेषु** રક્તસહિત रक्तयुक्त, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्म-** તથા કફના तथा कफके, **विकारेषु** વિકારોમાં रोगोंमें, **मन्दवातेषु** અને મંદ વાતવાળા રોગોમાં मन्द वातवाले रोगोंमें, **शस्यते** પ્રશસ્ત છે उत्तम है ॥ ६८½ ॥

68-68½. The flesh of the grey partridge being cooling, sweet and light is recommended in the disorders of pitta, kapha, blood and mild vata.

लावमांसस्य गुणाः—

लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।

लावाः લાવનું માંસ बटेरका मांस, **कषायमधुराः** રસમાં કષાય-મધુર रसमें कषाय-मधुर, **लघवः** લઘુ लघु, **अग्निविवर्धनाः** અગ્નિ વધારનાર अग्निवर्धक, **सन्निपात-** સંનિપાત सन्निपातका, **प्रशमनाः** શાંત કરનાર शामक, **विपाकतः** અને વિપાકમાં और विपाकमें, **कटुकाः च** કટુ છે कटु है ॥ ६९½ ॥

69-69½. The flesh of the common quail is astringent, sweet in taste, light, highly promotive of the digestive fire, alleviative of tridiscordance and pungent on post-digestion.

गोधामांसस्य गुणाः—

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७० ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।

गोधा ઘોનું માંસ गोहका मांस, **विपाके** વિપાકમાં विपाकमें, **मधुरा** મધુર मधुर, **रसे** રસમાં रसमें, **कषाय-** કષાય कषाय, **कटुका** અને કટુ और कटु, **वात-** વાત वात, **पित्त-** તથા પિત્તને तथा पित्तका, **प्रशमनी** શાંત કરનાર शामक, **बृंहणी** બૃંહણ बृंहण करनेवाला, **बलवर्धनी** તથા બલવર્ધક છે और बलवर्धक है ॥ ७०½ ॥

70-70½. The flesh of the iguana is sweet on post-digestion, astringent, pungent in taste, alleviative of vata and pitta and is roborant and strengthening.

शल्लकमांसस्य गुणाः—

शल्लको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥७१॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।

शल्लकः શલ્લકનું માંસ शल्लकका मांस, **मधुराम्लः** રસમાં મધુરામ્લ रसमें मधुराम्ल, **विपाके च** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुकः** કટુ कटु, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफघ्नः च** તેમજ કફનો નાશ કરનાર एवं कफका नाशक, तथा અને और, **कास-** ઉધરસ कास, **श्वास-** તથા શ્વાસને एवं श्वासको, **हरः** હરનાર માનેલ છે हरनेवाला माना है ॥ ७१½ ॥

71-71½. The flesh of the pangolin is sweet and acid in taste and is said to be pungent in post-digestion It is

६९½. कटुकाश्च विपाकतः—शमना मारुतस्य च (ग. प.)

७१. शल्लको मधुराम्लश्च—शल्लकी मधुराम्लास्तु (ज.)

curative of vata, pitta and kapha as also of cough and dyspepsia.

गृहकपोतमांसस्य गुणाः—

कषायविशदाः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ॥७२॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।

गृहवासिनः ઘરમાં રહેનાર घरमें रहेनेवाले, **कपोताः** કબૂતરનું માંસ कबूतरका मांस, **कषाय-** કષાય कषाय, **विशदाः** વિશદ विशद, **शीताः** શીત शीतल, **रक्तपित्त-** તથા રક્તપિત્તનો तथा रक्तपित्तका, **निबर्हणाः** નાશ કરનાર नाशक, **विपाके** તથા વિપાકમાં और विपाकमें, **मधुराः** મધુર છે मधुर है ॥ ७२½ ॥

72-72½. The flesh of the domestic pigeon is astringent in taste, tender, cooling, curative of hemothermia and sweet in post-digestion.

वनकपोतमांसस्य गुणाः—

तेभ्यो लघुतराः किंचित् कपोता वनवासिनः ॥७३॥
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।

वनवासिनः વનવાસી वनवासी, **कपोताः** કબૂતરનું માંસ कबूतरका मांस, **तेभ्यः** તે ગૃહવાસી કબૂતરોના માંસથી उन गृहवासी कबूतरोंके मांससे, **किञ्चित्** કાંઈક कुछ, **लघुतराः** અધિક લઘુ अधिक लघु, **शीताः** શીત शीतल, **संग्राहिणः च एव** અને સંગ્રાહી છે और संग्राही है, **ते** અને તેઓનું માંસ और उनका मांस, **स्वल्पमूत्रकराः च** ઓછું મૂત્ર કરનાર છે मूत्रको कम करता है ॥७३½॥

73-73½. The flesh of the wild pigeon is slightly lighter than the above, cooling, astringent and diminishes the secretion of urine.

शुकमांसस्य गुणाः—

शुकमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ॥७४॥
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।

शुकमांसम् પોપટનું માંસ तोतेका मांस, **कषायाम्लम्** કષાય-અમ્લ कषायअम्ल, **विपाके** વિપાકમાં विपाकमें, **कटु** કટુ कटु, **शीतलम्** શીતલ છે शीतल, **शोष-** શોષ शोष, **कास-** ઉધરસ कास, **क्षय-** અને ક્ષયમાં और क्षयमें, **हितम्** હિતકર हितकारी, **संग्राहि** સંગ્રાહી संग्राही, **लघु** લઘુ लघु, **दीपनम्** અને અગ્નિદીપક છે और अग्निदीपक है ॥ ७४½ ॥

74-74½. The flesh of the green parakeet is astringent and acid in taste, pungent on post-digestion and is cooling and beneficial in consumption, cough and wasting. It is astringent, light and digestive stimulant.

चटकमांसस्य गुणाः—

चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥७५॥
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।

चटकाः ચટકનું માંસ चटकका मांस, **मधुराः** મધુર मधुर, **स्निग्धाः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **बल-** બલ बल, **शुक्र-** અને વીર્ય एवं शुक्रका, **विवर्धनाः** વધારનાર वर्धक, **सन्निपात-** તથા સન્નિપાતનું सन्निपातका, **प्रशमनाः** શમન કરનાર છે नाशक है, **मारुतस्य च** તેમજ વાતને और वायुको, **शमनाः** શાંત કરે છે शान्त करता है ॥ ७५½ ॥

75-75½. The flesh of the sparrow is sweet, unctuous, highly promotive of strength and semen and alleviative of tridiscordance and vata.

शशमांसस्य गुणाः—

कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥७६॥

---

७२. विशदाः—मधुराः (ध. झ. ढ.)
७३. वनवासिनः—गृहवासिनः (झ.)
७३½. स्वल्पमूत्रकराश्च ते—स्वल्पयूषाश्च ते मताः (ढ.)
,, स्वल्पमूत्रकराश्च—स्वल्पं मूत्रकराश्च (प.)
,, ,, —स्वरमूत्रकराश्च (द.)

७५. बलशुक्र—कफशुक्र (ग.)
,, बलशुक्रविवर्धनाः—कफशुक्राभिवर्धनाः (प.)
७५½. अस्मादनन्तरम्—
बलवीर्यकराश्चैते क्लीबत्वमुपहन्यते ।
इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके ।

शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलावरे ।

शशः સસલાનું માંસ खरगोशका मांस, **कषायः** કષાય कषाय, **विशदः** વિશદ विशद, **रूक्षः** રુક્ષ रूक्ष, **शीतः** શીત शीत, **पाके** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुः** કટુ कटु, **लघुः** લઘુ लघु, **स्वादुः** મધુર मधुर, **अनिलावरे** તથા વાયુના અલ્પ બળવાળા एवं हीनवात, **सन्निपाते** સન્નિપાતમાં सन्निपातमें, **प्रशस्तः च** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥७६½॥

76-76½. The flesh of the hare is astringent in taste, limpid, dry, cooling, pungent in post-digestion, light and sweet. It is recommended in tridiscordance where vata is relatively mild.

एणमांसस्य गुणाः —

मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥७७॥
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्तिताः ।

एणाः એણનું માંસ एणका मांस, **मधुराः** મધુર मधुर, **पाके** વિપાકમાં विपाकमें, **मधुराः** મધુર मधुर, **त्रिदोषशमनाः** ત્રિદોષ મટાડનાર त्रिदोषशामक, **शिवाः** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **लघवः** લઘુ लघु, **बद्धविण्मूत्राः** મળમૂત્રને બાંધનાર मलमूत्रको बांधनेवाला, **शीताः च** અને શીત और शीतल, **प्रकीर्तिताः** કહેલ છે कहा है ॥ ७७½ ॥

77-77½. The flesh of the black-buck is said to be sweet in taste and in post-digestion, alleviative of tridiscordance, generally wholesome, light, obstipative of the feces and urine, and cooling.

वराहमांसस्य गुणाः —

स्नेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७८ ॥
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।

वराहपिशितम् વરાહનું માંસ सूअरका मांस, **स्नेहनम्** સ્નેહન स्नेहन, **बृंहणम्** બૃંહણ बृंहण, **वृष्यम्** વૃષ્ય वृष्य, **श्रमघ्नम्** શ્રમનાશક थकानका नाशक, **अनिलापहम्** વાતહર वायुनाशक, **बल्यम्** બલપ્રદ बलकारक, **रोचनम्** રુચિકર रुचिकारक, **स्वेदनम्** સ્વેદ કરનાર स्वेदकारक, **गुरु** અને ભારે છે एवं गुरु है ॥ ७८½ ॥

78-78½. The flesh of the hog is promotive of unctuousness, is roborant, aphrodisiac, acopic, curative of vata, strengthening, appetising, sudorific and heavy.

गोमांसस्य गुणाः —

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ।

गव्यम् ગોમાંસ गोमांस, **केवल-** કેવલ केवल, **वातेषु** વાતરોગોમાં वातरोगोंमें, **पीनसे** સળેખમમાં पीनसमें, **विषमज्वरे** તથા વિષમજ્વરમાં હિતકારી છે तथा विषमज्वरमें हितकर है, **तत्** વળી તે फिर वह, **शुष्ककास-** સૂકી ઉધરસ शुष्ककास, **श्रम-** શ્રમ श्रम, **अत्यग्नि-** અતિશય અગ્નિ तीक्ष्णाग्नि, **मांसक्षय-** અને માંસના ક્ષયમાં પણ और मांसक्षयमें भी, **हितम् च** હિતકર છે हितकारी है ॥७९½॥

79-79½. The flesh of the cow is beneficial in disorders due exclusively to vata, rhinitis, irregular fever, dry cough, fatigue, excessive gastric fire and atrophy of flesh.

माहिषमांसस्य गुणाः —

स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥८०॥
दार्ढ्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।

माहिषम् ભેંસનું માંસ भैंसका मांस, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **मधुरम्** મધુર मधुर, **वृष्यम्** વૃષ્ય वृष्य, **गुरु** ગુરુ गुरु, **तर्पणम्** અને તર્પણ છે और सन्तर्पणकारक है, **दार्ढ्यम्** વળી તે દઢતા एवं वह शरीरमें दृढता, **बृहत्त्वम्** પુષ્ટતા पुष्टि, **उत्साहम्** ઉત્સાહ उत्साह, **स्वप्नम् च अपि** તથા નિદ્રાને પણ तथा नींदको भी, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ८०½ ॥

७७. मधुराः पाके-कटुकाः पाके (ह.)

७९½. शुष्ककास—श्वासकास (प.)
८०. तर्पणम्—बृंहणम् (ख. ह्य.)

80-80½. The flesh of the buffalo is unctuous, hot, sweet, aphrodisiac, heavy and nourishing. It also promotes firmness and corpulence, and gives energy and sleep.

मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः --

गुरूष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥८१॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

मत्स्याः માછલાંનું માંસ मछलियोंका मांस, गुरूष्णाः ગુરુ–ઉષ્ણ गुरु–उष्ण, मधुराः મધુર मधुर, बल्याः બલપ્રદ बलकारक, बृंहणाः બૃંહણ बृंहण, पवनापहाः વાતનાશક वायुनाशक, स्निग्धाः च સ્નિગ્ધ स्निग्ध, वृष्याः વૃષ્ય वृष्य, बहुदोषाः च અને બહુ દોષયુક્ત और अत्यन्त दोषकारक, प्रकीर्तिताः કહ્યું છે कहा है ॥ ८१½ ॥

81-81½. The flesh of fish (in general) is heavy, hot, sweet, strengthening, roborant, curative of vata, unctuous, aphrodisiac and is said to be highly conducive to health.

रोहितमांसस्य गुणाः —

शैवालशष्पभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥८२॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

शैवाल- શેવાળ काई, शष्प- અને કોમળ ઘાસ और कोमल घासको, भोजित्वात् ખાવાથી खानेसे, स्वप्नस्य તથા નિદ્રાના एवं नींदके, विवर्जनात् च ત્યાગને લીધે त्यागके कारण, रोहितः રોહિત મત્સ્યનું માંસ रोहित-मत्स्यका मांस, दीपनीयः અગ્નિદીપક अग्निवर्धक, लघुपाकः પચવામાં હલકું पचनेमें लघु, महाबलः च અને બહુ બળદાયક છે और महाबलदायक है ॥ ८२½ ॥

82-82½. The flesh of the rohita fish owing to its living on moss and its habit of not sleeping is digestive-stimulant, light and promotive of great strength.

कूर्ममांसस्य गुणाः —

वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥८३॥
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।

कूर्मः- કાચબાનું માંસ कच्छुवेका मांस, वर्ण्यः વર્ણને હિતકર वर्णकारक, वातहरः વાતહર वातहर, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, चक्षुष्यः આંખનું તેજ વધારનાર चक्षुष्य, बलवर्धनः બળવર્ધક बलवर्धक, मेधास्मृतिकरः મેધા અને સ્મૃતિ આપનાર मेधा एवं स्मृतिकारक, पथ्यः પથ્ય पथ्य, शोषघ्नः તથા શોષનાશક और शोषनाशक, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ८३½ ॥

83-83½. The flesh of the tortoise is said to be promotive of complexion, curative of vata, aphrodisiac, beneficial to sight, promotive of strength, intelligence and of memory, wholesome and curative of consumption.

खङ्गिमांसस्य गुणाः —

खड्गमांसमभिष्यन्दि बलकृन्मधुरं स्मृतम् ॥८४॥
स्नेहनं बृंहणं वर्ण्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।

खड्गमांसम् ગેંડાનું માંસ गेंडेका मांस, अभिष्यन्दि અભિષ્યંદી अभिष्यन्दी, बलकृत् બલપ્રદ बलकारक, मधुरम् મધુર मधुर, स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहनकारक, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, वर्ण्यम् વર્ણને હિતકર वर्णकारक, श्रमघ्नम् શ્રમહર थकानका नाशक, अनिलापहम् અને વાતનાશક और वायुनाशक, स्मृतम् માનેલ છે माना है ॥ ८४½ ॥

84-84½. The flesh of the rhinoceros is said to be deliquescent, promotive of strength, sweet, unctuous, roborant, promotive of complexion, acopic and curative of vata.

हंसादीनामण्डानां गुणाः —

धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ॥८५॥

८२. शैवालशष्पभोजित्वात्–शैवालाहारभोजित्वात् (ख.)
,, शष्प–वात (ग)

८३. वर्ण्यो–बल्यो (त द.)
८३½. शोषघ्नः–शोषघ्नः (प.)
८४. खड्गमांसं–खङ्गिमांसं (क.)
८५ चकोराणां–कुलिङ्गानां (प.)

चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।
क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥८६॥
मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ।

धार्तराष्ट्र- હંસ हंस, चकोराणाम् ચકોર चकोर, दक्षाणाम् કૂકડાં मुर्गा, शिखिनाम् મોર मोर, चटकानाम् च अपि અને ચકલાંનાં और चिड़ियोंके, यानि च જે जो, अण्डानि ઇંડાં अण्डे, स्युः હોય છે होते हैं, क्षीणरेतःसु તેઓ ક્ષીણવીર્ય પુરુષો માટે वे क्षीणवीर्य पुरुषोंके लिए, कासेषु તથા ઉધરસ तथा कासमें, हृद्रोगेषु હૃદ્રોગ हृदयरोगमें, क्षतेषु च અને ક્ષતમાં और उरःक्षतमें, हितानि च હિતકર છે हितकारी हैं, मधुराणि મધુર છે मधुर हैं, अविदाहीनि વિદાહ કરનાર નથી विदाह करनेवाले नहीं हैं, सद्योबलकराणि च તથા તરત બળ દેનારાં છે और तुरंत बलकारक होते हैं ॥ ८५-८६½ ॥

85-86½. The eggs of the swan, the chakor, the cock, the peacock and of the sparrow are beneficial in oligospermia, cough, cardiac-disorder and pulmonary lesions. They are sweet, nonirritant and immediately strengthening.

शरीरबृंहणे मांसस्य प्राधान्यम् —

शरीरबृंहणे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥८७॥
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

शरीरबृंहणे શરીરનું બૃંહણ કરવામાં शरीरकी पुष्टिके लिए, मांसात् માંસ કરતાં मांससे बढ़ कर, अन्यत् કોઈ પણ બીજો अन्य कोई दूसरा, खाद्यम् ખાવાનો પદાર્થ खाद्य पदार्थ, न विशिष्यते ચઢી જતો નથી श्रेष्ठ नहीं है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मांसानाम् માંસોનો मांसका, अयम् આ यह, तृतीयः ત્રીજો तृतीय, वर्गः વર્ગ वर्ग, परिकीर्तितः કહી બતાવ્યો છે कहा गया है ॥ ८७½ ॥

87-87½. No other food excels flesh in its roborant action. Thus the third group of meats is described.

पाठा-शुषा-शटी-वास्तुक-सुनिषण्णकानां गुणाः —

अथ शाकवर्गः —

पाठाशुषाशटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ॥८८॥
विद्याद्ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ।

अथ शाकवर्गः શાકવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે शाकवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, पाठा- પાઠા पाठा, शुषा- કાસૂંદ્રો कसौंदी, शटी- ષટકચૂરાનું कचूरका, शाकम् શાક शाक, वास्तुकम् વાસ્તુક बथुवा, सुनिषण्णकम् અને જલકપાસિયાને और सुनिषण्णकको, ग्राहि ગ્રાહી संग्राही, त्रिदोषघ्नम् અને ત્રિદોષનાશક एवं त्रिदोषनाशक, विद्यात् જાણવાં जानने चाहिए, वास्तुकम् तु વાસ્તુક તો और बथुवा, भिन्नवर्चः મળભેદક છે मलको पतला करता है ॥ ८८½ ॥

88-88½. Now begins the class of vegetables. Patha, negro coffee, long zedoary, teak, white goose foot, marsilea, and sunishannaka are to be regarded as astringent and curative of tridiscordance. White goose foot is however laxative.

काकमाच्या गुणाः —

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥८९॥
नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ।

---

८६. हितानि च—हिमानि च (प.)
,, क्षीणरेतःसु—रेतःक्षीणेषु (व.)
,, क्षतेषु- क्षयेषु (ग.)
८७. अविदाहीनि—अविपाकीनि (ख. ज.)
,, ,, —अवपाकीनि (ङ. प.)
,, नान्यत् खाद्यं—नान्यदाद्यं (घ.)

८८. भिन्नवर्चः—वर्चोभेदि (ग.)
८९½. शीतवीर्या च—शीता स्वर्या च (प.)
,, कुष्ठनाशिनी—कुष्ठनाशनी (घ.)
,, अस्मादनन्तरम्—
चुञ्चुः कषायमधुरः पिच्छिलः श्लेष्मवर्धनः ।
रक्तपित्तप्रशमनः संग्राही शीतलः स्मृतः ॥
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

काकमाची पीलुडी मकोय, त्रिदोषशमनी त्रिदोषशामक त्रिदोषशामक, वृष्या वृष्य वृष्य, रसायनी तथा रसायन छे तथा रसायन है, नाति-उष्ण-शीतवीर्या अति उष्ण तेमज अति शीतवीर्य नथी न बहुत उष्ण और न बहुत शीतवीर्य है, भेदिनी मळ लावनार छे मल लानेवाली है, कुष्ठनाशिनी च अने कुष्ठनी नाशक छे और कुष्ठनाशक है ॥ ८९½ ॥

89-89½. The black night shade is alleviative of tridiscordance, aphrodisiac, rejuvenating, neither very hot nor cooling in potency, laxative and curative of skin lesions.

राजक्षवकस्य गुणाः —

राजक्षवकशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु ॥ ९० ॥
ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।

राजक्षवकशाकम् नागला दुधेलीनुं शाक राजक्षवकका शाक, तु तो तो, त्रिदोषशमनम् त्रिदोषशामक त्रिदोषशामक, लघु लघु लघु, ग्राहि ग्राही ग्राही, ग्रहणी- अने ग्रहणी और ग्रहणी, अर्शः- तेमज अर्श एवं अर्श, विकारिणाम् रोगोवाळाने माटे रोगियोंके लिए, विशेषेण खास विशेष कर, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ९०½ ॥

90-90½. The asthma weed is curative of tridiscordance, light, astringent and specially recommended for patients suffering from assimilation disorders and piles.

कालशाकस्य गुणाः, कलायशाकस्य गुणाः—

कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ॥९१॥
लघूष्णं वातलं रूक्षं कालायं शाकमुच्यते ।

कालशाकम् छूंछनुं शाक चेंचका शाक, तु तो तो, कटुकम् कटु कटुरस, दीपनम् दीपन अग्निदीपक, गरशोफजित् तथा विष अने शोफने मटाडनार छे तथा गरदोष और शोफको नाश करता है, कालायम् लांगनुं मटरका, शाकम् शाक शाक, लघूष्णम् लघु-उष्ण लघु-उष्ण, वातलम् वातवर्धक वातकारक, रूक्षम् अने रूक्ष और रूक्ष, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ९१½ ॥

91-91½. The jute plant is said to be pungent, digestive stimulant, cures the effect of poison and edema. The chickling vetch is said to to be light, hot, promotive of vata and dry.

अम्लचाङ्गेर्या गुणाः —

दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ॥९२॥
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा ।

अम्लचाङ्गेरी खाटी चांगेरी तिपतिया खट्टी, दीपनी अग्निदीपक अग्निदीपक, उष्णवीर्या उष्णवीर्य उष्णवीर्य, ग्राहिणी च ग्राही ग्राही, कफमारुते तथा कफ तेमज वातमां तथा कफ एवं वायुमें, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, सा वळी ते फिर वह, ग्रहण्यर्शोहिता च ग्रहणी तथा अर्शमां हितकर छे ग्रहणी और अर्शके लिए हितकर है ॥ ९२½ ॥

92-92½. The yellow wood-sorrel is digestive stimulant, hot in potency and astringent. It is recommended in kapha and vata disorders. It is also beneficial in assimilation disorders and piles.

उपोदिकाया गुणाः —

मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्धनी ॥९३॥
वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ।

उपोदिका पोई पोई, मधुरा मधुर मधुररस, पाके विपाकमां विपाकमें, मधुरा मधुर मधुर, भेदिनी भेदक भेदक, श्लेष्मवर्धनी कफवर्धक कफवर्धक, वृष्या वृष्य वृष्य, स्निग्धा च स्निग्ध स्निग्ध, शीता च शीत शीत, मदघ्नी च अपि अने मदनाशक छे और मदनाशक है ॥ ९३½ ॥

९१. कालशाकं तु—कालाख्यं शाकं (प.)
,, गरशोफ—वातशोफ (ग. प.)
,, गरशोफजित—गरशोषजित (ठ. प.)
९१½. कालायं—कालीयं (घ.)
,, ,, —कालाख्यम् (छ. ज. ठ. त. ध.)
,, ,, —वराकं (ड.)

९३. श्लेष्मवर्धनी—श्लेष्मवर्धिनी (ध.)

93-93½. The Indian spinach is sweet in taste and in post-digestion, laxative, promotive of kapha, aphrodisiac, unctuous, cooling and curative of intoxication.

तण्डुलीयकस्य गुणाः—

रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥९४॥
मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।

तण्डुलीयकः તાંદળજો चोलाई, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, मदविषघ्नः च મદ અને વિષનો નાશ કરનાર मद और विषनाशक, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તવાળાઓ માટે रक्तपित्तके रोगियोंके लिए, प्रशस्तः પ્રશસ્ત प्रशस्त, मधुरः મધુર રસવાળો मधुररस, पाके વિપાકમાં विपाकमें, मधुरः મધુર मधुर, शीतलः અને શીતલ છે और शीतल है ॥ ९४½ ॥

94-94½. The prickly amaranth is dry, nullifies the effects of intoxication and poison and, is beneficial in hemothermia. It is sweet in taste and in post-digestion, and is cooling.

मण्डूकपर्णी-वेत्राग्र-कुचेला-वनतिक्तक-कर्कोटकावल्गुज-पटोल-शकुलादनी-वृषपुष्प-शार्ङ्गेष्टा-केम्बूक-कठिल्लक-नाडी-कलाय-गोजिह्वा-वार्ताक-तिलपर्णिका-कुलक-कर्कश-निम्ब-पर्पटकशाकानां सामान्यगुणाः—

मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ॥९५॥
कर्कोटकावल्गुजकौ पटोलं शकुलादनी ।

मण्डूकपर्णी ખડબ્રાહ્મી खड़ब्राह्मी, वेत्राग्रम् વાળુંજનો અગ્રભાગ बेंतका अग्रभाग, कुचेला પાઠા पाठा, वनतिक्तकम् વનતિક્તક वनतिक्तक, कर्कोटक- કંકોડાં कंकोडा, अवल्गुजकौ બાવચી बावची, पटोलम् પરવળ परवल, शकुलादनी કડુ कुटकी ॥ ९५½ ॥

95-95½. Indian penny wort, country willow, patha, vanatiktaka, sponge gourd, babchi seeds, wild snake-gourd and kurroa;

वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केम्बूकं सकठिल्लकम् ॥९६॥
नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।

वृषपुष्पाणि અરડૂશીનાં ફૂલ अडूसाके फूल, शार्ङ्गेष्टा પીલુડી मकोय, सकठिल्लकम् લાલ સાટોડી સહિત लाल पुनर्नवा सहित, केम्बूकम् કેમ્બૂક केम्बूक, नाडी નાડીની ભાજી नाड़ीकी भाजी, कलायम् લાંગ मटर, गोजिह्वा ગળજીભી गाजवां, वार्ताकम् રીંગણાં बैंगन, तिलपर्णिका તલવણી हुलहुल ॥ ९६½ ॥

96-96½. Flowers of vasaka, black night shade, kembuka, hog's weed, wild pot-herb, chickling vetch, elephant's foot, brinjal and sambo;

कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्पटकं च यत् ॥९७॥
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।

कौलकम् કારેલાંનું करेलेका, कार्कशम् નાના કંકોડાંનું छोटे कंकोड़ेका, नैम्बम् લીમડાનાં પાનનું नीमके पत्तोंका, पार्पटकम् च અને પિત્તપાપડાનું और पित्तपापड़ेका, यत् જે जो, शाकम् શાક છે शाक है, कफ- તે કફ वे कफ, पित्त- તથા પિત્તનો तथा पित्तका, हरम् નાશ કરનાર છે नाशक है, तिक्तम् અને તે કડવું और वे तिक्त, शीतम् શીત शीतवीर्य, कटु અને કટુ और कटु, विपच्यते વિપાકવાળું છે विपाकवाले हैं ॥ ९७½ ॥

97-97½. Carilla, karkas, neem leaves and trailing rungia—these are regulators of kapha and pitta, bitter in taste, cooling and pungent in post-digestion.

सूप्यशाक-फञ्जी-चिल्ली-कुतुम्बकालुक-कटिञ्जर-शण-शाल्मलीपुष्प-कर्बुदार-सुवर्चला-निष्पाव-कोविदार-पत्तूर-चञ्चुपर्णिका-कुमारजीव-लोट्टाक-पालङ्क्या-मारीष-कलम्बी-नालिकाऽऽसुरी-कुसुम्भ-वृकधूमक-लक्ष्मणा-प्रपुन्नाड-नलिनी-कुठेरक-लोणिका-यवशाक-कूष्माण्डावल्गुज-जातुक-शालकल्याणी-त्रिपर्णी-पीलुपर्णिका-शाकानां सामान्य गुणाः—

९६½. वार्ताकम्-वार्ताकी (च. द.)

९७. कौलकं कार्कशं नैम्बं-कुलकं काकशं निम्बं (ब.)

सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बकः ॥९८॥
आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिञ्जरम् ।
शणशाल्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ॥९९॥
निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्चुच्चुपर्णिका ।
कुमारजीवो लोट्टाकः पालङ्क्या मारिषस्तथा ॥१००॥
कलम्बनालिकासूर्यः कुसुम्भवृकधूमकौ ।
लक्ष्मणा च प्रपुन्नाडो नलिनीका कुठेरकः ॥१०१॥
लोणिका यवशाकं च कुष्माण्डकमवल्गुजम् ।
यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥१०२॥
शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ॥१०३॥
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते ।

सर्वाणि બધાં सब, **सूप्यशाकानि** સૂપ્ય શાકો (મગ અડદ વગેરેનાં પત્ર શાક)सूप्य शाक, **फञ्जी** ફાંગ फञ्जी, **चिल्ली** ચીલની ભાજી वड़ा बथुवा, **कुतुम्बकः** કુબો द्रोणपुष्पी, **सपत्राणि** પાન સહિત पत्ते सहित, **सर्वाणि** સર્વ सब प्रकारके, **आलुकानि च** કંદ कन्द, **कुटिञ्जरम्** કુટિંજર कुटिञ्जर, **शण-** શણનાં शणके, **शाल्मलि-** **तथा** શેમળાનાં सिम्बलके, **पुष्पाणि** ફૂલ फूल, **कर्बुदारः** श्वेत કાંચનાર श्वेत कचनार, **सुवर्चला च** સૂરજમુખી सूर्यमुखी, **निष्पावः** વાલ सेम, **कोविदारः** કાંથનાર लाल कचनार, **पत्तुरः** લોપડી सीरीयाली, **चुच्चुपर्णिका च** મોટી ચૂંચ बड़ी चेंच, **कुमारजीवः** પુત્રંજીવ जीयापोत, **लोट्टाकः** લુકાટ लुकाट, **पालङ्क्या** પાલખની ભાજી पालक, तथा **मारिषः** અડબાઉ ડાંભો मर्सा, **कलम्ब-** નાડાની ભાજી नाड़ीका शाक, **नालिका-** નાલિકા नालिका, **आसूर्यः** રાઈ राई, **कुसुम्भ-** કસુંબો कुसुम्भ, **वृकधूमकौ** વૃકધૂમક वृकधूमक, **लक्ष्मणा** લક્ષ્મણા लक्ष्मणा, **प्रपुन्नाडः** કુંવાડિયો पनवाड़, **नलिनीका** નલિનીકા नलिनीका, **कुठेरकः च** કુઠેરક कुठेरक, **लोणिका** લૂણી नोनिया, **यवशाकम् च** યવનું શાક जौका शाक, **कुष्माण्डकम्** કોળું कुम्हड़ा, **अवल्गुजम्** બાવચી बावची, **यातुकः** યાતુક यातुक, **शालकल्याणी** શાલકલ્યાણી शालकल्याणी, **त्रिपर्णी** હંસરાજ हंसराज, **पीलुपर्णिका** મોરવેલ मोरवेल, **शाकम्** એઓનાં શાક इनके शाक, **गुरु च** ગુરુ છે गुरु हैं, **रूक्षम् च** રૂક્ષ છે रूक्ष हैं, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **विष्टभ्य** વિષ્ટંભ કરી रुक कर, **जीर्यति** પચે છે जीर्ण होते हैं, **मधुरम्** મધુર રસવાળાં છે मधुररस हैं, **शीतवीर्यम्** શીતવીર્ય છે शीलवीर्य हैं, **पुरीषस्य च** અને મળને और मलको, **भेदनम्** પાતળો કરનાર છે लानेवाले हैं, **स्विन्नम्** બાફીને उबाल कर, **निष्पीडितरसम्** રસ નીચોવી रस निचोड़ कर, **स्नेहाढ्यम्** સ્નેહથી ભરપૂર કરેલાં स्नेहमें तर किये हुए, **तत्** તે શાકો उन शाकोंका, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે खाना उत्तम हैं ॥ ९८-१०३½ ॥

98-103½. All pot-herbs, bind weed, white goose foot, white dead nettle shrub, all tubers of aluka variety with their leaves, kutinjara, Bengal hemp plant, flowers of silk cotton, white mountain ebony, heliotrope, lablab, variegated mountain ebony, coxcomb, nalta jute, putranjiva, japan medlar, spinach,

---

९८. कुतुम्बकः—कुतुण्डकः, कुरुम्बकः (प)
९९. कुटिञ्जरम्—कठिञ्जरः (क. च. छ. द. ध.)
,, ,, —कटिञ्जरम् (ध.)
,, ,, —कटिञ्जरः (ड.)
,, ,, —कुटिङ्करः (प.)
१००. चुच्चुपर्णिका—चुञ्चुपर्णिका (क. ध. च. छ, द.)
,, ,, —आखूपर्णिका (झ.)
,, ,, —आखुपर्णिका (ड.)
,, ,, —चुचपर्णिका (त.)
,, लोट्टाकः—लाटकं (प.)
,, मारिषस्तथा—मारुषस्तथा (प.)
१०१. कलम्ब—कलम्बी (च. प.)
,, ,, —कलम्बु (द.)
,, सूर्यः—स्मर्युः (ड.)
,, वृक—वृष (ग.)
,, लक्ष्मणा—लाक्ष्मणं (ग)
,, प्रपुन्नाडो—प्रपुनाडो (क ख त.)
१०२. अवल्गुजम—अवल्गुजः (ध.)
,, यातुकः—जातुकः (ग च. ज)
,, शालकल्याणी—स्तालकल्याणी (प.)
,, त्रिपर्णी—त्रिपत्री (ख.)

amaranth, wild pot-herb, nalika, mustard, safflower, young siris, mandragora, fetid cassia, lotus stalk, shrubby basil, common Indian parselane, barley leaves, white gourd, babchi seeds, yatuka, sal kalyani, maiden hair, trilobed virgin's bower—these are heavy, dry, delayed in digestion, sweet, cooling in potency and loosen the feces. After being boiled and drained of the juice, and mixed with plenty of unctuous substances, they are good for eating.

शण-शाल्मली-कोविदार-कर्बुदाराणां पुष्पशाकगुणाः—

शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ॥१०४॥
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।

शणस्य શણ सन, **कोविदारस्य** કાંચનાર लाल कचनार, **कर्बुदारस्य** સફેદ કાંચનાર श्वेत कचनार, **शाल्मलेः** અને શેમળાનાં और सिम्बलके, **पुष्पम्** ફૂલ फूल, **ग्राहि** ગ્રાહી હોય છે संग्राही होते हैं, **रक्तपित्ते** અને રક્તપિત્તમાં और रक्तपित्तमें, **विशेषतः** ખાસ કરીને विशेष कर, **प्रशस्तम् च** હિતકર થાય છે हितकर होते हैं ॥ १०४½ ॥

104-104½. The flowers of Bengal hemp, variegated mountain ebony, white mountain ebony and silk cotton are astringent and specially recommened in hemothermia.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवानां गुणाः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः ॥१०५॥
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।

न्यग्रोध- વડ बरगद, **उदुम्बर-** ઉંબરો गूलर, **अश्वत्थ-** પીપળો पीपल, **प्लक्ष-** પીપળ पिलखन, **पद्मादि-** તથા પદ્મ વગેરેનાં और कमल आदिके, **पल्लवाः** પલ્લવો पत्ते, **कषायाः** કષાય कषायरस, **स्तम्भनाः** સ્તંભન स्तम्भक, **शीताः** તથા શીત છે तथा शीतल हैं, **पित्तातिसारिणाम्** અને પિત્તાતિસારવાળા રોગીઓને और पित्तातिसारवाले रोगियोंके लिए, **हिताः** હિતકર છે हितकारी हैं ॥ १०५½ ॥

105-105½. The tender leaves of the banyan, gular, fig, holy fig, yellow barked fig and of lotus etc, are astringent in taste, styptic, cooling and specially useful in diarrhoea of the pitta type.

वत्सादनीगुणाः, गण्डीरचित्रकयोर्गुणाः, श्रेयसी-बिल्वपर्णी-बिल्वपत्राणां गुणाः—

वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥१०६॥
श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं तु वातनुत् ।

वत्सादनी ગળો गिलोय, **वायुम्** વાયુને वायुको, **हन्यात्** હણે છે नाश करती है, **गण्डीर-चित्रकौ** ગંડીર તથા ચિત્રો गण्डीर एवं चित्रक, **कफम्** કફને હણે છે कफको नष्ट करते हैं, **श्रेयसी** ગજપીપર गजपिप्पली, **बिल्वपर्णी** બિલ્વપર્ણી बिल्वपर्णी, **बिल्वपत्रम् च** અને બીલીપત્ર और बिल्वपत्र, **तु** તો तो, **वातनुत्** વાતહર છે वातनाशक हैं ॥ १०६½ ॥

106-106½. The guduch cures vata while gandira and white flowered leadwort cure kapha; elephant pepper, bilvaparni and bael-leaves cure vata.

भण्डी-शतावरी-बला-जीवन्ती पर्वणी-पर्वपुष्पीणां गुणाः—

भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥१०७॥
पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।

भण्डी નસોતરનું શાક निशोथका शाक, **शतावरीशाकम्** શતાવરીનું શાક शतावरीशाक, **बला** બળ-

१०५½. पित्तातिसारिणाम्—पित्तातिसारिणे (ग.)

१०६. गण्डीर—कण्डीर (ग. प.)
१०७. जीवन्तिकं—जीवतिजं (ग.)
१०७½. पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च—पर्वणी पर्वपुष्पी च (च.)

બીજનું શાક खरेंटीशाक, यत् च તથા જે तथा जो, **जीवन्तिकम्** દોડીનું जीवन्तीका, **पर्वण्याः** ધ્રોનું दूबका, **पर्वपुष्प्याः च** અને શીમળાનું શાક और सिम्बलका **शाक वह, वातपित्तहरम्** વાત અને પિત્તને હરનાર **वातपित्तनाशक, स्मृतम्** માનેલ છે कहा है ॥१०७½॥

107-107½. The turpeth, climbing asparagus, heart-leaved sida, cork swallow wort and the leaves of scutch grass and silk cotton tree are said to be curative of vata and pitta.

लाङ्गलक्युरुबूकयोर्गुणाः, तिल-वेतस-पञ्चाङ्गुलशाकानां गुणाः, **कौसुम्भशाकस्य गुणाः —**

लघु भिन्नशकृत्तिक्तं लाङ्गलक्युरुबूकयोः ॥१०८॥
तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ।
वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ॥ १०९ ॥
रूक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।

लाङ्गलकी- દૂધિયા વછનાગનું कलिहारीका, **उरुबूकयाः** તથા એરંડાનું શાક और एरण्डका शाक, **लघु** લઘુ लघु, **भिन्नशकृत्** મલભેદક मलभेदक, **तिक्तम्** અને કડવું છે **और** तिक्त है, **तिल-** તલનું तिलका, **वेतसशाकम् च** તથા વાળુંજનું શાક तथा वेतसका शाक, **पञ्चाङ्गुलस्य** અને એરંડાનું और छोटे एरण्डका, **शाकम्** શાક शाक, **वातलम्** વાતજનક वातकारक, **कटु-** કટુ कटु **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **अम्लम्** અમ્લ अम्ल, **अधः-मार्ग-प्रवर्तनम्** તથા મલ લાવનાર છે तथा मलको लानेवाला है, **कौसुम्भम्** કસુંબાનું શાક कुसुम्भका शाक, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **अम्लम्** અમ્લ अम्ल, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **कफघ्नम्** કફનાશક कफनाशक, **पित्तवर्धनम्** અને પિત્ત વધારનાર છે और पित्तवर्धक है ॥ १०८-१०९½ ॥

108-109½. The glory lily and red flowered castor oil plant are light, laxative and bitter. Til, vetasa and castor oil plant are vata-promoters, pungent, bitter, and acid and stimulate the downward movement of excretions. The safflower vegetable is dry, acid, hot, curative of kapha and promotive of pitta.

त्रपुसैर्वारुकयोर्गुणाः —

त्रपुसैर्वारुकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥११०॥
मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
एर्वारुकं च संपक्वं दाहतृष्णाक्लमार्तिनुत् ॥१११॥

त्रपुस- નાની કાકડી खीरा, **एर्वारुकम्** મોટી કાકડી ककड़ी, **स्वादु** મધુર मधुर, **गुरु** ગુરુ गुरु, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભ કરનાર विष्टंभी, **शीतलम्** તથા શીતલ છે और शीतल है, **त्रपुसम्** નાની કાકડી खीरा, **तु** તો तो, **मुखप्रियम् च** મુખમાં ગમે એવી मुखप्रिय, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **अतिमूत्रलम् च** અને અતિ મૂત્રલ છે और अति मूत्रवर्धक है, **संपक्वम्** સારી પેઠે પાકેલ **सम्यक् पकी हुई, एर्वारुकम् च** મોટી કાકડી ककड़ी, **दाह-** દાહ दाह, **तृष्णा-** તૃષા तृष्णा, **क्लम-** થાક क्लम, **अर्तिनुत्** તથા પીડાનો નાશ કરનાર છે और **पीडानाशक है** ॥ ११०-१११ ॥

110-111. Common cucumber and phut cucumber are sweet, heavy, delayed in the intestines and cooling. The common cucumber is palatable, dry and a powerful diuretic. The phut cucumber, if fully ripe, allays burning, thirst, exhaustion and pain.

अलाबुगुणाः —

वर्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरूणि च ।

अलाबूनि કડવી તુંબડી कड़वी लौकी, **वर्चोभेदीनि** મલભેદક मलभेदक, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **शीत-** શીત शीतल, **गुरूणि च** અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ १११½ ॥

---

१०८. लाङ्गलक्युरुबूकयोः—लाङ्गलिक्युरुबूकयोः (च.)

११०. त्रपुसैर्वारुकं—त्रपुषैर्वारुके (च. छ.)
,, °र्वारुकं—°र्वारुके (क.)
,, शीतलम्—शीतले (च. छ.)

१११½. वर्चोभेदीन्यलाबूनि—भिन्नवर्चांस्यलाबूनि (ग. च. थ. ध.)

111½. The bottle-gourd is laxative (loosener of feces), dry, cooling and heavy.

चिर्भटैर्वारुकयोर्गुणाः, कूष्माण्डस्य गुणाः -

चिर्भटैर्वारुके तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥११२॥
सक्षारं पक्वकूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिबर्हणम् ॥ ११३ ॥

तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, ते તે वे, चिर्भट- ચીભડું चिर्भट, एर्वारुके અને મોટી કાકડી और ककड़ी, तु તો तो, वर्चोभेदहिते મળ ભેદવામાં હિતકર છે मलभेदमें हितकारी हैं, पक्वकूष्माण्डम् પાકું કોળું पका हुआ कूष्माण्ड, सक्षारम् સહેજ ક્ષારવાળું ईषत्क्षारयुक्त, मधुराम्लम् રસમાં મધુરામ્લ रसमें मधुराम्ल, तथा लघु લઘુ लघु, सृष्टमूत्रपुरीषम् મૂત્ર અને મળ લાવનાર मलमूत्रको प्रवृत्त करनेवाला, सर्वदोष- તથા સર્વ દોષનો और सब दोषोंका, निबर्हणम् च નાશ કરનાર છે नाश करता है ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Sweet melon and phut cucumber are similar to the bottle-gourd except that they are wholesome in loose motions. The ripe white gourd is slightly alkaline, acid-sweet, light, eliminative of urine and feces, and curative of all kinds of disorders.

केलूट-कदम्ब-नदीमाषकैन्दुकानां गुणाः –

केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥११४॥

केलूटम् च કેલૂટ केलूट, कदम्बम् કદંબ कदम्ब, नदीमाषकम् નદીમાષક नदीमाषक, ऐन्दुकम् च અને આસોંતરો और आप्टा, विशदम् વિશદ विशद, गुरु ગુરુ गुरु, शीतम् च શીત शीतल, समभिष्यन्दि च तथा અભિષ્યન્દી और अभिष्यन्दी, उच्यते કહેવાય છે कहे जाते हैं ॥ ११४ ॥

114. The keluta, cadamba, nadi-mashaka and common mountain ebony are limpid, heavy, cooling and are said to be powerful humidifics.

उत्पलस्य गुणाः, तालप्रलम्बस्य गुणाः –

उत्पलानि कषायाणि रक्तपित्तहराणि च ।
तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥

उत्पलानि ઉત્પલો उत्पल, कषायाणि કષાય कषायरस, रक्तपित्तहराणि च અને રક્તપિત્ત હરનાર છે और रक्तपित्त-नाशक हैं, तथा અને और तालप्रलम्बम् તાડના અંકુર ताड़के अंकुर, उरःक्षतरुजा- ઉરઃક્ષતના વ્યાધિને उरःक्षत रोगके, अपहम् મટાડનાર છે नाशक हैं ॥ ११५ ॥

115. The blue water lily is astringent and curative of hemothermia. Similarly the sprouts of palmyra palm are curative of pulmonary lesions.

खर्जूरतालसस्ययोर्गुणाः, तिरूट-बिस-शालूक-क्रौञ्चादन-कशेरुक-शृङ्गाटकाङ्कलोडयानां गुणाः –

खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
तरूटबिसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम् ॥ ११६ ॥

---

११२. चिर्भटैर्वारुके–चिर्भटयुर्वारुके (ब.)

११३. सक्षारं पक्वकूष्माण्डं–कूष्माण्डमुक्तं सक्षारं (ब. त.)
,, ,, –कुष्माण्डं पक्वं सक्षारं (च.)
,, ,, –कूष्मांडमुष्णं सक्षारं (प.)

,, 'सक्षारं.......लघु' इत्यस्मादनन्तरम्—
कुष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ।
बालं पित्तापहं तच्च मध्यमं कफकारकम् ।
पक्वं नाति हिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके।

११४. केलूटं–केलुटं (ज.)
,, नदीमाषकमैन्दुकम्–नदीमाषनिबर्हकम् (ब.)
,, °कमैन्दुकम्–निबर्हिकाम (ग.)

११५. रक्तपित्तहराणि–पित्तरक्तहराणि (ब.)

११६. रक्तपित्तक्षयापहम्–रक्तपित्तकफापहम् (प.)

शृङ्गाटकाङ्कलोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

खर्जूरम् ખજૂર खजूर, **तालशस्यम् च** અને તાડની ટોચની મજ્જા और तालमज्जा, **रक्तपित्तक्षयापहम्** રક્તપિત્ત અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે रक्तपित्त एवं क्षयके नाशक हैं, **तरूट-** તરૂટ तरूट, **बिस-** કમળદંડના તંતુ भिस, **शालूक-** શાલૂક शालूक, **क्रौञ्चादन-** ધીતેલાં कमलगट्टा, **कशेरुकम्** કસેલાં कसेरु, **शृङ्गाटक-** શીંગોડાં सिंघाडा, **अङ्कलोड्यम् च** અને નાના કમળનો કંદ भसिन्डा, **गुरु** ગુરુ गुरु, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભ કરનાર विष्टंभी, **शीतलम्** તથા શીતળ છે और शीतल हैं ॥ ११६½ ॥

116-116½. Dates and kernel of palmyra palm are curative of hemothermia and wasting. The taruta, lotus filaments, lotus bulbs and fruits, rush nut, Indian water chest-nut and small tuber of lily are heavy, delayed in intestines and cooling.

सपुष्पफलकुमुदोत्पलनालानां गुणाः –

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ११७
शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ।

सपुष्पाः ફૂલ पुष्प, **सफलाः** અને ફળ સહિત और फल सहित, **कुमुद-** કુમુદ कुमुद, **उत्पलनालाः** તથા ઉત્પલની નાળો एवं कमलकी डंडियां, **तु** તો तो, **शीताः** શીત शीतल, **स्वादुकषायाः** રસમાં મધુરકષાય रसमें मधुरकषाय, **कफ-** અને કફ और कफ, **मारुत-** તથા વાયુ तथा वायुकी, **कोपनाः तु** કોપાવનાર प्रकोपक, **स्मृताः** માનેલ છે कही हैं ॥ ११७½ ॥

117-117½. The rhizomes of night-flowering lotus and blue water lily together with the flowers and fruits are said to be cooling, sweet, astringent and provocative of kapha and vata.

पुष्करबीजस्य गुणाः —

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥११८॥
पौष्करं तु भवेद्बीजं मधुरं रसपाकयोः ।

पौष्करम् बीजम् तु કમળકાકડી कमलगट्टा, **ईषत्** થોડી थोडा, **कषायम्** કષાય कषाय, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભ કરનાર विष्टंभी, **भवेत्** છે है, **रक्तपित्तहरम्** અને રક્તપિત્ત હરનાર और रक्तपित्तनाशक, **रसपाकयोः** તથા રસ તેમજ વિપાકમાં तथा रस एवं विपाकमें, **मधुरम्** મધુર मधुर, **स्मृतम्** માનેલું છે माना है ॥११८½॥

118-118½ The seeds of blue lotus are said to be slightly astringent, delayed in the intestines, curative of hemothermia and are sweet in taste and post-digestion.

मुञ्जातकस्य गुणाः —

बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ॥११९॥
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुञ्जातकः परम् ।

मुञ्जातकः લાહોરી સાલમ लाहोरी सालम, **बल्यः** બલપ્રદ बलकारक, **शीतः** શીત शीतल, **गुरुः** ગુરુ गुरु, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **तर्पणः** તર્પણ तर्पण, **बृंहणात्मकः** બૃંહણ કરનાર बृंहण करनेवाला, **वातपित्तहरः** વાત તથા પિત્ત હરનાર वातपित्तनाशक, **स्वादुः** મધુર स्वादु, **परम्** અને પરમ और अति, **वृष्यः** વૃષ્ય છે वृष्य है ॥ ११९½ ॥

119-119½. The salep is said to be strengthening, cooling, heavy, unctuous, nourishing, roborant, curative of vata and pitta, sweet and highly aphrodisiac.

विदारिकन्दस्य गुणाः —

जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।

विदारिकन्दः વિદારીકન્દ विदारीकन्द, **जीवनः** જીવનદાયક जीवनदायक, **बृंहणः** બૃંહણ बृंहण करनेवाला, **वृष्यः** वृष्य

११६½. शृङ्गाटकाङ्कलोड्यं–शृङ्गाटमङ्कलोड्यम् (घ.)
" " –शृंगाटकं गलोधं च (प.)
" °काङ्कलोड्यं च–°मङ्कालोड्यं च (त.)
११७. सफलाः–सकलाः (ग.)

११९½. परम्–स्मृतः (घ. ज.)

वृष्य, कण्ठ्यः કંઠને હિતકર गलेके लिए हितकारी, रसायने રસાયનમાં रसायनमें, शस्तः પ્રશસ્ત प्रशस्त, बल्यः બલપ્રદ बलकारक, मूत्रलः મૂત્રલ मूत्रल, स्वादुशीतलः च મધુર અને શીતળ છે स्वादु तथा शीतल है ॥ १२०½ ॥

120-120½. The white yam is vitalising, roborant, aphrodisiac, voice-tonic, recommended in rejuvenation, strengthening, diuretic, sweet and cooling.

अम्लीकाकन्दस्य गुणाः—

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यर्शोहितो लघुः १२१
नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।

अम्लिकायाः આંબલિયો अम्लीका, **कन्दः** કન્દ कन्द, **ग्रहण्यर्शोहितः** ગ્રહણી અને અર્શને હિતકર ग्रहणी और अर्शरोगमें हितकारी, **लघुः** તથા લઘુ और लघु, **स्मृतः** કહ્યો છે कहा है, **नात्युष्णः** વળી તે બહુ ગરમ નથી यह अति उष्ण नहीं है, **कफवातघ्नः** કફ અને વાતને હણનાર છે कफवातनाशक है, **ग्राही** ગ્રાહી છે ग्राही है, **मदात्यये** તેમજ મદાત્યયમાં एवं मदात्ययमें, **शस्तः** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १२१½ ॥

121-121½. The betel yam is regarded as beneficial in assimilation disorders and piles, and is light, not very hot, curative of cough and vata, astringent, and is recommended in chronic alcoholism.

सार्षपशाकस्य गुणाः, पिण्डालुकस्य गुणाः—

त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥
(तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य रूक्षमम्लं विशेषतः)
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।

सार्षपम् સરસવનું सरसोंका, **शाकम्** શાક शाक, **त्रिदोषम्** ત્રિદોષકર त्रिदोषकारक, **बद्धविण्मूत्रम्** મળમૂત્ર રોકનાર मलमूत्रका अवरोधक, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, (**तद्वत्** તેવી રીતે इसी प्रकार, **रक्तनालस्य** અંબાડીનું શાક पटवाका शाक, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **विशेषतः** તથા ખાસ કરીને तथा विशेष कर, **अम्लम्** અમ્લ છે अम्ल है), **तद्वत्** તેના જેવું उसीके समान, **पिण्डालुकम्** પિંડાલુક पिण्डालुका शाक, **विद्यात्** જાણવું जाने, **कन्दत्वात् च** અને તે કંદ હોવાથી कन्द होनेसे, **मुखप्रियम्** રુચિકર છે यह खानेमें प्रिय है ॥ १२२½ ॥

122-122½. The vegetable of rape leaves causes tri-discordance and is suppressive of urine and feces; (similar are the properties of roselle which is in addition dry and acid). Similar too are the properties of common yam. But being a bulb it is palatable.

छत्रकजातीनां गुणाः—

सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्वयोऽन्याश्छत्रजातयः १२३
शीताः पीनसकर्त्र्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

सर्पच्छत्रकवर्ज्याः સર્પચ્છત્રક સિવાયની सर्पच्छत्रकको छोड़ कर, **अन्याः** બીજી अन्य, **बह्वयः** ઘણી बहुत, **छत्रजातयः** છત્રકની જાતિઓનાં શાકો छत्रक जातिके शाक, **तु** તો तो, **शीताः** શીત शीतल, **पीनसकर्त्र्यः च** અને સળેખમ કરનાર और पीनसरोगके उत्पादक, **मधुराः** મધુર मधुर, **गुर्व्यः च एव** અને ભારે છે एवं गुरु है, **अयम्** આ यह, **पत्र-** પત્ર पत्र, **कन्द-** કન્દ कन्द, **फलाश्रयः** તથા ફળસંબન્ધી फलसंबन्धी, **चतुर्थः** ચોથો चतुर्थ, **शाकवर्गः** શાકવર્ગ સંપૂર્ણ થયો शाकवर्ग संपूर्ण हुआ ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. The sarpa mushroom is forbidden. The other varieties of edible mushrooms are cooling, cause rhinitis, are sweet and heavy. Thus ends the fourth section on vegetables including leaves, bulbs and fruits.

१२१. अम्लिकायाः—अम्लीकायाः (क. ग. ड.)
१२१½. नात्युष्णः—अत्युष्णः (त.)

अथ फलवर्गः—

मृद्वीकाया गुणाः—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
वातपित्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥
तिक्तास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥१२६॥

अथ फलवर्गः ફલવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે फलवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, **मृद्वीका** દ્રાક્ષ मुनका, **तृष्णा**- तृषा तृष्णा, **दाह**- દાહ दाह, **ज्वर**- જ્વર ज्वर, **श्वास**- શ્વાસ श्वास, **रक्तपित्त**- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **क्षत**- ઉરઃક્ષત उरःक्षत, **क्षयान्** ક્ષય क्षय, **वातपित्तम्** વાતપિત્ત वातपित्त, **उदावर्तम्** ઉદાવર્ત उदावर्त, **स्वरभेदम्** સ્વરભેદ स्वरभेद, **मदात्ययम्** મદાત્યય मदात्यय, **तिक्तास्यताम्** મુખમાં કડવાશ मुखकी कटुता, **आस्यशोषम्** મુખશોષ मुखशोष, **कासम् च** અને ઉધરસને और कासरोगको, **आशु** તરત शीघ्र, **व्यपोहति** દૂર કરે છે नष्ट करती है, **बृंहणी** વળી તે બૃંહણ फिर वह बृंहण करनेवाली, **वृष्या** વૃષ્ય वृष्य, **मधुरा** મધુર मधुर, **स्निग्धशीतला च** સ્નિગ્ધ અને શીતલ છે स्निग्ध एवं शीतल है ॥१२५-१२६॥

125-126. Now begins the section on fruits. The grapes quickly cure thirst, burning, fever, dyspnea, hemothermia, pectoral lesions, wasting disorders of vata and pitta, misperistalsis, cacophonia, chronic alcoholism, bitter taste in the mouth and cough. They are roborant, aphrodisiac, sweet, unctuous and cooling.

खर्जूरस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥१२७॥

खर्जूरम् ખજૂર खजूर, **मधुरम्** મધુરરસવાળો मधुररस, **बृंहणम्** બૃંહણ बृंहणकारक, **वृष्यम्** વૃષ્ય वृष्य, **गुरु** ગુરુ गुरु, **शीतलम्** તથા શીતલ છે तथा शीतवीर्य है, **तत्** તે वह, **क्षये** ક્ષય क्षयमें, **अभिघाते** પ્રહાર લાગતાં चोट लगने पर, **दाहे च** અને દાહમાં और दाहमें, **वातपित्ते च** તથા વાત તેમજ પિત્તમાં तथा वात एवं पित्तमें, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ १२७ ॥

127. The dates are sweet, roborant, aphrodisiac, heavy and cooling. They are beneficial in wasting, trauma, burning, and disorders of vata and pitta.

फल्गोः गुणाः, परूषकमधूकयोः गुणाः—

तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥१२८॥

फल्गु અંજીર अंजीर, **तर्पणम्** તર્પણ तर्पणकारक, **बृंहणम्** બૃંહણ बृंहण, **गुरु** ગુરુ गुरु, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભી विष्टंभी, **शीतलम्** અને શીતલ છે और शीतल है, **परूषकम्** અને ફાલસાં और फालसा, **मधूकम् च** તેમજ મહુડાં તથા महुवा, **वातपित्ते च** વાતપિત્તમાં वातपित्तमें **शस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १२८ ॥

128. Common fig is nourishing, roborant, heavy, delayed in digestion and cooling. The sweet falsah and mohwah are recommended in disorders of vata and pitta.

आम्रातकस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥१२९॥

आम्रातम् અંબાડો अंबाड़ा, **मधुरम्** મધુર मधुर, **बृंहणम्** બૃંહણ बृंहण, **बल्यम्** બલપ્રદ बल्य, **तर्पणम्** તર્પણ तर्पणकारक, **गुरु** ગુરુ गुरु, **सस्नेहम्** સ્નેહયુક્ત स्निग्ध, **श्लेष्मलम्** કફકારક कफकारक, **शीतम्** શીતલ शीतल, **वृष्यम्** તથા વૃષ્ય છે एवं वृष्य है, **विष्टभ्य** અને વિષ્ટંભ કરી विष्टब्ध हो कर, **जीर्यति** પચે છે पचता है ॥ १२९ ॥

129. The Indian hog plum is sweet, roborant, strengthening, nourishing,

heavy, slightly unctuous, increases kapha, is cooling, aphrodisiac and delayed in digestion.

पक्वतालशस्य-नारिकेलफलयोर्गुणाः—

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥१३०॥

सिद्धानि પાકેલાં पके हुए, **तालशस्यानि** તાડિયાં ताड़फल, **नारिकेलफलानि च** તથા નાળિયેરનાં ફળ और नारियेलके फल, **बृंहण-** બૃંહણ बृंहणकारक, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **शीतानि** શીતલ शीतल, **बल्यानि** બલપ્રદ बलकारक, **मधुराणि च** અને મધુર છે एवं मधुर हैं ॥ १३० ॥

130. The ripe fruits of palmyra and cocoanut are roborant, unctuous, cooling, strengthening and sweet.

भव्यस्य गुणाः—

मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥१३१॥

भव्यम् કરંબલ कमरख, **मधुर-** મધુર मधुर, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **कषायम् च** કષાય कषाय, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભી विष्टंभी, **गुरु** ગુરુ गुरु, **शीतलम्** શીતળ शीतल, **पित्तश्लेष्मकरम्** પિત્ત અને કફ કરનાર पित्त- और कफकारक, **ग्राहि** ગ્રાહી ग्राही, **वक्त्रविशोधनम्** અને મુખ સાફ કરનાર છે और मुखशोधक है ॥ १३१ ॥

131. The showy dillenia fruit is sweet, acid, astringent in taste, delayed in digestion, heavy and cooling. It increases pitta and kapha and is astringent and a mouth-cleanser.

अम्लपरूषक-द्राक्षा-बदरारुक-कर्कन्धु-लकुचानां गुणाः—

अम्लं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥१३२॥

अम्लम् ખાટાં खट्टे, **परूषकम्** ફાલસાં फालसे, **द्राक्षा** દ્રાક્ષ द्राक्षा, **बदराणि** બોર बेर, **आरुकाणि च** આલુ आलुबुखारे, **कर्कन्धु** ચણીબોર झाड़ीके बेर, **निकु-चानि** અને નાનું ફણસ और बड़हल, **अपि** પણ भी, **पित्त-श्लेष्म-** પિત્ત અને કફનો पित्त तथा कफके, **प्रको-पीणि** પ્રકોપ કરનાર છે प्रकोपक हैं ॥ १३२ ॥

132. The sour falsah, grape, small jujube, the peach, wild jujube, and small jack are provocative of pitta and kapha.

आरुकस्य गुणाः—

नात्युष्णं गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥१३३॥

संपक्वम् પાકેલું पका हुआ, **आरुकम्** આલુ आलुबुखारा, **नात्युष्णम्** બહુ ઉષ્ણ નથી अति उष्ण नहीं है, **गुरु** ગુરુ છે गुरु है, **स्वादुप्रायम्** મધુરરસપ્રધાન છે मधुररसप्रधान है, **मुखप्रियम्** રુચિકર છે रुचिकर है, **बृंहणम्** બૃંહણ છે बृंहणकारक है, **क्षिप्रम्** ઝટ जल्दी, **जीर्यति** પચી જાય છે पचता है, **नातिदोषलम्** અને બહુ દોષ-વાળું નથી और बहुत दोषोंको नहीं करता ॥ १३३ ॥

133. Fully ripe peach is not very hot; it is heavy, sweetish, palatable, roborant, quickly digested and not very unwholesome.

पारावतस्य गुणाः—

द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥१३४॥

मधुरम् च મધુર मधुर, **अम्लम् च एव** અને અમ્લ तथा अम्ल, **द्विविधम्** આ બે જાતનું इन दो प्रकारका, **पारावतम्** જામફળ अमरूद, **शीतम्** અનુક્રમે

१३१. पित्तश्लेष्मकरं—श्लेष्मपित्तहरं (प.)
,, श्लेष्मकरं—श्लेष्महरं (आ. ड.)
,, ग्राहि—रुच्यं (प.)

१३२. कर्कन्धुनिकुचान्यपि—कर्कन्धुलकुचानि च (च.)
१३३. बृंहणं जीर्यति क्षिप्रम्—संबृंहणं शीघ्रजरम् (ग. च.)
१३४. पारावतम्—पालेवतम् (ग.)

शीत क्रमशः शीत, उष्णम् तथा ઉષ્ણ છે तथा उष्ण है, गुरु વળી તેને ગુરુ फिर उसे गुरु, अरुचि- અરુચિ अरुचि, अत्यग्नि- તથા અતિશય જઠરાગ્નિનો एवं अत्यग्निका, नाशनम् નાશ કરનાર नाशकारक, ज्ञेयम् જાણવું जानें ॥ १३४ ॥

134. Of the two varieties of paravata fruits, one is sweet and cooling, and the other is sour and hot. It must be known to be heavy and curative of anorexia and excess of digestive fire.

काश्मर्यफलस्य गुणाः, तूदस्य गुणाः—

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परूषकात् ॥१३५॥

काश्मर्यफलम् શીવણનું ફળ गम्भारीका फल, भव्यात् કરંબલથી कमरखसे, अल्पान्तरगुणम् થોડા હીન ગુણવાળું थोड़ा हीनगुण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, तथा एव તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, अम्लम् ખાટું खट्टा, तूदम् શેતુર शहतूत, परूषकात् ફાલસાંથી फालसेसे, अल्पान्तरगुणम् થોડા હીન ગુણવાળું છે थोडा हीनगुण है ॥ १३५ ॥

135. The fruit of white teak is said to be slightly differing in quality from showy dillenia. Similarly, sour mulberry differs in quality slightly from falsah.

टङ्कस्य गुणाः, कपित्थस्य गुणाः—

कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ॥१३६॥

टङ्कम् નાસપાતી नासपाती, कषाय- કષાય कषाय, मधुरम् મધુર मधुर, वातलम् વાતવર્ધક वातकारक, गुरु ગુરુ गुरु, शीतलम् તથા શીતલ છે एवं शीतल है, आमम् કાચું कचा, कपित्थम् કોઠ कैथ, कण्ठघ्नम् સ્વરનાશક स्वरनाशक, विषघ्नम् વિષહર विषनाशक, ग्राहि ગ્રાહી संग्राही, वातलम् અને વાતજનક છે और वातकारक है ॥ १३६ ॥

136. The pear fruit is astringent and sweet in taste, increases vata, is heavy and cooling. The raw wood-apple is harmful to the voice, counter acts poison, is astringent and increases vata.

मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥१३७॥

परिपक्वम् च અને પરિપક્વ કોઠ और पका हुआ कैथ, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, कषायत्वात् અને કષાય હોવાથી कषाय होनेसे, सौगन्ध्यात् च तथा સુગંધી હોવાથી एवं सुगन्धी होनेसे, रुचिप्रदम् રુચિ કરનાર रुचिकारक, दोषघ्नम् દોષહર दोषनाशक, विषघ्नम् વિષનાશક विषनाशक, ग्राहि ગ્રાહી संग्राही, गुरु अपि અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ १३७ ॥

137. The ripe fruit, being sweet, sour, astringent and fragrant, is relish-giving, curative of discordance, acts as an antitode to poison and is astringent and heavy.

बिल्वस्य गुणाः—

बिल्वं तु दुर्जरं पक्वं दोषलं पूतिमारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्बालं दीपनं कफवातजित् ॥१३८॥

१३६. कषायमधुरं टङ्कं—कषायं मधुरं शुष्कं (प.)
,, कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम्—कपित्थविषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम् (ख. घ. ठ. त.)
,, वातलम्—शीतलम् (क. च. व. प.)

१३७. परिपक्वं च—तदेव पक्वं (क. घ. छ.)
,, ,, —तदेव सिद्धं (ज. त. द. ध.)
,, च दोषघ्नं—त्रिदोषघ्नं (ग.)
,, गुर्वपि—दुर्जरम् (च.)
१३८. पक्वं—सिद्धं (ध.)
,, ,, —वृद्धं (प.)

पक्वम् પાકેલું पका हुआ, बिल्वम् तु બીલું તો बेल तो, दुर्जरम् મુશ્કેલીથી પચે એવું दुर्जर, दोषलम् દોષ કરનાર दोषकारक, पूतिमारुतम् तथा દુર્ગન્ધી વાયુ કરનાર છે तथा दुर्गन्धी वायुका उत्पादक है, बालम् तत् અને કાચું તે और कच्चा बिल्व, स्निग्धोष्ण-સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ स्निग्ध-उष्ण, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, दीपनम् અગ્નિદીપક अग्निदीपक, कफवातजित् तथा કફ તેમજ વાતને જીતનાર છે और कफ एवं वायुको जीतने वाला है ॥ १३८ ॥

138. The ripe bael fruit is difficult of digestion, causative of humoral morbidity and foul-flatus. The immature bael-fruit is unctuous, hot, acute, digestive-stimulant and curative of kapha and vata.

आम्रस्य गुणाः—

रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
पक्वमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ १३९ ॥

बालम् કાચું अपूर्ण कच्चा, आम्रम् આંબું आम, रक्तपित्तकरम् રક્તપિત્ત કરનાર છે रक्तपित्तकारक है, आपूर्णम् ગોઠલીવાળું गुठलीयुक्त आम, पित्तवर्धनम् પિત્ત-વર્ધક છે पित्तवर्धक है, पक्वम् અને પાકું और पका हुआ, आम्रम् આંબું आम, वायुम् વાયુને वायुका, जयेत् જીતે છે नाश करता है, मांस- तथा માંસ तथा मांस, शुक्र-વીર્ય शुक्र, बलप्रदम् અને બલ દેનાર છે और बलको बढानेवाला है ॥ १३९ ॥

139. The baby mango causes hemothermia but unripe mango increases pitta; while the fully ripe mango subdues vata and increases flesh, semen and strength.

जम्बूफलस्य गुणाः—

कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥१४०॥

जाम्बवम् જાંબુ जामुन, कषायमधुरप्रायम् કષાય-મધુરરસની પ્રધાનતાવાળું मुख्यतः कषायमधुररस, गुरु ગુરુ गुरु, विष्टम्भि વિષ્ટંભી विष्टंभी, शीतलम् शीतल શીતલ, कफपित्तघ्नम् કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર कफपित्तनाशक, ग्राहि ગ્રાહી संग्राही, परम् तथा પરમ और अतिशय, वातकरम् વાત કરનાર છે वातकारक है ॥ १४० ॥

140. The jambul fruit is generally astringent and sweet in taste, heavy, delayed in digestion and cooling. It is curative of kapha and pitta, astringent and greatly increases vata.

बदरस्य गुणाः—

बदरं मधुरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥१४१॥

बदरम् બોર बेर, मधुरम् મધુર मधुर, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, भेदनम् ભેદક भेदक, वातपित्तजित् અને વાત તથા પિત્તને જીતનાર છે और वातपित्तनाशक है, शुष्कम् સૂકાઈ ગયેલ शुष्क, तत् તે બોર वही बेर, कफवातघ्नम् કફવાતનો નાશ કરનાર છે कफवातनाशक है, पित्ते च અને પિત્તમાં और पित्तमें, न विरुध्यते વિરુદ્ધ થતું નથી विरुद्ध नहीं होता ॥ १४१ ॥

141. The small jujube is sweet, unctuous, laxative and curative of vata and pitta. The dried small jujube is curative of kapha and vata and is not contra-indicated in pitta.

सिम्बितिकाया गुणाः, गाङ्गेरुकी-करीर-बिम्बी-तोदन-धन्वनानां गुणाः, संपक्वपनस-मोच-राजादनफलानां गुणाः—

कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि (म्बि) तिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनधन्वनम् ॥१४२॥
मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥१४३॥
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ।

१३९. रक्तपित्तकरं–वातपित्तकरं (घ. छ. ड.)

१४२. गाङ्गेरुकी–गाङ्गेरुकम् (घ. छ.)

सिम्बि(म्बि)तिकाफलम् સફરજન સેવ, **कषायमधुरम्** કષાયમધુર कषायमधुर, **शीतम्** શીત शीत, **ग्राहि** અને ગ્રાહી છે और संग्राही है, **गाङ्गेरुकी** ગંગેટીનું ફલ गंगेरन, **करीरम्** કેરડાં करीर, **बिम्बी च** ઘીલોડી कंदूरी, **तोदनधन्वनम्** તોદન તથા ધામણ तोदन और धामनी, **मधुरम्** મધુર मधुर, **सकषायम्** કંઈક કષાય ईषत् कषाय, **शीतम्** શીત शीतल, **पित्तकफापहम् च** અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર છે और पित्तकफनाशक हैं, **संपक्वम्** સારી પેઠે પાકેલ पक्का हुआ, **पनसम्** ફણસ कटहल, **मोचम्** કેળાં केला, **राजादनफलानि च** તથા રાયણ और खिरनी, **स्वादूनि** મધુર मधुर, **सकषायाणि** કંઈક કષાય ईषत्कषाय, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **शीत-** શીત शीतल, **गुरूणि च** અને ગુરુ છે और गुरु हैं ॥ १४२-१४३½ ॥

142-143½. The apple fruit is astringent, sweet in taste, cooling and astringent in action. The gingo fruit, caper, scarlet-fruited gourd, todan and fruits of common Indian linden are sweet, slightly astringent in taste, cooling and curative of pitta and kapha. The fully ripe Indian jack fruit, banana and fruits of Indian ape flower trees are sweet, slightly astringent, unctuous, cooling and heavy.

लवलीफलस्य गुणाः —

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥१४४॥
अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।

लवलीफलम् હરફારેવડીનું ફળ हरफारेवड़ीका फल, **कषायविशदत्वात् च** કષાય તથા વિશદ હોવાથી कषाय तथा विशद होनेसे, **सौगन्ध्यात् च** અને સુગન્ધી હોવાથી और सुगन्धी होनेसे, **रुचिप्रदम्** રુચિ કરનાર रुचिकारक, **अवदंशक्षमम्** ખાવાથી બીજા પદાર્થમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર खानेसे दूसरे पदार्थमें रुचिको उत्पन्न करनेवाला, **हृद्यम्** હૃદ્ય हृदयके लिए प्रिय, **वातलम्** અને વાતજનક છે और वातकारक है ॥ १४४½ ॥

144-144½. The star gooseberry fruit being astringent, limpid and fragrant, is appetiser, savoury, cordial and increases vata.

नीप-शताह्वक-पीलु-तृणशून्य-विकङ्कत-प्राचीनामलकानां गुणाः—

नीपं शताह्वकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥१४५॥
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।

नीपम् કદંબ कदम्ब, **शताह्वकम्** સુવા सोया, **पीलु** પીલુ पीलु, **तृणशून्यम्** કેવડો केवड़ा, **विकङ्कतम्** વીકળો कटाइ, **प्राचीनामलकम् च एव** અને જલઆમળાં और पनियाला, **दोषघ्नम्** દોષનાશક दोषनाशक, **गरहारि च** તથા વિષહર છે एवं विषहर हैं ॥ १४५½ ॥

145-145½. Cadamba, dill, tooth brush tree, screw pine, thorny staff tree and Indian plum are indeed dispellers of discordance and curatives of the effects of poison.

इङ्गुदीफलस्य गुणाः, तिन्दुकस्य गुणाः, आमलकस्य गुणाः—

ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥१४६॥
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।
विद्यादामलके सर्वान् रसांल्लवणवर्जितान् ॥१४७॥

१४४½. हृद्यं-रूक्षं (क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ठ. ड. त)
,, ,,-रुच्यं (प.)

१४५. शताह्वकम्-सभार्गकं (घ. च. छ. ड. ध.)
,, ,, -शताक्षकं (प.)
,, ,, -शताभ्रकं (प.)
,, तृणशून्यं-तृणशूलं (प.)
,, ,, -तृणसूमं (प.)
,, ,, -तृणशल्यं (प.)
१४५½. गरहारि-नरघाति (ग.)
१४६. ऐङ्गुदम्-इङ्गुदम् (ग.)
१४७ अस्मादनन्तरम्—
स्वेदमेहकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

ऐङ्गुदम् ઇંગોળિયાં हिंगोटका फल, तिक्तमधुरम् તિક્તમધુર तिक्तमधुर, स्निग्ध-उष्णम् સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ स्निग्ध-उष्ण, कफवातजित् तथा કફ અને વાતને જીતનાર છે तथा कफ एवं वातको हरता है, तिन्दुकम् ટીંબરવો तेंदु, कफपित्तघ्नम् કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર कफपित्त-नाशक, कषायम् કષાય कषाय, मधुरम् મધુર मधुर, लघु અને લઘુ છે एवं लघु है, आमलके આમળામાં आंवलेमें, लवणवर्जितान् લવણ રસ સિવાયના लवण रसको छोड़कर, सर्वान् બધા सब, रसान् રસોને रसोंको, विद्यात् જાણવા जानना चाहिए ॥ १४६-१४७ ॥

146-147. The fruit of zachum oil plant is bitter-sweet in taste, unctuous, hot and curative of kapha and vata. The false mangosteen fruit is curative of kapha and pitta, astringent, sweet and light. The emblic myrobalan is regarded as possessing all the tastes except the salt.

विभीतकस्य गुणाः—

रूक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।
रसासृङ्मांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥१४८॥

विभीतकम् બહેડું बहेड़ा, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, स्वादु મધુર मधुर, कषाय- કષાય कषाय, अम्लम् અમ્લ अम्ल, परम् અત્યંત अतिशय, कफपित्तहरम् કફ તથા પિત્તને હરનાર છે कफपित्तनाशक है, रस- અને રસ और रस, असृक्- રક્ત रक्त, मांस- માંસ मांस, मेदोजान् તથા મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા तथा मेदोजन्य, दोषान् દોષોને दोषोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ १४८ ॥

148. The beleric myrobalan is dry, sweet, astringent, acid and an excellent curative of kapha ahd pitta and dispells the disorders of body-fluid, blood, flesh and fat.

दाडिमस्य गुणाः—

स्वरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥१४९॥
स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् १५०
मधुरं पित्तनुत्तेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ।

दाडिमम् દાડમ अनार, स्वरभेद- સ્વરભેદ स्वरभंग, कफोत्क्लेद કફનું ઉર્ધ્વગમન कफका उत्क्लेद, पित्तरोग- અને પિત્તરોગનો और पित्तरोगोंको, विनाशनम् નાશ કરનાર છે दूर करता है, अम्लम् અમ્લ अम्ल, कषायमधुरम् તથા કષાયમધુર દાડમ तथा कषायमधुर अनार, वातघ्नम् વાતનાશક वातनाशक, ग्राहि ગ્રાહી संग्राही, दीपनम् તથા દીપન છે एवं अग्निदीपक है, स्निग्धोष्णम् સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ દાડમ स्निग्ध तथा उष्ण अनार, हृद्यम् હૃદયને પ્રિય લાગે એવું हृदयके लिए प्रिय, कफपित्त- अविरोधि च તથા કફ અને પિત્તથી વિરુદ્ધ નહિ એવું છે और कफपित्तका विरोधी नहीं है, यत् तु જે जो, रूक्ष-अम्लम् રૂક્ષ અને અમ્લ रूक्ष और अम्ल, दाडिमम् દાડમ છે अनार है, तत् તે वह, पित्त-अनिल-कोपनम् પિત્ત અને વાયુને કોપાવનાર છે पित्त और वायुको कुपित करता है, तेषाम् તેઓમાં इनमें, मधुरम् મધુર દાડમ मधुर अनार, पित्तनुत् પિત્તશામક છે पित्तनाशक है, पूर्वम् આથી પ્રથમ કહેલું इस लिए प्रथम कहा हुआ, दाडिमम् દાડમ अनार, उत्तमम् ઉત્તમ છે श्रेष्ठ है ॥ १४९-१५०½ ॥

149-150½. The pomegranate is curative of cacophonia, hyper-secretion of mucus and disorders of pitta. It is sweet, astringent and acid in taste, is curative of vata, astringent, digestive-stimulant, unctuous, hot, cordial and not antagonistic to kapha and pitta. The pomegranate which is dry and acid is provocative of pitta and vata. The sweet one is curative of pitta. So the best pomegranate is the first described.

१४९. स्वरभेद—स्वरभेदः (घ. च. छ. द.)

१५०. कफपित्ताविरोधि च—कफपित्तविरोधि च (प.)

१५०½. पूर्वं दाडिमम्—तद्धि दाडिमम् (क. ध.)

वृक्षाम्लस्य गुणाः, अम्लिकाफलस्य गुणाः, अम्लवेतसफलस्य गुणाः—

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते १५१
अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥१५२॥

वृक्षाम्लम् કોકમ कोकम, **ग्राहि** ગ્રાહી ग्राही, **रूक्ष-उष्णम्** રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે रुक्ष तथा उष्ण है, **वातश्लेष्मणि** અને વાત તથા કફમાં वात तथा कफमें, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, **अम्लिकायाः** આમલીનો ईमलीका, **पक्वम्** પાકેલો पक्व, **फलम्** ફાતરો फल, **तस्मात्** તેનાથી उससे, **गुणैः** ગુણમાં गुणोंमें, **अल्पान्तरम्** થોડોક હીન છે कुछ हीन है, **अम्लवेतसम्** અમ્લવેતસ अम्लवेतस, **तु** તો तो, **तैः एव** તેજ उन्हीं, **गुणैः** ગુણોથી गुणोंसे, **संयुक्तम्** યુક્ત છે युक्त है, **भेदनम्** અને ભેદન છે और भेदक है ॥ १५१-१५२ ॥

152-152. The kokum butter fruit is astringent, dry and hot and is good for vata and kapha disorders. The ripe tamarind fruit is slightly different in qualities. The amlavetas also possesses the same qualities and is laxative.

मातुलुङ्गस्य गुणाः—

शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्लवे ।
हिक्काश्वासे च कासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ॥१५३॥
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेवोपदिश्यते ।
केसरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥१५४॥

मातुलुङ्गस्य ચકોતરાનું चकोतरेका, **केसरम्** કેસર केसर, **शूले** શૂલ शूल, **अरुचौ** અરુચિ अरुचि, **विबन्धे** વિબન્ધ विबन्ध, **मन्दे अग्नौ** મન્દ અગ્નિ मन्द अग्नि, **मद्यविप्लवे च** મદાત્યય मदात्यय, **हिक्का-श्वासे च** હેડકી-શ્વાસ हिक्काश्वास, **कासे च** ઉધરસ कास, **वम्याम्** ઉલટી वमि, **वर्चोगदेषु** મળરોગો मलके रोगों, **वात-तथा** વાત तथा वात, **श्लेष्म-** તેમજ કફથી एवं कफसे, **समुत्थेषु** થયેલા उत्पन्न, **सर्वेषु च एव** સર્વે રોગોમાં सब विकारोंमे, **उपदिश्यते** આપવાનું કહેવામાં આવે છે देनेके लिए कहा जाता है, **लघु** તે હલકું છે वह लघु है, **शेषम्** કેસર સિવાયનો બાકીનો ભાગ केसरको छोड़ कर शेष भाग, **अतः** એથી इससे, **अन्यथा** વિપરીત અર્થાત્ ભારે છે विपरीत अर्थात् गुरु है ॥ १५३-१५४ ॥

153-154. The filament of the pommello flower is indicated in intestinal colic, anorexia, constipation, weak digestive fire, chronic alcoholism, hiccup, dyspnea, cough, vomiting, disorders of stools and in all diseases born of vata and kapha. The filament fruit of the pommello is light but the rest of the parts are heavy.

कर्चूरस्य गुणाः—

रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्जितः ।
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः ॥१५५॥

त्वग्विवर्जितः છાલ વગરનો छिलकारहित, **कर्चूरः** કચૂરો कचूर, **रोचनः** રુચિકર रोचक, **दीपनः** અગ્નિ-દીપક अग्निदीपक, **हृद्यः** હૃદ્ય हृद्य, **सुगन्धिः** સુગન્ધી सुगन्धी, **कफवातघ्नः** કફ અને વાતનો નાશકરનાર कफ-वातनाशक, **श्वास-** તથા શ્વાસ तथा श्वास, **हिक्का-** હેડકી हिक्का, **अर्शसाम्** અને અર્શરોગવાળાઓને और अर्श-रोगियोंके लिए, **हितः** હિતકર છે हितकारक है ॥ १५५ ॥

155. The long zedoary fruit without the rind is palatable, digestive-stimulant, cordial, fragrant and is curative of kapha and vata, and beneficial in dyspnea, hiccup and piles.

१५२. पक्वं-शुष्कं (प.)
१५३. मद्यविप्लवे—मद्यविक्लवे (प.)
१५४. सर्वेष्वेवोपदिश्यते—सर्वेष्वेतेषु दिश्यते (ष. ह.)
,, केसरं—केशरं (क.)
,, अस्मादनन्तरम्—
गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशिनी ।
इत्यधिकः पाठः (क. ख. छ.) पुस्तकेषु ।

नागरङ्गफलस्य गुणाः—

मधुरं किंचिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥ १५६ ॥

नागरङ्गफलम् નારંગી नारंगी, **मधुरम्** મધુર मधुर, **किंचित्** કંઈક थोड़ी, **अम्लम्** અમ્લ अम्ल, **हृद्यम्** હૃદ્ય हृद्य, **भक्तप्ररोचनम्** ખાવામાં રુચિ કરનાર भोजनमें रुचिकर, **दुर्जरम्** મુશ્કેલીથી પચે એવી दुर्जर, **वातशमनम्** વાતશામક वातशामक, **गुरु च** અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ १५६ ॥

156. The common orange fruit is sweet, slightly sour, cordial, promotive of the relish for food, difficult to digest, curative of vata and heavy.

वातामाभिषुकाक्षोड-मुकूल-निकोचोरुमाणानां गुणाः, प्रियालस्य गुणाः—

वातामाभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचकाः ।
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥१५७॥
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
प्रियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥१५८॥

सोरुमाणाः ખીરમાણુ સહિત खुर्मानी सहित, **वाताम-** બદામ बादाम, **अभिषुक-** અભિષુક अभिषुक, **अक्षोट-** અખરોટ अखरोट, **मुकूलक-** ચિલગોજા चिलगोजा, **निकोचकाः** પિસ્તાં पिस्ता, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मधुराः** મધુર मधुर, **बलप्रदाः** બલપ્રદ बलप्रद, **वातघ्नाः** વાતનાશક वातनाशक, **बृंहणाः** બૃંહણ बृंहण, **वृष्याः** વૃષ્ય वृष्य, **कफपित्त-अभिवर्धनाः** તેમજ કફ તથા પિત્ત વધારનારાં છે एवं कफपित्तवर्धक है, **प्रियालम्** ચારોળીને प्रियालमें, **औष्ण्यम्** ઉષ્ણતા उष्णताको, **विना** સિવાય छोड़ कर, **गुणैः** ગુણમાં शेष गुणोंमें, **एषाम्** એઓના इनके, **सदृशम्** જેવી समान, **विद्यात्** જાણવી जानने चाहियें ॥१५७-१५८॥

157.-158. The almond, abhishuka, walnut, edible pine, lakoocha and urumana, are heavy, hot, unctuous, sweet, strengthening, curative of vata, roborant, aphrodisiac and increase kapha and pitta. Buchanan's mango should be considered similar in action to the above except in the quality of being hot.

श्लेष्मातकस्य गुणाः, अङ्कोटस्य गुणाः—

श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोटफलमग्निजित् ॥१५९॥

श्लेष्मातकफलम् ગુંદાનું ફલ लसुड़ेका फल, **श्लेष्मलम्** કફકારક कफकारक, **मधुरम्** મધુર मधुर, **शीतम्** શીત शीतल, **गुरु** અને ગુરુ છે और गुरु है, **अङ्कोटफलम्** અંકોલનું ફલ अंकोलका फल, **श्लेष्मलम्** કફકારક कफकारक, **गुरु** ગુરુ गुरु, **विष्टम्भि** વિષ્ટંભી विष्टंभी, **अग्निजित् च** અને અગ્નિને મંદ કરનાર છે और अग्निनाशक है ॥ १५९ ॥

159. The Assyrian plum increases kapha, is sweet, cooling and heavy. The alangy increases kapha, is heavy, delayed in the intestines, and curative of excessive heat.

शमीफलस्य गुणाः, करञ्जफलस्य गुणाः—

गुरूष्णं मधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ।
विष्टम्भयति कारञ्जं वातश्लेष्माविरोधि च ॥१६०॥

---

१५६. मधुरं किंचिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम्—सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् (च. द.)
,, नागरङ्गफलं—नारङ्गस्य फलम् (ग. प.)
,, मधुरं....गुरु—सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् । गुरु वातप्रशमनं विद्यान्नारिङ्गजं फलम् ॥ (ध.)
१५७. मुकूलक—मकूलक (ध. ज. ड.)
,, बलप्रदाः—बलापहाः (प.)
१५८. प्रियाल—पियाल (ध.)
१५९. शीतं—रूक्षं (ख.)
,, श्लेष्मातकफलं—श्लेष्मान्तकफलं (प.)
,, विष्टम्भि चाङ्कोटफलम्—विस्रंसि चाङ्कोलफलम्—कंकोल्यफलम् (प.)
१६०. रूक्षं—शीतं (ख.)

शमीफलम् ખીજડીની શીંગ शमीकी फली, गुरु-उष्णम् ગુરુ-ઉષ્ણ गुरु-उष्ण, मधुरम् મધુર मधुर, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, केशघ्नम् च અને કેશનાશક છે और केशनाशक है, कारञ्जम् કરંજનું ફલ करंजका फल, विष्टम्भयति વિષ્ટંભ કરે છે विष्टंभ करता है, वात-અને વાત और वायु, श्लेष्म-तथा કફથી तथा कफका, अविरोधि च વિરુદ્ધ નથી विरोधी नहीं है ॥ १६० ॥

160. The samee fruit is heavy, hot, sweet, dry and depilatory; and the fruit of Indian beech is detained in intestines and is not antagonistic to vata and kapha.

आम्रातक-दन्तशठ-करमर्दैरावतकानां गुणाः—

आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमर्दकम् ।
रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥ १६१ ॥

आम्रातकम् અંબાડા अंबाडा, सकरमर्दकम् કરમદાં करौंदा सहित, दन्तशठम् મોટાં લીંબુ जम्बीरी निम्बु, ऐरावतकम् एव च तथा નારંગીને और नारंगीको, अम्लम् અમ્લ अम्ल, रक्तपित्तकरम् तथा રક્તપિત્ત કરનાર और रक्तपित्त करनेवाले, विद्यात् જાણવાં जानना चाहिए ॥१६१॥

161. The Indian hog plum, lemon, Bengal currant and common orange are acid and cause hemothermia.

वार्ताकफलस्य गुणाः, पर्पटकीफलस्य गुणाः—

वातघ्नं दीपनं चैव वार्ताकं कटु तिक्तकम् ।
वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पर्पटकीफलम् ॥१६२॥

वार्ताकम् રીંગણું बेंगन, वातघ्नम् વાતહર वातनाशक, दीपनम् અગ્નિદીપક अग्निदीपक, कटु કટુ कटु, तिक्तकम् एव च અને તિક્ત છે एवं तिक्त है, पर्पटकीफलम् तथा પોપટી तथा तिपरिचा, वातलम् વાતજનક वातकारक, कफपित्तघ्नम् તેમજ કફપિત્તનો નાશ કરનાર છે एवं कफपित्तनाशक है, विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जानना चाहिए ॥१६२॥

162. The brinjal is curative of vata, digestive stimulant, pungent and bitter. The physalis berry fruit should be considered as promotive of vata and curative of kapha and pitta.

आक्षिकीफलस्य गुणाः, अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधफलानां गुणाः—

पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥१६३॥
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ॥१६४॥

आक्षिकीफलम् આક્ષિકીનું ફલ आक्षिकीफल, पित्तश्लेष्मघ्नम् પિત્તકફનો નાશ કરનાર पित्तकफनाशक, अम्लम् च અમ્લ अम्ल, वातलम् च અને વાતજનક छे और वातजनक है, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, उदुम्बर- ઉંબરો गूलर, प्लक्ष- પીપળ पिलखन, न्यग्रोधानाम् અને વડનાં और बरगदके, फलानि च ફળ फल, मधुराणि મધુર मधुर, अम्ल-पाकीनि અમ્લ વિપાકવાળાં अम्ल विपाकवाले, पित्तश्लेष्महराणि च અને પિત્ત તથા કફને હરનાર और पित्तकफहर, कषाय- કષાય कषाय, मधुर- મધુર मधुर, अम्लानि અમ્લ अम्ल, वातलानि વાતજનક वातजनक, गुरूणि च તથા ગુરુ છે एवं गुरु हैं ॥ १६३-१६४ ॥

163-164. The akshiki fruit is curative of pitta and kapha, sour in taste and increases vata. The fruits of the holy fig, gular fig, yellow barked fig and banyan are sweet, sour in post-digestion, curative of pitta and kapha, astringent, sweet and sour in taste, promotive of vata and heavy.

१६१. रक्तपित्तकरं—रक्तपित्तहरं (ठ. त.)
,, ऐरावतकमेव च—इरावतकमेव च (प.)

१६३. चाक्षिकीफलम्—चाक्षकीफलम् (प.)
,, मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च—मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च (ग. घ. ज.)
,, अम्लपाकीनि—अनुपाकीनि (ख. ठ.)
,, ,, —अविपाकीनि (ड.)
,, पित्तश्लेष्महराणि—वातपित्तहराणि (क. ढ. त.)
,, पित्तश्लेष्महराणि च—वातपित्तोत्तराणि च (ब.)

भल्लातकस्य गुणाः—

भल्लातकास्थ्यग्निसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥१६५॥

भल्लातकास्थि ભિલામા भिलावा, **अग्निसमम्** અગ્નિ સમાન अग्निके समान है, **तन्मांसम्** તેનો ગરભ इसकी मज्जा, **स्वादु** મધુર मधुर, **शीतलम्** તથા શીતળ છે तथा शीतल है, **प्रायोपयोगिकः** ઘણા ઉપયોગમાં આવતો बहुत उपयोगमें आनेवाला, **अयम्** આ यह, **पञ्चमः** પાંચમો पांचवाँ, **फलवर्गः** ફલવર્ગ फलवर्ग, **उक्तः** કહ્યો છે कहा है ॥ १६५ ॥

165. The marking nut is caustic like fire but the pulp of the fruit is sweet and cooling. Thus is described the fifth section about fruits generally in use.

अथ हरितवर्गः—

आर्द्रकस्य गुणाः—

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥

अथ हरितवर्गः હરિતવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે हरितवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, **आर्द्रकम्** લીલી हरी, **विश्वभेषजम्** સૂંઠ (આદુ) सोंठ (अदरक), **रोचनम्** રુચિકર रुचिकारक, **दीपनम्** અગ્નિદીપક दीपक, **वृष्यम्** અને વૃષ્ય છે और वृष्य है, **वात-** વાત वात, **श्लेष्म-** તથા કફના तथा कफके, **विबन्धेषु** વિબંધમાં विबंधमें, **तस्य** તેના उसके, **रसः** રસનો रसका, **उपदिश्यते** પ્રયોગ કરવાનું કહેવામાં આવે છે प्रयोग करनेके लिए कहा जाता है ॥ १६६ ॥

166. Now begins the section on greens. The green ginger is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac and its juice is prescribed in cases of obstruction due to vata and kapha.

१६५. तन्मांसं–त्वङ्मांसं (ख. ग. ज.)

जम्बीरस्य गुणाः—

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखशोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिघ्नो भक्तपाचनः ॥१६७॥

जम्बीरः જંબીર जम्बीर, **रोचनः** રુચિકર रुचिकारक, **दीपनः** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **तीक्ष्णः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **सुगन्धिः** સુગંધી सुगन्धी, **मुखशोधनः** મુખ સાફ કરનાર मुखशुद्धिकर, **कफवातघ्नः** કફવાતનો નાશ કરનાર कफवातनाशक, **क्रिमिघ्नः** ક્રિમિનાશક क्रमिहर, **भक्तपाचनः** અને ખાધેલું પચાવનાર છે और भोजनको पचानेवाला है ॥ १६७ ॥

167. The jambira is appetiser, digestive-stimulant, acute, fragrant, mouth-cleanser, curative of kapha and vata, vermicide and helps the digestion of food.

मूलकस्य गुणाः—

बालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥१६८॥

बालम् કાચો कच्ची, **मूलकम्** મૂળો मूली, **दोषहरम्** ત્રિદોષહર છે त्रिदोषघ्न है, **वृद्धम्** પાકી ગયેલો મૂળો पकी हुई मूली, **त्रिदोषम्** ત્રિદોષ કરનાર છે त्रिदोषकारक है, **स्निग्धसिद्धम्** સ્નેહમાં સિદ્ધ કરેલ મૂળો स्नेहसे सिद्ध की हुई मूली, **मारुतापहम्** વાયુનાશક છે वायुनाशक है, **विशुष्कम् तु** અને સૂકો મૂળો તો तथा सूखी मूली, **कफवातजित्** કફવાતને જીતનાર છે कफवातनाशक है ॥ १६८ ॥

168. The garden radish when tender allays humoral discordance,

१६७. मुखशोधनः–मुखबोधनः (ग. घ च. छ. प.)
,, ,, –मुखरोचनः (प.)
,, क्रिमिघ्नो–क्रिमिहा (ग. च. श.)
,, भक्तपाचनः–भुक्तपाचनः (क. ख. छ. ज.)
१६८. स्निग्धसिद्धं–स्निग्धशुष्कं (ग.)
,, ,, –स्निग्धस्विन्नं (द.)
,, विशुष्कम्–विशुद्धम् (ग.)

when overgrown, causes tri-humoral discordance, when prepared with unctuous substances cures vata and when dried cures kapha and vata.

सुरसस्य गुणाः —

हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥१६९॥

सुरसः તુલસી तुलसी, **हिक्का**- હેડકી हिक्का, **कास**- ઉધરસ कास, **विष**- વિષ विष, **श्वास**- શ્વાસ श्वास, **पार्श्वशूल**- અને પડખાંનાં શૂળને पार्श्वशूलकी, **विनाशनः** નાશ કરનાર नाशक, **पित्तकृत्** પિત્ત કરનાર पित्तकारक, **कफवातघ्नः** તથા કફ તેમજ વાયુ મટાડનાર છે तथा कफवातनाशक है, **पूतिगन्धहा** અને દુર્ગંધ મટાડનાર છે और दुर्गन्धको नष्ट करती है ॥ १६९ ॥

169. The holy basil is curative of hiccup, cough, poison, dyspnea and plurodynea, promotive of pitta and curative of kapha and vata, and eliminative of fetor.

यवान्यर्जक-शिग्रुशालेय-मृष्टकानां गुणाः —

यवानी चार्जकश्चैव शिग्रुशालेयमृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ॥१७०॥

यवानी અજમો अजवायन, **अर्जकः** રાનતુલસી दवना, **शिग्रु**- સરગવો सहजन, **शालेय**- વરિયાળી सौंफ, **मृष्टकम् च** एव અને રાઈ और राई, **हृद्यानि** હૃદયને હિતકારી हृदयके लिए हितकर, **आस्वादनीयानि** તથા સ્વાદ ઉત્પન્ન કરનાર છે भोजनमें स्वाद उत्पन्न करनेवाले हैं, **पित्तम्** અને પિત્તને और पित्तको, **उत्क्लेशयन्ति च** વધારે છે बढ़ाते हैं ॥ १७० ॥

170. Bishop's weed, shrubby basil, drumstick, fennel and black mustard are cordial, palatable and agitate the pitta.

गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बुरु-शृङ्गवेरिकाणां गुणाः —

गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥१७१॥

गण्डीरः ગંડીર गण्डीर, **जलपिप्पल्यः** રતવેલિયો जलपिप्पली, **तुम्बरुः** તેજફળ तेजबल, **शृङ्गवेरिका** આદુના મોગરા आर्द्रककी बाल, **तीक्ष्ण**- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **उष्ण**- ઉષ્ણ उष्ण, **कटु**- કટુ कटु, **रूक्षाणि** રૂક્ષ रूक्ष, **कफवातहराणि च** અને કફ તથા વાત હરનારાં છે और कफवातनाशक है ॥ १७१ ॥

171. The gandira, the fog fruit, Indian toothache and sprouts of ginger are acute, hot, pungent, dry and curative of kapha and vata.

भूस्तृणस्य गुणाः, खराह्वाया गुणाः—

पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः ।
खराह्वा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥

भूस्तृणः રોહિષ ઘાસ रुषाघास, **पुंस्त्वघ्नः** પુરુષાતનને હણનાર पुँस्त्वनाशक, **कटु**- કટુ कटु, **रूक्ष**- રૂક્ષ रूक्ष, **उष्णः** ઉષ્ણ उष्ण, **वक्त्रशोधनः** અને મુખ સાફ કરનાર છે और मुखका शोधक है, **खराह्वा** ઓડી અજમોદ अजमोद, **कफवातघ्नी** કફવાતનો નાશ કરનાર कफवातनाशक, **बस्तिरोगरुजा** અને બસ્તિના રોગને તથા પીડાને बस्तिरोग तथा वेदनाका, **अपहा** નષ્ટ કરનાર છે नाशक है ॥ १७२ ॥

172. The ginger grass is aphrodisiac, pungent, dry, hot, and mouth-

---

१६९. पूतिगन्धहा—पूतिगन्धजित् (च.)
,, गन्धहा—गन्धनुत् (ग.)
१७०. यवानी—यमानी (ख. द.)
,, पित्तमुत्क्लेशयन्ति च—पित्तमुत्क्लेदयन्ति च (प.)
१७१. गण्डीरो—कण्डीरो (प.)
,, तुम्बरुः—सुम्बुरुः (च.)
,, शृङ्गवेरिका—शुंगवेरिका (ज.)
१७२. वक्त्रशोधनः—रक्तशोधनः (प.)
,, खराह्वा—खराश्वा (घ. ज. ड. द.)

cleanser; and celery seeds are curative of kapha and vata and of painful urinary disorders.

धान्यकाजगन्धासुमुखानां गुणाः—

धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति च ॥१७३॥

धान्यकम् च धाणा धनिया, **अजगन्धा च** બાફળી हुलहुल, **सुमुखः च** અને સુમુખ (તુલસીનો એક ભેદ) और सुमुख (तुलसीविशेष), **इति रोचनाः** એ રુચિકર છે ये रुचिकारक हैं, **सुगन्धाः** સુગંધી આપનાર છે सुगन्धी देनेवाले हैं, **नातिकटुकाः** બહુ કટુ નથી अति कटु नहीं हैं, **दोषान्** તથા દોષોને और दोषोंको, **उत्क्लेशयन्ति च** વધારે છે बढ़ाते हैं ॥ १७३ ॥

173. Coriander, wild carrot and sumukha are appetisers, fragrant, not very pungent and rouse the morbid humors.

गृञ्जनस्य गुणाः—

ग्राही गृञ्जनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥१७४॥

गृञ्जनकः ગાજર गाजर, **ग्राही** ગ્રાહી संग्राही, **तीक्ष्णः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **वातश्लेष्मार्शसाम्** તથા વાત, કફ અને અર્શ રોગવાળાને तथा वात, कफ और अर्शके रोगियोंके लिए, **हितः** હિતકર છે हितकर है, **अपित्तिनाम्** પિત્તરોગ વગરના માણસોના हीनपित्तवालोंके, **स्वेदने** સ્વેદનમાં स्वेदनमें, **अभ्यवहारे च** અને ભોજનમાં और भोजनमें, **तम् योजयेत्** તેની યોજના કરવી કોઈએ उसको प्रयुक्त करना चाहिए ॥ १७४ ॥

174. The turnip is astringent, acute and beneficial in vata and kapha disorders and in piles. This should be used in sudation therapy and as an article of diet by those who are not suffering from pitta discordance.

पलाण्डोर्गुणाः—

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥१७५॥

पलाण्डुः ડુંગળી प्याज, **श्लेष्मलः** કફકારક છે कफकारक है, **मारुतघ्नः च** વાયુનાશક છે वायुनाशक है, **पित्तनुत् च** અને પિત્તહર और पित्तनाशक, **न** નથી नहीं है, **आहारयोगी** વળી તે આહારમાં ઉપયોગી થનાર फिर वह आहारमें उपयोगी होनेवाला, **बल्यः च** બલપ્રદ बलप्रद, **गुरुः** ગુરુ गुरु, **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **अथ** અને और, **रोचनः** રુચિ વધારનાર છે रुचिकारक है ॥ १७५ ॥

175. The onion is promotive of kapha, curative of vata but not of pitta; it is a good adjuvant for food and is strengthening, heavy, aphrodisiac and appetising.

लशुनस्य गुणाः—

क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥१७६॥

लशुनः લસણ लहसन, **क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नः** કૃમિ, કુષ્ઠ તથા કિલાસનો નાશ કરનાર છે कृमि, कुष्ठ और किलासका नाशक है, **वातघ्नः** વાતહર છે वातहर है, **गुल्मनाशनः** ગુલ્મ મટાડનાર છે गुल्मनाशक है, **स्निग्धः च** તથા સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, **उष्णः च** ઉષ્ણ उष्ण, **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **कटुकः** કટુ कटु, **गुरुः च** અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ १७६ ॥

176. The garlic is curative of worms, dermatosis, leprosy, vata-disorders and gulma. It is unctuous, hot, aphrodisiac, pungent and heavy.

१७३. सुमुखश्चेति–सुमुखाश्चेति (क.)
१७४. स्वेदनेऽभ्यवहारे–स्वेदनेऽभ्यवहार्ये (च.)
१७५. पित्तनुत्–पित्तकृत् (च. द. ध.)
१७६. गुरुः–रसः (द.)

शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैष षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥१७७॥

शुष्काणि સૂકાઈ ગયેલ सूखे हुए, **एतानि** આ દ્રવ્યો ये द्रव्य, **एषाम्** અને એનાં और इनके, **फलानि च** ફળો फल, **कफवातघ्नानि** કફ-વાતનો નાશ કરનારાં છે कफवातनाशक हैं, **अयम् एषः** આ પ્રમાણે આ इस प्रकारसे यह, **हरितानाम्** હરિત દ્રવ્યોનો हरित द्रव्योंका, **षष्ठः** છઠ્ઠો छट्ठा, **वर्गः च** વર્ગ वर्ग, **समाप्यते** સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે संपूर्ण किया जाता है ॥ १७७ ॥

177. These in their dried condition and their fruits are curative of kapha and vata. Thus ends the sixth class of greens.

अथ मद्यवर्गः—

मद्यानां सामान्यगुणाः—

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८॥

अथ मद्यवर्गः મદ્યવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે मद्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, **सामान्यतः** સામાન્યપણે साधारण रूपमें, **सर्वम्** બધાં सब, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **प्रकृत्या** સ્વભાવથી स्वभावसे, **अम्ल-उष्णम्** અમ્લ અને ઉષ્ણ છે अम्ल और उष्ण हैं, **विपाकतः** તથા વિપાકમાં तथा विपाकमें, **अम्लम् च** અમ્લ अम्ल, **उक्तम्** કહેલ છે कहे हैं, **तस्य** તેના उनके, **विशेषः** ભેદોનો भेद, **उपदेक्ष्यते** હમણાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે अब कहे जाते हैं ॥ १७८ ॥

178. Now begins the section on wines. Wine is naturally acid and hot in taste and is said to be acid in post-digestion. This is its general property. Its specific characteristic will now be described.

सुरायाः गुणाः—

कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥१७९॥

कृशानाम् કૃશ પુરુષો कृश पुरुषों, **सक्तमूत्राणाम्** તથા અટકેલ મૂત્રવાળા પુરુષો तथा मूत्रावरोधवाले पुरुषों, **ग्रहणी-** અને ગ્રહણી और ग्रहणी, **अर्शः-** તથા અર્શના और अर्शवाले, **विकारिणाम्** રોગવાળાઓ માટે रोगियोंके लिए, **स्तन्य-** તેમજ ધાવણની एवं स्तन्यकी, **रक्त-** તથા રક્તની तथा रक्तकी, **क्षयेषु च** ક્ષીણતામાં क्षीणतामें, **सुरा** સુરા સુરા, **प्रशस्ता** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, **वातघ्नी** વળી તે વાતહર પણ છે फिर वह वातनाशक भी है ॥ १७९ ॥

179. The sura wine is recommended in emaciation, suppression of urine, assimilation disorders, piles, deficiency of milk and of blood and is curative of vata.

मदिरायाः गुणाः—

हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ ।
वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥१८०॥

हिक्का- હેડકી हिक्का, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **प्रतिश्याय-** સળેખમ प्रतिश्याय, **कास-** ઉધરસ कास, **वर्चोग्रह-** મળ અટકવો मलावरोध, **अरुचौ** અરુચિ अरुचि, **वमि-** ઉલટી वमि, **आनाह-** આનાહ आनाह, **विबन्धेषु** અને વિબંધમાં और विबंधमें, **मदिरा** મદિરા मदिरा, **हिता** હિતકર છે हितकर है, **वातघ्नी** વળી તે વાતહર પણ છે यह वातनाशक भी है ॥ १८० ॥

180. The Madira wine is beneficial in hiccup, dyspnea, coryza, cough, scybalous stools, anorexia, vomiting, constipation and obstipation, and is curative of vata.

---

१७७. चैष-चैषाम् (ग. त.)

,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—

प्रसन्ना मदनी हाला परिशुद्धारुणा तथा ।
श्वेता पिष्टोद्भवा चैव सुरापर्यायवाचकाः ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

१८०. कासवर्चोग्रहा°—वातवर्चोग्रहा° (ग.)

,, वम्या°—छर्द्या° (क. ग. च. छ.)

,, मदिरा—मधुरा (प.)

जगलस्य गुणाः—

शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥१८१॥

जगलः જગલ जगल, **शूल-** શૂલ शूल, **प्रवाहिका-** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **आटोप-** આટોપ आटोप, **कफ-वात-** કફવાત कफवात, **अर्शसाम्** અને અર્શ રોગવાળાઓને માટે एवं अर्शरोगीयोंके लिए, **हितः** હિતકર છે हितकारी है, **ग्राहि-** તથા ગ્રાહી और ग्राही, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **उष्णः** ઉષ્ણ उष्ण, **शोफघ्नः** શોફનાશક शोफनाशक, **भक्तपाचनः** અને ખાધેલું પચાવનાર છે और खायेको पचा देता है ॥ १८१ ॥

181. The jagala wine is beneficial in colic, dysentery, autometeorism, kapha, vata and piles. It is astringent, dry, hot and curative of edema and is a digestive of food.

अरिष्टस्य गुणाः—

शोषार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान्रोचनदीपनः ॥१८२॥

अरिष्टः અરિષ્ટ अरिष्ट, **शोष-** શોષ शोष, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **ग्रहणीदोष-** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **पाण्डु-रोग** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **ज्वरान्** અને જ્વરને और ज्वरको, **कफकृतान्** તથા કફથી થયેલા एवं कफजन्य, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **हन्ति** હણે છે नष्ट करता है, **रोचनदीपनः** વળી તે રુચિકર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે फिर यह रोचक और अग्निदीपन करनेवाला है ॥ १८२ ॥

182. The arishta wine is curative of consumption, piles, assimilation disorders, anemia, anorexia, fever and other diseases when these arise from kapha. It is an appetiser and digestive-stimulant.

शार्करस्य गुणाः—

मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥१८३॥

शार्करः શાર્કર આસવ शार्कर आसव, **मुखप्रियः** મુખને ગમે એવો मुखको प्रिय लगे ऐसा, **सुखमदः** સુખકારક મદવાળો सुखकारक मदवाला, **सुगन्धिः** સુગન્ધી सुगन्धसे युक्त, **बस्तिरोगनुत्** બસ્તિરોગોને દૂર કરનાર बस्तिरोगोंका नाशक, **जरणीयः** પચાવનાર अन्न आदिको पचानेवाला, **परिणतः** પચી ગયા પછી और पचने पर, **हृद्यः** હૃદયને હિતકર हृदयके लिए हितकारक, **वर्ण्यः च** અને વર્ણને હિતકર છે और वर्णके लिए हितकारक है ॥ १८३ ॥

183. The sugar wine is palatable and a light intoxicant. It is fragrant, curative of painful urinary disorders, promotive of digestion, cardiac-tonic, and promotive of complexion on assimilation.

पक्वरसस्य गुणाः—

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वरसो मतः ॥१८४॥

पक्वरसः પક્વરસને पक्वरस, **रोचनः** રુચિકર रुचिकारक, **दीपनः** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **हृद्यः** હૃદયને હિતકારી हृदयका हित करनेवाला, **शोष-** શોષ शोष, **शोफ-** શોફ शोफ, **अर्शसाम्** અને અર્શરોગવાળાઓને માટે और अर्शरोगियोंके लिए, **हितः** હિતકર हितकारी, **स्नेह-श्लेष्म-** સ્નેહ અને કફના स्नेह एवं कफके,

१८१. शोफघ्नः—शोथघ्नः (प.)
१८२. शोषा°—शोथा° (च.)
,, शोषार्शो°—शोफार्शो° (क. ग. घ. छ झ. ठ.)
,, ,, —शोकार्शो° (प.)
,, रोगारुचिज्वरान्—रोगचिरज्वरान् (प.)
,, रोचनदीपनः—दीपनपाचनः (च, ट, ध. प.)
१८३. बस्तिरोगनुत्—बस्तिदोषहा (च.)
,, रोगनुत्—दोषनुत् (ग. ध.)
,, वर्ण्यः—बल्यः (ढ.)
१८४. वर्ण्यः—बल्यः (प. त.)

विकारघ्नः વિકારોનો નાશ કરનાર रोगोंका नाशक, **वर्ण्यः** તથા વર્ણને હિતકર और वर्णके लिए हितकारक, **मतः** માન્યો છે माना गया है ॥ १८४ ॥

184. The pakvarasa wine is appetiser, digestive-stimulant, cordial, beneficial in consumption, edema and piles and is considered curative of kapha disorders and disorders born of the overuse of unctuous articles. It promotes complexion.

शीतरसिकस्य गुणाः—

जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥१८५॥

शीतरसिकः શીતરસિક शीतरसिक, **जरणीयः** પાચન કરનાર पाचक, **विबन्धघ्नः** વિબંધનો નાશ કરનાર विबन्धनाशक, **स्वर-वर्ण-** સ્વર અને વર્ણની स्वर और वर्णको, **विशोधनः** શુદ્ધિ કરનાર निर्मल करनेवाला, **लेखनः** લેખન કરનાર लेखन करनेवाला, **शोफ-** તથા શોફ शोफ, **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **अर्शसाम्** અને અર્શરોગવાળાને और अर्शरोगियोंके लिए, **हितः** હિતકર છે हितकारी है ॥ १८५ ॥

185. The seetarasika wine is promotive of digestion, curative of obstipation and clarifies the voice and complexion. It is a revulsant and is beneficial in edema, abdominal affections and piles.

गौडस्य गुणाः, आक्षिक्याः गुणाः—

सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥१८६॥

गौडः ગોળનું મદ્ય गुडसे बना मद्य, **सृष्टभिन्नशकृद्वातः** મળ અને વાયુને બહાર કાઢનાર તથા ભેદનાર मल और वायुको बाहिर निकालने तथा भेद करनेवाला, **तर्पण-दीपनः** તેમજ તર્પણ અને દીપન છે एवं सन्तर्पणकारक और अग्निदीपक है, **आक्षिकी** બહેડાંનું મદ્ય बहेड़ेका मद्य, **पाण्डुरोग-** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **व्रणहिता** અને વ્રણમાં હિતકારી और व्रणमें हितकारी, **दीपनी च** તથા અગ્નિદીપક एवं अग्निदीपक, **मता** માનેલ છે माना गया है ॥ १८६ ॥

186. The gur wine loosens and evacuates feces and flatus. It is nourishing and digestive-stimulant. The beheda wine is considered beneficial in anemia and wounds. It is considered a digestive-stimulant.

सुरासवस्य गुणाः, मधूकपुष्पासवस्य गुणाः, मैरेयस्य गुणाः—

सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥१८७॥

सुरासवः સુરાસવ सुरासव, **तीव्रमदः** તીવ્રમદ કરનાર तीव्रमदकारक, **वातघ्नः** વાતનાશક वातनाशक, **वदनप्रियः** અને મુખને ગમે એવો છે और पीनेमें प्रिय है, **मध्वासवः** મહુડાંનાં ફૂલનો આસવ मधूकपुष्पासव, **छेदी** છેદન કરનાર छेदन करनेवाला, **तीक्ष्णः** અને તીક્ષ્ણ છે और तीक्ष्ण है, **मैरेयः** મૈરેય मैरेय, **मधुरः** મધુર मधुर, **गुरुः** અને ગુરુ છે और गुरु है ॥ १८७ ॥

187. The sura wine is acutely intoxicating, curative of vata and palatable. The madhvasava is depletive and acute and the maireya wine is sweet and heavy.

धातकीपुष्पकृतासवस्य गुणाः, मृद्वीकेक्षुरसासवस्य गुणाः—

धातक्याऽभिषुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
माध्वीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥१८८॥

---

१८५. लेखनः—कर्शनः (छ.)
,, ,, —शीतलः (क प)

१८८. धातक्या°—धातक्य° (क. ख. छ)
,, अभिषुतः—अभिषवः (ग.)
,, हृद्यो—जीर्णो (च. प.)
,, माध्वीकवत्—मार्द्वीकवत् (ध.)

धातक्या ધાવડીનાં ફૂલોમાંથી धातकीके, फूलोंसे, अभिषुतः બનાવેલો આસવ बनाया हुआ आसव, हृद्यः હૃદયને હિતકર हृद्य, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, रोचन-दीपनः રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે रोचक और अग्निदीपक हैं, मृद्वीकेक्षु- દ્રાક્ષ અને શેરડીના मृद्वीका और गन्नेके, रसासवः રસનો આસવ रससे बनाया हुआ आसव, माध्वीकवत् માધ્વીક આસવ જેવો છે माध्वीक आसवके समान हैं, न च अत्युष्णः પરંતુ બહુ ઉષ્ણ નથી परन्तु अति उष्ण नहीं है ॥ १८८ ॥

188. Fulsee flower wine is cordial, dry, appetising and digestive. The grape and sugarcane wine is like madhvika wine but is not very hot.

मध्वासवस्य गुणाः —

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥१८९॥

मधु મધુ (મધ) ની પ્રધાનતાવાળો આસવ मधु-प्रधान आसव, रोचनम् રુચિકર रोचक, दीपनम् અગ્નિ-દીપક अग्निदीपक, हृद्यम् હૃદયને હિતકર हृदयके लिए हितकर, बल्यम् બલપ્રદ बलको देनेवाला, पित्ताविरोधि च પિત્તથી વિરુદ્ધ નહિ એવો पित्तका अविरोधी, विबन्धघ्नम् વિબન્ધનો નાશ કરનાર विबन्धनाशक, कफघ्नम् કફ-નાશક कफनाशक, लघु લઘુ लघु, अल्पमारुतम् તથા થોડો વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર છે और वायुका थोडा प्रकोपक है ॥ १८९ ॥

189. The madhu wine is appetising, digestive-stimulant, cordial, strengthening, not antagonistic to pitta, curative of constipation and kapha. It is light and slightly increases vata.

यवकृतसुराया गुणाः, मधूलिकासुरायाः गुणाः—

सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥१९०॥

यवानाम् યવની जौसे बनाई, समण्डा મંડયુક્ત मण्डसहित, सुरा સુરા सुरा, रूक्षोष्णा રૂક્ષ-ઉષ્ણ रूक्ष-उष्ण, वातपित्तला વાતપિત્ત કરનાર वातपित्तकारक, गुर्वी તથા ગુરુ છે और गुरु है, विष्टभ्य અને વિષ્ટંભ કરીને और विष्टंभ करके, जीर्यति પચે છે जीर्ण होती है, मधूलिका तु તથા મધૂલિકા एवं मधूलिका, श्लेष्मला કફ-કારક છે कफवर्धक हैं ॥ १९० ॥

190. The sura wine along with its scum made out of barley is dry, hot, increases vata and pitta, is heavy, and delayed in digestion; and madhulika wine increases kapha.

सौवीरकतुषोदकयोः गुणाः—

दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत ।
ग्रहण्यर्शोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥१९१॥

सौवीरक- સૌવીરક सौवीरक, तुषोदकम् અને તુષોદક एवं तुषोदक, दीपनम् અગ્નિદીપક अग्निदीपक, जरणीयम् પાચન કરનાર पाचन करनेवाले, हृत्- હૃદ્રોગ हृदयरोग, पाण्डु- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, क्रिमि-रोगनुत् અને ક્રિમિ રોગને મટાડનાર તથા क्रमिरोगनाशक, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, अर्शः- અને અર્શમાં और अर्शरोगमें, हितम् હિતકર हितकारी, भेदि च તથા મલનું ભેદન કરનાર છે और मलको भेदनेवाले हैं ॥ १९१ ॥

191. The sauveeraka and tushodaka wines are digestive-stimulant, promotive of digestion, curative of cardiac disorders, anemia and of worms, beneficial in assimilation disorders and piles and are laxative.

---

१८९. हृद्यं बल्यं—हृद्यं वर्ण्यम् (प.)

१९०. श्लेष्मला तु मधूलिका—श्लेष्मलस्तु मधूलकः (ज. त.)
,, मधूलिका—मधूलकः (ख.)

१९१. क्रिमिरोगनुत—क्रिमिगुल्मनुत (प.)
,, ,, —क्रिमिदोषनुत (प.)
,, भेदि—छेदि (प.)

अम्लकाञ्जिकस्य गुणाः—

दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
विबन्धघ्नमवस्रंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम् ॥१९२॥

अम्लकाञ्जिकम् અમ્લકાંજીક खट्टी कांजी, **स्पर्शात्** શરીરે ચોપડવાથી शरीरपर लगानेसे, **दाहज्वरापहम्** દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરનાર છે दाह एवं ज्वरका नाशक है, **पानात्** અને પીવાથી और पीनेसे, **वातकफापहम्** વાત-કફનો નાશ કરનાર वातकफनाशक, **विबन्धघ्नम्** વિબંધ મટાડનાર विबन्धनाशक, **अवस्रंसि** મળસારક अवस्रंसि, **दीपनम् च** તથા અગ્નિદીપક છે तथा अग्निदीपक है ॥ १९२ ॥

192. Amlakanjika wine is curative of burning and fever in the form of application; in the form of potion, it is curative of vata, kapha and constipation, and is a laxative and digestive-stimulant.

अभिनवमद्यस्य गुणाः, जीर्णमद्यस्य गुणाः, विधिना पीतस्य मद्यस्य गुणाः—

प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥१९३॥
हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥ १९४ ॥
सात्त्विकैर्विधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥१९५॥

अभिनवम् તાજું ताजा, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **प्रायशः** ઘણું ખરું प्रायः करके, **गुरु** ગુરુ भारी, **दोषसमीरणम्** અને દોષોને કોપાવનાર હોય છે और दोषोंको बढ़ाती है, **जीर्णम्** જૂનું મદ્ય पुरातन मद्य, **स्रोतसाम्** સ્રોતોને स्रोतोंका, **शोधनम्** શુદ્ધ કરનાર शोधनकर नेवाली, **दीपनम्** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **लघु** લઘુ लघु, **रोचनम्** તથા રુચિકર છે तथा रुचिकारक है, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **हर्षणम्** હર્ષજનક हर्षकारक, **प्रीणनम्** આનંદ ઉપજાવનાર आनंददायक, **भय-** ભય भय, **शोक-** શોક शोक, **श्रम-** તેમજ શ્રમને एवं श्रमका, **अपहम्** દૂર કરનાર नाशक, **प्रागल्भ्य-** તથા પ્રગલ્ભતા प्रगलभता, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **प्रतिभा-** પ્રતિભા प्रतिभा, **तुष्टि-** સંતોષ तुष्टि, **पुष्टि-** પુષ્ટિ पुष्टि, **बल-** અને બલને और बलको, **प्रदम्** દેનાર છે देता है, **सात्त्विकैः** સાત્વિક મનુષ્યોથી सात्त्विक पुरुषोंसे, **विधिवत्** વિધિપુરઃસર विधिपूर्वक, **युक्त्या** યુક્તિ અનુસાર તથા युक्तिपूर्वक, **पीतम्** પીવામાં આવેલું આ पिया गया मद्य, **अमृतम्** અમૃત अमृतके, **यथा** જેવું समान, **स्यात्** થાય છે होता है, **मद्यम्** મદ્યને मद्यके, **अधिकृत्य** ઉદ્દેશીને संबन्धमें, **अयम्** આ यह, **सप्तमः** સાતમો सातवाँ, **वर्गः** વર્ગ वर्ग, **प्रकीर्तितः** કહી દેખાડ્યો છે कह दिया है ॥ १९३-१९५ ॥

193-195. Fresh wine is generally heavy and provocative of the humors, and old wine is purificative of body-channels, digestive-stimulant, light and appetising. Wine is exhilarating, pleasant, strengthening and relieves fear, grief and fatigue. It gives courage, virility, mental exaltation, satisfaction, plumpness and vitality. If it is taken by virtuous men in proper manner and systematically, it acts like nectar. Thus the seventh group concerning wines has been described.

अथ जलवर्गः—

जलस्यैकविधत्वेऽपि गुणभेदे हेतुः—

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।
तत् पतत् पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥१९६॥

अथ जलवर्गः જલવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે जलवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, **नभस्तलात्** આકાશમાંથી आकाशसे, **ऐन्द्रम्** મેઘનું मेघसे, **सर्वम्** સવ सब, **जलम्** જળ जल, **एकविधम्** એક પ્રકારનું જ एकसा ही, **पतति** પડે છે गिरता है, **पतत्** પરંતુ પડતું परन्तु गिरता हुआ, **पतितम् च एव** અને પડેલું और गिरा हुआ, **तत्** તે वह जल, **देशकालौ** દેશ અને કાળની देश

१९२. विबन्धघ्नमवस्रंसि—विबन्धघ्नमविस्रंसि (व. ज. त.)
१९४. मद्यं—बल्यं (ब. ह.)

और कालकी, अपेक्षते અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखते हैं ॥ १९६ ॥

196. Now begins the section on waters. All water is of one kind and falls from the heavens ordained by Indra. While it is falling and after it has fallen, it is affected by changes of place and time.

खात् पतत् सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

खात् આકાશથી आकाशसे, पतत् પડતું એવું તે गिरता हुआ वह जल, कालानुवर्तिभिः કાલને વશ રહી ચાલતા कालके वशमें रह कर चलते हुए, सोमवाय्वर्कैः ચંદ્ર, વાયુ અને સૂર્યથી चन्द्रमा, वायु और सूर्यसे, स्पृष्टम् સ્પર્શ પામી स्पर्शको प्राप्त हो कर, यथा-आसन्नम् કાલાનુસાર कालानुसार, शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्षाद्यैः રૂક્ષ વગેરે रूक्ष आदि, महीगुणैः પૃથ્વીના ગુણોથી યુક્ત થાય છે पृथ्वीके गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७ ॥

197. While falling from the sky it is influenced by the effects of the seasonal courses of the Moon, the Wind and the Sun. When it has fallen on the earth, it is affected by the qualities of the earth on which it falls viz., cold, heat, viscidity, dryness etc.

दिव्यजलस्य गुणाः—

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

१९७ ३/४. शीतमित्यादिश्लोकार्धादनन्तरम्—

वृष्टं हैमन्तिकजलं स्निग्धं वृष्यं हिमं गुरु ।
किंचित्ततो लघुतरं शैशिरं कफवातजित् ॥
कषायं मधुरं रूक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यन्दि वार्षिकं पित्तकृज्जलम् ॥
बलकृद् गुरु च स्निग्धं जलं शरदि शस्यते ।
आग्नेयी चैव सौम्या च षड्रसा पृथिवी मता ॥
तस्यां रसाः संभवन्ति वारिमूलाः पृथग्विधाः ।
सा प्रशस्ता प्रदेहेषु शोफज्वरविषेषु च ॥

१९७ ३/४. निष्पिष्टेषु च गात्रेषु शोणितग्रहणेषु च ।
मलापकर्षणी हृद्या त्वग्दोषोद्वलनी हिता ॥
रक्षोघ्नी च पवित्रा च तस्माद् वृष्टा वसुन्धरा ।
श्वेते कषाया पाण्डौ च लवणः सितवालुके ॥
स्याद्देशे कपिले क्षारो लोहिते कटुको भवेत् ।
इत्यम्भसो रसान्यस्तु भजते पृथिवीं गतः ॥
तस्याः षड्रसयोगित्वाद्दोषघ्नीनां रसस्य च ।
नानादेशविकारित्वाद्वायुः षड्रसतां व्रजेत् ॥
तस्य वायोः प्रवक्ष्यामि षड्रसत्वं पृथक् पृथक् ।
येन येन हि वातेन वारि मुञ्चति वासवः ॥
तेन तेन हि दोषेण स्पृश्यते तद्गुणेन च ।
लवणो रसतो पूर्वो मारुतो मधुरान्वयः ॥
गुरुर्विदाही स्निग्धश्च विदितस्तत्त्वदर्शिभिः ।
तस्मात्स्वेदं जनयति वातिकानां प्रशस्यते ॥
अहितं श्लेष्मिकाणां च पैत्तिकानां च देहिनाम् ।
दष्टानां दिग्धविद्धानां प्राणिनां च विशेषतः ॥
शोफिनां चैव सर्वेषां ये च रक्तेन पीडिताः ।
दक्षिणो मधुरः शीतः सकषायश्च मारुतः ॥
चक्षुष्यः पित्तशमनो वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
कषायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्ग्राही विदह्यते ॥
श्लेष्मपित्तहरस्तस्माद्वातसंकोपनः स्मृतः ।
उत्तरः प्रकृतिस्थानां सर्वधातुप्रसादनः ॥
अविदाही वासितश्च लघुस्निग्धश्च मारुतः ।
षड्विधश्च रसस्तस्मिन् भूयिष्ठमुपलभ्यते ॥
सात्म्यत्वात् प्राणिनामेष सर्वेषामेव शस्यते ।
ऐशानः कटुरूक्षोष्णस्त्वाग्नेयश्चैव मारुतः ॥
अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते ।
एवं षड्रस इत्युक्तो दिशाविदिशजोऽनिलः ॥
रूक्षस्तनुरवश्याय: शीतस्तृष्णानिवर्तकः ।
रक्तपित्तप्रशमनः कफघ्नो वातलो लघुः ॥
ग्रीष्मे हितो जङ्गमानां सदा वै प्राणिनां तथा ।
ऊरुस्तम्भप्रगाढानां मेहिनामप्यकुष्ठिनाम् ॥
संस्पर्शादुपयोगाच्च स्वगदेऽप्यगदंकरः ।
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममेव च ॥
कफं न दूषयत्येतत् न पित्तं न च मारुतम् ।
तथाऽश्मवर्षप्रालेयौ हिमादल्पान्तरौ गुणैः ॥
चराचराणामहितं तुषारं वह्निनाशनम् ।
धराच्युतं प्रसन्नं च नभोग्राह्यं पयः शुभम् ॥
वस्त्रपूतं हितं मेध्यमारोग्यं धातुवर्धनम् ।
शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

,, प्रकृत्या दिव्यमुदकं—प्रकृत्याकाशमुदकं (प.)

दिव्यम् આકાશનું आकाशका, **उदकम्** જળ जल, **प्रकृत्या** સ્વભાવથી જ प्रकृतिसे ही, **शीतम्** ઠંડું शीतल, **शुचि** પવિત્ર पवित्र, **शिवम्** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **मृष्टम्** જીભને ગમતું जीभको प्रिय, **विमलम्** નિર્મલ शुद्ध, **लघु** હલકું लघु **षड्गुणम्** આ ૭ ગુણવાળું છે इन छः गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७$\frac{3}{4}$ ॥

197$\frac{3}{4}$. The natural properties of the celestial waters are coldness, purity, wholesomeness, palatableness, clearness and lightness—these are the six qualities.

पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः—

भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥
श्वेते कषायं भवति पाण्डरे स्यात्तु तिक्तकम् ।
कपिले क्षारसंसृष्टमूषरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
तथाऽव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥२००॥

भ्रष्टम् પડેલું જલ गिरा हुआ जल, **पात्रम्** પાત્રની पात्रकी, **अपेक्षते** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखता है, **श्वेते** શ્વેત ભૂમિમાં श्वेत भूमिमें, **कषायम्** કષાય રસવાળું कषाय रसवाला, **भवति** થાય છે होता है, **पाण्डरे तु** અને શ્વેતપીત ભૂમિમાં पाण्डु भूमिमें, **तिक्तकम्** કડવાશવાળું तिक्त, **स्यात्** થાય છે होता है, **कपिले** પિંગળા પ્રદેશમાં कपिल भूमिमें, **क्षारसंसृष्टम्** ક્ષારયુક્ત થાય છે क्षारयुक्त होता है, **ऊषरे** ઊષરમાં और ऊषर भूमिमें, **लवणान्वितम्** લવણગુણવાળું થાય છે नमकीन होता है, **पर्वतविस्तारे** પર્વતોના વિસ્તારમાં पर्वतोंके विस्तारोंमें, **कटु** તીખાશવાળું થાય છે कटु होता है, **कृष्णमृत्तिके** અને કાળી માટીમાં और कृष्ण-मिट्टीमें, **मधुरम्** મધુર થાય છે मधुर होता है, **महीस्थस्य** આમ પૃથ્વીપરના इस प्रकार भूमिस्थ, **जलस्य हि** જલનું जलका, **एतत्** આ इन, **षाड्गुण्यम्** ૭ ગુણોવાળાપણું छः गुणोंवाला होना, **आख्यातम्** કહ્યું છે कहा है, **तथा** તે પ્રમાણે इसी प्रकार, **ऐन्द्रम्** વરસાદનું वर्षाजल, **कारम्** કરાનું ओलेका, **हिमम् च** અને બરફનું और बर्फका, **यत्** જે જલ છે તે जो जल है वह, **अव्यक्तरसम्** અસ્પષ્ટ રસવાળું છે अव्यक्त रसवाला है, **विद्यात्** એમ જાણવું ऐसा जानना चाहिए ॥१९८-२००॥

198-200. After the waters have fallen, these properties are modified by the receptacle. When it falls on white earth it acquires astringent taste, on yellowish-white earth it becomes bitter, on tawny earth it becomes alkaline, on brine earth it becomes saltish; a water flowing from mountains becomes pungent and when it falls on black earth it becomes sweet. These are the six qualities acquired by contact with the earth. Celestial water, hailstone and snow have indistinct taste.

दिव्योदकालाभे उपादेयस्य जलस्य लक्षणम्—

यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं
चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।
तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा
नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥

इन्द्रसृष्टम् ઇન્દ્રે ઉપરથી છોડેલું इन्द्रदेवसे ऊपरसे छोड़ा हुआ, **यत् अम्भः** જે જલ जो जल, **अन्तरीक्षात्** અંતરીક્ષમાંથી आकाशसे, **पतति** પડે છે गिरता है, **उक्तैः** અને શાસ્ત્રોક્ત સ્વચ્છ और शास्त्रोक्त स्वच्छ, **पात्रैः च** પાત્રોવડે पात्रोंमें, **परिगृह्यते** ઝીલી લેવામાં આવે છે एकत्रित किया जाता है, **तत्** તે उस, **नरेन्द्र-**

१९९. पाण्डरे—पाण्डुरे (घ. ज.)
,, पाण्डरे स्यात्तु—पाण्डुरे चैव (ख. छ.)
,, कपिले क्षारसंसृष्टं—कपिले कटुकं तोयं (ड.)
२००. पर्वतविस्तारे—पर्वतविस्रावे (च. छ. द घ.)

२०१. सलिलं प्रधानम्—सलिलप्रधानम् (घ.)

पेयम् રાજાઓને પીવા લાયક राजालोगोंके पीने योग्य, प्रधानम् મુખ્ય प्रधान, सलिलम् જલને जलको, धीराः બુદ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान लोग, ऐन्द्रम् इति एव 'ઐન્દ્ર' 'ऐन्द्र', वदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ २०१ ॥

201. The wise men call it celestial water which falls from the sky being released by Indra and is caught in prescribed receptacles. This is the best kind of water and is fit to be drunk by royal personages.

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥२०२॥

सर्वम् સર્વ પ્રકારનું सब प्रकारका, पानीयम् જે પાણી जल, ईषत् જરાક थोड़ासा, कषायमधुरम् કષાય અને મધુર कषाय और मधुररसवाला, सुसूक्ष्मम् સારી પેઠે પાતળું अतिसूक्ष्म, विशदम् વિશદ विशद, लघु હલકું लघु, अरूक्षम् રૂક્ષતા વગરનું रूक्षतासे रहित, अनभिष्यन्दि તેમજ અભિષ્યંદીપણા વગરનું હોય છે और अभिष्यन्द करनेवाला नहीं होता, उत्तमम् તેને ઉત્તમ જાણવું उसको उत्तम जानना चाहिए ॥ २०२ ॥

202. All water which is slightly astringent and sweet, subtle, clear, light, neither unctuous nor deliquescent is considered excellent.

ऋतुभेदेन जलस्य गुणाः —

गुर्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥२०३॥

वार्षिकम् नवम् વર્ષાઋતુનું નવું वर्षाऋतुका नवीन, पानीयम् જલ जल, गुरु ભારે भारी, अभिष्यन्दि અભિષ્યંદી अभिष्यंदी, मधुरम् તથા મધુર હોય છે और मधुर होता है, शरदि શરદ ઋતુમાં शरद ऋतुमें, यत् वर्षति જે જલ વરસે છે जो जल बरसता है, प्रायः તે ઘણું કરીને वह प्रायः करके, तनु પાતળું पतला, लघु હલકું लघु, अनभिष्यन्दि અને અભિષ્યંદ વગરનું હોય છે और अभिष्यंन्द करनेवाला नहीं होता ॥ २०३ ॥

203. The water of the rainy season, freshly fallen, is heavy, viscid and sweet. The autumnal rain-water is mainly thin, light and not viscid.

तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।
तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥२०४॥

ये तु જેઓ जो लोग, सुकुमाराः કોમળ सुकुमार, स्निग्ध-भूयिष्ठ- તથા ઘણું કરીને સ્નિગ્ધ પ્રાયः करके स्निग्ध, भोजनाः ભોજન કરનારા હોય છે भोजन करनेवाले होते हैं, तेषाम् તેઓનાં उनके, भोज्ये च ભોજ્ય भोजन, भक्ष्ये च ભક્ષ્ય भक्ष्य, लेह्ये लेह्य लेह्य, पेये च અને પેયમાં और पेयमें, तत् તે જલ वह जल, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ २०४ ॥

204. It is recommended for use in masticable foods, soft food, electuaries and drinks for those who are delicate and habituated to very unctuous food.

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥२०५॥

हेमन्ते હેમન્ત ઋતુમાં हेमन्त ऋतुमें, सलिलम् વરસેલું પાણી बरसा हुआ जल, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, वृष्यम् વૃષ્ય वृष्य, बलहितम् બલપ્રદ बलवर्धक, गुरु અને ભારે હોય છે और गुरु होता है, शिशिरे શિશિર ઋતુમાં વરસેલું પાણી शिशिर ऋतुमें बरसा हुआ जल, ततः તે હેમંતના પાણીથી उस हेमन्तके जलकी अपेक्षा, किञ्चित् કંઈક कुछ, लघुतरम् વધારે હલકું अधिक लघु, कफवातजित् અને કફ તથા વાતને જીતનાર હોય છે एवं कफ तथा वातका नाशक होता है ॥ २०५ ॥

205. The late-autumnal water is unctuous, aphrodisiac, conducive to strength and heavy. The winter water is slightly lighter and is curative of kapha and vata.

२०३. वर्षति–शस्यते (ग.)

२०५. हेमन्ते.......गुरु- इत्यं हैमन्तिकजलं स्निग्धं वृष्यं हितं गुरु (ग. च.)

कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
ग्रैष्मिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
ऋतावृताविहाख्याताः सर्व एवाम्भसो गुणाः ॥२०६॥

वासन्तिकम् વસન્ત ઋતુનું वसन्त ऋतुका, जलम् જલ जल, कषाय- કષાય कषाय, मधुरम् મધુર मधुर, रूक्षम् અને રૂક્ષ और रूक्ष, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए, ग्रैष्मिकम् ગ્રીષ્મ ઋતુનું ग्रीष्म ऋतुका, जलम् જલ जल, तु તો तो, अनभिष्यन्दि અભિષ્યંદ ન કરનારું હોય છે अभिष्यंद करनेवाला नहीं होता, इति એ પ્રમાણેનો इस प्रकारका, एव જ ही, निश्चयः નિશ્ચય છે सिद्धान्त है, ऋतौ ऋतौ ઋતુ ઋતુના ऋतु ऋतुके, अम्भसः જલના जलके सर्वे एव સઘળાયે सब ही, गुणाः ગુણો गुण, इह અહીં यहां, आख्याताः કહી બતાવ્યા છે कह दिये हैं ॥ २०६ ॥

206. The spring water is to be considered astringent, sweet and dry, and the summer water is not deliquescent. This is the determination. Thus is the determination. Thus the properties of water according to each and every season have been described here.

अकालवृष्टजलस्य गुणाः—

विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥२०७॥

विभ्रान्तेषु कालेषु અયોગ્ય સમયે विपरीत ऋतुओंमें, तु તો तो, तोयदाः મેઘો बादल, यत् જે जो, सलिलम् જલ जल, प्रयच्छन्ति આપે છે बरसाते हैं, तत् तु તે જલ તો वह जल, दोषाय દોષપ્રકોપ માટે दोषप्रकोपके लिए, युज्यते થાય છે होता है, अत्र એ બાબતમાં इसमें, संशयः न સંશય નથી सन्देह नहीं है ॥ २०७ ॥

207. The rain-water which the clouds pour down in unseasonal times brings about humoral discordance. There is no doubt regarding this.

शारदजलस्य प्रशंसा—

राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥२०८॥

राजभिः રાજાઓએ राजाओंको, राजमात्रैः च અને રાજા જેવા ધનવાન મનુષ્યોએ और राजाके समान वैभवशाली मनुष्योंको, सुकुमारैः તથા કોમળ और सुकुमार, मानवैः च મનુષ્યોએ मनुष्योंको, शरदि શરદઋતુમાં शरद ऋतुमें, सुगृहीताः ભેળું કરેલું जमा किया हुआ, आपः પાણી जल, विशेषतः ખાસ કરીને विशेष करके, प्रयोक्तव्याः ઉપયોગમાં લેવું उपयोगमें लेना चाहिए ॥२०८॥

208. Kings, persons of kingly circumstances and others who are of delicate upbringing should collect autumnal waters and use them mainly.

विभिन्नपर्वतप्रभवाणां नदीनां जलगुणाः —

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धाभिहतोदकाः ।
हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥२०९॥
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥२१०॥

पाषाण- પથ્થરોથી पत्थरोंसे, विच्छिन्न- છિન્નભિન્ન થયેલા टकरा कर, विक्षुब्ध- ક્ષોભ પામેલાં विक्षुब्ध हो कर, अभिहत- અને પછડાયેલાં छिन्न भिन्न हुए, उदकाः પાણીવાળી जलवाली, हिमवत्प्रभवाः હિમાલયમાંથી નીકળેલી हिमालयसे उत्पन्न हुई, देवर्षि- तथा देव અને ઋષિઓથી और देवताओं तथा ऋषिओंसे, सेविताः સેવાયેલી सेवित, नद्यः નદીઓ नदियां, पथ्याः પથ્ય पथ्य, पुण्याः અને પવિત્ર છે और पवित्र हैं, पाषाण- અને પથ્થર और पत्थर, सिकता- तथा રેતીમાં થઈને रेतमेंसे हो कर, वाहिन्यः વહનારી

२०६. जलमित्येव—रूपमित्येव (ज.)
,, जलमित्येव निश्चयः—वार्षिकं सर्वमुत्तमम् (ग.)
,, एवाम्भसो—एवाम्भसां (च.)

२०८. सुगृहीताः—गृहीतया तु (ख. त.)
२०९. विक्षुब्धाभिहतोदकाः—विक्षुब्धविमलोदकाः (च. द. ध.)
,, ,, —विक्षुब्धविहतोदकाः (क. ध.)

बहनेवाली, विमल- તથા નિર્મળ तथा निर्मल, उदकाः જળવાળી जलवाली, याः च જે जो, नद्यः નદીઓ नदियां, मलय- મલય પર્વતમાંથી मलयाचलसे, प्रभवाः નીકળેલી હોય છે उत्पन्न होती हैं, तासु તેઓનું इनका, जलम् જળ जल, अमृतोपमम् અમૃત જેવું હોય છે अमृतके समान होता है ॥ २०९-२१० ॥

209-210. The water of the rivers which originate from the Himalayas and whose flow is broken up and agitated and obstructed by rocks and on whose banks dwell Gods and Rishis, is wholesome and holy. The water of the rivers originating from the Malaya mountains which carry stones and sand in their course is pure and is like nectar.

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥२११॥

याः च જે નદીઓ जो नदियां, पश्चिम- પશ્ચિમ તરફ पश्चिमकी ओर, अभिमुखाः મુખવાળી છે बहती हैं, ताः તેઓ वे, पथ्याः પથ્ય पथ्य, निर्मल- તથા નિર્મળ तथा निर्मल, उदकाः જળવાળી હોય છે जलवाली होती हैं, याः च અને જે નદીઓ और जो नदियां, पूर्वसमुद्रगाः પૂર્વ સમુદ્ર તરફ વહેનારી છે पूर्वीय समुद्रमें जाती हैं, प्रायः તેઓ ઘણું કરીને प्रायः करके, मृदुवहाः ધીમે ધીમે વહેનારી मन्द प्रवाहवाली, गुर्व्यः च તથા ભારે હોય છે तथा गुरु होती हैं ॥ २११ ॥

211. The water of the rivers flowing towards the west is wholesome and pure; that of the slow-flowing ones towards the eastern seas is generally heavy.

पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥२१२॥

याः જે जो, पारियात्र- પારિયાત્ર પર્વતમાંથી पारियात्र पर्वतमेंसे, भवाः નીકળેલી છે उत्पन्न हुई हैं, याः च તથા જે तथा जो, विन्ध्य-सह्य-भवाः વિન્ધ્યાચલમાંથી અને સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળેલી છે विन्ध्याचल और सह्याद्रिसे उत्पन्न हुई हैं, ताः તે નદીઓ वे नदियां शिरः- શિરોરોગ शिरोरोग, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृद्रोग, कुष्ठानाम् કુષ્ઠ कुष्ठ, श्लीपदस्य च તથા શ્લીપદ નામના રોગનું और श्लीपद नामक रोगका, हेतुः કારણ થાય છે कारण होती हैं ॥ २१२ ॥

212. The waters of rivers originating from the Pariyatra, Vindhya or Sahya mountains cause diseases of head and heart, dermatosis and elaphantiasis.

वर्षाजलवहानां नदीनां जलगुणाः —

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥

वर्षाजल- વર્ષાઋતુનું પાણી बरसाती जलको, वहाः વહેનારી बहानेवाली, नद्यः નદીઓ नदियां, वसुधाकीट- અળસિયાં केंचुआ, सर्प- સર્પો सर्प, आखु- ઉંદર चूहे, मल- અને મલથી और मल आदिसे, संदूषितोदकाः દૂષિત જળવાળી હોય છે दूषित जलवाली होती हैं, सर्व- આથી તેઓ સર્વ अतः वे सब, दोष- દોષોને दोषोंको, समीरणाः કોપાવનારી છે प्रकुपित करती हैं ॥ २१३ ॥

213. The waters of the rivers which flow during the rainy season and are polluted by earth-worms, serpents, mice and excrement, are provocative of all the humors.

वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुणदोषाः —

वापीकूपतडागोत्ससरःप्रस्रवणादिषु ।
आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥

वापी- વાવ वापी, कूप- કૂવા कूप, तडाग- તળાવ तडाग, उत्स- જમીનમાંથી ફૂટી નીકળતા પાણીના ઝરા उत्स, सरः- સરોવર सर, प्रस्रवणादिषु ઝરણાં વગેરેમાં

२१३. वसुधा—बहुधा (घ. च. द.)

२१४. आनूपशैलधन्वानाम्—आनूपधन्वशैलेषु (च.)

प्रस्रवण आदिमें, आनूप- આનૂપ आनूप, शैल- પર્વત पर्वत, धन्वानाम् અને જંગલ પ્રદેશના और धन्वदेशके अनुसार, गुणदोषैः ગુણદોષો गुणदोषोंको, विभावयेत् સમજવા समझना चाहिए ॥ २१४ ॥

214. The qualities of the waters of tanks, wells, ponds, springs, lakes and cascades should be classified according to their locations in wet land, mountainous land and arid land.

अहितानि जलानि, सामुद्रजलस्य गुणाः—

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥२१५॥
विस्रं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वरुणालयम् ।
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥२१६॥

पिच्छिलम् ચીકાશવાળું पिच्छिल, क्रिमिलम् ક્રિમિ-યુક્ત कृमियुक्त, पर्ण- પાંદડાં पत्ते, शैवाल- શેવાળ કાઈ, कर्दमैः અને કાદવથી या कीचड़से, क्लिन्नम् બગડી ગયેલું सड़ा हुआ, विवर्णम् વિકૃત વર્ણવાળું विवर्ण, विरसम् વિકૃત સ્વાદવાળું रसहीन, सान्द्रम् ઘાટું घट्ट, दुर्गन्धम् અને દુર્ગન્ધવાળું और दुर्गन्धयुक्त, जलम् જળ जल, न हितम् હિતકર નથી हितकर नहीं है, वरुणालयम् સમુદ્રનું समुद्रका, यत् જે પાણી છે जो पानी है. विस्रम् તે આમગન્ધી वह विस्र, त्रिदोषम् ત્રિદોષ-જનક त्रिदोषकारक, लवणम् અને ખારું છે और नमकीन होता है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, सुविनिश्चितः સારી પેઠે નક્કી કરેલો सब जलके गुणोंको बतानेवाला, अयम् આ यह, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अम्बुवर्गः જલવર્ગ अम्बुवर्ग, प्रोक्तः કહી બતાવ્યો છે कह दिया है ॥ २१५-२१६ ॥

215-216. The water which is slimy, insect-laden and putrified by leaves, moss and slush, discoloured, distasteful, dense and stinking is unwholesome to drink. The sea-water has the smell of raw flesh, is causative of tridiscordance and saltish in taste. Thus the eighth section, well-determined, pertaining to water has been laid down.

२१५. दुर्गन्धं–दुर्गन्धि (ग. ज.)
२१६. यद्वरुणालयम्–यद्वारुणालयम् (ग.)

अथ गोरसवर्गः—

गव्यदुग्धस्य गुणाः—

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ २१७ ॥

अथ गोरसवर्गः ગોરસવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે गोरसवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, गव्यम् ગાયનું गायका, पयः દૂધ दूध, स्वादु મધુર स्वादु, शीतम् શીત शीतल, मृदु મૃદુ मृदु, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बहलम् ઘટ્ટ घट्ट, श्लक्ष्ण- શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल, गुरु ભારે गुरु, मन्दम् મંદ मन्द, प्रसन्नम् च તથા સ્વચ્છ और प्रसन्न, दशगुणम् એ દશ ગુણોવાળું છે इन दस गुणोंवाला है ॥ २१७ ॥

217. Now begins the section on cow's milk and its products. Cow's milk has ten properties : sweet, cooling, soft, unctuous, thick, glossy (viscid), heavy, slow and clear.

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥२१८॥

तत् તે દૂધ वह दूध, एवंगुणम् एव એવાજ ગુણવાળા ऐसे ही गुणोंवाले, ओजः ઓજસને ओजको, सामान्यात् ઓજના જેવા ગુણોવાળું હોવાને લીધે ओजके समान गुणवाला होनेसे, अभिवर्धयेत् વધારે છે बढ़ाता है, क्षीरम् દૂધને दूध, जीवनीयानाम् જીવનીય દ્રવ્યોમાં जीवनीय द्रव्योंमें, प्रवरम् શ્રેષ્ઠ उत्तम, रसायनम् રસાયન रसायन, उक्तम् કહ્યું છે कहा गया है ॥२१८॥

218. Possessing these qualities which are common with those of the vital essence, it is promotive of vital essence. Milk is said to be foremost among the vitalisers and rejuvenators.

माहिषदुग्धस्य गुणाः—

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥२१९॥

महिषीणाम् ભેંસોનું भैंसका, पयः દૂધ दूध, गव्यात् ગાયના દૂધથી गायके दूधसे, गुरुतरम् વધારે ભારે अधिक भारी, शीततरम् વધારે શીતલ अधिक ठंडा, स्नेहान्न्यूनम् અને વધારે સ્નિગ્ધ હોય છે और अधिक स्निग्ध होता है, तत् તે वह, अनिद्राय નિદ્રારહિત निद्रारहित, अत्यग्नये च તથા પ્રબળ જઠરાગ્નિવાળા મનુષ્યને अत्यग्निवाले मनुष्योंके लिए, हितम् હિતકર છે हितकारी है ॥ २१९ ॥

219. The buffalo's milk is heavier and is more cooling and unctuous than the cow's milk, and is beneficial in insomnia and excess of gastric fire.

उष्ट्रीदुग्धस्य गुणाः —

रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥२२०॥

उष्ट्रीणाम् ઊંટડીઓનું ऊंटनीका, क्षीरम् દૂધ दूध, ईषत् કંઈક थोड़ासा, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, ईषत् કંઈક थोड़ासा, सलवणम् લવણ રસવાળું नमकीन, लघु તથા હલકું છે तथा लघु है, वात- વાત वात्त, कफ- કફ कफ, आनाह- આનાહ आनाह, क्रिमि- કૃમિ कृमि, शोफ- શોફ शोफ, उदर- ઉદર રોગ उदर-रोग, अर्शसाम् અને અર્શરોગમાં और अर्शरोगमें, शस्तम् પ્રશસ્ત છે हितकारी है ॥ २२० ॥

220. The camel's milk is slightly dry, hot, saltish, light and is recommended in vata and kapha disorders, constipation, helminthiasis, edema, abdominal affections and piles.

एकशफदुग्धस्य गुणाः—

बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥२२१॥

एकशफम् એક ખરીવાળાં एक सुमवाले, सर्वम् સર્વ પ્રાણીનું सब प्राणियोंका, पयः દૂધ दूध, बल्यम् બલપ્રદ बलदायक, स्थैर्यकरम् સ્થિરતા કરનાર स्थिरताकारक, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, साम्लम् કંઈક ખટાશવાળું थोड़ासा अम्ल, सलवणम् કંઈક ખારું थोड़ासा लवण, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, शाखा- હાથ તથા પગના बाहु और टांगोंके, वात- વાતને वायुका, हरम् હરનાર नाशक, लघु અને હલકું છે और लघु है ॥ २२१ ॥

221. The milk of the animals of uncloven hoof is strengthening, stabilising, hot, slightly sour and saltish, dry, curative of vata affections of the extremeties, and light.

छागदुग्धस्य गुणाः—

छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥२२२॥

छागम् બકરીનું बकरीका, पयः દૂધ दूध, कषाय- કષાય कषाय, मधुरम् મધુર मधुर, शीतम् શીત शीतल, ग्राहि ગ્રાહી ग्राही, लघु હલકું लघु, रक्तपित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, अतिसारघ्नम् તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે तथा अतिसारका नाश करनेवाला है, क्षय- તેમજ क्षय एवं क्षय, कास- ઉધરસ खांसी, ज्वर- તથા જ્વરને तथा ज्वरका, अपहम् હરનાર છે नाश करता है ॥२२२॥

222. The goat's milk is astringent, sweet, cooling, astringent in action, light and curative of hemothermia, diarrhoea, wasting, cough and fever.

आविकदुग्धस्य गुणाः, हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः—

हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥२२३॥

आविकम् तु ઘેટીનું દૂધ भेड़का दूध, हिक्का- હેડકી हिक्का, श्वास- તથા શ્વાસ तथा श्वासको, करम् કરનાર करनेवाला, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, पित्त-श्लेष्मलम् તેમજ પિત્ત તથા કફ કરનાર છે एवं पित्त तथा कफको बढ़ाने-

२१९. अनिद्राय हितमत्यग्नये—अनिद्राणामत्यग्निभ्यो हितं (द.)
२२१. स्थैर्यकरं—स्वरकरं (प.)
२२३. तूष्णं—रूक्षं (प.)

वाला है, हस्तिनीनाम् હાથણીઓનું हथनीका, पयः દૂધ दूध, बल्यम् બલપ્રદ बलकारक, गुरु ભારે भारी, परम् અને પરમ और अति. स्थैर्यकरम् સ્થિરતા કરનાર છે स्थिरताकारक है ॥ २२३ ॥

223. The sheep's milk is causative of hiccup, dyspnea, is hot and increases pitta and kapha. The elephant's milk is strengthening, heavy and an excellent stabiliser of the body.

मानुषदुग्धस्य गुणाः—

जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥२२४॥

मानुषम् સ્ત્રીનું स्त्रीका, पयः દૂધ दूध, जीवनम् જીવન जीवनदायक, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, स्नेहनम् તથા સ્નિગ્ધતા કરનારું છે तथा स्निग्धता करनेवाला है, रक्तपित्ते च વળી તે રક્તપિત્તમાં वह रक्तपित्तमें, नावनम् નસ્યોપયોગી नस्योपयोगी, अक्षिशूलिनाम् च અને આંખના દર્દવાળાઓને માટે आंखदर्दवालोंके लिए, तर्पणम् તર્પણ છે तर्पण है ॥२२४॥

224. The human milk is vitalising, roborant and homologous, increases unctuousness, is useful as nasal medicament in hemothermia and as a salve in opthalmalgia.

दध्नः साधारणगुणाः, रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता—

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥२२५॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥२२६॥

दधि દહીં दही, रोचनम् રુચિકર रोचक, दीपनम् અગ્નિદીપન अग्निदीपन, वृष्यम् વૃષ્ય वृष्य, स्नेहनम् સ્નિગ્ધતા કરનાર स्निग्धता करनेवाला, बलवर्धनम् બલ વધારનાર बलवर्धक, पाके વિપાકમાં विपाकमें, अम्लम् અમ્લ अम्ल, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, वातघ्नम् વાતહર वातनाशक, मङ्गल्यम् મંગળતા કરનાર मंगलकारी, बृंहणम् અને બૃંહણ છે एवं बृंहण है, दधि વળી દહીં दही, पीनसे च સળેખમ पीनस, अतिसारे च અતિસાર अतिसार, शीतके શીતક જ્વર शीतक ज्वर, विषमज्वरे વિષમ જ્વર विषम ज्वर, अरुचौ અરુચિ अरुचि, मूत्रकृच्छ्रे च મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, कार्श्ये અને કૃશતામાં और कृशतामें, शस्यते પ્રશસ્ત છે उत्तम है ॥ २२५-२२६ ॥

225-226. Curd is an appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, increases unctuousness and strength, is sour in post-digestion, hot and curative of vata and is auspicious and roborant. It is recommended in rhinitis, diarrhoea, algid and irregular fevers, anorexia, dysuria and emaciation.

ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नोऽहितत्वम्—

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥२२७॥

प्रायशः ઘણું કરીને प्रायः करके, शरद्-શરદ शरद, ग्रीष्म- ગ્રીષ્મ ग्रीष्म, वसन्तेषु અને વસંત ઋતુમાં और वसंत ऋतुमें, दधि દહીં दही, गर्हितम् નિન્દિત છે निन्दित है, तत् च અને તે और वह, रक्तपित्तकफ- રક્તપિત્ત તથા કફથી रक्तपित्त और कफसे, उत्थेषु થયેલા उत्पन्न, विकारेषु વિકારોમાં विकारोंमें, अहितम् અહિતકર છે अहित है ॥ २२७ ॥

227. Generally curd is prohibited in autumn, summer and spring and it is also unwholesome in hemothermia and disorders of kapha.

मन्दक-दधिसर-दधिमस्तूनां गुणाः—

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्लः ।
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः॥२२८॥

२२४. चाक्षिशूलिनाम्—बस्तिशूलिनाम् (पं.)
२२५. मङ्गल्यं—मङ्गलं (व. त.)
२२८. शुक्लः—शुक्लम् (च.)
,, सरः—खरः (त.)
,, मण्डः—मस्तु (च. द.)

मन्दकम् કાચું પૂર્ણ રૂપસે न जमी हुई, दधि દહીં दही, त्रिदोषम् ત્રિદોષ કરનાર त्रिदोषकारक है, जातम् જામેલું દહીં ठीक प्रकारसे जमी हुई दही, वातघ्नम् વાતહર वातनाशक, सरः ઉપલી તર दहीकी मलाई, शुक्रलः વીર્યવર્ધક शुक्रवर्धक, मण्डः तु અને દહીંનું પાણી और दहीका पानी, श्लेष्मानिलघ्नः કફ અને વાતનો નાશ કરનાર कफवातनाशक, स्रोतोविशोधनः તથા સ્રોતોને સાફ કરનાર છે और स्रोतोंका शोधक है ॥ २२८ ॥

228. The immature curd is causative of tridiscordance and the matured curd is curative of vata. The cream of curds is seminiferous and the whey is curative of kapha and vata and cleans channels.

तक्रस्य गुणाः —

शोफार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥२२९॥

शोफ- શોફ शोफ, अर्शः- અર્શ अर्श, ग्रहणीदोष- ગ્રહણીદોષ ग्रहणीरोग, मूत्रग्रह- મૂત્રનિરોધ मूत्रावरोध, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, अरुचौ અરુચિ अरुचि, स्नेहव्यापदि સ્નેહથી થયેલ વિકાર स्नेहसे उत्पन्न होनेवाले विकार, पाण्डुत्वे પાંડુરોગ पांडुरोग, गरेषु च અને સંયોગજ વિષમાં एवं गरविषमें, तक्रम् તક્ર तक्र, दद्यात् દેવી देनी चाहिए ॥ २२९ ॥

229. The butter milk is to be administered in edema, piles, assimilation disorders, suppression of urine, abdominal affections, anorexia and complications arising from the oleation therapy and in anemia and toxicosis.

नवनीतस्य गुणाः —

संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥

नवोद्धृतम् તરતમાં તારવેલું ताजा निकाला, नवनीतम् માખણ मक्खन, संग्राहि સંગ્રાહી संग्राही, दीपनम् દીપન दीपक, हृद्यम् હૃદ્ય हृद्य, ग्रहणी- અને ગ્રહણી और ग्रहणी, अर्शोविकारघ्नम् તથા અર્શના વિકારોનો નાશ કરનાર तथा अर्शरोगनाशक, अर्दित- તેમજ અર્દિત एवं अर्दित, अरुचि- અને અરુચિનો और अरुचिका, नाशनम् નાશ કરનાર છે नाशक है ॥ २३० ॥

230. The fresh-made butter is astringent, digestive stimulant, cordial and curative of assimilation disorders, piles, trauma and anorexia.

घृतस्य गुणाः —

स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥२३१॥
सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥२३२॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥२३३॥
सर्पींष्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।

घृतम् ઘી घी, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, शुक्र- વીર્ય शुक्र, ओजः- ઓજસ ओज, कफ- કફ कफ, मेदः- અને મેદ और मेदको, विवर्धनम् વધારનાર बढ़ानेवाला, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, विष- વિષ विष, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, शोष- શોષ शोष, अलक्ष्मी- અલક્ષ્મી अलक्ष्मी, ज्वर- અને જ્વરનો और ज्वरका, अपहम् નાશ કરનાર नाशक, सर्वस्नेहोत्तमम् સર્વ સ્નેહોમાં શ્રેષ્ઠ सब स्नेहोंमें उत्तम, शीतम् શીત शीतल, रसपाकयोः અને રસ

२२९. शोफा°–शोथा° (च.)
,, मूत्रग्रहो°–मूत्रकृच्छ्रो° (ग. घ. छ. ड. थ.)
,, अरुचौ–अरुचि (झ.)
,, दद्याद्गरेषु च–मद्यातुरेषु च (प.)

२३१. ज्वरापहम्–विषापहम् (छ.प.)
२३२. विधिभिर्घृतम्–विधिवद्घृतम् (ग. च.)
२३३. गरज्वरान्–गलग्रहान् (प.)
२३३½. क्षीरवत् स्वानि–क्षीरवत्तानि (थ.)
,, स्वानि–स्वादु (द.)

तथा વિપાકમાં और रस तथा विपाकमें, मधुरम् મધુર છે मधुर है, विधिभिः વળી તે સંસ્કારોથી फिर वह संस्कारोंसे, सहस्रवीर्यम् હજારો વીર્યવાળું થાય છે सहस्रों प्रकारकी शक्तिवाला होता है, कर्मसहस्रकृत् તથા હજારો કામ સિદ્ધ કરનાર થાય છે तथा हजारों कार्योंको करता है, जीर्णम् જૂનું पुरातन, घृतम् ઘી घृत, मद- મદ मद, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, मूर्च्छाय- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, शोष- શોષ शोष, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, गर- વિષ गरविष, ज्वरान् જ્વર ज्वर, योनि- યોનિશૂળ योनिशूल, कर्ण- કર્ણશૂળ कर्णशूल, शिरःशूलम् અને શિરઃશૂળને और शिरःशूलको, व्यपोहति મટાડે છે नष्ट करता है, सर्पींषि બકરી ઘેટી ભેંસ વગેરેનાં ઘીને बकरी भेड़ भैंस आदिके घीको, अजा- अवि- महिषी- क्षीरवत् स्वानि બકરી ઘેટી ભેંસ વગેરેનાં પોતપોતાનાં દૂધ સમાન ગુણવાળાં बकरी भेड़ भैंस आदिके अपने अपने दूधके समान गुणवाले, निर्दिशेत् કહેવાં कहना चाहिए ॥ २३१-२३३½ ॥

231-233½. Ghee is promotive of memory, intelligence, vital fire, semen, vital essence, kapha and fat. It is curative of vata, pitta, toxicosis, insanity, consumption, inauspicious looks and fever. It is the best of the unctuous substances, cooling, sweet in taste and in post-digestion and when prepared according to proper pharmaceutical methods, its potency is increased thousandfold and is efficacious in a thousand ways. Preserved ghee is curative of intoxication, epilepsy, fainting, consumption, insanity, toxicosis, fever and pain in the vagina, ear and head. The ghees made of milks of goat, sheep and buffalo are to be considered as having qualities of the respective milks.

पीयूष-मोरट-किलाटानां गुणाः —

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३४॥
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्वे एव सुखप्रदाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ॥२३५॥

पीयूषः પીયૂષ पीयूष, मोरटम् च एव મોરટ मोरट, विविधाः અને વિવિધ પ્રકારના और नाना प्रकारके, ये જે जो, किलाटाः કિલાટો किलाट, सर्वे एव ते સઘળાયે वे सब ही, दीप्ताग्नीनाम् પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને માટે तीव्र अग्निवालोंके लिए, अनिद्राणाम् तथा અનિદ્રાના રોગીઓને માટે एवं जिनको नींद नहीं आती उनके लिए, सुखप्रदाः સુખદાયક છે सुखदायक हैं, गुरवः વળી તેઓ ભારે फिर वे गुरु, तर्पणाः તર્પણકારક संतर्पणकारक, वृष्याः વૃષ્ય वृष्य, बृंहणाः બૃંહણ बृंहण, पवनापहाः અને વાયુનાશક છે और वायुनाशक हैं ॥ २३४-२३५ ॥

234-235. The early and late colostrums and various kinds of cream-cheese are beneficial to persons having strong digestive fire or who suffer from insomnia. They are heavy, nourishing, aphrodisiac, roborant and curative of vata.

तक्रपिण्डकानां गुणाः —

विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥२३६॥

तक्रपिण्डकाः તક્રપિંડ तक्रपिंड, विशदाः વિશદ विशद, गुरवः ગુરુ गुरु, रूक्षाः રૂક્ષ रूक्ष, ग्राहिणः અને ગ્રાહી છે और संग्राही हैं, गोरसानाम् ગોરસોનો गोरसोंका, अयम् આ यह, नवमः નવમો नववाँ, वर्गः વર્ગ वर्ग, परिकीर्तितः કહી બતાવ્યો છે कह दिया है ॥ २३६ ॥

236. The solid portion of butter-milk is limpid, heavy, dry and

२३४. मोरटम्–मोरटः (ग.)
२३५. सर्वे एव–सर्वे एते (ज.)

astringent. Thus has been described the ninth section on cow's milk and its products.

अथेक्षुवर्गः—

भक्षितस्येक्षोर्गुणाः, यान्त्रिकस्येक्षुरसस्य गुणाः, वंशकात् पौण्ड्रकस्येक्षोः श्रेष्ठत्वे हेतुः—

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥२३७॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशकोऽवरः ।

अथ इक्षुवर्गः ઇક્ષુવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે अब ईक्षुवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, भक्षितस्य ચૂસેલી चूसे हुए, इक्षोः શેરડીનો ईक्षुका, रसः રસ रस, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, शीतः શીત शीतल, सरः સારક सर, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बृंहणः બૃંહણ बृंहण, मधुरः મધુર मधुर, श्लेष्मलः તથા કફકારક છે एवं कफवर्धक है, यान्त्रिकः तु અને યંત્રથી કાઢેલો રસ और कोल्हूसे निकाला हुआ रस, विदह्यते વિદાહી છે विदाही है, शैत्यात् શીતલતાથી शीतल, प्रसादात् નિર્મળતાથી निर्मल, माधुर्यात् મધુરતાથી और मधुर होनेसे, पौण्ड्रकात् પૌંડ્રક શ્રેષ્ઠ છે અને તેનાથી पौण्ड्रक श्रेष्ठ है और इसके पश्चात्, वंशकः વંશક वंशक, अवरः ઊતરતો છે हीन है ॥ २३७½ ॥

237. Now begins the class of sugar-cane (and its products). The juice of the sugar-cane obtained by chewing and sucking is aphrodisiac, cooling, laxative, unctuous, roborant, sweet, and increases kapha. The machine-pressed juice is irritating. The vansaka variety is inferior to the white variety in the matter of coolness, clearness and sweetness.

गुडानां गुणाः—

प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः ।
रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतः स्वल्पमलो गुडः ॥२३९॥

गुडः ગોળ गुड़, प्रभूत- પુષ્કળ अति, क्रिमि- ક્રિમિ कृमि, मज्ज- મજ્જા मज्जा, असृक्- રક્ત रक्त, मेदः- મેદ मेद, मांस- અને માંસ और मांसको, करः કરનાર છે बढ़ानेवाला है, चतुर्भाग-त्रिभाग- अर्ध-अवशेषितः रसः અગ્નિથી બાળતાં ચોથા ભાગનો બાકી રહેલો શેલડીનો રસ, ત્રીજા ભાગનો બાકી રહેલો શેલડીનો રસ અને અરધા ભાગનો બાકી રહેલો શેલડીનો રસ अग्निसे सुखाने पर चौथे भागका अवशिष्ट ईखका रस, तीसरे भागका अवशिष्ट ईखका रस और आधे भागका अवशिष्ट ईखका रस, क्षुद्रः ક્ષુદ્ર क्षुद्र, गुडः ગોળ છે गुड़ है, यथापूर्वम् એઓમાં પછી પછીના કરતાં પહેલા પહેલાનો પદાર્થ इनमें पीछले पीछले पदार्थसे पहिले पहिलेका पदार्थ, गुरुः વધારે ભારે છે अधिक भारी है, स्वल्पमलः શુદ્ધ કરતાં બહુજ થોડા મેલવાળો शुद्ध करने पर अति अल्प मलवाला, गुडः ગોળ गुड़, धौतः ધૌતગુડ કહેવાય છે धौतगुड़ कहाता है ॥ २३८-२३९ ॥

238-239. Gur is a great increaser of worms, marrow, blood, fat and flesh. The juice of the sugar-cane boiled down to one fourth, one third or one half its original quantity is said to be crude gur or immature gur. It is heavier in the reverse order of statement (that is the greater the condensation, the heavier the gur); the purified gur is that wherein there is very little impurity.

मत्स्यण्डिकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणाः—

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥२४०॥

ततः તેનાથી उससे, मत्स्यण्डिका- મત્સ્યંડિકા मत्स्यंडिका, खण्ड- ખાંડ खण्ड, शर्कराः અને સાકર शर्करा, परम् ઉત્તરોત્તર उत्तरोत्तर, विमलाः નિર્મલ છે अधिक निर्मल हैं, यथा यथा જેમ જેમ जैसे जैसे, एषाम्

२३७. सरः–स्थिरः (घ.झ.ढ.)

२३९. रसः–सरः (ग. प.)

એઓની इनकी, वैमल्यम् નિર્મલતા થતી જાય છે निर्मलता बनती जाती है, तथा तथा તેમ તેમ वैसे वैसे, शैत्यम् એઓની શીતતા इनकी शीतलता, भवेत् થતી જાય છે बढ़ती जाती है ॥ २४० ॥

240. If still further purified, it turns into crude sugar; sugar-candy and crystal-sugar are extremely pure. According to its degree of purity its cooling quality is increased.

गुडशर्कराया गुणाः, यासशर्कराया गुणाः —

वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।
कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥२४१॥

गुडशर्करा ગોળની સાકર गुडशर्करा, वृष्या વૃષ્ય वृष्य, क्षीणक्षतहिता क्षत-क्षीण મનુષ્યોને હિતકર क्षत-क्षीण मनुष्योंके लिए हितकारी, सस्नेहा અને કંઈક સ્નિગ્ધ છે और कुछ स्निग्ध होती है, यासशर्करा યાસ-શર્કરા यासशर्करा, कषायमधुरा કષાય–મધુર कषाय-मधुर, शीता ઠંડી शीतल, सतिक्ता અને કંઈક તિક્ત છે और कुछ तिक्त है ॥ २४१ ॥

241. The sugar from gur is aphrodisiac, slightly unctuous and beneficial to those who are emaciated and suffering from pectoral lesions. The sugar prepared from yasa or alhazi maurorum (camel thorn) is astringent, sweet, cooling, and slightly bitter.

मधुशर्कराया गुणाः, शर्करायाः साधारणगुणाः —

रूक्षा वम्यतिसारघ्नी छेदनी मधुशर्करा ।
तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥२४२॥

मधुशर्करा મધુશર્કરા मधुशर्करा, रूक्षा રૂક્ષ रूक्ष, वमि-अतिसारघ्नी ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરનાર छर्दि और अतिसारका नाशक, छेदनी તથા છેદન કરનારી છે और छेदक होती है, सर्वशर्कराः સર્વ પ્રકારની સાકર सब प्रकारकी शर्करायें, तृष्णा- તૃષા तृषा, असृक्पित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, दाहेषु અને દાહમાં और दाहमें, प्रशस्ताः પ્રશસ્ત છે उत्तम हैं ॥ २४२ ॥

242. The honey-sugar is dry, curative of vomiting and diarrhoea, and depletive. All sugars are beneficial in thirst, hemothermia and burning.

मधुनो जातिभेदाः —

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरु ॥२४३॥

माक्षिकम् માક્ષિક माक्षिक, भ्रामरम् ભ્રામર भ्रामर, क्षौद्रम् ક્ષૌદ્ર क्षौद्र, पौत्तिकम् અને પૌત્તિક और पौत्तिक, मधुजातयः એ મધની જાતો છે ये मधुकी जातियाँ हैं, तेषाम् તેઓમાં इनमें, माक्षिकम् માક્ષિક माक्षिक, प्रवरम् સૌથી શ્રેષ્ઠ છે सबसे श्रेष्ठ है, भ्रामरम् અને ભ્રામર और भ्रामर, विशेषात् ખાસ કરીને विशेष करके, गुरु ભારે છે गुरु है ॥ २४३ ॥

243. Honey is of four kinds viz., bee-honey, wasp-honey, insect-honey and large-bee-honey. Bee-honey is the best of them and wasp-honey is specially heavy.

माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥२४४॥

माक्षिकम् માક્ષિક મધ माक्षिक मधु, तैलवर्णम् તેલના જેવા રંગનું तैलवर्ण, पौत्तिकम् तु તથા પૌત્તિક મધ तथा पौत्तिक मधु, घृतवर्णम् ઘીના જેવા રંગનું घृतवर्ण, स्यात् હોય છે होता है, क्षौद्रम् ક્ષૌદ્ર મધ क्षौद्र मधु, कपिलवर्णम् કપિલ રંગનું कपिलवर्ण, स्यात् હોય છે होता है, भ्रामरम् અને ભ્રામર મધ तथा भ्रामर

---

२४२. वम्यति°–छर्यति° (ग. च. थ.)

२४४. माक्षिकं............भ्रामरमुच्यते ॥—
माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलं विद्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ॥ (प.)
,, क्षौद्रं कपिलवर्णं स्यात्–क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात् (ज. त.)

मधु, श्वेतम् શ્વેત રંગનું श्वेतवर्ण, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ २४४ ॥

244. Bee-honey is of the colour of oil and large-bee honey is said to be of the colour of ghee. Insect-honey is tawny and wasp-honey is stated to be white.

मधुनः साधारणगुणाः—

वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।
सन्धातृ च्छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु ॥२४५॥

मधु મધ मधु, वातलम् વાતજનક वातकारक, गुरु- ગુરુ गुरु, शीतम् શીત शीतल, रक्तपित्त- રક્તપિત્ત रक्त- पित्त, कफ- અને કફનો और कफका, अपहम् નાશ કરનાર नाश करनेवाला, सन्धातृ સાંધનાર सन्धानकारक, छेदनम् છેદન કરનાર छेदक, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, कषायम् કષાય कषाय, मधुरम् च અને મધુર છે एवं मधुर है ॥ २४५ ॥

245. Honey is provocative of vata, heavy, cooling, curative of hemothermia and kapha disorders and is synthesizing, dry, astringent and sweet.

उष्णेन सार्धं मधुनो विरोधकथनम्—

हन्यान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥२४६॥

उष्णम् ઊનું કરેલું गरम किया हुआ, मधु મધ मध, हन्यात् મારે છે मारक होता है, अथवा અથવા अथवा, सविषान्वयात् વિષયુક્ત ઉત્પત્તિસ્થાનવાળું હોવાથી विषयुक्त उत्पत्तिस्थानवाला होनेसे, मधु ગરમ નહિ કરેલું પણ મધ गरम न किया हुआ भी मधु, उष्णार्तम् ગરમીથી પીડાયેલા મનુષ્યને મારે છે उष्णतासे संतप्त मनुष्यका मारक होता है, गुरु- ગુરુ गुरु, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, कषायत्वात् તથા કષાયપણાથી तथा कषाय, शैत्यात् च તેમજ શીતપણાથી एवं शीतल होनेसे, मधु મધ मधु, अल्पम् અલ્પ પ્રમાણમાં थोड़े परिमाणमें, हितम् હિતકર છે हितकारी है ॥ २४६ ॥

246. Warmed honey causes death; (unwarmed also) it kills patients suffering from thermal affections as it is admixed with poisonous matter (during the process of accumulation). Being heavy, dry, astringent and cooling, it is wholesome in small doses.

मध्वामस्य कष्टतमत्वे हेतुः—

नातः कष्टतमं किंचिन्मध्वामाद्धि मानवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ॥२४७॥

अतः એ કારણને લીધે इस हेतुसे, मधु-आमात् મધથી થયેલા આમરોગથી मधुजन्य आमरोगसे, किञ्चित् કોઈ दूसरा कोई, कष्टतमम् વધારે કષ્ટસાધ્ય રોગ बढ़ कर कष्टसाध्य रोग, न हि નથી नहीं है, उपक्रम- ચિકિત્સાની चिकित्साके, विरोधित्वात् વિરુદ્ધતાને લઈ विरोधी होनेसे, तत् તે वह, मानवम् માણસને मनुष्यको, विषम् ઝેરની विषकी, यथा પેઠે तरह, सद्यः તુરત शीघ्र, हन्यात् હણે છે मार देता है ॥ २४७ ॥

247. There is no disease more difficult of treatment than the condition caused by the chyme disorder induced by honey. Due to antagonism of treatment, it kills a patient as instantly as poison.

आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् २४८

आमे આમરોગમાં आमरोगमें, सोष्णा ઉષ્ણતા- યુક્ત उष्ण, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए, सा તે ક્રિયા वह क्रिया, मधु- आमे મધથી થયેલા આમરોગમાં मधुजन्य आममें, विरुध्यते વિરુદ્ધ બને છે विरोधी है, तस्मात् તેથી इस लिए,

२४५. सन्धातृ–संधानम् (च. छ.)
,, सन्धातृच्छेदनं–संघातच्छेदनं, संधानं छेदनं (प.

२४८. आमे सोष्णा–आमे मस्तु ।

दारुणम् ભયંકર दारुण, मधु-आमम् મધથી થએલો આમરોગ मधुजन्य आमरोग, विषम् ઝેરની विषकी, यथा પેઠે तरह, सद्यः તુરત शीघ्र, हन्यात् મૃત્યુ કરે છે मार देता है ॥ २४८ ॥

248. In chyme disorders, hot treatment is indicated but hot things are contra-indicated in the chyme disorder induced by honey. Hence the chyme disorder of honey is a serious condition causing death as immediately as poison.

मधुनो योगवाहित्वम्—

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥२४९॥

मधु મધ मधु, नाना- જુદાં જુદાં नाना, द्रव्यात्मकत्वात् च દ્રવ્યોમાંથી બનેલું હોવાથી द्रव्योंसे उत्पन्न होनेके कारण, परम् પરમ अतिशय, योगवाहि યોગવાહી છે योगवाही है, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इक्षुविकृतिप्रायः ઘણો ખરો શેરડીની બનાવટોનો मुख्यतः इक्षुविकृतियोंवाला, अयम् આ यह, दशमः દશમો दसवाँ, वर्गः વર્ગ बर्ग, मतः માન્યો છે माना है ॥ २४९ ॥

249. As honey is composed of various substances, it is the best of vehicles. Thus ends this tenth section mainly consisting of sugar-cane products.

अथ कृतान्नवर्गः—

पेयाया गुणाः—

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोनुलोमनी ॥२५०॥

अथ कृतान्नवर्गः કૃતાન્નવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે कृतान्नवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, पेया પેયા पेया, क्षुत्- ભૂખ भूख, तृष्णा- તૃષા प्यास, ग्लानि- ગ્લાનિ ग्लानि, दौर्बल्य- દુર્બળતા दुर्बलता, कुक्षिरोग- કુક્ષિરોગ कुक्षिरोग, ज्वर- અને જ્વરનો एवं ज्वरका, अपहा નાશ કરનાર नाश करनेवाली, स्वेद-अग्नि-जननी સ્વેદ અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર स्वेद और जठराग्निको उत्पन्न करनेवाली, वात- તથા વાત तथा वायु, वर्चः- અને મળનું एवं मलका, अनुलोमनी અનુલોમન કરનાર છે अनुलोमन करनेवाली है ॥ २५० ॥

250. Now begins the section on cooked foods. Thin gruel removes hunger, thirst, weariness, weakness, stomach-disorder and fever. It causes perspiration, stimulates gastric fire and regulates the course of flatus and feces.

विलेप्या गुणाः, मण्डस्य गुणाः —

तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥२५१॥
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम् २५२
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।

विलेपिका વિલેપિકા विलेपी, तर्पणी તર્પણ કરનાર संतर्पणकारक, ग्राहिणी ગ્રાહી ग्राही, लघ्वी લઘુ लघु, हृद्या च अपि અને હૃદયને હિતકર છે एवं हृदयके लिए हितकारी है, मण्डः तु મંડ मण्ड, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, दीप्यति પ્રદીપ્ત કરે છે प्रदीप्त करता है, वातम् च વાતનું वायुका, अनुलोमयेत् અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको,

२४९. परं—हिमम् (ढ.)
२५०. ज्वरापहा—विनाशिनी (ख, झ. ठ.)

२५१. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
युक्तो दाडिमलज्जालुपिप्पलीनागरैः स्मृतः ।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।
देयस्तथा कुमाराणां शुद्धानां वमनादिभिः ॥
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।
,, ग्राहिणी—बृंहणी (प.)
,, हृद्या—कृता (घ.)

मृदूकरोति કોમળ કરે છે कोमल करता है, स्वेदम् अपि અને પરસેવો और पसीना, संजनयति લાવે છે लाता है, मण्डः મંડ मण्ड, दीपनत्वात् દીપક दीपन, लघुत्वात् च અને લઘુ હોવાથી और लघु होनेसे, लङ्घितानाम् च જેઓએ લંઘન કર્યું હોય जिन्होंने लंघन किया हो, विरिक्तानाम् જેઓને વિરેચન પૂરી રીતે લાગી ગયું હોય जिनको भली प्रकारसे विरेचन हुआ हो, स्नेहे અને સ્નેહ और स्नेहके, जीर्णे પચી જતાં पच जाने पर, तृष्यताम् च જેઓને તરસ લાગતી હોય जिनको प्यास लगती हो, प्राणधारणः તેઓના પ્રાણનું ધારણ કરે છે उनमें प्राणोंका धारण करता है ॥ २५१-२५२½ ॥

251-252½. Thick gruel is nourishing, astringent, light and cordial; gruel-water kindles the gastric fire and regulates the downward course of vata. It softens the channels and causes perspiration. It sustains life on account of its quality of stimulating the gastric fire and of lightness in those that have undergone the lightening therapy, purificatory procedure, and those who have developed thirst after the unctuous dose has been digested.

लाजपेयालाजमण्डयोर्गुणाः—

लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥२५३॥

लाजपेया तु લાજની પેયા लाजपेया, क्षामकण्ठस्य ક્ષીણ સ્વરવાળા क्षीण स्वरवाले, देहिनः પ્રાણીના पुरुषके लिए, श्रमघ्नी શ્રમને હરનારી હોય છે श्रम-नाशक है ॥ २५३ ॥

253. The thin gruel of fried corn is acopic, particularly to persons of weakened voice.

लाजमण्डस्य गुणाः—

तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥२५४॥

मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥२५५॥

लाजमण्डः લાજનો મંડ लाजमण्ड, तृष्णा- તૃષ્ણા तृष्णा, अतीसार- તથા અતિસારને तथा अतिसारका, शमनः શાંત કરનાર नाशक, धातु-साम्य-करः ધાતુનું સામ્ય કરનાર धातुको समान करनेवाला, शिवः કલ્યાણ-કારક मंगलकारक, अग्निजननः અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર अग्निवर्धक, दाह- અને દાહ एवं दाह, मूर्च्छा- તથા મૂર્છાને तथा मूर्छाका, निवारणः દૂર કરનાર છે निवारक है, सुसंस्कृतः સારી રીતે સંસ્કારવાળો सुसंस्कृत, लाजमण्डः લાજમંડ लाजमण्ड, मन्दाग्नि- મન્દાગ્નિવાળાઓને मन्दाग्निवालोंको, विषमाग्नीनाम् વિષમ અગ્નિવાળાઓને विषमाग्निवालोंको, बाल- બાળક बालक, स्थविर- વૃદ્ધ वृद्ध, योषिताम् સ્ત્રીઓ स्त्रियों, सुकुमाराणाम् च તથા કોમળ મનુષ્યોને और नाजुक प्रकृतिवालोंको, देयः આપવો જોઈએ देना चाहिए ॥ २५४-२५५ ॥

254-255. The gruel water of fried corn flour is alleviative of thirst and diarrhea, promotive of concordance of body-elements, generally beneficial, stimulative of the gastric fire and curative of thirst and swooning. The gruel water of fried corn, well seasoned, must be given to persons of weak and irregular gastric fire, to children, the aged, women and to persons of delicate health.

लाजसक्तोर्गुणाः—

क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

---

२५४. दाहमूर्च्छानिवारणः—ग्राही दोषविपाचनः (ग. च.)
,, ,, —शोषदोषविपाचकः (प.)
२५५. देयश्च—देयः स्यात् (च.)
२५६. क्षुत्पिपासापहः—क्षुत्पिपासासहः (ज.)

शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाम्लदाडिमैः२५६
कषायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

पिप्पलिशुण्ठीभ्याम् સૂંઠ અને પીપરથી पिप्पली एवं सोंठसे, **युक्तः** યુક્ત युक्त, **लाजाम्लदाडिमैः** લાજા અને ખાટાં દાડમ સહિત लाजा और खट्टे अनारसे, **शृतः** પકાવેલો મંડ पकाया हुआ मण्ड, **क्षुत्पिपासापहः** ભૂખ તથા તરસને મટાડનાર भूख तथा प्यासको शान्त करनेवाला, **पथ्यः** પથ્ય पथ्य, **शुद्धानाम्** અને સંશોધન પામેલ પુરુષોના और वमन विरेचनसे शुद्ध पुरुषोंके, **मलापहः** મળને દૂર કરનાર છે मलको निकालनेवाला है, **लाजसक्तवः** લાજના સાથવા लाजसत्तू, **कषायमधुराः** કષાયમધુર कषायमधुर, **शीताः** શીત शीत, **लघवः** અને લઘુ છે और लघु हैं ॥ २५६½ ॥

256-256½. If it be mixed with long pepper and dry ginger boiled with corn and sour pomegranates, it allays hunger and thirst, and is wholesome and removes the residual morbidity in those who have undergone purificatory procedure. The roasted corn flour is astringent, sweet in taste, cooling and light.

ओदनस्य गुणाः —

सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नः संतप्तश्चौदनो लघुः ॥२५७॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।
अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः २५८

सुधौतः સારી પેઠે ધોયેલા भली प्रकार धोया, **प्रस्रुतः** ઓસાવેલ मांड निकाला, **स्विन्नः** ગળી ગયેલ ગલા हुआ, **संतप्तः च** અને ઊના और गरम, **ओदनः** ભાત भात, **लघुः** હલકા છે लघु होता है, **भृष्टतण्डुलम्** શેકેલા ચોખાના ભાતનો ઉપયોગ भूने हुए चावलोंसे बनाया भात, **गरश्लेष्मामयेषु** સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા વિષ અને કફના રોગોમાં કરવાનું संयोगजविष एवं कफरोगमें करना, **इच्छन्ति वैद्याः** ઇચ્છે છે वैद्य देना चाहते हैं, **अधौतः** ધોયા વગરના बिना धोया, **अप्रस्रुतः** ઓસાવ્યા વિનાના बिना मण्ड निकाला, **अस्विन्नः** ગળ્યા વગરના न गला, **शीतः च अपि** અને વળી ઠંડા और ठंडा, **ओदनः** ભાત भात, **गुरुः** ભારે છે गुरु होता है ॥ २५७-२५८ ॥

257-258. The rice that is well cleansed, squeezed out, steam-softened and warm makes light food. In toxicosis and kapha disorders fried rice is indicated. Cooked rice uncleansed, with the boiled water not pressed out, not properly softened and eaten cold is heavy.

मांसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधितानामोदनानां गुणाः —

मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलौदनाः ।
बल्याः संतर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥२५९॥
तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।

मांस- માંસ मांस, **शाक-** શાક शाक, **वसा-** વસા वसा, **तैल-** તેલ तैल, **घृत-** ઘી घृत, **मज्ज-** મજ્જા मज्जा, **फल-** અને ફળોની સાથે પકવેલા और फल इनके साथ पकाया हुआ, **ओदनाः** ભાત भात, **बल्याः** બલપ્રદ बलकारक. **संतर्पणाः** સંતર્પણ કરનાર संतर्पणकारक, **हृद्याः** હૃદ્ય हृदयके लिए प्रिय, **गुरवः** ગુરુ गुरु, **बृंहयन्ति च** અને બૃંહણ છે और बृंहण होता है, **माष-** અડદ उड़द, **तिल-** તલ तिल, **क्षीर-** દૂધ दूध, **मुद्ग-** અને મગ और मूंगके, **संयोग- साधिताः** ભેળવીને સિદ્ધ કરેલા ભાત साथ बनाया भात, **तद्वत्** તેવા પ્રકારના ગુણવાળા છે उसी प्रकारके गुणोंवाला है ॥ २५९½ ॥

२५६. युक्तो लाजाम्लदाडिमैः—लाजमण्डोऽम्लदाडिमैः (क.च.छ.ज.)
,, अस्मादनन्तरम्—लाजपेया श्रमघ्नी स्यात् क्षामकण्ठास्यदेहिनाम् इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।
२५६½. कषाय.......सक्तवः । — मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् । (त.)
२५८. गर—गाढ (त.)
,, अधौतोऽप्रस्रुतोऽस्विन्नः—अधौतः प्रस्रुतः स्विन्नः (त.)

२५९½. अस्मादनन्तरम्—तृष्णादाहज्वरच्छर्दिरक्तपित्तकफावहाः । इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

259-259½. Rice prepared with flesh, vegetables, fat, oil, ghee, marrow and fruit is strengthening, nourishing, cordial, heavy and roborant. Likewise is rice cooked together with black-gram, til, milk and green gram.

कुल्माषादीनां गुणाः—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥२६०॥

कुल्माषाः કુલ્માષ कुल्माष, **गुरवः** ગુરુ गुरु, **रूक्षाः** રૂક્ષ रुक्ष, **वातलाः** વાતકર वातकारक, **भिन्नवर्चसः** અને મળભેદક છે और मलको पतला करते हैं ॥ २६० ॥

260. Kulmasha is heavy, dry, vata-provoking and loosens stools.

स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौप्यगौधूमयाविकाः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥२६१॥

सौप्य- સૂપ્ય मूंग आदि दालें, **गोधूम-** ઘઉં गेहूं, **याविकाः** અને જવ રાંધીને और जौ आदिको उबाल कर, **ये** જે जो, **केचित् तु** કેટલાંક कई, **स्विन्न-** ગાળી નાખેલાં गले हुए, **भक्ष्याः** ભક્ષ્યો બનાવવામાં આવે છે भक्ष्य बनाये जाते हैं, **तेषाम्** તેઓનું इनके, **गुरुलाघवम्** ભારેપણું અને હલકાપણું गुरु-लाघवको, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **यथाद्रव्यम्** દ્રવ્ય અનુસાર द्रव्योंके अनुसार, **आदिशेत्** કહેવું कहे ॥ २६१ ॥

261. As regards the edibles prepared by steam-boiling out of pulses, wheat and barley, the physician should determine their qualities of heaviness and lightness in accordance with the substances used.

यूष-रस-सूपानां संस्कारविशेषेण लाघवगौरवे—

अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।
सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥२६२॥

अकृतम् અકૃત (સ્નેહ તથા મસાલા વગરનો) यूष अकृत (स्नेह और मसालेसे रहित) यूष, **कृतयूषम् च** કૃત (સ્નેહ તથા મસાલાવાળો) યૂષ कृत (स्नेह और मसालेसे युक्त) यूष, **तनुम्** પાતળો માંસરસ पतला मांसरस, **सांस्कारिकम्** માંસની અધિક માત્રાથી સાધેલો ઘાટો માંસરસ मांसकी अधिक मात्रासे सिद्ध किया हुआ घन मांसरस, **अम्लम्** ખાટી દાળ अम्ल दाल, **अनम्लम् सूपम् च** અને ખટાશ વિનાની દાળ और अनम्ल दाल, **यथोत्तरम्** એઓને ઉત્તરોત્તર इनको उत्तरोत्तर, **गुरुम्** ભારે મ ી, **विद्यात्** જાણવાં समझना चाहिए ॥ २६२ ॥

262. Unseasoned soup and well-seasoned soup, thin and thick juices of flesh, sour and unsour broths—of these each should be regarded heavier than the other in order of statement.

यवसक्तोः गुणाः—

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥२६३॥

सक्तवः સકતુઓ सत्तू, **वातलाः** વાતજનક वातकारक, **रूक्षाः** રૂક્ષ रूक्ष, **बहुवर्चः-** બહુ મળ કરનાર बहुत मल पैदा करनेवाले, **अनुलोमिनः** અને અનુલોમન કરનાર છે एवं अनुलोमक हैं, **ते** તેઓ वे, **पीताः** પીવાથી पीनेसे, **नरम्** મનુષ્યને मनुष्यको, **सद्यः** તરત जल्दी **तर्पयन्ति** તૃપ્ત કરે છે सन्तृप्त करते हैं, **सद्यः-बलाः च** અને તરત બળ દે છે और तुरन्त बल देते हैं ॥ २६३ ॥

263. The roasted corn flour is provocative of vata, dry, increases the fecal matter and regulates peristalsis. When drunk, it immediately nourishes the man and strengthens him at once.

२६१. याविकाः—यावकाः (क. घ. छ. ज.)

२६३. सक्तवो—शक्तवो (घ.)
,, सद्यः—शीघ्रम् (च. छ.)

शालिसक्तोर्गुणाः —

मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।
ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृष्णाच्छर्दिज्वरापहाः ॥२६४॥

शालिसंभवाः શાળના शालिधान्यके, **सक्तवः** સક્તુઓ સત્તુ, **मधुराः** મધુર मधुर, **लघवः** લઘુ लघु, **शीताः** શીત शीतल, **ग्राहिणः** ગ્રાહી ग्राही, **रक्तपित्तघ्नाः** રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર रक्तपित्तनाशक, **तृष्णा-** તથા તૃષા तृषा, **छर्दि-** ઉલટી वमन, **ज्वर-** અને જ્વરને तथा ज्वरको, **अपहाः** દૂર કરનાર છે हरनेवाले हैं ॥ २६४ ॥

264. The flour of roasted sali rice is sweet, light, cooling, astringent, curative of hemothermia, thirst, vomiting and fever.

यवापूप-यावक-वाट्यानां गुणाः —

हन्याद्व्याधीन् यवापूपो यावको वाट्य एव च ।
उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६५ ॥

यव-अपूपः જવના પૂડા जौके पुडे, **यावकः** તથા જવનો और जौका, **वाट्यः एव च** વાટય वाट्य, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **प्रतिश्याय-** સળેખમ प्रतिश्याय, **कास-** ઉધરસ कास, **मेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **गल-ग्रहान्** તથા ગલગ્રહ और गलग्रह, **व्याधीन्** એ વ્યાધિઓને इन रोगोंको, **हन्यात्** હણે છે नाश करते हैं ॥ २६५ ॥

265. The apupa of barley is curative of following diseases and fried barley also acts likewise: misperistalsis, coryza, cough, urinary disorders and throat spasm.

धानानां गुणाः —

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥२६६॥

धानासंज्ञाः तु ધાણી નામનું खील नामके, **ये** જે जो, **भक्ष्याः** ભક્ષ્ય છે भक्ष्य हैं, **ते** તે वे, **प्रायः** ઘણું ભરું प्रायः करके, **लेखनात्मकाः** લેખન કરનાર છે लेखनकारक हैं, **शुष्कत्वात्** શુષ્ક હોવાથી शुष्क होनेसे, **तर्पणाः च एव** તર્પણ કરનાર છે तृप्तिकारक हैं, **विष्टम्भित्वात् च** અને વિષ્ટંભી હોવાથી एवं विष्टम्भी होनेसे, **दुर्जराः** મુશ્કેલીથી પચનાર છે कष्टसे पचनेवाले हैं ॥२६६॥

266. The preparation known as dhana is generally revulsant. It is nourishing because of its dryness, and difficult to digest owing to its delaying tendency in the intestines.

विरूढधाना-शष्कुली-मधुक्रोड-पिण्डक-पूप-पूपलिकानां गुणाः—

विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६७॥

विरूढधानाः અંકુરિત અનાજ अंकुरित धान्य, **शष्कुल्यः** શષ્કુલી शष्कुली, **सपिण्डकाः** પિંડક સહિત पिण्डक सहित, **मधुक्रोडाः** મધુક્રોડ मधुक्रोड, **पूपाः** પૂપ पूप, **पूपलिकाद्याः च** અને પૂપલિકા વગેરે और पूपलिकादि, **पैष्टिकाः** લોટની બનાવટો पिष्टिसे बने हुए भक्ष्य, **परम्** અતિશય अतिशय, **गुरवः** ભારે છે भारी हैं ॥२६७॥

267. Virudha dhana, sashkuli, madhu krodas with pindakas, pupa and pupalika and other preparations of flour are extremely heavy.

फलमांसादिभिः संस्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः —

फलमांसवसाशाकपललक्षौद्रसंस्कृताः ।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥२६८॥

फल- ફલ फल, **मांस-** માંસ मांस, **वसा-** વસા वसा, **शाक-** શાક शाक, **पलल-** તલવટ पलल, **क्षौद्र-** અને મધના और मधुसे, **संस्कृताः** બનાવેલા बनाये हुए, **भक्ष्याः** ભક્ષ્ય પદાર્થો भक्ष्य पदार्थ, **वृष्याः च** વૃષ્ય वृष्य, **बल्याः** બલપ્રદ बलकारक, **गुरवः** ગુરુ गुरु, **बृंहणात्मकाः च** અને બૃંહણ કરનાર છે और बृंहणकारक हैं ॥ २६८ ॥

---

२६४. तृष्णा—तृषा (क. घ. छ.)

२६६. तर्पणाश्चैव—तर्षणाश्चैव (क. ख. घ. ज. ठ. त. द.)

२६७. पूपाः—सूपाः (झ. ढ.)

,, पैष्टिकाः—पौष्टिकाः (थ.)

२६८. वृष्याश्च—हृद्याश्च (थ. प.)

268. Eatables prepared with fruits, flesh, fat, vegetables, til-paste and honey are aphrodisiac, strengthening, heavy and roborant.

वेसवारस्य गुणाः, क्षीरेक्षुरसपूपानां गुणाः —

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपकाः ॥२६९॥

वेशवारः વેશવાર वेशवार, गुरुः ગુરુ गुरु, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बल- બળ बल, उपचय- અને पुष्टि एवं पुष्टिको, वर्धनः વધારનાર છે बढ़ाता है, क्षीर- દૂધ दूध, इक्षुरस- અને શેરડીના રસથી બનાવેલા और गन्नेके रससे बनाये हुए, पूपकाः પૂપ पूप, गुरवः ભારે गुरु, तर्पणाः તર્પણકારક सन्तर्पणकारक, वृष्याः અને વૃષ્ય છે और वृष्य हैं ॥ २६९ ॥

269. The vesavara is heavy, unctuous and increases strength and plumpness. Apupa preparations made of milk and sugarcane juice are heavy, nourishing and aphrodisiac.

भक्ष्याणां गुडादिभिः संस्काराद् गुरुत्वम्—

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः ॥२७०॥

सगुडाः ગોળવાળાં गुडवाले, सतिलाः તલવાળાં तिलवाले, सक्षीर- અને દૂધ और दूध, क्षौद्र- મધ मधु, शर्कराः च एव तथा સાકરવાળાં और शर्करासे बनाये हुए, भक्ष्याः ભક્ષ્યો भक्ष्य, वृष्याः च વૃષ્ય वृष्य, बल्याः બલપ્રદ बलकारक, परम् तु અને અતિશય और अतिशय, गुरवः च ભારે गुरु, स्मृताः માનેલ છે माने हैं ॥ २७० ॥

270. Preparation mixed with gur or with til or with milk, honey and sugar are considered aphrodisiac, strengthening and very heavy.

गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः —

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥२७१॥

सस्नेहाः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, स्नेहसिद्धाः च અને સ્નેહમાં સિદ્ધ કરેલ और स्नेहसे सिद्ध किये, विविध-लक्षणाः વિવિધ પ્રકારનાં नानाप्रकारके, गौधूमिकाः ઘઉંનાં गेहूंसे बनाये, भक्ष्याः ભક્ષ્યો भक्ष्य, गुरवः ગુરુ गुरु, तर्पणाः તર્પણ तर्पणकारक, वृष्याः વૃષ્ય वृष्य, हृद्याः અને હૃદ્ય और हृद्य, मताः માનેલાં છે माने गये हैं ॥ २७१ ॥

271. The many kinds of preparations of wheat mixed with unctuous substances or prepared in them are heavy, nourishing, aphrodisiac and cordial.

संस्काराद् गौधूमपैष्टिकानां लघुत्वम्—

संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।
धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ॥२७२॥

धाना- ધાણી खील, पर्पट- પર્પટ पर्पट, पूप- પૂપ पूप, आद्याः વગેરે आदि, गोधूम- ઘઉંના गेहूंकी, पैष्टिकाः લોટનાં पिष्टिके बनाये, भक्ष्याः ભક્ષ્યો भक्ष्य, संस्कारात् સંસ્કારથી संस्कारसे, लघवः હલકાં लघु, सन्ति બને છે हो जाते हैं, तान् તેઓને इनको, बुद्ध्वा જાણી લઈને समझ कर, तथा તે પ્રમાણે उस प्रकार, निर्दिशेत् તેઓને કહેવાં उनका निर्देश करना चाहिए ॥ २७२ ॥

272. The preparations of wheat flour such as dhana, parpata, apupa etc, become light by being seasoned. So knowing, one should prescribe them.

पृथुकानां गुणाः, यावचिपिटकानां गुणाः —

पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।

---

२६९. पूपकाः—सूपकाः (ब्र.)

२७०. भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु—वृष्या बल्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं (ब. ज.)

,, वृष्याश्च—हृद्याश्च (द. प.)

२७३. भृष्टान्—भ्रष्टा (च. थ.)

यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥२७३॥

पृथुकाः પૌંઆ चिवुड़े, गुरवः ભારે છે भारी होते हैं, भृष्टान् तान् तु પણ તે તળેલા હોય તો यदि ये भूने हों तो, अल्पशः થોડા પ્રમાણમાં थोड़े, भक्षयेत् ખાવા જોઈએ खाने चाहिएँ, यावाः ચિપટા કરેલા જવ जौके बने चिवुड़े, विष्टभ्य વિષ્ટંભ કરીને विष्टम्भित होकर, जीर्यन्ति પચે છે पचते हैं, सरसाः તથા રસ-સહિત न भूने चिवुड़े, भिन्नवर्चसः મલભેદક છે मलको पतला करते हैं ॥ २७३ ॥

273. Flattened rice is heavy. It must be eaten in small quantities after being fried. Fried barley is slow in digestion; while unfried barley causes loose stools.

सूप्यान्नविकृतानां भक्ष्याणां गुणाः —

सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।
सकटुस्नेहलवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान् ॥ २७४ ॥

सूप्य-अन्न-विकृताः કઠોળ ધાન્યનાં બનાવેલાં मूंगकी दाल आदिसे बनाये, भक्ष्याः ભક્ષ્યો भक्ष्य, वातलाः વાતકર वातकारक, रूक्ष-शीतलाः રૂક્ષ અને શીતળ હોય છે रूक्ष और शीतल होते हैं, तान् तु તેઓને इन्हें, सकटु- કટુ દ્રવ્ય कटु द्रव्यों, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, लवणान् અને લવણથી યુક્ત કરીને तथा नमकसे युक्त कर, अल्पशः અલ્પ પ્રમાણમાં अल्प मात्रामें, भक्षयेत् ખાવાં જોઈએ खाना चाहिए ॥ २७४ ॥

274. Preparations of pulses are provocative of vata, dry and cooling. They must be taken in small quantities with pungent, unctuous and saltish substances.

उत्कारिकाभक्ष्याणां गुणसंग्रहः —

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥२७५॥

ये च અને જે और जो, मृदुपाकाः મંદ અગ્નિથી પાકેલાં मन्द अग्निसे पके हुए, ये च અને જે और जो, स्थूलाः च સ્થૂલ स्थूल, कठिनाः च તથા કઠણ एवं कठिन, भक्ष्याः ભક્ષ્યો છે भक्ष्य हैं, ते તેઓ વે, गुरवः ભારે गुरु, व्यतिक्रान्तपाकाः લાંબે વખતે પચનાર देरमें पचनेवाले, पुष्टिबलप्रदाः અને પુષ્ટિ તથા બલ દેનાર છે तथा पुष्टि एवं बल देनेवाले हैं ॥ २७५ ॥

275. Preparations that require to be cooked over a low fire for a long time and that are thick and hard are heavy, get slowly digested and impart plumpness and strength.

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
भक्ष्याणामादिशेद्बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥२७६॥

भक्ष्याणाम् ભક્ષ્યપદાર્થોના भक्ष्य पदार्थोंमें, द्रव्य-संयोग- દ્રવ્યના સંયોગ द्रव्यके संयोग, संस्कारम् સંસ્કાર संस्कार, तथा તથા तथा, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, द्रव्यमानम् દ્રવ્યોની માત્રા द्रव्योंकी मात्राको, बुद्ध्वा જાણી લઈને जान कर, यथास्वम् તે તે ભક્ષ્યની उस उस भक्ष्यकी, गुरुलाघवम् ગુરુતા અને લઘુતા गुरुता और लघुता, आदिशेत् કહેવી कहनी चाहिए ॥ २७६ ॥

276. The heaviness and lightness of preparations must be determined according to the combination of the substances, the nature of preparation and the measure of each substance.

विमर्दकस्य गुणाः —

(नानाद्रव्यैः समायुक्तः पकामक्लिन्नभर्जितैः ।

२७३. सरसा—सतुषा (ढ. त. ध.)
२७४. लवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान्—लवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् (क.)

२७६. भक्ष्याणामादिशेत्—द्रव्याणामादिशेत् (ठ.)
,, द्रव्यसंयोगसंस्कारं......गुरुलाघवम् ॥—
बुद्ध्वा संयोगसंस्कारान् द्रव्यभागं पृथक् तथा ।
गुणकर्माणि लेह्यानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ (ढ.)
२७७. नाना.... ... .भर्जितैः—नानाद्रव्यसमायुक्तः
पक्त्वा वह्निषु भर्जितः (च. छ. ध.)
,, पकामक्लिन्नभर्जितैः—पक्त्वावह्निषु भर्जितः (क. द. ध. प.)

विमर्दको गुरुर्हृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥२७७॥

पक्व- પાકાં पके हुए, आम- કાચાં कच्चे, क्लिन्न- ક્લિન્ન क्लेदयुक्त, भर्जितैः અને શેકેલાં और अग्निमें भूने, नानाद्रव्यैः વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી विविध द्रव्योंसे, समायुक्तः યુક્ત युक्त, विमर्दकः વિમર્દક विमर्दक, गुरुः ગુરુ भारी, हृद्यः હૃદ્ય हृद्य, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, बलवताम् અને બલવાન મનુષ્યો માટે और बलवानोंके लिए, हितः હિતકર છે हितकारी है ॥ २७७ ॥

277. Vimardaka prepared with ripe, unripe, softened and roasted substances is heavy, cordial, aphrodisiac and well-suited to strong men.

रसालायाः गुणाः, सगुडस्य दध्नो गुणाः —

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥२७८॥

रसाला રસાલા रसाला, बृंहणी બૃંહણ કરનાર पुष्टिकारक, वृष्या વૃષ્ય वृष्य, स्निग्धा સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बल्या બલપ્રદ बलदायक, रुचिप्रदा અને રુચિ કરનાર છે एवं रुचिकर है, सगुडम् ગોળયુક્ત गुड़युक्त, दधि દહીં दही, स्नेहनम् સ્નિગ્ધતા કરનાર स्निग्धताकारक, तर्पणम् તર્પણ કરનાર तर्पणकारक, हृद्यम् હૃદ્ય हृद्य, वातघ्नम् અને વાતનાશક છે और वातनाशक है ॥ २७८ ॥

278. The preparation called rasala is roborant, aphrodisiac, unctuous, strengthening and appetiser. Curds taken with gur increases the unctuous element, is nourishing, cordial and curative of vata.

पानकस्य गुणाः —

द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परूषकाणां क्षौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ॥२७९॥

द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्ष, खर्जूर- ખજૂર खजूर, कोलानाम् ને બેર और बेर, परूषकाणाम् ફાલસાં फालसा, क्षौद्रस्य तथा મધનાં પાનક तथा शहदसे बना पानक, यत् च અને જે और जो, इक्षुविकृतिम् प्रति શેરડીની ગોળ, ખાંડ, સાકર આદિ કોઈ પણ બનાવટનું ईखकी गुड, खांड, मिसरी आदि कोई भी विकृतिका, पानकम् પાનક તે पानक वह, गुरु ગુરુ भारी, विष्टम्भि અને વિષ્ટંભી છે तथा विष्टंभी हैं ॥ २७९ ॥

279. The potion made of grapes, dates and Indian jujube is heavy and delayed in the intestines. So is the potion made of parushaka, honey and the products of sugarcane.

तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥२८०॥

तेषाम् તે उन, पानकानाम् પાનકોના पानकोंके, कटु- કટુ कटु, अम्ल- અને અમ્લ દ્રવ્યના तथा अम्ल द्रव्योंके, संयोगान् સંયોગોને संयोगोंको, द्रव्यम् અને પાનકોમાં મળેલાં દ્રવ્યો और पानकोंमें मिले हुए द्रव्य, मानम् च तथा તેઓનાં પ્રમાણને तथा उनके परिमाणको, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, विज्ञाय જાણીને जानकर, गुणकर्माणि च તેઓનાં ગુણો અને કર્મો उनके गुणों और कर्मोंका, आदिशेत् કહેવાં निर्देश करना चाहिए ॥ २८० ॥

280. The qualities and actions of these beverages should be determined by knowing the individual nature of the substances, the quantity used and the combinations of pungent and acid tastes.

रागषाडवानां गुणाः —

कट्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाडवाः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥२८१॥

२७७. विमर्दको—निमर्दको (ख.)
,, ,, —विवर्धको (प.)
२७८. तर्पणं हृद्यं—बृंहणं वृष्यं (ग. थ. प.)

२८०. कट्वम्लसंयोगान्—कट्वम्लसंयोगात् (च. ध.)
,, द्रव्यं मानं च—द्रव्यमानं च (ध.)
,, चादिशेत्—निर्दिशेत् (क. म. ध. च. छ.)

रागषाडवाः રાગ અને ષાડવ राग और षाडव, **कटु-** કટુ कटु, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **स्वादु-** મધુર मधुर, **लवणाः** લવણ રસવાળા नमकीन, **लघवः** લઘુ लघु, **मुखप्रियाः च** સ્વાદિષ્ઠ मुखके लिये प्रिय, **हृद्याः** હૃદ્ય हृद्य, **दीपनाः** અગ્નિદીપન अग्निदीपक, **भक्तरोचनाः च** અને ખાવામાં રુચિ કરનાર છે तथा भोजनमें रुचि पैदा करनेवाले होते हैं ॥ २८१ ॥

281. The preparations called raga and shadava are pungent, sour, sweet, salt and light. They are pleasant to taste, cordial, digestive-stimulant and appetisers.

आम्रामलकलेहानां गुणाः —

आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥२८२॥

स्नेह- સ્નિગ્ધતા स्निग्ध, **माधुर्य-** મધુરતા मधुर, **गौरवात्** અને ગુરુતાને લીધે और गुरु होनेसे, **आम्र-आमलक-** આંબાં અને આમળાંનાં आम्र और आंवलेके, **लेहाः च** ચાટણો अवलेह, **बृंहणाः** બૃંહણ કરનાર बृंहण, **बलवर्धनाः** બલવર્ધક बलवर्धक, **रोचनाः** રુચિકર रुचिकारक, **तर्पणाः च** તથા તર્પણ કરનાર और तर्पणकारक, **उक्ताः** કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥ २८२ ॥

282. The electuaries of mango and embelic myrobalan, on account of their being unctuous, sweet and heavy, are said to be roborant, strengthening, appetising and nourishing.

उक्तानुक्तलेहानां द्रव्यमानाद्यपेक्षिणो गुणाः —

बुद्ध्वा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छ्रितम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥२८३॥

संयोगसंस्कारम् અવલેહોનાં ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્યોના સંયોગ તથા સંસ્કાર अवलेहोंके उपादान कारणरूप द्रव्योंके संयोग तथा संस्कार, **तच्छ्रितम्** અને તેને લીધે થતા और उनके कारण होनेवाले, **द्रव्यमानम् च** દ્રવ્યના પ્રમાણને द्रव्यके परिमाणको, **बुद्ध्वा** જાણીને जानकर, **तथा** તેઓને અનુસરી उनके अनुसार, **तेषाम् तेषाम्** તે તે उन उन, **लेहानाम्** ચાટણોનાં अवलेहोंके, **गुणकर्माणि** ગુણ અને કર્મ गुणकर्मोंको, **वदेत्** કહેવાં कहे ॥ २८३ ॥

283. Considering the admixture, preparation and measure of things used in these electuaries, the characteristics and action of each of them should be determined.

शुक्तस्य गुणाः, शुक्तसंश्रितकन्दादीनां गुणाः —

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥२८४॥

शुक्तम् શુક્ત शुक्त, **रक्तपित्त-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **कफ-** અને કફની एवं कफको, **उत्क्लेदि** વૃદ્ધિ કરનાર बढ़ानेवाला, **वात-** તથા વાતનું और वायुका, **अनुलोमनम्** અનુલોમન કરનાર છે अनुलोमन करनेवाला है, **तदासुतम्** તેમાં આથેલાં इसी शुक्तमें सन्धित किये हुए, **कन्द-** કન્દ कन्द, **मूल-** મૂળ मूल, **फल-** ફળ फल, **आद्यम् च** આદિ પણ आदि भी, **तद्वत्** તેના જ ગુણવાળાં उसीके समान गुणवाले, **विद्यात्** જાણવાં जानने चाहिए ॥ २८४ ॥

284. The shukta beverage is provocative of hemothermia and kapha, and regulative of vata. One should know the properties of the bulbs, roots and fruits etc., fermented in this beverage to have the same qualities.

---

२८२. बलवर्धनाः—शुक्रवर्धनाः (ग. ध.)
,, गौरवात्—लाघवात् (प.)
२८३. संयोगसंस्कारम्—संयोगसंस्कारान् (च.)
२८४. शुक्तं—शुष्कं (प.)

कालाम्लस्य शिण्डाकीप्रभृतेर्गुणाः—

शिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु।
विद्याद्वर्गं कृतान्नानामेकादशतमं भिषक् ॥२८५॥

शिण्डाकी શિંડાકી शिण्डाकी, अन्यत् અને બીજો और दूसरा, आसुतम् च આથેલો પદાર્થ सन्धित पदार्थ, कालाम्लम् च જે લાંબો વખત પડયો રહેવાથી ખાટો થઈ જાય जो अधिक समय पड़े रहेनेसे खट्टा हो जावे, रोचनम् તે રુચિકર वह रुचिकर, लघु અને લઘુ હોય છે और हलका होता है, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, कृतान्नानाम् કૃતાન્નોના कृतान्नोंके, एकादशतमम् આ અગિયારમો इस ग्यारहवें, वर्गम् વર્ગ वर्गको, विद्यात् જાણવો जाने ॥ २८५ ॥

285. Sindaki and other fermented articles which have become sour owing to long preservation are appetising and light. The physician should know this section on cooked foods to be eleventh in order.

आहारयोगिवर्गः—
तैलस्य सामान्यगुणाः—

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥२८६॥
वातघ्नेषूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्धनम्।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥२८७॥

तैलम् તલનું તેલ तिलतैल, कषायानुरसम् કષાય અનુરસવાળું कषाय अनुरसवाला, स्वादु મધુર मधुर, सूक्ष्मम् સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, व्यवायि વ્યવાયી व्यवायि, पित्तलम् પિત્તજનક पित्तकारक, बद्धविण्मूत्रम् च અને મળમૂત્રને અટકાવનાર છે और मलमूत्ररोधक है, श्लेष्माभिवर्धनम् च न તથા કફને વધારતું નથી तथा कफको नहीं बढ़ाता, वातघ्नेषु વળી વાતહર દ્રવ્યોમાં તે फिर वातनाशक द्रव्योंमें वह, उत्तमम् શ્રેષ્ઠ उत्तम, बल्यम् બલપ્રદ बलकारक, त्वच्यम् ત્વચાને હિતકર त्वचाके लिए हितकर, मेधाग्निवर्धनम् મેધા અને અગ્નિને વધારનાર मेधावर्धक और अग्निवर्धक, संयोग-संस्कारात् તથા સંયોગ અને સંસ્કારથી एवं संयोग और संस्कारसे, सर्वरोगापहम् સર્વ રોગ મટાડનાર सर्वरोगहर, मतम् માનેલ છે माना गया है ॥ २८६-२८७ ॥

286-287. Oil is astringent in after-taste, sweet, subtle, hot, diffusive, causative of pitta and leads to the occlusion of urine and feces. It does not increase kapha. It is the best among the causatives of vata, strengthening, good for the skin and increases intelligence and gastric fire and is considered curative of all diseases when it undergoes admixture and preparation.

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥२८८॥

पुरा પૂર્વે प्राचीन कालमें, दैत्याधिपतयः દૈત્યોના રાજાઓ दैत्योंके राजा, तैलप्रयोगात् તેલના પ્રયોગથી तैलके प्रयोगसे, अजराः વૃદ્ધાવસ્થા વગરના वृद्धावस्थारहित, निर्विकाराः રોગરહિત रोगरहित, जितश्रमाः શ્રમને જીતનારા श्रमको जीतनेवाले, संख्ये અને યુદ્ધમાં और युद्धमें, अतिबलाः અતિ બલવાન अतिबलवान, आसन् થયા હતા हुए थे ॥ २८८ ॥

288. By the use of oil in olden days, the kings of Daityas became unaging, free from disease and fatigue, and endowed with great strength in battle.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम्।

---

२८५. शिण्डाकी—शाण्डाकी (ख. ग. ज. प.)
,, ,, —पिण्डाकी (झ.)
,, कालाम्लं—कोलाम्लं (प.)
,, एकादशतमम्—एकादशमिमम् (क. च. ढ.)
,, ,, —एकादशमितम् (ग.)

२८८. जितश्रमाः—जितेन्द्रियाः (ध.)

वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८९ ॥

ऐरण्डतैलम् એરંડિયું તેલ एरण्डतैल, **मधुरम्** મધુર मधुर, **गुरु** ગુરુ गुरु, **श्लेष्माभिवर्धनम्** તથા કફ વધારનાર છે एवं कफवर्धक है, **परम्** **वातासृक्**- અને વાતરક્ત और वातरक्त, **गुल्म**- ગુલ્મ गुल्म, **हृद्रोग**- હૃદ્રોગ हृदयरोग, **जीर्णज्वर**- તથા જીર્ણ જ્વરને तथा जीर्णज्वरका, **हरम्** અત્યંત મટાડનાર છે अत्यन्त नाशक है ॥२८९॥

289. The castor oil is sweet, heavy and increases kapha and is highly curative of vata, rakta-gulma, heart-disease and chronic fever.

सर्षपतैलस्य गुणाः—

कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ २९० ॥

सार्षपम् સરસવનું सरसोंका, **तैलम्** તેલ तैल, **कटु** કડુ कटु, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **रक्तपित्त**- રક્ત અને પિત્તને रक्त एवं पित्तको, **प्रदूषणम्** કોપાવનાર कुपित करनेवाला, **कफ**- કફ कफ, **शुक्र**- વીર્ય शुक्र, **अनिल**- તેમજ વાયુને एवं वायुका, **हरम्** હરનાર नाश करनेवाला, **कण्डू**- અને ખજવાળ और कण्डू, **कोठ** તથા કોઢનો एवं कोठका, **विनाशनम्** નાશ કરનાર છે नाश करनेवाला है ॥ २९० ॥

290. The white mustard oil is pungent, hot, vitiative of blood and pitta, destructive of kapha and semen, and curative of vata-disorders, pruritus and wheals.

प्रियालतैलस्य गुणाः—

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः २९१

प्रियालतैलम् ચારોળીનું તેલ चिरोंजीका तैल, **मधुरम्** મધુર मधुर, **गुरु** ગુરુ गुरु, **श्लेष्माभिवर्धनम्** અને કફવર્ધક છે और कफवर्धक है, **नात्यौष्ण्यात्** વળી બહુ ઉષ્ણ ન હોવાથી फिर अति उष्ण न होनेसे, **वातपित्तयोः** વાત અને પિત્તના वात-पित्तके, **संयोगे** સંયોગમાં संयोगमें, **हितम्** તે હિતકર છે हितकर है, **इच्छन्ति** એમ આચાર્યો માને છે ऐसा आचार्य मानते हैं ॥ २९१ ॥

291. The oil of Buchanan's mango is sweet, heavy and increases kapha. It is beneficial in cases where vata and pitta are found combined as it is not very hot.

अतसीतैलस्य गुणाः—

आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥

आतस्यम् **तु** અળસીનું તેલ अलसीका तैल, **मधुराम्लम्** મધુરઅમ્લ मधुरअम्ल, **तथा** તથા तथा, **विपाके** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुकम्** કડુ कटु, **उष्णवीर्यम्** ઉષ્ણવીર્ય उष्णवीर्य, **वाते** વાતમાં वायुमें, **हितम्** હિતકર हितकारी, **रक्तपित्तप्रकोपणम्** તથા રક્તપિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે और रक्तपित्तको प्रकुपित करनेवाला है ॥ २९२ ॥

292. The linseed oil is sweet, sour and pungent in post-digestion, hot in potency, beneficial in vata and is provocative of hemothermia.

कुसुम्भतैलस्य गुणाः—

कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९३ ॥

कुसुम्भतैलम् કુસુંભનું તેલ कुसुम्भका तैल, **उष्णम्** ઉષ્ણ गरम, **विपाके च** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुकम्** કડુ कटु, **गुरु** ભારે भारी, **विदाहि** વિદાહી विदाही, **विशेषेण** અને વિશેષે કરીને और विशेष कर, **सर्वदोष**- સર્વ દોષોને सब दोषोंको, **प्रकोपणम् च** કોપાવનાર છે कुपित करता है ॥ २९३ ॥

२९०. शुक्रा°–शुक्ता° (त.)
,, कण्डूकोठविनाशनम्–कण्डूकोठनिवारणम् (च. ध.)
,, कोठ–कुष्ठ (द.)

२९३. सर्वदोषप्रकोपणम्–सर्वरोगप्रकोपणम् (ध. थ.)

293. The safflower oil is hot, pungent in post-digestion and heavy. It is excessively irritant and provokes all body-humors.

अनुक्ततैलगुणसंग्रहः —

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥२९४॥

फलानाम् ફળોનાં फलोंके, **यानि च** જે जो, **अन्यानि** બીજાં अन्य, **तैलानि** તેલો तैल, **आहारसंविधौ** આહારની બનાવટોમાં आहारविधिमें, **युज्यन्ते** પ્રયોજાય છે बरते जाते हैं, **तानि** તેઓને उनको, **गुणकर्मभ्याम्** ગુણ અને કર્મથી गुण और कर्मोंसे, **यथाफलम्** તે તે ફળોને અનુસરનારાં उन उन फलोंके अनुसार, **ब्रूयात्** કહેવાં कहना चाहिए ॥ २९४ ॥

294. The qualities of other oils which are used in food and which are derived from fruits (not mentioned here) are to be known according to the qualities of the fruits themselves.

वसामज्ज्ञोर्गुणाः —

मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामज्ज्ञोर्विनिर्दिशेत् २९५

मज्जा મજ્જા मज्जा, **मधुरः** મધુર मधुर, **बृंहणः** બૃંહણ बृंहण, **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **बल्यः** અને બલપ્રદ છે और बलकारक है, **वसा** વસા वसा, **तथा** મજ્જા સમાન છે मज्जाके समान है, **वसामज्ज्ञोः** વસા અને મજ્જાની वसा और मज्जाकी, **शैत्योष्णे** શીતતા અને ઉષ્ણતા शीतलता और उष्णता, **तु** તો तो, **यथासत्त्वम्** તે તે પ્રાણી અનુસાર उस उस प्राणीके अनुसार, **विनिर्दिशेत्** કહેવી कहनी चाहिए ॥ २९५ ॥

295. The marrow and animal fat are sweet, roborant, aphrodisiac, strengthening and according to the nature of the animal, their nature is to be determined as cooling or hot.

विश्वभेषजस्य गुणाः —

सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥२९६॥

विश्वभेषजम् સૂંઠ सोंठ, **सस्नेहम्** કંઈક સ્નિગ્ધ ईषत् स्निग्ध, **दीपनम्** દીપન दीपक, **वृष्यम्** વૃષ્ય वृष्य, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **वातकफापहम्** વાત અને કફનો નાશ કરનાર वात एवं कफके नाशक, **विपाके** વિપાકમાં विपाकमें, **मधुरम्** મધુર मधुर, **हृद्यम्** હૃદ્ય हृद्य, **रोचनम्** અને રુચિકારક છે और रोचक है ॥ २९६ ॥

296. Ginger is slightly unctuous, digestive-stimulant, aphrodisiac, hot and curative of vata and kapha, sweet in post-digestion, cordial and appetising.

पिप्पल्या गुणाः —

श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमता ॥२९७॥

आर्द्रा લીલી हरी, **पिप्पली** પીપર पीपल, **श्लेष्मला** કફકારક कफवर्धक, **मधुरा च** મધુર मधुर, **गुर्वी** ગુરુ गुरु, **स्निग्धा च** અને સ્નિગ્ધ છે एवं स्निग्ध है, **शुष्का सा** સૂકાઈ ગયેલી તે शुष्क पीपल, **कफवातघ्नी** કફ અને વાતનો નાશ કરનાર कफ एवं वातका नाश करनेवाली, **कटु-** કટુ कटु, **उष्णा** ઉષ્ણ उष्ण, **वृष्यसंमता** અને વૃષ્ય માનેલી છે और वृष्य मानी गई है ॥२९७॥

297. Green long pepper increases kapha, is sweet, heavy and unctuous. When dried, it is dispeller of kapha and vata, pungent and hot and is considered aphrodisiac.

मरिचस्य गुणाः —

नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥२९८॥

२९६. सस्नेहं दीपनं—स्नेहनं बृंहणम् (प.)
२९७. कफवातघ्नी—कफपित्तघ्नी (ग. प.)
,, कटूष्णा—कटुका (ड.)

मरिचम् મરી काली मिर्च, **अत्यर्थम्** અત્યંત अत्यन्त, **उष्णम् न** ઉષ્ણ નથી उष्ण नहीं है, **अवृष्यम्** વૃષ્ય નથી वृष्य नहीं है, **लघु** લઘુ છે लघु है, **रोचनम्** રુચિકર છે रोचक है, **छेदित्वात्** અને છેદન કરનાર હોવાથી और छेदन करनेवाली होनेसे, **शोषणत्वात् च** તથા શોષણ કરનાર હોવાથી एवं शोषण करनेवाली होनेसे, **दीपनम्** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **कफवातजित्** તથા કફ અને વાયુને જીતનાર છે तथा कफ एवं वातका नाश करती है ॥ २९८ ॥

298. Black pepper is not very hot, is an aphrodisiac, light, appetiser and being depletive and desiccant, it is a digestive-stimulant and cures kapha and vata.

हिङ्गुनो गुणाः —

वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥२९९॥

हिङ्गु હિંગ हींग, **वात-** વાત वायु, **श्लेष्म-** કફ कफ, **विबन्धघ्नम्** તથા વિબંધનો નાશ કરનાર एवं विबन्धका नाश करनेवाली, **कटु** કટુ कटु, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **दीपनम्** અગ્નિદીપક दीपक, **लघु** લઘુ लघु, **शूलप्रशमनम्** શૂલ શાંત કરનાર शूलशामक, **पाचन-** પાચક पाचक, **रोचनम्** અને રુચિકર और रुचिकारक, **विद्यात्** જાણવી जाननी चाहिए ॥ २९९ ॥

299. Asofetida is to be regarded as curative of vata, kapha and obstipation. It is pungent, hot, digestive-stimulant, light, alleviative of colicky pain, digestive and appetiser.

सैन्धवस्य गुणाः —

रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ ३०० ॥

सैन्धवम् સૈન્ધવ सैन्धव, **रोचनम्** રુચિકર रोचक, **दीपनम्** અગ્નિદીપક दीपक, **वृष्यम्** વૃષ્ય वृष्य, **चक्षुष्यम्** આંખને હિતકારી चक्षुष्य, **अविदाहि** વિદાહ ન કરનાર अविदाहि, **त्रिदोषघ्नम्** ત્રિદોષશામક त्रिदोषनाशक, **समधुरम्** જરા મધુર थोडा मधुर, **लवणोत्तमम् च** અને લવણોમાં શ્રેષ્ઠ છે और सब लवणोंमें श्रेष्ठ है ॥ ३०० ॥

300. Rock salt is the best of salts; it is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, improves eye-sight and is non-irritant. It is curative of tridiscordance and slightly sweet.

सौवर्चलस्य गुणाः —

सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥३०१॥

सौवर्चलम् સંચળ सौवर्चल, **सौक्ष्म्यात्** સૂક્ષ્મતા सूक्ष्म, **औष्ण्यात्** ઉષ્ણતા उष्ण, **लघुत्वात् च** લઘુતા लघु, **सौगन्ध्यात् च** તથા સુગન્ધીપણાને લીધે एवं सुगन्धीयुक्त होनेसे, **रुचिप्रदम्** રુચિ કરનાર रुचिकारक; **विबन्धघ्नम्** કબજિયાત મટાડનાર मलबन्धनाशक, **हृद्यम्** હૃદ્ય हृद्य, **उद्गारशोधि च** અને ઓડકારનું શોધન કરનાર છે और उद्गारशोधक है ॥ ३०१ ॥

301. The sanchal salt being subtle, hot, light, fragrant and relish-giving, is deobstruent, cordial and purifies the eructations.

बिडस्य गुणाः —

तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं बिडम् ॥३०२॥

बिडम् બિડલવણ बिड़लवण, **तैक्ष्ण्यात्** તીક્ષ્ણતા तीक्ष्ण, **औष्ण्यात्** ઉષ્ણતા उष्ण, **व्यवायित्वात्** અને વ્યવાયીપણાને લીધે और व्यवायी होनेसे, **दीपनम्** અગ્નિદીપક दीपक, **शूलनाशनम्** શૂલનો નાશ કરનાર

---

२९९. विबन्धघ्नं—विकारघ्नं (प.)
,, कटूष्णं—कटुकं (झ. ह.)
३००. वृष्यं- हृद्यं (झ.)
३०२. तैक्ष्ण्यात्—सौम्यात् (ग.)

शूलनाशक, ऊर्ध्वम् च तथा ઉપર તથા ऊपर, अधः च અને નીચે और नीचेकी ओर, वातानाम् વાતોનું वायुका, आनुलोम्यकरम् અનુલોમન કરનાર છે अनुलोमन करता है ॥ ३०२ ॥

302. The bid-salt being sharp, hot and diffusive is a digestive-stimulant, cures colicky pain and regulates the upward and downward courses of vata.

औद्भिदलवणस्य गुणाः, काललवणस्य गुणाः —

सतिक्तकटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥३०३॥

औद्भिदम् ઔદ્ભિદ લવણ औद्भिद लवण, सतिक्त- જરાક તિક્ત ईषत् तिक्त, कटु કટુ कटु, सक्षारम् ક્ષારયુક્ત क्षारयुक्त, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उत्क्लेदि च અને શરીરમાં ભીનાશ કરનાર છે और शरीरमें गीलापन उत्पन्न करनेवाला है, काललवणे કાલલવણમાં काललवणमें, गन्धः न કેવળ ગંધ હોતી નથી केवल गन्ध नहीं होती, ते પરંતુ ઉપર કહેલા परन्तु पूर्वोक्त, सौवर्चलगुणाः સૌવર્ચલના સઘળા ગુણો તેમાં હોય છે सौवर्चल नमकके सब गुण उसमें होते हैं ॥ ३०३ ॥

303. The efflorescence salt is slightly bitter, pungent, slightly alkaline, sharp and liquefacient. Kalabag rock-salt has no smell. Its qualities are those of sanchal-salt.

सामुद्रलवणस्य गुणाः, पांशुजलवणस्य गुणाः, लवणानां सामान्यगुणाः —

सामुद्रकं समधुरं, सतिक्तं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्रंस्यनिलापहम् ॥३०४॥

सामुद्रकम् સામુદ્ર લવણ सामुद्र लवण, समधुरम् જરાક મધુર ईषत् मधुर, पांशुजम् પાંશુજ લવણ पांशुज नमक, सतिक्त જરાક કડવું ईषत् तिक्त, कटु અને તીખું હોય છે और कटु होता है, सर्वम् સર્વ પ્રકારનાં सब, लवणम् લવણ लवण, रोचनम् રુચિકર रुचिकारक, पाकि પાચન કરનાર पाचक, स्रंसि સારક सारक, अनिलापहम् અને વાયુનાશક હોય છે और वायुनाशक होते हैं ॥ ३०४ ॥

304. The sea-salt is slightly sweet; the earth-salt is slightly bitter and pungent. All salts are appetising, digestive, laxative and curative of vata.

यवक्षारस्य गुणाः —

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥३०५॥

यावशूकः જવખાર यवक्षार, हृत्- હૃદ્રોગ हृद्रोग, पाण्डु- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, ग्रहणीरोग-ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, प्लीह- બરોલ प्लीहा, आनाह- આનાહ आनाह, गलग्रहान् ગલગ્રહ गलग्रह, कफजम् કફની कफजन्य, कासम् ઉધરસ कास, अर्शांसि અને અર્શનો और अर्शको, व्यपोहति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥३०५॥

305. The barley alkali cures diseases of heart, anemia, assimilation disorders, splenic disorders, constipation, throat spasm, cough of the kapha type and piles.

सर्जिकादिक्षाराणां गुणाः —

तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।
दाहनो दीपनश्छेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ३०६

सर्वः સર્વ પ્રકારના सब प्रकारके, क्षारः ક્ષાર क्षार, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णः ઉષ્ણ उष्ण, लघु- લઘુ लघु, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, क्लेदी ક્લેદકારક क्लेदी, पक्ता પાચન કરનાર व्रणोंको पकानेवाले, विदारणः તથા ફાડી નાખનાર एवं फाड़नेवाले, दाहनः દાહ કરનાર जलानेवाले,

३०६. पक्ता–पाकी (ग. ध.)
,, दाहनो–दहनो (क. घ. छ. द.)
,, सर्वः क्षारो–स्वर्जी क्षारो (ग. च. छ. ध. प.)
,, दाहनो... ... क्षारोऽग्निसन्निभः–दीपनो दहनः छेत्ता स्वर्जिक्षारोऽग्निसंनिभः (ब.)

दीपनः અગ્નિદીપન अग्निदीपन, छेत्ता છેદન કરનાર छेदन करनेवाले, अग्निसन्निभः च અને અગ્નિ જેવા હોય છે और अग्नि तुल्य होते हैं ॥ ३०६ ॥

306. All alkalis are like fire, acute, hot, light, dry, liquefacient, digestive, corrosive, caustic, digestive-stimulant and destructive of tissues.

कारवी-कुञ्चिकाजाजी-यवानी-धान्यतुम्बुरूणां गुणाः —

कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु ।
रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥३०७॥

कारवी કાળીજીરી कालाजीरा, कुञ्चिका કલૌંજીરુ कलौंजी, अजाजी જીરું जीरा, यवानी અજમો अजवायन, धान्य- ધાણા धनियां, तुम्बुरु અને નેપાલી ધાણા और नेपाली धनियां, रोचनम् રુચિકર रोचक, दीपनम् અગ્નિદીપન दीपन, वात- તથા વાત तथा वात, कफ- કફ कफ, दौर्गन्ध्य- તથા દુર્ગન્ધીનો और दुर्गन्धका, नाशनम् નાશ કરનાર છે नाशक हैं ॥ ३०७ ॥

307. Celery seeds, black cumin, cumin, bishop's weed, corriander and Indian toothache are appetising, digestive-stimulants and dispellers of vata, kapha and fetor.

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥३०८॥

आहारयोगिनाम् આહારયોગી દ્રવ્યોના आहारके उपयोगी द्रव्योंके, तु તો तो, भक्तिनिश्चयः વિભાગનો નિશ્ચય विभागका कोई निश्चय, न विद्यते નથી नहीं है, अयम् च આ यह, आहारयोगिनाम् આહારયોગીઓનો आहारके उपयोगी द्रव्योंका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, वर्गः વર્ગ वर्ग, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો છે संपूर्ण हुआ है ॥ ३०८ ॥

३०७. कारवी—कारव्यः (घ.)
,, यवानी—कारवीः (झ.)
,, ,, —कवरी (ड.)
,, ,, —यमानी (द्र.)
३०८. समाप्तो—पूर्यते (क. ग. च. छ. ध.)

308. Dietary adjuvants do not, however, admit of a rigid classification. Thus ends the twelfth section on the articles used in cooked foods.

द्वादशवर्गोक्तानां हेयोपादेयतानिर्देशः —

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥३०९॥

शूकधान्यम् શૂકધાન્ય शूकधान्य, शमीधान्यम् અને શમીધાન્ય और शमीधान्य, समातीतम् એક વર્ષના જૂનાં एक वर्षके पुराने, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त माने जाते हैं. पुराणम् એક વર્ષથી વધારે જૂનાં एक वर्षसे अधिक पुराने धान्य, प्रायशः ઘણું કરીને प्रायः करके, रूक्षम् રૂક્ષ હોય છે रूक्ष होते हैं, अभिनवम् અને નવાં और नये, प्रायेण ઘણું કરીને प्रायः करके, गुरु ભારે હોય છે गुरु होते हैं ॥ ३०९ ॥

309. Corn and pulses that are one year old are recommended. The old grain is generally dry and the new generally heavy.

यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टं च सूप्यं लघु विपच्यते ॥३१०॥

यत् यत् જે જે ધાન્ય વાવતાં जो जो धान्य बोने पर, क्षिप्रम् તરત जल्दी, आगच्छति ઊગે છે उगते हैं, तत् तत् તે તે वे वे, लघुतरम् બહુ હલકાં अधिक लघु, स्मृतम् માનેલ છે माने हैं, निस्तुषम् ફોતરાં વગરના तुषरहित, युक्तिभृष्टम् च તથા યુક્તિપૂર્વક શેકેલાં एवं युक्तिपूर्वक भूने, सूप्यम् દાળનાં ધાન્ય सूप्य धान्य, लघु તરત जल्दी, विपच्यते પચે છે पच जाते हैं ॥ ३१० ॥

310. That grain which grows quicker is considered lighter than the others. The decorticated and slightly roasted pulse is digested easily.

३१०. यद्यदागच्छति क्षिप्रम्—यज्जरां याति शीघ्रं तु (च.)

मृतं कृशं चातिमेद्यं वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्यालसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥३११॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्धनम् ।

मृतम् મરેલ स्वयं मृत, **कृशम्** દૂબળા दुर्बल, **अतिमेद्यम्** બહુ મેદવાળા अति मेदयुक्त, **वृद्धम्** વૃદ્ધ वृद्ध, **बालम्** બાળક बालक, **विषैः** ઝેરથી લેપેલ શસ્ત્રથી विषसे लिप्त शस्त्रसे, **हतम्** મારેલ मारे, **अगोचरभृतम्** અસાત્મ્ય દેશમાં ઉછરેલ असात्म्य देशमें पुष्ट, **व्यालसूदितम् च** અને વાઘ વગેરેએ મારેલ પ્રાણીનું और व्याघ्र आदिने मारे प्राणीका, **मांसम्** માંસ मांस, **उत्सृजेत्** તજી દેવું જોઈએ त्याज्य है, **अतः** એથી इससे, **अन्यथा** જુદા પ્રકારનું विपरीत, **मांसम्** માંસ मांस, **हितम्** હિતકર हितकारी, **बृंहणम्** બૃંહણ કરનાર बृंहण, **बलवर्धनम्** અને બલ વધારનાર છે और बलवर्धक है ॥ ३११½ ॥

311-311½. The flesh of the animal which is dead, emaciated, very fat, old, too young, killed by poisoning, reared in unnatural habitat or killed by a tiger or snake, should be discarded. Flesh which is not of this description is wholesome, roborant and promotive of strength.

मांसरसस्य गुणाः—

प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥३१२॥
शुष्यतां व्याधिमुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥३१३॥

मांसरसः માંસરસ मांसरस, **सर्वभूतानाम्** સર્વ પ્રાણીઓને सब प्राणियोंको, **प्रीणनः** પ્રસન્ન કરનાર प्रसन्न करनेवाला, **परम्** અને પરમ और परम, **हृद्यः** હૃદ્ય છે हृद्य है, **शुष्यताम्** શોષરોગી सुखते हुए, **व्याधिमुक्तानाम्** તરતમાં સાજા થયેલ अभी रोगसे मुक्त हुए, **कृशानाम्** કૃશ कृश, **क्षीणरेतसाम्** ક્ષીણવીર્યવાળા क्षीणवीर्य, **बल-वर्ण-** અને બલ તથા વર્ણની तथा बल एवं वर्णको, **अर्थिनाम् च एव** ઇચ્છાવાળા પુરુષોને चाहनेवालोंके लिए **रसम्** માંસરસ मांसरसको, **अमृतम्** અમૃત अमृतके, **यथा** જેવો समान, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ ३१२-३१३ ॥

312-313. For all creatures the flesh-juice is most nourishing (pleasant) and cordial; and for those that are wasted, convalescing, emaciated, deficient in semen and desirous of enhanced strength and complexion, meat-juice is to be regarded as nectar itself.

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वर्यं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥३१४॥

यथास्वम् વ્યાધિને અનુસરી रोगानुसार, **विहितम्** કહેવામાં આવેલા कहे हुए, **रसम्** માંસના રસને मांसरसको, **सर्वरोग-** ઘણા રોગોને बहुतसे रोगोंको, **प्रशमनम्** શાંત કરનાર शान्त करनेवाला, **स्वर्यम्** સ્વરવર્ધક स्वरकारक, **वयः-बुद्धि-** તથા વય-બુદ્ધિ वय-बुद्धि, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, **आयुषाम्** અને આયુષ્યના एवं आयुके, **बलकरम्** બલને વધારનાર बलको बढ़ानेवाला, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ ३१४ ॥

314. Meat-juice administered as indicated is curative of most diseases. It should be regarded as promotive of voice and of youth, intelligence and sense faculties and longevity.

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥३१५॥

ये જે जो, **नराः** પુરુષો पुरुष, **व्यायामनित्याः** નિત્ય વ્યાયામ કરનાર नित्य व्यायाम करनेवाले, **स्त्रीनित्याः** નિત્ય સ્ત્રી સેવન કરનાર नित्य स्त्रीका सेवन करनेवाले, **मद्यनित्याः च** અને નિત્ય મદ્ય સેવનારા છે और नित्य मद्यपान करनेवाले हैं, **नित्यम्** તેઓ नित्य

३११. व्यालसूदितम्—व्याडसूदितम् (ख.)

३१२. सर्वभूतानाम्—सर्वधातूनाम् (क. ग. घ. छ. द)

३१३. व्याधिमुक्तानाम्—व्याधियुक्तानाम् (छ. द.)

वे प्रतिदिन, मांसरसाहाराः માંસરસનો આહાર કરતાં मांसरसका आहार करने पर, आतुराः માંદા रोगी, न પડતા નથી नहीं होते, दुर्बलाः અને દુર્બળ और निर्बल, न स्युः થતા નથી नहीं होते ॥ ३१५ ॥

315. If those given to constant exercise and indulgence in women and wine take meat-juice daily, they will never fall ill or become weak.

वर्जनीयशाकानां निर्देशः —

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यच्चापरिस्रुतम् ॥३१६॥

क्रिमि- જીવડાં कृमि, वात- વાત वायु, आतप- અને તડકાથી और धूपसे, हतम् હીનવીર્ય हीनवीर्य, शुष्कम् સૂકાઈ ગયેલું शुष्क, जीर्णम् જૂનું जीर्ण, अनार्तवम् ઋતુ વગરનું बिना ऋतुके उत्पन्न, निःस्नेहसिद्धम् च સ્નેહ વગર સિદ્ધ કરેલું स्नेहके बिना सिद्ध किया, यत् च અને જેમાંથી तथा जिसमेंसे, अपरिस्रुतम् બાફવાનું પાણી કાઢી નાખવામાં આવ્યું ન હોય એવું उबालनेका जल निचोड़ा न गया हो ऐसा, शाकम् શાક शाक, वर्ज्यम् તજવા યોગ્ય છે त्याज्य है ॥ ३१६ ॥

316. Vegetables spoilt by maggots, wind or sun, or dried or decayed or grown out of season or cooked without unctuous substances, or with the boiled water not drained off, should be avoided.

वर्जनीयफलानां निर्देशः —

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिन्नं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥३१७॥

पुराणम् જૂનું पुराना, आमम् કાચું कच्चा, क्रिमि- જીવડાં कृमि, व्याल- સર્પ सर्प, हिम- ટાઢ बर्फ, आतपैः અને તડકાથી और धूपसे, संक्लिष्टम् દૂષિત થયેલું नष्ट, अदेशकालजम् અયોગ્ય દેશમાં અને અયોગ્ય કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલું स्वाभाविक देशके सिवा अन्यत्र उत्पन्न तथा बिना ऋतुके उत्पन्न, क्लिन्नम् તથા ક્લેદયુક્ત और गला हुआ, यत् જે जो, फलम् ફળ फल, स्यात् હોય होता है, तत् તે वह, असाधु સારું નથી उत्तम नहीं है ॥ ३१७ ॥

317. Fruits which are old or unripe or damaged by insects, snakes, frost or sunheat, and which are of improper season and place and putrified are to be regarded as not good for use.

वर्जनीयहरितानां निर्देशः, वर्जनीयमद्याम्बुगोरसादीनां निर्देशः—

हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥३१८॥

यथाशाकम् જે પ્રમાણે શાકના સંબંધમાં ત્યાજ્યતાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રમાણે જ जिस तरह शाकके संबन्धमें त्याज्यताका निर्देश किया गया है उसी तरह, साधनात् પકવવાની विधि पकानेकी विधिके, ऋते સિવાય अतिरिक्त, हरितानाम् હરિતવર્ગની ત્યાજ્યતાનો हरितवर्गकी त्याज्यताका, निर्देशः નિર્દેશ છે निर्देश है, मद्य- મદ્ય मद्य, अम्बु- જલ जल, गोरसादीनाम् અને ગોરસ વગેરેનો और दूध आदिका, विनिश्चयः નિશ્ચય निश्चय, स्वे स्वे પોતપોતાના अपने अपने, वर्गे વર્ગમાં કરવામાં આવ્યો છે वर्गमें किया गया है ॥ ३१८ ॥

318. The rules regarding greens are the same as vegetables, except in the mode of preparation. As regards wine, water and milk etc, these have been described in their respective sections.

कीदृशमन्नानुपानं युक्तम्—

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥३१९॥

यत् જે जो, पानम् પીણું अनुपान, आहारगुणैः આહારના ગુણોથી आहारके गुणोंके, विपरीतम् વિપરીત હોય विपरीत हो, तत् તે वह, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है, यत् च અને જે और जो, अन्न-अनुपानम् અન્નનું અનુપાન

३१८. मद्याम्बु-मद्याम्ल (प.)

अन्नका अनुपान, धातूनाम् ધાતુઓથી धातुओंके, विरोधि વિરુદ્ધ विरोधी, न ન હોય न हो, दृष्टम् તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે उसका स्वीकार किया गया है ॥३१९॥

319. That drink which is opposite in quality to that of the food taken is the proper corrigent. Whatever drink is not deleterious to the body-elements is to be considered the right post-prandial drink.

आसवानां समुद्दिष्टामशीतिं चतुरुत्तराम् ।
जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥३२०॥

समुद्दिष्टाम् પહેલાં કહેવામાં આવેલા प्रथम कहे हुए, आसवानाम् चतुरुत्तराम् अशीतिम् ચોરાસી પ્રકારના આસવોની चौरासी प्रकारके आसवोंकी, पेयम् तथा પહેલાં કહેવામાં આવેલાં પીવા યોગ્ય पीनेयोग्य, अपेयम् च તેમજ પીવાને અયોગ્ય एवं पीनेमें अयोग्य, जलम् જલોની जलोंकी, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, हितम् હિતકર हितकारी, अनुपिबेत् અનુપાન કરવું अनुपान बरतना चाहिए ॥३२०॥

320. One should take as his post-prandial drink that which is wholesome, having examined the eighty-four kinds of wines described previously and which water is fit to be drunk and which not.

वातादिप्रकोपेषु युक्तमनुपानम्, क्षये मांसरसस्यानुपानत्वम्—

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥३२१॥

मारुते વાયુમાં वायुमें, स्निग्धोष्णम् સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ स्निग्ध एवं उष्ण, पित्ते પિત્તમાં पित्तमें, मधुरशीतलम् મધુર અને શીતલ मधुर एवं शीतल, कफे તથા કફમાં तथा कफमें, रूक्षोष्णम् રૂક્ષ અને ઉષ્ણ रूक्ष एवं उष्ण, अनुपानम् અનુપાન अनुपान, शस्तम् શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है, क्षये तथा ક્ષયમાં और क्षयमें, मांसरसः માંસરસનું અનુપાન मांसरसका अनुपान, परम् શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है ॥३२१॥

321. Unctuous and hot drinks in conditions of vata, sweet and cooling ones in those of pitta, dry and hot ones in kapha, and meat-juices in wasting are considered the best.

उपवासादिषु पयसोऽनुपानत्वम्—

उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।
क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥३२२॥

उपवास- ઉપવાસ उपवास, अध्व- બહુ ચાલવું મુસાફરી, भाष्य- બહુ બોલવું अधिक बोलना, स्त्री- સ્ત્રીસેવન स्त्रीसेवन, मारुत- તથા પવન वायु, आतप- તડકો धूप, कर्मभिः અને કામથી और कार्यसे, क्लान्तानाम् થાકી ગયેલા મનુષ્યને थके हुए मनुष्योंके, अनुपानार्थम् અનુપાન માટે अनुपानके लिए, पयः દૂધ दूध, अमृतम् यथा અમૃત જેવું अमृतके समान, पथ्यम् પથ્ય છે पथ्य है ॥३२२॥

322. For those fatigued by fasting, travel, lecturing, society of women, wind, sun and exertion, milk as a post-prandial drink is as wholesome as nectar.

कृशानां सुरानुपानम्, स्थूलदेहानां मधूदकमनुपानम्—

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥३२३॥

कृशानाम् કૃશ મનુષ્યોની कृश मनुष्योंकी, पुष्ट्यर्थम् પુષ્ટિ માટે पुष्टिके लिए, सुरा સુરાના सुराके, अनुपानम् અનુપાનનું अनुपानका, विधीयते વિધાન કરવામાં

३२०. समुद्दिष्टामशीतिं चतुरुत्तराम्—समुद्दिष्टा अशीतिश्चतुरुत्तरा (ग. ध.)
,, चतुरुत्तराम्—च गुणोत्तराम् (प.)

३२२. अध्वभाष्यस्त्री—अध्वभारस्त्री (थ.)
३२३. विधीयते—प्रशस्यते (क. ग. घ. छ. ज. ढ. त. थ.)
,, स्थूलदेहानाम्—अतिनिद्राणाम् (थ. प.)
,, अनुशस्तं मधूदकम्—अनुपानं मधूदकम् (ढ.)

આવે છે विधान किया जाता है, स्थूलदेहानाम् સ્થૂલ શરીરવાળાઓને स्थूल शरीरवालोंको, कार्श्यार्थम् કૃશ કરવા માટે कृश करनेके लिए, मधूदकम् મધૂદકનું मधूदकका, अनु અનુપાન अनुपान, शस्तम् પ્રશસ્ત છે उत्तम है ॥ ३२३ ॥

323. Sura wine is to be prescribed as a post-prandial drink for building up the emaciated. Hydromel (honey-water) is recommended as a post-prandial drink for reducing the corpulent.

मद्यानुपानस्याधिकारिणः—

अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्लमैः ।
मद्यमांसोचितानां च मद्यमेवानुशस्यते ॥ ३२४॥

तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, शोक- શોક शोक, भय- ભય भय, क्लमैः તથા ક્લમથી एवं क्लमसे, अल्पाग्नीनाम् જેઓ મંદાગ્નિ હોય जिनको मंदाग्नि हो, अनिद्राणाम् જેઓને નિદ્રા આવતી ન હોય जिनको निंद न आती हो, मद्यमांसोचितानाम् च અને જેઓ મદ્ય તથા માંસના અભ્યાસીઓ હોય और जिनको मद्य तथा मांस सात्म्य हो उनके लिए, मद्यम् મદ્યનું मद्यका, एव જ ही, अनुशस्यते અનુપાન પ્રશસ્ત છે अनुपान उत्तम है ॥ ३२४ ॥

324. For those suffering from weak gastric fire and insomnia as the result of torpor, grief, fear and fatigue and for those accustomed to wine and meat, wine is prescribed as a post-prandial drink.

अनुपानस्य गुणाः—

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः-अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, ऊर्जयति, बृंहयति, पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसङ्घातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणामितामाशुव्यवायितां चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३२५ ॥

अथ હવે इसके आगे, अनुपानकर्म- અનુપાનનાં કર્મ अनुपानके कर्म, गुणान् અને ગુણો और गुणको, प्रवक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, अनुपानम् અનુપાન अनुपान, तर्पयति તર્પણ કરે છે संतर्पण करता है, प्रीणयति પ્રસન્નતા કરે છે प्रसन्नता करता है, ऊर्जयति ઉત્સાહ આપે છે उत्साह देता है, बृंहयति બૃંહણ કરે છે बृंहण करता है, पर्याप्तिम् તૃપ્તિ तृप्ति, अभिनिर्वर्तयति કરે છે करता है, भुक्तम् ખાધેલ અન્નને खाये अन्नको, अवसादयति શિથિલ કરે છે शिथिल करता है, अन्नसङ्घातम् અન્નના સમૂહને अन्नके समूहको, भिनत्ति તોડે છે तोड़ता है, मार्दवम् મૃદુતા कोमलता, आपादयति લાવે છે उत्पन्न करता है, क्लेदयति ક્લેદ કરે છે क्लिन्न करता है, जरयति પચાવે છે पचाता है, आहारस्य અને આહારને एवं आहारका, सुख- સુખપૂર્વક सुखसे, परिणामिताम् પચનારો पच जाना, आशुव्यवायिताम् च અને શરીરમાં તુરત વ્યાપ્ત થનારો शीघ्र शरीरमें व्याप्त हो जाना, उपजनयति इति કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ३२५ ॥

325. Now we shall speak of the qualities and actions of post-prandial drink. Post-prandial drink gives nourishment, pleasure, energy, roborance, sense of satisfaction, settles down the food eaten, breaks up the mass of food, imparts softness, liquefies, digests and brings about quick assimilation and diffusion in the body.

भवति चात्र—

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥३२६॥

---

३२५. अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः—अथानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि (ख.)
,, कर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः—गुणकर्म वक्ष्यामि (ग.)

३२५. भुक्तमवसादयति—भक्तमवसादयति (ख.)
,, उपजनयति—जनयति (च.)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, युक्तम् પ્રયોજેલું प्रयुक्त किया हुआ, हितम् હિતકર हितकारी, अनुपानम् અનુપાન अनुपान, मानवम् મનુષ્યને मनुष्यको, आशु જલદી शीघ्र, तर्पयति તૃપ્ત કરે છે तृप्त करता है, आहारम् च તથા આહારને एवं आहारको, आयुषे च આયુષ आयु, बलाय च અને બળની પ્રાપ્તિ માટે एवं बलकी प्राप्तिके लिए, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक, पचति પચાવે છે पचाता है ॥ ३२६ ॥

Here is a verse again :—

326. Post-prandial drink that is rightly administered satisfies the man immediately and digests the food happily and gives life and strength.

येषां जलानुपानं प्रतिषिद्धम्—

नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः ॥३२७॥
पिबेयुरुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥३२८॥

भुक्त्वा જમીને भोजन करके, उदकम् પાણી जल, ऊर्ध्वाङ्ग- ઉપલાં અંગોમાં ऊपरके अंगोमें, मारुत- વાયુના वायुका, आविष्टाः પ્રકોપવાળાઓએ प्रकोप होने पर, न ન नहीं, हिक्का- હેડકી हिक्का, श्वास- શ્વાસ श्वास, कासिनः અને ઉધરસવાળાઓએ और कासमें, न ન नहीं, गीत- ગીત गीत, भाष्य- ભાષણ भाषण, अध्ययन- અને ભણતરમાં तथा अध्ययनमें, प्रसक्ताः લાગેલાઓએ लगे रहनेवालोंको, न ન नहीं, उरसि क्षताः અને ઉર:ક્ષત-વાળાઓએ और उरःक्षतवालोंको, न ન नहीं, पिबेयुः પીવું જોઈએ पीना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, तत् તે પાણી वह पानी, कण्ठ-उरसि કંઠ અને છાતીમાં कंठ और उरमें, स्थितम् રહેલા स्थित, आहारजम् આહાર-જન્ય आहारजन्य, स्नेहम् સ્નેહનો स्नेहका, हत्वा નાશ કરી नाश करके, भूयः બહુ अधिक, दोषाय દોષ दोषको, कल्पते કરવા સમર્થ થાય છે करनेमें समर्थ होता है ॥ ३२७-३२८ ॥

३२८. हत्वा—गत्वा (च. ध.)

327-328. Neither those in whom the vata is provoked in the upper parts of the body nor those that suffer from hiccup, dyspnea or cough, nor those that are engaged in singing, lecturing or studying, nor those that are suffering from pectoral lesions should drink water after eating; for it takes away from the throat and chest the unctuous quality of the meal eaten and leads to great morbidity.

द्रव्याणां कार्त्स्न्येन नामनिर्देशस्याशक्यत्वादेकदेशेन कथनम्—

अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं कार्त्स्न्येन नामभिः ॥३२९॥

अयम् આ यह, अन्नपानैकदेशः અન્નપાનનો એક ભાગ अन्नपानका एक भाग, प्रायोपयोगिकः જે ઘણુંખરું ઉપયોગમાં આવે છે जो प्रायःकरके उपयोगमें लिया जाता है, उक्तः તે કહી બતાવ્યો છે वह कह दिया है, हि કારણકે क्योंकि, द्रव्याणि દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, कार्त्स्न्येन સંપૂર્ણપણે संपूर्णतासे, नामभिः નામ લઈ લઈને पृथक् पृथक् नामद्वारा, निर्देष्टुम् નિર્દેશ કરવો निर्देश करना, न शक्यम् શક્ય નથી शक्य नहीं है ॥ ३२९ ॥

329. The foods and drinks that are generally in use are described; for it is not possible to indicate the totality of substances by their names.

अनुक्तानां द्रव्याणां गुणकर्मादीनां ज्ञाने उपायाः—

यथा नानौषधं किंचिद्देशजानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥३३०॥

यथा જેથી क्योंकी, किंचित् કોઈપણ દ્રવ્ય कोई भी द्रव्य, अनौषधम् ઔષધ ન હોય એવું औषध न हो ऐसी

३२९. अन्नपानैक°—अनुपानैक° (ड. द. प.)
,, द्रव्याणि न हि—द्रव्यं तु न हि (क. ध. च. द.)

बात, न નથી नहीं है, यत् તેથી જેને જેને ततः जो जो, इह અહીં यहां, अनुक्तम् भवेत् ન કહ્યું હોય न कहा गया हो, तत् તે તે દ્રવ્યને उस उस द्रव्यको, यथा તેના સંબંધમાં જેવું उसके संबंधमें जैसा, देशजानाम् તે તે દેશના લોકોનું उस उस देशके मनुष्योंका, वचः કથન હોય कथन हो, तथा તે પ્રમાણે જ वैसा ही, वाच्यम् તેને કહેવું उसे कहना चाहिए ॥ ३३० ॥

330. Since there is no substance which may not be used as a medicine, the substances not spoken of here are to be assessed with reference to their qualities according to the opinion of the people in whose country they are found.

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१

अस्मिन् આ અન્નપાનના વિષયમાં इस अन्नपानके विषयमें, चरः દેશ અને ભક્ષ્ય देश और भक्ष्य, शरीरावयवाः શરીરના અવયવો शरीरके अवयव, स्वभावः સ્વભાવ स्वभाव, धातवः ધાતુઓ धातुएँ, क्रिया ક્રિયા क्रिया, लिङ्गम् સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસક स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक, प्रमाणम् પ્રમાણ प्रमाण, संस्कारः સંસ્કાર संस्कार, मात्रा च અને માત્રાની और मात्राकी, परीक्ष्यते પરીક્ષા કરવામાં આવે છે परीक्षा की जाती है ॥ ३३१ ॥

331. An animal's food and habitat, body-parts, constitution, body elements, activity, sex, size, mode of preparation and measure are herein explained.

प्राणिनां देश-भक्ष्य-विशेषेण गुरुलाघवम्—

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥३३३॥

३३१. चास्मिन्—चात्र (ज.)
३३३. सर्वे—प्रायः (ग.)

अनूप- આનૂપ आनूप, जल- જલ जल, आकाश- આકાશ आकाश, धन्व- અને જાંગલ और धन्व, आद्यः વગેરે દેશ आदि देश, भक्ष्यसंविधिः तथा ભક્ષ્ય तथा भक्ष्य, चरः એ ચર છે वह चर है, ये सत्त्वाः જે પ્રાણીઓ जो प्राणि, जलज- જલમાં જન્મેલાં जलज, आनूपजाः च एव અને આનૂપ દેશમાં જન્મેલાં और आनूपजन्य, जलानूपचराः च તેમજ જલચર અને આનૂપચર છે एवं जलचर तथा आनूपचर हैं, ये च અને જે પ્રાણીઓ और जो प्राणियों, गुरुभक्ष्याः ભારે ખોરાક ખાનારાં છે गुरु पदार्थ खाते हैं, ते सर्वे તે સર્વે वे सब, गुरवः પચવામાં ભારે गुरु, स्मृताः કહેવાય છે कहे गये हैं, धन्वजाः અને ધન્વદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં और धन्वदेशमें उत्पन्न हुए, धन्वचारिणः તેમજ ધન્વદેશમાં ફરનારાં एवं धन्वदेशमें विचरनेवाले, लघुभक्ष्याः तु અને હલકું ખાનારાં પ્રાણીઓ और लघु पदार्थोंको खानेवाले प्राणि, लघवः પચવામાં હલકાં કહેવાય છે पचनेमें लघु कहे गये हैं ॥ ३३२-३३३ ॥

332-333. Wet-land, water, sky, arid-land and the feed constitute an animal's habitat and food. Animals which are native to water and wet-land or eat heavy things, are all to be regarded as heavy. The light feeders are light, such as those native to arid-land and moving in arid-land.

शरीरावयवेषु गुरुलाघवम्—

शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।
सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः३३४
वृषणौ चर्म मेढ्रं च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गुदम् ।
मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥३३५॥

३३४. सक्थि... ...शिरः—सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोडशिरस्पदाम् (ग. च. भ.)
,, ततः शिरः—शिरस्पदम् (द.)
३३५. चर्म मेढ्रं—बस्तिमेढ्रं (प.)
,, श्रोणी वृक्कौ—श्रोणिवृक्कौ (च.)

यथा તથા तथा, सक्थि- સક્થિ सक्थि, शिरः- મસ્તક शिर, स्कन्ध- સ્કંધ स्कन्ध, आदयः વગેરે आदि, शरीरावयवाः શરીરના અવયવો છે शरीरके अवयव हैं, सक्थिमांसात् સક્થિના માંસથી सक्थिके मांससे, स्कन्धः સ્કન્ધ स्कन्ध, गुरुः ભારે છે भारी होता है, ततः તેનાથી स्कन्धसे, क्रोडः ક્રોડ क्रोड, ततः અને તેનાથી और क्रोडसे, शिरः મસ્તક ભારે છે शिर भारी है, यथास्वम् પોતપોતાના શરીરને અનુસરી જોતાં अपने अपने शरीरके अनुसार, मांसात् માંસથી मांसकी अपेक्षा, वृषणौ વૃષણ दोनों वृषण, चर्म ચર્મ चर्म, मेढ्रम् શિશ્ન मेढ्र, श्रोणी શ્રોણી श्रोणी, वृक्कौ બેઉ વૃક્ક दोनों वृक्क, यकृत् યકૃત્ यकृत्, गुदम् च ગુદા गुदा, मध्यम् મધ્ય દેહ मध्य देह, अस्थि च અને હાડકાં और अस्थि, गुरुतरम् વધારે ભારે अधिक भारी, विद्यात् જાણવાં जाने ॥ ३३४-३३५ ॥

334-335. The body-limbs are the thigh-bone, head, shoulder and others. The shoulder is heavier than the flesh of the thigh-bone. The chest is heavier than the shoulder and the head is heavier than the chest. The testes, skin, phallus, hips, kidneys, liver, rectum, trunk and bone-marrow are to be regarded as heavier than the flesh in the body of an animal.

स्वभाद् गुरुलाघवम्—

स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३६ ॥

मुद्गाः મગ मूंग, तथा તથા तथा, लावकपिञ्जलाः લાવાં અને કપિંજલ लाव और कपिञ्जल, स्वभावात् સ્વભાવથીજ स्वभावसे ही, लघवः હલકાં છે लघु हैं, माषाः અડદ उड़द, तथा તથા तथा, वराहमहिषाः સૂવર અને પાડા सूअर और भैंस, स्वभावात् સ્વભાવથીજ स्वभासे ही, गुरवः ભારે છે गुरु हैं ॥ ३३६ ॥

336. By nature green-gram is light; so, too, are quail and grey-partridge. Black-gram is by nature heavy and the fleshes of hog and buffalo too are likewise.

धातूनां गुरुलाघवम्—

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥३३७॥

शोणितादीनाम् રક્ત વગેરે रक्तादि, धातूनाम् ધાતુઓમાં धातुओंमें, यथोत्तरम् ઉત્તરોત્તર ધાતુને उत्तरोत्तर धातुको, गुरुम् વધારે ભારે अधिक गुरु, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए, ये જે जो, बहुक्रियाः બહુ કામ કરનાર अधिक क्रियाशील, प्राणिनः પ્રાણીઓ હોય છે होते हैं, अलसेभ्यः તેઓ આળસુ પ્રાણીઓથી वे आलसी प्राणियोंकी, विशिष्यन्ते હલકાપણામાં ચઢી જાય છે अपेक्षा लघु होते हैं ॥ ३३७ ॥

337. The blood and the other body-elements should be regarded as increasingly heavy in their due order. Creatures that are given to much activity are lighter than those that are lethargic.

स्त्रीपुंसभेदेन गुरुलाघवम्—

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३८ ॥

लिङ्गसामान्ये એકજ જાતનાં પ્રાણીઓમાં एक ही जातिके प्राणियोंमें, पुंसाम् નરનું नरका, गौरवम् ભારેપણું છે भारीपन है, स्त्रीणाम् तु અને સ્ત્રીનું और स्त्रीका, लाघवम् હલકાપણું છે हलकापन है, स्वजातौ પોતાની જાતમાં अपनी जातिमें, महाप्रमाणाः મોટા પ્રમાણવાળાં પ્રાણીઓ बड़े शरीरवाले प्राणि, गुरवः ગુરુ છે गुरु हैं, अन्यथा અને નાનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓ और छोटे शरीरवाले प्राणि, लघवः લઘુ હોય છે लघु होते हैं ॥ ३३८ ॥

338. Heaviness is the characteristic of the males in general, while lightness is the characteristic of females.

Those that are huge of size in each class are heavy and those that are otherwise are light.

संस्कारापेक्षं गुरुलाघवम्—

गुरूणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

संस्कारात् સંસ્કારથી संस्कारसे, **गुरूणाम्** ગુરુ પદાર્થોનું गुरु पदार्थोंका, **लाघवम्** હલકાપણું हलकापन, **सविपर्ययम् विद्यात्** તથા હલકા પદાર્થોનું ભારેપણું જાણવું तथा हलके पदार्थोंका भारीपन जानना चाहिए, **यथा च** જેમકે जैसे कि, **व्रीहेः** ભારે વ્રીહિધાન્યમાંથી भारी व्रीहिधान्यसे, **लाजाः** સંસ્કારથી બનાવેલી લાજા संस्कारद्वारा बनाई हुई लाजा, **स्युः** વ્રીહિધાન્યથી હલકી થાય છે व्रीहिधान्यसे हलकी होती है, **सक्तूनाम्** અને હલકા સાથવામાંથી और हलके सत्तूओंसे, **सिद्धपिण्डिकाः** સંસ્કારથી બનાવેલાં પિંડિયાં સાથવાથી ભારે થાય છે संस्कार द्वारा बनाई हुई पिण्डिकायें सत्तूओंसे भारी होती हैं ॥ ३३९ ॥

339. The heavy articles, it should be known, become light by preparation and the light ones become heavy just as rice becomes light when roasted and roasted corn flour becomes heavy when prepared into balls and cooked.

गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम्—

अल्पादाने गुरूणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरूणाम् ગુરુ પદાર્થોને गुरु पदार्थोंके, **अल्प-आदाने** થોડા ખાવામાં थोड़ा खानेमें, **लघूनाम् च** તેમજ લઘુ પદાર્થોને एवं लघु पदार्थोंके, **अति-सेवने** અધિક ખાવામાં अधिक खानेमें, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યનું द्रव्यका, **गुरु-लाघवे** જે ગુરુપણું કે લઘુપણું થાય છે તેમાં जो गुरुत्व वा लघुत्व होता है उसमें, **मात्रा** માત્રાને જ मात्राको ही, **कारणम्** કારણ कारण, **उद्दिष्टम्** કહ્યું છે कहा है ॥ ३४० ॥

340. The proper measure of heavy and light articles of diet has been described as intake of heavy articles in small measure and of light ones in a large measure.

गुरूणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

गुरूणाम् ગુરુ પદાર્થો गुरु पदार्थोंका, **अल्पम्** થોડા પ્રમાણમાં थोड़ा, **आदेयम्** ખાવા सेवन करना चाहिए, **लघूनाम्** અને લઘુ પદાર્થો लघु द्रव्योंका, **तृप्तिः** તૃપ્તિપર્યંત तृप्तिपर्यंत, **इष्यते** ખાવા જોઈએ सेवन करना चाहिए, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **मात्राम्** માત્રાની मात्राकी, **अपेक्षन्ते** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा करते हैं, **मात्रा च** અને માત્રા और मात्रा, **अग्निम्** અગ્નિની अग्निकी, **अपेक्षते** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा करती है ॥ ३४१ ॥

341. Hence heavy articles should be taken in small measure and light ones to full satisfaction. Articles of diet should be taken in proper measure and the proper measure should be in accordance with the strength of gastric fire.

मात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्—

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्ज्वलति व्येति चान्यथा ॥ ३४२ ॥

बलम् બળ बल, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य, **आयुः च** આયુષ્ય आयु, **प्राणाः च** અને પ્રાણ और प्राण, **अग्नौ** અગ્નિને ये अग्निके, **प्रतिष्ठिताः** આશ્રયે રહેલા છે आश्रित हैं, **अग्निः च** અને અગ્નિ और अग्नि, **अन्नपान-इन्धनैः** અન્નપાનરૂપ બળતણથી अन्नपानरूप

३३९. सिद्धपिण्डिकाः—सिद्धपिण्डकाः (घ.)

३४१. मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते—मात्रामपेक्षते द्रव्यम् (च. थ.)

३४२. ज्वलति व्येति चान्यथा—दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा (क. ग. घ. च. थ. ब.)

इन्धनसे, ज्वलति પ્રદીપ્ત રહે છે जलती रहती है; अन्यथा च અને ન મળવાથી और इसके न मिलनेसे, व्येति ક્ષીણ થાય છે बुझ जाती है ॥ ३४२ ॥

342. Strength, health, longevity and the vital breath are dependent on the state of the gastric fire, and the gastric fire burns, fed by the fuel of food and drink, or dwindles when deprived of them.

गुरुलाघवचिन्ता यैः कार्या यैश्च न कार्या—

गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ३४३

प्रायेण ઘણું કરીને प्रायः करके, अल्पबलान् અલ્પ બળવાળા अल्प बलवाले, मन्दक्रियान् ધીમું કામ કરનાર मन्दक्रियाशील, अनारोग्यान् આરોગ્યરહિત रोगी, सुकुमारान् કોમળતાવાળા सुकुमार, सुखोचितान् प्रति અને સુખના અભ્યાસીઓ માટે तथा आरामकी जिन्दगी बितानेवालोंके लिए, इयम् આ इस, गुरुलाघव- ગુરુ અને લઘુનો गुरु और लघुका, चिन्ता વિચાર છે विचार है ॥ ३४३ ॥

343. This consideration of heavy and light articles is with reference to those that are generally weak, indolent, unhealthy, delicate of health and given to luxury.

दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥३४४॥

ये જે जिन, नराः મનુષ્યો मनुष्योंकी, दीप्ताग्नयः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા अग्नि दीप्त है, खर-आहाराः કઠોર પદાર્થ ખાનારા जो कठिन भोजन करनेवाले हैं, कर्म-नित्याः નિત્ય કામ કરનાર परिश्रमी हैं, महोदराः અને મોટાં પેટવાળા છે और विशाल उदरवाले हैं, तान् તેઓની उनके, प्रति બાબતમાં विषयमें, गुरुलाघवम् ગુરુતા અને લઘુતા गुरुलघुका भाव, अवश्यम् અવશ્ય अवश्य, न चिन्त्यम् વિચાર કરવા યોગ્ય નથી विचारणीय नहीं है ॥ ३४४ ॥

344. With reference to those whose digestive fire is inflamed, who are accustomed to hard articles of diet, who are given to constant labour and have huge capacity for the consumption of food, the consideration of heavy and light qualities of things is not necessary.

हितान्नपानसेवायाः फलम्—

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥३४५॥

ना પુરુષે पुरुषको, मात्राकालौ માત્રા અને કાળનો मात्रा एवं कालका, विचारयन् વિચાર કરી विचार करते हुए, समाहितः સાવધાન થઈ सावधान होकर, अन्तरग्निम् જઠરાગ્નિમાં अन्तरग्निमें, हिताभिः હિતકર हितकर, अन्नपान- અન્નપાનરૂપ अन्नपानरूप, समिद्भिः સમિધવડે समिधाओंसे, नित्यम् નિત્ય नित्य, जुहुयात् હોમ કરવો જોઈએ हवन करना चाहिए ॥ ३४५ ॥

345. The self-controlled man should always feed his gastric fire with the fuel of wholesome food and drink, mindful of the consideration of measure and time.

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः ।
दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥३४६॥
नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्म्यज्ञं पानभोजने ।
भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥३४७॥

आहिताग्निः સાત્મ્યથી અગ્નિને વ્યવસ્થિત ટકાવી રાખનાર सात्म्यसे व्यवस्थायुक्त अग्निवाला, यः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, अन्तरग्नौ અંદરના અગ્નિમાં अन्तरग्निमें, सदा હંમેશાં सदा, पथ्यानि પથ્ય પદાર્થો पथ्य वस्तुओंसे,

३४३. प्रायेणाल्पबलान्–प्रायेणाल्पधनान् (प.)
,, मन्दक्रियाननारोग्यान्–मन्दक्रियानलारोग्यान् (क.)
,, ,, –मन्दकर्मानलारोग्यान् (ग. च.)

३४६. जपति–वजति (ग.)

जुहोति હોમે છે हवन करता है, दिवसे दिवसे રોજ રોજ प्रतिदिन, ब्रह्म ઓંકાર આદિમંત્રનો ओंकार आदि मंत्रका, जपति જપ કરે છે जप करता है, अथ ददाति च અને દાન દેછે और दान करता है, निःश्रेयसे તે કલ્યાણ માટે कल्याणके लिए, युक्तम् લાગેલા लगे, पानभोजने અને પીવા તથા ખાવામાં और खानपानमें, सात्म्यज्ञम् સાત્મ્યને જાણનાર सात्म्यको समझनेवाले, नर પુરુષને उस मनुष्यको, अन्तरात् ખાસ કારણ विशेष कारणके, ऋते વગર बिना, भाविनः ભવિષ્યમાં થનારા भविष्यमें होनेवाले, केचित् કોઈ कोई, अपि પણ भी, आमयाः રોગ रोग, न भजन्ते થતા નથી नहीं होते ॥ ३४६-३४७॥

346-347. The man whose gastric fire is well tended, who feeds it duly with wholesome diet, who is given to daily meditation, charity and the pursuit of spiritual salvation, and who takes food and drinks that are homologatory to him, will not fall victim to diseases even in his succeeding birth except for special reasons.

षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ॥३४८॥

हितभोजनः હિતકર ભોજન કરનાર हितभोजन करनेवाला, जितात्मा જિતેન્દ્રિય जितेन्द्रिय, जन्तुः પુરુષ पुरुष, सताम् સત્પુરુષોનું साधु जनोंसे, संमतः સંમાન પામી पूजित, अनातुरः તેમજ નીરોગી બનીને एवं नीरोगी होकर, रात्रीणाम् षट्त्रिंशतम् છત્રીસ હજાર રાત્રિઓ અર્થાત્ સો વર્ષ સુધી छत्तीस हजार रात्रियों अर्थात् सौ वर्षतक, जीवति જીવે છે जीता है ॥ ३४८॥

348. The disciplined man that practises wholesome diet lives for a period of 36000 nights (hundred years), blessed by good men and free from disease.

अन्नप्रशंसा—

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।
वर्णः प्रसादः सौस्वर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥३४९॥
तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

अन्नम् અન્ન अन्न, प्राणभृताम् પ્રાણધારીઓના प्राणधारियोंके लिए, प्राणाः પ્રાણ છે प्राणरूप है, अन्नम् અન્ન તરફ अन्नके पीछे, लोकः લોક संसार, अभिधावति દોડે છે दोड़ता है, वर्णः વર્ણ वर्ण, प्रसादः પ્રસન્નતા प्रसन्नता, सौस्वर्यम् સુંદર સ્વર उत्तम स्वर, जीवितम् જીવિત जीवन, प्रतिभा પ્રતિભા प्रतिभा, सुखम् સુખ सुख, तुष्टिः સંતોષ तुष्टि, पुष्टिः પુષ્ટિ पुष्टि, बलम् બલ बल, मेधा અને મેધા और मेधा, सर्वम् એ સર્વ ये सब, अन्ने અન્નમાં अन्नमें, प्रतिष्ठितम् રહેલ છે आश्रित हैं ॥ ३४९½ ॥

349-349½. The life of all living things is food and all the world seeks food. Complexion, clarity, good voice, long life, understanding, happiness, satisfaction, growth, strength and intelligence are all established in food.

लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥३५०॥
कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ।

वृत्तौ વૃત્તિ માટે जीवननिर्वाहके लिए, यत् જે जो, लौकिकम् વ્યાવહારિક કર્મ लौकिक कर्म, स्वर्गतौ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે स्वर्गकी प्राप्तिके लिए, यत् च જે जो, वैदिकम् વૈદિક કર્મ वैदिक कर्म, अपवर्गे અને મોક્ષને માટે और मोक्षके लिए, यत् च જે जो, कर्म કર્મ कर्म, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् च अपि તે બધું वे सब, अन्ने અન્ન ઉપરજ अन्नमें ही, प्रतिष्ठितम् આધાર રાખે છે आश्रित हैं ॥ ३५०½ ॥

350. Whatever is beneficial for worldy happiness, whatever pertains to the vedic sacrifices leading to heaven and whatever action leads to

३४८. षट्त्रिंशतं—षट्त्रिंशच्च (ग. च,)

३४९. सौस्वर्यं—ऐश्वर्यं (ग.)
३५०. स्वर्गतौ—सद्वृत्तं (द.)

spiritual salvation is said to be established in food.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साग्र्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥३५१॥
सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।
अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥३५२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, अन्नपानगुणाः અન્નપાનના ગુણો अन्नपानके गुण, निश्चिताः અને નક્કી કરેલા और निश्चित, साग्र्याः પ્રધાન દ્રવ્યોવાળા प्रधान द्रव्योंवाले, द्वादश બાર बारह, वर्गाः વર્ગ वर्ग, सगुणानि ગુણસહિત गुणोंके साथ, अनुपानानि અનુપાનો अनुपान, गुरु-लाघव ગુરુતા અને લઘુતાનો गुरु और लघुको, संग्रहः સંગ્રહ संग्रह, विशेषतः ખાસ કરીને विशिष्टतासे, परीक्ष्यम् પરીક્ષા કરવામાં આવેલા ગુણો परीक्षाके विषयभूत गुण, तत् તે સઘળું वे सब, अन्नपानविधौ આ 'અન્નપાનવિધિ' અધ્યાયમાં इस 'अन्नपान-विधि' अध्यायमें, उक्तम् કહી દેખાડયું છે कहे गये हैं ॥ ३५१-३५२ ॥

Here is the recapitulatory verse.

351-352. The characteristics of eats and drinks, the twelve classifications of articles of diet together with the foremost of them, the post-prandial drinks with their characteristics and the statement in brief regarding heaviness and lightness of the articles of diet, have all been described in this chapter on diet and dietetics. This subject is worthy of special study.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, अन्नपानविधिः 'અન્નપાનવિધિ' 'अन्नपानविधि', नाम નામનો नामका, सप्तविंशः સતાવીસમો सताईसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled "The Regimen of Diet and Dietetics" is completed.

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય अध्याय अट्ठाईसवाँ

Chapter XXVIII

विविधाशितपीतीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, विविधाशितपीतीयम् 'વિવિધાશિતપીતીય' નામના 'विविधाशितपीतीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The various kinds of foods and drinks".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

३५१. निश्चिताः—दर्शिताः (च.)

३५२. तत परीक्ष्यम्—तत्परीक्ष्य (च. व.)

१. अशितपीतीयम्—अशितपानीयम् (ग.)

अशितपीतादीनां फलम्, धातव एव धातूनामाहारः —

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति शरीरधातूनूर्जयति च। धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥३॥

जन्तोः પ્રાણીને मनुष्यके, **हितम्** હિતકર हितकारी, **विविधम्** વિવિધપ્રકારનું नाना प्रकारका, **अशितम्** ખાધેલું ભોજ્ય चावलादि भोज्य, **पीतम्** પીધેલું पेय दुग्धादि, **लीढम्** ચાટેલું चटनीआदि लेह, **खादितम्** જમેલું અને भक्ष्य और लड्डूआदि भक्ष्य, **अन्तरग्नि-** અંતરના અગ્નિથી जठराग्निसे, **संधुक्षित-** પ્રદીપ્ત प्रदीप्त, **बलेन** બળવાળી बलशाली, **यथास्वेन** પોતપોતાની अपनी अपनी, **ऊष्मणा** ગરમીથી गरमीसे, **सम्यक्** સરખી રીતે अच्छी प्रकार, **विपच्यमानम्** વિપાક પામતાં पकता हुआ, **कालवत्** કાળની પેઠે कालके समान, **अनवस्थित-** અવિશ્રાંતપણે अविश्रान्त गतिसे, **सर्वधातुपाकम्** સર્વ ધાતુઓના પાક જેમાં થયા કરે છે એવા सब धातुओंका पाक जिसमें होता रहता है, **अनुपहत-** હાનિરહિત છે हानिरहित है, **सर्वधातूष्म-** સર્વ ધાતુઓની ગરમી सब धातुओंकी गरमी, **मारुतस्रोतः** તથા વાયુ અને સ્રોતો જેમાં એવા एवं वायु और स्रोतवाले, **केवलम्** આખા संपूर्ण, **शरीरम्** શરીરને शरीरमें, **उपचय-** પુષ્ટિ वृद्धि, **बल-** બલ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **सुख-** સુખ सुख, **आयुषा** અને આયુષ્યથી और आयुसे, **योजयति** યુક્ત કરે છે युक्त करता है, **शरीरधातून्** અને શરીરના ધાતુઓને एवं शरीरकी धातुओंका, **ऊर्जयति च** પોષે છે पोषण करता है, **हि** કારણકે क्योंकि, **धात्वाहाराः** ધાતુઓનો આહાર કરીને धातुओंका आहार करती हुई, **धातवः** ધાતુઓ धातुएं, **प्रकृतिम्** સમ અવસ્થામાં अपनी प्रकृतिमें, **अनुवर्तन्ते** રહે છે बनी रहती हैं ॥ ३ ॥

3. The various kinds of wholesome nourishment taken by man viz., eatables, drinks, electuaries and masticables, on being well-digested by the heat of the particular body-element concerned, whose strength is kept active by the (inner) gastric fire, imbue the entire body wherein the metabolic processes of all the body-elements are constantly going on like the process of time and wherein the circulation of the body-elements and the body-channels is unimpeded—with growth, strength, complexion, happiness and life as well as replenish the body-elements. It is by being nourished with corresponding elements that the body-elements are able to maintain the body in the normal condition.

आहारस्य परिणामः —

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते। किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चावयवाः पुष्यन्ति।

तत्र તેમાં इनमें, **आहारप्रसादाख्यः** આહારનો પ્રસાદ કહેવાતો आहारसे प्रसादभागरूप, **रसः** રસ रस, **मलाख्यम्** અને મલ કહેવાતો और मलरूप, **किट्टम् च** કિટ્ટ किट्ट, **अभिनिर्वर्तते** બને છે बनता है, **किट्टात्** કિટ્ટથી किट्टसे, **स्वेद-मूत्र-** પરસેવો-મૂત્ર स्वेद-मूत्र, **पुरीष-** મળ मल, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्माणः** કફ कफ, **कर्ण-** કાન कान, **अक्षि-** આંખ आँख, **नासिका-** નાક नासिका, **आस्य-** મુખ मुख, **लोमकूप-** રોમકૂપ लोमकूप, **प्रजननमलाः** તથા જનનેન્દ્રિયના મળ तथा जननेन्द्रियके मल, **केश-** અને વાળ एवं केश, **श्मश्रु-** દાઢીમૂછ श्मश्रु, **लोम-** રુંવાડાં लोम, **नख-** નખ नख, **आदयः** વગેરે आदि, **अवयवाः च** અવયવો अवयव, **पुष्यन्ति** પોષણ પામે છે पुष्ट होते हैं;

३. शरीरधातूनूर्जयति—शरीरधातनर्जयति अपि दूषयति (प.)

४. तत्रा... ....निर्वर्तते। —तत्राहारः प्रसादाख्यं रसं किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तयति।

,, नासिकास्य—नासास्य (च.)

4-(1). From the food ingested, there are formed assimilable nutrition-fluid called the essential fluid and the excretory matter called the waste product. From this waste part are produced and fed sweat, urine, feces, the three excretory humors vata, pitta and kapha, the excretions of the ear, eye, nose, mouth, hair-follicles and generative organs as well as the hairs of the head and beard, hairs of the body, nails etc.

आहाररसस्य कार्यम्—

पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धपिच्छादयश्चावयवाः ।

आहार-रसात् આહારના રસમાંથી आहाररससे, **तु** વળી तो, **रस-** રસ रस, **रुधिर-** રક્ત रक्त, **मांस-** માંસ मांस, **मेदः-** મેદ मेद, **अस्थि-** હાડકાં अस्थि, **मज्ज-** મજ્જા मज्जा, **शुक्र-** વીર્ય शुक्र, **ओजांसि** અને ઓજસ ओज, **धातुप्रसाद-** ધાતુ તથા પ્રસાદ एवं धातुप्रसाद, **संज्ञकानि** કહેવાતા संज्ञक, **पञ्च** પાંચે ય पांचों, **इन्द्रियद्रव्याणि** ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યો અર્થાત્ પાંચ મહાભૂત इन्द्रियोंके द्रव्य अर्थात् पञ्च महाभूत, **शरीर-सन्धि-** શરીરના સાંધા तथा शरीरकी सन्धियां, **बन्ध-** બંધન અર્થાત્ કંડરા સ્નાયુ વગેરે अर्थात् कण्डरा स्नायु आदि बन्धन, **पिच्छा-** તથા પિચ્છા और पिच्छा, **आदयः च** વગેરે आदि, **अवयवाः** અવયવો अवयव, **पुष्यन्ति** પોષણ પામે છે पुष्ट होते हैं;

4-(2). But from the essential fluid of food are produced and fed the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and the vital essence, the material of the five sensory organs known as the essence of the body-elements, as also such parts as body-joints, ligaments, mucin etc.

ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथावयःशरीरम् ।

मलाख्याः મલ નામના मल नामके, **प्रसादाख्याः च** અને પ્રસાદ નામના और प्रसाद नामके, **ते** તે वे, **सर्वे एव** સર્વેય सब, **धातवः** ધાતુઓ धातु, **रसमलाभ्यां** રસ અને મળથી रस और मलसे, **पुष्यन्तः** પોષણ પામતાં निरंतर पुष्ट होते हुए, **यथावयःशरीरम्** વય અને શરીર અનુસાર वय और शरीरके अनुसार, **स्वम् मानम्** પોતાના પ્રમાણને अपने प्रमाणको, **अनुवर्तन्ते** સ્થિર રાખે છે अनुसरण करते हैं;

4-(3). All these body elements, both those known as effete products and those known as essential products being formed by the effete and the essential parts of body-juices according to the size and age of the body, maintain their normal proportions.

रसमलयोः कार्यम्—

एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतः ।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, **स्वप्रमाण-** પોતાના પ્રમાણમાં अपने प्रमाणमें, **अवस्थितौ** રહેલા रहते हुए, **रसमलौ** રસ અને મલ रस और मल, **समधातोः** સ્વસ્થ મનુષ્યના स्वस्थ मनुष्यके, **आश्रयस्य** શરીરનું शरीरके, **धातुसाम्यम्** ધાતુસામ્ય धातुसाम्यको, **अनुवर्तयतः** ટકાવી રાખે છે बनाये रखते हैं;

4-(4). In this way the essential and the waste fluids retaining their proper proportions keep up the balance of the elements in the normally constituted body which is their resort.

निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किट्टं च मलानामेवमेव ।

४. अनुवर्तयतः—अभिसंवर्धयतः (प.)
,, क्षीणवृद्धानां—क्षीणाभिवृद्धानां (प.)

रसः આહારરસ आहाररस, **आहारमूलाभ्याम्** આહાર છે મૂલ જેઓનું એવાં आहारमूलक, **वृद्धिक्षयाभ्याम्** વૃદ્ધિ અને ક્ષયવડે वृद्धि एवं क्षयद्वारा, **निमित्ततः तु** કોઈ કારણને લઈને किसी कारणसे, **क्षीणवृद्धानाम्** ઘટ-વધ થયેલા क्षीण या बढ़ी हुई, **प्रसाद-** પ્રસાદ प्रसाद, **आख्यानाम्** નામની संज्ञक, **धातूनाम्** ધાતુઓના धातुओंकी, **साम्यम्** સામ્યને समानताको, **आरोग्याय** આરોગ્ય આપવા માટે आरोग्यताके लिए, **उत्पादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **किट्टम् च** કિટ્ટ પણ किट्ट भी, **मलानाम्** સ્વેદ વગેરે મળોની स्वेद आदि मलोंकी, **एवम् एव** એ જ પ્રમાણે સમાનતા કરે છે इसी प्रकार समानता करता है;

4-(5). When for some reason the body-elements belonging to the essential category have suffered decrease or increase, then the essential nutrient fluid by undergoing the required increase or decrease as the result of the food ingested, restores the balance of this group of elements, thus making for health. The waste-fluid operates in the same manner on the body-elements belonging to the "waste" category.

स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ॥ ४ ॥

स्वमान- પોતાના પ્રમાણુથી अपने प्रमाणसे, **अतिरिक्ताः** વધી ગયેલા बढ़े हुए, **पुनः** વળી फिर, **उत्सर्गिणः** બહાર નીકળનારા बाहिर निकलने योग्य, **मलाः** મળો मल, **शीतोष्ण-** શીત ઉષ્ણ વગેરેથી शीत उष्णादि, **पर्यायगुणैः च** વિપરીત ગુણોવડે विपरीत गुणोंसे, **उपचर्यमाणाः** ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં चिकित्सा करनेपर, **शरीरधातु-** શરીરના ધાતુઓનું शरीरकी धातुओंको, **साम्यकराः** સામ્ય કરનારા समान करने वाले, **समुपलभ्यन्ते** જણાય છે देखे जाते हैं ॥ ४ ॥

४. पर्याय -पर्येष (क. ध. छ. ज.)

4. When the waste-elements in the body have exceeded their normal proportions and require to be depleted, then being treated by the opposite qualities of cold or heat etc., they are found to return to normal, thus restoring the body balance.

शरीरस्य व्याधीनां च अशितलीढादिप्रभवत्वम्—

तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययनमुखानि । तानि यथाविभागेन यथास्वं धातूनापूरयन्ति ।

तेषां તે इन, **मल-** મલ मल, **प्रसाद-** અને પ્રસાદ एवं प्रसाद, **आख्यानाम्** નામના नामकी, **धातूनाम्** ધાતુઓના धातुओंके, **अयनमुखानि** જવાના માર્ગો जानेके मार्ग, **तु** તો तो, **स्रोतांसि** સ્રોત છે स्रोत हैं, **तानि** તેઓ ये, **यथाविभागेन** વિભાગ અનુસાર विभागके अनुसार, **यथास्वम्** પોતપોતાના अपनी अपनी, **धातून्** ધાતુઓને धातुओंका, **आपूरयन्ति** પૂર્ણ કર્યા કરે છે पोषण करते हैं ।

5-(1). Of these body-elements known as essential and waste products the body-channels constitute the means of passage. These channels feed the various body-elements in the requisite measure and with the appropriate constituents.

एवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम् । अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिञ् शरीरे व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इदम्** આ यह, **शरीरम्** શરીર शरीर, **अशित-** ખાધેલ अशित, **पीत-** પીધેલ पीत, **लीढ-** ચાટેલ लीढ, **खादित-** અને જમેલ પદાર્થોથી और खादित भक्ष्योंसे, **प्रभवम्** ઉત્પન્ન થયું છે बना है, **अशित-** ખાધેલ अशित, **पीत-** પીધેલ पीत, **लीढ-** ચાટેલ लीढ, **खादित-** અને જમેલ પદાર્થોથી और खादित

भक्ष्योंसे, प्रभवाः ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, व्याधयः વ્યાધિઓ रोगों, अस्मिन् આ इस, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, भवन्ति થાય છે पैदा होते हैं, अत्र અહીં इस लिए यहां, हिताहित- હિતકર અને અહિતકર આહારના हितकर और अहितकर आहारके, उपयोगविशेषाः ઉપયોગના ભેદો उपयोगके भेद, तु તો तो, शुभाशुभ- શુભ અને અશુભ शुभ और अशुभ, विशेषकराः ભેદ કરનારા भेदजनक, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ ५ ॥

5. In this manner, this body is the result of nourishment ingested in the four-fold manner—eaten, drunk, licked-up and masticated, and similarly the diseases that afflict this body are equally the result of food that is eaten, drunk, licked up and masticated. It is the distinction between the use of wholesome diet and that of unwholesome diet that is responsible for the distinction between health and disease in the body.

अत्राग्निवेशस्य प्रश्नः --

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— दृश्यन्ते हि भगवन्! हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यातम्;

एवंवादिनम् એ પ્રમાણે કહેતા इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् ભગવન્ भगवन्, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् ભગવન્ भगवन्, हितसमाख्यातम् હિતકર કહેવાતા हितकर कहे जानेवाले, अपि પણ भी, आहारम् આહારનો आहारका, उपयुञ्जानाः ઉપયોગ કરતા મનુષ્યો उपयोग करते हुए मनुष्य, व्याधिमन्तः च રોગી रोगी, अगदाः च અને નીરોગ और नीरोग, दृश्यन्ते જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं, तथा एव ते પ્રમાણે જ उसी प्रकार ही, अहितसमाख्यातम् અહિત કહેવાતા આહારનો ઉપયોગ કરનારા રોગી અને નીરોગ જોવામાં આવે છે अहित कहे जानेवाले आहारका उपयोग करते हुए भी रोगी और नीरोग देखे जाते हैं;

6-(1). The worshipful Atreya having thus observed, Agnivesa said to him, 'But O Worshipful One, we see that among those who make use of what is called the wholesome diet, there are the diseased and the healthy alike; so also among those who make use of what is called the unwholesome diet.

एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ६ ॥

एवम् दृष्टे આમ જોવામાં આવતાં ऐसा देखे जाने पर, हिताहित- હિતકર અને અહિતકર આહારના हितकर और अहितकर आहारके, उपयोग- विशेषात्मकम् ઉપયોગના ભેદવાળો उपयोगकी भिन्नताका, शुभाशुभ-विशेषम् શુભ અને અશુભનો ભેદ शुभ और अशुभका भेद, कथम् કેવી રીતે किस प्रकारसे, उपलभामहे इति જાણીએ जानें ॥ ६ ॥

6. Such being our observation how can we conclude that the difference of health and disease proceeds from the difference of wholesome and unwholesome dietary observance ?'

अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमत्त्वे हेतुः—

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश! तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति, सन्ति ह्यृतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्म्या इति।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને अग्निवेशको, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश

७. जायन्ते—हि जायेरन् (ग. च.)

हे अग्निवेश! हे अग्निवेश!, **हिताहार-** હિતકર આહાર हित आहारको, **उपयोगिनाम्** કરનારાઓને सेवन करनेवालोंमें, **तन्निमित्ताः** તે કારણથી हित आहारके उपयोगसे, **व्याधयः** રોગો रोग, **न जायन्ते** થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, **केवलम्** કેવળ केवल, **हिताहार-** હિતકર આહારના हितकर आहारके, **उपयोगात् एव** ઉપયોગથી જ उपयोगसे ही, **सर्वव्याधिभयम्** સર્વ રોગોનો ભય सब व्याधियोंका भय, **अतिक्रान्तम्** ટાળી શકાતો दूर, **न भवति** નથી नहीं होता, **हि** કારણકે क्योंकि, **अहिताहार-** અહિતકર આહારના अहित आहारके, **उपयोगात्** ઉપયોગ उपयोगके, **ऋते** સિવાય सिवा, **अपि** પણ भी, **अन्याः** બીજાં अन्य भी, **रोगप्रकृतयः** રોગનાં કારણો रोगके कारण, **सन्ति** છે हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **कालविपर्ययः** કાળની વિપરીતતા कालविपर्यय, **प्रज्ञापराधः** પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, **असात्म्याः** અને અસાત્મ્ય असात्म्य, **शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः च इति** શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગંધ शब्द-स्पर्श-रूप-रस और गन्ध;

7-(1). The worshipful Atreya answered, " O Agnivesa, among those who observe a wholesome diet no diseases arise which may be ascribed to such observance; but at the same time by the use of wholesome diet alone, all fear of diseases is not obviated since there are disease-inducing factors other than the use of the unwholesome diet. These are–seasonal abnormality, volitional transgression and the non-homologatory contact of sound, touch, sight, taste and smell.

ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेनोपपादयन्ति; तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः ।

ताः च ते ये, रोग-प्रकृतयः રોગનાં કારણો रोगके कारण, **रसान्** રસોનો रसोंका, **सम्यक्** સરખી રીતે सम्यक्, **उपयुञ्जानम्** ઉપયોગ કરનાર उपयोग करते हुए, **अपि पुरुषम्** પુરુષમાં પણ पुरुषमें भी, **अशुभेन** વ્યાધિ रोग, **उपपादयन्ति** કરે છે उत्पन्न कर देते हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **हिताहार-** હિતકર આહારનો हित आहारके, **उपयोगिनः** ઉપયોગ કરનારા उपयोग करनेवाले, **अपि** પણ भी, **व्याधिमन्तः** રોગી रोगी, **दृश्यन्ते** દેખાય છે देखे जाते हैं;

7-(2). These three pathogenic factors serve to bring down disease even on a person who avails himself of nutrition in the right manner. Hence is it that even among the ranks of wholesome eaters there are persons afflicted with disease.

अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्यदर्शने हेतुः—

अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते ।

अहिताहार- અહિતકર આહારનો अहित आहारका, **उपयोगिनाम्** ઉપયોગ કરનારાઓનો सेवन करने वालोंमें, **पुनः** વળી फिर, **अपचारः** અપચાર अपथ्य, **कारणतः** કારણને લીધે कारणसे, **सद्यः** તરત तुरंत, **दोषवान्** રોગને ઉત્પન્ન કરનાર रोगोत्पादक, **न भवति** થતો નથી नहीं होता, **हि** કારણકે क्योंकि, **सर्वाणि** સર્વ सब, **अपथ्यानि** અપથ્યો अपथ्य, **तुल्यदोषाणि** સમાન દોષવાળાં तुल्य दोषवाले, **न** હોતાં નથી नहीं होते, **सर्वे च** અને સર્વ और सब, **दोषाः** દોષો दोष, **तुल्यबलाः** સમાન બળવાળા तुल्य बलवाले, **न** હોતા નથી नहीं होते, **सर्वाणि** અને સર્વ और सब, **शरीराणि च** શરીરો शरीर, **व्याधिक्षमत्वे**

७. ताश्च–इत्येताः (ग.)
,, अशुभेनो°–अशुभेन व्याधिनो° (क. छ. द.)

७. कारणतः–कारणविशेषतः (घ. च. भ.)
,, व्याधिक्षमत्वे–व्याधिक्षमित्वे (ज. व.)

વ્યાધિને સહન કરનારપણામાં रोगोंको सहनेमें, **समर्थानि** સમર્થ समर्थ, **न भवन्ति** હોતાં નથી नहीं होते, **हि तत् एव** કારણ કે તે જ क्योंकि यही, **अपथ्यम्** અપથ્ય अपथ्य, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **संयोग-** સંયોગ संयोग, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **प्रमाण-** તથા પ્રમાણના और मात्राके, **अतियोगात्** અતિયોગથી अतियोगसे, **भूयस्तरम्** અતિ અધિક अत्यधिक, **अपथ्यम्** અપથ્ય अपथ्य, **संपद्यते** બની જાય છે बन जाता है;

7-(3). Similarly if among the unwholesome eaters the dietetic offences do not produce immediate ill-consequences, it is on account of certain other factors. Fot not all dietetic errors are equally generative of morbidity, nor is all morbidity of equal intensity, nor yet again, are all constitutions (equally) capable of resisting disease. Thus for instance, the same dietetic indiscretion when linked to aggravating factors of clime, season, combination, potency and dosage, becomes a much more serious offence.

स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च संपद्यते ।

स एव दोषः તે જ દોષ यही दोष, **संसृष्टयोनिः** ઘણાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો बहुतसे कारणोंसे उत्पन्न, **विरुद्धोपक्रमः** વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળો विरुद्ध चिकित्सावाला, **गम्भीरानुगतः** ગંભીર ધાતુઓમાં પહોંચી ગયેલો गंभीर धातुओंमें प्रविष्ट, **चिरस्थितः** લાંબા કાળથી સ્થિર થયેલો चिरस्थायी, **प्राणायतन-** શંખ વગેરે પ્રાણાયતનમાં शंखादि प्राणायतनोंमें, **समुत्थः** ઉત્પન્ન થયેલો उत्पन्न, **मर्मोपघाती** અને મર્મસ્થાનને હાનિ કરનાર હોય તો और मर्मको हानि पहुंचानेवाला हो तो, **कष्टतमः** અતિશય કષ્ટસાધ્ય कष्टतम, **क्षिप्रकारितमः च** અને શીઘ્ર મૃત્યુકારક और अत्यन्त शीघ्रकारी, **संपद्यते** બને છે हो जाता है;

7-(4). Similarly, the same morbidity if arising from a multiplicity of factors, if entailing mutually contradictory processes, if deep-seated, if long-standing, if sprung from one of the (ten) resorts of life, or if affecting a vital part, becomes the more formidable or the more fulminating.

अव्याधिसहशरीरस्य लक्षणम्, व्याधिसहशरीरस्य लक्षणम्—

शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि च भवन्त्यव्याधिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि ।

अतिस्थूलानि અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, **अतिकृशानि** અતિકૃશ अतिकृश, **अनिविष्ट-** શિથિલ शिथिल, **मांस-शोणित- अस्थीनि** માંસ-રક્ત-હાડકાંવાળાં मांस- शोणित और अस्थिवाले, **दुर्बलानि** દુર્બળ दुर्बल, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **आहार-** આહારથી आहारसे, **उपचितानि** પોષાયેલાં पुष्ट, **अल्पाहाराणि** અલ્પ આહારવાળાં अल्प आहार करनेवाले, **अल्पसत्त्वानि च** અને અલ્પ સત્ત્વવાળાં और अल्प सत्त्ववाले, **शरीराणि** શરીર शरीर, **अव्याधिसहानि च** વ્યાધિને સહન નહિ કરનારાં व्याधिको सहन नहीं करनेवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **विपरीतानि** એથી વિપરીત લક્ષણોવાળાં **शरीर** इनसे विपरीत लक्षणोंवाले शरीर, **पुनः** વળી फिर, **व्याधिसहानि** વ્યાધિને સહન કરનારાં થાય છે रोगोंको सहन करनेवाले होते हैं;

7-(5). Constitutions that are very corpulent or very emaciated or composed of ill-formed flesh, blood and bone or debilitated, or nourished on unwholesome diet, or of persons given to spare diet, or of feeble-minded

७. कष्टतमः—भूयान् कष्टतमः (ख. ग. घ. त. श.)

७. शोणितास्थीनि—शोणितादीनि (झ.)

persons, are incapable of resisting disease. Constitutions of a contrary description are conversely capable of resisting disease.

व्याधीनां मृदुदारुणत्वादौ हेतुः —

एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यग्निवेश ! ७

एभ्यः આ इन, **अपथ्य-** અપથ્ય अपथ्य, **आहार-** આહાર आहार, **दोष-** દોષ दोष, **शरीरविशेषेभ्यः च एव** અને શરીરના ભેદોથી और शरीरकी भिन्नतासे. **मृदवः** મૃદુ मृदु, **दारुणाः** ભયંકર दारुण, **क्षिप्रसमुत्थाः** તરત ઉત્પન્ન થનાર शीघ्र उत्पन्न होनेवाले, **चिरकारिणः** અને લાંબે વખતે વિકારને ઉત્પન્ન કરનારા और देरसे विकारको उत्पन्न करनेवाले, **व्याधयः** રોગો रोग, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **अग्निवेश !** હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, **स्थानविशेषे** ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને भिन्न भिन्न स्थानमें, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામેલા प्रकोपको प्राप्त हुए, **ते एव** એ જ वे ही, **वातपित्तश्लेष्माणः** વાત, પિત્ત તથા કફ वात, पित्त तथा कफ, **व्याधिविशेषान्** જુદા જુદા રોગોને भिन्न भिन्न व्याधियोंको, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. It is from these diverse and varied factors of unwholesome diet and the nature of humoral morbidity and constitution that the diverse kinds of disease—mild, severe, of rapid or slow incubation—take their rise. It is again, O Agnivesa, in consequence of these etiological factors that the morbid humors vata, pitta and kapha getting provoked in different sites of the body give rise to different kinds of disease.

रसप्रदोषजा रोगाः —

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र તે इन, **रसादिषु** રસાદિક रसादि, **स्थानेषु** સ્થાનોમાં स्थानोंमें, **दोषाणाम्** દોષો दोष, **प्रकुपितानाम्** પ્રકુપિત થતાં प्रकुपित होने पर, **यस्मिन्** જે जिस, **स्थाने** સ્થાનમાં स्थानमें, **ये ये** જે જે जो जो, **व्याधयः** વ્યાધિઓ रोग, **संभवन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तान् तान्** તેઓ તેઓનું उन उनका, **यथावत्** ક્રમાનુસાર क्रमानुसार, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, ॥ ८ ॥

8. Now we shall delineate precisely in what particular sites what particular diseases arise as the result of the three humors getting vitiated in the different systems each as that of nutrient fluid etc.;

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।
हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥९॥
पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता ।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥१०॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अश्रद्धा च અન્ન ખાવાની ઇચ્છાનો અભાવ भोजनमें अनिच्छा, **अरुचिः च** અન્નનો અણગમો अरुचि, **आस्य-वैरस्यम्** મુખની વિરસતા मुखकी विरसता, **अरसज्ञता** રસની ખબર ન પડવી रसकी अप्रतीति, **हृल्लासः** મોળ जी मचलाना, **गौरवम्** ભારેપણું भारीपन, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **साङ्गमर्दः** અંગમર્દસહિત अंगोंके टूटनेके साथ, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **तमः** અંધારાં अंधेरी आना, **पाण्डुत्वम्** પાંડુતા पाण्डुता, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનું स्रोतोंका, **रोधः** રુંધન अवरोध, **क्लैब्यम्** નપુંસકતા क्लीबता, **सादः** શિથિલતા शिथिलता, **कृशाङ्गता** કૃશતા अङ्गोंमें कृशता,

१. अरसज्ञता–अवसादता (प.)
,, हृल्लासो ... ... ज्वरस्तमः–अङ्गमर्दो ज्वरस्तन्द्रा हृल्लासो गौरवं तमः (ग. च. ध.)

अग्नेः જઠરાગ્નિનો भूखका, नाशः નાશ नाश, अयथाकालम् અકાળે असमयमें, वलयः કરચલી झुरियां, पलितानि च અને પળિયાં और बालोंका सफेद होना, इति એ ये, रसप्रदोषजाः રસના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા रसदोषसे उत्पन्न होनेवाले, रोगाः રોગ છે रोग हैं ॥ ९-१०¼ ॥

9-10¼. Disinclination for food, anorexia, disguesia, aguesia, nausea, heaviness, torpor, fever with body-ache, faintness, pallor, obstruction of the channels, impotency, asthenia, wasting of the body, loss of the gastric fire and premature formation of wrinkles and greying of hair—these are the diseases arising from the morbidity of the body-nutrient fluid.

रक्तदोषजा रोगाः—

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।
कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥ ११ ॥
गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः ।
नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्लवस्तिलकालकाः ॥१२॥
दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम् ।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तदोषजाः હવે રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો रक्तदोषजन्य रोगोंको, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहेंगे, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, वीसर्प- વીસર્પ वीसर्प, पिडकाः પિડકા पिड़का, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, असृग्दरः રક્તપ્રદર रक्तप्रदर, गुद- ગુદા गुदका पकना, मेढ्र- શિશ્ન मेढ्रनका पकना, आस्यपाकः च તથા મુખનો પાક तथा मुखपाक, प्लीहा પ્લીહા प्लीहा, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, अथ विद्रधिः વિદ્રધિ विद्रधि, नीलिका નીલિકા नीलिका, कामला કમળો कामला, व्यङ्गः વ્યંગ व्यंग, पिप्लवः પિપ્લુઓ पिप्लुओं, तिलकालकाः તિલકાલક तिलकालक, दद्रुः દાદર दद्रु, चर्मदलम् ચર્મદલ चर्मदल, श्वित्रम् શ્વિત્ર श्वित्र, पामा ખસ पामा, कोठ- કોઠ कोठ, अस्रमण्डलम् અને રક્તમંડલ और रक्तमण्डल, इति એ ये रोग, रक्तप्रदोषात् રક્તના દોષથી रक्तदोषसे, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ११-१२¾ ॥

11-12¾. Now will be described diseases arising from morbidity in the blood. Dermatosis, acute spreading affections, pimples, hemothermia, menorrhagia, inflammation of the rectum, phallus and the mouth, splenic disorders, gulma, abscesses, bluish black moles, jaundice, freckles, portwine marks, moles, ring-worm, abrasion of skin, leucoderma, papules, wheals, and red circular patches—these arise from the morbidity in the blood.

मांसप्रदोषजा रोगाः—

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥
अधिमांसार्बुदं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥१४॥
विद्यान्मांसाश्रयान्,

मांसप्रदोषजान् હવે માંસના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો मांसदोषजन्य रोगोंको, शृणु સાંભળો सुनो, अधिमांसार्बुदम् અધિમાંસ અર્બુદ अधिमांस अर्बुद, कीलम् અર્શ अर्श, गलशालूक- ગલશાલૂક गलशालूक, शुण्डिके ગલશુંડિકા गलशुंडिका, पूतिमांस- પૂતિમાંસ पूतिमांस, अलजी- અલજી अलजी, गण्ड- ગંડરોગ गण्ड रोग, गण्डमाला- ગંડમાળ गण्डमाल, उपजिह्विकाः ઉપજિહ્વિકા और उपजिह्विका, मांसाश्रयान् એઓને માંસાશ્રિત इनको मांसाश्रित, विद्यात् જાણવા जानना चाहिए ॥ १३-१४¼ ॥

13-14¼. Now listen to an enumeration of the diseases which arise from the morbidity in the flesh; granuloma,

१३. प्रदोषात्—प्रकोपात् (प.)

१३. मांसप्रदोषजान्—मांसप्रकोपजान् (ग. च.)

१४. कीलं गलशालूकशुण्डिके—कीलगलशालूकशुण्डिकाः (ग.घ.)

malignant tumor, piles, warts, sloughing of the flesh, dry gangrene, adenoncus, deradenoncus—these are the diseases arising from the flesh.

मेदःसंश्रया रोगाः :—

मेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।
निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥१५॥

प्रमेहाणाम् પ્રમેહોનાં प्रमेहोंके, **यानि च** જે जो, **पूर्वरूपाणि** કેશની જટિલતા આદિ પૂર્વરૂપોની केशकी जटिलता आदि पूर्वरूपोंकी, **निन्दितानि** નિદાન સ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં નિંદા કરવામાં આવશે निदानस्थानके चौथे अध्यायमें निन्दा की जायगी, **मेदः-संश्रयान् तु** તેઓને મેદથી થયેલા રોગો उनको मेदसे उत्पन्न हुए रोगों, **प्रचक्ष्महे** અમે કહીએ છીએ हम कहते हैं ॥१५॥

15. We shall now describe the diseases arising from the morbidity in the fat. Their number is limited to the censurable ones out of the premonitory signs of the anomalies of the urinary secretion.

अस्थिप्रदोषजा रोगाः—

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता ।
केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥१६॥

अध्यस्थिदन्तौ અધ્યસ્થિ-અધિદન્ત अध्यस्थि-अधिदन्त, **दन्त-** દન્તભેદ दन्तभेद **अस्थिभेद-** અસ્થિભેદ अस्थिभेद, **शूलम्** શૂળ शूल, **विवर्णता** વિવર્ણતા विवर्णता, **केश-लोम-** કેશ-રૂંવાડાં केश-लोम, **नख-श्मश्रु-** નખ તથા દાઢી મૂછના नख और श्मश्रुके, **दोषाः च** રોગો रोग **अस्थि-प्रदोषजाः** એ હાડકાના દોષોથી થયેલા રોગો છે ये अस्थिदोष-जन्य रोगों हैं ॥ १६ ॥

16. Hypertrophy of the bones and teeth, atrophy and pain in the teeth and bones, discoloration and pathological conditions of the hairs of the head, body and face and nails are the diseases arising from the morbidity in the bones.

मज्जप्रदोषजा रोगाः—

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥१७॥
मज्जाप्रदोषात्,

पर्वणाम् પર્વોમાં पर्वोंमें, **रुक्** વેદના दर्द, **भ्रमः** ભ્રમ भ्रम, **मूर्च्छा** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **तथा तमसः** અંધારાનું अंधकारका, **दर्शनम्** દેખાવું दर्शन, **पर्वजानाम् च** અને પર્વ પર થયેલ और पर्वोंमें उत्पन्न, **स्थूलमूलानाम्** સ્થૂલ મૂળવાળાં मोटी जड़वाले, **अरुषाम्** વ્રણોનું व्रणोंका, **दर्शनम्** દેખાવું એ होना वह, **मज्जप्रदोषात्** મજ્જાના દોષથી થાય છે मज्जाजन्य रोग हैं ॥ १७ ॥

17. Pain in the joints, giddiness, fainting, faintness, and development of deep-seated wounds in the joints—these are from the morbidity in the marrow.

शुक्रदोषजा रोगाः—

शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम् ।
रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥ १८ ॥
न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥१९॥

शुक्रस्य વીર્યના शुक्रके, **दोषात्** દોષથી दोषसे, **क्लैब्यम्** નપુંસકતા क्लीबता, **अहर्षणम्** શિશ્નનું ઉત્તેજિત ન થવું शिश्नका उत्तेजित न होना, **रोगि वा** બાળક

१५. °संश्रयान्–°संश्रितान् (ग.)
,, °पूर्व–°सर्व (ग.)
१६. प्रदोषजाः–प्रकोपजाः (ख. च. छ. त.)
१७. तमसस्तथा–तमसोऽसतः (घ.)
,, तथा–मताः (ख. त.)
१९. न चास्य जायते–न वा संजायते (घ.)

રોગી बालक रोगी, क्लीबम् वा નપુંસક नपुंसक, अल्पायुः ઓછા આયુષ્યવાળું अल्पायु, विरूपम् કે બેડોળ या विरूप, प्रजायते જન્મે છે उत्पन्न होता है, अस्य च એનાથી इनसे, गर्भः ગર્ભ गर्भ, न जायते ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होता, पतति પડી જાય છે गिर जाता है, प्रस्रवति अपि કે સ્રવી જાય છે या बह जाता है, हि કેમકે क्योंकि, दुष्टम् दूषित થયેલું दूषित, शुक्रम् વીર્ય शुक्र, सापत्यम् સંતાનસહિત बालक, सदारम् તેમજ સ્રીસહિત एवं स्त्री सहित, नरम् પુરુષને पुरुषको, बाधते બાધક બને છે पीड़ित करता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. From the morbidity affecting the seminal secretion a man becomes sterile or impotent or else he begets diseased, impotent, short-lived or deformed offspring. There is no likelihood of conception, or if conception takes place it is soon aborted or miscarried. The vitiated condition of semen not only affects the man but extends to the woman and offspring.

इन्द्रियगतदोषजा रोगाः —

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥२०॥

इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને चक्षु आदि इन्द्रियोंका, समाश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय लेकर, यदा જ્યારે जब, मलाः મળો वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होते हैं, ते ત્યારે તેઓ तब ये दोष, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, उपघात- નાશ विनाश, उपतापाभ्याम् અને વિકળતાથી और विकलतासे, योजयन्ति યુક્ત કરેછે युक्त करते हैं ॥ २० ॥

20. When the humors get provoked in the seats of the sense-organs they cause either the impairment or the irritation of the senses concerned.

स्नाय्वादिगतदोषजा रोगाः —

स्नायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥२१॥

स्नायौ સ્નાયુ स्नायु, सिराकण्डराभ्यः સિરા અને કંડરાઓમાં सिरा एवं कंडराओंमें, दुष्टाः પ્રકોપ પામેલા વાતાદિ દોષો प्रकुपित हुए वातादि दोष, स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तम्भ, संकोच- સંકોચ संकोच, खल्लीभिः તથા ખલ્લીથી तथा खल्लीसे, ग्रन्थि-स्फुरण- તેમજ ગાંઠ, સ્ફુરણ एवं ग्रन्थि, स्फुरण, सुप्तिभिः અને સ્પર્શ ન જાણી શકવાના રોગથી और स्पर्शके अज्ञानसे, मानवम् મનુષ્યને मनुष्यको, क्लिश्नन्ति પીડે છે पीड़ित करते हैं ॥ २१ ॥

21. The humors when they become provoked in the muscles, vessels, and tendons, afflict the man with stiffness, contraction, trachiocrural neuralgia, tumours, tremors or numbness.

मलाश्रितदोषजा रोगाः —

मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्गोत्सर्गावतीव च ॥२२॥

मलान् મળોના मलोंका, आश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, कुपिताः કુપિત થયેલા कुपित हुए, दोषाः વાતાદિ દોષો वातादि दोष, मलानाम् મળનાં मलोंके, भेद- शोष- ભેદ-શોષ भेद-शोष, प्रदूषणम् પૂર્વ વર્ણ વગેરેનો નાશ प्राकृत वर्णादिका उपघात, अतीव તથા અતિશય तथा अतिशय, सङ्गोत्सर्गौ च અપ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ अप्रवृत्ति और प्रवृत्ति, कुर्वन्ति કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ २२ ॥

22. When the humors get provoked in the excretory matter, they cause disruption, desiccation, vitiation as well as excessive retention or excessive discharge.

हिताशितादीनां गुणाः —

विविधादशितात् पीतादहितालीढखादितात् ।

२०. उपघातोपतापाभ्याम्—उपतापोपघाताभ्याम् (ग. च.)

२१. सिराकण्डराभ्यो—सिराकण्डरयोः (ग. घ. च. छ. श. ष.)

भवन्त्वेते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥२३॥

ये विकारा જે વિકારો जो विकार, उदाहृताः કહ્યા છે कहे हैं, एते એ वे, विविधात् વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, अहितात् અહિતકર अहित, अशितात् ખાન अशित, पीतात् પાન पीत, लीढ-खादितात् ચાટણ અને ભોજનથી लीड और खादित भक्ष्योंसे, मनुष्याणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ २३ ॥

23. It is from the unwholesome nourishment imbibed variously whether by eating, drinking, licking or masticating, the above-mentioned diseases arise in man.

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽमयाः २४

तेषाम् તેઓ इन रोगोंकी, अनुत्पत्तिम् ઉત્પન્ન ન થાય એમ उत्पत्तिको न, इच्छन् ઇચ્છનાર चाहनेवाला, मतिमान् બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमान मनुष्य, सदा સદા सदा, हितानि હિતકર हितकारी, एव જ ही, अशितादीनि ખાનપાન વગેરે अशितादि आहारका, सेवेत સેવવાં જોઈએ सेवन करे, तथा તે પ્રમાણે કરનાથી जिससे कि, तज्जाः અહિત આહારથી ઉત્પન્ન થતા अहित आहारसे उत्पन्न होनेवाले, आमयाः રોગો रोग, न स्युः ન થાય न हों ॥ २४ ॥

24. Accordingly in order to ensure the non-emergence of these diseases, the intelligent man should adhere to a strictly wholesome diet. Thus there will be no diseases that are due to dietetic error.

रसजविकाराणां चिकित्सा, रक्तविकाराणां चिकित्सा—

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् २५

सर्वम् સઘળાં सब, लङ्घनम् લંઘન लंघन, रसजानाम् રસજન્ય रसजन्य, विकाराणाम् વિકારોનાં रोगोंकी, औषधम् ઔષધ છે औषध हैं, रक्तजानाम् રક્તજન્ય વિકારોનું रक्तजन्य रोगोंकी, भिषग्जितम् ઔષધ चिकित्सा, विधिशोणितिके વિધિશોણિતીય विधिशोणितीय, अध्याये અધ્યાયમાં કહ્યું છે अध्यायमें कह दी है ॥२५॥

25. For diseases due to morbidity in the nutrient fluid, the lightening therapy in all its forms constitutes the remedy. As regards those diseases which are due to morbidity in the blood the cure has been set forth in the chapter on the blood-born diseases.

मांसजविकाराणां चिकित्सा, मेदोजविकाराणां चिकित्सा—

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम् २६

मांसजानाम् तु માંસજન્ય વિકારોની मांसजन्य रोगोंकी, संशुद्धिः વમન આદિ સંશોધન वमन आदि संशोधन, शस्त्र- क्षार- अग्नि- कर्म च શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મ ચિકિત્સા છે शस्त्रकर्म, क्षारकर्म और अग्निकर्म चिकित्सा है, मेदोजानाम् तथा મેદથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોની मेदसे उत्पन्न होनेवाले रोगोंकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, अष्टौनिन्दितिके, અષ્ટૌનિન્દિતીય अष्टौनिन्दितीय, अध्याये અધ્યાયમાં કહી છે अध्यायमें कही है ॥२६॥

26. With reference to diseases arising from morbidity in the flesh, the treatment consists of purification, operative measures and cauterization by caustic and fire. As regards the treatment of diseases due to morbidity in the fat, the treatment has been laid down in the chapter on "The Eight Censured Persons".

अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा—

अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् ।
बस्तयः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च ॥२७॥

२६. अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये–अष्टौनिन्दितसंख्याने (ग. घ. च. ब.)

अस्थ्याश्रयाणाम् અસ્થિઓમાં થયેલા अस्थियोंमें आश्रित, **व्याधीनां** વ્યાધિઓનું रोगोंके लिए, **पञ्चकर्माणि** પંચકર્મ पञ्चकर्म, **बस्तयः** બસ્તિઓ बस्तियां, **तिक्तकोपहितानि** तथा तિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં तथा तिक्तद्रव्यसाधित, **क्षीरसर्पींषि च** દૂધ અને ઘી क्षीर एवं घृत, **भेषजम्** ઔષધ છે औषध हैं ॥ २७ ॥

27. For diseases arising from morbidity located in the bones, the treatment comprises the quinary purificatory procedure and enemata, milks and ghees medicated with bitter drugs.

मज्जशुक्रसमुत्थानां व्याधीनां चिकित्सा—

मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥२८॥

मज्ज- મજ્જા मज्जा, **शुक्र-** અને વીર્યથી और शुक्रसे, **समुत्थानाम्** ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓનું उत्पन्न हुए रोगोंकी, **स्वादुतिक्तकम्** મધુર અને તિક્ત स्वादु और तिक्त, **अन्नम्** અન્ન भोजन, **व्यवाय-व्यायामौ** મૈથુન તથા વ્યાયામ मैथुन तथा व्यायाम, **काले** અને યોગ્ય કાલમાં और योग्य कालमें, **मात्रया** તથા યોગ્ય માત્રા પ્રમાણે एवं योग्य मात्राके अनुसार, **शुद्धिः** સંશોધન संशोधन, **औषधम्** એ ઔષધ છે यह औषध है ॥ २८ ॥

28. For diseases due to morbidity in bone-marrow and semen, the treatment consists of diet which is predominently sweet and bitter in taste, sexual congress, exercise and purgation in season and according to dosage.

इन्द्रियजानां व्याधीनां चिकित्सा, स्नाय्वादिजानां व्याधीनां चिकित्सा—

शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
स्नाय्वादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥२९॥

इन्द्रियजानाम् ઇન્દ્રિયજન્ય રોગોનું इन्द्रियजन्य रोगोंकी, **शान्तिः तु** શમન शान्ति, **त्रिमर्मीये** ત્રિમર્મીય અધ્યાયમાં त्रिमर्मीय अध्यायमें, **प्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहेंगे, **स्नाय्वादिजानाम्** સ્નાયુ વગેરેના રોગોનું स्नायु आदिमें उत्पन्न होनेवाले रोगोंकी, **प्रशमः** શમન शान्ति, **वातरोगिके** વાતરોગની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાં वातरोगकी चिकित्साके अध्यायमें, **वक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहेंगे ॥ २९ ॥

29. The curative measures for diseases due to morbidity in the sense-organs will be laid down in the chapter on "The Vital Centres"; while the treatment for diseases due to morbidity in the tendons etc., will be set out in the chapter on "Diseases of Vata".

मलजानां व्याधीनां चिकित्सा—

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित्क्वचित् ३०

मलजानाम् મલજન્ય मलजन्म, **विकाराणाम्** વિકારોની रोगोंकी, **नवेगान्धारणे** નવેગાન્ધારણીય नवेगान्धारणीय, **अध्याये** અધ્યાયમાં अध्यायमें, **चिकित्सा-संग्रहः** ચિકિત્સાનો સંગ્રહ चिकित्साका संक्षेप, **कृतः** કરવામાં આવ્યો છે किया गया है, **क्वचित्** અને બીજે સ્થળે પણ ક્યાંક और अन्य स्थलमें भी कहीं, **क्वचित् च** ક્યાંક कहीं, **सिद्धिः** તેઓની ચિકિત્સા इनकी चिकित्सा, **उक्ता** કહેવામાં આવી છે कही है ॥ ३० ॥

30. In the chapter on the non-suppression of natural urges, a brief compendium of all therapeutic measures for diseases due to morbidity in the waste substances of the body has been set forth. Treatment for the same diseases has also been indicated here and there.

कोष्ठाश्रयाणां दोषाणां शाखागमने हेतुः—

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्यानवचारणात् ।

२९. प्रवक्ष्यते–प्रचक्ष्यते (ग.)

३१. अनवचारणात्–अनवधारणात् (ग.)

कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ३१

व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, **ऊष्मणः** જઠરાગ્નિની जठराग्निकी, **तैक्ष्ण्यात्** તીક્ષ્ણતાથી तीक्ष्णतासे, **हितस्य** હિત આહાર-વિહારનું हित आहारविहारका, **अनवचारणात्** સેવન ન કરવાથી सेवन न करनेसे, **मारुतस्य च** અને વાયુની और वायुके, **द्रुतत्वात्** શીઘ્ર ગતિ હોવાથી शीघ्रगामी होनेसे, **मलाः** મળો मल, **कोष्ठात्** કોઠામાંથી कोष्ठसे, **शाखाः** શાખાઓમાં शाखाओंमें, **यान्ति** જાય છે चले जाते हैं ॥ ३१ ॥

31. By the use of physical exercise and by the acuteness of gastric fire or by failing to observe healthy regimen, morbid elements spread from the alimentary tract to the peripheral region by the force of vata.

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ३२ ॥

तत्रस्थाः च ત્યાં રહી वहीं पर स्थित हो कर, **न समीरिताः** પ્રેરણા ન પામતાં प्रेरणा न मिलने पर, **कदाचित्** તેઓ ક્યારેક वे कभी, **विलम्बन्ते** વિલંબ કરે છે रुक जाते हैं, **भूयः** કેમકે બીજા અધિક બલવાન क्योंकि दूसरे अधिक बलवान, **हेतु- प्रतीक्षिणः** કારણની પ્રતીક્ષા કરનાર તેઓ हेतुकी प्रतीक्षा करनेवाले वे, **अदेशकाले** અનુકૂળ દેશ તથા કાળ વગર बिना स्थान और समयके, **न कुप्यन्ति** કુપિત થતા નથી कुपित नहीं होते ॥ ३२ ॥

32. They lie there quiescent as long as they are not actuated. As they are awaiting exciting causes, they do not manifest their morbid effects till they find the right place and time.

शाखाश्रयाणां दोषाणां कोष्ठगमने हेतुः—

वृद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।
शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ३३

वृद्ध्या દોષો વૃદ્ધિ પામવાથી दोषोंके बढ़ जानेसे, **विष्यन्दनात्** પીગળવાથી बहनेके स्वभाववाले होनेसे, **पाकात्** તથા પાકી જવાથી तथा पक जानेसे, **स्रोतोमुख- स्रोतोનાં** મુખનાં स्रोतोंके मुखके, **विशोधनात्** શોધનથી शोधनसे, **वायोः** અને વાયુના और वायुके, **निग्रहात्** પ્રતિકારથી प्रतिकारसे, **मलाः** મળો मल, **शाखाः** શાખાઓને शाखाओंको, **मुक्त्वा** છોડી દઈને छोड़ कर, **कोष्ठम्** કોઠામાં कोष्ठमें, **यान्ति** જાય છે आ जाते हैं ॥ ३३ ॥

33. By increase, by liquefaction, suppuration, by the opening up of the entrances of the circulatory channels, and by retardation of vata, the morbid elements leaving the peripheral region settle down in the central region.

स्वस्थातुरहितो विधिः—

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥३४॥

अजातानाम् ઉત્પન્ન ન થયેલા न उत्पन्न हुए, **रोगाणाम्** રોગોને रोगोंको, **अनुत्पत्तौ** ઉત્પન્ન ન થવા દેવા માટે उत्पन्न न होने देनेके लिए, **जातानाम्** તથા ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને तथा उत्पन्न हुए रोगोंकी, **विनि- वृत्तये** મટાડવા માટે शान्तिके लिए, **यः विधिः** જે વિધિ जो विधि, **दृष्टः** કહ્યો છે कही है, **तम्** તે उसका, **सुखार्थी** સુખ ઇચ્છનાર મનુષ્યે सुखकी कामना करनेवाला मनुष्य, **समाचरेत्** આચરવો જોઈએ पालन करे ॥ ३४ ॥

34. With the double objective of the prevention of unborn diseases and the cure of those which have already arisen, the man desirous of happiness should observe the rules relating to the disease (and its manifestation).

३१. शाखा—शाखाम् (च.)

३३. वृद्ध्या विष्यन्दनात्- वृद्ध्यभिष्यन्दनात् (ख. त.)

३४. विधिर्दृष्टः—विधिर्दिष्टः (च)

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

सर्वभूतानाम् સર્વ પ્રાણીઓની सब प्राणियोंकी, **सर्वाः** સર્વ सब, **प्रवृत्तयः** પ્રવૃત્તિઓ प्रवृत्तियां, **सुखार्थाः** સુખને માટે सुखके लिए, **मताः** માનવામાં આવે છે मानी जाती हैं, **मार्ग-** સાચે માર્ગે सुमार्ग, **अमार्ग-** તથા ખોટે માર્ગે જે तथा कुमार्गमें जो, **प्रवृत्तयः** પ્રવૃત્તિ તે प्रवृत्तियां वे, **तु** તો तो, **ज्ञान-अज्ञान-** જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના ज्ञान और अज्ञानकी, **विशेषात्** ભેદથી થાય છે भिन्नतासे होती हैं ॥ ३५ ॥

35. It is towards the goal of happiness that the entire activity of every creature is held to be directed. On account, however, of the divergent conditions of knowledge and ignorance, there is seen divergence of the right and the wrong approaches (to the goal of happiness).

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः —

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥३६॥

परीक्षकाः પરીક્ષક પુરુષો परीक्षक लोग, **प्रपरीक्ष्य** ઝીણવટ ભરી પરીક્ષા કરીને अच्छी प्रकार परीक्षा करके, **हितम् एव** હિતને જ हितकारी वस्तुओंकी ही, **अनुरुध्यन्ते** અનુસરે છે कामना करते हैं, **रजः-** અને રજોગુણ और रज, **मोह-** તથા મોહથી तथा मोहसे, **आवृत-** ઘેરાયેલ आवृत, **आत्मानः** ચિત્તવાળા चित्तवाले, **लौकिकाः तु** સામાન્ય લોકો તો लौकिक लोग तो, **प्रियम् एव** ગમતી વસ્તુને જ અનુસરે છે अपने प्रियको ही चाहते हैं ॥३६॥

36. The discerning after full investigation seek only what is wholesome, while the worldlings, their vision obscured by passion and ignorance, run after anything that is pleasing.

श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥३७॥

श्रुतम् શાસ્ત્રજ્ઞાન शास्त्रज्ञान, **बुद्धिः** બુદ્ધિ बुद्धि, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **दाक्ष्यम्** દક્ષતા दक्षता, **धृतिः** સંતોષ संतोष, **हितनिषेवणम्** હિતસેવન हितका सेवन, **वाग्विशुद्धिः** વાણીની વિશુદ્ધિ वाणीकी शुद्धि, **शमः** શાન્તિ शान्ति, **धैर्यम्** ધૈર્ય धैर्य, **परीक्षकम्** આ ગુણો परीक्षा કરનાર પુરુષનો ये गुण परीक्षकमें, **आश्रयन्ति** આશ્રય કરે છે होते हैं ॥ ३७ ॥

37. To the discerning cleave learning, understanding, memory, skill, resolution, wholesome living, purity of speech, tranquility and courage.

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।
तन्मूला बहवो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥३८॥

मोह-रजः-श्रितम् મોહ અને રજોગુણથી યુક્ત मोह और रजसे आवृत, **लौकिकम्** લૌકિક મનુષ્યને लौकिक मनुष्यमें, **एते** આ ये, **गुणाः** ગુણો गुण, **न आश्रयन्ति** આશ્રય કરતા નથી नहीं होते, **तन्मूलाः** તે મોહ તથા રજોગુણથી થતા इन मोह और रजोगुणसे होनेवाले, **बहवः** ઘણા बहुतसे, **शारीरमानसाः** શારીરિક અને માનસિક शारीरिक और मानसिक, **रोगाः** રોગો रोग, **यन्ति** તેને લાગુ પડે છે उनको होते हैं ॥ ३८ ॥

38. These qualities do not abide in the worldling, obscured of soul as he is with passion and ignorance. In consequence many are the diseases both somatic and psychic that afflict such a man.

प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥३९॥

---

३७. दाक्ष्यं—दाढर्यम् (ख. त.)
३८. °रजः—°तमः (ग. घ. झ. ध. प.)
,, बहवो यन्ति—बहुलाश्चैव (ज.)
,, ,, —बहवश्चैव (घ. त. थ.)

तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ४० ॥

हि કારણકે क्योंकि, अज्ञः અજ્ઞાન મનુષ્ય मूर्ख मनुष्य, प्रज्ञापराधात् પ્રજ્ઞાપરાધને લઈ बुद्धिके अपराधसे, पञ्च પાંચ ઇન્દ્રિયોના चक्षु आदि पांच इन्द्रियोंके, अहितान् અહિતકર अहितकारी, अर्थान् અર્થોનું विषयों-का, निषेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, वेगान् च વેગોને वेगोंको, संधारयति રોકી રાખે છે रोकता है, साहसानि च અને સાહસોનું और साहसिक कर्म, सेवते સેવન કરે છે करता है, तदात्व- તાત્કાલિક तात्कालिक, सुखसंज्ञेषु સુખકર દેખાતા सुखदायक, भावेषु ભાવોમાં विषयोंमें, अनुरज्यते આસક્ત થાય છે आसक्ति रखता है, विज्ञाता तु પણ પરીક્ષક મનુષ્ય परन्तु परीक्षक मनुष्य, विज्ञाने વિજ્ઞાન ज्ञानके, अमलीकृते વિમલ થતાં निर्मल होनेपर, न रज्यते हि આસક્ત થતો નથી आसक्ति नहीं करता ॥ ३९-४० ॥

39-40. By reason of his defective judgement he is prone to indulge in unwholesome gratification of the five senses, to suppress the natural urges of the body and to commit rash acts. The ignorant man is attached to things that are pleasurable for the time being. The wise man being un-obscured in his understanding takes no delight in such things.

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ४१ ॥

रागात् આસક્તિથી आसक्तिके कारण, अपि કે अथवा, अविज्ञानात् અજ્ઞાનથી अज्ञानके कारण, आहारान् આહારનો भोजनका, न उपयोजयेत् ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ उपयोग नहीं करना चाहिए, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, हितम् હિતકર હોય તે જ हितकारी आहार ही, अश्नीयात् ખાવો જોઈએ खाना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, देहः દેહ देह, आहारसंभवः આહારથી બને છે आहारसे बनता है ॥ ४१ ॥

41. Neither out of greed nor out of ignorance should one resort to dietary. Only after careful investigation should one eat what is wholesome; for the body is verily the product of the food one eats.

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥४२॥

आहारस्य આહારની आहारकी, विधौ વિધિમાં विधिमें, शुभ- શુભ शुभ, अशुभ- અને અશુભ और अशुभ, समुत्पत्तौ પરિણામ લાવવામાં परिणाम लानेमें, हेतु-संज्ञकाः હેતુ નામના हेतुसंज्ञक, अष्टौ આઠ आठ, विशेषाः વિશેષો છે विशेष हैं, तान् તેઓની उनकी, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, प्रयोजयेत् આહારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥४२॥

42. In the matter of diet there are eight factors which are regarded as being responsible for the healthy or diseased condition of the body. After carefully assessing these factors one should partake of food.

अपथ्यपरिहारे फलम्—

परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥४३॥

परिहार्याणि તજવા લાયક छोड़ने योग्य, अपथ्यानि અપથ્ય વસ્તુઓને अपथ्योंका, सदा સદા सदा, परिह-रन् ત્યાગ કરતો त्याग करता हुआ, पण्डितः બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, नरः પુરુષ पुरुष, इह આ લોકમાં इस लोकमें, साधूनाम् સાધુ પુરુષોના साधुओंके, अनृणताम् प्राप्तः કરજમાંથી મુક્ત ऋणसे मुक्त, भवति બને છે होता है ॥ ४३ ॥

43. The wise man, by constantly avoididg all avoidable causes of diseases in the matter of diet, escapes blame at the hands of good people.

यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥४४॥

इह અહીં यहां, यत् જે जो, रोगसमुत्थानम् तु રોગનું કારણ रोगका कारण, केनचित् કોઈથી પણ किसी प्रकार भी, परिहर्तुम् દૂર કરવાનું छोड़ना, अशक्यम् શક્ય ન હોય नहीं जा सकता, तत् તેને उसके, प्राप्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त होनेपर, मनीषिभिः બુદ્ધિમાન માણસોએ बुद्धिमान पुरुषोंको, न शोचितव्यम् શોક ન કરવો જોઈએ शोक नहीं करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. As regards those pathogenic factors which it is not possible for any one to avoid, it behoves the wise man not to lament on falling a victim to them.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥४५॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, आहारसंभवम् આહારથી ઉત્પન્ન થતું आहारसे उत्पन्न हुआ, वस्तु શરીર शरीर, आहारसंभवाः આહારથી ઉત્પન્ન થતા आहारजन्य, रोगाः च રોગો रोग, हित-अहित- હિત અને અહિતના हित और अहितके, विशेषात् च ભેદથી भेदसे, सुखदुःखयोः સુખ અને દુઃખનો सुख और दुःखका, विशेषः ભેદ भेद ॥ ४५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

45. The body as the product of food, the disease born of food, the distinction of happiness and sorrow resulting from the distinction of wholesome and unwholesome diet;

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥४६॥

दुःखानाम् દુઃખો दुःखोंके, सहत्वे च સહન કરવામાં सहने, असहत्वे च તથા સહન ન કરવામાં और न सहनेमें, देहसत्त्वयोः શરીર અને મનની शरीर और मनकी, विशेषः વિશેષતા विशेषता, धातुजाः च ધાતુજન્ય धातुओंसे उत्पन्न होनेवाले, ये જે जो, पृथक् पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, रोगसङ्घाः રોગના સમૂહો रोगोंके समूह ॥ ४६ ॥

46. the disparity in somatic and psychic resistance and want of resistance to diseases; the various groups of diseases classified according to the morbidity in the various body-elements;

तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥४७॥

तेषाम् एव च તેઓની उनकी, प्रशमनम् શાંતિ शान्ति, दोषाः च દોષો दोष, कोष्ठात् કોઠામાંથી कोष्ठसे, शाखाः શાખાઓમાં शाखामें, उपेत्य જઈને जा कर, शाखाभ्यः च અને શાખાઓમાંથી और शाखाओंसे, कोष्ठम् કોઠામાં कोष्ठमें, इत्य જઈને जा कर, यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, प्रकुप्यन्ति પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होते हैं ॥४७॥

47. the remedial means for these diseases; how the morbid humors get provoked, spreading from the central to the peripheral region or vice versa;

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥४८॥

प्राज्ञाज्ञयोः પરીક્ષક અને અજ્ઞાનીનો बुद्धिमान और मूर्खमें, विशेषः ભેદ भेद, यत् च અને જે और जो, स्वस्थ- आतुर- हितम् નીરોગ અને રોગીને હિતકર स्वस्थ और रोगीके लिए हितकर, तत् તે वह, सर्वम् સર્વ सब, विविधाशितपीतीये વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાયમાં विविधाशितपीतीय अध्यायमें, संप्रकाशितम् પ્રકાશિત કર્યું છે प्रकाशित कर दिया है ॥ ४८ ॥

४४. मनीषिभिः—मनीषिणा (क. ख. ग. ध.)

४५. आहारसंभवं आहारप्रभवं (ग. च.)

४७. कोष्ठमेत्य—कोष्ठमेव (ज.)

48. the difference between the wise and the ignorant man; what is wholesome for both the healthy and the ailing — all this has been set forth in this chapter on "The various kinds of foods and drinks".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **विविधाशितपीतीयः** 'વિવિધાશિતપીતીય' 'विविधाशितपीतीय', **नाम** નામનો नामका, **अष्टाविंशः** અઠ્ઠાવીસમો अट्ठाईसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अन्नपानचतुष्कः** સાતમો અન્નપાનરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ સમાપ્ત થયો सातवाँ अन्नपानविषयक चार अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

28. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled "The Various Kinds of Foods and Drinks" is completed.

7. Thus the quartet of chapters dealing with Diet and Dietetics is completed.

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

ઓગણત્રીસમો અધ્યાય अध्याय उनतीसवाँ

Chapter XXIX

दशप्राणायतनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **दशप्राणायतनीयम्** 'દશપ્રાણાયતનીય' નામના 'दशप्राणायतनीय' नामके, **अध्यायम्** અધ્યાયનું अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Resorts of Life".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

दश प्राणायतनानि—

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥३॥

येषु જેઓમાં जिनमें, **प्राणाः** પ્રાણ प्राण, **प्रतिष्ठिताः** રહેલા છે आश्रित हैं, **दश एव** એવાં દશ જ ऐसे दस ही, **आयतनानि** સ્થાન स्थान, **आहुः** કહ્યાં છે कहे हैं, **शङ्खौ** બે શંખ दोनों शंख, **मर्मत्रयम्** હૃદય, બસ્તિ અને શિર એ ત્રણ મર્મ तीन मर्म, **कण्ठः** કંઠ कण्ठ, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **शुक्रौजसी** વીર્ય, ઓજસ शुक्र, ओज, **गुदम्** તથા ગુદા और गुदा ॥ ३ ॥

3. They say that ten are the resorts in the body wherein life is mainly centred. They are— the two temples, the three vital parts (viz., the abdomen, the heart and the head),

the throat, the blood, the semen, the vital essence and the rectum.

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥४॥

तानि તેઓને इनको, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियों-को, विज्ञानम् વિજ્ઞાનને विज्ञानको, चेतनाहेतुम् આત્માને आत्माको, आमयान् અને રોગોને तथा रोगोंको, यः જે जो, जानीते જાણે છે जानता है, सः वै તે वह, विद्वान् વિદ્વાન विद्वान, प्राणाभिसरः પ્રાણાભિસર प्राणाभिसर, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ ४ ॥

4. He who understands these ten resorts, the sense organs, the intellect, the spirit and the diseases (in all their aspects)—that learned man alone is said to be the saviour of life.

द्विविधभिषजः—

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश !
प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणा-मेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, भिषजः तु खलु વૈદ્યો તો वैद्य तो, द्विविधाः બે જાતના दो प्रकारके, भवन्ति થાય છે होते हैं, एके કેટલાએક વૈદ્યો कई एक वैद्य, प्राणानाम् પ્રાણોને प्राणोंको, अभिसराः લાવનારા लानेवाले, रोगाणाम् અને રોગોને और रोगों-का, हन्तारः હણનારા હોય છે नाश करनेवाले होते हैं, एके અને કેટલાએક और कई एक, रोगाणाम् રોગોને रोगोंको, अभिसराः લાવનારા लानेवाले, प्राणानाम् च અને પ્રાણોને और प्राणोंको, हन्तारः इति હણનારા હોય છે नष्ट करनेवाले होते हैं ॥ ५ ॥

5. Of two kinds, O Agnivesa, are physicians. Saviours of life and destroyers of diseases are the one kind. The other kind are the votaries of diseases and destroyers of life."

४ चेतनाहेतुमामयान्–चेतनाहेतुमामयम् । (ख.)

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् આ પ્રમાણે કહેતા इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् ભગવન્ ! हे भगवन् ! ते તેઓને इनको, अस्माभिः અમે हम लोग, कथम् કેવી રીતે किस प्रकारसे, वेदितव्याः भवेयुः इति જાણી શકીએ जानें ॥ ६ ॥

6. Unto the worshipful Atreya thus discoursing, Agnivesa said, "O! worshipful one, how are they to be recognised by us?"

प्राणाभिसरभिषजां लक्षणम्—

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणां;

भगवान् ભગવાને भगवान आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, ये इमे જે વૈદ્યો जो वैद्य, कुलीनाः કુલીન कुलीन, पर्यवदात-श्रुताः વિશુદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા विशुद्ध शास्त्र-ज्ञानवाले, परिदृष्टकर्माणः ચિકિત્સા કર્મને સારી રીતે જોનારા चिकित्सा कर्मको अच्छी तरहसे देखनेवाले, दक्षाः ચતુર चतुर, शुचयः પવિત્ર पवित्र, जितहस्ताः શસ્ત્ર-ક્રિયામાં સ્થિર હાથવાળા शस्त्रक्रियामें स्थिर हाथवाले, जितात्मानः જિતેન્દ્રિય जितेन्द्रिय, सर्वोपकरणवन्तः સર્વ સાધનવાળા संपूर्णसाधनसम्पन्न, सर्वेन्द्रियोपपन्नाः સર્વ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત सब इन्द्रियोंसे युक्त, प्रकृतिज्ञाः પ્રકૃતિ જાણનારા प्रकृतिको समझनेवाले, प्रतिपत्तिज्ञाः च અને તાત્કાલિક ઉપચાર જાણનારા હોય છે और तात्कालिक उपचारके जाननेवाले होते हैं, ते તેઓને उनको, प्राणानाम् પ્રાણોને प्राणोंके, अभिसराः લાવનારા लानेवाले, रोगा-णाम् અને રોગોને और रोगोंका, हन्तारः હણનારા नाश करनेवाले, ज्ञेयाः જાણવા जानना चाहिए;

७. प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः–प्रतिपत्तिज्ञास्ते (ग.)

7-(1). The worshipful one answered, "They are well-born, of wide learning, of wide practical experience, skilful, pure, practised of hand, self-controlled, fully equipped with all the appurtenances (of healing), in full possession of their faculties, conversant with the normal course of nature; able to take prompt and appropriate decisions—these are to be known as the saviours of life and destroyers of diseases.

तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने व्यपगतसंदेहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः,

हि કારણકે क्योंकि, तथाविधाः તેવી જાતના વૈદ્યો इस प्रकारके वैद्य, केवले સંપૂર્ણ संपूर्ण, शरीरज्ञाने શરીરજ્ઞાનમાં शरीरविज्ञानमें, शरीर- अभिनिर्वृत्तिज्ञाने શરીરની રચનાના જ્ઞાનમાં शरीररचनाविज्ञानमें, प्रकृति- विकारज्ञाने च તથા પ્રકૃતિ અને તેના વિકારના જ્ઞાનમાં तथा प्रकृति और विकारके ज्ञानमें, निःसंशयाः સંશયરહિત હોય છે सन्देहरहित होते हैं, सुखसाध्य- સુખસાધ્ય सुखसाध्य, कृच्छ्रसाध्य- કષ્ટસાધ્ય कृच्छ्रसाध्य, याप्य- યાપ્ય याप्य, प्रत्याख्येयानाम् અને પ્રત્યાખ્યેય तथा प्रत्याख्येय, रोगाणाम् च રોગોના रोगोंके, समुत्थान- નિદાન कारण, पूर्वरूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्ग- લક્ષણ लक्षण, वेदना- વેદના वेदना, उपशय- અને ઉપશયના और उपशयके, विशेषज्ञाने વિશેષ જ્ઞાનમાં विशेष ज्ञानमें, व्यपगतसन्देहाः સંદેહરહિત હોય છે सन्देहरहित होते हैं, ससंग्रह-व्याकरणस्य સંગ્રહ અને વિસ્તારયુક્ત संग्रह और विस्तारसे युक्त, सत्रिविध- औषधग्रामस्य તથા ત્રણ પ્રકારના ઓષધસમૂહથી યુક્ત तथा तीन प्रकारके औषधसमूहसे युक्त, त्रिविधस्य ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, आयुर्वेदसूत्रस्य આયુર્વેદનાં સૂત્રો પર आयुर्वेदके सूत्रों पर, प्रवक्तारः પ્રવચન કરનારા હોય છે प्रवचन करनेवाले होते हैं;

७. शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च–शरीरनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकृतिविज्ञाने च (ठ.)
,, प्रकृतिविकारज्ञाने–प्रकृतिविकृतिज्ञाने (क. च. छ.)
,, विशेषज्ञाने–विशेषविज्ञाने (ज.)

7-(2). Indeed it is persons of such description that are never at fault with regard to their understanding of the entire body (anatomy), the growth and function of its parts (physiology) and its condition in health and disease (pathology) It is these again that are never perplexed in their understanding of the distinctions in etiological factors, premonitory symptoms, actual signs and symptoms, descriptions of pain and the homologatory signs (i. e. full clinical picture of the disease) in relation to the different classes of diseases easily curable, formidable, palliable and irremediable (i. e. prognosis). It is these that are the exponents of the three departments of the science of life (viz. etiology, symptomatology and therapeutics) both in brief and *in extenso*, as well as of the three categories of drugs (animal, vegetable and mineral).

पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च क्षीराणां क्षीरत्वग्वृक्षाणां च षण्णां शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्माश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्च

७. स्नेहानां–महास्नेहानां (घ. च. छ. झ.)

यवागूनां द्वात्रिंशत्चूर्णप्रदेहानां षण्णां च विरेचनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः,

पञ्चत्रिंशतः च પાંત્રીસ पैंतीस प्रकारके, मूलफलानाम् મૂળ તથા ફળોના मूल एवं फलोंका, चतुर्णाम् च ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, स्नेहानाम् સ્નેહોના स्नेहोंका, पञ्चानाम् च પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, लवणानाम् લવણોના लवणोंका, अष्टानाम् च આઠ પ્રકારનાં आठ प्रकारके, मूत्राणाम् મૂત્રોના मूत्रोंका, अष्टानाम् च આઠ પ્રકારનાં आठ प्रकारके, क्षीराणाम् દૂધના दूधका, षण्णाम् च અને ૭ જાતના और छः, क्षीरत्वग्वृक्षाणाम् દૂધવાળાં અને છાલની પ્રધાનતાવાળાં વૃક્ષોના क्षीरवाले और त्वचाप्रधान वृक्षोंका, शिरोविरेचनादेः च શિરોવિરેચનાદિક કર્મના शिरोविरेचनादि कर्मका, पञ्चकर्माश्रयस्य च પંચકર્મના આધારરૂપ पञ्चकर्मके उपयोगी, औषधगणस्य ઔષધસમૂહના औषधसमूहका, अष्टाविंशतेः च તથા અઠ્ઠાવીસ और अट्ठाईस प्रकारकी, यवागूनाम् યવાગૂઓના यवागूओंका, द्वात्रिंशतः च બત્રીસ बत्तीस प्रकारके, चूर्णप्रदेहानाम् ચૂર્ણપ્રદેહોના चूर्णप्रदेहोंका, षण्णाम् च विरेचनशतानाम् છસો વિરેચનોના छः सौ विरेचनोंका, पञ्चानाम् च कषायशतानाम् અને પાંચસો કષાયોના और पांचसौ कषायोंका, प्रयोक्तारः પ્રયોગ કરવાવાળા प्रयोग करनेवाले;

7-(3). It is these, moreover, that are conversant with the therapeutic use of the thirty-five rooters and fruiters, the four groups of the unctuous substances, the five kinds of common salts, the eight kinds of urines, the eight kinds of milk, the milks and the barks of the six plants, the group of drugs used in the five purificatory procedures, viz., the errhines, the twenty-eight kinds of medicated gruels, the thirty-two varieties of powders and applications, the six hundred purgatives and the five hundred decoctives.

स्वस्थवृत्तविहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमणशयनासनमात्राद्रव्याञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगाविधारणविधारणव्यायामसात्म्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः,

स्वस्थवृत्त-विहित- સ્વસ્થવૃત્તમાં કહેલ स्वस्थवृत्तमें कहे, भोजन- ભોજન भोजन, पान- પાન पान, नियम- નિયમ नियम, स्थान- સ્થાન स्थान, चङ्क्रमण- ફરવું फिरना भ्रमण, शयन- શયન शयन, आसन- આસન बैठना, मात्रा- માત્રા मात्रा, द्रव्य- દ્રવ્ય द्रव्य, अञ्जन- અંજન अंजन, धूम- ધૂમપાન धूमपान, नावन- નસ્ય नावन, अभ्यञ्जन- અભ્યંગ अभ्यंग, परिमार्जन- પરિમાર્જન परिमार्जन, वेगाविधारण- વેગો ધારણ ન કરવા वेगोंके न रोकने, विधारण- અને ધારણ કરવા और रोकने, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, इन्द्रियपरीक्षा ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા इन्द्रियोंकी परीक्षा, उपक्रमण- ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન इन्द्रियोंके ज्ञान, सद्वृत्त-कुशलाः તથા સદ્વૃત્તમાં કુશળ तथा सद्वृत्तमें कुशल;

7-(4). It is these, moreover, that are proficient in the science of personal hygiene as it relates to the rules of diet and drink, station, movement, lying down, posture, measure, articles of diet, eye-salves, smokes, nasal medication, inunction, cleansing, the non-suppression of natural urges and the suppression of evil impulses, physical exercise, the discrimination of what is agreeable to one's system and sense-faculties, and walking according to such discrimination in the path of right conduct.

७. द्वात्रिंशत्चूर्ण°–द्वात्रिंशच्चूर्ण° (द.)

,, पञ्चानां च कषायशतानां–पञ्चानाञ्च पञ्चकानां (द.)

७. स्वस्थवृत्तविहित–स्वस्थवृत्तावपि च (क. घ. छ. ध)

,, धूमन–धूमपान (ग. च.)

चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकलज्ञाने व्यपगतसन्देहाः,

सत्रिपर्येषणे ત્રણ એષણાઓસહિત तीन प्रकारकी एषणाओंके साथ, **सवातकलाकलज्ञाने** વાતના અંશ તથા અશાંશના જ્ઞાનમાં वातके अंश तथा अशांशके ज्ञानमें, **चतुष्पाद-उपगृहीते** ચિકિત્સાના ચારે પાદોદ્વારા ગ્રહણ કરેલ चिकित्साके चारे अंगोसे युक्त, **सविनिश्चये** નિશ્ચયયુક્ત सन्देहरहित, **षोडशकले** અને સોળ ગુણવાળા और सोलह गुणयुक्त, **भेषजे च** ઔષધમાં औषधमें, **व्यपगतसन्देहाः** સન્દેહરહિત सन्देहरहित;

7-(5). It is these, moreover, that are unbewildered in their understanding of the four basic factors of therapeutics, the sixteen qualities of these four factors, the differential diagnosis of diseases, as also of the three pursuits of man and the salutary and unsalutary aspects of Vayu.

चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युपनयस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च व्यवस्थापयितारः,

चतुर्विंशति-उपनयस्य च ચોવીસ વિચારણાવાળા चौवीस विचारणावाले, **चतुःषष्टि-पर्यन्तस्य च** તથા ચોસઠની સંખ્યા પર્યંત રસની और चौसठ संख्या पर्यन्त रसकी, **उपकल्पनीयस्य** પ્રવિચારણાવાળા प्रविचारणावाले, **चतुर्विधस्य च स्नेहस्य** ચાર પ્રકારના સ્નેહની चार प्रकारके स्नेहोंकी, **व्यवस्थापयितारः** વ્યવસ્થા કરનારા व्यवस्था करनेवाले;

7-(6). It is these, moreover, that are expert contrivers of the four kinds of oleation in conjunction with their twenty-four preparations and the sixty-four fold classification according to categories of taste.

बहुविधविधानयुक्तानां च स्नेहस्वेदवम्यविरेच्यविविधौषधोपचाराणां च कुशलाः,

बहुविध- બહુ પ્રકારના बहुत प्रकारके, **विधानयुक्तानाम् च** વિધાનોથી યુક્ત विधानोंसे युक्त, **स्नेह्य-** સ્નેહન કરવાને स्नेहन करनेके, **स्वेद्य-** સ્વેદન કરવાને स्वेदन करनेके, **वम्य-** વમન આપવાને वमनदेनेके, **विरेच्य-** અને વિરેચન આપવાને યોગ્ય પુરુષોના और विरेचन देनेके योग्य पुरुषोंके, **विविध-** વિવિધ नाना प्रकारके, **औषध-उपचाराणाम् च** ઔષધોના ઉપચારોમાં औषधोपचारोंमें, **कुशलाः** કુશળ कुशल;

7-(7). It is these, again, that are skilled in the application in various modes and methods of the drugs and processes connected with the procedure of oleation, sudation, vomition and purgation.

शिरोरोगादेर्दोषांशविकल्पजस्य च व्याधिसंग्रहस्य सक्षयपिडकाविद्रधेस्त्रयाणां च शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नानात्मजस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हितातिस्थूलातिकृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्यास्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतूपक्रमस्य षण्णां च लङ्घनादीनामुपक्रमाणां संतर्पणापतर्पणजानां च रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्याधीनां मदमूर्च्छायसंन्यासानां च सकारणरूपौषधोपचाराणां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य,

---

७. बहुविधविधानयुक्तानां—बहुविधानामुक्तानां (ख.)
,, विरेच्यविविधौषधोपचाराणां—विरेच्यौषधोपचाराणां (क.घ.)
,, विविधौषधोपचाराणां—औषधोपचाराणां (छ. ज.)
७. रोगाधिकरणानां—रोगाधिकाराणां (झ.)
,, नानात्मजस्य—नानान्वयस्य (प.)
,, अतिस्थूलातिकृशानां—अतिस्थूलकृशानां (ग.)
,, पिडका°—पिडक° (घ.)
,, °रूपौषधोपचाराणां—°रूपौषधानां (घ.)

शिरोरोगादेः तथा શિરોરોગ વગેરેના और शिरारोग आदिके, सक्षय- पिडका- विद्रधेः च क्षय, પિડકા અને વિદ્રધિસહિત क्षय, पिड़का और विद्रधिसमेत, दोषांश-विकल्पजस्य દોષોના અંશની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થનાર दोषोंके अंशकी कल्पनासे उत्पन्न, व्याधिसंग्रहस्य વ્યાધિઓના સંગ્રહના रोगसमूहके, बहुविध- शोफानुबन्धानाम् च બહુ પ્રકારના શોફના અનુબન્ધવાળા बहुत प्रकारके शोफके अनुबन्धोंवाले, त्रयाणाम् शोफानाम् ત્રણ પ્રકારના સોજાઓનો तीन प्रकारके शोथोंकी, अष्टचत्वारिंशतः च અને અડતાલીસ और अड़तालीस, रोगाधिकरणानाम् રોગાધિકરણોના रोगोंके अधिकरणोंकी, नानात्मजस्य च અને વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલા और नाना प्रकारसे उत्पन्न, चत्वारिंशदुत्तरस्य व्याधिशतस्य એકસો ચાલીસ વ્યાધિઓના एकसौ चालीस रोगोंकी, तथा તથા तथा, विगर्हित- નિન્દિત निन्दित, अतिस्थूल- અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, अतिकृशानाम् અને અતિકૃશ પુરુષોના और अतिकृश पुरुषोंकी, स-हेतु-लक्षण-उपक्रमाणाम् હેતુલક્ષણપૂર્વક ઉપચારમાં हेतुलक्षणपूर्वक चिकित्सामें, हिताहितस्य હિતકર અને અહિતકર એવી हितकर और अहितकर ऐसी, स्वप्नस्य નિદ્રાના निद्राकी, अस्वप्न-अतिस्वप्नस्य च અનિદ્રાના અને અતિનિદ્રાના नींदके न आनेकी और नींदके अधिक आनेकी, सहेतूपक्रमस्य હેતુપૂર્વક ઉપચારમાં हेतुपूर्वक चिकित्सामें, लङ्घनादीनाम् લંઘન વગેરે लंघन आदि, षण्णाम् च ૭ છઃ, उपक्रमाणाम् ઉપચારોમાં उपक्रमोंमें, संतर्पण- સંતર્પણ संतर्पण, अपतर्पणजानाम् અને અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થનાર एवं अपतर्पणजन्य, रोगाणाम् રોગોના रोगोंकी, सरूपप्रशमनानाम् च લક્ષણોના જ્ઞાનસહિત ઉપચારમાં लक्षणसहित ज्ञानपूर्वक चिकित्सामें, शोणितजानाम् च તથા રક્તજન્ય और रक्तजन्य, व्याधीनाम् વ્યાધિઓના रोगोंके, मद- તથા મદ तथा मद, मूर्च्छाय- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, संन्यासानाम् અને સંન્યાસના और संन्यासके, सकारण–रूप–औषध–उपचाराणाम् કારણ તથા લક્ષણ સહિત ઔષધોપચારમાં कारण और लक्षणसहित औषधोपचारमें, कुशलाः કુશળ कुशल, आहारविधि-विनिश्चयस्य च તથા આહારવિધિના નિર્ણયમાં और आहारविधिके निश्चयमें, कुशलाः કુશળ कुशल;

7-(8). It is these, again, that are conversant with the diseases of the head, the sum-total of the morbid conditions resulting from the various permutations and commutations of the three humors, together with the various kinds of wasting, inflammatory swelling and abscesses, three kinds of edema, with diverse kinds of swelling that occur as sequelle, with the forty-eight groups of diseases, with the sum of diseases numbering one hundred and forty arising from the discordance of one specific humor; similarly with the censured conditions of excessive corpulence and excessive emaciation, including their causation, symptoms and treatment, with wholesome and unwholesome sleep, sleeplessness and excessive sleep, including their causation and treatment, with the six therapeutic measures of lightening etc., with the disorders arising from repletion and depletion and alleviation, with the disorders arising from (vitiated) blood, with intoxication, fainting and syncope including their causation, description and remedial measures. Skilled likewise are these in the determination both of the rules of diet,

प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणामग्र्यसंग्रहस्यासवानां च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानस्य सगुणप्रभावस्य

७. आहारविकाराणां–आहारविहाराणां (च)
,, द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य- द्रव्यगुणविनिश्चयस्य (क. ख.)
,, गुणकर्मविनिश्चयस्य–गुणविनिश्चयस्य (ग.)
,, ,, –द्रव्यगुणकर्मविधिविनिश्चयस्य (प.)

सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्यर्थेदशमहामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः,

प्रकृत्या સ્વભાવથી स्वभावसे, **हिताहितानाम्** હિતકર અને અહિતકર हितकारी और अहितकारी, **आहारविकाराणाम्** આહારની બનાવટોના आहारकी अनेकविध रचनाओंके, **अग्र्यसंग्रहस्य** પ્રધાન દ્રવ્યોના સંગ્રહના श्रेष्ठ द्रव्योंके संग्रहके, **चतुरशीतेः च** ચોર્યાસી चौरासी प्रकारके, **आसवानाम्** આસવોના आसवोंके, **रस- अनुरस- संश्रयस्य** રસ અને અનુરસના આશ્રયે રહેલા रस और अनुरसमें आश्रित, **द्रव्य- गुण- कर्म- विनिश्चयस्य** દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મના નિશ્ચયના द्रव्यगुण और कर्मके निश्चयके, **सविकल्प-वैरोधिकस्य** વિકલ્પ-સહિત વિરોધી આહારના विकल्पसहित विरोधी आहारके, **द्वादशवर्ग-** બાર વર્ગોમાં बारह वर्गोंमें, **आश्रयस्य च** ગણાવેલા कहे हुए, **सगुणप्रभावस्य** ગુણ અને પ્રભાવ-સહિત गुण एवं प्रभाववाले, **अन्नपानस्य** અન્નપાનના अन्नपानके, **सानुपानगुणस्य च** અને અનુપાનના ગુણો સહિત और अनुपानके गुणसमेत, **नवविधस्य** નવ પ્રકારના नौ प्रकारके, **अर्थसंग्रहस्य** પરીક્ષ્ય વિષયોના સમૂહના परीक्ष्य विषयोंके समूहके, **आहारगतेः च** આહારગતિના आहारगतिके, **हित-अहित-** હિત અને અહિતના हित और अहितके, **उपयोग- विशेषात्मकस्य** ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થતા વિશેષ સ્વરૂપવાળા हिताहितके उपयोगसे उत्पन्न हुए विशेष स्वरूपसे युक्त, **शुभ- अशुभ- विशेषस्य च** શુભ તથા અશુભ પરિણામના शुभ तथा अशुभ परिणामके, **सौषधसंग्रहाणाम्** અને ઔષધના સંગ્રહસહિત औषधके समूहसहित, **धात्वाश्रयाणाम्** ધાતુઓમાં રહેનારા धातुओंमें रहनेवाले, **रोगाणाम् च** રોગોના रोगोंके, **दशानाम् च** અને દશ और दस, **प्राणायतनानाम्** પ્રાણાયતનોના જ્ઞાનમાં प्राणायतनोंके ज्ञानमें, **अर्थेदश- महामूलीये** 'અર્થેદશમહામૂલીય' નામના 'अर्थेदश-महामूलीय' नामके, **त्रिंशत्तमाध्याये च** ત્રીસમા અધ્યાયમાં तीसवें अध्यायमें, **यम् च** જેને जिनका, **वक्ष्यामि** કહીશ वर्णन किया जायेगा, **तत्र च** તેઓમાં उनमें, **कृत्स्नस्य** સઘળા संपूर्ण, **तन्त्र- उद्देश- लक्षणस्य** તન્ત્રના ઉદ્દેશ તથા લક્ષણ तन्त्रके उद्देश और लक्षण, **तन्त्रस्य च** તેમજ શાસ્ત્રનાં शास्त्रके, **ग्रहण-** ગ્રહણ ग्रहण, **धारण-** ધારણ धारण, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **प्रयोग-** પ્રયોગ प्रयोग, **कर्म-** ચિકિત્સાનાં કર્મ चिकित्साके कर्म, **कार्य-** ધાતુની સમતા धातुकी समता, **काल-** કાલ काल, **कर्तृ-** કર્તા कर्ता, **करण-** અને કરણ એઓમાં और करण इनमें, **कुशलाः** કુશળ कुशल;

7-(9). and what food-stuffs are by nature most wholesome and unwholesome, what are foremost of their class, and of the eighty-four important kinds of wines; similarly in the determination of substances, properties and actions based on primary and secondary tastes of the several varieties of incompatible food-stuffs; in the matter of foods and drinks coming under the twelve categories, including their properties and actions as also the properties of corrigent drinks and their modifications due to nine factors; in the metabolic process as affected by the wholesome and unwholesome use of food, resulting in good and ill effects; in diseases resulting from the morbid condition of body-elements including their remedies, and in the ten resorts of life. Skilled likewise are they in what I shall declare in the thirtieth chapter entitled "The ten great-rooted arteries in the heart", as also

७. नवविधस्य-विविधस्य (प.)
,, महामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये-महामूलीयत्रिंशत्तमाध्यायं (क.)
,, ग्रहणधारण°-श्रवणग्रहणधारण° (छ.)
,, ग्रहणधारणविज्ञान°-श्रवणग्रहणविज्ञान° (च. ध.)
,, धारणविज्ञान°-धारणवचनविज्ञान° (म.)

in the purpose and nature of the whole science and with regard to grasp, retention, understanding, application, endeavour, aim, time, agent and instruments as these bear upon the science of medicine.

कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविसंवादनेन च संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृबन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

स्मृति- અને સ્મૃતિ और स्मृति, **मति-** મતિ मति, **शास्त्रयुक्ति-** શાસ્ત્રયુક્તિ शास्त्रयुक्ति, **ज्ञानस्य** તથા જ્ઞાનની एवं ज्ञानकी, **आत्मनः** પોતાની अपने, **शीलगुणैः** શીલ અને ગુણોની સાથે शील तथा गुणोंके साथ, **अविसंवादनेन** એકતા કરી एकता कर, **सर्वप्राणिषु** સર્વ પ્રાણીઓમાં सब प्राणियोंमें, **माता-पितृ-भ्रातृ-बन्धुवत्** માતા પિતા ભાઈ તથા બન્ધુની પેઠે माता पिता भाई और बन्धुके समान, **मैत्रस्य** મિત્રભાવવાળું मित्रतापूर्ण, **चेतसः** ચિત્ત મન, **संपादनेन च** કરવાથી सम्पादन करनेमें, **कुशलाः च** કુશળ થયેલા कुशलताको प्राप्त किये हुए, **एवंयुक्ताः** આ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત વૈદ્યો इस प्रकारके गुणोंसे युक्त वैद्य, **अग्निवेश !** હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, **प्राणानाम्** પ્રાણોને प्राणोंको, **अभिसराः** લાવનારા लानेवाले, **रोगाणाम्** અને રોગોના और रोगोंका, **हन्तारः** હણનારા नाश करनेवाले, **भवन्ति इति** થાય છે होते हैं ॥ ७ ॥

7. Skilled, too, are they in imbuing themselves by the cultivation of memory, intelligence, theoretical and practical knowledge, with virtue and ability, and in cultivating good will for all creatures by behaving as their mother, father, brother and friend. It is such persons, O Agnivesa, that are the saviours of life and destroyers of diseases.

रोगाभिसरभिषजां लक्षणम्—

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणानां, भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

अतः એઓથી इससे, **विपरीताः** વિપરીત विपरीत, **रोगाणाम्** રોગોને रोगोंको, **अभिसराः** લાવનારા लानेवाले, **प्राणानाम्** તથા પ્રાણોને और प्राणोंका, **हन्तारः** હણનારા नाश करनेवाले, **भिषक्-छद्म-प्रतिच्छन्नाः** વૈદ્યના વેષમાં છૂપાયેલા वैद्यवेषमें छिपे हुए, **लोकस्य** લોકોને માટે लोगोंके लिए, **कण्टकभूताः** કંટકરૂપ कण्टकरूप, **प्रतिरूपकसधर्माणः** અને બ્રહ્મચારી વગેરેના વેષથી ફરનારા और ब्रह्मचारी आदिका वेष धारण करनेवाले, **राज्ञाम्** રાજાઓની राजाओंकी, **प्रमादात्** બેદરકારીથી असावधानताके कारण, **राष्ट्राणि** રાષ્ટ્રોમાં राष्ट्रोंमें, **चरन्ति** ફરે છે विचरते हैं ॥ ८ ॥

8. Opposed to these are the votaries of diseases and the destroyers of life. These charlatans in the robes of doctors, thorns in the flesh of the whole world, with talents similar to those of mimes and mountebanks, move about in the land through the want of vigilance in the rulers.

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्यवेशेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, यश्चास्य

---

७. सर्वप्राणिषु चेतसः–सर्वप्राणिषु च (क्ष.)

,, एवंयुक्ता–एवमुक्ता (च.)

८ विपरीता–विपर्ययेण (ब. त.)

,, भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः–भिषक्छद्मप्रच्छन्नाः (च.)

,, प्रतिरूपकसधर्माणो–प्रतिरूपकत्वकधर्माणो (ध.)

,, ,, –प्रतिरूपेण-इत्युक्तधर्माणो (द.)

९. विशिखान्तर°–रथ्यान्तर° (द.)

वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुरुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः ख्यापयन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुरवलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः,

तेषाम् તેઓની इनकी, **इदम्** આ यह, **विशेषविज्ञानम्** વિશેષ ઓળખ विशेष पहिचान, **भवति** હોય છે होती है, **वैद्यवेशेन** વૈદ્યના વેષમાં वैद्यवेषको धारण करके, **अत्यर्थम्** અતિશય अत्यंत, **श्लाघमानाः** પોતાના વખાણ કરતા अपनी प्रशंसा करते हुए, **कर्मलोभात्** કામકાજ મેળવવાના લોભથી कर्मके लोभसे, **विशिखान्तरम्** એક શેરીમાંથી બીજી શેરીમાં एक गलीसे दूसरी गलीमें, **अनुचरन्ति** ફર્યા કરે છે फिरा करते हैं **कस्यचित्** **च** અને કોઈની और किसीकी, **आतुर्यम्** બીમારીને बीमारीको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुनकर, **अभितः** તેના પર ચારે બાજુથી उस पर चारों ओरसे. **परिपतन्ति** ટૂટી પડે છે टूट पड़ते हैं, **अस्य च** એ રોગીના इस रोगी, **संश्रवणे** સાંભળવામાં આવે તેમ सुन सके इस प्रकार, **आत्मनः** પોતાના अपनेमें, **वैद्यगुणान्** વૈદ્ય તરીકેના ગુણોને वैद्यके गुणोंको, **उच्चैः** ઊંચે સાદે जोरसे, **वदन्ति** કહી બતાવે છે कह बताते हैं, **यः च** જે जो, **वैद्यः** વૈદ્ય वैद्य, **अस्य** એ રોગીની इस रोगीमें, **प्रतिकर्म** ચિકિત્સા चिकित्साकर्म, **करोति** કરતો હોય છે करता है, **तस्य च** તેના દોષો उसके दोषोंको, **मुहुः मुहुः** વારંવાર बारबार, **उदाहरन्ति** કાઢી બતાવે છે दोहराते हैं. **आतुरमित्राणि च** રોગીના મિત્રોને रोगीके मित्रोंको, **प्रहर्षण-** હુલાવી ફૂલાવી हंसाकर, **उपजाप-** કાન ભંભેરી चुगली, **उपसेवन-आदिभिः** ખુશામત વગેરે કરીને खुशामद आदिसे, **आत्मीकर्तुम्** પોતાના બનાવી લેવા માટે अपने करनेके लिए, **इच्छन्ति** ઇચ્છે છે चाहते हैं, **आत्मनः च** પોતાનું अपने, **स्वल्पेच्छुताम्** અતિ અલ્પથી પણ સંતોષીપણું अति अल्पसे भी संतोषको, **ख्यापयन्ति** કહી બતાવે છે कह बताते हैं, **कर्म च** અને રોગીના ચિકિત્સાકર્મને और चिकित्साका काम, **आसाद्य** મેળવીને मिल जाने पर, **आत्मनः** પોતાનું अपनी, **अज्ञानम्** અજ્ઞાન अज्ञानताको, **प्रच्छादयितुकामाः** છુપાવવાની ઇચ્છા કરતા તેઓ छिपानेकी इच्छा रखनेवाले वे, **दाक्ष्येण** ચતુરાઈથી चतुराईसे, **मुहुः मुहुः** વારંવાર बारबार, **अवलोकयन्ति** અહીં તહીં અવલોકન કર્યા કરે છે इधर उधर देखा करते हैं;

९. उपजाप°–उपजल्प° (द.)

9-(1). Here is a detailed account of their character. Tricking themselves out in the height of medical fashion, they walk the streets with a view to picking up practice. Immediately on hearing that somebody is ill, they swoop down on him from all quarters, and in his hearing speak loudly of their medical attainments. If a doctor is already in attendance on him, they make repeated mention of his failings. They try to ingratiate themselves with the friends of the patient by suave manners, knowing whispers and officiousness. They make it known that they expect little (by way of remuneration). On being entrusted with a case they look about on all sides repeatedly, trying to cloak their ignorance.

व्याधिं चापावर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपरिचारकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अन्तगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषां कश्चित् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते,

१. अपावर्तयितुम्–अपवर्तयितुम् (छ. ज. त.)
,, अपरिचारकम्–अपचारिकम् (ध.)
,, उपदिशन्ति–उद्दिशन्ति (ख.)

न चैषामाचार्यः शिष्यः सब्रह्मचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायत इति ॥ ९ ॥

व्याधिम् च વ્યાધિને रोगको, **अपावर्तयितुम्** મટાડવાને हटानेंमें, **अशक्नुवन्तः** શક્તિમાન ન થતાં તેઓ असमर्थ होने पर वे, **व्याधितम् एव** રોગીનેજ रोगीको ही, **अनुपकरणम्** સાધન વિનાનો साधनरहित, **अपरिचारकम्** પરિચારક વિનાનો सेवकरहित, **अनात्मवन्तम्** અને સંયમ વગરનો असंयमी, **उपदिशन्ति** કહ્યા કરે છે कहने लगते हैं, **एनम् च** અને આ રોગીને और इस रोगीको, **अन्तगतम्** મરવાની અણી ઉપર આવેલો मरता हुआ, **अभिसमीक्ष्य** જોઈને देख कर, **आत्मनः** પોતાનું अपना, **अपदेशम् कृत्वा** નામ વગેરે બદલાવી नाम आदि बदलकर, **अन्यम् देशम्** બીજા દેશમાં दूसरे देशमें, **आश्रयन्ति** જતા રહે છે चले जाते हैं, **प्राकृतजन- सन्निपाते च** અને સાધારણ મનુષ્યોના સમૂહમાં और साधारण लोगोंके समूहमें, **आत्मनः** પોતાની अपनी, **कौशलम्** કુશળતાને कुशलताको, **अकुशलवत्** અકુશળ પુરુષોની પેઠે अकुशल पुरुषोंकी तरह, **वर्णयन्ति** વર્ણવે છે वर्णन करते हैं, **अधीरवत् च** અને અધીર પુરુષોની પેઠે अधीर पुरुषोंकी तरह, **धीराणाम्** ધૈર્યવાળા પુરુષોના धीर पुरुषोंके, **धैर्यम्** ધૈર્યની धैर्यकी, **अपवदन्ति** નિન્દા કરે છે निन्दा करते हैं, **अध्वगाः** મુસાફરો मुसाफिर, **प्रतिभयम्** ભયંકર जिस प्रकार भयंकर, **कान्तारम् इव** અરણ્યને જેમ દૂરથીજ તજી દે છે તેમ जंगलको दूरसे ही छोड़ देते हैं उसी प्रकार, **विद्वज्जन- सन्निपातम्** વિદ્વાન મનુષ્યોના સમૂહને विद्वान पुरुषोंके समूहको, (**च अभिसमीक्ष्य** જોઈને देख कर), **दूरात्** દૂરથીજ दूरसे ही, **परिहरन्ति** તજી દે છે छोड़ देते हैं, **यः च कश्चित्** અને જે કોઈ और जो कोई, **सूत्रावयवः** શાસ્ત્રના સૂત્રનો અંશ शास्त्रके सूत्रका अंश, **उपयुक्तः** ઉપયોગી उपयोगी, **भवति** હોય છે होता है, **तम्** તે સૂત્રના અંશને उस सूत्रांशको, **अप्रकृते** પ્રસંગ વિનાના સ્થલ પર प्रसंगके रहित स्थल पर, **प्रकृतान्तरे वा** અથવા અન્ય પ્રસંગમાં या दूसरे प्रसङ्गमें, **सततम्** નિરંતર निरंतर, **उदाहरन्ति** બોલી દેખાડે છે दुहराते रहते हैं, **अनुयोगम्** કોઈ પ્રશ્ન કરે તેને कोई इनसे पूछे उसको, **अनुयोक्तुम् च वा** અથવા તો અન્યને પૂછવા માટે પણ अथवा तो अन्यसे पूछनेके लिए भी, **न इच्छन्ति** પોતે ઇચ્છતા નથી स्वयं नहीं चाहते हैं, **अनुयोगात्** કોઈના પ્રશ્નથી प्रश्नोंके पूछे जानेसे, **मृत्योः इव** મૃત્યુથી જેમ પામે તેમ मृत्युकी भांति, **उद्विजन्ते** ઉદ્વેગ પામે છે उद्वेगको प्राप्त होते हैं, **एषाम् च** અને એઓનો और इनका, **कश्चित्** કોઈ कोई, **आचार्यः** આચાર્ય आचार्य, **शिष्यः** શિષ્ય शिष्य, **सब्रह्मचारी** સહાધ્યાયી सहाध्यायी, **वैवादिकः वा** અથવા વિવાદ કરનાર या तो विवाद करनेवाला, **न प्रज्ञायते इति** જાણવામાં આવતો નથી नहीं जाना जाता ॥ ९ ॥

9. Finding themselves unable to check the course of the disease, they give it out that it is the patient himself who is wanting in the necessary appurtenances, in attendants and in self–control. When they realise that the patient is at death's door, they make themselves scarce and seek another neighbourhood. In the presence of uncultured people, they brag about their adroitness in the most unadroit manner, and like the ignoramuses that they are, they run down the learning of the savants. But if they sight a company of the learned, they slink away from a distance, like a roadster at (the sight of) a dark wood. If by any chance they happen to have conned a stray maxim, they constantly quote it in season and out of season. They can brook neither being questioned nor questioning others. They dread all questions, as if they were the very devil. People such as these reck not for either teacher, disciple, co-student or disputant.

रोगाभिसरभिषजां वर्जने हेतुः —

भवन्ति चात्र—

भिषक्छद्म प्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।
वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिका द्विजान् ॥१०॥
श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः ।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥११॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે શ્લોક हैं कि, वीतंसम् જાળને जालको, संश्रित्य ફેલાવીને फैलाकर, शाकुन्तिकाः પારાધિઓ शिकार करनेवाले, वने વનમાં जंगलमें, द्विजान् इव જેમ પક્ષીઓને ફસાવે છે जैसे पक्षियोंको फंसाते है, श्रुत- दृष्ट- क्रिया- काल- मात्रा- ज्ञान- बहिष्कृताः તેમ શાસ્ત્રશ્રવણ- કર્મદર્શન- ચિકિત્સાજ્ઞાન- કાલજ્ઞાન- અને માત્રાજ્ઞાનથી દૂર રહેલા वैसे शास्त्रज्ञान- एवं कर्मदर्शन- क्रिया- काल- मात्रा- इनके ज्ञानसे शून्य, ये જેઓ जो, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, भिषक्- छद्म વૈદ્યનો વેષ वैद्यके वेषको, प्रविश्य લઈને धारण करके, व्याधितान् રોગીઓને रोगियोंको, तर्कयन्ति ફસાવે છે फंसाते हैं, ते તે વૈદ્યો वे वैद्य, वर्जनीयाः તજવા જોઈએ त्याज्य हैं, हि કારણ કે क्योंकि, भुवि પૃથ્વી પર भूमि पर, मृत्योः મૃત્યુના मृत्युके, अनुचराः દૂતો થઈને दूत हो कर, चरन्ति તેઓ ફર્યા કરે છે वे विचरते हैं ॥ १०-११ ॥

Here are some verses again—

10-11. Those who, putting on the garbs of physicians, thus gull their patients, just as the bird-catchers in the forest (gull) the birds by camouflaging themselves in nets, such persons, outcastes from the science of healing, both theoretical and practical, of time and of measure, are to be shunned, for they are the messengers of death on earth.

वृत्तिहेतोर्भिषङ्मानपूर्णान् मूर्खविशारदान् ।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥१२॥

वृत्तिहेतोः આજીવિકાને માટે जीविकाके लिए, भिषङ्मानपूर्णान् વૈદ્ય તરીકેના અભિમાનથી પૂર્ણ वैद्यके रूपमें अभिमानसे भरे हुए, मूर्खविशारदान् આ મહામૂર્ખોને इन महामूर्खोंको, विद्वान् आतुरः સમજુ રોગીએ समझदार रोगी, वर्जयेत् તજી દેવા જોઈએ છોડ देवे, ते કારણ કે તે વૈદ્યો क्योंकि वे वैद्य, पीतमारुताः વાયુને પીનારા वायुका पान करनेवाले, सर्पाः સર્પો જેવા છે सर्पोंके समान हैं ॥ १२ ॥

12. The discriminating patient should avoid these unlettered laureates, who put on the airs of physicians for the sake of a living; they are like serpents that have gorged on air.

कीदृशो भिषक् प्रशस्तः—

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥१३॥

ये तु પણ જેઓ परन्तु जो, शास्त्रविदः શાસ્ત્ર જાણનારા शास्त्रके जाननेवाले, दक्षाः ચતુર चतुर, शुचयः પવિત્ર पवित्र, कर्मकोविदाः કર્મકુશલ कर्मकुशल, जितहस्ताः સિદ્ધહસ્તવાળા सिद्धहस्तवाले, जितात्मानः અને જિતેન્દ્રિય છે और जितेन्द्रिय हैं, तेभ्यः તે વૈદ્યોને उन वैद्योंको, नित्यम् હમેશાં नित्य, नमः कृतम् નમસ્કાર કરીએ છીએ नमस्कार करते हैं ॥ १३ ॥

13. But salutations be constantly proffered to those others who are learned in the science, skilful, pure, expert in performance, practised of hand and self-controlled.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥१४॥

१०. व्याधितांस्तर्कयन्ति—बाधितांस्तर्पयन्ति (त.)
,, ये—ते (छ.)
,, शाकुन्तिका—शाकुनिका (च. द.)
११. ज्ञान—स्थान (प.)
,, बहिष्कृताः—बहिःस्थिताः (थ.)

१३. नित्यं कृतं नमः—नित्यकृतं नमः (थ.)

तत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, दशप्राणायतनिके આ દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાયમાં दशप्राणायतनीय अध्यायमें, श्लोकस्थान- સૂત્રસ્થાનના सूत्रस्थानके, अर्थसंग्रहः વિષયોનો સંગ્રહ विषयोंका संग्रह, द्विविधाः બે પ્રકારના दो प्रकारके, भिषजः च વૈદ્યો वैद्य, उक्ताः કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये हैं, प्राणस्य અને પ્રાણના और प्राणोंके, आयतनानि च સ્થાનો પણ કહેવામાં આવ્યાં છે स्थान भी कह दिये हैं ॥ १४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

14. In this chapter on "The ten resorts of life", there have been set forth a summary of the contents of the section on general principles, the two kinds of physicians and the resorts of life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने दशप्राणायतनीयो नामोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, दशप्राणायतनीयः 'દશપ્રાણાયતનીય' 'दशप्राणायतनीय', नाम નામનો नामका, ऊनत्रिंशः ઓગણત્રીસમો उनतीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २९ ॥

29. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-ninth chapter entitled "The Ten Resorts of Life" is completed.

त्रिंशोऽध्यायः ।

ત્રીસમો અધ્યાય अध्याय तीसवाँ

Chapter XXX

अर्थेदशमहामूलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'अर्थेदशमहामूलीयम्' 'અર્થેદશમહામૂલીય' નામના 'अर्थेदशमहामूलीय' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries in the Heart".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हृदयपर्यायाः —

अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

अर्थे હૃદયમાં हृदयमें, महामूलाः હૃદયરૂપ મૂળવાળી हृदयरूप मूलवाली, महाफलाः અને હૃદયરૂપ ફળવાળી और हृदयरूप फलवाली, दश દશ શિરાઓ दस धमनियां, समासक्ताः લાગેલી છે लगी हुई हैं, बुधैः વિદ્વાન પુરુષોથી पंडित लोगोंसे, महत् મહત્ महत, अर्थः च અર્થ अर्थ, हृदयम् च અને હૃદય और हृदय, पर्यायैः એ પર્યાયોથી इन पर्यायोंसे, उच्यते એક જ અર્થ કહેવાય છે एक ही अर्थ कहा जाता है ॥३॥

3. In the heart the ten great-rooted arteries bearing great fruits are well-embedded. The great (Mahat) and the Cardia (Artha) are the two

३. समासक्ताः–सिराः सक्ताः (च. छ. द. ब. प.)

equivalent terms by which the heart is spoken of by the learned.

हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः —

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

षडङ्गम् ७ अंगोवाळुं छ: अङ्गोंवाला, अङ्गम् शरीर शरीर, विज्ञानम् बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, अर्थपञ्चकम् पांच विषयोनो समूह पांच विषयोंका समूह, सगुणः च आत्मा सगुण आत्मा सगुण आत्मा, चेतः मन मन, चिन्त्यम् च अने मननो विषय और मनका विषय, हृदि ए सर्व हृदयमां ये सब हृदयमें, संश्रितम् रहेलां छे आश्रित हैं ॥ ४ ॥

4. The body with its six limbs, the understanding, the senses, the five sense-objects, the spirit with its attributes, the mind and the mental concepts, are all dependent on the heart.

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥

गोपानसीनाम् वळीओना आश्रय माटे शहतीरोंके आश्रयके लिए, आगारकर्णिका इव जेम आडसर छे तेम जिस प्रकार आगारकर्णिका होती है उस प्रकार, अर्थचिन्तकैः हृदय विषे विचार करनाराओथी हृदयके विषयमें विचारक लोगोंसे, एषाम् भावानाम् आ भावोना इन भावोंके, प्रतिष्ठार्थम् आश्रय माटे आश्रयके लिए, हृदयम् हृदयने हृदय, इष्यते हि मानवामां आवे छे माना जाता है ॥ ५ ॥

5. The heart is regarded by the cardiologists as the support of all these (above-mentioned) factors, even as the central pole is of the thatch-work of a wigwam.

तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥६॥

तस्य ते हृदयने इस हृदय पर, उपघातात् आघात लागवाथी आघात होनेसे, मूर्च्छायम् मनुष्य मूर्च्छा मनुष्य मूर्च्छा, भेदात् अने तेनुं भेदन थवाथी और उसका भेदन होनेसे, मरणम् मरण मृत्युको, ऋच्छति पामे छे पाता है, यत् हि कारणके जे क्योंकि जो, स्पर्शविज्ञानम् स्पर्शने जाणनार छे स्पर्शका ज्ञानवाला है, धारि अने जे शरीरने धारी राखनार छे और जो शरीरको जीता रखनेवाला है, तत् ते शरीर, इंद्रिय, सत्त्व तथा आत्मानो संयोग वह शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व और आत्माका संयोग, तत्र ते हृदय पर उसी हृदय पर, संश्रितम् आधार राखे छे आश्रित है ॥ ६ ॥

6. If it is but slightly injured, one falls into a swoon; if seriously injured, death follows. This is so because sensation, which is otherwise called animation is based on it.

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

तत् ते हृदय यही हृदय, परस्य श्रेष्ठ उत्तम, ओजसः ओजसनुं ओजका, स्थानम् स्थान छे स्थान है, चैतन्यसंग्रहः अने चैतन्यनो संग्रह चेतनाका संग्रह, तत्र तेमां छे वहां है, तस्मात् तेथी इसी लिए, चिकित्सकैः चिकित्सकोए चिकित्सकोंने, हृदयम् हृदयने हृदयको, महत् महत् महत्, अर्थः च अने अर्थ और अर्थ, उक्तम् ए शब्दोथी कह्युं छे इन शब्दोंसे कहा है ॥ ७ ॥

7. Further it is the seat of the supreme vital essence; in it, too, is the seat of the consciousness. Therefore is the heart called the Mahat and Artha by the physicians.

दश महामूला धमन्यः —

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

४. संश्रितम्–संस्थितम् (प.)
५. आगार–आगारे (ग.)
६. धारि तत्तत्र संश्रितम्–धारि यत् तत्र संश्रितम् (प.)
७. चिकित्सकैः–चिकित्सिते (क. ग. च. छ. द. ध.)

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥८॥

तेन ते उस, महता मूलेन હૃદયરૂપ મૂળથી हृदय-रूप महामूलसे, महामूलाः मताः મોટા મૂળવાળી માનવામાં આવેલી महामूल मानी हुई, ओजोवहाः दश ઓજસનું વહન કરનારી દશ ધમનીઓ ओजको बहानेवाली दस धमनियां, अस्मिन् शरीरे આ શરીરમાં इस शरीरमें, समन्ततः ચારે બાજુ सब ओर, विधम्यन्ते પથરાય છે फैलती हैं ॥ ८ ॥

8. By virtue of having this great (organ) as their root, the ten (main arteries) are spoken of as the great-rooted ones. Carrying the vital essence, they spread through the whole length and breadth of the body.

ओजसः कर्माणि, सिरा-धमनी-स्रोतसां निरुक्तिः—

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।
यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥
यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ १० ॥
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ।
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव(ति) महाफलाः ।
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

९. सर्वदेहिनः—सर्वजन्तवः (क. ध च. छ. ज. त. थ.)
१०. यत्तद्-योऽसौ (च. थ.)
,, संवर्तमानं—संवर्धमानं (थ. प.)
,, समाविशति—समाश्रयति (प.)
,, यत् पुरा—यत् पुनः (थ.)
११. यस्य नाशात्तु—यस्यानाशान्न (थ.)
,, यच्छरीररसस्नेहः—यः शरीररसस्नेहः (ध.)
,, रसस्नेहः—बलदेहः (झ).
१२. तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति)—तत्फलास्ताः फलन्त्येव बहुधातो (ढ.)
,, ,, —तत्फलास्ताः फलन्तीति बहुधेति (प.)
,, बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति). महाफलाः—ताः फलन्तीति बहुधेति महाफलाः (ग.)
,, बहुधा—विविधा (ध.)

येन જે जिस, ओजसा ઓજસથી ओजद्वारा, प्रीणिताः તર્પિત થયેલા तृप्त हुए, सर्वदेहिनः સર્વ દેહધારીઓ सब प्राणियों, वर्तयन्ति જીવતાં રહે છે जीते रहेते हैं, यत् ऋते જેના વગર जिसके बिना, सर्वभूतानाम् સર્વ પ્રાણીઓનું सब प्राणियोंका, जीवितम् જીવન जीवन, न अवतिष्ठते ટકી શકતું નથી रह नहीं सकता, यत् જે ઓજસ जो ओज, गर्भस्य ગર્ભના गर्भके, आदौ પ્રથમ કાળમાં आदि कालमें, सारम् સાર-રૂપ હોય છે साररूप होता है, यत् तत् જે ઓજસ जो ओज, गर्भरसात् ગર્ભરસના गर्भरसका, रसः સાર-રૂપ છે साररूप है, यत् જે जो, संपद्यमानम् हृदयम् હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે કે हृदयके उत्पन्न होते ही, पुरा તરત तुरन्त, समाविशति તેમાં પ્રવેશ કરે છે उसमें प्रविष्ट होता है, यस्य અને જેના और जिसके, नाशात् तु નાશથી नाशसे, नाशः अस्ति શરીરનો નાશ થાય છે शरीरका नाश होता है, यत् અને જે और जो, हृदयाश्रितम् હૃદયમાં રહી हृदयमें रहा हुआ, धारि જીવનું ધારણ કરે છે जीवका धारण करता है, यत् અને જે और जो, शरीररसस्नेहः શરીરના રસના સારરૂપ છે शरीरके रसका साररूप है, यत्र અને જેમાં और जिसमें, प्राणाः પ્રાણો प्राण, प्रतिष्ठिताः સ્થિત થયેલા છે प्रतिष्ठित हैं, ताः તે ધમનીઓ वे धमनियां, तत्फलाः તે ઓજરૂપ ફળવાળી છે वह ओजरूप फलवाली हैं, बहुधा वा અથવા તો બહુ પ્રકારે या बहुत प्रकारसे, फलन्ति શાખા પ્રશાખાઓમાં ફળે છે शाखा प्रशाखाओंमें फैलती हैं, इति તેથી इसलिए, महाफलाः તે દશ ધમનીઓ મહાફળવાળી કહેવાય છે महाफला कहलाती हैं, ध्मानात् રસ વગેરેથી ભરપૂર થવાથી रस आदिसे पूर्ण होनेसे, धमन्यः ધમનીઓ धमनियां, स्रवणात् રસ વગેરેનું સ્રવણ કરવાથી रस आदिका स्रवण करनेसे, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोतों, सरणात् सिराः અને બીજા પ્રદેશમાં સરકી જવાથી સિરા કહેવાય છે और दूसरे प्रदेशमें सरणसे सिरा कहलाती हैं ॥ ९-१२ ॥

9-12. They are styled the great fruiters because they have for their fruit (as it were) that vital essence whereby all the embodied creatures

subsist, being nourished; that in whose absence the life of all beings would cease to be; that which is the primary essence of the embryo, that which is the quintessence of the fetal life, that which first enters the (embryonic) heart as it begins to develop; that on whose destruction the destruction (of the organism) ensues; that which is the support stationed in the heart; that which is the unctuous element of the body-fluid and that wherein the life-breaths are established. Or, it may be, the arteries are so styled, because they fruition in a great many ways. They are called (dhamanyah) arteries, because they pulsate, (srotansi) channels, because they convey (the essential juices); and (sirah) vessels because they conduct (the blood etc.) from one place to another.

महदादीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तस्योपदेशः—

तन्महत् ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥

तत् ते उस, महत् હૃદય हृदय, ताः महामूलाः અને હૃદયરૂપ મૂળવાળી તે સિરાઓ और महामूलवाली सिराओं, तत् च અને તે और उस, ओजः ઓજસનું ओजकी, परिरक्षता રક્ષણ કરનાર મનુષ્યે रक्षा करनेवाले पुरुषको, विशेषेण ખાસ કરીને विशेषतः, मनसः મનને मनको, दुःखहेतवः દુઃખ ઉપજાવનારા હેતુઓનો दुःखी करनेवाले कारणोंका, परिहार्याः ત્યાગ કરવો જોઈએ परित्याग करना चाहिए ॥ १३ ॥

13. He who wishes to protect from harm that great organ (the heart), those great-rooted ones (the channels) and the vital essence, should scrupulously avoid all that causes affliction to the mind.

१३. तन्महद्‌ ताः—तन्महत्त्वात् (ग.)

हृद्यं यत् स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।
तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

यत् માટે જે इसलिए जो आहारविहार, हृद्यम् હૃદયને હિતકર હોય हृदयके लिए हितकर हो, यत् જે जो, औजस्यम् ઓજસને હિતકર હોય ओजको बढ़ानेवाला हो, यत् અને જે और जो, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंको, प्रसादनम् स्यात् તર્પણ કરનારું હોય तर्पण करनेवाला हो, तत् तत् તેને તેને उस उसको, प्रशमः અને શાન્તિ और शान्ति, ज्ञानम् च एव तथा જ્ઞાનને પણ तथा ज्ञानको भी, प्रयत्नेन પ્રયત્નપૂર્વક प्रयत्नपूर्वक, सेव्यम् સેવવાં જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. Moreover, he should have diligent recourse to whatever is good for the heart, good for the vital essence, and is purificatory of the vessels. Similarly, he should have recourse to quiet and wisdom.

प्राणवर्धनादीनामेकैकस्य उत्कृष्टतमत्वम्—

अथ खल्वेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलवर्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामेकमयनानामिति ।

अथ खलु प्राणवर्धनानाम् एकम् પ્રાણ વધારનારાઓમાં એક प्राण बढ़ानेवालोंमें एक, बलवर्धनानाम् एकम् બલ વધારનારાઓમાં એક बलवर्धकोंमें एक, बृंहणानाम् एकम् બૃંહણ કરનારાઓમાં એક बृंहण करनेवालोंमें एक, नन्दनानाम् एकम् આનંદ દેનારાઓમાં એક आनंद देनेवालोंमें एक, हर्षणानाम् एकम् હર્ષ આપનારાઓમાં એક प्रसन्नता पैदा करनेवालोंमें एक, अयनानाम् एकम् इति અને મોક્ષમાર્ગોમાં એક मोक्षमार्गोंमें एक, उत्कृष्टतमम् સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે सबसे श्रेष्ठ है;

१५. अयनानाम्—आयतनानाम् (ग.)
,, ,, —नियमानाम् (घ.)

15-(1). Now there is one that is the foremost among those that are promotive of life, one (that is the foremost) among those that are promotive of strength, one (that is the foremost) among those that are roborants, one (that is the foremost) among those that are joy-giving, one (that is the foremost) among those that are inspirating and one (that is the foremost) among those that lead upwards.

तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो मन्यन्ते ॥ १५ ॥

तत्र તેમાં इनमें, **प्राणिनाम्** પ્રાણીઓની प्राणियों-की, **अहिंसा** અહિંસા अहिंसा, **प्राणवर्धनानाम्** પ્રાણ વધારનારાંઓમાં प्राण बढ़ानेवालोंमें, **वीर्यम्** વીર્ય वीर्य, **बलवर्धनानाम्** બલ વધારનારાંઓમાં बल बढ़ानेवालोंमें, **विद्या** વિદ્યા विद्या, **बृंहणानाम्** બૃંહણ કરનારાંઓમાં बृंहण करनेवालोंमें, **इन्द्रियजयः** ઇન્દ્રિયોનો જય इन्द्रिय-विजय, **नन्दनानाम्** આનંદ દેનારાંઓમાં आनंद देने-वालोंमें, **तत्त्वावबोधः** તત્ત્વનું જ્ઞાન तत्त्वज्ञान, **हर्षणानाम्** હર્ષ આપનારાંઓમાં प्रसन्नता देनेवालोंमें, **ब्रह्मचर्यम्** અને બ્રહ્મચર્ય और ब्रह्मचर्य, **अयनानाम्** મોક્ષમાર્ગોમાં मोक्षमार्गोंमें, **उत्कृष्टतमम् इति** સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે सबसे श्रेष्ठ है, **एवम्** આ પ્રમાણે ऐसा, **आयुर्वेदविदः** આયુર્વેદ જાણનારા આચાર્યો आयुर्वेदके आचार्य, **मन्यन्ते** માને છે मानते हैं ॥ १५ ॥

15. Among these, non-violence is the foremost among those that promote the life of creatures; virility (is the foremost) amongst strength-givers, knowledge among roborants, the conquest of the senses among joy-givers, the understanding of truth among inspirators, brahmacharya among the ways that lead upwards. Thus do the knowers of the science of life believe.

आयुर्वेदविदो लक्षणम्—

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ।

तत्र पृथक्त्वेन ભિન્ન ભિન્न पृथक् पृथक्, **वाक्यशः** વાક્યોથી वाक्योंसे, **वाक्यार्थशः** વાક્યાર્થોથી वाक्यार्थोंसे, **अर्थावयवशः च** અને અર્થના અવયવોથી और अर्थके अवयवोंसे, **तन्त्र- स्थान- अध्याय- प्रश्नानाम्** શાસ્ત્ર-સ્થાન-અધ્યાયો અને પ્રશ્નોનું तन्त्र- स्थान- अध्याय एवं प्रश्नोंका, **प्रवक्तारः** પ્રવચન કરનારાઓને प्रवचन करनेवालोंको, **आयुर्वेदविदः** આયુર્વેદ જાણનારાઓ आयुर्वेद जाननेवाले, **मन्तव्याः** માનવા જોઈએ समझना चाहिए;

16-(1). Now, the knowers of the science of life are to be regarded as those who are able to give an exposition of the system, the sections thereof, the chapters comprising each section and the topics occurring in each chapter, in all the three ways viz., verbatim, with comment and with detailed elucidations.

तत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥

तत्र ત્યાં यहां पर, **आह** કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે છે કે कोई प्रश्न उठाता है कि, **तन्त्रादीनि** શાસ્ત્રો વગેરે तन्त्र आदिको, **वाक्यशः** વાક્યોથી वाक्यसे, **वाक्यार्थशः** વાક્યાર્થોથી वाक्यार्थसे, **अर्थावयवशः च** અને અર્થના અવયવોથી और अर्थावयवसे, **कथम्** કેવી રીતે किस प्रकार, **उक्तानि भवन्ति इति** કહી શકાય છે कह सकते हैं ॥ १६ ॥

16. The question arises— how is the system and the rest expounded verbatim, or with comment or with detailed elucidation?

तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तिः—

अत्रोच्यते—तन्त्रमार्षं कार्त्स्न्येन यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अत्र આ બાબતમાં इस विषयमें, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે કે कहा जाता है कि, **आर्षम्** ઋષિઓએ રચેલું ऋषिप्रणीत, **तन्त्रम्** શાસ્ત્ર तन्त्र, **कार्त्स्न्येन** સંપૂર્ણપણે संपूर्णरूपसे, **यथाम्नायम्** પાઠના ક્રમઅનુસાર पाठके क्रमके अनुसार, **उच्यमानम्** કહેવામાં આવતાં कहे जाने पर, **वाक्यशः** વાક્યપુરઃસર वाक्यशः, **उक्तम् भवति** કહ્યું કહેવાય છે कहा हुआ कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. To this the answer is—when a system promulgated by a seer is recited in its entirety and in the order of its (original) enunciation, then it is said to be delivered verbatim.

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिस्त्रिविधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवत्युक्तम् ॥ १८ ॥

बुद्ध्या બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **सम्यक्** બરાબર भली प्रकार, **अनुप्रविश्य** સમજી લઈને जान कर, **व्यास-** વિસ્તાર विस्तार, **समास-** સંક્ષેપ संक्षेप, **प्रतिज्ञा-** પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, **हेतु-** હેતુ हेतु, **उदाहरण-** ઉદાહરણ उदाहरण, **उपनय-** ઉપનય उपनय, **निगमन-** અને નિગમનથી और निगमनसे, **युक्ताभिः** યુક્ત युक्त, **त्रिविध-** તથા ત્રણ પ્રકારના और तीनों प्रकारके, **शिष्यबुद्धिगम्याभिः** શિષ્યોની બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવી शिष्योंकी बुद्धिसे समझा जाये ऐसा, **वाग्भिः** વાણીથી वाणीद्वारा, **उच्यमानम्** કહેવામાં આવતું कहा जाता, **अर्थतत्त्वम्** અર્થનું તત્ત્વ अर्थका तत्त्व, **वाक्यार्थशः** વાક્યાર્થથી वाक्यार्थद्वारा, **उक्तम्** કહેલું कहा हुआ, **भवति** થાય છે होता है ॥ १८ ॥

18. When, having penetrated into the truth of its meaning by means of the understanding, (a system) is propounded in words that are elaborate or succint (as the occasion may demand) by the method of proposition, reason, analogy, application and conclusion, and in manner that is intelligible and appealing to the three types of student-mind, then it constitutes an exposition (of the system) with comment.

तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

तन्त्रनियतानाम् શાસ્ત્રમાં આવેલા तन्त्रमें कहे गये, **अर्थदुर्गाणाम्** દુર્બોધ અર્થોનું दुर्बोध अर्थोंका, **पुनः** ફરી फिर, **विभावनैः** વ્યાખ્યાનપૂર્વક व्याख्यानपूर्वक, **उक्तम्** કહેવું એ कहना यह, **अर्थावयवशः** અર્થના અવયવદ્વારા अर्थावयवद्वारा, **उक्तम्** કહેલું कहा हुआ, **भवति** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ १९ ॥

19. When the difficult passages occurring in the treatise are elucidated by further glosses, then the exposition is called a detailed elucidation.

आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः—

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?, किमायुः?, कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?, शाश्वतोऽशाश्वतो वा?, कति कानि चास्याङ्गानि?, कैश्चायमध्येतव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

१७. यथाम्नायम्—यथास्थानम् (ङ.)

१८. शिष्यबुद्धिगम्याभिः—पुरुषबुद्धिगम्याभिः (ग. घ.)

,, ,, —पुरुषबुद्धेरवगम्याभिः (च.)

१९. तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां—तन्त्रनियतार्थानां (ध.)

,, ,, —तन्त्रनियतार्थद्वन्द्वानाम् (प)

२०. किमर्थमायुर्वेदः—किमर्थमायुर्वेदः किं चायुर्वेदः (क.)

,, ,, —किं चायमायुर्वेदः (ख. घ. ङ.)

तत्र चेत् त्यां જો यहां यदि, प्रष्टारः स्युः કોઈ પૂછે કે कोई पूछे कि, ऋक्- साम- यजुः- अथर्ववेदानाम् ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અને અથર્વવેદ ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद, चतुर्णाम् એ ચારમાંથી इन चारोंमेंसे, कम् वेदम् કયા વેદનો किस वेदका, आयुर्वेदविदः આયુર્વેદને જાણનારાઓ आयुर्वेदके जाननेवाले, उपदिशन्ति ઉપદેશ કરે છે? उपदेश करते हैं?, आयुः આયુષ आयु, किम् શું છે? क्या है?, आयुर्वेदः આયુર્વેદ आयुर्वेद, कस्मात् શાથી કહેવાય છે? किस कारणसे कहा जाता है?, आयुर्वेदः આયુર્વેદ आयुर्वेद, किमर्थम् શા માટે છે? किस लिए है?, शाश्वतः આયુર્વેદ નિત્ય છે नित्य है, अशाश्वतः वा કે અનિત્ય છે? या अनित्य है?, कति कानि च કેટલાં અને કયાં कितने और कौनसे, अस्य આ આયુર્વેદનાં इस आयुर्वेदके, अङ्गानि અંગો છે? अङ्ग हैं?, कैः च अयम् કોણે આ આયુર્વેદ किन्हें इस आयुर्वेदको, अध्येतव्यः ભણવો જોઈએ? पढ़ना चाहिए?, किमर्थम् च इति અને શા માટે ભણવો જોઈએ? और किस लिए पढ़ना चाहिए? ॥ २० ॥

20. If inquirers happen to be present, they may ask the following questions:— Of the four vedas Rig, Yajur, Saman and Atharvan, which is the Veda that the knowers of the Science of Life teach? What is meant by Life? Wherefore is (this system named) the Science of Life? What is the purpose of the Science of Life? Is it eternal or transitory? How many and what are its branches? By whom should this (science) be studied, and with what objective?

आयुर्वेदस्याथर्ववेदेऽन्तर्भावः—

तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या, वेदो ह्याथर्वणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह; चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते ॥ २१ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, एवम् આ પ્રમાણે इस तरह, पृष्टेन પૂછાયેલા पूछे गये, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, ऋक्-साम-यजुः-अथर्ववेदानाम् ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ ऋक्- साम- यजु और अथर्व, चतुर्णाम् એ ચાર વેદોમાંથી इन चार वेदोंमेंसे, अथर्ववेदे અથર્વવેદમાં अथर्ववेदमें, आत्मनः પોતાની अपनी, भक्तिः રુચિ रुचि, आदेश्या જણાવવી बतानी चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, आथर्वणः वेदः અથર્વવેદ अथर्ववेद, दान- દાન दान, स्वस्त्ययन- સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, बलि- બલિદાન बलिदान, मङ्गल- મંગલ मंगल, होम- હોમ होम, नियम- નિયમ नियम, प्रायश्चित- પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, उपवास- ઉપવાસ उपवास, मन्त्रादि- અને મંત્ર વગેરેના और मन्त्र आदिके, परिग्रहात् સ્વીકારથી અર્થાત્ અનુષ્ઠાનથી परिग्रहसे अर्थात अनुष्ठानसे, चिकित्साम् ચિકિત્સા કરવાનું चिकित्सा करनेके लिए, प्राह કહે છે कहता है, चिकित्सा च અને ચિકિત્સા और चिकित्साका, आयुषः આયુષ્યના आयुके, हिताय હિતને માટે हितके लिए, उपदिश्यते ઉપદેશવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ २१ ॥

21. Having been thus questioned, the physician should declare his allegiance to the Atharvaveda from among the four—Rig, Saman, Yajur and Atharvan, because the Veda of the Atharvans stands for medical treatment by advocating (such measures as) almsgiving, propitiatory rites, oblations, auspicious observances, sacrifices, regimen, penances, fasts and incantations; and treatmeet, of course, is always laid down with a view to benefiting life.

२१. दानस्वस्त्ययन–स्वस्त्ययन (ख.)

२१. °मन्त्रादि–°ब्राह्ममन्त्रादि (ग. त. ध.)

आयुःशब्दस्य पर्यायाः —

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-र्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

वेदम् च અને વેદનો और वेदका, **उपदिश्य** ઉપદેશ કરીને उपदेश करके, **आयुः** આયુષનું आयुका, **वाच्यम्** નિરૂપણ કરવું જોઈએ निरूपण करना चाहिए, **तत्र** તેમાં इसमें, **आयुः** આયુષ आयु, **चेतनानुवृत्तिः** ચૈતનાનુવૃત્તિ चेतनानुवृत्ति, **जीवितम्** જીવિત जीवित, **अनुबन्धः** અનુબંધ अनुबन्ध, **धारि च** તથા ધારિ और धारि, **इति एकः अर्थः** એઓ એકાર્થવાચક છે ये एकार्थवाचक हैं ॥ २२ ॥

22. "Science" having been thus explained, "Life" now comes up for definition. Here (all such terms as) "Life", "The flow of consciousness," "Animation", and "Support" have the same connotation.

आयुर्वेदस्य निरुक्तिः —

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः; कथमिति चेत्? उच्यते-स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ।

तत् તે ઉપર્યુક્ત वह उपर्युक्त, **आयुः** આયુષ્યનો आयुका, **वेदयति** જે બોધ કરે છે जो ज्ञान कराता है, **इति आयुर्वेदः** એ આયુર્વેદ છે यह आयुर्वेद कहलाता है, **कथम् इति चेत्?** તે આયુર્વેદ આયુષ્યનો બોધ કઈ રીતે કરાવે છે એમ જો પૂછતા હો તો वह आयुर्वेद किस प्रकार ज्ञान कराता है ऐसा प्रश्न किया जाये तो, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **स्वलक्षणतः** પોતાનાં લક્ષણોથી अपने लक्षणोंसे, **सुख- असुखतः** સુખ અને અસુખથી सुख और असुखसे, **हित- अहिततः** હિત અને અહિતથી हित और अहितसे, **प्रमाण- अप्रमाणतः च** તથા પ્રમાણ અને અપ્રમાણથી और प्रमाण एवं अप्रमाणसे, **यतः च** અને જેથી और जिससे, **आयुष्याणि** આયુષ્યને માટે હિતકર आयुके लिए हितकर, **अनायुष्याणि च** અને આયુષ્યને માટે અહિતકર और आयुके लिए अहितकर, **द्रव्य- गुण- कर्माणि** દ્રવ્યો, ગુણો તથા કર્મોને द्रव्य, गुण एवं कर्मोंको, **वेदयति** બોધ કરે છે बताता है, **अतः अपि** આ હેતુથી પણ इस लिए भी, **आयुर्वेदः** આ આયુર્વેદ કહેવાય છે यह आयुर्वेद कहलाता है;

23-(1). Now "The Science of Life" is that which makes life understood. How does it do this? It throws light on the following questions:— What is life as such? What is the happy life and what is not such? What constitutes the measure of life and what a departure from it? The science is so called because in addition it imparts knowledge with regard to what substances, properties and actions are promotive of life and what are not so.

तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ २३ ॥

तत्र आयुष्याणि આયુષ્યને હિતકર आयुके लिए हितकर, **अनायुष्याणि च** અને આયુષ્યને અહિતકર और आयुके लिए अहितकर, **द्रव्यगुणकर्माणि** દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મોનો द्रव्य, गुण और कर्मोंका, **केवलेन** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **तन्त्रेण** શાસ્ત્રથી शास्त्रद्वारा, **उपदेक्ष्यन्ते** ઉપદેશ કરવામાં આવશે उपदेश किया जायगा ॥ २३ ॥

23. As regards these substances, properties and actions, some of which are promotive of life and some not, the instruction is given throughout the entire treatise.

२२. वेदं चोपदिश्य—तदेवोपदिश्या (प.)
,, चोपदिश्य—आदिश्य (च.)
,, ,, —ज्ञादिश्य (ध.)
२३. तदायुर्वेदयति—तत्रायुर्वेदयति (ब.)

सुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वाध्याये च ।

तत्र इह एव અહીં જ यहां पर ही, **पूर्वाध्याये** તથા પ્રથમ અધ્યાયમાં तथा प्रथम अध्यायमें, **आयुः** આયુષ્યને आयुको, **स्वलक्षणतः** પોતાનાં લક્ષણથી अपने लक्षणसे, **यथावत्** પૂરી રીતે भली प्रकारसे, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है;

24-(1). We have duly explained both here and in the first chapter as to what life is, judged by its characteristics.

सुखस्यायुषो लक्षणम्, असुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्ययशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते; असुखमतो विपर्ययेण;

तत्र शारीरमानसाभ्याम् શારીર અને માનસ शारीर और मानस, **रोगाभ्याम्** રોગોથી रोगोंसे, **अनभिद्रुतस्य** પરાભવ ન પામેલા पीड़ित नहीं हुए, **विशेषेण** વિશેષે કરીને विशेषतः, **यौवनवतः** યુવાવસ્થાવાળા यौवनवाले, **समर्थ-** ઉત્સાહથી સંપન્ન उत्साहसे संपन्न, **अनुगत- बल-** અને બળ और बल, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **यशः-** યશ यश, **पौरुष-** પૌરુષ पौरुष, **पराक्रमस्य** તથા પરાક્રમવાળા एवं पराक्रमसे युक्त, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, **इन्द्रिय- अर्थ-** ઇંદ્રિયોના વિષયો इन्द्रियोंके विषय, **बलसमुदये** અને બળના સમુદાયથી और बलके समुदायसे, **वर्तमानस्य** યુક્ત युक्त, **परम- ऋद्धि-** પરમ સમૃદ્ધિથી परम समृद्धिसे, **रुचिर-** સુંદર सुन्दर, **विविध- उपभोगस्य** વિવિધ ઉપભોગવાળા विविध प्रकारके उपभोगवाले, **समृद्ध- सर्वारम्भस्य** સર્વ કર્મનાં ફલની સંપત્તિવાળા सब कर्मोंके फलकी संपत्तिवाले, **यथेष्ट- विचारिणः** અને ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનાર અર્થાત્ સ્વતંત્ર પુરુષનું और इच्छानुसार विचरनेवाले अर्थात् स्वतंत्र पुरुषकी, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **सुखम्** સુખમય सुखमय, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **अतः** એનાથી इससे, **विपर्ययेण** વિપરીત विपरीत, **असुखम्** દુઃખમય આયુષ્ય કહેવાય છે आयु दुःखमय कही जाती है;

24-(2). Now the life of such a man is called happy as is not afflicted with either bodily or mental ailments, as is, in particular, endowed with youth, strength, virility, reputation, enterprise and boldness befitting his abilities, is actuated (in his deeds) by the combined urge of knowledge, science, the senses and the sense-objects, is possessed of multifarious and delightful amenities accruing from great wealth, all whose efforts are prosperous and who can plan as he likes. A life that is contrary to this is deemed unhappy.

हितस्यायुषो लक्षणम्, अहितस्यायुषो लक्षणम्—

हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्त-

२४. तत्र—यच्च सुखादि तत्र (ध.)
,, समर्थानुगतबल—समन्वानुगतबल (च.)
,, समर्थानुगत—समन्वानुगत (च.)
,, समुदये—समुदाये (ध.)

२४. शमपरस्य—सामपरस्य (द. ध.)
,, ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य—ज्ञानानुपशमशीलस्य (द.)
,, रागरोषेर्ष्या—रागेर्ष्या (छ.)
,, °नित्यस्याध्यात्म—°नित्यसाध्यात्म° (त.)

त्परस्य लोकमिमं चामुं चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते; अहितमतो विपर्ययेण ॥२४॥

भूतानाम् पुनः વળી પ્રાણીમાત્રનું एवं प्राणियोंके, **हितैषिणः** હિત ઇચ્છનાર हितको चाहनेवाले, **परस्वात्** પરધનની परधनकी, **उपरतस्य** આકાંક્ષા ન રાખનાર कामना न करनेवाले, **सत्यवादिनः** સત્ય બોલનાર सत्यवादी, **शमपरस्य** શાન્તિયુક્ત शान्तिपरायण, **परीक्ष्यकारिणः** પરીક્ષા કરીને કામ કરનાર सोच विचार कर करनेवाले, **अप्रमत्तस्य** પ્રમાદરહિત अप्रमत्त, **परस्परेण** એક બીજા સાથે परस्पर, **अनुपहतम्** બાધ કર્યા વગર अबाधित रूपमें, **त्रिवर्गम्** ધર્મ, અર્થ અને કામને धर्म- अर्थ और कामको, **उपसेवमानस्य** સેવનાર सेवन करनेवाले, **पूजार्ह-** પૂજ્યોને पूजा करने योग्य पुरुषोंकी, **संपूजकस्य** પૂજનાર पूजा करनेवाले, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **उपशमशीलस्य** અને શાંતિરૂપ શીલવાળા और शान्तिपरायण, **वृद्ध- उपसेविनः** વૃદ્ધોની સેવા કરનાર वृद्धसेवी, **सुनियत- राग- रोष- ईर्ष्या- मद- मानवेगस्य** રાગના, રોષના, ઈર્ષ્યાના, મદના અને માનના વેગને સારી પેઠે નિયમમાં રાખનાર राग, रोष, ईर्ष्या, मद और मानके वेगोंको जीतनेवाले, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **विविध- प्रदान- परस्य** વિવિધ પ્રકારના દાનમાં તત્પર विविध प्रकारके दान देनेवाले, **तपः- ज्ञान- प्रशम- नित्यस्य** તપ, જ્ઞાન અને પ્રશમમાં તત્પર तप, ज्ञान और शान्ति परायण, **अध्यात्मविदः** અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા अध्यात्मज्ञानी, **तत्परस्य** અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરાયણ अध्यात्मविद्यामें परायण, **इमम् च** આ લોકનું इह लोकका, **अमुम् च लोकम्** અને પરલોકનું और पर लोकका, **अवेक्षमाणस्य** ધ્યાન રાખનાર ध्यान रखनेवाले, **स्मृति- मतिमतः** તથા સ્મૃતિ અને મતિવાળા પુરુષનું तथा स्मृति और बुद्धिवाले मनुष्यकी, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **हितम्** હિતકર हितकारक, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **अतः** આનાથી इससे, **विपर्ययेण** વિપરીત विपरीत आयु, **अहितम्** અહિતકર આયુષ્ય છે अहितकर है ॥ २४ ॥

24. The life of that man is said to be good who is a well-wisher of all creatures, who does not covet other peoples' goods; who is a teller of truth; who is peace-loving; who acts with deliberation, is not negligent, is devoted to the three ends (viz. virtue, wealth and enjoyment) without letting any one end come into conflict with the other two; who is reverential to those who are worthy of reverence; of a scholarly, scientific and retiring disposition; partial to the company of elders of well curbed passions of desire, anger, envy, pride and conceit; constantly given to charitable acts; devoted always to austerity, knowledge and quietude; endowed with spiritual insight, one-minded, contemplative of the good in this world and the next and endowed with memory and understanding. That life which is of the opposite nature is said to be " notg ood".

२४. लोकम्–लौकिकम् (ग.)

,, चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो–चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो (ख. ज.)

प्रमाणमायुषः—

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः,

अर्थ- વિષય विषय, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, **मनः-** મન मन, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **चेष्टा-** ચેષ્ટા चेष्टा, **आदीनाम्** વગેરેનાં आदिके, **अनिमित्तैः** આકસ્મિક आकस्मिक, **विकृतिलक्षणैः** વિકારરૂપ લક્ષણોથી विकृतिरूप लक्षणों द्वारा, **आयुषः** આયુષનું आयुका, **प्रमाणम् तु** પ્રમાણ તો प्रमाण तो, **उपलभ्यते** જાણવામાં આવે છે जाना जाता है;

25-(1). The (approaching) end of a man's life is presaged by the inexplicable and abnormal changes in

his sensual pursuits, sense-faculties, mind, understanding and (general) behaviour.

अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्ताद्दिवसात् त्रिपञ्चसप्तदशाद्दात् पक्षान्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुषः प्रमाणम्;

अयम् આ પ્રાણી यह प्राणी, **अस्मात् क्षणात्** આ ક્ષણમાં इस क्षणमें, **मुहूर्तात्** આ મુહૂર્તમાં इस मुहूर्तमें, **दिवसात्** આ દિવસે इस दिनमें, **त्रि-पञ्च-सप्त-दश-द्वादश-अहात्** ત્રણ-પાંચ-સાત-દશ કે બાર દિવસે तीन-पांच-सात-दस अथवा बारह दिनमें, **पक्षात्** પખવાડીએ पक्षमें, **मासात्** એક માસે मासमें, **षण्मासात्** છ મહીને छः मासमें, **संवत्सरात् वा** અથવા તો એક વર્ષે या एक वर्षमें, **स्वभावम्** મરણને मरणको, **आपत्स्यते इति** પ્રાપ્ત થશે प्राप्त होगा, **तत्र** ત્યાં यहां, **स्वभावः** સ્વભાવ स्वभाव, **प्रवृत्तेः उपरमः** પ્રવૃત્તિનો વિરામ प्रवृत्तिकी शान्ति, **मरणम्** મરણ मरण, **अनित्यता** અનિત્યતા अनित्यता, **निरोधः** અને નિરોધ और निरोध, **इति** એ શબ્દો ये शब्द, **एकः अर्थः** એકાર્થવાચક છે एकार्थवाचक हैं, **इति** આ यह, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुष्यका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ છે प्रमाण है;

25-(2). From these it can be predicted that he will revert to the original condition of the elements during that moment or that hour, or that day, or the next three or five, seven, ten or twelve days or the fortnight or the month or six months or the year (as the case may be). Here in the original condition of elements, the cessation of activity, death, transcience and stoppage are all equivalent terms. Thus has been shown the measure of life.

आयुषोऽप्रमाणम्—

अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदे ॥२५॥

अतः આથી इससे, **विपरीतम्** વિપરીતને विपरीतको, **अरिष्टाधिकारे** અરિષ્ટાધિકારમાં अरिष्ट अधिकारमें, **अप्रमाणम्** અપ્રમાણ કહેલ છે अप्रमाण कहा है, **देह-प्रकृति- लक्षणम्** દેહ, પ્રકૃતિ અને લક્ષણને देह, प्रकृति और लक्षणको, **अधिकृत्य च** ઉદ્દેશીને उद्दिष्ट करके, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ प्रमाण, **आयुर्वेदे** આયુર્વેદમાં आयुर्वेदमें, **उपदिष्टम्** કહેલું છે कहा है॥२५॥

25. Where no such abnormal changes are present, the span of life, so far as the subject of prognosis is concerned, is indeterminable. In the science of life in general, however, instruction is given concerning the expectancy of life on the basis of the body, the humoral habitus and special signs.

आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्—

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

अस्य च આ આયુર્વેદનું इस आयुर्वेदका, **प्रयोजनम्** પ્રયોજન આ છે કે प्रयोजन यह है कि, **स्वस्थस्य** નીરોગ પુરુષના स्वस्थ पुरुषके, **स्वास्थ्य-रक्षणम्** આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું स्वास्थ्यकी रक्षा करना, **आतुरस्य च** અને રોગીના और रोगीके, **विकार-प्रशमनम्** વિકારોનું પ્રશમન કરવું विकारोंकी शान्ति करना ॥ २६ ॥

26. The utility of this science consists in the maintenance of health in the healthy and the quieting of disorders in the ailing.

---

२५. अधिकारे—अध्याये (ग.)

,, प्रमाणमायुर्वेदे—प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे (घ.)

आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम्—

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभावनित्यत्वाच्च ।

अनादित्वात् અનાદિ હોવાથી अनादि होनेसे, **स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्** સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણોવાળો હોવાથી स्वभावसिद्ध लक्षणवाला होनेसे, **भाव-स्वभाव-नित्यत्वात् च** તથા પદાર્થોના સ્વભાવની નિત્યતા હોવાથી तथा पदार्थोंके स्वभावकी नित्यता होनेसे, **सः अयम्** તે આ यह, **आयुर्वेदः** આયુર્વેદ आयुर्वेद, **शाश्वतः** નિત્ય नित्य, **निर्दिश्यते** કહેવાય છે कहा जाता है;

27-(1). This science of life is declared to be eternal, because it has had no beginning, because it deals with tendencies that proceed innately from nature and because the nature of matter is eternal.

न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता, अनादि च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एष चार्थसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति ।

आयुषः આયુષ્યનો आयुका, **सन्तानः** પ્રવાહ प्रवाह, **बुद्धिसन्तानः वा** અથવા બુદ્ધિનો પ્રવાહ या बुद्धिका प्रवाह, **कदाचित्** ક્યારેય कभी भी, **न हि अभूत्** હતો નહિ नहीं रहा हो, **इति न** એમ નથી ऐसा नहीं हुआ, **आयुषः च** અને આયુષનો और आयुको, **वेदिता** જાણનાર जाननेवाला, **शाश्वतः** શાશ્વત છે नित्य है, **अपरापरयोगात्** પદાર્થોની પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોવાથી पदार्थोंकी प्रवाहरूपसे नित्यता होनेके कारण, **सद्रव्य-हेतु-लक्षणम्** દ્રવ્ય, હેતુ અને લક્ષણ સહિત द्रव्य, हेतु और लक्षण सहित, **सुखदुःखम् च** સુખ અને દુઃખ પણ सुख दुःख भी, **अनादि** અનાદિ છે अनादि हैं, **एषः च** આ यह, **अर्थसंग्रहः** અર્થસંગ્રહ अर्थसंग्रह, **आयुर्वेद-लक्षणम्** આયુર્વેદનું લક્ષણ છે आयुर्वेदका लक्षण है, **इति विभाव्यते** એમ જાણવામાં આવે છે ऐसा जाना जाता है;

27-(2). For at no time was there a break either in the continuity of life or the continuity of intelligence. The experience of life is perennial; and pleasure and pain along with their respective causative factors are beginningless on account of their inter-dependent connection. This forms the group of subjects dealt with by the science of life.

गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिह्रासौ, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनाम्, एवमेवेतरेषामिति, एष भावस्वभावो नित्यः, स्वलक्षणं च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां; सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ।

गुरु- ગુરુ गुरु, **लघु-** લઘુ लघु, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **रूक्ष-आदीनाम्** રૂક્ષ વગેરે रूक्ष आदि, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોના द्रव्योंके, **सामान्य-विशेषाभ्याम्** સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોથી सामान्य और विशेष गुणोंसे, **वृद्धिह्रासौ** વૃદ્ધિ અને હ્રાસ થાય છે वृद्धि और ह्रास होता है, **यथा-उक्तम्** જેમકે કહ્યું છે કે जैसे कहा है कि, **गुरुभिः** ગુરુ દ્રવ્યોનું गुरु द्रव्योंका, **अभ्यस्यमानैः** સતત સેવન કરવાથી निरन्तर सेवन करनेसे, **गुरूणाम्** ગુરુ ધાતુઓની गुरु धातुओंकी, **उपचयः** વૃદ્ધિ થાય છે वृद्धि होती है, **लघूनाम्** અને

---

२७. संसिद्धलक्षणत्वात्–संसिद्धेः स्वलक्षणत्वात् (ग.)
,, न हि नाभूत्–न हि नैवाभूत् (च. ध.)
,, अनादि च–अनादिमच्च (च.)
अर्थसंग्रहः–आत्मसंग्रहः (प.)

२७. गुरुलघु–तत्र गुरुलघु (ग.)
,, ,, –यत्पुनर्गुरुलघु (च. ज.)
,, लघूनाम् –लघूनामित्येवमादि (ख. घ. ज.)
,, स्वलक्षणं –स्वस्वलक्षणं (क. घ. छ.)
,, द्रव्याणां –द्वन्द्वानां (ख. ग. घ. द.)
,, द्रव्याणि –सर्वदा (त.)

લઘુ ધાતુઓની और लघु द्रव्योंका, अपचयः ક્ષીણતા ह्रास, भवति થાય છે होता है, एवम् एव इति એ પ્રમાણેજ इसी प्रकार ही, इतरेषाम् બીજાઓનું પણ સમજવું दूसरोंका भी समझना चाहिए, एषः આ यह, भावस्वभावः ભાવોનો સ્વભાવ पदार्थोंका स्वभाव, नित्यः નિત્ય છે नित्य है, पृथिवी-आदीनाम् અને પૃથ્વી વગેરે और पृथ्वी आदि, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનું द्रव्योंका, स्वलक्षणम् च પોતપોતાનું લક્ષણ પણ નિત્ય છે अपना अपना लक्षण भी नित्य हैं, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, गुणाः च तु અને ગુણો और गुण, नित्यानित्याः નિત્ય તથા અનિત્ય नित्य और अनित्य, सन्ति છે हैं;

27-(3). Substances that are heavy or light, cold or hot, unctuous or dry etc. are increased and decreased by the use of like and unlike factors. Thus it has been stated that the heavy things are increased and the light decreased by the repeated use of heavy things and *vice versa*. This nature of things is eternal; so also is the innate property of substances like earth etc. (eternal). There are however, substances and properties of both kinds—eternal as well as non-eternal.

न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम्; एतद्वै द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके ।

अवबोध- उपदेशाभ्याम् જ્ઞાન અને ઉપદેશ ज्ञान और उपदेशको, अन्यत्र સિવાય छोड़ कर, आयुर्वेदस्य આયુર્વેદની आयुर्वेदकी, अभूत्वा न હોઈને न होकर, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, न हि उपलभ्यते જાણવામાં નથી नहीं देखी जाती, एतद् द्वयम् वै આ બન્નેને જ इन दोनोंका ही, अधिकृत्य ઉદ્દેશી उद्देश रख कर, एके કેટલાએક कुछ लोग, उत्पत्तिम् આયુર્વેદની ઉત્પત્તિને आयुर्वेदकी उत्पत्तिको, उपदिशन्ति કહે છે कहते हैं;

27-(4). For at no time can it be said that the science of life sprang into existence, having been non-existent before, unless the dissemination of knowledge by means of receiving and imparting instruction be considered as creation of such knowledge. It is, indeed, in view of such dissemination by the channel of instruction, that some authorities have spoken of the rise of the Science of Life (at this or that time).

स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये च; यथा-अग्नेरौष्ण्यम्, अपां द्रवत्वम् ।

यत् જે जो, इह અહીં यहां, आद्ये च અને પ્રથમ और प्रथम, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, अस्य આ આયુર્વેદનું इस आयुर्वेदका, स्वाभाविकम् च સ્વભાવસિદ્ધ स्वभावसिद्ध, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, अकृतकम् તે કોઈએ કરેલું નથી उसको किसीने नहीं किया है, यथा જેમકે जैसेकि, अग्नेः અગ્નિની अग्निकी, औष्ण्यम् ઉષ્ણતા उष्णता, अपाम् તથા પાણીની और जलकी, द्रवत्वम् દ્રવતા સ્વભાવસિદ્ધ છે द्रवता स्वभावसिद्ध है;

27-(5). As a matter of fact, however, the function of this science is innate in nature and owes nothing to artifice, as has been set out here and in the first chapter, being like heat in the fire or fluidity in the water.

भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ २७ ॥

अस्य च અને આ આયુર્વેદના और इस आयुर्वेदके, भावस्वभाव-नित्यत्वम् अपि ભાવોના સ્વભાવનું નિત્યપણું પણ અકૃતક છે भावोंकी स्वभावसे नित्यता भी अकृतक है, यथा उक्तम् જેમકે કહ્યું છે કે जैसे कहा है कि, गुरुभिः ગુરુ દ્રવ્યોનું गुरु द्रव्योंके, अभ्यस्यमानैः અતિ

सेवन કરવાથી अभ्याससे, **गुरूणाम्** ગુરુ ધાતુઓની गुरु धातुओंकी, **उपचयः** વૃદ્ધિ वृद्धि, **लघूनाम्** અને લઘુ ધાતુઓની और लघु धातुओंका, **अपचयः** ક્ષીણતા ह्रास, **भवति इति** થાય છે होता है ॥ २७ ॥

27. It is also eternal by reason of the eternality of its laws, as for instance, the law that heavy things increase and light things decrease by the repeated use of heavy things.

आयुर्वेदस्याष्टावङ्गानि—

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ; तद्यथा-कायचिकित्सा, शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरणमिति ॥ २८ ॥

तस्य તે इस, **आयुर्वेदस्य** આયુર્વેદનાં आयुर्वेदके, **अष्टौ अङ्गानि** આઠ અંગો છે आठ अंग हैं. **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **कायचिकित्सा** કાયચિકિત્સા कायचिकित्सा, **शालाक्यम्** શાલાક્ય शालाक्य, **शल्यापहर्तृकम्** શલ્યાપહર્તૃક शल्यापहर्तृक, **विषगरवैरोधिकप्रशमनम्** વિષગરવૈરોધિકપ્રશમન (અગદતંત્ર) विषगरवैरोधिकप्रशमन (अगदतन्त्र), **भूतविद्या** ભૂતવિદ્યા भूतविद्या, **कौमारभृत्यकम्** કૌમારભૃત્યક कौमारभृत्यक, **रसायनम्** રસાયન रसायन, **वाजीकरणम् इति** અને વાજીકરણ और वाजीकरण ॥ २८ ॥

28. The branches of this science are eight. They are:— (1) Medicine, (2) The science of the special diseases of the supra-clavicular parts of the body (viz. eye, ear, nose, mouth, throat etc.), (3) Surgery, (4) Toxicology, (5) Psychology, (6) Pediatrics, (7) Rejuvenation and (8) Virilification.

२८. रसायनं-रसायनानि (ग. छ.)

,, शल्यापहर्तृकं-शल्याहर्तृकं (च.)

आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः —

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः। तत्रानुग्रहार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षार्थं राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः; सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः ।

सः च અને તે આયુર્વેદ इस आयुर्वेदको, **ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यैः** બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ ब्राह्मण-क्षत्रिय और वैश्यको, **अध्येतव्यः** ભણવો જોઈએ पढ़ना चाहिए **तत्र प्राणिनाम्** પ્રાણીઓ પર प्राणियों पर, **अनुग्रहार्थम्** અનુગ્રહ કરવા માટે अनुग्रह करनेके लिए, **ब्राह्मणैः** બ્રાહ્મણોએ ब्राह्मणोंको, **आरक्षार्थम्** પ્રજાના પરિપાલન માટે प्रजाकी रक्षाके लिए, **राजन्यैः** ક્ષત્રિયોએ क्षत्रियोंको, **वृत्त्यर्थम्** આજીવિકા માટે आजीविकाके लिए, **वैश्यैः** વૈશ્યોએ वैश्योंको, **सामान्यतः वा** અથવા સામાન્ય રીતે या सामान्यतः, **धर्म-अर्थ-काम-परिग्रहार्थम्** ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે धर्म, अर्थ और कामकी प्राप्तिके लिए, **सर्वैः** સર્વેએ તે ભણવો જોઈએ सबको पढ़ना चाहिए;

29-(1). This science is to be studied by the Brahmanas, the Kshatriyas and the Vaisyas. By the Brahmanas with a view to benefiting all creatures, by the Kshatriyas as subserving their role of protectors and by the Vaisyas as a means of livelihood; and, in general, by all, with the object of attaining virtue, wealth and pleasure.

आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थसाधनत्वम्—

तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्रकाशकानां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा

२९ आरक्षार्थं-आत्मरक्षार्थं (क. ग. छ. झ. त. द. ध.)

,, धर्मपथस्थानां-धर्मपथस्थापकानां (ख. घ. त.)

,, ,, -धर्मतत्त्वस्थानां (थ.)

विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽस्य परो धर्मः;

तत्र यत् જે जो, अध्यात्मविदाम् અધ્યાત્મવિદ્યાવાળા अध्यात्मज्ञानियोंके, धर्मपथस्थानाम् ધર્મમાર્ગે પ્રવર્તનારા धर्ममार्ग पर चलनेवालोंके, धर्मप्रकाशकानाम् वा અથવા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા धर्मके उपदेशकोंके, मातृ-पितृ-भ्रातृ-बन्धु-गुरुजनस्य वा અથવા માતા, પિતા, ભાઈ, બંધુ અને ગુરુજનના या माता, पिता, भाई, बन्धु और गुरुजनोंके, विकारप्रशमने રોગોને શાન્ત કરવામાં रोगोंकी शान्तिमें, प्रयत्नवान् પ્રયત્નશીલ प्रयत्नशील, भवति બને છે होता है, यत् च અને જે और जो, आयुर्वेदोक्तम् આયુર્વેદમાં કહેલ आयुर्वेदमें कहे, अध्यात्मम् અધ્યાત્મજ્ઞાનનું अध्यात्मज्ञानका, अनुध्यायति ચિંતન કરે છે चिन्तन करता है, वेदयति જ્ઞાન કરાવે છે उपदेश करता है, अनुविधीयते वा અથવા તો આચરણ કરે છે या उसके अनुसार बरतता है, सः તે वह, अस्य આ પુરુષનો इस पुरुषका, परः धर्मः શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે परम धर्म है;

29-(2). Now whatever endeavour a practitioner of this science makes towards the relief of the ailments affecting those who walk in the path of righteousness, or those who propagate righteousness, or of such persons as his mother, father, brothers, relations and seniors, or in whatever measure he meditates on, expounds, or practises the spiritual truths enshrined in this science of life—all that constitutes the higher virtue of his life.

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थावाप्तिरारक्षणं च, या च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः;

या पुनः વળી જે और जो, ईश्वराणाम् રાજાઓ राजाओं, वसुमताम् वा અથવા ધનવાનો या श्रीमन्तोंके, सकाशात् પાસેથી पाससे, सुख- उपहार- निमित्ता આરોગ્ય માટે ભેટ તરીકે आरोग्यके बदले उपहाररूपमें, अर्थावाप्तिः ધનની પ્રાપ્તિ धनकी प्राप्ति, आरक्षणम् च અને પોતાનું રક્ષણ પણ और अपना रक्षण भी, भवति થાય છે होता है, या च અને જે और जो, स्वपरिगृहीतानाम् પોતાને આશ્રયે રહેલા अपने अधीन नौकर आदि, प्राणिनाम् પ્રાણીઓનું प्राणियोंकी, आतुर्यात् રોગીપણાથી रोगोंसे, आरक्षा રક્ષણ થાય છે रक्षा होती है, सः તે वह, अस्य આ પુરુષનો इस पुरुषका, अर्थः અર્થ છે अर्थ है;

29-(3). Again whatever store of wealth or patronage he is able to secure from his association with kings and merchant-princes with a view to ensuring for himself an easy and comfortable life, or whatever relief from distress he himself is able to extend to those who have sought his protection—all this constitutes the wealth of his life.

यत् पुनरस्य विद्वद्ग्रहणयशः शरण्यत्वं च, या च संमानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य कामः। इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥२९॥

यत् पुनः વળી જે और जो, अस्य આ આયુર્વેદવેત્તાનો इसका, विद्वद्ग्रहणयशः વિદ્વાનો તરફથી આદરરૂપ યશ विद्वानोंसे आदररूप यश, शरण्यत्वम् च અને લોકો શરણે આવે તેવી સ્થિતિ और लोग अपने शरणमें आवें ऐसी स्थिति, या च संमानशुश्रूषा तथा લોકો તરફથી જે સંમાન અને સેવા થાય છે तथा लोगसे जो मान और

२९. आयुर्वेदोक्तम्—आयुर्वेदोक्तमर्थम् (ग.)
,, अध्यात्मम्—अध्यायम् (प.)
२९. आरक्षणं च—आत्मरक्षणं च (ग.)

२९ सोऽस्य—सोऽप्यस्य (घ.)
,, विद्वद्ग्रहणयशः—विद्वद्ग्रहणं यशः (घ.)
,, यच्चेष्टानां—यथेष्टानां (ग.)
,, विषयाणां—जनानाम् (क्षे.)

सेवा होती है, **यत्** च અને જે और जो, **इष्टानाम्** **विषया-णाम्** પોતાનાં ઇષ્ટ સ્ત્રી વગેરે વિષયોનું इष्ट विषयोंमें, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य, **आधत्ते** મેળવી આપે છે प्राप्त कराता है, **सः** તે वह **अस्य** આ આયુર્વેદજ્ઞનો इस आयुर्वेदज्ञका, **कामः** કામ છે काम है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **यथाप्रश्नम्** પ્રશ્ન અનુસાર प्रश्नानुसार, **अशेषेण** નિઃશેષ संपूर्ण, **उक्तम्** કહ્યું છે कह दिया है ॥ २९ ॥

29. Once again, whatever renown comes his way, acclaiming him as a sage, or as a saviour, or whatever honours and services he commands, or whatever measure of health he is able to confer on those whom he loves—all this constitutes the satisfaction of a medical man's life. Thus we have dealt with all the points raised without omitting anything.

तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः —

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भवति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थांश्चेति; पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति ॥ ३० ॥

अथ भिषजा વૈદ્યે वैद्य, **भिषक्** વૈદ્યને वैद्यसे, **आदितः एव** પ્રથમથી જ प्रथम ही, **अष्टविधम्** આઠ પ્રકારનું आठ प्रकारके, **प्रष्टव्यः भवति** પૂછવું જોઈએ प्रश्न पूछे, **तन्त्रम्** જેમકે તન્ત્ર जैसेकि तन्त्र, **तन्त्रार्थान्** તન્ત્રના વિષયો तन्त्रके विषय, **स्थानम्** સ્થાન स्थान, **स्थानार्थान्** સ્થાનના વિષયો स्थानके विषय, **अध्यायम्** અધ્યાય अध्याय, **अध्यायार्थान्** અધ્યાયના વિષયો अध्यायके विषय, **प्रश्नम्** પ્રશ્ન प्रश्न, **प्रश्नार्थान् च इति** અને પ્રશ્નના વિષયો और प्रश्नोंके विषय, **पृष्टेन च** અને પૂછાયેલા વૈદ્યે और जिससे पूछा गया है उस वैद्यको, **एतत्** એ બધું પૂછેલું यह सब, **वाक्यशः** વાક્યથી वाक्य द्वारा, **वाक्यार्थशः** વાક્યના અર્થથી वाक्यार्थ द्वारा, **अर्थावयवशः च** અને અર્થના અવયવથી और अर्थके अवयव द्वारा, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अशेषेण** અશેષપણે सम्पूर्ण रूपमें, **वक्तव्यम्** કહેવું જોઈએ कहेना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Now a physician should be examined by another physician on eight topics viz. the system and its interpretation, the main sections of the system and their interpretation, the chapters (in each section) and their interpretation, and the questions and their explanations; and thus being examined, he should give his answers, leaving out nothing, by verbatim quotations, by explanations of the quotations and by further elucidations of difficult parts of the explanations.

तन्त्रस्य पर्यायाः —

तन्त्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

तत्र ત્યાં यहां, **आयुर्वेदः** આયુર્વેદ आयुर्वेद, **शाखा** શાખા शाखा, **विद्या** વિદ્યા विद्या, **सूत्रम्** સૂત્ર सूत्र, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **शास्त्रम्** શાસ્ત્ર शास्त्र, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **तन्त्रम्** અને તન્ત્ર और तन्त्र, **इति** આ સર્વે ये सब, **अनर्थान्तरम्** એકાર્થવાચક છે एकार्थवाची हैं ॥ ३१ ॥

31. Now the words "Science of Life", "The Medical Branch," "The Lore," "The Aphorisms," The

---

३०. तन्त्रं... ...प्रश्नार्थान्—तन्त्रं, तन्त्रार्थं, स्थानानि, स्थानार्थान्, अध्यायान्, अध्यायार्थान्, प्रश्नान्, प्रश्नार्थान् (ख.)

,, तन्त्रार्थान्—तन्त्रार्थं (घ.)

,, तन्त्रार्थान्, स्थानं—तन्त्रार्थस्थानानि (थ.)

,, स्थानं—स्थानानि (क. ग. घ. छ)

,, अध्यायम्—अध्यायान् (क. ज.)

,, प्रश्नं—प्रश्नान् (छ.)

Knowledge," "The Scripture," "The Semeiolgy" and "The System" are all connotative of the same meaning.

तन्त्रार्थः —

तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः। स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दश-प्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तन्त्रार्थः તન્ત્રનો વિષય तन्त्रका विषय, **पुनः** તો तो, **स्वलक्षणैः** હિત તથા અહિત આયુષરૂપ પોતાનાં લક્ષણોથી हित और अहित आयुरूप अपने लक्षणोंसे, **उपदिष्टः** કહેવાઈ ગયો છે कह दिया गया है, **सः च अर्थः** અને તે તન્ત્રાર્થનો और वह तन्त्रार्थ, **प्रकरणैः** પ્રકરણો દ્વારા प्रकरणोंसे, **विभाव्यमानः** વિચાર કરવામાં આવતાં विचार करने पर, **भूयः एव** ફરીથી પણ फिर भी, **शरीर-** શરીર शरीर, **वृत्ति-** વૃત્તિ वृत्ति, **हेतु-** હેતુ हेतु, **व्याधि-** વ્યાધિ व्याधि, **कर्म-** કર્મ कर्म, **कार्य-** કાર્ય कार्य, **काल-** કાલ काल, **कर्तृ-** કર્તા कर्ता, **करण-** કરણ करण, **विधिविनिश्चयात्** અને વિધિના નિશ્ચયથી और विधिके निर्णयसे, **दशप्रकरणः** દશ પ્રકરણોવાળો છે दश प्रकरणवाला है, **तानि च** અને તે और इन, **प्रकरणानि** પ્રકરણોનો प्रकरणोंका, **केवलेन** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **तन्त्रेण** તન્ત્રથી तन्त्रसे, **उपदेक्ष्यन्ते** ઉપદેશ કરવામાં આવશે उपदेश-किया जायगा ॥ ३२ ॥

32. The scope of the system has been explained by definitions of it, already. This scope being divided with reference to topics, is distributed under ten different heads, viz., (1) Anatomy, (2) Physiology, (3) Etiology, (4) pathology, (5) Therapeutics, (6) Objectives (7) Climatology, (8) Physicians, (9) Pharmacology and (10) Procedures. These topics are dealt with in the course of the entire treatise.

तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि –

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि; तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि। तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

अस्य આ इस, **तन्त्रस्य** તન્ત્રના तन्त्रके **अष्टौ** આઠ आठ, **स्थानानि** સ્થાનો છે स्थान हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसेकि, **श्लोक-** શ્લોકસ્થાન श्लोकस्थान, **निदान-** નિદાનસ્થાન निदानस्थान, **विमान-** વિમાનસ્થાન विमानस्थान, **शारीर-** શારીરસ્થાન शारीरस्थान, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયસ્થાન इन्द्रियस्थान, **चिकित्सित-** ચિકિત્સાસ્થાન चिकित्सास्थान, **कल्प-** કલ્પસ્થાન कल्पस्थान, **सिद्धि- स्थानानि** અને સિદ્ધિસ્થાન और सिद्धिस्थान, **तत्र** તેમાં इनमें, **श्लोकस्थानम्** સૂત્રસ્થાન सूत्रस्थान, **त्रिंशत्- अध्यायकम्** ત્રીસ અધ્યાયનું છે तीस अध्यायका है, **निदान-** નિદાનસ્થાન निदानस्थान, **विमान-** વિમાનસ્થાન विमानस्थान, **शारीरस्थानानि** અને શારીરસ્થાન और शारीरस्थान, **अष्ट- अष्ट- अध्यायकानि** આઠ આઠ અધ્યાયનાં છે आठ आठ अध्यायके हैं, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયસ્થાન इन्द्रियस्थान, **द्वादशकम्** બાર અધ્યાયનું છે बारह अध्यायका है, **चिकित्सितानाम्** ચિકિત્સાસ્થાન चिकित्सास्थान, **त्रिंशकम्** ત્રીસ અધ્યાયનું છે तीस अध्यायका है, **कल्प- सिद्धि- स्थाने** અને કલ્પસ્થાન તથા સિદ્ધિસ્થાન एवं कल्पस्थान और सिद्धिस्थान, **द्वादशके भवतः** બાર બાર અધ્યાયનાં છે बारह बारह अध्यायके हैं ॥ ३३ ॥

33. This system has eight sections. They are the sections of (1) General principles, (2) Pathology, (3) Specific determination, (4) Human embodiment, (5) Sensorial prognosis (6) Therapeutics, (7) Pharmaceutics and (8) Success in treatment.

---

३३. तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि–तन्त्रमष्टौ स्थानानि (ग. घ.)
,, भवतः-भवतः इति (घ.)

प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या—

भवति चात्र—

द्वे त्रिंशके द्वादशकं त्रयं च
त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।
श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-
निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ ३४ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **श्लोक-** સૂત્રસ્થાન सूत्रस्थान, **औषध-** ચિકિત્સાસ્થાન चिकित्सास्थान, **अरिष्ट-** ઇન્દ્રિયસ્થાન इन्द्रियस्थान, **विकल्प-** કલ્પસ્થાન कल्पस्थान, **सिद्धि-** સિદ્ધિસ્થાન सिद्धिस्थान, **निदान-** નિદાનસ્થાન निदानस्थान, **मान-** વિમાનસ્થાન विमानस्थान, **आश्रय-** અને શારીરસ્થાન और शारीरस्थान, **संज्ञकेषु** નામનાં સ્થાનોમાં नामके स्थानमें, **द्वे त्रिंशके** શ્લોકસ્થાન અને ચિકિત્સાસ્થાન એ બન્ને ત્રીસ ત્રીસ અધ્યાયનાં છે श्लोकस्थान और चिकित्सास्थान ये दोनों तीस तीस अध्यायके हैं, **त्रयम् च** ઇન્દ્રિયસ્થાન, કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એ ત્રણ इन्द्रियस्थान, कल्पस्थान और सिद्धिस्थान ये तीन, **द्वादशकम्** બાર બાર અધ્યાયનાં છે बारह बारह अध्यायके हैं, **त्रीणि** નિદાનસ્થાન, વિમાનસ્થાન અને શારીરસ્થાન એ ત્રણ निदानस्थान, विमानस्थान और शारीरस्थान ये तीन, **अष्टकानि** આઠ આઠ અધ્યાયનાં છે आठ आठ अध्यायके हैं, **एषु** આ આઠ સ્થાનોમાં इन आठ स्थानोंमें, **समाप्तिः** આ તન્ત્રની સમાપ્તિ इस तन्त्रकी समाप्ति, **उक्ता** કહી છે कही है ॥ ३४ ॥

Here is a verse again—

34. Two of thirty (chapters each), three of twelve each and three again of eight each; in these dealing respectively with general principles, therapeutics, sensorial prognosis, pharmaceutics, success in treatment, pathology, specific determination and human embodiment has been enshrined the whole (of this treatise).

स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।
सविंशमध्यायशतं शृणु नामक्रमागतम् ॥ ३५॥

स्वे स्वे स्थाने च પોતપોતાના સ્થાનમાં अपने अपने स्थानमें, **यथास्वम्** પોતપોતાના अपने अपने, **स्थानार्थः** સ્થાનનો વિષય स्थानके विषयका, **उपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવશે उपदेश किया जायगा, **नामक्रमागतम्** હવે નામ અને ક્રમથી આવતા नाम और क्रमके अनुसार आनेवाले, **सविंशम् अध्यायशतम्** એકસોવીસ અધ્યાયોને एकसौबीस अध्यायोंको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ ३५ ॥

35. The scope of each system of this section will be described in its proper place. Here listen to the enumeration of the names of 120 chapters in the order of their occurrence.

सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

दीर्घंजीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।
षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३६ ॥

दीर्घंजीवः દીર્ઘંજીવિતીય दीर्घंजीवितीय, **अपामार्गतण्डुल-** અપામાર્ગતંડુલીય अपामार्गतण्डुलीय, **आरग्वधादिकौ अपि** આરગ્વધીય आरग्वधीय, **षड्विरेकाश्रयः च** તથા ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય तथा षड्विरेचनशताश्रितीय, **इति** આ यह, **चतुष्कः** ચાર અધ્યાયોનો સમુદાય चार अध्यायोंका समूह, **भेषजाश्रयः** ઔષધોનો આશ્રયભૂત છે औषधका आश्रयभूत है ॥ ३६ ॥

36. They are the chapters entitled—(1) The quest for longevity. (2) The seeds of rough chaff. (3) Purging cassia and (4) Six hundred purgative preparations. This tetrad of chapters is concerned with drugs.

मात्रातस्याशितीयौ च नवेगान्धारणं तथा ।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३७॥

मात्रा- तस्याशितीयौ च માત્રાશિતીય-તસ્યાશિતીય मात्राशितीय-तस्याशितीय, **तथा** તથા और, **नवेगा-**

---

३६. षड्विरेकाश्रयश्चेति–षड्विरेकशतश्चेति (क. च. छ. ध.)
३७. नवेगान्धारणं–नवेगन्धारणं (ध.)
,, °धारणं–°धारणः (ग.)
,, स्वास्थ्यवृत्तिकाः–स्वस्थवृत्तिकाः (ध.)

न्धारणम् નવેગાન્ધારણીય नवेगान्धारणीय, इन्द्रियोपक्रमः च અને ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય एवं इन्द्रियोपक्रमणीय, इति આ યે, चत्वारः ચાર અધ્યાયો चार अध्याय, स्वास्थ्यवृत्तिकाः સ્વસ્થવૃત્તસંબંધી છે स्वस्थवृत्तके संबन्धमें हैं ॥ ३७ ॥

37. Then come the chapters entitled—(5) Measure in eating. (6) Seasonal dietary and regimen. (7) Natural urges should not be suppressed and (8) The regimenation of the sense-organs. This tetrad is concerned with the rules of healthful living.

खुड्डाकश्च चतुष्पादो महांस्तिस्त्रैषणस्तथा ।
सह वातकलाख्येन विद्यान्नैर्देशिकान् बुधः ॥३८॥

बुधः ડાહ્યા માણસે विद्वान पुरुषको, खुड्डाकः ખુડ્ડાકચતુષ્પાદ खुड्डाकचतुष्पाद, महान् चतुष्पादः च અને મહાચતુષ્પાદ और महाचतुष्पाद, तथा वातकलाख्येन सह તથા વાતકલાકલીયની સાથે तथा वातकलाकलीयके साथ, तिस्रैषणः તિસ્રૈષણીય तिस्रैषणीय, नैर्देशिकान् આ ચાર અધ્યાયોને નિર્દેશસંબંધી इन चारों अध्यायोंको निर्देशसंबंधी, विद्यात् જાણવા जानना चाहिए ॥ ३८ ॥

38. Then come the chapters entitled—(9) The minor chapter on the four basic factors in therapeutics. (10) The major chapter on the four basic factors in therapeutics. (11) The three pursuits of man and (12) The salutary and the unsalutary influences of vata. The wise physician should know this tetrad of chapters which is concerned with specific instructions.

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्वे एव प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥

उभौ બન્ને दोनों, स्नेहन-स्वेदनाध्यायौ સ્નેહાધ્યાય અને સ્વેદાધ્યાય स्नेहन अध्याय और स्वेदाध्याय, यः च અને જે और जो, उपकल्पनः ઉપકલ્પનીય અધ્યાય उपकल्पनीय अध्याय, चिकित्सा-प्राभृतः च एव तथा ચિકિત્સાપ્રાભૃતીય અધ્યાય પણ तथा चिकित्साप्राभृतीय अध्याय भी, सर्वे एव આ સર્વે ચારે અધ્યાયો ये सब चारों अध्याय, प्रकल्पनाः કલ્પનાસંબંધી છે कल्पनासंबन्धी हैं ॥ ३९ ॥

39. Then come the chapters entitled (13) Oleation, (14) Sudation, (15) The Armamentarium of the physician and (16) The fully equipped physician. This tetrad deals with the methods of therapeusis.

कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥

कियन्तःशिरसीयः કિયન્તઃશિરસીય कियन्तःशिरसीय, त्रिशोफ-अष्टोदरादिकौ च અને ત્રિશોથીય તથા અષ્ટોદરીય और त्रिशोथीय तथा अष्टोदरीय, महान् रोगाध्यायः एव च તેમજ મહારોગાધ્યાય एवं महारोगाध्याय, रोगाध्यायचतुष्टयम् આ ચાર અધ્યાયો રોગોસંબંધી છે ये चार अध्याय रोगोंके संबन्धमें हैं ॥ ४० ॥

40. Then come the chapters entitled—(17) How many are the diseases of the head. (18) The three kinds of edema. (19) The eight abdominal affections and (20) The major list of diseases. This tetrad deals with nosology.

अष्टौनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणे ।
विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥४१॥

अष्टौनिन्दितसंख्यातः અષ્ટૌનિન્દિતીય નામનો અધ્યાય अष्टौनिन्दितीय नामका अध्याय, तथा તથા एवं, लङ्घनतर्पणे લંઘનબૃંહણીય અને સંતર્પણીય

३९. उभौ–उक्तौ (ग.)
,, सर्वे एव प्रकल्पनाः–सर्वा एवोपकल्पनाः (ख. ज. त.)

४१. लङ्घनतर्पणे–लङ्घनतर्पणौ (क. ख. ग. घ. ज.)
,, शोणितकश्चैव–शोणितकश्चेति (घ.)
,, तत्र–तन्त्र° (ग.)

નામના બે અધ્યાયો लङ्घनबृंहणीय और सन्तर्पणीय नामके दो अध्याय, विधिशोणितिकः च एव અને વિધિ-શોણિતીય નામનો અધ્યાય और विधिशोणितीय नामका अध्याय, तत्र એ ચારમાં इन चारोंमें, योजनाः યોજનાઓનું योजनाओंका, व्याख्याताः વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ ४१ ॥

41. Then come the chapters entitled—(21) The eight censured persons. (22) The lightening and roborant therapies. (23) Impletion and (24) The blood derived through systematic regimen. This tetrad deals with therapeutic application.

यज्ञःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥४२॥

यज्ञःपुरुषसंख्यातः યજ્જઃપુરુષીય નામનો અધ્યાય यज्जःपुरुषीय नामका अध्याय, **भद्रकाप्य-अन्नपानिकौ** આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અને અન્નપાનવિધિ નામના બે અધ્યાયો आत्रेयभद्रकाप्यीय और अन्नपानविधि नामके दो अध्याय, **विविधाशितपीतीयः** તેમજ વિવિધાશિત-પીતીય નામનો અધ્યાય एवं विविधाशितपीतीय नामका अध्याय, **चत्वारः** આ ચાર ये चार, **अन्नविनिश्चयाः** અન્નનો નિશ્ચય કરનારા છે अन्नके निर्णय करनेवाले हैं ॥ ४२ ॥

42. Then come the chapters entitled—(25) The origin of man and disease. (26) The discussion between Atreya, Bhadrakapya and others. (27) Diet and dietetics and (28) The various kinds of foods and drinks. This tetrad deals with diet and dietetics.

दशप्राणायतनिकस्तथाऽर्थेदशमूलिकः ।
द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥४३॥

दशप्राणायतनिकः દશપ્રાણાયતનીય दशप्राणायतनीय, तथा અને और, **अर्थेदशमूलिकः** અર્થેદશમહામૂલીય अर्थेदशमहामूलीय, **एतौ द्वौ** આ બે અધ્યાયો ये दो अध्याय, **प्राणदेहार्थौ** પ્રાણ અને દેહના સંબંધમાં प्राण एवं देहके संबन्धमें, **वैद्यगुणाश्रयौ** તથા વૈદ્યોના ગુણના સંબંધમાં और वैद्यके गुणोंके संबन्धमें, **प्रोक्तौ** કહેલા છે कहे गये हैं ॥ ४३ ॥

43. Lastly come the chapters entitled—(29) The ten resorts of life and (30) The ten great-rooted arteries in the heart. This dyad deals with the life-centres in the body and the qualifications of a physician.

औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥४४॥

औषध- ઔષધ औषध, **स्वस्थ-** સ્વસ્થ स्वस्थ, **निर्देश-** નિર્દેશ निर्देश, **कल्पना-** કલ્પના कल्पना, **रोग-** રોગ रोग, **योजनाः** અને યોજના और योजना, **षट् चतुष्काः** આ છ સંખ્યામાં ચાર ચાર અધ્યાયના સમૂહ इन छः संख्यामें चार चार अध्यायके समूह, **क्रमेण** ક્રમથી क्रमसे, **उक्ताः** કહ્યા છે कहे गये हैं, **सप्तमः च** અને સાતમો और सातवाँ, **अन्नपानिकः** અન્નપાન નામનો ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ કહ્યો છે अन्नपान नामका चार अध्यायोंका समूह कहा है ॥ ४४ ॥

44. The drugs, healthful living, specific instructions, procedures, nosology and therapeutic applications—these six tetrads have each been treated in four consecutive lessons. The seventh topic is that which relates to food and drink. This has been treated in the next tetrad of lessons.

द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥४५॥

अन्त्यौ द्वौ च અને છેલ્લા બે અધ્યાયો और अन्तिम दो अध्याय, **संग्रहाध्यायौ** સંગ્રહાધ્યાય છે

४२. अन्नविनिश्चयाः–अन्नविनिश्चये (ख ग. घ.)
,, °पीतीयः–°पीतश्च (ग.)
४३. प्रोक्तौ-स्रोतो°

संग्रहाध्याय हैं, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अर्थवत् અર્થયુક્ત अर्थयुक्त, त्रिंशकम् ત્રીસ અધ્યાયોવાળા तीस अध्यायसमेत, श्लोकस्थानम् આ સૂત્રસ્થાનને यह सूत्र-स्थान, अस्य तन्त्रस्य આ તન્ત્રના इस तन्त्रका, शुभम् शिरः શુભ શિરરૂપ शुभ शिररूप, समुद्दिष्टम् કહ્યું છે कहा है ॥ ४५ ॥

45. The last dyad of synoptical chapters complete the tale of thirty chapters full of significance. This auspi cious divison forms as it were the very head of the compilation.

श्लोकस्थाननिरुक्तिः —

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥४६॥

अस्मिन् स्थाने આ સ્થાનમાં इस स्थानमें, महार्थानाम् મહાન અર્થવાળાં महान अर्थोंवाले, चतुष्काणाम् ચતુષ્કોનો चतुष्कोंका, संग्रहः સંગ્રહ संग्रह, कृतः કરેલો છે किया है, श्लोकार्थः च અને જે શ્લોકનો અર્થ છે તે જ जो श्लोकका अर्थ है वही, संग्रहार्थः સંગ્રહનો અર્થ છે संग्रहका अर्थ है, अतः એથી इस लिए, श्लोकस्थानम् આ સ્થાનને શ્લોકસ્થાન इस स्थानको श्लोकस्थान, स्मृतम् કહ્યું છે कहा है ॥ ४६ ॥

46. In this division has been collected together groups of tetrads, each of weightly import. This division has been called sloka-sthana in consequence of its contents having been generally presented in slokas or verses.

निदानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणां च यत् ॥४७॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।

ज्वराणाम् જ્વરોના ज्वरका, रक्तपित्तस्य રક્તપિત્તના रक्तपित्तका, गुल्मानाम् ગુલ્મોના गुल्मोंका, मेहकुष्ठयोः મેહોના અને કુષ્ઠોના प्रमेहका और कुष्ठका, शोष- उन्माद- निदाने च શોષના તેમજ ઉન્માદના નિદાનમાં शोष और उन्मादके निदानमें, अपस्मारिणाम् च અને અપસ્મારવાળાઓના નિદાનમાં और अपस्मार वालोंके निदानमें, इति એમ इस प्रकार, यत् જે जो, इदम् આ यह, अध्यायाष्टकम् આઠ અધ્યાયનો સમૂહ आठ अध्यायोंका समूह, स्यात् છે है, (तत् તે वह), निदानस्थानम् નિદાનસ્થાન निदानस्थान, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ४७½ ॥

47-47½. The Section on Pathology consists of an octad of chapters. They are the chapters entitled—(1) The Pathology of Fever. (2) The Pathology of Hemothermia. (3) The Pathology of Gulma. (4) The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion. (5) The Pathology of Dermatosis. (6) The Pathology of Consumption. (7) The Pathology of Insanity. (8) The Pathology of Epilepsy.

विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥४८॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥४९॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।

रसेषु રસના વિષયમાં रसके विषयमें, त्रिविधे कुक्षौ ત્રિવિધકુક્ષિના વિષયમાં त्रिविधकुक्षिके विषयमें, जनपदस्य-ध्वंसे च જનપદના ધ્વંસના વિષયમાં जनपद-ध्वंसके विषयमें, त्रिविधे रोगविज्ञाने ત્રિવિધરોગવિશેષ-વિજ્ઞાનના વિષયમાં त्रिविधरोगविशेषविज्ञानके विषयमें, स्रोतःसु वर्तने च अपि અને સ્રોતોની સ્થિતિના વિષયમાં और स्रोतोंकी स्थितिके विषयमें, रोगानीके રોગાનીકના વિષયમાં रोगानीकके विषयमें, व्याधिरूपे વ્યાધિતરૂપના વિષયમાં व्याधितरूपके विषयमें, रोगाणाम्

४६. संग्रहार्थश्च—संचयार्थश्च ग.
४७½. अध्यायाष्टकम्—अष्टाध्यायकम् (ग.)

भिषग्जिते च અને રોગોના ભિષગ્જિતના વિષયમાં और रोगोंके भिषग्जितके विषयमें, **महर्षिणा** મહર્ષિ આત્રેયે महर्षि आत्रेयने, **मानार्थानि** જ્ઞાનરૂપ પ્રયોજન-વાળા ज्ञानरूप प्रयोजनवाले, **अष्टौ विमानानि** આઠ વિમાનના અધ્યાયો आठ विमानके अध्याय, **उक्तानि** કહ્યા છે कहे हैं ॥ ४८-४९½ ॥

48-49½. In the Section on Specific Determination the great Rishi has spoken of eight specific determinations of different kinds. They are the chapters entitled—(1) The specific determination of taste. (2) The specific determination of the stomach-capacity. (3) The specific determination of depopulation through pestilence. (4) The specific determination of the special knowledge of the three methods of diagnosis. (5) The specific determination of the system of circulation. (6) The specific determination of nosology. (7) The specific determination of the disease from the appearance of the patient. (8) The specific determination of the science of healing.

शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ५० ॥
खुड्डिका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचयौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥
शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ५२ ॥

कतिधापुरुषीयम् च કતિધાપુરુષીય कतिधा-पुरुषीय, **गोत्रेण अतुल्यम् च एव** અતુલ્યગોત્રીય अतुल्य-गोत्रीय, **खुड्डिका** ખુડ્ડિકા નામની खुड्डिकानामक, **महती च एव** અને મહતી નામની પણ और महतीनामक भी, **गर्भावक्रान्तिः** ગર્ભાવક્રાન્તિ गर्भावक्रान्ति, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कही जाती है, **पुरुषस्य शरीरस्य** પુરુષના અને શરીરના पुरुषके और शरीरके, **द्वौ विचयौ** બે વિચયનો दो विचयका, **विनिश्चितौ** નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે निश्चय किया गया है, **शरीरसंख्या** શરીર-સંખ્યા शरीरसंख्या, **अष्टमम् च** અને આઠમું और आठवाँ, **जातेः सूत्रम्** જાતિસૂત્રીય નામનું શારીર जातिसूत्रीय नामका शारीर, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **मुनिना अत्रिसूनुना** મહર્ષિ આત્રેયે महर्षि आत्रेयने, **शारीराणि** શારીર અધ્યાયો शारीर अध्याय, **उद्दिष्टानि** કહ્યા છે कहे हैं ॥ ५०-५२ ॥

50-52. The following are the eight sub-divisions of lessons of the Section on the Embodiment of Man or Anatomy as indicated by the sage, the son of Atri. They are the chapters entitled— (1) Into how many categories is man divided. (2) The exogamous union. (3) The formation of the fetus. (4) The major chapter on the formation of the fetus. (5) The analysis of man. (6) The analysis of the body. (7) The enumeration of the parts of the body. (8) The continuation of one's lineage.

इन्द्रियस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्शनः ।
चतुर्थ इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
यस्यश्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥
अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५

५१. उच्यते—एव च (ग.)

५३. चतुर्थ... ...पूर्वरूपिकः—तथा चैवेन्द्रियानीकः पूर्वरूपिक एव च (ख. ग. घ. ज. त. द.)
" चतुर्थ इन्द्रियानीकः—तथैव चेन्द्रियानीकः (छ.)
५५. गोमय°—गोधूम° (प.)
" इति स्मृतम्—प्रकीर्तितम् (क. घ. च. छ. ध.)

वर्णस्वरीयः વર્ણસ્વરીય वर्णस्वरीय, पुष्पाख्यः પુષ્પિતક पुष्पितक, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, परिमर्शनः પરિમર્શનીય परिमर्शनीय, चतुर्थः ચોથો चौथा, इन्द्रियानीकः ઇન્દ્રિયાનીક इन्द्रियानीक, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, पूर्वरूपिकः પૂર્વરૂપીય पूर्वरूपीय, कतमानिशरीरीयः કતમાનિશરીરીય कतमानिशरीरीय, पन्नरूपः પન્નરૂપીય पन्नरूपीय, अवाक्शिराः अपि અવાક્શિરસીય अवाक्शिरसीय, यस्यश्यावनिमित्तः च યસ્યશ્યાવનિમિત્તીય यस्यश्यावनिमित्तीय, सद्योमरणः एव च સદ્યોમરણીય सद्योमरणीय, अणुज्योतिः અણુજ્યોતીય अणुज्योतीय, इति ख्यातः એ નામથી પ્રસિદ્ધ इस नामसे प्रसिद्ध, तथा તથા एवं, गोमयचूर्णवान् ગોમયચૂર્ણીય गोमयचूर्णीय, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इन्द्रियाणाम् स्थानम् ઇન્દ્રિયસ્થાન इन्द्रियस्थान, द्वादशाध्यायकम् બાર અધ્યાયવાળું बारह अध्यायवाला, स्मृतम् કહેલું છે कहा है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The division called the section on sensorial prognosis, as expounded consists of twelve lessons. They are the chapters entitled— (1) Sensorial prognosis by indications of complexion and voice. (2) Sensorial prognosis by observing the blooming of symptoms. (3) Sensorial prognosis by examination by palpation. (4) Sensorial prognosis by examination of the functions of all the senses. (5) Sensorial prognosis by examination of premonitory symptoms. (6) Sensorial prognosis with refernce to certain types of patients. (7) Sensorial prognosis by the observation of the loss of the reflected image in the eye. (8) Sensorial prognosis by the observation of the inverted position of the reflection. (9) Sensorial prognosis by the observation of the dark-blue colour of the eye of a man. (10) Sensorial prognosis by the observation of the symptoms of imminent death. (11) Sensorial prognosis by the observation of the loss of vital heat. (12) Sensorial prognosis by the observation of the powder resembling the cowdung ashes.

चिकित्सास्थानस्याध्यायसंग्रहः —

अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।
करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥
संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।
माषपर्णभृतीयं च पुमाज्ञातबलादिकम् ॥ ५७ ॥
चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥

अभयामलकीयम् च અભયામલકીય अभयामलकीय, प्राणकामीयम् एव च પ્રાણકામીય प्राणकामीय, करप्रचितकम् કરપ્રચિતીય करप्रचितीय, वेदसमुत्थानम् અને આયુર્વેદસમુત્થાનીય और आयुर्वेदसमुत्थानीय, रसायनम् આ ચાર રસાયનપાદ છે ये चार रसायनपाद हैं, संयोगशरमूलीयम् સંયોગશરમૂલીય संयोगशरमूलीय, तथा તથા एवं, आसिक्तक्षीरकम् આસિક્તક્ષીરીય आसिक्तक्षीरीय, माषपर्णभृतीयम् માષપર્ણભૃતીય माषपर्णभृतीय, पुमाज्ञातबलादिकम् च અને પુમાઞ્જાતબલાદિક આ ચાર વાજીકરણપાદ છે और पुमाज्ञातबलादिक ये चार वाजीकरणपाद हैं, एतत् चतुष्कद्वयम् अपि આ બે ચતુષ્કો પણ ये दो चतुष्क भी, अध्यायद्वयम् બે અધ્યાય दो अध्याय, उच्यते કહેવાય છે कहे जाते हैं, रसायनम् इति તેમાં એકને રસાયન અધ્યાય इनमें प्रथमको रसायनाध्याय, वाजीकरणम् एव च અને બીજાને વાજીકરણ અધ્યાય और दूसरेको वाजीकरण अध्याय, ज्ञेयम् જાણવો जानना चाहिए ॥ ५६-५८ ॥

56-58. The division called the section on therapeutics consists of thirty lessons. They are—(1) The procedure of vitalisation: (a) Chebulic and emblic

५७. आसिक्त–आसक्त (ध.)

myrobalans. (b) The desire for longevity. (c) Culled with the hand and (d) The advent of the science of life. (2) The procedure of virilification: (a) The preparation of the roots of penreed grass. (b) Milk-saturated rice. (c) Fed on the leaves of blackgram and (d) The man of enhanced virility. These two tetrads of sections comprise two chapters known as the chapters on Vitalization and Virilification.

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षतशोथोदरार्शसाम् ॥५९॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
छर्दिवीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥ ६० ॥
द्विव्रणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥६१॥
त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।

ज्वराणाम् જ્વર ज्वर, रक्तपित्तस्य રક્તપિત્ત रक्तपित्त, गुल्मानाम् ગુલ્મ गुल्म, मेहकुष्ठयोः પ્રમેહ અને કુષ્ઠની प्रमेह और कुष्ठकी, शोषोन्मादे શોષ અને ઉન્માદની शोष और उन्मादकी, अपस्मारे अपि અપસ્મારની अपस्मारकी, क्षत- ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण, शोथ- શોફ शोथ, उदर- ઉદર उदर, अर्शसाम् અને અર્શની और अर्शकी, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, पाण्डुरोगाणाम् તથા પાંડુરોગની तथा पांडुरोगकी, श्वास-कास- अतिसारिणाम् શ્વાસ-કાસ અને અતિસાર વાળાની श्वास-कास और अतिसारवालेकी, छर्दि-वीसर्प- तृष्णानाम् છર્દિ-વીસર્પ અને તૃષ્ણાની छर्दि-वीसर्प और तृष्णाकी, विष- मद्य- विकारयोः વિષવિકાર અને મદ્યવિકારની विषविकार और मद्यविकारकी, द्विव्रणीयम् દ્વિવ્રણીય (બે વ્રણની) द्विव्रणीय (दो व्रणकी), त्रिमर्मीयम् ત્રિમર્મીય (ત્રણ મર્મની) त्रिमर्मीय (तीन मर्मकी), ऊरुस्तम्भिकम् एव च ઊરુસ્તમ્ભની ऊरुस्तम्भकी, वातरोगे વાતરોગ वातरोग, वातरक्ते વાતરક્ત वातरक्त, योनिव्यापत्सु च एव અને યોનિવ્યાપત્‌ની और योनिव्यापत् की, यत् જે जो, त्रिंशत् ત્રીસ तीस, चिकित्सितानि ચિકિત્સાઓ चिकित्सायें, उक्तानि કહેલી છે, અર્થાત્ જ્વરાદિની ચિકિત્સાના ત્રીસ અધ્યાયો કહ્યા છે कही गई हैं अर्थात् ज्वरादिकी चिकित्साके तीस अध्यायों कहे हैं, अतः એ પછી इसके आगे, कल्पान् કલ્પસ્થાન कल्पस्थानको, प्रचक्ष्महे કહીએ છીએ कहते हैं ॥ ५९-६१½ ॥

59-61½. (3) The therapeutics of Fever. (4) The therapeutics of Hemothermia. (5) The therapeutics of Gulma. (6) The therapeutics of Anomalies of the urinary secretion. (7) The therapeutics of Dermatosis. (8) The therapeutics of Consumption. (9) The therapeutics of Insanity. (10) The therapeutics of Epilepsy. (11) The therapeutics of Pectoral lesions. (12) The therapeutics of Edema. (13) The therapeutics of Abdominal affections. (14) The therapeutics of Piles. (15) The therapeutics of Assimilation disorders. (16) The therapeutics of Anemia. (17) The therapeutics of Hiccup and dyspnea. (18) The therapeutics of Cough. (19) The therapeutics of Diarrhoea. (20) The therapeutics of Vomiting. (21) The therapeutics of acute Spreading Affections. (22) The therapeutics of Dipsosis. (23) The therapeutics of Toxicosis. (24) The

५९. शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षतशोथोदरार्शसाम्--शोषेऽर्शसामतीसारे वीसर्पे च मदात्यये (ह.)
,, क्षतशोथ--क्षते शोफो° (क. छ.)
६०. ग्रहणी......विकारयोः--हिक्कायां श्वासकासे च ग्रहणीपाण्डुरोगयोः । छर्दिवीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारिणाम् (ख.)
६१. ऊरुस्तम्भिकम्-औरुस्तम्भिकम् (ग.)
६२. अतः कल्पान् प्रचक्ष्महे--अतः कल्पान् परं शृणु (ध.)

therapeutics of Alcoholism. (25) The therapeutics of two varieties of Wounds. (26) The therapeutics of diseases affecting the Three vital regions. (27) The therapeutics of Spastic paraplegia. (28) The therapeutics of Vata diseases. (29) The therapeutics of Rheumatic conditions and (30) The therapeutics of Gynecic disorders. Thus the tale of thirty chapters dealing with therapeutics is complete. We shall now enumerate the chapters dealing with pharmaceutics.

कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥६२॥

पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ६३ ॥

तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्खिनीषु च ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥६४॥

फल- મદનફળ मदनफल, जीमूतक- જીમૂતક जीमूतक, इक्ष्वाकु- कल्पः અને ઇક્ષ્વાકુના કલ્પ और इक्ष्वाकुके कल्प, धामार्गवस्य ધામાર્ગવનો धामार्गवका कल्प, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, वत्सकस्य વત્સકનો वत्सकका, षष्ठः च અને છઠ્ઠો और छट्ठा, कृतवेधने કૃતવેધનનો કલ્પ कृतवेधनका कल्प, उक्तः કહેલો છે कहा गया है, श्यामात्रिवृतयोः શ્યામા અને ત્રિવૃતનો श्यामा और त्रिवृतका, कल्पः કલ્પ कल्प, तथा एव તેમજ एवं, चतुरङ्गुले ચતુરંગુલ चतुरङ्गुल, तिल्वकस्य તિલ્વક तिल्वक, सुधायाः च અને સુધાના કલ્પો सुधाके कल्प, सप्तला-शङ्खिनीषु च સપ્તલા તથા શંખિનીનો કલ્પ सप्तला और शंखिनीका कल्प, द्वादशः અને બારમો और बारहवाँ, दन्ती-द्रवन्त्योः च દન્તી તથા દ્રવન્તીનો दन्ती तथा द्रवन्तीका, कल्पः કલ્પ कल्प, अयम् આ પ્રમાણે આ કલ્પસ્થાન इस प्रकार यह कल्पस्थान, समाप्यते સમાપ્ત થાય છે समाप्त होता है ॥ ६२-६४ ॥

६४. सप्तलाशंखिनीषु च--शंखिनीसप्तलाख्ययोः (ग.)

62-64. The divison called the section on Pharmaceutics consists of twelve different kinds of pharmaceutical preparations each treated in one lesson. They are the chapters entitled— (1) The preparations of the emetic nut. (2) The preparations of bitter luffa. (3) The preparations of the bottle gourd. (4) The preparations of smooth luffa. (5) The preparations of kurchi. (6) The preparations of bristly luffa. (7) The preparations of black turpeth. (8) The preparations of the purging cassia. (9) The preparations of lodh (tilwaka). (10) The preparations of the thorny milk-hedge. (11) The preparations of the soapnut and clenolenis and (12) The preparations of red physic nut and physic nut.

सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिसूत्री तथैव च ।
स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५॥

सिद्धिः शोधनयोश्चैव बस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
प्रासृती मर्मसंख्याता सिद्धिर्बस्त्याश्रया च या॥६६॥

फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥६७॥

कल्पना કલ્પના कल्पना, पञ्चकर्माख्या પંચકર્મીયા पञ्चकर्मीया, तथा एवं च તેમજ एवं, बस्तिसूत्री બસ્તિ-સૂત્રીયા बस्तिसूत्रीया, स्नेहव्यापदिकी સ્નેહવ્યાપદિકી स्नेहव्यापदिकी, तथा તથા तथा, नेत्रव्यापदिकी નેત્ર-બસ્તિ-વ્યાપદિકી नेत्रबस्तिव्यापदिकी, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, शोधनयोः च एव सिद्धिः વમનવિરેચન-વ્યાપત્સિદ્ધિ वमनविरेचनव्यापत्तिसिद्धि, तथा एव च તેમજ एवं, बस्तिसिद्धिः બસ્તિવ્યાપત્સિદ્ધિ बस्तिव्यापत्तिसिद्धि,

६५. पञ्चकर्माख्या–पञ्चमूलाख्या (ग.)
,, बस्तिसूत्री–बस्तिसूत्रा (ख. घ.)
६७. चासु–चात्र (घ.)

प्रासृती પ્રાસૃતયોગિકા प्रासृतयोगिका, **मर्मसंख्याता त्रिमर्मीया** ત્રિમર્મીયા त्रिमर्मीया, **या च** અને જે और जो, **बस्त्याश्रया सिद्धिः** બસ્તિસિદ્ધિ बस्तिसिद्धि, **तथा** તથા तथा, **फलमात्रा सिद्धिः** ફલમાત્રાસિદ્ધિ फलमात्रासिद्धि, **उत्तरसंज्ञिता सिद्धिः च** અને ઉત્તરબસ્તિસિદ્ધિ और उत्तरबस्तिसिद्धि, **एताः** આ ये, **द्वादश एव** બારજ સિદ્ધિઓ છે बारह सिद्धियां है, **आसु च** અને આ બાર સિદ્ધિઓ પૂરી થતાં और इन बारह सिद्धिकी समाप्ति होने पर, **तन्त्रम्** આ તન્ત્ર यह तन्त्र, **समाप्यते** સમાપ્ત થાય છે समाप्त होता है ॥ ६५-६७ ॥

65-67. The division called the section on Success in treatment consists of twelve kinds of Siddhis each treated in one lesson. They are the chapters entitled— (1) Successful application of preparations. (2) Successful application of purificatory procedures. (3) Successful application of enema. (4) The complications caused by unctuous enema. (5) The complications caused by emesis and purgation. (6) The complications of enema. (7) The enemata of the measure of 8 tolas". (9) The diseases of the vital regions. (10) Enema. (11) Enema of the emetic nut and (12) The urethral and the vaginal douches.

स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
तं ब्रूयात् सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥६८॥

स्वे स्वे स्थाने પોતપોતાના સ્થાનમાં अपने अपने स्थानमें, **तथा** અને और, **अध्याये च** પોતપોતાના અધ્યાયમાં अपने अपने अध्यायमें, (**स्थानार्थः** સ્થાનનો વિષય स्थानका विषय), **अध्यायार्थः च** અને અધ્યાયનો વિષય और अध्यायका विषय, **प्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहा जायेगा, **तम् सर्वम्** તે સર્વને इन सबको, **अर्थसंग्रहात्** વિષયોનો સંક્ષેપ કરીને विषयोंका संक्षेप करके, **यथास्वम्** સ્થાનાનુસાર અને અધ્યાયાનુસાર स्थानानुसार और अध्यायानुसार, **सर्वतः** સંપૂર્ણ રીતે संपूर्ण रूपसे, **ब्रूयात्** હિ કહેવો જોઈએ कहना चाहिए ॥ ६८ ॥

68. In the respective sections, as also in the respective chapters, the topics of each chapter will be described. All topics, in their entirety will be spoken of, in their respective places, together with a summary (at the end of each chapter).

तन्त्रादीनां निरुक्तिः—

पृच्छा तन्त्राद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥६९॥
निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥
इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कात्स्न्र्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥७१॥

तन्त्रात् શાસ્ત્રમાંથી तन्त्रमेंसे, **यथाम्नायम्** ક્રમ પ્રમાણે क्रमानुसार, **विधिना** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **पृच्छा** પૂછવું पूछनेको, **प्रश्नः** પ્રશ્ન प्रश्न, **उच्यते** કહેવાય છે कहते हैं, **तस्य** અને તેના इस प्रश्नका, **तन्त्रेण एव** શાસ્ત્રદ્વારા જ तन्त्रसे ही, **युक्तिमान्** યુક્તિઓવાળો युक्तिपूर्वक, **अर्थनिश्चयः** અર્થનો નિશ્ચય अर्थका निश्चय, **प्रश्नार्थः** એ પ્રશ્નાર્થ છે यह प्रश्नार्थ है, **तन्त्रणात्** આયુર્વેદનું પાલન કરવાથી आयुर्वेदका पालन करनेसे, **तन्त्रम्** તન્ત્રની तन्त्रकी, **निरुक्तम्** નિરુક્તિ થાય છે निरुक्ति होती है, **अर्थप्रतिष्ठया** વિષયોની સ્થિતિ થવાથી विषयोंकी प्रतिष्ठासे, **स्थानम्** સ્થાન કહ્યું છે स्थान कहा है, **अर्थम्** અર્થને अर्थको, **अधिकृत्य** ઉદ્દેશીને ले कर, **अध्यायनामसंज्ञा** અધ્યાયોનાં નામ अध्यायोंके नाम, **प्रतिष्ठिता** રાખવામાં આવ્યાં છે रक्खे गये हैं, **इति** આ પ્રમાણે

६८. प्रवक्ष्यते—निगद्यते (ग.)
,, यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात्—यथार्थाद्ध्यनुसंग्रहात् (च. ध.)

६९. युक्तिमांस्तस्य—युक्तिमांस्तत्र (घ.)
,, °निश्चयः—°निर्णयः (च.)
७०. अधिकृत्यार्थमध्याय°—अधिकृत्येयमध्याये (ग.)
,, निरुक्तं—निबद्धं (द. प.)
,, प्रतिष्ठिता—प्रकीर्तिता (च.)

इस प्रकार, **यथाप्रश्नम्** પ્રશ્ન અનુસાર प्रश्नानुसार, **सर्वम्** સઘળી संपूर्ण, **अष्टकम्** આઠ વસ્તુઓને. आठ पदार्थ, **संप्रकाशितम्** પ્રકાશિત કરી છે प्रकाशित कर दिये हैं, **तन्त्रस्य** અને આ તન્ત્રનો और इस तन्त्रका, **संग्रहः च** સંગ્રહ પણ संग्रह भी, **कात्स्न्र्येन** સંપૂર્ણપણે संपूर्ण रूपमें, **सुविनिश्चतः** સારી રીતે નિશ્ચય કરીને भली प्रकार निश्चय करके, **उक्तः** કહેવામાં આવ્યો છે कहा गया है ॥६९-७१॥

69-71. A query which is taken verbatim from the treatise and is put in the conventional manner is called a formal question. To propound such a question by adducing reason and citation from the text is called the exposition of the question. A system (tantra) is so called because it systematises, a section (sthana) because therein a particular thesis is established, chapter because it deals predominantly with a given subject. Thus is the nomenclature derived. The octad (of system, subject matter of the system, thesis, subject matter of thesis, discourse, subject matter of the discourse, question and the exposition of the question) has been set out in entirety, agreeably to the question put. Likewise a complete and well-reasoned summary of this science has been given out here.

परावरवैद्यपरीक्षा—

सन्ति पाल्लविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥७२॥

पाल्लविक-उत्पाताः એકદેશીય જ્ઞાનવાળાઓના વાણીના આડંબર વગેરે ઉત્પાતો एकदेशीय ज्ञानवालोंमें वाणीके आडंबर आदि उत्पात, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **ये** જેઓ जो, **अविभाविताः** અણધાર્યા હોઈને असंभावित हो कर, **वर्तकानाम्** વર્તક પક્ષીઓના बटेर पक्षीके, **उत्पाताः इव** ઊડવાની પેઠે उड़नेकी तरह, **सहसा एव** અકસ્માત્જ सहसा ही, **संक्षोभम्** ક્ષોભને क्षोभको, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ७२ ॥

72. The verbal fights of Sciolists create commotion like the sudden and alarmist flights of quails.

तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥७३॥

तस्मात् તે માટે इस लिए, **परावर-परीक्षार्थम्** ઉત્તમ- અધમની પરીક્ષા કરવા માટે श्रेष्ठ- अश्रेष्ठकी परीक्षाके लिए, **सर्वत्र** સર્વ સ્થાને सब स्थानों पर, **पूर्व-संजल्पे** વાદની શરૂઆતમાં वादके प्रारम्भमें, **तान्** તે અલ્પજ્ઞોને उन अल्पज्ञोंको, **अष्टकम्** ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રશ્નો ऊपर कहे आठ प्रश्नोंको, **आदिशेत्** પૂછવા જોઈએ पूछना चाहिए, **तत्र** તેના જ્ઞાનમાં इनके ज्ञानमें, **शास्त्रविदाम्** શાસ્ત્ર જાણનારાઓનું જ शास्त्रज्ञानवालोंका ही, **बलम्** બળ હોય છે बल होता है ॥ ७३ ॥

73. Accordingly, before settling down to a discussion with them, they should be confronted with the eight-pointed questionnaire in order to gauge the extent of their learning; for therein is the forte of the learned.

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥७४॥

वर्तकाः વર્તક પક્ષીઓ बटेर पक्षी, **ज्याशब्देन इव** જેમ ધનુષની દોરીના ટંકારથી ચકકર ખાઈ જાય છે તેમ जैसे धनुषकी डोरीकी टङ्कारसे चकरा जाते हैं वैसे, **तन्त्रे** શાસ્ત્રમાં शास्त्रमें, **अल्पबलाः** અલ્પ બળવાળાઓ अल्प बलवाले, **केवलस्य** સઘળા શાસ્ત્રના संपूर्ण शास्त्रके, **ऐकदेशिकाः** એકદેશના જ્ઞાનવાળા પુરુષો केवल एक-

७२. पाल्लविकोत्पाताः — पल्लविकोपेताः (ध.)

७३. तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे—तस्मात्तु पूर्वकं जल्पे (ध.)

७४. ज्याशब्देनेव—ध्वनल्पेनेव (द.)

देशके ज्ञानवाले पुरुषों, तन्त्रस्य શાસ્ત્રના शास्त्रके, शब्द-मात्रेण કેવલ શબ્દમાત્રથી शब्दमात्रसे ही, भ्रमन्ति ભ્રમમાં પડી જાય છે भ्रममें पड़ जाते हैं ॥ ७४ ॥

74. The men of little learning—the weaklings—are put into a flutter by the very sounds of the medical scriptures, like a bevy of quails at the mere sound of the bow-string.

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥७५॥

पशूनाम् પશુઓના पशुओंकी, दौर्बल्यात् દૌર્બલ્યને લીધે दुर्बलताके कारण, कश्चित् पशुः કોઈ એક પશુ कोई पशु, मध्ये તે પશુઓની વચ્ચે उन पशुओंके बीचमें, वृकायते વરુ જેવું બની જાય છે भेड़ियेकी भांति घूमता रहता है, सः पशुः પણ તે પશુ परन्तु वह पशु, सत्यम् સાચા सच्चे, वृकम् વરુને भेड़ियेको, आसाद्य પામીને पा कर, प्रकृतिम् પોતાના સ્વભાવને अपने स्वभावको, भजते પામી જાય છે प्राप्त हो जाता है ॥ ७५ ॥

75. Sometimes an animal (which is not a wolf) taking advantage of the weakness of others of its kind, plays the wolf; meeting, however, with a real wolf, the creature reverts to its true nature.

तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥७६॥

तद्वत् તેવી રીતે इसी प्रकार, अज्ञमध्यस्थः અજ્ઞાનીઓની વચ્ચે રહેલો मूर्खोंके बीचमें रहा हुआ, कश्चित् કોઈ कोई, मौखर्यसाधनः વાચાલતારૂપ સાધનવાળો अपनी वाचालताके कारण, अज्ञः અજ્ઞાની मूर्ख, आत्मानम् પોતાને अपनेको, आप्तम् આપ્ત તરીકે आप्त पुरुषकी तरह, स्थापयति સ્થાપિત કરે છે स्थापित करता है, आप्तम् तु પણ આપ્તને परन्तु सच्चे आप्तको, आसाद्य પામીને पाकर, भिद्यते ખસી જાય છે खिसक जाता ॥ ७६ ॥

76. In the same manner an ignoramus given to blatant displays, establishes himself as an exponent in the midst of others who are equally ignorant; meeting, however, with a true exponent, he is non-plussed.

बभ्रुर्गूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जडो यथा ॥७७॥

ऊर्णाभिः ઊનમાં चारों और ऊनमें, गूढः છૂપાએલા ढंपे हुए, बभ्रुः इव વૃદ્ધ નોળીઆની પેઠે बूढे नेवलेके समान, अबुद्धिः બુદ્ધિ વગરનો बुद्धिरहित, अबहुश्रुतः અને શાસ્ત્રોના બહુ જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ अधिक लिखा पढ़ा न हो ऐसा पुरुष, संजल्पे જ્ઞાની સાથે વાદવિવાદમાં ज्ञानीके साथ विवाद होने पर, कुण्डभेदी હલકા કુલમાં જન્મેલા नीच कुलमें पैदा हुए, जडः यथा જડની પેઠે जड़ पुरुष की तरह, किम् वै શું क्या, वक्ष्यति કહી શકે कह सकता है ? ॥ ७७ ॥

77. The ignoramus possessed of little learning (but full of pretentions) is like a pole-cat hidden in its own bristles; what can such a one, comparable to a low-born idiot, say in debate ?

सद्वृत्तैर्न विगृह्णीयाद्भिषगल्पश्रुतैरपि ।
हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्त्वाप्तमानिनः ॥७८॥

भिषक् વૈદ્યે वैद्यको चाहिए कि, अल्पश्रुतैः अपि શાસ્ત્રના અલ્પ જ્ઞાનવાળા પણ शास्त्रके थोड़े ज्ञानवाले भी, सद्वृत्तैः સદાચારી મનુષ્યો સાથે सदाचारी लोगोंसे, न विगृह्णीयात् વિગ્રહ ન કરવો જોઈએ विवाद न करे, आप्तमानिनः इतरान् પોતાને આપ્ત માનનાર બીજાઓને अपनेको आप्त माननेवाले दूसरोंको, तु તો तो, आदौ શરૂઆતમાં જ प्रारम्भमें ही, प्रश्नाष्टकेन આઠ પ્રશ્નોથી आठ प्रश्नोंसे, हन्यात् હઠાવી દેવા हठा देवे ॥७८॥

७७. बभ्रुर्गूढ-बभ्रुर्मूढ (ध.)
७८. त्वाप्तमानिनः—ये प्रमादिनः (द. ध.)

78. The physician should not engage in dispute with godly men, though they be of little learning, with a view to discomfit them; but one should not scruple to demolish by means of the eight-membered questionnaire, the others, who pose as experts.

दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।
प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥७९॥

अज्ञाः हि કારણકે અજ્ઞાનીઓ क्योंकि अज्ञानी पुरुष, **प्रायः** ઘણું કરીને प्रायः करके, **दम्भिनः** દંભી दम्भी, **मुखराः** વાચાલ वाचाल, **प्रभूत-अबद्धभाषिणः** તથા પુષ્કળ તેમજ સંબંધ વગરનું બોલનારા હોય છે एवं बहुत तथा अबद्ध बोलनेवाले होते हैं, **सन्तः** પરંતુ સત્પુરુષો किन्तु सत्पुरुष, **प्रायेण** ઘણું કરીને प्रायःकरके, **सुमुखाः** મધુરભાષી मधुरभाषी, **युक्त-अल्पभाषिणः** તથા યુક્તિયુક્ત અને અલ્પ બોલનારા હોય છે एवं युक्तियुक्त और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं ॥ ७९ ॥

79. The pretentious and obstreperous wiseacres are generally given to much and loose talk. The godly are generally fair-spoken and are circumspect and of few words.

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ८० ॥

अहङ्कारम् अनाश्रितः અહંકારરહિત મનુષ્યે अहंकारका आश्रय नहीं लेनेवाला मनुष्य, **तत्त्वज्ञान-प्रकाशार्थम्** તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રકાશમાં લાવવા માટે अपने तत्त्वज्ञान को प्रकाशमें लानेके लिए, **स्वल्पाधार-** અલ્પશ્રુત थोड़े ज्ञानवाले, **अज्ञ-मुखरान्** અજ્ઞાની અને વાચાલ अज्ञानी एवं वाचाल, **विवादिनः** વિવાદીઓને विवाद करनेवालोंको, **न मर्षयेत्** સાંખી લેવા ન જોઈએ सहन न करे ॥८०॥

80. One should not suffer disputants who are of little learning, foolish and blatant, not because of considerations of oneself, but with a view to keeping the light of knowledge unobscured.

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।
येषां तेषामसद्वादनिग्रहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

येषाम् જેઓને जिनका, **भूतेषु** પ્રાણીઓ ઉપર प्राणियोंपर, **परः** પરમ श्रेष्ठ, **अनुक्रोशः** અનુગ્રહ છે अनुग्रह है, **तत्त्वज्ञान- (ने)** અને તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં तत्त्वज्ञान देनेमें, **परा दया** ઉત્તમ દયા છે श्रेष्ठ दया है, **तेषाम्** તેઓની उनकी, **मतिः** બુદ્ધિ बुद्धि, **असद्वादनिग्रहे** મિથ્યાવાદ રોકવામાં असद्वादको रोकनेमें, **निरता** તત્પર હોય છે तत्पर होती है ॥ ८१ ॥

81. Those whose compassion to all creatures is great and who are devoted to truth are ever zealous in putting down false doctrines.

असत्पक्षाक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥८२॥

स्वे तन्त्रे પોતાના તંત્રમાં अपने शास्त्रमें, **अनाप्ताः** આપ્તપણાથી રહિત પુરુષો आप्ततासे रहित पुरुष, **असत्पक्ष-** શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પક્ષ असत्पक्ष, **अक्षणित्व-** સમય નથી એવું કહેવું समय नहीं है ऐसा कहना, **अर्ति-** માથા વગેરેના દુખાવાનું બહાનું शिर आदिमें दर्दका बहाना, **दम्भ-** દંભ दम्भ, **पारुष्यसाधनाः** અને કઠોર વચન એ સાધનોવાળા और कठोर वचन इन साधनोंसे युक्त, **प्रायः** અને ઘણું કરીને और बहुत करके, **परविकत्थकाः** પારકાના દોષ કાઢનારા दूसरोंकी निन्दाकरने वाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं ॥ ८२ ॥

82. Those who are adherents of false dogmas, in debate take recourse to such shifts as the inadequacy of time at their disposal, sudden

८२. परविकत्थकाः—परविकल्पज्ञाः (द.)
,, ,, —परविकत्थनाः (ग. च.)

indisposition, parading (of books and medical paraphernalia) and (in the last resort) to abusive speech; failing to gain credibility for their statements they tend generally to run down the opponent.

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥८३॥

कालपाशसदृशान् કાલપાશ જેવા मृत्युपाशके समान, **शास्त्रदूषकान्** અને શાસ્ત્રને દૂષિત કરનારા એવા और शास्त्रनिन्दक ऐसे, **तान्** તેઓનો उनको, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો જોઈએ छोड़ देना चाहिए, **प्रशम-ज्ञान- विज्ञान- पूर्णाः** અને શાન્તિ, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી પૂર્ણ और शान्ति, ज्ञान एवं विज्ञानसे पूर्ण, **भिषक्तमाः** શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોને उत्तम वैद्योंका, **सेव्याः** સેવવા જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ ८३ ॥

83. One should shun such revilers of the (true) scriptures as if they were the very snare of Time, the destroyer. On the other hand one should sedulously resort to the best of physicians who are full of tranquility, understanding and scientific lore.

शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ —

समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥८४॥

द्वयाश्रयम् શરીર અને મન બન્નેને આશ્રયે રહેલું मन और शरीरमें आश्रित, **समग्रम्** સમગ્ર सब, **दुःखम्** દુઃખ दुःख, **अविज्ञाने** અવિજ્ઞાનને अविज्ञानके, **आयत्तम्** આધીન છે अधीन है, **समग्रम् च** અને સમગ્ર और संपूर्ण, **सुखम्** સુખ सुख, **विमले** નિર્મલ विशुद्ध, **विज्ञाने** વિજ્ઞાનમાં विज्ञानमें, **प्रतिष्ठितम्** રહ્યું છે आश्रित है ॥ ८४ ॥

84. The whole of suffering which cleaves to mind and body has ignorance for its basis and (conversely) all happiness is founded in clear scientific knowledge.

इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणष्टानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥८५॥

दृष्टिप्रणष्टानाम् જેઓની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે તેઓને जिनकी दृष्टि नष्ट हो गई है उनके लिए, **यथा एव** જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **आदित्यमण्डलम्** સૂર્યનું મંડળ પ્રકાશક થતું નથી सूर्यका मण्डल प्रकाशक नहीं होता, **एवम्** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **उदारार्थम्** ઉદાર અર્થવાળું उदार अर्थयुक्त, **इदम्** આ यह, **शास्त्रम्** શાસ્ત્ર शास्त्र, **अज्ञानाम्** અજ્ઞાનીઓને अज्ञानियोंके लिए, **न प्रकाशकम्** પ્રકાશક થતું નથી प्रकाशक नहीं होता ॥८५॥

85. However, this very knowledge of mighty import is no illumination to those who are devoid of understanding, as is the orb of the sun to those who have lost their eye-sight.

तत्र श्लोकाः—

अध्यायार्थसंग्रहः —

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षडग्र्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥८६॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, **अर्थे** હૃદયમાં हृदयमें, **दश- महामूलाः** દશ મહામૂલ ધમનીઓ दश महामूल धमनियां, **यथा च** અને જે પ્રમાણે और जिस प्रकार, **आसाम्** આ ધમનીઓની इन धमनियोंकी, **संज्ञा** સંજ્ઞા संज्ञा, **कृता** કરવામાં આવી છે की गई है, **अयनान्ताः च** અને અયન સુધીની और अयन तक, **षट् अग्र्याः** છ મુખ્ય વસ્તુઓ छः प्रधान वस्तुयें, **वेद-विदाम् च** અને આયુર્વેદ જાણનારાઓનું और आयुर्वेदके ज्ञाताओंका, **यत् रूपम्** જે લક્ષણ जो लक्षण ॥८६॥

---

८५. अज्ञानां न प्रकाशकम्—अज्ञातार्थप्रकाशकम् (घ.ज.)
,, दृष्टिप्रणष्टानां—प्रनष्टदृष्टीनां (च.)
८६. चासाम्—चैषाम् (न.द.)

Here are the recapitulatory verses—

86. The ten great-rooted vessels in the heart; wherefore they are so designated; the six fore-most of their kind, ending with the path of salvation; the description of those who are learned in the science of medicine;

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सनिर्णयाः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥८७॥

सनिर्णयाः નિર્ણય સાથેના निर्णयके साथ, **सप्तकः च** સાત सात, **अष्टकः च एव तथा** આઠ एवं आठ, **परिप्रश्नाः** પ્રશ્નો प्रश्न, **यथा** જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **यदर्थम् च** અને જે માટે और जिस लिए, **वाच्यम्** બોલવું જોઈએ कहने चाहियें, **षड्विधाः च** અને છ પ્રકારના और छः प्रकारके, **ऐकदेशिकाः** એકદેશીય જ્ઞાનવાળા પુરુષો एक देशीयज्ञानवाले पुरुषों ॥ ८७ ॥

87. the seven-membered and the eight-membered catechisms together with their answers; how they are to be made use of and for what purpose; and the six kinds of pretenders.

अर्थेदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥८८॥

एतत् सर्वम् આ સર્વ यह सब, **अर्थेदशमहामूले** આ અર્થેદશમહામૂલીય નામના અધ્યાયમાં इस अर्थेदशमहामूलीय नामके अध्यायमें, **संप्रकाशितम्** પ્રકાશિત કર્યું છે प्रकाशित कर दिया है, **अयम् च अध्यायः** અને આ અધ્યાય और यह अध्याय, **अस्य तन्त्रस्य एव** આ સમગ્ર શાસ્ત્રનો જ इस सम्पूर्ण तन्त्रका ही, **केवलः संग्रहः** સંપૂર્ણ સંગ્રહ છે सम्पूर्ण संग्रह है ॥ ८८ ॥

८७. परिप्रश्नाः—परिप्रश्नः (छ.)
,, सनिर्णयाः—सनिर्णयः (छ.)
,, यदर्थं च षड्विधाः—यथार्थं च यद्विधाः (ग.)
,, षड्विधाश्चैकदेशिकाः—यद्विधाश्चैकदेशिकाः (ज.ध.)

88. All this has been set forth in this chapter entitled "The Ten Great-rooted vessels." This chapter is in the nature of a brief compendium of the whole of this treatise.

यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
संग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥८९॥

यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **सुमनसाम्** પુષ્પોના पुष्पोंके, **संग्रहार्थम्** સંગ્રહ માટે संग्रहके लिए, **सूत्रम्** સૂતરનો सूत्रका, **विधीयते** ઉપયોગ કરવામાં આવે છે उपयोग किया जाता है, **तथा** તે પ્રમાણે उसी प्रकार, **अर्थानाम्** વિષયોના विषयोंके, **संग्रहार्थम्** સંગ્રહ માટે संग्रहके लिए, **ऋषिणा** ઋષિએ ऋषिने, **संग्रहः** આ સંગ્રહ यह संग्रह, **कृतः** કર્યો છે किया है ॥ ८९ ॥

89. Just as a thread is used to string flowers together, so this abstract has been compiled by the sage for stringing together the various topics.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥९०॥

अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे रचे हुए, **चरकप्रतिसंस्कृते** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા और चरकसे प्रतिसंस्कृत, **तन्त्रे** આ શાસ્ત્રમાં इस तंत्रमें, **इयता अवधिना** આટલા અધ્યાયોથી इतने अध्यायोंसे, **सर्वम्** સંપૂર્ણ समग्र, **सूत्रस्थानम्** સૂત્રસ્થાન सूत्रस्थान, **समाप्यते** સમાપ્ત કરવામાં આવે છે समाप्त किया जाता है ॥ ९० ॥

90. In the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, at this point ends the whole of the Section on General Principles.

९०. इयता......समाप्यते—सूत्रस्थानमिदं चित्रं यथावच्च समाप्यते (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽर्थेदशमहामूलीयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेगसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાન વિષે सूत्रस्थानमें, **अर्थेदशमहामूलीयः** 'અર્થેદશમહામૂલીય' 'अर्थेदशमहामूलीय', **नाम** નામનો नामका, **त्रिंशः** ત્રીસમો तीसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

30. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirtieth chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries" is completed.

सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः

चरकसंहिता

निदानस्थानम्।

श्री	श्री	The
ચરકસંહિતા	चरकसंहिता	Carakasamhita
નિદાનસ્થાન	निदानस्थान	NIDANASTHANA *(The Section on Pathology*)*

प्रथमोऽध्यायः।

પહેલો અધ્યાય अध्याय प्रथम Chapter I

ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, ज्वरनिदानम् 'જ્વરનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'ज्वरनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound "The Pathology of Fever".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

निदानपदपर्यायाः, निदानत्रैविध्यं च—

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत् त्रिविधम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ३ ॥

इह खलु અહીં यहां, हेतुः હેતુ हेतु, निमित्तम् નિમિત્ત निमित्त, आयतनम् આયતન आयतन, कर्ता કર્તા कर्ता, कारणम् કારણ कारण, प्रत्ययः પ્રત્યય प्रत्यय, समुत्थानम् સમુત્થાન समुत्थान, निदानम् અને નિદાન निदान, इति એ ये, अनर्थान्तरम् એકાર્થવાચક શબ્દો છે एकार्थवाचक शब्द हैं, तत् त्रिविधम् તે નિદાન ત્રણ પ્રકારનું છે यह निदान तीन प्रकारका है, असात्म्य-

* The word pathology here signifies the Science treating of diseases, their nature, causes, progress, manifestations and results. It is broadly divided into Nosology, Etiology, Morbid anatomy, Symptomatology and therapeutics. (Webster's International Dictionary).

इन्द्रियार्थसंयोगः અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग, प्रज्ञापराधः પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, परिणामः च इति તથા પરિણામ और परिणाम ॥ ३ ॥

3. In this science the terms Hetu (cause), Nimitta (instrumental cause), Ayatana (source), Karta (agent), Karana (cause), Pratyaya (factor), Samutthana (origin) and Nidana (primary cause), are used as synonyms. That (Nidana or the cause) is of three kinds viz. (1) unwholesome inter-action between the senses and sense-objects, (2) volitional transgression and (3) time-effect.

व्याधेर्भेदाः—

अतस्त्रिविधा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति-आग्नेयाः, सौम्याः, वायव्याश्च; द्विविधाश्चापरे-राजसाः, तामसाश्च ॥ ४ ॥

अतः એથી इससे, त्रिविधाः ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारकी, व्याधयः રોગો व्याधियां, प्रादुर्भवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती हैं, आग्नेयाः આગ્નેય आग्नेय, सौम्याः સૌમ્ય सौम्य, वायव्याः च અને વાયવ્ય और वायव्य, अपरे च અને બીજા और दूसरी, द्विविधाः બે પ્રકારના રોગો થાય છે दो प्रकारकी व्याधियां हैं, राजसाः રાજસ राजस, तामसाः च અને તામસ और तामस ॥ ४ ॥

4. From these (three causes) three kinds of somatic diseases arise: of the pitta type, the kapha type and of the vata type. There are the (Psychic) diseases which are of two of kinds—those caused by Rajas (passion) and those by Tamas (ignorance).

४. अतस्त्रिविधा व्याधयः — अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः (ठ.)
,, ,, — त्रिविधविकल्पाः (क. छ. थ.)

व्याधेः पर्यायाः—

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

तत्र ત્યાં यहां, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, आमयः આમય आमय, गदः ગદ गद, आतङ्कः આતંક आतङ्क, यक्ष्मा યક્ષ્મા यक्ष्मा, ज्वरः જ્વર ज्वर, विकारः વિકાર विकार, रोगः અને રોગ और रोग, इति એ ये, अनर्थान्तरम् એકાર્થવાચક છે एकार्थवाचक हैं ॥ ५ ॥

5. Now the words Vyadhi (affliction), Amaya (Sickness), Gada (illness), Atanka (Malady), Yakshma (Syndrome), Jwara (Fever), Vikara (morbidity) and Roga (ailment) are all synonymous.

रोगाणां ज्ञानोपायाः—

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तितः ६

निदान- નિદાન निदान, पूर्वरूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्ग- લિંગ लिङ्ग, उपशय- ઉપશય उपशय, संप्राप्तितः અને સંપ્રાપ્તિથી और संप्राप्तिसे, तस्य તેનું उसका, उपलब्धिः જ્ઞાન થાય છે ज्ञान होता है ॥ ६ ॥

6. The knowledge of disease is obtained by the study of (1) etiology, (2) premonitory symptoms, (3) signs and symptoms, (4) homologatory signs and (5) pathogenesis.

निदानस्य लक्षणम्—

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

तत्र તેમાં इनमें, निदानम् નિદાન એ निदान यह, कारणम् કારણ છે कारण है, इति એમ ऐसा, अग्रे અગાઉ पहिले, उक्तम् કહી દીધું છે कह दिया है ॥७॥

7. Among these, etiology has already been defined as the causative factor (of disease).

पूर्वरूपस्य लक्षणम्—

पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः ॥ ८ ॥

व्याधेः રોગની रोगकी, प्रागुत्पत्ति- ઉત્પત્તિ પહેલાંનું उत्पत्तिसे पूर्वका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, पूर्वरूपम् એ પૂર્વરૂપ છે यह पूर्वरूप है ॥ ८ ॥

8. The premonitory symptoms are those that precede the actual manifestation of disease.

रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च---

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम्। तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

प्रादुर्भूत- ઉત્પન્ન થએલા રોગનું उत्पन्न हुई व्याधिका, लक्षणम् જે લક્ષણ जो लक्षण है, पुनःलिङ्गम् તે લિંગ કહેવાય છે वह लिङ्ग है, तत्र ત્યાં यहां, लिङ्गम् લિંગ लिङ्ग, आकृतिः આકૃતિ आकृति, चिह्नम् ચિહ્ન चिह्न, संस्थानम् સંસ્થાન संस्थान, व्यञ्जनम् વ્યંજન व्यञ्जन, रूपम् અને રૂપ और रूप, इति એ ये, अनर्थान्तरम् એકાર્થવાચક છે एकार्थवाचक हैं ॥ ९ ॥

9. The symptoms are characteristic manifestations which develop during the course of the disease. Here Linga (signs), Akriti (form), Lakshana (characteristics), Chihna (indication), Samsthana (shape), Vyanjana (manifestation), and Rupa (sigus and symptoms) are synonymous.

उपशयस्य लक्षणम्—

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः ॥ १० ॥

हेतु-व्याधि-विपरीतानाम् હેતુવિપરીત, વ્યાધિવિપરીત તથા હેતુવ્યાધિવિપરીત हेतुविपरीत, व्याधिविपरीत और हेतुव्याधिविपरीत, विपरीतार्थकारिणाम् च અને હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તથા હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી और हेतुविपरीतार्थकारी, व्याधिविपरीतार्थकारी एवं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी, औषध- ઔષધ औषध, आहार- આહાર आहार, विहाराणाम् અને વિહારનો और विहारोंके, सुखानुबन्धः સુખરૂપ પરિણામવાળો सुख पहुंचानेवाले, उपयोगः ઉપયોગ उपयोगको, पुनः તો तो, उपशयः ઉપશય કહેવાય છે उपशय कहते हैं ॥ १० ॥

10. The homologatory signs are those which indicate what kinds of medicine, food and behaviour are antagonistic directly or in effect to disease and its causative factor, and what are agreeable to the patient's system.

संप्राप्तेर्लक्षणं भेदाश्च—

संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः ॥ ११ ॥

व्याधेः રોગની रोगकी, संप्राप्तिः સંપ્રાપ્તિ संप्राप्ति, जातिः જાતિ जाति, आगतिः અને આગતિ और आगति, इति એ ये, अनर्थान्तरम् એકાર્થવાચક છે एकार्थवाचक हैं ॥ ११ ॥

11. Pathogenesis is known as the origination or the progress of diseases.

तेषां पृथग्लक्षणानि---

सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ (१) ॥

सा તે સંપ્રાપ્તિ यह संप्राप्ति, संख्या- સંખ્યા संख्या, प्राधान्य- પ્રાધાન્ય प्राधान्य, विधि- વિધિ विधि, विकल्प- વિકલ્પ विकल्प, बल- બલ बल, काल- અને કાલના और कालके, विशेषैः ભેદથી भेदोंसे, भिद्यते ભિન્ન ભિન્ન થાય છે भिन्न भिन्न होती है ॥ (१) ॥

12-(1). Pathogenesis is again classified according to number, predominent morbid humor, mode of classification, minutia and period of exacerbation.

संख्या तावद्यथा—अष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठान्येवमादिः ॥ (२) ॥

संख्या સંખ્યા संख्या, **तावत् यथा** જેમકે जैसे कि, **अष्टौ** આઠ आठ, **ज्वराः** જ્વર ज्वर, **पञ्च** પાંચ पांच, **गुल्माः** ગુલ્મ गुल्म, **सप्त** સાત सात, **कुष्ठानि** કુષ્ઠ कुष्ठ, **एवमादिः** વગેરે इत्यादि ॥ (२) ॥

12-(2). Now "number" is as follows:—Eight kinds of fever, five kinds of gulma, seven varieties of dermatosis and so on.

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते। तत्र द्वयोस्तरः, त्रिषु तम इति ॥ (३) ॥

दोषाणाम् દોષોની दोषोंकी, **प्राधान्यम्** પ્રધાનતા प्रधानता, **पुनः** વળી फिर, **तरतमाभ्याम्** 'તર' અને 'તમ'થી 'तर' और 'तम' से, **उपलभ्यते** જાણી શકાય છે उपलब्ध होती है, **तत्र** ત્યાં यहां, **द्वयोः** બેમાં પ્રધાનતા બતાવવા માટે दोमें प्रधानता बतानेके लिए, **तरः** 'તર' એ શબ્દ 'तर' यह शब्द, **त्रिषु** અને ત્રણમાં પ્રધાનતા બતાવવા માટે और तीनमें प्रधानता बतानेके लिए, **तमः इति** 'તમ' એ શબ્દ છે 'तम' यह शब्द है ॥ (३) ॥

12-(3). The predominance of morbid humors is described in terms of the comparative and superlative degrees. The comparative is used with reference to two and with reference to all the three the superlative is used.

विधिर्नाम—द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन ॥ (४) ॥

विधिः વિધિ विधि, **नाम** જેમકે जैसे कि, **निज-आगन्तु-** નિજ અને આગન્તુ निज और आगन्तुक, **भेदेन** ભેદથી भेदसे, **व्याधयः** વ્યાધિઓ व्याधियां, **द्विविधाः** બે પ્રકારના છે दो प्रकारकी हैं, **त्रिदोष-** ત્રિદોષના त्रिदोषके, **भेदेन** ભેદથી भेदसे, **त्रिविधाः** ત્રણ પ્રકારના છે तीन प्रकारकी हैं, **साध्य-असाध्य-** સાધ્ય-અસાધ્ય साध्य-असाध्य, **मृदु-दारुण-** મૃદુ અને દારુણના मृदु और दारुणके, **भेदेन** ભેદથી भेदसे, **चतुर्विधाः** ચાર પ્રકારના છે चार प्रकारकी हैं ॥ (४) ॥

12-(4). Mode of classification means classification of diseases into two groups viz, endogenous and exogenous; in three groups according to discordant humors and into four groups when classified as curable, incurable, mild and acute.

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (५) ॥

समवेतानाम् એક બીજા સાથે મળેલ परस्पर मिलित, **दोषाणाम्** દોષોના दोषोंके, **पुनः** વળી फिर, **अंशांश-** અંશ અંશના अंश अंशके, **बल-विकल्पः** બલના ભેદને बलके विकल्पको, **अस्मिन्** આ इस, **अर्थे** પ્રકરણમાં प्रकरणमें, **विकल्पः** વિકલ્પ કહે છે विकल्प कहते हैं ॥ (५) ॥

12-(5). "Minutia" in the context is used to signify precise minute pathological changes of each of the morbid humors.

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति ॥ १२ ॥

व्याधीनाम् વ્યાધિઓના व्याधियोंके, **बल-काल-** બલ તથા કાલનો बल तथा कालका, **विशेषः** ભેદ भेद, **पुनः** વળી फिर, **ऋतु-** ઋતુ ऋतु, **अहोरात्र-** દિવસ-રાત્રિ दिनरात्रि, **आहारकाल-** તથા ભોજનકાલના एवं आहारकालके, **विधि-** પ્રકાર પર प्रकार पर, **विनियतः भवति** આધાર રાખે છે निर्भर है ॥ १२ ॥

१२-(३). तरतमाभ्यामुपलभ्यते—तरतमयोगेनोपलभ्यते (छ. प.)
,, ,, —तरतमाभ्यां योगेनानूपलभ्यते (ध.)
,, ,, —तरतमाभ्यां योगेनोपलभ्यते (ढ.)

१२-(५). समवेतानां—पृथक् समवेतानां च (च. छ. ध)
,, ,, —पृथक् पृथक् समवेतानां (ढ.)
१२. °विधिविनियतो—°विधिनियमतो (प.)

12. The period of exacerbation of a disease is again determined by the nature of season, day, night, food and time-effect.

निदानपञ्चकवर्णनोपसंहारः—

तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुद्ध्येत ॥ १३ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **अनुपहत-** સ્વસ્થ स्वस्थ, **सत्त्वबुद्धिः** મન અને બુદ્ધિવાળા मन एवं बुद्धिवाला, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **हेत्वादिभिः** હેતુ વગેરે हेतु आदि, **भावैः** ભાવોથી भावों द्वारा, **व्याधीन्** વ્યાધિઓને रोगोंको, **यथावत्** ખરા સ્વરૂપમાં यथावत्, **अनुबुद्ध्येत** જાણવા જોઈએ जाने ॥ १३ ॥

13. Therefore the physician who is of sound mind and understanding should know accurately the diseases from the view-points of etiology, symptomatology etc.

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **निदानस्थानस्य** નિદાનસ્થાનનો निदानस्थानका, **अर्थसंग्रहः** સંક્ષિપ્ત અર્થ यह संक्षिप्त अर्थ, **उद्दिष्टो भवति** કહ્યો છે कह दिया है, **तम्** તેનો इसके, **विस्तरेण** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारमें, **उपदिशन्तः** ઉપદેશ કરતાં कहते हुए, **अतः** આના કરતાં इससे, **भूयस्तरम्** ખૂબ વિસ્તારથી फिर विस्तारसे, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. Thus a summary of the object of the section on Pathology has been stated. We shall now once again expound the same subject in detail.

अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः—

तत्र प्रथमत एव तावदाद्याँल्लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण व्याख्यास्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः। चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ १५ ॥

तत्र ત્યાં यहां, **प्रथमतः** પહેલાં प्रथम, **एव** જ ही, **तावत्** તો तो, **लोभ-** લોભ लोभ, **अभिद्रोह** હિંસા-अभिद्रोह, **कोप-** તથા કોપથી क्रोधसे, **प्रभवान्** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **आद्यान्** મુખ્ય मुख्य, **अष्टौ** આઠ आठ, **व्याधीन्** વ્યાધિઓની रोगोंकी, **निदानपूर्वेण** નિદાન આપીને निदानपूर्वक, **क्रमेण** ક્રમસર क्रमसे, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યા કરશું व्याख्या करेंगे, **तथा** તથા इसी भांति, **चिकित्सायाः** ચિકિત્સાનાં चिकित्साके, **सूत्रसंग्रहमात्रम्** સૂત્રો સંક્ષેપમાં કહેશું सूत्रोंको संक्षेपमें कहेंगे, **यथोपचित-** શોથ-અર્શ વગેરે ઉપચયથી ઉત્પન્ન થયેલા शोथ-अर्श आदि उपचयजनित, **विकारान्** **च** વ્યાધિઓનું रोगोंका, **उत्तरकालम्** આગળ ઉપર चिकित्सास्थानमें, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १५ ॥

15. At the very outset, we shall expound in due order the pathology of the eight diseases born primarily of greed, intense malice and anger, and only a brief account of therapeutics shall here be given. Later on in

१४. निदानस्थानस्योद्दिष्टो—निदानस्थानस्योपदिष्टो (प.)
,, उद्दिष्टो भवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो—उद्दिष्टः तं विस्तरेण(ख.)
,, विस्तरेणोपदिशन्तः—विस्तरेण (घ. छ.)
,, भूयस्तरमतः—पुस्तभूयस्तरमतः (प.)

१५. निदानपूर्वेण क्रमेण—निदानपूर्वकं क्रमेण (ग.)
,, व्याख्यास्यामः—अनुव्याख्यास्यामः (च. ध.)
,, चिकित्सितेषु....विकारान्—चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकाराणाम् (च. ध.)
,, यथोपचित—यथान्वितं, यथाचित्रं, यथोद्दिष्टं (ध.)
,, ,, —यथोद्दिष्टम् (घ.)
,, °विकारान्—°विकाराः (ग.)
,, अनुव्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यन्ते (ग.)

the section on therapeutics we shall describe all the diseases in their fully developed form.

आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम्—

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते, तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ १६ ॥

इह खलु અહીં यहां पर, **शारीराणाम्** શારીરિક રોગોમાં शारीरिक रोगोंमें, **तत्** તે (તાવ) वह (ज्वर), **प्रथमत्वात्** પ્રથમ હોવાથી सबसे प्रथम होनेसे, **विकाराणाम्** વિકારોમાં विकारोंमें, **आदौ** પ્રથમ पहिले, **ज्वरः एव** જ્વરનો જ ज्वरका ही, **उपदिश्यते** ઉપદેશ આપવામાં આવે છે उपदेश करेंगे ॥ १६ ॥

16. From among all disorders, fever deserves to be described first, it being the foremost of all somatic diseases.

ज्वरस्याष्टौ कारणानि—

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्तकफेभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

अथ खलु ખરેખર निश्चित रूपसे, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોને मनुष्योंमें, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **अष्टाभ्यः** આઠ आठ, **कारणेभ्यः** કારણોથી कारणोंसे, **संजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **वातात्** વાતથી वातसे, **पित्तात्** પિત્તથી पित्तसे, **कफात्** કફથી कफसे, **वातपित्ताभ्याम्** વાતપિત્તથી वातपित्तसे, **वातकफाभ्याम्** વાતકફથી वातकफसे, **पित्तकफाभ्याम्** પિત્તકફથી पित्तकफसे, **वातपित्तकफेभ्यः** વાતપિત્તકફથી वातपित्तकफसे, **अष्टमात्** અને આઠમા और आठवें, **कारणात्** કારણ कारण, **आगन्तोः** આગન્તુથી आगन्तुसे ॥ १७ ॥

17. Now indeed fever appears in the human body owing to eight causes. They are: vata, pitta, kapha, vata-cum-pitta, vata-cum-kapha, pitta-cum-kapha, and vata, pitta and kapha combined and the exogenous one being the eighth cause.

वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः, लक्षणानि च—

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्य તે જ્વરનાં इस ज्वरके, **निदान-** નિદાન निदान, **पूर्वरूप-** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **लिङ्ग-** લિંગ लिङ्ग, **उपशय-** અને ઉપશયના और उपशयके, **विशेषान्** ભેદોની भेदोंकी, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યા કરશું व्याख्या करेंगे ॥ १८ ॥

18. We shall expound the characteristics of etiology, premonitory symptoms, homologatory signs and pathogenesis.

रूक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगव्यायामवेगसंधारणानशनाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणितातिषेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, **लघु-** લઘુ लघु, **शीत-** શીત शीत, **वमन-** વમન वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **शिरोविरेचन-** અને શિરોવિરેચનના और शिरोविरेचनके, **अतियोग** અતિયોગથી

---

१६. इह खलु—तत्र तावत् (प.)

१७. वातपित्तकफेभ्यः—वातपित्तश्लेष्मभ्यः (क.)

१८. तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषान्—निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिविशेषान् (च. ध.)

,, °लिङ्गोपशय—लिङ्गवेदनोपशयसंप्राप्ति° (ग.)

,, उपशयविशेषान्—उपशयसंप्राप्तिविशेषान् (छ. प.)

,, उपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः—उपशयसंप्राप्तिविशेषानुपदेक्ष्यामः (ध.)

१९. °शीतवमन—°शीतव्यायामवमन (ढ. त. थ.)

,, °वमनविरेचन—°व्यायामविरेचन (ग.)

,, °शिरोविरेचनातियोग—°शिरोविरेचनातिसंयोग (ग.)

अतियोगसे, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, वेगसंधारण- વેગનો નિરોધ वेगोंका रोकना, अनशन- અનશન उपवास, अभिघात- પ્રહાર चोट, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, उद्वेग- ઉદ્વેગ उद्वेग, शोक- શોક शोक, शोणितातिषेक- બહુ લોહીનું નીકળવું रक्तमोक्षण, जागरण- જાગરણ जागरण, विषम-शरीरन्यासेभ्यः અને શરીરનાં વિષમ ઊઠવા- બેસવા- સૂવા વગેરેનું और शरीरको विषम रखना, अतिसेवितेभ्यः અતિ સેવન કરવાથી इनके अति सेवन करनेसे, वायुः વાયુ वायु, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે होता है ॥ १९ ॥

19. The vata becomes provoked by excessive indnlgence in dry, light and cold articles, by overuse of emesis, purgation, enemata and errhines and by excessive exercise, by suppression of natural urges, fasting, trauma, sexual indulgence, anxiety, grief, depletion of blood, waking and faulty posturing.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २० ॥

प्रकुपितः પ્રકોપ પામેલો प्रकुपित, सः यदा તે વાયુ જ્યારે यह वायु जब, आमाशयम् આમાશયમાં आमाशयमें, प्रविश्य પ્રવેશ કરી प्रविष्ट हो कर, ऊष्मणा ગરમી ऊष्माके, सह સાથે साथ, मिश्रीभूय મિશ્રિત બની मिल कर, रसनामानम् રસ નામના रसनामक, आद्यम् પ્રથમ प्रथम, आहार- આહારના आहारके, परिणामधातुम् પરિણામરૂપ ધાતુની परिणामरूप धातुका, अन्ववेत्य પાછળ જઈને अनुसरण करके, रसस्वेदवहानि રસ અને પરસેવાને વહન કરનાર रसवह तथा स्वेदवह, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, पिधाय પૂરી દઈ बंद करके, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, उपहत्य મંદ કરી मन्द करके, पक्तिस्थानात् પાચનસ્થાનમાંથી पक्तिस्थानसे, ऊष्माणम् ગરમીને अग्निको, बहिः બહાર बाहर, निरस्य કાઢી निकाल कर, केवलम् આખા सम्पूर्ण, शरीरम् શરીરમાં शरीरमें, अनुप्रपद्यते ફેલાઈ જાય છે फैल जाता है, तदा ત્યારે तब, ज्वरम् તાવને ज्वरको, अभिनिर्वर्तयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २० ॥

20. When the vata is provoked, it enters the stomach and mixing with the gastric heat follows the course of the nutrient fluid—the final product of the food ingested, and constricts the channels carrying the nutrient fluid and sweat, and impairing the gastric fire, and expelling it outwards from the seat of digestion, carries it all over the body; then there occurs the manifestation of pyrexia, i. e. the rise of temperature.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विषमारम्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं रूक्षीभावश्च; अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां;

तस्य તેનાં इस ज्वरके, इमानि આ निम्न, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा- જેમકે जैसे, विषम- आरंभ- विसर्गित्वम् આરંભકાળ તથા ત્યાગકાળની વિષમતાવાળાપણું आरम्भकाल तथा त्यागकालमें विषमता होना, ऊष्मणः ગરમીની

२०. आमाशयमूष्मणा–आमाशयमूष्मणः स्थानं (छ.)
,, मिश्रीभूयाद्य–मिश्रीभूत (ग. ढ.)
,, बहिर्निरस्य–बहिर्वासं निरस्य (ग.)

२१. अनवस्थानानि–अवस्थानं (त.)
,, घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा–घर्मान्ते ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य (ख.)

ऊष्माकी, वैषम्यम् વિષમતા विषमता, ज्वरस्य જ્વરનું ज्वरका, तीव्रतनुभाव- ક્યારેક તીવ્ર અને ક્યારેક હલકું લાગવું तेज या मंद होना, अनवस्थानानि અને એક સ્થિતિનો અભાવ और एक स्थितिका अभाव, जरणान्ते પચી ગયા પછી भोजनके जीर्ण होनेके अन्तमें, दिवसान्ते દિવસને અંતે दिनके अन्तमें, निशान्ते રાતને અન્તે रात्रिके अन्तमें, घर्मान्ते वा કે વર્ષામાં अथवा वर्षा ऋतुमें, ज्वरस्य જ્વરનું ज्वरकी, अभ्यागमनम् આવવું उत्पत्ति, अभिवृद्धिर्वा કે વૃદ્ધિ પામવું या ज्वरका बढ़ना, नख- નખ नख, नयन- આંખ आंख, वदन- મુખ मुख, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- મળ मल, त्वचाम् અને ચામડી और त्वचामें, विशेषेण વિશેષ કરીને विशेष कर, परुष- કઠોર परुष, अरुण- અને અરુણ और अरुण, वर्णत्वम् વર્ણનાં वर्णका, अत्यर्थम् અત્યંત થવાં अत्यन्त होना, क्लृप्तीभावः च મળ મૂત્ર ખુલાસેથી ન આવવાં मलमूत्रका खुल कर न आना, तेषाम् तेषाम् તથા તે તે एवं भिन्न भिन्न, अङ्गावयवानाम् શરીરના અવયવોમાં शरीरावयवोंमें, अनेकविध- અનેક પ્રકારની नाना प्रकारकी, उपमाः च ઉપમા આપી શકાય તેવી उपमा दी जाये ऐसी, चलाचलाः च ચલ અને અચલ स्थिर और अस्थिर, वेदनाः વેદનાઓ થાય છે वेदनायें होती हैं;

21-(1). Then the following symptoms appear viz. the irregular onset and decline of fever; uneven pyrexia; varyingly acute or mild conditions of the fever; onset or exacerbation of fever at the end of digestion, day, night and summer season; mostly rough and dusky-red appearance of nails, eyes, urine, feces and skin, and excessive retention of feces and urine; fixed and flying pains of various kinds, occurring in different parts of the body, assume various forms.

तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोरुद्वेष्टनं, जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विश्लेषणम्, ऊर्वोः सादः कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भग्नरुग्णमृदितमथितचटितावपाटितावनुन्नत्वमिव, हन्वोश्चाप्रसिद्धिः, स्वनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यता आस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्षवथूद्गारविनिग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाविपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्षदन्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति ॥ २१ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, पादयोः પગનું पैरोंमें, सुप्तता સ્પર્શજ્ઞાન संज्ञानाश, पिण्डिकयोः પિંડીઓમાં पिंडलियोंमें, उद्वेष्टनम् પીડા ऐंठन, जानुनोः ગોઠણ जानु, केवलानाम् च અને સર્વ और सब, सन्धीनाम् संधिઓનું सन्धियोंमें, विश्लेषणम् જાણે કે છૂટું પડવું अलग होनेकी वेदना, ऊर्वोः સાથળોમાં ऊरुमें, सादः शिथिलता शिथिलता, कटीपार्श्व- કેડ- પડખાં कटी- पार्श्व, पृष्ठ- પીઠ पीठ, स्कन्ध- સ્કન્ધ स्कन्ध, बाहु- બાહુ बाहु, अंस- ખભા कन्धे, उरसाम् च અને છાતીમાં और छातीमें, भग्न- અનુક્રમે ભાંગવા જેવી क्रमशः टूटने जैसी, रुग्ण- રોગ જેવી रोग जैसी, मृदित- મસળવા જેવી मलने जैसी, मथित- મથન જેવી मथने जैसी, चटित- છૂટું પડવા જેવી चटकने जैसी, अवपाटित- ઉખેડવા જેવી उखाड़ने जैसी, अवनुन्नत्वम् इव કોઈ ધકેલતો હોય એવી પીડાઓ कोई धकेलता हो ऐसी वेदनायें, हन्वोः च જડબાં हनुसन्धिका, अप्रसिद्धिः પોતાનું કામ કરી ન શકે न हिलना, कर्णयोः च કાનોમાં कानोंमें, स्वनः અવાજ शब्दका होना, शङ्खयोः શંખ દેશમાં शंखोंमें, निस्तोदः સોય માર્યા જેવી વેદના चुभने जैसी वेदना,

२१. भग्नरुग्णमृदित—भग्नमृदित (ठ.)
,, अवपाटित—अवपीडित (छ. ज. ठ. त.)
,, अवपाटितावनुन्नत्वम्—अवपीडितावनुन्नत्वम् (ग. च. थ.)
,, विषादजृम्भा—विशादविजृम्भा (घ.)
,, प्रलाप—प्रतन (त.)
,, प्रजागर—प्रजागरण (ख.)
,, वातज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति—वातज्वरलिङ्गानि स्युः (क.घ.)
,, भवन्ति—संभवन्ति (ढ.)

कषायास्यता મુખનું કષાય થવું मुखमें कषायपन, आस्यवैरस्यम् वा કે મુખનું વિરસ થવું अथवा मुखमें फीकापन, मुखतालुकण्ठशोषः મુખ, તાળવા અને કંઠમાં શોષ मुख, तालु और कण्ठका सूख जाना, पिपासा તરસ प्यास, हृदयग्रहः હૃદયનું ઝલાવું हृदयका जकड़ा जाना, शुष्कच्छर्दिः સૂકી ઉલટી सूखा वमन, शुष्ककासः સૂકી ઉધરસ शुष्ककास, क्षवथूद्गार- છીંક અને ઓડકારનું छींक और डकारका, विनिग्रहः રોકાઈ રહેવું बन्द होजाना, अन्नरसखेदः અન્નરસ તરફ અણગમો सब रसोंमें अनिच्छा, प्रसेक- લાળ પડે लालास्राव, अरोचक- અરુચિ થાય अरुचि, अविपाकाः કંઈ પચે નહિ भोजनका न पचना, विषाद- ખિન્નતા खिन्नता, जृम्भा- બગાસાં जम्भाई, विनाम- બેવડા વળી જવું मुड़ना, वेपथु- ધ્રૂજારી कम्पन, श्रम- શ્રમ थकान, भ्रम- ભ્રમ चक्कर आना, प्रलाप- બબડાટ प्रलाप, प्रजागर- નિદ્રા ન આવવી नींदका न आना, रोमहर्ष- રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, दन्तहर्षाः તથા દાંત અંબાઈ જવા एवं दंतहर्षका होना, उष्णाभिप्रायता ઉષ્ણ દ્રવ્યોની ઇચ્છા उष्ण द्रव्योंकी चाहना, निदानोक्तानाम् નિદાનમાં કહેલા ભાવો निदानमें कहे भावोंका, अनुपशयः અનુકૂળ ન થવા अनुकूल न आना, विपरीत- અને વિપરીત ભાવો और विपरीत भावोंका, उपशयः च અનુકૂલ થવા अनुकूल आना, इति એ ये, वातज्वरस्य વાતજ્વરનાં वातज्वरके, लिङ्गानि લક્ષણ लक्षण, भवन्ति છે हैं ॥ २१ ॥

21. They are:— numbness in the feet, cramps in the calf-muscles, breaking of the entire knee-joints; aching of the thigh; breaking, boring, grinding, griping, crepitating, constricting and bursting pains in the waist, sides, back, shoulders, arms, shoulder blades and the chest. Difficulty of the movement of jaws; noises in the ears; piercing pain in the temples; astringent taste in the mouth; disguesia; dryness of mouth, palate and throat; thirst; cardiac spasm; dry vomit; dry cough; suppression of sneezing and eructations; aversion for all tastes and salivation; inappetence and indigestion; depression, yawning, flexion of the body, tremors, exhaustion, giddiness, delirium, insomnia, horripilation and setting the teeth on edge; craving for hot things; non-homologation to the causative factors of disease and homologation to what is antagonistic to the etiological factors. These are the symptoms of fever due to vata.

पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

अतिसेवितेभ्यः અતિશય સેવન કરાયેલા अति सेवन किये हुए, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- क्षार- લવણ, ક્ષાર लवण, क्षार, कटुक- અને કટુ દ્રવ્યો और कटु द्रव्यों, अजीर्ण- તથા અજીર્ણ પર अजीर्ण पर किये, भोजनेभ्यः ભોજનથી भोजनोंसे, तथा અને एवं, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, आतप- તડકાના धूपके, अग्नि- તથા અગ્નિના अग्निके, संताप- તાપથી तापसे, श्रम- તેમજ શ્રમ एवं श्रम, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, विषम- અને વિષમ और विषम, आहारेभ्यः ભોજનથી आहारसे, पित्तम् પિત્ત पित्त, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે हो जाता है ॥ २२ ॥

22. The pitta becomes provoked by the excessive indulgence in hot, acid, salt, alkaline and pungent articles and in predigestion-meal as also by exposure to severe sun, heat of fire or by overwork, anger or promiscuous diet.

तद्यदा प्रकुपितमामाशयादूष्माणमुपसृज्याद्य-

२३. आमाशयादूष्माणमुपसृज्य–आमाशयं प्रविश्यदेवोष्मणाऽपसृजत (च.ध.)
,, उपसृज्या°–उपसंसृज्या° (छ.)

माहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयत् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥२३॥

प्रकुपितम् પ્રકોપ પામેલું प्रकुपित हुआ, **तत्** તે પિત્ત वह पित्त, **यदा** જ્યારે जब, **आमाशयात्** આમાશયની आमाशयकी, **ऊष्माणम्** ગરમીની સાથે ऊष्माके साथ, **उपसृज्य** મળીને मिल कर, **रसनामानम्** રસ નામના रसनामक, **आद्यम्** પ્રથમ प्रथम, **आहार-** આહારના आहारके, **परिणामधातुम्** પરિણામરૂપ ધાતુની परिणामरूप धातुका, **अन्ववेत्य** પાછળ જઈને अनुसरण करके, **रसस्वेदवहानि** રસ અને સ્વેદને વહન કરનાર रसवह और स्वेदवह, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **पिधाय** પૂરી દઈ बन्द करके, **द्रवत्वात्** દ્રવતાથી द्रव होनेसे, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **उपहत्य** મંદ બનાવી मन्द करके, **पक्तिस्थानात्** પાચન સ્થાનમાંથી पाचन स्थानमेंसे, **ऊष्माणम्** ગરમીને ऊष्माको, **बहिः** બહાર बाहर, **निरस्य** કાઢી निकाल कर, **प्रपीडयत्** અતિ પીડા કરતાં કરતાં पीडित करते हुए, **केवलम्** આખા सम्पूर्ण, **शरीरम्** શરીરમાં शरीरमें, **अनुप्रपद्यते** પ્રસરી જાય છે फैला जाता है, **तदा** ત્યારે तब, **ज्वरम्** તાવને ज्वरको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २३ ॥

23. When the provoked pitta, liberating the heat from the stomach, enters the circulation by following the course of the nutrient fluid (the final product of the food ingested), obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat, impairs the gastric fire by its fluidity, and expelling the heat out of the thermogenic seat in the body and squeezing it, carries it with itself all over the body, there is the manifestation of pyrexia (the rise of body-temperature) under the condition.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनभिवृद्धिर्वा भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषेण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकः, तृष्णा, मदो, भ्रमो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अतीसारः, अन्नद्वेषः, सदनं, खेदः, प्रलापः, रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अतिमात्रं दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति॥२४॥

तस्य તેનાં इस पित्तज्वरके, **इमानि** આ યે, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तद्यथा** જેમકે जैसे कि, **विशेषेण** વિશેષે કરીને विशेष कर, **भुक्तस्य** ખાધેલું खाये हुए भोजनके, **विदाहकाले** પચવા વખતે विदाहकालमें, **मध्यन्दिने** મધ્યાહ્ને मध्याह्नमें, **अर्धरात्रे** મધરાતે आधी रातमें, **शरदि वा** કે શરદ ઋતુમાં या शरदमें, **युगपत्** એક સાથે एक साथ, **एव** જ ही, **केवले** આખા सम्पूर्ण, **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **ज्वरस्य** તાવ ज्वरका, **अभ्यागमनम्** આવવો आना, **अभिवृद्धिः वा** કે વધી જવો अथवा बढ़ना, **कटुकास्यता** મુખનું તીખું થવું मुखमें कटुता, **घ्राण-** નાક नासिका, **मुख-** મુખ मुख, **कण्ठ-** કંઠ कण्ठ, **ओष्ठ-** હોઠ ओष्ठ, **तालुपाकः** અને તાળવાનો પાક और तालुका पकना, **तृष्णा** તૃષા तृषा, **मदः** મદ मद, **भ्रमः** ભ્રમ भ्रम, **मूर्च्छा** મૂર્છા मूर्च्छा, **पित्तच्छर्दनम्** પિત્તની ઉલટી पित्तका वमन, **अतीसारः** અતિસાર अतिसार, **अन्नद्वेषः** અન્નદ્વેષ अन्नद्वेष, **सदनम्** શિથિલતા शिथिलता, **खेदः** ખેદ खेद, **प्रलापः** બબડાટ प्रलाप, **शरीरे** શરીરે शरीरमें, **रक्तकोठ-** લાલ રંગનાં ચકામાં लाल चकत्तोंका, **अभिनिर्वृत्तिः**

२३. पिधाय–अपिधाय (त.)

,, बहिर्निरस्य–बहिर्द्वारं निरस्य (च.)

२४. कण्ठौष्ठ–कर्णौष्ठ (प.)

,, मदः–मोहः (त.)

,, खेदः–स्वेदः (त.द.)

,, खेदः–संस्वेदः (ड.)

,, निदानोक्तानुपशयः–निदानोक्तानां भावानामुपशयः (ग.)

ઉપડવાં उत्पन्न होना, नख- નખ नख, नयन- આંખ आंख, वदन- મુખ मुख, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- મળ मल, त्वचाम् અને ચામડીમાં और त्वचाका, हरित- લીલાશ हरा, हारिद्रत्वम् કે પીળાશ पीला होना, ऊष्मणः ઉષ્ણતાની उष्णताका, अत्यर्थम् અતિશય अत्यन्त, तीव्रभावः તીવ્રતા तीव्र होना, अतिमात्रम् બહુ પ્રમાણમાં अति, दाहः દાહ दाह, शीताभिप्रायता શીત દ્રવ્યો ગમવાં शीतकी चाह, निदानोक्त- અને નિદાનમાં કહેલા ભાવો निदानमें कहे हुए भावोंका, अनुपशयः અનુકૂલ ન થવા अनुकूल न आना, विपरीत- અને વિપરીત और विपरीत भावोंका, उपशयः च અનુકૂલ થવા अनुकूल आना, इति એ ये, पित्तज्वर- પિત્તજ્વરનાં पित्तज्वरके, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति છે हैं ॥२४॥

24. These are its symptoms, viz. onset and increase of temperature in the entire body at the same time; the fever specially rises during the period of digestion, the middle of the day, or midnight or in autumn; pungent taste in the throat, lips and the palate; thirst; intoxication; giddiness; fainting; bilious vomiting; diarrhoea; aversion to food; asthenia; depression of spirits; delirium and eruptions of red spots on the body; green or yellow tinge of nails, eyes, face, urine, feces and skin; acute hyper-pyrexia; excessive burning; craving for cold things; the non-homologation to causative factors and homologation to things antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of fever of the pitta type.

श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥ २५ ॥

अतिसेवितेभ्यः અતિશય સેવન કરેલાં अति सेवन किये हुए, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- ગુરુ गुरु, मधुर- મધુર मधुर, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, शीत- શીત शीत, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- અને લવણ દ્રવ્યો लवण द्रव्योंसे, दिवास्वप्न- દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, हर्ष- હર્ષ हर्ष, अव्यायामेभ्यः તથા વ્યાયામ ન કરવો એથી और व्यायाम विल्कुल न करना इनसे, श्लेष्मा કફ कफ, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે हो जाता है ॥ २५ ॥

25. Kapha becomes provoked by excessive indulgence in unctuous, heavy, sweet, viscous, cold, acid and salt things, day-sleeping and merriment and by lack of exercise.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २६ ॥

प्रकुपितः પ્રકોપ પામેલો इस प्रकारसे प्रकुपित, सः यदा તે કફ જ્યારે वह कफ जब, आमाशयम् આમાશયમાં आमाशयमें, प्रविश्य પ્રવેશ કરી प्रविष्ट हो कर, ऊष्मणा ગરમી ऊष्माके, सह સાથે साथ, मिश्रीभूय મિશ્રિત બની मिल कर, रसनामानम् રસ નામના रसनामक, आद्यम् પ્રથમ प्रथम, आहार- આહારના आहारके, परिणामधातुम् પરિણામરૂપ ધાતુની परिणामरूप धातुका, अन्ववेत्य પાછળ જઈ अनुसरण करके, रसस्वेदवहानि રસ અને સ્વેદને વહન કરનાર रसवह और स्वेदवह, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, पिधाय પૂરી દઈ बन्द करके, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, उपहत्य મંદ બનાવી मन्द करके, पक्तिस्थानात् પાચનસ્થાનમાંથી पक्तिस्थानसे,

२५. हर्षाव्यायामेभ्यो–अहर्षाऽव्यायामेभ्यो (ज.)
२६. पिधाय–अपिधाय (त.)

ऊष्माणम् ગરમીને ऊष्माको, **बहिः** બહાર बाहर, **निरस्य** કાઢી ला कर, **प्रपीडयन्** અતિ પીડા કરતાં કરતાં पीडित करता हुआ, **केवलम्** આખા सम्पूर्ण, **शरीरम्** શરીરમાં शरीरमें, **अनुप्रपद्यते** પ્રસરી જાય છે फैल जाता है, **तदा** ત્યારે तब, **ज्वरम्** તાવને ज्वरको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २६ ॥

26. When this provoked kapha entering the stomach and becoming mixed with the gastric heat, enters the circulation by following the course of fluid called the nutrient fluid (the final product of the food ingested), it then obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat; then impairing and expelling the heat from the thermogenic seat and sqeezing it, spreads it in the entire body. There then occurs the manifestation of pyrexia.

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यं, हृल्लासः, हृदयोपलेपः, स्तिमितत्वं, छर्दिः, मृद्वग्निता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः, श्वासः, प्रतिश्यायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिडका भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्च; इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति) ॥ २७ ॥

तस्य તેનાં इसके, **इमानि** આ ये, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **भुक्तमात्रे** ભોજન કરવામાં આવતાંજ भोजन करते ही, **पूर्वाह्णे** દિવસના પહેલા ભાગમાં पूर्वाह्णमें, **पूर्वरात्रे** આગલી રાત્રે रात्रिके पूर्वभागमें, **वसन्तकाले वा** કે વસંતઋતુમાં अथवा वसन्त कालमें, **युगपत् एव** એક સાથેજ एक ही साथ, **केवले** આખા सम्पूर्ण, **शरीरे** શરીરે शरीरमें, **ज्वरस्य** તાવનું ज्वरका, **अभ्यागमनम्** આવવું होना, **अभिवृद्धिः वा** કે વધી જવું या बढ़ना, **गुरुगात्रत्वम्** અંગો ભારે થવાં शरीरका भारीपन, **अनन्नाभिलाषः** અન્નની અનિચ્છા अन्नकी अनिच्छा, **श्लेष्मप्रसेकः** કફનું મુખમાંથી સ્રવવું श्लेष्मका मुखसे स्राव, **मुख-माधुर्यम्** મોઢામાં મીઠાશ मुखमें मधुरता, **हृल्लासः** મોળ जीमचलाना, **हृदयोपलेपः** હૃદયનું કફથી લેપાવું हृदयका कफसे लिप्त होना, **स्तिमितत्वम्** આર્દ્ર વસ્ત્રથી જાણે ઢંકાઈ જવું गीले वस्त्रसे मानो ढक जाना, **छर्दिः** ઉલટી वमन, **मृद्वग्निता** મંદાગ્નિ अग्निमान्द्य, **निद्राधिक्यं** નિદ્રાની અધિકતા निद्राकी अधिकता, **स्तम्भः** જડતા जड़ता, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **कासः** કાસ कास, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **प्रतिश्यायः** સળેખમ प्रतिश्याय, **शैत्यम्** શીતતા शीतलता, **नख-** નખ नख, **नयन-** આંખ आंख, **वदन-** મુખ मुख, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** મળ मल, **त्वचाम् च** અને ચામડીની और त्वचाका, **श्वैत्यम्** શ્વેતતા सफेद हो जाना, **अत्यर्थम् च** મોટી बड़ी, **शीतपिडका** શીતપિડકાઓનું शीत पिड़काओंका, **अङ्गेभ्यः** અંગોમાંથી अंगों पर, **भृशम्** અતિ अधिक, **उत्तिष्ठन्ति** ઉપડી આવવું उत्पन्न होना, **उष्णाभिप्रायता** ઉષ્ણ દ્રવ્યો ગમવાં उष्ण द्रव्योंकी चाह, **निदानोक्त-** નિદાનમાં કહેલા ભાવો निदानमें कहे भावोंका, **अनुपशयः** અનુકૂળ ન થવા अनुकूल न आना, **विपरीत-** તથા વિપરીત ભાવો और विपरीत भावोंका, **उपशयः च** અનુકૂળ થવા अनुकूल आना, **इति** એ ये, **श्लेष्म-ज्वर-** કફ-જ્વરનાં कफ-ज्वरके, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** છે हैं ॥ २७ ॥

27. These are its symptoms viz. the onset and increase of temperature in the whole body at the same time; occurrence of fever specially just after meals, in the forenoon, in the early part of the night and in the spring; heaviness of the limbs, anorexia,

२७. युगपदेव केवले शरीरे–युगपदेव शरीरे (ख.)
,, मुखमाधुर्यम्–मुखस्य च माधुर्यम् (घ.)
,, भृशमङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति–अङ्गे भृशमुत्तिष्ठन्ति (च.ध.)

increase of mucus, secretion, sweet taste in the mouth, nausea, excessive mucus, secretion in the stomach, stillness, vomiting, weakness of the digestive fire, hypersomnia, rigidity, torpor, cough, dyspnea, coryza, coldness and pallor of the nails, eyes, face, urine, feces and skin; frequent appearance of a multiplicity of cold pimples over the body, craving for hot things and non-homologation to causative factors and homologation to what is antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of the fever of the kapha type.

द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्तादृतुव्यापत्तेरसात्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्गरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥२८॥

विषमाशनात् વિષમ ભોજનથી विषमाशनसे, **अनशनात्** અનશનથી न खानेसे, **अन्नपरिवर्तात्** આહારના પરિવર્તનથી अन्नके परिवर्तनसे, **ऋतुव्यापत्तेः** ઋતુની વ્યાપત્તિથી ऋतुके विकारसे, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **गन्ध-** ગંધ गन्धके, **उपघ्राणात्** સૂંઘવાથી सूंघनेसे, **विषोपहतस्य च** વિષદૂષિત विषदूषित, **उदकस्य** જલના जलके, **उपयोगात्** ઉપયોગથી पानसे, **गरेभ्यः** કૃત્રિમ ઝેરથી गर- विषसे, **गिरीणाम् च** અને પર્વતોની और पर्वतोंके, **उपश्लेषात्** નજીક રહેવાથી समीपमें रहनेसे, **स्नेह-** તથા સ્નેહન और स्नेहन, **स्वेद-** સ્વેદન स्वेदन, **वमन-** વમન वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **अनुवासन-** અનુવાસન अनुवासन, **शिरोविरेचनानाम्** અને શિરોવિરેચનનો और शिरोविरेचनके, **अयथावत्** અયોગ્યપણે असम्यक्, **प्रयोगात्** પ્રયોગ થવાથી प्रयोगसे, **मिथ्यासंसर्जनात् वा** કે તેની ઉપર અનુચિત સંસર્જનથી अथवा अनुचित संसर्जनसे, **स्त्रीणां च** સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, **विषमप्रजननात्** વિષમ પ્રસવથી विषम प्रसवसे, **प्रजातानाम् च** સુવાવડ પછી प्रसवके पीछे, **मिथ्योपचारात्** મિથ્યા ઉપચારોથી मिथ्या उपचारसे, **यथोक्तानाम्** અને કહ્યા પ્રમાણેના और पूर्वोक्त, **हेतूनाम्** હેતુઓ कारणोंके, **मिश्रीभावात्** મિશ્રિત થવાથી मिश्रित होनेसे, **यथानिदानम्** નિદાન પ્રમાણે निदानानुसार, **द्वन्द्वानाम्** બબ્બે દોષમાંથી द्वन्द्वोंमेंसे, **अन्यतमः** એક દ્વંદ્વ कोई एक दो दोष, **सर्वे वा** અથવા સઘળા अथवा सब, **त्रयः** ત્રણેય तीनों, **दोषाः** દોષ दोष, **युगपत्** એક સાથે एक साथ, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यन्ते** પામે છે हो जाते हैं, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, **ते** તેઓ वे दोष, **तथा एव** તેજ उसी, **आनुपूर्व्या** ક્રમે क्रमसे, **ज्वरम्** જ્વરને ज्वरको, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥२८॥

28. By promiscuous diet, fasting, sudden change in diet, abnormal variations in the season, inhalation of unwholesome odors, the use of water which has been contaminated by toxins, by the use of poison, by habitation at the foot of mountains, by the abuse of the procedures of oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata and errhines, by wrongful regimen in rehabilitation-process, abnormal delivery, by faulty puerperal treatment of the accouche or by the concurrence

---

२८. अन्न—ऋतु (त.)

,, अन्नपरिवर्तादृतुव्यापत्तेः—ऋतुपरिवर्तादृतुव्यापत्तेः (प.)

,, मिथ्योपचाराद्—मिथ्योपयोगात् (ख.ज.ङ.द.)

according to the circumstances of the etiological factors described above, any two or all of the three humors become provoked at one and the same time. Having thus become provoked, these humors acting in the manner already described, bring about pyrexia.

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ॥ २९ ॥

तत्र તેમાં इनमें, **तथोक्तानाम्** કહ્યાં તેવાં पूर्वोक्त, **ज्वरलिङ्गानाम्** જ્વરનાં લક્ષણોના ज्वरके लक्षणोंके, **मिश्री-भाव-** મિશ્રપણાના मिश्र होनेके, **विशेष-** પ્રકારને प्रकारको, **दर्शनात्** જોઈ देख कर, **द्वान्द्विकम्** બે દોષવાળો द्वन्द्वज, **अन्यतमम्** કોઈ એક किसी एक, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **सान्निपातिकम्** **वा** કે ત્રણ દોષવાળો જ્વર अथवा सन्निपातिक ज्वर, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥२९॥

29. Now by noting the distinctions in the several concurrent manifestations of the symptoms described above, the physician should be able to tell whether a given fever is due to this or that double-discordance or to tri-discordance.

आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं कारणभेदेन दोषानुबन्धश्च—

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते ।

अभिघात- અભિઘાત अभिघात, **अभिषङ्ग-** કામ શોક વગેરેના સંસર્ગ काम शोक आदिके संसर्ग, **अभिचार-** અભિચાર अभिचार, **अभिशापेभ्यः** અને અભિશાપથી और अभिशापके कारण, **व्यथापूर्वः** પ્રથમ વ્યથાવાળો प्रथम व्यथावाला, **अष्टमः** આઠમો आठवाँ, **आगन्तुः** આગંતુ आगन्तुज, **हि** જ ही, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **भवति** થાય છે होता है, **सः** તે वह ज्वर, **किंचित्** કેટલાક कुछ, **कालम्** વખત સુધી समय, **केवलः** કેવળ केवल, **आगन्तुः** આગન્તુ आगन्तुज, **भूत्वा** રહીને रह कर, **पश्चात्** પછી पीछे, **दोषैः** દોષોની સાથે दोषोंसे, **अनुबध्यते** અનુબંધ પામે છે संयुक्त हो जाता है;

30-(1). Resulting from trauma or the influence of evil spirits, witchcraft or imprecations, here is the eighth variety of fever which is considered exogenous and which is characterised by the precedence of pain. This exogenous fever continues for some time with the manifestation of pyrexia only, and then becomes associated with the morbid humors.

तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजौ तु सन्निपातेनानुबध्येते ॥ ३० ॥

तत्र તેમાં इनमें, **अभिघातजः** અભિઘાતજન્ય જ્વર अभिघातजन्य ज्वर, **दुष्टशोणित-** દુષ્ટ રક્તનો दूषित रक्तमें, **अधिष्ठानेन** આશ્રય કરનારા आश्रित, **वायुना** વાયુથી वायुसे, **अभिषङ्गजः** **पुनः** અભિષંગજન્ય अभिषंगजन्य, **वात-** **पित्ताभ्याम्** વાત તથા પિત્તથી वात तथा पित्तसे, **अभिचार-** અને અભિચારજન્ય और अभिचारजन्य, **अभिशापजौ** તેમજ અભિશાપજન્ય एवं अभिशापजन्य, **तु** તો तो, **सन्निपातेन** સન્નિપાતથી सन्निपातसे, **अनुबध्येते** અનુબંધ પામે છે संयुक्त होते हैं ॥ ३० ॥

30-(2). Thus the fever resulting from trauma is associated with morbid

---

२९. अस्मादनन्तरम्—तत्र सान्निपातिके त्वयं विशेषः—तद्यथा मदः मूर्च्छा भ्रमः तृष्णा । निद्रानाशोत्पतनप्रयतानि । रक्तश्यावमलिननेत्रोपदन्वतालुता । हृदयस्तम्भः अतिमात्रं च दाहः । इत्यधिकः पाठः (ग.प.) पुस्तकयोः ।

३०. पश्चाद्दोषैः—पश्चान्निजदोषैः (च.)

,, अनुबध्यते—उपनिबध्यते (त.)

vata due to vitiated condition of blood; the fever resulting from the influence of evil spirits is associated with the morbid vata and pitta; and the fever resulting from witchcraft and imprecations is associated with all the three morbid humors.

आगन्तुज्वरस्य वैशिष्ट्यम्—

स सप्तविधाज्ज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोपचर्यते। इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥३१॥

विशिष्ट- જુદાં જુદાં भिन्न भिन्न, **लिङ्ग-** લક્ષણ लक्षण, **उपक्रम-** ચિકિત્સા उपक्रम, **समुत्थानत्वात्** અને નિદાનવાળો હોવાથી निदानवाला होनेसे, **सः** તે આગન્તુ જ્વરને यह आगन्तु ज्वर, **सप्तविधात्** સાત પ્રકારના सात प्रकारके, **ज्वरात्** જ્વરથી ज्वरसे, **विशिष्टः** ભિન્ન भिन्न, **वेदितव्यः** જાણવો જોઈએ जानना चाहिए, **साधारणेन च** અને સાધારણ (દૈવવ્યપાશ્રય અને યુક્તિવ્યપાશ્રય) और एकही साधारण, **कर्मणा** ક્રિયાથી क्रियासे, **उपचर्यते** તેનો ઉપચાર કરાય છે उसकी चिकित्सा की जाती है, **इति** આ પ્રમાણે यह, **ज्वरप्रकृतिः** જ્વરની પ્રકૃતિ ज्वरकी प्रकृति, **अष्टविधा** આઠ પ્રકારની आठ प्रकारकी, **उक्ता** કહી છે कह दी है ॥३१॥

31. This exogenous fever being distinct from the other seven types of fevers (which are endogenous) in the matter of symptomatology, treatment and causation, is to be considered separately. It is to be treated by usual therapeutic measures as indicated. Thus has been described the eight-fold nature of fever.

ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदाद्भेदप्रदर्शनम्—

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः। तमेवाभिप्रायविशेषाद् द्विविधमाचक्षते, निजागन्तुविशेषाच्च। तत्र निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्भिषजो वातादिविकल्पात् ॥३२॥

संतापलक्षणः સંતાપરૂપ લક્ષણવાળો सन्तापरूप लक्षणवाला, **ज्वरः तु** જ્વર ज्वर, **एकः एव** એકજ છે एक ही प्रकारका है, **तम् एव** તેને જ इसी ज्वरको, **अभिप्राय-** અભિપ્રાયની अभिप्रायकी, **विशेषात्** ભિન્નતાથી भिन्नतासे, **निजागन्तु-** અને નિજ તથા આગન્તુની और निज एवं आगन्तुकी, **विशेषात् च** ભિન્નતાથી भिन्नतासे. **द्विविधम्** બે પ્રકારનો दो प्रकारका, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं. **तत्र** તેમાં इनमें, **वातादि-** વાત વગેરેની वातादिकी, **विकल्पात्** ભિન્નતાથી भिन्नतासे, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्य, **निजम्** નિજ જ્વરને निज ज्वरको, **द्विविधम्** બે પ્રકારનો दो प्रकारका, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, **चतुर्विधम्** ચાર પ્રકારનો चार प्रकारका, **सप्तविधम् च** અને સાત પ્રકારનો और सात प्रकारका, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥३२॥

32. All fever is one, its pathognomic symptom being pyrexia. But it is spoken of as of two kinds, when considered in the light of craving for hot or cold things and according to the distinctions of endogenous and exogenous fevers. Of these two, the endogenous is said to be two, three, four or seven varieties by the physicians in accordance with the distinctive combination of the three humors vata etc.

ज्वरस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—मुखवैरस्यं, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, चक्षुषोरा-

३१. चोपचर्यते—चोपक्रम्यः (का.च.छ.ध.)
,, ,, —चोपक्रम्यते (ध.ष.)

३२. चतुर्विधं—पञ्चविधम् (छ.)
,, ,, —चतुर्विधं पञ्चविधं (द.)
,, चाहुर्भिषजो—वा जगुर्भिषजो (च.)

कुलत्वम्, अश्रवागमनं, निद्राधिक्यम्, अरतिः, जृम्भा, विनामः, वेपथुः, श्रमभ्रमप्रलापजागरणरोमहर्षदन्तहर्षाः,शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वम्, अरोचकाविपाकौ, दौर्बल्यम्, अङ्गमर्दः, सदनम्, अल्पप्राणता, दीर्घसूत्रता, आलस्यम्, उचितस्य कर्मणो हानिः, प्रतीपता स्वकार्येषु, गुरूणां वाक्येष्वभ्यसूया, बालेभ्यः प्रद्वेषः, स्वधर्मेष्वचिन्ता, माल्यानुलेपनभोजनपरिक्लेशनं, मधुरेभ्यश्च भक्षेभ्यः प्रद्वेषः, अम्ललवणकटुकप्रियता च, इति ज्वरस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि चैनं संतापार्तमनुबध्नन्ति ॥ ३३ ॥

तस्य તેનાં इसके, इमानि આ ये, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, मुखवैरस्यम् મુખની વિરસતા मुखकी विरसता, गुरुगात्रत्वम् અંગોનું ભારેપણું शरीरमें भारीपन, अन्नाभिलाषः અન્નની અનિચ્છા अन्नकी अनिच्छा, चक्षुषोः આંખોની आँखोंमें, आकुलत्वम् આકુળતા आकुलता, अश्रवागमनम् આંસુ આવવાં आंसू आना, निद्राधिक्यम् નિદ્રાની અધિકતા निद्राकी अधिकता, अरतिः બેચેની बेचेनी, जृम्भा બગાસાં जम्भाई, विनामः એવડ વળવું झुकना, वेपथुः ધ્રૂજારી कम्पन, श्रम- શ્રમ थकावट, भ्रम- ભ્રમ चक्कर आना, प्रलाप- બબડાટ प्रलाप, जागरण- જાગરણ नींद न आना, रोमहर्ष- રોમહર્ષ रोमहर्ष, दन्तहर्षाः દન્તહર્ષ दन्तहर्ष, शब्द- શબ્દ शब्द, शीत- શીત शीत, वात- વાત वायु, आतप- અને તડકો और धूपको, सहत्व- સહન થવાં सहन होना, असहत्वम् તેમજ સહન ન થવાં एवं सहन न होना, अरोचक- અરોચક अरुचि, अविपाकौ અપચો अविपाक, दौर्बल्यम् દુર્બળતા दुर्बलता, अङ्गमर्दः અંગમર્દ अङ्गोंका टूटना, सदनम् શિથિલતા शिथिलता, अल्पप्राणता અલ્પપ્રાણતા उथला श्वास, दीर्घसूत्रता દીર્ઘસૂત્રીપણું देरमें कार्यका करना, आलस्यम् આળસ आलस्य, उचितस्य અભ્યસ્ત अभ्यस्त, कर्मणः કર્મનો कार्यकी, हानिः ત્યાગ हानि, स्वकार्येषु પોતાના કામમાં अपने कार्योंमें, प्रतीपता પ્રતિકૂલતા विरोध, गुरूणाम् ગુરુઓનાં गुरुओंके, वाक्येषु વાક્યોમાં वाक्योंमें, अभ्यसूया દોષ શોધવા दोष देखना, बालेभ्यः બાળકો તરફ बालकोंके प्रति, प्रद्वेषः દ્વેષ विद्वेष, स्वधर्मेषु પોતાના ધર્મમાં अपने धर्मकी, अचिन्ता ઉપેક્ષાવૃત્તિ अचिन्ता, माल्य- માળાના ધારણ माल्यधारण, अनुलेपन- લેપન चन्दनादिलेपन, भोजन- અને ભોજનમાં भोजनमें, परिक्लेशनम् કલેશ कष्टका अनुभव होना, मधुरेभ्यः च મધુર मधुर, भक्षेभ्यः ભક્ષ્યો તરફ भक्ष्य द्रव्योंसे, प्रद्वेषः અણગમો द्वेष, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटुक- અને કટુ પદાર્થો कटु द्रव्योंका, प्रियता च પ્રિય લાગવા प्रिय लगना, इति એ ये, संतापात् સંતાપની सन्तापसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, ज्वरस्य જ્વરનાં ज्वरके, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, भवन्ति થાય છે उपस्थित होते हैं, अपि च અને વળી और, संतापार्तम् સંતાપથી પીડિત થતાં પણ सन्तापयुक्त होने पर भी, एनम् એનામાં इसमें, अनुबध्नन्ति એઓ ચાલુ રહે છે वे लक्षण बने रहते हैं ॥ ३३ ॥

33. The following are the premonitory symptoms of fever, viz. dysgeusia, heaviness of limbs, inappetence, agitation of the eyes, lachrymation, hyper-somnia, seediness, yawning, flexion, tremors, fatigue, giddiness, talking at random, insomnia, horripilation and having the teeth set on edge, transient like and dislike for sounds, cold, wind and the sun; anorexia and indigestion, debility, body-aches, asthenia, low spirits, procrastination, indolence, avoidance of the usual course of routine, opposition to one's own

३३. अश्रवागमनं—अस्रगागमनं (त.)
,, ,, —अस्रागमनं (ख.छ.)
,, शब्द°—शब्दस्पर्श° (ग. प.)
,, शीत°—गीत° (त.)
,, वाततपसहत्वासहत्वम्—वातातपासहत्वम् (क.)
,, सहत्वासहत्वम्—असहत्वम् (छ.)
,, °भोजनपरिक्लेशनं—°भोजनक्लेशनं (च.)
,, अम्ललवणकटुकप्रियता—उष्णाम्ललवणकटुप्रियता (ढ.)

interests, disregard of the advice of elders, dislike for children, indifference to one's duty, the feeling of infliction in wearing flower-garland, anointing oneself with unguents and in eating; repugnance for sweetmeats, fondness for sour, salt and pungent things—these are the premonitory symptoms of fever preceding rise of temperature. They may continue during the entire course of fever.

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, एतानि આ इन, ज्वरलिङ्गानि જ્વરનાં લક્ષણો ज्वरके लक्षणोंमें, एकैकशः એક એક કરીને एक एककी, विस्तर- વિસ્તારપૂર્વક विस्तार, समासाभ्याम् અને સંક્ષેપથી और संक्षेपसे, व्याख्यातानि भवन्ति કહી બતાવ્યાં છે व्याख्या की गई है ॥ ३४ ॥

34. Thus the symptoms of fever have been individually described in brief and in extenso.

ज्वरस्याद्युत्पत्तिः प्रभावश्च —

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः; ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् ।

महेश्वरकोप- મહાદેવના કોપથી महादेवके कोपसे, प्रभवः ઉત્પન્ન થયેલો उत्पन्न हुआ, ज्वरः तु खलु જ્વર ज्वर, सर्वप्राणभृताम् સર્વ પ્રાણીઓના सब प्राणधारियोंका, प्राणहरः પ્રાણ હરનાર प्राणनाशक, देह- इन्द्रिय- मनस् દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનને देह, इन्द्रिय और मनमें, तापकरः તાપ કરનાર संतापकारक, प्रज्ञा- પ્રજ્ઞા प्रज्ञा, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, हर्ष- હર્ષ प्रसन्नता, उत्साह- અને ઉત્સાહને और उत्साहको, ह्रास- ઓછાં कम, करः કરનાર करनेवाला, श्रम- તથા શ્રમ थकान, क्लम- ક્લમ क्लम, मोह- મોહ मोह, आहारोपरोध- તેમજ આહારનો પ્રતિબંધ एवं आहारमें रुकावटको, संजननः ઉત્પન્ન કરનાર છે उत्पन्न करनेवाला है, शरीराणि શરીરોને शरीरोंको, ज्वरयति તાપ આપે છે तापयुक्त करता है, इति તેથી इससे, ज्वरः જ્વર કહેવાય છે ज्वर कहा जाता है, यथा જેવો जैसा, अयम् આ જ્વર છે यह ज्वर है, तथा તેવા वैसी, अन्ये व्याधयः બીજા વ્યાધિઓ अन्य व्याधियां, दारुणाः ભયંકર भयानक, बहूपद्रवाः બહુ ઉપદ્રવ કરનાર बहुत उपद्रवयुक्त, दुश्चिकित्स्याः च અને કષ્ટસાધ્ય और दुश्चिकित्स्य, न નથી नहीं हैं;

35-(1). Fever is born of the Great God (Maheswara). It is the destroyer of life of all living beings, it heats up the body, senses and the mind. It is the diminisher of intelligence, strength, body-lustre, liveliness and enthusiasm, the inducer of fatigue, exhaustion, delusion and impairment of alimentation. Fever is so called because it causes the body to be fevered. There are no other diseases which are as fierce and as prolific of complications and as difficult of treatment as this one.

स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते। सर्वे प्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म

३५. सर्वप्राणभृतां—सर्वप्राणिनां (च. ठ.)

,, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः — प्रज्ञानबलवर्णहर्षोत्साहसादनः (च. छ. ध.)

,, ह्रास°—सादनार्ति° (त.)

३५. महामोहः — महामूलः (ठ.)

,, किंचिदपि—किञ्चन (त.)

,, देहिनः कर्म—देहिनः (द.)

किंचिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

सः તે वह, **सर्वरोगाधिपतिः** સર્વ રોગોનો અધિપતિ છે सब रोगोंका अधिपति है, **नाना-** અને જુદા જુદા પ્રકારના और नाना प्रकारके, **तिर्यग्योनिषु** પશુપક્ષીઓમાં पशुपक्षियोंमें, **बहुविधैः** બહુ પ્રકારના बहुत प्रकारके, **शब्दैः** શબ્દોથી शब्दोंसे, **अभिधीयते** કહેવાય છે कहा जाता है, **सर्वे** સર્વ सब, **प्राणभृतः** પ્રાણીઓ प्राणि, **सज्वराः** તાવસહિત ज्वरयुक्त, **एव** જ ही, **जायन्ते** જન્મે છે उत्पन्न होते हैं, **सज्वराः च** અને તાવસહિત और ज्वरयुक्त, **एव** જ ही, **म्रियन्ते-** મૃત્યુ પામે છે मरते हैं, **सः** તે वह, **महामोहः** મહામોહરૂપ છે महामोहरूप है, **तेन** તેનાથી इससे, **अभिभूताः** પરાભવ પામેલાં पराजित, **देहिनः** પ્રાણીઓ प्राणियों, **प्राग्दैहिकम्** પૂર્વ દેહનું पूर्वशरीरकृत, **किंचित् अपि** કંઈ પણ थोड़ा भी, **कर्म** કર્મ कर्म, **न स्मरन्ति** યાદ કરતાં નથી स्मरण नहीं करते, **सर्वप्राणभृताम् च** અને સર્વ પ્રાણીઓના और सब प्राणियोंके, **अन्ते** અંત સમયે अन्त समयमें, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **एव** જ ही, **प्राणान्** પ્રાણને प्राणोंको, **आदत्ते** હરે છે हरता है ॥ ३५ ॥

35. The fever is the king of diseases. It is known by various appellations according to its manifestation in the body of the lower order of creatures. All living beings come into the world with fever on them and likewise with fever on them they die. It is the great delusion; enveloped by it, creatures do not recall any action done in their previous life. It is fever alone that in the end takes away the life-breaths of all living beings.

ज्वरचिकित्सासूत्रम्--

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लध्वशनमपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

तत्र ज्वरस्य જ્વર ज्वर, **आमाशय-** આમાશયમાંથી आमाशयसे, **समुत्थत्वात्** ઉત્પન્ન થયેલો **હોવાથી** उत्पन्न होता है इस लिए, **पूर्वरूप- दर्शने** પૂર્વરૂપો દેખાતાં पूर्वरूप दिखाई देनेपर, **ज्वरादौ वा** કે જ્વરની શરૂઆતમાં જ अथवा ज्वरके प्रारम्भमें ही, **लध्वशनम्** હલકું ભોજન लघु भोजन, **अपतर्पणम् वा** કે અપતર્પણ अथवा अपतर्पण, **हितम्** હિતકર છે हितकर है, **ततः** ત્યાર પછી इसके पीछे, **कषायपान-** કષાયપાન कषायपान, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **स्नेह-** સ્નેહ स्नेह, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **प्रदेह-** પ્રદેહ प्रदेह, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **अनुलेपन-** અનુલેપન अनुलेपन, **वमन-** વમન वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **अनुवासन-** અનુવાસન अनुवासन, **उपशमन-** ઉપશમન उपशमन, **नस्तःकर्म-** નસ્ય કર્મ नस्यकर्म, **धूप-** ધૂપ धूप, **धूमपान-** ધૂમપાન धूमपान, **अञ्जन-** અંજન अंजन, **क्षीरभोजनविधानम् च** અને ક્ષીરભોજનનો વિધિ એઓને और क्षीरभोजनविधि इनकी, **यथास्वम्** પોતપોતાની જરૂરિયાત અનુસાર अपनी अपनी आवश्यकताके अनुसार, **युक्त्या** યુક્તિથી युक्तिसे, **प्रयोज्यम्** પ્રયોજવાં योजना करनी चाहिए ॥ ३६ ॥

36. On the appearance of the premonitory symptoms or in the initial stage of fever either light diet or starvation is indicated, seeing that the fever originates from the seat of digestion. Thereafter (digestive and sedative) decoctions, inunctions, oleation, sudation, applications, affusions, unguents, emetics, purgatives, curative

३६. अभ्यङ्गस्नेहस्वेद°--अभ्यङ्गस्नेहप्रदेह° (ч.)

,, अनुवासन--शिरोविरेचन (छ.)

,, अनुवासनोपशमननस्तः° -- अनुवासनशिरोविरेचनोपशमननस्तः° (च.)

and unctuous enemata, sedatives, sternutatives, fumigations, inhalation, eyesalves and milk-diet should be availed of according to the nature of the fever and as reason dictates.

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्वौषधसिद्धस्य; सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

सर्वेषु एव સર્વેમ सब प्रकारके, जीर्णज्वरेषु જીર્ણ જ્વરોમાં जीर्ण ज्वरमें, तु તો तो, यथास्व- પોત પોતાનાં अपने अपने, औषधसिद्धस्य દોષહર ઔષધથી સિદ્ધ કરેલ दोषहर औषधियोंसे संस्कार किये हुए, सर्पिषः ઘીનું घृतका, पानम् પાન पीना, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, हि કારણકે ઘી क्योंकि घी, स्नेहात् સ્નેહને લીધે स्निग्ध होनेसे, वातम् વાતનું वातको, संस्कारात् સંસ્કારથી संस्कार हो जानेसे, कफम् કફનું कफको, शैत्यात् च અને શીતળતાને લીધે और शीतल होनेसे, पित्तम् પિત્તનું पित्तको, ऊष्माणम् અને ગરમીનું और उष्णताको, शमयति શમન કરે છે शान्त करता है, तस्मात् તેથી इसलिए, अग्निप्लुष्टेषु અગ્નિથી બળેલાં आगसे जले हुए, द्रव्येषु દ્રવ્યોમાં पदार्थोंमें, उदकम् इव પાણીની પેઠે जलकी भांति, सर्वेषु एव સર્વેય सब ही, जीर्णज्वरेषु જીર્ણ જ્વરોમાં जीर्णज्वरोंमें, सर्पिः ઘી घी, हितम् इति હિતકર છે हितकारी है ॥ ३७ ॥

37. In all kinds of chronic fevers the potion of ghee which has been prepared with suitable drugs is recommended. Being unctuous in its nature, ghee subdues vata (which is dry). Being properly prepared, it subdues kapha; and being cooling, it subdues both pitta and heat. Therefore in all chronic fevers, ghee is beneficial as water is beneficial in the case of articles that have caught fire.

भवन्ति चात्र—
यथा प्रज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥३८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, यथा જેમ जिस प्रकार, नराः મનુષ્યો मनुष्य, शान्तिम् શાન્તિને शान्ति, अभिप्रेत्य અનુલક્ષીને करनेके लिए, प्रज्वलितम् બળતાં जलते हुए, वेश्म ઘરને घरका, वारिणा પાણીથી पानीसे, परिषिञ्चन्ति સીંચે છે सिंचन करते हैं, तथा તેમ वैसे, जीर्णज्वरे તેઓ જીર્ણ જ્વરમાં वे जीर्णज्वरमें, घृतम् ઘીનો પ્રયોગ કરે છે घीका प्रयोग करते हैं ॥ ३८ ॥

Here are verses again—

38. Just as men pour water over a burning house with a view to quench the fire, so do they use ghee for quieting chronic fever.

स्नेहाद्वातं शमयति, शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥३९॥

घृतम् ઘી घी, स्नेहात् સ્નેહને લીધે स्निग्ध होनेसे, वातम् વાતને वायुको, शमयति શાંત કરે છે शान्त करता है, शैत्यात् શીતલતાને લીધે शीत होनेसे, पित्तम् પિત્તને पित्तको, नियच्छति કાબુમાં લે છે अभिभूत करता है, संस्कारात् तु અને સંસ્કારને લીધે और संस्कारके कारण, तुल्यगुणम् સમાન ગુણવાળા अपने समान गुणवाले, कफम् કફરૂપ कफरूप, दोषम् દોષને दोषको, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥ ३९ ॥

39. By its unctuous property, it subdues vata, by its cooling property it subdues pitta and ghee, inspite of its being possessed of qualities

३७. शमति—उपशमयति (ज.)

३८. प्रज्वलितं—प्रोज्ज्वलितं (ख.)
,, वारिणा—वारिभिः (ग.)

similar to those of kapha, subdues it when prepared with proper drugs.

नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥४०॥

यथा જેવું जैसा, **सर्पिः** ઘી घी, **संस्कारम्** સંસ્કારનું संस्कारका, **अनुवर्तते** અનુસરણ કરે છે अनुसरण करता है, **तथा** તેવું वैसा, **अन्यः** બીજો अन्य, **कश्चित्** કોઈ પણ कोईभी, **स्नेहः न** સ્નેહ સંસ્કારનું અનુસરણ કરતો નથી स्नेह संस्कारका अनुसरण नहीं करता, **अतः** એથી इस लिए, **सर्पिः** ઘી घी, **सर्वस्नेहोत्तमम्** સર્વ સ્નેહોમાં ઉત્તમ सब स्नेहोंमें उत्तम, **मतम्** માનેલ છે माना है ॥ ४० ॥

40. There is no other unctuous article which imbibes the quality of drugs to the extent that ghee does. Hence ghee is regarded as the best of all unctuous articles.

गद्योक्तविषयस्य पद्यैः पुनः कथने न द्विरुक्तिः—

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥४१॥

गद्योक्तः ગદ્યમાં કહેલો गद्यमें वर्णित, **यः अर्थः** જે વિષય जो अर्थ, **श्लोकैः** શ્લોકોથી श्लोकोंसे, **पुनः** ફરી फिर, **समनुगीयते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **तत्** તે वह, **व्यक्ति-** સ્પષ્ટતા स्पष्टता, **व्यवसायार्थम्** કરવા માટે છે करनेके लिए है, **द्विरुक्तम्** **तत्** આથી બે વાર કહેવામાં આવેલું તે इस लिए दो बार कहा हुआ वह, **न गर्ह्यते** નિન્દિત નથી निन्दित नहीं है ॥४१॥

41. If a thing has been said already in prose and is again told in verse, it is for the sake of clarity and emphasis. Such repetition is not censurable.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥४२॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च भेषजं संग्रहेण च ॥ ४३ ॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, **विगतज्वरः** સંતાપ-રહિત ज्वररहित, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **प्रणताय** નમન કરતા विनीत, **अग्निवेशाय** અગ્નિવેશને अग्निवेशको, **अग्रे** પ્રથમ प्रथम, **ज्वरस्य निदाने** જ્વરનિદાનમાં ज्वरनिदानमें, **नामपर्यायैः** નામના પર્યાયો સાથે नामपर्यायोंके साथ, **त्रिविधम् हेतुम्** ત્રણ પ્રકારના હેતુ तीन प्रकारके हेतु, **पञ्चविधम्** પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, **गदम्** રોગ रोग, **गदलक्षण-** રોગનાં લક્ષણો रोगके लक्षण, **पर्यायान्** એઓના પર્યાયો उसके पर्याय, **व्याधेः** વ્યાધિને रोगको, **पञ्चविधम्** પાંચ પ્રકારથી पांच प्रकारसे, **ग्रहम्** ઓળખવાના ઉપાય जाननेके उपाय, **अष्टविधम्** આઠ પ્રકારના आठ प्रकारका, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **तस्य** તેનાં उसके, **प्रकृष्ट-** દૂરનાં विप्रकृष्ट, **आसन्न-** અને નજીકનાં और सन्निकृष्ट, **कारणम्** કારણો कारण, **पूर्वरूपम् च** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **रूपम् च** રૂપ रूप, **संग्रहेण** અને સંક્ષેપમાં और संक्षेपमें, **भेषजम् च** ઔષધ એ સઘળું औषध यह सब, **व्याजहार** કહ્યું છે कहा है ॥ ४२-४४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42-44. The three varieties, etiological factors and their synonyms, the five-fold nature of disease; the synonyms of disease and of symptoms of disease, the five factors leading to the

४१. गद्योक्तो–पूर्वोक्तो (द.)
„ श्लोकैः – पद्यैः (ठ.)
„ श्लोकैरर्थः – पद्यैरर्थः (ख. द.)

४३. भेषजं संग्रहेण– संग्रहं भेषजस्य (ग.)
४४. व्याजहार–व्याख्यातवान् (ग. घ)

full knowledge of disease, the eight varieties of fever, its remote and immediate causes, premonitory symptoms; signs and symptoms and treatment in brief—all this has, the teacher Punarvasu Atreya, free from all ills, declared to the suppliant Agnivesa in the first chapter on "The Pathology of Fever".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, ज्वरनिदानम् 'જ્વરનિદાન' 'ज्वरनिदान', नाम નામનો नामका, प्रथमः પ્રથમ प्रथम, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "The Pathology of Fever" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा Chapter II

रक्तपित्तनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'रक्तपित्तनिदानम्' 'રક્તપિત્તનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'रक्तपित्तनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound "The chapter on the Pathology of Hemothermia."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः —

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते, तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

यथा- જે રીતે जिस प्रकार, भूतम् વિકૃત થયેલું विकृत हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, लोहितपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, इति એવી इस, संज्ञाम् સંજ્ઞાને संज्ञाको, लभते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, तद् તે उसको, व्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall explain the condition where pitta (thermia) acquires the appellation of Hemothermia.

यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थसूपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोदश्वित्कट्वराम्लकाञ्जिकोपसेकं वा, वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोपहितं, मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुमधुशिग्रु-(खडयूष)भूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकोपदंशं, सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमधूलकशुक्तकुवलबदराम्ल-

३. तद् व्याख्यास्यामः – तथा अनुव्याख्यास्यामः (क. ध. ज ध.)
४. क्षारोपसंहितं–क्षारोपहितं (क.)
,, काञ्जिकोपसेकं–काञ्जिकोपहितं (च. ध.)
,, पिण्याक–पिण्याकशाक (म.)
,, (खडयूष)–खरपुष्पा (त. प.)
,, कालमालक–कालशाक (त.)

प्रायानुपानं वा; पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णाभितप्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समश्नाति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतैल-क्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवलकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णाभितप्तः; तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते ।

यदा જ્યારે जब, **जन्तुः** પ્રાણી प्राणी, **यवक-** યવક यवक, **उद्दालक-** વનકોદરા वनकोदा, **कोरदूष-** અને કોદરાની कोदा, **प्रायाणि** પ્રધાનતાવાળાં प्रधान, **अन्नानि** અન્નોને अन्नको, **निष्पाव-** અથવા વાલ अथवा सेम, **माष-** અડદ उड़द, **कुलत्थ-** તથા કળથીના तथा कुलथीके, **सूप-** સૂપ सूप, **क्षार-** અને ક્ષાર और क्षार, **उपसंहितम्** યુક્ત युक्त, **दधि-** દહીં दही, **दधिमण्ड-** દહીંનો મંડ दहीका मंड, **उदश्वित्-** ઉદશ્વિત् उदश्वित्, **कट्वर-** ખાટી છાશ खट्टा मट्ठा, **अम्लकाञ्जिका-** અને ખાટી કાંજી और खट्टी कांजी, **उपसेकम्** મેળવેલ मिलाये हुए, **भृश-** અત્યંત अत्यन्त, **उष्ण-** ગરમ गरम, **तीक्ष्णम्** તથા તીક્ષ્ણ और तीक्ष्ण, **अन्यत् अपि** બીજું પણ दूसरे भी, **अन्नजातम् वा** અન્નસમૂહને अन्नसमूहको, **मूलक-** અથવા મૂળા अथवा मूली, **सर्षप-** સરસવ सरसों, **लशुन-** લસણ लहसुन, **करञ्ज-** કરંજ करंज, **शिग्रु-** સરગવો **मधुशिग्रु-** મીઠો સરગવો मीठी सहजन, (**खडयूष-** ખડયૂષ खडयूष), **भूस्तृण-** ભૂસ્તૃણ भूस्तृण, **सुमुख-** સુમુખ सुमुख, **सुरस-** તુળસી तुलसी, **कुठेरक-** કુઠેરક कुठेरक, **गण्डीर-** ગણ્ડીર गण्डीर, **कालमालक-** કાલમાલક कालमालक, **पर्णास-** પર્ણાસ पर्णास, **क्षवक-** ક્ષવક क्षवक, **फणिज्झक-** અને ફણિજ્ઝકની और फणिज्झककी, **उपदंशम्** ચટણીયુક્ત चटनीसहित, **सुरा-** સુરા सुरा, **सौवीर-** સૌવીર सौवीर, **तुषोदक-** તુષોદક तुषोदक, **मैरेय-** મૈરેય मैरेय, **मेदक-** મેદક मेदक, **मधूलक** મધૂલક मधूलक, **शुक्त-** શુક્ત शुक्त, **कुवल-** મોટાં બોર बड़े बेर, **बदर-** બોર વગેરે बेर आदि, **अम्लप्राय** ખટાઈપ્રધાન प्रायः खट्टे, **अनुपानम्** અનુપાનસહિત अनुपानके साथ, **पिण्याक-** પિણ્યાક पिण्याक, **पिण्डालु-** પિણ્ડાલુ पिण्डालु, **शुष्कशाक-** અને સૂકાં શાકો और सूखे शाक, **उपहितम्** યુક્ત युक्त, **वाराह-** સૂવરનું सूअरका, **माहिष-** પાડાનું भैंसेका, **आविक-** ઘેટાંનું भेड़का, **मात्स्य-** માછલીનું मछलीका, **गव्य-** અને ગાયનું और गायका, **पिशितम् वा** માંસ मांस, **पिष्टान्नोत्तर- भूयिष्ठम्** ઉપરથી મોટે ભાગે પિષ્ટાન્નસહિત ऊपरसे बहुधा पिष्टान्नसहित, **भुङ्क्ते** ખાય છે खाता है, **उष्णाभितप्तः वा** અથવા તાપે તપેલો अथवा धूपसे तप्त हुआ, **अतिमात्रम्** અધિક માત્રામાં अधिक मात्रामें, **अतिवेलम्** બહુવાર बहुत वार, **आमम्** કાચું कचा, **पयः** દૂધ दूध, **पिबति** પીએ છે पीता है, **रौहिणीकम्** અથવા રોહિણીનું શાક अथवा रोहिणीका शाक, **पयसा वा** દૂધ સાથે दूधके साथ, **सर्षपतैल-** અથવા સરસિયાતેલ अथवा सरसोंकातेल, **क्षारसिद्धम्** અને ક્ષારસિદ્ધ और क्षारसिद्ध, **काणकपोतम् वा** કાણકપોતને काणकपोतको, **समश्नाति** ખાય છે खाता है, (**उष्णाभितप्तः** અથવા તાપે તપેલો अथवा धूपसे तप्त हुआ), **कुलत्थ-** કળથી कुलथी, **पिण्याक-** પિણ્યાક पिण्याक, **जाम्बव-** જાંબુફળ जामूनके फल, **लकुच-** અને લકુચથી और लकुचसे, **पक्वैः** પકાવેલાં पकाया हुआ, **शौक्तिकैः वा** બોર સાથે बेरके साथ, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **पिबति** પીએ છે पीता हैं, **एवम्** ત્યારે એ પ્રમાણે तब इस प्रकार, **आचरतः** આચરતા आचरण करते हुए, **तस्य** તેનું उसका, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **प्रकोपम्** પ્રકોપને प्रकोपको, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त होता हैं, **लोहितम् च** અને લોહી और रक्त, **स्वप्रमाणम्** પોતાના પ્રમાણથી अपने प्रमाणसे, **अतिवर्तते** વધી જાય છે बढ़ जाता है;

4-(1). If a person takes the diet mainly of barley, uddalaka or koradusha corn and excessively hot and acute food mixed with nishpava, black-gram, horse-gram, pigeon pea or alkali, or with curds, whey, diluted whey, sour butter-milk, sour conjee or the flesh

४. प्रायानुपानं—प्रायमन्नपानं (प.)
,, अतिवेलं वाऽऽमं पयः—अतिवेलं पयः (ध.)
,, रौहिणीकं—रोहिणीशाकं (व. छ. ध.)
,, शौक्तिकैर्वा—शौक्तिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा (द.)
,, क्षीरं पिबत्युष्णाभितप्तः—क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबति (ध.ध.)
,, स्वप्रमाणमतिवर्तते—चाशु प्रमाणमतिवर्तते (व. ध.)

of hog, buffalo, sheep, fish and cow, or til paste or pindalu, dried vegetables, or radish, white mustard, garlic, indian beech, drumstick, sweet drumstic, bhustrina, the varieties of basil called sumukha, surasa, kutheraka, gandira, kalamalaka and parnasa, kshavaka and phanijjhaka as chutneys, or wines called sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madhulaka and vinegars or other sour post-prandial potions made of jujube small and big or pasted articles of diet at the end of the meal; or if a person being afflicted with heat drinks raw milk in excess or too frequently or eats rohini vegetable along with milk, or the flesh of kana pigeon cooked in white-mustard oil and alkali or if a man being afflicted with heat drinks milk along withhorse-gram, til paste, ripe jamboo, lakucha or jujube. The pitta of such a person gets provoked and the blood exceeds its normal proportion causing plethora.

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

तस्मिन् તે उसके, प्रमाणातिवृत्ते પ્રમાણથી વધી જતાં प्रमाणसे अधिक हो जाने पर, प्रकुपितम् પ્રકુપિત થયેલું प्रकुपित हुआ, यत् एव જે जो, पित्तम् પિત્ત पित्त, शरीरम् શરીરમાં शरीरमें, अनुसर्पत् ફેલાતું फैलता हुआ, यकृत्- યકૃત્ यकृत्, प्लीह- અને પ્લીહામાંથી और प्लीहासे, प्रभवाणाम् ઉત્પન્ન થનારા उत्पन्न होनेवाले, लोहितवहानाम् રક્ત લઈ જનારા रक्तको बहानेवाले, स्रोतसाम् સ્રોતોના स्रोतोंके, लोहित- લોહીના रक्तके, अभिष्यन्द- અભિષ્યન્દથી अभिष्यन्दसे, गुरूणि- ભારે થયેલાં भारी हुए, मुखानि મુખોને मुखोंको, आसाद्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, प्रतिरुन्ध्यात् રોકી દે છે रोक देता है, तत् एव તેજ પિત્ત वही पित्त, लोहितम् રક્તને रक्तको, दूषयति દૂષિત કરે છે दूषित करता है ॥ ४ ॥

4. When under this condition of hyperemia, the provoked pitta, while circulating in the body reaches the orifices of the splenic and hepatic blood-carrying vessels which have become dilated, and gets obstructed, then indeed it causes vitiation of blood.

पित्तस्य रक्तपित्तमिति संज्ञालाभे हेतुः—

संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पित्तम् પિત્તને पित्तको, संसर्गात् સંસર્ગને લીધે संसर्गके कारण, लोहित- લોહીને रक्तको, प्रदूषणात् દૂષિત કરતું હોવાથી दूषित करनेवाला होनेसे, लोहित- રક્તના रक्तके साथ, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, वर्ण- અને વર્ણ और वर्णका, अनुविधानात् ધારણ કરવાથી धारण करनेसे, लोहितपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, इति એ પ્રમાણે ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Owing to its contact with the blood and its contaminating the blood and acquiring the smell and the tint of the blood, that pitta is called hemothermia (lohita pitta).

रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नाभिलाषः, भुक्तस्य विदाहः, शुक्ताम्लगन्धरसउद्गारः, छर्देरभीक्ष्णमागमनं, छर्दितस्य बीभत्सता,

४. प्रमाणातिवृत्ते–प्रमाणातिप्रवृत्ते (क.)
,, यदेव–यदैव (च. ध.)
,, प्रतिरुन्ध्यात्–प्रतिपद्यते (क. च. छ. ध.)
,, तदेव–तदैव (च. ध.)

५. संसर्गाल्लोहित–तल्लोहितसंसर्गाल्लोहित (क. ग. च. छ. ध.)

स्वरभेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहः, मुखाद्धूमागम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमिव चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानाम्, अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितपित्त-पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य તેનાં उसके, **इमानि** આ ये, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तद् यथा** જેવાં કે जैसे कि, **अनन्नाभिलाषः** ભોજનની ઇચ્છા ન હોવી भोजनकी इच्छाका न होना, **भुक्तस्य** ખાધેલાનો खाये हुएका, **विदाहः** વિદાહ विदाह, **शुक्ताम्ल-** ખાટા શુક્ત જેવા खट्टी शुक्त जैसी, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **रसः** અને રસવાળો और रसवाला, **उद्गारः** ઓડકાર उद्गार, **छर्दिः** ઉલટીનું वमनका, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **आगमनम्** આવવું आना, **छर्दितस्य** ઉલટીનું वमनका, **बीभत्सता** ઘૃણાજનક હોવું घृणाजनक होना, **स्वरभेदः** સ્વરભેદ स्वरभेद, **गात्राणाम्** અંગોની अंगोंकी, **सदनम्** शिथिलता शिथिलता, **परिदाहः** પરિદાહ परिदाह, **मुखात्** મુખમાંથી मुँहसे, **धूमागमः इव** ધૂમાડા જેવું નીકળવું धूँआँसा निकलना, **आस्यस्य** મુખનું मुँहका, **लोह-** લોઢા लोहा, **लोहित-** લોહી रक्त, **मत्स्य-** માછલાં मछली, **आमगन्धित्वमिव** અને આમના જેવી ગંધવાળું હોવું और आम जैसी गन्धका होना, **अङ्ग-** શરીર शरीर, **अवयव-** અવયવો अवयव, **शकृत्-** પુરીષ पुरीष, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **स्वेद-** પરસેવો पसीना, **लाला-** લાળ लाला, **सिङ्घाणक-** લીંટ नाकका मैल, **आस्य-** મુખ मुख, **कर्णमल-** તથા કાનના મેલ कानकी मैल, **पिडकोलिका-** આંખના ચીપડા आंखकी गीद, **पिडकानाम्** અને ફોડકીઓનું और पिडकाओंका, **रक्त-** લાલ रक्त, **हरित-** લીલા हरा, **हारिद्रत्वम्** અને હળદરિયા રંગનું હોવું और हल्दीके रंगका होना, **अङ्गवेदना** અંગોમાં વેદના अंगोंमें वेदना, **स्वप्ने च** અને સ્વપ્નમાં और स्वप्नमें, **लोहित-** રક્ત रक्त, **नील-** નીલા नीले, **पीत-** પીળા पीले, **श्यावानाम्** શ્યાવવર્ણના श्याववर्णके, **अर्चिष्मताम्** અને તેજસ્વી और तेजोमय, **रूपाणाम्** રૂપોનાં रूपोंके, **दर्शनम्** દર્શન થવાં दर्शन होना, **इति** એ પ્રકારે इस प्रकारके, (**लोहितपित्त-** રક્તપિત્તનાં रक्तपित्तके, **पूर्वरूपाणि-** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **भवन्ति** છે हैं) ॥ ६ ॥

६. मलपिडकोलिका—मलपिचडिका (च. द.)

,, अर्चिष्मतां च—अर्चिष्मतां दुष्टानां च (क. छ.)

6. These are its premonitory symptoms:—viz. inappetence; misdigestion of food eaten; eructations of sour taste and of bad smell like that of vinegar; frequent urge for vomiting; offensiveness of vomited matter; cacophonia; asthenia of limbs; burning all over the body; steaming emanations from the mouth; mouth smelling of metal, blood, fish or raw flesh; red, green or yellow colour of body-limbs, feces, urine, sweat, saliva and discharges of the nose, mouth, ear and eye, and of pimples on the body; body-aches and frequent visions of red, blue, yellow, brown and shining forms in dreams.

रक्तपित्तस्योपद्रवाः —

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ७ ॥

उपद्रवाः तु खलु ઉપદ્રવો તો उपद्रव तो, **दौर्बल्य-** દુર્બળતા दुर्बलता, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अविपाक-** અવિપાક अविपाक, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** ખાંસી खांसी, **ज्वर-** તાવ ज्वर, **अतीसार-** ઝાડા अतीसार, **शोफ-** સોજો सूजन, **शोष-** શોષ शोष, **पाण्डुरोगाः** અને પાંડુરોગ और पाण्डुरोग, **स्वरभेदः च** તેમજ સ્વરભેદ છે एवं स्वरभेद हैं ॥ ७ ॥

7. The complications in this condition are debility, anorexia, indigestion, dyspnea, cough, fever, diarrhoea, edema, emaciation, anemia and cacophonia.

दोषभेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः—

मार्गौ पुनरस्य द्वौ-ऊर्ध्वं, चाधश्च। तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते,

अस्य पुनः અને એના और इसके, द्वौ मार्गौ બે માર્ગ છે दो मार्ग हैं, ऊर्ध्वम् च ઉપર उपरका, अधःच અને નીચે और नीचेका, बहु-श्लेष्मणि બહુ કફવાળા बहुत कफवाले, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, श्लेष्मसंसर्गात् કફના સંસર્ગથી कफके संसर्गसे, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपर, प्रतिपद्यमानम् જતું जाता हुआ, तत् તે वह, कर्ण- કાન कान, नासिका- નાક नाक, नेत्र- આંખ आँख, आस्येभ्यः અને મુખદ્વારા मुँहके रास्तेसे, प्रच्यवते નીકળે છે निकलता है;

8-(1). There are two directions, (in which hemothermia spreads) upwards and downwards. When there is great predominance of kapha in the body, the vitiated blood being carried upwards by combination with kapha flows out of the body through the ears, nose, mouth and eyes.

बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते,

बहुवाते तु અને બહુ વાયુવાળા और बहुत वायुवाले, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, वातसंसर्गात् વાયુના સંસર્ગથી वायुके संसर्गसे, अधः નીચે नीचेकी ओर, प्रतिपद्यमानम् જતું जाता हुआ, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- અને મળના और मलके, मार्गाभ्यां માર્ગોથી मार्गोंसे, प्रच्यवते બહાર નીકળે છે बाहिर निकलता है;

8-(2). In a body where vata is greatly predominant, the vitiated blood is carried downwards by its combination with vata and flows out of the body through the urinary or fecal passages.

बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद् द्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥८॥

बहुश्लेष्मवाते तु અને બહુ કફ તથા વાયુવાળા और बहुत कफ तथा वायुवाले, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, श्लेष्मवात- કફ અને વાયુના कफ और वायुके, संसर्गात् સંસર્ગથી संसर्गसे, द्वौ अपि બન્નેય दोनों, मार्गौ માર્ગોએ मार्गोंमें, प्रतिपद्यते પહોંચે છે पहुंचता है, तौ मार्गौ તે બન્ને માર્ગે उन दोनों मार्गोंमें, प्रतिपद्यमानम् પહોંચતું તે पहुंचता हुआ वह, शरीरस्य શરીરના शरीरके, यथोक्तेभ्यः કહેલાં कहे हुए, सर्वेभ्यः एव સઘળાં सभी, खेभ्यः છિદ્રોથી छिद्रोंसे, प्रच्यवते બહાર નીકળે છે बाहिर निकलता है ॥ ८ ॥

8. In a case where kapha and vata are both predominant the vitiated blood flows in both the directions by its combination with kapha and vata. Thus, being carried in both the directions, it flows out of all the orifices of the body above mentioned.

रक्तपित्तस्य साध्यासाध्यविनिश्चयः—

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बह्वौषधत्वाच्च; यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥९॥

तत्र તેમાં उनमें, यत् જે जो, ऊर्ध्वभागम् ઉપરના ભાગનું હોય છે ऊपरके भागका है, तत् તે वह, विरेचन- વિરેચનથી विरेचनद्वारा, उपक्रमणीयत्वात् ઉપચારને યોગ્ય હોવાથી उपचारके योग्य होनेसे, बह्वौषधत्वात् च અને તેને માટે બહુ ઔષધ હોવાથી और उसके लिए बहुत औषध होनेसे, साध्यम् સાધ્ય છે साध्य है, यत् જે जो, अधोभागम् નીચેના ભાગનું છે नीचेके भागका है, तत् તે वह, वमनोपक्रमणीयत्वात् વમનના ઉપચાર માટે યોગ્ય હોવાથી वमनोपचारके योग्य होनेसे, अल्पौषधत्वात् च અને તે માટે ઔષધ અલ્પ હોવાથી और

८. प्रतिपद्यमानं–प्रपद्यमानं (क. घ. च. ध. प.)

उसके लिए औषध अल्प होनेसे, तत् ते वह, याप्यम् યાપ્ય છે याप्य है, यत् જે जो, उभयभागम् બન્ને માર્ગવાળું છે दोनों मार्गवाला है, तत् તે वह, वमन-विरेचन- વમન તથા વિરેચન માટે वमन तथा विरेचनके लिए, अयोगित्वात् અયુક્ત હોવાથી अयोग्य होनेसे, अनौषधत्वात् च અને તેને માટે ઔષધ ન હોવાથી और उसके लिए औषध न होनेसे, असाध्यम् અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ ९ ॥

9. The condition which affects the upper part is curable because it admits of treatment by purgation and by a multiplicity of medications. That which affects the lower parts is palliable due to the necessity of limiting the treatment to emesis only and due to the paucity of medications. That condition which affects both the parts is incurable because of its not admitting the use of either emesis or purgation and the absence of suitable medications.

रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्तिः—

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणाना-मभवज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्त- રક્તપિત્તનો रक्तपित्तका, प्रकोपः तु પ્રકોપ તો प्रकोप तो, पुरा પૂર્વે पूर्वकालमें, दक्ष-यज्ञ-उद्ध्वंसे દક્ષના યજ્ઞના નાશને સમયે दक्षके यज्ञके नाश होने पर, रुद्रकोप- રુદ્રના કોપથી યુક્ત रुद्रके कोपसे युक्त, अमर्षाग्निना અભિનિવેશરૂપ અગ્નિવડે अभिनिवेशरूप अग्निसे, परिगत- સંતપ્ત થયેલ संतप्त हुए, शरीरप्राणानाम् શરીર અને પ્રાણવાળાં शरीर और प्राणवाले, प्राणिनाम् પ્રાણીઓમાં प्राणियोंमें, ज्वरमनु જ્વર પછી ज्वरके बाद, अभवत् થયો हुआ ॥ १० ॥

10. The disorder of hemothermia follow ed upon the fever afflicting the body of creatures whose life-breaths were heated up by the fire which poured from the anger of Rudra at the destruction of Daksha's sacrifice of old.

रक्तपित्तस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्त्यै प्रयतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

दावाग्नेः इव દાવાગ્નિ પેઠે दावाग्निके समान, आपतितस्य આવી પડેલા अकस्मात् प्राप्त हुए, आशुकारिणः શીઘ્રકારી शीघ्रकारी, आत्ययिकस्य અને વિનાશક એવા और विनाशक ऐसे, तस्य તેની उसकी, आशु જલદી शीघ्र, प्रशान्त्यै શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, तत्र તેમાં उसमें, अवहितेन સાવધાન થઈ वैद्य सावधान हो कर वैद्यको, मात्राम् માત્રા मात्रा, देशम् દેશ देश, कालम् च અને કાળને और कालको, अभिसमीक्ष्य બરાબર જોઈને अच्छी तरह देख करके, संतर्पणेन સંતર્પણ संतर्पण, अपतर्पणेन वा કે અપતર્પણ દ્વારા या अपतर्पण द्वारा, मृदु- મૃદુ मृदु, मधुर- મધુર मधुर, शिशिर- શિશિર शिशिर, तिक्त- કડવાં तिक्त, कषायैः તથા કષાય तथा कषाय, अभ्यवहार्यैः ખાદ્ય પદાર્થો દ્વારા भोज्यों द्वारा, प्रदेह- લેપ प्रदेह, परिषेक- પરિષેક परिषेक, अवगाह- અવગાહન अवगाहन, संस्पर्शनैः તેમજ સંસ્પર્શનો દ્વારા एवं संस्पर्शनों द्वारा, वमनाद्यैः च અને વમન વગેરે કર્મો દ્વારા और वमनआदि कर्मों द्वारा, प्रयतितव्यम् इति પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करना चाहिए ॥ ११ ॥

11. One should immediately try to alleviate this very acute and fulminating disorder which spreads like the forest-fire, with due consideration to

१०. रुद्रकोपामर्षाग्निना—रुद्रकोपाग्निना (च. ध.)
,, ,, —रुद्रकोपप्रभवाग्निना (ध.)

११. देशं कालं—देशकालौ (ग).

dosage, clime and season, by means of repletion or depletion procedures, by mild, sweet, cooling, bitter or astringent diet and by unguents, affusions, baths, applications and emesis etc. The treatment should be carried out with great care.

भवन्ति चात्र—

ऊर्ध्वगरक्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतुः —

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥१२॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, यत् જે जो, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपरको, प्रतिपद्यते જાય છે प्राप्त होता है, तत् તે वह, लोहितपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, विरेचनस्य વિરેચનને विरेचनके, योगित्वात् યોગ્ય હોવાથી योग्य होनेसे, भेषजस्य च અને ઔષધની और औषधकी, बहुत्वात् અધિકતાથી अधिकतासे, साध्यम् સાધ્ય છે साध्य है ॥१२॥

Here are verses again—

12. Hemothermia which spreads upwards is curable, owing to its admitting of treatment by purgation and by a multiplicity of medications.

विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थे परमौषधम् ।
यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम् ॥१३॥
भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।
तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥१४॥

पित्तस्य પિત્તને पित्तको, जयार्थे જીતવા માટે जीतने के लिए, विरेचनम् तु વિરેચન विरेचन, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, औषधम् ઔષધ છે औषध है, यः च અને જે और जो, तत्र તેમાં उसमें, अन्वयः અનુગત अनुगत, श्लेष्मा કફ છે कफ है, तस्य च તેને માટે उसके लिए, अनधमम् અધમ નહિ अधम नहीं, स्मृतम् કહેલું છે कहा हुआ है, यत् જે जो, रक्तम् રક્ત रक्त, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपरको, प्रतिपद्यते જાય છે जाता है, तत्र તેમાં इसमें, मधुरम् एव મધુર मधुर, भेषजम् ઔષધ औषध, योगावहम् ઉપયોગી उपयोगी, भवेत् થાય છે होती है, तस्मात् તેથી इससे, साध्यम् સાધ્ય साध्य, मतम् માનેલું છે माना गया है ॥१३-१४॥

13-14. Purgation is the sovereign remedy in the subjugation of pitta and is not an inferior remedy for controlling kapha which is its concomitant. Medications of the sweet category really make good vehicles. Hence hemothermia which spreads upwards is considered curable.

अधोगरक्तपित्तस्य याप्यत्वे हेतुः —

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।
वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥१५॥

यत् रक्तम् तु અને જે રક્તપિત્ત और जो रक्तपित्त, अधोभागम् નીચે જનારું છે नीचेको जाता है, तत् તે वह, वमनस्य વમનની वमनकी, अल्पयोगित्वात् અલ્પયોગિતાને લીધે अल्पयोगिताके कारण, भेषजस्य च અને ઔષધની और औषधकी, अल्पत्वात् અલ્પતાને લીધે अल्पतासे, याप्यम् યાપ્ય છે याप्य है, इति निश्चितम् એ નિશ્ચિત છે यह निश्चित है ॥ १५ ॥

15. Hemothermia that spreads downwards is only palliable owing to the necessity of limiting the treatment to emesis and due to the paucity of medications available.

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥१६॥

---

१३. तत्रान्वयः—तत्रानुगः (च. ध.)
१४. मधुरं चैव भेषजम्—कषायं तिक्तमेव च (च. द. ध.)
१५. निश्चितम्—निश्चयः (क. घ. च. छ.)
१६. हरणे श्रेष्ठमुच्यते—जयार्थे परमौषधम् (च. ध.)
,, तत्रान्वयो—तत्रानुगः (घ. छ. ध.)
,, स्मृतम्—मतम् (क घ. छ. ढ.)

तच्चायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥१७॥

हि કેમકે क्योंकि, **वमनम्** વમન वमन, **पित्तस्य** પિત્તને पित्तको, **हरणे** હરવામાં हरनेमें, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **न उच्यते** કહેવાતું નથી नहीं कहा जाता, **तत्र च** અને તેમાં और उसमें, **अन्वयः** અનુગત अनुगामी, **यः वायुः** જે વાયુ છે जो वायु है, **तत्- शान्तौ** તેની શાન્તિમાં उसके शमनमें, **अवरम्** અધમ निकृष्ट, **स्मृतम्** માનેલું છે माना गया है, **तत्र** તેથી તેમાં इस लिए उसमें, **तत् च** તે वह, **कषायम्** અને કષાય और कषाय, **तिक्तकानि च** તથા તિક્ત પણ तथा तिक्त भी, **अयोगावहम्** અનુપયોગી છે अनुपयोगी हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **यत्** જે રક્તપિત્ત जो रक्तपित्त, **अनुलोमगम्** નીચે જનારું છે તેને नीचे को जाता है वह, **याप्यम्** યાપ્ય याप्य, **समाख्यातम्** કહેલું છે कहा गया है॥ १६–१७ ॥

16-17. Emesis, however, is not considered the best remedy in the dispelling of pitta. It is considered an inferior remedy in the alleviation of vata which is its concomitant; and astringent and bitter articles are not suitable vehicles. Hence hemothermia which spreads downwards is said to be only palliable.

उभयगरक्तपित्तस्यासाध्यत्वे हेतुः —

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥१८॥

यत् तु અને જે और जो, **रक्तपित्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **द्वौ अपि** બન્ને दोनों, **मार्गौ** માર્ગોને मार्गोंको, **प्रतिपद्यते** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, **तत्** તેને उसे, **पूर्वोक्तात्** પૂર્વે કહેલા प्रथम कहे हुए, **कारणात् एव** કારણથી જ कारणसे ही, **असाध्यम्** અસાધ્ય છે असाध्य है, **इति** એમ ऐसा, **ज्ञेयम्** જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hemothermia which spreads in both the directions should be considered to be irremediable owing to reasons stated above.

नहि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९॥

रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, **प्रतिमार्गम्** વિરુદ્ધ માર્ગેથી विरुद्ध मार्गसे, **हरणम्** દોષહરણનું दोषहरणका, **विधीयते** વિધાન કરવામાં આવે છે विधान किया जाता है, **अस्य** પણ આને માટે परन्तु इसके लिए, **प्रतिमार्गगम्** પ્રતિમાર્ગગામી प्रतिमार्गगामी, **किंचित्** કોઈ कोई, **संशोधनम्** સંશોધન संशोधन, **नहि अस्ति** છે જ નહિ नहीं है ॥१९॥

19. For hemothermia there is no method of purification which acts in both the opposite directions and the removal of morbidity in each channel is laid down as necessary in the treatment of hemothermia.

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥२०॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः ।

एवम् एव તેજ પ્રમાણે उसी प्रकार, **अस्य** એનું इसका, **उपशमनम्** ઉપશમન પણ उपशमन भी, **सर्वशः** કોઈપણ પ્રકારે किसी प्रकारसे, **न विद्यते** નથી नहीं होता, **संसृष्टेषु** કારણકે સંસૃષ્ટ क्योंकि संसृष्ट, **दोषेषु** દોષોમાં दोषोंमें, **सर्वजित्** સર્વ દોષોને જીતનાર सब दोषोंको जीतनेवाले, **शमनम्** શમનને शमनको, **मतम्** ઇષ્ટ માનેલું છે इष्ट माना है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **मार्गविशेषतः** માર્ગભેદથી मार्गभेदसे, **त्रिविध-** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **उदर्कम्** પરિણામવાળું परिणामवाला, **रक्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है ॥ २०½ ॥

१७. तच्चायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च–स्याच्च योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् (च. ध.)
,, यदुक्तम्–यद्रक्तम् (क. ग. घ. च. छ. त. ध.)
१८. पूर्वोक्तादेव–पूर्वोक्तादपि (ध.)
२०. मतम्–हितम् (ध.)

20-20½. Thus there is no method of its sedation. When the morbid humors are combined, sedation is considered the best treatment. Thus has been described the three kinds of effect of hemothermia with special reference to the direction of its spreading.

रोगाणामसाध्यतापत्तिकारणानि —

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित्साध्यं न सिध्यति ॥२१॥
प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २२ ॥

एभ्यः खलु नीचे જણાવેલા निम्न कहे हुए, **हेतुभ्यः** કારણોથી कारणोंसे, **किंचित्** કોઈ कोई, **साध्यम्** સાધ્ય રોગ साध्य रोग, **न सिध्यति** અસાધ્ય બની જાય છે असाध्य हो जाता है, **प्रेष्य-** પરિચારક परिचारक, **उपकरण-** તેમજ સાધનના एवं उपकरणोंके, **अभावात्** અભાવથી अभावसे, **दौरात्म्यात्** રોગીના ધૈર્યરહિતપણાથી रोगीके धैर्यरहित होनेसे, **वैद्यदोषतः** વૈદ્યના દોષથી वैद्यके दोषसे, **अकर्मतः** અને સારી રીતે ચિકિત્સા ન થવાથી और सम्यक् प्रकारसे चिकित्सा न होनेके कारण, **कश्चित्** કોઈ कोई, **रोगः** રોગ रोग, **साध्यत्वम्** સાધ્યપણાને साध्यताको, **अतिवर्तते** ઓળંગી જાય છે लांघ जाता है ॥ २१-२२ ॥

21-22. Here are the causes whereby some curable diseases do not get cured. Owing to the absence of an attendant and other accessories or the patient's folly or the fault of the physician, or the absence of treatment, the curable stage of the disease gets past.

रक्तपित्तस्यासाध्यतालक्षणानि —

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रञ्जनं च यत् ॥२४॥

तत्र ત્યાં यहां, साध्य- સાધ્યરોગ साध्यरोग, **याप्य-** અને યાપ્યરોગ और याप्यरोग, **परिक्रमात्** અનુક્રમે યાપ્ય તથા અસાધ્ય થઈ જવાથી क्रमशः याप्य एवं असाध्य हो जानेके कारण, **एकम् असाध्यत्वम्** કેવળ અસાધ્યપણું असाध्यता ही, **स्यात्** થાય છે होती है, **तस्य रक्तपित्तस्य** તે રક્તપિત્તનું इस रक्तपित्तका, **इदम्** આ यह, **विज्ञानम्** વિજ્ઞાન विज्ञान, **उपदिश्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **यत्** જે जो, **रक्तपित्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **कृष्णम्** કાળું काला, **अथवा नीलम्** કે નીલ या नीला, **यद् वा** અથવા જે अथवा जो, **शक्रधनुष्प्रभम्** ઇન્દ્રધનુષના જેવું અનેક રંગનું હોય છે इन्द्रधनुषके समान नाना वर्णका होता है, **यत् च** અને જે और जो, **वाससः** કપડાને कपडेको, **रञ्जनम्** રંગી દેનારું હોય છે रंग देने वाला होता है, **तत्** તે वह, **असाध्यम्** અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ २३-२४ ॥

23-24. There remains only the incurable stage of disease, the curable and the palliable stages having gone by. The specific clinical knowledge of hemothermia is described here. The blood which is black or blue or of the color of the rainbow and which imparts color to the cloth is the hemothermia of the incurable type.

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥

यत् જે जो, **भृशम्** અત્યન્ત अत्यन्त, **पूति** દુર્ગંધવાળું बदबूवाला, **अतिमात्रम् च** પ્રમાણમાં અધિક प्रमाणमें अधिक, **सर्वोपद्रववत् च** તથા સર્વ ઉપદ્રવવાળું હોય एवं सर्व उपद्रवोंसे युक्त हो, **यत् च** અને જે और जो, **बलमांसक्षये** બળ અને માંસનો ક્ષય થતાં થાય बल और मांसके क्षीण होने पर होवे, **तत्** તે वह, **रक्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **असिद्धिमत्** અસાધ્ય છે असाध्य है ॥२५॥

२२. दौरात्म्याद्—दैवात् स्याद् (प.)
२३. तस्योपदिश्यते—तस्योपदेक्ष्यते (क. ध.)
२४. तद्वाससो—स्याद्वाससो (च.)

25. That hemothermia is considered impossible of cure where stinking blood flows out in excessive quantity and which is associated with all complications and where there is complete loss of strength and flesh.

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥२६॥

येन च અને જે और जिस, **रक्तपित्तेन** રક્તપિત્તથી रक्तपित्तसे, **उपहतः** ઉપઘાત પામેલો पीड़ित, **मानवः** મનુષ્ય मनुष्य, **दृश्यम्** દૃશ્ય વસ્તુ दृश्य वस्तु, **वियत् च अपि** તેમજ આકાશને પણ और आकाशको भी, **रक्तम्** લાલ लाल, **पश्येत्** જુએ देखे, **तत् च** તે પણ वह भी, **असाध्यम्** અસાધ્ય છે असाध्य है, **न संशयः** એમાં સંશય નથી इसमें संशय नहीं है ॥ २६ ॥

26. That hemothermia is uudoubtedly irremediable where the patient afflicted with hemothermia sees red visions and red sky.

असाध्ययाप्यसाध्येषु भिषजः कर्तव्यम्—

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥२७॥

तत्र તેમાં उनमें, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्यको, **अवहितः** સાવધાન થઈ सावधान हो कर, **असाध्यम्** અસાધ્યને असाध्यको, **परित्याज्यम्** છોડી દેવું જોઈએ छोड़ देना चाहिए, **याप्यम** યાપ્યને याप्यका, **यत्नेन** યત્નથી यत्नसे, **यापयेत्** યાપન કરવું જોઈએ यापन करना चाहिए, **साध्यम च** અને સાધ્યની और साध्यकी, **सिद्धैः** સિદ્ધ થયેલાં सिद्ध, **भेषजैः** ઔષધોવડે औषधोंसे, **साधयेत्** ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. It is this kind of incurable hemothermia which should be abandoned and the palliable one to be palliated by some efforts and the conscientious physician should cure the curable type of hemothermia by specific remedies.

२६. न संशयः—असंशयम् (व. न.)

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥२८॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २९ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **रक्तपित्तस्य निदाने** આ 'રક્તપિત્તનિદાન' અધ્યાયમાં इस 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायमें, **वीत-** ટળી ગયાં છે नष्ट हुए हैं, **मोह-** મોહ मोह, **रजोदोष-** રજોગુણરૂપ દોષ रजोगुणरूप दोष, **लोभ-** લોભ लोभ, **मान-** માન मान, **मद-** મદ मद, **स्पृहः** તથા સ્પૃહા જેનાં એવા तथा स्पृहा जिसके ऐसे, **पुनर्वसुः** ભગવાન પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, **कारणम्** કારણ कारण, **नाम-** નામની नामकी, **निर्वृत्तिम्** ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવો उपद्रव, **मार्गौ** માર્ગો मार्ग, **दोषानुबन्धम्** દોષોનો અનુબન્ધ दोषोंका अनुबन्ध, **हेतुमत् च** અને હેતુસહિત और हेतुओंके समेत, **साध्यत्वम्** સાધ્યતા साध्यता, **न च** અને અસાધ્યતાને और असाध्यताको, **व्याजहार** કહ્યાં છે कहा है ॥ २८-२९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

28-29. The cause, derivation of name and the premonitory symptoms, complications, the two directions in which the disease spreads according to association of morbid humors, curability and otherwiseness along with their reasons—all these, Punarvasu who is free from delusion, passion, greed,

pride, intoxication and attachment, has here declared.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रति संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, रक्तपित्तनिदानम् 'રક્તપિત્તનિદાન' 'रक्तपित्तनिदान', नाम નામનો नामका, द्वितीयः બીજો दूसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Pathology of Hemothermia" is completed.

तृतीयोऽध्यायः।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा Chapter III

गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'गुल्मनिदानम्' 'ગુલ્મનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'गुल्मनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound "The Pathology of Gulma."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गुल्मसंख्या —

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—वातगुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

इह खलु અહીં यहां, पञ्च પાંચ पांच, गुल्माः ગુલ્મ गुल्म, भवन्ति છે हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, वात-गुल्मः વાતગુલ્મ वातगुल्म, पित्तगुल्मः પિત્તગુલ્મ पित्तगुल्म, श्लेष्मगुल्मः કફગુલ્મ कफगुल्म, निचयगुल्मः સંનિપાતગુલ્મ सन्निपातगुल्म, शोणितगुल्मः इति અને શોણિતગુલ્મ और शोणितगुल्म ॥ ३ ॥

3. There are five kinds of gulma viz, Vata-gulma; Pitta-gulma; kapha-gulma; gulma due to tridiscordance and Gulma due to the vitiated condition of the blood.

निदानादिविशेषेभ्यो गुल्मस्यान्येषां च रोगाणां विशेषविज्ञानम्—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजानीमहे; नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

एवं-वादिनम् આ પ્રમાણે કહેતા इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् હે ભગવાન! हे भगवन्, इह અહીં यहां, पञ्चानाम् પાંચે इन पांच, गुल्मानाम् ગુલ્મના गुल्मोंकी, विशेषम् ભેદને विशेषताओंको, कथम् કેવી રીતે किस प्रकारसे, अभिजानीमहे અમે જાણીએ? जानें, हि કેમકે क्योंकि, औषधवित् ઔષધ જાણનાર હોવા છતાં औषधको जाने हुए, अपि પણ भी, रोगाणाम् રોગોના रोगोंकी, अविशेषवित् ભેદને ન જાણનાર विशेषताओंको

४. पञ्चानां गुल्मानां—पञ्चानां प्रति (ग प.)

,, अभिजानीमहे—अभिजानीयाम् (घ. त.)

न समझनेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, प्रशमन- रोगोने शांत करवा रोगोंकी शान्ति करनेमें, समर्थः समर्थ समर्थ, न भवति थतो नथी नहीं होता ॥ ४ ॥

4. Agnivesa said to the worshipful Atreya who had spoken thus, "How, O, worshipful one! are we to know the special characteristics of these five kinds of gulma? A physician, though versed in the science of medicine, will not be able to alleviate diseases without the knowledge of their special characteristics".

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश! तत्तु खलु गुल्मेषूच्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને अग्निवेशके प्रति, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, समुत्थान- નિદાન निदान, पूर्वरूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्ग- રૂપ रूप, वेदना- વેદના वेदना, उपशय- અને ઉપશયના उपशयकी, विशेषेभ्यः ભેદથી भिन्नतासे, गुल्मानाम् ગુલ્મોના गुल्मोंकी, अन्येषाम् च અને બીજા और दूसरे, रोगाणाम् રોગોના रोगोंकी, विशेष- વિશેષપનું भिन्नताका, विज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, भवति થાય છે होता है, गुल्मेषु खलु ગુલ્મની બાબતમાં गुल्मोंमें, उच्यमानम् કહેવાતું कहे जाते, तत् तु તે જ્ઞાન इस ज्ञानको, निबोध સાંભળો सुनो ॥ ५ ॥

5. The worshipful Atreya said to him:- By means of a knowledge of the etiology, premonitory symptoms, characteristics, nature of the pains and homologatory signs, a speeial knowledge of gulma is obtained, as also of other diseases. O, Agnivesa! listen to the descriptiou of the special characteristics of Gulma.

५. तत्तु खलु-तत्र तावत (च. ध.)

वातगुल्मस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातलमाहारमाहरति, शीतं वा विशेषेणातिमात्रम्, अस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने पिबति, अनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयति, उदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगान्निरुणद्धि, अत्यशितो वा पिबति नवोदकमतिमात्रम्, अतिसंक्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वा, अभिघातमृच्छति वा, विषमासनशयनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवति अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं व्यायामजातमारभते, तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष कर, ज्वर- જ્વર ज्वर, वमन- વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, अतीसाराणाम् અને અતિસારમાંના और अतीसारमेंसे, अन्यतमेन કોઈએક किसी एक, कर्शनेन કૃશ કરનારા હેતુથી कृश करनेवाले हेतुसे, कर्शितः કૃશ થયેલો कृश हुआ, वातलः વાતલ वातल, पुरुषः પુરુષ पुरुष, यदा જ્યારે जब, वातलम् વાતલ वातकारक, विशेषेण અથવા ખાસ કરીને अथवा विशेष कर, अतिमात्रम् અતિ પ્રમાણમાં अति मात्रामें, शीतम् वा શીતલ शीतल, आहारम् ખોરાક आहारको, आहरति ખાય છે खाता है, अस्नेहपूर्वं वा અથવા પ્રથમ સ્નેહન કર્યા વગર अथवा स्नेहन किये विना, वमन- વમન वमन, विरेचने તથા વિરેચન ઔષધ और विरेचन औषध, पिबति પીએ છે पीता है, अनुदीर्णाम् वा અથવા પ્રવૃત્ત નહિ થએલી अथवा प्रवृत्त नहीं हुए, छर्दिम् ઉલટીને वमनको, उदीरयति પ્રવૃત્ત કરે છે प्रवृत्त करता है, उदीर्णान् ઉત્પન્ન થએલ વેગવાળા

६ शीतं वा—अशीतं वा (प)
,, अस्नेहपूर्वे- स्नेहपूर्वे (द. प.)
,, अत्यशितः — तृषितः (ग.)
,, अति संक्षोभिणा—अतिमात्रसंक्षोभिणा (क.)
,, विषमासनशयनस्थान°—विषमाशनशयनासनस्थान° (ध.)
,, तस्यापचाराद्वातः — तस्य तदपचाराद्वायुः (च. ध.)

उपस्थित वेगवाले, **वात-** વાત वात, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** તથા મળના तथा मलके, **वेगान्** વેગને वेगोंको, **निरु-णद्धि-** રોકે છે रोकता है, **अत्यशितः वा** અથવા ખૂબ ખાઈને या बहुत खा कर, **अतिमात्रम्** અતિ માત્રામાં अति मात्रामें, **नवोदकम्** નવું પાણી नये जलको, **पिबति** પીએ છે पीता है, **अतिसंक्षोभिणा वा** અથવા અતિ હડદોલાવાળા या अत्यंत क्षोभक, **यानेन** વાહનમાં सवारी पर, **याति** મુસાફરી કરે છે यात्रा करता है, **अति-** અથવા અતિશય या अति, **व्यवाय-** મૈથુન मैथुन, **व्या-याम-** વ્યાયામ व्यायाम, **मद्य-शोक-रुचिः वा** મદ્ય અને શોકમાં મગ્ન રહે છે मद्य और शोकका सेवन करता है, **अभिघातम् वा** અથવા પ્રહાર या चोट, **ऋच्छति** પામે છે खा जाता है, **विषम-** અથવા વિષમ अथवा विषम रूपमें, **आसन-** આસન आसन बैठना, **शयन-** શયન सोना, **स्थान-** ઊભા રહેવા स्थान, **चङ्क्रमणसेवी वा** અને હરવા ફરવાનું સેવન કરનાર एवं चलनेका सेवन करने-वाला, **भवति** થાય છે होता है, **अन्यत् वा** અથવા બીજું या अन्य, **किंचित्** કંઈ किसी, **एवंविधम्** એવી જાતના ऐसे प्रकारके, **विषमम्** વિષમ विषम, **अतिमात्रम्** તથા પ્રમાણમાં અધિક तथा मात्रामें अधिक, **व्यायाम-जातम्** અનેક વ્યાયામ अनेक व्यायामका, **आरभते** કરે છે आरम्भ करता है, **तस्य** તેનો उसका, **वातः** વાત वायु, **अपचारात्** અપચારને લીધે अपचारके कारण, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यते** પામે છે हो जाता है ॥ ६ ॥

6. When a person of vata habitus, being emaciated by any of the emaciating conditions viz, fever, vomiting, purgation and diarrhoea, takes vata-provoking food or excessively cold things in abundance, or takes emesis and purgation without previously taking oleation, or tries to vomit forcibly without inclination for vomiting, or suppresses the generated urges for flatus, urine and feces, or drinks fresh water in excess after a surfeit-meal, or travels in extremely jolting carriages, or is given to excessive indulgence in sex-act, exercise, wine or grief, or suffers injury or is given to an unhealthy degree of sitting, lying, standing and walking, or if he undergoes any other kind of strain born of irregular or excessive physical exercise, as a consequence of such acts, the vata gets into a provoked condition.

स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीभूतमाप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति हृदि बस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते, स पिण्डितत्वाद् 'गुल्म' इत्यभिधीयते; स मुहुराध्मति, मुहुरल्पत्वमापद्यते; अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वाद्वायोः, मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु, तोदभेदस्फुरणायामसङ्कोचसुप्तिहर्षप्रल-योदयबहुलः;

प्रकुपितः પ્રકોપ પામેલો प्रकुपित, **सः वायुः** તે વાયુ यह वायु, **रौक्ष्यात्** રૂક્ષતાથી रुक्षताके कारण, **कठिनीभूतम्** કઠણ થઈ ગયેલા कठोर हुए, **महास्रोतः** મહાસ્રોતમાં महास्रोतमें, **अनुप्रविश्य** પ્રવેશ કરીને घुस कर, **आप्लुत्य** તેમાં વ્યાપીને फैल कर, **पिण्डितः** ગોળો બની पिंडके आकारमें, **हृदि** હૃદય हृदय, **बस्तौ** બસ્તિ बस्ति, **पार्श्वयोः** પડખાં दोनों पार्श्व, **नाभ्याम् वा** કે નાભિમાં या नाभिमें, **अवस्थानम्** સ્થિતિ स्थिति, **करोति** કરે છે करता है, **सः** તે वह, **शूलम्** શૂળ शूल, **अनेकविधान्** અને અનેક પ્રકારની और अनेक प्रकारकी, **ग्रन्थीन् च** ગાંઠો गाँठें, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે

७.. कठिनीभूतमाप्लुत्य–कठिनीभूत आप्लुत्य (ख.)
,, अभिधीयते–उच्यते (ख. घ. ज.)
,, अभिधीयते–उपदिश्यते (ग.)
,, मुहुराध्मति–अवधमति (घ.)
,, अल्पत्वम्–अणुत्वम् (ख.)
,, मुहुः पिपीलिका°–मुहुर्मुहुः पिपीलिका° (क.)

उत्पन्न करता है, **पिण्डितः** च તથા ગોળો થઈ તથા पिण्डाकारसे, **अवतिष्ठते** રહે છે स्थित होता है, **सः** તે वह, **पिण्डितत्वात्** ગોળો હોવાથી पिण्डाकार होनेसे, **गुल्मः** ગુલ્મ गुल्म, **इति** એમ ऐसा, **अभिधीयते** કહેવાય છે कहा जाता है, **वायोः** વાયુની वायुके, **चलत्वात्** ચલતાને લીધે चंचल होनेसे, **सः** તે वह, **मुहुः** વારંવાર बार बार, **आधमति** ફૂલે છે बढ़ता है, **मुहुः** વારંવાર बार बार, **अल्पत्वम् आपद्यते** અલ્પ થાય છે कम हो जाता है, **अनियत-** ઘડી ઘડીમાં कभी कभी, **विपुल-** બહુ बहुत, **अणु-** અને ઘડીકમાં થોડી और कभी कभी थोडी, **वेदनः** च વેદનાવાળો वेदनावाला, **भवति** થાય છે होता है, **अङ्गेषु** અંગોમાં अगोंमें, **मुहुः** વારંવાર बार बार, **पिपीलिकाम्-** કીડીઓ चिऊंटीके, **संप्रचारः** ચાલતી હોય चलनेकी, **इव** તેવું લાગે છે प्रतीति होती है, **तोद-भेद** તોદ- ભેદ तोद- भेद, **स्फुरण-** સ્ફુરણ स्फुरण, **आयाम-** વિસ્તાર विस्तार, **सङ्कोच-** સંકોચ संकोच, **सुप्ति-** સ્પર્શાજ્ઞાન सुप्ति, **हर्ष-** રોમહર્ષ रोमहर्ष, **प्रलय-** સ્ફુરણ વગેરેનો નાશ स्फुरण आदिका नाश, **उदय** અને સ્ફુરણ વગેરેનો ઉદય और स्फुरण आदिका उदय, **बहुलः** બહુ થાય છે बहुत होते हैं;

7-1. Then the provoked vata entering into the gastro-intestinal tract and spreading there all over, gets hardened and forms into a rounded shape owing to its dryness and gets localised either in the epigastric region or hypogastric region or in the lumber and iliac regions or the umbilical region. There it creates colicky pain and various other kinds of swellings and gets locolised as a rounded swelling. As it is a rounded swelling, it is called "Gulma". It gets now inflated and again deflated. It is accompanied often with indeterminate, severe or slight pain due to the flightly characteristic of vata and also with formication in the limbs, with piercing, breaking and throbbing pain; extension aud contraction, anasthesia and hyperasthesia; with disapperance and reappearance.

तदातुरः सूच्येव शङ्कुनेव चाभिसंविद्धमात्मानं मन्यते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते, शुष्यति चास्यास्यम्, उच्छ्वासश्चोपरुध्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेदनायाः प्रादुर्भावे; प्लीहाटोपान्त्रकूजनाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलब्रध्नरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति; कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति वातगुल्मः ॥७॥

तदा ત્યારે तब, **वेदनायाः** વેદના वेदनाके, **प्रादुर्भावे** ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, **आतुरः** રોગી रोगी, **आत्मानम्** પોતે अपनेको, **सूच्या इव** જાણે સોયથી जैसे सूईसे, **शङ्कुना इव च** અને જાણે ખીલાથી और जैसे कीलसे, **अभिसंविद्धम्** વીંધાયો હોય એમ वींधे हुएके समान, **मन्यते** માને છે मानता है, **अपि च** અને વળી फिर और, **दिवसान्ते** સાંજે दिनके अन्तमें, **ज्वर्यते** એને તાવ ચડે છે इसको ज्वर आता है, **अस्य च** અને એનું तथा इसका, **आस्यम्** મોઢું मुख, **शुष्यति** સૂકાય છે सूखता है, **उच्छ्वासः च** અને ઉચ્છ્વાસ और उच्छ्वास, **उपरुध्यते** રૂંધાય છે रुकता है, **अस्य च** અને એનાં तथा इसके, **रोमाणि** રુંવાડાં रोम, **हृष्यन्ति** ઊભાં થઇ જાય છે हृष्ट होते हैं, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **आटोप-** આટોપ आटोप, **अन्त्रकूजन-** અન્ત્રકૂજન आंतोंमें गुडगुडाहट, **अविपाक-** અપચો अविपाक, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **अङ्गमर्द-** અંગમર્દ अंगोंका टूटना, **मन्या-** મન્યા मन्या, **शिरः-** શિર शिर, **शङ्खशूल-** તથા શંખમાં શૂલ और शंखमें शूल, **ब्रध्नरोगाः च** અને બ્રધ્નરોગ और ब्रध्नरोग

७. चाभिसंविद्धमात्मानं—चातिविद्धमात्मानं (घ.)
,, ,, —चातिसंविद्धमात्मानं (ज.)
,, ज्वर्यते—जीर्यति (ख. ध.)
,, ,, —जीर्यते (ठ. द. प.)
,, °शूलब्रध्नरोगाः—°शूलरोगाः (प.)
,, °ब्रध्न—°वर्ध्म (ग.)

मी, **एनम्** એને इनके, **उपद्रवन्ति** ઉપદ્રવના રૂપમાં થાય છે उपद्रवरूपमें हो जाते हैं, **कृष्ण-** તે કાળો वह काले, **अरुण-** અરુણ વર્ણના लाल, **परुष-** અને કઠોર कठोर, **त्वक्-** ચામડી त्वचा, **नख-** નખ नख, **नयन-** આંખ नयन, **वदन-** મુખ मुख, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीषः च** અને મળવાળો और मलवाला, **भवति** થાય છે हो जाता है. **अस्य च** અને એને तथा इसको, **निदानोक्तानि** નિદાનમાં કહેલા આહારવિહાર निदानोक्त आहार-विहार, **न उपशेरते** અનુકૂળ આવતા નથી अनुकूल नहीं आते, **विपरीतानि च** અને વિપરીત और विपरीत, **उपशेरते** અનુકૂળ આવે છે अनुकूल आते हैं, **इति वातगुल्मः** આ વાતગુલ્મ છે यह वातगुल्म है ॥ ७ ॥

7. Then the patient feels pain, as though pricked by needles or pierced with spear. His temperature rises at the end of the day. His mouth gets parched up, his respiration gets oppressed and when the pains begin his hairs stand on end. Splenic disorders, meteorism, intestinal gurgling, misdigestion, misperistalsis, body-aches, pains in the sides of the neck, in the head and temples and inguinal swelling appear as complications. The patient's skin, nails, eyes, face, urine and feces become harsh and dark-red. He has no homologation to etiological factors but has homologation to things antagonistic to etiological factors. This is the Gulma of vata type.

वायुनासहपित्तप्रकोपे हेतुः—

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्तव्यापन्नमद्यहरितकफलाम्लानां विदाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगादजीर्णाध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनमतिवेलं संधारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तैः एव तेज उन्हीं, **कर्शनैः** કૃશ કરનારા હેતુઓથી कृश करनेवाले हेतुओंसे, **तु** તો तो, **कर्शितस्य** કૃશ થયેલાને कृश होने पर, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **लवण-** લવણ लवण, **कटुक-** કટુક कटु, **क्षार-** ક્ષાર क्षार, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **तीक्ष्ण-** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **शुक्त-** શુક્ત शुक्त, **व्यापन्न- मद्य** વિકૃત મદ્ય दूषित मद्य, **हरितक** હરિતક हरितक, **फलाम्लानाम्** તથા ખાટાં ફળોના तथा खट्टे फल, **विदाहिनाम्** અને વિદાહી और विदाही, **शाक-** શાક शाक, **धान्य-** ધાન્ય धान्य, **मांसादीनाम् च** तथा માંસ વગેરેનાં मांस आदिके, **उपयोगात्** ઉપયોગથી उपयोगसे, **अजीर्ण-** અજીર્ણથી अजीर्णसे, **अध्यशनात् च** ભોજન કર્યા ઉપર ફરી ભોજન કરવાથી तथा अध्यशनसे **आमाशये** આમાશય आमाशय, **रौक्ष्यानुगते** રૂક્ષ થઈ જતાં रूक्षताको प्राप्त होने पर, **अतिवेलम् च** અને ઘણા વખત સુધી बहुत समयतक, **वमनम्** વમન લેવાથી वमन औषधके सेवनसे, **संधारणम्** વેગો ધારી રાખવાથી वेगोंको रोकनेसे, **वातातपौ** તથા વાત અને તડકાના तथा वायु और धूपके, **अतिसेवमानस्य** અતિ સેવનથી अति सेवनसे, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **मारुतेन** વાયુ वायुके, **सह** સાથે साथ, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यते** પામે છે हो जाता है ॥ ८ ॥

8. If a person emaciated by the afore-mentioned emaciating conditions, takes articles of diet that are acid, salt, pungent, alkaline, hot and acute, or takes vinegar, deteriorated wine, greens and acid fruits, or irritating vegetables, grain or flesh, or frequent predigestion-meals or too frequent meals or takes emisis on dehydrated stomach, or is given to long suppression of generated urges or excessive exposure to the wind and the sun—

८. शुक्त°- शुक्र° (ग.)
,, शाकधान्यमांसादीनाम्—शाकधान्वमांसादीनाम् (प)
,, शाकधान्यमांसादीनामुपयोगात्—शाकमांसानामुपयोगात् (घ.)

८. वमनमतिवेलं—वमनविरेचनमतिवेलं (घ. ठ. च.)

these provoke the pitta along with the vata.

पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिलक्षणानि च—

तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता वातगुल्मे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे च;

मारुतः વાયુ वायु, **प्रकुपितम्** પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, **तत्** તેને उसको, **आमाशय**- આમાશયના आमाशयके, **एकदेशे** એક ભાગમાં एक भागमें, **संवर्त्य** ફેરવીને फेर-कर, **ये** જે जो, **वातगुल्मे** વાતગુલ્મમાં वातगुल्ममें, **उक्ताः** કહ્યા છે कहे हैं, **तान् एव** તેજ उन्हीं, **वेदनाप्रकारान्** વેદનાના પ્રકારો भिन्न भिन्न वेदनाओंको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **पित्तम्** અને પિત્ત और पित्त, **तु** તો तो, **एनम्** એને उसको, **कुक्षौ** ઉદરમાં कुक्षि, **हृदि** હૃદયમાં हृदय, **उरसि** છાતીમાં छाती, **कण्ठे च** અને કંઠમાં और कण्ठमें, **विदहति** વિદાહ કરે છે विदाह करता है;

9-(1). The vata thus provoked getting accumulated in the upper part of the alimentary tract begets those pecculiar pains which are mentioned in regard to the gulma born of vata. Pitta causes burning in the stomach, epigastric region, chest and throat.

स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं, गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यति क्लिद्यति शिथिल इव स्पर्शासहोऽल्परोमाञ्चश्च भवति;

विदह्यमानः વિદાહયુક્ત થતાં विदाहयुक्त होने पर, **सः** તે રોગી वह रोगी, **सधूमम् इव** જાણે ધૂમાડાવાળા હોય એવા धूमवालेके समान प्रतीत होते, **अम्लान्वितम्** ખટાશવાળા अम्लरसयुक्त, **उद्गारम्** ઓડકાર उद्गार, **उद्गिरति** ખાય છે निकालता है, **अस्य च** અને એનું तथा इसका, **गुल्मावकाशः** ગુલ્મનું સ્થાન गुल्मका स्थान, **दह्यते** બળે છે जलता है, **दूयते** દુખે છે पीडित होता है, **धूप्यते** ધૂંધવે છે धुवें, **ऊष्मायते** તેમજ ગરમ થાય છે एवं ऊष्मासे युक्त होता है, **स्विद्यति** સ્વેદયુક્ત બને છે पसीना आता है, **क्लिद्यति** ક્લેદયુક્ત થાય છે क्लिन्न होता है, **शिथिलः** શિથિલ शिथिल, **इव** જેવો બને છે जैसा होता है, **स्पर्शासहः** સ્પર્શ સહન કરી શકતો નથી स्पर्शको सहन नहीं कर सकता, **अल्परोमाञ्चः च** અને થોડા રોમાંચવાળો और अल्प रोमाञ्चवाला, **भवति** થાય છે होता है;

9-(2). Afflicted thus with burning sensation the patient suffers from acid and fuming eructations. In the region of the gulma, it causes burning sensation, pain, fumes, heat, sweat, softening, looseness, tenderness to touch and slight horripilation.

ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलतालुमुखशोषप्रमोहविड्भेदाश्चैनमुपद्रवन्ति; हरितहारिद्रत्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति; निदानोक्तानि चास्योपशेरते, विपरीतान्युपशेरते इति पित्तगुल्मः ॥९॥

ज्वर-भ्रम જ્વર ભ્રમ ज्वर भ्रम, **दवथु**- બળતરા दवथु, **पिपासा** તૃષા पिपासा, **गल**- કંઠ गल, **तालु**- તાલુ तालु, **मुख-शोष** મુખશોષ मुखका सूखना, **प्रमोह**- મૂર્છા मूर्च्छा, **विड्-भेदाः च** અને મલભેદ એ ઉપદ્રવો और मलभेद ये उपद्रवों, **एनम्** એને इसे, **उपद्रवन्ति** પીડે છે पीड़ा पहुंचाते हैं, **हरित** લીલાં हरे, **हारिद्र** પીળાં पीले, **त्वक्**- ચામડી त्वचा, **नख**- નખ नख, **नयन**- આંખ आंख, **वदन**- મુખ मुख, **मूत्र**- મૂત્ર मूत्र, **पुरीषः च** અને મળવાળો और मलवाला, **भवति** થાય છે हो जाता है,

१. संवर्त्य—संमूर्च्छ्य (घ. छ. ठ प.)
,, धूप्यते—धूमायते (ध.)
,, ,, —धूम्यते (ग.)
,, ऊष्मायते—उष्णायते (ज.)
,, शिथिल—मृदु शिथिल (ग. ध.)
,, अल्परोमाञ्चश्च—अल्परोमा च (ध.)

१. गलतालुमुखशोष—गलवदनतालुशोष (ग घ.)
,, प्रमोह—प्रमेह (प.)
,, °पुरीषश्च—°पुरीषश्च पुरुषो (ग.)

अस्य च અને તેને और इसके, निदान- નિદાનમાં निदानमें, उक्तानि કહેલા આહારવિહાર कहे गये आहार-विहार, न उपशेरते અનુકૂળ આવતા નથી अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि તથા એઓથી વિપરીત तथा उनसे विपरीत, उपशेरते અનુકૂળ આવે છે अनुकूल आते हैं, इति આ यह, पित्त પિત્તગુલ્મ છે पित्तगुल्म है ॥ ९ ॥

9-(3). It causes the complications of fever, giddiness, burning, thirst, parching of the throat, palate and mouth, stupefaction and loose stools. The skin, nails, eyes, face, urine and feces become green or yellow. There is non-homologation to the etiological factors and is homologation to things antagonistic to etiological factors. This is Gulma of Pitta type.

मारुतेन सह श्लेष्मप्रकोपे हेतुः—

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्ध-गुरुमधुरशीतानामशनात् पिष्टेक्षुक्षीरतिलमाषगुडविकृ-तिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानाद्धरितकातिप्रणयना-दानूपौदकग्राम्यमांसातिभक्षणात् संधारणादबु-भुक्षस्य चातिप्रगाढमुदपानात् संक्षोभणाद्वा शरी-रस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तैः एव તેજ पूर्वोक्त उन्हीं, कर्शनैः तु કૃશ કરનારા હેતુઓથી कृश करनेवाले हेतुओंसे, कर्शितस्य કૃશ થયેલાને कृश होने पर, अत्यशनात् અતિશય ખોરાક ખાવાથી अति खानेसे, अति- स्निग्ध- અતિ-સ્નિગ્ધ अति स्निग्ध, गुरु- ગુરુ गुरु, मधुर- મધુર मधुर, शीत- અને શીત દ્રવ્યો शीत पदार्थोंके, अशनात् ખાવાથી खानेसे, पिष्ट લોટ पिठ्ठी, इक्षु શેરડી ईख, क्षीर- દૂધ दूध, तिल- તલ तिल, माष- અડદ माष, गुड- અને ગોળની गुड़के, विकृति- બનાવટોના विकारके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, मन्दक- મન્દક मन्दक, मद्य- અને મદ્ય और मद्यके, अतिपानात् બહુ પીવાથી अति पानसे, हरितक- હરિતક વર્ગનાં દ્રવ્યો हरितक वर्गके, अतिप्रणयनात् બહુ સેવાથી अतियोगसे, आनूपौदक આનૂપ ઔદક आनूप जलज, ग्राम्य અને ગ્રામ્ય પશુ પક્ષીઓનાં और ग्राम्य पशुपक्षियोंके, मांस માંસ मांसके, अतिभक्षणात् અતિ ખાવાથી अति भक्षणसे, संधारणात् વેગો રોકવાથી वेगको रोकनेसे, अबुभुक्षस्य च તૃપ્ત હોઈ तृप्त होने पर, अतिप्रगाढम् પુષ્કળ बहुत अधिक, उदपानात् પાણી પીવાથી पानी पीनेसे, शरीरस्य वा અથવા શરીરને अथवा शरीरके, संक्षोभणात् હડદોલા લાગવાથી विक्षोभित होनेसे, श्लेष्मा કફ कफ, मारुतेन વાયુ वायुके, सह સહિત साथ, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે हो जाता है ॥ १० ॥

10. In one emaciated by the above mentioned factors, gormandizing, the eating of very unctuous, heavy, sweet, cold foods, of food made of pastes, sugarcane, milk, til, black-gram and preparations made of gur, taking in excess immature curds or wine, the excessive use of the flesh of wetland, aquatic and domestic animals, the suppression of natural urges, the excessive drinking of water after a surfeit-meal, and rude shaking of the body—these cause the provocation of kapha along with vata.

श्लैष्मिकगुल्मस्य संप्राप्तिर्लक्षणानि च—

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्ग-

१०. °माषगुडविकृतिसेवनान्मदकमद्यातिपानात्—°माषविकृतिसेवनान्मद्यातिपानात् (ध.)

,, मन्दकमद्यातिपानात्—मन्दकातिक्रान्तमद्यपानात् (ध.)

,, अबुभुक्षस्य—अति क्षुधितस्य (ग. घ. छ. ज. त. ध.)

,, ,, —अतिबुभुक्षस्य (ख.)

,, संक्षोभणाद्वा—संभक्षणात् (प.)

११. संवर्त्य—संमूर्च्छ्य (ध. ठ. त. ध.)

,, 'संवर्त्य तानेव वेदना°— संमूर्च्छ्य तानेव गाढवेदना° (ज.)

मर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरो-भितापानुपजनयति,

मारुतः વાયુ वायु, **प्रकुपितम्** પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, **तम्** તેને उस कफको, **आमाशय-** આમાશયના आमाशयके, **एकदेशे** એક ભાગમાં एक भागमें, **संवर्त्य** ફેરવીને फेरकर, **वातगुल्मे** વાતગુલ્મમાં वातगुल्ममें, **ये उक्ताः** જે કહ્યા છે जो कहे हैं, **तान् एव** તેજ उन्हीं, **वेदना-प्रकारान्** વેદનાના પ્રકારો भिन्नभिन्न वेदनाओंको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अस्य** આને इसको, **श्लेष्मा तु** કફ તો कफ तो, **शीतज्वर-** શીતજ્વર शीतज्वर, **अरोचक-** અરુચિ अरोचक, **अविपाक-** અપચો अविपाक, **अङ्गमर्द-** અંગમર્દ अंगमर्द, **हर्ष-** રોમહર્ષ रोमहर्ष, **हृद्रोग-** હૃદ્રોગ हृद्रोग, **छर्दि-** ઉલટી वमन, **निद्रा-** નિદ્રા निद्रा, **आलस्य-** આળસ आलस्य, **स्तैमित्य-** સ્તિમિતતા स्तिमितता, **गौरव-** ભારેપણું भारीपन, **शिरः-अभितापान्** અને શિરોરોગ शिरःशूलको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

11-(1). The vata thus provoked, accumulating in some part of the upper region of the alimentary tract, generates the various kinds of pains which are described in the case of Gulma due to vata. The kapha of course gives birth to algid fever, anorexia, mis-digestion, body-ache, horripilation, cardiac disorder, vomiting, somnolence, indolence, rigidity, heaviness and excessive heat of the head, and also the fixity, heaviness, hardness and deep anasthesia.

अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः, तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं चातिप्रवृद्धः, श्वैत्यं त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

अपि च અને વળી और, **गुल्मस्य** ગુલ્મની गुल्ममें, **स्थैर्य-** સ્થિરતા स्थिरता, **गौरव-** ગુરુતા भारीपन, **काठिन्य-** કઠિનતા कठोरता, **अवगाढ-** ઘનતા अवगाढता, **सुप्तताः** અને સુપ્તતા सुप्तताको भी, **तथा** તથા और, **अतिप्रवृद्धः** અધિક વધેલો કફ बढ़ा हुआ कफ, **कास-श्वास-** કાસ શ્વાસ कास श्वास, **प्रतिश्यायान्** સળેખમ प्रतिश्याय, **राजयक्ष्माणम्** રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, **त्वक्-** અને ચામડી और त्वचा, **नख-** નખ नख, **नयन-** આંખ आंख, **वदन-** મુખ मुख, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीषेषु-** તેમજ મળમાં एवं मलमें, **श्वैत्यम् च** શ્વેતતા श्वेतताको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अस्य च** એને उसको, **निदान-** નિદાનમાં निदानमें, **उक्तानि** કહેલા આહારવિહાર कहे हुए आहारविहार, **न उपशेरते** અનુકૂળ આવતા નથી अनुकूल नहीं आते, **विपरीतानि च** અને વિપરીત और विपरीत, **उपशेरते** અનુકૂલ આવે છે अनुकूल आते हैं, **इति** આ यह, **श्लेष्मगुल्मः** શ્લેષ્મગુલ્મ છે कफगुल्म है॥११॥

11-(2). Similarly it, having increased causes the cough, dyspnea, coryza and consumption, and the pallor of skin, nails, face, urine, and feces. It has non-homologation to the etiological factors, and homologation to things which are antagonistic to the etiological factors. This is the Gulma of kapha type.

सान्निपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च—

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

कुशलाः કુશળ વૈદ્યો विद्वान वैद्य, **त्रिदोष-** ત્રણ દોષનાં तीनों दोषोंके, **हेतु-लिङ्ग-** હેતુ તથા લક્ષણનું हेतु और लक्षणके, **सन्निपाते तु** મિશ્રણ થતાં मिश्रित होने पर, **सान्निपातिकम्** સાન્નિપાતિક सान्निपातिक, **गुल्मम्** ગુલ્મ गुल्म, **उपदिशन्ति** કહે છે कहते हैं, **सः** તે वह, **निचयगुल्मः** સાંનિપાતિક ગુલ્મ सान्निपातिक गुल्म, **विप्रतिषिद्ध-** વાતાદિકની પરસ્પર વિરુદ્ધ वातादिककी

१२. °सन्निपाते–°सन्निपातात् (क. च.)

,, विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्–विरुद्धोपक्रमत्वात् (ध.)

परस्पर विरुद्ध, उपक्रमत्वात् ચિકિત્સાવાળાપણાને લીધે चिकित्सा होनेसे, असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ १२ ॥

12. Where there is a combination of etiological factors and manifestation of the symptoms of the discordance of all the three humors, the wise declare it to be the Gulma of tri-discordance type. Being characterised by contrariety in treatment, the gulma of the tri-discordance type is considered irremediable.

शोणितगुल्मस्य स्त्रिया एव संभवे हेतुः—

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् ।

शोणितगुल्मः तु શોણિતગુલ્મ તો। रक्तगुल्म तो, **गर्भकोष्ठ-** ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, **आर्तव** ઋતુ आर्तवके, **आगमन-** આવવાના आनेके, **वैशेष्यात्** વિશેષથી विशेषसे, **स्त्रियाः एव खलु** સ્ત્રીને જ स्त्रीको ही, **भवति** થાય છે होता है, **पुरुषस्य न** પુરુષને નહિ पुरुषको नहीं;

13-(1). The Gulma born of vitiated blood occurs only in women, and not in men, because of their peculiar feature of menstrual discharge from the uterus.

पारतन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद्वा वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्या आमगर्भे वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ १३ ॥

पारतन्त्र्यात् પરાધીનતાથી परतन्त्रताके कारण, **अवैशारद्यात्** અજ્ઞાનતાથી अशिक्षित होनेके कारण, **सततम्** કે નિત્ય अथवा निरंतर, **उपचार-** પતિસેવામાં અથવા ઘરનાં पतिसेवा वा गृहकार्यमें, **अनुरोधात् वा** તત્પર રહેવાથી लगी रहनेसे, **उदीर्णान्** ઉદીર્ણ उपस्थित, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **उपरुन्धत्याः** રોકતી रोकती हुई, **अपि वा** કે अथवा, **आमगर्भे** કાચો ગર્ભ आम गर्भके, **अचिरपतिते** તરતમાં પડી ગયો હોય ત્યારે तुरन्तमें स्राव होनेसे, **अथवा** અથવા अथवा, **अचिर-प्रजातायाः** સુવાવડ આવ્યાને બહુ વખત ન થયો હોય ત્યારે प्रसवके तुरन्त पीछे, **ऋतौ वा** અથવા ઋતુકાલમાં अथवा ऋतुकालमें, **वातप्रकोपणानि** વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોનું वातप्रकोपक द्रव्योंका, **आसेवमानायाः** સેવન કરતી સ્ત્રીનો सेवन करती हुई स्त्रीका, **वातः** વાયુ वायु, **क्षिप्रम्** તરત शीघ्र, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यते** પામે છે हो जाता है ॥ १३ ॥

13. Owing to her position of dependence, ignorance, and continual occupation in service and duty, she restrains the natural urges of the body. Either just after abortion or mis-carriage, or just after delivery or during the menstrual period, if a woman takes vata-provoking foods, her vata gets quickly provoked.

रक्तगुल्मस्य निदान-संप्राप्ति-लक्षणानि—

स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि, मासि मासि तदार्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्धयति ।

प्रकुपितः પ્રકોપ પામેલો प्रकुपित, **सः** તે वह वायु, **योनिमुखम्** યોનિના મુખમાં योनिके मुखमें, **अनुप्रविश्य** પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट हो कर, **आर्तवम्** આર્તવને आर्तवको, **उपरुणद्धि** રોકી રાખે છે रोक देता है, **मासि मासि** અને મહીને મહીને प्रत्येक मासमें, **उपरुध्यमानम्** રોકાઈ જતું रुकता हुआ, **तत्** તે वह, **आर्तवम्** આર્તવ आर्तव, **कुक्षिम्** ઉદરને कुक्षिको, **अभिवर्धयति** વધારતું જાય છે बढा देता है।

14-(1). In that provoked condition the vata entering the orifice of the uterus obstructs the flow of the mens-

१४. योनिमुखम्—योन्या मुखम् (द.)

trual blood. Month by month the obstructed menses distends the uterine cavity.

तस्याः शूलकासातीसारच्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यम्, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोः, मूर्च्छा, हृल्लासः, दोहदः, श्वयथुश्च पादयोः, ईषच्चोद्गमो रोमराज्याः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्रावश्चोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः पिण्डित एव स्पन्दते, तामगर्भां गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ १४॥

तस्याः તેને उसको, शूल- શૂળ शूल, कास- ઉધરસ कास, अतीसार- અતીસાર अतीसार, छर्दि- ઉલટી वमन, अरोचक- અરુચિ अरोचक, अविपाक- અપચો अविपाक, अङ्गमर्द- અંગમર્દ अंगमर्द, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, आलस्य- આળસ आलस्य, स्तैमित्य સ્તિમિતતા स्तिमितता, कफप्रसेकाः અને કફપ્રસેક और कफप्रसेक, समुपजायन्ते થાય છે उत्पन्न हो जाते हैं, स्तनयोः च સ્તનોમાં स्तनोंमें, स्तन्यम् ધાવણ દૂધ, ओष्ठयोः હોઠ ओष्ठ, स्तनमण्डलयोः च અને સ્તનમંડળ પર और स्तन मण्डलोंमें कार्ष्ण्यम् કાળાશ कालापन, चक्षुषोः આંખોમાં आंखोमें, अत्यर्थम् અતિશય अत्यन्त, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, मूर्च्छा મૂર્છા मूर्छा, हृल्लासः મોળ જી मचलाना, दोहदः દોહદ गर्भावस्थाकी तृष्णा, पादयोः च પગે पैरमें, श्वयथुः સોજો शोथ, रोमराज्याः च રુંવાડાંનું रोमराजीका, ईषत् જરા किञ्चित् उद्गमः ઊભાં થવું आविर्भाव, योन्याः યોનિની योनिका, चाटालत्वम् વિસ્તૃતતા विस्तार, अपि च અને વળી और, योन्याः યોનિની योनिकी, दौर्गन्ध्यम् દુર્ગંધ दुर्गन्ध, आस्रावः च તથા તેનો સ્રાવ और उसका स्राव, उपजायते થાય છે उत्पन्न होता है, अस्याः च અને તેનો और इसको, केवलः આખો सम्पूर्ण रूपमें, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, पिण्डितः ગોળો બનીને पिण्डाकार, एव જ ही, स्पन्दते ફરકે છે स्पन्दन करता है, मूढाः મૂઢ લોકો मूर्ख लोग, ताम् તે उस, अगर्भाम् ગર્ભરહિત સ્ત્રીને अगर्भवती स्त्रीको, गर्भिणीम् ગર્ભવાળી છે गर्भवती है, इति એમ ऐसा, आहुः કહે છે कहते हैं;

14. The patient is subject to colicky pain, cough, diarrhoea, vomiting, anorexia, misdigestion, body-aches, somnolence, indolence, rigidity and excessive mucus-secretion. There appear milk in the breasts, dark shade on the breasts and the lips, excessive weariness in the eyes, fainting, nausea, longings, edema of the feet, slight horripilation of the abdominal hair, dilatation of the uterine channel and also emanation of bad odor and discharge from the uterine channel. The gulma pulsates as one whole rounded mass. Such a woman, who has not conceived at all, the ignorant declare to be a pregnant woman.

१४. निद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः—निद्रालस्यकफप्रसेकाः (ख.)
,, कार्ष्ण्यम्, अत्यर्थंग्लानिश्चक्षुषोः — कार्ष्ण्यम्, ग्लानिश्चक्षुषोः (ध.)
,, ईषच्चोद्गमो रोमराज्याः—ईषल्लोमराज्याः (ख.)
,, गुल्मः पिण्डित एव स्पन्दते - गुल्मः स्पन्दते (ग.)

गुल्मानां पूर्वरूपाणि—

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति;

एषां तु આ इन, पञ्चानाम् પાંચેય पांचों, गुल्मानाम् ગુલ્મોના गुल्मोंके, अभिनिर्वृत्तेः નિષ્પન્ન થયા होनेसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, इमानि खलु આ ये, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, भवन्ति થાય છે होते हैं;

15-(1). Here are the premonitory symptoms of the five kinds of gulma appearing before their actual manifestation.

१५. पूर्वरूपाणि—रूपाणि (ग.)
,, ,, —गुल्मपूर्वरूपाणि (क.)

तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा वातशूलाटोपान्त्रकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौहित्यस्य चासहत्वमिति ॥ १५॥

तत् यथा જેમકે जैसे, **अनन्नाभिलषणम्** અન્નની અનિચ્છા भोजनमें अनिच्छा, **अरोचक-** અરુચિ अरोचक, **अविपाकौ** અપચો अविपाक, **अग्निवैषम्यम्** અગ્નિની વિષમતા अग्निकी विषमता, **भुक्तस्य** ખાધેલા ભોજનનો खाये हुए भोजनमें, **विदाहः** વિદાહ विदाह, **पाककाले च** અને પાચન સમયે तथा भोजनके जीर्ण होनेके समय, **अयुक्त्या** અકારણ बिना कारणके, **छर्दि-** ઉલટી वमन, **उद्गारौ** ઓડકાર और डकार, **वात-** વાત वायु, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** અને મળના और मलके, **वेगानाम् च** વેગોનું वेगोंका, **अप्रादुर्भावः** ઉત્પન્ન ન થવું उत्पन्न न होना, **प्रादुर्भूतानाम् च** અને ઉત્પન્ન થયેલા વેગોનું तथा उत्पन्न हुए वेगोंका, **अप्रवृत्तिः** બહાર ન આવવું बाहिर न आना, **ईषत्** અથવા તો જરાક या थोडा, **आगमनम् वा** આવવું आना, **वातशूल-** વાતશૂલ वायुशूल, **आटोप-** આટોપ आटोप, **अन्त्रकूजन-** અન્ત્રકૂજન आंतोंमें गुडगुडाहट, **परिहर्षण-** રોમાંચ लोमहर्ष, **अतिवृत्त- पुरीषताः** તથા ઉદાવર્ત एवं उदावर्त, **अबुभुक्षा** ભૂખ ન લાગવી भूख न लगना, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **सौहित्यस्य च** અને તૃપ્તિપૂર્વક ભોજનનું और पेट भरके खानेका, **असहत्वम् इति** સહન ન થઇ શકવું सहन न होना ॥१५॥

15. They are:— inappetence, anorexia, misdigestion, irregular gastric fire, burning sensation after meals, vomiting and eructations separately during the process of digestion without external causes, lack of urge for the discharge of flatus, urine and feces, or if the urge is generated, there is fruitless effort at discharge or meagre discharge, colicky pain due to vata, distension of abdomen, intestinal gurglings, horripilation, very round and scyballous stools, inappetence, debility and intolerance to full meal.

१५. पाककाले—विपाककाले (ज.)
,, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा—प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिः सह ईषदागमनं वा (ड.)
,, वातशूलाटोपा°—शूलाटोपा° (ब. ड.)
,, अबुभुक्षा—बुभुक्षा (ब.)
,, सौहित्यस्य चासहत्वमिति—सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्मपूर्वरूपाणि भवन्ति (ख.)

सर्वेषु गुल्मेषु वातस्यावश्यम्भावित्वम्—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते संभवति गुल्मः ।

एतेषु આ इन, **सर्वेषु अपि** બધાય सभी, **गुल्मेषु खलु** ગુલ્મોમાં गुल्मोंमें, **कश्चित्** કોઈ પણ कोई, **गुल्मः** ગુલ્મ गुल्म, **वातात्** વાયુ वायुके, **ऋते** વગર बिना, **न** નથી नहीं, **संभवति** સંભવતો उत्पन्न होना ।

16-1. Of all these varieties of gulma not one is born without the provocation of vata.

गुल्मस्य चिकित्सासूत्रम्—

तेषां सान्निपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत, एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्, संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् ।

तेषाम् તેઓમાંથી उनमें, **सान्निपातिकम्** સાન્નિપાતિક ગુલ્મને सन्निपातजन्य गुल्मको, **असाध्यम्** અસાધ્ય असाध्य, **ज्ञात्वा** જાણીને समझ कर, **न एव उपक्रमेत** તેનો ઉપચાર ન જ કરવો उसकी चिकित्सा न करे, **एकदोषजे तु** એકદોષજન્ય ગુલ્મમાં તો एकदोषजन्यमें तो, **यथास्वम्** દોષ અનુસાર दोषके अनुसार, **आरम्भम्** ચિકિત્સા चिकित्साका, **प्रणयेत्** કરવી જોઈએ प्रारम्भ करे, **संसृष्टान् तु** અને બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મોની

१६. सान्निपातिकम्—सन्निपातजम् (क.)

संसृष्टदोषजन्य गुल्मोंकी, साधारणेन સાધારણ સાધારણ, कर्मणा કર્મથી कर्मसे, उपचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे;

16-(2). Of them, knowing the gulma born of tri-discordance to be iucurable, one should not undertake to treat it. The gulma born of one morbid humor must be treated from the very beginning according to the requirements of that morbid humor. That of the double discordance must be treated on the usual line of treatment indicated.

यच्चान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरूनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेज्जघन्यमितरान् ।

यत् च જે जो, अन्यत् બીજું કંઇ अन्य कुछ, अपि વળી भी, अविरुद्धम् मन्येत વિરુદ્ધ ન જણાય अविरोधी समझे, तत् अपि તે પણ उसे भी, उपद्रवाणाम् ઉપદ્રવોની उपद्रवोंकी, गुरुलाघवम् ગુરુતા અને લઘુતાને गुरुता एवं लघुताका, विभज्य વિભાગ કરી विभाग करके, अवचारयेत् પ્રયોજવું करे, गुरून् મોટા भारी, उपद्रवान् ઉપદ્રવોની उपद्रवोंकी, त्वरमाणः જલદી शीघ्रतासे, चिकित्सेत् ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करे, इतरान् અને બીજાઓની और दूसरोंकी, जघन्यम् ચિકિત્સા પછી કરવી જોઈએ चिकित्सा पीछे करे ।

16-(3). One may use any other remedies which are not considered antagonistic, and classifying the conditions into serious and mild, one should remedy the serious conditions first and then undertake the treatment of mild ones.

१६. यच–यद्वा (ख.)
,, तदप्यवचारयेत्–तदवधारयेत् (ख.)
,, विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां–गुरुलाघवमुपद्रवाणां समीक्ष्य (ख.)

त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेहस्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं बस्तींश्च; अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् ।

त्वरमाणः तु ઉતાવળે ચિકિત્સા કરતાં शीघ्रता करते हुए, गुल्मेषु ગુલ્મોને गुल्मोंमें, विशेषम् ભેદ भेदका, अनुपलभमानः જાણી ન શકાય તો ज्ञान न हो तो, आत्ययिके તાત્કાલિક જરુરી, कर्मणि કાર્યમાં कार्यमें, वातचिकित्सितम् વાતચિકિત્સા वातचिकित्सा, प्रणयेत् કરવી करे, वातहरौ વાતહર वातहर, स्नेहस्वेदौ સ્નેહન તથા સ્વેદન स्नेहन तथा स्वेदन, स्नेहोपसंहितम् સ્નેહયુક્ત स्नेहसे मिश्रित, मृदु મૃદુ मृदु, विरेचनम् च વિરેચન विरेचन, बस्तीन् च બસ્તિઓ बस्तियों, अम्ल- તેમજ અમ્લ एवं अम्ल, लवण- લવણ लवण, मधुरान् च અને મધુર और मधुर, रसान् રસોને रसोंका, युक्त्या યુક્તિપૂર્વક युक्तिसे, अवचारयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ।

16-(4). In cases of emergency when the specific nature of the gulma cannot be recognised, the physician should give the treatment for vata-gulma. Oleation and sudation are curative of vata. Then mild and unctuous purgation and enemata, and acid, salt and sweet tastes are to be skilfully administered.

मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १६ ॥

हि કારણકે क्योंकि, मारुते વાયુ वायुके, उपशान्ते શાન્ત થતાં शान्त होने पर, गुल्मेषु ગુલ્મોમાં गुल्मोंमें, अन्यः अपि બીજો પણ दूसरा भी, दोषः દોષ दोष, स्वल्पेन अपि થોડાક જ थोड़ेसे भी, प्रयत्नेन પ્રયત્ને प्रयत्नसे, नियन्तुम् शक्यः इति કાબુમાં લેવો શક્ય છે रोका जा सकता है ॥ १६ ॥

१६. अनुपलभमानो–अनुपलभ्य (घ.)
,, युक्त्या–युक्तितः (क. ग. च. ध.)
,, गुल्मेष्विति–गुल्मेष्वपि (ग.)

16. When vata is once controlled the other accompanying disorders admit of being controlled, with very little effort.

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः
सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं
दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १७॥

अत्र च भवति આ વિષયમાં શ્લોક છે કે इस विषयमें श्लोक है कि, उपायैः ઉપાયો उपायोंसे, गुल्मिनाम् ગુલ્મ રોગીઓના गुल्म रोगियोंमें, अनिलशान्तिः વાયુની શાન્તિ वायुकी शान्ति, सर्वशः સંપૂર્ણ संपूर्ण, विधिवत् વિધિપુરઃસર विधिके अनुसार, आचरितव्या કરવી करनी चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, मारुते વાયુ वायुको, अवजिते જીતાઈ જતાં जीत लेनेपर, अन्यम् બીજા अन्य, उदीर्णम् दोषम् વેગવાન બનેલા દોષને बढ़े हुए दोषको, अल्पम् અલ્પ छोटासा, अपि कर्म કર્મ પણ कर्म भी, निहन्यात् નષ્ટ કરે છે दूर करता है ॥ १७॥

Here is a verse again—

17. The alleviation of vata is to be systematically tried by all possible means in case of gulma. If morbid vata is subdued, though the other morbid humors are provoked, they become easily amenable to cure.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।
दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, गुल्मानाम् निदाने ગુલ્મનિદાનમાં गुल्मनिदानमें, संख्या સંખ્યા संख्या, निमित्तम् નિમિત્ત कारण, रूपाणि રૂપ रूप, अथ अपि च અને વળી और, पूर्वरूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, कर्मणाम् અને ચિકિત્સાનો चिकित्साका, एकदेशः च એક ભાગ एक भाग, दिष्टम् બતાવ્યો છે बताया गया है ॥ १८॥

Here is the recapitulatory verse:—

18. The number, cause, characteristics and premonitory symptoms and an aspect of the treatment, have all been shown in the pathology of gulma.

१८. दिष्टं-दृष्टं (द.)
,, एकदेशश्च-उपदेशश्च (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, गुल्मनिदानम् 'ગુલ્મનિદાન' 'गुल्मनिदान' नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३॥

3. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled, "The Pathology of Gulma" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'प्रमेहनिदानम्' 'પ્રમેહનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'प्रमेहनिदान' नामके

व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The Pathology of the Anomalies of Urinary Secretion".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रमेहसंख्या—

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः। तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथाऽनुव्याख्यास्यामः।

त्रिदोष- कोप- निमित्ताः- ત્રણે દોષોના કોપને લીધે तीनों दोषोंके कोपके कारण, विंशतिः વીસ बीस, प्रमेहाः પ્રમેહો प्रमेह, अपरे च અને બીજા और दूसरे, अपरिसंख्येयाः અગણિત असंख्य, विकाराः રોગો विकार, भवन्ति થાય છે होते हैं; तत्र त्रिदोष- प्रकोपः ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ तीनों दोषोंका प्रकोप, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, यथा જે પ્રકારે जिस प्रकारसे, अभिनिर्वर्तयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, तथा તે રીતે उस प्रकारसे, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ३ ॥

3. Classified according to the provocation of the three humors, there are twenty disorders of the urinary secretion; while there are innumerable conditions where urine is affected secondarily. we shall now expound urinary disorders resulting from the provocation of the three humors.

निदान-दोष-दूष्यविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाः—

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति।

इह खलु આ શરીરમાં इस शरीरमें, निदान- નિદાન निदान, दोष- દોષ दोष, दूष्य- અને દૂષ્યના और दूष्यके, विशेषेभ्यः ભેદોથી भेदोंसे, विकार-विघात-भाव રોગોની અનુત્પત્તિ रोगोंकी अनुत्पत्ति, अभाव- અને રોગોની ઉત્પત્તિના और रोगोंकी उत्पत्तिकी, प्रतिविशेषाः ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતાઓ भिन्न भिन्न विशेषतायें, भवन्ति થાય છે होती हैं;

4-1. Here we shall describe the suppression or the incidence of the disease which occurs as a result of the variations in the etiological factors, intensity of morbid humors and susceptibility of the body-elements.

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्त्यथवा कालप्रकर्षादबलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तन्ते, तनवो वा भवन्त्ययथोक्तसर्वलिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः॥४॥

यदा हि જ્યારે जब, एते એ ये, त्रयः ત્રણ तीन, निदानादि- નિદાન આદિ निदान आदि, विशेषाः ભેદો भेद, परस्परम् પરસ્પર परस्पर, न अनुबध्नन्ति અનુસરતા નથી नहीं अनुसरण करते, अथवा અથવા अथवा, कालप्रकर्षात् લાંબે કાળે दीर्घ कालमें, अथवा अबलीयांसः બળહીન થએલા अथवा बलहीन हुए, अनुबध्नन्ति અથવા પરસ્પર અનુસરણ કરે છે परस्पर अनुसरण करते हैं, तदा ત્યારે तब, न विकाराभिनिर्वृत्तिः વિકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી रोगकी उत्पत्ति नहीं होती, चिराद्वा अपि અથવા તો લાંબે કાળે अथवा तो देरसे, अभिनिर्वर्तन्ते રોગો ઉત્પન્ન થાય છે रोग उत्पन्न होते हैं, तनवः वा અથવા દુર્બળ अथवा दुर्बल, अयथोक्तसर्वलिङ्गाः वा અથવા કહેલાં સર્વ લક્ષણો રહિત अथवा कहे हुए सर्व लक्षणोंसे रहित, भवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं,

४. विकारविघात°–विकाराणां विघात° (ग.)

,, विपर्यये–विपर्ययेण

विपर्यये વિપરીત હાલતમાં विपरीत स्थितिमें, विपरीताः વિપરીત થાય છે विपरीत होते हैं, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, सर्वविकारविघातभाव- સર્વ રોગોની અનુત્પત્તિ सब रोगोंकी अनुत्पत्ति, अभाव- સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિને और सब रोगोंकी उत्पत्तिकी, प्रतिविशेष- ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતાઓની भिन्न भिन्न विशेषताओंकी, अभिनिर्वृत्तिः ઉત્પત્તિનો उत्पत्तिका, हेतुः હેતુ हेतु, उक्तः કહ્યો कहा, भवन्ति છે है ॥ ४ ॥

4. If these three factors mainly the etiological factors etc. do not mutually associate or support, or if they do so after a long lapse of time, or in a very mild form, either there occurs no manifestation of the disease at all or the disease takes a long period to evolve, or appears in an ambulatory or abortive form. Under the contrary conditions, there occur contrary results. Thus are laid down the different causes of the modes of incidence or suppression of all diseases.

कफप्रमेहस्य निदानम् —

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति;

तत्र इमे આ ये, त्रयः ત્રણે तीनों, निदानादि- નિદાન વગેરે निदान आदि, विशेषाः ભેદો भेद, श्लेष्मनिमित्तानाम् કફજન્ય कफजन्य, प्रमेहाणाम् પ્રમેહોની प्रमेहोंकी, आशु જલ્દી शीघ्र, अभिनिर्वृत्तिकराः ઉત્પત્તિ કરનારા उत्पत्ति करनेवाले, भवन्ति થાય છે होते हैं;

5-(1). These three special pathological conditions cause the rapid manifestation of the anomalies of urinary secretion born of kapha.

तद्यथा—हायनकयवकचीनकोद्दालकनैषधेत्कटमुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः,

तद् यथा જેમકે जैसे कि, नवानाम् નવાં नये, हायनक- હાયનક हायनक, यवक યવક यवक, चीनक- ચીનક चीनक, उद्दालक- ઉદ્દાલક उद्दालक, नैषध- નૈષધ नैषध, इत्कट- ઇત્કટ इत्कट, मुकुन्दक- મુકુન્દક मुकुन्दक, महाव्रीहि- મહાવ્રીહિ महाव्रीहि, प्रमोदक- પ્રમોદક प्रमोदक, सुगन्धकानाम् અને સુગંધકોનો और सुगन्धकोंका, अतिवेलम् વારંવાર बारबार, अतिप्रमाणेन च અતિ પ્રમાણમાં अधिक मात्रामें, उपयोग ઉપયોગ उपयोग,

5-(2). They are the frequent and excessive use of new rice (Hayanka), Yavaka, Cinaka, Uddalaka, Naisadha, Itkata, Mukundaka, Mahavrihin, Pramodaka, and Sugandhaka grains.

तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूप्यानां, ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां, शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृशराविलेपीक्षुविकाराणां, क्षीरनवमद्यमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणां चोपयोगः,

तथा તથા तथा, सर्पिष्मताम् ઘી વાળાથી घृतबहुल, नव- નવા नये, हरेणु- વટાણા मटर, माष- અડદ વગેરે उड़द वगेरह, सूप्यानाम् દાળની જાતોનો दालोंकी जातियोंका, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकानाम् અને જળચરોના और जलचरोंके, मांसानाम् માંસોનો मांसोका, शाक- શાક शाक, तिलपलल- તલવટ तिलका कल्क, पिष्टान्न- પિષ્ટાન્ન पिष्टान्न, पायस- દૂધપાક खीर, कृशरा- કૃશરા कृशरा, विलेपी વિલેપી विलेपी, इक्षु- શેરડીની गन्नेसे, विकाराणाम् બનાવટોનો बनी हुई चीजोंका, क्षीर- દૂધ दूध, नवमद्य- નવું મદ્ય नया मद्य, मन्दकदधि- પૂરું નહિ જામેલું દહીં मन्दजात दधि, द्रव- પ્રવાહી तरल, मधुर- મધુર मधुर, तरुणप्रायाणाम् च અને પ્રાયઃ નવાં દ્રવ્યોનો और प्रायः नये द्रव्योंका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग,

5-(3). Similarly the use of new peas black-gram and other pulses along with ghee, of the flesh of domestic, wetland and aquatic

animals; of vegetables, til, til-paste, flour, milk-pudding, kedgeree, thick-gruel and the preparations of sugar-cane juice, or the frequent use of milk, fresh wine, unformed curds, or liquid, sweet and unripe articles.

मृजाव्यायामवर्जनं, स्वप्नशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसंजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

मृजा- ઉદ્વર્તન उबटन, **व्यायाम**- અને વ્યાયામનો और व्यायामका, **वर्जनम्** ત્યાગ त्याग, **स्वप्न**- નિદ્રા निद्रा, **शयन**- શય્યા शयन, **आसन**- બેઠકનું आसनका, **प्रसङ्गः** નિરંતર સેવન निरंतर सेवन, **अन्यः अपि** બીજો પણ और भी, **यः कश्चित्** જે કોઈ जो कोई, **श्लेष्म**- કફ कफ, **मेदः**- મેદ मेद, **मूत्र**- અને મૂત્રનો और मूत्रका, **संजननः** ઉત્પાદક उत्पादक, **विधिः** વિધિ હોય विधि हो, **सः** તે वह, **सर्वः** બધો सब, **निदानविशेषः** નિદાન વિશેષ છે निदानविशेष है ॥ ५ ॥

5. Avoidance of cleanliness and exercise, indulgence in sleeping, lying and sedentary habits, and whatever other factors are likely to increrse kapha, fat and urine—these are all special etiological factors.

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः બહુ પાતળો बहुत पतला, **श्लेष्मा** કફ कफ, **दोषविशेषः** દોષવિશેષ છે दोषविशेष है ॥ ६ ॥

6. The special morbific factor of the humor is excessive fluidity of kapha (body-colloid).

कफप्रमेहस्य दूष्याः—

बह्वबद्धं मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौजःसंख्यात इति दूष्यविशेषाः ॥ ७ ॥

बहु ઘણો बहुत, **अबद्धम्** શિથિલ ढीला, **मेदः** મેદ मेद, **मांसम्** માંસ मांस, **शरीरजक्लेदः** શરીરજન્ય ક્લેદ शरीरजन्य क्लेद, **शुक्रम्** વીર્ય शुक्र, **शोणितम्** રક્ત रक्त, **वसा** વસા वसा, **मज्जा** મજ્જા मज्जा, **लसीका** લસીકા लसीका, **ओजःसंख्यातः** અને ઓજ નામનો और ओजनामक, **रसः** રસ रस, **इति** એ ये, **दूष्यविशेषाः** દૂષ્યવિશેષ છે दूष्यविशेष हैं ॥ ७ ॥

7. The special features of susceptible body-elements are these—excessiveness and diminished viscousness of the adipose tissue, muscular tissue, body fluid, semen, blood, fat, marrow, lymph and the fluid which is called the vital essence.

कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः—

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृप्तिं लभते, शरीरशैथिल्यात्; स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति, मेदसश्चैव बह्वबद्धत्वान्मेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिश्रीभवन् दूषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्;

एषाम् આ इन, **त्रयाणाम्** ત્રણે तीनों, **निदानादि**- નિદાન આદિના निदान आदिके, **विशेषाणाम्** ભેદોના भेदोंका, **सन्निपाते**- સન્નિપાત થતાં सन्निपात होने पर, **प्राक्**- પ્રથમ प्रथम, **अतिभूयस्त्वात्** બહુ વધારે હોવાથી बहुत अधिक होनेसे, **श्लेष्मा** કફ कफ, **क्षिप्रम्** જલ્દી शीघ्र, **प्रकोपम्** પ્રકોપને प्रकोपको, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त होता है, **प्रकुपितः** પ્રકુપિત થએલો प्रकुपित हुआ,

७. बह्वबद्धं—बहुबद्धं (च. ङ.)
,, ओजःसंख्यात—ओजःसंख्य (च.)

८. मिश्रीभवन्—मिश्रीभावं गच्छन् (क. ध. छ. त.)
,, दूषयति—संदूषयति (च.)
,, मेदसोपहितः—मेदसोपहतः (प.)

सः તે वह, शरीरशैथिल्यात् શરીરની શિથિલતાને લીધે देहकी शिथिलताके कारण, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, क्षिप्रम् एव તરત જ तुरन्त ही, विसृप्तिम् लभते પ્રસાર પામે છે फैल जाता है, मेदसः च एव અને મેદ और मेदके, बहु-अबद्धत्वात् બહુ અને ઢીલો હોવાથી अधिक और शिथिल होनेके कारण, मेदसः च અને મેદના और मेदके, गुणैः ગુણો गुणोंसे, समानगुण- भूयिष्ठत्वात् જેવા બહુ ગુણોવાળો હોવાથી अधिक समान गुणोंवाला होनेसे, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, विसर्पन् ફેલાઈને फैल कर, सः તે वह, मेदसा एव મેદની સાથે જ मेदके साथ ही, आदितः પ્રથમથી प्रथम, मिश्रीभावम् મિશ્રીભાવને मिश्रीभावको, गच्छति પામે છે प्राप्त होता है, मेदसा મેદ સાથે मेदके साथ, मिश्रीभवन् મિશ્ર થઈને मिल-कर, सः તે वह, विकृतत्वात् વિકૃતપણાને લીધે विकृ-तताके कारण, एनत् એને इसको, दूषयति દૂષિત કરે છે दूषित करता है, विकृतः વિકૃત થયેલો विकृत हुआ, सः તે वह, क्लेदमांसयोः ક્લેદ અને માંસના क्लेद और मांसके, अतिप्रमाण- અતિપ્રમાણમાં अतिप्रमाणमें, अभि-वृद्धत्वात् વધવાથી बढ़ जानेसे, दुष्टेन मेदसा દુષ્ટ મેદ સાથે दुष्ट मेदके साथ, उपहितः મળીને मिल कर, शरीर- શરીરના शरीरके, क्लेदमांसाभ्याम् ક્લેદ અને માંસ સાથે क्लेद और मांसके साथ, संसर्गं સંસર્ગને संस-र्गको, गच्छति પામે છે प्राप्त होता है;

8-(1.) When these three special pathological conditions occur simultaneously in the body, the kapha becomes suddenly provoked. It is the first to be provoked because it is already in excessive quantity. It being provoked quickly, spreads in the body owing to the flabbiness of the body. While circulating in the body, it first gets mixed with the adipose tissue, owing to pathological changes in the adipose tissue, viz. excessiveness and diminished viscousness, and also owing to the great similarity of quality between the kapha and the adipose tissue. Combining with the adipose tissue, the kapha vitiates it because the kapha is already vitiated. The vitiated kapha by coupling with vitiated adipose tissue now comes in contact with body-fluid and muscular tissue owing to excessive increase of both of these in the body.

स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः संजनयति, अप्रकृतिभूतत्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति, मूत्रवहानां च स्रोतसां वङ्क्षणबस्तिप्रभवाणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते; ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

सः તે वह, अप्रकृतिभूतत्वात् વિકૃત હોવાથી विकृत होनेसे, मांसे માંસમાં मांसमें, मांसप्रदोषात् માંસદોષથી मांसदोषसे, शराविका- શરાવિકા शराविका, कच्छपिकाद्याः કચ્છપિકા વગેરે कच्छपिका आदि, पूतिमांसपिडकाः સડેલા માંસવાળી પિડકાઓને सड़े हुए मांसवाली पिड़काओंको, संजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, शरीरक्लेदम् શરીરના ક્લેદને शरीरके क्लेदको, पुनः ફરીને फिरसे, दूषयन् દૂષિત કરીને दूषित करके, मूत्र-त्वेन મૂત્રરૂપમાં मूत्र रूपमें, परिणमयति પરિણત કરે છે बदल देता है, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण, बस्ति- તથા બસ્તિ-માંથી तथा बस्तिसे, प्रभवाणाम् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, मूत्रवहानाम् મૂત્રવાહી मूत्रवह, स्रोतसाम् च સ્રોતોનાં स्रोतोंके, मेदः- મેદ मेद, क्लेद- અને ક્લેદથી और क्लेदसे, उपहितानि ભરેલાં भरे हुए, गुरूणि ભારે भारी, मुखानि મુખોને मुखोंको, आसाद्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, प्रतिरुध्यते રોકાઈ જાય છે रुक जाता है, ततः તે પછી उसके बाद, प्रकृति- विकृति- भूतत्वात् પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ હોવાથી प्रकृतिविकृतिरूप होनेसे, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, तेषाम् તેમજ તેઓની एवं उनकी, स्थैर्यम् સ્થિરતા स्थिरता, असाध्यताम् वा

८. वंक्षण—वृक्क (ध.)

અથવા અસાધ્યતાને अथवा असाध्यताको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ८ ॥

8. Owing to the vitiation of the muscular tissue, it causes putrefying and sloughing inflammatory swellings like (Saravika) crateriform ulcer or carbuncle and such others occurring in this tissues on account of its morbific condition. Then further vitiating the body-fluid, it changes it into urine. Then reaching the orifices of the urinary channels from the kidneys and bladder which are dilated by the morbid fat and body-fluid, it then becomes localised there; and thus gives birth to the anomalies of urinary secretion; it gets firmly established within the system and may become incurable owing to occurrence of such pathological changes in the body.

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः;

श्लेष्म-मेदः-मिश्रः કફ અને મેદમિશ્રિત कफ और मेदमिश्रित, शरीरक्लेदः શરીરનો ક્લેદ शरीरका क्लेद, तु તો तो, मूत्राशयम् મૂત્રાશયમાં मूत्राशयमें, प्रविशन् પ્રવેશ કરી पहुँचकर, मूत्रत्वम् મૂત્રરૂપને मूत्ररूपको, आपद्यमानः પ્રાપ્ત થઈ प्राप्त होकर, वैषम्ययुक्तैः વિષમતાયુક્ત विषम बने हुए, श्लैष्मिकैः કફના कफके, एभिः આ इन, दशगुणैः દશ ગુણોથી दस गुणोंसे, उपसृज्यते યુક્ત થાય છે युक्त होता है;

9-(1). The body-fluid combined with the kapha and the adipose tissue while being converted into urine on its entrance into the kidneys, acquires the following ten pathological characteristics of kapha.

तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः, तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तद् यथा જેમકે जैसे कि, श्वेत- શ્વેત श्वेत, शीत- શીત शीत, मूर्त- મૂર્ત मूर्त, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, अच्छ- અચ્છ अच्छ, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- ગુરુ गुरु, मधुर- મધુર मधुर, सान्द्रप्रसाद- સાન્દ્રપ્રસાદ सान्द्रप्रसाद, मन्दैः અને મંદ और मन्द, तत्र તેઓમાંથી इनमेंसे, येन જે જે जो जो, एकेन એક एक, अनेकेन वा અથવા અનેક अथवा अनेक, गुणेन ગુણ સાથે गुणोंसे, भूयस्तरम् અતિ વધારે अत्यधिक, उपसृज्यते મળી જાય છે मिल जाता है, तत्समाख्यम् તે ગુણ જેવા નામને उसी गुणके समान नामको, गौणम् અથવા ગુણ સંબંધી अथवा गुणसम्बन्धी, नामविशेषम् નામવિશેષને नामविशेषको, प्राप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ९ ॥

9. They are—whiteness, coldness, hardness, viscousness, transparency, unctuousness, heaviness, sweetness, denseness, clearness and slowness. Then it acquires a special name accompanied with the qualities of one or more of the other conditions by which it has been mainly modified.

कफजन्यदशप्रमेहनामानि—

ते तु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति; तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुवालिकारसमेहश्च, सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्लमेहश्च, शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्मेहश्च, आलालमेहश्चेति ॥ १० ॥

नामविशेषेण નામભેદથી नामभेदसे, ते તેઓ वे, इमे આ ये, दश દસ दस, प्रमेहाः પ્રમેહો प्रमेह, भवन्ति થાય છે होते हैं, तद् यथा જેમ કે जैसे कि,

९. भूयस्तरमुपसृज्यते—भूयसा समुपगृह्यते (ध.)

१०. इक्षुवालिकारसमेहः—इक्षुमेहः (ङ.)

,, आलालमेहः—लालमेहः (ङ.)

उदकमेहः च ઉદકમેહ उदकमेह, **इक्षुवालिकारसमेहः च** ઇક્ષુવાલિકારસમેહ इक्षुवालिकारसमेह, **सान्द्रमेहः च** સાન્દ્રમેહ सान्द्रमेह, **सान्द्रप्रसादमेहः च** સાન્દ્રપ્રસાદમેહ सान्द्रप्रसादमेह, **शुक्लमेहः च** શુક્લમેહ शुक्लमेह, **शुक्रमेहः च** શુક્રમેહ शुक्रमेह, **शीतमेहः च** શીતમેહ शीतमेह, **सिकतामेहः च** સિકતામેહ सिकतामेह, **शनैर्मेहः च** શનૈર્મેહ शनैर्मेह, **आलालमेहः च इति** અને આલાલમેહ और आलालमेह ॥ १० ॥

10. Thus we have ten varieties of urinary disorders in accordance with their special designations. They are—(Udakameha) Hydruria, (Ikshuvalikarasameha) Glycosuria, (Sandrameha) Chyluria, (Sandraprasadameha) Belluria, (Suklameha) Bacteriuria, (Sukrameha) Spermaturia, (Sitameha) Phosphaturia, (Sikatameha) Graveluria, (Sanairmeha) Slow micturition, and (Alalameha) Pyuria.

तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः—

ते दश प्रमेहाः साध्याः; समानगुणमेदःस्थानकत्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥११॥

समानगुण- સમાન ગુણવાળો समान गुणवाले, **मेदःस्थानकत्वात्** મેદ આશ્રય હોવાથી मेदके आश्रय होनेसे, **कफस्य प्राधान्यात्** કફની પ્રધાનતાથી कफकी प्रधानतासे, **समक्रियत्वात् च** અને સમાન ચિકિત્સાવાળા હોવાથી और समान चिकित्सावाला होनेसे, **ते** એ वे, **दश** દશ दस, **प्रमेहाः** પ્રમેહો प्रमेह, **साध्याः** સાધ્ય છે साध्य हैं ॥ ११ ॥

11. These ten urinary disorders are curable due to their being seated in the adipose tissue which is of similar quality and also due to the predominance of kapha and to the similarity in treatment.

दशविधश्लेष्मप्रमेहाणां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—॥ १२ ॥

तत्र અહીં यहां, **श्लेष्मप्रमेह-** કફજ પ્રમેહોના कफज प्रमेहोंके, **विशेषविज्ञानार्थाः** ભેદ જાણવા માટે भेद जाननेके लिए, **श्लोकाः** શ્લોકો श्लोक, **भवन्ति** છે કે हैं कि ॥१२॥

12. Here are the following verses regarding the special characteristics of urinary disorders of kapha type.

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥

श्लेष्मकोपात् કફના કોપથી कफके कोपसे, **उदमेही** ઉદકમેહી उदकमेही, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **अच्छम्** સ્વચ્છ स्वच्छ, **बहु** બહુ बहुत, **सितम्** શ્વેત श्वेत, **शीतम्** શીતળ शीतल, **निर्गन्धम्** ગન્ધરહિત गन्धरहित, **उदकोपमम्** અને જળ જેવો और जलके समान, **मूत्रम् प्रमेहति** પેશાબ કરે છે पेशाब करता है ॥ १३ ॥

13. That person who passes urine that is clear, excessive in quantity, whitish, cool, odourless and watery, owing to the provocation of kapha suffers from Hydruria.

अत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् ।
काण्डेक्षुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥

श्लेष्मकोपात् કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **अत्यर्थ-** અત્યન્ત अत्यन्त, **मधुरम्** મધુર मधुर, **शीतम्** શીત शीतल, **ईषत् पिच्छिलम्** કાંઈક ચીકણો थोडा चिपचिपा, **आविलम्** ડોળો गदला, **काण्डेक्षुरस-** અને કાંડેક્ષુના રસ और काण्डेक्षुके रसके, **सङ्काशम्** જેવો समान, **प्रमेहति** પેશાબ કરે છે पेशाब करता है ॥ १४ ॥

14. That person who passes urine which is exceedingly sweet, cool, slightly viscid, turbid and resembling the juice of sugarcane, owing to the

provocation of kapha suffers from Glycosuria.

यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥१५॥

भाजने પાત્રમાં पात्रमें, **पर्युषितम्** વાસી રાખેલું वासी रक्खा हुआ, **यस्य** જેનું जिसका, **मूत्रम्** મૂત્ર मूत्र, **कफकोपेन** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **सान्द्रीभवति** ઘાટું થઈ જાય છે सान्द्र हो जाता है, **तम् पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **सान्द्रमेहिनम्** સાન્દ્રમેહી सान्द्रमेही, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ १५ ॥

15. The person, whose urine gets thickened if kept overnight in a vessel, owing to the provocation of kapha, suffers from Chyluria.

यस्य संहन्यते मूत्रं किंचित् किंचित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥१६॥

यस्य જેનું जिसका, **मूत्रम्** મૂત્ર मूत्र, **श्लेष्म-कोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **किञ्चित्** કંઈક कुछ, **संहन्यते** ઘટ બની જાય છે घट्ट हो जाता है, **किञ्चित्** અને થોડું और थोड़ा, **प्रसीदति** નિર્મળ હોય છે निर्मल होता है, **तम्** તેને उसको, **सान्द्रप्रसादमेही** સાન્દ્રપ્રસાદમેહી सान्द्रप्रसादमेही, **इति** એમ ऐसा, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ १६ ॥

16. The person whose urine, if kept overnight in a vessel, becomes partly dense and partly clear, owing to the provocation of kapha is said to be suffering from Belluria.

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७॥

यः જે जो, **कफकोपेन** કફના કોપથી कफके कोपसे, **पिष्टनिभम्** ચોખાના લોટ જેવો चावलके आटेके सदृश, **शुक्लम् मूत्रम्** સફેદ પેશાબ सफेद मूत्र, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बार बार, **प्रमेहति** કરે છે करता है, **तम् पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **शुक्लमेहिनम्** શુક્લમેહી शुक्लमेही, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ १७ ॥

17. The person whose urine is white and appears as if mixed with flour and who suffers from frequent micturition is said to be suffering from Bacteriuria.

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८॥

यः જે जो, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **श्लेष्मकोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **शुक्राभम्** શુક્ર જેવું शुक्र जैसा, **शुक्रमिश्रम् वा** અથવા શુક્રમિશ્રિત अथवा शुक्रमिश्रित, **मुहुः** વારંવાર बारबार, **मेहति** પેશાબ કરે છે पेशाब करता हैं, **तम् पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **शुक्रमेहिनम्** શુક્રમેહી शुक्रमेही, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥१८॥

18. That person is said to be suffering from Spermaturia, born of the provocation of kapha, who frequently passes urine which is either semen-like in appearance or is mixed with semen.

अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९॥

यः જે जो, **श्लेष्मकोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **अत्यर्थ-** અત્યન્ત अत्यन्त, **मधुरम्** મધુર मधुर, **शीतम्** શીત शीतल, **मूत्रम्** પેશાબ मूत्र, **भृशम्** બહુ बहुत, **मेहति** કરે છે करता है, **तम् पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **शीतमेहिनम्** શીતમેહી शीतमेही, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ १९ ॥

19. That person is said to be suffering from Phosphaturia born of the provocation of kapha who passes

१७. पुरुषं–पुरुषः (ख.)

१९. मेहति–क्षरति (ज्ञ. ध.)

a large quantity of urine which is exceedingly sweet and cold.

**मूर्तान्मूत्रगतान् दोषानणून्मेहति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥२०॥**

यः नरः જે માણસ जो मनुष्य, **श्लेष्मकोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **मूत्रगतान्** મૂત્રગત मूत्रगत, **दोषान्** દોષોનો दोषोंको, **अणून्** નાના નાના छोटे छोटे, **मूर्तान्** ઘટ્ટ રૂપમાં घन रूपमें, **मेहति** પેશાબ કરે છે मूत्रद्वारा बाहिर निकालता है, **तम् नरम्** તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, **सिकतामेहिनम्** સિકતામેહી सिकतामेही, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥२०॥

20. That person is to be known to suffer from Graveluria born of provoked kapha, who passes along with urine, hard and small particles produced by the pathological condition of the urine.

**मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥२१॥**

यः જે जो, **श्लेष्मकोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **मन्दम् मन्दम्** થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, **अवेगम्** વેગરહિત वेगरहित, **कृच्छ्रम्** અને મુશ્કેલીથી और कठिनाईसे, **शनैः** ધીરે ધીરે धीरे धीरे, **मूत्रयेत्** પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, **तम् पुरुषम्** તે પુરુષને उस पुरुषको, **शनैर्मेहिनम्** શનૈર્મેહી शनैर्मेही, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥२१॥

21. That person is said to be suffering from Slow-micturition, born of provoked kapha, who passes urine little by little without any force, with difficulty and very slowly.

**तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥२२॥**

यः જે जो, **श्लेष्म-कोपतः** કફના પ્રકોપથી कफके प्रकोपसे, **तन्तुबद्धम् इव** તાંતણાથી બંધાયેલા જેવા तन्तुओंसे बन्धाहुआसा, **आलालम्** લાળયુક્ત लालायुक्त, **पिच्छिलम्** તથા ચીકણો तथा चिपचिपा, **प्रमेहति** પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, **तम् नरम्** તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, **आलालमेहिनम्** આલાલમેહી आलालमेही, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥२२॥

22. That person is said to be suffering from Pyuria born of provoked kapha, whose urine appears to be full of mucus threads and is slimy and viscid.

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥२३॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **श्लेष्म-प्रकोप-निमित्ताः** કફના પ્રકોપથી થતા कफके प्रकोपसे होनेवाले, **एते** આ ये, **दश** દસ दस, **प्रमेहाः** પ્રમેહોનું प्रमेहोंका, **व्याख्याताः भवन्ति** વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥२३॥

23. Thus, the ten anomalies of urinary secretion caused by the provocation of kapha, have been described.

पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, तत्तु प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्वर्तयति ॥२४॥

उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, **अम्ल-** ખાટાં खट्टे, **लवण-** ખારાં नमकीन, **क्षार-** ક્ષાર क्षार, **कटुक-** તીખાં चरपरे, **अजीर्ण-** અજીર્ણ अजीर्ण, **भोजन-** ભોજનનું भोजनका, **उपसेविनः** સેવન કરનારા सेवन करनेवाले, **तथा** તથા तथा, **अतितीक्ष्ण-** અત્યન્ત તીક્ષ્ણ अत्यन्त तीक्ष्ण, **आतप-** તડકા धूप, **अग्निसंताप-** અગ્નિના તાપ अग्निके संताप, **श्रम-** શ્રમ श्रम, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **विषमाहार-** તેમજ વિષમ

२४. तथाविध—तथात्मक (क. घ. छ. ठ.)
,, क्षिप्रं पित्तम्—पित्तमाशु (ध.)

ભોજનનું एवं विषम भोजनका, उपसेविनः च સેવન કરનારા सेवन करनेवाले, तथाविधशरीरस्य અને તેવી જાતના (કફપ્રમેહમાં બતાવેલા) શરીરવાળાનું और उसी प्रकारके (कफप्रमेहमें बताये गये) शरीरवालेका, पित्तम् પિત્ત पित्त, क्षिप्रम् જલદી शीघ्र, प्रकोपम् પ્રકોપને प्रकोपको, आपद्यते પામે છે प्राप्त होता है, प्रकुपितम् तु અને પ્રકુપિત થયેલું और प्रकुपित हुआ, तत् તે वह, तया एव ते જ उसी, आनुपूर्व्या કફપ્રમેહમાં બતાવેલા ક્રમથી कफप्रमेहमें बताये गये क्रमसे, इमान् આ इन, षट् છ छः, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, क्षिप्रतरम् બહુ જલદીથી अति शीघ्रतासे, अभिनिर्वर्तयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २४ ॥

24. In a man afflicted already with the above mentioned condition, the habitual use of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles, predigestion-meal, and similarly exposure to severe sunshine and fire, anxiety, over-work, anger and promiscuous diet cause immediate provocation of pitta. This provoked pitta, very soon, brings about the manifestation of the following six kinds of the urinary anomalies by the same process as described above.

पित्तप्रमेहनामानि—

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माञ्जिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेहश्चेति ॥ २५ ॥

पित्तगुण- પિત્તના ગુણોની पित्तके गुणोंकी, विशेषेण एव ભિન્નતાથી જ भिन्नतासे ही, तेषाम् अपि તેઓનાં પણ उनके भी, नामविशेषाः જુદાં જુદાં નામ भिन्न भिन्न नाम, भवन्ति થાય છે होते हैं, तद् यथा જેમકે जैसे कि, क्षारमेहः च ક્ષારમેહ क्षारमेह, कालमेहः च કાલમેહ कालमेह, नीलमेहः च નીલમેહ नीलमेह, लोहितमेहः च લોહિતમેહ लोहितमेह, माञ्जिष्ठमेहः च માંજિષ્ઠમેહ मांजिष्ठमेह, हारिद्रमेहः च इति અને હારિદ્રમેહ और हारिद्रमेह ॥२५॥

25. These again acquire special designation according to the particular qualities of pitta. They are— Kshara-meha, Kalameha, Nilameha, Lohita-meha, Manjishthameha and Haridra-meha.

ते षड्भिरेव क्षाराम्ललवणकटुकविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्ववद्युक्ता भवन्ति ॥ २६ ॥

ते તેઓ वे, पूर्ववत् કફપ્રમેહની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયરૂપ વૈષમ્યવાળા कफप्रमेहकी भांति वृद्धि और क्षयरूप वैषम्यवाले, क्षार- ક્ષાર क्षार, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटुक- કટુ कटु, विस्र- વિસ્ર विस्र, उष्णैः તથા ઉષ્ણ तथा उष्ण, षड्भिः एव એ છ ये इन छः ही, पित्तगुणैः પિત્તના ગુણોથી पित्तके गुणोंसे, युक्ताः યુક્ત युक्त, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ २६ ॥

26. They combine with the six qualities of pitta as described above viz. alkaline quality, acidity, saltishness, pungency, smell of raw meat and heat.

तेषां याप्यत्वे हेतुः —

सर्व एव ते याप्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २७ ॥

संसृष्ट-दोष-मेदः-स्थानत्वात् સાથે મળેલા કફ અને પિત્તનો મેદ આશ્રય હોવાથી मिलित कफ और पित्तका मेद आश्रय होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च અને એકની ચિકિત્સા બીજાને માટે વિરુદ્ધ ચિકિત્સા હોવાથી और एककी चिकित्सा दूसरेके लिए विरुद्ध चिकित्सा होनेसे, ते તે ये, सर्वे एव બધા જ सभी, याप्याः इति યાપ્ય છે याप्य हैं ॥ २७ ॥

२५. माञ्जिष्ठमेहश्च—मञ्जिष्ठामेहश्च (ध.)

२६. युक्ता—समन्विता (ध ब. छ.)
,, षड्भिरेव—षड्भिरेतैः (छ. न.)

27. They are all only palliable owing to the proximity of the seat of the discordant humors, and that of the adipose tissue, and owing to the incompatibility involved in the treatment.

पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—॥ २८ ॥

तत्र અહીં यहां, पित्तप्रमेह- પિત્તપ્રમેહોના पित्तप्रमेहोंके, विशेष- ભેદ मेद, विज्ञानार्थाः જાણવા માટે जाननेके लिए, श्लोकाः શ્લોકો श्लोक, भवन्ति છે हैं ॥२८॥

28. Here are the following verses regarding the special characteristics of the urinary disorders of pitta type.

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाविधम् ।
पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

पित्तकोपात् પિત્તના પ્રકોપથી पित्तके प्रकोपसे, क्षारमेही ક્ષારમેહી क्षारमेही, नरः મનુષ્ય मनुष्य, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, वर्ण- વર્ણ वर्ण, रस- રસ रस, स्पर्शैः અને સ્પર્શમાં और स्पर्शमें, यथा જેવો जैसा, क्षारः ક્ષાર હોય છે क्षार होता है, तथाविधम् તેવી જાતનો જ उसी प्रकारका ही, प्रमेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है ॥ २९ ॥

29. That person is said to be suffering from (Ksharameha) Alkalinuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine resembling alkali in smell, color, taste and touch.

मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥३०॥

पित्तस्य પિત્તના पित्तके, परिकोपेण પ્રકોપથી प्रकोपसे, यः જે जो, अजस्रम् વારંવાર बार बार, मसीवर्णम् કાજળના રંગનો मसीके समान कृष्ण वर्णका, उष्णम् ઊનો गरम, मूत्रम् પેશાબ पेशाब, प्रमेहति કરે છે करता है, तम् તેને उसको, कालमेहिनम् કાલમેહી कालमेही, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. That person is said to be suffering from (Kalameha) Melanuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes soot-black and warm urine constantly.

चाषपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम् ॥३१॥

पित्तस्य પિત્તના पित्तके, परिकोपेण પ્રકોપથી प्रकोपसे, यः नरः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, चाषपक्षनिभम् ચાષની પાંખ જેવો નીલ चाषके पक्ष समान नील, अम्लम् અને અમ્લ और अम्ल, मूत्रम् પેશાબ पेशाब, मेहति કરે છે करता है, तम् તેને उसको, नीलमेहिनम् નીલમેહી नीलमेही, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That person is said to be suffering from (Nilameha) Indigouria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine of the color of the wings of (Casha) blue Jay bird and which is acid.

विस्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥ ३२॥

पित्तस्य પિત્તના पित्तके, परिकोपेण પ્રકોપથી प्रकोपसे, यः नरः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, विस्रम् વિસ્ર विस्र, लवणम् લવણ लवण, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, रक्तम् च અને લાલ और रक्त वर्णका, मेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તેને उसको, रक्तमेहिनम् રક્તમેહી रक्तमेही, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३२ ॥

32. That person is said to be suffering from (Raktameha) Hematuria,

२९. तथाविधम्—तथात्मकम् (ग.)
३०. मसीवर्णम्—मषीवर्णम् (क. ग. ङ.)

born of the excessive provocation of pitta, whose urine smells like raw meat and which is salt, warm and red.

मञ्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं विस्रं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माञ्जिष्ठमेहिनम् ॥३३॥

पित्तस्य પિત્તના पित्तके, परिकोपात् પ્રકોપથી प्रकोपसे, (यः જે મનુષ્ય जो मनुष्य), मञ्जिष्ठोदक- મજીઠના પાણી मंजीठके जलके, संकाशम् જેવું समान, भृशम् ઘણું बहुत, विस्रम् અને વિસ્ર और विस्र, प्रमेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તેને उसको, माञ्जिष्ठमेहिनम् માંજિષ્ઠમેહી माञ्जिष्ठमेही, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. That man is said to be suffering from (Manjishthameha) Hemoglobinuria born of the provocation of pitta, who passes urine of the color of indian madder water, which is increased in quantity, and which smells like raw meat.

हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥३४॥

पित्तस्य પિત્તના पित्तके, परिकोपात् પ્રકોપથી प्रकोपसे, यः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, हरिद्रोदक- હળદરના પાણી हल्दीके पानीके, संकाशम् જેવો समान, कटुकम् કડુ कटु, प्रमेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તેને उसको, हारिद्रमेहिनम् હરિદ્રામેહી हरिद्रामेही, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. That person is said to be suffering from (Haridrameha) Urobilinuria born of the provocation of pitta, whose urine is of the color of turmeric-water, and is pungent.

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ३५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, पित्तप्रकोप- પિત્તના પ્રકોપને पित्तके प्रकोपके, निमित्ताः કારણે થતા कारण होनेवाले, एते આ इन, षट् ૭ छः, प्रमेहाः પ્રમેહોનું प्रमेहोंका, व्याख्याताः भवन्ति વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ ३५ ॥

35. Thus have been described the six anomalies of urinary secretion caused by the excessive provocation of pitta.

वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च—

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणितातिषेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

कषाय- કષાય कषाय, कटु- કડુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, लघु- લઘુ लघु, शीत- શીતળ शीतल, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, वमन- વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, आस्थापन- નિરૂહ निरूह, शिरोविरेचन- અને શિરોવિરેચનના और शिरोविरेचनके, अतियोग- અતિયોગ अतियोग, संधारण- વેગોને રોકવા वेगोंको रोकना, अनशन- ઉપવાસ उपवास, अभिघात- ચોટ चोट, आतप- તડકા धूप, उद्वेग- ઉદ્વેગ उद्वेग, शोक- શોક शोक, शोणित- લોહીના रक्तका, अतिषेक- અતિસ્રાવ अतिस्राव, जागरण- જાગરણ जागरण, विषम- અને વિષમ और विषम, शरीरन्यासान् શરીરની સ્થિતિઓનું देहन्यासोंको, उपसेवमानस्य સેવન કરનાર सेवन करनेवाले, तथाविधशरीरस्य તેવી જાતના (ઘણા તથા શિથિલ મેદથી યુક્ત ઇત્યાદિ) શરીરવાળાનો उसी प्रकारके (बहुत तथा शिथिल मेदयुक्त आदि) शरीरवालेका, वातः વાયુ वायु, क्षिप्रम् एव

३६. आस्थापन—आस्थापनानुवासन (प.)
,, संधारण—वेगसंधारण (छ.)
,, आतप—व्यायाम (प.)
,, तथाविध—तथात्मक (ध.)
,, वातः—वायुः (ध.)

તરતજ शीघ्र ही, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकोपको, आपद्यते પામે છે प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

36. In a man afflicted with the above mentioned condition, the habitual use of astringent, pungent, bitter, dry, light and cold articles, and over-indulgence in sex-act, exercise, emesis, purgation, enemata and errhines, suppression of natural urges, fasting, trauma, sun-heat, worry, grief, depletion of blood, waking and unwholesome postures of the body cause immediate provocation of vata.

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रबस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति;

प्रकुपितः सः પ્રકુપિત થયેલો તે प्रकुपित हुआ वह, **तथाविधे** તેવી જાતના उसी प्रकारके, **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **विसर्पन्** ફેલાતાં फैलता हुआ, **यदा** જ્યારે जब, **वसाम्** વસાને वसाको, **आदाय** લઈને ले कर, **मूत्रवहानि** મૂત્રવાહી मूत्रवाही, **स्रोतांसि** સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, **प्रतिपद्यते** પહોંચે છે पहुंचता है, **तदा** ત્યારે तब, **वसामेहम्** વસામેહને वसामेहको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यदा पुनः** અને જ્યારે और जब, **मज्जानम्** મજ્જાને मज्जाको, **मूत्रबस्तौ** મૂત્રબસ્તિમાં मूत्रबस्तिमें, **आकर्षति** ખેંચી લાવે છે खींच लाता है, **तदा** ત્યારે तब, **मज्जमेहम्** મજ્જમેહને मज्जमेहको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

37-(1). When the provoked vata while circulating in such body, carrying fat with it, goes to the urinary channels, there occurs the condition of (Vasameha) Lipuria. When it carries marrow to the urinary organs, there occurs the condition of (Majjameha) Myelo-uria.

यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते;

यदा तु અને જ્યારે और जब, **लसीकाम्** લસીકાને लसीकाको, **मूत्राशये** મૂત્રાશયમાં मूत्राशयमें, **अभिवहन्** લઈ જતો ले जा कर, **मूत्रम्** મૂત્રને मूत्रको, **अनुबन्धम्** લગાતાર लगातार, **च्योतयति** બહાર કાઢે છે निकालता रहता है, **लसीका-** અને લસીકા और लसीकाके, **अतिबहुत्वात्** અત્યન્ત વધુ હોવાને લીધે अत्यन्त अधिक होनेसे, **वायोः** તથા પોતાના एवं अपने, **विक्षेपणात् च** વિક્ષેપણ ગુણથી विक्षेपण गुणसे, **अस्य** એને उसे, **अतिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गम्** અત્યન્ત મૂત્રની પ્રવૃત્તિ તથા અવરોધ अत्यन्त मूत्रकी प्रवृत्ति और अवरोधको, **करोति** કરે છે करता है, **तदा** ત્યારે तब, **सः** તે वह, **मत्तः** મત્ત मत्त, **गजः इव** હાથી પેઠે हाथीकी भांति, **अवेगम्** વેગરહિત वेगरहित, **मूत्रम्** મૂત્રને मूत्रको, **अजस्रम्** નિરન્તર निरन्तर, **क्षरति** વહાવે છે बहाता है, **तम्** તેને उसको, **हस्तिमेहिनम्** હસ્તિમેહી हस्तिमेही, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं;

37-(2). When it carries the lymph to the urinary organs and causes the continual flow of urine, then owing to excessiveness of lymph and the expelling quality of vata, there occurs markedly frequent urge for micturition, and retention of the residual urine. In such a condition the man continuously discharges urine without any force like a mad elephant; this condition is called Hastimeha.

---

३७. तथाविधे—तथात्मके (ख.)

३७. अनुबन्धं—अनुषङ्गम् (प.)

ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

ओजः ઓજ ओज, **पुनः** તો तो, **मधुरस्वभावम्** મધુર સ્વભાવવાળું છે मधुर स्वभाववाला है, **तत्** તેને उसको, **यदा** જ્યારે जब, **वायुः** વાયુ वायु, **रौक्ष्यात्** રૂક્ષતાને લીધે रूक्षताके कारण, **कषायत्वेन अभिसंसृज्य** કષાયરસયુક્ત કરીને कषायरसयुक्त करके, **मूत्राशये** મૂત્રાશયમાં मूत्राशयमें, **अभिवहति** લઈ જાય છે ले जाता है, **तदा** ત્યારે तब, **मधुमेहम्** મધુમેહને मधुमेहको, **करोति** કરે છે करता है ॥ ३७ ॥

37. If vata by its dry quality changes the vital essence which is naturally of sweet taste into one of astringent taste and carries it to the urinary organs, then it causes the condition called (Madhumeha) Diabetes.

वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः—

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, महात्ययिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति॥३८॥

महात्ययिकत्वात् મહાવિનાશકારી હોવાથી महाविनाशकारक होनेसे, **विरुद्धोपक्रमत्वात् च** અને દોષ તથા દૂષ્યની પરસ્પર વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળા હોવાથી और दोष तथा दूष्यकी परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाले होनेसे, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्य लोग, **इमान् चतुरः** આ ચાર इन चार, **वातजान्** વાતજ वातज, **प्रमेहान्** પ્રમેહોને प्रमेहोंको, **असाध्यान्** અસાધ્ય असाध्य, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. Physicians consider these four urinary disorders caused by vata as incurable owing to their great urgency and the antagonism involved in the treatment.

३८. इमांश्चतुरः–तानिमांश्चतुरः (ख. घ. ज.)

वातमेहनामानि—

तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तेषाम् अपि તેઓના પણ उनके भी, **पूर्ववत्** પ્રથમની પેઠે प्रथमकी भांति, **गुणविशेषेण** ગુણભેદથી गुणभेदसे, **नामविशेषाः** નામભેદ नामभेद, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **वसामेहः च** વસામેહ वसामेह, **मज्जमेहः च** મજ્જમેહ मज्जमेह, **हस्तिमेहः च** હસ્તિમેહ हस्तिमेह, **मधुमेहः च इति** અને મધુમેહ और मधुमेह ॥ ३९ ॥

39. They too again as before obtain special appellation according to the respective qualities of vata. They are Lipuria, Myelo-uria, Hastimeha and Diabetes.

तेषां लक्षणानि—

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— ॥ ४० ॥

तत्र અહીં यहां, **वातप्रमेह-** વાતપ્રમેહોના वातप्रमेहोंके, **विशेषविज्ञानार्थाः** ભેદ જાણવા માટે भेद जाननेके लिए, **श्लोकाः** શ્લોકો श्लोक, **भवन्ति** છે हैं ॥४०॥

40. Here are the following verses describing the special characteristics of the various urinary disorders of the vata type.

वसामिश्रं वसाभं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥

वातकोपतः વાયુના પ્રકોપથી वायुके प्रकोपसे, **यः** જે जो, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **वसामिश्रम्** વસામિશ્ર वसामिश्र, **वसाभम् वा** કે વસા જેવો अथवा वसाके समान, **मुहुः**

३९. पूर्ववद्गुण°–वातगुण° (च. छ.)

४१. वसाभं वा–वसां वापि (ग. प.)

વારંવાર बारबार, मेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તે उस, वसामेहिनम् વસામેહીને वसामेहीको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, आहुः કહે છે कहते हैं ॥४१॥

41. That person is said to be suffering from incurable (Vasameha) Lipuria owing to the provoked vata, who frequently passes urine mixed with fat or having the appearance of fat.

मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

वातकोपतः વાયુના પ્રકોપથી वायुके प्रकोपसे, यः જે जो, नरः મનુષ્ય मनुष्य, मूत्रेण सह મૂત્રની સાથે मूत्रके साथ, मज्जानम् મજ્જાનો मज्जाका, मुहुः વારંવાર बारबार, मेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તે उस, मज्जमेहिनम् મજ્જમેહીને मज्जमेहीको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ४२ ॥

42. That person is said to be suffering from incurable (Majjameha) Myelo-uria born of the provoked vata who passes frequently urine mixed with marrow.

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥

वातकोपतः વાયુના પ્રકોપથી वायुके प्रकोपसे, यः જે जो, मत्तः મત્ત मत्त, हस्ती इव હાથીની પેઠે हाथीकी भांति, भृशम् ઘણું बहुत, मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, अजस्रम् નિરન્તર निरन्तर, क्षरति કરે છે करता हैं, तम् हस्तिमेहिनम् તે હસ્તિમેહીને उस हस्तिमेहीको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, आहुः કહે છે कहेते हैं ॥ ४३ ॥

43. That person is said to be suffering from incurable Hastimeha born of the provoked vata, who continuously dribbles excessive amount of urine like a mad elephant.

कषायमधुरं पाण्डु रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥

वातकोपात् વાયુના પ્રકોપથી वायुके प्रकोपसे, यः જે जो, नरः મનુષ્ય मनुष्य, कषायमधुरम् કષાયમધુર कषायमधुर, पाण्डु પાંડુ पाण्डु, रूक्षम् તથા રૂક્ષ तथा रूक्ष, मेहति પેશાબ કરે છે पेशाब करता है, तम् તે उस, मधुमेहिनम् મધુમેહીને मधुमेहीको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, प्रतीयात् જાણવો जानना चाहिए ॥४४॥

44. That person is said to be suffering from incurable (Madhumeha) Diabetes born of the provoked vata, who passes urine which is astringent and sweet in taste, yellowish–white in color and which is unctuous.

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, वातप्रकोपनिमित्ताः વાયુના પ્રકોપથી થતા वायुके प्रकोपके कारण होनेवाले, एते આ ये, चत्वारः ચાર चार, प्रमेहाः પ્રમેહોનું प्रमेहोंका, व्याख्याताः भवन्ति વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ ४५ ॥

45. Thus have been described the four anomalies of urinary secretion caused by the provocation of vata.

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, त्रिदोष- ત્રિદોષના त्रिदोषके, प्रकोप- પ્રકોપથી प्रकोपके, निमित्ताः થતા कारण होनेवाले, विंशतिः વીસ बीस, प्रमेहाः પ્રમેહોનું प्रमेहोंका, व्याख्याताः भवन्ति વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ ४६ ॥

४३. भृशम्—नरः (द.)

४६. एवं—त एवं (ख.)

46. Thus the twenty anomalies of urinary secretion caused by the provocation of the three humors have been described.

प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि—

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्तयिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति;

प्रकुपिताः પ્રકુપિત થએલા प्रकुपित हुए, त्रयः दोषाः ત્રણ દોષ तीनों दोष, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, अभिनिर्वर्तयिष्यन्तः ઉત્પન્ન કરતાં उत्पन्न करते हुए, इमानि આ इन, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપોને पूर्वरूपोंको, दर्शयन्ति દર્શાવે છે दिखाते हैं;

47-(1). These three provoked morbid humors during the course of the development of the urinary disorders manifest the following premonitory symptoms.

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य, करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विस्रं शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥४७॥

तद् यथा જેમકે जैसे कि, केशेषु जटिलीभावम् કેશોનું એક બીજા સાથે મળી જટાની પેઠે થવું केशोंका आपसमें मिल कर जटाकी तरह होना, आस्यस्य મુખની मुखकी, माधुर्यम् મધુરતા मधुरता, करपादयोः હાથપગમાં हाथपैरमें, सुप्तता- સ્પર્શનું અજ્ઞાન स्पर्शका अज्ञान, दाहौ અને જલન और दाह, मुख- મુખ मुख, तालु- તાળવા तालु, कण्ठ- અને ગળાનો और गलेका, शोषम् શોષ शोष, पिपासाम् તરસ प्यास, आलस्यम् આળસ आलस्य, काये દેહમાં देहमें, मलम् મલની અધિકતા मलकी अधिकता, कायच्छिद्रेषु શરીરનાં છિદ્રોમાં शरीरके छिद्रोंमें, उपदेहम् મલથી ઉપલેપ मलसे उपलेप, अङ्गेषु અંગોમાં अङ्गोंमें, परिदाहम् પરિદાહ परिदाह, सुप्तताम् च તથા સુપ્તતા एवं सुप्तता, षट्पद- માખો मक्खियों, पिपीलिकाभिः च અને કીડીઓનું और चिऊंटियोंका, शरीर- શરીર शरीर, मूत्र- અને મૂત્ર ઉપર और मूत्र पर, अभिसरणम् આવવું आना, मूत्रे च મૂત્રમાં मूत्रमें, मूत्रदोषान् મૂત્રના દોષો मूत्रके दोष, विस्रम् વિસ્ર विस्र, शरीरगन्धम् શરીરની ગંધ થવી, शरीरकी गंधका होना, सर्वकालम् અને બધો વખત और सदा, निद्राम् નિદ્રા नींद, तन्द्राम् च इति અને તન્દ્રા और तन्द्रा ॥ ४७ ॥

47. They are the matting of hair, sweet taste in the mouth, numbness and burning of hands and feet, dryness in the mouth, palate and throat, thirst, indolence, increased excrement in the body, increased discharge in the orifices of the body, thermalgia and numbness in the body, attraction of insects and ants to the body and urine, abnormalities in urine, smell like raw meat in the body, sleep and continuous torpor.

प्रमेहाणामुपद्रवाः—

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकालजीविद्रध्यादयश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥ ४८ ॥

प्रमेहिणाम् પ્રમેહીઓને प्रमेहियोंको, तृष्णा- તૃષ્ણા तृष्णा, अतीसार- અતિસાર अतीसार, ज्वर- જ્વર ज्वर, दाह- દાહ दाह, दौर्बल्य- દુર્બલતા दुर्बलता, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाकाः અપચો अन्नका न पचना, पूतिमांस- દુર્ગન્ધી માંસવાળી दुर्गन्धी मांसवाली, पिडका- પિડકાઓ पिडकायें, अलजी- અલજી अलजी, विद्रध्यादयः च વિદ્રધિ આદિ રોગો विद्रधि आदि रोगों, तत्प्रसङ्गात् પ્રમેહોના લાંબા સમય સુધી જારી રહેવાથી प्रमेहके देरतक रहेनेसे, उपद्रवाः तु ઉપદ્રવરૂપે उपद्रवरूपमें, भवन्ति થઈ જાય છે हो जाते हैं ॥ ४८ ॥

४७. माधुर्यमास्यस्य–माधुर्यमास्ये (क. ग. घ. ज. ठ.)

48. The complications of the urinary disorders are:–thirst, diarrhea, fever, burning, debility, anorexia, indigestion, putrefaction, sloughing, and inflammatory swelling such as dry gangrene, abscesses etc, due to the prolonged existence of the condition.

प्रमेहचिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्र તેમાં उनमें, **साध्यान्** સાધ્ય साध्य, **प्रमेहान्** પ્રમેહોના प्रमेहोंकी, **संशोधन-** સંશોધન संशोधन, **उपशमनैः** અને સંશમનોથી और संशमनो द्वारा, **यथार्हम्** યથાયોગ્ય यथायोग्य, **उपपादयन्** ઉપચાર કરી उपचार करके, **चिकित्सेत् इति** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४९ ॥

49. The physician should treat these curable urinary anomalies by carrying out purificatory and sedative measures as required.

केषां प्रमेहः सहसा भवति? —

भवन्ति चात्र—

गृध्नुमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्क्रमणद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममिवाण्डजः ॥ ५० ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **अण्डजः** જેવી રીતે પક્ષી जिस प्रकार पक्षी, **नीडद्रुमम् इव** પોતાના માળાવાળા ઝાડ-પર આવે છે अपने घोंसलेवाले वृक्ष पर आता है, **प्रमेहः** તેવી રીતે પ્રમેહ उसी प्रकार प्रमेह, **अभ्यवहार्येषु** ખાદ્ય પદાર્થોમાં आहारोंमें, **गृध्नुम्** લાલચ રાખનારા लोभ रखनेवाले, **स्नान-** તેમજ સ્નાન एवं स्नान, **चङ्क्रमण-** તથા હરવાફરવાના तथा भ्रमणके, **द्विषम्** દ્વેષી અર્થાત નહિ હરતા ફરતા પુરુષને द्वेषी अर्थात् भ्रमण नहीं करनेवाले पुरुषको, **क्षिप्रम्** જલદી शीघ्र, **अभ्येति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है ॥ ५० ॥

Here are verses again—

50. Urinary disease soon nestles into him who is a gormandizer and averse to cleanliness and exertion even as birds nestle into their nidal tree.

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥

मन्दोत्साहम् મન્દ ઉત્સાહવાળા मन्द उत्साहवाले, **अतिस्थूलम्** અતિસ્થૂલ अत्यन्तस्थूल, **अतिस्निग्धम्** અતિસ્નિગ્ધ अतिस्निग्ध, **महाशनम्** અને બહુ ખાનારને और बहुत खानेवालेको, **मृत्युः** મૃત્યુ मृत्यु, **प्रमेहरूपेण** પ્રમેહરૂપે प्रमेहरूपसे, **क्षिप्रम्** જલદી शीघ्र, **आदाय** લઈ लेकर, **गच्छति** જાય છે जाती है ॥ ५१ ॥

51. The death in the garb of urinary disease catching hold of the person who is low-spirited, very corpulent, hyper-unctuous and gluttonous, carries him away.

केषां प्रमेहो न भवति? —

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥५२॥

यः नरः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, **शरीरस्य** શરીરના शरीरके, **धातुसाम्यकरम्** ધાતુઓને સમાન કરનાર धातुओंको समान करनेवाला, **आहारम्** આહાર आहार, **विविधाः च** અને વિવિધ और नाना प्रकारकी, **अन्याः** બીજી अन्य, **चेष्टाः** ચેષ્ટાઓને चेष्टाओंका, **सेवते** સેવે છે सेवन करता है, **सः** તે वह, **सुखम्** આરોગ્યને आरोग्यको, **अश्नुते** ભોગવે છે भोगता है ॥ ५२ ॥

52. The person who takes only the food which is homologatory to the

---

५२. आहारं—आहारान् (ग.)

,, धातुसाम्यकरं—धातुसाम्यकरान् (ग.)

body-elements as also practises all other wholesome activities of life, enjoys happy life.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥५३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, व्याधिविशेषाणाम् જુદા જુદા રોગોનાં भिन्न भिन्न रोगोंके, हेतुः કારણ कारण, दोषधातु- દોષ અને ધાતુઓનો दोष और धातुओंका, समायोगः સંયોગ संयोग, विविधम् च एव અને વિવિધ और नानाप्रकारके, रूपम રૂપ रूप ॥५३॥

Here are the recapitulatory verses—

53. Etiology of the special pathological factors in the evolution of the urinary disorders, the combination of the morbid humors and body-elements, the various forms;

दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली ॥५४॥

यस्मात् જે કારણથી जिस कारणसे, श्लेष्मकृताः કફજન્ય कफजन्य, दश દશ दस, प्रमेहाः પ્રમેહો થાય છે प्रमेह होते हैं, पित्तजाः च અને પિત્તજ और पित्तज, षट् છ થાય છે छः होते हैं, बली वायुः च અને બળવાન વાયુ और बलवान वायु, चतुरः ચાર चार, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, यथा જે પ્રકારે जिस प्रकारसे, कुरुते કરે છે करता है ॥५४॥

54. the ten urinary disorders of kapha type, the six of pitta type and the four types caused by the powerful vata;

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥५५॥

साध्य- સાધ્ય साध्य, असाध्य- तथा અસાધ્યના तथा असाध्यके, विशेषाः ભેદો भेद, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, क्रियासूत्रं च અને સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા और संक्षिप्त चिकित्सा, अस्मिन् આ इस, प्रमेहाणाम् निदाने 'પ્રમેહનિદાન' અધ્યાયમાં 'प्रमेहनिदान' अध्यायमें, भाषितम् કહ્યાં છે कहे हैं ॥५५॥

55. the classification of the curable and incurable, the premonitory symptoms, complications and the line of treatment—all these have been described in this chapter on the Pathology of the anomalies of urinary secretion.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, प्रमेहनिदानम् 'પ્રમેહનિદાન' 'प्रमेहनिदान', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥४॥

4. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled, "The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पाँचवाँ

Chapter V

कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'कुष्ठनिदानम्'** 'કુષ્ઠનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'कुष्ठनिदान' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Dermatosis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कुष्ठानां दोषदूष्यसंग्रहः—

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः; दूष्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति ।

विकृतिम् વિકૃતિ विकृतिको, **आपन्नानि** પામેલાં प्राप्त हुए, **सप्त** સાત सात, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **कुष्ठानाम्** કુષ્ઠોનાં कुष्ठोंके, **प्रकृतिः** કારણરૂપ कारणरूप, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **प्रकोपण-** પ્રકોપક કારણોથી प्रकोपक कारणोंसे, **विकृताः** વિકૃત થયેલા विकृत हुए, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्माणः** તથા કફ तथा कफ, **त्रयः** એ ત્રણ ये तीन, **दोषाः** દોષ दोष, **दोष-** તેમજ દોષના एवं दोषोंके, **उपघात-** સંસર્ગથી संसर्गसे, **विकृताः** વિકૃત થયેલા विकृत हुई, **दूष्याः** દૂષ્યરૂપ दूष्यरूप, **त्वक्-** ચામડી त्वक्, **मांस-** માંસ मांस, **शोणित-** રક્ત रक्त, **लसीकाः** તથા લસીકા तथा लसीका, **चतुर्धा इति** એ ચાર પ્રકારના ये चार प्रकारकी, **शरीर-** શરીરના शरीरकी, **धातवः** ધાતુઓ धातुएं;

3-(1). Seven are the causative factors of dermatosis. They are:— the three humors of vata, pitta and kapha rendered morbid by provocation and the four susceptible body-elements viz., skin, flesh, blood and lymph that are vitiated by morbid humors.

एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं कुष्ठानाम्, अतःप्रभवाण्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **गतम्** થયેલા होता हुआ, **एतत्** આ यह, **सप्तधातुकम्** સાત ધાતુઓનો સમૂહ सात धातुओंका समूह, **सप्तानाम्** સાત सात, **कुष्ठानाम्** કુષ્ઠોનો कुष्ठोंका, **आजननम्** ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે उत्पादक होता है, **अतःप्रभवाणि** આ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા इस कारणसे उत्पन्न हुए, **अभिनिर्वर्तमानानि** અને સર્વ બાજુએ પ્રસરતા કુષ્ઠો और सब ओर फैलते हुए कुष्ठ, **केवलम्** સંપૂર્ણ संपूर्ण, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **उपतपन्ति** હેરાન કરે છે पीड़ित करते हैं ॥३॥

3. These seven body-elements are the source of many varieties of dermatosis. These, having been thus brought about, manifest local signs, and afflict the entire body.

१. प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि—प्रकृतिमापन्नानि (क. ख. घ. ठ.)
,, ,, —प्रकृतिविकृतिमापन्नानि (च. ध.)
,, प्रकोपणविकृताः—क्रमेण विकृताः (ठ.)
,, ,, —प्रकोपविकृताः (प.)
,, °लसीकाश्चतुर्धा—°लसीकाचतुर्धा (क.)

३. प्रभवाण्यभिनिर्वर्तमानानि—प्रभवादभिनिर्वर्तमानानि (क. च छ.)
,, °प्रभवाणि—°प्रभावाणि (त.)
,, शरीरम्—शरीरमुष्णम् (ग.)

समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशविकल्पादिभिर्वेदनादिविशेषाः—

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ।

एक- એક एक, **दोष-** દોષના दोषके, **प्रकोप-** પ્રકોપના प्रकोपके, **निमित्तम्** કારણવાળું कारणवाला, **किञ्चित्** કોઈ પણ कोई भी, **कुष्ठम्** કુષ્ઠ कुष्ठ, **न च अस्ति** નથી नहीं है, **समान-** સમાન समान, **प्रकृतीनाम्** પ્રકૃતિવાળા प्रकृतिवाले, **अपि** પણ भी, **कुष्ठानाम्** કુષ્ઠોના कुष्ठोंके, **तु खलु** તો तो, **दोष-** દોષોના दोषोंके, **अंश-** अंश-અંશાંશ अंशांश, **विकल्प-** ભેદથી भेदसे, **अनुबन्ध-** અનુબન્ધથી अनुबन्धसे, **स्थान-** તથા સ્થાનના तथा स्थानके, **विभागेन** વિભાગથી विभागसे, **वेदना-** વેદના वेदना, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **संस्थान-** સંસ્થાન संस्थान, **प्रभाव-** પ્રભાવ प्रभाव, **नाम-** નામ नाम, **चिकित्सित-** અને ચિકિત્સામાં और चिकित्सामें, **विशेषः** ભેદ भेद, **अस्ति** થઈ જાય છે हो जाता है;

4-(1). Dermatosis is never born as a result of the provocation of one single humor only. Though the causative morbid humors are the same in all the dermatoses, yet they are differentiated by the minutia of provocation, the sequela and site, which produce the differences in their characteristic pain, color, shape, effects, name and treatment.

कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्तर्भावं कृत्वोपदेशः —

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्, अन्यत्रासाध्यभावात् । तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

सः તે वह, **सप्तविधः** સાત પ્રકારનો सात प्रकारका, **अष्टादशविधः** અઢાર પ્રકારનો अठारह प्रकारका, **अपरिसंख्येयविधः वा** અથવા અસંખ્ય પ્રકારનો अथवा असंख्य प्रकारका, **भवति** થાય છે होता है, **हि** કારણકે क्योंकि, **विकल्पनैः** ભેદોથી भेदोंसे, **विकल्प्यमानाः** વિભાજિત કરાતા विभक्त किये जाते, **दोषाः** દોષો दोष, **असाध्यभावात्** અસાધ્યભાવ असाध्यभावके, **अन्यत्र** સિવાય बिना, **विकारान्** વિકારોના विकारोंके, **विकल्पयन्ति** ભેદ પાડે છે भेद कर देते हैं, **तेषाम्** તેઓના उनके, **विकल्प-** ભેદ પ્રમાણે भेदके अनुसार, **विकार-** વિકારો विकारोंको, **संख्याने** ગણવામાં गिननेमें, **अतिप्रसङ्गम्** બહુ વિસ્તાર अत्यधिक विस्तार, **अभिसमीक्ष्य** જોઈને देख कर, **सप्तविधम्** સાત પ્રકારના सात प्रकारके, **कुष्ठविशेषम्** કુષ્ઠભેદોને कुष्ठभेदोंका, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ ४ ॥

4. They may be classified into seven kinds or eighteen kinds or innumerable varieties. When the morbidised humors are classified according to the various combinations, diseases too, fall into similar classifications except in the case of irremediable disorders. As the list of the varieties of disorders is too long to narrate, we shall content ourselves here with describing only seven main varieties of dermatoses.

दोषाधिक्यविशेषेण सप्तविधः कुष्ठविशेषः —

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते, पित्ते त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयोर्ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारु-

४. विकल्पानुबन्ध—विकल्पस्थान (ख. ठ.)

,, विकल्पनैः—रूपणैः (ग.)

, अन्यत्रासाध्यभावात्—संख्यानसाध्यभावात् (ख.)

५. कपालकुष्ठम्—कापालकुष्ठम् (ठ.)

तयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ काकणकमभिनिर्वर्तते;

इह અહીં यहां, **प्रकुपितेषु** પ્રકુપિત થયેલા प्रकुपित हुए, **त्रिषु** ત્રણેય तीनों, **वातादिषु** વાતાદિક દોષો वात आदि दोष, **त्वक्- आदीन्** ત્વચા આદિ त्वचा आदि, **चतुरः** ચારને चारोंको, **प्रदूषयत्सु** દૂષિત કરતાં दूषित करते हुए, **वाते** વાત वातके, **अधिकतरे** અન્યની અપેક્ષાથી અધિક થાય ત્યારે अन्यकी अपेक्षासे अधिक होने पर, **कपालकुष्ठम्** કપાલકુષ્ઠ कपालकुष्ठ, **अभिनिर्वर्तते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **पित्ते** પિત્ત અધિક થાય ત્યારે पित्तके अधिक होने पर, **तु** તો तो, **औदुम्बरम्** ઔદુમ્બર औदुम्बर, **श्लेष्मणि** કફ અધિક થાય ત્યારે कफके अधिक होने पर, **मण्डलकुष्ठम्** મંડલ કુષ્ઠ मण्डलकुष्ठ, **वातपित्तयोः** વાત તથા પિત્ત અધિક થાય ત્યારે वात और पित्त अधिक होने पर, **ऋष्यजिह्वम्** ઋષ્યજિહ્વ ऋष्यजिह्व, **पित्तश्लेष्मणोः** પિત્ત તથા કફ અધિક થાય ત્યારે पित्त और कफ अधिक होने पर, **पुण्डरीकम्** પુંડરીક पुण्डरीक, **श्लेष्ममारुतयोः** કફ તથા વાત અધિક થાય ત્યારે कफ और वात अधिक होने पर, **सिध्मकुष्ठम्** સિધ્મકુષ્ઠ सिध्मकुष्ठ, **सर्वदोष-** અને બધા દોષની और सब दोषोंकी, **अभिवृद्धौ** અભિવૃદ્ધિ થાય ત્યારે अभिवृद्धि होने पर, **काकणकम्** કાકણક काकणक, **अभिनिर्वर्तते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है;

5-(1). When vata and other humors get provoked and vitiate the four body-elements such as skin etc, if vata is predominant, there results Kapala dermatosis and if kapha is predominant Mandala dermatosis is the result. When both vata and pitta are predominant, the Rishyajihva type of dermatosis is the result. When pitta and kapha predominate the Pundarika dermatosis results; when kapha and vata predominate Sidhma dermatosis and when all the three humors equally predominate the Kakanaka type of dermatosis is the result.

एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति। स चैष भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एषः** આ यह, **सप्तविधः** સાતપ્રકારનો सात प्रकारका, **कुष्ठविशेषः** કુષ્ઠભેદ कुष्ठभेद, **भवति** થાય છે होता है. **सः च** અને તે और वह, **एषः** આ यह, **भूयः** વળી और भी, **तर-तमतः** અંશાંશથી अंशांशद्वारा, **प्रकृतौ** પ્રકૃતિના प्रकृतिके, **विकल्प्यमानायाम्** ભેદ પડતાં विकल्प करनेपर, **भूयसीम्** અધિક अधिक, **विकार-** વિકારના विकारके, **विकल्प-** ભેદોની भेदोंकी, **संख्याम्** સંખ્યાને संख्याको, **आपद्यते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

5. Thus these are the seven main types of dermatosis. When these combine in varying degrees, they cause various types of the disease.

समासेन सर्वकुष्ठनिदानम्—

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः— शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं, मधुफाणितमत्स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णे च समश्नतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवकचीनकोद्दालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवातिमात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यायामसंतापानत्युपसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य

५. सिध्मकुष्ठं–सिध्म (च. ज. द.)

५. स चैष–स एव (च.)

,, भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां–भूयोनः प्रकृतिविकल्पनया (फ.)

६. °कुसुम्भस्नेहवन्ति–°कुसुम्भपरूषस्नेहवन्ति (क. ध. त.)

,, भयश्रम°–श्रमक्लम° (ग.)

,, आहारजातम्–आहारम् (ध.)

विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, स्नेहांश्चातिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते; त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥६॥

तत्र અહીં यहां, **इदम्** આ यह, **सर्व-** સર્વ सब, **कुष्ठ-** કુષ્ઠોનું कुष्ठोंका, **निदानम्** નિદાન निदान, **समासेन** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **शीत-** શીતના शीतके, **उष्ण-** અને ઉષ્ણના और उष्णके, **व्यत्यासम्** પરિવર્તનને परिवर्तनको, तथा અને और, **संतपर्ण-** સંતર્પણ संतर्पण, **अपतर्पण-** અપતર્પણ अपतर्पण, **अभ्यवहार्य-** तथा ભોજ્ય પદાર્થોના एवं भोज्यपदार्थके, **व्यत्यासम्** પરિવર્તનને परिवर्तनको, **अनानुपूर्व्या** ક્રમ સિવાય क्रमके बिना, **उपसेवमानस्य** સેવનારના सेवन करनेवालेके, **मधु-** મધુ मधु, **फाणित-** ફાણિત फाणित, **मत्स्य-** મત્સ્ય मत्स्य, **लकुच-** લકુચ बडहल, **मूलक** મૂળા मूली, **काकमाचीः** तथा કાકમાચીને तथा मकोयको, **सततम्** સતત निरन्तर, **अतिमात्रम्** અતિમાત્રામાં अधिक मात्रामें, **अजीर्णे च** અને અજીર્ણમાં और अजीर्णमें, **समश्नतः** ભોજન કરનારના खानेवालेके, **पयसा च** દૂધની સાથે दूधके साथ, **चिलिचि म्** ચિલિચિમ ખાનારના चिलिचिमको खानेवालेके, **क्षीर-** દૂધ दूध, **दधि-** દહીં दही, **तक्र-** છાસ तक्र, **कोल-** બોર बेर, **कुलत्थ-** કળથી कुलत्थ, **माष-** અડદ माष, **अतसी-** અળસી अलसी, **कुसुम्भ-** કુસુંભ कुसुम्भ, **स्नेहवन्ति** तथा સ્નેહયુક્ત और स्नेहयुक्त, **हायनक-** હાયનક हायनक, **यवक-** યવક यवक, **चीनक-** ચીનક चीनक, **उद्दालक-** ઉદ્દાલક उद्दालक, **कोरदूष-** તેમજ કોરદૂષ एवं कोरदूष, **प्रायाणि** જેમાં મુખ્ય છે એવાં जिनमें मुख्य हैं ऐसे, **अन्नानि च** અન્નોનું ભોજન કરનારના अन्नोंका भोजन करनेवालेके, **एतैः** એઓથી इन पदार्थोंसे, **एव** જ ही, **अतिमात्रम्** અતિપ્રમાણમાં अतिप्रमाणमें, **सुहितस्य** તૃપ્ત થયેલાના तृप्त होनेवालेके, **व्यवाय-** મૈથુન मैथुन, **व्यायाम-** વ્યાયામ व्यायाम, **संतापान्** तथा સંતાપનું तथा धूपका, **अति- उपसेवमानस्य** અતિશય સેવન કરનારના अति सेवनकरनेवालेके, **भय-** ભય भय, **श्रम-** શ્રમ श्रम, **संताप-** तथा સંતાપથી तथा संतापसे, **उपहतस्य** પીડા પામતાં પામતાં पीडित हुए हुए, **सहसा** એકદમ सहसा, **शीत-** ઠંડા शीतल, **उदकम्** પાણીમાં जलमें, **अवतरतः च** ઉતરનારના उतरनेवालेके, **विदग्धम्** વિદગ્ધ विदग्ध, **आहारजातम्** આહારસમૂહનું आहारसमूहका, **अनुल्लिख्य** વમન કર્યા સિવાય वमन किये विना, **विदाहीनि** વિદાહી દ્રવ્યો। विदाही द्रव्यका, **अभ्यवहरतः च** ખાનારના भोजन करनेवालेका, **छर्दिम्** ઉલટીના વેગને वमनके वेगको, **प्रतिघ्नतः** રોકનારના रोकनेवालेके, **स्नेहान् च** અને સ્નેહોનો और स्नेहोंका, **अतिचरतः** અતિ ઉપયોગ કરનારના अति सेवनकरनेवालेके, **त्रयः** ત્રણે तीनों, **दोषाः** દોષો दोष, **युगपत्** એકસાથે एकसाथ, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यन्ते** પામે છે हो जाते हैं, **त्वक्- आदयः** तथा ત્વચા આદિ तथा त्वचा आदि, **चत्वारः** ચાર चारों, **शैथिल्यम्** શિથિલતા शिथिलताको, **आपद्यन्ते** પામે છે प्राप्त करते हैं, **तेषु** તેઓ उनके, **शिथिलेषु** શિથિલ થતાં शिथिल होनेपर, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, **दोषाः** દોષો दोष, **स्थानम्** સ્થાન स्थान, **अधिगम्य** પામીને पा कर, **सन्तिष्ठमानाः** રહેતાં रहते हुए, **तान् एव** તે જ उन ही, **त्वगादीन्** ત્વચા વગેરેને त्वचा आदिको, **दूषयन्तः** દૂષિત કરતા કરતા दूषित करते हुए हुए, **कुष्ठानि** કુષ્ઠ कुष्ठोंको, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ६ ॥

६. अभ्यवहरतः—अभ्यस्यतः (ग.)

6. Here we explain in short the pathology of all types of dermatosis. Sudden changes from cold to heat without observing the rules of gradual change and similarly sudden change from fasting and diet without observing the rules of gradual change, and taking constantly and excessively honey, treacle, fish, lakucha, radish, kakamachi, taking predigestion-meals; also eating the chilichima fish with milk and taking food made mainly of hayanaka, wild barley, cheenaka, uddalaka and common-millet grains

along with milk, curds, butter-milk, indian jujube, horse-gram, black-gram, linseed, safflower and unctuous articles. If having indulged excessively in these, a person is addicted to excessive sexual intercourse, excercise or grief, plunges suddenly into cold water or if he eats irritant food without vomiting out the mis-digested food or suppresses the urge for vomiting or indulges in excessive oleation, all the three humors get simultaneously provoked. The four body-elements such as skin, etc, become flabby. The provoked humors settling themselves in these vitiated body-elements and getting localised then vitiate them further and generate skin lesions.

कुष्ठानां पूर्वरूपाणि —

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूर्निस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीसर्पागमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदष्टभग्नक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

तेषाम् તેઓનાં इनके, **इमानि** આ ये, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **अस्वेदनम्** પરસેવો ન આવવો पसीना न आना, **अतिस्वेदनम्** પરસેવો બહુ આવવો पसीना बहुत आना, **पारुष्यम्** કઠોરતા कर्कशता, **अतिश्लक्ष्णता** અતિશ્લક્ષ્ણતા अतिश्लक्ष्णता, **वैवर्ण्यम्** વિવર્ણતા विवर्णता, **कण्डूः** ખજવાળ कण्डू, **निस्तोदः** સોઈ ભોંકવા જેવી પીડા सूई चूभनेसी दर्द, **सुप्तता** સ્પર્શાજ્ઞાન सुप्तता, **परिदाहः** અતિદાહ अतिदाह, **परिहर्षः** ઝણઝણાટી अङ्गोंमें झनझन होना, **लोमहर्षः** રોમાંચ रोमांच, **खरत्वम्** ખરતા खरत्व, **ऊष्मायणम्** ગરમી જેવું નીકળવું गरमीकी निकलना, **गौरवम्** ભારેપણું भारीपन, **श्वयथुः** સોજો शोथ, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **वीसर्प- आगमनम् च** વીસર્પનું થવું विसर्पका होना, **काये** શરીરમાં शरीरमें **कायच्छिद्रेषु** તથા શરીરનાં છિદ્રોમાં तथा शरीरके छिद्रोंमें, **उपदेहः** ઉપલેપ उपलेप, **पक्व-** પાક થતાં पाकनेपर, **दग्ध-** બળી જતાં जलने पर, **दष्ट-** દંશ થતાં काटने पर, **भग्न-** ભાંગી જતાં टूटने पर, **क्षत-** क्षत થતાં क्षत होने पर, **उपस्खलितेषु** ઠેસ લાગતાં गिर पड़नेपर, **अतिमात्रम्** અતિશય अत्यन्त, **वेदना** વેદના वेदना, **स्वल्पानाम्** સ્વલ્પ छोटेसे, **अपि** પણ भी, **व्रणानाम् च** વ્રણોનું व्रणोंका, **दुष्टिः** દૂષિત થવું दूषित होना, **असंरोहणम् च इति** અને રૂઝ ન આવવી और रोहण न होना ॥ ७ ॥

7. These are the premonitory symptoms of these dermatoses viz., anhidrosis, hyper-hidrosis, hardness, extreme smoothness, discoloration, pruritus, pricking pain, anesthesia, all-round burning, hyperesthesia, horripilation, roughness, releasing of heat, thickening, edema and acute spreading affection frequently on the body, discharge in the various orifices of the body, excessive pain in case of suppurations, burns, bites, fractures, wounds and stumbling, and the putrefaction and non-healing of even slight wounds.

कपालकुष्ठस्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते, तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविसृतानि खर-

७. °दष्टभग्नक्षत—°दष्टक्षत (क. ग.)
,, चेति-अस्मादनन्तरम्—
'कुष्ठानां पूर्वरूपाणि भवन्ति' इत्यधिकः पाठः (ख.घ.) पुस्तकयोः।

८-(१). ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते—तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठानि जायन्ते (ठ. त)

पर्यन्तानि तनून्युद्वृत्तबहिस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् (१);

ततः अनन्तरम् તે પછી उसके बाद, **कुष्ठानि** કુષ્ઠો कुष्ठ, **अभिनिर्वर्तन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तेषाम्** તેઓનાં इनके, **इदम्** આ यह, **वेदना-** વેદના वेदना, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **संस्थान-** સંસ્થાન संस्थान, **प्रभाव-** પ્રભાવ प्रभाव, **नाम-** અને નામના और नामके, **विशेष-** ભેદનું विशेषका, **विज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **भवति** થાય છે होता है, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **अरुण-** અરુણ अरुण, **परुषाणि** કઠોર परुष, **विषम-** વિષમપણે विषम रूपमें, **विसृतानि** ફેલાયેલાં फैले हुए, **खरपर्यन्तानि** ખરબચડી કિનારવાળાં किनारों पर खर, **तनूनि** પાતળાં पतले, **उद्वृत्त-** ઊંચે આવેલા ऊंचे ऊठे हुए, **बहिस्तनूनि** બહારના ભાગવાળાં बाहिरके भागवाले, **सुप्तवत्** સુપ્તની પેઠે सोये हुएकी तरह, **सुप्तानि** સ્પર્શજ્ઞાનરહિત स्पर्शज्ञानरहित, **हृषित-लोमाचितानि** રોમાંચયુક્ત रोमांचयुक्त, **निस्तोदबहुलानि** મોટે ભાગે સોઈ ભોંકાયા જેવી પીડાવાળાં अधिक तोदयुक्त, **अल्प-** અલ્પ अल्प, **कण्डू-** કંડૂ कण्डू, **दाह-** દાહ दाह, **पूय-** પરુ पूय, **लसीकानि तथा** લસીકાવાળાં और लसीकावाले, **आशु-** તરત शीघ्र, **गति-** ફેલાવાવાળાં फैलनेवाले, **समुत्थानानि तथा** ઉત્પત્તિવાળાં तथा उत्पन्न होनेवाले, **आशुभेदीनि** જલદી ફાટનારાં शीघ्र फटनेवाले, **जन्तुमन्ति** જન્તુયુક્ત कीटयुक्त, **कृष्ण-** કાળાં कृष्ण, **अरुण-** અરુણ अरुण, **कपाल-** અને ઠીકરાં જેવાં और कपाल जैसे, **वर्णानि-** રંગવાળાં કુષ્ઠો वर्णवाले कुष्ठ, **कपालकुष्ठानि** કપાલકુષ્ઠ છે कपालकुष्ठ हैं, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** જાણવું जानना चाहिए (१);

8-(1). After this the dermic lesions make their appearance. These are the special characteristics regarding the nature of the pains, colors, shapes, effects and names. They are dry, reddish and hard, unevenly spread, have rough edges, are thin, slightly elevated externally, numbed as if paralysed, covered with bristling hair, afflicted with extreme piercing pain, lighting, itching and burning and have scanty purulent or serus discharge, are quickly ulcerating and infected with parasites and are dark-red in color like a piece of broken earthen-pot—such are to be known as Kapala dermatoses (erythema group).

उदुम्बरकुष्ठस्य लक्षणम्—

ताम्राणि ताम्रखररोमराजीभिरवनद्धानि बहलानि बहुबहलपूयरक्तलसीकानि कण्डूक्लेदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससंतापक्रिमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् (२);

ताम्राणि તામ્રવર્ણ ताम्रवर्ण, **ताम्र-** તામ્ર જેવા રંગનાં ताम्र, **खर-** ખરબચડાં खर, **रोमराजीभिः** રૂંવાડાંના સમૂહથી रोमराजीसे, **अवनद्धानि** યુક્ત युक्त, **बहलानि** ઘાટાં घन, **बहु-** અધિક बहुत, **बहल-** ઘાટાં गाढे, **पूय-** પરુ पूय, **रक्त-** રક્ત रक्त, **लसीकानि तथा** લસીકાવાળાં तथा लसीकासे युक्त, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **कोथ-** સડો कोथ, **दाह-** દાહ दाह, **पाकवन्ति** અને પાકયુક્ત और पाकयुक्त, **आशु-** જલદી जलदी, **गति-** ફેલાનાર फैलनेवाले, **समुत्थान-** ઉત્પન્ન થનાર उत्पन्न होनेवाले, **भेदीनि** તેમજ ફાટનાર एवं फूटनेवाले, **ससन्तापक्रिमीणि** સંતાપ તથા કૃમિ યુક્ત सन्ताप एवं कृमिसे युक्त, **पक्व-** અને પાકેલાં और पके हुए, **उदुम्बर-फल-** ઉંબરાના ફળ જેવાં गूलरके फलके समान, **वर्णानि** વર્ણવાળાં કુષ્ઠો वर्णयुक्त कुष्ठ, **औदुम्बरकुष्ठानि**

८-(१). तनून्युद्वृत्तबहिस्तनूनि—तनूनि (ध.)
,, सुप्तवत्सुप्तानि—सुप्तसुप्तानि (च. त. द. ध.)

८-(२). ताम्रखररोमराजीभिः — ताम्ररोमराजीभिः (क.)
,, ,, — ताम्रगौरराजीभिः (फ.)

ઔદુમ્બર કુષ્ઠ છે औदुम्बर कुष्ठ हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए (२);

8-(2). Those that are copper colored, covered with copper colored rough rows of hair, dense, have plenty of thick discharge of pus, blood and lymph accompanied with itching, moisture, sloughing, burning and suppuration, those that spread, appear and ulcerate quickly and are infected with afflicting parasites and are of the color of ripe gular fig-fruit, are to be known as Audumbara dermatoses (acute inflammatory group).

मण्डलकुष्ठस्य लक्षणम्—

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीतपर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लरोमराजीसन्तानानि बहुबहलशुक्लपिच्छिलस्रावीणि बहुक्लेदकण्डूक्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३);

स्निग्धानि સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **गुरूणि** ગુરુ गुरु, **उत्सेधवन्ति** ઊંચાઇવાળાં ऊंचे, **श्लक्ष्ण-** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **स्थिर-** સ્થિર स्थिर, **पीतपर्यन्तानि** તથા પીળી કિનારવાળાં और पीले किनारोंवाले, **शुक्ल-** ધોળાં शुक्ल, **रक्त-** તથા રક્ત और लाल, **अवभासानि** દેખાવવાળાં दिखाववाले, **शुक्ल-** શ્વેત सफेद, **रोमराजी-** રોમરાજીના रोमराजियोंके, **सन्तानानि** વિસ્તારવાળાં विस्तारवाले, **बहु-** ઘણાં बहुत, **बहल-** ઘટ્ટ घट्ट, **शुक्ल-** શ્વેત शुक्ल, **पिच्छिल-** તથા ચીકણા तथा चिपचिपे, **स्रावीणि** સ્રાવવાળાં स्रावसे युक्त, **बहु-** ઘણાં बहुत, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **कण्डू-** કંડૂ कण्डू, **क्रिमीणि** તથા ક્રિમિવાળાં एवं कृमियुक्त, **सक्त-** અને ધીમે વખતે और देरमें, **गति-** ફેલાનાર फेलनेवाले, **समुत्थान-** ઉત્પન્ન થનાર उत्पन्न होनेवाले, **भेदीनि** અને ફાટનાર और फूटनेवाले, **परिमण्डलानि** તથા ગોળ કુષ્ઠો तथा मण्डलाकार कुष्ठ, **मण्डलकुष्ठानि** મંડલકુષ્ઠ છે मण्डल कुष्ठ हैं, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** જાણવું जानना चाहिए (३);

8-(3). Those that are glossy, large, raised, smooth, stable and have swollen edges of whitish red shade covered with white rows of hair, are with excessive thick white discharge, very moist, itchy and affected with parasites, are sluggish in spreading, appearance and ulceration and which are round in shape are to be known as Mandala dermatoses (urticaria group).

ऋष्यजिह्वस्य लक्षणम्—

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमीणि दाहभेदनिस्तोद(पाक)बहुलानि शूकोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्यृष्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् (४);

परुषाणि કઠોર कठोर, **अरुणवर्णानि** અરુણવર્ણનાં अरुणवर्ण, **बहिः** બહાર बाहिर, **अन्तः** તથા અંદર एवं अंदर, **श्यावानि** ઈંટોડી રંગનાં श्याववर्ण, **नील-** નીલ नील, **पीत-** પીળાં पीत, **ताम्र-** તથા તાંબા જેવા तथा ताम्र जैसे, **अवभासानि** દેખાવવાળાં दिखाववाले, **आशु-** જલદી शीघ्र, **गति-** ફેલાનાર फैलनेवाले, **समुत्थानानि** ઉત્પન્ન થનાર उत्पन्न होनेवाले, **अल्प-** અલ્પ अल्प, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **क्रिमीणि-** તથા કૃમિવાળાં तथा कृमिवाले, **दाह-** દાહ दाह, **भेद-** ભેદ भेद, **निस्तोद-** નિસ્તોદ तोद, **पाक-** તથા પાક तथा पाक, **बहुलानि** જેમાં વધારે છે એવાં बहुल, **शूक- उपहत- उपम- वेदनानि** શૂકજન્ય क्षत જેવી

८-(३). पीतपर्यन्तानि—पीनपर्यन्तानि (घ. झ. ठ. त. द. ध.)
,, शुक्लरोमराजी—शुक्लराजी (च.)
,, बहुबहल—बहुलबहुल (ख. त.)
,, शुक्लपिच्छिलस्रावीणि—शुक्लरक्तपिच्छास्रावीणि (च. ध.)
,, मण्डलकुष्ठानि विद्यात्—परिमण्डलकुष्ठानीति विद्यात् (ज. ठ).

८-(४). ताम्रावभासानि—ताम्रावभासितानि (ग.)

वेदनावाळां शूकजन्य क्षतकी भांति वेदनायुक्त, उत्सन्नमध्यानि ઊંચા મધ્યભાગવાળાં बीचमें उन्नत, तनुपर्यन्तानि પાતળી કિનારવાળાં किनारोंसे पतले, कर्कश- કર્કશ कर्कश, पिडकाचितानि પિડકાઓવાળાં पिडकाओंसे भरे, दीर्घ- દીર્ઘ लम्बे, परिमण्डलानि ગોળ આકારનાં गोल, ऋष्यजिह्व- અને ઋષ્ય હરિણની જીભ જેવા और ऋष्यजिह्वाके समान, आकृतीनि આકારનાં કુષ્ઠો आकृतिवाले कुष्ठ, ऋष्यजिह्वानि ઋષ્યજિહ્વ છે ऋष्यजिह्व हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए (४);

8-(4). Those that are rough, reddish -colored, dark brown at the edges and in the centre, have shades of blue, yellow and copper-color, that are quick in spreading and appearance, attended with slight itching, moisture, parasitic infection, much burning, ulceration, pricking pain, (suppuration), pain as if pierced by thorns and are raised in the middle with thin edges, and are surrounded with rough pimples of oval shape like that of the deer's tongue, are known as Rishyajihva dermatoses.

पुण्डरीककुष्ठस्य लक्षणम्—

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसिरासन्ततान्युत्सेधवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्रिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति विद्यात् (५);

शुक्ल- શ્વેત शुक्ल, रक्त- અને રક્ત और लाल, अवभासानि દેખાવનાં दिखाववाले, रक्तपर्यन्तानि લાલ કિનારવાળાં किनारों पर लाल, रक्त- લાલ लाल, राजी- રેખાઓ रेखाओं, सिरा- અને સિરાઓથી और सिराओंसे, सन्ततानि વ્યાપ્ત व्याप्त, उत्सेधवन्ति ઊંચાઈવાળાં ऊपरको उठे, बहु- ઘણાં बहुत, बहल- ઘાટાં घट्ट, रक्त- રક્ત रक्त, पूय- પરુ पूय, लसीकानि તથા લસીકાવાળાં तथा लसीकासे युक्त, कण्डू- ખજવાળ कण्डू, क्रिमि- કૃમિ कृमि, दाह- દાહ दाह, पाकवन्ति તથા પાકવાળાં और पाकसे युक्त, आशु- જલદી शीघ्र, गति- ફેલાનાર फैलनेवाले, समुत्थान- ઉત્પન્ન થનાર उत्पत्तिवाले, भेदीनि તથા ફાટનાર एवं विदीर्ण होनेवाले, पुण्डरीक- અને પુંડરીકની और पुण्डरीककी, पलाश- પાંખડી पंखडीके, संकाशानि જેવાં કુષ્ઠો समान कुष्ठ, पुण्डरीकाणि પુંડરીક કુષ્ઠ છે पुण्डरीक कुष्ठ हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए (५);

8-(5). Those that are of white and reddish shades, of red edges, are covered with red row of hair and veins, are elevated, have profuse and dense, sanguinous, purulent and serus discharge, are attended with itching parasitic infection, burning and suppuration and which are quickly spreading, appearing and ulcerating and of the color of the petal of the pink lotus (padma palasa) are to be known as Pundarika dermatoses.

सिध्मकुष्ठस्य लक्षणम्—

परुषारुणानि विशीर्णबहिस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदक्रिमीण्यलाबुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात्(६);

परुष- કઠોર परुष, अरुणानि અરુણ अरुण, विशीर्णबहिस्तनूनि વિખરાયેલા બહારના ભાગવાળાં बिखरे हुए बाहिरके भागवाले, अन्तःस्निग्धानि અંદરના ભાગમાં સ્નિગ્ધ अन्दरसे स्निग्ध, शुक्ल- શ્વેત श्वेत, रक्त- તથા લાલ तथा लाल, अवभासानि દેખાવનાં दिखाववाले, बहूनि ઘણાં बहुत, अल्प- અલ્પ अल्प, वेदनानि

८-(५). रक्तराजीसिरासन्ततानि—रक्तराजीसन्ततानि (ठ)

८-(६). परुषारुणानि विशीर्णबहिस्तनूनि—परुषारुणविशीर्णानि बहिस्तनूनि (ख. घ. च. ब.)

वेदनावाळां वेदनावाले, **अल्प-** અલ્પ अल्प, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **दाह-** દાહ दाह, **पूय-** પરુ पूय, **लसी-कानि** तथा લસીકાવાળા एवं लसीकासे युक्त, **लघु-समुत्थानानि** નાના કારણથી ઉત્પન્ન થનાર छोटेसे कारणसे उत्पन्न होनेवाले, **अल्प-** ઓછા कम, **भेद-** ફાટવાવાળાં फटनेवाले, **क्रिमीणि** तथा કૃમિવાળાં एवं कृमिसे युक्त, **अलाबु-पुष्पसंकाशानि** અને અલાબુનાં ફૂલ જેવાં કુષ્ઠો अलाबु-पुष्पके समान कुष्ठ, **सिध्मकुष्ठानि** સિધ્મકુષ્ઠ છે सिध्मकुष्ठ हैं, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** જાણવું जानना चाहिए (६);

8-(6). Those that are rough and reddish, those whose external margins are fissured and glossy at the centre, having red and white shades, which are multiple, and attended with slight pain, itching and burning, and purulent and serus discharge, those that have small beginning and slight tendency to ulceration or parasitic infection, and are of yellow color like the bitter gourd flower are to be known as Sidhma dermatoses (Psoriasis group).

काकणककुष्ठस्य लक्षणम्—

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्ग-समन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-र्णानि काकणानीति विद्यात्। तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

आदौ પ્રથમ प्रारम्भमें, **काकणन्तिका-** ચણોઠીના रत्तीके, **वर्णानि** વર્ણના वर्णके, **पश्चात्** અને પછી और पीछेसे, **तु** તો तो, **सर्व-** સર્વ सम्पूर्ण, **कुष्ठ-** કુષ્ઠનાં कुष्ठोंके, **लिङ्ग-** લક્ષણથી लक्षणोंसे, **समन्वितानि** યુક્ત युक्त, **पापीयसा** અને દુષ્ટ और दुष्ट, **सर्व-** સર્વ सम्पूर्ण, **कुष्ठ-** કુષ્ઠનાં कुष्ठके, **लिङ्ग-** લક્ષણ लक्षण, **सम्भवेन** ઉત્પન્ન થવાથી उत्पन्न होनेसे, **अनेकवर्णानि** અનેક વર્ણ-વાળાં કુષ્ઠો अनेक वर्णवाले कुष्ठ, **काकणानि** કાકણક-કુષ્ઠ છે काकणककुष्ठ हैं, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** જાણવું जानना चाहिए, **तानि** તેઓ वे, **असाध्यानि** અસાધ્ય છે असाध्य हैं, **इतराणि** અને બીજાં और शेष, **पुनः** વળી तो, **साध्यानि** સાધ્ય છે साध्य हैं ॥ ८ ॥

8. Those that are of the color of the grain of Kakanantika (Jequirity seeds) in the beginning, and later, acquiring the sinful characteristics of all the above kinds of dermatoses, acquire the various colors of the varied kinds of dermatoses are to be known as Kakana dermatoses (Malignant lesions). These are incurable while all the rest are curable.

तेषां साध्यासाध्यत्वम्—

तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं पुनः किंचित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचारात्। साध्यानि हि षट् काकणकवर्ज्यान्यचिकित्स्यमाना-न्यपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामु-पयान्ति ॥ ९ ॥

तत्र તેમાં इनमें, **यत्** જે जो, **असाध्यम्** અસાધ્ય છે असाध्य है, **तत्** તે वह, **असाध्यताम्** અસાધ્યતાને असाध्यताका, **न अतिवर्तते** ઉલ્લંઘી જતું નથી अति-क्रमण नहीं करता, **किञ्चित्** કોઈ कोई, **साध्यम्** સાધ્ય साध्य, **पुनः** પણ भी, **कदाचित्** ક્યારેક कभी, **अपचा-रात्** અપચારને લઈ अपचारके कारण, **साध्यताम्** સાધ્ય-તાને साध्यताका, **अतिवर्तते** ઉલ્લંઘી જાય છે अतिक्रमण कर जाता है, **हि** કારણકે क्योंकि, **काकणक-वर्ज्यानि** કાકણક સિવાયનાં काकणकको छोड़कर, **षट्** ૭ छः, **साध्यानि** સાધ્ય છે साध्य हैं, **अचिकित्स्यमानानि** ચિકિ-ત્સા ન કરવામાં આવે તો चिकित्सा न करनेसे, **अप-चारतः वा** અથવા અપચારથી अथवा अपचारसे, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **अभिष्यन्दमानानि** ભરાઈ જતાં परिपूर्ण होनेके कारण, **असाध्यताम्** અસાધ્યતાને असाध्यताको, **उपयान्ति** પામે છે प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

८. पापीयसा सर्वकुष्ठसम्भवेन–पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गस-म्भवत्वेन (क. च. छ. ध.)

9. Of them the incurable ones can never change their nature of incurability. But those that are curable, pass beyond the stage of curability owing to faulty regimen. The curables are the six varieties leaving aside the Kakanaka variety. Either due to neglect of treatment or due to faulty regimen, being saturated with morbidity, they become incurable.

साध्यकुष्ठेष्वप्युपेक्ष्यमाणेषु कृमिसंभवः—

साध्यानामपि ह्युपेक्ष्यमाणानां त्वङ्मांसशोणितलसीकाकोथक्लेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति; ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्त इमानुपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति—

साध्यानाम् સાધ્ય કુષ્ઠોની साध्य कुष्ठोंकी, **अपि हि** પણ भी, **उपेक्ष्यमाणानाम्** ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો उपेक्षा करनेसे, **त्वक्-** ત્વચા त्वचा, **मांस-** માંસ मांस, **शोणित-** રક્ત रक्त, **लसीका-** તથા લસીકાના तथा लसीकाके, **कोथ-** સડાથી कोथसे, **क्लेद-** ક્લેદથી क्लेदसे, **संस्वेदजाः** અને પરસેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા एवं पसीनेसे उत्पन्न, **क्रिमयः** કૃમિઓ कृमि, **अभिमूर्च्छन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होजाते हैं, **ते** તેઓ वे, **त्वक्-आदीन्** ત્વચા વગેરેને त्वचा आदिको, **भक्षयन्तः** ખાતાં भक्षण करते हुए, **दोषाः पुनः** અને દોષો વળી और दोष फिर, **दूषयन्तः** એઓને દૂષિત કરતાં इनको दूषित करते हुए, **पृथक्** જુદા पृथक्, **पृथक्** જુદા पृथक्, **इमान्** આ इन, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવોને उपद्रवोंको, **उत्पादयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं;

10-(1). Owing to neglect of even the curable condition of dermatoses, parasites born of the skin, flesh and blood, lymph, slough, softened tissue and sweat grow strong. They eat away the skin and other elements, and further vitiating the already morbidised humors, generate the following complications corresponding to individual humors.

तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुहर्षसङ्कोचायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं दाहस्वेदक्लेदकोथस्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपान्, क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः सिराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणान्याददते ॥ १० ॥

तत्र તેઓમાં इनमें, **वातः** વાત वायु, **श्याव-** ઘેરાડી શ્યાવ, **अरुण-** તેમજ અરુણ एवं अरुण, **वर्णम्** વર્ણ वर्ण, **परुषताम्** કઠોરતા परुषता, **रौक्ष्य-** રૂક્ષતા रूक्षता, **शूल-** શૂલ शूल, **शोष-** શોષ शोष, **तोद-** તોદ तोद, **वेपथु-** કંપ कम्प, **हर्ष-** રોમાંચ रोमांच, **संकोच-** સંકોચ संकोच, **आयास-** આયાસ आयास, **स्तम्भ-** જડતા स्तम्भ, **सुप्ति-** સ્પર્શાજ્ઞાન सुप्ति, **भेद-** ફાટ भेद, **भङ्गान् च अपि** અને ભંગને और भङ्गको, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **दाह-** દાહ दाह, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **क्लेद-** ક્લેદ क्लेद, **कोथ-** સડા कोथ, **स्राव-** સ્રાવ स्राव, **पाक-** પાક पाक, **रागान्** અને રંગને और लालिमाको, **श्लेष्मा** તથા કફ तथा कफ, **तु** તો तो, **अस्य** આ કુષ્ઠમાં इस कुष्ठमें, **श्वैत्य-** શ્વેતતા श्वेतिमा, **शैत्य-** શીતતા शैत्य, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **स्थैर्य-** સ્થિરતા स्थिरता, **गौरव-** ભારેપણું गौरव, **उत्सेध-** ઊંચાઈ उंचाई, **उपस्नेह-** ઉપસ્નેહ उपस्नेह, **उपलेपान्** અને ઉપલેપને ઉત્પન્ન કરે છે और उपलेपको उत्पन्न करता है, **क्रिमयः** અને કૃમિઓ और कृमि, **तु** તો तो, **त्वक् आदीन्** ત્વચા આદિ त्वचा आदि, **चतुरः** ચાર ધાતુઓ चार धातुएं, **सिराः** સિરાઓ सिरा, **स्नायूः च** સ્નાયુ स्नायु, **तरुणानि** અને કોમળ और कोमल, **अस्थीनि च अपि** હાડકાંઓને પણ अस्थियोंको भी, **आददते** ખાઈ જાય છે भक्षण कर लेते हैं ॥ १० ॥

१०. उपेक्ष्यमाणानाम्–उपेक्ष्यमाणानामेषाम् (ख. छ. ज. त.)
,, दोषाः–दोषान् (छ. ध.)

१०. °शूलशोषतोदवेपथु–°शूलतोदव्यध (ख.)
,, स्नायूश्चास्थीनि–स्नायूर्मांसान्यस्थीनि (ध.)
,, तरुणान्याददते–तरुणानि खादन्ति (ध. च. छ. झ. द. ध.)

10-(2). The vata causes dusky-red color, roughness, dryness, pain, dehydration, pricking sensation, tremor, bristles, contraction, fatigue, rigidity, numbness, ulceration and fissures. The pitta causes burning, sweat, softening, putrefaction, discharge, suppuration and redness. The kapha causes whiteness, coldness, itching, stability, thickness, elevation, increase of secretion and excretion, and parasites which eat away the skin, flesh, blood, lymph, vessels, tendons and cartilage.

क्रमिकर्तृककुष्ठोपद्रवाः —

अस्यां चैवावस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं स्पृशन्ति; तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च, तथाविधमसाध्यं विद्यादिति ॥ ११ ॥

अस्याम् આ इस, **एव** જ ही, **अवस्थायाम् च** અવસ્થામાં अवस्थामें, **उपद्रवाः** ઉપદ્રવો उपद्रव, **कुष्ठिनम्** કુષ્ઠરોગીને कुष्ठरोगीको, **स्पृशन्ति** સ્પર્શ કરે છે स्पर्श कर लेते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **प्रस्रवणम्** સ્રાવ स्राव, **अङ्गभेदः** અંગભેદ अंगोका टूटना, **अङ्ग-** શરીરના अङ्गके, **अवयवानाम्** અવયવોનું अवयवोंका, **पतनानि** ખરી પડવું गिरना, **तृष्णा-** તૃષા प्यास, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **अतीसार-** અતીસાર अतीसार, **दाह-** દાહ दाह, **दौर्बल्य-** દુર્બળતા दुर्बलता, **अरोचक-** અરુચિ अरोचक, **अविपाकाः च** અને અવિપાક और अविपाक, **तथाविधम्** એવી જાતના કુષ્ઠને इस प्रकारके कुष्ठको, **असाध्यम्** અસાધ્ય असाध्य, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ ११ ॥

11. It is in this condition that complications afflict the patient; such as—excessive discharge, ulceration of the part, sequestration of the body-parts, thirst, fever, diarrhea, burning, debility, anorexia and misdigestion. Such a condition is to be regarded incurable.

प्रारम्भ एव रोगोऽनुपेक्ष्यः—

भवन्ति चात्र—
साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते।
स किंचित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ १२ ॥

अत्र च भवन्ति આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે इस विषयमें श्लोक हैं कि, **यः** જે जो, **नरः** માણસ मनुष्य, **अयम्** આ यह, **साध्यः** સાધ્ય છે साध्य है, **इति** એમ ऐसा, **पूर्वम्** પહેલાં पहले, **रोगम्** રોગની रोगकी, **उपेक्षते** ઉપેક્ષા કરે છે उपेक्षा करता है, **सः** તે वह, **किञ्चित्** થોડોક थोडे, **कालम्** વખત कालको, **आसाद्य** રહીને रह कर, **मृतः एव** મરી જ ગયો છે એમ मरा ही, **अवबुध्यते** જાણવામાં આવે છે जाना जाता है ॥ १२ ॥

12. The patient that thinks "it is easily curable" and neglects the disease in its early stages, will be found after a while to be as good as dead.

रोगाणां तरुणावस्थायां सुखसाध्यत्वम्—

यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १३ ॥

यः જે जो, **तु** વળી फिर, **रोगेभ्यः** રોગથી रोगसे, **प्राक्** પહેલાં पहले, **एव** જ ही, **रोगेषु तरुणेषु वा** અથવા રોગોની નવીન અવસ્થામાં જ अथवा रोगोंकी नवीनावस्थामें ही, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरहसे, **भेषजम्** ઓસડ औषध, **कुरुते** કરે છે करता है, **सः** તે वह, **चिरम्** લાંબા વખત સુધી देर तक, **सुखम्** આરોગ્ય सुख, **अश्नुते** ભોગવે છે भोगता है ॥ १३ ॥

13. But he who treats well the disease from the very beginning or

११. तथाविधम्—तद्विधम् (घ. ज.)

१२. अवबुध्यते—अभिबुध्यते (ग.)

in its early stage attains happiness for long.

रोगाणामतिप्रवृद्धानामसाध्यतागमनम्—

यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तरुः ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १४ ॥

एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते ॥ १५ ॥

यथा हि જેવી રીતે जिस प्रकार, **तरुणः** નાનું छोटा, **तरुः** ઝાડ वृक्ष, **अल्पेन** અલ્પ थोड़ेसे, **यत्नेन** યત્નથી परिश्रमसे, **छिद्यते** કાપી શકાય છે काटा जाता है, **अतिप्रवृद्धः** અતિ વધ્યા પછી बड़ा हुआ, **तु** વળી फिर, **सः एव** તે જ वही, **अतिप्रयत्नतः** અતિ પ્રયત્ને अति प्रयत्नसे, **छिद्यते** કાપી શકાય છે काटा जाता है, **एवम् एव** તેવી જ રીતે इसी प्रकार, **तरुणः** નવો नया, **विकारः** વિકાર रोग, **अपि** પણ भी, **सुखम्** સુખેથી सुखपूर्वक, **साध्यते** મટાડી શકાય છે साध्य होता है, **विवृद्धः** વધી ગયા પછી बढ़ा हुआ, **कृच्छ्रात्** મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, **साध्यते** મટાડી શકાય છે साध्य होता है, **असाध्यः वा** અથવા અસાધ્ય अथवा असाध्य, **अपि** પણ भी, **जायते** થઈ જાય છે हो जाता है ॥ १४-१५ ॥

14-15. Just as a plant when tender is easily cut down but demands great efforts in cutting when grown big, even so a disease when in its early stage is easily cured, but when advanced is cured with great difficulty or even becomes incurable.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १६ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **कुष्ठानाम्** કુષ્ઠના कुष्ठके, **संख्या** સંખ્યા संख्या, **द्रव्याणि** દ્રવ્ય द्रव्य, **दोषाः** દોષ दोष, **हेतवः** નિદાન निदान, **पूर्वलक्षणम्** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **रूपाणि च** લક્ષણ लक्षण, **उपद्रवाः च** અને ઉપદ્રવ और उपद्रव, **पृथक्** જુદા જુદા पृथक् रूपमें, **कौष्ठिके** આ 'કુષ્ઠનિદાન' અધ્યાયમાં इस 'कुष्ठनिदान' अध्यायमें, **उक्ताः** કહેવામાં આવ્યાં છે कहे हैं ॥ १६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

16. The number, substances, morbific humors, causative factors, premonitory symptoms, signs and symptoms and complications of dermatosis have been described severally in this chapter on "Dermatosis".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, **निदानस्थाने** નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, **कुष्ठनिदानम्** 'કુષ્ઠનિદાન' 'कुष्ठनिदान', **नाम** નામનો नामका, **पञ्चमः** પાંચમો पांचवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Pathology, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled, "The Pathology of the Dermatosis" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छठा

Chapter VI

शोषनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१४. छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः — न तु छेद्यतमो भवेत् (अ. ध.)

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, शोषनिदानम् 'શોષનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'शोषनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Consumption."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारि शोषस्यायतनानि—

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; तद्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३

इह खलु આ આયુર્વેદમાં इस आयुर्वेदमें, शोषस्य શોષનાં शोषके, चत्वारि ચાર चार, आयतनानि કારણ कारण, भवन्ति છે हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, साहसम् સાહસ साहस, संधारणम् સંધારણ संधारण, क्षयः क्षय क्षय, विषमाशनम् इति અને વિષમ ભોજન और विषमाशन ॥ ३ ॥

3. There are four causes of consumption. They are— Overstrain, suppression of natural urges, wasting and promiscuous diet.

साहसाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बलवता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा व्यायच्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा भारमुद्वहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्सादनपदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवते अतिप्रकृष्टं वाऽध्वानं द्रुतमभिपतति, अभिहन्यते वा, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमारभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते। तस्योरः क्षतमुपप्लवते वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च। तस्य योंऽशः शरीरसन्धीनाविशति तेनास्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्ध्वंसते स्वरश्चावसीदति, यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रतिश्यायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते; ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्य चोद्ध्वंसनात् कासः सततमस्य संजायते, स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति, शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते;

तत्र તેમાં इनमें, साहसम् સાહસ साहस, शोषस्य શોષનું शोषका, आयतनम् इति કારણ છે એમ कारण है यह, यत् उक्तम् જે કહ્યું છે जो कहा है, तत् તેનું उसका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान

४. व्यायच्छति–व्यायच्छते (ग.)
,, अतिप्रकृष्टं–अतिविप्रकृष्टं (छ.)

४. आरभते–आरभेत (घ.)
,, श्लेष्माणमुरःस्थमुपसंगृह्य–श्लेष्माणमुपसंगृह्य (ठ.)
,, उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरति–उपसृज्य शोषयित्वा विहरति (प.)
,, उपसंगृह्य–उपसंसृज्य (ग.)
,, उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन्–उपसंसृज्य शोषयन् (घ.ठ.त.द.ध.)
,, तेनास्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते, यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च. – तेनास्य वर्चो भिद्यते, यस्तु हृदयमाविशति, तेन रोगा भवन्त्युरस्याः यो रसान् तेनास्यारोचकश्च. (घ. च. ज. त. द. प.)
,, जृम्भा–जम्भा (क.)
,, अभिप्रपद्यते–प्रपद्यते (घ.)
,, स्रोतांस्यन्वेति–स्रोतांस्यवबध्नाति (प.)
,, शोणितं ष्ठीवति–स शोणितं निष्ठीवति (च.)
,, शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते–शोणितगमनाच्चास्य दौर्गन्ध्यमुपजायते (ठ. त.)
,, दौर्बल्यम्–दौर्गन्ध्यम् (ख. ग. झ. प.)

करेंगे, यदा हि જ્યારે जब, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **दुर्बलः सन्** દુર્બળ હોવા છતાં दुर्बल होनेपर भी, **बलवता सह** બળવાનની સાથે बलवान पुरुषके साथ, **विगृह्णाति** લડે છે लड़ता है, **अतिमहता** અથવા અતિ મોટા अथवा बड़े, **धनुषा वा** ધનુષને धनुषको, **व्यायच्छति** ખેંચે છે खींचता है, **अतिमात्रम् अपि वा** અથવા તો અતિ પ્રમાણમાં अथवा बहुत अधिक, **जल्पति** બોલે છે बोलता है, **अतिमात्रम् भारम् वा** અથવા તો હદ ઉપરાંત ભારને अथवा बहुत अधिक भारको, **उद्वहति** ઉપાડે છે वहन करता है, **अप्सु च** અથવા પાણીમાં अथवा पानीमें, **अतिदूरम् वा** ઘણે લાંબે સુધી बहुत दूर तक, **प्लवते** તરે છે तैरता है, **उत्सादन-पदाघातने वा** અથવા ઉત્સાદન તેમજ ચરણના આઘાતનું अथवा उत्सादन एवं पादके आघातको, **अतिप्रगाढम्** અતિશય अत्यधिक, **आसेवते** સેવન કરે છે सेवन करता है, **अतिप्रकृष्टम्** અથવા ઘણા લાંબા अथवा बहुत लम्बे, **अध्वानम् वा** માર્ગને मार्गको, **द्रुतम् अभिपतति** ઉતાવળે દોડી કાપે છે जल्दीसे दौड़ते हुए तय करता है, **अभिहन्यते वा** અથવા પ્રહાર પામે છે अथवा चोट खाजाता है, **अन्यत् वा किंचित्** અથવા બીજા કોઈ अथवा और कोई, **एवंविधम्** એવી જાતના इसी प्रकारके, **विषमम्** વિષમ विषम, **अतिमात्रम् वा** અથવા હદ ઉપરાંતના या मात्रामें अधिक, **व्यायामजातम्** અનેક વ્યાયામ अनेक व्यायाम, **आरभते** કરે છે करता है, **तस्य** તેનું उसका, **उरः** ઉર उरःस्थल, **अतिमात्रेण** હદ ઉપરાંતના अतिमात्र, **कर्मणा** કર્મથી कर्मसे, **क्षण्यते** વિદીર્ણ થાય છે फट जाता है, **तस्य** તેના उसके, **क्षतम् उरः** વિદીર્ણ ઉરને विदीर्ण वक्षःस्थलमें, **वायुः** વાયુ वायु, **उपप्लवते** વ્યાપ્ત કરે છે भर जाता है, **तत्र** ત્યાં वहां, **अवस्थितः** રહેલો भरा हुआ, **सः** તે वह वायु, **उरःस्थम्** છાતીમાં રહેલા उरमें स्थित, **श्लेष्माणम्** કફને कफको, **उपसंगृह्य** લઈને साथमें ले कर, **पित्तम् च** તથા પિત્તને तथा पित्तको, **दूषयन्** દૂષિત કરીને दूषित करता हुआ, **ऊर्ध्वम्** ઊંચે ऊपर, **अधः** નીચે नीचे, **तिर्यक् च** અને ત્રાંસો तथा तीरछा, **विहरति** ફરવા લાગે છે फैलने लगता है, **तस्य** તેનો उसका, **यः अंशः** જે અંશ जो भाग, **शरीर-सन्धीन्** શરીરના સાંધાઓમાં शरीरकी सन्धियोंमें, **आविशति** પેસે છે जाता है, **तेन** તેનાથી उससे, **अस्य** એને इसको, **जृम्भा** બગાસાં जम्भाई, **अङ्गमर्दः** અંગમર્દ अङ्गोंका टूटना, **ज्वरः च** અને જ્વર और ज्वर, **उपजायते** થાય છે होता है, **यः तु** જે ભાગ जो भाग, **आमाशयम्** આમાશયમાં आमाशयमें, **अभ्युपैति** પહોંચે છે पहुंचता है, **तेन** તેનાથી उससे, **उरस्याः** છાતીના छातीके, **रोगाः** રોગો रोग, **अरोचकः च** અને અરુચિ तथा अरोचक, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **यः** જે ભાગ जो भाग, **कण्ठम्** કંઠમાં कण्ठमें, **अभिप्रपद्यते** પહોંચે છે जाता है, **तेन** તેનાથી उससे, **कण्ठः** કંઠની कण्ठ, **उद्ध्वसते** ખરાબી થાય છે विकृत हो जाता है, **स्वरः च** અને સાદ और स्वर, **अवसीदति** બેસી જાય છે बैठ जाता है, **यः** જે ભાગ जो भाग, **प्राणवहानि** પ્રાણ વહન કરનાર प्राणवह, **स्रोतांसि** સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, **अन्वेति** જાય છે पहुंचता है, **तेन** તેનાથી उससे, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **प्रतिश्यायः च** અને સળેખમ और प्रतिश्याय, **जायते** થાય છે हो जाता है, **यः** અને જે ભાગ और जो भाग, **शिरसि** માથામાં शिरमें, **अवतिष्ठते** રહે છે जा ठहरता है, **तेन** તેનાથી उससे, **शिरः** માથાને शिर, **उपहन्यते** નુકસાન થાય છે बिगड़ जाता है, **ततः च** ત્યાર પછી उसके बाद, **उरसः** ઉરની उरके, **क्षणनात् च एव** વિદીર્ણતાને લીધે विदीर्ण होनेसे, **वायोः** વાયુની और वायुकी, **विषमगतित्वात् च** વિષમ ગતિને લીધે विषम गति होनेसे, **कण्ठस्य** તથા કંઠની तथा कण्ठके, **उद्ध्वसनात् च** ખરાબીને લીધે विकृत हो जानेसे, **अस्य** તેને इसे, **कासः** ઉધરસ खांसी, **सततम्** નિરંતર હમેશાં, **संजायते** થાય છે आने लगती है, **सः** તે वह, **कासप्रसंगात्** ઉધરસ સતત આવવાથી सतत कासके कारण, **उरसि** છાતીમાં छातीमें, **क्षते** ક્ષત થતાં क्षत हो जानेसे, **शोणितम्** લોહીને रक्त, **ष्ठीवति** થૂંક્યા કરે છે थूकता है, **शोणित-आगमनात् च** અને લોહી પડવાથી और रक्तके आनेसे, **अस्य** આ પુરુષને इसको, **दौर्बल्यम्** દુર્બલતા दुर्बलता, **उपजायते** આવે છે आ जाती है;

4-(1). We shall now further explain our observation that overstrain is the cause of consumption. When a man

who is weak, engages in a trial of strength with a strong man, or exercises with a mighty bow, or talks excessively or carries very heavy weights, or swims very long distances in water or resorts excessively to hard massage or striking with feet, or running over a very long course at full speed, or gets injured or carries out any other form of exercise of a similar description, either in a faulty or extravagant manner, then by the inordinate character of such activity his chest gets injured. The vata spreads all over the injured area of the chest. Getting localized there, it gathers the kapha which is in that region and vitiates the pitta and then over-runs the whole system, upward, downward and sideways. That part of the morbid vata which spreads in the body-joints produces in the patient yawning, body-aches and fever; that part which has penetrated the upper part of the digestive tract, produces cardiac disorders and anorexia; that part which has reached the throat afflicts it and causes weakness of voice; that part which has spread to the channels that conduct the life-breaths (respiratory passages) causes dyspnea and coryza; and that part which has become localized in the head, afflicts the head. Thereafter in consequence of the injuries to the chest, the abnormal movement of vata and lesions in the throat, the patient is afflicted with a continuous cough. As a result of constant coughing the lungs being injured, the patient expectorates blood; and from the loss of blood thus occasioned, there results increasing debility.

एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति। ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्माण्यारभेत कर्तुं; बलसमाधानं हि शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, एते આ ઉપર ગણાવેલા ये, साहसप्रभवाः સાહસથી ઉત્પન્ન થયેલા साहससे उत्पन्न हुए, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, साहसिकम् સાહસિક પુરુષને साहसिक पुरुषमें, स्पृशन्ति લાગુ પડે છે हो जाते हैं, ततः ત્યાર બાદ इसके बाद, उपशोषणैः શોષણ કરનાર उपशोषक, एतैः उपद्रवैः આ ઉપદ્રવોથી-इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः सः પીડાયેલો તે મનુષ્ય पीड़ित वह पुरुष, शनैः शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, उपशुष्यति સૂકાતો જાય છે सूख जाता है, तस्मात् તેથી इस लिए, मतिमान् બુદ્ધિમાન બુદ્ધિमान, पुरुषः માણસે पुरुष, आत्मनः પોતાનાં अपने, बलम् બળનો बलको, समीक्ष्य વિચાર કરીને देख कर, तदनुरूपाणि તેને યોગ્ય उसके अनुरूप, कर्माणि કર્મ कार्योंको, कर्तुम् કરવાનો करना, आरभेत આરંભ કરવો જોઈએ आरम्भ करे, हि કારણકે क्योंकि, शरीरम् શરીર शरीर, बल-समाधानम् બલવડે ધારણ કરી શકાય એવું છે बलके द्वारा ही सम्यक् रूपसे धारण किया जाता है, पुरुषः च અને પુરુષ और पुरुष, शरीर-मूलः इति શરીરરૂપ મૂળવાળો છે शरीरके आधार पर रहता है ॥ ४ ॥

4. Thus these disorders, arising out of overstrain, afflict the man who has over-strained himself. Thereafter being persecuted by these afflictions which waste him away, he becomes

४. स उपशोषणै:—सोऽप्युपशोषणैः ग. ज.।
,, कर्माणि—सर्वकर्माणि (च. अ.)

gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man, having correctly estimated his own strength, should engage in such undertakings as are commensurate with it, since strength is the support of the body and the body is the basis of man.

साहसकर्मत्यागोपदेशः—

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः ।
जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥५॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति श्लोक છે કે શ્લોક है कि, आत्मनः પોતાના अपने, जीवितम् જીવનની जीवनकी, रक्षन् રક્ષા કરનાર પુરુષે रक्षा करनेवाला पुरुष, साहसम् कर्म સાહસ કર્મનો साहसिक कार्यको, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો જોઈએ छोड़ देवे, हि કારણ કે क्योंकि, जीवन् જીવતો जीता हुआ, पुरुषः तु પુરુષ તો पुरुष तो, कर्मणः કર્મનું कर्मके, इष्टम् फलम् ઈષ્ટ ફળ वाञ्छित फलको, अश्नुते ભોગવે છે भोगता है ॥५॥

Here is a verse again—

5. One should avoid all violent activity, carefully husbanding one's vitality. For, it is while living that a a man may enjoy the desired results of his action.

वेगसंधारणाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभमन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैर्वाऽप्युच्चावचैरभियान् भयात् प्रसङ्गाद्ध्रीमत्त्वाद्घृणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांशविशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पार्श्वे चातिरुजति, अंसाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति;

संधारणम् વેગોનું ધારણ કરવું वेगोंका धारण करना, शोषस्य શોષનું शोषका, आयतनम् કારણ છે कारण है, इति यत् એમ જે यह जो, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તેનું उसका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, यदा જ્યારે जब, पुरुषः પુરુષ पुरुष, राजसमीपे રાજાની નજીક राजाके समीप, भर्तुः समीपे वा અથવા સ્વામીની નજીક अथवा स्वामीके समीप, गुरोः वा અથવા ગુરુના अथवा गुरुके, पादमूले ચરણો પાસે चरणोंके पास, द्यूतसभम् द्यूत- સભામાં जुगारियोंकी सभामें, अन्यम् वा અથવા અન્ય या अन्य, सताम् સત્પુરુષોના सत्पुरुषोंके, समाजम् સમાજમાં समाजमें, स्त्रीमध्यम् वा કે સ્ત્રીઓની વચ્ચે अथवा स्त्रियोंके बीचमें, समनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, उच्चावचैः वा અથવા ઊંચાં નીચાં अथवा ऊंचे नीचे, यानैः વાહનોથી वाहनोंसे, अपि પણ भी, अभियान् જતાં जाता हुआ, भयात् ભયથી भयसे, प्रसङ्गात् પ્રસંગથી प्रसंगसे, ह्रीमत्त्वात् શરમાળપણાથી लज्जासे, घृणित्वात् वा અથવા ઘૃણાથી या घृणासे, आगतान् આવેલા उपस्थित हुए, वात- मूत्र- पुरीष- वेगान् વાત-

---

१. रक्षन्–रक्ष्यम् (ग.)

६. संधारण–अथ संधारणं (ख.)

,, द्यूतसभमन्यं–द्यूतसमाजं (प.)

,, वा समनुप्रविश्य–वाऽनुप्रविश्य (घ. च.)

६. अभियान्–अभिगच्छन् (च. ध.)

,, ,, –गच्छन् (त.)

,, निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान्–निरुणद्ध्यागतानि वातमूत्रपुरीषाणि (क. ख ध.)

,, तदा–ततः (च. ध.)

,, शूलमुपजनयति–शूलं जनयति (क. ध.)

,, अंसाववमृद्नाति–अंसौ चावमृद्नाति (घ. प.)

,, ,, –अंसौ गृह्णात्यसौ (ह.)

મૂત્ર અને મળના વેગને वायु- मूत्र और मलके वेगोंको, निरुणद्धि રોકી રાખે છે रोकता है, तदा ત્યારે तब, तस्य તેના उसके, संधारणात् સંધારણથી रोकनेके कारण, वायुः વાયુ वायु, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે हो जाता है, प्रकुपितः सः પ્રકોપ પામેલો તે प्रकुपित वह वायु, पित्तश्लेष्माणौ પિત્ત અને કફને पित्त और कफको, समुदीर्य પ્રેરીને उदीर्ण करके, ऊर्ध्वम् ઊંચો ऊपर, अधः નીચો नीचे, तिर्यक् च तथा ત્રાંસો तथा तिरछा. विहरति ફરવા લાગે છે विचरने लगता है, ततः च અને ત્યાર પછી और उसके बाद, अंशविशेषेण- અંશભેદથી अंशभेदसे, पूर्ववत् અગાઉની પેઠે पूर्वकी भांति, शरीर- अवयव- विशेषम् શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવમાં शरीरके भिन्न भिन्न अवयवमें, प्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट हो कर, शूलम् શૂળને शूलको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, पुरीषम् મળને मलको, भिनत्ति ભેદે છે भेदन करती है, उच्छोषयति वा અથવા શોષી લે છે अथवा सुखा देता है, पार्श्वे च પડખામાં पार्श्वमें, अतिरुजति અતિ પીડા કરે છે बहुत पीड़ा करता है, अंसौ ખભાઓને स्कन्धोंको, अवमृद्नाति મર્દન જેવી વ્યથા કરે છે पीड़ित करता है, कण्ठम् કંઠને कण्ठको, उरः च અને ઉરને और उरको, अवधमति પીડે છે दबाता है, शिरः च तथा માથામાં तथा शिरको, उपहन्ति દુખાવો કરે છે पीड़ित करता है, कासम् तथा કાસ कास, श्वासम् શ્વાસ श्वास, ज्वरम् જ્વર ज्वर, स्वरभेदम् સ્વરભેદ स्वरभेद, प्रतिश्यायम् च અને સળેખમને और प्रतिश्यायको, उपजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

6-(1). We shall now expatiate on our statement that the suppression of natural urges is the cause of consumption. When a man, having entered the presence of a king or that of the master or while sitting at the feet of the preceptor or in the company of gamblers, or, else, in the society of gentle-folk or in the midst of women or travelling in all sorts of carriages— high and low, on account of fear, pre-occupation, modesty or repugnance, represses the urges for voiding flatus, urine or feces, then by such suppression the vata in him becomes provoked. Then, having become thus irritated, it breaks loose, wandering up, down and sideways, driving forward pitta and kapha in its course. Thereafter having distributed itself in the manner described previously, in the entire system, gives rise to acute pains, either loosens the fecal matter or dries it up, afflicts the sides exceedingly, grinds down the shoulders, causes increased respiratory movement in the throat and chest, afflicts the head and induces cough, dyspnea, fever, hoarseness and coryza.

ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शारीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण; शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवति ॥ ६ ॥

ततः ત્યારપછી उसके बाद, उपशोषणैः શોષણ કરનાર शोषक, एतैः उपद्रवैः આ ઉપદ્રવોથી इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः सः પીડાયેલો તે મનુષ્ય पीड़ित हुआ वह मनुष्य, शनैः शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, उपशुष्यति સૂકાવા લાગે છે सूखने लगता है, तस्मात् તેથી इस लिए, मतिमान् पुरुषः બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमान मनुष्य, आत्मनः પોતાનાં अपने, योग-क्षेम- करेषु યોગ-ક્ષેમને કરનારા योगक्षेमके उत्पादक, शारीरेषु एव શરીરના ભાવોમાં જ शरीरके भावोंमें ही, विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष करके, प्रयतेत પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करे, हि કારણકે क्योंकि, शरीरम् શરીર शरीर, अस्य આ પુરુષનું इस पुरुषका, मूलम् મૂળ છે मूल है, पुरुषः च

६. स उपशोषणैः—सोऽप्युपशोषणैः (ख.)
,, शारीरे—शरीरे (ख.)

અને પુરુષ और पुरुष, शरीरमूलः શરીરના મૂલત્વવાળો। અર્થાત્ શરીરનું મૂળ शरीरका मूलत्ववाला अर्थात् शरीरका मूल, भवति છે है ॥ ६ ॥

6. Thereafter that man assailed by these debilitating afflictions, gets gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man should specially devote himself to those endeavours which assure the well-being of the body. Verily the body is the support of the man's well being, since the man is established in the body.

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥७॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, अन्यत् सर्वम् બીજાં બધાંનો अन्य सबको, परित्यज्य ત્યાગ કરીને छोड़ कर, शरीरम् શરીરનું शरीरका, अनुपालयेत् પાલન કરવું જોઈએ पालन करे, हि કારણકે क्योंकि, तदभावे તે શરીર ન હોતાં उस शरीरके न रहनेसे, शरीरिणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, भावानाम् સર્વ ભાવોનો અર્થાત્ પુરુષાર્થોનો सब भावोंका अर्थात् पुरुषार्थोंका, सर्वाभावः સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે सर्वथा अभाव हो जाता है ॥ ७ ॥

7. Leaving everything else, one should take care of the body; for in the absence of the body, there is the total extinction of all that characterises embodied beings.

धातुक्षयाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवति, ईर्ष्योत्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

क्षयः ક્ષય क्षय, शोषस्य શોષનું शोषका, आयतनम् કારણ છે कारण है, इति यत् એમ જે ऐसा जो, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તેનું उसका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, यदा જ્યારે जब, पुरुषः પુરુષ पुरुष, अतिमात्रम् હદ બહાર अतिमात्रामें, शोक-चिन्ता-परिगत-हृदयः શોક અને ચિન્તાથી પરિપૂર્ણ હૃદયવાળો शोक और चिन्तासे व्याप्त हृदयवाला, भवति થાય છે होता है, ईर्ष्या- उत्कण्ठा- भय- क्रोध- आदिभिः वा અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કંઠા, ભય અને ક્રોધ વગેરેથી અથવા ईर्ष्या, उत्कण्ठा, भय और क्रोध आदिसे, समाविश्यते આવિષ્ટ થાય છે घिरा रहता है, कृशः वा सन् અથવા કૃશ હોવા છતાં अथवा दुर्बल हो कर भी, रूक्ष- अन्नपान- सेवी રૂક્ષ અન્નપાનનું સેવન કરનારો रूक्ष खानपानका सेवन करनेवाला, भवति થાય છે होता है, दुर्बलप्रकृतिः નબળી પ્રકૃતિનો હોવા છતાં अथवा दुर्बलप्रकृति होते भी, अनाहारः આહાર વિનાનો आहार नहीं करनेवाला, अल्पाहारः वा અથવા અલ્પાહારી अथवा अल्प आहार करनेवाला, भवति થાય છે होता है, तदा ત્યારે तब, तस्य તેના इस पुरुषके, हृदयस्थायी હૃદયમાં રહેલો हृदयमें स्थित, रसः રસ रस, क्षयम् ક્ષય क्षयको, उपैति પામે છે प्राप्त होता है, सः તે वह, तस्य તેના उस रसके, उपक्षयात् ક્ષયથી क्षयसे, शोषम् શોષને शोषको, प्राप्नोति પામે છે पाता है, अप्रतीकारात् च અને ચિકિત્સા ન કરવાથી और चिकित्सा न करने पर, यथा उपदेक्ष्यमाण-रूपेण આગળ કહેવામાં આવતા લક્ષણવાળા आगे कहे जानेवाले लक्षणोंवाले, यक्ष्मणा યક્ષ્મા રોગથી यक्ष्मासे, अनुबध्यते युक्त થાય છે युक्त होता है (१);

८-(१). परिगत—परीत (क. ग. ञ. ठ. त.)

८-(१). सेवी—सेवावान् (ग.)
,, अल्पाहारो वा भवति—अल्पाहारो वास्ते (ख. घ.)
,, तस्योपक्षयाच्छोषं -तस्योपक्षयात् संशोषं (ब. ज. ठ.)

8-(1). We shall elaborate the statement already made that wasting brings about consumption. When a man has his heart afflicted excessively with grief and anxiety or is taken possession of by envy, longing, fear or anger, or being lean is given to dry eats and drinks, or being of weak constitution abstains from food altogether or eats sparingly, then under such circumstances, the vital essence abiding in the heart becomes diminished; and from its diminution the patient begins to waste away and, if proper counter measures are not taken, he develops consumption whose characteristics will hereafter be described;

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमेति। क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छमानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गम् ।

८. यदा वा पुरुषोऽतिहर्षात्–पुरुषोऽतिहर्षणात् (ठ.)
,, अतिहर्षात् अतिप्रसक्तभावः–अतिहर्षणात् प्रसक्तभावः (ख.)
,, अतिहर्षात्–अतिमात्रप्रहर्षणात् (ग.)
,, अतिप्रसङ्गम्–अतिप्रयोगम् (द.)
,, अतिमात्रप्रसङ्गाद्रेतः–अतिप्रसङ्गाद्रेतः (घ. च.)
,, क्षयमेति–क्षयमुपैति (ठ.)
,, एति–उपगच्छति (ग.)
,, निवर्तते–निवर्तते प्रवर्तत एव (ग. छ.)
,, निवर्तते–निवर्तते अतिप्रवर्तत एव (क. घ. ज. ञ.)
,, न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्–न च शुक्रं प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वात् (ख.)
,, क्षीणरेतस्त्वात्–क्षीणत्वात् (घ.)
,, तथास्य–अथास्य (ज.)

यदा वा અથવા જ્યારે अथवा जब, पुरुषः પુરુષ पुरुष, अतिहर्षात् અતિ હર્ષથી अति हर्षके कारण, अतिप्रसक्तभावः અધિક આસક્ત થઈ अधिक आसक्त हुआ, स्त्रीषु अतिप्रसङ्गम् અત્યંત સ્ત્રીસંગ अत्यन्त स्त्रीसंग, आरभते કરે છે करता है, तस्य તેના उसका, अतिमात्रप्रसङ्गात् અતિશય મૈથુનથી अतिशय मैथुनके कारण, रेतः વીર્ય वीर्य, क्षयम् एति ક્ષીણ થઈ જાય છે क्षीण हो जाता है, रेतसि च અને વીર્ય और वीर्य, क्षयम् ક્ષય क्षयको, उपगच्छति अपि પામતાં છતાં પણ प्राप्त होजानेपर भी, यदि જો यदि, अस्य मनः આ પુરુષનું મન इसका मन, स्त्रीभ्यः સ્ત્રીઓથી स्त्रियोंसे, न एव निवर्तते હઠતું જ નથી नहीं हटता, अति-प्रणीत-संकल्पस्य તો અતિ પ્રમાણમાં મૈથુન કરવાના સંકલ્પવાળા तो अति प्रमाणमें मैथुनके संकल्पवाले, मैथुनम् आपद्यमानस्य અને મૈથુન કરતા और मैथुन करते हुए, तस्य च તે પુરુષનું वह पुरुषका, अतिमात्र-उपक्षीणरेतस्त्वात् અતિ પ્રમાણમાં વીર્ય ક્ષીણ થવાથી अति मात्रामें वीर्य क्षीण हो जानेके कारण, शुक्रम् વીર્ય वीर्य, न प्रवर्तते બહાર આવતું નથી नहीं निकलता, तथा તથા तथा, वायुः વાયુ वायु, व्यायच्छमानशरीरस्य મૈથુન કરતા શરીરવાળા मैथुनमें प्रवृत्त शरीरवाले, अस्य આ પુરુષની इस पुरुषकी, शोणितवाहिनीः રક્તવાહિની रक्तवाहिनी, धमनीः एव ધમનીઓમાં જ धमनियोंमें ही, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट हो कर, ताभ्यः તેમાંથી उनसे, शोणितम् રક્તને रक्तको, प्रच्यावयति બહાર લાવે છે बाहिर लाती है, तत्-शुक्रक्षयात् તે શુક્રક્ષયને લીધે उस शुक्रक्षयके कारण, वात-अनुसृतलिङ्गम् વાયુના લક્ષણવાળું वायुके लक्षणोंवाला, शोणितम् રક્ત रक्त, अस्य पुनः આ પુરુષના इसके, शुक्रमार्गेण વીર્યમાર્ગમાંથી वीर्यमार्गसे, प्रवर्तते બહાર આવે છે निकलता है;

८. धमनीः–शुक्रवहा धमनीः (ग.)
,, क्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण–क्षयाच्छुक्रमार्गेण (घ.)

8-(2). or, when a man, being excessively libidinous as a result of over-eroticism, indulges in sex-act inordinately, then by reason of such excessive indulgence, his seminal secretion becomes depleted. If even after such seminal depletion, his mind does not turn away from women, then, during the sexual act which he achieves by the sheer extravagance of his desire, there is no flow of semen, his body having been totally drained of this vital fluid. Under such circumstances, the vata, forcing its entrance into the arteries of the man who is going through the movements of the sex-act, ejaculates blood. Since there is no seminal fluid left in him, the blood, driven along willy-nilly by the vata, flows out of the seminal ducts.

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वशिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे, अवमृद्नात्यंसौ, कण्ठमुद्ध्वंसते, शिरः श्लेष्माणमुपक्लेश्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धींश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं ष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते,

८. रौक्ष्यमुपजायते–रौक्ष्यमस्योपजायते (च.)
,, दौर्बल्यमाविशति,–दौर्बल्यमाविशतीति (च.ध.)
,, वशिकं–अरसिकं (च.)
,, शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति–शरीरमनुसर्पन् परिशोषयति (ख.)
,, अनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते–अनुसर्पन् (ध.)
,, अवमृद्नात्यंसौ–अवगृह्णात्यंसौ (च.छ.ध.)
,, कण्ठमुद्ध्वंसते–कण्ठमुद्ध्वंसयति (ख.)
,, श्लेष्माणमुपक्लेश्य–श्लेष्माणमुत्क्लेश्य (क.)

अथ ત્યાર બાદ इसके अनन्तर, **शुक्रक्षयात्** વીર્યના ક્ષયથી वीर्यके क्षयके कारण, **शोणितप्रवर्तनात् च** तथा રક્તની પ્રવૃત્તિ થવાથી और रक्तके निकलनेसे, **अस्य** આ પુરુષના इसकी, **सन्धयः** સાંધાઓ सन्धियां, **शिथिलीभवन्ति** શિથિલ થઈ જાય છે शिथिल हो जाती हैं, **रौक्ष्यम्** રૂક્ષતા रूक्षता, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **शरीरम्** શરીરમાં शरीरमें, **भूयः** વળી पुनः, **दौर्बल्यम्** દુર્બલતા दुर्बलता, **आविशति** આવે છે आती है, **वायुः** અને વાયુ और वायु, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यते** પામે છે होता है, **प्रकुपितः सः** પ્રકોપ પામેલો તે વાયુ प्रकुपित हुआ वह वायु, **वशिकम् शरीरम्** શુક્ર અને શોણિતથી રહિત શરીરમાં शुक्र और शोणितसे रहित शरीरमें, **अनुसर्पन्** પ્રસરતો प्रसरतो विचरण करता हुआ, **श्लेष्म- पित्ते** કફ અને પિત્તને कफ और पित्तको, **उदीर्य** ઉદીર્ણ કરીને उत्तेजित करके, **मांसशोणिते** માંસ અને રક્તને मांस और रक्तको, **परिशोषयति** સૂકવી નાખે છે सूखा देता है, **श्लेष्म- पित्ते** કફ અને પિત્તને कफ और पित्तको, **प्रच्यावयति** ખસેડે છે च्युत करता है, **पार्श्वे** પડખામાં पार्श्वोंमें, **संरुजति** પીડા કરે છે पीड़ा करता है, **अंसौ** ખભાને स्कन्धोंको, **अवमृद्नाति** પીડે છે पीड़ित करता है, **कण्ठम्** કંઠને कण्ठको, **उद्ध्वंसते** વિકૃત બનાવે છે विकृत करता है, **श्लेष्माणम्** કફને कफको, **उपक्लेश्य** પ્રકુપિત કરીને प्रकुपित करके, **श्लेष्मणा** કફથી कफसे, **शिरः** માથાને शिरको, **प्रतिपूरयति** ભરી દે છે भर देता है, **सन्धीन् च** અને સાંધાઓને और सन्धियोंको, **प्रपीडयन्** પીડા કરતાં पीड़ित करता हुआ, **अङ्गमर्दम्** અંગોનું ભાંગવું अंगोका टूटना, **अरोचक- अविपाकौ च** तथा અરુચિ અને અવિપાકને अरोचक और अविपाकको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **पित्तश्लेष्म- उत्क्लेशात्** પિત્ત અને કફનો ઉત્ક્લેશ થવાથી पित्त और कफके उत्क्लेशित होनेसे, **प्रतिलोमगत्वात् च** અને પ્રતિલોમ ગતિ હોવાથી तथा प्रतिलोम गति होनेके कारण, **वायुः** વાયુ वायु, **ज्वरम्**

જ્વરને ज्वरको, **कासम्** કાસને कासको, **श्वासम्** શ્વાસને श्वासको, **स्वरभेदम्** સ્વરભેદને स्वरभेदको, **प्रतिश्यायम् च** અને પ્રતિસ્યાયને और प्रतिश्यायको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **सः** તે પુરુષ वह पुरुष, **कास-प्रसङ्गात्** કાસ ચાલુ રહેવાથી कासके सतत रहनेके कारण, **उरसि** છાતીમાં उरमें, **क्षते** क्षत થવાથી क्षत होनेसे, **शोणितम्** રક્તને रक्तको, **ष्ठीवति** થૂંકે છે थूकता है, **शोणितगमनात् च** અને રક્તના નીકળવાથી और रक्तके निकलनेसे, **अस्य** આ પુરુષને इसको, **दौर्बल्यम्** નબળાઈ दुर्बलता, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે आ जाती है;

8-(3). In consequence of the depletion of the semen, and the discharge of the blood, the joints become loosened, dryness is induced and the body is further weakened and the vata becomes provoked. Being thus exacerbated, it (the vata) sweeps through the vacuous body, and arousing the pitta and kapha it dries up the flesh and blood, causes the flow of kapha and pitta, afflicts the sides, grinds down the shoulders, muffles the voice; precipitating the kapha, it fills the head with kapha; afflicting the joints, it causes body-aches, as also anorexia and indigestion; and by reason of the precipitation of pitta and kapha and of the perverse course of vata, it gives rise to fever, cough, dyspnea, loss of voice and coryza. In consequence of the persistent cough, the lungs having become injured, the patient spits blood; and from the loss of blood thus occasioned, he becomes weak.

ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षञ्छुक्रमनुरक्षेत्। परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ८ ॥

ततः सः त्यार પછી તે પુરુષ उसके बाद वह पुरुष, **उपशोषणैः** શોષણ કરનાર शोषण करनेवाले, **एतैः उपद्रवैः** આ ઉપદ્રવોથી इन उपद्रवोंसे, **उपद्रुतः** પીડાયેલો થઈ पीड़ित हुआ, **शनैः शनैः** ધીમે ધીમે धीरे धीरे, **उपशुष्यति** સૂકાતો જાય છે सूखने लगता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **मतिमान्** બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **पुरुषः** પુરુષે पुरुषको, **आत्मनः** પોતાના अपने, **शरीरम्** શરીરનું शरीरका, **अनुरक्षन्** રક્ષણ કરતાં रक्षण करते हुए, **शुक्रम्** વીર્યની शुक्रकी, **अनुरक्षेत्** રક્ષા કરવી रक्षा करना चाहिए, **हि** કારણકે क्यों कि, **एषा** આ यह, **आहारस्य** આહારની आहारकी, **परा** સર્વોત્તમ सर्वोत्तम, **फलनिर्वृत्तिः इति** ફલસંપત્તિ છે फलसम्पत्ति है ॥ ८ ॥

8. Thereafter, racked thus with these wasting disorders, the patient becomes gradually emaciated. Therefore, the intelligent man seeking to preserve the health of his body, should husband the semen. For, verily, the semen is the highest product of food.

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **शुक्रम्** વીર્ય वीर्य, **आहारस्य** આહારનો आहारका, **परम्** ઉત્કૃષ્ટ उत्तम, **धाम** સાર છે सार है, **आत्मनः** પોતાના अपने, **तत्** તે વીર્યનું उस वीर्यका, **रक्ष्यम्** રક્ષણ કરવું જોઈએ रक्षण करना चाहिए, **हि** કારણકે क्यों कि, **अस्य** આ વીર્યનો क्षय इस वीर्यका क्षय, **बहून् रोगान्** ઘણા રોગોને बहुतसे रोगोंको, **मरणम् वा** અથવા મૃત્યુને अथवा मृत्युको, **नियच्छति** આપે છે देता है ॥ ९ ॥

९. क्षयो—क्षये (घ.त.)
,, क्षयो ह्यस्य—क्षयादस्य (च.ष.)
,, वा नियच्छति—वाऽधिगच्छति (च.ध.)

Here is a verse again—

9. The highest stage to which food attains is the semen. Hence one should conserve one's semen. Its dissipation results in either manifold disorders or death.

शोषस्य राजयक्ष्मेति संज्ञायां हेतुः —

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते; ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा स्रोतसामयनमुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः; स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथाऽन्येषामतिकृशदुर्बलानां; तस्यानाप्यायमानस्य विषमाशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युञ्जन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति ।

विषमाशनम् વિષમાશન विषमाशन, **शोषस्य** શોષનું शोषका, **आयतनम्** કારણ છે कारण है, **इति यत्** એમ જે यह जो, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **तत्** તેનું उसका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, **यदा** જ્યારે जब, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **करण-** કરણ करण, **संयोग-** સંયોગ संयोग, **राशि-** રાશિ राशि, **देश- काल-** દેશ-કાલ देश-काल, **उपयोग- संस्था-** ઉપયોગનો નિયમ उपयोगका नियम, **उपशय-** અને ઉપશયથી और उपशयसे, **विषमान्** વિપરીત विपरीत, **पान-** પાન पान, **अशन-** અશન अशन, **भक्ष्य-** ભક્ષ્ય भक्ष्य, **लेह्य-उपयोगान्** અને લેહ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ और लेह्य पदार्थोंका उपयोग, **आसेवते** કરે છે करता है, **तदा** ત્યારે तब, **तेभ्यः** તેઓથી उनसे, **तस्य** તેના उसके, **वात-पित्त-श्लेष्माणः** વાત, પિત્ત અને કફ वात, पित्त और कफ, **वैषम्यम्** વિષમપણાને विषम, **आपद्यन्ते** પામે છે बन जाते हैं, **विषमाः** તે વિષમ થયેલા તેઓ विषम हुए वे, **शरीरम्** શરીરમાં शरीरमें, **अनुसृत्य** પ્રસરી જઈને फैल कर, **यदा** જ્યારે जब, **स्रोतसाम्** સ્રોતોના स्रोतोंके, **अयनमुखानि** માર્ગોનાં મુખોને मार्गोंके मुखोंको, **प्रतिवार्य** આવૃત કરીને आवृत करके, **अवतिष्ठन्ते** રહે છે ठहर जाते हैं, **तदा** ત્યારે तब, **जन्तुः** મનુષ્ય मनुष्य **यत् यत्** જે જે जो जो, **आहारजातम्** અનેક આહાર अनेक आहार, **आहरति** લે છે करता है, **तत् तत्** તે તે वे वे, **भूयिष्ठम्** અતિ અધિક પ્રમાણમાં अत्यधिक प्रमाणमें, **अस्य** આ પુરુષનાં इसके, **मूत्रपुरीषम्** મલમૂત્ર જ मलमूत्र ही, **उपजायते** બની જાય છે बन जाते हैं, **अन्यः** બીજો કોઈ अन्य कोई, **शरीरधातुः** શરીરનો ધાતુ शरीरकी धातु, **तथा न** બનતો નથી नहीं बनती, **सः** તે वह, **पुरीष- उपष्टम्भात्** મલના ઉપષ્ટમ્ભથી मलके उपष्टम्भसे, **वर्तयति** જીવતો રહે છે जीवित रहता है, **तस्मात्** તે માટે इस लिए, **शुष्यतः** શોષરોગીના शोषरोगीके, **तथा** તથા एवं, **अन्येषाम्** અન્ય अन्य, **अतिकृश-** ખૂબ પાતળા अतिकृश, **दुर्बलानाम्** અને નબળા માણસોના और दुर्बल मनुष्योंके, **पुरीषम्** મલની मलकी, **विशेषेण** ખાસ કરીને विशेष रूपसे, **अनुरक्ष्यम्** રક્ષા કરવી જોઈએ रक्षा करनी चाहिए, **तस्य अनाप्यायमानस्य** શરીરમાં પોષણ ન પામતા એવા તેના शरीरका पोषण न होनेसे उसके, **विषमाशनोपचिताः** વિષમાશનથી વધેલા विषमाशनसे बढ़े हुए, **दोषाः** દોષો दोष, **पृथक् पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **उपद्रवैः** ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, **युञ्जन्तः** યુક્ત કરતાં युक्त करते हुए, **भूयः** વળી પાછા और भी, **शरीरम्** શરીરનું शरीरको, **उपशोषयन्ति** શોષણ કરે છે सुखा देते हैं;

१०. विषमानासेवते-विषमानुपसेवते (च.)
,, तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो-तस्य वातपित्तश्लेष्माणो (घ.)
,, शरीरमनुसृत्य-शरीरमनुपसृत्य (ख.)
,, अनुसृत्य-उपसर्पन्तः (ग.)
,, स्रोतसामयनमुखानि-स्रोतसां मुखानि (च.ध.)
,, ,, -स्रोतांस्यायतिमुखानि (फ.)
,, ,, -स्रोतसामभिमुखानि (प.)
,, मूत्रपुरीषमेवोपजायते-मूत्रपुरीषमेवोपचीयते (ख.ठ)
,, अन्येषामतिकृशदुर्बलानां-सर्वेषामत्यर्थकृशदुर्बलानां (घ.छ.ज.त.)

:०-(1). We shall now take up for detailed comment what we said concerning promiscuous diet being one of the causes of consumption. When a man indulges in drinks and foods which are ingested in various ways—swallowing, chewing, eating or licking and which are promiscuous as regards their nature, mode of preparation, combination, quantum, clime, season, rules of eating and homologation, then as a consequence of this, his vata, pitta and kapha suffer derangement. Being deranged, they spread through the body and take up their positions obstructing the orifices of the body-channels. Under such conditions, whatever morsel of food a man takes, is for the most part turned into urine and feces, and no other body-element is formed in any measure. The victim of such a disorder lives on, however, sustained by the fecal matter. Accordingly the fecal matter in the body of a man who is wasting away as also of men who are extremely thin and weak is to be carefully maintained. In such a man deprived of proper nourishment, the morbid humors, drawing strength from malnutrition and each giving rise to its own peculiar maladies, further emaciate the body.

तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्ध्वंसनं पार्श्वसंरुजनमंसावमर्दं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; पित्तं ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च; श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च, स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति।

तत्र તેઓમાં उनमें, **वातः** વાયુ वायु, **शूलम्** શૂળ शूल, **अङ्गमर्दम्** અંગોનું ભાંગવું अङ्गोंका टूटना, **कण्ठोद्ध्वंसनम्** કંઠનું ખરાબ થવું कण्ठका खराब होना, **पार्श्वसंरुजनम्** પડખાંમાં પીડા पार्श्वोंमें पीड़ा, **अंसावमर्दम्** ખભામાં પીડા स्कन्धोंमें पीड़ा, **स्वरभेदम्** સ્વરભેદ स्वरभेद, **प्रतिश्यायम् च** અને પ્રતિશ્યાયને और प्रतिश्यायको, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **ज्वरम्** જ્વરને ज्वरको, **अतीसारम्** અતિસારને अतीसारको, **अन्तर्दाहम् च** અને અન્તર્દાહને ઉત્પન્ન કરે છે और अन्तर्दाहको उत्पन्न करता है, **श्लेष्मा तु** અને કફ તો और कफ तो, **प्रतिश्यायम्** પ્રતિશ્યાય प्रतिश्याय, **शिरसः गुरुत्वम्** માથાના ભારેપણાને शिरका भारीपन, **अरोचकम्** અરુચિને अरोच, **ककासम् च** અને કાસને ઉત્પન્ન કરે છે और कासको उत्पन्न करता है, **सः** તે वह, **कासप्रसङ्गात्** કાસના પ્રસંગથી कासका अति सम्बन्ध होनेके कारण, **उरसि** છાતીમાં छातीमें, **क्षते** क्षत થઈ જવાથી क्षत हो जानेसे, **शोणितम्** રક્તને रक्तको, **निष्ठीवति** થૂંકે છે थूकता है, **शोणितगमनात् च** અને રક્તના નીકળવાથી रक्तके जानेसे, **अस्य** આ પુરુષને इस पुरुषको, **दोर्बल्यम्** દુર્બલતા दुर्बलता, **उपजायते** થાય છે आ जाती है, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **विषमाशनउपचिताः** વિષમાશનથી વધેલા विषमाशनसे बढ़े हुए, **एते** આ ये, **त्रयः दोषाः** ત્રણે દોષો तीनों दोष, **राजयक्ष्माणम्** રાજયક્ષ્માને राजयक्ष्माको, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन્ન करते हैं;

१०. तत्र वातः—तत्र वातोऽस्य (च.)

१०. पित्तं—पित्तं पुनः (ख घ.)

,, ज्वरं—पुनर्ज्वरं° (ज.)

,, अरोचकं कासं—कासमरोचकं (ख.)

,, शोणितं—सशोणितं (च)

,, निष्ठीवति—ष्ठीवति (ख)

,, उपचितास्त्रयो दोषा—उपचिता दोषा (घ.)

,, अभिनिर्वर्तयन्ति—उपजनयन्ति (ठ.)

10-(2). Thus the vata brings in its wake colicky pain, body-aches, impairment of the throat, pain in the sides, crunching pains in the shoulders, loss of voice and coryza; the pitta brings fever, diarrhea and internal burning; and the kapha brings coryza, heaviness of the head, anorexia and cough. Owing to the persistent cough the lungs having become damaged, the victim spits blood and in consequence of this loss of blood, be becomes debilitated. In this manner the three morbid humors getting augmented as the result of unbalanced diet, induce consumption, the king of diseases.

स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषमाहारमाहरेत् ॥ १० ॥

सः ते પુરુષ वह पुरुष, तैः उपशोषणैः તે શોષણ કરનારા उन शोषण करनेवाले, उपद्रवैः ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, उपद्रुतः પીડાઈ पीड़ित हुआ, शनैः शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, शुष्यति સૂકાતો જાય છે सूख जाता है, तस्मात् તેથી इस लिए, मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, पुरुषः પુરુષે पुरुष, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, करण- કરણ करण, संयोग- સંયોગ संयोग, राशि- રાશિ राशि, देश-काल- દેશ-કાલ देश-काल, उपयोगसंस्था- ઉપયોગ-સંસ્થા उपयोगसंस्था, उपशयात् અને ઉપશયને और उपशयके, अविषमम् અનુકૂળ अनुकूल, आहारम् આહારનો आहारका, आहरेत् ઉપયોગ કરવો उपयोग करे ॥१०॥

10. The sufferer afflicted with these emaciating conditions gradually wastes away. Therefore the intelligent man should take regular diet paying heed to constitution, mode of preparation, combination, clime, season, rules of eating and homologation.

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः। पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात् ॥ ११ ॥

अत्र च આ વિષયમાં શ્લોક છે કે इस विषयमें श्लोक है कि, विषमाशनात् વિષમાશનને કારણે ઉત્પન્ન થતા विषमाशनके कारण उत्पन्न होते, बहून् ઘણા बहुत, कष्टान् કષ્ટદાયક कष्टदायक, रोगान् રોગોને रोगोंको, पश्यन् જોતા देखते हुए, बुद्धिमान् બુધ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान मनुष्य, हिताशी હિતભોજી हितभोजी, स्यात् થવું બને, मिताशी તેમજ મિતભોજી एवं मितभोजी, कालभोजी કાલભોજી कालभोजी, जितेन्द्रियः અને જિતેન્દ્રિય और जितेन्द्रिय, स्यात् થવું બને ॥ ११ ॥

Here is a verse again—

11. The intelligent man, observing the manifold formidable maladies arising from unbalanced diet, should be a wholesome eater, a moderate eater, a timely eater and a master of the appetites.

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्राजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः; यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योडुराजस्य तस्माद्राजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

उपसेवितैः સેવવામાં આવેલાં सेवन किये गये, एतैः આ इन, चतुर्भिः ચાર चार, शोषस्य શોષનાં शोषके, आयतनैः કારણોથી कारणोंसे, वात-पित्त-श्लेष्माणः વાત-

१०. शुष्यति–उपशुष्यति (घ.)

१२. उपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति–विकारैः शीघ्रमुपतपन्ति (ग.)

,, कष्टतमत्वात्–कष्टतमं मत्वा (ग.)

,, उडुराजस्य–इन्दुराजस्य (ग.)

પિત્ત અને કફ वात-पित्त और कफ, प्रकोपम् પ્રકોપને प्रकुपित, आपद्यन्ते પામે છે हो जाते हैं, प्रकुपिताः પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, ते તે ત્રણે वे तीन, नानाविधैः વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, उपद्रवैः ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, शरीरम् શરીરને शरीरको, उपशोषयन्ति સૂકવે છે सुखाते हैं, भिषजः વૈદ્યો वैद्य, तम् તેને उसे, सर्वरोगाणाम् સર્વ રોગોમાં सब रोगोंमें, कष्टतमत्वात् અતિશય કષ્ટદાયક હોવાને કારણે अतिशय कष्टदायक होनेके कारण, राजयक्ष्माणम् રાજયક્ષ્મા राजयक्ष्मा, आचक्षते કહે છે कहते हैं, यस्मात् वा અને જેથી और जिससे, उडुराजस्य નક્ષત્રોના રાજા नक्षत्रोंके राजा, भगवतः सोमस्य ભગવાન ચંદ્રમાને भगवान चन्द्रमाको, पूर्वम् સૌથી પહેલાં सबसे प्रथम, आसीत् તે થયો હતો वह हुआ था, तस्मात् તેથી इस लिए, राजयक्ष्मा इति તે 'રાજયક્ષ્મા' એ નામથી કહેવાય છે वह 'राजयक्ष्मा' इस नामसे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. Wrought upon by these four causes of consumption, the three morbid humors, vata, pitta and kapha, flare up. Thus roused, they waste the body by diverse kinds of afflictions. On account of its being the most formidable of all diseases, consumption is spoken of by physicians as the King of diseases; or it may have been called the 'king disease' because it was first seen in the celestial Moon—the king of the stars.

शोषस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रतिश्यायः, क्षवथुरभीक्ष्णं, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्, अनन्नाभिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकान्नसूपापूपोपदंशपरिवेशकेषु, भुक्तवतश्चास्य हृल्लासः, तथोल्लेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोफः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं, बाह्वोश्च प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीकामता, निर्घृणत्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्धभग्नानां च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनमधिरोहणं यानं वा श्वोष्ट्रखरवराहैः केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनां चाधिरोहणमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

१२. वा भावेषु—वा (ध.)

,, भुक्तवतश्चास्य हृल्लासः—भुक्तवतो हृल्लासः (ध.)

तस्य તે શોષનાં उस शोषके, इमानि આ ये, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, प्रतिश्यायः પ્રતિશ્યાય प्रतिश्याय, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, क्षवथुः છીંકો આવવી छींकें आना, श्लेष्मप्रसेकः લાળ ટપકવી लालास्राव, मुख- माधुर्यम् મુખનું મધુર રહેવું मुखमें मधुरता, अनन्नाभिलाषः અન્નની ઇચ્છા ન થવી भोजनकी अनिच्छा, अन्नकाले च અને ભોજન વખતે और भोजनके समय, आयासः થાક લાગવો थकान, अदोषेषु દોષ વિનાનાં दोषरहित, अल्पदोषेषु वा અથવા થોડા દોષવાળાં या अल्पदोषवाले, पात्र- વાસણ पात्र, उदक- પાણી जल, अन्न- અન્ન अन्न, सूप- દાળ दाल, अपूप- અપૂપ अपूप, उपदंश- ચટણી चटनी, परिवेशकेषु પીરસનાર વગેરે परोसनेवाले आदि, भावेषु ભાવોમાં भावोंमें, दोषदर्शनम् દોષ દેખાવો दोषदर्शन, भुक्तवतः च ખાઇ લીધા પછી और खानेके बाद, अस्य એને इसका, हृल्लासः ઉબકા આવવા जी मचलाना, तथा तथा तथा, आहारस्य अन्तरा अन्तरा ભોજનની વચ્ચે વચ્ચે भोजनके बीच बीचमें, उल्लेखनम् अपि ઉલટીનું પણ થવું वमनका भी आना, मुखस्य મોઢા मुख, पादयोः च અને પગ પર

१३. शोफः—शोषः (घ. छ. ड. त. द. भ. प.)

,, स्त्रीकामता—स्त्रीकामित्ता (ढ.)

,, ,, —स्त्रीकामता तथोन्मादो (प.)

,, निर्घृणत्वम्—अतिघृणित्वम् (ख. ध. त.)

,, दग्धभग्नानां—दग्धावभग्नानां (ध.)

,, संस्पर्शनम्—स्पर्शनम् (च.)

,, श्वोष्ट्रखरवराहैः—वराहोष्ट्रखरैः (ध.)

और पांवोंमें, **शोफः** સોજો શોफ, **पाण्योः च** હાથ हाथोंको, **अत्यर्थम्** વારેવારે बारबार, **अवेक्षणम्** જોવા देखना, **अक्ष्णोः च** આંખો आंखोमें, **अतिमात्रम्** ઘણીજ बहुत अधिक, **श्वेतावभासता** સફેદ થવી सफेदी आना, **बाह्वोः च** અને ભુજાઓના और भुजाओंके, **प्रमाणजिज्ञासा** પ્રમાણને જાણવાની ઇચ્છા प्रमाणको जाननेकी इच्छा, **स्त्रीकामता** સ્ત્રીસેવનની ઇચ્છા स्त्रीकी चाह, **निर्घृणत्वम्** નિર્લજ્જતા निर्लज्जता, **अस्य** એના इसके, **काये च** શરીરમાં शरीरमें, **वीभत्स-** સૂગ ઉપજાવનાર जुगुप्साजनक, **दर्शनता** રૂપોનું જોવામાં આવવું रूपोंका दिखाई देना, **स्वप्ने च** સ્વપ્નમાં स्वप्नोंमें, **अनुदकानाम्** જલ વિનાનાં जलरहित, **उदकस्थानानाम्** જલાશયોનું जलाशयोंका, **शून्यानाम्** ખાલી खाली, **ग्राम-** ગામ ग्राम, **नगर-** નગર नगर, **निगम-** નિગમ निगम, **जनपदानाम् च** તથા જનપદો एवं जनपदोंको, **शुष्क-** અને સૂકાં और शुष्क, **दग्ध-** બળેલાં जले, **भग्नानाम्** ભાંગેલાં टूटे, **वनानाम् च** વનોનું बनोंको, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **दर्शनम्** નજરે આવવું देखना, **कृकलास-** કાંચિડો गिरगिट, **मयूर-** મોર मोर, **वानर-** વાંદરા बन्दर, **शुक-** પોપટ तोता, **सर्प-** સાપ सर्प, **काक-** કાગડા कौआ, **उलूक-** ઘુવડ उल्लु, **आदिभिः** વગેરેથી आदिसे, **संस्पर्शनम्** સ્પર્શ થવો छुआ जाना, **श्व-** કુતરાં कुत्ते, **उष्ट्र-** ઊંટ ऊंट, **खर-** ગધેડાં गधे, **वराहैः तथा** સૂવર तथा सूअर, **अधिरोहणम्** ઉપર ચઢવું पर चढना, **यानम् वा** અથવા ચઢીને જવું या चढ़ कर जाना, **केश-** અને વાળ और केश, **अस्थि-** હાડકાં अस्थि, **भस्म-** રાખ भस्म, **तुष-** ફોતરાં तुष, **अंगार-** તથા અંગારાના तथा अंगारके, **राशीनाम्** ઢગલાઓ ढेरों, **अधिरोहणम् च इति** ઉપર ચઢવું पर चढ़ना, (**शोष-** આ શોષનાં ये शोषके, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **भवन्ति** થાય છે होते हैं) ॥ १३ ॥

13. These are its premonitory symptoms:—coryza, frequent sneezing, increased mucus-discharge, sweet taste in the mouth, inappetence, weariness at meal-times, constant fault-finding even where there are no faults or negligible faults especially in the matter of dinner service, water, food, soup, cakes, savouries and the caterers; nausea immediately after meals; vomiting fits during the progress of the meal, puffiness of the face and feet, anxious scrutiny of one's hand; extreme pallor of the eyes; over-anxiety to know the proportion of one's arms; concupiscence; general disgust for things; frightful appearance of the body; the repeated seeing in dreams of empty reservoirs and deserted villages, townships, cities and country-side or withered, burnt, denuded forests, or of oneself coming in contact with chamelions, peacocks, monkeys, parrots, serpents, crows, owls etc, or riding or being drawn by dogs, camels, donkeys, and pigs, and climbing mounds of hair, bones, ashes, chaff and embers. Such are the premonitory symptoms of consumption

शोषस्यैकादश रूपाणि—

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा —शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः, श्लेष्मणश्छर्दनं, शोणितष्ठीवनं, पार्श्वसंरोजनम्, अंसावमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥१४॥

अतः ऊर्ध्वम् આ પછી इसके पीछे, **तस्य** તે શોષનાં उस शोषके, **एकादश** અગિયાર ग्यारह, **रूपाणि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **शिरसः** માથાનું शिरका, **परिपूर्णत्वम्** ભારે લાગવું भरा होना, **कासः** કાસ कास, **श्वासः** શ્વાસ श्वास,

१४. परिपूर्णत्वं—प्रतिपूरणं (क. घ. छ. ठ.)
,, ,, —परिपूरणं (ग.)
,, अरोचकश्चेति—तथारोचक इति (ख.)

स्वरभेदः સ્વરભેદ स्वरभेद, श्लेष्मणः કફની कफका, छर्दनम् ઉલટી वमन, शोणित- લોહીનું रक्तका, ष्ठीवनम् થૂંકવું थूकना, पार्श्व- પડખાંઓમાં पार्श्वोंमें, संरोजनम् પીડા पीड़ा, अंसावमर्दः ખભા ટૂટવા कन्धोंका टूटना, ज्वरः જ્વર ज्वर, अतीसारः અતીસાર अतीसार, अरोचकः च इति અને અરુચિ और अरोचक ॥ १४ ॥

14. Thereafter appear the eleven pathognomic symptoms of the disease. They are— fulness of the head, cough, dyspnea, loss of voice, vomiting of mucus, expectoration of blood, pain in the sides, kneading pains in the shoulders, fever, diarrhea and anorexia.

शोषस्य साध्यासाध्यलक्षणानि—

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः। बलवानुपचितो हि सहत्वाद्व्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

तत्र તેઓમાં इनमें, अपरिक्षीण- નથી ક્ષીણ થયાં क्षीण नहीं हुए, बल- બળ बल, मांस- માંસ मांस, शोणित- અને રક્ત જેનાં એવો तथा रक्त जिसके ऐसे, बलवान् બળવાન बलवान, अजातारिष्टः અને નથી ઉત્પન્ન થયાં અરિષ્ટ જેને એવો રોગી अरिष्ट जिसको उत्पन्न न हुए हों ऐसे रोगीको, सर्वैः अपि સઘળાંય सम्पूर्ण, शोषलिङ्गैः શોષનાં લક્ષણોથી शोषके लक्षणोंसे, उपद्रुतः યુક્ત હોવા છતાં संयुक्त होने पर भी, साध्यः સાધ્ય साध्य, ज्ञेयः જાણવો समझना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, बलवान् બળવાન बलवान, उपचितः તથા ઉપચિત રોગી तथा मांसादिसे संवृद्ध रोगी, व्याधि- વ્યાધિ व्याधि, औषध- તથા ઔષધનાં औषधके, बलस्य બળને बलको, सहत्वात् સહન કરી શકે છે તેથી सहन कर सकता है इससे, कामम् ભલે चाहे, सुबहुलिङ्गः ઘણાં લક્ષણવાળો હોય बहुत लक्षणोंवाला हो, अपि તો પણ तो भी, अल्पलिङ्गः થોડાં લક્ષણવાળો अल्प लक्षणोंवाला, मन्तव्यः માનવો જોઈએ मानना चाहिए ॥ १५ ॥

15. Now a patient who has not suffered a general loss of strength, flesh and blood, who is strong and in whom the fatal symptoms have not appeared, even if he presents all the rest of the symptoms of consumption, is to be considered curable. A strong man, well nourished, and able to tolerate the strength both of disease and medicine, is to be regarded as a mild case although affected with all kinds of symptoms.

दुर्बलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असहत्वाद्व्याध्यौषधबलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि; अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

अतिक्षीण- અતિક્ષીણ अतिक्षीण, बल- બળ बल, मांस- માંસ मांस, शोणितम् અને રક્તવાળા रक्तवाले, अल्पलिङ्गम् થોડાં લક્ષણવાળા थोड़े लक्षणवाले, अजातारिष्टम् અરિષ્ટ લક્ષણો પેદા ન થયાં હોય अरिष्ट लक्षणोंके न उत्पन्न होने पर, अपि તો પણ भी, दुर्बलम् દુર્બલ માણસને दुर्बल मनुष्यको, तु તો तो, व्याधि- રોગ रोग, औषध- તથા ઔષધનાં और औषधके, बलस्य બળને बलको, असहत्वात् નહિ સહન કરનારપણાને લીધે सहन नहीं करसकनेवाला होनेसे, बहुलिङ्गम् બહુ લક્ષણવાળો बहुत लक्षणोंवाला, जातारिष्टम् च અરિષ્ટ લક્ષણો ઉત્પન્ન થયાં હોય એવો उत्पन्न अरिष्टोंवाला, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए, तम् તેની इसको, परिवर्जयेत् ચિકિત્સા ન કરવી चिकित्सा न करे, हि

१५. अपरिक्षीणबलमांस—अपरिक्षीणमांस (क. घ. न.)
,, बलवानुपचितो—बलवर्णोपचयोपचितो (ख.)
,, ,, —बलवर्णोपचितो (घ. त.)
,, सहत्वाद्—सहिष्णुत्वाद् (त.)

१६. क्षणेनैव हि—क्षणेन हि (ख. घ.)
,, अनिमित्तः—अन्यनिमित्तः (त.)

કારણકે क्योंकि, क्षणेन एव ક્ષણમાં क्षणभरमें, अरिष्टानि અરિષ્ટ લક્ષણો अरिष्ट, प्रादुर्भवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाते हैं, अरिष्ट- અને અરિષ્ટની और अरिष्टकी, प्रादुर्भावः च ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, अनिमित्तः इति કારણ વિના જ છે बिना कारणके ही है ॥ १६ ॥

16. But the patient who is weak and is greatly reduced in strength, flesh and blood, even if he presents but mild symptoms and no fatal prognosis, is to be considered as a case of severe type and a fatal prognosis, because he is unable to tolerate the force of disease and medication. Such a patient should be considered incurable, for in no time he will develop the fatal symptoms; and the fatal symptoms develop abruptly.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।
पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १७॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, यः જે વૈદ્ય जो वैद्य, शोषस्य શોષનાં शोषके, समुत्थानम् च કારણ कारण, लिङ्गम् च લક્ષણ लक्षण, पूर्वरूपम् च અને પૂર્વરૂપને और पूर्वरूपको, तत्त्वेन યથાર્થ રીતે पूर्णरूपसे, अवबुध्यते જાણે છે जानता है, सः તે જ वही, राज्ञः રાજાની राजाकी, कर्तुम् ચિકિત્સા કરવાને चिकित्सा करनेके लिए, अर्हति યોગ્ય છે योग्य है ॥ १७ ॥

Here is the recapitulatory verse—

17. He who knows correctly the etiology, the symptoms and the premonitory symptoms of consumption, is worthy of treating the king.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, शोषनिदानम् 'શોષ-નિદાન' 'शोषनिदान', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छठा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Pathology of Consumption" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, उन्मादनिदानम् 'ઉન્માદનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'उन्मादनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણેજ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the Pathology of Insanity.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उन्मादसंख्या--

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—वात-पित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु આ શાસ્ત્રમાં इस शास्त्रमें, पञ्च પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, उन्मादाः ઉન્માદ उन्माद, भवन्ति છે हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, वात- વાતજન્ય वातजन्य, पित्त- પિત્તજન્ય पित्तजन्य कफ- કફજન્ય कफजन्य, सन्निपात- સન્નિપાતજન્ય सन्निपातजन्य, आगन्तु- निमित्ताः તથા આગન્તુ-કારણજન્ય तथा आगन्तुकारणजन्य ॥ ३ ॥

3. There are five kinds of insanity. They are due respectively to vata, pitta, kapha, to all the three humors combined and to extraneous causes.

उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः —

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां व्याधिवेगसमुद्भ्रमितानामुपहतमनसां वा कामक्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभिर्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥ ४ ॥

तत्र તેમાં इनमें, दोषनिमित्ताः દોષથી ઉત્પન્ન થતા दोषजन्य, चत्वारः ચાર પ્રકારના ઉન્માદ चार प्रकारके उन्माद, एवंविधानाम् આવા પ્રકારના निम्न प्रकारके, पुरुषाणाम् પુરુષોમાં पुरुषोंमें, क्षिप्रम् એકદમ शीघ्र, अभिनिर्वर्तन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, भीरूणाम् ડરપોક डरपोक, उपक्लिष्ट- રજોગુણ તથા તમોગુણથી ઉપઘાત પામેલા रजोगुण और तमोगुणसे आक्रान्त, सत्त्वानाम् મનવાળા मनवाले, उत्सन्नदोषाणाम् વધેલા દોષવાળા बढ़ेहुए दोषवाले, समल- મલિન मलिन, विकृत- વિકૃત विकृत, उपहितानि દૂષિત दूषित, अनुचितानि તથા અનુચિત तथा अनुचित, आहारजातानि અનેક આહારોનું अनेक आहारोंको, वैषम्ययुक्तेन પ્રતિકૂલ प्रतिकूल, उपयोग- ઉપયોગના उपयोगके, विधिना- વિધિથી विधिसे, उपयुञ्जानानाम् ભોજન કરનારાનું खानेवाले, तन्त्रप्रयोगम् તન્ત્રપ્રયોગો तन्त्रप्रयोगोंको, अपि પણ भी, विषमम् વિષમ रीते प्रतिकूल विधिसे, आचरताम् કરનારાનું सेवन करनेवाले, अन्याः च અને બીજી और अन्य, विषमाः વિષમ પ્રકારની विषम प्रकारकी, शरीरचेष्टाः શરીરની ચેષ્ટાઓ शरीरचेष्टाओंको, समाचरताम् કરનારાનું करनेवाले, अत्युपक्षीण- અતિક્ષીણ अतिक्षीण, देहानाम् શરીરવાળાનું शरीरवाले, व्याधि-वेग- રોગના વેગથી रोगके बलसे, समुद्भ्रमितानाम् અસ્વસ્થ રહેનારા अस्वस्थ प्रकृतिवाले, काम- અથવા કામ अथवा काम, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, लोभ- લોભ लोभ, हर्ष- હર્ષ हर्ष, भय- ભય भय, मोह- મોહ मोह, आयास- શ્રમ आयास, शोक- શોક शोक, चिन्ता- ચિંતા चिन्ता, उद्वेग- ઉદ્વેગ उद्वेग, आदिभिः વગેરેથી आदिसे, भूयः વારંવાર वारंवार, उपहत-मनसाम् वा વિઘાત પામેલ મનવાળા विकृत मनवाले, अभिघात-अभ्याहतानाम् वा અથવા ઘા લાગેલા મનુષ્યોનું और चोटोंसे घायल हुए मनुष्योंका, मनसि મન मनके, उपहते ઉપહત થવાથી पीड़ित हो जानेसे, बुद्धौ च અને બુદ્ધિ और बुद्धिके, प्रचलितायाम् ચલાયમાન થતાં विचलित होनेसे, अभ्युदीर्णाः ઉદીર્ણ થયેલ उदीर्ण, दोषाः દોષો दोष, प्रकुपिताः પ્રકુપિત થઈને प्रकुपित हो कर, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, उपसृत्य પહોંચી જઈ पहुंच कर, मनोवहानि મનોવહ मनोवह, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, आवृत्य આવૃત કરીને आवृत करके, उन्मादम् ઉન્માદને उन्मादको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ४ ॥

---

४. व्याधिवेगसमुद्भ्रमितानामुपहतमनसाम्—व्याधिवेगसमुद्भ्रामितोपहतमनसाम् (ध.)

,, °कामक्रोधलोभ –°कामरागक्रोधलोभ (च. ज.)

,, अभ्युदीर्णा दोषाः – अभ्युदीरणत्वाद्दोषाः (न.)

,, ,, – अभ्युदीर्णत्वाद्दोषाः (ग. ध.)

4. Of these five, the four which arise from the morbidity of humors, develop most readily in men of the following description viz., the faint-hearted, those suffering from mental shock, the humor-ridden, those who make use, in a manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living, as also those resorting to other kinds of wrongful bodily activity; those who are exceedingly wasted in body; those who are crazed with the severity of disease, or those whose minds have been impaired by the attacks of lust, anger, greed, excitement, fear, infatuation, fatigue, grief, anxiety, regret and the like, and also those that are injured by trauma. In such persons the mind, having been impaired and the understanding unsettled, the exacerbated humor getting further provoked reaching the heart (the brain) and blocking the channels of sensory communication, brings about insanity.

उन्मादस्य प्रत्यात्मलक्षणम्—

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशील-चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

मनः- મન मन, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **संज्ञा-** સંજ્ઞા संज्ञा, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **स्मृति-** સ્મૃતિ स्मृति, **भक्ति-** ઇચ્છા इच्छा, **शील-** શીલ शील, **चेष्टा-** ચેષ્ટા चेष्टा, **आचार-** અને આચારના और आचारके, **विभ्रमम्** વિકૃત થવાને बिगड़नेको, **पुनः उन्मादम्** ઉન્માદ उन्माद, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ ५ ॥

५. चेष्टाचारविभ्रमं—चेष्टाचारविभ्रंशं (ख. च. ध.)

5. Insanity is to be known as the unsettled condition of the mind, understanding, consciousness, perception, memory, inclination, character, behaviour and conduct.

उन्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि: तद्यथा—शिरसः शून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनः कर्णयोः, उच्छ्वासस्याधिक्यम्, आस्यसंस्रवणम्, अनन्नाभिलाषारोचकाविपाकाः, हृद्ग्रहः, ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने, सततं लोमहर्षः, ज्वरश्चाभीक्ष्णम्, उन्मत्तचित्तत्वम्, उदर्दित्वम्, अर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्ते चक्षुषोश्चापसर्पणमिति (दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य તેનાં इसके, **इमानि** આ ये, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો છે पूर्वरूप हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसेकि, **शिरसः** માથાની शिरकी, **शून्यता** શૂન્યતા शून्यता, **चक्षुषोः** આંખોની आंखोंकी, **आकुलता** વ્યાકુલતા आकुलता, **कर्णयोः** કાનમાં कानोंमें, **स्वनः** અવાજ शब्द, **उच्छ्वासस्य** ઉચ્છ્વાસની उच्छ्वासकी, **आधिक्यम्** અધિકતા अधिकता, **आस्य-** મોઢામાંથી मुखसे, **संस्रवणम्** લાળનું ઝરવું लालास्राव, **अनन्नाभिलाष-** ભોજનની ઇચ્છા ન થવી भोजनकी अनिच्छा, **अरोचक-** અરુચિ अरोचक, **अविपाकाः** અવિપાક अविपाक, **हृद्ग्रहः** હૃદયનું જકડાઈ જવું हृदयका जकड़ाना, **अस्थाने** અસ્થાને बिना स्थानके, **ध्यान-**

६. चक्षुषोराकुलता—चक्षुषोरस्वस्थता (ध.)

,, उच्छ्वासस्याधिक्यम, आस्यसंस्रवणम—उच्छ्वासाधिक्यमसंस्रवणम् (प.)

,, ज्वरश्चाभीक्ष्णम्—ज्वरश्चाभीक्ष्णमभीक्ष्णम् (क.)

,, उदर्दित्वम, अर्दिताकृतिकरणम्—अर्दिताकृतिकरणमुन्मर्दितत्वम् (ध.)

ध्यान ध्यान, आयास- थाक थकान, संमोह- मूर्च्छा मूर्च्छा, उद्वेगाः च अने उद्वेग और उद्वेग, सततम् निरंतर निरंतर, लोमहर्षः रुंवाडां ऊभां थवां रोमका खड़ा होना, अभीक्ष्णम् वारंवार बारबार, ज्वरः ताव ज्वर, उन्मत्त-चित्तत्वम् चित्तनुं भ्रमण चित्तका भ्रमण, उदर्दित्वम् उदर्दवाळापणुं उदर्दसे युक्त होना, व्याधेः रोगनां रोगके, अर्दित- अर्दित जेवां अर्दितरोग जैसे, आकृति- लक्षणो चिह्नोंका, करणम् धारण करवां धारण करना, स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, भ्रान्त- भमता भ्रान्त, चलित- चंचळ चंचल, अनवस्थितानाम् अस्थिर अस्थिर, अप्रशस्तानाम् च तथा अयोग्य तथा निन्दित, रूपाणाम् दृश्यो दृश्योंको, अभीक्ष्णम् वारंवार बारबार, दर्शनम् च देखवां देखना, तिल- पीडक- चक्र- घाणी कोल्हू, अधिरोहणम् पर चडवुं पर सवारी करना, वात- कुण्डलिकाभिः वातचक्रथी वातकुण्डलिकासे, उन्मथनम् च उन्मथित थवुं मथित होना, कलुषाणाम् डोळा मलिन, अम्भसाम् पाणीनी जलके, आवर्ते भमरीओमां भंवरोंमें, निमज्जनम् च डूबी जवुं डूबना, चक्षुषोः अने आंखो और आंखोका, अपसर्पणम् इति त्रांसी थई जवी टेढ़ा होना, दोष- निमित्तानाम् दोषजनित दोषजन्य, उन्मादानाम् उन्मादोनां उन्मादोंके, पूर्वरूपाणि आ पूर्वरूपो ये पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं) ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms— viz., feeling of voidness in the head, restlessness of the eyes, noises in the ears, hurried respiration, dribbling of the mouth, inappetence, anorexia, misdigestion, cardiac spasm, misplaced mental absorption, fatigue, infatuation and anxiety, constant horripilation, frequent pyrexia, intoxicated condition of the mind; pain in the upper half of the body; the appearance of the features presented in facial paralysis, and the frequent seeing in dreams of roving, moving, unstable and inauspicious forms, or of oneself sitting mounted on the wheel of the oil-press, or being churned as it were by whirl-winds, or the sinking of oneself in whirl-pools of tinged waters and the retraction of the eye-balls. These are the premonitory symptoms of the insanity induced by the provocation of the morbid humors.

वातोन्मादस्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरमेवमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव। तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—परिसरणमजस्रम्, अक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, फेनागमनमास्यात्, अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्यगीतवादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना, यानमयानैः, अलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्येष्वलब्धेषु, लब्धेषु चावमानस्तीव्रमात्सर्यं च, कार्श्यं, पारुष्यम्, उत्पिण्डितारुणाक्षता, वातोपशयविपर्यासादनुपशयता च; इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति(१);

ततः अनन्तरम् एवम् ते पछी आ प्रमाणे उसके पीछे इस तरह, उन्माद- उन्मादनी उन्मादकी, अभिनिर्वृत्तिः एव उत्पत्ति ज थाय छे उत्पत्ति ही होती है, तत्र त्यां यहां, उन्मादविशेष- उन्मादना वात आदि भेदनुं उन्मादके वात आदि भेदका, इदम् आ यह, विज्ञानम् लक्षण लक्षण, भवति छे है, तत् यथा जेमके जैसे कि, अजस्रम् सर्वदा निरन्तर, परिसरणम् फर्यां करवुं घूमना, अकस्मात् अकस्मात् बिना कारणके, अक्षिभ्रुव- आंख,

७-(१. अक्षिभ्रुवौष्ठांसहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात् – अंसहन्वग्रहस्तपादाङ्गाक्षिभ्रुविक्षेपश्चाकस्मात (च. ध.)

,, फेनागमनम्—फेनागमः (ग.)

,, लब्धेषु चावमानस्तीव्रमात्सर्यं–लब्धेषु चावमानः, तीव्रत्वम्, मात्सर्यं (च. ध.)

,, उत्पिण्डितारुणाक्षता–उत्पिण्डितारुणाक्षित्वम् (ग.)

भमर आंख-भ्रू, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, अंस- ખભા स्कन्ध, हनु- દાઢી हनु, अग्रहस्त- હાથના અગ્રભાગ हाथके अग्रभाग, पाद- પગ पैर, अङ्ग- તથા બીજા અંગોને तथा दूसरे अंगोंको, विक्षेपणम् ફેંકવાં चलाना, सततम् સતત निरन्तर, अनियतानाम् સંબંધ વગરની असंबद्ध, गिराम् च उत्सर्गः વાણી બોલવી बोलना, आस्यात् મોઢામાંથી मुखसे, फेन- ફીણનું झागका, आगमनम् આવવું आना, अस्थाने च અસ્થાને विना स्थानके, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, स्मित- સ્મિત કરવું मुसकराना, हसित- હસવું हंसना, नृत्य- નાચવું नाचना, गीत- ગાવું गाना, वादित्र- વાજિંત્રો वाजा, संप्रयोगाः વગાડવાં बजाना, अस्तारना- ઊંચેથી ऊंचेसे, वीणा- વીણા वीणा, वंश- વાંસળી बंसी, शंख- શંખ शंख, शम्या- જમણા હાથથી વગાડવાના दाहिने हाथसे बजानेके; ताल- તથા ડાબા હાથથી વગાડવાના और बायें हाथसे बजानेके, शब्द- શબ્દોનું शब्दोंका, अनुकरणम् અનુકરણ કરવું अनुकरण करना, अयानैः જેના પર સ્વારી ન થતી હોય તેના પર बिना सवारीकी वस्तुओंपर, यानम् સવારી કરવી सवारी करना, अनलङ्कारिकैः અલંકાર માટે અનુપયોગી अलंकारके अयोग्य, द्रव्यैः ચીજોથી द्रव्योंसे, अलङ्करणम् શણગાર કરવો अलङ्कार करना, अलब्धेषु નહિ મળેલા अप्राप्त, अभ्यवहार्येषु આહારમાં आहारमें, लोभः च અત્યંત ઇચ્છા अधिक लालसा, लब्धेषु અને મળેલી આહારની વસ્તુઓમાં और प्राप्त आहारकी वस्तुओंमें, अवमानः च તિરસ્કાર तिरस्कार, तीव्रमात्सर्यम् च તથા તીવ્ર માત્સર્ય और तीव्रमत्सर, कार्श्यम् કૃશતા कृशता, पारुष्यम् કઠોરતા कठोरता, उत्पिण्डित-अरुणाक्षता આંખો ફૂલી જવી અને લાલ થવી आंखोंका फूला होना और इंटसा लाल होना, वात-उपशय- તથા વાતને શાંત કરનારાં દ્રવ્યોથી तथा वातको शान्त करनेवाले द्रव्योंसे, विपर्यासात् વિપરીત દ્રવ્યોનું प्रतिकूल द्रव्योंका, अनुपशयता च માફક ન આવવું अनुकूल न आना, इति એ ये, वात-उन्माद- વાતજનિત ઉન્માદનાં वातजनित उन्मादके, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति છે हैं (१);

7-(1). Immediately after these indications insanity manifests itself. The signs and symptoms of the different types of insanity are as follows:—They are— constant rambling, meaningless jerking of the eyes, eye-brows, lips, shoulders, jaws, foreparts of the arms and feet and other body-parts; talking interminably and incoherently; the flowing of froth from the mouth, continuous and inopportune smiling, laughing, dancing, singing and playing on instruments; giving loud imitations of the sounds of the lute, flute, conch and cymbals of the left and the right hand, trying to ride on mounts not in vogue, adorning oneself with queer and un-ornamental objects; hankering after unobtainable viands, and actual contempt or extreme niggardliness for those in actual possession, emaciation and roughness of the body and swelling and redness of the eyes; non-homologation to the things that are antagonistic to the things that are alleviative of vata—these are the symptoms of insanity of the vata type.

પિત્તોન્માદસ્ય લક્ષણમ્---

अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्टूकशाकाष्ठमुष्टिभिरभिहननं स्वेषां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषः, संतापश्चातिवेलं, ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षता, पित्तोपशयविपर्यासादनुपशयता च; इति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति (२);

अमर्षः અસહિષ્ણુતા सहन न करना, क्रोधः કોપ क्रोध, अस्थाने च અસ્થાને बिना स्थानके, संरम्भः ગુસ્સો जोश, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, लोष्टू માટીનું ઢેફું

७-(२). °कशाकाष्ठमुष्टिभिरभिहननं—°काष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणम् (ख.ठ.ग.)
,, °संरब्धाक्षता—°संरब्धाक्षित्वम् (ग.)

मिट्टीका ढेला, **कशा-** ચાબુક चाबुक, **काष्ठ-** લાકડી लकड़ी, **मुष्टिभिः** મૂઠી વગેરેથી मुक्के आदिसे, **स्वेषाम्** પોતાનાં अपने, **परेषाम् वा** અથવા પારકાંઓને या परायोंको, **अभिहननम्** મારવું मारना, **अभिद्रवणम्** દોડવું दौड़ना, **प्रच्छाय-** છાંયડા छाया, **शीत-** તથા शीतल तथा शीतल, **उदक-** જલ जल, **अन्न-** તેમજ અન્નની और अन्नकी, **अभिलाषः** અભિલાષા चाह, **अतिवेलम् च** લાંબા વખત સુધી बहुत देर तक, **संतापः** સંતાપ सन्ताप, **ताम्र-** લાલ लाल, **हरित-** લીલી हरा, **हारिद्र-** પીળી पीला, **संरब्ध-** તથા ક્રોધયુકત एवं क्रुद्ध, **अक्षता-** આંખોવાળાપણું आंखोका होना, **पित्त-** પિત્તને पित्तको, **उपशय-** શાંત કરનારાં દ્રવ્યોથી शान्त करनेवाले द्रव्योंसे, **विपर्यासात्** વિપરીત દ્રવ્યોનું विपरीत द्रव्योंका, **अनुपशयता च** માફક ન આવવું अनुकूल न आना, **इति** એ ये, **पित्त-उन्माद-** પિત્તજનિત ઉન્માદનાં पित्तोन्मादके, **लक्षणानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** છે हैं (२);

7-(2). Irritability, anger and excitement in the wrong place; striking oneself or others with weapons, brick-bats, whips, sticks and with fists; running about; craving for shade, cold water and food; prolonged attacks of anguish; coppery, green, yellow and furious look of the eyes; and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of pitta—these are the symptoms of the pitta type of insanity.

श्लेष्मोन्मादस्य लक्षणम्—

स्थानमेकदेशे, तूष्णींभावः, अल्पशश्चङ्क्रमणं, लालाशिङ्घाणकस्रवणम्, अनन्नाभिलाषः, रहस्कामता, बीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्ननित्यता, श्वयथुराननेे, शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं, श्लेष्मोपशयविपर्यासादनुपशयता च; इति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति (३);

एकदेशे એકજ ઠેકાણે एक स्थान पर, **स्थानम्** પડી રહેવું बैठ रहना, **तूष्णींभावः** ચૂપ રહેવું चूप रहना, **अल्पशः** થોડુંજ थोड़ा, **चङ्क्रमणम्** ફરવું चलना फिरना, **लाला-** લાળ लाला, **शिङ्घाणक-** તથા લીંટનું एवं नाककी मैलका, **स्रवणम्** ઝરવું बहना, **अनन्नाभिलाषः** અન્નની ઇચ્છા ન થવી भोजनकी अनिच्छा, **रहस्कामता** એકાંતપ્રિયતા एकान्तप्रियता, **बीभत्सत्वम्** સૂગ ઉપજાવનારપણું जुगुप्साजनकता, **शौचद्वेषः** ચોખ્ખાઇનો દ્વેષ पवित्रतासे द्वेष, **स्वप्ननित्यता** ઊંઘ્યા કરવું नित्य सोना, **आनने** મોઢા પર मुखपर, **श्वयथुः** સોજો शोथ, **शुक्ल-** સફેદ सफेद, **स्तिमित-** નિશ્ચળ घट्ट, **मल-** મળથી मलसे, **उपदिग्ध-** **अक्षत्वम्** લેપાયેલ આંખોવાળાપણું आखोंका भरा होना, **श्लेष्म-** કફને कफको, **उपशय-** શાંત કરનારાં દ્રવ્યોથી शान्त करनेवाले द्रव्योंसे, **विपर्यासात्** વિપરીત દ્રવ્યોનું विपरीत द्रव्योंका, **अनुपशयता च** માફક ન આવવું अनुकूल न आना, **इति** એ ये, **श्लेष्म-उन्माद-** કફજનિત ઉન્માદનાં कफोन्मादके, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **भवन्ति** છે हैं (३);

7-(3). Being rooted to one spot, silence, little disposition for movement, dribbling of saliva or nasal discharge, disinclination for food, love of solitude, offensiveness, aversion to cleanliness, constant somnolence, edema of the face; whiteness, fixity and covering of mucus-discharge of the eyes and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of kapha—these are the symptoms of the kapha type of insanity.

सान्निपातिकोन्मादस्य लक्षणम्—

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्; तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ ७ ॥

त्रिदोष- ત્રણે દોષનાં तीनों दोषोंका, **लिङ्ग-** લક્ષણો लक्षण, **सन्निपाते तु** મિશ્રિત થતાં एक साथ होने पर,

७. एकदेशे—एकावकाशे (ग.)

७. आचक्षते कुशलाः—आचक्षते (च.)

सान्निपातिकम् સાન્નિપાતિક ઉન્માદ सन्निपातजन्य उन्माद, विद्यात् જાણવો समझना चाहिए, कुशलाः કુશળ વૈદ્યો विद्वान वैद्य, तम् તેને इसे, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, आचक्षते કહે છે कहते हैं ॥ ७ ॥

7. That form of the insanity which manifests the symptoms of all the three morbid humors is to be known as the insanity of the tri-discordance type. The specialists declare that such insanity is uncurable.

साध्यानां चिकित्सितम्—

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूमधूपनाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवधबन्धनावरोधनवित्रासनविस्मापनविस्मारणापतर्पणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या, यच्चान्यदपि किंचिन्निदानविपरीतमौषधं कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ८ ॥

साध्यानाम् સાધ્ય साध्य, त्रयाणाम् तु ત્રણ ઉન્માદોની तीन उन्मादोंके, साधनानि ચિકિત્સા उपाय, स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- સ્વેદન स्वेदन, वमन- વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासन- અનુવાસન अनुवासन, उपशमन- ઉપશમન उपशमन, नस्तःकर्म- નસ્યકર્મ नस्यकर्म, धूम- ધૂમપાન धूम, धूपन- ધૂપન धूपन, अञ्जन- અંજન अंजन, अवपीड- અવપીડન अवपीड़न, प्रधमन- પ્રધમન प्रधमन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, प्रदेह- જાડો લેપ प्रदेह, परिषेक- પરિષેક परिषेक, अनुलेपन- લેપ अनुलेपन, वध- મૃતતુલ્ય કરવું मृततुल्य करना, बन्धन- બન્ધન बन्धन, अवरोधन- અંધારા ઓરડા વગેરેમાં બાંધ કરી દેવું अन्धेरे कमरे आदिमें बन्द कर देना, वित्रासन- ત્રાસ આપવો डराना, विस्मापन- વિસ્મય પમાડવું चकित करना, विस्मारण- ભૂલાવી દેવું भुलाना, अपतर्पण- અપતર્પણ अपतर्पण, सिराव्यधनानि સિરાવેધ सिरावेध, यथास्वम् તે તે દોષને અનુસરી प्रत्येक दोषके अनुसार, युक्त्या માત્રા આદિના વિચારથી मात्रा आदिके विचारसे, भोजनविधानम् च ભોજન કરાવવું भोजन खिलाना, यत् च અને જે और जो, अन्यत् બીજું अन्य, अपि किंचित् કાંઈ પણ जो कुछ भी, निदान- विपरीतम् નિદાનથી વિપરીત निदानसे विपरीत, औषधम् ઔષધ હોય औषध हो, तत् अपि તેનો પણ उसे भी, कार्यम् स्यात् इति પ્રયોગ કરવો જોઈએ करना चाहिए ॥ ८ ॥

8. Of the other three which are curable, the following constitute the therapeutic measures:—Oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, sudation, errhines, smoking, fumigation, eye-salves, nasal medications, insufflations, inunctions, applications, affusions, besmearing, shock-therapy by intimidating the patient with threat of death, chaining and confinement, frightening, inducing astonishment and forgetfulness, depletion and venesection, skilful regimen of diet according to indication and other suitable medications antagonistic to the nature of etiological factors.

भवति चात्र—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, उत्तमः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, यत् प्रकीर्तितम् જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું जो ऊपर कहा गया, अनेन એ इस, विधियुक्तेन વિધિપૂર્વક विधिसहित, कर्मणा કર્મથી कर्मसे, दोषजान् દોષજન્ય

८. अनुवासनोपशमन—अनुवासन (ग.)
,, धूमधूपन—धूपधूमपानं (क.)
,, वध—व्यध (ख.)
,, अवरोधन—अवबोधन (ग.)

९. साध्यान्—सम्यक् (ख. ग.)

त्रण दोषजन्य तीन, साध्यान् साध्य साध्य, उन्मादान् ઉન્માદોની उन्मादोंकी, साधयेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ९ ॥

Here is a verse—

9. The expert physician should treat the curable types of insanity, which are born of morbid humors, by the therapeutic methods herein described.

आगन्तून्मादनिदानम्—

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुकमाचक्षते। केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम्। तस्य च हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः। प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा किंचिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते; तमात्मना हतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥१०॥

यः उन्मादः જે ઉન્માદ जो उन्माद, तु તો तो, दोषनिमित्तेभ्यः દોષજ दोषजन्य, उन्मादेभ्यः ઉન્માદોથી उन्मादसे, समुत्थान- કારણ कारण, पूर्वरूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्ग- રૂપ रूप, वेदना- વેદના वेदना, उपशय- અને ઉપશયની और उपशयकी, विशेष- ભિન્નતા भिन्नता, समन्वितः વાળો वाला, भवति હોય છે होता है, तम् તેને उस उन्मादको, आगन्तुकम् આગન્તુ आगन्तु, आचक्षते કહે છે कहते हैं, केचित् કેટલાક कोई, पुनः વળી तो, पूर्वकृतम् પૂર્વજન્મના पूर्वजन्मकृत, अप्रशस्तम् અપ્રશસ્ત निन्दित, कर्म- કર્મને कर्मको, तस्य તેનું उसका, निमित्तम् કારણ कारण, इच्छन्ति માને છે मानते हैं, प्रज्ञापराधः પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, एव જ ही, तस्य च તેનું उसका, हेतुः इति કારણ છે એમ कारण है ऐसा, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, पुनर्वसुः પુનર્વસુ કહે છે पुनर्वसु कहते हैं, अयम् આ મનુષ્ય यह मनुष्य, प्रज्ञापराधात् हि પ્રજ્ઞાપરાધથીજ प्रज्ञापराधके कारण ही, देव-ऋषि- દેવ-ઋષિ देव-ऋषि, पितृ- પિતૃઓ पितर, गन्धर्व- ગંધર્વ गन्धर्व, यक्ष- યક્ષ यक्ष, राक्षस- રાક્ષસ राक्षस, पिशाच- પિશાચ पिशाच, गुरु- ગુરુ गुरु, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, सिद्ध- સિદ્ધ सिद्ध, आचार्य- આચાર્ય आचार्य, पूज्यान् તથા પૂજ્યોની और पूज्योंका, अवमत्य અવગણના કરીને तिरस्कार करके, अहितानि અહિત अहित, आचरति આચરણ કરે છે आचरण करता है, अन्यत् वा અથવા બીજું अथवा अन्य, किंचित् કોઈ कोई, एवंविधम् એવુંજ इसी प्रकारके, अप्रशस्तम् નિન્દિત निन्दित, कर्म- કર્મ कर्मका, आरभते આરંભે છે प्रारम्भ करता है, देवादयः દેવ આદિ देवादि, आत्मना પોતાથી જ अपने कार्यसे, हतम् હણાયેલ मृत बने, तम् તે પુરુષમાં उस पुरुषमें, उपघ्नन्तः પ્રવેશ કરતાં તેને आविष्ट होकर उसे, उन्मत्तम्- ઉન્મત્ત (ગાંડો) उन्मत्त, कुर्वन्ति બનાવે છે कर देते हैं ॥ १० ॥

१०. °लिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो–°लिङ्गविशेषसमन्वितो (ख.)
,, तस्य–तत्र (छ. ध.)
,, हतमुपघ्नन्तो–उपहतमुपघ्नन्तो (च. ग.)

10. That form of insanity, however, which presents causes, premonitory symptoms, symptoms, suffering and homologation, other than those which arise from endogenous humoral discordance is said to be exogenous. Some would have it that such insanity owes its origin to reprehensible actions done in the former existance. The teacher Atreya Punarvasu, however, is of the opinion that in this case, too, the etiological factor is volitional transgression that a man, by disregarding the gods, seers, manes, gandharvas, yakshas, demons, goblins, seniors, elders, adepts, preceptors and worthies, perpetrates undesirable acts or begins similar reprehensibie undertakings. Assailing such a man who is mainly

his own assailant, the gods and others render him insane.

आगन्तून्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशंसाभिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषामुपतप्तिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति; ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥ ११ ॥

तत्र એમાં इनमें, **देवादि-** દેવો વગેરેના देवादिके, **प्रकोपनिमित्तेन** પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલ प्रकोपके कारण, **आगन्तुक-** આગન્તુ आगन्तु, **उन्मादेन** ઉન્માદ વડે उन्मादसे, **पुरस्कृतस्य** અભિશપ્ત પુરુષનાં अभिशप्त पुरुषके, **इमानि** આ યે, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **देव-गो- ब्राह्मण** દેવતા-ગાય-બ્રાહ્મણ देवता-गाय-ब्राह्मण, **तपस्विनाम्** તથા તપસ્વીઓની तथा तपस्वीकी, **हिंसा-रुचित्वं** હિંસા કરવાની ઇચ્છા हिंसा करनेकी रुचि, **कोपनत्वम्** ગુસ્સે થવું क्रोध करना, **नृशंस-** પરાપકાર કરવાની परापकारकी, **अभिप्रायता** ઇચ્છા कामना, **अरतिः** કોઈ કાર્યમાં મન ન લાગવું बेचैनी, **ओजः-** ઓજ ओज, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **छाया-** કાન્તિ छाया, **बल-** બળ बल, **वपुषाम्** તથા શરીરનો शरीरका, **उपतप्तिः** ઉપતાપ उपताप, **स्वप्ने च** સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **देवादिभिः** દેવ આદિથી देवता आदिसे, **अभिभर्त्सनम्** તિરસ્કાર પામવો तिरस्कारकी प्राप्ति, **प्रवर्तनम् च इति** અને પ્રેરણા થવી और प्रेरणाका मिलना, **ततः अनन्तरम्** ત્યાર બાદ इसके पीछे, **उन्माद-** ઉન્માદ उन्माद, **अभिनिर्वृत्तिः** પ્રકટ થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ११ ॥

11. The following are the premonitory symptoms seen in a man who is heading towards the exogenous type of insanity, which comes of the displeasure of the gods, etc; viz, a liking for causing hurt to the gods, cows, Brahmanas, and the ascetics, irascibility, mischief-mongering, apathy, the impairment of the vital-essence, complexion, lustre, strength and body, and in dreams being despised by the gods and others and being incited. Thereafter there is the appearance of insanity.

११. आगन्तुकोन्मादेन–आगन्तून्मादेन (ग.)

,, ओजः–अनोजः (ज.)

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषः—

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिशपन्तः, पितरो दर्शयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्तः ॥ १२ ॥

तत्र તેમાં उसमें, **उन्मादकराणाम्** ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનાર उन्माद उत्पन्न करनेवाले, **भूतानाम्** ભૂતોને भूतोंको, **उन्मादयिष्यताम्** ઉન્માદ કરવાની ઇચ્છા થતાં उन्माद करनेकी इच्छा होने पर, **अयम्** તેઓનો આ उनका यह, **प्रारम्भ- विशेषः** વિશેષ પ્રકારનો આરંભ विशिष्ट प्रारम्भ, **भवति** થાય છે होता है, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **देवाः** દેવો देवता, **अवलोकयन्तः** ફક્ત દૃષ્ટિપાત કરતાં केवल दृष्टि करते हुए, **गुरु- वृद्ध-** ગુરુ વૃદ્ધ गुरु वृद्ध, **सिद्ध-** સિદ્ધ सिद्ध, **महर्षयः** તથા મહર્ષિઓ तथा महर्षि, **अभिशपन्तः** શાપ દેતાં शाप देते हुए, **पितरः** પિતૃઓ पितर, **दर्शयन्तः** પોતાનું સ્વરૂપ બતાવતાં अपनेको दिखाते हुए, **गन्धर्वाः** ગન્ધર્વો गन्धर्व, **स्पृशन्तः** સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करते हुए, **यक्षाः** यक्ष

१२. पितरो दर्शयन्तः–पितरो धर्षयन्तः (च. ध. प.)

,, समाविशन्तो–प्रविशन्तो (च.)

,, आत्मगंध–आमगंध (त. प.)

,, आघ्रापयन्तः–आघ्राणयन्तः (प.)

,, आरुह्य–अधिरुह्य (क. छ.)

यक्ष, समाविशन्तः પ્રવેશ કરતાં शरीरमें प्रविष्ट होते हुए, राक्षसाः तु રાક્ષસો राक्षस, आत्मगन्धम् પોતાની ગંધને अपनी गन्धको, आघ्रापयन्तः સુંઘાડતાં सुंघाते हुए, पिशाचाः पुनः અને પિશાચો और पिशाच, आरुह्य ઉપર બેસી सवारी करके, वाहयन्तः ચલાવતાં चलाते हुए, उन्मादम् ઉન્માદને उन्माद, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ १२ ॥

12. The following is the manner in which the madness-inducing agencies, when wishing to afflict any one with madness, operate. Thus the gods send down madness by a look, the teachers, elders, adepts and the great sages by a curse, the manes by revealing themselves, the gandharvas by a touch, the yakshas by taking possession, the rakshas as by letting their body-odours be sniffed, and lastly, the goblins by mounting their victims and riding them.

भूतोन्मादस्य रूपाणि—

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्मबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि, अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १३ ॥

तस्य તેનાં उसके, इमानि આ ये, रूपाणि રૂપો रूप, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, अत्यात्म- પોતાના પ્રમાણથી અધિક अपने प्रमाणसे अधिक, बल- બલ बल, वीर्य- વીર્ય वीर्य, पौरुष- પૌરુષ पौरुष, पराक्रम- પરાક્રમ पराक्रम, ग्रहण- ગ્રહણ ग्रहण, धारण- ધારણ धारण, स्मरण- સ્મરણ स्मरण, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, वचन- વચન वचन, विज्ञानानि અને વિજ્ઞાન થાય છે और विज्ञान होते हैं, उन्मादकालः च અને ઉન્માદનો કાલ एवं उन्मादका समय, अनियतः અનિશ્ચિત હોય છે अनिश्चित होता है ॥ १३ ॥

१३. अत्यात्मबल°—अमर्त्यबल° (क. च. छ. ष.)

13. These are the symptoms of the exogenous type of insanity, viz, superhuman strength, energy, capacity, prowess, grasp, retention, memory, understanding, speech and knowledge. The time of manifestation of this type of insanity is indeterminate.

आगन्तून्मादस्याघातकालाः—

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे,नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्रावे, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे, इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

उन्मादयिष्यताम् ઉન્માદ કરવાની ઇચ્છાવાળા उन्माद करनेकी इच्छावाले, देव-ऋषि- દેવ-ઋષિ देव-ऋषि,

१४. एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति—एष्वन्तरेषु गमनीयः पुरुषः (ख.)

,, परिणामकाले—परिपाककाले (च.)

,, पर्वसन्धिषु—पक्षसन्धिषु (च.)

,, विविधभूताशुभाशुचि°- विविधभूताशुचि° (ख.)

,, °रुधिरस्रावे, अशुचेः—°रुधिरस्रावाशुचेः (फ.)

,, °श्मशानाघातनाभिगमने—°श्मशानाभिगमने (ख.)

,, द्विजगुरुसुरयतिपूज्या°—द्विजगुरुसुरपूज्या° (क.)

पितृ- પિતૃ पितर, **गन्धर्व-** ગંધર્વ गन्धर्व, **यक्ष** યક્ષ यक्ष, **राक्षस-** રાક્ષસ राक्षस, **पिशाचानाम्** અને પિશાચોને और पिशाचोंको, **गुरु-** કે ગુરુ गुरु, **वृद्ध-** વૃદ્ધ वृद्ध, **सिद्धानाम् वा** અપિ અને સિદ્ધોને પણ और सिद्धोंके भी, **एषु** આ इन, **अन्तरेषु खलु** સમયમાં समयोंमें, **पुरुषाः** પુરુષો पुरुष, **अभिगमनीयाः** પ્રવેશ કરવા યોગ્ય आक्रमणके योग्य, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **पापस्य** પાપ पाप, **कर्मणः** કર્મના कर्मके, **समारम्भे** આરંભમાં प्रारम्भमें, **पूर्वकृतस्य** અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલા अथवा पूर्वजन्मकृत, **कर्मणः** કર્મના कर्मके, **परिणामकाले वा** વિપાકને સમયે फलके समय, **एकस्य वा** અથવા એકલો अथवा अकेले ही, **शून्यगृहवासे** સૂના ઘરમાં રહેતો હોય ત્યારે शून्यगृहमें रहने पर, **चतुष्पथ-** અથવા ચાર રસ્તાઓ अथवा चौराहों, **अधिष्ठाने वा** સાથે ભેળા થવાને સ્થાને एकत्र मिलने पर, **सन्ध्यावेलायाम्** અથવા સંધ્યાને સમયે अथवा सन्ध्यासमयमें, **अप्रयतभावे वा** અથવા અશુદ્ધ અવસ્થામાં अथवा अशुद्ध अवस्थामें, **पर्वसन्धिषु वा** અથવા પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિવસે अथवा पूर्णिमा और अमावास्यामें, **मिथुनीभावे** મૈથુન કરતો હોય ત્યારે सम्भोग करते हुए, **रजस्वला-** રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે अथवा रजस्वलाके साथ, **अभिगमने वा** સંભોગ કરતો હોય ત્યારે संभोगके समय, **अध्ययन-** અથવા અધ્યયન अथवा पढ़ना, **बलि-** બલિદાન बलि, **मङ्गल-** મંગલકર્મ मंगल, **होम-** અને હોમનો होमका, **प्रयोगे** પ્રયોગ प्रयोग, **विगुणे वा** વિધિપૂર્વક નહિ કરતાં विधिपूर्वक नहीं करने पर, **नियम-** નિયમ नियम, **व्रत** વ્રત व्रत, **ब्रह्मचर्य- भङ्गे वा** અને બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવાથી और ब्रह्मचर्यका भंग होने पर, **महाहवे वा** અથવા મહાયુદ્ધના સમયમાં अथवा महायुद्धके कालमें, **देश-** અથવા દેશ अथवा देश, **कुल-** કુલ कुल, **पुर-** અને નગરના और नगरके, **विनाशे वा** વિનાશને સમયે विनाशके समय, **महाग्रह** અથવા ચંદ્ર કે સૂર્યના अथवा महाग्रहके, **उपगमने वा** ગ્રહણ વખતે ग्रहणकालमें, **स्त्रियाः** અથવા સ્ત્રીઓનાં अथवा स्त्रियोंके, **प्रजनन-काले वा** પ્રસવને સમયે प्रजननकालमें, **विविध-भूत-** અથવા જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ अथवा नाना प्रकारके प्राणियों, **अशुभ-** તેમજ અશુભ एवं अशुभ, **अशुचि-** તથા અપવિત્ર વસ્તુઓના अपवित्र वस्तुओंको, **स्पर्शने** વા સ્પર્શ કરવા વખતે छूनेके समय, **वमन-** અથવા વમન अथवा वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **रुधिर-स्रावे** કે રુધિર સ્રાવને સમયે या रक्तमोक्षणके समय, **अशुचेः** અથવા અપવિત્ર अथवा अपवित्र, **अप्रयतस्य वा** કે સંયમ રહિત રહેતાં या संयमरहित रहते हुए, **चैत्य-** યજ્ઞભૂમિ यज्ञभूमि, **देवायतन-** અને દેવાલયમાં और देवमंदिरमें, **अभिगमने वा** જતાં जाने पर, **मांस-मधु-तिल-गुड-** અથવા માંસ-મધ-તલ-ગોળ अथवा मांस-मधु-तिल-गुड़, **मद्य** મદ્ય या मद्यके, **उच्छिष्टे वा** છાંડી મૂકતાં उच्छिष्ट छोड़ने पर, **दिग्वाससि वा** અથવા નગ્ન થતાં अथवा नग्न होने पर, **निशि-** અથવા રાત્રિને સમયે अथवा रात्रिके समय, **नगर-** નગર नगर, **निगम-** પુરી पुरी, **चतुष्पथ** ચૌટા चौराह, **उपवन-** ઉપવન बगीचा, **श्मशान-** સ્મશાન श्मशान, **आघातन-** તથા વધસ્થાનમાં वधस्थानमें, **अभिगमने** જતાં जाने पर, **द्विज-** અથવા દ્વિજ अथवा द्विज, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **सुर-** દેવ देवता, **यति-** યતિ संन्यासी, **पूज्य-** તથા પૂજ્યોના और पूज्योंके, **अभिधर्षणे वा** તિરસ્કાર કરતાં तिरस्कार करने पर, **धर्माख्यान-** અથવા ધર્મોપદેશનું अथवा धर्मोपदेशका, **अतिक्रमे वा** ઉલ્લંઘન કરતાં उल्लङ्घन करने पर, **अन्यस्य** અથવા બીજા अथवा अन्य, **अप्रशस्तस्य** અયોગ્ય अप्रशस्त, **कर्मणः** કર્મ कार्य, **आरम्भे वा** કરતાં करने पर, **इति** એમ इस प्रकारसे, **अभिघात-** અભિઘાતના आक्रमणके, **कालाः** - કાળ समय, **व्याख्याताः भवन्ति** કહ્યા છે कहे गये हैं ॥ १४ ॥

14. The following are the junctures when men become liable to the malign influence of the gods, sages, manes, gandharvas, yakshas, demons and goblins or of the preceptors, elders, and adepts, desirous of inducing madness; They are—the commencement of any evil act, or at the time of fructification of former misdeeds, while residing alone in a deserted house, or at the

crossing of four roads, when failing to practise self-control during the twilights, during sexual congress on the full and new-moon days, while cohabiting with a menstruating woman; during any impropriety in the observance of scriptural recitation, offerings, auspicious rites, and sacrifice; on lapsing from discipline, vows and Brahmacharya; on the field of battle; at the destruction of country, community or city; during eclipse; at the time of delivery for a woman; at the contact of various kinds of inauspicious and unclean objects; while vomiting, purging or bleeding; while visiting holy places and temples in an unclean or improper state; while in an uncleansed condition after eating flesh, honey, til, gur or wine; while in a state of rudeness; while traversing at night through a town, city, cross roads, park, cremation ground, or a place of slaughter; while engaged in insulting the twice-born, the preceptors the gods, the ascetics, and the venerable; while mispropounding scriptures; or during the performance of any other blame-worthy action; thus we have enumerated the specific times at which the seizure begins.

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने त्रिविधं प्रयोजनम्, आगन्तुकोन्मादानां साध्यासाध्यविभागश्च—

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं चेति। तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छ्वभ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानम्, अन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विद्यात्; साध्यौ पुनर्द्वावितरौ॥१५॥

उन्मादकराणाम् ઉન્માદ કરનારાં उन्मादकारक, भूतानाम् खलु ભૂતોનાં भूतोंके, उन्मादने ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરવામાં उन्माद उत्पन्न करनेमें, तु તો तो, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, प्रयोजनम् પ્રયોજન प्रयोजन, भवति હોય છે है, तत् यथा જેમકે जैसे कि, हिंसा- હિંસા हिंसा, रतिः પ્રેમ रति, अभ्यर्चनम् च इति અને પૂજા और पूजा, उन्मत्त- ઉન્મત્ત પુરુષની उन्मत्त पुरुषके, आचारविशेषलक्षणैः જુદી જુદી ચેષ્ટાઓનાં લક્ષણો ઉપરથી आचारके भिन्न भिन्न लक्षणोंसे, तेषाम् તેઓનાં इनके, तम् તે उस, प्रयोजन- પ્રયોજનનો प्रयोजनकी, विशेषम् ભેદ भिन्नताको, विद्यात् જાણી લેવો जाने, तत्र તેમાં इनमें, हिंसार्थिना- હિંસાર્થીએ हिंसाकी इच्छावालेसे, उन्माद्यमानः ઉન્મત્ત કરવામાં આવતો મનુષ્ય उन्मत्त किया हुआ पुरुष, अग्निम् અગ્નિમાં अग्निमें, प्रविशति પ્રવેશ કરે છે प्रवेश करता है, अप्सु જળમાં पानीमें, निमज्जति ડૂબે છે डूबता है, स्थलात् श्वभ्रे वा અથવા તો જમીન પરથી ખાડામાં या जमीनसे गड्ढेमें, पतति- પડે છે गिरता है, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, कशा- ચાબુક चाबुक, काष्ठ- લાકડાં लकड़ी, लोष्ट- ઢેફાં ढेले, मुष्टिभिः અને મુઠ્ઠીથી तथा मुकेसे, आत्मानम् પોતાની જાતને अपनेको, हन्ति મારે છે मारता है, प्राणवधार्थम् च અને પ્રાણ હણવાને માટે और प्राणनाशके लिए, अन्यत् બીજું પણ अन्य भी, किञ्चित् કાંઈ કર્મ चेष्टा, आरभते કરે છે करता है, तम् તેને इसको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, विद्यात् જાણવો समझना चाहिए, पुनः इतरौ અને બાકીના और शेष, द्वौ બે दो, साध्यौ સાધ્ય છે साध्य हैं ॥ १५ ॥

१५. तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानः—हिं-सार्थमुन्माद्यमानः (ठ. त.)
,, अप्सु निमज्जति—अप्सु वा मज्जति (त.)
,, स्थलाच्छ्वभ्रे वा पतति—स्थानात् श्वभ्रे निपतति (ठ.)
,, प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्—प्राणवधार्थमारभते (ठ.)

15. As regards the motive in the insanity-crusing agents for inducing insanity, it is threefold, viz, cruelty, lust, and the extortion of worship. The incentive in each case is to be inferred from the difference in the behaviour of the victim. Thus, for instance, the man who is afflicted with madness by the gods, etc, out of cruelty, will enter the fire, or dive into the waters, or fall from his position into a pit, or strike himself with weapons, whips, or resort to some other means for taking his life. Such insanity should be regarded as incurable. The other two, where the incentive of the maddening agents is lust or the desire for worship, are curable.

आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रम्—

तयोः साधनानि—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि ॥ १६ ॥

तयोः તે બેની उन दोके, **साधनानि** નીચેની ચિકિત્સા છે निम्न उपाय हैं, **मन्त्र-** મંત્ર मंत्र, **औषधि-** ઔષધિ ओषधि, **मणि-** મણિ मणि, **मङ्गल-** મંગળ मंगल, **बल्युपहार-** બલિદાન કરવું बलिका उपहार, **होम-** હોમ होम, **नियम-** નિયમ नियम, **व्रत-** વ્રત व्रत, **प्रायश्चित्त-** પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **स्वस्त्ययन-** સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, **प्रणिपात-** પ્રણામ प्रणाम, **गमनादीनि** તીર્થાદિગમન વગેરે तीर्थादिमें जाना आदि ॥ १६ ॥

16. In the case of these two, the therapeutic measures consist of the following charms, herbs, magical stones, auspicious rites, oblations, offerings, sacrifices, ritual discipline (niyama), vows, expiatory rites, fasts, blessings, obeisance to the gods and pilgrimages.

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥१७॥

एवम् આ રીતે इस प्रकारसे, **एते** આ इन, **पञ्च-** પાંચે पांचों, **उन्मादाः** ઉન્માદોનું उन्मादोंका, **व्याख्याताः** વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥ १७ ॥

17. Thus we have dealt with the five kinds of insanity.

आगन्तुनिजौ परस्परमनुबध्नीतः, तयोर्हेतुसंसर्गात्संसृष्टपूर्वरूपलिङ्गानि—

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः। तौ च परस्परमनुबध्नीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात्। तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव च लिङ्गम्। तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात्, साध्यं तु साध्यसंयोगम्। तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १८॥

ते तु खलु એ ઉન્માદો ये उन्माद, **पञ्च सन्तः** પાંચ હોતાં पांच प्रकारके होते हुए, **निज- आगन्तु- विशेषेण** નિજ અને આગંતુ એ ભેદથી निज और आगन्तुके भेदसे, **साध्य- असाध्य- विशेषेण च** અને સાધ્ય તથા અસાધ્ય એ ભેદથી तथा साध्य और असाध्यके भेदसे, **प्रविभज्यमानाः** વિભક્ત થતાં विभक्त होने पर, **द्वौ एव** બે પ્રકારનાજ दो प्रकारके ही, **भवतः** થાય છે होते हैं, **तौ च** તે એ ये दोनों, **यथोक्त-** આગળ કહેલાં पूर्वोक्त, **हेतुसंसर्गात्** કારણોના સંસર્ગથી हेतुओंके मिलनेसे, **कदाचित्** કોઈ કોઈ વખતે कमी कमी, **परस्परम्** પરસ્પર परस्पर, **अनुबध्नीतः** અનુબંધવાળા થાય છે अनुबन्धवाले होते हैं, **तयोः** તેઓમાં इनमें, **पूर्वरूपम्** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **संसृष्टम् एव** મિશ્રિતજ मिश्रित ही, **भवति** થાય છે होता है, **लिङ्गम् च** તથા લક્ષણ પણ तथा लक्षण भी, **संसृष्टम् एव** મિશ્રિતજ થાય છે मिश्रित ही होता है, **तत्र** તેઓમાં

१८. तयोः—उभयोः (म. ठ)

इनमें, असाध्य- संयोगम् બેય અસાધ્યના સંયોગને दोनों ही असाध्योंके संयोगको, साध्य- असाध्य- संयोगम् च અને એક સાધ્ય તથા બીજા અસાધ્યના સંયોગને और एक साध्य तथा दूसरे असाध्यके संयोगको, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, विद्यात् જાણવા जाने, साध्य- संयोगम् तु વળી બેય સાધ્યના સંયોગને તો दोनों ही साध्योंके संयोगको तो, साध्यम् સાધ્ય જાણવો साध्य जाने, साधन- संयोगम् एव પૂર્વોક્ત ચિકિત્સાના મિશ્રણને જ पूर्वोक्त चिकित्साके मिश्रणको ही, तस्य તેની इसकी, साधनम् ચિકિત્સા चिकित्सा, विद्यात् જાણવી जाने ॥ १८ ॥

18. These five varieties, however, viewd either as endogenous and exogenous or as curable and incurable, reduce themselves into two groups. Occasionally these two overlap, in consequence of the etiological factors of both types. In such cases, the premonitory symptoms are of a hybrid character and hybrid, too, are the actual symptoms. If the caloescence is between two incurable ones, then the malady is to be regarded as incurable. That only is curable where both types are curable. The treatment for this last mentioned group consists in a combination of remedial measures suitable for both.

भूतोन्मादेऽपि कर्मैव कारणम्—

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्नन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, स्वयम् જેણે પોતે स्वयं, अक्लिष्टम् અશુભ કાર્ય કર્યું નથી તેવા क्लेशित न हुए, मानवम् મનુષ્યને पुरुषको, न एव ન તો न तो, देवाः દેવતા देव, न गन्धर्वाः ન તો ગન્ધર્વ नतो गन्धर्व, न पिशाचाः ન તો પિશાચ नतो पिशाच, न राक्षसाः ન તો રાક્ષસ नतो राक्षस, न च अन्ये અને ન તો બીજા કોઈ नतो अन्य कोई, उपक्लिश्नन्ति પીડે છે क्लेशित करते हैं ॥ १९ ॥

Here are verses again.

19. Neither gods, nor the gandharvas; neither the goblins nor the demons, nor aught else, torment the man who is not tormented of himself.

ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।
न स तद्धेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥२०॥

स्वकर्मणा પોતાનાં જ કર્મથી अपने ही प्राक्तन कर्मोंसे, क्लिश्यमानम् પીડાતા क्लेशित, एनम् तु આ પુરુષમાં इस पुरुषमें, ये જે जो, अनुवर्तन्ते દેવ વગેરે આવેશ કરે છે देवादि आवेश करते हैं, सः તે वह, क्लेशः ક્લેશ क्लेश, तद्धेतुकः न દેવ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી उन देवादिसे उत्पन्न हुआ नहीं है, हि કારણકે क्योंकि, कृतकृत्यता જે થયેલું છે તેમાં કાંઈ કરવાનું किये हुए कर्ममें कुछ करनेका शेष, न अस्ति- રહેતું નથી नहीं रहता ॥ २० ॥

20. Those who pursue their suffering victim by the compulsion of his misdeeds are not the authors of his sufferings; for they are not the authors of his actions.

भूतोन्मादे देवपितृराक्षसादीनाभिशंसेत्—

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नाभिशंसेद्बुधो देवान् पितॄनापि राक्षसान् ॥२१॥

प्रज्ञापराधात् પ્રજ્ઞાપરાધ થવાને કારણે प्रज्ञापराधके कारण, आत्मनः પોતાનાં अपने, कर्मजे કરેલાં કર્મથી

२०. न स तद्धेतुकः क्लेशो—न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ (च.)
,, न ह्यस्ति कृतकृत्यता—न ह्यस्त्यकृतकृत्यता (प.)
,, ,, ,, —न ह्यन्यकृतकृत्यता (प. फ.)
२१. संभूते—संप्राप्ते (म. ठ. ग.)

જનિત कर्मसे जन्य, व्याधौ રોગ रोगके, संभूते ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होनेसे, बुधः બુદ્ધિમાન પુરુષે विद्वान पुरुषको, देवान् न દેવતાઓને નહિ देवताओंको नहीं, पितॄन् न પિતૃઓને નહિ पितरोंको नहीं, राक्षसान् अपि તથા રાક્ષસોને પણ और राक्षसोंको भी, न अभिशंसेत् ઉપાલંભ નહિ દેવો જોઇએ उपालंभ नहीं देना चाहिए ॥ २१ ॥

21. The wise man when afflicted with disease, which arises from volitional transgression and is the result of one's own action, should not rail against the gods, the manes, or the demons.

आत्मानमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मत्वा श्रेयस्करं मार्गं प्रपद्येत—

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥२२॥

सुखदुःखयोः સુખ અને દુઃખનો सुख तथा दुःखका, कर्तारम् કર્તા कर्ता, आत्मानम् પોતાને अपनेको, एव જ ही, मन्येत- જાણવો मानना चाहिए, तस्मात् તેથી इस लिए, श्रेयस्करम् કલ્યાણકારક कल्याणकारी, मार्गम् માર્ગ मार्गको, प्रतिपद्येत ચાલવું स्वीकारे, नो त्रसेत् ડર રાખવો નહિ डरे नहीं ॥ २२ ॥

22. But he should regard his very self as the author of his pain and pleasure. Accordingly he should search out what is good for himself and not allow himself to be fear-stricken.

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।
ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥२३॥

देवादीनाम् દેવ વગેરેની देवता इत्यादियोंकी, अपचितिः પૂજા पूजा, हितानाम् च અને હિતકર આહાર-વિહારનું और हितकर वस्तुओंका, उपसेवनम् સેવન सेवन, ते च તે બે ये दोनों, तेभ्यः તેમજ તેઓની સાથે एवं देवता इत्यादियोंसे, विरोधः च વિરોધ જે અશુભ કર્મથી થાય છે તે विरोध जो अशुभ कर्मसे होता है वह, सर्वम् બધું सब, आत्मनि પોતાને अपने, आयत्तम् આધીન છે अधीन है ॥ २३ ॥

23. Reverence for the gods, the use of wholesome things, as well as what is opposed to both these, are in the control of oneself.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च ।
उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् २४

तत्र श्लोकः આ વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે इस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, अस्मिन् આ इस. 'उन्मादानाम् निदाने' 'ઉન્માદનિદાન' અધ્યાયમાં 'उन्मादनिदान' अध्यायमें, संख्या ઉન્માદોની સંખ્યા संख्या, निमित्तम् કારણ निदान, प्राग्रूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, साध्यता સાધ્યતા साध्यता, न च અસાધ્યતા असाध्यता, क्रियासूत्रम् च અને ચિકિત્સાસૂત્ર और चिकित्सासूत्र, भाषितम् કહ્યું છે कह दिया है ॥ २४ ॥

Here is the recapitulatory verse.

54. The enumeration, the etiology, the premonitory symptoms, the actual symptoms, the curability and incurability and the methods of treatment are set out in this pathology of the various forms of insanity.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे

२२. नो त्रसेत्–नोत्त्रसेत् (द.)
२३. ते च–यश्च (च.)
,, ,, –न च (ख. थ. फ.)

२४. प्राग्रूपं–द्विविधम् (ख. ग. ङ. थ. फ.)

અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, 'उन्मादनिदानम्' 'ઉન્માદનિદાન' 'उन्मादनिदान', नाम નામનો नामका, सप्तमः સાતમો सातवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Pathology in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled the pathology of insanity is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

अपस्मारनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'अपस्मारनिदानम्' 'અપસ્મારનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'अपस्मारनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્મ કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the pathology of Epilepsy.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अपस्माराणां संख्या—

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु અહીં आयुर्वेदमें, वात- વાયુ वायु, कफ- કફ कफ, पित्त- પિત્ત पित्त, सन्निपातनिमित्ताः અને સન્નિપાતને લીધે और सन्निपातके कारण, चत्वारः ચાર चार, अपस्माराः અપસ્મારો अपस्मार, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ ३ ॥

3. There are four kinds of epilepsy, the vata type, the pitta type, the kapha type and the tridiscordance type.

अपस्मारस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः—

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षयाद्वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि च ।

ते એ ये, एवंविधानाम् આ પ્રકારના इस प्रकारके, प्राणभृताम् પ્રાણીઓને प्राणियोंको, क्षिप्रम् જલ્દી शीघ्र, अभिनिर्वर्तन्ते થઈ જાય છે हो जाते हैं, तद् यथा જેમકે जैसेकि, रजस्तमोभ्याम् રજ અને તમથી रज और तमसे, उपहत- પરાસ્ત થયેલા परास्त हुए, चेतसाम् ચિત્તવાળા चित्तवाले, उद्भ्रान्त- પોત પોતાના માર્ગથી ચલિત થયેલા उन्मार्गगामी, विषम- विषम

४. उद्भ्रान्त—अनुक्रान्त (प.)
,, अशुचीन्यभ्यवहारजातानि—अनुचितान्याहारजातानि (प.)
,, अत्युपक्षयाद् वा—अत्युपक्षीणदेहानाम् (क. ख. घ. च. ज. झ. ठ. त. द. ध.)
,, उपक्षयात्—उपक्षीणत्वात् (ख.)
,, हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते—हृदयमुपसंसृज्य पर्यवतिष्ठन्ते (घ. च. झ. ध.)
,, ,, —हृदयमुपसंगृह्योपतिष्ठन्ते (प.)
,, ,, —परि तिष्ठन्ते (ध.)
,, ,, —हृदयमुपसृत्योपर्यवतिष्ठन्ते (प.)

विषम, बहु- અધિક बहुत, दोषाणाम् દોષોવાળા दोषवाले, समल- મલિન मलिन, विकृत- અને વિકૃત और विकृत, उपहितानि દ્રવ્યોવાળા द्रव्योंसे युक्त, अशुचीनि તથા અપવિત્ર एवं अपवित्र, अभ्यवहारजातानि અનેક ખાદ્ય પદાર્થોને अनेक खाद्यपदार्थोंको, वैषम्ययुक्तेन વિષમતાવાળા विषमतायुक्त, उपयोगविधिना ઉપયોગવિધિથી उपयोगविधिसे, उपयुञ्जानानाम् સેવન કરતા सेवन करते हुए, तन्त्रप्रयोगम् च અને તન્ત્રપ્રયોગને और तन्त्रप्रयोगको, अपि પણ भी, विषमम् અયોગ્ય રીતે अनुचित रूपसे, आचरताम् આચરતા करते हुए, अन्याः च તથા બીજી और अन्य, विषमाः વિષમ विषम, शरीरचेष्टाः શરીરની ચેષ્ટાઓ शरीरकी चेष्टाओंको, समाचरताम् આચરતા પુરુષોના करते हुए पुरुषोंके, अत्युपक्षयात् वा અથવા અતિક્ષીણ થવાથી अथवा अतिक्षीण होनेसे, प्रकुपिताः પ્રકુપિત થયેલા प्रकुपित हुए, दोषाः દોષો दोष, रजस्तमोभ्याम् રજ અને તમથી रज और तमसे, उपहतचेतसाम् અભિભૂત થયેલા મનવાળા તેઓના अभिभूत मनवाले उनके, अन्तरात्मनः અંતરાત્માના अंतरात्माके, श्रेष्ठतमम् શ્રેષ્ઠતમ श्रेष्ठतम, आयतनम् સ્થાનરૂપ स्थानरूप, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, तथा તથા तथा, इन्द्रियइन्द्रियोनां इन्द्रियोंके, आयतनानि સ્થાનોમાં स्थानोंमें, उपसृत्य વ્યાપ્ત થઈને व्याप्त हो कर, उपरि હૃદય ઉપર हृदय पर, तिष्ठन्ते રહે છે अवस्थित होते हैं;

4-(1). These four kinds of epilepsy develop rapidly in subjects of the following description:— Those whose minds are obscured by passion and ignorance; those in whom the humors have deviated from their courses, or are in an unbalanced or in a plethoric condition; those who make use of, in the manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living; as also those resorting to other kinds of wrongful bodily activity; those in whom the morbific humors have become exacerbated as the result of extreme emaciation, and those whose minds have become obscured by passion and ignorance,— in such the morbific humors lie in wait above the heart, which is the seat par excellence of the indwelling spirit, and around the sense organs.

तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः सहसाऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्मरति ॥ ४ ॥

तत्र च અને ત્યાં और वहां, अवस्थिताः सन्तः અવસ્થિત રહીને अवस्थित हो कर, यदा જ્યારે जब, काम- કામ काम, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, भय- ભય भय, लोभ- લોભ लोभ, मोह- મોહ मोह, हर्ष- હર્ષ हर्ष, शोक- શોક शोक, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, उद्वेग- ઉદ્વેગ उद्वेग, आदिभिः વગેરેથી आदिसे, ईरिताः પ્રકુપિત થઈને प्रकुपित हो कर, हृदयम् હૃદય हृदय, इन्द्रियायतनानि च અને ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનોને और इन्द्रियोंके स्थानोंको, सहसा એકદમ सहसा, अभिपूरयन्ति પૂર્ણ કરી દે છે भर देते हैं, तदा ત્યારે तब, जन्तुः પ્રાણીને प्राणीको, अपस्मरति અપસ્માર થાય છે अपस्मार होता है ॥ ४ ॥

4. When these humors thus lying dormant are roused by a sudden accession of desire, anger, fear, greed, infatuation, excitement, grief, worry or anxiety, they occlude the channels of the heart and the sense organs, and then the man falls into an epileptic fit.

अपस्मारस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्—

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद्बीभत्स-

४. उद्वेगादिभिः—उद्वेगादिभिर्भृशः (ग.)

चेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

स्मृति સ્મૃતિ स्मृति, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **सत्त्व-** અને મનના और मनके, **संप्लवात्** વિભ્રમથી विभ्रमसे, **बीभत्सचेष्टम्** બીભત્સ ચેષ્ટાવાળા बीभत्स चेष्टायुक्त, **आवस्थिकम्** કોઈ વખતે થનારા कदाचित् होनेवाले, **तमःप्रवेशम्** અંધકારપ્રવેશને अंधकारप्रवेशको, **अपस्मार** અપસ્માર अपस्मार, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Epilepsy is defined as a paraxymal loss of consciousness due to disturbance of memory and understanding of mind attended with convulsive seizures.

अपस्मारस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—भ्रूव्युदासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिङ्घाणप्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्यमस्थिभेदोऽङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदनर्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

तस्य તેનાં उसके, **इमानि** આ ये, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **भवन्ति** છે हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **सततम्** નિરંતર निरन्तर, **भ्रूव्युदासः** ભમરોનું ઉંચું ચઢવું भौंहोंका ऊंचा उठना, **अक्ष्णोः वैकृतम्** આંખોનું વિકૃત થવું आंखोंका विकृत होना, **अशब्द- श्रवणम्** વિના શબ્દે શબ્દ સાંભળવો विना शब्दके शब्द सुनना, **लाला-** લાળ लाला, **सिङ्घाण-** અને લીંટનો और नासिकाकी मैलका, **प्रस्रवणम्-** પ્રસ્રાવ बहना, **अनन्नाभिलषणम्** અન્નની અનિચ્છા भोजनकी अनिच्छा, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अविपाकौ** અવિપાક अविपाक, **हृदयग्रहः** હૃદયનું પકડાવું हृदयका जकड़ा जाना, **कुक्षेः आटोपः** પેટમાં વાયુ ભરાવો कुक्षिका वायुसे पूर्ण होना, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **अस्थिभेदः** હાડ ટૂટવાં अस्थिभेद, **अङ्गमर्दः** અંગોનું ટૂટવું अङ्गमर्द, **मोहः** મોહ मोह, **तमसः दर्शनम्** અંધારૂં દેખાવું अंधेरा दीखना, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **मूर्च्छा** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **भ्रमः च** ભ્રમ भ्रम, **स्वप्ने च** અને સ્વપ્નમાં और स्वप्नमें, **मद-** મદ मद, **नर्तन-** નાચવું नाचना, **व्यधन-** વીંધાવું व्यधन, **व्यथन-** પીડાવું पीड़न, **वेपन-** કંપવું कम्पन, **पतनादीनि इति** પડવું વગેરે गिरना आदि ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms. They are spasmodic movements of the muscles of the eye-brow. constant disorderly movement of the eye, acousma, dribbling of saliva and nasal discharge, inapettence, anorexia, misdigestion, cardiac spasm, distension of the abdomen, debility, bone-fracture, body-ache, delusion, faintness, fainting, giddiness frequent appearance in dreams of scenes of intoxication, dancing, piercing, affliction, trembling and falling, etc.

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥

ततः अनन्तरम् ત્યાર પછી इसके पीछे, **अपस्मार-** અપસ્મારની अपस्मारकी, **अभिनिर्वृत्तिः एव** ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है ॥ ७ ॥

7. Thereafter there is the onset of epilepsy.

वातापस्मारस्य लक्षणम्—

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाम्ना विलपन्तम्, उद्वमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कं, विषमविनताङ्गुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरुणपरुषश्यावनखनयनवदनत्वचम्, अनवस्थितच-

८-(१) क्षणेन—क्षणे क्षणे (क. च. छ. त. ध.)
,, अपस्मरन्तम्—अपस्मारितम् (क. त्र. च. छ द. ध.)
,, असाम्ना विलपन्तम्—अशान्तं विलपन्तम्
,, ,, —असाम्ना विवशन्तम्
,, ,, — ,, विरमन्तम् } (प.)

पलपरुषरूक्षरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं, विपरीतोपशयं च वातेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत्र તેમાં इसमें, **इदम्** આ यह, **अपस्मार-** અપસ્મારનું अपस्मारका, **विशेष-** વિશેષ विशेष, **विज्ञानम्** વિજ્ઞાન विज्ञान, **भवति** છે है, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **अपस्मरन्तम्** મૂર્છા પામતા मूर्च्छित होनेवाले, **क्षणेन** ક્ષણમાં क्षणमें, **संज्ञाम्** સંજ્ઞા चेतनाको, **प्रतिलभमानम्** પ્રાપ્ત કરતા प्राप्त होनेवाले, **उत्पिण्डिताक्षम्** બહાર નીકળી આવેલી આંખવાળા बाहिर निकली हुई आँखोंवाले, **असाम्ना-** ઊંચેથી ऊँचेसे, **विलपन्तम्** વિલાપ કરતા विलाप करते हुए, **फेनम्** ફીણની झागका, **उद्वमन्तम्** ઉલટી કરતા वमन करते हुए, **अतीव-** અત્યન્ત बहुत, **आध्मात-** ફૂલેલી फूली हुई, **ग्रीवम्** ગ્રીવાવાળા ग्रीवावाले, **आविद्ध-** વાંકા टेढे, **शिरस्कम्** માથાવાળા शिरवाले, **विषम-** વિષમ विषम, **विनत-** અને વળેલી और मुडी हुई, **अङ्गुलिम्** આંગળીઓવાળા अङ्गुलियोंवाले, **अनवस्थित-** અસ્થિર अस्थिर, **पाणिपादम्** હાથપગવાળા हाथपैरवाले, **अरुण-** લાલ लाल, **परुष-** કર્કશ कठोर, **श्याव-** શ્યાવવર્ણનાં श्याववर्णके, **नख-** નખ नख, **नयन-** નેત્ર नेत्र, **वदन-** મુખ मुंह, **त्वचम्** અને ચામડીવાળા और त्वचावाले, **अनवस्थित-** તેમજ અસ્થિર एवं अस्थिर, **चपल-** ચપળ चपल, **परुष-** કર્કશ कठोर, **रूक्ष-** તથા રૂખાં तथा रूखे, **रूप-** રૂપો रूपोंको, **दर्शिनम्** દેખનારા देखनेवाले, **वातल-** વાયુકારક દ્રવ્યો वायुकारक द्रव्य, **अनुपशयम्** અનુકૂળ ન હોય એવા अनुकूल न हो ऐसे, **विपरीत-** અને વાયુથી વિપરીત દ્રવ્ય और वायुसे विपरीत द्रव्य, **उपशयम्** અનુકૂળ હોય એવા માણસને अनुकूल हों ऐसे मनुष्यको, **वातेन** વાતજ वातजन्य, **अपस्मरन्तम्** અપસ્મારવાળો अपस्मारवाला, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए (१);

8-(1). These are the special characteristics of epilepsy, viz, frequent attacks of transient unconsciousness and immediate regaining of consciousness, bulging of the eyes, incoherent speech, issue of frothy saliva from the mouth, great distension of the neck due to impeded respiration, head drawn to one side, irregular clenching of fingers, restlessness of hands and feet; dusky, red and harsh nails, eyes, face and skin; visual aura of jerky, fickle, harsh and dry objects; non-homologation to vata causing factors and homologation to those that are antagonistic to vata: the person suffering from these symptoms should be known as suffering from epilepsy of the vata type.

पित्तापस्मारस्य लक्षणम्—

अभीक्ष्णमपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, अवकूजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदनत्वचं, रुधिरोक्षितोग्रभैरवादीप्तरुषितरूपदर्शिनं, पित्तलानुपशयं, विपरीतोपशयं च पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, **अपस्मरन्तम्** મૂર્છિત થતા मूर्छित होनेवाले, **क्षणेन** ક્ષણમાં क्षणमें, **संज्ञाम्** સંજ્ઞાને संज्ञाको, **प्रतिलभमानम्** મેળવતા प्राप्त करते हुए, **अवकूजन्तम्** ગળામાંથી શબ્દ કરતા गलेमेंसे शब्द निकालते हुए, **भूमिम्** ભોંય ઉપર भूमि पर, **आस्फालयन्तम्** પછાડા કરતા पटकाते हुए, **हरित-** લીલા हरे, **हारिद्र-** હળદરિયાં हल्दीके रंगके, **ताम्र-** તામ્ર વર્ણનાં ताम्रवर्णके, **नख-** નખ नख, **नयन-** નેત્ર नेत्र, **वदन-** વદન मुख, **त्वचम्** તથા ચામડીવાળા तथा त्वचावाले, **रुधिरोक्षित-** લોહી છાંટેલાં रक्त छिडके हुए, **उग्र-** રૌદ્ર रौद्र, **भैरव-** ભયાનક भयावने, **आदीप्त** પ્રજ્વલિત प्रज्वलित, **रुषित-** તથા ક્રુદ્ધ तथा क्रुद्ध, **रूप** રૂપોને रूपोंका, **दर्शिनम्** દેખનારા देखनेवाले, **पित्तल-** જેને પિત્તકારક દ્રવ્યો जिसको पित्तकर द्रव्य, **अनुपशयम्**

८-२. क्षणेन-क्षणे क्षणे (त. ध. प.)
,, आदीप्त-प्रदीप्त (ध. त.)
,, अपस्मरन्तम्-अपस्मारितम् (ध. च. द. ध.)

અનુકૂળ ન હોય એવા अनुकूल न हों ऐसे, **विपरीत-** અને વિપરીત પદાર્થ और विपरीत द्रव्य, **उपशयम्** અનુકૂળ હોય એવા મનુષ્યને अनुकूल हों ऐसे मनुष्यको, **पित्तेन** પિત્તથી पित्तसे, **अपस्मरन्तम्** અપસ્મારવાળો अपस्मारवाला, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए (२);

8-(2). Frequent attacks of transient unconsciousness and immediate regaining of consciousness, stertorous breathing, tossing on the ground, green, yellow or coppery coloration of nails, eyes, face and skin, visual aura of blood-smeared, fierce, terrifying, blazing and angry-looking forms, non-homologation to pitta causing factors, and homologation to those which are antagonistic to pitta. The persons suffering from these symptoms should be known as suffering from epilepsy of the pitta type.

श्लेष्मापस्मारस्य लक्षणम्—

चिरादपस्मरन्तं, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं, पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्वमन्तं, शुक्लनखनयनवदनत्वचं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं, श्लेष्मलानुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽपस्मरन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

चिरात् લાંબે કાળે देरमें, **अपस्मरन्तम्** મૂર્છિત થતા मूर्च्छित होते हुए, **चिरात् च** અને લાંબે કાળે और देरसे, **संज्ञाम्** સંજ્ઞાને संज्ञाको, **प्रतिलभमानम्** પ્રાપ્ત કરતા प्राप्त करते हुए, **पतन्तम्** પડી જતા गिर पडते हुए, **अनतिविकृत चेष्टम्** બહુ વિકૃત ચેષ્ટાઓ ન કરતા बहुत विकृत चेष्टाओंको न करनेवाले, **लालाम्** લાળને लालाको, **उद्वमन्तम्** વમન કરતા वमन करते हुए, **शुक्ल-** સફેદ श्वेत, **नख-** નખ नख, **नयन-** નેત્ર नेत्र, **वदन-** મુખ मुँह **त्वचम्** અને ત્વચાવાળા और त्वचावाले, **शुक्ल-** સફેદ श्वेत, **गुरु-** ભારે बोझदार, **स्निग्ध-** તથા સ્નિગ્ધ तथा चिकने, **रूप** રૂપોને रूपोंको, **दर्शिनम्** દેખનારા देखनेवाले, **श्लेष्मल-** જેને કફકારક દ્રવ્યો કફ-कारक द्रव्य, **अनुपशयम्** અનુકૂળ ન હોય એવા अनुकूल न हों ऐसे, **विपरीत** અને વિપરીત દ્રવ્યો और विपरीत द्रव्य, **उपशयम्** અનુકૂળ હોય એવા મનુષ્યને अनुकूल हों ऐसे मनुष्यको, **श्लेष्मणा** કફથી कफसे, **अपस्मरन्तम्** અપસ્મારવાળો अपस्मारवाला, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए (३);

8-(3). Slowly becoming unconscious and slowly regaining consciousness, falling on the ground, not accompanied with very strong convulsive movement, dribbling of saliva from the mouth, pallor of nails, eyes, face and skin, visual aura of white, heavy and glossy shapes, non-homologation to kapha causing factors and homologation to those antagonistic to kapha; a person suffering from these symptoms should be known as one suffering from epilepsy of the kapha type.

सन्निपातापस्मारस्य लक्षणम्—

समवेतसर्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्, तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

समवेत- એકઠાં મળેલાં एकत्रित हुए, **सर्वलिङ्गम्** સઘળાં લક્ષણોવાળા सब लक्षणोंवाले, **अपस्मारम्** અપસ્મારને अपस्मारको, **सान्निपातिकम्** સંનિપાતજન્ય सन्निपातजन्य, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, **तम्** તેને उसे, **असाध्यम्** અસાધ્ય असाध्य, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं (४);

8-(4). That should be known the epileptic condition due to tri-discordance of humors when all the sym-

८-(३). रूपदर्शिनं–रूपदर्शनं (प.)
,, अपस्मरन्तं–अपस्मारितं (ध.)

ptoms manifest in a combined form; This is said to be incurable.

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **चत्वारः** ચાર चार, **अपस्माराः** અપસ્મારો अपस्मार, **व्याख्याताः** કહ્યા છે कहे गये हैं ॥ ८ ॥

8-5. Thus are described the four kinds of epilepsy.

अपस्मारेष्वागन्त्वनुबन्धनिर्देशः —

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः। तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

तेषाम् તેઓમાં उनमें, **आगन्तुः** ભૂતજ અપસ્મારનો भूतज अपस्मारका, **अनुबन्धः** સંબન્ધ संबन्ध, **कदाचित्** કોઇ વખત किसी समय, **थाय छे** होता है, **तम्** तेने उसको, **उत्तरकालम्** હવે પછી इसके बाद, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **यथोक्त-** કહેલાં कहे हुए, **लिङ्गैः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **किञ्चित्** કંઇક और कुछ, **लिङ्गाधिक्यम्** અધિક લક્ષણો હોવાં अधिक लक्षणोंका होना, **अदोषलिङ्गानुरूपम्** અને તે અધિક લક્ષણો દોષોનાં લક્ષણો સમાન ન થવાં તે और उन अधिक लक्षणोंके दोषोंके लक्षणोंके समान न होना वह, **तस्य** તેનું उसका, **विशेष विज्ञानम्** વિશેષ વિજ્ઞાન છે विशेष विज्ञान है ॥ ९ ॥

9. These epileptic types are sometimes associated with the type due to exogenous causes. This will be described later in the section on therapeutics. Its differential characteristic is the presence of additional symptoms which are not in accordance with the endogenous morbid humors.

अपस्मारस्य चिकित्सासूत्रम्—

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपशमनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥१०॥

अपस्मारिभ्यः અપસ્મારના રોગીઓ માટે अपस्मारके रोगियोंके लिए, **यथास्वम्** દોષાનુસાર दोषानुसार, **तीक्ष्णानि** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **संशोधनानि** સંશોધનો संशोधनों, **उपशमनानि च** અને સંશમનો और संशमनो, **हितानि** હિતકર છે हितकर हैं, **आगन्तुसंयोगे** અને ભૂતજ અપસ્મારના સંબંધમાં और भूतज अपस्मारके संबन्धमें, **मन्त्रादीनि च** મન્ત્રાદિ પણ હિતકર છે मन्त्र वगैरह भी हितकर हैं ॥ १० ॥

10. Only strong purificatory or sedative measures applied as indicated are beneficial to the epileptics; (Mantra) incantation and similar measures are used when endogonous type is associated with the exogenous one.

निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुत्पत्तिः —

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु विद्रवतामभिद्रवणतरणधावनप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्प्राशात् प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, विविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां, ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटप्रभवः, तत्संतापाद्रक्तपित्तम्, अतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

पुरा પૂર્વકાળે पूर्वकालमें, **तस्मिन् हि** તે उस, **दक्षाध्वर-** દક્ષના યજ્ઞના दक्षके यज्ञके, **ध्वंसे** નાશ વખતે नाशके समयमें, **नानादिक्षु** જુદી જુદી દિશાઓમાં भिन्न भिन्न दिशाओंमें, **विद्रवताम्** દોડતાં दोडते हुए, **देहिनाम्** પ્રાણીઓનાં प्राणियोंके, **अभिद्रवण-** નાસભાગ दौडधूप, **तरण** તરવું तैरना, **धावन** દોડવું दौडना, **प्लवन-** કૂદવું कूदना, **लङ्घन** લાંઘવું लांघना, **आद्यैः** વગેરે आदि, **देह-विक्षोभणैः** શરીરને ક્ષોભ આપનારાં

११. अभिद्रवण—अतिसरण (थ. फ.)
,, महेश्वरललाटप्रभवः – महेश्वरललाटात् प्रभवति (थ.)
,, विविधभूत—नानाविधभूत (क. च.)
,, त्रास—उपवास (ङ.)

કારણોથી देहको क्षुभित करनेवाले कारणोंसे, **गुल्मोत्पत्तिः** ગોળાની ઉત્પત્તિ થઈ गुल्मकी उत्पत्ति हुई, **हविष्प्राशनात्** તથા ઘી ખાવાથી तथा घीके खानेसे, **प्रमेहकुष्ठानाम्** પ્રમેહ અને કુષ્ઠોની प्रमेह और कुष्ठोंकी, **भय- त्रास- शोकैः** ભય ત્રાસ અને શોકથી भय त्रास और शोकसे, **उन्मादानाम्** ઉન્માદોની उन्मादोंकी, **विविधभूत-** તેમજ જુદાં જુદાં ભૂતોના एवं भिन्न भिन्न भूतोंके, **अशुचि-** અપવિત્ર अपवित्र, **संस्पर्शात्** સ્પર્શથી स्पर्शसे, **अपस्माराणाम्** અપસ્મારોની ઉત્પત્તિ થઈ अपस्मारोंकी उत्पत्ति हुई, **ज्वरः तु खलु-** જ્વર તો ज्वर तो, **महेश्वर-** મહેશ્વરના महेश्वरके, **ललाट-** લલાટમાંથી ललाटसे, **प्रभवः** ઉત્પન્ન થયો છે उत्पन्न हुआ है, **तत्संतापात्** તેના સંતાપથી उसके संतापसे, **रक्तपित्तम्** રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન થયું છે रक्तपित्त उत्पन्न हुआ है, **नक्षत्रराजस्य पुनः** અને નક્ષત્રોના રાજા ચંદ્રના और नक्षत्रोंके राजा चंद्रके, **अतिव्यवायात्** અતિ મૈથુનથી अति मैथुनसे, **राजयक्ष्मा इति** રાજયક્ષ્મા ઉત્પન્ન થયો છે राजयक्ष्मा उत्पन्न हुआ है ॥ ११ ॥

11. It was during the desctruction of the sacrifice of Daksha that gulma first arose in the past as the result of the agitated bodily movements gone through by the assembled persons who in their panic ran helter-skelter in all directions, running, swimming, racing, flying, jumping etc. Also at this time, the urinary and dermic disorders took their rise as the result of the libations that were eaten; the insanities as the result of fear, alarm and grief; the epilepsies as the result of the pollution by various kinds of unclean beings. As regards the fever we have already described how it arose from the forehead of great God Siva. From the heat induced by fever arose the disease hemothermia. As for consumption it took its rise from the excessive sex indulgence of the Lord of the constellations, i. e the Moon.

गद्योक्तार्थस्य श्लोकेन कथनम्—

भवन्ति चात्र—

अपस्मारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।
चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥१२॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **अपस्मारः हि** અપસ્માર अपस्मार, **वातेन** વાયુથી वायुसे, **पित्तेन च** પિત્તથી पित्तसे, **कफेन** કફથી कफसे, **चतुर्थः च** અને ચોથો और चौथा, **सन्निपातेन** સન્નિપાતથી થાય છે सन्निपातसे होता है, **तथाविधः** તેવી જાતનો અર્થાત્ સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો उस प्रकारका अर्थात् संनिपातजन्य, **प्रत्याख्येयः** અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ १२ ॥

Here are verses again.

12. The occurence of epilepsy is due to vata, pitta and kapha and fourthly due to tridiscordance, and the last one is incurable.

साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥१३॥

प्राज्ञाः બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्य, **समाहिताः** સાવધાન થઈ सावधान हो कर, **साध्यान् तु** સાધ્ય અપસ્મારોની તો साध्य अपस्मारोंकी तो, **यथास्वम्** દોષાનુસાર दोषानुसार, **तीक्ष्णैः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **संशोधनैः** સંશોધનો संशोधनों, **शमनैः च एव अपि** અને સંશમનો વડે પણ और संशमनोंसे भी, **साधयन्ति** ચિકિત્સા કરે છે चिकित्सा करते हैं ॥ १३ ॥

13. The intelligent and conscious physicians accomplish the cure of

१२. अपस्मारो हि—अपस्मरति (ब. च.)
,, तथाविधः—तथात्मकः (ब.)
१३. यथास्वं शमनैः—तथा संशमनैः (न.)

remediable types of disease by strong, purificatory and sedative medications as indicated.

यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।
तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्विदः ॥१४॥

यदा જ્યારે जब, **दोषनिमित्तस्य** દોષજન્ય અપસ્મારને दोषजन्य अपस्मारसे, **आगन्तुः** ભૂતજન્ય અપસ્મારનો भूतजन्य अपस्मारका, **अन्वयः** સંબંધ संबन्ध, **भवति** થાય છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **भिषग्विदः** વિદ્વાન વૈદ્યો विद्वान वैद्यों, **साधारणम्** દૈવવ્યપાશ્રય અને યુક્તિવ્યપાશ્રય दैवव्यपाश्रय और युक्तिव्यपाश्रय, **कर्म**-ચિકિત્સા કરવાનું चिकित्सा करनेको, **प्रवदन्ति** કહે છે कहते हैं ॥ १४ ॥

14. If the condition due to morbid humors is associated with that of exogenous origin, then the best of the physicians advise the general measures meant for both.

निदानस्थानोक्तरोगज्ञानफलम्—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।
भिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं निगच्छति ॥१५॥

सर्वरोग- સઘળા રોગોના सब रोगोंके, **विशेषज्ञः** ભેદોને જાણનાર भेदोंको जाननेवाला, **सर्वौषध** અને સર્વ પ્રકારનાં ઔષધોમાં और सब प्रकारकी औषधोंमें, **विशारदः** કુશળ कुशल, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **सर्वामयान्** સઘળા રોગોને सब रोगोंको, **हन्ति** નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है, **मोहम् च** અને મોહને और मोहको, **न निगच्छति** પ્રાપ્ત થતો નથી प्राप्त नहीं होता ॥ १५ ॥

15. The physician who is expert in the differentlal diagnosis of all diseases and possesses the thorough pharmacological knowledge cures all diseases and is never confused.

रोगोऽपि रोगान्तराणां निदानार्थकरो भवति—

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥१६॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एतत्** આ यह, **उत्तमम्** ઉત્તમ उत्तम, **निदानस्थानम्** નિદાનસ્થાન निदानस्थान, **अखिलेन** સંપૂર્ણતાથી संपूर्णतासे, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **रोगः** એક રોગ एक रोग, **रोगस्य अपि** બીજા રોગની પણ दूसरे रोगकीभी, **निदानार्थकरः** ઉત્પત્તિ કરનારો उत्पत्ति करनेवाला, **उपलभ्यते** મળી આવે છે पाया जाता है ॥ १६ ॥

16. Thus is described in toto the excellent section on pathology. There are seen diseases which act as causative factors of other diseases.

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७॥

तद् यथा જેમકે जैसे कि, **ज्वर**- જ્વરના ज्वर के, **सन्तापाद्** સન્તાપથી सन्तापसे, **रक्तपित्तम्** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **उदीर्यते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **रक्तपित्तात्** રક્તપિત્તથી रक्तपित्तसे, **ज्वरः** જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે ज्वर उत्पन्न होता है, **ताभ्याम्** અને તે બન્નેથી और उन दोनोंसे, **शोषः अपि च** શોષ પણ शोष भी, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ १७ ॥

17. For example, hemothermia may be produced as the result of the heat of the fever and fever as the result of hemothermia and from both these, consumption may be produced.

प्लीहाभिवृद्धया जठरं जठराच्छोथ एव च ।
अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥१८॥

---

१४. भिषग्विदः—भिषग्वराः (त. ब.)
१५. विशारदः—विशेषवित् (ग. ह्र. त.)
,, निगच्छति—स गच्छति (ब. च. त. ह्र.)

१७. शोष—श्वास (च. थ. ध)
१८. शोथः—शोफः (ब.)
,, जठरं—जाठरं (ग. ब.

प्लीह- બરોળની तिल्लीके, अभिवृद्ध्या વૃદ્ધિથી बढ़नेसे, जठरम् ઉદરરોગ उदररोग, जठरात् અને ઉદરરોગથી और उदररोगसे, शोथः च एव સોજો થાય છે सूजन होती है, अर्शोभ्यः હરસથી बवासीरसे, जठरम् दुःखम् ઉદરરોગ उदररोग, गुल्मः च अपि અને ગુલ્મ और गुल्म, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥१८॥

18. Abdominal affections may result from the enlargement of the spleen, and edema may result from the abdominal affections, and from piles there may result painful abdominal swelling as well as gulma.

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥१९॥

प्रतिश्यायात् પ્રતિશ્યાયથી प्रतिश्यायसे, कासः ઉધરસ खांसी, भवेत् થાય છે होती है, कासात् ઉધરસથી खांसीसे, क्षयः ક્ષય क्षय, संजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, क्षयः અને ક્ષય और क्षय, शोषस्य रोगस्य શોષરોગના शोषरोगके, हेतुत्वे કારણ રૂપે कारणरूपसे, उपलभ्यते મળી આવે છે प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

19. Cough may result from coryza and from cough wasting may result; and wasting acting as a causative factor may lead to consumption.

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥ २० ॥

ते તે જ્વર વગેરે वे ज्वरादि, पूर्वम् રોગની ઉત્પત્તિથી પહેલાં रोगोत्पत्तिसे पूर्व, केवलाः એકલા હોઈ अकेले हो कर, रोगाः રોગરૂપ જ અર્થાત્ પીડા કરનારા હોય છે रोगरूप ही अर्थात् पीड़ा करनेवाले होते हैं, पश्चात् પાછળથી पीछेसे, हेत्वर्थकारिणः તેઓ બીજા રોગનાં કારણરૂપ બને છે वे दूसरे रोगके कारणरूप हो जाते हैं, एकार्थकारिणः આ પ્રમાણે જ્વર વગેરે એક પ્રયોજન (પીડા) ને કરનારા इस तरह ज्वरादि एक प्रयोजन (पीड़ा) करनेवाले, तथैव તેમજ एवं, उभयार्थकराः બન્ને પ્રયોજન (પીડા તથા બીજા રોગ)કરનારા दोनों प्रयोजन (पीड़ा और दूसरे रोगों) को करनेवाले, दृष्टाः જોવામાં આવ્યા છે देखे गये हैं ॥ २० ॥

20. There are diseases which exist first as such alone and later on lead to causative factors of other diseases. Some diseases embody both these conditions, while some embody one condition only.

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥२१॥

कश्चित् કોઈ कोई, रोगः हि રોગ रोग, रोगस्य રોગનો रोगका, हेतुः હેતુ कारणरूप, भूत्वा બનીને हो कर, प्रशाम्यति શાંત થઈ જાય છે शांत हो जाता है, अन्यः અને વળી બીજો और पुनः दूसरा, हेत्वर्थम् कुरुते च अपि બીજા કોઈ રોગનું કારણ બને છે अन्य कोई रोगका हेतुरूप बनता है, न प्रशाम्यति च अपि તથા શાંત પણ થતો નથી एवं शान्त भी नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Sometimes the disease, after being the cause of another disease, itself subsides; there are other diseases which produce yet other diseases without themselves subsiding.

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥२२॥

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, नृणाम् મનુષ્યોનાં मनुष्योंके, व्याधिसङ्कराः રોગોનાં મિશ્રણ रोगोंके मिश्रण,

१९. उपलभ्यते—उपजायते (छ. त. थ.)

२०. तथैवैकार्थकारिणः—तथैकैकार्थकारिणः (ग. च. थ.)

२१. प्रशाम्यति—विनश्यति (थ.)

,, हेत्वर्थं—हेतुत्वं (च. ध.)

२२. अन्योन्यसंभवात्—अन्योन्यसंश्रयात् (प.)

,, ,, —अन्वस्वसंश्रयात् (प.)

प्रयोग-अपरिशुद्धत्वात् ચિકિત્સાનું શુદ્ધપણું નહિ હોવાથી चिकित्साके शुद्ध न होनेके कारण, **तथा** તથા तथा, **अन्योन्यसंभवात्** એક બીજાને ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી एक दूसरेके उत्पादक होनेसे, **कृच्छ्रतमाः** અત્યંત કષ્ટસાધ્ય अत्यंत कष्टसाध्य, **दृश्यन्ते** જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं ॥ २२ ॥

22. Such admixtures of diseases in human beings become most formidable for treatment, owing to the complexity of the line of treatment, and serve as causative factors of each other.

अशुद्धाशुद्ध चिकित्साप्रयोगलक्षणम्—

प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥२३॥

यः प्रयोगः જે પ્રયોગ जो प्रयोग, **व्याधिम्** એક રોગને एक रोगको, **शमयेत्** શાન્ત કરે છે शान्त करता है, **अन्यम् अन्यम्** પરંતુ બીજા બીજા રોગને किन्तु अन्य अन्य रोग को, **उदीरयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **असौ** તે वह, **विशुद्धः न** વિશુદ્ધ નથી विशुद्ध नहीं है, **यः तु** પરંતુ જે किन्तु जो, **शमयेत्** એક રોગને શાંત કરે છે एक रोगका शमन करता है, **न कोपयेत्** અને બીજાને કુપિત કરતો નથી और दूसरेको कुपित नहीं करता, **शुद्धः** તે શુદ્ધ છે वह शुद्ध है ॥ २३ ॥

23. The course of treatment which cures the original disease but produces some other kind of complication is not the correct line of treatment; the correct one is that which cures but does not provoke.

व्याधीनां हेतुसांकर्यनिर्देशः —

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।
व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥२४॥

अनेकस्य व्याधेः અનેક રોગનો अनेक रोगोंका, **हेतुः** હેતુ हेतु, **एकः** એક હોય છે एक होता है, **तथा** તથા तथा, **एकस्य** એક રોગનો હેતુ एक रोगका हेतु, **एकः एव हि** એકજ હોય છે एक ही होता है, **एकस्य व्याधेः च** એક રોગના હેતુ एक रोगके हेतु, **अनेकः** અનેક હોય છે अनेक होते हैं, **बहूनाम् च** તેમજ ઘણા રોગોના હેતુ बहुतसे रोगोंके हेतु, **बहवः अपि** બહુ પણ હોય છે बहुत भी होते हैं ॥ २४ ॥

24. One and the same causative factor may lead to many disease-conditions. Again a single causative factor may lead to a single disease. Many causative factors may bring only one disease. Again many causative factors may lead to many diseases.

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥

ज्वरः- જ્વર ज्वर, **भ्रम**- ભ્રમ भ्रम, **प्रलाप**- પ્રલાપ प्रलाप, **आद्याः** વગેરે वगैरह, **रूक्षहेतुजाः** રૂક્ષ હેતુઓથી ઉત્પન્ન થતા रूक्ष हेतुओंसे उत्पन्न होते हुए, **दृश्यन्ते** જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं, **अपि च** તેમજ और, **एकेन रूक्षेण** એક રૂક્ષ હેતુથી एक रूक्ष हेतुसे, **एकः एव** એકજ एक ही, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ २५ ॥

25. Fever, giddiness, delirium and such other diseases seem to be produced by one cause viz, dryness, and also from the same cause dryness, fever alone is produced.

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥२६॥

रूक्षादिभिः રૂક્ષાદિ रूक्षादि, **बहुभिः** ઘણા बहुत, **हेतुभिः** હેતુઓથી हेतुओंसे, **एकः** એકજ एक ही, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **भवेत्** થાય છે होता है, **रूक्षादिभिः** रूक्ष

२४. बहवोऽपि च—बहवस्तथा (च.)

२५. जायते—लभ्यते (य.)

વગેરે ઘણા હેતુઓથી रूक्षादि बहुतसे हेतुओंसे, ज्वराद्याः જ્વર વગેરે ज्वर आदि, व्याधयः ઘણા રોગો बहुतसे रोग, संभवन्ति हि થાય છે होते हैं ॥ २६ ॥

26. Fever is produced by dryness and many similar causative factors, and fever and many other diseases are produced by dryness and many similar causative factors.

व्याधीनां लिङ्गसांकर्यम्—

लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥२७॥

अनेकस्य અનેક अनेक, तथा तथा तथा, एकस्य એક રોગનું एक रोगका, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, एकम् एव એકજ एक ही, लक्ष्यते જોવામાં આવે છે देखा जाता है, एकस्य व्याधेः च એક રોગનાં एक रोगके, बहूनि બહુ લક્ષણો હોય છે बहुत लक्षण होते हैं, बहूनाम् च અને ઘણા રોગોનાં और बहुत रोगोंके बहूनि ઘણાં લક્ષણો હોય છે बहुत लक्षण होते हैं ॥२७॥

27. There is one symptom comon to many diseases and there may be one symptom pathognomic of one disease alone; there may be many sym ptoms of one disease and there may be many symptoms of one disease and there may be many symptoms common to many diseases.

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥२८॥

विषमारम्भमूलानाम् વિષમ આરંભ છે હેતુ જેના એવા રોગોનું विषम आरंभ है हेतु जिनके ऐसे रोगोंका, ज्वरः જ્વર ज्वर, एकम् लिङ्गम् એક લક્ષણ एक लक्षण, मतः માનેલ છે माना गया है, एकस्य એક एक, ज्वरस्य જ્વરનું ज्वरका, एकः એક एक, संतापः સંતાપ જ संताप ही, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ २८ ॥

28. One symptom, i. e. fever, is considered the common symptom for many diseases which have an irregular onset; and general heating is considered the pathognomic symptom of one disease--fever.

विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥२९॥

विषमारम्भमूलैः વિષમ આરંભ આદિ કારણોથી विषमारम्भादि कारणोंसे, एकः એક एक, ज्वरः જ્વર ज्वर, निरुच्यते જાણવામાં આવે છે जाना जाता है, ज्वर-श्वास-हिक्काद्याः અને જ્વર શ્વાસ હિક્કા વગેરે और ज्वर श्वास हिका आदि, आमयाः च રોગો रोग, एतैः लिङ्गैः આ લક્ષણોથી युक्त इन लक्षणोंसे युक्त, सन्ति હોય છે होते हैं ॥ २९ ॥

29. Irregular onset and similar other symptoms appear as the signs of the disease, fever, while similar symptoms also occur in severe dyspnea, hiccup and other similar diseases.

व्याधीनां चिकित्सासूत्रनिर्देशः—

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बह्वय एव च ॥३०॥

अनेकस्य અનેક રોગોની अनेक रोगोंकी, तथा एव તેમજ वैसे ही, एकस्य व्याधेः એક રોગની एक रोगकी, शान्तिः ચિકિત્સા चिकित्सा, एका एव એકજ एक ही, लक्ष्यते જોવામાં આવે છે देखी जाती है, एकस्य च એક રોગની एक रोगकी, अनेका અનેક अनेक, बहूनाम् च અને ઘણા રોગોની और बहुत रोगोंकी, बह्वयः एव च

२७. तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैकस्यैकमेव च (ध. फ.)
,, ,, —तथैकस्यैकमुच्यते (ज्ञ. ध.)
,, स्युर्बहूनि च—बह्वस्तथा (ध.)

३०. तथैवैकस्य—तथैकैकस्य (ध)

ઘણી ચિકિત્સાઓ પણ જોવામાં આવે છે बहुत चिकित्साएं भी देखी जाती हैं ॥ ३० ॥

30. A single remedy may alleviate many diseeses or there may be only one remedy for one particular disease. There may be many remedies for one disease, and many remedies for many diseases.

शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥३१॥

आमाशयोत्थानाम् આમાશયથી ઉત્પન્ન થતા आमाशयसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् રોગોની रोगोंकी, लङ्घनक्रिया લાંઘણ કરવી એ लंघन करना यह, एका शान्तिः એક શાન્તિ एक चिकित्सा, उच्यते કહેવામાં આવે છે कही जाती है, एकस्य च ज्वरस्य अपि અને એક જ્વરની પણ और एक ज्वरकी भी, लङ्घनम् લાંઘણ लंघन, एका शान्तिः એક ચિકિત્સા एक चिकित्सा, उच्यते કહેવામાં આવે છે कही जाती है ॥ ३१ ॥

31. The lightening therapy may alleviate many gastrogenous diseases, while again, the lightening therapy is considered the only remedy for fever.

तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३२ ॥

तथा તથા तथा, लघ्वशनाद्याः લઘુ ભોજન આદિ लघु भोजन आदि, एकस्य એક एक, ज्वरस्य જ્વરની ज्वरकी, शान्तयः ચિકિત્સાઓ છે चिकित्साएं हैं, एताः चैव અને એજ और ये ही, ज्वरश्वासहिक्कादीनाम् જ્વર શ્વાસ હિક્કા આદિની ज्वर श्वास हिक्का आदियोंकी, प्रशान्तयः ચિકિત્સાઓ છે चिकित्साएं हैं ॥ ३२ ॥

32. Also lightening and other therapeutic measnres are used for the alleviation of the disease—fever, and all these measures may be used for the alleviation of a number of diseases like fever, dyspnea, hiccup and similar conditions.

व्याधीनां सुखसाध्यत्वादिविवरणम्—

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥३३॥

सुखसाध्यः સુખસાધ્ય सुखसाध्य, सुखोपायः સુખેથી મળતા ઉપાયવાળો હોતાં सुलभ उपायवाला हो कर, अल्पेन कालेन થોડા સમયમાં थोडे समयमें, साध्यते સાધ્ય થાય છે साध्य होता है, कृच्छ्रसाध्यः तु અને કૃચ્છ્રસાધ્ય તો और कृच्छ्रसाध्य तो, महता यत्नेन મહાન યત્ને बड़े यत्नसे, चिरात् અને લાંબે કાળે और देरसे, साध्यते સાધ્ય થાય છે साध्य होता है ॥ ३३ ॥

33. An easily curable disease is cured by easy measures and in a short period; while formidable diseases are cured only by great efforts and after a long period.

याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ३४

याप्यसंज्ञितः 'યાપ્ય' નામની 'याप्य' नामकी, असाध्यः અસાધ્ય असाध्य, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, अशेषताम् નિઃશેષતાને निःशेषताको, न याति પ્રાપ્ત થતી નથી प्राप्त नहीं होती, परः બીજી दूसरी, असाध्यः અસાધ્ય વ્યાધિ असाध्य व्याधि, प्रत्याख्येयः અચિકિત્સ્ય થઈ अचिकित्स्य हो कर, सर्वाः क्रियाः બધી ક્રિયાઓને सब क्रियाओंको, अतिवर्तते અતિક્રમણ કરી જાય છે अतिक्रमण कर जाती है ॥ ३४ ॥

34. The disease, which does not completely disappear on treatment, belong to the palliable class of incurable disease; while the other class of incurable diseases where no treatment is of any avail, is called irremediable.

३३. साध्यते-सिद्ध्यति (ग.)

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्दैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥३५॥

असाध्यः અસાધ્ય રોગ असाध्य रोग, **साध्यताम्** સાધ્યતાને साध्यताको, **न याति** પ્રાપ્ત થતો નથી प्राप्त नहीं होता, **साध्यः तु** પરંતુ સાધ્ય રોગ परन्तु साध्य रोग, **असाध्यताम्** અસાધ્યતાને असाध्यताको, **याति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त हो जाता है, **पादापचारात्** ચિકિત્સાના ચાર પાદોમાંના કોઈ એકના અપચારથી चिकित्साके चार पादोंमेंसे किसी एकके अपचारसे, **दैवात् वा** અથવા દૈવથી अथवा दैवसे, **गदाः** રોગો रोग, **भावान्तरम्** અન્ય ભાવને अन्य भावको, **यान्ति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

35. Incurable diseases never become curable while curable diseases may pass into the stage of incurability on account of the short-comings in any of the four basic therapeutic factors, or as the result of destiny.

व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफलम्—

वृद्धिस्थानक्षयावस्थां रोगाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥३६॥

प्राज्ञः બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्यको, **रोगाणाम्** રોગોની रोगोंकी, **देहाग्निबलचेतसाम्** च અને દેહ, અગ્નિ, બળ અને ચિત્તની और देह, अग्नि, बल और चित्तकी, **सुसूक्ष्माम् अपि** સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ सूक्ष्मसे सूक्ष्म भी, **वृद्धि- स्थान- क्षय-** વૃદ્ધિ, સ્થાન, અને ક્ષયની वृद्धि-स्थान और क्षयकी, **अवस्थाम्** અવસ્થાને अवस्थाको, **उपलक्षयेत्** જાણવી જોઈએ जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. The wise physician should carefully investigate even the minutest changes in the hypertrophy, normality and the atrophy of the morbid element as well as the strength of the body, gastric fire, vitality and mind.

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७॥

विचक्षणः બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **व्याध्यवस्था** રોગોની અવસ્થાના रोगोंकी अवस्थाओंके, **विशेषान्** ભેદોને भेदोंको, **ज्ञात्वा ज्ञात्वा** જાણી જાણી जान जान कर, **तस्याम् तस्याम्** તે તે उस उस, **अवस्थायाम्** અવસ્થામાં अवस्थामें, **चतुःश्रेयः** ચાર પ્રકારના કલ્યાણને चार प्रकारके कल्याणको, **प्रपद्यते** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है ॥ ३७ ॥

37. The circumspect physician, constantly observing the variations in the stages of the diseases, should prescribe such treatment as is helpful in attaining the fourfold blessing of therapeusis.

तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्—

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥३८॥

प्रायः ઘણું કરીને बहुत करके, **तिर्यक्** આડે માર્ગે टेढे मार्गमें, **गताः** ગયેલા गये हुए, **दोषाः** દોષો दोष, **आतुरान्** રોગીઓને रोगियोंको, **चिरम्** લાંબા વખત સુધી देर तक, **क्लेशयन्ति** ક્લેશ આપે છે क्लेश देते हैं, **देहाग्निबलवित्** દેહ અને અગ્નિના બળને જાણનાર વૈદ્ય देह और अग्निके बलको जाननेवाला वैद्य, **तेषु** એ રોગીઓમાં इन रोगियोंमें, **त्वरया** જલદીથી जल्दीसे, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **न कुर्यात्** કરવી નહિ न करे ॥३८॥

38. Generally the morbid humors which have spread sideways, afflict the patient for a long time; in this condition the physician cognisant of the nature of the body, gastric fire and vitality should not be in a hurry to counteract the morbid elements.

३६. रोगाणाम्—दोषाणाम् (क. घ. च. छ. झ. त. द. ध.)

३७. चतुःश्रेयः—तत्तच्छ्रेयः (घ. च. छ. त. द. ध.)

३८. देहाग्निबलवित् क्रियाम्—देहाग्निबलवत् क्रियाम् (प.)

प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः ॥३९॥

तान् તેઓને इनको, **प्रयोगैः** પ્રયોગોથી प्रयोगोंसे, **क्षपयेत् वा** ક્ષીણ કરવા क्षीण करे, **सुखम् वा** અથવા સુખપૂર્વક अथवा सरलतासे, **कोष्ठम्** કોષ્ઠમાં कोष्ठमें, **आनयेत्** લાવવા ले आये, **बुधः** પંડિત વૈદ્ય ज्ञानी वैद्य, **तान्** તેઓને उनको, **कोष्ठप्रपन्नान्** કોષ્ઠમાં આવેલા कोष्ठमें आये हुए, **ज्ञात्वा** જાણીને जान कर, **यथासन्नम्** પાસેના માર્ગેથી समीप मार्गसे, **हरेद्** બહાર કાઢવા बाहिर निकाले ॥ ३९ ॥

39. These morbid humors should be eliminated by a slow course of treatment or drawn painlessly into the alimentary tract; and when they have returned to the alimentary tract, the wise physician should eliminate them through the nearest passage of exit.

लिङ्गत्वेनोक्तानां व्याधीनां पृथग्व्याधित्वमपि संभवति—

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥४०॥

संग्रहे આ નિદાનસંગ્રહમાં इस निदान संग्रहमें, **ज्ञानार्थम्** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **यानि** જે जो, **व्याधिलिङ्गानि** અરુચિ વગેરે રોગનાં લક્ષણો अरुचि आदि रोगके लक्षण, **उक्तानि** કહ્યાં છે कहे हैं, **ते व्याधयः** તેઓ જો સ્વતંત્ર હોય તો રોગો જ છે वे यदि स्वतन्त्र हों तो रोग ही हैं, **तदात्वे तु** પરંતુ જ્યારે જ્વર વગેરે રોગોને પરતંત્ર થઈ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને परन्तु जब ज्वर आदि रोगोंके अधीन हो कर उत्पन्न होते हैं तब उनको, **लिङ्गानि** લક્ષણ જ लक्षण ही, **इष्टानि** માનવાં જોઈએ मानना चाहिए, **आमयाः न** રોગો નહિ रोग नहीं ॥ ४० ॥

40. In this epitome of description of the diseases, some of those that have been mentioned as the symptoms of diseases appear as independent diseases; as long as they exist secondarily, they are called symptoms and not diseases.

विकारप्रकृत्योः स्वहेतुवशगत्वम्—

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशगं हेतोरभावान्नानुवर्तते ॥ ४१ ॥

सर्वम् બધું सभी, **समासतः** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **विकारः** વિકાર विकार, **प्रकृतिः** અને પ્રકૃતિ और प्रकृति, **द्वयम् एव** એ બે જ છે ये दो ही हैं, **तत्** તે બે ये दोनों, **हेतुवशगम्** હેતુને વશવર્તી છે हेतुके वशवर्ती हैं, **हेतोः** હેતુના हेतुके, **अभावात्** અભાવથી अभावसे, **न अनुवर्तते** પ્રવૃત્ત થતાં નથી प्रवृत्त नहीं होते ॥ ४१ ॥

41. In short, everything in the world has only two conditions, abnormal and normal; both of them are dependent upon a cause. Nothing can happen in the absence of a cause.

निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितात् ॥४२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकाः** શ્લોક છે કે श्लोक हैं कि, **हेतवः** અપસ્મારનાં નિદાન अपस्मारके निदान, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **रूपाणि** રૂપ रूप, **उपशयः** ઉપશય उपशय, **तथा** તથા तथा, **संप्राप्तिः** સંપ્રાપ્તિ संप्राप्ति, **पूर्वम् उत्पत्तिः** તેમ જ જ્વર વગેરે રોગોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ एवं ज्वर आदि रोगोंकी प्रथम उत्पत्ति, **चिकित्सितात्** અને ચિકિત્સાનું और चिकित्साका, **सूत्रमात्रम्** સૂત્રમાત્ર આ અધ્યાયમાં કહેલ છે इस अध्यायमें कहा है ॥ ४२ ॥

42. Here are the recapitulaory verses: - Causative factors, premonitory symp-

३९. यथासन्नं-यथास्वं तं (घ. च त. ध.)

४१. विकार:–विकारा: (क.)
,, नानुवर्तते–न प्रवर्तते (क. घ. ज. त.)
४२. चिकित्सितात्–चिकित्सितम् (क. घ. ज. त.)

toms, symptoms, homologation, course of the disease, primogenesis, mere aphoristic mention of treatment;

ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४३ ॥

ज्वरादीनाम् આ નિદાન સ્થાનમાં જ્વર આદિ इस निदान स्थानमें ज्वरादि, **अष्टानाम्** આઠ आठ, **विकाराणाम्** રોગોની रोगोंकी, **साध्यता** સાધ્યતા साध्यता, **न च** અને અસાધ્યતા और असाध्यता, **हेतु-** નિદાન निदान, **लिङ्ग-** લક્ષણો लक्षण, **उपशान्तयः** અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, **पृथक्** જુદી જુદી भिन्न भिन्न, **एकैकशः च** ક્રમથી क्रमसे, **उक्ताः** કહેલ છે कहदी है ॥ ४३ ॥

43. curability or otherwise of the eight diseases, viz, fever and others, separate description of the causes, symptoms and treatment of each of these diseases;

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

हेतुपर्यायनामानि નિદાનનાં પર્યાયવાચક નામો निदानके पर्यायवाचक नाम, **व्याधीनाम्** રોગોનાં પર્યાયવાચક નામો रोगोंके पर्यायवाचक नाम, **लक्षणस्य च** અને લક્ષણનાં પર્યાયવાચક નામો और लक्षणके पर्यायवाचक नाम, **एतावत्** આટલા इतने, **निदानस्थानम्** નિદાનસ્થાનનો निदानस्थानका, **संग्रहेण** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **उपदिश्यते** ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે उपदेश किया गया है ॥ ४४ ॥

44. synonyms of etiological factors, diseases and symptoms:—these are thus concisely described in the section on Pathology.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने अपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानं समाप्तम् ।

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **निदानस्थाने** નિદાનસ્થાન વિષે निदानस्थानमें, **'अपस्मारनिदानम्'** અપસ્મારનિદાન' 'अपस्मारनिदान', **नाम** નામનો नामका, **अष्टमः** આઠમો आठवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

निदानस्थानम् નિદાનસ્થાન निदानस्थान, **समाप्तम्** સંપૂર્ણ થયું समाप्त हुआ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Pathology of Epilepsy" is completed.

Thus ends the Section on Pathology.

निदानस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः

चरकसंहिता

विमानस्थानम्।

श्री	श्री	The
ચરકસંહિતા	चरकसंहिता	Carakasamhita
વિમાનસ્થાન	विमानस्थान	VIMANASTHANA *(The Section on Specific determination of measure.)*

प्रथमोऽध्यायः।

પહેલો અધ્યાય अध्याय प्रथम

Chapter I

रसविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **रसविमानम्** 'રસવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'रसविमान' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The specific determination of the measure of tastes",

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानोपदेशः —

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशय-संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्र-विश्यानन्तरं दोषभेषजदेशकालबलशरीरसारा-हारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानाय-त्तत्वात् क्रियायाः।

इह खलु અહીં यहां, **व्याधीनाम्** વ્યાધિનાં रोगोंके, **निमित्त-** કારણ कारण, **पूर्वरूप-** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **रूप-** રૂપ रूप, **उपशय-** ઉપશય उपशय, **संख्या-** સંખ્યા संख्या, **प्राधान्य-** પ્રાધાન્ય प्राधान्य, **विधि-** વિધિ विधि, **विकल्प-** વિકલ્પ भेद, **बल-** બળ बल, **काल-** અને કાળના और कालके, **भेदान्** ભેદોને भेदोंको, **अनुप्रविश्य** જાણીને जानकर, **अनन्तरम्** પછી पीछे, **क्रियायाः** ચિકિત્સાના चिकित्साके, **दोषादि-** દોષ આદિકના दोष आदिके, **मान-** પ્રમાણના प्रमाणके, **ज्ञान-** જ્ઞાન ઉપર ज्ञानके, **आयत्तत्वात्**

---

१. अनुप्रविश्यानन्तरम् - अभिनिविश्य (च. ध.)

,, दोषभेषजदेशकालबल—रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबल (क. घ. च. ङ. ध.)

,, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात्—रसादिमानज्ञानायत्तत्वात् (ध.प.)

આધાર રહેલો હોવાથી अधीन होनेसे, भिषजा वैद्यने वैद्यको, अवहितमनसा સાવધાન ચિત્તથી एकाग्र चित्तसे, दोष- દોષ दोष, भेषज- ઔષધ भेषज, देश- દેશ देश, काल- કાળ काल, बल- બળ बल, शरीर- શરીર शरीर, सार- સાર सार, आहार- આહાર आहार, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, सत्त्व- સત્ત્વ सत्त्व, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, वयसाम् તથા વયનાં तथा वयके, मानम् પ્રમાણો मान, यथावत् ખરા સ્વરૂપમાં यथावत्, ज्ञेयम् જાણવા યોગ્ય जानने योग्य, भवति થાય છે होते हैं;

3-(1). After studying the characteristics of etiolgy, premonitory symptoms, signs and symptoms, homologation, number, predominent morbidity, mode of classification, pathological combination, intensity and periodicity of the diseases, the physician should strive to acquire by means of studious application the accurate knowledge of the measure of humors, medications, clime, season, strength, constitution, vitality, diet, homologation, psychic make-up, habit and age, as treatment depends on the accurate recognition of the measure of humors and the other factors.

न ह्यमानज्ञो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति। तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश! ॥ ३ ॥

हि કારણ કે क्योंकि, दोष- દોષ दोष, आदीनाम् વગેરેનાં आदिके, अमानज्ञः પ્રમાણને ન જાણનાર मानको न जाननेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, व्याधि- રોગોના रोगोंके, निग्रह- નિગ્રહમાં निग्रहमें, समर्थः સમર્થ समर्थ, न भवति થતો નથી नहीं होता, तस्मात् તેથી इसलिए, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, दोष- દોષ दोष, आदि- આદિનાં आदिके, मान- પ્રમાણના प्रमाणके, ज्ञान- अर्थम् જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, विमानस्थानम् વિમાનસ્થાનનો विमानस्थानका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. The physician ignorant of this science of specific measure of tastes, humors etc, cannot subdue diseases. Therefore, O, Agnivesa! we shall expound the section on specific determination with a view to eludicate the knowledge of the measure of tastes, humors etc.

सम्यगुपयुज्यमानानां षण्णां रसानां शरीरयापकत्वम्, तेषामेव मिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वम्—

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः। रसास्तावत् षट्–मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः। ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

तत्र અહીં यहां, आदौ પ્રથમ प्रथम, रस- રસના रसके, द्रव्य- દ્રવ્યના द्रव्यके, दोष- દોષના दोषके, विकार- તથા વિકારના तथा विकारके, प्रभावान् પ્રભાવને प्रभावको, वक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, रसाः રસો रस, तावत् તો तो, षट् છ છે छः हैं, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटु- કટુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषायाः અને કષાય और कषाय, ते તેઓ वे, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकारसे, उपयुज्यमानाः ઉપયોગમાં આવતાં उपयुक्त होते हुए, शरीरम् શરીરને शरीरको, यापयन्ति ટકાવી રાખે છે टिकाये रखते हैं, मिथ्या અને ખોટી રીતે और मिथ्या प्रकारसे, उपयुज्यमानाः ઉપયોગમાં આવતાં उपयुक्त होते हुए, तु તો तो, दोषप्रकोपाय खलु દોષના પ્રકોપ માટે दोषके प्रकोपके लिए, उपकल्पन्ते સમર્થ થાય છે समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

4. Now, first of all we shall discourse on the action of tastes, substa-

३. दोषादीनाम्—रसदोषादीनाम् (ध.)
,, ,, —रसादीनाम् (ध. म. ध. प.)
,, दोषादिमानज्ञानार्थम्—रसादिमानज्ञानार्थम् (ध. च. ध. प.)

४. प्रकोपायोपकल्पन्ते—प्रकोपणायोपकल्पन्ति (त.)

nces, humors and disorders. The tastes are six—sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent. These properly used sustain the body in health; ill-used, they bring about the provocation of the humors.

प्रकृतिभूतानां दोषाणां शरीरोपकारकत्वम्, विकृतिमापन्नानां तेषां शरीरोपघातकत्वम्—

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः। ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥५॥

दोषाः દોષો दोष, पुनः વળી तो, त्रयः ત્રણ છે तीन हैं, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्माणः તથા કફ और कफ, ते તેઓ वे, प्रकृतिभूताः, પ્રકૃતિમાં રહી प्रकृतिमें रह कर, शरीर- શરીરને शरीरके, उपकारकाः ઉપકારક उपकारक, भवन्ति થાય છે होते हैं, विकृतिम् અને વિકૃતિને और विकृतिको, आपन्नाः खलु પામી प्राप्त हो कर, तु તો तो, नानाविधैः જુદી જુદી જાતના नाना प्रकारके, विकारैः વિકારોથી विकारोंसे, शरीरम् શરીરને शरीरको, उपतापयन्ति સંતાપે છે पीडित करते हैं ॥ ५॥

5. And the humors are three:—Vata, Pitta and Kapha. When normal they cause the proper functioning of the body; when they have become abnormal they certainly afflict the body by causing disorders of various types.

त्रयस्त्रयो रसा दोषमेकैकं जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति, तेषां विवरणम्—

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति ।

तत्र તેમાં इनमें, त्रयः त्रयः ત્રણ ત્રણ तीन तीन, रसाः રસો रस, एकैकम् એક એક एक एक, दोषम् દોષને दोषको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, त्रयः त्रयः च અને ત્રણ ત્રણ રસો और तीन तीन रसों, उपशमयन्ति શાંત કરે છે शान्त करते हैं।

6-(1). Each of these three humors is provoked by three tastes and is allayed by the other three tastes.

तद्यथा—कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति; कट्वम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायास्त्वेनच्छमयन्ति; मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ६ ॥

तत् यथा જેમકે जैसेकि, कटु- કટુ कटु, तिक्त- તિકત तिक्त, कषाया તથા કષાય तथा कषाय, वातम् વાતને वातको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं; मधुर- અને મધુર और मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवणाः તથા લવણ तथा लवण, तु તો तो, एनम् એને इसको, शमयन्ति શાન્ત કરે છે शान्त करते हैं, कटु- કટુ कटु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवणाः તથા લવણ तथा लवण, पित्तम् પિત્તને पित्तको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, मधुर- અને મધુર और मधुर, तिक्त- તિકત तिक्त, कषायाः તથા કષાય तथा कषाय, तु તો तो, एनत् એને इसको, शमयन्ति શાન્ત કરે છે शान्त करते हैं, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ लवणाः તથા લવણ तथा लवण, श्लेष्माणम् કફને कफको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, कटु- અને કટુ और कटु, तिक्त- તિકત तिक्त, कषायाः તથા કષાય तथा कषाय, तु તો तो, एनत् એને इसको, शमयन्ति શાન્ત કરે છે शान्त करते हैं ॥ ६ ॥

6. Thus the pungent, bitter and astringent tastes provoke vata; the sweet, acid and salt tastes allay it; the pungent, acid and salt tastes provoke pitta; the sweet, bitter and astringent tastes ally it; the sweet, acid and salt tastes provoke the Kapha; the pungent, bitter and astringent tastes allay it.

१. शरीरोपकारकाः—शरीरयोगक्षेमकराः (ग. घ.)

६. तु एनच्छमयन्ति—पुनरेनच्छमयन्ति (च.)

रसदोषसन्निपाते व्यवस्था—

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते ताननभिवर्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इति। एतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानां, त्रित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

रस- રસ रस, दोष- તથા દોષના तथा दोषके, सन्निपाते મિશ્રણમાં सम्मिश्रणमें, तु તો तो, ये જે जो, रसाः રસો रस, यैः જે जिन, दोषैः દોષો સાથે दोषोंके साथ, समानगुणाः સમાન ગુણવાળા समान गुणवाले, समानगुणभूयिष्ठाः वा અથવા મોટે ભાગે સમાન ગુણવાળા अथवा अधिक मात्रामें समान गुणवाले, भवन्ति હોય છે होते हैं, ते તેઓ वे, तान् તેઓને उनको, अभिवर्धयन्ति વધારે છે बढ़ाते हैं, विपरीतगुणाः અને વિપરીત ગુણવાળા और विपरीत गुणवाले, विपरीतगुणभूयिष्ठाः वा અથવા મોટે ભાગે વિપરીત ગુણવાળા अथवा अधिकतः विपरीत गुणवाले, अभ्यस्यमानाः સેવવામાં આવતાં उपयोगमें लेने पर, शमयन्ति इति શાન્ત કરે છે शान्त करते हैं, एतत् આ इस, व्यवस्थाहेतोः વ્યવસ્થા માટે व्यवस्थाके लिए, परस्परेण પરસ્પર परस्पर, असंसृष्टानाम् ન મળેલા न मिले हुए, रसानाम् રસોના रसोंके, षट्त्वम् છપણાનો षट्त्वका, दोषाणाम् च અને દોષોના और दोषोंके, त्रित्वम् ત્રણપણાનો त्रित्वका, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ ७ ॥

7. As regards the interaction of tastes and humors, the use of tastes which are homologous are mostly homogeneous in quality to a particular humor, augment that humor, where as the use of the tastes which are antagonistic in quality to a particular humor, will allay that humor. It is in order to enable the understanding of this mode of operation that the hexaplicity of tastes and the triplicity of humors, considered individually, that is, uncombined with each other, has been taught.

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुः—

संसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

विकल्प- વિકલ્પના विकल्पके, भेद- ભેદનું भेदके, अपरिसंख्येयत्वात् અસંખ્યપણું હોવાથી असंख्येयत्व होनेसे, एषाम् એઓના इनके, संसर्ग- સંસર્ગના संसर्गके, विकल्प- ભેદનો भेदका, विस्तरः हि વિસ્તાર विस्तार, अपरिसंख्येयः અગણિત असंख्य, भवति થાય છે होता है ॥ ८ ॥

8. The extent of their combinations and permutations is innumerable on account of the innumerability of the varying degrees of their possible combinations and permutations.

अनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकविकारेषु च द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं कथं व्यवस्येदिति कथनम्—

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकश्येनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥ ९ ॥

तत्र खलु અહીં यहां, अनेकरसेषु અનેક રસવાળાં अनेक रसवाले, द्रव्येषु દ્રવ્યોમાં द्रव्योंमें, अनेकदोषआत्मकेषु અને અનેક દોષવાળા और अनेक दोषवाले, विकारेषु च વિકારોમાં रोगोंमें, रस- રસના रसके, दोष- તથા દોષના तथा दोषके, प्रभावम् પ્રભાવને प्रभावको, एकैकश्येन એક એકપણાથી एक एकतासे, अभीसमीक्ष्य તપાસીને देख कर, ततः પછી पीछेसे, द्रव्यविकारयोः દ્રવ્ય અને વિકારના द्रव्य और रोगके, प्रभावतत्त्वम् પ્રભાવના તત્ત્વનો प्रभावके तत्त्वका, व्यवस्येत् નિશ્ચય કરવો निश्चय करे ॥ ९ ॥

---

९. तत्र खल्वनेकरसेषु-तत्रत्वनेकरसेषु (ध.)

,, एकैकश्येन-एकैकत्वेन (ध.)

9. Now from among the substances evincing various tastes and from among the disorders evincing morbidity of various humors examining the actions of each of the tastes and humors individually, one should thereafter determine the action of the given substance and of the given disorder. But this does not hold good everywhere.

न त्वेवं खलु सर्वत्र। न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम् ॥ १० ॥

सर्वत्र तु પરંતુ સર્વ સ્થાને परन्तु सब स्थानों पर, **एवम् खलु** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **न** હોતું નથી नहीं होता, **हि** કારણકે क्यों कि. **विकृति-विषम-समवेतानाम्** વિકૃતિમાં મળેલા તથા વિષમ રીતે મળેલા विकृतिमें मिले हुए तथा विषम रीतिसे मिले हुए, **नानात्मकानाम्** જુદા જુદા પ્રકારના नानाप्रकारके, **परस्परेण च** પરસ્પરથી परस्पर, **उपहतानाम्** ઉપહત થયેલા उपघातको प्राप्त हुए, **अन्यैः च** અને અન્ય और अन्य, **विकल्पनैः** વિકલ્પથી विकल्पनासे, **विकल्पितानाम्** ભિન્ન થયેલા રસોના भिन्न हुए रसोंके, **अवयव-** અવયવના अवयवके, **प्रभाव-** પ્રભાવના प्रभावके, **अनुमानेन-** અનુમાનથી अनुमानसे, **एव** જ ही, **समुदाय-** સમુદાયના समुदायके, **प्रभावतत्त्वम्** પ્રભાવના તત્ત્વને। प्रभावके तत्त्वको, **अध्यवसातुम्** નિશ્ચય કરવાનું निश्चय करना, **न शक्यम्** શક્ય નથી शक्य नहीं है ॥ १० ॥

10. It not possible to infer the action of a compound substance from the action of the constituents, as in a compound the properties of various forms and properties and methods one with the other get changed, when thus variously combined.

तथायुक्ते हि समुदये समुदायप्रभावतत्त्वमेवमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥ ११ ॥

तथायुक्ते हि તે રીતે જોડાયેલા इस प्रकार मिश्रित, **समुदये** સમુદાયમાં समुदायमें, **समुदाय-** સમુદાયના समुदायके, **प्रभावतत्त्वम्** પ્રભાવના તત્ત્વને प्रभावके तत्त्वको, **एवम् एव** એવીજ રીતે इसी प्रकार, **उपलभ्य** જાણી લઈને जान कर, **ततः** પછી पीछेसे, **द्रव्य-** દ્રવ્યના द्रव्यके, **विकार-** વિકારના विकारके, **प्रभावतत्त्वम्** પ્રભાવના તત્ત્વને प्रभावके तत्त्वका, **व्यवस्येत्** નક્કી કરવું જોઈએ निश्चय करे ॥ ११ ॥

11. In such complex cases, therefore. One should, having ascertained the action of the compound substance as a whole, determine the action of that compound substance on the particular combination of humors.

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥१२॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **रसप्रभावतः च** રસના પ્રભાવથી रसप्रभावसे, **द्रव्यप्रभावतः च** દ્રવ્યપ્રભાવથી द्रव्यप्रभावसे, **दोषप्रभावतः च** દોષપ્રભાવથી दोषप्रभावसे, **विकारप्रभावतः च** અને વિકારપ્રભાવથી और विकारप्रभावसे, **तत्त्वम्** રસાદિના પ્રભાવના તત્ત્વનો रसादिके प्रभावके तत्त्वको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ १२ ॥

12. Hence we shall expound the principles of action with reference to tastes, substances, humors and disorders.

१०. चोपहतानाम्–चोपहतप्रकृतिकानाम् (द. ध.)

११. समुदये–समुदाये (ख. घ. झ. त.)

,, समुदायप्रभावतत्त्वम्–समुदयप्रभावम् (ढ.)

,, द्रव्यविकार°–रसद्रव्यविकार° (घ. ढ. त.)

तैलस्य वातशमकत्वं सोपपत्तिकम्—

तत्रैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति। द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः। तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनार्थानि द्रव्याणि भवन्ति ॥१३॥

तत्र અહીં यहां, एषः આ यह, रसप्रभावः રસપ્રભાવ रसप्रभाव, उपदिष्टः भवति કહેવામાં આવ્યો છે कह दिया है, द्रव्यप्रभावम् દ્રવ્યપ્રભાવને द्रव्यप्रभावको, पुनः ફરી फिर, उपदेक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, तैल- તેલ तैल, सर्पिः- ઘી घी, मधूनि અને મધ એ और मध ये, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्म- તથા કફને कफको, प्रशमनार्थानि શાન્ત કરવા માટેનાં शमन करनेके लिए, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, भवन्ति છે हैं ॥१३॥

13. The actions of tastes have been enunciated. Now we shall expound the actions of substances; oil, ghee and honey are the allaying agents in vata, pitta and kapha respectively.

तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति सततमभ्यस्यमानं; वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाऽल्पमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम्।

तत्र તેઓમાં इनमें, तैलम् તેલ तैल, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, औष्ण्य- ઉષ્ણતા उष्णता, गौरव- તથા ગુરુતાથી तथा गुरुतासे, उपपन्नत्वात् યુક્ત હોવાથી युक्त होनेसे, सततम् સતત निरन्तर, अभ्यस्यमानम् ઉપયોગમાં લેવાતાં उपयोगमें लेने पर, वातम् વાયુને वायुको, जयति જીતે છે जीतता है, हि કારણકે क्योंकि, वातः વાયુ वायु, रौक्ष्य- રૂક્ષતા रूक्षता, शैत्य- શીતતા शीतता, लाघव- લઘુતાથી लघुतासे, उपपन्नः યુક્ત હોવાથી युक्त होनेसे, विरुद्धगुणः તેલથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો तैलसे विरुद्ध गुणवाला, भवति છે है, विरुद्धगुण-सन्निपाते વિરુદ્ધ ગુણવાળાં દ્રવ્યોનો સંયોગ થતાં विरुद्ध गुणवाले द्रव्यों-का संयोग होने पर, भूयसा અધિકથી अधिकसे, अल्पम् અલ્પ अल्प, अवजीयते हि જીતાય છે जीता जाता है, तस्मात् તેથી इस लिए, तैलम् તેલ तैल, सततम् સતત निरन्तर, अभ्यस्यमानम् ઉપયોગમાં લેવાતાં उपयोगमें लेनेसे, वातम् વાયુને वायुको, जयति જીતે છે जीतता है;

14-(1). Among these the regular use of oil subdues vata on account of its possessing unctuous, hot, and heavy qualities; for vata possessing as it does, the qualities of dryness, coldness and lightness is of the opposite nature. When there is interaction between qualities of the opposite type, it is the stronger that subdues the weaker. Hence the systematic use of oil subdues vata.

सर्पिषः पित्तशमकत्वम्—

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति, माधुर्याच्छैत्यान्मन्दत्वाच्च; पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं च।

एवम् एव એજ પ્રમાણે इसी प्रकार, सर्पिः खलु ઘી घी, माधुर्यात् મધુરતાથી माधुर्यसे, शैत्यात् શીતતાથી शीततासे, मन्दत्वात् તથા મન્દતાથી एवं मन्द होनेसे, पित्तम् પિત્તને पित्तको, जयति જીતે છે जीतता है, हि કારણ કે क्यों कि, पित्तम् પિત્ત पित्त, अमधुरम् અમધુર अमधुर, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णम् च તથા તીક્ષ્ણ છે तथा तीक्ष्ण है;

14-(2). Similarly ghee subdues pitta owing to its sweet, cooling and slow qualities; for pitta is anti-sweet, hot and acute in quality.

मधुनः श्लेष्मशमकत्वम्—

मधु च श्लेष्माणं जयति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यात् कषायत्वाच्च; श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्च।

१३. रसप्रभाव—रसद्रव्यदोषविकारप्रभाव (ग. ज. झ.)
,, प्रशमनार्थानि—प्रशमनानि (च. ध.)
१४. जयति—शमयति (ध.)

१४. मन्दत्वात्—मन्दवीर्यत्वात् (क. च. त. द. ध. प.)
,, मधुरश्च—मधुरश्चेति विपरीतगुणः

मधु च મધ मध, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, तैक्ष्ण्यात् તીક્ષ્ણતાથી तीक्ष्णतासे, कषायत्वात् च તથા કષાયતાથી तथा कषायतासे, श्लेष्माणम् કફને कफको, जयति જીતે છે जीतता है, हि કારણકે क्योंकि, श्लेष्मा કફ कफ, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, मन्दः મન્દ मन्द, मधुरः च અને મધુર છે और मधुर है।

14-(3). And honey subdues kapha on account of its dry, acute and astringent qualities as kapha is unctuous, deuse and sweet.

वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं तान्‌जयति—

यच्चान्यदपि किञ्चिद् द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैतान्‌जयत्यभ्यस्यमानम्॥१४॥

यत् च જે જો, अन्यत् બીજું दूसरा, अपि પણ भी, किञ्चित् કોઈ कोई, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, एवम् આ પ્રમાણે इसी प्रकार, वात- વાતથી वातसे, पित्त- પિત્તથી पित्तसे, कफेभ्यः તથા કફથી तथा कफसे, गुणतः ગુણમાં गुणोंमें, विपरीतम् વિપરીત विपरीत, स्यात् હોય हो, तत् च તે वह, अभ्यस्यमानम् ઉપયોગમાં લેવાતાં उपयोगमें लेने पर, एतान् એઓને इनको, जयति જીતે છે जीतता है ॥ १४॥

14. In this manner, the use of other substances too which are antagonistic in quality to vata, pitta and kapha will subdue these humors when used regularly.

पिप्पली-क्षार-लवणानामतिमात्रसेवननिषेधः —

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लवणमिति ॥१५॥

अथ खलु अन्येभ्यः બીજાં अन्य, द्रव्येभ्यः દ્રવ્યો કરતાં द्रव्योंकी अपेक्षा, त्रीणि ત્રણ तीन, द्रव्याणि દ્રવ્યોને द्रव्योंको, अधिकम् વધારે अधिक, न उपयुञ्जीत ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ उपयोग नहीं करना चाहिए, तत् यथा જેમકે जैसे कि, पिप्पली પીપર पिप्पली, क्षारः ક્ષાર क्षार, लवणम् इति તથા લવણ तथा लवण ॥१५॥

15. Now there are three substances whose excessive use is more strictly forbidden than that of other substances. They are long pepper, alkali and common salt.

पिप्पल्या गुणाः, तस्या अतिमात्रसेवने दोषाश्च—

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च ताः सद्यः; शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति; आपातभद्राः, प्रयोगसमसाद्गुण्यात्; दोषसञ्चयानुबन्धाः;

पिप्पल्यः हि લીંડીપીપર पिप्पली, कटुकाः કટુ कटु, सत्यः હોઈ होती हुई, मधुरविपाकाः મધુર વિપાકવાળી मधुर विपाकवाली, गुर्व्यः તથા ગુરુ છે गुरु हैं, न-अत्यर्थम् स्निग्ध-उष्णाः અત્યંત સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ નથી अत्यंत स्निग्ध तथा उष्ण नहीं होती, प्रक्लेदिन्यः અને ક્લેદજનક और क्लेदजनक हैं, ताः તેઓને उनका, सद्यः થોડી વારના પ્રયોગથી अल्प समयके प्रयोगसे, भेषज- अभिमताः च ઔષધ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે औषधार्थ स्वीकार किया जाता है, शुभ-अशुभ-कारिण्यः भवन्ति તેઓ થોડી વારના પ્રયોગથી શુભ કરનાર થાય છે અને બહુ વારના પ્રયોગથી અશુભ કરનાર થાય છે वे अल्प कालके प्रयोगसे शुभ करनेवाली होती हैं एवं बहुत कालके प्रयोगसे अशुभ करनेवाली होती हैं, प्रयोगसम-साद्गुण्यात् થોડીવારના તથા અલ્પમાત્રાના પ્રયોગથી સારો લાભ આપવાને લીધે તેઓ अल्प कालके एवं अल्प मात्राके प्रयोगसे अच्छा लाभ देनेके कारण वे, आपात-भद्राः તત્કાલ જ કલ્યાણકારક છે तत्काल ही कल्याणकारक हैं, दोष-

१४. गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैतान्‌जयत्यभ्यस्यमानम्— गुणतो विपरीतं विरुद्धं, तच्चैतान् जयत्यत्यभ्यस्यमानम् (ख.)

१६. सत्यः—सद्यः (ह. प.)

,, गुर्व्यः—गुर्व्योऽपि (प.)

सञ्चय-अनुबन्धाः તેઓનો અતિ ઉપયોગ પરિણામમાં દોષોનો સંચય કરનાર છે उनका अति उपयोग परिणाममें दोषोंका संचय करनेवाला है;

16-(1). Long pepper, pungent though in taste is, sweet in post-digestion, heavy, neither overmuch unctuous nor over-much hot, is deliquescent and esteemed as medicine. It is at once productive of beneficial and baneful effects. If administered in the proper time and measure, its action is at once beneficial.

सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वाच्छ्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोष्णभावात्; योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति; तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत ॥ १६ ॥

हि કારણકે તેઓ क्योंकि वे, सततम् નિરન્તર निरन्तर, उपयुज्यमानाः ઉપયોગમાં લેવાતાં उपयोगमें लिये जाने पर, गुरु- ગુરુ હોવાથી गुरु होनेसे, प्रक्लेदित्वात् તથા ક્લેદજનક હોવાથી तथा क्लेदजनक होनेसे, श्लेष्माणम् કફનો कफका, औष्ण्यात् અને ઉષ્ણતાથી और उष्ण होनेसे, पित्तम् પિત્તનો पित्तका, उत्क्लेशयन्ति ઉત્ક્લેશ કરે છે उत्क्लेश करती हैं, अल्प- અલ્પ कम, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, उष्णभावात् તથા ઉષ્ણતા હોવાથી तथा उष्णिमा होनेसे, वात- વાતની वातकी, उपशमनाय શાંતિ માટે शान्तिके लिए, न च उपकल्पन्ते થતી નથી नहीं होती, योगवाहिन्यः तु खलु બની તેઓ યોગ વાહી और ये योगवाही, भवन्ति છે हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, पिप्पलीः પીપર पिप्पली, न अत्युपयुञ्जीत અતિ ઉપયોગમાં ન લેવી જોઈએ अति उपयोगमें नहीं लेनी चाहिए ॥ १६ ॥

16. But if continued for over a long period, it results in morbid cumulative effect; as, due to its heavy and deliquescent qualities, it arouses kapha. It aggravates pitta on account of its hot property and is not able to allay vata because of its meagreness of unctuous and hot qualities. Nevertheless it makes a good vehicle. In view of these considerations long pepper should not be used in excess.

क्षारस्य गुणाः, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च—

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदयत्यादौ पश्चाद्विशोषयति, स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते; सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः संपद्यते ।

औष्ण्य- ઉષ્ણતાથી उष्णतासे, तैक्ष्ण्य- તીક્ષ્ણતાથી तीक्ष्णतासे, लाघव- તથા લઘુતાથી तथा लघुतासे, उपपन्नः યુક્ત युक्त, क्षारः पुनः ક્ષાર क्षार, आदौ પહેલાં प्रथम, क्लेदयति ક્લેદ ઉત્પન્ન કરે છે क्लेद उत्पन्न करता है, पश्चात् તેમજ પછી एवं पीछेसे, विशोषयति શોષી લે છે सुखाता है, सः તે वह, पचन- પચન માટે पचनके लिए, दहन- બાળવા માટે जलानेके लिए, भेदनार्थम् અને ભેદન માટે और भेदनके लिए, उपयुज्यते ઉપયોગમાં લેવાય છે उपयोगमें लिया जाता है, सः તે वह, अतिप्रयुज्यमानः અતિ ઉપયોગમાં લેવાતાં अति उपयोगमें होने पर, केश- વાળ बाल, अक्षि આંખ आंख, हृदय- હૃદય हृदय, पुंस्त्व તથા પુરુષાતનને तथा पुरुषत्वके लिए, उपघातकरः હાનિકારક हानिकारक, संपद्यते બને છે होता है;

17-(1). Alkali is possessed of hot, acute and light qualities; it first acts as a deliquescent and later as a desccant. It is used as a digestive, caustic and disruptive agent. If used in excess, it results in harmful effects to hair, eyes, heart and manhood.

---

१७. औष्ण्य–रौक्ष्य (च.)

,, पश्चाद्विशोषयति—पश्चाद्विशोषयति दहति पचति भिनत्ति संघातम् (च. ध.)

,, विशोषयति—विशोधयति (ङ. प.)

ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते त आन्ध्यषाण्ढ्यखालित्यपालित्यभाजो हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्च; तस्मात् क्षारं नात्युपयुञ्जीत ॥१७॥

ये हि જેઓ जो, **एनम्** એને इनका, **ग्राम-** ગામ ग्राम, **नगर-** નગર नगर, **निगम** पुरी पुरी, **जनपदाः** તથા જનપદમાં રહેનાર લોકો जनपदके लोग, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **उपयुञ्जते** ઉપયોગ કરે છે उपयोग करते हैं, **ते** તેઓ वे, **आन्ध्य** અંધાપા दृष्टिकी क्षीणता, **षाण्ढ्य-** નપુંસકતા नपुंसकत्व, **खालित्य-** ટાલ गंज, **पालित्यभाजः** તેમજ વળિયાંવાળા एवं पलितवाले, **हृदय-** તથા હૃદયમાં तथा हृदयमें, **अपकर्तिनः च** વેરવા જેવી વેદનાવાળા कर्तनके समान वेदनावाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **प्राच्याः** પૂર્વના લોકો पूर्वके लोग, **चीनाः च** અને ચીનાઓ और चीनके लोग, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **क्षारम्** ક્ષારને क्षारको, **न अत्युपयुञ्जीत** અતિ ઉપયોગમાં ન લેવો જોઈએ अति उपयोगमें नहीं लेना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Those communities, whether rural, urban or itenerant, which make constant use of alkali, develop blindness, impotency, baldness and greyness of hair, and constricting pain in the cardiac region. Instances of such communities are—the people of Eastern countries and the Chinese. In view of these considerations, one should not use alkali in excess.

लवणस्य गुणाः, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च—

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नम्, अनतिगुरु, अनतिस्निग्धम्, उपक्लेदि, विस्रंसनसमर्थम्, अन्नद्रव्यरुचिकरम्, आपातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्यात्, दोषसंचयानुबन्धं, तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्रंसनार्थमुपयुज्यते। तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति। ये ह्येनद्ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लास्नवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्लेशसहाश्च भवन्ति।

१८. प्रयोगसमसाद्गुण्यात्–प्रयोगातिरेकात् (ग.)

लवणम् पुनः લવણ लवण, **औष्ण्य-** ઉષ્ણતાથી उष्णतासे, **तैक्ष्ण्य-** અને તીક્ષ્ણતાથી और तीक्ष्णतासे, **उपपन्नम्** યુક્ત युक्त, **अनतिगुरु** બહુ નહિ ભારે न बहुत भारी, **अनतिस्निग्धम्** નહિ બહુ સ્નિગ્ધ न बहुत स्निग्ध **उपक्लेदि** ક્લેદકારક क्लेदकारक, **विस्रंसन-** સ્રંસન કરવામાં स्रंसन करनेमें, **समर्थम्** શક્તિમાન शक्तिशाली, **अन्न-** અન્નના अन्नके, **द्रव्य-** દ્રવ્યમાં द्रव्यमें, **रुचिकरम्** રુચિ કરાવનાર रुचिकारक, **प्रयोगसमसाद्गुण्यात्** થોડી વારના તથા અલ્પ માત્રાના પ્રયોગથી સારો લાભ આપવાને લીધે अल्प कालके एवं अल्प मात्रा के प्रयोगसे अच्छा लाभ देनेके कारण, **आपातभद्रम्** તત્કાલ જ કલ્યાણકારક तत्कालही कल्याणकारक, **दोष-संचय-अनुबन्धम्** તથા અતિ ઉપયોગથી પરિણામમાં દોષોનો સંચય કરનાર છે તથા अति उपयोगसे परिणाममें दोषोंका संचय करनेवाला है, **तत्** તેનો वह, **रोचन-** રોચન रोचन, **पाचन-** પાચન पाचन, **उपक्लेदन-** ક્લેદન क्लेदन, **विस्रंसन-अर्थम्** તથા વિસ્રંસન માટે तथा विस्रंसनके लिए, **उपयुज्यते** ઉપયોગ કરવામાં આવે છે बरता जाता है, **तत्** તે वह, **अत्यर्थम्** અતિ પ્રમાણમાં अधिक, **उपयुज्यमानम्** ઉપયોગમાં લેવાતાં उपयोगमें लेने पर, **शरीरस्य** શરીરમાં शरीरमें, **ग्लानि-** ગ્લાનિ ग्लानि, **शैथिल्य-** શિથિલતા शिथिलता, **दौर्बल्य-** તેમજ દુર્બલતા एवं दुर्बलता, **अभिनिर्वृत्तिकरम्** ઉત્પન્ન કરનાર उत्पन्न करनेवाला, **भवति** થાય છે होता है, **ये हि** જેઓ जो, **ग्राम-** ગામ ग्राम, **नगर-** નગર नगर, **निगम-** पुरी पुरी, **जनपदाः** અને જનપદમાં રહેનાર और जनपदके निवासी, **एनत्** એને इसको, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **उपयुञ्जते** ઉપયોગમાં લે છે उपयोगमें लेते हैं, **ते** તેઓ वे, **भूयिष्ठम्** ઘણે ભાગે अधिकतासे, **ग्लास्नवः** ગ્લાનિવાળા ग्लानियुक्त, **शिथिल-** શિથિલ शिथिल, **मांस-** માંસવાળા मांसवाले, **शोणिताः** તથા લોહીવાળા तथा रक्तवाले, **अपरिक्लेशसहाः च** અને ક્લેશ સહન ન કરી શકનાર और क्लेश न सहनेवाले **भवन्ति** થાય છે होते हैं।

18-(1). Common salt is possessed of hot and acute qualities, is not very heavy, unctuous, is deliquescent, acts as a laxative, gives a relish to food-stuffs; given in proper course and combination, it has immediate beneficial action, but continued over a long period results in morbid cumulative effect. It is prescribed as an appetizer, digestive, deliquescent and laxative. Used in excess, it causes depression, flabbiness and debility in the body. Those communities which are given to use of salt, whether they are country-people, city-dwellers or itinerants, become languid, flabby and anemic and are unable to bear hard-ships.

तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः; ते हि पयसाऽपि सह लवणमश्नन्ति। येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात्। तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत। ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥१८॥

तत् यथा જેમકે जैसकि, **बाह्लीक-** બાહ્લીક દેશના લોકો बाह्लीक देशके लोग, **सौराष्ट्रिक-** સૌરાષ્ટ્ર દેશના લોકો सौराष्ट्रके लोग, **सैन्धव-** સિન્ધુપ્રદેશના લોકો सिन्धुप्रदेशके लोग, **सौवीरकाः** અને સૌવીર દેશના લોકો और सौवीर देशके लोग, **ते हि** તેઓ वे, **पयसा अपि सह** દૂધની સાથે પણ दूधके साथ भी, **लवणम्** લવણ लवणको, **अश्नन्ति** ખાય છે खाते हैं, **ये अपि** વળી જે और जो, **इह** આ લોકમાં इस लोकमें, **भूमेः** પૃથ્વીના पृथ्वीके, **अत्यूषराः** અતિ ઊષર अति ऊषर, **देशाः** દેશો છે देश हैं, **तेषु** તેઓમાં उनमें, **लवण**लवणथी लवणसे, **उपहतत्वात्** ઉપહત થયેલા હોવાથી उपघातको प्राप्त होनेके कारण, **ओषधि-** ઓષધિ औषधि, **वीरुत्-** વીરુત્ वीरुत्, **वनस्पति-** વનસ્પતિ (ફલવાળાં વૃક્ષાદિ) वनस्पति (फलवाले वृक्षादि), **वानस्पत्याः** વાનસ્પત્ય (ફલપુષ્પવાળાં વૃક્ષાદિ) वानस्पत्य (फलपुष्पवाले वृक्षादि), **न जायन्ते** ઉત્પન્ન થતાં નથી उत्पन्न नहीं होते, **अल्पतेजसः वा** અથવા અલ્પ વીર્યવાળાં अथवा अल्प वीर्यवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **लवणम्** લવણને लवणको, **न अत्युपयुञ्जीत** અતિ ઉપયોગમાં નહીં લેવું જોઈએ अति उपयोगमें नहीं लेना चाहिए, **ये हि** જે जो, **पुरुषाः** પુરુષો पुरुष, **अतिलवणसात्म्याः** અતિ લવણના સાત્મ્યવાળા હોય છે अति लवणके सात्म्यवाले होते हैं, **तेषाम्** તેઓને उनमें, **अपि** પણ भी, **अकाले** અકાળે अकालमें, **खालित्य-** ટાલ गंजेपन, **पालित्यानि** પળિયાં पलितता, **वलयः च** અને કરચલીઓ और झुर्रियां, **भवन्ति** થાય છે होती हैं ॥१८॥

18. They are the people of Bahlika, Saurashtra (Kathiawar), Sind, and Sauveera. They always habitually take salt even in their milk; also where-ever there are saltish regions of land, their herbs, creepers, trees and vegetation either do not grow at all or are of poor quality, on account of the inhibiting effect of salt on their growth. Hence salt should not be used in excess. Even those people who have become tolerant to excessive use of salt get premature baldness, greyness and wrinkles.

तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः—

तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥१९॥

१८. खालित्यपालित्यानि–खालित्येन्द्रलुप्तपालित्यानि (ख. घ. छ. ज. झ. त.)

तस्मात् तेथी इसलिए, **तत्सात्म्यतः** ते सात्म्यथी उस सात्म्यसे, **तेषाम्** तेओनुं उनका, **क्रमेण** क्रमे क्रमे धीरे धीरे, **अपगमनम्** दूर थवुं हटना, **श्रेयः** श्रेयस्कर छे श्रेयस्कर है, **हि** कारण के क्योंकि, **सात्म्यम्** सात्म्य सात्म्य, **अपि** पण भी, **क्रमेण** क्रमे क्रमे धीरे धीरे, **उपनिवर्त्यमानम्** छोडवामां आवतां छोड़ने पर, **अदोषम्** दोषरहित दोषरहित, **अल्पदोषम्** अथवा अल्प दोषवाळुं अथवा अल्प दोषवाला, **भवति** थाय छे होता है ॥१९॥

19. Even in the case of such people, therefore, it is advisable to effect a gradual withdrawal from the habit formed. A gradual withdrawal as previously laid down from a habit will be attended with no severe reaction or with very mild reaction.

सात्म्यस्य लक्षणं भेदाश्च—

सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते; सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ।

यत् जे जो, **आत्मनि** पोताने अपनेको, **उपशेते** सुखकर थाय छे सुखकर होता है, **तत्** ते वह, **सात्म्यम् नाम** ओकसात्म्य छे ओकसात्म्य है, **उपशयार्थः** उपशयनो अर्थ उपशयका अर्थ, **हि** ज ही, **सात्म्यार्थः** सात्म्यनो अर्थ छे सात्म्यका अर्थ है;

20-(1). Habituation is that which agrees with one's system. Thus habituation has the same connotation as homologation.

तत् त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन; सप्तविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेणैव प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वरसमपि च सात्म्यमुपपन्नः प्रकृत्याद्युपयोक्त्रष्टमानि सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ २० ॥

तत् ते ओकसात्म्य वह ओकसात्म्य, **प्रवर-** प्रवर प्रवर, **अवर-** अवर अवर, **मध्य-** तथा मध्य तथा मध्य, **विभागेन** ओ विभागथी इन विभागसे, **त्रिविधम्** त्रण प्रकारनुं छे तीन प्रकारका है, **रस-एकैकत्वेन** ओक ओक रसना उपयोगथी एक एक रसके उपयोगसे, **सर्वरस-** तथा सर्व रसना तथा सब रसोंके, **उपयोगात् च** उपयोगथी उपयोगसे, **तु** तो तो, **सप्तविधम्** सात प्रकारनुं छे सात प्रकारका है, **तत्र** तेमां इसमें, **सर्वरसम्** सर्वरसवाळुं सब रसोंवाला, **प्रवरम्** प्रवर (श्रेष्ठ) छे प्रवर है, **एकरसम्** ओक रसवाळुं एक रसवाला, **अवरम्** अवर (कनिष्ठ छे) अवर है, **प्रवर-** प्रवर प्रवर, **अवर-** अने अवरनी और अवरके, **मध्यस्थम्** वच्चेनुं बीचका, **तु** तो तो, **मध्यम्** मध्य (मध्यम छे) मध्य है, **तत्र** त्यां इनमें, **अवर-** अवर अवर, **मध्याभ्याम्** तथा मध्य तथा मध्य, **सात्म्याभ्याम्** सात्म्यथी सात्म्योंसे, **क्रमेण एव** क्रमे क्रमे धीरे धीरे, **प्रवरम्** प्रवर प्रवर, **सात्म्यम्** सात्म्य सात्म्यको, **उपपादयेत्** प्राप्त करवुं जोईओ प्राप्त करना चाहिए, **सर्वरसम् च अपि** सर्व रसवाळा सब रसवाले, **सात्म्यम्** सात्म्यने सात्म्यको, **उपपन्नः** प्राप्त थयेलाओ पाये हुएको, **प्रकृत्यादि-** प्रकृतिथी शरू करी प्रकृतिसे लेकर, **उपयोक्त्रष्टमानि** उपयोक्ता जेमां आठमो छे ओवा उपयोक्ता जिनमें आठवाँ है ऐसे, **सर्वाणि** बधा सब, **आहार-** आहार आहार, **विधि-** विधि विधि, **विशेष-** विशेषना विशेषके, **आयतनानि** कारणने कारणको, **अभिसमीक्ष्य** जोईने देखकर, **हितम्** हित हितका, **एव** ज ही, **अनुरुध्येत** सेववुं जोईओ सेवन करे ॥२०॥

20. Now homologation is of three kinds—best, poor, and medium. It is again of seven kinds—agreeability to each or one of the six tastes and the seventh is agreeability to all of them combined. Among these, the agreeability to all the tastes is the best type of homologation; the poorest

२०. मध्यं तु—मध्यमन्तु (त.)
,, सात्म्यमुपपन्नः—द्रव्यसात्म्यमुपपन्नं (ध. च. त.)
,, ,, —सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्याहारविधिविशेषायतान्यभिसमीक्ष्य (ध.)

type is the agreeability only to a single taste; while the medium type of agreeability is the mean between the best and the poorest. So from the poorest and the medium agreeabilities one should develop the homologation of the best type, that is, agreeability to all the tastes. After acquiring homologation to all the tastes, one should resort to what is wholesome, having considered well the special factors concerning diet and dietetics described in the octalogue beginning with natural qualities.

अष्टावाहारविधिविशेषायतनानि—

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति; तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि (भवन्ति) ॥२१॥

तत्र खलु તેમાં उसमें, इमानि આ ये, अष्टौ આઠ आठ, आहार- આહાર आहर, विधि- વિધિ विधि, विशेष- વિશેષનાં विशेषके, आयतनानि આયતન आयतन, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, करण- કરણ करण, संयोग- સંયોગ संयोग, राशि- રાશિ राशि, देश- દેશ देश, काल- કાલ काल, उपयोगसंस्था- ઉપયોગસંસ્થા उपयोगसंस्था, उपयोक्तृ- અને ઉપયોક્તા છે और उपयोक्ता है, अष्टमानि આઠમો જેમાં એવાં आठवाँ जिनमें ऐसे, (भवन्ति થાય છે होते हैं) ॥ २१ ॥

21. The following are the eight factors of diet and dietetics. These are:— Natural qualities, Karana (preparation), Samyoga (combination), Rasi (quantum), Desa (habitat), Kala (stage of disease), rules of Upayoga (use) and Upayokta (user)—this makes the octalogue of diet and dietetics.

२१. उपयोक्त्रष्टमानि—उपयोक्तारोऽष्टमानि (प.)

प्रकृतेः विवरणम्—

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा-माषमुद्गयोः, शूकरैणयोश्च ॥ (१) ॥

तत्र તેમાં इनमें, यः જે जो, स्वभावः સ્વભાવ છે स्वभाव है, सः તે वह, प्रकृतिः પ્રકૃતિ प्रकृति, उच्यते કહેવાય છે कही जाती है, सः पुनः અને તે और वह, आहार- આહાર आहार, औषध- અને ઔષધનાં और औषधके, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, स्वाभाविकः સ્વાભાવિક स्वाभाविक, गुर्वादिगुणयोगः ગુરુ આદિ ગુણો સાથેનો સંબંધ છે गुरु आदि गुणोंसे सम्बन्ध है, तत् यथा જેમકે जैसेकि, माषमुद्गयोः અડદ અને મગનો उड़द और मूंगका, शूकरैणयोः च તથા વરાહ અને એણનો तथा वराह और एणका ॥ (१) ॥

22-(1). Among these, natural qualities are the innate properties of substances. The presence of qualities like heaviness etc., is the natural property of substances used as diet or drug. Thus, heaviness is the nature of black-gram and pork, and lightness that of green-gram and venison.

करणस्य विवरणम्—

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः। संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।

स्वाभाविकानां पुनः સ્વાભાવિક स्वाभाविक, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, अभिसंस्कारः અભિસંસ્કાર अभिसंस्कार, करणम् કરણ છે करण है, गुणान्तराधानम् અન્ય ગુણોનું સ્થાપન अन्य गुणोंका स्थापन, संस्कारः સંસ્કાર संस्कार, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ।

22-(1 a). Preparation is the process performed to modify the natural properties of substances. That process

again is that which modifies radically the properties of substances.

ते गुणास्तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवासनभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते ॥ (२) ॥

तोय- જળ जल, **अग्निसन्निकर्ष-** અને અગ્નિનો સંયોગ और अग्निका संयोग, **शौच-** શુદ્ધિ शुद्धि, **मन्थन-** મથન मथना, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **वासन-** વાસ દેવી सुगंध देना, **भावना-** ભાવના દેવી भावना देना, **आदिभिः च** વગેરે દ્વારા वगैरहसे, **कालप्रकर्ष-** અને કાળના પ્રકર્ષ और कालके प्रकर्ष, **भाजनादिभिः च** તથા પાત્રના ભેદ વગેરે દ્વારા तथा पात्रके भेद वगेरहसे, **ते गुणाः** એ ગુણોનું उन गुणोंका, **आधीयन्ते** સ્થાપન કરવામાં આવે છે स्थापन किया जाता है ॥ (२) ॥

22-(2). This modification is brought about by dilution, application of heat (vaporization, distillation and sublimation), clarification, emulsification, storing, maturing, flavouring, impregnation, preservation and the material of receptacle.

संयोगस्य विवरणम्—

संयोगः पुनर्द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः, स विशेषमारभते, यं पुनर्नैकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते; तद्यथा—मधुसर्पिषोः, मधुमत्स्यपयसां च संयोगः ॥ (३) ॥

द्वयोः બે दो, **बहूनाम्** वा અથવા ઘણાં अथवा बहुत, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોનું द्रव्योंका, **संहतीभावः पुनः** મિશ્રણ मिश्रण, **संयोगः** સંયોગ કહેવાય છે संयोग कहा जाता है, **सः** તે वह, **विशेषम्** વિશેષને विशेषको, **आरभते** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यम्** જેને जिसे, **द्रव्याणि** દ્રવ્યો द्रव्य, **एकैकशः** એક એક રહીને एक एक रह कर, **न आरभन्ते** ઉત્પન્ન કરતાં નથી उत्पन्न नहीं करते, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **मधुसर्पिषोः** મધ અને ઘીનો शहद और घीका, **मधुमत्स्यपयसाम् च** તથા મધ, માછલી અને દૂધનો तथा शहद, मछली और दूधका, **संयोगः** સંયોગ संयोग ॥ (३) ॥

22-(3). Combination is the combining together of two or more substances. This chemical combination exhibits special properties which none of the constituents ever possessed. Examples—the combination of honey and ghee; (honey or ghee taken alone is wholesome to the body but combined together, they become toxic.) Similarly, the combination of honey, fish and milk has a toxic effect.

राशेः विवरणम्—

राशिस्तु सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्रफलविनिश्चयार्थः । तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्वग्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकश्येनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः, सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ (४) ॥

सर्वग्रहपरिग्रहौ तु સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ सर्वग्रह और परिग्रह, **राशिः** રાશિ કહેવાય છે राशि कहा जाता है, **मात्रामात्र-** અને તે માત્રાવાળા તેમજ હીન તથા અધિક માત્રાવાળા આહાર કે ઔષધનાં और वह मात्रावाले एवं हीन तथा अधिक मात्रावाले आहार या औषधके, **फलविनिश्चयार्थः** શુભ તથા અશુભ ફલનો નિશ્ચય કરવા માટે છે शुभ तथा अशुभ फलका निश्चय करनेके लिए है, **तत्र** તેમાં इनमें, **सर्वस्य** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **आहारस्य** આહારનું आहारका, **एकपिण्डेन** એક પિંડથી एकपिण्डसे, **प्रमाणग्रहणम्** પ્રમાણગ્રહણ प्रमाणग्रहण, **सर्वग्रहः** સર્વગ્રહ છે सर्वग्रह है, **आहारद्रव्याणाम्**

२२-(२). देशकालवासनभावनादिभिः—देशकालवशेन भावनादिभिः (च. श. त. द. ध)
,, ,, —देशकालवासभावनादिभिः (प.)
२२-(३). पुनः—तु (ध.)
,, यं पुनर्नैकैकशो—यन्नैकशो (ध.)

२२-(४). मात्रामात्रफल—मात्रामात्राफल (द.)
,, विनिश्चयार्थः—विनिश्चयार्थः प्रकृतः (ध.)
,, एकैकश्येन—एकैकत्वेन (ध. च. ज. त.)

पुनः આહારદ્રવ્યોનું आहारद्रव्योंका, एकैकश्वेन એક એક કરીને एक एक करके, प्रमाणग्रहणम् પ્રમાણ-ગ્રહણ प्रमाणग्रहण, परिग्रहः પરિગ્રહ છે परिग्रह है, सर्वस्य हि બધાનું જ समीका, ग्रहणम् ગ્રહણ ग्रहण, सर्व-ग्रहः સર્વગ્રહ सर्वग्रह, सर्वतः च અને દરેકનું और प्रत्येकका, ग्रहः અલગ અલગ ગ્રહણ भिन्न भिन्न ग्रहण, परिग्रहः પરિગ્રહ परिग्रह, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥(४)॥

22-(4). The Rasi (quantum) is the measure of the total mass and of each constituent in order to determine the effects of the right and wrong doses. The measure of the entire meal as a whole is the total measurement. The measuring of each article of diet is detailed measurement. Measuring all together is total measurement; measuring the parts separately is detailed measurement.

देशस्य विवरणम्—

देशः पुनः स्थानं; स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे ॥ (५) ॥

स्थानम् पुनः સ્થાન स्थान, देशः દેશ કહેવાય છે देश कहा जाता है, सः તે वह, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોના द्रव्योंके, उत्पत्तिप्रचारौ ઉત્પત્તિપ્રચાર उत्पत्तिप्रचार, देशसात्म्यम् च અને દેશસાત્મ્યને और देशसात्म्यको, आचष्टे કહે છે कहता है ॥ (५) ॥

22-(5). Habitat is a geographic region. It indicates variations in qualities of substances due to difference in soil, use and climate.

कालस्य विवरणम्—

कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः॥(६)॥

कालः हि કાળ काल, नित्यगः નિત્યગ नित्यग, आवस्थिकः च અને આવસ્થિક છે और आवस्थिक है, तत्र તેમાં इनमें, आवस्थिकः આવસ્થિક आवस्थिक, विकारम् વિકારની विकारकी, अपेक्षते અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखता है, नित्यगः तु અને નિત્યગ और नित्यग, ऋतुसात्म्य- ઋતુસાત્મ્યની ऋतुसात्म्यकी, अपेक्षः અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखता है ॥ (६) ॥

22-(6). 'Time' is used in two senses – time in the general sense and time in the sense of a stage. Now 'Stage' is used in relation to disease, and 'Time' in the general sense is used in relation to seasonal wholesomeness.

उपयोगसंस्थाया विवरणम्—

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणापेक्षः ॥ (७) ॥

उपयोगसंस्था तु ઉપયોગ સંસ્થા એ उपयोगसंस्था यह, उपयोगनियमः ઉપયોગ માટેનો નિયમ છે उपयोगके लिए नियम है, सः તે वह, जीर्णलक्षणः પચી ગયેલા આહારનાં લક્ષણોની पचे हुए आहारके लक्षणोंकी, अपेक्षः અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा करता है ॥(७)॥

22-(7). The procedure in diet constitutes the dietetic rules. They are determined by the strength of digestion.

उपयोक्तुः विवरणम्—

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्म्यम्। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥२२॥

उपयोक्ता ઉપયોક્તા उपयोक्ता, यः पुनः જે जो, तम् आहारम् તે આહારનો उस आहारको, उपयुङ्क्ते ઉપયોગ કરે છે उपयोग करता है, उपयोक्ता તે ઉપયોક્તા કહેવાય છે वह उपयोक्ता कहाता है, यदायत्तम्

२२-(५). स्थानं; स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे- अधिष्ठानद्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थानं व्याचष्टे (प.)

२२. व्याख्यातानि भवन्ति-भवन्ति (ध.)

જેને આધીન जिसके अधीन, ओकसात्म्यम् ઓકસાત્મ્ય છે ओकसात्म्य है, इति આ પ્રમાણે इस तरह, अष्टौ આઠ आठ, आहारविधि- આહારવિધિના आहारविधिके, विशेष- ભેદનાં भेदके, आयतनानि કારણોનું कारणोंका, व्याख्यातानि भवन्ति વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે व्याख्यान किया गया है ॥ २२ ॥

22. The user is he who makes use of food; habituation depends upon him. Thus we have explained the eight special factors in the science of diet and dietetics.

आहारविधिविशेषायतनज्ञानफलम्—

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परोपकारका भवन्ति; तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्वा च हितेप्सुरेव स्यात्; न च मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदर्कमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किंचित् ॥ २३ ॥

एषाम् એઓના इनके, विशेषाः ભેદો भेद, शुभाशुभ- શુભ અને અશુભ शुभ और अशुभ, फलाः ફળવાળા फलवाले, परस्पर- એમે એક બીજાના और एक दूसरेके, उपकारकाः ઉપકારક उपकारक, भवन्ति થાય છે होते हैं, तान् તેઓને उनको, बुभुत्सेत જાણવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ जाननेकी इच्छा करनी चाहिए, बुद्ध्वा च અને જાણીને और जान कर, हितेप्सुः एव હિતકર વસ્તુની ઇચ્છાવાળા જ हितकर वस्तुकी इच्छावाला ही, स्यात् થવું જોઈએ होना चाहिए, मोहात् મોહથી मोहसे, प्रमादात् वा કે પ્રમાદથી या प्रमादसे, प्रियम् પ્રિય છતાં प्रिय होने पर, अहितम् અહિતકર अपथ्य, असुखोदर्कम् પરિણામે અસુખકર परिणाममें असुखकारक, आहारजातम् આહારસમૂહનું आहारसमूहको, अन्यत् वा અથવા બીજા अथवा दूसरे, किंचित् કોઈ ઔષધ વિહાર વગેરેનું कोई औषध विहारादिका, न च उपसेव्यम् સેવન નહિ કરવું જોઈએ सेवन नहीं करना चाहिए ॥ २३ ॥

23. These different factors give rise to good and evil effects and are helpful to one another. The physician should try to know them and having known them he should make use of the wholesome only. Either out of ignorance or negligence he should not make use of any article or diet or any other thing which is pleasant but unwholesome and fraught with unhappy consequences.

हिततमाहारविधिविधाननिरूपणम्—

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां चापि केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति—

तत्र અહીં यहां, इदम् આ यह, आहारविधि- આહારવિધિનું आहारविधिका, विधानम् વિધાન विधान, काले સમયે समय पर, प्रकृत्या एव સ્વભાવથીજ स्वभावसे ही, हिततमम् હિતતમ हिततम, भुञ्जानानाम् ભોજન કરનારા भोजन करनेवाले, अरोगाणाम् નીરોગીઓ માટે नीरोगियोंके लिए, केषांचित् च અને કેટલાએક और कई, आतुराणाम् अपि રોગીઓ માટે પણ रोगियोंके लिये भी, भवति છે है—

24-(1). These are the dietetic rules and procedure for those who are healthy as well as for certain types of patients, concerning the taking of food that is most wholesome.

उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णे, वीर्याविरुद्धम्, इष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं, नातिद्रुतं, नातिविलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुञ्जीत, आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २४ ॥

आत्मानम् પોતાને अपना, अभिसमीक्ष्य વિચાર કરીને विचार करके, उष्णम् ઊનું गरम, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, मात्रावत् માત્રાસર मात्रामें, जीर्णे પછી

२३. शुभाशुभफलाः—शुभाशुभफलप्रदाः (घ. त.)

२४. हिततमं—हिताहिततमं (त.)

„ अजल्पन्, अहसन्, तन्मना—न जल्पन्न हसंस्तन्मना (घ.)

ગયા પછી जीर्ण होनेपर, वीर्य-अविरुद्धम् વીર્યમાં અવિરોધી वीर्यके अविरुद्ध, इष्टे ઇષ્ટ इष्ट, देशे દેશમાં देशमें, इष्टसर्वोपकरणम् મનગમતાં સર્વસાધન સહિત वाञ्छित सब साधनों सहित, न अतिद्रुतम् બહુ ઉતાવળે નહિ न बहुत जल्दी, न अतिविलम्बितम् બહુ વિલંબ કરીને નહિ न बहुत धीरे, अजल्पन् ન બોલતાં न बोलते हुए, अहसन् તેમજ ન હસતાં एवं न हंसते हुए, तन्मनाः ભોજનમાં મનને લગાડી भोजनमें मनको लगाकर, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, भुञ्जीत ભોજન કરવું જોઈએ भोजन करे ॥ २४ ॥

24. One should eat food which is hot, unctuous and non-antagonistic in potency and in due measure, after full digestion of the previous meal, in a congenial place, provided with all the accessories, neither too hurriedly, nor too leisurely, without talking or laughing, with full concentration and having proper regard to oneself.

उष्णभोजनगुणाः—

तस्य साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात्; उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमौदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, श्लेष्माणं च परिह्रासयति; तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ (१) ॥

तस्य તેના इसके, साद्गुण्यम् શ્રેષ્ઠ ગુણવાળાપણાનો श्रेष्ठ गुणकारक होनेका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, भुज्यमानम् ખાવામાં આવતાં खाया जाता हुआ, स्वदते સ્વાદ આપે છે स्वादु लगता है, भुक्तम् च અને ખાધા પછી और खा लेने पर, औदर्यम् ઉદરના उदरकी, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, उदीरयति ઉત્તેજિત કરે છે प्रदीप्त करता है, जराम् પાકને पाकको, क्षिप्रम् જલદી जल्दी, गच्छति પામે છે पाता है, वातम् વાતનું वातका, अनुलोमयति અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है, श्लेष्माणम् च તથા કફને तथा कफको, परिह्रासयति શિથિલ કરે છે शिथिल करता है, तस्मात् તેથી इस लिए, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ (१) ॥

25-(1). We shall indicate the benefits accruing from each of these conditions.

One should eat hot. It is the food eaten hot, that is relished and which on being consumed excites the gastric fire, which is soon digested and stimulates the peristaltic movement, and breaks up the mucus in gastric secretion. Therefore one should eat food that is hot.

स्निग्धभोजनगुणाः—

स्निग्धमश्नीयात्; स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चानुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, दृढीकरोतीन्द्रियाणि, बलाभिवृद्धिमुपजनयति, वर्णप्रसादं चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ (२) ॥

स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, भुज्यमानम् ખાવામાં આવતાં खाया जाता हुआ, स्वदते સ્વાદ આપે છે स्वादु लगता है, भुक्तम् च અને ખાધા પછી और खा लेने पर, अनुदीर्णम् પ્રેરિત ન થયેલા प्रेरित न हुई, अग्निम् અગ્નિને अग्निको,

२५-(१). अग्निमौदर्यमुदीरयति—अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प.)
,, ,, —अग्निमुदर्यमुदीरयति (प.)
,, परिह्रासयति - परिशोषयति (च. ज्ञ. ड. ब.)
,, ,, —शोषयति (छ.)

२५-(२). भुक्तश्चानुदीर्णमग्निमुदीरयति—भुक्तमौदर्यमग्निमुदीरयति (ख. ब. त. थ.)
,, दृढीकरोतीन्द्रियाणि—दृढीकरोति शरीरोपचयम् (ख.ब.त.थ.)
,, उपजनयति- अभिजनयति (ब.)

उदीरयति પ્રેરિત કરે છે प्रेरित करता है, **जराम्** પાકને पाकको, **क्षिप्रम्** જલદી जल्दी, **गच्छति** પામે છે पाता है, **वातम्** વાતનું वातका, **अनुलोमयति** અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **उपचिनोति** પુષ્ટ કરે છે पुष्ट करता है, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, **दृढीकरोति** દઢ કરે છે दृढ करता है, **बल-** બળની बलकी, **अभिवृद्धिम्** વૃદ્ધિ वृद्धि, **उपजनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **वर्ण-** વર્ણની वर्णकी, **प्रसादम्** નિર્મળતા स्वच्छताको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **अश्नीयात्** ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ (२) ॥

25-(2). Eat unctuous. The unctuous food, being eaten, gives relish and on being consumed, excites the inactive gastric fire, is rapidly digested, stimulates the peristaltic movement, makes the body plump, strengthens the sense-organs, increases the vigor and brightens the complexion. Therefore one should eat unctuous food.

मात्रावतो भोजनस्य गुणाः—

मात्रावदश्नीयात्; मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलं, सुखं गुदमनुपर्येति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्यथं च परिपाकमेति; तस्मान्मात्रावदश्नीयात् ॥ (३) ॥

मात्रावत् માત્રાસર मात्रामें, **अश्नीयात्** ખાવું જોઈએ खाना चाहिए, **हि** કારણ કે क्योंकि, **मात्रावत्** માત્રાસર मात्रामें, **भुक्तम्** ખાધેલું खाया हुआ, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **कफान्** કફને कफको, **अपीडयत्** પીડિત કર્યા વિના पीड़ित किये बिना, **आयुः** આયુષ્યને आयुको, **एव** જ ही, **केवलम्** સમ્પૂર્ણપણે सम्पूर्णतासे, **विवर्धयति** વધારે છે बढ़ाता है, **गुदम्** ગુદા સુધી गुदा तक, **सुखम्** સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, **अनुपर्येति** પહોંચી જાય છે पहुंच जाता है, **ऊष्माणम् च** અગ્નિને अग्निको, **न उपहन्ति** હાનિ કરતું નથી हानि नहीं करता, **अव्यथम् च** અને કષ્ટ વગર बिना कष्टके, **परिपाकम्** પાકને पाकको, **एति** પામે છે पाता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **मात्रावत्** માત્રાસર मात्रामें, **अश्नीयात्** ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ (३)॥

25-(3). Eat in measure. The food eaten in measure, does not disturb the balance of vata, pitta and kapha, but exclusively promotes life, is easily passed down to the rectum, does not disturb the gastric fire and is easily assimilated. Therefore one must eat in measure.

जीर्णे भुक्तवतो गुणाः—

जीर्णेऽश्नीयात्; अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु, जीर्णे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णे जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु विशुद्धे चोद्गारे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलं; तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ (४) ॥

जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण हो जाने पर, **अश्नीयात्** ખાવું જોઈએ खाना चाहिए, **हि** કારણકે क्योंकि, **अजीर्णे** અજીર્ણ પર अजीर्णमें, **भुञ्जानस्य** ખાનારનો भोजन करनेवालेका, **अभ्यवहृतम्** ખાધેલો खाया हुआ, **आहारजातम्** આહારનો સમૂહ आहारसमूह, **पूर्वस्य** પૂર્વ पूर्व, **आहारस्य** આહારના आहारके, **अपरिणतम्** અપકવ अपक्व, **रसम्** રસને रसको, **उत्तरेण** પાછળના पिछले, **आहाररसेन** આહારના રસની સાથે आहारके रसके साथ, **उपसृजत्** મિશ્રિત કરતાં मिश्रित करता हुआ, **सर्वान्** બધા सब, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **आशु** જલદી जल्दी, **प्रकोपयति** પ્રકુપિત કરે છે प्रकुपित करता है, **जीर्णे** પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, **तु** તો तो, **भुञ्जानस्य** ખાનારના खाते हुएके, **दोषेषु** દોષો दोष, **स्वस्थानस्थेषु** પોતાના સ્થાન પર હોતાં अपने स्थानमें

होने पर, अग्नौ च અગ્નિ अग्नि, उदीर्णे પ્રદીપ્ત થતાં प्रदीप्त होने पर, बुभुक्षायाम् च ખાવાની ઇચ્છા खानेकी इच्छा, जातायाम् ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, स्रोतसाम् સ્રોતોનાં स्रोतोंके, मुखेषु च મુખ मुख, विवृतेषु ખુલ્લાં થતાં खुल जाने पर, उद्गारे च ઓડકાર उद्गारके, विशुद्धे વિશુદ્ધ થતાં विशुद्ध होने पर, हृदये હૃદય हृदय, विशुद्धे વિશુદ્ધ થતાં विशुद्ध होने पर, वातानुलोम्ये વાતનું અનુલોમન થતાં वातके अनुलोमन होने पर, वात- અને વાત और वात, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- તથા મળના तथा मलके, वेगेषु વેગોનો वेगोंका, विसृष्टेषु च ત્યાગ કરતાં त्याग करने पर, अभ्यवहृतम् ખાધેલો खाया हुआ, आहारजातम् આહારનો સમુદાય आहारसमूह, सर्व- સર્વ सब, शरीर- શરીરના शरीरकी, धातून् ધાતુઓને धातुओंको, अप्रदूषयत् દૂષિત ન કરતાં बिना दूषित किये, आयुः આયુષ્યને आयुको, एव જ ही, केवलम् સમ્પૂર્ણપણે सम्पूर्णतासे, अभिवर्धयति વધારે છે बढ़ाता है, तस्मात् તેથી इस लिए, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ (४) ॥

25-(4). Eat after the digestion of the previous meal. The food that is eaten while the previous meal is lying undigested in the stomach, getting mixed with the semi-digested chyme of the previous meal, immediately provokes all the humors. The food taken when the previous meal has been fully digested, the humors have returned to their normal places, the gastric fire is kindled, hunger is born, the channels are clear and open, the eructation from the mouth is healthy, the stomach is clear, the peristaltic movement is normal and when the urges for evacuation of flatus, urine and feces are well attended to—that food, not vitiating any of the body-elements, serves the sole purpose of promoting life. Therefore one should eat on empty stomach after the digestion of the previous meal.

वीर्याविरुद्धं भुक्तवतो गुणाः—

वीर्याविरुद्धमश्नीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ (५) ॥

वीर्य- अविरुद्धम् વીર્યમાં વિરુદ્ધ ન હોય એવું वीर्यमें अविरोधी, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ भोजन करे, हि કારણકે क्योंकि, अविरुद्धवीर्यम् વિરુદ્ધ વીર્યવાળું ન હોય એવું वीर्यमें अविरोधि, अश्नन् ભોજન કરતો મનુષ્ય भोजन करता हुआ, विरुद्धवीर्य- વિરુદ્ધ વીર્યવાળા विरुद्ध वीर्यवाले, आहारजैः આહારથી ઉત્પન્ન થયેલા आहारसे उत्पन्न हुए, विकारैः વિકારોથી विकारोंसे, न उपसृज्यते યુક્ત થતો નથી युक्त नहीं होता, तस्मात् તેથી इस लिए, वीर्य- अविरुद्धम् વીર્યથી અવિરુદ્ધ वीर्यमें अविरोधि, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ भोजन करे ॥ (५) ॥

25-(5). Eat what is not antagonistic in potency. Eating the food that is not antagonistic in potency, one is not afflicted with disorders born of incompatible dietary. Therefore one should eat what is not antagonistic in potency.

इष्टे देशे भुक्तवतो गुणाः—

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात्; इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टैः सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात् ॥ (६) ॥

इष्टे ઇષ્ટ इष्ट, देशे સ્થાનમાં स्थानमें, इष्टसर्वोपकरणम् च અને મનગમતાં સર્વ સાધનો સહિત वाञ्छित सब साधनोंके साथ, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ

२५-(६). इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणम् चाश्नीयात्—इष्टे देशेऽश्नीयात् (ख. ग.)

खाना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, इष्टे ઇષ્ટ इष्ट, देशे સ્થાનમાં स्थानमें, तथा एव તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, इष्टैः ગમતાં वाञ्छित, सर्व- સર્વ सब, उपकरणैः સાધનોથી उपकरणोंसे, भुञ्जानः ભોજન કરતો મનુષ્ય भोजन करता हुआ मनुष्य, अनिष्टदेशजैः અનિષ્ટ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં अनिष्ट स्थानसे उत्पन्न हुए, मनोविघातकरैः તથા મનને ખરાબ કરનારા तथा मनको खराब करनेवाले, भावैः ભાવોથી भावोंसे, मनोविघातम् મનના વિકારને मनके विकारको, न प्राप्नोति પ્રાપ્ત થતો નથી प्राप्त नहीं होता, तस्मात् તેથી इसलिए, इष्टे ઇષ્ટ इष्ट, देशे દેશમાં देशमें, तथा તથા तथा, इष्टसर्वोपकरणम च મનગમતાં સર્વ સાધનો સહિત वाञ्छित सब साधनोंके साथ, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ भोजन करना चाहिए ॥ (६) ॥

25-(6). Eat in a congenial place provided with all the necessary appurtenances. One eating in a congenial place does not get depressed in the mind by the depressing emotions produced in unpleasant environment. Similarly with the appurtenances. Therefore, one should eat in a congenial place and circumstance.

नातिद्रुतं भुक्तवतो गुणाः—

नातिद्रुतमश्नीयात्; अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं च, भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता; तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ (७) ॥

अतिद्रुतम् બહુ ઉતાવળે बहुत जल्दी, न નહિ नहीं, अश्नीयात् ભોજન કરવું જોઈએ भोजन करना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, अतिद्रुतम् અતિ ઉતાવળે बहुत जल्दी, भुञ्जानस्य ભોજન કરતા મનુષ્યને भोजन करते हुए मनुष्यको, उत्स्नेहनम् અંતરાશ જવું भोजनका उल्टे रास्ते पर जाना, अवसादनम् શિથિલતા शिथिलता, भोजनस्य તથા ભોજનનું तथा भोजनका, अप्रतिष्ठानम् च ઠેકાણે ન બેસવું થાય છે स्थान पर स्थिर न होना होता है, भोज्य- ભોજનના भोजनके, दोष- દોષની दोषका, साद्गुण्य- તથા પ્રશસ્ત ગુણવાળાપણાની तथा प्रशस्त गुणोंके होनेका, उपलब्धिः च જ્ઞાન ज्ञान, न नियता ચોક્કસ થતી નથી निश्चित नहीं होता, तस्मात् તેથી इसलिए, अतिद्रुतम् અતિ ઉતાવળે बहुत जल्दी, न अश्नीयात् ભોજન કરવું જોઈએ નહિ भोजन नहीं करना चाहिए ॥ (७) ॥

25-(7). Do not eat hurriedly. By eating hurriedly the food is liable to go the wrong way, or injure the health or it is not properly placed; and there is no appreciation of either the good or bad qualities of the food taken. Therefor one should not eat hurriedly.

नातिविलम्बितं भुक्तवतो गुणाः—

नातिविलम्बितमश्नीयात्; अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु भुङ्क्ते, शीतीभवत्याहारजातं, विषमं च पच्यते; तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ (८) ॥

अतिविलम्बितम् બહુ વિલંબથી बहुत धीरे, न अश्नीयात् ભોજન ન કરવું જોઈએ भोजन नहीं करना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, अतिविलम्बितम् અતિ વિલંબથી बहुत धीरे, भुञ्जानः ભોજન કરતો મનુષ્ય भोजन करता हुआ मनुष्य, तृप्तिम् તૃપ્તિ तृप्तिको, न अधिगच्छति પામતો નથી प्राप्त नहीं करता, बहु બહુ बहुत, भुङ्क्ते ખાય છે खाता है, आहारजातम् આહારનો સમૂહ आहारसमूह, शीतीभवति ઠરી જાય છે ठंडा हो जाता है, विषमम् च અને વિષમ પણે और विषमतासे, पच्यते પચે છે पचता है, तस्मात् તેથી इसलिए, अतिविलम्बितम् બહુ વિલંબથી बहुत धीरे, न अश्नीयात् ખાવું જોઈએ નહિ नहीं खाना चाहिए ॥(८)॥

25-(8). Do not eat too leisurely. One eating too leisurely, is not satisfied even if he eats much. The food

२५-(८). विषमं च पच्यते—विषमपाकं च भवति (ग. च. त.)
,, ,, —विषमपाकं च गच्छति (ग.)

gets cold and is digested irregularly. Therefore one should not eat too leisurely.

अजल्पतोऽहसतस्तन्मनसश्च भुक्तवतो गुणाः —

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः; तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ (९) ॥

अजल्पन् મનુષ્યે ન બોલતાં मनुष्य न बोलते हुए, **अहसन्** ન હસતાં न हंसते हुए, **तन्मनाः** તેમજ ભોજનમાં મન લગાડી एवं भोजनमें मन लगा कर, **भुञ्जीत** જમવું જોઈએ खावे, **हि** કારણકે क्योंकि, **ये एव** જે जो, **अतिद्रुतम्** બહુ જલદી बहुत जल्दी, **अश्नतः** ખાનારને खानेवालेके, **दोषाः** દોષો થાય છે दोष होते हैं, **ते** તેઓ વે, **एव** જ ही, **जल्पतः** બોલબોલ કરતાં बोलते हुए, **हसतः** હસતાં हंसते हुए, **अन्यमनसः वा** અથવા બીજી તરફ મન લગાડી अथवा दूसरी ओर मन लगाकर, **भुञ्जानस्य** ખાનારને खानेवालेको, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **अजल्पन्** ન બોલતાં न बोलते हुए, **अहसन्** ન હસતાં न हंसते हुए, **तन्मनाः** તેમજ ભોજનમાં મન લગાડી एवं भोजनमें मन लगा कर, **भुञ्जीत** જમવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ (९) ॥

25-(9). Do not talk or laugh while eating. One who talks and laughs and is preoccupied while eating, is liable to suffer the same disorders as the one who eats too hastily. Therefore, one should not talk or laugh while eating but should eat with due attention to oneself.

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुक्तवतो गुणाः —

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्; इदं ममोपशेते इदं नोपशेत इत्येवं विदितं ह्यस्यात्मन आत्मसात्म्यं भवति; तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २५ ॥

आत्मानम् પોતાની જાતને अपने आत्माको, **सम्यक्** સરખી રીતે भली प्रकार, **अभिसमीक्ष्य** વિચારીને विचार करके, **भुञ्जीत** ભોજન કરવું જોઈએ खाना चाहिए, **इदम्** આ यह, **मम** મને मुझे, **उपशेते** અનુકૂળ આવે છે अनुकूले है, **इदम्** આ यह, **न उपशेते** અનુકૂળ આવતું નથી अनुकूल नहीं है, **इति एवम् हि** એ પ્રમાણે इस प्रकारसे, **आत्म-** પોતાની જાતનું अपने आत्माका, **सात्म्यम्** સાત્મ્ય सात्म्य, **अस्य आत्मनः** એને પોતાને अपने आत्मासे, **विदितम्** વિદિત विदित, **भवति** થાય છે होता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **आत्मानम्** પોતાની જાતને अपने आत्माको, **सम्यक्** સરખી રીતે भली प्रकार, **अभिसमीक्ष्य** વિચારીને देख कर, **भुञ्जीत इति** ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥२५॥

25. Eat rightly, considering your constitution. 'This food will agree with me, this food will not agree with me', this knowledge makes for the determination of what is wholesome for each individual. Therefore, one should eat rightly, considering one's individual constitution.

रसादिज्ञातुर्भिषजः प्रशंसा—

भवति चात्र—

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः।
वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥२६॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **यः** જે जो, **रसान्** રસને रसको, **द्रव्याणि** દ્રવ્યને द्रव्यको, **दोषान् च** દોષોને दोषको, **विकारान् च** વિકારોને विकारोंको, **देश-** દેશ देश, **कालौ च** તથા કાળને तथा कालको, **शरीरम् च** અને શરીરને और शरीरको, **प्रभावतः** પ્રભાવથી प्रभावसे, **वेद** જાણે છે जानता है, **सः** તે वह, **नः** અમારો માન્ય हमको मान्य, **भिषक्** વૈદ્ય છે वैद्य है ॥ २६ ॥

२६. स नो भिषक्-स ना भिषक् (च. द. ष.)

Here is a verse again—

26. Him do we regard as a physician, who possesses the knowledge of the effects of tastes, the substances, the humors and the diseases, as also the knowledge of clime, season and the body.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥२७॥
आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्गुण्यमेव च ।
विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥२८॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें. श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विमानार्थः વિમાનસ્થાનનું પ્રયોજન विमानस्थानका प्रयोजन, प्रभावतः પ્રભાવદ્વારા प्रभावद्वारा, रस- રસ रस, द्रव्य- દ્રવ્ય द्रव्य, दोष- દોષ दोष, रोगाः અને રોગ और रोग, न अतिसेव्यानि બહુ ન સેવવા લાયક बहुत सेवन योग्य नहीं ऐसे, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, त्रिविधम् અને ત્રણ પ્રકારનું और तीन प्रकारका, सात्म्यम् च एव સાત્મ્ય सात्म्य, अष्टौ આઠ आठ, आहारायतनानि આહારવિધિવિશેષાયતન आहारविधिविशेषायतन, भोज्य- અને ભોજનનું आहारके, साद्गुण्यम् च एव પ્રશસ્ત ગુણવાળાપણું प्रशस्त गुणका होना, एतत् આ यह, सर्वम् સર્વ सब, रससंख्याते विमाने 'રસવિમાન' અધ્યાયમાં 'रसविमान' अध्यायमें, प्रकाशितम् પ્રકાશિત કર્યું છે प्रकाशित किया है ॥ २८ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

27-28. The purpose of this section on specific determination of measure, the effects of the tastes, substances, humors and diseases, the substances that are not to be taken in excess, the three grades of homologation, the octalogue of dietetic rules, the advantages accruing from the observation of these rules—all these have been revealed in this chapter on the specific determination of the measure of tastes.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, 'रसविमानम्' 'રસવિમાન' 'रसविमान', नाम નામનો नामका, प्रथमः પ્રથમ प्रथम, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Taste" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

त्रिविधकुक्षीयविमानाध्यायोपक्रमः—

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, त्रिविधकुक्षीयम् विमानम् 'ત્રિવિધકુક્ષીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'त्रिविधकुक्षीय विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the stomach-capacity",

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कुक्षौ त्रिविधावकाशांशविभागः—

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः; तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्तानामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम्; एतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किंचिदशुभं प्राप्नोति ॥३॥

आहारम् આહારનો भोजनका, उपयुञ्जानः ઉપયોગ કરનારે उपयोग करनेवाला, कुक्षौ ઉદરમાં उदरमें, आहारस्य આહારને માટે आहारके लिए, अवकाशांशम् ખાલી જગ્યાને खाली जगहको, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારે तीन प्रकार, स्थापयेत् રાખવી જોઈએ रखे, तत् यथा જેમકે जैसे कि, मूर्तानाम् ઘન ठोस, आहार- विकाराणाम् આહારની વાનીઓ માટે भोजनके पदार्थोंके लिए, एकम् अवकाशांशम् એક ખાલી ભાગ एक रिक्त भागको, द्रवाणाम् પ્રવાહી માટે द्रवोंके लिए, एकम् બીજો ખાલી ભાગ दूसरे रिक्त भागको, वात-पित-श्लेष्मणाम् તેમજ વાત-પિત્ત અને કફ માટે एवं वात-पित्त और कफके लिए, पुनः एकम् ત્રીજો ખાલી ભાગ રાખવો જોઈએ तीसरे रिक्त भागको रखे, एतावतीम् हि આટલા પ્રમાણમાં इतनी, आहार- मात्राम् આહારની માત્રાનો आहार-मात्राका, उपयुञ्जानः ઉપયોગ કરતા મનુષ્યને उपयोग करते हुए मनुष्यको, अमात्राहारजम् માત્રારહિત આહારથી ઉત્પન્ન થતું आहारकी अमात्राके सेवनसे उत्पन्न, किंचित् કંઈ પણ कुछ भी, अशुभम् અશુભ अशुभ, न प्राप्नोति પ્રાપ્ત થતું નથી प्राप्त नहीं होता ॥ ३ ॥

3. One about to eat a meal ought to dispose the stomach capacity in three parts. Thus he should use one third of his gastric capacity for solid food, one third for liquids and the remaining one third for the full play of the three humors—vata, pitta and kapha Eating in conformity to this rule, one is not liable to any one of the ill effects resulting from eating without measure.

आहारराशिमधिकृत्य मात्राऽमात्रावत्त्वविचारः—

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात्॥४॥

प्रकृत्यादीनाम् પ્રકૃતિ વગેરે प्रकृति आदि, अष्टानाम् આઠ आठ, आहारविधि- विशेष- આહારની કલ્પનાની ભિન્નતાના आहारविधिभेदके, आयतनानाम् હેતુઓમાં हेतुओंमें, प्रविभक्तफलत्वात् ફળ વહેંચાયેલું હોવાને લીધે फलके बंटे जानेके कारण, आहारस्य આહારની आहारकी, केवलम् કેવળ केवल, मात्रावत्त्वात् एव માત્રા-પુરઃસરતાને લઈને જ मात्राको लेके ही, कृत्स्नम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, आहारफल- આહારના ફલની आहारफलकी, सौष्ठवम् શ્રેષ્ઠતા उत्तमताको, अवाप्तुम् મેળવવી प्राप्त करना, न च शक्यम् શક્ય નથી शक्य नहीं है ॥ ४ ॥

4. However, it is not possible to obtain the full benefit accruing from diet by merely conforming to the rule of measure, since all the eight factors beginning with the nature of the food-constituents have each a share in the final result.

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिविधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥५॥

३. स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः—स्थापयेदवकाशं सदाहारमुपयुञ्जानः (प.)

५. अमात्रावत्त्वं—अमात्रत्वं (प.)

तत्र तावत् ત્યારે તેમાં यहां पर, **आहारराशिम्** આહારરાશિને आहारराशिको, **अधिकृत्य** અનુલક્ષીને उद्देश करके, **अयम्** આ यह, **मात्रा-अमात्रा-** માત્રા અને અમાત્રાનાં मात्रा तथा अमात्राके, **फल-** ફલના फलके, **विनिश्चयार्थः** નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજન निश्चयरूप प्रयोजनका, **प्रकृतः** પ્રસ્તુત છે प्रसंग है, **यावत्** જે કાંઇ जो कुछ, **मात्रावत्त्वम्** માત્રાસરપણું છે मात्रायुक्तता, **अमात्रात्वम् च** અને માત્રાસરપણું નથી और अमात्रायुक्तता, **एतावान् एव हि** આ બે પ્રકારના જ यही दो प्रकारके, **आहारराशि-** આહારરાશિની आहारराशिके, **विधि-** વિધિનો विधिका, **विकल्पः** ભેદ છે भेद है ॥ ५॥

5. Here, however, we are concerned with determining the results of the quantity of food in measure or out of measure. The whole of the dietetic mode as regards quantity resolves itself into food taken in measure and food taken out of measure.

मात्रावतो भोजनस्य गुणाः —

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, तद् भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ।

तत्र તેમાં इसमें, **कुक्ष्यंश- विभागेन** ઉદરના અંશવિભાગદ્વારા कुक्षिके विभागोंद्वारा, **मात्रावत्त्वम्** માત્રાપુરઃસરતા मात्रापरिमाण, **पूर्वम्** પ્રથમ जो पहिले, **उद्दिष्टम्** બતાવી છે कहा है, **तत् भूयः** તે ફરીને उसीको फिर, **विस्तरेण** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, **अनुव्याख्यास्यामः** કહેશું कहेंगे।

6-(1). Now measure has already been touched upon in relation to the disposition of the gastric capacity. We shall explaiu the same thing once again at greater length.

तद्यथा—कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरविपाटनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, प्रीणनमिन्द्रियाणां, क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं, बलवर्णोपचयकरत्वं च; इति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **आहारेण** આહારથી भोजनसे, **कुक्षेः** પેટ उदरका, **अप्रपीडनम्** દબાય નહિ पीड़ित न होना, **हृदयस्य** હૃદય हृदयका, **अनवरोधः** રુંધાય નહિ अवरोध न होना, **पार्श्वयोः** પડખાં पार्श्वोंका, **अविपाटनम्** ફાટે નહિ न फटना, **उदरस्य** પેટ उदरमें, **अनतिगौरवम्** બહુ ભારે લાગે નહિ बहुत भारीपन न होना, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **प्रीणनम्** પ્રસન્નતા तृप्ति, **क्षुत्पिपासोपरमः** ભૂખ અને તરસની શાંતિ भूख तथा प्यासकी शान्ति, **स्थान-** ઊભા રહેવું स्थिति, **आसन-** બેસવું बैठने, **शयन-** સૂવું सोने, **गमन-** જવું चलने, **उच्छ्वास-** શ્વાસ કાઢવો श्वास, **प्रश्वास-** શ્વાસ લેવો निश्वास, **हास्यसंकथासु** હસવું તથા વાતચીતમાં हास्य एवं बातचीतमें, **सुखानुवृत्तिः** આરામનું રહેવું आराम रहना, **सायं प्रातः च** સાંજ અને સવાર सायं और प्रातः, **सुखेन** સુખેથી सुखपूर्वक, **परिणमनम्** પચી જવું जीर्ण हो जाना, **बल-वर्ण-** બળ તથા વર્ણની बल और वर्णकी, **उपचयकरत्वम्** પુષ્ટિ કરવી वृद्धि करना, **इति** એ ये, **मात्रावतः** માત્રાસર લીધેલ मात्रापूर्वक, **आहारस्य** આહારનું आहारका, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **भवति** છે है ॥ ६ ॥

6. Thus, the following are the signs of food eaten in measure; freedom from distress in the stomach as the result of the quantity taken; absence of any cardiac discomfort; the nondistension of the sides; freedom from excessive heaviness of the stomach; gratification of the senses; subsidence of hunger and thirst; sense of ease in standing, sitting, lying down, walking, exhalation and inhalation, repartee

६. हास्यसंकथासु-हाससंकथासु (ज.)
,, परिणमनं-परिणामगमनं (ध.)

and conversation; easeful digestion and assimilation of food in the evening and morning; the imparting of strength, complexion and plumpness.

हीनमात्रस्य भोजनस्य दोषाः—

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनम्, अधिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमतृप्तिकरमुदावर्तकरमनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते, अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।

अमात्रावत्त्वम् માત્રરહિતતા अमात्रा, **पुनः** વળી पुनः, **द्विविधम्** બે પ્રકારની दो प्रकारकी, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं, **हीनम्** હીન हीन, **अधिकम्** **च** અને અધિક और अधिक, **तत्र** તેમાં इनमें, **हीनमात्रम्** હીનમાત્રાવાળા हीनमात्रामें, **आहारराशिम्** આહારસમૂહને आहारसमूहको, **बल-** બળ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **उपचय-** તથા પુષ્ટિનો वृद्धिको, **क्षयकरम्** ક્ષય કરનાર क्षय करनेवाला, **अतृप्तिकरम्** અતૃપ્તિ કરનાર तृप्ति नहीं करनेवाला, **उदावर्तकरम्** ઉદાવર્ત કરનાર उदावर्त करनेवाला, **अनायुष्यम्** આયુષને માટે અહિતકર आयुके लिए अहितकर, **अवृष्यम्** વીર્યનો ક્ષય કરનાર वीर्यका क्षय करनेवाला, **अनौजस्यम्** ઓજસને ન વધારનાર ओजकी वृद्धि नहीं करनेवाला, **शरीर-मन-बुद्धि-इन्द्रिय-** શરીર-મન-બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને शरीर-मन-बुद्धि और इन्द्रियोंके, **उपघातकरम्** હાનિ કરનાર नाशका कारण, **अलक्ष्म्यावहम्** દારિદ્રને લાવનાર गरीबी पैदा करनेवाला, **अशीतेः** અને એંશી और अस्सी, **वात-विकाराणाम्** વાતવિકારોનું वातरोगोंका, **आयतनम्** **च** કારણ કારણ, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं, **कुशलाः** કુશળ વૈદ્યો चतुर वैद्यों, **अतिमात्रम्** અધિક માત્રાવાળા આહારને मात्रासे अधिक आहारको, **पुनः** વળી फिर, **सर्वदोष-** સર્વ દોષનો सब दोषोंका, **प्रकोपणम्** પ્રકોપ કરનાર प्रकोपक, **इच्छन्ति** માને છે मानते हैं ।

7·(1). Now the absence of measure is laid down as coming under two heads—the deficient and the excessive. The diet which is deficient in measure is seen to result in the impairment of strength, complexion and plumpness, in want of satisfactian, in mis-peristalsis and the impairment of the functions of life, virility and vitality, body, mind, understanding and senses, in the vitiation of the eight body-elements, in inducing inauspicious conditions and in the incidence of the eighty kinds of vata disorders. The learned aver that the diet which is excessive in measure is provocative of the morbidity of all the three humors.

अतिमात्रस्य भोजनस्य दोषाः—

यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः ।

यः हि જે जो, **मूर्तानाम्** ઘન ઠોસ, **आहारजातानाम्** આહારનો સમુદાય भोज्य पदार्थोंको, **सौहित्यम्** પેટ ભરીને तृप्तिपूर्वक, **गत्वा** ખાઈ खा कर, **भूयः** ફરીથી ऊपरसे, **द्रवैः** દ્રવ પદાર્થોથી द्रवोंको, **तृप्तिम्** तृप्ति तृप्तिपूर्वक, **आपद्यते** કરે છે पी लेता है, **तस्य** તેના उस पुरुषके, **अतिमात्रेण** અધિક માત્રામાં લીધેલા मात्रासे

७-(१). अलक्ष्म्यावहम्—अलक्षणात्वहम् (प.)
,, वातविकाराणाम्—वातजानाम् (च.)

७-(२). आहारजातानां—आहारविकाराणाम (ब. ज.)
,, कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिता—कुक्ष्येकदेशमाश्रिता (च. ब.)

अधिक, अभ्यवहारेण ખોરાકથી खाये हुए भोजन द्वारा, **अतिप्रपीड्यमानाः** અતિ દબાણ પામતા अतिपीड़ित हो कर, **आमाशयगताः** આમાશયમાં રહેલા आमाशयमें स्थित, **सर्वे** સર્વે सब, **वात- पित्त- श्लेष्माणः** વાત, પિત્ત અને કફ वात, पित्त और कफ, **युगपत्** એક સાથે एक साथ, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकुपित, **आपद्यन्ते** પામે છે हो जाते हैं, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, **ते** તેઓ ये दोष, **कुक्ष्येकदेशम्** ઉદરના એક ભાગમાં उदरके एक भागमें, **आविश्य** પ્રવેશ કરીને आश्रय लेकर, **अन्नाश्रिताः** અન્નનો આશ્રય કરીને आहारराशिमें घुस-कर, **अपरिणतम्** અપક્વ अपरिपक्व, **तम् एव** તે જ उसी, **आहारराशिम्** આહારના સમૂહને आहारराशिको, **विष्टम्भयन्तः** વિષ્ટંભ કરી रोकते हुए, **सहसा वा** અથવા ઓચિંતા सहसा, **उत्तराधराभ्याम्** ઉપલા અને નીચલા ऊपर एवं नीचेके, **मार्गाभ्याम्** માર્ગોથી मार्गोंसे, **अपि** પણ भी, **प्रच्यावयन्तः** તેને બહાર કાઢતાં उसको निकालते हुए, **अतिमात्रभोक्तुः** અધિક માત્રામાં ખાના-રને अति मात्रामें खानेवाले पुरुषमें, **पृथक्** જુદા भिन्न, **पृथक्** જુદા भिन्न, **इमान्** આ निम्न, **विकारान्** વિકારો रोगोंको, **अभिनिर्वर्तयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं;

7-(2). He who eats solid foods to repletion and in addition drinks his fill of beverages, will have all the three humors—vata, pitta and kapha abiding in the stomach, provoked simultaneously, as they get compressed greatly by the excessive quantity of the food taken. These humors, being thus irritated, lay hold of the undigested food-mass and getting localised in one part of the stomach of the man who has overeaten and making their resort in the food-mass either obstruct or dispose of the stomach-contents violently through the upper or the lower channels of the alimentary tract, giving rise, severally, to the following kinds of disorders.

तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोषमूर्च्छा-भ्रमाग्निवैषम्यपार्श्वपृष्ठकटिग्रहसिराकुञ्चनस्तम्भ-नानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरातीसारान्तर्दाहतृष्णा-मदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकाविपाक-शीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ७ ॥

तत्र તેમાં उनमें, **वातः** વાત वायु, **शूल-** શૂલ शूल, **आनाह-** આનાહ आनाह, **अङ्गमर्द-** અંગમર્દ अंगोंका टूटना, **मुखशोष-** મુખશોષ मुखशोष, **मूर्च्छा-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **भ्रम-** ભ્રમ भ्रम, **अग्निवैषम्य-** અગ્નિની વિષમતા अग्निकी विषमता, **पार्श्व- पृष्ठ- कटिग्रह-** પડખાં, પીઠ અને કેડનું ઝલાઈ જવું पार्श्वग्रह, पृष्ठग्रह, कटिग्रह, **सिराकुञ्चन-** સિરાઓનો સંકોચ सिरासंकोच, **स्तम्भनानि** તથા સ્તંભન કરે છે और जड़ता करती है, **पित्तम् पुनः** વળી પિત્ત और पित्त, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **अतीसार-** અતીસાર अतीसार, **अन्तर्दाह-** અન્તર્દાહ अन्तर्दाह, **तृष्णा-** તૃષા प्यास, **मद-** મદ मद, **भ्रम-** ભ્રમ भ्रम, **प्रलपनानि** અને બબડાટ કરે છે और प्रलाप करता है, **श्लेष्मा तु** અને કફ और कफ, **छर्दि-** ઉલટી वमन, **अरोचक-** અરોચક अरुचि, **अविपाक-** અપચો अविपाक, **शीतज्वर-** શીતજ્વર शीतज्वर, **आलस्य-** આળસ आलस्य, **गात्रगौरवाणि** અને શરીરનું ભારેપણું शरीरका भारीपन, **करोति** કરે છે करता है॥ ७॥

7. The vata causes colic, constipation, bodyache, parching of the mouth, fainting, giddiness, irregularity of the gastric fire, rigidity of the sides, back and waist, and the contraction and the hardening of the vessels. The pitta causes fever, diarrhea, internal burning, thirst, intoxication, giddiness and delirium. The kapha causes vomiting, anorexia, indigestion, algid fevers, torpor and heaviness of the limbs.

७. गौरवाणि -गौरवाभिनिर्वृत्तिकरः सम्पद्यते (क. ग. छ. ड. थ.)

अतिमात्रभोजनादन्येऽप्यामप्रकोपस्य हेतवः —

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्रदोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्कद्विष्टविष्टम्भिविदाह्यशुचिविरुद्धानामकाले चान्नपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याह्रीशोकमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते, तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

केवलम् કેવળ केवल, **अतिमात्रम्** અતિમાત્રામાં લીધેલો अतिमात्रामें खाई हुई, **आहारजातम्** આહારસમૂહ आहारराशि ही, **न च खलु** નહિ જ नहीं, **अपि तु खलु** પણ किन्तु, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **शीत-** શીત शीत, **शुष्क-** શુષ્ક शुष्क, **द्विष्ट-** દ્વિષ્ટ अप्रिय, **विष्टम्भि-** વિષ્ટંભી विष्टम्भी, **विदाहि-** વિદાહી विदाही, **अशुचि-** અસ્વચ્છ अपवित्र, **विरुद्धानाम् च** અને વિરુદ્ધ एवं विरोधी, **अन्नपानानाम्** અન્નપાનનું खानपानका, **अकाले** અકાળે अकालमें, **उपसेवनम्** સેવન પણ सेवन भी, **आमप्रदोषकरम्** આમદોષ કરનાર છે आमदोषको उत्पन्न करता है, **इच्छन्ति** એમ માને છે ऐसा मानते हैं. **काम- क्रोध- लोभ- मोह-** અથવા કામ- ક્રોધ- લોભ- મોહ अथवा काम- क्रोध- लोभ- मोह, **ईर्ष्या-** ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, **ह्री-** લજ્જા लज्जा, **शोक-** શોક शोक, **मान-** માન मान, **उद्वेग-** ઉદ્વેગ उद्वेग, **भय-** અને ભયથી और भयसे, **उपतप्तमनसा वा** સંતાપ પામેલા મને मन आक्रांत होने पर, **यत्** જે जो, **अन्नपानम्** અન્નપાનનો खानपान, **उपयुज्यते** ઉપયોગ કરવામાં આવે છે सेवन किया जाता है, **तत् अपि** તે પણ वह भी, **आमम् एव** આમને જ आमको ही, **प्रदूषयति** દૂષિત કરે છે दूषित करता है ॥ ८ ॥

8. It is not the excessive intake of food alone that is responsible for setting up the ills of chyme-disorder. The following factors too induce the chyme-disorder, namely, the untimely indulgence in foods and drinks that are heavy, dry, cold, dehydrated, disagreeable, retardent, irritant, unclean, or incompatible, or eating and drinking while the mind is afflicted with desire, anger, greed, infatuation, envy, shame, grief, indignation, anxiety and fear.

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, **मात्रया** માત્રામાં मात्रामें, **अपि** પણ भी, **अभ्यवहृतम्** લીધેલું खाया हुआ, **पथ्यम् च** પથ્ય हितकारी, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **चिन्ता-** ચિંતા चिन्ता, **शोक-** શોક शोक, **भय-** ભય भय, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **दुःख-** દુઃખ दुःख, **शय्या-** સૂતા રહેવું सोते रहने, **प्रजागरैः** અને જાગરણથી और रात्रिके जागरणके कारण, **न जीर्यति** પચતું નથી जीर्ण नहीं होता ॥ ९ ॥

Here is a verse again—

9. The food eaten by one who is given to anxiety, grief, fear, anger, pain, sedentary habits or, to keeping awake at night, though it be the prescribed diet and is eaten with strict regard to measure, will fail to be digested properly.

आमप्रदोषभेदौ —

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विसूचिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

भिषजः વૈદ્યો वैद्य, **तम्** તે उस, **आमप्रदोषम्** આમપ્રદોષને आमदोषको, **विसूचिकाम्** વિસૂચિકા विसूचिका, **अलसकम् च** અને અલસક और अलसक, **द्विविधम्** એમ બે પ્રકારનો ऐसे दो प्रकारका, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं ॥ १० ॥

10. The physicians divide the chyme-disorders into two classes viz,

८. आमप्रदोषकरम्–आमप्रदोषकारणम् (ग.)

९. दुःखशय्या–दुःखमोह (द. प.)

acute alimentary irritation and intestinal torpor.

विसूचिकाया लक्षणम्—

तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ॥ ११ ॥

तत्र તેમાં उनमें, **ऊर्ध्वं च** ઉપરના ऊपर, **अधः च** તથા નીચેના માર્ગે और नीचे दोनों मार्गों द्वारा, **प्रवृत्त-** પ્રવૃત્ત થયેલ प्रवृत्त, **आमदोषाम्** આમદોષવાળી आम-दोषवाली, **यथोक्तरूपाम्** અને વાતાદિકનાં કહ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણવાળી જે હોય તેને उपर्युक्त वातादिके लक्षणोंसे युक्त जो हो उसे, **विसूचिकाम्** વિસૂચિકા विसूचिका, **विद्यात्** જાણવી जानना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Of these the expulsion of undigested food either through the upper or lower channels of the alimentary canal with the symptoms already mentioned should be known as acute alimentary irritation.

अलसकस्य लक्षणम्—

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि ।

अलसकम् અલસકને अलसकको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું कहेंगे, **दुर्बलस्य** દૂબળા दुर्बल, **अल्पाग्नेः** અલ્પ અગ્નિવાળા अल्पाग्निवाले, **बहुश्लेष्मणः** બહુ કફવાળા बहुत कफवाले, **वात- मूत्र- पुरीष-** વાત, મૂત્ર અને મળના वायु, मूत्र तथा मलके, **वेगविधारिणः** વેગને રોકનાર वेगको रोकनेवाले, **स्थिर- गुरु- बहु- रूक्ष- शीत- शुष्क-** સ્થિર- ગુરુ- બહુ રૂક્ષ- શીત અને શુષ્ક स्थिर- गुरु- बहुत- रूक्ष- शीत- और शुष्क, **अन्नसेविनः** અન્ન સેવનારને अन्नका सेवन करनेवाले पुरुषका, **तत्** તે वह, **अन्नपानम्** અન્નપાન अन्नपान, **अनिलप्रपीडितम्** વાયુથી દબાઈને वायुसे पीडित हो कर, **श्लेष्मणा च** तथा કફથી कफद्वारा, **विबद्धमार्गम्** માર્ગ રૂંધાઈ જતાં मार्गोंके अवरुद्ध होनेसे, **अतिमात्र- प्रलीनम्** અંદરના ભાગમાં અતિશય રોકાઈ જતાં अतिमात्रामें लीन होनेके कारण, **अलसत्वात्** આળસુપણાને લીધે आलसी बन जानेसे, **बहिर्मुखी न भवति** બહાર નીકળતું નથી बाहिर नहीं आता है, **ततः** અને પછી इसके पीछे, **छर्दि- अतीसार-** ઉલટી તથા અતીસાર वमन और अतीसारको, **वर्ज्यानि** સિવાયનાં छोड़ कर, **अतिमात्राणि** ઘણા પ્રમાણમાં अतिमात्रामें, **आमप्रदोष-** આમદોષનાં आमदोषके, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **अभिदर्शयति** બતાવે છે दिखाता है ।

12-(1). We shall now describe the disorder of intestinal torpor. Let us take a man who is frail, of weak digestion, of kapha habitus, habitually given to suppressing the urges of flatus, urine and feces, and who is given to eating food which is compact, heavy, large in quantity, dry, cold and dehydrated. Such food and drink consumed by such a one, though painfully urged on by peristalsis cannot find an outlet, as it gets inert owing to the passages being obstructed by the accumulated kapha and the food masses being jammed inside. In consequence of this condition, the symptoms of general indigestion, excepting the two—vomiting and purging, manifest themselves in a very aggravated form.

---

१२. आमप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति–लिङ्गानि यथोक्तान्यभिदर्शयति (च)

,, ,, ,, ,, –आमप्रदोषरूपाणि यथोक्तान्यभिदर्शयति (फ.)

अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं ब्रुवते ।

अतिमात्र- અતિ પ્રમાણુમાં अति मात्रामें, प्रदुष्टाः च દૂષિત થયેલા दूषित हुए, दोषाः દોષો दोष, प्रदुष्ट-आम- દૂષિત થયેલા આમથી दूषित आमद्वारा, बद्धमार्गाः માર્ગો રૂંધાઈ જતાં मार्गके अवरुद्ध होनेके कारण, तिर्यक् ત્રાંસા (શાખાઓમાં) तिरछे (शाखामें), गच्छन्तः ચાલતાં जाते हुए, कदाचित् एव ક્યારેક कभी, अस्य એના इस पुरुषके, केवलम् આખા सम्पूर्ण, शरीरम् શરીરને शरीरको, दण्डवत् દંડની પેઠે दण्डके समान, स्तम्भयन्ति જડ બનાવી દે છે जकड़ देते हैं, ततः तम् ત્યારે તેને तब उसे, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, दण्डालसकम् દંડાલસક दण्डालसक, ब्रुवते કહે છે कहते हैं ।

12-(2). This brings about extreme vitiation of the humors which, finding the alimentary canal blocked at both ends by the vitiated mass of undigested food, tend to spread sideways and in that process, not infrequently cause the body to become rigid like a staff. This condition which is spoken of as " Dandalasaka ", " Staff-like rigidity " is considered to be incurable.

आमविषस्य लक्षणम् —

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशलिङ्गत्वात्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

१२. ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं — अतस्तमलसकमसाध्य (ह. त. द. च.)

,, पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते—पुनरेवं दोषमामविषमित्याचक्षते (ध.)

,, ,, ,, —आमप्रदोषविषमाचक्षते (ध.)

विरुद्धाध्यशन- વિરુદ્ધ ખાનાર, ખાધા ઉપર ખાનાર विरुद्ध भोजन करनेवाले- अध्यशन (खाये पर खाना) करनेवाले, अजीर्णाशन- शीलिनः पुनः तथा અજીર્ણ પર ખાનારના तथा अजीर्णमें भोजन करनेवाले पुरुषके, आमदोषम् આમદોષને आमदोषको, विषसदृश- વિષ જેવાં विषके समान, लिङ्गत्वात् લક્ષણો હોવાથી लक्षणोंके होनेसे, भिषजः વૈદ્યો वैद्य, आमविषम् इति આમવિષ आमविष, आचक्षते કહે છે कहते हैं, आशुकारित्वात् તુરત મારનાર तुरन्त मारक, विरुद्ध- उपक्रमत्वात् च અને વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળો હોવાથી और विरुद्ध चिकित्सावाला होनेसे, तत् परम् તે પરમ वह अत्यन्त, असाध्यम् इति અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ १२ ॥

12. The chyme-disorder which results from incompatible foods, or from eating predigestion-meals, is named by the physicians as intestinal toxemia because it evinces symptoms similar to those of toxemia. Such a disorder is indeed absolutely irremediable, because of its fulminating character and also because of the antagonism in the lines of treatment indicated

अलसकविसूचिकामदोषेषु चिकित्साक्रमः —

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि, ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।

तत्र તેમાં इनमें, प्रदुष्टम् દૂષિત થયેલ दूषित, अलसीभूतम् રોકાયેલ रुके हुए, साध्यम् અને સાધ્ય और साध्य, आमम् આમનું आमदोषको, आदौ પ્રથમ प्रथम, सलवणम् उष्णम् લવણસહિત અને ઊનું नमकके साथ और उष्ण, वारि પાણી पानी, पाययित्वा પિવરાવીને पिला कर, उल्लेखयेत् વમન કરાવવું वमन करावे, ततः તે પછી पीछे, स्वेदन- સ્વેદન स्वेदन, वर्तिप्रणिधानाभ्याम् અને વર્તિ ચડાવવા દ્વારા और वर्तिप्रणिधान द्वारा, एनम्

१३. स्वेदन-छेदन (द. प.)

એને इसकी, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे, उपवासयेत् च અને ઉપવાસ કરાવવો उपवास करावे;

13-(1) Now the remediable variety of chyme-disorder in which the intaken food is vitiated and becomes stagnant, should be treated thus:—To begin with, the patient should be made to vomit by the administration of an emetic consisting of warm saline water; thereafter he should be treated with sudation and suppositories and made to fast.

विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वी ।

विसूचिकायाम् વિસૂચિકામાં विसूचिकामें, **तु अग्रे** વળી પ્રથમ प्रथम, **लङ्घनम् एव** લંઘન જ કરાવવું लंघन ही करावे, **विरिक्तवत्** અને પછી વિરેચન કરાવેલ પુરુષની પેઠે और पीछे विरेचन कराये गये पुरुषके समान, **आनुपूर्वी** સંસર્જન ક્રમ પ્રમાણે ઉપચાર કરાવવો संसर्जन अनुसार उपचार करावे;

13-(2). In cases of acute alimentary irritation, the patient should first be subjected to lightening therapy and the after-treatment should be the same as that in purification therapy.

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निसंधुक्षणार्थं च, नत्वेवाजीर्णाशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातं च शक्तः पक्तुम् ।

आमप्रदोषेषु तु આમદોષમાં आमदोषमें, **जीर्णाहारम्** પચી ગયેલા આગલા આહારવાળા પુરુષને पहले आहारके पच जाने पर पुरुषको, **पुनः** વળી फिर, **दोषावलिप्त-** દોષથી લિપ્ત दोषोंसे भरे, **आमाशयम्** આમાશય હોવાથી आमाशयके होने पर, **स्तिमित- गुरु-** તેમજ નિશ્ચલ અને ભારે एवं निश्चल और भारी, **कोष्ठम्** કોઠો હોવાથી कोष्ठ होने पर, **अनन्नाभिलाषिणम्** અન્નને નહિ ઇચ્છતો भोजनकी इच्छा न करते हुए, **अभिसमीक्ष्य** જોઈને देखकर, **दोषशेष-** બાકીના દોષો अवशिष्ट दोषोंको, **पाचनार्थम्** પચાવવા માટે पचानेके लिए, **अग्नि- संधुक्षणार्थम् च** તથા અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવા માટે तथा अग्निको प्रदीप्त करनेके लिए, **औषधम्** ઔષધ औषध, **अन्नकाले** જમવા વખતે भोजनके समय, **पाययेत्** પાવું पिलानी चाहिए, **अजीर्णाशनम् तु** પણ ખાધેલું પચ્યું ન હોય તો भोजनके पचे बिना, **न एव** એમ ન કરવું ऐसा न करे, **हि** કારણકે क्योंकि, **आम- प्रदोष-** આમદોષથી आमदोषसे, **दुर्बलः** નબળો થયેલો दुर्बल, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **दोषम्** દોષ दोष, **औषधम्** ઔષધ औषध, **आहारजातम् च** અને આહારના સમૂહને और आहारसमूहको, **युगपत्** એકસાથે एकसाथ, **पक्तुम्** પચાવવા पचा, **न शक्तः** શક્તિમાન થતો નથી नहीं सकती;

13-(3). In chyme-disorder, when dealing with a patient who has digested his last meal but whose stomach is still smeared with morbid humors and is inactive and heavy and who is averse to food, medicine should be administered at the meal-time with a view to helping the digestion of the remaining morbid matter in the stomach and the stimulation of the digestive fire. But if the patient has not digested his last meal, this procedure is not to be followed. For, the digestive fire that has been enfeebled by the chyme-disorder is unable to digest, at one and the same time, the vitiated humor, the medicine and the intaken food-mass.

१३. आनुपूर्वी—आनुपूर्व्या (प.)
,, ,, —आनुपूर्वी क्रिया (प.)

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतकायाग्निं सहसैवातुरमबलमतिपातयेत् ।

अपि च અને વળી और भी, आमप्रदोष- આમદોષ आमदोष, आहार- આહાર आहार, औषध- तथा ઔષધનો तथा औषधके, विभ्रमः ઉત્પાત उत्पातके, अतिबलत्वात् અતિ બલવાન હોવાથી अति बलवान होनेके कारण, उपरत- નાશ પામેલ शान्त हुए, कायाग्निम् જઠરાગ્નિવાળા शरीराग्निवाले, अबलम् નિર્બળ निर्बल, आतुरम् રોગીને रोगीको, सहसा एव એકદમ જ सहसा ही, अतिपातयेत् મારે છે मार देती है;

13-(4). Since the untoward effect cumulatively of the chyme-disorder, the medicine and the food is too great, it will perforce hasten to death the enfeebled patient in whom the thermal processes have become inactive.

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वम् ।

आमप्रदोषजानाम् આમદોષથી ઉત્પન્ન થતા आमदोषजन्य, पुनः विकाराणाम् વિકારોની रोगोंकी, अपतर्पणेन અપતર્પણથી अपतर्पणसे, एव જ ही, उपरमः શાંતિ शान्ति, भवति થાય છે होती है, अनुबन्धे રોગોનો અનુબંધ रोगोंका अनुबंध, तु सति થાય તો होने पर, कृत- अपतर्पणानाम् અપતર્પણ કરાવેલા अपतर्पण करने पर भी, व्याधीनाम् વ્યાધિઓના रोगोंको, निग्रहे નિગ્રહમાં शांत करनेके लिए, निमित्त- हेतु कारण, विपरीतम् વિપરીત विरुद्ध, औषधम् ઔષધનો औषध, अपास्य ત્યાગ કરી न देकर, आतङ्क- વ્યાધિ रोग, विपरीतम् વિપરીત ઔષધ विपरीत औषध, एव જ ही, यथास्वम् યથાયોગ્ય दोषानुसार, अवचारयेत् આપવું જોઈએ देनी चाहिए;

13-(5). The ailments resulting from chyme-disorder are to be quieted only through the depletion therapy. If, however, the effect of disease persists even after the depletory treatment, then for the subjugation of the disease, the physician should give up treating the disease with reference to the causative factors and begin treating the actual morbid conditions.

सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा ।

कुशलाः કુશળ વૈદ્યો बुद्धिमान वैद्य, सर्वविकाराणाम् સર્વે વિકારોના सब रोगोंको, निग्रहे નિગ્રહમાં शान्त करनेके लिए, अपि च પણ भी, हेतु-व्याधि-विपरीतम् હેતુવિપરીત અને વ્યાધિવિપરીત हेतुविपरीत और व्याधिविपरीत, तदर्थकारि वा અથવા વ્યાધિવિપરીત अथवा व्याधिविपरीत, औषधम् ઔષધ દેવાની औषध देना, इच्छन्ति ઇચ્છા રાખે છે पसंद करते हैं;

13-(6). In the conquest of all disorders the learned physicians give the first place to those drugs that are antagonistic to both the morbific and the morbid factors or other therapeutic agents which serve the same purpose.

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १३ ॥

विमुक्त-आमप्रदोषस्य આમદોષથી મુક્ત થયેલાને आमदोषसे मुक्त हो जाने पर, परिपक्वदोषस्य દોષ પરિપક્વ થતાં दोषके परिपक्व होने पर, पुनः વળી और,

१३-(४) अतिबलत्वादुपरतकायाग्निं—अतिबलत्वादुपहत्य कायाग्निम् (च. ध.)

१३. विमुक्तामप्रदोषस्य—अनुद्रिक्तामप्रदोषस्य (द. ध. प.)

अग्नौ च અગ્નિ अग्निके, दीप्ते પ્રદીપ્ત થતાં प्रदीप्त होने पर, दोषं દોષ दोष, भेषज- ઔષધ भेषज, देश- દેશ देश, काल- કાલ काल, बल- બલ बल, शरीर- શરીર शरीर, आहार- આહાર आहार, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, सत्त्व- સત્ત્વ सत्त्व, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, वयसाम् અને વયની और आयुकी, अवस्था- અવસ્થાના अवस्थाके, अन्तराणि વિશેષો भेदोंको, विकारान् च અને વિકારોને तथा विकारोंको, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, प्रसमीक्ष्य જોઈને देखकर, अभ्यंग- અભ્યંગ अभ्यंग, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, स्नेहपानम् च તથા સ્નેહપાનનો तथा स्नेहपानका, विधिवत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, प्रयोज्यम् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥१३॥

13. After he has been relieved of the chyme-disorder and after all the morbid matter has been fully digested and the gastric fire has been re-activated, the patient should be administered systematically and with skill, inunction, corrective and unctuous enemata and the oleation therapy, having considered well the morbific factor, the drug indicated, the place, the season, the patient's vitality, his physicial condition, his diet, his habituation, his psychic make-up, his constitution, his age, as well as the disorders that have to be treated.

भवति चात्र—

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ
सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ १४॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, आहारविधि- આહારવિધિવિશેષના आहारविधिविशेषके, आयतनानि च હેતુઓની आयतनकी, सम्यक् બરાબર भली प्रकारसे, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, आत्महितम् માણસે પોતાનું હિત अपने लिए जो हितकर हो उसे, विदध्यात् કરવું જોઈએ करे, हितोपयोगेषु અને હિતના ઉપયોગ માટે हितके उपयोगके लिए, यः अन्यः च જે બીજો जो अन्य, कश्चित् मार्गः કોઈ માર્ગ कोई मार्ग, इह अस्ति तम् આ લોકમાં હોય તેનું इस लोकमें हो उसका, च પણ भी, भजेत સેવન કરવું જોઈએ सेवन करे ॥ १४ ॥

Here is a verse again—

14. Having examined well the eight rules concerning diet, one should secure one's own well-being; in addition whatever else is indicated here as a means in the pursuit of wholesome things one should have recourse to all such.

भोजनपरिपाकस्थानम् —

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥१५॥

धीर ! હે ધીર हे धीर, बुद्धिमन् હે બુદ્ધિમાન ગુરુ ! हे बुद्धिमान गुरु !, अशितम् ખાધેલું अशित, खादितम् જમેલું खादित, पीतम् પીધેલું पीत, लीढम् च અને ચાટેલું लीढ, क કયે સ્થાને कहां, विपच्यते પચે છે पचता है, एतत् त्वाम् એ આપને यह आपसे, पृच्छामः અમે પૂછીએ છીએ हम पूछते हैं, तत् नः તે અમોને वह हमें, आचक्ष्व કહો कहिए ॥ १५ ॥

15. Where is the food digested, the food that is eaten, that is masticated, that is drunk, and that is licked up? O, wise one! this we would know of thee. Declare it to us, O, enlightened one!

इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचचक्षे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥१६॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेश- प्रमुखैः અગ્નિવેશાદિ अग्निवेशादि, शिष्यैः શિષ્યોએ शिष्योंने,

पृष्टः પૂછતાં पूछने पर, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, ततः ત્યારપછી उसके पीछे, तेभ्यः તેઓને उन शिष्योंको, यत्र જે સ્થાને जहां, आहारः આહાર आहार, विपच्यते પચે છે पचता है, तत् તે वह. आचचक्षे કહી દેખાડયું कहा ॥ १६ ॥

16. Having been questioned thus by the assembly of disciples headed by Agnivesa, Punarvasu enlightened them as to where food is digested.

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीनं लीढं चात्र विपच्यते ॥१७॥

जन्तोः પ્રાણીના प्राणियोंके, नाभिस्तन- નાભિ અને સ્તનની नाभि और स्तनोंके, अन्तरम् વચ્ચે मध्यवर्ति स्थानमें, आमाशयः આમાશય છે आमाशय है, इति એમ ऐसा, स्मृतः કહ્યું છે कहा है, अत्र આ સ્થાને यहां पर, अशितम् ચાવ્યા વિના ખાધેલું अशित, खादितम् ચાવીને ખાધેલું खादित, पीतम् પીધેલું पीत, लीढम् च અને ચાટેલું और लीढ, विपच्यते પચે છે पचता है ॥ १७ ॥

17. That part of the human body which lies between the navel and the nipple-line is called the seat of digestion. It is here that all that is eaten, masticated, drunk and licked up is digested.

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

आमाशयगतः આમાશયમાં ગયેલો आमाशयमें जा कर, आहारः આહાર आहार, केवलम् સંપૂર્ણ सम्पूर्ण रूपमें, पाकम् પચી पचा, प्राप्य જઈને हुआ, पक्वः પકવ બની परिपक्व बन कर, पश्चात् પછી पीछे, धमनीभिः ધમનીઓ દ્વારા धमनियों द्वारा, सर्वाश्रयम् સર્વ શરીરમાં सब शरीरमें, प्रपद्यते પહોંચી જાય છે पहुंच जाता है ॥ १८ ॥

18. The food that has reached the seat of digestion, being fully digested, is, in its changed form, circulated to the entire body by means of the vessels.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोक :—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥१९॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, मात्रावतः માત્રાવાળા मात्रावाले, तस्य તે આહારનાં उस आहारके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, फलम् च અને ફલ और फल, यथायथम् યોગ્ય રીતે ठीक ठीक, उक्तम् કહ્યાં છે कह दिये हैं, तथा તે જ પ્રમાણે तथा, अमात्रस्य માત્રારહિત આહારનાં अमात्रावाले आहारके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, फलम् च અને ફલ और फल, विभागशः વિભાગ પાડીને पृथक् पृथक्, उक्तम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The signs and results of food eaten in measure, as well as those of food eaten out of measure, have been accurately described separately in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, त्रिविधकुक्षीयविमानम् 'ત્રિવિધકુક્ષીયવિમાન' 'त्रिविधकुक्षीयविमान', नाम નામનો नामका, द्वितीयः બીજો दूसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

१९. तस्य–तत्र (ध.)

2. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Stomach-capacity" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रीजो अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

जनपदोद्ध्वंसनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहींथी अब आगे, **'जनपदोद्ध्वंसनीयम् विमानम्'** 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामना अध्यायनुं 'जनपदोद्ध्वंसनीय विमान' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान भगवान, **आत्रेयः** आत्रेये आत्रेयने, **इति ह** आ विषयमां नीचे प्रमाणे ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** कहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रागेव जनपदोद्ध्वंसनाद्भेषजोद्धरणोपदेशः —

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषिते काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरञ्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

द्विजातिवर- ज्यां श्रेष्ठ द्विजो श्रेष्ठ द्विज जातियोंसे, **अध्युषिते** वसता हता एवा अधिष्ठित, **पञ्चालक्षेत्रे** पंचालक्षेत्र नामना पंचालक्षेत्रनामके, **जनपदमण्डले** जनपदमंडलमां जनपदमण्डलमें, **काम्पिल्य-** कांपिल्य नामनी काम्पिल्य नामकी, **राजधान्याम्** राजधानीनी अंदर राजधानीमें, **अन्तेवासिगण-** शिष्य गणथी शिष्योंसे, **परिवृतः** वींटायेला घिरे हुए, **आत्रेयः** आत्रेय आत्रेय, **भगवान्** भगवान भगवान, **पुनर्वसुः** पुनर्वसुए पुनर्वसु, **पश्चिमे** पाछला पिछले, **घर्ममासे** उनाळाना महिनामां ग्रीष्म मासमें, **गङ्गातीरे** गंगाने तीरे गंगाके किनारे, **वनविचारम्** वनमां विहार वनमें विहार, **अनुविचरन्** करतां करते हुए, **शिष्यम्** पोताना शिष्य अपने शिष्य, **अग्निवेशम्** अग्निवेशने अग्निवेशको, **अब्रवीत्** कह्युं कहा ॥ ३ ॥

3. The worshipful Punarvasu Atreya while on a peripatetic tour during the latter month of the hot season, attended by his entourage of disciples, through the wood-lands skirting the Ganges near the capital city of Kampilya in the populous zone of the country of Panchala, wherein resided the elite of the twice-born communities, thus observed, addressing the disciple Agnivesa.

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य! नक्षत्रग्रहगणचन्द्रसूर्यानिलानलानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति, तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता ।

सौम्य! हे सौम्य! हे सौम्य!, **अप्रकृति-** अस्वाभाविक स्थितिमां अस्वाभाविक स्थितिमें, **भूतानाम्** रहेला स्थित, **नक्षत्र-** नक्षत्र नक्षत्र, **ग्रह- गण-** ग्रहसमूह ग्रहसमूह, **चन्द्र-** चन्द्र चन्द्र, **सूर्य-** सूर्य सूर्य, **अनिल-** वायु

३. द्विजातिवराध्युषिते—द्विजातिवराध्युषितायाम् (क.ग.त.)

४. नक्षत्रग्रहगणचन्द्र—नक्षत्रग्रहचन्द्र (ग.)

,, चाप्रकृतिभूतानाम्—च प्रकृतिभूतानाम (च.ग.प.)

वायु, अनलानाम् અગ્નિ अग्नि, दिशाम् च અને દિશાઓના और दिशाओंके, ऋतुवैकारिकाः ઋતુવિકાર કરનારા ऋतुविकारजनक, भावाः ભાવો भाव, दृश्यन्ते हि खलु ખરેખર જોવામાં આવે છે सचमुच दिखाई देते हैं, इतः હવેથી आगे, भूः अपि પૃથ્વી પણ पृथ्वी भी, अचिरात् च થોડા વખતમાં शीघ्र ही, ओषधीनाम् ઓષધિઓના ओषधियोंके, रस- રસ रस, वीर्य- વીર્ય वीर्य, विपाक- વિપાક विपाक, प्रभावम् અને પ્રભાવ और प्रभावको, यथावत् જોઈએ તેવાં ठीक प्रकारसे, न નહિ नहीं, प्रतिविधास्यति ઉત્પન્ન કરશે उत्पन्न करेगी, तद्वियोगात् च ઓષધિઓના રસ- વીર્ય વગેરેના વિયોગથી ओषधियोंके रस आदिके अभावसे, आतङ्क- प्रायता અધિક રોગચાળો अधिक रोगका होना, नियता નક્કી થવાનો છે अवश्यभावी है;

4-(1). O, gentle one! behold the stars, the planets, the moon, the sun, the wind, the temperature and the quarters are presenting their abnormal aspect, thus portending abnormal seasonal fluctuations. As the result of this abnormality the earth will fail to produce the herbs having the right qualities of taste, potency, post-digestive effects and specific action. In consequence of this failure there will ensue of necessity a marked prevalence of disease.

तस्मात् प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धरध्वं सौम्य! भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि भवन्ति ।

तस्मात् તેથી इसलिए, सौम्य! હે સૌમ્ય! हे सौम्य!, उद्ध्वंसात् વિનાશ થયા विनाश होनेसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, भूमेः અને ભૂમિ और भूमिके, विरसीभावात् વિરસ થયા रसहीन होनेसे, प्राक् च પહેલાં पूर्व, यावत् જ્યાં સુધીમાં जब तक, उपहत- હીન नष्ट, रस- રસ रस, वीर्य- વીર્ય वीर्य, विपाक- વિપાક विपाक, प्रभावाणि અને પ્રભાવવાળાં और प्रभाववाली, न भवन्ति ન થાય नहीं होती, (तावत् ત્યાં સુધીમાં तब तक,) भैषज्यानि ઔષધિઓ औषधियोंको, उद्धरध्वम् ઉખેડી લો उखाड लो;

4-(2). Therefore, well before such calamities occur and well before the earth has lost her savour. O, gentle one! collect the medicinal herbs while yet their taste, potency, post-digestive effects aud specific actions remain unvitiated.

वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः ।

ये च અને જેઓ और जो, अस्मान् આપણને हमको, अनुकाङ्क्षन्ति ચાહે છે चाहते हैं, यान् च તથા જેને और जिनको, वयम् આપણે हम, अनुकाङ्क्षामः ચાહીએ છીએ चाहते हैं, (तेषु તેઓમાં उनमें,) वयम् च આપણે हम, एषाम् એઓનાં इनके, रस- રસ रस, वीर्य- વીર્ય वीर्य, विपाक- વિપાક विपाक, प्रभावान् અને પ્રભાવનો और प्रभावका, उपयोक्ष्यामहे ઉપયોગ કરશું उपयोग करेंगे;

4-(3). We shall thus, when the occasion arises, make use of the taste, potency, post-digestive effects and the specific action of these herbs for the benefit of those who desire us and also those whom we desire.

न हि सम्यगुद्धृतेषु सौम्य! भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्ध्वंसकराणां विकाराणां किंचित् प्रतीकारगौरवं भवति ॥४॥

४. सम्यक् चावचारितेषु–सम्यग्विचारचारितेषु (फ.)
,, अवचारितेषु–विचारितेषु (त.)
,, प्रतीकारगौरवं–प्रतिकारणैरेवं (प.)

सौम्य ! હે સૌમ્ય ! हे सौम्य !, भैषज्येषु ઔષધિઓને ओषधियोंके, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, उद्धृतेषु ઉખેડી લઈ उखाड ले कर, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, विहितेषु ઔષધો બનાવવામાં આવતાં औषध बना लिये जाने पर, सम्यक् અને સારી રીતે और सम्यक् प्रकारसे, अवचारितेषु च પ્રયોજવામાં આવતાં काममें लाने पर, जनपद- દેશનો जनपदके, उद्ध्वंसकराणाम् વિનાશ કરનાર विनाशकारक, विकाराणाम् વિકારોનો रोगोंके, प्रतीकार- પ્રતિકાર કરવામાં प्रतिकारमें, किंचित् જરા પણ कुछभी, गौरवम् કષ્ટ कठिनाई, न हि भवति પડતું નથી नहीं होती ॥ ४ ॥

4. Nor indeed, O, gentle one! are counter-measures to epidemics that destroy populations a difficult matter, provided the medicinal herbs are properly culled, properly prepared and properly administered.

असमानप्रकृत्यादीनां जनानां कथं युगपदेकेन व्याधिनोद्ध्वंसनमित्यग्निवेशस्य प्रश्नः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—उद्धृतानि खलु भगवन् ! भैषज्यानि, सम्यग्विहितानि, सम्यगवचारितानि च;[1]

एवंवादिनम् આ પ્રમાણે કહેતા इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् હે ભગવાન ! हे भगवान !, भैषज्यानि ઔષધિઓ ओषधियाँ, उद्धृतानि खलु ઉખેડી લીધી છે उखाड़ ली गई हैं, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, विहितानि તૈયાર કરેલી છે बना ली गई हैं, सम्यक् च અને સારી રીતે और सम्यक् प्रकारसे, अवचारितानि પ્રયોજેલી છે प्रयुक्त भी की गई हैं ।

5-(1). Unto the worshipful Atreya thus exhorting, Agnivesa submitted, 'O, worshipful one! the medicinal plants shall be properly culled, well-prepared and well administered according to your instructions.

अपि तु खलु जनपदोद्ध्वंसनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ॥ ५ ॥[6]

अपि तु खलु પણ किन्तु, असमान- અસમાન भिन्न भिन्न, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, आहार- આહાર आहार, देह- દેહ देह, बल- બલ बल, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, सत्त्व- સત્ત્વ सत्त्व, वयसाम् અને વયવાળાં एवं वयवाले, मनुष्याणाम् મનુષ્યો હોવા છતાં પણ मनुष्यमें होते हुए भी, एकेन एव એક જ एक ही, व्याधिना વ્યાધિથી व्याधिसे जनपद- દેશનો जनपदका, उद्ध्वंसनम् વિનાશ विनाश, युगपत् એકસાથે एकसाथ, कस्मात् શા કારણે किस कारणसे, भवति इति થાય છે ? होता है ? ॥५॥

5. But, how does the simultaneous destruction of communities, consisting as they do of individuals who differ from one onother in constitution, diet, physique, vitality, habits, psychic makeup and age, take place by the incidence of one single disease?'

तत्रात्रेयकृतं समाधानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यवतामप्येभिरग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति ।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने तम् તેને अग्निवेशको, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश हे અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, एभिः એ इन, प्रकृत्यादिभिः પ્રકૃતિ વગેરે प्रकृत्यादि, भावैः ભાવોથી भावोंसे, असामान्यवताम् અસમાનતા-

[1]. सम्यगवचारितानि—सम्यग्विचारचारितानि (च.फ.)

[6]. असामान्यवताम्—असामान्यानाम् (ग.छ.)

વાળા असमानतावाले, **अपि** હોવા છતાં પણ होने पर भी, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોને मनुष्योंके, **ये अन्ये** જે બીજા जो अन्य, **भावाः** ભાવો भाव, **सामान्याः** સામાન્ય છે सामान्य हैं, **तद्वैगुण्यात्** તેઓની વિગુણતાને લઈ उनके विगुण होनेके कारण, **समानकालाः** સમાન કાળ-વાળા एकही समयवाली, **समानलिङ्गाः च** અને સમાન લક્ષણવાળા और समान लक्षणोंवाली, **व्याधयः** વ્યાધિઓ व्याधियां, **अभिनिर्वर्तमानाः** ઉત્પન્ન થઈને उत्पन्न होती हुई, **जनपदम्** દેશનો जनपदका, **उद्ध्वंसयन्ति** વિનાશ કરે છે नाश करती हैं ।

6-(1). Unto him replied the worshipful Atreya, 'O, Agnivesa ! though a community may be heterogeneous in respect of the constitution etc., of its individual members, there are other common factors which being adversely affected, will cause simultaneons outbreak of diseases having similar symptoms. It is these that devastate whole populations.

ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति; तद्यथा—वायुः, उदकं, देशः, काल इति॥६॥

ते तु खलु અને તે वे, **इमे** આ ये, **भावाः** ભાવો भाव, **जनपदेषु** દેશોમાં जनपदोंमें, **सामान्याः** સામાન્ય सामान्य, **भवन्ति** હોય છે होते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **वायुः** વાયુ वायु, **उदकम्** જલ जल, **देशः** દેશ देश, **कालः इति** અને કાલ और काल ॥ ६ ॥

6. The factors that affect a people in common are— the winds, the waters, the country and the seasons.

अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा—यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति (१);

तत्र તેમાં वहां, **एवंविधम्** આ પ્રકારના इस प्रकारके, **वातम्** વાયુને वायुको, **अनारोग्यकरम्** અનારોગ્ય કરનારો अस्वास्थ्यकारक, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए. **तत् यथा** જેમકે जैसेकि. **यथर्तुविषमम्** ઋતુ-વિપરીત ऋतुके प्रतिकूल. **अतिस्तिमितम्** અતિ નિશ્ચલ अति निश्चल, **अतिचलम्** અતિ વેગવાન અતિ वेगवान, **अतिपरुषम्** અતિ કઠોર अति कठोर, **अतिशीतम्** અતિ શીતલ अति शीत, **अत्युष्णम्** અતિ ઉષ્ણ अति उष्ण, **अतिरूक्षम्** અતિ રૂક્ષ अति रूक्ष, **अत्यभिष्यन्दिनम्** અતિ અભિષ્યન્દી अति अभिष्यन्दी, **अतिभैरवारावम्** અતિ ભયંકર અવાજ કરનાર अति भयानक शब्दयुक्त, **अतिप्रतिहतपरस्परगतिम्** પરસ્પર અત્યંત અથડાતી ગતિવાળો परस्पर अत्यधिक टकराती गतिवाला, **अतिकुण्डलिनम्** અતિ કૂંડાળાં કરતો अति घुमेड़वाला, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **बाष्प-** બાફ बाष्प, **सिकता-** રેતી रेत, **पांशु-** ધૂળ धूलि, **धूम-** અને ધૂમાડાથી और धुंएंसे, **उपहतम् इति** દૂષિત થયેલો दूषित हुआ (१);

7-(1). Of these, the wind, if of the following description, is to be known as disease-inducing—viz., unseasonal, totally becalmed, violently blowing, exceedingly rough, intensely cold, intensely hot, excessively dry, excessively humid, fearfully clamorous, blowing from contrary directions and clashing with itself, extremely rotatory (whirlwind), and charged with unwholesome odors, moisture, sand, dust and smoke.

अनारोग्यकरस्य उदकस्य लक्षणम्—

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं

७-(१). अतिचलम्–अतिबलम् (प.)

७-(१). अत्यभिष्यन्दिनम्–अनभिष्यन्दिनम् (प.)

क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् (२);

अत्यर्थविकृत- અતિશય વિકૃત अति दूषित, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **रस-** રસ रस, **स्पर्शम्** અને સ્પર્શવાળું एवं स्पर्शसेयुक्त, **क्लेदबहुलम्** બહુ ક્લેદવાળું अति क्लेदयुक्त, **अपक्रान्त- जलचर- विहङ्गम्** જેમાંથી જલચર પક્ષીઓ જતાં રહ્યાં હોય એવા जिसे छोड कर जलचर पक्षी चले गये हों ऐसे, **उपक्षीण-जलेशयम्** જેમાં જલચર પ્રાણીઓ ક્ષીણ થયેલ છે એવાં जिसमें जलचर प्राणियों क्षीण हुए हों ऐसे, **अप्रीतिकरम्** અને અપ્રીતિ કરનાર और अप्रीतिकारक, **खलु उदकम् तु** જળને તો जलको तो, **अपगत- गुणम्** ગુણ વગરનું नष्ट गुणोंवाला, **विद्यात्** જાણવું जानना चाहिए (२);

7-(2). The water of the following description is to be known as bereft of virtue: having an extremely aberrant smell, color, taste and touch; abounding with putrescent matter; deserted by aquatic birds; in which the aquatic creatures are atrophied and which is unpleasant.

अनारोग्यकरस्य देशस्य लक्षणम्—

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपं रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलं चाहितं विद्यात् (३);

प्रकृतिविकृत- જેનાં વિકૃત થયાં છે સ્વાભાવિક जिसके विकृत हुए हैं स्वाभाविक, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **रस-** રસ रस, **स्पर्शम्** અને સ્પર્શ એવા और स्पर्श ऐसे, **क्लेदबहुलम्** બહુ ક્લેદયુક્ત बहुत क्लेदयुक्त, **सरीसृप-** સર્પ सांप, **व्याल-** હિંસક પશુઓ हिंसक पशु, **मशक-** મસલાં मशक, **शलभ-** તીડડાં पतंग, **मक्षिका** માખી मक्खी, **मूषक-** ઉંદર चूहा, **उलूक-** ઘુવડ उल्लू, **श्माशानिकशकुनि-** ગીધ गीध, **जम्बूकादिभिः** શિયાળ વગેરેથી गीदड़ आदिसे, **उपसृष्टम्** વ્યાપ્ત व्याप्त, **तृण-** ઘાસ घास, **उलप-** અને ઉલૂપ (ઘાસની એક જાત) નાં और फूससे, **उपवनवन्तम्** ઉપવનોવાળા भरे उपवनवाले, **प्रतानादि-** વિસ્તૃત વેલા વગેરે जहां विस्तृत लता आदि, **बहुलम्** બહુ હોય એવા बहुत हों ऐसे, **अपूर्ववत्** અપૂર્વ લાગતા जैसा पहिले कभी नहीं हुआ वैसे, **अवपतित-** પડી ગયેલાં गिरे हुए, **शुष्क-** સૂકાઈ ગયેલાં सुखे हुए, **नष्ट-** અને નષ્ટ થયેલાં और नष्ट हुए, **शस्यम्** અનાજવાળા शस्यवाले, **धूम्रपवनम्** ધૂમાડા જેવા પવનવાળા धूमयुक्त वायुवाले, **प्रध्मात-** નિરંતર અવાજ કરતા निरन्तर शब्द करते, **पतत्रिगणम्** પક્ષીઓના સમૂહવાળા पक्षियोंके समूहवाले, **उत्क्रुष्ट** ઊંચેથી રોતા जोरसे रोते, **श्वगणम्** કૂતરાઓના સમૂહવાળા कुत्तेके समूहवाले, **उद्भ्रान्त-** ગભરાઈ દોડતા ફરતા घबरा कर दोड़ते फिरते, **व्यथित-** અને દુ:ખી થતા और दुःखी होते, **विविध-** અનેક પ્રકારનાં नाना प्रकारके, **मृगपक्षि-** પશુ અને પક્ષીઓના पशु और पक्षियोंके, **सङ्घम्** સમૂહવાળા समूहवाले, **उत्सृष्ट-** તજેલ छोड़ दिये, **नष्ट-** અને નાશ પામેલ છે और नष्ट हो गये हैं, **धर्म-** ધર્મ धर्म, **सत्य-** સત્ય सत्य, **लज्जा-** લજ્જા लज्जा, **आचार-** આચાર आचार, **शील-** શીલ शील, **गुण-** અને ગુણો और गुण, **जनपदम्** જેમાં એવાં શહેરોવાળા जिनमें ऐसे शहरोंवाले, **शश्वत्** નિરંતર निरंतर, **क्षुभित-** ક્ષોભ પામેલાં चंचल, **उदीर्ण-** અને મોટાં મોજાંવાળાં एवं बड़े तरंगोवाले, **सलिलाशयम्** જલાશયો જ્યાં છે એવા जहां पर जलाशय हैं ऐसे, **प्रतत-** નિરંતર निरन्तर, **उल्कापात-** ઉલ્કાપાત उल्कापात, **निर्घात-** વજ્રપાત वज्रा-

७-(२). उपक्षीणजलेशयम्—उपक्षीणजलाशयम् (ध.प.)
७-(३). प्रकृतिविकृतवर्ण°—विकृतवर्ण° (क.ध.च.)
,, तृणोलूपोपवनवन्तं—तृणोलूपोपवनलताप्रतानादिबहुलम् (फ.)
,, प्रतानादि—लताप्रतानादि (घ. छ. ज. त.)
,, °लज्जाचारशीलगुणजनपदं—°लज्जागुणजनपदं (ख.)
,, शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं—सस्वनक्षुभितोदीर्णसलिलाशयम् (ध.)

दिका गिरना, **भूमिकम्पम्** અને ધરતીકંપ જ્યાં થાય છે એવા एवं भूकम्प आदि जहां पर होते हों ऐसे, **अति-भय-** અતિ ભયજનક अति भयानक, **आरावरूपम्** શબ્દ અને દેખાવવાળા शब्द तथा दर्शनवाले, **रूक्ष-** રુક્ષ रूक्ष, **ताम्र-** તામ્રરંગી ताम्र, **अरुण-** લાલ रक्त, **सित-** અને ધોળાં श्वेत, **अभ्रजालसंवृत-** વાદળોથી ઢંકાયેલા बादलके समूहोंसे आच्छादित, **अर्क-** સૂર્ય सूर्य, **चन्द्र-** ચન્દ્ર चन्द्र, **तारकम्** અને તારાઓવાળા और तारेवाले, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **ससंभ्रमोद्वेगम् इव** જાણે સંભ્રમ અને ઉદ્વેગ-વાળો હોય એવા जहां घबराहट और बेचैनी फैली हुई हो ऐसे, **सत्रासरुदितम् इव** જાણે ત્રાસ અને રુદન સહિત હોય એવા त्रास या रोदन युक्तसा हो ऐसे, **सतमस्कम् इव** જાણે અંધકારયુક્ત હોય એવા अन्धकारयुक्तसा हो ऐसे, **गुह्यकाचरितम् इव** જ્યાં જાણે યક્ષો ફરતા હોય એવા यक्ष आदि देवयोनियोंसे आक्रान्तसा हो ऐसे, **आक्रन्दित-** અને આક્રંદના और रोनेका, **शब्दबहुलम् च** બહુ અવાજવાળા शब्द जहां अधिक हो ऐसे, **देशम् पुनः** દેશને देशको, **अहितम्** અહિત अस्वास्थ्यकारक, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए (२);

7-(3). The country of the following description is to be known as unwholesome; having color, odor, taste and touch that are unnatural; excessively damp; abounding in serpents, beasts of prey, mosquitoes, locusts, flies, mice, owls, birds and animals such as the jackal and abounding in woods of weeds and Ulupa grass; abounding in creepers where crops have either fallen, withered or been destroyed in an unprecedented manner; where the winds are smoky; where the sound of birds is unceasing; where the baying of dogs always assails the ears; where herds of animals and flocks of birds of various kinds are always in a state of alarm and pain; where amidst the people, morality, truth, modesty, custom, character and virtue have either declined or been given up; where the waters are always agitated and upheaving; which is frequently subjected to the incidence of meteorites, thunderbolts and earthquakes; where nature is full of menacing sounds and sights; where the sun, the moon and the stars are frequently covered by dry, coppery, ruddy and grey clouds and which lastly, is as if full of constant alarm and lamentation, crying, fright, and darkness as if visited by gnomes, and as if abounding in sounds of lamentation.

अनारोग्यकरस्य कालस्य लक्षणम्—

कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (४);

यथर्तुलिङ्गात् ઋતુનાં લક્ષણોથી ऋतुके लक्षणोंसे, **विपरीतलिङ्गम्** વિપરીત લક્ષણવાળા विपरीत लक्षणोंवाले, **हीनलिङ्गम् च** અને ઓછાં લક્ષણોવાળા और कम लक्षणों-वाले, **कालम्** કાળને कालको, **तु खलु** તો तो, **अहितम्** અહિત अस्वास्थ्यकारक, **व्यवस्येत्** માનવો जानना चाहिए (४);

7-(4). A season which is of the following description is to be known as unwholesome; evincing characteristics that are opposite to normal; or evincing its characteristics in an excessive or deficient degree.

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावाञ्जनपदोद्ध्वंसकरान् वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ ७ ॥

कुशलाः કુશળ વૈદ્યો बुद्धिमान वैद्य, **एवं-दोष-युक्तान्** આ પ્રમાણેના દોષવાળા इन दोषोंसे युक्त, **इमान्** આ

इन, **चतुरः** ચારે चार, **भावान्** ભાવોને भावोंको, **जनपद-** દેશના जनपदके, **उद्ध्वंसकरान्** વિનાશક विनाशक, **वदन्ति** કહે છે कहते हैं, **अतः** અને એથી इनसे, **अन्यथा-भूतान्** ઉલટા ભાવોને विपरीत लक्षणवालोंको, **हितान्** હિતકારક हितकारक, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं ॥ ७ ॥

7. The learned declare these very four factors when possessed of the morbidity described above, to be destructive of populations; when not so blemished, they are said to be wholesome.

तत्र सामान्यप्रतीकारः—

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोद्ध्वंसकरेषु भावेषु भेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥ ८ ॥

जनपद-દેશનો जनपदके, **उद्ध्वंसकरेषु** વિનાશ કરનાર विनाशक, **एतेषु** આ इन, **भावेषु** ભાવો भावोंके, **विगुणेषु** વિકૃતિ પામ્યા હોય ત્યારે विकृत होने पर, **अपि खलु** પણ भी, **भेषजेन** ઔષધોથી औषधोंसे, **उपपाद्यमानानाम्** ઉપચાર પામતા મનુષ્યોને चिकित्सित होते हुए मनुष्योंको, **रोगेभ्यः** રોગોથી रोगोंसे, **अभयम् भवति इति** ભય રહેતો નથી भय नहीं रहता ॥ ८ ॥

8. But even when these depopulating factors have turned inauspicious, there is no fear of diseases to those persons who are served with medicines that have been culled beforehand.

वैगुण्यमापन्नानां देशादीनामुत्तरोत्तरं गरीयस्त्वम्—

भवन्ति चात्र—

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।
गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોક છે કે श्लोक हैं कि, **वैगुण्यम्** વિકૃતિ विकृत, **उपपन्नानाम्** પામેલા બને हुए, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાલ काल, **अनिल-** વાયુ वायु, **अम्भसाम्** અને જલ એઓમાંથી और जल इनमेंसे, **विशेषेण** જેની જેવી વિશેષ રૂપે जिसकी जिससे विशेष रूपसे, **गरीयस्त्वम्** પ્રધાનતા હોય છે તે प्रधानता होती है वह, **हेतुमत्** કારણપૂર્વક कारणपूर्वक, **संप्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहा जायगा ॥ ९ ॥

Here are verses again—

9. We shall now indicate, assigning reasons, the ascending scale of importance among the four factors of country, season, wind and water that have turned insalubrious.

वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः ।
विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १० ॥

अर्थवित् તત્ત્વજ્ઞ વૈદ્ય तत्त्ववेत्ता वैद्य, **स्वभावतः** સ્વભાવથીજ स्वभावसे, **दुष्परिहार्यत्वात्** છોડી નહિ શકાવાને લીધે दुष्परिहार्य होनेके कारण, **वातात्** વાયુથી वायुसे, **जलम्** જલને जलको, **जलात्** જલથી जलसे, **देशम्** દેશને देशको, **देशात्** અને દેશથી और देशसे, **कालम्** કાલને कालको, **गरीयस्तरम्** વધારે મોટો અધિક મુખ્ય, **विद्यात्** જાણવો समझे ॥ १० ॥

10. The man of understanding will know that the water is more important than wind, and country more important than the water, and season yet more important than country by virtue of their degree of indispensability.

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ ११ ॥

विशेषवित् વિશેષ જાણનાર વૈદ્ય विशेषज्ञ वैद्य, **तु** તો तो, **वाय्वादिषु** વાયુ વગેરેમાં वायु आदिमें, **यथोक्तानाम्** કહ્યા પ્રમાણેના पूर्वोक्त, **दोषाणाम्** દોષોમાં

१०. विद्याद् दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित्–विद्यादपरिहार्यत्वाद्गरीयः परमर्थवित् (च. द. ध.)

दोषोंके, प्रतीकारस्य પ્રતીકારની प्रतिकारकी, सौकर्ये સુગમતાથી सुगमतासे, लाघवलक्षणम् લઘુતાનું લક્ષણ लघुताका लक्षण, विद्यात् જાણવું जाने ॥११॥

11. The specialist should know that the above-mentioned aberrations of wind and the other factors are progressively easy of treatment in the order mentioned.

जनपदोद्ध्वंसे साधारणी चिकित्सा—

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १२ ॥

कालान्तेषु કાળસુધીના कालपर्यन्त, चतुर्षु अपि ચારે પણ चारोंके भी, दुष्टेषु દૂષિત થતાં दूषित होने पर, यदा જ્યારે जब, नराः પુરુષોનો मनुष्योंकी, भेषजेन ઔષધથી औषधसे, उपपाद्यन्ते ઉપચાર કરવામાં આવે છે चिकित्सा की जाती है, तदा ત્યારે तब, आतुराः न भवन्ति તેઓ રોગી રહેતા નથી वे रोगी नहीं रहते ॥ १२ ॥

12. Even if all the four factors including Time, become vitiated, as long as men are sustained by medicines, so long will they remain free of disease.

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १३ ॥

येषाम् જેઓમાં जिनमें, मृत्युसामान्यम् મૃત્યુજનક દૈવની સમાનતા मृत्युजनक दैवकी समानता, न નથી હોતી नहीं होती, कर्मणाम् च અને મૃત્યુજનક કર્મોની और मृत्युजनक कर्मोंकी, सामान्यम् સમાનતા समानता, न નથી હોતી नहीं होती, तेषाम् તેઓને માટે उनके लिए, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારનું पांच प्रकारका, कर्म કર્મ कर्म, परम् પરમ श्रेष्ठ, भेषजम् ઔષધ औषध, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥१३॥

13. In case of such members of the community as are neither destined to die at the same time, nor have the compulsion of common action, the quinary purification-procedure (consisting of emetics, purgatives, dry and unctuous enemata and errhines), is said to be the best of medicaments.

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १४ ॥

रसायनानाम् રસાયનોનો रसायनोंका, विधिवत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, उपयोगः च ઉપયોગ પણ उपयोग भी, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, पूर्वम् पूर्वे प्रथम, उद्धृतैः સંગ્રહેલાં संगृहीत, भेषजैः ઔષધોથી औषधोंसे, देहवृत्तिः च શરીરનું પરિપાલન પણ देहका पोषण करना भी, शस्यते પ્રશસ્ત છે श्रेष्ठ है ॥१४॥

14. For them, moreover, the rightful use of vitalising medications is recommended; the maintenance of the body by means of the medicinal herbs culled beforehand is also commended.

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १५ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥
संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ १७ ॥
इत्येतद्भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १८ ॥

सत्यम् સત્ય सत्य, भूते दया પ્રાણીઓ પર દયા प्राणियों पर दया, दानम् દાન दान, बलयः બલિદાન बलि, देवतार्चनम् દેવતાઓનું પૂજન देवताओंकी पूजा, सद्- वृत्तस्य સદાચરણનું सद्वृत्तका, अनुवृत्तिः च પાલન अनुष्ठान, प्रशमः પ્રશમ विषयोंसे शान्ति, आत्मनः પોતાનું अपनी, गुप्तिः च રક્ષણ रक्षा, शिवानाम् કલ્યાણકારક कल्याणकारी, जनपदानाम् च દેશોનું देशोंका, हितम् હિતકારી हित-

१८. येषामनियतो—येषां न नियतो (ग.)

कर, उपसेवनम् સેવન सेवन, ब्रह्मचर्यस्य બ્રહ્મચર્યનું ब्रह्मचर्यका, तथा एव તેમજ एवं, ब्रह्मचारिणाम् બ્રહ્મચારીઓની ब्रह्मचारियोंका, सेवनम् સેવા सेवन, धर्मशास्त्राणाम् ધર્મશાસ્ત્રોની धर्मशास्त्रोंकी, जितात्मनाम् તથા જિતેન્દ્રિય जितेन्द्रिय, महर्षीणाम् મહર્ષિઓની महर्षियोंकी, संकथाः કથાઓ कथा करना, वृद्धसंमतैः વૃદ્ધ પુરુષોએ માન્ય કરેલ वृद्ध जनोंसे संमत, धार्मिकैः ધાર્મિક धार्मिक, सात्त्विकैः सह અને સાત્ત્વિક જનોની સાથે सात्त्विक पुरुषोंके साथ, नित्यम् નિત્ય नित्य, आस्या બેઠક वैठना, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, एतत् આ यह सब, तस्मिन् તે उस, सुदारुणे અતિ ભયંકર अति कठिन, काले સમયે समयमें, येषाम् જેઓનું जिनकी, मृत्युः મૃત્યુ मृत्यु, अनियतः અનિશ્ચિત છે अनिश्चित है, (तेषाम् તેઓના उनके), आयुषः આયુષ્યનું आयुकी, परिपालनम् પરિપાલન કરનાર रक्षा करनेवाली, भेषजम् આ ઔષધ भेषज, प्रोक्तम् કહ્યું છે कही गई है ॥१५-१८॥

15-18. Truthfulness, compassion for creatures, charity, sacrifices, worship of the gods, the observance of right conduct, tranquility, (prophylactic) protection of oneself and seeking one's own good, residing in a wholesome country, the keeping of continence and the company of the continent, consulting the scriptures and the great self-restrained sages, constant association with the righteous, the well-dispositioned and those who are approved of by the elders—all this with a view to preserving life, has been indicated as "medicine" to those who are not destined to die in that terrible time'.

वाय्वादीनां वैगुण्योत्पत्तौ हेतुः—

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—अथ खलु भगवन्! कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते? येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ १९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, जनपद- દેશના देशके, उद्ध्वंसने વિનાશ વિષેનાં विनाशके, कारणानि કારણો कारणोंको, श्रुत्वा સાંભળીને सुन कर, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, पुनः अपि ફરીને પણ फिर भी, उवाच કહ્યું कहा, अथ खलु भगवन् હે ભગવાન ! हे भगवन्, एषाम् એ इन, वाय्वादीनाम् વાયુ વગેરેનું वायुआदिकी, वैगुण्यम् વિકૃતપણું विकृतता, कुतोमूलम् કયા કારણે किस कारणसे, उत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, येन જેનાથી जिससे, उपपन्नाः વિકૃત થઈ તેઓ विकृत हो करके, जनपदम् દેશને जनपदका, उद्ध्वंसयन्ति इति વિનાશ કરે છે नाश करते हैं ॥ १९ ॥

19. On being thus apprised of the causes that bring about mass-destruction of communities, Agnivesa questioned the worshipful Atreya once again— "Now tell us, O, Lord! what makes the wind etc., to become inclement, through which inclemency they tend to destroy populations".

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश! वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं; तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव ।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उसे, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश! सर्वेषाम् अपि સર્વેય सभी, वाय्वादीनाम् વાયુ વગેરેની वायु आदिकी, यत् જે जो, वैगुण्यम् વિગુણતા विगुणता, उत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, तस्य તેનું उसका, मूलम् મૂળ मूल, अधर्मः અધર્મ છે अधर्म है, तन्मूलम् वा અને તેનું મૂળ और उसका मूल, पूर्वकृतम् પૂર્વે કરેલું पूर्व जन्ममें

२०-(१). वाऽसत्कर्म—चासत्कर्म (च. ध.)

किया हुआ, असत् कर्म અસત્ કર્મ છે **असत् कर्म है, तयोः** તેઓની **उन दोनोंका, योनिः** ઉત્પત્તિનું કારણ **उत्पत्तिकारण, प्रज्ञापराधः एव** પ્રજ્ઞાપરાધ જ છે **प्रज्ञापराध ही है;**

20-(1). The worshipful Atreya answered him—'O Agnivesa! the deterioration affecting the wind, etc., has its origin in transgression, or, in the alternative, in unrighteous deeds performed in a former existence; of both, the source is volitional transgression alone.

तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते;

तत् यथा જેમકે **जैसेकि, यदा वै** જ્યારે **जब, देश-** દેશ **देश, नगर-** નગર **नगर, निगम-** પુરી **नगरी, जनपद-** અને શહેરના **और जनपदके, प्रधानाः** મુખ્ય પુરુષો **मुखिया, धर्मम्** ધર્મનું **धर्मका, उत्क्रम्य** ઉલ્લંઘન કરી **अतिक्रमण करके, अधर्मेण** અધર્મમાં **अधर्मपूर्वक, प्रजाम्** પ્રજામાં **प्रजामें, वर्तयन्ति** વર્તન ચલાવે છે **बरताव करते हैं, तदा** ત્યારે **तब, आश्रित-** તેઓના આશ્રિત **तब उनके आश्रित, उपाश्रिताः** અને ઉપાશ્રિત **और उपाश्रित, पौर- जनपदाः** નગર- ગ્રામવાસીઓ **नगर- ग्रामवासी लोग, व्यवहार-** તથા વેપાર પર **तथा व्यापार करके, उपजीविनः च** જીવનારા **जीवननिर्वाह करनेवाले, तम्** તે **उस, अधर्मम्** અધર્મને **अधर्मको, अभिवर्धयन्ति** વધારે છે **बढ़ाते हैं, ततः** તે કારણથી **इस लिए, सः** તે **वह, अधर्मः** અધર્મ **अधर्म, धर्मम्** ધર્મને **धर्मको, प्रसभम्** હઠથી **बलपूर्वक, अन्तर्धत्ते** અદૃશ્ય કરે છે **लुप्त कर देता है, ततः** ત્યારે **उसके बाद, अन्तर्हित-** લોપ પામેલા **लुप्त, धर्माणः** ધર્મવાળા **धर्मवाले, ते** તેઓ **वे, देवताभिः** દેવતાઓથી **देवताओंसे, अपि** પણ **भी, त्यज्यन्ते** તજાય છે **छोड़ दिये जाते हैं;**

20-(2). Thus when the ruling authorities of the country, cities, trade-guilds etc., govern the people irresponsibly by transgressing the law, then their subordinates and under-subordinates, the towns-folk and the village-folk, as well as those who earn a living by practising professions, tend to promote the growth of lawlessness. In the result, disorder, perforce swallows up all order. Thereafter these people, from whom the law has become a fugitive, are given up even by the gods.

तेषां तथाऽन्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते; तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिं; तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पृश्याभ्यवहार्यदोषात् ॥ २० ॥

तथा તે પ્રમાણે **उसी प्रकार, अन्तर्हित-** લોપ પામેલ **लुप्त, धर्मणाम्** ધર્મવાળા **धर्मवाले, अधर्म-** અધર્મની **अधर्मकी, प्रधानानाम्** પ્રધાનતાવાળા **प्रधानतावाले, अपक्रान्त- देवतानाम्** દેવતાઓનો ત્યાગ કરનારા **देवताओंका त्याग करनेवाले, तेषाम्** એ દેશોની **उन देशोंकी, ऋतवः** ઋતુઓ **ऋतुएं, व्यापद्यन्ते** વિકૃત થાય છે **विकृत हो जाती हैं, तेन** તેથી **उससे, देवः** ઇન્દ્ર **इन्द्रदेव, यथाकालम्** યોગ્ય સમયે **कालानुसार, अपः न वर्षति** વરસાદ વરસાવતો નથી **जल नहीं बरसाते, न वा वर्षति** અથવા તદ્દન વરસતો નથી **अथवा सर्वथा नहीं**

२०-२). वर्तयन्ति—प्रवर्तयन्ति (च.)

,, पौरजनपदा—पौरजानपदा (ज.)

२०. तेन नापो—तेनापो (द.)

,, विकृतं वा वर्षति—विकृता वा वर्षति (ख.)

,, स्पृश्याभ्यवहार्यदोषात्—स्पर्शाभ्यवहार्यदोषात् (ध.)

बरसाते, विकृतम् वा के विकृत अथवा विकृत, वर्षति वृष्टि करे छे बरसाते हैं, वाताः पवन वायु, सम्यक् सारी रीते अच्छे प्रकारसे, न अभिवान्ति वाता नथी नहीं बहते, क्षितिः पृथ्वी भूमि, व्यापद्यते विकृत थई जाय छे विकृत हो जाती है, सलिलानि जल जल, उपशुष्यन्ति सुकाई जाय छे सूख जाते हैं, ओषधयः ओषधिओ ओषधियां, स्वभावम् पोतानो स्वभाव अपने स्वभावको, परिहाय छोडीने छोड़ कर, विकृतिम् विकृति विकृत, आपद्यन्ते पामे छे बन जाती हैं, ततः ते कारणथी उस लिए, स्पृश्य- स्पर्श करवाना पदार्थो स्पृश्य पदार्थों, अभ्यवहार्य- अने खावाना पदार्थोना और भोज्य पदार्थोंके, दोषात् दोषथी दोषसे, जनपदाः जनपदो जनपद, उद्ध्वंसन्ते नाश पामे छे नष्ट हो जाते हैं ॥२०॥

20. It is then that the seasons change adversely for these people, from whom the law has receded, whose actions have become unlawful and who are forsaken of the gods. On account of this, the heavens rain, not in season, or never at all, or abnormally; the winds do not blow rightly, the earth is afflicted, the waters dry up, the herbs lose their true properties and suffer deterioration. In consequence, the people perish as the result of infectious contact or ingestion.

शस्त्रादिप्रभवस्य जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुः—

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति। येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभिक्रम्यन्ते ॥२१॥

तथा तेज प्रमाणे उसी प्रकार, शस्त्रप्रभवस्य शस्त्रथी थता शस्त्रसे उत्पन्न, जनपद- देशना जनपदके, उद्ध्वंसस्य विनाशनुं विनाशका, अपि पण भी, अधर्मः अधर्म अधर्म, एव ज ही, हेतुः कारण कारण, भवति छे है, ये जेओ जो, अतिप्रवृद्ध- अतिशय वधेल अति बढ़े हुए, लोभ- लोभ लोभ, क्रोध- क्रोध क्रोध, मोह- मोह मोह, मानाः अने अभिमानवाळा होय छे एवं अभिमानवाले हैं, ते तेओ वे, दुर्बलान् नबळाओनी निर्बल पुरुषोंका, अवमत्य अवज्ञा करी तिरस्कार करके, आत्म- पोतानां अपने, स्वजन स्वजनो स्वजन, पर- अने बीजाओना और दूसरोंके, उपघाताय नाश माटे नाशके लिए, शस्त्रेण शस्त्रथी शस्त्रद्वारा, परस्परम् परस्पर आपसमें, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे आक्रमण करते हैं, परान् वा अथवा शत्रुओ उपर अथवा शत्रुओं पर, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे चढाई करते हैं, परैः वा अथवा शत्रुओथी अथवा शत्रुओंसे, अभिक्रम्यन्ते आक्रमण पामे छे आक्रान्त होते हैं ॥ २१ ॥

21. In the same manner, it is unrighteousness alone that is the cause of the destruction of peoples by armaments. Those who are moved by extravagant greed, anger, folly, or arrogance despising the weak for the destruction of themselves, their people and the enemy, come into armed conflict either among themselves or with others or they themselves are attacked by others.

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्यद्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २२ ॥

---

२१. °प्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति—°प्रभवस्यापि अधर्म एव हेतुर्भवति (ख.)

„ क्रोध—रोष (ब. न.)

„ °क्रोधमोहमानास्ते—°क्रोधमानास्ते (च.)

२२. अस्मादनन्तरम्—

निश्चितोपि हि मृत्युः स्याद्येषां भावी स नश्यति ।
वृत्तैरमीभिः पूर्वोक्तैरभाविनि तु का कथा ॥

इत्यधिकः पाठः (य. प.) पुस्तकयोः ।

तम् તે उस, **अधर्मम्** અધર્મ अधर्म, **अन्यत् वा** અથવા બીજો કોઈ या अन्य किसी, **अपचारान्तरम्** અપચાર अपचारको, **उपलभ्य** પ્રાપ્ત કરીને पाकर, **रक्षोगणादिभिः** રાક્ષસોના ગણ વગેરેથી राक्षस आदिसे, **विविधैः** અથવા વિવિધ अथवा नाना प्रकारके, **भूतसङ्घैः वा** ભૂતસમુદાયોથી भूतसमूहोंसे, **अभिहन्यन्ते** તેઓ હણાય છે वे मारे जाते हैं ॥ २२ ॥

22. Again it is on account of unrighteousness or some other transgression that the various kinds of diabolic powers, such as the order of the Rakshasas, assail and destroy a people.

अभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुः —

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति। ये लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति;

तथा તે જ પ્રમાણે इस प्रकार, **अभिशाप** અભિશાપથી अभिशापसे, **प्रभवस्य** ઉત્પન્ન થયેલા દેશવિનાશનું उत्पन्न हुए देशके उद्ध्वंसका, **अपि** પણ भी, **अधर्मः** અધર્મ अधर्म, **एव** જ ही, **हेतुः** કારણ कारण, **भवति** હોય છે होता है, **ये** જેઓ जो, **लुप्तधर्माणः** લુપ્ત ધર્મવાળા लुप्त धर्मवाले, **धर्मात्** ધર્મથી धर्मसे, **अपेताः** હીન છે हट गये हैं, **ते** તેઓ वे, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **वृद्ध-** વૃદ્ધ वृद्ध, **सिद्ध-** સિદ્ધ सिद्ध, **ऋषि-** ઋષિ ऋषि, **पूज्यान्** અને પૂજ્યોની और पूज्योंका, **अवमत्य** અવજ્ઞા કરીને तिरस्कार करके, **अहितानि** અહિત अहित कर्म, **आचरन्ति** આચરણ કરે છે करते हैं;

23-(1). Likewise the destruction that springs from a curse has unrighteousness for its motive-force. It is those who are guilty of dereliction of duty that by disrespecting the preceptors, elders, adepts, seers and the worshipful ones, act injuriously to themselves.

ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरुषकुलविनाशाय,

ततः તેથી उससे, **अनेकपुरुष—** અનેક પુરુષોના अनेक पुरुषोंके, **कुल-** કુળના कुलके, **विनाशाय** નાશને માટેનો विनाशके लिए, **गुर्वादिभिः** ગુરુ વગેરેનો गुरु आदि द्वारा, **अभिशप्ताः** શાપ પામી शाप दिये जानेपर, **ताः** તે वे, **प्रजाः** પ્રજા लोग, **प्राक् एव** તરત शीघ्र ही, **भस्मताम्** ભસ્મ नष्ट, **उपयान्ति** થઈ જાય છે हो जाते हैं,

23-(2). Being cursed by these preceptors and others to perish in company with their kith and kin, they are soon reduced to ashes.

नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २३ ॥

अपरे च અને બીજા ચોક્કસ પુરુષો और दूसरे विशेष पुरुष, **नियत-प्रत्य**ેકને प्रत्येकको, **प्रत्यय—**શાપની शापकी, **उपलम्भात्** પ્રાપ્તિથી प्राप्तिसे, **अनियताः** છૂટા છૂટા पृथक् पृथक्, (**भस्मताम्** નાશ नाशको, **उपयान्ति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होते हैं) ॥ २३ ॥

23. It follows that others that survive must be of indeterminate life-span from the perception of the cause of such predetermination of the life-span.

कृतत्रेताद्वापरकलिषु क्रमेण धर्मस्य मनुष्याणामायुषश्च ह्रासः —

प्रागपि चाधर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत्।

प्राक् अपि પૂર્વે પણ पहिले कालमें भी, **अधर्मात्** અધર્મ अधर्मके, **ऋते** સિવાય बिना, **अशुभोत्पत्तिः** અશુભની ઉત્પત્તિ अशुभकी उत्पत्ति, **अन्यतः** બીજા કોઈ કારણથી अन्य किसी कारणसे, **न अभूत्** થઈ ન હતી नहीं हुई;

24-(1). Even in ancient times, calamities never resulted from any factor other than unrighteousness.

२३. नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे-नियतप्रत्ययोपलम्भान्नियताः अनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे (च. ह्य. प.)

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्मचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः। तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ।

हि કારણ કે क्योंकि, **आदिकाले** આદિ કાળમાં आदिकालमें, **पुरुषाः** પુરુષો पुरुष, **अदितिसुत**- અદિતિના પુત્રો देवताओंके, **सम**- સમાન समान, **ओजसः** ઓજસવાળા ओजवाले, **अतिविमल**- અતિ નિમલ अति निर्मल, **विपुल**- તથા વિપુલ तथा विपुल, **प्रभावाः**- પ્રભાવવાળા प्रभाववाले, **प्रत्यक्ष**- પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष हैं, **देव**- દેવ देव, **देवर्षि** દેવર્ષિ देवर्षि, **धर्म**- ધર્મ धर्म, **यज्ञ**-યજ્ઞ यज्ञ, **विधि**-વિધિ विधि, **विधानाः** અને અનુષ્ઠાન જેઓને એવા तथा अनुष्ठान जिन्हें ऐसे, **शैलसार**- પર્વત જેવા સારવાળા पर्वतके सदृश सारयुक्त, **संहत**- સારા બાંધાના सुघटित, **स्थिर**- સ્થિર स्थिर, **शरीराः**- શરીરવાળા शरीरवाले, **प्रसन्न**- નિર્મળ निर्मल, **वर्ण**- વર્ણ वर्ण, **इन्द्रियाः** અને ઇન્દ્રિયોવાળા और इन्द्रियोंसे युक्त, **पवनसम**- પવનના સમાન वायुके समान, **बल**- બલ बल, **जव**- વેગ वेग, **पराक्रमाः** અને પરાક્રમવાળા और पराक्रमवाले, **चारुस्फिचः** સુંદર નિતંબવાળા सुंदर नितम्बवाले, **अभिरूप**- મનોહર मनोहर, **प्रमाण**- પ્રમાણ प्रमाण, **आकृति**- આકૃતિ आकृति, **प्रसाद**- પ્રસાદ प्रसन्नता, **उपचयवन्तः** અને પુષ્ટિવાળા पुष्टिवाले, **सत्य**- સત્ય सत्य, **आर्जव**- સરલતા सरलता, **आनृशंस्य**- અક્રૂરતા अक्रूरता, **दान**- દાન दान, **दम**- દમ दम, **नियम**- નિયમ नियम, **तपः**- તપ तप, **उपवास**- ઉપવાસ उपवास, **ब्रह्मचर्य**- બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, **व्रत**- અને વ્રતમાં और व्रतमें, **पराः** પરાયણ परायण, **व्यपगत**- જતાં રહ્યાં છે दूर हुए हैं, **भय**- ભય भय, **राग**- રાગ राग, **द्वेष**- દ્વેષ द्वेष, **मोह**- મોહ मोह, **लोभ**- લોભ लोभ, **क्रोध**- ક્રોધ क्रोध, **शोक**- શોક शोक, **मान**- અભિમાન अभिमान, **रोग**- રોગ रोग, **निद्रा**-નિદ્રા निद्रा, **तन्द्रा**- તન્દ્રા तन्द्रा, **श्रम**- શ્રમ श्रम, **क्लम**- કલમ क्लम, **आलस्य**- આળસ आलस्य, **परिग्रहाः** અને મમતા જેઓનાં એવા और ममता जिनके ऐसे, **अमितायुषः च** અને અમાપ આયુષ્યવાળા और अपरिमित आयुवाले, **बभूवुः** હતા थे, **कृतयुगस्य** સત્ય યુગની सत्ययुगके, **आदौ** શરૂઆતમાં प्रारम्भमें, **पृथिव्यादीनाम्** પૃથ્વી વગેરેના पृथिवी आदिके, **सर्वगुण**- સર્વ ગુણોથી सब गुणोंसे, **समुदितत्वात्** યુક્ત હોવાથી युक्त होनेके कारण, **उदार**- ઉદાર उदार, **सत्त्व**- મન मन, **गुण**- ગુણ गुण, **कर्मणाम्** અને કર્મવાળા और कर्मवाले, **तेषाम्** તેઓને માટે उन पुरुषोंके लिए, **अचिन्त्य**- અચિન્ત્ય अचिन्त्य, **रस**- રસ रस, **वीर्य**- વીર્ય वीर्य, **विपाक**- વિપાક विपाक, **प्रभाव**- પ્રભાવ प्रभाव, **गुण**- અને ગુણથી और गुणोंसे, **समुदितानि** યુક્ત युक्त, **शस्यानि** અનાજો शस्य, **प्रादुर्बभूवुः** ઉત્પન્ન થયાં હતાં उत्पन्न हुए थे;

24-(2). In the primal age men were endowed with vitality equal to that of the sons of Aditi, exceedingly blameless and unhampered in their powers, had direct knowledge of the gods, the god-like sages, the divine law, the sacrifices, the sacrificial injunctions and the ritual, possessed bodies that were compact and firm like adamant, clear senses and complexions, speed, strength and prowess like those of the wind; they were callipygian and their stature, lineaments, carriage and build accorded with their forms; they were devoted to truth, rectitude,

२४. अतिविमलविपुल°—अतिवल° (फ.)
,, शैलसार°—शैलेन्द्रसार° (घ. ज.)
,, °समबलजव—°समजव (ख.)
,, तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरस°—उदारसत्त्वगुणैः कर्मणां कर्मणां चाचिन्त्यत्वाद्रस° (च. थ.)

compassion, charity, self-restraint, moral discipline, spiritual endeavour, fasting, continence and religious vows; they were free from fear, desire, aversion, infatuation, greed, anger, despondency, pride, disease, sleep, indolence, fatigue, langour, sloth and the spirit of acquisition; and lastly they were endued with unlimited longevity. For the benefit of these people of heroic minds, qualities and deeds, the crops were replete with wonderful taste, potency, post-digestive effect, specific action and virtue; for the earth during the dawn of the golden age was charged to the full with all excellent qualities.

भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवाच्छ्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते।

कृतयुगे तु સત્યયુગનો કેટલોક કાળ सत्ययुगके कुछ कालके, भ्रश्यति વ્યતીત થતાં व्यतीत होने पर, कृते સત્યયુગના બાકીના ભાગમાં सत्ययुगके शेषमें, केषांचित् કેટલાક कई, सांपन्निकानाम् સંપત્તિયુક્ત ऐश्वर्यशाली, सत्त्वानाम् પુરુષોને पुरुषोंके, अत्यादानात् અતિશય ભોજનથી अधिक भोजनसे, शरीरगौरवम् તેઓનાં શરીરનું ભારેપણું उनके शरीरमें भारीपन, आसीत् થઈ ગયું आ गया, शरीरगौरवात् શરીરના ભારેપણાથી शरीरके भारीपनसे, श्रमः શ્રમ श्रम, श्रमात् શ્રમથી श्रमसे, आलस्यम् આળસ आलस्य, आलस्यात् આળસથી आलस्यसे, संचयः સંચય संचय, संचयात् સંચયથી संचयसे, परिग्रहः મમતા ममता, परिग्रहात् અને મમતાથી और ममतासे, लोभः લોભ लोभ, प्रादुरासीत् ઉત્પન્ન થયો उत्पन्न हुआ;

24-(3). As the first age wore on, those who were better circumstanced became heavy of body by over-indulgence; this heaviness of body bred lassitude; lassitude gave rise to indolence; indolence created the need for accumulation of goods; accumulation necessitated acquisition; the spirit of acquisition engendered greed. All this came to pass long ago in the First Age.

ततस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृतवचनम्, अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः। ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत्। तस्यान्तर्धानात् युगवर्षप्रमाणस्य पादह्रासः, पृथिव्यादेश्च गुणपादप्रणाशोऽभूत्। तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः। ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीयमानगुणपादैराहारविहारैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तानि। अतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः क्रमश इति ॥ २४ ॥

ततः ત્યાર પછી उसके पीछे, त्रेतायाम् ત્રેતાયુગમાં त्रेतामें, लोभात् લોભથી लोभसे, अभिद्रोहः અભિદ્રોહ अभिद्रोह, अभिद्रोहात् અભિદ્રોહથી अभिद्रोहसे, अनृतवचनम् અસત્ય વચન असत्य बोलना, अनृतवचनात् અને અસત્ય વચનથી और असत्य बोलनेसे, काम- કામ काम, क्रोध ક્રોધ क्रोध, मान- અભિમાન अभिमान, द्वेष- દ્વેષ द्वेष, पारुष्य- કઠોરતા कठोरता, अभिघात- પ્રહાર

२४. सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवम्—साम्पन्निकानां शरीरगौरवम् (ख.)
,, शरीरगौरवात्—सत्त्वानां गौरवात् (द.)
,, प्रादुरासीत् कृते—प्रादुरासीत् (क.)
,, ,, —प्रादुर्भूतः (घ. ज.)

२४. पृथिव्यादेश्च—पृथिव्यादीनां च (क. ख. घ.)
,, हीयमानगुणपादैः—हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणैश्च (छ.)
,, हीयमानगुणपादै....मारुतपरीतानि—हीयमानानि हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणैराहारविहारैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि (घ.)

चोट, भय- ભય भय, ताप- તાપ ताप, शोक- શોક शोक, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, उद्वेगादयः તથા ઉદ્વેગ વગેરે एवं उद्वेग आदि, प्रवृत्ताः ચાલુ થયાં प्रवृत्त हुए, ततः ते કારણથી उस कारणसे, त्रेतायाम् त्रेता- માં त्रेतामें, धर्मपादः ધર્મનો એક પાદ धर्मका एक पाद, अन्तर्धानम् અદશ્ય लुप्त, अगमत् થયો हो गया, तस्य તેના उसके, अन्तर्धानात् અદશ્ય થવાથી लुप्त होनेसे, युगवर्ष- યુગના વર્ષના युगवर्षके, प्रमाणस्य પ્રમાણનો प्रमाणका, पादह्रासः ચતુર્થાંશ ઓછો થયો चतुर्थांश कम हो गया, पृथिव्यादेः च અને પૃથ્વી વગેરેના और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपाद- ગુણનો ચતુર્થાંશ गुणोंका चतुर्थांश, प्रणाशः નાશ कम, अभूत् પામ્યો हो गया, तत्प्रणाशकृतः च અને તે નાશને લીધે और उस कमीके कारण, शस्यानाम् અનાજનાં शस्योंके, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, वैमल्य- નિર્મળતા स्वच्छता, रस- રસ रस, वीर्य- વીર્ય वीर्य, विपाक- વિપાક विपाक, प्रभाव- પ્રભાવ प्रभाव, गुणपाद- અને ગુણનો ચોથો ભાગ और गुणका चतुर्थांश, भ्रंशः ઓછાં થયાં कम हो गया, ततः ત્યારપછી इसके पीछे, तानि તે वे, हीयमान- ઓછા થતા कम हुए, गुणपादैः ચતુર્થાંશ ગુણવાળા चतुर्थांश गुणवाले, आहारविहारैः આહારવિહારોથી आहारविहारों द्वारा, अयथापूर्वम् અગાઉની પેઠે ન पूर्वकी भांति न, उपष्टभ्य- मानानि રક્ષાતાં प्रतिपालित होते हुए, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, मारुत- તથા પવનથી और वायुसे, परीतानि ઘેરાયેલાં आक्रान्त हुए, प्रजाशरीराणि પ્રજાનાં શરીરો પર प्रजाके शरीर, प्राक् પ્રથમ प्रथम, ज्वरादिभिः જ્વર વગેરે ज्वरादि, व्याधिभिः વ્યાધિઓએ रोगोंसे, आक्रान्तानि આક્રમણ કર્યું आक्रान्त हुए, अतः એથી इस लिए, प्राणिनः પ્રાણીઓ प्राणी, क्रमशः ક્રમે ક્રમે क्रमशः, आयुषः આયુષ્યનો आयुके, ह्रासम् હ્રાસ ह्रासको, अवापुः इति પામ્યાં प्राप्त हुए ॥ २४ ॥

24. Thereafter the bodies of human beings, failing to receive sustenance as before from the progressively deteriorating quality of food and exercise and afflicted by heat and wind, soon succumbed to the attacks of fevers and other diseases. Thus there was a gradual decline in the life-span enjoyed by successive generations. Thereafter in the second or Silver Age greed brought malice in its wake; malice led to falsehood; falsehood let loose lust, anger, vanity, hatred, cruelty, aggression, fear, affliction, grief, anxiety, distress and the like. Consequently in the second age, virtue found it self deprived of a quarter of its plenitude. From this quarterly loss in virtue, there followed a similar deterioration in the duration of the succeeding age and in the beneficient power of the Earth and the other elements. It is in consequence of this deterioration that there took place a corresponding deterioration in the sap, purity, taste, potency, post-digestive effects, specific action and quality of herbs.

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોક છે કે दो श्लोक हैं कि, युगे युगे યુગે યુગે प्रत्येक युगमें, धर्मपादः ધર્મનો ચોથો ભાગ धर्मका चतुर्थांश, भूतानाम् અને પાંચ મહા ભૂતોના और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपादः च ગુણનો પણ ચોથો ભાગ गुणोंकाभी चतुर्थांश, अनेन આ इस, क्रमेण ક્રમે क्रमसे, हीयते ઓછો થતો જાય છે कम हो जाता है, एवम् આવી રીતે इस प्रकार, लोकः લોકનો संसारका, प्रलीयते પ્રલય થાય છે प्रलय होता है ॥२५॥

Here are two verses again—

25. In this manner righteousness

dwindles in each succeeding age by one quarter and the proto-elements too suffer similar deterioration, till eventually the world comes to dissolution.

संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥२६॥

यत्र काले જે કાળે जिस समयमें, देहिनाम् દેહધારીઓનાં मनुष्योंकी, आयुषः यत् આયુષ્યનું જે आयुका जो, मानम् માપ मान, इष्यते માનવામાં આવે છે कहा है. (तत्र તેમાં उस कालमें,) संवत्सरशते સોમા ભાગનાં વર્ષ संवत्सरोंमें सौवें भागके, पूर्णे પૂરાં થતાં पूर्ण होने पर; संवत्सरः એક વર્ષ आयुमें एक वर्षकी, क्षयम् ઓછું कमी, याति થાય છે हो जाती है ॥ २६ ॥

26. When a hundredth part of the length of an age is past then the life-span of creatures gets less by one year. This is said with reference to the normal determination of life-span in a given age.

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥२७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकारसे, विकाराणाम् વિકારોની रोगोंकी, प्रागुत्पत्ति- પૂર્વોત્પત્તિનું पूर्व उत्पत्ति-का, हेतुः કારણ हेतु, उक्तः भवति કહેવાયું છે कहा है ॥२७॥

27. Thus we have narrated the history of the primogenesis of diseases'.

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच-किन्नु खलु भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति॥२८॥

एवंवादिनम् આ પ્રમાણે કહેતા इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન આત્રેયને भगवान आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच પૂછ્યું कहा, भगवन् હે ભગવાન! हे भगवन्!, किम् नु खलु શું क्या, सर्वम् સર્વ सब, आयुः આયુષ્ય आयु, नियत- निश्चित, कालप्रमाणम् કાલના પ્રમાણવાળું कालके प्रमाणवाली, न वा इति છે કે નહિ! है या नहीं!॥ २८ ॥

28. Unto the worshipful Atreya, discoursing thus, Agnivesa addressed the following question, 'What, indeed, is the true position as regards the period of life? Is it in every case predetermined, or is it not so?'

आयुषः नियतत्वे अनियतत्वे च युक्तिः—

तं भगवानुवाच—
इहाग्निवेश! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥२९॥

तम् તેને उससे, भगवान् ભગવાને भगवानने, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, इह અહીં यहाँ, भूतानाम् પ્રાણીઓનું प्राणियोंकी, आयुः આયુષ્ય आयु, युक्तिम् દૈવ અને પુરુષાર્થના યોગની दैव और पुरुषार्थके योगकी, अपेक्षते અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखती है, हि કેમકે क्योंकि, अस्य એનું इसका, बलाबलम् બળાબળ बलाबल, दैवे દૈવ दैव, पुरुषकारे च અને પુરુષાર્થમાં और पुरुषार्थमें, स्थितम् રહેલું છે स्थित है ॥२९॥

Unto him the master replied—

29. 'This matter of the life-span of creatures depends on the consideration of the following factors— life, as regards both its strength and weakness, is determined by destiny as well as human effort.

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥३०॥

पौर्वदैहिकम् પૂર્વ દેહમાં पूर्वदेहमें, आत्मकृतम् પોતે કરેલું स्वयं किया हुआ, यत् જે जो, कर्म કર્મ છે कर्म है, (तत् તેને उसको), दैवम् દૈવ दैव, विद्यात्

२८. भगवन्तम्—भगवन्तमात्रेयम् (छ.)

२९. तं भगवानुवाच—भगवानुवाच (ष.)

और दूसरा, यत् જે जो, इह આ જન્મમાં इस जन्ममें, क्रियते કરવામાં આવે છે किया जाता है, तत् તેને उसको, पुरुषकारः પુરુષાર્થ पुरुषार्थ, स्मृतः માન્યો છે माना है ॥ ३० ॥

30. 'Destiny' is to be known as one's own actions done in the former life, while by 'effort' is meant one's activity in this life.

बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३१॥

तयोः अपि च તે બેઉ उन दोनों, कर्मणोः કર્મોનાં कर्मोंके, बलाबल- બળાબળનો बलाबलका, विशेषः ભેદ भेद, अस्ति છે है, हि કેમકે क्योंकि, हीनम् હીન हीन, मध्यमम् મધ્યમ मध्यम, उत्तमम् અને ઉત્તમ और उत्तम, कर्म એમ કર્મ इस तरह कर्म, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, दृष्टम् દેખવામાં આવે છે देखा गया है ॥ ३१॥

31. Concerning these two kinds of activity, there are various degrees of strength and weakness; for we see that action is of three kinds—mild, moderate and strong.

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥ ३२॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम्।

उदारयोः ઉત્તમ उत्तम, तयोः તે બે પ્રકારનાં કર્મોનો उन दोनों प्रकारके कर्मोंका, युक्तिः યોગ योग, दीर्घस्य દીર્ઘ दीर्घ, सुखस्य સુખનું सुखका, नियतस्य च અને નિયત और नियत, आयुषः આયુનું आयुका, हेतुः કારણ છે कारण है, इतरा च અને એથી વિપરીત યોગ और इससे विपरीत योग, विपरीतस्य વિપરીત આયુનું કારણ છે विपरीत आयुका कारण है, मध्यमा મધ્યમ યોગને मध्य योगको, मध्यमस्य મધ્યમ આયુનું કારણ मध्यम आयुका कारण, इष्टा માનેલ છે माना है, अपरम् બીજું दूसरा, कारणम् કારણ પણ कारण भी, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३२½॥

32-32½. When both types of action (destiny and effort) are of the best character, then they make for long, happy and certain life; the reverse is the case when both types of action are of the reverse character; when they are moderate, then the life too is moderate. Now listen to a further consideration.

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ३३॥
दैवेन चेतरत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते।
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३४॥

पुरुषकारेण પ્રબળ પુરુષાર્થથી प्रबल पुरुषार्थसे, दुर्बलम् દુર્બળ दुर्बल, दैवम् દૈવ दैव, उपहन्यते પરાભવ પામે છે पराभूत होता है, विशिष्टेन दैवेन च અને પ્રબળ દૈવથી और प्रबल दैवसे, इतरत् कर्म દુર્બળ પુરુષાર્થ दुर्बल पुरुषार्थ, उपहन्यते પરાભવ પામે છે पराभूत होता है, यत् જે जिसको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, एके કેટલાક कुछ लोग, आयुषः આયુનું आयुका, मानम् પ્રમાણ प्रमाण, नियतम् દૈવથી નિયત दैवसे नियत, मन्यन्ते માને છે मानते हैं ॥ ३३-३४ ॥

33-34. Thus if destiny is weak, it admits of being overcome by effort; conversely, destiny that is powerful will render weak effort nugatory. Some people, observing only this last, rush to the conclusion that all life is predetermined.

कर्म किंचित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत्।
किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ३५॥

किंचित् કોઈક कोई, महत् પ્રબળ प्रबल, कर्म કર્મ कर्म, क्वचित् काले કોઈ સમયે किसी समयमें,

विपाके વિપાકમાં विपाकमें, **नियतम्** નિશ્ચિત હોય છે निश्चित होता है, **अकाल- नियतम्** અનિશ્ચિત વિપાકકાળવાળુ અનિશ્ચિત विपाककालवाला, **किंचित्** કોઈ કર્મ कोई कर्म, **तु** તો तो, **प्रत्ययैः** કારણોથી कारणोंसे, **प्रतिबोध्यते** ફલ આપવામાં તત્પર કરવામાં આવે છે फलोन्मुख किया जाता है ॥ ३५ ॥

35. There are some powerful actions whose fructification takes place at a predetermined time; but there is another kind of action, whose fructification is not predetermined and lies latent till roused to activity by suitable conditions.

आयुषोऽनियतत्वसाधनम्—

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु। निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयुज्येरन्; नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति; एवमादयो हि भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्। न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्राणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात्, नाश्विनावार्तं भेषजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा।

३६. भेषजेनोपपादयेतां–भेषजेनोपचरेताम् (च. थ.)
,, महर्षयः ससुरेशाः सम्यक्–ससुरेशा रसायनादीनि सम्यक (थ. त.)

तस्मात् તેથી इस लिए, **उभयदृष्टत्वात्** બન્ને પ્રકારનાં દષ્ટાંત દેખાતાં હોવાથી दोनों प्रकारके दृष्टान्त मिलनेसे, **एकान्त-** એક પક્ષનો જ एक पक्षका ही, **ग्रहणम्** સ્વીકાર કરવો ग्रहण करना, **असाधु** ઠીક નથી ठीक नहीं, **अत्र च** આ વિષયમાં इस विषयमें, **निदर्शनम्** ઉદાહરણ दृष्टान्त, **अपि** પણ भी, **उदाहरिष्यामः** આપીએ છીએ देते हैं, **यदि** જો यदि, **सर्वम्** સર્વ सब, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **नियत-** નિશ્ચિત निश्चित, **कालप्रमाणम्** કાલના પ્રમાણવાળું कालके प्रमाणवाली, **हि स्यात्** હોય हो, **तदा** તો तो, **आयुष्कामाणाम्** આયુષ્યની કામનાવાળાઓ માટે आयुकी कामना रखनेवालोंके लिए, **मन्त्र-** મન્ત્ર मन्त्र, **ओषधि-** ઔષધિ ओषधि, **मणि-** મણિ मणि, **मङ्गल-** મંગળ मंगल, **बलि-** બલિદાન बलिदान, **उपहार-** ઉપહાર उपहार, **होम-** હોમ होम, **नियम-** નિયમ नियम, **प्रायश्चित्त-** પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **स्वस्त्ययन-** સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, **प्रणिपात-** પ્રણામ प्रणाम, **गमनाद्याः** તીર્થગમન વગેરે तीर्थगमन आदि, **क्रियाः** ક્રિયાઓ क्रियायें, **इष्टयः च** અને ઇષ્ટિઓ और इष्टियां **न प्रयुज्येरन्** ન કરવામાં આવે न की जायें, **उद्भ्रान्त-** ગભરાટથી આમ તેમ દોડતા घबराये हुए, **चण्ड-** ચંડ चण्ड, **चपल-** અને ચપલ चपल, **गो-** ગાય गाय, **गज-** હાથી हाथी, **उष्ट्र-** ઊંટ ऊंट, **खर-** ગધેડાં गधे, **तुरग-** ઘોડા घोडा, **महिषादयः** ભેંસ વગેરે भैंस आदि, **दुष्टाः** તથા દુષ્ટ दूषित, **पवनादयः च** પવન વગેરે वायु आदिसे, **न परिहार्याः स्युः** તજવા લાયક ન રહે नहीं बचा जाय, **प्रपात-** જલધોધ जलप्रपात, **गिरि-** પર્વતના पर्वतके, **विषम-** વિષમ विषम, **दुर्ग-** દુર્ગમ માર્ગો दुर्गम मार्गों, **अम्बु-वेगाः** અને જલના વેગ और जलके वेगों, **न** ન नहीं, **तथा** તથા तथा, **प्रमत्त-** પ્રમાદયુક્ત प्रमादयुक्त, **उन्मत्त-** ઉન્માદયુક્ત उन्मत्त, **उद्भ्रान्त-** અસ્થિર उद्भ्रान्त, **चण्ड-** ચંડ चण्ड, **चपल-** ચપલ अस्थिर, **मोह-** મોહ मोह, **लोभ-** તથા લોભથી तथा लोभसे, **आकुलमतयः** આકુળ મતિવાળા आकुल बुद्धिवाले, **न** ન नहीं, **अरयः** શત્રુઓ शत्रु, **न** ન नहीं, **प्रवृद्धः** વધી ગયેલો बढ़ी हुई, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **न** ન नहीं, **विविध-** વિવિધ પ્રકારનાં नाना प्रकारके, **विष-** ઝેરના विषोंके, **आश्रयाः** આશ્રયરૂપ आश्रयरूप, **सरीसृप-** વક્ર ગતિવાળા रींगनेवाले, **उरगादयः** સર્પ વગેરે सांप आदि, **च न** ન नहीं, **साहसम्** સાહસ

साहस, न ન नहीं, **अदेशकालचर्या** અયોગ્ય દેશ અને કાલમાં આચરણ અयोग्य देश तथा कालमें आचरण, न ન नहीं, **नरेन्द्रप्रकोपः न इति** તેમજ રાજાનો ગુસ્સો તજવા લાયક ન રહે एवं राजाका कोप त्याज्य न होगा, **एवम्-** એ इस, **आद्यः** પ્રકારના प्रकारके, **भावाः हि** ભાવો भाव, **सर्वस्य** સર્વનું सबकी, **आयुषः** આયુષ્ય आयुके, **नियत-** નિશ્ચિત निश्चित, **कालप्रमाणत्वात्** કાળના પ્રમાણવાળું હોવાથી कालप्रमाणवाली होनेसे, **अभाव-कराः** મૃત્યુ કરનાર मृत्युकारक, **न स्युः** બને નહિ न हों, **अनभ्यस्त- अकालमरण- भय- निवारकाणाम्** જેઓએ અકાલ મરણના ભયનું નિવારણ કરનારા ઉપાયોનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય એવાં जिन्होंने अकाल मरणके भयके निवारण करनेवाले उपायोंका अभ्यास नहीं किया हो उन, **प्राणिनाम् च** પ્રાણીઓને प्राणियोंका, **अकाल-मरण-** અકાળ મરણનો अकाल मरणका, **भयम्** ભય भय, **न आगच्छेत्** આવે નહિ न आये, **रसायन-** તથા રસાયન तथा रसायन, **अधिकारे** અધિકારમાં अधिकारमें, **महर्षीणाम्** મહર્ષિઓનાં महर्षियोंके, **आरम्भ-** કર્મ कर्म, **कथा-** ઉપદેશ उपदेश, **प्रयोग-** પ્રયોગ प्रयोग, **बुद्धयः** અને જ્ઞાન और बुद्धि, **व्यर्थाः** વ્યર્થ व्यर्थ, **स्युः** બને हो जाये, **इन्द्रः अपि** ઇન્દ્ર પણ इन्द्र भी, **नियतायुषम्** નિશ્ચિત આયુષ્યવાળા निश्चित आयुवाले, **शत्रुम्** શત્રુને शत्रुको, **वज्रेण** વજ્રથી वज्रसे, **न अभिहन्यात्** મારી ન શકે मार नहीं सके, **अश्विनौ** અશ્વિનીકુમારો પણ अश्विनीकुमार भी, **आर्तम्** રોગીનો रोगीकी, **भेषजेन** ઔષધોપચાર औषधसे चिकित्सा, **न** ન न, **उपपादयेताम्** કરી શકે कर सकें, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षि, **यथेष्टम्** ઇચ્છાનુસાર यथेच्छ, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **तपसा** તપથી तपसे, **न प्राप्नुयुः** ન મેળવે प्राप्त न करें, **विदित-** જાણ્યું છે जान लिया है, **वेदितव्याः च** સર્વ જાણવા યોગ્ય જેઓએ એવા सब ज्ञेय जिन्होंने ऐसे, **ससुरेशाः** ઇન્દ્રસહિત इन्द्रके समेत, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षियों, **न सम्यक् पश्येयुः** ખરી રીતે જુએ નહિ भली प्रकारसे न देखे, **उपदिशेयुः** ઉપદેશ કરે નહિ न उपदेश करें, **आचरेयुः वा** કે આચરણ કરે નહિ और न आचरण करें;

36-(1). Since, thus, we see that life is of both kinds (predetermined and unpredetermined) it is not right to cleave to either side exclusively. On this point, we wish to advance the following illustrations. If the life-period in every case were predetermined, then none would be found to seek longevity by means of such acts as incantations, medicinal herbs, magical stones, propitiations, sacrifices, offerings, oblations, regimen, penances, fastings, auspicious rites, genuflexions, pilgrimages, and sacrificial rites; nor would there be any need to avoid rogue, fierce and capricious bulls, elephants, camels, donkeys, horses, buffaloes and the like, and abnoxious winds; as also cataracts, and rapid precipitous and unfordable currents of water in the mountains, men that are drunk, insane, vagrant, fierce, capricious and of excited minds owing to infatuation and greed, enemies, raging conflagrations, various kinds of venomous reptiles and serpents, rash acts, conduct that is out of season and out of place, and the displeasure of the king. For these and such like would hold no threat of destruction, all life being of predetermined duration. Again fear of premature death would not assail those who have not made use of prophylactic measures which ward off the threat of premature death. The introductory claims, the stories, the recipes and the theories as propounded by the sages, concerning the subject of

revitalisation and longevity become meaningless. Not even Indra can slay with his thunderbolt an enemy possessed of a predetermined span of life; nor can the Aswins heal the ailing with the aid of medicine; nor can the great sages attain by means of spiritual endeavour such a period of life as they desire; nor can the great sages, including the chief of the gods himself, all of whom know all that is to be known, can be said to perceive, teach and practise what is right.

अपि च सर्वचक्षुषामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुः, इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहवं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्ट्वं, तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्ट्वमेव, न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां; तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्ययान्मृत्युः ।

अपि च અને વળી और भी, यत् જે जो, ऐन्द्रम् चक्षुः જ્ઞાનચક્ષુ છે ज्ञानचक्षु है, एतत् તે वह, सर्वचक्षुषाम् સર્વ ચક્ષુઓમાં सब चक्षुओंमें, परम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, तेन च અને તેનાથી और इससे, इदम् च अपि આ બધું પણ यह सब भी, अस्माकम् અમને हमें, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष है, यथा જેમકે जैसे कि, उत्थाय ઊઠી उठ, उत्थाय ઊઠીને उठकर, आहवम् युद्ध युद्ध, कुर्वताम् કરતા करते हुए, अकुर्वताम् च અને ન કરતા और न करते हुए, पुरुषसहस्राणाम् હજારો પુરુષોનું हजारों पुरुषोंकी, अतुल्यायुष्ट्वम् આયુષ્ય સમાન હોતું નથી आयु समान नहीं होती, तथा તે પ્રમાણે જ वैसे ही, जातमात्राणाम् જન્મતાં જ उत्पन्न होते ही, अप्रतीकारात् રોગનો પ્રતીકાર ન કરવાથી रोगकी चिकित्सा न करनेसे, प्रतीकारात् च અને ચિકિત્સા કરવાથી और चिकित्सा करनेसे, अविष-विष-प्राशिनाम् च अपि વિષ નહિ ખાનાર તથા વિષ ખાનારનું પણ विष नहीं खानेवालेकी तथा विष खानेवालेकी भी, अतुल्यायुष्ट्वम् एव આયુષ્ય સમાન હોતું જ નથી आयु समान नहीं होती, उत्सीदताम् નાશ પામતા नष्ट होते हुए, उदपान- પાણી પીવાના पानी पीनेके, घटानाम् ઘડા घड़े, चित्रघटानाम् च અને ચિતરેલા ઘડાનું और चित्रित घड़ेका, तुल्यः સમાન समान, योगक्षेमः યોગક્ષેમ योगक्षेम, न હોતું નથી नहीं होता, तस्मात् માટે इस लिए, जीवितम् જીવનનું जीवनका, हितोपचार- હિતકર ઉપચાર हितसेवन, मूलम् મૂળ છે मूल है, अतः એથી इससे, विपर्ययात् વિપરીત થવાથી विपरीत होनेसे, मृत्युः મરણ થાય છે मृत्यु होती है;

36-(2). Now of all types of evidence, this that we observe with the eye is the best, and the following is founded on visual observation. Thus surveying thousands of cases, we find that the length of life enjoyed by those who repeatedly engage in fighting and those who keep away is not the same. Similarly with regard to those whose disorders are rectified as soon as they manifest themselves and those whose disorders are not so treated, the length of life enjoyed is not the same; similarly with those who take poison, and those who do not. For instance, the assurance of safety enjoyed by a water-pot which is subjected to wear and tear, and an ornamental vase is not the same. Thus length of life is a matter of care and husbandry; the opposite conditions lead to death.)

३६. यदैन्द्रं—यद्दिव्यं (ध.)
,, आहवं—आहारं (ध.)

अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च क्रमोपयोगः सम्यक्, त्यागः सर्वस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगानां, सर्वातियोगसंधारणम्, असंधारणमुदीर्णानां च गतिमतां, साहसानां च वर्जनम्, आरोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ३६ ॥

अपि च અને વળી और भी, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **आत्मगुण-** અને પોતાના ગુણથી तथा अपने गुणोंसे, **विपरीतानाम्** વિપરીત विपरीत, **कर्मणाम्** કર્મોના कर्मोंका, **आहार-** અને આહારની और आहारकी, **विकाराणाम् च** બનાવટોના बनावटका, **क्रमोपयोगः** ક્રમે ક્રમે ઉપયોગ કરવો क्रमसे उपयोग करना, **सम्यक्** સારો છે अच्छा है, **सर्वस्य** સર્વના सबके, **अतियोग-** અતિયોગ अतियोग, **अयोग-** અયોગ अयोग, **मिथ्यायोगानाम् च** અને મિથ્યાયોગનો और मिथ्यायोगका, **त्यागः** ત્યાગ परित्याग, **सर्वातियोग-** સર્વ અતિયોગને सर्व प्रकारके अतियोगको, **संधारणम्** રોકવા रोकना, **उदीर्णानाम्** ઉદીર્ણ उदीर्ण, **गतिमताम् च** અને ગતિમાન વેગોને एवं गतिशील वेगोंको, **असंधारणम्** ન રોકવા न रोकना, **साहसानाम्** અને સાહસોના और साहसोंके, **वर्जनम् च** ત્યાગને त्यागको, **आरोग्य-** આરોગ્યના आरोग्यकी, **अनुवृत्तौ** પરિપાલનમાં रक्षामें, **हेतुम्** હેતુ कारण, **उपलभामहे** જાણીએ છીએ जानते हैं, **सम्यक्** સારી રીતે सम्यक्, **उपदिशामः** બીજાઓને ઉપદેશ કરીએ છીએ दूसरोंको उपदेश करते हैं, **सम्यक् च** અને સારી રીતે और सम्यक् प्रकारसे, **पश्यामः इति** જોઈએ છીએ देखते हैं ॥ ३६ ॥

36. Moreover the right and gradual habituation to behaviour and dietetic articles which are antagonistic to the prevailing clime, season and one's own constitution; avoidance of all that savours of excess, abstinence and abuse; the checking of all extravagant tendencies, the non-suppression of generated excretory urges, and the giving up of rash acts—all this we find to be conducive to healthful living; this is what we teach, and this is also what we observe.

कालमृत्योः अकालमृत्योश्च विवरणम्—

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषां भगवन्! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ ३७ ॥

अतः એ इसके, **परम्** પછી आगे, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **उवाच** કહ્યું कहा, **भगवन्** હે ભગવાન! हे भगवन्!, **एवम्** એમ इस प्रकार, **सति** હોતાં होने पर, **अनियत-** અનિશ્ચિત अनिश्चित, **काल- प्रमाण-** કાલના પ્રમાણવાળા कालके प्रमाणसे युक्त, **आयुषाम्** આયુષ્યવાળાઓનું आयुवालोंकी, **कालमृत्युः** કાળમૃત્યુ कालमृत्यु, **अकालमृत्युः वा** કે અકાળ મૃત્યુ या अकालमृत्यु, **कथम्** કેવી રીતે कैसे, **भवति इति** થાય છે होती है ॥ ३७ ॥

37. On hearing this, Agnivesa said, 'If thus, O, Lord! the lives of men are of un-predetermined duration, what makes for death in due time and death before time (prematurely)?'

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामग्निवेश! यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स च सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति; स मृत्युः काले ।

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **तम्** તેને उसको, **उवाच** કહ્યું कहा, **अग्निवेश!** હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, **श्रूयताम्** સાંભળો सुनो, **यथा** જેવી

---

३६. क्रमोपयोगः—क्रियोपयोगः (ह. ग. ध. प.)

" चातियोगायोगमिथ्यायोगानां—चायोगमिथ्यायोगातियोगानां (च.)

" सर्वातियोगसन्धारणम्—सन्धारणमनुदीर्णानाम् (च.)

रीते जिस प्रकार, यानसमायुक्तः ગાડીમાં યોજેલો यानमें लगी हुई, अक्षः ધરો धुरी, प्रकृत्या સ્વભાવથી स्वभावसे, एव જ ही, अक्षगुणैः ધરાના ગુણથી अक्षके गुणोंसे, उपेतः યુક્ત છે युक्त है, सर्वगुण- અને સર્વ ગુણથી और सब गुणोंसे, उपपन्नः યુક્ત હોવા છતાં युक्त होने पर भी, सः च તે वह, वाह्यमानः યોગ્ય ભારનું વહન કરતાં કરતાં योग्य भारका वहन करते करते, स्वप्रमाण- પોતાના પ્રમાણના अपने प्रमाणके, क्षयात् ક્ષયથી क्षयसे, एव જ ही, यथाकालम् કાળે કરીને यथासमय, अवसानम् નાશ नष्ट, गच्छेत् પામે છે होती है, तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, प्रकृत्या પ્રકૃતિથી स्वभावसे, बलवत् બળવાન बलवान, शरीरोपगतम् શરીર સાથે જોડાયેલું शरीरसे संबंध रखनेवाली, आयुः આયુષ્ય आयु, यथावत् યોગ્ય રીતે भली प्रकार, उपचर्यमाणम् ઉપચાર પામતું परिपालित होती हुई, स्वप्रमाण- પોતાના પ્રમાણના अपने प्रमाणके, क्षयात् ક્ષયથી क्षयसे, एव જ ही, अवसानम् નાશ नष्ट, गच्छति પામે છે होती है, सः मृत्युः તે મૃત્યુ वह मृत्यु, काले ઉચિત કાળમાં છે उचित कालमें है;

38-(1). The worshipful Atreya said unto him, 'Listen, O, Agnivesa ! Let us take for instance, the axle of a carriage, so fashioned as to subserve the ends of an axle. Now that axle, which is endowed with all the needed efficiency, being drawn along, will cease to function only when in the fullness of time, it is entirely worn out. In the same manner, the life-force, abiding in the body, being endowed with full vitality by nature and maintained in the right manner, will come to an end only with the complete wearing out of itself. This is spoken of as death in due time.

यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादणिमोक्षादनुपाङ्गात् पर्यसनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भादयथाग्न्यभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहाद्विधार्यवेगाविधारणाद्भूतविषवाय्वग्न्युपतापादभिघातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकाले; तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्यून् पश्याम इति ॥ ३८ ॥

यथा च અને જેવી રીતે और जैसे, सः एव તે જ वही, अक्षः ધરો धुरी, अतिभार- બહુ ભાર अतिभारके, अधिष्ठितत्वात् માથે નાખ્યો હોવાથી बढ़नेसे, विषम- पथात् વિષમમાર્ગથી विषम मार्गसे, अपथात् કુમાર્ગથી कुमार्गसे, अक्षचक्रभङ्गात् ધરાનું ચક્ર ભાંગી જવાથી धुरीके चक्करके टूटनेसे, वाह्यवाहक- ઘોડા અને સારથિના अश्व और सारथिके, दोषात् દોષથી दोषसे, अणिमोक्षात् ખીલો નીકળી જવાથી कील निकल जानेसे, अनुपाङ्गात् તેલ ન ઊંજવાથી तेल न देनेसे, पर्यसनात् च અને ઉલટી જવાથી और उलट जानेसे, अन्तरा વચમાં જ बीचमें ही, अवसानम् નાશ टूट, आपद्यते પામે છે जाती है, तथा તેવી જ રીતે उसी प्रकार, आयुः अपि આયુષ્ય પણ आयु भी, अयथाबलम् બળ ઉપરાંત बलसे अधिक, आरम्भात् કામ કરવાથી कार्य करनेसे, अयथा-अग्नि- અગ્નિ ઉપરાંત अग्निसे ज्यादा, अभ्यवहरणात् ખાવાથી आहार करनेसे, विषम- વિષમ विषम, अभ्यवहरणात् ભોજનથી भोजनसे, विषम- વિષમ विषम, शरीरन्यासात् શરીરની સ્થિતિથી शरीरकी स्थितिसे, अतिमैथुनात् અતિ મૈથુનથી अति मैथुनसे, असत्संश्रयात् અસત્પુરુષોના આશ્રયથી दुष्ट पुरुषोंके संगसे, उदीर्णवेग- ઉદીર્ણ વેગોને उपस्थित वेगोंको, विनिग्रहात् રોકવાથી रोकनेसे, विधार्यवेग- ધારણ કરવા લાયક વેગોને रोकनेके योग्य वेगोंको, अविधारणात् ન ધારણ કરવાથી न रोकनेसे, भूत- ભૂત भूत, विष- વિષ विष, वायु- વાયુ वायु, अग्नि-

३८. अन्तराऽवसानमापद्यते—वादन्तरा व्यसनमापद्यते (घ. फ.)

,, अयथाग्न्यभ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणात्—अयथाग्न्यवहा-राद्विधार्यवेगाविधारणात् (द.)

અને અશિના और अग्निके, उपतापात् સંતાપથી उपतापसे, अभिघातात् પ્રહારથી चोट लगनेसे, आहार- તથા આહાર आहार, प्रतीकार- અને પ્રતીકારનો और चिकित्साका, विवर्जनात् च ત્યાગ કરવાથી त्याग करनेसे, अन्तरा વચ્ચે જ बीचमें ही, अवसानम् નાશ नष्ट, आपद्यते પામે છે होजाती है, सः मृत्युः તે મૃત્યુ वह मृत्यु, अकाले અકાળે છે अकालमें है, तथा તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, मिथ्या- મિથ્યા રીતે मिथ्या, उपचरितान् ઉપચાર કરાયેલ उपचार किये गए, ज्वरादीन् જ્વર વગેરે ज्वर आदि, आतङ्कान् રોગોને रोगोंको, अपि પણ भी, अकालमृत्यून् અકાળ મૃત્યુ अकाल मृत્યુ, पश्यामः इति માનીએ છીએ जानते हैं ॥३८॥

38. However, the self-same axle, if made to support too heavy a load, or if the road over which it moves is very uneven, or, indeed, if there is no road at all where it goes, or if the axle or wheels break, or if the draught animal or the rider is clumsy, or if the pins fall off, or if it is not properly oiled or is jerked about, then the axle will break down before its time. In the same manner by the undertaking of tasks beyond one's capacity, by eating beyond one's power of digestion, by promiscuous eating, by wrong movement of the body, by over-indulgence in sex-act, by the society of the wicked, by the checking of the (generated) excretory impulses, by the non-checking of those impulses which require to be checked, by being afflicted by evil spirits, poison, winds and fire, by receiving injuries, by abstaining from food and treatment when needed, the life of a man is cut short. Death, supervening in such circumstances, is premature death. Further we observe premature deaths occurring as the result of wrong treatment of such maladies as fever.'

ज्वरितेभ्य उष्णपानीयदाने हेतुः —

अथाग्निवेशः पप्रच्छ—किन्नु खलु भगवन्! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुर्ज्वरकर इति ॥ ३९ ॥

अथ તે પછી उसके बाद, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, पप्रच्छ પૂછ્યું पूछा, भगवन्! હે ભગવાન! हे भगवन्!, किम् नु શા માટે किस लिए, भिषजः खलु વૈદ્યો वैद्य, ज्वरितेभ्यः તાવવાળાઓને ज्वरवालोंको, भूयिष्ठम् ઘણું ખરું प्रायः करके, उष्णम् ઊનું गरम, पानीयम् પાણી पानी, प्रयच्छन्ति આપે છે देते हैं, तथा તે પ્રમાણે वैसे, शीतम् ઠંડું ठंडा, न આપતા નથી? नहीं देते?, ज्वरकरः જ્વર કરનાર ज्वरको उत्पन्न करनेवाला, धातुः ધાતુ धातु, च अपि તો तो, शीतसाध्यः શીતસાધ્ય शीतसाध्य, अस्ति इति છે है ॥ ३९ ॥

39. Agnivesa then questioned, 'How is it, O, Lord! that generally the physicians give hot beverages to the fever-stricken in preference to cold ones, although one would imagine that the humor which causes the fevers is best allayed by refrigerant agents?'

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति; पाचनार्थं

४०. पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि—विरेचनवमनापतर्पणसंशमनान्येव (ध.)

,, तर्पणसमर्थानि—तर्पणानि शमनानि (ड.)

,, समर्थानि—संशमनान्येव (ज.)

च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्टम् ।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तम् તેને उसे, उवाच કહ્યું कहा, ज्वरितस्य તાવવાળાનાં ज्वररोगीके, काय- શરીર शरीर, समुत्थान- નિદાન निदान, देश- દેશ देश, कालान् અને કાલ कालको, अभिसमीक्ष्य જોઈને देखकर, भिषजः વૈદ્યો वैद्य, पाचनार्थम् પાચન માટે पाचनके लिए, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, पानीयम् જલ जल, प्रयच्छन्ति આપે છે देते हैं, ज्वरः हि કારણ કે જ્વર क्यों कि ज्वर, आमाशय- આમાશયમાંથી आमाशयसे, समुत्थः ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, भेषजानि च ઔષધ औषध, प्रायः ઘણુંખરું प्रायःकरके, आमाशय- આમાશય-માંથી आमाशयसे, समुत्थानाम् ઉત્પન્ન થનાર उत्पन्न होने-वाले, विकाराणाम् વિકારોનાં रोगोंके, पाचन-પાચન पाचन, वमन- વમન वमन, अपतर्पण- અને અપતર્પણ तथा अप-तर्पण, समर्थानि કરવામાં સમર્થ करनेमें समर्थ, भवन्ति હોય છે होती हैं, पाचनार्थम् च અને પાચનને માટે और पाचनके लिए, उष्णम् ઊનું गरम, पानीयम् પાણી છે जल है, तस्मात् તેથી इस लिए, भिषजः વૈદ્યો वैद्य, ज्वरितेभ्यः તાવવાળાઓને ज्वरके रोगियोंको, एतत् એ इसे, भूयिष्ठम् અધિકતાથી अधिकतः, प्रयच्छन्ति આપે છે देते हैं;

40-(1). Unto him the worshipful Atreya made answer. The physicians having regard to the factors of the bodily constitution, etiology, clime and season, in so far as these have a bearing, give hot beverages to the fevered with a view to helping the patient's digestion. For, the fever arises from the stomach and the remedies generally used for disorders arising from the stomach own their virtue to their digestive, emetic and depletive action. Hot beverages promote digestion; that is why the physicians generally prescribe them to the fever-patients.

तद्धि तेषां पीतं वातमनुलोमयति, अग्निं चोदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्माणं परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपकल्पते;

पीतम् तत् हि કારણકે તે પીવામાં આવતાં वह पिया हुआ, तेषाम् તેઓના उनके, वातम् વાતનું वायुका, अनुलोमयति અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है, उदर्यम् ઉદરના जठरकी, अग्निम् च અગ્નિને अग्निको, उदीरयति ઉત્તેજિત કરે છે प्रदीप्त करता है, क्षिप्रम् જલદી जल्दी, जराम् गच्छति પચી જાય છે जीर्ण होता है, श्लेष्माणम् અને કફને और कफको, परिशोषयति સુકવી નાખે છે सुखाता है, स्वल्पम् થોડુંક थोड़ा, अपि पीतम् च પીધું હોય તો પણ पीने पर भी, तृष्णा- તૃષાની प्यासको, प्रशमनाय શાન્ત કરનાર कम करनेवाला, उपकल्पते બને છે होता है;

40-(2). On being drunk, they regulate the peristaltic movement of vata, rouse the digestive fire, get soon absorbed, dry up the mucus and tend even in small quantities to allay thirst.

तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति ॥ ४० ॥

तथायुक्तम् એવા ગુણવાળું હોવા છતાં इन गुण-वाला होने पर, च अपि પણ भी, एतत् એ वह, अत्यर्थ- અતિશય अत्यन्त, उत्सन्नपित्ते વધેલા પિત્તવાળા उल्बण पित्तवाले, स-दाह-भ्रम-प्रलाप-अतिसारे वा અથવા દાહ, ભ્રમ, પ્રલાપ અને અતિસારવાળા अथवा दाह, भ्रम, प्रलाप और अतिसारसे युक्त, ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, न प्रदेयम् આપવું જોઈએ નહિ नहीं देना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, उष्णेन ઉષ્ણ જલથી उष्ण जलसे, दाह- દાહ दाह, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, प्रलाप- પ્રલાપ- प्रलाप, अतिसाराः અને અતિસાર और अतिसार, भूयः अभि-वर्धन्ते અત્યંત વધે છે और भी बढ़ते हैं, शीतेन च અને શીતથી और शीतसे, उपशाम्यन्ति इति શાંત થાય છે शान्त होते हैं ॥ ४० ॥

४०. उपकल्पते–उपपद्यते (ङ.)

40. Nevertheless, hot drinks are interdicted in fevers arising from the exacerbation of pitta attended by excessive burning, giddiness, delirium and diarrhea, seeing that these disorders are greatly aggravated by hot measures, but quieted by cold measures.

सर्वेषां व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं कार्यम्—

भवति चात्र—

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिषग्विदः ।
ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥४१॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, भिषग्विदः વિદ્વાન વૈદ્યો विद्वान वैद्य, शीतेन શીત ઉપચારથી शीत उपचारसे, उष्णकृतान् ઉષ્ણતાએ કરેલા उष्णताके उत्पन्न रोगान् રોગોને रोगोंको, शमयन्ति શાંત કરે છે शान्त करते हैं, ये तु અને જે और जो, शीतकृताः શીતતાએ કરેલા शीतसे उत्पन्न, रोगाः રોગો છે रोग हैं, तेषाम् તેઓનું उनकी, भिषग्जितम् ઔષધ औषध, उष्णम् ઉષ્ણ છે उष्ण है ॥४१॥

Here is a verse again—

41. The intelligent physicians allay the disorders born of heat by cold measures; and for those disorders that are born of cold, hot measures constitute the right treatment.

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥४२॥

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, इतरेषाम् બીજા अन्य, व्याधीनाम् વ્યાધિઓનું रोगोंकी, अपि પણ भी, निदानविपरीतम् નિદાનવિપરીત निदानविपरीत, भेषजम् ઔષધ औषध, भवति થાય છે होती है, यथा જેમકે जैसे, अपतर्पण- અપતર્પણથી अपतर्पणसे, निमित्तानाम् થયેલા उत्पन्न, व्याधीनाम् વ્યાધિઓની रोगोंकी, पूरणम् સંતર્પણ संतर्पण, अन्तरेण સિવાય विना, शान्तिः શાંતિ शान्ति, न अस्ति નથી नहीं होती, तथा તેજ પ્રમાણે इसी प्रकार, पूरण- સંતર્પણથી संतर्पणसे, निमित्तानाम् થયેલા उत्पन्न, व्याधीनाम् વ્યાધિઓની रोगोंकी, अपतर्पणम् અપતર્પણ अपतर्पणके, अन्तरेण સિવાય विना, न શાંતિ નથી शान्ति नहीं होती ॥ ४२ ॥

42. Similarly, with regard to the other ailments, too, treatment that allays, partakes of the opposite nature to that of etiology. Thus for disorders born of depletion there is no cure excepting impletion; conversely for disorders of repletion, there is no remedy save depletion.

अपतर्पणभेदाः, तेषां प्रयोगावस्था च—

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोषावसेचनं चेति ॥ ४३ ॥

अपतर्पणम् અપતર્પણ अपतर्पण, च अपि પણ भी, त्रिविधम् ત્રણ જાતનું છે तीन प्रकारका है, लङ्घनम् લંઘન लंघन, लङ्घनपाचनम् લંઘનપાચન लंघनपाचन, दोषावसेचनम् च इति અને દોષાવસેચન और दोषावसेचन ॥४३॥

43 Now depletion is of three kinds viz., starvation, starvation and activation of digestion, and elimination of morbid matter.

तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते;

तत्र તેમાં उनमें, अल्प-बल- અલ્પ બળવાળા अल्प बलवाले, दोषाणाम् દોષો માટે दोषके लिए, लङ्घनम्

४१. पूरणनिमित्तानां व्याधीनां—पूरणनिमित्तानां (ग.)

४४. अल्पबलदोषाणाम्—अल्पदोषाणाम् (ग.)

લંઘન છે लंघन है, हि કારણકે क्योंकि, वात- જેવી રીતે પવન जैसे वायु, आतप- અને તડકાથી और धूपसे, परीतम् ઘેરાયેલું व्याप्त, अल्पम् અલ્પ अल्प, उदकम् इव જલ સૂકાઈ જાય છે पानी सूख जाता है, लङ्घनेन તેવી રીતે લંઘનથી वैसे लंघनसे, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, मारुत- અને પવનની और वायुकी, वृद्ध्या વૃદ્ધિથી वृद्धि होनेसे, अल्पः दोषः અલ્પ દોષ अल्प दोष. प्रशोषम् સૂકાઈ शुष्क, आपद्यते જાય છે हो जाता है;

44-(1). Now starvation is indicated in disorders of slight morbidity. Thereby the digestive fire and vata being stimulated, the slight morbidity is blotted out like a small quantity of water exposed to the sun and wind.

लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यसंतापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलो दोषः प्रशोषमापद्यते;

मध्य-बल- મધ્યમ બલવાળા मध्यम बलवाले, दोषाणाम् દોષો માટે दोषोंके लिए, तु તો तो, लङ्घनपाचने લંઘન તથા પાચન છે लङ्घन तथा पाचन हैं, हि કારણ કે क्योंकि, सूर्यसंताप- જેવી રીતે સૂર્યના તડકા जैसे सूर्यके सन्ताप, मारुताभ्याम् અને પવનથી और वायुद्वारा, पांशु- તથા ધૂળ और धूल, भस्मावकिरणैः તેમજ રાખ નાખવાથી एवं राख डालनेसे, अनतिबहूदकम् इव બહુ ઝાઝું ન હોય એવું પાણી સૂકાઈ જાય છે मध्यम परिमाणका जल सूख जाता है, लङ्घनपाचनाभ्याम् તેવી રીતે લંઘન અને પાચનથી वैसे लङ्घन और पाचनसे, मध्यबलः મધ્યમ બલવાળો मध्यम बलवाला, दोषः દોષ दोष, प्रशोषम् સૂકાઈ शुष्क, आपद्यते જાય છે हो जाता है;

42-(2). Starvation and stimulation of digestion are indicated for disorders of moderate morbidity. For by the starvation and the activation of digestion, the disorders of moderate morbidity are dried up like a sink that is acted upon by the sun and wind on the one hand and on the other is silted up by the falling dust and ashes.

बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वद्दोषावसेचनम् ॥ ४४ ॥

बहुदोषाणाम् બહુ દોષો માટે बहुत दोषोंके लिए, पुनः તો तो, दोषावसेचनम् एव कार्यम् દોષાવસેચન જ કરવું જોઈએ दोषोंको बाहिर निकालना ही चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, केदारसेतौ अभिन्ने જ્યાં સુધી ખેતરની પાળ તોડવામાં ન આવે बिना खेतके बंध तोडे, पल्वलाप्रसेकः न अस्ति ત્યાં સુધી નાનું તળાવ સૂકાતું નથી छोटा तालाब सुखाया नहीं जा सकता, तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, दोषावसेचनम् સંશોધનથી દોષોને બહાર કાઢવાનું સમજવું संशोधनसे दोषोंको बाहिर निकालनेके बारेमें समझना चाहिए ॥४४॥

44. As regards, however, disorders of severe morbidity, there is only one recourse, the elimination of the morbid matter. For without making a breach in its dam, a reservoir cannot be drained of its water. Similar is the need for drainage in cases of excessive morbidity.

स्वभावतः प्रतिकारानर्हाः—

दोषावसेचनमन्यद्वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्यात्। तद्यथा—अनपवादप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्ड-

४४. लङ्घनपाचने–लङ्घनपाचनम् (ध)

४४. पल्वलाप्रसेकोऽस्ति–पल्वलप्रसेकोऽस्ति (ज, त.)

४५. अनपवादप्रतीकारस्य–अल्पवादप्रतीकारस्य (ट, ध, प.)

,, ,, –अपवादप्रतिकारस्य (प.)

,, अपरिचारकस्य–अपचारिकस्य (फ.)

स्यासूयकस्य तीव्राधर्मारुचेरतिक्षीणबलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुलिङ्गान्वितस्य चेति। एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५॥

दोषावसेचनम् દોષાવસેચન दोषावसेचन, **अन्यत् वा** કે બીજું वा अन्य, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **प्राप्तकालम्** સમય આવી પહોંચ્યો હોય તો समय आने पर, **अपि** પણ भी, **एवंविधस्य** આવી જાતના निम्न प्रकारके, **आतुरस्य** રોગીનું रोगीकी, **न कुर्यात्** કરવું નહિ नहीं करनी चाहिए, **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **अनपवाद- प्रतीकारस्य** નિન્દાનો પ્રતીકાર ન કરનાર निन्दाका प्रतीकार न करनेवाले, **अधनस्य** ધનહીન निर्धन, **अपरिचारकस्य** પરિચારકરહિત सेवकरहित, **वैद्यमानिनः** પોતાને વૈદ્ય માનનાર अपनेको वैद्य गननेवाले, **चण्डस्य** ક્રોધી क्रोधी, **असूयकस्य** ગુણમાં દોષદષ્ટિવાળા गुणमें दोषदृष्टिवाले, **तीव्राधर्मारुचेः** અધર્મમાં તીવ્ર રુચિવાળા अधर्ममें तीव्र रुचिवाले, **अतिक्षीण-** અતિક્ષીણ अतिक्षीण, **बल-** બલ बल, **मांस-** માંસ मांस, **शोणितस्य** અને રક્તવાળા और रक्तवालें, **असाध्यरोग-** અસાધ્ય રોગથી असाध्य रोगसे, **उपहतस्य** રીબાતા पीड़ित, **मुमूर्षु-** અને મૂમુર્ષુનાં और मृत्युसूचक, **लिङ्ग- अन्वितस्य च इति** લક્ષણવાળાનું लक्षणयुक्तकी, **हि** કારણ કે क्योंकि, **एवंविधम्** આવી જાતના इस प्रकारके, **आतुरम्** રોગીનો रोगीकी, **उपचरन्** ઉપચાર કરનાર चिकित्सा करता हुआ, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **पापीयसा** પાપજનક अतिघोर, **अयशसा** અપયશથી निन्दासे, **योगम् ऋच्छति** યુક્ત બને છે युक्त होता है ॥ ४५ ॥

45. However, neither the therapy of elimination of morbid matter nor any other kind of medication should be administered, even when indicated, to the following kinds of patients:— one who has not justified his honor when questioned, one who is without wealth or attendants, one who fancies himself to be a doctor, one who is fierce-tempered, one who is envious, one who takes keen pleasure in vicious acts, one who has lost his strength, flesh or blood to an inordinate extent, one who is afflicted of an incurable disease, and one who presents the fatal prognostic signs. By treating such a patient, the physician incurs opprobrious odium.

अशुभफलं कर्म न कर्तव्यम्—

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तन्न कर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां मतम् ॥ ४६॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवति** શ્લોક છે કે श्लोक है कि, तदात्वे च તત્કાળ तत्कालमें, **अनुबन्धे वा** કે પાછળથી या पीछे, **यस्य** જે जिस, **कर्मणः** કર્મનું कर्मका, **अशुभम्** અશુભ अशुभ, **फलम्** ફળ फल, **स्यात्** થાય हो, **तत्** તે કર્મ वह कर्म, **न कर्तव्यम्** કરવું ન જોઈએ नहीं करना चाहिए, **एतत्** આ यह, **बुद्धिमताम्** બુદ્ધિમાન પુરુષોનો बुद्धिमानोंका, **मतम्** મત છે सिद्धांत है ॥४६॥

Here is a verse again—

46. One ought not to engage in an action which either in the doing or in the consequence, gives rise to evil. Such is the view of the wise.

जाङ्गलादिदेशलक्षणम्—

(अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥४७॥

यः देशः तु જે દેશ जहां पर, **अल्पोदकद्रुमः** અલ્પ જળ અને વૃક્ષવાળો पानी और वृक्ष कम हों, **प्रवातः** ખૂબ પવનવાળો जिसमें वायु खूब चलती हो, **प्रचुरातपः** પુષ્કળ તડકાવાળો धूप बहुत हो, **स्वल्प-रोगतमः अपि च** અને ઘણા જ ઓછા રોગવાળો હોય और रोग बहुत कम हों, **सः** તેને उसे, **जाङ्गलः** જાંગલ देश जांगल देश, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए ॥४७॥

47. That is to be known as Jangala country which has scanty rainfall and vegetation and is swept by high winds and enjoys abundant sunshine and which is least unhealthy.

प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः ।
अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥४८॥)

यः જે जहां पर, **प्रचुरोदकवृक्षः** પુષ્કળ જલ અને વૃક્ષવાળો पानी और वृक्ष बहुत हों, **निवातः** વાતના સંચાર વિનાનો वात संचारसे रहित हो, **दुर्लभातपः** દુર્લભ તડકાવાળો धूप कठिनाईसे प्राप्त हो, **बहुदोषः च** અને બહુ દોષવાળો और दोषोंकी अधिकता हो, (**सः** તે वह,) **अनूपः** અનૂપ દેશ છે अनूप देश है, **समः** અને સમ દેશને और समान देशको, **साधारणः** સાધારણ साधारण देश, **मतः** માન્યો છે कहते हैं ॥४८॥

48. That country which has abundant rainfall and luxuriant vegetation, few high winds and little sunshine, which gives rise to many bodily dis orders is known as (Anoopa) wetland. Where these two extremes are balanced that country is known as normal.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः सस्वलक्षणाः ।
देशोद्ध्वंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥४९॥
प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।
मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥५०॥
यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥५१॥
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्ध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥५२॥

४८. अनूपो—अरूपो (ङ.)
४९. हेतूनाम्—व्याधीनाम् (प.)

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, **पूर्वरूपाणि** જનપદોદ્ધ્વંસનાં પૂર્વરૂપ जनपदोद्ध्वंसके पूर्वरूप, **सस्वलक्षणाः** પોતપોતાનાં લક્ષણો સહિત अपने अपने लक्षणोंवाले, **सामान्याः** સામાન્ય सामान्य, **हेतवः** હેતુઓ कारण, **देशोद्ध्वंसस्य** દેશોદ્ધ્વંસનું जनपदोद्ध्वंसकी, **भैषज्यम्** ઔષધ ચિકિત્સા, **हेतूनाम्** હેતુઓનું कारणोंका, **मूलम् च एव** મૂળ मूल, **प्राग्विकार-** વિકારોની આદ્ય रोगोंकी प्रारम्भिक, **समुत्पत्तिः** ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, **आयुषः** આયુષ્યના आयुके, **क्षयक्रमः च** ક્ષયનો ક્રમ क्षयका क्रम, **भूतानाम्** પ્રાણીઓનાં प्राणियोंकी, **मरणम्** મરણની मृत्युके, **प्रति** બાબતમાં सम्बन्धमें, **काल-अकाल-** કાલ અને અકાલનો काल और अकालका, **विनिश्चयः** નિશ્ચય निश्चय, **यथा च** જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **अकालमरणम्** અકાળ મરણ થાય છે अकाल मृत्यु होती है, **यथायुक्तम्** જે પ્રમાણે યોજેલું जिस प्रकार प्रयुक्त, **भेषजम् च** ઔષધ औषध, **सिद्धिम्** સિદ્ધિ सफल, **याति** પામે છે होती है, **येषाम्** અને જેઓનું और जिनकी, **येन** જે जिस, **हेतुना** કારણે कारणसे, **औषधम्** ઔષધ औषध, **न कुर्यात्** ન કરવું જોઈએ नहीं करनी चाहिए, **तत् सर्वम्** તે સર્વ वह सब, **देशोद्ध्वंसनिमित्तीये** જનોપદ્ધ્વંસનીય जनपदोद्ध्वंसनीय, **विमाने** વિમાનમાં विमानमें, **मुनिसत्तमः** મુનિશ્રેષ્ઠ मुनिश्रेष्ठ, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **अग्निवेशाय** અગ્નિવેશને अग्निवेशको, **निखिलम्** સંપૂર્ણપણે सम्पूर्ण रूपमें, **उक्तवान्** કહ્યું છે कहा है ॥४९-५२॥

Here are the recapitulatory verses—

49-52. The portents that precede great destruction of peoples, the general causes from which such destruction proceeds together with their individual characteristics, the countermeasures, the source of the destructive causes, the primo-genesis of disease, the order of gradual diminution in the life-span of creatures, the determination of timely and untimely death, the manner of the occurrence o

premature death, how administered a treatment achieves success, the patients that are not to be treated and for what reason—all this has been expounded by Atreya, the best of the seers, to Agnivesa, in this chapter on the Specific Determination of the Measure of wholesale destruction of populations.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, **विमानस्थाने** વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, **जनपदोद्ध्वंसनीयविमानम्** 'જનપદોદ્ધ્વંસનીયવિમાન' जनपदोद्ध्वंसनीयविमान', **नाम** નામનો नामका, **तृतीयः** ત્રીજો तीसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled ' The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयम् विमानम्'** 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીયવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयविमान' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled " The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्—

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

रोगविशेष- રોગોના ભેદનું रोगोंके भेदोंका, **विज्ञानम् खलु** વિજ્ઞાન विज्ञान, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારે तीन प्रकारसे, **भवति** થાય છે होता है, **तद् यथा** જેમકે जैसे, **आप्तोपदेशः** આપ્તોપદેશ आप्तोपदेश, **प्रत्यक्षम्** પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, **अनुमानम् च इति** અને અનુમાન और अनुमान ॥ ३ ॥

3. Three indeed are the modes of ascertaining the nature of disease. They are— authoritative instruction, direct observation and inference.

आप्तोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां लक्षणम्—

तत्राप्तोपदेशो नामाप्तवचनम् । आप्ता ह्यवितर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च । तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं

३. आप्तोपदेशः – उपदेशः (द.)
४. आप्तोपदेशः – उपदेशः (द.)

पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति;

तत्र તેમાં उनमें, **आप्तोपदेशः** આપ્તોપદેશ आप्तोपदेश, **नाम** એટલે अर्थात्, **आप्तवचनम्** આપ્ત પુરુષોનું **वचन** आप्त पुरुषोंका वचन, हि કારણ કે क्योंकि, **आप्ताः** આપ્ત પુરુષો आप्तपुरुष, **अवितर्क-स्मृति-विभाग-** विदः નિશ્ચયયુક્ત- અનુભવયુક્ત તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા निश्चययुक्त- अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण ज्ञानवाले, **निष्प्रीत्युपताप-दर्शिनः** च અને રાગદ્વેષરહિત દૃષ્ટિવાળા હોય છે और रागद्वेषरहित दृष्टिवाले होते हैं, **एवंगुण-** એવા ગુણોના ऐसे गुणोंके, **योगात्** સંબંધથી **योगसे, तेषाम्** તેઓનું उनका, **यत् वचनम्** જે વચન **जो वचन, तत् प्रमाणम्** તે પ્રમાણ મનાય છે वह **प्रमाण** माना जाता है, **मत्त-** મદમત્ત मदमत्त, **उन्मत्त-** ગાંડા पागल, **मूर्ख-** મૂર્ખ मूर्ख, **रक्त-** આસક્ત पक्षपाती, **दुष्ट-** અને ધૂર્તનું और धूर्तका, **अदुष्ट-वचनम् पुनः** **અદુષ્ટ વચન** પણ अदुष्ट वचन भी, **अप्रमाणम्** અપ્રમાણ છે अप्रमाण है;

4-(1). Now expert instruction means the teaching imparted by the experts. Experts again are those who possess unequivocal knowledge, memory, the science of classification, and whose observations are not affected by favour or malice. Their testimony, by reason of their being endowed with these qualities, is authoritative; while that coming from inebriated, insane, stupid and interested persons or those given to half-truths is unauthoritative.

प्रत्यक्षं तु खलु तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते ।

स्वयम् આત્મા आत्मा, **इन्द्रियैः** ઇંદ્રિયો इन्द्रियों, **मनसा च** અને મનવડે और मनसे, **यत्** જે जो, **उपलभ्यते** જણાય છે प्रतीत होता है, **तत् तु खलु** તે वह, **प्रत्यक्षम्** પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष है;

4 (2). That is direct observation which is apprehended by one's own senses and the mind.

अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

युक्ति- યુક્તિની युक्तिकी, **अपेक्षः खलु** અપેક્ષાવાળો अपेक्षावाला, **तर्कः** તર્ક तर्क, **अनुमानम्** અનુમાન છે अनुमान है ॥४॥

4. Inference is reason working on given premises.

आप्तोपदेशादिभिः सर्वैः रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः—

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा सर्वमथोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति, न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदये पूर्वमाप्तोपदेशाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् । तस्माद्द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥५॥

त्रिविधेन ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **अनेन** આ इस, **ज्ञानसमुदायेन खलु** જ્ઞાનના **समुदायथी** ज्ञानके समुदायद्वारा, **सर्वम् रोगम्** દરેક રોગને प्रत्येक रोगको, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **सर्वथा** સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, **परीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, **अथ उत्तरकालम्** ત્યાર પછી કરેલો इसके पीछे किया हुआ, **सर्वम्** દરેક प्रत्येक, **अध्यवसानम्** નિર્ણય निर्णय, **अदोषम्** દોષરહિત दोषरहित, **भवति** હોય છે होता है, **हि** કેમકે क्योंकि, **ज्ञानावयवेन** જ્ઞાનના એક અવયવથી ज्ञानके एक अवयवसे, **कृत्स्ने** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **ज्ञेये** જ્ઞેયનું ज्ञेयमें, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **न उत्पद्यते** ઉત્પન્ન થતું નથી उत्पन्न नहीं होता,

४. मूर्खरक्त–मूर्खवक्तृ (क. ग. च. छ ज. द. प.
,, दुष्टादुष्ट–दृष्टादृष्ट (घ. च. प.)
,, ,, –दुष्टान्तःकरण (झ.)
,, मनसा–आत्मना (च. ध.)

५. किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं–किं ह्यनुपदिष्टे पूर्वं (ख. ध.)
,, सर्वमथोत्तरकालम्–सर्वमेवोत्तरकालम् (घ. च. ध.)

त्रिविधे तु ત્રણે પ્રકારના तीनों प्रकारके, **अस्मिन् ज्ञानसमुदये** આ જ્ઞાનસમુદાયમાંથી इस ज्ञानसमुदायमेंसे, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **आप्तोपदेशात्** આપ્તોપદેશથી आप्तोदेशसे, **ज्ञान** જ્ઞાન થાય છે ज्ञान होता है, **ततः** તે પછી उसके बाद, **प्रत्यक्ष-** પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, **अनुमानाभ्याम्** અને અનુમાનથી और अनुमानसे, **परीक्षा** પરીક્ષા परीक्षा, **उपपद्यते** થાય છે होती है, **हि** કેમકે क्योंकि, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **यत्** જે जो, **अनुपदिष्टम्** કહેવામાં આવ્યું નથી नहीं कहा गया, **तत्** તેને उसे, **प्रत्यक्ष-** પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, **अनुमानाभ्याम्** અને અનુમાન દ્વારા और अनुमान द्वारा, **परीक्षमाणः** પરીક્ષા કરતાં परीक्षा करते हुए, **किं** શું क्या, **विद्यात्** જાણી શકે? जान सकेगा?, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **ज्ञानवताम्** બુદ્ધિમાનોની ज्ञानियोंकी, **परीक्षा** પરીક્ષા परीक्षा, **द्विविधा** બે પ્રકારની છે दो प्रकारकी है, **प्रत्यक्षम्** પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, **अनुमानम् च** અને અનુમાન और अनुमान, **उपदेशेन सह वा** અથવા ઉપદેશ સાથે अथवा उपदेशके साथ, **त्रिविधा** ત્રણ પ્રકારની હોય છે तीन प्रकारकी होती है ॥५॥

5. It is only after examining a disease completely and from all aspects by means of the tripartite method of acquiring knowledge that a correct decision as regards diagnosis is arrived at. The understanding of the total nature of a thing does not arise from a fragmentary knowledge of it. Out of this group of the three sources of knowledge, (theoretical) knowledge derived from authoritative instruction comes first; thereafter investigation proceeds by means of observation and inference. In the absence of previous information concerning a thing, how can a man proceed to verify it by means of observation or inference? Therefore investigation is conducted in two ways by those who possess knowledge—direct observation and inference; or in three ways, if instruction is included.

आप्तोपदेशाज्ज्ञातव्या विषयाः—

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः—रोगमेकैकमेवंप्रकोपणमेवंयोनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदर्कमेवंनामानमेवंयोगं विद्यात्; तस्मिन्नियं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **बुद्धिमन्तः** બુદ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान लोग, **इदम्** આ यह, **उपदिशन्ति** કહે છે कहते हैं, **एकैकम्** પ્રત્યેક प्रत्येक, **रोगम्** રોગને रोगको, **एवंप्रकोपणम्** આવાં પ્રકોપણોવાળો ऐसे प्रकोपणोंवाला, **एवंयोनिम्** આવી પ્રકૃતિવાળો ऐसी प्रकृतिवाला, **एवमुत्थानम्** આવાં કારણોવાળો ऐसे कारणोंवाला, **एवमात्मानम्** આવા સ્વરૂપવાળો ऐसे स्वरूपवाला, **एवमधिष्ठानम्** આવા અધિષ્ઠાનવાળો ऐसे अधिष्ठानवाला, **एवंवेदनम्** આવી વેદનાવાળો ऐसी वेदनावाला, **एवंसंस्थानम्** આવાં લક્ષણોવાળો ऐसे लक्षणोंवाला, **एवं-शब्द-स्पर्श-रूप-रसगन्धम्** આવા શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધવાળો ऐसे शब्द-स्पर्श-रूप-रस और गन्धवाला, **एवमुपद्रवम्** આવા ઉપદ્રવોવાળો ऐसे उपद्रवोंवाला, **एवं-वृद्धि- स्थान- क्षयसमन्वितम्** આવાં વૃદ્ધિ, સ્થાન અને ક્ષયવાળો ऐसे वृद्धि, स्थिति और क्षयवाला, **एवमुदर्कम्** આવા પરિણામવાળો ऐसे परिणामवाला, **एवंनामानम्** આવા નામવાળો ऐसे नामवाला, **एवंयोगम्** અને આવા યોગ (ઔષધ) વાળો और ऐसे योगवाला है, **विद्यात्** એમ જાણવો જોઈએ इस प्रकारसे जानना चाहिए, **तस्मिन्** તેમાં उसमें, **प्रतीकारार्था** પ્રતીકાર માટે प्रतीकारके लिए, **इयम्** આ यह, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **अथवा** અથવા अथवा, **निवृत्तिः** નિવૃત્તિ છે निवृत्ति है, **इति** એ यह, **उपदेशात्** ઉપદેશથી उपदेशसे, **ज्ञायते** જાણવામાં આવે છે जाना जाता है ॥ ६ ॥

6. The learned physicians impart instruction in the following way:—each and every disease is to be known as having such exciting factors, such and such source, such and such onset, such and such location, such and such type of pain, such and such symptoms, such and such sound, touch, color, taste and odor, such and such complications, such and such stages of aggravation, steady continuance, and abatement, such and such result, such and such name, such and such concomitants. In view of these the prescriptions and prohibitions in the treatment of disease, one learns from instruction.

प्रत्यक्षतः पञ्चेन्द्रियैर्ज्ञेया विषयाः—

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्त्रकूजनं, सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताञ्छ्रोत्रेण परीक्षेत;

प्रत्यक्षतः खलु પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી प्रत्यक्ष प्रमाणसे, **रोगतत्त्वम्** રોગના તત્ત્વને रोगके तत्त्वको, **बुभुत्सुः** જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ जाननेकी इच्छावालेको, **तु** તે तो, **सर्वैः इन्द्रियैः** બધી ઇન્દ્રિયોવડે सभी इन्द्रियोंसे, **रसज्ञानात् अन्यत्र** રસજ્ઞાન સિવાય रसज्ञानके बिना, **आतुरशरीरगतान्** રોગીના શરીરમાં રહેલા रोगीके शरीरके, **सर्वान्** સર્વ सभी, **इन्द्रियार्थान्** ઇન્દ્રિયોના વિષયોની इन्द्रियोंके विषयोंकी, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **अन्त्रकूजनम्** આંતરડાંના અવાજ आंतोंमें शब्द, **सन्धिस्फुटनम्** સન્ધિઓનું ફૂટવું सन्धियोंका फूटना, **अङ्गुलीपर्वणाम् च** અને આંગળીઓના વેઢાનું ફૂટવું और अंगुलियोंके पोरोंका चटकना, **स्वरविशेषान् च** સ્વરભેદ स्वरभेद, **ये च** અને જે और जो, **अन्ये अपि** બીજા પણ अन्य भी, **केचित्** કોઈ कोई, **शरीरोपगताः** શરીરમાં થનારા शरीरमें होनेवाले, **शब्दाः** શબ્દ शब्द, **स्युः** છે हों, **तान्** તેઓની उनकी, **श्रोत्रेण** કાનથી कानोंद्वारा, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए;

7-(1). Seeking to know the nature of a disease by direct observation, the physician should explore by means of his sense-organs, with the exception of the tongue, the entire field of sensible data presented by the patient's body. Thus he should examine with the ear (auscultation) the intestinal sounds, the sounds of the joints and the finger knuckles, variations in the patient's voice or any other sounds that may be observed in any part of the body.

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा परीक्षेत;

वर्ण- વર્ણ वर्ण, **संस्थान-** આકૃતિ आकृति, **प्रमाण-** પ્રમાણ प्रमाण, **छायाः** કાન્તિ कान्ति, **शरीर-** દેહનાં देहकी, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **विकारौ** અને વિકાર और विकार, **अनुक्तानि** અને નહિ કહેલાં और न कहे हुए, **चक्षु-** આંખના आंखके, **वैषयिकाणि** વિષયરૂપ विषयरूप, **यानि** જે जो, **अन्यानि च** બીજાં હોય दूसरे हों, **तानि** તેઓની उनकी, **चक्षुषा** આંખવડે आंख द्वारा, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए;

7-(2). He should examine with the eye the color, the shape, proportions and the lustre, the healthy or diseased look of the body and whatever else though not mentioned here admits of visual inspection.

रसं तु खल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते, तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैवातुरमुखरसं विद्यात्, यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंदेहे तु किं धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणाद्धारिलोहितमभक्षणाल्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यम्, एवमन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत;

आतुर- शरीरगतम् રોગીના દેહમાં રહેલા रोगीके शरीरमें रहे हुए, **रसम् तु खलु** રસને તો रसको तो, **इन्द्रियवैषयिकम् अपि** ઇન્દ્રિયનો વિષય હોવા છતાં પણ इन्द्रियका विषय होने पर भी, **अनुमानात्** અનુમાનથી अनुमानसे, **अवगच्छेत्** જાણવો જોઈએ जानना चाहिए, **हि** કેમકે क्योंकि, **अस्य** એનું इसका, **प्रत्यक्षेण** પ્રત્યક્ષથી प्रत्यक्षसे, **ग्रहणम्** ગ્રહણ કરવું ग्रहण करना, **न उपपद्यते** યોગ્ય નથી युक्त नहीं है, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **आतुर-** રોગીના रोगीके, **मुखरसम्** મુખના રસને मुंहके रसको, **आतुर-** રોગીને रोगीसे, **परिप्रश्नेन** પ્રશ્નો પૂછીને प्रश्न पूछ कर, **एव** જ ही, **विद्यात्** જાણવો જોઈએ जानना चाहिए, **अस्य** એના इसके, **शरीर-** શરીરની शरीरकी, **वैरस्यम् तु** વિરસતાને તો विरसताको तो, **यूका-** જૂઓના जूंके, **अपसर्पणेन** દૂર જવાથી दूर हटनेसे, **शरीरमाधुर्यम्** શરીરની મધુરતાને शरीरकी मधुरताको, **मक्षिका-** માખીઓના मक्खियोंके, **उपसर्पणेन** પાસે આવવાથી पासमें आनेसे, **किम्** શું क्या, **धारिलोहितम्** આ જીવરક્ત છે यह जीवरक्त है, **लोहितपित्तम् वा** કે રક્તપિત્ત છે अथवा रक्तपित्त है, **इति** એ પ્રકારનો इस प्रकारका, **लोहितपित्त-** રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, **संदेहे तु** સંદેહ થતાં संदेह होने पर, **श्व- काक-** કુતરા અને કાગડાએ कुत्ते और कौएके, **भक्षणात्** ખાવાથી खानेसे, **धारिलोहितम्** જીવરક્ત છે जीवरक्त है, **अभक्षणात्** અને ન ખાવાથી और न खानेसे, **लोहितपित्तम्** રક્તપિત્ત છે रक्तपित्त है, **इति** આ यह, **अनुमातव्यम्** અનુમાન કરવું જોઈએ अनुमान करना चाहिए, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **आतुर-** રોગીના रोगीके, **शरीरगतान्** શરીરમાં રહેલા शरीरगत, **अन्यान् अपि** બીજા પણ अन्य भी, **रसान्** રસોનું रसोंका, **अनुमिमीत** અનુમાન કરવું જોઈએ अनुमान करना चाहिए;

7-(3). The examination of the patient's body by the sense of taste, though falling under direct observation, is prohibited and should be done indirectly by inference. Thus it is by the method of interrogation that the physician should ascertain the existing taste in the patient's mouth. Insipidity of his body-secretions by the lice etc. deserting his body and the excessive sweetness of the body-secretions by the accumulation of flies on his body. If the disorder of hemothermia is suspected, then in order to determine whether the patient's blood is healthy or vitiated by bile, the physician should conclude that the blood is healthy if a sample of it is eaten by a dog, crow etc., but if it is not eaten then it is a case of hemothermia. In this manner the physician should make his inferences concerning the state of the rest of the patient's body-fluids.

गन्धांस्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत;

आतुरस्य રોગીના रोगीके, **सर्व-** આખા सारे, **शरीरगतान्** શરીરમાં વ્યાપેલા शरीरमें व्याप्त हुए, **प्रकृतिवैकारिकान्** પ્રાકૃત અને વૈકૃત प्राकृत और वैकृत, **गन्धान् तु खलु** ગન્ધોની गन्धोंकी, **घ्राणेन** ઘ્રાણ દ્વારા घ्राणसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए;

7 (4). As regards the smells in the entire body of the patient whether they are normal or abnormal, the

physician should examine them by the sense of smell.

स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तम् ।

प्रकृति- અને પ્રકૃતિ और प्रकृति, विकृतियुक्तम् तथा વિકૃતિયુક્ત और विकृतियुक्त, स्पर्शम् च સ્પર્શની स्पर्शकी, पाणिना હાથ વડે પરીક્ષા કરવી જોઈએ हाथ द्वारा परीक्षा करनी चाहिए;

7-(२). He should examine the normal or abnormal feel of the patient's body by his hand. (That is palpation.)

इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, प्रत्यक्षतः પ્રત્યક્ષથી प्रत्यक्षसे, अनुमानाद् અનુમાનથી अनुमानसे, उपदेशतः च અને આપ્તના ઉપદેશથી और आप्तके उपदेशसे, परीक्षणम् પરીક્ષા परीक्षा, उक्तम् કહી છે कही गई है ॥ ७ ॥

7. Thus we have laid down the various methods of examination by means of direct observation, inference and instruction.

अनुमानज्ञेया विषयाः—

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः। तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयः વળી और, इमे આ ये, अन्ये अपि બીજા પણ अन्य भी, भावाः तु खलु ભાવો भाव, एवम् एव આ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, अनुमानज्ञेयाः અનુમાનથી જાણવા યોગ્ય अनुमानसे जानने योग्य, भवन्ति છે हैं, तत् यथा જેમ કે जैसे कि, अग्निम् અગ્નિની अग्निकी, जरणशक्त्या પાચનશક્તિથી पाचनशक्तिसे, बलम् બળની बलकी, व्यायामशक्त्या વ્યાયામ કરવાની શક્તિથી व्यायामकी शक्तिसे, श्रोत्रादीनि શ્રોત્ર આદિ ઈંદ્રિયોની श्रोत्र आदि इन्द्रियोंकी, शब्दादि- શબ્દ આદિ शब्द आदि, अर्थग्रहणेन વિષયોના ગ્રહણથી विषयोंके ग्रहणसे, मनः મનની मनकी, अर्थ- વિષયના विषयके, अव्यभिचरणेन યથાયોગ્ય ગ્રહણથી ठीक प्रकार ग्रहणसे, विज्ञानम् વિજ્ઞાનની विज्ञानकी, व्यवसायेन નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનથી निश्चयात्मक ज्ञानसे, रजः રજોગુણની रजोगुणकी, सङ्गेन આસક્તિથી आसक्तिसे, मोहम् મોહની मोहकी, अविज्ञानेन અવિજ્ઞાનથી अविज्ञानसे, क्रोधम् ક્રોધની क्रोधकी, अभिद्रोहेण અભિદ્રોહથી अभिद्रोहसे, शोकम् શોકની शोककी, दैन्येन દીનતાથી दीनतासे, हर्षम् હર્ષની हर्षकी, आमोदेन આનંદથી प्रसन्नतासे, प्रीतम् પ્રીતિની प्रीतिको, तोषेण સંતોષથી संतोषसे, भयम् ભયની भयकी, विषादेन વિષાદથી

८. खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया—खल्वन्यतमा ये भूयश्चानुमानज्ञेया (च. ध.)
,, सङ्गेन—संयोगेन (प.)
,, उत्थानेन—उत्साहेन (क. ख. च. ढ. त. ध. प.)

८. प्रतिषेधेन—प्रतिघातिघातेन (प.)
,, उपधिम्—उपाधिम् (ङ. ध. प.)
,, अनुबन्धेन—अनुबन्धनेन (त.)
,, ,, —अनुप्रबन्धेन (प.)
,, अपचारविशेषेण—उपचारविशेषेण (प.)
,, द्विष्टेष्टसुखदुःखानि—द्विष्टेष्टेषु सुखदुःखानि (च.)
,, ,, — द्विष्टेष्टेषु सुखासुखानि (ध.)

विषादसे, **धैर्यम्** ધૈર્યની धैर्यकी, **अविषादेन** અખેદથી दुःख न माननेसे, **वीर्यम्** વીર્યની वीर्यकी, **उत्थानेन** ઉત્સાહથી उत्साहसे, **अवस्थानम्** મનની સ્થિરતાની मनकी स्थिरताकी, **अविभ्रमेण** અવિભ્રમથી अविभ्रमसे, **श्रद्धाम्** ઇચ્છાની इच्छाकी, **अभिप्रायेण** પ્રાર્થનાથી अभिप्रायसे, **मेधाम्** મેધાની मेधाकी, **ग्रहणेन** ગ્રહણશક્તિથી ग्रहणशक्तिसे, **संज्ञाम्** સંજ્ઞાની संज्ञाकी, **नामग्रहणेन** નામગ્રહણથી नामग्रहणसे, **स्मृतिम्** સ્મૃતિની स्मृतिकी, **स्मरणेन** સ્મરણથી स्मरणसे, **ह्रियम्** લજ્જાની लज्जाकी, **अपत्रपणेन** શરમિંદા બનવાથી शरमानेसे, **शीलम्** વસ્તુ પરના સ્વાભાવિક પ્રેમની स्वाभाविक रागकी, **अनुशीलनेन** ચાલુ અભ્યાસથી सतत अभ्याससे, **द्वेषम्** દ્વેષની द्वेषकी, **प्रतिषेधेन** પ્રતિષેધથી प्रतिषेधसे, **उपधिम्** કપટની कपटकी, **अनुबन्धेन** પરિણામથી परिणामसे, **धृतिम्** ધીરજની धैर्यकी, **अलौल्येन** અલોલુપતાથી अलोलुपतासे, **वश्यताम्** વશ્યતાની वश्यताकी, **विधेयतया** આજ્ઞાપાલનથી आज्ञापालनसे, **वयः-** વય वय, **भक्ति-** ઇચ્છા इच्छा, **सात्म्य-** સાત્મ્ય सात्म्य, **व्याधिसमुत्थानानि** અને વ્યાધિની ઉત્પત્તિની और व्याधिकी उत्पत्तिकी, **काल-** કાળથી कालसे, **देश-** દેશથી देशसे, **उपशय-** ઉપશયથી उपशयसे, **वेदनाविशेषेण** અને વેદનાવિશેષથી और वेदना विशेषसे, **गूढलिङ्गम्** ગૂઢ લક્ષણવાળા गूढ लक्षणवाले, **व्याधिम्** રોગની रोगकी, **उपशय-** ઉપશય उपशय, **अनुपशयाभ्याम्** અને અનુપશયથી और अनुपशयसे, **दोषप्रमाणविशेषम्** દોષના પ્રમાણના વિશેષની दोषके प्रमाणविशेषकी, **अपचारविशेषेण** અપચારવિશેષથી अपचारविशेषसे, **आयुषः क्षयम्** આયુષ્યના ક્ષયની आयुके क्षयकी, **अरिष्टैः** અરિષ્ટોથી अरिष्टोंसे, **उपस्थित-** સમીપ આવેલા समीपस्थ, **श्रेयस्त्वम्** કલ્યાણવાળાપણાની कल्याणयुक्त होनेकी, **कल्याण- अभिनिवेशेन** હિતકર માર્ગપર ચાલવાથી श्रेयस्कर मार्गपर चलनेसे, **अमलम् सत्त्वम्** તથા નિર્મળ સત્ત્વની और निर्मल सत्त्वकी, **अविकारेण** અવિકારથી अविकारसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, **ग्रहण्याः** અને ગ્રહણીની और ग्रहणीकी, **मृदुदारुणत्वम्** મૃદુતા અને દારુણતાને मृदुता और दारुणताको, **स्वप्नदर्शनम्** સ્વપ્નદર્શનને स्वप्नदर्शनको, **अभिप्रायम्** અભિપ્રાયને अभिप्रायको, **द्विष्ट-** તેમજ દ્વિષ્ટ एवं द्विष्ट, **इष्ट-** ઇષ્ટ इष्ट, **सुख-** સુખ सुख, **दुःखानि च** અને દુઃખોને और दुःखोंको, **तु** તો तो, **आतुर-** રોગીને रोगीसे, **परिप्रश्नेन** પ્રશ્નો પૂછીને प्रश्न पूँछ कर, **एव** જ ही, **विद्यात् इति** જાણવાં જોઈએ जानना चाहिए ॥८॥

8. The following data are also to be gleaned by the method of inference. Thus the digestive fire is to be determined by the patient's power of digestion, strength by his capacity for exercise; sense-organs like ear etc, by their amity of perception, the mind by the power of concentration. the understanding by the purposeful nature of the action, passion by the strength of attachment, infatuation by the lack of understanding, anger from actions of violence, grief by despondency. joy by exhilaration, pleasure from the sense of satisfaction, fear from dejection, fortitude from courage, vitality by the enthusiasm for undertaking, resolution by the absence of vascillation, faith by opinion, intelligence by the power of comprehension, the wits by correct recognition, memory by the power of recollection, modesty by bashfulness, character by conduct, aversion by refusal, evil intention by subsequent performance, firmness by the restlessness, docility by compliance; age, predilection, homologation and etiological factor by the stage of life, residence, homologatory signs and the type of pain respectively; disease with latent symptoms by testing with therapeutic or provocative medication, the degree of morbidity by the intensity

of the provocative factors; the imminence of death by the severity of the fatal prognostic signs; the expectation of recovery from wholesome inclinations; the clarity of mind from the absence of disorder. As regards the hard-bowelled condition or soft-bowelled condition, the dreams seen, the cravings, the likes and dislikes, pleasure and pain—these are to be known by interrogating the patient.

आप्तोपदेशादिभिः सर्वैरध्यवसानममोहकरं भवति—

भवन्ति चात्र—

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, विचक्षणः બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्यको, आप्ततः उपदेशेन च આપ્તોના ઉપદેશથી आप्तोंके उपदेशसे, प्रत्यक्षकरणेन च પ્રત્યક્ષ ઇંદ્રિયથી प्रत्यक्ष इन्द्रियसे, अनुमानेन च અને અનુમાનથી और अनुमानसे, व्याधीन् રોગોને रोगोंको, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, विद्यात् જાણવા જોઈએ जानना चाहिए ॥ ९ ॥

Here are some verses again—

9. The discerning physician should correctly diagnose diseases by the aid of theoretical knowledge, by all means of direct observation and inference.

सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥१०॥

अर्थवित् વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्यको, सर्वम् બધાની प्रत्येक वस्तुकी, यथासंभवम् સંભવ અનુસાર यथासंभव, सर्वथा સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, समालोच्य સમાલોચના કરીને समालोचना करके, तत्त्वे च તત્ત્વમાં तत्त्वमें, अथ तदनन्तरम् અને ત્યાર પછી और उसके बाद, कार्ये च કાર્યમાં कार्यमें, अध्यवस्येत् નિશ્ચય કરવો જોઈએ निश्चय करना चाहिए ॥ १० ॥

10. Having considered all factors and from all points of view, as far as is possible, the learned physician should, thereafter, formulate his opinion first as regards the nature of the disease and next as regards the line of treatment.

कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥११॥

कार्यतत्त्व- કાર્ય અને તત્ત્વના कार्य और तत्त्वके, विशेषज्ञः ભેદને જાણનારો પુરુષ भेदको जाननेवाला पुरुष, प्रतिपत्तौ કર્તવ્યમાં कर्तव्यमें, न मुह्यति મૂંઝાતો નથી मोहित नहीं होता, अमूढः અને મોહરહિત પુરુષ और मोहरहित पुरुष, अमोह-निमित्तजम् મોહના અભાવરૂપ નિમિત્તથી જન્ય मोहके अभावरूप निमित्तसे होनेवाला, यत् फलम् જે ફળ છે जो फल है, (तद् તેને उसको,) आप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ११ ॥

11. The man who knows the nature of the disease and its line of treatment, is never at a loss concerning the appropriate application. Being unconfused he reaps the reward which comes of clear understanding.

ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥१२॥

यः જે जो, तत्त्ववित् તત્ત્વજ્ઞ વૈદ્ય तत्त्ववेत्ता वैद्य, ज्ञानबुद्धि-प्रदीपेन શાસ્ત્રે કરેલ બુદ્ધિરૂપ દીવાથી शास्त्रसे उत्पन्न बुद्धिरूप दीपकसे, आतुरस्य રોગીના रोगीके, अन्तरात्मानम् અન્તરાત્મામાં अन्तरात्मामें, न आविशति પ્રવેશ કરતો નથી प्रवेश नहीं करता, सः તે वह, रोगान् રોગોની रोगोंकी, न चिकित्सति ચિકિત્સા કરી શકતો નથી चिकित्सा नहीं कर सकता ॥ १२ ॥

12. The learned physician who is unable to win his way into the patient's

१२. तत्त्ववित्—योगवित् (च. भ. द. च.)

heart by the light of his scientific understanding is not entitled to treat disease.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—
सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥१३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ બે શ્લોક છે दो श्लोक हैं, सर्वरोग- બધા રોગોના सब रोगोंके, विशेषाणाम् ભેદોનો भेदोंका, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, ज्ञानसंग्रहम् જ્ઞાનસંગ્રહ ज्ञानसंग्रह, यथा च અને જે પ્રમાણે और जिस प्रकार, आप्ताः આપ્તો आप्त लोग, उपदिशन्ति ઉપદેશ કરે છે उपदेश करते हैं, यथा જે પ્રકારે जिस प्रकार, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, गृह्यते ગ્રહણ થાય છે ग्रहण होता है; ॥१३॥

Here are the two recapitulatory verses—

13. The three-fold means of knowledge, the diagnosis of the characteristics of all diseases, what things are taught by way of instruction by the sages, what by direct observation;

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥१४॥

यथा च અને જે પ્રકારે और जिस प्रकारसे, ये જે जो, अनुमानेन અનુમાનદ્વારા अनुमानसे, ज्ञेयाः જાણવા યોગ્ય છે जानने योग्य हैं, तान् भावान् अपि તે ભાવોને પણ उन भावोंको भी, उदारधीः मुनिः ઉદાર બુદ્ધિવાળા મુનિએ उदार बुद्धिवाले मुनिने, त्रिरोग-विज्ञाने ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय, विमाने વિમાનમાં विमानमें, उक्तवान् કહ્યા છે कह दिया है ॥ १४ ॥

14. and what by the method of inference—all this has the high souled sage given out in this chapter on the Specific Determination of the Three Methods of Diagnosis.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयम् विमानम् 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય વિમાન' 'त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय विमान', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पांचवाँ

Chapter V

स्रोतोविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, स्रोतसाम् विमानम् 'સ્રોતોવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'स्रोतो-

१. स्रोतसां विमानम्-स्रोतोविमानम् (ध. न.)

विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्रोतसां सामान्यवर्णनम्—

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः। सर्वे हि भावा पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं वाऽप्यभिगच्छन्ति। स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३ ॥

पुरुषे પુરુષની અંદર पुरुषमें, यावन्तः જેટલા जितने प्रकारके, मूर्तिमन्तः મૂર્તિમાન मूर्तिवाले, भावविशेषाः ભાવવિશેષો છે पदार्थविशेष हैं, तावन्तः તેટલા उतने, एव જ ही, अस्मिन् એમાં इसमें, स्रोतसाम् સ્રોતોના स्रोतोंके, प्रकारविशेषाः પ્રકારભેદ છે प्रकारभेद हैं, पुरुषे પુરુષની અંદર पुरुषमें, सर्वे हि सर्वे सब, भावाः ભાવો भाव, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोतोंके, अन्तरेण વિના बिना, न अभिनिर्वर्तन्ते ઉત્પન્ન થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, क्षयम् वा अपि કે નાશ अथवा क्षीण, (न) अभिगच्छन्ति પામતા નથી नहीं होते, स्रोतांसि खलु કારણ કે સ્રોતો क्योंकि स्रोत, परिणामम् आपद्यमानानाम् પરિણામ પામતા परिणत हुई, धातूनाम् ધાતુઓને धातुओंके, अयनार्थेन ભિન્ન પ્રદેશમાં લઈ જવા દ્વારા अन्य स्थानमें ले जानेके लिए, अभिवाहीनि વહન કરનારા वहन करनेवाले, भवन्ति બને છે होते हैं ॥ ३ ॥

3. There is as much functional diversity in the systems of circulation in the human body as there is elemental diversity in the structural composition of the body. None of the elements in the body can flourish or decay independently of the channels of circulation. It is indeed these channels that by conveying the body-elements, which are undergoing metabolic processes, subserve the purpose of circulation.

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानाम्। न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि, यच्च वहन्ति, यच्चावहन्ति, यत्र चावस्थितानि, सर्वं तदन्यत्तेभ्यः ॥ ४ ॥

अपि च વળી और, एके કેટલાક મહર્ષિઓ कई महर्षि लोग, सर्वगतत्वात् આખા શરીરમાં આવેલા હોવાથી सब जगह गये होनेसे, दोष- અને દોષના दोषोंके, प्रकोपण- પ્રકોપ કરનારા અપથ્ય પદાર્થો प्रकोपक अपथ्य पदार्थों, प्रशमनानाम् અને દોષનું પ્રશમન કરનારા પથ્ય પદાર્થો और दोषके प्रशामक पथ्य पदार्थों, सर्वसरत्वात् च સંપૂર્ણ શરીરમાં ગતિ કરનાર હોવાથી संपूर्ण शरीरमें गति करनेके कारण, स्रोतसाम् સ્રોતોના स्रोतोंके, समुदयम् एव સમુદાયને જ समुदायको ही, पुरुषम् પુરુષ पुरुष, इच्छन्ति માને છે कहते हैं, एतत् तु પણ એ किन्तु यह, एवम् એમ ऐसा, न નથી नहीं है, यस्य हि કારણ કે જેથી क्योंकि जिससे, स्रोतांसि સ્રોતો બનેલા છે स्रोत बने हैं, यत् च જે વસ્તુને जिसे, वहन्ति તેઓ વહી જાય છે वे ले जाते हैं, यत् च જેને जिसका, आवहन्ति પોષે

३. सर्वे हि भावाः—सर्वभावा हि (ध.)
,, स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते—स्रोतांस्यभिवर्धन्ते (च.)
,, क्षयं वाप्यभिगच्छन्ति—क्षयं वा न गच्छन्ति (ख.)
,, भवन्त्ययनार्थेन—भवन्त्यपरार्थेन (प.)
,, ,, —भवन्त्ययनार्थत्वेन (फ.)
,, अयनार्थेन—अमुनार्थेनापि (त.)

४. अपि चैके स्रोतसामेव—अपिचैके महर्षयः स्रोतसामेव (घ. द.)
,, समुदयम्—समुदायम् (च.)
,, यच्चावहन्ति—यथा वहन्ति (च.)

छे पोषण करते हैं, यत्र च જે સ્થાને जहां, अवस्थितानि તેઓ રહેલા છે स्थित हैं, तत् सर्वम् ते सर्व वह सब, तेभ्यः તેઓથી उन स्रोतोंसे, अन्यत् ભિન્ન છે भिन्न है ॥ ४ ॥

4. There are some who go to the extent of saying that man is nothing but a mass of circulatory channels since they pervade the whole body and also since they are the carriers of what excites and what allays the humors. But this is without doubt an over-statement; for, obviously, there are other things in the body than the channels alone; thus, there are the elements of which the channels are made, the elements which they carry, and the tissues to which they serve as carriers and the regions they cover; all this is something apart from channels.

अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसङ्ख्येयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये ॥ ५॥

केचित् खलु કેટલાએક कई, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, अतिबहुत्वात् અતિ ઘણા હોવાથી अत्यधिक होनेसे, अपरिसङ्ख्येयानि અસંખ્ય अनगिनत, आचक्षते કહે છે मानते हैं, अन्ये पुनः ત્યારે બીજા વળી दूसरे उनको, परिसङ्ख्येयानि ગણી શકાય એવા કહે છે गणनाके योग्य कहते हैं ॥५॥

5. Because of their multitudinousness, some are inclined to believe that they are innumerable; others again think that they are definitely numerable.

स्रोतसां भेदाः—

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्रकारान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः; ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवताम् ।

तेषां तु ते इन, स्रोतसाम् खलु સ્રોતોના स्रोतोंके, कतिचित् કેટલાક कईएक, यथास्थूलम् મોટા મોટા मोटे मोटे, प्रकारान् પ્રકારો भेदोंको, मूलतः च મૂલદ્વારા मूलद्वारा, प्रकोप- विज्ञानतः च અને પ્રકોપલક્ષણદ્વારા और प्रकोपलक्षणोंद्वारा, अनुव्याख्यास्यामः કહી બતાવશું व्याख्यान करेंगे, ये જેઓ जो, ज्ञानवताम् જ્ઞાનવાળાને बुद्धिमानोंके लिए, अनुक्तार्थ- ન કહેલી બાબતના न कहे विषयके, ज्ञानाय જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, अज्ञानवताम् च અને જ્ઞાનરહિતને और अज्ञानीके लिए, विज्ञानाय વિશેષ જ્ઞાન માટે विशेष ज्ञानके लिए, अलम् પૂરતા पर्याप्त, भविष्यन्ति થશે होंगे ।

6-(1). From among these channels of circulation we shall single out some that are the most prominent and describe them with reference to their extension and pathological characteristics. This will serve as guidance to the intelligent physician for inferring what is left unmentioned and will be quite sufficient for the ordinary practitioner.

तद्यथा—प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानीति; वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ।

तत् यथा જેમકે जैसे कि, प्राण- પ્રાણવહ प्राणवह, उदक- ઉદકવહ उदकवह, अन्न- અન્નવહ अन्नवह, रस- રસવહ रसवह, रुधिर- રક્તવહ रुधिरवह, मांस- માંસવહ मांसवह, मेदः- મેદોવહ मेदोवह, अस्थि- અસ્થિવહ अस्थिवह, मज्ज- મજ્જવહ मज्जवह, शुक्र- શુક્રવહ शुक्रवह, मूत्र- મૂત્રવહ मूत्रवह, पुरीष- પુરીષવહ पुरीषवह, स्वेद- वहानि इति અને સ્વેદવહ और स्वेदवह, सर्वाणि

६. यथास्थूलं-यथास्थानं (ग. ह.)

सर्व सव, स्रोतांसि स्रोतो स्रोत, पुनः वळी फिर, सर्वशरीर- आखाय शरीरमां संपूर्ण शरीरमें, चराणाम् संचरनारा विचरनेवाले, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् वात-पित्त अने कफना वात- पित्त और कफके, अयनभूतानि मार्गरूप छे मार्ग हैं, तद्वत् ते ज प्रमाणे उसी प्रकार, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, चेतनावत् चेतनावाळुं चेतनायुक्त, शरीरम् शरीर शरीर, अतीन्द्रियाणाम् इन्द्रियोथी अग्राह्य अतीन्द्रिय, सत्त्वादीनाम् मन वगेरेनुं मन आदिका, पुनः वळी फिर, अयनभूतम् मार्गरूप मार्ग, अधिष्ठानभूतम् च तथा आश्रयरूप छे तथा आश्रयरूप है;

6-(2). It is in this way. These, then, are the prominent channels, carrying severally the currents of life-breaths, water, food, nutritional juice, blood, flesh, fat, bone-forming element, marrow, semen, urine, feces and sweat. As regards the three humors, vata, pitta and kapha which traverse the whole body, they move through all these systems of circulation; while with regard to intellection etc., which unlike the humors are not perceivable by the senses, the whole of the sentient body is both the vehicle and the field of operation.

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान्न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥ ६ ॥

तत् एतत् ते आ यह, शरीरम् शरीर शरीर, स्रोतसाम् स्रोतो स्रोतोंके, प्रकृति-भूतत्वात् स्वाभाविक अवस्थामां होतां प्रकृतिमें रहने पर, विकारैः विकारोथी विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त थतुं नथी युक्त नहीं होता ॥६॥

6. As long as these channels are in a condition of health, so long the whole body is free from disorders.

प्राणवहस्रोतसां मूलं, तद्दुष्टिलक्षणम्—

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

[?] तत्र तेमां इनमें, प्राणवहानाम् प्राणवह प्राणवह, स्रोतसाम् स्रोतोनुं स्रोतोंका, मूलम् मूळ उत्पत्तिस्थान, हृदयम् हृदय हृदय, महास्रोतः च अने महास्रोत छे और महास्रोत (कोष्ठ) है, प्रदुष्टानाम् दूषित थतां दूषित होने पर, एषाम् तु खलु एओनां इनके, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेमके जैसेकि, अतिसृष्टम् बहु लांबो अति लम्बे, अतिबद्धम् बहु बंधायेलो अति बंधे, कुपितम् बहु वधेलो कुपित, अल्पाल्पम् थोडो थोडो थोड़े थोड़े, अभीक्ष्णम् वा अथवा वारंवार अथवा बारबार, सशब्दशूलम् शब्द अने शूळसहित शब्द और शूल समेत, उच्छ्वसन्तम् उच्छ्वास लेता मनुष्यने बाह्य श्वासवाले मनुष्यको, दृष्ट्वा जोईने देख कर, अस्य ए मनुष्यना इस मनुष्यके, प्राणवहानि प्राणवह प्राणवह, स्रोतांसि स्रोतो स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थया छे दूषित हुए हैं, इति एम ऐसा, विद्यात् जाणवुं जाने ॥७॥

7. Among the prominent channels, the region enclosing the heart and the central cavity is the zone of the channels that carry the life-breaths. When diseased, these passages evince the following characteristic symptoms. Thus if the respiration is too long, restricted, agitated or becomes shallow or short, or is frequently stertorous and painful, it should be concluded that the respiratory passages have undergone pathological changes.

७. कुपितम्—प्रकुपितम् (च.)

उदकवहस्रोतसां मूलं, तद्दुष्टिलक्षणं च—

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वोदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

उदकवहानां ઉદકવહ उदकवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, तालु તાળવું तालु, क्लोम च અને ક્લોમ છે और क्लोम है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु એ દૂષિત થતાં इनके दूषित होने पर, इदम् આ ये, विशेष- विज्ञानम् વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, जिह्वा- જીભ जिह्वा, तालु- તાળવું तालु, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, कण्ठ- કંઠ कण्ठ, क्लोम- અને ક્લોમનો और क्लोमके, शोषम् શોષ शोषको, अतिप्रवृद्धाम् तथा अति વધેલી और अत्यंत प्रवृद्ध, पिपासाम् च તૃષાને प्यासको, दृष्ट्वा જોઈ देख कर, अस्य એ મનુષ્યના इस मनुष्यके, उदक- वहानि ઉદકવહ उदकवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, प्रदुष्टानि દૂષિત થયા છે दूषित हुए हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ।

8-(1). Of the channels that carry the aqueous element, the zone is the region extending from palate to the Kloman; when affected with morbidity they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing the dryness of the tongue, palate, lips, the throat and the Kloman and the inordinate nature of the thirst, it should be concluded that the water-carrying channels have undergone pathological changes.

अन्नवहस्रोतसां मूलं, तद्दुष्टिलक्षणं च—

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

अन्नवहानाम् અન્નવહ अन्नवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, आमाशयः આમાશય आमाशय, वामम् पार्श्वम् च અને ડાબું પડખું છે और वाम पार्श्व है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु એ દૂષિત થતાં इनके दूषित होनेपर, इदम् આ ये, विशेषविज्ञानम् વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, अनन्नाभिलषणम् અન્નની અનિચ્છા भोजनकी अनिच्छा, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाकौ અપચો अविपाक, छर्दिम् च અને ઉલટી और वमनको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, अस्य એ મનુષ્યના इस मनुष्यके, अन्नवहानि અન્નવહ अन्नवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, प्रदुष्टानि દૂષિત થયા છે दूषित हुए हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने;

8-(2). Of the channels that carry the ingested food, the zone is the region comprising the gastrum and the left side. When affected with morbidity, they present the following characteristic symptoms. Thus on observing disinclination for food, inappetence and misdigestion and a tendency to vomit, it should be concluded that the channels carrying ingested food have undergone pathological changes.

रस-शोणित-मांस-मेदोऽस्थि-मज्ज-शुक्रवहस्रोतसां मूलं तद्दुष्टिलक्षणं च, मूत्रवहस्रोतसां मूलं, तद्दुष्टिलक्षणं च—

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः। शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च। मांसवहानां च स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च।

८. दृष्ट्वोदकवहान्यस्य- दृष्ट्वा भिषगुदकवहान्यस्य (ख. द.)

८. इदं विशेषविज्ञानंभवति—इदं विज्ञानं भवति (ख. घ.)

,, दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य—दृष्ट्वाऽन्नवहानि (घ.)

मेदोवहानां स्रोतसां वृक्कौ मूलं वपावहनं च। अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च। मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च। शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च। प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्। मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टमतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

रसवहानाम् રસવહ रसवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, हृदयम् હૃદય हृदय, दश અને દશ और दस, धमन्यः च ધમનીઓ છે धमनियां हैं, शोणितवहानाम् રક્તવહ रक्तवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, यकृत् યકૃત यकृत, प्लीहा च અને પ્લીહા છે और प्लीहा है, मांसवहानाम् માંસવહ मांसवह, स्रोतसाम् च સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, स्नायुः સ્નાયુ स्नायु, त्वक् च અને ચામડી છે और त्वक् है, मेदोवहानाम् મેદોવહ मेदोवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, वृक्कौ બન્ને ગુર્દા दोनों वृक्क, वपावहनम् च અને વપાવહન છે और वपावहन है, अस्थिवहानाम् અસ્થિવહ अस्थिवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, मेदः મેદ मेद, जघनम् च અને જઘન છે और जघन है, मज्जवहानाम् મજ્જવહ मज्जवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, अस्थीनि હાડકાં अस्थि, सन्धयः च અને સાંધા છે और सन्धियां है, शुक्रवहानाम् શુક્રવહ शुक्रवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, वृषणौ બન્ને અંડ दोनों वृषण, शेफः च અને શિશ્ન છે और शिश्न है, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु દૂષિત થયેલા એ દૂષિત हुए इन, रसादिवह- રસાદિ વહન કરનાર रसादिवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનાં स्रोतोंके, विज्ञानानि વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षणोंको, विविधाशितपीतीये વિવિધાશિતપીતીય અધ્યાયમાં विविधाशितपीतीय अध्यायमें, उक्तानि કહ્યાં છે कह दिया है, धातूनाम् ધાતુઓનાં धातुओंके, यानि एव हि જે जो, प्रदोषविज्ञानानि દૂષિત થવાનાં લક્ષણો છે दूषित होनेके लक्षण हैं, तानि एव તે જ वे ही, प्रदुष्टानाम् દૂષિત થયેલા दूषित, धातुस्रोतसाम् ધાતુસ્રોતોનાં धातुस्रोतोंके, यथास्वम् પોતપોતાનાં લક્ષણો છે अपने अपने लक्षण हैं, मूत्रवहानाम् મૂત્રવહ मूत्रवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, वङ्क्षणौ च અને બન્ને વંક્ષણ છે और दोनों वंक्षण हैं, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु દૂષિત થયેલા એઓનાં दूषित हुए उनके, इदम् આ ये, विशेषविज्ञानम् વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, अतिसृष्टम् બહુ बहु, अतिबद्धम् અતિ રોકાતું अति अवरुद्ध, प्रकुपितम् પ્રકુપિત प्रकुपित, अल्पाल्पम् થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, अभीक्ष्णम् અને વારંવાર और बारबार, वा बहलम् અથવા ઘાટું अथवा घट्ट, सशूलम् તેમજ શૂલસહિત एवं शूलके साथ, मूत्रयन्तम् મૂત્ર કરતા મનુષ્યને मूत्रप्रवाहण करते हुए मनुष्यको, दृष्ट्वा જોઈ देखकर, अस्य એના इसके, मूत्रवहानि મૂત્રવહ मूत्रवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, प्रदुष्टानि દૂષિત થયા છે दूषित हुए हैं, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने;

8-(3). Of the channels that carry the nutrient body-fluid, the heart and the ten arteries comprise the zone. Of the channels that convey the blood, the liver and the spleen comprise the zone. Of the channels that carry the flesh-forming element, the muscles and the skin comprise the zone. Of the channels that carry the fat-forming element, the kidneys and the vapa-vahana comprise the zone. Of the channels

८-(३). वृक्कौ—बुक्कौ (च. द. ध.)
,, संधयः — जघनं (द.)
,, विविधाशितपीतीये—विविधाशितपीतीयेऽध्याये (ध. छ. त.)
,, यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्—यथास्वं धातुस्रोतसाम् (ध.)
,, वङ्क्षणौ—वृक्कौ च (ध.)

that carry the bone-forming element, the adipose tissues and buttocks comprise the zone. Of the channels that carry the marrow, the bones and the joints comprise the zone. Of the channels that carry the semen, the testes and the phallus comprise the zone. As regards the characteristic symptoms produced when the channels carrying the body-nutrient fluid etc, are affected with morbidity, they have been described in the chapter on the various kinds of foods and drinks (chapter XXV Sutrasthana); for whatever characteristic symptoms are laid down with reference to morbidity of the body-elements are also observed in the morbid condition of the corresponding body-channels. Of the urinary passages, the bladder and the kidneys comprise the zone. When affected with morbidity, they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing a man passing excessive or obsterpated, provoked, scanty, constantly dribbling or thick urine, or micturiting painfully, one should conclude that the urinary passages have undergone pathological changes.

पुरीषवहस्रोतसां मूलम्, तद्दुष्टिलक्षणं च—

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।

८. पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं च—स्थूलान्त्रं गुदं च (ध. फ.)
,, सशब्दशूलमतिद्रवम्—सशूलमतिद्रवम् (क.)

पुरीषवहानाम् પુરીષવહ पुरीषवह, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, मूलम् મૂળ मूल, पक्वाशयः પક્વાશય पक्वाशय, स्थूलगुदम् च અને સ્થૂલ ગુદા છે और स्थूल गुदा है, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु દૂષિત થયેલા એઓનાં दूषित हुए इनके, इदम् આ ये, विशेषविज्ञानम् વિશેષ લક્ષણો विशेष लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, अल्पाल्पम थोडा थोडा थोड़ा थोड़ा, सशब्दशूलम् શબ્દ અને શૂલ સહિત शब्द और शूलके साथ, अतिद्रवम् અતિ પાતળા अति पतले, अतिग्रथितम् અતિ ગંઠાયેલા अति गांठोवाले, अतिबहु च તથા અતિ બહુ एवं मात्रामें बहुत, उपविशन्तम् મલને ત્યાગ કરતા પુરુષને मलका त्याग करते हुए पुरुषको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, अस्य એનાં इसके, पुरीषवहानि પુરીષવહ पुरीषवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, प्रदुष्टानि દૂષિત થયા છે दूषित हुए हैं, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने।

8-(4). Of the channels carrying the fecal matter, the colon and the rectum comprise tha zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing the patient passing scanty stools with difficulty or stools accompanied with sound and pain or stools that are very watery or scybalous or copious, one should conclude that the channels carrying the fecal matter have undergone pathological changes.

स्वेदवहस्रोतसां मूलम्, तद्दुष्टिलक्षणं च—

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

स्वेदवहानाम् સ્વેદવહ स्वेदवह, स्रोतसाम्

સ્રોતોનાં स्रोतोंके, मूलम् મૂળ मूल, मेदः મેદ मेद, लोमकूपाः च અને લોમકૂપ છે और लोमकूप हैं, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु દૂષિત થયેલા એઓનાં दूषित हुए इनके, इदम् આ ये, विशेषविज्ञानम् વિશેષ લક્ષણ विशेष लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, अस्वेदनम् પરસેવો ન આવવો पसीनेका न आना, अतिस्वेदनम् બહુ પરસેવો આવવો पसीना बहुत आना, अङ्गस्य શરીરની अंगोंकी, पारुष्यम् કઠોરતા कठोरता, अतिश्लक्ष्णताम् અતિશ્લક્ષ્ણતા अति चिकनापन, परिदाहम् દાહ जलन, लोमहर्षम् च અને રોમહર્ષ और रोमहर्ष, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, अस्य એના इसके, स्वेदवहानि સ્વેદવહ स्वेदवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, प्रदुष्टानि દૂષિત થયા છે दूषित हुए हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ ८ ॥

8. Of the channels carrying perspiration, the adipose tissue and the hair-follicles comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing anhydrosis, hyper-hydrosis, roughness or excessive smoothness of the body, general burning sensation and horripilation, one should conclude the sudatory channels to have undergone pathological changes.

स्रोतसः पर्यायाः —

स्रोतांसि, सिराः, धमन्यः, रसायन्यः, रसवाहिन्यः, नाड्यः, पन्थानः, मार्गाः, शरीरच्छिद्राणि, संवृतासंवृतानि, स्थानानि, आशयाः, निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति ।

१. धमन्यः, रसायन्यः, रसवाहिन्यः, नाड्यः—धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः (ख.)

,, आशयाः निकेताश्चेति—आशयाः क्षयाः निकेताश्चेति (ख. छ. ज.)

,, निकेताः—आलयाः (ड.)

स्रोतांसि સ્રોત स्रोत, सिराः સિરા सिरा, धमन्यः ધમની धमनी, रसायन्यः રસાયની रसायनी, रसवाहिन्यः રસવાહિની रसवाहिनी, नाड्यः નાડી नाडी, पन्थानः પન્થ पन्था, मार्गाः માર્ગ मार्ग, शरीरच्छिद्राणि શરીરચ્છિદ્ર शरीरच्छिद्र, संवृतासंवृतानि સંવૃતાસંવૃત (મૂળમાં બંધ અને અગ્ર ભાગમાં ખુલ્લી) संवृतासंवृत (मूलमें बन्द और अग्र भागमें खुले), स्थानानि સ્થાન स्थान, आशयाः આશય आशय, निकेताः च અને નિકેત और निकेत, इति એ ये, लक्ष्य- દેખાતા दृश्य, अलक्ष्याणाम् અને ન દેખાતા और अदृश्य, शरीरधातु- શરીરના ધાતુઓના शरीरकी धातुओंके, अवकाशानां સ્રોતોનાં अवकाशोंके, नामानि નામ नाम, भवन्ति છે हैं ।

9-(1). (1) Channels; (2) Veins; (3) Arteries; (4) Ducts; (5) Capillaries; (6) Tubes; (7) Passages; (8) Tracts; (9) Lacunae; (10) Glands (open or closed); (11) Bladders; (12) Repertories; (13) Resorts. Such are the names of which the visible and invisible spaces recurring in the body-elements are known.

प्रदुष्टस्रोतसां धातुदूषकत्वम्, सर्वेषां प्रदुष्टा वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारः—

तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते, इतरेषां प्रकोपादितराणि च। स्रोतांसि स्रोतांस्येव, धातवश्च धातूनेव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः। तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणः प्रदुष्टा दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावादिति ॥ ९ ॥

तेषाम् તેઓના इनके, प्रकोपात् પ્રકોપથી प्रकुपित होनेसे, स्थानस्थाः च एव પોતાને સ્થાને રહેલા अपने स्थानमें स्थित, मार्गगाः च અને માર્ગે ચાલ્યા જતા और मार्गगामी, शरीर-धातवः શરીરના ધાતુઓ शरीरकी धातुएं, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यन्ते પામે છે हो जाती हैं, इतरेषाम् અને બીજા સ્રોત તથા ધાતુ-

એના और दूसरे स्रोत एवं धातुओंके, प्रकोपात् પ્રકોપ-થી प्रकुपित होनेपर, इतराणि च બીજા સ્રોત અને ધાતુઓ પ્રકોપ પામે છે दूसरे स्रोत एवं धातु प्रकुपित होते हैं, (प्रदुष्टानि દૂષિત થયેલા दूषित हुए), स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, स्रोतांसि एव સ્રોતોને જ स्रोतोंको ही, प्रदुष्टाः અને દૂષિત થયેલા और दूषित हुई, धातवः च ધાતુઓ धातु, धातून् एव ધાતુઓને જ धातुओंको ही, प्रदूषयन्ति દૂષિત કરે છે दूषित करती हैं, प्रदुष्टाः દૂષિત થયેલા दूषित, वात-पित्त-श्लेष्माणः વાત-પિત્ત અને કફ वात- पित्त और कफ, दोषस्वभावात् દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ दूषित करनेके स्वभाववाले होनेसे, तेषाम् ते इन, सर्वेषाम् एव સર્વેને सबको, दूषयितारः દૂષિત કરનારા दूषित करनेवाले, भवन्ति इति બને છે होते हैं ॥९॥

9-(2). In the event of their vitiation, both the stationary and mobile elements of the body get vitiated, the vitiation spreading from the one to the other. The vitiated body-channels spread the corruption to other body-channels alone and the vitiated body-elements to other body-elements whereas the three humors— vata, pitta and kapha if vitiated pollute the entire organism, being, as they are, of a vitiating nature.

प्राणादिवहस्रोतसां दुष्टिहेतवः—

भवन्ति चात्र—

क्षयात् संधारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥१०॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, क्षयात् ક્ષયને લઈ क्षयसे, संधारणात् વેગ રોકવાથી वेगोंके रोकनेसे, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, क्षुधितस्य અને ભૂખ્યા રહી और भूखे होने पर, व्यायामात् च વ્યાયામ કરવાથી व्यायाम करनेसे, अन्यैः તેમજ બીજાં एवं अन्य, दारुणैः च ભયંકર કારણોથી दारुण कारणोंसे, प्राणवाहीनि પ્રાણવાહી प्राणवह, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १० ॥

१०. क्षयात्—क्रुध्यात् (पं.)

Here are verses again—

10. The channels carrying the life-breaths get vitiated as the result of wasting, suppression of the body-urges, dehydration, exercise while hungry, starvation and other violations of the laws of health.

औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥११॥

औष्ण्यात् ઉષ્ણતાથી उष्णिमासे, आमात् આમથી आमसे, भयात् ભયથી भयसे, पानात् મદ્યના પાનથી मद्यपानसे, अतिशुष्क- અતિ સૂકાં अतिशुष्क, अन्नसेवनात् અન્નના સેવનથી अन्नके सेवनसे, तृष्णायाः અને તૃષાને और प्यासको, अतिपीडनात् च અતિ રોકવાથી बहुत रोकनेसे, अम्बुवाहीनि જલવાહી સ્રોતો उदकवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ ११ ॥

11. The channels carrying the aqueous element get vitiated as a result of heat, indigestion, fright, excessive drinking, eating of very dry foods and excessive thirst.

अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥१२॥

अकाले च અકાલે बिना समय, अतिमात्रस्य च હદબહાર अतिमात्रामें, अहितस्य च અને અહિતકર વસ્તુનું और अहितकर वस्तुका, भोजनात् ભોજન કરવાથી भोजन करनेसे, पावकस्य च તથા જઠરાગ્નિની तथा अग्निके, वैगुण्यात् વિગુણતાથી विषम होनेसे, अन्नवाहीनि અન્નવાહી સ્રોતો अन्नवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १२ ॥

12. The alimentary canal gets vitiated as the result of over-eating,

eating untimely or unwholesome meals and from impairment of the digestive fire.

गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम्।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्॥१३॥

गुरु- ગુરુ गुरु, शीतम् શીત शीत, अतिस्निग्धम् અને અતિ સ્નેહવાળું और अतिस्निग्ध, अतिमात्रम् હદ બહાર अति मात्रामें, समश्नताम् ખાવાથી भोजन करनेसे, चिन्त्यानाम् च तथा વિચાર કરવા લાયક બાબતોનો और चिन्त्य विषयोंकी, अतिचिन्तनात् અતિ વિચાર કરવાથી अति चिन्ता करनेसे, रसवाहीनि રસવાહી સ્રોતો रसवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १३ ॥

13. The channels of assimilation (nutritional juice) get vitiated in consequence of eating heavy, cold and very unctuous substances in immoderate quantities and by worrying overmuch.

विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥१४॥

विदाहीनि વિદાહી विदाही, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णानि ઉષ્ણ उष्ण, द्रवाणि च તથા દ્રવ और द्रव, अन्नपानानि અન્નપાનનું खानपानके, आतपानलौ च તથા તડકા અને અગ્નિનું और धूप एवं अग्निका, भजताम् સેવન કરનારના सेवन करनेवालोंके, रक्तवाहीनि રક્તવાહી સ્રોતો रक्तवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १४ ॥

14. The channels carrying the blood get vitiated as the result of indulgence in foods and drinks that are irritant, unctuous, hot and liquid, and of excessive exposure to sun and fire-heat.

१३. समश्नताम्—निषेवणात् (थ.)

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च॥
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥१५॥

अभिष्यन्दीनि અભિષ્યન્દી अभिष्यन्दी, स्थूलानि च સ્થૂલ स्थूल, गुरूणि च તથા ગુરુ और गुरु, भोज्यानि ભોજ્ય પદાર્થોનું સેવન કરનારના भोज्य पदार्थोंका सेवन करनेवालोंके, भुक्त्वा તથા ખાઈને एवं भोजन करके, दिवा દિવસે दिनमें, स्वपताम् च નિદ્રા કરનારના सोनेवालोंके, मांसवाहीनि માંસવાહી સ્રોતો मांसवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १५ ॥

15. The channels conveying the flesh-forming element get vitiated in consequence of taking deliquescent, large and heavy articles of diet and by sleeping in the day after taking meals.

अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥१६॥

अव्यायामात् વ્યાયામ ન કરવાથી व्यायाम न करनेसे, दिवास्वप्नात् દિવસે નિદ્રા કરવાથી दिनमें सोनेसे, मेद्यानाम् અને મેદોવર્ધક વસ્તુઓ और मेदुर वस्तुओंके, अतिभक्षणात् વધુ પડતી ખાવાથી अति खानेसे, वारुण्याः च તથા મદિરાનું तथा मदिराके, अतिसेवनात् च અતિ સેવન કરવાથી अति सेवनसे, मेदोवाहीनि મેદોવાહી સ્રોતો मेदोवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥१६॥

16. The channels conveying the fat-forming elements get vitiated in consequence of lack of exercise, sleeping in the day, the excessive consumption of fats and over-indulgence in Varuni wine.

व्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥१७॥

व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, अतिसंक्षोभात् અતિ ક્ષોભથી अतिविक्षोभसे, अस्थ्नाम् હાડકાં

१६. वारुण्याश्चातिसेवनात्—वातलानां च सेवनात् (प.)
१७. अतिविघट्टनात्—अति च भक्षणात् (ह.)

अस्थियोंके, अतिविघट्टनात् અતિ અથડાવાથી अति टकरानेसे, वातलानाम् અને વાતજનક વસ્તુઓના और वातकारक वस्तुओंके, सेवनात् च સેવનથી सेवनसे, अस्थिवाहीनि અસ્થિવાહી સ્રોતો। अस्थिवाही स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ १७ ॥

17. The channels conveying the bone-forming elements get vitiated as the result of over-exercise, concussion and violent flexions and from indulgence in vata-promoting factors.

उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात्।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥१८॥

उत्पेषात् કચડાઈ જવાથી कुचले जानेसे, अति अभिष्यन्दात् અભિષ્યંદથી अभिष्यंदसे, अभिघातात् પ્રહાર લાગવાથી चोट लगनेसे, प्रपीडनात् દબાઈ જવાથી दबावसे, विरुद्धानाम् તથા વિરુદ્ધ આહારનું तथा विरुद्ध भोजनके, सेवनात् च સેવન કરવાથી सेवन करनेसे, मज्जवाहीनि મજ્જવાહી સ્રોતો। मज्जावह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥१८॥

18. The channels carrying the marrow-forming element get vitiated in consequence of crushing of bones, liquefaction, injuries and compression and from indulgence in incompatible things.

अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥१९॥

अकाल-योनि- અકાળે તથા અયોનિમાં अकालमें तथा अयोनिमें, गमनात् મૈથુન કરવાથી मैथुन करनेसे, निग्रहात् વીર્યના વેગ રોકવાથી उपस्थित वेगको रोकनेसे, अतिमैथुनात् અતિ મૈથુનથી अति मैथुनसे, तथा અને तथा, शस्त्र-क्षार-अग्निभिः શસ્ત્ર-ક્ષાર તેમજ અગ્નિથી शस्त्र- क्षार तथा अग्निसे, शुक्रवाहीनि શુક્રવાહી સ્રોત शुक्रवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. The channels conveying the semen get vitiated as the result of untimely coitus or unnatural sex-acts, suppression of the sexual urge, excessive indulgence in the sex-act and from the effects of surgical instruments, alkali and heat.

मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात्।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिक्षतस्य च ॥२०॥

मूत्रित- પેશાબ લાગ્યો હોય ત્યારે मूत्रवेग उपस्थित होने पर, उदक- જલ पानी, भक्ष्य- ખોરાક भक्ष्य वस्तु, स्त्री- કે સ્ત્રીનું या स्त्रीके, सेवनात् સેવન કરવાથી सेवनसे, मूत्रनिग्रहात् અને મૂત્રને રોકવાથી और मूत्रके वेगको रोकनेसे, क्षीणस्य च તથા ક્ષીણ तथा क्षीण, अभिक्षतस्य च અને જેને ઘા લાગેલ હોય તે પુરુષના और जिसको चोट लगी हो उस पुरुषके, मूत्रवाहीनि મૂત્રવાહી સ્રોતો। मूत्रवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ २० ॥

20. The channels conveying the urine get vitiated from drinking water and indulging in eatables and women while one is under the urge to urinate, from retention of urine and also of one who is emaciated or injured in the urinary passages.

संधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥२१॥

२०. °भक्ष्यस्त्रीसेवनात्°—रूक्षस्त्रीसेवनात् (प.)
,, क्षीणस्याभिक्षतस्यच—क्षीणस्यातिकृशस्य च (च. न.)
,, ,, ,, —क्षीणस्याथ कृशस्य च (ध. ड.)
,, अभिक्षतस्य—अतिकृशस्य (द. ध.)
२१. संधारणात्—विधारणात् (ध. त.)
,, अजीर्णा°—अहिता° (ध.)
,, संधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा—विधारणादत्यशनादहितादशनात्तथा (ध.)

संधारणात् વેગો રોકવાથી उपस्थित वेगको रोकनेसे, अत्यशनात् અતિ ખાવાથી अधिक खानेसे, अजीर्णाध्यशनात् તથા અજીર્ણ તેમજ અધ્યશનથી अजीर्णसे एवं अध्यशनसे, दुर्बलाग्नेः તથા મંદ અગ્નિવાળા तथा मंदाग्निवाले, कृशस्य च અને કૃશ મનુષ્યના एवं कृश मनुष्यके, वर्चोवाहीनि પુરીષવાહી સ્રોતો मलवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥२१॥

21. The channels conveying the feces get vitiated by suppression of the urge for defecation, by eating in excess and eating pre-digestion meals and in one whose digestive power is weak or who is emaciated.

व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥२२॥

व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, अतिसंतापात् અતિ સંતાપથી अति संतापसे, शीत-उष्ण- શીત અને ઉષ્ણનું शीत और उष्णके, अक्रम- ક્રમ વિના क्रमरहित, सेवनात् સેવન કરવાથી सेवन करनेसे, तथा તથા तथा, क्रोध-शोक-भयैः ક્રોધ-શોક અને ભયથી क्रोध-शोक और भयसे, स्वेदवाहीनि સ્વેદવાહી સ્રોતો स्वेदवह स्रोत, दुष्यन्ति દૂષિત થાય છે दूषित होते हैं ॥ २२ ॥

22. The channels conveying the sweat get vitiated by over-exercise, by excessive exposure to heat, by indiscriminate indulgence in cold and heat, and from anger, grief and fear.

सर्वस्रोतसां साधारणं प्रकोपकारणम्—

आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥२३॥

यः જે जो, आहारः च આહાર आहार, विहारः च અને વિહાર और विहार, दोषगुणैः દોષોના ગુણની दोषोंके गुणोंके, समः સમાન હોય समान हों, धातुभिः અને ધાતુઓને और धातुओंको, विगुणः च अपि વિગુણ કરવાના સ્વભાવવાળા विगुण करनेके स्वभाववाले, स्यात् હોય होते हैं, सः તે वे, स्रोतसाम् સ્રોતોને स्रोतोंको, प्रदूषकः દૂષિત કરે છે दूषित करते हैं ॥२३॥

23. In general all food and activity that are promotive of the morbid tendencies of the humors and deleterious to the body-elements are vitiative of the body-channels.

स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणम्—

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥२४॥

अतिप्रवृत्तिः ધાતુઓનું બહુ નીકળવું धातुओंका बहुत निकलना, सङ्गः वा કે રોકાઈ જવું अथवा रुक जाना, सिराणाम् સિરાઓમાં सिराओंमें, ग्रन्थयः ગાંઠો થવી गांठे हो जाना, अपि वा અથવા अथवा, विमार्गगमनम् च अपि ધાતુઓનું વિપરીત માર્ગે જવું धातुओंका विमार्गमें जाना, स्रोतसाम् એ સ્રોતો ये स्रोतोंके, दुष्टिलक्षणम् દૂષિત થયાનાં સામાન્ય લક્ષણ છે दूषित होनेके सामान्य लक्षण हैं ॥ २४ ॥

24. The characteristics of the morbidity of the body-channels are the increased or decreased flow of their contents, knotted condition of the passages, or flow of their contents in abnormal channels.

स्रोतसां स्वरूपम्—

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥२५॥

स्रोतांसि સ્રોતો स्रोत, स्वधातु- પોતાના ધાતુના अपने वाह्यधातुके, समवर्णानि જેવાજ વર્ણવાળા समान रंगवाले, वृत्तस्थूलानि ગોળ- સ્થૂલ गोल- स्थूल, अणूनि च બારીક सूक्ष्म, दीर्घाणि લાંબા लम्बे, आकृत्या અને

२२. व्यायामादतिसंतापात्–व्यायामादतिसंक्षोभात् (च. ध.)
२३. धातुभिः–ऋतुभिः (द.)
२४. चापि–वापि (ज.)

आकृतिमां और आकारमें, प्रतान- सदृशानि च वेलना विस्तार जेवा होय छे लताके विस्तारके समान होते हैं ॥२५॥

25. The body-channels when normal are in every case the color of the element they carry, tubular, either large or minute, elongated or reticulated in appearance.

प्रदुष्टस्रोतसां चिकित्सासूत्रम्—

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥

दुष्टानाम् दूषित थयेला दुष्ट, प्राण-उदक-अन्नवाहानाम् प्राणवह, उदकवह अने अन्नवह स्रोतोनी प्राणवह, उदकवह और अन्नवह स्रोतोंकी, श्वासिकी श्वासने लगती श्वासरोगकी, तृष्णोपशमनी तृषानुं शमन करनारी तृष्णानाशक, तथा एव तथा तथा, आमप्रदोषिकी आमप्रदोषने लगती आमप्रदोषकी, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी जोईए करनी चाहिए ॥ २६ ॥

26. In the vitiated condition of the channels that carry the life-breaths, water and food, the line of treatment is, in due order, that indicated for diseases of the respiratory organs, disorders of thirst and chyme-disorders.

विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिस्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥

विविधाशितपीतीये विविधाशितपीतीय अध्यायमां विविधाशितपीतीय अध्यायमें, रसादीनाम् रसादिकनुं रसादिककी, यत् जे जो, औषधम् औषध कह्युं छे औषध कही है, तत् ते ज वह, रसादि- रसवह वगेरे रसवह आदि, स्रोतसाम् स्रोतोनी स्रोतोंकी, यथास्वम् पोत पोतानां लक्षणोने अनुसार अपने अपने लक्षणके अनुसार, उपक्रमम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी जोईए करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. In the vitiated condition of the channels that carry the other body-elements, the line of treatment is that laid down in the section on dietetics with reference to the body-elements themselves.

मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

मूत्र-विट्-स्वेदवाहानां मूत्रवह, पुरीषवह अने स्वेदवह स्रोतोनी मूत्रवह, मलवह और स्वेदवह स्रोतोंकी, मौत्रकृच्छ्रिकी अनुक्रमे मूत्रकृच्छ्रनी चिकित्सा प्रमाणे क्रमशः मूत्रकृच्छ्ररोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा आतिसारिकी अतिसारनी चिकित्सा प्रमाणे अतिसार रोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा अने और, ज्वरचिकित्सिकी ज्वरनी चिकित्सा प्रमाणे ज्वररोगकी चिकित्साके अनुसार, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी जोईए करनी चाहिए ॥२८॥

28. As regards the vitiated condition of the channels that convey the urine, feces and sweat, the line of treatment is, in due order, that indicated for dysuria, diarrhea and fever.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥२९॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोको छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, त्रयोदशानाम् तेर तेरह, स्रोतसाम् स्रोतोनां स्रोतोंके, मूलानि मूळ मूल, दुष्टिलक्षणम् तेओनां दूषित थवानां लक्षण इनके दूषित होनेके लक्षण, सामान्यम् सामान्य लक्षण नामपर्यायाः नामपर्याय नामपर्याय, परस्परम् परस्पर एक दूसरेको, कोपनानि कुपित करनार कुपित करनेवालें ॥२९ ॥

२८. °चिकित्सिकी–°चिकित्सिका (थ.)

Here are the recapitulatory verses—

29. The zones of the thirteen main channels of the body; the general indication of their vitiation; their synonyms in the medical science, the manner in which the body-channels and body-elements vitiate each other on contact.

दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च।
स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥३०॥

पृथक्त्वेन જુદું જુદું पृथक् पृथक्, दोष- हेतुः દોષનું કારણ दोषहेतु, भेषजोद्देशः एव च तथा જુદાં જુદાં ઔષધનો નિર્દેશ और पृथक् पृथक् औषधका निर्देश, तथा તથા तथा, आदौ અધ્યાયની શરૂઆતમાં अध्यायके प्रारम्भमें, विनिश्चयः च 'પુરુષ સ્રોતોમય છે' એવો નિશ્ચય 'पुरुष स्रोतोमय है' ऐसे निश्चयको, स्रोतोविमाने સ્રોતોવિમાનમાં स्रोतोविमान अध्यायमें, निर्दिष्टः કહ્યાં છે कह दिया है ॥ ३० ॥

30. The causes of vitiation in each case; the line of treatment in brief as also at the outset the truth concerning man as a conglomeration of channels—all this is laid down in this Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation.

केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः।
शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मु ति ॥३१॥

यस्य જેને जो, केवलम् આખા संपूर्ण, शरीरम् શરીરનું शारीरको, सर्वभावतः સર્વ પ્રકારે संपूर्ण रूपमें, विदितम् જ્ઞાન છે जानता है, शारीराः અને જેને શરીરના जिसे शरीरगत, सर्वरोगाः च સર્વ રોગો सब रोग, (विदिताः વિદિત છે विदित हैं), सः તે પુરુષ वह, कर्मसु ચિકિત્સામાં चिकित्सा करनेमें, न मुह्यति મૂંઝાતો નથી मोहित नहीं होता ॥३१॥

31. He who understands the entire body in all its aspects and all the bodily disorders is never confused in the matter of treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, स्रोतोविमानम् 'સ્રોતોવિમાન' 'स्रोतोविमान', नाम નામનો नामका, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation" is completed.

षष्ठोऽध्यायः।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छठा

Chapter VI

रोगानीकविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'रोगानीकम् विमानम्' 'રોગાનીકવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'रोगानीकविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदाः—

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन-साध्यम्, असाध्यं च; द्वे रोगानीके बलभेदेन-मृदु, दारुणं च; द्वे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन-मनोऽधिष्ठानं, शरीराधिष्ठानं च; द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन-स्वधातुवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; द्वे रोगानीके आशयभेदेन-आमाशयसमुत्थं, पक्वाशयसमुत्थं चेति।

प्रभाव- પ્રભાવના प्रभावके, भेदेन ભેદથી भेदसे, द्वे બે પ્રકારના दो प्रकारके, रोगानीके રોગસમૂહ रोगसमूह, भवतः છે हैं, साध्यम् સાધ્ય साध्य, असाध्यम् च અને અસાધ્ય और असाध्य, बल- બળના बलके, भेदेन ભેદથી भेदसे, द्वे બે પ્રકારના दो प्रकारके, रोगानीके રોગસમૂહ છે रोगसमूह हैं, मृदु મૃદુ मृदु, दारुणम् च અને દારુણ और दारुण, अधिष्ठान- આશ્રયના आश्रयके, भेदेन ભેદથી भेदसे, द्वे બે પ્રકારના दो प्रकारके, रोगानीके રોગસમૂહ છે रोगसमूह हैं, मनोऽधिष्ठानम् મનમાં આશ્રિત मनमें आश्रित, शरीराधिष्ठानम् च અને શરીરમાં આશ્રિત और शरीरमें आश्रित, निमित्त- નિમિત્તના निमित्तके, भेदेन ભેદથી भेदसे, द्वे બે પ્રકારના दो प्रकारके, रोगानीके રોગસમૂહ છે रोगसमूह हैं, स्व- પોતાના શરીરના अपने शरीरकी, धातु- ધાતુની धातुओंकी, वैषम्य- વિષમતાને विषमताके, निमित्तम् કારણે ઉત્પન્ન થયેલ कारणसे उत्पन्न हुआ, आगन्तु- અને આગન્તુને और आगन्तु, निमित्तम् च કારણે ઉત્પન્ન થયેલ कारणसे उत्पन्न हुआ, आशय-भेदेन આશયના ભેદથી आशयके भेदसे, द्वे બે પ્રકારના दो प्रकारके, रोगानीके રોગસમૂહ છે रोगसमूह हैं, आमाशय- આમાશયથી आमाशयसे, समुत्थम् ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुआ, पक्वाशय- અને પક્વાશયથી और पक्वाशयसे, समुत्थम् च इति ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुआ।

3-(1). Diseases are divided into two groups on the score of their effects—the curable or the incurable. Diseases are again divided into two groups on the score of their intensity—i. e. mild or severe. Two again, are the groups of diseases divided according to their seat of affection viz., the mind or the body. Two, likewise, are the groups of diseases divided according to their cause—those resulting from the discordance of one's humors (endogenous) or the exogenous. Two, also, are the groups of diseases, classified according to their seats of origin—gastrogenous or enterogenous.

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदाद्वैधं सद्द्वैद्प्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, प्रभाव- પ્રભાવ प्रभाव, बल- બલ बल, अधिष्ठान- અધિષ્ઠાન अधिष्ठान, निमित्त- નિમિત્ત निमित्त, आशय- અને આશયના और आशयके, भेदात् ભેદથી भेदसे, एतत् આ રોગસમૂહ यह रोगसमूह, द्वैधम् બે પ્રકારનો दो प्रकारका, सत् થઈ होता हुआ, भेद- ભેદનાં भेदके, प्रकृत्यन्तरेण બીજાં કારણથી अन्य कारणसे, भिद्यमानम् ભેદ પાડવામાં આવતાં भेद करने पर, अथवा अपि અથવા તો अथवा तो, सन्धीयमानम् એકત્ર કરવામાં આવતાં તેનું एकत्र करने पर उसका, एकत्वम् એકપણું एकत्व, बहुत्वम् वा અથવા બહુપણું अथवा बहुत्व, स्यात् થાય છે होता है;

3-(2). While such is the binary classification of diseases in respect of effect, intensity, seat of affection, cause and seat of origin, this dichotomy,

आगन्तुनिमित्त–अन्नधातुनिमित्तं च (प.)

२. निमित्ताशयभेदाद्वैधं-निमित्ताशयद्वैधं (प.)

when in respect of other considerations further divided or unified, becomes one or many as the case may be.

एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात्; बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति; बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा।

दुःखसामान्यात् દુઃખની સમાનતા હોવાને લીધે दुःखकी समानतासे, रोगानीकम् રોગસમૂહ रोगसमूह, तावत् તો तो, एकम् एव એક જ છે एक ही है, (इति એ यह,) एकत्वम् એકત્વ છે एकत्व है, प्रभावभेदादिना પ્રભાવભેદ વગેરેથી प्रभावभेद आदिसे, रोगानीकानि રોગોના સમૂહ रोगसमूह, दश દશ છે दस हैं, (इति એ यह), तु તો तो, बहुत्वम् બહુત્વ છે बहुत्व है, बहुत्वम् બહુત્વ बहुत्व, अपि પણ भी, संख्येयम् ગણી શકાય એવું गिनने योग्य, असंख्येयम् वा અથવા અગણિત अथवा अनगिनत, स्यात् છે हैं;

3-(3). The unity of diseases consists in the very nature of diseases—pain which is common to the whole multitude of diseases. The plurality of disease consists in the ten groups of diseases described above, being classified according to their effect etc. The plurality of disease is either numerable or innumerable.

तत्र संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारोगाध्याये रुग्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥३॥

तत्र તેમાં इनमें, संख्येयम् तावत् પરિમિત રોગસમૂહ તો परिमित रोगसमूह तो, अष्टोदरीये અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં अष्टोदरीय अध्यायमें, यथा જેવો जैसा, उक्तम् કહ્યો છે कहा है, तथा તેવો છે वैसा है, अपरिसंख्येयम् અગણિત રોગસમૂહ अपरिसंख्येय रोगसमूह, पुनः તો फिर, यथा જેવો जैसा, महारोगाध्याये મહારોગાધ્યાયમાં महारोगाध्यायमें, (उक्तम् કહ્યો છે कहा है,) तथा તેવો છે वैसा है, रुक्- કારણકે वेदना क्योंकि वेदना, वर्ण- વર્ણ वर्ण, समुत्थान- નિદાન निदान, आदीनाम् વગેરેનું आदिका, असंख्येयत्वात् અસંખ્યપણું છે असंख्यत्व ॥ ३ ॥

3. The numerable aspect of diseases has been dealt with in the chapter on 'The Eight Abdominal Affections' (19th chapter, Sutrasthana). The innumerability of diseases arises from the considerations, set out in the chapter entitled 'The Major List of Diseases' (20th chapter Sutrasthana). viz., the countless varieties of pain, discoloration, origin, etc.

रोगानीकस्य संख्येयत्वे असंख्येयत्वे च युक्तिः—

न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती।

भेद- ભેદનાં भेदके, प्रकृत्यन्तरीयेषु બીજાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા दूसरे कारणोंसे उत्पन्न हुए, संख्येय- સંખ્યેય રોગનાં संख्येय रोगके, अग्रेषु પરિમાણમાં परिमाणमें, विगीतिः જો કોઈ વિરુદ્ધ કથન થાય તો यदि कुछ विरुद्ध कथन हो तो, इति अतः આ કારણથી इस कारणसे, अत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, काचित् કોઈ कोई, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, दोषवती દોષયુક્ત दोषयुक्त, न च स्यात् થતી નથી नहीं होती, अविगीतिः च અને જો કોઈ વિરુદ્ધ કથન ન થાય તો और यदि कुछ विरुद्ध कथन न हो तो, इति अतः એ કારણથી इस कारणसे, अदोषवती અદોષયુક્ત अदोषयुक्त, न स्यात् થતી નથી नहीं होती;

4-(1). This statement (viz. that disease is both one and many) is not open to the charge of self-contradiction because there is really no contradiction in a set of numerical operators

---

३. दुःखसामान्यात्-रुक्सामान्यात् (च, द, ध.)
,, प्रभावभेदादिना–प्रभावभेदादीनि (प.)
,, असंख्येयत्वात्–अपरिसंख्येयत्वात् (क.)

admitting of various groupings. Since there is thus no contradiction, the statement made above is not faulty.

मेत्ता हि मेद्यमन्यथा भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं मेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् मेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्वं मेदाग्रमुपहन्ति ।

हि કારણ કે क्योंकि, **मेत्ता** ભેદ પાડનાર मेद करनेवाला, **मेद्यम्** ભેદ્ય વસ્તુને मेद्य वस्तुको, **अन्यथा** અન્ય પ્રકારે अन्यप्रकारसे, **भिनत्ति** ભેદ પાડે છે मेद करता है, **पुरस्तात्** પ્રથમ प्रथम, **अन्यथा** અન્ય પ્રકારે अन्य प्रकारसे, **भिन्नम्** ભેદ કરેલાને विभक्तको, **मेद-** ભેદના मेदके, **प्रकृति- अन्तरेण** બીજા કારણને લઈને अन्य कारणसे, **भिन्दन्** ભેદ કરતો मेद करता हुआ, **अनेकधा** અનેક પ્રકારના अनेक प्रकारकी, **मेद-** ભેદની मेदकी, **संख्या-** સંખ્યાના संख्याके, **विशेषम्** વિશેષને विशेषोंको, **आपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **पूर्वम्** અને પ્રથમના और प्रथम किये हुए, **मेद-** ભેદના मेदके, **अग्रम्** **च** પરિમાણને परिमाणको, **न** **उपहन्ति** હાનિ કરતો નથી हानि नहीं करता;

4-(2). A classifier may classify a subject admitting of classification in one particular way. Re-classifying his subject over and over again with reference to other differentiating factors, he is able to achieve a fresh classification each time. A subsequent classification does not repudiate the validity of the previous one.

समानायामपि खलु मेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् ।

मेदप्रकृतौ ભેદની પ્રકૃતિ मेदके कारणके, **समानायाम् अपि खलु** સમાન હોવા છતાં પણ समान होने पर भी, **प्रकृत-** પ્રકૃતના प्रकृतके, **अनुप्रयोगान्तरम्** ભેદ પાડનાર બીજા પ્રયોગ પર दूसरे प्रयोग पर, **अपेक्ष्यम्** લક્ષ આપવું જોઈએ लक्ष देना चाहिए;

4-(3). Although the classifications may appear similar as regards number, yet in the light of the nature of other differentiating factors, they are, in fact, different.

सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च; दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते, व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥४॥

समान- એક एक, **शब्द-** શબ્દથી शब्दसे, **अभिहितानि हि** કહેલા कहे गये, **अर्थ-अन्तराणि** જુદા જુદા અર્થો भिन्न भिन्न अर्थ, **सन्ति हि** હોય છે होते हैं, **पर्याय-** અને પર્યાય और पर्याय, **शब्द-** શબ્દથી शब्दसे, **अभिहितानि च** કહેલા कहे गये, **अनर्थान्तराणि** એકજાતના અર્થો एक ही प्रकारका अर्थ, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **रोगशब्दः हि** રોગશબ્દ रोगशब्द, **दोषेषु च** દોષમાં दोषमें, **व्याधिषु च** અને વ્યાધિમાં और व्याधिमें, **समानः** સમાન છે समान है, **दोषाः** દોષો दोष, **हि अपि** પણ भी, **रोगशब्दम्** રોગશબ્દ रोगशब्द, **आतङ्कशब्दम्** આતંકશબ્દ आतङ्कशब्द, **यक्ष्मशब्दम्** યક્ષ્મશબ્દ यक्ष्मशब्द, **दोषप्रकृतिशब्दम्** દોષપ્રકૃતિશબ્દ दोषप्रकृतिशब्द, **विकारशब्दम् च** તથા વિકારશબ્દને तथा विकारशब्दको, **लभन्ते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करते हैं, **व्याधयः च** અને વ્યાધિઓ પણ और व्याधियां भी, **रोगशब्दम्** રોગશબ્દ रोगशब्द, **आतङ्कशब्दम्** આતંકશબ્દ आतङ्कशब्द, **यक्ष्मशब्दम्** યક્ષ્મશબ્દ यक्ष्मशब्द, **दोषप्रकृतिशब्दम्** દોષપ્રકૃતિશબ્દ दोषप्रकृतिशब्द, **विकारशब्दम्** તથા વિકારશબ્દને तथा विकारशब्दको, **लभन्ते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करती हैं, **तत्र** તેમાં इनमें, **दोषेषु च एव** દોષમાં दोषमें, **व्याधिषु च** અને વ્યાધિમાં और

४. प्रकृतानुप्रयोगान्तर—प्रकृत्यनुप्रयोगान्तर (च. ध.)

व्याधिमें, **रोगशब्दः** રોગશબ્દ रोगशब्द, **समानः** સમાન છે समान है, **शेषेषु** બાકીનામાં शेषमें, **तु** તો तो, **विशेषवान्** વિશેષવાચક છે विशेषवाचक हैं;

4. Different things are denoted by the same term and conversely the same thing is denoted by various synonymous terms. Thus the term morbidity is applied to the disordered humors as well as to diseases. The disordered humors are given the names of morbidity, disease or ailment, vitiated nature and disorder; and similarly the diseases, too, are spoken of as disease, ailment, vitiated nature and disorder. Among these appellations, the one of "Morbidity" is the generic term common alike to morbid humors and diseases. The differentiating factors may be different.

व्याधीनामपरिसंख्येयत्वम्, दोषाणां परिसंख्येयत्वं च—

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अनतिबहुत्वात्। तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणार्थम्, अनवशेषेण च दोषान् व्याख्यास्यामः।

तत्र તેમાં इनमें, **अतिबहुत्वात्** અતિ બહુ હોવાને લઈ अत्यधिक होनेसे, **व्याधयः** વ્યાધિઓ व्याधियाँ, **अपरिसंख्येयाः** અસંખ્ય असंख्य, **भवन्ति** થાય છે होती हैं, **अनतिबहुत्वात्** અને અતિ બહુ ન હોવાથી और बहुत न होनेसे, **दोषाः तु खलु** દોષો તો दोषों तो, **परिसंख्येयाः** ગણી શકાય તેટલા गिननेमें आने योग्य, **भवन्ति** છે हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **उदाहरणार्थम्** ઉદાહરણ માટે उदाहरणके लिए, **विकारान्** વિકારોનું विकारोंको, **यथाचित्रम्** પૂર્વાચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે पूर्वाचार्योंके कथनके अनुसार, **दोषान् च** અને દોષોનું और दोषका, **अनवशेषेण** સંપૂર્ણપણે सम्पूर्ण रूपमें, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे।

5-(1). Now the diseases are innumerable, there being an unlimited number of them. The morbific humors, on the contrary, are strictly numerable there being a limited number of them. Accordingly we shall now enter on a complete exposition of the morbific factors instancing some of the main disorders induced by them.

मानसदोषौ, तज्जा विकाराश्च—

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ। तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचित्तो(न्तो)द्वेगभयहर्षादयः।

रजः રજોગુણ रजोगुण, **तमः च** અને તમોગુણ और तमोगुण, **मानसौ** માનસ मानसिक, **दोषौ** દોષો છે दोष हैं, **तयोः** તેઓના इनके, **विकाराः** વિકાર विकार, **काम-** કામ काम, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **लोभ-** લોભ लोभ, **मोह-** મોહ मोह, **ईर्ष्या-** ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, **मान-** માન मान, **मद-** મદ मद, **शोक-** શોક शोक, **चित्तोद्वेग-** ચિત્તનો ઉદ્વેગ चित्तका उद्वेग, (**चिन्ता** ચિન્તા चिन्ता), **भय-** ભય भय, **हर्ष-** હર્ષ हर्ष, **आदयः** વગેરે છે आदि हैं;

5-(2). Rajas (passion) and Tamas (ignorance) are the morbific factors affecting the mind. Among the disorders brought about by these two are—desire, anger, greed, infatuation, envy, conceit, arrogance, anxiety, remorse, fear, exhilaration etc.

शारीरदोषाः, तज्जा विकाराश्च—

वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः। तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोफशोषश्वा-

५. यथाचित्रम्—यथोचितम् (ड).

,, दोषान् व्याख्यास्यामः—दोषान् यथावदनुव्याख्यास्यामः (क,छ.)

५. शोफ-शोष (व. च.)

समेहकुष्ठादयः । इति दोषाः केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्माणः तु અને કફ और कफ, शारीराः શરીરના शारीरिक, दोषाः खलु દોષો છે दोष हैं, तेषाम् અને તેઓના और इनके, ज्वर- જ્વર ज्वर, अतीसार- અતીસાર अतीसार, शोफ- શોફ शोफ, शोष- શોષ शोष, श्वास- શ્વાસ श्वास, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, कुष्ठादयः च अपि અને કુષ્ઠ વગેરે और कुष्ठ आदि, विकाराः વિકારો છે विकार हैं, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, दोषाः દોષોનું दोषोंका, केवलाः સમ્પૂર્ણ-પણે सम्पूर्ण रूपमें, विकार-एक- देशः च અને વિકારોનું એક ભાગથી और विकारका एक भागसे, व्याख्याताः વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥५॥

5. Vata, pitta and kapha are the morbific factors affecting the body. Among the disorders engendered by these three morbid humors are fever, diarrhea, edema, consumption, dyspnea, urinary anomalies and dermatosis etc.

तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणम्—

तत्र खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणं; तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्र તેમાં इनमें, एषाम् खलु આ इन, द्वयानाम् બે પ્રકારના दोनों प्रकारके, अपि પણ भी, दोषाणाम् દોષોનાં दोषोंके, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનાં तीन प्रकारके, प्रकोपणम् પ્રકોપકારણો છે प्रकोपक कारण हैं, तत् यथा જેમકે जैसेकि, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग, प्रज्ञापराधः પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, परिणामः च इति અને પરિણામ और परिणाम ॥ ६ ॥

6. Of both kind of morbific factors (psychic and somatic) the exciting factors are three. They are—non-homologatory contact of the senses with their sense-objects, volitional transgression and time-effect.

दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः—

प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाद् दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरिसंख्येयान् ॥ ७ ॥

प्रकुपिताः પ્રકોપ પામેલા प्रकुपित हुए, ते तु खलु તેઓ તો वे, प्रकोपण- પ્રકોપક હેતુઓના प्रकोपक हेतुओंके, विशेषात् ભેદને લઈને भेदसे, दूष्यविशेषात् च તથા દૂષ્યના ભેદને લઈને और दूष्यके भेदसे, अपरिसंख्येयान् અસંખ્ય असंख्य, विकारविशेषान् વિકારભેદોને विकार-भेदोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं॥७॥

7. These morbific factors when excited, generate by virtue of the diversity of exciting factors and the diversity of susceptible factors, innumerable varieties of disorders.

रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वम्—

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

ते च તે वे, कामादयः કામ વગેરે काम आदि, ज्वरादयः च અને જ્વરાદિ और ज्वरादि, विकाराः વિકારો विकार, परस्परम् પરસ્પર परस्पर, अनुवर्तमानाः અનુવર્તન કરતા अनुवर्तन करते हुए, कदाचित् ક્યારેક कभी, अनुबध्नन्ति જોડાયેલા રહે છે साथमें मिल जाते हैं॥८॥

8. These disorders both psychic such as desire etc., and somatic such as fever etc., following one another, occasionally occur together.

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

७. दूष्यविशेषात्–द्रव्यविशेषात् (ङ.)

९. प्रवर्तते–प्रायः (ध.)

रजः- રજોગુણ રજોગુણ, तमसोः અને તમોગુણનો और तमोगुणका, परस्परम् પરસ્પર परस्पर, अनुबन्धः અનુબંધ अनुबंध, तु તો तो, नियतः નિશ્ચિત છે निश्चित है, हि કારણકે क्योंकि, अरजस्कम् રજોગુણ વિના बिना रजोगुणके, तमः તમોગુણ तमोगुण, न प्रवर्तते પ્રવર્તતો નથી प्रवृत्त नहीं होता ॥९॥

9. The natural concurrence between passion and ignorance is invariable. For ignorance cannot act in the absence of passion.

शारीरदोषाणां परस्परानुबन्धकत्वम्—

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि दूषणैः समानाः ॥ १० ॥

प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, एक-अधिष्ठानीयानाम् એક સ્થાનમાં રહેનાર एक ही स्थान पर रहनेवाले, शारीर- શારીરિક शारीरिक, दोषाणाम् દોષોના दोषके, समान- સમાન समान, गुणत्वात् ગુણવાળાપણાથી गुणोंकी समतासे, सन्निपातः સન્નિપાત सन्निपात, संसर्गः वा અથવા સંસર્ગ થાય છે या संसर्ग होता है, हि કારણકે क्योंकि, दोषाः દોષો दोष, दूषणैः દૂષણોના दूष्योंके, समानाः સમાન હોય છે समान होते हैं ॥१०॥

10. Of the morbific factors which have the same habitat, the discordance that occurs may extend to all the three humors or to any two of them by reason of their common morbific tendency. The morbid conditions are of the nature of the morbific factors.

अनुबन्ध्यानुबन्धभेदकृतो दोषभेदः—

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः ।

११. अनुबन्धकृतो विशेषः—अनुबन्धविशेषः (च.)

तत्र તેમાં इनमें, अनुबन्ध्य- અનુબંધ્ય अनुबन्ध्य, अनुबन्धकृतः તથા અનુબંધથી ઉત્પન્ન तथा अनुबन्धसे उत्पन्न, विशेषः ભેદ આ છે भेद यह है, अनुबन्ध्यः અનુબંધ્ય अनुबन्ध्य, स्वतन्त्रः સ્વતન્ત્ર स्वतन्त्र, व्यक्त-लिङ्गः સ્પષ્ટ લક્ષણવાળો स्पष्ट लक्षणवाला, यथोक्त- કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए, समुत्थान- હેતુ हेतु, प्रशमः તથા શમનવાળો तथा शमनवाला, भवति હોય છે होता है, अनुबन्धः तु અને અનુબંધ और अनुबन्ध, तत्- તેનાથી इससे, विपरीत- વિપરીત विपरीत, लक्षणः લક્ષણવાળો હોય છે लक्षणवाला होता है;

11-(1). The differential characteristics of primary and secondary affections are as follows: The primary condition is that which is independent, manifests definite symptoms and has an onset and subsistence as laid down. The seondary affection is that which is contrary to this description.

अनुबन्ध्यलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति तत् त्रिकं सन्निपातमाचक्षते; द्वयं वा संसर्गम् ।

तत्र તેમાં इनमें, यदि જો यदि, दोषाः વાત, પિત્ત તથા કફ वात, पित्त और कफ, अनुबन्ध्य- અનુબંધ્યનાં अनुबन्ध्यके, लक्षण- લક્ષણથી लक्षणसे, समन्विताः યુક્ત युक्त, भवन्ति થાય તો हों तो, तत् તે उस, त्रिकम् ત્રણના સમૂહને तीनके समूहको, सन्निपातम् સન્નિપાત सन्निपात, द्वयम् वा અથવા બેના સમૂહને अथवा दोके समूहको, संसर्गम् સંસર્ગ संसर्ग, आचक्षते કહે છે कहते हैं;

11-(2). If all the three provoked humors are accompanied by signs of secondary affections, it is called 'tridiscordance'; if only two of the humors are affected, the condition is called 'bidiscordance'.

११. अनुबन्ध्यलक्षणसमन्विताः—अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणान्विताः (च.)

,, अनुबन्ध्यलक्षण°—अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षण° (क. व. द. च.)

अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

अनुबन्ध्य- અનુબન્ધ્ય अनुबन्ध्य, **अनुबन्ध-** તથા અનુબન્ધના तथा अनुबन्धके, **विशेषकृतः** ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલો भेदसे उत्पन्न, **दोषभेदः** દોષભેદ दोषभेद, **तु** તો तो, **बहुविधः** બહુ પ્રકારનો છે बहुत प्रकारका हैं, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **दोषेषु** દોષમાં दोषमें, **व्याधिषु च** અને વ્યાધિમાં और व्याधिमें, **एषः** આ यह, **नाना-** જુદાંજુદાં नाना, **प्रकृति-** કારણોના कारणके, **विशेष-** ભેદથી થયેલ भेदसे उत्पन्न, **व्यूहः** વ્યાધિઓનો તથા દોષોનો સમૂહ व्याधियां और दोषोंका समूह, **भिषजाम्** વૈદ્યોની वैद्योंकी, **संज्ञा-** સંજ્ઞાદ્વારા संज्ञाद्वारा, **प्रकृतः** કરવામાં આવેલ છે किया गया है ॥११॥

11. From this distinction of primary and secondary affections there proceed the various groupings of morbid humors. Thus come about the classifications of the various causative factors as set out in the nomenclature of physicians with reference to morbific humors and disease-conditions.

जाठराग्नेश्चतुर्विधो भेदः—

अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति ।

शारीरेषु શારીરિક शरीरोंमें, **अग्निषु** અગ્નિમાં अग्नि, **बलभेदेन** બળભેદથી बलभेदसे, **चतुर्विधः** ચાર પ્રકારનો चारप्रकारके, **विशेषः** ભેદ भेदवाली, **भवति** થાય છે होती है ।

12-(1). The thermal element in the bodies is differentiated into four types according to its intensity.

११. दोषभेदः—भेदः (प.)

तद्यथा–तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषमश्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृतिमापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते, समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इति ।

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **तीक्ष्णः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **मन्दः** મન્દ मन्द, **समः** સમ सम, **विषमः च इति** અને વિષમ और विषम, **तत्र** તેમાં इनमें, **तीक्ष्णः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **सर्व-** સર્વ सब, **अपचारसहः** અપચારને સહન કરનાર છે अपचारको सहन करनेवाली है, **तत्-** તેનાથી इससे, **विपरीत-** વિપરીત विपरीत, **लक्षणः** લક્ષણવાળો लक्षणवाला, **तु** તો तो, **मन्दः** મન્દ છે मन्द है, **समः तु** સમ તો सम तो, **अपचारतः खलु** અપચારથી अपचारसे, **विकृतिम्** વિકૃતિ विकृति, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त करती है, **अनपचारतः तु** અપચાર ન કરવાથી अपचार न होनेसे, **प्रकृतौ** પ્રકૃતિમાં प्रकृतिमें, **अवतिष्ठते** સ્થિત થાય છે रहती है, **सम-** સમના समके, **लक्षण-** લક્ષણથી लक्षणसे, **विपरीत-** વિપરીત विपरीत, **लक्षणः** લક્ષણવાળો लक्षणोंवाली **तु** તો तो, **विषमः इति** વિષમ છે विषम है;

12-(2). Thus it is found to be acute, mild, regular and irregular. Among these the acute type is capable of coping with all kinds of indiscretions; of a contrary nature to this is the mild type. The regular type is that which becomes impaired by indiscretions, but in the absence of indiscretions, maintains its normal condition; the irregular is that which is of the opposite characteristics to the last.

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् ।

एते આ ये, **चतुर्विधाः** ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, **अग्नयः** અગ્નિ अग्नि, **चतुर्विधानाम्** ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, **एव** જ ही, **पुरुषाणाम्** પુરુષોના पुरुषोंकी, **भवन्ति** હોય છે होती हैं ।

12-(3). These four types of thermal elements are seen in the four types of men.

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

तत्र તેમાં इनमें, प्रकृतिस्थानाम् પ્રકૃતિસ્થિત એટલે प्रकृतिस्थित अर्थात्, समवातपित्तश्लेष्मणाम् સમાન વાત, પિત્ત તથા કફવાળાઓના समवातपित्तकफवालोंकी, अग्नयः અગ્નિ अग्नियाँ, समाः સમ सम, भवन्ति હોય છે होती हैं, वातलानाम् तु વાતપ્રધાન મનુષ્યોનું તો वातल पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने અગ્નિસ્થાન अग्निस्थान, वात- વાતથી वातसे, अभिभूते પરાભવ પામતાં आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः અગ્નિઓ अग्नियाँ, विषमाः વિષમ विषम, भवन्ति થાય છે हो जाती हैं, पित्तलानाम् तु પિત્તપ્રધાન મનુષ્યોનું તો पित्तप्रधान-मनुष्योंके तो, अग्न्यधिष्ठाने અગ્નિસ્થાન अग्निस्थान, पित्त-अभिभूते हि પિત્તથી પરાભવ પામતાં पित्तसे आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः અગ્નિઓ अग्नियाँ, तीक्ष्णाः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, भवन्ति થાય છે हो जाती हैं श्लेष्मलानाम् तु કફપ્રધાન મનુષ્યોનું તો कफप्रधान पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने અગ્નિસ્થાન अग्निस्थान, श्लेष्म- કફથી कफसे, अभिभूते પરાભવ પામતાં आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः અગ્નિઓ अग्नियाँ, मन्दाः મન્દ मन्द, भवन्ति થાય છે हो जाती हैं ॥१२॥

12. In persons with equipoised vata-pitta-kapha habitus, when in their normal condition, the thermal processes are of the normal type. In persons with vata habitus, if the preponderant vata has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of irregular type. In persons of the pitta habitus, if the preponderant pitta has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the acute type. In persons of kapha habitus, if the preponderant kapha has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the mild type.

वातादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः—

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति, विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां; तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति ।

तत्र તેમાં, इसमें, केचित् કેટલાક कई, आहुः કહે છે કે कहते हैं कि, मनुष्याणाम् મનુષ્યો मनुष्योंके, विषम- વિષમ विषम, आहार- આહારનો आहारका, उपयोगित्वात् ઉપયોગ કરતા હોવાથી उपयोग करनेसे, जन्तवः પ્રાણીઓ प्राणी, समवातपित्तश्लेष्माणः સમપ્રમાણમાં વાત-પિત્ત-કફવાળાં समान वात-पित्त-कफवाले, न सन्ति હોતાં નથી, नहीं हैं, तस्मात् च તેથી इस लिए, केचित् કેટલાક कोई, वातप्रकृतयः વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रकृतिवाले, केचित् કેટલાક कोई, पित्तप्रकृतयः પિત્તપ્રકૃતિવાળા पित्तप्रकृतिवाले; केचित् पुनः અને કેટલાક और कोई, श्लेष्मप्रकृतयः કફપ્રકૃતિવાળા कफप्रकृतिवाले, भवन्ति इति થાય છે होते हैं;

13-(1). Some object here that there are no human beings with the equipoised condition of vata-pitta-kapha, as men are given to a dietary made up of miscellaneous articles. In consequence of this, some persons tend to be of the vata habitus, some of the pitta habitus and some of the kapha habitus.

१३. समवातपित्तश्लेष्माणः- समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतयः (क)

तच्चानुपपन्नं, कस्मात् कारणात्? समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्थी च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा, तस्मात् सन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः, न खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा।

तत् च અને તે और वह, **अनुपपन्नम्** યોગ્ય નથી योग्य नहीं है, **कस्मात् कारणात्** એનું કારણ શું? इसका कारण क्या है? **हि** કારણ આ છે કે कारण यह है कि, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्य, **समवातपित्तश्लेष्माणम्** સમપ્રમાણમાં વાત, પિત્ત તથા કફવાળાને समान वात, पित्त तथा कफवालेको, **अरोगम्** નીરોગ नीरोग, **इच्छन्ति** માને છે मानते हैं, **यतः** કારણકે क्योंकि, **प्रकृतिः च** પ્રકૃતિનો અર્થ प्रकृतिका अर्थ, **आरोग्यम्** આરોગ્ય છે आरोग्य है, **आरोग्य-अर्थी च** આરોગ્ય માટે જ आरोग्यके लिए ही, **भेषज-** ઔષધની औषधकी, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ છે प्रवृत्ति है, **सा च** અને તે और यही, **इष्टरूपा** ઇષ્ટ છે इष्ट है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **समवातपित्तश्लेष्माणः** સમ પ્રમાણમાં વાત, પિત્ત અને કફવાળા મનુષ્યો समान वात, पित्त तथा कफवाले मनुष्य, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **वातप्रकृतयः** વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रकृतिवाले, **पित्तप्रकृतयः** પિત્તપ્રકૃતિવાળા पित्तप्रकृतिवाले, **श्लेष्मप्रकृतयः वा** અથવા કફપ્રકૃતિવાળા अथवा कफप्रकृतिवाले, **न खलु सन्ति** હોતા નથી नहीं होते।

13-(2). This position, however, is not tenable. Why is it not tenable? Because of the following consideration. It is the men in whom the three humors—vata, pitta and kapha are equally balanced that the physicians describe as being healthy. Since balance or concordance of humors is health, and since it is for the sake of health that medicine is used, and since the use of medicine is resorted to as a desideratum, therefore, it follows from all this that there are men with the equipoised habitus of vata, pitta, kapha and there is no such thing as a vata norm, a pitta norm or a kapha norm.

तस्य तस्य किल दोषस्याधिक्यात् सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां, न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते, तस्माच्चैताः प्रकृतयः सन्ति; सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च, अप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः ॥ १३ ॥

तस्य तस्य किल તે તે उस उस, **दोषस्य** દોષની दोषकी, **आधिक्यात्** અધિકતાથી अधिकतासे, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોની मनुष्योंकी, **सा सा** તે તે वह वह, **दोषप्रकृतिः** દોષપ્રકૃતિ दोषप्रकृति, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **विकृतेषु** વિકૃત થયેલા विकृत हुए, **दोषेषु** દોષોમાં दोषोंमें, **प्रकृतिस्थत्वम्** પ્રકૃતિસ્થપણું प्रकृतिस्थत्व, **न च उपपद्यते** ઘટતું નથી उपपन्न नहीं होता, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **एताः** એ ये, **प्रकृतयः** પ્રકૃતિઓ प्रकृतियाँ, **न सन्ति** નથી नहीं हैं, **वातलाः** વાતલ वातल, **पित्तलाः** પિત્તલ पित्तल, **श्लेष्मलाः च तु** અને શ્લેષ્મલ और श्लेष्मल, **सन्ति खलु** હોય છે होते हैं, **ते तु** પરંતુ તેઓને परन्तु उनको, **अप्रकृतिस्थाः** અપ્રકૃતિસ્થ अप्रकृतिस्थ, **ज्ञेयाः** જાણવા જોઈએ जानना चाहिए ॥१३॥

13. On account of the preponderance of this or that humor in a man, he is spoken of (for convenience) as belonging to this or that humoral habitus but there is no question of such a type, which is definitely an abnormal condition, the humors being aggravated. Therefore, these different

---

१३. कस्मात्—तस्मात् (त.)
,, सन्ति—भवन्ति (ख. ज.)

१३. किल—हि (ध.)
,, आधिक्यात्—अधिकस्वभावात् (त.)
,, ,, —अधिकभावात् (ध. ज.)
,, दोषप्रकृतिः—दोषविकृतिः प्रकृतिरेव (प.)

habituses cannot be said to exist as representing the normal condition of health. There are, to be sure, persons with a preponderance of vata, pitta or kapha humor but these are to be known as departures from the normal condition.

वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनुप्रणिधानानि—

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति ।

तेषाम् खलु ते उन, चतुर्विधानाम् ચાર પ્રકારના चारप्रकारके, पुरुषाणाम् પુરુષોને पुरुषोंको, तु તો तो, चत्वारि ચાર चार, अनुप्रणिधानानि અન્નપાનાદિના પ્રયોગ अन्नपानादिके प्रयोग, श्रेयस्कराणि શ્રેયસ્કર श्रेयस्कर, भवन्ति છે हैं ।

14-(1). For these four classes of men there are four differet kinds of regimen which are beneficial.

तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्, अधिकदोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनु(प्र)प्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावदग्नेः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्; एवं चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे । तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥१४॥

तत्र તેમાં इनमें, सम- સમાન समान, सर्व- સર્વ सब, धातूनाम् ધાતુવાળાઓને धातुवालोंको, सर्व- સર્વ सब, आकार- રીતે रीतिसे, समम् સમાન પ્રયોગ समान प्रयोग, अधिक- અને અધિક और अधिक, दोषाणाम् દોષવાળા दोषवाले, त्रयाणाम् ત્રણેને तीनोंको, तु તો तो, यथास्वम् પોતપોતાનાં લક્ષણ અનુસાર अपने अपने लक्षणोंके अनुसार, दोषाधिक्यम् દોષની અધિકતા दोषकी अधिकताको, अभिसमीक्ष्य જોઈને देख कर, अग्नेः અગ્નિ अग्नि, समीभावात् यावत् જ્યાંસુધી સમ થાય ત્યાંસુધી समान होने तक, दोष- દોષથી दोषसे, प्रतिकूलयोगीनि વિપરીત ગુણવાળા विरुद्ध गुणवाले, त्रीणि ત્રણ तीन, अनुप्रणिधानानि પ્રયોગ प्रयोग, श्रेयस्कराणि શ્રેયસ્કર श्रेयस्कर, भवन्ति થાય છે होते हैं, समे तु સમ હોય ત્યારે सम होनेपर, समम् સમાન પ્રયોગ समान प्रयोग, एव જ ही, कार्यम् કરવો જોઈએ करना चाहिए, एवम् च આ પ્રમાણે इसी प्रकार, अपरे બીજા दूसरी, भेषज- ઔષધના औषधके, प्रयोगाः च પ્રયોગો प्रयोग, इष्टाः ઇષ્ટ છે इष्ट हैं, तान् તેઓનું इनका, विस्तरेण વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. For those who evince the balanced condition of the three humors, the regimen too, is of the balanced type. As regards the remaining three who suffer from the preponderance of one or the other of the humors, three distinct regimens that are antagonistic to the preponderant humors are devised for their benefit, keeping in view the particular humoral excess which has to be corrected. These regimens are to be observed till the thermal processes have returned to the normal. Once they have become normal, the normal regimen of moderation should be followed. Whatever else by way of medicine contributes to this end all that is the desideratum, we shall now explain at length.

वातलादीनामातुरत्वम्—

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा—वातलः, पित्तलः, श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविज्ञानं—वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च भवन्ति ॥१५॥

१४. चत्वार्यनुप्रणिधानानि—चत्वार्यप्रणिधानानि (च. प.)
,, श्रेयस्कराणि भवन्ति—श्रेयस्कराणि (च.)
,, तान्—तानि (च.)

त्रयः ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **तु** વળી फिर, **पुरुषाः** પુરુષો पुरुष, **आतुराः** રોગી रोगी, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **ते** તેઓ वे, **तु** તો तो, **तन्त्रान्तरीयाणाम्** બીજા તન્ત્રવાળા अन्य तन्त्रवाले, **भिषजाम्** વૈદ્યોના મતથી वैद्योंके मतसे, **अनातुराः** નીરોગ છે नीरोग हैं. **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **वातलः** વાતલ वातल, **पित्तलः** પિત્તલ पित्तल, **श्लेष्मलः च इति** અને શ્લેષ્મલ और श्लेष्मल, **तेषाम्** તેઓનાં इनके, **इदम्** આ ये, **विशेषविज्ञानम्** વિશેષ લક્ષણ છે विशेष लक्षण हैं, **वातलस्य** વાતલને वातलको, **वातनिमित्ताः** વાતજન્ય वातजन्य, **पित्तलस्य** પિત્તલને पित्तलको, **पित्तनिमित्ताः** પિત્તજન્ય पित्तजन्य, **श्लेष्मलस्य** અને શ્લેષ્મલને और श्लेष्मलको, **श्लेष्मनिमित्ताः च** શ્લેષ્મજન્ય श्लेष्मजन्य, **व्याधयः** વ્યાધિઓ व्याधियां, **प्रायेण** ઘણું ખરું प्रायः, **बलवन्तः** બળવાન बलवान, **भवन्ति** થાય છે होती हैं ॥१५॥

15. All the three following types of men are to be regarded as diseased, although in the opinion of the physicians belonging to another school of thought, they are not to be so regarded. They are:—persons of the vata type, the pitta type and the kapha type. The special characteristics of these three types are as follows:— The vata disorders in the case of the vata type, the pitta disorders in the case of the pitta type and the kapha disorders in the case of the kapha type are more liable to occur and in greater severity.

वातलस्य वातप्रकोपे कारणम्—

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

तत्र તેમાં इनमें, **वातप्रकोपणानि** વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોનું वातप्रकोपक द्रव्योंका, **आसेवमानस्य** સેવન કરનાર सेवनकरते हुए, **वातलस्य** વાતપ્રધાન મનુષ્યને वातप्रधान मनुष्यका, **वातः** વાયુ वात, **क्षिप्रम्** જલદી जल्दी, **प्रकोपम् आपद्यते** પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित हो जाता है, **इतरौ** બીજા दूसरे, **दोषौ** દોષ दोष. **तथा** તેટલા उतने, **न** પ્રકોપ પામતા નથી प्रकुपित नहीं होते, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकोपको, **आपन्नः** પામેલો प्राप्त हुआ, **सः** તે વાયુ वह वायु, **बल-** બલ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **सुख-** સુખ सुख, **आयुषाम्** તથા આયુષના तथा आयुके, **उपघाताय** નાશને માટે नाशके लिए, **यथोक्तैः** કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए, **विकारैः** વિકારોથી विकारोंसे, **तस्य** તેના इसके, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **उपतपति** સંતાપે છે पीडित करता है ।

16-(1). If a person of the vata habitus who is given to indulgence in vata-provoking things, the vata is really aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the vata afflicts its victim's body with the disorders mentioned and impairs his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्याणि, अभ्यङ्गोपनाहनोद्वेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडनवित्रासनविस्मापनविस्मारणानि, सुरासवविधानं, स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्वशश्च प्रयोगार्थाः, बस्तयः, बस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥१६॥

१६. वातप्रकोपणानि–वातप्रकोपणोक्तानि (ग. च.)

१६. अभ्यङ्गोपनाहन–उपनाहन (ग.)

,, अभ्यङ्ग–अभ्यञ्जानि (क.)

,, उद्वेष्टन–उपवेष्टन (ख. ज.)

तस्य તેની इसकी, अवजयनम् શાન્તિનાં સાધન આ છે शान्तिके साधन ये हैं, विधियुक्तौ વિધિપૂર્વક યોજેલા विधिपूर्वक प्रयुक्त, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, स्वेदौ સ્વેદ स्वेद, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, उष्ण- ઉષ્ણ સ્પર્શ उष्ण स्पर्श, मधुर- મધુરરસ मधुररस, अम्ल- અમ્લરસ अम्लरस, लवण- અને લવણરસથી और लवणरससे, युक्तानि યુક્ત युक्त, मृदूनि મૃદુ मृदु, संशोधनानि च સંશોધન संशोधन, तद्वत् તેવા જ इनके सदृश, अभ्यवहार्याणि ભોજ્ય પદાર્થો भोजन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, उपनाहन- ઉપનાહ उपनाह, उद्वेष्टन ઉદ્વેષ્ટન लपेटना, उन्मर्दन- ઉન્મર્દન दबाना, परिषेक- પરિષેક परिषेक, अवगाहन- અવગાહન अवगाहन, संवाहन- ચંપી चापी करना, अवपीडन- દબાવવું भींचना, वित्रासन- ડરાવવું डराना, विस्मापन- આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવું आश्चर्य उत्पन्न करना, विस्मारणानि ભુલાવવું भुलाना, सुरा- સુરાનું सुराका, आसव- तथा આસવનું और आसवका, विधानम् વિધિપૂર્વક સેવન કરાવવું विधिपूर्वक सेवन कराना, दीपनीय- દીપનીય दीपनीय, पाचनीय- પાચનીય पाचनीय, वातहर- વાતહર वातहर, विरेचनीय- तथा વિરેચનીય દ્રવ્યોથી और विरेचनीय द्रव्योंसे, उपहिताः યુક્ત युक्त, अनेकयोनयः च અને અનેક દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા और अनेक द्रव्योंसे उत्पन्न, स्नेहाः સ્નેહ स्नेह, तथा તથા तथा, शतपाकाः શતપાક સ્નેહ शतपाक स्नेह, सहस्रपाकाः અને સહસ્રપાક સ્નેહનો और सहस्रपाक स्नेहका, सर्वशः સર્વ રીતે सब तरहसे, प्रयोगार्थाः પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियां, बस्तिनियमः બસ્તિના નિયમ बस्तिके नियम, सुखशीलता च इति અને સતત આરામના સેવનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ और सतत आरामके सेवनका भी प्रयोग करना चाहिए ॥१६॥

16. The following measures are indicated to counteract and subdue the condition. Oleation and sudation in the prescribed manner; mild purifications with unctuous, hot, sweet, sour, and salt medications; dietary articles of a similar character; inunction, poultices, bandages, friction, affusions, immersion-baths, hand-massage, kneading, shock-therapy, surprise-therapy, de-memorising therapy, prescriptions of wines and spirits, unctuous substances derived from various sources and medicated with digestive stimulants, digestives, correctives of vata, and purgatives and which have been prepared a hundred times or a thousand times and rendered worthy of use in every way; enemata, the regimen that goes with enemata, and habituation to the comforts of life.

पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणम्—

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न[17] तथेतरौ दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

पित्तप्रकोपणानि પિત્તપ્રકોપક દ્રવ્યોનું पित्तप्रकोपक द्रव्योंको, आसेवमानस्य સેવન કરનાર सेवन करते हुए, पित्तलस्य પિત્તપ્રધાન મનુષ્યનું पित्तप्रधान मनुष्यका, अपि પણ भी, पित्तम् પિત્ત पित्त, क्षिप्रम् જલદી जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित हो जाता है, तथा ते પ્રમાણે उस तरह, इतरौ બીજા दूसरे, दोषौ દોષો दोष, तथा તેટલા उतने, न પ્રકોપ પામતા નથી प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकोपको, आपन्नम् પામેલું प्राप्त हुआ, तत् તે पित्त वह पित्त, बल- બલ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, सुख- સુખ सुख, आयुषाम् અને આયુષના और आयुके, उपघाताय નાશને માટે नाशके लिए, यथोक्तैः કહેલા પ્રમાણેના कहे हुए, विकारैः વિકારોથી विकारोंसे, अस्य એના इसके, शरीरम् શરીરને शरीरको, उपतपति સંતાપે છે पीडित करता है ।

१७. पित्तप्रकोपणानि—पित्तप्रकोपणोक्तानि (च.)

17-(1). Similarly in the pitta patient, who is given to the indulgence of pitta-provoking things, the pitta is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the pitta afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and his span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—सर्पिष्पानं, सर्पिषा च स्नेहनम्, अधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकषायशीतानां चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारावलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणेऽग्र्यचन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः, संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्रग्धारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्म्यवासः, शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसेवनं, रम्याणां चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपहितानामुपसेवनं, सेवनं च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥१७॥

तस्य તેની इसकी, अवजयनम् શાન્તિના સાધનો આ છે शान्तिके साधन ये हैं, सर्पिष्पानम् ઘૃતપાન घृतपान, सर्पिषा ઘીથી घृतसे, स्नेहनम् च સ્નેહન स्नेहन, अधः નીચેને માર્ગે अधोमार्गसे, दोषहरणम् च દોષનું હરણ કરવું दोषोंको निकालना, मधुर- મધુર मधुर, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, शीतानाम् તથા શીત तथा शीत, औषध- ઔષધ औषध, अभ्यवहार्याणाम् च તેમજ અન્નપાનનો एवं अन्नपानका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, मृदु- મૃદુ मृदु, मधुर- મધુર मधुर, सुरभि- સુગંધી सुगन्धी, शीत- શીત शीतल, हृद्यानाम् તથા હૃદ્ય एवं हृद्य, गन्धानाम् च ગન્ધોનું गन्धोंका, उपसेवा સેવન सेवन, परम- અતિશય अति, शिशिर- ઠંડા शीतल, वारि- પાણીમાં जलमें, संस्थितानाम् રાખેલ स्थित, मुक्ता- મોતી मोती, मणि- તથા મણિઓની एवं मणियोंकी, हारावलीनाम् च માળાઓને मालाओंको, उरसा છાતીએ छाती पर, धारणम् ધારણ કરવી पहनना, अग्र्यचन्दन- શ્વેત ચન્દન श्वेत चन्दन, प्रियङ्गु- પ્રિયંગુ प्रियंगु, कालीय- કાલીયક कालीयक, मृणाल- મૃણાલ मृणाल, शीत- શીત शीत, वात- વાયુ वायु, वारिभिः તથા જળથી तथा जलसे, उत्पल- ઉત્પલ उत्पल, कुमुद- કુમુદ कुमुद, कोकनद- કોકનદ कोकनद, सौगन्धिक- સૌગન્ધિક सौगन्धिक, पद्म- તથા પદ્મથી एवं पद्मसे, अनुगतैः च યુક્ત युक्त, वारिभिः જળથી जलको, क्षणे क्षणे વારંવાર बारबार, अभिप्रोक्षणम् છાંટવું छिड़कना, श्रुतिसुख- કર્ણપ્રિય कर्णप्रिय, मृदु- મૃદુ मृदु, मधुर- મધુર मधुर, मनोनुगानाम् મનગમતાં मनके प्रिय, गीत- ગીતનું गीतका, वादित्राणाम् તથા વાદિત્રોનું तथा वादित्रोंका, श्रवणम् च સાંભળવું सुनना, अभ्युदयानाम् ઉન્નતિની વાતો उन्नतिदायक बातोंको, श्रवणम् સાંભળવી सुनना, सुहृद्भिः મિત્રોની સાથે मित्रोंके साथ, संयोगः મેળાપ मिलना, शीत- શીત દ્રવ્યોથી शीत द्रव्योंसे, उपहित- યુક્ત युक्त, अंशुक- વસ્ત્ર वस्त्र, स्रक्- તેમજ માળા एवं माला, धारिणीभिः ધારણ કરનારી धारण करनेवाली, इष्टाभिः ઇષ્ટ इष्ट, स्त्रीभिः સ્ત્રીઓ સાથે स्त्रियोंके साथ, संयोगः च સંયોગ संयोग, निशाकर- ચંદ્રમાનાં चंद्रमाकी, अंशु- કિરણોથી किरणोंसे, शीतल- શીતળ शीतल, प्रवात- તથા ખૂબ પવનવાળી एवं बहुत पवनवाली, हर्म्य- હવેલીઓમાં हवेलियोंमें, वासः નિવાસ रहना, शैलान्तर- પર્વતની ગુફા पर्वतकी गुफा, पुलिन- નદીના કાંઠા नदीतट, शिशिर- ઠંડા शीतल, सदन- घर

१७. अधश्च—ऊर्ध्वमधश्च (प.)
,, अग्र्यचन्दन—स्रक्चन्दन (घ. त. द. प.)
,, संयोगः—योगः (ख.)
,, स्रग्धारिणीभिः—स्रग्दामहारधारिणीभिः (क. द.)
,, उपहितानाम्—उपवातानाम् (ब.)
,, शतपत्रहस्तानां—शतपत्रहदानां (ध.)

गृह, वसन- વસ્ત્ર वस्त्र, व्यजन- તથા પંખાના एवं पंखेकी, पवन- પવનનું वायुका, सेवनम् સેવન सेवन, सुख- સુખકર सुखदायक, शिशिर- શીતળ शीतल, सुरभि- તથા સુગંધી एवं सुगन्धी, मारुत- પવનથી पवनसे, उपहितानाम् યુક્ત युक्त, रम्याणाम् च રમણીય सुन्दर, उपवनानाम् ઉપવનોનું उपवनोंका, सेवनम् સેવન सेवन, पद्म- પદ્મ पद्म, उत्पल- ઉત્પલ उत्पल, नलिन- નલિન नलिन, कुमुद- કુમુદ कुमुद, सौगन्धिक- સૌગન્ધિક सौगन्धिक, पुण्डरीक- પુંડરીક पुण्डरीक, शतपत्र- તથા શતપત્રના एवं शतपत्रके, हस्तानाम् च સમૂહોનું समूहोंका, सौम्यानाम् च અને સૌમ્ય और सौम्य, सर्वभावानाम् સર્વ ભાવોનું सब भावोंका, सेवनम् इति સેવન सेवन ॥ १७ ॥

17. To counteract and subdue such a condition the following measures should be taken:—potions of ghee, oleation procedure with ghee; purgation; use of medicines and food-stuffs that are sweet, bitter, astringent and refrigerant; use of scents which are mild, sweet, fragrant, cooling and cordial; wearing on the chest of necklaces of pearls and gems which have been kept in ice-cold water; frequent sprinkling water mixed with white sandal, Roxburg's five-leaved tree of beauty (priyangu), yellow sandal wood, lotus stalks and cooled by wind, and sprinkling of water from drenched blue lotuses, night lotuses, sacred lotuses, and fragrant lotuses; listening to songs and the playing of musical instruments, which are pleasing to the ears, mild, sweet and agreeable; listening to edifying talk; keeping the company of well-wishers; keeping also the company of agreeable women, wearing cool garments and garlands; residence in palacial mansions cooled by the rays of the moon and exposed to breezes blowing from every direction; camping in the interior of mountains, or river banks or staying in cooled rooms, the use of cool raiment and of cool breezes from fans; resorting to delightful pleasure gardens through which blow pleasant, cool and fragrant breezes; the use of nosegays of lotuses, blue lotuses, dark lotuses, moon lotuses, fragrant lotuses, the white lotuses, the king lotuses, and the use in general of all soothing things.

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणम्—

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

श्लेष्मप्रकोपणानि કફપ્રકોપક દ્રવ્યોનું कफप्रकोपक द्रव्योंका, आसेवमानस्य સેવન કરનાર सेवन करते हुए, श्लेष्मलस्य કફપ્રધાન મનુષ્યનો कफप्रधान मनुष्यका, अपि પણ भी, श्लेष्मा કફ कफ, क्षिप्रम् જલદી जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित हो जाता है, इतरौ બીજા दूसरे, दोषौ દોષ दोष, तथा તેટલા उतने, न પ્રકોપ પામતા નથી प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् પ્રકોપને प्रकोपको, आपन्नः પામેલો प्राप्त हुआ, सः તે કફ वह कफ, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, सुख- સુખ सुख, आयुषाम् અને આયુષ્યના और आयुके, उपघाताय નાશને માટે नाशके लिए, यथोक्तैः કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए, विकारैः વિકારોથી विकारोंसे, तस्य તેના इसके, शरीरम् શરીરને शरीरको, उपतपति સંતાપે છે पीड़ित करता है ।

१८. श्लेष्मप्रकोपणानि—श्लेष्मप्रकोपणोक्तानि (च.)

18-(1). Similarly in the person of kapha habitus given to indulgence in kapha-provoking things, kapha is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the kapha afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुकतिक्तकषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणनियुद्धव्यवायव्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकालस्थितानां च मद्यानामुपयोगः, सधूमपानः सर्वशश्चोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

तस्य તેની इनकी, अवजयनम् શાંતિનાં સાધન આ છે शान्तिके साधन ये हैं, विधियुक्तानि વિધિપૂર્વક યોજેલાં विधिपूर्वक युक्त, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णानि ઉષ્ણ उष्ण, संशोधनानि સંશોધન संशोधन, रूक्षप्रायाणि મોટે ભાગે રૂક્ષ प्रायः रूक्ष, कटुक- કટુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- તથા કષાય દ્રવ્યોથી एवं कषाय द्रव्योंसे, उपहितानि યુક્ત युक्त, अभ्यवहार्याणि च અન્નપાન अन्नपान, तथा एव તેમજ तथा, धावन- દોડવું दौड़ना, लङ्घन- ઉલ્લંઘન કરવું लांघना, प्लवन- કૂદવું कूदना, परिसरण- ફૂદડી ફરવી गोलाईमें घूमना, जागरण- જાગરણ जागरण, नियुद्ध- કુસ્તી कुश्ती, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, उन्मर्दन- ઉન્મર્દન उन्मर्दन, स्नान- સ્નાન स्नान, उत्सादनानि અને ઉત્સાદન और उत्सादन, विशेषतः વિશેષ કરીને विशेष करके, तीक्ष्णानाम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, दीर्घ- અને લાંબા और दीर्घ, काल- કાળથી कालसे, स्थितानाम् રાખી મૂકેલા रखे हुए, मद्यानाम् च મદ્યોનો मद्योंका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, सधूमपानः ધૂમપાનસહિત धूमपानके साथ, सर्वशः સંપૂર્ણ संपूर्ण, उपवासः च ઉપવાસ उपवास, तथा તથા तथा, उष्णम् ગરમ गरम, वासः વસ્ત્ર वस्त्र, सुखार्थम् આરોગ્યને માટે आरोग्यके लिए, एव જ ही, सुख- સુખનો सुखका, प्रतिषेधः इति ત્યાગ त्याग ॥१८॥

18. To counteract and subdue such a condition the following therapeutic measures are indicated: namely, the systematic use of purificatory procedures with acute and hot things, the use of dietary articles which are for the most part of a dry nature, and have been treated with pungent, bitter and astringent ingredients; also running, jumping, leaping, whirling about, waking, wrestling, sexual congress, exercise, massage, baths and oily massage; in particular, the drinking of strong wines of long vintage, lightening therapy of all kinds, in conjunction with the use of smoking; the wearing of warm apparel, and the giving up of the comforts of life with a view to eventual happiness.

राजार्हवैद्यलक्षणम्—

भवति चात्र—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् ।
सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेदिति ॥१९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, सर्व- સર્વ सब, रोग- રોગના रोगके, विशेषज्ञः ભેદોને જાણનાર भेदोंको समझनेवाला, सर्व- સર્વ सब, कार्य- કાર્યોના कार्योंके, विशेषवित् ભેદોને જાણનાર भेदोंको समझनेवाला, सर्व- સર્વ सब, भेषज- ઔષધના औषधके, तत्त्वज्ञः તત્ત્વને જાણનાર वैद्य

१८. संशोधनानि—संशोधनशमनानि (च.)
,, नियुद्ध—युद्ध (च.)

तत्त्वको जाननेवाला वैद्य, राज्ञः રાજાને राजाका, प्राणपतिः પ્રાણરક્ષક प्राणरक्षक, भवेत् इति થાય છે होता है ॥ १९ ॥

Here is a verse again—

19. The man who is acquainted with the characteristics of all diseases, versed in all therapeutic measures and conversant with the true properties of all drugs, is worthy of being made the custodian of the king's life.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥२०॥
दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् ।
जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणानि च ॥२१॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥२२॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रकृत्यन्तर- કારણાન્તરના कारणान्तरके, भेदेन ભેદથી भेदसे, रोगानीक- રોગસમૂહના रोगसमूहके, विकल्पनम् ભેદ भेद, परस्पर- એઓનો પરસ્પર इनका परस्पर, अविरोधः અવિરોધ अविरोध, रोग- રોગ रोग, दोषयोः અને દોષોની और दोषकी, सामान्यम् च સમાનતા समानता, दोषसंख्या દોષોની સંખ્યા दोषोंकी संख्या, विकाराणाम् વિકારોના विकारोंका, एकदेशः એક ભાગ एक भाग, प्रकोपणम् દોષોના પ્રકોપનાં કારણ दोषोंके प्रकोपके हेतु, जरणम् प्रति અગ્નિના વિષયમાં अग्निके विषयमें, चिन्ता च વિચાર विचार, कायाग्नेः કાયાગ્નિને कायाग्निको, धुक्षणानि च પ્રદીપ્ત કરનાર પ્રયોગો प्रदीप्त करनेवाले प्रयोगों, वातलादीनाम् અને વાતપ્રધાન વગેરે और वातप्रधान आदि, नराणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, प्रकृति-स्थापनानि च પ્રકૃતિમાં લાવનાર ઔષધો प्रकृतिमें लानेवाली औषधियोंको, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, अस्मिन् આ इस, रोगानीके विमाने રોગાનીક વિમાનમાં रोगानीक विमानमें, व्याहृतानि કહ્યાં છે कहा है ॥२०-२२॥

Here are the recapitulatory verses—

20-22. The classification of disease-groups arising from the difference in their nature, etc; the reconciliation of the seeming contradiction involved in classifying disease variously; the homogeneity of disease and the humoral-fault, the enumeration of the morbific factors (psychic-somatic); partial enumeration of the morbid conditions; the manner in which the humors get aggravated; exposition of the thermal element; the method of maintaining the thermal processes; the therapeutic measures for restoring those suffering from the excess of a particular humor to the norm; all this has been set out by the great sage in the Specific Determination of the Measure of disease-groups.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાન વિષે विमानस्थानमें, रोगानीकविमानम् 'રોગાનીકવિમાન' 'रोगानीकविमान', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्ठा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised

---

२१. एकदेशः—एकदोषः (ख. ग. ड. त. द.)

१. कायाग्नेर्धुक्षणानि—देहाग्ने रक्षणानि (च. ब.)

by Caraka, the sixth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

व्याधितरूपीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, व्याधितरूपीयम् 'વ્યાધીતરૂપીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'व्याधितरूपीय विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

द्वौ व्याधितरूपौ—

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः-गुरुव्याधितः, लघुव्याधितश्च ।

इह खलु અહીં यहां, द्वौ पुरुषौ બે પુરુષો दो पुरुष, व्याधितरूपौ રોગી જેવા रोगीके सदृश, भवतः હોય છે होते हैं, गुरुव्याधितः ગુરુવ્યાધિત गुरुव्याधित, लघुव्याधितः च અને લઘુવ્યાધિત और लघुव्याधित ।

3-(1). There are two forms seen in the afflicted person—(1) afflicted with major diseases, and (2) afflicted with minor maladies.

तत्र-गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसंपदुपेतत्वाल्लघुव्याधित इव दृश्यते, लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित इव दृश्यते ।

तत्र તેમાં इनमें, एकः એક एक, गुरुव्याधितः ભારે વ્યાધિવાળો भारी व्याधिवाला, सत्त्व-बल- ઉત્સાહ વગેરે મનોગુણ, બળ उत्साह आदि मनोगुण, बल, शरीर-संपत् અને શરીરસંપત્તિથી और शरीरसंपत्तिसे, उपेतत्वात् યુક્ત હોવાથી युक्त होनेसे, लघुव्याधितः इव જાણે હલકી વ્યાધિવાળો હોય એવો हल्की व्याधिसे युक्तकी तरह, दृश्यते જોવામાં આવે છે दिखाई देता है, अपरः બીજો दूसरा, लघुव्याधितः હલકી વ્યાધિવાળો हल्की व्याधिवाला, सत्त्वादीनाम् મનોગુણ વગેરેની मनोगुण आदिकी, अधमत्वात् નિર્બળતાને લીધે निर्बलतासे, गुरुव्याधितः इव જાણે ભારી વ્યાધિવાળો હોય એવો भारी व्याधिसे युक्तकी तरह, दृश्यते જોવામાં આવે છે दिखाई देता है;

3-(2). Of these one though afflicted with a major disease being endowed with the richness of spirit, vitality and body, appears as if suffering from a minor malady, while the other though afflicted with a minor malady, due to poverty of spirit, vitality and body, appears as if afflicted with a major disease.

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते ॥३॥

अकुशलाः અકુશળ વૈદ્યો अकुशल वैद्य, केवलम् કેવળ केवल, चक्षुषा एव ચક્ષુથી જ आंखसे ही, तयोः

१. व्याधितरूपौ-व्याधिरूपौ (प.)
,, गुरुव्याधितः-गुरुव्याधिः (प.)
,, लघुव्याधितः-लघुव्याधिः (प.)

३. अधमत्वाद्-अल्पत्वाद् (च. ध.)
,, अध्यवस्यन्तः-व्यवस्यन्तः (प.)

ते બન્નેનાં उन दोनोंके, रूपम् રૂપ रूपको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, अध्यवस्यन्तः નિશ્ચય કરતાં निश्चय करते हुए, व्याधिगुरुलाघवे રોગની ગુરુતા અને લઘુતાની બાબતમાં रोगकी गुरुता और लघुताके विषयमें, विप्रतिपद्यन्ते ભૂલ ખાય છે धोखा खा जाते हैं ॥ ३ ॥

3. Inexperienced physicians diagnosing such cases by investigating merely with the eye the external appearances of those patients, are misled in the differentiation of the major from the minor condition of the disease.

व्याधेर्गुरुलाघवज्ञाने विप्रतिपन्नाश्चिकित्सायामपि विप्रतिपद्यन्ते—

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते।

ज्ञानावयवेन જ્ઞાનના એક અવયવથી ज्ञानके एक अवयवसे, कृत्स्ने ज्ञेये સંપૂર્ણ જ્ઞેયમાં संपूर्ण ज्ञेयमें, विज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, नहि उत्पद्यते ઉત્પન્ન થતું નથી उत्पन्न नहीं होता।

4-(1). A full conception of the science will never be attained by the knowledge of only a part of it.

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते। ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति।

रोगज्ञाने રોગજ્ઞાનમાં रोगज्ञानमें, विप्रतिपन्नाः तु खलु ભૂલેલા भूले हुए, उपक्रम- ચિકિત્સાની चिकित्साकी, युक्तिज्ञाने યોજનાના જ્ઞાનમાં योजनाके ज्ञानमें, च अपि પણ भी, विप्रतिपद्यन्ते ભૂલ ખાય છે धोखा खाते हैं, यदा જ્યારે जब, ते તેઓ वे, गुरुव्याधितम् ગુરુવ્યાધિતને बड़े रोगवालेको, लघुव्याधितरूपम् લઘુવ્યાધિત જેવો लघुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति સમજે છે समझते हैं, तदा ત્યારે तब, तम् તેને उसे, अल्पदोषम् અલ્પ દોષવાળો अल्प दोषवाला, मत्वा માનીને मानकर, संशोधनकाले સંશોધનકાળે संशोधनके समय, अस्मै એને इसको, मृदु મૃદુ मृदु, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, प्रयच्छन्तः દેતાં देते हुए, अस्य એના इसके, दोषान् દોષોને दोषोंको, भूयः एव ફરી વિશેષ और अधिक, उदीरयन्ति કુપિત કરે છે कुपित करते हैं।

4-(2). Those who are really mistaken in the diagnosis of the disease will also be misled in deciding the line of treatment. When the inexperienced physicians diagnose a patient suffering from a major disease as suffering from a minor one, they, considering the morbidity to be slight, give mild purificatory treatment to the patient at the time of purification and thus they provoke the morbid humors the more.

यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति।

यदा तु અને જ્યારે और जब, लघुव्याधितम् લઘુવ્યાધિતને लघुव्याधितको, गुरुव्याधितरूपम् ગુરુવ્યાધિત જેવો गुरुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति સમજે છે समझते हैं, तदा ત્યારે तब, तम् તેને उसे, महादोषम् બહુ દોષવાળો बहुत दोषवाला, मत्वा માનીને समझ कर, संशोधनकाले સંશોધન સમયે संशोधनके समय, अस्मै એને इसको, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, प्रयच्छन्तः આપતાં देते हुए, दोषान् દોષોને दोषोंको, अतिनिर्हृत्य બહુ કાઢીને अधिक प्रमाणमें निकाल कर, अस्य એના इसके, शरीरम् શરીરને शरीरको, क्षिण्वन्ति ક્ષીણ કરે છે क्षीण करते हैं;

4-(3). Or when they diagnose a patient suffering from a minor malady as suffering from a major disease, then the physicians, considering the morbidity to be intensive give strong

purificatory medication at the time of purification, then they eliminate forcibly even the normal humors and emaciate the body of the patient.

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति ।

एवम् એવી રીતે इस प्रकार, ज्ञानस्य જ્ઞાનના ज्ञानके, अवयवेन અવયવથી अवयवसे, कृत्स्ने समग्र संपूर्ण, ज्ञेये જ્ઞેયમાં ज्ञेयमें, ज्ञानम् જ્ઞાનનું ज्ञानके, अभिमन्यमानाः અભિમાન કરનારા अभिमानी, परिस्खलन्ति ભૂલ ખાય છે धोखा खाते हैं;

4-(4). Thus, believing to have a perfect approach to the whole subject by the knowledge of one branch only, the physicians blunder.

विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ॥४॥

विदितवेदितव्याः જ્ઞેયના સંપૂર્ણ જ્ઞાની ज्ञेयके संपूर्ण ज्ञानी, भिषजः વૈદ્ય वैद्य, तु તો तो, सर्वम् બધા समग्र, परीक्ष्यम् પરીક્ષા કરવા યોગ્ય વિષયને परीक्षा करने योग्य विषयको, यथासंभवम् યથાસંભવ यथासंभव, सर्वथा સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, अध्यवस्यन्तः નિશ્ચય કરતાં निश्चय करते हुए, क्वचित् अपि કદી પણ कभी, न विप्रतिपद्यन्ते ભૂલ ખાતા નથી धोखा नहीं खाते, यथेष्टम् च અને ઇષ્ટ और इष्ट, अर्थम् અર્થને अर्थको, अभिनिर्वर्तयन्ति इति પૂર્ણ કરે છે पूरा करते हैं ॥ ४ ॥

4. The physicians, knowing all that is to be known examining every thing in every respect possible and diagnosing after full investigation, will never be mistaken and will be able to achieve the desired result.

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥५॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, बालाः અલ્પજ્ઞ વૈદ્ય अल्पज्ञ वैद्य, सत्त्वादीनाम् સત્ત્વાદિના सत्त्वादिके, विकल्पेन ભેદથી भेदसे, आतुरे રોગીમાં रोगीमें, व्याधिरूपम् વ્યાધિના રૂપને व्याधिके रूपको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, अथ પછી तदनन्तर, व्याधिबलाबले વ્યાધિના બળાબળમાં व्याधिके बलाबलमें, विप्रतिपद्यन्ते ભૂલ ખાય છે धोखा खाते हैं ॥ ५ ॥

Here are verses again—

5. The inept physicians who make their diagnosis by merely looking at the patient are mistaken in diagnosing the severity or slightness of the disease, because they diagnose without reference to the condition of his mind etc.

ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥६॥

अज्ञानमोहिताः અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલા अज्ञानसे मोहित हुए, ते તેઓ वे, व्याधितानाम् રોગીઓના रोगियोंके, विनाशाय વિનાશ માટે विनाशके लिए, अपि वा અથવા તો अथवा तो, महते ઘણા बहुत, क्लेशाय ક્લેશને માટે क्लेशके लिए, अयोगेन અયોગથી अयोगसे, भेषजम् ઔષધ औषध, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं ॥६॥

6. Being deluded by a misconception of the nature of the disease, they administer wrongful medication, which either kills the patient or brings down upon him great affliction.

---

४. ज्ञानमभि°–ज्ञानमिति (ख. घ. ज. त.)
,, परिस्खलन्ति–स्खलन्ति (ख.)

५. व्याधिरूपमथातुरे–व्याधीनां रूपमातुरे (क. घ. ष.)

प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥७॥

प्राज्ञाः तु બુદ્ધિમાન વૈદ્યો તો बुद्धिमान वैद्य तो, इह આ વિષયમાં इस विषयमें, सर्वम् परीक्ष्यम् સંપૂર્ણ જ્ઞેયને संपूर्ण ज्ञेयको, सर्वथा સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, आज्ञाय જાણીને जान कर, भेषजानाम् प्रयोगेषु ઔષધોના પ્રયોગોમાં औषधोंके प्रयोगोमें, कदाचन કદી પણ कमी, न स्खलन्ति ભૂલ કરતા નથી गलती नहीं करते ॥ ७ ॥

7. But the wise ascertaining in every way, everything that is to be examined will never blunder in the proper line of treatment.

पुरुषसंश्रयक्रमिविशेषेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याग्रसंभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य, भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वक्रिमीणां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥८॥

इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, व्याधितरूपाधिकारे વ્યાધિતરૂપના અધિકારમાં व्याधितरूपके विषयमें, व्याधितरूप- વ્યાધિતરૂપની व्याधितरूपकी, संख्याग्र- સંખ્યાના પરિમાણની संख्याके परिमाणकी, संभवम् શક્યતા शक्यता, व्याधितरूप- વ્યાધિતરૂપમાં व्याधितरूपमें, हेतु- હેતુને લીધે થયેલા हेतुसे उत्पन्न हुए, विप्रतिपत्तौ વિપરીત જ્ઞાનમાં विपरीत ज्ञानमें, सापवादम् અપવાદસહિત अपवादसहित, कारणम् કારણ कारण, अनपवादम् च અને દોષરહિત और दोषरहित, संप्रतिपत्तिकारणम् નિશ્ચિત જ્ઞાનનું કારણ निश्चित ज्ञानके कारणको, निशम्य સાંભળીને श्रवण करके, अतः परम् એ પછી इसके बाद, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयके, पादौ ચરણે चरणोंमें, उपसंगृह्य પ્રણામ કરીને प्रणाम करके, पुरुषसंश्रयाणाम् પુરુષમાં આશ્રિત पुरुषमें आश्रित, सर्वक्रिमीणाम् સઘળા કૃમિઓનું सब कृमियोंके, समुत्थान- કારણ कारण, स्थान- સ્થાન स्थान, संस्थान- આકૃતિ चिह्न, वर्ण- વર્ણ वर्ण, नाम- નામ नाम, प्रभाव- પ્રભાવ प्रभाव, चिकित्सित- અને ચિકિત્સાના और चिकित्साके, विशेषान् ભેદોને भेदोंको, पप्रच्छ પૂછ્યા पूछा ॥ ८ ॥

8. Thus having listened to the exposition of the determination of disease from the external appearance of the patient, two types of the external appearance of the patients, their cause, their leading to mistaken diagnosis, the cause and evil results of the mistaken diagnosis, the correct diagnosis, its cause and good result, Agnivesa, touching the feet of the worshipful Atreya, here, asked concerning the characteristics of all kinds of parasites infecting the human body, their cause, habitat, form, color, name, effects and treatment.

क्रमीणां भेदाः—

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्निवेश! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः, श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥९॥

अथ ત્યારે तब, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, अस्मै એને इससे, प्रोवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, इह खलु અહીં यहां, सहजेभ्यः સહજ કૃમિઓ सहज कृमियोंके, अन्यत्र સિવાય सिवाय, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, नानाविधेन જુદા જુદા પ્રકારના भिन्न भिन्न प्रकारके, विभागेन વિભાગોથી विभागोंसे, विंशतिविधाः વીસ પ્રકારના बीस प्रकारके, क्रमयः કૃમિઓ कृमि, उद्दिष्टाः બતાવ્યા છે बतलाये हैं,

८. चानपवादं निशम्य—श्रुत्वा चानपवादम् (ध.)

९. पूर्वमुद्दिष्टा—पूर्वमुक्ता (ड.)

,, विभज्यमानाः—भिद्यमानाः (क. ष. ज.)

प्रकृतिभिः કારણોથી कारणोंसे, विभज्यमानाः ભેદ પાડતાં विभाग करने पर, ते पुनः વળી તેઓ फिर वे, चतुर्विधाः ચાર જાતના चार प्रकारके, भवन्ति છે हैं, तद् यथा જેવા કે जैसे कि, पुरीषजाः મળજ पुरीषज, श्लेष्मजाः કફજ कफज, शोणितजाः રક્તજ रक्तज, मलजाः च इति અને મલજ और मलज ॥ ९ ॥

9. The worshipful Atreya replied to him, "O, Agnivesa, twenty varieties of pathogenic parasites in addition to normal ones in the body have been described by classifying them into different groups in a previous chapter (I. 19). They again when classified according to their source are of four kinds. They are born of feces, born of kapha, born of blood, and born of body-excretion.

मलजानां क्रमीणां समुत्थानादि—

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च। तत्र बाह्यमलजातान् मलजान् संचक्ष्महे। तेषां समुत्थानं–मृजावर्जनं; स्थानं—केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि; संस्थानम्–अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च; वर्णः–कृष्णाः, शुक्लाश्च; नामानि–यूकाः, पिपीलिकाश्च; प्रभावः–कण्डूजननं, कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च; चिकित्सितं तु खल्वेषामपकर्षणं, मलोपघातः, मलकराणां च भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

तत्र मलः મળ मल, बाह्यः च બાહ્ય बाह्य, आभ्यन्तरः च અને આભ્યન્તર છે और आभ्यन्तर है, तत्र તેમાં इनमें, बाह्यमल- जातान् બાહ્યમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિઓને बाह्यमलजन्य क्रमियोंको, मलजान् મળજ मलज, संचक्ष्महे કહીએ છીએ कहते हैं, तेषाम् તેઓનું उनका, समुत्थानम् નિદાન निदान, मृजावर्जनम् શુદ્ધિનો અભાવ છે स्वच्छताका अभाव है, स्थानम् તેઓનું સ્થાન उनका स्थान, केश- કેશ केश, श्मश्रु- દાઢી-મૂછ दाढ़ी-मूंछ, लोम- રૂંવાડાં लोम, पक्ष्म- પાંપણો पक्ष्म, वासांसि અને વસ્ત્રો છે और वस्त्र हैं, संस्थानम् તેઓની આકૃતિ આ છે उनकी आकृति यह है, अणवः તેઓ સૂક્ષ્મ वे सूक्ष्म, तिलाकृतयः તલના આકારના तिलके आकारके, बहुपादाः च અને બહુ પગવાળા હોય છે और बहुत पैरोंवाले होते हैं, वर्णः તેઓનો રંગ उनका वर्ण, कृष्णः કાળો काला, शुक्लः च અને સફેદ છે और श्वेत है, नामानि તેઓનાં નામો उनके नाम, यूकाः જૂ जूंएं, पिपीलिकाः च અને લીખો છે और लीखें हैं, प्रभावः તેઓનો પ્રભાવ उनका प्रभाव, कण्डूजननम् ખુજલી ઉત્પન્ન કરવી खुजलीको उत्पन्न करना, कोठ- તથા કોઠ तथा कोठ, पिडका- તેમજ પિડકાઓની एवं फुन्सियोंकी, अभिनिर्वर्तनम् ઉત્પત્તિ કરવી એ છે उत्पत्ति करना यह है, एषाम् એઓની इनकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, अपकर्षणम् પકડીને બહાર કાઢવા पकड़ कर बाहर निकाल देना, मलोपघातः મલનો નાશ मलका नाश, मलकराणाम् અને મળ ઉત્પન્ન કરનારા मलजनक, भावानाम् ભાવોનું भावोंका, अनुपसेवनम् इति સેવન ન કરવું એ છે सेवन न करना यह है ॥ १० ॥

10. The excretion is external and internal. Those which are produced in external excretion are said to be born of excretion. Their cause is lack of cleanliness. Their habitat is hair on the head, face and body and eye-lashes and clothes. Their form is minute, til-shaped and multipede. Their color is black or white. Their names are lice and nits. Their effect is the causing of itching and production of wheals and pimples on the body. Their treatment consists in their removal together with the removal of the dirt on the body and avoidance of conditions leading to the formation of excretion.

१०. बाह्यमलजातान्–बाह्ये मले जातान् (क.)
,, संचक्ष्महे–व्याचक्ष्महे (ख.)

शोणितजानां क्रमीणां समुत्थानादि—

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं; स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः; संस्थानम्-अणवो वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः; वर्णः-ताम्रः; नामानि-केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौरसा, औडुम्बरा, जन्तुमातरश्चेति; प्रभावः-केशश्मश्रुनखलोमपक्ष्मापध्वंसः, व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति; चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

शोणितजानाम् રક્તજ કૃમિઓનું रक्तज कृमियोंका, समुत्थानम् નિદાન निदान, कुष्ठैः समानम् કુષ્ઠની સમાન છે कुष्ठके समान है, स्थानम् તેઓનું સ્થાન उनका स्थान, रक्तवाहिन्यः રક્તવાહિની रक्तवाहिनी, धमन्यः ધમનીઓ છે धमनियां है, संस्थानम् તેઓની આકૃતિ આ છે उनकी आकृति यह है, अणवः તેઓ અણુ वे अणु, वृत्ताः ગોળ गोल, अपादाः च તથા પગ વગરના હોય છે तथा पैररहित होते हैं, सूक्ष्मत्वात् च અને સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે और सूक्ष्मताके कारण, एके કેટલાક कोई, अदृश्याः અદૃશ્ય अदृश्य, भवन्ति હોય છે होते हैं, वर्णः તેઓનો રંગ उनका वर्ण, ताम्रः લાલ છે ताम्र है, नामानि તેઓનાં નામો उनके नाम, केशादाः કેશાદ केशाद, लोमादाः લોમાદ लोमाद, लोमद्वीपाः લોમદ્વીપ लोमद्वीप, सौरसाः સૌરસ सौरस, औडुम्बराः ઓડુમ્બર औडुम्बर, जन्तुमातरः च અને જન્તુમાતર છે और जन्तुमातर हैं, प्रभावः તેઓનો પ્રભાવ उनका प्रभाव, केश- કેશ केश, श्मश्रु- દાઢીમૂછ दाढीमूंछ, नख- નખ नख, लोम- લોમ लोम, पक्ष्म- અને પાંપણનો और पक्ष्मका, अपध्वंसः નાશ કરવો એ છે नाश करना यह है, व्रणगतानाम् વ્રણમાં રહેલા કૃમિઓનો પ્રભાવ व्रणोंमें स्थित कृमिओंका प्रभाव, हर्ष- રોમાંચ रोमांच, कण्डू- ખુજલી कण्डू, तोद- તોદ तोद, संसर्पणानि च અને સળવળાટ એ છે रेंगना यह है, अतिवृद्धानाम् અત્યંત વધેલા કૃમિઓનો अत्यन्त बढ़े हुए कृमिओंका, त्वक्- ત્વચા त्वचा, सिरा- સિરા सिरा, स्नायु- સ્નાયુ स्नायु, मांस- માંસ मांस, तरुणास्थि- અને કોમળ હાડકાંનું और तरुणास्थियोंका, भक्षणम् च इति ભક્ષણ એ પ્રભાવ છે भक्षण यह प्रभाव है, एषाम् એઓની उनकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, अपि પણ भी, कुष्ठैः કુષ્ઠોની कुष्ठोंके, समानम् સમાન છે समान है, तत् તેને उसे, उत्तरकालम् હવે પછી इसके बाद, उपदेक्ष्यामः કહેશું कहेंगे ॥११॥

11. The cause of the blood-born parasites indeed is similar to that causing dermatosis. Their habitat is blood-carrying vessels. Their form is minute, round, having no pedicle, some being too minute to be visible to the naked eye. Their color is coppery red. Their names are Kesada, Lomada, Lomadwipa, Saurasa, Audumbara and Jantumatara. Their effects are the destruction of the hair on the head, face and body, nails and eye-lashes, and when infesting the wound they cause hyper-esthesia, itching, pricking pain, creepy sensation, and when extensively developed they eat up the skin, vessels, muscles, flesh and cartilages. Their treatment is similar to that of dermatosis which will be expounded in the subsequent chapters.

श्लेष्मजानां क्रमीणां समुत्थानादि—

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं, ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;

११. औडुम्बरा-औदुम्बरा (क. ध. त.)

१२. हृदयचराः-हृदयादाः (ध.)

श्लेष्मजाः કફજ કૃમિ कफज कृमि, क्षीर- દૂધ दूध, गुड- ગોળ गुड, तिल- તિલ तिल, मत्स्य- માછલી मछली, आनूपमांस- આનૂપમાંસ आनूपमांस, पिष्टान्न- પિષ્ટાન્ન पिष्ट से बना हुआ भोजन, परमान्न- દૂધપાક दूधपाक, कुसुम्भस्नेह- કુસુંભ તૈલ कुसुम्भतैल, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, पूति- સડેલું दुर्गन्धी, क्लिन्न- ક્લેદયુક્ત क्लिन्न, संकीर्ण- મિશ્રિત मिश्रित, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, असात्म्य- અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजन- ભોજનરૂપ भोजन-रूप, समुत्थानाः નિદાનવાળા છે निदानवाले हैं, तेषाम् તેઓનું उनका, स्थानम् સ્થાન स्थान, आमाशयः આમાશય છે आमाशय है, प्रवर्धमानाः વધતા વધતા बढ़ते हुए, ते તેઓ વે, ऊर्ध्वम् ઉપર उपर, अधः वा અથવા નીચે अथवा नीचे, उभयतः वा અથવા તો બન્ને તરફ અથવા तो दोनों ओर, विसर्पन्ति ફેલાય છે फैलते हैं;

12-(1). Those born of kahpa are caused by milk, gur, til, fishes, flesh of wetland animals, pasted articles of diet, milk pudding, oil of safflower (kusumbha), eating pre-digestion meals, taking putrid and softened, mixed, antagonistic and unwholesome diet. Their habitat is the stomach. Their effects are that when fully grown they migrate upwards or downwards or bothways.

संस्थानवर्णविशेषास्तु—श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद् वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि—अन्त्रादाः, उदरादाः, हृदयचराः, चुरवः, दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति; प्रभावो—हृल्लासः, आस्यसंस्रवणम्, अरोचकाविपाकौ, ज्वरः, मूर्च्छा, जृम्भा, क्षवथुः, आनाहः, अङ्गमर्दः, छर्दिः, कार्श्यं, पारुष्यं, चेति॥१२॥

संस्थान- આકૃતિ आकृति, वर्ण- અને વર્ણના और वर्णके, विशेषाः तु ભેદો તો આ છે भेद तो ये हैं, केचित् કેટલાક कई, श्वेताः સફેદ श्वेत, पृथु- અને પહોળી और विशाल, ब्रध्न- વાધરીના चमड़ेके फीतेके, संस्थानाः આકારના હોય છે आकारके होते हैं, केचित् કેટલાક कई, वृत्तपरिणाहाः ગોળ ઘેરાવાવાળા गोल परिधियुक्त, गण्डूपदाकृतयः અળસિયાંના આકારના केंचुएके आकारके, श्वेताः સફેદ श्वेत, ताम्रावभासाः च અને લાલ રંગના હોય છે और ताम्र वर्णके होते हैं, केचित् તથા કેટલાક तथा कई, अणवः સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, दीर्घाः લાંબા दीर्घ, तन्त्वाकृतयः દોરીના આકારના तन्तुओंके आकारके, श्वेताः અને સફેદ હોય છે और श्वेत होते हैं, तेषाम् એ इन, त्रिविधानां ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, श्लेष्मनिमित्तानाम् કફજ कफज, क्रिमीणाम् કૃમિઓનાં कृमियोंके, नामानि નામ नाम, अन्त्रादाः અન્ત્રાદ अन्त्राद, उदरादाः ઉદરાદ उदराद, हृदयचराः હૃદયચર हृदयचर, चुरवः ચુરુ चुरु, दर्भपुष्पाः દર્ભપુષ્પ दर्भ-पुष्प, सौगन्धिकाः સૌગન્ધિક सौगन्धिक, महागुदाः च इति અને મહાગુદ છે और महागुद हैं, प्रभावः તેઓનો પ્રભાવ उनका प्रभाव, हृल्लासः હલ્લાસ जी मचलाना, आस्यसंस्रवणम् મુખનું સ્રવવું मुखका स्राव, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाकौ અને અવિપાક और अविपाक, ज्वरः જ્વર ज्वर, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, जृम्भा બગાસાં जंभाई, क्षवथुः છીંક छींक, आनाहः આનાહ आनाह, अङ्गमर्दः અંગમર્દ अंगोंका टूटना, छर्दिः ઉલટી वमन, कार्श्यम् કૃશતા कृशता, पारुष्यम् च इति અને પરુષતા છે और कठोरता है ॥ १२ ॥

12. Their varieties accordiug to their shape and color are as follows: some are whitish and in shape flat and big; and others are cylindrical and of the shape of earth-worm (round worm) and of a white and coppery tinge; and some are minute, long and thread-like and white (thread-worm). The names of these three kinds of kapha-born worms are Antrada, Udarada, Hridayachara, Churu, Darbhapushpa, Saugandhika and Mahaguda. Their effects are nausea, ptyalism, anorexia, indigestion, fever,

fainting, yawning, sneezing, constipation, body-ache, vomiting, emaciation and roughness of the body.

पुरीषजानां कृमीणां समुत्थानादि—

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं पक्वाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युर्यदन्तरं तदन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः;

पुरीषजाः પુરીષજ કૃમિઓ पुरीषज कृमि, श्लेष्मजैः કફજ કૃમિઓના कफज कृमियोंके, तुल्यसमुत्थानाः સમાન નિદાનવાળા છે समान निदानवाले हैं, तेषाम् તેઓનુ उनका, स्थानम् સ્થાન स्थान, पक्वाशयः પક્વાશય છે पक्वाशय है, प्रवर्धमानाः વધતા વધતા बढ़ते हुए, ते तु તેઓ તો वे तो, अधः નીચે नीचेकी ओर, विसर्पन्ति ફેલાય છે फैलते हैं, यदन्तरम् पुनः અને જે સમયે और जिस समय, यस्य જે પુરુષના जिस पुरुषके आमाशयाभिमुखाः કૃમિ આમાશય તરફ कृमि आमाशयकी ओर, स्युः જાય છે जाते हैं, तदन्तरम् તે સમયે उस समय, तस्य તેના उसके, उद्गार- ઉદ્ગાર उद्गार, निःश्वासाः અને નિઃશ્વાસ और निःश्वास, पुरीषगन्धिनः પુરીષની ગંધવાળા पुरीषकी गन्धवाले, स्युः હોય છે होते हैं;

13-(1). The worms born of feces have the same causation as those born of kapha. Their habitat is colon. When they are fully grown, they migrate downwards, and if they then migrate towards the stomach, eructation and breath of the man give out the fecal smell.

संस्थानवर्णविशेषास्तु—सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशुसंकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककेरुकाः, मकेरुकाः, लेलिहाः, सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति;

संस्थान- આકૃતિ आकृति, वर्ण- અને વર્ણના और वर्णके, विशेषाः तु ભેદો આ છે भेद ये हैं, केचित् કેટલાએક कई, सूक्ष्म- સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, वृत्तपरि- णाहाः ગોળ ઘેરાવાવાળા गोल परिधिवाले, श्वेताः શ્વેત श्वेत, दीर्घाः દીર્ઘ लम्बे, ऊर्णांशु- ઊનના તંતુ ऊनके तन्तुके, संकाशाः જેવા હોય છે समान होते हैं, केचित् पुनः અને કેટલાએક और कई, स्थूल- સ્થૂલ मोटे, वृत्तपरिणाहाः અને ગોળ ઘેરાવાવાળા और गोल परिधिवाले, श्याव- શ્યાવ श्याव, नील- નીલ नील, हरित- લીલા हरे, पीताः અને પીળા હોય છે और पीले होते हैं, तेषाम् તેઓનાં उनके, नामानि નામ नाम, ककेरुकाः કકેરુક ककेरुक, मकेरुकाः મકેરુક मकेरुक, लेलिहाः લેલિહ लेलिह, सशूलकाः સશૂલક सशूलक, सौसुरादाः च इति અને સૌસુરાદ છે और सौसुराद हैं;

13-(2). Their characteristics, form and color are: some are minute, cylindrical and whitish, long like a fibre of wool in appearance. Some are large, cylindrical, dusky, blue, green or yellow. Their names are Kakeruka, Makeruka, Leliha, Sasulaka, Sausurada.

प्रभावः—पुरीषभेदः, कार्श्यं, पारुष्यं, लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूं चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेलं कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानां च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

प्रभावः તેઓનો પ્રભાવ उनका प्रभाव, पुरीषभेदः પુરીષભેદ पुरीषभेद, कार्श्यम् કૃશતા कृशता, पारुष्यम् પરુષતા परुषता, लोमहर्ष- અને રોમાંચની और रोमांचकी, अभिनिर्वर्तनम् च ઉત્પત્તિ છે उत्पत्ति है, ते एव અને તેઓ और वे, अस्य એની उसकी, गुदमुखम् ગુદાના મુખમાં गुदाके मुखमें, परितुदन्तः તોદ ઉત્પન્ન કરતા तोद उत्पन्न करते हुए, कण्डूम् च અને ખુજલીને और खुंजलीको, उपजनयन्तः ઉપજાવતા उत्पन्न करते हुए,

१३. आमाशयाभिमुखाः—आमाशयोन्मुखाः (क.)
,, दीर्घा ऊर्णांशुसंकाशाः—दीर्घोर्णांशुसंकाशाः (ख.)

गुदमुखम् ગુદાના મુખમાં गुदाके मुखमें, पर्यासते રહે છે रहते हैं, जातहर्षाः જ્યારે હર્ષયુક્ત થાય છે ત્યારે जब हर्षयुक्त होते हैं तब, ते एव તેઓ જ वे ही, अतिवेलम् વારંવાર बारबार, गुदनिष्क्रमणम् कुर्वन्ति ગુદાથી બહાર નીકળે છે गुदासे बाहर निकलते हैं, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, एषः આ यह, श्लेष्मजानाम् કફજ कफज, पुरीषजानाम् च અને પુરીષજ और पुरीषज, क्रिमीणाम् કૃમિઓનો कृमियोंके, समुत्थानादि- નિદાન વગેરેનો निदान आदिका, विशेषः ભેદ છે भेद है ॥१३॥

13. Their effects are looseness of stools, emaciation, roughness and the manifestation of horripilation. They inhabit the anal region, and causing constant irritation in the anal orifice give rise to pruritus and when hyperactive they often come out of the rectum. These are the characteristic causes of worms born of kapha and feces.

कृमिजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा—

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः। तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्यं, ततः प्रकृतिविघातः, अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥१४॥

एषाम् એઓની उनकी, चिकित्सितम् तु खलु ચિકિત્સા चिकित्सा, समासेन ટૂંકામાં संक्षेपसे, उपदिश्य કહીને कह कर, पश्चात् પછી फिर, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, उपदेक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, तत्र અહીં यहां, आदितः પ્રથમ प्रथम, सर्वक्रिमीणाम् બધા કૃમિઓને सब कृमियोंको, अपकर्षणम् एव कार्यम् બહાર કાઢવા જ જોઈએ बाहर निकालना ही चाहिए, ततः તે પછી उसके बाद, प्रकृतिविघातः કારણનો નાશ કરવો જોઈએ कारणका नाश करना चाहिए, अनन्तरम् અને તે પછી और उसके बाद, निदानोक्तानाम् નિદાનમાં કહેલા निदानमें कहे हुए, भावानाम् પદાર્થોનું भावोंका, अनुपसेवनम् इति સેવન ન કરવું જોઈએ सेवन नहीं करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. We shall now expound briefly their treatment and later expound it in full detail. Here extraction of all worms is to be done first, then the removal of the cause and then the avoidance of etiological factors.

कृमीणामपकर्षणम्—

तत्रापकर्षणं-हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणवताऽपनयनमनुपकरणेन वा; स्थानगतानां तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतः, तच्चतुर्विधं; तद्यथा—शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्थापनं च; इत्यपकर्षणविधिः ।

तत्र તેમાં उनमें, अपकर्षणम् અપકર્ષણ अपकर्षण, विमृश्य વિચાર કરીને विचार करके, उपकरणवता સાધનવાળા साधनयुक्त, अनुपकरणेन वा અથવા સાધનરહિત या साधनरहित, हस्तेन હાથથી हाथसे, अभिगृह्य પકડીને पकड़ कर, अपनयनम् કૃમિઓને બહાર કાઢવા એ છે कृमियोंको बाहर निकालना यह है, स्थानगतानाम् અને પોતાના સ્થાનમાં રહેલા और अपने स्थानमें स्थित, क्रिमीणाम् तु કૃમિઓને તો कृमियोंको तो, न्यायतः યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, भेषजेन ઔષધદ્વારા औषधसे, अपकर्षणम् બહાર કાઢવા જોઈએ बाहर निकालना चाहिए, तत् તે वह, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારનું છે चार प्रकारका है, तत् यथा જેમકે जैसे कि, शिरोविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, वमनम् વમન वमन, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, आस्थापनम् च અને આસ્થાપન और आस्थापन, इति આ यह, अपकर्षणविधिः અપકર્ષણનો વિધિ છે अपकर्षणकी विधि है ।

15-(1). Their extraction is done either by the instrument held carefully by the hand or without the help of an instrument; and the extraction of the worms that are lying in their

internal habitat is done by suitable internal medication. This is of four kinds viz. errhines, emesis, purgation and corrective enema. This is the mode of the extraction of worms.

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्यदपि किंचिच्छ्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यात्; इति प्रकृतिविघातः ।

एषाम् એમના इनके, प्रकृति- કારણુનો कारणका, विघातः तु નાશ તો नाश तो, कटु- કડુ कटु, तिक्त- કડવાં तिक्त, कषाय- તૂરાં कषाय, क्षार- ક્ષાર क्षार, उष्णानाम् અને ઉષ્ણ और उष्ण, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, उपयोगः પ્રયોગ છે प्रयोगमें होता है, अन्यत् अपि च અને બીજું પણ और अन्य भी, यत् किञ्चित् જે કંઈ जो कुछ, श्लेष्म- કફ कफ, पुरीष- અને પુરીષનું और पुरीषका, प्रत्यनीकभूतम् વિરોધી હોય विरोधि हो, तत् તે वह, स्यात् પ્રકૃતિવિઘાત છે प्रकृतिविघात है, इति આ પ્રમાણે इस तरह, प्रकृतिविघातः પ્રકૃતિવિઘાત છે प्रकृतिविघात कह दिया है;

15-(2). The removal of the cause of these is use of pungent, bitter, astringent, alkaline and hot articles, and whatever else that is antagonistic to the susceptible condition of kapha and fecal matter. This is the removal of the cause.

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विवर्जनं तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम्। इति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातम्। एतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

अनन्तरम् એ પછી इसके बाद, निदानोक्तानाम् નિદાનમાં કહેલા निदानमें कहे हुए, भावानाम् ભાવોનું भावोंका, अनुपसेवनम् અસેવન એ सेवन न करना यह, निदानविधौ નિદાનવિધિમાં निदानविधिमें, यत् જે जो, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तस्य તેનું उसका, तथाप्रायाणाम् च અને તેવા જ और वैसे ही, अपरेषाम् બીજા अन्य, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, विवर्जनम् પરિત્યાગ છે परित्याग है, इति આ પ્રમાણે इस तरह, लक्षणतः સંક્ષેપથી संक्षेपसे, चिकित्सितम् કૃમિજરોગની ચિકિત્સા कृमिज रोगकी चिकित्सा, अनुव्याख्यातम् કહી છે कह दी है, एतत् एव એ જ वही, पुनः ફરી फिर, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा ॥ १५ ॥

15. Thereafter the avoidance of all conditions laid down as etiological factors, also of other substances which are most likely to cause worms. Thus their treatment has been briefly described. The same will now be expounded in detail.

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थं च भिषक् ।

अथ क्रिमिकोष्ठम् કોઠામાં ક્રિમિવાળા कोष्ठमें कृमियुक्त, एनम् आतुरम् આ રોગીને इस रोगीको, अग्रे પહેલાં प्रथम, षड्रात्रम् છ રાત छः रात, सप्तरात्रम् वा કે સાત રાત સુધી अथवा सात रात तक, स्नेहस्वेदाभ्याम् સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य કરાવીને कराके, श्वः- भूते બીજે દિવસે दूसरे दिन, एनम् એને इसको, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, पाययितास्मि પીવરાવીશ पिलाऊंगा, इति એવો નિશ્ચય કરી ऐसा निश्चय करके, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, क्रिमीणाम् ક્રિમિઓને कृमियोंको, समुदीरणार्थम् પ્રેરિત કરવા માટે प्रेरित करनेके लिए, कोष्ठाभिसरणार्थम् च અને કોષ્ઠમાં લાવવા માટે और कोष्ठमें ले आनेके लिए, क्षीर- દૂધ दूध, गुड- ગોળ गुड़, दधि- દહીં दही, तिल- તલ तिल, मत्स्य- માછલાં मछली, आनूप-

१६. क्रिमिकोष्ठमातुरम्—क्रिमिकोष्ठं (च,)
,, संशोधनंपाययितास्मीति—संशोधयितास्मीति (ख)

मांस- આનૂપ પ્રાણીઓનું માંસ आनूप प्राणियोंका मांस, पिष्टान्न- પિષ્ટાન્ન पिष्टान्न, परमान्न- દૂધપાક दूधपाक, कुसुम्भस्नेह- અને કુસુંભના તેલથી और कुसुम्भके तैलसे, संप्रयुक्तैः યુક્ત युक्त, भोज्यैः ખાદ્ય પદાર્થોવડે खाद्य पदार्थोंसे, सायम् प्रातः च સાંજસવાર सायं प्रातः, उपपादयेत् ભોજન કરાવે भोजन करावे;

16-(1). Now the patient who suffers from worms in his gastro-intestinal tract should first be prepared with oleation and sudation procedures for six or seven nights and on the day previous to the administration of the wormicidal purificatory medication, the patient should be given a meal consisting of milk, gur, curds, til, fishes, flesh of wet-land animals, pasted articles of diet, milk-pudding and oil of (kusumbha) safflower in the evening and early in the morning for arousing the worms and causing them to return to gastro-intestinal tract.

अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादये-दुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

अथ પછી पीछे, व्युष्टायाम् રાત્રિ વીત્યા બાદ रात्रि व्यतीत होने पर, सुखोषितम् રોગીને સુખપૂર્વક સૂતેલો रोगीको सुखपूर्वक सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम् च અને તેણે ખાધેલું પચી ગયેલું और उसका खाया हुआ भली प्रकार जीर्ण हुआ, विज्ञाय જાણીને जान कर, सर्वान् સર્વ सब, परीक्ष्य- પરીક્ષાયોગ્ય परीक्षायोग्य, विशेषान् વિશેષોને विशेषोंको, सम्यक् બરાબર भली प्रकार, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके. उपपादनीयः चेत् स्यात् જો સંશોધનને યોગ્ય લાગે તો जो संशोधनके योग्य जान पड़े तो, तत् अहः एव તે જ દિવસે उसी दिन, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, वमन- વમન वमन, विरेचनैः અને વિરેચન દ્વારા और विरेचनसे, उपपादयेत् વૈદ્ય સંશોધન કરવું वैद्य संशोधन करे ॥१६॥

16. And after ascertaining that the patient has comfortably passed the previous night and the meal has been fully digested, he should be on that day treated with corrective enema, emesis or purgation if the patient has been found fit after thorough investigation of all the systems of the body.

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रुमधुशिग्रुखरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरक-गण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्वाण्यथवा यथालाभं; तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्धोदकेनाभिषिच्य साधयेत् सततमवघट्टयन् दर्व्या, तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणितमभ्यासिच्य बस्तौ विधिवदास्थापयेदेनं;

अथ તે પછી उसके बाद, मूलक- મૂળા मूली, सर्षप- સરસવ सरसों, लशुन- લસણ लहसुन, करञ्ज- કરંજ करंज, शिग्रु- સરગવો शोभांजन, मधुशिग्रु- મીઠો સરગવો मीठा शोभांजन, खरपुष्पा- બોડી અજમોદ अजमोद, भूस्तृण- ભૂસ્તૃણ भूस्तृण, सुमुख- સુમુખ सुमुख, सुरस- સુરસ सुरस, कुठेरक- કુઠેરક कुठेरक, गण्डीर- ગંડીર गंडीर, कालमालक- કાલમાલક कालमालक, पर्णास- પર્ણાસ पर्णास, क्षवक- ક્ષવક क्षवक, फणिज्झकानि અને મરવો और फणिज्झक, सर्वाणि એ બધાંને इन सबको, अथवा અથવા अथवा, यथालाभम् મળે તેટલાં जितने मिले उतने, आहर લાવ ले आए, इति એ પ્રમાણે इस

१६. सुप्रजीर्णभक्तम्–सुप्रजीर्णभुक्तम् (ख. ध.)

१७. तमुपयुक्त°–तस्मिन् शीतीभूते तूपयुक्त° (ध. त. ध.)

,, स्वर्जिका–सर्जिका (ध. त.)

प्रकार, ब्रूयात् કહેવું कहे, आहृतानि લાવેલાં लाये हुए, तानि એ દ્રવ્યોને उन द्रव्योंको, अभिसमीक्ष्य બરાબર જોઈને अच्छी तरह देखकर, खण्डशः छेदयित्वा ટુકડા કરાવી टुकड़े कराके, पानीयेन પાણીથી जलसे, प्रक्षाल्य ધોઈ धो कर, सुप्रक्षालितायाम् સારી રીતે ધોયેલી अच्छी तरह धोई हुई, स्थाल्याम् હાંડલીમાં हांडीमें, समावाप्य નાખી डाल कर, अर्धोदकेन અર્ધા પાણીવાળા આવે जलयुक्त, गोमूत्रेण ગોમૂત્રથી गोमूत्रसे, अभिषिच्य ભીંજવીને भिगो कर, दर्व्या કડછીથી कड़छीसे, सततम् નિરન્તર निरन्तर, अवघट्टयन् હલાવીને चलाता हुआ, साधयेत् પકાવે सिद्ध करे, अम्भसि પાણી जलके, उपयुक्त- भूयिष्ठे મોટે ભાગે બળી જાય बहुत भागके जल जाने पर, औषधेषु गतरसेषु અને ઔષધિઓનો રસ આવી જાય ત્યારે और औषधियोंका रस आजाने पर, स्थालीम् હાંડલીને हांडीको, अवतार्य ઉતારીને उतार कर, सुपरिपूतम् સારી રીતે ગાળી લઈ अच्छी तरह छान कर, मदनफल- મીંઢળ मैनफल, पिप्पली- પીપર पिप्पली, विडङ्ग- તથા વાવડિંગના तथा वायविडंगके, कल्क- કલ્ક कल्क, तैल- અને તેલ और तेल, उपहितम् યુક્ત युक्त, स्वर्जिका- સાજીખાર सज्जी, लवणितम् તથા લૂણવાળા और लवणवाले, सुखोष्णम् સુખોષ્ણ सुखोष्ण, तम् कषायम् તે કષાયને उस कषायको, बस्तौ બસ્તિમાં बस्तिमें, अभ्यासिच्य ભરી भर कर, एनम् એ રોગીને इस रोगीको, विधिवत् વિધિ પ્રમાણે विधि अनुसार, आस्थापयेत् આસ્થાપન કરાવવું आस्थापन देवे;

17-(1). The physician should say, "Bring garden radish, white mustard, garlic, Indian beech, drumstick, seeds of drumstick, celery, ginger-grass, sal, holy basil, shrubby basil, Gandira, Kalamalaka, Parnasa, sneezewort and sweet marjoram. Bring all of these or whatever of them is available." Then the physician should carefully examine the qualities of the drugs brought; they should be cut into small pieces, washed with water, placed in a well cleaned vessel, and soaked with cow's urine diluted with half the quantity of water and then boiled, and should be continuously stirred with a ladle; when most of the water and liquid part of the herbs have evaporated, the vessel should be removed from the fire and the decoction should be well-filtered. This decoction while warm mixed with oil and the paste of emetic nut, long pepper and embelia and salted with salsoda salt should be given to the patient systematically as a corrective enema.

तथाऽर्कालर्ककुटजाढकीकुष्ठकैडर्यकषायेण वा, तथा शिग्रुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्षपकषायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदनफलादिसंयोगसंपादितेन, त्रिवारं सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १७ ॥

तथा वा તથા तथा, अर्क- આકડો आक, अलर्क- સફેદ આકડો सफेद आक, कुटज- કડો कुटज, आढकी- તુવેર अरहर, कुष्ठ- કઠ कूठ, कैडर्य- અને મીઠા લીમડાના और मीठे नीमके, कषायेण કષાયથી कषायसे, तथा તથા तथा, शिग्रु- સરગવો शोभांजन, पीलु- પીલુ पीलु, कुस्तुम्बुरु- કુસ્તુમ્બુરુ कुस्तुम्बुरु, कटुका- કડુ कटुकी, सर्षप- અને સરસવના और सरसोंके, कषायेण કષાયથી कषायसे, तथा તથા तथा, मदनफलादि- મદનફલ આદિના मदनफल आदिके, संयोग- કલ્કના સંયોગથી कल्कके संयोगसे, संपादितेन સંપન્ન सम्पन्न, आमलक- આમળાં आंवले, शृंगवेर- સૂંઠ शुंठी, दारुहरिद्रा- દારુહળદર दारुहल्दी, पिचुमर्द- અને લીમડાના और निम्बके, कषायेण ક્વાથથી क्वाथसे, त्रिरात्रम् ત્રણ દિવસ तीन दिन, सप्तरात्रम् वा અથવા સાત રાત્રિ સુધી अथवा सप्त रात्रि पर्यन्त, आस्थापयेत् આસ્થાપન બસ્તિ દેવી आस्थापन बस्ति दे ॥१७॥

१७. कैडर्य—कैटर्य (क. ख. ज. ड. द.)

„ संपादितेन—संयोजितेन (क. ख. च. छ.)

17. Similarly the decoction of mudar, mudar (catagories procera). kurchi, pigeon pea, costus and curry-leaf tree, or the decoction of moringa, tooth brush tree, coriander, kurroa and white mustard or the decoction of emblic myrobalan, ginger, turmeric and neem mixed with the paste of emetic nut and other ingredients, should be used in corrective enema for the period of three or seven nights.

प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्त्या;

पश्चिमे वस्तौ છેવટની બસ્તિ अन्तिम बस्तिके, **प्रत्यागते च** બહાર નીકળી ગયા પછી वाहर आ जाने पर, **प्रत्याश्वस्तम्** રોગીને આશ્વાસન આપીને रोगीको आश्वासन दे कर, **तत् अहः एव** તે જ દિવસે उसी दिन, **उभयतोभागहरम्** બન્ને ભાગના દોષને હરનાર दोनों भागोंके दोषोंको हरनेवाले, **संशोधनम्** સંશોધન संशोधनको, **युक्त्या** યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **पाययेत्** પાવું જોઈએ पिलाना चाहिए;

18-(1). When the last enema has returned, the patient should be comforted and on that day he should be induced skilfully to drink the purificatory medications acting both as purgatives and emetics.

तस्य विधिरुपदेक्ष्यते—मदनफलपिप्पलीकषायस्यार्धाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु; एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् ॥ १८ ॥

१८. प्रतिसंसृज्य–संसृज्य (प. ज.)

तस्य તેની उसकी, **विधिः** વિધિ विधि, **उपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવે છે कही जाती है, **मदनफल-** મીંઢળની मैनफलकी, **पिप्पली-** મીંજના मींगीके, **कषायस्य** કષાય-ની कषायकी, **अर्धाञ्जलिमात्रेण** અર્ધી અંજલિ સાથે आधी अञ्जलिके साथ, **त्रिवृत्कल्क-** નસોતરનો કલ્ક निशोथका कल्क, **अक्षमात्रम्** એક કર્ષ પ્રમાણમાં एककर्षके प्रमाणमें, **आलोड्य** મેળવી मिला कर, **अस्मै** એને इसे, **पातुम्** પીવા માટે पीनेके लिए, **प्रयच्छेत्** આપવો देवे, **तत्** તે यह, **अस्य** એના इसके, **दोषम्** દોષને दोषको, **उभयतः** બન્ને બાજુથી दोनों ओरसे, **साधु** સારી રીતે भली प्रकार, **निर्हरति** હરે છે निकालता है, **एवम् एव** એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, **कल्पोक्तानि** કલ્પસ્થાનમાં કહેલાં कल्पस्थानमें कहे हुए, **वमनविरेचनानि** વમન-વિરેચનોને वमन- विरेचनोंको, **प्रतिसंसृज्य** મેળવીને मिला कर, **सर्वविशेषान्** બધા ભેદોને सब भेदोंको, **बुद्ध्या** બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **अवेक्षमाणः** જોનારો देखनेवाला, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **एनम्** એને इसको, **पाययेत्** પીવરાવે पिलावे ॥ १८ ॥

18. Its mode of administration will now be expounded. The patient should be given to drink the decoction of the emetic nut and long pepper in a dose of 8 tolas mixed with 1 tola of turpeth paste. This will eliminate satisfactorily the morbid elements from either channel. In the same way the physician carefully considering all special factors, skilfully combining the various emetic and purgative drugs mentioned in the Section on Pharmaceutics should give the patient the decoction to drink.

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् ।

अथ પછી तदनन्तर, **एनम्** એનું इसको, **सम्यक्** બરાબર भली प्रकार, **विरिक्तम्** દોષરહિત થયેલો विशुद्ध हुआ, **विज्ञाय** જાણીને जान कर, **अपराह्णे** સાંજના शामको,

सुखोष्णेन નવશેકા सुहाते हुए, शैखरिक- कषायेण વાવડિંગના ક્વાથથી वायविडंगके क्वाथसे, परिषेचयेत् પરિષેક કરવો परिषेचन करे;

19-(1). Knowing the patient to be well purged, he should be affused with genially warm decoction of embelia in the afternoon.

तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेच्छश्वत्; तदभावे कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत् ।

तेन एव च અને તે જ और उसी, कषायेण ક્વાથ વડે क्वाथसे, बाह्याभ्यन्तरान् બાહ્ય અને આભ્યન્તર बाह्य और आभ्यन्तर, सर्वोदकार्थान् સઘળાં જળકાર્યોને सब जलकार्योंको, शश्वत् હમેશાં निरन्तर, कारयेत् કરાવવાં कराना चाहिए, तदभावे તેના અભાવમાં उसके अभावमें, कटु- તીખાં कटु, तिक्त- કડવાં तिक्त, कषायाणाम् અને કષાય और कषाय, औषधानाम् ઓષધિઓના औषधियोंके, क्वाथैः ક્વાથો દ્વારા क्वाथोंसे, मूत्रक्षारैः वा અથવા મૂત્રના ક્ષારોવડે अथवा मूत्रके क्षारोंसे, परिषेचयेत् પરિષેક કરવો। परिषेचन करे;

19-(2). All daily routine of external and internal ablutions should be performed with this decoction alone. In the absence of this decoction, the patient should be affused with decoction of drugs of pungent, bitter and astringent categories or by cow's urine mixed with barley alkali etc.

परिषिक्तं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपाचरेत्, विलेपीक्रमागतं चैनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा ॥ १९ ॥

परिषिक्तम् च પરિષેક કરાવ્યા પછી परिषेक करानेके पीछे, एनम् એને उसे, निवातम् પવન વગરના पवनसे रहित, आगारम् ઘરમાં गृहमें, अनुप्रवेश्य प्रवेश કરાવીને प्रवेश कराके, पिप्पली- પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूल- ગંઠોડા पिप्पलीमूल, चव्य- ચવક चव्य, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, शृङ्गवेर અને સૂંઠથી और सूंठीसे, सिद्धेन સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, यवाग्वादिना યવાગૂ આદિના, यवागू आदिके, क्रमेण ક્રમથી क्रमसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવા उपचार करे, विलेपीक्रम- વિલેપીના ક્રમ પર विलेपीके क्रम पर, आगतम् एनम् પહોંચેલા એને पहुंचे हुए इसको, विडङ्गतैलेन વાવડિંગના તેલથી वायविडंगके तैलसे, एकान्तरम् એકાંતરે एक दिन छोड़ कर, द्विः બે વખત दो दफे, त्रिः वा અથવા ત્રણ વખત और तीन दफे, अनुवासयेत् અનુવાસન દેવું अनुवासन करावे ॥१९॥

19. After the affusion, he should be removed to a room free from draught and he should be gradually given the diet of medicated gruels etc., prepared, with long pepper, roots of long pepper, chaba pepper, leadwort and ginger. When the stage for the administration of thick gruel is reached, he should be given two or three oil enemata with embelia oil on alternate days.

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्छीर्षादान् क्रिमीन् मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

यदि पुनः અને જો और यदि, अस्य એના इसके, शीर्षादान् શીર્ષાદ शिरको खानेवाले, क्रिमीन् કૃમિઓને कृमियोंको, अतिप्रवृद्धान् અત્યંત વધેલા अत्यन्त बढ़े हुए, कदाचित् અને કોઈવાર और कदाचित्, शिरसि एव માથામાં જ सिरमें ही, अभिसर्पतः ફરતા रेंगते हुए, मन्येत જાણે जाने, ततः તો तो, अस्य शिरः એના

१९. उपाचरेत्–उपक्रामयेत् (ख. घ.)
,, विलेपी–विलेप्याः (ज.)

२०. कदाचित्–कांश्चित् (क. ख. घ. ज. ढ. त.)

મથાને इसके सिरको, स्नेहस्वेदाभ्याम् સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य આપી करके, अपामार्गतण्डुलादिना અપામાર્ગતણ્ડુલાદિ अपामार्गतण्डुलादि, शिरोविरेचनेन શિરોવિરેચન દ્વારા शिरोविरेचनसे, विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું विरेचन देवे ॥ २० ॥

20. If the physician thinks that the parasites infecting the head have greatly increased and some of them are creeping on the head, then treating the head with preliminary oleation and sudation procedures, the head should be purged by errhines such as seeds of rough-chaff and other drugs.

क्रमीणां प्रकृतिविघातः —

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविघातायोक्तः क्रिमीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः,—

अथ હવે अब, क्रिमीणाम् કૃમિઓના क्रमियोंके, प्रकृति- કારણના कारणके, विघाताय વિનાશ માટે विनाशके लिए, यः तु જે जो, अभ्यवहार्यविधिः ભોજનની વિધિ खानेकी विधि, उक्तः કહેલ છે कही है, तम् તેને उसको, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे;

21-(1). Now we shall describe in detail the articles of diet and drugs to be taken internally which will counter the causative factors of helminthiasis.

मूलकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामाहृत्य खण्डशश्छेदयित्वोलू(दू)खले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृह्णीयात्, तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विडङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अनन्तरं चाम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् ।

समूलाग्रप्रतानाम् મૂળ અને આગળના પ્રતાનો સહિત मूल और अगले प्रतानों समेत, मूलकपर्णीम् મૂલકપર્ણીને मूलकपर्णीको, आहृत्य લાવીને ला कर, खण्डशः छेदयित्वा ટુકડા કરીને टुकड़े करके, उलूखले ખાંડણીમાં ऊखलमें, क्षोदयित्वा ખાંડી कूट कर, पाणिभ्याम् હાથેથી हाथोंसे, पीडयित्वा દબાવીને दबा कर, रसम् રસ रस, गृह्णीयात् કાઢી લેવો नीचोड़ ले, तेन रसेन એ રસ સાથે इस रसके साथ, लोहितशालि- લાલ શાળના लाल शालिके, तण्डुलपिष्टम् ચોખાના લોટને चावलोंके आटेको, समालोड्य મેળવીને मिला कर, पूपलिकाम् બાટી बाटी, कृत्वा બનાવીને बना कर, विधूमेषु નિર્ધૂમ निर्धूम, अङ्गारेषु અંગારા પર अंगारों पर, उपकुड्य શેકીને सेक कर, विडङ्गतैल- વિડંગતેલ विडंगतैल, लवण- અને નમક और नमक, उपहिताम् લગાવીને लगा कर, क्रिमिकोष्ठाय કોષ્ઠગત કૃમિવાળાને कोष्ठगत क्रमिवालेको, भक्षयितुम् ખાવા માટે खानेके लिए, प्रयच्छेत् દેવી दे, अनन्तरम् च અને તે પછી और उसके बाद, पिप्पल्यादि- પિપ્પલ્યાદિ पिप्पल्यादि, पंचवर्ग- પંચકોલ વર્ગથી पंचकोल वर्गसे, संसृष्टम् મિશ્રિત मिश्रित, सलवणम् તથા મીઠાવાળી और नमकवाली, अम्लकाञ्जिकम् ખાટી કાંજી खट्टी कांजी, उदश्वित् वा અથવા અરધા જલવાળી છાશ अथवा आधा जलवाली छाछ, अनुपाययेत् પીવરાવવી पिलाये;

21-(2). Take drumstick root and branch, cut it into small pieces, pound it in a mortar, and take out the juice by manual pressure and mix this juice with the flour of red *sali* rice, make it into a pan-cake and bake it on smokeless cinders and smearing it with embelia-oil and salt, give it to the patient suffering from helminthiasis to eat. Thereafter he should be made to drink the sour conjee or semi-diluted

२१. मूलकपर्णी—मूषिकपर्णी (ब. च. छ. झ. द. ध.)
,, उपकुड्य—विपाच्य (क. च. छ. झ. द. ध.)
,, पूपलिकां—पूपलिकाः (ब. च.)

buttermilk mixed with the groups of five drugs beginning with long pepper together with salt.

अनेन कल्पेन मार्कवार्कसहचरनीपनिर्गुण्डी-सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकबकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूपलिकाः; तथा किणिही-किराततिक्तकसुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत पूपलिकाः; स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

अनेन कल्पेन આ કલ્પવડે इसी कल्पसे, **मार्कव**- ભાંગરો भांगरा, **अर्क**- આકડો आक, **सहचर**- કાંટાસળિયો सहचर, **नीप**- કદંબ कदंब, **निर्गुण्डी**- નગોડ सम्भालू, **सुमुख**- સુમુખ सुमुख, **सुरस**- સુરસ सुरस, **कुठेरक**- કુઠેરક कुठेरक, **गण्डीर**- ગણ્ડીર गण्डीर, **कालमालक**- કાલમાલક कालमालक, **पर्णास**- પર્ણાસ पर्णास, **क्षवक**- ક્ષવક क्षवक, **फणिज्झक**- મરવો फणिज्झक, **बकुल**- બોરસલી मोलसरी, **कुटज**- કડો कूडा, **सुवर्णक्षीरी**- અને સુવર્ણક્ષીરીના और सुवर्णक्षीरीके, **स्वरसानाम्** સ્વરસો-માંથી स्वरसोंमेंसे, **अन्यतमस्मिन्** કોઈ એકના स्व-रसमां किसी एकके स्वरसमें, **पूपलिकाः** બાટીઓ बाटियाँ, **कारयेत्** કરાવવી करवावे, **तथा** તથા तथा, **किणिही**- અઘેડો अपामार्ग, **किराततिक्तक**- કરિયાતુ चिरायता, **सुवहा**- સુવહા सुवहा, **आमलक**- આમળાં आंवले, **हरीतकी**- હરડે हरड, **बिभीतक**- અને બહેડાંનાં और बहेडेके, **स्वरसेषु** સ્વરસોમાં स्वरसोंमें, **पूपलिकाः** બાટીઓ बाटियाँ, **कारयेत्** કરાવવી बनवावे, **एतेषाम् च** અને તેમના और उनके, **स्वरसान्** સ્વરસોને स्वरसोंको, **एकैकशः** એક એક કરીને एक एक करके, **द्वन्द्वशः** બે બે दो दो, **सर्वशः वा** અથવા બધા ભેગા अथवा सब इकट्ठे, **मधुविलुलितान्** મધ મેળવીને शहद मिला-कर, **प्रातः** સવારમાં प्रातः, **अनन्नाय** ખાધા વગરનાને खाली पेटवालेको, **पातुं** પીવા માટે पीनेके लिए, **प्रयच्छेत्** આપવા देवे ॥ २१ ॥

21. With this method of preparation pancakes may be prepared with the juice of any of the *following* drugs—trailing eclipta, mudar, crested purple, naildye, cadamba, blackchaste tree, sal, holy basil, shrubby basil, Gandira, Kalamalaka, Parnasa, sneezewort, sweet marjoram, bakul, kurchi and hirtz or similarly pancakes may be prepared from the juice of plantain, chiretta, turpeth root, emblic, chebulic and beleric myrobalans, and the patient should be given to drink the juice of these drugs either singly or in combination of two or all combined together with honey, early in the morning on an empty stomach.

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

अथ પછી इसके पीछे, **अश्वशकृत्** ઘોડાની લાદ घोड़ेकी लीद, **आहृत्य** લાવીને ला कर, **महति** મોટી बड़ी, **किलिञ्जके** ચટાઈ પર चटाई पर, **प्रस्तीर्य** પાથરી फैला कर, **आतपे** તડકામાં धूपमें, **शोषयित्वा** સૂકવીને सुखा कर, **उदूखले** ખાંડણિયામાં ऊखलमें, **क्षोदयित्वा** ખાંડીને कूटकर, **पुनः** પછી फिर, **दृषदि** પથ્થર પર पत्थर पर, **सूक्ष्मचूर्णानि** સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ सूक्ष्म चूर्ण, **कारयित्वा** કરાવીને कराके, **विडङ्गकषायेण** વાવડિંગના ક્વાથથી वायविडंगके क्वाथसे, **त्रिफला- कषायेण वा** અથવા ત્રિફળાના ક્વાથથી अथवा त्रिफलाके क्वाथसे, **अष्टकृत्वः**

२२. सुपरिभावितानि भावयित्वा—भावितानि, (च.)
,,. क्रिमिकोष्ठिने—क्रिमिकोष्ठाय (क. अ.)

આઠ વાર आठ दफे, दशकृत्वः वा અથવા દશ વાર अथवा दस दफे, आतपे તડકામાં धूपमें, सुपरिभावितानि भावयित्वा સારી રીતે ભાવના દઈ अच्छी तरह भावनायें देकर, दृषदि પથ્થર પર पत्थर पर, पुनः ફરી फिर, सूक्ष्माणि સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, चूर्णानि ચૂર્ણ चूर्ण, कारयित्वा કરાવી कराके, नवे कलशे નવા ઘડામાં नये घड़ेमें, समावाप्य નાખી डाल कर, अनुगुप्तम् મુખ-બંધ કરી मुख बांध करके, निधापयेत् સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખવી सुरक्षित स्थानमें रक्खे, तेषाम् चूर्णानाम् તે ચૂર્ણમાંથી उस चूर्णसे, पाणितलम् એક કર્ષ एक कर्ष, यावत् वा અથવા જેટલું या जितना, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, साधु ઠીક ठीक, मन्येत માને समझे, तत् તેને उसको, क्षौद्रेण મધ સાથે शहदके साथ, संसृज्य મેળવીને मिलाकर, क्रिमिकोष्ठिने કૃમિના કોઠાવાળાને क्रमिकोष्ठवालेको, लेढुम् ચાટવા માટે चाटनेके लिए, प्रयच्छेत् આપવું જોઈએ देना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Taking horse-dung, spread it wide on a mat and dry it in the sun. Then crushing it in a mortar and again pounding it into fine powder upon a stone slab, and impregnating it eight or ten times with the decoction of embelia or the three myrobalans and drying it in sunshine and when it is well impregnated pulverising it into very fine powder on a stone slab and putting it into a new earthen vessel it should be laid by in a safe place. One tola of this powder or whatever dose is cosidered good should be given well mixed with honey as a lincture to the patient suffering from helmenthiasis.

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-ब्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिप्ते समावाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यै-वान्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ता-द्गोमयैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि च भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ।

तथा તથા तथा, कलशप्रमाणेन ચાર આઢક चार आढक, भल्लातकास्थीनि ભિલામાનાં બીજ भिलावेकी गिरियोंको, आहृत्य લાવીને ला कर, आपोथ्य च કચરી उन्हें कूट कर, सूक्ष्म- ઝીણાં सूक्ष्म, अनेकच्छिद्र- અનેક છિદ્રયુક્ત अनेक छिद्रयुक्त, ब्रध्ने બુંધાવાળા पेंदीवाले, शरीरम् અને મધ્યભાગને और मध्यभागको, उपवेष्ट्य કપડાંથી વીંટી कपड़ेसे लपेटकर, मृदा માટીવડે मिट्टीसे, अवलिप्ते લીંપેલા लीपे हुए, स्नेहभाविते ઘૃતભાવિત घृतभावित, दृढे મજબૂત दृढ, कलशे ઘડામાં घड़ेमें, समावाप्य નાખીને डाल कर, उडुपेन શરાવથી शरावसे, पिधाय ઢાંકીને ढँक कर, भूमौ ભૂમિમાં भूमिमें, आकण्ठम् ગળા સુધી गले तक, निखातस्य દાટેલા गाड़े हुए, स्नेहभावितस्य एव ઘૃતભાવિત घृतभावित, अन्यस्य બીજા अन्य, दृढस्य મજબૂત दृढ, कुम्भस्य ઘડા घड़ेके, उपरि ઉપર ऊपर, समारोप्य રાખીને रख कर, समन्तात् ચારે બાજુએ चारों ओर, गोमयैः છાણાં उपले, उपचित्य ગોઠવી रखकर, दाहयेत् સળગાવવું आग लगावे, सः તે वह, यदा જ્યારે जव, गोमयानि છાણાંને उपलोंको, साधु दग्धानि બરાબર બળી ગયેલાં अच्छी तरह दग्ध हुए, भल्लातकास्थीनि च અને ભિલામાંનાં બીજોને और भिलावेकी गिरियोंको, विगतस्नेहानि સ્નેહ-રહિત થયેલાં स्नेहरहित हुई, जानीयात् જાણે जाने, ततः ત્યારે तव, तम् कुम्भम् તે ઘડાને उस घड़ेको, उद्धरेत् બહાર કાઢવો बाहिर निकाले;

23-(1). Secondly taking 1024 tolas of the stones of marking nuts, crush them and put them in a jug which is impregnated with oil, strong, perforated with many minute holes at the base, wrapt all over and pasted with clay, and cover it with a lid and place it (mouth downwards) over another jug which is strong, impregnated

with oil similarly and which is buried in the ground upto its neck. Pile all round cowdung cakes and ignite. When it is seen that the dung-cakes have burnt and the stones of the marking nut have been drained of their oil, then the upper jug should be removed.

अथ तस्माद्द्वितीयात् कुम्भात् स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अथ પછી फिर, **तस्मात्** તે उस, **द्वितीयात्** બીજા दूसरे, **कुम्भात्** ઘડામાંથી घड़ेमेंसे, **स्नेहम्** તેલ तैलको, **आदाय** કાઢી લઈ निकाल कर, **स्नेहार्धमात्रैः** તેલથી અર્ધા પ્રમાણના तैलसे आधी मात्रायुक्त, **विडङ्ग-तण्डुल-चूर्णैः** વાવડિંગની મીંજના ચૂર્ણ સાથે वायविडंगके मींगके चूर्णसे, **प्रतिसंसृज्य** મેળવી मिला कर, **सर्वम् अहः** આખો દિવસ सारा दिन, **आतपे** તડકામાં धूपमें, **स्थापयित्वा** રાખીને रखकर, **ततः** તેમાંથી उसमेंसे, **मात्राम्** પ્રમાણસર मात्रापूर्वक, **अस्मै** એને इसे, **पानाय** પીવા માટે पीनेके लिए, **प्रयच्छेत्** આપવું देवे, **तेन** તેથી इससे, **साधु** બરાબર अच्छी तरह, **विरिच्यते** વિરેચન થાય છે विरेचन होता है, **विरिक्तस्य** વિરિક્ત માટે विरिक्तके लिए, **आनुपूर्वी** પેયાદિનો ક્રમ पेयादिका कम, **यथोक्ता** પહેલાં કહ્યા મુજબ જાણવો प्रथम कहे अनुसार है, **एवम् एव** એ જ પ્રમાણે इसी तरह, **भद्रदारु-** દેવદાર देवदारु, **सरल-काष्ठ** અને સરલના કાષ્ઠમાંથી और सरलके काष्ठसे, **स्नेहान्** તેલોને तैलोंको, **उपकल्प्य** કાઢીને निकाल कर, **पातुम्** પીવા पीनेको, **प्रयच्छेत्** આપવાં देना चाहिए ॥२३॥

23. Take the oil collected in the lower jug, mix it with half its amount of the powder of embelia seeds and keep it in the sun for the whole day. This oil should be given for potion in proper dose. By this the patient is purged satisfactorily. Post-purgation treatment is to be given as laid down. In the same way the oils of deodar and long leaved pine should be prepared and may be given in the form of potion.

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

अनुवासनकाले અનુવાસનને સમયે अनुवासनके समय, **एनम्** એને इसे, **अनुवासयेत् च** અનુવાસન આપવું अनुवासन देवे ॥२४॥

24. And the patient should be administered unctuous enemata at the right time.

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदान्नवांस्तिलान् संपदुपेतान्; तानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्वापयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य, सुप्रलूनान् प्रलुञ्च्य, पुनरेव सुनिष्पूतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वा, आतपे शोषयित्वा, उलू(दू)खले संक्षुद्य, दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिंस्तु खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय, शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

अथ પછી इसके पीछे, **शारदान्** શરદ્ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલા शरद् ऋतुमें उत्पन्न हुए, **संपत्-** પ્રશસ્ત ગુણથી प्रशस्त गुणसे, **उपेतान्** યુક્ત युक्त, **नवान्** નવા नये, **तिलान्** તલ तिल, **आहर** લઈ આવ ले आये, **इति**

२५. सुनिष्पूतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा–निष्पूतान् शोधयित्वा (क. ख. घ. च.)

,, सुपरिभावितान् भावयित्वा–सुभावितान् (च.)

એમ ऐसा, ब्रूयात् કહેવું कहे, तान् ते उनको, आहृत्य લાવી ला कर, सुनिष्पूतान् निष्पूय વારંવાર ઝાટકીને अच्छी तरह छानबीन कर, सुशुद्धान् शोधयित्वा સારી પેઠે ધોઈને अच्छी तरहसे धो कर, सुखोष्णे હુંફાળા सुहाते हुए, विडङ्गकषाये વાવડિંગના ક્વાથમાં वायविडंगके, क्वाथमें, प्रक्षिप्य નાખીને डाल कर, आदोषगमनात् દોષરહિત થતાં સુધી दोषरहित होने तक, निर्वापयेत् રાખી મૂકવા रख छोड़े, गतदोषान् દોષરહિત થયેલા दोषरहित हुए, अभिसमीक्ष्य જોઈને देख कर, सुप्रलुनान् प्रलुच्य સારી પેઠે ફોતરાંરહિત કરી अच्छी तरहसे तुषरहित करके, पुनरेव ફરીને પણ फिरसे भी, निष्पूतान् निष्पूय વીણી ઝાટકીને अच्छी प्रकार छानबीन कर, सुशुद्धान् शोधयित्वा સારી રીતે ધોઈ ધોઈને સાફ કરી विडङ्गकषायेण વાવડિંગના ક્વાથથી वायविडंगके क्वाथसे, त्रिःसप्तकृत्वः એકવીસ વાર इक्कीस वार, सुपरिभावितान् भावयित्वा સારી રીતે ભાવનાઓ દઈ દઈને अच्छी तरहसे भावनायें दे देकर, आतपे शोषयित्वा તડકામાં સૂકવીને धूपमें सुखा कर, उलूखले ખાંડણિયામાં ऊखलमें, संक्षुद्य ખાંડીને कूट कर, पुनः ફરી फिर, दृषदि પથ્થર ઉપર पत्थर पर, श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा ઝીણા વાટીને महीन पीस कर, द्रोण्याम् દ્રોણીમાં द्रोणीमें, अभ्यवधाय રાખીને रख कर, विडंगकषायेण વાવડિંગના ક્વાથથી वायविडंगके क्वाथसे, मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, अवसिञ्चन् છાંટતાં છાંટતાં छिड़कता हुआ, पाणिमर्दम् एव मर्दयेत् હાથથી મસળતાજ રહેવું हाथसे मसलता ही रहे, तस्मिन् तु खलु प्रपीड्यमाने એને દબાવતાં इनको दबाने पर, यत् तैलम् જે તેલ जो तैल, उदियात् નીકળે निकल आवे, तत् તેને उसे, पाणिभ्याम् હાથોવડે हाथोंसे, पर्यादाय લઈને ले कर, शुचौ પવિત્ર स्वच्छ, दृढे અને મજબૂત और दृढ, कलशे ઘડામાં घड़ेमें, न्यस्य નાખીને डाल कर, अनुगुप्तम् સુરક્ષિત सुरक्षित निधापयेत् રાખી મૂકવું रख छोड़े ॥ २५ ॥

25. The physician should say, "Bring the autumnal til which is fresh and rich." Taking it cleanse it well, wash and throw it in tepid decoction of embelia and keep it in the decoction till the impurities have been drained out. On finding it well cleaned, remove the husk and again clean it well and wash and impregnate it well twenty-one times with the decoction of embelia. After drying it in the sunshine, crush it in a mortar and pulverise into fine powder on a stone-slab. Put the powder into an earthen vessel and soaking it frequently with the decoction of embelia, rub it well with the hands. By this compression with the hands whatever oil comes out should be collected with the hands in a clean strong earthen jug and kept in a safe place.

अथाहरेति ब्रूयात्—तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, तदर्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरिति। एतं संभारं विडङ्गकषायस्यार्धाढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य, तत्तैलप्रस्थं समावाप्य, सर्वमालोड्य, महति पर्योगे समासिच्याग्नावधिश्रित्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन् ।

अथ પછી इसके पीछे, विडंग-कषायेण વાવડિંગના ક્વાથથી वायविडंगके क्वाथसे, तिल्वक- તિલ્વક तिल्वक, उद्दालकयोः અને ઉદ્દાલકના और उद्दालकके, श्लक्ष्णपिष्टौ બારીક પીસેલા महीन पीसे हुए, बिल्वमात्रौ પલ પલ પ્રમાણના पल पल प्रमाणके, द्वौ पिण्डौ બે પિંડા दो पिंड, तदर्धमात्रौ એનાથી અર્ધી માત્રાના इससे आधी मात्राके, श्यामात्रिवृतयोः શ્યામા અને ત્રિવૃતના બે પિંડા श्यामा और त्रिवृतके दो पिंड, अतः च અને એનાથી और इससे, अर्धमात्रौ અર્ધી માત્રાના आधी मात्राके, दन्तीद्रवन्त्योः દન્તી અને દ્રવન્તીના બે પિંડા दन्ती और द्रवन्तीके दो पिंड, अतः च અને એનાથી और इससे, अर्धमात्रौ અર્ધી

માત્રાના आधी मात्राके, चव्यचित्रकयोः इति ચવ્ય અને ચિત્રકના બે પિંડા चव्य और चित्रकके दो पिंड, आद्दर લાવ કે આ, इति એમ ऐसा, ब्रूयात् કહેવું कहे, एतम् संभारम् આ સામગ્રીને इस सामग्रीको, विडङ्गकषायस्य વાવડિંગના કવાથના वायविडंगके क्वाथके, अर्धाढकमात्रेण અર્ધા આઢક પ્રમાણ સાથે आधे आढक प्रमाणसे, प्रतिसंसृज्य મેળવીને मिला कर, तत् तैलप्रस्थम् તેમાં પૂર્વોક્ત પ્રસ્થપ્રમાણનું તેલ उसमें पूर्वोक्त प्रस्थ-प्रमाणमें तैल, समावाप्य નાખીને डालकर, सर्वम् બધાને सबको, आलोड्य હલાવીને चला कर, महति મોટી बड़े, पर्योगे કડાઈમાં कड़ाहेमें, समासिच्य નાખીને डाल कर, अग्नौ અગ્નિ ઉપર अग्नि पर, अधिश्रित्य ચઢાવીને चढा कर, आसने આસન પર आसन पर, सुखोपविष्टः સુખ-પૂર્વક બેસીને सुखसे बैठ कर, स्नेहम् તેલને तैलको, अजस्रम् નિરંતર निरन्तर, सर्वतः સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, अवलोकयन् સંભાળતો निगरानी करता हुआ, दर्व्या કડછીથી कड़छीसे, सततम् નિરન્તર निरंतर, अवघट्टयन् હલાવતો રહી चलाता हुआ, मृद्वग्निना મૃદુ અગ્નિથી मृदु अग्निसे, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे ।

26-(1). The physician should say, 'Do thus; 4 tolas each of the pulp of lodh and uddalaka should be finely pasted in the decoction of embelia. Now take half its measure of the pulp of black turpeth and turpeth, half the measure again of the pulp of red physic nut and physic nut and half the measure again of chaba pepper and white flowered leadwort. This mixture of pulps should be mixed with 128 tolas of the decoction of embelia. Adding to this 64 tolas of the prepared oil, the whole mixture should be well-stirred. Then it should be placed in a big pan which should be placed on the fire for boiling the mixture.' The pharmacist then should sit in a convenient position and watching the boiling process of the oil all the time, should keep stirring constantly with a ladle and thus prepare it on a low fire.

स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहः, यथास्वं च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति, स कालस्तस्यावतारणाय ।

शब्दः શબ્દ शब्द, विरमति બંધ પડી ગયો છે बन्द हो गया है, फेनः च અને ફીણ और फेन, प्रशाम्यति શાંત થયું છે शान्त हुआ है, स्नेहः તેલ तैल, प्रसादम् आपद्यते નિર્મળ થયું છે निर्मल हुआ है, यथास्वम् च અને દ્રવ્ય અનુસાર और द्रव्यानुसार, गन्ध-वर्ण-रस- ગન્ધ-વર્ણ અને રસની गन्ध-वर्ण और रसकी, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ થઈ છે उत्पत्ति हुई है, अङ्गुलिभ्याम् આંગળીઓથી अंगुलियोंसे, मृद्यमानम् મર્દન કરતાં मसलने पर, भैषज्यम् ઔષધની औषधकी, संवर्तते च વાટ વળે છે वर्ती बनती है, अनतिमृदु તે બહુ મૃદુ નથી वह बहुत मृदु नहीं है, अनतिदारुणम् બહુ કઠણ પણ નથી बहुत कठिन भी नहीं है, अनङ्गुलिग्राहि च इति અને આંગળીએ ચોટતું પણ નથી એમ और अंगुलियोंसे लगता भी नहीं ऐसा, यदा જ્યારે जब, सः તે वह, जानीयात् જાણે समझे, (तदा ત્યારે तब), सः તે वह, तस्य अवतारणाय તેને ઉતારવાનો उसके उतारनेका, कालः સમય છે समय है।

26-(2). When it is found that the bubbling has ceased and the foam has subsided and the oil has becone clear and of the desired odor, color and taste, and when rubbed between the fingers the preparation is found to be neither too soft nor too hard and does not stick to the fingers but gets rolled like a

२६. भैषज्यम्—भेषजम् (क. ग.)

wick, it is time to take off the oil-pan from the fire.

ततस्तमवतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ दृढे कलशे समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य, सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।

ततः ते पछी इसके बाद, तम् तेने उसको, अवतार्य उतारीने उतार कर, शीतीभूतम् ठंडुं थतां ठंडा होने पर, अहतेन नवा नये, वाससा वस्त्रथी वस्त्रसे, परिपूय गाळीने छान कर, शुचौ शुद्ध स्वच्छ, दृढे अने मजबूत और दृढ, कलशे घडामां घड़ेमें, समासिच्य नाखी डाल कर, पिधानेन ढांकणा वडे ढकनेसे, पिधाय ढांकीने ढंक कर, शुक्लेन सफेद सफेद, वस्त्रपट्टेन कपडाना पट्टाथी कपड़ेके पट्टेसे, अवच्छाद्य ढांकीने ढांप कर, सूत्रेण दोरीथी डोरीसे, सुबद्धम् सारी रीते बांधी अच्छी तरह बांध कर, सुनिगुप्तम् निधापयेत् सुरक्षित स्थानमां राखे सुरक्षित स्थानमें रक्खे;

26-(3). After taking it off from the fire, it should be allowed to cool down. Filtering it with a new cloth it should be placed in a clean, strong earthen jug covered with a lid and wrapt round with a white piece of cloth, tied well with a twine, and should be put in a safe place.

ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते; सम्यगपहृतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ।

ततः तेमांथी उसमेंसे, अस्मै एने इसे, पानाय पीवा माटे पीनेके लिए, मात्राम् मात्रा मात्राको, प्रयच्छेत् आपे देवे, तेन तेनाथी उससे, साधु सारी रीते अच्छी प्रकारसे, विरिच्यते विरेचन लागे छे विरेचन होता है, सम्यक्- सारी रीते अच्छी तरह, अपहृत- दोषस्य च दोषरहित थयेलाना दोष अपहृत कियेका, आनुपूर्वी संसर्जन क्रमनुं संसर्जन क्रमका, यथा उक्ता जेम पहेलां कह्युं छे तेम पालन करवुं जोईए पूर्व कथित अनुसार पालन करना चाहिए, ततः च अने त्यार पछी और उसके पीछे, अनुवासनकाले अनुवासन समये अनुवासनके समय, एनम् एने इसे, अनुवासयेत् अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे;

26-(4) The patient should be given the potion in proper doses whereby he will be satisfactorily purged. After the patient has thus been well purified, the after-treatment, as laid down, should be given. The patient should be given an unctuous enema at the right time in such procedure.

एतेनैव च पाकविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोषातकीस्नेहानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्षमाणः। तेनागदो भवति ॥ २६ ॥

एतेन एव अने आ ज और इसी, पाकविधिना पाकविधिवडे पाकविधिसे, सर्वविशेषान् बधी बाबतोने सब भावोंको, अवेक्षमाणः ध्यानमां राखी ध्यानमें रख करके, सर्षप- सरसव सरसों, अतसी- अळसी अलसी, करञ्ज- करंज करञ्ज, कोषातकी- अने कडवी घीसोडीना और कोषातकीके, स्नेहान् स्नेहोने स्नेहोंको, उपकल्प्य तैयार करीने तय्यार करके, पाययेत् पीवरावया पिलाये, तेन एनाथी इससे, अगदः नीरोग नीरोग, भवति थाय छे होता है ॥ २६ ॥

26. Peparing in the same manner the oils of rape-seed, linseed, Indian beech and bitter luffa, the physician examining all the characteristics of the patient, should administer those oils as indicated. As a result of this the patient becomes free from disease.

एवं द्वयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां क्रिमीणां

२६ अवतार्य—अवतीर्य (ध.)

२७. एवं—इत्येतत् (ख. ज. ध.)

समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सित-विशेषा व्याख्याताः सामान्यतः ।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, श्लेष्म- કફ कफ, पुरीषसंभवानाम् અને પુરીષજન્ય और पुरीषजन्य, द्वयानाम् બન્ને दोनों, क्रिमीणाम् કૃમિઓનાં क्रिमियोंके, समुत्थान- નિદાન निदान, स्थान- સ્થાન स्थान, संस्थान-લક્ષણ लक्षण, वर्ण- વર્ણ वर्ण, नाम- નામ नाम, प्रभाव-પ્રભાવ प्रभाव, चिकित्सित- અને ચિકિત્સાના और चिकित्साके, विशेषाः વિશેષોને भेदोंको, सामान्यतः સામાન્ય રીતે सामान्यतया, व्याख्याताः કહ્યા છે कह दिया है;

27-(1). Thus the etiological factors, shape, color, name, effect and treatment of worms born of kapha and feces have been described in general.

विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम्; इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति । तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ।

पुरीषजानाम् પુરીષજ पुरीषज, क्रिमीणाम् કૃમિઓની क्रिमियोंकी, विशेषतः तु વિશેષ કરીને विशेष करके, तेषु एव તે જ इन्हीं, औषधेषु ઔષધોમાંથી औषधोंमेंसे, स्वल्पमात्रम् થોડી માત્રામાં अल्प मात्रामें, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासन- અનુવાસન अनुवासन, अनुलोम-हरण- અને વિરેચન और विरेचन, भूयिष्ठम् પ્રાય प्राय, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कर्तव्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, श्लेष्मजानाम् કફજ कफज, क्रिमीणाम् કૃમિઓની क्रिमियोंकी, तेषु एव औषधेषु તે જ ઔષધોમાંથી इन्हीं औषधोंमेंसे, मात्राधिकम् पुनः અધિક માત્રાથી अधिक मात्रामें, शिरोविरेचन- શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, वमन- વમન वमन, उपशमन- અને ઉપશમન और उपशमन, भूयिष्ठम् પ્રાય प्राय, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, एषः આ यह, क्रिमिघ्नः કૃમિનાશક कृमिनाशक, भेषजविधिः ઔષધવિધિનું औषधविधिका, अनुव्याख्यातः भवति વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान कर दिया है, तम् તેનું इसका, अनुतिष्ठता અનુષ્ઠાન કરનારે अनुष्ठान करनेवालेको, यथास्वम् રોગ પ્રમાણે रोगानुसार, हेतुवर्जने હેતુના પરિત્યાગમાં हेतुके परित्यागमें, प्रयतितव्यम् પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करना चाहिए;

27-(2). In particular the treatment of worms is to be done by small doses of medications mostly in the form of corrective and unctuous enemata and purgation (downward elimination); and the treatment of worms born of kapha is to be done by big doses of these medications, mostly in the form of errhines, emesis and sedation. Thus the process of helminthicidal medication has been described. While carrying out this line of treatment one should try to avoid the respective causative factors.

यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवति ॥ २७ ॥

यथोद्देशम् ઉદ્દેશાનુસાર प्रकरणानुसार, एवम् એ પ્રમાણે इस तरह, इदम् આ यह, क्रिमिकोष्ठ- કૃમિકોષ્ઠની क्रिमिकोष्ठकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સાનું चिकित्साका, यथावत् યથાયોગ્ય यथायोग्य, अनुव्याख्यातम् भवति વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान कर दिया है ॥ २७ ॥

27. Thus the treatment of the gastro-intestinal helminthiasis has been duly described.

क्रिमिघ्नभेषजविधेरन्यत्राप्यतिदेशः—

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं स्मृतम् ।

२८. स्मृतम्–भवेत् (च.)

ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥२८॥
अयमेव विकाराणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥२९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, आदौ પહેલાં सबसे प्रथम, अपकर्षणम् અપકર્ષણ अपकर्षण, ततः તે પછી उसके बाद, प्रकृतेः विघातः કારણનો નાશ कारणका नाश, निदानस्य च અને નિદાનનો और निदानका, वर्जनम् પરિત્યાગ परित्याग, क्रिमीणाम् એઓને કૃમિઓનું इनको कृमियोंकी, भेषजम् ઔષધ औषध, स्मृतम् કહેલું છે कही है, क्रिमीन् કૃમિઓને कृमियोंको, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને लक्ष्य करके, यः अयम् જે આ जो यह, त्रिधा विधिः ત્રણ પ્રકારની વિધિ तीन प्रकारकी विधि, कीर्तितः કહી છે कही है, (सः) अयम् (તે) આ જ (वह) यही, विधिः ચિકિત્સા चिकित्सा, सर्वेषाम् अपि બધાય सभी, विकाराणाम् વિકારોના रोगोंके, निग्रहे નિગ્રહમાં निग्रहमें, दृष्टः જોવામાં આવી છે देखी गई है ॥ २८-२९ ॥

Here are verses again—

28-29. Extraction is indeed said to be the first medication for worms, then comes the removal of the cause and thereafter the avoidance of etiological factors. This threefold line of treatment which has been just described regarding worms is indeed equally applicable in the treatment of all diseases.

संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।
एतावद्भिषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥३०॥

संशोधनम् સંશોધન संशोधन, संशमनम् સંશમન संशमन, निदानस्य च અને નિદાનનો और निदानका, वर्जनम् પરિત્યાગ परित्याग, एतावत् એટલું इतना, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, रोगे रोगे પ્રત્યેક રોગમાં प्रत्येक रोगमें, यथाविधि વિધિ મુજબ विधि अनुसार, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Purification, sedation and avoidance of causative factors—these ought to be observed by a physician in each and every disease systematically.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—
व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥३१॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।
शिष्यसंबोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥३२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, परमर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, शिष्य- શિષ્યને शिष्यके, संबोधनार्थाय સમજાવવા समझानेके लिए, व्याधिप्रशमनाय च અને રોગને શાંત કરવા માટે और रोगको शांत करनेके लिए, व्याधितरूपीये विमाने વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં व्याधितरूपीय विमानमें, व्याधितौ पुरुषौ બે વ્યાધિત પુરુષો दो व्याधित पुरुष, सप्रयोजनौ પ્રયોજનસહિત प्रयोजनके साथ, ज्ञाज्ञौ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ज्ञानी और अज्ञानी, भिषजौ બે વૈદ્યો दो वैद्य, विंशतिः વીસ પ્રકારના बीस प्रकारके, क्रिमयः કૃમિઓ कृमियों, तेषाम् તેઓના उनके, हेत्वादिः હેતુ વગેરે हेतुआदि, सप्तकः गणः સાતનો ગણ सातका गण, उक्तः કહેલ છે कहा है ॥ ३१-३२ ॥

Here are two recapitulatory verses—

31-32. The two kinds of diseased persons, the skilled and unskilled physicians, the purpose of their description, the twenty varieties of such parasites, their description in seven parts such as cause, habitat etc.,—all this is narrated in this chapter entitled 'The Spceifc Determination of the disease by the appearance of the patient, in the Section on Specific Determination by

२९. अयमेव—एष एव (च.)

३२. शिष्यसंबोधनार्थाय—शिष्यसंबोधनार्थं च (च.)

the great sage, for the enlightenment of students as also for the cure of the disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने વિમાનસ્થાનમાં विमानस्थानमें, 'व्याधितरूपीयवि नम्' 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' 'व्याधितरूपीय विमान', नाम નામનો नामका, सप्तमः સાતમો सातवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

रोगभिषग्जितीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'रोगभिषग्जितीयम् विमानम्' 'રોગભિષગ્જિતીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'रोगभिषग्जितीयविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "The Specific Determination of the Measure of the Science of Healing."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ग्रन्थपरीक्षा—

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवं कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत ।

आत्मनः પોતાના अपने, कार्य- કાર્યની कार्यके, गुरु- ગુરુતા गुरुता, लाघवम् तथा લઘુતા तथा लघुता, कर्मफलम् તુરતનું કર્મફલ शीघ्र कर्मफल, अनुबन्धम् ભવિષ્યફળ भविष्यफल, देश- તેમજ દેશ एवं देश, कालौ च तथा કાલ तथा काल, विदित्वा જાણીને जान कर, युक्तिदर्शनात् યુક્તિપૂર્વક જોઈ युक्तिपूर्वक सोच कर, भिषक् वैद्य वैद्य, बुभूषुः થવાની ઇચ્છાવાળા होनेकी इच्छावाला, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન પુરુષે बुद्धिमान पुरुष, शास्त्रम् શાસ્ત્રની शास्त्रकी, एव જ ही, आदितः પહેલાં पहिले, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे;

3-(1). The intelligent man who after an appraisal of the task whether it will prove heavy or light for him, of the rewards, the obligations, time and place, finds himself suited for the medical profession, should first of all select a treatise of that science.

विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके; तत्र यन्मन्येत सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहि-

३. कार्यगुरुलाघवम्—कार्यगुरुलाघवे (च ध. प.)

,, अनुबन्धं देशकालौ–अनुबन्धनं देशकालौ (प.)

,, आसेवितम्—अनुमोदितम् (ड.)

तमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च, तदभिप्रपद्येत शास्त्रम् ।

हि કારણ કે क्योंकि, **भिषजाम्** વૈદ્યોનાં वैद्योंके, **विविधानि** વિવિધ પ્રકારનાં नाना प्रकारके, **शास्त्राणि** શાસ્ત્રો शास्त्र, **लोके** આ લોકમાં इस लोकमें, **प्रचरन्ति** પ્રચાર પામેલાં છે प्रचलित हैं, **तत्र** તેમાં इनमेंसे, **सुमहत्** ઘણા મોટા बहुत विस्तृत, **यशस्वि-** યશસ્વી यशस्वी, **धीर-** તથા ધીર तथा धीर, **पुरुष-** પુરુષોથી पुरुषोंसे, **आसेवितम्** સેવાયેલું सेवित, **अर्थबहुलम्** અર્થથી ભરપૂર अर्थबहुल, **आप्तजन-** આપ્ત પુરુષોથી आप्त पुरुषोंसे, **पूजितम्** પૂજાયેલું पूजित, **त्रिविध-** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **शिष्य-** શિષ્યની शिष्यकी, **बुद्धि-** બુદ્ધિને बुद्धिको, **हितम्** હિતકારક हितकारक, **अपगत-पुनरुक्तदोषम्** પુનરુક્તિના દોષ વગરનું पुनरुक्त दोषसे रहित, **आर्षम्** ઋષિપ્રણીત ऋषिप्रणीत, **सुप्रणीत-** સારી રીતે રચેલા सम्यक् रचित, **सूत्र-** સૂત્ર सूत्र, **भाष्य-** ભાષ્ય भाष्य, **संग्रह-** અને સંગ્રહના और संग्रहके, **क्रमम्** ક્રમવાળું क्रमवाला, **स्वाधारम्** સારા અર્થવાળું शोभन अर्थवाला, **अनवपतित-** અગ્રામ્ય अग्राम्य, **शब्दम्** શબ્દવાળું शब्दवाला, **अकष्टशब्दम्** ઉચ્ચારમાં કષ્ટ પડે એવા શબ્દ વગરનું जिसके उच्चारणमें कष्ट न हो ऐसे शब्दोंसे युक्त, **पुष्कल-** સારી રીતે અર્થ જણાવનાર अच्छी तरहसे अर्थ बोधक, **अभिधानम्** વાક્યોવાળું वाक्ययुक्त, **क्रमागतार्थम्** ક્રમાનુસાર અર્થયુક્ત क्रमानुसार अर्थयुक्त, **अर्थ-** અર્થના अर्थके, **तत्त्व-** તત્વનો तत्त्वका, **विनिश्चय-** નિશ્ચય निश्चय, **प्रधानम्** જેમાં મુખ્ય છે એવું जिसमें प्रधान है ऐसा, **संगत-** બંધ બેસતા संगत, **अर्थम्** અર્થવાળું अर्थयुक्त, **असंकुल-** ભેળસેળ વગરના अमिश्रित, **प्रकरणम्** પ્રકરણવાળું प्रकरणोंवाला, **आशु-** જલદી शीघ्र, **प्रबोधकम्** જ્ઞાન આપે એવું ज्ञान देनेवाला, **लक्षणवत् च** અસાધારણ લક્ષણવાળું असाधारण लक्षणयुक्त, **उदाहरणवत् च** અને ઉદાહરણવાળું और उदाहरणोंसे युक्त, **यत्** જેને जिसको, **मन्येत** પોતે માને स्वयं जाने, **तत्** તે वह, **शास्त्रम्** શાસ્ત્રને शास्त्रको, **अभिप्रपद्येत** લેવું જોઈએ लेना चाहिए।

3-(2). Many treatises of medicine are current in the world. From among these he should choose that treatise which has obtained great popularity and is approved by wise men, which is comprehensive in scope, held in esteem by those who are worthy of credence, suitable alike for the understanding of the three grades of students (very intelligent, moderate and slow), free from the faults of repetition, revealed by a seer, arranged in well-made aphorisms, commentary and summary, well authenticated, free from vulgar usages and difficult words, rich in synonyms, possessing words of traditionally accepted sense, concerned mainly with determining the true nature of things, relevant to the theme, orderly in its arrangement of topics, rapidly elucidating and enriched with definitions and illustrations. Such a treatise is to be chosen.

शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

हि કારણકે क्योंकि, **एवंविधम्** એવી જાતનું इस प्रकारका, **शास्त्रम्** શાસ્ત્ર शास्त्र, **अमलः** નિર્મળ निर्मल, **आदित्यः इव** સૂર્યની પેઠે सूर्यकी तरह, **तमः** અંધકારને अंधकारको, **विधूय** દૂર કરી दूर करके, **सर्वम्** સર્વ વસ્તુને सब कुछ, **प्रकाशयति** પ્રકાશિત કરે છે प्रकाशित करता है ॥ ३ ॥

3. For such a treatise, like the unclouded sun, dispelling darkness, illuminates everything.

१. संग्रहक्रमं—संग्राहकं संस्कारकं (प.)

आचार्यपरीक्षा—

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत;

ततः अनन्तरम् त्यार पछी उसके बाद, आचार्यम् આચાર્યની आचार्यकी, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી परीक्षा करे;

4-(1). Thereafter the aspirant shall look about for the teacher.

तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।

तत् यथा જેમકે जैसे कि, पर्यवदातश्रुतम् નિર્દોષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળો निर्दोष शास्त्रज्ञानवाला, परिदृष्टकर्माणम् સમ્પૂર્ણ કર્મ જોયેલ હોય એવો सम्पूर्ण कर्म देखनेवाला, दक्षम् હોશિયાર दक्ष, दक्षिणम् અનુકૂળ अनुकूल, शुचिम् પવિત્ર पवित्र, जितहस्तम् હાથ પર કાબુવાળો जितहस्त, उपकरणवन्तम् સાધનસમ્પન્ન साधनसम्पन्न, सर्व- સર્વ सब, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियोंसे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, प्रकृतिज्ञम् પ્રકૃતિ જાણનાર प्रकृतिको जाननेवाला, प्रतिपत्तिज्ञम् યુક્તિને જાણનાર युक्तिको जाननेवाला, अनुपस्कृत- અવિકૃત अविकृत, विद्यम् વિદ્યાવાળો विद्यावाला, अनहङ्कृतम् અહંકારરહિત अहङ्काररहित, अनसूयकम् અસૂયારહિત असूयारहित, अकोपनम् કોપરહિત क्रोधरहित, क्लेश- કષ્ટ क्लेशको, क्षमम् સહન કરનારો सहन करनेवाला, शिष्य- શિષ્યો પર शिष्योंमें, वत्सलम् પ્રેમ રાખનાર प्रीति रखनेवाला, अध्यापकम् ભણાવવામાં ચતુર पढानेमें चतुर, ज्ञापन- અને સમજાવવામાં और समझानेमें, समर्थम् च इति સમર્થ समर्थ;

4-(2). He should be one who is thoroughy versed both in theory and practice, who is skilful, upright, pure deft of hand, well equipped, possessed of all his faculties, who is conversant with human nature and line of treatment, who possesses special insight into the science, who is free from self-conceit, free from envy, free from irascibility, endowed with fortitude, who is affectionate towards his pupils, proficient in reading and skilful in exposition.

एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥४॥

हि કારણકે क्योंकि, एवंगुणः આવા ગુણવાળો इन गुणोंवाला, आचार्यः આચાર્ય आचार्य, आर्तवः ઋતુને યોગ્ય ऋतुमें बरसा, मेघः મેઘ मेघ, सुक्षेत्रम् સારા ખેતરને अच्छे क्षेत्रको, शस्यगुणैः इव જેમ અનાજના ગુણથી યુક્ત કરે છે તેમ जैसे शस्यके गुणोंसे युक्त करता है वैसे, सुशिष्यम् સારા શિષ્યને उत्तम शिष्यको, वैद्य- વૈદ્યના वैद्यके, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, आशु જલદી शीघ्र, संपादयति યુક્ત કરે છે युक्त करता है ॥ ४ ॥

4. The teacher endowed with such qualities equips quickly the good disciple with all the qualities of a physician, just as the rain-clouds at the proper season endow the fertile field with the best of crops.

शास्त्रज्ञानोपायाः —

तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः ।

तम् તેની પાસે उसके पास, उपसृत्य જઈને पहुंच कर, आरिराधयिषुः આરાધના કરવાની ઇચ્છાવાળાએ सेवा करनेका इच्छुक, अप्रमत्तः પ્રમાદરહિત થઈ प्रमादरहित हो कर, अग्निवत् च અગ્નિની પેઠે अग्निकी तरह, देववत् च દેવની પેઠે देवताकी तरह, राजवत् च

४. अनुपस्कृतविद्यम्–उपस्कृतविद्यम् (ग. च. ध. प.)

राजानी पेठे राजाकी तरह, पितृवत् च पितानी पेठे पिताकी तरह, भर्तृवत् च अने स्वामीनी पेठे और स्वामीकी तरह, उपचरेत् सेवा करवी जोईए सेवा करे;

5-(1). Approaching such a teacher, with a view to winning his favour, one should wait on him vigilantly as on the sacrificial fire, as on a god, as on the king, as on the father, and as on one's patron.

ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

ततः ए पछी इसके पीछे, तत्- तेनी उसकी, प्रसादात् कृपाथी कृपासे, कृत्स्नम् आखुं सम्पूर्ण, शास्त्रम् शास्त्र शास्त्रको, अधिगम्य शीखीने सीख कर, शास्त्रस्य शास्त्र शास्त्रको, दृढतायाम् दृढ करवामां दृढ करनेमें, अभिधानस्य कहेवानी कहनेकी, सौष्ठवे सुंदरतामां सुन्दरतामें, अर्थस्य अर्थना अर्थके, विज्ञाने ज्ञानमां ज्ञानमें, वचन- अने बोलवानी और बोलनेकी, शक्तौ च शक्तिमां शक्तिमें, भूयः भूयः फरी फरीने बारबार, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रयतेत प्रयत्न करवो जोईए यत्न करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. Then having, through his kindness, received the whole science, the student should, for the sake of strengthening his understanding, strive constantly and well to perfect himself in his grasp of nomenclature, the interpretation of their meaning and in the power of exposition

तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः—अध्ययनम्, अध्यापनं, तद्विद्यसंभाषा चेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्र आना इसके, उपायान् उपायोनुं उपायोंका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे, अध्ययनम् भणवुं पढना, तद्विद्यसंभाषा च अने तद्विद्यसंभाषा और तद्विद्यसंभाषा, इति ए ये, उपायाः उपायो छे उपाय हैं ॥ ६ ॥

6. To this end, we shall indicate the means viz., study, teaching and discussion with those versed in the same subject. These are the means.

अध्ययनविधिः—

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्यः कृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्यूषं वा कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकं देवर्षिगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाग्भिः सूत्रमनुक्रामन् पुनः पुनरावर्तयेद् बुद्ध्वा सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणार्थं च; एवं मध्यंदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येत्। इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

तत्र तेमां इनमें, अयम् आ यह, अध्ययन- भणवानी अध्ययनकी, विधिः विधि छे विधि है, कल्यः नीरोग नीरोग, कृतक्षणः अने जेणे भणवानो अवकाश लीधो छे एवा शिष्ये और जिसने पढनेका अवकाश लिया है वह शिष्य, प्रातः सवारे प्रातःकालमें, उपव्यूषम् वा अथवा उषःकाळमां अथवा उषाकालमें, उत्थाय ऊठीने ऊठ कर, आवश्यकम् आवश्यक कार्य आवश्यक कार्य, कृत्वा करीने करके, देव- देव देव, ऋषि- ऋषि ऋषि, गो- गाय गौ, ब्राह्मण- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्येभ्यः अने आचार्योने और आचार्योंको, नमस्कृत्य नमस्कार करीने नमस्कार करके, समे समान समान, शुचौ पवित्र पवित्र, देशे स्थानमां स्थानमें, सुख- सुखपूर्वक सुखपूर्वक, उपविष्टः बेसी बैठ कर, मनःपुरःसराभिः एकाग्र मनवाळी एकाग्र मनवाली, वाग्भिः वाणीथी वाणीसे,

६. तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः-तत्रोपाया व्याख्यास्यन्ते (ग. छ. ज.)

७. देवर्षिगोब्राह्मण–देवगोब्राह्मण (ध.)

,, अनुक्रामन्–अनुपरिक्रामन् (छ.)

,, बुद्ध्वा–बुद्ध्वा (ध. ध.)

सूत्रम् સૂત્રનું सूत्रको, अनुक्रामन् અનુક્રમથી ભણતાં अनुक्रमसे पढते हुए, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, बुद्धा સમજીને समझ कर, अर्थ- અર્થના अर्थके, तत्त्वम् તત્ત્વને तत्त्वको, अनुप्रविश्य જાણી जानकर, स्वदोष- પોતાના દોષના अपने दोषके, परिहारार्थम् ત્યાગને માટે त्यागके लिए, परदोष- અને બીજાના દોષ और दूसरेके दोषके, प्रमाणार्थम् च જાણવાને जाननेके लिए, पुनः पुनः ફરી ફરીને बारबार, आवर्तयेत् આવર્તન કરવું आवर्तन करे, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, मध्यंदिने બપોરે मध्याह्नमें, अपराह्णे દિવસના પાછલા ભાગમાં अपराह्नमें, रात्रौ च અને રાત્રે और रात्रिमें, शश्वत् નિરંતર निरन्तर, अपरिहापयन् સમય ન ગુમાવતાં समय नष्ट किये बिना, अध्ययनम् અભ્યાસ अभ्यासको, अभ्यस्येत् ચાલુ રાખવો जारी रखे, इति આ यह, अध्ययनविधिः અધ્યયનની વિધિ છે अध्ययनकी विधि है ॥७॥

7. Now the method of study is this:—The student who is healthy and has consecrated all his time for study should rise at dawn, or while yet a portion of the night is left, and having performed the necessary ablutions and having saluted the gods, the seers, the cows, the brahmanas, the guardians the elders, the adepts and the teachers, and seating himself at ease on even and clean ground, should, concentrating his mind, go over the aphorisms in order, repating them over and over again, all the while understanding their import fully, in order to correct his own faults of reading and to recognise the measure of those in the reading of others. In this manner, at noon, in the afternoon and in the night, ever vigilant the student should apply himself to study. This is the method of study.

शिष्यपरीक्षा—

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत;

अथ હવે अब, अध्यापन- ભણાવવાની अध्यापनकी, विधिः વિધિ છે विधि है, अध्यापने ભણાવવામાં अध्यापनमें, कृतबुद्धिः તત્પર થયેલા तत्पर हुआ, आचार्यः આચાર્યે आचार्य, शिष्यम् શિષ્યની शिष्यकी, एव જ ही, आदितः પ્રથમ प्रथम, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे;

8-(1). Now for the method of teaching. The teacher who has undertaken to impart instruction should, before all else, test the candidate.

तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्रकृतिकमक्षुद्रकर्माणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठममिन्मिनं धृतिमन्तमनहङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतमर्थतत्त्वभावकमकोपनमव्यसनिनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्रतिकरमनुरक्तं च, एवंगुणसमुदितमध्याप्यमाहुः ॥८॥

तद् यथा જેમકે जैसेकि, प्रशान्त અહુજ શાન્ત अत्यन्त शान्त, आर्यप्रकृतिकम् ઉમદા સ્વભાવનો उत्कृष्ट स्वभावका, अक्षुद्रकर्माणम् ક્ષુદ્ર કર્મ ન કરનાર क्षुद्र कर्म न करनेवाला, ऋजु- સીધાં सीधे, चक्षुः- આંખ आंख, मुख- મુખ मुख, नासावंशम् અને નાકની દાંડીવાળો और नासिकावंशवाला, तनु- પાતળી पतली, रक्त-

८. अमिन्मिनम्—अमिणिमिणम् (घ)
,, अनहङ्कृतम्—अलङ्कृतम् (ङ.)
,, अनुद्धतम्—अनुद्धतवेशम् (क. घ. ङ.)
,, सर्वानुशिष्टिप्रतिकरम्—सर्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरम् (क.घ.च.ङ.)

લાલ લાल, विशद- અને નિર્મળ और साफ, जिह्वम् જીભવાળો, जिह्वावाला, अविकृत- બેડોળ ન હોય એવા विकृत न हो ऐसे, दन्त- દાંત दांत, ओष्ठम् તેમજ હોઠવાળો एवं ओष्ठवाला, अमिन्मिनम् ગૂંભણો ન હોય એવો गुनगुन न बोलता हो ऐसा, धृतिमन्तम् ધૈર્યવાળો धैर्यशाली, अनहङ्कृतम् અહંકારરહિત अहङ्काररहित, मेधाविनम् બુદ્ધિશાળી बुद्धिशाली, वितर्क- તર્ક तर्क, स्मृति- તથા સ્મૃતિથી तथा स्मृतिसे, सम्पन्नम् યુક્ત युक्त, उदार- ઉદાર उदार, सत्त्वम् મનવાળો मनवाला, तद्विद्यकुलजम् વૈદ્યકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ वैद्यकुलमें उत्पन्न, अथवा અથવા अथवा, तद्विद्यवृत्तम् વૈદ્યના જેવા આચરણવાળો वैद्यके सदृश आचरणवाला, तत्त्वाभिनिवेशिनम् તત્ત્વ મેળવવામાં આગ્રહ રાખનાર तत्त्वज्ञानमें आग्रही, अव्यङ्गम् અવિકૃત અંગવાળો अविकृत अंगवाला, अव्यापन्न- અવિકૃત अविकृत, इन्द्रियम् ઇન્દ્રિયોવાળો इन्द्रियोंवाला, निभृतम् વિનીત विनीत, अनुद्धतम् ઉદ્ધતાઈ વગરનો अनुद्धत, अर्थ- વસ્તુના वस्तुके, तत्त्व- તત્ત્વમાં तत्त्वमें, भावकम् ચિન્તનશીલ चिन्तनशील, अकोपनम् ક્રોધરહિત क्रोधरहित, अव्यसनिनम् વ્યસન વગરનો व्यसनरहित, शील- શીલ शील, शौच- પવિત્રતા पवित्रता, आचार- આચાર आचार, अनुराग- પ્રેમ अनुराग, दाक्ष्य- હોશિયારી चतुरता, प्रादक्षिण्य- અને અનુકૂળતાથી और अनुकूलतासे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, अध्ययन- ભણવાની पढनेकी, अभिकामम् ઇચ્છાવાળો इच्छावाला, अर्थ- અર્થ अर्थके, विज्ञाने જાણવામાં ज्ञानमें, कर्मदर्शने च અને કર્મદર્શનમાં और कर्मदर्शनमें, अनन्यकार्यम् એકાગ્રચિત્ત एकाग्रचित्त, अलुब्धम् લોભરહિત लोभरहित, अनलसम् આળસ વગરનો आलस्यरहित, सर्वभूत- સર્વ પ્રાણીઓનું सव प्राणियोंके लिए, हितैषिणम् હિત ઇચ્છતો हितकामना करनेवाला, आचार्य- આચાર્યની आचार्यकी, सर्व- સર્વ सब, अनुशिष्टि- આજ્ઞાઓનું आज्ञाओंका, प्रतिकरम् પાલન કરનાર पालन करनेवाला, अनुरक्तम् च અને ગુરુ તરફ પ્રેમવાળો और गुरुमें प्रेम रखनेवाला, एवंगुण- આ પ્રમાણેના ગુણથી इस प्रकारके गुणोंसे, समुदितम् યુક્ત શિષ્યને युक्त शिष्यको, अध्याप्यम् ભણાવવા યોગ્ય पढानेके योग्य, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ८ ॥

8. He should be peaceful, noble in disposition, not given to mean acts, straight of eye face and nose, slender, red and clean of tongue, flawless in teeth and lips, not possessing an indistinct and nasal voice, persevering, free from egotism, intelligent, endowed with the powers of reasoning and memory, liberal minded, suited to the study either by inheritance or by aptitude, devoted to truth, perfect of body, endowed with unimpaired sense-faculties, modest, gentle, capable of understanding the nature of things, not irritable, free from addictions of any kind, endowed with character and purity, conduct, affection, skilfulness, courtsey and study, who has single-minded devotion to konwledge both of theory and practical work, who is free from covetousness, and sloth, who is desirous of the welfare of all creatures, obedient to all the instructions of his teacher and who is attached to him. One, who is endowed with all these qualities, is considered to be fit for receving instruction.

शिष्योपनयनविधिः—

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमाचार्योऽनुभाषेत—उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योग-

१. एवंविधम्—एवंगुणसमुदितम् (च.)
,, ,, —एवंसर्वगुणसमुदितम् (ध.)
,, आचार्योऽनुभाषेत—अनुभाषेत (ख.)
,, उदगयने—अथोदगयने (ध.)

मुपगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषायवस्त्रसंवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भान् माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्षपाक्षतांश्च शुक्लानि सुमनांसि ग्रथिताग्रथितानि मेध्यान् भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति ॥ ९ ॥

एवंविधम् એવી જાતના इस प्रकारके, अध्ययनार्थिनम् ભણવાની ઇચ્છાથી पढ़नेकी इच्छासे, उपस्थितम् હાજર થયેલા उपस्थित, आरिराधयिषुम् અને આરાધના કરવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને और आराधना करनेकी इच्छावाले शिष्यको, आचार्यः આચાર્યે आचार्य, अनुभाषेत કહેવું कहे, उदगयने ઉત્તરાયણમાં उत्तरायणमें, शुक्लपक्षे શુકલ પક્ષમાં शुक्ल पक्षमें, प्रशस्ते શુભ शुभ, अहनि દિવસે दिनमें, तिष्य- પુષ્ય पुष्य, हस्त- હસ્ત हस्त, श्रवण- શ્રવણ श्रवण, अश्वयुजाम् અને અશ્વિનીમાંના और अश्विनीमेंसे, अन्यतमेन કોઈ એક किसी एक, नक्षत्रेण નક્ષત્રની સાથે नक्षत्रके साथ, कल्याणे કલ્યાણકારક कल्याणकारक, भगवति ભગવાન भगवान, शशिनि ચંદ્રમા चन्द्रमाके, योगम् યોગ योग, उपगते પામતાં होने पर, कल्याणे च કલ્યાણકારક कल्याणकारक, करणे કરણમાં करणमें, मैत्रे અને અનુકૂળ और अनुकूल, मुहूर्ते च મુહૂર્તમાં मुहूर्तमें, मुण्डः મુંડન કરાવી मुण्डन करवाके, कृतोपवासः ઉપવાસ કરી उपवास रखकर, स्नातः નાહી स्नान करके, काषाय- ભગવાં गेरुए, वस्त्र- વસ્ત્ર वस्त्र, संवीतः પહેરી पहन कर, सगन्धहस्तः હાથમાં સુગન્ધી પદાર્થ રાખી हाथोंमें सुगन्धी द्रव्य रख कर, समिधः સમિધ समिधा, अग्निम् અગ્નિ अग्नि, आज्यम् ઘી घृत, उपलेपनम् ચંદનાદિ લેપ चन्दनादि लेप, उदकुम्भान् જલના ઘડા जलके घड़े, माल्यदाम- ફૂલની માળા पुष्पमाला, दीप- દીવો दीप, हिरण्य- સુવર્ણ सुवर्ण, हेम- સુવર્ણનો અલંકાર सुवर्णका अलंकार, रजत- ચાંદી चांदी, मणि- મણિ मणि, मुक्ता- મોતી मुक्ता, विद्रुम- પરવાળાં प्रवाल, क्षौम- રેશમી વસ્ત્ર रेशमी वस्त्र, परिधीन् એક એક હાથ લાંબા ખાખરા વગેરેના ચાર દંડ एक एक हाथ लम्बे पलाश आदिके चार दण्ड, कुश- દર્ભ कुश, लाज- શાળની ધાણી लाज, सर्षप- સરસવ सरसों, अक्षतान् च- ચોખા चावल, ग्रथित- ગૂંથેલાં गूंथे, अग्रथितानि તેમજ ગૂંથ્યા વગરનાં एवं न गूंथे, शुक्लानि ધોળાં श्वेत, सुमनांसि પુષ્પો फूल, मेध्यान् પવિત્ર पवित्र, भक्ष्यान् ભક્ષ્યો भक्ष्य, घृष्टान् અને ઘસેલાં और घिसे हुए, गन्धान् च સુગન્ધિત દ્રવ્યો सुगन्धित द्रव्यों, आदाय લઈને ले कर, उपतिष्ठस्व इति તું હાજર થા तू उपस्थित हो ॥ ९ ॥

9. The teacher should addr himself to the disciple who has thus come to him desiring to study and who sits close in reverential mood, and say unto him, "Come and sit at my feet for instruction, in the northern solstice of the year, in the bright half of the month, on an auspicious day, when the moon is in conjunction with the constellation of Pushya or Hasta or Sravana or the Aswins, and in an auspicious karana and muhurta (moment), having taken the tonsure (ritual shave), having fasted and bathed and clad in brown garment, bringing in your hands fragrant articles and dry twigs, fire, ghee, sandal paint and water pots, also flower-garlands, a lamp, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and corals, silken garments, sacrificial stakes, also holding in your hand the sacrificial grass, fried paddy, white mustard seeds and white rice grains, and

---

९. सगन्धहस्तः - गन्धहस्तः (घ.)

,, माल्यदाम—सुगन्धिहस्तमाल्यदाम (ह.)

,, शुक्लानि सुमनांसि—शुक्लाश्च सुमनसः (च.)

,, ग्रथिताग्रथितानि—ग्रथिताग्रथिताश्च (घ.)

,, घृष्टान्—पिष्टपिष्टान् (ग.)

flowers strung in garlands as well as loose and pure articles of food and rubbed sandal paste.

स तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

सः તેણે वह, तथा તેમ ऐसा, कुर्यात् કરવું જોઈએ करे ॥૧૦॥

10. Even so should the disciple do.

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिर्जुहुयादग्निमाशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनाविन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रयमाणः पूर्वं स्वाहेति ॥ ११ ॥

तम् તેને उसको, **उपस्थितम्** આવેલો उपस्थित, **आज्ञाय** જાણીને जान कर, **प्राक्प्रवणे** પૂર્વ તરફ ઢળતા पूर्वकी ओर निम्न, **उदक्प्रवणम्** **वा** અથવા ઉત્તર તરફ ઢળતા अथवा उत्तरकी ओर निम्न, **समे** સપાટ समान, **शुचौ** પવિત્ર पवित्र, **देशे** સ્થાનમાં स्थानमें, **चतुष्किष्कुमात्रम्** ચાર હાથ પ્રમાણના चार हाथके प्रमाणके, **चतुरस्रम्** ચાર ખૂણાવાળા चौकोन, **स्थण्डिलम्** સ્થંડિલને स्थण्डिलको, **गोमयोदकेन** ગાયના છાણના પાણીથી गोबरके पानीसे, **उपलिप्तम्** લીંપી लेप कर, **कुश-** દર્ભ कुशाएं, **आस्तीर्णम्** વેરી बीछा कर, **चतुर्दिशम्** ચારે દિશાએ चारों दिशाओंमें, **परिधिभिः** પરિધિઓથી परिधिओंसे, **सुपरिहितम्** સારી રીતે વીંટાળી अच्छी प्रकार वेष्टित करके, **यथोक्त-** કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए, **चन्दन-** ચન્દન चन्दन, **उदकुम्भ-** જળકુમ્ભ जलके घड़े, **क्षौम-** રેશમી વસ્ત્ર रेशमी वस्त्र, **हेम-** ઘરેણાં गहने, **हिरण्य-** સોના स्वर्ण, **रजत-** ચાંદી चांदी, **मणि-** મણિ मणि, **मुक्ता** મોતી मुक्ता **विद्रुम-** અને પરવાળાંથી और विद्रुमसे, **अलङ्कृतम्** શણગારી अलङ्कृत कर, **मेध्य-** તથા પવિત્ર और पवित्र, **भक्ष्य-** ભક્ષ્ય भक्ष्य, **गन्ध-** ચન્દન चन्दन, **शुक्लपुष्प-** સફેદ ફૂલ श्वेत पुष्प, **लाज-** શાળની ધાણી लाजा, **सर्षप-** સરસવ सरसों, **अक्षत-** તેમજ ચોખાથી एवं चावलसे, **उपशोभितम्** શોભાયમાન शोभित, **कृत्वा** કરીને करके, **तत्र** ત્યાં वहां, **पालाशीभिः** ખાખરાની पलाशकी, **ऐङ्गुदीभिः** ઈંગોળિયાંની इंगुदीकी, **औदुम्बरीभिः** ઉંબરાની गूलरकी, **माधुकीभिः** **वा** અથવા મહુડાંની अथवा महुएकी, **समिद्भिः** સમિધથી समिधाओंसे, **अग्निम्** અગ્નિ अग्निको, **उपसमाधाय** પધરાવીને आधान करके, **प्राङ्मुखः** પૂર્વ તરફ મુખ રાખી पूर्वकी ओर मुख रख कर, **शुचिः** પવિત્ર पवित्र, **अध्ययन-** અધ્યયન अध्ययन, **विधिम्** વિધિને विधिके, **अनुविधाय** અનુસાર अनुसार, **ब्रह्माणम्** બ્રહ્મા ब्रह्मा, **अग्निम्** અગ્નિ अग्नि, **धन्वन्तरिम्** ધન્વન્તરિ धन्वन्तरि, **प्रजापतिम्** પ્રજાપતિ प्रजापति, **अश्विनौ** અશ્વિની કુમારો अश्विनी कुमार, **इन्द्रम्** ઇન્દ્ર इन्द्र, **ऋषीन्** ઋષિઓ ऋषि, **सूत्रकारान्** **च** અને સૂત્રકારોને और सूत्रकारोंको, **अभिमन्त्रयमाणः** અભિમંત્રણ કરતાં अभिमंत्रण करके, **आशीः- संप्रयुक्तैः** આશીર્વાદયુક્ત आशीर्वादयुक्त, **मन्त्रैः** મન્ત્રોથી मन्त्रोंसे, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **स्वाहा** સ્વાહા स्वाहा, **इति** એમ ઉચ્ચાર કરી ऐसा उच्चारण करके, **मधु-** મધ मधु, **सर्पिर्भ्याम्** તથા ઘીથી तथा घृतसे, **त्रिः त्रिः** ત્રણ ત્રણવાર तीन तीन बार, **अग्निम्** અગ્નિમાં अग्निमें, **जुहुयात्** હોમ કરવો होम करे ॥૧૧॥

11. When he has thus approached awaiting his behests, the teacher should select an even clean plot of ground, sloping towards the east or the north and which is four cubits square, besmeared with cowdung water, spread with the sacred grass, and bounded on all sides by sacrificial stakes. It must then be adorned with

१०. स तथा कुर्यात्—अथ सोऽपि तथा कुर्यात् (ग.घ.फ.)
११. प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे—प्राक्प्लवने उदक्प्लवने (ख. घ.)
११. सुपरिहितम्—सुपरिहितम् (घ.)

the above-mentioned sandal paste, pots of water, silken garments, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and coral Then should the offerings be made of holy articles of food, perfumes, white flowers, fried paddy, mustard seeds and rice. Then igniting a fire on the place with the dry sticks of palasa or zachum oil plant or gular fig tree or mohwa tree; he should seat himself facing the east having made himself pure and ready for instruction and pour into the fire three libations of honey and ghee accompanied by the recitation of holy verses prescribed. Then he should recite the sacred verses and uttering Swaha, pour libations to Brahma, Agni, Dhanvantari, Prajapati, the Aswin twins, Indra and the sacred sages who are the authors of the aphorisms.

शिष्यश्चैनमन्वालभेत। हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्। परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्; भिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥

शिष्यः च શિષ્ય शिष्य, **एनम्** એની इसके, **अन्वालभेत** પછી હોમ કરવો पीछे होम करे, **हुत्वा च** હોમ કરીને होम करके, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निकी, **प्रदक्षिणम् अनुपरिक्रामेत्** પ્રદક્ષિણા કરવી प्रदक्षिणा करे, **परिक्रम्य** પ્રદક્ષિણા કરી प्रदक्षिणा करके, **ब्राह्मणान्** બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंके पास, **स्वस्ति वाचयेत्** સ્વસ્તિવાચન કરાવવું स्वस्तिवाचन करावे, **भिषजः च** અને વૈદ્યોની और वैद्योंकी, **अभिपूजयेत्** પૂજા કરવી पूजा करे ॥ १२ ॥

12. Then the disciple should do likewise. Having poured libations in the fire, he must go round it, keeping it to his right always. Then he must seek the blessings of brahmanas, and honour and worship the physicians present.

शिष्यं प्रत्याचार्यस्योपदेशः—

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्—

अथ પછી पीछे, **एनम्** એને इसको, **अग्निसकाशे** અગ્નિની પાસે અર્થાત્ અગ્નિને સાક્ષી કરી अग्निके पास अर्थात् अग्निको साक्षी करके, **ब्राह्मणसकाशे** બ્રાહ્મણની પાસે ब्राह्मणके पास, **भिषक्सकाशे** અને વૈદ્યની પાસે और वैद्यके पास, **अनुशिष्यात्** ઉપદેશ કરે उपदेश दे—

13-(1). The teacher then should instruct the disciple in the presence of the sacred fire, brahmanas and physicians—

ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्वचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थात्;

ब्रह्मचारिणा તારે બ્રહ્મચારી तुझे ब्रह्मचारी, **श्मश्रुधारिणा** દાઢીમૂછવાળા श्मश्रुवाला, **सत्यवादिना** સત્યવાદી सत्यवक्ता, **अमांसादेन** માંસ ન ખાનાર मांस न खानेवाला, **मेध्यसेविना** પવિત્ર વસ્તુનું સેવન કરનાર पवित्र वस्तुका सेवन करनेवाला, **निर्मत्सरेण** મત્સરરહિત मत्सररहित, **अशस्त्रधारिणा** શસ્ત્ર ધારણ ન કરનાર शस्त्र धारण न करनेवाला, **भवितव्यम्** થવું જોઈએ होना चाहिए, **राजद्विष्टात्** તથા રાજવિરુદ્ધ और राजविरुद्ध, **प्राणहरात्** પ્રાણનાશક प्राणनाशक, **विपुलात्** બહુજ

१२. परिक्रम्य—ततोऽनुक्रम्य (घ.)
,, ,, —ततोऽनुपरिक्रम्य (छ. ज.)
,, ,, —ततो अनुपरिक्रम्य (झ.)

१३. अशस्त्रधारिणा—शास्त्रधारिणा (झ. त.)
,, भवितव्यम्—त्वया भवितव्यम् (च. त.)

अत्यन्त, अधर्म्यात् અધર્મવાળી अधर्मयुक्त, **अनर्थ- અથવા અનર્થથી** अथवा अनर्थसे, **संप्रयुक्तात् वा** युक्त **युक्त, अर्थात्** બાબત अर्थको, **अन्यत्र** સિવાય छोड़कर. **मद्वचनात्** મારા વચનથી मेरे वचनसे, **ते** તારે मुझे. **किञ्चित्** કાંઈ कुछ, **अपि** પણ भी, **अकार्यम् च** અકાર્ય **अकार्य, न स्यात्** ન હોવું જોઈએ नहीं होना चाहिए:

13-(2). (saying) ' Thou shalt lead the life of a bachelor (Brahmachari), grow thy hair and beard, speak only the truth, eat no meat, eat only pure articles of food, be free from envy and carry no arms. There shall be nothing that thou oughtest not do at my behest except hating the king or causing another's death or committing an act of great unrighteousness or acts leading to calamity.

मदर्पणेन मत्प्रधानेन मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद्भवितव्यं, पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अनुत्सेकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेन चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्, अनुज्ञातेन (चाननुज्ञातेन च) प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं,

मदर्पणेन મને અર્પણ કરનાર मुझे अर्पण करनेवाला, **मत्प्रधानेन** મને પ્રધાન માનનાર मुझे प्रधान माननेवाला, **मदधीनेन** મને આધીન રહેનાર मेरे अधीन रहनेवाला, **मत्प्रिय-** અને મને ગમે તેવું और मेरे प्रिय, **हित-** તેમજ હિતકારક एवं हितके अनुकूल, **अनुवर्तिना च** વર્તન કરનાર चलनेवाला, **शश्वत्** હમેશાં सदा, **भवितव्यम्** થવું જોઈએ होना चाहिए, **पुत्रवत्** પુત્રની પેઠે पुत्रके समान, **दासवत्** દાસની પેઠે दासके समान, **अर्थिवत्** અને યાચકની પેઠે और याचकके समान, **उपचरता** સેવા કરતાં सेवा करते हुए, **अहम्** મારી मेरे, **अनुवस्तव्यः** પાસે રહેવું पास रहना चाहिए, **अनुत्सेकेन** અભિમાનરહિત अभिमानरहित, **अवहितेन** સાવધાન सावधान, **अनन्यमनसा** એકાગ્ર મનવાળા एकाग्र मनवाला, **विनीतेन** વિનયી विनयी, **अवेक्ष्य अवेक्ष्यकारिणा** જોઈ વિચારી કરનાર सोच समझ कर करनेवाला, **अनसूयकेन च** તથા અદેખાઈરહિત થઈ तथा असूयारहित बन कर, **अभ्यनुज्ञातेन** રજા લઈ आज्ञा ले कर, **प्रविचरितव्यम्** અહીં તહીં વિચરવું જોઈએ इधर उधर विचरना चाहिए, **अनुज्ञातेन** રજા લઈ आज्ञा ले कर, **(च अननुज्ञातेन च)** અથવા આજ્ઞા નહિ લઈ अथवा आज्ञा नहीं ले कर, **प्रविचरता** ફરતાં घूमते हुए, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **गुरु** ગુરુ માટે गुरुके लिए, **अर्थ-** ઇષ્ટ વસ્તુ इष्ट वस्तु, **उपाहरणे** લાવવા लानेका, **यथाशक्ति** શક્તિ અનુસાર यथाशक्ति, **प्रयतितव्यम्** પ્રયત્ન કરવો જોઈએ प्रयत्न करना चाहिए:

13-(3). Thou shalt dedicate thyself to me and reagard me as thy chief. Thou shalt be subject to me and conduct thyself for ever for my welfare and pleasure. Thou shalt serve and dwell with me like a son or a slave or a supplicant. Thou shalt behave and act without arrogance and with care and attenttion, and with undistracted mind, humility, constant reflection, and with ungrudging obedience. Acting either at my behest or otherwise, thou shalt conduct thyself for the achievement of thy teacher's purposes alone to the best of thy abilities.

कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माशासितव्यमहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च,

१२. अनुवस्तव्योऽहम्–अनुवर्तव्योऽहम् (क. च ड ध.)
,, °मनसा–°बुद्धया मनसा (ग. ड. त.)
,, अवेक्ष्यावेक्ष्य–अवेक्ष्य (ध.)

१३. भिषजा त्वया–त्वया (ह. ध)
,, शर्माशासितव्यम्–शर्मण्यासितव्यम् (ह.)

कर्मसिद्धिम् કર્મસિદ્ધિ कर्मसिद्धि, **अर्थसिद्धिम्** અર્થસિદ્ધિ अर्थसिद्धि, **यशोलाभम्** યશની પ્રાપ્તિ यशकी प्राप्ति, **प्रेत्य च** અને મરણ પછી और मरणके पीछे, **स्वर्गम्** સ્વર્ગને स्वर्गको, **इच्छता** ઇચ્છતા इच्छा रखनेवाले, **भिषजा** વૈદ્ય થયેલા वैद्य हुए, **त्वया** તારે तुझे, **अहरहः** પ્રતિદિન प्रतिदिन, **उत्तिष्ठता च** ઉઠતાં उठते, **उपविशता** અને બેસતાં और बैठते, **गो-** ગાય गाय, **ब्राह्मणम्** તથા બ્રાહ્મણને तथा ब्राह्मणको, **आदौ** પ્રથમ प्रथम, **कृत्वा** કરી करके, **सर्व-** સર્વ सब, **प्राणभृताम्** પ્રાણીમાત્રનું प्राणिमात्रके, **शर्म** કલ્યાણ कल्याणकी, **आशासितव्यम्** ઇચ્છવું कामना करना चाहिए;

13-(4). If thou desirest success, wealth and fame as a physician and heaven after death, thou shalt pray for the welfare of all creatures beginning with the cows and brahmanas.

सर्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोग्धव्यं, मनसाऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव परस्वं, निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापापसहायेन च, श्लक्ष्णशुक्लधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसंपत्सु नित्यं यत्नवता च;

सर्वात्मना च સર્વ પ્રકારે सब तरहसे, **आतुराणाम्** રોગીઓના रोगियोंके, **आरोग्याय** આરોગ્ય માટે आरोग्यके लिए, **प्रयतितव्यम्** યત્ન કરવો यत्न करना चाहिए; **जीवित-** આજીવિકાને आजीविकाके, **हेतोः** કારણે कारण, **अपि** પણ भी, **आतुरेभ्यः** રોગીઓનો रोगियोंका, **न अभिद्रोग्धव्यम्** દ્રોહ ન કરવો જોઈએ द्रोह नहीं करना चाहिए, **मनसा** મનથી मनसे, **अपि** પણ भी, **परस्त्रियः** પારકી સ્ત્રીઓની સાથે परस्त्रियोंके साथ, **न अभिगमनीयाः** સમાગમ ન કરવો જોઈએ समागम न करना चाहिए, **तथा** તથા तथा, **सर्वम् एव** બધી જાતના सब प्रकारके, **परस्वम्** પારકાં દ્રવ્યનું दूसरेके द्रव्यका, (**न अभिगमनीयम्** હરણ કરવું નહિ हरण नहीं करना चाहिए,) **निभृत-** વિનીત विनीत, **वेश-** વેશવાળા वेषवाला, **परिच्छदेन** તથા ઉપસ્કરવાળા तथा साधनवाला, **अशौण्डेन** મદ્ય ન પીનાર मद्य न पीनेवाला, **अपापेन** અપાપી निष्पाप, **अपापसहायेन च** પાપીનો સંગ ન રાખનાર पापीका संग न रखनेवाला, **श्लक्ष्ण-** મનોહર मनोहर, **शुक्ल-** નિર્મળ निर्मल, **धर्म्य-** ધર્મયુક્ત धर्मयुक्त, **शर्म्य-** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **धन्य-** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **सत्य-** સત્ય सत्य, **हित-** હિત हित, **मित-** તેમજ મિત एवं मित, **वचसा** બોલનાર बोलनेवाला, **देश-** દેશ देश, **काल-** તથા કાલનો तथा कालका, **विचारिणा** વિચાર કરનાર विचार करनेवाला, **स्मृतिमता** સ્મૃતિવાળા स्मृतिवाला, **ज्ञान-** જ્ઞાન और ज्ञान, **उत्थान-** તથા આરોગ્યનાં एवं आरोग्यके, **उपकरण-** સાધનોની साधनोंकी, **सम्पत्सु** સંપત્તિમાં सम्पत्तिमें, **नित्यम्** હમેશાં सदा, **यत्नवता** યત્નશીલ यत्नशील, **भवितव्यम्** થવું જોઈએ होना चाहिए;

13-(5). Day and night, however thou mayest be engaged, thou shalt endeavour for the relief of patients with all thy heart and soul. Thou shalt not desert or injure thy patient even for the sake of thy life or thy living. Thou shalt not commit adultery even in thought. Even so, thou shalt not covet other's possessions. Thou shalt be modest in thy attire and appearance. Thou shouldst not be a drunkard or a sinful man nor shouldst thou associate with the abettors of crimes. Thou shouldst speak words that are gentle, pure and righteous, pleasing, worthy, true, wholesome and moderate. Thy behaviour must be in consideration of time and place and heedful of past experience. Thou shalt act always with a view to the acquisition of knowledge and fullness of equipment.

१३. आरोग्याय–आरोग्ये (घ. छ.)

न च कदाचिद्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवादप्रतिकाराणां मुमूर्षूणां च, तथैवासन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा;

कदाचित् ક્યારે પણ કભી ભી, राजद्विष्टानाम् રાજાના દ્વેષને વહોરી લેનારા राजासे द्विष्ट, राजद्वेषिणाम् वा કે રાજાઓનો દ્વેષ કરનારાઓનું राजासे द्वेष रखनेवालेंकी, महाजन- અને મહાજનના महाजनसे, द्विष्टानाम् દ્વેષપાત્ર લોકોનું द्विष्ट लोगोंकी, महाजन- કે મહાજનોનો महाजनोंसे, द्वेषिणाम् वा अपि દ્વેષ કરનારાઓનું પણ द्वेष करनेवालोंकी भी, तथा તેમજ इसी प्रकार, सर्वेषाम् સર્વ सभी, अत्यर्थ- અતિશય अति, विकृत- વિકૃત विकृत, दुष्ट- દુષ્ટ दुष्ट, दुःख- અને દુઃખદાયક और दुःखदायक, शील- શીલ शील, आचार- આચાર आचार, उपचाराणाम् तथा ઉપચારવાળાઓનું एवं उपचारवालोंकी, अनपवादप्रतीकाराणाम् નિન્દા ટાળવાનો ઉપાય ન કરનારાઓનું निन्दाके परिहारका उपाय न करनेवालोंकी, मुमूर्षूणाम् च મૃત્યૂન્મુખ મનુષ્યોનું मृत्यून्मुख मनुष्यकी, तथा एव અને તેવીજ રીતે और वैसे ही, असन्निहित- પાસે ન હોય पासमें न हो, ईश्वराणाम् પતિ જેનો એવી पति जिनका ऐसी, अनध्यक्षाणाम् वा અથવા જેનો વાલી ન હોય એવી अथवा जिनका संरक्षक न हो ऐसी, स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓનું स्त्रियोंकी, औषधम् ઔષધ औषध, न अनुविधातव्यम् ન કરવું જોઈએ नहीं करनी चाहिए;

13-(6). No persons, who are hated of the king or who are haters of the king or who are hated of the public or who are haters of the public, shall receive treament. Similarly those that are of very unnatural, wicked and miserable character and conduct, those who have not vindicated their honour and those that are on the point of death and similarly women who are unattended by their husbands or guardians shall not receive treatment.

न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रियाणि न कचित् प्रणिधातव्यान्यन्यत्रातुरादातुरोपकारार्थादातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः, ह्रसितं चायुषः प्रमाणमातुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संपद्यते;

भर्त्रा ધણીની पतिकी, अथवा અથવા अथवा, अध्यक्षेण વાલીની संरक्षककी, अननुज्ञातम् રજા લીધા સિવાય आज्ञाके विना, स्त्री- સ્ત્રીએ स्त्रीसे, दत्तम् આપેલી दी हुई, आमिषम् ભોગ્ય વસ્તુ भोग्य वस्तुको, न आदातव्यम् લેવી નહિ જોઈએ ग्रहण नहीं करना चाहिए, आतुर- રોગીના रोगीके, कुलम् च ઘરમાં गृहमें, अनुप्रविशता પ્રવેશ કરતાં प्रवेश करते हुए, विदितेन તારે જાણીતા तुझे ज्ञात, अनुमत- અનુમતિથી अनुमतिसे, प्रवेशिना પ્રવેશ કરતા प्रवेश करते हुए, सुसंवीतेन સારી રીતે વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા सम्यक् रूपसे वस्त्र धारण किये, अवाक्- शिरसा નમ્ર શિરવાળા शिरको नीचा झुकाये, स्मृतिमता સ્મૃતિવાળા स्मृतियुक्त, स्तिमितेन સ્થિર स्थिर, मनसा મનથી मनसे, अवेक्ष्य अवेक्ष्य જોઈ જોઈને देख देखकर, सर्वम् સર્વ सर्व, आचरता આચરણ કરતા आचरण करते हुए, पुरुषेण सार्धम् પુરુષની સાથે पुरुषके साथ, अनुप्रवेष्टव्यम् પ્રવેશ કરવો જોઈએ प्रवेश करना चाहिए, अनुप्रविश्य च પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, आतुरात् રોગી रोगी, आतुर- તથા રોગીના तथा रोगीके, उपकार- ઉપકારરૂપ उपकाररूप, अर्थात् પ્રયોજન प्रयोजनको, अन्यत्र સિવાય छोड़कर, आतुरगतेषु રોગીને લગતા रोगीके साथ संबन्ध रखनेवाले, अन्येषु બીજા अन्य, भावेषु પદાર્થોમાં पदार्थोंमें, वाक्- વાણી वाणी, मनः- मन

१३. अनपवादप्रतिकाराणाम्—अल्पवादप्रतीकाराणाम् (च. द. ष.)

१३. अनुप्रविशता—अनुप्रविशता त्वया (घ. छ.)

,, सर्वमाचरता—सर्वमाचरता बुद्ध्या (घ. छ.)

मन, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, इन्द्रियाणि અને ઇન્દ્રિયોને और इन्द्रियोंको, क्वचित् ક્યાંય પણ कहीं, न प्रणिधातव्यानि લગાડવાં નહિ नहीं लगाना चाहिए, आतुर- રોગીના रोगीके, कुल- ઘરની गृहकी, प्रवृत्तयः च પ્રવૃત્તિઓ प्रवृत्तियां, बहिः બહાર बाहिर, न निश्चारयितव्याः પ્રકટ કરવી નહિ કોઈએ प्रकट नहीं करनी चाहिए, यत्र અને જ્યાં और जहां, उच्यमानम् કહેવામાં આવતાં कहने पर, आतुरस्य રોગીને रोगीके, अन्यस्य वा અથવા બીજાને अथवा दूसरेके, अपि પણ भी, उपघाताय આઘાતને માટે आघातके लिए, सम्पद्यते થાય હો, तत्र त्यां वहां, जानता જાણતાં છતાં जानते हुए, अपि પણ भी, त्वया તારે तुझे, आतुरस्य આતુરનું रोगीकी, ह्रसितम् ટૂંકું क्षीण, आयुषः આયુષ્યનું आयुका, प्रमाणम् च પ્રમાણ प्रमाण, न वर्णयितव्यम् કહેવું ન કોઈએ नहीं कहना चाहिए;

13-(7). No offering of meat by a woman without the behest of her husband or guardian shall be accepted by thee. While entering the patient's house, thou shalt be accompanied by a man who is known to the patient and who has his permission to enter, and thou shalt be well-clad and bent of head, self-possessed, and conduct thyself after repeated consideration. Thou shalt thus properly make thy entry. Having entered, thy speech, mind, intellect and senses shall be entirely devoted to no other thought than that of being helpful to the patient and of things concerning him only. The peculiar customs of the patient's household shall not be made public. Even knowing that the patient's span of life has come to its close, it shall not be mentioned by thee there where if so done it would cause shock to the patient or to others.

ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विकत्थितव्यम्, आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ज्ञानवता જાણતા હોવા છતાં जानते हुए, अपि च પણ भी, आत्मनः પોતાના अपने, ज्ञाने જ્ઞાનમાં ज्ञानमें, अत्यर्थम् અતિશય अति, न विकत्थितव्यम् બડાઈ મારવી નહિ आत्मश्लाघा नहीं करनी चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, विकत्थमानात् બડાઈ મારતા आत्मश्लाघा करते हुए, आप्तात् अपि આપ્ત પુરુષોથી પણ आप्त पुरुषसे भी, अनेके ઘણા માણસો अनेक जन, अत्यर्थम् અતિશય अति, उद्विजन्ति ઉદ્વેગ પામે છે उद्विग्न हो जाते हैं ॥ १३ ॥

13. Though possessed of knowledge one should not boast very much of one's knowledge. Most people are offended by the boastfulness of even those who are otherwise good and authoritative.

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्योऽप्यागमयितव्यं,कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौक्यमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति।

आयुर्वेदस्य આયુર્વેદનો आयुर्वेदका, पारम् પાર पार, सुतरम् સુતર निरन्तर, न च एव अस्ति हि નથી જ नहीं ही है, तस्मात् તેથી इसलिए, अप्रमत्तः બેદરકારી ન રાખતાં प्रमादरहित हुए, अस्मिन् એમાં इसमें, शश्वत् હમેશાં निरन्तर, अभियोगम् गच्छेत् ઉદ્યમ કરવો કોઈએ उद्यम करना चाहिए, एतत् च અને આ और यह, कार्यम् કરવું કોઈએ करना चाहिए, एवम् આ

१३. उद्विजन्त्यनेके--उद्विजन्त्येके (ख झ.)

१४. एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्ठवम्--एतच्चैवं कार्यम्, एवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्ठवम् (ध.)

,, लौक्यम्--लौकिकम् (च. ध.)

प्रमाणे इस तरह, भूयः च वळी पुनः, अनसूयता अदेखाई न राखतां असूया न रखते हुए, परेभ्यः शत्रुओ पासेथी शत्रुओंसे, अपि पण भी, वृत्त- आचरणनी आचरणकी, सौष्ठवम् अभ्यता सभ्यता, आगमयितव्यम् शीखवी जोईए सीखनी चाहिए, हि कारणके क्योंकि, कृत्स्नः आखो सम्पूर्ण, लोकः संसार संसार, बुद्धिमताम् बुद्धिमान पुरुषोनो बुद्धिमानोंका, आचार्यः आचार्य छे आचार्य है, अबुद्धिमताम् च अने बुद्धि वगरना मनुष्योनो और बुद्धिरहित मनुष्योंका, शत्रुः शत्रु छे शत्रु है, अतः च एथी इसलिए, बुद्धिमता बुद्धिमान मनुष्ये बुद्धिमानको, अभ्युपदिशतः उपदेश आपता उपदेश देते हुए, अमित्रस्य शत्रुनुं शत्रुका, अपि पण भी, धन्यम् धन आपनार धन देनेवाला, यशस्यम् यशदायक यशकारी, आयुष्यम् आयुष्यदायक आयुको बढ़ानेवाला, पौष्टिकम् पौष्टिक पौष्टिक, लौक्यम् अने लोकसंमत और लोकसंमत, वचः वचन वचन, अभिसमीक्ष्य बराबर जोईने देख कर, श्रोतव्यम् सांभळवुं जोईए सुनना चाहिए, अनुविधातव्यम् च इति अने ए प्रमाणे करवुं जोईए और उसके अनुसार करना चाहिए।

14-(1). There is no limit at all to the "Science of Life". So, thou shouldst apply thyself to it with diligence. This is how thou shouldst act. Again thou shouldst learn the skill of practice from another without carping. The entire world is the teacher to the intelligent and the foe to the unintelligent. Hence, knowing this well, thou shouldst listen and act according to the words of instruction of even an unfriendly person, when they are worthy and such as bring fame to you and long life, and are capable of giving you strength and prosperity.'

अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताग्निद्विजगुरुवृद्धसिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवायेति ।

अतः एनी इसके, परम् पछी पश्चात्, इदम् आ यह, ब्रूयात् कहेवुं कहे, देवता- देवता देवता, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्येषु अने आचार्यो तरफ और आचार्योंसे, ते तारे तुझे, नित्यम् हमेशां सदा, सम्यक् सारुं ठीक प्रकारसे, वर्तितव्यम् वर्तन राखवुं वर्ताव करना चाहिए, तेषु तेओ तरफ इनसे, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, वर्तमानस्य वर्तता व्यवहार करते हुए, ते तारुं तेरे लिए, अयम् आ यह, अग्निः अग्नि अग्नि, सर्व- सर्व सब प्रकारके, गन्ध- गंध गन्ध, रस- रस रस, रत्न- रत्न रत्न, बीजानि बीजो बीज, यथेरिताः च अने कह्या प्रमाणेना और पूर्वोक्त, देवताः देवताओ देवता, शिवाय मंगलकारी मंगलकारक, अतः अने एथी इससे, अन्यथा बीजी रीते विपरीत, वर्तमानस्य वर्तता वर्ताव करने पर, अशिवाय स्युः इति अमंगलकारी थाय अमंगल कारक हों।

14-(2). Thereafter the teacher should say this—'Thou shouldst conduct thyself properly with the gods, the sacred fire, the twice-born, the guru, the aged, the adepts and the preceptors. If thou hast conducted thyself well with them, the fire, the fragrances, the tastes, the precious stones, the grains and the gods become well-disposed towards thee. If thou shouldst conduct thyself otherwise, they become unfavourable to thee."

१४. द्विज—द्विजाति (छ.)

एवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात्। यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः। अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति। इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ १४॥

आचार्ये च આચાર્ય आचार्यके, एवम् આ પ્રમાણે ऐसा, ब्रुवति કહે ત્યારે कहने पर, शिष्यः શિષ્યે शिष्य, तथा બહુ સારું ठीक है, इति એમ ऐसा, ब्रूयात् કહેવું कहे, यथोपदेशम् च ઉપદેશ પ્રમાણે उपदेशानुसार, कुर्वन् કરતો શિષ્ય करता हुआ शिष्य, अध्याप्यः ભણાવવા યોગ્ય છે पढ़ाने योग्य है, अतः એથી इससे, अन्यथा વિપરીત કરતો શિષ્ય विपरीत करता हुआ शिष्य, तु તો तो, अनध्याप्यः ભણાવવા યોગ્ય નથી पढ़ानेके अयोग्य है, हि કારણકે क्योंकि, अध्याप्यम् ભણાવવા યોગ્ય શિષ્યને अध्यापनके योग्य शिष्यको, अध्यापयन् ભણાવતા पढ़ाता हुआ, आचार्यः આચાર્ય आचार्य, यथोक्तैः યથોકત यथोक्त, अध्यापन- ભણાવવાનાં अध्यापनके, फलैः ફળોથી फलोंसे, योगम् आप्नोति યુક્ત થાય છે युक्त होता है, शिष्यम् અને શિષ્યને और शिष्यको, आत्मानम् च તથા પોતાને एवं अपनेको, अन्यैः च બીજા પણ अन्य भी, अनुक्तैः નહિ કહેલા नहीं कहे हुए, श्रेयस्करैः શ્રેયકર श्रेयस्कर, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, युनक्ति યુક્ત કરે છે युक्त करता है, इति આ यह, अध्यापनविधिः અધ્યાપનવિધિ अध्यापनविधि, उक्तः કહી છે कही गई है ॥ १४॥

14. To the teacher that has thus spoken, the disciple should say 'Even so'. If he behaves as instructed, he deserves to be taught; else, he does not deserve to be taught. The teacher who teaches the worthy disciples will obtain all the auspicious fruits of teaching, those described and even others not described here and obtains all auspicious qualities for himself as well as for his disciple. Thus has been described the method of instruction.

तद्विद्यसंभाषायाः प्रशंसा—

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—भिषक् भिषजा सह संभाषेत।

अतः ऊर्ध्वम् હવે અહીંથી अब यहांसे, संभाषाविधिम् સંભાષાવિધિની संभाषाविधिकी, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યા કરશું व्याख्या करेंगे, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, भिषजा सह વૈદ્યની સાથે वैद्यके साथ, संभाषेत સંભાષણ કરવું बार्तालाप करे;

15-(1). We shall hereafter expound the method of discussion. A physician should discuss with another physician.

तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति, अश्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यच्चाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातं तत् परस्परेण सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संहर्षात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५॥

हि કારણકે क्योंकि, तद्विद्यसंभाषा તદ્વિદ્યસંભાષા तद्विद्यसंभाषा, ज्ञान- જ્ઞાનમાં ज्ञानमें, अभियोग- ઉત્સુકપણું नैपुण्य, संहर्षकरी અને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરનારી

१४. अध्याप्यः—अध्याप्यो ज्ञेयः (ध. छ. त.)

,, आप्नोति—अवाप्नोति (न.)

,, इत्यध्यापनविधिरुक्तः—इत्युक्तावध्ययनाध्यापनविधी यथावत् (क. ख. घ. छ. द.)

१५. संभाषाविधि—अध्ययनाध्यापनविधिवत् संभाषाविधि (ख. घ. झ. त.)

,, श्रुतसंशयमपकर्षति—संशयमपकर्षति (घ.)

,, ,, —श्रुतसंशयमपकर्षति जातसंशयस्य (क.)

,, श्रुते चासंदेहवतः—पूर्वश्रुते च संदेहवतः (प.)

,, पिण्डेन—पण्डेन (च. झ. द. ध.)

और स्पर्धाको उत्पन्न करनेवाली, भवति થાય છે होती है, वैशारद्यम् તથા વિશારદતા एवं निर्मलता, अपि च પણ भी, अभिनिर्वर्तयति લાવે છે लाती है, वचनशक्तिम् अपि च વચનશક્તિ वचनशक्तिको, आधत्ते ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, यशः च યશ यश, अभिदीपयति ઝળકાવે છે बढ़ाती है, पूर्वश्रुते च અગાઉ શીખેલ બાબતમાં पहिले पढे हुए विषयमें, पुनः ફરીથી फिर, श्रवणात् સાંભળવાથી सुननेसे, संदेहवतः સંદેહવાળાના संदेहवालेके, श्रुतसंशयम् ભણેલા શાસ્ત્રમાંના સંદેહને पठित शास्त्रमें संदेहको, अपकर्षति દૂર કરે છે दूर करती है, भूयः વળી फिर, श्रुते ભણેલા શાસ્ત્રમાં पठित शास्त्रमें, असंदेहवतः સંદેહરહિત મનુષ્યના सन्देहरहित मनुष्यके, अध्यवसायम् દઢ નિશ્ચયને दृढ निश्चयको, अभिनिर्वर्तयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, अश्रुतम् च अपि તેમજ ન સાંભળેલા પણ नहीं सुने हुए भी, कश्चित् કોઈ कोई, अर्थम् વિષયને विषयको, श्रोत्रविषयम श्रोत्रनो વિષય श्रोत्रका विषय, आपादयति બનાવે છે बनाती है, प्रसन्नः પ્રસન્ન થયેલા प्रसन्न हुआ, आचार्यः આચાર્ય आचार्य, शुश्रूषवे શુશ્રૂષા કરતા शुश्रूषा करते हुए, शिष्याय શિષ્યને शिष्यको, यत् च જે जो, गुह्य- છૂપો गुप्त, अभिमतम् અને પ્રિય और प्रिय, अर्थजातम् અર્થનો સમૂહ अर्थ-समूह, क्रमेण ક્રમે ક્રમે धीरे धीरे, उपदिशति કહે છે कहता है, तत् તેને उसे, परस्परेण सह પરસ્પર परस्परमें, जल्पन् વાદવિવાદ કરતાં विवाद करता हुआ, विजिगीषुः જીતવાની ઇચ્છાવાળો जीतनेकी इच्छावाला, संहर्षात् સ્પર્ધામાં स्पर्धामें, पिण्डेन સારરૂપે साररूपसे, आह કહી દે છે कह देता है, तस्मात् તેથી इस लिए, कुशलाः કુશળ विद्वान, तद्विद्यसंभाषाम् તદ્વિદ્યસંભાષાને तद्विद्यसंभाषाकी, अभिप्रशंसन्ति વખાણે છે प्रशंसा करते हैं ॥१५॥

15. Discussion with a person of the same branch of science is indeed what makes for the increase of knowledge and happiness. It contributes towards the clarity of understanding, increases dialectical skill, broadcasts reputation, dispels doubts regarding things heard by repeated hearing, and confirms the ideas of those that have no doubts. It enables one to hear a few new things in the course of discussion. Sometimes, secret meanings, which the teacher imparts to the ministering disciple in a propitious moment gradually, the excited disputant, desirous of victory, reveals in the process of discussion. Hence it is that discussion with men of the same branch of science, is applauded by the wise.

तद्विद्यसंभाषाया भेदाः—

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च ॥ १६ ॥

तद्विद्यसंभाषा तु खलु તદ્વિદ્યસંભાષા तद्विद्यसंभाषा, द्विविधा બે પ્રકારની दो प्रकारकी, भवति હોય છે होती है, सन्धायसंभाषा સન્ધાયસંભાષા सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च અને વિગૃહ્યસંભાષા और विगृह्य-संभाषा ॥ १६ ॥

16. Such discussion with the men of the same branch of science is of two kinds—friendly discussion and the discussion of challenge or hostile discussion.

अनुलोमसंभाषाविधिः—

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धायसंभाषा विधीयते ।

तत्र તેમાં उनमें, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, विज्ञान- વિજ્ઞાન विज्ञान, वचन- વચન वचन, प्रतिवचन- તથા પ્રત્યુત્તરની तथा प्रत्युत्तरकी, शक्ति- શક્તિથી शक्तिसे, संपन्नेन યુક્ત युक्त, अकोपनेन ક્રોધરહિત क्रोधरहित, अनुपस्कृत- નિર્દોષ निर्दोष, विद्येन વિદ્યાવાળા विद्यावाले, अनसूयकेन

अદેખાઈરહિત असूयारहित, अनुनेयेन જેને સમજાવી શકાય એવા जिसको समझाया जा सके ऐसे, अनुनय-સામા માણસને સમજાવવામાં दूसरेको समझानेमें, कोविदेन પંડિત पंडित, क्लेश- ક્લેશ क्लेशको, क्षमेण સહન કરનાર सहन करनेवाले, प्रियसंभाषणेन च અને મીઠી વાતચીત કરી શકનારની मीठा बोलनेवालेके, सह સાથે साथ, सन्धायसंभाषा સન્ધાયસંભાષા सन्धाय-संभाषा विधीयते કરાય છે की जाती है;

17-(1). The friendly discussion is enjoined with the person that is endowed with knowledge and experience, that is versed in the dialectics of statement and rejoinder, that does not get angered, that is possessed of special insight into the subject, that is not carping, that is easily persuaded, that is an adept in the art of persuasion, that has tolerance and pleasantness of speech.

तथाविधेन सह कथयन् विस्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्रब्धः, पृच्छते चास्मै विस्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकत्थेत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्। इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥१७॥

तथाविधेन એવી જાતના મનુષ્યની इस प्रकारके मनुष्यके, सह સાથે साथ, कथयन् ચર્ચા કરતાં चर्चा करते हुए, विस्रब्धः વિશ્વાસપૂર્વક विश्वासपूर्वक, कथयेत् કહેવું જોઈએ कहना चाहिए, विस्रब्धः च अपि અને વિશ્વાસપૂર્વક और विश्वासपूर्वक, पृच्छेत् પૂછવું જોઈએ पूछना चाहिए, विस्रब्धाय વિશ્વાસપૂર્વક विश्वासके साथ, पृच्छते પૂછતા पूछते हुए, अस्मै च એને इसे, विशदम् સ્પષ્ટ स्पष्ट, अर्थम् પદાર્થ पदार्थ, ब्रूयात् કહેવા જોઈએ कहना चाहिए, निग्रह- હારી જવાના पराजयके, भयात् च ભયથી भयसे, न उद्विजेत ઉદ્વેગ પામવો न જોઈએ उद्विग्न नहीं होना चाहिए, एनम् च એને इसको, निगृह्य હરાવીને पराजित करके, न हृष्येत् હરખાવું નહિ જોઈએ प्रसन्न नहीं होना चाहिए, परेषु च બીજા લોકો પાસે दूसरोंमें, न विकत्थेत બડાઈ મારવી નહિ જોઈએ आत्मश्लाघा न करे, मोहात् च મોહથી मोहसे, एकान्तग्राही યુક્તિ વગરના એક પક્ષનું જ ગ્રહણ કરનાર युक्तिरहित एक पक्षका ग्रहण करनेवाला, न स्यात् થવું ન જોઈએ नहीं होना चाहिए, अविदितम् અજ્ઞાત न जानी हुई, अर्थम् બાબત बातका, न अनुवर्णयेत् વર્ણવવી ન જોઈએ वर्णन न करे, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकारसे, अनुनयेन च સમજાવટથી समझाकर, अनुनयेत् પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષમાં લેવો જોઈએ प्रतिवादीको अपने पक्षमें लाना चाहिए, तत्र च અને તેમાં और इसमें, अवहितः સાવધાન सावधान, स्यात् રહેવું જોઈએ होना चाहिए, इति આમ इस तरह, अनुलोमसंभाषाविधिः અનુલોમ સંભાષાવિધિ પૂરી થઈ છે अनुलोम संभाषाविधि पूर्ण हुई है;

17. Discussing with such a person, one should talk confidingly and even inquire confidingly. When one is questioned so confidingly, one must explain clearly the meaning to such a confiding inquirer. One should not be afraid of discomfiture. Having discomfited another, one should not rejoice. One should not boast before others. One should not get deluded by a partial or imperfect grasp of the subject. One should not expatiate on

१७. तथाविधेन—तादृशेन (ख. फ.)
,, विशदमर्थं—विशदमर्थजातं (च.)
,, अविदितमर्थम्—अस्प्रतुतमर्थम् (झ. ड.)
,, ,, —अहितम् (फ.)
,, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्—सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत, अनुनयाच्च परं तत्रावहितः स्यात् (ध.)
,, तत्र चावहितः—अनुनये तत्र चावहितः (ध.)

what the other is not at all acquainted with. One should persuade gently and in a spirit of goodness. One should pay great heed to this. This is the method of proper discussion.

विगृह्यसंभाषाविधिः —

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसंभाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् ।

अतः ऊर्ध्वम् આ પછી इसके बाद, **आत्मनः श्रेयसा योगम्** પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને अपनी उत्कृष्टताको, **पश्यन्** જોતાં देखते हुए, **इतरेण** પ્રતિપક્ષીની प्रतिपक्षीके, **सह** સાથે साथ, **विगृह्यसंभाषायाम्** વિગૃહ્યસંભાષામાં विगृह्यसंभाषामें, **जल्पेत्** વિવાદ કરવો विवाद करे;

18-(1). Hereafter we shall describe the method of hostile discussion, in which a person should engage, knowing full-well his best points.

प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत ।

जल्पात् च વાદવિવાદથી वादविवादसे, **प्राक्** પહેલાં पूर्व, **एव** જ ही, **जल्पान्तरम्** પ્રતિવાદીના જલ્પ-વિશેષની प्रतिवादीके जल्पविशेषकी, **पर-अवर-अन्तरम्** પ્રતિવાદીના તેમજ પોતાના ગુણદોષની प्रतिवादीके एवं अपने गुणदोषकी, **परिषत्-** અને સભાની और सभाकी, **विशेषान् च** વિશિષ્ટતાની विशिष्टताकी, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे;

18-(2). He must investigate beforehand the points of merit and demerit of the opponent and the difference in excellence between himself and the opponent. He must investigate well the nature of the assembly.

सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ।

हि કારણકે क्योंकि, **सम्यक्-** સારી રીતની सम्यक्, **परीक्षा** પરીક્ષા परीक्षा, **बुद्धिमताम्** બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને बुद्धिमानोंको, **कार्य-** કાર્યમાં कार्यमें, **प्रवृत्ति-** પ્રવૃત્ત થવાના प्रवृत्त होनेके, **निवृत्ति-** અને કાર્યથી નિવૃત્ત થવાના और कार्यसे निवृत्त होनेके, **कालौ** કાળ काल, **शंसति** બતાવે છે बताती है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **कुशलाः** કુશળ મનુષ્યો कुशल मनुष्य, **परीक्षाम्** પરીક્ષાને परीक्षाको, **अभिप्रशंसन्ति** વખાણે છે प्रशंसा करते हैं;

18-(3). The adepts praise such investigation, for it determines the choice of a wise man's action to engage or not to engage in a discussion. Hence it is that the wise praise such investigation.

परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान् जल्पकगुणाञ् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्;

पर-अवर-अन्तरम् પ્રતિવાદી અને વાદીની વચ્ચેના તફાવતની प्रतिवादी और वादीके भेदकी, **परीक्षमाणः तु खलु** પરીક્ષા કરતાં परीक्षा करते हुए, **इमान्** આ इन, **श्रेयस्करान्** શ્રેયસ્કર श्रेयस्कर, **दोषवतः च** અને દોષયુક્ત और दोषयुक्त, **जल्पकगुणान्** વિવાદ કરનારના ગુણોની जल्पकके गुणोंकी, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे;

18-(4). It is indeed by examination that he can find out the superior and the inferior, the advantageous and the disadvantageous points of the disputant.

तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः; इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति ।

१८. संभाषायाम्–संभाषेत (ब.)

तत्र यथा જેમકે जैसेकि, श्रुतम् શાસ્ત્રાભ્યાસ श्रुत, विज्ञानम् વિજ્ઞાન विज्ञान, धारणम् ધારણ धारणा, प्रतिभानम् હાજરજવાબીપણું प्रत्युत्पन्नमतित्व, वचनशक्तिः વચનની वचनकी, शक्तिः इति શક્તિ शक्ति, एतान् આ इन, गुणान् ગુણોને गुणोंको, श्रेयस्करान् શ્રેયસ્કર श्रेयस्कर, आहुः કહે છે कहते हैं, इमान् અને इनको, पुनः વળી फिर, दोषवतः દોષવાળા કહે છે दोषयुक्त कहते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे कि, कोपनत्वम् ખીજાળપણું गुस्सा होना, अवैशारद्यम् અવિશારદતા अनिपुणता, भीरुत्वम् ભીરુતા भीरुता, अधारणत्वम् વિદ્યાનું પાઠ ન હોવાપણું विद्याका धारण न कर सकना, अनवहितत्वम् इति અને અસાવધાનતા और असावधानता;

18-(5). They are--learning, experience, power of retention, originality or resourcefulness and eloquence. These are called the advantageous qualities and these again the disadvantageous ones viz., irascibility, lack of clarity, pusillanimity, lack of retention and carelessness.

एतान् गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

गुरुलाघवतः થોડા ઝાઝા પ્રમાણ પ્રમાણે गुरुलघुताकी दृष्टिसे, परस्य च પ્રતિપક્ષીના प्रतिपक्षीके, आत्मनः च एव અને પોતાના और अपने, एतान् આ इन, गुणान् ગુણો गुणोंको, तुलयेत् તોળી જોવા तौले ॥ १८ ॥

18. These qualities of himself and of the opponent must he weigh and find out who out-weighs the other.

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः, समो वा, गुणविनिक्षेपतः; न त्वेव कार्त्स्न्येन ॥१९॥

तत्र અહીં यहां, गुण- ગુણોના गुणोंके, विनिक्षेपतः પરિમાણથી परिमाणसे, परः પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, संपद्यते થાય છે होता है, प्रवरः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, प्रत्यवरः ઊતરતી કોટિનો हीन, समः वा અથવા સમ अथवा समान, कार्त्स्न्येन तु न एव કુલ-શીલ વગેરેથી પ્રવર આદિ ભેદની અહીં વિવક્ષા નથી कुलशील आदिसे प्रवर आदि भेदकी यहां विवक्षा नहीं है ॥१९॥

19. In this again, there are three kinds of disputants— the superior, the inferior and the equal, in view of the aforesaid qualities of debate alone, and not with reference to all other qualities.

परिषत्तु खलु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिषच्च। सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन—सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ।

परिषत् तु खलु સભા सभा, द्विविधा બે જાતની છે दो प्रकारकी है, ज्ञानवती જ્ઞાનવાળી ज्ञानवती, मूढपरिषत् च અને મૂઢસભા और मूढसभा, सा તે वह, एव જ ही, द्विविधा બે જાતની दो प्रकारकी, सती હોવા છતાં होती हुई भी, पुनः ફરી फिर, अनेन આ इस, कारणविभागेन કારણથી પાડેલા વિભાગ પ્રમાણે कारणसे किये गये भेदसे, त्रिविधा ત્રણ જાતની છે तीन प्रकारकी है, सुहृत्परिषत् સુહૃત્પરિષદ सुहृत्परिषद, उदासीन- परिषत् ઉદાસીનપરિષદ उदासीनपरिषद, प्रतिनिविष्टपरिषत् च इति અને શત્રુપરિષદ और शत्रु-परिषद;

20-(1). Assemblies are of two kinds—the assembly of the wise and the assembly of the ignorant. Though of two kinds they again by reason of

१८. गुणान्—द्वयानपि गुणान् (घ. छ. ज.)
,, तुलयेत्—तोलयेत् (घ.)

२०. मूढपरिषच्च—मूढा च (च. छ)
,, सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति—सुहृत्पर्षत्, उदासीनपर्षत्, प्रतिनिविष्टपर्षच्चेति (ख.)

circumstance may be classified as of three kinds. (1) the assembly of favourably disposed persons, (2) the assembly of indifferent persons a d (3) the assembly of unfavourably disposed persons.

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथंचित् केनचित् सह जल्पो विधीयते;

तत्र તેમાં उनमें, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **वचन-** વચન वचन, **प्रतिवचन-** અને પ્રતિવચનની और प्रतिवचनकी, **शक्ति-** શક્તિથી शक्तिसे, **सम्पन्नायाम्** સમ્પન્ન सम्पन्न, **मूढायाम् वा** અથવા મૂઢ अथवा मूढ, **प्रतिनिविष्टायाम्** પ્રતિનિવિષ્ટ प्रतिनिविष्ट, **परिषदि** પરિષદમાં परिषदमें, **कथंचित्** કોઈ પણ રીતે किसी प्रकार, **केनचित्** કોઈની किसीके भी, **सह** સાથે साथ, **जल्पः** વાદવિવાદ वादविवाद, **न** નથી नहीं, **विधीयते** કરાતો किया जाता है;

20-(2). Before the assembly of unfavouraby disposed persons, one should not engage in debate under any circumstances and with anyone, whether such assembly be composed of men of learning, experience and dialectical skill of statement and rejoinder, or of ignorant persons.

मूढायां तु सुहृत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेनापि सह जल्पो विधीयते ।

मूढायाम् तु મૂઢ मूढ, **सुहृत्परिषदि** સુહૃત્પરિષદમાં सुहृत्परिषदमें, **उदासीनायाम् वा** અથવા ઉદાસીન પરિષદમાં अथवा उदासीन परिषदमें, **अदीप्तयशसा** અજાણતા યશ વગરના: अप्रसिद्ध यशवाले, **महाजन-** અને મહાજનનો और महाजनसे, **विद्विष्टेन** દ્વેષ પામેલા निन्दित पुरुषके, **सह** સાથે साथ, **अपि** પણ भी, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **वचन-** વચન वचन, **प्रतिवचन-** અને પ્રતિવચનની और प्रतिवचनकी, **शक्तीः** શક્તિ शक्तिके, **अन्तरेण** વિના विना, **अपि** પણ भी, **जल्पः** વાદવિવાદ वादविवाद, **विधीयते** કરાય છે किया जाता है;

20-(3). If the assembly happens to be one of the ignorant but of the well-disposed or of the ignora t but indifferent, a person should engage in debate though not fully possessed of learning, experience and dialectical skill, with another who is not of widespread reputation and is despised by the public.

तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्, अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं निरूपयता च पर्षदमाकारैर्ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः;

तद्विधेन च તેવી જાતના મનુષ્યની उस प्रकारके मनुष्यके, **सह** સાથે साथ, **कथयता** વિવાદ કરતાં विवाद करते, **आविद्ध-** અસરલ टेढेमेढे, **दीर्घ-** લાંબાં लम्बे, **सूत्र-** સૂત્રથી सूत्रसे, **संकुलैः** ભરપૂર भरे हुए, **वाक्यदण्डकैः** અત્યંત લાંબાં વાક્યોથી अत्यधिक लम्बे वाक्योंसे, **कथयितव्यम्** બોલવું જોઈએ कहना चाहिए, **अतिहृष्टम्** અતિ હર્ષથી खूब प्रसन्नतासे, **परम्** પ્રતિવાદીનો प्रतिवादीको, **मुहुः मुहुः** વારંવાર बारबार, **उपहसता** ઉપહાસ કરતાં हंसी करते हुए, **आकारैः च** અને હાથ વગેરેના ચાળાથી और हाथ आदिकी चेष्टाओंसे, **पर्षदम्** સભાને सभाको, **निरूपयता** દર્શાવતાં दिखा कर, **ब्रुवतः** બોલતા बोलते हुए, **अस्य** એ પ્રતિવાદીને इस प्रतिवादीको, **वाक्य-** બોલવાનો बोलनेका, **अवकाशः** અવકાશ अवकाश, **न** નહિ नहीं, **देयः** દેવો જોઈએ देना चाहिए;

२०. सम्पन्नायाम् सम्पन्नायामपि (घ)
,, शक्तीरन्तरेण–शक्तिमन्तरेण (घ. छ.)
,, अदीप्तयशसा–दीप्तयशसा (घ.)
,, महाजनविद्विष्टेन–महाजनद्विष्टेन (घ.)

२०. निरूपयता–रूपयता (घ.)

20-(4). Discussing with such a person, he must speak in obscure, long winded and complicated sentences. With great satisfaction of countenance, he must often indulge in ridicule of the opponent and observing the reaction of the assembly, should give the opponent no scope for speech.

कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञा, इति ।

कष्टशब्दम् च અને અતિપ્રસિદ્ધ અર્થ વગરના શબ્દ और अति प्रसिद्ध अर्थरहित शब्द, ब्रुवता બોલતાં बोलते हुए, न उच्यते તારાથી નહિ કહી શકાય तुमसे नहीं कहा जा सकेगा, अथवा અથવા अथवा, पुनः વળી फिर, ते તારી तेरी, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, हीना ખોટી છે हीन है, इति એમ ऐसा, वक्तव्यः એ પ્રતિવાદીને કહેવું જોઈએ इस पतिवादीको कहना चाहिए;

20-(5). Using difficult expressions, he should declare that the opponent has failed to reply or, the opponent should be told that his proposition has been defeated.

पुनश्चाहू(ह्व)यमानः प्रतिवक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवापि शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्ते; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् ।

पुनः च વળી पुनः, आहूयमानः આહ્વાન આપવામાં આવતાં आह्वान देने पर, प्रतिवक्तव्यः તેને કહેવું જોઈએ કે उसको कहना चाहिए कि, परिसंवत्सरः એક વરસ एक साल, भव રહે रह जा, शिक्षस्व तावत् अपि અને ભણ્ અૌર पढ़ो, त्वया તેં तुमने, नूनम् ખરેખર जरूर, गुरुः ગુરુના गुरुकी, न उपासितः સેવા કરી નથી सेवा नहीं की, अथवा અથવા अथवा, ते તારે માટે तेरे लिए, एतावत् આટલું इतना ही, पर्याप्तम् બસ છે पर्याप्त है, सकृत् अपि એક વાર પણ एक वार भी, निहतम् પરાજિત થયેલા पराहत हुए, परिक्षेपिकम् પ્રતિવાદીને प्रतिवादीको, निहतम् हि પરાજિત જ पराजित ही, आहुः કહે છે कहते हैं, इति માટે इस लिए, अस्य તેની સાથે इसके साथ, योगः સંબંધ संबन्ध, कथञ्चित् કોઈ પણ રીતે किसी प्रकार, न નહિ नहीं, कर्तव्यः કરવો करना चाहिए;

20-(6). Again, being invited to debate, he must say, " Go and study for a whole year. Indeed you have not properly attended to the instruction of your preceptor," or he must say to the opponent, 'This much is enough for thee'. When once an opponent has been shouted down as vanquished he is vanquished (for ever); one should not at all engage any more in debate with him.

अप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके; न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥२०॥

श्रेयसा ચઢિયાતાની अपनेसे श्रेष्ठके, सह સાથે साथ, विगृह्य વિગ્રહ કરીને विग्रह करके, अपि પણ भी, एवम् આમ इस प्रकार, वक्तव्यम् કહેવું જોઈએ कहना चाहिए, इति એમ ऐसा, एके કેટલાએક कुछ लोग, आहुः કહે છે कहते हैं, कुशलाः तु પરંતુ પંડિત લોકો परन्तु पण्डित लोग, ज्यायसा ચઢિયાતાની श्रेष्ठके, सह સાથે साथ, एवम् આમ इस प्रकार, विग्रहम् વિગ્રહને विग्रहको, न प्रशंसन्ति વખાણતા નથી अच्छा नहीं समझते ॥ २० ॥

20. Some are of opinion that even with one superior in debate, a person should dispute like this in a hostile

२०. ब्रुवता—ब्रुवन् (ध.)

,, शिक्षस्व तावत् ; न त्वया गुरुरुपासितो नूनम्—शिक्षस्व तावद् गुरुरुपासितो नूनम् (ध.)

debate. But the wise never applaud a person engaging in hostile discussion with a superior.

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽप्युदासीनपरिषद्यवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साद्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यं, समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्;

प्रत्यवरेण तु ઊતરતી કોટિના अपनेसे हीन, **समान-** અથવા સમાન अथवा समान, **अभिमतेन वा** મનાતા માણસની माने जाते मनुष्यके, **सह** સાથે साथ, **विगृह्य** વિગ્રહ કરીને विग्रह करके, **जल्पता** વાદવિવાદ કરતા માણસે वादविवाद करते हुए पुरुषको, **सुहृत्परिषदि** સુહૃત્પરિષદમાં सुहृत्परिषदमें, **अथवा** અથવા अथवा, **अवधान-** અવધાન अवधान, **श्रवण-** શ્રવણ श्रवण, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **उपधारण-** ધારણા धारणा, **वचन-** વચન वचन, **प्रतिवचन-** અને પ્રતિવચનની और प्रतिवचनकी, **शक्ति-** શક્તિથી शक्तिसे, **सम्पन्नायाम्** સમ્પન્ન संपन्न, **उदासीन-** ઉદાસીન उदासीन, **परिषदि** પરિષદમાં परिषदमें, **अपि** પણ भी, **कथयितव्यम्** કહેવું જોઈએ कहना चाहिए, **कथयता च** કહેતા कहते हुए, **अवहितेन** સાવધાન થઈ सावधान हो कर, **परस्य** પ્રતિવાદીનું प्रतिवादीके, **साद्गुण्य-** સદ્ગુણ सद्गुण, **दोष-** અને દોષનુ और दोषका, **बलम्** બળ बल, **अवेक्षितव्यम्** ધ્યાનપૂર્વક જોવું જોઈએ ध्यानपूर्वक देखना चाहिए, **समवेक्ष्य च** અને બરાબર જોઈને और अच्छी प्रकार देख कर, **यत्र** જે બાબતમાં जिस विषयमें, **एनम्** એને इसको, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **मन्येत** પોતે જાણે स्वयं समझे, **तत्र** તે બાબતમાં उस विषयमें, **अयोगम्** નિર્બળતાને निर्बलताको, **अनाविष्कृतम् कुर्वन्** પ્રકટ ન કરતાં बिना प्रकट किये, **अस्य** તેની સાથે उसके साथ, **जल्पम्** વિવાદ विवाद, **न योजयेत्** નહિ યોજવો नहीं योजे;

२१. सुहृत्परिषदि--सुहृत्पर्षदि (ख)
,, अयोगम्--संयोगम् (प.)

21-(1). But a person may enter into a hostile debate either with an inferior or an equal, before an assembly of favourably disposed persons. But before an indifferent assembly composed of men endowed with attentiveness, learning, wisdom, experience, memory and dialectical skill, a person should engage in debate and observe carefully the strength of the merits and demerits of the opponent; and he should not engage in debate with him on a subject in which the opponent is found to be superior. He should glide over to another subject, being careful not to let it be discovered.

यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात्। तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे भवन्त्युपायाः;

यत्र तु પરંતુ જે બાબતમાં परंतु जिस विषयमें, **एनम्** એને इसको, **अवरम्** ઊતરતો हीन, **मन्येत** પોતે જાણે स्वयं समझे, **तत्र** તે બાબતમાં उस विषयमें, **एव** જ ही, **एनम्** તેને इसे, **आशु** જલદી शीघ्र, **निगृह्णीयात्** દબાવવો पकड़ ले, **तत्र** ત્યાં वहां, **खलु** ખરેખર सचमुच, **प्रत्यवराणाम्** ઊતરતી કોટિનાને अपनेसे हीनको, **आशु** જલદી शीघ्र, **निग्रहे** દબાવવામાં पकड़नेमें, **इमे** આ ये, **उपायाः** ઉપાયો उपाय, **भवन्ति** હોય છે होते हैं;

21-(2). But in whatever point the opponent is found to be inferior, he must be quickly overpowered in that. The following are methods which help in quickly overpowering an inferior disputant.

तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधार-

णाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनानेकार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमर्धोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेति। एवमेतैरुपायैः परमवरमभिभवेच्छीघ्रम् ॥ २१ ॥

तत् यथा જેમકે जैसेकि, **श्रुतहीनम्** શાસ્ત્રાભ્યાસથી રહિત शास्त्राभ्याससे रहितको, **महता** લાંબા લાંબા लम्बे लम्बे, **सूत्रपाठेन** સૂત્રપાઠથી सूत्रपाठसे, **विज्ञान-** વિજ્ઞાનથી विज्ञानसे, **हीनम** હીનને हीनको, **पुनः** તો तो, **कष्टशब्देन** કઠણ શબ્દવાળા कठिन शब्दयुक्त, **वाक्येन** વાક્યથી वाक्यसे, **वाक्य-** વાક્ય वाक्य, **धारणा-** ધારણ કરવામાં धारण करनेमें, **हीनम्** અશક્તિમાનને अशक्तिमानको, **आविद्ध-** અસરલ टेढेमेढे, **दीर्घ-** લાંબાં લાંબાં लम्बे लम्बे, **सूत्र-** સૂત્રથી सूत्रसे, **संकुलैः** યુક્ત युक्त, **वाक्यदण्डकैः** વાક્યશ્રેણીથી वाक्यश्रेणीसे, **प्रतिभाहीनम्** પ્રતિભારહિતને प्रतिभारहितको, **पुनः** વળી तो, **एकविधेन** એક જાતના एक प्रकारके, **अनेक-** તથા અનેક तथा अनेक, **अर्थ-** અર્થને अर्थको, **वाचिना** કહેતા कहनेवाले, **वचनेन** વચનથી वाक्योंसे, **वचन-** વચનની बोलनेकी, **शक्ति-** શક્તિથી शक्तिसे, **हीनम्** હીન માણસને हीन मनुष्यको, **अर्ध-** અર્ધ आधे, **उक्तस्य** બોલેલ कहे गये, **वाक्यस्य** વાક્યના वाक्यके, **आक्षेपेण** આક્ષેપથી आक्षेपसे, **अविशारदम्** અવિશારદને अनिपुणको, **अपत्रपणेन** લજ્જિત કરીને लज्जा पैदा करके, **कोपनम्** ક્રોધીને क्रोधीको, **आयासनेन** થકવીને थका कर, **भीरुम्** બીકણને डरपोकको, **वित्रासनेन** ત્રાસ પમાડીને त्रास करके, **अनवहितम्** અસાવધાનને असावधानको, **नियमनेन** નિયમનથી नियमनसे, **अभिभवेत्** પરાભવ પમાડવો पराजित करे, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **एतैः** આ इन, **उपायैः** ઉપાયોથી उपायोंसे, **अवरम्** ઊતરતા हीन, **परम्** પ્રતિવાદીને प्रतिवादीको, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **शीघ्रम्** શીઘ્ર शीघ्र, **अभिभवेत्** પરાભવ પમાડવો पराजित करे ॥ २१ ॥

२१. एकविधेन—अनेकविधेन (द. ध.)
,, वाक्यस्याक्षेपेण—वाक्यस्य क्षेपणेन (ध.)
,, अपत्रपणेन—अपक्षेपणेन (ख. ज. ध.)
,, अभिभवेच्छीघ्रम्—अभिभवेत् (घ.)

21. They are: the man not versed in the scriptures must be confronted with the texts of the aphorisms. The man lacking in comprehensive knowledge must be confronted with sentences containing difficult words. The man of little retentive power should be confronted with obscure and long-winded sentences; the person with no originality and resourcefulness must be confronted with repetition in different forms of the same meaning. The person of imperfect power of speech must be condemned and objected to for speaking indistinctly; an impudent man must be put to shame and disgraced; the irascible man must be wearied out (by words); the pussilanimous man should be intimidated; the inattentive man must be confronted with (syllogistic) methodical exposition and vanquished. By these means may one fully overcome an inferior quickly.

तत्र श्लोकौ—

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।
विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषांचिद् द्रोहमावहेत् ॥२२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, **विगृह्य** વિગ્રહ કરીને विग्रह करके, **युक्त्या** યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **कथयेत्** કહેવું જોઈએ कहना चाहिए, **युक्तम्** જે સપ્રમાણ હોય તેનો जो सप्रमाण हो उसका, **न निवारयेत्** વિરોધ કરવો નહિ જોઈએ विरोध नहीं करना चाहिए, **हि** કારણકે क्योंकि, **विगृह्यभाषा** વિગૃહ્યસંભાષા विगृह्यसंभाषा, **केषांचित्** કેટલાએક મનુષ્યોમાં कईयोंमें, **तीव्रम्** તીવ્ર तीव्र, **द्रोहम्** દ્રોહ द्रोह, **आवहेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न कर देती है ॥२२॥

Here are two verses again—

22. In a hostile debate, one should speak skilfully and never object to statements backed by authority. The hostile debate, which is serious, enrages some people.

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥२३॥

क्रुद्धस्य ક્રોધ પામેલાને क्रोधी मनुष्यके लिए, **अकार्यम्** ન કરવા જેવું न करने योग्य, **न अस्ति** હોતું નથી नहीं हैं, **अवाच्यम्** ન બોલવા જેવું न कहने योग्य, **अपि** પણ भी, **न विद्यते** હોતું નથી नहीं है, **कुशलाः** કુશળ મનુષ્યો कुशल लोग, **सताम्** સત્પુરુષોની सत्पुरुषोंकी, **समितौ** સભામાં सभामें, **कलहम्** કલહને कलहको, **न** નથી नहीं, **अभिनन्दन्ति** પસંદ કરતા पसन्द करते ॥२३॥

23. And there is nothing that an enraged man may not do or say, and wise men never commend a quarrel before an assembly of good men.

एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

वादे વાદ वाद, **प्रवृत्ते** ચાલતો હોય ત્યારે चालू होने पर, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **कुर्यात्** કરવું જોઈએ करे ॥२४॥

24. One should do thus in the course of a debate.

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत—सन्धाय पर्षदाऽयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा परस्य भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमानयेत्;

प्राक् પહેલાં पहिले, **एव** જ ही, **तावत् इदम्** આમ ऐसा, **कर्तुम्** કરવાનો करनेका, **यतेत** પ્રયત્ન કરવો જોઈએ यत्न करना चाहिए, **पर्षदा** પરિષદની સાથે सभासे, **सन्धाय** મળી જઈને मिल कर, **यत् वा** જે जो, **परस्य** પ્રતિપક્ષીને प्रतिपक्षीके लिए, **भृश-** અતિશય अतिशय, **दुर्गम्** મુશ્કેલ પડે તેવું दुर्गम, **स्यात्** હોય हो, **तत्** તે उस, **आत्मनः** પોતે अपने, **अयनभूतम्** અભ્યાસ કરેલું अभ्यास किये हुए, **प्रकरणम्** પ્રકરણ प्रकरणको, **आदेशयितव्यम्** રાખવું रखना चाहिए, **अथवा** અથવા अथवा, **परस्य** પ્રતિવાદીના प्रतिवादीके, **पक्षम्** પક્ષને पक्षको, **भृशम्** અતિશય अति, **विमुखम्** વિમુખ विमुख, **आनयेत्** કરવો कर देवे;

25-(1). In the beginning itself a person should try to do this. He should get chosen by the assembly a text with which he is fully familiar or a passage which is difficult for the opponent, or (at any rate) should see that his opponent's position is opposed to the general disposition of the assembly.

परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुम्, एषैव ते परिषद्यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णीमासीत ॥ २५ ॥

परिषदि च સભા सभाके, **उपसंहितायाम्** જ્યારે પોતાના પક્ષમાં આવી ગયેલી હોય ત્યારે अपने पक्षमें आ जाने पर, **अस्माभिः** અમારે हमारे लिए, **वक्तुम्** બોલવું बोलना, **अशक्यम्** અશક્ય છે अशक्य है, **एषा** આ यह, **एव** જ ही, **परिषद्** પરિષદ सभा, **ते** તારા तेरे लिए, **वादम्** વાદ वाद, **वाद-** અને વાદની और वादकी, **मर्यादाम् च** મર્યાદા मर्यादा, **यथेष्टम्** પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે अपनी इच्छाके अनुसार, **यथायोगम्** સંબંધ પ્રમાણે संबन्धके अनुसार, **यथाभिप्रायम्** તથા અભિપ્રાય પ્રમાણે तथा अभिप्रायके अनुसार, **स्थापयिष्यति** ઠરાવશે ठहरावेगी, **इति** એ પ્રમાણે ऐसा, **उक्त्वा** કહી कह कर, **तूष्णीम्** ચૂપ चुप, **आसीत** બેસવું बैठ जाए ॥ २५ ॥

25. Or, he must say, "We are unable to choose the subject. May

२३. समितौ—सहिताः (व.)

the assembly determine the subject of debate and the rules of debate as it pleases, as it suits it and as it desires to do," and hold his peace.

वादमर्यादालक्षणम्—

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्, इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

तत्र અહીં यहां, **इदम्** આ यह, **वाद-** વાદની वादकी, **मर्यादा-** મર્યાદાનું मर्यादाका, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **भवति** છે होता है, **इदम्** આ यह, **वाच्यम्** કહેવા યોગ્ય છે कहने योग्य है, **इदम्** આ यह, **अवाच्यम्** કહેવા યોગ્ય નથી कहने योग्य नहीं है, **एवम्** અને આમ और इस तरह, **पराजितः** પરાજિત पराजित, **भवति इति** થાય છે होता है ॥ २६ ॥

26. These are the rules of debating—such is to be spoken and such not to be spoken. Violating this rule one gets defeated.

वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि—

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति;

भिषक्- વૈદ્યોને वैद्योंको, **वाद-** વાદના वादके, **मार्ग-** માર્ગના मार्गके, **ज्ञानार्थम्** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **इमानि** આ ये, **तु** તો तो, **पदानि** પદો पद, **खलु** ખરેખર निश्चयसे, **अधिगम्यानि** જાણવા યોગ્ય जानने योग्य, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

27-(1). The following are indeed words that indicate the sense of the course of disputation between physicians.

२६. इदं वाच्यम्—इदं भवति वाच्यम् (ग.)

,, एवं पराजितः—एवं सति पराजितः (ग. च.)

२७. भिषग्वादमार्ग—वादमार्ग (ग.)

,, भिषग्वादमार्गज्ञानार्थम्—भिषग्भिर्वादमार्गज्ञानार्थम् (ग.)

तद्यथा—वादः, द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २७ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **वादः** વાદ वाद, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **गुणाः** ગુણો गुण, **कर्म** કર્મ कर्म, **सामान्यम्** સામાન્ય सामान्य, **विशेषः** વિશેષ विशेष, **समवायः** સમવાય समवाय, **प्रतिज्ञा** પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, **स्थापना** સ્થાપના स्थापना, **प्रतिष्ठापना** પ્રતિષ્ઠાપના प्रतिष्ठापना, **हेतुः** હેતુ हेतु, **दृष्टान्तः** દૃષ્ટાન્ત दृष्टान्त, **उपनयः** ઉપનય उपनय, **निगमनम्** નિગમન निगमन, **उत्तरम्** ઉત્તર उत्तर, **सिद्धान्तः** સિદ્ધાન્ત सिद्धान्त, **शब्दः** શબ્દ शब्द, **प्रत्यक्षम्** પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, **अनुमानम्** અનુમાન अनुमान, **ऐतिह्यम्** ઐતિહ્ય ऐतिह्य, **औपम्यम्** ઔપમ્ય औपम्य, **संशयः** સંશય संशय, **प्रयोजनम्** પ્રયોજન प्रयोजन, **सव्यभिचारम्** સવ્યભિચાર सव्यभिचार, **जिज्ञासा** જિજ્ઞાસા जिज्ञासा, **व्यवसायः** વ્યવસાય व्यवसाय, **अर्थप्राप्तिः** અર્થપ્રાપ્તિ अर्थप्राप्ति, **संभवः** સંભવ संभव, **अनुयोज्यम्** અનુયોજ્ય अनुयोज्य, **अननुयोज्यम्** અનનુયોજ્ય अननुयोज्य, **अनुयोगः** અનુયોગ अनुयोग, **प्रत्यनुयोगः** પ્રત્યનુયોગ प्रत्यनुयोग, **वाक्यदोषः** વાક્યદોષ वाक्यदोष, **वाक्यप्रशंसा** વાક્યપ્રશંસા वाक्यप्रशंसा, **छलम्** છલ छल, **अहेतुः** અહેતુ अहेतु, **अतीतकालम्** અતીતકાલ अतीतकाल, **उपालम्भः** ઉપાલંભ उपालंभ, **परिहारः** પરિહાર परिहार, **प्रतिज्ञाहानिः** પ્રતિજ્ઞાહાનિ प्रतिज्ञाहानि, **अभ्यनुज्ञा** અભ્યનુજ્ઞા अभ्यनुज्ञा, **हेत्वन्तरम्** હેત્વન્તર हेत्वन्तर, **अर्थान्तरम्** અર્થાન્તર अर्थान्तर, **निग्रहस्थानम् इति** અને નિગ્રહસ્થાન और निग्रहस्थान ॥ २७ ॥

27. They are :— (Vada) Debate,

(Dravyam) Substance, (Guna) Attribute. (Karma) Action, (Samanya) Generality, (Visesha) Particularity, (Samavaya) Coexistence, (Pratijna) Proposition, (Sthapana) Proof, (Pratishthapana) Counter proof, (Hetu) Cause, (Drishtanta) Example, (Upanaya) Application, (Nigamana) Deduction, (Uttara) Rejoinder, (Siddhanta) Conclusion, (Sabda) Verbal testimony, (Pratyaksha) Direct perception, (Anumana) Inference, (Aitihya) Tradition, (Aupamya) Analogy, (Samsaya) Doubt, (Prayojana) Purpose, (Savyabhichara) Exceptionable statement, (Jijnasa) Inquiry, (Vyavasaya) Determination, (Arthaprapti) Implied meaning, (Sambhava) Source, (Anuyojya) Imperfect statement, (Ananuyojya) Perfect statement, (Anuyoga) Question, (Pratyanuyoga) Further question, (Vakyadosha) Flaw of speech, (Vakyaprasansa) Excellence of speech, (Chhala) Quibbling, (Ahetu) Fallacy, (Ateetakala) Inopportune or too late time, (Upalambha) Censure, (Parihara) Amendment or correction, (Pratijnahani) Abandonment of proposition, (Abhyanujna) Acceptance, (Hetvantara) Fallacious reason, (Arthantara) Confusion, (Nigrahasthana) Point of discomfiture.

वादस्य लक्षणम्—

तत्र वादो नाम स यत् परेण सह शास्त्रपूर्वकं विगृह्य कथयति। स च द्विविधः संग्रहेण—जल्पः, वितण्डा च। तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः, जल्पविपर्ययो वितण्डा।

तत्र તેમાં इनमें, यत् જે जो, परेण પ્રતિપક્ષીની प्रतिपक्षीके, सह સાથે साथ, शास्त्रपूर्वकम् શાસ્ત્રપૂર્વક शास्त्रपूर्वक, विगृह्य વિગ્રહ કરી विग्रह करके, कथयति કહે છે कहता है, सः તે वह, वादः નામ વાદ છે वाद है, सः च તે वह, संग्रहेण ટૂંકામાં संक्षेपमें, द्विविधः બે જાતનો છે दो प्रकारका है, जल्पः જલ્પ जल्प, वितण्डा च અને વિતંડા और वितण्डा, तत्र તેમાં इनमें, पक्षआश्रितयोः પક્ષકારોનું पक्षकारोंका, वचनम् વચન वचन, जल्पः જલ્પ છે जल्प है, जल्प- જલ્પથી जल्पसे, विपर्ययः ઉલટી विपरीत, वितण्डा વિતંડા છે वितण्डा है;

28-(1). That is known as debate which one enters into with another in a hostile spirit of challenge, with the aid of authoritative texts. Such debate is of two kinds (put in a nutshell)—Jalpa, the constructive debate, and Vitanda, the destructive debate. Argument establishing one's own position is Jalpa. The contrary of it (i e. continual attempt at refuting whatever is another's position) is the destructive debate.

यथा—एकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति, नास्तीत्यपरस्य; तौ च स्वस्वपक्षहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः, परपक्षमुद्भावयतः, एष जल्पः। जल्पविपर्ययो वितण्डा। वितण्डा नाम परपक्षे दोषवचनमात्रमेव ॥२८॥

यथा જેમકે जैसेकि, एकस्य એકનો एकका, पक्षः પક્ષ છે કે पक्ष है कि, पुनर्भवः પુનર્ભવ पुनर्भव, अस्ति इति છે है, अपरस्य બીજાનો પક્ષ છે કે दूसरेका पक्ष है कि, न अस्ति इति પુનર્ભવ નથી पुनर्भव नहीं है, तौ च તે બન્ને वे दोनों, स्वस्व- પોતપોતાના अपने अपने, पक्ष- પક્ષના पक्षके, हेतुभिः હેતુઓથી हेतुओंसे, स्वस्व- પોતપોતાનો अपने अपने, पक्षम् પક્ષ पक्षको, स्थापयतः સ્થાપે છે स्थापना करते हैं, पर- અને સામાનો और दूसरेके, पक्षम् પક્ષ पक्षको, उद्भावयतः ઉથાપે છે

२८. स्वस्वपक्षहेतुभिः—हेतुभिः (म.)

उच्यते हैं, एषः આ यह, जल्पः જલ્પ છે जल्प है, जल्प- જલ્પથી જલ્પને, विपर्ययः ઉલટી बिपरीत, वितण्डा વિતંડા છે વિતંડા है, वितण्डा नाम વિતંડા એટલે वितण्डाका अर्थ, पर- સામાના दूसरेके, पक्षे પક્ષમાં पक्षमें, दोषवचनमात्रम् એકલા દોષ જ કહેવા दोषमात्र कहना, एव એ જ છે यह ही है ॥२८॥

28. Thus for instance, when one says there is rebirth and the opponent that there is not, and each adduces reasons for his own position, the debate is 'Jalpa'. The contrary of it is 'Vitanda'–the destructive debate, which is limited only to pointing out the defects in the opponent's position.

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां लक्षणातिदेशः—

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

द्रव्य- દ્રવ્ય द्रव्य, गुण- ગુણ गुण, कर्म- કર્મ कर्म, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, विशेष- વિશેષ विशेष, समवायाः અને સમવાય और मवाय, स्वलक्षणैः એઓને પોતાનાં લક્ષણોથી ये अपने लक्षणोंसे, पूर्वम् અગાઉ पूर्व, श्लोकस्थाने સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, उक्ताः કહેવામાં આવ્યાં છે कह दिये गये हैं ॥२९॥

29. Substance, attribute, action, generality, particularity and co-existence have been already described with their characteristics in the Section on General Principles.

प्रतिज्ञाया लक्षणम्—

अथ प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

अथ હવે अब, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવે છે प्रतिज्ञाके सबन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा नाम પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ प्रतिज्ञाका अर्थ, साध्य- સાધ્યનું साध्यका, वचनम् કથન છે कथन है, यथा જેમકે जैसे कि, पुरुषः પુરુષ पुरुष, नित्यः इति નિત્ય છે नित्य है ॥३०॥

30. As regards proposition—the statement that has to be proved is the 'Proposition', as for example 'Man is eternal'.

स्थापनाया लक्षणम्—

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना ।

अथ હવે अब, स्थापना સ્થાપના વિષે કહેવામાં આવે છે स्थापनाके संबन्धमें कहा जाता है, स्थापना नाम સ્થાપનાનો અર્થ स्थापनाका अर्थ, तस्याः તે उस, एव જ ही, प्रतिज्ञायाः પ્રતિજ્ઞાની प्रतिज्ञाका, हेतु- હેતુ हेतु, दृष्टान्त- દૃષ્ટાન્ત दृष्टान्त, उपनय- ઉપનય उपनय, निगमनैः અને નિગમનથી और निगमनसे, स्थापना સ્થાપના કરવી એ છે स्थापित करना यह है;

31-(1). As regards proof—the proving of a proposition by means of reason, example, application and deduction is called 'Proof'.

पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमिति; उपनयः—यथा चाकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, तथा पुरुष इति; निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

पूर्वम् પહેલાં पहिले, हि તો तो, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા હોય છે प्रतिज्ञा, होती है, पश्चात् પછી पीछे, स्थापना

२९. स्वलक्षणैः—स्वलक्षणे (त.)

३१. निगमनैः—निगमैः (घ.)

,, पूर्वं हि प्रतिज्ञा—पूर्वं हि लोके प्रतिज्ञा (ध.)

,, दृष्टान्तः—यथा...तथा पुरुषः—दृष्टान्तोऽकृतकमाकाशं तच्च नित्यम्; उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुषः (घ.ध.)

,, यथाऽऽकाशमिति—अकृतकमाकाशं तच्च नित्यम् (ख.ध.प.क.)

સ્થાપના હોય છે स्थापना होती है, हि કારણકે क्योंकि, अप्रतिज्ञातम् જેની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં નથી આવી એવા जिसकी प्रतिज्ञा नहीं की गई ऐसा, किम् શાની किसकी, स्थापयिष्यति સ્થાપના કરશે? स्थापना करेगा?, यथा જેમકે जैसेकि, पुरुषः પુરુષ पुरुष, नित्यः નિત્ય છે नित्य है, इति એ यह, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા છે प्रतिज्ञा है, अकृतकत्वात् કોઈએ તેને કર્યો ન હોવાથી किसीसे न बना होनेसे, इति એ यह, हेतुः હેતુ છે हेतु है, यथा જેમકે जैसेकि, आकाशम् આકાશ आकाश, इति એ यह, दृष्टान्तः દૃષ્ટાન્ત છે दृष्टान्त है, यथा च જેમ जैसे, आकाशम् આકાશ आकाश, अकृतकम् અકૃત છે अकृत है, तत् च અને તે और वह, नित्यम् નિત્ય છે नित्य है, तथा તેમ वैसे, पुरुषः પુરુષ છે पुरुष है, इति उपनयः એ ઉપનય છે यह उपनय है, तस्मात् તેથી इसलिए, नित्यः પુરુષ નિત્ય છે पुरुष नित्य है, इति એ यह, निगमनम् નિગમન છે निगमन है ॥३१॥

31. First the proposition is to be made. Then it has to be proved. How can a thing that has not been proposed be proved? For example there is a proposition, like 'Man is eternal'. Cause–As he is not made by any one. Example–Even as space is not made. Application–As space is not made and is eternal, even so is man. Deduction—Hence he is eternal.

प्रतिष्ठापनाया लक्षणम्—

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परप्रतिज्ञाया विपरीतार्थस्थापना ।

अथ હવે अब, प्रतिष्ठापना પ્રતિષ્ઠાપના વિષે કહેવામાં આવે છે प्रतिष्ठापनाके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिष्ठापना नाम પ્રતિષ્ઠાપનાનો અર્થ प्रतिष्ठापनाका अर्थ, या જે जो, तस्याः તે उस, एव જ ही, पर- પ્રતિપક્ષીની प्रतिपक्षीकी, प्रतिज्ञायाः પ્રતિજ્ઞાથી प्रतिज्ञासे, विपरीत- ઉલટા विपरीत, अर्थ- અર્થની अर्थकी, स्थापना સ્થાપના છે स्थापना है;

32-(1). As regards counter-proof—counter-proof is that which establishes the contrary of the opponent's proposition.

यथा—अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

यथा જેમકે जैसेकि, पुरुषः પુરુષ पुरुष, अनित्यः અનિત્ય છે अनित्य है, इति એ यह, प्रतिज्ञा પ્રતિજ્ઞા છે प्रतिज्ञा है, ऐन्द्रियकत्वात् ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી इन्द्रियग्राह्य होनेसे, इति એ यह, हेतुः હેતુ છે हेतु है, यथा જેમકે जैसेकि, घटः ઘડો घड़ा, इति એ यह, दृष्टान्तः દૃષ્ટાન્ત છે दृष्टान्त है, यथा જેમ जैसे, घटः ઘડો घट, ऐन्द्रियकः ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે इन्द्रियग्राह्य है, सः च અને તે और वह, अनित्यः અનિત્ય છે अनित्य है, तथा च તેમ वैसे, अयम् આ પુરુષ છે यह पुरुष है, इति આ यह, उपनयः ઉપનય છે उपनय है, तस्मात् તેથી इस लिए, अनित्यः પુરુષ અનિત્ય છે पुरुष अनित्य है, इति એ यह, निगमनम् નિગમન છે निगमन है ॥३२॥

32. For instance, there is a proposition that 'Man is not eternal'. Cause–Man is a sense-object. Example–Even as a pot is. Application—The pot being a sense-object is not eternal, and so is man. Deduction–Hence he is not eternal.

हेतोर्लक्षणम्—

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं; तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति;

अथ હવે अब, हेतुः હેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે हेतुके सम्बन्धमें कहा जाता है, हेतुः नाम હેતુનો અર્થ हेतुका अर्थ, उपलब्धि- જાણવાનું ज्ञानका, कारणम्

३२. तस्या एव परप्रतिज्ञाया—तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति (च.)

સાધન છે कारण है, तत् તે वह, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, अनुमानम् અનુમાન अनुमान, ऐतिह्यम् ઐતિહ્ય ऐतिह्य, औपम्यम् इति અને ઔપમ્ય છે और औपम्य है;

33-(1). As regards cause—it is the means of acquiring knowledge. That is of four kinds—sense-perception (direct experience), inference, tradition and analogy.

एभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥३३॥

एभिः આ इन, हेतुभिः હેતુઓથી हेतुओंसे, यत् જે जो, उपलभ्यते મેળવાય છે प्राप्त होता है, तत् તે वह, तत्त्वम् તત્ત્વ છે तत्त्व है ॥३३॥

33. The knowledge that is obtained from these causes is 'Truth'.

दृष्टान्तस्य लक्षणम्—

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति ।

अथ હવે अब, दृष्टान्तः દૃષ્ટાન્ત વિષે કહેવામાં આવે છે दृष्टान्तके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत्र જ્યાં जहां, मूर्ख- મૂર્ખ मूर्ख, विदुषाम् અને વિદ્વાનની और विद्वानकी, बुद्धि- બુદ્ધિની बुद्धिकी, साम्यम् સમાનતા હોય समानता हो, यः અને જે और जो, वर्ण्यम् સાધ્ય બાબતને साध्य वस्तुको, वर्णयति સિદ્ધ કરે सिद्ध करे, दृष्टान्तः नाम તે દૃષ્ટાન્ત છે वह दृष्टान्त है;

34-(1). As regards example—that is example which describes the similarity of things in a way which is intelligible to the wise and the unwise alike.

यथा—अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति; यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यज्ञानं प्रकाशकमिति ॥३४॥

यथा જેમ કે यथाकि, अग्निः અગ્નિ अग्नि, उष्णः ઉષ્ણ છે उष्ण है, उदकम् પાણી जल, द्रवम् પ્રવાહી છે द्रव है, पृथिवी પૃથ્વી पृथ्वी, स्थिरा સ્થિર છે स्थिर है, आदित्यः અને સૂર્ય और सूर्य, प्रकाशकः इति પ્રકાશ કરનાર છે प्रकाशक है, यथा જેમ जिस प्रकार, आदित्यः સૂર્ય सूर्य, प्रकाशकः પ્રકાશ કરનાર છે प्रकाशक है, तथा તેમ उसी प्रकार, सांख्यज्ञानम् સાંખ્યજ્ઞાન सांख्यज्ञान, प्रकाशकम् પ્રકાશ કરનારું છે प्रकाशक है ॥३४॥

34. As for instance, fire is hot, water is fluid, the earth is firm, and the sun illuminates. The knowledge of Sankhya (system of philosophy) is as illuminative as the sun.

उपनयनिगमनयोर्लक्षणम्—

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥३५॥

उपनयः ઉપનય उपनय, निगमनम् च અને નિગમન और निगमन, स्थापना- સ્થાપના स्थापना, प्रतिष्ठापना- તથા પ્રતિષ્ઠાપનાની और प्रतिष्ठापनाकी, व्याख्यायाम् વ્યાખ્યામાં व्याख्यामें, उक्तम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥३५॥

35. Application and deduction have been described while explaining 'proof' and 'counter-proof'.

उत्तरस्य लक्षणम्—

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवचनम् ।

अथ હવે अब, उत्तरम् ઉત્તર વિષે કહેવામાં આવે છે उत्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, उत्तरम् नाम ઉત્તરનો

३४. यो वर्ण्यं वर्णयति—तेनैव यद्वर्ण्यं वर्णयति (ध.)
,, आदित्यः—वाऽऽदित्यः (ध. ध.)

३४. सांख्यज्ञानं—सांख्यवचनं (ध. ज्ञ. च.)
३६. वा हेतौ साधर्म्यवचनम्—वा साधर्म्यवचनम् (ध.)

अर्थ उत्तरका अर्थ, साधर्म्ये- साधर्म्यथी साधर्म्यसे, उपदिष्टे कहेला कहे गये, हेतौ हेतुमां हेतुमें, वैधर्म्य- वैधर्म्यनुं वैधर्म्यका, वचनम् कथन छे कथन है, वैधर्म्य- अथवा वैधर्म्यथी अथवा वैधर्म्यसे, उपदिष्टे कहेला कहे गये, हेतौ वा हेतुमां हेतुमें, साधर्म्य- साधर्म्यनुं साधर्म्यका, वचनम् कथन छे कथन है;

36-(1). Rejoinder— rejoinder is a retort which asserts the disparity between a cause and its effect when their similarity has been adduced; and asserts the similarity of cause and effect when their disparity has been adduced.

यथा—'हेतुसधर्माणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शाः,' इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्माणो विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

यथा जेमके जैसेकि, विकाराः विकारो विकार, हेतु- हेतुना हेतुके, सधर्माणः समान धर्मवाळा होय छे समान धर्मवाले होते हैं, शीतकस्य शीत शीत, व्याधेः हि व्याधिमां रोगों, हिम- बरफ बर्फ, शिशिर- तथा शीत तथा शीत, वात- पवनना वातके, संस्पर्शाः स्पर्श ए स्पर्श यह, हेतुभिः कारणोनी साथे कारणोंके साथ, साधर्म्यम् समान धर्मवाळापणुं छे समानधर्मता है, इति एम ऐसा, ब्रुवतः कहेता वादीने कहते हुए वादीको, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् कहे के कहे कि, विकाराः रोगोमां रोगोंमें, हेतु- हेतुनुं हेतुकी, विधर्माणः विरुद्धधर्मवाळापणुं होय छे विरुद्धधर्मता होती है, यथा जेमके जैसेकि, शरीर- शरीरना शरीरके, अवयवानाम् अवयवोनां अवयवोंके, दाह- दाह दाह, औष्ण्य- उष्णता उष्णता, कोथ- सडो सड़ना, प्रपचने तथा पाक ए व्याधिमां और पचना इन व्याधियोंमें, हिम- बरफ बर्फ, शिशिर- तथा शीत तथा शीत, वात- पवनना वातके, संस्पर्शाः स्पर्श ए स्पर्श यह, हेतु- कारणोनुं कारणोंकी, वैधर्म्यम् विरुद्धधर्मवाळापणुं छे विरुद्धधर्मता है, इति ए प्रमाणे इस प्रकार, एतत् आ यह, सविपर्ययम् विपरीततावाळो विपरीततायुक्त, उत्तरम् उत्तर छे उत्तर है ॥ ६६ ॥

36. For example, when it is said, 'The disease of cold is similar in nature to its cause such as contact with snow and the cold wind', the opponent should declare 'the diseases are dissimilar in nature to these causes', for the heat, burning, sloughing or suppuration are dissimilar to the touch of dew and the winter-wind. This is called rejoinder in its positive and negative forms.

सिद्धान्तस्य लक्षणम्—

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः ।

अथ हवे अब, सिद्धान्तः सिद्धान्त विषे कहेवामां आवे छे सिद्धान्तके सम्बन्धमें कहा जाता है, यः जे जो, निर्णयः निर्णय निर्णय, परीक्षकैः परीक्षकोथी परीक्षकोंसे, बहुविधम् बहु प्रकारे बहुत प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, हेतुभिः च अने हेतुओथी और हेतुओं द्वारा, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, स्थाप्यते स्थपाय छे स्थिर किया जाता है, सः ते वह, सिद्धान्तः नाम सिद्धान्त कहेवाय छे सिद्धान्त कहा जाता है;

37-(1). As regards conclusion— that is conclusion which is the determination established by investigating

३६. हेतुभिः साधर्म्यं—हेतुसाधर्म्यवचनं (छ.)
,, हेतुवैधर्म्यं—हेतुभिर्वैधर्म्यं (ग.)

३७. नाम स यः—नाम यः (ग.)
,, निर्णयः—निर्णयः स सिद्धान्तः (ग.)

in various ways and deducing by means of various reasons.

स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति ।

सः ते वह, चतुर्विधः ચાર પ્રકારનો છે चार प्रकारका है, सर्वतन्त्र- સર્વતન્ત્ર सर्वतन्त्र, सिद्धान्तः સિદ્ધાન્ત सिद्धान्त, प्रतितन्त्र- પ્રતિતન્ત્ર प्रतितन्त्र, सिद्धान्तः સિદ્ધાન્ત सिद्धान्त, अधिकरण- અધિકરણ अधिकरण, सिद्धान्तः સિદ્ધાન્ત सिद्धान्त, अभ्युपगम- અને અભ્યુપગમ और अभ्युपगम, सिद्धान्तः च इति સિદ્ધાન્ત सिद्धान्तः

37-(2). That conclusion is of four kinds. Universal conclusion [Sarvatantra Siddhanta], Particular conclusion [Pratitantra Siddhanta], Implied conclusion [Adhikarana Siddhanta], and Hypothetical conclusion [Abhyupagama Siddhanta].

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्वस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं; यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानामिति ।

तत्र તેમાં उनमें, सर्वतन्त्रसिद्धान्तः नाम સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તનો અર્થ सर्वतन्त्रसिद्धान्तका अर्थ, तस्मिन् તે उस, तस्मिन् તે उस, सर्वस्मिन् સઘળાં सब, तन्त्रे શાસ્ત્રોમાં शास्त्रोंमें, प्रसिद्धम् જે જે પ્રસિદ્ધ છે जो जो प्रसिद्ध है, तत् तत् તે તે છે वह वह है, यथा જેમકે जैसे, निदानानि નિદાન निदान, सन्ति છે हैं, व्याधयः વ્યાધિઓ रोग, सन्ति छे हैं, साध्यानाम् સાધ્ય રોગોના साध्य रोगोंकी, सिद्धि- સિદ્ધિના सिद्धिके, उपायाः ઉપાયો उपाय, सन्ति इति छे हैं;

37-(3). Among them the universal conclusion is that which is found in each and every treatise on the subject, such as, there are causes, there are diseases and there are means of remedying the remediable diseases.

प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन्नेकैकस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं;

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः नाम પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તનો અર્થ प्रतितन्त्रसिद्धान्तका अर्थ, तस्मिन् તે उस, तस्मिन् તે उस, एकैकस्मिन् એક એક एक एक तन्त्रे શાસ્ત્રમાં शास्त्रमें, प्रसिद्धम् જે જે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે जो जो प्रसिद्ध वस्तु है, तत् तत् તે તે છે वह वह है;

37-(4). The particular conclusion is that which is found in a treatise of a particular branch of science.

यथा—अन्यत्राष्टौ रसाः षडत्र, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र षडिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वे विकारा यथाऽन्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ।

यथा જેમકે जैसे, अन्यत्र અન્ય શાસ્ત્રમાં अन्य शास्त्रमें, रसाः રસો रस, अष्टौ આઠ છે आठ हैं, अत्र અને આ શાસ્ત્રમાં और इस शास्त्रमें, षट् ૭ છે छः हैं, अन्यत्र બીજાં दूसरे, तन्त्रे શાસ્ત્રમાં शास्त्रमें, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, षट् ૭ છે छः है, अत्र આ શાસ્ત્રમાં और इस शास्त्रमें, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, पञ्च પાંચ છે पांच हैं, यथा જેમકે जैसे, अन्यत्र બીજાં શાસ્ત્રમાં अन्य शास्त्रमें, सर्वे સર્વ सब, विकाराः વિકારો विकारों, वातादि- વાતાદિથી वातादिसे, कृताः કરેલા પ્રસિદ્ધ છે जन्य प्रसिद्ध हैं, अत्र અને આ શાસ્ત્રમાં और इस शास्त्रमें, वातादि- વાતાદિથી वातादिसे, कृताः કરેલા जन्य, भूत- તથા ભૂતે तथा भूतसे, कृताः च કરેલા जन्य, प्रसिद्धाः પ્રસિદ્ધ છે प्रसिद्ध हैं;

३७. स चतुर्विधः—स चोक्तश्चतुर्विधः (घ.)
,, सर्वस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं—सर्वतन्त्रेषु यत्प्रसिद्धं (घ. छ.)
,, साध्यानाम्—साध्यानां व्याधीनाम् (च.)

३७. तस्मिंस्तस्मिन्नेकैकस्मिंस्तन्त्रे- तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे (घ)
,, षडत्र—षडन्यत्र (ख.)
,, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र—पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्रान्यत्र (ख. घ.)

37-(5). For instance, there are said to be eight tastes elsewhere. But here there are only six. Here are only five sense-organs. Elsewhere they are six. Elsewhere diseases are caused by vata and other humors. Here they are known as caused by both vata and other humors as well as by evil spirits.

अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यप्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—'न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते, निःस्पृहत्वात्' इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-मोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति ।

यस्मिन् જેમાં जिस, **अधिकरणे** એક પ્રકરણને एक प्रकरणके, **प्रस्तूयमाने** પ્રસ્તાવ કરતાં प्रस्तुत किये जाने पर, **अन्यानि** બીજાં अन्य, **अपि** પણ भी, **अधिकरणानि** પ્રકરણો प्रकरण, **सिद्धानि** સિદ્ધ सिद्ध, **भवन्ति** થઈ જાય છે हो जाते हैं, **सः** તે वह, **अधिकरणसिद्धान्तः नाम** અધિકરણસિધ્ધાન્ત છે अधिकरणसिद्धान्त है, **यथा** જેમકે जैसे, **मुक्तः** જીવ-મુક્ત પુરુષ जीवन्मुक्त पुरुष, **आनुबन्धिकम्** જન્માંતરમાં ફળ આપનાર जन्मान्तरमें फलजनक, **कर्म** કર્મ कर्म, **न** નથી नहीं, **कुरुते** કરતો करता, **निःस्पृहत्वात्** નિઃસ્પૃહપણાને લઈને निःस्पृह होनेसे, **इति** આ ऐसा, **प्रस्तुते** પ્રકરણનો પ્રસ્તાવ થતાં इस प्रकरणके प्रस्ताव होने पर, **कर्म-** કર્મનું कर्मका, **फल-** ફળ फल, **मोक्ष-** મોક્ષ मोक्ष, **पुरुष-** આત્મા आत्मा, **प्रेत्यभावाः** અને પુનર્જન્મ और पुनर्भव, **सिद्धाः** એઓનાં પ્રકરણો સિધ્ધ इनके प्रकरण सिद्ध, **भवन्ति** થઈ જાય છે हो जाते हैं;

37-(6). Implied conclusion is that which is determined by implication in the course of a statement of facts; such as, the liberated souls do not act in a karma-bound manner as they are indifferent to fruits of action. These having been established, others like the fruits of action, liberation, the individual and rebirth are concluded by implication.

अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः; तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, वीर्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

वाद- વાદને वादके, **काले** સમયે समयमें, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्य, **यम्** જે जिस, **असिद्धम्** અસિધ્ધ असिद्ध, **अपरीक्षितम्** પરીક્ષા નહિ કરાયેલા अपरीक्षित, **अनुपदिष्टम्** નહિ ઉપદેશાયેલા आप्तोपदेशरहित, **अहेतुकम् वा** અથવા હેતુથી અસિદ્ધ अथवा हेतुसे असिद्ध, **अर्थम्** અર્થને अर्थको, **अभ्युपगच्छन्ति** કબૂલ રાખે છે स्वीकार कर लेते है, **सः** તે वह, **अभ्युपगमसिद्धान्तः नाम** અભ્યુપગમસિધ્ધાન્ત છે अभ्युपगमसिद्धान्त है, **तत् यथा** જેમકે जैसेकि, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **प्रधानम्** પ્રધાન છે प्रधान है, **इति** એમ ऐसा, **कृत्वा** સમજી मान कर, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **गुणाः** ગુણ गुण, **प्रधानम्** પ્રધાન છે प्रधान हैं, **इति** એમ ऐसा, **कृत्वा** સમજી मान कर, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **वीर्यम्** વીર્ય वीर्य, **प्रधानम्** પ્રધાન છે प्रधान है, **इति** એમ ऐसा, **कृत्वा** સમજી मान कर, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **इति एवम् आदिः** ઇત્યાદિ इत्यादि, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **सिद्धान्तः** સિધ્ધાન્ત सिद्धान्त, **चतुर्विधः** ચાર પ્રકારનો છે चार प्रकारका है ॥ ३७ ॥

37. The hypothetical conclusion is that which is taken for granted by physicians at the time of debate

३७. प्रस्तूयमाने—संस्तूयमाने (ढ.)

३७. स यमर्थमसिद्धम्—यमर्थमसिद्धम् (घ.)

,, अनुपदिष्टमहेतुकं—अनुपदिष्टहेतुकं (ख.)

,, द्रव्यं प्रधानम्— द्रव्यं न प्रधानम् (ग. छ. ख.)

,, प्रधानम्—प्रधानाः (क. ख. ग.)

,, वीर्य—कर्म (द. ग.)

though it has not been established nor investigated nor taught nor even based on reason, as for instance, we shall talk taking substance to be primary, taking attributes to be primary, taking action as primary etc. These are the four kinds of conclusions.

शब्दस्य लक्षणम्---

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः; स चतुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च, अनृतश्चेति ।

अथ હવે अव, **शब्दः** શબ્દ વિષે કહેવામાં આવે છે शब्दके सम्बन्धमें कहा जाता है, **शब्दः नाम** શબ્દનો અર્થ शब्दका अर्थ, **वर्ण-** વર્ણોનો वर्णोंका, **समाम्नायः** સમૂહ છે समूह है, **सः** તે वह, **चतुर्विधः** ચાર પ્રકારનો છે चार प्रकारका है, **दृष्टार्थः** દૃષ્ટાર્થ दृष्टार्थ, **अदृष्टार्थः च** અદૃષ્ટાર્થ अदृष्टार्थ, **सत्यः च** સત્ય सत्य, **अनृतः च इति** અને અનૃત और अनृत;

38-(1). As regards the 'Word' or verbal testimony the word is a collection of letters. It is of four kinds—of observable meaning, of unobservable meaning, true, and false.

तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति ।

तत्र તેમાં उनमें, **दृष्टार्थः नाम** દૃષ્ટાર્થનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે दृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं, **त्रिभिः** ત્રણ तीन, **कारणैः** કારણે कारणोंसे, **दोषाः** દોષો दोष, **प्रकुप्यन्ति** પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होते हैं, **षड्भिः** છ छः, **उपक्रमैः** ઉપક્રમોથી उपक्रमोंसे, **प्रशाम्यन्ति** શમી જાય છે शान्त होते हैं, **श्रोत्र-** કાન कर्ण, **आदि-** વગેરે आदिके, **सद्भावे** સારા अच्छे, **सति** હોય તો होने पर, **शब्द-** શબ્દ शब्द, **आदि-** વગેરેનું आदिका, **ग्रहणम् इति** ગ્રહણ થાય છે ग्रहण होता है;

38-(2). Of them, the word of observable meaning is, for instance, like this. Owing to the three causes, the body-humors are provoked. Through the six modes of treatment, they abate. Where the hearing is good, these words are apprehended.

अदृष्टार्थः पुनः—अस्ति प्रेत्यभावः, अस्ति मोक्ष इति ।

अदृष्टार्थः पुनः અદૃષ્ટાર્થનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે अदृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं, **प्रेत्यभावः** જન્માન્તર जन्मान्तर, **अस्ति** છે हैं, **मोक्षः** મોક્ષ मोक्ष, **अस्ति इति** છે हैं;

38-(3). The word of unobservable meaning is such as "There is rebirth; there is liberation".

सत्यो नाम—यथार्थभूतः; सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनां, सन्त्यारम्भफलानीति ।

सत्यः नाम સત્ય એટલે सत्यका अर्थ, **यथार्थभूतः** 'વાસ્તવિક' છે 'वास्तविक' है, **आयुर्वेद-** આયુર્વેદના आयुर्वेदके, **उपदेशाः** ઉપદેશો उपदेश, **सन्ति** છે हैं, **साध्यानाम्** સાધ્ય साध्य, **व्याधीनाम्** વ્યાધિઓની रोगोंकी, **सिद्धि-** સિદ્ધિના सिद्धिके, **उपायाः** ઉપાયો उपाय, **सन्ति** છે हैं, **आरम्भ-** કર્મનાં कर्मके, **फलानि** ફળો फल, **सन्ति इति** છે हैं;

38-(4). The true word is that which is faithful to reality; such as—there are Ayurvedic (medical) instructions; there are the means of cure for curable diseases. Efforts bear fruit.

३८. सति श्रोत्रादिसद्भावे-श्रोत्रादिसद्भावे (च.)

३८. सिद्ध्युपायाः-उपायाः (च.)

,, साध्यानां व्याधीनां-साध्यानाम् (च.)

सत्यविपर्ययश्चानृतः ॥ ३८ ॥

अनृतः च અને અનૃત और अनृत यह, सत्य- સત્યથી सत्यसे, विपर्ययः ઉલટું છે विपरीत है ॥३८॥

38. The contrary of the true is 'False.'

प्रत्यक्षस्य लक्षणम्—

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते; तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥३९॥

अथ હવે अव, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ વિષે કહેવામાં આવે છે प्रत्यक्षके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् જે जो, आत्मना च મનથી मनसे, इन्द्रियैः च અને ઇન્દ્રિયોથી और इन्द्रियोंसे, स्वयम् સાક્ષાત્ साक्षात्, उपलभ्यते જણાય છે जाना जाता है, तत् તે वह, प्रत्यक्षम् नाम પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष है, तत्र અહીં यहां, सुख- સુખ सुख, दुःख- દુઃખ दुःख, इच्छा- ઇચ્છા इच्छा, द्वेष- અને દ્વેષ और द्वेष, आदयः વગેરે आदि, आत्म- મનથી मनसे, प्रत्यक्षाः પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष हैं, शब्द- શબ્દ शब्द, आदयः આદિ आदि, तु તો तो, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियोंसे, प्रत्यक्षाः પ્રત્યક્ષ છે प्रत्यक्ष हैं ॥ ३९ ॥

39. As regards Direct Perception—direct perception is that which is perceived by the mind and the senses directly. Of them, happiness, sorrow, like and dislike etc., are perceived by the mind. Sound and other objects are perceived by the senses.

अनुमानस्य लक्षणम्—

अथानुमानम्—अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः;

अथ હવે अव, अनुमानम् અનુમાન વિષે કહેવામાં આવે છે अनुमानके सम्बन्धमें कहा जाता है, युक्ति- યુક્તિની युक्तिकी, अपेक्षः અપેક્ષા રાખનારો अपेक्षा रखनेवाला, तर्कः તર્ક तर्क, अनुमानम् नाम અનુમાન છે अनुमान है;

40-(1). As regards Inference—that is inference which is a conclusion based on reason.

यथा—अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेत्येवमादि ॥ ४० ॥

यथा જેમકે जैसे कि, जरण- પચાવવાની जरण, शक्त्या શક્તિથી शक्तिसे, अग्निम् અગ્નિનું अग्निका, व्यायाम- વ્યાયામની व्यायामकी, शक्त्या શક્તિથી शक्तिसे, बलम् બળનું बलका, शब्द- શબ્દ शब्द, आदि- વગેરેના आदिके, ग्रहणेन ગ્રહણથી ग्रहणसे, श्रोत्र- કાન कर्ण, आदीनि વગેરેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે आदिका अनुमान किया जाता है, इति एवम् आदि ઇત્યાદિ इत्यादि ॥ ४० ॥

40. For instance, we infer digestive fire from the power of digestion, strength from the power to exercise, one's sense of hearing etc., from one's capacity to perceive sound and other sense-objects.

ऐतिह्यस्य लक्षणम्—

अथैतिह्यम्—ऐतिह्यं नामाप्तोपदेशो वेदादिः॥४१॥

अथ હવે अव, ऐतिह्यम् ઐતિહ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે ऐतिह्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, वेद- आदिः વેદાદિ वेदादि, आप्तोपदेशः આપ્તોપદેશ आप्तोपदेश, ऐतिह्यम् नाम ઐતિહ્ય છે ऐतिह्य है ॥४१॥

41. As regards Tradition—tradition means the instruction of reliable sages, such as Vedas and others.

औपम्यस्य लक्षणम्—

अथौपम्यम्—औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम्;

३९. प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते—प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मा स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते (प.)
,, चेन्द्रियैः—पञ्चेन्द्रियैः (प.)

४०. यथा—यथोक्तम् (प. छ.)

अथ હવે अब, औपम्यम् ઓપમ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે ઔપમ્યके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् જે जो, अन्येन પ્રસિદ્ધ એક પદાર્થની સાથે प्रसिद्ध एक पदार्थके साथ, अन्यस्य બીજા અપ્રસિદ્ધ પદાર્થની दूसरे अप्रसिद्ध पदार्थकी, सादृश्यम् સરખામણીને सदृशताको, अधिकृत्य લઈને लेकर, प्रकाशनम् એકથી બીજાનું જ્ઞાન કરાવવું એ एकसे दूसरेका ज्ञान कराना यह, औपम्यम् नाम ઔપમ્ય છે औपम्य है;

42-(1). As regards Analogy—analogy is that which shows the similarity of one thing to another.

यथा—दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुःस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्यदस्येति ॥ ४२ ॥

यथा જેમકે जैसे, दण्डेन દંડથી दण्डसे, दण्डकस्य દંડક રોગનું दंडक रोगका, धनुषा ધનુષથી धनुषसे, धनुस्तम्भस्य ધનુસ્તમ્ભનું धनुस्तम्भका, इष्वासेन અને બાણ ફેંકનારથી और तीरन्दाजसे, आरोग्यदस्य इति આરોગ્ય આપનારા વૈદ્યનું જ્ઞાન કરાવવું आरोग्य देनेवाले वैद्यका ज्ञान कराना ॥४२॥

42. As for instance, the disease called (Dandaka) rigidity is explained by the word 'staff', whose quality is wooden rigidity; the disease called (Dhanustambha) tetanus is explained by the similarity of the body affected by it to (Dhanus) the bow, and the physician is known as (Ishvasa) the releaser of the arrow that hits the mark, for, like the bowman, he successfully hits the cause of disease and restores good health.

संशयस्य लक्षणम्—

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः;

अथ હવે अब, संशयः સંશય વિષે કહેવામાં આવે છે संशयके सम्बन्धमें कहा जाता है, सन्देह- સંદેહનાં संदेहके, लक्षण- લક્ષણોથી लक्षणोंसे, अनुसन्दिग्धेषु યુક્ત હોવાને લીધે સંદિગ્ધ युक्त होनेके कारण संदिग्ध, अर्थेषु વિષયોમાં विषयोंमें, अनिश्चयः નિશ્ચય ન થવો એ निश्चय न होना यह, संशयः नाम સંશય છે संशय है;

43-(1). As regards Doubt—doubt is uncertainty of mind, regarding things.

यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः—किमस्ति खल्वकालमृत्युरुत नास्तीति ॥ ४३ ॥

यथा જેમકે जैसे कि, पुरुषाः हि કેટલાએક પુરુષો कई एक पुरुष, आयुष्मत्- આયુષ્માનનાં आयुष्मानके, लक्षणैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, उपेताः च યુક્ત युक्त, अनुपेताः च અને કેટલાએક પુરુષો લક્ષણોથી રહિત और कईएक पुरुष लक्षणोंसे रहित, दृष्टाः જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं, तथा सक्रियाः च તથા ચિકિત્સાવાળા કેટલાએક પુરુષો तथा जिनकी चिकित्सा की जाती है ऐसे पुरुष, शीघ्रभङ्गाः જલદી મરી જનારા शीघ्र मरनेवाले, अक्रियाः च અને ચિકિત્સા વગરના કેટલાએક પુરુષો और जिनकी चिकित्सा नहीं की जाती ऐसे पुरुष, चिरजीविनः च લાંબું જીવનારા જોવામાં આવે છે दीर्घजीवी देखे जाते हैं, एतत् આ यह, उभय- બન્ને બાબત दोनों बातें, दृष्टत्वात् જોવામાં આવવાથી दिखाई देनेके कारण, संशयः સંશય થાય છે કે संशय होता है कि, अकालमृत्युः खलु અકાલમૃત્યુ अकालमृत्यु, किम् શું क्या, अस्ति- છે है, उत કે अथवा, न अस्ति इति નથી ? नहीं हैं ? ॥ ४३ ॥

43. Some people are seen with the signs of long life and some without them; some receive treatment and some do not receive treatment. The

४१. सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेषु—सन्दिग्धेष्वर्थेषु (च.)

४३. किमस्ति—किन्तु (क. च.)

,, अकालमृत्युरुत—अकालमृत्युरस्त्युत (च.)

former type die while the latter live. Having seen both, there arises the doubt—'Is there premature death or is there not?'

प्रयोजनस्य लक्षणम्—

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः;

अथ હવે अब, प्रयोजनम् પ્રયોજન વિષે કહેવામાં આવે છે प्रयोजनके सम्बन्धमें कहा जाता है, यदर्थम् જેને માટે जिस लिए, आरम्भाः કામો कार्य, आरम्यन्ते આરંભાય છે किये जाते हैं, प्रयोजनम् नाम તે પ્રયોજન છે वह प्रयोजन है;

44-(1). As regards Purpose— purpose is that for the sake of which efforts are made.

यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिहरिष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

यथा જેમકે जैसे, यदि જો यदि, अकालमृत्युः અકાલમૃત્યુ अकालमृत्यु, अस्ति છે है, ततः તો तो, अहम् હું मैं, आत्मानम् પોતાનો अपना, आयुष्यैः આયુષ્યવર્ધક વસ્તુઓથી आयुवर्धक वस्तुओंसे, उपचरिष्यामः ઉપચાર કરીશ उपचार करूंगा, अनायुष्याणि च અને આયુષ્યને ઓછી કરનાર વસ્તુઓને और आयुके लिए अहितकर वस्तुओंका, परिहरिष्यामि તજી દઈશ परित्याग करूंगा, कथम् તો કેવી રીતે तो क्यों, माम् મને मुझे, अकालमृत्युः અકાલમૃત્યુ अकालमृत्यु, प्रसहेत इति મારશે मारेगी ॥४४॥

44. For instance, a person says, 'If there is untimely death, I shall treat myself thus aiding the factors that lengthen my life and avoiding the causes that make for the shortening of life. How will premature death overpower me?'

सव्यभिचारस्य लक्षणम्—

अथ सव्यभिचारं—सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचरणं; यथा—भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४५ ॥

अथ હવે अब, सव्यभिचारम् સવ્યભિચાર વિષે કહેવામાં આવે છે सव्यभिचारके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् જે जो, व्यभिचरणम् ચોક્કસ સહચારનો અભાવ नियत सहचारका अभाव, सव्यभिचारम् नाम એ સવ્યભિચાર છે वह सव्यभिचार है, यथा જેમકે जैसे, इदम् આ यह औषधम् ઔષધ औषध, अस्मिन् આ इस, व्याधौ વ્યાધિમાં रोगमें, यौगिकम् લાગુ यौगिक, भवेत् પડે हो, अथवा અથવા अथवा, न इति न પણ પડે नहीं भी हो ॥ ४५ ॥

45. As regards Exceptionable statement—that is an exceptionable statement which admits deviation from the path, as for instance, in this disease this may act as a remedy or (sometimes) it may not.

जिज्ञासाया लक्षणम्—

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

अथ હવે अब, जिज्ञासा જિજ્ઞાસા વિષે કહેવામાં આવે છે जिज्ञासाके सम्बन्धमें कहा जाता है, जिज्ञासा नाम જિજ્ઞાસા એટલે जिज्ञासाका अर्थ, परीक्षा પરીક્ષા છે परीक्षा है, यथा જેમકે जैसे, भेषजपरीक्षा ઔષધપરીક્ષા औषधपरीक्षा, उत्तरकालम् આગળ ઉપર आगे, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कही जायगी ॥ ४६ ॥

46. As regards Inquiry—inquiry is investigation, as in the case of investigation of remedies described later on.

व्यवसायस्य लक्षणम्—

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः;

४५. अस्मिन्—तस्मिन् (ग.)

यथा--वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य भेषजं चेति ॥ ४७ ॥

अथ હવે अब, व्यवसायः વ્યવસાય વિષે કહેવામાં આવે છે व्यवसायके सम्बन्धमें कहा जाता है, व्यवसायः नाम વ્યવસાય એટલે व्यवसायका अर्थ, निश्चयः નિશ્ચય છે निश्चय है, यथा જેમકે जैसे. अयम् આ यह, वातिकः વાતજન્ય वातजन्य, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, एव જ છે ही है, अस्य એનું इसकी, भेषजम् ઔષધ औषध, इदम् આ यह. एव च इति જ છે ही है ॥४७॥

47. As regards Determination—determination is ascertainment. As for example, this disease is born of vata; this certainly is its remedy.

अर्थप्राप्तेः लक्षणम् –

अथार्थप्राप्तिः--अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः;

अथ હવે अब, अर्थप्राप्तिः અર્થપ્રાપ્તિ વિષે કહેવામાં આવે છે अर्थप्राप्तिके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत्र જ્યાં जहां, उक्तेन કહેલા कहे हुए, एकेन એક एक, अर्थेन અર્થથી अर्थसे, अनुक्तस्य ન કહેલા न कहे हुए, अपि પણ भी, अपरस्य બીજા दूसरे, अर्थस्य અર્થની अर्थकी, सिद्धिः સિદ્ધિ થાય सिद्धि हो जाती है, अर्थप्राप्तिः नाम એ અર્થપ્રાપ્તિ છે वह अर्थप्राप्ति है;

48-(1). Implied meaning is that where, from what is expressed, that which is unexpressed, is inferred.

यथा—नायं संतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—अपतर्पणसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

यथा જેમકે जैसे, अयम् આ यह, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, संतर्पण- સંતર્પણથી संतर्पणसे, साध्यः સાધ્ય साध्य, न નથી नहीं है, इति એમ ऐसा, उक्ते કહેતાં कहने पर, अयम् આ વ્યાધિ यह व्याधि, अपतर्पण- અપતર્પણથી अपतर्पणसे, साध्यः સાધ્ય છે साध्य है, इति એમ यह, अर्थप्राप्तिः અર્થપ્રાપ્તિ अर्थप्राप्ति, भवति થાય છે होती है, अनेन આ પુરુષે इसे, दिवा દિવસે दिनमें, न નહિ नहीं, भोक्तव्यम् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए, इति એમ ऐसा, उक्ते કહેતાં कहने पर, निशि રાત્રે रात्रिमें, भोक्तव्यम् ખાવું खाना चाहिए, इति એમ यह, अर्थप्राप्तिः અર્થપ્રાપ્તિ अर्थप्राप्ति, भवति થાય છે होती है ॥ ४८ ॥

48. For instance, in a statement—this disease is not amenable to impletion therapy, implies, this disease is amenable to the depletion therapy; again this man should not eat in the day, implies that he should eat in the night.

संभवस्य लक्षणम्–

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः; यथा—षड् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारोग्यस्येति ॥ ४९ ॥

अथ હવે अब, संभवः સંભવ વિષે કહેવામાં આવે છે संभवके सम्बन्धमें कहा जाता है, यः જે जो, यतः જેમાંથી जिससे, संभवति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, सः તે वह, तस्य તેનો उसका, संभवः સંભવ છે संभव है, यथा જેમકે यथा, गर्भस्य ગર્ભનો गर्भके षड् धातवः છ ધાતુઓ छः धातु, व्याधेः રોગનો रोगका, अहितम् અહિત આહારવિહાર अहित आहार-विहार, आरोग्यस्य અને આરોગ્યનો और आरोग्यका, हितम् इति હિત આહારવિહાર સંભવ છે हित आहार-विहार संभव है ॥ ४९ ॥

49. As regards Source—that is the source from which a thing is born; as for instance, the six proto-elements are the source of impregnation; what is unwholesome is the source of disease,

४७. इदमेवास्य–इदमेवात्र (च.)

४९. अथ संभवः – अथ संभवो नाम (छ.)

what is wholesome is the source of health.

अनुयोज्यस्य लक्षणम्—

अथानुयोज्यम्— अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तत्। सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं यद्वाक्यं तदप्यनुयोज्यं;

अथ હવે अब, **अनुयोज्यम्** અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે अनुयोज्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, **यत्** જે जो, **वाक्यम्** વાક્ય वाक्य, **वाक्य-** વાક્યના वाक्यके, **दोष-** દોષથી दोषोंसे, **युक्तम्** યુકત હોય છે युक्त होता है, **तत्** તે वह, **अनुयोज्यम् नाम** અનુયોજ્ય છે अनुयोज्य है, **सामान्यतः** અથવા સામાન્ય રીતે अथवा सामान्य रूपसे, **व्याहृतेषु** કહેલા कहे हुए, **अर्थेषु वा** વિષયોમાં विषयोंमें, **विशेष-** વિશેષના विशेषके, **ग्रहणार्थम्** ગ્રહણને માટે ग्रहणके लिए, **यत्** જે जो, **वाक्यम्** વાક્ય वाक्य, **तत्** તે वह, **अपि** પણ भी, **अनुयोज्यम्** અનુયોજ્ય છે अनुयोज्य है;

50-(1). As regards Imperfect statement— the imperfect statement is that which is beset with the defects of speech. It is also that statement which when generally stated requires clarification (when questioned further).

यथा—'संशोधनसाध्योऽयं व्याधिः' इत्युक्ते 'किं वमनसाध्योऽयं, किंवा विरेचनसाध्यः' इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

यथा જેમકે जैसे, **अयम्** આ यह, **व्याधिः** રોગ रोग, **संशोधन-** સંશોધનથી संशोधनसे, **साध्यः** સાધ્ય છે साध्य है, **इति** એમ ऐसा, **उक्ते** કહેતાં कहने पर, **अयम्** આ यह, **किम्** શું क्या, **वमन-** વમનથી वमनसे, **साध्यः** સાધ્ય છે साध्य है, **किम् वा** કે अथवा, **विरेचन-** વિરેચનથી विरेचनसे, **साध्यः** સાધ્ય છે? साध्य है, **इति** એમ ऐसा, **अनुयुज्यते** અનુયોજન કરવામાં આવે છે अनुयोजन किया जाता है ॥ ५० ॥

50. For instance, 'This disease is amenable to purificatory treatment', engenders questions like, 'is it amenable to emesis or purgation?'

अननुयोज्यस्य लक्षणम्—

अथाननुयोज्यम्— अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण; यथा—अयमसाध्यः ॥ ५१ ॥

अथ હવે अब, **अननुयोज्यम्** અનનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે अननुयोज्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, **अननुयोज्यम् नाम** અનનુયોજ્ય એ अननुयोज्य यह, **अतः** આથી इससे, **विपर्ययेण** વિપરીત છે विपरीत है, **यथा** જેમકે यथा, **अयम्** આ यह, **असाध्यः** અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ ५१ ॥

51. The Perfect statement is the contrary of the above. As for instance, 'This disease is incurable.'

अनुयोगस्य लक्षणम्—

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत् तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव सार्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते ।

अथ હવે अब, **अनुयोगः** અનુયોગ વિષે કહેવામાં આવે છે अनुयोगके सम्बन्धमें कहा जाता है, **तद्विद्यानाम्** તે તે વિદ્યાવાળાઓની उस उस विद्यावालोंका, **तद्विद्यैः** તે તે વિદ્યાવાળાઓની उस उस विद्यावालोंके, **एव** જ ही, **सार्धम्** સાથે साथ, **तन्त्रे** તન્ત્રમાં तन्त्रमें, **तन्त्र-** અથવા તન્ત્રના अथवा तन्त्रके, **एकदेशे वा** એક ભાગમાં एक भागमें, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **वचन-** વચન वचन, **प्रतिवचन-** અને પ્રતિવચનની और प्रतिवचनकी, **परीक्षार्थम्** પરીક્ષાને માટે परीक्षाके लिए, **प्रश्नः** પ્રશ્ન प्रश्न, **प्रश्न-** અથવા પ્રશ્નનો अथवा प्रश्नका, **एकदेशः वा** એક ભાગ एक भाग, **यत्** જે जो, **आदिश्यते** પૂછવામાં આવે છે पूछा जाता है, **सः** તે वह, **अनुयोगः नाम** અનુયોગ છે **अनुयोग है;**

---

५०. सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु—सामान्योदाहृतेष्वर्थेषु (ख.घ.च.फ.)
,, वाक्यदोषयुक्तं तत्—वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमुच्यते (ख.घ).

52-(1). As regards Question—question is that which an opponent puts when two persons of the same branch of science discuss a general or particular topic in a common treatise or a chapter in the same treatise, in order to test the knowledge, experience and the dialectical skill of the speaker.

यथा—'नित्यः पुरुषः' इति प्रतिज्ञाते यत् परः 'को हेतुः' इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

यथा જેમકે जैसे, पुरुषः પુરુષ (આત્મા) पुरुष (आत्मा), नित्यः નિત્ય છે नित्य है, इति એમ इस प्रकार, प्रतिज्ञाते પ્રતિજ્ઞા કરતાં प्रतिज्ञा करने पर, परः પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, कः શું क्या, हेतुः કારણ છે? कारण है?, इति એમ ऐसा, यत् જે जो, आह કહે છે कहता है, सः તે वह, अनुयोगः અનુયોગ છે अनुयोग है ॥ ५२ ॥

52. For instance, when one states 'Man is eternal', the other asks 'what is the cause?' That is a question.

प्रत्यनुयोगस्य लक्षणम्—

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३ ॥

अथ હવે अब, प्रत्यनुयोगः પ્રત્યનુયોગ વિષે કહેવામાં આવે છે प्रत्यनुयोगके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रत्यनुयोगः नाम પ્રત્યનુયોગ એ प्रत्यनुयोग यह, अनुयोगस्य અનુયોગનો अनुयोगका, अनुयोगः અનુયોગ છે अनुयोग है, यथा જેમકે जैसे, अस्य આ इस, अनुयोगस्य અનુયોગનો अनुयोगका, पुनः વળી फिर, कः શું क्या, हेतुः इति હેતુ છે? એમ પૂછવું हेतु है? ऐसा पूछना ॥ ५३ ॥

53. As regards Further question—further question is a question about the question; as for instance, when the question is answered, the disputant further questions, "What is the cause of that?"

वाक्यदोषाणां लक्षणम्—

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थकं, विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ।

अथ હવે अब, वाक्यदोषः વાક્યદોષ કહેવામાં આવે છે वाक्यदोषके सम्बन्धमें कहा जाता है, वाक्यदोषः नाम વાક્યદોષ આ છે वाक्यदोष यह है, यथा खलु જેમકે जैसे, अस्मिन् આ इस, अर्थे વિષયમાં विषयमें, न्यूनम् ન્યૂન न्यून, अधिकम् અધિક अधिक, अनर्थकम् અનર્થક अनर्थक, अपार्थकम् અપાર્થક अपार्थक, विरुद्धम् च इति અને વિરુદ્ધ છે और विरुद्ध है, हि કારણકે क्योंकि, एतानि આ इनके, अन्तरेण સિવાય बिना, प्रकृतः પ્રકૃત प्रकृत, अर्थः અર્થ अर्थ, न નથી नहीं, प्रणश्येत् નાશ પામતો नष्ट होता;

54-(1). As regards Flaw of speech—that is a flaw of speech, wherein the sense in words is either insufficient or superfluous or meaningless, or delusive or contradictory. But for these faults, the meaning is not lost.

तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ।

तत्र તેમાં उनमें, न्यूनम् ન્યૂન વિષે કહેવામાં આવે છે न्यूनके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा- પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, हेतु- હેતુ हेतु, उदाहरण- ઉદાહરણ उदाहरण, उपनय- ઉપનય उपनय, निगमनानाम् અને નિગમનમાંથી और निगमनमेंसे, अन्यतमेन કોઈ એકથી किसी एकसे, अपि પણ भी, न्यूनम् ન્યૂન હોય તો

५४. एतानि ह्यन्तरेण—नैतानि विना (च.)
„ तत्र न्यूनम्—तत्र (च.)

न्यून हो वह, **न्यूनम्** न्यून न्यून, **भवति** थाय छे होता है, **बहु-** अथवा बहु अथवा बहुत, **उपदिष्ट-** कहेला छे कहे गये हैं, **हेतुकम्** हेतुओ जेना एवुं हेतु जिनके ऐसा, **यत् वा** जे साध्य जो साध्य, **एकेन** एक ज एक ही, **हेतुना** हेतुथी हेतुसे, **साध्यते** सधाय छे सिद्ध किया जाता है, **तत् च** ते पण वह भी, **न्यूनम्** न्यून छे न्यून है;

54-(2). As regards Insufficiency—that statement is insufficient wherein of proposition, cause, example, application and deduction, any one is found wanting; or where there are many causes for proving a thing, and yet one proves it by adducing only one cause; that is insufficiency.

अथाधिकम्—अधिकं नाम यन्न्यूनविपरीतं, यद्वाऽऽयुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किंचिदप्रतिसंबद्धार्थमुच्यते, यद्वा संबद्धार्थमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्तदोषत्वादधिकं; तच्च पुनरुक्तं द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं, शब्दपुनरुक्तं च; तत्रार्थपुनरुक्तं यथा—भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तं पुनर्भेषजं भेषजमिति;

अथ हवे अब, **अधिकम्** अधिक विषे कहेवामां आवे छे अधिकके सम्बन्धमें कहा जाता है, **यत्** जे जो, **न्यून-** न्यूनथी न्यूनसे, **विपरीतम्** उलटुं विपरीत, (यत् ते वह), **अधिकम्** नाम अधिक छे अधिक है, **यत् वा** अथवा जे अथवा जो, **आयुर्वेदे** आयुर्वेदनी आयुर्वेदकी, **भाष्यमाणे** वात करतां बात करने पर, **बार्हस्पत्यम्** बार्हस्पत्य बार्हस्पत्य, **औशनसम्** औशनस औशनस, **अन्यत् वा** अथवा बीजुं या अन्य, **यत्** जे जो, **किञ्चित्** कांई कुछ, **अप्रतिसंबद्धार्थम्** संबंध वगरना अर्थवाळुं असंबद्ध विषयवाला, **उच्यते** कहेवाय छे कहा जाता है, **यत् वा** अथवा जे अथवा जो, **संबद्धार्थम्** संबद्ध अर्थवाळुं संबद्ध अर्थवाला, **अपि** पण भी, **द्विः** बे वार दो वार, **अभिधीयते** कहेवामां आवे छे कहा जाता है, **तत्** ते वह, **पुनरुक्त-** पुनरुक्त पुनरुक्त, **दोषत्वात्** दोषथी युक्त होवाथी दोषयुक्त होनेसे, **अधिकम्** अधिक छे अधिक है, **तत् च** अने ते और वह, **पुनरुक्तम्** पुनरुक्त पुनरुक्त, **द्विविधम्** बे जातनुं छे दो प्रकारका है, **अर्थपुनरुक्तम्** अर्थपुनरुक्त अर्थपुनरुक्त, **शब्दपुनरुक्तम् च** अने शब्दपुनरुक्त और शब्दपुनरुक्त, **तत्र** तेमां उनमें, **अर्थपुनरुक्तम्** अर्थपुनरुक्त अर्थपुनरुक्त, **यथा** जेमके जैसे, **भेषजम्** भेषज भेषज, **औषधम्** औषध औषध, **साधनम् इति** अने साधन और साधन, **शब्दपुनरुक्तम्** शब्दपुनरुक्त शब्दपुनरुक्त, **पुनः** वळी फिर, **भेषजम्** भेषज भेषज, **भेषजम् इति** अने भेषज और भेषज;

54-(3). As regards Superfluity—it is the opposite of insufficiency; when the discussion is about Ayurveda, to cite the authorities of Brihaspati or Usanas or other irrelevant texts is superfluity; or even a relevant passage if repeatedly spoken, makes superfluity owing to the flaw of repetition. Repetition again is of two kinds. Repetition of the sense and repetition of words. Repetition of the sense is where words like (Bheshaja, Aushadha and Sadhana) medicine, remedy and curing agent are used though they all mean the same thing. Repetition of words is where the same word is repeated like (Bheshaja, Bheshaja) medicine, medicine.

अथानर्थकम्—अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते।

अथ हवे अब, **अनर्थकम्** अनर्थक विषे कहेवामां आवे छे अनर्थकके सम्बन्धमें कहा जाता है, **यत्** जे जो, **वचनम्** वचन वचन, **पञ्चवर्गवत्** पंचवर्गनी पेठे पञ्चवर्गके समान, **अक्षरग्राममात्रम्** केवळ अक्षरोना

५४. पुनरुक्तदोषत्वात्–पुनरुक्तत्वात् (छ.)
,, शब्दपुनरुक्तम्–शब्दपुनरुक्तं नाम (ब.)

સમૂહરૂપ अक्षरसमूहमात्र, एव જ ही, स्यात् હોય हो, अर्थतः च અને કાંઈ અર્થ और कुछ अर्थ, न गृह्यते ન લઈ શકાય ग्रहण न होनके, (तत् તે वह), अनर्थकम् नाम અનર્થક છે अनर्थक है;

54-(4). As regards Unmeaning speech—unmeaning speech is that which is composed only of a group of letters without any sense, like the five groups of consonants.

अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकं; यथा - चक्र-न(त)क्र-वंश-वज्र-निशाकरा इति ।

अथ હવે अब, अपार्थकम् અપાર્થક વિષે કહેવામાં આવે છે अपार्थकके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् च જે जो, अर्थवत् અર્થવાળું હોય છતાં अर्थयुक्त हो तो भी, परस्परेण પરસ્પર परस्पर, असंयुज्यमान- અસંબદ્ધ असंबद्ध, अर्थकम् અર્થવાળું હોય अर्थवाला हो (तत् તે वह), अपार्थकम् नाम અપાર્થક છે अपार्थक हैं, यथा જેમકે जैसे, चक्र- ચક્ર चक्र, न(त)क्र- ન(ત)ક્ર न(त)क्र, वंश- વંશ वंश, वज्र- વજ્ર वज्र, निशाकराः इति અને નિશાકર और निशाकर;

54-(5). As regards Delusive speech—that is delusive speech wherein words appear to have sense but are mutually unrelated; as for instance, [Chakra, Na(Ta)kra, Vamsa, Vajra, Nisakara] etc., wheel crocodile, race, thunder, moon, etc.

अथ विरुद्धं—विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं; तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ;

अथ હવે अब, विरुद्धम् વિરુદ્ધ વિષે કહેવામાં આવે છે विरुद्धके विषयमें कहा जाता है, यत् જે जो, दृष्टान्त- દૃષ્ટાન્ત दृष्टान्त, सिद्धान्त- સિદ્ધાન્ત सिद्धान्त, समयैः અને સમયથી और समयसे, विरुद्धम् વિરુદ્ધ હોય विरुद्ध हो, (तत् તે वह), विरुद्धम् नाम વિરુદ્ધ છે विरुद्ध है, तत्र તેમાં उनमें, दृष्टान्त- દૃષ્ટાન્ત दृष्टान्त, सिद्धान्तौ અને સિદ્ધાન્ત और सिद्धान्त, पूर्वम् અગાઉ पहले, उक्तौ કહેવાઈ ગયા છે कह दिये गये हैं;

54-(6). As regards Contradiction—that is contradiction in speech which conflicts with examples cited, decision and situation Example and decision have already been explained.

समयः पुनस्त्रिधा भवति; यथा—आयुर्वैदिकसमयः, याज्ञिकसमयः, मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति;

समयः સમય (સ્થાપિત નિયમ) समय (स्थापित नियम), पुनः વળી फिर, त्रिधा ત્રણ જાતનો तीन प्रकारका, भवति થાય છે है, यथा જેમકે यथा, आयुर्वैदिकसमयः આયુર્વૈદિક સમય आयुर्वैदिक समय, याज्ञिकसमयः યાજ્ઞિક સમય याज्ञिकसमय, मोक्षशास्त्रिकसमयः च इति અને મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય और मोक्षशास्त्रिक समय;

54-(7). Now as regards Context—context is of three kinds. As for instance, the medical context, the sacrificial context and the philosophical context.

तत्रायुर्वैदिकसमयः—चतुष्पादं भेषजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यजमानैः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूतेष्वहिंसेति; तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति। इति वाक्यदोषाः ॥५४॥

तत्र તેમાં उनमें, आयुर्वैदिकसमयः આયુર્વૈદિક સમય आयुर्वैदिक समय, यथा જેમકે यथा, भेषजम् ભેષજ भेषज, चतुष्पादम् इति ચતુષ્પાદ છે चतुष्पाद है, याज्ञिकसमयः યાજ્ઞિકસમય याज्ञिकसमय, यजमानैः

५४. असंयुज्यमानार्थकम्—चायुज्यमानार्थकम् (ध.)

,, चक्रनक्र—तक्रनक्र (ध.)

५४. त्रिधा भवति यथा—यथा भवति (ख.)

,, चतुष्पादं भेषजम्—चतुष्पादं षोडशकलं भेषजम् (ध.)

યજમાનોએ यजमानोंको, **पशवः** પશુઓનું पशुओंका, **आलभ्याः इति** આલભન કરવું आलभन करना चाहिए, **मोक्षशास्त्रिकसमयः** મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય मोक्षशास्त्रिक समय, **सर्व-** સર્વ सब, **भूतेषु** પ્રાણીઓમાં प्राणियोंमें, **अहिंसा इति** અહિંસા अहिंसा, **तत्र** તેમાં उनमें, **स्व-** પોતાના अपने, **समय-** સમયથી समयसे, **विपरीतम्** ઉલટું विपरीत, **उच्यमानम्** બોલાતાં कहा जाता हुआ, **विरुद्धम्** વિરુદ્ધ विरुद्ध, **भवति** થાય છે होता है, **इति** એ ये, **वाक्यदोषाः** વાક્યદોષો છે वाक्यदोष हैं ॥ ५४ ॥

54. As regards medical Context—Medicine is four-propped (chatushpadam); the sacrificial Context-the sacrificial animals are to be killed by the master of the sacrifice; the philosophical Context— non-violence towards all creatures must be practised. When a person speaks inconsistently with the context, it is contradiction. These are the flaws of speech.

वाक्यप्रशंसाया लक्षणम्—

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनम्, अनधिकम्, अर्थवत्, अनपार्थकम्, अविरुद्धम्, अधिगतपदार्थं चेति यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ હવે अब, **वाक्यप्रशंसा** વાક્યપ્રશંસા વિષે કહેવામાં આવે છે वाक्यप्रशंसाके सम्बन्धमें कहा जाता है, **वाक्यप्रशंसा नाम** વાક્યપ્રશંસા આ છે वाक्यप्रशंसा यह है, **यथा खलु** જેમકે जैसे, **अस्मिन्** આ इस, **अर्थे तु** વિષયમાં विषयमें, **यत्** જે जो, **वाक्यम्** વાક્ય वाक्य, **अन्यूनम्** ન્યૂન ન હોય न्यून न हो, **अनधिकम्** અધિક ન હોય अधिक न हो, **अर्थवत्** અર્થયુક્ત હોય अर्थयुक्त हो, **अनपार्थकम्** નિરર્થક ન હોય निरर्थक न हो, **अविरुद्धम्** વિરુદ્ધ ન હોય विरुद्ध न हो, **अधिगत-** અને જાણેલો છે और ज्ञात है, **पद-** પદનો पदका, **अर्थम् च इति** અર્થ જેનો એવું હોય अर्थ जिसका ऐसा हो, **तत्** તે वह, **अननुयोज्यम्** અનનુયોજ્ય છે अननुयोज्य है, **इति** એ પ્રમાણે ऐसी, **प्रशस्यते** વખણાય છે प्रशंसा की जाती है ॥ ५५ ॥

55. As regards the Excellence of speech—excellence of speech is that which is neither insufficient in sense nor superfluous, which is full of meaning and not delusive, nor self-contradictory and which is explicit in sense. Such speech is applauded as Perfect statement.

छलस्य लक्षणम्—

अथ छलं—छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव। तद् द्विविधं—वाक्छलं, सामान्यच्छलं च;

अथ હવે अब, **छलम्** છલ વિષે કહેવામાં આવે છે छलके सम्बन्धमें कहा जाता है, **छलम् नाम** છલ એ छल यह, **परिशठम्** ઠગાઈથી ભરેલું वञ्चनायुक्त, **अर्थाभासम्** અર્થના આભાસવાળું अर्थयुक्तसा मालूम होनेवाला, **अनर्थकम्** સારા અર્થથી રહિત अच्छे अर्थसे रहित, **वाग्वस्तुमात्रम् एव** કેવળ વાણીના વિલાસરૂપ જ વચન છે केवल वाग्विलासरूप ही वचन है, **तत्** તે वह, **द्विविधम्** બે પ્રકારનું છે दो प्रकारका है, **वाक्छलम्** વાક્છલ वाक्छल, **सामान्यच्छलम् च** અને સામાન્ય છલ और सामान्य छल;

56 (1). As regards Quibbling—quibbling is the subject-matter of fraudulent, delusive and unmeaning verbosity. This is of two kinds—deception of words and deception of sense.

तत्र वाक्छलं नाम यथा—कश्चिद् ब्रूयात्—नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, अथ भिषग् ब्रूयात्—नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति; परो ब्रूयात्—नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति; भिषक् ब्रूयात्—न मया नवा-

भ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति; एतद्वाक्छलम् ;

तत्र તેમાં इनमें, **वाक्छलम्** नाम વાક્છલ આ છે वाक्छल यह है, **यथा** જેમકે जैसे, **कश्चित्** કોઈ कोई, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **अयम्** આ यह, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **नवतन्त्रः** इति નવ (હમણાંના જ) શાસ્ત્રાભ્યાસવાળો છે नव (नया) शास्त्राभ्यासवाला है, **अथ** પછી फिर, **भिषक्** वैद्य वैद्य, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **अहम्** હું मैं, **नवतन्त्रः** નવ શાસ્ત્રોના અભ્યાસવાળો नौ शास्त्रोंका अभ्यासवाला, **न** નથી नहीं हूं, **अहम्** પરંતુ હું परन्तु मैं, **एकतन्त्रः** इति એક શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળો છું एक शास्त्रका अभ्यासवाला हूं, **परः** પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **तव** તેં तुमने, **नव** નવ नौ, **तन्त्राणि** इति શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે शास्त्रोंका अभ्यास किया है, इति એમ ऐसा, **अहम्** હું मैं, **न** નથી नहीं, **ब्रवीमि** કહેતો कहता, **अपि तु** પણ परन्तु, **ते** તારો तुम्हारा, **तन्त्रम् नव-अभ्यस्तम्** इति શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નવ (નવો-તાજો) છે એમ કહું છું शास्त्रका अभ्यास नव (नया) है ऐसा कहता हूं, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **मया** મેં मैंने, **तन्त्रम्** શાસ્ત્રનો शास्त्रका, **नवाभ्यस्तम् न** નવ વાર જ અભ્યાસ કર્યો નથી नौ बार ही अभ्यास नहीं किया है, **मया** મેં मैंने, **तन्त्रम्** શાસ્ત્રનો शास्त्रका, **अनेकधा** અનેક વાર अनेक बार, **अभ्यस्तम्** इति અભ્યાસ કર્યો છે अभ्यास किया है, **एतत्** આ यह, **वाक्छलम्** વાક્છલ છે वाक्छल है;

56 (2) Of them the Deception of words is thus—one says to another, "This is a navatantra physician (navatantra meaning a newly initiated one)." Then the physician should answer saying, 'I am not a nava-tantra (navatantra meaning versed in nine branches of science), but I am eka-tantra (ekatantra meaning versed in one branch of science)". The man might then say, "I do not mean to say that you are versed in nine branches of science, but only that you have newly learnt your science". To which the physician should reply, "I have not learnt my science newly but have practised it innumerable times". Such is the quibbling in words.

सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाह; सन् हि रोगः, सदौषधं; यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् कासः, सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति। एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

सामान्यच्छलम् **नाम** સામાન્ય છલ **આ** છે सामान्य छल यह है, **यथा** જેમકે जैसे, **व्याधि-** રોગ रोगकी, **प्रशमनाय** શાંત કરવા માટે शान्तिके लिए, **औषधम्** ઔષધ છે औषध है, इति એમ ऐसा, **उक्ते** કહેતાં कहने पर, **परः** પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **सत्** સત્ (અસ્તિત્વવાળું) सत् (अस्तित्ववाला), **सत्** સત્ના सत्के, **प्रशमनाय इति** શમનને માટે છે प्रशमनके लिए है, **इति** એમ ऐसा, **किम् नु** શું क्या, **भवान्** તમે तुम, **आह** કહો છો? कहते हो?, **रोगः** રોગ रोग, **सन् हि** સત્ છે सत् है, **औषधम्** ઔષધ औषध, **सत्** સત્ છે सत् है, **यदि च** જો यदि, **सत्** સત્ सत्, **सत्-** સત્ને सत्के, **प्रशमनाय** શમનને માટે शमनके लिए, **स्यात्** હોય हो, **तत्र** તો तो, **कासः सन्** કાસ સત્ છે कास सत् है, **क्षयः सन्** ક્ષય સત્ છે क्षय सत् है, **सत्-सामान्यात्** સત્રૂપ સામાન્ય (સત્તા—હોવાપણારૂપ જાતિ) **ને લીધે** सतरूप सामान्यसे, **कासः** કાસ कास, **ते** તમારા **મત** પ્રમાણે तुम्हारे मतमें, **क्षय-** ક્ષયની क्षयकी, **प्रशमनाय** શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, **भविष्यति** इति **થશે** हो जायगा, **एतत्** આ यह, **सामान्यच्छलम्** સામાન્ય છલ છે सामान्य छल है ॥५६॥

56-(3). The general Quibbling or Deception in sense is thus—one says

'medicine is meant for the alleviation of disease". The other should reply, "Oh, did you say 'sat' is for the alleviation of 'sat'?." 'Sat' means existence. Disease and medicine are existences. One existence helps the alleviation of another; then cough is an existence and so is consumption. So cough according to you causes alleviation of consumption. This is the Deception of sense or general Quibbling.

अहेतोर्लक्षणम्—

अथाहेतुः—अहेतुर्नाम प्रकरणसमः, संशयसमः, वर्ण्यसमश्चेति ।

अथ હવે अब, **अहेतुः** અહેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે अहेतुके सम्बन्धमें कहा जाता है, **अहेतुः नाम** અહેતુ अहेतु, **प्रकरणसमः** પ્રકરણસમ प्रकरणसम, **संशयसमः** સંશયસમ संशयसम, **वर्ण्यसमः च** અને વર્ણ્યસમ और वर्ण्यसम, **इति** એમ ત્રણ પ્રકારનો છે ऐसे तीन प्रकारका है;

57-(1). As regards Fallacy (Ahetu)—there are three kinds of fallacies: (1) Prakarana-sama, the fallacy of common causes; (2) Samsaya-sama, the fallacy of doubt; (3) Varnya-sama, the fallacy of analogy.

तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा—अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति; परो ब्रूयात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः; शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येष चाहेतुः; नहि य एव पक्षः स एव हेतुरिति ।

तत्र તેમાં इनमें, **प्रकरणसमः** પ્રકરણસમ प्रकरणसम, **नाम** નામનો नामका, **अहेतुः** અહેતુ अहेतु, **यथा** જેમકે जैसे, **शरीरात्** શરીરથી शरीरसे, **अन्यः** ભિન્ન अन्य, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **नित्यः इति** નિત્ય છે नित्य है, **परः** પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, **ब्रूयात्** કહે કે कहे कि, **यस्मात्** જે કારણથી जो कारणसे, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **शरीरात्** શરીરથી शरीरसे, **अन्यः** ભિન્ન છે पृथक् है, **तस्मात्** તે કારણથી उस कारणसे, **नित्यः** નિત્ય છે नित्य है, **शरीरम् हि** શરીર शरीर, **अनित्यम्** અનિત્ય છે अनित्य है, **अतः** એથી इस लिए, **आत्मना** આત્મા आत्मा, **विधर्मिणा** વિરુદ્ધ ધર્મવાળો અર્થાત્ નિત્ય विरुद्ध धर्मवाला अर्थात् नित्य, **भवितव्यम्** હોવો જોઈએ होना चाहिए, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एषः च** આ यह, **अहेतुः** અહેતુ છે अहेतु है, **हि** કારણકે क्योंकि, **यः एव** જે પોતે जो स्वयं, **पक्षः** પક્ષ છે पक्ष है, **सः** તે वह, **एव** જ ही, **हेतुः** હેતુ हेतु, **न इति** ન હોઈ શકે नहीं हो सकता;

57-(2). The Fallacy of Common Cause is when it is said, "The soul being different from the body is eternal", the opponent should say, "because the soul is different from the body, so it is eternal. The body is not eternal. But the soul being different from the body, to be adduced as the reason for its eternal nature, is fallacy". That which is the proposition cannot be adduced as a cause.

संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः; यथा—अयमायुर्वेदैकदेशमाह, किन्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः; न हि य एव संशयहेतुः, स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति ।

यः જે जो, **एव** જ ही, **संशय-** સંશયનું संशयका, **हेतुः** કારણ હોય कारण है, **सः** તે वह, **एव** જ ही,

५७. आत्मना—चानेन (ब)
,, परः—पक्षे (ब.)

५७. संशयच्छेदहेतुं—संशयहेतुं (ब.)

संशय- સંશયના संशयके, छेद- છેદનું छेदका, हेतुः કારણ થાય એ कारण बने यह, संशयसमः સંશયસમ संशयसम, नाम નામનો नामका, अहेतुः અહેતુ છે अहेतु है, यथा જેમકે जैसे, अयम् કોઈ વાદીને આ પુરુષ कोई वादीको यह पुरुष, आयुर्वेद- આયુર્વેદનો आयुर्वेदका, एकदेशम् એક ભાગ एकभाग, आह કહે છે कहता है, किम् नु તેથી શું इस लिए क्या, अयम् આ यह, चिकित्सकः વૈદ્ય वैद्य, स्यात् છે है, न वा અથવા નથી वा नहीं, इति એમ ऐसा, संशये સંશય થતાં संशय होने पर, परः પ્રતિપક્ષી प्रतिपक्षी, ब्रूयात् કહે છે કે कहता है कि, यस्मात् જે કારણથી जिस कारणसे, अयम् આ यह, आयुर्वेद- આયુર્વેદનો आयुर्वेदका, एकदेशम् એક ભાગ एकभाग, आह કહે છે कहता है, तस्मात् તે કારણથી उस कारणसे, अयम् આ यह, चिकित्सकः इति ચિકિત્સક છે चिकित्सक है, संशय- પરંતુ સંશયના परन्तु संशयके, छेद- છેદના छेदके, हेतुम् च કારણને कारणके, न विशेषयति વિશિષ્ટપણે બતાવતો નથી विशिष्टतासे नहीं बताता, एषः च આ यह, अहेतुः અહેતુ છે अहेतु है, हि કારણકે क्योंकि, यः एव જે जो, संशय- સંશયનું संशयका, हेतुः કારણ છે कारण है, सः તે वह, एव જ ही, संशय- સંશયના संशयके, छेद- છેદનું छेदका, हेतुः કારણ हेतु, न भवति થતું નથી नहीं हो सकता;

57-(3). The Fallacy of Doubt is that which is the cause of doubt, and is the dispeller of doubt too. For instance, one says, "This man shows an acquaintance with a portion of the science of life. Is he really a physician?" The other should say, "As this man shows an acquaintance with a portion of the science of life, so he must be a physician." He does not explain the cause which would dispel the doubt. This is Fallacy. The cause of doubt cannot become the dispeller of doubt.

वर्ण्यसमो नामाहेतुः—यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः; यथा—कश्चिद् ब्रूयात्—अस्पर्शत्वाद्बुद्धिरनित्या शब्दवदिति; अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्या, तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वाद्वर्ण्यसमोऽप्यहेतुः ॥५७॥

यः જે जो, हेतुः હેતુ हेतु, वर्ण्य- વર્ણ્ય (સાધ્ય) वर्ण्य (साध्य), अविशिष्टः સમાન જ હોય समान ही हो, (सः તે वह), वर्ण्यसमः વર્ણ્યસમ वर्ण्यसम, नाम નામનો नामका, अहेतुः અહેતુ છે अहेतु है, यथा જેમકે यथा, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, अनित्या અનિત્ય છે अनित्य है, अस्पर्शत्वात् સ્પર્શરહિત હોવાથી स्पर्शरहित होनेसे, शब्दवत् શબ્દની પેઠે शब्दकी भांति, इति એમ ऐसा, कश्चित् કોઈ कोई, ब्रूयात् કહે છે कहता है, अत्र અહીં यहां, शब्दः શબ્દ शब्द, वर्ण्यः વર્ણ્ય છે वर्ण्य है, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, अपि પણ भी, वर्ण्या સાધ્ય છે साध्य है, तत् તે उन, उभय- બેઉ दोनोमें, वर्ण्य- વર્ણ્યપણું वर्ण्यता, अविशिष्टत्वात् સમાન હોવાથી समान होनेसे, वर्ण्यसमः વર્ણ્યસમ वर्ण्यसम, अपि પણ भी, अहेतुः અહેતુ છે अहेतु है ॥५७॥

57. The Fallacy of Analogy is where the cause adduced is the quality of a thing; as for instance, one says, "The intellect is not eternal as it cannot be touched, even as sound." Here the quality of sound has to be proved and so too the quality of intellect. Hence it is the fallacy of analogy, as both the factors adduced are similar, in requiring to be proved.

अतीतकालस्य लक्षणम्—

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वादग्राह्यं भवतीति;

अथ હવે अब, अतीतकालम् અતીતકાલ વિષે કહેવામાં આવે છે अतीतकालके सम्बन्धमें कहा जाता

५७. कश्चिद् ब्रूयात्-परो ब्रूयात् (ग.)

है, यत् જે जो, पूर्वम् પહેલાં पहिले, वाच्यम् કહેવું જોઈએ कहने योग्य हो, तत् તે वह, पश्चात् પાછળથી पीछे, उच्यते કહેવાય कहा जाये, अतीतकालम् એ અતીતકાલ છે यह अतीतकाल है, तत् તે वह, काल- સમય कालके, अतीतत्वात् ચાલ્યો જવાથી व्यतीत हो जानेसे, अग्राह्यम् અગ્રાહ્ય अग्राह्य भवति इति થાય છે होता है;

58-(1). As regards improper or too late time-when that, which has to be stated before, is stated afterwards, it is called improper or too late time As it is stated too late, it becomes unacceptable.

पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पक्षान्तरितं पश्चान्निगृहीते, तत्तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

पूर्वम् वा અથવા પ્રથમ अथवा प्रथम, निग्रह- નિગ્રહસ્થાનમાં निग्रहस्थानमें, प्राप्तम् આવેલાને आयेका, अनिगृह्य નિગ્રહ ન કરતાં निग्रह न करके, पक्षान्तरितम् તેણે બીજા પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ अन्य पक्षका उसने स्वीकार किया है ऐसा, परिगृह्य જાણીને जान कर, पश्चात् પછી पीछेसे, निगृहीते નિગ્રહ કરવામાં આવે તો निग्रह किये जाने पर, अतीतकालत्वात् સમય ચાલ્યો ગયો હોવાથી कालके अतीत होनेसे, तस्य તેનું उसका, तत् તે वह, निग्रह- નિગ્રહનું निग्रहका, वचनम् વચન वचन, असमर्थम् અસમર્થ असमर्थ, भवति इति નીવડે છે होता है ॥ ५८ ॥

58. When the opportune moment for an argument has been allowed to pass, by one, and the opponent has passed on to a different topic, if then, one reverts to the old topic, in order to discomfit the opponent, one's statement will not be considered valid on account of its being belated.

५८. पूर्वम्—परम् (ध.)

,, परिगृह्य पक्षान्तरितम्—पक्षान्तरितम् (ध.)

उपालम्भस्य लक्षणम्—

अथोपालम्भः-उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं; यथा-पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥५९॥

अथ હવે अब उपालम्भः ઉપાલંભ વિષે કહેવામાં આવે છે उपालम्भके सम्बन्धमें कहा जाता है, हेतोः હેતુના हेतुका, दोष- દોષ दोष, वचनम् उपालम्भः नाम કહેવા એ ઉપાલંભ છે कहना यह उपालम्भ है, यथा જેમકે यथा, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, अहेतवः અસાધક હેતુઓને असाधक हेतुओंको, हेत्वाभासाः હેત્વાભાસ हेत्वाभास, व्याख्याताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ५९ ॥

59 As regards Censure–censure is is the loop-holing of another's reasons as in the instance shown above, with regard to fallacies and invalid reasonings.

परिहारस्य लक्षणम्—

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं; यथा --नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

अथ હવે अब, परिहारः પરિહાર વિષે કહેવામાં આવે છે परिहारके सम्बन्धमें कहा जाता है, तस्य एव તે હેતુસંબંધી उसी हेतुसम्बन्धी, दोष- દોષના दोषके, वचनस्य કથનને वचनका, परिहरणम् દૂર કરવું એ निराकरण करना यह, परिहारः नाम પરિહાર છે परिहार है, यथा જેમકે जैसे, आत्मनि આત્મા आत्मा, नित्यम् હંમેશ नित्य, शरीरस्थे શરીરમાં રહેતાં शरीरमें रहने पर, जीव- જીવનાં जीवके, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, उपलभ्यन्ते જોવામાં આવે છે दिखाई देते हैं, तस्य च અને તે આત્મા उस आत्माके, अपगमात् ચાલ્યો જવાથી चले जाने पर, न उपलभ्यन्ते જોવામાં આવતાં નથી दिखाई नहीं देते, तस्मात् તેથી

इस लिए, आत्मा આત્મા आत्मा, शरीरात् શરીરથી शरीरसे, अन्यः જુદો છે पृथक् है, नित्यः च इति અને નિત્ય છે और नित्य है ॥ ६० ॥

60. As regards Amendment-amendment is the correction of a faulty statement; as for instance, the signs of life are always found in the body in which the soul resides. When it departs the signs disappear. Hence the soul is different from the body and is eternal.

प्रतिज्ञाहानेर्लक्षणम्--

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति,

अथ હવે अब, प्रतिज्ञाहानिः પ્રતિજ્ઞાહાનિ વિષે કહેવામાં આવે છે प्रतिज्ञाहानिके सम्बन्धमें कहा जाता है, पर्यनुयुक्तः ફરી ફરી પ્રશ્નો પૂછતાં વાદી पुनः पुनः प्रश्न पूछने पर वादी, पूर्व- પહેલાં प्रथम, परिगृहीताम् સ્વીકારેલી स्वीकार की हुई, प्रतिज्ञाम् પ્રતિજ્ઞાને प्रतिज्ञाको, परित्यजति છોડી દે છે छोड़ देता है, (इति એમ ऐसा), यत् જે છે जो है, सा તે वह, प्रतिज्ञाहानिः नाम પ્રતિજ્ઞાહાનિ છે प्रतिज्ञाहानि है;

61-(1). As regards Abandonment of Proposition—that is abandonment of proposition when a man being refuted, gives up his original position.

यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

यथा જેમકે जैसे, पुरुषः પુરુષ पुरुष, नित्यः નિત્ય છે नित्य है, इति એ यह, प्रतिज्ञाम् પ્રતિજ્ઞા प्रतिज्ञा, प्राक् પહેલાં पहिले, कृत्वा કરીને करके, पर्यनुयुक्तः ફરીથી પ્રશ્ન પૂછતાં फिरसे पूछने पर, तु તો तो, अनित्यः અનિત્ય છે अनित्य है, इति એમ ऐसा, आह વાદી કહે છે એ પ્રતિજ્ઞાહાનિ છે वादी कहता है यह प्रतिज्ञाहानि है ॥ ६१ ॥

61. For instance, he makes first a proposition that man is eternal and being refuted admits that man is not eternal.

अभ्यनुज्ञाया लक्षणम्—

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ હવે अब, अभ्यनुज्ञा અભ્યનુજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવે છે अभ्यनुज्ञाके सम्बन्धमें कहा जाता है, इष्ट- બીજાએ ઇચ્છેલાનો दूसरके इष्ट, अनिष्ट- तथा પોતે નહિ ઇચ્છેલાનો और अपने अनिष्टका, यः જે जो, अभ्युपगमः સ્વીકાર स्वीकार, सा તે वह, अभ्यनुज्ञा नाम અભ્યનુજ્ઞા છે अभ्यनुज्ञा है ॥ ६२ ॥

62. As regards Acceptance acceptance is agreeing by a person, to a proposition that is not to his liking but to the liking of the opponent.

हेत्वन्तरस्य लक्षणम्—

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथ હવે अब, हेत्वन्तरम् હેત્વન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે हेत्वन्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रकृतहेतौ દોષરહિત હેતુ दोषरहित हेतु, वाच्ये કહેવો જોઈએ તેને બદલે कहना चाहिए उसके स्थानमें, विकृतहेतुम् દોષવાળો હેતુ दोषवाला हेतु, आह કહે છે कहता है, (इति એમ ऐसा), यत् જે છે તે जो है वह, हेत्वन्तरम् नाम हेत्वन्तर છે हेत्वन्तर है ॥६३॥

63. As regards Fallacy of Reason—that is fallacy of reason where one adduces not the proper but the improper reason for a thing.

अर्थान्तरस्य लक्षणम्—

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्त-

६४. वक्तव्येऽपरम्- वक्तव्ये परम् (ग.)

व्येऽपरं यदाह। यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ હવે अब, **अर्थान्तरम्** અર્થાન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે अर्थान्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है. **एकस्मिन्** એક વિષય एक विषय, **वक्तव्ये** કહેવાનો હોય ત્યાં कहना हो वहां, **अपरम्** બીજા વિષયને दूसरे विषयको, **आह** કહે છે कहता है, (**इति**) यत् એમ જે છે તે ऐसा जो है वह, **अर्थान्तरम् नाम** અર્થાન્તર છે अर्थान्तर है, **यथा** જેમકે जैसे, **ज्वर-** જ્વરનું ज्वरके, **लक्षणे** લક્ષણ लक्षणके, **वाच्ये** કહેવું હોય ત્યાં कहनेके स्थानमें, **प्रमेह-** પ્રમેહનું प्रमेहका, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **आह** કહે છે कहता है ॥ ६४ ॥

64. As regards Confusion—that is confusion or irreleveancy where a man says something when he ought to say something else, as when he ought to speak of the characteristics of fever, he speaks about the characteristics of urinary anomalies.

निग्रहस्थानस्य लक्षणम्—

अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः; तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्यापरिज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्यां, यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः।

अथ હવે अब, **निग्रहस्थानम्** નિગ્રહસ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે निग्रहस्थानके सम्बन्धमें कहा जाता है, **निग्रहस्थानम् नाम** નિગ્રહસ્થાનનો અર્થ निग्रहस्थानका अर्थ, **पराजयप्राप्तिः** પરાજયની પ્રાપ્તિ છે पराजयकी प्राप्ति है, **तत् च** અને તે और यह, **विज्ञानवत्याम्** વિજ્ઞાનવાળી विज्ञानवती, **परिषदि** પરિષદમાં सभामें, **त्रिः अभिहितस्य** ત્રણ વાર કહેલા तीनवार कहे हुए, **वाक्यस्य** વાક્યનું वाक्यका, **अपरिज्ञानम्** અજ્ઞાન છે अज्ञान है, **यत् वा** અથવા अथवा, **अननुयोज्यस्य** નિગ્રહ કરવાને અયોગ્યનો निग्रह करनेके लिए अयोग्यको, **अनुयोगः** અનુયોગ अनुयोग, **अनुयोज्यस्य च** અને નિગ્રહ કરવાને યોગ્યનો निग्रह करनेके लिए योग्यका, **अननुयोगः** અનનુયોગ अमनुयोग;

65 (1). As regards Point of Discomfiture—discomfiture is defeat at the hands of the opponent. It consists in the incapacity to understand a statement made thrice before a wise assembly, or it is the questioning of a perfect statement, or letting an imperfect statement go unquestioned.

प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, कालातीतवचनम्, अहेतुः, न्यूनम्, अधिकं, व्यर्थम्, अनर्थकं, पुनरुक्तं, विरुद्धं, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं च निग्रहस्थानम् ॥ ६५ ॥

प्रतिज्ञाहानिः પ્રતિજ્ઞાહાનિ प्रतिज्ञाहानि, **अभ्यनुज्ञा** અભ્યનુજ્ઞા अभ्यनुज्ञा, **कालातीतवचनम्** કાલાતીતવચન कालातीतवचन, **अहेतुः** અહેતુ अहेतु, **न्यूनम्** ન્યૂન न्यून, **अधिकम्** અધિક अधिक, **व्यर्थम्** વ્યર્થ व्यर्थ, **अनर्थकम्** અનર્થક अनर्थक, **पुनरुक्तम्** પુનરુક્ત पुनरुक्त, **विरुद्धम्** વિરુદ્ધ विरुद्ध, **हेत्वन्तरम्** હેત્વન્તર हेत्वन्तर, **अर्थान्तरम् च** અને અર્થાન્તર और अर्थान्तर, **निग्रहस्थानम्** એ નિગ્રહસ્થાન છે ये निग्रहस्थान हैं ॥ ६५ ॥

65. It is also abandonment of the original proposition or acceptance of the opponent's position or in-opportune or belated or fallacious argument, inadequate or superfluous or futile or unmeaning argument, repetition, self-contradiction, fallacy of reason or confusion. Any one of these is the point of discomfiture.

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

इति આમ इस प्रकार, **वादमार्ग-** વાદમાર્ગનાં वादमार्गके, **पदानि** પદો पदोंको, **यथोद्देशम्** કહેલા

६५. अपरिज्ञानं—अविज्ञानं (क. ग. छ.)

,, अधिकं—अतिरिक्तं (क. ख. छ. झ.)

ક્રમ પ્રમાણે कहे हुए क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टानि બતાવેલાં कह दिये, भवन्ति છે हैं ॥ ६६ ॥

66. Thus have been explained all the terms of debate as proposed.

भिषजा आयुर्वेद एव वादः कर्तव्यः—

वादस्तु खलु भिषजां प्रवर्तमानो प्रवर्तेतायुर्वेद एव, नान्यत्र। अत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाश्चोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु। ताः सर्वाः समवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा। सर्वं च हेतुमद् ब्रूयात्। हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धिवर्धकत्वात्; सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६७ ॥

भिषजाम् खलु વૈદ્યોનો वैद्योंका, वादः વાદ वाद, प्रवर्तमानः तु જો પ્રવર્તે તો चालू हो तो, आयुर्वेदे આયુર્વેદમાં आयुर्वेदमें, एव જ ही, प्रवर्तेत પ્રવર્તવો જોઈએ चालू होना चाहिए, अन्यत्र બીજે ક્યાંય अन्यत्र, न નહિ नहीं, अत्र हि કારણકે અહીં यहां पर, सर्वाधिकरणेषु બધાંય અધિકરણોમાં सब अधिकरणोंमें, वाक्य- વાક્ય वाक्य, प्रतिवाक्य- અને પ્રતિવાક્યના और प्रतिवाक्यके, विस्तराः વિસ્તારો विस्तारों, केवलाः તથા સંપૂર્ણ तथा संपूर्ण, उपपत्तयः च ઉપપત્તિઓ કહી છે युक्तियां कही हैं, ताः सर्वाः તે બધીને इन सबको, समवेक्ष्य સારી રીતે જોઈ भली प्रकार सोच कर, अवेक्ष्य જોઈને और समझ कर, सर्वम् वाक्यम् સઘળાં વાક્યો सब वाक्योंको, ब्रूयात् કહેવાં कहे, अप्रकृतकम् પ્રસંગ વગરનું प्रसंगरहित, अशास्त्रम् શાસ્ત્રમાં ન હોય એવું शास्त्ररहित, अपरीक्षितम् પરીક્ષા કર્યા વગરનું न परीक्षा किये, असाधकम् સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ કરનારું साध्यकी सिद्धि नहीं करनेवाला, आकुलम् બુદ્ધિને વ્યાકુલ કરનારું बुद्धिको व्याकुल करनेवाला, अव्यापकम् वा કે વિષયને આવરી ન લે એવું વાક્ય अथवा विषयमें व्यापक न हो ऐसा वाक्य, न બોલવું ન જોઈએ न बोले, सर्वम् च બધું सब कुछ, हेतुमत् હેતુવાળું हेतुपूर्वक, ब्रूयात् બોલવું જોઈએ कहे, हि કારણ કે क्योंकि, सर्वे एव બધાય सब ही, हेतुमन्तः હેતુવાળા हेतुयुक्त, अकलुषाः २५४ विशद, वादविग्रहाः વાદવિવાદો वादविवाद, प्रशस्तबुद्धि- શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિને श्रेष्ठ बुद्धिको, वर्धकत्वात् વધારતા હોવાથી बढ़ानेके कारण, चिकित्सिते ચિકિત્સા કરવામાં चिकित्सामें, कारणभूताः કારણરૂપ થાય છે कारणरूप होते हैं, हि કેમકે क्योंकि, अनुपहता પ્રશસ્ત प्रशस्त, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, सर्व-आरम्भ- સર્વ કામમાં सम्पूर्ण कार्योंमें, सिद्धिम् સિદ્ધિને सिद्धिको, आवहति લાવી આપે છે देती है ॥ ६७ ॥

67. In a debate between physicians, they should discuss Ayurveda and no other subject. For in this the conclusions are fully evolved out of statements and rejoinders on every subject. One should speak reflecting well on all statements and should say nothing that is irrelevant, unauthoritative, uninvestigated, unhelpful, confused or is too particular. Everything spoken must be supported by reason. Such statements with their support in reason and clear in their nature, are of use in the science of treatment, for they help to clarify the intellect. The unimpeded intellect achieves the fulfilment of all its efforts.

भिषजा ज्ञातव्यानि कानिचित्प्रकरणानि—

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः। ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः।

६७. समवेक्ष्यावेक्ष्य—सम्यगवेक्ष्य (त.)
,, ,, —सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य (ब.)
,, अशास्त्रमपरीक्षितम—अशास्त्रमनधिकमपरीक्षितम् (प.)
,, अव्यापकम—अज्ञापकम् (छ, ड.)

६८. प्रकरणानि—प्रकरणानि क्रमशः (ब.)

इह तावत् અહીં यहां, **इमानि खलु** આ इन, **कानिचित्** કેટલાંક कुछ, **प्रकरणानि** પ્રકરણો प्रकरणोंको, **भिषजाम्** વૈદ્યોના वैद्योंके, **ज्ञानार्थम्** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **हि** કારણકે क्योंकि, **कुशलाः** કુશળ મનુષ્યો विद्वान लोग, **कर्मणाम्** કામના कार्यके, **ज्ञानपूर्वकम्** જ્ઞાનપૂર્વક ज्ञानपूर्वक, **समारम्भम्** સમારંભનાં प्रारम्भकी ही, **प्रशंसन्ति** વખાણ કરે છે प्रशंसा करते हैं;

68-(1). These are the chapters that we instruct for the enlightenment of the physicians. For the wise indeed applaud the beginning of actions only after a thorough knowledge of their nature beforehand.

ज्ञात्वा हि कारण-करण-कार्ययोनि-कार्य-कार्यफलानुबन्ध-देश-काल-प्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्तमानः कार्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनतिमहता यत्नेन कर्ता ॥ ६८ ॥

हि કારણકે क्योंकि, **कारण-** કારણ कारण, **करण-** કરણ करण, **कार्ययोनि-** કાર્યયોનિ कार्ययोनि, **कार्य-** કાર્ય कार्य, **कार्यफलानुबन्ध-** કાર્યફલાનુબન્ધ कार्यफलानुबन्ध, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાલ काल, **प्रवृत्ति-** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **उपायान्** અને ઉપાયોને और उपाय, **ज्ञात्वा** જાણીને जान कर, **कार्य-** કામને कार्यको, **अभिनिर्वृत्तौ** પૂરું કરવામાં समाप्त करनेमें, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी प्रकार, **अभिनिर्वर्तमानः** પ્રવૃત્તિ કરતો प्रारम्भ करता हुआ, **कर्ता** કર્તા कर्ता, **अनतिमहता यत्नेन** બહુ મોટા પ્રયત્ન વગર विना बहुत परिश्रमके, **इष्टफलानुबन्धम्** ઇષ્ટ ફળરૂપ પરિણામવાળા मनोवांछित फलरूप परिणामवाले, **कार्यम्** કામને कार्यको, **अभिनिर्वर्तयति** પાર પાડે છે पूरा करता है ॥६८॥

68. If a man accomplishes an action having known fully the cause, the means, the source of action, action, the subsequence of action, place, time, administration and the means of administration, he accomplishes the desired action and obtains the desired result without much difficulty.

कारणस्य लक्षणम्—

तत्र कारणं नाम तद् यत् करोति, स एव हेतुः, स कर्ता ॥ ६९ ॥

तत्र यत् તેમાં જે इसमें जो, **करोति** કરે છે करता है, **तत्** તે वह, **कारणम् नाम** કારણ છે कारण है, **सः एव** તે જ वही, **हेतुः** હેતુ છે हेतु है, **सः** અને તે જ वही, **कर्ता** કર્તા છે कर्ता है ॥ ६९ ॥

69. The cause is that which causes. It is the reason of a thing. It is the doer.

करणस्य लक्षणम्—

करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७० ॥

यत् पुनः વળી જે फिर जो, **कार्य-** કાર્ય कार्यको, **अभिनिर्वृत्तौ** પાર પાડવામાં पूरा करनेमें, **प्रयतमानस्य** યત્ન કરતા प्रयत्न करते हुए, **कर्तुः** કર્તાના कर्ताके, **उपकरणाय** સાધનરૂપ साधनरूपमें, **उपकल्पते** થાય છે वरता जाता है, **तत्** તે वह, **करणम्** કરણ છે करण है ॥ ७० ॥

70. The 'Means' are the things which the doer prescribes when he undertakes performance of an action.

कार्ययोनेः लक्षणम्—

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ७१ ॥

विक्रियमाणा રૂપાન્તર થતી अन्य रूपमें बदलता हुआ, **या** જે जो, **कार्यत्वम्** કાર્યરૂપને कार्यरूपको, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त होता है, **सा तु** તે वह, **कार्ययोनिः** સમવાયી કારણ છે समवायी कारण है ॥ ७१ ॥

६९. मद्-यः (च. द. ध.)

71. That is the source of action which by metamorphosis attains the state of action.

कार्यस्य लक्षणम्—

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

कर्ता કર્તા कर्ता, यस्य જેની जिसकी, अभिनिर्वृत्तिम् ઉત્પત્તિને उत्पत्तिको, अभिसन्धाय લક્ષમાં લઈને लक्ष्में लेकर, प्रवर्तते પ્રવૃત્તિ કરે છે प्रवृत्त होता है, तत् તે वह, कार्यम् કાર્ય છે कार्य है ॥ ७२ ॥

72. " Action " is that for the fulfilment of which the doer endeavours.

कार्यफलस्य लक्षणम्—

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७३ ॥

यत्- प्रयोजना જે પ્રયોજનવાળી जो प्रयोजनवाली, कार्य- કાર્યની कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिः સિદ્ધિ सिद्धि, इष्यते ઇચ્છાય છે इष्ट होती है, तत् पुनः તે वह, कार्यफलम् કાર્યફલ (કાર્યનું ફળ) છે कार्यफल (कार्यका फल) है ॥ ७३ ॥

73. " The fruit of action " is the purpose for whose accomplishment an action is undertaken.

अनुबन्धस्य लक्षणम्—

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

कार्यात् કાર્યના कार्यके, उत्तरकालम् પછીના સમયમાં पिछले समयमें, कार्यनिमित्तः કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો कार्यसे उत्पन्न हुआ, शुभः શુભ शुभ, अपि वा અથવા अथवा, अशुभः અશુભ अशुभ, यः જે जो, भावः ભાવ भाव, कर्तारम् કર્તાનો कर्ताको, अवश्यम् અવશ્ય अवश्य, अनुबध्नाति આશ્રય લે છે आश्रय करता है, सः खलु તે वह, अनुबन्धः અનુબન્ધ છે अनुबन्ध है ॥७४॥

74. " Subsequence " is that state which relates the doer with the subsequent result of the action, be it of a happy or unhappy nature.

देशस्य लक्षणम्—

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अधिष्ठानम् અધિષ્ઠાન अधिष्ठान, तु તો तो, देशः દેશ છે देश है ॥ ७५ ॥

75. " Place " is the region of action.

कालस्य लक्षणम्—

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणामः પરિણામ परिणाम, पुनः તો तो, कालः કાળ છે काल है ॥ ७६ ॥

76. ' Time " is also change.

प्रवृत्तेः लक्षणम्—

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था; सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमारम्भश्च ॥ ७७ ॥

कार्य- अर्था કાર્યને માટે કરેલી कार्यके लिए की हुई, चेष्टा ચેષ્ટા चेष्टा, तु खलु તો तो, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ છે प्रवृत्ति है, सा તે वह, एव જ ही, क्रिया ક્રિયા क्रिया, कर्म કર્મ कर्म, यत्नः યત્ન यत्न, कार्य-समारम्भः च અને કાર્યસમારંભ કહેવાય છે और कार्यसमारम्भ कहा जाता है ॥ ७७ ॥

77. " Endeavour " is action directed towards an end. It is the action, the performance, the effort and the beginning of a work.

उपायस्य लक्षणम्—

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,

७८. अभिविधानम्—अभिसंधानम् (च. ध. प.)
,, ,, —अतिविधानम् (प.)

कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तूपायः;

कार्य- કાર્ય कार्य, **कार्यफल-** કાર્યફલ कार्यफल, **अनुबन्ध-** અને અનુબન્ધથી और अनुबन्धसे, **वर्ज्यानाम्** રહિત रहित, **त्रयाणाम्** ત્રણ तीन, **कारणादीनाम्** કારણાદિકનું कारणादिकका, **सौष्ठवम्** કાર્યને અનુકૂલપણું कार्यके अनुकूल होना, **सम्यक् च** અને સારી રીતે और अच्छी प्रकार, **अभिविधानम् च** એઓની કાર્યને અનુકૂલ રૂપમાં સ્થિતિ उनके कार्यके अनुकूल रूपमें स्थिति, **पुनः** તો तो, **उपायः** ઉપાય છે उपाय है, **कार्याणाम्** કાર્યને कार्यका, **अभिनिर्वर्तकः** ઉત્પન્ન કરનાર उत्पादक, **इति अतः तु** એથી इस लिए, **उपायः** ઉપાય કહેવાય છે उपाय कहा जाता है;

78-(1). The means of action is the integration and the proper adjustment of the doer etc., excepting the action, fruit of action and subsequence of action. As it accomplishes the action, it is called the means.

कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥७८॥

कृते કરેલા કામમાં किये हुए कार्यमें, **उपाय-** ઉપાયનું उपायका, **अर्थः** પ્રયોજન प्रयोजन, **न अस्ति** હોતું નથી नहीं है, **तदात्वे** કાર્યોત્પત્તિની પૂર્વે कार्योत्पत्तिके पूर्व, **न विद्यते** હોતું નથી नहीं होता, **कृतात् च** કાર્ય થઈ ચૂક્યા कार्य हो चुकनेके, **उत्तरकालम्** પછી पीछे, **फलम्** ફળ હોય છે તેથી ફલમાં પણ ઉપાયનું પ્રયોજન નથી फल होता है इस लिए फलमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है, **फलात् च** અને ફળ પછી और फलके पीछे, **अनुबन्धः इति** અનુબન્ધ હોય છે તેથી અનુબંધમાં પણ ઉપાયનું પ્રયોજન નથી अनुबन्ध होता है इस लिए अनुबन्धमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है ॥७८॥

७८. कार्याणां–तेषां तद्धि कार्याणां (च.)

,, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां, कार्याणामभिनिर्वर्तकः इत्यतस्तूपायः – कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां तेषां तद्धि कार्याणामभिनिर्वर्तकमित्यतस्तूपायः (च.)

78. It is of no avail in the action that is already over, nor in the action that is current. After the accomplishment of action there follows the fruit of action and from it there flows the subsequence of action.

भिषजैतत्सर्वं परीक्ष्य कार्यारम्भः कर्तव्यः—

एतद्दशविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा ।

अग्रे પહેલાં पहिले, **एतत्** આ इन, **दशविधम्** દશ પ્રકારના ભાવોની दस प्रकारके भावोंकी, **परीक्ष्यम्** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, **ततः अनन्तरम्** તેની પછી इसके अनन्तर, **कार्यार्था** કાર્યને માટે कार्यके लिए, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **इष्टा** ઇષ્ટ છે इष्ट है;

79-(1). All these ten characteristics of action should be investigated and only afterwards is the undertaking of action desirable

तस्माद्भिषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

तस्मात् તેથી इसलिए, **कार्य-** કાર્યની कार्यकी, **समारम्भात्** શરૂઆત आरम्भके, **प्राक्** પહેલાં पूर्व, **कार्यम्** કાર્ય कार्य, **चिकीर्षुः** કરવાની ઇચ્છાવાળા करनेकी इच्छावाला, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **परीक्षया** પરીક્ષાથી परीक्षा द्वारा, **केवलम्** સંપૂર્ણ संपूर्ण, **परीक्ष्यम्** પરીક્ષ્ય પદાર્થોની परीक्ष्य पदार्थोंकी, **परीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, **कर्म** કર્મ कार्य, **कर्तुम्** કરવાની करनेकी, **समारभेत** શરૂઆત કરવી જોઈએ आरम्भ करे ॥ ७९ ॥

79. Hence the physician who is desirous of action must commence his work after thoroughly investigating all those factors that deserve to be investigated.

परीक्षाया विषये भिषजां प्रश्नाः —

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

तत्र તેમાં इनमें, कश्चित् કોઈ कोई, भिषक् वैद्य वैद्य, अभिषक् वा અથવા વૈદ્ય ન હોય એવો માણસ अथवा वैद्यसे अतिरिक्त कोई, भिषजम् વૈદ્યને वैद्यको, एवम् खलु આ પ્રમાણે इस प्रकार, पृच्छेत् चेत् જો પૂછે તો यदि पूछे कि, वमन- વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासन- અનુવાસન अनुवासन, शिरोविरेचनानि અને શિરોવિરેચનને और शिरोविरेचनको, प्रयोक्तुकामेन પ્રયોજવાની ઇચ્છાવાળા प्रयोग करनेकी इच्छावाले, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, कतिविधया કેટલી જાતની कितने प्रकारकी, परीक्षया પરીક્ષાથી परीक्षासे, कतिविधम् एव કેટલા પ્રકારના વિષયોની कितने प्रकारके विषयोंकी, परीक्ष्यम् પરીક્ષા કરવી જોઈએ? परीक्षा करनी होती है?, अत्र એમાં इनमें, कः च શા શા कौन कौनसे, परीक्ष्यविशेषः પરીક્ષ્ય વિષયોના ભેદ છે? परीक्ष्य विषयोंके भेद हैं ? कथम् च કેવી રીતે किस प्रकार, परीक्षितव्यः પરીક્ષ્ય વિષયની પરીક્ષા કરવી જોઈએ? परीक्ष्य विषयकी परीक्षा करनी चाहिए?, परीक्षा च પરીક્ષાનું परीक्षाका, किंप्रयोजना શું પ્રયોજન છે? क्या प्रयोजन है?, क च ક્યાં कहां, वमन–आदीनाम् વમન વગેરેની वमनआदिकी, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ? प्रवृति करनी चाहिए?, क च અને ક્યાં और कहां, निवृत्तिः નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ? निवृत्ति करनी चाहिए?, प्रवृत्ति- પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, निवृत्ति- અને નિવૃત્તિનાં और निवृत्तिके, लक्षण- લક્ષણનો लक्षणोंका, संयोगे च સંયોગ થતાં संयोग होने पर, किम् શું क्या, नैष्ठिकम् નિશ્ચયપૂર્વક કરવું જોઈએ? निश्चयसे करना चाहिए?, वमन-आदीनाम् च અને વમનાદિકમાં और वमनादिकमें, कानि ક્યાં ક્યાં कौन कौन, भेषज- द्रव्याणि ઔષધદ્રવ્યો औषधद्रव्य, उपयोगम् ઉપયોગ उपयोगको, गच्छन्ति इति પામે છે? प्राप्त होते हैं ?॥ ८० ॥

80. Whether a man be himself a physician or not he should interrogate a physicion thus. By how many methods of examination should a physician examine who is desirous of administering emetics, purgatives, enemata—corrective or unctuous, and errhines? What is the special subject of examination? Of what use is the examination? When are emetics etc., to be administred? When are they to be avoided and what should be done when there are combined indications of both and what are the drugs that go into use in these preparations?

तेषामुत्तरम्—

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं—बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं;

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, पृष्टः પૂછવામાં આવેલો पूछने पर, सः તે वह, यदि જો यदि, मोहयितुम् મૂંઝવવા परेशान करना, इच्छेत् ઇચ્છતો હોય તો चाहे तो, एनम् એને इसे, ब्रूयात् કહેવું કે कहे कि, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, हि તો तो, बहुविधा ઘણા પ્રકારની છે बहुत प्रकारकी है, तथा અને और, परीक्ष्य- પરીક્ષા કરવા યોગ્ય વિષયોનો परीक्ष्य विषयोंका, विधि-

८०. वमनादीनाम्–वमनादिषु (प.)
,, प्रवृत्ति–प्रकृति (प.).

८१. पृच्छत्याख्यायमानम्–इच्छत्याख्यायमानम् (ध.)

मेदः વિધિરૂપ ભેદ પણ ઘણા પ્રકારનો છે विधिरूप मेद भी बहुत प्रकारका है, कतमेन કયા किस, विधि-मेद- વિધિરૂપ ભેદના विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण કારણાન્તરથી कारणान्तरसे, भिन्नया ભિન્ન भिन्न, परीक्षया પરીક્ષા પ્રમાણે परीक्षा द्वारा, केन કયા किस, विधिमेद- વિધિરૂપ ભેદના विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण કારણાન્તરથી कारणान्तरसे, भिन्नस्य ભિન્ન भिन्न, परीक्ष्यस्य પરીક્ષ્યના परीक्ष्यके, मेद-अग्रम् ભેદની સંખ્યાના માપને मेदकी संख्याके परिच्छेदको, आख्यायमानम् હું કહું એમ मैं कहूं ऐसे, भवान् આપ आप, पृच्छति પૂછો છો ? पूछते हैं ?;

81-(1). If having been asked thus, one desires to confound the questioner, one must say, "Examination is of many kinds, and there are many different things to be examined. Do you ask me about many methods of examination or of the differences in the things to be examined?

नेदानीं भवतोऽन्येन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वाऽन्यथाऽऽचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

अन्येन બીજા दूसरे, विधिमेद- વિધિરૂપ ભેદના विधिरूप मेदके, प्रकृति-अन्तरेण કારણાન્તરથી कारणान्तरसे, भिन्नया ભિન્ન भिन्न, परीक्षया પરીક્ષાથી परीक्षासे, अन्येन वा અથવા બીજા अथवा दूसरे, विधिमेद- વિધિરૂપ ભેદના विधिरूप मेदके, प्रकृति- अन्तरेण કારણાન્તરથી कारणान्तरसे, भिन्नस्य ભિન્ન भिन्न, परीक्ष्यस्य પરીક્ષ્યના परीक्ष्यके, भवतः આપે आपको, श्रोतुम् સાંભળવા सुननेके, अभिलषितम् ઇષ્ટ इष्ट, अर्थम् અર્થને अर्थको अन्येन બીજા दूसरे, परीक्षा- પરીક્ષાના परीक्षाके, विधिमेदेन વિધિરૂપ ભેદથી विधिरूप मेदसे, अन्येन वा અથવા બીજા अथवा दूसरे, विधिमेद- વિધિરૂપ ભેદના विधिरूप मेदके, प्रकृति- अन्तरेण કારણાન્તરથી कारणान्तरसे, परीक्ष्यम् પરીક્ષ્યને परीक्ष्यको, भित्त्वा ભેદ કરીને मेद करके, अन्यथा અન્યથા अन्यरूपमें, आचक्षाणः કહેતો कहता हुआ, अहम् હું मैं, इदानीम् હમણાં अब, इच्छाम् આપની ઇચ્છાને आपकी इच्छाको, न पूरयेयम् પૂરી ન કરી શકું पूरी न कर सकूं ॥ ८१ ॥

81. If you ask the difference between a thing that is different by virtue of its differential quality by a mode of examination which is differentiated by its different characteristics, I may describe one or the other variety of the thing which is different by virtue of its different characteristic, by a method of examination which is different by virtue of its differential characteristic: and it may not please you. So tell me what you definitely desire."

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्यक् यदि तु ब्रूयान्न चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचनकालं मन्येत, काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥८२॥

सः તે वह, यत् જે जो, उत्तरम् ઉત્તર उत्तर, ब्रूयात् કહે कहे, तत् તે उसे, समीक्ष्य બરાબર તપાસીને देख कर, यथोक्तम् યથોક્ત यथोक्त, प्रतिवचन- પ્રતિવચનના प्रतिवचनके, विधिम् વિધિને विधिको, अवेक्ष्य જોઈને देख कर, उत्तरम् પ્રત્યુત્તર प्रत्युत्तर, वाच्यम्

८१. परीक्षाविधिमेदेनान्येन–परीक्षाविधिमेदप्रकृत्यन्तरेणान्येन (च.)

,, भित्त्वान्यथाऽऽचक्षाण–भित्त्वार्थमाचक्षाण (ध.)

,, पूरयेयमिति–प्रपूरयेयमिति (च.)

८२. समीक्ष्य–परीक्ष्य (छ त थ.)

,, वाच्यं–वाक्यं त.)

,, अवेक्ष्य: सम्यक् यदि तु ब्रूयान्नचैनं मोहयितुमिच्छेत्–अवेक्ष्य सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् (च.)

स्यात् કહેવો જોઈએ कहना चाहिए, यदि तु અને જો और यदि, सम्यक् સરખી રીતે भली प्रकार, ब्रूयात् કહે તો कहे तो फिर, एनम् च એને उसे, मोहयितुम् મુંઝાવવાની परेशान करनेकी, न इच्छेत् ઇચ્છા ન કરવી इच्छा न करे, वचनकालम् કહેવાનો વખત कहनेका समय, तु તો तो, प्राप्तम् પ્રાપ્ત થયેલો प्राप्त हुआ, मन्येत માનવો जाने, अस्मै અને એને और इसको, निखिलेन સમ્પૂર્ણપણે सम्पूर्ण, आप्तम् યથાર્થ यथार्थ, एव જ ही, कामम् ઇચ્છાનુસાર यथेच्छ, ब्रूयात् કહેવું कहे ॥ ८२ ॥

82. Then examining well what reply he gives, the answer should be made in a befitting manner. If the spirit be good and earnest, he must not be deluded. But when the right situation has arisen, sincere and full answer must be given for his enlightenment.

द्विविधा परीक्षा—

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां—प्रत्यक्षम्, अनुमानं च। एतद्धि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्। एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

ज्ञानवताम् જ્ઞાનીઓની ज्ञानियोंकी, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, तु તો तो, द्विविधा खलु બે પ્રકારની છે दो प्रकारकी है, प्रत्यक्षम् પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, अनुमानम् च અને અનુમાન और अनुमान, एतत् हि આ ये, द्वयम् બે दोनों, उपदेशः च तथा ઉપદેશ तथा उपदेश, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, स्यात् છે है, एवम् આમ इस प्रकार, एषा આ यह, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, द्विविधा બે પ્રકારની છે दो प्रकारकी है, उपदेशेन અથવા ઉપદેશની अथवा उपदेशके, सह સાથે साथ, त्रिविधा वा ત્રણ પ્રકારની છે तीन प्रकारकी है ॥ ८३ ॥

83. For learned men there are only two methods of examination—direct observation and inference. These two and authoritative texts are the methods of examination. Thus there are two methods of examination, or three, including authoritative texts.

दशविधं परीक्ष्यम्—

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्य संदर्शयिष्यामः—

कारणादि કારણાદિ कारणादि, दशविधम् દશ પ્રકારનું दश प्रकारका, परीक्ष्यम् પરીક્ષ્ય परीक्ष्य, तु તો तो, यत् જે जो, अग्रे આગળ प्रथम, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે उसे, इह અહીં यहां, भिषक्-आदिषु संसार्य ભિષક્ વગેરેમાં ઉદાહરણો આપી भिषगादिमें उदाहरण दे कर, संदर्शयिष्यामः બતાવશું दिखायेंगे;

84-(1). How the ten subjects for investigation such as cause etc., which have been already described, should be applied to physicians and other things, we shall now indicate.

इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धः खल्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक्।

इह અહીં यहां, कार्यप्राप्तौ કાર્યપ્રાપ્તિમાં कार्यप्राप्तिमें, कारणम् કારણ कारण, भिषक् વૈદ્ય છે वैद्य है, करणम् કરણ करण, पुनः તો तो, भेषजम् ઔષધ છે औषध है, कार्ययोनिः કાર્યયોનિ कार्ययोनि, धातुवैषम्यम् ધાતુની વિષમતા છે धातुकी विषमता है, कार्यम् કાર્ય कार्य, धातुसाम्यम् ધાતુસામ્ય છે धातुसाम्य है, कार्यफलम् કાર્યફલ कार्यफल, सुखावाप्तिः આરોગ્યપ્રાપ્તિ છે आरोग्यप्राप्ति है, अनुबन्धः खलु અનુબન્ધ अनुबन्ध, आयुः આયુ છે आयु है, देशः દેશ देश, भूमिः ભૂમિ भूमि, आतुरः च અને આતુર છે और आतुर है, कालः

८४. कार्यप्राप्तौ—कार्यप्राप्तेः (च. ग.)

,, अभिविधानं—अभिसंधानं (ग. च.)

કાલ काल, पुनः તો तो, संवत्सरः च વર્ષ वर्ष, आतुरावस्था च અને રોગીની અવસ્થા છે और रोगीकी अवस्था है, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, प्रतिकर्म- ચિકિત્સાને માટે चिकित्साके लिए, समारम्भः ચેષ્ટા છે चेष्टा है, उपायः ઉપાય उपाय, तु તો तो, भिषगादीनाम् ભિષક્ ઇત્યાદિની भिषक् आदिकी, सौष्ठवम् શ્રેષ્ઠતા श्रेष्ठता, सम्यक् અને તેઓનો સારો और उनका सम्यक्, अभिविधानम् च યોગ છે योग है;

84-(2). In any given therapeutic action, the cause or doer is the physician, the means are the medicaments, the source of action is the pathological condition of the body-elements, the purpose is the attainment of equilibrium of body-elements, the fruit of action is the attainment of happiness by the patient, the subsequence is indeed life, the place is the country or the patient, and time is the season of the year or the stage of the disease, endeavour is the beginning of treatment, and the means is the excellence of the proper adjustment of the physician etc.

इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यातः। इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य संदर्शितानि, तथैवानुपूर्व्यैतद्दशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४॥

इह અહીં यहां, अपि પણ भी, अस्य આ इस, उपायस्य ઉપાયના उपायके, विषयः વિષયનું विषयका, पूर्वेण અગાઉ કહેવામાં આવેલા पूर्वोक्त, एव જ ही, उपायविशेषेण ઉપાયભેદથી उपायभेदसे, व्याख्यातः વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે व्याख्यान हो गया है, इति આ પ્રમાણે इन दश દશ दस, कारणादीनि કારણાદિક कारणादि, दशसु દશ दस, भिषगादिषु संसार्य ભિષક્ વગેરે ઉદાહરણો આપી भिषक् आदि उदाहरण लेकर, संदर्शितानि બતાવ્યાં છે दिखा दिये है, तथा एव च અને તે જ और उसी ही, आनुपूर्व्या ક્રમથી क्रमसे, एतत् આ यह, दशविधम् દશ પ્રકારનું दस प्रकारका, परीक्ष्यम् પરીક્ષ્ય परीक्ष्य, उक्तम् કહ્યું છે कह दिया है ॥ ८४ ॥

84. 'Method' has already been explained as one of the means. Thus the ten subjects, cause etc., have been explained in their application to the ten things viz., physician etc. These ten in succession constitute the ten-fold method of examination.

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८५॥

तस्य કારણ વગેરેને। कारण आदिका, यः यः જે જે जो जो, विशेषः ભેદ भेद, यथा यथा च જે જે પ્રમાણે जिस जिस प्रकार, परीक्षितव्यः પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે परीक्षा करने योग्य है, सः તેનું તેનું उस उसका, तथा तथा તે તે પ્રમાણે वैसे वैसे, व्याख्यास्यते વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે व्याख्यान किया जायगा ॥ ८५ ॥

85. As to how each one of these subjects, is to be tested will now be duly explained.

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा— भिषङ्नाम यो भिषज्यति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य चायुः सर्वथा विदितं यथावत्। स च सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन्, कच्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थो न वेति;

कारणम् કારણ कारण, भिषक् વૈદ્ય છે वैद्य है, इति એમ ऐसा, अग्रे અગાઉ पहिले, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तस्य તેની इसकी, परीक्षा પરીક્ષા આ છે परीक्षा यह है, यः જે जो, भिषज्यति પીડાનિવારણ કરે

८५. विशेषः—परीक्ष्यविशेषः (ग.)
८६. स च सर्वधातुसाम्यम्—धातुसाम्यम् (ग.)

रोगनिवारण करे, यः જે जो, सूत्र- સૂત્રના सूत्रके, अर्थ- અર્થના अर्थके, प्रयोग- પ્રયોગમાં प्रयोगमें, कुशलः કુશળ હોય कुशल हो, यस्य च અને જેને और जिसको, आयुः આયુષ્યનું आयुका, सर्वथा સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, यथावत् સંપૂર્ણ રીતે संपूर्ण प्रकारसे, विदितम् જ્ઞાન હોય ज्ञान हो, भिषक् नाम તે વૈદ્ય છે वह वैद्य है, सर्व- સર્વ सब, धातु- ધાતુઓની धातुओंकी, साम्यम् સમતા समता, चिकीर्षन् કરવા ઇચ્છતા करनेकी इच्छा करता हुआ, सः च તેણે वह, गुणतः ગુણ પ્રમાણે गुणके अनुसार, कार्य- કાર્યની कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिम् સિદ્ધિને सिद्धिको, पश्यन् ધ્યાનમાં રાખતાં देखता हुआ, गुणिषु ગુણવાળા ચિકિત્સક વગેરે ચાર પાદમાં गुणवाले चिकित्सक आदि चार पादमें, आत्मानम् પોતાની अपनी, एव જ ही, आदितः પહેલેથી प्रारम्भमें, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे, कच्चित् શું क्या, अहम् હું में, अस्य આ इस, कार्यस्य કાર્યને कार्यको, अभिनिर्वर्तने કરવામાં करनेमें, समर्थः સમર્થ છું समर्थ हूं, न वा इति કે નહિ अथवा नहीं;

86-(1). As the 'cause' is said to be the physician in the beginning, its test is thus: the physician is he who 'physics', who is skilled in the application of textual wisdom and who knows all aspects of life correctly. Desiring the establishment of the equilibrium of body-elements, he must examine himself first with a view to find out whether he is possessed or not of the qualities necessary to discharge of the work on hand.

तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग्धातुसाम्याभिनिर्वर्तने समर्थो भवति; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतता, परिदृष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरणवत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

तत्र અહીં यहां, इमे આ નીચે જણાવેલા ये निम्नोक्त, भिषग्गुणाः વૈદ્યના ગુણો છે वैद्यके गुणों है, यैः જેનાથી जिनसे, उपपन्नः યુક્ત युक्त, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, धातु- ધાતુઓની धातुओंकी, साम्य- સમતા समता, अभिनिर्वर्तने- કરવામાં करनेमें, समर्थः સમર્થ समर्थ, भवति થાય છે होता है, तत् यथा જેમકે जैसे, पर्यवदातश्रुतता શુદ્ધ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળાપણું शुद्ध शास्त्रका ज्ञान होना, परिदृष्टकर्मता સમ્પૂર્ણપણે કર્મને નજરે જોનારપણું कर्मको सम्पूर्णतः देखना, दाक्ष्यम् ચતુરાઈ कुशलता, शौचम् પવિત્રતા पवित्रता, जितहस्तता હાથ પર કાબુ હોવો जितहस्तता, उपकरणवत्ता સાધન-સમ્પન્ન હોવું उपकरणोंसे युक्त होना, सर्वेन्द्रिय- સર્વ ઇન્દ્રિયોથી सब इन्द्रियोंसे, उपपन्नता યુક્ત હોવું युक्त होना, प्रकृतिज्ञता પ્રકૃતિને જાણનારપણું प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्तिज्ञता च इति અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની શક્તિવાળાપણું और प्रत्युत्पन्नमति होना ॥८६॥

86. He who is possessed of the following qualities of a physician will be capable of establishing the eqilibrium of body-elements, viz., full knowledge of the texts of the science, experience of practical work, skill, purity, deftness of hand, full possession of all the senses, possession of full equipment, knowledge of human constitution, and promptness of application.

करणस्य परीक्षा—

करणं पुनर्भेषजम्। भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः।

करणम् કરણ करण, पुनः તો तो, भेषजम् ઔષધ છે औषध है, धातु- ધાતુઓની धातुओंकी, साम्य- સમાનતા समानता, अभिनिर्वृत्तौ કરવામાં करनेमें, प्रयतमानस्य પ્રયત્ન કરતા प्रयत्न करते हुए, भिषजः વૈદ્યના वैद्यके, विशेषतः च વિશેષે કરીને विशेष करके, उपाय- ઉપાય उपाय, अन्तेभ्यः પર્યન્તના પદાર્થોમાંથી पर्यन्तके

पदार्थोमें, यत् જે जो, उपकरणाय સાધનરૂપ साधनरूप, उपकल्पते બને છે बनता है, तद् તે वह, भेषजम् नाम ભેષજ કહેવાય છે औषध कही जाती है;

87-(1). 'Means' again is medication. Medication is that means which is prepared by the physician for restoring the equilibrium of body-elements. Any other thing besides the source of action, endeavour, place and time which subserves the same purpose is also medication.

तद् द्विविधं व्यपाश्रयभेदात्—दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं चेति। तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः।

व्यपाश्रय- આશ્રયના आश्रयके, भेदात् ભેદથી भेदसे, तद् તે वह, द्विविधम् બે પ્રકારનું છે दो प्रकारकी है, दैवव्यपाश्रयम् દૈવવ્યપાશ્રય दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रयम् च इति અને યુક્તિવ્યપાશ્રય और युक्तिव्यपाश्रय, तत्र તેમાં उनमें, दैवव्यपाश्रयम् દૈવવ્યપાશ્રય दैवव्यपाश्रय, मन्त्र- મન્ત્ર मन्त्र, ओषधि- ઔષધિ ओषधि, मणि- મણિ मणि, मङ्गल- મંગલ मंगल, बलि- બલિ बलि, उपहार- ઉપહાર (દાન) उपहार (दान), होम- હોમ होम, नियम- નિયમ नियम, प्रायश्चित्त- પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, उपवास- ઉપવાસ उपवास, स्वस्त्ययन- સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, प्रणिपात- નમસ્કાર नमस्कार, गमनआदि તીર્થસ્થાને જવું વગેરે છે तीर्थगमन इत्यादि हैं, युक्तिव्यपाश्रयम् અને યુક્તિવ્યપાશ્રય और युक्तिव्यपाश्रय, संशोधन- સંશોધન संशोधन, उपशमने અને ઉપશમન और उपशमन, दृष्टफलाः તથા પ્રત્યક્ષ ફળવાળી एवं प्रत्यक्ष फल देनेवाली, चेष्टाः च ચેષ્ટાઓ છે चेष्टायें हैं;

87-(2). That is of two kinds, depending upon the difference in refuge or resort namely—the resort to gods, or divine medication, or resort to correlated experience or scientific medicine. Of them, the divine medication consists in incantation, herbal amulets, magical stone, auspicious sacrifice, offerings, oblations, vows, purificatory ritual, fasting propitiatory invocation, salutation, pilgrimage and such other things. The resort to scientific medicine consists of purification, sedation and other methods whose results have already been tested and observed.

एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं—द्रव्यभूतम्, अद्रव्यभूतं च।

एतत् च एव અને એ और यह, भेषजम् ઔષધ औषध, अङ्गभेदात् अपि અંગના ભેદથી પણ अंगभेदसे भी, द्विविधम् બે પ્રકારનું છે दो प्रकारकी है, द्रव्यभूतम् દ્રવ્યભૂત द्रव्यभूत, अद्रव्यभूतम् च અને અદ્રવ્યભૂત और अद्रव्यभूत;

87-(3). This kind of medicine may be subdivided into two kinds—that which is material and that which is immaterial.

तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम्। उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मारणक्षोभणहर्षणभर्त्सनवधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तो भावविशेषो यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्चोपायाभिप्लुता इति।

तत्र તેમાં इनमें, यत् જે जो, अद्रव्यभूतम् અદ્રવ્યભૂત છે अद्रव्यभूत है, तत् તેનો उसका, उपाय- ઉપાયમાં उपायमें, अभिप्लुतम् સમાવેશ થાય છે समावेश होता है, उपायः नाम ઉપાયનો અર્થ આ છે उपायका यह अर्थ है, भय- दर्शन- ભય બતાવવો भय दिखाना, विस्मापन- વિસ્મય પમાડવો चकित करना,

८७. उपवासस्वस्त्ययन—उपवासदानस्वस्त्ययन (ह.)

८७. उपायाभिप्लुताः — गङ्गाधरस्तु 'उपायाभिप्लुताः' इति न पठति (च.)

विस्मारण- વિસ્મૃતિ કરાવવી भुलाना, क्षोभण- ક્ષોભ પમાડવો क्षोभित करना, हर्षण- હર્ષ પમાડવો प्रसन्न करना, भर्त्सन- તિરસ્કાર કરવો तिरस्कार करना, वध- વધ हिंसा करना, बन्ध- બંધન बांधना, स्वप्न- સ્વપ્ન सुलाना, संवाहन- ચંપી चापी करना, आदिः વગેરે आदि, अमूर्तः અમૂર્ત अमूर्त, भावविशेषः જુદા જુદા ભાવ भिन्न भिन्न भाव, यथोक्ताः અને કહ્યા પ્રમાણેના और कहे हुए, सिद्धि- સિદ્ધિના सिद्धिके, उपायाः च ઉપાયો પણ उपाय भी, उपाय- ઉપાયમાં उपायमें, अभिप्लुताः સમાવેશ પામે છે समाविष्ट होते हैं;

87-(4). That which is immaterial is included in the 'means'. It consists of frightening, causing surprise, obliterating memory, administering shock and inducing elation of spirits, threatening, thrashing, binding, inducing sleep, and the use of massage and such similar acts which are immaterial and those that are aids like attendant etc., fall under the category of this means to treatment.

यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति। तस्यापीयं परीक्षा इदमेवंप्रकृत्यैवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतावेवं गृहीतमेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य पुरुषस्यैव तावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा, यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत्तच्चानेन विशेषेण युक्तमिति ॥ ८७॥

यत् तु અને જે और जो, द्रव्यभूतम् દ્રવ્યરૂપ છે द्रव्यरूप है, तत् તેનો उसका, वमन- વમન वमन, आदिषु વગેરેમાં आदिमें, योगम् उपैति યોગ થાય છે योग होता है, तस्य તેની उसकी, अपि પણ भी, इयम् આ इस, परीक्षा પરીક્ષા છે परीक्षा है, इदम् આ यह, प्रकृत्या પ્રકૃતિએ प्रकृतिसे, एवम् આવું છે ऐसा है, एवंगुणम् આવા ગુણવાળું છે ऐसी गुणसे युक्त है, एवंप्रभावम् આવા પ્રભાવવાળું છે ऐसा प्रभाववाली है, अस्मिन् આ इस, देशे દેશમાં देशमें, अस्मिन् આ इस, ऋतौ ઋતુમાં ऋतुमें, जातम् ઉત્પન્ન થયેલું છે उत्पन्न हुई है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, गृहीतम् લીધેલું છે ली गई है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, निहितम् મૂકેલું છે रक्खी गई है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, उपस्कृतम् સંસ્કૃત છે संस्कृत है, अनया च અને આ और इस, मात्रया માત્રાથી मात्रासे, युक्तम् પ્રયોજવામાં આવતાં प्रयुक्त कर जाने पर, अस्मिन् આ इस, व्याधौ રોગમાં रोगमें, एवंविधस्य આવી જાતના इस प्रकारके, पुरुषस्य एव પુરુષના જ पुरुषके, तावन्तम् તેટલા उतने, दोषम् દોષને दोषको, अपकर्षति દૂર કરે છે निकालती है, उपशमयति वा અથવા શાન્ત કરે છે अथवा शान्त करती है, यत् જે जो, अन्यत् બીજું अन्य, अपि च પણ भी, एवंविधम् આવી જાતનું इस प्रकारको, भेषजम् ઔષધ હોય औषध हो, तत् તે वह, च પણ भी, अनेन આ इन, विशेषेण વિશેષણથી विशेषणसे, युक्तम् इति યુક્ત હોય છે युक्त होती है ॥ ८७॥

87. The means which is material is used in emesis etc., and of that this is the test—that it is of such and such nature, of such quality, of such efficacy, is born of such a country or region, of such a season, gathered in such a manner, preserved in such a way, medicated thus, and in such dosage, administered in such and such a disease, to such a person, either eliminates or allays such and such a humor. And if there be any other administered medication in similar manner should it also be examined.

८७. व्याधौ—रोगे (ग.)

,, एव तावन्तम्—एतावन्तम् (ज. त.)

,, अनेन—अनेनान्येन वा (क. ग. ध.)

कार्ययोनेः परीक्षा—

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारा-

गमः। परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

धातुवैषम्यम् ધાતુઓની વિષમતા એ धातुओंकी विषमता यह, **कार्ययोनिः** કાર્યયોનિ છે कार्ययोनि है, **विकार-** વિકારોનું विकारका, **आगमः** આવવું એ आना यह, **तस्य** તેનું इसका, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण है, **विकार-** વિકારની विकारकी, **प्रकृतेः च एव** પ્રકૃતિ (વાત વગેરે દોષ) નાં प्रकृति (वातादि दोष) के, **ऊन-** ઓછાં कम, **अतिरिक्त-** અને વધારે और अधिक, **लिङ्ग-विशेष-** ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોનો भिन्नभिन्न लक्षणोंको, **अवेक्षणम्** જોવાં देखना, **विकारस्य च** અને રોગનાં और रोगके, **साध्य-** સાધ્ય साध्य, **असाध्य-** અસાધ્ય असाध्य, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **दारुण-** તથા દારુણ एवं दारुण, **लिङ्ग-विशेष** ભિન્ન ભિન્ન ચિહ્નોને भिन्न भिन्न लक्षणोंको, **अवेक्षणम् इति तु** જોવાં એ देखना यह, **अस्य** એની इसकी, **परीक्षा** પરીક્ષા છે परीक्षा है ॥ ८८ ॥

88. The 'Source of action' is the discordance of body-elements. Its indication is the advent of disease. Its examination consists in diagnosing the signs of decrease or increase of the morbid humors, the constitution and the symptoms of curability or incurability, and the mild or the acute stage of disease.

कार्यस्य परीक्षा—

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः।

धातुसाम्यम् ધાતુસામ્ય એ धातुसाम्य यह, **कार्यम्** કાર્ય છે कार्य है, **विकार-** વિકારની विकारकी, **उपशमः** શાન્તિ એ शान्ति यह, **तस्य** તેનું इसका, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण है;

89-(1). The purpose of action is the restoring of the equilibrium of body-elements. Its indication is the alleviation of the morbid condition.

परीक्षा त्वस्य-रुगुपशमनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोपचयः, बलवृद्धिः, अभ्यवहार्याभिलाषः, रुचिराहारकाले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिणां च स्वप्नानामदर्शनं, सुखेन च प्रतिबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः, सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां चाव्यापत्तिरिति ॥ ८९ ॥

अस्य तु આની इसकी, **परीक्षा** પરીક્ષા આ છે परीक्षा यह है, **रुक्-** રોગની वेदनाकी, **उपशमनम्** શાન્તિ शान्ति, **स्वर-** સ્વર स्वर, **वर्ण-** અને વર્ણનો और वर्णका, **योगः** સુયોગ થવો सम्यग्योग होना, **शरीर-** શરીરનું शरीरका, **उपचयः** વધવું बढना, **बल-** બળની बलकी, **वृद्धिः** વૃદ્ધિ वृद्धि, **अभ्यवहार्य-** ભોજનમાં भोजनमें, **अभिलाषः** ઇચ્છા इच्छा, **आहार-** આહારને आहारके, **काले** વખતે कालमें, **रुचिः** રુચિ रुचि, **अभ्यवहृतस्य च** ખાધેલા खाये हुए, **आहारस्य** આહારનું आहारका, **काले** યોગ્ય સમયે समयपर, **सम्यक्** સારી રીતે ठीक प्रकारसे, **जरणम्** પચી જવું जीर्ण होना, **यथाकालम्** સમય પ્રમાણે समय पर, **निद्रालाभः** ઊંઘ આવી જવી नींदका आना, **वैकारिणाम् च** રોગથી ઉત્પન્ન થયેલાં रोगसे उत्पन्न हुए, **स्वप्नानाम्** સ્વપ્નો स्वप्नोंका, **अदर्शनम्** ન જોવાં न देखना, **सुखेन च** સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, **प्रतिबोधनम्** જાગૃત થવું जागना, **वात-** વાત वात, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** મળ मल, **रेतसाम्** અને વીર્યની और वीर्यकी, **मुक्तिः च** યોગ્ય પ્રવૃત્તિ योग्य प्रवृत्ति, **सर्व-** તથા સંપૂર્ણ तथा संपूर्ण, **आकारैः** શુભ લક્ષણોથી शुभ लक्षणोंसे, **मनः-** મન मन, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **इन्द्रियाणाम् च** અને ઇન્દ્રિયોનું और इन्द्रियोंका, **अव्यापत्तिः इति** નીરોગપણું नीरोग होना;

89. Its indications are— alleviation of pain, accession of voice and complexion, plumpness of the body, increase of strength desire for food, relish while eating, timely and proper digestion of the food taken, approach of sleep at the

८९. रुगुपशमनम्—रुगुपगमनम् (च.)

proper time, not seeing frightful dreams (that forbode disease), happy awakening, the elimination of flatus, urine, feces and semen, and freedom from impairment of any kind of the mind, the intellect and the sense-organs.

कार्यफलस्य परीक्षा—

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं—मनोबुद्धीन्द्रियशरीरतुष्टिः ॥ ९० ॥

सुख- સુખની सुखकी, अवाप्तिः પ્રાપ્તિ થવી એ प्राप्ति होना यह, कार्यफलम् કાર્યફલ છે कार्यफल है, मनः- મન मन, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, शरीर- અને શરીરની और शरीरकी, तुष्टिः પ્રસન્નતા એ प्रसन्नता यह, तस्य તેનું उसका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है ॥ ९० ॥

90. The fruit of action is the attainment of happiness. Its characteristics are satisfaction of the mind, intellect, senses and the body.

अनुबन्धस्य परीक्षा—

अनुबन्धस्तु खल्वायुः, तस्य लक्षणं—प्राणैः सह संयोगः ॥ ९१ ॥

आयुः तु खलु આયુષ્ય તો आयु तो, अनुबन्धः અનુબંધ છે अनुबन्ध है, प्राणैः પ્રાણોની प्राणोंके, सह સાથે साथ, संयोगः સંયોગ એ संयोग यह, तस्य તેનું इसका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है ॥ ९१ ॥

91. The subsequence is indeed life. Its indication is its combination with the vital breath.

देशस्य (भूमेः) परीक्षा—

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ ९२ ॥

भूमिः ભૂમિ भूमि, आतुरः च तु અને આતુર और आतुर, देशः દેશ છે देश है ॥ ९२ ॥

92. The place is the country or habitat of the drug as well as the patient himself.

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियमातुरपरिज्ञानहेतोः।

तत्र અહીં यहां, आतुर- રોગીને रोगीका, परिज्ञानहेतोः સારી રીતે જાણવા માટે सम्पूर्ण रूपमें ज्ञान प्राप्त करनेके लिए, औषध- અથવા ઔષધને अथवा औषधका, परिज्ञानहेतोः वा સારી પેઠે જાણવા માટે सम्पूर्ण रूपमें ज्ञान प्राप्त करनेके लिए, भूमिपरीक्षा ભૂમિપરીક્ષા भूमिपरीक्षा, स्यात् થાય છે होती है, तत्र તેમાં इनमें, तावत् તો तो, आतुर- રોગીને रोगीका, परिज्ञानहेतोः સારી રીતે જાણવા માટે सम्पूर्ण रूपमें ज्ञान प्राप्त करनेके लिए, इयम् આ પરીક્ષા છે यह परीक्षा है;

93-(1). The examination of the place may be either for the knowledge of the patient or for the knowledge of the drug. Here are the details regarding the knowledge of the patient.

तद्यथा–अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो व्याधितो वा; तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातम्, इदं विहारजातम्, इदमाचारजातम्, एतावच्च बलम्, एवंविधं सत्त्वम्, एवंविधं सात्म्यम्, एवंविधो दोषः, भक्तिरियम्, इमे व्याधयः, हितमिदम्, अहितमिदमिति प्रायोग्रहणेन। औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥९३॥

तत् यथा જેમકે जैसे, अयम् આ यह, कस्मिन् કયા कौन, भूमिदेशे ભૂમિપ્રદેશમાં भूमिप्रदेशमें, जातः જન્મ્યો છે उत्पन्न हुआ है, संवृद्धः મોટો થયો છે बड़ा हुआ है, व्याधितः वा અથવા રોગી થયો છે अथवा

---

९३. प्रायोग्रहणेन–योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'प्रायोग्रहणेन' इति न पठति। (च. य.)

रोगी हुआ है ?, तस्मिन् તે उस, भूमिदेशे ભૂમિપ્રદેશમાં भूमिप्रदेशमें, मनुष्याणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, इदम् આ ये, आहारजातम् આહારો છે आहार हैं, इदम् આ ये, विहारजातम् વિહારો છે विहार हैं, इदम् આ ये, आचारजातम् આચારો છે आचार हैं, एतावत् च આટલું इतना, बलम् બલ છે बल है, एवंविधम् આવી જાતનું इस प्रकारका, सत्त्वम् મન છે मन है, एवंविधम् આવી જાતનું इस प्रकारका, सात्म्यम् સાત્મ્ય છે सात्म्य है, एवंविधः આવી જાતનો इस प्रकारका, दोषः દોષ છે दोष है, इयम् આ यह, भक्तिः રુચિ છે रुचि है, इमे આ ये, व्याधयः રોગો છે रोग हैं, इदम् આ यह, हितम् હિતકારક છે हितकर है, इदम् આ यह, अहितम् અહિતકારક છે अहितकर है, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, प्रायोग्रहणेन ઘણું કરીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે बहुत करके परीक्षा की जाती है, औषध- ઔષધના औषधके, परिज्ञानहेतोः तु પરિજ્ઞાનને માટે તો परिज्ञानके लिए तो, भूमिपरीक्षा ભૂમિપરીક્ષા भूमिपरीक्षा, कल्पेषु કલ્પસ્થાનમાં कल्प-स्थानमें, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે कही जायगी ॥९३॥

93. They are—in such and such a country was he born or grown up or was attacked by disease; in such and such a country, such and such are the articles of diet used by the people; and such their modes of exercise and customs, such their strength, such their psychic condition and such their homologation, such their habitus, such are their proclivities, such their peculiar diseases, and such things are wholesome and such unwholesome in general. These are the things to be ascertained. The examination of the soil necessary for the knowledge of drugs is expounded in the Section on (Kalpa) Pharmaceutics.

बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरातुरपरीक्षा—

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः। तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्, बलदोषप्रमाण-ज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञान-हेतोः; दोषप्रमाणानुरूपो हि भेषजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति ।

आतुरः આતુર आतुर, तु खलु તો तो, कार्यदेशः કાર્યદેશ છે कार्यदेश है, तस्य તેની इसकी, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, आयुषः આયુષ્યના आयुके, प्रमाण- પ્રમાણના प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, बल- અથવા બળ अथवा बल, दोष- તથા દોષના एवं दोषके, प्रमाण- પ્રમાણના प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, स्यात् થાય છે होती है, तत्र તેમાં इनमें, तावत् તો तो, बल- બળ बल, दोष- અને દોષના और दोषके, प्रमाण- પ્રમાણના प्रमाणके, ज्ञान-हेतोः જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, इयम् આ પરીક્ષા છે यह परीक्षा है, दोष- દોષના दोषोंके, प्रमाण- પ્રમાણને प्रमाणके, अनुरूपः हि યોગ્ય योग्य, भेषज- ઔષધના औषधके, प्रमाण- પ્રમાણનો प्रमाणका, विकल्पः ભેદ भेद, बल- બળના बलके, प्रमाण- પ્રમાણના प्रमाणके, विशेष- ભેદની भेदकी, अपेक्षः અપેક્ષા રાખનાર अपेक्षा रखनेवाला, भवति થાય છે होता है;

94-(1). The 'place' of action is verily the patient himself. His examination is for the sake of the knowledge of his life-span or that of the measure of his strength and of the intensity of morbidity. The knowledge of the measure of his strength and intensity of morbidity are essential for the preparation of the medicine which should be in proportion to the degree of morbidity and also to the strength of the patient.

सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्प-बलमातुरमतिपातयेत्; न ह्यतिबलान्याग्नेयवाय-

९४. भेषजप्रमाणविकल्पः—भेषजप्रमाणविशेषः (क. ध.)

वीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यातितीक्ष्णवेगत्वाद्धि तानि सद्यःप्राणहराणि स्युः ।

हि કારણકે क्योंकि, **सहसा** વિચાર કર્યા વગર एकदमसे, **अपरीक्षक-** પરીક્ષા ન કરનારથી परीक्षा न करनेवालेसे, **प्रयुक्तम्** પ્રયોજાયેલું प्रयुक्त की गई, **अतिबलम्** બહુ બળવાળું अतिबलशाली, **औषधम्** ઔષધ औषध, **अल्पबलम्** અલ્પ બળવાળા अल्पबलशाली, **आतुरम्** આતુરને रोगीको, **अतिपातयेत्** નુકસાન કરે છે हानि करती है, हि કારણકે क्योंकि, **अतिबलानि** અતિ બળવાળાં अतिबलशाली, **आग्नेय-** આગ્નેય आग्नेय, **वायवीयानि** અથવા વાયવીય ગુણવાળાં अथवा वायवीय गुणवाली, **औषधानि** ઔષધ औषध, **अग्नि-क्षार-शस्त्र-कर्माणि वा** તથા અગ્નિકર્મ, ક્ષારકર્મ કે શસ્ત્રકર્મ और अग्निकर्म, क्षारकर्म अथवा शस्त्रकर्म, **अल्पबलैः** અલ્પ બળવાળા રોગીઓથી अल्प बलवाले रोगियोंसे, **सोढुम् न शक्यन्ते** સહન કરી શકાતાં નથી सही नहीं जा सकते, **हि** કારણકે क्योंकि **असह्य-** અસહ્ય असह्य, **अतितीक्ष्ण-** અને અતિ તીક્ષ્ણ और अति तीक्ष्ण, **वेगत्वात्** વેગવાળાપણાને લીધે वेगवाले होनेसे, **तानि** તેઓ वे, **सद्यः** તરત જ शीघ्र, **प्राण-** પ્રાણને प्राणको, **हराणि** હરનારાં हरनेवाले, **स्युः** થાય છે होते हैं;

94-(2). (For) A rash administration of a very strong medication without examination on a weak patient, will upset him. Weak people cannot stand strong remedies predominant in the quality of fire and air, or the treatment by thermal, caustic or operative measures. As such remedies are unendurable, very severe and powerful, they act as immediate destroyers of life.

एतच्चैव कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः; विशेषतश्च नारीः, ता ह्यनवस्थितमृदुविवृतविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमार्योऽबलाः परसंस्तभ्याश्च ।

एतत् च આ इस, **एव** જ ही, **कारणम्** હેતુની हेतुकी, **अपेक्षमाणाः** અપેક્ષા રાખનાર વૈદ્યો अपेक्षा रखनेवाले वैद्य, **हीनबलम्** અલ્પ બળવાળા हीन बलवाले, **आतुरम्** રોગીને रोगीको, **अविषादकरैः** ખેદને ઉત્પન્ન નહિ કરનાર विषादको उत्पन्न नहीं करनेवाली, **मृदु-** મૃદુતા मृदुता, **सुकुमार-** અને સુકુમારતાની और सुकुमारताकी, **प्रायैः** અધિકતાવાળાં अधिकतावाली, **उत्तरोत्तर-** ઉત્તરોત્તર उत्तरोत्तर, **गुरुभिः** ગુરુ गुरु, **अविभ्रमैः** પાકકાળે પણ વિકાર ન કરનાર पाककालमें भी विकार न करनेवाली, **अनात्ययिकैः च** અને મહાવિપત્તિ ન કરે એવાં और बहुत कष्टदायक न हो ऐसी, **औषधैः** ઔષધથી औषधसे, **उपचरन्ति** ઉપચાર કરે છે उपचार करते हैं, **विशेषतः च** તથા ખાસ કરીને एवं विशेष करके, **नारीः** સ્ત્રીઓનો ઉપચાર કરે છે स्त्रियोंका उपचार करते हैं, **हि** કારણકે क्योंकि, **ताः** તેઓ वे, **प्रायः** ઘણું ખરું प्रायः करके, **अनवस्थित-** અસ્થિર अस्थिर, **मृदु-विवृत-** અગંભીર अगंभीर, **विक्लव-** અને વિહ્વલ एवं विह्वल, **हृदयाः** હૃદયવાળી हृदयवाली, **सुकुमार्यः** કોમળ कोमल, **अबलाः** બળહીન बलहीन, **परसंस्तभ्याः च** અને બીજાઓને આધારે ટકનારી હોય છે और दूसरेके सहारे रहनेवाली होती हैं;

94-(3). It is owing to this reason that in emergency, a weak patient should be first treated with non-distressing, mild and generally delicate remedies and later on, gradually, by heavy remedies which do not upset him or give rise to complications. This should be specially done in the case of women. They are by nature unsteady, tender, wavering, easily

९४. अतिपातयेत् -अभिघातयेत् (ड.)
,, अपेक्षमाणाः – अवेक्षमाणाः (च. ड.)

९४. विवृत–वृत (ध.)
,, सुकुमार्योऽबलाः – सुकुमारा नार्योऽबलाः (त.)

disturbed and generally delicate, weak and dependent on others.

तथा बलवति बलवद्व्याधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकमेव भवति।

तथा ते प्रमाणे उसी प्रकार, **बलवत्** બળવાન बलवान, **व्याधि**- વ્યાધિથી व्याधिसे, **परिगते** ઝડપાયેલા आक्रान्त, **बलवति** બળવાન રેગીમાં बलवान रोगीमें, **अपरीक्षक**- પરીક્ષા ન જાણનારે अपरीक्षकद्वारा, **प्रयुक्तम्** પ્રયોજેલું प्रयुक्त की गई, **स्वल्पबलम्** અલ્પ બળવાળું स्वल्पबलवाली, **औषधम्** ઔષધ औषध, **असाधकम्** કાર્ય નહિ સાધનારું कार्यको सिद्ध न करनेवाली, **एव** જ ही, **भवति** થાય છે होती है;

94-(4). *But in strong persons affected with a strong disease, weak medicine administered without examination, becomes useless.*

तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च, सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्तश्चेति, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **बल**- બળનાં बलके, **प्रमाण**- પ્રમાણુનો प्रमाणका, **विशेष**- ભેદ भेद, **ग्रहणहेतोः** જાણવા માટે जाननेके लिए, **आतुरम्** રેગીની रोगीकी, **प्रकृतितः च** પ્રકૃતિથી प्रकृतिसे, **विकृतितः च** વિકૃતિથી विकृतिसे, **सारतः च** સારથી सारसे, **संहननतः च** સંહનનથી संहननसे, **प्रमाणतः च** પ્રમાણુથી प्रमाणसे, **सात्म्यतः च** સાત્મ્યથી सात्म्यसे, **सत्त्वतः च** સત્ત્વથી सत्त्वसे, **आहारशक्तितः च** આહારશક્તિથી आहार शक्तिसे, **व्यायामशक्तितः च** વ્યાયામશક્તિથી व्यायामशक्तिसे, **वयस्तः च इति** અને વયથી और वयसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए ॥ ९४ ॥

94. Therefore, the patient must be examined from the point of view of **habitus**, pathological condition, tone of the system, compactness, proportions, homologation, psychic condition, capacity for food and exercise, and age, specially with a view to ascertain the degree of his strength.

प्रकृतित आतुरपरीक्षा—

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः। तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं, कालगर्भाशयप्रकृतिं, आतुराहारविहारप्रकृतिं, महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते।

तत्र અહીં यहां, **प्रकृति**- પ્રકૃતિ प्रकृति, **आदीन्** આદિ आदि, **भावान्** ભાવોનું भावोंका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, **तत् यथा** જેમકે जैसे, **गर्भशरीरम्** ગર્ભશરીર गर्भशरीर, **शुक्र**- શુક્ર शुक्र, **शोणित**- અને શોણિતની और शोणितकी, **प्रकृतिम्** પ્રકૃતિની प्रकृतिकी, **काल**- કાળ काल, **गर्भाशय**- અને ગર્ભાશયની और गर्भाशयकी, **प्रकृतिम्** પ્રકૃતિની प्रकृतिकी, **आतुर**- રેગીના रोगीकी, **आहार**- આહાર आहार, **विहार**- અને વિહારની और विहारकी, **प्रकृतिम्** પ્રકૃતિની प्रकृतिकी, **महाभूत**- મહાભૂતના महाभूतके, **विकार**- વિકારની विकारकी, **प्रकृतिम् च** પ્રકૃતિની प्रकृतिकी, **अपेक्षते** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखता है;

95-(1) We shall now explain the characteristics of habitus etc. It is thus. The fetal body develops its habitus from the nature of the spermoplasm, the length of the period of fetal life, the nature of the mother's diet and behaviour, and the nature of the proto-elemental combinations.

एतानि हि येन येन दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते;

---

९५. तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः – तत्रामी प्रकृत्यादयो भावाः (ग थ.)
" " –तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः (ध.)
" एतानि हि–एता हि (ध.)
" दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते–दोषेणैकेनाधिकेन समेन वाऽनुबध्यन्ते (ध.)

ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता ।

हि કારણકે क्योंकि, **एतानि** આ શુક્ર વગેરે ये शुक्रादि, **येन येन** જે જે जिस जिस, **अधिकेन** અધિક अधिक, **एकेन** એક एक, **अनेकेन वा** અથવા અનેક अथवा अनेक, **दोषेण** દોષથી दोषसे, **समनुबध्यन्ते** જોડાય છે मिलते हैं, **तेन तेन** તે તે દોષથી उस उस दोषसे, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **अनुबध्यते** અનુબન્ધ પામે છે संयुक्त होता है, **ततः** તેથી इस लिए, **या या** જે જે પ્રકૃતિ जो जो प्रकृति, **गर्भादिप्रवृत्ता** ગર્ભના આદિ સમયમાં પ્રવૃત્ત થઈ હોય गर्भके आदि समयमें प्रवृत्त हुई हो, **सा सा** તે તે પ્રકૃતિ वह वह प्रकृति, **मनुष्याणाम्** મનુષ્યોની मनुष्योंकी, **दोषप्रकृतिः** દોષપ્રકૃતિ दोषप्रकृति, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है;

95-(2). Among these factors whichever element or elements are predominant, will be observed to influence the nature of the fetus; therefore are men spoken of, as of such and such habitus and humoral susceptibility beginning from their fetal life

तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्, समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **केचित्** કેટલાક कई, **प्रकृत्या** પ્રકૃતિથી प्रकृतिसे, **श्लेष्मलाः** શ્લેષ્મલ श्लेष्मल, **केचित्** કેટલાક कई, **पित्तलाः** પિત્તપ્રકૃતિવાળા पित्तप्रकृतिवाले, **केचित्** કેટલાક कई, **वातलाः** વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रकृतिवाले, **केचित्** કેટલાક कई, **संसृष्टाः** મિશ્ર પ્રકૃતિવાળા मिश्र प्रकृतिवाले, **केचित्** અને કેટલાક और कई, **समधातवः** સમ ધાતુવાળા सम धातुवाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं, **तेषाम् हि** તેઓનાં इनके, **लक्षणानि** લક્ષણોનું लक्षणोंका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ९५ ॥

95. Hence, some are of kapha habitus, some are of pitta habitus and some of vata habitus. Some are of the combined habitus. Some are possessed of humoral equipoise. The characteristics of these, we shall describe here.

श्लेष्मलस्य लक्षणम्—

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः ।

श्लेष्मा हि કફ कफ, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **श्लक्ष्ण-** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **मधुर-** મધુર मधुर, **सार-** સાર सार, **सान्द्र-** સાન્દ્ર सान्द्र, **मन्द-** મન્દ मन्द, **स्तिमित-** સ્તિમિત स्तिमित, **गुरु-** ગુરુ गुरु, **शीत-** શીત शीत, **विज्जल-** ચીકણો चिपचिपा, **अच्छः** અને સ્વચ્છ છે और स्वच्छ है;

96-(1)- The kapha humor is unctuous, smooth, soft, sweet, firm, dense, slow, stable, heavy, cold, viscid and clear.

तस्य स्नेहाच्छ्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासंतापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिबन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति ।

तस्य તેના इसके, **स्नेहात्** સ્નેહને લઈ स्नेहके कारण, **श्लेष्मलाः** કફપ્રકૃતિવાળા પુરુષો कफप्रकृतिवाले

---

९६. विज्जल—पिच्छिल (छ. त.)

,, अशीघ्रारम्भक्षोभविकाराः—अशीघ्रारम्भाल्पक्षोभविकाराः (ख.)

,, विज्जलत्वात्—पिच्छिलत्वात् (ब. छ. त.)

,, सन्धिबन्धनाः—बन्धसन्धानाः (ड.)

पुरुष, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **अङ्गाः** અંગવાળા अंगोंवाले, **श्लक्ष्णत्वात्** શ્લક્ષ્ણ (લીસા)પણાથી श्लक्ष्णतासे, **श्लक्ष्ण-** શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, **अङ्गाः** અંગવાળા अंगोंवाले, **मृदुत्वात्** મૃદુતાથી मृदुतासे, **दृष्टिसुख-** જોવામાં પ્રિય देखनेमें प्रिय, **सुकुमार-** સુકુમાર सुकुमार, **अवदात-** અને નિર્મળ વર્ણનાં और निर्मल वर्णके, **गात्राः** અંગવાળા अङ्गवाले, **माधुर्यात्** મધુરતાથી मधुरतासे, **प्रभूत-** પુષ્કળ बहुत, **शुक्र-** વીર્યવાળા शुक्रवाले, **व्यवाय-** અધિક મૈથુનશક્તિવાળા मैथुनमें अधिक सामर्थ्यवाले, **अपत्याः** અને અધિક સંતતિવાળા और अधिक संतानवाले, **सारत्वात्** સારતાથી सारतासे, **सार-** સારમય सारमय, **संहत-** સારા બાંધાથી યુક્ત सुसंगठित, **स्थिर-** અને સ્થિર और स्थिर, **शरीराः** શરીરવાળા शरीरवाले, **सान्द्रत्वात्** અને સાન્દ્રતાથી और सान्द्रतासे, **उपचित-** પુષ્ટ पुष्ट, **परिपूर्ण-** અને પરિપૂર્ણ और परिपूर्ण, **सर्व-** સર્વ सब, **अङ्गाः** અંગવાળા अंगवाले, **मन्दत्वात्** મંદતાથી मंदतासे, **मन्द-** મન્દ मन्द, **चेष्टा-** ચેષ્ટા चेष्टा, **आहार-** આહાર आहार, **व्याहाराः** અને અવાજવાળા और आवाजवाले, **स्तैमित्यात्** નિશ્ચલતાથી निश्चलतासे, **अशीघ्र-** વિલંબથી થતાં विलंबसे होते, **आरम्भ-** કાર્યવાળા कार्यवाले, **क्षोभ-** તેમજ ક્ષોભ एवं क्षोभ, **विकाराः** અને વિકારવાળા और विकारवाले, **गुरुत्वात्** ગુરુપણાથી गुरुतासे, **सार-** સ્ખલનરહિત स्खलनरहित, **अधिष्ठित-** પૂરી રીતે પડતાં પગલાંવાળી सम्पूर्ण पादतलके चिह्नवाली, **अवस्थित-** તથા ચપળતા વગરની तथा चपलतारहित, **गतयः** ગતિવાળા गतिवाले, **शैत्यात्** શીતતાથી शीततासे, **अल्प-** થોડી थोड़ी, **क्षुत्-** ભૂખ भूख, **तृष्णा-** તૃષ્ણા तृष्णा, **संताप-** સંતાપ संताप, **स्वेद-** અને સ્વેદ વગેરે और स्वेद आदि, **दोषाः** દોષવાળા दोषवाले, **विज्जलत्वात्** પિચ્છિલતાથી पिच्छिलतासे, **सुश्लिष्ट-** સારી રીતે જોડાયેલાં अच्छी प्रकार जुड़े हुए, **सार-** માંસ આદિ સાર मांस आदि सार, **सन्धि-** તથા સન્ધિના तथा सन्धिके, **बन्धनाः** બન્ધવાળા बन्धवाले, **तथा** તેમજ एवं, **अच्छत्वात्** સ્વચ્છતાથી स्वच्छतासे, **प्रसन्न-** પ્રસન્ન प्रसन्न, **दर्शन-** આંખ आंख, **आननाः** તથા મુખવાળા तथा मुखवाले, **प्रसन्न-** અને પ્રસન્ન और प्रसन्न, **स्निग्ध-** તેમજ સ્નિગ્ધ एवं स्निग्ध, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **स्वराः** **च** અને સ્વરવાળા और स्वरवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

96-(2). Kapha, being unctuous, those of kapha habitus have glossy limbs; on account of its smoothness they have smooth limbs; owing to its softness they have pleasant, delicate and clear bodies; owing to its sweetness they have a profusion of semen, desire for the sex-act and children. On account of its firmness, they have firm, well-knit and stable bodies; owing to the denseness of kapha, they are plump and rounded in all their limbs. Owing to its slowness, they are slow in their actions and speech; due to its stability, they are slow in their undertakings and in the change of moods and pathological condition; owing to its heaviness, they are of firm, large and stable gait; owing to its coldness, their hunger, thirst, heat and perspiration are meagre; owing to its viscidity, they are firm and well-knit in their joints. Similarly owing to its clearness they are of clear looks, of clear and mellow complexion and voice.

त एवंगुणयोगाच्छ्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥९६॥

ते તે वे, **श्लेष्मलाः** કફપ્રધાન મનુષ્યો कफप्रधान मनुष्य, **एवंगुण-** આ પ્રમાણેના ગુણના इस प्रकारके गुणके, **योगात्** યોગે योगसे, **बलवन्तः** બળવાન बलवान, **वसुमन्तः** ધનવાન धनवान, **विद्यावन्तः** વિદ્યાવાન विद्यावान, **ओजस्विनः** ઓજસ્વી ओजस्वी, **शान्ताः** શાન્ત

शान्त, आयुष्मन्तः च અને આયુષ્માન और दीर्घायु, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ ९६ ॥

96. Owing to the combination of such qualities, those of kapha habitus are possessed of strength, wealth, knowledge, vitality, gentleness and long life.

पित्तलस्य लक्षणम्—

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लं कटुकं च।

पित्तम् પિત્ત पित्त, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, द्रवम् દ્રવ द्रव, विस्रम् વિસ્ર विस्र, अम्लम् અમ્લ अम्ल, कटुकम् અને કટુ છે और कटु है;

97-(1). Pitta is hot, acute, fluid, raw-meatish in smell, acid and pungent.

तस्यौष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा, उष्णमुखाः, सुकुमारावदातगात्राः, प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलपिडकाः, क्षुत्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः, प्रायो मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाश्च; तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः, तीक्ष्णाग्नयः, प्रभूताशनपानाः, क्लेशासहिष्णवो, दन्दशूकाः; द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिमांसाः, प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च; विस्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्यशिरःशरीरगन्धाः; कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः;

पित्तलाः પિત્તવાળા પુરુષો पित्तवाले पुरुष, तस्य તેની इसकी, औष्ण्यात् ઉષ્ણતાથી उष्णतासे, उष्ण- ગરમીને गरमीको, असहाः સહન ન કરી શકનાર सहन न करनेवाले, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, मुखाः મુખવાળા मुखवाले, सुकुमार- કોમળ सुकुमार, अवदात- અને નિર્મળ और निर्मल, गात्राः ગાત્રવાળા गात्रवाले, प्रभूत- પુષ્કળ बहुत, पिप्लु- પિપ્લુ पिप्लु, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यंग, तिल- તલ तिल, पिडकाः અને ફોડકીઓવાળા और पिडकावाले, क्षुत्- બહુ ભૂખ बहुत भूख, पिपासावन्तः અને તરસવાળા और प्यासवाले, क्षिप्र- જલદી शीघ्र, वली- વળિયાં झुर्रियां, पलित- પળિયાં पलित, खालित्य- અને ટાલ और गञ्जापन, दोषाः એ દોષોથી યુક્ત इन दोषोंसे युक्त, प्रायः અને ઘણું ખરું और प्रायः करके, मृदु- કોમળ कोमल, अल्प- અલ્પ अल्प, कपिल- પીંગળાં पिंगल, श्मश्रु- દાઢીમૂછ दाढीमूंछ, लोम- રૂંવાડાં लोम, केशाः च તથા કેશવાળા और केशवाले, भवन्ति હોય છે होते हैं, तैक्ष्ण्यात् તીક્ષ્ણતાથી तीक्ष्णतासे, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, पराक्रमाः પરાક્રમવાળા पराक्रमवाले, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, अग्नयः અગ્નિવાળા अग्निवाले, प्रभूत- ખૂબ बहुत, अशन- ભોજન भोजन, पानाः અને પાનવાળા और पानवाले, क्लेश- ક્લેશને क्लेशको, असहिष्णवः ન સહન કરી શકનાર न सहनेवाले, दन्दशूकाः ઘડીએ ઘડીએ ખાનારા बारबार खानेवाले, द्रवत्वात् દ્રવતાથી द्रवतासे, शिथिल- શિથિલ शिथिल, मृदु- અને કોમળ और कोमल, सन्धि- સાંધા सन्धि, मांसाः અને માંસવાળા और मांसवाले, प्रभूत- તથા બહુ बहुत, सृष्ट- ત્યાગ કરેલો છે त्याग किया है, स्वेद- પરસેવો स्वेद, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषाः च અને મળ જેઓએ એવા और मल जिन्होंने ऐसे, विस्रत्वात् વિસ્રતાથી विस्रतासे, प्रभूत- પુષ્કળ बहुत, पूति- દુર્ગંધયુક્ત दुर्गन्धि, कक्ष- બગલ कक्षा, आस्य- મુખ मुख, शिरः- મસ્તક मस्तक, शरीर- અને શરીરની और शरीरकी, गन्धाः ગંધવાળા गन्धवाले, कटु- અને કટુ और कटु, अम्लत्वात् તથા અમ્લતાથી और अम्लतासे, अल्प- અલ્પ अल्प, शुक्र- વીર્ય शुक्र, व्यवाय- મૈથુનશક્તિ मैथुनशक्ति, अपत्याः તેમજ સંતતિવાળા હોય છે एवं सन्ततिवाले होते हैं;

97-(2). Owing to its heat, those of pitta habitus are intolerant of heat, very hot in the mouth, of delicate and clear bodies, and have profuse moles, freckles, spots and pimples on the body, excessive hunger and thirst,

९७. द्रवं—द्रुतं (द.)
,, उष्णमुखाः. सुकुमार°—शुष्कासुकुमार° (च. भ.)
,, तिलपिडकाः — तिलकालकाः (ख.)
,, सन्धिमांसाः — सन्धिबन्धमांसाः (क.)
,, प्रभूतपूतिकक्ष°—प्रपूतिवक्षःकक्षा° (ख.)

are subject to early wrinkles, grey hair and baldness, and are possessed generally of scanty, soft and tawny hair on the head, face and body. Owing to its acuteness, they are possessed of keen valour and acute digestive fire, are given to taking excessive quantity of food and drink, are subject to incapacity to bear suffering, and are constant eaters. Owing to its fluidity they have flabby and soft joints and flesh and profuse discharge of sweat, urine and feces. Owing to its raw-meatish smell, they smell very much in their arm-pits, mouth, head and body. Owing to its pungent and acid taste, they have a small quantity of semen, limited sex-appetite and scanty offspring.

त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भवन्ति ॥९७॥

ते તે वे, **पित्तलाः** પિત્તપ્રકૃતિવાળા पित्तप्रकृतिवाले, **एवंगुण-** એ પ્રમાણેના ગુણના इस प्रकारके गुणोंके, **योगात्** યોગથી योगसे, **मध्य-** મધ્યમ मध्यम, **बलाः** બળવાળા बलवाले, **मध्य-** મધ્યમ मध्यम, **आयुषः** આયુષ્યવાળા आयुवाले, **मध्य-** અને મધ્યમ और मध्यम, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **वित्त-** ધન धन, **उपकरणवन्तः च** તથા સાધનવાળા और उपकरणवाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं ॥ ९७ ॥

97. Owing to a combination of such qualities those of pitta habitus are of moderate strength and life-span and of moderate knowledge, experience, wealth and means.

वातलस्य लक्षणम्—

वातस्तु रूक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः।

वातः વાયુ वायु, **तु** તો तो, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **लघु-** લઘુ लघु, **चल-** ચલ चल, **बहु-** બહુ बहुत, **शीघ्र-** શીઘ્ર शीघ्र, **शीत-** શીત शीत, **परुष-** પરુષ परुष, **विशदः** અને ચીકાશથી રહિત હોય છે और विशद (पिच्छिलसे विपरीत) है;

98-(1). Vata is dry, light, unsteady, abundant, swift, cold, rough and clear.

तस्य रौक्ष्याद्वातला रूक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरूक्षक्षामसन्नसक्तजर्जरस्वरा जागरूकाश्च भवन्ति, लघुत्वाल्लघुचपलगतिचेष्टाहारव्याहाराः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिभ्रूहन्वोष्ठजिह्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च, शैत्याच्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुरोमनखदशनवदनपाणिपादाः, वैशद्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति;

वातलाः વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रकृतिवाले, **तस्य** તેની इसकी, **रौक्ष्यात्** રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **अपचित-** કૃશ कृश, **अल्प-** અને અલ્પ और अल्प, **शरीराः** શરીરવાળા शरीरवाले, **प्रतत** નિરંતર निरन्तर, **रूक्ष-** રુક્ષ रूक्ष, **क्षाम-** ક્ષીણ क्षीण, **सन्न-** ભાંગેલા વાસણ જેવા टूटे पात्रके ध्वनि जैसी, **सक्त-** બંધાયેલા बंधी हुई **जर्जर-** અને જર્જરિત और जर्जरित, **स्वराः** સ્વરવાળા आवाजवाले, **जागरूकाः च** તથા નિદ્રાહીન एवं निद्राहीन, **भवन्ति** હોય છે होते हैं, **लघुत्वात्** લઘુતાથી लघुतासे, **लघु-** લઘુ लघु, **चपल-** તથા ચપલ एवं चंचल, **गति-** ગતિ गति, **चेष्टा-** ચેષ્ટા चेष्टा, **आहार-** આહાર आहार, **व्याहाराः** અને અવાજવાળા और आवाजवाले, **चलत्वात्** ચલતાથી चलतासे,

९८. सन्न—भिन्न (च. द. ध.)
,, सन्नसक्त—भिन्नमन्दसक्त (ख. घ. ज.)
,, चेष्टाहारव्याहाराः—चेष्टाहाराः (ध.)
,, समारम्भ—भीमारम्भ (फ.)
,, शैत्यात्—शीतत्वात् (च.)

अनवस्थित- ચપળ चंचल, सन्धि- સન્ધિ सन्धि, अक्षि- આંખ આંખ, भ्रू- ભમર भ्रू, हनु- હડપચી हनु, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, जिह्वा- જીભ जिह्वा, शिरः- માથું शिर, स्कन्ध- ખભા स्कन्ध, पाणि- હાથ हाथ, पादाः અને પગવાળા और पैरवाले. बहुत्वात् બહુતાથી बहुतासे, बहु- બહુ बहुत प्रलाप- બોલનાર बोलनेवाले, कण्डरा- તથા મોટી નાડીઓ महानाडियां, सिरा- તેમજ નસોના एवं सिराके, प्रतानाः વિસ્તારવાળા विस्तारवाले, शीघ्रत्वात् શીઘ્રતાથી शीघ्र होनेसे, शीघ्र- તરત शीघ्र, समारम्भ- કામ કરનાર कार्य करनेवाले, क्षोभ- ક્ષોભ પામનાર क्षोभ पानेवाले, विकाराः અને વિકારવાળા एवं रोगवाले, शीघ्र- શીઘ્ર જલ્દી, त्रास- ત્રાસ त्रास, राग- પ્રીતિ राग, विरागाः અને અપ્રીતિવાળા और विरागवाले, श्रुतग्राहिणः સાંભળેલું ગ્રહણ કરનાર सुनते ही ग्रहण करनेवाले, अल्प- તથા થોડી एवं थोडी, स्मृतयः च સ્મૃતિવાળા स्मृति-वाले, शैत्यात् શીતતાથી शीततासे, शीत- ઠંડી शीतको, असहिष्णवः સહન ન કરી શકનાર न सहनेवाले, प्रतत- પુષ્કળ बहुत, शीतक- ઠંડી शीत, उद्वेपक- ધ્રુજારી कम्प, स्तम्भाः અને જડતાવાળા और जडतावाले, पारुष्यात् પરુષતાથી परुषतासे, परुष- કઠણ कठिन, केश- કેશ केश, श्मश्रु- દાઢીમૂછ श्मश्रु, रोम- રોમ रोम, नख- નખ नख, दशन- દાંત दांत, वदन- મુખ मुख, पाणि- હાથ हाथ, पादाः અને પગવાળા और पैरवाले, वैशद्यात् અને વિશદતાથી और विशदतासे, स्फुटित- વિદીર્ણ विदीर्ण, अङ्ग- અંગ अङ्ग, अवयवाः તથા અવયવવાળા तथा अवयववाले, सतत-सन्धि-शब्दगामिनः च તેમજ ચાલતાં સાંધાઓના નિરંતર અવાજવાળા एवं चलने-पर सन्धियोंके निरन्तर शब्दोंवाले, भवन्ति હોય છે होते हैं;

98-(2). Owing to its dryness, those of vata habitus are of dry, wasted and small bodies, of long-drawn, dry, low, broken, hollow and hoarse voice, and are always wakeful. Owing to its lightness, they are light and inconstant of gait, behaviour, diet and speech. Owing to its unsteadiness, they are restless in their joints, eyes, brows, jaws, lips, tongues, heads, shoulders, hands and feet. Due to its abundance, they are given to much talk and have prominent veins and tendons. Owing to its swiftness they are quick in their undertakings and variation of moods and pathological change. They are quickly affected by fear likes and dislikes. They are quick in grasping and in forgetting too. Owing to its cold quality, they are intolerant of cold, and are greatly liable to suffer cold, shivering and stiffness. Owing to its roughness, they have rough hair on the head, face and body, rough nails, teeth, mouth, hands and feet. Owing to its clearness they have cracked limbs and their joints always make noise as they walk.

त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पधनाश्च भवन्ति ॥९८॥

ते તે वे, वातलाः વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रकृति-वाले, एवंगुण- એ પ્રમાણેના ગુણના इस तरहके गुणोंके, योगात् યોગથી योगसे, प्रायेण ઘણું ખરું प्रायः करके, अल्प- અલ્પ अल्प, बलाः च બળવાળા बलवाले, अल्प- અલ્પ अल्प, आयुषः च આયુષ્યવાળા आयुवाले, अल्प- અલ્પ अल्प, अपत्याः સંતતિવાળા सन्तानवाले, अल्प- અલ્પ अल्प, साधनाः च સાધનવાળા साधनवाले, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, धनाः च ધનવાળા धन-वाले, भवन्ति હોય છે होते हैं ॥९८॥

98. Owing to the combination of such qualities, those of vata habitus

९८. अल्पायुषः—अल्पायवः (त.)

" अल्पधनाः—अधन्याः (क. ख. घ. छ. ज. झ. त. ड.)

are generally of small strength, short life-span, scanty offspring and means, and of meagre wealth.

संसर्गजप्रकृतेर्लक्षणम्—

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

संसर्गात् દોષોના સંસર્ગથી दोषोंके संसर्गसे, **संसृष्ट-** મિશ્ર मिश्र, **लक्षणाः** લક્ષણુવાળા હોય છે लक्षणोंवाले होते हैं ॥ ९९ ॥

99. In a combined habitus, the qualities are also combined.

समप्रकृतेर्लक्षणम्—

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः। इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

समधातवः સમાન ધાતુવાળા समान धातुवाले, **तु** તો तो, **सर्व-** સર્વ सब, **गुण-** ગુણથી गुणसे, **समुदिताः** યુક્ત હોય છે युक्त होते हैं, **इति एवम्** આ પ્રમાણે इस तरह, **प्रकृतितः** પ્રકૃતિથી प्रकृतिसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे ॥ १०० ॥

100. Those possessed of the equipoise of humors are endowed with all the good qualities described. Thus should one examine, from the point of view of habitus.

विकृतितः देहपरीक्षा—

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र विकारं हेतु-दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः।

विकृतितः च इति વિકૃતિથી પરીક્ષા કરવી विकृतिसे परीक्षा करे, **विकृतिः** વિકૃતિ विकृति, **विकारः** વિકાર विकार, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **तत्र** અહીં यहां, **विकारम्** વિકારની विकारकी, **हेतु-** હેતુ हेतु, **दोष-** દોષ दोष, **दूष्य-** દૂષ્ય दूष्य, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **देश-** દેશ देश, **काल-** અને કાળ और काल, **बल-** એઓના બળના इनके बलके, **विशेषैः** ભેદોથી भेदोंसे, **लिङ्गतः च** અને લક્ષણોથી और लक्षणोंसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી परीक्षा करे, **हि** કારણ કે क्योंकि, **हेतु-** હેતુ हेतु, **आदीनाम्** વગેરેના आदिके, **बल-** બળના बलके, **विशेषम्** ભેદના જ્ઞાન भेदके ज्ञानके, **अन्तरेण** વિના बिना, **व्याधि-** રોગના रोगके, **बलविशेष-** બળવિશેષનું बलविशेषका, **उपलब्धिः** જ્ઞાન ज्ञान, **न** થતું નથી नहीं होता;

101-(1). As regards the point of view of pathological change, the pathological condition is called "disease". It has to be examined from the point of view of the particulars of causative factors, morbid humors, susceptible body-elements, habitus, country, time and strength, and also of signs and symptoms. The strength of the disease cannot be found out except by means of the intensity of the causative factors etc.

यस्य हि व्याधेर्दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गबलं, स व्याधिर्बलवान् भवति; तद्विपर्ययाच्चाल्पबलः; मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

यस्य हि જે जिस, **व्याधेः** રોગમાં रोगमें, **दोष-** દોષ दोष, **दूष्य-** દૂષ્ય दूष्य, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **बल-** તથા બળનું तथा बलकी, **साम्यम्** પરસ્પરની સાથે સમાન ગુણવાળાપણું હોય છે परस्परके साथ समानगुणता होती है, **हेतु-** અને હેતુ और हेतु, **लिङ्ग-** તથા લક્ષણનું और लक्षणका, **बलम् च** બળ बल, **महत्** અતિ અધિક अत्यधिक, **भवति** હોય છે होता है, **सः** તે वह, **व्याधिः** વ્યાધિ व्याधि, **बलवान्** બળવાન बलवान, **भवति** થાય છે

१०१. देश-काल-बलसाम्यम्—देशकालसाम्यम् (क.)

,, दोषदूष्यादीनाम्—दोषादीनाम् (ख. घ.)

होता है, तद्- અને તેની और इसकी, विपर्ययात् च વિપરીતતાથી विपरीततासे, अल्पबलः અલ્પ બળવાળો થાય છે अल्पबल होता है, दोष- દોષ दोष, दृष्यादीनाम् દૃષ્યાદિમોના दृष्यादिमेंसे, अन्यतम- કોઈ એકની किसी एककी, सामान्यात् કોઈ એકની સાથે સમાનતાથી किसी एकके साथ समानतासे, हेतु- અને હેતુ और हेतु, लिङ्ग- તથા લક્ષણનું तथा लक्षणोंका, मध्यबलत्वात् च મધ્યમ બળ હોવાથી मध्यम बल होनेसे, मध्यबलः तु રોગ મધ્યમ બળવાળો रोग मध्यम बलवाला, उपलभ्यते જણાય છે जाना जाता है ॥ १०१ ॥

101. If the morbidity, susceptible body-element, habitus, place, time and strength, are of similar nature, and the causative factors and symptoms too are strong, then the disease will develop into a powerful one. If they are of dissimilar nature, then the disease will be a mild one. If the morbid humor, susceptible body-element and other factors are of moderate nature as also the intensity of causative factors and symptoms, then the disease will be of a moderate type.

सारतः देहपरीक्षा—

सारतश्चेति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा—त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति ॥ १०२ ॥

सारतः च इति સારથી પરીક્ષા કરવી सारसे परीक्षा करे, पुरुषाणाम् પુરુષોના पुरुषोंके, बल- બળના बलके, मान- પ્રમાણને प्रमाणको, विशेष- વિશેષ પ્રમાણમાં विशेष रूपमें, ज्ञानार्थम् જાણવા માટે जाननेके लिए, अष्टौ આઠ आठ, साराणि સારનો सारोंका, उपदिश्यन्ते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है, तत् यथा જેમકે जैसे, त्वक्- ત્વક્ त्वक्, रक्त- રક્ત रक्त, मांस- માંસ मांस, मेदः- મેદ मेद, अस्थि- અસ્થિ अस्थि, मज्ज- મજ્જા मज्जा, शुक्र- વીર્ય शुक्र, सत्त्वानि इति અને સત્ત્વ और सत्त्व ॥ १०२ ॥

102. As regards the tone of body-elements, here we describe the eight body-elements in view of whose perfectness of tone, a special knowledge of the measure of men's strength is obtained. Those elements are— skin, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and psyche.

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक् त्वक्साराणाम्।

तत्र તેમાં इनमें, त्वक्साराणाम् ત્વક્સારવાળા પુરુષોની त्वक्सारवाले पुरुषोंकी, त्वक् ત્વચા त्वचा, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, श्लक्ष्ण- શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, मृदु- મૃદુ मृदु, प्रसन्न- પ્રસન્ન प्रसन्न, सूक्ष्म- અને સૂક્ષ્મ और सूक्ष्म, अल्प- તથા અલ્પ तथा अल्प, गम्भीर- ગંભીર गम्भीर, सुकुमार- અને કોમળ और कोमल, लोमा રુંવાડાંવાળી रोमवाली, सप्रभा इव च અને જાણે કાન્તિમાન હોય એવી હોય છે और कान्तिमानसी होती है;

103-(1). The skin, in those in whom that element is in perfect tone, is unctuous, smooth, soft, clear. thin, covered with short, deep-rooted and delicate hair, and is as if full of lustre.

सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणान्यायुष्यत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

सा તે वह, सारता સારતા सारता, सुख- સુખ सुख, सौभाग्य- સૌભાગ્ય सौभाग्य, ऐश्वर्य- ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, उपभोग- ઉપભોગ उपभोग, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, विद्या- વિદ્યા विद्या, आरोग्य- આરોગ્ય आरोग्य, प्रहर्षणानि હર્ષ हर्ष, आयुष्यत्वम् च અને દીર્ઘાયુપણાને और दीर्घायुताको, आचष्टे જણાવે છે बताती है ॥१०३॥

103. That element indicates happiness, good fortune, power, pleasures, intelligence, knowledge, health and cheer, and long life.

१०३. आयुष्यत्वं च—आयुषश्चानित्वरत्वं (क. ग. छ. त. थ.)

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद्भ्राजिष्णु रक्तसाराणाम् ।

रक्तसाराणाम् રક્તસારવાળા પુરુષોનાં रक्तसारवाले पुरुषोंके, **कर्ण-** કર્ણ कर्ण, **अक्षि-** આંખ आंख, **मुख-** મુખ मुख, **जिह्वा-** જીભ जिह्वा, **नासा-** નાક नासिका, **ओष्ठ-** હોઠ ओष्ठ, **पाणि-** હાથ हाथ, **पाद-** પગનાં पैरके, **तल-** તળિયાં तलुवे, **नख-** નખ नख, **ललाट-** કપાળ ललाट, **मेहनम्** અને મૂત્રેન્દ્રિય और मूत्रेन्द्रिय, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **रक्तवर्णम्** લાલ વર્ણનાં रक्तवर्णके, **श्रीमत्** શોભાવાળાં शोभायुक्त, **भ्राजिष्णु** અને તેજસ્વી હોય છે और तेजस्वी होते हैं;

104-(1). In those in whom the element of blood is in perfect tone, the ears, the eyes, the mouth, the tongue, the nose, the lips, hands, and soles of the feet, nails, forehead and the genitals are unctuous, reddish, shapely and full of lustre.

सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

सा તે वह, **सारता** સારતા सारता, **सुखम्** સુખ सुख, **उद्धताम्** વિપુલ विपुल, **मेधाम्** બુદ્ધિ बुद्धि, **मनस्वित्वम्** મનસ્વિતા मनस्विता, **सौकुमार्यम्** સુકુમારતા सुकुमारता, **अनतिबलम्** બહુ બળનો અભાવ बहुत बलका अभाव, **अक्लेशसहिष्णुत्वम्** ક્લેશ સહન ન થવો क्लेशका न सहना, **उष्ण-** તથા ગરમી तथा गरमीको **असहिष्णुत्वम् च** સહન ન થવી એને ન सह सकना इन्हें, **आचष्टे** જણાવે છે बताती है ॥ १०४ ॥

104. That perfectness of tone indicates in them happiness, great intelligence, cheerfulness, delicacy, moderate strength, and incapacity to endure troubles and heat.

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससाराणाम् ।

मांससाराणाम् માંસસારવાળા પુરુષોનાં मांससारवाले पुरुषोंके, **शङ्ख-** શંખ शंख, **ललाट-** લલાટ ललाट, **कृकाटिका-** કૃકાટિકા कृकाटिका, **अक्षि-** આંખ आंख, **गण्ड-** ગાલ गण्ड, **हनु-** હડપચી हनु, **ग्रीवा-** ડોક ग्रीवा, **स्कन्ध-** ખભા स्कन्ध, **उदर-** પેટ उदर, **कक्ष-** બગલ कक्ष, **वक्षः-** છાતી वक्षःस्थल, **पाणि-** હાથ हाथ, **पाद-** પગ पैर, **सन्धयः** અને સાંધા और सन्धियां, **स्थिर-** સ્થિર स्थिर, **गुरु-** મોટાં गुरु, **शुभ-** શુભ शुभ, **मांस-** અને માંસથી और मांससे, **उपचिताः** ભરેલાં હોય છે पुष्ट होती हैं;

105-(1). Those in whom the element of flesh is in perfect tone, have their temples, forehead, nape, eyes, cheeks, jaws, necks, shoulders, bellies, armpits, chests and the joints of the hands and feet, covered with firm, heavy and comely muscle flesh.

सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥१०५॥

सा તે वह, **सारता** સારતા सारता, **क्षमाम्** ક્ષમા क्षमा, **धृतिम्** ધીરજ धैर्य, **अलौल्यम्** ચપળતાનો અભાવ अचपलता, **वित्तम्** ધન वित्त, **विद्याम्** વિદ્યા विद्या, **सुखम्** સુખ सुख, **आर्जवम्** સરળતા सरलता, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य, **बलम्** બળ बल, **दीर्घम्** અને લાંબાં और लम्बी, **आयुः च** આયુષ્યને आयुको, **आचष्टे** જણાવે છે बताती है ॥ १०५ ॥

105. That perfectness of tone indicates in them patience, endurance, stability, wealth, knowledge, happiness, frankness, health, strength and long life.

---

१०५. स्कन्धोदर–स्कन्धोरः (ख.)
,, स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता–स्थिरमांसोपचिता (क.)
,, ,, –गुरुस्थिरमांसोपचिता (ब.)

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसाराणाम् ।

मेदःसाराणाम् મેદસારવાળા પુરુષોનાં मेदसारवाले पुरुषोंके, वर्ण- વર્ણ वर्ण, स्वर- સ્વર स्वर, नेत्र- નેત્ર नेत्र, केश- વાળ केश, लोम- રૂંવાડાં लोम, नख- નખ नख, दन्त- દાંત दान्त, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषेषु અને મળમાં और मलमें, विशेषतः ખાસ કરીને विशेष करके, स्नेहः સ્નેહ હોય છે स्नेह होता है;

106-(1). Those in whom the element of fat is in perfect tone, possess excessive unctousness in their complexion, voice, eyes, hair (on the head, face and body), nails, teeth, lips, urine and feces.

सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

सा તે वह, सारता સારતા सारता, वित्त- ધન वित्त, ऐश्वर्य- ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, सुख- સુખનો सुखका, उपभोग- ઉપભોગ उपभोग, प्रदानानि દાન दान, आर्जवम् સરલતા सरलता, सुकुमार- અને મૃદુ और मृदु, उपचारताम् च ઉપચારને યોગ્યપણું એઓને उपचारके योग्य होना इन्हें, आचष्टे જણાવે છે बताती है ॥ १०६ ॥

106. It indicates in them wealth, power, happiness, luxury, charity, frankness and delicate living.

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः ।

अस्थिसाराः અસ્થિસારવાળા પુરુષોનાં अस्थिसारवाले पुरुषोंकी, पार्ष्णि- એડી एडी, गुल्फ- ઘૂંટી गुल्फ, जानु- ગોઠણ जानु, अरत्नि- કોણી कोहनी, जत्रु- હાંસડી जत्रु, चिबुक- હડપચી चिबुक, शिरः- શિર शिर, पर्व- અને પર્વ और पर्व, स्थूलाः સ્થૂલ હોય છે स्थूल होते हैं; स्थूल- तथा સ્થૂલ एवं स्थूल, अस्थि- હાડકાં अस्थि, नख- નખ नख, दन्ताः च અને દાંતવાળા તેઓ હોય છે और दांतोवाले वे होते हैं;

107-(1). Those in whom the element of supporting tissue is in perfect tone, have stout heels, ankles, knees, fore-arm bones, collar bones, chin, head, joints, bones, nails and teeth.

ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

ते તેઓ वे, महोत्साहाः ઘણા ઉત્સાહવાળા बडे उत्साही, क्रियावन्तः ક્રિયાશીલ क्रियावाले, क्लेशसहाः ક્લેશ સહન કરનારા क्लेशको सहनेवाले, सार- બળવાન दृढ, स्थिर- અને સ્થિર और स्थिर, शरीराः શરીરવાળા शरीरवाले, आयुष्मन्तः च અને આયુષ્માન और आयुष्मान, भवन्ति હોય છે होते हैं ॥ १०७ ॥

107. They are very enthusiastic and active, and bear difficulties. They have strong and firm bodies and have long life.

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः ।

मज्जसाराः મજ્જાસારવાળા પુરુષો मज्जासारवाले पुरुष, मृदु- કોમળ मृदु, अङ्गाः અંગવાળા अंगोंवाले, बलवन्तः બળવાન बलवान, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, वर्ण- વર્ણ वर्ण, स्वराः અને સ્વરવાળા और स्वरयुक्त, स्थूल- તથા સ્થૂલ एवं स्थूल, दीर्घ- દીર્ઘ दीर्घ, वृत्त- તેમજ ગોળ और गोल, सन्धयः च સન્ધિઓવાળા હોય છે सन्धिवाले होते हैं;

108-(1). Those in whom the marrow is in perfect tone, are soft, strong, unctuous in complexion and voice, and stout, long and rounded in the joints.

---

१०६. सुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं—सुखोपभोगार्जवं (च.)
,, ,, —सुखोपभोगदैन्यार्जवं (प.)

१०८. मृद्वङ्गा—तन्वङ्गा (ध. म. त.)

ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतवित्तविज्ञानापत्यसंमानभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

ते તેઓ वे, दीर्घ- आयुषः દીર્ઘાયુષી दीर्घायु, बलवन्तः બળવાન बलवान, श्रुत- શાસ્ત્રજ્ઞાન शास्त्रज्ञान, वित्त- ધન धन, विज्ञान- વિજ્ઞાન विज्ञान, अपत्य- સંતતિ सन्तान, संमान- અને સંમાનથી और संमानसे, भाजः च યુક્ત युक्त, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ १०८ ॥

108. They are long-lived, strong and possessed of learning, wealth, experience, offspring and honour.

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः ।

शुक्रसाराः શુક્રસારવાળા પુરુષો शुक्रसारवाले पुरुषों, सौम्याः સૌમ્ય सौम्य, सौम्यप्रेक्षिणः સૌમ્ય જોનારા सौम्यदर्शी, क्षीरपूर्णलोचनाः इव જાણે દૂધથી ભરેલી દૃષ્ટિવાળા હોય એવા मानो दूधसे भरी हुई दृष्टिवाले, प्रहर्षबहुलाः અતિ હર્ષવાળા अतिशय प्रसन्न, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, वृत्त- ગોળ गोल, सार- મજબૂત मजबूत, सम- સમ सम, संहत- મિલિત मिलित, शिखर- અણીદાર चोटीदार, दशनाः દાંતવાળા दांतवाले, प्रसन्न- પ્રસન્ન प्रसन्न, स्निग्ध- અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध, वर्ण- વર્ણ वर्ण, स्वराः તથા સ્વરવાળા तथा स्वरवाले, भ्राजिष्णवः કાન્તિમાન कान्तिमान, महास्फिचः च અને મોટા નિતંબવાળા હોય છે और बृहत् नितम्बवाले होते हैं;

109-(1). Those in whom the element of semen (body secretions) is in perfect tone, are gentle and possess gentle light in their eyes which appear as if full of milk and are full of cheerfulness. They have unctuous, round, firm, close and even teeth, clear unctuous complexion and voice and are lustrous and have large hips.

ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

ते તેઓ वे, स्त्री- સ્ત્રીઓને स्त्रियोंको, प्रिय- પ્રિય प्रिय, उपभोगाः સંભોગ કરનારા संभोग करनेवाले, बलवन्तः બળવાન बलवान, सुख- તથા સુખ एवं सुख, ऐश्वर्य- ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, आरोग्य- આરોગ્ય आरोग्य, वित्त- ધન धन, संमान- સંમાન संमान, अपत्य- અને સંતતિથી और सन्तानसे, भाजः च યુક્ત युक्त, भवन्ति હોય છે होते हैं ॥ १०९ ॥

109. They are coveted sources of enjoyment for women, and are strong and possessed of happiness, power, health, wealth, honour and offspring.

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

सत्त्वसाराः સત્ત્વસારવાળા सत्त्वसारवाले, स्मृतिमन्तः સ્મૃતિવાળા स्मृतिशाली, भक्तिमन्तः ભક્તિમાન भक्तिमान, कृतज्ञाः કૃતજ્ઞ कृतज्ञ, प्राज्ञाः ડાહ્યા बुद्धिमान, शुचयः પવિત્ર पवित्र, महोत्साहाः બહુ ઉત્સાહી बड़े उत्साही, दक्षाः ચતુર चतुर, धीराः ધીર धीर, समर- સંગ્રામમાં युद्धमें, विक्रान्त- પરાક્રમથી पराक्रमसे, योधिनः લડનારા लड़नेवाले, त्यक्तविषादाः વિષાદરહિત विषादरहित, सुव्यवस्थित- સુવ્યવસ્થિત सुव्यवस्थित, गति- ગતિવાળા गतिवाले, गम्भीर- ગંભીર गंभीर, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, चेष्टाः અને ચેષ્ટાવાળા और चेष्टावाले, कल्याण- તથા કલ્યાણમાં एवं कल्याणमें, अभिनिवेशिनः च તત્પર હોય છે तत्पर होते हैं, तेषाम् તેઓના इनके, गुणाः

१०९. शिखरदशनाः – शिखरिदशनाः (ग. च. ध.)

१०९. स्त्रीप्रियोपभोगाः – स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगाः (क. ग. च. ध.)

११०. सुव्यवस्थितगति – स्वव्यवस्थितगति (ग.)

,, कल्याण – कल्पना (द.)

ગુણોનું गुणोंका, स्व- પોતાનાં अपने, लक्षणैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, एव જ ही, व्याख्याताः વ્યાખ્યાત થઈ ગયું છે व्याख्यान हो गया है ॥ ११० ॥

110. Those in whom the psychic element is in perfect tone, are possessed of memory, devotion, gratitude, wisdom, purity, great energy, skill, courage, prowess in battle, freedom from sorrow, firmness of tread, deep intelligence and character, and are given to good pursuits. Their very characteristics describe their good qualities.

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुखयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

तत्र અહીં यहां, सर्वैः સર્વ सब, सारैः સારોથી सारोंसे, उपेताः યુક્ત युक्त, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, अतिबलाः અતિ બળવાન अति बलवान, परम- પરમ परम, सुख- સુખથી सुखसे, युक्ताः યુક્ત युक्त, क्लेश- ક્લેશ क्लेश, सहाः સહન કરી શકનારા सहनेवाले, सर्व- સર્વ सब, आरम्भेषु કાર્યમાં कार्योंमें, आत्मनि પોતામાં अपनेमें, जातप्रत्ययाः વિશ્વાસ રાખનારા विश्वास रखनेवाले, कल्याण- કલ્યાણમાં कल्याणमें, अभिनिवेशिनः તત્પર तत्पर, स्थिर- સ્થિર स्थिर, समाहित- અને સુઘટિત और संगठित, शरीराः શરીરવાળા शरीरवाले, सुसमाहित- સારી રીતે સાવધાન (ધ્યાનપૂર્વક) भली प्रकार सावधान, गतयः ગતિવાળા गतिवाले, सानुनाद- પ્રતિધ્વનિયુક્ત प्रतिध्वनियुक्त, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गम्भीर- ગંભીર गम्भीर, महा- અને મોટા और महान, स्वराः સ્વરવાળા स्वरवाले, सुख- સુખ सुख, ऐश्वर्य- ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, वित्त- ધન धन, उपभोग- ઉપભોગ उपभोग, संमान- અને સંમાન और संमान, भाजः ભોગવનારા भोगनेवाले, मन्दजरसः લાંબે વખતે વૃદ્ધ બનારા देरमें वृद्ध होनेवाले, मन्दविकाराः ધીમા વિકારવાળા मन्दविकारयुक्त, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः करके, तुल्यगुणविस्तीर्ण- પોતાના જેવા જ ગુણવાળી ઘણી अपने समान गुणवाली बहुत, अपत्याः સંતતિવાળા संततिवाले, चिरजीविनः च અને દીર્ઘાયુષી और चिरंजीवी, भवन्ति હોય છે होते हैं ॥ १११ ॥

111. Those in whom all the elements are in perfect tone are very strong, endued with very happy circumstances, able to bear troubles, self-confident in all enterprises, given to good pursuits, of firm and well-knit bodies, firm in tread, of resonant mellow deep and big voice, and are possessed of happiness, power, wealth, pleasure and honour. They are slow in aging and slow in being attacked by disease and have offspring of similar qualities in great number, and are long-lived.

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

अतः આનાથી इनसे, विपरीताः વિપરીત विपरीत, तु તો तो, असाराः સારરહિત હોય છે साररहित होते हैं ॥ ११२ ॥

112. The contrary qualities indicate imperfect tone of these elements.

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

मध्यैः મધ્યમ मध्यम, सारविशेषैः સારભેદોથી सारभेदोंसे, मध्यानाम् મધ્યમ સારવાળાના मध्यम

१११. परमसुखयुक्ताः — परमगौरवयुक्ताः (ग. ज. च.)
,, महास्वराः — महानिस्वनाः (च. द.)
,, चिरजीविनश्च — चिरजीविनश्च भवन्ति (च.)

सारवालोंके, **गुणविशेषाः** ગુણભેદોનું गुणविशेषोंका, **व्याख्याताः भवन्ति** વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે व्याख्यान हो गया है ॥ ११३ ॥

113. If the tone of the elements is of a moderate nature the qualities too are defined as of a moderate nature in accordance with the nature of the tone.

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **पुरुषाणाम्** પુરુષોના पुरुषोंके, **बल-** બળના बलके, **प्रमाण-** પ્રમાણના प्रमाणके, **विशेष-** ભેદ भेदको, **ज्ञान- अर्थम्** જાણવા માટે जाननेके लिए, **अष्टौ** આઠ आठ, **साराणि** સાર सार, **उपदिष्टानि भवन्ति** કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये हैं ॥ ११४ ॥

114. Thus the perfect tone of the eight elements has been described in order to enable a special knowledge of the measure of a person's strength or vitality.

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषङ्मुह्येदयमुपचितत्वाद्बलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः; तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः। अतश्च सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

कथम् नु એમ કેમ ? ऐसा क्यों ? **शरीर-** શરીર शरीर, **मात्र-** માત્રના मात्रके, **दर्शनात्** દર્શનથી दर्शनसे, **एव** જ ही, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **मुह्येत्** ભૂલાવામાં પડે मुग्ध हो जाय, **अयम्** આ यह, **उपचितत्वात्** પુષ્ટ હોવાથી पुष्ट होनेसे, **बलवान्** બળવાન છે बलवान है, **अयम्** આ यह, **कृशत्वात्** કૃશ હોવાથી कृश होनेसे, **अल्पबलः** ઓછા બળવાળો છે थोड़ा बलवाला है, **अयम्** આ यह, **महाशरीरत्वात्** મોટા શરીરવાળો હોવાથી बड़ा शरीरवाला होनेसे, **महाबलः** મહાબળવાન છે अतिबलवान है, **अयम्** આ यह, **अल्पशरीरत्वात्** નાના શરીરવાળો હોવાથી अल्प शरीरवाला होनेसे, **अल्पबलः इति** થોડા બળવાળો છે अल्प बलवाला है, **अल्पशरीराः** અલ્પ શરીરવાળા अल्प शरीरवाले, **कृशाः च** અને કૃશ और कृश, **एके** કેટલાક कई, **बलवन्तः** બળવાન बलवान, **दृश्यन्ते हि** દેખાય છે देखे जाते हैं, **तत्र** ત્યાં वहां, **पिपीलिका-भार-हरणवत्** જેમ નાની કીડી મોટો ભાર ઉપાડી જાય છે તેમ जैसे छोटी चिऊंटी बड़ा भार उठाती है वैसे, **सिद्धिः** કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે कार्यकी सिद्धि होती है, **अतः च** એથી इस लिए, **सारतः** સારથી सारसे, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી परीक्षा करे, **इति** એમ ऐसा, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है ॥ ११५ ॥

115. For otherwise the physician may be deceived by the appearance of the body merely, and conclude a man to be a strong man because of robustness, a man to be weak because he is emaciated, that a man is exceedingly strong because he has a big body, or that a man being small in body is possessed of small strength. There are persons who appear small in body and emaciated but are strong. For they are like the ant which carries relatively great loads. Therefore, it has been said that a person be tested from the point of view of the tone of each of these elements.

संहननतः देहपरीक्षा—

संहननतश्चेति संहननं, संहतिः, संयोजनमित्येकोऽर्थः। तत्र समसुविभक्तास्थि, सुबद्धसन्धि, सुनिविष्टमांसशोणितं, सुसंहतं शरीरमित्युच्यते। तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तः, विपर्ययेणाल्पबलाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११६ ॥

---

११५. परीक्षेतेत्युक्तम्—परीक्षेत्युक्तम् (घ.)

११६. संहतिः—संघातः (घ. ज. ब.)
,, मध्यत्वात्—प्रवरावरमध्यत्वात् (क. घ. ब.)

संहननतः च इति શરીરના બાંધાથી પરીક્ષા કરવી शरीरके संगठनसे परीक्षा करे, संहननम् સંહનન संहनन, संहतिः સંહતિ संहति, संयोजनम् અને સંયોજન और संयोजन, इति એ શબ્દો ये शब्द, एकः अर्थः સમાન અર્થવાળા છે समान अर्थवाले हैं, तत्र અહીં यहां, सम- સમાન समान, सुविभक्त- અને સારા વિભાગથી યુક્ત एवं अच्छी प्रकार विभक्त, अस्थि- હાડકાંવાળું अस्थियोंवाला, सुबद्ध- દૃઢતાથી બંધાયેલા સાંધાવાળું दृढतासे बन्धी हुई सन्धिवाला, सुनिविष्ट- સારી રીતે પોતાનાં સ્થાન પર રહેલાં अच्छी प्रकार अपने स्थान पर स्थित, मांस- માંસ मांस, शोणितम् અને લોહીવાળું और रक्तवाला, शरीरम् શરીર शरीर, सुसंहतम् સુસંહત सुसंहत, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, तत्र તેમાં इनमें, सुसंहत- સુસંહત सुसंहत, शरीराः શરીરવાળા शरीरवाले, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, बलवन्तः બળવાન હોય છે बलवान होते हैं, विपर्ययेण આથી વિપરીત હોતાં इससे विपरीत होने पर, अल्पबलाः થોડા બળવાળા હોય છે अल्पबल होते हैं, संहननस्य સંહનન संहननके, मध्यत्वात् મધ્યમ હોતાં मध्यम होने पर, मध्यबलाः મધ્યમ બળવાળા मध्यम बलवाले, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ ११६ ॥

116. As regards compactness—compact, well-knit, well-composed, and well-united are synonymous words, and mean the same thing. That is called the well-knit body wherein the bones are symmetrical and well-distributed, the joints are well-bound, and the flesh and blood well-combined. Such well-knit persons are strong and the contrary type weak. Moderately knit people are of moderate strength.

प्रमाणतः देहपरीक्षा—

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम्।

११७. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (छ.)

प्रमाणतः च इति પ્રમાણથી પણ પરીક્ષા કરવી प्रमाणसे भी परीक्षा करे, शरीर- શરીરનું शरीरका, प्रमाणम् પ્રમાણ प्रमाण, पुनः તો तो, यथास्वेन પોતપોતાનાં अपनी अपनी, अङ्गुलि- આંગળના अङ्गुलिके, प्रमाणेन પ્રમાણમાં प्रमाणमें, उत्सेध- ઊંચાઈ ऊंचाई, विस्तार- પહોળાઈ चौड़ाई, आयामैः અને લંબાઈથી और लम्बाईसे, यथाक्रमम् ક્રમસર क्रमानुसार, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा;

117-(1). As regards the proportions of the body, the height, length and breadth of the various limbs are measured in terms of the person's finger-breadth.

तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दशाङ्गुलानि, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावूरू, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलपरिणाहौ, शेफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं बस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णे द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, द्व्यङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ प्रबाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, चिबुकौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं, षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः; इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तम् ।

११७. पादौ चत्वारि षट् चतुर्दशाङ्गुलानि—पादौ चतुर्दशाङ्गुलौ (ध.)
,, षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे—षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे (घ.)
,, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो—द्वादशाङ्गुलपरिमितो (ध.)
,, द्व्यङ्गुलम्—त्र्यङ्गुलम् (घ. ध.)
,, द्वादशाङ्गुलौ—दशाङ्गुलौ (क. छ. झ. त. ध.)

तत्र આ શરીરમાં इन शरीरमें, **पादौ** પગ पैर, **चत्वारि** ચાર આંગળ ઊંચા चार अङ्गुल ऊंचे, **षट्** ૭ આંગળ પહોળા છઃ अङ्गुल चौड़े, **चतुर्दश-** અને ચૌદ और चौदह, **अङ्गुलानि** આંગળ લાંબા હોય છે अङ्गुल लम्बे होते हैं, **जङ्घे तु** જંઘાઓ जंघा, **अष्टादश-** અઢાર अट्ठारह, **अङ्गुले** આંગળ લાંબી अङ्गुल लम्बी, **षोडश-** અને સોળ और सोलह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल **परिक्षेपे** ગોળાઈવાળી હોય છે गोलाईवाली होती है, **जानुनी** ગોઠણ घुटने, **चतुरङ्गुले** ચાર આંગળ લાંબા चार अङ्गुल लम्बे, **षोडश-** અને સોળ और सोलह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिक्षेपे** ગોળાઈવાળા હોય છે गोलाईवाले होते हैं, **ऊरू** સાથળો ऊरु, **त्रिंशत्-** ત્રીસ तीस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिक्षेपौ** ગોળાઈવાળા गोलाईवाले, **अष्टादश-** અને અઢાર और अट्ठारह, **अङ्गुलौ** આંગળ લાંબા હોય છે अङ्गुल लम्बाईवाले होते हैं, **वृषणौ** વૃષણ वृषण, **षट्-** ૭ છઃ, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **दीर्घौ** લાંબા लम्बे, **अष्ट-** અને આઠ और आठ, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिणाहौ** ગોળાઈવાળા હોય છે गोलाइवाले होते हैं, **शेफः** શિશ્ન (મૂત્રેંદ્રિય) शिश्न (मूत्रेन्द्रिय), **षट्-** ૭ છઃ, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **दीर्घम्** લાંબો लम्बा, **पञ्च-** અને પાંચ और पांच, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिणाहम्** ગોળાઈવાળો હોય છે गोलाईवाला होता है, **भगः** યોનિ योनि, **द्वादश-** બાર बारह, **अङ्गुलि-** આંગળ अङ्गुल, **परिणाहः** ગોળાઈવાળી હોય છે गोलाईवाली होती है, **कटी** કેડ कटी, **षोडश-** સોળ सोलह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **विस्तारा** વિસ્તારવાળી विस्तारवाली, **बस्तिशिरः** મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગનું રહેવાનું સ્થાન मूत्राशयके ऊपरके भागके रहनेका स्थान, **दश-** દશ दस, **अङ्गुलम्** આંગળ પહોળું હોય છે अङ्गुल चौड़ा होता है, **उदरम्** પેટ उदर, **दश-** દશ दस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **विस्तारम्** પહોળું चौड़ा, **द्वादश-** અને બાર और बारह, **अङ्गुलम्** આંગળ લાંબું હોય છે अङ्गुल लम्बा होता है, **पार्श्वे** પડખાં पार्श्व, **दश-** દશ दस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **विस्तीर्णे** પહોળાં चौड़े, **द्वादश-** અને બાર और बारह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **आयामे** લાંબાં હોય છે लम्बे होते हैं, **स्तनान्तरम्** સ્તનનું અંતર दो स्तनोंकी दूरी, **द्वादश-** બાર बारह, **अङ्गुलम्** આંગળનું હોય છે अङ्गुलकी होती है, **स्तनपर्यन्तम्** સ્તનમંડળ स्तनमंडल, **द्वि-अङ्गुलम्** બે આંગળનું હોય છે दो अङ्गुलका होता है, **उरः** છાતી छाती, **चतुर्विंशति-** ચોવીસ चौवीस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **विशालम्** પહોળી चौड़ी, **द्वादश-** અને બાર और बारह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **उत्सेधम्** ઊંચી હોય છે ऊंची होती है, **हृदयम्** હૃદય हृदय, **द्वि-अङ्गुलम्** બે આંગળનું હોય છે दो अङ्गुलका होता है, **स्कन्धौ** સ્કન્ધ स्कन्ध, **अष्ट-अङ्गुलौ** આઠ આંગળના હોય છે आठ अङ्गुलके होते हैं, **अंसौ** ખભા अंस, **षट्-अङ्गुलौ** ૭ આંગળના હોય છે छः अङ्गुलके होते हैं, **प्रबाहू** બાંવડાં प्रबाहु, **षोडश-** સોળ सोलह, **अङ्गुलौ** આંગળનાં હોય છે अङ्गुलके होते हैं, **प्रपाणी** પ્રપાણિ (કોણીથી કાંડાસુધીના ભાગ) प्रपाणि (कोहनीसे कलई तकके भाग), **पञ्चदश-** પંદર पन्द्रह, **अङ्गुलौ** આંગળના હોય છે अङ्गुलके होते हैं, **हस्तौ** હાથ हाथ, **द्वादश-अङ्गुलौ** બાર આંગળના હોય છે बारह अङ्गुलके होते हैं, **कक्षौ** બગલ कक्षा, **अष्ट-** **अङ्गुलौ** આઠ આંગળની હોય છે आठ अङ्गुलकी होती है, **त्रिकम्** ત્રિક त्रिक, **द्वादश-अङ्गुल-** બાર આંગળ बारह अङ्गुल, **उत्सेधम्** ઊંચુ હોય છે ऊंचा होता है, **पृष्ठम्** પીઠ पीठ, **अष्टादश-** અઢાર अट्ठारह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **उत्सेधम्** ઊંચી હોય છે ऊंची होती है, **शिरोधरा** ડોક ग्रीवा, **चतुः-अङ्गुल-** ચાર આંગળ चार अङ्गुल, **उत्सेधा** ઊંચી ऊंची, **द्वाविंशति-** અને બાવીસ और बाईस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिणाहा** ગોળાઈવાળી હોય છે गोलाईवाली होती है, **आननम्** ચહેરો चहेरा, **द्वादश-** બાર बारह, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **उत्सेधम्** ઊંચો ऊंचा, **चतुर्विंशति-** અને ચોવીસ और चौबीस, **अङ्गुल-** આંગળ अङ्गुल, **परिणाहम्** ગોળાઈવાળો હોય છે गोलाईवाला होता है, **आस्यम्** મુખ मुख, **पञ्च-** **अङ्गुलम्** પાંચ આંગળનું હોય છે पांच अङ्गुलका होता है, **चिबुक-** હડપચી चिबुक, **ओष्ठ-** હોઠ ओठ, **कर्ण-** કાન कान, **अक्षिमध्य-** આંખોનો મધ્યભાગ आंखोंका मध्यभाग, **नासिका-** નાક नासिका, **ललाटम्** અને લલાટ और ललाट, **चतुः-** **अङ्गुलम्** ચાર આંગળના હોય છે चार अङ्गुलके होते हैं, **शिरः** **तथा** શિર एवं शिर, **षोडश-अङ्गुल-** સોળ આંગળ सोलह अङ्गुल, **उत्सेधम्** ઊંચુ ऊंचा, **द्वात्रिंशत्** અને બત્રીસ और बत्तीस, **अङ्गुल-** આંગળના अङ्गुल, **परिणाहम्** ઘેરાવાળું હોય છે गोलाईवाला होता है, **इति** આમ इस प्रकार, **अङ्ग-** અંગ अङ्ग, **अवयवानाम्** અને અવયવોનું

और अवयवोंका, मानम् માપ प्रमाण, पृथक्त्वेन પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक् रूपसे, उक्तम् કહ્યું છે कहा है;

117-(2). The feet are four fingers high, six fingers broad and fourteen fingers long. The calves are eighteen fingers long and sixteen fingers in circumference. The knees are four fingers long and sixteen fingers in circumference. The thighs are thirty fingers in circumference and eighteen fingers long, the testes are six fingers long and eight fingers in circumference. The phallus is six fingers long and five fingers in circumference. The vagina is twelve fingers in circumference. The waist region is sixteen fingers broad, the top of the pelvis is ten fingers, the stomach is ten fingers broad and twelve fingers long, the sides are ten fingers broad and twelve fingers long, the distance between the nipples is twelve fingers and their circumference is two fingers. The chest is twenty-four fingers broad and twelve fingers deep. The cardiac region is two fingers, the shoulders are eight fingers each, the shoulder blade is six fingers each, the rear arms are sixteen fingers each and the fore-arms are fifteen fingers each, the hands are twelve fingers each, the axilla are eight fingers each, the (trika) sacrum is twelve fingers high, the back is eighteen fingers high, the neck is four fingers high and twenty-two fingers in circumference; the face is twelve fingers deep and twenty-four fingers in circumference, the mouth is five fingers broad; the chin, lips, ears, the distance between the eyes, the nose and the forehead are four fingers each, the head is sixteen fingers high and thirty-two fingers in circumference. Thus have been described the dimensions of each of the limbs.

केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वाणि चतुरशीतिः। तदायामविस्तारसमं सममुच्यते। तत्रायुर्बलमोजः सुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे; विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११७॥

केवलम् पुनः સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, शरीरम् શરીર शरीर, चतुरशीतिः ચોરાસી चौरासी, अङ्गुलिपर्वाणि આંગળ ઊંચું છે अङ्गुल ऊंचा है, तत् તે वह, आयाम- આયામ आयाम, विस्तार- અને લંબાઈમાં और विस्तारमें, समम् સરખું હોય તો बराबर हो तो, समम् સમ सम, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, तत्र તે उस, शरीरे શરીર शरीर, प्रमाणवति પ્રમાણવાળું હોતાં प्रमाणवाले होने पर, आयुः આયુષ્ય आयु, बलम् બળ बल, ओजः ઓજ ओज, सुखम् સુખ सुख, ऐश्वर्यम् ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, वित्तम् ધન वित्त, अपरे च અને બીજા और अन्य, इष्टाः ઇષ્ટ इष्ट, भावाः ભાવો भाव, आयत्ताः આધીન अधीन, भवन्ति થાય છે होते हैं, अतः तु એથી इससे, हीने હીન हीन, अधिके वा અથવા અધિક હોતાં या अधिक होने पर, विपर्ययः વિપરીતતા થાય છે विपरीतता होती है ॥ ११७॥

117. The full length of the body is eighty-four fingers, and the breadth which is the full length of the outspread of arms, is of the same length. Such proportion of the body is the proper proportion. Long life, strength, vitality, happiness, power, wealth and other desirable qualities are dependent on the proper proportion of the body.

The contrary qualities characterise the body that falls short of or exceeds these proportions.

सात्म्यतः देहपरीक्षा—

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोपसेव्यमानमुपशेते ।

सात्म्यतः च इति સાત્મ્યથી પરીક્ષા કરવી सात्म्यसे परीक्षा करे, **यत्** જે जो, **सातत्येन** સતત सतत, **उपसेव्यमानम्** સેવન કરતાં सेवन करने पर, **उपशेते** અનુકૂળ થાય अनुकूल बन जाता है, **तत्** તે वह, **सात्म्यम् नाम** સાત્મ્ય છે सात्म्य है;

118-(1). As regards homologation, that is called homologous which has become agreeable to a person by constant use.

तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्वरससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाश्चिरजीविनश्च भवन्ति,

तत्र અહીં यहां, **ये** જે जो, **घृत-** ઘી घी, **क्षीर-** દૂધ दूध, **तैल-** તેલ तैल, **मांसरस-** અને માંસરસના और मांसरसके, **सात्म्याः** સાત્મ્યવાળા હોય सात्म्यवाले हों, **सर्वरस-** તથા સર્વરસના एवं सब रसोंके, **सात्म्याः च** સાત્મ્યવાળા હોય सात्म्यवाले हों, **ते** તેઓ वे, **बलवन्तः** બળવાન बलवान, **क्लेशसहाः** ક્લેશ સહન કરનારા क्लेशको सहनेवाले, **चिरजीविनः च** અને દીર્ઘાયુષી और चिरजीवी, **भवन्ति** થાય છે होते हैं;

118-(2). Those to whom ghee, milk, oil, meat-juice, and all the six tastes are homologous, are strong, tolerant of difficulties, and long-lived.

रूक्षसात्म्याः पुनरेकरससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबला अल्पक्लेशसहा अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति,

११८. उपसेव्यमानम्—उपयुज्यमानम् (ग. छ.)
,, अल्पक्लेशसहाः—अक्लेशसहाः (छ.)
,, साधनाश्च भवन्ति—साधनाश्च (ग.)

ये पुनः અને જે और जो, **रूक्षसात्म्याः** રૂક્ષ પદાર્થના સાત્મ્યવાળા હોય रूक्ष पदार्थके सात्म्यवाले हों, **एकरस-** અને એકરસના और एकरसके, **सात्म्याः च** સાત્મ્યવાળા હોય सात्म्यवाले हों, **ते** તેઓ वे, **प्रायेण** ઘણુંખરું प्रायः करके, **अल्पबलाः** અલ્પબળવાળા अल्पबलवाले, **अल्पक्लेशसहाः** અલ્પ ક્લેશ સહન કરી શકનારા अल्प क्लेश सहनेवाले, **अल्पायुषः** અલ્પ આયુષ્યવાળા अल्प आयुवाले, **अल्पसाधनाः च** અને અલ્પ સાધનવાળા और अल्प साधनवाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं;

118-(3). Those who have homologation to dry things and to only one of the tastes are generally of low vitality, incapable of enduring difficulties, short lived, and require small measure of medication.

व्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥११८॥

ये જેઓ जो, **तु** વળી तो, **व्यामिश्र-** મિશ્ર मिश्रित, **सात्म्याः** સાત્મ્યવાળા હોય છે सात्म्यवाले होते हैं, **ते** તેઓ वे, **सात्म्यनिमित्ततः** સાત્મ્યને લીધે सात्म्यके कारण, **मध्यबलाः** મધ્યમ બળવાળા मध्यमबलवाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं ॥ ११८ ॥

118. Those of mixed homologation are of moderate strength by virtue of their homologatory condition.

सत्त्वतः देहपरीक्षा—

सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते मनः। तच्छरीरस्य तन्त्रकमात्मसंयोगात्। तत् त्रिविधं बलभेदेन—प्रवरं, मध्यम्, अवरं चेति; अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति ।

सत्त्वतः च इति સત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી सत्त्वसे परीक्षा करे, **सत्त्वम्** સત્ત્વ सत्त्व, **मनः** મન मन, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाता है, **तत्** તે वह, **आत्म-** આત્માની સાથે आत्माके साथ, **संयोगात्** સંયોગથી संयोगसे,

शरीरस्य શરીરનુ शरीरका, तन्त्रकम् નિયામક છે नियामक है, तत् તે वह, बल- બળની बलकी, भेदेन ભિન્નતાથી भिन्नतासे, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું છે तीन प्रकारका है, प्रवरम् પ્રવર (ઉત્કૃષ્ટ) प्रवर, मध्यम् મધ્યમ मध्यम, अवरम् च इति અને અવર और अवर, अतः च એથી इस लिए, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, प्रवर- પ્રવર प्रवर, मध्य- મધ્યમ मध्यम, अवर- અને અવર और अवर, सत्त्वाः સત્ત્વવાળા सत्त्ववाले, भवन्ति થાય છે होते हैं;

119-(1). As regards psychic element—the mind is called the psychic element. That is the controller of the body through its connection with the soul. It is of three kinds according to the variation in strength. It is high, moderate and low. Men are of high moderate and low psychic powers.

तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः, स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात्;

तत्र તેમાં इनमें, प्रवरसत्त्वाः પ્રવરસત્ત્વવાળા प्रवरसत्त्ववाले, सत्त्वसाराः સત્ત્વસાર હોય છે सत्त्वसार होते हैं, ते તેઓ वे, सारेषु સારોના વિષયમાં सारोंके वर्णनमें, उपदिष्टाः કહ્યા છે कह दिये गये हैं, स्वल्प- शरीराः સ્વલ્પ શરીરવાળા स्वल्प शरीरवाले, अपि હોવા છતાં પણ होने पर भी, ते તેઓ वे, निज- નિજ निज, आगन्तु- અને આગન્તુ और आगन्तुक, निमित्तासु નિમિત્તવાળી कारणोंवाली, महतीषु મોટી बड़ी, अपि પણ भी, पीडासु પીડાઓમાં व्यथामें, सत्त्व- સત્ત્વ सत्त्व, गुण- ગુણની गुणकी, वैशेष्यात् વિશેષતાથી प्रधानतासे, अव्यथाः હિ વ્યથા વગરના જેવા पीडारहित जैसे, दृश्यन्ते દેખાય છે दिखाई देते हैं;

119-(2). Of them, those of high psychic quality are of the psychic nature as described in the perfect tone of psychic element. Though possessed of small bodies, and in spite of being affected by severe ailments of either exogenous or endogenous type, they look unaffected, owing to the high tone of their psychic quality.

मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तभ्यन्ते;

मध्यसत्त्वाः મધ્યમ સત્ત્વવાળા मध्यम सत्त्ववाले, तु તો तो, अपरान् બીજાઓને दूसरोंको, आत्मनि પોતામાં अपनेमें, उपनिधाय રાખી અર્થાત્ બીજાઓનું દૃષ્ટાંત લઈ रख कर अर्थात् दूसरोंका दृष्टांत ले कर, आत्मना પોતે अपनेसे, आत्मानम् પોતાને अपनेको, संस्तम्भयन्ति સ્થિર રાખે છે थामते हैं, परैः वा અથવા બીજાઓથી अथवा दूसरोंसे, अपि પણ भी, संस्तभ्यन्ते સ્થિર કરવામાં આવે છે थामे जाते हैं;

119-(3). Those of moderate psychic quality seek consolation by comparing themselves with others or get composed when consoled by others.

हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसंकथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतमप्राप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

हीनसत्त्वाः હીનસત્ત્વવાળા हीनसत्त्ववाले, तु તો तो, आत्मना न તો પોતાનાથી न अपनेसे, न अपि परैः न તો બીજાઓથી न दूसरोंसे, सत्त्वबलम् प्रति મનોબળ ઉપર मनोबलके ऊपर, उपस्तम्भयितुम् પોતાને સ્થિર કરાવવા अपनेको स्थिर करानेके लिए, शक्यन्ते શક્તિમાન થાય છે शक्तिमान होते हैं, महाशरीराः મોટા શરીરવાળા

११९. सत्त्वसाराः—स्वल्पाः (ब.)
,, पीडास्वव्यथा—पीडास्वव्यथा (ब. ब.)

११९. अपरान्—परान् (ब.)
,, नापि परैः—न च परैः (ब.)

होवा छतां महाशरीरवाले होने पर, अपि पणु भी, ते तेओ वे, स्वल्पानाम् अत्यंत थोडी अत्यन्त थोडी, अपि पण भी, वेदनानाम् वेदनाओने वेदनाओंको, असहाः हि न सहन करी शकनारा सहन न करनेवाले, दृश्यन्ते देखाय छे देखे जाते हैं, सन्निहित- हाजर थयेला उपस्थित हुए, भय- भय भय, शोक- शोक शोक, लोभ- लोभ लोभ, मोह- मोह मोह, मानाः अने मानवाळा तेओ और मानवाले वे, रौद्र- रौद्र रौद्र, भैरव- भैरव भैरव, द्विष्ट- द्विष्ट द्विष्ट, बीभत्स- बीभत्स घृणाजनक, विकृत- अने विकृत और विकृत, संकथासु च अपि वातोमां पणु बातोंमें भी, पशु- तेमज पशु एवं पशु, पुरुष- तथा पुरुषनां तथा पुरुषके, मांस- मांस मांस, शोणि- तानि च अने लोही और रक्त, अवेक्ष्य जोईने देख कर, विषाद- खेद खेद, वैवर्ण्य- विवर्णता विवर्णता, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, उन्माद- उन्माद उन्माद, भ्रम- भ्रम भ्रम, प्रपतनानाम् तथा पतन एओमांथी तथा गिर जाना इनमेंसे, अन्यतमम् कोई एकने किसी एकको, अथवा अथवा अथवा, मरणम् मरणने मरणको, आप्नुवन्ति पामे छे प्राप्त करते हैं ॥ ११९ ॥

119. But those, of low psychic quality, cannot be composed either by themselves or by others. Though possessed of big bodies, they seem incapable of bearing even small ailments. When confronted with fear, sorrow, temptation, delusion or disgrace, or made to listen to tales of wrath, awfulness, hate, horror or ugliness or see sights of the flesh and blood of animals and men, they suffer either depression of spirits or pallor or fainting or insanity or giddiness or falling, or even death.

आहारशक्तितः देहपरीक्षा—

आहारशक्तितश्चेति आहारशक्तिरभ्यवहरण- शक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या; बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १२० ॥

आहारशक्तितः च इति आहारशक्तिथी परीक्षा करवी आहारशक्तिसे परीक्षा करे, आहारशक्तिः आहार- शक्तिनी आहारशक्तिकी, अभ्यवहरण- खावानी खानेकी, शक्त्या शक्तिथी शक्तिसे, जरण- अने पाचननी और जीर्ण करनेकी, शक्त्या शक्तिथी शक्तिसे, परीक्ष्या परीक्षा करवी जोईए परीक्षा करनी चाहिए, हि कारणके क्योंकि, बल- बळ बल, आयुषी अने आयुष्य और आयु, आहार- आहारने आहारके, आयत्ते आधीन छे अधीन हैं ॥ १२० ॥

120. As regards the capacity for food— the capacity for food is to be judged from the capacity to ingest (contain) and the capacity to digest. Strength and life are dependent on food.

व्यायामशक्तितः देहपरीक्षा—

व्यायामशक्तितश्चेति व्यायामशक्तिरपि कर्म- शक्त्या परीक्ष्या। कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैवि- ध्यम् ॥ १२१ ॥

व्यायामशक्तितः च इति व्यायामशक्तिथी परीक्षा करवी व्यायामशक्तिसे परीक्षा करे, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, शक्तिः शक्तिनी शक्तिकी, अपि पणु भी, कर्म- काम करवानी कार्य करनेकी, शक्त्या शक्तिथी शक्तिसे, परीक्ष्या परीक्षा करवी जोईए परीक्षा करनी चाहिए, हि कारणके क्योंकि, कर्मशक्त्या कर्मशक्तिथी कर्मशक्तिसे, बलत्रैविध्यम् त्रणु जातना बळनुं तीन प्रकारके बलका, अनुमीयते अनुमान कराय छे अनुमान किया जाता है ॥ १२१ ॥

121. As regards the capacity for exercise— the capacity for exercise is to be judged by the capacity for work. By the capacity for work are the three degrees of strength to be inferred.

वयस्तः देहपरीक्षा—

वयस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि

१२१. बलत्रैविध्यम्–बलं त्रिविधम् (च. च.)
१२२. कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी–कालप्रमाणापेक्षिणी (प.)

शरीरावस्था वयोऽभिधीयते। तद्वयो यथास्थूलभेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति।

वयस्तः च इति વયથી પરીક્ષા કરવી वयसे परीक्षा करे, **काल-** કાળના कालके, **प्रमाण-विशेष-** પ્રમાણવિશેષની प्रमाणविशेषकी, **अपेक्षिणी हि** અપેક્ષા રાખનાર अपेक्षा करनेवाली, **शरीर-अवस्था** શરીરની અવસ્થા शरीरकी अवस्था, **वयः** વય वय, **अभिधीयते** કહેવાય છે कहलाती है, **तत्** તે वह, **वयः** વય वय, **यथास्थूल-भेदेन** સ્થૂલભેદ પ્રમાણે स्थूलभेदके अनुसार, **त्रिविधम्** ત્રણ જાતનું છે तीन प्रकारकी है, **बालम्** બાળ बाल, **मध्यम्** મધ્યમ मध्यम, **जीर्णम् इति** અને જીર્ણ (વૃદ્ધ) और जीर्ण (वृद्ध);

122-(1). As regards age— that indeed is called age or bodily state which specially depends on the (length of) passage of time. That age is of three kinds, broadly divided—child-hood, middle age and old age.

तत्र बालमपरिपक्वधात्वजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षं,

तत्र તેમાં उनमें, **अपरिपक्वधातु-** પરિપક્વ ધાતુ વગરનું अपरिपक्व धातुवाली, **अजातव्यञ्जनम्** દાઢી મૂછ આદિ પુરુષચિહ્ન વગરનું दाढी मूंछ आदि पुरुषचिह्नसे रहित, **सुकुमारम्** સુકુમાર कोमल, **अक्लेशसहम्** ક્લેશ સહન ન કરી શકનાર क्लेशको न सहनेवाली, **असंपूर्ण-बलम्** સંપૂર્ણ બળ વગરનું असंपूर्ण बलवाली, **श्लेष्म-धातुप्रायम्** અને ઘણુંખરું કફ ધાતુવાળું और कफ बहुल, **बालम्** પહેલા પ્રકારનું બાલવય पहिले प्रकारकी बाल्यावस्था, **आषोडशवर्षम्** સોળવર્ષ સુધી કહ્યું છે सोल वर्ष पर्यन्त मानी गई है;

122-(2). Of them child-hood is that wherein the body-elements are immature and the indications of youth are not manifest, when the person is delicate, intolerant of troubles, incomplete in strength, and mostly of kapha element, and until sixteen years of age.

विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टं;

विवर्धमान- વધતી જતા बढती हुई, **धातुगुणम्** ધાતુના ગુણવાળું धातुके गुणवाली, **पुनः** અને और, **प्रायेण** ઘણુંખરું प्रायः करके, **अनवस्थित-** અસ્થિર अस्थिर, **सत्त्वम्** ચિત્તવાળું બીજા પ્રકારનું બાલવય चित्तवाली दूसरे प्रकारकी बाल्यावस्था, **आत्रिंशद्वर्षम्** ત્રીસ વર્ષ સુધી तीस वर्ष तक, **उपदिष्टम्** કહ્યું છે कही है;

122-(3). Again the person is said to be yet developing body-elements and is generally of undetermined psychic disposition (character) till he is of thirty years of age.

मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम्;

समत्व- સમાનતાને समानताको, **आगत-** પ્રાપ્ત प्राप्त, **बल-** બળ बल, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **पौरुष-** પૌરુષ पौरुष, **पराक्रम-** પરાક્રમ पराक्रम, **ग्रहण-** ગ્રહણ ग्रहण, **धारण-** ધારણ धारण, **स्मरण-** સ્મરણ स्मरण, **वचन-** વચન वचन, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **सर्वधातुगुणम्** અને સર્વધાતુના ગુણવાળું सब धातुओंके गुणोंवाली, **बलस्थितम्** સ્થિર બળવાળું स्थिर बलवाली, **अवस्थित-** સ્થિર स्थिर, **सत्त्वम्** સત્ત્વવાળું मनवाली, **अविशीर्यमाण-** દૃઢ स्थिर, **धातुगुणम्** ધાતુઓના ગુણવાળું धातुओंके गुणोंवाली, **पित्तधातुप्रायम्** અને મોટે ભાગે પિત્ત ધાતુવાળું और पित्त धातुकी प्रधानतावाली, **मध्यम् पुनः** મધ્યમ વય मध्यम वय, **आषष्टिवर्षम्** સાઠ વર્ષ સુધી साठ वर्ष पर्यन्त, **उपदिष्टम्** કહ્યું છે कही है;

---

१२२. यथास्थूलभेदेन–यथावस्थाभेदेन (च.)

१२२. पित्तधातुप्रायम्–पित्तधातुप्रायगम् (क.)

122-(4). That is middle age wherein has been attained the balance of strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech, discernment and all the body-elements, and wherein a man is of strong and of well-determined psychic disposition (character), of compact body-elements, of predominance of pitta element and which lasts till sixty years of age.

अतः परं हीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् ।

अतः એથી इसके, **परम्** પછી पीछे, **क्रमेण** ક્રમપૂર્વક क्रमपूर्वक, **हीयमान-** ઓછાં થતાં घटते हुए, **धातु-** ધાતુ धातु, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિયોનાં इन्द्रियोंके, **बल-** બળ बल, **वीर्य-** વીર્ય वीर्य, **पौरुष-** પૌરુષ पौरुष, **पराक्रम-** પરાક્રમ पराक्रम, **ग्रहण-** ગ્રહણ ग्रहण, **धारण-** ધારણ धारण, **स्मरण-** સ્મરણ स्मरण, **वचन-** વચન वचन, **विज्ञानम्** અને વિજ્ઞાનવાળું और विज्ञानवाली, **भ्रश्यमान-** ભ્રષ્ટ થતા हीन होते हुए, **धातुगुणम्** ધાતુઓનાં ગુણવાળું धातुओंके गुणवाली, **वायुधातुप्रायम्** અને વાયુધાતુની પ્રધાનતાવાળું और वायुधातुकी प्रधानतावाली, **जीर्णम्** વૃદ્ધ વય वृद्धावस्था, **आवर्षशतम्** સો વર્ષ સુધી सो वर्ष तक, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाती है

122-(5) That is said to be old age wherein (after sixty) the body-elements, sense-organs, strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech and discrimination begin to decay, the body-elements disintegrate, and the vata element predominates, and there is gradual wearing down till the age of a hundred years.

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले; सन्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीविनोऽपि मनुष्याः;

अस्मिन् આ इस, **काले** કાળમાં कालमें, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ प्रमाण, **वर्षशतम् खलु** સો વર્ષ છે सौ वर्ष है, **पुनः च** અને और, **अधिक- ऊन- वर्षशत-** સો વર્ષ કરતાં અધિક અને ઓછાં વર્ષ सौ वर्षसे अधिक और कम वर्ष, **जीविनः** જીવનાર जीनेवाले, **अपि** પણ भी, **मनुष्याः** મનુષ્યો मनुष्य, **सन्ति** છે हैं;

122-(6). A hundred years indeed is the length of life in this world. But there are men who live even more or less than a hundred years.

तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत् ॥ १२२ ॥

विकृति- વિકૃતિ विकृति, **वर्ज्यैः** રહિત रहित, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **आदि-** વગેરેના आदिके, **बल-** બળના बलके, **विशेषैः** ભેદોથી भेदोंसे, **लक्षणतः च** અને લક્ષણથી और लक्षणोंसे, **तेषाम्** તેઓના उनकी, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ प्रमाण, **उपलभ्य** જાણીને जान कर, **वयसः** વયને वयको, **त्रित्वम्** ત્રણ વિભાગમાં तीन विभागमें, **विभजेत्** વહેંચી દેવું विभक्त करना चाहिए ॥ १२२ ॥

122. Taking their measure of life, three divisions should be made by ascertaining strength and special characteristics of constitution free from pathological conditions.

बलविशेषं दृष्ट्वा भैषज्यमवचार्यम्—

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां

१२२. हीयमान—परिहीयमान (च.)
,, आवर्षशतम्—वर्षशतान्तम् (ज.)

१२२. जीविनोऽपि—जीविनो (च.)

प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत्। विकृतिबलत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते। ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेदिति ॥ १२३॥

एवम् એ પ્રમાણે इसी प्रकार, विकृतिवर्ज्यानाम् વિકૃતિ સિવાયના विकृतिरहित, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, आदीनाम् વગેરે आदि, भावानाम् ભાવોના भावोंके, प्रवर- પ્રવર प्रवर, मध्य- મધ્યમ मध्यम, अवर- અને અવર और अवर, विभागेन વિભાગથી विभागसे, बल- બળના बलके, विशेषम् ભેદના भेदोंको, विभजेत् વિભાગ કરવા विभक्त करे, विकृति- વિકૃતિના विकृतिके, बल- બળના बलके, त्रैविध्येन ત્રણ પ્રકાર હોવાથી तीन प्रकार होनेसे, तु તો तो, त्रिविधम् ત્રણ જાતના तीन प्रकारके, दोष- દોષના दोषके, बलम् બળનું बलका, अनुमीयते અનુમાન કરાય છે अनुमान किया जाता है. ततः તેથી इस लिए, भैषज्यस्य ઔષધના औषधका, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मृदु- મૃદુ मृदु, मध्य- અને મધ્યમ और मध्यम, विभागेन વિભાગથી विभागसे, त्रैविध्यम् ત્રણ જાતના तीन प्रकारका, विभज्य- વિભાગ કરી विभाग करके, यथादोषम् દોષ અનુસાર दोषानुसार, भैषज्यम् ઔષધ औषधका, अवचारयेत् इति યોજવું प्रयोग करे ॥ १२३ ॥

123. In this way the classification into three divisions of high, medium and low, should be made of the strength and special characteristics of constitutions free from pathological conditions. By means of the three-fold nature of the classification of pathological conditions, the strength of morbid humors is to be inferred. Then classifying the medications under the three-fold manner, as strong, moderate and mild, the medication appropriate to the morbidity is to be administered.

१२३. त्रैविध्यम्-त्रित्वम् (छ.)

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः शरीरपरीक्षा—

आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसूत्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२४॥

आयुषः આયુષ્યનું आयुका, प्रमाण- પ્રમાણ प्रमाण- ज्ञानहेतोः જાણવા માટે जाननेके लिए, पुनः તો तो, इन्द्रियेषु ઇન્દ્રિયસ્થાનના इन्द्रियस्थानके, जातिसूत्रीये च જાતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં जातिसूत्रीय अध्यायमें, लक्षणानि લક્ષણો लक्षण, उपदेक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ १२४ ॥

124. The signs of ascertaining the length of life are again described in the Section on 'Sensorial Prognosis' and in the chapter entitled 'The continuation of one's lineage.'

ऋतुभेदेन कालविभागः—

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च। तत्र संवत्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य ।

कालः કાળ काल, पुनः વળી फिर, संवत्सरः च સંવત્સર संवत्सर, आतुर- અને રોગીની और रोगीकी, अवस्था च અવસ્થા છે अवस्था है, तत्र તેમાં उनमें, संवत्सरः સંવત્સર संवत्सर, तत् तत् તે તે उस उस, कार्यम् કાર્યને कार्यको, अभिसमीक्ष्य અનુલક્ષીને देख कर, द्विधा બે પ્રકારે दो प्रकारसे, त्रिधा ત્રણ પ્રકારે तीन प्रकारसे, षोढा છ પ્રકારે छः प्रकारसे, द्वादशधा બાર પ્રકારે बारह प्रकारसे, अतः અને એથી और इससे, भूयः च अपि વધારે રીતે પણ अधिक प्रकारसे भी, प्रविभज्यते વિભક્ત કરાય છે विभक्त किया जाता है;

125-(1). Time, again, is considered from the point of view of season and the stage of the disease. The year is divided taking into view the effects of season, into divisions of two, three, six or twelve, and even more.

१२४. इन्द्रियेषु—इन्द्रियस्थाने (ब.)

अत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते–हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः–प्रावृट्शरद्वसन्ता इति। प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टः कालः, तस्यानुबन्धो हि वर्षाः। एवमेते संशोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १२५॥

अत्र खलु અહીં यहां, **तावत्** તો तो, **षोढा** છ પ્રકારે छः प्रकारसे, **प्रविभज्य** વિભાગ કરી विभाग करके, **कार्यम्** કાર્યનો कार्यका, **उपदेक्ष्यते** ઉપદેશ કરવામાં આવશે उपदेश किया जायगा, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **वर्ष-** અને વરસાદનાં और वर्षाके, **लक्षणाः** લક્ષણવાળી लक्षणोंवाली, **हेमन्तः** હેમન્ત हेमन्त, **ग्रीष्मः** ગ્રીષ્મ ग्रीष्म, **वर्षाः च** અને વર્ષા और वर्षा, **इति** એમ ऐसी, **त्रयः** ત્રણ तीन, **ऋतवः** ઋતુઓ ऋतुएं, **भवन्ति** છે हैं, **तेषाम्** તેઓની उनके, **अन्तरेषु** વચ્ચે बीचमें, **इतरे** બીજી दूसरी, **साधारण-** સાધારણ साधारण, **लक्षणाः** લક્ષણવાળી लक्षणोंवाली, **त्रयः** ત્રણ तीन, **ऋतवः** ઋતુઓ ऋतुएं, **प्रावृट्-** પ્રાવૃટ્ प्रावृट्, **शरत्-** શરદ शरद, **वसन्ताः इति** અને વસંત છે और वसन्त हैं, **प्रावृट् इति** પ્રાવૃટ્ એ प्रावृट् यह, **प्रथमः** પ્રથમ प्रथम, **प्रवृष्टः** પુષ્કળ વર્ષાવાળો पुष्कल वर्षाका, **कालः** કાળ છે काल है, **तस्य** તેની उसके, **अनुबन्धः हि** પછી આવતી बाद आती, **वर्षाः** વર્ષા છે वर्षा है, **एवम्** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **संशोधनम्** સંશોધનને संशोधनको, **अधिकृत्य** ઉદ્દેશીને लक्ष्य रख कर, **एते** આ ये, **ऋतवः** ઋતુઓ ऋतुएं, **षट्** છ ભાગમાં छः विभागमें, **विभज्यन्ते** વિભક્ત કરાય છે विभक्त की जाती हैं ॥ १२५॥

125. Here (in this treatise) indeed, dividing it into six, the effects are described. Hemanta, Greeshma and Varsha are the three seasons having cold, heat and rain as their characteristics In between them again there are three seasons of moderate characteristics called Pravrit, Sarad and Vasanta. The first Pravrit, is the season for the first rains. For does not the (Varsha) rainy season come in its wake? Having the purificatory procedure in view, the seasons are divided into six.

केषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिः, केषु च निवृत्तिः —

तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु।

तत्र તેમાં इनमें, **साधारण-** સાધારણ साधारण, **लक्षणेषु** લક્ષણોવાળી लक्षणोंवाली, **ऋतुषु** ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, **वमन-** વમન वमन, **आदीनाम्** વગેરેની आदिकी, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **विधीयते** કરાય છે की जाती है, **इतरेषु** બીજી ઋતુઓમાં दूसरी ऋतुओंमें, **निवृत्तिः** નિવૃત્તિ કરાય છે निवृत्ति की जाती है;

126-(1). Of them during the seasons of moderate characteristics the administration of emesis etc., is laid down, and also the avoidance of the administration in the other seasons.

साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १२६॥

हि કારણકે क्योंकि, **साधारण-** સાધારણ साधारण, **लक्षणाः** લક્ષણોવાળી ઋતુઓ लक्षणोंवाली ऋतुएं, **मन्द-** મન્દ मन्द, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** ઉષ્ણ उष्ण, **वर्षत्वात्** અને વર્ષાવાળી હોવાથી और वर्षावाली होनेसे, **सुखतमाः च** અતિશય સુખકારક अत्यन्त सुखदायक, **शरीर-** અને શરીર और शरीर, **औषधानाम्** તથા ઔષધોમાં एवं औषधोंमें, **अविकल्पकाः च** ફેરફાર ન કરનારી फेरफार न करनेवाली, **भवन्ति** હોય છે होती हैं, **इतरे** બીજી ઋતુઓ दूसरी ऋतुएं, **पुनः** તો तो,

१२५. अत्र खलु -तन्तु खलु (क. ध छ. त.)
प्रवृष्टः – प्रवृष्टे: (ध. त. द. ध.)

१२६. अविकल्पकाः — अधिककल्पाः त.)

अत्यर्थ- અતિશય अत्यन्त, शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, वर्षत्वात् અને વર્ષાવાળી હોવાથી वर्षावाली होनेसे, दुःखतमाः च બહુ દુઃખદાયક अति दुःखदायक, शरीर- અને શરીર और शरीर, औषधानाम् તથા ઓષધિઓમાં एवं औषधोंमें, विकल्पकाः च ફેરફાર કરનારી फेरफार करनेवाली, भवन्ति હોય છે होती ॥१२६॥

126. The moderate seasons, owing to their mild characteristics of cold, heat and rain are very enjoyable and do not adversely affect either the body or the drugs. But the other seasons, characterised by extreme qualities of cold, heat and rain, are very unpleasant and adversely affect the body and the drugs.

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवबद्धदोषं च, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय।

तत्र તેમાં इनमें, हेमन्ते हि હેમન્તમાં हेमन्तमें, अतिमात्र- અતિશય अत्यन्त, शीत- ઠંડીથી शीतसे, उपहतत्वात् ઉપઘાત પામવાથી उपहत होनेसे, शरीरम् શરીર शरीर, असुख- અસુખથી असुख, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, अतिशीत- અતિ ઠંડા अति शीतल, वात- વાતથી वायुसे, आध्मातम् પૂર્ણ पूर्ण, अति- અતિ अत्यन्त, दारुणीभूतम् કઠોર कठोर, अवबद्ध- दोषम् च અને રોકાયેલા દોષવાળું और विष्टब्ध, भवति થઈ જાય છે हो जाता है, संशोधन- अर्थम् સંશોધન માટેનું संशोधनके लिए, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्वभावम् સ્વભાવનું स्वभाववाली, भेषजम् ઓષધ औषध, पुनः પણ भी, अतिशीत- અતિ ઠંડીથી अति शीतसे, उपहतत्वात् ઉપઘાત પામવાથી उपहत होनेके कारण, मन्दवीर्यत्वम् મન્દવીર્યતાને मन्दवीर्यताको, आपद्यते પામે છે प्राप्त करती है, तस्मात् તેથી इस लिए, तयोः તેવા શરીર તથા ઓષધનો उस प्रकारके शरीर और औषधका, संयोगे સંયોગ થતાં संयोग होने पर, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, अयोगाय અયોગ કરનારું अयोगके लिए, उपपद्यते થાય છે होता है, शरीरम् च अपि અને શરીર પણ और शरीर भी, वात- વાતના वातके, उपद्रवाय ઉપદ્રવ માટે થઈ જાય છે उपद्रवके लिए हो जाता है;

127-(1). In the season called 'Hemanta' winter, the body being afflicted with extreme cold and great sense of discomfort on account of the howling cold winds, the humors get provoked and impeded in their course and the hot quality of the drugs used for purification becomes dulled by the extreme cold of the season. Hence it has very little effect on the humors and the body becomes liable to vata-disorders.

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि पिपासोपद्रवाय।

ग्रीष्मे ગ્રીષ્મઋતુમાં ग्रीष्मऋतुमें, पुनः તો तो, भृश- અતિશય अति, उष्ण- ઉષ્ણતાથી ऊष्मासे, उपहतत्वात् ઉપહત થવાથી उपहत होनेसे, शरीरम् શરીર शरीर, असुख- દુઃખથી दुःखसे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, वात- પવન वायु, आतप- અને તાપથી और तापसे, आध्मातम् પૂર્ણ पूर्ण, अतिशिथिलम् અતિશિથિલ अतिशिथिल, अत्यर्थ- અને અતિશય और अत्यंत, प्रविलीन- પીગળેલા प्रविलीन, दोषम्

१२७. अतिशीतोपहतत्वात्–शीतोपहतत्वात् (क.)
,, °दारुणीभूतमवबद्धदोषं–°दारुणीभूतमावद्धदोषं (ख. ग.)
,, अवबद्धदोषं–अवबद्धदोषं (क.)
,, भेषजं–भैषज्यं (ग.)

दोषवाळुं दोषवाला, भवति थाय छे होता है, संशोधनार्थम् संशोधन माटेनुं संशोधनके लिए, उष्ण- उष्णु उष्ण; स्वभावम् स्वभावनुं स्वभाववाली, भेषजम् औषध औषध, पुनः तो तो, उष्ण- उष्णताना उष्णताके अनुगमनात् संबंधथी संबंधसे, तीक्ष्णतरत्वम् वधारे तीक्ष्णताने अधिक तीक्ष्णताको, आपद्यते पामे छे प्राप्त करती है, तस्मात् तेथी इस लिए, तयोः तेवां शरीर तथा औषधनो उस प्रकारके शरीर और औषधका, संयोगे संयोग थतां संयोग होने पर, संशोधनम् संशोधन संशोधन, अतियोगाय अतियोग करवानुं अतियोगके लिए, उपपद्यते थई जाय छे हो जाता है, शरीरम् शरीर शरीर, अपि पण भी, पिपासा- तरसना प्यासके, उपद्रवाय उपद्रववाळुं थई जाय छे उपद्रववाला हो जाता है;

127-(2). Similarly in 'Greeshma' summer, the body is affected by the extreme heat and feels a great sense of discomfort on account of the hot winds and the severe sun. The body becomes flabby and the humors are in a liquescent condition and the hot quality of the drugs required for purification becomes more acute. Hence the administration of these drugs leads to over-action, and the body is also liable to be afflicted with great thirst.

वर्षासु तु मेघजलावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भवन्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि ।

वर्षासु वर्षाऋतुमां वर्षाऋतुमें, तु तो तो, वियति आकाश आकाशके, मेघ- वादळोना बादलोंके, जल- पाणीथी जलसे, अवतते छवायेलुं होतां छाये हुए होने पर, गूढ- गूढ छिपे हुए, अर्क- सूर्य सूर्य, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, तारे अने ताराओवाळुं होतां और तारागणसे युक्त होने पर, धाराकुले अने धाराओथी भर्युं होतां और धाराओंसे व्याप्त होने पर, भूमौ तथा पृथ्वी और भूमिके, पङ्क- कादव कीचड, जल- अने पाणीना और जलकी, पटल- थरथी राशिसे, संवृतायाम् छवायेली होतां भरी हुई होने पर, भूतेषु अने प्राणीओ और मनुष्योंके, अत्यर्थ- अतिशय अतिशय, उपक्लिन्न- भींजायेलां गीले हुए, शरीरेषु शरीरवाळां होतां शरीरवाले होने पर, केवलेषु अने संपूर्ण और संपूर्ण, औषध- औषधना औषधियोंके, ग्रामेषु समूह समूहके, विहत- नष्ट नष्ट, स्वभावेषु च स्वभाववाळा होतां स्वभाववाले होने पर, तोय- पाणी जल, तोयद- अने वादळोथी और बादलोंसे, अनुगत- संबंध पामेला मिलित, मारुत- पवनना वायुके, संसर्गात् संसर्गथी संसर्गसे, वमन- वमन वमन, आदीनि आदि आदि, गुरुप्रवृत्तीनि भारे प्रवृत्तिवाळां थाय छे भारी प्रवृत्तिवाले होते हैं, शरीराणि अने शरीरो और शरीर, गुरुसमुत्थानानि च भारे निदानवाळां अर्थात् मांडमांड स्वस्थ थनारां गुरु निदानवाले अर्थात् कठिनाईसे स्वस्थ होनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं;

127-(3). In the season called 'Varsha' rains, the sun, the moon and the stars are hidden and the sky is overcast with rain-clouds, the earth is covered with slush and is full of water and the body-elements are all in a liquescent condition and the drugs get impaired by contact with water and the wet winds blowing from the clouds. Hence, emesis and other procedures act heavily and the body is liable to take a long time to return to normal condition.

तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षान्तेष्वृतुषु, न चेदात्ययिकं कर्म ।

१२७. तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनि—तोयानुगतमारुतसंसर्गोपहतेषु गुरुप्रवृत्तीनि (चं. ड. ह. द. च.)

१२७. वर्षान्तेष्वृतुषु—वर्षाभागान्तेषु (ज.)
„ „ —वर्षाभागान्तेभ्य ऋतुभ्यो (त.)

तस्मात् तेथी इस लिए, आत्ययिकम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न चेत् जो करवानी न होय तो करनी न हो तो, वर्षान्तेषु वर्षा छे अंतमां जेना एवी अर्थात् हेमन्त ग्रीष्म अने वर्षा वर्षा है अन्तमें जिनके ऐसी अर्थात् हेमन्त ग्रीष्म और वर्षा, ऋतुषु ऋतुओमां ऋतुओंमें, वमन- वमन वमन, आदीनाम् आदिनी आदिकी, निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, विधीयते करवामां आवे छे की जाती है;

127-(4). Hence the avoidance of emesis and other procedures is laid down in winter, summer and the rains unless it becomes unavoidable.

आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः॥१२७॥

आत्ययिके शीघ्रकारी रोगनी शीघ्रकारी रोगकी, पुनः तो तो, कर्मणि चिकित्सामां चिकित्सामें, यथा- ऋतु- गुण- ऋतुना गुणथी ऋतुके गुणोंसे; विपरीतेन विपरीत विपरीत, कृत्रिम- कृत्रिम कृत्रिम, गुण- गुणो गुणोंका, उपधानेन उत्पन्न करीने आधान करके, कामम् इच्छानुसार इच्छानुसार, ऋतुम् ऋतुनी ऋतुकी, विकल्प्य कल्पना करी कल्पना करके, भेषजम् औषध औषधको, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- संस्कार संस्कार, प्रमाण- अने मात्राना और मात्राके, विकल्पेन भेदथी भेदसे, उपपाद्य बनावी बनाकर, प्रमाण- मात्रा मात्रा, वीर्य- अने वीर्यमां और वीर्यमें, समम् समान समान, कृत्वा करीने करके, ततः पछी फिर, अवहितः सावधान थई सावधान हो कर, उत्तमेन उत्तम उत्तम, यत्नेन यत्नथी यत्नसे, प्रयोजयेत् प्रयोग करवो प्रयोग करे ॥ १२७ ॥

127. In case of emergency where emesis etc, become inevitable the physician must create the required seasonal conditions by artificial means. He should by means of combination, preparation and variation in proportion, modify the potency of the drugs to the required standard with reference to seasonal effects, and administer it skilfully and with great care.

आतुरावस्थास्वपि कालाकालनिर्देशः—

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा; तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः, कालः पुनरस्येति; एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण; तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा ।

आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओमां अवस्थाओंमें, अपि तु पण भी, कार्य- कार्य कार्य, अकार्यम् तथा अकार्यनी एवं अकार्यके, प्रति बाबतमां विषयमें, काल- काळ काल, अकाल- तेमज अकाळनी एवं अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है, तद् यथा जेमके जैसे, अस्याम् आ इस, अवस्थायाम् अवस्थामां अवस्थामें, अस्य आ इस, भेषजस्य औसडनो औषधका, अकालः योग्य वखत नथी योग्य समय नहीं है, अन्यस्य बीजानो दूसरोंका, पुनः वळी तो, कालः इति योग्य वखत छे योग्य समय है, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, विशेषेण हि भेदथी भेदसे, एतत् अपि आ पण यह भी, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थामां अवस्थाओंमें, अपि हि पण भी, काल- अकाल- काळ अने अकाळनी काल और अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है;

128-(1). The indications in the state of the patient as to the proper time and otherwise as regards what medicine should be administered and what not, are thus:— that a particular stage of the disease is not the time for administering a particular drug and that it is the time for a particular other

१२८. भेषजस्याकालः, कालः पुनरन्यस्य–अस्य भेषजस्य कालः अकालः पुनरन्यस्य (ग्र. ध.)

drug; for it must be judged from the stage of the disease. Hence the indication of the proper time or otherwise for administering a drug is dependent on the stage of the disease.

तस्य परीक्षा—मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम्। न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति; कालो हि भैषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ १२८ ॥

तस्य तेनी उनकी, **परीक्षा** परीक्षा परीक्षा, **यथावत्** जोईए तेवा सम्यक्, **भेषज-** ओसडना औषधके, **प्रयोगार्थम्** प्रयोगने माटे प्रयोगके लिए, **मुहुः मुहुः** वारंवार बारबार, **आतुरस्य** रोगीनी रोगीकी, **सर्व-अवस्था-** सर्व अवस्थाओना सब अवस्थाके, **विशेष-** भेदोनुं भेदोंको, **अवेक्षणम्** निरीक्षण करवुं जोईए देखना चाहिए, **हि** कारणके क्योंकि, **अतिपतितकालम्** समयने वटावी गयेलुं समय निकल जाने पर, **अप्राप्तकालम्** वा अथवा जेनो समय पाक्यो न होय एवुं अथवा समयसे पूर्व, **उपयुज्यमानम् भेषजम्** ओसड योजातां दी गई औषध, **यौगिकम् न भवति** कारगत थतुं नथी यौगिक नहीं होती, **कालः हि** कारणके काळ ज समय ही, **भेषज-** औषधना औषधका, **प्रयोग-** प्रयोगनी प्रयोगकी, **पर्याप्तिम्** सिद्धिने सिद्धिको, **अभिनिर्वर्तयति** उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥१२८॥

128. Its examination is thus — repeated investigation of the details of all the stages of a disease, in order to determine the mode of administration and the proper drug. For, the use of a drug when the proper time has gone by or when it has not yet come, does not bear fruit. It is the opportuneness of time that brings about success of the administration of a drug.

१२८. न ह्यतिपतित—न ह्यवपतित (च.)

प्रवृत्तेः विवरणम्—

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः। तस्य लक्षणं भिषगौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥१२९॥

प्रवृत्तिः प्रवृत्ति ए प्रवृत्ति यह, **तु** तो तो, **प्रतिकर्म-** चिकित्सा माटे चिकित्साके लिए, **समारम्भः** प्रयत्न छे चेष्टा है, **तस्य** तेनुं उसका, **लक्षणम्** लक्षण लक्षण, **भिषक्-** वैद्य भिषक्, **औषध-** औषध औषध, **आतुर-** रोगी रोगी, **परिचारकाणाम्** अने परिचारकोनो और परिचारकोंका, **क्रिया-** चिकित्सामां क्रियामें, **समायोगः** सुमेळ छे ठीक ठीक लग जाना है ॥ १२९ ॥

129. Treatment is the beginning of a curative action. Its characteristic or sign is the proper and combined action of the physician, the drug, the patient and the attendant.

उपायस्य विवरणम्—

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक्। तस्य लक्षणं-भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपत् देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति ॥१३०॥

उपायः उपाय ए उपाय यह, **पुनः** तो तो, **भिषगादीनाम्** वैद्यादिकनी भिषक् आदिकी, **सौष्ठवम्** श्रेष्ठता श्रेष्ठता, **सम्यक् अभिविधानम् च** अने सारी रीते तत्परपणुं छे और भली प्रकार तत्परता है, **तस्य लक्षणम्** तेनुं लक्षण उसका लक्षण, **भिषगादीनाम्** वैद्यादिकनी भिषक् आदिकी, **यथोक्त-** कह्या प्रमाणेनी पूर्वोक्त, **गुणसंपत्** गुणसंपत् गुणसम्पन्नता, **देश-काल-** तथा देश-काळ एवं देश-काल, **प्रमाण-** प्रमाण प्रमाण, **सात्म्य-** सात्म्य सात्म्य, **क्रियादिभिः** तथा क्रिया वगेरे तथा क्रिया आदि, **सिद्धिकारणैः च** सिद्धिनां कारणो वडे सिद्धिके कारणोंसे, **सम्यक्** सरखी रीते भली प्रकार, **उपपादितस्य** तैयार करेला संपादित, **औषधस्य** औषधने औषधका, **अवचारणम् इति** प्रयोजवुं ए छे प्रयोग करना यह है ॥ १३० ॥

१३०. अभिविधानम्—अभिसंधानम् (च. ड. ध.)

130. The means again are the excellence of the physician etc., and the proper method of administration. Its signs are—the aforesaid qualities of physician etc, and the administration of medicine viewed from the point of place, time, dosage, homologation and drug-action, all of which make for success of treatment as also the proper mode of preparation.

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवम् આમ इस प्रकार, **एते** આ इन, **दश** દશ दस, **परीक्ष्य- विशेषाः** જુદા જુદા પરીક્ષ્યોની भिन्न भिन्न परीक्ष्योंकी. **पृथक् पृथक्** જુદી જુદી पृथक् पृथक्, **परीक्षितव्याः भवन्ति** પરીક્ષા કરવાનું થાય છે परीक्षा करनी चाहिए ॥ १३१ ॥

131. Thus these ten subjects of examination should be severally examined.

परीक्षायाः प्रयोजनम्—

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम्। प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

प्रतिपत्तिज्ञानम् પ્રતિપત્તિજ્ઞાન એ प्रतिपत्तिज्ञान यह, **खलु** ખરેખર सचमुच, **परीक्षायाः तु** પરીક્ષાનું परीक्षाका, **प्रयोजनम्** પ્રયોજન છે प्रयोजन है, **प्रतिपत्तिः नाम** પ્રતિપત્તિનો અર્થ આ છે प्रतिपत्तिका यह अर्थ है, **यः** જે जिस, **विकारः** વિકારને विकारको, **यथा** જેવા અનુષ્ઠાનથી जिस प्रकारके अनुष्ठानसे, **प्रतिपत्तव्यः** યુક્ત કરવો હોય છે युक्त करना होता है, **तस्य** તેનું उसके, **तथा** તેવા उस प्रकारके, **अनुष्ठानज्ञानम्** અનુષ્ઠાનનું જ્ઞાન अनुष्ठानका ज्ञान ॥ १३२ ॥

132. The porpose of such examination is the determination of the line of treatment. Treatment means the knowledge of the practical application of the measures by which a disease should be countered.

वमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयातिदेशः—

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्व्यासतः सिद्धिषूत्तरमुपदेक्ष्यामः ॥१३३॥

यत्र तु खलु જ્યાં जहां, **वमन-** વમન वमन, **आदीनाम्** આદિની आदिकी, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ થાય છે प्रवृत्ति होती है, **यत्र च** અને જ્યાં और जहां, **निवृत्तिः** નિવૃત્તિ થાય છે निवृत्ति होती है, **तत्** તે उसको, **व्यासतः** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, **सिद्धिषु** સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, **उत्तरम्** આગળ आगे, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे॥१३३॥

133. Where emesis etc., should be administered and where they should be avcided will be explained in extenso later on in the Section on 'Success of treatment'.

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।

प्रवृत्ति- પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **निवृत्ति-** અને નિવૃત્તિનાં और निवृत्तिके, **लक्षण-** લક્ષણોના लक्षणोंके, **संयोगे** સંયોગમાં संयोगमें, **तु** તો तो, **गुरु-** ગૌરવ गौरव, **लाघवम्** અને લાઘવનો और लाघवका, **संप्रधार्य** વિચાર કરી विचार करके, **अन्यतर-** એમાંથી એક પક્ષની किसी एक पक्षकी, **निष्ठायाम्** વ્યવસ્થાનો व्यवस्थाका, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **अध्यवस्येत्** નિશ્ચય કરવો જોઈએ निश्चय करना चाहिए;

134-(1). In a condition where the indications for administration and avoidance of administration are both present the physician should weigh the relative strength of both the symptoms and decide in favour of whichever symptoms outweigh the other.

१३३. उत्तरमुपदेक्ष्यामः—उत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्वम् (ग.)
,, उपदेक्ष्यामः—उपदेक्ष्यते (ज.)

सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः। तस्माद्गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

हि કારણકે क्योंकि, शास्त्रेषु શાસ્ત્રોમાં शास्त्रोंमें, उपक्रमम् प्रति ચિકિત્સાની બાબતમાં चिकित्साके विषयमें, उत्सर्ग- વિધિ विधि, अपवादैः અને નિષેધદ્વારા और निषेधसे, व्याधयः રોગો व्याधियां, निर्दिष्टाः બતાવેલા बतलाई, सन्ति છે हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, गुरु- ગૌરવ गौरव, लाघवम અને લાઘવને और लाघवका, संप्रधार्य વિચાર કરીને विचार कर, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, अध्यवस्येत् નિશ્ચય કરવો જોઈએ निश्चय करना चाहिए, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है ॥ १३४ ॥

134. Diseases are described in scientific treatises in their general and exceptional natures for the purpose of treatment. Therefore is it urged that symptoms should be weighed properly, and in view of their relative strength the line of treatment determined.

वमनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः —

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः ।

वमन- आदिषु खलु વમનાદિમાં वमनादिमें, यानि तु જે जो, भेषज-द्रव्याणि ઔષધ દ્રવ્યો औषध द्रव्य, उपयोगम् ઉપયોગમાં उपयोगमें, गच्छन्ति આવે છે आते हैं, तानि તેઓનું उनका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

135-(1). We shall now describe the drugs that go into use in the preparation of the emetic dose etc.

तद्यथा—फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणि आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्गेष्टामूर्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीचित्रकसोमवल्कशतावरीद्वीपीशिग्रुमूलकषायैः, मधुकमधूककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पाकषायैश्च, एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदह्रीवेरतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकादर्भपोटगलकालङ्क(कृ)तकषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलिशाल्मलिकभद्रपर्ण्येलापर्ण्युपोदिकोद्दालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधाननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद्विधिवद्वमनम्। इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम्। कल्पभेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३५ ॥

तद् यथा જેમકે जैसे, फल- મીંઢળ मैनफल, जीमूतक કુકડવેલા विन्दाल, इक्ष्वाकु- કડવી તુંબડી तितलौकी, धामार्गव- ગલકું घीया तुरई, कुटज કડો कूड़ा,

१३५. कुटजकृतवेधन—कुटजाण्डिकाकृतवेधन (ड.)
१३५. द्वीपीशिग्रु- द्वीपीशत्रु (फ.)
,, मधुकमधूक- मधुमधूक (घ. झ.)
,, विदुल-निचुल (क. घ. छ. ड. द.)
,, सदापुष्पा—सदापुष्पी (क. घ.)
,, प्रत्यक्पुष्पा—प्रत्यक्पुष्पी (च.)
,, तालीशोशीरकषायैः – तालीशगोपीकषायैः (घ. ध.)
,, काण्डेक्षिवक्षुवालिका—काण्डेक्षुवालिका (त.)
,, शाल्मलिक- शाल्मलक (घ.)
,, ,, —शाल्मलूक (झ.)
,, शृङ्गाटिकाकषायैः – शृङ्गाटिकाकपिकच्छुकषायैः (ङ.)
,, ,, —शृङ्गाटिकाचित्राभिः (प.)
,, ,, —शृङ्गाटिकाभिः (प.)
,, यथालाभं—यथोपलाभं (त.)
,, भक्ष्यप्रकारान्—योगान् (क. घ.)
,, उपदेक्ष्यामः – उपदेक्ष्यते (घ. छ.)

कृतवेधन- અને કડવાં તૂરિયાંનાં और कडवी तरोईके, **फलानि** ફળોને फलोंका, **फल**- મીંઢળ मैनफल, **जीमूतक**- કુકડવેલાં बंडाल, **इक्ष्वाकु**- કડવી તુંબડી तितलौकी, **धामार्गव**- અને ગલકાંનાં और घीया तुरईके, **पत्र**- પાંદડાં पत्र, **पुष्पाणि तथा** ફૂલોને तथा पुष्पका, **आरग्वध**- ગરમાળો अमलतास, **वृक्षक**- કડો कुड़ा, **मदन**- મીંઢળ मैनफल, **स्वादुकण्टक**- વિકળો कंटाई, **पाठा**- પાઠા पाढी, **पाटला**- પાટલા पाडल, **शार्ङ्गेष्टा**- પીલુડી मकोय, **मूर्वा**- મોરવેલ मोरवेल, **सप्तपर्ण**- સાતવણ सतवन, **नक्तमाल**- કરંજ डीठोहरी, **पिचुमर्द**- લીમડો नीम, **पटोल**- પરવળ परवल, **सुषवी**- સુષવી सुषवी, **गुडूची**- ગળો गिलोय, **चित्रक**- ચિત્રો चिता, **सोमवल्क**- સફેદ ખેર सफेद खैर, **शतावरी**- શતાવરી शतावर, **द्वीपी**- ભેઠી ભોરિંગણી कटेरी, **शिग्रु**- અને સરગવો એઓનાં और सहजन इनके, **मूल**- મૂળના मूलके, **कषायैः** ક્વાથથી क्वाथोंसे, **मधुक**- જેઠીમધ मुलहठी, **मधूक**- મહુડા महुवा, **कोविदार**- કાંચનાર कचनार, **कर्बुदार**- કાંચનાર कचनार, **नीप**- કદંબ कदम्ब, **विदुल**- સમુદ્રફળ समुद्रफल, **बिम्बी**- ઘિલોડી कुन्दुरु, **शणपुष्पी**- ઘૂઘરો झंझनिया, **सदापुष्पा**- આકડો आक, **प्रत्यक्पुष्पा**- અને અઘેડો એઓના और चिरचिटा इनके, **कषायैः च** ક્વાથથી कषायोंसे, **एला**- એલચી इलायची, **हरेणु**- વટાણા मटर, **प्रियङ्गु**- ઘઉંલા प्रियङ्गु, **पृथ्वीका**- મોટી એલચી बड़ी एलची, **कुस्तुम्बरु**- કોથમીર गुमा, **तगर**- તગર तगर, **नलद**- જટામાંસી जटामांसी, **ह्रीबेर**- વાળો सुगन्धवाला, **तालीश**- તાલીસપત્ર तालीसपत्र, **उशीर**- વીરણનો વાળો તેના खस इनके **कषायैः च** ક્વાથથી कषायोंसे **इक्षु**- શેરડી ईख, **काण्डेक्षु**- નાની શેરડી छोटी ईख, **इक्षुवालिका**- એખરો तालमखाना, **दर्भ**- દર્ભ कुश, **पोटगल**- ઘાબાજરિયું होगला, **कालङ्क(ङ्क)त**- અને કાસૂંદ્રો એઓના और कसौंदी इनके, **कषायैः च** ક્વાથેથી कषायोंसे, **सुमना**- જૂઈ जूही, **सौमनस्यायनी**- ચમેલી चमेली, **हरिद्रा**- હળદર हल्दी, **दारुहरिद्रा**- દારુહળદર दारुहल्दी, **वृश्चीर**- ધોળી સાટોડી श्वेतपुनर्नवा, **पुनर्नवा**- લાલ સાટોડી गदह पुरना, **महासहा**- મહાસહા महासहा, **क्षुद्रसहा**- અને જંગલી મગ એઓના और क्षुद्रसहा इनके, **कषायैः च** ક્વાથથી कषायोंसे, **शाल्मलि**- શાલ્મલિ शाल्मलि, **शाल्मलिक**- શાલ્મલિક शाल्मलिक, **भद्रपर्णी**- શીવણ गंभीर, **एलापर्णी**- કુલિંજન बडा कुलिंजन, **उपोदिका**- પોઈ पोय, **उद्दालक**- ઉદ્દાલક उद्दालक, **धन्वन**- ધામણ धामन, **राजादन**- રાયણ खिरनी, **उपचित्रा**- દાંતી दन्ती, **गोपी**- સારિવા कपूरी, **शृङ्गाटिका**- અને શીંગોડાં એઓના और सिंघाडा इनके, **कषायैः च** ક્વાથથી कषायोंसे, **पिप्पली**- **तथा** પીપર तथा पीपर, **पिप्पलीमूल**- પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिपलामूल, **चव्य**- ચવક चव्य, **चित्रक**- ચિત્રો चीता, **शृङ्गवेर**- આદુ अदरक, **सर्षप**- સરસવ सरसों, **फाणित**- ફાણિત फाणित, **क्षीर**- દૂધ दूध, **क्षार**- ક્ષાર क्षार, **लवण**- અને લવણના और नमकके, **उदकैः च** પાણીઓથી जलसे, **यथालाभम्** જે પ્રમાણે મળી શકે તે પ્રમાણે यथाप्राप्त, **यथेष्टम् वा अपि** અથવા ઈષ્ટ હોય તેમ अथवा यथेच्छ, **उपसंस्कृत्य** સંસ્કાર કરીને संस्कार करके, **वर्तिक्रिया**- વર્તિક્રિયા वर्तिक्रिया, **चूर्ण**- ચૂર્ણ चूर्ण, **अवलेह**- અવલેહ अवलेह, **स्नेह**- સ્નેહ स्नेह, **कषाय**- કષાય कषाय, **मांसरस**- માંસરસ मांसरस, **यवागू**- યવાગૂ यवागू, **यूष**- યૂષ यूष, **काम्बलिक**- કાંબલિક काम्बलिक, **क्षीरोपधेयान्** દૂધરૂપે પ્રયોગમાં ઉપયોગી યોગો दूधरूपसे प्रयोगके लिए उपयोगी योगों, **मोदकान्** લાડુઓ लड्डु, **अन्यान्** અને બીજાં और दूसरे, **विविधान्** વિવિધ नाना प्रकारके **भक्ष्यप्रकारान् च** ભક્ષ્ય પ્રકારો भक्ष्यप्रकारोंको, **अनुविधाय** બનાવીને बना कर, **यथार्हम्** યોગ્યતા પ્રમાણે योग्यता अनुसार, **वमनार्हाय** વમનને યોગ્ય મનુષ્યને वमनयोग्य पुरुषको, **वमनम्** વમન वमन, **विधिवत्** વિધિ પ્રમાણે विधिपूर्वक, **दद्यात्** દેવું देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **वमनद्रव्याणाम्** વમનદ્રવ્યોનો वमनद्रव्योंका, **कल्पसंग्रहः** ટૂંકામાં કલ્પ છે संक्षेपमें कल्प है, **एषाम्** એઓના इनके, **कल्पम्** કલ્પને कल्पको, **विस्तरेण** વિસ્તારથી विस्तारसे, **उत्तरकालम्** આગળ ઉપર आगे, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे ॥ १३५ ॥

135. They are— the fruits of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi and bitter luffa; leaves and flowers of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd,

kurchi and bitter luffa; the decoctions of the roots of purging cassia, kurchi, emetic nut, thorny staff tree patha, trumpet flower, jequirity, tri-lobed virgin's bower, dita-bark tree, indian beech, neem, wild snake gourd, corella, guduch, white leadwort, catechu tree, climbing asparagus, yellow berried night shade and drum-stick; or that of liquorice, mahwa, variegated mountain ebony, white mountain ebony, cadamba, hijjal tree, scarlet gourd, flax hemp and mudar, rough chaff tree or of cardamom, fragrant piper, perfumed cherry, big cardamom, coriander, indian valerian, nardus, fragrant sticky mallow, himalayan silver fir and cuscus grass; or of sugar cane, white sugar-cane, long leaved barleria, sacrificial grass, elephant grass, negro coffee or of nutmeg, spanish jasmine, turmeric, indian berberry, white and red flowered hogweed, large and small wild black-gram or of silk cotton tree, salmalika, white teak, galangal, indian spinach, wild millet, indian linden, indian ape-flower, red physic nut, indian sarsaparilla and indian water chest nut; or of long pepper, pepper root, piper chaba, white flowered lead-wort, ginger, rape-seed, or treacle or the water mixed with milk, alkali or salt should be prepared as desired or of as many drugs as are available, and making them into suppositories, powders, tinctures, unctions, decoctions, meat-juices, gruels, soups, kambalika and milks, sweet-meats and other various edibles, they should be administered in proper mode to the patient who is to be given the emetic dose. Thus has been given in brief the description of various preparations to be made out of emetic drugs. In a later part of the book the pharmaceutics of these drugs will be described in extenso.

विरेचनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः—

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्लिप्ताविक्लिप्तैः, अजगन्धाश्वगन्धाजश्रृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतककषायैश्च, प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च, पीलुप्रियालमृद्वीकाकाश्मर्यपरूषकबदरदाडिमामलकहरीतकीबिभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलबदरखर्जूरककर्कन्धुभिश्च दधिदधिमण्डोदश्विद्भिश्च, गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णासवलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम्। इति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम्। कल्पमेषां विस्तरेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

१३६. चतुरङ्गुकतिल्वक–चतुरङ्गुलतिकतिल्वक (प.)
,, विक्लिप्ताविक्लिप्तैः – तिप्लावितैः (प.)
,, अजश्रृङ्गी–श्रृङ्गी त.)
,, कर्कन्धुभिश्च–कर्कन्धुसीधुभिश्च (ब. ठ.)
,, भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय–भक्ष्यप्रकारान् यथोक्तान् अनुविधाय (ब.)
,, कल्पमेषाम–कल्पस्तेषाम् (ब. ढ.)
,, यथावत्–विस्तरेण (ढ.)
,, उपदेक्ष्यामः – उपदेक्ष्यते (ब. ज. ढ.)

श्यामा- કાળું નસોતર काली निशोथ, **त्रिवृत्**- નસોતર निशोथ, **चतुरङ्गुल**- ગરમાળો अमलतास, **तिल्वक**- લોધ્ર तिल्वक, **महावृक्ष**- થોર थूहर, **सप्तला**- ચિકાખાઈ चिकेकाई, **शङ्खिनी**- આંખફૂટામણી शंखिनी, **दन्ती**- દંતી दन्ती, **द्रवन्तीनाम्** અને રતનજોતનાં और जंगली एरण्डीके, **क्षीर**- દૂધ दूध, **मूल**- મૂળ मूल, **त्वक्**- છાલ त्वक्, **पत्र**- પાંદડાં पत्र, **पुष्प**- ફૂલ पुष्प, **फलानि** અને ફળો ओर फल **विरेचन-द्रव्याणि तु** એ વિરેચન દ્રવ્યોનો इन विरेचन द्रव्योंका, **यथायोगम्** યોગ પ્રમાણે योगानुसार, **विक्लिप्त**- સંયુક્ત संयुक्त, **अविक्लिप्तैः** તથા વિયુક્ત एवं वियुक्त, **तैः तैः** તે તે उन उन, **क्षीर** દૂધ दूध, **मूल**- મૂલ मूल, **त्वक्**- છાલ छाल, **पत्र**- પાન पत्र, **पुष्प**- ફૂલ पुष्प, **फलैः** અને ફળોથી और फलोंसे, **अजगन्धा**- બાફળી हुकु, **अश्वगन्धा**- આસન अमगन्ध, **अजशृङ्गी**- અજશૃંગી अजशृङ्गी, **क्षीरिणी**- ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, **नीलिनी**- ગળી नील, **क्लीतक**- અને જેઠીમધના और मुलहठी इनके, **कषायैः च** કવાથોથી कषायसे, **प्रकीर्या**- કરંજ ढीठोहरी, **उदकीर्या**- વાકેરીમૂળ वाकेरीमूल, **मसूरविदला**- નસોતર निशोथ, **कम्पिल्लक**- કપીલો कमीला, **विडङ्ग**- વાવડિંગ वायविडङ्ग, **गवाक्षी**- અને ઇંદ્રવારુણીઓનાં और इन्द्रायण इनके, **कषायैः च** કવાથોથી कषायसे, **पीलु**- પીલુ पीलु, **प्रियाल**- ચારોળી चिरौंजी, **मृद्वीका**- દ્રાક્ષ मुनक्का, **काश्मर्य**- શીવણ गम्भारी, **परूषक**- ફાલસા फालसा, **बदर**- બોર बेर, **दाडिम**- દાડમ दाड़िम, **आमलक**- આમળાં आंवला, **हरीतकी**- હરડે हरड़, **बिभीतक**- બહેડાં बहेड़ा, **वृश्चीर**- સફેદ સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, **पुनर्नवा**- સાટોડી गदहपुरना, **विदारिगन्धादि**- અને શાલવણ આદિના और सरीवन आदिके, **कषायैः च** ક્વાથોથી कषायोंसे, **सीधु**- સીધુ सीधु, **सुरा**- સુરા सुरा, **सौवीरक**- સૌવીરક सौवीरक, **तुषोदक**- તુષોદક तुषोदक, **मैरेय**- મૈરેય मैरेय, **मेदक**- મેદક मेदक, **मदिरा**- મદિરા मदिरा, **मधु**- મધુ मधु, **मधूलक**- મધૂલક मधूलिका, **धान्याम्ल**- ધાન્યામ્લ धान्याम्ल, **कुवल**- મોટાં બોર बनबेर, **बदर**- બોર बेर, **खर्जूर**- ખજૂર खर्जूर, **कर्कन्धुभिः च** અને ચણીબોરથી और झाड़बेर इनसे, **दधि**- દહીં दही, **दधिमण्ड**- દહીંનો મંડ दहीमण्ड, **उदश्विद्भिः च** અને ઉદશ્વિતથી और उदश्वितसे, **गो**- તથા ગાય तथा गाय, **महिषी**- ભેંસ भैंस, **अजा**- બકરી बकरी, **अवीनाम् च** અને ઘેટીનાં और मेढ़के, **क्षीर**- દૂધ दूध, **मूत्रैः** અને મૂત્રથી और मूत्रसे, **यथालाभम्** જે પ્રમાણે મળી શકે તે પ્રમાણે यथाप्राप्त, **यथेष्टम् वा अपि** અથવા ઇષ્ટ હોય તેમ अथवा यथेच्छ, **उपसंस्कृत्य** સંસ્કાર કરીને संस्कार करके, **वर्तिक्रिया**- વર્તિક્રિયા वर्तिक्रिया, **चूर्ण**- ચૂર્ણ चूर्ण, **आसव**- આસવ आसव, **लेह**- અવલેહ अवलेह, **स्नेह**- સ્નેહ स्नेह, **कषाय**- કષાય कषाय, **मांसरस**- માંસરસ मांसरस, **यूष**- યૂષ यूष, **काम्बलिक**- કાંબલિક काम्बलिक, **यवागू** યવાગૂ यवागू, **क्षीर**-અને દૂધના રૂપમાં और दूधके रूपमें, **उपधेयान्** પ્રયોગ કરવાના યોગો प्रयोग किये जानेवाले योग, **मोदकान्** લાડુઓ लड्डू, **अन्यान् च** અને અન્ય और अन्य, **भक्ष्यप्र(वि)कारान्** ભક્ષ્યપ્રકારો भोज्यपदार्थोंको, **विविधान्** અને વિવિધ और नानाप्रकारके, **योगान् च** યોગો योग, **अनुविधाय** બનાવીને बना कर, **यथार्हम्** યોગ્યતા પ્રમાણે योग्यतानुसार, **विरेचन- अर्हाय** વિરેચનયોગ્ય મનુષ્યને विरेचनयोग्य पुरुषको, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **दद्यात्** દેવું देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **विरेचन**- વિરેચન विरेचन, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, **कल्प- संग्रहः** ટૂંકામાં કલ્પ છે संक्षेपमें कल्प है, **एषाम्** એઓના इनके, **कल्पम्** કલ્પને कल्पको, **विस्तरेण** વિસ્તારથી विस्तारसे, **उत्तरकालम्** આગળ ઉપર आगे, **यथावत्** સારી રીતે ठीक तरहसे, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे ॥ १३६ ॥

136. The purgative drugs are— black turpeth, turpeth, purging cassia, lodh, thorny milk hedge plant, soap pod, ctenolepis, red physic nut, physic nut; milk of these taken mixed or unmixed with the similar parts of other drugs or with the decoction of wild carrot, winter-cherry, Ajasringi, asthma weed, indigo or liquorice, or of indian beech, prickly brazil wood, lentils, kamala, embelia, colocynth or of tooth-brush tree, buchanan's mango, grapes, white teak, sweet

falsah, small jujube, pomegranate, emblic, chebulic and beleric myrobalans, white and red hog's weed, tick-trefoil, or with the seedhu, sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madira, madhu, madhulika wines, sour gruel, or small jujube, jujube, date and sour jujube or with curds, whey or diluted butter-milk, and all or as many of these drugs as are available, prepared with the milk and urine of the cow, buffalo, goat and sheep and made into suppositories, powders, wines, tinctures, unctions, decoctions, meat-juices, soups, kambalikas, gruels, milks and sweetmeats and other edibles, to be given to suit the proper mode of administration of purgation to the patient. Thus has been explained the pharmaceutics, in brief, of purgative drugs. The pharmaceutics of these, in extenso, will be duly explained in a later section.

असंख्येयत्वात् द्रव्याणां रसत एवास्थापनद्रव्योपदेशः—

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां, तानि द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्येयानि स्युरतिबहुत्वात्; इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत एव तान्यत्र व्याख्यास्यामः ।

आतुराणाम् રોગીઓની रोगियोंकी, तेषु तेषु તે તે उन उन, अवस्था-अन्तरेषु જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં भिन्न भिन्न अवस्थाओंमें, भूयिष्ठकल्पानि ઘણી કલ્પનાઓવાળાં बहुतसी कल्पनाओंवाले, यानि જે जो, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, तु તો तो, आस्थापनेषु આસ્થાપનમાં आस्थापनोंमें, योगम् उपयान्ति ઉપયોગી થાય છે काम आते हैं, तानि તે वे, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, अतिबहुत्वात् અતિ ઘણાં હોવાથી अत्यधिक होनेसे, नामतः નામ દઈને नामसे, विस्तरेण વિસ્તારપૂર્વક विस्तारपूर्वक, उपदिश्यमानानि કહેવાતાં कहे जाने पर, अपरिसंख्येयानि અસંખ્ય असंख्य, स्युः થઈ જાય हो जाते हैं, तन्त्रे च અને તંત્રમાં और तन्त्रमें, अनतिसंक्षेपविस्तर- તેઓને નહિ બહુ ટૂંકાણથી તથા નહિ બહુ વિસ્તારથી उनको न अधिक कम करके और न अधिक ज्यादा, उपदेशः च કહેવાં कहना, इष्टः યોગ્ય છે इष्ट है, केवलम् તેમજ કેવળ એ संपूर्ण, ज्ञानम् च જ્ઞાનની ज्ञानका होना, इष्टम् જરૂર છે वांछित है, तस्मात् તેથી इस लिए, तानि તેઓને उनको, अत्र અહીં यहां, रसतः રસદ્વારા रसद्वारा, एव જ ही, व्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे;

137-(1). As the drugs that go into the preparations of corrective enema to suit the various conditions of the patients, are innumerable, it would be wearisome to give an elaborate list of their names. It is necessary to make the narration in the treatise neither too prolix nor too succinct. But a complete knowledge of them is necessary. Therefore we shall classify them here, having only their tastes in view.

रससंसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः, समवेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् ।

हि કેમકે क्योंकि, समवेतानाम् ભેળા થયેલા परस्पर मिले हुए रसानाम् રસોના रसोंके, अंशांशबल- અંશઅંશના બળના अंशअंशके बलके, विकल्प- ભેદોના भेदोंके, अतिबहुत्वात् અતિ બહુપણાને લીધે बहुत अधिक होनेके कारण, एषाम् એઓના इनके, रस- રસના रसके, संसर्ग- સંસર્ગના संसर्गके, विकल्प- ભેદોનો भेदोंका, विस्तरः વિસ્તાર विस्तार, अपरिसंख्येयः અગણિત છે असंख्य है;

१३७. तान्यत्र व्याख्यास्यामः—तान्यनुव्याख्यास्यन्ते (च. त.)

१३७. रससंसर्गविकल्पविस्तरः—रससमवायविकल्पविस्तरः (ध.)

136 (2). The combinations of these tastes also are innumerable, as the subtle blends of tastes in substances are innumerable.

तस्माद् द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकश्येन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते ॥१३७॥

तस्मात् તેથી इस लिए, उदाहरणार्थम् મધુરાદિ રસના આધારભૂત દ્રવ્યના ઉદાહરણ માટે मधुरादि रसके आधारभूत द्रव्यके उदाहरणके लिए, रसेषु મધુરાદિ રસમાં मधुरादि रसमें, द्रव्याणाम् દ્રવ્યના द्रव्यके, एकदेशम् च એક ભાગને एक भागका, अनुविभज्य આધારપણાથી ઉપદેશ કરી आधारतया उपदेश करके, रसैकैकश्येन च એક એક રસની પ્રધાનતાથી एक एक रसकी प्रधानतासे, नामलक्षणार्थम् મધુરસ્કંધ વગેરેના નામના જ્ઞાન માટે मधुरस्कन्ध आदिके नामके ज्ञानके लिए, रसतः મધુરાદિ રસપણાથી मधुरादि रससे, अनुविभज्य નિર્દેશ કરી निर्देश करके षट् છ छः, आस्थापनस्कन्धाः આસ્થાપન-સ્કંધોનું आस्थापनस्कन्धोंका, व्याख्यास्यन्ते વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે व्याख्यान किया जायगा ॥ १३७॥

137. Hence taking substances by their single predominant taste, for the purpose of defining, illustrating and classifying them according to the six categories of tastes, the drugs used in the corrective enema are divided into six divisions.

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषजः, तद्दुर्लभतमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम्।

भिषजः વૈદ્યો वैद्य, यत् तु જે जो, षड्विधम् છ પ્રકારનું छः प्रकारका, आस्थापनम् આસ્થાપન आस्थापन, एकरसम् એક એક રસવાળું છે एक एक रसवाला है, इति એમ ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं, तद् તે वह, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોમાં द्रव्योंमें, संसृष्टरस-भूयिष्ठत्वात् પ્રાયઃ અનેક રસો મિશ્રિત હોવાને લીધે प्रायः अनेक रसोंके मिलित होनेके कारण, दुर्लभतमम् અતિશય દુર્લભ છે अत्यन्त दुर्लभ है;

138-(1). Some physicians are of opinion that there are six varieties of drugs used in corrective enema each possessing a single taste. But that is not possible, as each drug is possessed of a combination of tastes.

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविपाकानि मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८॥

तस्मात् તેથી इस लिए, मधुराणि મધુર मधुर, मधुरप्रायाणि મધુરપ્રધાન मधुरप्रधान, मधुरविपाकानि મધુર વિપાકવાળાં मधुर विपाकवाले, मधुरप्रभावाणि च અને મધુર પ્રભાવવાળાં દ્રવ્યો और मधुर प्रभाववाले द्रव्योंको, मधुराणि મધુર मधुर, एव જ ही, कृत्वा ગણીને मान कर, मधुरस्कन्धे મધુરસ્કંધમાં मधुरस्कन्धमें, उपदेक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहेंगे, तथा તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, इतराणि બીજાં अन्य, द्रव्याणि अपि દ્રવ્યો પણ કહેવામાં આવશે द्रव्य भी कहे जायेंगे ॥ १३८॥

138. It is therefore, that drugs that are sweet, or are primarily sweet, or that are sweet in post-digestive effect, or sweet in action are described as belonging to the sweet class of drugs. Similar is the case with the other classifications of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः मधुरस्कन्धः —

तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी

१३७. रसैकैकश्येन—रसैकैकश्येन रसकैवल्येन च (ख. ग. त.)

,, रसतोऽनुविभज्य—समूहरसतोऽनुविभज्य (ख. ग. त.)

१३८. तद्दुर्लभतमम्—तद्दुर्लभतरम् (ग.)

१३९. क्षीरकाकोली—क्षीरकाकोली भीरु (ख. ग. त.)

शालपर्णी पृश्निपर्ण्यसनपर्णी मधुपर्णी मेदा महामेदा कर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका छिन्नरुहाच्छत्राऽतिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला क्षीरशुक्ला बलाऽतिबला विदारी क्षीरविदारी क्षुद्रसहा महासहा ऋष्यगन्धाऽश्वगन्धा वृश्चीरः पुनर्नवा बृहती कण्टकारिकोरुबूको मोरटः श्वदंष्ट्रा संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यष्टीमधु मधूलिका मृद्वीका खर्जूरं परूषकमात्मगुप्ता पुष्करबीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं काश्मर्यं शीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तकमिक्षुरिक्षुवालिका दर्भः कुशः काशः शालिर्गुन्द्रेत्कटकः शरमूलं राजक्षवकः ऋष्यप्रोक्ता द्वारदा भारद्वाजी वनत्रपुष्यभीरुपत्री हंसपादी काकनासिका कुलिङ्गाक्षी क्षीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सोमवल्ली गोपवल्ली मधुवल्ली चेति;

तद्यथा જેમકે जैसे, **जीवक-** જીવક जीवक, **ऋषभकौ** ઋષભક ऋषभक, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, **वीरा** શતાવરી शतावर, तामलकी ભોંય આંબલી भुंई आंवला, **काकोली** કાકોલી काकोली, **क्षीरकाकोली** ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, **मुद्गपर्णी** જંગલી મગ मुगवन, **माषपर्णी** જંગલી અડદ वन उड़दी, **शालपर्णी** શાલવણ सरीवन, **पृश्निपर्णी** પીઠવણ पीठवन, **असनपर्णी** ગરણી कोयल, **मधुपर्णी** મધુપર્ણી मधुपर्णी, **मेदा** મેદા मेदा, **महामेदा** મહામેદા महामेदा, **कर्कटशृङ्गी** કાકડાસીંગી काकडासिंगी, **शृङ्गाटिका** શિંગોડાં सिंघाडा, **छिन्नरुहा** ગળો गिलोय, **छत्रा-** છત્રા छत्रा, **अतिच्छत्रा** અતિચ્છત્રા अतिच्छत्रा, **श्रावणी** શ્રાવણી श्रावणी, **महाश्रावणी** મહાશ્રાવણી महाश्रावणी, **सहदेवा** સહદેવા सहदेवा, **विश्वदेवा** ભખભલી खपाट विश्वदेवा, **शुक्ला** સફેદ ધ્રો दूब, **क्षीरशुक्ला** ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, **बला-** બલા बला, **अतिबला** કાંસકી कंघी, **विदारी** ભોંયકોળું विदारीकन्द, **क्षीरविदारी** ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी **क्षुद्रसहा** જંગલી અડદ वन उड़दी, **महासहा** મહાસહા महासहा, **ऋष्यगन्धा** વરધારો घावपत्ता, **अश्वगन्धा** આસન असगन्ध, **वृश्चीरः** ધોળી સાટોડી श्वेतपुनर्नवा, **पुनर्नवा** સાટોડી गदहपुरना, **बृहती** ઊભી ભોરિંગણી बनभाटा, **कण्टकारिका-** બેઠી ભોરિંગણી भटकटैया, **उरुबूकः** એરંડો रेंडी, **मोरटः** મોરવેલ मोरवेल, **श्वदंष्ट्रा** ગોખરુ गोखरु, **संहर्षा** વાંદો बन्दाक, **शतावरी** શતાવરી शतावर, **शतपुष्पा** સુવા सोया, **मधूकपुष्पी** મધૂકપુષ્પી मधूकपुष्पी, **यष्टीमधु** જેઠીમધ यष्टीमधु, **मधूलिका** મધૂલિકા मधूलिका, **मृद्वीका** દ્રાક્ષ मुनक्का, **खर्जूरम्** ખજૂર खर्जूर, **परूषकम्** ફાલસા फालसा, **आत्मगुप्ता** કૌવચ केवाँच, **पुष्करबीजम्** કમળકાકડી कमलगट्टा, **कशेरुकम्** કસેલાં कसेरु, **राजकशेरुकम्** રાજકશેરુક राजकशेरुक, **राजादनम्** રાયણ खिरनी, **कतकम्** નિર્મળી निर्मली, **काश्मर्यम्** શીવણ गंभारी, **शीतपाकी** શીતપાકી शीतपाकी, **ओदनपाकी** ઓદનપાકી ओदनपाकी, **ताल-** તાલ तालमज्जा, **खर्जूरमस्तकम्** ખજૂરનું મસ્તક खर्जूरमस्तक, **इक्षुः** શેરડી ईख, **इक्षुवालिका** એખરો तालमखाना, **दर्भः** દર્ભ दाभ, **कुशः** નાનો દર્ભ छोटा कुश, **काशः** કાસડો काश, **शालिः** શાલિ शालि, **गुन्द्रा-** ગુન્દ્રા गुन्द्रा, **इत्कटकः** ઈત્કટક इतकटक, **शरमूलम्** શરમૂલ शरमूल, **राजक्षवकः** રાજક્ષવક राजक्षवक, **ऋष्यप्रोक्ता** ઋષ્યપ્રોક્તા ऋष्यप्रोक्ता, **द्वारदा** સાગ सागौन, **भारद्वाजी** ઉલટકંબલ उलटकंवल, **वनत्रपुषी** નાગદન્તી दकूम, **अभीरुपत्री** એકલકંટો अभीरुपत्री, **हंसपादी** હંસરાજ हंसपादी, **काकनासिका** શીંગરોટી अंबरवेल, **कुलिङ्गाक्षी** સફેદ દૂર્વા सफेत दूब, **क्षीरवल्ली** ખીરવેલ छीरवेल, **कपोलवल्ली** કપોલવલ્લી कपोलवल्ली, **कपोतवल्ली** એલચી इलायची, **सोमवल्ली** સોમવલ્લી सोमवल्ली, **गोपवल्ली** સારિવા कपूरी, **मधुवल्ली च इति** અને મધુવલ્લી और मधुवल्ली;

139-(1). They are—Jivaka, rishabhaka, cork-swallow wort, veera, featherfoil, kakoli, ksheerakakoli, wild green gram, wild black

१३९. पृश्निपर्णी–पीलुपर्णी (प.)
,, शालपर्णी–शतपर्णी (प.)
,, असनपर्णी–शणपर्णी (च. द. ध.)
,, महाश्रावणी–महाश्रावणी अलम्बुषा (क. छ. ब.)
,, अश्वगन्धा–पयस्या (छ.)
,, उरुबूकः–एरण्डः (ध. ड.)
,, कुलिङ्गाक्षी–कुलिङ्गा (क.)

gram, tick-trefoil, painted leaved uraria, mussel shell creeper, guduch, meda, mahameda, galls, indian water-chestnut, guduch, wild dill, wild fennel, sravani, east indian globe thistle, wild cumin, common millet, shukla, kshirasukla, heart-leaved sida, evening mallow, white yam, milky yam, small wild black-gram, large wild black-gram, elephant creeper, winter cherry, white and red flowered hog's weed, indian nightshade, yellow berried nightshade, red flowered castor plant, trilobed virgin's bower, small caltrops, epiphytic orchid (vanda), climbing asparagus, dill, mahwa, liquorice, madhulika, grapes, date, sweet falsah, cowage, seeds of orris-root, rushnut, bulrush, indian ape flower, clearing nut, fruits of white teak, seetapaki, crested purple nail-dye, tops of palmyra palm and date, sugar cane, long leaved barleria, sacrificial grass elephant grass, prickly sesbane, penreed grass (roots), asthma weed, wild black gram, teak, devil's cotton, oblong leaved croton, wild asparagus, maiden's hair fern, small stinking swallow wort, white scutch grass or blepharis, ring coronet swallow wort, cardamom, somavalli, indian sarsaparilla and guduch.

एषामेवंविधानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंख्याताना मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य पयसाऽर्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन्; तदुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं बस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्; शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिवद्दद्यात्। इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

एषाम् આ इन, **एवंविधानाम्** અને એવી જાતનાં और इस प्रकारके, **अन्येषाम् च** બીજાં दूसरे, **मधुरवर्ग-** મધુર વર્ગમાં मधुर वर्गमें, **परिसंख्यातानाम्** ગણાવેલ गिने हुए, **औषधद्रव्याणाम्** ઔષધદ્રવ્યોમાં औषधद्रव्योंमें, **छेद्यानि** કાપવા યોગ્યના छेदन योग्योंके, **खण्डशः छेदयित्वा** નાના નાના ટુકડા કરી छोटे छोटे टुकड़े करके, **भेद्यानि च** અને ખાંડવા યોગ્યને और भेदन योग्योंका, **अणुशः** બારીક बारीक, **भेदयित्वा** ખાંડી भेदन करके, **पानीयेन** જળથી जलसे, **प्रक्षाल्य** તેઓને ધોઈને उनको धो कर, **सुप्रक्षालितायाम्** સારી પેઠે ધોયેલ अच्छी तरह प्रक्षालित की हुई, **स्थाल्याम्** હાંડલીમાં हांडीमें, **समावाप्य** નાખીને डाल कर, **अर्धोदकेन** અર્ધાં પાણીવાળા अर्ध जलसे युक्त, **पयसा** દૂધથી दूधसे, **अभ्यासिच्य** સીંચી सींच करके, **दर्व्या** કડછીથી कड़छीसे, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **अवघट्टयन्** હલાવ્યે જતાં हिलाते हुए, **साधयेत्** પકાવવાં पकावे, **अम्भसि** જ્યારે પાણીનો जब जलका, **उपयुक्त-भूयिष्ठे** ઘણોખરો ભાગ બળી જાય बहुतसा भाग जल जाय, **औषधेषु** ઔષધિઓનો औषधियोंका, **गतरसेषु** રસ નીકળી આવે रस निकल आये, **पयसि** અને દૂધ और दूध, **अनुपदग्धे** ન બળે ત્યારે न जले तब, **स्थालीम्** હાંડલીને हांडीको, **उपहृत्य** ઉતારી લઈને उतार करके, **सुपरिपूतम्** સારી રીતે ગાળી લીધેલું अच्छी प्रकार छाने हुए, **घृत-** ઘી घी, **तैल-** તેલ तैल, **वसा-** વસા वसा, **मज्ज-** મજ્જા मज्जा, **लवण-** લવણ लवण, **फाणित-** અને ફાણિતથી और फाणितसे, **उपहितम्** યુક્ત કરી युक्त कर, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, **वातविकारिणे** વાતવિકારવાળાને वातविकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક

१३९. स्थालीमुपहृत्य—स्थालीमाहृत्य (ग.)
,, सुपरिपूतम्—परिस्रुतं पूतम् (च.ग.)

विधिपूर्वक, सुखोष्णम् સહેવાય એવી ગરમ सुहाती गरम, **तत्** ते उस, **पयः** દૂધની दूधकी, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **दद्यात्** દેવી देवे, **शीतम् तु** આ દૂધ જ્યારે ઠંડું પડે ત્યારે प्रस्तुत दूध जब शीतल हो तब, **मधुसर्पिर्भ्याम्** તેને મધ અને ઘીથી उसको मधु और घीसे, **उपसंस्कृत्य** યુક્ત કરી युक्त करके, **पित्तविकारिणे** પિત્તવિકારવાળાને पित्तविकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **दद्यात्** બસ્તિ દેવી बस्ति देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **मधुरस्कन्धः** મધુરસ્કન્ધ પૂરો થયો मधुरस्कन्ध संपूर्ण हुआ ॥ १३९ ॥

139. Of these and other similar drugs as are classified as the sweet group of drugs, those that are fit for cutting should be cut into small bits, and those that are fit to be ground should be ground into a fine powder, and placed, after washing with water, in a clean pot and soaked in equal quantities of milk and water and should be boiled, and the decoction kept stirring with a ladle. When it has been reduced to the required quantity and the essence of the drugs has got into the decoction and before the milk has been charred, the pot should be taken down the fire, and the decoction strained. When it is genially warm, ghee, oil, fat, marrow, rock-salt and treacle should be mixed with it in due measure and properly administered as enema, by the expert physician in case of vata-disorders. The cooled decoction, mixed with honey and ghee, should be properly administered in pitta-disorders. Thus has been described the sweet group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः अम्लस्कन्धः—

आम्राम्रातकलकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गगण्डीरामलकनन्दीतकशीतकतिन्तिण्डीकदन्तशठैरावतककोशाम्रधन्वनानां फलानि पत्राणि चाम्रातकाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतुर्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्चैव शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः, आसवद्रव्याणि च सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुशुक्तशीधुदधिमण्डोदश्विद्धान्याम्लादीनि च,

आम्र- આંબો આમ, **आम्रातक**- અંબાડો अंबाड़ा, **लकुच**- નાનું ફણસ बड़हल, **करमर्द**- કરમદાં करौंदा, **वृक्षाम्ल**- કોકમ कोकम, **अम्लवेतस**- અમલવેત अमलवेत, **कुवल**- મોટાં બોર बनबेर, **बदर**- બોર बेर, **दाडिम**- દાડમ दाडिम, **मातुलुङ्ग**- બીજોરું बिजोरा, **गण्डीर**- ગંડીર गण्डीर, **आमलक** આમળાં आंवला, **नन्दीतक** નંદીવૃક્ષ वेलिया पीपल, **शीतक**- શીતક शीतक, **तिन्तिण्डीक**- આમલી ईमली, **दन्तशठ**- મોટાં લીંબુ जंबीरी निंबु, **ऐरावतक**- નારંગી नारंगी, **कोशाम्र**- કોસુંબ कोसम, **धन्वनानाम्** અને ધામણનાં और धामनके, **फलानि** ફળો फल, **आम्रातक**- અંબાડો अंबाड़ा, **अश्मन्तक**- અશ્મન્તક अश्मन्तक, **चाङ्गेरीणाम** ખાટી ચાંગેરી तीन पतीआ, **चतुर्विधानाम्** ચાર પ્રકારની चारों प्रकारकी, **अम्लिकानाम् च** આંબલીના ईमलियोंके, **आम**- કાચાં कच्चे, **शुष्कयोः** અને સૂકાં और सूखे, **द्वयोः च** બે પ્રકારનાં दोनों प्रकारके, **कोलयोः च** બોરનાં बेरके, **ग्राम्य**- અને ગ્રામ્ય और ग्राम्य, **आरण्ययोः** અને જંગલી और जंगली, **द्वयोः च एव** બે પ્રકારની इन दोनों प्रकारकी, **शुष्क**- સૂકી सूखी, **अम्लिकयोः** આમલીનાં ईमलीके, **पत्राणि च** પાન पत्ते, **सुरा**- તથા સુરા एवं सुरा, **सौवीरक**- સૌવીરક सौवीरक, **तुषोदक**- તુષોદક तुषोदक, **मैरेय**- મૈરેય मैरेय, **मेदक**- મેદક मेदक, **मदिरा**- મદિરા मदिरा, **मधु**- મધુ मधु, **शुक्त**- શુક્ત शुक्त, **शीधु**- શીધુ शीधु, **दधि**- દહીં दधि,

१४०. गण्डीर–कण्डीर (त. ढ.)

„ द्वयोश्चकोलयोश्चामशुष्कयोः –द्वयोश्च कालंकतयोर्द्वयोराम-शुष्कयोः (ढ.)

दधिमण्ड- દહીંનો મંડ दधिमण्ड, उदश्वित् ઉદશ્વિત્ उदश्वित्, धान्याम्ल- ધાન્યામ્લ धान्याम्ल, आदीनि च વગેરે आदि, आसव-द्रव्याणि च આસવદ્રવ્યો आसवद्रव्य;

140-(.). Fruits of mango, indian hog plum, lakoocha, bengal currant, citron, common sorrel, jujube, small jujube, pomegranate, pomello, gandira, emblic myrobalan, oval-leaved fig, seetaka, tamarind, lemon, orange, ceylon oak, indian linden, leaves of indian hog plum, heart-leaved fig, yellow wood sorrel, acid of the four kinds of acid plants, both kinds of jujube-green and dried, both kinds of dried sour bulbs-wild kind and the kind growing in villages, the articles used for making medicated wines, the wines called sura, sauveera, tushodaka, maireya, medaka or madira, honey vinegar, seedhu wine, curds, whey, diluted butter-milk, sour conjee and such other things.

एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थाल्यामभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं बस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इत्यम्लस्कन्धः ॥१४०॥

एषाम् આ इनके, एवंविधानाम् અને એવી જાતનાં और इस प्रकारके, अन्येषाम् च બીજાં दूसरे, अम्लवर्गे- અમ્લવર્ગમાં अम्लवर्गमें, परिसंख्यातानाम् ગણાવેલાં गिने हुए, औषध-द्रव्याणाम् ઔષધદ્રવ્યોમાં औषधद्रव्योंमें, छेद्यानि કાપવા યોગ્યના छेदन योग्योंके, खण्डशः छेदयित्वा નાના નાના ટુકડા કરી छोटे छोटे टुकड़े करके, भेद्यानि च અને ખાંડવા યોગ્યને और भेदन योग्योंको, अणुशः બારીક बारीक, भेदयित्वा ખાંડી भेदन करके, स्थाल्याम् હાંડલીમાં स्थालीमें, द्रवैः દ્રવથી द्रवसे, अभ्यासिच्य સીંચી सींचकर, साधयित्वा સિદ્ધ કરી सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य અને ગાળીને और छान कर, यथावत् તેને સારી રીતે उसको ठीक प्रकारसे, तैल- તેલ तैल, वसा- વસા वसा, मज्ज- મજ્જા मज्जा, लवण- લવણ लवण, फाणित- અને ફાણિતથી और फाणितसे, उपहितम् યુક્ત કરી युक्त कर, विधिज्ञः વિધિ જાણનાર वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे વાત વિકાર- વાળાને वात विकारवालेको, विधिवत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, सुखोष्णम् સહેવાય એવી ગરમ सुहाती गरम, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, दद्यात् આપવી देवे, इति આ પ્રમાણે इस तरह, अम्लस्कन्धः અમ્લસ્કંધ પૂરો થયો अम्लस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४० ॥

140. Of these and such other articles classified as sour group of drugs, those of them that can be cut, should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and pouring the liquids on them and cooking them in a pot and straining and duly mixing them with oil, fat marrow, rock-salt and treacle, the expert physician should properly administer them when genially warm, in cases of vata-disorders. Thus has been described the sour group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः लवणस्कन्धः—

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यानूपकूप्यवालुकैलमौलकसामुद्ररोमकौद्भिदौषरपाटेयकपांशुजान्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,

सैन्धव- સૈન્ધવ सैन्धव, सौवर्चल- સંચળ सौवर्चल,

१४०. द्रवैः स्थाल्यामभ्यासिच्य–द्रवैः स्थिराण्यवसिच्य (ख.ध.त.)
,, ,, –द्रवैः स्थितान्यवसिच्य (द.)

१४१. औषरपाटेयक–उषकपोटेयक (त.)

काल- કાલ લવણ કાલા નમક, **विड-** બિડ લવણ બિડ **नमक, पाक्य-** પાક્ય લવણ પાક્ય લવણ **आनूप-** આનૂપ आनूप, **कूप्य-** કૂપ્ય कूप्य, **वालुकैल-** વાલુકૈલ वालुकैल, **मौलक-** મૌલક मौलक, **सामुद्र-** સામુદ્ર सामुद्र, **रोमक-** રોમક रोमक, **औद्भिद-** ઔદ્ભિદ औद्भिद, **औषर-** ઔષર **औषर, पाटेयक-** પાટેયક पाटेयक **पांशुजानि** અને પાંશુજ और पांशुज, **एवंप्रकाराणि** આ પ્રકારનાં લવણો **इसी प्रकारके लवण, अन्यानि च** અને બીજાં દ્રવ્યો **और अन्य द्रव्यों, लवणवर्गे-** લવણવર્ગમાં लवणवर्गमें, **परिसंख्यातानि** ગણાવેલાં છે गिने गये हैं;

141-(1). Rocksalt, sanchal salt, kalbag rock salt, bidsalt, prepared salt, marsh or swamp salt, well salt, sand salt, prepared black salt, sea salt, sambar lake salt, efflorescence salt, saline soil salt, poitou salt, earth salt, and such other things are classified as the salt group.

एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इति लवणस्कन्धः । १४१ ॥

एतानि આ લવણોને इन लवणोंको, **अम्लोपहितानि वा** ખાટાં દ્રવ્યો अम्ल द्रव्योंसे, **उष्णोदक-** અથવા ગરમ પાણીથી अथवा गरम पानीसे, **उपहितानि वा** મિશ્રિત કરીને मिश्रित करके, **स्नेहवन्ति** તેઓમાં તેલ વગેરે સ્નેહ નાખી इनमें तैल आदि स्नेह डाल कर, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનારા વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, **वातविकारिणे** વાતવિકારવાળાને वातविकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **सुखोष्णम्** સહેવાય એવી ગરમ सुहाती गरम, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **दद्यात्** આપવી देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **लवणस्कन्धः** લવણસ્કંધ પૂરો થયો लवणस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥१४१॥

141. The expert should properly administer them in genially warm condition as enema, in vata disorders, mixed with unctuous substances and with either acid articles or with genially warm water. Thus has been described the salt group of articles.

आस्थापनोपयुक्तः कटुकस्कन्धः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुतेजोवत्येलाकुष्ठभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासकिलिममूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकमधुशिग्रुकखरपुष्पभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकार्जकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानीति;

पिप्पली- પીપર पीपर, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीपरामूल, **हस्तिपिप्पली** ગજપીપર गजपीपल, **चव्य-** ચવક चव्य, **चित्रक-** ચિત્રો चीता **शृङ्गवेर-** સૂંઠ सोंठ, **मरिच-** મરી मरिच **अजमोद-** અજમો अजवायन, **आर्द्रक-** આદુ आर्द्रक, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविडंग, **कुस्तुम्बुरु-** કોથમીર गूमा, **पीलु** પીલુ पीलु **तेजोवती-** તેજોવતી तेजोवती, **एला-** એલચી इलायची, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **भल्लातकास्थि-** ભિલામો भिलावेकी गुठली, **हिङ्गु-** હિંગ हींग **निर्यास-** ગુંદ गोंद, **किलिम-** દેવદાર देवदारु, **मूलक** મૂળા मूली **सर्षप-** સરસવ सरसों, **लशुन-** લસણ लहसुन, **करञ्ज-** કરંજ करंज, **शिग्रुक-** સરગવાનાં બીજ सुहांजना, **मधुशिग्रुक-** મીઠા સરગવાનાં બીજ मीठा सुहांजना, **खरपुष्प-** ખોડી અજમોદ अजमोद, **भूस्तृण-** રોહિષ ઘાસ रुसा घास, **सुमुख-** સુમુખ सुमुख, **सुरस-** સુરસ सुरस, **कुठेरक-** કુઠેરક कुठेरक, **अर्जक-** રાન તુલસી दवना, **गण्डीर-** ગંડીર गण्डीर, **कालमालक-** કાલમાલક कालमालक, **पर्णास-** પર્ણાસ पर्णास, **क्षवक-** નાકછીંકણી नाकछिकनी, **फणिज्झक-** મરવો मरवा, **क्षार-** ક્ષાર क्षार, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पित्तानि इति** અને પિત્ત और पित्त;

142-(1). Long pepper, piper roots, elephant pepper, fragrant piper, white flowered lead-wort, ginger, black pepper,

१४२. हिङ्गुनिर्यास–हिङ्गु (क. च.)
,, खरपुष्प–खरपुष्पा (च.)
,, गण्डीर–कण्डीर (ड. त.)

celery, ginger, embelia, coriander, tooth brush tree, indian tooth-ache tree, cardamom, costus, stones of marking nut, asafetida, deodar, radish, rape-seed, garlic, indian beech, drum-stick tree, sweet drum stick, celery, ginger grass, nut-meg, holy basil, shrubby basil, arjaka, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze wort, sweet marjoran, alkali, cow's urine and cow's bile.

एषामेवंविधानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इति कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

एषाम् આ इन, **एवंविधानाम्** અને એવી જાતનાં और इस प्रकारके, **अन्येषाम् च** બીજાં दूसरे, **कटुकवर्ग-** કટુકવર્ગમાં कटुकवर्गमें, **परिसंख्यातानाम्** ગણાવેલાં गिने हुए, **औषधद्रव्याणाम्** ઔષધદ્રવ્યોમાં औषधद्रव्योमें, **छेद्यानि** કાપવા યોગ્યના छेदन योग्योंके, **खण्डशः छेदयित्वा** નાના નાના ટુકડા કરી छोटे छोटे टुकडे करके, **भेद्यानि च** અને ખાંડવા યોગ્યને और भेदन योग्योंका, **अणुशः** બારીક बारीक, **भेदयित्वा** ખાંડી भेदन करके, **गोमूत्रेण** ગોમૂત્ર गोमूत्रके, **सह** સાથે साथ, **साधयित्वा** સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, **उपसंस्कृत्य** અને ગાળીને और छानकर, **यथावत्** તેને સારી રીતે उसको ठीक प्रकारसे, **मधु-** મધ मधु, **तैल-** તેલ तैल, **लवण-** અને લવણથી और लवणसे, **उपहितम्** યુક્ત કરી युक्त कर, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનાર વૈદ્યે विधिको जाननेवाला वैद्य, **श्लेष्मविकारिणे** કફવિકારવાળાને कफरोगीको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **सुखोष्णम्** સહેવાય એવી ગરમ सुहाती गरम, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **दद्यात्** દેવી देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **कटुकस्कन्धः** કટુકસ્કન્ધ પૂરો થયો कटुकस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥१४२॥

142. Of these and such other articles as are classified as the pungent group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and mixed with cow's urine; then they should be strained and duly mixed with honey, oil, and rocksalt. The expert should properly administer this as enema in case of kapha-disorders. Thus has been described the pungent group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः तिक्तस्कन्धः —

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुटजहरिद्रादारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिक्तककटुकरोहिणीत्रायमाणाकारवेल्लिकाकरीरकरवीरकेबुककठिल्लकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताकुकर्कशाककामाचीकाकोदुम्बरिकासुषव्यतिविषापटोलकुलकपाठागुडूचीवेत्राग्रवेतसविकङ्कतबकुलसोमवल्कसप्तपर्णसुमनार्कावल्गुजवचातगरागुरुवालकोशीराणीति,

चन्दन- ચંદન चन्दन, नलद- જટામાંસી जटामांसी, कृतमाल- ગરમાળો अमलतास, नक्तमाल- કરંજ करंज, निम्ब- લીમડો नीम, तुम्बुरु- તેજફળ तेजबल, कुटज- ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, हरिद्रा- હળદર हल्दी, दारुहरिद्रा- દારુહળદર दारुहल्दी, मुस्त- મુસ્ત मुस्ता, मूर्वा- મોરવેલ मोरवेल, किराततिक्तक- કરિયાતું चिरायता, कटुकरोहिणी- કડુ कुटकी, त्रायमाणा- ત્રાયમાણ त्रायमाण, कारवेल्लिका- કારેલી करेला, करीर- કેરડાં करीर, करवीर- કરેણ कनेर, केबुक- કેબુક केबुक, कठिल्लक- કઠિલ્લક कठिल्लक, वृष- અરડૂસી अडूसा, मण्डूकपर्णी- ખડબ્રાહ્મી खडब्राह्मी, कर्कोटक- કંકોડાં ककोडा, वार्ताकु- રીંગણાં बैंगन, कर्कश- નાનાં કંકોડાં छोटा ककोडा, काकमाची- પીલુડી मकोय,

१४३. कटुकरोहिणी—कटुरोहिणी (ग.)
,, वचा—वरा (ग.)
,, वालक—ह्रीबेर (प.)
,, वालकोशीराणीति—बालकोशीराणाम् (ग.)

काकोदुम्बरिका ઢેડ ઉંબરો कठगूलर, **सुषवी-** सुषवी सुषवी, **अतिविषा-** અતિવિષ अतीस, **पटोल-** કડવું પરવળ परवल, **कुलक-** કારેલી करेला, **पाठा-** કાળી પાઠ पाठ, **गुडूची-** ગળો गिलोय, **वेत्र-** વાળુંજ वेत्र, **अग्रवेतस-** વેતસનો અગ્રભાગ वेतसका अग्रभाग, **विकङ्कत-** વિકંગો कंटाई, **बकुल-** બોલસરી मौलसरी, **सोमवल्क-** શ્વેત ખેર सफेद खैर, **सप्तपर्ण-** સાતવણ सतवन, **सुमना-** ચમેલી चमेली, **अर्क-** આકડો आक, **अवल्गुज-** બાવચી बाकुची, **वचा-** વજ वच, **तगर-** તગર तगर, **अगुरु-** અગર अगर, **वालक-** વાળો सुगन्धवाला, **उशीराणि इति** અને વીરણનો વાળો **और खस;**

143-(1). Sandal, nardus, purging cassia, indian beech, neem, indian tooth-ache tree, kurchi, turmeric, indian berberry, nut-grass, trilobed virgin bower, chiretta, kurroa, zalil, karella fruit, caper, oleander, kebuka, hog's weed, vasaka, indian penny-wort, sponge gourd, karkasa, black night shade, redwood fig tree, sushavi, indian atees, wild snake-gourd, karella fruit, patha, guduchi, country willow, cane, thorny staff tree, bakul, gum arabic tree, dita bark tree, nutmeg, mudar, babchi, sweet flag, indian valerian, eagle-wood, fragrant sticky mallow and cuscus grass.

एषामेवंविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं बस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इति तिक्तस्कन्धः ॥ १४३ ॥

एषाम् આ इन, **एवंविधानाम्** અને એવી જાતની और इस प्रकारके, **अन्येषाम्** બીજા दूसरे, **तिक्तवर्ग-** તિક્તવર્ગમાં तिक्तवर्गमें, **परिसंख्यातानाम्** ગણાવેલી गिने हुए, **औषधद्रव्याणाम्** ઔષધદ્રવ્યોમાં **औषधद्रव्योंमें**, **छेद्यानि** કાપવા યોગ્યના छेदन योग्योंके, **खण्डशः छेदयित्वा** નાના નાના ટુકડા કરી छोटे छोटे टुकड़े करके, **भेद्यानि च** અને ખાંડવા યોગ્યને और भेदन योग्योंका, **अणुशः** બારીક बारीक, **भेदयित्वा** ખાંડી भेदन करके, **पानीयेन** જળથી जलसे, **प्रक्षाल्य** ધોઈ धो कर, **अभ्यासिच्य** પાણીથી સીંચી पानीसे सींच कर, **साधयित्वा** સિદ્ધ કરી सिद्ध करके, **उपसंस्कृत्य** અને ગાળીને और छान कर, **यथावत्** તેને સારી રીતે उसको ठीक प्रकारसे, **मधु-** મધ मधु, **तैल-** તેલ तैल, **लवण-** અને લવણથી और लवणसे, **उपहितम्** યુક્ત કરી युक्त कर, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, **श्लेष्मविकारिणे** કફ વિકારવાળાને कफ विकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **सुखोष्णम्** સહેવાય એવી ગરમ सुहाती गरम, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **दद्यात्** દેવી देवे, **शीतम् तु** આ ઔષધદ્રવ્ય જ્યારે ઠંડું પડે ત્યારે प्रस्तुत औषधद्रव्य जब शीतल हो तब, **मधु-सर्पिर्भ्याम्** તેને મધ તથા ઘીથી उसको मधु और घृतसे, **उपसंसृज्य** યુક્ત કરી युक्त करके, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, **पित्तविकारिणे** પિત્તવિકારવાળાને पित्तविकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक **दद्यात्** દેવી देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **तिक्तस्कन्धः** તિક્તસ્કન્ધ પૂરો થયો तिक्तस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥१४३॥

143. Of these and such other drugs classified as the bitter group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground should be ground into fine powder and washed and mixed with water and boiled. It must then be strained and duly mixed with honey, oil and rock-salt, and should be properly administered by the expert in a genially warm

१४३. उपसंसृज्य—उपसंस्कृत्य (ब. छ. ञ. त.)

condition as enema in case of kapha-disorders. The cooled decoction mixed with honey and ghee should be properly administered by the expert in case of pitta disorders. Thus has been described the bitter group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः कषायस्कन्धः—

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थ्यम्बष्ठकीकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशरजम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकास्थ्यश्मन्तकशिरीषशिंशपासोमवल्कतिन्दुकप्रियालबदरखदिरसप्तपर्णाश्वकर्णस्यन्दनार्जुनारिमेदैलवालुकपरिपेलवकदम्बशल्लकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकराजकशेरुकट्फलवंशपद्मकाशोकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पापुरशमीमाचीकवरकतुङ्गाजकर्णस्फूर्जकबिभीतककुम्भीपुष्करबीजबिसमृणालतालखर्जूरतरुणानीति,

प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियङ्गु, अनन्ता- સારિવા कपूरीमधुरी, आम्र- अस्थि- આંબાની ગોટલી आमकी गुठली, अम्बष्ठकी- વેણીવેલ पाढी, कट्वङ्ग- અરલુ अरलु, लोध्र- લોધર लोध, मोचरस- મોચરસ मोचरस, समङ्गा- રીસામણી लजावंती, धातकीपुष्प- ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, पद्मा- ભારંગમૂળ भारंगी, पद्मकेशर- પદ્મકેશર कमलकेशर, जम्बु- જાંબુ जामुन, आम्र- આંબો आम, प्लक्ष- પીપળ पिलखन, वट- વડ बड़, कपीतन- પારસપીપળો पारसपिप्पल, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, भल्लातक- अस्थि- ભિલામો भिलावेकी गिरी, अश्मन्तक- આસોંદરો आपटा, शिरीष- સરસડો शिरीष, शिंशपा- સીસમ सीसम, सोमवल्क- શ્વેત ખેર श्वेत खदिर, तिन्दुक- ટીંબરવો तेंदुं, प्रियाल- ચારોળી चिरौंजी, बदर- બોર बेर, खदिर- ખેર खैर, सप्तपर्ण- સાતવણ सतवन, अश्वकर्ण- સાલ आखु, स्यन्दन- તણછ तिनिश, अर्जुन- અર્જુન कौहा, अरिमेद- હરમો બાવળ रेवाँ, एलवालुक- એલુવા आलुबालु, परिपेलव- કેવડીમોથ केवड़ीमोथा, कदम्ब- કદંબ कदम्ब, शल्लकी- સાલેડું कुंदरु, जिङ्गिनी- મવેડી जिंगन, काश- કાશ काश, कशेरुक- કસેલાં कशेरु, राजकशेरु- રાજકશેરુ राजकशेरु, कट्फल- કાયફળ कायफल, वंश- વાંસ वांस, पद्मक- પદ્મક पद्माख, अशोक- અશોક अशोक, शाल- શાળ शाल, धव- ધાવડો धाय, सर्ज- સર્જ सर्ज, भूर्ज- ભોજપત્ર भोजपत्र, शण- શણ शण, खरपुष्पा- બોડી અજમોદ अजमोद, पुर- ગૂગળ गुग्गुल, शमी- ખીજડી शमी, माचीक- દેવદાર देवदार, वरक- વરી चीना, तुङ्ग- લાલ નાગકેશર लाल नागकेशर, अजकर्ण- સફેદ ડામર सफेद डामर, स्फूर्जक- સ્ફૂર્જક स्फूर्जक, बिभीतक- બહેડાં बहेड़ा, कुम्भी- વાપુંભા कुम्भी, पुष्करबीज- કમળકાકડી कमलगट्टा, बिस- કમળ દંડના તંતુ बिस, मृणाल- મૃણાલ मृणाल, ताल- તાડ ताड, खर्जूर- અને ખજૂરના और खर्जूरके, तरुणानि इति અંકુર अंकुर,

144-(1). Perfumed cherry, indian sarsaparilla, mango stone, false pareira brava, tree of heaven, lodh tree, gum of silk cotton tree, sensitive plant, fulsee flowers, beetle killer, lotus filaments, jambool, mango, yellow barked fig, banyan, flowering peepal, gular fig, holy fig, marking-nut stones, heart-leaved fig, siris, bombay rose-wood tree, gum arabic tree, false mangosteen, buchanan's mango, small jujube, catechu, dita bark tree, oogein tree, arjun tree, white babool, cherry tree, rush nut, kadamba, indian olibanum, indian ash tree, thatch grass, bulrush,

---

१४४. भल्लातकास्थि—भल्लातक (ग. त.)
,, बदरखदिर—बदरकदरखदिर (ग.)
,, अर्जुनारिमेद—अर्जुनासनारिमेद (क. द.)
,, शाल—साल (त.)
,, भूर्जशण—भूर्जाशन (त.)
,, माचीक—माठीक (च.)
,, अजकर्ण—अजकर्णाश्वकर्ण (ग. त.)
,, कुम्भी—कुंभीक (च.)
,, तरुणानीति—तरुण्यः इति (च. ग.)
,, ,, —तरुणीनाम् (ग.)

box myrtle, bamboo, himalayan cherry, asoka, sal, crane tree, sarja, birch, bengal hemp, celery, gum guggul, deodar, common millet, fragrant poon, white dammer, sphurjaka, beleric myrobalan, carey's myrtle bloom, seeds of orris-root, lotus stalks, lotus rhizomes, sprouts of palmyra palm and date.

एषामेवंविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्याताना मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे दद्यात् । इति कषायस्कन्धः ॥१४४॥

एषाम् આ इन, **एवंविधानाम्** અને એવી જાતનાં और इस प्रकारके, **अन्येषाम् च** બીજાં दूसरे, **कषायवर्ग-** કષાયવર્ગમાં कषाय वर्गमें, **परिसंख्यातानाम्** ગણવેલાં गिने हुए, **औषधद्रव्याणाम्** ઔષધદ્રવ્યોમાં औषधद्रव्योंमें, **छेद्यानि** કાપવા યોગ્યના छेदनयोग्योंके, **खण्डशः छेदयित्वा** નાના નાના ટુકડા કરી छोटे छोटे टुकडे करके, **भेद्यानि च** અને ખાંડવા યોગ્યને और भेदनयोग्योंका, **अणुशः** બારીક बारीक, **भेदयित्वा** ખાંડી भेदन करके, **पानीयेन** જળથી जलसे, **प्रक्षाल्य** ધોઈને धो कर, **अभ्यासिच्य** પાણીથી સીંચી पानीसे सींच कर **साधयित्वा** સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, **उपसंस्कृत्य** અને ગાળીને और छान कर, **यथावत्** તેને સારી રીતે उसको ठीक प्रकारसे, **मधु-** મધ मधु, **तैल-** તેલ तैल, **लवण-** અને લવણથી और लवणसे, **उपहितम्** યુક્ત કરી युक्त कर, **विधिज्ञः** વિધિ જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, **श्लेष्मविकारिणे** કફવિકારવાળાને कफविकारवालेको, **विधिवत्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **सुखोष्णम्** સહેવાય એવી ગરમ सुहानी गरम, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **दद्यात्** આપવી देवे, **शीतम् तु** આ ઔષધ દ્રવ્ય જ્યારે ઠંડું પડે ત્યારે प्रस्तुत औषधद्रव्य जब शीतल हो तब, **मधुसर्पिर्भ्याम्** તેને મધ અને ઘીથી मधु और घीसे, **उपसंसृज्य** યુક્ત કરી युक्त करके, **पित्तविकारिणे** પિત્તવિકારવાળાને पित्तविकारवालेको, **दद्यात्** બસ્તિ દેવી बस्ति देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **कषायस्कन्धः** કષાયસ્કંધ પૂરો થયો कषायस्कन्ध संपूर्ण हुआ ॥ १४४ ॥

144 Of these and such other articles which are classified as the astringent group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder, washed and mixed with water and cooked into decoction. It should be strained and duly mixed with honey, oil, and rock-salt and properly administered in genially warm condition, by the expert as enema, in case of kapha-disorders. The cooled decoction mixed with honey and ghee should be properly administered by the expert in case of pitta-disorders. Thus has been described the astringent group of drugs.

अत्रोक्तषड्वर्गाणां सार्वयौगिकत्वम्—

तत्र श्लोकाः—

षड्वर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सार्वयौगिकान् ॥१४५॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં શ્લોકો છે કે उस विषयमें श्लोक हैं कि, **आस्थापनम्** આસ્થાપનને आस्थापनको, **अभिप्रेत्य** ઉદ્દેશીને लक्ष्य करके, **ये** જે जो, **एते** આ ये, **षड्वर्गाः** ૭ વર્ગો छः वर्ग, **रसभेदतः** રસભેદથી रसभेदसे, **परिसंख्याताः** કહેવામાં આવ્યા છે कहे हैं, **तान्** તેઓને इनको, **सार्वयौगिकान्** આસ્થાપનસાધ્ય સર્વ રોગોમાં લાભકારી आस्थापनसाध्य सब रोगोंमें लाभकारी, **विद्यात्** જાણવા जाने ॥१४५॥

Here are verses again—

१४४. पानीयेनाभ्यासिच्य–पानीयेन सह (च.)

145. These six groups of drugs, which have been classified according to their difference in taste, are useful in all the preparations meant for corrective enema.

सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वान्रोगान्नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् १४६

हि કેમકે क्योंकि, **येभ्यः** જેઓને जिनको, **आस्थापनम्** આસ્થાપન आस्थापन, **हितम्** હિતકર છે हितकर है, **सर्वरोगेषु** તે સર્વ રોગમાં उन सब रोगोंमें, **जानता** જાણકાર વૈદ્યે अभिज्ञ वैद्यसे, **सर्वशः** સર્વ રીતે सब तरहसे, **प्रणिहिताः** પ્રયોજેલા તેઓ प्रयुक्त किये गये वे, **सर्वान्** સર્વ सब, **रोगान्** રોગોનો रोगोंको, **नियच्छन्ति** નાશ કરે છે नष्ट करते हैं ॥ १४६ ॥

146. The corrective enema prepared of all these groups of drugs and administered by an expert cures all the diseases wherein it is indicated.

येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥१४७॥

येषाम् येषाम् જે જે जिन जिन, **विकाराणाम्** વિકારોની रोगोंकी, **प्रशान्त्यर्थम्** શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, **ये ये** જે જે जो जो, **द्रव्यवर्गाः** દ્રવ્યવર્ગો द्रव्योंके वर्ग, **न** નથી नहीं, **परिकीर्तिताः** કહ્યા कहे गये, **तेषाम्** તે તે રોગોના उन उन रोगोंके, **ते** તેઓ वे, **परिकोपकाः** પ્રકોપ કરનારા છે प्रकोपक हैं ॥ १४७ ॥

147. Those drugs which have not been indicated in any particular type of disorders, are to be inferred as being provocative of them.

इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एते** આ યે, **षट्** છ छः, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **स्कन्धाः** સ્કન્ધ स्कन्ध, **रसतः** રસ પ્રમાણે रसद्वारा, **अनुविभज्य** વિભાગ કરીને विभाग करके, **व्याख्याताः** કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये गये हैं ॥ १४८ ॥

148. Thus the six groups of drugs used in corrective enema, classified according to their taste, have been expounded.

ऊहापोहसमर्थेन भिषजाऽत्रोक्तस्कन्धेष्वपकर्षप्रक्षेपावपि कार्यौ—

तेभ्यो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्; यद्यच्चानुक्तमपि यौगिकं मन्येत, तत्तद्विदध्यात्; वर्गमपि वर्गेणोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **परिसंख्यातम्** ગણાવેલું गिने हुए, **अपि** પણ भी, **यत् यत्** જે જે जिस जिस, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्यको, **अयौगिकम्** યૌગિક ન यौगिक नहीं, **मन्येत** માને समझे, **तत् तत्** તે તે उस उसको, **तेभ्यः** તેમાંથી उनमेंसे, **अपकर्षयेत्** કાઢી નાખવું निकाल देवे, **यत् यत्** અને જે જે और जिस जिस, **अनुक्तम्** ન કહેલું न कहे हुए, **अपि** પણ भी, **यौगिकम्** યૌગિક यौगिक, **मन्येत** માને समझे, **तत् तत्** તે તે उस उसकी, **विदध्यात्** યોજવું જોઈએ योजना करनी चाहिए, **युक्तिम्** યુક્તિના युक्तिके, **प्रमाणीकृत्य** આધાર પર आधार पर, **एकम्** એક एक, **वर्गम्** વર્ગને वर्गको, **अपि** પણ भी, **एकेन** બીજા એક વર્ગની સાથે दूसरे एक वर्गके साथ, **अनेकेन वा** અથવા બીજા અનેક अथवा दूसरे अनेक, **वर्गेण** વર્ગની સાથે वर्गके साथ, **उपसंसृजेत्** ભેળવવો मिला दे;

149 (1). The intelligent physician may discard, among these group of drugs, whichever he considers to be unfit for use in a given circumstance and add whatever drug he considers useful

१४६. सर्वशः—सर्वतः (ग.)
१४७. परिकोपकाः—परिकोपनाः (ग.)
१४९. तत्तद्विदध्यात्—तत्तद्दद्यात् (ग.)

though it may not have been mentioned as such. Being guided by reason, he may mix drugs of one group with those of another or many others.

प्रचरणमिव भिक्षुकस्य वीजमिव कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति; तस्माद्बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः।

प्रचरणम् भिक्षुकस्य इव જેમ ભિક્ષા માટે ભમતું ભિક્ષુકના जैसे भिक्षार्थ अटन भिक्षुकके, **वीजम् कर्षकस्य इव** તથા જેમ બીજ ખેડુતના ઘણા જ્ઞાન માટે થાય છે और जैसे बीज किसानके बहुत ज्ञानके लिए होते हैं, **बुद्धिमताम्** તેમ બુદ્ધિમાનને वैसे बुद्धिमानके लिए, **अल्पम्** નાનું छोटा, **अपि** પણ भी, **सूत्रम्** સૂત્ર सूत्र, **अनल्प-** ઘણા बहुत, **ज्ञानाय** જ્ઞાનને માટે ज्ञानके लिए, **भवति** થાય છે होता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **बुद्धिमताम्** બુદ્ધિમાનો માટે बुद्धिमानोंके लिए, **ऊहापोह-** ઊહાપોહ ऊहापोह, **वितर्काः** અને વિતર્ક છે और वितर्क हैं, **मन्दबुद्धेः** મન્દબુદ્ધિવાળાઓને मन्दबुद्धिवालोंके लिए, **तु** તો तो, **यथोक्त-** કહ્યા પ્રમાણે कथनानुसार, **अनुगमनम्** ચાલવું चलना, **एव** જ ही, **श्रेयः** શ્રેયસ્કર છે श्रेयस्कर है;

149-(2). Like the alms collected by the mendicant and the seeds in the hands of the sower, these aphorism, though small in measure, yields to the intelligent physician, abundant result i. e. complete knowledge of the subject. It is thus a guide to the intelligent physician in the use of his powers of imagination and logic. But, for the dullard, it is good to faithfully follow the method laid down.

यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यनतिह्रस्वत्वाकुदाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

हि કારણકે क्योंकि, **यथोक्तम्** યથોક્ત यथोक्त, **मार्गम्** માર્ગને मार्गको, **अनुगच्छन्** અનુસરતો अनुसरता हुआ, **भिषक्** મંદ બુદ્ધિવાળો વૈદ્ય मन्द बुद्धिवाला वैद्य, **कार्यम्** કાર્યને कार्यको, **संसाधयति** સાધે છે सिद्ध करता है, **उदाहरणस्य** ઉદાહરણના उदाहरणके, **अनतिह्रस्वत्वात्** વિસ્તૃતપણાને લીધે विस्तृत होनेके कारण, **अनतिमहत्त्वात् वा** અથવા ઉદાહરણના અતિ સંક્ષિપ્તપણાને લીધે अथवा उदाहरणके अति संक्षिप्त होनेसे, **विनिपातयति** કાર્યને બગાડે છે कार्यकी व्यापत्ति करता है ॥ १४९ ॥

149. Following the prescribed way, such a physician accomplishes his task; if the illustration be too elaborate or too succinct he will fail in his task.

अनुवासनद्रव्याणि—

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः। अनुवासनं तु स्नेह एव। स्नेहस्तु द्विविधः—स्थावरात्मकः, जङ्गमात्मकश्च। तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च। तद् द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, सर्वतस्तैलप्राधान्यात्। जङ्गमात्मकस्तु वसा, मज्जा, सर्पिरिति।

अतः અહીંથી यहांसे, **परम्** આગળ आगे, **अनुवासन-** અનુવાસન अनुवासन, **द्रव्याणि** દ્રવ્યોનું द्रव्योंका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, **अनुवासनम्** અનુવાસન अनुवासन, **तु** તો तो, **स्नेहः** સ્નેહ स्नेह, **एव** જ છે ही है, **स्नेहः** સ્નેહ स्नेह, **तु** તો तो, **द्विविधः** બે પ્રકારનો છે दो प्रकारका है, **स्थावरात्मकः**

१४९. कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति- कार्यमनतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वाच्चोदाहरणस्य (ध.)

१५०. अनुव्याख्यास्यामः – अनुव्याख्यास्यन्ते (ज.)

,, स्थावरात्मकः – स्थावरः (क.)

,, उपदेक्ष्यामः – उपदेक्ष्यते (ढ. त.)

સ્થાવરાત્મક स्थावरात्मक, जङ्गमात्मकः च અને જંગમાત્મક और जङ्गमात्मक, तत्र તેમાં उनमें, स्थावरात्मकः સ્થાવરાત્મક स्थावरात्मक, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, तैलम् તલથી ઉત્પન્ન થયેલ तिलोद्भव, अतैलम् च અને તલથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલ और अतिलोद्भव, सर्वतः સર્વ રીતે सब तरहसे, तैल- તેલની तैलकी, प्राधान्यात् પ્રધાનતાથી प्रधानतासे, तत् તે उन, द्वयम् બેઉને दोनोंको, तैलम् તેલ तैल, एव જ ही, कृत्वा કરાવીને मान कर, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे, जङ्गमात्मकः જંગમાત્મક जङ्गमात्मक, तु તો तो, वसा વસા वसा, मज्जा મજ્જા मज्जा, सर्पिः इति અને ઘી ये और घृत है;

150-(1). We shall hereafter describe the drugs that are used in unctuous enemata. Unctuous enema is unctuous substance. Unctuous substance is of two kinds—the vegetable and the animal. The vegetable kind is classified as oil of til and as oil of other than til. We shall refer to them both here as oil, taking oiliness as the primary sense of oil The animal variety is fat, marrow and ghee.

तेषां तैलवसामज्जसर्पिषां यथापूर्वं श्रेष्ठं वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरं तु पित्तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि योगमुपयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १५० ॥

अनुवासनीयेषु અનુવાસનયોગ્ય अनुवासनयोग्य, वातश्लेष्म- વાત તથા કફના वात और कफके, विकारेषु વિકારોમાં रोगोंमें, तेषाम् તે उन, तैल- તેલ तैल, वसा- વસા वसा, मज्ज- મજ્જા मज्जा, सर्पिषाम् અને ઘીમાંનું और घृतमेंसे, यथापूर्वम् અનુક્રમમાં પૂર્વ यथापूर्व, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, पित्तविकारेषु પિત્તના વિકારોમાં पित्तके विकारोंमें, तु તો तो, यथोत्तरम् ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે उत्तरोत्तर श्रेष्ठ है, सर्वविकारेषु अपि અથવા સર્વ વિકારોમાં પણ अथवा सब विकारोंमें भी, सर्वे एव वा સર્વેય सभी, संस्कार- સંસ્કારના संस्कारकी, विधि- વિધિના विधिके, विशेषात् ભેદથી भेदसे, योगम् યોગ योग, उपयान्ति इति પામે છે पाते हैं ॥ १५० ॥

150. Of these, oil, fat, marrow and ghee, each substance is superior in quality to its succeeding one for usage in unctuous enema in disorders of vata and kapha. In the case of pitta disorders each substance is superior to its preceding one. But by virtue of preparation, all of them are fit to go into use in all disorders.

शिरोविरेचनद्रव्याणि—

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिग्रुशिरीषतुम्बुरुपील्वजाज्यजमोदावार्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकहरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च, अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तीवचापामार्गश्वेताज्योतिष्मतीगवाक्षीगण्डीरपुष्प्यवाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्थातिविषामूलानि च, हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च, लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च, देवदार्वगुरुसरलशल्लकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिर्यासाश्च, तेजोवतीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनकबृहतीकण्टकारिकात्वचश्चेति ।

शिरोविरेचन- શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, द्रव्याणि દ્રવ્યો द्रव्य, पुनः તો तो, अपामार्ग- અઘેડો चिरचिटा, पिप्पली- પીપર पीपर, मरिच- મરી मरिच, विडङ्ग- વાવડિંગ विडंग, शिग्रु- સરગવો शोभांजन, शिरीष- શિરીષ सिरीष, तुम्बुरु- તેજફળ तेजबल, पीलु- પીલુ पीलु, अजाजी- જીરું जीरा, अजमोदा- બોડી અજમોદ अजमोद, वार्ताकी- વાર્તાકી वार्ताकी, पृथ्वीका- પૃથ્વીકા

१५०. उपयन्ति—आयान्ति (ध.)

१५१. अपामार्ग—मार्गी (ध. झ. ड.)

,, पिल्वजाजी—बिल्वाजाजी (ध. झ.)

,, शोभाञ्जनक—शोभाञ्जन (ध.)

पृथ्वीका, एला- નાની એલચી इलायची, हरेणुका- અને હરેણુકનાં और हरेणुकाके, फलानि च ફળો। फल, सुमुख- સુમુખ सुमुख, सुरस- સુરસ सुरस, कुठेरक કુઠેરક कुठेरक, गण्डीर- ગંડીર गण्डीरक, कालमालक- કાલમાલક कालमालक, पर्णास- પર્ણાસ पर्णास, क्षवक- નાકછીંકણી नाकछिकनी, फणिज्झक- મરવો मरवा, हरिद्रा- હળદર हल्दी, शृङ्गवेर- સૂંઠ सोंठ, मूलक- મૂળા मूली, लशुन- લસણ लहसुन, तर्कारी- તર્કારી तर्कारी, सर्षप- અને સરસવનાં और सरसोंके, पत्राणि च પાન पत्ते, अर्क- આકડો आक, अलर्क- સફેદ આકડો श्वेत आक, कुष्ठ- કઠ कुठ, नागदन्ती- નાગદન્તી हकूम, वचा- વજ वच, अपामार्ग- અઘેડો चिरचिटा, श्वेता- શ્વેતા श्वेता, ज्योतिष्मती- માલકાંગણી मालकंगनी, गवाक्षी- ઇન્દ્રવારૂણી इन्द्रायण, गण्डीरपुष्पी- ગંડીરપુષ્પી गंडीर- पुष्पी, अवाक्पुष्पी- ઊંધાફૂલી छोटागुल्पा, वृश्चिकाली- ખાજવણી बिच्छूबूटी, वयस्था- વયસ્થા वयस्था, अतिविषा- અને અતિવિષનાં और अतीसके, मूलानि च મૂળ मूल, हरिद्रा- હળદર हल्दी, शृङ्गवेर- સૂંઠ सोंठ, मूलक- મૂળા मूली, लशुन- અને લસણ એઓના और लहशुन इनके, कन्दाः કંદ कन्द, लोध्र- લોધર लोध, मदन- મીંઢળ मैनफल, सप्तपर्ण- સાતવિન सतवन, निम्ब- લીમડો नीम, अर्क- અને આકડાનાં और आकके, पुष्पाणि च ફૂલ फूल, देवदारु- દેવદાર देवदारु, अगुरु- અગર अगर, सरल- ચીડ धूपसरल, शल्लकी- શાલેડા कुंदरु, जिङ्गिनी- મવેડી जिंगन, असन- અસન खाज, हिङ्गु- અને હિંગના વૃક્ષના और हींगके वृक्षके, निर्यासाः ગુંદ गोंद, तेजोवती- તેજફળ तेजबल, वराङ्ग- તજ दालचीनी, इङ्गुदी- ઇંગોરિયું हिंगोट, शोभाञ्जनक- સરગવો सहजन, बृहती- ઊભી ભોરિંગણી बड़ी कटेरी, कण्टकारिका- અને બેઠી ભોરિંગણીની और कटेरीके, त्वचः च इति છાલ એ છે त्वचा ये हैं;

151-(1). The articles that go into the preparations of errhines are—(1) The fruits of rough chaff tree, long pepper, black pepper, embelia, drum-stick, siris, indian toothache tree, cumin, celery, brinjal, big cardamom, fragrant piper; (2) The leaves of deodar, holy basil, shrubby basil, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze-wort, sweet marjoram, turmeric, ginger, radish, garlic, wind killer and rape; (3) The roots of mudar, white mudar, costus, oblong leaved croton, sweet flag, rough chaff tree, sveta, staff-plant, colocynth, gandira-pushpi, indian borage, climbing nettle, mercury, brahmi and indian atees; (4) The bulbs of turmeric, ginger, radish and garlic; (5) The flowers of lodh, emetic nut, dita bark tree, neem and mudar; (6) The exudation of deodar, eagle wood, long-leaved pine, indian olibanum, indian ash tree, spinous kino tree, and asafetida; (7) The barks of indian tooth-ache tree, cinnamon, zachum oil plant, drumstick, indian nightshade and yellow-berried nightshade.

शिरोविरेचनं सप्तविधं, फल-पत्र-मूल-कन्द-पुष्प-निर्यास-त्वगाश्रयभेदात् ।

फल- ફળ फल, पत्र- પાન पत्र, मूल- મૂળ मूल, कन्द- કન્દ कन्द, पुष्प- ફૂલ पुष्प, निर्यास- ગુંદ निर्यास, त्वक्- અને છાલ और छाल, आश्रयभेदात् એ આશ્રયના ભેદથી इन आश्रयके भेदसे, शिरोविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, सप्तविधम् સાત પ્રકારનું છે सात प्रकारका है;

151-(2). Thus these are the seven varieties of articles used in errhines, classified according to their source, viz., fruits, leaves, roots, bulbs, flowers, exudations and barks of plants.

लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहि-

तानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्त इति ॥ १५१ ॥

इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયોને માટે इन्द्रियोंके लिए, उपशयानि સુખકર सुखकर, लवण- લવણ लवण, कटु- કટુ कटु, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषायाणि च અને કષાય દ્રવ્યો और कषाय द्रव्य, तथा તથા तथा, यथायोग- યોગ અનુસાર योगके अनुसार, विहितानि તૈયાર કરેલાં तैयार किये हुए, अपराणि અને બીજાં और अन्य, अनुक्तानि ન કહેલાં अनुक्त, अपि પણ भी, द्रव्याणि દ્રવ્યોનો द्रव्यका, शिरोविरेचन-अर्थम् શિરોવિરેચન માટે शिरोविरेचनके लिए, उपदिश्यन्ते इति ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है ॥ १५१ ॥

151. Those that are salt, pungent, bitter and astringent in taste and are beneficial to the senses, as well as even other drugs that are not mentioned here but that may be regarded as beneficial in the preparations, are recommended for use as errhines.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधी संभाषाविधिरेव च ॥१५२॥
षड्भिरूनानि पञ्चाशद्वादमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥१५३॥
संप्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीये रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥१५४॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, लक्षण- શાસ્ત્ર शास्त्र, आचार्य- આચાર્ય आचार्य, शिष्याणाम् અને શિષ્યની और शिष्यकी, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, यत् च જે जो, कारणम् કારણ कारण, अध्येय- અધ્યયન अध्ययन, अध्यापन- તથા અધ્યાપનના तथा अध्यापनकी, विधी વિધિ विधि, संभाषाविधिः एव च અને સંભાષાવિધિ और संभाषाविधि, षड्भिः છથી छःसे, ऊनानि पञ्चाशत् ઓછાં એવાં પચ્ચાસ અર્થાત્ ચુંમાલીસ कम ऐसे पचास अर्थात् चवालीस, वादमार्ग- વાદમાર્ગનાં वादमार्गके, पदानि च પદો पद, अन्यानि બીજાં अन्य, कारण-आदीनि કારણ વગેરે कारणादि, दश દશ दस, पदानि च પદો पद, वमनादिषु અને વમનાદિકમાં और वमन आदिमें, परीक्षादेः પરીક્ષા વગેરે परीक्षा आदि, नवकः નવ नौ, संप्रश्नः च પ્રશ્નો प्रश्न, रोगाणाम् भिषग्जितीये રોગભિષગ્જિતીય रोगभिषग्जितीय, विमाने વિમાનમાં विमानमें, तत्त्वतः તત્ત્વરૂપથી तत्त्वरूपसे, संप्रकाशितः પ્રકાશિત કર્યાં છે प्रकाशित किये हैं ॥ १५२-१५४ ॥

Here are the recapitulatory verses–

152-154. The test of the treatise, the teacher and the disciple, and its purpose, the method of study and of instruction, and the method of disputation; the forty-four technical terms pertaining to disputation, the ten other terms such as causes etc., the nine queries about examination etc., and the drugs that go into use in emesis and other procedures, have all been scientifically explained in this chapter on the specific determination of the measure of the science of healing.

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं
बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं
बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥ १५५॥

बहुविध- બહુ પ્રકારનાં बहुत प्रकारके, वाक्य- વાક્યોથી वाक्योंसे, विचित्रम् વિચિત્ર विचित्र, अर्थ- અર્થોથી अर्थोंसे, कान्तम् સુંદર सुन्दर, बहुविध- બહુ પ્રકારના बहुत प्रकारके, शुभ- શુભ शुभ, शब्द-

१५३. षड्भिरूनानि–षडूनानि (च द.)
१५४. विमाने–अध्याये (च.)
,, संप्रकाशितः–संप्रदर्शितः (ग. च)
१५५. अर्थकान्तम्–अर्थजातम् (ग.)

शब्दोनी शब्दोंकी, सन्धि- संधिथी संधियोंसे, युक्तम् युक्त युक्त, परेषाम् अने प्रतिपक्षीओना और प्रतिवादियोंके, बहुविध- बहु प्रकारना बहुत प्रकारके, वाद- वादनुं वादका, निसूदनम् खंडन करनार खंडन करनेवाला, बहुविधम् बहु प्रकारनो बहुत प्रकारका, इदम् आ यह, अर्थजातम् विषयसमूह विषयसमूह, उक्तम् कह्यो छे कहा है ॥ १५५ ॥

155. Various modes of expressions with their varied import, many kinds of definitions of wondrous significance, various modes of speech characterised by exquisite phrasing and syntax, and calculated to annihilate the arguments of the opponents in debate, have all been described here.

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां
विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।
न सज्जते परवचनावमर्दने
न शक्यते परवचनैश्च मर्दितुम् ॥१५६॥

पर- प्रतिपक्षीना प्रतिवादियोंके, मत- संमत संमत, वाद- वादनुं वादका, सूदनीम् खंडन करनार खण्डन करनेवाली, बहुविध- बहु प्रकारना बहुत प्रकारके, हेतु- हेतुथी हेतुसे, संश्रयाम् युक्त युक्त, इमाम् आ इस, मतिम् बुद्धिने बुद्धिको, विजज्ञिवान् जाणनार जाननेवाला, परवचन- प्रतिपक्षीना वचनना प्रतिवादियोंके वचनके, अवमर्दने खंडनमां खंडनमें, न नथी नहीं, सज्जते खंचातो हिचकता, परवचनैः च अने प्रतिपक्षीओनां वचनथी और प्रतिवादियोंके वचनोंसे, मर्दितुम् हरावी हराया, न शक्यते शकातो नथी नहीं जा सकता ॥ १५६ ॥

156. One who is versed in this science of speech that is supported on varied reasoning and that disproves the opponent's view, is not afraid of an opponent's arguments; nor can he be defeated by such an opponent in debate.

दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।
मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः॥१५७

सर्वेषाम् सर्वे सब, एव ज ही, दोष-आदीनाम् दोषादि दोष आदि, भावानाम् भावोनुं भावोंका, तु तो तो, हेतुमत् हेतुपूर्वक हेतुपूर्वक, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, मानात् ज्ञान आपवाने लीधे ज्ञान करानेसे, विभागशः भिन्न भिन्न पृथक् पृथक्, विमानानि विमानोने विमान, निरुक्तानि आ विमानस्थानमां निरुक्ति साथे कह्यां छे इस विमानस्थानमें निरुक्तिके साथ कहे हैं ॥ १५७ ॥

157. Thus the specific determination of morbid humors and all other things necessary for their knowledge, have been defined from the point of view of their cause and measure, and according to their proper classification.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने रोगभिषग्जितीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

(अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम् ।)

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने विमानस्थानमां विमानस्थानमें, 'रोगभिषग्जितीयविमानम्' 'रोगभिषग्जितीय विमान' 'रोगभिषग्जितीय विमान', नाम नामनो नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रमें, अनेन

१५६. न सज्जते परवचनावमर्दने—निलीयते परवचनावमर्दनैः (क. च. ञ. ड. द. ब. फ.)

१५७. हेतुमत्—हेतुना (च.)

अवधिना અહીં સુધી यहां तक, विमानानाम् स्थानम् વિમાનસ્થાન विमानस्थान, समर्थितम् કહ્યું છે कहा है।

8. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Science of Healing" is completed.

(Here ends the section on Specific Determination of Measure' in the treatise complied by Agnivesa and revised by Caraka.)

विमानस्थानं समाप्तम्।

॥ प्रथमः खंडः समाप्त ः ॥

PRINTED BY
Gunvantray Acharya
At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR